

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

М ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

М — ўзбек кирилл алифбосининг ўн тўртинчи ҳарфи. Икки лабнинг жипслашуvidан ҳосил бўладиган портловчи жарангли бурун товуши. Сўз бошида (мактаб, мухбир), ўртасида (мамлакат, сумалак), охирида (қалам, салом) кела олади. Ўз ва ўзлашма сўзлар таркибида унинг талаффузи ва ёзилишида ҳеч қандай фарқ сезилмайди. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда М ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган.

МААДИ — энеолит даврига оид қад. деҳқончилик манзилгоҳи (мил. ав. 4минг йилликнинг 2-ярми). Қоҳира (Миср) яқинидан топилган. 20-а.нинг 30-й.ларида текширилган. М.дан бурдой, арпа қолдиқлари, канақунжут донлари (канақунжут мойи олинган), уй ва ёввойи ҳайвонлар, балиқ суяклари, мис ва тош қуроллар, сопол идишлар, ёрғучоқлар, тақинчоқлар топилган.

МААРРИЙ, ал-Мааррий Абулало

Аҳмад ибн Сулаймон ат-Танухи (973— Сурия, Маарратун Нуъмон — 1057 ёки 1058) — араб шоири ва мутафаккири. Лирик («Чакмоқтош учкунлари» тўплами ва унга ёзилган шарҳ — «Учкунлар ёғдуси») ва фалсафий («Лузум мо лам ялзум» — «Лозим бўлмаганнинг лозимлиги» тўплами) шеърлар, «Рисолат ул-ғуфрон» («Афв ҳақида мактуб»), «Рисолат улмалоика» («Фаришталар ҳақида мактуб»), «Аросат ҳақида мактуб» каби насрий асарлар, Мутанаббининг «Аҳмад мўъжизаси» номли девонига ёзилган шарҳ, «Йўлда ташлаб кетилганлар» ҳикматли сўзлар тўплами муаллифи. М.нинг аксар асарларида инсонпарварлик ва оқилона мулоҳазакорлик, жамиятга танқидий қарашлар устунлик қилса, баъзи асарларида умидсизлик, пессимизм руҳи сезилиб туради. М. ўз асарларини киноя, кочирим каби усуллардан фойдаланиб, мураккаб тилда ёзган.

Ад.: Крачковский И. Ю., Избр. соч. т. 1-2, М. - Л., 1955-56.

МАСС, Мёз — Франция, Бельгия ва Нидерландиядаги дарё. Уз. 925 км, хавзасининг майд. 36 минг км². Арденна тоғларидан бошланиб, Ўрта Европа текислигидан оқади ва Рейн дарёси дельтасининг жан. тармоғига қуйилади. Қор ва ёмғир сувидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 300—400 м³/сек. Қиш ва баҳорда тўлиб оқади. Юқори қисмидан бошлаб кема қатнайди, каналлар орқали Шельда, Сена, Рейн ва б. дарёлар б-н боғланган. М. бўйида Верден (Франция), Намюр, Льеж (Бельгия), Маастрихт (Нидерландия) ш.лари жойлашган.

МААСТРИХТ ЯРУСИ (Нидерландиядаги Маастрихт ш. номидан) — бўр системаси (даври) юқори бўлимнинг пастдан олтинчи яруси. Дастлаб 1849 й.да бельгиялик геолог А. Дюмон томонидан ажратилган. Сен-Пьер тоғи ён бағридаги топилган жойида яруснинг фақат юқори қисми учун хос бўлган саёз сув органогенчақик оҳақтошлардан тузилган. Янада аниқроқ стратиграфик бўлинмаларга ажратишда аммонитлар, белемнитлар, фораминифералар, денгиз кирпичлари ва б. қолдиқларига асосланилади.

МАВАЕВА Гулнора Низомовна (1931. 30.7, Самарқанд) — балерина, раққоса. Ўзбекистон халқ артисти (1964). Тамарахоним номидаги балет мактабида (1939—41), Навоий театрининг балет студиясида (1944—48) таълим олган. Москва хореография билим юрти қошидаги ўзбек балет студиясини (1951), Ленинград хореография билим юртининг педагогика бўлимини (1971) тугатган. 1945—49 ва 1951—67 й.лар Навоий театрида етакчи балет солисти. Тошкент хореография билим юртида (1971 й.дан; 1975—78 й.лар бадий раҳбар), ҳамда Тошкент маданият ин-ти (1974-78), Миср (1979-80), Яман (1980—81) балет мактабларида, 1982 й.дан Тошкент давлат миллий рақс ва хореография олий мактабида мумтоз рақс ўқитувчиси. Мум-

тоз ва жаҳон балетларида бир қанча партияларни ижро этган: Мария, Зарема (Б. Асафьев, «Бокчасарой фаввораси»). Эсмеральда (Ч. Пуньи, «Эсмеральда»). Сирен парией, Аврора (П. Чайковский, «Уйкудаги гўзал»). Суямбека (Ф. Яруллин, «Шурале»), Мирта (А. Адан, «Жизель»), Хуанита (К. Глюк, «Дон Жуан») ва б. Ўзбек балетларидаги Гулнора (Г. Мушель, «Раққоса»), Ойниса (Д. Зокиров, Б. Гиенко, «Ойниса»), Лола (Ик. Акбаров, «Орзу») каби партияларида Европа мумтоз рақсини анъанавий ўзбек рақс ҳаракатлари б-н уйғунлаштиришга интилган. М. ўзбек мумтоз, халқ ва замонавий рақсларнинг ҳам мохир ижрочисидир. У кўпроқ лирик раққоса бўлиб, рақслари жозибадор ва нафислиги б-н ажралиб туради. Энг яхши рақслари: «Катта ўйин», «Пилла», «Фаргона рубойиси», «Орзу», «Баҳор», «Шўх қиз», «Эй сарви равон», «Ўйнасин», «Раққоса», «Зебуннисо» ва б.

МАВЖ (ўлик тўлқин) — океан ёки денгиз юзасининг тўлиқ шамолсизлик ҳолатдаги эркин тебранма характери. Шамол тўлқинлари ёки уларнинг шамол тўхтаган зонадан ўзгариб чиқиши таъсири натижасида, чўзинчоқ ва қия тўлқинлар шаклида, ҳосил бўлади. Сув юзасида кетма-кет келадиган марза ва улар орасидаги ботиқлардан иборат. М. катталиги ва шакли бўйича бир-биридан деярли фарқ қилмайди, ундаги сув зарралари тўғри доиравий орбиталар бўйлаб ҳаракат қилади. М.нинг энг паст қисми М. этаги, энг баланд қисми М. ёни қирраси, энг баланд қисми б-н энг паст қисми орасидаги тик баландлик М. баландлиги, ёни б-н ёки этаги орасидаги масофага М. узунлиги дейилади. М. маълум вақт мобайнида (мас, бир секундда) ўтган масофага М. тезлиги дейилади. М. баландлиги океанларда 10—15 м, денгиз зилзиласи вақтида 50 м га етиши мумкин, М. уз 300—400 м, даври 17—20 сек. гача бўлади.

МАВЖ — 1) тўлқинсимон безак; ўймакорликда накш юзасига балиқ танга-

чалари кўринишида пардоз бериш; 2) турлича териш орқали ҳосил қилинадиган ғишт қаламаси: ғиштлар орасига қия терилган қатор; ғишт дананаларида ҳар хил бўйлама шакллар.

МАВЖУДОТ - қ. Борлиқ.

МАВЗЕ — жой. Шаҳарнинг айрим номлар б-н юритиладиган қисмлари. Мас, Кўкча мавзеси, Бўржар мавзеси, Бешёғоч мавзеси ва х. к. Қад.да шаҳар деворидан ташқарида жойлашган, шаҳарликларнинг хусусий мулки ҳисобланган жойлар М. деб аталган. М.ларда шаҳарликларнинг ёз пайтида кўчиб чиқадиغان боғлари жойлашган. Қад.дан бу жойлар гарчи қисман бўлсада, маҳалла аҳлларининг умумий жойи бўлган, баъзи ҳолларда бу жойлар шаҳар ичидаги маҳаллаларнинг номлари б-н бир хилда аталган (мас, Тошкент ш.да Чувалачи, Янгиарик, Хиёбон, Тахтапул ва х. к.). Бундай М.лар Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Наманган, Андижон ва б. шаҳарларида ҳам бўлган.

МАВЗОЛЕЙ (юн. Mausoleion) — қабр ёки мозор устига қурилган маҳобатли иншоот; М. номи Қария подшоши Мавсол (мил. ав. 4-а. ўрталари) сағанаси номидан келиб чиққан. М. қад. Римда, ўрта асрда Шарқда (қ. Макбара) кенг тарқалган. Кейинчалик меъморликда М. ва минбар меъморлигининг уйғунлашуви М. учун ижтимоий аҳамият касб этди. Мас, Москвадаги Ленин, Софиядаги Г.Димитров, Улан-Батордаги Сухэ-Батор ва Чойбалсан, Ханойдаги Хо Ши Мин ва б.нинг М.лари айни пайтда ҳам дахма, ҳам минбар бўлиб хизмат қилади.

МАВЗУ (араб. — жойлаштирилган, қўйилган), тема — 1) муҳокама, маъруза, суҳбат, дарс, илмий асар ва б. нинг асосий мазмуни; 2) адабиёт ва санъатда — ижодкор томонидан танланиб, унинг ғоясини акс эттирадиган бадий тасвир объекти, ҳаётий материал доираси. Бадий адабиётда (роман, қисса, дoston, драма, шеър ва б.), тасвирий санъат, меъморлик (рasm, хайкал, гравюра, нақш ва б.), йирик мусиқа асарлари (опера, мусиқали драма, симфония ва б.)да ижтимоий ма-

салалар, тарихий воқеалар, кишиларнинг муайян интилишлари, орзулари ва х. к. М. бўлиши мумкин. М. ғоя б-н узвий боғлиқ. Асарнинг жанри, сюжети ва услуби М. ва ғояга қараб танланади. М. танлашда, айниқса, унинг талқинида муаллифнинг ғоявий мавқеи катта роль ўйнайди. Асарнинг конкрет мазмунида бош М. яна майда М.ларга бўлинади ва буларнинг ҳар бири ғоявий мазмуннинг бирор томонини ифодалайди. Бир М. бир неча муаллиф томонидан турлича ёритилиши, талқин этилиши ҳам мумкин. Бунда ҳар бир муаллиф ўз олдига қўйган ғоявий-ижодий вазифалар ўзига хос услуб ва мазмунни белгилайди; 3) бирор мусиқа асари ёки унинг таркибий қисмлари асосий бадий ғоясини ифодаловчи ва кейинги ривожига хизмат қилувчи тугал мусиқа тузилмаси. Полифония асарлари (мас, канон, фуга)да М. бир овозли куй бўлиб, турли овозларда навбатма-навбат баён этилади. Гомофония асарларининг М.лари бирмунча ривож топган (одатда, 8—16 тактл) тузилмалардан иборат бўлади. Бунда куй ётақчи овозда намоён бўлиб, жўр бўлувчи овозлар эса унинг мазмунини теранлаштиради. Оғзаки анъанадаги мусиқа, шунингдек, 20-а. авангардизм йўналиши (алеаторика, сонористика ва б. услуб) даги композиторлик ижодида оҳанг М.лари б-н бирга мусиқа жараёнининг фақат ритмик (мас, усул) ёки тембр жиҳатларига асосланган М.лар ҳам жорий этилган. Булардан ташқари, мусиқа ижодиёти (мусиқали драма, опера, балет ва б.) да муайян ғоя ва мазмунга эга бўлиб, асарнинг бошидан охиригача ўзгармай (лейтмотив, лейттема) ёки қисман ўзгариб келувчи М. ва, аксинча, тузилмаси чегараланмаган М. мисоллари мавжуд. Йирик шакл (мас, соната, симфония)лар бир неча М.ларни ўз ичига олади. Улар ҳар хил образларни ифодалаш ва таққослаб ривожлантириш учун хизмат қилади. Турли образларни ифодаловчи М.лар бош М.нинг тубдан ўзгартириш йўли орқали вужудга келиши (монотематизм) ҳам кузатилади.

МАВКАБ (араб.) — ўрта асрларда мусулмон Шарқи мамлакатларида ҳукмдорларни сафар, ҳарбий юриш чоғида кузатиб боровчи махсус суворий қисм. Одатда, М.да садоқатли амирлар, дин арбоблари, хос хизматкорлар ва муншйлар бўлган.

МАВЛОНБУВА МАҚБАРАСИ - Намангандаги меъморий ёдгорлик (1806). Маҳаллий шоир Мавлонбува қабри ва унинг жан.даги пештоқ гумбазли зиёратхонаси сақланган. Зиёратхона мурабба тархли (7х7 м). Бош тарзи жан.га қараган. Пештоқнинг 2 ёнига гулдасталар ишланган. Гулдасталар тепасига анъанавий мезана ўрнига куббали, 3 босқичли конус ишланган. Пештоқи ўзига хос меҳробий ва тўғри бурчакли юза намоёнлар б-н безатилган. Унда бино қурилган сана сақланган. Зиёратхона ичи ганч сувоқ қилиниб, мойбўёқда гул солинган. Ғарбий деворида текис чизилган меҳроб бор. Изораларида гулли гулдон ва гириҳ нақшлар тасвирланган, араб имлосида шеърлар битилган. Мавлонбува ижодининг ихлосмандлари, шоирлар зиёратхона деворлари ва арақи саровларга, кейинчалик бу ерда сақланадиган ўрама қоғозга шеърлар ёзиб қолдирганлар. Зиёратхонанинг панжарали дарчасидан Мавлонбуванинг оддий сағанаси кўриниб туради.

МАВЛОНИЙ Машхура Эгамовна (1934.4.12, Тошкент) — микробиолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1994), биология фанлари д-ри (1971). Тошкент политехника ин-тининг кимётехнология ф-тини тугатган (1957). Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти илмий ходими (1960—61), катта илмий ходими (1962—65), 1965 й.дан Ўзбекистон ФА Микробиология бўлими (1977 й.дан ин-ти)да саноат микробиологияси лаб. мудири. Ўзбекистонда саноат микробиологияси асосчиси. М. Ўрта Осиёда илк бор саноат микроорганизмлари коллекциясини яратди. Зарарқунанда микроорганизмларга қарши кураш усулларини

ишлаб чиқди. Спорасиз замбуруғлар таснифининг янги схемасини тузди. Гамма ва лазер нурлари таъсирида саноат учун муҳим бўлган фаол мутантлар топди ва амалиётга татбиқ этди.

Ас: Производство кормового белка в Узбекистане, Т., 1988; Микробиальная порча консервированных продуктов и пути её предотвращения, Т., 1990; Умумий микробиология, Т., 2003.

МАВЛОНО (араб. — бизнинг жаноб) — Ўрта Осиё, Афғонистон ва Покистонда энг юқори лавозимдаги амалдорлар, ёзувчи, олим ва фозил кишиларни, устозларни улуғлаб, уларнинг номларига кўшиб ишлатиладиган сўз. М. сўзи ҳурмат маъносида шахс номларидан аввал айтилган (мас, Мавлоно Алишер Навоий, Мавлоно Жомий, Мавлоно Муқимий ва б.). Ўрта Осиёда ўрта асрларда қўлланилган.

МАВЛОНО АБДУЛЛО (15-а.) - шоир. Ижоди ва ҳаёти ҳақида маълумот кам. Алишер Навоийнинг ёзишича, шеърлари халқ орасида кенг тарқалган. Кўпроқ маснавий услубида ижод этган. «Лайли ва Мажнун», «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» ва «Зафарнома» каби асарлар ҳам ёзган, шеърларида урушни крралаган. Асарлари сақланмаган.

МАВЛОНО АШРАФ (15-а.) - шоир. Алишер Навоийнинг замондоши. Хамсанависларга эргшиб, «Хамса» ёзган. Навоий «Хамса» ва «Маҷолис ун-нафоис» асарларида М. А. ижодини ижобий баҳолаган ва дostonларида оригиналликка интилганлигини алоҳида таъкидлаган. Зайниддин Восифий ва Хондамир ҳам М. А.нинг бадиий қобилиятини юксак баҳолаган. Айрим шеърлари бизгача сақланган.

МАВЛОНОВ Мардон Ҳамрокулович (1963.11.3, Самарқанд) — эстрада хонандаси (лирик тенор). Ўзбекистон (1999) ва Тожикистон (2000) халқ артисти. Самарқанд санъат билим юртини тугатган (1984). Самарқанд вилояти филармонияси яққа хонандаси (1980—85), Самарқанд тумани «Самарқанд тароналари» ансамблининг бадиий раҳбари

(1985 й.дан). Ўз ижодида миллий мусика мероси, айниқса, Бухоро — Самарқанд маҳаллий услубидаги мусика намуна (мавсумий маросим айтимлари, мавриги ва б.)ларини эстраданинг «фолк-поп» услубида қайта ишлаган. Репертуаридан ўрин олган баъзи кўшиқлари («Санаме», «Хандиданош», «Самарқанд тўёна кўшиғи», «Асираман», «Самарқанд кизлари»ва б.) нинг мусикасини ўзи ёзган. Фильм («Шариф ва Маъриф» ва б.)ларда ҳам кўшиқ айтган. Ижро этган кўшиқлари бир нечта лазер дискига ёзилган.

МАВЛОНОВ Сирбой (1922.17.9, Кустанай вилояти — .?, Олмаота) — Қozoғистон халқ шоири (1982). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—43). Урушдан ярадор бўлиб қайтгач, Кустанай вилояти газ.да муҳаррир ўринбосари (1943—50). Сўнг турли вақтда Қozoғистон Ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи, «Қозоқ адабиёти» газ. ва «Жулдиз» («Юлдуз») жур.нинг бош муҳаррири. Шеърый ижоди 1948 й.дан бошланган. «Янги баҳор» (1956), «Мовий тоғлар» (1964), «Ер қаймоғи» (1965), «Жангчининг қафти», «Танланган лирика» (1967), «Қадимийлик ва ёшлик» (1969), «Барглар ёнмоқда» (1971), «Апрель ёмғири» (1972), «Субҳидам» (1976) сингари қозоқ ва рус тилларида 30 дан зиёд шеърый китоблари эълон қилинган. Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Маяковский, Ғафур Ғулom, Миртемир, Шукрулло, Мирмуҳсин шеърларини қозоқ тилига таржима қилган.

М. ўзбек адабиётининг Қozoғистондаги энг фаол тарғиботчилари ва таржимонларидан бири. М.нинг «Қузги булутлар» (1987) тўпламидан жой олган «Ўзбекистон — гуллар диёри» шеърый туркуми шоирнинг ўзбек юрти ва ўзбек халқига меҳр-муҳаббат туйғулари б-н йўғрилган. Л.нинг бир қанча шеърлари Миртемир, С. Акбарий, М. Жалил ва б. томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Абай номидаги Қozoғистон Давлат мукофоти лауреати.

МАВЛОНОВ Ғани Орифхoнович

(1910.15.1 — Тошкент — 1988.12.3) — геолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1960), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1970). Геол.минералогия фанлари д-ри (1955), проф. (1957). Иккинчи жаҳрн уруши қатнашчиси. Ўрта Осиё индустриал ин-тини тугатган (1935). 1940—41 й.ларда шу ин-тда декан, доцент. Ўзбекистон ФА Геология ин-тида илмий ходим (1946-49), лаб. мудири (1949-55) ва директор (1956—60). Гидрогеология ва муҳандислик геологияси ин-ти директори (1960—66). 1966 й.дан Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-ти директори.

Илмий ишлари лес ва лёссимон жинсларнинг генетик типлари, муҳандислик геологик хусусиятлари, физик-механик хоссаларига бағишланган. М. Ўрта Осиёда тарқалган тўртламчи давр ётқизикларини ёшига қараб тўрт даврга бўлди ва уларнинг тарқалган майдонларини харитага туширди (1949). Тошкент зилзиласидан кейин сейсмологияга оид тадқиқотлар б-н шуғулланган. Жумладан, Тошкент ш. ва шаҳар атрофини сейсмик микрорайонлаштириш харитасини, 1978 й. «Ўзбекистонни сейсмик районлаштириш» харитасини янги тахрирдаги вариантини тузиш ишларига раҳбарлик қилган. Зилзилалар жараёнида ер ости сувлари ва газ таркибларининг ўзгариши ҳақида илмий кашфиёт муаллифи. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981). М. номига Тошкент ш.да куча, Сейсмология ин-ти қўйилган, шу ин-тда М.га бағишланган музей (1990) мавжуд.

Ас: Тошкент зилзиласи, Т., 1971.

МАВЛОНОВА Ойша (1922.7.2, Туркистон — 1991.1.12, Самарқанд) — опера хонандаси (меццосопранo) ва актриса. Ўзбекистон халқ артисти (1974). Ҳ. Носированцннг издоши. Жиззах к-з—с-з театри (1939—46), Самарқанддаги Ҳ. Олимжон номидаги театр (1946—64), Самарқанд опера ва балет театри (1964—77) да актриса ва хонанда. Саҳнавий истеъдод ва кенг диапазонли овозга эга бўлган. М.

«Гулсара» (Р. Глиэр, Т. Содиқов), «Нурхон» (Т. Жалилов), «Нодира» (К. Жаббаров, С. Ҳайитбоев), «Суймаганга суйканма» (С. Хўжаниёзов), «Олтин кўл» (М. Левиев), «Ошиқ ғариб» (К. Отаниёзов ва М.Юсупов) каби мусиқали драмаларда, «Фарход ва Ширин» (В. Успенский ва Г. Мушель), «Майсаранинг иши» (С. Юдаков), «Ҳамза» (С. Бобоев) ва б. операларда бош партияларни ижро этган. М. ўз қахрамонларининг руҳий ҳолати, ички дунёсини психологик теранлик ва изчилликда мохирона талкин этган. Концерт репертуаридан, «Муножот», «Чоргоҳ» ва б. мумтоз ашулалар ўрин олган.

МАВЛОНОВА

Ханифа Муҳиддиновна (1924, Хўжанд) — хонанда (лирик-драматик сопрано). Халқ артисти (1968). Хўжанд мусиқа билим юртини (1936), Москва консерваториясини (1959) тугатган. Хўжанд Ёш томошабинлар театри (1937—39), Хўжанд мусиқали драма театри (1939—43), 1943 й.дан С. Айний номидаги опера ва балет театрининг етакчи актрисаси. Моҳин («Тоҳир ва Зухра»), Гулрў («Пўлат ва Гулрў»), Майсара («Майсаранинг иши»), Ниссо («Бахтиёр ва Ниссо»), Мария («Мазепа»), Ярославна («Князь Игорь»), Маргарита («Фауст»), Дездемона («Отелло») каби роллари б-н шуҳрат қозонди. М.нинг овози диапозони кенг, ёрқин ва жарангдорлиги б-н ажралиб туради. М. тожик ва ўзбек мумтоз кўшиқлари ҳамда замонавий кўшиқларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилган.

МАВЛОНОЗОДА (14 а.) - 1365-66 й.ларда Самарқандда кўтарилган сарбадорлар кўзғолони раҳбари. Мўғулистон хони Илбёсхўжа Мовароуннахрга хужуми пайтида Самарқанд мудофаасига бошчилик қилган. Мўғуллар Самарқандни эгаллаш учун отланганларида шаҳар ҳркими қочиб кетган. Шунда М. жоме масжиди олдида тўпланган 10 минг кишилик шаҳар аҳолиси ўртасида қизгин нутқ сўзлаб халқни курашга чорлаган ва Самарқандни мудофаа этишга раҳбарлик қилишни ўз зиммасига олган. Ҳофиз

Абруннинг «Зубдат ут-таворих» асарида ёзилишича, М. Бухоро улўғзодаларидан, донишманд киши бўлиб, у камондан яхши ўқ отар, ўта журъатли ва довиюраллиги б-н машҳур эди. Абу Бакр Кулуий (Калавий) Наддоф б-н биргаликда шаҳар мудофаасига тайёрланган, хусусан, шаҳардаги барча дарвозаларни беркирган. Кўчалар, боғлар атрофига ғовлар қурдирган. Фақат бир кўчани очик қолдириб, шу ерда М.нинг ўзи 500 киши си б-н пистирмада ўтирган. Душманнинг қоровул қисмлари ҳеч қандай хавотирсиз шаҳарга кириб келганда, М.нинг ишораси б-н дўмбиралар чалинган. Душманга ҳар томондан ўқ-ёйлар, тошлар ёғдирилган, уларни таёқлар б-н савалаганлар. Натижада мўғулларнинг 1000 аскарлари мажрўх бўлган, 100 таси эса қўлга олинган. Эртаси куни ҳам мўғуллар бутун кучларини ишга солиб ҳамла қилсалар, турли ҳарбий хийлалар қўлласалар ҳам шаҳарни ололмаганлар. Кейинчалик уларнинг отларига ўлат тегиб, кирила бошлагач, мўғуллар Мовароуннахрни тарк этишга мажбур бўлди. Шаҳардаги ҳокимиятни қўлга киритган сарбадорлар аҳолига зулм қила бошлади.

Ҳофиз Абрунинг ёзишича, бундан хабар топган Амир Ҳусайн Балх, Бадахшон, Қундуз, Бағлон, Андхуд ва Шибирғон лашкарини тўплаб, Самарқанд томон юзланган. У сарбадорларга мактуб йўллаб, унда уларга ишонишини, хатто ўз амирларидан ҳам яқин тутишини ёзган ва Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзесига етгунича унинг ҳузурига келмасликни илтимос қилган. Сарбадорлар унинг тақаллуфини чин билиб, фурсатни қўлдан бой берганлар. Амир Ҳусайн Кониғилга етиб келгач, унга иззат-иқром билдириш, тортиқлар тақдим этиш учун истиқболга чикқанлар ва хизматига шай бўлиб турганлар. Амир Ҳусайн 1 куни сарбадорларга илтифотлар кўрсатган. Бундан сарбадорлар янада рухланиб, кўнғилларидан хавф-хатар ғубори кўтарилиб, эртаси куни кўпроқ совғалар ва камёб моллар б-н унинг ҳузурига йўл

олганлар. Карбосга етганларида Амир Хусайннинг буйруғига кўра, уларнинг ҳаммаси қўлга олиниб қатл этилган. Фақат М.ни Амир Темур илтимос қилиб, дор тагидан қутқариб қолган. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Амир Темур М. учун шафоат тилаб уни халос этган. Бунга Амир Темурнинг илгари ҳам сарбадорларнинг айрим раҳбарлари б-н алоқада бўлганлиги тахмин қилинади.

Ад.: Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдийн ва мажмаи баҳрайн. Т., 1969; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

Фахриддин Ҳасанов.

МАВЛУД, мавлид аннабий (араб. — туғилиш, пайғамбарнинг туғилган куни) — Муҳаммад пайғамбарнинг туғилган куни б-н боғлиқ байрам. Рабиулаввал ойининг 12куни нишонланади. Мусулмон мамлакатларида М. куни дуолар, пайғамбар шаънига мадҳиялардан иборат шеърлар ўқилади, садақалар берилади, руҳонийларнинг йиғилишлари ўтказилади.

МАВЛУД ОЙИ — қамария йил ҳисобида, яъни Ой таквимида, шунингдек, мусулмонларнинг ҳижрийқамарий йил ҳисобида учинчи ойнинг арабча номи. Рабиулаввал деб ҳам аталади. 30 кунга тенг.

МАВРАК (*Salvia*) — лабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар ва ярим буталар туркуми. 500 тури бор. Ўзбекистонда 16 тури учрайди. Шундан ярим бута бўлган доривор М. экиб ўстирилади; бўйи 50 см. Барглари чўзиқ ёки кенг наштарсимон, узун бандли (поянинг юқори қисмидагиси бандсиз), қарама-қарши жойлашган. Гуллари кўк, бинафша, поя шоҳларининг учиди сохта тўпгул ҳосил қилади. Баргида ва гулида 2,5% гача эфир мойи, шунингдек, ошловчи ва б. моддалар бор. Ўзбекистоннинг тоғ ён бағирларида, адир ва боғларда ўсадиган мускат М.нинг бўйи 1 м. Барглари йирик, тухумсимон, узун бандли, таркибида 1,03% гача эфир мойлари, С

витамини, флавоноидлар, ошловчи ва б. моддалар, уруғида 31 % гача мой бор. Барги халқ табобатида қувватлантирувчи, овқат ҳазм қилдирувчи дори сифатида ҳамда юрак ва буйрак касалликларини даволашда қўлланилади.

МАВРЕТАНИЯ (лот. Mauretania) — Шим.-Ғарбий Африкадаги (ҳоз. Ғарбий Жазоир ва Шаркий Марокаш) тарихий вилоят. Мил. ав. 2-минг йиллик охирида финикияликлар томонидан эгалланган. Шунинг учун М.нинг ҳамма шаҳарлари номи пунийча (финикияларнинг лот. номи). Мил. ав. 3-а.да М.нинг катта қисми Карфаген қўл остида; мил. ав. 146 й.дан Рим таъсир доирасида. М. худуди мил. 45 й.да Рим томонидан босиб олинган ва 2 вилоятга ажратилган: ғарбда — Тингитан М.си ва шарқда — Цезарь М.си.

МАВРИГИ, маврийги (Марв ш.га нисбат берилган) — Бухоро мусиқа анъаналарига хос (эркаклар) фольклор жанри. М. Бухоро амирлиги даврида Марвдан кўчиб келган эронийларнинг мусиқа ижоди сифатида шаклланиб, кейинчалик бошқа (тожик, ўзбек) миллатлар орасида ҳам оммавийлашиб кетган. Туркум шаклида ижро этиладиган қўшиқ ва куйлардан иборат. 1-қисми («Шаад»)да яккахон насихатомуз байтларни речитатив услубида, доиранинг «рези» жўрлигида ижро этади. Сўнгра аста тезлашиб борувчи — яккахон б-н биргаликда «жўра» (нақарот айтувчи)лар ижро этаётган бир неча лирик (севги-муҳаббат мавзуидаги) ҳамда раксбоп қўшиқ («Сархона», «Чорзарб», «Макайлик» ва б.), чолғу куй («Гардуни Сархона» ва б.), доира занг усуллари ва рақслар келади. М. туркуми авж доирасида энг шўх ракс («Чилиги») б-н яқунланади. М. ижрочиларидан бадиҳа ва раксга мойиллик талаб этилади. 19—20-а.ларда М. ижрочиларидан Бако Саъдуллаев, Ҳабиб Неъматов, Алиризо Курбонов ва б. машҳур бўлди. Ҳозирда М. жанри Бухоро фольклор-этнографик ансамбллари («Мохи ситора» каби) репертуаридан ўрин олган.

МАВРИКИЙ (539-602.27.11) - Византия императори (582 й.дан). Юстиниан I ҳукмронлигидан кейин мамлакатда вужудга келган оғир шароитда тахтни бошқарган. Салтанат худудига славянлар, лангобардлар, форслар ҳужум қилиб тургандилар, давлат хазинаси бўшаб қолган эди. М. қўшинга бериладиган маошни. турли хил томошаларга сарфланадиган харажатларни қисқартирган. Мисрдан келтириладиган ғалла нарҳини оширган. М.га қарши бир қанча кўзғолонлар кўтарилган. 591 й. М. Эрон б-н Византия учун манфаатли бўлган сулҳ битимини имзолашга эришган; Эронга тегишли Арманистоннинг бир қисми Византияга ўтган. М.нинг ички сиёсати давлатни парчаланишига олиб келган; Равенна (584) ва Карфагенда (591) ярим мустақил экзархатлар (ҳарбиймаъмурий бирлик) барпо этилган, М. васиятномаси (597)га кўра, салтанат унинг ўғиллари ўртасида тақсимланиши керак эди. 602 й. 23 нояб. да М. центурион (кичик ҳарбий лавозим) Фока бошчилигида кўзғолон кўтарган аскарлар томонидан тахтдан ағдарилган.

МАВРИКИЙ (Mauritius), Маврикий Республикаси (Republic of Mauritius) — Ҳинд океанининг ғарбий қисмида, Мадагаскар о.дан шарқда жойлашган давлат. Маврикий о., Родригес о., Каргадоскара-хос ва Агалега о.лари, Чагос архипелагини ўз ичига олади (1982 й.да М. парламенти Чагос архипелагини мамлакат худудининг ажралмас қисми деб эълон қилган. Буюк Британия эса бу архипелагни тортиб олиб, унинг таркибидаги Диего-Гарсия оролини АҚШга 50 йилга ижарага топширган). Майд. 2045 км2. Аҳолиси 1,8 млн. киши (2001). Пойтахти — Порт-Луи ш. Маъмурий жиҳатдан 5 шаҳар ва 9 округ (district)га бўлинади.

Давлат тузуми. М. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик аъзоси. Амалдаги конституцияси 1968 й.да қабул қилинган ва кейинчалик кўшимчалар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1992 й.дан Кассем Утим). У парламент депутатларининг

оддий кўпчилилик овози б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимияти — Миллий ассамблея (бир палатали парламент). Ижроия ҳокимиятни Вазирлар Кенгаши амалга оширади. Бош вазир ва вазирларни президент тайинлайди.

Табиати. Ороллар вулканлар отилишидан пайдо бўлган, базальт, доломит ва туфлардан тузилган. Ер юзаси, айниқса, Маврикий о.нинг жан.-ғарби қирлардан иборат (энг баланд жойи 826 м), оролнинг ўрта қисми — 600 м гача баландликдаги плато, шим. ва шарқда соҳили камбар текислик. Родригес о.нинг бал. 396 м гача. Қирғоқлар оролга ўтишни қийинлаштирувчи маржон рифлари б-н ўралган. Иқлими — тропик денгиз иқлими. Ўртача т-ра энг иссиқ ой — фев.да 26°, энг салқин ой — авг.да 16°, соҳилда 18,5° гача. Йиллик ёғин 1500—5000 мм гача, ёзи серёғин. Дарёлари камсув, қурғоқчил даврда қуриydi, энг йириги — Грандрийвер. Қалин тропик ўрмонлар тоғларда сақланган. Маврикий о.нинг 1/4 қисми ўрмон.

Аҳолиси, асосан, ҳинд-маврикийлар (69%), креоллар (27%) ва х. к. Расмий тил — инглиз тили; француз ва креол тили ҳам кенг тарқалган. Аҳолининг 50% га яқини ҳинду, 33% христиан, 16% ислом динига эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси 41%. Йирик шаҳарлари — Порт-Луи, Бобассен-Роз-Хилл, Вакоа-Феникс.

Тарихи. Маврикий о. араб сайёҳларининг эсдаликларида Дина Аrobi (Қумуш о.) номи б-н тилга олинади (10-а.). Оролда одам яшамаган. 16-а. бошларида дастлаб португаллар келиб ўрнашди. 1958 й. оролни голландлар эгаллади ва шахзода Мориц (Оранлик) шарафига Маврикий деб атади. Голландия ҳукмронлиги даврида оролга Шарқий Африкадан қуллар келтирилди. 1715 й.дан орол Франция, 1810 й.дан Англия ҳукмронлигида бўлди. 1814 й.дан эса расман Англия мустамлакасига айланди. М. аҳолиси кўп йиллар давомида мустамлака тузумига қарши тинмай кураш олиб борди. 1935 й. М.да касаба уюшмалари

юзага келди, 1936 й. дастлабки сиёсий партия — ўрта ва майда буржуазияга таянувчи Лейбористлар партияси ташкил топди. 2-жаҳон уруши (1939—45)дан сўнг мустамлакачиликка қарши кураш янада кучайди. Натижада Буюк Британия маъмурияти бир оз ён беришга мажбур бўлди. Қонун чиқарувчи кенгашнинг ҳукуки кенгайтирилди, умумий сайлов ҳукуки жорий этилди. 1968 й. 12 мартда Ҳамдўстлик доирасидаги мустақил давлат деб эълон қилинди. Аммо ҳали Олий ҳокимиятни Буюк Британия қиролчаси тайинлайдиган генерал-губернатор идора қилар эди. Ниҳоят, 1992 й. 12 мартда мамлакат республика деб эълон этилиб, М. Республикаси номини олди. М. — 1968 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 12 март — Мустақиллик куни (1968) ва Республика куни (1992).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. М. лейбористлар партияси, 1936 й.да тузилган; М. социалдемократик партияси, 1955 й.да асос солинган; Жанговар социалистик ҳаракат, 1983 й. тузилган; М. жанговар ҳаракати, 1969 й.да тузилган; Родригес халқ ташкилоти, 1982 й.да асос солинган. Ишчилар умумий Федерациям, 53 тармоқ касаба уюшмасини бирлаштиради, 1971 й. ташкил этилган; М. меҳнат конгресси, 1963 й.да тузилган.

Хўжалиги. М. — аграр-индустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ ва ўрмон хўжалиги ҳамда балиқчиликнинг улуши 10,4%, саноат, асосан, қайта ишлаш тармоқларининг улуши 23%. Ҳудудининг 56% экинзор ва боғлардан иборат. Асосий қ.х. ўсимлиги шакарқамиш бўлиб, у экинзорларнинг 94%ни эгаллайди. Чой, тамаки, банан, алоэ, шоли, маккажўхори, картошка, сабзавот, ҳўл мева ҳам етиштирилади. Чорвачилигида қорамол ва эчки боқилади. Паррандачилик мавжуд. Балиқ овланади. Саноатида шакарқамишни қайта ишлайдиган корхоналар устун. Швейцария соат з-длари учун сунъий ёқут ишлаш, транзисторлар учун деталлар, кўзойнак гардишлари и.ч., заргарлик тошларига

сайқал бериш йўлга қўйилган. Чой ва тамаки баргини, сабзавот ва ҳўл мева, ағавани, мол терисини қайта ишлайдиган ф-калар, кemasозлик, енгил саноат тармоқлари, маъданли ўғит ва нефть маҳсулотлари корхоналари мавжуд. Йилга 390 млн. кВт/соат га яқин электр энергия ҳосил қилинади. Сайёҳлик ривожланган. М.да автомобиль йўллари уз. —2 минг км. Йирик денгиз порти — Порт-Луи. Плезанс ш.да халқаро аэропорт бор. М. четга қанд-шакар, чой, тери маҳсулотлари ва пойабзал, тўқимачилик ярим маҳсулотлари чиқаради. Четдан озик-овқат ва нефть маҳсулотлари, машина ва ускуналар, саноат моллари келтиради. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: Буюк Британия, Франция, АҚШ, ЖАР, Германия, Япония, Хитой. Пул бирлиги — Маврикий рупияси.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. М. даги бошланғич ва ўрта мактабларда ўқиш бепул ва мажбурий. Давлат ва хусусий ўқув юртлари ҳам бор. Маорифи инглиз тизими таъсирида таркиб топган: бошланғич мактаб 6 й., ўрта мактаб 7 й. Касб-хуна таълими бошланғич мактаб негизида 1 й.дан 3 й.гача давом этади. 5 й.лик тўлиқсиз мактаб негизида техника коллежи ишлайди. Порт-Луи ш.да М. унти (1965), Моко ш.да М. Ганди номидаги ин-т, қанд-шакар саноати учун мутахассислар тайёрловчи регионал марказ мавжуд. Порт-Луи ш.да ин-т (1980), Реднои ш.да Қанд-шакар саноати тадқиқот ин-ти ишлайди. М.да ун-т, шакар кутубхонаси, М. ин-ти, Британия кенгаши, Қанд-шакар саноати тадқиқот ин-ти кутубхоналари бор. Порт-Луи ш.да музей (1885), М. гербарийси (1960), Маэбур ш.да Тарих музейи мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да нашр этиладиган асосий газ.лар: «Соушеллист» («Социалист», кундалик газ., 1983 й.дан), «Чайна Таймс» («Хитой вақти», хитой тилидаги кундалик газ., 1959 й.дан), «Экспресс» (инглиз ва француз тилларида чиқадиган кундалик газ., 1963 й.дан), «Уикенд»

(«Хафта охири», француз ва инглиз тилларида чиқадиган ҳафталик газ., 1966 й.дан), «Нуво милитан» («Янги жангчи», инглиз ва француз тилларида чиқадиган ҳафталик газ., 1979 й.дан), «Миррор» («Кўзгу», хитой, инглиз ва француз тилларида чиқадиган якшанбалик газ.). М. радиоэшиттириш корпорацияси 1964 й.да тузилган. Телевидение хизматиға 1965 й.да асос солинган.

МАВРИТАНИЯ (Mauritanis), Мавритания Ислом Республикаси (Ал-Жумхурия ал-Исломия ал-Мавритания, Republique Islamique Mauritanie) — Африканинг шим.-ғарбидаги давлат. Майд. 1031 минг км². Аҳолиси 2,7 млн. киши (2001). Пойтахти — Нуакшот ш. Маъмурий жиҳатдан 12 вилоят (region) га бўлинади, пойтахти — Нуакшот ш. мухтор округ (district) сифатида ажратилган.

Давлат тузуми. М. — республика. Амалдаги конституцияси 1991 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1992 й.дан полковник Маауйя улд Сиди Аҳмад Тайя). У умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 6 й. муддатга сайланади ва бир неча марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият — 2 палатали парламент (Миллий ассамблея ва Сенат). Ижроия ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади, бош вазирни президент тайинлайди.

Табиати. М. нинг кўп қисми Ғарбий Сахрои Кабирнинг кумли ва тошлоқ чўллари, Атлантика океанига туташ соҳили пасттекислик. Ер юзасида пасттекисликлар ва унча баланд бўлмаган платолар кўп. Мамлакат ҳудуди токембрий жинсларидан таркиб топган қад. Африка-Арабистон плагформасига мансуб. Мис, темир рудалари, шунингдек, тоштуз, гипс, фосфорит конлари бор. Иқлими тропик чўл иқлими. Январнинг ўртача т-раси 16—20°, июлники 30—32°. Энг юқори т-ра 40—45°. Шарқдан тез-тез иссиқ шамол эсиб туради. Йиллик ёғин 50—100 мм. М.да Сенегалдан бошқа оқар дарёлари йўқ. Экинларни суғоришда дарё, ер ости ва булоқ сувларидан фойдаланила-

ди. Чўлларда буталар, акация ва б. ўсади. М.да судралиб юрувчилар, кемирувчилар кўп; чиябўри, фенек тулкиси, ғизол, кийик ва б. бор. Қирғоқ сувлари овланадиган баликларга бой. Бандаргон миллий боғи мавжуд.

Аҳолиси. М. туб аҳолисининг 80% дан кўпроғини маврлар ташкил этади. Улар араб тилининг ҳасаниййа шеvasида сўзлашади, шунингдек, барбарзенагалар, фульбе, волоф, тукулер, сонинке ва б. халқлар яшайди. Расмий тил — араб тили. Расмий дин — ислом. Аҳолининг 39% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари — Нуакшот, Нуадибу, Зуэрат, Казди.

Тарихи. М.нинг қад. ва ўрта асрлар тарихи кам ўрганилган. 4—11-а.ларда М.нинг жан. қисми Ғарбий Африка (Гана ва б.) давлатлари таркибида бўлган. 13—14-а.ларда М.нинг жан. қисми Мали давлатига қўшилгандан кейин араблар ҳукмронлиги кучайди.

15-адан М.га португаллар, испанлар, голландлар, инглизлар, французлар келиб, кул, олтин, сирач олиб кета бошлади. 1783 й.ги Версаль сулҳига кўра, М. соҳиллари тамоман Францияга тобе бўлиб қолди. 1903 й.да Франция М.ни ўз протекторатига айлантирди. 1920 й. мамлакат расмий равишда Франция мустамлакаси деб эълон қилинди. М. халқи мустамлакачиларга қарши мунтазам курашиб келди.

2-жаҳон урушидан кейин М.да озодлик ҳаракати кучайди. 1946 й.дан М. Франциянинг «денгиз ортидаги ҳудуди». 1958 й.дан Франция ҳамжамияти таркибида ўзини ўзи бошқарувчи республика. 1960 й. 28 нояб. да Нуакшотда мустақил М. Ислом Республикаси тузилганлиги эълон қилинди. 1961 й. майда М. конституцияси қабул қилинди. 1991 й.дан мамлакатда кўп партияли тизимга ўтидди. М. ташки сиёсатда блокларга қўшилмаслик, барча мамлакатлар б-н ҳамкорлик тамойилига содиқ. М. 1961 и. нояб.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 28 нояб. — Мустақиллик куни (1960).

Сиёсий партиялари ва касаба уюш-

малари. Республикачилар социалдемократик партияси, 1991 й.да тузилган; Демократия ва бирлик йўлидаги бирлашма, 1991 й.да ташкил топган; М. уйғониш партияси, 1991 й.да асос солинган. М. меҳнаткашлари иттифоқи — бирлашган умуммиллий касаба маркази, 1961 й.да тузилган, Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерациясига киради.

Хўжалиги. М. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. (балиқчилик б-н бирга) улуши 30%, саноат улуши 19,2%. Ишлаб чиқарувчи кучлар заиф ривожланган. Мустақилликка эришилгач, ҳукумат қ.х. ва балиқчиликни жадал ривожлантириш, хорижий сармоя кўйишни рағбатлантириш тadbирларини кўрди. Кончилик саноати ривож топган. Қайта ишлаш саноати озик-овқат (балиқ ва гўшти қайта ишлаш, қандшакар ва консерва и.ч.), кимё, нефть маҳсулотлари, қўнчилик, тикувчилик, гиламдўзлик тармоқларидан иборат. Денгиз сувини чучуқлаштириш қурилмаси ўрнатилган. Йилига 140 млн. кВт/соат электр энергия қосил қилинади. Аньанавий ҳунармандчиликни ривожлантириш рағбатлантирилади. Саноат корхоналарининг аксарияти Нуакшот ш.да жойлашган. Кўпчилик аҳоли банд бўлган қ.х. заиф. Унинг асосий тармоғи — кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик. Қорамол, туя, қўй, эчки, эшак, от боқилади. Балиқ ва денгиз жониворлари овланади. Сенегал дарёси бўйида ва воҳалардагина деҳқончилик қилинади. Худудининг 2/5 қисми яйлов. Асосий озик-овқат экинлари: тарик, оқ жўхори, маккажўхори, батат, дуққаклилар, шоли, ер ёнғоқ, хурмо ва б. Акация дарахтининг муайян турларидан ажралиб чиқадиган ёпишқоқ мода — гуммиарабик (араб елими) экспорт аҳамиятига эга. Тез-тез бўлиб турадиган қурғ-оқчилик қ.х.га катта зарар етказди. Темир йўллари уз. — 0,7 минг, автомобиль йўллари уз. — 8 минг км дан ортик. Асосий денгиз портлари ва халқаро аэропортлари — Нуакшот ва Нуадибу. Сенегал дарёсининг қуйи оқимида кема

қатнайди. М.дан четга темир рудаси, олтин, гипс, балиқ ва балиқ маҳсулотлари, чорва, тери ва б. чиқарилади. М.га четдан саноат моллари, нефть маҳсулотлари, машина ва усқуналар, озик-овқат келтирилади. Ташқи савдода Франция, Италия, Буюк Британия, Япония, Германия, АҚШ, ХХР б-н ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — угия.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Бошланғич таълим мажбурий ҳисобланади, бироқ болаларнинг оз қисми мактабга қатнайди. М.да 1214 бошланғич ва 51 ўрта мактаб бор. Ўқиш муддати: бошланғич мактабда 6 й., ўрта мактабда ҳам 6 й. Бошланғич мактабларда дарс араб тилида, ўрта ва олий мактабларда француз тилида олиб борилади; бошланғич мактабларда француз тили ҳам ўргатилади. Олий ўқув юрглари: Нуакшотда ун-т (1983), Пед. ин-ти (1971), Олий маъмурий мактаб. Бутилит ш.да Олий ислом тадқиқот ин-ти (1961) бор. Ёшларнинг аксарияти Франция, Сенегал ва б. мамлакатларнинг ун-тларига бориб ўқийди. М.да кончилик саноати и.т. маркази, сабзавотчилик и.т. институти, бир неча қ.х. тажриба ст-яси, Пед. хужжатлаштириш маркази (1962) бор. Нуакшотда Миллий кутубхона (1961), Миллий архив (кутубхонаси б-н, 1955) ва Марказий оммавий кутубхона мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М. да чиқадиган асосий нашрлар: «Аш-шааб» («Халқ», 1975 й.дан, араб ва француз тилларида чиқадиган кундалик ҳукумат газ.), «Пёплъ» («Халқ», француз ва араб тилларида йилига 6 марта чиқадиган газ.), «Журналь офисьель» («Расмий газ.», француз тилида ҳафтасига 2 марта чиқадиган ҳукумат хабарномаси). М. радиоэшиттириш ва телекўрсатув хизматига 1958 й.да асос солинган; араб, француз ва маҳаллий тилларда эшиттириш ва кўрсатувлар олиб боради. М. ахборот агентлиги 1975 й.да тузилган бўлиб, 1990 й.гача М. матбуот агентлиги деб аталган;

у ҳукумат назоратида.

Адабиёти мумтоз араб тилида, араб тилининг ҳасаниййа шеvasида ва барбар тилида. Араблар келишидан аввал барбар кабилаларининг халқ оғзаки ижодиёти мавжуд бўлган ва у ривожланиб келаётир. Мумтоз араб тилида дастлабки диний ва тарихий мазмундаги асарлар 11-адан маълум. Ҳасаниййа шеvasида қахрамонлик дostonлари ва мусикий шеърлар яратилган. 16-ада мумтоз араб тилида дунёвий шеърят вужудга келди. 17—18-аларда У.Разга, Бу Фумуайн, М. ал-Йадали, 19-ада У ат-Телба, У. Мухамди, У. аш-шайх Сидийа каби атокли шоирлар ижод килди. Замонавий шоирлар орасида Ал-Мухтор ал-ҳамид, Хатри ибн-Хатри, Уалла Абнилар бор. Баккен шеърлари маҳаллий шевада ва мумтоз шаклда ёзилган.

Меъморлиги, тасвирий ва амалий санъати. Мамлакат жан.да неолит даврига мансуб ўнлаб истехкомли манзилгоҳлар (тепаликларда тош девор б-н ўралган тош уйлар) топилган. Барбарларнинг эни 15 м гача, бал. 2 м ли «шуша» деб аталган доирасимон кабрстонлари мил. ав. 1минг йилликка оид деб ҳисобланади. Мил. 7—11-аларда савдо йўлларида, кудуклар атрофида боғлар, тош уйлар ва маежидлар пайдо бўлиб, барбар манзилгоҳлари ҳосил бўлган ва улар аста-секин шаҳарларга айланиб борган. 11—12-алардан М. худудида тўғри бурчакли, ясси томли, ички ҳовлили уйлар, чорси минорали масжидлар қурилган. Ғарба иморатлар ғиштдан гул солиб қурилса, шарқда бинолар сирти сувалади, кираве-риши қизил-оқ рангда нақшланади. 20-ада Нуакшот, Нуадибу ш.ларида европача иморатлар барпо этилди, айрим шаҳарлар ўрта аср қиёфасида қолган. Неолит даврига оид санъат асарлари (қоя тошларга ўйиб чизилган расмлар, «шуша»лар) сақланган. Ўрта асрларда М. худудида араб барбарларнинг маданияти ривож топган. Амалий безак санъатининг ҳар хил турлари (металл, сопол, чарм, ёғоч ва б.дан буюмлар ясаш) мавритан санъа-

тининг ўзига хос услубида ривожланган. Заргарлик ва кулолчилик равнақ топган.

Мусиқаси. М. мусиқа маданияти маврлар, барбарзенагалар ва негроид халқларининг турли анъаналарини ўз ичига олади. Гриотлар санъати анъанавий мавритан мусиқасининг энг ёркин ва ривожланган катламидир. Уларнинг чолғу асбоблари орасида 4 торли удни эслатувчи тидинит, 12—14 торли арфага ўхшаш ковоқ пўстлогидан ясалган ардин ажралиб туради. Байрам ва диний маросимларда замзайя (сурнай) ва неффар (най) жўрлигида кўпчилик бўлиб айтиладиган кўшиқлар янграйди. Бундан ташқари, 1 торли уд ва рубобда куйлар ижро этилади. Кейинги йилларда европача замонавий куйлар, айникса, эстрада санъати урф бўлди.

Киноси. Мустақилликка эришилгунга қадар М.нинг ўз кино санъати йўқ эди. 1967—68 й.ларда маҳаллий реж. Мед Хондо дастлабки қисқа метражли фильмларини суратга олди. 1971 ва 1974 й.да унинг «О қуёши» ҳамда «Кўшнингиз, негритослар» фильмлари ва 1980 й.да «Вест-Индия» фильми экранга чиқди. Хондо ижоди бошқа мавритан реж.лари ва актёрлари тақдирига қатта таъсир ўтказди. Жумладан, кинореж. ва актёр Сидней Сокхонанинг «Аллоҳ етимлари», «Миллати — муҳожир», «Сафрана ёки Гапириш ҳукуки» фильмлари муҳожирлик муаммосига бағишланган. М. табиати, анъаналари ва мусикий маданиятига бағишланган рангли ҳужжатли фильмлар ҳам суратга олинган.

МАВРЛАР (лот. Maugī, юн. maugos — қора) — 1) Мавретания, Африканинг шим.-ғарбий вилоятлари туб жой аҳолисининг римча аталиши; 2) Мавританиянинг араб-барбар аҳолиси. Шунингдек, Африканинг бошқа мамлакатларида ҳам яшайди. Умумий сони 2,5 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), шундан, 1,75 млн. киши Мавританияда ва 240 минг киши Ғарбий Сахрои Кабирда яшайди. Араб тилининг мавританча лаҳжасида сўзлашади. Диндорлари — сун-

ний мусулмонлар.

МАВСУМ — 1) фасл, йил фасли. М. иклимий, астрономик, фенологик белгиларига караб ажратилади. Иклимий ёки синоптик М. астрономик фаслларга тўғри келмайди. Ўрта минтақада, жумладан, Ўзбекистонда 4 М. — баҳор, ёз, куз, киш ажратилади (қ. Йил фасллари); 2) бирор иш бажариладиган ёки табиат ходисалари бўлиб ўтадиган давр. Мас, чигит экиш, балиқ овлаш, пахта териш (ўрим-йиғим), муссон шамоллари, ёғингарчилик М.лари ва ҳ.к.

МАВСУМ **МАРОСИМ**
ҚЎШИҚЛАРИ — халқ оғзаки ижодининг йил фасллари белгилловчи, турли маросим ҳамда анъанавий байрамлар жараёнида ижро этилган қад. қўшиқ турларидан. Келиб чиқиши энеолит (янги тош) даврида юзага келган чорвачилик ва дехқончилик меҳнатлари б-н боғлиқ.

Қадимда мазкур меҳнатлар йил фасллари узвий айланиб туриш жараёнига бевосита боғлиқ бўлган. Одамлар турли маросимлар, қурбонликлар ва қўшиқлар ҳомий руҳларга ёқиб, улар бизга мўл ҳосил беради, деб ишонишган. Бунинг натижасида бир-бирини тўлдирувчи мавсумий маросим қўшиқлар силсиласи шакл топган: баҳор келиши муносабати б-н «Офтоб чиқди», «Лайлак келди», «Бойчечак» каби қўшиқлар куйланган; «Сумалак», «Гулёр» «Наврўз йўқловлари», «Иш оши» айтимлари «Наврўз» байрами ва «Лола сайли», «Қизил гул сайли» миллий-анъанавий халқ байрамларида; «Шохмойлаш», «Қўш-қўш» кабилар шудгорлаш даврида, «Суст хотин» қурғоқчилик бошланганида ижро этилган. Ёзкуз фаслига оид «Обло барака», «Ўрим», «Хўр майда», «Қовун сайли», қишда ўтказилган гап-гаштакларда («Алёр»), «Яс-юсун» маросимлари машҳур бўлган. Беруний б-а дан ажодларимиз кузги тенг кунликни «Меҳржон», баҳорни «Наврўз» байрами б-н давлат миқёсида нишонланганини айтади. М.м.қ.да илк бор банд, банднақарот шакллари ривож топиб,

ўйин ҳаракатлари ёки афсун айтимларининг ритмик хусусиятларини ифодаловчи мусикий ва шеърый (жумладан, сатр бўгинлар сонига асосланган бармоқ) вазнлар юзага келади. Муайян ритмик «қолип» ларга ҳамда парда тузилмаларига таянган оҳанглар негизида кейинчалик оҳангдор мусика усулуби шакл топади (яна қ. Қўшиқ, Маросим қўшиқлари).

МАВСУМИЙ ШАМОЛЛАР — йил фасллари алмашилиши б-нига ўз йўналишини қарама-қарши томонга ўзгартирадиган шамол. М. ш.нинг ҳосил бўлишига материк б-н океаннинг турлича исиши натижасида босимнинг ўзгариши сабаб бўлади. М. ш. муссонлар областида яққол намоён бўлади.

МАВҲУМ БИРЛИК - Р = -1 хосса б-н таърифланадиган сон. Ҳақиқий сонлар майдони / воситасида кенгайтирилса, комплекс сонлар майдони ҳосил бўлади.

МАВҲУМ СОНЛАР - Ы кўринишидаги комплекс сонлар. Бу сонлар манфий ҳақиқий соннинг квадрат илдизи бўлгани учун комплекс сонлар киритилгунча «мавҳум» бўлиб туюлган.

МАВҲУМ ТАСВИР — линза, кўзгу каби оптик буюмлар ёки улардан ташкил топган оптик тизимдан ўтаётган ёруғлик нурларининг акс йўналишидаги давомининг ўзаро кесишишидан ҳосил бўлган тасвир. М. т.ни бевосита экранда ҳосил қилиш мумкин эмас.

МАГАДАН — РФдаги шаҳар, Магадан вилояти маркази. Охота денгизининг Нагаев қўлтқчасидаги порт (Нагаево). Аҳолиси 121,6 минг киши (1998). Шаҳар корхоналарида кончилик асбоб-ускуналари, ёқилғи аппаратураси ишлаб чиқарилади, кема, автомобиль, тракторлар таъмирланади. 42 саноат корхонаси, шу жумладан, қурилиш материаллари корхоналари, тикувчилик ф-каси, кўн-пойабзал к-ти, ТЭЦ бор. М.да Узоқ Шарқ илмий марказининг Шимол биологик муаммолари ин-ти, Шим.-Шарқ комплекс илмий тадқиқот ин-ти, Шим.-Шарқ қ. х. зонал илмий тадқиқот ин-ти, Тинч океан балиқ хўжалиги ва океанография ин-ти

бўлими мавжуд. Пед. ин-ти, политехника техникуми, тиббиёт ва мусиқа билим юртлари, 2 театр, телемарказ, музей ишлаб турибди. Авиа йўнадишлар орқали М. Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск ва б. шаҳарлар б-н боғланган. Колима трактининг бошланғич пункти. М.га 1930-й.лар бошида асос солинган.

МАГАДАН ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. Узоқ Шарқ иктисодий р-нига қиради. 1953 й. 3 дек.да ташкил этилган. РФнинг чекка шим.-шарқий қисмида. Майд. 461,4 минг км². Аҳолиси 232,8 минг киши (2000). Асосан, руслар, шунингдек, украин, белорус, татар, эвенк ва б. ҳам яшайди. 8 туманга бўлинган; 2 шаҳар, 28 шаҳарча бор. Маркази Магадан ш. М. в. Шаркий Сибирь, Чукотка, Беринг ва Охота денгизлари б-н ўралган. Вилоятнинг кўп қисмини Колима тоғлари эгаллаган. Пенжина қўлтиқчасидан Анадирь қўлтиғигача кенг Анадирь пастте-кислиги жойлашган. Асосий фойдали қазилмалари: олтин, қалай, вольфрам. Тошқўмир ва кўнғир кумир конлари бор. Иклими кескин континентал. Қиши совук, ёзи салқин. Июлнинг ўртача т-раси Охота денгизи соҳилларида 1 Г—12°, Шим. Муз океани соҳилларида 3°—6°, янв.ники Охота денгизи соҳилларида —19° дан —23° гача, Шим. Муз океани соҳилларида —24° дан —28° гача. М. в.нинг ички қисмларида июлнинг ўртача т-раси 14°—16°, янв.ники —38°. Йилига 300—350 мм, Охота ва Беринг денгизлари соҳилларида 500—700 мм, ёгин тушади. Охота денгизи соҳилларидан бошқа ҳамма жойлар замини музлаб ётади. Вегетация даври 100—105 кун. Йирик дарёлари: Колима ва Анадирь. Тупроқлари подзолли тоғ-ўрмон ва тоғ-тундра тупроқлари. М. в. тундра, ўрмонли тундра ва тайгада жойлашган. Даурия тилоғочи, ер бағирлаб ўсадиган кедр кўп. Тийин, оқтовушқон, кутб тулкиси, тулки, оқ айик, кўнғир айик, росомаха, латча, шимол бугуси, лось, қушлардан каклик, ўрдак, ғоз бор. Да-рёларда балик, денгизларда кит, морж, тюлень яшайди.

Машинасозлик, металлсозлик, балик саноати ривожланган. Аркагала ГРЭС, Колима ГЭС бор. Сут-гўшт чорвачилиги, даррандачилик, мўйначилик б-н шуғулланилади. Вилоят худудий Магадан кўрикхонаси, Талая курорти бор.

МАГАДҲА — Қад. Ҳиндистондаги тарихий вилоят ва давлат; ҳоз. Жан. Бихарнияг бир қисмида жойлашган. М.нинг юксалиши мил. ав. 7-а.дан бошланган. Мил. ав. 6—5-а.ларда, Бимбисара ва Ажаташатру даврида У. қўшни давлатлар б-н муваффақиятли урушлар олиб боргани туфайли анча кучайган. М. бир қанча энг муҳим давлат бирлашмалари, хусусан, Нандлар (мил. ав. 4-а.), Мауриялар (мил. ав. 4—2-а.лар) ва Гупталар (мил. 4—6-а.лар) империясининг негизини ташкил қилган. М. қад. Ҳиндистоннинг энг йирик иктисодий ва маданий маркази, шунингдек, илк буддизм ва жайнизм динлари тарқалган худуд бўлган. 10-а.га келиб «М.» атамаси муомаладан чиққан.

МАГАЗИН (араб. — омбор) — 1) чакана савдо корхонаси, дўкон, савдо биноси (мас, озиқ-овқат М. и, саноат моллари М. и ва б.); 2) облигациялар олдисотдиси б-н шуғулланувчи дилерлик компаниясини ифодалайдиган атама.

МАГАЗИН — 1) ўлчовлар М. и — маълум аниқликдаги махсус танланган ва электр катталикларнинг умумий ўлчовлар корпусига жойлаштирилган комплект. Қаршиликлар М. и (изоляцияланган манганин симли ғалтак), сиғимлар М. и (электр конденсаторлар), индуктивлик М. и (индуктивлик ғалтаклари) кенг қўлланилади. М.ни ўлчаш схемасига киритилиб ва керакли комбинацияда улаб, схемада юқори аниқликдаги электр катталик ростланади; ўлчовлар М.и. ўлчаш схемаларидаги қаршилик, сиғим ва индуктивликни ўзгартириш ёки ростлаш учун лаб. ва цехларда ишлатилади; 2) машина, механизм, автомат станоклардаги бир хил элементлар турадиган кути. Мас, фотоаппарат М. и; 3) босмаҳона шрифтлари турадиган мослама (харфлар М.

и); 4) автомат қуроллар (пистолет, пулемёт ва б.) да патронларни жойлаштириш учун хизмат қиладиган кути, диск, барабан ёки мослама.

МАГАРАЧ — ўрта кечпишар винобоп узум нави. Р. Р. Шредер номидаги Богдорчилик, узумчилик ва виночилик ин-тининг Қибрай туманидаги Виночилик филиалида Таквери нави уруғидан кўкартирилган ўсимликни Пти Буше нави б-н чапиштириб чиқарилган (П. В. Михайлова). Навга Украинанинг Крим вилояти Ялта ш.да жойлашган собиқ «Магарач» Бутуниттифоқ узумчилик ва виночилик и. т. ин-ти номи берилган (ин-т 1941—45 й.лардаги уруш даврида шу филиалга эвакуация қилинган). Тупи кучли усади. Барги ўртача, 5 бўлмали, кертикли, терс томони туксиз. Гули 2 жинсли, боши йирик, конуссимон, ўртача тиғиз. Ғужуми думалоқ, қора. Пўсти юпка, эти серсув, шираси тўқ кизил рангда. Ҳосили куртак ёзишидан фаол ҳарорат йиғиндиси 2800°—2900° да 156 кунда пишиб етилади. Новдалари яхши пишадди. Ҳосилдорлиги 140—380 ц/га. Совуққа чидамсиз. Оидиум б-н камданкам зарарланади. М.дан олий сифатли кизил дисерт винолар тайёрланади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида р-нлаштирилган.

МАГДАЛЕНА — Колумбиядаги дарё. Уз. 1540 км, хавзасининг майд. 260 минг км². Марказий Кордильера тоғларидан бошланиб, қуйи қисмида Кариб бўйи пасттекислигидан оқади ва Барранкилья ш. яқинида Кариб денгизига қуйилади. Ўрта оқимида серостона. Асосий ирмоқлари: Каука ва Сан-Хорхе (чапдан). Ёмғир сувларидан тўйинади. Сув сарфи 8—10 минг м³/сек. Барранкилья ш.дан Ла-Дорада ш.гача (800) мунтазам кема катнашш. М.нинг қуйи қисмидан Картахена портигача канал қурилган.

МАГДЕБУРГ — Германиядаги шаҳар, Саксония-Анхальт ерининг маъмурий маркази. Аҳолиси 239,4 минг киши (1998). Т. й. ва автомобиль йўллари туғуни, Эльба дарёсидаги порт. Мамла-

катнинг муҳим саноат ва савдо-транспорт марказларидан. Оғир машинасозликнинг йирик маркази. М.да умумий машинасозлик, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати учун жиҳозлар и.ч., қ.х. машинасозлиги, приборсозлик, дарё кемасозлиги ривожланган. Шунингдек, кимё, кимё-фармацевтика, озиқ-овқат, тикувчилик, кўн-пойабзал саноати корхоналари мавжуд. М. — мамлакатнинг маданий марказларидан: миллий театр, Янги шаҳар театри (1876) маданийтарихий музей, роман черкови (11 — 13-а.лар), готика собори (13— 16-а.лар) ва б. бор. Шаҳар кўлэмаларда илк бор 805 й.да тилга олинган. 968 й.дан Магдебург архиепископлиги маркази, Ганзаянт муҳим шаҳарларидан ҳисобланади.

МАГЕЛЛАН, Магальяйниш Фернан (тахм. 1470, Португалия — 1521.27.4, Мактан о., Филиппин) — португалиялик денгизчи сайёҳ. М. экспедицияси биринчи дунё айлана сузишни амалга оширди. 1505—12 й.ларда португаллар экспедициясида қатнашиб икки марта (1509-11) Малаккагача борган. М. Лиссабонга қайтгач, 1517 й. Испанияга ўтиб, Молукка ороллариға ғарбий йўл б-н сузиб бориш тўғрисидаги ўзи ишлаб чиққан лойиҳани Испания қиролиға тақдим қилди. 1519—21 й.ларда 5 кемадан иборат Испания экспедицияси (265 одам)ға бошлиқ этиб тайинлангач, 1519 й. 20 сент.да Санлукарде Баррамеда бандаргоҳидан (Испания) йўлга чиқади ва 1520 й. янв.да Ла-Платанинг денгизига қуйилиш ериға етиб боради. Фев.да жанубга сузишни давом эттириб номаълум ернинг 2000 км дан зиёд соҳилини (М. у жойларни Пагагония деб атаган) кўздан кечирди. М. 1520 й. март ойида Сан-Хулиан бухтасида 3 кемада кўтарилган исёни бостирди ва ўша ерда қишлаб, 1520 й. авг.да 4 кемада сузишда давом этди. Кемалар Оловли Ер ороли б-н материк оралиғидаги бўғоз (кейинчалик М. номиға қўйилган) орқали ўтиб номаълум океанға чиқди. М. ҳамроҳлари кейинроқ уни Тинч океан деб атаган. Тўхтовсиз

карийиб 17 минг км масофани ўтиб, аввал Мариана оролларига, сўнгра Филиппин оролларига етиб боришди. М. Мактан о.да маҳаллий халқ б-н тўқнашувда ўлдирилди. М. хамроҳлари Тинч океан орқали ғарбга сузиб, Африканинг жан. орқали фақат битта «Виктория» кемасида (Х. С. Элкано кўмондонлигида) 1522 й. Испанияга қайтиб, дунё айлана сузишни яқунладилар. Бу экспедиция Ернинг шарсимонлигини амалда узил-кесил ишботлади, ягона Дунё океани мавжудлигини, Ер юзасининг кўп қисми сув б-н қопланганлигини кўрсатди.

Ад.: Пигафетта А., Путешествие Магеллана, пер. с итал., М., 1950; Магидович И. П., Магидович В. И., Очерки по истории географических открытий, 3 изд., М., 1983.

МАГЕЛЛАН БУЛУТЛАРИ - галактикамиз «Сомон Йўли»нинг табиий йўлдошлари; бизга энг яқин бўлган кўшни иккита (катта ва кичик) галактика. Улар тузилиши бўйича нотўғри галактикалар синфига кириб, физик кўшалок система ҳисобланади. Осмоннинг Жан. ярим шарига кузатилиб, каттасининг кўринма ўлчами Ойдан =10 марта, кичигиники эса <= 5 марта катта. Ф. Магелланнинг океанлар бўйлаб саёҳати дафтарида тасвирланган ва унинг номи абадийлаштириш мақсадида шундай аталган. Дастлаб, улар Кап булутлари деб номланган.

МАГЕЛЛАН БЎҒОЗИ - Жан. Америка материги б-н Оловли Ер архипелаги орасидаги бўғоз. Атлантика океанини Тинч океан б-н боғлайди. Уз. 575 км, энг тор жойи 2,2 км, фарватерида энг саёз жойининг чуқ. 19,8 м. Кучли ғарбий шамоллар бўлиб туради. Сув ости қоялари ва саёзликларининг кўплиги кема қатновини қийинлаштиради. М. б.га Оловли Ердан музликлар келиб тушади. Пунта-Аренас (Чили) порти бор. Бўғоз илк бор (1520 й.) уни кесиб ўтган португал денгизчиси Ф. Магеллан номи б-н аталган.

МАГИСТР (лот. *magister* — бошлиқ,

устоз) — 1) Қад. Римда бир неча лавозим (мас, диктатор ёрдамчиси, империянинг сўнги даврида бош кўмондон). Кейинчалик Европада улуғ магистр (гроссмейстер) — католик рухоний-рицарлар жамоасининг бошлиғи; 2) айрим мамлакатларда бакалавр ва фан доктори ўртасидаги илмий даража. Таянч олий таълим курсидан сўнг кўшимча дастур бажарган, махсус имтиҳонларни топширган ва муайян илмий ишни ҳимоя қилган шахсларга берилади; 3) Ўзбекистонда «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» (1997) га мувофиқ, ун-тлар, академиялар, ин-т ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларда олий таълимнинг 2-босқичи — магистратурани тугатганларга берилган даража. Давлат малака аттестацияси яқунларига кўра берилади. М.ларга давлат томонидан тасдиқланган намунадаги, касб-хунар ва илмий фаолият б-н шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

МАГИСТРАЛЬ (лот. *magistralis* — раҳбарлик қилувчи, бош, асосий) — 1) асосий йўналиш, йўллардаги асосий линия (т. й. магистрალი, сув магистрალი); 2) электр тармоғи, телеграф ва телефон алоқадаги асосий кабель, сим; 3) суғориш тармоғида сув хавзаси, даре, каналлардан суғорилган ерларга сув оқадиган асосий тақсимлаш канали; 4) канализация, водопровод ёки газ тармоғидаги асосий қувур; 5) катта шаҳарлардаги серкатнов кенг кўча.

МАГИСТРАТЛАР (лот. — *magistrate* — бошлиқ) — Қад. Римдаги давлат лавозими. Республика ўрнатиш даврида пайдо бўлган (мил. ав. 6-а.нинг охири). Олий М. (диктатор, децемвирлар, консуллар, преторлар, цензорлар) ва қуйи М. (халқ трибуналари, эдиллар, квесторлар ва б.) ларга ажратилган. Олий М. юқори ҳокимиятга эга бўлишган, уларнинг мулозимлиги бўлган. Қолганлари эса ўз мажбуриятлари доирасида фармон чиқариш ва жарима солиш ҳуқуқига эга бўлишган.

МАГИСТРАТУРА (лот. *magistra-*

tus — бошлиқ) — 1) Қад. Римда давлат лавозими; 2) айрим давлатларда суд маҳкамалари тизими; 3) кўп давлатларда олий таълим босқичи; 4) Ўзбекистонда аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизда таълим муддати камида 2 й. давом этадиган олий таълим. Магистрлик дастурини тугаллаб, илмий ёки илмий техникавий мазмундаги магистрлик диссертациясини химоя қилгандан сўнг, битирувчиларга давлат малака аттестацияси яқунларига кўра магистр даражаси берилиб, уларга давлат томонидан тасдиқланган намунадаги, касб-хунар ва илмий фаолият б-н шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади. ЎзРда М.ни биринчи марта 2001 й. 1828 киши битириб чиқди.

МАГИЯ (аслида муғ сўзидан) — к. Сехргарлик.

МАГМА (юн. magma — қуюқ бўтқа) — таркиби, асосан, силикатдан иборат оташ-оловли суюқ масса, Ер пусти ёки юқори мантияда вужудга келади ва совиғанда магматик тоғ жинсларини ҳосил қилади. Камдан-кам ҳолда магматик эриган жинсларда силикат булмайди (мас, Шарқий Африка вулканлари). М. — ўзаро боғлиқ ҳолда юзага келган куп сонли кимёвий элементларнинг мураккаб эритмаси, улар орасида Si, Al, Fe, Mg, Ca, Na, K, O, S, Cl, F асосий уринда. Баъзан М.да бир неча процентгача учувчи компонентлар, асосан, сув, озрок углевод оксиди, водород сульфид, фтор, хлор ва б. бўлади.

Вулкан отилган жойларда М. ер устига чиққач, лава кўринишида оқади, вулкан бўғзида экструзив уюм ҳосил қилади ёки газ аралаш кул қуринишида отилади. Кул ёндош жинслар синиқлари ва чуқинди жинслар б-н аралашиб ҳар хил туфларни ҳосил қилади. Чуқурликда совиған магматик массалардан шакли ва ўлчами ҳар хил (баъзан горизонтал кесими бир неча минг км²) булган интрузив жисмлар вужудга келади. Ер юзасига оқиб чиқадиган вулкан тоғ жин-

сларининг аксари қисми базальтдан, чуқур қисми эса гранитдан иборат. Геолог олимлар турли магмик жинсларнинг Ер юзида тарқалишини ўрганиб, уларни типларга ажратишни таклиф қилдилар. Дастлаб М. Ер қаърида узлуксиз қобик ҳосил қилган деб ҳисобланар эди. Лекин геофизик тадқиқотлар М. Ер пўстининг ҳар хил таркибли ва чуқурликдаги қисмида вақт-вақти б-н алоҳида ўчоқлар ҳосил қилишини кўрсатади. Гранит ва базальт М.ларидан ташқари камёб, мақаллий М.лар ҳам мавжуд деб тахмин қилинади. М. табиатини аниқлашда Ер пўсти ва юқори мантиянинг геофизик тадқиқотларидан олинган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Турли таркибли М. ҳар хил физик хусусиятларга эга, бу т-ра ва учувчи компонентларга ҳам боғлиқ. Базальт таркибли М.нинг ёпишқрқлиги кам, шу боис лава оқимининг тезлиги катта (соатига 30 км гача). Нордон таркибли М. анча ёпишқоқ, шунинг учун портлаб отилади. М. т-раси ҳар хил (900—1250°) бўлади. Гранитли М. т-раси 600° га тушгунча қотмайди.

М. ҳосил бўлган шароитдан бошқа шароитга ўтгач, эволюцияга учраб ўз таркибини ўзгартириши мумкин. М. дифференциацияланади, бунда бир М. ҳисобига бир неча М. вужудга келади. М.нинг эволюция жараёнини аниқлашда кристалланишда минералларнинг ажралиш кетма-кетлиги муҳим. Америкалик петролог Н. Боуэн тадқиқотларига кўра, М. кристалланганда дастлаб камёб (акцессор) минераллар, сўнгра магнезиалтомирли силикатлар ва б., охири жараёнда эса биотит, ишқорли дала шпатлари ва кварц ажралади. Бироқ М.нинг кристалланишида бир хиллик йўқ.

М.даги фойдали компонентлар унинг кристалланиш жараёнида айрим жойларида тўпланиб эндоген конларни ҳосил қилади. Баъзи рудали минералларнинг (хром, титан, никель, платина), шунингдек, апатитнинг кристалланиш жараёнида алоҳидаланишидан магматик конлар вужудга келди. М. таркибидаги учувчи

компонентлари ҳисобига интрузивлар шаклланишининг охириги босқичларида рангли, камёб ва қимматбахр металллар ҳамда темирнинг гидротермал, грейзенли, скармли ва б. конлари ҳосил бўлади деб тахмин қилинади.

МАГМАТИЗМ — магманинг суюлиши, унинг эволюцияси, ҳаракати, бошқа қаттиқ жинслар б-н ўзаро таъсири ва қотишини ўз ичига олган жараёнлар мажмуи. М. Ернинг чуқур қисмидаги фаол ҳаракатларнинг энг муҳим кўринишларидан бири. Тектоник ҳаракатлар характерининг ўзгариши б-н М. типи ҳам ўзгаради, геологик тарихга ва Ер пўстининг у ёки бу структурасига боғлиқлигига қараб геосинклиналь, платформа, океаник ва тектоникмагматик фаол кўринишларга бўлинади. М.нинг қандай чуқурликда жойлашганлиги (қотиш шароитлари)га қараб абиссал, гипабиссал, субвулкан, юза жойлашган (вулканизм) М., таркибига қараб ўта асосли, асосли ўртача, нордон ва ишқорли (қ. Магматик тоғ жинслари) турлари фарқ қилинади.

«Янги глобал тектоника» концепциясига мувофиқ М., асосан, литосфера плиталарининг ўзаро ҳаракати зонасида, уларнинг икки томонга сурилиш (рифтлар) жойида ва иссиқлик оқимининг юқорига кўтарилиш зонасида интенсив ривожланади. Ҳоз. геологик даврда М. Тинч океаннинг вулканик ҳалқасида, океан ўрталиқ тизмаларида, Африка ва Ўрта денгиз атрофи рифт зоналарида ривожланган. М. б-н турли-туман фойдали қазилма конларининг пайдо бўлиши боғлиқ.

Ад.: Абдуллаев Х. М., Магматизм и оруденение Средней Азии, Собр.соч. (в 5ти т., т. 5), Т.,1965; Хамрабаев И. Х., Магматизм и постмагматические процессы в Западном Узбекистане, Т., 1958.

МАГМАТИК КОНЛАР - таркибида қимматли минераллар бўлган асосли ва ишқорли магманинг совиб қотиши натижасида Ер қаърида шаклланган фойдали қазилмалар уюми. Бу уюмлар турли

шаклларга эга ва уларга яқин магматик тоғ жинслари орасида ётади. Совиётган магмада қимматли минералларнинг тўпланиши турли сабабларга асосланади. Магма совиётганда ўзаро аралашмайдиган икки хил суюқликка ажралади, улардан бири фойдали қазилма моддаларидан иборат бўлади. Бу жараён ликвация деб аталади ва у ликвацион конларни ҳрсил бўлишига олиб келади. Буларга сульфидли мисникель рудалари мисол бўлади. Магма кристалланишида қимматли минераллар бошқа минераллардан олдинроқ ажралиб чиқиб магматик резервуар тубига чўқади ва сегрегацион конларни юзага келтиради. Буларга хром, титан, темир рудаларининг кичикроқ конлари мансуб.

М.к.дан темир, титан, ванадий, хром, платинасимонлар, мис, никель, кобальт, апатит, олмос, ниобий, цирконий конлари муҳим аҳамиятга эга.

МАГМАТИК ТОҒ ЖИНСЛАРИ - отқинди тоғ жинслари. Магманнинг Ер пусти ва ер юзасида совиши ва кристалланиши натижасида вужудга келади. Магма чуқурликда, Ер пустида ҳам қотиши мумкин. Шунга қараб М. т.ж.ни 2 асосий синфга: интрузив тоғ жинслари ва эффузив тоғ жинсларига бўладилар. Таркибидаги кремнезём миқдорига қараб М.т.ж.нинг нордон, ўртача, асосли ва ўта асосли гуруҳлари фарқ қилинади. М.т.ж. барча бурмали областлар, платформалар замини, қалконлар, ҳоз. океанларда учрайди. М.т.ж. гуруҳлари б-н муайян фойдали қазилмалар боғлиқ. Мас, нордон М.т.ж. б-н қалай, вольфрам, олтин рудалари, асослилари б-н титаномагнетит, мис рудалари, ўта асослилари б-н хром, платина, никель рудалари, ишқорий-ўта асослилари б-н титан, фосфор, камёб ер элементлари рудалари ва х. к. М.т.ж.дан қурилиш (туф, лабрадорит), абразив, иссиқликни ўтказмайдиган материал сифатида, шунингдек, айрим металллар (мас, алюминий)ни ажратиб олишда фойдаланиш мумкин.

МАГМАТОГЕН КОНЛАР - қ. Гипо-

ген конлар.

МАГНАЛИЙ — асосий легирловчи элемент магний (1 — 3%) бўлган алюминий кристаллари. Яхши пайвандланади, коррозиябардошлиги (занглашга чидамлилиги) ва пластиклиги юқори. М. куйма ва деформацияланадиган лист кўринишида ишлаб чиқарилади. Куйма М.дан (Mg — 4 — 13%) шаклдор куймалар куйишда фойдаланилади. Деформацияланадиган (болғаланувчан) М.дан (Mg — 1 — 7%) сим ва б. материаллар тайёрланади.

МАГНЕЗИТ — карбонатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби — $MgCO_3$. Тригонал сингонияда кристалланади. Дитригонал-скаленоэдр кристаллар, кўпинча, яхлит донатор агрегатлар ҳосил қилади. Ранги оқ, кулранг, сарғиш, пушти ранг. Шишасимон ялтироқ, соф кристаллари рангеиз. Қаттиклиги 4—7; зичлиги 3000 кг/м³. Мўрт. Ўта асосли тоғ жинсларининг нурашидан ва метаморфизм жараёнида тальк б-н бирга ҳосил бўлади. Брейнерит — лиственитларнинг типик минерали. Чўкинди М. кўл ва лагуналарда доломит ва доломитлашган оҳақтошлар б-н биргаликда ётади. Кристалланган М.нинг катта уюмлари Австрия, Жан. Урал, Узоқ, Шарқ, Бразилия, Хитой, Корея ва б. жойлардан топилган. М.ни сунъий равишда ҳам оладилар. Ўтга чидамли материаллар (ғишт ва б.) тайёрлашда, ўғит сифатида, магнезиал цемент олишда, целлюлоза, ойна-шиша, керамика саноатида, лок-бўёқ, синтетик каучук, қанд и. ч.да ва б. соҳаларда ишлатилади.

МАГНЕЗИЯ — қ. Магний оксид.

МАГНЕТИЗМ (магнит сўзидан) — электр тоқларнинг ўзаро таъсири, тоқлар ва магнитлар ёки магнит моментга эга булган жисмлар орасидаги мавжуд ўзаро таъсир жараёнида содир буладиган ҳодисалар. Бу таъсир магнит майдонга боғлиқ. Магнит майдон эса микрозарралар (электрон, протон, нейтрон) нинг элементар магнит майдони туфайли пайдо бўлади. Микрозарраларнинг магнит

майдони уларнинг тузилишига ва маълум йўналишидаги тартибли ҳаракатига боғлиқ.

Мил. ав. 1-а.даги хитой ёзма маълумотларида М. ҳақидаги баъзи тушунчалар учрайди. Магнитларнинг ўзаро таъсири, шунингдек, табиий магнит бўлаги б-н темир қириндиларининг магнитланганлиги қад. юнон олимлари асарларида бор. Ўрта а.ларда магнит компаси кенг ишлатилганлиги туфайли Европада магнит ҳақидаги тушунчалар тажрибаларда ўрганила бошлади. Кейинчалик М. ҳақидаги маълумотларни. У. Гильберт умумлаштирди ва «Магнит, магнит жисмлар ва катта магнит — Ер ҳақида» деган китоб ездди. Сўнгра М. таълимоти Р. Декарт, рус физиги Ф. Эпинус ва Ш. Кулон ишларида бирмунча ривожлантирилди. Электр ва магнит ҳодисалари орасидаги боғланишни Эпинус ва Кулон аниқладилар. 1820 й.да Х. Эрстед электр тоқининг магнит майдони бўлишлигини топди. Сўнгра А. Ампер, К. Гаусс, немис олими В. Вебер бу соҳада кўп иш қилдилар.

М. ҳақидаги янги йўналиш, яъни М.ни электромагнит майдон тасаввурлари асосида тушунтириш М. Фарадей ишларидан бошланади. Бу соҳага, айниқса, ферромагнит ва парамагнит хоссаларини ўрганишдаги К. Максвелл, рус физиги А. Г. Столетов, П. Кюри ва б.нинг илмий ишлари М.нинг макроскопик назарияси пойдеворини ташкил этади. Атом тузилиши кашф қилинганидан кейин, квант механиканинг ривожланиши туфайли М. таълимотида микроскопик йўналиш пайдо бўлди. Бу соҳага, айниқса, В. Паули, Л. Д. Ландау, В. Гейзенберг, П. Дирак ишлари муҳимдир. М.нинг микроскопик йўналишида диамагнетизм, парамагнетизм, ферромагнетизм-пинт: квант назариялари яратилди. М.нинг ривожланиши натижасида янги магнит материаллар (мас, юқори ва ўта юқори частота қурилмаларида ишлатиладиган ферритлар, шаффоф ферромагнитлар) вужудга келди.

Хар бир жисм маълум микдорда магнит хусусиятига эга. Шунинг учун жисмларнинг магнит хусусиятларини урганишда магнетиклар деган тушунча киритилган. Ер, Қуёш ва юлдузлар ҳам магнит хусусиятига эга (қ. Ер магнитизми). Магнит майдон космик фазода ҳам мавжудлигини космик зарядли зарраларнинг ҳаракатида кўриш мумкин. М. ходисаларининг космик фазодан микроразрларгача тааллуқли бўлиши уларнинг фан ва механикадаги аҳамиятининг ниҳоятда катталигини билдиради. Жисмларнинг магнит хусусиятлари М.га эга атомларнинг табиати ва улар ўртасидаги ўзаро таъсир характери б-н аниқланади. Одатда, жисмлар М.и электрон ваядро М.ларидан фарқилади. М. орбитал ва спин М.га бўлинади. Кимёвий элементларнинг Менделеев даврий системасига жойлашишидан уларнинг магнит хусусиятларини аниқлаш мумкин. Мас, инерт газларнинг атом электрон қобикларининг магнит қисмлари йўқ, чунки электрон қобикнинг орбитал ва спин магнит моментларининг йиғиндиси нолга тенг. Ишқорий металлларда атом, электрон орбитал momenti нолга тенг бўлгани учун, уларнинг магнит қиймати валент электроннинг спин momenti қийматига тенг. Жисм М.и унинг таркибидаги микроразрлар ўзаро таъсири характериға боғлиқ. Шу туфайли М. жисмнинг ҳолатига (газ, су-юклик ёки кристалл, катта ёки кичик босимли, т-рали бўлишиға) қараб ўзгариши мумкин. М. ҳодисаси электроникада, асбобсозликда, электрон-хисоблаш машиналари, денгиз ва космик кемаларни кузатиш қурилмаларида, фойдала қазилмаларни геофизик усуллар б-н кидириш ишларида, автоматика, кинотехника, телемеханика ва б. соҳаларда кенг қўлланилади.

Ишлатилиш соҳасига кўра магнит материаллар маълум физик хоссаларға (мас, трансформатор ёки генератор яшашда ишлатиладиган бўлса, гистерезиста кам энергия йўқотиладиган ва юқори магнит киритувчанлик хоссасига, доимий магнит

сифатда ишлатиладиган бўлса, юқори коэрцитив кучта ва қолдиқ магнитланганлик хусусиятиға) эга бўлиши керак. Юксак частотали усқуналарда ферромагнит яримўтказгичлар кенг қўлланилади. Булардан электр қаршилиги катта бўлган ферритлар уюрма /иоқларда кам энергия йўқотади. Магнит материалларнинг кимёвий таркибини ўзгартириш, термик ва механик ишлов бериш йўли ва б. усуллар б-н магнит материалларига зарур хусусиятларни бериш мумкин. Жисм структурасини аниқлашда ёки молекулалар структураси ва кимёвий боғланишларни урганишда М. ҳодисасидан фойдаланилади. Газ, суюклик ва қаттиқ жисмларнинг магнит хусусиятларини чуқурроқ ўрганиш кимёвий реакция жараёнларида бўлаётган ҳодисаларни мукамал ёритиш имкониятини беради. Техникада магнит усуллари б-н назорат қилиш, жисмлардаги ички нуқсонларни аниқлаш (магнит дефектоскопияси) ва б. кенг ривожланмоқда.

Ад.: Вонсовский С. В., Магнетизм, Магнитные свойства диа-, пара-, ферри-, антиферро-, ферромагнетиков, М., 1971; Увайт М., Квантовая теория магнетизма [пер с англ.], М., 1972.

МАГНЕТИКЛАР —моддаларнинг магнит хусусиятлари урганилаётганда барча моддаларға татбиқ қилинадиган ва умумий ном б-н айтиладиган, шунингдек, магнитланиш қобилиятини изоҳлайдиган атама. Модданинг магнит қабулчанлиги % нинг қийматиға қараб, диамагнетикларға (% < 0, қ. Диамагнетизм), парамагнетикларға (x > 0; қ. Парамагнетизм), ферромагнетикларға (x » 1, Қ. Ферромагнетизм) бўлинади. Модданинг, шунингдек, антиферромагнетик (қ. Антиферромагнетизм) хили ҳам бор.

МАГНЕТИТ (магнит темиртош) — мураккаб оксидлар кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби — FeFe2O4 Таркиби ва хусусиятлари ўзгарувчан бўлиб, вужудға келиш шароитига боғлиқ. Куб сингонияда кристалланади, октаэдр кристаллар ва ромбдо-

декаэдр кўринишдаги яхлит донадор агрегатлар ҳосил қилади. Ранги қўнғир қора, металлдек ялтироқ. Қаттиклиги 5,5—6,0; зичлиги 5200 кг/м³. Кучли магнит хоссасига эга. Таркибида титан (IУ)-оксид (TiO₂) бўлса титанмагнетит ва хром (III)-оксид (0,0₃) бўлса хроммагнетит деб аталади. Магматик тоғ жинсларида, гидротермал конларда, баъзан чўкинди жинсларда учрайди. М. темир олинадиған асосий хом ашё ҳисобланади. М.нинг йирик конлари габбро ва габбро-пироксенит-дунитли формацияларнинг магматик жинслари, сиенитлар, ўта асосли ишқорли жинслар ва карбонатитлар, контакт-метасоматик тузилмалар, вулканоген-чўкинди жинслар б-н боғлиқ. М.нинг энг катта конлари Россия (Курск магнит аномалияси), Украина (Кривой Рог, Кременчуг темир руда конлари), Швеция, АҚШ ва б. мамлакатларда бор.

МАГНЕТО — узгарувчан ток магнитоэлектр генератори; ички ёнув двигателларида ёнилғи аралашмасини ўт олдириш учун электр учқуни ҳосил қилиб беради. М.нинг ишлаш тарзи паст кучланишли электр токи ҳосил қилиб, уни юқори кучланишли токка айлантириши ва қўп цилиндрли ички ёнув двигателларида бу токни цилиндрларнинг ишлаш тартибига мувофиқ свечаларга таксимлаши ҳамда свеча электродлари орасида электр разряд ҳосил қилишидан иборат. М. поршенли авиация двигателларида, баъзи турдаги мотоциклларда, қайиқларнинг осма двигателлари ва б.да ишлатилади. 20-а. 60-й.ларидан ишлатилмайди.

МАГНЕТОКИМЁ — физик кимёнинг бўлими. Моддаларнинг кимёвий тузилиши ва магнит хоссаларини орасидаги ўзаро муносабатни, шунингдек, магнит майдонининг кимёвий бирикмаларнинг реакцияга киришиш қобилятига таъсирини ўрганеди. М. моддаларнинг тузилиши, кимёвий боғланиш характери, бирикма, ассоциация ва полимерланган молекулаларда элементларнинг валент ҳолатлари, жисмнинг магнит сингдирувчанлиги ёки магнитланиши, бунинг т-ра

ва майдоннинг кучланганлигига қараб ўзгариши ва б.ни текширади. Атомлар, ионлар ва молекулаларнинг магнит моментини М. ёрдами б-н билиш мумкин. Атомларнинг магнит моменти атом хоссаларининг даврийлигини кўрсатади. Маълум бирикманинг кимёвий тўйинганлиги қанча юқори бўлса, магнит моменти (бир хил шароитда) шунча кам бўлади. Эркин радикаллар ва эркин валентликларни магнит моменти асосида аниқлаш мумкин. Кимёвий бирикмаларнинг тузилишини аниқлашда, моддаларнинг тузилиши ва таркибини, кимёвий реакциялар боришини ҳамда ҳосил бўлган модда сифатини текширишда М. усуллари муҳим аҳамиятга эга. Кимёвий мувозанат, кимёвий реакциялар кинетикаси ва механизмига магнит майдонининг таъсирига оид тадқиқотлар М.нинг истиқболли йўналишларидан ҳисобланади. Молекулаларнинг кимёвий тузилиши ва магнит хоссалари орасидаги боғланишни аниқлашга йўналтирилган магнит резонанс (ЭПР, ЯМР ва б.) тадқиқотлари М.га суянади.

Ад.: Карлин Р., Магнетохимия, пер. с англ., М., 1989.

МАГНЕТОН — магнит моментининг атом ва ядро физикасида ўлчов бирлиги. Электрон, атом ва молекулаларнинг магнит моменти Бор М.ларида ўлчанади: $tБ = e\hbar/2mc$ тс. бунда e — электрон заряди, t — заряд массаси, h — Планк доуМушуси, c — ёруғликнинг бўшлиқдаги тезлиги. Халқаро бирликлар тизими СИда Бор магнетони 9,27· 10²⁴ Ам² (СГС бирликлар тизимида 9,27·10²¹ эрг/Гс) га тенг. Нуклонлар ва атом ядролари магнит моментларининг ўлчов бирлиги ядро М. и дейилади: $tяд = e\hbar/2Mc = 5,050\cdot 10^{-27}$ А-м², бунда М — протон массаси.

МАГНЕТОҚАРШИЛИК, магнетрезистив эффект— ўтказгичнинг магнит майдон Н даги солиштирма электр қаршилиги ρ нинг майдон йўқлигидаги солиштирма қаршилиги ρ_0 га нисбаган ўзгариши. Кўндаланг ва бўйлама М.лар мавжуд. Кўндаланг М. да электр ток

магнит майдонга тик, бўйлама М. да эса унга параллел оқади. Заряд ташувчилар т-раекториясининг магнит майдонда оғиши М.га сабаб бўлади. М. гальвано-магнит ҳодисалар жумласига киради.

МАГНЕТРОН [магнит ва (элек) трон] — ўта юқори частотали электро-магнит тебранишларни генерациялайдиган электровакуум асбоб; электронлар доимий магнит ва электр майдони б-н ўзаро таъсирлашганда содир бўлади. Кўп резонаторли оддий М.нинг асосий қисмлари электронлар чиқарадиган катод ва электр қажмий резонаторлар бўлган аноддан иборат. М.нинг тебраниш системасида 8 дан 40 тагача резонатор бўлиб, улар анод тешиги атрофида симметрик жойлашган. Ҳар қайси резонатор катод жойлашган марказий тешик б-н тирқиш орқали боғланган. Резонаторлар ҳалқасимон тебраниш системасини ҳосил қилади. Бир ёки бир неча резонаторни силжитиб, частота ўзгартирилади. Резонатор ҳосил қилган ўта юқори частотали электр майдони б-н тормозланган электронлар майдонга энергия бериб, ўта юқри частотали электромагнит тебранишларни кучайтиради. М.нинг иш диапазони 0,5 дан 100 Гц гача, ф.и.к. 0,8 гача. Иш тарзига кўра, М. узлуксиз ва узлукли хилларга бўлинади. Узлуксиз М.ларнинг қуввати бир неча Вт дан ўнларча кВт гача, узлукли М.ларники 10 Вт дан 5 МВт гача. М. радиолакацион ст-яларда, рўзғорда ишлатиладиган печлар ва б.да фойдаланилади (яна қ. Электрон лампа, Электровакуум асбоблар).

МАГНИЙ (Magnesium), Mg — Менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент; ишқорий - ер металлларга киради. Тартиб рақами 12, ат. м. 24,305. Табиий М. 3 та барқарор изотопдан иборат. ^{24}Mg (78,60%), ^{25}Mg (10,11%), ^{26}Mg (11,29%). Учта сунъий радиоактив изотопи (^{23}Mg , ^{27}Mg , ^{28}Mg) олинган. М.ни 1808 и. дастлаб инглиз физиги А. Дэви амальгама ҳолида олган. 1829 й.да француз кимёгари А. Бюсси магний хлоридга калий буғи таъсир эт-

тириб, М.ни металл ҳолида ажратиб олган. М. масса жиҳатидан ер пўстининг 2,35% ни ташкил қилади. М.нинг 100 дан ортиқ минераллари бўлиб, улардан доломит, форстерит ёки оливин, магнези, карналлит ва б. аҳамиятлидир. Оливин жинсларининг ювилишидан илонизи серпентин минерали ҳосил бўлади. Унинг толасимон тури асбест дейилади. Илон-изисимонлар чуқур ер ости карбонат ангидрид газларининг таъсирида парчаланиши натижасида тальк жинсларига айланади. Тула парчаланганда эса магнезит (MgCO_3)га ўтади. Оҳақтошлар MgCl_2 эритмалари таъсирида доломитга $\text{MgCa}(\text{CO}_3)_2$ айланади. Ўзбекистондаги доломит конларининг энг каттаси Самарқанд вилоятида жойлашган.

Денгиз сувида 0,38%; баъзи кўллар сувида 30% магний хлорид бўлади. М. кумушдек оқ, юмшоқ, чўзилувчан, енгил металл, ҳавода юпқа оксид парда б-н қопланиб, қорамтир тусга киради. Бу парда уни кейинги оксидланишдан сақлайди. М.нинг зичлиги 1740 кг/м³, суюкланиш т-раси 650°, кайнаш т-раси 1105°. М. бирикмаларида 2 валентли. Кимёвий жиҳатдан жуда фаол металл. Ҳавода қиздирилганда кўзни камаштирувчи оқ шуъла чиқариб ёнади ва оқ рангли магний оксид MgO , қисман кўкимтир магний нитрит Mg_3N_2 ҳосил қилади. Хона ҳароратида сув б-н реакцияга киришмайди. Қайнатилганда эса сувдан секин-аста водородни ажратиб чиқаради. Сув буғи б-н 400° да шиддатли реакцияга киришади. Қиздирилганда азот, олтингургурт, галогенлар ва б. металлмаслар б-н бирикади. Суюлтирилган кислоталарда осон эриб, водород ажратиб чиқаради. Оддий шароитда ишқорларнинг сувдаги эритмасида эримайди. Водородли муҳитда 400—500° гача қиздирилганда гидрид MgH_2 ҳосил қилади. М.ни 500—600° гача олтингургурт ёки SO_2 ва H_2S б-н қиздирилганда сульфид MgS ҳосил бўлади. MgF_2 химоя пардасини ҳосил қила олиши сабабли фторид кислотада эримайди. Ишқорий

бикарбонат ва аммоний тузлари эритмаларида эрийди. М.нинг барча тузлари рангсиз, аччиқ, сувда яхши эрийди. М. кўпгина металллар б-н қотишмалар ҳосил қилади.

М. ўсимлик ва ҳайвонлар организмнинг ажралмас қисмидир. Баъзи сув ўтлари, фораминафералар, оҳақли булутлар М. концентратлари ҳисобланади (улар таркибида 3—4% гача М. бўлади). М. ўсимликларнинг яшил пигменти — хлорофилл таркибига қиради.

Барча ўсимликларнинг хужайра органелларида ва барча тирик организмларнинг рибосомширица М. борлиги аниқланган. М. фосфат кислота тузлари шаклида фитин таркибида бўлади. Одам ва ҳайвонлар организми М.ни овқатдан олади. Одамнинг бир кеча-кундузда М.га эҳтиёжи 0,3—0,5 г. Овқатда М. тузлари етарлича бўлмаса, нерв системасининг нормал қўзғалувчанлиги, мускулларнинг қисқариши бузилади. Қорамоллар емида М. етишмаганда мускуллари тортишиб, оёқлари ривожланмай қолади.

Саноатда М. электролитик, металлотермик ва углетермик усуллар б-н, лекин, асосан, $MgCl$, KCl ва $NaCl$ эритмалари аралашмасини электролиз қилиб олинади. Металлотермик усулда хом ашё бўлиб доломит, қайтаргич бўлиб ферросилиций ёки силикоалюминий хизмат қилади. Углетермик усулда М. MgO б-н углерод аралашмасини 2100° дан юқори ҳароратда герметик печларда қиздириб олинади.

Пиротехникада, металлургияда қотишмалар, қийин қайтариладиган металллар (ванадий, титан, уран, цирконий), мустаҳкам чўян олишда, атом техникасида, кино, фотография ва ёритиш техникасида ишлатилади.

Ад.: Эйдензон М. А., Магний, М., 1969; Иванов А. И., Ляндрес М. Б., Прокофьев О. В., Производство магния, М., 1979.

Темир Отақўзиев.

МАГНИЙ БИРИКМАЛАРИ, Магний фторид, MgF_2 — тетрагонал пан-

жарали кристаллар; а- ва Р- шаклга эга. Суюқланиш т-раси 1263° , қайнаш т-раси 2272° , зичлиги $3,127 \text{ г/см}^3$ (а- MgF_2). Табиатда селанит минерали а- MgF_2 кўринишида учрайди. Сувда оз эрийди (25° да 100 г да $0,013 \text{ г}$). Шиша, керамика, эмаллар, катализаторлар, синтетик смола ва асбест и.ч.да, оптик ва лазер материаллар олишда қўлланади.

МАГНИЙ ОКСИД (қуйдирилган магнезия), MgO — магнийнинг кислородли бирикмаси. Рангсиз кристалл модда. Табиатда периклаз минерали кўринишида учрайди. Суюқланиш т-раси 2827° , қайнаш т-раси 3600° , зичлиги $3,58 \text{ г/см}^3$. Моос бўйича қаттиқлиги 5—6. Хаводан сув ва карбонат ангидридни ютиб, магний гидроксид ва магний карбонат ҳосил қилади. Сувда деярли эримайди. Аморф ҳолдаги М.о. кислоталарда, аммоний тузлари эритмаларида, ҳатто сирка кислотада ҳам яхши эрийди. М.о. 1200° — 1600° да қиздирилса йирик кристаллар ҳосил қилади. У сувда ва кислоталарда эримайди. М.о. резина буюмлари олишда, ўғитларни донаторлашда, нефть мақсулотларини тозалашда, тиббиётда, магнийли цементлар олишда, қурилиш материаллари саноатида, сунъий тошлар и.ч.да ишлатилади.

МАГНИЙ ПЕРХЛОРАТ, $Mg(ClO_4)_2$ рангсиз кристалл модда; жуда гигроскопик. Зичлиги $2,614 \text{ г/см}^3$. Сувда (100 г да $99,6 \text{ г}$) ва органик эритувчиларда яхши эрийди. Масса жихатидан $43,5$ дан $65,3\%$ гача концентрацияли сувли эритмаларидан — 67 дан 136° гача т-ра оралиғида гексагидрат $Mg(ClO_4)_2 \cdot 6H_2O$ (суюқланиш т-раси 243°) кўринишида кристалланади. М.п.нинг 2 ва 4 молекула сувли кристаллогидратлари ҳам мавжуд. Сувсизлантирилган М.п. — ангидрон CO_2 , CO , SO_2 , H_2S , O_2 , H_2 ва б. газларни қуритишда ишлатилади. М.п. нафақат сувни, балки NH_3 , спирт, ацетон, диоксан, пиридин, ацетонитрил ва б. моддаларнинг бугларини ҳам ўзига бириктира олади.

МАГНИЙ РУДАЛАРИ - таркибида

иктисодий жиҳатдан самарали миқдорда магний бўлган ва уни техник жиҳатдан ажратиб олиш мумкин бўлган табиий минерал тузилмалар. Магний 100 дан ортиқ жинс ҳосил қилувчи минераллар таркибида учрайди. Эритма ҳолатидаги денгиз сувларида чекланмаган ресурслари мавжуд. М.р.га брусит (таркибида Mg 42% гача), форстерит (34,6%), магнезит (29%), серпентин (26% гача), кизерит (18% гача), бишофит (12%), каинит (10%), карналлит (8,7%), астраханит (7,3%), полигалит (4,8%) ва б. киради. Доломитлар М.р. сифатида таснифланмайди, бироқ, улардан намакоб ва денгиз суви б-н биргаликда магнит бирикмаларини олиш учун фойдаланилади. М.р.нинг асосий минераллари чўқиндилди келиб чиқишга эга, иккинчи даражаллари эса нураш ва метаморфизм жараёнида юзага келади. Саноат аҳамияти бўйича магнезитларнинг учта: лагунаденгиз, гипербазитларнинг нураш пусти ва кул типи аржатилади.

М.р. турли геологик даврларда иқлимнинг сернам ва қурғоқчил шароитларида вужудга келган ва тўпланиб борган. Магнезитнинг асосий конлари кембрийгача бўлган даврга мансуб. Юкори палеозой лагуна магнезитлари Европада кенг тарқалган. Магнезитли ва бруситли рудалар, одатда, очик усулда, нураш пусти магнезити ва хлоридли рудалар эса ер остидан қазиб олинади. Қайта ишлаш усуллари ҳам руда типига боғлиқ ҳолда бир-биридан фарқ қилади. Магнезитли тузларнинг ер ости сувлари таъсирида ювилиб кетиши натижасида табиий шўр сувлар ва шўр сувли булоқлар ҳосил бўлади. Ҳоз. туз конлари (шўр сувлар уларнинг чўқиндилари) эпик қўлтиқларда (Қорабўғозгўл) ва қуруқликдаги берк қавзалардаги қўлларда вужудга келади. Магний денгиз сувидан ҳам олинади. М.р. минераллари, асосан, ўтга чидамли ва сурков материаллари сифатида ишлатилади. Ўзбекистонда магний минералларининг катта концентрациялари мавжуд бўлиб, улардан кенг фойдаланилади (Олмалик, Кумушкон, Төмдибулоқ

ва х.к.).

МАГНИЙ ХЛОРАТ [Mg (ClO₃)₂·6H₂O] — сиртдан таъсир этувчи дефолиант, десикант. Сувда эрувчан 60% ли кукун. Ранги оқиш кулранг ёки кўнғир. Ғўза, соя, дуккакли ва б. экинларнинг ҳосилини йиғишдан аввал баргини тўқишда (қ. Дефолиация) ва тупини қуритишда (қ. Десикация) қўлланилади. Кўпгина ғўза тупларида 1—4 қўсақ очилгандан сўнг дефолиация ўтказилади. Препарат нинг сарф нормаси: 8—20 кг/га, иш суюқлиги трактор пуркағичлари қўлланилганда 200 л/га. Десикацияда препаратнинг сарф меъёри: 25—35 кг/га; иш суюқлиги дефолиацияда олинган сарф меъёрига тенг. М.х. Фарғона «Азот» и.ч. бирлашмасида 1965 й.дан ишлаб чиқарилади. Заҳари кам. Сичқонлар учун ЎД50 5300 мг/кг.

МАГНИЙЛИ ЎҒИТЛАР - таркибида магний бўлган ўғитлар. Кўпгина М.ў.да ўсимликлар учун зарур бўлган бошқа элементлар (калий, азот, фосфор) ҳам бўлади. М.ў.нинг турлари: калиймагнийли концентрат — донадор, қотмайдиған кукун, таркибида (8-9% MgO ва 17,7-19% K₂O); доломит уни (доломитнинг майдаланган маҳсулоти, 20% MgO ва 28% CaO); асосан, магний метасиликатидан ташкил топган серпентинит (32—43% MgO); магний сульфат ёки эпсомит (камида 13,7% MgO ва 8% NaCl бор); аммоний магний сульфат (аммошенит) — майда кристалл қўш туз, сувда кам эрийди. Таркибида 10% MgO ва 7% N бор; доломит-аммиакли селитра (10% атрофида MgO, 17% N ва 14% CaO); магний оксид ёки куйдирилган магнезия (камида 89% MgO) қиради. М.ў. ерга баҳорги ҳайдаш вақтида гектарига 10—70 кг солинади. Асосан, картошка, лавлаги, тамак, дуккакли ва дон-дуккакли экинлар ва б. М.ў.га талабчан. Экинларга магний етишмаслигини уларнинг кўринишига қараб аниқлаш мумкин (қ. Ўсимликнинг озикланиши).

МАГНИЙЛИ ҚОТИШМАЛАР - асосини магний ташкил қиладиган

қотишмалар. Магнийли қотишмаларда 12% гача Al, Zn, Mn, Zr, Th, Ca, Ce ва б. элементлар бўлади. Соф ҳолдаги магнийли буюмлар и.ч.да материал сифатида ишлагиб бўлмайди, чунки уларнинг физик-механик мустақкамлиги паст. Энг мустақкам ва оловбардош М.к. магний-металл тизимлари асосида ишлаб чиқилган. Қотишманинг асосини қаттиқ эритмалар ташкил этади.

Дастлабки М.к. 20-а. бошларида пайдо бўлган («Электрон» номи б-н аталарди). 20—30-й.ларга келиб саноатда уларнинг аҳамияти ошди. 40-й.ларгача, асосан, Mg—Al—Zn ва Mg—Mn тизими асосидаги, 50-й.лардан бошлаб эса Mg—Zn—Zr Mg — ноёб металл — Zr (ёки Mn), Mg—Th тизимидаги қотишмалар, шунингдек, Mg—Li тизимидаги жуда енгил қотишмалар ишлатила бошлади. Охириги йилларда М.к. мустақкамлигини, айниқса, юқори т-рада ошириш учун оз микдордаги Th, Nd, La, Y ва б. элементлар б-н легириланади.

М.к. қуйма ва деформацияланадиган гуруҳларга бўлинади. Қуйма М.к. шаклдор қуймалар тайёрлаш учун ишлатилади. Mg—Al—Zn, Mg—Zn—Zr, Mg—Nd—Zr тизимидаги М.к. кўп қўлланади. Деформацияланадиган М. к. пресслаш, прокатлаш, болғалаш ва штамплаш йўли б-н ярим фабрикатлар и.ч. учун ишлатилади. М.к.нинг хона ҳароратида пластиклиги нисбатан оз бўлганлиги учун уларга босим остида 250° ҳароратда ишлов берилади. М.к. суюлтирилганда жуда кучли оксидланиш ва ёниш хусусиятига эга. Оксидланиш ва ёнишдан ҳимоялаш учун су-юкланма сақланаётган идиш флюс (мас, 75% суюкланган карналлит, 17,5% CaF₂ ва 7,5% MgO) б-н ёпилади.

М.к.нинг термик кенгайиш коэффициентта алюминий қотишмаларникидан ўртача 10—15% катта.

Паст т-рада М.к.нинг эластиклик модули, окувчанлик ва мустақкам чегараси ортади, нисбий узайиши ва зарбий крвүшоклиги камаяди, пластиклиги эса кескин камаяди. М.к.нинг камчилиги улар

чучук ва денгиз суви коррозиясига чидамсизлигидир. М.к. органик ва минерал кислоталарда (хромат ва фторид кислоталар бундан мустасно) ҳамда тузларда коррозияланади (емирилади). Хлор ионлари М.к. коррозиясини сувда кучайтиради. Сутолтирилган ишқррларда кучеиз коррозияланади. М.к.нинг асосий афзаллиги — улар зичлигининг пастлиги. М.к. яхши болғаланади, уларни кесиш, шлифлаш ва силликлаш жараёнлари енгил ўтади.

М.к. автомобиль, трактор саноатида (двигателларнинг кратерлари, узатмалар кутиси, ғилдирак барабани ва б. тайёрлашда), электротехника, радиотехника, оптикада, тўқимачилик сано-атида, авиация, ракета техникасида ва б. кўп тармоқларда ишлатилади.

МАГНИЙОРГАНИК БИРИКМАЛАР — углерод — магний боғи бўлган бирикмалар. Умумий формуласи R₂Mg ёки RMgX (X — галоген). М.б. ни симобди-алкилларнинг магний б-н ўрин алмашилиш реакцияси ёрдамида олиш мумкин: (CH₃)₂Hg+Mg→(CH₃)₂Mg+Hg Худди шу усул б-н диметил-, диэтил-ва дифенилмагнийлар олинган. Улар эфирларда эриб, эфиратлар ҳосил қилади. Бу бирикмалар кислород, карбонат ангидрид, сув б-н фаол реакцияга киришади. Ҳавода ўз-ўзидан алангланади. Шунинг учун магнийдиалкиллар амалда деярли ишлатилмайди. П. Барбье ва В. Гриньянлар томонидан амалда илк бор қўлланган аралаш М. б. (RMgX) органик кимёнинг тараккиётида муҳим роль ўйнайди. М.б. саноатда баъзи металл органик бирикмаларни, хушбўй ва дори моддаларини синтез қилишда ишлатилади.

МАГНИТ (юн. magnetis, Magnetis litpos — айнан Кичик Осиёдаги қад. шаҳар Магнесия номидан) — магнитланган ферромагнит ёки ферромагнит (яъни магнитловчи майдон таъсири олинганидан кейин ҳам катта магнит индукция хосса сини сақлайдиган) матери-аллардан яса-ладиган тақасимон полоса ва б. шаклдаги буюм (жисм). Одатда, М. ҳаво тирқишида, мас, тақасимон М. нинг кутблари орасида

магнит оқими вужудга келтиришга хизмат қилади. Ҳаво тиркиши М. нинг магнит индукцияси (демак, магнитланганлиги)ни камайтиради. М. темир, никель ва баъзи металлларни тортиш қобилятига эга. Эркин осиб қўйилган М. (мас, компаснинг магнит мили) Ернинг магнит майдонида ўз-ўзидан шундай жойлашиб қоладики, унинг кутбларини бирлаштирувчи чизиклар тахм. меридиан бўйлаб йўналади. Шунда М.нинг шим.га қараган учи Шим.кутб, жан.га қараган учи Жан.кутб деб аталади. Магнитланиш электр токи б-н вужудга келтириладиган М. электромагнит деб аталади. М. радио-электроника, радиотехника, автоматикада мустақил доимий магнит майдони манбаи сифатида кенг қўлланилади. Ўта ўтказувчан материалдан ясалган чулғамли соленоид ёки электромагнит ўта ўтказувчан М. деб аталади. У моддаларнинг магнит, электр ва оптик хоссаларини тадқиқ қилишда; плазма, атом ядролари ва элементар зарраларни ўрганишга дойр тажрибаларда кенг қўлланилади.

МАГНИТ АЗИМУТИ — магнит меридианининг шим. учидан бошлаб соат мили йўналиши бўйича берилган йўналишгача 0° дан 360° гача ўлчанадиган горизонтал бурчак. Эркин ҳолда турган компас магнит милининг ўқи бўйича ўтувчи вертикал текислик магнит меридиани текислиги дейилади. Кичик майдонлардаги амалий ишларда М.а.дан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир, чунки у оддий асбоблар — магнит компас ёки магнит буссоли б-н осонгина ўлчаб топилади.

МАГНИТ АНОМАЛИЯСИ - к. Аномалия.

МАГНИТ БАРАБАН - сиртига магнит хоссали қатлам қопланган цилиндр шаклидаги қурилма. Электр двигатель, цилиндр, ўк, станина (асос)дан иборат. М.б.га ахборотлар магнитик ёзиш усулида киритилади. Цилиндр айланганда ахборотлар унинг айланаси бўйлаб магнит қатламга йўлчалар тарзида ёзилади. Цилиндрнинг диаметри 0,1-0,5 м,

уз. 0,3—0,7 м бўлади. М. б. электрон хисоблаш машиналари (ЭХМ)нинг хотира қурилмаларида ишлатилади.

МАГНИТ БИРЛИКЛАР - магнит майдонни ва жисмларнинг магнит хоссаларини ифодаловчи физик катталикларнинг ўлчов бирликлари (к. Халқаро бирликлар тизими).

МАГНИТ БЎРОНЛАРИ - компас магнит милининг сурилишини кўзгатувчи Ер магнит майдонининг кескин ўзгариши. М.б. бир вақтда Ер юзининг катта худудларида, баъзан бутун Ер юзида кузатилади. М. б., кўпинча, тун вақтига тўғри келади. У, одатда, кутбий ёғду, момақалдироқ, зилзила пайтида содир бўлади ва ҳар 11 йилда кузатиладиган Қуёш фаоллигининг кучайиши даврида тез-тез тақрорланиб кучли ўтади.

МАГНИТ ГИДРОДИНАМИКА - электр ўтказувчан суюқлик, газ, плазма ва суюқ металлларнинг магнит майдондаги ҳаракати ҳақидаги фан; гидродинамика ва классик электродинамиканинг бирлашувидан ривожланган физика бўлими. Плазма (баъзан М.г. га плазма физикасининг бўлими сифатида қаралади), суюқ металллар ва электролитлар М.г. учун хос бўлган объектлардир.

М.г. бўйича биринчи тадқиқотлар М. Фарадей замонида оид; фаннинг мустақил соҳаси сифатида эса М.г. астрофизика ва геофизика талаблари б-н боғлиқ равишда 20-а.да ривожлана бошлади. Кўплаб космик объектлар (мас, Қуёш, пульсарлар) кучли магнит майдонларга (бир неча минг Э ва ундан кўп) эга эканлиги аниқланди. Магнит майдон энергиясининг зичлиги плазма зарралари кинетик энергиясининг зичлиги б-н таққосланарли бўлиб қолганлиги (ёки ундан ошиши) сабабли, бундай майдонларда жойлашган плазманинг динамик табиати радикал ўзгаради. Айнан ушбу мезон кучланганлиги Ю-3 — 10-5Э (юлдузлараро фазо, Ер майдонининг атмосферанинг юқри қисмида ва ундан ташқарида) бўлган магнит майдонлар учун ҳам (агар зарралар концентрацияси

улар эгаллаган соҳаларда кичик бўлса) ўринлидир.

М.г.нинг асосий ҳолатларини Х. Альвен ифодалаган. У ўтказгич муҳитнинг магнит майдондаги альвен тўлқинлари деб ном олган, ўзига хос тўлқинсимон ҳаракатлари мавжуд бўлишини башорат қилган. Космик плазманинг табиати ҳақидаги фан сифатида шакллана бошлаган М.г. усуллари ер шароитидаги ўтказгич муҳитларга ҳам йўналтирилди. 20-а.нинг 50-й.лари бошида М. г. ва плазма физикасининг ривожланиши бошқарилувчи термоядро синтез муаммолари бўйича миллий дастурлар тадқиқотларининг (Россия, АҚШ, Буюк Британия) ривожланишига кучли туртки берди. Бу муаммодаги муҳим масала плазма токиннинг магнит майдон б-н таъсирлашиши асосида плазмани идиш деворига тегишидан сақлашдир. Магнитогидродинамик генераторлар, плазма тезлаткичлар, плазма двигателлар (юртикчлар) ва б. М.г.нинг техникада кенг қўлланилишига мисолдир.

Ад.Альвен Г., Фел Ётхам мар К. Г., Космическая электродинамика [пер. с англ.], 2 изд., М., 1967.

МАГНИТ ДИПОЛЬ - қ. Диполь.

МАГНИТ ДИСК — иккала томонига магнит хоссали қатлам қопланган бикр алюминий ёки эгилувчан пластмасса диск. Диаметри — 0,18—1,2 м, қалинлиги — 2,5—5 мм. М.д. айлантирилганда ахборотлар унинг сиртига концентрик йўлчалар тарзида ёзилади. ЭХМ, ахборот-излаш ва б. маълумотларга ишлов берувчи автоматик тизимларда маълумотларни магнитловчи элтувчи бўлиб хизмат қилади. Бикр М.д. пакет қилиб ёки 4 — 6 тадан набор қилиб тузилади; 1 пакетнинг сифими бир неча Г байт. Эгилувчан М. д. биттадан дискеталарга жойлаштирилади; 1 дискета сифими 0,1—1 М байт.

МАГНИТ ДИЭЛЕКТРИКЛАР (магнит ва диэлектриклар) — магнит киритувчанлиги ва электр қаршилиги юқори бўлган, уярма тоқлар кам йўқоладиган материаллар; магнит материалларнинг

бир тури. Бир-биридан электр жиҳатдан изоляция қилинган ферромагнетик зарралардан иборат бўлиб, улар диэлектриклар б-н ягона массага туташтирилган. Магнит жиҳатдан юмшоқ М.д. ферромагнит қотишмалар (мас, никелли темир) нинг карбониль темирнинг кукунларига, магнит жиҳатдан юмшоқ ферритларга суюқ шиша, резина ва б. моддалар қушиб олинади. Бундай М. д.дан индуктив ғалтак, юқори частотали трансформаторларнинг ўзақлари тайёрланади. Магнит жиҳатдан қаттиқ М.д. таркибида никель-алюминий пўлатлар, барий ёки стронций ферритлари, темир-кобальтли қотишмаларнинг кукунларига турли диэлектриклар қўшиб олинади. Улар кичик магнитлар, магнитли ёзиб олиш учун ленталар ва б. ишлаб чиқаришда қўлланилади.

МАГНИТ ДОИМИЙ - магнетизм ва электромагнетизм тенгламаларини радиоанал шаклда ёзишда (СИ бирликлар тизимида) бу тенгламаларга кирувчи коэффициент: ($x_0 = 4\pi \cdot 10^{-7}$ Гн/м = 1,25663706144 · 10⁻⁶ Гн/м; баъзан физик вакуумнинг магнит сингдирувчанлиги ҳам дейилади.

МАГНИТ ЗАРЯД — жисмларнинг статик майдонларини ҳисоблашда (электр заряд тушунчасига ўхшаш) ишлатиладиган ёрдамчи тушунча. М.з. электр зарядлардан фаркли равишда реал мавжуд эмас, чунки магнетизмнинг классик назариясига кура, магнит майдон электр майдонлардан бошқа ҳеч қандай ўзига хос манбаларга эга эмас. П. Диракнинг табиатда магнит монополия деб аталмиш М. з.ларнинг табиатда мавжудлиги ҳақидаги гипотезаси (1931) ҳозирча тасдиқланмаган. Магнитланган жисмлар учун М.з.нинг ҳажм рт ва сирт ат зичлиги тушунчаларини киритиш мумкин. Биринчиси, жисм ҳажми бўйича магнитланганликнинг бир жинслимаслик тақсмоти, иккинчиси эса магнетик сиртдаги магнитланганлик нормал ташкил этувчисининг сакраши б-н боғлиқ.

МАГНИТ ИНДУКЦИЯ (магнит индукция вектори) — магнит майдон-

нинг асосий тавсифи бўлган вектор (v), унинг катталиги ва йўналиши магнит майдоннинг унда жойлаштирилган токли ўтказгичга таъсири б-н аниқланади. М.и. алоҳида электронлар ва б. элементар зарралар ҳосил қилган микроскопик магнит майдонлар йиғинди кучланганлигининг ўртача қийматини ифодаловчи магнит майдоннинг асосий тавсифи. Магнит майдоннинг М.и. векторини магнит майдон кучланганлиги H вектори ва магнитланганлик вектори J орқали ифодалаш мумкин. СГС бирликлар тизимида Магнитланганлик ҳамж бирлигининг магнит моменткш ифодалайди.

МАГНИТ КАЛЛАК - товуш (нутк, мусиқа)ни магнит лентата ёзиб олиш (ўчириш) ёки қайта эшиттириш учун мўлжалланган қурилманинг асосий қисми. У, асосан, ўзак (магнит ўтказгич) ва бир ёки бир неча чулғамдан иборат. М. ўзагида магнит лента б-н каллакнинг магнит алоқасини таъминловчи иш оралиғи (слюда, бронза б-н тўлдирилган бир неча мкм оралик) бор. Ўзак магнит оқимини тўплаш, чулғам эса электр сигналларни келтириш ёки кетказиш учун хизмат қилади. Ўзак темирникель қотишмалар, алюминий қотишмалари, ферритлар ва пермаллойдан ясалади, чулғамлар электр ўтка-зувчи симлардан ўралади. Товушни ёзиб олиш ёки эшиттиришда М. к. ўзаги магнит лентага тегиб туриши (контактли ёзув) ёки ҳаволи тирқиш б-н ундан ажралиб туриши (контактсиз ёзув) мумкин. Контактли ёзиб олиш усулида товушни ёзиш (ўчириш) пайтида чулғамга келадиган электр сигналлар (раемга қ.) ўзақда магнит оқимини вужудга келтиради, магнит оқими олинаётган сигналга монанд равишда иш тирқиши яқинидаги қолдиқ магнитланганлик даражасини ўзгартиради. Товушни қайта эшиттиришда эса фойдали сигнал (электр юритувчи куч) магнит лента М. к.га нисбатан ҳаракатланганда вужудга келувчи магнит индукция натижасида пайдо бўлади. М.к.нинг фойдали магнит оқими ўзгаришларига сезгир; яримўтказгичли;

ўзак ўзгаришларига асосланган; магнит майдон б-н электрон нурнинг ўзаро таъсирига асосланган ва б. хиллари бўлади. М.к. видеомагнитофонлар, диктофонлар, магнитофонлар, ЭХМ хотира қурилмалари ва б. радиотехника ҳамда электрон қурилмаларда кенг ишлатилади.

МАГНИТ КУЧАЙТИРГИЧ - электр сигналларини кучайтириш учун мўлжалланган қурилма. М.к.да бошқариладиган элементлар ферромагнит ўзақли индуктивлик ғалтаклари (қ. Индуктивлик ғалтаги) ҳисобланади. Уларда икки ўзгарувчан магнит майдон мавжуд бўлади: бири — таъминлаш манбаи частотасида, иккинчиси — кучайтириладиган сигнал частотасида ўзгаради. М. к. лампали ва транзисторли кучайтиргичлардан кескин фарқ қилади. М.к. кўпроқ ўзгармас ток ёки секин ўзгарадиган ўзгарувчан ток сигналларини кучайтиришда ишлатилади. Кучайтириладиган сигналлар частоталари диапазонини юқорироқ частоталар томонга кенгайтириш учун М. к. лампали, яримўтказгичли, электр машина кучайтиргичлари ва б. б-н биргаликда қўлланилади. М. к. аниқ ўлчаш асбобларида йирик агрегатлар (прокат станлари, экскаваторлар ва б.) ни автоматик бошқариш қурилмалари ва б. соҳаларда кенг ишлатилади.

МАГНИТ ЛЕНТА, магнит тасма — сиртига магнит қатлами суркалган юпқа қайишоқ лента. Товуш (нутк, мусиқа) ни ёзиб олиш ва қайта эшиттириш учун ишлатилади (қ. Магнитик ёзиш). Ишчи магнит қатлами темир гамма-оксид ($\gamma\text{-Fe}_2\text{O}_3$), хром (II) оксид (CrO_2) ва кобальт қўшилган темир гамма-оксиднинг магнит жиҳатдан каттиқ қуқунидан иборат булади (қ. Магнит материаллар). М.л. асоси сифатида полиэтилентелефталат, поливинилхлорид, диацетат ва триацетат плёнка ишлатилади. Плёнка сиртига суркаладиган таркиб магнит қуқуни, боғловчи модда, эритгич, пластификатор ва М.л. сифатини яхшилайди.

ган қўшимчалардан иборат бўлади. М. л. т-ра $20 \pm 5^\circ$ гача бўлган шароитларда ишлатилади ва сақланади. Металл ва биметалл М. л. ишлатилади. Лентанинг эни ва калинлиги нимага ишлатилишига қараб танланади. Мас, товушни ёзиб олишда эни 3,81 ва 6,25 мм, калинлиги 9—55 мкм бўлган М. л. ишлатилади. Ҳозир (2003) юпка ишчи қатлами Co—Ni (кобальт-никель), Co—P (кобальт—фосфор) Co—N—P (кобальт — азот — фосфор) ва Co—W (кобальт—вольфрам) қотишмаларидан иборат металл М. л. ишлаб чиқарилмоқда.

МАГНИТ МАЙДОН —

ҳаракатланаётган электр зарядларга ва магнит моментиш жисмларга таъсир қиладиган куч майдони. М. Фарадей биринчи марта 1845 й.да фанга киритган. У электр ўзаро таъсирлар ҳам, магнит ўзаро таъсирлар ҳам ягона моддий майдон ёрдамида амалга ошади, деб ҳисоблаган. Электромагнит майдоннинг классик назариясини Ж. Максвелл яратган (1873). Ўзгарувчи М. м. ўзгарувчи электр майдон б-н узвий боғланган. М. м. ҳаракатдаги электрланган жисмлар, электр токли ўтказгичлар ва магнитланган жисмлар атрофида ҳосил бўлади (раемга қ.). Электр токи ҳосил қиладиган М. м. Био—Савар — Лаплас қонунига, М. м. нинг электр токига таъсири эса Ампер қонунита асосан аниқланади.

М.м. микродунё ҳодисаларида, космик объектларда ҳам кузатилади. Микродунё ҳодисаларидаги М.м., асосан, барча зарраларнинг магнит моментга эга бўлишлигига, ҳаракатланувчи электр зарядига М. м. кўрсатадиган таъсирга боғлиқ. Булар эса моддалардаги парамагнетизм, диамагнетизм, ферромагнетизм, антиферромагнетизм, магнит резонанс, магнитооптика ҳодисалари, Фарадей эффекти каби ҳодисаларни юзага келтиради.

Ҳаракатланувчи электр заряди М. м. да текис айланма (винт чизиғи бўйича) ҳаракат қилади. М.м.нинг айрим жойларида электр зарядларнинг ҳаракат

йўналиши қарама-қаршисига ўзгариши мумкин. М. м.нинг бундай жойлари магнит кўзгулар дейилади. М. м. таъсирида атом ичидаги электронлар қўшимча ҳаракат қилади. Атомнинг нурланиши М. м. таъсирида ўзгаради (к. Зеeman эффекти). Жисмда тарқалувчи ёруғликнинг кутбланиш текислиги М. м. таъсирида маълум бурчакка бурилади (Фарадей эффекти). Ер, Қуёш сингари кўпгина моддий системалар М. м. га эга. Қуёш доғлари кучли М. м. б-н боғланган. Қуёшдаги ўзгаришлар натижасида Ер М. м.нинг кучли ғалаёнлиши — магнит бўронлари ҳосил булади. Космосни ўзлаштириш, ядроларни синтез қилиш, плазма физикаси ва б. соҳалардаги фан ва техника масалалари М. м. ни ўрганиш б-н боғлиқ. М. м., асосан, кучеиз (500 Гс), ўртача (500 Гс дан 40 кГс гача), кучли (40 кГс дан 1 МГс гача) ва ўта кучли (1 МГс дан юқори) хилларга бўлинади. Кучсиз ва ўртача М. м.дан электроника, электротехника радиотехникада, шунингдек, 500 Гс дан 40 кГс гача бўлган М. м.дан зарядли зарралар тезлаткичлари, Вильсон камераси, пуфакли камера, масс-спектрометр каби қурилмаларда фойдаланилади. Кучли ва ўта кучли М. м., асосан, қаттиқ жисмлар физикасида, ферромагнетизм ва антиферромагнетизм хоссаларини ўрганишда, магнитогиродинамик генератор ва б.да ишлатилади. Кучеиз ва ўртача М.м. доимий магнитлар, электр магнитлар, ўта ўтказувчи магнитлар, соленоидлар (электр токи утказгичи) ёрдамида, кучли М. м. йўналтирилган портлатиш усулида олинади (охирги усулда мис қувур ичида олдиндан кучли импульсли М. м. ҳосил қилинади ва у кучли портлашнинг радиал босимида дучқр қилинади).

Ад.: Парселл Э., Электричество и магнетизм [пер. с англ.], М., 1971; Ландау Л. Д., Л и ф ш и ц Е. М., Теория поля, 6 изд., М., 1973 [Теоретическая физика, т.2].

МАГНИТ МАТЕРИАЛЛАР - кучсиз магнит майдонларда магнитланадиган ва бу майдонларнинг кийматини жиддий

ўзгартирадиган материаллар. Табиий магнитланган минерал — магнетит (магнит темиртош) қадимдан маълум бўлган. Хитойда 2 минг й.лар илгариеқ ундан магнит компасининг мили (стрелкаси) ясалган. Магнетит — кучсиз магнетик. 19-а.даХ. К. Эрстед, М. Фарадей, Э. Х. Лени, электр магнетизм қонунларини очишди, Б. С. Якоби ўзгармас ток машиналарини, П. Н. Яблочков ўзгарувчан ток генератори ва трансформаторини яраттишди, М. О. Доливо-Добровольский уч фазали токни кашф этди. Шундан сўнг анча кучли магнетик — темир амалда М. м. сифатида ишлатила бошлади. 1990-й.дан тэлектротехникада темир силицийли пўлат, алоқа техникасида темирникелли қотишмалар кенг тарқалди. Ферромагнетизм назариясининг тараққиёти янгидан-янги М. м. ишлаб чиқаришни анча тезлаштирди. 20-а. ўрталарида оксид М. м. — ферритлар пайдо бўлди. Магнитланиш ва қайта магнитланиш хоссаларига қараб М.м. ферромагнетиклар, ферритлар, магнит жиҳатдан юмшоқ ва магнит жиҳатдан қаттиқ материалларга бўлинади. Магнит жиҳатдан юмшоқ матери алларнинг бошланғич ва максимал магнит киритувчанлиги юқори; тўйиниш магнит ин-дукцияси — 0,2 — 2,4 Т, коэрцитив кучи — 0,5 — 10 А/м, солиш-тирма электр қаршилиги 10~7 — 10~8 Ом·м. Буларга молибден б-н легирилган темир, темирникелли қотишмалар, ванадий қўшилмали темир-кобальтти қотишмалар, темирникель-кобальтти қотишмалар, марганецрухли, никельрухли ферритлар, электротехника пўлати, шунингдек, магнит диэлектриклар, магнитострикцион материаллар ва б. қиради. Улардан магнит ўтказгичлар, дросселлар, электромагнит реле, трансформатор ўзаклари, ферритлардан магнит антенналар ва б. тайёрланади. Магнит жиҳатдан қаттиқ материал л арнинг коэрцитив кучи (5-ЮЗ — 1 ■ 105 А/м), қолдиқ магнит индукцияси (0,2—1,2 Т) ва магнит энергияси (103—105 Т А/м) нинг катталиги б-н фарқ қилади. Булар-

га магнитли пўлат, темир-кобальтмолибденвольфрам, темирникель-алюминий-кобальт асосидаги қотишмалар, платина-кобальт, бериллийли, стронцийли ва кобальтти ферритлар, магнит жиҳатдан қаттиқ диэлектриклар қиради. Магнит жиҳатдан қаттиқ материаллардан, асосан, ўлчаш асбобларида, микродвигатель ва гистерезис электр двигателларда, соат механизмларида ишлатиладиган доимий магнит тайёрланади.

Электротехника пўлатига олтингурурт б-н легирилган темир асосидаги қотишмалар қиради. Таркибида 0,1—0,3% марганец ҳам бўлади. Булардан электр токи генераторлари, трансформаторлар, электр двигателлар ва б. ишлаб чиқарилади. Махсус М.м.га термомагнит қотишмалар ва магнитострикцион материаллар қиради. Термомагнит қотишмалар т-ра таъсирида асбобларнинг магнит тизимларида магнит оқимлари ўзгаришларини сездирмаслик учун ишлатилади. Магнитострикцион материаллар ёрдамида электромагнит энергия механик энергияга айлантирилади.

МАГНИТ МЕРИДИАНИ - муаллақ ва тинч ҳолда турган компас магнит мили ўқидан ўтувчи вертикал текисликнинг Ер сирти б-н кесишишидан ҳрсил бўладиган фараз қилинадиган чизик. Компас магнит мили доимо М. м. йўналишини кўрсатади. Ер сиртининг ҳамма М.м.лари Ернинг шим. ва жан.магнит қутблари деб аталувчи икки нуктасида ўзаро туташади. Бу қутблар географик қутблар б-н туташмайди. Демак, магнит меридианлари ҳам географик меридианлар б-н туташмайди.

МАГНИТ МИЛИНИНГ ОҒИШИ - бирор нуктадан ўтган ҳақиқий ва магнит меридианлари орасида ҳосил бўладиган бурчак; Ернинг географик ва магнит қутблари бир нуктада ётмаслиги туфайли содир бўлади. Магнит милининг шим. учи ҳақиқий меридианга нисбатан шарққа оғса, М.м. о. мусбат (шарқий), ғарбга оғса М. м. о. манфий (ғарбий) ҳисобланади.

М.м.о. вақт б-н боғлиқ ўзгариб туради. Ўзгариш кунлик (15 мин. атрофида), йиллик (8 мин. атрофида) ва асрий бўлади. Бунда оғишнинг тўла ўзгариши 4 асрдан ортиқроқ даврда амалга ошириб, ўнлаб градус қийматни ташкил этади. Топографик харита варағида тасвирланган ҳудуд учун М. м.о.нинг ўртача қиймати харита варагининг жан. рамкасида ташкарида ёзиб келтирилади.

МАГНИТ МИЛИНИНГ ЭНКАЙШИ — магнит мили ўқи б-н горизонтал текислик орасидаги вертикал бурчак. М.м. э. Ер магнит кутбларининг Ер чуқурлигида жойлашиши б-н боғлиқ. Шим. ярим шарда магнит милининг шим. учи, жан. ярим шарда эса жан. учи пастга энкаяди. Ер магнит кутбларига яқинлашган сари М.м. э. ошиб боради ва кутбларда 90° га етади. Магнит компасининг аниқ ишлаши учун М. м. э.нинг салбий таъсирини камайтириш керак. Бунга магнит милида жойлашган маҳсус юкчани суриш б-н эришилади. Ер шарининг сиртида М.м. э.нинг тарқалиш кўрсаткичи маҳсус изоклин хариталарда тасвирланади.

МАГНИТ МОМЕНТ - ток оқаётган берк контурнинг, жисмлар ва модда зарраларининг магнит хоссаларини ифодалайдиган вектор катталиқ. Элементар зарралар, атом ядроси, молекула ва атомларнинг электрон қобиклари М.м.га эга. Атом ва ядро физикасида М.м.ининг ўлчов бирлиги қилиб магнетон олинган. Макроскопик системанинг М.м. унинг атом (молекула) лари йиғиндисига тенг. Макроскопик жисмнинг магнит ҳолати магнитланганликни ифодалайди. М.м. тушунчаси магнит майдондаги моддаларда содир бўлувчи турли физик ҳодисаларни тушунтиришда жуда муҳимдир.

МАГНИТ ОҚИМ — бирор сирт орқали ўтаётган магнит индукция вектори В оқими (Ф).

МАГНИТ ПОТЕНЦИАЛОМЕТР - магнит занжирининг икки нуктаси орасидаги «магнит потенциаллари» фарқини ёки магнит майдонининг ўртача кучлан-

ганлигини ва ёпиқ контурдаги тўла магнит юритувчи кучни ўлчашда ишлатиладиган асбоб. У индукцион, эгиловчан ёки қаттиқ ўзак (қаркас) га ингичка сим чулғам бир текис қилиб ўралган индукцион ғалтак (майдон ғалтаги) дан иборат. Турли шаклда (тўғри, ярим ҳалқа ёки ҳалқа) бўлади (расм). М. п. чулғамининг учлари ўлчаш асбобига уланади. Ўлчаш асбоби сифатида баллистик гальванометр ёки микрое-берметр (доимий магнит майдони учун), вольтметр ёки осциллограф (ўзгарувчан магнит майдони учун) дан фойдаланилади. М. п. ғалтаги ўрамининг ҳар бир қатлами ва қадами бир хил қилиб, ҳар бир ўрама магнитланмайдиган материалдан (кичик ўлчамда) ясалади. Шундай шартлар каноатланрилгандагина М. п. ёрдамида олинган натижалар аниқ бўлиши мумкин. Кўпинча, М.п. эгиловчан қилиб ясалади (шунинг учун катта ёпиқ ҳалқа шаклида бўлади). Бундай М. п. б-н магнит занжирининг исталган қисмидаги «магнит потенциаллари» фарқини аниқлаш мумкин. «Магнит потенциаллари» тушунчаси шартлидир, яъни магнит майдони потенциал майдон эмас (чунки магнит майдонининг куч чизиқлари ёпиқ, табиатда магнит заряд йўқ).

МАГНИТ РЕЗОНАНС - модданинг маълум бир узунликдаги электромагнит тўлқинларни танлаб ютиши. Бунга сабаб — электронлар ёки атом ядроларининг магнит моментлари ўз йўналишини ўзгартиради. Моддаларнинг тури ва хусусиятларига кура, М. р. ходисаси, асосан, 4 га бўлинади: ядровий М. р. (тўлқинлар амплитудасининг кучли катталари), электрон параметр магнит резонанс, ферромагнит резонанс ва антиферромагнит резонанс; а) ядровий М. р.да электромагнит тўлқинларнинг ютилиши (нисбатан жуда кучсиз ютилиши) радиочастотали магнит майдони таъсиридаги кучли ўзгармас магнит майдонида кузатилади. Атом ядроси магнит «ташувчи» бўлиб хизмат қилади ва хоссалари кўрилатган ҳодисанинг резонанслигини белгилайди;

б) радиочастотали электромагнит майдон энергиясининг парамагнит моддаларда ташки магнит майдон таъсирида резонанс ютилиши электрон парамагнит резонандир; в) турли частотали икки ўзгарувчи электромагнит майдоннинг моддага бир вақтда резонанс таъсирида жуфт резонанс ҳодисаси рўй беради. Парамагнит квант кучайтиргичларнинг иши шу ҳодисага асосланган, ферромагнит резонанс ферромагнитлардаги электрон М.р. деб ҳам аталади. Ферромагнит модда ўзига хос магнитланиш хусусиятига эга, яъни ферромагнитда ташки магнит майдон йўқ ҳолда ҳам ички магнит майдон бўлади. Ферромагнит модда электронлари ўртасидаги таъсир кучлари шунчалик катта бўладики, ҳатто иссиқлик ҳаракати натижасида электронлар спинининг ҳаракат йўналиши ҳам ўзгармайди. Бу ҳодисага, асосан, ўта юксак частотали асбоблар (феррит генераторлари ва кучайтиргичлари) ясалади; г) антиферромагнит резонанс электромагнит энергиянинг антиферромагнитда резонанс ютилишидир. Бу ҳодиса юксак частота диапазоли (одатда, мм ли тўлқинлар диапазоли) да кузатилади. Антиферромагнит резонанс ҳодисасини кузатишда радиоспектроскоплардан фойдаланилади.

МАГНИТ «СИЁХ» - оддий ёзув қоғозига магн ва график чизмаларни (магнит усулда) қайд қилиш ҳамда ўқиш учун мўлжалланган магнитли ахборот элтувчилар (магнит ленталар, перфкарталар, перфоленталар ва б.)нинг бир тури. М. «с». карбонил темир ва гептан-дан суспензия (эритма) ёки микроскопик магнит зарралар аралаштирилган мастика тарзида тайёрланади. Бундай «сиёх» б-н туширилган ёзувни «ўқиш» осон бўлиши учун суспензия ёки мастикага ранг қўшилади. М. «с». б-н қоғозга махсус ручкада, қўлда ёки ёзув машинасида ёзиш мумкин. М. «с». асосан, ҳужжатлар б-н ишлаш (хилларга ажратиш, ҳисобга олиш, кодлаш ва б.) жараёнини механизациялаштириш учун қўлланилади.

МАГНИТ СИНГДИРУВЧАНЛИК -

магнит майдон H таъсир қилганда муҳит магнит индукцияси B нинг ўзгаришини тавсифловчи физик катталиқ; μ б-н белгиланади. Изотроп муҳитларда $\mu = B/H$ (Халқаро бирликлар тизими СИ да), μ_0 — магнит доимийси; анизотроп кристалларда М.с. — тензор. М. с. магнит кабулчанлик % б-н қу-йидаги муносабат орқали боғланган: $\mu = 1 + 4\pi$ (СГС бирликлар тизимида), $\mu = 1 + Z$ (СИ бирликлар тизимида). Физик вакуум учун (модда йўқлигида) $\mu = 0$ ва $d = 1$. Диамагнетикларда $\mu < 0$ ва $\mu < 1$, пара- ва ферромагнетикларда $\mu > 0$ ва $\mu > 1$. μ статик ёки ўзгарувчан магнит майдонда аниқлинишига қараб, уни мос равишда статик ёки динамик М.с. дейилади. Муҳитни ўзгарувчан майдонларда магнитланишига уюрма тоқлар, магнит қовушоклик ва резонанс ҳодисалар таъсир қилиши сабабли, ушбу М.с.лар қийматлари ўзаро мос келмайди.

МАГНИТ СТРУКТУРАСИ - кристалларда атом (ион) магнит моментларнинг тартибли жойлашиши. Атомли, доменли М. с. мавжуд. Атомли М. с. кристаллардаги атомлар (ионлар) магнит моментларининг ўзаро йўналишини кўрсатади. Бу ҳам йиғинди магнит моментининг қийматига қараб, ўз навбатида яна ферромагнитли (йиғинди магнит момент нолдан фарқли) ва анти-ферромагнитли (йиғинди магнит момент нолга тенг) турларга бўлинади (расмга қ.). Бундан ташқари, атом магнит моментининг кристаллдаги фазовий тақсимланиш хусусиятларига қараб, уларни махсус гуруҳларга ажратиш мумкин: а) коллинеар (магнит моментлари кристалл панжаранинг барча тугунларида кристаллнинг маълум бир ўқи бўйлаб ёки унга қарама-қарши йўналган; б) кучеиз ноколли-неар (ноколлинеарлик кучеиз магнит таъсири натижасидир); в) кучли но-коллинеар (бу ҳолда ноколлинеарлик алмашинуви ўзаро таъсирнинг катталиги ва симметриклик характерига асосланади); г) винтсимон кристаллнинг маълум ўқида жойлашган атомларнинг магнит моментлари бир-бирига нисбатан бурил-

ган бўлиб, бу момент векторларининг учи шу ўқ атрофида винтсимон чизикни тасвирлайди.

Доменли М. с ўз-ўзидан магнитланадиган турлича йўналишдаги доменларнинг жисм ҳажми бўйича тақсимланиши б-н характерланади. Маълум т-рада ферромагнетикда доменларнинг шакли, уларнинг катталиги ва намунанинг қажми бўйича тақсимланган доменларнинг йўналиши / жисмнинг шакли ва ўлчамига, кристалл юзасига, кристалл панжаранинг нуқсонига ва ички кучланишларига, ярим кристалл жисмларда эса қўшни кристаллларнинг М.с.га боғлиқ.

Ферромагнетик магнит анизотро-пиясини ўзгартирувчи ташқи таъсирлар (эластик кучланиш, магнит майдони, т-ра ўзгариши) натижасида М.с. ўзгаради ва у метастабил (ўта тургун) ҳолатда туриб қолиши мумкин. Ташқи таъсирлардан сўнг М.с. асл ҳолига тўла-тўқис қайтмайди; доменларнинг шакли ва ўлчами ўзгаради, ферромагнит (жисм) колдик магнитланиш ҳолатига ўтиб қолади.

МАГНИТ СЪЁМКА — фойдали қазилмаларни кидириш ва разведка қилиш, геологик хариталаштиришда геомагнит майдон элементлари ўлчамларининг мажмуи. Ўлчашда магнитометрлар ва магнит градиентометрлардан фойдаланилади. М.с.нинг ер юзасида, ердан юкорида, сув остида, шунингдек, шахта ва бурғи қудуқларида ўлчаш хиллари мавжуд. Геомагнит майдонларининг глобал қонуниятларини ўрганишда қайд қилиш пунктларининг оралиғи юзларча км ни, геологик хариталаштириш, тектоник р-нлаштириш, конларни кидиришда эса бир неча м дан бир неча км гача бўлади. Ер юзасида олиб борилган М.с. 1:10 000 масштабда ва ундан йирикрок, майда масштабдаги съёмка эса ҳаводан туриб бажарилади. Съёмка тўри магнит аномалиясининг кутилаётган ўлчамлари б-н белгиланади.

МАГНИТ ТЕМИРТОШ - к. Магнетит.

МАГНИТ ТОҒИ - Жан. Уралнинг шарқий ён бағридаги тоғ (РФнинг Челябинск вилоятида). Мутлак бал. 614 м. Асосан, гранит, порфирит ва мрамарлардан таркиб топган. М.дан қазиб олинadиган темир рудаси Магнитогорск металлургия к-тининг асосий хом ашёси. М. яқинида 1929—34 й.ларда Магнитогорск ш. бунёд этилган.

МАГНИТ ХАРИТАЛАРИ - Ер қурра сининг Ер магнит майдон кучланганлигини ва унинг ташқи этувчилари тақсимланишини изочизиклар ёрдамида тасвирланган хариталари. Булардан Дунё М.х. ва аномал магнит майдони хариталари энг кўп тар калган. Дунё М.х. Ер ядроси электр ўтказувчан моддасининг ҳаракати туфайли ҳосил бўлган Бош Ер магнит майдони (нормал майдон)нинг асосий таркибий хусусиятларини тасвирлайди (қ. Ер магнетизми). Бош Ер магнит майдони ўзига хос тузилмасининг ўлчамлари китъалар ўлчамига яқин бўлгани учун, Дунё М. х.нинг масштаби, асосан, 1:10 000 000 ва ундан майдароқ бўлади. Дунё М. х.да Ер пўсти тузилишининг хилма-хиллиги, маъдан конларининг жойлашиши ва б. маҳаллий омиллар таъсиридан келиб чиқадиган магнит милининг оғиши тузатиб берилadi. Аномал магнит майдони хариталари Ер магнит майдонининг Бош Ер магнит майдонидан маҳаллий оғишини тасвирлайди. Бундай оғишлар, одатда, чизикли ўлчамлари ўнлаб км ва ундан кичик майдонларда кузатилади. Шунинг учун улар нисбатан йирик масштабга (1:200 000 атрофида) эга; бу хариталар, одатда, аэромагнит сурагга олиш материаллари асосида тузилади. Ер магнит майдонининг кўрсаткичлари ўзгариб туриши сабабли, М. х. эскиради, шунинг учун улар ҳар 5—10 йилда қайта янгиланиб турилади.

МАГНИТ ЮЛДУЗЛАР - катта ўлчам ли магнит майдонлари борлиги аниқланган юлдузлар; юзасида спектрал чизикларнинг Зеeman эффеkти таъсирида ажралишига кўра, ўлчанган

кучланганлиги юздан ўн минг эрстедгача бўлади. М. ю. Герцшпрунг — Рессел диаграммасининг бош кетма-кетлигида жойлашади ҳамда В, А, F ва M спектрал синфга мансуб. М. ю. спектрида Si, Mn, Sr, Cг каби кимёвий элементларнинг кучли эмиссион чизиқлари кузатилади. Бу элементлар микдори М.ю. да Қуёш атмосферасидан бир неча марта куп. М.ю. шундай спектрал синфдаги нормал юлдузларга нисбатан ўз ўқи атрофида ўртгача уч марта секин айланади. Спектрал чизиқлар интенсивлиги ва ажралиш микдори М.ю.нинг уз ўқи атрофида айланиш даври б-н бир хил даврда ўзгариши аниқланган. Шундай давр б-н М.ю.нинг ёруғлиги бир неча фоизга ўзгариб туради.

М.ю.нинг магнит майдони юлдузни ҳосил қилган газчанг булутга қарашли бўлган ва газчанг сикилиши натижасида ўн минглаб эрстедгача кучайган. Оғир элементлар Si, Mn, Cг, ва Sr М.ю. атмосферасида руй бераётган чакнашлар натижасида ядро реакцияларида ҳосил бўлади.

МАГНИТ ҚАРШИЛИК - магнит зан жир тавсифномаси; М.к. магнит зан-жир R_m да таъсир этувчи магнит юритувчи куч F нинг занжирда ҳосил қилинган магнит оқим Φ га нисбатига тенг.

МАГНИТ ҚОВУШОҚЛИК - 1) ферромагнетик магнитланганлиги узгаришининг ташки муҳит майдон кучланганлиги ўзгаришидан кечикиброқ рўй бериши. М.к. омили ферромагнетик ўзгарувчан магнит майдонда магнитланганда электромагнит энергиянинг йўқолишига сабаб бўлади; 2) магнитогидродинамикала электр утказувчи суюқликлар ва газлар магнит майдонда ҳаракатланганда уларнинг хоссаларини ифодаловчи катталиқ (ν_m). СГС бирликлар тизимида $\nu_m = c^2/4\pi\epsilon$, бунда c — ёруғликнинг вакуумдаги тезлиги, ϵ — муҳитнинг электр утказувчанлиги.

МАГНИТ ҚУТБЛАРИ, Ернинг магнит қутблари — Ер катламларидаги нуқталар; уларда Ер магнит майдонининг

вектор индукцияси тик (вертикал) бўлиб, Шим. қутбда пастга ва Жан. қутбда эса юқорига қараб йўналган. Бу нуқталарда магнит меридианлари ўзаро кесишади. Ер атрофида магнит майдонининг мавжудлигини билдирувчи ҳодисага Ер магнетизм и дейилади. Муаллақ эркин ҳолда ўрнатилган магнит мили магнит майдони таъсирида Ернинг ҳар қандай нуқтасида ушбу магнит майдонининг куч чизиқлари йўналиши бўйича йўналади. М.к. геофафик қутблар б-н туташмайди ва улар Ер қаърида жойлашган. М.к. даврий ўзгаришларни — бир кеча-кундуз, йиллик ва йилдан йилга (асрий) ўзгаришларни кечади. Ернинг М.к. ўзгариб туришини Ер магнетизми хизмати кузатиб боради.

МАГНИТИК АНТЕННА - ўзаги магнит материаллардан ясаладиган кўп ўрамли рамкали антенна. Магнит материал сифатида, кўпинча, магнитодиэлектриклар ёки ферритлар ишлатилади. Асосан, гектометрли ва кило-метрли тўлқин диапазонлари учун ихчам радиоэшиттириш қурилмаларида, радиопеленгация ва радионавигацияда радиотўлқинларни тутиш учун қўлланилади.

МАГНИТИК ЁЗИШ - товуш (нутқ, мусика) ни магнитли ахборот элтувчи (магнит лента, магнит диск ва б.) га магнит усулида ёзиб олиш ва қайта эшиттириш. Товушни ёзиб олишда ахборот элтувчи ёки айрим қисмларининг қолдиқ магнит ҳолати товуш сигналларига монанд ўзгаради. Товушни қайта эшиттиришда тесқари жараён юз беради ва шунга мувофиқ равишда товуш сигналлари ҳосил бўлади. Ахборот элтувчининг магнитланиш йўналишига, сигналларни ёзиб олиш ва қайта эшиттириш каналларида юз берадиган ўзгариш турига ҳамда магнит каллакка сигнал токидан ташқари қўшимча магнитлайдиган ўзгармас ёки ўзгарувчан ток берилишига қараб, М. ё.нинг бир неча усуллари қўлланилади. Товушни ёзиб олишда диктофон, магнитофон, тасвир ва товушни ёзиб олишда видеомагнитофон ва ахборотни жуда

аниқ М. ё. да аниқ магнитик ёзиб олиш аппаратларидан фойдаланилади.

М. ё.да ёзиб олиш канали киришига (мас, магнитофон кучайтиргичига) тушган электр сигналлар кучайтирилади ва ўзгартирилади. Каналнинг охириги қисми магнит каллак ҳисобланади. Магнит каллакда вужудга келадиган магнит майдон каллак чулғамидаги токка мутаносиб бўлади. Магнит майдон ҳаракатланиб турган магнит лентага (ёки магнит диэлектрик ва б.) таъсир қилиб, унинг айрим қисмларини магнитлайди ва магнитли ёзув йўлини ҳосил қилади (товуш магнит лентага ёзилиб қолади). Магнитли ёзув йўли ҳосил бўлган магнит лента сигналограмма деб аталади. Товушни қайта эшиттиришда сигналограмма ҳаракатланиши мобайнида магнит каллак чулғамида ёзиб олинган товуш сигналларини элтувчи э. ю. к. (электр юритувчи куч) ни пайдо қилади. Товушни кучайтириш қурилмаси сигналларни кучайтириб ва товушга айлантириб беради. Товуш радиокарнайлар орқали эшиттирилади. Товушни ёзиб олиш жараёни қанча тез амалга оширилса, товуш шунча сифатли чиқади: мас, товуш частоталари 30 Гц — 16 кГц ораликда бўлган электр тебранишларни магнитофонда ёзиб олиш учун магнит лентанинг ҳаракатланиш тезлиги 9,5 см/с бўлиши кифоя. Видиомагнитофонда 10—15 Мгц гача частоталар оралигидаги сигналларни ёзиб олиш учун магнит лентанинг ҳаракатланиш тезлиги 50 м/с гача оширилиши лозим.

МАГНИТИК СОВИТИШ - 1 К дан паст т-ралар ҳосил қилиш; 0,3 К дан паст т-раларни олишнинг амалда қўлланиладиган икки усулдан бири (иккинчи усул — суюқ гелий ^3He ни суюқ ^4He да эритиш). Парамагнит моддаларни адиабатик усулда магнитсизлантириб амалга оширилади (қ. Адиабата). 1926 й.да П. Дебай ва америкалик физик У. Жюк таклиф этган. 1933 й.да амалга оширилган. М.с.да нодир ер элементлари (мас, гадолий сульфат), хромкалийли, темир-аммонийли аччиктошлар ва б. па-

рамагнит моддалар ишлатилади.

Парамагнит модда кучли майдонига жойлаштирилса, унинг атом спинлари тартибли йўналиб магнитланади. Агар шу парамагнит модда магнитсизлантирилса, унинг т-раси пасаяди. Парамагнит туз магнитланганда ажралган иссиқлик камерага тулдирилган газ б-н суюқ гелийга ўтказилади. Магнит майдонини йўқотишдан олдин камера 1 даги газ қран орқали вакуум насос б-н сўриб олинади, яъни парамагнит туз суюқ гелийдан ажратиб қўйилади. Кейин тузнинг магнитсизланиши натижасида унинг т-раси ~10~3 К гача пасаяди.

Магнитик совитиш қурилмасининг схемаси: №ва S — магнит кутблари.

М.с.да паст т-ралар (-10 2 К) магнит термометрия усуллари б-н ўлчанади. Суюқ гелийнинг ўта паст т-ралардаги хоссаларини (мас, ўта оқувчанлигини), қаттиқ жисмлардаги квант ҳолатларини, шунингдек, ядро физикасининг кўпгина масалаларини ўрганишда М.с.дан фойдаланилади.

МАГНИТЛАНГАНЛИК - магнит майдонида жойлашган жисмнинг магнит ҳолатини ифодаловчи катталиқ (I). У жисм магнит моменти M нинг жисм ҳажми V га нисбатига тенг. Жисмнинг M.и. ташқи магнит майдон кучланганлигига, жисмнинг магнит хоссасига (ферромагнетизм, диамагнетизм, парамагнетизм, магнит материалларнинг жисми, шакли ва б. параметрларга) боғлиқ. Изотроп моддаларда M. йўналиши ташқи магнит майдон йўналишидек бўлиб, анизотроп (ферромагнит монокристалл) моддаларда аксинчадир.

МАГНИТЛОВЧИ КУЧ - электр токининг магнит таъсирини ифодаловчи катталиқ. У электр занжирларида қўлланиладиган э. ю.к.га ўхшаш бўлгани учун, баъзан, магнит юритувчи куч деб ҳам юритилади. Халқаро бирликлар тизими СИ да M. к. бирлиги — ампер, СГС тизимида — гильберт.

МАГНИТМАС МАТЕРИАЛЛАР, номагнит материаллар — магнит хосса-

лари паст (магнит киритувчанлиги $c < 1,5$) бўлган диамагнит ва парамагнит материаллар. Бронза, латунь (жез) ва б. рангдор қотишмалар, магнитланмайдиган пўлат ва чўян, баъзи полимерлар М. м. ҳисобланади. Аустенит тузилишли пўлат ва аустенит б-н графит тузилишли чўян амалда кўп ишлатилади. Аустенит тузилиш ҳосил қилиш учун улар Ni {никель} ва Mn (марганец) б-н легириланади (қ., Легирилаш). М. м.дан пружиналар, компас кутилари, сув ости кемаси асбоблари, перископ деталлари, термобиметаллар, ток тарқатиш шчитлари ва б. магнитланмайдиган нарсалар тайёрланади.

МАГНИТОБИОЛОГИЯ - биофизиканинг бир бўлими, табиий ва сунъий магнит майдонининг тирик организмларга таъсирини, органлар (юрак, мия, нервлар ва б.) ҳосил қилган магнит майдонини ҳамда биологик моддаларнинг магнитлик хусусиятларини тадқиқ қилади. Сунъий магнит майдонининг одам организмга таъсири тўғрисидаги маълумотлар қадимдан маълум. Ўша даврда магнитнинг шифобахш хусусиятига ортиқча баҳо берилган; магнит ҳар қандай касалликка даволиги ва ҳатто ёшартириши тўғрисида кўп ёзилган. 19-а.да европалик шифокорлар (жумладан, француз невропатологи Ж.А.Шарко, рус шифокори С.П.Боткин) магнит майдони асабни тинчлантиради, деб ҳисоблашган. М. 20-а.нинг 60-й.ларидан бошлаб космик биол. пайдо бўлиши б-н тез ривожлана бошлади; кучайтирилган магнит майдонининг биологик таъсирини ўрганишга асосий эътибор берилди. Магнит майдони кучланиши эрстедга б-н ўлчанади. Бу кучланиш 140000 эрстедгача ўзгариб туради. Сут эмизувчиларнинг барча органлари магнит майдонидан таъсирланади. Бошқариш функциясини бажарадиган органлар магнит майдонига сезгир бўлади. Кучли магнит майдони нерв системасига тор-мозловчи таъсир кўрсатади, яъни шартли ва шартсиз рефлексларни сўндиради. Ўсимликларда кучли магнит майдони ил-

дизнинг ўсишини тўхтагади, фотосинтез интенсивлигини камайтиради. Магнит майдони таъсирида микроорганизмларнинг ўсиш тезлиги ва фермент системаси фаоллиги, РНК синтези, юқори ҳароратга сезгирлиги ўзгаради. Геомагнит майдони тирик организмларнинг ўрни ва вақтни чамалашда аҳамиятга эга эканлиги тахмин қилинади. Шунингдек, кушлар ва балиқларнинг узоқ ҳудудларга кўчиб утиши (миграцияси)да, чувалчанглар, моллюскалар, ҳашаротлар ва б. ҳайвонларнинг ҳаракатлинишида ҳам чамаловчи таъсир курсатиши мумкин, айрим ўсимликлар илдиз системаси магнит меридианига нисбатан йўналади. М. соҳасидаги маълумотлар терапевтик мақсадларда ва и. ч.да фойдаланиладиган магнит майдонини гигиеник баҳолашда муҳим аҳамиятга эга.

МАГНИТОГИДРОДИНАМИК ГЕНЕРАТОР, МГД-генератор — иссиқлик энергиясини бевосита электр энергиясига айлантириб берадиган генератор. Асосий қисмлари: электродлар жойлашган канал ва кучли магнит майдонни ҳосил қиладиган электромагнит. М. г.нинг ёпикциклли (берк каналли) ва очик циклли (очик каналли); импульсли (оний), қиска муддат ва узоқ, муддат ишлайдиган хиллари бўлади. Генератор ишлаб турган пайтда т-ра ва босим таъсирида каналда ҳаракатланадиган ва магнит майдонни кесиб ўтадиган электр ўтказувчи иш жисми (электродит, суюқ металл ёки плазма) да электр токи ҳосил бўлади. Бу ток электродлар орқали истеъмолчига боради. Дастлабки М. г. 20-а. 50-й.лар охири ва 60-й.лар бошида олдин АКШ да, кейинроқ собиқ Иттифоқда яратилган. Қуввати 500 МВт га етадиган МГД-электр ст-янинг магнитогидродинамик блоки ҳам ишлаб чиқилган. М. г. иссиқлик электр ст-яларининг иш самарадоригини анча оширади. М. г.дан электр ст-яларда, космик кемалар, самолётлар ва б.да фойдаланиш мумкин.

МАГНИТОГОРСК - РФ Челябинск вилоятидаги шаҳар (1931 й.дан). Магнит

тоғи этагида. Жан. Уралнинг шарқий ён бағрида, Урал дарёсининг ҳар иккала соҳилида. РФ металлургия саноатининг энг йирик марказларидан бири. 1929—34 й.ларда Магнитогорск металлургия к-ти курилиши муносабати б-н вужудга келган. Аҳолиси 426,1 минг киши (1998). Йирик саноат корхоналари: металлургия к-ти, метиз-металлургия, калибрлаш, кран 3-длари. Пианино ф-каси мавжуд. Машинасозлик, курилиш материаллари, энгил ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Кончилиқ-металлургия ва пед. ин-тлари, драма ва кўғирчоқ театрлари, ўлкашунослик музейи бор.

МАГНИТОГРАФ (магнит ва ... граф) — 1) Ер магнит майдонининг вақт бўйича ўзгаришлари (магнит вариациялари)ни узлуксиз қайд қилиб борадиган асбоб. Магнит вариометр ва қайд қилгичдан иборат. Магнит вариометрларнинг оптик-механик, магнитга тўйинган, индукцион, квант, ўта ўтказувчан хиллари бўлади. Қайд қилгичлар сифатида частота ўлчагичлар, рақамли вольтметрлар, пероли электр потенциалметрлар, магнитофонлар, перфораторлар ва б.дан фойдаланилади. Энг оддий М. фотоқайд қилгич, ёриткич ва учта оптик-механик вариометрдан иборат. Ҳар қайси вариометрда кўзгу бўлиб, ундан қайтган ёруғлик нури секин айланиб турган барабан сиртидаги лента (фотоқоғоз ёки фотоплёнка) га тутади. Лента гальванографга туташтирилган; у фототок ўзгаришини лентага қайд қилиб боради. Бундай М. магнит майдони ўзгаришларини -10 5 э аниқликда қайд қилади. Олинган магнитограммала магнит вариациялари вақти, амплитудаси ва даври ҳақидаги маълумотлар бўлади. М. кўрсатишлари компьютерларда кодланади ва қайта ишланади; 2) Қуёш магнитографи — Қуёшдаги магнит майдонни ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Асосий қисмлари: электр-оптик ёруғлик модулятори, спектрограф, фотокўпайтиргичлар, қайд қилгич қурилма. Иши Зеeman эффектига асосланган.

Ад.: Яновский Б.М., Земной магне-

тизм, 1-ж., 5-нашри, Санкт-Петербург, 1997.

МАГНИТОЛА — магнитофон ва радио-приёмникли бир кути (корпус) га бирлаштириб ишлаб чиқариладиган радиотехника аппарати; товушни қайта эшиттирувчи аппарат ва товушни ёзиб олувчи аппаратнинг бир тури. М.нинг умумий қисмлари — паст частотали чиқиш кучайтиргичи, электр б-н таъминлаш блоки ва товуш қарнайлари. М.дан мустақил магнитофон ва радиоприёмник сифатида фойдаланиш мумкин.

МАГНИТОМЕТР (магнит ва ... метр) — магнит индукция, магнит майдон кучланганлиги ва доимий магнитларнинг магнит моментларини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Магнитомеханик, электромагнит, индукцион ва феррозонд М.лар бор. Магнитомеханик М.да ўлчанаётган магнит майдонда 2 доимий магнит ўзаро таъсирлашади, натижада улардан бири муайян бурчакка оғади. Бундай М. мутлақ (мас, магнит теодолит) ва нисбий (мас, кварц асбоб) ўлчашлар учун қўлланилади. Электромагнит М.да текшириляётган магнит майдон ғалтакдаги электр токи магнит майдони б-н таққосланади. Индукцион М.нинг иши электромагнит индукция ҳодисасига асосланган. Феррозонд М.нинг иши ўзгарувчан ток ўтадиган чулғамли ўзакнинг магнит ўтказувчанлиги ўлчанаётган магнит майдон таъсирида ўзгариши ҳодисасига асосланган. М. ёрдамида Ер ва б. сайёраларнинг магнит майдони ўлчанади, магнит ўзгаришларига дойр ҳодисалар ўрганилади, фойдали қазилма конлари кидирилади; магнит материалларнинг хоссалари ўлчанади ва б. илмий ҳамда амалий ишлар бажарилади.

МАГНИТОМЕХАНИК ҲОДИСАЛАР — магнитли микрозарраларнинг магнит momenti б-н механик momenti орасидаги боғланишга дойр ҳодисалар. Атом ядроси агрофида зарралар (электрон, протон, нейтрон)нинг ҳаракати туфайли атомда магнит momenti

ҳосил бўлиши б-н бирга механик момент ҳам юзага келади. Ферромагнит жисмларни магнит майдонта жойлаштирилса, атомлар магнит момент йўналишини майдон йўналиши бўйича ўзгартиради. Бундай ўзгариш эса, ўз навбатида, атомларнинг механик моменти ўзгаришига олиб келади. Лекин жисмнинг тўлиқ механик моменти (ҳаракат миқдори) ўзгармайди, жисм атомларининг механик моменти йўналишига тескари ҳаракат миқдори моменти ҳосил бўлади, у ҳолда жисм айланма ҳаракатланади. Буни соленоидда эластик ипга осилган металл стерженда кузатиш мумкин. Агар соленоиддан электр токи ўтказилса, металл стержень магнитланади ва айланма ҳаракатланади. Бунда ҳаракат миқдорини ипнинг буралишидан аниқланади (тажрибани 1915 й.да А. Эйнштейн ва голланд физиги В. де Хааз амалга оширган). Бу тажрибада металл стержень ўз ўқи атрофида тез айлантирилса ташки магнит майдон бўлмаганда ҳам (яъни соленоидда электр токи бўлмаса ҳам) стержень магнитланишини кузатиш мумкин. Бу эффектни америкалик олим С. Барнетт 1909 й.да кузатган. М. х., айниқса, атом тузилишини ўрганишда муҳим. М. х. ҳар хил жисмларнинг магнит хоссаларини аниқлашга имкон беради.

МАГНИТООПТИКА, магнетооптика — магнит майдони таъсирида муҳитнинг оптик хоссалари ўзгаришини ўрганадиган физика бўлими. Магнит майдонидан ёруғлик ўтказилганида кутбланиш текислигининг айланиши (Фарадей эффекти), спектр чизиқларнинг қўшимча чизиқларга ажралиши (Зееман эффекти) каби ҳодисалар рўй беради. М.да магнит майдонига тик ва шу майдон йўналишидаги ёруғлик жисмга тушганида ҳар хил ютилиши, магнит майдони таъсирида муҳитнинг оптик анизотропияен кузатилади. Муҳит сиртидан ёруғлик қайтганида оптик анизотропия ҳам рўй беради.

М. 20-а. 60 — 70-й.ларида жадал ривожланди: яримўтказгичлар, феррит ва

антиферромагнетик сингари кристалларнинг хоссалари яхши ўрганилди. Бундай материаллардан ёруғлик қайтганида ёки ютилганида (кучли магнит майдонида) янги спектрал сериялар — Ландау спектрлари пайдо бўлар экан. Бу спектрларнинг ажралиши электроннинг хусусий спини б-н боғлиқ. М.да Зееман эффекти ҳам ўрганилади. Шаффоф феррит ва антиферромагнетиклар, диамагнетик ва парамагнетикларга Караганда асосий ролни бу муҳитларнинг ички магнит майдонлари ўйнайди (бундай майдонларнинг кучланганлиги 105 — 106 Э гача етади), бундай материаллар жуда тез (кучли) магнитланиш хусусиятига эга бўлади (Керр эффекти). Шу сабабли, шаффоф феррит ва антиферромагнетиклар лазер нурларини бошқаришда, электрон-ҳисоблаш машиналарида ва б.да ишлатилади. М. усуллари жисмларнинг квант ҳолатларини, физиккимёвий тузилишини текшириш, таҳлил қилиш ва б. соҳаларда жуда кўп ишлатилади.

МАГНИТОРАДИОЛА — магнитофон, радиопрёмник ва грамафон пластинкаси қўйиладиган электр проигривателни бир қути (корпус) га бирлаштириб ишлаб чиқариладиган радиотехника аппарати; товушни қайта эшиттирувчи аппарат ва товушни ёзиб олувчи аппаратнинг бир тури. Асосий умумий қисмлари — паст частотали чиқиш кучайтиргичи, электр б-н таъминлаш блоки ва товуш карнайлари. Ҳоз. пайтда компактдисклар и. ч. ривожланганлиги туфайли М. ишлаб чиқариш анча чекланган.

МАГНИТОСТАТИКА, магнето статика (магнит ва ...статика) — электромагнит майдон назариясининг бир бўлими. Магнитланган жисмлар ва вақт давомида ўзгармайдиган магнит майдонининг хоссаларини ўрганади. М. дастлаб доимий магнитларнинг ўзаро таъсири ҳақидаги таълимот сифатида майдонга келган.

МАГНИТОСТРИКЦИОН МАТЕРИАЛЛАР — магнитланганда ўз шакли ва ўлчамларини ўзгартириш (магнитострикция) хусусиятига эга бўлган

материаллар. Никель, ферритнинг баъзи турлари, темирникель, темир-кобальт ва темир-алюминий қотишмалари М.м. ҳисобланади. Темирникель қотишмаларнинг магнит ўтказувчанлиги юқори бўлади. Улардан ихчам куч трансформаторларининг ўзақлари, магнит кучайтиргичлар, контактсиз реле ва б. тайёрланади. Темир-кобальт қотишмаларнинг магнитострикция хусусиятлари жуда юқори бўлади. Улардан кучли магнитострикция ўзгартиргичларнинг ўзақлари ва б. тайёрланади. Темир-алюминий қотишмаларнинг магнитострикция хусусияти юқори бўлиши б-н бирга солиштирма электр қаршилиги катта ва мустаҳкам бўлади. Улардан ҳам магнитострикцион ўзгартиргичларнинг ўзаги тайёрланади.

МАГНИТОСТРИКЦИОН ЎЗГАРТИРГИЧ — магнит майдон энергиясини механик тебранишлар энергиясига ёки аксинча ўзгартириб берадиган электротехник ва электроакустик қурилма. Иши материалларнинг ўз шакли ва ўлчамларини ўзгартириш (магнитострикция) хусусиятига асосланган. Тузилиши магнитострикцион материалдан ясалган ўзак (магнит ўтказгич) ва унга ўралган сим чулғамидан иборат. Ўзак стержень шаклида ёки ҳалқасимон шаклда бўлади. М. ў. тарқатувчи ва қабул қилувчи бўлиши мумкин. Тарқатувчи М. ў.да ўзгарувчи электр токи чулғамдан ўтиб, ўзгарувчан магнит майдонини вужудга келтиради. Унинг таъсирида ўзак дам-бадам ўз шакли ва ўлчамларини ўзгартиради. Қабул қилувчи М.ў.да ўзакка ташқи механик кучлар (мас, товуш тўлқинлари) таъсир қилади, нагнжада ўзакда ўзгарувчан магнит майдон, чулғамда эса электр юритувчи куч вужудга келади. М. ў. гидроакустик ва ультра-товуш қурилмаларида, электр ва радиотехника жиҳозларида, машиналар, бинолар ва иншоотларнинг титрашини ўлчаш ва б.да қўлланилади.

МАГНИТОСТРИКЦИЯ (магнит ва лот. strictio — қисилиш, таранглашиш)

— кристалл жисмнинг магнитланганда ўлчам ва шакллари ўзгариши; кристалл панжаранинг магнит майдонида энергетик ҳолатининг, шунингдек, панжарадаги тугунлари орасидаги масофанинг ўзгаришига олиб келади. Ферро-ва ферримангнетикларда зарраларнинг магнитли ўзаро таъсири жуда юқори бўлгани учун М. энг катта қийматга эришади. М. ҳодисасига тескари ҳодиса Виллари эффекти ҳисобланади.

МАГНИТОФОН (магнит ва... фон) — товуш (нутқ, мусика) ни магнит лентага ёзиб олиш ва қайта эшиттириш учун мўлжалланган аппарат. Касб б-н боғлиқ (профессионал), диспетчерлик, маиший (рўзғорда фойдаланиладиган), махсус, муқим (стационар) ва портатив (ихчам; ҳам батареядан, ҳам электр манбадан ишлайдиган) хиллари бўлади. М., асосан, лента (тасма) тортиш механизми; лентани тескари ўраш механизми; ёзиб олинадиган ва қайта эшиттириладиган товуш сигналларни кучайтиргич; магнит каллак; акустик тизим (радиокарнайлар) дан иборат. Товуш сигналлари аппаратдан магнит каллак орқали бевосита магнит лентага (товушни ёзиб олишда) ёки акустик тизим (радиокарнайлар) га (товушни қайта эшиттиришда) узатилади. Товушни ёзиб олиш йўллари сони бўйича М. бир ва куп (8 тагача) йўлли; магнит лентанинг жойлашувига кўра, кассетали ва ғалтакли хилларга бўлинади. Одатда, М.да битта (монофоник) ёки иккита (стереофоник) ёзиб олиш — қайта эшиттириш канали бўлади. М. магнит ленталарининг ҳаракатланиш тезлиги 38,1; 19,05; 9,53; 4,76; 2,4 м/с. Ҳозир ишлаб чиқарилаётган аксар М.лар ленталарининг ҳаракатланиш тезлиги 4,76; 2,4 м/с. Магнит лентага ёзиб олинган товушни ўчириб, айна пайтда ўрнига янгисини ёзиб олиш мумкин. М.да лентани тескари ўраш тезлиги иш тезлигига нисбатан 5—10 марта юқори (яна қ. Магнитола, Магниторадиола).

МАГНИТУДА (лот. magnitudo — микдор, ўлчам), Зилзила магнитудаси

— зилзила ёки портлашдан вужудга келадиган таранглик тебраниши умумий энергиясини тавсифловчи шартли ўлчам; фанга 1940-й.ларнинг бошларида америкалик тадқиқотчилар Ч. Рихтер ва Б. Гутенберглар томонидан киритилган. Тебраниш энергияси логарифмига тўғри пропорционал. Одатда, сейсмографлар қайд қилган тебраниш даврининг амплитуда максимумига нисбатан аниқланади. М. тебраниш манбаининг энергияси бўйича қиёслашга имкон беради. М.нинг бир бирликка ортиши тебраниш энергиясининг юз марта ортишига мувофиқ келади. Маълум бўлган энг кучли зилзилалар М.си 9 дан ошмайди (тахм. 10» Ж» ёки 1026 эрг га мувофиқ келади). Балларда ҳисобланадиган зилзила кучи ер юзасида содир бўлган ларза ва вайронагарчиликлар б-н баҳоланади ва у М.дан ташқари эпицентрал зонадаги зилзила ўчоғининг чуқурлиги ва геологик шароитларига ҳам боғлиқ. Зилзила ўчоғи чуқур бўлмаганда вайронагарчилик эпицентрда 5 М.даёқ бошланади, агар зилзила ўчоғи бир неча юз км чуқурликда бўлса 7 М.да ҳам вайронагарчилик деярли кузатилмайди. М. — 0 да кучсиз тебраниш бўлиб, эпицентр яқинида ўрнатилган асбобгина қайд қила олади; М. — 5 ли зилзилада озмоз бузилишлар бўлади; М. — 7 да кучли зилзила; М. — 8,5—8,9 да энг кучли зилзила содир бўлади. М. < 25 хатолик б-н аниқланади. Яна қ. Зилзила.

МАГНИТ-ЭЛЕКТР АСБОБ, магнитоэлектрик ўлчаш асбоби — ўзгармас электр токи ва кучланишини ўлчаш учун мўлжалланган ўлчаш асбоби. Иши доимий магнитнинг магнит майдонлари б-н ғалтакда оқаётган электр токининг ўзаро таъсирлашувига асосланган. Қўзғалмас магнит ва темир ўзак орасида айланадиган ғалтакли (рамкали) М.-э. а. Кенг тарқалган. Бу асбобда ғалтак (рамка) ни мил б-н бирга айлантирадиган куч ток кучига тенг. Қўзғалмас магнитли ва қўзғалувчан магнитли М.-э. а.лар ҳам бор. М.-э. а.лар ташқи магнит майдонлар ва т-ра ўзгаришларини

деярли сезмайди, шунинг учун аниқ ўлчайди. Тўғрилагичлар (ўзгармас токни ўзгарувчан токка айлантирувчи асбоблар) б-н бирга М.-э. а.лар ўзгарувчан ток занжирларида ишлатилади, ўлчаш ўзгартиргичлари б-н бирга эса т-ра, босим ва б.ни ўлчаш мумкин.

МАГНОЛИЯ (*Magnolia*) — магнолиядошлар оиласига мансуб доим яшил ёки барг тўкадиган дарахтлар туркуми. Шарқий ва Жан.-Шарқий Осиё, Шим. Американинг жан.-шарқи ҳамда Марказий Америкада 80 га яқин тури бор. Ўзбекистонда 3 тури манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Шундан йирик гулли М. доим яшил манзарали дарахт сифатида тарқалган. Ўзбекистонда ўстириладиганининг барги кузда тўкилади. Бўйи 10—13 м оралиғида. Барглари эллипссимон ёки тухумсимон, ялтирок, бандли, кетма-кет жойлашган. Гуллари йирик, оқ, хушбўй, якка. Барги таркибида эфир мойлари, глюкозидлар, пўстлоғи ва илдизида алкалоидлар бор. Баргидан тайёрланган суюқ экстракт кон босимини пасайтиришда қўлланади.

МАГНОЛИЯДОШЛАР (*Magnoliaceae*) — икки уруғпаллали ўсимликлар оиласи. Дарахт ва буталардан иборат. Барглари яхлит, баъзан бўлакчали, чети текис, гуллари йирик, тўғри, икки жинсли (камданкам бир жинсли). Чангчилари кўп. Америка ва Осиёнинг тропик ва субтропик минтакаларида 14 туркуми (240 га яқин тури) бор. Магнолия, лоладарахт каби туркумланинг турлари манзарали ўсимлик сифатида экилади.

МАГОМАЕВЛАР — озарбайжон санъаткорлари сулоласи. Магомаев Абдулмуслим Магомет ўғли — композитор, Озарбайжонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1935). Миллий мусиқа театри ассочиларидан, биринчи озарбайжон дирижёри. 1911 й.дан У.Ҳожибеков ташкил этган миллий опера гуруҳида ишлаган. Озарбайжон опера ва балет театри директори ва бош дирижёри. Композиторлик ижодида Европа мусиқа тамойиллари

б-н халқ кўшиқчилиқ санъатини узвий боғлашга интилган. «Шоҳ Исмоил» мугом операси (1916), «Нарғиз» операси (1935; 1938 й.да Ўзбек мусиқали театрида сахналаштирилган), оммавий кўшиқлар, симфоник асарлари машҳур. 300 дан ортиқ халқ куйларини тўплаб, биринчи озарбайжон халқ кўшиқлари тўпламини нашр этган (1927, У.Ҳожибеков б-н биргалиқда).

Магомаев Муслим Магомет ўғли (1942.17.8, Боку) — опера ва эстрада хонандаси (баритон). Абдулмуслим Магомаевнинг невараси. Халқ артисти (1973). Миландаги «Ла Скала» театрида малакасини оширган (1964—65). Озарбайжон консерваториясини тугатган (1968). 1963 й.дан Озарбайжон опера ва балет театрида яккахон хонанда. Озарбайжон давлат эстрада-симфоник оркестри ташкилотчиси ва бадий раҳбари (1975—89). Кучли ва нафис овоз соҳиби. Ижро услубига бадий кўтаринкилик, жўшқинлик хосдир. Концерт репертуаридан Европа ва озарбайжон операларидан ариялар, шунингдек, романс, эстрада ва халқ кўшиқлари ўрин олган. Бир неча кўшиқлар муаллифи. Америка, Европа ва Осиё мамлакатларида, шу жумладан, бир неча марта Ўзбекистон (1966, 1972 ва б.)да гастролда бўлган. Халқаро эстрада хонандалари танловлари (Канн, Сопот, 1969) ғолиби.

МАДАГАСКАР — Ҳинд океанидаги орол, Африка материгидан 400 км шарқда. Майд. 590 минг км². Оролда Мадагаскар давлати жойлашган.

МАДАГАСКАР (малагасича Madagascar, франц. Madagascar) Мадагаскар Республикаси (малагасича Republika Malagasy, франц. Republique de Madagascar) — Ҳинд океанининг ғарбида, Африканинг жан.-шарқий қирғоғидан 400 км шарқдаги Мадагаскар о. ва унга ёндош майда оролларда жойлашган давлат. Майд. 595,8 минг км². Аҳолиси 16 млн. га яқин киши (2001). Пойтахти—Антананариву ш. Маъмурий жиҳатдан 6 мухтор регионга бўлинади.

Давлат тузуми. М. — республика.

Амалдаги конституцияси 1992 й. 12 сент.да қабул қилинган, 1998 й. 15 мартда унга тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (2002 й.дан Марк Раваломана). У тўғри умумий овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва бир марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият — 2 палатали парламент (Миллат мажлиси ва Сенат). Ижроия ҳокимиятни президент тайинлайдиган бош вазир ва ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Қирғоқлари бир оз эгри-бугри. Шарқий соҳилида қумтепалар бор, ғарбий қирғоғини маржон рифлари ўраб олган. Жан. ва шим. қирғоқлари баланд ва тик. Орол шим.дан жан.га томон 800 км чўзилган. Баланд плато деб аталган ясситоглик палеозой охирида Африка материгидан ажралган. Аксар қисмининг бал. 800—1200 м, шарқий чеккаси 1500 м. Оролнинг энг баланд қисми унинг шим.даги Царатанана вулканли массивида (2876 м). Сўнган вулкан кўп. Тез-тез зилзила бўлиб туради, иссиқ булоқлар бор. Графит, хромит, кварц, слюда, уран, олтин, қимматбаҳо тош ва р.к.ларнинг йирик конлари бор. Темир рудаси, тошкўмир, боксит захиралари мавжуд.

Иклими тропик, шим.-ғарбида экваториал муссонли, шарқий соҳилида иссиқ ва сернам. Ўртача ойлик т-ра 13—20° дан 27—33° гача. Йиллик ёғин 500—3000 мм ва ундан ортиқ. Дарё кўп, нояб.—апр.да серсув. Дарёларнинг куйи оқимида кема қатнайди. Йирик дарёлари: Суфия, Бецибука, Махавави, Мангуки, Унилахи. Энг катта кўли — Алаутра. Баланд платонинг тупроғи қизил ферралит, кам унум. Вулкан жинслари устида унумдор қора тупроқлар, соҳилларда қизилсарик ва қизил ферралит, жигарранг-қизил латеритлашган, қизил-кўнғир тупроқлар тарқалган. Бу ердаги ўсимлик турларининг аксар қисми — маҳаллий, жайдари ўсимликлар (равенала, ангрекум орхидеяси). Соҳилда пальмазорлар, ғарбида тиканли дарахт ва бутазорлар бор. Ҳудудининг 10% га яқини ўрмон.

Ҳайвонлари: лемур ва тенрек,

йирткичлардан виверралар (мангушта, фосса) бор. Қушлардан яшил тўти, қўқ каптар, цесарка, султонтовуқ ва ҳ.к. яшайди. Хамелеон, геккон, бўғма илон, тимсоҳ каби судралувчилар бор. Ноёб ва нодир ҳайвонларни сақлаш мақсадида Цинги-дю-Бемараха, Царатанана, Захамена, Андухаселу, Андригитра қўриқхоналари, Амбр, Исалу миллий боғлари ташкил этилган.

Аҳолисининг 99% га яқини малагасилар. Французлар, қамарликлар, араблар, хиндлар, покистонликлар ҳам яшайди. Расмий тиллари — малагаси ва француз тиллари. Аҳолининг 45% маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади; 50% христиан, қолган қисми мусулмон. Аҳолининг 22% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Антананариву, Туамасина, Махадзанга, Анцеранана, Фианаранцуа, Тулиара, Анцирабе.

Тарихи. Мил. ав. 10—6-а.ларда оролга индонезлар, полинезлар, меланезлар, кейинчалик араблар ва Африканинг шарқий соҳилидан банту халқлари келган. 14-а.да М. марказида Имерина давлати ташкил топди. 16—17-а.ларда М.нинг ғарбида сакалава, шарқида беци-мисарака ва марказида бецилеуларнинг давлатлари бўлган. 19-а.да улар марказлашган Малагаси (ёки Мадагаскар) қироллиги таркибига кирган. 19-а.нинг 40—70-й.ларида иқтисодиёт ва маданият ривожланди. 1883 и. француз қўшинлари бостириб кирди. Қонли урушлардан сўнг М. ҳукумати Франция протекторатини тан олишга мажбур бўлди (1885). 1896 й.дан М. Франция мустамлакасига айланган, мамлакат Франциянинг аграр хом ашё базиси бўлиб қолди. Бирок малагаси халқи мустақиллик учун курашни тўхтатмади, миллий озодлик ҳаракати, айниқса, 2-жаҳон урушидан сўнг кенг авж олди. 1947 й.ги қуролли кўзғолонни француз қўшинлари бостирди, лекин ватанпарварлар б-н мустамлакачилар ўртасидаги тўқнашув 2 йилгача давом этди. 1958 й. М. Франция ҳамжамияти таркибидаги мухтор Республика деб

эълон қилинди. 1960 й. 26 июнда М. мустақилликка эришди. 1975 й.дек. дан мамлакат М. Демократик Республикаси деб атала бошлади. Ҳукумат сиёсий мустақилликни мустаҳкамлаш ва иқтисодий мустақилликка эришиш, меҳнаткашлар аҳволини яхшилаш йўлини тутди. 1992 й.дан М. Республикаси деб аталди. М. 1960 й.дан БМТ аъзоси. 1992 й. 4 апр.да ЎЗР суверенитетини тан олди. Миллий байрами — 26 июнь — Мустақиллик куни (1960).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. М. мустақиллиги конгресси партияси, 1958 й. тузилган; М. мустақиллиги учун миллий ҳаракат партияси, 1958 й. асос солинган; М. тараққиёти учун ҳаракат партияси, 1972 й. ташкил топган; Вундзи («Миллий бирлик халқ шижоати») партияси, 1973 й. тузилган; Ҳаётбахш кучлар қўмитаси, 1991 й. асос солинган; М. янгилаш авангарди, 1993 й. тузилган; Фихаонана партияси, 1993 й. ташкил топган. Инқилобий малагаси меҳнаткашлари касаба уюшмалари федерацияси, 1977 й. тузилган; М. меҳнаткашлари касаба уюшмалари федерацияси, 1956 й. асос солинган.

Ҳўжалиги. М. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда к.х.нинг улуши 28,3%, саноатнинг улуши 14,6%.

Қишлоқхўжалиги М. иқтисодиётининг асосини ташкил қилади. Экин майдонининг 60% дан ортиқ шемила шоли етиштирилади. Шунингдек, маниок, маккажўхори, пахта, батат, ер ёнғоқ, картошка ва б. экилади. Экспорт учун кофе, ваниль, қалампирмунчок, шакарқамиш, тамаки етиштирилади. Чорвачиликда, асосан, қорамол (зебу), қўй, эчки, чўчка, товуқ боқилади. Балик овланади.

Саноати. Кончилик саноати ривожланган. Хромит, графит, слюда, кварц, темир, уранторий рудалари, кам учрайдиган ва сувда эримайдиган металллар қазиб олинади. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган (ун тортиш, шоли оқлаш, гўшт-консерва, қанд-шакар, тамаки) корхоналар кўп. Бир неча майда иссиқлик электр

ст-ялари ва ГЭСлар, ип газлама ф-калари, цемент 3-ди бор. Йилига ўртача 430 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Саноат марказлари: Антананариву, Туамасина, Анцирабе, Махадзанга.

Автомобиль — мамлакат транспортининг асосий тури. Автомобиль йўлларинингуз. —40 минг км, т.й. уз. —1 минг км. 18 денгиз порти бор; асосийлари Туамасина ва Махадзанга. М. четга кофе, қалампирмунчок, ваниль, шоли, қанд, гўшт ва гўшт-консерва, балиқ, сизаль, графит, слюда чиқаради. Четдан машина ва қурилмалар, қурилиш ашёлари, нефть маҳсулотлари, газлама, озик-овкат олади. Ташки савдода Франция, Германия, АҚШ, Япония, Италия, ЖАР б-н ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — малагаси франки.

Тиббий хизмати. М.да давлат тиббий хизмати тизими мавжуд. Пойтахт унти хузуридаги миллий тиббиёт мактаби 5 й. да врачлар тайёрлайди. Махсус мактабларда ўрта малакали тиббиёт ходимлари таълим олади.

Маорифи ва илмий муассасалари. Мустақилликка эришилгандан кейин 1975 й.дан бошлаб халқ маорифини тубдан қайта қуришга киришилди. 4 й.лик тўлиқсиз ўрта мактаб ва тўлиқ ўрта маълумот берадиган лицейни ўз ичига олувчи ўрта таълим жорий этилган. Давлат мактабларида ўқиш бепул. Хусусий мактаблар ҳам бор. Қуйи хунартехника таълими бошланғич мактаб негизида, ўрта техника таълими 7 й. давомида бошланғич ёки 3 й. давомида тўлиқсиз ўрта мактаб негизида амалга оширилади. Олий ўқув юрлари: Антананаривуда ун-т (1961), миллий алоқа ва телекоммуникация ин-ти, Миллий электротехника ин-ти, Пед. ин-ти, Қишлоқ жойларда ишлаш учун кадрлар тайёрлаш ин-ти, Анцерананада Олий политехника мактаби, Махадзангада савдо денгизчилиги миллий мактаби. Антананаривуда Малагаси академияси (1902), Геол. хизмати, Мадагаскар геогр. миллий ин-ти (1945), Расадхона, Агрономия тадқиқоти ин-ти,

Тропик ветеринария тадқиқот ин-ти ва б. илмий муассасалар, Миллий кутубхона, ун-т кутубхонаси, Муниципал кутубхона, Миллий архив, Бадий ва археология музейи, Миллий тарих музейи бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М. да бир қанча газ. ва жур.лар нашр этилади. Йириклари: «Журналь офиселье де ла Републик де Мадагаскар» («Мадагаскар Республикаси расмий газетаси»), француз ва малагаси тилларида чиқадиган ҳафталик ҳукумат хабарномаси, 1883 й.дан), «Имунгу вау-вау» («Янги Имунгу»), малагаси ва француз тилларида чиқадиган кундалик газ., 1955 й.дан), «Маресака» («Янгиликлар»), малагаси тилида чиқадиган кундалик газ., 1954 й.дан), «Сахи» («Мардона»), малагаси тилида чиқадиган кундалик газ., 1958 й.дан), «Сосиалисма мпиаса» («Социализм ва ишчи»), малагаси тилида чиқадиган ойлик газ., 1980 й.дан), «Ревю де л'О-сеан Эндьен» («Ҳинд океани муаммолари бўйича журнал»), француз тилида чиқадиган ойнома, 1980 й.дан). «Таратра» миллий ахборот агентлиги, ҳукумат маҳкамаси, 1977 й.да асос солинган. Малагаси миллий радиоэшиттириши, ҳукумат маҳкамаси, 1931 й. да ташкил этилган. 1967 й.дан телекўрсатувлар берилади; Малагаси миллий телевидениеси мавжуд.

Адабиёти 19-а.нинг 2-ярмидан малагаси ва француз тилларида ривожлана бошлади. Малагасиларнинг қад. оғзаки ижодиёти турли шеър ва қўшиқлардан, афсона ва эртақлардан иборат бўлган. Дастлабки ёзма адабий ёдгорликлари 12-а.да малагаси тилида араб ёзувидаги тарихий йилномалардан иборат. Лотин алифбоси жорий этилганидан кейин (1823) адабий тил ривожлана бошлади. 1835 й.да Библия малагаси тилига таржима қилинди. 1870 ва 1877 й.ларда эртақлар тўпламлари, 1870 й.да ливоний мадҳиялар тўплами нашр этилди. 1860—80 й.ларда пайдо бўлган даврий матбуотда дастлабки наср ва назм асарлари эълон қилинди. 1872—83-й.ларда

Ф. Калленинг «Қироллар тарихи» номи кўп жилдли тари-хий асари, А. Равуадзанахари ва Ц. Радзаунахнинг илк романлари босилиб чиқди. 19-а. охири — 20-а. бошларида анъанавий шеър шакллари такомиллаштирилди ва янгича шакллар ишлаб чиқилди. Кўпгина шоир ва ёзувчилар «Басивава» ва «Лакулуси Вуламена» жур.лари теварагида бирлашиб, «Ви, вату, сакелика» жамиятига кирдилар. 20-й.лар охирида Ж. Ж. Рабеаривелу, Ш. Радзуэлисулу ва Ни Авана каби ёзувчилар миллин маданиятни сақлаб қолиш ҳаракатига бошчилиқ қилдилар. Адабиётда ўзига хос адабий шакллар химоя қилинди, мамлакат табиати, халқ урф-одатлари, ўтмиш қахрамонларининг жасорати мадҳ этилди. 40-й.лар атоқли малагаси адиби Э. Д. Андриамалаланиннг ижодий фаолияти барқ урган давр бўлди, унинг «Даъват», «Сув париси», «Гард», «Макр», «Мамну неъмат» романлари пайдо бўлди.

Мустақиллик йиллари адабиёти, асосан, малагаси тилида ривожланди, замонавий жамиятдаги мураккаб жараёнларни тасвирловчи асарлар яратилди. 70—80-й.лар насри ва назмида мустамлакачилик қолдиклари, турли миллат вакиллариинг ўзаро муносабатлари, халқларнинг тенг ҳуқуқлилиқ, миллий мустақиллик йўлидаги кураши акс этди.

Меъморлиги. М. халқ меъморлигида умумий томонлар бўлса ҳам, лекин турли жойларда ўзига хос хусусиятларга эга: М. оролининг шим.-ғарбидагина доирасимон кулбалар унда-бунда учраб туради. Сернам тропик вилоятларда қозик оёқли ёғоч уйлар қурилиб, томи пальма барглари б-н ёпилган, курғоқчил жойларда камиш уйлар, оролнинг шим.-ғарбий қисмида похол томли бамбук уйлар қурилади. Мамлакатнинг мўътадил иқлимли марказий қисмида 1—2 қаватли уйлар оқ ёки кизил тупроқдан барпо этилади, томига похол ёки черепица ёпилади. Шамолдан асраш учун эшик ва деразалар фақат ғарб ва шим. тарафга ўрнатилади. 19-а. охири —20-а. бошларида шаҳар

қурилиши ривожланди. 20- й.ларда француз меъмори Г. Касень Антананариву, Таматава, Анцирабе ш.ларини қайта қуриш лойиҳаларини тузди. Саройлар, черковлар, мақбаралар европача эклектизм услубида қурилади бошлади. 60-й.лардан иморатларни замонавий содда шаклларда бетон конструкциялардан фойдаланиб, ойнаванд қилиб қуришга, уларга қуёш нуруни тўсувчи мосламалар ўрнатишга ўтилди.

Тасвирий санъати. Хунармандчиликда ёғоч ўймакорлиги, бадий тўқимачилик кенг тарқалган. Тасвирий ва безак санъати услуб жиҳатдан кўпроқ Жан.-Шаркий Осиё ва Океания услубига ўхшайди. Сакалава ва махафали халқлари қабристонларда марҳумларнинг ёғочдан ўйиб ишланган қиёфаларини, куш тасвирлари ёки 2—5 м баландликдаги «алуалу» устунларини ўрнатадилар. Ёғочдан ясалган рўзгор асбобларига ўйма нақшлар солинади, буқа, куш ва афсонавий жониворлар тасвири туширилиб, рангбаранг қилиб бўялади. Шакарқамиш ва оддий қамишдан тўқилган бўйра, қалпоқ, саватларнинг, рафия пальмаси толасидан тўқилган зийнагли газмолларнинг гуллари ҳам услуб жиҳатдан ўшаларга ўхшаб кетади. Замонавий рангтасвир эса халқ санъати анъаналари руҳида ривожланиб бораётир. В. Равелунануши - Разафимбелу, Э. Рабешахала, Л. Радзунуш, Ранивусун каби рассомлар етишиб чиққан.

Муסיқаси. М. муסיкий маданияти илдишлари қад. малагаси-полинез маданияти б-н боғлиқ. Замонавий муסיқаси Ҳинд океани ороллари, аввало Индонезия халқларининг муסיкий анъаналари, шунингдек, Африка, Арабистон, Европа (асосан, Франция) маданиятининг ўзига хос тарздаги бирикувидан иборат. Чолғу асбоблари жуда хилма-хил. Кўпгина кўшикоҳанглари чўзиқ ва майин. Бир неча асрлардан бери давом этиб келаётган «хирагаси» деб аталган ракс-кўшиқ томошалари, айниқса, оммалашган. Антананаривудаги М. драма ва халқ санъати ин-тида бошқа фанлар қатори анъанавий

қўшиқ ва рақс дарси ҳам жорий этилган. П. Ралаиариманана раҳбарлигидаги М. ашула ва рақс ансамбли машҳур. 20-а. бошларида композиторлик ижодиёти шаклланиб, Ж. Д. Рамбеманатара, Б. Рабаридзауна каби маҳаллий муаллифлар танилди.

Киноси. Биринчи малагаси фильми — «Гитрам Балафоци» 1957 й.да яратилган. Ҳақиқий миллий кинематография 1972 й.дан кейин вужудга келди. 1973 й.да «Ғаройиб воқеа» номли бадий фильм (реж. Б. Раманпи), 1975 й.да тўла метражи «Қайтиш» (реж. С. Рандрасина) фильми экранга чиқди. 1976 й.да Малагаси кино бошқармаси тузилиб, унинг хузурида ўқув фильмлари маркази ташкил этилди. Бу марказ соғлиқни сақлаш ва табиатни асраш муаммолари ҳақида картиналар яратга бошлади. Кейинги йилларда М. киночилари сакалава халқининг миллий байрамига бағишлаб «Фитапоа» (реж. Ж. К. Раага), ёшларнинг диний ақидаларга қарши кураши ҳақида «Мадагаскар ёшлари» (реж. Рандри-нарисун) тўла метражи фильмларини чиқаришди. Мамлакатда 50 та кинотеатр бор, чет эллардан йилига 200 та фильм сотиб олинади.

«МАДАД» СУҒУРТА АГЕНТЛИГИ - Ўзбекистондаги йирик суғурта агентлиги. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 26 июндаги қарорига кўра, очик акциядорлик жамияти сифатида ташкил этилган. Агентликнинг асосий акциядорлари Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси (ҳиссаси 25%), Ташки иктисодий фаолият Миллий банки (17,91%), «Ўзсаноатқурилиш» банки (13,7%), «Ўзтадбиркорбанк» (17,70%), бошқа юридик шахслар (21,24%) ва жисмоний шахслар (1,75%). Агентликнинг асосий вазифаси кенг кўламдаги суғурта хизматини кўрсатиш, шунингдек, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришга йўналтирилган инвестицияларнинг суғурта химоясини таъминлашдан иборат. Суғуртавий

ҳимоя б-н таъминлаш юзасидан юклатилган вазифаларга мувофиқ, агентлик суғуртанинг ўндан ортиқ турини амалга оширади. Агентликнинг суғуртавий мажбуриятлари портфелида мулк суғуртаси, бахтсиз ҳодисалар оқибати суғуртаси, касб масъулияти суғуртаси турларининг салмоғи юқори. Кредитнинг гаров б-н қопланмаган қисмини қайтармаслик ҳолатидаги жавобгарлик суғуртаси кичик ва ўрта бизнес субъектларининг лойиҳаларини молиялаштириш муаммоларини ечишда кенг қўлланилади. Бу тур бўйича агентлик 2001—2002 й. давомидан тузган шартномалари сони 1800 дан ортиқ, суғурта мажбуриятлари 10 млрд. сўмни ташкил этди. Агентлик фаолият даврида 4 марта акциялар эмиссиясини амалга оширди. Агентликнинг Низом жамғармаси 250 млн. сўм, суғурта мукофотлари 460 млн., тўланган қопламалар ҳажми 161,9 млн. сўм (2002).

Мўмин Ашуров.

МАДАЛИЕВ Зуннун (1914.20.5, Шахрихон ш. — 1980.7.9, Фарғона) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1967). Саҳна фаолиятини 1930 й. Андижон театрида бошлаган. 1933—39-й. лар Асака к-з—с-з театрида, 1940 й.дак Фарғона вилоят мусикали драма ва комедия театрида актёр, реж., бош реж. Қаҳрамонлик ва комик роллар устаси сифатида танилган. Ортикча хатти-ҳаракат усулларисиз қаҳрамон қиёфасини очиб билиш лаёқатида, саҳнадаги шериги (партнёри)ни ўзига эргаштира оладиган, кечинмаларига шерик қила оладиган, кучли психологик талқин маҳоратига эга санъаткор бўлган. Яхшивой («Номус ва муҳаббат»), Каблай («Беш сўмлик келин»), Мажидиддин («Алишер Навоий»), Мавлон («Шоҳи сўзана»), Фердинанд («Макр на муҳаббат»), Тошболта («Тошболта ошиқ»), Холмат («Бой ила хизматчи»), Тарталья («Бахтли гадолар») сингари турли жанр, инсонлар тоифасига оид юздан ортиқ образлар яратган. Реж. сифатида «Мавлоно Муқимий» (С. Абдулла), «Ҳамза» (К. Яшин. А. Умарий),

«Майсаранинг иши» (Хамза), «Гулсара» (К. Яшин, М. Мухамедов), «Ажаб савдолар» (Х. Гулом), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид), «Алпомиш», «Гул ва Наврӯз» (С. Абдулла), «Боқи ва Соқи (Я. Маматхонов) каби спектакллари санналашгирган.

МАДАЛИЕВА Манзура Абдуллаевна (1947.26.8, Қўқон) — илгор ўқитувчи. Ўзбекистон Қаҳрамони (1997). Қўқон пед. ин-тининг мат. ф-тини тугатган (1970). 1970 й.дан Қўқон ш.даги 10-мактабда мат. ўқитувчиси. М. мат. таълимида ўзига хос мактаб яратди. У мактабда биринчи бўлиб «математика фани хонаси»ни ташкил этиб, унга мат. тарихига доир асарлар, мат. фанининг буюк алломалари суратлари, китобларини қўйди. Вилоятда биринчи бўлиб «Қизиқарли математика кечаси»ни ўтказди. М. мат.дан дарс беришда телевидение имкониятларидан кенг фойдаланишни йўлга қўйди. Ўзбекистон телевидениеси унинг сценарийсини «Билмасвой математика кечасида» номи б-н намойиш этди. Худди шундай кўрсатув Ал-Хоразмий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман қанташчиларига ҳам намойиш этилди. М. дарсда кўрғазмали восита ва компьютерлардан унумли фойдаланади. М. «Саҳнада — математика» китоби ва «Кўпбурчаклар ташкилоти ва Аҳмад» инсценировкаси муаллифи.

МАДАМИНБЕК, Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек ўғли (1892, Марғилон яқинидаги Сўкчилик қишлоғи — 1920.14.5, Фарғона водийсидаги Қоровул қишлоғи) — Туркистонда совет режимига қарши кураш ҳаракати намояндаларидан бири (1918—20), Муваққат Фарғона ҳукумати раиси (1919—20). Бошланғич мактабда савод чиқаргач, маҳаллий бойлар ва русларнинг савдо дўконларида ишлаган. Биринчи жаҳон уруши арафасида подшога қарши фаолияти учун полиция томонидан қўлга олиниб, 14 й.га Сибирдаги Нерчинск деган жойга қаторга қилинган (1914). 1917 й.

фев. инқилобидан кейин М. озодликка чиққан. «Шўрои Уламо» ташкилотининг раҳбарлари уни Марғилон ш. миршаблари бошлиғи лавозимига тавсия қилишган. Туркистонда большевиклар ҳокимиятни зўравонлик б-н эгаллагач, Фарғона вилояти харбий комиссари К. Осипов уни Марғилон милицияси бошлиғи этиб тайинлайди. Бироқ совет режимининг сиёсати М.ни озодлик учун курашга ундаган. 1918 й. март ойининг бошларида у ўз милиционерлари б-н большевикларга қарши курашувчилар сафига ўтган. М. 1000 — 1500 йигит тўплаб, Марғилон ва Тошлоқ атофларида қизил аскарларга қарши дастлабки жанглари бошлаган.

1918 й. янв.да М. қўл остида 16000 кишидан иборат қўшин бўлган бўлса, ўша йил кузида уларнинг сони 30000 кишидан ортиб кетган. М. халқ орасида катта обрўга эга бўлган. У водийдаги совет ҳокимияти органларига муқобил равишда ўз сиёсий бошқарув усулини ўрнатган. Андижон уездидagi Ойимқишлоқ (ҳоз. Андижон вилояти Жалолқудук, тумани)да бўлган Фарғона водийси кўрбошиларининг қурултойида (1918 й. нояб.) миллий озодлик ҳаракати қатнашчиларининг Олий бош қўмондони этиб сайланган.

1918 й.нинг охиридаёқ мустақил ҳаракат қилишга уринаётган йирик кўрбошиларнинг фаолиятини М. бошқаришга муваффақ бўлди. М. йигитлари ўртасида харбий интизом кучли эди. Унинг йигитлари қизил армияга қарши жанг қилиш б-н бир қаторда босқинчи ва талончилардан иборат айрим маҳаллий кичик тўдаларга қарши ҳам шафқатсиз курашганлар.

М. 1919 й. 2 сент.да Жалолободда К. Монстров б-н иттифоқ тузган (к. Крестьянлар армияси). 1919 й. сент. — окт. да унинг қўшини Жалолобод, Ўш ва Марғилонни қизил аскарлардан озод қилган, бироқ Андижон учун бўлган жанглarda енгилган. М. Бухоро амири Сайид Олимхон ва Хива хонлигининг амалдаги ҳукмдори Жунайхон б-н қизил ар-

мияга қарши биргаликда курашиш учун музокаралар олиб борган. Афғонистон ва Туркияга ўз вакилларини жўнатган. Россиянинг Қашқардаги собиқ консули Успенский ва Буюк Британиянинг бош консули П. Эсертон орқали Европа давлатлари ва АҚШдан большевикларга қарши кураш олиб бориш учун иктисодий ва ҳарбий ёрдам олишга интиланган. Помирнинг Эргаштом (Иркештом) овулида бўлган йирик анжуманда (1919.22.10) М. бошчилигида Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тuzилган. М. ҳукумат бошлиғи бўлиш б-н бир қаторда Олий бош қўмондон этиб ҳам сайланган.

Совет режими ва большевиклар миллий озодлик ҳаракатига қарши курашиш учун Россия марказидан доимий равишда Туркистонга янги-янги қизил аскар қисмлари ташланган. 1920 й. янв. ойининг ўрталарига келиб Фарғона водийсида жанговар ташаббус вақтинчалик қизил армия қўлига ўтган. М. вақтдан ютиш учун 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Н. А. Верёвкин Рохальский б-н Скобелев (ҳоз. Фарғона) ш.да яраш битимини имзолаган (1920.6.3). М. б-н бирга совет ҳокимияти томонига унинг ўнлаб кўрбошилари ва 3500 та йигити ҳам ўтган. Совет қўмондонлиги томонидан музокаралар ўтказиш учун кўрбошилар орасига юборилган М. Холхўжа Эшон буйруғи б-н қирғизларнинг Қоровул отлоғи атрофида хиёнаткорона ўлдирилган (1920.14.5). Унинг қабри ҳоз. Қирғизистон Республикаси ҳудуди — Олай водийсидаги Шиғай кишлоғида.

М. совет режими даврида «босмачи» сифатида ноҳақ қораланиб, унинг фаолияти сохталаштирилган. М.нинг серкирра фаолияти ҳақида Ўзбекистон, Италия, Германия, Туркия, Саудия Арабистони ва б. мамлакатларда и.т.лар олиб борилмокда.

Ад.: Ибодинов М., Қўрбоши Мадамминбек, Т., 1993; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет муштамлақчилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории ис-

токов национальной независимости, Т., 2000; Каримов И., Мадамминбек, Т., 2002; Ражабов Қ, Хайдаров М, Туркистон тарихи (1917—1924), Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

МАДАНИЙ ЛАНДШАФТ — муайян мақсад б-н (биологик ҳосилни ошириш; рекреация, аҳоли турар жойларини бунёд этиш ва ҳ. к.) илмий асосда ва инсонлар манфаатини кўзлаб оқилона ўзгартирилган ландшафтлар. М.л.да унумдорлик, иктисодий самарадорлик энг юқори, кишилар ҳаёти учун зарур шароит қулай, табиий муҳит соғлом ва гўзал бўлиши керак. М.л.га чўл ўртасида бунёд этилган воҳалар, зайтун, чой, банан, цитрус плантациялари, қ.х. ўсимликлари экиладиган далалар, ўрмонлар ўрнида барпо қилинган пичанзор, яйлов, боғ, кўчатзор, ўрмонзор парк ва б. мисол бўла олади. М.л.нинг ўзгариши, табиатнинг ривожланиши ва унга инсон томонидан киритиладиган ўзгартиришлар ўртасидаги қарама-қаршилиқлар б-н тавсифланади. Ҳар бир ландшафт каби М.л. махсулдорлик хусусиятига эга. Махсулдорлик эса М.л.нинг табиий хусусиятлари ва инсоннинг ўзгартирувчи ҳаракатига боғлиқ. М.л.да рельеф морфоструктураси белгилари, геологик тuzилиши, табиий иқлимнинг асосий хусусиятлари сақланади ва у зоналлик ҳамда азоналликнинг таъсирида бўлади. М.л.ни онгли равишда тузиш нафақат ландшафт компонентлари, балки унинг морфологик таркибий қисмлари (маскан, фация) орасидаги боғлиқликни ўрганишга асосланади. М.л. биринчи навбатда номақбул табиий жараёнларнинг олдини олиш, инсон ҳаёти учун соғлом муҳитни яратиш, ҳудудни оқилона ташкил қилиш (табиий ландшафтнинг муҳофаза қилинаётган элементлари — қ.х. ерлари, турар жой массивлари, саноат корхоналари ва ҳ.к. орасидаги илмий жиҳатдан асосланган нисбат)ни кўзда тутати. Ландшафтшуносликнинг муҳим вазифаси унинг тури, ўзгариши ва махсулдорлигини ошириш йўлларини ўрганишдан иборатдир. Бу

йўналишда ландшафтшунослик қ.х. билан бирикади.

МАДАНИЙ ЯЙЛОВ — маҳсулдор ўт қопламини ўстириш, яйлов майдонини махсус тайёрлаш ва жиҳозлаш йўли б-н мелиорацияланган ўтлоқларда барпо қилинган яйлов. Табиий-хўжалик шароитларига кўра, 2 турдаги М.я. ташкил этилади: қиска муддатли (5—6 й.лик) ва узок, муддатли ёки узок, йиллар (7—10 й. ва ундан ортиқ)га мўлжалланган яйлов.

М.я. даставвал чорвачилик соҳаси яхши ривожланган мамлакатларда — Голландия, Дания, Швеция, Англия, АҚШ, Янги Зеландияда 19-а.нинг охирларидан бошланган. 1980-й.лардан Ўзбекистонда Тошкент вилоятидаги «Қизил шалола», «Эркин», «Оқкўрғон», Самарқанд вилоятидаги Улугбек номли, Андижон вилоятидаги «Савай» хўжаликларига сигирларни яйратиб боқиш учун узок йилларга мўлжалланган М.я.лар ташкил этилган.

Табиий ўтлоқзорлар асосида М.я. яратиш учун яйлов барпо этиладиган ерни текислаш, яйловни сув б-н таъминлаш ва бу яйловларга органик ва минерал ўғитларни мўътадил равишда қўллаш ташкил этилади. Агар яйлов ўти сийрак бўлса, куз фаслида дуккакли ва бошоқли ўсимликлар уруғи сепилади.

М.я. ташкил қилишда етарли табиий ёгинлардан фойдаланиш ёки ёмғирлатиб сугоришни ташкил этган ҳолда ҳар 100 ёки 200 бош соғин сигир учун мўлжаллаб ажратилган майдон (100 бош сигирга 7,5 га) сим тўсиқлар б-н бир неча майда (тахм. 30 та) пайкалларга бўлинади. Пайкал майдони молнинг бош сони, маҳсулдорлиги ва яйловга экилган озукабоп экинларнинг ҳосилдорлигига қараб аниқланади. 1 кун ўтлатишга мўлжалланган пайкалнинг эни (100 бош сигир учун) 50—60 м, у икки ёнидан 25 вольт кучланишига эга бўлган электр токи ўтказилган сим тўсиқлар б-н ўралади. Одатда, ҳар пайкалда сигирлар 1 кун ўтлатилса, пайкал майдонини ҳисоблашда яйловнинг ҳосилдорлиги ва

1 кунда ўртача 10—15 кг сут берадиган сигирларнинг 50—60 кг кўк масса истезмол қилиши назарда тутилади.

М.я.лар ташкил этиш ўтлоқлардан фойдаланиш самарадорлигини оширади, чорва маҳсулдорлигини кўпайтириб, мастит ва туёқ касалликларини камайтиради (қ. Яйлов).

Ад.х. Ҳамроқулов Р., Қарибаев К., Қишлоқ хўжалик ҳайвонларини озиклантириш, Т., 1999; Мамасол иев И. М.ваб., Ўзбекистондаги маданий яйловларда озук аетиштиришни жадаллаштириш технологиясига дойр тавсиялар, Т., 1990.

Рўзимат Ҳамроқулов.

МАДАНИЙ ЎСИМЛИКЛАР - инсон томонидан озик-овқат маҳсулотлари, саноат учун хом ашё олиш, чорва моллари учун озук тайёрлаш, турар жой ҳамда атроф муҳитни кўкаламлаштириш ва б. мақсадларда етиштириладиган ўсимликлар, М.ў.нинг турлари, шакллари ва навлари ҳар хил бўлиб, улар ёввойи аждодларини хонақилаштириш, мавжуд М.ў. б-н дурағайлаш, кейинчалик эса селекция усули орқали яратилган. М.ў.нинг кўпчилиги — маккажўхори, буғдой, полба, шоли, соя, шакарқамиш, ток ва б. ўсимликлар қадимқадимдан етиштириб келинади. Ёввойи ўсимликларнинг тахм. 2,5 минг тури маданийлаштирилган. Уларнинг кўпчилиги қ.х. экинлари.

МАДАНИЙ ЎСИМЛИКЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ МАРКАЗЛАРИ - Ер шарига ўсимликларнинг муайян турлари дастлаб маданийлаштирилган (деҳқончиликда экилган) ва уларнинг генетик хилма-хиллиги энг кўп бўлган географик марказлар. М.ў.к.ч.м. тўғрисидаги таълимот маданий ўсимликлар селекцияси ва уларнинг навларини яхшилаш учун бошланғич материалларга эҳтиёжлар туфайли юзага келган. Унга Ч. Дарвиннинг биологик турларнинг келиб чиқишида географик марказларнинг мавжудлиги тўғрисидаги ғоялари асос бўлган. 1883 й.да швейцариялик ботаник олим А. Декандоль энг асосий маданий экинлар бир-

ламчи келиб чиққан географик ўлкаларни таърифлаб берди. Лекин унда жуда кенг хуудлар кўрсатилган бўлиб, айримларининг майдонлари деярли қитъалар чегараларига тўғри келар эди. 1925—39 й.ларда М.ў.к.ч.м. назариясини энг изчил ҳолда Н. И. Вавилов ишлаб чиқди. Н.И.Вавилов ўзи ва б. ботаник олимлар томонидан илмий экспедицияларда тўпланган жаҳон ўсимлик ресурслари (250000 га яқин намуналар коллекцияси) тўғрисидаги жуда катта материалларга таянган ҳолда М.ў.к.ч.м.нинг 8 та асосий географик маркази ёки ўчоқларини кўрсатиб берди: Хитой маркази (соя, тарик, турли сабзавот ва мевали экинлар ватани); Ҳиндистон маркази (маданий ўсимликлар турларининг деярли 1/3 қисми; шоли, шакарқамиш, баклажон, бодринг, мевали экинлар ватани); Ўрта Осиё маркази (нўхат, чина, кунжут, махсар, ясимик, кўпгина сабзавотлар — пиёз, саримсоқ, исмалоқ, мевалар — ўрик, нок, ток, бодом ватани); Фарбий Осиё маркази (буғдойнинг кўпгина турлари, икки қаторли арпа, жавдар, беда, қарам турлари, сабзи, анжир, анор в б.); Ўрта денгиз, маркази (зайтун, церадония дарахти, жуда кўп озук ва сабзавот экинлари ватани); Эфиопия маркази (буғдой, арпа, мойли экинлар, бананнинг алоҳида бир тури, кофе дарахти ва б. ватани); Марказий Америка маркази (90 га яқин озик-овқат, техника ва доривор ўсимликлар, шу жумладан, маккажўхори, узун толали ғўза, ловиянинг бир неча тури, қовок, какао, мевали ўсимликларнинг кўпгина турлари ватани); Жанубий Америка маркази (кўпгина илдизмевали ўсимликлар, биринчи навбатда, картошка, ока, хина дарахти ва кока буталари ватани).

Ўтмишда айрим ўсимликлар бу асосий марказлардан четда маданий экинларга айлантилган. Лекин бундай ўсимликлар сони жуда кам. Н. И. Вавилов бирламчи (энг кад.) ва иккиламчи (деҳқончилик минтақалари ўртасида товар айирбошлаш ва ўзаро алоқаларнинг ривожланиши б-н боғлиқ ҳолда кейинча-

лик пайдо бўлган) М.ў.к.ч.м. борлигини кўрсатади. Агар илгари Дажла, Фурот, Ганг, Нил ва б. йирик да-рёлар водийлари кад. деҳқончилик марказлари бўлган, деб ҳисобланган бўлса, Н. И. Вавилов деярли барча маданий экинлар тоғли, тропик, субтропик ва мўътадил минтақаларда пайдо бўлганлигини кўрсатиб берди. Етиштирилаётган кўпчилик маданий экинларнинг асосий географик марказлари фақат ўсимлик бойликларидан ташқари энг кад. деҳқончилик маданияти б-н ҳам боғлиқдир. Ҳиндистон маркази кад. Ҳиндистон ва Ҳиндихитой маданияти б-н, Ўрта Осиё маркази 6 минг йиллик тарихга эга бўлган этрус, эллин ва Миср маданияти б-н боғлиқ ва х.к. Шундай қилиб, ёввойи ўсимликлардан фойдаланишда уларнинг сифат таркиби, ривожланган деҳқончилик маданияти ва тегишли равишда йирик-йирик аҳоли манзилгоҳларининг мавжудлиги катта роль ўйнаган.

Н. И. Вавиловнинг шогирди П. М. Жуковский ўсимлик генофондлари (қ. Генетик фонд) бўйича дунё микёсида тўпланган жуда катта маълумотларни таҳлил қилиш асосида маданий ўсимликлар келиб чиққан ва янги шакллар пайдо бўлган 12, жумладан, 4 та мегаген марказларини ажратди (харитага қ.). Булардан ташқари, маданий ўсимликларга генетик жихатдан қариндош эндемик ёввойи турларнинг ажралиб (алоҳида бўлиб) қолиши туфайли пайдо бўлган 12 та микромарказ ҳам ажратилган.

М.ў.к.ч.м. ҳақидаги таълимотнинг асосий назарий моҳияти маданий ўсимликларда тур ҳосил бўлиш жараёнининг муайян географик жойга боғлиқлигини кўрсатишдир. Н. И. Вавилов кашф қилган ирсий ўзгарувчанликдаги гомологик қаторлар қонуни катта амалий аҳамиятга эга бўлиб, амалий селекцияда қимматли бошланғич материал бўла оладиган, муҳим хўжалик белгиларининг нодир генларига эга ўсимликларнинг янги шаклларини яра-

тишига имкон беради. Маданий экинларнинг аксарияти деҳқончиликда 5—8 минг йилдан бери экилади. Ўсимликлар маданийлаштирилган сари ўз марказидан узоқлашиб янги тупроқ-иклим шароитларда экила бошлайди. Сунъий ва табиий танланиш натижасида ўсимликларнинг генотиплари, морфологик ва биологик белгилари узгаради. Генотип ўзи шаклланган минтақасидан бошқа минтақаларга тарқалган сари унинг биол.га мос шароит технологияга тадбирлар орқали яратилади. Мас, маккажухори яхши тупланадиган ва сершошли типик қиска кунли тропик ўсимлигидир, аммо янги навлари ва дурагайлари 55° шим. кенгликда экилади; соя иссиқсевар ўсимлик, 3500—4000° фойдали харорат йиғиндисини талаб этади, аммо унинг шим. экотипи 1750—1800° да пишади. Н. И. Вавилов ва б. олимларнинг меҳнати туфайли [мас., Ўзбекистон ФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси ин-тида ғўзанинг келиб чиқиши марказларига акад. А. Абдуллаев бошчилигида Мексика (1975), Перу (1984), Шри Ланка, Ҳиндистон, Хитой (1989—90), Австралия (1997)га эк-спедициялар уюштирилган] Ер шарининг турли мамлакатларига ўтказилган жуда кўп ботаник экспедициялар натижасида фақат микдор эмас, балки хилма-хиллиги жиҳатидан ҳам бой бўлган, жаҳондаги энг йирик ва ноёб маданий ўсимликлар ҳамда уларнинг ёввойи аجدодлари коллекциялари яратилган. Дунё коллекцияси намуналаридан фойдаланиш асосида турли қ.х. экинларининг 1200 дан ортиқ навлари яратилган.

Маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш ва шакл ҳосил қилиш мегамарказлари (П. М. Жуковский)

I. Хитой-Япония (соя, юм-шок бугдой, тарик, кўнок, маржумак ва б. ватани).

II. Индонезия-Ҳиндихитой (сули, шакарқамиш, банан, мурч, сабзавот экинлари).

III. Австралия (ёввойи шоли турлари, австралия ғўзалари, себарга турлари, та-

маки, эвкалипт, тропик дарахтлар турлари).

IV. Ҳиндистон (шоли, Ҳинд бугдойи, шакарқамиш, осие ғўза турлари, бақлажон, бодринг, манго).

V. Ўрта Осие (Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон, Фарбий Тяньшан тоғлари; кўк нўхат, хашаки дуккаклилар, нўхат, мош, афғон жавдари, махсар, ясимк, ўрик, шафтоли, олма, қовун, ғўза турлари ва б.).

VI. Фарбий Осие (Тоғли Туркменистон, Эрон, Закавказье, Кичик Осие, Арабистон я. о.; бугдой турлари, арпа, жавдар, сули, беда, ток, чирмашиб ўсадиган зиғир, нок, гилос, анжир, анор, қовун, сабзавот экинлари).

VII. Ўрта денгиз (зайтун, сули, бугдой турлари, дуккакли экинлар, себарга турлари, зиғир, қарам, лавлаги, сабзи, шолғом, турп, пиёз, саримсоқ, кўкнор, оқ хантал).

VIII. Африка (жўхори турлари, тарик, қанакунжут, шоли, мойли пальма, дуккакли экинлар, қунжут, кофе, ғўза турлари).

IX. Европа-Сибирь (толали зиғир, дурагай себарга, беда турлари, кендир, хмел, наша, мева, сабзавот экинлари).

X. Марказий Америка (маккажўхори, узун толали ғўза турлари, ловия, қунгабоқар, қовок, махорка, қалампир, картошка турлари, кўп йиллик ўсимликлар).

XI. Жанубий Америка (маданий картошка, помидор, тамаки, ананас, кўп йиллик арпа, ер ёнғок, гурчсимон (чатнайдиған) маккажўхори турлари).

XII. Шимолий Америка (арпа турлари, люпин турлари, кўп йиллик ўтсимон қунгабоқар турлари, мева, сабзавот, резавор ўсимликлар).

Ад.: Жуковский П. В., Мировой генофонд растений для селекции, Л., 1970; Синская Е. Н., Историческая география культурной флоры, Л., 1969; Ҳасанов У. Х., Маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш марказлари, Т., 1989.

Ҳалима Отабоева.

МАДАНИЙ КАТЛАМ (археологияда) — инсон фаолиятининг излари (қад. иншоотлар, қурилиш ва ҳўжалик чиқиндилари, кул ва х.к.) сақланган ер қатлами. Қалинлиги бир неча см дан бир неча 10 м гача бўлиши мумкин. М.к. ўтмишимизнинг ғор ва унгуларда, даре ва кўл бўйларида қад кўтарган макон ва манзилгоҳларда ҳосил бўлган маданий қолдиқларнинг жамият тараккиёти б-н боғлиқ ҳодда даврма давр, устма-уст жойлашишини ифодалайди. Одатда, археологик ёдгорликлар бир ёки бир неча М. к.ли бўлиб, уларнинг жойлашиши, горизонтларга бўлиниши, уларда учрайдиган археологик топилмаларнинг хусусияти ва даврийлигига қараб, уларнинг нисбий ва мутлақ ёши аниқланади. Одамлар маълум жойда муайян даврдигина яшаса бир М.к.ли ёдгорлик ҳосил бўлади. Бир жойда давом этган узлуксиз ҳаёт эса кўп М.к.ли ёдгорликларни вуҷудга келтиради (мас, Афросиёб, Қанқа, Бухоро, Ерқўрғон ва б.). М.к. кишилар фаолиятининг қолдиқларини ўрганиш ва шу қароргоҳнинг тарихини тиклаш мақсадида қазилади.

Ад.: Гарден Ж. К., Теоретическая археология, М., 1983; Дикшит С. К., Введение в археологию, М., 1960.

МАДАНИЙ ҒЎЗАЛАР - экиб келинаётган, қимматли ҳўжалик белгиларига эга ғўза турлари. Табиатда маълум бўлган 50 тур ғўзадан 4 таси маданийлаштирилган: ҳиндихитой ғўзаси (*G. arboreum* L.), африка-осиё ғўзаси (*G. herbaceum* L.), Мексика ғўзаси (*G. hirsutum* L.), перу ғўзаси (*G. barbadense* L.). Ғўзанинг маданий шакллари ёввойи турлардан табиий танланиш ва сунвий танлаш, қулай яшаш шароити ҳамда эволюция жараёнида одам меҳнати ва онгли фаолияти туфайли пайдо бўлган. Битта турнинг ўзи (мас, перу ғўзаси ёки Мексика ғўзаси) ёввойи ва маданий шаклларда учрайди. Ғўзанинг қадимий ёввойи шаклларини маданийлаштириш, пахтачиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши дунёнинг турли минтақаларида яшовчи халқларнинг ҳар

қайсисида мустақил равишда бошланган. Энг аввал Ҳиндистоннинг шим.-ғарбида тарқалган дарахтсимон ғўзалар — госсипиум арбореум маданийлаштирилди. Африканинг жан.-шарқий қисмида ўтсимон ғўза — госсипиум хербацеум маданийлаштирилди. Кейинчалик у Африка ва Осиёнинг кўп мамлакатларига тарқалди (африка-осиё ғўзаси деб аталиши шундан). Мексиканинг жан.да қадимий индейс қабилаларининг деҳқонлари оддий ғўза — госсипиум кирзитумни маданийлаштириди (шунинг учун Мексика ғўзаси деб юритилади, уни марказий америка ғўзаси деб ҳам аташади). Ғўзанинг бу тури ғўза экиладиган барча мамлакатларда жуда кенг тарқалган. Перуда госсипиум барбадензе маданийлаштирилди. Шунинг учун перу ғўзаси деб юритилади (уни Жан. Америка ғўзаси деб ҳам аташади). Ҳоз. тарқалиш даражаси бўйича перу ғўзаси Мексика ғўзасидан кейин 2-ўринда туради.

М.ғ. полиморфизмининг кенглиги, катталиги б-н ажралиб туради. Улар катта ҳудудларда тарқалиб, турли хил янги шакллар пайдо қилди ва натижада жуда мураккаб экотип, нав типи ҳамда навлар мажмуини ташкил этди. Маданий ва маданий-тропик шаклларнинг ёввойи ҳолда ўсадиган авлод-аждоқларидан асосий фарқи шундаки, улар ўсиш шароитида, айниқса, сув таъминотида ниҳоятда талабчан, шохлари симподиал типда, кўсақлари ва уларнинг қисмлари йирик, толаси ок.

Ад.: Жуковский П.М., Культурные растения и их сородичи, 3-е изд. 1971; Ғўза, Т., 1957; Тер. Аванесян Д. В., Хлопчатник, Л., 1973; Абдуллаев А. А., Омелченко М. В., Ғўза турлари. Т., 1977.

Абдумавлон Абдуллаев.

МАДАНИЙ-МАЪРИФАТ ИШИ - кенг оммани маданий ва маърифий тарбиялаш, уларнинг умумий маданий савиясини ошириш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, бўш вақтларини кўнглилли ўтказишга кўмак берувчи тадбирлар тизими. М.-м.и. мазмуни, вазифа-

си, мақсади ҳар бир даврнинг ижтимоий, сиёсий, маданий-маърифий, ғоявий хусусиятларига боғлиқ, ҳолда шаклланиб ривожланади. М.-м.и. кенг маънода ўқув муассасаларидан ташқарида инсоннинг маданий ва маънавий ўсишига кўмаклашувчи барча ишлар (клуб ташкилотлари, оммавий кутубхоналар, маданият ва истироҳат боғлари фаолияти)ни камраб олади, музей, кинотеатр, театр ва б. муассасалар ишлари, шунингдек, радио ва телевидение муҳим ўрин тутди. М.-м.и. муассасаларининг кенг тармоқлари яратилиб, уларнинг усиши ва такомиллаша бориши б-н унга раҳбарлик жараёни ҳам ўзгариб боради. Дунёқарашни шакллантириш тарбияси, ахлоқий тарбия, иқтисодий билимларнинг илмий техникавий ташвиқот ва тарғиботи, эстетик ва жисмоний тарбия, бадиий ҳаваскорлик, маданий дам олишни ташкил қилиш кабилар М.-м.и. фаолиятининг турли йўналишларидир.

М.-м.и. шакллари мунтазам ривожланади ва такомиллашиб боради: клуб муассасаларида анъанавий шакллар (суҳбат, маъруза, воизхонлик, спектакль, концертлар) б-н бирга мавзули кечалар, китобхонлар конференциялари ва б. талбирлар уюштирилади, халқ ун-тлари, кинолекторийлар ва б. ташкил қилинади. Бунда бадиий ҳаваскорлик муҳим ўрин тутди, халқ театрлари, ёшлар ташкилоти ва б. жамоат ташкилотлари (ёзувчилар, композиторлар, рассомлар, кинематографчилар, хор жамиятлари, тарихий ва маданий ёдгорликларни ҳимоя қилиш ва ш.к. ташкилотлар) катта М.-м.и.ни амалга оширади.

М.-м.и. бўйича мутахассислар маданият ин-тлари, олий касаба уюшмаси мактаблари, маданий-маърифий кутубхоначилик ўқув юртларида тайёрланади.

Ўзбекистон ҳудудида ҳоз. мазмундаги М.-м.и. 20-а. 20-й.ларидан, яъни идеологик фаолиятнинг мустақил соҳаси сифатида вужудга келиши ва ривожланиши б-н боғлиқ ҳолда бошланган: давр хусусиятидан келиб чиққан ҳолда

маданий-маърифий муассасаларнинг фаолияти умумтаълимий вазифаларни, фан, санъат ва ахлоқни такомиллаштириш, касбий таълимни йўлга қўйиш, миллий маданиятни ривожлантиришга қаратилди. Дастан М.-м.и. олиб боришнинг таянч шохобчаси сифатида чойхоналар, кейинчалик клублар ташкил этила бошланди (1918 й.да дастанлиқ ишчи клуби ва 1924 й.да биринчи хотинқизлар клуби Тошкент ш.да очилган); клубларда тарғиботташвиқот ишлари, саводсизликни тугатиш борасидаги ишлар, миллий байрамларни ўтказиш бўйича ишлар олиб борилган. Кутубхоналар, сайёр труппалар, Кўчма концерт ва киносеанслар, карнавал томошалари, кечалар ва б. ташкил этилган. 1914 й.да Тошкентда «Турон» театр труппаси тузилган, 1918 й.дан Маннон Мажидов (Уйғур) бу труппага раҳбарлик қилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг М.-м.и. нинг янги такомиллашган тизими шаклланди. Бунда Ўзбекистон музейлари, маданият уйлари ва саройлари, кутубхоналар, маданият ва истироҳат боғлари оммавий муассасалар бўлиб, улар миллионлаб аҳоли учун маданий хизмат кўрсатади. Республика «Маънавият ва маърифат маркази» (1994) ташкил этилди ва унинг вило-ятлар, туманлар ва шаҳарлардаги бўлимлари ишга туширилди. Марказга Республика маънавият ва маърифат кенгаши раҳбарлик қилади. М.-м.и.ни янада ривожлантириш ҳамда самарадорлигини ошириш борасида бир қатор чоратадбирлар амалга оширилди. Республиканинг барча вилоятлари, йирик шаҳарлари ва туманларида иш олиб бораётган маданий-маърифий муассасалар иштирокида катта халқ сайиллари, ҳосил байрамлари, «Мустақиллик», «Наврўз», «Меҳржон» байрамлари, «Шарқ тароналари» халқаро фестивали, хонандалар, раққосалар, энг яхши қасб усталарининг кўрик танловлари, «Ўзбекистон Ватаним маним» кўшиқ конкурси ва б. кўрик танловлар ўтказилмоқда.

Ҳоз. кунда барча М.-м.и.нинг йўналиши ҳар бир кишига миллий истиклол ғоясини, миллий мафқурани сингдириш, баркамол инсонни вояга етказиш, ватанарварлик, меҳр-оқибат, имону этиқодни тарбиялашга қаратилган.

Зухра Бердиева.

МАДАНИЯТ — жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятлари тарихий тараққиётининг муайян даражаси. Кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. «М.» тушунчаси муайян тарихий давр (антик М.), конкрет жамият, элат ва миллат (ўзбек М.и), шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушининг ўзига хос соҳалари (мас, меҳнат М.и, бадий М., турмуш М.и)ни изохлаш учун қўлланилади. Тор маънода «М.» атамаси кишиларнинг фақат маънавий ҳаёти соҳасига нисбатан ишлатилади.

«М.» арабча мадина (шаҳар) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга: бирини бадавий ёки саҳроий турмуш; иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик — кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик — шаҳарда ўтrock ҳолда яшаб, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган халқларга нисбатан ишлатилган.

Ўрта аср маданиятининг буюк намояндалари Абу Али ибн Сино, Беруний ва б. шаҳар турмуш тарзини жамонинг етуклик шакли сифатида талқин қилганлар. Мас, Форобий фикрича, ҳар бир инсон ўз табиатига кўра, «олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади», бундай етуликка фақат шаҳар жамоаси орқалигина эришилади. Унинг таъкидлашича, «маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баббаравардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-хунар б-н шугулланади. Одамлар чин маъноси билан озод яшайдилар». Алишер Навоий етук ахлоқ, маърифатли ва адолатли жа-

мият, жамоа масаласини қайд этиш б-н бирга, маънавий юксакликка эришишнинг асосий мезони деб инсонпарварлик ғояларига мувофикликни тушунди.

19-асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган демократикмаърифатпарварлик ҳаракатининг намояндалари Муқимий, Фурқат, Завкий, Аҳмад Дониш, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий ва б. халқни М.ли қилишнинг омили илмаърифатни эгаллашда деб билдилар. Улар ўрта аср жаҳолатига қарши халқ ўртасида илмаъриф ва М.ни зўр эҳтирос б-н тарғиб қилдилар. Мас, Фурқат фикрича, илмфан бир машъ-ал бўлиб, инсониятнинг бахт-саодат йўлини ёритиб туриши керак.

19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошида Туркистонда вужудга келган жадидчилик ҳаракати намояндалари, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний ва б. ўзларининг маърифатпарварлик ишлари б-н М. ривожига муҳим ҳисса қўшдилар. Улар турли газ. ва жур.лар чиқардилар, нашриёт ва босмаҳоналар ташкил этдилар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар очдилар, ўтмиш маданиятимизни, тарихимизни тарғиб қилдилар, дунёвий билимларни чуқур эгаллашга даъват этдилар. Маърифатчиликнинг кенг қулоч ёйиши самараси ўларoқ, халқнинг умуммаданияти юксала борди.

Европада «М.» дейилганда дастлаб инсоннинг табиатга кўрсатадиган мақсадга мувофик таъсири, шунингдек, инсонга таълимтарбия бериш тушунилган (лот. cultura — ерни ишлаш, парваришлаш; русчадаги «культура» сўзи ҳам шундан олинган). М. фақат мавжуд норма ва урф-одатларга риоя қилиш қобилиятини ривожлантиришни эмас, балки уларга риоя қилиш истагини рағбатлантиришни ҳам ўз ичига олган. М.га бундай икки ёқлама ёндашув ҳар қандай жамиятга хос (мас, Қад. Хитойда жэнь, Ҳиндистонда дхарма). Эллилар «маданиятсиз» варварлардан ўзларининг асосий фарқини

«пайдей», яъни «тарбияланганлик»да деб билганлар. Қад. Римнинг сўнгги даврларида «М.» тушунчаси ижтимоий ҳаётнинг шаҳар турмуш тарзини ифодаловчи мазмунлар б-н ҳам бойиган ва ўрта асрларга келиб кенг тарқалган. Бу тушунча кейинчалик келиб чиққан цивилизация тушунчасига яқин туради.

Европада Маърифатчилик даврида М. ва цивилизациянинг «танкиди» вужудга келди (Ж.Ж.Руссо). Бунда «маданий» миллатларнинг бузилганлиги ва ахлоқий тубанлашганлигига тараққиётнинг патриархал босқичида бўлган халқлар ахлоқининг соддалиги ва софлиги қарши қўйилди. Немис файласуфлари бу зиддиятли ҳолатдан чиқишнинг йўлини «рух» доирасидан, ахлоқий (И. Кант), эстетик (Ф. Шиллер, романтиклар) ёки фалсафий (Г. Гегель) онг доирасидан қидирдилар. Улар бу онг соҳаларини ҳақиқий М. ва инсон тараққиётининг омиллари деб билдилар. 19-а. охиридан бошлаб «локал цивилизация» (О. Шпенглер) деган қараш юзага келди. Бу ғоя цивилизацияни муайян жамият тараққиётининг сўнгги босқичи сифатида олиб қаради.

Фан-техника тараққий топган шароитда кўпгина социологлар ва маданиятшунослар М.нинг ягона ғоясини изчил амалга ошириш мумкин эмас, деган қонидани илгари сурдилар. Бу полицентризм, Ғарб б-н Шарқнинг азалдан қарама-қаршилиги ва ижтимоий тараққиётнинг бошқа умумий қонуниятларини инкор этувчи назарияларида ўз ифодасини топди.

М.нинг илмий, тарихий концепцияларига қарама-қарши ўлароқ, марксистик назария ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги, ишлаб чиқарувчи кучлар б-н ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзаро муносабати ҳақидаги қондалардан келиб чиқиб, антагонистик жамиятларда М.нинг синфий характери ҳақидаги қондаларни илгари сурди. Антагонистик формацияларда ҳар бир миллий М.да икки М. борлиги ҳақидаги ленинча қараш «хукмрон эксплуататорлик» М.ига «про-

грессив демократик» ва «социалистик» М. элементларини қарама-қарши қўйди. Ана шу қонидан келиб чиқиб, мустабид совет тузуми даврида амалга оширилган «маданий инқилоб» натижасида кўпгина халқлар М.ининг ажойиб дурдоналари йўқ қилиниб, маданий мероснинг миллий илдизлари барбод этилди.

М. — умуминсоний ҳодиса, фақат бир халққа тегишли, фақат бир халқнинг ўзигина яратган соф М. бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир миллий М.нинг асосий қисмини шу миллат ўзи яратган бўлсада, унда жа-ҳон халқлари яратган умуминсоний М.нинг улуши ва таъсири бўлади, албатта. М. ҳеч қачон синфий ҳодиса бўла олмайди. У барчага баравар хизмат қилади. Мас, санъат ва адабиёт дурдоналари, меъморлик обидалари, мақомлар, фан ютуқлари ва б. барчага тегишлидир.

М. кишилар фаолиятининг фақат моддий натижалари (машиналар, техник иншоотлар, санъат асарлари, ҳуқуқ, ахлоқ нормалари ва ҳ.к.)ни эмас, шу б-н бирга, кишиларнинг меҳнат жараёнида воқе бўладиган субъектив куч-қувватлари ва қобилиятлари (билим ва кўникмалари, и. ч. ва профессионал малакалари, интеллектуал, эстетик ва ахлоқий камолоти, дунёқараш, уларнинг жамоа ва жамият доирасидаги ўзаро муомалалари)ни ҳам ўз ичига олади.

И.ч.нинг 2 асосий тури — моддий ва маънавий и.ч.га қараб М.моддий ва маънавий М.га бўлинади. Моддий М. моддий фаолиятнинг барча соҳаларини ҳамда унинг натижалари (меҳнат қуроллари, турар жой, қундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва б.)ни ўз ичига олади. Маънавий маданиятга онг, маънавият соҳалари қиради (билим, ахлоқ, таълимтарбия, ҳуқуқ, фалсафа, этика, эстетика, фан, санъат, адабиёт, мифология, дин ва б.).

Ҳар бир жамият ўз М. типига эга. Жамиятларнинг алмашиниши б-н М. типи ҳам ўзгаради, бироқ бу ҳол М. тараққиёти узилиб қолганини, эски М. йўқ бўлиб ма-

даний мерос, ўтмиш қадриятлардан воз кечилганини англамайди. Зотан, ҳар бир янги жамият ўзидан илгариги жамиятнинг маданий ютуқларини зарурий равишда мерос қилиб олади ва уларни ижтимоий муносабатларнинг янги тизимига киритади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўлганидек, М. соҳасида ҳам туб ўзгаришлар юз берди. Шақлан ҳам, мазмунан ҳам М.нинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилди. Ўзбекистоннинг мустақил ривожланишга утиши миллий М.га синфий ёндашишдан, уни сунъий тарзда «ягона умуммаданият»га айланишдан сақлаб қолди. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, мустақилликкача бўлган сўнгги етмиш йил давомида М. ҳукмрон мафкура, мустабид тузум тазйиқида Ғарб М.ига тақлид руҳида ривожланди. Иккинчидан, миллий М.нинг бой ўтмиши бир ёклама ўрганилиб, унинг кўпгина бебаҳо дурдоналаридан халқимиз бебаҳра бўлиб келди. Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида жамиятни янгилаш соҳасида олиб борилаётган ислохотлар б-н бир қаторда М.ни юксалтиришга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Халқимизнинг маънавий қадриятларига ҳурмат б-н муносабатда бўлиш, уларни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, муқаддас динимиз, урф-одатларимизни, тарихий, илмий, маданий меросимизни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. «Давлат тили тўғрисида»ги (1989 й. 21 окт.) қонун, «Қадрлар тайёрлаш миллий да-стури» (1997 й. 29 авг.)нинг қабул қилиниши, Ўзбекистон Бадий Академиси (1997 й.), Ўзбекистон давлат кон-серваторияси (2002 й.), Ўзбек миллий академик драма театри (2002 й.), эстрада мусиқасини ривожлантириш тўғрисидаги ва б. бир қанча қарор ва фармонларнинг қабул қилиниши, бир қанча мутафаккир ва алломаларимизнинг муқаддас номлари тикланиб, юбилейлари халқаро миқёсда кенг нишонланаётгани давлатимиз

томонидан М.ни ривожлантиришга кўрсатилаётган ғамхўрликнинг амалий ифодасидир.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура, 1-ж., Т., 1996; Маънавий юксалиш йўлида, Т., 1998; Хайруллаев М. М., Шораҳмедов Д. А., Маданият ва мерос. Т., 1973.

Даврон Шораҳмедов.

МАДАНИЯТ ВА ИСТИРОҲАТ БОҒЛАРИ — аҳоли маданий ҳордиқ чиқарадиган, турли безакли дарахт ва гулзорлар б-н жиҳозланган, кўкаламзорлаштирилган маскан. М. ва и.б. боғтузиш санъатининг ўзига хос услублари асосида барпо этилади. Ўзбекистонда М. ва и.б. шаҳар ҳудудининг ҳажми, меъморий қиёфаси ва табиий шароитига қараб ташкил қилинади. Кичик шаҳарларда битта, катта шаҳарларда бир неча, аҳолиси 500 мингдан ортиқ шаҳарларда эса умумшаҳар аҳамиятига эга бўлган боғлардан ташқари, шаҳар ҳудудидаги ҳар бир туманнинг М. ва и. б. бўлиши мумкин. Унда аҳолига маданий хизмат кўрсатиш катта ўрин тутаети. Майдонлардаги очик эстрада сахналарида профессионал театр ва энг яхши ҳаваскорлик жамоаларининг спектакль ва концертлари, дорбоз, полвон ва масхарабозларнинг томошалари, аския кечалари уюштирилади, кинофильмлар намойиш қилинади. Оммавий сайил, карнавал, турли спорт мусобақалари ва б. ташкил этилади. Болалар учун махсус жой ажратилиб, кизиқарли аттракционлар б-н жиҳозланади ва ҳ.к. (қ. Ўзбекистон миллий боғи, Бобур боғи ва б.). Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги тасарруфига қирувчи М. ва и. б. республика бўйича 82 та (2003).

Пўлат Зоҳидов.

МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ, Абдулла Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институт и — маданий-маърифат иши бўйича юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув

юрти. 1974 й.да ташкил қилинган. 1989 й. Абдулла Қодирий номи берилган. Дастлаб 2 ф-ти (маданий-маърифат иши ва кутубхонашунослик) бўлган; ҳоз. кунда 6 та ф-т мавжуд: кутубхона-ахборот фаолиятини бошқарув, ижтимоий-маданий фаолият, халқ бадий ижодиёти, касбий-пед. таълим, сиртки маданиятшунослик, маданият ходимларининг малакасини ошириш ф-тлари; 18 та кафедра, 3 та компьютер синфи, овоз ёзиш студияси, лингафон синфи, Халқаро интернет тармоғига уланган кутубхона бор. Ин-тда магистратура, аспирантура фаолият кўрсатади. 2002—2003 ўқув йилида 1273 та талаба таълим олди; 150 дан ортиқ проф.-ўқитувчилар, шулардан 10 таси фан д-ри ва проф., 45 дан ортиқ фан номзоди ва доцент ишлади.

Ин-т ўзбек миллий маданияти ва санъатини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Турли даврларда Т. Бадинов, С. Ҳайитбоев, Р. Турсунов, Қ. Мирзаев, Д. Неъматов каби педагоглар дарс берган; ҳозирда проф. С. Мирвалиев, А. Маврулов, М. Ёқубова ва б., доцент М. Раҳимова, Н. Қосимов, Ш. Шамсиев, У. Каримов ва б. самарали меҳнат қилмоқда.

Ўзбекистон халқ артистлари Ф. Зокиров, О. Отажонов, Н. Абдуллаева, М. Тўхтасинов, Р. Султонова ва б., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Ғ. Бойтоев, Ф. Солиҳова ва б. ин-тда таълим олган.

Ҳамроҳон Маматраимова.

МАДАНИЯТ САРОЙЛАРИ ВА УЙЛАРИ — йирик клуб муассасалари. Аҳолининг маданий дам олишини уюштириш мақсадида қурилади. М.с. ва у.да кўп ўринли томоша ва маъруза заллари, доимий киноқурилмалар, кутубхоналар, тўгарак машғулотлари, тасвирий санъат ва б. учун алоҳида хоналар бўлади. М.с. ва у.да кўргазмалар ташкил қилинади, маъруза, мавзули кечалар, и.ч. илғорлари, атоқли кишилар б-н учрашувлар, байрам кечалари ва б. маросимлар ўтказилади. Турли болалар тўгараклари ишлайди. М.с. ва у. фаоли-яти халқ ижо-

ди ва бадий ҳаваскорликнинг барча турларини ривожланишига ёрдам беради. Уларда халқ театрлари, оркестр, хор, опера ва хореография жамоалари, ашула ва рақс ансамбллари ижод қилади. Ўзбекистонда Маданият ишлари вазирлиги тизимига қарашли туман, шаҳар ва кишлоқ М.с. ва у., шунингдек, йирик корхона қасаба уюшмалари қўмитаси томонидан ташкил қилинган М.с. ва у. мавжуд. Чирчиқдаги машинасозлар (1968), Навоийдаги Фарход (1972), Тошкентдаги авиасозлар (1980) М.с. ва у. замонавий услубда қурилганлиги б-н ажралиб туради. Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги тасарруфида М.с. ва у. республика бўйича 2177 та (2003).

МАДАПОЛАМ (Ҳиндистондаги жой номидан) — полотно ўрилиш ва ип газлама; оқ сурп. Ўнги силлик, ялтироқ бўлади, бармоқлар б-н пайпаслаб қўрилганда дағалроқ туюлади. М. учун хом сурп (хом ашё) сифатида митқалдан фойдаланилади. Уни оқартириб, аппретлаб (пардоз эритмалари шимдириб) ва ялтиратиб (стеарин, парафин ва асалари муми суркаб) М. ҳосил қилинади. М. дан ички кийим, чойшаб, ёстиқ жилди ва б. тикилади.

МАДДА — қ. Йиринг.

МАДДОҲЛИК (араб, мадҳ — мактов, таъриф) — 1) мусулмон халқларида тарқалган анъанавий айтим йўлларида. Мавзу жиҳатидан асосан Муҳаммад (сав), Ҳазрати Алининг ҳаёти, кўрган-кечирганлари, юриш-туриш ва феъл-атворлари ҳақида бадиҳа тарзида яратилган диний байт, ғазал, ҳикоятлардан иборат бўлган. М. йўлларини 2— 3 кишидан иборат маддоҳлар гуруҳи байрам сайиллар (Рамазон ҳайит ва б. кунлари) да, бозор майдонларида кенг халқ оммасини жалб этиб ижро этишган. Аруз вазнларида битилган шеърларни, одатда, баланд пардаларда, мусиқа чолғу асбоблари жўрисиз, муайян ривожланиш қоидаларига асосланган нутқдош (речитатив) оҳангларда равон ва ифодали (кироат б-н) ўқиш — М.нинг асосий

муסיкий хислатларидандир. М. йўллари бутун Ўрта Осиёда кенг тарқалган диний айтим йўллардан бўлиб, унинг, айниқса, Бухоро ш. ва унинг атрофи (мас, Гиждувон) ижрочилик мактаблари машхур бўлган (Бухорода 20-а.нинг 1-чорагида ҳам «Маддох» маҳалласи бўлган). М. йўллари Ўзбекистонда 1950-й.ларгача сақланиб қолган; 2) бирор шахсни, ғоя, мафкура, тартиботни ўринсиз тарзда ўта макташ.

Олимжон Беков.

МАДЕЙРА — Атлантика океанидаги вулкан ороллари гуруҳи, Африканинг шим.-ғарбий қирғоқлари яқинида жойлашган. Португалия ҳудуди. Майд. 797 км². Энг йирик ороли — Мадейра (энг баланд жойи 1861 м, Пику-Руйву вулкани). Иқлими Ўрта денгиз атрофига хос, океан иқлими. Йилига ўртача 740 мм ёгин тушади. Ўрта денгиз бўйи ўсимликлари (маквис, субтропик саванна, тоғларда лавр ўрмонлари) ўсади. Аҳоли тропик деҳқончилик б-н шуғулланади. Узум, шакарқамиш, банан етиштирилади, виночилик ривожланган. Қишки курортлар бор. Асосий шаҳри ва порти — Фуншал.

МАДЕЙРА — Боливия ва Бразилиядаги дарё, Амазонка дарёсининг энг йирик ўнг ирмоғи. Анд тоғларидан бошланувчи Маморе ва Бени дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Узунлиги (Маморе дарёси б-н бирга) 3200 км, ҳавзасининг майд. 1391 минг км². Юқори оқимида, Бразилия яситоғлигининг шим.-ғарбий чеккасидан ўтган қисмида, шаршара ва остоналар ҳосил қилади; Порту-Велью ш.дан бошлаб Амазонка паёттекислиги бўйлаб оқади. Езда серсув бўлади. Ўртача сув сарфи 30,5 минг м³/сек. Порту-Велью ш.дан бошлаб (1060 км) кема катнайди.

МАДЕРА — узумдан тайёрланадиган ўзига хос хуштаъм кучли вино. М. тайёрлаш учун дуб бочкаларда сақланадиган вино материалларига муайян давр давомида ҳаво бериб ёки герметик резервуарларда кислородни меъёрлаш б-н иссиқ жойда ишлов берилади (мадеризация).

М. вино 3-дларида махсус қурилмаларда тайёрланади. Вино махсус хона (мадерник)ларга ёки қуёш нури б-н иситиладиган ойнаванд камераларга жойлаштириладиган бочкаларда бир ёки бир неча мавсум сақланади.

Оддий М. учун вино материаллар мадеризацияси 60—65°да 3 ойгача, ўртача сифатлиси учун 45—50°да 4—4,5 ой, энг яхши сифатлиси учун 40—45°да камида 6 ой давом этади. Маркали М. бочка ёки шишаларда яна 2—4, баъзан 3 йил сақланади. М. ватани—Атлантика океанидаги Португалияга тегишли Мадейра о.ҳисобланади (вино номи шундан). Бу оролда вино бундан 5-а. муқаддам винобоп узум навлари (серсиаль, мальвазия)дан тайёрланган. МДХда М.нинг 2 тури — спирт ҳажм ҳиссаси 19—19,5% ва қанд концентрацияси 3—6 г/100 см³ бўлган кучли М. ва спирт бўйича 18% ҳажм ва қанд бўйича 1,5 г/100 см¹ бўлган кучсиз М. ишлаб чиқарилади. М. винолари Украина (Қрим М.си, Массандра М.си), Россия (Дон М.си, Кубан М.си), Туркменистан (Қо-петдоғ М.си)да алиготе, ркацелли, серсиаль ва б. узум навларидан тайёрланади.

Олимжон Алимов.

МАДИЙ, Мадиес — саклар шоҳи (мил.ав. 7-а.). Мидия шоҳи Фраорт оссурияликлар б-н бўлган жангда енгилгач, ўғли Киаксар қўшинни қайта тузиб, урушга тайёргарлик кўра бошлайди. Геродотнинг ёзишича, Киаксар отаси учун қасос олиш мақсадида Нин ш.га юриш қилиб, оссурияликларни енгади, Нин ш.ни қамал қилган пайтида унинг мамлақати ҳудудига скифлар (саклар)нинг улкан қўшини бостириб қиради. Кўпчилик олимлар уларни саклар деб ҳисоблайди. Сакларнинг подшоси М. бўлиб, у Паргатуи (Протофией)нинг ўғли бўлган. Ғарбий Туркистондан массагетлар томонидан сиқиб чиқарилган (мил.ав. тахм. 720), саклар киммерийларнк Европадан қувиб чиқариб, Осиёда таъқибни давом эттирганлар ва шу тариха Мидия ерларига бостириб кир-

ганлар. М. мидияликларни жангда енгиб, уларнинг қудратини синдирган. Геродотнинг хабар беришича, скифлар бутун Осиё бўйлаб ўз ҳукмронликларини тарқатганлар. Сўнгра М. Мисрга юриш қилган. Фала-стинда Миср подшоси Псамметих М.ни совғасаломлар б-н кутиб олиб, ундан юришни давом эттирмасликни илтимос қилган. Скифлар шу ердан орқага қайтишган. Улар Осиёда 28 йил ҳукмронлик қилганлар. Киаксар М.ни жангда энга олмаганидан сўнг хийла ишлатгани. М. б-н сулҳ тузиб, унинг жангчиларини ярашиш зиёфатига таклиф этади. Уларни то маёт бўлгунларигача ичиришган. Сархуш бўлиб қолган М. ва унинг аскарларини шу ерда тўздан ўтказадилар. Айрим тадқиқотчилар (А. Абдурахмонов) фикрича, Мади туркийча исмдир. Маад қад. туркий тилдаги алп, баходир сўзининг синоними шаклидир. Тува тилида бу сўз ҳозиргача сақланиб қолган бўлиб, Маадир шаклида қўлланилади. Яъни Маадботир, баходир, — ир эса эр демакдир. Маадирнинг яна бир туркийча кўриниши Алп Эр ҳисобланади... Бу ўринда Мади, Маъди каби номлар хоз. туркий, жумладан, ўзбекча исмлар орасида мавжуддир. Баъзи олимлар (Р. Гиршман)нинг фикрича, М. қабри Жан. Озарбайжон (Эрон)даги қад. Зивие тепалигида жойлашган.

Ад.: Геродот, История в 9 книгах, Л., 1972.

Фахриддин Ҳасанов.

МАДИНА (араб, номи — Мадина) Расулиллоҳ ёки Мадина ун-Наби — пайғамбар шаҳри) — Саудия Арабистонидаги шаҳар, мамлакатнинг ғарбий қисмида, Ҳижоз вилоятида, Қизил денгиздан 250 км шарқдаги воҳада жойлашган. Аҳолиси 750 минг кишига яқин (2002). Шаҳарга асос солинган вақт маълум эмас. Шаҳар Мадинаи-Мунаввара — Нурафшон шаҳар, ал-Ислом, Қалб ал-Ислом, Дор ал-Ислом, Дор ас-Сунна каби 95 дан ортиқ ном б-н улуғланади. Қадимда Ясриб (Ятриб) деб аталган. Птолемей ўз «География»сида бу шаҳарни

«Ятриппа», византиялик Стефан эса «Ятриппа полис» деб берган. Ясриб номи б-н у Куръони каримда ҳам қайд қилинади. 622 й.да Ясрибга Муҳаммад пайғамбар бошчилигида мусулмонлар кўчиб ўтди. М.да мусулмон давлатчилигига асос солинди ва у биринчи пойтахт сифатида эътироф этилди. 7-адан бошлаб М. мусулмонларнинг Маккаёан кейинги энг катта зиёратгоҳи. 632—661-й. лар М. — Рошидийн халифалар давлати деб ном олган мамлакатнинг пойтахти. Умавийлар ва Аббосийлар даврида Ҳижознинг маъмурий маркази. 10-адан Мисрга тобе бўлган. Миср турклар тасарруфига ўтгач (1517), Усмонли турк салтанати, кейинроқ Ҳижоз подшолигига (1919) кўшиб олинган. 1927 й. М.ни Ибн Саъуд кўшинлари забт этди, 1932 й.дан Саудия Арабистони таркибида.

Асрлар давомида М. ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Куръони каримнинг энг катта суралари (Бақара, Оли-Имрон, Нисо, Моида ва б.) М.да нозил бўлган. Шаҳарда Подшоҳ Фаҳднинг Куръон чоп этиладиган махсус босмаҳона мажмуаси бор. М. марказида Муҳаммад пайғамбар уйи ўрнига Катта Масжид (656) қурилган. Шаҳардаги сув минораси диққатга сазовор жой. Миноранинг юқори қисмидаги майдондан шаҳарнинг аксарият қисми кўриниб туради.

М. аҳолиси, асосан, зиёратчиларга хизмат қилиш, ибодат учун зарур буюмлар (тасбеҳ, жойнамоз, махсус кийимлар) и.ч. б-н шуғулланади, шаҳар четида дехқончилик ва боғдорчилик маҳсулотлари (хурмо ва сабзавот) етиштирилади. М.да ўқув муассасаларидан коллежлар, Мадраса ва билим юрглари, Ислом ун-ти (1961) бор.

М. атрофида учта айланма йўл қурилган, энг замонавий алоқа воситалари мавжуд. Шаҳар автомобиль йўллари орқали Макка, Нажаф (Ироқ), Аммон (Иордания), Янбо ва Жидда ш.лари б-н боғланган. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Денгиз сувини чучуклаштириб берувчи иншоот қурилган.

Ад.: Ҳасанов А. А., Макка ва Мадина тарихи, Т., 1992; Иноғомов С. Р., Саудия Арабистони подшоҳлиги, Т., 1998.

Аҳаджон Ҳасанов.

МАДИНА (тарихий манбаларда) — ўрта асрларда мусулмон мамлакатларида шаҳарнинг ҳукумат бинолари ва юқори табақа вакиллари жойлашган асосий қисми, ички шаҳар. Мустақкам девор б-н ўралган, атрофида хунармандлар, савдогарлар ва б. касб эгалари яшайдиган маҳаллалар бўлган. М.да 2 тадан 4 тагача дарвоза бўлиб, дарвозадан шаҳар ичкарига қараб чўзилган асосий кўчалар шаҳарни каттакатта даҳа (квартал)ларга ажратган. Ҳар бир даҳа ичида майда кўчалар бўлган (яна қ. Шаҳристон).

МАДИНАТ АЗЗАҲРА САРОЙ МАЖМУАСИ — Кордова (Испания) даги меъморий ёдгорлик (10-а.). Шаҳар ташқарисида. Кордова ш.дан 5 км шим.-ғарбда Сьерра-Морена ён бағрига қурилган (936). Қурилишда 1000 га яқин ишчи қатнашган, давлат хазинасининг учдан бир қисми сарф қилинган. Тар-ҳи 1500x750 м, тоғ ён бағрида 3 поғонали қилиб кўтарилган. Юқорида шим. дан қалъа девори б-н туташ. Сарой, масжид, боғ ва хизматчилар уйдан иборат. Саройнинг қабулхона зали 5 та ўзаро боғланган равоқли нефларга ажратилган, эркин очиладиган, олди пешайвонли. Бундай тузилиш анъанавий масжид лойиҳасини эсга солади. Заллари тўсин б-н ёпилган, томи черепицали. Олд қисми кенг ҳовлили, турар жой хоналари ички ҳовли атрофида жойлашган. Қурилиш учун мрамар ва 1000 га яқин устунлар Африка, Византия, Италиядан келтирилган. Сарой деворлари тарошланган тошдан ўймакорлик б-н қопланган. Ўйма мрамар ўсимликсимон мавзуларга, эгилувчан пояларга эга. Деворлардаги ўйма безакларда ўсимликсимон нақшлар етакчилик қилиб, орасига акант ҳам ишланган. Ички девор тепаси қизил ва сариқ тусдаги нақшлар б-н безатилган. Поллари кизил ғишт ва оқ тошдан, рангбаранг устунлик қилувчи геометрик парчинлар

б-н қопланган. Византия императори юборган фавворалар: инсон қиёфасидаги тилла ҳалли жездан, ҳайвон қиёфасидаги соф олтинли кўк мрамардан ишланган. Мажмуа ечимида испан-мусулмон санъати янги даврини яратиш ўзлаштирилган.

МАДЛ Ференц (1931.29.1, Веспрем вилоятининг Бенд қишлоғи) — Венгрия давлат арбоби. Фалсафа ва ҳуқуқ фанлари д-ри. Будапешт унтининг ҳуқуқ ф-тини тугатган (1955). 1963—71 й.ларда Венгрия ФА Қонун чиқариш ва давлат ин-ти ходими, 1978 й.дан Будапешт ун-ти хузуридаги Фуқаролик ҳуқуқи ин-ти, 1985 й.дан ун-тнинг халқаро хусусий ҳуқуқ ф-ти раҳбари, 1990 й.дан Венгрия ҳукуматининг фан соҳасидаги сиёсатини мувофиқлаштириш бўйича ваколатсиз раиси, 1993 й. фев.дан Венгрия маданият ва таълим вазири, Маданият қадриятларини қайтариш бўйича қўмита раиси, 1994 й.дан Миллий маданият жамғармаси раҳбари, 1996 й.дан Фуқаролар ҳамкорлиги ассоциацияси раиси; айна вақтда 1990—93 й.ларда Давлат мулки бўйича Венгрия агентлиги бошқаруви раҳбари, Банклар фаолиятини назорат қилиш бўйича Венгрия давлат бошқармаси раҳбари. 2000 й. 6 июндан Венгрия Республикаси президенти. Гарвард ҳуқуқ академияси, Венгрия ФА ҳақиқий аъзоси.

МАДЛЕН МАДАНИЯТИ (археоло гияда) — Европадаги сўнги палеолит даври (мил. ав. тахм. 15—8 минг йилликлар) маданияти. Франциядаги Ла-Мадлен (La Madeleine) ғори номи б-н аталган. Тош кескичлар, суяк ва шохдан ясалган меҳнат қуроллари, ғор деворларига солинган суратлар, суяк ўймакорлиги ва б. Хўжалиги — овчилик, балиқчилик.

МАДОВТЕПА — сўнги жез ва илк темир даврига оид археологик ёдгорлик (мил. ав. 2-минг йилликнинг охири — 1-минг йиллик бошлари). Туркманистоннинг Мисриён воҳасидаги Мадов ш. харобаси яқинида. М.да 1930 й.да М. Е. Массон, кейинроқ А. А. Ма-

рушенко археологик тадқиқот ишлари олиб борган. 1947, 1951—53 й.ларда М. Е. Массон раҳбарлигидаги отряд ёдгорликда стационар ва стратиграфик қазилмалар ўтказиб, уни бир неча қурилиш босқичларидан иборат ёшини аниқлаган. Қазилш жараёнида уй-жой қолдиқлари ва турли хил археологик материаллар топилган. Топилмалар, асосан, нақшсиз кулранг сопол идишлар (тоғора, кўзача, 1 ва 2 кулоқли кўзалар, жўмракли коса, косасимон идишлар), жез шамшир, жез пайкон ва б.дан иборат. М. аҳолисининг хўжалигини, асосан, сугорма деҳқончилиги ва хонаки чорвачилик ташкил этган.

МАДОИНИЙ Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абу Сайф (9-а.нинг 1-ярми) — тарихчи ва адиб. Басрада таълим олган. Бирмунча вақт Мадонин (Месопотамия)да турган (М. нисбаси ҳам шундан), Бағдодда яшаган. Ибн ан-Надим «Феҳрист» («Мундарижа») номли асарида М. тўғрисида эслатиб ўтган. М. ислом, халифалик тарихи, босқинчилик урушлари, кўзғолонлар ҳамда ўлка ва шаҳарлар тарихи, Муҳаммад (сав) таржимаи ҳоллари, адиб ва шоирлар ҳақида 239 та асар ёзган. М. асарлари кейинги асрларда ёзилган араб тарихчиларининг китобларига асосий манба бўлиб хизмат қилган. «Ахбор ул-хулафо» («Халифалар хабарлари»), «Ахбор курайш» («Курайш қабиласи хабарлари»), «Китоб футуҳ аш-Шом» («Шомнинг босиб олинishi ҳақида китоб»), «Ахбор шуаро» («Шоирлар солномаси»), «Тарих ал-булдон» («Ўлкалар тарихи») каби асарлар муаллифи.

МАДОҲИЛ (араб. — остона, эшик) — чапу рост такрорланувчи лоласимон шаклдаги ислимий нақш тури; нақш муҷассамотида бошланғич (чикиш) нуқта вазифасини ўтайди. 9—13-а.лардан ривож топган. М. кўриниши жиҳатидан хилма-хил (ғунча, лола, гул, учбарг ва б.) шакллардан иборат. Меъморлик ва амалий санъатнинг деярли барча соҳаларида кенг тарқалган. Халқ усталари асосий

шакл орасига турли хил гуллар киритиб, М.нинг гўзал намуналарини яратганлар: лола М. (ғунча, лола шаклига яқин қилиб ишланган), кўш М. занжира (лола, ғунча шаклидаги М. бири юқорига, бири пастга қаратиб ишланган), ислимий М. (нақш тақсимининг асосини М. шакли эгаллаган ислимий нақш тури) ва б.

МАДР, Мазр — ўрта асрларда Балх вилоятига тобе шаҳарлардан бири; Хулм дарёси бошланиш ерида жойлашган. М. 7—8-а.ларда Тохаристоннинг Бомиён б-н чегарасида жойлашган энг жан. шаҳри бўлган. «Худудул-олам»да М. 10-а.да Андароб вилоятига тегишли кичик шаҳар (шаҳрак) деб қайд этилган. М. шаҳри ҳоз. Ҳиндукушдаги Окработ довонидан шим. да, Ҳайбақдан Бомиёнга боровчи йўлда жойлашган. М. яқинидан (Руи кишлоғи) Хулм дарёси водийси бўйлаб Буюк ипак йўлининг асосий йўли ўтган.

МАДРАЙМХОН МАДРАСАСИ - қ. Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси.

МАДРАС — Ҳиндистондаги шаҳар, 1996 й.дан Ченнай.

МАДРАС УНИВЕРСИТЕТИ - Ҳиндистондаги энг йирик ва қад. ун-тлардан бири. 1857 й. ташкил этилган. Мат., статистика, физика, кимё, зоол., ботаника, антропология, геол. ва геофизика, геогр., ҳуқуқ, пед., тиббиёт, шарқшунослик, қ.х., технология, ветеринария бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-т таркибида 100 дан ортик коллеж бор. 100 мингга яқин талаба таълим олади. Ун-т кутубхонасида 210 мингдан ортик асар сақланади.

МАДРАСА (араб, дараса—ўрганмоқ) — мусулмонларнинг ўрта ва олий ўқув юрти. Уламолар ва мактабдорлар, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида давлат органлари хизматчиларини ҳам тайёрлайди. 7—8-а.ларда ислом дини уламолари мусулмон илоҳиёти масалаларини шарҳлаб бериб турадиган марказ сифатида араб давлатларида пайдо бўлган. 9—13-а.ларда ислом динига эътиқод қилинадиган мамлакатларда, жумладан, Ўрта Осиёда тарқалди. М.ларда миллий зиёлилар тай-

ёрланган. Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида айтиб ўтилган 937 й.ги ёнғинда зарар кўрган «Форжак» М.си Ўрта Осиёдаги дастлабки М.лардандир. М.ларнинг хон М.лари, эшон М.лари, хусусий М.лар каби турлари бўлган. М. муассислари М.ни таъминлаш учун махсус мулк — вақф ажратишган ва бу мулкни бошқарувчи мутавваллини тайинлашган. М.ларнинг вақф даромадларидан бир қисми вақф мулкни саклаб туриш, М. биносини таъмирлаш учун ажратилган, маълум қисми мутаввали, мударрислар, талабалар, масжид имоми, муаззини, сартароши, фарроши ва б. хизматчиларга берилган.

М.га мактабхонанн тугатганлар қабул қилинган. Талабалар ёши 10 дан 40 ёшгача бўлган. Улар М. ётоқхоналарида яшаш ҳуқуқига эга бўлган кундузги бўлим ва дарсларга эркин қатновчи сиртки бўлим талабалари тоифаларига ажратилган. М. ўқув дастурининг умумий жиҳатлари 10—12-а.ларда ишлаб чиқилган ва кейинчалик такомиллашиб борган. Машғулотлар, одатда, сент.да бошланиб, май ойигача давом этган. Ёз ойлари ва рамазон ойида таътилга чиқилган. М.да ҳафта кунлари таҳсил (шанба, якшанба, душанба, сешанба) — машғулот кунлари ва таътил (чоршанба, пайшанба, жума) — ўтилганларни такрорлаш ҳамда дам олиш кунларига бўлинган. Дарслар қуёш чиқиш пайти (бомдод номозидан кейинок) бошланган. М.да таълим 3 босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юкори (аъло) гуруҳларда олиб борилган. Адно босқичи «Ақоид» китобини ўқишга ўтгунча давом этган, авсат босқичи «Ақоид» китобини ўқишдан бошланиб, «Шарҳи мулла» китобини ўргангунча бўлган ва ундан кейинги мураккаб қўлланмаларни ўрганувчилар аъло босқичи талабалари ҳисобланган. М.да ўқиш талабалар иқтидорига қараб, 7—12 й. давом этган. Ўрта Осиёдаги М.ларда араб ва форс тилида ёзилган китоблар ўқитилган, улар талабаларга мударрис томонидан туркий тилда шарх-

лаб берилган. М. ўқув курси, одатда, «Аввали илм» деб номланган форс тилидаги ўқув қўлланмасини ўзлаштириш б-н бошланган. Кейин ўрта асрларнинг илмий тили ҳисобланган араб тили грамматикаси (араб тили морфологияси — сарфи ва синтаксиси—наҳви «Бидон», «Кофия» каби дарсликлар асосида) ўқитилган. Араб тили грамматикасидан сўнг ўқув курси 2 бўлимга: умумтаълим курси — мушкулот ва фикҳ курси — масала бўлимларига ажратилган. М.ларда фикҳ курсининг фароиз — мерос ҳуқуқи қисми б-н бирга мат. фани ҳам мажбурий ўқув курсига киритилган. Талабалар ўз хо-ҳиш-истаклари ва қобилиятларига қараб мушкулот ёки масала бўлимларидан бирини, агар истасалар ҳар икки бўлимни ўқиб тамомлашлари мумкин бўлган. М.ларда тўлиқ курени ўқиб тамомлаш учун талабалардан фалсафа ва ҳуқуқ фанларига оид тахм. 137 дарелик — қўлланмани ўзлаштириш талаб этилган. Бу дареликларнинг аксариятини ўртаосиёлик алломаларнинг асарлари, жумладан, Имом Бухорий ва Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийларнинг ҳадис тўпламлари, Абу Мансур Мотуридий Самарқандийнинг «Китоб аттавҳид», Бурҳониддин Марғинонийнчнг «ал-Ҳидоя фи шарҳ албидоя», Нажмиддин Али ибн Умар Қазвинийнинг «аррисола аш-шамсия фи-л қавоид алмантиқия», Абдураҳмон Жомийштг «ал-Фавоидаддиёия», Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубийнинг «Викоят арривоя фи масоил», Убайдуллох ибн Масъ-уд Маҳбубийнинг «ан-Нуқоя» («Мухтасар алвиқоя») каби асарлари ташкил этган. М.ларда талабаларнинг қизиқишлари ва мударрисларнинг мавжудлигига қараб, фалакиёт, хандаса, тиббиёт, кимё, жуғрофия, тарих, адабиёт, аруз илми, меъморлик асослари, хаттотлик, мусика, ахлоқ, нотиклик каби фанлар ҳам ўқитилган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Ўрта Осиё М.лари ўқув дастури бирмунча ислоҳ этилиб, уларда ўқитиладиган фанлар таркибига турк, рус, француз, инглиз тиллари,

физика, зироатчилик, ҳисоб, гигиена, психология, методика, тригонометрия, сиёсий иқтисод, тижорат каби фанлар кириб кела бошлаган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Бухоро амирлигида 336, Хива хонлигида 132, Туркистон генерал-губернаторлигида 348 М. бўлган. 20-а. нинг 2-чораги бошларида совет ҳукумати томонидан М.лар диний муассасалар каторида давлатдан ажратилган ва «хуррофот ўчоқлари» тамғаси б-н тугатиб юборилган. ЎзРда Ўзбекистон мусулмонлари идораси ихтиёрида қолган бир нечта М. эса эндиликда фақат руҳонийлар тайёрлайдиган ўрта ва олий диний ўқув юртларига айлантилган.

М.лар мусулмон оламида меъморлик иншооти сифатида 10—11-а.ларда вужудга келган. Илк М.лар бир қаватли, ўртаси ҳовли ва унинг атрофи хужралардан иборат бўлган. Баъзан гумбазли гўрхона қурилиб, М.га ҳомийлик қилган кишининг сағанаси қўйилган. 14—16-а.лардан бошлаб ҳашаматли М. бинолари қуриш авж одди. Улар 2—3 қаватли қурилиб, одатда, катта ва гўзал пештокли, атрофи хужралар б-н ўралган ҳовлиси, дарсхона, кутубхона ва маежиди бўлган. Кейинроқ, катта М.лар ёнига минора қуриш расм бўлган. Кириш пештоқининг рўпарасида, пешайвон бўлиб, у ёзги дарсхона вазифасини бажарган ҳамда ҳовлига салобат берган. Баъзан М.ларда хужраларнинг ҳовли томони равоқли айвонлар б-н ўралиб, ҳовли ўртасида ҳовуз қилинган. М.ларнинг ташки ва ички қисми ҳар хил рангли кошинкори ва ганчкори безаклар б-н пардозланган. Қуръондан оятлар ва ҳадислар кўчириб ёзилган. Мас, Бухородаги Улуғбек М.си эшикларига «Билим олмақ ҳар бир мусулмон эркак ва аёлнинг бурчидир» деган ҳадиси-шариф битилган.

М. умумий қурилиш типологияси (таснифи) лойиҳаси ва қурилмасига кўра, ажралиб туради. Ўрта Осиё меъморлигида масжид ва дарсхона қоидага кўра, пештоқнинг икки ён қанотида жойлашган. Сурия ва Мисрда улар киравериш-

да ҳовлининг тўрида кўндалангига айвонли қилиб қурилган. Туркияда ҳовли тепаси ҳам гумбаз б-н қопланган. Ўрта Осиё ва Ғарбий Осиёда одатдагидек равоқли қилиб ёпиш услуби қўлланган. Шим. Африкада тўсинли томлар бўлган. Араб мамлакатларида дастлабки М. вазир Низомулмулк томонидан Бағдодда (11-а.нинг 2-ярмида) қурилган. Ўрта Осиёда М. махсус меъморлик иншооти сифатида қурилгани ҳақида тарихий маълумотлар сақланган. Шохизинда таркибида Самарқанд ҳокими Тамғоч Бугрохон Ибро-ҳим қурдирган (11-а.) М. қолдиклари топилган. Бухородаги Мир Араб мадрасаси, Абдуллахон мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси, Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси, Шердор Мадраса, Тимақори мадрасаси, Хивадаги Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси, Муҳаммад Амин иноц мадрасаси, Тошкентдаги Кўкалдош мадрасаси, Бароқхон мадрасаси, Абулқосим мадрасаси, Қўқондаги Камол қози мадрасаси, Андижондаги гумбаз М. ва б. меъморий ёдгорликлар сифатида машҳур.

Ад.: Керенский О. М., Медресе Туркестанского края-СПб., 1892; Абдуллаев Ю., Очерки по методике обучения грамоте в узбекской школе, Т., 1966; Абу Бакр Муҳаммад Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1991; Шамсутдинов Р. Т., Расулов Б., Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири ва XX аср бошлари), Андижон, 1995.

Гулнора Солижоновна.

МАДРЕЙМОВ Пўлат Шамшатович (1942.15.1, Қорақалпоғистон, Чимбой ш.) — балетмейстер. Ўзбекистон халқ артисти (1977). Тошкент хореография билим юртини тугатган (1965). 1965—70 й.лар Қорақалпоқ театрида балетмейстер, 1970—74 й.лар Қорақалпоқ давлат филармониясида, айна вақтда 1970 й.дан «Ойкулаш» ашула ва рақс ансамблида бадиий раҳбар. Рақсларида қорақалпоқ халқининг ҳаёти ва урф-одатлари, тарихини халқ ўйинлари ва маросимларидан олинган миллий ҳаракатлар орқали ифо-

далашга интилади. Саҳналаштирилган энг яхши рақслари: «Ўтов», «Лолалар рақси», «Орол йигитлари», «Меҳнат завқи», «Ўйнасин», «Ойкулаш», «Жилва», «Нозли қиз», «Чавандозлар», «Ёшлар сайли», «Учрашув» ва б. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974). «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (2000).

МАДРИГАЛ (лот. *matricale* — она тилида айтиладиган кўшиқ) — Уйғониш даврида дунёвий вокал мусиқанинг асосий жанри. Италия (14-а.) да шеъринг асар сифатида пайдо бўлган. 14—16-а.ларда М., одатда, ишқий, хазил-мутойиба, афсонавий ва б. мавзудаги 2—3 овозли вокал-чолғу, банднакорат шаклидаги кўшиқ бўлиб (Ф. Ландино ва б.), 16-а. дан кўпроқ лирик характердаги чолғулар жўрлигисиз ижро этиладиган 4—5 овозли полифоник мусиқа асарига айланган (А. Вилларт, Палестрина, О. Лассо ва б.). Кейинчалик Англия (Т. Морли, Ж. Уилби) ва Германия (Г. Шюц ва б.) да оммалашган. Етук намуналарига (К. Жезуальдо, К. Монтеверди) ҳиссий-ифода эркинлиги, бой мусиқийтасвирий воситалар, хилма-хил оҳанглар ёркинлиги хосдир. 17-а. дан бошлаб, М., асосан, аёлларга бағишланган кичик мактовшеъринг асар. 1964 й. Москвада «М.» ансамбли ташкил этилган (Ўзбекистонда ҳам гастролда бўлган), Буюк Британияда «М. жамияти» тузилган. 20-а.да И. Стравинский, Б. Мартину, П. Хиндемит ва б. композиторларнинг асарларида М. аъналарини тикланган.

МАДРИД — Испания пойтахти, Мадрид провинциясининг ва Янги Кастилия тарихий вилоятининг бош шаҳри. Мамлакатнинг асосий сиёсий, иктисодий ва маданий маркази. Мансанарес дарёси (Тахо хавзаси) бўйида, Месета платосида, 650 м баландликда жойлашган. Иклими куруқ субтропик иқлим. Январнинг ўртача т-раси 4,9°, июлники 24,2°. Йиллик ёғин 420 мм. Т.й. ва автомобиль йўллари туғуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Аҳрлиси 2,8 млн. киши (1998).

М. илк бор қўлёзмаларда 932 й.да қайд этилган. М. ўрнида Ю-а.аа мавр-уш/жинг Мажирит номли қальғаси бўлган. 1083 й.да араблардан озод этилган ва 1118 й.дан эркин шаҳар ҳуқуқи берилган. 14—15-а.ларда Кастилия кироллари қароргоҳи. 1561 й.дан Испаниянинг расмий пойтахти.

М. ва унинг атрофидаги корхоналар мамлакатда ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг 1/10 қисмини беради. Шаҳар саноатининг етакчи тармоғи — машинасозлик (автомобилсозлик, самолётсозлик, локомотивсозлик), электротехника (оптика приборлари, радиотехника ва телефон жихозлари, к.х. қуроллари и.ч.). Киме (жумладан, пластмасса и.ч.), қурилиш материаллари, полиграфия, кимё-фармацевтика, тўқимачилик, кўн-пойабзал, фарфор-фаянс ва б. са-ноат корхоналари бор. Бадиий хунармандчилик (қашта тикиш, тўр тўкиш, заргарлик буюмлари тайёрлаш ва б.) ривожланган. М.да йирик корхоналар бошқармаси, банклар, суғурта компаниялари, савдо фирмалари ва биржалар жойлашган. М. — халқаро туризм марказларидан. Ун-тлар, Мария Кристина киролик коллегиуми, консерватория, санъатшунослик ва б. ўқув му-ассасалари, Қиролик академияси, и.т. институтлари, астрономия расадхонаси, ботаника боғи, кутубхоналар, Прадо музейи, Миллий археология, санъат ва б. музейлар бор. Метрополитен қурилган. Меъморий ёдгорликлардан епископ ка-пелласи (1520), Пла са Майор ансамбли (1619), Кирил саройи (1738—64), черковлар, ратуша (17—18-а.лар) ва б. сақланган.

МАДРИД УНИВЕРСИТЕТИ - Испаниядаги йирик олий ўқув юрти. Алькаладе Энарес (1508) ва Мадриддаги Марказий ун-т (1821)ларни бирлаштириш (1836) натижасида ташкил топган. 1850 й.дан М. у. деб аталади. Фалсафа, филол., табиий фанлар, ҳуқуқ, тиббиёт, фармацевтика, ветеринария, сиёсий ва иктисодий фанлар, психология ва психотехника, статистика, стоматология,

суд тиббиёти, амалий юриспруденция, киёсий ҳуқуқ, алоқа, денгиз флоти, социология ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 134 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 700 мингдан ортик асар сақланади.

МАДУМАР ҲОФИЗ (1850 - Исфара — 1930) — хонанда. Кенг диапазонли, кучли ва баланд овоз соҳиби. Кўкон ижрочилик мактаби анъаналарининг ривож топишига ҳисса қўшган. Кўпроқ «Сегоҳ», «Баёт» (тароналари б-н), «Шахнози Гулёр», «Чапандоз», «Уш-шок», «Дугоҳи Ҳусайний» (тароналари б-н) каби Фарғона-Тошкент мақом йўллари, «Илғор», «Сувора», «Бир келиб кетсун», «Адашганман», «Оҳким», «Кулинг» сингари ашула ва катта ашулаларни маҳорат б-н ижро этган. Муқимий «Саёҳатнома»сида М.х.нинг истеъдодли, беназир хонандалиги мадҳ этилган. Тўйчи хофиз, Ҳамрокул қори, Ю. Ражабий сингари хофизлар М.х.нинг шогирдларидир.

МАДУРАЙ, Мадура — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар. Вайгай да-рёси бўйида, Тамилнад штатида. Аҳолиси 1,2 млн. киши (2001). Т.й. тугуни. Мамлакатнинг муҳим савдо ва йирик тўқимачилик (ип газлама, ипак газлама) саноати марказларидан. Ҳунармандчиликда қўлда газлама тўқилади, жез буюмлари ясалди. Қадимдан ёғоч ўймакорлиги б-н машҳур.

М. — қад. шаҳар. 2-адан Ҳиндистон жан.даги турли давлат ва султонликларнинг пойтахти бўлиб келган. Ўрта асрларда М.да савдо-сотик ишлари, ҳунармандчилик жуда ривожланган, кўплаб меъморий иншоотлар қурилган. Шаҳар 17—18-а.ларда икисодий инкирозга учраган ва хароб аҳволга келган. 20-адан М. яна ривожлана бошлади. Меъморий ёдгорликларидан Шива ибодатхонасининг улкан мажмуаси (12— 17-а.лар) бор. Унинг «Минг устунли зал»и, қалъа деворлари, миноралари, «Олтин нилуфар ҳовузи» ва б. қисмлари ҳамда Тирумаланайка саройи (17-а.)

сақланган.

МАДУРА — Индонезиядаги халқ (Мадуро о. ва Ява о.нинг шарқий қисми). Умумий сони 10,8 млн. киши (1990-й. лар ўргалари). Тили индонез тилларига яқин мадура тили. Диндорлари — сунний мусулмонлар. М. чорвачилик (қорамол, йилки, эчки), деҳқончилик (шоли, маккажўхори, боғдорчилик), ҳунармандлик, туз казиб олиш, балиқчилик б-н шугулланади.

МАДҲИЯ (араб. — мактов, таъриф) — бирор шахс, воқеа ёки нарсанинг мактовига бағишланган бадиий асар. Баъзан асарнинг бир қисми ҳам М.дан иборат бўлиши мумкин. Араб, форс ва ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарига кўра, ҳар бир йирик эпик асарнинг бош қисмида махсус (асосан, шеърий) мактовлар берилган. Одатда, бу мактовлар фалсафий оқимларнинг асосчилари, асар ёзилган пайтдаги ҳукмдор ва б.га бағишланган. Шунингдек, шоирлар ўзларидан аввал ўтган буюк шахсларга мактовлар бағишлаши ҳам одат бўлган (мас, Навоий «Ҳамса»сидаги дostonлар муқаддимасида Низомий, Хисрав Дехлавий, Жомий мадҳи). М. характеридаги асар турли жанрларда (маснавий, ғазал, мухаммас ва б.) ёзилиши мумкин.

Муайян давлатга бағишланган шеърий-муסיкий асар ҳам М. ҳисобланади (байналмилал тилда гимн). Қ. Давлат мадҳияси.

МАДҲЪЯ-ПРАДЕШ

Ҳиндистоннинг марказий қисмидаги штат. Майд. 308 минг км². Аҳолиси 60,4 млн. киши (2001); 90% аҳолиси ҳинд тили ва унга яқин тилларда, қолган қисми маратҳи ва рожастони каби тилларда сўзлашади. Маъмурий маркази — Бҳопал ш.

М.-П. ҳудуди мил. ав. 3—2-а.ларда Мауриялар кулдорлик давлати таркибида бўлган. Мил. бошларидан 14-а.гача бир қанча давлатлар, 15-а.да Баҳманий султонлиги вилояти эди. 16-а. охириларида Бобурийлар қўл остига ўтди. 1818 й.да Ост-Индия компанияси эгаллади. 1956

й.дан Ҳиндистон штати. 2000 й. нояб. ойида янги Чхаттисгарх штатини тузиш мақсадида М.-П. худудининг бир қисми ажратиб олинди.

Штатнинг ер юзаси ясситоғлик ва паст тоғлардан иборат. Энг баланд жойи 1353 м. Шим. қисми Ҳинд-Ганг текислигига туташган. Иқлими тропик, муссонли иқдим, шим.-ғарбида курук, жан. ва жан.-шарқида сернам. Январнинг ўртача т-раси 17—24°, июлники 27—29°. Йиллик ёғин 700—1600 мм. Дарёлари серостона; энг йирик дарёси — Нарбада. Штат худудининг 1/3 қисми ўрмон, тик, сал каби қимматбаҳо ёғочли дарахтлар усади.

М.-П. саноати тез ривожланаётган аграр штат. Аҳолисининг 75% қ.х.да банд. Асосан, тарик, буғдой, шоли, пахта, мойли ўсимликлар экилади. Ипак курти бокилади. М.-П.да марганец ва темир рудалари, боксит, кумир, ўтга чидамли гил казиб олинади. Паннада мамлакатда ягона олмос кони мавжуд. Иссиқлик электр ст-ялари бор. Ишлаб берувчи саноатининг қад. ва асосий тармоғи — ипгазлама саноати. Шунингдек, металлургия, нефть кимёси, электроника, автомобил-созлик, озиқ-овқат саноати корхоналари, йирик қоғоз ф-каси, ойна-керамика, цемент, асбест-бетон з-длари бор. Ҳунармандчиликда мато, ўймакорлик буюмлари тайёрланади. Штат худудидан йирик шоссе йўллар ва Ҳиндистон шим. ни унинг жан. қисми б-н боғловчи т.й. ўтган.

МАЕВ Николай Александрович (1835.21.2, Петербург - 1896.2.1) - этнограф, географ. Ўзбекистонда илмий ўлкашунослик ишларининг ташкилотчиси. 1870—92 й.ларда «Туркестанские ведомости» газ.сига муҳаррирлик қилган. 1870 й.дан Туркистон статистика комитетининг котиби. Ўрта Осиё илмий жамияти ташкил этилган (1871 й. 28 январь) дан бошлаб унинг фаол иштирокчиси ва «Туркистон ўлкасининг статистикаси учун материаллар» тўпламининг (1—5) муҳаррири. Турли кўргазмалар ташки-

лотчиси. Ўлкашунослик музейи (1876) ташкилотчиларидан. М. тарих, археология, этн., нумизматика соҳасида кўп тадқиқотлар олиб борган, экспедициялар (Шахрисабз 1874; Ҳисор 1875, 1878)га бошчилик қилган. Асарларида Тошкентнинг эски шаҳар қисми тарихи, этн.си, аҳолиси ва унинг машғулоти, Бухоро хонлиги шаҳар ва қишлоқлари, қарвон йўллари, моддий маданият ёдгорликлари, аҳолининг турмуши, урф-одатлари ва анъаналари, маҳаллий бошқарув тизими, ҳунармандлик, савдо, географик, табиий-тарихий, археология ва этн.га оид маълумотлар келтирилади.

Ас.: Очерки Бухарского ханства, Т., 1875; Азиатский Ташкент [Материалы для статистики Туркестанского края], СПб., 1876.

МАЁҚ — сузиб кетаётган кемалар учун мўлжал олишга имкон берадиган минора кўринишидаги навигация иншооти. Узоқдан кўриниб туриши учун миноранинг юқори қисми ёруғлик сигнализацияси б-н таъминланади. М. қадимдан маълум. Мил. аввал 283 й. Миср порти Искандария яқинида қурилган Фарос маёғи «дунёнинг етти мўъжизаси»дан бири ҳисобланган (у 1500 йил хизмат қилган). Қадимда бу мақсадда шам ва чироклардан фойдаланишган. Электр токи пайдо бўлганидан кейин электр ёриткичлардан фойдаланиладиган бўлди. Ҳозир электр лампали кучли оптик аппаратлар, лазерлар ишлатилади. Булар тунда М.ларнинг камида 15 денгиз мили (тахм. 28 км) дан кўриниб туришини таъминлайди. М.нинг қирғоққа қуриладиган, денгизнинг ўзида табиий ёки сунъий асос устига қуриладиган ва сузувчи (М. ағпаратуралари ўрнатилган кемалар ёки денгизнинг муайян жойига якорь ташлаб қўйиладиган) хиллари бўлади. Электр ва лазер М.дан ташқари, сигнализациянинг бошқа турлари ҳам бор, мас, акустик (наутофон, сиреналар ва б.), радиотехник (қ. Радиомаёқ), сув ости (осциллятор, кўнғироклар ва б.)-Вазифасига қараб, М.лар йўл кўрсатувчи,

кабул қилувчи (портга яқинлашганда), огоҳлантирувчи, бурилишни кўрсатувчи ва тавақали хилларга бўлинади. Ёруғлик, радиотехник ва товуш аппаратурали автомат универсал М.лар ҳам бор (раем).

МАЖАПАХИТ — маркази Ява ода бўлган Индонезиядаги давлат (1293—тахм. 1520). Маркази — М. шахри. Индонезиянинг кўп қисмини бирлаштирган. М. даври ўрта асрлардаги Индонезиянинг энг марказлашган вақти бўлган. Империянинг асосчиси — Вижая (Кертаражака). У давлатнинг халқаро сиёсий ва иқтисодий алоқаларини мустақкамлаган. Марказлаштириш сиёсатидан норози бўлган Ява зодагонлари бир неча марта (Рангга Лаво кўзғолони, 1295; Сори - 1298-1300; Намби -1309—16; Кути — 1319) Вижая ва унинг ўғли Жаянагарга қарши чиққанлар. 1331 й.даги сўнги кўзғолонлар бостирилгач, М. марказлашган давлатга айланган. 14-а.да Ява маданияти гуллаб яшнаган. «Нагаракертагама» тарихий достони ёзилган, ибодатхоналар қурилган, тасвирий санъат ривожланган. 15-а. ўртасидан М. инқирозга учрай бошлаган. Вижаялар сулоласи 1451 й.гача ҳокимиятни бошқарган. Сўнги марта М. ҳақида манбаларда 1516 й.да эслатиб ўтилган. Тахм. 1520 й. М. салтанати бир неча майда давлатларга бўлиниб кетган.

МАЖБУРИЙ ДАВОЛАШ - суднинг тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари. Бундай чоралар жиноят қонунчилиги бўйича жазо тури ҳисобланади. М.д. фақат суд орқали амалга оширилади. Бунда даволаш муддати белгиланмайди. М.д.нинг ҳуқуқий асослари ЎзР Жиноят кодексида баён қилинган. М.д.нинг қуйидаги турлари қонунда назарда тутилган: а) мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш; б) умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасининг соғлиқни тиклаш бўлимида мажбурий даволаниш; в) умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасининг соғлиқни тиклаш махсус бўлимида мажбурий даволаниш; г)

кузатуви кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлинмасида мажбурий даволаниш.

М.д. чоралари руҳий касалликка чалинган шахсларни даволаш ва уларнинг янги ижтимоий хавфли ҳаракатлар содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланади. Суд тиббий йўсиндаги М.д. турини тайинлашда бундай шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасини эътиборга олади. Мас, кузатуви кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлимида М.д. ўта ижтимоий хавфли булган ёки хулқига кўра, умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонаси шароитида даволанишнинг имкони бўлмаган руҳий касалликларга нисбатан тайинланади. М.д. муддати-ни узайтириш, ўзгартириш ва бекор қилиш масаласини руҳий касалликлар шифокорлари комиссиясининг ҳулосасига асосланган ҳолда суд ҳал қилади. Агар М.д.чораси қўлланилган шахс жавобгарликка тортиш муддатлари ўтмасдан тузалса, жавобгарликка тортилади ва М.д. вақти жазо муддатига қўшилади. Ичкиликбозлик, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққан шахслар томонидан жиноят содир этилган тақдирда, суд бундай шахсларга нисбатан жазо тайинлаш б-н бирга, М.д. чорасини ҳам тайинлаши мумкин. Руҳий касаллар М.д.ни махсус назоратли тиббий муассасада, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққан шахслар ўзлари жазони ўта-ётган тиббий муассасада, яъни озодликдан маҳрум қилиш б-н боғлиқ бўлмаган жазони утаётганлар ўзлари яшаётган жойдаги тиббий муассасада, озодликдан маҳрум қилиш ва қамок жазосини утаётганлар эса жазони ўташ жойида мажбурий даволанадилар.

Мамажон Усмоналиев.

МАЖБУРИЙ СУҒУРТА - давлат су-ғуртаси шаклларида бири, қонун асосида белгиланган шартларга биноан,

давлат сугурта ташкилотлари томонидан ўтказилади. Ўзбекистонда қ. х. корхоналари бўйича тижорат банклари томонидан ажратиладиган кредитлар қайтарилиши учун қ.х. корхоналарининг жавобгарлиги; қ.х. маҳсулотлари етиштириш ишларини ўтказиш учун аванс тарикасида бериладиган ва фьючерс контрактлари бўйича маблағлар қайтарилиши; қишлоқ ва шаҳарда гаровга қўйилган мол-мулк; қишлоқдаги транспорт эгаларининг фуқаролик жавобгарлиги ва б. мажбурий тартибда суғурталанади. Бундан ташқари, ҳарбий хизматчилар ва мажбурий ҳарбий хизмат таркибидагилар, шунингдек, ички ишлар ва хавфсизлик органлари ходимлари хизматни ўташ, ҳарбий йиғинлар даврида жароҳатланиш, касалланиш, ўлим ҳолларидан, оғир саноат тармоқлари ва транспорт тармоқлари хизматчилари ҳам мажбурий суғурталанади. М.с. бўйича суғурта ташкилотлари қонунда кўрсатилган суғурта ҳолатлари юз берганда етган зарар миқдорини су-ғурта қилдирган шахсга ёки суғурта қилинган мол-мулкнинг эгасига тўлайди. Ўзбекистон Республикасида М.с.ни амалга оширувчи энг йирик компаниялар «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик суғурта компанияси, «Ўзбекин-вест» экспорт-импорт миллий суғурта компанияси. М.с. муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта тўғрисида» (1993 й. 6 май), «Суғурта фаолияти тўғрисида» (2002 й. 5 апр.) қонунлари б-н тартибга солинади (яна қ. Суғурта).

МАЖБУРИЙ ТАЪЛИМ - Ўзбекистонда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципларидан бири. Бу принципга кўра, муайян ёшдаги барча болалар умумий ўрта таълим ҳамда академик лицей ёки касб-хунар коллежида таълим олиш йўналишини танлаш ҳуқуқи асосида ўрта махсус, касб-хунар таълими олишлари давлат томонидан қонун асосида мажбурий тарзда амалга оширилади (қ. Умумий ўрта таълим, шунингдек, Ўрта махсус, касб-хунар таъли-

ми).

МАЖБУРИЙ ТЕБРАНИШ -

ўзгарув чан ташки куч таъсирида тебранувчи системада даврий қонун бўйича содир бўладиган тебраниш. Кўпинча, системанинг М. т.и бошқа бирор мажбурий тебранувчи система мавжудлиги б-н боғлиқ. Мас, микрофон диафрагмасынинг М. т.и товуш манбаининг тебранишига боғлиқ. Система мажбурий тебранувчи системадан узатилган энергия ҳисобига мажбуран тебранади. Кўпинча, М. т.даги система олган энергиясининг кўп қисмини мажбурий тебратавчи системага ўтказмайди ёки ўтказса ҳам мажбурий тебратавчи система энергиясига нисбатан кам бўлади. Бундай ҳолларда мажбурий тебратавчи система М. т.даги системага даврий куч б-н таъсир этади, деб олинади. Агар система чизиқли тебранса, унинг М. т. частотаси шу даврий куч частотасига тенг бўлади. Мажбурий тебратавчи даврий куч частотаси б-н система эркин тебраниши частотаси тенг бўлса, системада резонанс ҳодисаси кузатилади.

М. т. қонуниятларидан тебранувчи системаларни ҳисоблашда кенг фойдаланилади.

МАЖБУРИЙ ҲАРБИЙ ХИЗМАТ - қ. Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат.

МАЖБУРИЯТ (ҳуқуқда) — фуқаролик ҳуқуқий муносабати. Унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга ошириш (мол-мулкни топшириш, ишни бажариш ва ҳ. қ.)га ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса қарздордан ўзининг М.ини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга. М. келиб чиқиш асослари, жавобгарлик шартлари ва шаклларига кўра, 2 гуруҳга бўлинади: шартномага асосланган М., шартномага асосланмаган (деликт) М. Шартномага асосланган М.нинг турлари, предмети, яъни қайси мақсадга эришишга қаратилган бўлиши, тарафлари ва уларнинг ҳуқуқ-бурчлари,

М.ни бажармасликнинг оқибатлари ва б. жиҳатлари ЎзР Фуқаролик кодексига баён қилинган (29— 56-боблар.). Шартномага асосланмаган, яъни зарар етказишдан келиб чиқадиган М.га кодекснинг 57—58-боблари бағишланади. Уларда зарар етказишдан келиб чиқадиган М.га хос умумий қоидалар; фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплаш М.и; товарлар, ишлар, хизматлардаги нуқсонлар оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш М.и кўрсатиб берилган. Шартномага асосланган М. тарафларнинг эркига асосан ва келишувчи б-н вужудга келади, бундай М.нинг тарафлари ва унинг предмети, қандай мақсадга қаратилиши олдиндан маълум ва аниқ белгиланган бўлади, М. бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун жавобгарликни белгилашда тарафларнинг айби ҳисобга олинади. Шартномага асосланмаган М. тарафларнинг эрки, хоҳишидан ташқари вужудга келади, тарафлар зарар етказилгандан кейин маълум бўлади, предмети зарарнинг тури, ҳажми, даражасига қараб белгиланади, жавобгарлик зарар етказувчининг айби бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар белгиланади. Зарар етказувчи фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина жавобгарликдан озод бўлиши мумкин.

Ҳожиакбар Раҳмонкулов.

МАЖБУРИЯТ ҲУҚУҚИ - мажбуриятларга оид муносабатларни тартибга солиб турувчи фуқаролик ҳуқуқий нормалар мажмуи. М. ҳ. Ўзбекистон Республикаси ФК 3-бўлимини ташкил қилади ва у 2 қисмдан — мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар ҳамда мажбурият турлари кўрсатилган махсус қисмдан иборат. Умумий қоидаларда мажбурият тушунчаси ва унинг қўлланилиши б-н боғлиқ муносабатлар доираси, мажбуриятнинг вужудга келиш асослари ҳамда мажбуриятнинг тарафлари тавсифлаб берилган, мажбуриятни бажариш, бажарилишини таъминлаш усуллари, мажбуриятдаги шахсларнинг ўзгариши, мажбуриятни

бузганлик учун жавобгарлик, мажбуриятнинг бекор бўлиши асослари кўрсатиб ўтилган. Махсус қисм нормалари алоҳида мажбуриятларни тартибга солади.

Мажбуриятлар мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса — иш муомаласи одатларига ёки, одатда, қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши керак. Мажбуриятнинг бажарилиши неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закатат ҳамда қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бошқа усуллар б-н таъминланиши мумкин. Мажбуриятлар қонунларда ёки шартномада назарда тутилган асосларга кўра, тўлиқ ёки қисман бекор бўлади.

МАЖДИДДИН МУҲАММАД, Хожа Маждиддин Муҳаммад Хавофий (? — 1494 й. авг.) — Ҳусайн Бойқаро давлатининг йирик мансабдор шахсларидан бири, вазир (1487—1490). Отаси Ғиёсиддин Пир Аҳмад Хавофий Ҳиротда Шохрушинг вазири (1417—47) бўлган. М.М. Абу Саид даврида оддий мирза, сўнгра Ҳусайн Бойқаронинг жияни Мирзо Муҳаммад Султоннинг вазири бўлган. Султон Ҳусайн Бойқаро ундан М. М.ни сўраб олиб, парвоначи мансабига ўтказган (1472), М. М. сарой ва мамлакатдаги ишлар хусусида султонга ахборот берар, қабул қилинган қарорларни ёзиб олар ва ўз муҳрини султон муҳри б-н ёнма-ён қўярди; шу туфайли ҳукмдорларнинг ноиб (ўрин-босари) ҳисобланган. Бирок М. М. б-н Алишербекнинг ўзаро муносабатлари мураккаб эди. Бунинг устига сарой вазири Низомулмулк ва Хожа Афзалиддин Муҳаммадлар М. М.га қарши фитна кўзгатиб, уни султонга қоралай бошлаб, М. М.ни 60 минг динар тўлашга мажбур этишган. У парвоначи мансабини сақлаб қолган, бироқ девон ишларига аралашмаслиги лозим бўлган (1478 й.). 1487 й. Алишербек Астробод ҳокими этиб тайинлангач, М. М. девон ишларига яна аралаша бошлаган, дастла-

бига у маълум ҳокимиятга эга бўлмаган. Ҳазина бўшаб қолиб, султонга 2 туман пул зарур бўлиб қолганда М. М. султонга нафақат 2 туман балки 2000 туманни ҳам осонлик б-н топиши мумкинлигини айтади. Эртаси куни М. М.га кенг ваколатлар берилади: унга ҳукмдор номидан муҳр босиш, барча ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш ҳуқуқи берилади. М. М. «салтанат ва подшоҳликнинг ишончли кишиси» унвонига эга бўлган. Амалдорлар порахўрликлари учун жавобгарликка тортилган ва қисқа муддат ичида улардан 2000 туман пул тўплаб олинган.

Алишербек 1490 й. Ҳиротга қайтгач, М. М.нинг таъсири заифлаша бошлаган. Балхда Дарвешали кўзғолон кўтарганлиги ҳақидаги хабар Ҳиротга етиб келганда, султон Ҳусайн Бойқаро давлат манфаатларини кўзлаб, М. М.ни вақтинча ҳокимиятдан четлаштиради. М. М.ни барлос беклари, машхур суфий шоир Абдурахмон Жомий кўллаб-қувватлайди.

М. М. барлос беклари ёрдамида султон қабулига киришга муваффақ бўлади, у ҳукмдорга 20 минг динор пешкаш қилади, лекин орадан бир неча кун ўтгач, барлос беклари ва М. М. хибсга олинади. М. М. барча гуноҳларни ўз бўйнига олган. Унинг мол-мулки тафтиш қилинганда ҳеч ким қутмаган нодир, қимматбаҳо буюмлар топилган. М. М. бир қанча тўлов шартномаларга имзо чеккач, озод қилинган. М. М. фарангилар (европаликлар) карвони б-н Кирмонга қочади, у ердан Маккага, ҳаж зиёратига жўнайди, бироқ манзилга ета олмайди, йўлда, Арабистондаги Тобук деган ерда вафот этади.

Ад.: Бартольд В. В., т. II часть II, Сочинения, М., 1964; Бобурнома, Т., 1989.

Тургун Файзиев.

МАЖЕЙКЯЙ — Литвадаги Мажейкяй райони маркази. Вильнюс ш.дан 291 км шим.-ғарбда жойлашган. Лиепая, Шяуляй, Елгава ш.лари йўналишидаги т. й. тугуни. Аҳолиси 46,6 минг киши (1995). Нефтни қайта ишлаш 3-ди (М.дан 15 км

наряда), электротехника, компрессор, зигир, пиво 3-длари, пойабзал ва мебель ф-калари, театр, ўлкашунослик музейи бор. 19-а.да вужудга келган.

МАЖЗУБ Намангоний (тахаллуси; асл исми Абдулазиз) [18-а. 2-ярми, Қарши — 1849 (1857), Наманган] — шоир. Ўзбек тасаввуф адабиётининг йирик намояндаларидан бири. Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Шу ерда Халифа Ҳусайн Янгиқўрғонийдан тасаввуф таълимини олган.

М. тасаввуфда зикри жаҳрия (ошкора зикр) йўлининг ўзига хос услубини татбиқ этган. Унинг қаламига мансуб «Девон»га кирган «Сокийнома» (181 саҳифа) суфийларнинг суҳбатларида маҳсус мақом б-н ўқилган. Бу эса, ўз навбатида, зикр вазифасини ҳам ўтаган. Унга эргашувчиларни мажзубийлар деб аташган. 19-а.да Туркистонда мажзубхонлик кенг тарқалган. М. асарлари ўз даврида ва кейинчалик ҳам кўплаб қўлёзма манбалардан ўрин олган, тўпламлар ҳолида бир неча бор нашр этилган ва кенг тарқалган.

М.нинг ўзбек ва форс тилларида ало-ҳида-алоҳида «Девон»и бўлиб, уларнинг асосий қисмини ғазал, мухаммас, қасида, сокийнома ташкил этади. Бундан ташқари, М.нинг форс тилида яратилган «Тазкираи Мажзуб Намангоний» номли асари ҳам бор. Бу тазкира тасаввуф шайхлари ва суфиёна истилоҳлар мазмунига бағишланган. «Девони Мажзуб», «Тазкираи ҳазрати Мажзуб Намангоний» асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланади (инв. №1018; 2662, 2125, 2567, 1481).

Ад.: Тазкираи Қайномий, [1китоб], Т., 1998; Остонақулов И., Фарғоналик валийлар, Т., 2001.

Отабек Жўрабоев.

МАЖИД ҒОФУРИЙ (тахаллуси; асли исми Ғабдулмажид Нурғониевич, 1880—1934) — бошқирдтатар шоири. Бошқирдистон халқ шоири (1923). Бо-

шқирд адабиётининг асосчиси. Ижоди 1902 й.дан бошланган («Эшон муридларига» шеъри). «Ёш умрим» (1906), «Миллат муҳаббати» (1907) шеърий тўпламларини ёзган. «Фақирликда кечган ҳаёт» (ҳикоя, 1903), «Сибирь темир йўли» (достон, 1904), «Турмуш босқичлари» (1930), «Шоирнинг олтин конларида» (1931) ва б. асарлар муаллифи. «Бадном бўлганлар» (1927) қиссаси бошқирд насрининг яхши намуналаридан ҳисобланади.

МАЖИДОВ Вали Мажидович (1922.14.11 - Тошкент — 2002.28.6) — инфекционист олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), тиббиёт фанлари д-ри (1963), проф. (1966). ТошТИ ни тугатган (1943). Шу ин-т инфекция касалликлар кафедрасида ассистент (1947—54), доцент (1954—62) ва кафедра мудирини (1962 й.дан), айна вақтда санитариягигиена ф-ти декани (1965—66), ўқув ишлари бўйича проректор (1966—68), Ўзбекистон Соғлиқни сақдаш вазирининг ўринбосари (1968—72). Ўрта Осиё тиббиёт педиатрия ин-ти ректори (1972—87). Илмий ишлари бруцеллез ва вирусли гепатитнинг клиникаси, таш-ҳиси ва давосига оид.

Ас; Бруцеллез (практик врачларга ёрдам), Т., 1954; Эпидемик гепатит, Т., 1957; Бруцеллез (клиника, течение и продолжительность), Т., 1968.

МАЖИДОВ Наби Мажидович (1928.10.12, Тошкент) — невропатолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978), тиббиёт фанлари д-ри (1965), проф. (1966). ТошТИни тугатгач (1952), шу ин-т нерв касалликлари ка-федрасида клиник ординатор (1952—55), ассистент (1955—63), доцент (1963—66), даволаш ф-ти декани (1966-67). Н.А.Семашко номидаги физиотерапия ва курортология и. т. институтининг директори (1982-86). 1966—98 йларда 1-ТошТИ неврология кафедраси мудирини. Айна вақтда Ўзбекистон Неврология илмий маркази директори (1991—98), «Сихатсаломатлик» (1991—

2000), «Неврология» (1999 й.дан) жур. бош муҳаррири. М.нинг илмий фаолияти калла суяги орқа чу-қурчасининг фиброзловчи сурункали лептоменингити, хори-оэпендиматитлар этиологияси, патогенези, клиник кўриниши, кечиши ва даволаш муаммоларини ўрганишга бағишланган. У бош мия қоринчаларининг клиник-анатомик хусусиятларини кўрсатиб берди. Нерв касалликларини даволашда ферментатив препаратлар ишлатишни тавсия этиди, сурункали лептоменингитлар таснифини ишлаб чиқди ва амалиётга тадбиқ этиди. Тиббиёт ин-тилари талабалари учун неврологиядан биринчи дарслик ва қўлланмалар муаллифи. Ўзбекистон невропатологлари илмий тиббий жамияти раиси (1968 й.дан). Евросиё тиббиёт ФА (1994) акад. Бир қанча халқаро жамиятлар аъзоси.

Ас: Опухоли головного мозга ганглиоз-ноклеточного происхождения, 1977; Мумие-стимулятор регенеративных процессов, Т., 1980; Неврологические воззрения Абу Али ибн Сины, Т., 1880; Поясничный остеохондроз и его неврологические синдромы, Т., 1985; Невропатия тройничного нерва, Т., 1991; Профилактика неврология, 1—3-ж.лар, Т., 1993-98.

МАЖИ-МАЖИ ҚЎЗҒОЛОН (1905 -07) — Германиянинг собиқ мустамлакаси бўлган Шарқий Африкадаги халқларнинг мустамлака зулмига қарши кўтарган қўзғолони. Номи мўъжизавий куч — сув ва сорго дони («мажимажи») дан тайёрланган дорига эътиқод қилиш б-н боғлиқ бўлиб, қўзғолончиларнинг тасавурига кўра, бу уларни душман ўқидан асраган. Қўзғолон герман қўшинлари томонидан бостирилган. 120 минг африкалик ўлдирилган, айрим қабилалар бутунлай йўқ қилиб ташланган.

МАЖЛИС — 1) расмий доираларда қўйиладиган масалани муҳокама қилиш учун бўладиган йиғилиш ва муҳокама жараёни; 2) айрим мамлакатлар (Ўзбекистон, Туркия, Эрон, Озарбайжон ва б.)да қонун чиқарувчи орган (парламент ёки парламент палатаси)нинг

номи (қ. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси).

МАЖЛИСИЙ (15-а. охири, Хоразм -16-а. 1-ярми, Бухоро) — шоир. Ҳаёти ва ижоди қақида айрим маълумотлар Нисорийнит «Музаққир ул-аҳбоб» тазкирасида учрайди.

Унинг 4000 мисралик «Қиссаи Сайфулмулук» ишқийсаргузашт достони бизгача етиб келган. Асар маснавийда, ҳажаз баҳрида, қисса ичида қисса шаклида ёзилган бўлиб, тузилиши, воқеалар баёни жиҳатидан фольклор асарларига яқин туради. Миср шоҳи Осимнинг ёлғиз ўғли Сайфулмулукнинг Фатина шоҳи Шохбол қизи Бадеулжамолга ғо-йибона севгиси ва унга эришиш йўлидаги саргузаштлари, умуман инсоннинг ўз бахти учун кураши ва бу жараёнда унинг камол топиши тасвирланган. Асарда адолат, яхшилик ва эгулик мадҳ этилган, подшоҳлар адолатга чақирилган, хотинқизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ғоялари илгари сурилган.

Ўзбек адабиётида дostonнинг фольклор варианты ҳам яратилган. Асар Урта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган, қозоқ (СаидҒарай, 1904), туркман (Курбонали Маъруфий), татар, рус ва б. тилларга таржима қилинган. Қозонда қайтақдйта нашр этилган (1807, 1849, 1883, 1914). Тошкентда дастлаб 1916 й. чоп қилинган. Тўла бўлмаган икки қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (ивн. № 3425, 8205).

Ас: Қиссаи Сайфулмулук, Т., 1959.

Бегали Қрсимов.

МАЖНУН (Қайс) — шарқ адабиётида кенг тарқалган бадий образ (қ. Лайли ва Мажнун).

МАЖНУНТОЛ (*Salix babylonica* L.) толдошлар оиласига мансуб дарахт. Бўйи 8—10 м ча. Пояси тик, новдалари туксиз, ялтироқ, узун ва ингичка, эгилиб ўсади. Бир йиллик новдалари эса майин тук б-н қопланган. Барги оддий, наштарсимон пояда кетма-кет жойлашган. Гули бир жинсли, тўпгули кучаласимон. Март—апрелда гуллайди, уруғи тукли. М. ман-

зарали дарахт сифатида кўп ўстирилади. Новдаларидан саватлар, шиша идишларнинг ғилофлари, ҳар хил мебель анжомлари ва б. тўқилади. М. қозғоғ и. ч. ва тери ошлашда ҳам ишлатилади.

МАЖОЗ, аллегория — адабийбадий усул ёки образлилик тури; мавҳум тушунча ёки мулоҳазани аниқ бир образ воситасида ифода этиш. М.да 2 тушунча орасидаги яқинликка асосланиб, янги шартли ифода яратилади. Маънавий қадриятлар (ҳақиқат, муҳаббат, виждон, имон каби)ни англатувчи умумий тушунчалар б-н бирга маълум типик ҳодисалар, характерлар, мифологик персонажлар, ҳатто аниқ шахслар ҳам М. ўрнида келиши мумкин. М.нинг образли-предметли ва маъ-ноли каби икки томони мавжуд бўлиб, маъноли томон бирламчи, образли-предметлиси иккиламчидир. Чунки образда ҳаммаша олдиндан маълум бўлган фикр қайд этилади. Шу туфайли ма-жозий образ, оддий бадий образдан фарқли равишда, махсус шарҳни талаб қилади.

М. асарнинг бадий-эстетик қиммати, таъсир кучини оширишга хизмат қиладиган воситалардан. Шарқ фольклори ва адабиёти намуналарида М.нинг турли шакллари кўп-лаб учрайди. Айниқса, Жалолиддин Румий, Фариддин Аттор, Жомий, Алишер Навоий, Бедил ижодида ўта шартли мажозий ва рамзий образлар мавжуд бўлиб, уларнинг кенг микёсли мазмуни предмет образга сифмайди. Кўпмаънолилиқ ва фалсафий теранликка, умумбашарий ғоялар ва масалаларга бойлик ҳамда бадий юксаклик кўп-лаб машҳ-ур асарларда ана шундай мажозий образлар воситасида эришилган. Ўрта асрлар адабиёти ва классицизм санъатида мажозий шакллар адолат, эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги ғояларни мифологик образлар воситасида ифодалаш учун, 19-а. рус адабиётида эса цензурани назарда тутиб ҳам қўлланган (мас, Салтиков-Шчедрин эртақлари ва б.). Маньеризм, барокко, хусусан, романтизм эстетикасида М. кенг ўрин эгаллаган. Европа

адабиёти ва санъатига қадимги, дидактик характердаги М. ёт бўлиб, бу ерда у, асосан, воқеаликни эстетик идрок этишнинг мажозий образли шакли, яъни адабийбадий усул сифатидагина фойдаланилган (П. Шелли, Гёте, Г. Ибсен, А. Франс, С.-Шчедрин ва б.).

Бадий адабиётдаги кўпчилик мажозий образлар фольклордан, асосан, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлардан олинган (бўри—очкўзлик, тулки—айёрлик тим-соли каби). М. турли жанрларда, айниқса, масал, рамз, ривоят, ҳажв, параболо ва б.да кенг қўлланади. Шу б-н бирга, у реалистик йўналишдаги ёзувчилар (Пушкин, Гоголь, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов ва б.) ижодида ҳам учрайди. Ўзбек адабиётида Ҳамза, Фафур Ғулوم, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, кейинчалик Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи қабилар ижодида М.нинг турли намуналари мавжуд.

Тасвирий санъатда М. баъзи мавҳум маъно ва тушунчаларни аниқ ва тасаввур эта оладиган қиёфа, шаклларда тасвирлашни аниқлаётган. Мас, адолатпарварлик — қўлида тарозу кутариб турган кузи боғлик аёл; гўзаллик ва нафосат — маъбуда Афродита қиёфасида намоён бўлади. М. тасвири унинг нима маъно ёки тушунчага қиёс этилаётганини тушунтирадиган унсурлар б-н ифодаланган. Жумладан, санъат М. и бўлган Аполлоннинг қўлида арфа тасвирланган. М. Юнон ва Рим, Италия Уйғониш санъатида, шу санъат анъаналарини давом эттиришда кенг ишлатилган. 19—20-а. лар реалистик санъатида М. ижтимоийсиёсий маънога эга бўлди. 20-а.да М. маҳобатли ҳайкалтарошлик ва рангтасвирда, шунингдек, плакат ва сиёсий ҳажвий (карикатура) асарларида кенг тарқалди.

«**МАЖОЛИС УН-НАФОИС**» («Нафислар мажлислари») — Алишер Навоий тазкираси (1490—91; 1497—98 й.да қайта ишланган). Туркий тазкирачиликнинг илк намунаси. Асарда 15-а.да Хуросон ва қўшни мамлакатларда яша-

ган шоир, ёзувчи ва олимлар (жами 459 киши) ижодига оид қисқа маълумотлар берилган. Маълумотлар йиллар, географик ўринлар ҳамда сулолавий тартибларга таяниб жойлаштирилган. 8 кием — «мажлис»дан иборат. 1—2мажлисларда муаллифнинг салафлари — тазкира ёзилаётган вақтда ҳаёт бўлмаган шоирлар, 3мажлисда ўзига замондош шоирлар ҳақида маълумотлар келтирилган. 5—6 мажлисларда Хуросон, Самарқанд, Хоразм, Қарши, Бадахшон, Қазвин, Сова, Кирмон, Шероз ва б. жойлардан чиққан калам аҳдлари ҳақида; 7мажлисда эса теурийларга мансуб шоирлар ҳақида фикр юритилган. 8 мажлис Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган. Тазкирада шоирларнинг билим даражаси, ахлоқи, дунёқараш, меҳнатга муносабати каби хусусиятлари алоҳида кўрсатилган. Ҳар бир шоирга берилган тасниф унинг ижодидан намуна келтириш б-н асосланган.

Асарда бадий ижод асоси ва моҳиятини белгилловчи назарий масалалар юзасидан ҳам фикр юритилган: мазмун ва шакл ҳақида фикрлар илгари сурилган, шоирлар ижодига баҳо беришда асарларнинг ғоявий мазмуни б-н бирга бадий маҳоратига ҳам эътибор қаратилган. Навоий ўз даври адабий муҳитининг қизғин манзарасини, адабиётдаги поэтик жанр ва турлар рангбаранглигини кўрсатиб берган. Асар қизиқарли ва содда, раво услубда ёзилган, фикрлар пухта ва ихчам ифодаланган. Тазкира 15-а. ўзбек илмий на-срининг гузал намунаси ҳисобланади.

«М. ун-н.» бошқа халқлар тилларига ҳам таржима қилинган ва тазкирачилик ишига самарали таъсир кўрсатган. Чунончи, 16-а.да форс тилига 3 марта (Фахрий Ҳиротий, 1521—22, Ҳирот; Қазвиний, 1522—23, Истанбул; Шоҳ Али, 1598, Нишопур) таржима қилинган. Шоир Содиқий «М. ун-н.»дан ил-ҳомланиб, туркийда «Тазкираи мажма ул-хавос»ни тузган. «М. ун-н.»нинг 15-а. охири — 16-а. бошларида қучирилган бир неча нусхаси Вена, Париж, Боку, Санкт-Петербург, Тошкент ва б. жойларда сақланмоқда.

Ад.: Ҳайитметов А., Алишер Навоийнинг адабийтанқидий қарашлари, Т., 1959; Ой бе к, Навоийнинг «Мажолис уннафоис» асари ҳақида, 9-ж., Т., 1974; Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, Знашри, Т., 1976; Навоий А., Асарлар [15 жиддли], 12-ж., Т., 1966; Навоий, Мукамал асарлар тўплами [20жиддли], 13-ж., Т., 1997.

МАЖОР (лот. *major* — катта) — 1) куп овозли композиторлик мусиқа ижодида асосий гармоник лайлардан бири (акси — минор). Европа мусикасида 16—17-а.лардан ривож топди. Унинг таянч товушлари (I, III ва V поғоналари) катта 3 товушли аккорднн ҳосил қилади. М. тизимида басталанган асарларга кўпроқ ёрқинлик, кўтаринкилик руҳи, «ижобий» ҳис-туйғулар хосдир. М. ва минор орасидаги қарама-қаршилиқ мусиқа санъатининг ниҳоятда муҳим ифода воситаларидан; 2) кенг маънода — лад тури; бош таянч пардага нисбатан катта терция интервалт оралиғида жойлашган 3- поғона б-н белгиланади. Шу маънода ионий, лидий, миксолидий каби товушқатор М. хусусиятига эга. Ўзбек анъанавий мусикасида, айниқса, миксолидий М. кўпроқ учрайди.

МАЖОР, мажарлар — ўзбек уруғларидан бири. М. 19-а. охири — 20-а. бошларида Самарқанд атрофидаги тоғ ён бағирларида ва Нарпай ариғи бўйларида, Шахрисабз воҳасида яшаган. 1924—26 й.лардаги аҳоли рўйхатида 3 минг киши бўлганлиги қайд этилган. Бундан ташқари, ўзбек саройлар (қ. Сарой) таркибига кирган уруғлардан бирининг номи М. (мажорсарой) бўлган. Баъзи олимлар ўзбеклар таркибидаги М.ларнинг илк аждодлари қадимдан Кама дарёси бўйларида яшаб, кейинчалик венгерлар этногенезида муҳим роль ўйнаган мадьяр қабилалари б-н алоқадор бўлса керак деб ҳисоблайдилар.

МАЖРУМСОЙ — Навоий ва Жиззах вилоятдаги сой. Нурота тоғининг шим. ён бағридан бошланади. Уз. 33 км, ҳавзасининг майд. 56 км². Ўртача сув сарфи 0,25 м³/сек. Баҳорда суви кўпаяди.

МАЖУСИЙЛИК — 1) зардуштийликнинг мусулмонларда аталиши; 2) яққахудолик пайдо бўлгунга қадар вужудга келган диний эътиқодлар, маросим ва байрамларни ифодалаш учун ишлатиладиган атама. «М.» тушунчаси сеҳргарлик, анимизм, фетишизм, тотемизм каби ибтидоий дин шакллариини ҳам ифодалайди.

МАЗА БИЛИШ, таъм билиш — турли эрийдиган моддаларнинг таъм билиш рецепторларига, асосан, тилга (умуртқалиларда) таъсир этиши натижасида пайдо бўладиган сезги. М. б. рецепторлари тилда, халқумнинг орқа деворида, юмшоқ танглайда, муртақларда жойлашган. Тил учи, четлари ва орқа қисмида рецепторлар айниқса кўп; тил ўртасида ва унинг остки юзасида М. б. рецепторлари йўқ.

Ширин, нордон, аччик, чучук ва шўр сезадиган М. б. сезгилари фарқ қилинади. Бу сезги маълум моддаларнинг ўзига мос келувчи М. б. рецепторларини кўзғатиши натижасида намоён бўлади. М. б. учун транинг (иссик ёки совуқ овқат маза сезгисини сусайтиради), шунингдек, хиднинг аҳамияти муҳим (киши тумов бўлиб, хидни яхши сезмаганда овқат мазасини билмайди).

Тил ва оғиз бўшлиғи турли қисмларининг сезувчанлиги бир хил эмас, мас, тил учи ширинни, ўзаги аччикни, четлари эса нордон ва шўр мазани сезади. Турли мазага эга бўлган маҳсулотлар бир вақтда ёки кетма-кет истеъмол қилинганда М. б. контраста овқат таъмини алмаштириб юбориши мумкин.

М. б. рецепторлари таъсирланиб, Кўзғалганда бу кўзғалиш марказларга интилувчи нерв толалари орқали узунчок мияга боради, у ердан бошқа марказга ўтади, натижада бир қанча реффлектор ҳодисалар кузатилади (сўлак оқиши, меъдадан шира чиқиши ва ҳ. к.), айни вақтда кўзғалиш бош мия пўстлоғига етиб боради, унинг муайян қисми кўзғалиб, маза сезгиси келиб чиқади. М. б. киши ҳаётида катта ахами-ятга эга, зарарли моддалар

огизга олинганда рефлекс йўли б-н туфлаб ташланади. М. б. организмнинг физиологик ҳолатига боғлиқ бўлиб, иштаҳа ва овқат ҳазм қилишга таъсири бор. Айрим касалликларда М. б. айнийди.

МАЗАРИНИ (итал. Mazarini, франц. Mazarin) Жулио (1602.14.7, Пешина — 1661.9.3) — Франция давлат арбоби. М. Кераскода (1631) тинчлик сулҳини тузишда ва Парижда папа элчиси бўлган вақтда (1634—36) Ришельенит эътиборини тортган ва унинг ишончли кишисига айланган. 1640 й. М. француз дипломатик хизматига ўтган. 1641 й.дан — кардинал. 1643 й.да киролича Анна Австрийская (М. б-н яширин никоҳдан ўтган) томонидан 1-вазир этиб тайинланган. М. оғир вазиятда француз абсолютизми (мутлақ ҳокимияти)ни мустаҳкамлаш сиёсатини давом эттирган; халқ кўзғолонларини шафқатсизларча бостирган; Фронда б-н бўлган курашни бошқарган (1648). М. 1651—52 й.ларда Франциядан кетишга мажбур бўлган. Фронда энгилганидан кейин 1653 й.да қайтиб келган ва умрининг охиригача ҳокимиятини бошқарган. Ташқи сиёсатда кўп ютуқларга эришган [Вестфалия суҳби, 1648]; Англия б-н тинчлик ва савдо шарт-номалари (1655) ҳамда ҳарбий иттифок, 1657; Пиренеи сулҳи, 1659 ва б]. М.нинг бу ютуқлари Франциянинг Европадаги сиёсий обрўйини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутган.

МАЗАЧЧО (Masaccio), асли Томмазо ди Жованни ди Симоне Кассаи (Гвиди) (1401. 21.12, Тоскана — 1428 й.нинг кузи, Рим) — италийан рассоми, Флоренция мактабининг йирик намояндаси. М. ижодида готика аъёналарини қатъий энгиб, диний ла-вҳаларда инсон шахси ҳақидаги инсонпарварлик тушунчаларини акс эттирган. 1422 й.дан Флоренцияда яшаган, Пиза ва Римда ҳам ишлаган. Илк асарлари («Мадонна авлиё Анна б-н»), тахм. 1424; Пизадаги Санта-Мария дель Кармине черкови учун полиптих, 1426 ва б.)даёқ ҳаракатчан нурсоя, умумлашма шаклнинг маҳобатлилигига интили-

ши, шаклнинг уч ўлчамлилигини ўта ҳис қилиши б-н диққатга сазовор (Флоренциядаги Санта-Мария дель Кармине черковидаги капелла безаклари, 1425—28 ва б). М. илк бор деворий рассомликда композицияга алоҳида улуғворлик ва мутаносиблик бахш этувчи янги тузилма яратди («Троица», 1425—27, Флоренциядаги Санта-Мария Новелла черкови ва б). М. санъати Уйғониш даври бадиий маданияти (жумладан, Пьеро делла Франческа, Микеланжело ва б.)га сезиларли таъсир кўрсатган.

МАЗДАЙЛИК, маздаизм (Ахурамазда номидан) — Қад. Эрон (мил. ав. 9—6-а.лардаги Мидия, 6—4-а.лардаги Ахоманийлар давлати) дини. Моҳиятан зардуштийлик дини эволюцияси жараёнидаги босқичлардан бири. Авесто илоҳий китоб ҳисобланган. Унда яхшилик тимсоли Ахурамазда ва ёвузлик худоси Анхрамайнуга эътикод қилинган. М.нинг зардуштийликдан фарқи шундаки, унда Зардушт фақат Ахурамазда б-н шох ўртасидаги воситачи деб эътироф этилган ва у ортик даражада илоҳийлаштирилмаган.

МАЗДАК ибн Ҳамдодон (470-529) маздакийлик таълимотининг асосчиси, маздакийлар ҳаракатининг раҳбари. М. Эрон шоҳи Кубод I (488—531) ҳукмронлиги даврида зардуштийлик оташгоҳларининг бирида коқин, кейинчалик Эрон бош қоҳини бўлган. М. таълимотининг асосида тенглик ғояси ётади. Унинг фикрича, дунёнинг барча бойликлари оламларга тенг тақсимланиши лозим. Буни зўрлик йўли б-н амалга оширишни ёқлаган. Қоқинлар ва амалдорларнинг иқтисодий, сиёсий ҳукмронлиги барбод бўлгандан кейин Кубод I М. б-н алокани узди. М. зардушт қоҳинлари ва зодагонларга қарши дехкон ва хунармандлар кўзғолонига раҳбарлик қилди. 529 й. қузғолон бостирилгач, М. қатл этилди.

МАЗДАКИЙЛАР ҲАРАКАТИ - Сосонийлар давлаптаги халқ ҳаракати (5-а. 90-й.лари — 6-а. 20-й.лари).

Ғоявий раҳбари — Маздак. МаздакиСиик таъсирида вужудга келган. М. х. жамоа ҳуқуқларини қайта тиклаш, ерсув ва мол-мулкка баробар эгалик қилиш, ҳамманинг тенг ҳуқуқли бўлишини таъминлаш учун кураш шиори остида бошланган эди. М. қ.нинг бошлангич даврида сосонийлар подшоси Кубод I (488—531) бу ҳаракатдан ўз манфаатлари мақсадларида фойдаланишга интиланган ва маздакийлар ёрдамида йирик ер эгалари, зодагонлар ва зардушт қоҳинлари (мубодлар)нинг мустақилликларини тугатмоқчи бўлган. Лекин М. х. кучайиб кетиши, зодагонлар ва ко-хинларнинг мол-мулкларини тортиб олиниши шохни чўчитиби қўйган. 528/ 529 и. Кубод I нинг угли Хусрав I Лнуширвон М. х.ни шафқатсиз бостирган на Маздакни қатл эттирган.

МАЗДАКИЙЛИК - диний-фалсафий таълимот. Асосчиси Маздак. Маздакийлар ҳаракати даврида Эронда кенг тарқалган. М. таълимотига кура, оламда бўладиган жараёнлар онгли ва бирор мақсадни кўзлаб ҳаракат қилувчи яхшилик, ёруғлик манбаи б-н кўр-кўрона ва тасодифий ҳаракатланувчи ёмонлик, қоронгулик (жоҳиллик) манбаи ўртасидаги курашдан иборат. Бу кураш «яхшилик»нинг «ёмонлик» устидан ғалабаси б-н тугалланади. М.да биринчи уринла соф фалсафий ва лийнй масалалар эмас, ижтимоий масалалар туради. М.да асосий ёвузлик бойликка ҳирс куйиш ва камбағаллик, деб таъкидланади. Ижтимоий зулмга қарши кураш муқаддас вазифа сифатида талқин этилади ва унга диний тус берилади. М.нинг асосий ғояси мулкий тенгликни ўрнатишдан иборат. Бу тенглик барча моддий бойликларга деҳқонлар жамоаси орқали эгалик қилиш, яъни моддий бойликлар одамларга тенг тақсимланиши керак деб тасаввур этилади. Бу ғоя халқ оммаси ичида кенг тарқалиб, маздакийлик ҳаракатининг

мафқураси сифатида хизмат қилган. Бу таълимот гарчи хаёлий бўлишига қарамай, унинг адолатсизлик ва зулмга

қарши қаратилгани, тинчликка чақириши ижобий аҳамият касб этди. М. кейинги аерлар давомида Эрон, Ўрта Осиё ва Озарбайжондаги леққонларнинг ва шаҳар камбағалларининг (Абу Муслим, Муқанна, Бобак кўзюлони) кураш байроғи бўлиб қолди.

МАЗИНА Жульетта (1921.22.2, Болонья ш. яқинида — 1994) — италян киноактрисаси. Энг яхши ролларини эри Ф. Феллини фильмлари («Йўл», «Кабири тунлари», «Жульетта ва атир», «Жинжер ва Фред» ва б.)да ўйнади ва қатта шуҳрат қозонди. Унинг ижоди лирик чекиншлар ва гротескнинг контраст бўёқлар б-н уйғунлашуви, нозик психологик талқини ва реалистик ижро услуби б-н ажралиб туради. Чет эл фильмлари («Сунъий ипак кийган қиз», «Йонс ва Эрдме», Германия ва б.)ла ҳам суратга тушган. Кейинги йиллар кўп қисмли телевизион фильмлар («Элеонора», «Камилла» каби)да ўйнаган.

МАЗИНИЙ ал-Мазиний, Иброқим Абдул Қодир (1890, Қоҳира — 1947) — араб ёзувчиси ва тадқиқотчиси. «Миср модернистлари» мактаби вақилларидан. Илк шеърлари П. Б. Шелли ва Ж. Байрон ижоди таъсирида ёзилган. Юмористик очерк ва ҳикоялари («Олам сандиги», 1929; «Ўргимчак уяси», 1935; «Йўлда», 1937)да айрим Миср зиёлиларининг мутаассиблигидан, Европа маданиятига юзаки тақлид қилишларидан кулади. М.нинг «Иброҳим — журналист» (1931), «Уч зрак ва бир аёл». «Иброқим II» (1943) каби романларида шахснинг «мутлақ эркинлиги» ғоялари илгари сурилган. У адабий ва танқидий мақолалари («Ҳофиз Иброҳим шеърляти». 1914; «Шеърят, унинг мақсади па воситалари», 1915; «Шамолнинг кучайиши», 1928; «Қуруқ ўрим», 1925)да шеърятдаги анъанавийликка қарши чиқади.

МАЗЛУМХОН СУЛУВ МАҚБАРАСИ — Қорақалпоғистоннинг Хўжайли ш. яқинидаги меъморий ёдгорлик (13—14-а.лар). Миздахқон тепалигида жойлашган. Мақбара 5 хонадан

иборат. Унинг асосий қисми ер остида жойлашган. Макбара сахнига ярмигача кўмилган равоқ орқали зина^{ти} йўлакдан тушилади. Йўлак устки ва остки қисмга ажратилган. уларнинг ўртасига гумбазли чорси хона — дахлиз (2,25 x 2,30) курилган. Пастки йўлакнинг ўнг томонида яна бир гумбазли хона (2,92 x 3,00 м) жойлашган. Йўлак зиналаридан катта хонага (7,40 x 7,50 м) тушилади. Хона ичи равоқли тахмонлар ҳисобига кенг кўринади. Шарқий ва шим. равоғида сағаналар жойлашган. Сағаналар 13—14-а.ларга хос куйма кошинлар б-н чиройли ва нафис безатилган. Безаклар орасига фалсафий мазмундаги форсча шеърлар битилган. Сағаналар устидаги хатлар тўла сақланмаганлиги сабабли кимлардафн қилингани номаълум. Ривоятга кўра, бу ердаги сағаналардан бири Хоразм шоҳининг Мазлумхон исмли гўзал (сулув) кизиники бўлган деб тахмин қилинади. Сағананинг томи 8 қиррали гумбаз б-н ёпилган. Гумбаз дарчалари ганч панжарали. Панжараларнинг думалок тешикчаларига хона ичини бир текис ёритиб турувчи дойра шаклидаги қабарик шишалар жоилаштирилган. Катта хонанинг чап томонидаги равоқ орқали кичик хона (4,30 x 4,50 м)га ўтилади. Унинг деворлари сиркор гишт ва кошин б-н безатилган. Катта хона сахнидаги шохсупанинг (бап. 4—5 см) бутун сатҳига зан-гори ва оқ кошиндан (саккиз ва уч-бурчак шаклда) гириҳ нақшлар ишланган.

МАЗМУН ВА ШАКЛ - фалсафий тушунчалар. Мазмун нарсаларни айнан шу нарса сифатида ифодаловчи муҳим элемент ва ўзгаришларнинг йиғиндисидир. Шакл мазмуннинг мавжудлик усулини, ички тузилишини ифодаляйди. Объектив оламда нарса ва ҳодисаларга оид бўлмаган соф мазмун ҳам. соф шакл ҳам йўқ. Муайян мазмун ҳамиша муайян шаклда ифодаланганидек, муайян шаъ ҳам муайян мазмунга эгадир. Борлиқааги ҳар бир нарса ўзининг мазмуни ва шакл бирлиги туфайли мавжуд. Мазмун ўз

моҳиятига кура, шаклга нисбатан етакчи урин тутади. Шакл эса, аксинча, мазмунни ифодалайди. Шакл мазмунга мос келиши лозим, мос келмаса улар (аниқроғи зеки шакл б-н янги мазмун) ўртасида зиддият пайдо бўлади, бу зиддият эски шаклни янги мазмунга мос янги шакл б-н алмашиш (ёки эски шаклни янги мазмунга мослаш) орқали ҳал қилинади.

Санъат, адабиётда М. ва ш. бадий асарнинг бир-бирини тақозо этувчи икки томони бўлиб, бунда унинг мазмуни муҳим ҳисобланади. Бадий асарнинг шаклий (услуг, жанр, композиция, бадий нутқ, ритм), мазмуний (мавзу, фабула, конфликт, характерлар ва шароит, бадий ғоя, тенденция) ёки шаклий-мазмуний (сюжет) характердаги айрим томонлари, унсурлари М. ва ш.нинг ягона, бир бутун реал кўриниши сифатида намоён бўлади.

Адабиётда М. ва ш. тушунчалари 18—19-а. бошларидагина бир-биридан фарқлана бошлади. Лекин бадий адабиётга хос М. ва ш.нинг ўзига хос бирлиги бу икки томонни бир-биридан ажратган ҳрлда ўрганиб бўлмаслигини кўрсатади. Чунки адабий асарнинг мазмуни, моҳияти унинг шакли орқалигина юзага чиқади. Шунингдек, маз-мундан узоқлашган шакл нутқнинг оддий факти, тилшунослик, статистика ёки мантиқобъектига айланади. Мазмуннинг шаклга (ёки аксинча) ўтиш қоллари фалсафада кам, адабиёт ва санъатда ҳам рўй беради. Ҳоз. адабиётда умумий шакл бўлиб кўринган жикатлар қачондир мазмун бўлган. Жанрнинг ўзига хос хусусиятларини белгилайдиган кўпгина томонлар дастлаб шакл ҳолатида эмас, балки мазмунга алоқадор бўлиб кўринган. Улар бир неча асарда, бир неча ёзувчи ижодида такрорланавериб, қатъийлашгандан кейингина шаклий ҳодисага айланган. Мас, новеллаларга хос сюжет, ихчамлик, лўндалик ва б. дастлаб жанр белгилари сифатида эмас, балки шаклий белгилардан кенгрок, мазмундан ажралмайдиган хусусиятлар кўринишида намоён бўлган. Боккаччонинг «Декамерон» асари яра-

тилганидан кейингина новелла жанрий шакл сифатида тан олинди. Шакл мазмунга тобе бўлгани ҳолда, ўзи ҳам нисбатан мустақиллик хусусиятига эга. Бу нисбий мустақиллик, бадиий асарнинг шакли но-мукамал бўлганда, айниқса, сезилади. Бунда асарнинг мазмунига путур етади, мазмун ёрқинлиги ватаъ-сирчанлигини йўқотади. Чинакам санъат асарида М. ва ш.нинг бирлиги, яхлитлиги талаб қилинади.

МАЗОҲИДОВА Раҳима (1930.8.3, Қўқон) — хонанда ва актриса. Ўзбекистон халқ артисти (1976). Ижодий фаолиятини М. Қўлдошев раҳбарлигидаги бадиий ҳаваскорлик тўғарагида бошлаган (1948-54). Қўқон мусикали драма театрида ишлаган (1954 — 94). Қўқон шаҳар 1-маданият уйи қошида «Омон ёр» аёллар фольклор ансамбли ташкилотчиси ва бадиий раҳбари (1981 и.дан). Театрда Зебо (У. Ҳожибеков, «Аршин мол олон»), Тожинисо (С. Абдулла, «Муқимий»), Нурсулув (К. Шангитбоев, К. Бойсеитов, А. Муқамедов, «Жон қизлар»), Мастура сатанг, Раҳима хола (Ҳамза, «Холисон»), «Бой или хизматчи»), Раъно (М. Назаров, «Дуст нидоси») каби бир қанча образлар яратди. Улар чакқон ва чечан, хажвий ва гротеск хусусиятларга ҳамда лирик-драматик, фожиавий ва фалсафий қарашларга бойдир. М. дойра журлигида тўй маросим кўшиқчиси («Ёр-ёр», «Келин салом» ва б.), халқ лапар ва яллалари («Дейди-ё», «Бугмача билагим», «Омон ёр», «Ялли-ялли», «Қаринаво» ва б.), айрим мумтоз асар («Феруз», «Қўқон Ушшоги», «Гулузорим», «Мужгонларим», «Фарғона тонг отгунча», «Бир келиб кетсун» ва б.)ларга узгача талқин берган. «Ўзбекфильм» студиясининг «Ўтган кунлар» (1969), «Зулматни тарк этиб» (1973), «Ота васияти» (1979) фильмларида суратга тушган. «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н тақдирланган (1997).

МАЗУРКА (полякча mazurk — Мазовияда яшовчи сўзидан) — поляк халқ ракси. Суръати тез, мусика ўлчови 3/4 ёки 3/8; ритмикаси 2-, баъзида 3- хиссага

тушадиган ургу б-н ажралиб туради. Халқ М.ларига хос жўшқинлик, дилкашлик ва довюраклик (18-а. охиридан) кўпгина композиторларга илҳрм бахш этган. Польшада — Ю. Эльснер, К. Курпинский, М. Огинский ва б.; Германияда — Г. Телеман ва б. 19-а.да М. бутун Европада бал ракси сифатида машқур бўлган, опера ва балет саҳналарига киритилган (М. Глинка, П. Чайковский ва б.). Ф. Шопен, А. Скрябин, К. Шимановскийларнинг фортепиано М.лари жаҳон мусикасининг мумтоз асарларига айланган.

МАЗУТ (араб.) - нефтдан 350-360° да қайнайдиған ёнилгилар (бензин, лигроин, керосин, дизель ёнилғиси) ажратиб олингандан сўнг қоладиган қора ёпишқок суюклик. Таркибига кўра, углеводлар (мол. м. 400—1000), нефть смолалари (мол. м. 500—3000), асфальтенлар, карбенлар, карбоидлар ва таркибида металллар (V, Ni, Fe, Mg, Na, Ca) тутган органик бирикмалар аралашмаси. М.нинг физик-кимёвий хоссалари бошланғич нефтнинг таркиби ва дистиллят фракцияларининг ҳайдалиш даражасига боғлиқ. Зичлиги 890—1000 кг/м³ котиш т-раси 10—40°, олтингу-гурт микдори 0,5—3,5%, 0,3% гача кул бўлади. Сурков мойи ва ёнилги М.га бўлинади. Сурков мойи М.и ўз ҳолида ёки бошқа нефть маҳсулотлари б-н аралаштириб, ёнилги М. эса буг қозонларида ва двигателларда ишлатилади. М.нинг кўп қисми крекинг, кокслаш йўли б-н енгил ёнилгилар (мотор ёнилгиси) олиш ва битум и. ч.га сарфланади.

МАЗЬ (Unguentum), суртма дори — дори шаклларидаги бири, қўлга юм-шок унайдиған қумоқсиз масса. М. асоси сифатида ўсимлик ёки ҳайвон ёғлари, ёғсимон моддалар, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари, синтетик моддалар ишлатилади. М. турли касалликларни даволаш, олдини олиш мақсадида, шунингдек, тери ва шиллик қаватларни ташқи таъсирлардан сақлаш учун қўлланилади. У яхши ёпиладиган банкаларда ёки сикмаларда салқин жойда сақланади.

МАЗҲАБ (араб. — йўналиш, оқим, йўл, таълимот), шариат мазҳаблари — исломда лийн хуқуқ тизимлари ва йўналишлари. 8—9-аларга келиб шариатнинг шаклланиши жараёнида куқуқшунослик — фикх соҳасида жуда кўп М.лар юзага келган. Ҳоз. вақтда сунний тўртта М. — ханафийлик, моликийлик, шофийлик, ҳанбалилик (М.лар номи уларнинг асосчилари: Абу ханифа (Имоми Аъзам), Молик ибн Анас, Шофийий, Ибн Ҳанбал номидан олинган), шиалика бир М. — жаъфарийлик (асосчиси — Жаъфар ас-Содик) сақланиб қолган. Шариат М.лари лийн фиркалардан фарқ қилади. Суннийликдаги тўрттала М. ҳам тенг ҳисобланади, йирик мусулмон ун-тларида тўрт мазҳаб бўйича алокида дарс ўқитилади. М.лар умуман анъанавий лийн хуқуқ доирасидан чиқмагани ҳрлда, шариат масалаларида енгилроқ ёки қаттиқроқ ҳукм чиқаришлари б-н бир-бирдан фарқ қилади. Ҳозир ислом мамлакатларида ханафийлик (Туркия, Покистон, Ҳиндистон ва б. мамлакатлар), моликийлик (Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия), шофийлик (Миср, Индонезия ва б. мамлакатлар), ханбалийлик (Саудия Арабистони) М.лари, шунингдек, шиалик тарқалган мамлакатлар (Эрон, Ироқ, Яман ва б. мамлакатлар)нинг куқуқий қаётида жаъфарийлик М.и ўз мавқеини маълум даражада сақлаб келмоқда. Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда ханафийлик М.и кенг ёйилган.

МАИН — Жан. Арабистондаги қад. қабила ва давлат (Ямай Араб Республикасининг шим. ҳудуди). М. давлатининг илк ёдгорликлари мил. ав. 6 — 5-аларга оид. М. давлатининг пойтахти — Иасил ш., кейинчалик Кариавул ш. (мил. 5-н.). М. — илк синфий давлат; уни бошқаришда коҳинлар ва уруг зодагонларининг роли катта бўлган. М.нинг гуллаб яшнашига хушбўйликлар б-н қилинган транзит санло сабаб бўлган. М. Арабистондан ўтадиган карвон йўлини назорат қилган, бу ерда мил. ав. 4 — 2-аларда М.ликларнинг катта колони-яси — Делан

(ҳоз. Ал-Ало) мавжуд бўлган. Мил. ав. 1-а.да М. давлати Катабаи подшоларига қарам бўлиб қолган. кўп ўтмай унинг ҳудуди Саба давлати таркибига кирган. Мил. 4-адан Химърийлар подшолиги таркибида.

МАИШИЙ ЖАНР - тасвирий санъатнинг кундалик ижтимоий ва шахсий қаётни, маиший турмушни акс эттирадиган жанри. Турмушда кўзга ташланалиган ўзаро муносабатлар ва хатти-ҳаракатларни, унинг имки моҳи-яти ва ижтимоийтарихий мазмунини чуқур очиб бериш каби хусусиятларга эга. Демократик ва реалистик бадий анъаналарнинг ўсиши, рассомларнинг халқ қаёти ва меҳнат фаолиятини атрофлича тасвирлашга кизиқишининг ортиши б-н боғлиқ ҳолда ривожланди. М. ж.да рангтасвир (картина) етакчи ўрин тугади, графика, кичик ҳажмдаги ҳайкалтарошликда ҳам маиший мавзу кенг тарқалган.

Маиший лавҳалар ибтидоий санъат (ов манзаралари, урф-одатлар тасвирлари), Шарқ (деворий расмлар ва рельефлар) ва Юнон (вазалар беаги) санъ-атила кўп учрайди, эллинизм санъатила муҳим ўрин эгаллаган. Дастлабки намуналари Қад. Шарқ (Хитой, кей-инроқ Корея, Япония)да яратилли. Уйғониш даврида М. ж. реал воқеалар, маиший деталлар б-н бойитилди. Ўрта асрларда ҳам Европа, ҳам Осиёда деворий расмлар, бўртма нақшлар, миниатюрала кенг тарқалди, Шарқда ва Европада саиъатнинг махсус жанри сифатида намоён бўлди.

М. ж.да 17-адан маиший қаёт ижтимоий мазмунга эга бўлди, ҳажвий, ижтимоий танқидий йўналиш юзага келди, эмоционал нафислик, психологик нозиклик ва ўткир қаётий кузатишлар ўз аксини топди. Жаҳрн рассомлари Жотто, Рембрандт, У. Хогарт, А. Ватто, Ф. Гойя, П. П. Рубенс, В. Г. Перов, И. Е. Репин, В. Е. Маковский, А. А. Дейнека кабиларнинг М. ж.лаги етук санъат асарлари машҳур.

Ўзбекистон ҳудудида М. ж. деворий расмларда ва миниатюраларпя ўз ифодасини топган. 20-а.да рассомлардан Б.

Ҳамдамий, Л. Абдуллаев, З. Иноғомов, М. Саидов ва б., амалий санъат устал ари А. Мухторов, Ш. Мўминова ва б. маиший мавзуда асарлар яратдилар.

МАИШИЙ МУСИҚА - мусиқа тури; махсус (концерт зали каби) жойларда эмас, балки уй шароитида ижро этишга мўлжалланган, одамларнинг кундалик ҳаёт эҳтиёжларини қондириш б-н бевосита боғлиқ бўлган жанрлардан иборат (мас, меҳнат ва оилавий маросим кўшиқлари, лавра — ўтиришларда ижро этиладиган ва тингланадиган ўйинракс куйлари ваб.). Кўпроқҳаваскорлар томонидан ижро этилганлиги сабабли М. м. намуналари оқанг ва усулларнинг оддийлиги ва ёркинлиги, банлли шаклларнинг устуворлиги, мусиқа товушқаторларининг ҳажман чегараланганлиги б-н ажралиб туради. Оғзаки анъанадаги ижоддан М. м.га, асосан, фольклор (халқ мусиқаси) йўналишидаги шакллар киради. Кўп овозли мусиқа ижодида М. м. композиторлар томонидан яратилиб, кейинчалик оммавийлашган намуналардан иборат (мас, вальс, марш, маиший романс ва б.). Ўзбекистонда Т. Жалилов, Н. Ҳасанов, К. Жабборов, Ф. Содиқов, М. Мирзаев каби бастакорлар, С. Йўлдошев, З. Обидов, О. Қосимов, Н. Кулабдуллаев сингари созандхпар яратган бир қатор асарлар М. м. сирасига киради.

МАИШИЙ ХИЗМАТ, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш — аҳолига ноишлаб чиқариш ва и. ч. хизмати кўрсатиш соҳасининг бир қисми. М. х. кишиларнинг касбий ва ижтимоийсиёсий фаолиятига боғлиқ булмаган холла моддий ҳамда маънавий эҳтиёжларни бевосита қондириш бўйича амалга ошириладиган ижтимоий-Таҷкилий усуллар ва шакллар б-н тавсифланади. Ҳоз. шароитларда М. х. халқ хўжалигининг махсус индустриал моддийтехника базаси — саноат корхоналари ва к-тларига зга бўлган алокида тармоғи ҳисобланади. М. х. корхоналари томонидан якка тартибда шахсий истеъмол буюмларини тайёрлаш, истеъмол

қийматини йўқотган, рўзгорда ишлатиладиган ва шахсий фойдаламишдаги буюртмаларни тиклаш, шахсий хизматлар кўрсатиш ва б. ишлар бажарилади. М. х.га уй-жойни таъмирлаш, якка буюртмалар бўйича мебеллар тайёрлаш ва уларни таъмирлаш, кир ювиш, буюмлар ва кийим-кечакларни кимёвий тозалаш ва бўяш, якка тартибда пойабзал, кийим-кечак, мўйнали ва трикотаж буюмлари тикиш ва таъмирлаш, автомобилларга техника хизмати кўрсатиш ва уларни таъмирлаш, рўзгор техникаси машиналари ва асбоблари, радио ва телеаппаратура-ларни, шунингдек, мусиқа асбобларини таъмирлаш, кимматбаҳо нарсаларни ломбардларда саклаб бериш бўйича хизматлар, фотохизматлар, сартарошлик, маданиймаиший ва спорт буюмларини ижарага бериш хизматлари. хонадонларни йиғиштириш б-н боғлиқ хизматлар, турли топшириқдарни бажариш ва б. б-н шуғулланалиган корхоналар ва ташкилотлар фаолияти киради. Ижтимоий тараққиёт, техника воситаларининг ривожини, шунингдек, халқ моддий фаровонлигининг ортиши б-н аҳолининг моддий ва маънавий эҳтиёжлари ҳам ўсиб-кўпайиб боради. Бу ҳолат М. х.нинг ижтимоий-ташкилий усуллари ва шаклларининг кенгайишини тақозо этади. М. х. корхоналари хизмат кўрсатиш соҳаларининг бошқа тармоқлари (мас, савдо, умумий овқатланиш, болалар муассасалари, турар жой, коммунал хўжаликлари ва х. к) б-н биргаликда хонадон хўжалигида бажариладиган айрим ишлар ва хизматларни аста-секин ижтимоий и. ч. ва умумий хизмат кўрсатиш шакллари б-н алмаштириб боради.

20-а. бошларига қадар Ўзбекистонда аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг уз анъаналари ва тарихига эга бўлган тизими шаклланган эди. Қишлобушрда ва шаҳар маҳаллаларида сартарошлар, чегачилар, чеварлар, шунингдек, қосиб ва хунармандлар М. х. кўрсатиш вазифасини бажарганлар. Устахоналар ва сартарошхоналар шаҳар ва кишлок бозорлари

х.удудида, маҳалла гузарларида жойлашган эли. 20-а.нинг 20-й.дан бошлаб давлат томонидан М. х. соҳасини ривожлайтиришга қаратилган қарорлар қабул қилинди. М. х. артеллари тузилди, янги ателье, устахона, маиший хизмат уйлари, корхоналар очилди, М. х. индустрияси яратилди. 1965 й.да республикада Маиший хизмат кўрсатиш вазирлиги ташкил этилди. 1965—80 й.ларда М. х. кўрсатиш корхоналари сони 8382 тадан 18031 га етди (шу жумладан, қишлоқжойларида 4403 тадан 11293 тага етди). Маиший хизмат уйлари ва ихтисослаштирилган корхоналар ишга туширилди, фақат 1971—75 й.ларда 20 минг янги технологик асбоб-ускуналар ўрнатилди. 1990 й.га келиб республикада ателье ва устахоналарни ҳам қўшиб ҳисоблаганда 26,9 минг М. х. кўрсатиш корхоналари ишлади, аҳоли жон бошига М. х. кўрсатиш ҳажми 1965 й.га нисбатан деярли 10 марта кўпайди. 90-й.дар бошилан тизимни бозор муносабатларига ўтказиш учун М. х. корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш бошланли. 1992 и. апр.да республика Маиший хизмат кўрсатиш вазирлиги тугатилди ва унинг негизида ахрлига М. х. кўрсатиш корхоналари ва ташкилотлари уюшмаси — «Ўзмаишийхизматуюшма» тузилди. 1992—95 й.ларда М. х. тармоқдарига қарашли 12587 корхона хусусийлаштирилди ва акциядорлик жамиятлари, жамоа корхоналари, хусусий корхоналарга айлантилди. 1994—95 й.ларда сахар ва қишлоқларнинг гузарларида 474 савдомаиший мажмуалар ташкил этилди. Барча вилоят марказларида, туманлар ва шакарларда М. х. соҳасидаги кичик, хусусий ва ўрта бизнесни мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлаш уюшмалари тузилди. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1997 й. 17сент.даги қарори б-н М. х. кўрсатиш соҳасини бошқаришни давлат тасарруфидан чиқаришни давом эттириш, М. х. корхоналари ва маҳаллий бошқарув органларнинг хўжалик мустақиллигини ошириш мақсадида «Ўзмаишийхизмату-юшма»

тугатилди. Аҳолига М. х. кўрсатиш ишларини ҳудудий (вилоят) уюшмалари, М. х. кўрсатувчи тадбиркорларнинг туман (шахар) уюшмалари бошқаради. Улар аҳолига 800 дан ортиқ хизмат турини кўрсатади.

ЎЗРда аҳолига М. х. кўрсатиш соҳасига чет эл инвестицияси ҳам жалб этилган. Мамлакатда Туркия, Корея Республикаси, Германия, Италия, Франция ва б. давлатлардан келган ин-весторлар қамкорлигида ташкил этилган қушма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. 2000 й.да Ўзбекистонда аҳолига кўрсатилган М. х. ҳажми 47,5 млрд. сўмни ташкил этди, аҳоли жон бошига 12340,2 сўмлик пулли хизматлар кўрсатилди.

Элшод Исоиёв, Қодиржон Юсупов.

МАЙ (лот. Maius) — Григорий календарихА йилнинг бешинчи ойи (31 кунлик). Бу ой юнон афсоналари буйича Гермес (Меркурий) худосининг онаси Майяга бағишланиб — майус (Maius) номи б-н аталган.

МАЙ, шароб, бода — Шарқ мамлакатларида узум ва б. мевалар шарбатидан тайёрланган, кайф берувчи ичимликларнинг умумий номи. Аксарият ҳрлларда қизил ранги б-н ажралиб турган. Шарқ мумтоз шеърлятида гулгун М., гулранг М., лаъли М. (лаълга ўхшаш қизил), қирмизи М. ўхшатмалари кўп кулланилган (қ. Вино, Мусаллас).

МАЙ ҚЎНҒИЗЛАРИ (Melolonthinae) — пластинка мўйловли қўнғизлар кенжа оиласи. Гавдасининг уз. 15—35 мм, қуртлари (қ. Бузоқбоши қуртлар) — 30—70 мм. Қўнғизлари ранги оч сарик ёки оқиш, май ойда пайдо бўлади (номи шундан олингъ). Бир неча тури маълум — Европа хулудида гарб М. қ. ва шарқ М. қ.. Ўрта Осиёда зараркунанда М. қ., уч тишли М. қ. ва март қўнғизи тарқалган. М. қ. юмшоқ тупроққа (20—30 см чуқурликка) 100 тага яқин тухум қуяди. Тухумлардан чиққан қуртлари тупроқда 3 йил, баъзан 4 й. ривожланади. Қуртлар 4-й.и ғумбакка айланиб, ундан 1 — 1,5 ойдан сўнг қўнғизлар чиқади.

Ёш кўнғизлар тупрокда қишлаб қолади. Вояга етган кўнғизлар баҳор ойларида тупрокдан учиб чиқиб, 20—40 кун яшайди; уруғланиб тухум қўйгач ҳалок бўлади. М. к. қуртлари тупрокда ўсимликлар (айниқса, ёш ниқоллар) илдизини еб, қатта зиён келтиради. М. к. қуртларини кузги шудгорлаш, экинни чопиқ қилинганда териби олиш орқали йўқотилади. Шудгор қилинган тупрокдаги М. к. қуртларини кўллар (загча, қарга, товук, олақарға) кўппаб териби ейди.

МАЙАМИ — АҚШнинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар, Флорида штатида, Атлантика океани соҳилида. Аҳолиси 362,4 минг киши (2000, шаҳар атрофи б-н 2 млн. киши). Денгиз порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатда энг йирик юк аэропорти бор. Круиз кемачилиги маркази. Йил давомида ишлаб турадиган иқтисодий курорти. Муҳим савдомолия маркази. Машина-созлик, радиоэлектротехника, авиасозлик, полиграфия, тикувчилик, озик-овқат саноати корхонлари мавжуд. Заргарлик буюмлари, тиббиёт жиҳазлари ишлаб чиқарилади. Ун-тлар, опера театри, бадий музей, океанариум, ботаника боғи бор. Бискейн-Бэй қўлтигидаги кўприклар орқали Майами-Бич шаҳарчаси б-н боғланган. Соҳил бўйлаб меҳмонхона, санаторий, мотеллар жойлашган. Шаҳарга 1895 й.да асос солинган. Туризм ривожланган (хар йили 5 млн. чамасида турист келиб-кетали).

МАЙДА ТОВАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — яқка майда деҳқон ва хунармандларнинг ижтимоий меҳнат тақсимооти, и.ч. воситаларининг хусусий мулкчилиги ва хўжаликнинг алоқидалиги асосида уз шахсий меҳнати б-н бозор учун товар чиқарадиган и.ч. У кичик хўжаликлардан таркиб топади. Маҳсулотни ай-ирбошлаш воситасида истеъмол этип зарурияти ётади. Туркистонда 1913й.дақишлоқдаги хўжаликнинг 72% майда деҳқон хўжалиги ташкил қилган. М.т.и.ч. собиқ СССР даврида мавжуд бешта хўжалик

укладининг бири бўлиб, 1923—24 й.ларда ялпи миллий маҳсулотнинг 51% ни ишлаб чиқарган.

Хусусий мулкчиликнинг кенгайиб бориши товар и.ч. ривожини учун зарур шароит яратди. М.т.и.ч.га қосиб, хунарманд, фермер, ширкат хўжаликлари қиради. Бунга шахсий истеъмолдан ортиқча маҳсулотлири бозорга олиб чиқадиган томорқа, дала хрвиларини ҳам қўшиш мумкин. Чунки улар, асосан, майда бизнесни амалга оширадиган. М.т.и.ч. икки ёқлама аҳамиятлидир: 1) бозор-ий истеъмол буюмлари ва хизматлар б-н таъминлайди; 2) бу б-н банд булганлар учун шахсий даромад манбаи. У аҳолининг турмуш ларажасини оширишда муҳим аҳамият касб этади. М.т.и.ч. ўрта ва йирик тонар и.ч.нинг кенгайишига асос бўлиб хизмат қилди. Ривожланган мамлакатларнинг ялпи миллий маҳсулот ва даромадида унинг салмоғи жуда катталири (40—42% гача бо-ряли). Ўзбекистонда унинг улуши қисқа вақт ичида кўпайиб, 2002 й.да 25—26% га етди.

Мухтор Расулов.

МАЙДАЛАГИЧ, майдалаш машинаси — I) техникада — қаттиқ материаллар (рудалар, кумир, фосфоритлар ва б.)ни майда (5 мм дан кичик) зарраларга айлантириш учун мўлжалланган машина — тегирмон. Кончиликда фойдали қазилмаларни бойитиш учун, металлургия, кимё ва цемент саноати, қурилиш ва б. соҳаларда қўлланилади. Фойдали қазилмаларни, кимё ва цемент саноати материалларини майдалаш учун, асосан, барабанли (шарли, стерженли, тошли ва б.) тегирмонларпаи; қурилишда тошлар, кесаклар, кварц, дала шпатиини майдалаш учун югурдақларлан, юмшоқ ва ўртача юмшоқ материаллар (фосфоритлар, кумир) ни майдалашла роликли ва ҳалқали тегирмонлардан; майин (1—2 мм дан 0,05 мм гача) материалларни туйишла титрама тегирмонлардан; йириклиги 0,1—0,2 мм ли ўта майин материалларни 2—10 мкм гача йирикликда туйишла оқимли тегирмонлардан фойдаланилади. Ма-

териалларни яхши майдалаш ва туййш учун саралагичлар (классификаторлар) ишлатилади. М.да яхши майдаланмай ёки туййлмай қолган материаллар саралагичдан яна М.га қайтарилади ва яна майдаланади ёки туййлалди; 2) чорвачилиқда — дағал ем-хашакларни қирқиб ва ячиб майдалаш учун мўлжалланган мослама ва машиналар. Дағал хашак ва поялар (сомон, жўхори ва супурги поялари) тез айланиб турувчи лиск-пичок, кўзгалмас таянч, толаларни титиб берувчи мослама (штифт)лар ва электр двигателдан иборат машиналарда майдаланади. Илдиз-мевалар (хашаки сабзи, лавлаги, полгом, картошка ва б.) ва кўкатлар пичокли барабан, кесувчи аппарат ва зчунчи иш органидан иборат машинада майдаланилади. Дағал ем-хашакни дастаки қирққичларда ҳам майдалаш мумкин. Улар учлари шарнирли (ошиқмошиқли) бириктирилган дастали катта чопки (пичок) ва тўрт оёқли кўзгалмас таянчдан иборат бўлади; 3) қ. х.да — минерал утитлар майдалагичи; улардан узок муддат туриб қотиб қолган ўғитларни юмшатишла, қар хил ўғитларни аралаштириш ва элашда ҳам фойдаланилади. У пичоклар маҳкамланган иш органи. бункер ва транспортердан иборат булади. Бундай М. трактордан ҳаракатлантирилади.

МАЙДАНАК БАЛАНДТОҒ РАСАДХОНАСИ — Ўзбекистон ФА Астрономия институтичғ и.т. муассасаси. Китов Скиандтоғрасадхонсиар мажмуаси А кирази. Қашқаларё вилояти Яккабоғ на Қамаш туманлари чегарасидаги Майданак тоғининг Ғарбий чўққисида жойлашган. Денгиз сатҳидан бал. 2650 м, умумий майд. 40 га. Расадхонага ўрнатилган телескоплар кўзгуларининг ди-аметри 1,5 м ва 1,0 м. Булардан ташқари, кузгусининг диаметри 60 см дан бўлган 4 та, 50 см дан бўлган 3 та телескоплар ҳам ўрнатилган. Расадхонада Галактикамиз Шим. кутби соҳаларида ва Қуёш системаси агрофидаги туманликларда жойлашган ўзгарувчан юлдузлар фотометриясини маълумотлари тўпланади, юлдузлар

ёркинлигининг кучеиз ўзгаришлари фотометрик эф-фектлари топилди. Ушбу фотометрия натижасидан фойдаланиб дунёда муҳим бўлган рангли фотометрия банки бар-по этилди. Расадхонада коинотнинг энг узок, чеккаларида жойлашган ноёб объектлар — гравитанион линзалар, квазарлар ва фаол яроли галактикаларни талқик этиш бўйича изланишлар олиб борилади.

МАЙДАНЕК (Majdanek) - Люблин ш. (Польша) яқинида жойлашган немис фашистлари концлагери (1941—44). Марказий лагерь ҳисобланган. Жан.-Шарқий Польшада бир неча филиаллари бўлган. 1941—44 й.ларда М.ла тахм. 1,5 млн. киши йўқ қилинган. 1944 й. Совет Армияси томонидан тугатилган.

МАЙДОН — очик, меъморий жиҳатдан тартибга келтирилган, атрофи бино, иншоотлар ёки дарахтлар б-н тўсилган кенг сатқ. Тўртбурчакли, т-рапедиясимон. доирасимон, тухумсимон (овал) ва б. шаклларда ёпиқ ёки очик ҳолда бўлади. Ўтмишда Оссурия, Бобил, қад. Мисрдаги сарой ва ибодатхоналар мажмуаси таркибида дабдабали ҳовли — М.лар бўлган. Уларнинг меъморий анъаналарини юнонлар (агара) ва қад. римликлар (форм) давом эттирган. 12—14-а.ларда Европа ш.ларидаги савдо-сотик қилинадиган М.ларбош М. ҳисобланган. Уйюниш даврия М.лар шаҳар хаётида катта аҳамиятга эга бўлиб, М.га йигилган халққа зълон ва фармойишлар ўқилган. ваъз айтилган. Барокко, классицизм услубида доирасимон, кўпбурчами, мураккаб шаклдаги М.лар шаҳарсозликнинг таркибий қисмига айлантилган.

Ўрта Осиё шакарларида 14—16-а.ларда савдо-сотик қилинадиган гавжум жойлардаги М.лар (мас, Регистон. Чорсу) шаҳарсозликнинг ноёб намунаси сифатида диққатга сазовордир.

Замонавий шаҳарсозлик М.ларнинг 2 тури (транспорт ва пиёдалар учун) кенг тарқалган. Транспорт М.и. транспорт ҳаракатига кўпроқ ихтисослашган, аниқ максалга мўлжалланган бўлади; вокзал

олди М.и. стадион, спорт мажмуалари, саноат корхоналари ёнидаги транспортлар қўйиладиган М. ва б. Пиёларга мўлжаллаган М.лар намоёнлар ўтадиган бош М., театр, бозор. мемориал (машҳур шахслар ёки тарихий саналар номи б-н аталалиган) М.ларга бўлинали. Бундай М.лар монументал санъат асарлари, йирик ва гўзал би-нолар, кичик меъморий шакллар, меъморий ансамблларни ташкил этади. Уларда ҳар хил намоён, митинг, оммавий сайил ва б. ўтказилади (қ. Мустақиллик майдони).

МАЙДОН (физикада) — физиканинг асосий тушунчаларидан бири. Физик ҳодисалар маълум катталиклар б-н тавсифланади. Фазовий нуқталарнинг ҳар бирида маълум бир қийматга эга булган бу катталиклар ҳолисаларни миқдорий текшириш учун зарур функциялардир. Фазолаги еки унинг айрим қисмидаги бирор физик катталиқнинг тақсимот соҳаси ту физик катталиқнинг майдони булади. Физик катталиқнинг табиати (математик маъноси)га қараб, скаляр М. (тра М.и, босим М.и, потенциал М. ва б.), вектор М. (тезлик М.и, куч М.и, тезланиш М.и ва ҳ.к.), тензор М. (деформация М.и, кучланишлар М.и ва ҳ.к.) бўлиши мумкин. Фазодаги тақсимланган физик катталиклар хусусиятларини текширувчи назария М. назарияси дейилади.

М. сўзининг физик маъноси материя тушунчаси б-н боғлиқ. Физика текширадиган қолисаларда материя, умуман, икки шаклда — модда ва М. шаклларила учрайди. Модда ва М. тафовутларини ифолалашла тинч ҳолатдаги масса, эркинлик даражалари сони тушунчалари муқимир. Мас, молдатинч ҳрлатда массага эга, унинг эркинлик даражалари сони чекли; М.нинг эркинлик даражалари сони эса чексиз, у тинч ҳрлатла массага эга эмас ва қ.к. Физик М.лар жумласидан электромагнит М.ни кўрсатиш мумкин. Модда массага, энергияга, ҳаракат миқдорига, ҳаракат миқдори моментига эга бўлгани сингари, электромагнит М. ҳам электромагнит массага. электромаг-

нит энергияга, электромагнит ҳаракат миқдорига, электромагнит ҳаракат миқдори моментига эга.

Классик физикада модда узлуксиз (дискретлик, зарралик) хусусиятига, М. эса узлуксиз (тўлқинлик) хусусиятига эга, улар ўзаро боғланмаган ҳолда мавжуд, деб ҳисобланади. Атом ядролари, элементар зарралар физикасининг ривожланиши натижасида модда ва М.нинг ўзаро боғланиши, яъни уларда ҳам тўлқинлик, ҳам зарралик хусусиятлари борлиги, етарли шароитлар мавжуд булганда, модданинг М.га айланиши ёки М.нинг моддага айланиши мумкинлиги аниқланди.

МАЙДОН КВАНТ НАЗАРИЯСИ -элементар зарралар ва уларнинг ўзаро таъсири, умуман, чексиз кўп эркинлик ларажасига эга (физик майдонлар) квант системаларни тадқиқ қилиш б-н шуғулланувчи физик назарияларнинг умумий номи. Квант механикасида элементар зарралар б-н боғлиқ жараёнлар (зарралар ютилиши, бир-бирига айланиши ва б.) га таъбиқ натижасида пайдо бўлган. Қаттиқ жисм физикаси, атом яроси назарияси ва б.га таъбиқ қилинади.

Квант мсханикадан фарқли равишда, релятивистик (нисбий) квант механикада зарралар сони сақланмайди, деб қаралади. Унга кўра, ўзаро таъсирлар натижасида зарралар ҳосил бўлади ва йўқолади. Дастлабки М.к.1. — квант электродинамика.

М.к.н.нинг кейинги ривожланиши квант электродинамика усулларини электромагнит бўлмаган ўзаро таъсирлар (мас, нейтрон-протон таъсири ва б.)ни тасвирлашга қўллаш б-н боғлиқ. Бу соҳадаги биринчи қадам 1934 й.да Э. Ферми яратган бета-емирилиши назарияси эди. Ядро кучларини тушунтириш учун яратилган Х. Юкаванинг зарралар гипотезаси (1935) ҳам М.к.н. ривожланишига муқим омил бўлди.

Эркин майдон. М.к.н. да барча манжуд

ва мумкин бўлган майдонлар операторлар б-н тасвирланади. У Лорентц симастририииригл нисбатан маълум ковариант хоссаларга эга ва Лорентц группасининг тасавурларига тегишли бўлади. Эркин М.к.н.нинг ахамияти шу план иборатки, у зарралар б-н бир қаторда антизарралар мавжудлигини кўрсатиб беради ва у бу факт тажрибада тасвирланган.

Эркин М.к.н. фақат кинематик хусусиятларнинг тўла тасавурини бериб, ўзаро таъсир натижасида ҳосил бўлувчи динамик хусусиятларни назарга олмайди. Вақоланки, фақат зарраларнинг ўзаро таъсири зарраларнинг ҳосил бўлиши ва йўқолишига олиб келади ва эркин М.к.н. зарраларнинг ўзаро таъсирига қадар ва ундан сўнгги ҳдпатини тасвирлайди. Зарраларнинг ўзаро таъсирларини лагранжианга маълум ҳадлар кутиб тасвирлаш мумкин.

Электромагнит майдон квантлари. 1900 й. ла М. Планк жисмларнинг иссиқлик нурланиш тушунчасига порция, яъни квант деган иборани киритди. А. Эйнштейн бу ғояни умумлаштириб, нурланиш дискрет бўлишини айтди. Электромагнит нурланиш квантлар — фотонларлан «ташқил то-пар» экан. бу эса фотоэффект ва Комитон эффектiahх тасдиқланли. Фотон хар доим дискрет параметрларга, яъни аниқ, энергия, импульс, спинга эга бўлалди. Иккиламчи квантлаш. Классик механикалан квант механикага ўтиш, одатда, квантлаш деб хам аталалди ва системада зарралар сонининг ўзгариши-ии схематик тасвирлаш имкониятини беради. Иккиламчи квантлаш зарраларнинг пайло бўлиши ва йўқолиши (мас, аннигиляция жараёнлари)ни ифодалайдиган операторлар кўрилади.

Спин ва статистика. Спин ва б. Квант сонларни к б-н белгиланса, С оператори вакуум ҳолатига таъсир қилиб, к квант сонларига эга бул гаи битта зарра. ти қолатни ҳосил қилалди. Скаляр майдон спини ноль бўлган заррага мос келади. Спини S бўлган зарра $2S+1$ компонентам

майдон тулкин функция б-н тасвирланади. Электрон спини яримга тенг булиб, унинг епин хрлатлари сони иккига тенг. Бир квант сонли ҳолатда ихтиёрий сондаги зарралар .хрсил қилиниши мумкин; бу зарралар бозонлар деб аталади (қ. Бозе — Эйнштейн стапшстикаси). Спини яримтали бутун сонлардан иборат зарраларнинг яратиш ва йўқотиш операторлари антикоммутиаион муносабатга буйсунади. Антикоммутацион муносабатларга буйсунувчи яратиш операторлари б-н ҳосил қилиниши мумкин булган ҳолатда фақатгина ягона зарра бўлиши мумкин (қ. Ферми — Дирак статистикаси). Ферми — Дирак статистикасига буйсунувчи зарралар фермионлар леб аталалди.

Баъзи майдонлар Лорентц алмаштиришларида бир хилда узгарувчан компонентларга уга булиши мумкин. Бундай майдонлар масса ва спиндан ташқари, қушимча физик катталиклар б-н и()ода ланиб, заряд, изотоп спин ва б. физик хусусиятларга эга булади.

Ўзаро таъсирли майдонлар тенгламалари. Майлон операторларга нисбатан Гейзенберг тасавуридаги чизикли бўлмаган тенгламалар системасидир. Бу холла операторлар учун алмаштириш шартни вақтнинг бошланғич моменти учун ёзилади ва у тенгламалар учун бошланғич шарт ролини бажаради. Ўзаро таъсир ҳамла тенгламаларга кирувчи доимийлар узаро таъсирлаги зарраларни тасвирламайди. М.к. н.да бирор конкрет зарра б-н фақат бир майдонни боғлаш мумкин эмас, узаро таъсир натижасида зарра хусусиятларига бошқа майлонлар ҳам ўз хиссасини кўшади.

Ғалаёнлар назарияси. Массани қайта нормаллаштириш. М.к.н. конкрет масалаларни фақатгина ўзаро таъсир лангранжини етарли даражада кичик булган холларда миқдорий кўришга имкои беради. Ўзаро таъсирлаги майлонларни кўриш учун қуйилагича иш тугилади. Аввал эркин майдон квантлари (зарралари) курилади. Бу нолинчи яқинлашиш бўлиб. бунда ўзаро таъсир кисобга олинмайди.

Сўнг ўзаро таъсир ҳисобга олинади ва зарралар мустақил бўлмай уларнинг сочилиши, ҳосил бўлиши, йуқолиши мумкин бўлиб қолалади. Бирин-кетин турли жараёнлар ҳисобга олинади.

Мас, электрон — позитрон майдонининг электромагнит майдон б-н узаро таъсири масаласида нолинчи яқинлашишила эркин электронга маълум тп масса мос келади. Электрон ва электромагнит майдон узаро таъсири ҳисобга олинини натижасида тп массасига «майдон» массаси Ам қўшилади. Ҳисоблаш Ам нинг (ва, демак, $ta+At=t$ тўла) чексиз булишини курсатади. Бу ҳол фақат М.к.н.га хос булмай, классик электродинамикада ҳам учрайди.

Вакуум кутбланиши. Зарядни қайта нормаллаштириш. Зарядли зарра электр майдонида виртуал ҳолда бўлган электрон-позитрон жуфтлари тақсимотига таъсир қилади. Реал электрон виртуал позитронларни тортиб, виртуал электронларни итаради. Натижада модланинг кутбланишига ухшаш ҳодиса рўй беради. Электрон виртуал позитрон булути б-н ўралиб, электроннинг эффектив зарядни ўзгартиради. Бу масалани галаёнлаш назарияси ёрдамида кўриш мумкин, бу эса эффектив заряднинг нолга айланишига олиб келалади. Шу қийинчиликни ечиш учун яна қайта нормаллаштириш ғоясидан фойдаланилалади. Бу зарядни қайта нормаллаштириш деб аталади.

Зарраларга «вакуум таъсири»ни тажриба ёрдамида кузатиш мумкин. Х. Бете энергетик сатхларнинг Лэмб силжишини ҳисоблади ва баъзи атомлар учун тажриба б-н катта аниқликда мос келишини тасдиқлади.

Ғалаёнлар назариясидаги чексизликлардан қутулиш мақсадида 1943 й.да В. Гейзенберг фақат сочилиш матриаси (к. Дирак тенгламаси) ёрдамида иш кўриш дастурини илгари сурди. Бу дастур асосида фақат кузатиш мумкин бўлган катталар б-н амал қилиш ғояси ётади. Бу усулда квант системалар тукнашишига қадар ва тўкнашишилан сўнг берилиб,

улар орасидаги утиш масаласи курилади. Сочилиш матриасига унитарлик талабидан бошқа талаблар (сабабийлик ва к.к.) қўйилиб, унинг купгина хусусиятларини аниқлаш мумкин.

Аксиоматик усуллар. М.к.н.нинг аксиомалари асосида янги усуллар (аксиоматик усуллар) пайдо булди. Аксиоматик усуллар, асосан, А. Вайтман, О. Леман. Симанзик, Циммерман, Н. Н. Боголюбов ва б.нинг номлари б-н боғланган. Вайтман аксиоматикаси асосида майдон операторлари па купайтмаларилан вакуум буйича олинган уртачалар асосий роль уйнаб, улар М.к.ни қайта куришга, майдон операторлари ҳолатини тасвирловчи Гильберт фазосини тиклашга имкон бералади. Леман, Симанзик, Циммерман йуналиши асосида интерполяцион майдонлар каралади, улар ёрдамида сочилиш матриасини киритиш мумкин булалади. Сочилиш матриасига қуйилган талаблар чексиз тенгламалар системасига олиб келади.

Н.Н. Боголюбов аксиоматикасида S матрица асосий катталар булиб, дисперсион муносабатларни исботлашда Боголюбов формасидаги сабабийлик принципи катта роль уйнайди. Боголюбов биринчи булиб уз аксиоматикасида л-мезонларнинг нуклонларда сочилиши учун дисперсион муносабатларнинг математик аниқ исботини берди ва М.к.н.да дисперсион муносабатлардан фойдаланишга кенг йул очилди.

М.к.н.нинг усулларидан бири алгебраик усулдир. Алгебраик йуналишда ҳар бир физик системага қандайдир алгебра мос келтирилди. Кузатиладиган катталарга уз-узига қушма операторлар мос келиб, ҳолатларни эса алгебрада аниқланган мусбат функциялар тасвирлайди. Бу йуналишда релятиви-стик квантланган майдон локал (чекланган) алгебраик тушунча б-н алмаштирилалади. Алгебраик йуналиш сочилиш кесими учун қулай формула ҳосил қилишга ва б. натижалар олишга имкон беради.

М.к.н.даги операторлар оператор

мазмунидаги умумлашган функциялар булиб, асосий функциялар фазосини танлаш масаласи катта аҳамиятга эга бўлган масалалардандир. Бу фазони сабабийлик принципи ёрдамида аниқлаш М.к.н.ни анча кенгайтириб, майдонларни локализацияланувчи ва локализацияланмайдиган группаларга булишга олиб келди. Чекли М. к. н. усулларилан бири полежал (чекланмаган) М. к. н. булиб, унда Лорентц инвариантлик шартти қаноатлантирилади.

МАЙДОН ҒОРИ - Нурота тоғларининг Оқтоғ тизмаси шим. ён багрида жойлашган гор. 1060 м баландликда. Тошқумир лаврига мансуб охактошларда ҳосил булган. Ғорнинг кириш қисми (эни 3 м, бал. 1 м га яқин) шарқ томонда. Ичкарига бир нечта хона на йулақлар қуринишида давом этган ва зинапоё шаклида кутарилиб борали (хонхтарнинг уз.9—10 м.эни 1—4 м, бал. 1—2,5 м гача.йулақларнинг уз. 4—15 м, эни 1—6,6 м, бхт. 1 м дан зиёд). Баъзи йулақлар қувур шаклида. Ғорнинг охирида ҳосил булган «катта хона» шипида сталяктитлар, саҳнида эса гилли жойларбор. Ғорнингумумий уз. 119 м, майл. 163 м, ҳажми 146 м³ дан зиёд.

МАЙДОНСОЙ — Напойи вилояти-лаги сой (Хатирчи тумани). Нурота тизмасидаги Оқтоғнинг жан. ён багридан бошланади. Уз. 33 км. Катта сойнингчап ирмоғи. Бошланиш қисмида водийси тор, тоғ олди текислигига чикқач, анча кенга-яди. Соининг бу қисмида қайир ва қайир усти биринчи па иккинчи кўкна қайир (терраса)лари учрайди. Ўртача йиллик суп сарфи 0,05 м³/сек. Баҳор пайти-да сойдан тез-тез сел келиб, суп сарфи 50 м³/сек. га етали. Сой, асосан. ёмғир, булоқлардан сув олади.

МАЙДОНСОЙ, — Сурхондарё вило-яти Шеробол туманидаги сой. Кўкитанг тоғидан (3100 м) бошланиб, жам.-шарққа оқали ва Шерободдарёга қуйилади. Ух 42 км, ҳавзасининг майд. 312 км². М.га Қизилолмасой, Анирчак булогипинг сув-лари, баҳрр фаслида аса Шалконсой ҳам

қуйилади. Қуйи оқими (Шерободдарёга қуйилиш жойи)да уртача йиллик сув сар-фи 0,16 м³/сек. М.даи Шеробод тумани ва вилоятнинг б. хўжалиқлари фойдала-нади.

МАЙДОНТОЛ — Қозоғистон Респу-бликаси иа Тошкент вилоятидаги дарё. Талас Олатовининг жан.гарбий ён ба-гридан оқиб тушали. Майдонтол тизмаси б-н Талас Олатови туташган жойда. 350 м баландликда, унча катта бўлмаган 2 та кўлдаи бошланади. Уз. 50 км, ҳавзаси 471 км². Юқори оқимида, Торошувсой б-н қўшилгунча Чингизсой деб аталади. Жан. роқда Ойгайнинг дарёси б-н қушилиб. Пи-ском дарёсини ҳосил қилади. Умумий уз. 140 км бўлган 60 дан ортиқ ирмоғи бор (Торошун, Қурумтор, Аютор, Отяйлов, Қайназарсой ва б.). Бош қисмида чу-қур ва тор. ён багирлари тик водийдан оқайди. Музлик ва қор сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 16,3 м³/сек. Ёзда суви кўпаяди. Май — сент.да сув сарфи 25,8 м³/сек. дан 47,4 м³/сек. гача ўзгариб туради. Дарё водийсидан ёзла яйлов сифатида фойдаланилади.

МАЙДОНТОЛ ТИЗМАСИ Ғарбий Тяйианлагги тизма (Тошкент вилояти). Писком дарёсининг юқори оқимида. Майдонтол ва Ойганинг дарёлари ора-лигида. Жам.гарблан шим.-шарққа 50 км чўзилган. Ғарбла Талас Олатопи тиз-масига туташади. М.т. нинг сувайиргич қисмидан Қозоғистон б-н Ўзбекистон чегараси ўтган. Ўртача бал. 3800—4000 м. Энг баланд жойи 4269 м. М.т. йирик антиклиналь, асосан, карбон даврининг интрузив жинслари, шунингдек, охактош ва сланеиларидан тузилган. Тизма куч-ли парчаланган, Ойгайнинг дарёси ўзами б-м сувайиргич орасидаги фарқ 1500—1700 м. Тизмаминг тик шим.гарбий ва жан.-шарқий ён багирларила сой куп (Сарибошсой, Текашсой, Тўрагансой, Қоработқоқсой ваб.). М.т.нинг сувай-иргич қисмига ўткир қиррали чўққилар (қиялиги 60—70°), қарр ва цирқлар хос. Уларда қор ва муз уюмлари тўпланган. 2800 м дан бошлаб субальп баландлик

минтақаси бошланади. Бу минтақада кўнгири-бош, тўнғизсирт, тоғ шаири ўсади. 3200—3500 м баландликдан юқориси альп минтақасига мансуб. Бу ерда тўнғизсирт, қорақийёк, турли хил тиканли ўсимликлар тарқалган. М.т.дан ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

МАЙДОНТОЛ ТОҒ ХРУСТАЛИ КОНИ — Тошкент пилотидаги кон. Писком дарёсининг юқори хавзасида. Писком тизмасида, 3000 м баландликда жойлашган. Чатқол антиклизорийиси юқори палеозой гранит интрузияларининг 2 генетик тури — пегматитлар ва гилротермал кварц томирлари б-н боглик. Конда тоғ хрусталининг бир неча тури манжуд: шаффоф, рангеиз, тиниқ кулранг (раухтопаз), қора (морион), тилласимон сариқ (цетрин), бинафша ранг (аметист). Ҳоз. гача кон худудида тоғ хрустали бўлган бир мейда участка аниқланган: Шамтерак, Онаўлган, Аютор, Қурумтор ва б. 1930—60 й.ларда М.т.х.к.нинг Шамтерак участкасида, асосан, радиотехникада ишлатиш мақсалида оз микдорда тоғ хрустали қазиб олинган. Умуман истиқболли кон ҳисобланади.

МАЙЕР (Meyer) Юлиус Роберт (1814.25.11 - Хайльбронн - 1878.20.3) — немис табиатшуноси, врач ва физиги. Тюбинген уштинини тугатган (1838). 1840—41 й.ларда Ява о.га врач сифатида кемала сафарда қатнашган. Саёҳат даврида у магросларнинг венасидам олиналиган қоннинг ранги тропик ўлкаларда шим. кенгликдагига нисбатан очроқ бўлишини сезган ва организм истеъмол қилаётган озиқ-овқат мақсулоти б-н унда ҳосил бўладиган иссиқлик орасида богликлик борлигини айтган. Одам организмдаги оксидланган маҳсулотлар микдори б-н бажарган иши орасидаги богликликни аниқлаган ҳамла биринчи бўлиб энергиянинг сақламиш ва бир турлан иккинчи турга айламиши қрнунини изох.лаб берган; иссиқлик механик эквивалентининг сон қийматини ҳисоблаб чиққан (1842). М.нинг бу кашфисти узок вақт тан ол им магам.

МАЙЕР ТЕНГЛАМАСИ ўзгармас босим ва ўзгармас ҳажмдаги газларнинг иссиқлик сизимини ифодалайдиган тенглама: $C=Cl=R=kN$; бунда R — универсал газ доимийси, k — Больцман доимийси, N — текширилаётган ҳажм V лаги молекулалар сони. C , ва C , — ўзгармас босим ва ҳажмлаги иссиндик сизими. Бу тенгламами 1842 й.ла немис физиги Ю. Р. Майер аниқлаган.

Майер уни иссиқликнинг механик эквивалентини аниқлашда қўллади.

МАЙИБ-МАЖРУҲЛИК, майриқлик — организм тузилиши ва функ-цияларининг аномаллиги. Тугма (ирсий) ва шикастланиш оқибатида (ноирсий) бул ад и. Ҳомила органлари шаклланаётган даврла унга нохуш омиллар таъсир этиши (мас, хрмиладор аелним турли касалликлар б-н огриши, лориларни пала-партиш ичиши) натижасида тугма М.-м. келиб чиқали. М.-м. «суяк суриши», яъни наелданнаелга ўтиши кам мумкин. Яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳ, ичкиликка ружу қилиш кам ирсиятпи бузиб, баъзан М.-м.ка сабаб бўлади. Ишлаётганда, кўчада ёки уйда бахтсиз ҳодиса рўй берганда ҳам киши баъзан умрбод майибмажруҳ бўлиб қолиши мумкин. М.-м.да гавдаминг ташки кўриниши қисман ёки бутунлай хунук бўлади, мас, терининг балиқ терисига ўхшашлиги. оёқ-қўлнинг ривожланмай қолиши ёки бутунлай бўлмаслиги, бўйимнинг қийиқбўлиши, айрим органлар ёки қисмларнинг нормалам орткиривожланиши, иккала оёқ кўшилиб кетиб, балиқ лумига ўхшаб қолиши (сирена), табиий тешиқлар (мас, қизилўнғач, меъда, тутри ичак ва х.к.) мимг бскилиб қолиши ва б. Таянч-харакат аъзолари М.-м.ларидан суяқларнинг тугма чиқиши, маймоқлик, қул ва оёқ бармоқларининг кам ёки ортик бўлиши (полидактилия) ёки бир-бирига қўшилиб кетиши кўпроққузатилали. Юзлаги М.-м.лардан аксарият лабнинг тиртиқ, ёриқлиги («қуён лаб»), тамглайминг ёриқлиги, йўқлиги («бури жаг»)

учрайди. М.-м. ички аъзоларда ҳам кузатилали, тугма юрак пороклари, шунингдек, қизилўнғач, мсъда-ичакнинг ҳалдам ташқари кенг ёки тор бўлиши, ичак-мимг бир қисми, орқа чиқарув тешиги бўлмаслиги, ўт йўлларининг торайиши па х.к. ҳазм системасидаги М.-м.ларга киради. Сийдик таносил системасининг но-тўғри шаклланиши, иккала буйракнинг бирлашиб кетиши, иккала ёки битта мойк бўлмаслиги; ўпка бир бўлагининг йўқлиги ёки қўшимча ўпка бўлиши М.-м. хилларидир.

Гавда қисмлари бир-бирига ёпишиб қолган эгизаклар ҳам мажруҳ ҳисобланади, бунда гоҳо битта ҳомила тўғри ривожланган бўлса, иккинчиси ўсмай қолган бўлади. Лекин тўғри ривожланган эгизаклар, мас, думғазаси бирикиб қолган сиам эгизакларининг узоқ вақт яшаганлари кузатилган. М.-м., кўпинча, операция йўли б-н даволанади. Айниқса, лаб, жағ, танглайи ёриқ болаларни ҳаётининг дастлабки кунларидаёқ операция қилинади ва кейинчалик ундан қолган косметик нуқсонлар бартараф этилади. М.-м.нинг олдини олиш учун она-нинг ҳар хил касалликларга чалинишига йўл қўймаслик, у спиртли ичимликларни ичмаслиги, айниқса, ҳомиладорликнинг дастлабки даврида дориларни пала-партиш ичишдан сақланиш керак. М.-м.ни тератология ўрганади.

МАЙИЗ — офтобда, сояда ёки маҳсус қуритгич машиналарда қуритилган узум ғужуми. Майизбоп узум навларидан тайёрланади. Қуритиш усулига кўра, авлон (турли нав узумлари офтобда қуритилади), бедона, гармиён, сабза, сояки ва б. турлари бор. М. солишининг оддий усулида узум бўйра, бордон ёки сувалган майдонга ёйилиб қуритилади. Бу усулда узум 20—30 кунда қурийд. Ишқор эритмасига ботириб олинган узум 7—10 кунда қуриб, 24—30%, маҳсус қурилган соякихонада эса 4—8 ҳафтада қуриб, 23—25% М. тушади. Ўзбекистон ФА «Асбобсоз» бирлашмасида М. қуритишда қўлланиладиган маҳсус ма-

шиналар (майиз қуритгичлар) яратилган. Бу машиналар М. ни офтобда қуритишда чанг б-н ифлосланишнинг олдини олади. М. таркибида қуруқ моддасига нисбатан 79,5-87,5% гача канд, 0,5-3% органик кталар, 2,1—2,9% азотли моддалар, 1% клетчатка, 2—2,9% кул ва б. бор. М. намлиги 18%дан ортиқ бўлмаслиги керак. Қуритилган узум чанг, турли аралашмалардан тозаланади, стандарт қутиларга, копларга жойланади. Аъло навли М.лар Ўзбекистон, Тожикистон, Эрон, Афғонистон, Италия, Австралия ва б. мамлакатларда тайёрланади.

МАЙИН ЖУНЛИ ҚҶЙЛАР - жун коплами ўта зич жойлашган тивит тоифасидаги майин толадан ташкил топган қўйлар гуруҳи. М.ж.к. қадимдан урчитилади. Австралия, Европа, АҚШ, Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Украина ва б. мамлакатларда бокилади.

М.ж.к. тери сатҳининг 1 см² майдончасида 4—11 минг жун толаси жойлашган бўлиб, ўртача диаметри 25 мкм дан ошмайди. М.ж.к. жунининг жингалаклари бир меъёрда. Толанинг 1 см² узунлигида 6—9 жингалак мавжуд. Тери қатламларидаги ёғ ва тер безлари маҳсули бўлган мураккаб ёгтер аралашмалари жун толаларини сиртдан коплаб, ташки муҳитнинг ноқулай шароитлари (ҳарорат, намлик) таъсиридан ва ифлосланишидан асрайди. Жунининг ўртача уз. 7—10 см.

М.ж.к.ларнинг асосий маҳсулоти бир хил тузилишдан иборат, оқ ранг, ипаксимон товланувчи, юқори сифатли майин жун. Юнонлар бу жунни «олтин жун» деб аташган. Жунни қайта ишлаш ва тўқимачилик sanoагида юқори сифатга эга бўлган силлик жун газламалар ва мовут ишлаб чиқарилади.

Асосий жун маҳсулотидан ташқари, майин жунли қўйлардан гўшт ҳам олинади. Шунга кўра, М.ж.к. 3 гуруҳга: жундор (озарбайжон тоғ мериноси, Ставрополь зотлари, совет минораси ва б.); жунгўшт йўналишидаги (Аскания, Олтой-кавказ ва б.) ва гўшт-жун йўналишидаги

М.ж.к. (архаромеринослар ва б. зотлар)га бўлинади.

М.ж.к. 1 кг тирик вазни ҳисобига 50—70 г ва ундан ҳам ортиқроқ жун тола бериши б-н бошқа гуруҳлардан устунлик қилади, лекин жуссаси майдарок. Совлиқларининг тирик вазни 45—50 кг, кўчқорларники 80—90 кг. Бир она кўйдан камида 2,5—3,0 кг соф жун толаси олиш мумкин.

Бошқа қўйларга нисбатан М.ж.к. яшаш шароитига ўта талабчан. Уларни асраш, боқиш, парвариш қилиш махсус тайёргарликни ва эътиборни талаб қилади.

19-а.нинг 70—80 й.лари ва 20-а. бошларида ва ўрталарида М.ж.к. Ўзбекистон худудига ҳам келтирилган. Тош-кент, Жиззах ва б. вилоятлар хўжаликларида олиб борилган и.т. ишлари ва кузатишлар натижасида республикада ярим майин жунли қўйчилик тармоғининг пайдо бўлиши ва шаклланиши бирмунча жаддалашди.

ЛЛ.Шчекин В. А., ЧорвачиликТ., 1960; Амиров А. Қ. ва б., Чорвачилик, Т., 1980.

Абдусаттор Амиров.

МАЙИН ШЎРХОК, чангсимон туз, тузли момиқ — тупроқнинг ивиган (коагуляцияланган) заррачалари ва шўрхок юзидаги туз кристалларидан иборат масса. М.ш. усти 0,5—1,0 см қалинликдаги тузли қобик (қатка-

лоқ) б-н қопланган. Асосан, гидроморф сульфатли шўрхоқлар учун хос. Грунт сувлар сатҳи юза жойлашган ерларда ёз ойларида натрий сульфат ($\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$) тупроқ юзасига жаддал тўплана бошлайди, бироқ сувда кам эрувчанлиги туфайли қиш (паст ҳарорат) да ёгин сувлари б-н хлоридларга нисбатан секин ювилади. Шунинг учун ҳам бу тузлар йил сайин тупроқнинг юқори қаватларида йиғилиб боради. Қуёш нури таъсирида қуриши ва ёгингарчилик, хатто, шудринг сувини шимиши натижасида $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ нинг $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ ва Na_2SO_4 га доимий қайта кристаллани-

ши кўпчилик жинсларнинг, айниқса, лой ва мергелларнинг майда чангсимон заррачаларга парчаланишига сабаб бўлади. М.ш.даги $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ ва Na_2SO_4 нинг микдори тупроқ ҳажмига нисбатан 20—60%, CaSO_4 ва CaCO_3 эса 10—25%ни ташкил қилади. М.ш. уваланувчи бўлгани учун шамол таъсирида осон бузилади ва узоқларга учиб атрофдаги тупроқларнинг шўрланишига ҳам сабаб бўлади.

МАЙИТКАШЛИК - қ. Мерос.

МАЙКЕЛЬСОН (Michelson) Альберт Абрахам (1852.19.12, Стрельно, хоз. Стшельно, Польша — 1931.9.5, Пасаде-на, Калифорния) — америкалик физик, АҚШ Миллий ФА аъзоси (1923—27 президенти). АҚШ Ҳарбий денгиз академиясини тугатган (1873). 1889—92 й.ларда Массачусетс штатидаги Вустер унти, 1892—1929 й.ларда Чикаго унти проф. Асосий илмий ишлари физик оптикага оид. 1878—82 й.лар ва 1924—26 й.ларда ёруғлик тезлигини аниқлаш устида иш олиб борган. Натижада 1927 й.да у топган ёруғлик тезлигининг қиймати аниқлиги бўйича узоқ вақт давомида энг мукаммал ҳисобланган: $c=299796 \pm 4$ км/с. Оптик техниканинг ривожланишига катта ҳисса қўшган интерферометрия ихтиро қилган (1881). Ўзи ихтиро қилган интерферометрии қўллаб, ёруғлик тезлигининг Ер ҳаракати тезлигига боғлиқ эмаслигини тажрибада исботлаган (қ. Майкельсон тажрибаси), узунлик бирлиги метр б-н ёруғликнинг тўлқин узунлигини таққослаган, спектрал чизиқларнинг ўта юпқа тузилишини текширган. Жуда юқори ажрата олиш қобилиятига эга бўлган спектрал ас-боб (Майкельсон эшелони)ни ихтиро қилган. Юлдузларнинг бурчак диа-метрларини аниқдаган. Нобель мукофоти лауреати (1907).

Ад.: Джефер Б., Майкельсон и скорость света [пер. с англ.], М., 1963.

МАЙКЕЛЬСОН ТАЖРИБАСИ — Ер ҳаракатининг еруғлик тезлигига таъсири-ни аниқлаш мақсадида ўтказилган тажриба. Бу тажриба нисбийлик назарияси

яратилиши умун асосий экспериментал омиллардаи бири бўлди. Уни А. А. Майкельсон амалга оширган. 19-а.да еруглик кўзгалмас муқит «эфир»ла тарқалади па Ернинг ҳаракат йўналишига иисба-тан ёругликнинг тарқалиш йўналиши хар хил бўлганда унинг тезлиги ҳам турлича бўлади, деган тахмин мавжуд эди. Бу тахминни қал қилиш мақсадида Майкельсон ўзи ихтиро қилган интерферометр ёрламида тажиба ўтказди. Интерферометрнинг битта елкаси v тезлик б-н ҳаракатла-нувчи Ернинг орбитал йўналишига мос қилиб жойлаштирилади. Еруглик манбаи 0 дан чиққан нурлар нур йўналишига 45° жойлашган ярим шаффоф пластинка 5 га борали (раем) ва бу пластинкадан нурниш бир қисми қайтиб, кўзгу 5, га, бир қисми жа кўзгу 5, га тушади. Улар нурни қайтаради. Қайтган нурлар яна плаетинкага тушади: синган нурларнинг бир қисми кузатиш найчаси (1,2) га тушади. Пластинкадан кўзгуларгача бўлган масофа бир хил бўлганлиги сабабли найча (1, 2) га бир хил геометрик йўл узунлигидаги нурлар тушади. Агар ёруглик 55, ва 55, йўналишларла хар хил тезликлар б-н тарқалганила уди, нурлар ўртасида йўл фарқи вужудга келиб, кузатиш пайчасининг фокал текислигила интерференция манзараси пайло бўларли. Бутун қурилма 90° га бурилганда нурларнинг йўл фарқи ишораси ўзгариб, интерференция (кучайиш ёки кучеизланиш) манзараси бирор масофа $D=(2/D)$ (ir/c-) га силжиши керак эли. Бунда / — интерферометр елкасининг узунлиги, А. — ёруглик тўлқин узунлиги, с — накуумлаги ёруглик тезлиги, v — Ернинг эфирга нисбатан тезлиги. Пекин тажрибала қурилмани 90° га бурганла манзаранинг бунлай силжиши кузатилмайди. Бу тажриба куп марта такрорланган. Барча хрлларда ҳам бирдек натижаолимиган. Шунлай қилиб, М. т. ёругликнинг пакуумдан барча йўналишларла бир хил булишини исботлади па «эфир» леб ном олган муҳитнинг мавжудлигини инкор этди.

МАЙКОП (адигейча Мьекьуапз —

олмалар водийси) — РФ даги шаҳар. Адигея Республикаси пойтахти. Бeлая дaрёси (Кубань дарёси ирмоғи) соҳилида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 166,5 минг киши (1998). М.га 1857 й. рус қарбийлари калъа сифатила асос солган. 1870 й.дан уезд шаҳри. Саноатнинг етакчи тармоғи — озиқ-овқат саноати (гўшт, минерал сув ва озиқ-овқат к-тлари, консерва, вино-арақ з-ллари). Ўрмон. қоғоз ва ёғочезлик, енгил саноат корхоналарининг улуши ҳам катта (мебель, паркет, қипик плиталар, картон қурилмалар, ип-аркон, пойабзал, кий-им ва б. ишлаб чиқарилали). «Майкопмесмебель», «Стамконормаль», «Точрадиомаш» корхоналари, машинасозлик з-ллари ва б. фаолият кўрсатади. Майкоп ГЭС, пед. ин-ти, 2 театр, 2 музей (шу жумладан, тарих-ўлкашунослик музейи) бор.

МАЙКОП МАДАНИЯТИ - Шим. Кавказ тоғ олди худудларида тарқалган археологик маданият (мил. ав. 3минг йилликнинг 2-ярми). 1897 й. текширилган Майкоп қўрюни номилан олинган. М.м.га кўплаб қўрғонлар, баъзан мустақамлаиған манзилгоҳлар мансуб. М.м.нинг сўнги босқичида тош макбаралар, жумладан, дольменлар пайло бўлган. Асосий меҳнат ва жанговар қурол сифатида мис болталар, мотигалар, чўқморлар, пичоқлар, ханжарлар, пашиахалар, найза учлари ҳисобланган. Турли безак буюмлари, М.м.га мансуб қабилалар Шарқ халқлари б-н алоқада бўлишганилан далолат берали. М.м.нинг қизил. баъзан нақшинкор сопол илишлари қулоччилик ластгоҳида тайёрланган. Хужаликнинг етакчи шакли — чорвачилик ва дех.крнчилик. М.м. қабилалари ибтилоий жамоа босқичила яшаганлар. Баъзи қўрғонлардан топилган кимматбако буюмлар жамиятда мулкий табақаланиш илдиз отганлигилан далолат беради.

МАЙКОП ҚЎРҒОНИ - Майкоп ш. хулулила жойлашган илк жез даври (мил. ав. 3минг йиллик охири) ёдгорлиги. Н. И. Весёлойстсш томонилан ўрганилган

(1897). Қургоннинг бал. 11 м бўлиб, уплата бой қабрла қабила сардори ва унинг 2 хотини дафп этилган. М.к.дан кумуш таёқчалар ва уларга мустаҳкамланган 4 та олтин буқа ҳайкаллари ҳамда қимматбаҳо гулдор чодир топилган. Чодир ёпинчигига олтин суви юритилган халқалар, шер ва буқа суратлари солинган. Сарлорнинг ёнига 2 олтин ва 14 кумуш идиш қуйилган. Улардан бирига Кавказ тоғи ва бир қатор бўлиб кетаётган ҳайвонларни тасвирловчи манзара ўйиб ишланган. Бу идишдаги тасвир — энг қад. харитографик расмлардан биридир. М.к.дан турли хилдаги мие буюмлар: чўқморлар, ойболталар, исканалар, бигизлар, игналар, ханжар чиққан. Сарлор хотиклари қабридан безак буюмлари — тиллақошлар, кумуш тақичоклар, турли хилдаги олтин ва сердолик мунчоклар, феруза ва лаъл туморчалар. шуниингдек, малика кийимларига қалалган турли ҳайвон ҳайкапчалари топилган.

Аҳмадали Аскарлов.

МАЙЛ — тирик организмнинг бирор эҳтиёжини қондиришга интилиши. У кўмсаш, ноаниқ ички дард, сабабсиз зеркиш туйғулари тарзида кечиши мумкин. Интилиш, ҳавас, тилақ, хоҳиш, иштиёқ, ҳатто орзу кўринишларида ҳам мужассамлашалаи. У бажо келтирилган тақдирда кишига мамнуният бахш этади. М. кишидаги қобилият ёки эндигина шаклланиб келаётган индивидуал хислатларнинг дарақчиси сифатида эрта намоеън бўлалаи. М.ларнинг баъзилари ривожланиб, шахсий эҳтиёж ва қизиқишга айланади, баъзилари эса термозланиб, батамом барҳам тоपालи ёхуд бирининг ўрнини иккинчиси эгаллайли. Ижобий ё салбий, кучли ёки заиф, қўлами кенг ёки тор, барқарор ё ўткинчи М.лар бўлади.

Одатда, М.-истакнинг орзу тизими изчил боғлиқликка эга. М.нинг англашилган даражаси мойиллик деб аталади. Мойиллик шахсни аниқ фаолият б-н шуғулланишга кўзгатувчи турткидир. Мойиллик негизида фаолиятга йўналтирилган барқарор аҳтиёж ва унга

тааллуқли кўникмаларни такомиллаштиришга интилиш ётади.

МАЙМАНА — Афғонистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Бактрия водийсидаги воҳада жойлашган. Фарноб вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 80 минг кишидан зиёд (кўпчилигини ўзбеклар ташкил этади; 1990-й.лар бошлари). Автомобиль йўллари тугуни. Жун, қоракўл, кўн-тери, дон ва бошқа к.х. маҳсулотлари савдоси маркази. Қўлда гилам тўқилади. Тўқимачилик ва тикувчилик буюмлари тайёрланади. М. атрофида бугдой зкилади, қоракўл қўйлари боқилади.

Илк ўрта асрларда шаҳар Яхудия (аҳолисининг кўпчилигини яхудийлар ташкил қилгани учун), Катта Жаҳузон деб аталган. Ёқут Ҳамавштнинг ёзишича, ал-Яхудия аҳолиси исломни қабул қилгач, 11-алан бошлаб шаҳарни М. леб атай бошлаганлар. Маҳмуд ибн Вашингнинг ёзишича. М. шаҳри қадимда Толиқон деб ҳам аталган. 9-а.ла М.ла Фарноб қароргоҳи жойлашган. 10-а.ла у савло ва хунарманчилик ривожланган бой шаҳар бўлган. 13-а. манбаларида шаҳар Майманл леб аталган. 1855 й. афгон амири Дўстмуҳаммадхон Бухоро амирлигига қарашли М.ни босиб олган. 1873 й. Кобулла имзоланган Англия — Россия шартномасигабиноан. М. Афғонистонга ўтган. 19-а.да М. шаҳри мустаҳкам мудофаа лсвори б-н ўраб олиниб, унинг 5 дарвозаси бўлган. Шаҳар марказила баланл ва қия тепаликка қад. арк — Боло-Ҳисор жойлашган.

МАЙМАНОҚТОВ - Қарши чўлилаги бурмаланган гумбазсимон баланллик. Жаи.гарбдан шим.-шарққа йўналган. Энг баланд жойи 436 м. Уз. 9 км, эни 6 км. Шим.гарбий ён бағри этагилаги текисликка тик тушган. Жан.чнарқий ён бағри ҳам тикрок. Нисбий бал. 100—120 м. Баланллик усти нотскис, тўлқинсимон текислик, нисбатан ясси текисликлар б-н алматиб келади. М. асоси бўр даврига мансуб смоланнииг кулранг, яшилкулранг ўртача ва майла доналор қумтошлари,

неогеннинг майда кумли оч жигарранг-кулранг кумтошлари (танлирчи свитаси), улар устида гузор свитасининг бир бири б-н алмашиқиб кеталиган гил, алевролит на кумтошлари ҳосил бўлган. Бу қатлам устини унча қалин бўлмаган лессимоп жинсдар қоплаган.

М.да гипсли, дагал механик таркибга эга бўлган оч бўз тупроқлар тарқалган. Уларда ранг, илоқ, шувоқ, исириқ ва б. ўсади. Чорвачилиқда яйлов сифатида фойдаланилади, маҳсулдорлиги гектарыга 1,5—2,0 ц.

МАЙМЕЧИТ (Маймеча дарёси номидан) — порфир тузилишга эга магматик тоғ жинси, таркибида кўп микдорда ўзгарган оливинли шиша мавжуд. Ўта асосли магманинг ер юзасига оқиб чиқишидан ёки юзага яқин ёриқларга ўрнашишидан вужудга келади. Ранги тўқ кулранг, яшилроқ қора. М. дайка, силла, лава оқимлари ва крпламларини ҳосил қилади. М. жула кам учрашига қарамасдан унга зътибор катта, чунки у Ер қаърида ўта асосли магма мавжудлигини кўрсатади. М. таркибида ишшанинг борлиги магма жинс орасига кириб уриашганла т-раси тахм. 1700—2000° булганлигидан ларак беради, чунки бу қароратда оливин ирийли. М. платформаларда тарқалган, бурмали областларда кам учрайди. Геологлар бу жинсни турлича таърифлайдилар.

МАЙМОНИД (Maimonides; ҳақиқий исми Моше бен Маймон) (I 135.30.3, Кордова — 1204.13.12, Фустат, Қохира яқинида) — яқудий файласуфи, врач, илоҳиётчи. Иудаизм руҳила таълим-тарбия олган. Мароқаш, Фаластинда бўлган. 1165 й.лан Мисрда яшаган. У тиббиёт б-н бирга илоҳиёт ва фалсафа б-н шуғулланган. Ўрта аср равнинлари ўртасида катта обрў орттирган. Талмуд ривоятларидаги мураккаб тугунчаларга ёзган шарҳлари б-н шуҳрат қозонган. М. фикрича, яқудий динининг қонунлари бор ҳақиқатнинг олий ақидаларини ўз ичига олади, шунинг учун улар қатъий ва пухта асослапиши қсрак. Бу таълимо-

ти б-н у яқудийлик (ва ислом) анъаначиларининг газаб ва нафратига учрали. М. 1190 й. Мисрла араб тилида «Мункиз мин алдалол» («Адашишдан қутқарувчи») асарини ёзди. М. ўз асарида Форобий ғояларини қимоя қилган, гносеология ва илмда унинг таъсирида бўлган. Ўзининг қарашларила дин ва фалсафани бирлаштиришга қаршилик қилган. М. фикрича, билишнинг аеосий мақсади ақл ёрламида ҳақиқатга эришишдир. М.нинг асари Фома Акашқкий ва Спи-июнга муайян таъсир кўрсатди. 1935 й.ла М.нинг танланган асарларини Глатцер яқудий тилида нашр этган.

МАЙМОҚЛИК — оёқ панжасининг қийшиқ бўлиши (деформацияси). М.нинг тугма ва ҳаётда орттирилган хиллари фарқ қилинади. М., кўпинча, тугма бўлиб, аксари ўғил болаларда учрайди, бунга боланинг она крридалигидаёқ болдир мускулларининг ривожланмай қолиши сабаб бўлади. Турмушда орттирилган М. оёқ панжаси ва болдир еуяқларининг синиб, нотўғри битиши, шўнингдек, фалаж, мускул ва нерв толаларининг ҳар хил касалликлари оқибатида пайло бўлиши мумкин. М.ла бир ёки иккала оёқнинг тўпикдан пастки қисми бир-бирига қараган, товон юмалок бўлади. Маймоқ бола ёшига тўлиб, юра бошлаганда аввал тери ва мускуллар, сўнг тўпикдан пастки қисмдаги майда су-яқлар шакли ўзгаради. Оқибатда бемор оёқ панжасининг ташки чеккаси, баъзан ички юзаси б-н юради. М.да пай ва парлалар тортилиши натижасида чўзилиб кучсизланади; боллир х.ам ўсмай қолади. Маймоқодам силкинибсилкинти юради, олатдаги пойабзалини кия олмайди. Иккала оёғи маймоқодам тик тура олмайди, кўпинча, ганлираклаб, фақат хасса б-н юради.

Давоси. Туғма М.ни лаволашни бола ҳаётининг ластлабки кунлариланок бош-лаш лозим. Бунинг учун қийшиқоёқни тўғрилайлиган махсус ҳаракатлар ва боғлов (иакти-вакти б-н алмаштириб турадиган дока ёки гипсли, гипсшинали) тавсия этилади, оёқ муекулларини

мустаҳкамлаш учун массаж буюрилали. Булар ёрдам бермаса, операция қилинали. Бемор ёшликда даволанса, ҳеч қандай асорат қолмайди, тузалиб кетиши мумкин. Орттирилган М.да фақат жарроҳлик усули қўлланади.

МАЙМУН ЙИЛИ - 12 та ҳайвон номи б-н аталалигаи даврий мучал тақвимининг тўққизинчи йили.

МАЙМУНЖОН — раъногулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик буталар турлари; резавор мева. Шим. Америка, Евросисда 400 дан ортиқ тури учрайди. Шулардан 90 тури, асосан, кўк М. (*Rubus caesius*) ва майда мевали М. (*R. nensensis*) турлари Кавказ, Украинанинг жан. ва Урта Осиёга учрайди. Америка, Марказий ва Ғарбий Европада кўп экиланилади. Ўзбекистоннинг тоғ олди минтақаларида усади ва дала, томорқа-боғларга ўстирилади. Ер устки қисми икки йиллик новдаларга иборат. Барглари патсимон. Вир йиллик новдаси ҳосил тугади. Гуллари икки жинсли, оқ, баъзан пушти бўлиб, шингилсимон тупгулла жойлашган. Меваси тутга ухшайдигу. серсув, ширин-нордон, ранги қорамтир, қизил. Уруги майда. Мева таркибида 4—6% канд, 0,8—1,4% органик кислоталар, С витамини ва каротин мавжуд. Меваси янгиланганда ёки қуриганда ёйилади, қиём тайёрланади, консерва саноатида ишлатилади, илдизпояси ва барглари тиббиётда қўлланилади. М.нинг мевалари йирик ва ширин булган айрим ёввойи турлари маданийлаштирилиб, селекция навлари чиқарилган (300 дан ортиқ навлари бор). М. кўчатлари арта баҳорда ёки кузда 2х0,75 м схемала экилади. М. новдадари симбагазларга боғланади. Ҳосилдорлиги 50—70 ц/га. М. 12—15 йил яшайди.

МАЙМУНЛАР (*Simia*) - приматапр туркумига мансуб юксак ривожланган сут эмизувчилар кенжа туркуми. Одам ҳам шу кенжа туркумга киради. М. кенг ва тор бурунли М. гуруҳига булинади. Кенг бурунли М. Марказий ва Жан. Америкада, тор бурунли М. Осиё ва Африкада тарқалган. Тор бурунли М. мартишка-

лар ва одамсимон М. оиласига бўлинали. Одамсимон М.га шимпанзе, горилла, орангутан, гиббон киради. М. гавдасининг уз. 16 см дан (ўйноқи маймунлар) 2 м гача (горилла). Вази 400 г дан 200 кг гача. Дарахтда ва ерда ҳаёт кечиради. Кўпчилиги М. қўл ва оёгининг бош бармоғи бошқа бармоқларига қарама-қарши жойлашган бўлиб, дарахтлар шохига осилишга ва буюмларни ушлашга мослашган. Бармоқларида тирноқлари бор; ўмров су-яғи ривожланган. М.нинг кўриш, эшитиш ва туйғу органлари яхши ривожланган, ҳидни яхши сезмайди. Бош мияси нисбатан йирик, бош мия катта ярим шарлари юзасида бурмалар кўп. Калла қутиси скелети юз скелетига нисбатан йирик. Мимика мускуллари яхши ривожланган. Тишларининг тузилиши, сони, жойлашиши одамникига ўхшаш. Лскин курак тишларининг бирмунча йирик узунроқ ва лиастемаси (тиш оралиғи) бўлиши б-н одамникидан фарқ қилади. Думлари узун (коат) ёки рудимент ҳолатда (одамсимон маймунлар). Кенг бурунли маймунлар думи гажаксимон шаклда. Ургочиларининг сут безлари бир жуфт, кўкрагила жойлашган. М. гала бўлиб яшайди. Бўғозлик даври 3—9 ой. 1—2 та бола тугади. Тутқинликда ҳам кўпаяди. М., асосан, ўсимлик ва мевалар б-н озиқланади.

МАЙМУРҒ (сўғдийча манн — қишлоқ, мург—ўтлоқ, Серўтлоқ қишлоқ) —1) Самарқандлан жан.-шарқда жойлашган, унча катта бўлмаган Сук) мулки — русток. Хитой манбаларида Ма, Мимо ва Мимо-хэ шаклида учрайди. Маркази — ҳоз. Қўлдорюпа ш. харобаси ўрнида жойлашган Бошда in. бўлган. М. сўнгги антик даври (мил. 4—5-а.лар) ва илк ўрта асрларда (6—10-а.лар) Сугд таркибига кириб, Дарғом канали бўйидаги Санжар-фигонни ўзига қаратган. Дастлаб М. таркибига Панжикепт р-ни ҳам кирган, лекин 7-а.да у мустақил мулк сифатида ажраб чиққан. М.нинг ниҳоятда аҳамиятга ага эканлиги унинг хулудиди Самарқанд воҳасининг асосий сугориш тизимлари

бошланган тўғон — Варагсарни жойлашганлиги эди. Мил. 7-а.даи М. қисман Самарқандга қарам бўлган; М.ни ҳрким змас, сугд ҳукмдорлари хонадонига мансуб шақар бошлиғи идора қилган. Сюань Цзатхмпг маълумотиға кўра (тахм. 630 й.), Мимо-хэ М. водийнинг ўртасида жойлашган бўлиб. унинг айланаси 400-500 ли (200-250 км)ни ташкил этган. 7-а. нинг 2-ярмида М. б-н Хитойдаги Тан сулоласи ўртасида мунтазам алоқалар ўрнатилган. 8-а.нинг 2-ярмидан М. Араб халифалиғи таркибига кирган.

М.лаги тоғлардан олтин. темир, пахлаха тошлар казиб олинган. М.ла мулкдор декқонларнингсарой, қасрлари кўп бўлган. 10-а. араб тарихчилари маълумотиға кўра, Самарқанд рустоклари орасида М. југ кўкаламзор, кишлоклари ва саройлари кўп жойларлан бири бўлган.

МАЙН— Германиядаги ларё, Рейн ларёсининг йирик ўнг ирмоғи. Уз. 524 км, ҳавзасининг майл. 27,2 минг км. М. Ротср-М ва Вейсер-М ирмоқларининг қўшилишидан қосил бўлалди. Ўртача баланллиқдаги тоғлар орасидаги тор водий ва сертепали текисликдан оқади. Қишда ва бахрр бошларида суви кўпаяди. Ўртача сув сарфи 170 м³/сек. Дарёнинг қуйилиш жойидан 400 км масофала кема қатнайли. М. ҳавзиси Людвиге капали орқали Дунай ларёси сув йўллари системаси б-н боғланган. М. водийсида аҳоли зич. Дарё сохилларида Вюрцбург, Франкфурт-Майн ва б. шаҳарлар жойлашган.

МАЙН РИД - қ. Рид Т.М.

МАЙНА (*Acridotheres tristis*) — чумчуқсимонлар туркуми шақшақлар оиласига мансуб куш. Танасипинг орқа ва қорин томони кўнгир, тумшуги ва кўзларининг атрофи сарик. Қапотларипинг остки қисми ола. Думи ва қаноти калта, боши нисбатан йирик. Танасининг уз. 25 см гача, вазни 40—60 г. Дарахтлар, баъзан бинолар деворилаги ковакларга, жарликлардаги ёриқларга уя қўяди. Бир йилда 2—3 марта бола очади; 4—5 та тухум қўяди. Тухумларини 2 ҳафта босади, тухумдан чиққан болалари 25 кундаучир-

ма бўлади. М. ўтроқ куш. Ҳиндистон, Покистон, Мьянма, Афғонистон, Ўрта Осиё мамлакатлари ва б.да тарқалган. Ўзбекистонда 20-а.нинг 50-й.ларида тарқала бошлаган; хоз. ҳамма худудларда учрайди. Ҳашаротлар б-н озикланиб, к.х.га фойда келтиради; баъзан пишган меваларни чўқийди.

МАЙНОТ (Minot) Жорж Ричарде (1885—1950) — америкалик патофизиолог ва гематолог. Гарвард унтини тугатган (1912), шу ун-т проф. (1928). Илмий ишлари ҳар хил анемияларнинг келиб чиқиши ва уларни даволашга оид. Пернициоз анемияни даволашда «жигар парҳез»ни кашф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1934; У.П. Мёрфи ва Ж. Уипл б-н ҳамкорликда).

МАЙНЦ — Германиядаги шаҳар. Рейн дарёси бўйида, Рейнланд-Пфальц ерида. Аҳолиси 185,9 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни, дарё порти. Транспорт машинасозлигининг йирик маркази. Электротехника, кимё, кўн-пойабзал, тўқимачилик, ёғочсозлик, ойна, цемент, полиграфия, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Рейн винолари савдоси маркази. Ун-т (1477), консерватория, Фан ва адабиёт академияси, миллий театр, Гутенберг музейи ва б. музейлар бор. Меъморий ёдгорликлардан собор, готика черкови, кюрфюрстлар қасри ва б. сақланган. Шаҳарга мил. ав. 1-а.да кад. римликларнинг Могонциакум лагери сифатида асос солинган.

МАЙОНЕЗ (франц. mayonnaise) — 1) ўсимлик мойи, тухум сариғи, сирка, хантал, шакар ва б. хушбўй моддалардан тайёрланадиган соус (қайла); 2) балик, турли пишириларга қўшилади; 3) балик, гўштдан шундай соус қўшиб тайёрланадиган яхна таом.

МАЙОР (лот. *maior* — йирик, катта) — Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ва б. давлат армияларидаги катта зобитлик унвони. М. унвони Россияда 1689—1731 ва 1798—1884 й.ларда, кейинчалик СССР да (жумладан, Россияда) 1935 й.дан мавжуд бўлган. Ўзбекистон

Республикаси Қуролли Кучларида М. ун-вони 1992 й. 3 июлда жорий этилган.

МАЙОРАТ (лот. *maior* — катта) — кўчмас мулк (ер, уй-жой ва б.)ни мерос қолдириш тизими. Бунга кўра, ер-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи энг катта ўғилга ёки ёши улуғ қариндошга ўтган. М. тартибида мерос қолдиришнинг дастлабки кўринишлари қад. хинд, яҳудий қонунарида, Афина ҳуқуқ тизимида ўз ифодасини топган. Хусусан, қад. яҳудий қонунига кўра, марҳумнинг асосий меросхўри катта ўғли ҳисобланган, ёки у қолган ўғиллардан икки ҳисса ошиқулуш олган. М. тартиби 11 — 13-а.ларда Англия, Франция, Германия ва б. Европа мамлакатларининг дастлабки ҳуқуқий тизимларида ҳам акс этган. М. йирик ер эгалигининг ер мулкани бўлиниб кетишдан сақлаш ва мустаҳкамлашга қаратилган бўлиб, қонун б-н расмийлаштирилган. М. ҳозирда монархия тизими-ни сақлаб қолган мамлакатларда учраб туради. Ушбу тартибда мерос бўлиб қолган ер ҳам «майорат» деб аталади.

МАЙРИҚЛИК — қ. Майиб-мажруҳлик.

МАЙСА — уруғи ёки илдизидан эндигина кўкариб чиққан ўсимлик, шунингдек, ўсимликнинг пояси ўриб олингандан кейин ўсган кўкати (қ. Нихол).

МАЙСА ПАШШАСИ (*Chorthophila florilega* Zett.) — икки қанотлиларта мансуб зарарқунанда ҳашарот. М.п. сининг личинкалари экилган уруғларни ва чигитни зарарлайди. Ўрта Осиёда учрайди. Вояга етган пашшаси танасининг уз. 5,5 мм, уй пашшасига ўх-шайди. Танаси тўқ кўнғир, қоринчаси қулранг, тухуми оқ, уз. 0,9 мм га яқин. Личинкасининг уз. 7 мм. Сохта пиллалик, личинқалик ёки имаго фазаларида кишлаб чиқади. Кишлаб чиққан сохта пиллалардан март охири — апр. бошларида катта ёшдаги пашшалар учиб чиқади, уларнинг уруғдон ва тухумдонлари чала ривожланган бўлиб, улар 2—4 ҳафта ичида тўлиқ етилади. Урғочилари тухумларини 1—4 тадан тупроқ бетига, тупроқ ёриқлари ичига

ва кесаклар орасига сочиб қўяди. Битта урғочи пашша 100 донагача тухум қўяди: тухум қўйиш даври 12 кунгача чўзилади. Ёз фаслида 2—4 кун, эрта баҳорда ва кеч кузда 5—10 кун ўтгач, тухумлардан личинкалар чиқади ва дар-ҳол тупроқ орасига кириб яширинади. Личинкалар тупроқнинг 3—5 см чуқурлигида яшайди; уларнинг ривожланиши 1—2 ҳафта давом этади; личинкалар экилган уруғларни кемириб, зарар етказади. Қураш чоралари: уруғлар униб чиқишини тезлаштириш учун экишдан олдин ивйтиш; ерни сифатли ишлаш. М. п. кўп учрайдиган ерларга органик ўғитларни кузда солиш тавсия этилади.

Саидмурод Алимұхамедов.

МАЙСА ЧИВИНИ (*Hylemyia cilicruga* Rd.) — икки қанотлилар туркуми чин пашшалар оиласига мансуб ҳашарот; қ.х. экинлари зарарқунандаси. Танасининг уз. 3—5 мм; қорамтир-қўнғир. Қулранг қорни бўйлаб қора ингичка йўл ўтган (эркакларида яққолроқ кўринади). Чўзинчоқ тухумлари (0,9 мм) оқ. Личинкасининг (7 мм ча) орқа қисми йўғонроқ, майда тишчали жағи қора, бақувват. Сохта пилласи чўзиқ-овалсимон (4—5 мм), жигарранг. Европа, Шим. Америка, Сибирь, Ўрта Осиё, Қозоғистон ва б. мамлакатларда тарқалган. Ғўза, маккажўхори, қулгабоқар, ғалладошлар ва б.га зарар келтиради. Ўрта минтақаларда бир йилда 2—3, жан.да эса 3—4 авлод беради. Урғочиси тухумини (1—4) тупроқ юзаси ва ёриқдарига тарқоқ қўяди. 2—10 кунда личинкалар чиқиб, 3—5 см чуқурликда яшайди ва маккажўхори, сабзавот ва б. экинларнинг майсаси, турли чириндилар, баъзан бўртган уруғ, жумладан, чигит б-н озикланади.

Қураш чоралари: тузоқ чуқурлардан фойдаланиш мумкин. Бунинг учун дала атрофида 5—6 та тўртбурчак чуқур қавлаб, унга инсектицидлар б-н заҳарланган ва тупроқ аралаштирилган 10—15 кг кунжара солинади.

Аловуддин Ҳамраев.

МАЙСУР — Жан. Ҳиндистонда

жойлашган тарихий вилоят. Мил. 3—11-а. ларда М. кудудиди гангалар сулоласи ҳукмронлик қилган. Улар ўзларидан кўра анча кучли империялар — Ғарбий Чалукъя, Раштракут, Чола сулолаларига тобе бўлишган. 12—14-а. ўрталарида М.нинг деярли барча худудлари Хойсаллар давлатига, кейинчалик 16-а. охиригача Вижаянагар давлатига кўшиб олинган. 1399 й.да Вижаянагарга вассал бўлган М. князлиги ташкил топган. 1610 й.да М. мустақилликка эришган (Водеяр сулоласи бошчилигида). Тахм. 1761 й.да князликдаги ҳокимият Ҳайдар Алининг кўлига ўтган. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга ҳаракат қилган, жумладан, кучли армияни вужудга келтирган ва муваффақиятли урушлар натижасида каннара халқига мансуб аҳолини ташкил қилган бутун худудни ўз ҳокимияти остида бирлаштирган. Унинг ўғли Типу Султон (1782—99 й.ларда ҳукмронлик қилган) даврида М. Жан. Хиндистондаги энг кучли давлатга айланган ва Малабар, Андхра ва Тамилнад давлатларига қарашли ерларнинг бир қисмини босиб олган. 18-а.нинг 2-ярмида 4-инглиз — М. урушлари натижасида М.нинг худуди кичрайган. 19-а.да инглиз мустамлакачилари янги таълим ва ёзувни жорий этганлар. Секин-аста шаҳар аҳолисининг ўртаҳол қатлами шакллана борган. М.нинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишига қаратилган қатор ислохотлар амалга оширилган. Ҳиндистон мустақилликка эришгандан кейин 1947 й. М. республиканинг штатларидан бирига айланган. 1973 й.да ушбу штатнинг номи Карнатака деб ўзгартирилган.

МАЙСУР, Майеор — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар. Карнатака штатида, Чамунди тоғи этагидаги сойликда. Аҳолиси 866 минг киши (2001). Т.й. туғуни. Тўқимачилик (жумладан, ип газлама), озик-овқат (шоли оқлаш, ёғмой), кимё (ўғитлар, пластмасса) са-ноати корхоналари мавжуд. Хунармандчиликда мато тўкилади, металл, ёғоч ва суякдан

турли буюмлар ясалади. Ун-т (1916), ун-т қошида и.т. марказлари, к.х. коллежи ва б. ўқув муассасалари бор. Шаҳар яқинида 1930 й.да машҳур «Фавворалар боғи» қурилган. Ҳайвонот боғи бор. Сайёҳлар кўп келади.

МАЙФЛОВЕР, май чечаги — эртапишар шафтоли нави. АҚШда чиқарилган (Шим. Хитой эртапишар шафтоли навлари гуруҳига киради). Р.Р.Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.-т. ин-тида навга илмий тавсиф берилган. Дарахти кучли ўсади, шох-шаббаси кенг, пирамидасимон, қалин шохланади. Барги ўртача, наштарсимон. Гул куртакларининг асосий қисми бир йиллик новдаларидажойлашади. Мартохири — апр.нинг бошларида гуллайди. Гули икки жинсли, катта, пуштиранг, ўзидан чангланади. Меваси июннинг 1-ярмида пишадди, юмалок, йирик, вазни 150—180 г. Таркибида 12% қуруқ модда, 7,29% қанд, 0,47% кислота бор. Пўсти тукли, этидан осон ажралади. Эти кўкимтир-ок, серсув, мулойим, ширин, данагидан ажрамайди, Меваси янгилигида истеъмол қилинади. Совуққа чидамсиз, қишда —15-18° гача, баҳорда —4—6° совуққа бардош беради. Экилгандан кейин 2—3-йили мевага киради. 10—12 йилгача юкори ҳосил беради. Ҳар тупидан 50—80 кг мева олиш мумкин. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экилади.

МАЙЯ — кад. ва ўрта асрлар хинд фалсафасидаги тушунча. Бир неча маъноси бўлиб, улар ичида кўпроқ тарқалгани, машҳур ведантаца ривожлантирилган маъноси ҳисобланади. Унга кўра, моддий рангбаранг олам сароб, иллюзиядан иборат. Факат Брахмагнна мавжуд, қолган барча нарса-ходисалар унинг соясидир. М.сароб тушунчаси Европа маданияти ва фалсафасига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

МАЙЯ, ахкех (юкатеклар) — Мексика, Гватемала (Юкатан я.о.) ва Белизда яшовчи индейс халқи. Умумий сони 700 минг киши. Мексиқада 670 минг киши (1990-й.лар ўрталари) яшайди. Майякиче оиласига кирувчи майя тилида

сўзлашади. Диндорлари — католиклар, лекин амалда кад. диний эттикрлар сақланган. М. деҳқончилик, чорвачилик, овчилик, балиқчилик ва асалари-чилик б-н шуғулланади. М. авлодлари Жан.-Шарқий Мексика, Гондурас, Гватемала худудларида мавжуд бўлган Американинг энг кад. маданияти (Ольмек маданияти б-н боғлиқ)ни яратганлардан ҳисобланади. Мил. I минг йилликда М.ларда тошдан ясалган иншоотлари бўлган шаҳарлар вужудга келган. 9-а.да М.ларнинг кўпчилиги шаҳарлари тольтеklar бошчилигидаги индейс қабилалари бостириб келиши натижа-сида вайрон бўлган. 10-а.да Юкатанда янги майятольтек давлати вужудга келган, у кейинчалик бир қанча мустақил шаҳардавлатларга парчаланиб кетган. М.лар жамиятида ҳук-мрон қатламни ҳарбий зодагонлар ва қоҳинлар ташкил этган. М.ларда уруғчилик муносабатлари қолдиклари сақланган, қулчилик ривожланган. Қишлоқ аҳолиси турли мажбуриятларни ўтаган. Шаҳарларда хунармандчилик тараққий этган. М.лар ўзларининг иероглиф ёзувларини ихтиро этишган (қ. Майя ёзуви). М.лар математика, тиббиёт, астрономия (хусусан, қ.х. ишлари муддатини белгиловчи пухта ишланган тақвим) соҳасида илмий билимларга эга бўлишган. М.лар, айниқса, ёмғир ва шамол маъбудларига қаттиқ этикод қилганлар. 16-а. бошларида Марказий Америка испан мустамлакачилари томонидан босиб олингандан кейин М.лар калин тропик ўрмонларга кўчиб ўтиб, 20-а. бошларигача амалда ўз мустақилликларини сақлаб келдилар. 100 дан ортиқ шаҳар харобалари сақланган. Энг йириклари — Чичен Ица, Копан, Майяпан, Ушмаль, Тикаль (яна қ. Индейслар).

МАЙЯ ЁЗУВИ — индейс халқларидан бири — майяларнинг ўзига хос иеро-глифик (сўз-бўғинли) ёзуви. 18—20-а.ларда топилган 4 та ёзма ёдгорлик Дрезден, Париж, Мадрид, ва Нью-Йорк ш.ларида сақланади. Улар мил. 1-а.

га мансуб. Шунингдек, майя шаҳарлари харобаларида тошларга ёзилган, бироқ атайлаб шикает етказилган бир қанча тошбитиклар ҳам аниқланган. М.ё. 16-а. гача, испан черкови тақиқлағунча амалда бўлган. М.ё.да ҳарф ёки бўғинни ифодаловчи (фонетик), бутун бир сўзни билдирувчи (идеографик), шунингдек, ўқилмасида, сўз маъносини тушунтирувчи (очкич) белгилар қўлланган. Ҳаммаси бўлиб 300 га яқин белги аниқланган. Иероглифик матнлар тили талаффуз, сўзлар таркиби, грамматик жиҳатлардан 16—17-а.лардаги майя сўзлашуви тилидан фарқ қилган. Майя китоблари махсус усул ва воситалар б-н тай-ёрланган, ҳар икки томонига оҳақ суртилган қоғоз тасмаларига чутка б-н ёзилган. М.ё.ни ўқиб ўрганиш ҳаракати 19-а. ўрталарида бошланган бўлсада, қоғозга ва тошга ёзилган матнлар ҳозиргача тўлиқ таржима қилинмаган.

МАКАКАЛАР (Macaca, Macaces) — мартишқасимонлар оиласига мансуб маймунлар уруғи. Жуни сарғиш-кўнғир ёки қора. Гавдасининг уз. 34—65 см, думи 5—70 см, вазни 3,5—18 кг. 12 тури маълум, жумладан, бир тури (магот) Африка ва Жан.-Ғарбий Европада, қолган турлари Жан. Осиёда тарқалган. Ўсимлик мевалари, барглари ва илдизлари, хашаротлар ва уларнинг қуртлари, баъзан қисқичбақасимонлар (краблар) на б. б-н озиқланади. Гала бўлиб яшайди. Ҳар йили биттадан бола тугади, бўғозлик даври 5—6 ой, 3,4—4,5 и.да воя га етади.

МАКАЛУ — Катта Ҳимолай тоғларидаги чўққи, Непал б-н Хитой чегарасида. Жомолунгма чўққисидан 20 км жан.-шарқда. Бал. 8470 м. Асосан, гранитлардан тузилган. Ён бағирларида музликлар (уз. 15 км гача) бор. М.дан шарқда Ҳимолай тоғларини кесиб ўтувчи Арун дарёси дараси жойлашган. Даранинг чуқурлиги тоғ тепасидан дарё ўзанигача 7300 м (дунёда энг катта). М.га биринчи бўлиб, 1955 й.да франциялик альпинистлар чиққан.

МАКАПАГАЛ (Macaraga) Арройо

Глория хоним (1948, Манила) — Филиппин давлати арбоби. Вашингтондаги Жоржтаун ҳамда Атенео де Манила ун-тларини тугатган. Фалсафа фанлари д-ри. Дастлаб Эсампшен коллежида ўқитувчи, сўнгра Атенео де Манила ун-тида проф. ассистенти, Филиппин ун-тида катга ўқитувчи. 1986—92 й.ларда Филиппин савдо ва саноат вазирлиги котиби ассистенти. 1992 й.дан Филиппин парламенти юқори палатаси аъзоси, 1998—2000 й.ларда Филиппин Республикаси вице-президенти, айни вақтда ижтимоий таъминот ва тараққиёт вазири, 2001 й. 20 янв.дан Филиппин Республикаси президенти.

МАКАРЕНКО Антон Семёнович 1888, Украинанинг Суми вилояти Белополье ш. — 1939, Москва! — педагог ва ёзувчи. Полтавадаги ўқитувчилар ин-тини тугатган (1917). 1920—30 й.ларда Полтава ш. яқинидаги вояга етмаган конунбузар болалар меҳнат колониясига. Харьков яқинидаги болалар меҳнат коммунасига раҳбарлик қилган. М. пед. амалиётида крнунбузар-болаларни оммавий қайта тарбиялаш тажрибасини амалга оширди. Жамоада тарбия бериш назарияси ва методикасини, оилавий тарбия назариясини ишлаб чиқди. «Педагогик поэма» (1935), «Миноралардаги байроқлар» (1938), «Ўттизинчи йил марши» (1932), «Ота-оналар китоби» (1937) асарлари ва бир канча педагогик макрлалар муаллифи.

МАКАРОВ Павел Леонтьевич (1949.30.5, Тошкент) — дирижёр, композитор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1991), полковник (1992). Москва консерваториясининг ҳарбий дирижёрлик ф-тини тугатган (1977). 1987 й.дан Туркистон ҳарбий округи, сўнгра ЎзР Мудофаа вазирлиги Ҳарбий оркестрлар хизмати бошлиги, Алоҳида намунали-кўргазмали ҳарбий оркестрнинг бадий раҳбари ва боги дирижёр. Унинг раҳбарлигидаги оркестр турли расмий тадбирларда катнашади, шунингдек, Ўзбекистонда ва хорижий мамлакат-

лар (Афғонистон, АҚШ ва б.)да гастролда бўлган. Репертуаридан ҳарбий маросим куйлар б-н бирга Ўзбекистон композиторлари асарлари (С.Юдаковнинг «Жонажон Ўзбекистон», Д.Зокировнинг «Байрамона марш», М.Тожиевнинг «Байрамона увертюра» ва б.), мумтоз симфоник мусика намуналари (П.Чайковский, Р.Вагнер ва б.), жаз мусикаси (Г.Миллер, У.Хенди ва б.) асарлари урин олган. Ҳарбий оркестр учун кўпгина марш (шу жумладан, Ўз Р Қуролли Кучларининг расмий мусиқий рамзи бўлган «Қуролли Кучлар марши», шунингдек, «Амир Темур марши», «Гвардиячилар марши», «Ватан» ва б.) ва кушиқлар («Ўзбекистон лочинларимиз». «Ҳарбийлар кўшиги» ва б.) яратган.

МАКАРОН МАҲСУЛОТЛАРИ - буғдой уни хамирилан қуритиб тайёрланадиган озик-овқат маҳсулотлари. М.м. турли ўлчам ва шаклларда ишлаб чиқарилади. Шакли ва ўлчамларига кўра, макарон (уз. камида 15 см, калинлиги 1,5 мм дан ортиқ бўлмаган найсимон маҳсулот), угра, вермишель, шаклдор (чиганок, юлдузча ва б.) хиллари бор. М.м. тўйимлилиги ва таъми бузилмасдан узок, сақланиши, осон пишиши б-н бошқа маҳсулотлардан ажралиб туради. Таркибида 12—13% оқсил моддалар, 70% дан ошик, углеводлар мавжуд. Намлиги 12,5—13% ошмайди. М.м. узлуксиз ишлайдиган автомат линиялар ўрнатилган махсус М.м. ф-кпариди ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда нон к-тлари қошида М.м. цехлари мавжуд (яна қ. Макарон саноати).

МАКАРОН САНОАТИ - озик-овқат саноатининг макарон маҳсулотлари тайёрловчи тармоғи. Макарон маҳсулотлари махсус макаронбоп ун (таркибида камида 28—30% ли клейковина бўлган олий ва 1навли нонбоп ун)дан тайёрланади. Макарон маҳсулотлари тайёрлашда макарон хамирига бойитувчи қушимча маҳсулотлар (тухум, қаймоғи олинмаган қуритилган сут ва б.) қушилади. Макарон маҳсулотларининг озикавий истеъ-

мол афзаллиги шундаки, у физик-кимёвий таркибини йўқотмасдан кўп вақт сак^паниши мумкин, сув тортмайди, ташишга қулай, ундан тез вақтда турли таом тайёрлаш мумкин, таркибидаги углевод моддалар инсон аъзоларига тез хазм бўлади. 14-а.нинг ўрталаригача макарон маҳсулотларини тайёрлаш, асосан. уй шароитларида амалга оширилган. 14-а. охирига келиб. Италияда оддий усқуналар б-н жиҳозланган иехларда макарон маҳсулотлари ишлаб чиқарила бошланган. Италияда 18-а.нинг 60-й.ларида от б-н ҳаракатга келтирилувчи биринчи макарон ф-каси қурилди, кейинчалик бундай корхоналар Франция ва Германияда пайдо бўлди. Россияда илк макарон ф-каси Одесса ш.да 1797 й.ла рўйхатга олинган. Х^оз. макарон маҳсулотлари тайёрлаш технологиялари ривожланиб, хамирни қориш, уларга турли шакл бериш, маҳсулотларни қуриштириш каби мураккаб ишлар тўлиқ механизациялаштирилган. Ўзбекистонда дастлабки макарон маҳсулотлари шилаб чиқарадиган макарон ф-каси 30-й.ларда Тошкентла қурилган. 1940 й.да республикала 7 минг т макарон маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. 1990-й.лар бошида Ўзбеки-стонла «Ўздонмаҳсулот» давлат-акци-ядорлик компанияси корхоналарида Италия ва Швейцария фирмалари усқуналари ўрнатилган энг замонавий макарон цехлари қурила бошлади. 2000-й.да шунлай цехлар сони 75 тагача етди ва 65 минг т турли пав макарон маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Бундан та-шқари «Ўзбекбирлашув» акциядорлик компанияси таркибида 272 кичик макарон цехлари фаолият қурсади. Улар томонидан 2002 й.да 13,8 минг т маҳсулот тайёрланган.

Жаҳонда макарон маҳсулотлари и. ч., экспорт қилиш ҳамда истеъмол этишда Италия, АҚШ, Бразилия, Миср ва Туркия давлатлари етакчи ўринда туради.

Ад.: Медведев Г.М., Технология макаронного производства, М., 1998.

Пўлат Турсунхўжаев.

МАКАСАР БЎҒОЗИ — Калимантан ва Сулавеси о.лари ўртасидаги бўғоз. Сулавеси денгизини Ява денгизи б-н боғлаб туради. Уз. 710 км, энг тор жойининг кенлиги 120 км, чуқ. 930 м гача. Баликпапан (Калимантан о.), Ужунг-панданг (Сулавеси о.) портлари бор.

МАКВИС, маккия (франц. maquis, корейка тилида macchia) — қаттиқ баргли, тиканли доим яшил бута ва дарахтлардан иборат чакалакзорлар. М., кўпинча, Ўрта денгиз мамлакатлари тоғларининг ўрта қисмларида (700 м гача) хос, ўтиб бўлмас бутазорлар ҳосил қилади. М. кўпроқ қаттиқ баргли кесилган ўрмонлар ўрнида пайдо бўлади. Ўт қоплами, асосан, бир йиллик ўтлар. Кўпчилик ўсимликлари таркибида ўткир хидли эфир мойлари бор.

МАК-ДУГАЛЛ (Mc Dougall) Уильям (1871.22.6, Ланкашир - 1938.28.11, Дерам, АҚШ) — англиз-америка психологи. 1904 й.дан Оксфордда, 1920 й.дан АҚШда фаолият кўрсатди. Гарвард (1920-27) ва Дьюк (1927-38) ун-глари проф. М.-Д. психологик ҳаёт негизиде «горме» (юн. hormoa — интилиш) ётишини таъкидлайди. Шу боис М.-Д. психологияси «гормитик» деб ном олган. «Горме» биологик аҳамиятга молик интилиш сифатида талқин қилинади. М.-Д. мақсад сари инстинктив интилиш азалдан жонли нарса табиатида бўлади, деб ҳисоблайди. Инсоннинг ўз камолоти жараёнида ҳиссий дойра иерархик тузилиш касб этади. Олдин бир қатор ҳиссий янгиланишлар етакчилик қилса, кейинчалик шахс характерида мужассамлашган эготик (юн. «ego» — «мен») жабҳа ус-туворликка эришади. М.-Д. шахснинг метапсихологик назариясини ишлаб чиққан. Унга кўра, фикрловчи ва интилувчи «мен» инсон психофизик ҳаётини бошқаради. Асосий асарлари; «Ижтимоий психологияга кириш» (1908), «Тана ва онг» (1911), «Гуруҳли онг» (1920).

МАКЕДОН СУЛОЛАСИ - Византия императорлари сулоласи (867—1056). Асосчиси — Македония фемидан (номи

шундан) (к. Фемлар) бўлган Василий 1. Сулола вакиллари: Лев VI, Константин VII, Василий II.

МАКЕДОН ТИЛИ — хиндевропа тиллар оиласига кирувчи жан. славян тилларидан бири, Македония Республикасининг расмий тили (2 млн. га яқин киши сўзлашади). Лахжалари ғарбий, шарқий, шим. гуруҳларга бўлинади. Адабий М.т.да 5 та унли фонема (а, о, у, е, и)дан ташқари, «р» ундоши ҳам бўгин ҳосил қилади. Урғусиз бўгинлар редукцияси учрамайди. «Х»дан бошқа барча шовқинли ундошлар жарангликжарангсизлик бўйича ўз жуфтига эга. Ундошлар қаторида каттик — юмшоқлик кузатилади. Отларда келишик кўшимчалари йўқ, синтактик муносабатлар аналитик тарзда ифодаланади. Фельлар мураккаб замон шакллари тизимига эга. М.т. алифбоси кирилл ёзув-вмга, имлоси эса фонетик конунқоидаларга асосланган.

МАКЕДОНИЯ, Қадимги Македония — Болқон я.о.даги қад. давлат (мил. ав. 5— 2-а.лар). 4-а.нинг ўрталарида подшоҳ Филипп III. худудларини бирлаштирган, 359 й.дан 338 й.гача Фокида, Фессалия, Халкидика, Фракия ва б.ни кўшиб олган. 338 й.да Филипп II Херонея яқинида юнон полисларининг бирлашган кўшинларини тормор келтириб, бутун Юнонистонни М.га бўйсундирган. Унинг ўғли Александр (336—323 й.да подшоҳлик қилган) отасининг босқинчилик сиёсатини давом эттириб, Ахоманийлар давлатини босиб олган ва йирик монархия барпо қилган. Ҳоз. Ўрта Осиё худуди ҳам унга тобе бўлган. Мустақкам бўлмаган бу монархия Александр ўлиmidан сўнг тезда парчаланиб кетган. М. қўл остида фақат Юнонистон қолган, у ҳам 229 й. кўпгина қурашлардан кейин мустақилликка эришган. М.нинг ўзида эса тахт учун диадохлар ўртасидаги қурашлар натижасида антигонийлар сулоласи қарор топган. Рим б-н бўлиб ўтган Македония урушлари (215—205, 200—197, 171 — 168) натижасида М.

тўла мағлубиятга учраган ва мил. ав. 148 й. Эпир ва Жан. Иллирия б-н биргаликда Рим вилоятига айлантирилган.

МАКЕДОНИЯ — Болқон я.о.нинг марказида жойлашган тарихий вилоят. М. худудига аҳоли (иллирий ва фраккий қабилалари) неолит давридан бошлаб жойлашган. Мил. ав. 5 — 2-а.ларда М. худудида Қад. Македония давлати бўлган. Мил. 6 — 7-а.ларда М. худудида славян қабилалари кўчиб келган. Славяндар маҳаллий қабилалар б-н аралашиб кетган. 7-а.да Византия М. славянларини қисман ўзига бўйсундирган. 9-а.нинг 2-чорагида М.нинг катта қисми Биринчи Булғор подшолигига кирган. 9—10-а.ларда М. худудида мулкдорлик (феодал) муносабатлари шаклланган, хри-стианлик кенг ёйилган. 10-а.нинг 70-й.ларида Ғарбий Булғория подшолиги вужудга келиб, М. мазкур подшолик худудининг асосий қисмини ташкил қилган. 1018 й.да М.ни Византия босиб олган. 1230 й.да М. Иккинчи Булғор подшолиги худудининг бир қисмига айланган. 14-а.нинг ўрталарида М.ни Сербия, 14-а.нинг сўнги чорагида эса Усмонли турк империяси босиб олган. Туркия зулмига қарши миллий озодлик қурашлари кўтарилган (Илинден кўзғолони, 1903). Болқон урушлари натижасида (1912—13) М. Сербия (Вардар М.си), Греция (Эгей М.си) ва Болгария (Пирин ўлкаси) давлатлари ўртасида бўлиб олинган.

МАКЕДОНИЯ (Makedonija), Македония Республикаси (Republika Makedonija) — Жан. Европада, Болқон я.о.нинг марказий қисмида жойлашган давлат. Майд. 25713 км2. Аҳолиси 2,046 млн. киши (2001). Пойтахти — Скопье ш. Маъмурий жиҳатдан 30 туман (район)га бўлинади.

Давлат тузуми. М. — республика. Амалдаги конституцияси 1991 й. 17 нояб. да қабул қилинган, 1992 й. 6 янв. да тузатишлар киритилган. Давлат бошлиги — президент (1999 й.дан Борис Трайковский), умумий тенг ва тўғри яширин овоз бериш йўли б-н фуқаролар томонидан 5

й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи олий органи — Мажлис (бир палатали парламент). Ижроия ҳокимият — раис ва вазирлардан иборат ҳукумат.

Табиати. М. ҳудудининг кўп қисмини ўрғача баландликдаги (2764 м гача) тоғлар эгаллайди. Улар оралигида даралар ва даре водийлари бор. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Иқлими — мўътадил-континентал, жан.да Ўрта денгизга хос иқлим. Ўрғача т-ра янв.да 5° — 7°, июлда 24°—26°. Ўрғача йиллик ёғин 500 мм. Асосий дарёлари — Вардар ва Струмица, қатга кўллари — Охрид, Преспа. Тоғ ён бағирларида — аралаш ўрмон (асосан, дуб ва бук) ҳамда бутазорлар, 2000 м дан баландда — тоғ яйловлари, Фойдали қазилмалардан хромит, марганец, қалайрух, мис ва темир рудалар, сурма, уран, магнезит конлари бор.

Аҳолисининг 66,5% македонлар; албанлар (22,9%), турклар (4%). лўлилар (2,3%), серблар (2%), мусулмон-славянлар (2,1%) ҳам яшайди. Расмий тил — македон тили. Диндорларнинг кўпчилиги — православ христианлар; сунний мусулмонлар ҳам бор. Аҳолисининг 54% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Скопье, Битола, Прилеп, Куманово, Охрид.

Тарихи. М. Республикаси 1918 й.да Сербия таркибидаги Серб, хорват ва словенлар қироллиги (1929 й.дан — Вардар М.си ҳудудида ташкил топган (қ. Македония, тарихий вилоят).

Югославия қироллигида юқори мавкега эга бўлган серб ҳукмрон доиралари миллий зулм сиёсатини ўтказиб, «Македония» номини расмий иборадан чиқариб ташладилар, Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий асоратга, буюк серб зулмига, жумладан, мажбуран серблаштириш сиёсатига қаршилик ҳаракати вужудга келди. Илғор ижтимоий кучлар фаоллик кўрсата бошлади.

1941 й. апр.да Вардар М.сининг кўп қисмини Болгария, қолган ерларини Италия босиб олди. Босқинчиларга қарши халқ қуролли курашга отланди. 1945 й.да

М. озод этидди ва Югославия Федератив Халқ Республикаси таркибидаги 6 республиканинг бирига айланди. 1991 й. 25 янв.да М. суверенитети ҳақида Декларация қабул этилди ва ўша йили 17 нояб.да М. суверен, мустақил, демократик республика деб эълон қилинди. М. — 1993 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатини 1994 й. 31 дек.да ўрнатди. Миллий байрами — 2 авг. — Республика куни.

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Умуммакедония инқилобий ташкилоти — М. миллий бирлиги демократик партияси, 1990 й.да тузилган; Демократик альтернатива партияси, 1998 й.да ташкил этилган; Либералдемократик партия, 1997 й.да тузилган; М. демократик партияси; Албанлар демократик партияси; М. социалдемократик

иттифоқи, 1943 й.да М коммунистлар иттифоқи номи б-н тузилган ва 1991 й. 20 апр.дан ҳоз. номи б-н юритилади; М. социалистик партияси, 1990 й.да асос солинган. М. қасаба уюшмалари конфедерацияси.

Хўжалиги. М. — индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда санотнинг улуши 55,6%, қ.х.нинг улуши 16,8%. Қора ва рангли металлургия, машинасозлик, кимё-фармацевтика санотати, кончилик ривожланган. Полимер, айрим турдаги станоклар, са-ноат асбобу-қуналари, қ.х. машиналари, автодеталлар, совиткичлар ишлаб чиқарилади. Бинокорлик ашёлари, ўтга чидамли материаллар, шиша, чинни и. ч. йўлга қўйилган. Тўқимачилик, о.зик-овқат, ёғочсозлик, кўн-пойабзал, тамаки санотати, виночилик ривож топган. Йилига 5,8 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Ҳунармандчилик ривожланиб бораётир.

Қ. х.да дехқончилик устун. Тамаки, пахта, сезам, узум, сабзавот ва мевалар, озиқ-овқат экинларидан бугдой, маккажўхори, шоли экилади. Қўйчилик ва қисман, қорамолчилик, паррандчилик, балиқчилик б-н шуғулланилади.

Ўрмонларда ёғоч тайёрланади. Сайёҳлик яхши йўлга қўйилган.

Т. й. узунлиги — 0,7 мин г км, автомобиль йўллари уз. — 10,6 минг км. Четга кийим-кечак, газмол, машина ва асбоб-ускуна, доридармон, мебель, қ.х. махсулотлари сотади. Пул бирлиги — денар.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. М.да 7—15 ёшдаги болалар учун 8 й.лик асосий мактаб доирасида мажбурий бошланғич таълим жорий этилган. Шу мактаб негизида ўрта умумий таълим мактаби — гимназия ва касб-хунар мактаби ташкил этилган. Йирик олий ўқув юртлири: Скопьеда ун-т (1949 й.да ташкил қилинган, унинг хузурида иқтисодий и.т. ин-ти бор) ва пед. академияси. М. фан ва санъат академияси, миллий тарих ин-ти, фольклор, геол., ветеринария ин-глари, Охрид ш.да гидробиол. ин-ти, Струмица ш.да пахта ин-ти, 20 га яқин илмий жамият мавжуд. Скопьеда халқ кутубхонаси, ун-т кутубхонаси, тарихий архив, археология (1924), тарих (1926) музейлари, расмлар галереяси (1948), этн. музейи (1949), Охридда тарих ва раем музейлари бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекурсатуви. М.да бир қанча газ. ва журнал нашр этилади.Энг йириклари: «Нова Македония» («Янги Македония», македон тилида чиқадиган кун-

далиқ газ., 1944 й.дан), «Бирлик» (турк тилида чиқадиган газ., 1994 й.дан), «Вечер» («Оқшом», кундалиқ газ.,1963 й.дан), «Пуле» (ҳафталик газ.,1991 й.дан), «Трудбеник» («Меҳнаткаш», ҳафталик газ.), «Фляка эвеллазеримит» (албан тилидаги газ.,1945 й.дан). Мак-факс — М. ахборот агентлиги 1993 й.да ташкил этилган. М. радиоси 1944 й.дан, телекурсатуви 1964 й.дан ишлай бошлаган.

Адабиёти. Македон адабиётининг вужудга келиши ва даврларга бўлиниши муаммолари мамлакат олимларининг илмий ишларида ҳар хил баён этилган. К. Мисирков (1874—1926)нинг илмий фао-

лияти бу соҳада муҳим аҳамиятга эга. У македон адабий тилининг хоз. фонетик ва морфологик тузилишига яқин намунасини яратди. Шоир К. Ра-цин (1908—43) замонавий македон шеърятининг асосчиси ҳисобланади. К. Неделковски (1912—41), М. Богоевски (1919—42) ва б. ватанпарварлик руҳида асарлар яратишди. 2-жаҳон урушидан кейинги давр ёзувчилари озодлик кураши воқеаларини асосий мавзу қилиб олдилар. 60—80-й.ларда роман ва қисса жанрлари ривожланди (С. Янев-ски, Д. Солев, С. Дракул, Й. Леов, Г. Абажиев, Ж. Чинго ва б.). Драматургияда В. Ильоски, К. Чашуле, Т. Арсов-скилар ижод қилди. М.да турк ва б. халқлар адабиёти ҳам мавжуд.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. М. худудида мил. ав. 4—6-алардан шаҳарлар (Стоби, Скупи, Гераклея) харобалари сақланган. Улар орасида доирасимон манзилгоҳлар, тош ва гуваладан қурилган уйлар, тарашланмаган харсангдан тикланган истехкомлар, қад. юнонча қабрларни эслатувчи олтин никобли сағаналар, одам ва ҳайвонларнинг олтин ва жез ҳайкаллари бор. Ўрта асрларда М. меъморлиги Византия таъсирида ривожланган: Скопье деворлари (6-а.), шох Самуил қасри (11 -а. бошлари), Струмица қўрғони (11-а.), Охриддаги аё София ибодатхонаси базилика типиди қурилган. 12— 14-а.лардаги диний иншоотларда бир ёки беш хочсимон гумбазли ибодатхоналар тоифаси қарор топди. Турклар ҳукмронлиги даврида масжидлар, миноралар, мезанасимон турар жойлар қурилди. 18—19-а.лардан монастир мажмуалари ва турар жой намуналари сақланиб қолган. 19-а. охири ва 20-а. 30-й.ларигача хоз. М. худудидаги шаҳарларда европача эклектизм руҳидаги қоришиқ меъморлик услубида бинолар режасиз, тартибсиз қурилган. Кейинги йилларда шаҳарлар бош режа асосида қайта қурила бошланди, йиғма темир-бетондан йирик саноат иншоотлари барпо этилди. 1963 й.ги Скопье зилзиласидан кейин шаҳар марказини япон меъмори К. Тон-

гэ лойихаси асосида тиклашга киришилди. Кейинги йилларда барпо этилган энг катта иншоотлар — Скопьедаги Касаба уюшмалари уйи (меъмор С. Брезовски), Тарих музейи (меъмор Г. Константиновски), М. халқ театри (меъмор М. Кратоношич), Прилепдаги шаҳид жангчилар ёдгорлик мажмуаси, Петровцедаги аэропорт би-носи ва б.

М.да амалий безак санъати, ўймакорлик ва б. ривожланган. Охриддаги 11-а.га оид аё София ибодатхонаси, Нерезидаги 12-а.га мансуб авлиё Пантелеймон черкови деворларига ишланган расмлар М. худудидаги энг қад. тасвирий санъат ёдгорликларидир. 13—14-а.ларда Евтихис ва Михаил каби рассомлар эркин сюжет асосида нозик табиат манзараларини чиздилар. 18-а. 2-ярми ва 20-а. 1-ярмида македон рассомлари Фрчкоскилар оиласи, Ж. Зографски ва Д. Андонов умумевропа рангтасвири руҳида ижод қилиб, ватанпарварлик композициялари, портретлар, пейзажлар яратдилар, халқ турмушини акс эттирдилар. Замонавий македон тасвирий санъатида рассомлик, ҳайкалтарошлик, графика, амалий безак санъатининг ҳар хил турлари ривожланган.

Мусиқаси. Халқ мусиқаси хилма-хил ва ўзига хос бўлиб, асосан, 2 овозли кўшиқ ва чолгу куйларидан иборат. Мусиқа асбоблари орасида тапан, дарбука, дойра каби уриб чалинадиган, шу-пелка, зурла, кавал каби пуфлаб чалинадиган, гусле, кара каби торли, камонли ва чертиб чалинадиган турли созлар бор. Дойра бўлиб кўшиқ айтиш ва рақсга тушиш кенг тарқалган. 19-а. охири ва 20-а. бошларида М.да мусиқа маданияти ривожланди, маданий-маърифий жамиятлар вужудга келди. 1895 й. Скопьеда духовой оркестр, 1907 й. «Вардар» кўшиқчилар жамияти ташкил топди. 1928 й. С. Арсич биринчи мусиқа мактабини очди. С. Гайдов, Ж. Фирфов каби истеъдодли композиторлар етишиб чикди. 2-жаҳон уруши давридаги халқ озодлик курашида қўлга қурол олиб қатнашган македон композиторла-

ри ватанпарварлик руҳидаги оммавий кўшиқлар ҳам яратишди. 60—80-й.ларда Г. Прокопьев, К. Македонски, Т. Зографски, Т. Прошев каби ком-позиторлар опера ва балет жанрларида баракали ижод қилдилар. Скопьеда Филармония (1944), М халқ театрида опера труппаси (1947), Фольклор ин-ти (1950), радио хори (1945), ўрта мусиқа мактаби, Олий пед. ин-тида мусиқа кафедраси мавжуд. М.нинг Ўзбекистондаги маданият кунлари доирасида Тош-кентда 20-а. композиторлари асарларидан концертлар ўтказилган.

Театри. 1901 й.да «Ташвиш ва тасалли» деб аталган тарғибот-ватанпарварлик театр труппаси ташкил этилди, 1913 й.да Скопьеда биринчи доимий серб Халқ театри очилди. 20—30-й.ларда ишчи ва талабаларнинг хаваскорлик театр жамоалари вужудга келди. 1945 й.да Скопьедаги Халқ театри М. халқ театри деб атала бошлади. Театр таркибида драма ва балет труппалари бор. М. сахналарида маҳаллий драматурглар, жаҳон классикаси ва хорижий муаллифларнинг асарлари кўйилади.

МАКЕДОНИЯЛИК ИСКАНДАР - к. Александр.

МАКЕДОНЛАР - 1) Қад. Македония аҳолиси; 2) Македония тарихий вилоятида яшовчи турли этник гуруҳга мансуб аҳоли номи; 3) халқ, Македония (собик Югославиянинг Македония Республикаси) нинг асосий аҳолиси. Болгарияда, Шим. Грецияда (150 минг киши), АҚШда (30 минг киши), Австралияда (115 минг киши) яшайди. Умумий сони 1,77 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), шу жумладан, Македонияда тахм. 1,63 млн.киши македон тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар, сунний мусулмонлар ҳам бор. М. дехқончилик, чорвачилик ва хунармандлик б-н шуғулланади.

МАКЕЕВКА (1920-31 й.ларда Дмитриевск) — Украинанинг Донецк вилоятидаги шаҳар (1925 й.дан). Т.й. ст.яси. Аҳолиси 401 минг киши (1997). Тошқўмир казиб олинади. Металлсоз-

лик, кўмир к-лари, кувур қуйиш, кок-скимё, цемент 3-длари бор, кончилик асбоблари ва б. ишлаб чиқарилади. Енгил, озик-овқат саноатлари ривожланган. Муҳандислик қурилиш ин-ти, театр, ўлкашунослик музейи мавжуд. Шаҳар 1777 й.дан маълум.

МАКЕНЗИ, Маккензи - Канаданинг шим.-ғарбидаги дарё. Катта Қуллар кўлидан бошланиб, Макензи пасттекислигидан оқади ва Шим. Муз океанининг Бофорт денгизига қуйилади. Уз. 1770 км, Писривер ирмоғи б-н бирга 4250 км, ҳавзасининг майдони (Катта Қуллар кўли ҳавзасига кирувчи Қуллар, Писривер ва Атабаска дарёлари системаси б-н бирга) 1804 минг км². Водийси ботқокланган, қорақарағай ўрмонлари б-н қопланган. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Баҳор ва ёзда серсув бўлади. Ўртача сув сарфи 11 минг м³/с Окт.дан май ойигача музлайди. 2200 км масофада (дельтаси ва ирмоқлари б-н бирга) кема қатнайди. Шотланд савдогари ва сайёҳи А. Макензи 1789 й.да дарёнинг бошланишидан қуйилиш жойигача босиб ўтган.

МАКЕТ (итал. *macchietta* — хомаки лойиха) — 1) меъморликда лойиҳаланаётган ёки мавжуд иншоот, ансамбль, меъморий мажмуанинг кичрайтирилган ҳажмда тайёрланган нус-хаси. М.лар гипс, ёғоч, пластмасса, картон каби маҳсулотлардан асл кўринишига ўхшатиб тайёрланади. М. меъморлик лойиҳаларини текшириш, такомиллаштиришга хизмат қилади, шунингдек, меъморий музейлар кўрғазмасининг асосий муҳим қисми ҳисобланади; 2) полиграфия да матн гранкалари ва расмлар нусхаси ёпиштирилган, бўлғуси нашр бичимидаги қоғоз варақлари; унга саҳифалашга дойр техник кўрсатмалар илова қилинган бўлади; 3) нашрнинг бадиий безаладиган эскиз лойиҳаси.

МАККА (араб. Умм ул-Қуро, Умм ул-Мадоин — шаҳарлар онаси ва б.) — Саудия Арабистонининг ғарбий қисмидаги шаҳар, Қизил денгиздан 70 км узоқликда жойлашган. Ҳижоз вилоятининг маъ-

мурий маркази. Аҳолиси 1 млн. кишига яқин (2001); ҳаж вақтида (ҳажга келувчилар ҳисобига) 2 млн.дан ошади.

М. қад. шаҳар, асос солинган йили номаълум. Дастлаб Замзам булоғи атрофида аҳоли турар жойлари пайдо бўлган. М. илк бор Птолемей асарларида Мақораба деб қайд этилган. Мил. ав. 2—1 минг йилликларда М. араб қабилалари учун муқаддас жой ҳисобланган. Исломи пайдо бўлишидан аввал Шарқ б-н Ўрта денгиз бўйи давлатлари ўртасидаги савдода муҳим ўрин тутган. Мил. 5-а. ўрталарида М. қурайш қабиласи кўлига ўтди. Шу даврда қурайш қабиласининг бошлиғи Зайд бин Килоб (Қусай лақаби б-н машҳур) Каъба атрофидаги ерларни ўз қабилалошларига бўлиб берди. Қусай ва унинг авлодлари ўтказган ислохотлар натижасида М. тез суратлар б-н ўсди, бозорлар кўпайиб, зиёратчилар учун янги қудуқлар қазилди. 6-а. охири — 7-а. бошида шаҳар Арабистон я.о.нинг фақат савдо ва диний эмас, балки сиёсий марказига ҳам айланди. Шундай вазиятда М.да яккахудонлик (тавҳид)га асосланган исломи динининг тарғиботи бошланди. М.да Муҳаммад (сав) туғилган, 7-а.дан мусулмонларнинг муқаддас шаҳри ва зиёратгоҳи.

610 й. Муҳаммад (сав) М. яқинидаги Ҳиро тоғида ўзига биринчи бор ваҳий, яъни Қуръон оятикарималари нозил бўлганини эълон қилди. 622 й.да мусулмон жамоаси М. б-н рақобатлашиб келган Ясриб (Мадина) ш.га кўчиб ўтди (қ. Ҳижра). 630 й.да шаҳар мусулмонлар кўл остига ўтди ва М.га ҳаж қилиш исломнинг 5 арқонидан бирига айланди. Умавийлар даврида (661—750) шаҳар қиёфаси кескин ўзгарди: кўп қаватли қаср, саройлар пайдо бўлди. Бағдод халифалиги (750—1258) инқирозга учрагандан сўнг М. Фотимийлар, Айюбийлар ва мамлуқлар кўл остига, кейинчалик Усмонли турк салтанати то-белигига (1517) ўтди. 1916 й.дан М. — Ҳижоз қироллиги пойтахти. 1924 й. Ибн Саъуд кўшинлари М.ни ишғол этди. 1932 й.дан Саудия Ара-

бистони таркибида.

М.даги Ал-Масжид алҳаром ва Байтуллоҳ алҳаром—Қаба мусулмонлар учун муқаддас зиёратгоҳ.

М. аҳолиси, асосан, ҳажга келганларга хизмат кўрсатиш, ибодат қилувчилар учун диний буюмлар (махсус кийимлар, яъни ихром, тасбеҳ, атирлар, Замзам суви учун идишлар) тайёрлаш б-н шуғулланади. Гилам тўқиш корхоналари, устахоналар мавжуд. Умм ал-Қуро унти бор (1981). М. савдо ва автомобиль йўллари тугуни. Автомобиль йўллари шаҳарни Арриёд, Мадина ва Жидда ш.лари б-н боғлайди.

Ад.: Ҳасанов А.А., Макка ва Мадина тарихи, Т., 1992; Иноғомов СР., Саудия Арабистони подшоҳлиги, Т., 1998; Аббуд Гассан Ахмад, Современное королевство Саудовская Аравия, Т., 2002.

Аҳмаджон Ҳасанов.

МАККАЖҲҲОРИ (*Zea mays* L.)

- бо-шоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар тури, дон ва ем-хашак экини. М. Ер шаридаги ёввойи ҳолда ўсмайдиган энг қад. экинлардан бири. Ватани—Марказий ва Жан. Америка. Дастлаб Мексика ҳудудига қад. майя ва ацтек қабилалари томонидан мил.дан 5200 йил аввал деҳқончиликда экилган. Европага 15-а. охирида келтирилган. М. экиладиган ҳудудлар шим. кенгликнинг 40° гача боради. Жаҳон деҳқончилигида М. экилган майдон 139,2 млн.га, ҳосилдорлик (дон бўйича) 43,13 ц/га, ялпи ҳосил 600,4 млн. т АКД] (28,5 млн. га, ҳосилдорлик 84 ц/га), Бразилия (11,6 млн.га, ҳосилдорлик 27,6 ц/га), Мексика (7,2 млн.га; ҳосилдорлик 25,3 ц/га), Хитой (25,8 млн.га; ҳосилдорлик 48,8 ц/га), шунингдек, Жан. ва Жан.-Шарқий Европа, Жан.-Шарқий Осиё, Жан. ва Шарқий Африка мамлакатларида катта майдонларга экилади (1999). Ўзбекистонда ҳам бу экин қадимдан экилади (42 минг га; ҳосилдорлик 31,6 ц/га; ялпи ҳосил 131,4 т; 2000). Пояси тик, 5—6 м гача, бўғимли, ичи ғовак. Илдизи патаксимон, ерга 1—1,5 м гача кириб боради. Поянинг

энг остки бўғимидан йўғон таянч илдизлар чиқаради, улар ўсимликни ётиб қолишидан сақдайди ва чопиқ вақтида юмшоқ тупроқ уюми уларни нам ҳамда озик моддалар б-н таъминлайди. Барглари кенг наштарсимон, кетма-кет жойлашган, усти тукли. М. бир уйли, тўпгули айрим жинсли ўсимлик, чан-гчи тўпгули поя учига рўвак, уруғчи тўпгули сўтада попуксимон бўлади. Меваси дон. 1000 та дони вазни 100—400 г. Сўтаси донли зўғата, 500 дан 1000 гача дони бўлади ва уни ўраб турган барг (ғилофи)лардан иборат, ҳар туп ўсимлик 1—2—3 та, баъзан ундан кўпроқ сўта чиқаради. Дони йирик, юмалоқ, тухумсимон ёки тишсимон, ранги ва морфологик белгиларига кўра, тишсимон, ярим тишсимон, мумсимон ва қобикли гуруҳларга бўлинади. Донининг таркибида 9—10% оксил, 4—6% мой, 65—70% углевод, В., В2, В6, Е витаминлари, дони сарғиш навларида провитамин А, никотин ва пантатен кислоталар, флавоноидлар ва б. мавжуд. М. жуда маҳсулдор ва турли мақсадларда ишлатиладиган экин. М. дони озиқ-овқат (ун, ёрма, бодрок, ширин қаламчалар, маккажўхори мойи ва б.), крахмал-патока, пиво, спирт саноатларида ишлатилади. Аралаш ем и. ч. учун хом ашё, дони чорва моллари учун тўйимли озуқа (1 кг донининг тўйимлилиги 1,34 озуқа бирлигига тенг), кўк массаси (1 кг ида 13,6—14,6 г ҳазм бўлувчи протеин ва 0,18—0,39 озуқа бирлиги бор), силоси ва дони б-н бирга майдалаб консерваланган сўтаси кимматли озуқа. М. пояси, зўғатаси, қобик баргидан қоғоз, линолеум, вискоза, изоляция материаллари, сунъий пўкак, киноплёнка ва б. ишлаб чиқарилади. М. попути тиббиётда ишлатилади.

Нави ва тупроқ-иқлим шароитига қараб ўсув даври 90—150 кун. М. иссиқсевар, ёруғсевар, курғоқчиликка анча чидамли баҳори экин, тупроқ ҳарорати 10° бўлганда 10—12 кунда униб чиқади. Майсалари —2—3° совуқка чидайди. Кузда —3° да совуқ уради, озуқалик сифатини пасайтиради.

20—25° данормал ўсиб ривожланади. Ҳарорат 35° дан юқори бўлганда гулла-ри яхши чангланмаслиги мумкин (юқори ҳарорат ва ҳавонинг куруқлиги уруғчи тўпгуллар ипакчаларини куриштириб қўяди). М.ни асосий экин тарзида экиш учун бе-гона ўтлардан тоза, шўрланмаган ва сизот сувлари чуқур, ўтмишдош экинлардан кузги дон экини, дуккакли дон, бурдой экилган ер танланади. Ер кузда 28—30 см чуқурликда шудгорланади, гектарига 10—35 т гўнг ва 60—80 кг соф фосфор хисобидан ўғит солинади. Эрта баҳорда боронланади ёки ёппасига культивация қилинади. Уруғлар қатор оралари 60, 70, ва 90 см қилиб М. се-ялкаларида квадрат-уялаб ёки қаторлаб 6—10 см чуқурликда экилади. Ўсув даврида 2 марта — бирин-чисида гектарига 70—80 кг азот, 60—80 кг фосфор, иккинчисида 80—100 кг азот, 50—60 кг фосфор, 40—50 кг калий хисобидан озиклантирилади, 2—3 марта культивация қилинади, 4—6 марта сугорилади. М. кўкат ем учун рўвак чиқар-гунча, силос учун дони думбул бўлиб етилганда ва дони учун тўла етилганда йиғиштирилади. Ўзбекистон шароит-ларида илғор хўжаликларда дон бўйича ҳосилдорлик 50—60 ц/га, кўк масса бўйича 300—600 ц/га га боради. М.ни анғиз экин сифатида (езда бугдойдан бўшаган майдонларга) ҳам экилади. Ўзбекистонда Ватан, Қорасув 350 АМВ, Ўзбекистон тишсимон М.си, Ўзбекистон 306 АМВ, Ўзбекистон 601 ЕСВ, Молда-вия 425 МВ, Фигаро, Норт ва б. навлар ҳамда дурагайлари экилади (2002).

Ад.: Голодковский В. Л., Систематика кукурузы, Т., 1966; Рашидов Т. Р., Маккажўхорининг келиб чиқиши ва филогенеси, Т., 1970; Азимов Х.У., Агро-техника кукурузы на орошаемых землях Узбекистана, Т., 1973.

Иброҳимжон Ҳалимов.

МАККАЖЎХОРИ ЗАРАРКУНАН-ДАЛАРИ — маккажўхорини зарарлай-диган ҳашаротлар. 70 га яқин тури бор. Асосийлари: кўсак қурти, қарадрин, кузги тунлам, симқурт, леукан тунлами,

маккажўхори капалаги, маккажўхори бита, маккажўхори сусткаши ва б.

Леукан тунлами (*Leucania vitellina* Hb.) — капалаклар туркумининг *Leucania* авлодига мансуб ҳашарот. Маккажўхорини 7—9 барг чиқарган фазасида барги, гули, рўваклари ва сўтасини зарарлайди. Бу ўсимликка 4 та турдаги Леукан тунла-лари зиён етказиши мумкин.

Капалагининг қаноти ёзилганда 40—44 мм. Олдинги қаноти оч сарғиш, кўндаланг йўлчалари қизғиш рангда. Қурти 40—45 мм, окдмтиркизғиш, тана-сининг устида оқиш ранг узунасига кет-ган йўлчасида қора нукталари бор.

Маккажўхори капалаги (*Pyrausta nubilalis* Hb.) — капалаклар ёки тангачақанотлилар туркумига ман-суб ҳашарот. Ҳаммаҳўр. Зарарланган маккажўхори поялари ва сўталари синиб тушади. Капалагининг қаноти ёзилганда 27—28 мм. Қанотлари сарғишқулранг. Қурти 25 мм гача, оқ ёки қорамтирсарғиш. Танасининг олдинги бўғимларида 4 та-дан ва кейинги бўғимларида 2 тадан қора холлари бор. Баҳорда поя ичида гумбакка айланади ва 10—25 кундан сўнг капалаклари учиб чиқади. Капа-лаклари кечқурунлари учди. Капалаги 3—8 ҳафтагача ҳаёт кечирилади, 250—350 тагача тухумини ўсимлик барглариғишнг остки томонига ва сўталарга йўл-йўл қилиб қўяди. Тухумдан чиққан қуртлари уч ёшгача барг б-н, сўнг поянинг ичига кириб овқатланади. 2—3 авлод беради.

Маккажўхори бити (*Aphis maridis* Fitch.) — тенгқанотлилар туркумига ман-суб ҳашарот. Уз. 1,04—2,18 мм, оч-яшил, боши кўнғир рангда. Маккажўхорининг барги, пояси ва сўтасини сўриб зарар-лайди, барг ва по-ясида майда қизғиш доғлар ҳосил бўлади. Қаттиқ зарарланган барглари сар-ғайиб қурийдилар. Мавсумда 10 тагача авлод беради. Баҳорда ва кузда жуда тез ривожланади.

Маккажўхори сусткаши (маккажўхори қора қўнғизи) (*Pedinus femoralis* L.) — қора қўнғизлар оиласига мансуб қўнғиз. Танасининг уз. 7,5—9,6 мм; ранги қора,

қанотлари ривожланмаган, уст қанотлари эса бирлашиб кетган. Личинкаси узун, сарик. Қурғоқчилик йиллари экинларга катта зарар етказади. Қўнғизи ва личинкаси қишлайди; тухумини баҳорда тупрокнинг офтоб яхши тушадиган юза (10 см ча чуқурликка) қатламига қўяди. Тухумининг ривожланиши 9—15 кун давом этади. Личинкаси қишлаб чиққач, келаси йили июнь—июлда ғумбакка айланади. Ёш қўнғизлар июлда ҳам тухум қўяди. Личинкалари экилган уруғларни еб ва ўсимлик илдиз бўғзини кемириб зарар келтиради.

Маккажўхори симкурти (*Agritometiculosus* Cand.) каттикканотлилар ёки қўнғизлар туркумининг кирсилдоқ қўнғизлар оиласига мансуб ҳашарот. Асосан, танасининг уз. 7,5—9,6 мм. Ранги қора. Қанотлари ривожланмаган, устки қанотлари бирлашиб кетган. Личинкаси симсимон, ингичка танали. 2—2,5 мм узунликда, сарикёки қўнғир рангли бўлади. Личинкасининг ривожланиши 3—4 йилгача давом этади, етилган личинкалари кузга бориб ғумбакка айланади, ундан чиққан қўнғизлари қишлаб қолади. Келгуси йилнинг куклами ёки ёзида қўнғизлари тупрок остидан чиқади. Урғочиси тупрокнинг юза қаватидаги ёрикдарга ёки кесаклар тагига биттабитадан ёки тўп-тўп қилиб 150 тагача тухум қўяди. Тухумдан 20—40 кунда сарик бошли оқ личинкалар чиқади. Личинка ўсган сари танаси сарғаяди. Бу ҳашарот тупрокда униб келаётган уруғларни ва ўсимлик илдизларини кемириб зарарлайди.

Кураш чоралари: қишлоғчи зараркунандалар ўчоқларини йўқотишга қарагилган агротехника тадбирларини ўтказиш; ерни чуқур шудгорлаш, далани ўсимлик қолдиқлари ва бегона ўтлардан тоза тутиш; экишда уруғликни дорилаш; инсектицидлар пуркаш; зараркунандалар ялпи тухум қўйиши даврида трихофаммалардан фойдаланиш ва б. Султон Алимухамедов.

МАККАЖЎХОРИ КАПАЛАГИ - к.

Маккажўхори зараркунандапарни.

МАККАЖЎХОРИ КАСАЛЛИКЛАРИ — замбуруғ, бактерия ва вируслар вужудга келтирадиган касалликлар. 70 дан ортик тури маълум. Кўп тарқалганлари: уруғ ва майсаларнинг моғорлаши. Уни *Penicillium* ва б. замбуруғлар пайдо қилади. Касалланган уруғ сиртида кўкимтир, кулранг ёки бошқа тусдаги ғубор бўлади, бундай уруғ униб чиқмайди. Уруғ камрок касалланган бўлса, эҳканда майса чиқади, лекин ер ости қисми зарарланган бўлади, 4—5 барг чиқаргунча ўсиб, кейин ўсишдан тўхтайти; Пуфаксимон қорақуя. *Ustilago zae* Unger. замбуруғи туғдиради. Замбуруғ ҳаво орқали юкиб, маккажўхори сўтаси, попуғи, пояси, барги ва баъзан илдизи бўғзини зарарлайди. Касалланган органларда оқимтир доғ ҳосил бўлиб, турли катталиқдаги пуфакка айланади. Ўсимликяхши ривожланмайди. Чэнгсимон қорақуя. *Sorosporium Reilianum* Me. Alp. замбуруғи туғдиради. Замбуруғ ўсимлик пояси ўсиб, гуллаш даврида сўтаси ва попуғини зарарлайди. Касалланган сўтада шиш пайдо бўлиб, бу шиш олдин оқ ёки пушти парда б-н қопланади, ичи эса тўқ жигарранг ва қора чанг массага айланади. Ўсимлик ўсишдан тўхтайти, шохлаб кетади, барглари кенгаяди, ҳосил тугмайди. Гельминтоспориоз. *Helminthosporium turcicum* Pass, замбуруғи туғдиради. Барг, барг қўлтиғи, дон қобиғи, баъзан сўталар зарарланади. Касалланган органларда жигарранг хошияли малла, йирик, чўзик доғлар ҳосил бўлади. Улар бир-бири б-н қўшилиб, йириклашади, касалланган тўкималар қурийди, кўк поя ва дон ҳосили камайибкегади. Бактериал сўлиш. *Bacterium Stewarti* замбуруғи туғдиради. Ўсимликнинг пастки баргларида оч яшил чизик доғлар ҳосил бўлиб, доғлар кейинчалик сарғаяди, аста-секин бутун барг бўйлаб узун йўллар ҳосил бўлади, сўнгра барглاردан пояларга ва юқориги баргларга ўтади, ўсимлик сўлийди. Сўта бактериози. *Bacillus mesentericus*

vulgarus Fluggl. бактерияси тугдиради. Зарарланган донларда, айниқса, сўтанинг юқори қисмида думалоқ, ярасимон доғ пайдо бўлади.

Кураш чоралари: алмашлаб экиш; ўсимлик қолдиқларини йўқотиш; ерни кузда шудгорлаш, уруғни экишгача дориллаш, уруғликни соғлом ўсимликлардан тайёрлаш, касалликка чидамли навларни экиш, зараркунанда, ҳашаротларга қарши вақтида курашиш ва б.

Султон Алимухамедов.

МАККАЖЎХОРИ СУСТКАШИ,

маккажўхори қора кўнғизи — к. Маккажўхори зараркунандалари.

МАККАЖЎХОРИ ҚУРТИ - к.

Маккажўхори зараркунандалари.

МАК-КИНЛИ (Mc Kinley), Уильям (1843.29.1, Найлс, Огайо штати — 1901.14.9, Буффало, Нью-Йорк штати) — АҚШнинг 25-президенти (1897— 1901), Республикачилар партияси ва АҚШ конгресси аъзоси (1877 й.дан). М.-К. мамлакатга киритилаётган товарларга божхона тарифини ошириш (ўртача 50% микдориди) тўғрисидаги қонун ташаббускори (1890). М.-К. ҳукумати Испания-Америка урушиич бошлаган (1898), Хитойда «очиқ эшиклар» доктринасини эълон қилган (1899). Анархист томонидан ўлдирилган.

МАК-КИНЛИ — Аляска тизмасидаги чўққи, Шим. Америкада энг баланд. Бал. 6193 м. Гранитлардан тузилган. Тоғ этакларида игна баргли ўрмонлар, 1300—1500 м дан бошлаб қрр ва музликлар бор. Денали миллий парки ташкил этилган.

МАК-КЛИНТОК (Mc-Clintock) Барбара (1902—1992) — америкалик цитогенетик. Итакадаги Корнелл унтини тугатган (1923). Илмий ишлари кроссинговер механизмини цитологик тадқиқ этишга бағишланган, бу тадқиқотларни маккажўхори геномида олиб борган. Кўчиб юрадиган генетик тизимлар (транспозонлар)ни кашф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1983).

МАКЛЕОД (Macleod) Жон Рикард

(1876.6.9, Клюни, Перт, Шотландия 1935.16.3, Абердин) — инглиз физиологи. 1918 й.дан Канадада. Абердин унтини тугатган (1898). Вестерн-Резерв (ҳоз. Кейз-Вестерн-Резерв), кейинчалик Торонто унти, 1928 й.дан Абердин унти проф. Бош мия нафас марказининг фаолиятини, тажрибада сийдиқда қанд ажралишини, сут кислотаси ҳосил бўлишини, шунингдек, қондаги қанд микдорини тадқиқ этган. Илмий ишлари углеводлар метаболизми ва қандли диабетнинг ривожланиш механизмини ўрганишга бағишланган. Шогирдлар {Ф.Бантинг, Ч. Бест б-н ҳамкорликда) инсулинни кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1923).

МАКЛЕР (нем. Makler) — сотувчи ва харидор ўртасидаги воситачи; товарлар, қимматли қоғозлар, хизматлар ва б. олдисотдисиди воситачилик қиладиган шахс. Биржа М.лари биржа ходимлари таркибига кириди, товар секцияларида савдо қилади. Биржа аъзолари бўлган айрим М.лар ўз ҳисобидан қимматли қоғозларни сотиб олади ва сотади, харидор ва сотувчи брокерларининг олдисотди бўйича оғзаки келишувларини рўйхатга олади. М. келишувда қатнашган томонларнинг ҳар биридан олдисотди қийматининг муайян фоизи микдориди ҳақ олади.

МАКЛЮРА (Macleua) — тутдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Битта тури — мевали М. ёки тўқ сарик М. бор. Илгари бошқа туркумларга мансуб деб ҳисоблабган 12 тур ўсимлик ҳам, баъзан М.га киритилади. Мевали М. — икки уйли, барги тукиладиган дарахт. Бўйи 20 м ча, қуюқ. шох-шаббали, новдалари тиканли. Барги спиралсимон ўрнашган, яхлит, тухумсимон, лентасимон. Меваси думалоқ, тилла рангсарик, бужмайган, апельсинга ухшайли, истеъмом қилинмайди. Шим. Америка, АҚШнинг жанда ўсади. Ўзбекистонда манзарали ўсимлик сифатида ва яшил девор учун ўстирилади. Ёғочи сарик, пишиқ, оғир, токарликда ишлатилади; ёғочи ва иллизидан сарик бўёқ олинади.

МАК-МАГОН (Mac-Mahon) Мари Эдм Патрис Морис (1808.13.6, Сюлли, Сона ва Луара департаменти — 1893.17.10, Ла-Форе, Луара департаменти) — Франция маршали, герцог, Франция Республикаси президенти (1873—79). М.-М. Қримуруши 0853—56) катнашчиси; Австрия-Италия-Франция уруши (1859) да Мажент ш. бўсагасидаги галаба учун герцог ва маршал унвони олган. 1864—70 й.ларда Жазо-ир генерал-губернатори. Франция-Пруссия уруши (1870—71) да Седан ш. ёнида мағлубиятга учраган армияни бошқарган; Париж коммунасини бостирган версалчилар кўшинига қўмондонлик қилган (1871). Мағлубиятга учраган монархик тўнтаришни тайёрлашда катнашгач, истеъфога чиққан (1879).

МАКМИЛЛАН (Mcmillan) Эдвин Маттисон (1907.18.9, Редондо Бич, Калифорния штати — 1991) — америкалик физик, АҚШ Миллий ФА аъзоси (1947 й.дан). Калифорния технология интини тугатган (1928). 1935 й.дан Беркли ш.даги Калифорния унтида ишлаган (1946 й.дан шу ун-т Радиация лабораторияси проф., 1958—71 й.ларда директори). Илмий ишлари ядро физикаси, тезлаткичлар техникаси ва юқори энергиялар физикасига оид. Америкалик физик Ф. Х. Эйблсон б-н ҳамкорликда биринчи трансурани элемент — нептунийни синтез қилган (1940); плутонийни очилишида иштирок этган. ВМ.Векслераан мустақил колда зарядланган зарраларни тезлатишнинг янги принципи — автофазалаш принципини кашф қилган (1945). Нобель мукофоти лауреати (1951); Г.Т. Сиборг б-н ҳамкорликда).

МАКОВСКИЙ Владимир Егорович 11846.26.1 (7.2), Москва - 1920.21.2, Петроград — рус рассоми, рус рангасвирида маиший жанрнинг йирик устаси. Петербург БА қақиқий аъзоси (1893). Москва рассомлик, хайкалтарошлик ва меъморлик билим юртида ўқиган (1861—66), шу ерда, кейинчалик Петербург БАнинг Олий рассомлик мактабида

даре берган (1894—1918; 1895 й.дан ректор). М. дастлабки асарларидаёқ («Шифокор қабулхонасида», 1870; «Булбул ишқибозлари», 1872—73 ва б.) унинг зийраклиги, юморни чуқур ҳис қилиши, кундалик турмушни ҳаққоний. ҳаётий тасвирай олиши яққол намоён бўлди. 1870-й.лардан ижодида асосий мавзу — шахар ҳаётини акс эттирди: «Кутиш» (1875), «Маққум» (1879), «Банкнинг синиши» (1881), «Учрашув» (1883), «Йўлкада» (1886—87) ва б. М. асарларида пленэр рангасвирига яқинлашди, демократик қарашларини «Волгада» туркум асарларида ифода этди; портрет ва иллюстрация (графика) жанрида ҳам самарали ижод қилди.

МАКОН (археолог я да) — тош ва жез даврида яшаган ибтидий одамларнинг мавсумий, вақтинчалик бошпанаси ёки доимий, даврий турар жойи. К.ад. тош даври М.лари гор ва унгуларда (Тешиктош, Обираҳмат ва б.) булоқ бўйларида (Кўлбулоқ ва б.) жойлашган бўлиб, улар ажодларимизнинг узок, муддатли бошпанаси ҳисобланади. Мезолит давридан бошлаб табиий-географик шароитни ўзгариши б-н (буюк музликлар давридан сўнг) ажодларимизнинг М.лари даре ва кўл ёқаларида қад кўтаради ва кўпроқ мавсумий характер касб этали, ишлаб чиқарувчи хўжалик, биринчи навбатда, деҳқончилик кашф этилиши б-н М.лар ўтроқ қабилаларнинг доимий турар жойига айланган ва улар асосида кейинроқ кишлоқ ва шахарлар таркиб топган.

МАКОН — қ. Фано ва вақт.

МАКРО ... (юн. macros — катта, узун) — қўшма сўзлар бўлаги. Катта, йирик, узун маъноларини билдиради (микронинг акси). Мас, макроиқлим, макромолекула, макроиктисодиёт.

МАКРОИҚЛИМ (макро... ва иқлим) катта худудлар, географик зоналар, материклар ва океанлар ёки уларнинг айрим қисмлари ва хатто, бутун Ер шарининг иқлими. Ер юзаси ана шундай ер қисмининг географик омиллари ва атмосфера умумий циркуляцияси шароити

ўхшаш бўлса, М.и ҳам бир хил бўлади. Мас, пассат зонаси М.и, Шарқий Сибирь М.и, Ўрта денгиз бўйи М.и, Антарктида платоси М.и ва ҳ.к. М.дан фарқи ўларок, маҳаллий иқлим, микроиқлим кичик ҳудудлар иклими бўлади.

МАКРОИҚТИСОДИЁТ (макро... ва иқтисодиёт) — бозор хўжалиги умумий назариясининг бўлими, мамлакат иқтисодиёти, умуман миллий хўжаликка оид қатга миқёсдаги иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларни ўрганади.

Мамлакатнинг иқтисодиёти ҳолати ва ривожланишини ифолаловчи умумлашган кўрсаткичлар тизими — миллий бойлик, ялпи ички маҳсулот, ялпи миллий маҳсулот, соф миллий маҳсулот, миллий даромад, аҳоли даромадлари, давлат ва хусусий инвестициялар йиғиндиси, муомаладаги жами пул миқдори ва ш.к. жами хўжалик бўйича жамланма, умумлаштирувчи кўрсаткичлар М. ўрганадиган объектлар ҳисобланади. Айни пайтда М. мамлакат миқёсида ўргача даромадлар, ўргача иш ҳақи, инфляция даражаси, ишсизлик, бандлик, меҳнат унумдорлиги сингари ўргача иқтисодий кўрсаткичларни ҳамда уларга давлатнинг иқтисодий сиёсати кўрсатадиган таъсирини ўрганади ва тадқиқ этади. Макроиқтисодий кўрсаткичлар, бир томондан, маълум вақт оралиғида и.ч. ҳажмини ҳисоблаш ва миллий иқтисодиётнинг фаолият юртишига бевосита таъсир қилувчи омилларни аниқлаш имконини берса, иккинчи томондан, улар ялпи миллий маҳсулот ҳаракатининг барча босқичларида, яъни и.ч., тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва фойдаланиш босқичларида уни кўргазмалаш шаклда акс эттиришга имкон беради. Шунингдек, ўсишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичлари, мамлакат иқтисодиётини тавсифлайдиган кўрсаткичларнинг пассиви ҳамда органи суръатлари ва унда юз бераётган иқтисодий жараёнлар, тузилмавий пропорциялар ҳам М. предмети ҳисобланади. Макроиқтисодий кўрсаткичлар моддий и.ч. ва номоддий хизмат кўрсатиш соҳаларидаги барча

хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий фаолиятининг умумий ва пировард натижаларини қамраб олади. М.нинг асослари инглиз олими Ж.М.Кейнснинг 1936 й.да нашр этилган «Бандлик, фойз ва пулнинг умумий назарияси» асарида баён этилган. Ҳоз. замон М. назариясида 3 оқим (некейнсчилик, монетаризм ва янги классик йўналиш) мавжуд, улар ўртасидаги асосий фарқ макроиқтисодий сиёсатга нисбатан берилган тавсияларнинг ҳар хиллигида (яна қ. Микроиқтисодиёт).

Ад.: Бункина М.К., Семенов В.А., Макроэкономика, М., 1996; Ҳақимова М., Макроиқтисодиёт, Т., 1997.

Шоназар Эрмамаев.

МАКРОИҚТИСОДИЙ МОДЕЛЬ - иқтисодий математик моделларнинг узвий қисми, бутун иқтисодиётни ва унинг энг муҳим тармоқлари, секторлари, соҳалари ривожланишини математик шаклда акс эттирувчи иқтисодий математик модель. М.м. иқтисодиётни ягона тизим сифатида ифодалаб, унинг умумлаштирилган моддий ва молиявий кўрсаткичлари: ялпи ички маҳсулот, истеъмол, инвестиция, бандлик, фойз ставкалари, пул миқдори ва б.нинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади. М.м.ни тузишнинг асосий мақсади макроиқтисодий боғланишлардан иборат турли ҳодисаларни соддалаштирилган шаклда ифодалаш орқали унинг ечимини топишдир. М.м. тузиш жараёнида ўрганилаётган ҳодисанинг муҳим омиллари аниқланиб, ечилиши кутилаётган муаммо учун муҳим бўлмаган жиҳатлар тушириб қолдирилади. М.м. тузиш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: а) тадқиқотнинг предмети ва мақсади соддалаштирилган ҳолда белгиланади; б) кузатилаётган макроиқтисодий тизимнинг мақсадга мувофиқ таркибий ва функционал унсурлари ажратиб олиниб, уларнинг энг муҳим сифат тавсифлари аниқланади; в) М.м. унсурларининг ўзаро боғланиши, кетма-кетлиги белгиланади ва унинг математик модели келтирилади; г) математик моделда ҳисобкитоблар

амалга оширилади ва олинган натижа таҳлил қилинади. М.м. назарий тадқиқот сифатида синов ва асослашни талаб этади. Жамланган статистик маълумотларни М.м.га тушириш эҳтимолдаги макромиктисодий оқибатларга олдиндан баҳо бериш им-конини беради. Тармоқлараро баланс, давлат даромадлари ва харажатлари баланси, тўлов балансларини ҳисоблаш М.м.га мисол бўла олади.

Шоназар Эрмаматов.

МАКРОЛАНДШАФТ (макро... ва ландшафт) — йирик табиий географик бирликлар — ўлкалар, зоналар, провинциялар ва округлар ландшафта. Мас, Устюрт платоси ландшафта, Қорақум ландшафти, ўрмон ландшафти ва х.к.

МАКРОМОЛЕКУЛА (макро... ва молекула) — ўзаро ковалент боғлар орқали бириккан ўн мингдан юз минггача атомлардан тузилган йирик молекула. М. занжирида элементар звено (маълум сондаги атомлар гуруҳи) жуда кўп марта такрорланади, шунинг учун ҳам уни куп сонли бир хил ёки ҳар хил кичик молекулалардан (бир неча минггача) ҳосил бўладиган молекула деб қабул қилса бўлади, поливинил хлорид молекуласи таркибидаги — $\text{CH}_2\text{—CH—}$ гуруҳи сони ҳатто 3000 га етиши мумкин. Кимёвий таркиби бир хил, аммо мол. м. ҳар хил, яхлит бўлиб реакцияга киришадиган М.лар йиғиндисидан ташкил топган моддаларга юқори молекулали бирикмалар (полимерлар) дейилади; улар табиий (полисахаридлар, полипептидлар, табиий каучук) ва синтетик (пластмассалар, эластомерлар, кимёвий толалар) турларга бўлинади. Ташки шароит ўзгарганда, полимерлар таркибидаги молекуляр занжирларнинг ўз конфигурацияларини ўзгартира олиши М.ларнинг асосий хоссаларидан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан қараганда барча М.лар чизиқли (узунчоқ) эгилувчан (табиий каучук, каучуксимон синтетик моддалар М.лари), чизиқли қаттиқ (целлюлоза М.лари), спиралсимон (оксиллар, нуклеин кислоталар макромолекулалари),

тармоқланган (полисахаридлар макромолекулалари), фазовий (уч ўлчамли) турларга бўлинади. М.нинг уз. 4000— 8000 А, кўндаланг кесими 3—7,5 А. Карбозанжирли (занжири фақат углерод атомларидан тузилган) ва гетерозанжирли (занжирида углерод атомларидан ташқари азот, кислород, олтингугурт атомлари сақлаган) М. бўлади. Занжирнинг тузилиши, катталиги (мол. м.) ва звеноларининг жойланиш тартиби, унинг хоссаларига (эгилувчанлиги, боғларининг мустаҳкамлиги, электр ўтказувчанлиги, кимёвий реакцияга киришига) таъсир кўрсатади. М.ларнинг бу хоссаларидан улар асосида пластмасса, синтетик каучук, сунъий тола каби материаллар олишда фойдаланилади.

МАКРОН — Эрон тоғлигининг жан.-шарқий чеккасидаги тоғлар, Эрон ва Покистонда. Хўрмуз бўғозидан Кветта ш. яқинигача ёй шаклида 1150 км масофага чўзилган. Бал. 1000—2000 м, энг баланд жойи 2293 м. Оҳақтош, кумтош ва мергелдан таркиб топган ўзаро параллел тизмалардан иборат. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Тоғ этақларида балчикли вулканилар учрайди. Тоғ ён бағирларида сийрак ўрмонлар, бодомзорлар бор. Водийларда мевали дарахтлар, хурмо ўстирилади.

МАКРОРЕЛЬЕФ (макро... ва рельеф) — йирик рельеф шакллари: тоғ тизмалари, ясситоғликлар, паёттектисликлар (яна қ. Мезорельеф, Микрорельеф). Ер юзаси катта қисмларининг умумий қиёфаси М.га боғлиқ бўлади.

МАКРОСПОРА (макро ... ва спора) — ҳар хил спорали ўсимликларнинг йирик спораси (қ. Мегаспора).

МАКРОСПОРИОЗЛАР - ўсимликларнинг кенг тарқалган замбуруғли касалликлари. Зарарланган ўсимлик поя ва баргларида турли шакл, тус ва катталиқда қора ғуборли доғ (улик хужайра)лар пайдо бўлади. *Masosporium* авлодига мансуб ҳар хил тур замбуруғлар вужудга келтиради. Конидиялар б-н тарқалади. Ғўза М.ида

(кўзгатувчиси *M.nigricantum*) ер устки органлари: уруғбарг, кўсак, тола, шунингдек, бар-глар, барг бандлари, гулён-барглари зарарланади. Уруғпалла, чин-баргларда тўқ-яшил, диаметри 0,5—5 мм ли доғлар пайдо бўлади, сўнгра улар катталшиб, нотўғри шаклли кўнғир тусга киради. Касалланган барглар қурийди ва тўкилади. М. б-н ингичка толали гўзалар кучлироқ касалланади. Ҳосил 20—39% гача камайиши мумкин. Кано, канақунжут ва б. ўсимликлар М.и ҳам учрайди. Картошка ва помидорда бу касалликларни *M.solani* замбуруғи кўзгатади. Картошка М.ида қора доғлар ўсимлик б-н бирга туганагида ҳам пайдо бўлади. Палаги қуриб қолади. Помидор М.ида баргларда юмалоқ ёки бурчакли, пояларида бўйлама, мевасида қора ғуборли жигаранг доғлар юзага келади. Бунда поя ва мевалар чирийди. Ток М.сида (кўзгатувчиси *M.vitis*) узум бошлари ва ғужумлари бандида яшил ғуборли доғлар ҳосил бўлади. Ғужумлар ириб ёки қовжираб қолади. Кураш чоралари: чуқур кузги шудгор; касал ниҳолларни юлиб ташлаш; бегона ўтларни йўқотиш, ортикча суғормаслик, зараркунанда, ҳашаротларга қарши мунтазам кураш олиб бориш; касаллик белгилари кўринганда ўсимликларга 1% ли бордо суюқдиги ёки ци-небнинг 1%ли суспензияси пуркалади.

Султон Алимухамедов.

МАКРОСТРУКТУРА (макро ... ва тузилиш), макротузилиш — қаттиқ жисмлар (минераллар, металл, қотишма ва б.) нинг оддий кўзга ёки лупалар орқали кўринадиган тузилиши (қ. Металлар тузилиши).

МАКРОСЎЙМКА, макросурагга олиш — кўзга кўринадиган (макро-скопик) нарсалар (объектлар ёки деталлар) ни оддий суратга олишдагига нисбатан йирикроқ (1:5 дан 20:1 гача) масштабда фотосуратга олиш ёки ки-нотасвирга тушириш. Одатда, майда ва ўртача катталиқдаги нарсалар учун қўлланилади. М. қисқа масофа (оптик тизимнинг 6,0—1,05 фокус масофаси)дан туриб бажари-

лади. М. объект ёки деталларнинг оддий кўз б-н илғаб бўлмайдиган қисмлари ёки тузилишини суратдаги тасвир ёки экранда кўрсатишга имкон беради. М.да объектларни параллаксиз (ўзгаришсиз) қайд қилиш (қ. Параллакс) қурилмаси б-н таъминланган фото- ва киноаппаратуралардан фойдаланилади. Бу аппаратларнинг объективлари қисқа фокусли (фокус масофаси 20 мм дан кичик) ёки оддий (фокус масофани қисқартирувчи линзали) бўлади. М., асосан, и. т. ишлари учун илмий-оммабоп ва ўқув фильмлари яратишда, техник мақсадларда қўлланилади. **МАКРОЭВОЛЮЦИЯ** (макро... ва эволюция) — турлардан юқори таксонлар [уруғлар (туркумлар), оилалар, туркумлар (тартиблар), синфлар ва б.] нинг ҳосил бўлишига олиб келадиган эволюцион жараён. «М» термини рус биологи Ю. А. Филипченко (1927) томонидан таклиф этилган бўлиб, айрим олимлар унга ўзига хос жараён сифатида қарашади. Лекин кўпчилик олимларнинг фикрича, М. ўзига хос механизмга эга бўлмасдан, фақат микроэволюция жараёнлари орқали амалга ошади; микроэволюция жараёнлари тўплана бориб, М. кўринишида ифодаланади. М. эволюцион ўзгаришларнинг тарихан узоқ давом этадиган умумлашмасидан иборат. Шу сабабдан М.да органик дунё эволюциясининг микроэволюция даражасида кузатиб бўлмайдиган умумий хусусиятлари, йўналишлари ва қонуниятлари яққол намоён бўлади.

МАКРОЭРГИК БИРИКМАЛАР (макро... ва юн. *ergon* — фаолият, иш), юқори энергияли, юқори энергетик бирикмалар — энергияга бой ёки макроэргик боғлари бўлган табиий бирикмалар; барча тирик ҳужайраларда бўлади ва энерги-янинг тўпланиши ҳамда ўзгариши жараёнларида қатнашади. М.б.га, асосан, аденозинтрифосфат кислота (АТФ) ва фосфат гуруҳдарининг кўчишига сабаб бўлувчи ферментатив реакцияларда АТФ ҳосил қила оладиган моддалар киради. М.б. таркибига фосфорил гуруҳлари ки-

ради. Нуклеозидтри- (ёки ди-) фосфат кислоталар, пирофосфат ва полифосфат кислоталар, креатин-фосфат, фосфопироузум кислота, дифосфоглицерин кислота, ацетил ва сукцинилкофермент А, аденил ва ри-бонуклеин кислоталарнинг аминацил ҳосилалари ҳам М. б. дир. М.б. ўзаро фосфорил гуруҳларни кўчирадиган ферментатив реакциялар б-н боғланган (яна қ. Аденозинфосфат кислота, Биоэнергетика).

МАКРУХ (араб. — рад этилган, кораланган, номакбул) — шарикат ҳукмларидан бири (фарз, мандуб, мубох, ҳаром б-н бирга). Қдтъиян тақик қилинмаган, лекин номакбул ҳисобланган ва рад этилган амаллар М. ҳисобланган. М. — Пайғамбар (ас) кайтарган иш демақдир. Ҳар бир мусулмон М. ишларни қилишдан сакланиши лозим. М. ишни гуноҳчтн қўркиб қилмаган киши савобли, қилаверган киши гуноҳли бўлади, деб саналади. М. ишларнинг М.лигини инкор қилган киши имондая чикмасада, гуноҳқор бўлади. М. ишлар учун қаттиқ жазо белгиланмаган. М. амалларга диний бурчни бажариш пайтдаги баъзи ҳрлатлар, ҳасислик, бераҳмлиқ, дабдабалиқ ва исрофгарчиликка мойиллик, оилавий ва ижтимоий бурчга менсимаслик б-н қараш, бировни йўқ яхши сифатлар б-н макташ ва б. қиради. Мазҳабга кўра, М.га аслида ман этилган баъзи таом ва ичимлик турлари ҳам қиради. М. тушунчаси ҳалол б-н ҳаромни ажратиб бериши б-н исломий ахлоқнинг шаклланишида муҳим ўрин тутлади.

МАКСВЕЛЛ Жеймс Клерк (1831.13.6, Эдинбург - 1879.5.11, Кембриж) -инглиз физиги, классик электродинамика, статистик физика асосчиларидан бири, газлар кинетик назариясипп яратганлардан бири, радиотехниканинг вужудга келиши учун пойдевор қўйган шахс. Лондон Қироллик жамиятининг аъзоси (1860). Эдинбург (1847-50) ва Кембриж (1850—54) ун-тларида ўқиган. Абердин (Шотландия, 1856-60), Лондон (1860—65), Кембриж (1871 й.дан) ун-

тлари проф. 1871 й.дан Кембриж унти қошида ўзи ташкил этган Кавендиш лаб. директори. Илмий ишлари молекуляр физика, оптика, механика, эластиклик назарияси ва б.га оид. Газлар кинетик назариясини ривожлантирган ҳолда статистик мувозанат ҳолатидаги газ молекулаларининг тезликлар бўйича тақсимланиш қонунини топган (1859). Фарадей ғоясини ривожлантирган ҳолда макроскопик электродинамиканинг маълум омилларини умумлаштириб электромагнит майдон назариясини яратган (1855—73). Бу назария асосида Максвелл тенгламалари деб аталувчи тўртта дифференциал тенглама ётади (қ. Максвелл тенгламалари). Тенгламаларни таҳлил этиб, М. ёруғлик электромагнит тўлқинлардан иборат эканлиги ҳақидаги муҳим хулосаларга келди. М.нинг электромагнетизм назарияси ҳозирги замон физикасининг классик асоси ҳисобланади.

МАКСВЕЛЛ — магнит оқими ўлчов бирлиги. Мкс б-н ифодаланади. Ж. К. Максвелл номига қўйилган. М. — магнит индукцияси 1 Гс бўлган майдон куч чизиқларига тик жойлашган кон-турнинг 1 см² юзасидан 1 с да ўтган магнит оқими. СГС бирликлар тизимида магнит оқими бирлиги: 1 Мкс=10~8Вб (вебер).

МАКСВЕЛЛ ТАҚСИМОТИ - статистик мувозанат ҳолатида турган физик система таркибидаги классик механика қонунларига бўйсунувчи зарралар (молекула, атом, электрон ва б.) нинг тезлик бўйича тақсимланиши қонуни. 1859 й.да Ж. К. Максвелл аниқлаган. М. т.га, асосан, статистик мувозанат ҳолатидаги газда ихтиёрий молекула тезлиги v нинг координаталардаги проекцияларининг мос равишда эришиши мумкин бўлган исталган vx vy,vz катталикларга тўғри келувчи бирлик интервалдаги қийматлардан бирортасига тенг бўлиш эҳтимоллигини ифодалайди. М. т. биринчи марта 1920 й.да немис физиги О. Штерн томонидан қиздириш натижасида кумуш атомларининг буғланиб чиқиб туришидан фойдаланиб ўтказган тажрибаларида тўла

тасдиқланган.

МАКСВЕЛЛ ТЕНГЛАМАЛАРИ

макроскопик электродинамиканинг ихтиёрий муҳитда содир бўлаётган электромагнит ҳодисаларни ифодалайдиган асосий тенгламалари. М. т., одатда, интеграл кўринишида ёзилади, аммо дифференциал тенгламалар кўринишида ҳам ёзилиши мумкин. 19-а. 60-й.ларида Ж. К. Максвелл электр ва магнит майдонлар ҳақидаги М. Фарадей ғояларига асосланган ҳолда тажриба йўли б-н аниқланган қонунларни умумлаштириб, ихтиёрий зарядлар ва тоқлар тизими ҳосил қилувчи электромагнит майдоннинг тугалланган назариясини яратди. Максвелл назарияси классик физиканинг ривожланишига қўшилган улкан ҳисса бўлди. Механикада Ньютон қонунлари қандай аҳамиятли бўлса, макроскопик электродинамикада М. т. ҳам шундай аҳамиятлидир. М. т.нинг биринчиси Фарадейнинг электромагнит индукция қонунининг математик ифодаланишидан иборат.

М. т.нинг иккинчиси Ж. Б. Био, Ф. Са-вар, П. Лапласнинг тажрибаларга таяниб яратган магнит майдонни тоқли ўтказгичлар яратиши ҳақидаги қонунини умумлаштириш асосида олинган. Мас, ихтиёрий берк контур бўйича магнит майдон индукцияси векторининг циркуляцияси шу контур ўраб олган юздан ўтувчи ҳамма тоқларнинг алгебраик йиғиндисига тенг.

Максвелл магнит майдонни фақат ўтказгичдан ўтаётган тоқлар ҳосил қилибгина қолмай, балки уни ҳар қандай муҳитда вужудга келган ўзгарувчан электр майдонни ҳам ҳосил қилиши ҳақидаги гипотезани илгари суради. Бу гипотеза тажрибалар орқали тўла тасдиқланган.

МАКСИМИН Гай Юлий Вер; фракиялик М. (тахм. 172/73—238.10.5) — Рим императори (235 й. мартдан). Фракиялик деҳқон оиласида туғилиб, оддий жангчиликдан олий мансабга қадар йўлни босиб ўтган. Иорданнинг ёзишига қараганда, М.нинг бўйи 8 стоп (фу-т)дан ортиқ (1

стоп — 30,5 см) бўлган. Германия чегарасидаги уруш пайтида, Майнц яқинида қўшин б-н ихтилофда бўлган император Александр Север ўлдирилгач, жангчилар М.ни император деб эълон қилганлар. М. алеманнлар (235), сарматлар ва дақлар (236—237) устидан бир неча галабага эришган. Сенат ва йирик ер эгалари манфаатларига зид бўлиб, жангчилар эҳтиёжини қондиришга қаратилган М. сиёсати 238 й. «солдатлар» императорига қарши Гордианлар томонидан кўтарилган кўзғолонга сабаб бўлган. Сенат парти-ясига қарши бўлган урушда М. ва уни цезарь деб эълон қилинган ўғли Аквилея ш.ни қамал қилишган, бироқ ўз лашкарлари орасида чиққан исён пайтида ўлдирилганлар.

МАКСИМУМ (лот. maximum — энг кўп, энг катта) — энг кўп (катта) ёки чегаравий микдор (катталиқ)ни, энг катта ҳажм, энг юқори чегара, олий даражани ифодалайдиган тушунча; минимум тушунчасининг акси.

МАКТАБ — 1) ўқитувчи раҳбарлигида ёш авлодга маълумот бериладиган ва тарбиявий ишлар олиб бориладиган ўқув тарбия муассасаси. М.ни куйидаги турларга бўлиш мумкин: а) бериладиган билимнинг характериға кура — умумий ва профессионал; б) билимнинг кўламиға кўра — бошла-нғич (ёки куйи), ўрта, олий; в) кимнинг қарамоғида бўлишиға қараб — давлат, муниципал (жамоа) ва хусусий; г) ўқувчилар жинсига кўра — аралаш (ҳар икки жинсдаги ўқувчилар учун), аёллар ҳамда эрлар мактаби; д) динға нисбатан — дунёвий вадиний (конфессионал); е) болалар М.да бўлиш вақтиға қараб — қатнаб ўқийдиган М. ва тунаб қолинадиган М. (пансион, интернат ва т.к.). Ўзбекистонда М., асосан, давлат мулки бўлиб, унда ўқиш бепулдир. Шу б-н бирға олий ўқув юртларида ўқиш қисман шартнома асосида ота-оналар маблағлари ҳисобига амалға оширилади. ЎЗР нинг 1997 й.да қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қолуни ҳамда «Қадрлар тайёрлаш мил-

лий дастури» да белгилаб берилганидек, Ўзбекистон мактабларида таълим ўқувчиларнинг она тилида олиб борилди. Барча М.ларда ўқувчи ва талабалар учун узлуксиз тарзда таълимнинг куйи босқичидан юқори босқичига ўтиш таъминланган. Бошланғич ва ўрта М.ларда таълимнинг асосий шакли — дарс, ўрта махсус ва касб-хунар, ҳамда олий мактабларда — лекция.

Илк М.лар кад. Шарқ мамлакатлари (Хитой, Бобил, Миср ва б.)да пайдо бўлган; бу мамлакатлардаги ибодатхоналарда қоҳинлар ва котиблар М.лари бўлган. Европада дастлабки М.лар таъминан мил. ав. 6-а.да Юнонистонда, мил. ав. 4-а.да Қад. Римда вужудга келган.

Ўрта Осиёда бошланғич таълим берадиган М. мактабхона деб номланган. Ўрта Осиёда М.лар типидан яна Мадраса, қорихонанк кўрсатиш мумкин. Мадраса ўрта ва олий типдаги М. ҳисобланган; қорихонада Қуръонни тиловат қилиш ўрганилган.

Туркистондаги рус аҳоли маҳаллий аҳолига нисбатан М.лар б-н яхши таъминланган. 1876 й.дан гимназия, реал М., муаллимлар семинарияси ва б. хил М.лар очилган. Рус М.ларининг айримларида маҳаллий миллат болалари ҳам ўқиган. 19-а. охирларида маҳаллий миллат болалари учун рус-тузем мактаблари ташкил этила бошлади. Бу М.лар, асосан, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати-га хизмат қилган бўлсада, ўлкада илғор ўқиш усулларининг ёйилишида маълум роль ўйнади. Совет тузуми даврида М.лардаги таълим жараёнининг ўзи ва ўқитиш услубиятидаги ҳар хил камчиликлар оқибатида билим беришда юзага келган нодемократик ҳамда жамият учун зарарли муҳит шунга олиб келдики, ўқувчиларда мустақил фикрлаш ривожланмай қолди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, мактабларнинг моддий техника базасини ривожлантириш, уларни илмий методик жиҳатдан таъминлаш соҳасида бир қатор ишлар

амалга оширилди. Ўзбекистонда М. ишлари юксак суръатлар б-н ривожланмоқда. Мамлакатда 9672 умумий ўрта таълим мактаби (6 млн. дан ортиқ ўқувчи), 224 ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юрти (223 минг ўқувчи), 61 олий ўқув юрти (125,5 минг талаба) мавжуд (2002). Яна қ. Халқ таълими, Бошланғич мактаб, Умумий ўрта таълим мактаби, Академик лицей, Касб-хунар коллежи, Олий ўқув юртлари;

2) фан, адабиёт, санъат, ижтимоий сиёсий ҳаёт ва ш.к.да ўзига хос хусусиятларга эга бўлган йўналиш, оқим (мас, геолог олим Ҳабиб Абдуллаев мактаби ва х.к.).

М. атамаси, шунингдек, рангтасвир, ҳайкалтарошликка, ўзига хослиги аниқ ифодаланган шаҳар ёки маълум вилоят меъморлигига, у ёки бу даражада аниқ, услубий ва тарихий чегараларига эга бўлган бутун бир мамлакатнинг миллий санъатига нисбатан ҳам қўлланади (мас, Ҳирот миниатюра мактаби).

Рохатой Сафарова, Лайло Шермама-това.

МАКТАБ ГИГИЕНАСИ - қ, Болалар ва ўсмирлар гигиенаси.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ПЕДАГОГИКАСИ — педагогикаттг мактабгача ёшдаги болаларга тарбия бериш ҳамда уларнинг шахсиятини шакллантириш қонуниятлари, тамойиллари, воситалари, шакл, усул ва методларини ўрганувчи соҳаси. М.ё.б.п. бола психологияси, ёш анатомияси ва физиологияси, тиббиёт, гигиена, шунингдек, тилшунослик, нафосат тарбияси, ахлоқ фанлари б-н узвий боғлиқ. 19-а.нинг 2-ярмида умумий пед. дан ажралиб чиққан. Бу бир томондан ёш психологиясининг ривожланиши ва илмнинг алоҳида тармоғи сифатида намоён бўлиши б-н боғлиқ бўлса, иккинчи томондан аёлларнинг ф-ка ва з-дларга жалб этилиши натижасида болалар муассасаларининг вужудга келиши б-н изоҳланади. Инглиз утопик социалисти Р. Оуэн биринчи бўлиб болаларга илк ёшдан ижтимоий тарбия бериш ғоясини асослаб берди ва

пролетар болалари учун мактабгача ёшдаги болалар муассасасини очди. Худди шу вақтдан бошлаб М.ё.б.п. фаннинг махсус тармоғи сифатида шаклланди ва ривожлана бошлади. 20-а. бошларида эркин тарбия жараёнида бола шахсиятини ривожлантириш гоёси кенг тарқалди.

М.ё.б.п.нинг асосий вазифаси — мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялашнинг мазмун, шакл ва методларини ишлаб чиқишдан иборат. М.ё.б. п.нинг методологик асосини диалектик билиш назарияси ҳамда шахснинг эволюцион тарзда тараққий этиш қонуниятлари, ЎзРнинг 1997 й.ги «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий ластури», ўзбек халқининг маънавий-ахлоқий мероси ҳамда бола тарбиисмга оид тарихий тажрибаси, ил-гор мамлакатлардаги педагогик қарашлар, пед., психология, фалсафа, этика, эстетика, тилшунослик, тибби-ёт, одам физиологияси ва гигиенаси, антропология каби фанларнинг илмий асослари, хулосалари ҳамда қонуниятлари ташкил қилади.

М.ё.б.п.дан тадқиқотлар кузатиш, педагогик тажриба, суҳбат, ҳужжатларни ўрганиш, болалар фаолияти махсулини тавиил қилиш методлари орқали амалга оширилади. Бу методлар асосида тадқиқотлар мазкур соҳа б-н шуғулланувчи тадқиқотчи ва тарбиячилар томонидан олиб борилади. Ҳар бир кузатиш жараёни батафсил ёзилади ва илмий жиҳатдан таҳлил қилинади. Педагогик тажрибада биринчи навбатда бола, унинг ривожланиши учун яратиладиган педагогик шарт-шароитлар назарда тутилади. Педагогик тажриба эҳтиёткорлик б-н объектив равишда олиб борилганлигига амалга ошириладиган тадқиқот натижаларининг объективлигини таъминлаш имконияти туғилади. Суҳбат методи у ёки бу болани, ёки бир гуруҳ. болаларни яхшироқ ўрганиш имконини яратади, таълимтарбия жараёнида йўл қўйилган хатолар аниқланади. Болалар б-н суҳбат уларнинг қизиқишларини, нутқидаги ўзига хосликни, атроф муҳит ҳамда ки-

шиларга муносабатини аниқлашга ёрдам беради. Ҳужжатлар, яъни боғча ва алоқида тарбиячиларнинг режа ва ҳисоботларини урганиш ҳам назарий хулосалар чиқаришга муҳим аҳамиятга эга. Шу б-н бирга мазкур ҳужжатлар мактабгача таълим муассасаларидаги ташкилий ишлар ҳақида аниқ хулосалар чиқариш имконини яратади. Ушбу хулосалар уз навбатида тарбия усулларини кашф этишга ёрдам беради. Болалар фаолияти махсулини таҳлил қилиш методи М.ё.б.п.нинг муҳим та-дқиқот методи-лири. Болалар фаолияти таҳлили уларни шакллантиришда жуда ямий натижалар беради.

Ўзбекистонда М.ё.б.п. масалалари Ўзбекистон пед. фанлари и.т. институти, Тошкент пед. унти ва б. илмий та-дқиқот муассасаларида ишлаб чиқилади. Жумлалан, 1996-2000 й.ларда Ўзбекистон пед. фанлари и.т. институти томонидан амалга оширилган мактабгача таълим жараенининг мазмунини янгилашга йўналтирилган бир қатор тадқиқотлар, хусусан, «Мактабгача ёшдаги болаларнинг тайёргарлик даражасига қўйилган давлат талаблари», «Учинчи минг йиллик боласи» каби таянч дас-турларнинг яратилиши диққатга сазовор.

М.ё.б.п.да амалга оширилган тадқиқотларнинг энг муҳими сенсор тарбия тизими назарий асосларининг яратилганлигидир. Чунки сенсор тарбиянинг асосий мақсади болалар фаолиятининг ҳар хил турларини амалга ошириш жараёнида унинг сенсор қобилиятини тараққий эттиришдан иборат.

Роҳатой Сафарова, Лайло Шермамова.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ БОЛАЛАР МУАССАСАЛАРИ - мактабгача ёшдаги болаларнинг ижтимоий тарбия муассасалари. Ўзбекистонда бу муассасаларга болалар яслиси, яс.ш-боғча, болсыар бо/часи киради. М.т.б.м. 2 босқичдан иборат. 1-босқич болалар яслиси бўлиб, у 2 ёшдан 3 ёшгача булган болаларни камраб олади. Бу босқичда болаларни

аклий ва жисмоний ривожлантириш. нутқини шакллантириш, уларни моддий борлиқ, атроф-олам б-н таништириш ҳамда гигиена масалалари бўйича амалдаги таянч дастур асосида таълимтарбия берилади. 2-босқич болалар богчаси бўлиб, 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган болаларни камраб олади. Бу босқичда болаларнинг нутқини ривожлантириш, уларнинг маънавий камолотини таъминлаш, жисмоний жиҳатдан бақувват бўлишлари учун йўналтирилган таълимтарбия жараёни амалга оширилади. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган болалар учун ҳам М.т.б.м. мавжуд булиб, улар махсус дастур ҳамда техник воситалар б-н таъминланган.

Ўзбекистонда М.т.б.м.нинг моддий техника базаси ҳамда методик таъминотини яхшилашга қаратилган бир қатор қарорлар қабул қилинган. М.т.б.м. учун жорий қилинган «Учинчи минг йилликнинг боласи» таянч дас-тури пед. ва психология фанлари ютуқлари ҳамда давлат ва жамият талабларига таянган ҳолда яратилганлиги б-н алоҳида аҳамиятга эга. Давлат ва нодавлат М.т.б.м. мавжуд.

Улар қайси ташкилот қарамоғида бўлишидан қатъи назар ЎЗР Халқ таълими вазирлиги уни кадрлар б-н таъминлайди ва фаолиятига илмий-педагогик жиҳатдан раҳбарлик қилади. М.т.б.м. учун тарбиячи ва методистлар Тошкент пед. унти, пед. ин-тлари ва коллежларида тайёрланади.

2002 и. Ўзбекистонла 6865 М.т.б.м. бўлиб, уларда 640 мингдан ортиқ бола тарбияланди.

МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ - болалар ва ўсмирлар б-н мактабдан ташқари иш олиб борувчи ижтимоийташкилий ва инструкторив-метолик муассасалар. Мактаб б-н яқиндан боғланиб иш юритади. М.т.т.м. га болалар, ўсмирлар ижоліети саройлари, уйлари, клублари ва марказлари, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, санъат мактаблари, мусика мактаблари, студиялар, кутубхоналар, соғломлаш-

тириш муассасалари ва б. муассасалар қиради. Улар йил бўйи ишлайли. Болалар ва ўсмирларнинг яқка тартиблагі эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари. жамоат бирлашмалари. шунингдек, болиқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва б. йўналишларла М.т.т.м.ни ташкил этишлари мумкин. М.т.т.м.да умумий ўрта таълим мактабларининг барча синф ўқувчилари ўз ихтиёрлари б-н мактаб ўқув дастуридан ташқари қўшимча фанлар, санъат турлари, бадий хунармандчилик ва б. касб-хунар, спорт турларини ўрганадилар. М.т.т.м.да ўқувчилар учун турли йўналишлар бўйича тўғарак, клуб, студия, ансамбль, гуруҳ ва ш.к. ташкил қилинади. М.т.т.м. ЎЗР Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган меъёрий ҳужжатларга мувофиқ фаолият олиб борали. Ўзбекистонда 621 М.т.т.м. фаолият кўрсатади; уларда 200 дан ортиқ мактабдан ташқари таълим йўналиши бўйича 33 мингдан зиёд турли тўғарак, клуб, секция, студия, ансамбль ва б. ижодий уюшмалар ташкил этилган. 2002/2003 ўқув йили бошида М.т.т.м. да таълим олувчилар 715 минг ўқувчини ташкил этди.

Саидқосим Усмонов.

МАКТАБХОНА — бошланғич таълим мактаби. Дастлаб 7—8-а.ларда араб мамлакатларида пайдо бўлган. 9—10-а.ларда аҳолиси ислом динига эътиқод қиладиган Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, Ўрта Осиё, Волга бўйи ҳамда бошқа жойларга тарқалган.

Ўрта Осиёда барча шаҳар, қишлоқ, шунингдек, қўчманчи аҳоли яшовчи овулларда мавжуд бўлган. Ўрта Осиёда ўғил ва қиз болалар алоҳида-алоҳида М.ларда ўқитилган. Ўғил болалар М.лари аксарияти масжидлар, мадрасалар, қорихоналар қошида ёки хусусий мактабдорлар хонадонларида, қиз болалар Млари ўқитувчи аёллар уйларида ёки бадавлат кишиларнинг М. ёшидаги

қизлари учун уларнинг ўйларида ташкил этилган. М.ларда ўғил болаларни домла ўқитган. Қизларни ўқитган аёллар отино-йи ёки отинбиби (Тошкентда), бибиҳалифа ёки бибиотин (Бухорода), Элтибиби (Хивада) деб аталган. Қорақалпоғистон худудидаги М.ларда ўғил ва қиз болалар биргаликда бир муаллим томонидан ўқитилаверган. М. биноси, одатда, бир хонадан иборат бўлиб, болалар бўйра ёки гилам устида ўтирганлар. Ўғил болалар М.ларида масжид қавми томонидан тақлиф этилган масжид имоми ёки муаззини, ёки мадрасани тугатган зиёли киши ўқитувчилик қилган. М.да болалар ўқиш-ёзишга ўргатилган, мадрасаларга ўқишга кириш учун зарур билимлар берилган.

М.лар харажати ва домлаларнинг даромади вақф мулкидан тушган даромадлар ҳамда ўқувчиларнинг ота-оналари томонидан ўқиш учун тўланган маблағлар ҳисобидан бўлган. Шариатга кўра, илм ўрганиш учун мурожаат қилган кишига рад жавоби бериш оғир гуноҳ ҳисобланган, ўқишга келган ҳар бир боланинг қайси ижтимоий тоифадан бўлиши ва ўқиш учун қанча ҳақ тўлашидан қатъи назар, ўқитувчилар зиммасига уларни ҳар қандай эътирозсиз ўқитиш вазифаси юкланган. Етим-есирлар бепул ўқитилган. Болалар ўқиш учун мактабга 5—6, баъзан 6—8 ёшдан берилган ҳамда ўқув курси 5—8 й. давом этган. Ёз рўйлари ва рамазон ойида таътилга чиқилган. М.да ўқитишнинг давомийлиги домланинг маҳорати, ўқувчининг зеҳни ҳамда оиладаги муҳитга боғлиқ бўлган. Ма-шғулотлар жума ва байрам кунларидан ташқари, ҳар куни қуёш чиқишидан аср намозигача давом этган. Тушлик учун танаффус қилинган. Масжидлар қошидаги М.ларда 10—20 та, шаҳарлардаги мактабдор домлалар М.ларида 50—60 тагача ўғил болалар ўқитилган. Қизлар М.ларида ўқувчилар сони ўғил болалар М.ларига нисбатан чорак ва ундан ортиқни ташкил этган.

М.да дарслар жадвали, қатъий дас-тур ва муайян ўқув курси бўлмаган. Ўқитиш

синфдарс тизимида олиб борилмаган, балки бир домладан сабоқ олувчиларнинг ҳаммаси бир хонада ўқиган. Шунга мувофиқ, дарсхонанинг тўрида Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб, Ҳофиз Шерозий, Сўфи Оллоёер асарлари, «Чор китоб» кабиларни ўқувчилар, ўртасида Куръон, «Ҳафтияк» (форсча — «Куръони Каримнинг еттидан бири»)ни ўқувчилар ва пойгакда «абжадхонлар» (бўғинлаб ўқувчи ва «Абжад»га кўра, ҳисоб ҳамда кўпайтиришни ўрганувчилар), «тахта-хонлар» (араб алифбоси ҳарфлари ёзилган махсус тахтача — «лавҳ»даги ҳарфларни ёдлаб ўрганаётган ўқувчилар) ўтирганлар. Бу ҳолат ўқувчиларни ўқишга йилнинг аниқ белгиланган пайтида эмас, балки йил давомида қабул қилинаверишига имкон берган. М.ларда ўқиш индивидуал олиб борилган, яъни ўқитувчи ҳар бир ўқувчи б-н алоҳида-алоҳида шуғулланган. У болаларни биттабиттадан ёнига чақириб, аввалги дарсда берилган вази-фани сўраган, уни ўзлаштиришига қараб янги сабоқ берган ёки аввалги дарсни такрорлашни буюрган. Ўғил болалар М.ларида домлалар дарсларни ўзлаштирмайдиган ва М. интизомига риоя этмайдиган болаларга нисбатан тан жазосини қўллаш ҳуқуқига эга бўлган.

М.га ўқишга келган ўқувчига, аввало, «Калимаи шаҳодат» дуоси ёдлатилган. Ҳарфларнинг номини ўқитишдан ҳарф ости ва устига қўйиладиган диакритик белгилар — «харакат»лар ёрдамида бўғин тузишни ўргатишга ўтилган. Кейинги ўқув босқичи «абжадхонлик» деб аталиб, бунда ўқувчилар бўғинларни қўшишга, «Абжад»га кўра, ҳисоб ва кўпайтиришга ўргатилган. М.да китобхонлик «Ҳафтияк» китобини ўзлаштириш б-н бошланган. «Ҳафтияк»дан ке-йин бошқа китобларга кўшимча тарзда ҳафтасига 2—3 марта Куръоннинг қолган қисми ўқитилган. Куръоннинг «Алламнашрах» сураси ёдланиши б-н ўқувчи «саводхон» ҳисобланган. Саводи чикқач, болалар диакритик белгиларсиз настаълик ёзувида

форс тилида ёзилган «Чор китоб», Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин», Фариддин Атторнинг «Мантиқ уттайр», Ҳофиз Шерозий, Фузулий, Бедил, Навоий, Машраб каби мутафаккирларнинг девонларини ўқиб сабоқ олганлар. Ўғил болалар М.ларидан фаркли равишда, қизлар М.ларида мумтоз шоирлар ижодини ўрганишга кўпроқ эътибор қаратилган. Шунингдек, уларда қизлар тарбиясининг ўзига хос жиҳатлари, чунончи, уй-рўзгор тутиш, пазандалик, покизалик, шарқона одоб-ахлоқ кабиларга ўргатувчи Алий Назимонинг «Таълими банот», Олимат ул-Банотнинг «Муошарат одоби», Фахриддин ибн Ризоуддиннинг «Тарбияли хотун» каби дарсликлари ҳам ўқитилган.

М.ларда болалар ўқишни тўлиқ ўзлаштириб олгандан кейингина ёзишга ўтганлар. Баъзан «Сўфи Олло-ёр», «Хўжа Ҳофиз» китобларини ўқий оладиган бўлгандан кейингина «хатга тушган». Ёзувга ўргатиш бир неча босқичда олиб борилган. Дастлаб ало-ҳида ҳарфлар ёзилган (муфратод босқичи), кейин ҳарфларни қўшиб ёзишга (мураккабот босқичи), сўнгра икки мисрали байт, китъа, рубоийларни кўчириб ёзиш (муқаттаот машқлари) га ўтилган. Ва, ниҳоят, дуойи салом ҳамда иш юзасидан қоғозлар ёзилган. Домлалар болаларнинг ёзувини такомиллаштириш учун уларга «тахта ёзиш», айрим шоирларнинг китобларидан парчалар кўчириб ёзиш машқларини ҳам бажартирганлар. Ёзувга ўргатишда ўқитувчилар «Бодоул Иншо», «Муншаот», «Дастур ул-қузот», Саидсалоҳиддинхўжа ибн Оловиддинхўжанинг «Муфратод», Шермухаммад Авазбек ўғли Муниснинг «Саводи таълимий» каби дарслик ва қўлланмаларидан ҳам фойдаланганлар. М.да имтиҳонлар бўлмаган; М.ни битирганлиги ҳақида ҳужжат ҳам берилмаган. М.лар Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Хива, Андижон, Марғилон каби шаҳарларда кўп бўлган. 19-а. охири — 20-а.нинг бошларида ўлкада ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг ўсиши, са-

водхонликка нисбатан талабнинг ортиб бориши натижасида М.лар ислоҳ этилиб, янги усул мактаблари пайдо бўла бошлаган.

Ад.: Абдуллаев Й., Эски мактабда хатсавод ўргатиш (1867-1917), Т., 1961; Расулов Б. М., Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири — XX асрнинг 20-йиллари), Анди-жон, 1996; Солижонова Г. Ф., Туркистонда ўқитишмаърифатчилик ўчоқлари, уларнинг ижтимоий аҳамияти (XIX аср охири XX аср бошлари), Т., 1997.

Гулнора Солижонова.

МАКТАБШУНОСЛИК - педагогика фанининг мактаб ишларини бошқариш асослари, йўл, шакл, восита, усул ва методларини тадқиқ этиш б-н шу-гулланувчи махсус соҳаси. Мактабни бошқаришнинг ўзига хос қирраларини очиб беради. Ўзбекистонда ЎзР Конституцияси, «Давлат тили тўғрисида», «Таълим тўғрисида»ги қонунлар, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури», ЎзР ҳукумати ва Халқ таълими вазирлигининг таълимтарбия жараёни, шунингдек, ўқув муассасаларини ташкил этиш ва ривожлантириш тўғрисидаги қарорлари, илғор мамлакатлар ҳамда пед. фанида бу соҳада тўпланган тажрибалар М.нинг асосий манбалари ҳисобланади. М. мактабни бошқариш ва унга раҳбарлик қилишнинг асосий тамойиллари, халқ таълими муассасаларининг фаолияти ва уларнинг мактаб педагогик жамоаси ва хўжалик ҳаётига раҳбарлик қилиш методлари, педагог ва ўқитувчиларнинг умумий ўқишларини ташкил этиш, умумий таълим мактаблари ҳамда уларнинг тармоқларини яратиш ва қуриш йўллари, мактаб биноларини лойиҳалаш ва қуриш, мактаб ер участкалари ва ҳудудларини барпо этишга қўйиладиган педагогик талаблар, мактабларни молиялаш, уларни ўқув қуролилари б-н таъминлаш муаммолари, ўқув тарбия жараёнларини бошқариш б-н шуғулланувчи халқ таълими муассасалари фаолияти, мактаб иши-

га раҳбарлик қилиш, мактаб моддий техника базасини яратишда ўқитувчиларга методик ёрдам кўрсатишни ташкил этиш, мактаб ички раҳбарлиги ишининг мазмун ва методлари, замонавий янги мактаб ўқитувчисининг қиёфаси, халқ таълими муассасаларининг ҳисоботи ва ҳисобга олиш ишларини ташкил этиш, мактаб ишлари статистикаси каби масалаларни илмий жиҳатдан ёритиб беради.

М., биринчи навбатда, мактаблар тажрибаси ва уларнинг иш услубига таянади. Ривожланган мамлакатларнинг илғор иш тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш ҳам М.нинг муҳим вазифаларидандир. М. халқ таълими муассасалари ҳамда мактаб ходимларининг амалий фаолияти ва назарий хулосаларини бойитишга хизмат қилади. Кадрлар тайёрлашни тақомиллаштириш ҳам М.нинг муҳим масалаларидан бири. Ўзбекистонда М.нинг турли масалаларига оид тадқиқотлар Ўзбекистон Пед. фанлари и.т. институти, Тошкент пед. унти ва б. пед. ин-тларида олиб борилади.

Роҳатой Сафарова, Лайло Шермамова.

МАКУЛАТУРА (лот. maculo — ифлослантираман) — босмаҳона чиқиндиси ёки, умуман, эски қоғоз, картон, газ., жур., китоб ва б. М. қоғоз ф-каларида қайта ишланади ва иккиламчи маҳсулотлар (қоғоз, картон) тайёрланади. М.нинг ёгочни тежашда ва маҳсулот таннархнини камайтиришда аҳамияти катта. Баъзи мамлакатлар, мас, Германия ва Японияда ишлатиладиган қоғоз маҳсулотларининг 50% М.дан тайёрланади (қ. Иккиламчи хом ашё).

МАК-ФАДДЕН (McFadden) Дэниел (1937.29.7, Роли, АҚШ) - америкалик иқтисодчи, Миннесот унти ўқитувчиси (1957—62), Берклидаги Калифорния унти проф. (1968—79), Кембриж (Массачусет технология ин-ти) унти кафедра мудири (1986—88), Калифорния унти проф. ва кафедра мудири (1990 й.дан), Эконометрика лаб. директори (1991—95 ва 1996 й.дан), АҚШ Эконометрика

жамияти президенти (1985), Америка иқтисодий уюшмаси вице-президенти (1994). М.нинг илмий ишлари и.ч. назарияси, иқтисодий таҳлил ва математик усулларни иқтисодиётда қўллаш, эконометрика, микроэконометрика, иқтисодий ўсиш ва ривожланиш, транспорт, энергетика ва соғлиқни сақлаш, ташқи муҳитни муҳофаза қилиш иқтисодиёти ва б. замонавий микроиқтисодий таҳлилнинг назарий ва амалий муаммоларига бағишланган. Нобель мукофоти лауреата (2000).

МАКШЕВАТ ҒОРИ - Тожикистондаги ғор. Зарафшон тизмасининг шарқий қисмида, 3000 м баландликда жойлашган. Силурдевон даврига мансуб бўлган оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг кириш қисми катга хонадан иборат (бал. 23 м). Ғор ичига 11 м кирилгандан сўнг унинг бал. 3 м га пасаяди. Сўнгра ғор яна кенгайиб кейинги хонага (бал. 10 м га яқин) ўтилади. Хонадан ўтгач, ғор зинапоя (бал. 3 м ли) шаклида пастга йўналган. Зинапоядан кейин, саҳни ва деворлари муз б-н қопланган хона бошланади (уз. 10 м, бал. 15 м). Хонадан сўнг ғор, муз б-н қопланган ва пастга йўналган зинапоясимон поғона (бал. 4,5 м) ҳосил қилади. Ғор саҳни кўтарилиб, тор тирқиш шаклида тугайди. Музнинг мавжудлиги ва ҳаво ҳароратининг пастлиги сабабли ғор ичкарасида доимий салқин муҳит сақланади. Ғорнинг умумий уз. 102 м дан зиёд.

МАЛАБАР — Жан. Ҳиндистоннинг Малабар қирғоғи (Арабистон денгизи) ва Ғарбий Гат тоғлари орасида жойлашган тарихий вилоят. Қадимда ва ўрта асрларда М.нинг кўп сонли князликлари ўз мустақиллигини сақлаб қолган бўлишларига қарамай, вақт-вақти б-н турли давлат тузилмаларига кирган (асосан, бож тўлашган). Мил. ав. тахм. 3-а.да Жан. М.да Чера давлати мавжуд бўлган. М. князликларининг энг йириклари: Каликут (Кожикод) (15—16-а.лар), Траванкур ва Кочин (18-а.). М. Европа давлатлари томонидан талонторож қилинган

Ҳиндистоннинг 1 ҳудуди ҳисобланади. 16-а.да португалларнинг таянч пунктлари ташкил топган, 17-а.да голландлар, инглизлар ва французларнинг фактория (савдо-сотик олиб борадиган жой)лари пайдо бўлган. М.ни Англияга қарашли Ост-Индия компаниям босиб олган. М.да мустамлакачиларга қарши кўзғолнар бўлиб ўтган (М. кўзғолони, 1793—1806; Мопла кўзғолони, 1912—22). 1956й.дан бошлаб М. ҳудудлари Керала ва Карнатака штатларига кирган.

Ад.: Алаев Л. Б., Южная Индия, Социально-экономическая история XIV-XVIII вв., М., 1964; Сдасюк Г. В., Штаты Индии, М., 1981.

МАЛАБО (1973 й.гача Санта-Исабель) — Экваториал Гвинея Республикаси пойтахти. Биоко о.да жойлашган. Иқдими экваториал иқлим, йиллик ўртача т-ра 25,4°; йилига 200 мм чама-сида ёгин ёғади. Аҳолиси 40 минг кишидан зиёд. Шаҳарга 19-а.нинг 20-й.ларида инглизлар томонидан асос солинган. 1843 й.гача Порт-Кларенс, ўша йилдан Санта-Исабель деб аталган. 1968 й.гача Испания мустамлакаси Гвинеянингмаъмурий маркази бўлган, 1968 й. 12 окт.дан мустанкил Экваториал Гвинея Республикаси пойтахти. 1973 й.дан мустамлакачиларга қарши кўзғолон бошчиси, қабила бошлиғи номи б-н М. деб атала бошлади.

М. — Гвинея кўлтиғидаги порт (какао, кофе, мевалар экспорт қилинади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тахта тилиш ва ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Пальма мойи ва совун ишлаб чиқарилади. Кутубхоналар, музейлар бор. М.да ҳукумат идоралари, президент саройи жойлашган. Меъморий ёдгорликлари сақланган.

МАЛАВИ (Malawi), Малави Республикаси (Republic of Malawi) — Шарқий Африкадаги давлат. Майд. 118,5 минг км². Аҳолиси 10,5 млн. киши (2001). Пойтахти — Лилонге ш. Маъмурий жиҳатдан 3 вилоят (регион)га бўлинади.

Давлат тузуми. М. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги

Ҳамдўстликка қиради. Амалдаги конституцияси 1995 й. 17 майда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1994 й.дан Бакили Мулузи), у умумий овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади, фақат бир марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий мажлис, ижроия ҳокимиятни эса президент б-н ҳукумат амалга оширади.

Табиати. М. ҳудудининг кўп қисмини 3 минг м гача баландликдаги ясси тоғлик эгаллайди. Муланже массиви деб аталган ясси тоғлик чуқур ботиклик сари тик тушиб боради, унинг тубида Ньяса кўли жойлашган. Тошкўмир, боксит, апатит конлари бор. Ниобий рудаси, бериллий, олтин, графит, асбест, калай, титан, стронций, мусковитли майда конлар маълум. Иқлими — экваториал, муссонли: ёзи серёғин (нояб.дан апр.гача), киши курук. Энг илиқ оғи (нояб.)нинг ўртача т-раси баландликларда 20—30°, паст жойларда 27° гача, энг салқин оғи (июль)нинг т-раси 14—19°. Ўртача йиллик ёғин 750—1500 мм. Ньяса кўлидан оқиб чиқадиغان Шире (Замбези ирмоғи) дарёси даре ва кўл тармоқларининг асосини ташкил қилади. Жан.-шарқда каттагина Ширва шўр кўли жойлашган. Шим.даги тоққа хос қизил тупроқларда мавсумли нам тропик ўрмонлар, қолган жойларда, жигаррангқизил латеритли тупроқларда ксерофит тропик ўрмонлар, баобаб аралаш акация саванналари, пальма аралаш парк саванналари усади. Даре водийларида силсилали ўрмонлар мавжуд. Фил, буйвол, каркидон, ҳар хил кийиклар, зебра,

жирафа, арслон, қоплон, гепард, чи-ябўри, сиртлон қабила яшайди. Ҳайвонот дунёсини кўриқлаш мақсадида Ньяка, Ливанде, Ленгве, Касунгу миллий боғлари ташкил этилган.

Аҳолиси, асосан, банту халқларининг шарқий гуруҳига мансуб. Марказий р-нларда малави, жан.да макуа, ломве, ваяо, суахили ва б. халқлар яшайди. Аҳолининг ярмига яқини маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади, 40%

христиан ва 10% мусулмон. Чиче-ва (малави) ва англиз тиллари — расмий. Аҳолининг 9% шаҳарларда истиқомат қилади. Йирик шаҳарлари: Блантайрлимбе, Зомба, Лилонгве.

Тарихи. М.да қадимдан банту тили гуруҳига мансуб қабилалар яшайди. 15-а. охирида Ньяса кули атрофида Малави қабила уюшмалари юзага келган. 19-а. нинг 2-чорагида М. худудига жандан нгони, жан.-шарқдан ва Мозамбикдан ваяо қабилалари келиб жойлашган. 19-а. нинг 60-й.ларидан евро-паликлар кела бошлади. 1891 й.да М. Англиянинг Ньясаленд протекторати деб эълон қилинди. Мамлакат Англиянинг бошқа мустамлакаларига ишчи етказиб берадиган маконга айлантирилди. 1915 й. мустамлакачиларга қарши кўзғолон кўтарилди. Гарчи у бостирилсада, миллий озодлик ҳаракати давом этди. Айниқса, 2-жаҳон уруши йиллари ва урушдан кейинги даврда миллий ҳаракат кучайди.

1944 й. М.да дастлабки сиёсий ташкилот — Ньясаленд Африка конгресси (НАК) тузилди. У туб аҳолининг ижтимоий ҳуқуқларини кенгайтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. 50-й.лар бошларида НАК Марказий Африка мамлакатларидаги миллий озодлик курашини бошқарди. Родезия ва Ньясаленд федерацияси тузилгач (1953), бу федерацияни тарқатиш ва Ньясалендга мустақиллик беришни талаб қилди. Миллий озодлик ҳаракати 1959 й. кўзғолонга айланди. Мустамлака ҳокимияти кўзғолонни шафқатсизлик б-н бостирди, раҳбарларини концлагерларга жўнатди. Лекин миллий озодлик ҳаракатини тухтата олмади. 1959 й. НАК ўрнига М. конгресси партияси тузилди. 1961 й. мустамлакачилар ён беришга мажбур бўлди. М.да конституция жорий қилиниб, барча ньясалендликларга сайлов ҳуқуқи берилди. 1961 й. сайловда қонун чиқарувчи кенгашдаги кўпчилик ўринни М. конгресси партияси олди. 1963 й. Родезия ва Ньясаленд федерацияси тарқатиб юборилди. 1964 й. 6 июлдан Ньясаленд Малави номи б-н

мустақил давлат бўлди. 1966 й.июнда М. Республикаси эълон қилинди. 1971 й.дан 1994 й.гача М.даги бирдан бир сиёсий партия — М. конгресси партиясининг раиси Хастингс Камузу Банда М. президенти булди. 1994 й. 17 майда мамлакат тарихида биринчи марта куп партияли асосда президент ва парламент сайлови ўтказилди. Бирлашган демократик фронт партиясининг раиси Бакили Мулузи президент лавозимига сайланди. М. — 1964 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 6 июль — Мустақиллик куни (1964).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. М. конгресси партияси, 1959 й.да тузилган; Бирлашган демократик фронт партияси, 1993 й.да ташкил этилган; Демократия учун альянс сиёсий уюшмаси, 1992 й.да асос солинган. М. касаба уюшмалари конгресси, 1964 й. ташкил этилган.

Хўжалиги. М. — иқтисодий жиҳатдан қолақ аграр мамлакат. Ялпи ички мақсулотда к.х.нинг улуши 28%, саноатнинг улуши 14,5%. Иқтисодиётнинг негизи — к.х. Жами к.х. мақсулотининг 85%ни майда деҳқон хўжаликлари етиштиради. Чой, тамаки, ер ёнғоқ, шакарқамиш, пахта, тунг, каучук, ички эҳтиёж учун маккажўхори, оқ жўхори, тарик, шоли, маниок, картошка экилади. Чорвачилиги сует ривожланган. Қорамол, қўй, эчки, чўчка боқилади. Қўл ва дарёларда балиқ овланади.

Саноат, асосан, к.х. хом ашёсини қайта ишлаш корхоналаридан иборат. Цемент, қанд з-длари, тамаки, тўқимачилик, пахта тозалаш, тикув ф-калари, хунармандчилик устахоналари бор. Ўрмон хўжалигида қурилишбоп ёғоч тайёрланади. Йилига 414 млн. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Транспорти унчалик ривожланмаган. Т.й. уз. — 789 км, автомобиль йўллари уз. — 11,4 минг км, шундан 2,8 минг км асфальтланган. Лилонгве ва Чилена ш.ларида халқаро аэропортлар бор. М. четга тамаки, чой, қанд-шакар, қимматбаҳо ёғоч, ер ёнғоқ, жун, тери, тунг мойи, пахта со-

тади, четдан озик-овқат, қора ва рангли металл, нефть маҳсулотлари, газлама со-тиб олади. Ташки савдодаги асосий ми-жозлари: Буюк Британия, ЖАР, Япония, Германия, Зимбабве, АҚШ. Пул бирлиги — квача.

Тиббий хизмат тузилмасида давлат соғлиқни сақлаш муассасалари б-н бир қаторда хусусий шифохона ва касал-хоналар ҳам бор. Мамлакатда 200 врач ишлайди. Шифокорлар чет элларда тай-ёрланади.

Маорифи, илмий ва мадааниймаъ-рифий муассасалари. 19-а. охирида христиан даъваткорлари мамлакат-да да-стлабки мактабларни очишган. Мустақиллик эълон қилинган пайтда (1964) катта ёшдаги аҳолининг 90% са-водсиз бўлган. 1990-й.ларга келиб савод-сизлик даражаси 61%. Бошланғич таъ-лим 8 й.лик, ўрта таълим 4 й.лик. Қуйи касб-хунар таълими бошланғич мактаб негизда 1 й. давомида хунармандчилик мактабларида, ўрта касб-хунар таълими эса ўрта мактаб негизда 3 й. давоми-да техника ин-ти ва билим юртларида амалга оширилади. Бошланғич мактаб учун ўқитувчилар пед. билим юртларида, ўрта мактаб учун ўқитувчилар эса ун-т ва Блантайрлимбедаги пед. коллежида тайёрланади. Зом-бедаги ун-тнинг тур-ли шаҳарларда ф-т ва коллежлари бор. Мазкур ун-тнинг кутубхонаси, Лилонг-веда М. миллий кутубхона маҳкамаси, Зомбеда Миллий архив ва унинг кутуб-хонаси, Лилонгведа Британия Кенгаши-нинг кутубхонаси, Блантайрлимбеда М. музейи, Зомбеда М. геол. маҳкамаси, М. илмийтарихий жамияти, Блантайрлимбе-да М. тиббиёт уюшмаси, Қ.х. вазирлиги хузурида бир қанча и.т. ин-тлари ва улар-нинг турли соҳалардаги тадқиқот ҳамда тажриба ст-ялари мавжуд.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да нашр этиладиган йирик газ. ва жур.лар: «Малави гаверн-мент газетт» («Малави ҳукумат газе-таси», инглиз тилидаги ҳафталик газ., 1894 й.дан), «Дейли Тайме» («Хар кунги

вакт», инглиз тилидаги кундалик газ., 1895 й.дан), «Африкэн» («Африкалик», инглиз ва чичева тилида 2 ҳафтада бир марта чиқадиган газ., 1950 й.дан), «Ма-лави ньос» («Малави янгиликлари», инглиз ва чичева тилларида чиқадиган яқшанбалик газ., 1959 й.дан), «Зис из Ма-лави» («Бу—Малави», инглиз ва чичева тилларида чиқадиган ойликжур., 1964 й.дан). М. ах-борот агентлиги (МАНА) Ахборот департаменти назоратида, 1966 й. асос солинган. М. радиоэшиттириш корпорацияси, ярим тижорат маҳкамаси, 1964 й.да тузилган.

Адабиёти инглиз тилида ривожлана бошлаган. М. муаллифларининг даст-лабки асарлари 1930-й.ларда босилиб чиқди ва маърифий тусда бўлди. Улар-да мамлакатда яшовчи халқларнинг тари-хи ҳақидаги маълумотлар, аф-рикалик йўлбошчиларнинг таржимаи ҳоллари тавсифи, тартибкоида мажму-алари, насихатлар, тавсиялар, амалий маслаҳатлар баён этилган (С.Нтаранинг «Африка кишиси», «Ачева халқи тари-хи», Э.В. Чафулумиранинг «Бизнинг оила» асарлари). Шу тоифадаги асарлар ҳозир ҳам нашр этилаётир, аммо 60-й. лардан бошлаб роман ва қисса устунлик қила бошлади. Л.Кайиранинг ўз ҳаётидан ёзган асарлари орасида «Жингала» рома-ни авлодларнинг ўзаро муносабати муам-мосига, «Давлат мулозимлари» романи ёш зиелиларнинг ҳаётдаги ўрни маса-ласига бағишланган. Кейинги йилларда О.Качингве, Д.Рубадири каби адиблар муҳим ижтимоий воқеалар силсиласида айрим инсоннинг тақдирини ҳаққоний тасвирлайдиган асарлар яратишди.

Меъморлиги ва тасвирий саъба-ти. М. халқларининг қад. маданияти ҳақида кўп нарса маълум эмас. Ўнлаб км га чўзилган кўҳна ирригация иншо-отларининг қолдиқларигина топилган. Ньянжа ва чева халқларининг асосий манзилгоҳлари тўсиқ б-н ўралган ва имо-ратлар зич қурилган кишлокдан иборат бўлган. Нгони элатининг кулбалари сир-тига такасимон оғилхоналар қурилган ва

тўқима деворли уйлар тарзида жойлаштирилган. Уй деворлари лой б-н сувалади ва кулоҳсимон томига хашак ёки қамиш ёпилади. Кейинроқ уйлар тўртбурчакли ва деразали қилиб қурилади бошлаган, тўқима эшиклар ўрнатилган. Айрим уйларнинг деворларига қизил ва оқ бўёқлар б-н жониворлар тасвири ёки нақшлар ишланган. Деворларни ёмғир ва куёш нуридан сақлаш учун уй атрофига пешайвонлар қурилган. 20-а.нинг 2-ярмидаги на шаҳарларда замонавий бинолар пайдо бўлди. Бадий хунарманчиликнинг қуллочилиги ва ёғоч ўймакорлиги турлари ёйилган. Сопол идишлар қизил рангга бўялади, баъзан графит б-н жило берилди. Ёғочдан турли буюмлар ва идишлар ясалди, уларга жонивор ва қуш тасвири туширилиб, қизил ва қора рангга бўяб қўйилади.

Муסיқаси. 20-а. ўрталаригача М.да анъанавий муסיқа устун бўлган. 50-й.ларда радио ва граммофон ёзуви туфайли америкача оммавий муסיқа ва турли жан. африкача услублар тарқалди. Конгодан гитара, Лотин Америкасидан африкалаштирилган лумба услуби кириб келди. Муסיқадаги ташки таъсир б-н ички ривожланиш бирга қўшилиб, янги муסיқий услублар юзага келди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаёти ва халқ турмушини акс эттирувчи янги қўшиқ ва рақслар яратиди. М. халқлари орасида рубобни эслатувчи бир торли мнголи гижжаги, зезе деб аталувчи ясси цитра, шунингдек, пуфлаб чалинадиган нкангала ва губо, чанг каби чолғу асбоблари кенг ёйилган. Ёжаҳон урушидан кейин липенга (узунчоқ ковокдан ясалган сурнай), маҳаллий материалдан ясалган ҳарбий дўмбира пайдо бўлди. Халқ табиблари беморларни даволашда муסיқа ва рақсдан фойдаланишади. Қизларни узатишда ёр-ёр айтиш кенг оммалашган. Ҳоз. пайтда «квела» услуби, айниқса, кенг урф бўлган. Унда маҳаллий муסיқий анъаналар европача оммавий муסיқа б-н қоришиб кетган.

МАЛАВИ — банту халқлари гуруҳи. Малавининг асосий аҳолиси (6 млн. ки-

шидан ортиқ). Мозамбикда, Замби-яда ва б.да ҳам яшайди. Умумий сони 9,35 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Малави тилида сўзлашади. Анъанавий динларга эътиқод қиладилар, христи-анлар, сунний мусулмонлар, синкретик (аралаш) культларга сифинувчилар ҳам бор.

МАЛАГА — Испаниянинг жан. қисмидаги шаҳар, Андалусия мухтор вилоятида. Малага провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 528 минг киши (1998). Ўрта денгиз бўйидаги муҳим порт (йилига 7 млн. т юк ортиб-туширилади) балиқ овлаш маркази. Озиқ-овқат ва саноати ривожланган: вино, зайтун мойи, мева ва балиқ консервалари ишлаб чиқарилади. Киме, нефть кимёси, металлсозлик, тўқимачилик, машинасозлик (жумладан, кемасозлик) саноати корхоналари мавжуд. Иклим курорта. Ун-т, музей бор.

М.га мил. ав. 11-а.ларда финикияликлар томонидан асос солинган. Араблар ҳукмронлиги даврида (8-а.) йирик шаҳар бўлган. 11-а.дан амирлик маркази. 1487 й.дан Кастилия таркибида. Меъморий ёдгорликларидан 9—18-а.ларга оид саройлар, қасрлар, собор, черков ва б. сақланган. М.да Пабло Пикассо туғилган.

МАЛАГАСИ ТИЛИ, мальгаш тили — австронез тиллари оиласидаги индонез тиллари тармоғига мансуб, Мадагаскар о.да, унга яқин бўлган Комор ва Сейшель о.ларида тарқалган тил. Француз тили б-н бирга Мадагаскар Республикасининг расмий тили ҳисобланади; унда 10 млн. дан ортиқ киши сўзлашади.

М. т. ғарбий ва шарқий гуруҳ лаҳжаларга бўлинади. Шарқий гуруҳдаги мерина лаҳжаси адабий тилга асос бўлган. Фонетик тизимдаги 5 та (i, e, a, o, u) унли, 20 та ундош ва ao, ai, oi, ei, дифтонглари мавжуд. Феъл нисбатлари тизими анча ривожланган. Замон категорияси морфологик усулда — аффикслар ёрдамида ифодаланади. Отларда жинс, сон, келишик категориялари мавжуд эмас. Ў шахс оломошлари сўзловчи ва тингловчининг жинси, ижтимоий мавқеига қараб

7 тагача бўлади. Синтактик жиҳатдан кесим, одатда, гап бошида, эга гап охирида, аникловчи аникланмишдан кейин келади. Луғат таркибида санскрит, араб, суахили тилларидан ўзлашмалар анчагина. Ривожланиш жараёнида М. т.га араб тили, кейинчалик француз тили сезиларли таъсир кўрсатган. 19-а. бошигача араб ёзуви, 19-а. бошларидан эса лотин ёзуви қўлланилади. **МАЛАГАСИЛАР** (мальгашлар) — халқ. Мадагаскарнинг асосий аҳолиси. 12,79 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Озгина қисми Реюньонда, Сейшель ва Комор о.ларида яшайди. Малагаси тилида сўзлашади. Кўпчилиги анъанавий диний эътиқодларга сиғинишади. Христиан ва сунний мусулмонлар ҳам бор.

МАЛАЙ АРХИПЕЛАГИ - Ер юзидаги энг йирик ороллар тўплами, Осиёнинг материк қисми б-н Австралия оралғида. Жами 10 мингдан ортиқ ороллардан иборат бўлиб, умумий майд. 2 млн. км² га яқин. Катта Зонд ороллари, Кичик Зонд ороллари, Филиппин ва б. бир неча майд ороллардан иборат. М. а.да Индонезия, Малайзия ва Филиппин давлатлари жойлашган. Ре-льефи, асосан, тоғли, 100 дан ортиқ ҳаракатдаги вулкан бор. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Энг баланд жойи 4101 м (Калимантан о.даги Кинабалу тоғи). Йирик қалай конлари бор; нефть, газ, темир, никель, мис, вольфрам, марганец рудалари, боксит қазиб чиқарилади.

Иклими экваториал ва субэкваториал, текисликларда йил давомида т-ра 23—26°. Йилига 1000—2000 мм, тоғларда 5000 мм гача ёгин ёғади. Дарё кўп. Дарёлари серсув, бироқ қиска, баъзиларида кема катнайди. Тупрога кизил, қизил-кўнғир, тоғларда кўнғир ва тоғ-ўтлоқи, водийларда аллювиал тупроқ. Текислик ва паст тоғлар 1200—1300 м гача сернам торпик ўрмонлар, ундан юқориси субтропик ўрмонлар б-н копланган. Баъзи жойлар муссон ўрмонлари ва саванналардан иборат. Дарё водийлари ва денгиз соҳилларида мангра ўрмонлари бор. Текисликларнинг катта қисми экинзор.

Флора ва фаунаси турларга бой. Уларнинг 30—35% эндемик турлар. Фаунасининг энг характерли вакиллари: одамсимон ва итсимон маймунлар, фил, каркидон, малай айиғи, малай кизил бўриси ва б. М. а.нинг ҳайвонот дунёси Малай ва Папуа кичик областига мансуб.

МАЛАЙЗИЯ (Persekutuan Tanah Malaysia) — Жан.-Шарқий Осиёдаги давлат. Х.удудини Жан. Хитой денгизи иккига ажратиб туради; Ғарбий М. (Малайя) Малакка я. о.нинг жан.да, Шарқий М. Калимантал о.нинг шим. қисмида жойлашган. Майд. 332,8 минг км². Аҳолиси 22,2 млн. киши (2001). Пойтахти — Куала-Лумпур ш. Маъмурий жиҳатдан 13 штат ва 2 федерал ҳудудга бўлинади.

Давлат тузуми. М. — федератив давлат, конституцияли монархия. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибида. Амалдаги конституцияси 1963 й.да қабул қилинган, унга Малайя федерациясининг 1957 й.ги конституцияси асос қилиб олинган ва кейинчалик тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — олий ҳукмдор (подшоҳ, 2001 й. 12 дек.дан Султон Туанку Сайд Сирожиддин Сайд Нутра Жамолуллайл), у 9 малайя кенгашида яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи органи — 2 палатали парламент. Ижроия ҳокимиятини бош вазир бошчилигидаги вазирлар маҳкамаси амалга оширади.

Табиати. М. экватор минтақасида жойлашган. Малакка я. о.нинг катта қисмини тепаликлар, паст ва ўртача баландликдаги тоғлар (бал. 1000—2000 м; энг баланд жойи — Тахан тоғи, 2190 м) эгаллаган. Соҳил қисмлари (эни 90 км гача) паёткеислик. Калимантан оролининг соҳиллари ҳам текислик, ўрта қисми тепаликлар ва 2000—2400 м баландликдаги тоғлардир. М.даги энг баланд жой — Кинабалу тоғи (4101 м). Иклими экваторга хос, шимолроғида субэкватор муссонли иқлим. Ўртача ойлик т-ра йил давомида 25°—28°, йиллик ёгин соҳилларда 2000—5000 мм. Дарёлари (Ражанг, Паханг, Барам, Кинабатанган

ва б.) серсув. Тупроклари подзоллашган латерит, паettekисликларда аллювиал тупроклар. Ер юзасининг 3/4 қисми доим яшил нам тропик ўрмон. Пальма, бамбук, тоғларида эман, дафна ва б. ўсади. Ўрмон ҳайвонлари кўп. Йирик ҳайвонлардан фил, икки шохли каркидон, ҳимолай айиғи, йўлбарс, қоплон, ёввойи буйволлар, шунингдек, маймун, тимсоҳ, бўғма илонлар бор. Тропик ўрмонларнинг ўсимлиги ва ҳайвонот дунёси Таман-Негара, Бако миллий боғларида қўриқланади.

Аҳолисининг 54% малайлар, 34% хитойлар, 10% ҳиндлар ва б, Давлат тили — Малайзия тили, Давлат дини — ислом, Шаҳар аҳолиси 43%. Йирик шаҳарлари: Куала-Лумпур, Жоржтаун, Ипох, Жохор-Бару ва б.

Тарихи. М. худудидо одам илк палеолит давридан яшайди. Мил. ав. 3—1 минг йилликларда Малакка я. о.га Хитойнинг жан.-ғарбидан австронез қабилалар келиб ўрнашган. Мил. 1 минг йиллик бошларида Марказий Суматрадан малайяларнинг аجدодлари кўчиб келган.

Малакка я. о. аҳолисининг Ҳиндистон б-н савдо ва маданий алоқалари бу ерда илк давлатларнинг юзага келишида катта аҳамият касб этган. Бундай давлатлар Малакка я. о.нинг ши-м.да, дарёларнинг куйилиш жойидаги шаҳарларда вужудга келган. Бу шаҳардавлатлар 3—14-а.ларда ўзидан кучлироқ кўшни давлатларга тобе бўлган.

15-а.да ва 16-а. бошларида Малакка я. о., Риау архипелаги ва Суматра о.нинг шарқий қисми Малакка султонлиги қўл остида бирлаштирилди. 1511 й. Малакка султонлигини Португалия босиб олди. М. худудининг ғарбий қисми — Малайяда бир неча султонликлар ташкил топди, булардан энг йириги — Жохор 16—18-а.ларда бутун Малайя ни ўз ҳокимияти остида бирлаштиришга ҳаракат қилди. 1641 й. Малаккани голландлар босиб олди. 18-а. охиридан Малайя давлатига инглиз мустамлакачилари таъсир кўрсата бошлади. 1786—1888 й.лар давомида инглизлар ҳоз. М. худудининг катта

қисмини босиб олди. Мустамлакачиларга қарши уруш ҳамда кўзғолонлар бўлди (1791, 1831-32, 1875-76, 1891-94 ва х. к.).

2-жаҳон уруши даврида М.ни япон армияси босиб олди. 1943 й. М.да боскинчиларга қарши халқ армияси тузилди. 1945 й. 2 сент.да япон боскинчилари халқ армияси томонидан тормор этилди, мамлакатда демократик ҳокимият органи — халқ кўмиталари тузилди. Кўп ўтмай инглиз мустамлакачилари М.га қайтиб, илгариги боскинчилик тартибини ўрнатишга ҳаракат қилдилар. Айни вақтда мустамлакачилар миллий озодлик ҳаракатига сиёсий найранг йўли б-н путур етказишга интилдилар. 1946 ва 1948 й.лардаги конституция ислохотига кўра, Сингапур Малайядан ажратилди. Малайя 1946 й.дан Малайя Иттифоқи ва 1948 й.дан Малайя Федерацияси деб атади. 1946 й. Саравак ва Сабах Буюк Британия мустамлакасига айланди. 1948 й. июнда инглиз ҳокимияти мамлакатдаги миллий озодлик ҳаракатига қарши ҳужумга ўтди. 1949 й. фев.да малайя халқининг Озодлик армияси тузилди. 1955 й. Малайя Федерациясининг қонун чиқарувчи кенгашига сайловда Федерациянинг Британия Ҳамдўстлиги доирасида мустақиллигини ёқлаб чиққан Уч партия иттифоқи (1957 й.дан Иттифоқ партияси) ғалаба қозонди. 1957 й. 31 авг. да Малайя Федерацияси мустақиллиги эълон қилинди. 1963 й. 9 июнда Лондонда Буюк Британия, Малайя Федерацияси, Сингапур, Сабах ва Саравак ўртасида М. Федерацияси ташкил топганлиги тўғрисида ўзаро битим имзоланди; 1965 й. М. б-н Сингапур ҳукумати ўртасида келишмовчилик бўлиб, Сингапур Федерация таркибидан чиқиб кетди. М. 1963 й.дан БМТ аъзоси. 1992 й. 1 янв. да УзР б-н дипломатия муносабатларини ўрнатган. М.нинг миллий байрами — 31 авг. — Миллий кун (1957).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Умуммалайзия ислом партияси, 1951 й.да тузилган; М. хинд конгресси, 1946 й.да асос солинган; М. хитой уюшмаси, 1949 й.да ташкил этилган; Малайя бир-

лашган миллий ташкилоти (янги), 1988 й.да асос солинган; Демократик ҳаракат партияси, 1966 й.да тузилган; Миллий фронт, 1973 й.да 12 партиянинг ҳукмрон коалицияси (иттифоқи) тарзида ташкил этилган. М. қасаба уюшмалари конгресси, 1949 й.да тузилган.

Хўжалиги. М. — индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда и.ч. саноатининг улуши — 28,7%, қончилик саноатининг улуши — 9,3%, қ. х.нинг улуши — 17,3%. Қ. х.нинг асосий экинни — шоли бўлса ҳам, мамлакат эҳтиёжини қондирмайди. Мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим тармоғи каучук и. ч.дир. Бундан ташқари, кокос пальмаси, ананас, какао, чой, мурч, сабзавот, мевалар етиштирилади. Чорвачилик сует ривожланган; корамол, чўчка боқилади. Денгиз қирғоғи яқинида ва дареларда балиқ овланади. Экспорт учун ёғоч тайёрланади. И. ч. саноатининг асосий тармоқлари: электротехника, нефтни қайта ишлаш, кимё, металлургия, автомобиль, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати; қончиликнинг асосий тармоқлари: нефть, табиий газ, қалай, темир ва мис рудалари, боксит қазиб чиқариш. М. интеграл схема, кондиционер, радио ва телеаппаратуралар и. ч. бўйича дунёдаги етакчи мамлакатлардан бири. Йилига 24,8 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Каучук, пальма ёғи, қалай экспорт қилишда дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Ҳунармандчилик (ганчкорлик, заргарлик, каштачилик ва б.) ривожланган.

Темир йўллари уз. 2,2 минг, автомобиль йўллари уз. 52,5 минг км. Денгиз савдо флотининг тоннажи — 2,9 млн. т. дедвейт. Д. энгиз портлари: Келанг, Жоржтаун, Куантан, Куала-Лумпур. Жоржтаун, Кота-Кинабалуда аэропортлар бор.

М. четга нефть, электрон ва электротехника буюмлари, қ. х. маҳсулотлари, транспорт воситалари (жумладан, автомобиль), резина техника, тўқимачилик маҳсулотлари, пойабзал, кийим-кечак солади; четдан машина-

Малайзия байроғи.

уқуна, саноат ва оптика жиҳозлари, транспорт воситалари, станоклар, озиқ-овқат олади. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: Япония, Сингапур, АКШ, Европа Ҳамжамияти мамлакатлари, Жан. Корея, Хитой, Тайвань. Пул бирлиги — ринггит (Малайзия доллари).

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Халқ маорифи тизими 6 й.лик бошланғич мактаб (6 ёшдан 12 ёшга булган болалар учун), 3 й.лик кичик ўрта мактаб ва 2 й.лик катта ўрта мактаб (катта ўрта мактаб ҳузурда ижтимоий, табиий-илмий ва техника ҳамда касб-хунар таълими бўлимлари бор) дан иборат. Ҳунармандчилик мактаблари, ўрта техника коллежлари ва оширилган тоифадаги техника коллежларида ҳам турли касб-блар ўргатилади. Куала-Лумпур унти (1962), Миллий ун-т (1970), Технология унти (1972), қ.х. унти (1973), Жоржтаундаги ун-т олий таълим беради. Куала-Лумпурда Миллий кутубхона (1971), Миллий музей (1963, археология, этн., зоол. мажмуаси б-н) бор. Табиий қуруқликни тадқиқ қилиш ин-ти, Қ. х. илмий тадқиқот ин-ти, ўрмончилик ва тропик балиқчилик тадқиқот марказлари, тиббиёт и.т. институти, Ижтимоий фанлар тарихи жамияти, Малайя тили ва адабиёти агентлиги, Тамил тили жамияти мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Мамлакатда нашр этиладиган йирик газ.лар: «Берита хариан» («Кун янгиликлари», Малайзия тилида чиқадиган кундалик газ., 1957 й.дан), «Бизнес таймс» («Бизнес вақти», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1976 й.дан), «Малай мейл» («Малайя почтаси», инглиз тилида чиқадиган кечки газ., 1896 й.дан), «Минггуан Малайзия» («Малайзия ҳафта ичида», Малайзия тилида чиқадиган яқшанбалик газ., 1964 й.дан), «Наньян шанбао» («Жанубий денгизлар савдо газетаси», хитой тилида чиқадиган кундалик газ., 1923 й.дан), «Стар» («Юлдуз», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1971 й.дан), «Тамил несан»

(«Тамиллар посбони», таъмил тилида чиқадиган кундалик газ., 1924 й.дан) ва б. Бернама ахборот агентлиги, 1967 й.да таъсис этилган. М. радиоси 1946 й. дан, М. телевидениеси 1963 й.дан ишлайди.

Адабиёти малайя, хитой, тамил ва инглиз тилларида. Малайя тилида яратилган адабиёт асосий ўринни эгаллайди. 7-а.да тарихий, ҳуқуқий, диний мавзулардаги асарлар, авлиё-анбиёларнинг қиссалари, насихатгўйлик адабиёти яратила бошлади. Малайя адаби-ётининг янги даврини бошлаб берган адиб Абдулло ибн Абдулқодир Муншийдир. У ўзининг «Абдулло ҳақида кисса» (1849) асарида ижтимоий тенгсизлик, жохилликларни танқид қилади. 1925—26 й.ларда Сайд Шайх ибн Аҳмад ал-ҳодининг замонавий Миср ҳаётидан олиб ёзган «Фарида Хоним» романи майдонга келди. Кейинчалик Аҳмад Навоби бин Муҳаммад Али, Аҳмад ибн Исмоил ва б. ҳам кўплаб асарлар ярата бошладилар. Аҳмад бин Ҳожи Муҳаммад Рашид Тол илк бор малайя қахрамонлари иштирокидаги «Ҳақиқий дўст» (1927), «Бу Салмами?» (1928) ва б. романлар яратди.

30-й.ларда яғи индонез адабиётининг таъсири кучайди; А. Самад бин Аҳмад, А. Бахтиёр, Р. Мансур ва б.нинг миллий руҳдаги романлари пайдо бўлди. Хусусан, миллий ҳаракат арбоби Абдуллоҳ Сиддикнинг «Бирга курашайлик» (1941) романида ватанпар-варлик ва мустамлакачиларга қарши кураш мавзулари кенг янгради.

50-й.ларда адабиётда асосий ўринни халқ ҳаётига бағишланган шеър ва ҳикоялар эгаллади. 1950 й. бир гуруҳ қаламкашлар — К. Мас, У. Аванг, М. Асраф, А. Самад Исмоил ва б. «50-йиллар авлоди» адабиёт бирлашмасини ташкил этдилар ва «Санъат жамият учун» деган шиорни олға сурдилар. Миллий озодлик ҳаракати адабиётнинг асосий мавзуи бўлиб қолди.

Кейинги йилларда А. Самад Сайд («Салина»), А. Вати («Айлана»), А. Али («Инқироз»), А. Самад Исмоил («Ва-

зир»), Иброҳим Умар («Чапдаги қадам»), С. Усмон Келантан («Шимоли-шарқдаги шабада») ва б.нинг асарларида муҳим ижтимоий муаммолар кўтарилган.

М.да тамил (С. Вадивель, Ж. Перумал, Г. С. Шанмугам), хитой (Сун Я, Цзян Жэнь) ва инглиз (Ли Кок-Янг, Уй Бун-Сенг) тилларида ҳам адабиёт ривожланаётир.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. М. худудида мил. ав. I минг йилликнинг 2-ярмига оид гулдор сопол идиш ва ҳайкаллар (Алор-Ғажох ва Берхаллимадаги тош ёдгорликлар), Клангда ва Тембелинг дарёси бўйида харсанг террасалар, сағаналар, жез буюмлар топилган. 7—8-а.ларгача ҳинд намуналарига тақлид қилинган: Будда ибодатхоналари ва ҳайкаллари тикланган. Безак санъатида олтин ва кумушдан, шойи, сополдан фойдаланилган, каштачилик ривожланган. 14-а.дан ислом дини кириб келиши муносабати б-н мусулмон иншоотлари қуриш урф бўлди (Перох, Кедах ва Жохорда 17—18-а.ларда маежид ва мақбаралар қурилган). 15—19-а.ларда, айниқса, кулолчиликда хитойларнинг таъсири кучайди. 16-а.да мустамлакачилар бостириб келгач, қад. маданият таназулга учраб, европача меъморлик ва санъат шакллари жорий этила бошлади. 19-а. 2-ярмида шаҳарлар (Пинанг, Куала-Лумпур) ривожланди. Европа, Хитой, Ҳиндистон, мусулмон услублари крришмасидан иборат иморатлар қурилди. Турар жойлар қозик ва тошлар устига, ерга ёғоч ҳамда бамбук синчлардан бар-по этилди.

20-а.дан катта шаҳарлар ёнида Тесак, Жохор-Бару, Баггер-эрт каби йўлдош шаҳарчалар барпо этила бошлади. Малайянинг «кампонг» деб аталувчи кишлоклари зич тарзда ёки йўллар, дарёлар, тоғ водийлари бўйлаб жойлаштирилади. М. дарёларида бамбук кулбали солларни, уйкайикларни учратиш мумкин. Мамлакатнинг қад. аҳолиси бўлмиш чангалзор кишилари бамбук ва пальма япроқдаридан ясалган чайлаларда яшай-

ди. Янги қишлоқларда ғишт, темир-бетон ва ёғочдан уйлар қурилаётир.

20-а. бошларидан чинни и.ч. йўлга қўйилди. Хонадонларда тўқилган газмолдан саронги деб аталувчи миллий кийим ва рўмоллар зардўзлик усулида тайёрланади. Перакда каштачилик ривожланган. Келанган заргарлари зебзийнат буюмлари, ўйма нақшли идишлар, қумғонлар, қутичалар ясайдилар.

М.нинг замонавий тасвирий санъатида рассомлик, ҳайкалтарошлик ривожланган. Ҳунармандчиликнинг қулолчилик, тўқувчилик, сават тўқиш каби турлари сақланган.

Киноси. Хар йили мамлакатга 1000 тагача хорижий фильм келтирилади. Бундай шароитда миллий кинематографиянинг ривожланиши жуда қийин. М.да дастлабки чинакам миллий кинофильмлар 50-й.ларнинг охирларида яратилди. Уларнинг аксарияти анъанавий мусикий драмалардан иборат. Реж., сценарийчи, композитор, актёр ва хонанда П. Ремли шундай драмаларни сахналаштиришга ихтисослашган. Кейинги йиллардаги анчагина кинокартиналар Таиланд, Сингапур, Филиппин, Индонезия каби мамлакатлар б-н биргаликда яратилди. 1981 й.да кинони ривожлантириш ташкилоти тузилган. Бадий фильмлар орасида куйидагилар бор: «Ханг Туан» (реж. Ф. Межундар), «Се-мерах Пади» (реж. П. Ремли), «Йиғлама» (реж. Р. Тимоэр), «Муҳаббат ва қўшиқ» (реж. Д. Сулонг), «Эртанги кун умидида» (реж. Д. Шамсуддин), «Она, онажон» (реж. А. Маҳмуд).

Ўзбекистон — М. муносабатлари. Иқтисодий муносабатларни ривожлантириш учун аввало ҳуқуқий негиз яратилди. 1992 й. июнида ЎЗР Президенти И. А. Каримовнинг М.га ташрифи вақтида «Маданий ва илмий ҳамкорлик», «Иқтисодий ва техникавий ҳамкорлик» тўғрисида битимлар имзоланди. 1993 й. март—апр. ойларида М. бош вазирининг Ўзбекистонга ташрифи якунида ҳам бир канча ҳужжатлар қабул этилди. На-

тижада иккала мамлакат ўртасида товар айирбошлашга киришилди. 1999 й.да товар айланмаси 4,9 млн. АКШ долларини ташкил этди.

ЎЗР да малайзиялик сармоядорлар иштирокида тузилган 10 та қўшма корхона мавжуд. «Отель Ўзбекистон», «ЎзМалОйл» (нефть конларини ишла-тиш), «ЎзМаком» (телефон хизмати), «Ўзбеклизинг Интернейшнл» (кичик ва ўрта бизнесни молиявий қўллаб-қувватлаш) уларнинг энг йириклариدير.

МАЛАЙЗИЯ ТИЛИ — австронез тиллари оиласига мансуб, Малакка я. о. ва унга яқин оролларда, Шим. Калимантанда тарқалган. Малайзия Федерациясининг расмий тили ҳисобланган, 10 млн.дан зиёд киши сўзлашувчи тил; 1969 й.гача у б-н бирга «малайя тили» термини ҳам қўлланган. М. т. Малакка я. о.даги малай лаҳжалари, хусусан, жохор лаҳжаси асосида ривожланиб келмоқда. Бу лаҳжа баъзи товушлари, фо-нетик узгаришлари ва грамматик белгилари б-н адабий тилдан фарқ қилади. Адабий тилда боғловчи ва олд кўмакчилар микдорининг кўпайиши, мураккаб синтактик тузилмаларнинг ривожланиши кузатилади; барча сатхларда (терминология, сўз ясалиши, синтактик қолиплар ва б.) индонез тилининг таъсири сезилади. Луғат таркибида араб ва инглиз тилларидан ўзлашмалар анчагина, терминларнинг аксарияти инглизча бирикмалар қоли-пи асосида яратилмоқда. Ёзуви лотин алифбосига асосланган.

МАЛАЙЯЛАР - 1) Жан.-Шарқий Осиёда яшайдиган, индонез тил лаҳжасида сўзлашадиган халқларнинг қадимдан кенг тарқалган номи; 2) Малайзия (12,8 млн. кишидан ортиқ), Индонезия (10,8 млн. киши, асосан, Калимантан ва Суматра о.ларида), Таиланд, Сингапур ва Брунейдаги этник бирлик. Умумий сони 21,3 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Малайя тилида сўзлашадилар. Диндорлари — сунний мусулмонлар.

МАЛАЙЯ-ПОЛИНЕЗ ТИЛЛАРИ - к, Австронез тиллари.

МАЛАКА — 1) психологияда — муайян касб, ишни яхши ўзлаштириш натижасида орттирилган маҳорат. Одатда, бирон иш жараёнида ҳаракатлар англанилган ёки англанилмаган тарзда амалга оширилади. Ҳаракатни баъжаришда онгнинг борган сари камроқ иштирок этиши туфайли иш ғайрихатирий равишда ижро этила боради, айрим майда қисмларга эътибор қамаяди. Ҳаракатнинг қисман ғайрихатирий равишда бажарилиши туфайли унинг тузилишида айрим сифат узгаришлари юз беради. Ҳаракатни ҳиссий назорат қилиш, уни марказдан туриб бошқариш усуллари ўзгариб боради. Ҳаракат усуллари идрок этишдан диққат холи бўлади ва у ҳаракат вазияти ҳамда маҳсулига қаратилади. Бунинг натижасида топшириқ равон, ортиқча куч сарфламай, тез ва сифатли бажарила боради. Мас, тажрибали машинкада ёзувчи клавишларга қарамасдан ёзаверади. М. ҳосил қилиш тезлиги унинг мураккаблик даражаси, кишининг ёши, индивидуал хусусияти, билими ва б. омилларга боғлиқ. Кишидаги М., кўпинча, бошқа М. ҳосил бўлишида ёрдам беради. Мас, автомобиль ҳайдашни яхши билган киши трактор ва б. машиналарни ҳайдашни ҳам осонлик б-н ўрганади. Бундай ҳолат М.нинг кўчиши де-йилади. Баъзи ҳолларда эса мавжуд М. бошқа М.лар ҳосил бўлишига ҳалакит беради. Бу М.нинг интерференцияси дейилади. Узоқ машқ қилмаслик ва организмнинг нормал бўлмаган ҳолатлари (касаллик, қаттиқ чарчаш, ҳаяжонланиш ва б.)да М. йўқолиши мумкин. Бу сабаблар бартараф этилиши б-н М. яна тикланади; 2) М. ХУКУ ҚДа — ишни бажариш учун қандай касб қай савияда эгаллаганлигини кўрсатувчи даража. Меҳнат қрунчилигида иш М.си ва айрим ходимлар М.си деган турларга бўлинади. Одатда, ходимларнинг М.сига қараб уларга бирор тариф разряди берилади. Тариф разряди ходимнинг муайян иш турига лаёқатли эканлигини тасдиқлайди. Давлат қорхоналари, ташкилотлари ва

му-ассасаларида тариф ставкалари ва мансаб маошларини белгилашда М. разряди муҳим аҳамиятга эга. Мас, ишбай ишловчи ходимларнинг меҳнатига иш М.си бўйича, яъни шу иш учун унинг мураккаблигини ҳисобга олиб белгиланган баҳолар бўйича ҳақ тўланади. Ишбай ишловчи ходим вақтинча иш берувчи ташаббуси б-н пастроқ разрядли ишни бажарса, у иш ҳақининг ав-валги разряди б-н бажарилган иш разряди ўртасидаги фарқни олишга ҳақлидир (Ўзбекистон Республикаси МК 95—модда).

Ходимлар М.си маҳсус М. комиссияси томонидан белгиланади. Бунда ходимларнинг муайян бир иш турини бажараётгандаги шахсий билимлари ва маҳорати асосида разряд, категория ёки диплом берилади.

МАЛАКА ОШИРИШ, Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш (ЎЗРда) — узлуксиз таълим тизими турларидан бири, халқ хўжалигининг барча соҳасида ишловчи мутахассислар ва раҳбар ходимларнинг касбий билим ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштириш жараёни. Кадрларнинг рақобатбардошлик сифатлари ҳамда билим ва кўникмаларининг замон талабларига жавоб бера оладиган даражада бўлишини таъминлайди. М.о. ва қайта тайёрлаш ҳар бир ходимнинг ўз мутахассислиги бўйича сўнгги фан ютуқлари, янгиликлари б-н танишиш, уларни ўзлаштириш, янги амалий иш усуллари, илгор иш тажрибаларини

ўрганишдан иборат илмий назарий ҳамда амалий тайёргарлик жараёни ҳисобланади. М.о. ва қайта тайёрлаш даврийлиги турли мутахассислар ҳамда раҳбар ходимлар учун турлича бўлиб, 2—5 й.да 1 марта, зарур ҳолларда бундан қисқа муддатларда ўтказилади. М.о. ва қайта тайёрлаш ун-тларда, малака ошириш ин-тларида ҳамда профессионал қайта тайёрлаш ҳуқуқига эга бўлган ўқув марказларида амалга оширилади. Мазкур жараён и.ч.дан ажралган, қисман ажралган ва ажралмаган ҳолда бўлиши

мумкин. Унинг шакли М.о. таълим муассасаси томонидан таълим дастурининг мураккаблиги эътиборга олинган ҳолда ва буюрмачининг у б-н тузилган шартномаси асосидаги эҳтиёжларига мувофиқ равишда белгиланади. М.о. ва қайта тайёрлаш муддати турлича бўлиб, ҳар бир ҳолда қўйилган мақсад ҳамда вазифаларга мувофиқ белгиланади. М.о. ва қайта тайёрлаш таълим муассасаси ўқув жараёнини мақсадли ташкил этиш, таълим шакли, услублари, технологиясини қўллаш орқали тингловчиларга таълим дастурларини ўзлаштиришлари учун зарур шароитлар яратади. Мазкур дастурлар малака ошириш таълим муассасалари томонидан буюртмачи эҳтиёжларини, шунингдек, қўшимча касб таълими дастурлари мазмуни олдига қўйилган давлат талабларини эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқилади, тасдиқланади ва амалга оширилади. Мутахассисларни профессионал М.о. ва қайта тайёрлаш жараёни якуний давлат аттестацияси б-н тугалланади. Аттестацияни ўтказиш тартиби таълимни бошқариш бўйича тегишли давлат органлари томонидан белгиланади. Ўқув режасининг барча талабларини бажарган, якуний давлат аттестациясидан муваффақиятли ўтган тингловчилар М.о. ва қайта тайёргарликдан ўтганлиги ҳақида белгиланган намунадаги диплом ёки сертификат оладилар. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тартиби ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Саидкосим Усмонов.

МАЛАКА ОШИРИШ ИНСТИТУТЛАРИ. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш ин-тлари — халқ хўжалигининг турли соҳаларида ишловчи мутахассислар ва раҳбар ходимларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимидаги ташкилий-методик ва ўқув маркази. Ўзбекистонда мутахассислар малакасини ошириш ин-тлари (ўқитувчилар малакасини ошириш ин-тлари, врачлар малакасини ошириш ин-тлари ва б.) 1930—40 й.ларда ташкил

қилинган.

М.о.и. тингловчиларга фан ва техниканинг янги ютуқларини, режалаштириш ва иқтисодий рағбатлантиришнинг самарали методларини, шунингдек, ҳисоблаш техникаси, и.ч. жараёнини механизациялаштириш ва автоматлаштириш воситаларидан фойдаланиб и.ч., меҳнат ва бошқаришни илмий ташкил этиш каби масалаларни ўргатади; ўқув дастурлари, режаларини ишлаб чиқади, малака ошириш тизими учун ўқув ва методик адабиётларни тайёрлайди ва нашр этади. М.о.и.ларида ўқининг асосий шакли кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш курслари ҳисобланади. Бундай курслар улардан кўзда тутилган мақсадни тўлиқ амалга ошириш учун тингловчилар ўзлаштиришлари зарур деб ҳисобланган ўқув режаси ва дастурининг хажмидан келиб чиққан ҳолда турлича белгиланади. Шу б-н бирга долзарб мавзулар бўйича қисқа муддатли курслар, семинарлар ўтказилади. М.о.и.да ўқув машғулотлари маъруза, семинар, лаб. ишлари, амалиёт, илғор иш тажрибаларини ўрганиш, консултация ва ш.к.дан иборат. Шунинедек, илғор педагогик технологиялардан кенг фойдаланилади. М.о.и.да кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш масалалари бўйича зарур меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилади, илмий-методик тадқиқотлар олиб борилади. М.о.и. ўз фаолиятларини 1997 й. 29 авг.да қабул қилинган ЎзР нинг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида олиб борадилар.

2002 й. Ўзбекистонда 23 М.о.и. ишлади. Йириклари: Ўзбекистон миллий унти хузуридаги Олий пед. ин-ти, Тош-кент врачлар малакасини ошириш марказий ин-ти, А. Авлоний номидаги халқ таълими ходимлари малакасини ошириш Марказий ин-ти, Тошкент иқтисодиёт унти хузуридаги Иқтисодиёт, бизнес, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ин-ти, ЎзР Ташки иқтисодий фаолият миллий банки хузуридаги Мутахассислар малакасини

ошириш маркази.

МАЛАКАЛИ МЕХНАТ - махсус тайёргарликни, малакани талаб қилувчи меҳнат. М.м.нинг сифати юқори бўлиб, вақт бирлигида оддий меҳнатга нисбатан кўпроқ қиймат яратади. Оддий меҳнатдан фарқлироқ, М.м.да акдий фаолиятнинг роли катта бўлади. Фантехника тараққий этган сари меҳнат мураккаблашади ва ишловчилардан тобора юқори маданий-техникавий савияни талаб қилади.

МАЛАКАСИЗ МЕХНАТ - махсус тай ёргарлиги бўлмаган ходимнинг меҳнати (қ. Оддий меҳнат).

МАЛАККА—Осиёнинг жан.-шарқий қисмидаги ярим орол. Ҳиндихитой я.о.нинг жанубий қисми. Ғарбдан Андаман денгизи ва Малакка бўғози, шарқдан Жан. Хитой денгизи ва унинг Сиём қўлтиғи ўраб туради. Уз. 1300 км чамаси. Майд. 190 минг км². Кенглиги энг тор жойида 40 км. Шим. чегараси Кра бўйни (10° ш.к.) орқали ўтади. Баъзан М.га Кра бўйнидан шимолроқдаги ҳудудни (тахм. 13° ш.к.гача, Мьянманинг бир қисмини) ҳам киритадилар. М.нинг шим. қисми Таиланд, жан. Малайзия (Ғарбий Малайзия) ҳудуди. М.нинг ер юзаси паст ва ўртача балан-дликдаги тоғлардан иборат. Энг баланд жойи — Тахан чўққиси (2190 м). Со-ҳиллари ботқоклашган пастекислик. Мезозой гранитлари орасида қалай ва вольфрам конлари бор. Олтин, мис, темир, молибден, кўрғошин, рух, боксит, кўмир конлари топилган. Иклими жан. да экваториал, шим.да субэкваториал, муссонли иқлим. Йиллик ёғин текисликларда 1000—2000 мм, тоғларда 4000 мм гача. Қалин тропик ўрмонлар, сохил қисми мангра ўрмонлари б-н қопланган. Шоли, каучуки ўсимликлар, кокос пальмаси плантациялари бор. М.да Малайзия пойтахти Куала-Лумпур ш. жойлашган.

МАЛАККА БЎҒОЗИ - Малакка я.о. билан Суматра о. ўртасидаги бўғоз. Андаман ва Жан. Хитой денгизларини бирлаштириб туради. Уз. 937 км, энг камбар жойининг кенглиги 15 км, энг саёз жойининг чуқурлиги фарватериди 12

м. Бўғозга жан. томондан кираверишда Сингапур порти жойлашган.

МАЛАККА СУЛТОНЛИГИ - Жан Шаркий Осиёдаги малайялар дааати (1402/03—1511). Маркази — Малакка. Равнақ топган даврида (15-а.нинг 2-ярми) унинг таркибида Малакка я.о., Риау, Линга архипелаглари, Суматранинг шарқий қирғоғи кирган. Асосчиси — Мажапахит шахзодаси Парамес-вара. 1424—45 й.ларда М.с.да ҳиндуизм ва ислом тарафдорлари ўртасида лийнй низола содир бўлган. 1445 й. бу курашда ислом тарафдорлари ғолиб чиққан ва тахтни рожа Косим эгаллаган; у Музаффаршоҳ 1 номи б-н Малакканинг 1 султони бўлган. Шу даврдан эътиборан М.с.даги ҳокимият эски малайя-япон зодагонлари қўлидан муслмон савдогарлари б-н иттифок бўлган янги мулкдорлар қўлига ўтган. М.с. кучли марказлашган давлат бўлган. Савдо, айниқса, ташки савдо жуда катта роль ўйнаган. Ҳиндистон, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари Малакка порти орқали Хитойдан ипак, Малайя архипелагидаги зирворлар ташиган. М.с.дан қўшни давлатларга қалай чиқарилган. . М.с. Жан.-Шаркий Осиёда ислом динини тарқатишнинг маркази бўлган. М.с. мавжуд бўлган даври — малайя маданиятининг равнақ топган даври ҳисобланади. Малайя тили — Жан.-Шарқий Осиёнинг кундалик тилига айланган.

М.с.даги ўзаро ички низолардан фойдаланган португалиялик мустамлакачилар 1511 й. д'Албукерки қўмондонлигида М.с.ни тугатган.

МАЛАНГ — Индонезиядаги шаҳар, Ява о.нинг шарқий қисмида, Семеру вулкани этагида. Аҳолиси 765 минг киши (1990-й.лар охирлари). Транспорт йўллари тугуни. Брантас дарёси хавзасидаги плантациялар (кофе, каучук, шакарқамиш) р-нининг савдо маркази. Қ. х. махсулотлари қайта ишланади. Озиқ-овқат, тўқимачилик, мебель корхоналари, тамаки ф-каси, ун-г бор. Шаҳар яқинида Кидал (13-а. ўрталари), Сингасари (1300), Жаго (13-а.) ибодатхоналари

сақланган.

МАЛАХИТ [roH.malache — маль-ва (гул-хайри баргининг рангидан)] — карбонатлар синфига мансуб минерал, $\text{Cu}[\text{CO}_3](\text{OH})_2$ таркибли. Қаттиклиги 3,5—4, Зичлиги 4,0 г/см⁵. Қўшимчаларидан кўпроқ Zn маълум, шунингдек, СаО, SiO₂, FeO₃ ва б. Моноклин син-гонияда кристалланади. Кристаллари (игнасимон ёки призматик кифада) кам учрайди. Ялтирокдиги ипаксимон, оломсинмон ёки шишасимон. Мис конларининг оксидлианиш зонасида ҳрсил бўлади. Ўзбекистонда Олмалиқца, РФ (Урал), Қозоғистон (Шакпақти), Замбия, АҚШ ва б. жойларда учрайди. М.нинг тупроксимон массалари («малахит яшили») бўёқ учун хом ашё. Одатда, куртак кўринишидаги оқиқ пўстлоқ, сталактитсимон агрегатлар, радиал толали структурага эга бўлган такрорланувчи йўл-йўл. Ранги оқяшил, баъзан кўнғир-яшил. М.нинг куртаксимон массалари рангининг ўзгариб бориши кесмада ва жилоланган юзада ниҳоятда чиройли бўлганлиги учун қоплама безак тош сифатида ва буюмлар тайёрлашда жуда қадимдан қўлланилади. Эрмитажда (Санкт-Петербург) М.дан ишланган 200 дан зиёд буюм сақланади. Дала шароитида мис рудаларини кидиришда кўпинча индикатор.

МАЛАЯЛАМ, малаяли тили — дравид тиллари оиласининг жан. гуруҳига мансуб, Ҳиндистоннинг жан. ва жан.-ғарбида тарқалган тил; Керала штатининг расмий тили. 40 млн. га яқин киши сўзлашади. Лаҳжалари ҳудудий жиҳатдан жан., марказий, ғарбий гуруҳларга ажратилади, шунингдек, ижтимоий-этник жиҳатдан ҳам лаҳжалар (браҳманлар, мусулмонлар, айрим қабилалар) ўзаро фарқланади. Фонологик ва морфологик жиҳатдан бир қатор ўзига хосликларга эга, мас, олд ва орқа қатор унлиларининг баъзан намоён бўлувчи сингармонизма, қад. дравид тилларидаги айрим танглай ва бурун ундошларининг сақланиб қолганлиги, феълларнинг замон шак-

ллари ясалишига кўра, кучли ва кучсиз турларга бўлиниши ва б. Адабий тил луғат таркибида ва сўз ясалишида санскрит тилининг кучли таъсири сезилади. М. ёзуви 9—10-а.лардан маълум; унинг ҳарф-бўғинли алифбоси қад. ҳинд ёзуви — брахмипан келиб чикқан.

МАЛАЯЛИ — Ҳиндистондаги халқ, Керала штатининг асосий аҳолиси (35 млн. киши). Умумий сони 35 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Малаялам тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, ҳиндуизмга эътиқод қилишади; христиан ва мусулмонлар ҳам бор.

МАЛЕ — Мальдив Республикаси пойтахти, Мале о.да. Аҳолиси 55 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Иқлими экваториал, муссонли иқлим, ўртача ойлик т-ра 24—30°, йилига 250° мм гача ёгин ёғади.

М. — тарихий шаҳар. Араб сайёҳи Ибн Баттута 1342 й.да М.да бўлиб, унинг йирик шаҳар эканлигини ёзган. 16-а.да М.да португаллар ҳукмронлик қилган. 1857 й.да Англия босиб олган. 1965 й. июлдан Мальдив давлати пойтахти. М. — мамлакатнинг иқтисодий, маданий ва савдо маркази. М. порти орқали четга қуритилган балиқ, кокос ёнғоғи, копра чиқарилади. Ҳаво ва сув йўллари орқали Коломбо ш. б-н боғланган. М.да балиқ овлаш кемалари, заргарлик буюмлари ишлаб чиқарилади. Тикувчилик ф-қаси, балиқ консерва қилиш з-ди мавжуд. Абу ал-Барақат мақбараси, султон саройи (ҳоз. музей) бор.

МАЛЕИН АНГИДРИД, цис этилен — 1,2-дикарбон кислота ангидриди; 2,5 - фурандион, рангеиз кристаллар. Суюқла-ниш т-раси 52,85°, қайнаш т-раси 202°; зичлиги 1480 кг/м³ (а - модификация), 1487 кг/м³ (Р), 1638 кг/м³ (у). Сувда эри-тилганда (25° да 41%) малеин кислота ҳосил бўлади.

Саноатда бензолни ёки н — бутанни каталитик оксидлаш йўли б-н олинади. Тўйинмаган полиэфир смолалар, фумар ва олма кислоталар, малеин кислота гидразиди (ўстирувчи модда), дефолиант-

лар, фунгицидлар, инсектицидлар синтезида, сурков мойларига кўшимча, алкид смолаларга модификатор сифатида қўлланади.

МАЛЕИН ВА ФУМАР КИСЛОТАЛАР, цис- ва транс-этилен — 1,2-дикарбон кислоталар, формулалари тегишлича I, II. Мол. м. 116,07; рангсиз кристаллар. Малеин кислотанинг суюқланиш т-раси 140°, зичлиги 1590 кг/м³. 130° дан юқори т-рада фосфат ангидрид, ацетилхлорид ва б. иштирокида киздирилганда дегидратланиб малеин ангидридга айланади. Саноатда бензолни каталитик оксидлаш, шунингдек, кротон альдегидни оксидлаш йўли б-н олинади. Вино ва олма кислоталар, сирт фаол моддалар, алкид смолалар и.ч.да қўлланади. Ёруғлик таъсирида, 200° дан юқори т-рада киздирилганда ёки кимёвий агентлар таъсир эттирилганда малеин кислота изомерланиб фумар кислотага айланади.

Фумар кислотанинг суюқланиш т-раси 296,4°, зичлиги 1635 кг/м³. Кўпгина ўсимликлар (мас, исланд мохи) ва замбурутлар таркибида бор; углеводдорларнинг бижғишидан ҳам ҳосил бўлади. Саноатда малеин кислотани HCl, бром бирикмалари ва б. таъсирида изомерлаб олинади. Полиэфир смолалар, қурувчан синтетик мойлар, пластификаторлар олишда, озик-овқат саноатида лимон ва вино кислоталарининг ўринбосари сифатида қўлланади.

МАЛЕНКОВ Георгий Максимилианович (1901.26.12, Оренбург — 1988.14.1, Москва) — давлат арбоби, генераллейтенант (1943). Туркистон fronti сиёсий бошқармасида хизмат қилган (1920-21). 1939-46 ва 1948-53 й.ларда КПСС МК котиби. 1953—55 й.ларда СССР Министрлар Совети раиси, 1955—57 й.ларда СССР электр ст-ялари вазири. 1957 й.да Н. С. Хрушчевнинг сиёсий йўлига қарши чиққан (Л. М. Каганович, В. М. Молотов ва бошқалар б-н бирга). И. В. Сталиннинг яқин сафдошларидан, 1930—50 й.лардаги оммавий катагонларнинг фаол ташкилотчиларидан бири.

МАЛЕР (Mahler) Густав (1860.7.7, Калиште, Чехия — 1911.18.5, Вена) — австрия композитори ва дирижёр, сўнгги романтизмнинг йирик вакили. Вена консерваторияси (1875—78) ва унти (1878—80)да таълим олган. Дирижёрлик фаолиятини 1880 й.дан бошлаб, Европанинг турли опера театрлари (Прага, Лейпциг, Будапешт, Гамбург ва б.)да ишлаган. 1897—1907 й.лар Вена сарой операсига раҳбарлик қилиб, уни жаҳон опера санъати марказига айлантирди. Р. Вагнер, В. Моцарт, Л. Бетховен, П. Чайковский, Б. Сметана ва б. композиторларнинг операларини юксак даражада сахналаштирган. Шунингдек, симфоник дирижёр сифатида ҳам танилиб, кўп мамлакатларда гастролда бўлган. Умрининг охирида (1908—11) «Метрополитен-опера»га, Нью-Йорк филармоник оркестрига раҳбарлик қилган. М. — симфоник музиканинг Бетховенцлн ке-йинги энг йирик намояндаси. У 1888—1910 й.ларда яратган 10 та монументал симфониясида кенг қўламли фалсафий концепцияларга гуманистик талқин беришга эришган. Чолғу музика б-н чекланмай 2—4-, 8- симфониялари ва «Ер ҳақида кўшиқ» симфониякантатасида турли мамлакат (жумладан, 8—9-а. Хитой) шоирлари ижодига мурожаат қилган. М. ижоди (овоз ва оркестр учун бир қанча вокал туркумлари, кўшиқлари) 20-а. драматик симфонизми (Д. Шостакович, А. Онеггер асарлари), музикаий экспрессионизм намояндалари (А. Шёнберг, А. Веберн ва б.) ижодига таъсир ўтказган. Венада М. жамияти фаолият кўрсатмоқда (1955 й.дан).

МАЛИ — ўрта асрларда Ғарбий Суданда Сенегал ва Нигер дарёлари юқори ҳавзасида мавжуд бўлган давлат (тахм. 8—17-а.лар). Илк бор ал-Яъқубий (9-а.) томонидан Маллал номи б-н қайд этилган. 13-а. 1-чорагигача Гана давлатига қарам бўлган. 14-а. 1-чорагида (М. давлатининг энг равақ топган даври) М. худуди Атлантика океанидан Аддрар-Ифорас платосигача чўзилган. Бу давр учун М. давлатининг батафеил баёнини

араб тарихчилари ул-Умарий ва Ибн Баттута асарларида учратиш мумкин. М.да илк мулкдорлик муносабатлари ҳукмрон бўлган; кулчилик ҳам мавжуд эди. М. иктисодида Шим. Африка ва Миср б-н карвон савдоси муҳим ўрин эгаллаган; асосан, олтин ва куллар чиқарилган, четдан эса туз ва хунармандлик буюмлари келтирилган. Йирик марказлари (Женис, Томбукту, Гао)да Ғарбий Суданнинг маданий ривожидида муҳим роль ўйнаган мусулмонлар манзилгоҳлари (колониялари) мавжуд бўлган, 14-а.нинг 60-й.ларидан ўзаро ички низолар натижасида М. таназзулга учрай бошлаган, 16-а.да М. Сонган давлатига қарам бўлиб қолган.

МАЛИ (Mali), Мали Республикаси (Republique du Mali) — Ғарбий Африкадаги давлат. Майд. 1,24 млн. км², аҳолиси 11 млн. киши (2001). Пойтахти — Бамако ш. Маъмурий жиҳатдан Бамако ҳудуди ва 8 вилоят (регион)га бўлинган.

Давлат тузуми. М. — республика. Амалдаги конституцияси 1992 й. 12 янв. даги референдумда маъқулланган. Давлат бошлиғи — президент (1992 й.дан Альфа Умар Конаре). Умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий мажлис (бир палатали парламент), ижроия ҳокимиятни президент б-н ҳукумат амалга оширади.

Табиати. М. ҳудудини кўп қисми Шим. ярим шарнинг тропик минтақасида. Ер юзасининг 90% дан кўпроғи текислик, қолган қисми тоғлардан ва қоялар орасидаги ўйиқ камарлардан иборат. М.нинг шим. қисмида Ғарбий ва Марказий Сахрои Кабирнинг тош, кумтош ва шағалли чўллари жойлашган. Нигер дарёсининг ўрта оқими кенг аллювиал текислик. М.да боксит, темир ва марганец рудалари, туз, оҳақтош, фосфорит, каолин, олмос, олтин, қалай, полиметалл рудалар, уран конлари бор.

Иқлими — тропик, иссиқ ва қуруқ; жан. чеккасида — субэкваториал. Йиллик ўртача т-раси 28—29°. Ўртача йилликёғин 150—1500 мм. Дарёлари —

Сенегал, Нигер ва уларнинг ирмоқлари.

М. ҳудудининг 1/2 қисми бутазор, саванна; қизғиш-қўнғир тупроқли ерларда бошокли ўсимликлар, акация, пальма ва баобаб, қизил латерит тупроқли ерларда Сенегал кайяси, терминалия ва б. дарахтлар усади. Жан. чеккасида саванна ўрмонлари, дарё бўйларида галерея ўрмонлари бор. Шим. чўл ва чала чўлларда оху, ғизол, жирафа, гепард, сиртлон, саванналарда кийик, арслон, қоплон, чиябўри, фил, тимсох, бегемот, кушлар яшайди. Дарё ва кўлларда балик кўп. Термитлар, ёввойи асалари, җеце пашшаси ва б. хашаротлар тарқалган. Ўсимликлар ва ҳайвонларни қўриқлаш учун Букль-дю-Бауле миллий боғи ташкил этилган.

Аҳолиси. М.да бамбара, сонинке, малинке, фульбе, диула, сану, шунингдек, хасонке, качоро, сенуфо, догон, бобо, моей, Сахрои Кабирда туареглар, араблар яшайди. Аҳолисининг 80% ислом, қолганлари христиан ва маҳаллий динларга эътиқод қилади. Расмий тил — франсуз тили. Аҳолининг қарийб 70% маҳаллий бамбара тилида сўзлашади. Аҳолининг 25,5% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Бамако, Мопти, Сегу, Сикасо.

Тарихи. М. — Ғарбий Африкада ўрта аерларда вужудга келган давлатлардан бири. Мамлакатга Шим. Африка савдогарлари кириб келиши б-н ислом дини ёйилган (8-а.). 19-а.нинг охиридан Ғарбий Африканинг марказий ҳудуди Франция мустамлакасига айланди. Маҳаллий аҳоли мустамлакачиларга қарши қаттиқ курашди. 1894 й. Нигер ва Сенегал дарёларининг юқори ва ўрта оқимларидаги ерлари Франция Судани номи б-н Франция мустамлакаси. 1895 й.дан Франция Судани Франция Ғарбий Африкаси таркибига кирди.

2-жаҳон урушидан кейин Франция Суданида озодлик ҳаракати кучайди. 1946 й. охирида ташкил топган Африка демократик бирлашмаси секцияси — Судан Иттифоқи партияси миллий

озодлик ҳаракатига бошчилик қилди, демократик ислохотлар ўтказиш учун кураш бошлади. Судан Иттифоқи Франция Ғарбий Африкаси мамлакатларининг тараққийпарвар кучлари ва Франция Умуммехнат конфедерацияси таркибидаги касаба уюшмалари кўмагида мамлакатда етакчи сиёсий куч бўлиб қолди. 1957 й. унинг депутатлари Территориал ассамблеяда биринчи марта кўп овоз олишга муваффақ бўлдилар.

1958 й. 28 сент.да қабул қилинган Франция конституциясига мувофиқ, Франция Судани Судан Республикаси номи б-н Франция Ҳамжамияти таркибига кирди. 1959 й. Судан Республикаси б-н Сенегал Республикасининг бирлашувидан Мали Федерацияси ташкил топди. У 1960 й. июнда Франция Ҳамжамияти доирасида мустақилликка эришди. 1960 й. 20 авг.да Сенегал Республикаси Федерациядан чиқди. Федерациянинг тарқалиб кетиши муносабати б-н Судан Республикасининг Қонун чиқарувчи ассамблеяси 1960 й. 22 сент.да Судан Республикасини М. Республикаси номи б-н суверен ва мустақил давлат деб эълон қилди ва у Франция Ҳамжамиятидан чиқди. Судан Иттифоқи партиясининг бош қотиби М. Кейта республика президенти бўлди. 1968 й. нояб.даги давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни М. Траоре (1979—91 й.ларда президент) бошчилигидаги Миллий озодлик ҳарбий кўмитаси эгаллади. 1979 й. М. бошқарувнинг фуқаролик шаклига ўтди.

1991 й. 25 мартда давлат тўнтариши содир бўлди. Ҳокимиятни қўлга олган А. Т. Туре бошчилигидаги Халқни қутқариш кўмитаси демократик ислохотлар ўтказишга киришди. 1992 й. 1-ярида ўтказилган кўп партияли асосдаги парламент ва президент сайлови фуқаролар бошқарувида ўтишни ниҳоясига етказди. М. Республикаси ЎЗР суверенитетини 1992 й. 24 янв.да тан олди. Миллий байрами — 22 сент. — Мустақил куни (1960).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмала-

ри. М.да демократия учун альянс — Панафрика озодлик, бирдамлик ва адолат партияси (АДЕМА), 1990 й.да тузилган; М. тараққиёт ва тикланиш партияси, 1991 й.да ташкил этилган; Демократия ва ривожланиш партияси, 1991 й.да асос солинган; Демократик ташаббус миллий конгресси партияси, 1991 й.да тузилган; Демократия ва тараққиёт учун бирлашма, 1991 й.да ташкил этилган; Демократия ва меҳнат учун бирлашма партияси, 1991 й.да тузилган; Тараққиёт учун демократик кучлар иттифоқи партияси, 1991 й.да асос солинган; Демократия ва тараққиёт партияси, 1991 й. ташкил этилган; Судан иттифоқи — Африка демократик бирлашмаси партияси, 1946 й.да тузилган, 1968 й. да тақиқданган, 1992 й.дан яна ошқора ишлай бошлаган. М. меҳнаткашлари миллий бирлашмаси касаба уюшмаси, 1963 й.да асос солинган.

Хўжалиги. М. — афар мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши — 55%, саноатнинг улуши — 12%. Иқтисодий фаол аҳолининг 75% қ.х.да банд. Тез-тез бўлиб турадиган қурғоқчилик мамлакат иқтисодиётига катта зарар етказди. Қ.х.да ерга жамоа эгаллиги ус-тун. Мамлакат ҳудудининг салкам 9% ҳайдаладиган ва бўз ерлар, кўп йиллик экинзорлар, 24% яйлов ва пичанзорлар, 3,6% ўрмон ва бутазорлар, қолган қисми чўллардан иборат. 90 минг га ер суғорилади. Ҳайдаладиган ерларда донли экинлар, ер ёнғоқ ва пахта, шунингдек, каноп, маккажўхори, чой, тамаки, шоли, шакарқамиш, шаҳар атрофларида сабзавот ва мева, ҳамма жойда оқ жўхори, фонио, ямс, маниок етиштирилади. М. — Ғарбий Африкадаги йирик чорвачилик мамлакатларидан бири. Қорамол, қўй, эчки, туя, йилки боқилади. Ўрмонларда мебель ва б. эҳтиёжлар учун ёғоч тайёрланади. Дарёлар, ирмоқлар ва кўлларда балиқ овланади.

Мустақиллик йилларида маъдан қазиб олиш йўлга қўйилиб, қайта ишлаш са-ноатининг 30 дан кўпроқ корхонаси барпо этилди. Бироқ маҳсулот и.ч. ҳажми жиҳатидан хунармандчилик ҳамон устун.

Саноат и.ч.нинг ярмига яқини қ.х. хом ашёсини қайта ишлаш тармоғига тўғри келади. Пахта тозалаш, шоли оклаш, ер ёнғоқ ва чигит ёғи, сабзавот ва мева консервалари 3-длари бор. Тўқимачилик к-тлари, каноп, кўн-пойабзал, цемент 3-длари барпо этилган. Кейинги йилларда велосипед ва мопед, транзистор йиғиш, металл кон-стуркииялар, мебель, кемасозлик корхоналари, трактор таъмирлаш устахоналари барпо этилди. Йилга ўртача 200 млн. кВтсоат дан кўпроқ электр энергия ҳосил қилинади.

М.да асосий транспорт тури — автомобиль. Автомобиль йўллари уз. — 18 минг км, шундан 3 минг км қаттиқ қопламали. Темир йўллари уз. — 720 км. М.нинг денгизга чиқиш йўли йўқ. Ташқи савдо юклари Сенегал ва Кот-д'Ивуар орқали ташилади. Мамлакатда 10 аэропорт, жумладан, Бамакода ха-лқаро аэропорти бор. М. четга пахта, ер ёнғоқ, чорва ва балиқ маҳсулотлари, газлама, калава ип, олтин, олмос сотади. Четдан нефть маҳсулотлари, озиқ-овқат, машина ва ускуналар, қурилиш материаллари, кимёвий моллар ва б. олади. Савдо-сотикдаги мижозлари: Франция, Германия, Япония, Кот-д'Ивуар, Сенегал, Гана. Пул бирлиги — Африка франки.

Тиббий хизмати. Тиббий ёрдам давлат муассасаларида амалга оширилади. Врачлар Миллий тиббиёт мактабида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. М. ҳудудида дастлабки диний мактаблар 14-а.да пайдо бўлди. 15—16-а.ларда Томбукту ва Жен-неда Африкадаги энг кўҳна мусулмон ун-тлари ишлай бошлаган. Дастлабки дунёвий мактаблар 19-а.нинг 2-ярмида очилди, аммо улар жуда оз бўлган.

Мамлакат мустақиллиги эълон қилинган (1960) пайтда французча услубда ташкил этилган мактаб тизими 6 й.лик бошланғич, 7 й.лик ўрта ва касб-хунар таълимидан иборат эди. 1962 й. да 6 ёш дан бошлаб 5 й.лик, 1968 й.да 9 й.лик мажбурий таълим жорий қилинди. Қуйи

касб-хунар таълими бошланғич мактаб негизида 3 й. давомида амалга оширилади. Бошланғич мактаб ўқувчилари пед. ин-тларида, тўлиқсиз ўрта мактаб ўқитувчилари нормал мактабларда, тўлиқ ўрта мактаб ўқитувчилари Олий нормал мактабда тайёрланади. Олий ўқув юр-тлари: Бамакода пед. ин-ти (Олий нормал мактаб), Миллий олий маъмурий мактаб, Миллий муҳандислар мактаби, Миллий тиббиёт мактаби, Катибугудаги қ.х. политехника ин-ти.

Бамакода Миллий кутубхона, Муниципал кутубхона, ижтимоий фанлар ин-ти ҳузурда Миллий музей, зоотехника тадқиқот маркази, Моховга қарши қураш тадқиқот ин-ти, Тропик офтальмология ин-ти, Миллий тропик агрономия ва озиқ-овқат экинлари ин-ти ва унинг тадқиқот ст-ялари, Миллий мевачилик маркази, Томбуктуда Тарихий тадқиқот ва ҳужжатлаштириш маркази ва унинг кад. араб қўлёзмалари архиви, Шоликорлик тадқиқот маркази, Миллий халқ соғлиғини сақлаш соҳасидаги тадқиқот ин-ти бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да нашр этиладиган йирик газ.лар: «Журналь офисьель де ла Републик дю Мали» («Мали Республикаси расмий газетаси», ҳукуматнинг француз тилида чиқадиган хабарнома-си), «Кибару» («Янгилеклар», бамбара тилида чиқадиган ойлик газ., 1972 й.дан), «Орор» («Тонг», француз тилида ойига 2 марта чиқадиган газ., 1990 й.дан), «Эссор» («Юксалиш», француз тилида чиқадиган кундалик газ., 1949 й.дан; бамбара ва француз тилларида иловалари чиқарилади). М. мат-буот ва реклама агентлиги (АМАПП), 1977 й. да ташкил этилган. М. радио-эшиттириш ва телевидение хизмати, давлат назоратида, 1957 й.да асос солинган.

Адабиёти. М. халқ оғзаки ижоди бой ва рангбаранг. Халқ афсоналарини тўплаш ва нашр этишга 20-а.нинг 30-й.ларида киришилди. Ҳоз. адабиёти, асосан, француз тилида. Тарихчи И. М.Уан

ўзининг тарихий романлари («Фадимата, чўл маликаси» ва б.) б-н ҳоз. замон М. адабиётининг асосчиси ҳисобланади. 20-а. 2-ярмидаги йирик ёзувчиларидан бири, жамоат арбоби Фили-Дабо Сиссоконинг «Қизил Саванна» романида Ёжаҳон уруши даврида маҳаллий зиёлиларнинг вужудга келиши, туарегларнинг француз босқинчиларига қарши кўзғолони баён қилинган. М.да ёш шоирлар етишиб чикди. 60-й.лар охири ва 70-й.лар бошларида М. адабиётида фольклор асарлари (тарихий афсоналар, эртақлар ва х.к.)ни қайта ишлаш давом эттирилди («Кала Жата» ва б.). М. мустақилликка эришгач, проза ва поэзия гуркириб ривожлана бошлади.

Меъморлиги ва амалий санъати. М. худудидан неолит даврига мансуб маданият ёдгорликлари топилган (қрларга битилган ёзувлар, ғор деворларига ишланган ов, уруш манзаралари ҳамда рақслар тасвирланган расмлар ва б.). Қишлоқларда кулбалар сомонли лой («банко»)дан дойра шаклида, синчли, деразасиз, кулоҳсимон ва томи камишдан; шаҳарларда тўғри бурчақли қилиб қурилади, томлари лой, тунока ёки шифер б-н ёпилади. 11—16-а.ларда М.да шаҳар қурилиши ривожланди (Ниани, Гао, Томбукту, Женне ва б.), улар мустаҳкам деворлар б-н ўралди. Жамо-ат бинолари (Томбуктудаги сарой), масжидлар (Томбукту, Мопти, Жен-неда) қурилди. Мустамакачилар ҳукмронлиги даврида Ғарбий Европа эклектикасига хос бинолар юзага келди (соборлар, ҳукумат муассасалари ва б.). 20-а.нинг 2-ярмидан замонавий бинолар қурила бошлади.

Ўймакорлик санъати ривожланган. Енгил ёғочлардан маросим никоблари, одам ва ҳайвон шакллари, стуллар, эшиклар, идиш ва тароқлар, мис бу-юмлар ясалади, илон ва тимсоҳ терисидан сумка, камарлар тикилади. 20-а. ўрталаридан замонавий санъат вужудга келди. Рассом Б. Кейта асарлари бунга мисолдир.

Муסיқаси мамлакатда яшовчи турли халқлар муסיқий маданияти қрришмасидан таркиб топган. Баъзилари кад. анъа-

наларга эга бўлиб, ўрта асрлардаги Мали империяси давридан бошланган. Сарой муסיқаси белгилари сақланиб қолган. М. халқдарининг чолғу ас-боблари орасида кўра деб аталувчи 21 торли арфа, нъғони деб аталувчи 4 торли гитара, бала деб аталувчи ёғоч чанг, шунингдек дўмбира, табеле кабилар бор. Сенуфо халқи хор усулида кўшиқ айтишни севади, ёғоч чанг оркестрлари, турли ансамбллар мавжуд. Анъанавий муסיқа ижрочиларидан С. Базумана, Ф. Дембе машҳур. 20-а.да И. Со-умаро, А. Соумаро каби бастакорлар етишиб чикқан.

Театри. М. халқларида қадимдан сахна томошалари (никобда раке тушиш, кўшиқлар қуйлаш, турмуш хангомалари), деҳқончилик ишлари, қишлоқлардаги байрамлар, удумлар б-н боғлиқ томошалар кўрсатиш одат бўлган. Бамбараларнинг котеб халқ театри гуруҳлари 20-а.нинг 30—40-й.ларида Бамако кўчаларида томошалар кўрсатган. 50-й.лардан замонавий шаклдаги ҳаваскорлар театри вужудга кела бошлади. М. мустақилликка эришгач, бу театр оммавий тус олди. Унинг сахнасида республика турмуши долзарб мавзуларидаги пьесалар кўйила бошлади. 1962 й.дан ҳаваскор санъаткорларнинг мусобақа кўриги мунтазам ўтказиб келинади. 1963 й.да Бамакода Миллий санъат ин-ти ташкил топди. Ин-т ҳузуридаги драма бўлими театрлар учун кад-рлар тайёрлайди.

Киноси. 1963 й.да ҳафталик кинохроникалар тайёрлаш учун гуруҳлар тузилди. 1977 й.да ташкил этилган Миллий кино маркази бадийи ва ҳужжатли фильмлар чиқара бошлади. М.да 1960-й.ларнинг бошидан хроник фильмлар суратга олинган. 1965 й. С. Сиссенинг «Инсон ва санамлар» ҳужжатли фильми яратилди. 70-й.ларда яратилган қисқа метражли фильмлар: «Тъеманнинг кайтиши» (реж. Д. Куйате), «Бир умрнинг беш куни», «Қитъа жанубида қора байроқ», «Баара» (ҳаммасининг реж. С. Сиссе). М.нинг етакчи реж. ҳисобланган С. Сиссенинг «Меҳнат» фильми ижтимоий муаммо-

ларга багишланган. Кейинги йилларда яратилган фильмлар: «Маҳбус» (реж. С. Кулибали), «Ҳаммаси тамом бўлди» (реж. К. Дьенте), «Биз ҳаммамиз айбдор-миз», «Крядаги дуэль» (реж. И. Траоре) ва б. Мамлакатда 20 га яқин кинотеатр бор. Йилига 1—2 бадиий фильм яратилади.

МАЛИГИН Василий Степанович (1882.25.1, ҳоз. РФ Киров вилояти — 1951.2.9, Тошкент) — мелиоратор, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1947), проф. (1933). Москва кишлок хўжалиги ин-тини тугатган (1911). Мирзачўл тажриба даласида. лаб. мудири (1911 — 13), Зарафшон тажриба даласи бошлиги (1913—17), Туркистон АССР Давлат режа кўмитасида қ.х. секцияси раиси (1922—24). Йўлаган тажриба ст-яси (Туркменистон)да бўлим бошлиги, директор (1924—27), Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш инже-нерлари ин-тида доцент (1931—33), Тошкент кишлок хўжалиги ин-тида кафедра мудири (1933—51). Ўзбекистонда олий қ.х. таълимини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган.

МАЛИК (араб.— эга, хукмрон) — исломгача бўлган араб давлатлари (Фассонийлар, Лахмийлар)да хукмдор, Марказий Арабистондаги қабилалар конфедерацияси ва Жан.-Шарқий Арабистоннинг баъзи қабилалари бошликлари, шунингдек, Ҳадрамавт худудидаги кинда қабиласи зодагонлари вакили. Ислом вужудга келиши б-н «М.» атамаси мусулмон бўлмаган хукмдорларга (монарх маъносида) нисбатан қўлланилди. Араб халифалиги парчаланиб кетгач, халифалик худудида вужудга келган мустақил давлатларнинг хукмдорлари М. деб атала бошланди.

Қуръони каримда «М.» истилоҳи подшоҳ, шунингдек, Аллоҳнинг си-фатларидан бири маъносида қўлланилади.

Сосонийлар даврига оид «Тансара мактублари» асари (260 й.)да айтилишича, М. унвони шоҳаншоҳ томонидан

фақат шоҳ, хонадони аъзолари ва чегара худудларидаги «аланлар, ғарбий вилоятлар, Хоразм ва Кобул ҳокимлари»га берилган. Хоразмшоҳлар давлатида М. ҳарбий унвони 10 минг кишилик отлик кўшинга қўмондонлик қилган кишиларга берилган (мас, Аъзам М., Темур М. ва б.). Бу унвонга камдан кам ҳолларда аҳолининг қуйи қатламига мансуб кишилар сазовор бўлишган. Жангларда алоҳида жасорат кўрсатган М.ларга хон унвони берилган.

Мўғуллар босиб олган баъзи мамлакаатларда (13—14-а.лар) маҳаллий хукмдорлар М. деб аталган. Мўғуллар хукмронлиги даврида Арманистон ва Озарбайжон, Сафавийлар давлатидаги ярим мустақил давлатларда М. — йирик мулкдор, маҳаллий қад. мусулмон ва христиан зодагонларининг аждоди.

Афғон қабилаларида М. — қабила ёки уруғ бошлиги; кишлок ёки маҳалла оксоқоли. Ҳозир М. — баъзи араб давлатлари (Иордания, Марокаш)нинг қироли (подшоҳи). Мусулмонлар исмларида М. сўзи исм (ёки фамилия)нинг таркибий бўлаги сифатида учрайди.

Ад.: Луконин В., Древний и ранне-средневековый Иран, М., 1987; Буниёдов З., Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати, Т., 1998; Шихаб аддин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку, 1973.

МАЛИК САНЖАР ҚЎЗҒОЛОН (1206)—Бухоро хунармандлари кўтарган кўзғолон. Бухоро ҳокими садр Мухаммад ибн Ахмад ибн Абдулазизнинг солиқ сиёсатига қарши қаратилган. Унга қалқон ясовчи хунарманднинг ўғли Малик Санжар бошчилик қилган. Қўзғолон Бухоро ш. доирасидан ташқарига чиқмаган ва деҳқонлар орасига ёйилмаган. Хунармандлар садри ва унинг оиласини Бухородан чиқариб юборганлар, уларнинг ер-мулкларини тортиб олганлар. Садр ўзининг сиёсий ҳомийси бўлган қорахитойлар гурҳони олдига нажот сўраб борган, аммо ундан Бухорони идора қилиш ҳуқуқи ёзилган ёрликдан

бошқа ҳеч нарса ололмаган. Бу орала Малик Санжар бир қаср қурдиришга улгурган. Жувайнийнинг берган маълумотига кўра, бу қаср кейинчалик «Малик Санжар қасри» деб аталган. Малик Санжар бу қасрдан туриб, чамаси шаҳарнинг бойлари ва зодагонларига қарши тадбирларни амалга оширган. Хоразмшоҳ Муҳаммад Бухородаги воқеалардан хабардор бўлиб, халқ харакатини қурол кучи б-н бостиришга ва шаҳарни ўз кўлига олишга аҳд қилган. 1207 й.да Бухоро устига қўшин тортиб борган, шаҳарни босиб олиб, халқ томонидан кўтарилган янги ҳокимнинг фаолиятига чек қўйган. Бухорони Хоразм давлати таркибига киритган ва бу б-н Мовароуннахрни Хоразмга қўшиб олган. Малик Санжар Урганчга олиб кетилган ва у бирмунча вақт хоразмшоҳнинг саройида яшаган, тантанали маросимларда иштирок этган.

МАЛИК УЛКАЛОМ (араб. — сўз под-шоси) — ижодкорнинг юксак крбилияти, бадий-поэтик маҳорати ва шўхратини эътироф этиш, унинг ўз даври, замондошлари адабий мухитида тутган етакчи мавқеи, обрў-эътиборини кўрсатиш учун қўлланган унвон. М. улк. сўз санъатида ўта юксак марраларга, ижод чўққиларига кўтарилган, ўзига замондош ва ҳалаф ижодкорлар учун устоз даражасига етган сўз санъ-аткорларидир. Шу маънода Алишер Навоий кекса замондоши Мавлоно Лутфийни шу унвонга лойиқ кўрган ва «Мажолис уннафоис» тазкирасида «Мавлоно Лутфий ўз замонасининг малик улкаломи эрди. Форсий ва туркийда беназир эрди», деб қайд қилган эди.

МАЛИК уш-ШУАРО (араб. — шоирлар шохи) — Шарқда муайян адабий доирага мансуб шоирлар ва ёзувчиларнинг энг пешқадамларига подшоларнинг саройларида берилган расмий фахрий унвон. Мас, Эронда Баҳор, Афғонистонда Бетобга М. уш-ш. унвони берилган.

«**МАЛИКАИ ҲУСНОБОД**» - ўзбек халқ, эртақларидан. «Маликаи Хубон», «Маликаи Жаҳон», «Донохон», «Етим

қиз» каби эртақлар «М.Ҳ.»нинг вари-антларидир. Бу асарларнинг бош қаҳрамони аёл бўлиб, унда гўзаллик, мардлик, вафодорлик хислатлари мужассамлашган. «М.Ҳ.» сюжети ижтимоий конфликт асосига қурилган. Халқнинг озод ўлка ва бахтиёр ҳаёт хақидаги орзу-умидлари эртақ ғоясини ташкил этади. Ҳ. Олимжоннинг «Ойгул ва Бахтиёр» достони шу эртақ асосида ёзилган.

МАЛИКБОЕВА Эркил Воҳидовна (1928.16.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1971). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1950). 1949 й.дан Ҳамза театри (ҳоз. Ўзбек миллий академик драма театри)да. Ижодининг дастлабки йиллари мумтоз ва замонавий драматургияда чуқур лирик образлар — Офелия («Гамлет»), Сарвиноз («Севги афсонаси»), Назира («Оғрик тишлар»), Ханьян («Сабр қосаси») ва б.ни маҳорат б-н ижро этди. Умеш («Ганг дарёсининг кизи»), Умар («Жазоир менинг Ватаним») каби ўғил болалар образида М. ижодининг янги кирралари очилди. Қаҳрамонларининг ўзига хос ички дунёси, ҳис-туйғуларини турли харакатлар, мимика, ўзига хос талаффуз орқали ишонarli талқин этди. Шунингдек, Анорхон («Хуррият»), Хадича («Сарвқомат дилбарим»), Елизавета («Мария Стюарт»), Сильвия («Замон драмаси»), Ойша («Имон»), Анна («Тирик мурда»), Соттихон («Келинлар кўзғолони») сингари образлари тўлақонлилиги, бадий етуқлиги б-н ажралиб туради. Қаҳрамоннинг ички ёки ташки киёфасини очишда унга хос асосий хислатни асос қилиб олган ҳолда унинг табиатида мослаб бетакрор талқин тафсилотларини топиши ва натижада бир-бирига ўхшамаган инсон киёфаларини намоён қилиш М. ижодига хос.

МАЛИКРАБОТ — Навоий вшюятидаги шаҳарча. Навоий туманиннт маркази (1999 й. 27 майдан). Вилоят маркази Навоийдан 20 км жан.гарбда, Зарафшон дарёсининг чап соҳилида. Тошкент — Бухоро — Урганч автомобиль йўлининг

ўнг томонида, 475 м баландликда. Аҳолиси 7500 кишидан зиёд (2003). Асосан ўзбеклар; шунингдек, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолисининг аксарият қисми Навоий ш.даги саноат корхоналарида ишлайди. М. Буюк Ипак йули устида жойлашган кад. аҳоли масканларидан бири. 10—16-а.ларда у йирик қасаба. Бобур ва Убайдуллахон ўртасида 1512 й. 28 апр.да бўлиб ўтган Кўли Малик жанги М. ёнида бўлган. Шаҳарчада Навоий кончили металлургия к-тига қарашли «Дўстлик» агрофирмаси, «Сардобапарранда» ф-каси, Буюк Британия ва Ўзбекистоннинг «Massey Ferguson» қўшма корхонаси фаолият кўрсатади. М. ёнида Навоий ш.нинг аэропорти жойлашган. Шаҳарчада туман ҳокимияти биноси, 2 умумий таълим мактаби (1442 ўқувчи), туман марказий кутубхонаси, маданият уйи, клуб, маданият ва истироҳат боғи, савдо, маиший хизмат кўрсатиш шохобчаларибор. М.да тарихий-меъморий ёдгорликлардан Работи Малик (11-а.) ва Сардоба сақланиб қолган.

МАЛИКЧЎЛ — Бухоро вилоятидаги чўл. Зарафшон дарёсининг қуйи оқимида. Дарёнинг юқори кўҳна қайири (террасаси)да жойлашган. Ғарбдан шарққа 65 км чўзилган. Майд. 58,2 минг га. Рельефи текис, Зарафшон дарёси томон қия. Иқлими кескин, континентал, июлнинг ўртача т-раси 27—29°, янв.ники 1,7—3,5°. Йиллик ёғин миқдори 180 мм. Тупроғи ҳар хил даражада шўрланган ва гипслашган бўз тупрок. Ўсимликлардан шувок, гулсафсар, печакгул ва б. ўсади. Ҳайвонлардан каламуш, узуноёқ, юмронқозик, қора илон ва б. бор. Аму-Бухоро машина капали сувини чўлга келтирилиши янги ерларни очиш, М.да боғдорчилик, тоқчилик, сабзавотчилик ва полизчилик б-н бирга пахтачиликни ривожлантиришга имконият яратди.

МАЛИКШОҲ, Абулфатҳ Жалолиддин (1055—1092) — салжуқийлар султони (1072—92). М. 1072 й. отаси Алп Арслон ўрнига тахтга ўтирган ва

давлатни вазир Низомулмулкнинг кучли таъсири остида бошқарган. Низомулмулк унинг отаси даврида ҳам вазир бўлиб, ёш М.га мураббийлик ҳам қилган, М. уни ўз хомийси — отабек деб атаган. М. отаси каби иқтидорли саркарда бўлган. Унинг ҳукмронлиги даврида Салжуқийлар давлати ҳудуди жуда ҳам кенгайган (Қашқардан Ўрта денгизгача, Кавказ ва Орол денгизидан Форс қўлтиғигача), давлатнинг куч-қудрати ўзининг юқори чўққисига етган. М.га ҳарбий жасоратлардан кўра, Низомулмулкнинг мамлакат ички сиёсатида олиб борган фаолияти кўпроқ шухрат келтирган: вайрон бўлган шаҳар, қишлоқлар тикланган, алоқа йўллари яхшиланган, кўплаб хонақоҳлар, масжидлар, карвонсаройлар, расадхоналар қурилган. Умар Хайём М. топшириғига кўра, сосонийларнинг шамсий таквимини ислоҳ этиб, янги таквим тайёрлаган (у «Маликий йил ҳисоби» ёхуд «Жалол эраси» номи б-н машҳур). Нишопур, Басра, Исфаҳон, Ҳиротда мадрасалар қурилган, хусусан, Бағдоддаги «Низомия» мадрасаси бутун жаҳонга машҳур бўлган. Олимларга хомийлик қилинган. Саройда мунтазам суратда шоирлар анжумани бўлиб турган. Мамлакатда диний толерантлик устун бўлган; М. гарчи сунний бўлсада, шиа имомлари макбараларини зиёрат қилган. Салтанатдаги тартибни шахсан назорат қилиш учун М. ҳаёти чоғида давлат ҳудудини 10 марта кезиб чиққан. У салтанатни 12 та вилоят — мулкка ажратиб, уларни салжуқий амирлар ва лашкарбошиларга иқто тариқасида берган. М. ҳукмронлигининг сўнгги даврида хашшошлар сиёсат майдонига чиққанлар.

МАЛИНА, булдурғун (*Rubus*) — раъногулдошлар оиласи рубус туркумига мансуб кўп йиллик чала буталар; резавор мева. М.нинг 120 ёввойи тури бўлиб, Евросиёнинг мўътадил ва субтропик минтақаларида кенг тарқалган. М.нинг маданий навлари оддий ёки кизил (*R. idaeus*), дағал тукли ёки амери-

ка М.си (*R. strigosus*), ғарбий ёки маймун-жонсимон М. (*R. occidentalis*) ва б. турлар учрайди. Ўрта Осиё, Шарқий Сибирь, Узоқ Шарқ, АҚШ ва Европа мамлакатларида ўстирилади. Илдизи кўп йиллик, пояси икки йиллик. Бутаси бал. 1 — 1,5 м, барглари тоқ патсимон, мураккаб, кетма-кет жойлашган. Гуллари икки жинсли, ўзидан чангланади. Меваси қизил, баъзан сариқ. Ўзбекистонда май охири — июнь бошидан пиша бошлайди, ремонтантли (бир мавсумда қайта ёки кўп марта гуллаб, ҳосил берадиган) навлари авг.нинг 2-ярмида иккинчи марта мева тугади. Меваси таркибида 5,7—11,5% қанд, 1—2% органик кислоталар, 9,1 — 44 мг% С витамини ҳамда В гуруҳи витаминлари, каротин, хушбўй моддалар мавжуд. Меваси, асосан, янгилгида ейлади, консерва саноатида қиём, жем, шарбатлартайёрланади. Қуритилган меваси (дамламаси) тиббиётда терлатувчи дори сифатида, шарбати суюқ дорилар таъмини яхшилашда ишлатилади.

М. илдиз бачкилари, илдизи ва қаламчаларидан кўпайтирилади. Кўчати ўтказилгач, 2-йили ҳосилга қиради. Ўзбекистонда М. симбагазларга кўтариб ўстирилади. Ҳосили тугагач, бир йиллик новдалари қолдирилиб, икки йилликлари қирқиб ташланади. М. озиқ моддаларга бой, сернам, сувни яхши ўтказадиган, ер ости сувлари камида 1,5 м чуқурликда бўлган ерларда яхши ўсади. М. кўчатлари эрта баҳорда ёки кеч кузда қатор оралиғи 1,5 м, туп оралиғи 50—70 см схемада экилади. Ёз давомида қатор оралари юмшатилади. 10—12 марта суғорилади. Ҳосилдорлиги ўртача 80—120 ц/га. Ўзбекистонда М.нинг Барнаул, Вислуха, Прогресс, Мальборо навлари экилади. Касалликлари: оқ доғланиш, макроспориоз, вилт ва б. Зараркундалари: қўнғизлар, баргхўрлар, шилликқурт, ўргимчаккана, калкандорлар.

Кураш чоралари: агротехника тадбирларини ўз вақтида ўтказиш, ғунчалаш даврида ва ҳосил йиғиштирилганидан кейин 1% ли коллоидли олтингурут

эритмасини пуркаш.

Ад.: Казаков И.В., Кичина ВВ., Малина, 3 изд., М., 1985; Абдуллаев Р., Ягудина С., Томорқада етиштириладиган резавор мевалар, Т., 1989.

Жамолiddин Файзиев.

МАЛИНКЕ, манинка — Ғарбий Африкада тарқалган манде тилларидан бири, бамана ва диула тиллари б-н биргаликда мандинго тил бирлигини ташкил этади. Сенегал, Гвинеяда, қисман Мали, Либерия, Сьерра-Леонеда тарқалган; унда 4 млн. га яқин киши сўзлашади. Анчагина лахжалари бор: конья, коранко, манья, мау синья ва б. М.да унлилар тизими ривожланган: очик, чўзиқ ва бурун фонемалар; бу уч белги-хусусият бир фонеманинг ўзидан намоён бўла олади. Морфологияси яхши ривожланмаган аналитик тил бўлганлиги сабабли, М.да синтактик воситалар, хусусан, гапда катъий белгиланган сўз тартиби, кўмакчиларнинг алоҳида ўрни катта аҳамиятга эга.

МАЛИНКИН Николай Петрович (1895.9.5, Тверь губернияси, Россия — 1968.1.7, Тошкент) — агроном олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1966), қ.х. фанлари д-ри (1959), проф. (1961). Ўрта Осиё унтини тугатган (1925). СоюзНИХИнинг Ўғитлар ва агротупроқшунослик марказий ст-ясида агроном (1925—26), катта илмий ходим (1926—52; 1941—45 й.ларда илмий ишлар бўйича директор ўринбосари). ТошДУда доцент, кафедра мудири (1955—66). Илмий ишлари пахтачиликни кимёлаштириш, ўғитларнинг ғўза ва бедага таъсири масалаларига бағишланган.

МАЛИЧ ҚҶЙ ЗОТИ - териси ва сути учун боқиладиган дағал жуни қўй зоти. Асл ватани Осиё бўлган бу қўй зоти Қрим ва Кубанда кенг тарқалган (чорвадорлар думли қўйларни «малиш қўйлар» деб атайдилар). Думининг шакли, ёғлилиги қоракўл қўйлариникига ўхшайди ва думли қўйлар гуруҳига қиради. Қўчқорларининг ўртача тирик вазни 55—60 кг, совлиқлариники — 40 кг. Соғиш мавсумида 35—40 кг сут, йили-

га 2—2,5 кг жун беради. Кўзилари тери олиш учун 2—3 кунлигида сўйилади. Кўпроқ оқ, қора ва камроқ қулранг тусда. Кўзилари териси қоракўл кўзилар терисига ўхшамаса ҳам лекин териси юкори баҳоланади. М.к.з. тоғ ва чўлдашт шароитига мослашган.

МАЛЛАЕВ Натан Муродович (1922.22.1 — Тошкент — 1996) — адабиётшунос, таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Филол. фанлари д-ри (1978), проф. (1980). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1942). «Қардош халқлар адабиёти» (хоз. ўзбек классик адабиёти) кафедраси мудири (1965—91). М. «Ўзбек адабиёти тарихи» (ўрта мактаблар учун, 1953—72), «Ўзбек адабиёти тарихи» (ун-т ва педагогика ин-тлари учун, 1963—65) каби дарсликлар му-аллифи. Асосий илмий тадқиқотлари Навоий ижодини ўрганиш ва мумтоз адабиёт б-н халқоғзаки ижодининг узаро таъсирини тадқиқ этишга қаратилган («Улуғ шоир ва мутафаккир», 1969; «Навоий ижодининг халқчил негизи», 1973; «Сўз санъатининг гултожи», 1991 ва б.). М. «Абулқосим Фирдавсий» (1962) монографиясини ёзган. С. Айнийнинг «Қисқача таржимаи ҳолим» асарини ўзбек тилига таржима қилган. Фирдавсий «Шоҳномасининг 2 жилддан иборат нарсрий таржимасини, Мажлисий («Қиссаи Сайфулмулк» достони), Навоий (рубойи, туюк, лирика) асарларини нашрга тайёрлаган. М. Навоий асарларининг русча 10 жилдли нашрини (5- ва 10-ж.лар, 1968) тай-ёрлашда қатнашган. Олий ўқув юр-тлари ва ўрта мактаблар учун дастур ва хрестоматиялар тузган (1952—74).

МАЛЛАХОН (тахм. 1830-1862)-Қукон хонлиги хонидора этган хон (1858—62). Минг сулоласидан. Шера-лихоннинг қатта угли, Худоёрхоннушг акаси. Тахт учун курашда Худоёрхон кўшинини Сомончи қишлоғи яқинида енгиб Қўқонни эгаллаган ва узини хон деб эълон қилган (1858). 1860 й. М. қушин тўплаб Пишпак (хоз. Бишкек)ка, у ердан эса Чу дарёси бўйига келган. Бикат

мавзе-ида тўплар б-н қуролланган 2 минг кишилиқ рус қўшини б-н бўлган жанг-да М. қўшини ғолиб чиққан. Лекин Г.А. Колпаковский отряди томонидан Узуно-гоч мавзеида тормор келтирилган. Шу йили (1860 — 61) Туркистонни ҳимоя қилиш учун Қаноатшоҳни жўнатган, бироқ бу қўшин Туркистон ш.ни, Жулек, Янгикўрғон атрофидаги дашт аҳолисини талаб орқага қайтган. М. қалъаларни қайтариб олиш учун бир неча бор ҳаракат қилган, лекин улар зое кетган. Бу эса унга қарши норозиликни юзага келтирган. Шунингдек, оғир солиқ ва мажбурият-лар, муҳолифатга қарши жазо чоралари унга қарши фитна уюштирилишига олиб келган. М. 1862 й. март ойида ўлдирилиб, ўрнига 17 ёшли Шоҳ Мурод хон деб эълон қилинган. М. ақлли давлат арбо-би, моҳир саркарда бўлган. М. даврида қипчоқлар мавқеи тикланган, ҳарбий ин-тизом мустаҳкамланган. Қоратегин вилояти Қўқонга тобе этирилган. Хитой ва Россия б-н дипломатик муносабат-лар ўрнатишга ҳаракат қилинган. Халқ фаровонлигини ошириш, янги ерлар ўзлаштириш, ирригация иншоотлари қуриш йўлида бир қанча ишлар амалга оширилган, хусусан, уз. 20 км дан ортиқ М. ариғи қурилган. 19-а. 20-й.ларида Муҳаммад Алихон томонидан жорий қилинган ҳар бир ҳарбий юриш олди-дан олиндиган улов пули ва тилла пули каби солиқлар бекор қилинган, Ҳазрати Соҳиб мадрасаси қурилган (1861). Фарғона во-дийсидаги бир неча қишлоқ М. номи б-н аталади.

Ад.: Бобобеков Ҳ.Н., Қўқон тарихи, Т., 1996; Бабабеков Ҳ.Н., Народные дви-жения в Кокандском ханстве и их соци-ально-экономические и политические предпосылки, Т., 1990; Бейсембиев Т.К., Тарихи Шахрухи, Алма-Ата, 1987; На-биев Р. Н., Из истории Кокандского хан-ства, Т., 1973.

Ҳайдарбек Бобобеков.

МАЛЛИКЕН (Malliken) Роберт Сан-дерсон (1896.7.6, Ньюбернпорт — 1986. 31.10) — америкалик физикимёгар.

Массачусет технология ин-тини тугатган (1917). Чикаго унти (1925 й.гача), Гарвард ва Нью-Йорк ун-тларида (1926—28), 1928 й.дан яна Чикаго унтида (1931 й.дан проф.) ишлаган. Ки-мёвий боғлар ва молекулаларнинг электрон структура тузилишларини молекуляр орбиталлар усулида аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1966).

МАЛЛИН Раҳматулла Холмуродович (1906, Оқмачит, Ҳоз. Қизилўрда — 1990.4.3, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1965). Ленинград унтини (1927), Ленинград политехника ин-тини тугатган (1931). ЎзДУ да декан (1931—41), Ўрта Осиё унтида доцент (1941—48), Тошкент пед. ин-тида кафедра мудири (1948—67, 1972—86), проректор (1957—59). ТошДУ да декан ва назарий физика кафедраси мудири (1967—72). Илмий ишлари электродинамика, майдон назарияси, терминология ва б.га оид. М. физикадан ўқув кўлланмалари, дарслик ва луғатлар муаллифи.

Ас: Физикадан русча-ўзбекча терминлар луғати, Т., 1974; Классик микроэлектродинамика, Т., 1974; Классик макроэлектродинамика, Т., 1978.

МАЛЛИЦКИЙ Николай Гурьевич (1873—1947) — табиий географ, тарихчи, этнограф. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1945). Проф., геогр. фанлари д-ри (1945). Россия геогр. жамияти Туркистон бўлимининг раиси (1901 — 17). «Туркестанское ведомости» газ.нинг муҳаррири (1901—06). Туркистон бўйлаб қилган саёхати давомида шу ерда яшовчи хал-қдар тарихи ва этнографиясига дойр материаллар тўплаган. Ўрта Осиё Тарих ва археология ин-тида илмий ходим. Тошкент ш. тарихи бўйича изланишлар олиб борган (1907—17). Туркистон Шарқ ин-тининг (1920—24), Ўрта Осиё унти Шарқ, факультетининг проф. (1924—30). 30-й.лардан умрининг охиригача Ўрта Осиё унти геогр. факультетининг проф. М.нинг илмий та-дқиқот ишларидан подшо му-

стамлакачи маъмурлари ўз мақсадларида унумли фойдаландилар.

Ас: Тошкент маҳалла ва мавзелари, Т., 1996.

МАЛОВ Сергей Ефимович (1880.4.1, Қозон — 1957.6.9, Ленинград) — туркий-шунос олим. ФА мухбир аъзоси (1939), Петербург унти шарқшунослик ф-тида ўқиган (1904—09), Н.Ф.Катанов ва В.В.Роэловларнинг шогирди сифатида туркий халқларнинг тарихи, тили, оғзаки ижодиёти ҳамда этнографияси б-н жиддий шуғулланган. Фарбий ва Марказий Хитой (Синьцзян ва Гансу вилоятлари)да яшовчи уйгурлар тили ва шевалари устидан олиб борган тадқиқотлари (1909—11; 1913—15)диққатга сазовор. М. «Қадимги туркий ёзуви ёдгорликлари. Матнлар ва таржималар» (1952), «Уйғур тили. Ҳомий лаҳжаси. Матнлар, таржималар, лугат» (1954), «Синьцзян вилоятининг уйғур лаҳжалари. Матнлар, таржималар, лугат» (1961), «Лобнор тили, Матнлар, таржималар, лугат» (1955), «Сарик уйғурлар тили. Луғат ва грамматика» (1957), «Сарик уйғурлар тили. Матнлар ва таржималар» (1967) каби асарлар муаллифи. М. В.В.Радлов б-н ҳамкорликда кад. уйғур кўлёмзаси «Олтин ёруқ» («Suvarrahasa»)НН топди ва эълон қилди. Унинг «Туркларнинг Енисей ёзуви» (1952) номли китоби халқларимиз ўтмиши, тиллари тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

МАЛОМАТИЙЛАР (араб. - таъна ахли, таънага қолувчилар) — суфийлик тарикатларидан бирининг тарафдорлари. М. таълимотининг асосий қоидаларини Ҳамдун алкассор (884 й.в.э.) ишлаб чиққан. Ал-Мухосибий (857 й.в.э.), Боязид Бистомий ва Сахл ат-Тустарий (тахм. 818—896) каби Ироқ зоҳидларининг қарашлари мазкур таълимотнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. М. ҳаракати умуман ягона ташкилий тузилмага эга бўлмай, мустақил маҳаллий тўғарақлар шаклида эди. Дастлаб Нишопурда юзага келиб, ғарбга — Ироқ ва Сурияга, шарққа — Моваро-уннаҳр

ва Туркистонга тарқалган. М. фикрича, суфий эзгу амалларини бошқаларга ошкор этмаслиги, улар мактовга эмас, балки зарур бўлса, таънамаломатга ҳам сабаб бўладиган хатти-ҳаракат қилиши, ўзига нисбатан ғазабнафрат уйғотадиган тарзда ҳаёт кечириши айб саналмайди. Бу йўлдан борган суфийлар одамлар орасида бе-одоблиги, хунук қилиқлари, ўзини ёмон тутиши б-н маломат орттириб юрган. Тарикатнинг номи шундан олинган. М. айрим руҳонийларнинг ўз такводорлигини бошқаларга пеш қилиб, ибодат ва маросимларни юзакчи, намойишкорона бажо этишига эътироз билдиришган. Вакт ўтиши б-н М. тарикати йўқолиб, унинг тарафдорлари қолмади. Бу таълимотнинг баъзи жиҳатлари нақшбандийлик тарикатида намоён бўлган.

МАЛОЯРОСЛАВЕЦ ЖАНГИ - Франция-Россия уруши (1812) даврида Малоярославец ш. (РФ) остонасида рус ва француз қўшинлари ўртасида бўлган жанг [1812 й. 12(24) окт.]. 1812 й. 6 окт. да маршал Мюрат авангардини Чернишн дареши бўйида енгилиши Наполеон I армиясини Москвадан чекинишини тезлатди. Наполеон Калуга орқали Смоленск ш.га чекинишни режалаштириб, озик-овқат омборларини эгаллаш мақсадида ва келгусида Ғарбий Двина ва Днепр дарё қирғоқларида мудофаа чизиғи барпо этиб, у ерда мустаҳкам жойлашиб олиб, шу ердан 1813 й. янги ҳужумни бошлаш ниятида бўлган. Наполеон режасидан хабар топган М.И.Кутузов 10 окт.да генерал Д.С. Дохтуровнинг 6-пиёда корпуси ва 1-отлик корпусни Наполеон армияси йўлини тўсишга жўнатган. 12 окт. да руслар Малоярославецдан французларни қувиб чиқаришган. Бироқ, французларнинг Е. Богорне қўмондонлиги остидаги I корпуси М.ни кайтадан эгаллаб олган. Янги кучлар ёрдамга келиши б-н жанг кенг тус олган. Унда ҳар икки томондан 25000 аскар қатнашган. Малоярославец 8 марта қўлдан қўлга ўтган. Кечга бориб шаҳар фран-цузлар қўлида

қолган. Французлар 5000, руслар 3000 аскарини йўқотган. 13 окт. да икки томон ҳал қилувчи жангга тай-ёргарлик қўра бошлаган эди, лекин Наполеон 14 окт.да қўшинига Смоленск йўли бўйлаб чекинишга буйруқ берган. М.ж., русларнинг стратегик ғалабаси бўлиб, ташаббус руслар қўлига ўтган. Москва жанги (1941—42) вақтида Малоярославец р-нида шиддатли жанглар бўлган. Шаҳарни 1941 й. 18 окт.да немис фашистлар эгаллаган эди. Шўролар армияси 1942 й. 2 январьда шаҳарни озод этган. Малоярославецда 1812 й.ги Ваган уруши музейи мавжуд.

МАЛЬДИВ (Dhivehi Rajjge), Мальдив Республикаси (Dhivehi Rajjeyge Jumhooriya) — Жан. Осиёда, Ҳинд океанининг шим.-ғарбий қисмидаги Мальдив о.ларида жойлашган давлат. Шри Ланка о.нинг жан.ғарбида. Майд. 298 км². Аҳолиси 310,7 минг киши (2001). Пойтахти — Мале ш. Маъмурий жиҳатдан 20 ороллар гуруҳига бўлинади.

Давлат тузуми. М. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибида. Амалдаги конституцияси 1968 й. 11 нояб.да кучга кирган, унга 1972 ва 1997 й.ларда тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент, аҳоли томонидан 5 й. муддатга сайланади (1978 й.дан Мўмин Абдул Қай-юм). Қонун чиқарувчи ҳокимият — бир палатали парламент (мажлис). Ижроия ҳокимиятни президент ва у тайинлайдиган вазирлар маҳкамаси амалга оширади.

Табиати. Мальдив архипелаги 2 мингдан ортик кичик орол (атолл)дан иборат, шундан 200 тасида одам яшайди. Оролларнинг аксарияти маржон қоялар б-н ўралган. Икклими экваторга хос, муссонли. Ҳаво т-раси 24—30°. Ёмғир қўп ёғишига қарамай (йилига 2500 мм гача) чучук сув етишмайди. Кокос пальмаси, банан, цитрусзорлар бор. Нон дарахти ўсади.

Аҳолисининг 99% мальдив (дивехи) лар, шунингдек, араблар ва малайялар ҳам яшайди. Асосий дини — ислом.

Расмий тили — мальдив (дивехи) тили. Шаҳар аҳолиси 30%, бирданбир шаҳар — Маледда истиқомат қилади.

Тарихи. Мил.ав. 3—1-а.ларда Цейлон ва Ҳиндистондан сингаллар, ҳиндлар келиб ўрнашган. Улар будда динига эътиқод қилган. 5—12-а.ларда араблар ва форслар келгач, ислом дини тарқалган, 1153 й.да ислом султонлиги вужудга келиб, Диди сулоласи 1968 й.гача ҳукмронлик қилди. Султонлик 1558 й.дан португалларга, 17-а.нинг 2-ярмидан голландларга қарам бўлди. 1796 й. дан Буюк Британия ҳукмронлиги ўрнатилди, 1887 й. дек.да унинг протекторатига айланди. 1965 й.да тўлиқ мустақилликка эришди. 1968 й.да эса рус-публика деб эълон қилинди. М. 1965 й.дан БМТ аъзоси. Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари йўқ. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1994 й. 7 дек. да ўрнатди. Миллий байрами — 26 июль — Мустақиллик куни (1965).

Хўжалиги. М. — иқтисодий колоқ мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда балиқчиликнинг улуши 13%, сайёҳлик 18%, хизмат кўрсатиш соҳаси 20%, к.х. улуши 23,7% ва саноат улуши 7,7% ни ташкил этади. Балиқ овлаш флотиди 4 мингдан ортиқ кема бор. Денгиздан чиганок, марварид, маржон ҳам олинади. Қ.х.нинг асоси — кокос пальмаси. Шоли ва сабзавот, цитрус мевалар, манго, банан, батат, ямс ҳам етиштирилади. Чорвачилиги йўқдаражада: бир оз парранда боқилади. Саноати бир неча майда устаноналардан иборат (балиқ

Мальдив балиқчилари океанда балиқ овламоқдалар.

овлаш кемалари қурилади, тўр тўқилади, мева консервалари тайёрланади, маржонлардан безаклар қилинади, кокос ёнғоғи қайта ишланади, балиқ уни ишлаб чиқарилади, уй-рўзғор асбоблари ясалди ва х.к.). Хорижий сайёҳлик ривожланган: йилига 150 мингга яқин сайёҳ келиб-кетади. Юқлар асосан кемаларда ташилади. Савдо флотиди 60 дан кўпроқ кема бор. Асосий денгиз порти — Мале. Хулуле ода аэропорт бор.

Четга қурилган ва дудланган балиқ, бадийи хунарамандчилик буюмлари, кокос пальмаси маҳсулотлари сотилади. Четдан озиқ-овқат ва саноат моллари, нефть маҳсулотлари келтирилади. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: Ҳиндистон, АҚШ, Таиланд, Япония, Буюк Британия, Сингапур, Шри Ланка. Пул бирлиги — рупия (Мальдив рупияси).

Маорифи. Мамлакат қатта ёшдаги аҳолисининг аксарияти саводсиз. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 5 й. (болалар 6 ёшдан қабул қилинади), ўрта мактабда 5 ёки 6 й. Бошланғич мактабда мальдив тилида, ўрта мактабда инглиз тилида ўқитилади. Қуйи касбухунар мактаби ҳам бор. Ўрта махсус ва олий ўқув юрлари йўқ. Ёшлар ўрта махсус ва олий таълим олиш учун Ҳиндистон ва Шри Ланкага борадилар.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да нашр этиладиган асосий газ.лар: «Аафатхис» [«Янги тонг», мальдив (дивехи) ва инглиз тилидаги кундалик газ.], «Мальдивиз ньюс буллетин» («Мальдив янгиликлари бюллетени», инглиз тилидаги ҳафтанома), «Хавиру» [«Оқшом», мальдив (дивехи) ва инглиз тилидаги кундалик газ, 1979 й.дан]. ХАНС агентлиги, янгиликлар маҳкамаси, 1989 й. ташкил этилган. Ахборот ва радиоэшиттириш департаменти 1978 й. тузилган. Мальдивлар овози, ҳукуматнинг радиоэшиттириш хизмати, 1962 й. асос солинган. Мальдивлар телевидениеси, 1978 й.дан кўрса-тувлар олиб боради.

МАЛЬДИВЛАР (ўзларини — дивехи деб агайдилар) — Мальдив Республикасининг асосий аҳолиси (220 минг киши, 1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, Ҳиндистонда ҳам (5 минг киши) яшайди. Ҳинд-эрон тил гуруҳига мансуб мальдив тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмон.

МАЛЬМЕ — Швециянинг жан.даги шаҳар. Мальмёхус ленининг маъмурий маркази. Аҳолиси 234 минг киши

(1998). Лунд, Треллеборг, Веллинге ва б. шаҳарлар б-н Катта М. шаҳар агломера-циясини ташкил этади. Эресунн бўғозидаги порт. Автомобиль пароми орқали Копенгаген ш. (Дания) б-н боғланган; Треллеборг — Засниц (Германия) т.й. паром бор. М. — мамлакатнинг муҳим саноат марказларидан. Машинасозлик (жумладан, кемасозлик), кимё (резина буюмлари и.ч.), трикотаж, озик-овқат, цемент саноати корхоналари мавжуд. Тарихбодий музейи бор. Шаҳар илк бор кўлёмаларда 12-адан тилга олинган. 14—16-а.ларда қурилган мейморий ёдгорликлардан ратуша, қаср ва б. бинолар сақланган.

МАЛЬПИГИ (Malpighi) Марчелло (1628.10.3, Кревалькоре - 1694.30.11, Рим) — италиялик биолог ва врач. Лондон Қиролик жамияти аъзоси. Тиббиёт д-ри (1653 й.дан), проф. (1656—91). Микроскопда ўсимлик ва ҳайвонлар анатомиясини ўрганиб, уларнинг хужайрадан тузилганлигини таърифлаб берди. Ўргимчаксимонлар, кўпоёқлилар ва ҳашаротлар талоғининг лимфа таначалари, буйрак чигалларини, чиқариш органларини (қ. Мальпиги найчалари), терининг ўсиш қаватини, шунингдек, ўпка альвеолалари, тилдаги таъм билиш сўргичларини тавсифлади. Капиллярларда кон айланишини аниқлади.

МАЛЬПИГИ НАЙЧАЛАРИ — кўпчилик ўргимчаксимонлар, кўпоёқлилар ва ҳашаротларнинг чиқариш органлари. Ўрта ва орқа ичак чегарасида жойлашган учи берк ўсимталар. Ўргимчаксимонлар ва кўпоёқлиларда 1 жуфт, тўғри қанотли ҳашаротларда 120 жуфтгача, пардаканотлиларда 150 жуфтгача М.н. бўлади. Улар мускул қаватлари ёрдамида қисқаради. Ўргимчаксимонлар М.н., кўпинча, гуанин, ҳашаротлар ва кўпоёқлилар М.н. сийдик кислота чиқаради. Сув ҳашаротларида М.н. осморегуляторлик вазифасини бажаради (яна қ. Чиқариш системаси).

МАЛЬТА (Malta), Мальта Республикаси (Republika ta'Malta) — Ўрта

денгиз марказий қисмидаги Мальта архипелаги ороллар гуруҳида жойлашган давлат. Оролларнинг йириклари: Мальта, Гоцо ва Комино. Майд. 396 км². Аҳолиси 394 минг киши (2001). Пойтахти — Валлетта ш.

Давлат тузуми. М. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи республика. Амалдаги конституцияси 1964 й.да қабул қилинган; унга 1974, 1987 й.ларда тузатиш ва ўзгартиришлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1999 й. 4 апр.дан Гвидо де Марко); у парламент томонидан 5 й. муддатга сайланади. Қо-нун чиқарувчи ҳокимиятни Вакиллар палатаси (бир палатали парламент), ижроия ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади. Бош вазирни президент тайинлайди.

Табиати. Мальта о.нингжан. важан-ғарбий қирғоқлари тик, кўп гор бор, шим. ва шим.-шарқий қирғоқлари паст ва қулай гаванлардир. Ороллар, асосан, оҳақтошлар, гил тупроқлардан ташкил топган. Платолар куп. Иклими — Ўрта денгиз иқлими. Ёзи иссиқ, қуруқ; киши илик, ёмғирли. Фев.нинг ўртача т-раси 12°, авг.ники 25°. Ўртача йиллик ёғин 530 мм га яқин. Оқар сувлари кам.

Аҳолисининг 98% га яқини мальтийлар; инглизлар ва италянлар ҳам яшайди. Католик дини ҳукмрон. Расмий тил — мальта ва инглиз тиллари. Аҳолининг 85% шаҳарларда яшайди. Йирик шакарлари: Валлетта, Биркиркара, Хамрун, Работ, Виктория.

Тарихи. М. худудида одамлар мил. ав. 4минг йилликдан яшай бошлаган. Орол мил. ав. 13-адан финикийлар, карфагенлар, римликлар, мил. 395— 870 й.ларда Византия, 870—1091 й.ларда араблар қўл остида бўлган. 1091 й.да М. норманнлар томонидан босиб олинди, кейинроқ Сицилияга бирлаштирилди. 1530 й. М.да иоаннитлар (диний рицарлик) ордени қарор топди ва у Мальта ордени деб ҳам атала бошлади. 1800 й. М.ни Буюк Британия босиб олиб, мустамлака деб эълон қилди. 1869 й. Сувайш канали очилгани-

дан кейин оролнинг стратегик аҳамияти ошди ва у Буюк Британиянинг Ўрта денгиздаги қудратли ҳарбий денгиз базасига айланди. 1-жаҳон урушидан кейин халқ, озодлик ҳаракатининг ўсиши натижасида 1921 й. Буюк Британия М.га ўзини ўзи бошқариш мақомини беришга мажбур бўлди, бироқ 1930 й. у М.ни бу ҳуқукдан яна махрум этди. 2-жаҳон урушидан кейин миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1947 й.ги конституцияга мувофиқ ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи қайта тикланди. 1964 й. 21 сент.да М. Ҳамдўстлик доирасида мустақилликка эришди. 1974 й.дан республика. 1979 й. М.да охириги инглиз ҳарбий денгиз базаси тугатилди. 1987 й. конституцияга мамлакатнинг ҳарбий иттифоқларга қўшилишини тақиқловчи банд киритилган. М. 1964 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатини 1993 й. 25 фев.да ўрнатди. Миллий байрамлари: 31 март — Озодлик куни (1979), 21 сент. — Мустақиллик куни (1964), 13 дек. — Республика куни (1974).

Сийёсий партиялари, касаба уюшмалари. Миллатчи партия, 1980 й.да ташкил этилган. М. лейбористлар партияси, 1920 й.да тузилган; М. коммунистик партияси, 1969 й.да асос солинган; М. демократик партияси, 1985 й.да ташкил этилган; Демократик альтернатива партияси, 1989 й.да тузилган. Умумий ишчилар иттифоқи касаба уюшмаси, 1943 й.да ташкил этилган; М. касаба уюшмалари конфедерацияси, 1958 й.да тузилган.

Хўжалигининг асосий тармоқлари — транзит юк ташиш операциялари ва хорижий сайёҳларга хизмат кўрсатиш (йилига 1 млн.дан ортиқ хорижий сайёҳ келиб-кетди). Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши — 26,5%, қ. х. улуши — 3,3%. Саноатнинг етакчи тармоқлари — тўқимачилик, тикувчилик, пойабзал саноати б-н бирга машинасозлик, кимё ва электрон саноати ҳам ривожланган. Кемасозлик ва кема таъмирлаш корхоналари бор. Йилига 1190 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Озиқ-овқат, кўн-пойабзал, керамика, кимё корхонала-

ри барпо этилган. Ош тузи ва иморатбоп тош қазиб олинади. Қ.х.да деҳқончилик етакчи ўринда. Субтропик мевачилик ва тоқчилик, гулчилик бирмунча ривожланган; буғдой, арпа, жўхори, картошка, сабзавот ва пахта етиштирилади. Қўй, эчки, чўчка, корамол, эшак, хачир, йилки, парранда ва куён бокилади.

Валлеттада денгиз порти ва халқаро аэропорт бор. Четга тўқимачилик маҳсулотлари, вино, сабзавот, гул ва б. чиқаради. Четдан озиқ-овқат, ёқилғи, кимё маҳсулотлари келтиради. Ташки савдодаги асосий мижозлари: Германия, Буюк Британия, Италия. Пул бирлиги — Мальта лираси.

Маорифи, маданий-маърифий муассасалари. Маориф соҳаси инглизча тизим асосида таркиб топган. Кичкинтойлар учун 2 й.лик мактаб ва ҳақиқий 6 й.лик бошланғич мактабдан иборат бошланғич таълим ва 7 й.лик ўрта таълим жорий этилган. Давлатга қарашли бепул мактаблардан ташқари, хусусий мактаблар ҳам бор. 6 ёшдан 16 ёшгача ўқиш мажбурий. Валлеттада М. қироллик унти (1592) мавжуд. Бир қанча илмий жамиятлар бор. Валлеттада Миллий кутубхона, М. қироллик унти ку-тубхонаси, Гоцо о.да оммавий кутубхона, М. Миллий музейи, расмлар галереяси мавжуд.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да нашр этиладиган йирик газ.лар: «Мальта гавернмент газетт» («Мальта ҳуқумат газетаси»), инглиз ва мальта тилларида чиқадиган газ., 1813 й.дан), «Оризонт» («Уфк»), мальта тилида чиқадиган кундалик газ., 1962 й.дан), «Альтернатива» («Мукобил»), мальта тилида чиқадиган газ., 1989 й.дан), «Тайме» («Вақт», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1935 й.дан), «Мумент» («Ҳаракат», мальта тилида чиқадиган ҳафталик, 1972 й.дан), «Санди тайме» («Якшанба вақ.ти», инглиз тилида ҳар якшанбада чиқадиган газ., 1922 й.дан), «Торча» («Машғал», мальта тилида чиқадиган газ., 1944 й.дан). «Мальта Бродкастинг Осорити» (МВА)

телекўрсатув ва радиоэшиттириш хизмати 1961 й.да ташкил этилган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Мальта ва Гоцо о.ларида неолит даврига оид тошдан қурилган ноёб иншо-отлар (Хал-Таршин, Мнайдра ва б.) сақланиб қолган. 16—18-а.ларда истех-ком иншо-отлари барпо этилган, М.нинг янги пойтахти — Валлетта ш. қурила бошлаган, Мдина ш. уйғониш ва барокко меъморлиги руҳида қайта қурилган. Бу даврда жамоат бинолари, черковлар, каерлар барпо этилган. 19-а. ва 20-а. 1-ярми иморатлари орасида Мостада барпо этилган дойра шаклидаги гумбазли черков, Валлеттадаги опера театри, Гоцо о.даги Та-Пину базиликаси алоҳида ажралиб туради.

М. худудидан неолит даврига оид сопол идишлар, тош ва терракотадан ясалган ҳайкалчалар ва х.к.лар топилган. 17-а.да барокко ва классицизм услубида ишлайдиган маҳаллий меъморлар ва ҳайкалтарошлар етишиб чикди (меъморлар Ж. Кассар, Л. Гафа, С. Итгар, Д. Гронье де Вассе, ҳайкалтарош М. Гафа ва б.). МАЛЬТА — юкори палеолит даври манзилгоҳи. Иркутск ш.дан 85 км ғарбда, Мальта кишлоғи яқинидаги Белая дарёси соҳилида жойлашган. 1928 й. М. М. Герасимов топиб, 1959 й.гача ўрганган. Бир пайтда мавжуд бўлган турли хилдаги енгил кўчма турар жойлар (чум, ертўла, ярим ертўла) очилган. М.ликлар буғу, мамонт, жунли носорогларни овлашган. М.дан суякдан ишланган 20 га яқин аёл маъбудалари ҳайкалчаси, учиб кетаётган кушлар сурати солинган ҳайвон суяги парчалари, жуда куп тош ва суяк қуруллар (пичок, игна, пайкон) ҳамда 3—4 ёшли бола скелети топилган. Скелет атрофига кизил охра сепилган. Қабр усти 3 та тот тахта б-н беркитилган. Қабрдан зебзийнат буюмлари, суякдан ишланган куш ҳайкалчалар, найза, санчки ва б. ашёлар топилган. Ушбу ёд-горлик ибтидоий жамиятнинг матриархат даврига оид бўлиб, ўша давр ҳаёти ҳақида тасаввур беради.

Ад.: Герасимов М. М., Мальта-палеолитическая стоянка, Иркутск, 1931.

МАЛЬТА МЕХАНИЗМИ, мальта хочи (номи Мальта хочи — Мальта ордени тимсолидан олинган) — узлуксиз айланма ҳаракатни узлукли айланма ҳаракатга ўзгартириб берувчи қурилма; ўзгартирувчи (қайта ҳосил қилувчи) механизмлар турига киради. Асосан, етачки ва етакланувчи дисклардан иборат. Етачки диск айланиб турганда унинг бармоғи маълум вақт етакланувчи диск (хочдаги радиал (радиус бўйича йўналган) ўйикка кириб туради ва уни муайян бурчакка (60 ёки 90° га) буради. Бармоқ радиал ўйикдан чиққанидан сўнг етачки диск етакланувчи диск сиртида сирпанади ва унинг ҳаракатини тўхтатади. М.м.нинг дисклар ташки ва ички илашадиган, дискларининг шакли ҳамда бармоқлари ва радиал ўйиклари сони ҳар хил бўлган турлари бор. М.м. кино қўйиш аппаратларида ва тўхтаб-тўхтаб ишлайдиган бошқа қурилмаларда қўлланилади.

МАЛЬТАЛАР — халқ. Мальтанинг асосий аҳолиси (355 минг киши). Австралия (85 минг киши), Буюк Британия (35 минг киши), Канада (15 минг киши), шунингдек, Африканинг баъзи мамлакатларида ҳам яшайдилар. Умумий сони 490 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Мальта тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар.

МАЛЬГОЗА (инг. malt — солод), солод кандиси — табиий дисахарид; глюкозанит икки қолдиғидан иборат. Ундирилган арпа, жавдар ва б. донларда кўп. Помидорда, бир қанча ўсимликларнинг чанги ва гул ширасида ҳам топилган. Сувда яхши эрийди, таъми ширин. Ҳайвон ва ўсимликлар организмиде крахмал ва гликогеннинг фермент таъсирида парчаланшидан ҳосил бўлади. а-глюкозидаза ёки мальтаза ферменти таъсирида М. глкжозанинг икки қолдиғигача парчаланди. Бу фермент одам ва ҳайвоннинг ҳазм ширасида, ундирилган дон, моғор замбуруғлари, ачиткиларда бўлади. Одам ичагининг шилиқ пардасида мальтаза бўлмаса, киши М.ни қўтара олмасликдек оғир ирсий касалликка йўликади. Бунда

беморга М., крахмал ва гликогенсиз ёки мальтаза ферменти кўшилган овқат берилади.

МАЛЬТУС (Maltus) Томас Роберт (1766.17.2, Рукери — 1834.23.12, Бат) — инглиз иқтисодчиси, руҳоний. Кем-бриж унтининг Жезус коллежини тугатган (1788). Ост-Индия компанияси тасарруфидаги коллежда янги тарих ва сиёсий иқтисод кафедрасида проф. (1805-34). М. классик мактаб вакили бўлишига қарамай, Д. Рикардонинг кийматнинг меҳнат назариясини инкор этди ва товар қийматини и. ч. харажатларига кушди, фойдани товар қийматига номинал қўшимча, деб қаради. М. пул назариясига ва «ортиқча ишлаб чиқариш» назариясига катта ҳисса қушган. «Нуфус қонуни тўғрисида тажрибалар» асари (1798) унга катта машҳурлик келтирди. М. бу асарида кўпгина иқтисодчилар орасида қабул қилинган аҳоли сони ва унинг ўсиши бойликдир, деган фикрга зид ҳолда аҳоли озик-овқатнинг чекланган тақлифига дуч келгунига қадар ўсаверади, аҳоли геометрик, озик-овқат маҳсулотлари тақлифи арифметик прогрессия бўйича ўсади, деб қарайди. Аҳоли ўсишини ижобий (яъни ўлимни кўпайтириш орқали) — урушлар, эпидемиялар ва б. ёки салбий (туғилишни чеклаш орқали) — ахлоқий чеклашлар, кеч ни-қоҳга кириш ва б. йўллар орқали назорат қилиш мумкин. М. ўз фикрларини «тупроқ унумдорлигининг пасайиб бориши қонуни» б-н асослашга уринади. М.нинг иш ҳақи назарияси тирикчилик минимумга тенг бўлган до-имий иш ҳақини назарда тутди. Лекин ривожланган мамлакатларда аҳоли ҳам, иш ҳақи ҳам, М.нинг башорагларига зид ҳолда, техника равнақи ту-файли ўсиб, даромадларнинг ўсиши даражасига қараб туғилиш пасайиб бормоқда. М. жавоб беришга ҳаракат қилган муаммолар ҳоз. замонда ҳам паст ривожланган мамлакатларда долзарб ҳисобланади. Бу мамлакатларда туғилиш коэффициентини юқори бўлган шароитда тиббиётни «импорт қилиш» б-н ривожланган мамлакат-

лардаги каби паст ўлим коэффициенти таъминланмоқда ва, айни пайтда, бу мамлакатларда қашшоқлик муаммоси мавжуд. Шунингдек, айрим экологлар жаҳон миқёсида аҳолининг ва саноат и. ч.ининг ўсиши ресурслар тақчиллигига олиб келади, деб қарайди.

МАЛЬЦЕВ Абрам Моисеевич (1897.20.4, хоз. Доғистон Республикаси, Чернурт ш. — 1963.25.7, Тошкент) — генетик олим, Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1943), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган афоном (1943). Ўрта Осиё унтининг қишлоқ хўжалиги ф-тини тугатган (1928). Союз НИХИ Марказий селекция ст-ясида ассистент (1928—31), ст-я директори (1932—37), ЎзССР Ер ишлари халқ комиссари ўринбосари (1937—40), ЎзССР Давлат назорати к.х. гуруҳининг бош назоратчиси (1940-41), ЎзКП МК к.х. бўлими мудирлари (1941—42), Союз НИХИ директори (1942—55), Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-ти ўза селекцияси ва уруғчилиги кафедраси доценти ва мудирлари (1956—63). Илмий ишлари ўза генетикаси, уруғчилиги, биологи-яси, систематикаси ва геогр.си масалаларига бағишланган.

Ас: Хлопчатник и использование волокна, Т., 1956.

МАЛЮС ҚОНУНИ - ёруғлик кутб ловчи асбоб (анализатор) дан ўтганда чизикли ёруғлик интенсивлигининг ўзгариши қонуни. Тушаётган ёруғликнинг кутб текислиги ва кутбловчи ас-бобнинг кутблаш текислиги орасидаги бурчак а га нисбатан ёруғлик интенсивлиги ҳар хил ўзгаради. М.к. 1810 й.да француз физиги Э. Малюс (1775—1812) кашф қилган. Кутб текисликлари (ёруғлик ва асбоб) орасидаги бурчак а, анализаторга тушаётган чизикли ёруғлик интенсивлиги /0 бўлса, анализатордан чиқаётган ёруғлик интенсивлиги М.к.га асосан / = /ccos2 а бўлади. Ёруғлик интенсивлигини ўлчайдиган асбоб ва қурилмалар М.к. асосида ишланади.

МАЛЯСОВ Виктор Александрович (1917.7.11, Тошкент — 1944, Брест) —

2-жаҳон уруши қатнашчиси, гвардия майори. Тошкент ирригация ва к.х.ни механизациялаш муҳандислари ин-тида ўқиган (1937—41). Тошкент умумқўшин командирлари олий билим юртини тугатган (1942). 2-жаҳон уруши йилларида Фарбий, Марказий, Брянск ва Белоруссия фронтларида ўқчи батальон командири. Украина ва Белоруссияни озод этишда қатнашган. М. батальони биринчилардан бўлиб Днепрни кечиб ўтган. М. Варшава яқинидаги жангда ҳалок бўлган. Тошкентдаги кўчалардан бири М. номи б-н аталган. Авиасозлик ремонти 3-ди худудида, ҳарбийлар қабристони мемориалида қахрамоннинг бюсти, М. яшаган уйда (Малясов кўча, 3) ва Тошкентдаги 43мактаб биносида ёдгорлик лавҳаси ўрнатилган.

МАЛҲАМ — сирдан қўлланадиган дори шакли. Мазларга қараганда қаттиқроқ, бадан ҳароратида юмшаб териға ёпишади. У баъзан суюқ бўлади. М.лар (қўрғошинли малҳам, лей-копластирь, гармдорили пластирь, бактерицид қоғозлар ва б.) тери юзасидаги боғловларни маҳкам тутиш, терини ташқи таъсирлардан сақлаш ва даволашда ишлатилади.

МАЛҲАМЧИЛАР (Meloidae) - қаттиқ қанотли ҳашаротлар туркумига мансуб кўнғизлар оиласи. Ўрга Осиёда 20 дан ортиқ тури тарқалган. Танаси чўзинчок, 8—30 мм, кизил, сарик ва қора тусда. Одатда, икки бикинидан бирмунча қисилган; мўйловлари тўғноғичсимон, бўғимларга бўлинган. Тухумини ерга қўяди. Личинкалари чигиртка ёки арилларнинг инида ярим паразитлик б-н яшаб, гиперметаморфоз йўли б-н ривожланади. Вояга етганлари ўсимлик б-н овқатланади. Қўнғизлари турли қ.х. экинларига зарар келтиради. Беда, картошка, лавлаги ва б. экинларга қизилбош шпанканит зарари қатта. Зараркунанда унча қатта бўлмаган участкаларда, одатда, барча барғни доғ шаклида ейди. М. қонида ҳашаротхўр ҳайвонлардан химоялайдиган заҳарли модда — кан-

таридин бор. Қизилбош шпанка ахлати б-н ифлосланган беда ҳайвонлар учун зарарли, чунки унда оз микдорда бўлса ҳам контаридин бор. М. қони одамнинг баданига тушса яра қилади. Бир хил турларидан тиббиётда малҳам тайёрланади. Қураш чоралари: карбофос (1 — 1,5 кг/га), фозалон (1,5— 2 кг/га), сумицидин (0,4—0,5 кг/га), рипкорд (0,5—0,20 кг/га) ва б. инсектицидлар пуркаш.

Нажмиддин Махмудхўжаев.

МАМАДАЛИЕВ Исломжон Ҳайдарович (1948.26.1, Янгикўрғон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). ТошДУ нинг филол. ф-тини тугатган (1984). 1967 й.дан Янгикўрғон туманидаги 22мактабда, 1997 й.дан Янгикўрғон ш.часидаги ихтисослаштирилган интернатмактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. М. дарсда кўрғазмали қуроқлар ва техника воситаларидан унумли фойдаланади. **МАМАДАЛИЕВ** Расулқори — к. Расулқори хофиз.

МАМАДАЛИЕВ Фаттоҳхон (1923.25.8, Балиқчи тумани — 1999.3.4, Тошкент, Балиқчи туманида дафн этилган) — хонанда, созанда (ғижжак, танбур, дутор) ва бастакор. Ўзбекистон халқ хофизини (1990). Андижон пед. ин-тини тугатган (1960). Ашула, қатта ашула ва мақом йўллари Умрзоқ Полвон Сайдали, уста Рўзиматхон Исабоев, Б. Файзиев, Абдулла Тараз, шунингдек, Ж. Султонов ва Ю. Ражабийлардан ўрганган. Андижон вилояти турли театрларда созандахонанда (1944—60), Андижон пед. ин-тида ўқитувчи (1960— 67), Андижон ш. 2- маданият уйи мақомчилар ансамблининг ташкилотчиси ва бадий раҳбари (1967—83), Ўзбек давлат филармонияси хонандаси (1983 й.дан), Тошкент консерваторияси ўқитувчиси (1984 й.дан). проф. (1992 й.дан). Овози тиник, ширали ва дардли, овоз кўлами ва нафаси кенг; ижросига куй б-н шеър узвийлиги, овоз ва чолғу имкониятларини моҳирлик б-н намоён этилиши хосдир. Репертуаридан Фарғона — Тошкент мақом йўллари,

Шашмақом шўббалари, ашула, катга ашула, ялла, ўзбек мумтоз ашула ва чолғу туркумлари, бастакорлар асарлари («Ол хабар», «Эй дилбари жонон», «Бузрук I—III», «Сарахбори Наво», «Эй, сабо» ва б.) ўрин олган. Ўзбек мумтоз ва замонавий шоирлар ғазаллари заминида 50 дан ортиқ ашула («Оқибат», «Соғиндим», «Дарди дилим», «Дўст билан, улфат билан», «Интизор» ва б.)лар яратди, сўнги даврдаги туркум асарлари («Муножот I—Y», «Мискин I—Y», «Насруллоий I—IV», «Ушшоқ» ва б.)да ўзбек мусика меросининг муайян намуналарини назик жилолар б-н сайқаллаштирди. «Меҳнат шуҳрати» (1992), «Эл-юрт хурмати» (1998) орденлари б-н тақдирланган. 5 қисмли «Савти Фаттоҳхон» ашула туркумини басталаган, «Қадимги Ушшоқ», «Умрзоқ Полвон Ушшоқи», «Зикри Ушшоғи» мақом йўлларини тиклаган.

Ас: Миллий мусика ижрочилиги масалалари (нашрга тайёрловчи ва махсус муҳаррир Р. Юнусов), Т., 2001.

МАМАДАЛИЕВА Саодатхон Расуллова (1954.19.4, Бувайда тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Қўқон пед. ин-тининг ўзбек тили ва адабиёти ф-тини тутаган (1977). 1973 й.дан Бувайда туманидаги 5мактабда болалар етакчиси, 1977 й.дан она тили ва адабиёт ўқитувчиси. М.дарсни илғор педагогик технологиялар асосида ўтади. Унинг ташаббуси б-н мактабда техника воситалари б-н тўлиқ жи-хозланган фан хонаси ташкил этилган.

МАМАДАЛИМОВ Абдуғафур Тешабоевич (1947.1.2, Андижон) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физикамағ, фанлари д-ри (1985), проф. (1989). ТошДУ ни тугатган (1969). Ўзбекистон ФА Физикатехника ин-тида, Полимерлар кимёси ва физикаси ин-тида, Иссиклик физикаси бўлимида ишлаган (1969—94). ЎЗМУ проректори (1994-98), 1989 й.дан ЎЗМУ проф. Илмий ишлари чуқур сатҳли яримўтказгичлар ва электрўтказувчан полимерлар физикасига оид. Яримўтказ-

гичларда чуқур марказлар параметрларини

аниклашнинг янги услублари — индукцияланган фотосиғим, паст т-рали фотоэлектрик ва иссиқлик физикаси спектроскопияларини яратган ҳамда уларни амалда жорий қилган, «табiiий полимер толалар электрофизикаси»га асос солган. Чуқур сатҳ ҳосил қилувчи киришмалар б-н легирилган кремний, пахта ва ипак толалари асосида янги турдаги электрон асбоблар — хароратни, намликни, ёруғликни сезувчи асбоблар, яримўтказгичли S-диодлар яратишнинг физик асосларини тақлиф этган. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1992).

Ас: Теплофизика кремния, Т., 1990; Спектроскопия глубоких центров в полупроводниках, Т., 1999.

МАМАДИЁРОВА Барчиной (1950.15.1, Зомин тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Тошкент пед. ин-тининг филол. ф-тини тугатган (1973). 1973-75 й.ларда Жиззах вилоятининг Зомин туманидаги 66мактабда, 1975 й.дан Сирдарё вилоятининг Ширин ш.даги 4мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. М. ўқувчилар ўртасида тарбиявий ишлар олиб боришда юксак натижаларга эришган. Унинг синфдан, мактабдан ташқари тарбиявий ишлар бўйича чоп этилган методик қўлланмаси шаҳар ўқитувчилари учун намунавий дастур бўлиб хизмат қилади.

МАМАДҚУЛИЗОДА Жалил (тахаллуси Мулла Насриддин, 1866.22.2, Нахи-чеван-Араке — 1932.4.1, Боку) — озарбайжон ёзувчиси, жамоат арбоби ва журналист. «Мулла Насриддин» номли ҳажвий жур. асосчиси (Тифлис, 1906 — 31). М. қисқа ҳикоянинг устаси, сатирик таланти кўпроқ шу жанрда намоен бўлган. Илк асари — «Эшакнинг ўғирлиниши» қиссаси 1894 й. нашр этилган. М. «Донобош қишлоғидаги воқеалар» (1894), «Почта кутиси», «Уста Зайнал» (1906), «Ўликлар» (1909), «Телбалар йиғини» (1936) ва б. асарлар му-

аллифи. «Онамнинг китоби» (1919), «Донобош кишлогининг мактаби» (1921) каби ҳажвий асарларида озарбайжон халқининг миллий уйғониши кўрсатилган. М.нинг халқона ва ўз даврининг долзарб муаммолари кўтарилган ҳажвий асарлари озарбайжон, форс ва турк адабиётида сатира жанрининг ривожига муҳим ўрин тутди. Айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

МАМАЖОНОВ Комилжон (1939.5.5, Тошлоқ тумани) — уста деҳқон. Ўзбекистон Қаҳрамони (1995). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган пахтакор (1989). Меҳнат фаолиятини 1955 й.да Фарғона вилояти Тошлоқ туманидаги «Оқ олтин» жамоа хўжалигида к-зчиликдан бошлаган. Каркидон сув омбори қурилишида шофёр (1964-66), 1966 дан Марказий Фарғона чўлида ташкил этилган жамоа хўжалигида (ҳоз. Х. Марозиқов номидаги ширкат хўжалиги) тракторчи, 1967 дан ўзи ўзлаштирган ерларда пахтачилик бригадаси ташкил этди ва ҳозиргача шу бригадага бошчилик қилади. М. бошчилик қилган бригада деҳқончиликда илғор тех-нологияларни қўллаган ҳрда, пахтачилик ва ғаллачиликни ривожлантиришда узок, йиллар давомида юқори кўрсаткичларга эришди, ҳар гектар ерда пахтадан 40 ц, ғалладан 55 ц ҳосил етиштирди (1995).

МАМАЖОНОВ Салоҳиддин (1931.15.12, Қўрғонтепа тумани) — адабиётшунос олим. Ўзбекистон ФА акад. (2001). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), филол. фанлари д-ри (1968), проф. (1972). Фарғона педагогика ин-тининг ўзбек тили ва адабиёти ф-тини тугатган (1952). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида кичик (1958—62), катга илмий ходим (1962—68), бўлим бошлиғи (1968-2000). М.нинг асосий илмий ишлари шеърят, проза, драма, болалар адабиёти муаммоларига қаратилган. М. ўзбек адабиётининг совет давридаги тарихига бағишланган бир ва кўп жилдли тадқиқотларнинг яратилишида фаол иштирок этган. М. Ғафур Ғулум ижодида

бағишланган илмий тадқиқотлар («Шоир ва замонавийлик», 1963; «Ғафур Ғулум прозаси», 1966; «Услуб жилолари», 1972), Ҳамид Олимжон ҳақидаги «Шоир ду-нёси» (1972) ҳамда Шароф Рашидов романлари таҳлилига бағишланган «Лирик олам, эпик кулам» (1979) каби асарлар муаллифи. 90-й.ларда М.нинг Бехбудий, Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода, Чўлпон, Элбек, Боту сингари адиблар ижодида бағишланган рисола ва макрллари эълон қилинган.

МАМАЖЎРҒОТИ ГАЗ КОНИ – Бу хоро вилояти худудидаги Мамажўрғоти букилмасида жойлашган кон, Ко-гон ш.дан 15 км жан.-шарқда. Дастлабки кидирув ишлари 1939—42 й.ларда олиб борилган. 1956—57 й.ларда «Ўзбек-нефтегазқидирув» трести кидирув ишларини давом эттириб, 1-чукур бурги қудуғи қазилди. Натижада палеозойгача бўлган қатламларда газ уюми борлиги аниқланди. Газ сақловчи горизонт юқори юранинг келловей-оксфорд қисмида жойлашган бўлиб, оҳактош ва мергелдан ташкил топган. Горизонтнинг умумий қалинлиги 47—57 м, утказувчанлиги 927 миллидарси. Уюмнинг умумий уз. 4 км, эни 2 км, чуқ. 1290 м. Қатлам босими 131,8 атмосфера бўлганда қудуқдан суткасига 2386 м³ газ маҳсулоти олинди. Газнинг таркибида метан 91,1%, азот 3,02%, водород сульфиди 1,08% ва олтингурут 0,05%. Қатлам сувлари минераллашган, таркибида йод ва бром бор.

МАМАЙ (? - 1380) - Олтин Ўрда хони Бердибек даври (1357—61) мўғуллар туманбоши. Хоннинг куёви бўлган. М. амалда Олтин Ўрданинг хукмдорига айланган. У Чингизхон авлодидан бўлмасида, ҳокимиятни кўғирчок хонлар номидан олиб борган. Салтанатнинг қудратини тиклаш мақсадида рус ерларига бир қанча ҳарбий юришлар қилган. М. 14-а. ўрталарида Олтин Урда худудининг атрофидаги рус ерларини ўзига бўйсундирган. Москва улук князлигининг қучайишига тўсқинлик қилиш мақсадида унинг рақиблари —

Литва, Тверь князликларини қўллаб-қувватлаган. Рязань (1373 ва 1378) ва Нижний Новгород (1378) князликларига оғир талафот етказган. Москва князлиги худудига бостириб киришга уринганда унинг қўшини Вожа дарёси бўйида мағлубиятга учраган (1378), 1380 й. Куликово жангида М. тормор келтирилган. Олтин Ўрдада Амир Темурнинг ноибини Тўхтамшиш мағлубиятга учрагач, ҳокимиятини унга топширишга мажбур бўлган. М. ўзининг хазиначиси ҳамда бир гуруҳ тарафдорлари б-н Кафа (ҳоз. Феодосия)га қочган ва ўша ерда ўлдирилган.

МАМАНОВ Норкул Зиётович (1947.20.2, Тойлоқ тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). СамДУнинг ўзбек ва тожик филол.си ф-тини тугатган (1973). 1966—86 й.ларда Самарқанд вилоятининг Тойлоқ туманидаги 82мактабда, 1986 й.дан 47мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчиси. М. дарсларни ўзига хос тарзда, яъни рейтинг, бозор, саёҳат, семинар, мусобақа, суд усулларини тадбиқ этган ҳолда олиб боради ва кўргазмали куруллардан унумли фойдаланади.

МАМАРАСУЛОВ Сайд (1943.1.5, Жиззах тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1969). 1969 й.дан Жиззах вилояти Пахтакор туманидаги 7мактабда, 1976 й. дан Жиззах ш.даги 6мактабда мат. ўқитувчиси. У тест саволлари асосида ўқувчилар билимини аниқлаш, янги педагогик технологияни ўқув жараёнига жорий этиш, ўқувчиларни баҳолашда рейтинг усулидан фойдаланишга аҳамият беради. Педагогик фаолияти давомида ўқувчилари б-н бирга 2000 дан ортиқ кўргазмали куруллар тайёрлаган, мактаб мат.-информатика хонасини янгича талаблар асосида жиҳозлаган.

МАМАТБУВА ҲОФИЗ (асли Муҳаммад Сатторов; 1885.14.1 — Марғилон — 1969.4.3) — Ўзбекистон халқ ҳофизини (1941). Халқ хонанда ва созандаларини (Болтабой ҳофиз ва б.)дан халқ ашула

йўлларини ўрганган. Ҳамза бошчилигидаги агитбригада, Ўзбек этнографик труппасида (1925—26), Ҳамза театрида (1926—30) хонанда. Уруш йиллари Янгийўл мусикали драма ва комедия театри студиясида ёш санъаткорларга ашула йўлларини ўргатган. Г. Раҳимова раҳбарлигидаги фронт концерт бригадасида хизмат қилган. М. х. «Кўп эрди хасратим», «Бир келсун», «Айладинг», «Кулинг», «Фигонким», «Сайдинг кўя бер, сайёд» каби катта ашулаларни маҳорат б-н ижро этган. У «Ушшоқ», «Чоргоҳ», «Муножот», «Сеғоҳ» ашула йўлларини, айрим замонавий кўшиқлар («Ўзбекистондир», «Шодлик этсангчи ёшлар», «Дилраболар» каби)ни катта ашула услубида айтган. Ж. Султанов, М. Узоқов сингари ўнлаб халқ санъаткорларининг устози бўлган.

МАМАТҲОНОВ Яхёхон (1914.21.12, Кува тумани — 2001.25.8, Фарғона) — Ўзбекистон халқ артисти (1955). Ўзбек давлат мусикали драма театри кршидаги студияда таълим олган (1930—32). 1932—34 й.лар шу театрда актёр. 1934 й.дан Фарғона вилоят мусикали драма ва комедия театри актёри (1948—64 й.лар директори). Спектаклларда етакчи қахрамон, айна вақтда, чўрткесар, ўжар табиатли кишилар образини яратишда кучли драматизм, босиқ ҳаракатлар, паст овоз ва бамайлихотирлик б-н ифода этиш унинг ижодига хос. Солиҳбой («Бой ила хизматчи»), хон Бобохон («Тоҳир ва Зухра»), Навоий («Алишер Навоий»), Ҳамза («Ҳамза»), Муқимий («Мавлоно Муқимий»), Юсуфбек ҳожи («Утган кунлар») ва б. унинг саҳнада яратган энг яхши образларидир. Клнода Тошма-тов («Опасингил Раҳмоновалар»), Ориф ота («Стадионда учрашамиз»), Аҳмедов («Алангали йиллар») каби ролларни, «Навоий» видеофильмида эса Лутфийни ижро этган. «Нодира» (С. Қосимов б-н биргаликда), «Боқи ва Соқи», «Мели ҳаббону Наби товон» каби мусикали драма ва комедияларни ёзган. «Ёр, диёр мадҳи» адабий мусикали композиция ва

бир қанча кўшиқлар муаллифи. «Уч соз» шеърӣ тўплами нашр этилган.

МАМБЕТОВ Камол (1940.14.05, Кегейли тумани — 2001.10.9, Нукус) — Қорақалпоқ халқ ёзувчиси (1995). Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), филол. фанлари д-ри (1985), проф. (1990). ТошДУнинг филология ф-ти журналистика бўлимини тугатган (1963). «Еркин Қарақалпоқстан» газ.да муҳаррир (1963—64), ун-т қорақалпоқ адабиёти кафедраси мудири (1976—81), филол. ф-ти декани (1984—86), ун-т ректори (1986—88), кафедра мудири (1988 й.дан), Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кен-геси ижтимоий ривожланиш, фан ва маданият қўмитаси раиси (1995—96). М.нинг «Турналар» (1974) ҳикоялар тўплами, «Мен уни севаман» (1982) қиссаси, «Виждон» (1991), «Туркистон» (1994) романларида қорақалпоқ халқи турмуш тарзи, муаммолари, қувончу ташвишлари акс этган. М.нинг илмий фаолияти қорақалпоқ адабиёти тарихи, шаклланиш босқичлари ўзаро таъсир ва адабий алоқалари масалаларига, шунингдек, адабиёт тарихи муаммоларига бағишланган. Дарслик ва қўлланмалар ёзган («Қадимги қорақалпоқ адабиёти», 1991; «Адабиёт назарияси», 1995; Лотин графикаси асосида қорақалпоқ адабиёти, 2000). Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1991).

Ас: XX аср қорақалпоқ адабиётида шарқ классик анъаналари, Т., 1968; Навоий ва қорақалпоқ адабиёти, Т., 1991.

МАМБЕТОВА Сулувхон (1933.1.1, Чимбой) — қорақалпоқ актрисаси ва хонандаси. Қорақалпоғистон (1963), Ўзбекистон (1969) халқ артисти. Нукус мусикахореография билим юртининг вокал бўлимини тугатган (1967). Чимбой туман театри актрисаси (1948—50), Бердақ номидаги Қорақалпоғистон давлат филармонияси (1950—67), Қорақалпоғистон радио ва телевидениесининг халқ чолғулари оркестри (1967 й.дан) яққал хонандаси. Ширали, ифо-

давий имкониятларга бой овоз соҳибаси. Репертуаридан қорақалпоқ халқ кўшиқлари, «Алпомиш», «Ғариб ошиқ», «Саётхон Ҳамро» каби дostonлардан парчалар («Миян кўл», «Бибисанам», «Тог орасида», «Эшбой», «Мухаллес», «Санам келди» ва б.), замонавий кўшиқлар («Қувонтирар мени», «Янғажон», «Дуторим менинг», «Олтин қўллар», «Интизорингман» ва б.), қорақалпоқ композиторлари асарлари (А. Султонов, «Гонг шамоллари»; Х. Турдиқулов, «Дўстимга», «Шодлик сози»; «Қадрингни бил», «Бўлмаса» ва б.), шунингдек, ўзбек (Сайфи Жалил, «Ноз этма»; М. Мирзаев «Эй, Ватан», «Сочларим толимтолим» ва б.), туркман («Авезим», «Гўрўғли» дostonидан) ва б. халқлар кўшиқлари ўрин олган.

МАМЕ (ўзларини мам деб аташади) — Гватемала (250 минг киши) ва Мексика б-н кўшни туманларда (10 минг киши) яшовчи индейс халқи. Майякиче оиласига мансуб тилларда сўзлашади. Диндорлари, асосан, католиклар.

МАМЕДОВА Турсуной Сотиболдиевна (1941.14.10, Учкўрғон тумани — 1996.4.5, Наманган) — хонанда. Ўзбекистон халқ артисти (1991). Наманган театри (1957—62 ва яна 1972 й.дан) да, 1962—72 й.лар Муқимий театрида ишлаган. «Сингиллар қиссаси» спектаклидаги Иқбол унинг сахнада яратган илк образидир. М. мураккаб образларнинг энг нозик қирраларини, ички кечинмаларини томошабинга таъсирли қилиб тасвирлаган. М.нинг актёрлик маҳорати Омина («Синдирилган кўза»), Мо-ҳим («Тоҳир ва Зухра»), Офтоб («Машраб»), Санобар («Ҳамза»), Ажар («Суймаганга суйканма»), Зеби («Холисхон»), Оққиз («Равшан ва Зулҳумор»), Жўраҳон («Фарғона хикояси»), Гулшан («Гули сиёҳ»), Ойсулув («Жон қизлар»), Манзура («Гавҳари шамчироқ») ва б.да, айниқса, «Юсуф ва Зулайҳа» мусикали драмасидаги Зулайҳода, драматик маҳорати эса И. Друценинг «Касе Маре» психологик драмасидаги Василуцеда алоҳида намоён бўлди. М.,

шунингдек, «Бобур» видеофильмида Бобур мирзонинг онаси — Қутлугнигор, «Кеча ва кундуз» видеофильмида Хадича каби ролларни ижро этган. У халқ кўшиклари, лапар ва термаларни ўз доираси жўрлигида айтишда етакчи ижрочилардан бўлган. «Ишқингни авайла», «Лайломисан сан», «Дилда ишқинг» каби ашулалари б-н танилган.

МАМИСОН ДОВОНИ — Катта Кавказнинг Бош, яъни Сувайирғич тизмасининг марказий қисмидан ўтган довон. Ардон дарёси водийсидан Риони дарёси водийсига ўтилади. Бал. 2829 м. М.д. орқали Алагир ш.дан Кутаиси ш. (Грузия)гача Осетия ҳарбий йўли ўтган.

МАМЛАКАТ — сиёсий-географик термин бўлиб, муайян чегараларга ва давлат суверенитетига эга бўлган ёки бошқа бир давлат ҳукмронлиги остида бўлган ҳудуд (мустамлака, бошқарув остидаги ҳудуд) ни англатади.

МАМЛАКАТНИ ҲАВО ҲУЖУМИДАН МУДОФАА ҚИЛИШ ҚЎШИНЛАРИ — мамлакат ҳудудини ҳаво ҳужумидан мудофаа қилиш мақсадида тузилади. Қўшиннинг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи авиациянинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. Авиациядан ҳарбий мақсадда фойдаланиш унга қарши курашувчи махсус қўшин тузиш заруратини келтириб чиқарди. Натижада 1913 й. Францияда, 1914 й. Россия ва Германияда ҳавога қарата отадиган қуроллар пайдо бўлди. Кейинчалик душман авиациясига қарши аэростатлар, қирувчи самолётлар вужудга келди. Мас, Россияда (1917 й. окт.да) бир неча зенит батареялари тузилди. Мамлакатнинг йирик марказларини ҳаво ҳужумидан мудофаа қилиш принципи ишлаб чиқилди.

1950 й.ларнинг ўрталарида қуролли қучларда ядро қуролининг пайдо бўлиши, ракетасозлик ва авиациянинг ривожланиши натижасида М.х.х.м.қ.қ.нинг тараққиётида янги босқич бошланди. Қўшинлар янги жанговар техника б-н қуроллантиридди.

Ўзбекистон Қуролли Қучларида бу

қўшин 1992 й. 14 фев.да тузилди. Бу қўшинлар ўз жанговар вазибаларини Қуролли Қучларнинг бошқа турлари б-н мустаҳкам алоқада туриб амалга оширадilar. М.х.х.м.қ.қ. таркибига зенитракета, авиация ва радиотехника қўшинлари ҳамда турли мақсадда тузилган махсус қўшинлар киради. Бу қўшинлар ташкилий жиҳатдан қўшилма, қисм ва бўлинмалардан ҳамда фронт орқаси қисмларидан иборатдир. М.х.х.м.қ.қ. авиацияси товушдан тез учадиган ҳамда ракета қуроллари б-н

жиҳозланган қирувчи самолетларга эга. Радиотехника қўшинлари эса замонавий радиолокацион ст-ялар б-н қуролланган.

МАМЛАКАТШУНОСЛИК - географиянинг аниқ ҳудудлар (материқлар, мамлакатлар, йирик районлар) ни ўрганиш б-н шуғулланадиган тармоғи. Мамлакатшунос-географ ушбу ҳудудларни ўрганиш натижалари асосида уларда кўпчилик кудудларга хос бўлган ва шунга мос равишда табиий ва иқтисодий геогр. томонидан белгиланган умумий қонуниятларнинг қандай намоён этилишини таҳлил қилади.

М. — антик дунёда вужудга келган ва одамларнинг турли мамлакатлар тўғрисидаги маълумотларни билиб олиш амалий эҳтиёжлари орқали шаклланган. Бир неча минг йилликлар давомида, Геродотдан бошлаб Страбонгача, у мамлакатлар табиати ва халқларининг ҳаётини қамраб олган ҳолда, универсал характерга эга бўлган. Кўпинча, бундай асарларнинг муаллифлари ушбу мамлакатларда бўлиб келган саёхатчиларнинг ўзлари эдилар. Муаллифларнинг таърифида уларнинг диққатини тортган барча ҳодисалар жой олган, ҳикоя қилиш тартибини эса одатда, саёхатнинг йўналиши белгилар эди. Бу асарларнинг кўпчилигида йирик бўлинмаларга ажратиш (табиат, аҳоли, хўжалик ва х.к.)нинг аниқ системаси бўлмаган.

Фаннинг айниқса, 20-а.даги ривожинатижасида табиий ва иқтисодий геогр.

бир-биридан кескин ажралди. Уларнинг ҳар қайсисининг таркибида тор йўналишдаги географик фанлар системаси (иклимшунослик, тупроқ-шунослик, геоморфология, аҳолишунослик ва ҳ.к.) шаклланди. Бу бўлиниш, ўз навбатида худудлар (мамлакатлар, районлар) бўйича маълумотлар синтезига бўлган эҳтиёжнинг кенгай-ишига олиб келди. Шунинг учун гео-графларнинг табиатнинг айрим компонентлари ва ҳўжаликнинг соҳалари бўйича ихтисослашуви б-н биргаликда худудлар бўйича ҳам ихтисослашувнинг ривожланиши кузатилади, комплекс М. характериға эға бўлган эҳтиёж вужудға келади. Айрим географик фанларнинг ривожланиши М.ка оид асарларни янада баландроқ даражаға кўтаришға имконият яратди. Бу эса М.ка доир ёзилган тавсифларнинг тузилиши ва мазмуниға таъсир қилди, ўрганилаётган мамлакатнинг ўзаро боғлиқ воқеа ва ходисаларнинг асосий тоифалари бўйича систематик таърифлашға ёрдам берди. Мустақил аҳамиятға эға бўлиши б-н биргаликда бундам М. таърифлар тармоқлар учун ҳам қимматлидир.

Шу б-н бирға М. асарлари катта аҳамиятға эға. М.нинг умумтаълим фанларидан бири сифатидаги аҳамияти ўрта ва олий мактабда катгадир.

МАМЛУКЛАР (араб. — қул, хусусан — оқ қул) — Мисрда ҳукмронлик қилган айюбийлар сулоласи (1171 — 1250)нинг сўнгги ҳукмдорлари қўшинини ташкил қилган, наслнасаби туркий ва Кавказ халқлари (грузин, черкас ва б.)дан бўлган қулжангчилар. Уларни ёшлигидан ўғирлаб олиб кетишган ва махсус ҳарбий илмға ўргатишган. Улар ниҳоятда қахрли, жасур бўлган. Энг жасурлари оддий М.дан саркарда, подшо даражасигача кўтарилган. Улардан айюбийларнинг хос қўшини (гвардия) ташкил этилган. М. 1250 й.дан Мисрда (1517 й. гача) ва Сурияда (1516 й.гача) давлатни мустақил бошқаришган. М.нинг 2 сулоласи (Баҳрийлар ва Буржийлар) мавжуд бўлган (яна қ. Мамлуқлар давлати).

МАМЛУКЛАР ДАВЛАТИ - Мисрда (1250—1517) ва Сурияда (1516 й.гача) ўрта асрларда мамлуқлар сулоласи бошқарган давлат. 1250 й. мамлуқ ҳарбий бошлиқлари айюбийларнж тахтдан ағдариб ҳокимиятни қўлга киритган. Мамлуқларнинг 2 сулоласи маълум: Баҳрийлар (асосан, туркий қавмлардан бўлиб 1250—1390 й.ларда ҳукмронлик қилган) ва Буржийлар (асосан, кавказликлар 1390—1517 й.ларда ҳукмронлик қилган). Мамлуқлар (уларнинг сони 9— 12 мингга етган) 24 та бей қўмондонлиги остида хизмат қилишган. Ушбу бейлар йирик мулкдорлар бўлиб, энг яхши ерлар, давлатнинг хунармандчилик корхоналари, божхоналардан келадиган даромадлар ва б. га эғалик қилганлар. Мамлуқлар даврида, 13—14-а.ларда давлат бошқаруви тизими ислох қилинган, сунъий суғориш тизими яхшиланган, маданиятнинг юксалиши кузатилган. Мамлуқлар илгари даврларда шаклланган ҳарбийлен тизмини сақлаб қолганлар.

13-а.да мамлуқлар қушини мўғулларни тормор этадилар (1260 й. 3 сент.даги Айн-Жолут жанги), салибчиларни Фаластин ва Суриядан сиқиб чиқарганлар (1268), исмоилиилар — ҳашшошийларни тормор келтирганлар (1273). М.д.нинг энг йирик султонлари: Ойбек (1250-57), Бейбарс I (1260-77), Қаловун (1279—90), Барсбей (1422—38), Ғурий (1501 — 16). 1516—17 й.ларда турк султони Салим I қўшинлари Сурия, Миср ва Фаластинни босиб олиб, М.д.ни тугатган. Турклар босқинидан кейин Мисрдаги ерларнинг бир қисми

мамлуқ зодагонлариға қолдирилган, бунни эвазига улар Қоҳирадаги турк пошосига ўлпон тўлашлари лозим бўлган. 17-а. охиридан Усмонли турк империясининг заифлашуви оқибатида мамлуқлар амалда ўз ҳукмронликларини тиклашган. Фақат Миср пошоси Муҳаммад Али (1805—48 й.ларда ҳокимлик қилган) давридагина мамлуқлардан ерлар тортиб олинган, 1811 й. эса мамлуқ бейлари ёппасига қириб ташланган.

МАМОНТ (*Mammuthus primigenius*) — филлар оиласига мансуб қирилиб кетган сут эмизувчи хайвон. Плейстон 2-ярмида Европа, Шим. Осиё ва Жан. Америкада яшаган. Суяк қолдиклари Тош даврида одамлар яшаган жойлардан, яхши сақланган жасадлари Сибирь ва Аляскада муз қатламларидан топилган. М.нинг бўйи 2,5—3,5 м, оғирлиги 7 т гача, оёқлари қалта, жуни узун бўлган. Оғзидан чиқиб турадиган тишларининг уз. 4 м, оғирлиги 100 кг гача келган. Бу тишлар ёрдамида М. кишда қор остидан озиғини қовлаб олган. Жағ тишлари ёрдамида дағал усимликлардан иборат озиғини майдалаган. М.нинг топилган қисмларидан тикланган тулуми ва скелети Россия ФА Зоология ин-ти музейига (Санкт-Петербург ш.) қўйилган.

МАМОНТ ДАРАХТИ, секвойя, секвойдендрон (*Sequoia, Sequoia-dendron*) — таксодийдошлар оиласига мансуб бир уйли дарахтлар туркуми. Бўйи 100 м га, танасининг диаметри 6—10 м. 2 минг йилча яшайди. Шим. Американинг ғарбий соҳилларида ва Калифорнияда усади. М.д.нинг ёғочи пишиқ, бинолар ва гидротехник ин-шоотлар қуришда, т.й. шпаллари, телеграф устунлари ва мебель тайёрлашда ишлатилади. Доим яшил М.д. ва гигант М.д. деган тури бор. Ўзбекистонда манзарали усимлик сифатида устирилади.

МАМОНТҒОРИ — дунёдаги энг катта қарет горларидан бири. Аппалачи тоғи этагидаги Камберленд платосида, Луисвилл ш. яқинида (АҚШнинг Кентукки штатида) жойлашган. Мураккаб 5 ярусли (қаватли) бўшлиқлар 300 м чуқурликдаги оҳактошли жинслар орасида ҳосил бўлган. Текширилган қисмида 225 йўлак, 47 тепаси гумбазсимон бўшлиқ, 23 чуқур ўра (шахта) бор. Бўшлиқларнинг умумий уз. 74 км. М.ғ.да ер ости дарёлари бор, улар Гринри-вер даре системаси б-н боғланган. Фор ичидатра доим 13°. Форда қоронғиликда яшашга мослашган қўр чигиртка ва Ургимчаклар, сув ҳавзаларида қур балиқ ва қисқичбақалар

яшайди. 1973 й.да ғорнинг қушни Флинтриж ғори б-н боғланганлиги аниқланди. Уларнинг умумий уз. 500 км га етади. Туризм ривожланган. Миллий парк ташкил этилган (1926).

МАМУТОВ Йўлдош (1914.2.11, Чимбой — 1991.12.5, Нукус) — қорақалпоқ актёри. Ўзбекистон халқ артисти (1957). Театр санъати ин-ти (Москва)нинг Қорақалпоқ студиясини тугатгач (1939), Қорақалпоқ театрида актёр ва реж. М. кўп қиррали актёр бўлиб, ижоди тасвирий воситаларга бойлиги б-н характерланади. Актёр сифатида Алпомиш («Алпомиш»), Глоба («Рус кишилари»), Аваз («Суймаганга суйканма»), Ғариб («Ошиқ Ғариб»), Бердақ («Бердақ») каби ролларни ижро этган. «Ой-гул ва Обод», «Бердақ» (Ж. Оймирзаев, Ж. Шомуратов), «Ипак киз» («Қизжибек», Ғ. Мусрепов), «Тугалланмаган портрет» (С. Тожи-муродов), «Ёшлиқда берган кўнғил» (З. Фатхуллин), «Хотинимнинг эри» (Г. Хугаев) каби спектаклларга реж.лик қилган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат муко-фоти лауреата (1974).

... **МАН** (юн. mania — шайдолик, ишқибозлик, кизиқиш) — ўзлашма қўшма сўзларнинг иккинчи қисми бўлиб, биринчи қисмдан англашилган бирор нарсанинг ашаддий ишқибози деган маънони билдиради.

МАНА, Манна — қад. Шарқ давлатларидан бири (мил. ав. I минг йилликнинг 1-ярми). Озарбайжон худудидаги дастлабки давлат. М.нинг асосий ерлари ва пойтахти — Изирту (Зирта) Жагату дарёси ҳавзасида жойлашган. Мил. ав. I минг йиллик бошларида Урмия кўли атрофидаги р-нларда давлат ти-пидаги майда бирлашмалар вужудга келган; уларнинг маркази шаҳарқалъ-аларда жойлашган [улардан бири (мил. ав. 10—9-а.лар) — Ҳасанлу тепада қозишма ишлари олиб борилган]. 9-а.да Оссурия, сўнг Урарту давлатларининг босқини туфайли уларнинг орасида М. қучайиб кетган (илк бор манбаларда мил. ав. 843 й. қайд этилган). 8-а.да у қатор қўшни вилоятларни ўзига

бириктириб йирик давлатга айланган. Унинг аҳолиси турли этник гуруҳларга: хуррийлар, лулубейлар, кутийлар, касситлар ва б. қад. маҳаллий қардош қабилалар, шунингдек, мил. ав. I минг йиллик бошида бу р-нларга тарқалган эроний қавмларга мансуб бўлган.

М. жамиятида чуқур социал зиддиятлар мавжуд бўлган; зодагонлар, вилоят ҳокимлари, қабила бошлиқлари катта роль ўйнашган. 715—714 й.ларда М. б-н иттифокқош Оссурия Урарту устидан ғалаба қозонгач, М. подшоҳларининг кудрати янада ошган. 7-а. бошларида М. Оссурия б-н муваффақиятли кураш олиб борган, аммо мил. ав. 660/659 й.ларда мағлубиятга учраган. Шундан сўнг М.да халқ қўзғолони бўлиб, подшо Ахшери ўлдирилган. Кей-инчалик М. Оссурияга иттифокчи бўлган, бу хол Оссурияни Янги Бобил подшолиги ва Мидия б-н бўлган урушда мағлубиятга учрагунигача (616 й.) давом этган. 7-а. да М. тарихида Олд Осиёга тарқалиб кетган скифлар му-ҳим роль ўйнашган. Мил. ав. 615/610— 590 й.лар ўртасида М. Мидияга бўйсунган, кейинчалик унинг таркибига киритилган. Саккиз хазинаси (Саккиз ш.дан 42 км шарқда жойлашган), Зивие тепалигидан топилган қабрлар (мил. ав. 7-а. охири) М. давлатида ҳунармандчилик ва санъат юксак даражада ривожланганлигини кўрсатади.

МАНАГУА — Никарагуа пойтахти, мамлакатнинг саноат ва маданий маркази. Манагуа кўлининг жан.-шарқий соҳилида, 60 м баландликда жойлашган. Иқлими тропик иқлим, ўртача йиллик т-ра 27°. Йилига ўртача 1210 мм ёгин ёғади. Атрофидаги шаҳарлар б-н мустиқил маъмурий бирлик — миллий округни ташкил этади. Аҳолиси 1,2 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар охири).

М.га испанлар томонидан индейслар қишлоғи ўрнида асос солинган. 1846 й.дан шаҳар мақомини олган. 1858 й.дан Никарагуа пойтахти. 1912—25 ва 1926—33 й.ларда шаҳарни АҚШ қўшинлари ишғол қилиб турган.

Манагуа шахридаги замонавий бинолар.

М.— т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Панамерика шоссеси шаҳарни Мексика шаҳарлари ва Марказий Америка давлатлари пойтахтлари б-н боғлайди. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. М.да кўн-пойабзал, тўқимачилик, кимё, озиқ-овқат, металлсозлик, мебель, цемент саноати корхоналари мавжуд. Шаҳар яқинида нефтни қайта ишлаш з-ди жойлашган. М.да Марказий Америка унти бўлими, Миллий ун-т факультетлари, техника ин-ти, миллий архив, миллий музей, миллий театр бор. Меъморий ёдгорликларидан Миллий сарой, ратуша, собор сақланган. Замонавий бинолардан Президент саройи, ваколатхоналар, ҳукумат би-нолари, меҳмонхона қурилган. Шаҳардан 22 км шарқда Типитапа бальнеологик курорти жойлашган. Шаҳар 3 мартаба (1885, 1931, 1972) кучли зил-зйладан вайрон бўлиб, қайта тикланган.

МАНАМА — Баҳрайн давлатининг пойтахти (1971 й.дан). Баҳрайн о.нинг шим.-шарқий қисмидаги Ар-Руммон я.о.да. Иқлими тропик иқлим. Январнинг ўртача т-раси 16°, августники 37°. Йилига ўртача 90 мм ёгин ёғади. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 153,4 минг киши (2001). Мамлакатнинг Форс қўлтиғидаги асосий порти. Дамба орқали Мухаррак о.даги Мухаррак ш. билан боғланган. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. М.да нефтни қайта ишлаш з-ди, нефть кимёси к-ти, алюминий з-ди, кема таъмирлаш корхонаси, майда ва ўрта енгил, озиқ-овқат саноати корхоналари, ун-т бор. Ҳунармандчилик ривожланган. Денгиздан балиқ овланади, марварид ва садаф олинади. **МАНАПЛАР** — қирғиз қабилалари уруғ зодагонлари (бийлар, ҳарбий бошлиқлар ва б.). 19-а. бошидан М.нинг имти-ёзлари мерос бўлиб қоладиган бўлган. Улар оға М. ва уларга тобе бўлган кичик (чала) М.га бўлинган. М. кўплаб қорамол, кенг яйлов ва б.га эга бўлишган. Чор ҳукумати Қирғизистонни босиб олгандан

сўнг, М. унинг ишончли таянчига айланган. 1919—24 й.ларда шўро ҳукуматига қарши кўтарилган кўзғолонларда фаол қатнашганлар. Манап унвони 20-й.ларнинг охирида бекор қилинган.

«МАНАС» — қирғиз халқ қаҳрамонлик эпоси. Асар 3 қисмдан иборат (450 минг мисра). Генеалогик цикл асосида бош қаҳрамон Манас, унинг ўғли Семетей ва Семетейнинг ўғли Сейтекнинг қаҳрамонона ҳаёти тафсилига бағишланган. «М.» назмда ёзилган бўлиб, шеърятнинг сажъ йўли б-н айтилган. «М.» одагдаги қаҳрамонлик эпоси кўламадан анча кенг. У ўтмиш қирғиз ҳаётининг қарийб барча соҳаларини ўзида жамлаган ва шу жиҳати б-н «қирғиз халқи ҳаётининг бадиий қомуси» деб эътироф этилади. Асарнинг асосий мотиви қаҳрамонона ватанпарварликдир; унда она юртни ташки ва ички ёвлар зулмидан қутқариш ва кўриклаш, зулм ва ҳақсизликка нафрат, диний ва миллий анъаналарга ҳурмат етакчилик қилади. Достонда миллий турмушнинг барча жиҳатлари кенг кўламда ва теран акс этган, шунинг учун ҳам Ч. Айтматов уни «қадимги қирғиз руҳининг сарбаланд чўққиси» деб атаган эди. Асарда, Бақай, Алмамбет, Кўшай, Сирғак, Хоникей, Алоке, Чубақ, Семетей, Қўзқаманлар, Ойчурек каби ҳар бири ўзига хос характерга эга бўлган ўнлаб хилма-хил етакчи образлар бор. Манас эса бутун эпос воқеалари марказида турадиган бош қаҳрамондир. Асарда юзлаб персонажлар иштирок этиши, воқеалар қарийб юз йиллик муддат ичида Осиёнинг жуда катта худуди — Узок Шарқдаги Амур дарёси бўйларидан тортиб Олтой, Марказий Осиёдаги воқеаларни қамраб олганлиги туфайли, «М.» ниҳоятда кенг кўламга эга — у ҳажман нафақат туркий эллар фольклоридаги, балки дунёдаги энг йирик достон ҳисобланади; 1 қисмининг ўзи 250 минг мисрадан ортиқ.

«М.»нинг алоҳида аҳамияти шундаки, у биронбир уруғ ё қабила достони бўлмай, умумхалқ эпосидир, иккинчи-

дан, унда тасвирланган воқелик тугал — бошланиши ва якунига қадар мумтоз қаҳрамонлик эпосининг жанр хусусиятларига тўла мувофиқ келади ва шу жиҳати б-н ҳам монументалдир.

«М.»ни ўрганиш 19-а.нинг 2-ярмидан бошланган. Қозоқ этнографи Ч.Ч.Валихонов, кейинроқ В. В. Радлов «М.»дан парчаларни илк бор қоғозга тушириб, унинг рус ва немис тилларидаги тағламасини такдим қилишган. 20-а. да эпос манасчи Соғимбой Ўрозбеков, Саёкбой Қоралаев ва б. оқинлар ижросида ёзиб олинган. «М.» ҳозирда ҳам яратилаётган ва жонли ижро этилаётган дунёдаги ягона эпосдир. Ҳозирга қадар «М.»нинг 70 дан ортиқ варианты ёзиб олинган. Достон 20-а.да В. В. Жирмунский, М. Аvezов, Р.З. Қодирбоева ва б. олимлар томонидан теран тадқиқ этилган. Қирғизистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида ишлаб турган «М.» бўлими манасшуносликни илмий ўрганиш ва мувофиқлаштириш маркази ҳисобланади.

«М.»нинг бошқа туркий халқлар достонлари б-н муштарак жиҳатлари борлиги тўғрисида гипотезалар мавжуд, аммо тасдиқланмаган; ўхшаш мотивлар эса генеалогик эмас, балки типологик асосга эга.

«М.» қирғиз халқининг миллий ифтихоридир, халқаро аэропорт, ин-т ва б.ларга «М.» номи берилган, 2 жилдли «М.» энциклопедияси нашр этилган. «М.» ўзбек тилига илк бор 1958 й.да «Қирғизистон ҳақиқати» газ. ходимлари томонидан қисман ўғирилган эди. 1964 й.да Миртемир таржимасида эпоснинг 1 қисми босилиб чикди. Бу таржима Ч. Айтматов ва б. қирғиз ҳамда ўзбек олимларининг юксак баҳосига сазовор бўлган. «М.»нинг 2 қисми эса Султан Акбарий томонидан анча қисқартиришлар б-н 1982 й.да нашр этилди ва, ниҳоят, «М.»нинг болалар учун тайёрланган варианты таржимаси 1995 й. босилиб чикди (унинг таржимони Т. Адашбоев Халқаро «М.» олтин медали б-н тақдирланди).

1995 й. барча туркий тилли давлатлар-

да «М.» эпосининг 1000 йиллиги халқаро микёсда умумхалқ байрами сифатида кенг нишонланди.

Зухриддин Исомиддинов.

МАНАС МАҚБАРАСИ -

Қирғизистондаги меъморий ёдгорлик (1334). Талас шим.-шарқида жойлашган. Амир Абуқнинг қизи Канизакхотунга атаб қурилган. Халқ орасида қирғиз халқ эпоси қахрамони Манас номи б-н юритилади. Мақбара пишиқ ғиштдан қурилган. Мурабба тархли, бир нонали, гумбази 16 қиррали (қобирғали). Бош тарзи чуқур равоқли, устунгўшалар ишланган. Пештоғи ислимий нақш ва насх ёзуви б-н уйғунлаштириб нафис безатилган, икки ёнига гулдасталар ўрнатилган. Ўйма кошинлар б-н қопланган бош тарзи яхши сақланган. Мақбаранинг ички ва ташқи пештоқларидаги мужассамот бирлиги ва уйғунлик унга салобат бағишлаган.

МАНАС ЧЎҚҚИСИ - Талас Олатови тизмасидаги чўққи. Тизманинг ғарбий қисмида, Қирғизистон Республикаси худудыда жойлашган. Бал. 4484 м. Пермь — триас даврининг гранитоидлари, порфирит ва б.дан ташкил топган. Чўққининг ён бағирлари тик, музликлар б-н қопланган. Рельефи кучли парчаланган. Музликлар б-н қопланган қарр ва цирклар чўққининг рельефини мураккаблаштиради. Ён бағирларидаги альп ва субальп ўтлоқлардан яйлов сифатида фойдаланилади. М.ч. киргиз эпоси қахрамони Манас номига қўйилган.

МАНАТ — 1) Туркменистон Республикаси пул бирлиги. 1993 й. 1 нояб.да муомалага чиқарилган 1 М.= 100 тенге. Халқаро ифодаси TUM. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 5200 М. (2003, март); 2) Озарбайжон Республикаси пул бирлиги. 1992 й. 1 янв.да муомалага чиқарилган. 1 М.—100 гэпик. Халқаро ифодаси AZM.

Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 4881 М. (2003, март).

МАНАУС — Бразилиянинг шим.даги шаҳар, Риу-Негру дарёсининг Амазонка дарёсига қуйилиш жойида. Шаҳар

тропик ўрмонлар орасида жойлашган. Амазонас штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,4 млн. киши (2000). Бразилия Амазониясининг муҳим иқтисодий, маданий ва савдо маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Амазонка дарёси бўйида денгиз кемалари кира оладиган порт мавжуд, четга каучук, бразилия ёнғоғи, какао, қимматбаҳо ёғоч ва б. чиқарилади. Ёғочсозлик, тўқимачилик (жут), озик-овқат, тамаки саноати корхоналари бор. Каучук қайта ишланади, қурилиш материаллари тайёрланади. Нефтни қайта ишлаш ва кимё саноати ривожланмоқда. Геогр. ва Амазония тарихини ўрганиш ин-ти, Филол. академияси, ун-т, ботаника бош, музей бор. Шаҳарга 1669 й.да асос солинган.

МАНБА — дарёнинг бошланиш (сув оладиган) жойи (музлик, қорлик, булок,, ботқоқлик). Кўпинча, М. деб оқимнинг доимий ўзани бошланадиган жойга айтилади. Кўп сонли М.га эга бўлган дарё системасида узоқроқдагиси ва энг серсувлиси бош М. ҳисобланади. Баъзида дарёнинг бош ўзани ва унинг М.си турли номларда бўлиши мумкин, мас, Амударё — Панж ва Вахш дарёлари, Сирдарё — Норин ва Қорадарё, Зарафшон — Мастчоҳ ва Фондарёларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади.

МАНБАЛАР, тарихий манбалар — ўтмишда одамзод кўли б-н бунёд этилган тарихий жараён изларини ўзида акс эттирувчи ва кишилик жамияти тарихини ўрганиш имконини берувчи ҳоз. кунгача сақланган ҳар қандай осори атика, ёзма манба, маънавий (тил, эътиқод, урф-одат) қадриятлар. М. тарихий тадқиқотларнинг асосий пойдевори ҳисобланади. Уларни кенг қўламда синчиклаб ўрганмасдан туриб кишилик жамиятининг тадрижий таракқиёти тарихини таҳлил қилиб бўлмайди. М.нинг хили ниҳоятда кўп, аммо маълум даражада аниқ ва тўла маълумотларга эга М. мажмуаси чекланган. Ёзув ҳали юзга келмаган ибтидий жамоа давридан фақат моддий маданият қолдиқлари (турар жой, макон, манзил,

меҳнат куруллари) сақланган холос. Улардан, асосан, ибтидоий жамият даври ҳаётини, қисман қад. дунё ва ўрта аерлар тарихини тадқиқ этишда фойдаланилади.

Ишлаб чиқарувчи хўжаликлар (деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик), савдо-сотик муносабатлари юзага келиб ривож топган цивилизация даври тарихини ўрганишда эса ёзма манбалар биринчи даражали аҳамият касб этади. Бу давр М.нинг сони ва сифати кишилик жамиятининг маънавий қамолоти, хусусан, ёзув ва хатсаводнинг юксаклигию қанчалик тарқ-алгани ва ёзма М.нинг сақланиш ҳолатига боғлиқ бўлган. Шу боисдан бизнинг давримизгача, айниқса, қад. ёзма манбалар оз сақланган бўлса, кейинги тарихий даврлар учун хос ҳисобланган тош, сопол, қайин пўстлоғи, пергамент ва қоғозга битилган, шунингдек, босма асарлар кенг тарқалган.

Ёзма тарихий М., шубҳасиз, кишилик жамиятининг ижтимоий ва шахсий фаолияти натижасида юзага келган. М. шартли равишда 8 туркумга бўлинади: ёзма, ашёвий, этнографик, лингвистик, топонимик, оғзаки (фольклор), кино, фоно ва фотоматериаллар. М.ни туркумларга бўлиш, уларнинг юзага келиши, тадқиқот қилиш, му-аллифларини аниқлаш, ҳаққонийлиги ва тўлиқлигини белгилаш каби масалалар б-н манбашунослик фан и шуғулланади.

Ад.: Арциховский А. В., Археология асослари, Т., 1970; Каби ров Ж., Сагдуллаев А., Ўрта Осиё археологияси. Т., 1990; Аҳмедов Б., Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Т., 1991.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

МАНБАШУНОСЛИК - тарихий манбаларни [қ. Манбалар (тарихий)] излаб топиш, қайд этиш, тўплаш, ўрганиш ва қўлланиш назарияси ва амалий усуллари ҳақидаги фан. М. тарихшуносликда ёрдамчи фан сохалари (археография, архившунослик, генеалогия — насабшунослик, метрология — ўлчовшунослик, эпиграфика, текстология — матншу-

нослик, хронология — давршунослик, геральдика — гербшунослик, нумизматика — тангашунослик ва сфрагистика — муҳршунослик) қаторида етакчи ўринда турувчи алоҳида илмий соҳа. М.нинг бевосита тадқиқоти ёзма манбалар устида бўлсада, аммо, унинг асосий илмий ва амалий услубияти тарихий кадриятларнинг барча турларини ўрганишда ва танқидий таҳлил этишда қўлланилади.

М. иккига — амалий ва назарий М.ка бўлинади. Амалий М. тарихнинг айрим соҳа ва йўналишлари ҳамда давр ва босқичлари б-н шуғулланиб, излаб топилган тарихий манбаларни архив, музей ва кутубхоналарнинг махсус хазиналарида тўплаш, қайд этиш, сақлаш, таъмирлаш ва таърифлаш каби ишларни амалга оширади. Назарий М. тарихий манбаларнинг яратилиши ва уларда тарихий воқеликларнинг ривожланиш жараёнларини акс эттириш тартиби, усуллари, ахборотларнинг таркиби ва жойлашиш хусусиятларини тадқиқ этади. Манбаларни тартибга солиш ва туркумларга ажратиш асосларини ишлаб чиқади, уларнинг умумий ва махсус турларини тарихий нуктаи назардан тадқиқ қилиш услубини белгилаб беради. М.нинг назарий масалалари, асосан, ёзма манбалар заминидаги тарихий асар ва ҳужжатларга биноан ҳал этилади.

Тарихий манбалар тадқиқоти жараёнида куйидаги масалалар белгилаб олинади: қўлёзма асарлар ва ҳужжатларни топиш ва ажратиб олиш; асосий матнни ва сўнгги қўшимча ёки иловаларини белгилаш; манбанинг юзага келиши, аслий ёки кўчирма нусхалигини аниқлаш; М. жиҳатидан қўлёзма матни қанчалик тўлиқлиги, унда берилган маълумотларнинг ҳаққонийлиги ва аниқлиги ҳамда битилган даврини белгилаш. Чунки ҳар қандай мавзу ёки тарихий воқелик баёни М. жиҳатдан кенг қамровлик ва мукамалликни такозо этади. Шу боисдан тарихий манбаларнинг яратилиш даврининг аниқлиги М.да муҳим аҳамиятга мо-

ликдир. Чунки, ёзилган ёки кўчирилган вақти қайд этилмаган асарлар тамаддун тарихи давомида учрайди. Бундай ҳолат айниқса қад. дунё ва ўрта асрлар ёзма ёд-горликларига хосдир.

Ёзма манбаларни юзага келиш тарихини ўрганиш борасида асарнинг йили, ёзилиш услуби, матнда учрайдиган давр ва саналар, оғирлик ва узунлик ўлчамлари, пул бирликлари, географик номлар ҳамда шахсий исмларни белгилаш М.да айниқса муҳимдир. Чунки тарихий асарларнинг аксарияти ўз даврида муаллифи томонидан маълум даражада тузатишлар ёки қисқартиришлар киритилган бўлса, кейинчалик эса унинг муҳарриртаржимонлари ёки тегишли назоратчилари томонидан қандайдир ўзгартиришлар амалга оширилган ёки бошқа тилга таржима этилган бўлиши мумкин. Натижада матн, мазмун ва ғоявий йўналиш жиҳатидан аслидан ўзгача нусхалари пайдо бўлган. Шу босидан тарихий манба муаллифи, таржимони ва котибларини аниқлаш муҳим аҳамиятга моликдир. Манбаларнинг аслий ва кўчирма нусхаларининг яратилиши б-н бевосята боғлиқ бўлган муаррихларни белгилаб олиш б-н манба нусхалари, айниқса таржималарининг қанчалик аслига монандлиги ҳамда уларда келтирилган тарихий атама, ном ва саналарнинг ҳаққонийлиги аниқлаб олинади.

М. кўп асрлик тарихга эга. Амалий М. даставвал Шарқнинг Миср ва Месопотамия каби қад. маданият учокларида қад. подшоликлар (Миср, Шумер, Аккад ва Оссурия) ва уларнинг бошқ-арув тизимлари шаклланаётган даврларда юзага келди. М.нинг илк омиллари деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдосотиқ каби хўжаликларнинг кенгайиб ривожланиши натижасида ҳаётий эҳтиёжлар яратган энг қад. ёзувлар (Миср иероглифлари, Месопотамия миххати) кашф этилиши, илмий-амалий билимларнинг вужудга келиши б-н чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. М.нинг асоси ҳисобланган илк ёзувлар мил. ав. 4минг

йилликда шаклланди. Энг қад. хужжатлар тош, сопол, пўстлок, хом гишт, ёғоч, тери, папирус поясига битилган. Дастлаб уларда энг муҳим воқеа ва ҳодисалар, насихатнома ва диний шеърлар ёзилган бўлса, кейинчалик подшоликлар ташкил топгач, подшоҳ қонунлари (Хаммурапи, мил. ав. 1792—1750 й., Хетт, мил. ав. 2-минг йиллик — қонунлари тўплами), мадҳия (гимн)лар, давлатлараро битимлар (мил. ав. 1280 й. Хаттусили III ва Рамзес II ларнинг тинчлик шартномаси) каби тарихий хужжатлар битилган ҳамда йиллик тақвим ва ўлка хариталар (Миср, Урарту, Бобил ва уларнинг тева-рак атрофлари) чизилган. Ҳақиқий тарихий хужжат тусини олган бундай қад. лавҳалар мил. ав. 4минг йилликларда кучирилиб, узига хос китоблар яратилган ва уларни сақлаш учун кутубхона ва ар-хивлар ташкил этилган (Ур, Ниппур, Ниневия, Бобил, Ашшур ш.лари). Мас, биргина Оссурия подшоҳи Ашшурбанипалнинг Ниневиядаги кутубхонасида 30 мингдан ортиқ хатли лавҳалар сақланган. Ўша даврлардаёқ Шумер, Аккад ва Оссурия мактабларида хужжатли лавҳалардан нусхалар кучирувчи ва уларни жамлаб сакловчи давлат котиб (мирзо)лари тайёрланиб, амалий М.ка асос солинган. Месопотамия архиви ва кутубхоналаридан эса хатто мил. ав. 3минг йилликка мансуб мамлакат тарихи ва географиясига оид маълумотлар топилган.

Тарихий хужжатлар ва ёзма манбаларга танқидий ёндашиш, уларда келтирилган маълумотларни таҳлил қилиш ва асарлар яратишда манбалардан фойдаланиш йуллари қад. дунё тарихчиларининг номи ва тарихнавислик ижоди б-н боғлиқдир. Дастлаб юнон муаррихи Геродот айрим ёзма манбаларга шубҳа кузи б-н боққан бўлса, Полибий, Ливии, Тацит, Иосиф Флавий каби тарихчилар ўз асарларида манбаларни танқидий ажратиш, бир-бирига зид маълумотларни солиштириш б-н тарихий манбаларни текшириб кўриш йўлини қўллаганлар. Ўрта асрларда манбаларга танқидий му-

носабатда бўлиш деярлик барҳам топган бўлсада, аммо Уйғониш даврида у қайта жонланди. Унинг ривожига маълум даражада гуманистлар ўз ҳиссаларини қўшдилар.

16— 17-а.ларда М.нинг ривожланиши, асосан, дипломатия эҳтиёжларини қондириш б-н боғланган бўлсада, аммо бу даврда ёзма манбалар, тарихий ҳужжатларни илмийназарий тадқиқ қилиш услубияти ва амалий усуллари (Б. Г. Нибур, Л. Ранке, Т. Мом-мзен) ишлаб чиқилди.

Ўзбекистонда амалий М.нинг юзага келиши ва ривож, агарда археологик топилмаларга асосланган, бир неча минг йиллик тарих б-н узвий боғланади. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестонинг чармга битилган илк нусхалари ҳамда қад. Нисо ва Тупроққалъа шаҳар харобаларидан топилган чарм, ёғоч ва сопол бўлақларига ёзилган хўжалик ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, қад. Турон ҳудудларида илк қўлёзма манбалар мил. ав. I минг йилликда юзага келган. Улар шаҳар ибодатхоналари ва пойтахтларда қад кўтарган подшоҳ қароргоҳларида сақланган. Мас, Кўхна Нисо харобаларида ўтказилган археологик казишмалар вақтида 2 мингдан ортиқроқ сопол бўлақларига парфия ёзуви б-н битилган хўжалик ҳужжатлари топилган. Уларда Нисонинг 17 боғдорчилик тумани ва 10 та қишлоғидан қайси йилда қанча микдорда мусаллас келтирилиб топширилгани қайд этилади. Хоразмшоҳларнинг қад. пойтахти Туттроққалъа харобаларидан қазиб очилган подшолик архивидан эса тери ва ёғочга ёзилган 100 дан ортиқ кириш ҳужжатлари топилган. Уларда подшо хазинасига тушган солиқларнинг номи, микдори ва қаердан келтирилгани белгиланган. Ёғочга битилган ҳужжатларда эса, озод, кул, хизматкор, малика чўрилари, шахзода хизматкорлари, куллари каби қад. Хоразмда ҳукм сурган ижтимоий ҳаёт б-н боғлиқ табақаларни белгиловчи атама ва иборалар тилга олинган.

Ўзбекистон ҳудудида қайд этилган бундай ёзма ёдгорликлар ва уларнинг ибодатхона ва подшо саройларида сақланиши, шубҳасиз, бу ҳудудда Бактрия, Суғд ва Хоразм каби деҳқончилик воҳаларида ишлаб чиқарувчи хўжаликлар (зируткорлик, чорвачилик, хунармандчилик) ва савдосотик муносабатларининг кенгайиши оқибатида ташкил топган қад. давлат бирлашмаларининг ва уларда бошқарув тизимларининг шаклланиши б-н чамбарчас боғлиқ тарзда юзага келганидан далолат беради.

Ўрта асрларда Араб халифалиги, сомониёлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар бошқарган йирик давлатларнинг ташкил топиши, пойтахт шаҳарларда масжид, Мадраса ва расадхоналар қад кўтариб «Байт ул-ҳикмат» (Бағдод), Дор ул-илм (Хоразм, Самарқанд), Дор ушшифо (Ҳирот) ва китобхоналар каби илм-фан ва амалиёт даргоҳларида билимдон олиму-фузалоларнинг тўпланиши б-н, шубҳасиз, М.ка эътибор кучаяди. Бу даврда амалий М. фаолияти бирмунча кенгайиб қўлёзма манбаларни илмий жиҳатдан тадқиқ қилишга киришилади. Ёзма асарларни тўплаш, сақлаш ва нусхалар кўчириш, ноёбларини ўзга тиллардан таржима қилиш б-н бир қаторда асар матнларини қисқартириш, сўнгги маълумотлар киритилиб, қисман бўлсада, уларни тўлдириш ишлари каби тахририят ишлари ҳам амалга оширилади. Биргина «Байт ул-ҳикмат»да 9—11-а.ларда ўртаосиёлик олимлардан Яхё ибн Абу Мансур, Мусо ал-Хоразмий, Холид Марваррудий, Абул Аббос Жавҳарий, Аҳмад Марвазий, Абул Фазл ибн Турк Хутталоний, Аҳмад Фарғоний, Бону Мусо, Аҳмад Сарахсий, Абу Ҳомид Сағоний, Абдуллоҳ ибн ат-Турк, Абу Бакр ар-Розий, Абу Наср Форобий, Талха Ҳузозий, Али ибн Раббон ат-Табарийлар фаолият кўрсатган эдилар. Бағдодда кутубхоналар очилиб Шарқ ва Ғарб антик дунёсининг илмий ва маънавий мероси ўрганилади. Ҳинд, юнон, су-

рөний, пахлавий, санскрит тилларидан кўпгина асарлар араб тилига таржима қилинади.

10—12-а.ларда Мовароуннахрда тарих ва геогр.га қизиқиш ва маҳаллий аҳоли тилида ёзилган асарларга бўлган эҳти-ёжнинг ортиши б-н тарихий китоблар араб тилидан форс тилига таржима қилина бошлади. Айни шу даврда Гардизийниж «Зайн ул-ахбор» («Хабарлар кўрки»), Байҳақийнинг 30 жилдли «Тарихи оли Маҳмуд» («Маҳмуд хонадони тарихи») тарихий асари, Мажидуддин Аднонинг «Тарихи мулуки Туркистон» («Туркистон мамлақати тарихи»), Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг «Тарихи Бухоро» каби асарлари арабчадан форс тилига таржима қилинган.

943—944 й.ларда араб тилида ёзилган «Бухоро тарихи» китобининг таржимони ва муҳаррири Абу Наср Ахмад Кубовий асарнинг араб тилидан форс тилига таржима қилиниши ҳақида куй-идагиларни ёзган эди: «...Кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўрмаганликлари сабабли, дўстларим мендан у китобни форс тилига таржима қилишни илтимос қишлар... 522 й.нинг жумад ул-аввал ойида» (1128 й. май) китобни форс тилига таржима қилдим. Бирок, араб тилидаги нусхада кераксиз ва бунинг устига ўқиганда [киши] табиатига малоллик орттирадиган нарсалар [ҳақида ҳам] сўзланган экан. У нарсаларнинг баёни [таржимага] киритилмади». 1178 й.да эса «Тарихи Бухоро» китоби Муҳаммад ибн Зуфар томонидан 2мартга қисқартирилди ва таҳрир этилиб қайта баён этилди. Ушбу асарнинг 2 марта қисқартирилиб қайта ёзилган нусхаси ҳоз. кунгача сақланиб қолган.

Ўрта асрларда М.да тарихий асардан нусха кўчириш б-н бир қаторда уларнинг таржимаси муҳим ўрин тутган. Асар матнларини кўчириб, таржима қилишда, айниқса, жой номлари (топоним), сувлар (гидроним), тоғлар (ороним)лар ҳамда шахс исмларини аниқ ва тўғри ёзилиши, бузилиш ҳоллари ҳамда

ўзга тилларга ағдариш оқибагида юзга келган ўзгаришлар каби масалаларга жиддий аҳамият берилган. Абу Райхон Беруний «Ҳиндистон» асарида бу ҳақда куйидагиларни таъкидлайди: «Бошқа халқ маҳаллий номларни бузиб талаффуз этади... тили бошқа бўлган қабилалар бирон жойни эгаллаганларида номлар тез-тез ўзгариб туради... номларнинг маъносини бошқа тилга таржима қилганда ёки талаффузини осонлаштирадиган товушлар б-н ёзганда номлар ўзгариб кетади. Кўпинча, араблар чет эл номларини, арабчалаштириб, шундай ўзгартирадилар ва бузиб айтадилар» («Ҳиндистон»). Мас, Хасарт (Сирдарё) бўйидаги шаҳарни туркий аҳоли Янгикент ва Жаникент, араблар «Қарият улҳадиса» (Янги қишлоқ) ва «Мадинат ул-Жадида» (Янги шаҳар), тожиклар Деҳинав деб аташган.

Шу боисдан ўрта аср М.да кутубхоналарда фаолият кўрсатадиган таржимон, мусанниф ва котиблар танловида уларнинг туб жойлигига алоҳида эътибор б-н қаралган. Чунки кўлёма матнларининг беҳато кўчирилиши, жой номларининг бузилмасдан тўғри ёзилиши ва тарихий асар таржималарининг беуқсонлиги кўп жихатдан котибу мусаннифларнинг лингвистик салоҳиятига боғлиқ бўлган.

Абулғозий Баҳодирхон «Шажарайи турк» номли асарини ёзишга киришганида Рашидуддин Фазлуллоҳнинг «Жоме аттаворих» ва «Чингизнома» каби китоблар ва уларнинг нусхаларидан истифода этгани ҳақида ёзар экан китоб нусхаларининг қайтақайта кўчирилиши оқибагида матнларининг де-ярлик ярми ғализ бўлиб қолганини таъкидлайди.

М. тарих фанининг махсус соҳаси ва алоҳида тадқиқот предмети сифатида 19-а.нинг 2-ярми — 20-а. бошларида шаклланди. М.нинг ривожига Фарбий Европа ва Россия олимларидан Г. Дройзен, Э. Бернгейм, Э.Фримен, Ш. В. Ланглюа, Ш. Сеньбос, Н. М. Карамзин, В. Н. Тагишчев, С. М. Соловьев, Н. И. Костомаров, В. О. Ключевский, А. А. Шахматов, А. С. Лаппо — Данилевский ва б.

олимларнинг тадқиқотлари ва асарлари муҳим аҳами-ят касб этди.

Бу даврда Шарқ кўлэзма асарларини тўплаш, тадқиқ этиш, бошқа тилларга таржима қилиш ва нашрдан чиқариш б-н боғлиқ илмий-амалий ишлар йўлга солиниб, М.нинг илмийназарий услубияти ишлаб чиқилди. Бу борада Санкт-Петербург каби қатор и. т. марказларида фаолият кўрсатган шарқ-шунос олимлар — В. В. Бартольд, В. В. Вельяминов-Зернов, Н. И. Веселовский, В. В. Григорьев, В. А. Жуковский, К. Г. Залеман, Н. И. Ильминский, П. М. Мелиоранский, В. В. Радлов, В. Р. Розен, А. Н. Самойлович ва б.нинг хизматлари катта бўлди.

Туркистонда бу даврда, бошланғич тусда бўлсада, археология, этн. ва нумизматикага оид топилма ва маълумотларни тўплаш, тадқиқ этиш, кўрғазма ва музей фондларини ташкил қилиш бошланади. Тошкент, Самарқанд ва Бухорода (В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, В. В. Григорьев, В. А. Жуковский, Л. А. Зимин) дастлабки археологик қазилар ўтказилади. Бу изланишлар ва маҳаллий ҳаваскор ўлкашунослар (Акрам Аскарлов, Мирзо Абдуллох Бухорий, Муҳаммад Вафо) жалб этилади.

Ўзбекистонда шўролар даврида, гарчи фанга маълум даражада аҳамият берилиб, етук мутахассис олимлар вояга етиб, М. фани илмий-амалий жиҳатда йўлга қўйилган бўлсада, аммо шўроларнинг тузуми худбинлик ва маҳшудлик мафкураси туфайли бутун бир тарихий даврлар (Амир Темур ва теурийлар), ўзбекона Шарқ маънавияти, серқирра давлатчилик ва ҳўжалик юритиш ҳафта халқнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаёти б-н узвий боғланган сулолалар шажараси ва маърифат мактаблари тарихига доир ноёб ёзма манбалар ва хужжатлар тадқиқот режаларидан четда қолди.

Ўрта Осиёда олий таълим тизими ва илмий тадқиқот ин-лари ташкил то-пиб кенг кўламда ривожланиши б-н тарихий тадқиқот ишлари йўлга қўйилди. Ўзбекистонда, хусусан, ФА

тизимда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик, Тарих ва Археология ин-ларида олиб борилган и. т.лар натижасида М. алоҳида фан сифатида шаклланди ва тараққий топди. Ўрта аср Шарқ кўлэмаларини ўрганиш, таржима қилиш ва уларни тўла шарҳлар б-н нашр қилиш иши кенг ривожланди.

Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик ин-тининг Шарқ кўлэмалар фондида 150 мингдан ортиқ, шу жумладан, 26 минг жилд кўлэзма, 28 минг жилд босма асарлар сақланади (2003). 1952—2000 й.лар мобайнида «Шарқ кўлэмалари тўплами»нинг 11 жилди нашр этилди. Мазкур тўпламларда фаннинг турли соҳалари бўйича 8 мингдан ортиқ араб, форс, ўзбек ва б. тилларда ёзилган кўлэмалар шарҳлаб берилган.

Шулар б-н бир қаторда бу даврда ўрта асрларнинг машҳур мутафаккирлари Абу Али ибн Синонинг «Тиб конунлари»; Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Масъуд қонуни», «Маъданшунослик», «Фармакогнозия», «Мунажжимлик санъати бошланғич тушунчалар»; Абу Бакр Розийнинг «Сирлар сири китоби»; Али Қушчининг «Астрономияга оид рисола»; Мирзо Улуғбекнинг «Кўрагонийнинг янги жадвали», «Тўрт улус тари-хи»; Абу Бакр Наршахийнинг «Бухоро тарихи»; Абул Фазл Байҳақийнинг «Масъуд тарихи»; Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи»; Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»; Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий»; Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдуллонома»; Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Муқимхон тарихи»; Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома»; Мирзо Бадеъ Девоннинг «Рақамлар йиғиндиси»; Мирзо Абдулазим Сомийнинг «Манғ-ит хонлари тарихи» ва б. кўпгина кўлэзма манбалар ўзбек ва рус тилларида нашр этилди. Шунингдек, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихига доир муҳим расмий

хужжатлар (вақфнома, васиқа, гаровнома, тилхат ва б.)ни каталоглаштириш ва тадқиқ қилиш борасида муҳим ишлар амалга оширилди. 14—16-а.лар ва 20-а. расмий хужжатлари (П. П. Иванов, О. Д. Чехович, Р. Г. Мукминова) чоп қилинди. Хива, Кўкон хонликлари ва Бухоро амирлиги архив материалларини тадқиқ этишга киришилди. А. Л. Троицкая томонидан «Кўкон хонлиги архив хужжатлари» каталоги, А. Р. Муҳаммаджонов таҳрири остида «Бухоро амирлиги жой номлари» (хужжатлар фото факсимили б-н) китоби нашр этилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзма асарлар фондида сақланаётган манбаларни соҳа фанлари бўйича шархлаш ва каталоглаштириш устида жиддий тадқиқот ишлари олиб борилди. 1997—2001 й.лар мобайнида «тарих», «табиий ва аниқ фанлар», «табобат», ЮНЕСКО ҳамкорлигида «Шарқ мини-атюралари», Япониянинг Киото унти б-н биргаликда «Хиванинг қозилик хужжатлари» (19-а. охири — 20-а. бошлари) каби тўпламкаталоглар нашрдан чиқарилди. Бу махсус тўпламларда араб, форс, ўзбек тилларида ёзилган 4300 дан зиёдроқ қўлёзма манбалар қисқача шархланган. Булардан ташқари, бу даврда «кабртошлар эпиграфикаси» б-н шуғулланилади. 1997 й.да Висбаден ш.да доктор Людвиг Райхерт нашриётида «Шайбонийлар кабр тошларидаги битиклар» (Б. Бобожонов, А. Мўминов, Ю. Пауль) ўзбек, немис ва рус тилларида чоп этилди. Бу узига хос битиклар тўпламида 16-а.га мансуб 84 та кабртош ёзувлари шархланган. Кабр-ртош эпиграфикаси М.да алоҳида соҳа бўлиб, ўрта асрларда бутун ислом дунёсида, шу жумладан, Ўрта Осиёда кенг тарқалган ёзув санъати ҳисобланади.

Ўзбекистонда М.нинг тараққиётига С. А. Азимжонова, М. А. Салье, А. А. Семёнов, А. К. Аренде, П. Г. Булгаков, И. Абдуллаев, Б. Аҳмедов, Б. Валихўжаев, Б. Ваҳобова, А. Б. Вильданова, Л. М. Епифанова, Р. Жалилова, Н. И. Иброҳимов,

А. Ирисов, У. И. Каримов, С. Мирзаев, Қ. Муниров, С. Муталибов, Г. Останова, А. П. Қаюмов, А. Расулов, А. Рустамов, Ҳ. Сулаймонов, У. Уватов, Т. Файзиев, А. Хўжаев, Х. Ҳикматуллаев, Ш. М. Шоисломов, Олим Шарафуддинов, П. Шамсиев, Д. Юсупова, А. Ўринбоев каби олимлар қатта ҳисса қўшдилар. Уларнинг саъйҳаракатлари ва бетиним тадқиқотлари туфайли Ўзбекистонда миллий М. мактаби ташкил топди. Ҳоз. кунда бу мактабда Б. Абдухалимов, А. Айтбоев, Б. Бобожонов, О. Бўриев, Ғ. Жўраева, Ҳ. Кароматов, С. Каримова, А. Мадраимов, Х. Тўраев, М. Ҳасаний каби манбашунос тадқиқотчилар ижод қилмоқдалар.

Ад.: Муҳаммаджонов А. Р., Неъматов Т., Бухоро ва Хиванинг Россия б-н муносабатлари тарихига дойр баъзи манбалар, Т., 1957; Источниковедение истории XIX — начала XX в (учебное пособие), М., 1970; Азимджанова С. А., Востоковедение (в Узбекистане) в книге «Наука в Узбекистане», т. 2, Т., 1974; Лунин Б. В., Историография общественных наук в Узбекистане, биобибли. очерки, Т., 1974; Фас их Ахмад ал-Х а в а ф и , Муджмал-и Фасихи (Фасихов свод), пер. с персид, прим. и указатели Юсуповой Д. Ю., Т., 1980; Мирза Бади'Ди-в а н , Маджма'ал-аркам («Предписания фиска»), (Приемы документации в Бухаре XVIII в.) Факсимиле рукописи. Введение, пер., прим. и прилож. Вильдановой А. Б., 1981; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Абдуллонома, «Шараф-номаий шохий», 1—2-китоб, Форс тилидан С. Мирзаев таржимаси, сўзбоши ва изоҳлар Аҳмедов Б., Т., 1999—2000; Населенные пункты Бухарского эмирата, Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. ред. Мухаммеджанова А. Р., Составители: Юлдашев И., Убайдуллаев К., Чехович О.Д., Хакимова К. З., Т., 2001; Шайбонийлар кабртошларидаги битиклар. Каталог. Нашрга тайёрловчилар: Бобожонов Б., Мўминов А., Пауль Ю., Висбаден, 1997; Каталог Хивинских казийских докумен-

тов XIX — нач. XX вв., сост. Уринбаев А., Хорикава Т., Файзиев Т., Джураева Г., Исогай К., Ташкент - Киото, 2001.

Абдулахад Мухаммаджонов.

МАНГАЗЕЯ — Ғарбий Сибирнинг шим.-ғарбида, Таз дарёси бўйида жойлашган қад. рус шаҳри (17-а.). Номи — мангазея ёхуд молканзея деган ненец қабиласи жойлашган ер номидан олинган. 17-а. бошида М. русларни Шим. Сибирь, Енисей ва Лена дарёлари ҳавзаларини эгаллашларида таянч пункти бўлиб хизмат қилган. 17-а.нинг 20-й.лари бошида унда 2 минг аҳоли яшаган. Ғарбий Европа савдо компанияларининг мўйнага бой р-нларга кириш йўлини тўсиш мақсадида 1619 й. М. орқали сузиш тақикданган. М. аҳолиси не-нецлар ва б. б-н айирбошлаш савдосини юритган, сувсар, балиқчилик, чорвачилик, кemasозлик, хунармандчилик б-н шуғулланган. Рус савдогарлари ҳам мўйна олиб кетишган. 17-а. ўрталарида Енисей ҳавзасининг шим. қисмида мўйнали ҳайвонлар қирилган. Натижада М.нингиктисодий ахамияти пасая борган. Маркази Енисейдаги Турухан манзилига кўчирилган. 1672 й. бу ерда Янги М. (ҳоз. Красноярск таркибидаги р-н маркази) шаҳри қад. кўтарган.

МАНГАЛОР — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар. Карнатака штатида.

Аҳолиси 587 минг киши (2001). Араби-стон денгизи соҳилидаги порт (четга кофе, сандал дарахти, зираворлар, темир рудаси чиқарилади). Аэропорт бор. Қ. х. махсулотлари (асосан, кофе) қайта ишланади. Кулолчилик-керамика, кимё ўғитлари з-ди, металлургия к-ти, ун-т бор. Туризм ривожланган.

МАНГАНИЙ (лот. manganum — марганец) — миснинг марганец (11,5 — 13,5%) ва никель (2,5 — 3,5%) б-н қотишмаси. Солиштирма электр қаршилиги анча юқори (0,47 мкОмм). Барқарорлаштирувчи юмшатишдан сўнг хона т-расида жуда оз ўзгаради. М.дан электроника саноатида, хусусан, аниқ асбоблар ишлатиладиган сим ва ленталар

тайёрланади.

МАНГАНИТ (лот. manganum — марганец номидан) — гидроксидлар кичик синфига мансуб минерал, $Mn_2O_3 \cdot nH_2O$. Моноклин сингонияда кристалланади. Кристаллик стуруктураси — занжирсимон. Қора ёки тўқ кулранг, оқик зич масса. Қаттиқлиги 3,5 — 4,0, зичлиги 4,3—4,4 г/см³. Ялтироқлиги ярим металлсимон. Гидротермал томирларда кўпгина друзлар, чўтқалар ҳосил қилган, лекин чўкинди конларда Мп, одатда, агрегат ҳолида учрайди. Кр-вушқрқлиги мукаммал. Келиб чиқиши чўкинди ёш гидротермал. Чўкинди конларда пирролюзит ва родохрозит фа-циялари оралиғида ҳосил бўлади. Кўпинча, томирли таналар барит, сидерит кабилар б-н, шунингдек қолдиқ гиллар баъзи иссиқ булоқлар ётқизикларида учрайди. Марганецнинг асосий рудаси. Ўзбекистонда М. марганец конларида, хорижда — Россия, Озарбайжон, Австралия ва б. жойларда учрайди.

МАНГЕЙМ, Манхайм — Германиядаги шаҳар, Баден-Вюртемберг ерида. Аҳолиси 308,9 минг киши (1998). Людвигсхафен шаҳри б-н биргаликда саноат агломерациясини ташкил этади. Неккар дарёси Рейн дарёсига қуй-илиш жойидаги порт. Машинасозлик (станоксозлик ва автомобилсозлик, қ. х. машиналари, электротехника), кимё, тўқимачилик, қоғоз, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Рангли металлургия ривожланган. Металлдан қуйма буюмлар, пўлат конструкциялар ишлаб чиқарилади. Ун-т, музейлар (Кунстхалле, Рейс) бор. Шаҳар қўлёзмаларда илк бор 766 й.дан тилга олинган. 1607 й.дан шаҳар мақомини олган. 18-а.га оид меъморий ёдгорликлар сақланган.

МАНГЕЙМ МАКТАБИ - 18-а. Ман-гейм ш. (Германия)да қарор топган, сентиментализмга яқин бўлган ижодий йўналиш. Симфония ҳамда камер-чолғу мусикаси (трио, кватрет ва б.) жанрларининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. М. м. ижодкорлари бадий

хиссиётларини ифодалашда мусикий динамика воситаларидан, ўзига хос топилмаларидан кенг ва мохирона фойдаланиб, Европа композиторлик мусикасида янги услуб яратишган, Вена классик мактаби шаклланишини тезлатишган. М. м. асосчиси — чехиялик композитор ва скрипкачи Я. Стамиц. Мангейм симфония ижодкорларидан Ф. Рихтер, А. Фильи, К. Каннабих, К. Стамиц ва б. машхур.

МАНГО (*Mangitfera*) — пистадошлар оиласига мансуб, доим яшил дарахтлар туркуми; мевасури. Ватани — Жан. ва Жан.-Шарқий Осиё. М.нинг 40 дан ортик, тури мавжуд. Ҳиндистон М.си (*M. indica*) тропикларда етиштирилаётган асосий мевали дарахтлардан ҳисобланади. Бўйи 10—45 м, қуюқ баргли, кўп шохли, барг шакли ништарсимон, баъзан тухумсимон, тўқ яшил, хушбўй. Гуллари икки жинсли, майда, рўваксимон тўпгулга йиғилган. Меваси овалсимон, катталиги бодринг б-н қовун оралиғида бўлиб, узун мева бандлари ёрдамида новдаларда осилиб туради. Сирти сариқ. Данақли мевалар туркумига қиради. Этининг ранги сариқ, хомлигида нордон, пишиб етилгач, ширин, майин, серсув, хушбўй. Меваси янгилигида ейилади, шарбатлар тайёрланади, консерва саноатида қайта ишланади (қ. Цитрус ўсимликлари).

МАНГОСТАН, мангустан (*Garcinia mangostana*) — далачайдошлар оиласига мансуб икки уйли паст бўйли дарахт. Барги қалин, яхлит, тўқ яшил. Гули якка ёки тўп-тўп, гулбарги қалин, пушти. Ватани — Малакка ва Малай архипелаги. Осиё тропикларида меваси учун ўстирилади. Меваси думалок (апельсиндек) қизил ёки жигаррангбинафша, хушбўй, мазаси нордонширин, истеъмол қилинади.

МАНГУ ТЕМУР — Олтин Ўрда хони (1266—82). Отаси Тўғон, Ботухоннинг 2-ўғли бўлган. Унинг даврида мўғуллар Византия (тахм. 1269—71), Литва (1275), Кавказ (1277) га ҳарбий юришлар қилишган. Бу юришларда айрим рус князлари ҳам иштирок этишган. М. Т. рус черковининг Олтин Ўрдага

солиқ тўлашдан озод этилгани ҳақида биринчи бўлиб ёрлик берган. М. Т. даврида генуяликларнинг Қримдаги савдо колонияси (манзилгоҳи) — Кафа вужудга келган ҳамда туманбоши Нўғайнинг мавқеи ошган.

МАНГУ ҚОРЛАР — ер юзасида йил бўйи эримай ётадиган қор ва музлар. М. қ. қатламининг фақат устки қисми қордан иборат, чуқурроқдаги қатламлари эса юқоридагиларининг оғирлик босими натижасида фирн ва музга айланади. Қўтбий ўлкаларда М. қ. ҳамма жойда учрайди, иссиқ ва мўътадил иқлимли мамлакатларда эса қор тўла эриб улгурмайдиган тоғларда бўлади. Натижада, қор доимо кўпайиб, музга айлана боради, оғирлик босими таъсирида тоғларнинг куйи қисмига томон силжийди, у ерда эриб, дарёларга сув беради. Ўрта Осиё тоғларида М. қ. 3000 м дан баланд жойларда учрайди.

МАНГУСТЛАР (*Herpestes*) - йиртқич сут эмизувчи ҳайвонлар уруғи, ви-веррасимонлар оиласига қиради. Гавдасининг уз. 23—64 см, думи 50 см гача. Мўйнаси дағал, ранги бир хилда ёки йўл-йўл. 10 тури Жан. Осиёда, 6 тури Африкада, 1 тури Европа (Испания)да тарқалган. Ўрмонлар ва бутазорларда, баъзан аҳоли яшайдиган жойлар яқинида ҳаёт кечирилади. Тунда фаол. Майда умуртқали ҳайвонлар, баъзан умуртқасизлар б-н озикланади, захарли илонларни еб, фойда келтиради.

МАНДАЛАЙ, Мандале — Мьянманинги марказий қисмидаги шаҳар. Мандалай вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 5,8 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Иравади дарёси бўйидаги йирик порт. Ип газлама, ёғмой, тахта тилиш саноати, тай-ёр қисмлардан автомобиль йиғиш корхоналари, кема таъмирлаш ва т. й. устахоналари мавжуд. Ҳунармандчилик ривожланган. Қўлда шойи тўкилади, ёғоч ва тошдан ўймакорлик, қулоччилик буюмлари тайёрланади. Ун-т, ин-тлар, кутуб-

хоналар бор. Мьянма кино саноати маркази. Мамлакатнинг маданий ва лийнй маркази. Будда динидагилар зиёратгоҳ жойи. Шаҳарга 1857 й.да асос солинган (расмий номи пали тилида — Ядана-бон — «қимматбаҳо тошлар уюми» деган маънони англатади). 1857—85 й.лар мьянмаликларнинг мустақил Конбаун давлатининг пойтахти бўлган.

МАНДАРИН (*Citrus reticulata*) — ру-тадошлар оиласининг цитруслар туркумига мансуб доим яшил дарахтлар ва буталар тури; мевали экин. Ёввойи турлари маълум эмас. М. субтропик ва тропик (Япония, Хитой, Испания, Мексика ва б.) худудларда экилади.

Ватани — Хитой. Ўзбекистонда 20-а. нинг 70-й.ларидан махсус иссиқхона ва траншеяларда пайванддан ўстирилган паст бўйли навлари етиштирилади. Бу навлар март ойида гуллаб окт.да меваси пишади. 5—6 ёшда бир тупи 40 кг мева беради. М. — доим яшил дарахт, бал. 3 м га боради. Тиним даври б-н алмашадиган 2—3 ўсиш даврига эга. Шох-шаббаси ёйилиб усади, барглари узунчок-тухумсимон, тўқ яшил, гуллари оқ майда, икки жинсли, хушбўй. М. май—июнь ойларида гуллайди, меваси окт—нояб. да пишади. Меваси ясси думалок, баъзан япалок, юзаси бироз ғади-будир, пўсти қалин, зарғалдоқ, уруғи майда. Шарбати нордонширин. Эти тўқ сариқ, серсув, 8—10 паллали, вазни 60—80 г. Шарбати таркибида 2,87—10,5% қанд, 0,95—1% кислота (асосан, лимон кислота), 25 мг % витамин С ва б. мавжуд. Пустила пектин моддаси, эфир мойи ва гликозидлар мавжуд бўлиб, кандолатчилик саноатида ва эфир мойи олишда ишлатилади. М. совуққа чидамли: —6,5° да барглари, — 12° да дарахтини совуқ уради. Оҳак ва гумусга бой тупроқларда юқори ҳосил олинади. М. асосан, пайванд йўли б-н кўпайтирилади (асосан, трифолиатга пайванд қилинади). Кўчатлар ораси 3—5 м, қатор ораси 5—6 м қилиб кеч куз ва эрта баҳорда экилади. Езда қатор оралари юмшатилади, суғорилади. М.

дарахтига ёш пайтида тўғри шакл берилса, ҳосилдорлик юқори бўлади. 10—12 йиллик дарахтлардан 1 гектардан 500 ц ҳосил олинади (бир тупи 30—70 кг мева беради). Меваси янгилигида истеъмол қилинади (мураббо, жем, шарбат) тайёрланади (қ. Цитрус ўсимликлар).

Касалликлари : фитофтороз, калма-раз, антракноз.

Зараркунандалари: тилларанг ва кизил кана.

Рихсивой Жўраев.

МАНДАТ (лот. *mandatum* — топширик) — бирор шахснинг ваколатини, муай-ян нарсага ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат, мас, депутатлик М.и. Сайлов крнунчилигида бир М.лик, икки М.лик ёки кўп М.лик сайлов округи тушунчалари мавжуд. Бу ана шу округда бир, икки, уч ёки бир қанча депутатга овоз беришни билдиради. **МАНДЕЛЬ** (*Mundell*) Роберт (1932, Канада) — америкалик иқтисодчи. Стэнфорд ун-т ва Жон Гопкинс халқаро тадқиқот марказида (1956—61), Халқаро валюта фонди (1961—63), Чикаго унти (1966—71), Нью-Йоркдаги Колумбия унти проф. (1974—97), Жон Гопкинс маркази проф. (1997—1998).

М.нинг илмий ишлари жаҳон иқтисодиёти, пул-кредит ва бюджет сиёсати, инфляция, иқтисодий ўсиш, халқ-аро валюта тизими тарихи муаммоларига бағишланган. М. халқаро валюта ва халқаро капитал бозорларининг ривожланиши йўналишларини ҳамда ягона Европа валюта тизимияч вужудга келтириш лойиҳасини биринчилардан бўлиб ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1999).

МАНДОЛИНА (итал. *mandolino*) — лютня оиласига мансуб торли тирнама мусика чолғуси. Италияда пайдо бўлиб, 17-а.да хоз. шаклга эга бўлди. 18-а.дан М. — энг севимли итальян халқ чолғуси, 19-а.дан Европа (жумладан, баъзи туркий халқлар — татар, бошқирд ва б.) да оммавийлашган. 4—6 жуфт торлари квинта бўйича соланади, товуши тиниқ, жарангдор ва куйчан. Бир неча хиллари

(неаполитан, Флоренция М.лари, мандола ва б.) мавжуд. Якка, жўровоз ҳамда оркестр чолғуси сифатида ишлатилади. Композиторлар ҳам (Бетховен, А. Вивальди ва б., Ўзбекистонда Ф. Лейсек) М. учун асарлар яратилган.

МАНДУБ (араб. — тавсия этилган, лозим топилган) — шариат ҳукмларидан бири (фарз, мубоҳ, макруҳ, ҳаром б-н бирга). Диндорлар учун бажариш лозим топилган, тавсия этилган, лекин мажбур ҳисобланмаган амаллар (мас, белгиланганидан ортик хайрсадақа қилиш, жahlни босиш, қарзлари кечиб юбориш, жумадан ташқари вақтларда ҳам масжидга бот-бот чиқиб туриш, меҳмондўст бўлиш, йўлни кўрсатиб кўйиш ва ш.к.) М. ҳукмига киритилган. Ихтиёрий бажариладиган бир қанча урф-одатлар М. ҳисобланади, улар моҳиятан сунна кўйган талаблардан кейин туради, баъзан улар айни мазмунда ҳам талкин этилади.

МАНЕЖ (франц. manege) — 1) тўғри тўртбурчак ёки доира тарҳли, ички қисми пардеворсиз бино ёки майдон. От спорти, енгил атлетика, гимнастика ва ш.к. спорт турлари бўйича машғулот ўтказиш учун қурилган ёпиқ бино. Унда спорт қуроллари ва жиҳозларини сақлаш учун ёрдамчи хоналар бўлади. М.да турли спорт ўйинлари, гимнастика, кураш кабилар бўйича машғулотлар ва халқаро мусобақалар ўтказилади. Қишда иситиш, ёзда эса шамоллатиш ускуналари б-н жиҳозланади. Тошкентдаги «Ёшлик» спорт мажмуаси М.ининг умумий майд. 3900 м (1500 ўринли), замонавий талаблар асосида қурилган. «Жар», «Юнусобод» теннис корти ва турли вилоятлардаги спорт мажмуаларининг М.лари диккатга сазовор; 2) цирк зали ўртасига айлана шаклда ишланган томоша майдони, арена.

МАНЁВР (франц.) — 1) кўшинлар (флот кўшинлари)нинг душманга талафот етказиш учун қулай бўлган куч ва воситалар гуруҳини тузиш мақсадидаги ҳаракатлари; 2) кўшинлар (флот, авиация кучлари)нинг йирик 2 тарафлама машини;

кўшинларни кўшилма ва бирлашмаларнинг командирлари ҳамда штабларини тактик, шунингдек, оператив тайёрлашнинг олий шакли. Жан-говар ҳолатга яқин шароитда ўтказилади; 3) локомотивлар ва вагонларнинг ст-я йўлларида ҳаракат қилиши.

МАНЖАНИҚ — тошотар ҳарбий қурилма. Эшилган пай, тола ёки жуннинг эгилувчанлик кучи остида ҳаракатга келтирилган. Қад. Юнонистон ва Римда катапульта номи б-н юритилган. Асосан, қалъа ва кўрғонларни қамал қилишда қўлланилган. М. ёрдамида қамалдагиларга қарата тош ядролар ирғитилган. Тош топилмаган кезларда турли дарахтлардан тайёрланган ғўла ва кундалардан фойдаланилган. Хусусан, мўғул босқинчилари Урганчни 7 ой давомида қамал қилиш асносида теваарак-атрофдан тош топмай, тутнинг кундаларини кесиб, М.қа солиб шаҳарга отганлар. М.дан отилган тош, кунда, ғўлалар бир неча юз метрга бориб тушган. М. қалъа, кўрғон деворларини бузиш, раҳна очиш ёки би-ноларни яқсон қилиш, шунингдек, қамалдагиларга қирон келтириш учун ҳам мўлжалланган. Амир Темур армиясида ҳам М. мавжуд бўлган. Тикрит, Мордин каби мустаҳам қалъаларни эгаллашда М. кўл келган. Ўрта Осиёда 15-адан эътиборан ўт сочиш қуроли — тўп, замбаракнинг қатор турлари қурулланишдан муҳим ўрин эгаллаши сабабли М.дан аста-секин воз кечилган. Тошотар қурилманинг М.қа нисбатан кичик тури аррода деб номланган.

Ад.: Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

МАНЖЕТА (франц. manchette — енг) — машиналарнинг бирикмаларидаги зичловчи деталь; суюклик ёки газнинг юқори босимли бўшлиқдан паст босимли бўшлиққа сизиб чиқишига йўл кўймайди. М. ўзига хос П-кесимли халқа кўринишида чарм, резинадан тайёрланади. Ҳалқанинг цилиндрик сирти бирик-

мадаги кўзгалувчан ва кўзгалмас деталлар орасидаги тирқишни зичлаб туради ва суюклик (мой, ёнилғи, сув) ва газнинг сизиб чиқишига, иш бўшлиғига чанг ва лой киришига тўсқинлик қилади.

МАНЖУРИЯ - ҳоз. Хитой Халқ Рес-публикаси (ХХР)нинг шим.-шарқий қисмининг тарихий номи. 17-а.нинг 1-ярмида мазкур ҳудудда мавжуд бўлган Манжу давлати номидан олинган. Шим.-Шарқий Хитойни англиш учун Хитойда ҳоз. вақтда Дунбэй, яъни Шим.-Шарқ атамаси ишлатилади.

МАНЖУРИЯ ОПЕРАЦИЯСИ - Иккинчи жаҳон уруши даврида СССРнинг Японияга қарши ўтказган йирик жанговар операцияси (1945 й 9.8—2.9). Забайкалье fronti, 1- ва 2-Узоқ Шарқ fronti кўшинлари (қўмондонлар — Совет Иттифоқи маршаллари Р. Я. Малиновский, К. А. Мерецков ва армия генерали М. А. Пуркаев), Тинч океан fronti (қўмондон — адмирал И. С. Юмашев), Амур ҳарбий флотилияси (қўмондон — контр-адмирал Н. В. Антонов) ва Монголия Халқ Республикаси (МХР) кўшинлари (қўмондон — МХР маршали Х. Чойбалсан) б-н ҳамкорликда Узоқ Шарқдаги кўшинлар бош қўмондони Совет Иттифоқи маршали А. М. Василевскийнинг умумий қўмондонлиги остида шиддатли зарбалар б-н Япониянинг Квантун армияси (қўмондон О. Ямада)нинг кучли мудро-фаасини енгиб ва юриш қийин бўлган жойлар (тайга, тоғлар, шу жумладан, Катта Хинган тизмаси) дан ўтиб, Манжуриянинг муҳим марказларига етиб бордилар. 19 авг.да япон кўшинлари ял-писига асир туша бошладилар.

Совет кўшинларининг М.о.даги ғалабаси 2 сент.да Японияни таслим бўлишга мажбур қилди ва 2-жаҳон урушининг тугашига олиб келди.

МАНЖУРЛАР, манҷурлар, (ўзларини манзу деб аташади) — халқ, умумий сони 10 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Асосий қисми ХХРнинг шим.-шарқий қисми Дунбэй (Манжурия)

да яшайди. Тили — Олтой мўғул-тунгус тилига мансуб, 16-а.дан мўғул ёзувига эга. Диндорлари — буддизм, даосизм ва б. динларга эътиқод қилади. Ҳозирда М. орасида хитой тилида сўзлашиш кенг тарқалган, манҷур тили айрим қишлоқларда, айниқса, Хэйлуң-гжяңг ўлкасида сақланиб қолган. М. хаётида хунармандчилик ва дехқончилик (галла, соя, ер ёнғоқ, тамаки, сабзавот) б-н шуғулланиш муҳим ўрин тутади. Манҷур (хитойчаманҷоу) этноними 1635 й.дан жорий этилган, унғача М. «нойч-жэңг» («Шарқ одамлари») деб аталган.

М.нинг этногенези мил. 4-а.даги «мохэ-вужи» қабилалар иттифокига бориб тақалади. Дастлаб ушбу иттифоқ таркибига Манжуриядаги Сунгхуажанг ва Хэйлуңгжяңг дарёлари бўйида овчилик ва дехқончилик б-н шуғулланувчи сумуо, буодуо, анчэгу, фунис, бэн-хай хаоши, хэйшуй, байшан каби 7 қабилалар кирган, кейинчалик уларнинг сони 16 тага кўпайган. 7—8-а.ларда хэйшуй ва мохэ қабилалари кучайиб Бо-хай давлатини тузганлар. 926 й.бу давлат кидонлар томонидан тугатилган, 10-а.охири —11-а.да М. ванъян қабиласи асосида яна бирлашганлар, уларни умумий ҳолда нойжэңг деб аташган. 12-а. бошида Агуда бошчилигида нойжэң-гларнинг Жин (Цзинь — олтин) давлати ташкил этилган (1115—1234). Бу давлат емирилгач, нойжэңглар тарқаб кетганлар. 1635 й. Нурхачи (Нурхаци) уларни қайта бирлаштириб, Жин давлатини тиклаган. Шундан сўнг нойжэңглар ўзларини ман (тўла, тугал маъносини билдиради), яшаган жойларини эса Манҷоу (Манлар воҳаси) деб аташган. 1636 й. бу давлат номи Чин (рус адабиётида Цин — тиник, тоза маъносида)га ўзгартирилган. М. 17-а. ўрталарида Корея, Хитойни босиб олиб Цин империясини тузди. Сўнгра Мон-голияни, 18-а.да Тибет, Жунғория, Торим воҳасидаги давлатларни тугатиб, улар ҳудудини ҳам эгаллаб олгач, у ерларда мустамлакачилик режимини ўрнатишган.

Чин (Цин) империяси ағдарилгунга

қадар (1911) М.га кенг имтиёзлар берилган эди. М.нинг кўпчилиги она тилини унутиб, хитой тили ва маданиятини ўзлаштирган ва хитой маданиятига ҳам таъсир кўрсатган. Уруғчилик колдиклари бир қадар сақланиб қолган.

МАНЖУҚ — 1) 10—12-а.ларда мусулмон Шарқ халқларининг ҳарбий кўшинидаги байроқ (туғ) учига ўрнатилган зарҳал ёки мисдан ясалган ярим ой; 2) бунчук, яъни учига ярим ой ўрнатилган ва тепа қисмига кўндаланг қоқилган тахтачага от думи осилтириб кўйилган ёғоч— номдор Лашкарбошиларнинг ҳокимият белгиси.

МАНЗАРА, пейзаж — тасвирий санъ-о/янинг табиат кўринишини акс эттирадиган жанри ва шу жанрда яратилган санъат асари. М.да шаҳар кўриниши ёки меъморий мажмуалар (меъморий М.), денгиз кўринишлари (марина) ва ҳ.к. ҳам тасвирланади. Атроф муҳитни тасвирлаётган рассом унда ўзи ва замондошларининг таби-атга муносабатларини ифода этади, шу жиҳатдан яратилаётган асар ҳис-туйғу ва ғоявий мазмунга эга бўлиб, муҳим аҳамият касб этади. Инсон томонидан агроф дунёни маънавий (қисман амалий) ўзлаштиришнинг турли томон ва даражаларини акс эттирган М. ўзида катта маъно ташиydi. Табиат тасвирлари табиат, унинг қонуниятлари ҳақидаги тасаввурлар (олам гумбази, ой, куёш, юлдузлар, дунё мамлакатларининг шартли белгилари) юзага келган пайт (неолит) дан ўз ифодасини топган. Қад. Шарқ маданиятида таби-атни яхлит ҳолда кўпроқ аниқ ҳусуси-ятларга эга бўла бошлаган ҳодисалар муҳити деган тасаввур шаклланган. Мил.ав. 16—15-а.лар Қад. Шарқ(Бобил, Оссурия, Миср) деворий расмлари ва бўртма тасвирларидаги жанг, ов ва б. лавҳаларда М.нинг айрим бўлаклари мавжуд. Миср деворий расмлари ва бўртма тасвир (рельеф)ларида илк бор безаклар ритми орқали ҳайвонот, ўсимлик ва табиий ҳодисаларнинг ишонарли таъсирчан бирлигига эришилган. Юнон санъатида, одатда, М. таркибий

қисмларини инсон тасвирдан ажратиб бўлмайди. Европа ўрта асрлар санъатида М. (айникса, шаҳар ва алоҳида бино кўринишларида), одатда, воқеа содир бўлаётган жойнинг фазовий қурилишини аниқдаш воситаси сифатида хизмат қилган. Мусулмон Шарқи мамлакатларида 13—14-а.лардан китоб миниатюраларида М.га кўпроқ ўрин берилган: яшнаб турувчи соф бўёғи ва гиламдай текис сатҳли ком-позицияси, сеҳрли боғ тасаввурини яратувчи табиати, ҳар бир бўлак жўшқин кўтаринкилиги б-н диққатга сазовор. Ҳиндистон (айникса, Бобурийлар даври миниатюра мактаби асарларида), Ҳиндихитой, Индонезия (афсонавий ва эпик мавзудаги рельефларидаги тропик ўрмонлар образи) ўрта асрлар санъатида ландшафт деталлари, айникса, жўшқин қудратга эга. М. мустақил жанр сифатида Хитойнинг ўрта асрлар тасвирий санъатида ўта муҳим ўрин тутди. М.га табиатнинг доимо янгилиниб турувчи олам қонунининг кўрғазмали умумлашмаси сифатида қаралган (бу «тоғлар — сувлар» М. турида ўз ифодасини топган). Япония санъати (12—13-а.лар)да М. безак санъатида безакдаги энг муҳим оҳанглари алоҳида ажратиб олишга мойиллиги б-н диққатга сазовор. Фарбий Европа санъатида М.га асар руҳий оламининг муҳим қисми сифатида қаралган. Шартли замин (тилла ёки нақшли) М. б-н алмаша борган (итальян Жотто, А. Лоренцетти, 13—14-а.лар; нидерланд ака-укалар Х. ва Я. Ван Эйк, 15-а. 1-ярми ва б.). Уйғониш даври рассомлари чизги ва этюдларида олам ҳақидаги рационал қонунларга амал қилиб, М.га реал воқеалар муҳити сифатида қараганлар (итальян Леонардо да Винчи, Ж. Беллини, Тициан; немис А. Дюрер, М. Нитхардт ва б.), айна шу даврда М.нинг алоҳида жанр сифатида шаклланишига (аввало графикада) замин яратилди.

19-а. рус М. жанрида романтик анъаналар етакчи роль ўйнаган бўлса (Ф. Матвеев, М. Воробьев, И. Айвазовский), 19-а. 2-ярмида передвижниклар ҳаракати

б-н боғлиқ реалистик М. жанри гуркираб ўсди (И. Шишкин, А. Саврасов, И. Левитан ва б.).

20-а.да Европа ва Америкада техника олами табиатга қарши кўювчи индустриал М. кенг тарқалди. Реалистик М. ҳам жадал ривожланди, унда гўзал табиат ўзидай табиийлигича тасвирланади.

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон худудида ўрта асрлар санъатида мусулмон Шарқи мамлакатларида бўлгани каби нақш — безак асосий ўринни эгаллаган. Гирих, исмиий нақшларда услублаштирилган ўсимлик бўлаклари кўп ишлатилган. Ўрта Осиёда шаклланган миниатюра мактаблари вакиллари қўлёзма китобларга ишлаган раем ва безаклар бўёқларининг уйғунлиги, замин сифатида М. ва меъморликка эътиборнинг кучлилиги б-н диққатга сазовор. Ўрта Шарқ санъати, жумладан, Ҳирот, Ўрта Осиё миниатюра санъатида М. юксак даражада намоён бўлган. Айниқса, Камолиддин Бехзоднинг мўъжаз асарларида М., табиат кўриниши маҳорат б-н ишланган. Унинг давомчилари Махмуд Музаҳҳиб, Абдулла Мусаввир, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Нодир Самарқандий ва б. ижодида ҳам М. кўринишлари муҳим ўрин эгаллайди.

Ўзбек М. жанрининг ҳақиқий ривожланиши 20-а.га тўғри келади. Шу даврда дастгоҳ санъатида М.нинг нодир намуналари яратилди. П. Беньков, Ў. Тансиқбоев, Н. Карахан, Р. Темуров, Р. Аҳмедов, Н. Қўзибоев, А. Мирсоатов ва б. бу соҳада самарали ижод қилдилар ва ўзбек тасвирий санъатида М. жанри ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Неъмат Абдуллаев.

МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИК - боғдорчиликнинг манзарали ўсимликлар ўстириш б-н шуғулланадиган тармоғи (к. Боғдорчилик, Манзарали ўсимликлар).

МАНЗАРАЛИ ФИЛЬМ - ҳужжатли фильм тури. У табиат хусусиятларини кўрсатишга қаратилган бўлади. «Географик фильм» деб ҳам аталади. Бундай фильмлар ер юзи ва унинг табиий шаро-

итлари, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси б-н таништиради. Одатда, қисқа метражли қилиб яратилади ва кадр ортидан бериладиган изоҳ сўзи жуда кам бўлади ёки умуман бўлмайд.

МАНЗАРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР, декоратив ўсимликлар — кишиларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришда фойдаланиладиган турли ботаник оилаларга мансуб маданий ва ёввойи ўсимликлар гуруҳи. М.ў. шаҳар ва қишлоқларни кўкаламзорлаштириш, истироҳат боғлари, ижтимоий, и. ч. бинолари ва турар жойлари беэтиш, гулдасталар яшаш учун ўстирилади. Чиройи, барглари, гуллари, мевалари ранги, танасининг ғаройиб шакллари (шоҳлари осилган, соябонсимон, ус-тунсимон) б-н тавсифланади. Бир қатор белгиларига, мас, хаёт шаклига кўра — дарахтлар, буталар, чала буталар, ўт ўсимликларга, пояси шаклига кўра, тик ўсадиган, илашиб ўсадиган, пастак, ёйилиб ўсадиган, осилиб ўсадиган ва б.га бўлинади. М.ў. биологик хусусиятлари ҳамда агротехника талабларига қараб: дарахт ва буталарга, кўп йиллик, икки йиллик, бир йиллик, бошоқчош (ғаллагулли), пиёзли ва б. ўсимлик гуруҳларига бўлинади. М а н зарали дарахт ва буталарга япроқди, игна баргли, доим яшил ва барг тўқувчи ўсимликлар киради. Хиё-бон, кўчаларга, ҳовуз ва кўл бўйларига эман (дуб), каштан, чинор, акация, оқ қайин, мажнунтол, терак, сарв, оқ қарағай, шамшод, дўлана, арча; ший-пон ва айвон теварагига илашиб усувчилар — ток, чирмовик, буталардан атиргул, сирень ва б. экилади. Кўп йиллик М. у. га истироҳат боғлари, хиёбонларда ўстириладиган сергул, сербарг ва манзарали мевали усимликлар киради. Илик иқлими мамлакатларда кўп иилликларнинг қишда очик далада қоладиган ва кўчириб олиб, ис-сикхонада сақланадиган хиллари бор. Баъзи кўп йилликлар иқлими совуқ минтақаларда бир йиллик ўсимлик сифатида ўстирилади. Улар баҳорда илдиз, илдизпоя, илдизмева, пиёзчасидан

ўстирилади. Кўп йиллик ўсимликлар бир ерда 3—5 йил ва ундан ортиқ усади. Қаламчаси ва уруғидан кўпайтирилади. И к к и йиллик М.у. хушманзара гулли ўсимликлар бўлиб, биринчи йили тупбарг, иккинчи йили гулли ва мевали поя ҳосил қилади. Бу гуруҳга, шунингдек, икки йиллик си-фатида устириладиган баъзи кўп йиллик ўсимликлар ҳам қиради. Булардан, асосан, гулзор барпо этишда фойдаланилади. Бир йиллик М. у. га уруғидан экиладиган ва Усув даври бир йил давом этадиган ўсимликлар, биринчи йили гуллайдиган, лекин совуққа чидамсиз ўсимликлар ҳам қиради (мас, гелиотроп, итоғиз, функция, лобелия ва б.). Бир йиллик ўсимликларга чиройли гуллайдиган, нақш барглилар, «гилам» ҳосил қиладиган, новдалари осилиб турадиган ампап ва б. ўсимликлар гуруҳи қиради. Илиқ иқлимли ҳудудларда кўпчилик бир йиллик ўсимликлар вегетация даврини узайтириш ва эрта гуллаши учун март— апр.да парник ва оранжереяларга экилади, сўнгра очик ерга кучирилади, айримлари тўғридан-тўғри очик ерга экилади. Буларга кўкконгул, хинагул, тирнокгул, кўкноргул, настурция, петунья, тамакигул, бахмалгул, ипомея ва б. қиради. Ғалла гулли М.ў. бошқоқдошларга мансуб бўлиб, гулчиликда гуддасталар тайёрлашда фойдаланилади. Майсазорларга якка ва гуруҳлаб экишда баланд ўсадиган, гулзор четларига ва гуруҳлаб экишда паст ўсадиган ғаллагулли ўсимликлардан фойдаланилади. Пиёзли М. ў. пиёзгулдошлар ва чучмомагулдошларга мансуб бўлиб, манзарали боғдорчиликда кўпайтирилади. Буларга бой-чечак, лола, наргис, гиацинтлар, пиёзгул ва б. қиради. Асосан, пиёзчаларидан кўпайтирилади.

М. ў. уруғи, кўчатлари, қаламчалари манзарали боғдорчилик хужаликларида этиштирилади, янги манзарали ўсимликларни маданийлаштириш ва уларни тарқатиш б-н ботаника боғлари ва дендрарийлар шуғулланади (яна қ. Гулчилик).

Ад.: Декоративные растения открытого и закрытого грунта, Киев, 1985.

Абдушукур Хоназаров.

МАНЗИЛГОҲ — 1) ибтидоий жами-ятда уруғ жамоаларининг вақтинча турар жойи, маскани; 2) серкатнов ва катта йул устида қурилган, тўхтаб ўтишга мўлжалланган жой, манзил. М.ларда йўловчилар ичимлик, озиқ-овқат б-н таъминланган, хордиқ чикариш учун махсус хоналарга жойлаштирилган. Баъзи М.ларда қарвонсаройлар, маълум даражада мустақамланган рабоблар бунёд этилган. Мас, Тошкент ва Самарқанд оралиғидаги йўл устида бир канча М.лар (Зангиота, Қовунчи ва ҳ.к.) мавжуд бўлган. Вақт ўтиши натижа-сида кейинчалик айрим М.лар ўрнида шаҳарлар таркиб топди. М.лар кўчманчи ҳамда ўтrock халқлар учрашадиган, улар ўртасидаги иқтисодий, маданий алоқалар ўрнатиладиган жой сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этган.

МАНЗУМ (араб. — тузилган, те-рилган яъни, назм ҳолига келтирилган), айтим йўли — Хоразм мақомлари ашула бўлимининг номи. Ҳар бир мақомда М. бир неча ашула қисмларидан иборат йирик туркумни ташкил этади. Уларда тузилиши бирлиги, вазн-усул ва шаклларнинг эса хилма-хиллиги б-н таърифланади. М.нинг бош шўъбаси Шашмақомдан фарқли ўларок бош қолғу қисми каби тани мақом деб аталади. Асосий қисмлари — Талқин, Наср, Тарона, Сувора, Нақш, Фарёд, Уфар ва б. ўзига хос ашула йўлларини ўз ичига олади. Улар муайян тартибда, асосан ғазалларга бастанлангани учун М. дейилади.

МАНЗУМА (араб.— тизма) — воқеабанд шеъринг асар ёки шеъринг мактубни ифодаловчи термин. М. асосан маснавий шаклида, ҳар бир байти а-а, б-б, в-в кофия тартибида ёзилади. Ўзбек мумтоз адабиётида шеъринг ҳикояларга нисбатан ҳам М. термини ишлатилган. М.ларда кичик сюжет ва сюжет унсурлари булади. Шоир бирон-бир кичик воқеанинг ҳикоявий шеъринг

ифодасини келтиради. Турли мавзуларга бағишланган ва узига хос услубий хусусиятларга эга. М.лар мавжуд: ишқий, саргузашт, афсонавийромантик, тари-хий-биографик, ахлоқийдидактик, арзи ҳол (ҳасби ҳол), тамсил, сатирик ва ҳ.к. М., айниқса, 19-а. ўзбек шоирлари ижодида янги бир босқичга кўтарилди, анъанавий хусусият касб этди. Муқимийнинг қатор ҳажвий, Фурқатнинг маърифатпарварлик руҳидаги асарларида (нома-М.лар) бу шаклнинг имкониятлари кенгайтирилди. Фурқатнинг «Суворов ҳақида» М.си маснавий шаклидаги 86 байтдан иборат. М.ни назм либосидаги ҳикоя, кичик шеър-ий қисса дейиш ҳам мумкин.

МАНИАКАЛ-ДЕПРЕССИВ ПСИ-ХОЗ, циклофрения — руҳий касаллик; ғамгин (депрессия) ёки кўтаринки (мания) руҳий ҳолатлар хуруж қилиши (фазалари) б-н кечади. Хуружлар бир неча кундан бир неча ойгача давом этади.

Маниакал фазада бемор кайфи чоғ, серҳаракат, сергап бўлиб, ўзини ҳар ишга кодир, ишбилармон деб билади. Чарчаш нималигини билмайди, кам ухлайди.

Депрессив фазада бемор ғамгин, руҳияти ва ҳаракатлари суёт, одамови бўлиб қолади, тушқунликка ту-шади, мадори куриб битгандек туюлади, ишлашга қийналади, уйқуси ва иштаҳаси бузилади (қ. Депрессия). Одатда, касаллик фазалари бир-бири б-н алмашилиб туради; ёш улғайган сари депрессив фаза кўп учрайди. Касаллик баъзан монофаз кечиши ҳам мумкин, бунда фақат маниакал ёки фақат депрессив фаза қайд қилинади. Баъзи ҳолларда бир фаза бевосита иккинчиси б-н алмашинади, бироқ фазалар ўртасидаги вақт йиллаб чўзилади. Беморнинг қиёфаси деярли ўзгармайди. Психоз хуружлари бўлмаган даврда бемор ўзини соғлом ҳис қилади. Лекин маниакал фаза одам кексайганида учраса, бемор заиф бўлиб қолади. Депрессив фаза беморда ҳаётга қизиқишнинг йўқолиши ва ўз-ўзини ўлдириш эҳтимоли борлиги б-н хавфли. М.-д.п. белгилари пайдо бўлганда психиатр-врачга мурожаат қилиш зарур,

вақтида қилинган даво яхши наф беради. Тин-чантирувчи ва антидепрессив воситалар буюрилади, жиддийроқ ҳолларда касалхонага ётқизилади.

МАНИАХ (6-а.) — Турк хоқонлигининг Эронга юборган элчилар гуруҳи раҳбари, суғдлик савдогар. Хусрав I Ануширвон узоқ вақтгача Суғд элчиларига узил-кесил жавоб бермай турган, суғ-длар келтирган ипак моллари намуналарини ўтга ташлаттирган. М. элчилиги муваффақиятсиз чиққач, турклар Византия б-н иттифок бўлиб, Эронга қарши юриш бошлашга қарор қилишган. 568—569 й.ларда Турк хоқонлиги Константинополга, Юстин II саройига яна М.ни бошлиқ қилиб элчилар юборган. Унга Эронни бир чеккада қолдириб, Византия б-н бевосита савдо муносабатлари ўрнатиш вазифаси юклатилган. У зиммасидаги вазифани уддалаган.

МАНИЗЕР Матвей Генрихович [1891.5(17).3, Петербург - 1966.20.12, Москва] — рус ҳдйқалтароши. БАнинг ҳақиқий аъзоси (1947); БА вице-президенти (1947—66). Штиглиц раем чи-зиш марказий билим юрти (1908—09), Петербург БА (1911 —16)да таълим олган. М., асосан, монументал бронза ҳайқалтарошлиги соҳасида ижод қилган; унинг ижодига сўнгги академия мактаби анъаналарининг таъсири кучли. М.асарлари ғоясининг долзарблиги, реал, умумлашма образи б-н диққатга сазовор. В. Володарский (Санкт-Петербургда, 1925), «1905 йил 9 январь қурбонлари» (Санкт-Петербург, 1931), Т.Г. Шевченко (Харьков, 1935, Киев, 1938), И. П. Павлов (Рязань, 1949) ва б. ҳайқаллар, Москва метро-политени («Измайловский парк»), 1994 ва б.) бекатлари учун бир қатор бронза ҳайқал ва ҳайқаллар гуруҳини яратган.

МАНИЛА — Филиппин Республикаси пойтахти. Лусон о.нинг жан.-ғарбида, Манила қўлтиғи соҳилида. Иқлими субэкваториал иқлим, авг.—сентда тайфунлар бўлади. Аҳолиси 1,6 млн. киши (2000). Катта М. шаҳар ва унинг атрофи,

бир неча қишлоқ ва йўлдош шаҳарларни ўз ичига олган конурба-цияни (майд. 832 км²) ташкил этади. Шаҳар 16-а.нинг 2-ярмида испан конкистадорлари қурган қалъа ўрнида вужудга келган. 1574 й.дан Испания му-стамлакасининг маъмурий маркази, 1898 й.да АҚШ томонидан эгалланган. 1942—45 й.ларда Япония босиб олган. 1946 й.дан Филиппин Республикаси пойтахти.

М. — мамлакатнинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Савдо ва транспорт йўллари тугуни. М. порти орқали мамлакат импортининг деярли ҳаммаси, экспортининг ярмидан ортиқ қисми ўтади (йиллик юк ортиб-тушириш 12 млн. т атрофида). Катта М.да мамлакат саноат корхоналарининг 2/3 қисми жойлашган. Тикувчилик, пойабзал, озик-овқат, ёғочсозлик, нефтни қайта ишлаш, машинасозлик саноати корхоналари, кема верфи мавжуд. Ун-тлар, Филиппин маданият маркази (театр, музей, бадиий галерея, кутубхона)ни ўз ичига олган мажмуа), миллий музей, Сан-Томас музейи, филармония бор. Меъморий ёдгорликлардан Интрамурос р-нида (собиқ испан калъаси) 16—18-а.ларда қурилган бинолар сақланган.

МАНИПУЛЯТОР - 1) машинасозликда заготовка ёки буюмнинг вазиятини ўзгартириб туриш б-н боғлиқ бўлган қўшимча операцияларни бажариш учун мулжалланган машина ёки қурилма. Асосан штативлар, ричаг ва туткичлардан иборат. Прокатлаш, болғалаш, преслаш ва пайвандлаш ишларида кўпроқ қўлланилади; 2) ишлаш қийин ва хавфли жойларда одам қули б-н қилинадиган операцияларни бажариш учун мулжалланган мослама, қурилмалар ва машина (саноат роботи). Сув остида бажариладиган тадқиқотларда (қ.Гидростат), кимё лаб.ларида ядро реакторларида (хавфли радиоактив моддалар б-н ишлашда) қўлланилади (раем); 3) геологияда бургилаш агрегатининг асосий механизми. Унинг ёрдамида бургиловчи бо-лғали автоматик узаткич зарур йўналишларда

узатиб турилади (яна қ. Микроманипулятор).

МАНИПУР — Ҳиндистоннинг шим.-шарқий қисмидаги штат, Мьянма б-н чегарадош. Майд. 22,4 минг км². Аҳолиси 2,4 млн. киши (2001), кўп қисми манипур халқи. Расмий тили — манипур тили. Маъмурий маркази — Импхал ш. М. ҳудудида мил. ав. 33 й.дан 1391 й.гача Пакхангба сулоласи ҳукмронлик қилган. Ўрта аерларда М. мустақил ҳокимлик бўлиб, бир неча бор мьянмаликлар ҳужумига учраган. 1826—1949 й.ларда инглизлар қўл остида бўлди. 1963 й.дан иттифокдош ҳудуд, 1972 й. янв.дан Ҳиндистоннинг мустақил штати.

Ер юзаси тоғлик, энг баланд жойи 2500 м. Тоғ ораларида бал. 800—1000 м ли кенг водийлар бор. Иқлими илик, мўътадил иқлим. Йиллик ёғин водийларда 1500 мм, тоғларда 2500 мм гача. Ён бағирларда сернам тропик ва игна баргли ўрмонлар ҳамда ўтлоқлар бор.

М. — аграр штат. Асосий экин — шоли. Шунингдек, маккажўхори, буғдой, шакарқамиш, сабзавотлар, пахта, тамаки экилади. Боғлар бор. Ипак қурти боқилади. Қўлда газлама тўкилади. Хунармандчиликда уй-рўзғор буюмлари тайёрланади. Металлни қайта ишлаш, заргарлик буюмлари, ўйин-чоқлар ясаладиган корхоналар, цемент, электроника, пластмасса з-длари мавжуд. М. бошқа штатлар б-н автомобиль йўллари орқали боғланган. Им-пхалда аэропорт, ун-т бор. Туризм ривожланган.

МАНИПУР (мейтхеилар) — халқ. Ҳиндистондаги кукучинлар ғуруҳига кирувчи халқ, Манипури штатининг асосий аҳолисини ташкил этади (1,65 млн., 2001й.). М. тилида сўзлашади. Кўпчилиги хиндуизм (вишнуизм), шунингдек, христиан ва ислом динига эътиқод қилади. М.ларнинг асосий машғулоти — деққончилик (шоли, тарик), чорвачилик; юк ташувчи ҳайвонлар, эчки ва чўчқалар боқилади. Хўжалиқда балиқчилик, қисман овчилик катта аҳамият касб этади. Хунармандчиликда

тўқувчилик ривож топган. М.лар ип ва ипак газламалар тай-ёрлайдилар, уларда гилам тўқиш му-ҳим ўрин тутади. М. халқи ўз миллий адабиётига (бангол алфавити асосида) ва бой фольклорига эга. Уларнинг рақс санъати машхур.

Ад.: Народы Южной Азии, М., 1963; Сда-сюк Г. В., Штаты Индии, М., 1981.

МАНИПУР ТИЛИ, манипури .-Шим. -Шарқий Ҳиндистондаги тиллардан бири, тибетбирма тиллари гуруҳига мансуб. Ассом, Манипур штатида, шунингдек, Ассом, Трипур штатларида ва Бангладеш, Мьянма давлатларида тарқалган, унда тахм. 1 млн. 650 минг киши сўзлашади (2001). М.т. фонетикасининг ўзига хослиги унда 2 хил ундошлар тизимининг (айни шу тилдаги ва бенгал, ассом тилларидан ўзлашган) мавжудлигидир; грамматик жихатдан бу тил агглютинативдир. Отлар ва феълларнинг ўзак морфемалари ва барча кўшимчалар бир бўғинли. Грамматик жинс категориям! мавжуд эмас. Гапда эга аввал, кесим ке-йин, тўлдирувчи эса улар ўртасида келади. М.т.да 7 та лаҳжа бўлиб, улар деярли ўрганилмаган; Манипур пойтахти Импхал ш.нинг лаҳжаси адабий тилга асос бўлган. Адабий тил б-н жонли сўзлашув тили ўртасида муайян фарқлар бор. М. т. ёзуви қадимдан брахмига асосланган бўлсада, 18-адан у бенгал ёзуви томонидан сиқиб чиқарилган.

МАНИТОБА — Канаданинг марказий қисмидаги кўл, Нельсон дарёси ҳавзасида. Майд. 4,7 минг км², уз. 193 км, эни 40 км гача. Энг чуқур жойи 20 м. М. қад. музлик давридаги Агассис кўлининг қолдиғи. Дофин дарёси оркали Виннипег кулига оқади. Балиққа бой. М. атрофи дам олиш зонаси.

МАНИТОБА — Канададаги провинция. Майд. 650 минг км². Аҳолиси 1,14 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Виннипег ш. Ер юзаси, асосан, текислик, марказий қисмини Лаврентий қирлари эгаллаган. Шим.-шарқи Гудзон кўлтиғига туташ. Даре ва кул куп. Энг йирик кўли — Виннипег. Иклими

континентал иқлим. Йиллик ёғин 650 мм. Шим.да тундра ўсимликлари секин-аста игна баргли ўрмонлар ва дашт ландшафтлари б-н алмашинади. М. — Канаданинг саноати ривожланган провинцияларидан. Иқтисодининг асосини дашт ҳудудларидан келтирилайдиган қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш ташкил этади. Гўшт консервалари, ёғмой, пишлок, ун тортиш тармоқлари ривожланган. Нефтни қайта ишлаш, машинасозлик, тикувчилик, ёғочсозлик ва б. саноат корхоналари бор. Никель, нефть олинади. Асосий саноат маркази — Виннипег. Асосий қ.х. экинлари — буғдой, сули. Тарик, зиғир, рапс, кунгабоқар экилади. Гўштсут чорвачилиги, паррандчилик ривожланган.

МАНИТУВЕЙЖ - Канаданинг Онтарио провинциясидаги қолчеданли кумушмисрух рудалари конлари гуруҳи. Юқори кўлдан шим.да жойлашган. 1950 й.дан Гeko ва Уайлрой конларидан, бошқа конлардан 1964 й.дан қазиб олинади. Руда майдони архей даврининг амфиболит ва кристалли сла-нецлари, шунингдек, уларни ёриб ўтган метаморфизмлашган габбродиабаз жинсларидан тузилган. Қатлам ва линза шаклларидаги руда таналари кристаллик сланецлар ва амфиболитлар орасида деярли горизонтал ҳолатда жойлашган. Рудадаги асосий минераллар: пирит, пирротин, сфалерит; қолгани — халькопирит, галенит; норудаси — кварц. Разведка қилинган руда захираси 40 млн. т дан зиёд. Руда таркибидаги Zn 3,7 —4,6%, Си 1,9 —2,1%, Sn 0,32%; Ag 55 —69 г/т. Руда карьер усулда ва ер остидан қазиб олинади.

МАНИФА — дунёда энг йирик денгиз ости нефть конларидан бири, Форс кўлтиғи саёзлигида, Манифа ш.дан шимолда жойлашган. Саудия Арабистонига қарашли ҳудудда. Форс кўлтиғи нефтьгазли ҳавзасига мансуб. 1957 й.да очилган, 1964 й.дан нефть олинади. Дастлабки захираси қарийб 1,3 млрд. т. Нефть сакловчи қатламлар гумбазсимон кўтарилган. Қуйи бўр ва юқори

юра карбонатли ётқизиклари маҳсулдор. Нефть қатламлари ўртача 2,3 — 2,8 км чуқурликда ётади. Бошланғич қатлам босими 35 МПа. Дастлабки захираси 1216 млн. т. Нефтнинг зичлиги 0,88 г/см³, ковшоққлиги 9,8 МПа-с. Таркибида 2,7% олтингурут бор. Нефть табиий босим остида чиқади ва қувурлар орқали Рас-Таннура порти (Саудия Арабистони) га ҳайдалади.

МАНИФЕСТ (лот. manifestum — чакириқ) — 1) Олий давлат ҳокимиятининг аҳолига қарата тантанали мурожаати. Баъзи ҳолларда қрнунчилик нормаларини ўз ичига олади ёки муҳим қонунлар қабул қилиниши ҳақида хабар беради; 2) сиёсий партия, жамоат ташкилоти ва б.нинг ўз дастури, қарашлари, қарорлари ва ш.к. баён қилинган ёзма мурожаатномаси, декларацияси.

МАНИЯ (юн. mania — телбалик, жаҳл, шод-хуррамлик), маниакал синдром — киши руҳияти (психика)нинг бузилиши. Бемор кайфи чоғ юради, серҳаракат, ғайратли, лекин ёзма бўлиб қолади, улғуворлик ҳисси ва б. пайдо бўлади. Юзаки фикр юритади, бир нарсани гапириб туриб, иккинчисига ўтиб кетади. Кўпинча, кайфияти тез ўзгаради, хурсанд бўлиб турганда, бирдан ғазабланиб кетади. М. маниакалдепрессив психознутт маниакал фазасида. шизофрения, инфекция, мия касалликлари заҳарланиш ва б.да кузатилади. Баъзан улғуворлик, буюклик М.си ҳам учрайди. Бирор нарсага, мас, ўғрилиққа, жинсий алоқага ружу қилиш ва б. ҳам М.га хос.

МАНКО (итал. manco — етишмаслик) — 1) ҳисобларда хатога йўл қўйиш ёки қассирнинг ҳисобда янглишуви оқибатида кассадаги пул камомати; 2) савдо-сотикқа тарозидан уриб қолиш.

МАНМАНЛИК - қ. Кибр.

МАНН (Mann) Генрих (1871.27.3, Любек, Германия — 1950.12.3, Санта-Моника, Калифорния) — немис ёзувчиси. «Ажойиботлар мамлақатида» романи (1900), «Маъбудалар» трилогияси (1903) да зодагон-юнкерлар монархияси ва ре-

акцион прус мафқурасига қарши чикди. «Разил ўқитувчи» романи (1905)да мактаб тарбиясининг прусчамонархик тизimini танқид қилган. «Катта муҳаббат» драмаси (1912)да зи-ёлилар тақдири ёритилди. «Империя» трилогиясида («Содик фуқаро», 1914; «Камбағаллар», 1917; «Бош», 1925) Германиядаги Ўжаҳон уруши арафасидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар тасвирланган, жамиятдаги салбий ҳодисалар фош этилган. М. Пруссия санъат академияси бадиий сўз шўъбаси президенти этиб сайланди (1931). Гитлерчилар ҳокимиятга келгач, М. бу ташкилотдан чиқарилиб, немис фуқаролигидан маҳрум этилди. У ватанини ташлаб, Францияга кетишга мажбур бўлди. 1940 й.дан АҚШда яшади. Му-ҳожирликда яратган публицистик тўпламлари («Нафрат», 1993; «Кун келади», 1936; «Мардлик», 1939), «Қирол Генрих IV нинг ёшлиги» (1935), «Қирол Генрих IV нинг балоғати» (1937) романилари ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳи б-н суғорилган. «Содик фуқаро» романи ўзбек тилида нашр этилган (1970). МАНН (Mann) Томас (1875.6.6, Любек — 1955.12.8, Цюрих) — немис ёзувчиси. Генрих Манн (1871— 1950)нинг укаси. М. дастлабки йирик асари — Любек аслзодалари наслининг тўрт авлоди тақдири тўғрисидаги романи «Будденброклар» («Бир оила инқирози») б-ноқ кенг жамоатчиликка танилган. М.нинг новеллалари («Тристан», 1923, «Тонио Крегер», 1903 ва б.) адибнинг энг яхши асарлари саналади, уларда санъат одамларининг турмуш уринишлари маҳорат б-н тасвирланган, руҳий ҳолатлар нозик берилган, енгил юмор б-н лиризм уйғунлашган. «Сехрли тоғ» (1924) романида Ўжаҳон уруши арафасида немис жамияти ғоявий ҳаёти манзаралари акс этган. 20-а. даги энг яхши фалсафий романлардан ҳисобланган мазкур асарида муаллиф немис тарбиявий романлари анъаналарини давом эттирган. 1933 й.да Германияда ҳокимият тепасига нацистлар келганидан кейин М. ватанидан чиқиб кетиб, Швей-

царияда, кейин (1938 й.дан) АҚШда яшади. Ёзувчининг «Марио ва сеҳргар» (1930) новелласи, шунингдек, Инжил сюжети асосидаги «Йосиф ва унинг акалари» (1933—43) тарихий тетралогиясига фашизмга қарши ғоялар сингдирилган. «Лотта Ваймерда» (1939) романи Гёте ижоди ҳақидаги кўп йиллик уйлар нагизаси. «Доктор Фаустус» (1947) романи Герман фашизми келиб чиқишига сабаб бўлган маънавий иллатларнинг туб илдизлари ҳақида. М. 20-а. жаҳон адабиётининг муқтоз вакили саналади. У роман жанри доирасини кенгайтириб, уни янги ижтимоий фалсафий маъно б-н бойитди. Нобель му-кофоти лауреати (1929).

МАНН — 1) кад. оғирлик ўлчов бирлиги; қиймати Хоразмда 15-а.гача 1М. 3 кадоқ, яъни 1,255 кг, 17-а.да 10 ва 12 кадоққа тенг бўлган. 19-а. ўрталаридан асосан, 1М.=48 кадоқ =480,409512 кг =19,657 кг булган. Бухорода 1671 й. 1М =5120 мисқол =25,6 кг бўлган (1 мисқол = 5г). Бухоро «катта оғирлиги»да 1М = 25600 мисқол = 128 кг. 1723 й. маълумотларига кўра, Қаршида 1М = 10 кадоқ = 4,095 кг, Самарқандда 1М = 20 кг га тенг бўлган. Тошкентда М. ўрнида кўпроқ ботмон ишлатилган: 1 Тошкент ботмони, асосан, 10,5 пуд = 171,995 кг бўлган. Ҳиндистонда 14-а.да 1М = 12,832 кг, Бобурийлар даврида М.нинг бир неча турлари бўлган. Шулардан Акбаршоҳ М.и, яъни Акбарий М.и. 25,156 кг га тенг бўлган; 2) кад. юза улчов бирлиги, мамлакатимиз худудида экин майдонларини улчашда қўлланилган; қийматлари ҳам ҳар хил. Амалда «катта оғирлик М.» гуруҳи ер майдонини ўлчашда кўпроқ қўлланилган. Тўппи М.идаги (бошқача номи — мани таки) доннинг оғирлиги 4,32 кг бўлган (14-а.; Бухоро). Демак, тўппи М.и 4,32 кг дон экилган майдонни ифодалаган. Катта оғирлик М.и. Самарқандда (15—16-а.лар.) 20 кг га, Бухорода (19-а.) 1М = 2 таноб бўлган. Хоразмда эса 1 таноб ерга 5 ботмон бугдой (1 ботмон = 20 кг) экилган.

Оғирлик ўлчови М.ининг қийматлари

ҳар хил бўлгани учун уларга мос келадиган майдонлар ҳам ҳар хил бўлган.

МАННОЗА, С6Н12О6 — моносахарид; глюкоза изомери. Мол. м. 180,16. Микроорганизмлар ва ўсимликлар полисахаридлари — маннанлар, галактаманлар, глюкоманнанлар таркибига киради; баъзи мураккаб оксилларнинг ком-поненти ҳисобланади. Сувда яхши эрийди, таъми ширин. Қайнаш т-раси 132°. Цитрус, анакард ва каринокарп ўсимликлари мевасида эркин қолда учрайди. М. организмда ўзининг фаолланган шакли — гаунозиндифос-фатманноза (ГДФМ) ёрдамида ўзгаради.

МАННОНОВ Назирулла Маннонович (1909.15.3 — Тошкент — 1981.23.9) — олим, агроном, ВАСХНИЛ мухбир аъзоси (1970), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), Меҳнат Қаҳрамони (1957). Ўрта Осиё пахтачилик ва ипаччилик ин-тини тугатган (1933). СоюзНИХИ нинг Окковок суғориш ва агротехника марказий ст-ясида илмий ходим, бўлим мудири (1934— 51). Тошкент вилоятидаги «Қизил Ўзбекистон»кзи раиси (1951—58), СоюзНИХИ директори (1958-61, 1966-72), ЎзССР Қишлоқ хўжалиги вазири (1961—62), Куба ҳукумати ҳузурда бош маслаҳатчи — ташкилотчи (1962— 63), ЎзССР Қишлоқ хўжалиги вазири ўринбосари — фан бош бошқармаси бошлиғи (1972-77), 1977-81 й.ларда ВАСХНИЛ Ўрта Осиё бўлими деҳқончилик ва кимёлаштириш секцияси раиси. Илмий ишлари тупроқ маҳсулдорлигини ошириш, ғўза-беда ва дон экинлар алмашлаб экишни ўрганиш ва жорий қилиш, минерал ўғитлар ва б.ни кўллаш масалаларига бағишланган.

Ад.: Удобрение хлопчатника в севообороте, Т., 1971 (в соавторстве).

МАННОПОВ Султонали (1948.1.1, Қува тумани) — хонанда, дирижёр. Ўзбекистон халқ артисти (1999). Фаргона пед. ин-тини тугатган (1974). Хонандалик санъати сирларини Т. Қодиров, М. Мадалиев каби устозлардан ўрганган. Фаргона давлат унтида ўқитувчи (1974—

78), кафедра мудири (1992 й.дан), проф. (2001 й.дан); Фарғона вилояти мусикали драма ва ҳажвия театрида хормейстер, директор (1978-88), бош дирижёр (1978-88; 2001 й.дан), Фарғона вилояти филармониясида яккахон хонанда, бадиий раҳбар (1988—2001). Ижро дастуридан «Ушшоқ», «Баёт», «Қаландар», «Абдурахмонбеги» каби мумтоз ашула туркумлари, «Боғаро», «Кириб бўстонни кездим» каби катта ашулалар, яллалар («Ул кун жонон», «Ул париваш» ва б.), замонавий ба-стакорлар яратган («Гулзорга қарасам», А. Исмоилов; «Ватанни севмоқ иймондандур», К. Солиев ва б.), шунингдек, Узи басталаган («Қаландар ишқи», «Водий таронаси», «Ўзбекистоним», «Келса санамим» ва б.) асарлар урин олган. Ўзбек мусикаси мавзуидаги илмий-оммабоп ва бадиий рисоалар («Анъ-анавий кўшиқ ижроси», «Таваккал Қодиров», «Сўнмас наволар» ва б.) муаллифи.

МАНОМЕТР (юн. *manos* — но-зик, сийрак ва ... метр) — суюклик, газ ёки бугнинг босимини улчаш учун мўлжалланган асбоб. Механик, суюкликли, электр, иссиқлик, поршенли, деформацион, радиометрик, ионизацион ва б. хиллари бор. М. ўлчаш тизимининг асосини бирламчи босим узгартиргичидан иборат сезгир элемент ташкил қилади. Механик М.да бундай элемент вазифасини найча, поршень, мембрана ёки улчанаётган босимни қабул қиладиган бошқа элемент ўтайди. Суюкликли М.да босимни мувозанатлаб турадиган суюклик (симоб, мой ва б.) устуни сезгир элементдир. Электр М.нинг иши улчанаётган босим таъсирида сезгир элементнинг электр хоссалари (мас, электр қаршилиги) узгаришига асосланган. М.нинг бошқа турларида ҳам асосий қисм сезгир элементдир (мас, деформацион М.да эластик қобик, поршенли М.да поршень ва ҳ.к.). М. шкалали ва шкаласиз булиши мумкин. М.б-н атмосфера босими (қ. Анероид, Барометр) сийраклашган газлар босими (вакуумметр)

ҳамда атм. босимдан катта икки босимлар фарқи ўлчанади. Суюклик устуни баландлиги бўйича босимни ўлчаш ғоясини 1640 й.да Э. Торричелли илгари сурган. 1891 й.да француз олими Л. Кальете биринчи суюкликли М.ни қуриб, Париждаги Эйфель ми-норасига ўрнатган.

МАНОҚИБ (араб. — фазилат) — буюк кишилар, атоқли санъаткорлар, шунингдек, дин намояндалари ҳақида ёзилган хотира асари. М., асосан, шу кишиларнинг ҳаёт йўли б-н таниш ёки маслақдош бўлган кишилар томонидан ёзилган. М.лар дастлабки пайтлардадин пешволари [пайғамбар Муҳаммад (сав), Ҳазрати Али (ра.) ва б.]га бағишланган. Буларда муайян шахснинг турмуш фаолияти учун хос хусусиятлар акс эттирилган.

Алишер Навоийнинг «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асарлари, Хондамирнинг Навоийга бағишланган «Мақорим ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар») асари ва б. М. намуналаридир.

МАНПАР (хитойча мян — хамир, пар — парча) — хамир таом тури. Тузли сувда тухум солиб, қаттиқроқ қилиб хамир қорилади. Сочикка ўраб тиндирилади. Тинган хамирдан тангадайтангадай бўлакчалар узиб олиниб, 2 мм қилиб ёйилади. Ёймадан 2 см келадиган тасмачалар кесилади, орасига урвоқ сепаб, бир неча қават қилиб тахлаб, тўртбурчак бўлакчалар кесилади. Тузи ростланган қайнаб турган сувга солиб, 10 мин. пиширилади, човли б-н сузиб олиниб, сувуқ сувда қайилади. Бошқа қозонда М. қайласи тайёрланади. Бунинг учун майда тўғралган гўшт, пиёз доғланган ёғда ковурилади, сўнг сомонча шаклида тўғралган турп, сабзи ва туз солинади. Масаллиқлар бир оз ковурилгач, керагича сув қуйиб, қайла меъёрига етгунча пиширилади. Дастурхонга тортишда ко-саларга хамир, устидан қайла солинади. Ҳар коса М. учун бир дона тухум қуймоқ пиширилади. М. устига эса майдалаб

тўғралган тухум-куймоқ ва кертилган ошқўқлар солинади.

МАНСАБДОР ШАХС — давлат органларида, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида, давлат, муниципал му-ассасаларида, шунингдек, Куролли Кучларда, бошқа кўшинлар ва ҳарбий тузилмаларда ҳокимият вакили вази-фаларини доимий, вақтинча ёки махсус ваколат бўйича амалга оширувчи ёхуд ташкилий-бошқарувчилик, маъмурий-хўжалик вазифаларини бажарувчи шахс. Бундай шахс ЎЗР жиноят ҳуқуқида мансабдорлик жиноятларининг субъекти ҳисобланади. М.ш.лар қонунда мансабдор ва масъул М.ш.ларга ажратилган. Масъул М.ш.ларга ҳокимият вакиллари; давлат корхонаси, муассасаси ёки ташкилотларида сайлаш ёки тайинлаш бўйича доимий ёхуд вақтинча ташкилий-бошқарув ёхуд маъмурий-хўжалик вазифаларини бажариш б-н боғлиқ лавозимларни эгаллаб турган ва юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни содир этишга ваколат берилган шахслар; мулкчиликнинг бошқа шаклларидаги корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарлари, давлат бошқаруви юзасидан белгиланган тартибда ҳокимият ваколоти берилган жамоатчилик вакиллари; ташкилий-бошқарув ёхуд маъмурий-хўжалик вазифаларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида бажариш б-н боғлиқ мансабларни эгалловчи шахслар қиради. Ҳар қандай ҳокимият идорасида ишловчи, аммо ҳокимият ваколатлари (маъмурий ваколатлар) берилмаган шахслар (техник ишларни бажарувчилар) ҳокимият вакиллари деб эътироф этилмайди.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

МАНСАБДОР ШАХС УСТИДАН ШИКОЯТ — фуқароларнинг ўз бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаб олишни талаб қилиб юқори орган ёхуд мансабдор шахс ёки судга мурожаат қилиш ҳуқуқи. Бундай ҳуқуқ ЎЗР Конституциясида қафолатланган (44модда). Бу конституциявий норманинг ривож

сифатида «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида» (1995 й. 30 авг.) ва «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида» (2002 й. дек.) қонунлар қабул қилинган. Қонунга кўра, ЎЗР фуқаролари давлат органларига, мансабдор шахсларга аризалар, таклифлар ва шикоятлар б-н мурожаат қилишлари мумкин. Хорижий давлатлар фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ЎЗР давлат органларига қонунга мувофиқ мурожаат қиладилар. Тобелик тартибда юқори турувчи орган, мансабдор шахс шикоятни 1 ойлик муддатда кўриб чиқиши шарт. Агар фуқаронинг шикоятини қаноатлантириш рад қилинган ёки фуқаро 1 ой муддат мобайнида ўз шикоятига жавоб олмаган бўлса, у судга мурожаат қилишга ҳақли. Шикоятни фуқаро ёки унинг вакили, шунингдек, фуқаронинг илтимосига кўра, жамоат бирлашмасининг, меҳнат жамоасининг ваколатли вакили бериши мумкин. Шикоят фуқаронинг хоҳишига қараб у яшайдиган жойдаги судга ёки давлат органи жойлашган ердаги ёхуд мансабдор шахснинг иш жойи ҳудудидаги судга берилади. Ҳарбий хизматчилар ўзла-

рининг ҳуқуқ ва эркинликларини бузаётган ҳарбий бошқарув органлари ва ҳарбий мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан шикоят б-н ҳарбий судга, шунингдек, юқори турувчи мансабдор шахсларга мурожаат қилишга ҳақли.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

МАНСАБДОРЛИК ЖИНОЯТЛАРИ - мансабдор шахс томонидан унинг мансаб ваколоти б-н белгиланган мажбуриятларини бузиши оқибатида фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки қонун б-н кўрикланадиган манфаатларига ёхуд давлат ёки жамият манфаатларига кўп миқдорда зарар ёки жиддий зиён етказилиши (кўп миқдордаги зарар — энг кам ойлик иш ҳақининг 100 бараваридан 300 бараваригача бўлган миқдордаги зарардир. Жиддий зиён — етказилган моддий

зиённинг хусусияти, маънавий зиённинг оғирлиги, жабрланган шахслар сони ва ш.к. ҳолатлар ҳисобга олинган ҳолда аниқланади). М.ж. давлат ҳокимияти, давлат хизмати, маҳаллий ҳокимият ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг нормал фа-олиятига тажовуз қилади. М.ж. мансабдор шахснинг мансаб ваколатлари б-н белгиланган имкониятлардан фойдаланиб бирор бир ҳаракатни, ўз манфаатини кўзлаган ҳолда бажариши ёки бажармаслиги ёхуд ўз вазифа ва маж-буриятларига совокқонлик б-н муносабатда бўлиши орқали содир этилади. Ўзбекистон Республикаси ЖКда фуқароларнинг муружаатлари тўғрисидаги, сайлов ёки референдум ўтказиш б-н боғлиқ қонун ҳужжатларини, экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузиш, ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистемол қилиш, мансаб вазифаларига нисбатан лоқайдлик б-н муносабатда бўлиш, ҳокимият ҳаракатсизлиги, порахўрлик, айбсиз кишини жавобгарликка тортиш, суд қарорини бажармаслик, қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ёки ҳибсга олиш, кўрсатув беришга мажбур қилиш ва ш.к. учун жиноий жавобгарлик белгиланган. М.ж.нинг ижтимоий хавфлиликдаражаси ниҳоятда юқоридир. Бундай жиноятларни содир этиш фуқароларнинг қонуний ҳақ-хуқуқларини бузишга, давлат ва жамоат манфаатларига зиён етказилишига олиб келади. Бу эса давлат ҳокимияти органларининг фа-олиятига, давлатга ҳурматсизлик, ишончсизлик ҳиссини пайдо қилади. Мирзаюсуф Рустамбоев.

МАНСАП (Mansart) Франсуа (1598.23.1 - Париж - 1666.23.9) - француз меъмори. 17-а. классицизмининг дастлабки намояналаридан. М. Блуа (1635—38), Мезон (1642—50) саройларини, Париждаги Мазарини галереяси (1644, ҳоз. Миллий кутубхонанинг бир қисми), Валь де Грае ибодатхонаси (1645—46, Ж. Ле-Мерсье ни-ҳосисига етказган), «Карнавал» меҳмонхонаси каби бинолар лойиҳасини яратган. М. ижоди

Уйғониш даври миллий меъморлик анъаналари таъсирида шаклланди. У яратган бинолар мужассамотининг кўркемлиги б-н кўзга ташланади.

МАНСАРДА (франц. mansarde) — бино чордоғидаги хона, болохонанинг бир тури. Баланд ва тик нишабли томларда юқориси қиялама ва пасти тикка қилиб қурилган. М. фойдали кўшимча хона яратиш ва бино ҳажмини бойитиш ва унга гўзаллик, салобатлилик бағишлаш мақсадида қурилади. Француз меъмори Франсуа Мансар ва унинг неваражияни, шогирди Ж. Ардуэн-Мансар лойиҳаси асосида (номи ҳам шундан) яратилган. Дастлаб Францияда қурила бошлаган. Ҳозир бир қаватли хусусий турар жой ва дала ховли бинолари қурилишида М. лойиҳасидан фойдаланилмоқда.

МАНСЕЛЬКА — Финляндиянинг шим. ва шарқий қисмларидаги ҳамда қисман Норвегиянинг шим. ва РФ (Карелия)нинг гарбий қисмидаги қирлар. Уз. 750 км, эни 75 км гача. Қад. кристалли жинслардан таркиб топган. М.нинг ўртача бал. 300—400 м. Энг баланд жойи — Сокусти тоғи (718 м). М.да ботқоқли жойлар ва қўл кўп. Ботқоқ-тундра ўсимликлари б-н қопланган.

МАНСИЛАР (илгариги номи — вогуллар) — Ханти-Манси мухтор ўлкаси (РФ)даги халқ (6,6 минг киши). РФда 8,3 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Манси тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар, анъанавий диний эътиқодлар ҳам сақланган.

МАНСУР, ал-Мансур, Абу Жаъфар Абдуллох ибн Муҳаммад (707—775) — аббосийлар сулоласига мансуб халифа (754—775). Йирик давлат арбоби. Маъмуриймолия ислохотини ўтказган. Савдо ва хунармандчиликни тараккий этишига раҳнамо бўлган. Халифалик чегарасини янада кенгайтириш мақсадида пойтахтни Ал-Хошимийя деган жойдан ҳоз. Бағдод ўрнига кўчириб, шу б-н Бағдод ш.га асос солган (762 й.). Бармакийлар хонадонига мансуб вазирлар кўмагида давлатни идора қилган. МАНСУР (ал-Мансур, Аль-

мансор) (? — 1002) — Куртуба халифалигининг амалдаги ҳукмдори (976 й.дан). Халифа алҳакам II даврида (961—976) хожиб лавозимини эгаллаган. Испаниянинг христиан давлатлари кўшинларини бир неча бор қакшатқич мағлубиятга учратган.

МАНСУР (араб. — сочилган, тарқок яъни наср холида бўлган), чертим пули — Хоразм мақомлари чолғу бўлимининг номи. Асосий қисмлари Тарже, Пешрав, Мухаммас, Сақил, Уфар ва б. ўзига хос томонлари ўз ичига олади. М.нинг охирида уфар қисмлари бўлиши б-н Бухоро Шашмақомидан фарқ қилади. Атокли хонанда, созанда ва бастакорларидан Ниёзжонхўжа (Сақили Ниёз-жонхўжа), Мухаммад Раҳимхон соний (Мухаммаси жадиди Ферузи Рост ва б.), Комил Хоразмий (Мураббаи Комили Рост), Мухаммад Расул Мирзо (Мураббаи Рост Мирзо) ва б. Хоразм мақомларининг М. қисмларини бойитишган, Сақили Мухркони Рост, Мусабаи Рост Мирзо каби қисмларни ҳам киритишган.

МАНСУР ибн НУХ I, Абу Солих (? -976) — сомониylарихм бўлган Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳукмдори (961—976). Ас-Садид («доно», «тадбиркор») лақоби б-н машҳур бўлган. Давлатни мустаҳкамлаш мақсадида бир қатор тадбирларни амалга оширган. Бу ишда унга вазирлари Балъамий ва Утбийпар ёрдам берган. Бувайхиплар, Зиёрийлар б-н кураш олиб борган. Бувайхийлар устидан қозонган ғалабаси унинг шухратини оширган. Унинг топшириғига кўра, Балъамий Табарийнинг «Тарих ул-анбиё ва-ррусул ва-л-мулуқ ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, под-шоҳлар ва халифалар тари-хи») номли асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган ва бойитган.

МАНСУР ибн НУХ II, Абул Ҳорис (? — 999) — сомониylараан бўлган Мовароуннаҳр ҳукмдори (997—999). Унинг даврида мамлакатда парокандалик, ички низолар (Мансур б-н лашкарбошилар ўртасида) ташки хавф

(қорахонийларнинг хужумлари) кучайган. Айниқса, қорахонийлар томонига ўтган хоин лашкарбошилардан Фойик саройга нисбатан уюштирган фитналарда фаол қатнашади. 999 й. фев.да Фойик турк ғулومларига суянган ҳолда Мансурни тахтдан ағдариб, кўзини кўр қилади. Бу кучсизланиб қолган сомониylар сулоласига пайт пойлаб берилган кучли зарба эди. Шу йили Моваро-уннаҳр қорахонийлар томонидан эгалланган.

МАНСУРОВ Дилшод Исмоилвич (1983.12.12, Тошкент вилояти, Келес ш.) — эркин курашчи, халқаро миқёсдаги спорт устаси. «Ўзбекистон ифтхори» (2001). М. 9 ёшидан бошлаб Нурлан Жақсиликов мураббийлигида эркин кураш б-н шуғулланади. Тошкент иқтисодийёт унти талабаси (2003). Бутунжаҳон ўсмирлар ўйинлари ғолиби (1998, Москва), ёшлар ўртасида Осиё чемпиони (2001, Дехли), икки қарра жаҳон чемпиони (2000, Нанси; 2001, Тошкент). 55 кг вазн тоифасида Осиё чемпиони олтин медалини қўлга киритди (2002, Пусан).

МАНСУРОВ Комил (1948.11.9, Тошкент тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Тошкент пед. ин-тининг бадиий-графика ф-тини тугатган (1971). 1968—79 й.ларда Тошкент вилоятидаги 27мактабда, 1979 й.дан Тошкент ш. Юнусобод туманидаги 63мактабда расмчизмачилик ўқитувчиси. М. дарс жараёнида илғор ва ноанъанавий иш усулларидан фойдаланади. У раҳбарлик қиладиган «ёш наққошлар» тўрагаги аъзоларининг раем, нақш ва уй-рўзғор буюмларига ишлаган нақш намуналари туман, шаҳар, республика миқёсидаги кўриктанловларда совринли ўринларни эгаллаган.

МАНСУРОВ Михаил Филиппович [1916.15(28)10, Челябинск вилояти Пласт ш. — 1993.24.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти. 1937—51 й.лар Свердловск, Одесса, Иркутск театрларида, 1951—93 й.лар Ўзбекистон академик рус драма театрида ишлаган. Актёр

кахрамононаромантик руҳдаги, характерли роллар устаси сифатида танилган. Унинг ижроси илиқ самимияти, образларни кучли, ёрқин ва ишонarli яратиш маҳорати б-н ажралиб туради. Ромео («Ромео ва Жульетта»), Трофимов («Олчазор»), Дехқонбой («Шоҳи сўзана»), Рустам («Паранжи сирлари»), Яков Богомоллов («Яков Богомоллов»), Тригорин («Чайка»), Маркиз де Поза («Дон Карлос»), Лука («Тубанликда»), Салоҳитдин («Шарқ тонги») каби роллари б-н шуҳрат қозонган.

МАНСУРОВ Муҳриддин (1914.6.8, Наманган вилояти — 1988.7.1, Наманган) — Ўзбекистон халқартисти (1957). 1942 й.дан Наманган театрида ишлаган. «Майсаранинг иши» спектаклидаги Чўпонали М.нинг сахнадаги илк образидир. М. санъ-ати миллий хусуси-ятларга бойлиги ва ўзига хослиги б-н бир қаторда ёрқин драматик актёр ҳамдир. Ижодига драматик ва фожи-авий роллар яқин бўлиб, асосан, қахрамонона, жасоратларга қодир, иродали мард кишилар образини яратган. Табиатан кучли, жанангдор (драматик тенор) овозга эга бўлган М., айниқса, мусикали спектаклларда катта муваффақият қозонган. Ҳайдар (К. Яшин; Т. Жалилов, «Нурхон»), Тоҳир (С. Абдулла; Т. Жалилов, «Тоҳир ва Зухра»), Мажнун (Хуршид; Т. Содиқов, «Лайли ва Мажнун»), Алпомиш (С. Абдулла; Т. Жалилов; Б. Надеждин, «Алпомиш»), Фарход (К. Яшин; Ю. Ражабий, «Фарход ва Ширин»), Азиз, Ғариб (А. Бобожон; К. Отаниёзов, «Азиз ва Санам»), «Ошиқ Ғариб»), Аннадаба-бу («Ганг дарёсининг кизи»), Глостер, Гонзаго («Қирол Лир», «Ҳамлет»), Бойтемир («Сарвқомат дилбарим»), Шай-хулислом («Ибн Сино») каби ўткир драматик роллари б-н шуҳрат қозонди.

МАНСУРОВ Рустам (1913.21.12, Самарқанд вилояти — 1996.27.6, Самарқанд). Ўзбекистон халқ артисти (1952). 1933 й.дан Самарқанд вилоят театрида ишлаган. Энг яхши роллари: Солихбой (Ҳамза, «Бой ила хизмат-

чи»), Мирбо-бо (И. Ақром, «Адолат»), Ягор (Г.Мдивани, «Номус»), Президент (Ф.Шиллер, «Макр ва муҳаббат»), Иброҳим (К.Яшин, «Гулсара»), Ҳожи (К.Яшин, «Нурхон»), шаҳар ҳокими (Н.Гоголь, «Ревизор»), Дадабой (Уйғун, «Навба-хор»), Ҳусайн Бойқаро (Уйғун, И.Султон, «Алишер Навоий»), Отелло (У. Шекспир, «Отелло»), Эзоп (Г.Фигейреду, «Эзоп»), Дарвеш (М.Карим, «Ой тутилган тунда») ва б. Ёши улуг, мураккаб табиатли шахслар образини қуркам талқин қилиш, юриш-туриши, табиати, овози б-н бир-бирига ўхшамagan қахрамонларининг ташки кўриниши ва ички оламини аниқ ифода эта билиш М. ижодига хосдир.

МАНТЕНЬЯ (Mantegna) Андреа (1431, Венето — 1506.13.9, Мантуя) — италя-ян рассоми ва ўймақори, Уйғониш даври намояндаси, Падуя мактаби вакили. Қад. Рим ҳайкалтарошлиги ва меъморий безакларини ўрганиши, археология ва эпиграфика б-н шуғулланиши М. санъатининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. М. диний композицияларга инсон шахсининг қудрати ва афзаллигини таъкидловчи қахрамонона дунёни англаш ҳиссини олиб кирди. М. асарлари (Веронадаги Сан-Дзено Мажоре черкови триптихи, 1457—59 ва б.)да унинг ижодига хос бўлган қимматбаҳо эмалга қиёсланадиган бўёқ қатламининг металл жилоси шаклланди; манзарали замин ва атроф муҳитдан муҳим омили ажратиб кўрсата олган. 1460 й.дан Мантуяда Лодовико Гонзаго саройида яшган. М. асарларида меъморлик (реал ва чизилган) б-н рангтавир уйғунлигига эришди (Сан-Жоржо қасридаги «Дель Споза хонаси», 1447 ва б.). «Цезарь тантанаси» асарлар туркуми (1485—88) Қад. Римнинг жиддий руҳи б-н суғорилган; маъжозий мифологик композициялари, монохром картиналар туркуми («Парнас», 1497; «Самсон ва Далила», 1500-й.) сўнги давр асарларига мансуб. М. гравюралари («Денгиз худоларининг жанги», 7 та мис гравюра ва б.) образлари-

нинг маҳобатлиги б-н унинг рангта-
виридан қолишмайди, уларда кандакори
нафис шакллар нозик чизик (штрих)лар
б-н уйғунлашган.

МАНТИ (хитойча мян — хамир,
ти — гўшт) — хамир таом. М. учун ха-
мир қаттиқроқ қилиб қорилади, сўнгра
зу-вала ясаб, ўраб 10 мин. тиндириб
қўйилади. Хамир юпка (1—2 мм) қилиб
ёйилади. Ёйма 10x10 см катталиқда
кесилади. М. қиймаси учун гўштни
лаҳм қисми гўшткиймалагининг йирик
кўзидан ўтказилади ёки майда тўғралади.
Қиймага пиёз, мурч, намақоб қўшиб,
яшилаб мижиғланади. М. учун думба (чар-
ви) ёғи бодомдай катталиқда тўғралади.
Ҳар бир жилдга бир бўлак думба ва
қийма солиб, М. тугилади. М. ёғланган
лаппакларга терилади, сўнг сув пурқаб
мантиқасконга қўйилади ва 45 мин.дан
1 соатгача буғланади. Тайёр таом лико-
лаган ёки косаларда бетига қатик ёки
қаймоқ қуйиб, мурч сепаиб, дастурхонга
тортилади. Ишлатиладиган масаллиғига
кўра, М.нинг қовурма М., картошка М.,
ошқовоқ М., яхлит М. ва б. турлари бор.

МАНТИССА (лот. mantissa —
қўшимча) — ўнли логарифмнинг каср
қисми. Логарифмик жадвалларда
келтирилган ўнли логарифмларнинг
М.лари маълум ўнли хонагача аниқликда
тақрибий қисобланган. Агар УУсони 10»
га (бунда п бутун сон) кўпайтирилса ёки
бўлинса, унинг ўнли логарифмининг
М.си ўзгармайди. Мас, $\lg 200 = 2,3010$
бўлса, 0,3010 сони М., 2 сони эса логарифмнинг
характеристика бўлади.

МАНТИҚ, логика — тўғри тафаккур
юретишнинг асосий қонунари ва шак-
ллари ҳақидаги фан. М. ўзининг шак-
лланиш ва ривожланиш тарихига эга.
М.га оид дастлабки фикрлар Қад. Шарқ
мамлакатларида, хусусан, Ҳиндистон,
Хитойда вужудга келди. Қадимда М.
фалсафа таркибида бўлган, мустақил
фан сифатида шаклланмаган. Юнон
фалсафасида М. масалалари дастлаб
Пармениднинг «Табиат тўғрисида» аса-
рида, Элейлик Зеноннинг апорияларида,

Гераклит таълимотида у ёки бу дара-
жада кўриб чиқилган. Аристо-/иелгача
бўлган мантикий таълимотлар ичида
Демокритнинг мантикий таълимоти, Со-
крашнинг индуктив методи ва Платон
диалектикаси диққатга сазовор. М. ил-
мининг алоҳида фан сифатида шаклла-
ниши Аристотель номи б-н боғлиқдир.
У биринчи бўлиб М. ўрганадиган маса-
лалар доирасини аниқлаб берди. Унинг
«Категориялар», «Талқин ҳақида», «Би-
ринчи аналитика», «Иккинчи аналитика»,
«Софистик раддиялар ҳақида», «То-
плика» номи асарлари М. масалаларига
бағишланган. Аристотель М.ни «маълум
билимлардан номаълум билимларни
аниқловчи», «чин фикрни хато фикрдан
ажра-тувчи» фан сифатида таърифлайди.
Аристотелдан сўнг М., асосан, стоиклар
мактаби вакиллари, Эпикур, скеп-
тиклар таълимотларида ривожлантирил-
ган. Стоиклар М.нинг мақсади инсон
ақлини хатолардан асраш ва ҳақиқатга
эришишдир, деб билишган. Кейинчалик
Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳам
М. илми шаклланди. Ўрта Осиёда ҳам
фалсафа ва М. мустақил фан сифати-
да тараккий этди. Бунда Форобий, Ибн
Сино, Беруний, Умар Хайём, Алишер
Навоий, Бедил каби буюк мутафаккир-
ларнинг хизмати катта бўлди. Форобий
ўзининг «Мантиққа кириш», «Илмлар-
нинг келиб чикиши ва таснифи» асар-
ларида М. масалаларига илмий билиш
методлари деб қараган. Форобий фикри-
ча, М. инсонларни билиш жараёнидаги
турли хато ва адашишлардан сақлайди.
Форобий тушунча, ҳукм ва уларнинг
турлари, хулоса чиқариш, силлогизм ва
унинг фигуралари, модусларини таҳлил
қилди. Силлогизм ва исботлаш усули
энг тўғри, ҳақиқатга олиб келувчи усул
деб ҳисоблади. Ибн Синонинг «Китоб
ашшифо», «Китоб аннажот», «Донишно-
ма» асарларида М.га доир фикрлари баён
этилган. «М. билинган (билимлар) ёр-
дамда билинмаганларни қандай қилиб
аниқлашни кўрсатадиган, ҳақиқат ва
ҳақиқатсифат билим ва ёлғон нима экан-

лигини ҳамда улар қандай турларга эга эканлигини аниқлаб берадиган илмдир», деган эди Ибн Сино. У М. илмини барча илмларнинг муқаддимаси, уларни эгаллашнинг зарур шарти сифатида талқин этди. Аристотелнинг М.га оид таълимоти Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушдларнинг М.га оид асарлари орқали Европага кириб келди. Ўрта аср Европасида М. масалалари, асосан, умумий ва яқка тушунчаларнинг ўзаро муносабати доирасида ўрганилди. Янги даврда Р. Декарт, Ф. Бэкон, Т. Гоббс, В. Лейбниц ва б. М. илми турли йўналишларининг яратилишига асос солдилар. 18 — 19-а.лар фалсафий фикрида И. Кант ва В. Ф. Гегель яратган мантикий тизимлар муҳим ўрин тутди. Гегель фикрича, фалсафа М. шаклида мавжуд, унинг ўрганиш объектини тафаккур ташкил этади. М.нинг асосий вазифаси ҳақиқатни аниқлаш, унга эришиш йўллариини ўрганишдир.

М. тафаккурнинг намоён бўлиш шакллари ва тараққиётини, шу жумладан, фикрлар ўртасидаги алоқадорликни кўрсатадиган конунқоидалар йиғиндисини ўрганади. М.нинг вазифаси — чин фикрни, ҳақиқатни аниқлаш. М. илмининг ўрганиш объекти тафаккур тр-Тафаккур 3 хил шаклда: тушунча, ҳукм (мулоҳаза) ва хулоса чиқариш шаклида мавжуд бўлади. Муҳокама юритиш ана шулар ва уларнинг ўзаро алоқаларга киришиши натижасида вужудга келадиган бошқа мантикий тузилмалар (мас, муаммо, гипотеза, назария, ғоя ва б.)да амалга ошади. Муҳокама юритишда ишончли натижаларга эришишнинг зарурий шарти қаторига фикрнинг чин бўлиши ва формал жиҳатдан тўғри қурилиши қиради. Ўзи ифода қилаётган предметга мувофиқ келувчи фикр — чин фикр деб аталади (қ. Исбот). Фикрни тўғри қуришга тафаккур конунлари талабларига риоя қилгандагина эришиш мумкин. Тафаккур конунлари (қ. Айният конуни, Зиддият конуни, Етарли асос конуни, Учинчиси истисно конуни) муҳокама юритиш жараёнида фикрлар (фикрлаш элементлари)

ўртасидаги мавжуд зарурий алоқалардан иборат. Тафаккур кўп қиррали жараён бўлиб, уни турли томондан, хусусан, мазмуни ва шакли (тузилмаси) бўйича ёки келиб чиқиши ва тараққиётида олиб ўрганиш мумкин. Буларнинг барчаси М. илмининг вазифасини ташкил этади, унинг турли методларидан (қ. Индукция, Дедукция) фойдаланишга, ҳар хил йўналишга ажралишига сабаб бўлади.

Ҳоз. пайтда М.нинг формал М., диалектик М., математик М. каби йўналишлари бор. Формал М. тафаккур структурасини фикрнинг аниқ, мазмуни ва тараққиётдан четлашган ҳолда, нисбатан мустақил равишда ўрганади. Унинг диққат марказида муҳокамани тўғри қуриш б-н боғлиқ қоидалар ва мантикий амаллар ётади. Диалектик М. тафаккурни унинг мазмуни ва шакли бирлигида ҳамда тараққиётида олиб ўрганади. Математик М. тафаккурни математик методлар ёрдамида тадқиқ этади. У ҳоз. замон мат. сининг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, тафаккурни юқори даражада абстрактлашган ва формаллашган системада таҳлил қилади. 20-а.да ноанъанавий М.нинг турли йўналишлари, хусусан, кўп қийматли мантикий системалар (Я. Лукасевич, Гейтинг, Рейхенбахнинг уч қийматли мантикий системалари, Постнинг қийматли мантикий системаси ва ш.к.), конструктив М.лар (А. Н. Колмогоров, А. А. Марков вариантлари) ва модал М. каби назариялар вужудга келди ва ривожланди.

Ўзбекистонда М. масалалари б-н дастлаб М. М. Хайруллаев, Э. Ю. Юсупов, В. Қобулов шуғулланган. Кейинчалик И. Раҳимов, М. Шарипов, О. Имомхўжаева, Д. Файзихўжаева ва б. М.га оид илмий изланишлар олиб боришди.

Ад.: Хайруллаев М. М., Ҳақбердиев М., Логика, Т., 1984; Шарипов М., Файзихўжаева Д., Мантик (маърузалар матни), Т., 2001.

МАНТИҚИЙ АМАЛЛАР, мантикий операциялар — берилган ҳадлари ва натижаси мулоҳаза (фикр) дан иборат амал-

лар. Берилган ҳадлар сонига қараб М.а. бир ўринли, икки ўринли ва ҳ.к. деб юритилади. Бир ўринли М.а. сони тўртта: берилган фикрдан қатъи назар натижаси доим чин (айнан ҳақиқат) амал, натижаси доим ёлғон (айнан ёлғон) амал, натижаси берилган фикр б-н мос тушадиган амал ва, ниҳоят, берилган фикр чин бўлса, натижаси ёлғон, берилган фикр ёлғон бўлса, натижаси чин бўладиган амал. Сўнги мантиқий амал бир ўринли М.а.дан энг муҳими бўлиб, у инкор амал дейилади. А фикрнинг инкори ~хА каби белгиланиб, «А эмас» деб ўқилади. Мас, 1 Ой сайёра — «Ой сайёра эмас», ($\neg 2*2=4$) — икки қарра икки тўрт эмас.

Иккилик кодда ёзилган машина сўзлари устида М.а. мос разрядлар бўйича бажарилиб, и ўрнига 1, л ўрнига 0 олинади, матн шаклига айлантирилади ва маълумот кўринишида чиқиш қурилмасига берилади. Мантиқ-информацион машина тез ишлаши, «хотира» ҳажмининг катталиги б-н оддий ҳисоблаш машиналаридан фарқ қилади. Мантиқ-информацион машина и. т. натижаларини ишлаш, адабиёт топишни автоматлаштириш, саноат, к.х. ва транспортга оид статистик маълумотларни, даволаш муассасаларида беморларни кузатишдан олинган натижаларни, метеорологик, сейсмологик станциялардан, Ер сунъий йўлдошларидан олинган маълумотни ишлаш ва таржима ишларида қўлланилади.

МАНТИҚИЙ ХАТОЛАР - муҳокама юритиш жараёнида мантиқ қонунлари ва қоидаларининг бузилиши ёки уларга амал қилмаслик натижасида вужудга келувчи нотўғри фикрлар. Қуйидагилар М.х.нинг келиб чиқишига сабаб бўлади: а) тўғри тафаккур юритишга хос асосий қонунларнинг (айният, зиддият, етарли асос, учинчиси истисно қонунлари) талаблари бажарилмаслиги; б) тушунчаларнинг нотўғри таърифланиши; в) хулоса чиқариш қоидаларининг бузилиши. Мантиқ илмида исботлаш ва рад этиш қоидаларининг бузилиши б-н боғлиқ М.х. алоҳида ўрганилади. Бу хатолар 3

турга бўлинади: 1) тезисга; 2) асосга; 3) исботлаш усулига алоқадор бўлган хатоликлар. Тезисга тааллуқли хатоликлар «тезисни алмаштириш» деб аталади. Асосга тааллуқли хатоликлар «хато фикрларга чин деб асосланиш», «асосларни аввалдан тахминлаш» б-н боғлиқ. Исботлаш усули б-н боғлиқ хатолик тезисга алоқадор бўлмаган далиллар асосланилганда, хулоса чиқариш қоидалари бузилганда вужудга келади.

МАНТИҚИЙ ХУЛОСА - бир ва ундан ортик чин мулоҳазалардан маълум қоидалар ёрдамида янги билимларни келтириб чиқариш. Хулоса чиқариш жараёни асослардан хулосага мантиқан ўтишдан ташкил топади. М.х. чиқариш учун асослар чин бўлиши, бир-бири ҳамда хулоса б-н мантиқан боғланган бўлиши шарт. Хулоса асослари б-н хулосанинг мантиқан боғлиқ бўлиши хулоса чиқариш қоидаларида қайд қилинган бўлади. Мантиқ илмида фикрнинг ҳаракат йўналишига кўра, дедуктив хулоса чиқариш, индуктив хулоса чиқариш ва аналогия (ўхшатиш) орқали хулоса чиқариш турлари ўрганилади. М.х. чиқаришнинг ҳар бир турига хос бўлган қоидалар мавжуд бўлиб, уларнинг бузилиши хулосанинг хато бўлишига олиб келади (яна қ. Мантиқий хатолар).

МАНТИҚИЙ ҚОНУНЛАР - инсоннинг тафаккурига, фикр юритиш жараёнига хос бўлган қонунлар. Мантиқий қонун тушунчаси фикрлар орасидаги зарурий боғланишни англатади. М.к. фақат тафаккурда амал қилади ва фикрнинг тўғри тузилишини, унинг аниқ, изчил, зиддиятсиз асосланган бўлишини таъминлайди. Тафаккур қонунлари объектив воқеликнинг инсон миёсида узок вақт давомида акс этиши натижасида вужудга келган, уларда инсоннинг ижтимоий и.ч. фаолиятининг кўп асрлик таърибаси қайд этилган. М.к. мантиқ илмида ўрганилади. М.к., асосан, тўртта: а) айнаёт қонуни, зиддият қонуни (баъзи адабиётларда зиддиятсизлик қонуни деб аталади), учинчиси истисно қонуни, етарли

асос қонуни. Улардан дастлабки учтасини Аристотель биринчи бўлиб таърифлаб берган. Туртинчисини В. Лейбниц кашф этган. М.к.га амал қилиш воқеликни билишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб, тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради.

МАНТУ СИНАМАСИ - тери орасига туберкулин юбориб синаб кўришдан иборат аллергиядиagnostик усул; одамда сил касаллиги бор-йўқлигини аниқлаш, БЦЖ вақциnasi б-н эмланиши керак бўлган кишиларни топиш ва уларни эмлаш самарадорлигини билиш, силнинг кечишини баҳолаш мақсадида ўтказилади. Туберкулин сил ми-кобактерияларидан ажратиб олинадиган оқсил табиатли модда. Усулни француз олими Ш. Манту 1908 й. таклиф этган. М.с.да 2 хил туберкулин ишлатилади: Кох туберкулини (КТ) ва тозаланган туберкулин (инг. PPD — purified protein derivative). Иккала туберкулин халқаро талабларга жавоб беради. 1952 й.дан бошлаб Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан халқаро стандарт сифатида PPD қабул қилинди. Туберкулин фаоллиги туберкулин бирлигида (ТБ) белгиланади. Бир ТБ КТ учун 0,01 мг, PPD учун 0,0002 мг га тўғри келади.

М.с.да КТ ёки PPD 2 ТБ 0,1 мл микдорда билак териси орасига юборилади. Натижани 48 ва 72 соатдан сўнг кўрилади. Укол қилинган жойда терининг кизариши ва шиш кузатилади, унинг каттакичилигига қараб мусбат ёки манфий реакция аниқланади.

МАНТУАНЕР — кечпишар олма нави. Ватани — Жан. Тирол (Италия). Дарахти бал. 6—11 м, шох-шаббаси кенглиги 8—13 м га боради. Офтобга қараган томони қизил, эти оқ, мулоийм, сент.нинг охирларида териб олинади. Фе-в. гача яхши сақланади. Март ойининг 2-ярмида куртак чиқариб, апр.нинг 1-ўн кунлигида гуллайди. Розмарин, Си-меренко каби навлар б-н яхши чангланади. Мева шакли кенг япалоқ шарсимон, вази 70—80 г. Ниҳоли экилгандан сўнг 7— 8-йили ҳосилга қиради, 10—12 ёшли дарахтидан

ҳар йили 600—750 кг ҳосил олинади, сақланиш жараёнида таъми янада яхшиланади. Узоқ масофаларга жўнатишга яроқли. Меваси таркибида 83,5% сув, 2,29% қуруқ модда, 9,7% қанд, оз микдорда пектин моддалари мавжуд. Консерва са-ноатида шарбат тайёрланади. Касаллик ва зарарқундаларга чидамли. Тошкент, Фарғона, Андижон, Самарқанд вилоятларидаги боғларда учрайди.

МАНУ ҚОНУНЛАРИ - қад ҳинд қонунчилиги тарихида алоҳида ўрин тутган қонунлар. Мил. ав. тахминан 2-а. ва милоднинг 1-а. ораллигида пайдо бўлган. Бу қонунлар брахманизм мактабларидан бири томонидан тузилган бўлиб, унга диний тус бериш мақсадида одамларнинг афсонавий аждоди Ману номи б-н аталган. М.к. санскритда ёзилган, 12 бобга бўлинган. 2650 моддалардан иборат. Ўз мазмунига кўра, диний-ахлоқий, қуқуқий нормалар йиғиндиси бўлиб, мулк ҳуқуқи, никоҳ ва оила муносабатлари, жиноят ва жазо, суд жараёни ва ш.к.га алоҳида эътибор берилган. М.нинг тарихий ва ҳуқуқий ахамияти бор.

МАНУКЛИН Зельман Менделеевич (1896, Полтава вилояти — 1968, Тошкент) — кимёгар, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1966). Қиме фанлари д-ри (1957), проф. (1958). Ўрта Осиё унтида (1931 —39), Тошкент фармацевтика ин-тида (1939—57) ишлаган, шу ин-т органик кимё кафедраси мудир (1958—68). Илмий ишлари эле-менторганик бирикмалар кимёсига оид. Унинг раҳбарлигида 400 дан ортиқ янги кимёвий бирикмалар синтез қилинган.

МАНУФАКТУРА (лот. manus — қўл, factura — тайёрлаш) — меҳнат тақсимооти ва қўл хунари техникасига асосланган қорхона. Саноат тараккиётининг оддий кооперациядан кейинги, 2-босқичи. М. Фарбий Европа мамлакатларида 16-а.нинг ўрталарида вужудга келиб, 18-а.нинг охирги чорагигача давом этди. Англияда (16—18-а.лар) дастлаб тўқимачилик са-ноатида, қоғоз ва шиша и.ч. соҳаларида ривож топди. 17-а. нинг 2-ярмидан бош-

лаб 19-а. нинг 1-ярмига қадар Россияда мавжуд бўлган.

Ўзбекистонда 19-а.нинг 2-ярми ва 20-а.нинг бошида М. ф.-канинг ёрдамчи бўлими сифатида ҳамма соҳада бор эди ва бу нарса катта аҳамиятга эга бўлган.

Ишчи ва меҳнат қуролларининг тор ихтисослашуви туфайли М. ижтимоий меҳнат унумдорлигини оширди. Лекин у ички ва ташқи бозорнинг товарларга бўлган талабини қондира олмас эди. М. тарихан ижобий характерга эга бўлди, ижтимоий меҳнат тақсимотининг кучайишига ёрдам берди, йирик машиналашган и.ч.га ўтишга замин яратди.

МАНФИЙ СОНЛАР — нолдан кичик ҳақиқий сонлар; мусбат сонларнинг қарама-қаршиси (қ. Қарамакарши сон). Мас, -2 , $-u$, $-l$ ва ҳ.к. М.с. тушунчаси 6—11-а.ларда Ҳиндистонда яратилган. М.с.лар сонлар ўқида санок бошидан, яъни нол нуқтадан чап томонда тасвирланади.

МАНФИЙ ТЕМПЕРАТУРА - ўзгармас умумлашган координата f . да ички энергия E ўзгаришига қараб энтропия S ўзгариши манфий ($\langle \dot{Z}T / < 0$ бўлган тизим т-раси. М.т. тушунчаси термодинамиканинг асосий тенгламаси, статистик физика ва квант механика қонуниятларидан келиб чиқади. М.т.ли тизимни 1951 й.да америкалик физиклар Е. Парселл ва Р. Паунд кузатганлар. Агар кристалл кучли магнит майдонга жойлаштирилса, ядро спинлари қисман майдон йўналиши бўйича йўналтирилади. Бунда т-ра ортиши б-н йўналтирилиш кучеизланади ва етарли даражада юкори т-ра ($T \rightarrow +\infty$) да кучли майдон булсада, йўналтирилиш йўқолади ва тизим чегараланган катта энергия захирасига эга бўлади. Чегараланган энергия қийматидан каттароқ энергияни тизимга киритиш давом эттирилса, ҳамма ядро спинлар йўналиши майдон йўналишига қарама-қарши бўлган ҳолат юзга келади. Бу ҳолат М. т.ли бўлади. М. т.ли тизим сунъий ҳолда олинади. Мутлақ ноль т-рага эришиш мумкин эмаслигига асос-

ланиб, т-ра шкаласини куйидаги схема бўйича ифодалаш мумкин: $+0K$, $+1$, $+2$, ..., $->$, $- \sim$, ..., -2 , $-1K$. Бу ерда мил транинг ортиш йўналишини кўрсатади. Жисм $T=+0K$ да ўта совуқ, $T=-0K$ да ўта иссиқ бўлади. М.т. тушунчаси радиофизикада куп учрайди.

МАНФИЙ ҚАРШИЛИК - электр занжирдан ўтаётган ток кўпайганда занжир бўлагида кучланишнинг пасайиши. Занжирнинг М.к.ка эга бўлган бўлаги электр энергияни иероф қилмайди, балки занжирда энергия ортади. Бундай вазифани занжир таркибига кирган қўшимча манба бажаради. Манбанинг энергияси чекли бўлганидан М. к. ток ва кучланишнинг бирор қийматларида мавжуд бўлиши мумкин. Мас, электр занжирга киритилган баъзи бир газразряд асбобларда М.к. бўлади.

МАНЧЕСТЕР — Буюк Британиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Катта М. ко-нурбациясининг бош шаҳри ва метрополитен графлигининг маъмурий маркази. Аҳолиси 430 минг кишидан зиёд (шаҳар атрофи б-н 2,6 млн. киши). Транспорт йўллари тугуни. Эрзуэлл дарёси ва Манчестер каналидаги йирик порт (йиллик юк ортиб-тушириш 10 млн. т дан ортиқ). Мамлакатнинг му-ҳим саноат ва маданий маркази. Сано-атининг етакчи тармоғи — машинасозлик (жумладан, электротехника). Кимё (бўёқлар и.ч.), тўқимачилик, тикувчилик, қоғоз, полиграфия, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Виктория унти (1903), шаҳар музейи, бадиий галерея, Фри-Трейдхолл концерт зали бор. Шаҳарга 10-а.да римликлар қишлоғи ўрнида асос солинган. Ўрта асрларда савдо ва хунармандчилик шаҳри бўлган. 19-а.да М. ип газлама саноатининг дунёда йирик марказига айланди. Меъморий ёдгорликлардан готика со-бори (15—16-а.лар) ратуша, биржа биноси (19-а.) сақланган.

МАНЪЕРИЗМ (итал. manierismo, maniera — услуб, одат сўзидан) — 16-а. Европа санъатидаги оқим. М. намояндалари Уйғониш даврининг оламни

уйғунликда идрок этиш, инсонни табиатнинг мукамал хилкати сифатидаги қарашларидан чекинди; унинг ўрнига мистик ғояларни илгари сурувчи, ташқи жиҳатдан ялтироқ, лекин қаётдан, унинг муаммоларидан узоқ бўлган санъатнинг тарқалишини таъминлади. М.да ҳаётни ўткир ҳис этиш б-н бадий образни рас-сомнинг қалбида туғилаётган субъектив «ички ғоя» асосида ифодалаш каби дастурли интилиш уйғунлашди. М. намо-яндалари Юкори Уйғониш даври санъаткорлари ижодидаги айрим унсурларни ана шу руҳда талкин этдилар, иррационал оламнинг беқарорлиги, инсон ҳаётининг ўткинчилигини ифодалашга интилдилар. Сўнгги сарой маданияти б-н узвий боғлиқ бўлган М. санъати мо-ҳият эътибори б-н сараланган тор доиралардаги билимдонларга мўлжалланди. М. Италияда ёрқин намоён бўдди, унга образларнинг жиддийлиги, оламни фожиали ҳис этиш, ҳаракатли қолатларни бўрттириш, шаклларнинг ўта нозик ва чўзилганлиги, колорит ва нурсоядаги кескинлик хос (Понтормо, Пармижанино, Жулио Романо ва б.). М. расомлари асарларида одам қомати, нисбатларини бузиб тасвирладилар, анатомик аниқликка эътиборсизлик б-н қарадилар. Меъморликда ортикча ҳашамдорлик сезилади, баъзи ҳолларда ортикча рамз ва мажозлар ритмик композиция асосини ташкил қилади. 40-й.лардан М. итальян сарой санъатида ҳукмрон оқим бўлиб қолди, унинг бадий ифода воситаси мураккаб, мажозлар б-н тўла (Ж. Вазари, А. Бронзино, Ф. Цуккари ва б.). М. ҳайкалтарошлиги (Б. Амманати, Б. Челлини, Жам-болонья ва б.) ва меъморлиги (Амманати, Вазари ва б.)да, асосан, беқарор, динамик композицияларга (баъзан ҳаддан зиёд) мойиллик кўзга ташланади. Италиян санъаткорларининг Франция, Испания, Чехия ва б.да ижод қилишлари, шунингдек, М. графика ва амалий безак санъатининг кенг тарқалиши М.нинг умумевропа ҳодисасига айланишига кўмак берди.

М. аслида Уйғониш даври санъати-

дан бароккота ўтиш даври жараёнларини ўзида ифодалаб, барокко услубининг ривожига йўл очди. Италияга бир томондан Болонья мактаби академи-стларининг кириб келиши, иккинчи томондан караважизмнинг тарқалиши М.га барҳам бериб, барокко ва 17-а. Европа санъатидаги реалистик оқимларнинг ҳукмронлигини таъминлади.

Неъмат Абдуллаев.

МАНЬЯНИ (Magnani) Анна (1908.7.3 — 1973.26.9) — италий актрисаси. Эстраданинг комик сахналарида ва фожиавий спектаклларда ҳам бир хил муваффақият қозонган қамрови кенг санъаткорлардан. М. ижросида фожиавийлик комедия б-н уйғунлашиб кетиши, образда кўтаринкилик, кенг кўламли улғуворлик, нозиклик асосий ўрин тутди. «Рим — очик шаҳар», «Йўлдаги орзулар», «Севги», «Энг гўзал», «Рома она» фильмларидаги роллари б-н жаҳонга танилди. М. Голливуд фильмлари [«Татуировка атир гул» («Оскар» муко-фоти), «Ёввойи шамол» (Ғарбий Берлин мукофоти)]да ҳам суратга тушган.

МАНҚА — одам ва ҳайвонларда учрайдиган инфекцион касаллик. Тери, шиллиқ пардалар, мускуллар ва ички аъзоларнинг зарарланиши б-н кечади. Касалликни таёқчасимон бактерия — *Pseudomonas mallei* кўзғатади. М. зооноз инфекция бўлиб, аксари бир туёкли ҳайвонлар (от, эшак, хачир, туя ва зебралар)да учрайди.

Касаллик, кўпинча, одамга М. б-н оғриган отлардан юқади. Инфекция кўзғатувчиси шикастланган тери ёки шиллиқ қаватлар орқали организмга тушади. Касалликнинг касбга алоқадорлиги аниқланган, кўпроқ ҳайвонларга қарайдиган кишилар (отбоқарлар, йилқичилар, чавандозлар, ветеринария ходимлари ва б.) касалланади. М.нинг яширин даври 1—5 кун. Ўткир ва сурункали кечади. Касалликнинг ўткир шаклида кўзғатувчи қирган жойда яллиғланиш, сўнгра ярага айланувчи гра-нулёмалар пайдо бўлади. Кейинчалик регионар

лимфа тугунларида яллиғланиш, тери ва шиллик қаватларда пус-тулёз тошмалар, мускуллар ва тери остида йирингли яралар; ички аъзолар ва мускулларда абсцесслар, йирингли остеомиелит ва артритлар юзага келади. Кўпинча, қон ва бронхлар орқали ўпка шикастланади. Леталлик жуда юқори. Касаллик бир неча ой давом этиб сурункали шаклга айланиши мумкин.

Хайвонларда касаллик микроб б-н ифлосланган озуқа, гўнг, парвариш воситалари ва от анжомлари орқали соғлом хайвонга, асосан, овқат ҳазм қилиш органлари, кам ҳолларда ўпка орқали юқади. Касаллик мавсумий бўлмасада кузқиш ойларида кўпроқ учрайди. М.нинг яширин даври 3 кундан 2—3 ҳафтагача. Патологик жараённинг жойлашган жойига қараб касаллик шартли равишда бурун, ўпка ва тери М.сига бўлинади. Касаллик ўткир кечганда тана ҳарорати 41—42° гача кўтарилади, қалтираш, кўз ва бурун шиллик қаватларининг қизариши, ҳолсизланиш кузатилади. 2—3 кундан кейин хайвоннинг бурун шиллик қаватида майда сарғиш тугунчалар пайдо бўлади, бир неча соатдан сўнг улар ўзаро қўшилиб, ёрилади. Улар ўрнида чети эгри, туби ёғсимон, йирингли қобиғи бор яралар ҳосил бўлади. Касал хайвон, кўпинча, ўлади.

Касаллик сурункали кечганда тана ҳароратининг вақти-вақти б-н кўтарилиши, ўпка эмфиземаси кузатилади, яъни ўпка альвеоларида кўп миқдорда ҳаво тўпланиб, унинг ҳажми катталашади. Касаллик бир неча ойдан бир неча йилгача чўзилиши мумкин.

Касалликнинг олдини олишда уй хайвонларининг ветеринарлар назоратида бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Тери-аллергик синама ёрдамида касал хайвонлар аниқланади ва улар йўқотилади. Касаллик чиққан молхоналар дезинфекция қилинади. Соғлом хайвонлар махсус вакцина б-н эмланади. Касал хайвонлар б-н мулоқотда бўлган кишиларга 5 кун давомида махсус дорилар берилади.

МАНҚАЛАНИШ — бурун бўшлиғи резанатор фаолиятининг бузилганлиги сабабли овоз жарангдорлигининг ўзгариши ва нутқ товушларини бузиб айтиш. М.нинг ёпиқ ва очик хиллари фаркланади.

Ёпиқ М. сурункали тумов, бурунда полиплар, аденоидлар ва б. борлигидан бурундан нафас олиб бўлмаганда ёки нафас олиш қийинлашганда рўй беради. Бунда бурун товушлари «М» ва «Н»ни айтиш қийинлашиб, улар «б» ва «д» бўлиб эшитилади (мас, «амма» ўрнига «абба», «наъма» ўрнига «даъба»). Овоз бўғилиб чиқади. Қаттиқ ва юм-шоқ танглайда анатомик нуқсонлар бўлганда очик М. кузатилади. Бунда нутқ товушларини айтишда ҳавонинг бир қисми бурун бўшлиғига кириб, овоз манқаланиб чиқади, нутқ эса тушунарсиз бўлади. М.га туғма ёки орттирилган анатомик нуқсонлар сабаб бўлиши мумкин. Ёпиқ ва очик М., кўпинча, анатомик нуқсонлар бўлмаганда ҳам рўй беради; бу функционал М. дейилади. Давоси М.нинг иккала хилида ҳам бурун-хал-қумдаги тўсиқ, шунингдек, анатомик нуқсонлар бартараф этилади. Бемор логопедик машғулотлар ёрдамида тузалиб кетади.

МАНҚАЛДОН, манқал — кўчма металл ўчоқ; асосан, бронза ва чуяндан тайёрланган рўзғор буюми. Оёқли ва оёқсиз, дастали ва дастасиз қилиб, думалоқ ва серкирра (4, 8, 12 киррали) шаклда ишланган. М.нинг кирраси қанча бўлса, оёқлари ҳам шунча бўлган. М.нинг девор қисми шабака усулида панжарали, ўйма нақшлар б-н безатилган. Ерга маҳкамланадиган тури учун бино асосидан мурабба шаклли чуқур жой тайёрланиб, унга М. ўрнатилган. 19—20-а.ларда сарой, турар жойларда хоналарни иситишда кенг фойдаланилган.

МАНҒИТ, манғитлар — йирик қабилалардан бири. Ўзбекистон худудида, 1923—26 й. маълумотига кўра, М.ларнинг умумий сони 130 мингдан ортиқ киши. Шундан Бухоро хонлиги худудида (100 минг киши), Бухоро воҳаси

ва Қарши агрофида (44 минг киши), Зарафшоннинг куйи оқимида (8 минг киши) ўрта оқимида (10 минг киши), Чоржўй туманида (11 минг киши), Жиззахда (2600 киши), Хоразмда (10 минг киши) яшаган. М.лар қорақалпоқлар ва Шим. Кавказдаги нўғайлар таркибида ҳам бўлган, бир қисми эса Шим. Афғонистонда яшаган. Ўзбекистонда яшовчи М.лар бир қанча йирик ва майда уруғларга бўлинган. Энг йириклари: оқ М., оч М., қора М., чала М., бойгунди М. Булардан ташқари темирхўжа, исобой, гаулак, кўса, тоз, қорабайир, бакирчи, кула, тамғали, манғит қозок, ўн икки чўқай, гала ботир, бешкал, чобакчак, уз, уволай ва б. М.лар Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. 1753—1920 й.ларгача Бухорони идора қилиб келган хонлар М.ларнинг тўқ уруғидан бўлган, шу сабабли хонликда қатта имтиёзларга эга эдилар. М.лар 13-а. да Дашти Қипчоқда, қатта бир қисми эса Волга ва Урал дарёлари оралиғида яшашган. Қипчоқлар таъсири остида ўз тилларини унутиб, туркқипчоқ тилини қабул қилганлар. 14-а.нинг охирида алоҳида ўрда (М. ўрдасини) ташкил этганлар. 15-а.нинг ўрталарида М.лар «ноғай» (нўғай) деб аталган, уларнинг ўрдаси эса, «Нўғай ўрда» номини олган. 16-а.нинг ўрталарида Нўғай Ўрда Катта Нўғай ва Кичик Нўғайга бўлинган. Кейинчалик Катта Нўғай таркибидаги М.лар ўзбеклар, қорақалпоқлар, қисман қозоқларнинг этник таркибига кирганлар. 16-а.да ҳоз. Ўзбекистон қудудига кўчиб келганлар. Қадимдан дехқончилик б-н шуғулланиб келган ўзбекларнинг таъсири остида М.ларнинг бир қисми аста-секин ўтrockлашиб борган, бир қисми эса 19-а. охири ва 20-а.нинг бошларига қадар ярим ўтrock ҳолда яшаб, чорвачилик б-н шу-ғулланиб келган. Улар қорақўл ва жайдари кўйларни боқишган. М.лар дехқ-ончилик, хунармандчилик [гилам (узун пагли гилам — жулхирс машхур бўлган), матолар, бўз, алача, қалами ва б.], б-н шуғулланган.

Очил Бўриев.

МАНҒИТ — Қорақалпоғистондаги шаҳар (1957 й. 18 дек.дан). Амударё тумани маркази. Туманнинг жан.-ғарбида, Амударёнинг чап соҳилида. Нукус ш.дан 85 км. Аҳолиси 31,5 минг киши (2002). М.да пахта тозалаш з-ди, машиный хизмат, ип-йигирув ва тикувчилик к-тлари, Манғит ГЭС, туман газ. босмаҳонаси, умумий таълим мактаблари, кутубхоналар, клуб ва маданият уйлари, касалхона ва б. тиббий муассасалар бор.

МАНҒИТЛАР — Бухоро амирлигини бошқарган сулола (1757—1920). Унинг вакиллари манғит қабиласига мансуб бўлганлар. Аштархонийлар сулоласи ўрнига келган Муҳаммад Раҳимнит тахтга расман ўтириши (1756 й. 16 дек.) Дан бошланган. Унинг вафотидан сўнг тахт вориси этиб Фозил тўра (қизининг ўғли), кейин Убайдуллаҳон тайинланган бўлсада, давлатни амалда амакиси Дониёлбий оталиқ (1758—85) бошқарган.

Кейинги манғит хукмдорлари: Шохмурод (1785-1800), Ҳайдар (1800-26), Насруллаҳон (1826—60), Музаффар (1860-85), Абдулаҳад (1885-1910), Олимхон (1910—20).

Амир Шохмурод Зарафшон водийси, Амударё ва Қашқадарёдаги сунъий сўғориш тизимини қайта тиклади. Бухоро аҳолисини бождан, хунармандларни кундалик йиғимлардан, меҳнат мажбуриятдан ва солиқдан озод этувчи тархон ёрлигини берди. Хирож ва никоҳ пули, тарози ҳақи ва б. камайтирилди. Суд тизими қайта тузилди. Давлат ҳокимияти мустақамланди. Амир Ҳайдар даврида ўзаро урушлар кучайди. У Амударёнинг жан. соҳили, юқори Зарафшон, Шаҳрисабз ва Миёнқолини сақлаб қолиш учун кураш олиб борди. Насруллаҳон мамлакатдаги тарқоқликни тугатиш учун курашди. Ярим мустақил ва кучли Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари бўйсундирилди. Кўкон хонлиги тобе этилди. Амир Музаффар даврида эса Бухоро амирлиги Россия томонидан ис-тило этилди. Амир Абдулаҳад ва Амир

Олимхон хук-мронлиги вақтида Бухорода рус под-шо ҳукуматининг мавкеи мустаҳкамланди. Бухоро босқиниш кейин тузилган Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топгач, М. сулола-си тугатилди. Ад.: Мирза Абд-ал-Азим Сами, Тарих-и салатин-и мангитийа, М., 1962; Трактат Ахмада Даниша, История мангытс-кой династии, пер. и предисл. И. А. Наджафовой, Душанбе, 1967.

Наим Норқулов.

МАНҒИШЛОҚ (қозоқча Манкистов) — Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги я. о. Қозоғистоннинг Манғишлоқ еwиопти таркибида. М. номи қадимдан машхур. «Девону луғотит турк», «Тарихи Абулхайрхоний», «Абдуллонома» каби асарларда ҳам тилга олинган.

Ярим оролнинг жан.-ғарбий қисми текислик ва бу ерларда баъзан денгиз сатҳидан паст ботиклар (мас, Қорағие — 132 м) учрайди. Жан.-шарқида Манғишлоқ платоси (278 м гача), ши-м. да Қоратов, Шим. ва Жан.да Оқтов тоғлари (бал. 556 м гача) бор. М. оҳақтош, кумтош, гилли сланецлардан таркиб топган. Тупроклари сур-қўнғир, шўрхоқ, шўртоб тупроқ ва тақирлардан иборат. Катта нефть ва газ конлари, қўнғир кўмир, марганец, темир рудаси ва фосфорит конлари топилган. Чўл ўсимликлари (шувок, шўра, чай-ир, бурган, саксовул ва х. к.) ўсади. Яйлов чорвачилиги ривожланган. Форт-Шевченко порти бор. Нефтчиларнинг Узен ва Жетибой шаҳарлари ривожланиб бормоқда.

МАНҒИШЛОҚ ВИЛОЯТИ, (қозоқча Манкистов) — Қозоғистон Республикаси таркибидаги вилоят. 1973 й. 20 мартда Гурьев (хоз. Атеров) вилоятидан ажралиб чиққан. Майд. 165,6 минг км². Аҳолиси 350 минг киши (1999); асосан, қозоқлар, шунингдек, рус, украин, туркман, ўзбек ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Маркази—Оқтов ш. М. в. Қозоғистоннинг жан.-ғарбида. Рельефи хилма-хил. Ўртача баландликдаги тоғ, қирлар, кенг текисликлар ва

океан сатҳидан паст ботиклар учрайди. Манғишлоқ тоғлари (энг баланд чўққиси Қоратов тизмасидаги Бешшўки чўққиси 556 м) шим.-ғарбдан жан.-шарққа томон 150 км масофага чўзилган. Вилоятнинг шим. Каспий бўйи пасттекислигининг жан. чеккаси б-н банд. Манғишлоқ тоғларидан жан.-шарқда Қозоғистонда энг чуқур Қорағие (Ботир) ботиғи жойлашган (—132 м). Вилоятнинг жан.-шарқий қисмини Устюрт платоси эгаллаган. Бу ерда Манғишлоқ нефть ҳавзаси жойлашган. Катта табиий газ захиралари ҳам бор. Темир рудаси, қўнғир кўмир, оҳақтош, мергель ва б. фойдали қазилма бойликлар ҳам кўп. Иқлими кескин континентал ва қуруқ. Январнинг ўртача т-раси —3, —4°. Ёзи жуда иссиқ ва қуруқ. Июлнинг ўртача т-раси 26—27°. Максимум т-ра 45° га етади. Йиллик ўртача ёғин миқдори вилоят шим.да 150—160 мм, жан.да 100—110 мм. Ер усти сувлари кам. Фақат жан.-шарқидагина бир нечта қўл бор. Каспий денгизининг суви қуруқликка анча кириб борган.

Қўлтиқларнинг сувлари шўр, ичиш ва техника максадларида фойдаланишга ярамайди. Ер ости суви кўп. Қудуқ сувларидан кенг фойдаланилмоқда. Тупроклари, асосан, бўз-қўнғир тупроқ. Шимол-ғарб ва жануб-шарқий қисмида шўрхоқлар ва тақирлар кенг тарқалган. Шим. б-н жан. да шувок ва шўралар; Каспий денгизи соҳилларида шўра ва галофит ўтлар ўсади. Ҳайвонлардан сайғоқ, бўри, тулки, кемирувчилардан юмронқозик, қўшоёқ, қушлардан ту-валоқ, қизғалдоқ учрайди. М. в. нефть ва газ конларига бой, асосий марказлари — Узен ва Жетибой нефть конлари. Озиқ-овқат айнақса балиқ саноати ривожланган. Оқтов ш.да гўшт к-ти, сут, кимё, темир-бетон конструкциялар з-длари, қурилишда ишлатиладиган чиғаноктош кони, сувни чуқуқлаштириш қурилмасига эга бўлган иссиқлик ва атом электр ст-ялари, Баутино посёлкасида балиқ овлаш кемаларини таъмирлаш з-ди, Ералиево шаҳарчасида тикувчилик ф-каси бор. Қ. х.нинг асоси-

ни гўшт-жунга ихтисослашган кўйчилик, туячилик ва йилкичилик ташкил этади. Бу ерда чорва моллари деярли йил бўйи яйловларда боқилади. Дехкончилик суёт ривожланган. Макат — Октов—Узен ва Бейнов—Кунғирот т. й. Манғишлоқ нефтини ва Ўрта Осиё пахтасини бошқа мамлакатларга чиқариш имконини беради. Вилоятни Атеров, Астрахон ва Туркманбоши ш.лари б-н боғлайдиган денгиз йўловчилар ташиш транспорти ҳам ишлайди. Ҳаво транспорти вилоят маркази Октовни Олмаота, Атеров ва Москва б-н боғлайди.

МАНҒИШЛОҚ НЕФТЬ-ГАЗ РАЙОНИ — Қозоғистоннинг ғарбий қисмида, Манғишлоқ я. о.да жойлашган. Унинг нефть ва газ б-н боғлиқ қисми Манғишлоқжан.даги эгилмада. Эгилманинг уз. 300 км, эни 130 км. Районнинг нефтьгазлилиги 1961 й.дан маълум бўлган, 1965 й.дан нефть чиқарила бошлаган. 15 дан ортиқ нефть, нефтьгаз ва газ конлари очилган. Геологик жиҳатдан Манғишлоқ жан. Турон плитасида жойлашган. Энг қад. ётқизиклар пермь ва триас даврига мансуб. Улар марказий қисмида 4 км чуқурликда ётади. Кесимдаги ётқизиклар, асосан, терриген жинслардан иборат. Саноат аҳамиятига эга нефтьгазлилиги триас, юра ва бўр ётқизиклари б-н боғлиқ. Бу ётқизиклардаги нефтьгаз қатламлари калинлиги 1 м дан 25 м гача бўлиб, кудуқлар дебити 25 минг м³/сутка. Юра маҳсулдор қатламининг фойдали калинлиги 65 м, газ дебити 800 минг м³/суткага тенг. Энг йирик нефтьгаз конлари: Узен, Танга, Шахпахти, Жетибой ва б. Барча конлардаги нефтнинг физик ва кимёвий хусусиятлари ўхшаш: енгил, с. of. 0,82—0,87 г/см³, смола микдори 4,5—19,4% парафин кўп (12—29%), олtingургурт деярли йўқ. Газлари метанли бўлиб (90%), оғир углеводородлар микдори кам (1—2%), қовушқоқлиги ҳам юқори эмас.

МАНҒИШЛОҚ ҚЎЛТИГИ - Каспий денгизининг шарқий қирғоғида, Бўзачи ва Тубқараған я. о.лари оралиғида. Жан. қирғоқлари баланд, қояли, шарқи

пасттекстлик. Шим. саёз қисмида Тюлений о.лари бор. Уз. 100 км чамасида, эни қиравериш қисмида 70 км, чуқ. 10—12 м. Қишда музлайди.

МАНҒЛАЙ, манқлай (мўғулча — пешона) — теурийлар даври тарихига оид форсий адабиётда ҳамда чигатой адабий тили манбаларида кўшиннинг илғор қисми, яъни авангард. Ҳарбий сафар ёки жанг майдонида тузилган жанговар тартиб — ясолга биноан, М.дан бир неча қақирим олдинда айғоқчилик б-н машғул бўлган қоровул ҳаракат қилган. М.нинг ўнг ва чап тарафидан ўнг қўл — баранғар ҳамда сўл қўл — жуванғарнкнт илғорлари жой олган. М. ортидан баранғар ва жуванғарнинг қолган 2 бўлаги, яъни чапо-вул ва шақавул пешма-пеш келган. Буларнинг ўртасида жангнинг аксар ҳолларда тақдирини ҳал қилувчи асосий кучлар — қўл (ғўл) саф тортиб турган.

М. бошқа қисмларга нисбатан олдинда юрган ва душман сафларини ёриб ўтиш вазифасини ўтаган. Шу боис М.га истёодли саркардалар ёки харбий салоҳиятга эга шахзодалар кўмондонлик қилган. М., асосан, кўпдан-кўп жангу жадалларда суяги қотган, тажрибали жангчилардан тузилган.

Ад.: Иванин М. И., О военном искусстве и завоеваниях монголотатар и Среднеазиатских народов при Чингизхане и Тамерлане, СПб., 1875; Низомиддин Шоми й , Зафарнома, Т., 1996; Дадабоев Х., Амир Темурнинг харбий маҳорати, Т., 1996.

МАО ДУНЬ (тахаллуси; асл исм-шарфи Шэнь Яньбин) (1896, Чжэцзян вилояти — 1981.27.3, Пекин) — хитой ёзувчиси. Ижтимоий-психологик наср устаси, замонавий хитой адабиётининг йирик намояндаларидан. Ижоди 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланган. «Тутилиш» трилогияси Хитойдаги 1924—27 й.лардаги инқилобий воқеалар ҳақида. М. Д. 1928—30 й.ларда Японияда муҳржирликда бўлган. У ерда «Наъматак», «Ўтган йилги ўт» (1929) ҳикоялар тўпламини ва Хитой ҳаёти ижтимоий таҳлил қилинган

«Камалак» романини (тугалланмаган) ёзган. Чет элдан қайтгач, Хитой сўл ёзувчилари лигасининг илғор аъзоларидан бири бўлган. «Қишлоқ трилогияси» (1932—34)да иқтисодий инқироз натижа-сида юз берган дехқонларнинг қуроли кўзголови тасвирланган. «Тонг олди-дан» романи (1933) янги Хитой адабиётининг ютукларидандир. Унда 30-й.лар бошидаги Хитой шаҳар ва қишлоқлари ҳаётининг кенг манзараси берилган.

Япония б-н бўлган уруш йиллари-да (1937—45) М.Д. «Бириинчи босқич ҳақида қисса» (1939), «Инқироз» (1941), «Енгилишдан сўнг» (1942) асарларини яратди. Уруш тугагач, «Матонат» романи (1948, тугалланмаган) устида ишлади. Адабиётшунослик ва адабий танқидга оид асарлари бор («Тарих ва тарихий драмалар ҳақида», 1962 ва б.).

Ас: Ҳикоялар, Т., 1955.

МАОРИЛАР — Янги Зеландиянинг туб аҳолиси. Умумий сони 320 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Маори тилида сўзлашади. Ҳоз. М. — христиан динининг турли оқимларига (англиканлар, пресвитерианлар, католиклар, баптистлар ва б.) эътиқод қиладилар. М.нинг аجدодлари 10—14-а.лар мобайнида Марказий Полинезиядан Янги Зеландия о.ларига келиб ўрнашиб, меланезларняпт кад. аждодларига қардош бўлган туб аҳоли б-н қўшилиб кетганлар. Уларнинг асосий машғулооти дехқончилик, теримчилик, балиқчилик ва овчилик (асосан, қушлар ва майда ҳайвонлар овланган). Ягона уй ҳайвони — ит бўлган. Бошқа полинезияликлар каби М.да ҳам кемасозлик ва денгиз сай-ёҳлиги тараққий этган. Янги Зеландия Буюк Британия томонидан истило этилган даврда (19-а. 1-ярми) кўп сонли М. қабилалари ибтидоий жамиятнинг емирилиш босқичида эди. Сардорлар, озод ва қарам жамоачилар табақасига ажралиб турган; патриархал қулчилик мавжуд бўлган. 20-а.да М.нинг инглиз — янги зеландияликлар б-н мураккаб аралашув жараёни бошланган. М. маданияти умум Янги Зеландия мадания-

нинг таркибий қисмидир.

МАОРИФ — 1) билим тарқатиш, таълим бериш; 2) мамлакатдаги таълим-тарбия ва маданий-маърифий муассасалар тизими (қ. Халқ таълими).

МАО ЦЗЭДУН (1893.26.12, Хунан вилояти Сянтань уезди — 1976.9.9, Пекин) — Хитой Компартияси (ХКП) МК раиси (1943 й.дан), ХКП асосчиларидан бири. 1954—59 й.ларда ХХР раиси. У ўтказган «катта сакраш» сиёсати (1958—60) М.Ц.нинг давлатдаги обрўсига путур етказди. 1959 й.дан М. Ц. шахсига сиғиниш авж олдирилди (мамлакатда миллионлаб нусхада М. Ц. асарларидан кўчирма китобчалар, унинг фикрлари тўпламлари нашр қилинди), унинг гоъвийназарий кўрсатмалари — маоизм эса марксизмлененизмнинг ижодий ривожлантирилиши сифатида талқин этилди. «Маданий инқилоб» деб аталган сиёсат (1966—76)ни уюштирди, бу Хитой ижтимоий-иқтисодий тараққиётига жиддий зарар етказди.

МАОШ — хизмат, иш учун бериладиган ёки тайинланадиган пул, ойлик (қ. Иш ҳақи).

МАПУТУ (1976 й.гача Лоренсу-Маркиш) — Мозамбик пойтахти. Мапуту вилоятининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг жан. қисмида, Ҳинд океанининг Делагоа бухтаси соҳилида жойлашган. Иқлими тропик, пассатли иқлим. Йиллик ёғин ўртача 780 мм. Январнинг ўртача т-раси 25,5°, июлники 18,2°. Аҳолиси 989 минг киши (1997). Ҳинд океани соҳилидаги йирик порт (йиллик юк ортиб-тушириш 10 млн. т).

Африкани айланиб ўтиладиган йўлдаги муҳим транзит пункти. М. портдан Замбия ва Зимбабве мамлакатлари ҳам фойдаланади. Т.й. орқали ЖАР ва Зимбабве б-н туташган. Порт орқали четга пахта, кўмир, шакарқанд, сизал экспорт қилинади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим саноат маркази (мамлакат саноат маҳсулотининг 55% ишлаб чиқарилади). Машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, пой-

абзал, тўқимачилик, ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Вагонсозлик, кема таъмирлаш, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш корхоналари, тамаки ф-каси ишлаб турибди. Шахар яқинида бир неча иссиқлик электр ст-яси қурилган. Ун-т, Мозамбик, тарих ва б. музейлар, Миллий кутубхона, ботаника ва ҳайвонот боғлари бор. Денгиз курорти. Шаҳар 16-а.да португаллар бунёд қилган қишлоқ ўрнида вужудга келган ва бу ерга биринчи бўлиб келган португалиялик сайёҳ номи б-н Лоренсу-Маркиш деб аталган.

МАРАДОНА (Maradona) Диего Армандо (1960.30.10, Буэнос-Айрес яқинидаги Ланус ш.) — аргентиналик футболчи, жаҳон чемпиони. 20-а.нинг энг яхши футболчиси (Пеле б-н бирга) деб тан олинган. Дастлаб «Аргентинос Хуниорс» футбол клубида ўйнаган. «Бока Хуниорс» таркибида Аргентина чемпиони (1981), «Наполи» жамоси таркибида Италиянинг 2 қарра чемпиони (1987, 1990), Италия кубоги (1987) ва УЕФА кубоги (1989) соҳиби бўлган. Аргентина терма жамоаси таркибида жаҳон чемпиони (1986) ва вице-чемпиони (1990).

МАРАЗМ (юн. marasmus — дармонсизлик, сўниш) — одам рухий фаолиятининг заифлашиб кетиши; шахснинг тубанлашуви б-н ўтади. Акли заифликнинг энг оғир кўринишларидан бири. Бош мия пўстлоғи атрофияси сабаб бўлади. Умумий дармонсизлик, бора-бора барча ҳаётий жараёнларнинг сўниши б-н кечади. Бунда бемор атроф муҳитдан бутунлай ажралиб, ўзини эплай олмай, нотавон бўлиб қолади. Истеъмоғ қилиб бўладиган нарсани еб бўлмайдиган нарсадан фарқлай олмайди; овқатланиш ва жинсий хирс сақланиб қолади. Жисмоний заифлашиб, ўрнида ётаверади, ётоқ яралар, ички аъзоларда дистрофик ўзгаришлар рўй беради. Сабабсиз йиғлайди ёки кулади. Кексаликдаги эси пастликнинг сўнгги босқичида, ривожланувчи фалажла ва марказий нерв системасининг баъзи касалликларида учрайди. Бемор йиллаб ўрнидан туролмай ётиб қолади, шунинг

учун уни сабртоқат б-н парвариш қилиш лозим (қ. Беморни парвариш қилиш).

МАРАЗТЕПА, Манзаратепа — ўрта аср шаҳар харобаси (мил. 8—13-а. боши). Қизилсув дарёси (Тожикистон)нинг сўл қирғоғида жойлашган. Хутталон вилоятининг маркази Хулбук ш. М. ўрнида бўлган деган фикрлар мавжуд. М.нинг умумий майд. 120 га бўлиб, ўзаро кенг кўчалар б-н ажратилган 3 қисмдан ташкил топган. Арк (50x50 м) шаҳар харобасининг жан.-ғарбий қисмида жойлашган. Шаҳар маҳаллалари, майдонлари, каналлар ва айрим йирик биноларнинг излари сақланган. Араблар келишидан аввал М.да будда ибодатхонаси бўлган. Хитой манбаларида Коло-кян номли шаҳар қайд этилган; у 7-а.да Хутталонга тегишли рустоклардан бирининг маъмурий маркази бўлган. Ушбу шаҳар М. ўрнида бўлган деб тахмин этилмоқда.

МАРАКАЙБО — Венесуэладаги қўл, Кариб денгизининг Венесуэла қўлтиғидан жан.да, қўлтиқ б-н саёз (2—4 м) бўғоз б-н боғланган (бўғоз орқали уз. 8,7 км ли кўприк қурилган). М. гарбда Сьерраде-Периха ва шарқда Кордильера-Мерида тоғ тизмалари оралигидаги ботикда жойлашган. Майд. 16,3 минг км² (баъзи маълумотларга кўра, 13,3 минг км²). Чук. 250 м гача. Соҳил қисми ботқоклашган пасттекистик. М.га 50 дан ортиқ дарё қуйилади. Дарё окзикларининг жуда кўп келиб тушиши натижасида қўл майдони кичрайиб бормоқда. Қўл суви жан. қисмида чучук, шим.да шўрроқ. М.да кема қатнайди. Қўл худудида йирик нефть конлари топилган. Ғарбий соҳилида Маракайбо порти жойлашган.

МАРАКАЙБО — Венесуэланинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар, Сулия штатининг маъмурий маркази. Аҳолисининг сони ва иқтисодий аҳамияти жиҳатидан мамлакатда 2-ўринда (Каракас ш.дан кейин); аҳолиси 1,5 млн. киши (1990-й.лар охирилари). Маракайбо нефть саноати р-нининг савдо ва са-ноат маркази. Йирик порт (йил-

лик юк ортиб-тушириш 70 млн. т), асосан, нефть саноати учун хизмат қилади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Кимё, нефть кимёси, озик-овқат, тўқимачилик, кўн-пойабзал, электротехника, қоғоз, фармацевтика, цемент, ёғочсозлик, металлсозлик саноати корхоналари мавжуд. Шаҳарга 1571 й.да асос солинган. Меморий ёдгорликларидан мустамлакачилик даврида қурилган собор ва черков сақланган. Ун-т (1891), тарих музейи, ҳарбий музей, Нафис санъат академияси, консерватория бор.

МАРАКАЙБО НЕФТЬ-ГАЗ ХАВЗАСИ — Венесуэла шим.-ғарби ва Колумбия шим.-шарқида ҳамда Маракайбо кўли ва Венесуэла қўлтиғида жойлашган дунёда энг йирик хавзалардан бири. Майд. 90 минг км² га яқин, шунинг 1/3 қисми сув хавзаларига тўғри келади. Нефтни саноат миқёсида чиқариб олиш 1917 й.дан бошланган. Газ, асосан, нефть таркибида эриган ҳолда мавжуд. Нефтнинг дастлабки аниқланган захираси 7 млрд. т атрофида, газники 1,7 трлн. м³ бўлган. Очилган конлар орасида энг улкан гуруҳи соҳилденгиз ва кўл зонасига тўғри келади. Нефтли горизонтлар бутун кесма бўйича тарқалган. Нефть уюмлари, асосан, 1000 м чуқурликда миоцен ва эоцен ётқизиклари орасида ётади, асосан, оғир ва ёпишқоқ. Бу хавзадан Венесуэлада олинаётган нефтнинг 3/4 қисми олинмоқда. Нефть қувурлар орқали бевоcита қайта ишловчи з-длар ва ташқарига чиқариш учун портларга жўнатилади.

МАРАНЬЯН — Бразилиянинг шим.-ғарбий қисмидаги штат, Атлантика океани соҳилида. Майд. 333,3 минг км². Аҳолиси 5,63 млн. киши (2003). Маъмурий маркази — Сан-Луис ш. М. ҳудуди Бразилия яситоғлигининг шим. қисми ва соҳилбўйи аллювий пасттекислигидан иборат. Икдими сернам, субэкваториал иқлим. Ўргача ойлик т-ра Сан-Луис ш. атрофларида 21—3 Г, йиллик ёгин 1900 мм гача, жан.-шарқий қисмида 650—1000 мм, сент.-ноябрь ойлари курғоқчил. Ўсимлиги яситоғларда ксерофил бута-

лар ва сийрак ўрмонлар, пасттекислик қисмида қимматбаҳо дарахт турларига бой сернам экваториал ўрмонлардан иборат. М. хўжалигининг асосини йирик деҳқончиликка асосланган қ. х. ташкил этади. Деҳқончилик, асосан, шим., соҳилбўйи ҳудудлар ва дарё водийларида ривожланган. Асосий экинлари — пахта, шакарқамиш, тамаки, шоли. Шунингдек, маккажўхори, маниок, дуккакдилар экилади. Қорамол, чўчқа, эчки ва қўй боқилади. Балиқ овланади. Ўрмонларда пальма ёнғоғи, кокос ёнғоғи ва б. йиғилади. Йирик шакар з-длари ва тўқимачилик корхоналари мавжуд. Йирик дарёларида кема қатнайди. Алконтара ш. яқинида денгиз сувидан туз олинади. Йирик порти — Сан-Луис.

МАРАТТИЯНАМОЛАР — қирқкулоксимонлар синфига мансуб ўсимликлар тартиби (Marattiales) ёки кенжа синфи (Marattiidae). Пояси йўғон картошқасимон бўлиб, ярми тупрокка ботиб туради. Барги йўғон бандли, йирик (уз. 4—6 м), патсимон, баъзан панжасимон, бир-бирига туташ, иккита калин ёнбаргчаси бор. Баргларининг орқасида, томирлари бўйлаб спорангийлар жойлашган; кўпчилик М.да улар ўсиб синангийлар ҳосил қилади. 6 туркуми (200 га яқин тури) бор. Иккала ярим-шарнинг тропиклари, баъзан субтропикларида усади. Афтидан, М. энг қадимий қирқкулоқлардан бўлиб, қазилма ҳолдагиси палеозой (қарбон) давридан маълум. Айрим М.нинг новда ва ёнбарглари крахмалга бой, овқатга ишлатилади. Йирик М. манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

МАРАТХ, Мирут — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Уттар-Прадеш штатида, Ганг ва Жамна дарёлари оралиғида. Аҳолиси 985 минг киши (2001). Транспорт йўллари тугуни. Озик-овқат (жумладан, шакарқанд), ип газлама, кўн-пойабзал саноати корхоналари мавжуд. Бадий хунармандчилик ривожланган. Ун-т бор.

МАРАТХАЛАР, маратхлар —

Ҳиндистонда яшайдиган халқлардан бири, Махараштра штати аҳолисининг асосий қисмини ташкил этади. М.нинг кичик гуруҳлари қўшни штатларда ҳам истиқомат қилади. Умумий сони 74 млн. кишини ташкил этади (2001). Маратҳи тилида сўзлашади. Диндорлари, асосан, ҳиндуизмга эътиқод қилади, мусулмонлар (асосан, шиалар), буддавийлар ва католиклар ҳам бор. Асосий машғулоти — деҳқончилик; кўп Тармокли кустар хунармандчилик ва қадимдан денгиз савдоси ривожланган. 15-а.да рус сайёҳи Афанасий Никитин М.нинг урф-одатлари, турмуши ҳақида батафсил маълумот қолдирган. М. Ҳиндистоннинг энг шаклланган миллатларидан бири бўлиб, тил жиҳатдан ҳиндевропа тиллари гуруҳига киради. 18-а. ўрталарига келиб жанговар М.нинг қудратли давлати шим.да Ҳинд водийсигача, жан.да Танжурга ва шарқда Бенгалиягача бўлган худудни ўз ичига олган. Лекин 18-а.нинг 2-ярмида бо-бурийлар сулоласига мансуб султонлар б-н бўлган жанглarda анча кучсизланган. Кейинчалик Буюк Британия истилочиларига қарши олиб борган қаттиқ курашларда мағлубиятга учраб, 19-а. бошларида бутунлай мустамлакачиларга бўйсундирилган. Ҳиндистон мустақилликка эришгач (1947), Махараштра миллий штати тузилган (1960). М. ўзларининг бой миллий адабиёти ва санъати б-н фахрланадилар. Ажанта ва Эллора горларида бунёд этилган сангтарошлик намуналари бутун дунёга машҳур. М. орасидан миллий озодлик ҳаракатининг таникли вакиллари етишиб чиққан. Илғор фикрловчи М. ҳинд жамиятидаги консерватив кастачилик тизимини ўзгартириш лозимлигини талаб қилмоқдалар. Бу ортодоксал ҳиндуларнинг қаршиликка сабаб бўлмоқда. Ад.: Народы Южной Азии, М., 1963.

МАРАТҲАЛАР ДАВЛАТИ - 17-а. нинг 2-ярми ва 19-а. бошида Махараштра (Ҳиндистон)да мавжуд бўлган давлат. Махараштранинг аҳолиси мусулмон ер

эгалари томонидан ғоят жабрланган. Улар шу боис бобурийлар ҳукмронлигига қарши озодлик ҳаракатлари бошлаган. Бу кўзғолонга Шохжи, сўнгра унинг ўғли Шиважи бошчилик қилган. 1674 й.да мустақил М. д. тузилган. М. д.ни марказлаштириш мақсадида бир неча маъмурий ислоҳот ўтказилган, йирик ер эгаларининг ерлари мусодара қилинган, деҳқонлардан қатъий солиқ (ҳосилнинг 30—40%) ундириш қонулаштирилган. Шиважи б-н бобурий подшо Аврангзеб ўртасидаги урушлар бир неча йил давом этган. Шиважининг ўлимидан сўнг (1680) М. д.га путур ета бошлаган. Аврангзеб 1689 й.да Махараштра қўшинларини тормор этиб, Шиважининг ўғлини қатл этган. 1714 й.да маратҳ ер эгаларидан Балажи Вишванатҳ Бхат тахтга ўтирган ва пешволар сулоласига асос солган. Шундан бошлаб М. д.да ҳокимият расмий равишда пешво (бош вазир)ларга мерос қоладиган бўлган. Уларнинг қароргоҳи Пуна ш. бўлган. Кейинги пешво Бажи Рао даври (1721—40) да маратҳалар Декан ва Шим. Ҳиндистоннинг қатта қисмини эгаллаганлар. 1758 й. маратҳалар бобурийлар пойтахти — Дехлини забт этишган. 1761 й. Нянв.да Панипатдаги жангда маратҳалар (С. Бхау бошчилигида) афғонлардан (Аҳмадшоҳ Дурроний қўмондонлигида) мағлубиятга учрагач, иттифоқ тарқаб кетган. Шундан сўнг ўзаро ички кураш кучайган. Бундан фойдаланган инглизларнинг Ост-Индия компанияси М. д.ни босиб олган (1818).

Ад.: Новая история Индии, М. 1961; Гиёсов Т. Ғ., Ҳиндистоннинг янги тарихи, Т., 1999.

Темур Гиёсов.

МАРАТҲИЙ — маратҳалар тили. Ҳиндистоннинг Махараштра штати аҳолисининг расмий тили, шу давлатнинг асосий адабий тилларидан ҳисобланади. Ҳинд-Европа тиллари оиласининг ҳиндорий гуруҳига мансуб. Бу тилда 60 млн. га яқин киши гаплашади (1990). Ҳоз. М. тили 3 (деший, конкамий ва шарқий) шевага бўлинади. Адабий тилига деший

шеваси асос бўлган. Алиф-боси деванагарий ёзувида. М. тилининг тарихи 13-а. да яратила бошланиб, 19-а.да адабий тил сифатида шакллланган. Бошқа ҳинд-орий тилларига нисбатан қад. ҳолатдаги 3 хил жинс(род)ни сақлаб қолган ҳамда «Ц» ва «Дз» каби тиш олди аффрикатларига ҳам эга.

МАРАФОН ЖАНГИ (мил. ав. 490 й. 13 сент.) — юнон-форс урушлари давридаги машҳур жанг. Аттика (Афинадан 40 км шим.-шарқдаги р-н)даги Марафон текислигида содир бўлган. Юнон кўшини (11 минг жангчи) саркарда Мильтиад кўмондонлиги остида Марафон водийсига кириш ерида фаланга бўлиб саф тортган, унинг кучайтирилган ўнг ва сўл қанотлари тоғ ва қоятошлар б-н мустаҳкамланган. Бу юнонларни форслар отлик кўшинининг қанот зарбасидан муҳофаза этган. Юнонлар кемалардан тушган форсларга (тахм. 20 минг жангчи) ёпирилиб ҳужум қилишган, бироқ форс пиёдакамрончилари қарши ҳужумга ўтиб, юнонлар фалангаси марказини ёриб ўтганлар. Айни пайтда юнонларнинг кучли, сайланма отрядлари қанотлардаги форс отлик кўшини ва енгил пиёдаларини улоктириб ташлаган, сўнгра марказдаги форс пиёда кўшинини мағлубиятга учратганлар. Юнонлар соҳил томон қочаётган форсларни таъқиб қилишдан тўхтаб, жангда ҳалок бўлган юнонларни (192 киши) дафн этишга киришиб кетганлари туфайли, форслар кемаларга ўтириб қайтиб кетганлар. М. ж.да фаланга таркибида жанг қилган гоплитлар ўзларидан сон жиҳатдан устун бўлсада, ташкилий жиҳатдан яхши уюшмаган форслар армияси устидан ғалаба қозонган.

МАРАФОН ЮГУРИШИ - енгил ат летикада катта йўл (шоссе) да 42 км 195 м ни югуриб ўтиш. Номини ва масофа узунлиги юнон аскарлари ҳақидаги ривоят б-н боғлиқ: у Юнонистондаги Марафон кишлоғи б-н Афина ўртасидаги тахм. 40 км йўлни югуриб ўтиб, Афинага юнонларнинг форслар устидан ғалабаси (мил. ав. 490 й.) тўғрисидаги хабарни

етказган. М. ю. 1896 й.дан Олимпиада мусобақалари дастурига киритилган.

МАРАШ — Туркиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Мараш элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 242 минг кишидан зиёд (1990-й.лар охирилари). Автомобиль йўллари тугуни. Қ. х. районининг му-хим савдо-транспорт маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, металлсозлик са-ноати корхоналари бор. Қўлда гилам тўқилади.

МАРАҒА РАСАДҲОНАСИ - Эроннинг Мараға ш. ёнидаги тепаликка қурилган расадхона; 13-а.нинг 2-ярмида эронлик машҳур астроном Насриддин ат-Тусий раҳбарлигида денгиз сат-хидан 1600 м баландликда бунёд этилган. М. р.да 10 дан ортиқ йирик астро-номик ускуналар бўлиб, энг каттаси меридиан текислигида жойлашган радиуси 18,4 м га тенг квадрант. Деворий квадрантнинг радиуси эса 3,2 м. Булардан бошқа армилляр сфера, азимутал асбоб ва б. бўлган. Расадхонада турли мамлакатлардан 100 дан ортиқ олимлар келиб ишлаган. Расадхона қошидаги йирик кутубхонада бир неча юз минг қўлёзма асарлар мавжуд бўлган.

МАРБУРГ УНИВЕРСИТЕТИ - Германиядаги қад. ун-тлардан бири. 1527 й. ташкил этилган. Теология, ҳуқуқ, тиббиёт, фалсафа, тиббий фанлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 16 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонаси (1527 й. ташкил этилган)да 600 минг дан ортиқ асар ва 3 мингга яқин қўлёзма сақланади.

МАРВ (Авестода — Моуру) — Ўрта Осиёнинг энг қад. шаҳарларидан бири. Байрамали ш. (Туркменистон) яқинида жойлашган. М.нинг қолдиқлари 5 қалъа (Эрк қалъа, Габр қалъа, Султон қалъа, Абдуллахон қалъа, Байрамалихон қалъа) харобаларидан иборат. М. харобасида 19-а.нинг 80-й.ларидан В. А. Жуковский, 1946 й.дан М. Е. Массон раҳбарлигидаги Жан. Туркменистон археологик комплекс экспедицияси, кейинги йилларда Ашхобод, Тошкент, Москва ва Санкт-Петербургда келган археологлар гуруҳи

қазишма ишларини олиб борган. М.нинг энг қад. қисми — Эрк қалъа (майд. 12.га) мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-чорагидан мавжуд бўлган. М.нинг равнактопган (Парфия ва илк сосонийлар) даври мил. ав 2— мил. 3-а.га тўғри келади. Бу даврда М. Габр қалъа ва Эрк қалъа худудларидан иборат бўлиб, Эрк қалъа М.нинг аркига айланган. Шаҳар ва унинг атрофи (60 км²) мудофаа девори б-н ўраб олинган. Мил. 3-адан М. Сосонийлар давлати таркибига кирган, 7-а.да эса араблар томонидан босиб олинган. 8-а. ўртасида М. — Абу Муслим ҳаракати маркази. 9-а. да М.да илм-фан равнақ топди, у араб халифалигининг Хуросон ва Мовароуннахр ноиблигининг пойтахти ролини ўйнади. Маъмун ибн Ҳорун аррашид даврида М.да Бағдод академиясининг асосини ташкил этган марвазийлар мактаби таркиб топди. Ўрта асрдаги М.нинг равнақ топган даври 11—12-а.нинг 1-ярмига тўғри келди; бу даврда у буюк Салжукийлар давлатининг пойтахти бўлган (Султон қалъа харобасида Султон Санжар макбраси жойлашган). 12-а. охири — 13-а. бошида М. Хоразмшоҳлар давлатининг йирик маркази бўлган. 1222 й. шаҳар мўғуллар томонидан вайрон қилинган. 13-а. ўртаси — 14-а.да шаҳар қисман тикланган (айниқса, унинг рабод қисми). 15-а. бошида Шоҳрух даврида қиска муддат равнақ топган. М.дан ўрта асрларда кўплаб олиму фузалолар егишиб чиққан. 1510—24 ва 1601 — 1747 й.ларда М. форслар қўлида бўлган. Маре урушлари туфайли инкирозга юз тутган (1790) ва марказ М.дан 30 км ғарбга Мари ш.га кўчган.

МАРВ ЖАНГИ — Мухаммад Шайбонийхон бошчилигидаги шайбонийлар қўшини б-н Эрон шоҳи Исмоил I Сафавий қўшини ўртасида Марв яқинидаги Маҳмудобод кишлоғи ёнида содир бўлган жанг (1510 й. 4 дек.). 1509 й. Шайбонийхон шим.га қозоклар хони Қосимхонга, 1510 й. кузда Ферузқўхдаги ҳазоралар устига муваффақиятсиз юриш қилган. Шайбонийхон 1510 й. Хирот атрофида

қўшинига дам бериб, кўпгина амир ва шайбоний султонларга ўз мулкларига кетишга рухсат этган. Бироқ бу орада сафавийлар шоҳи Исмоил Хуросонга юриш қилгани ҳақида хабар олинган. Шайбонийхон шайбоний султонларни ёрдамга чакириб, уларга тавочилар (чопарлар) жўнатган, ўзи эса қўшини оз бўлгани туфайли Марвга чекинган. Бироқ чопарлар қуруқ қайтишган. Султонлар ўтган йили (1509 й.) Шайбонийхон уларга инъом этган мулкларни тортиб олгани туфайли ундан аразлаб Марвга келмаганлар, фақатгина Мухаммад Темур султон Самарқанд қўшини, Убайдуллахон эса Бухоро қўшини б-н жанг охирида етиб келган, холос. Исмоил Шайбонийхон хузурига кўрчибошн бошчилигида элчилар юбориб, уни таслим бўлишга ундаган, бироқ рад жавобини олгач, Исмоил Марвни қамал қилган ва жанг-да, одатда, туркий халқлар учун хос бўлган ҳарбий кийла ишлатган: сафа-вйлар қўшини қамални бўшатиб Марв деворлари остидан гўё орқага чекингандай бўлиб, ўзбекларни шаҳардан чиқишга мажбур қилишган. Шайбонийхон бу гал тажрибали саркарда учун кечириб бўлмас хатога йўл қўйган; у ўз рақиби кучига етарли баҳо бермаган. Ёрдам келишини кутиб ўтирмасдан у «чекинаётган» Исмоил ортидан ташланган. Бироқ унинг орқа томонига ўтиб олган сафавийлар қўшинининг бир қисми Мурғоб кўпригини бузиб ташлайдилар, натижада Исмоилнинг 17 минглик қўшини Шайбонийхонни қур-шовга олган. Мирза Мухаммад Ҳайдарнинг ёзишича, Шоҳ Исмоил қўшинида тахм. 40 минг, Шоҳибекхон (Шайбонийхон) қўшинида эса 20 минг жангчи бўлган. Ўта шиддатли, конли жангга барча ўзбек султонлари (амирлари) ва Шайбонийхон ҳалок бўлишган.

Ад: Мирза Мухаммад Ҳайдар, Тарих-и Рашиди, Т., 1996; Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Письменные памятники, Т., 1985; Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982.

Фахриддин Ҳасанов.

МАРВ УРУШЛАРИ - Бухоро амири Шохмуроднинг Марвни бўйсундириш учун олиб борган урушлари (1786, 1788, 1790). 1786 и. Шохмурод Марв ҳокими Байрамалихон устига бир неча бор кўшин жўнатган. Биринчи хужум вақтида Байрамалихон ўлдирилиб, шаҳар атрофи талонтарож қилинган. Ўзаро тузилган битимга кўра, Байрамалихоннинг ўғилларидан Муҳаммад Каримхон Марв ҳокими этиб тайинланган. Аммо у тезда ҳокимиятдан четлатилиб, ўрнига акаси Хожа Муҳаммад Ҳусайн ўтказилган. 1788 й. Шохмурод яна Марвга юриш қилиб, шаҳар ва унинг атрофини сув б-н таъминлайдиган Мурғоб дарёсидаги Султонбанд тўғонини (уни қўриқлаб турган қалъа бошлиғининг хоинлиги туфайли) эгаллаб, уни буздириб ташлаган. Марв сувсиз қолган, бироқ у таслим бўлмаган. Аҳоли ўртасида очлик, қашшоқлик авжга чиққан, натижада шаҳар бўйсуннишга мажбур бўлган. Шохмурод Марвга 5 минг кишилик кўшин киритиб, уларни шаҳар аҳолиси уйларига жойлаштирган. Марвнинг 15 минг (айрим манбаларда 30 минг) аҳолисини Бухоро ва Самарқанд вилоятларига қўчиртириб келган. Марвни бошқариш Шохмуроднинг укалари Умарбий ва Фозилбийларга топширилган. Султонбанд тўғони қайта тикланган. Мурғобнинг қуйи оқимида Исломобод қалъаси қурилган. Бироқ Марв яна Шохмуродга бўйсуннишдан бош тортган. Шохмурод 1790 й. яна Марвга кўшин тортиб келган, лекин шаҳарни қўлга кирита олмагач, Султонбанд тўғонини буздириб ташлаб, шаҳар ва унинг атрофини яна сувдан маҳрум қилган. Марв воҳаси чўлбиёбонга айланган. Шаҳар аҳолиси Умарбийга қарши исён кўтариб, шаҳар дарвозасини Шохмуродга очиб берган. Умарбий укаси Фозилбий б-н Шаҳрисабзга қочган. Марв ҳокимлиги Шохмуроднинг ўғли Дин Носирбийга топширилган.

МАРВАЗИЙ Абулаббос (? - 815) -форс шоири, қасиданавис. Марвда яшаб

ижод этган. Асарлари турли тазкираларда сақланиб қолган. Муҳаммад Авфийнинг «Лубооб ул-албооб» («Мағизларнинг мағзи», 1222) тазкирасида ёзилишича, М. аббосийлардан халифа Маъмуннинг Марвга келишига бағишлаб қасида ёзган, бу форс тилида битилган биринчи қасидадир.

МАРВАРИДГУЛ (*Convallaria*) — пи-ёзгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, эрма гул. Баъзан мустақил тур сифатида ажратиладиган май М. (*C. majalis*) тури экилади. М. намсевар, илдизи горизонтал жойлашади, 2 ёки 3 та узун бандли чўзиқ илдизолди барглари мавжуд. Илдизпоясидан ўсиб чиққан бачкилари орқали кўпаяди. Гулбанди (20 см)нинг бир томонига хушбўй оқ гуллар жойлашган. Май—июнь ойларида гуллайди. Меваси думалок, кизил, серсув. М. салкин, чириндига бой қумлик жойни ва тез-тез суғориб туришни талаб қилади. Ўрта Осиё шароитида бачкиларини март ойи бошларида кўчат қилган маъ-кул. Май М. доривор ўсимлик сифатида ишлатилади. Унинг ер устки қисми таркибида юрак гликозидлари (асосан, конваллатоксин ва конваллазид) бор. Май М. манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. М.нинг қатмақат, пушти гулли хиллари бор.

МАРВИРУД, Марварруд — Боло Мурғоб ш.нинг эски номи. Мурғоб дарёсининг бўйида (Афғонистон худудида) жойлашган. Тарихий манбаларга караганда М. ўрнида қадимда Искандар Макдуний томонидан Марғиёнада қурилган Александрия ш. бўлган, кейинчалик уни салавкийлардан Антиох қайта тиклаган. Илк ва ривожланган ўрта асрларда М. муҳим стратегик шаҳар ва истехком сифатида машҳур бўлган. М. номи сўнгги бор Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида учрайди. Яздийнинг қайд этишича, унинг даврида шаҳар Мурғоб номи б-н машҳур бўлган.

МАРВОН — умавийлар сулоласидан бўлган 2-халифанинг исми. М. I (623—685) Усмон ибн Аффоннинг яқин киши-

си бўлган. Усмон ўлдирилгач, қочишга мажбур бўлган. Муовия II ва-фот этгач (684), қонуний халифа Холид ибн Язид I балоғат ёшига етгунига қадар тахтга ўтирган. Рақиби Абдуллох ибн Зубайрнинг саркардалари устидан ғалаба қозонган ва Сурия, Миср ва Месопотамияда халифа сифатида тан олинган. Бироқ ўғли Абдулмаликни ўзига валиахд қилиб белгиллаганида Холиднинг онаси томонидан бўғиб ўлдирилган. М. II (688—750), М. I нинг набираси. Дастлаб (734—744) Арманистонда ноиб бўлган, сўнгра халифа Валид III нинг қасоскори сифатида танилган, халифаликка сайланган (744) ва Фарон ш.ни қароргоҳ қилган. Ҳарбий иқтидори туфайли Сурия ва Ироқдаги кўплаб рақиблари (айниқса, хорижийлар) устидан ғалаба қозонган. Лекин аббосийлар хонадонига мансуб Иброҳимни қатл этиши б-н ушбу хонадон аъзоларининг кўзғолон кўтаришларига сабабчи бўлган. Арбела ш. яқинидаги Зоб дарёси бўйида Абул Аббос саркардаси Абу Муслим томонидан енгилгач (750), Мисрга қочган ва у ерда христиан қибтий томонидан ўлдирилган. М. II ўлими б-н Умавийлар халифалигининг Осиёдаги ҳукмронлиги барҳам топган.

МАРГАНЕЦ (нем. Manganerz - марганец рудаси; лот. Manganum), Mn — Менделеев даврий системасининг VII гуруҳ кимёвий элементи. Тартиб рақами 25, ат. м. 54,9380. Табиатда 1 та барқарор изотопи ^{55}Mn маълум. Оксидланиш даражаси +2 дан +7 гача, бирикмаларидан 2 ва 7 валентликлари барқарор ҳисобланади. Полинг бўйича электр манфийлиги 2,5 га тенг. Ион радиуси (қавсларда координатсион сонлар келтирилган) Mn^{2+} учун 0,080 нм (4), 0,089 нм (5), 0,104 нм (7), Mn^{7+} учун 0,039 нм (4), 0,060 нм (6). М.ни дастлаб 1774 й. швед олими К. Шееле аниқлаган. Соф ҳолдаги Mn ни швед кимёгари Ю. Ган ажратиб олган.

М.нинг ер пўстидаги масса бўйича миқдори 0,1% атрофида, океан сувларида 2-10~7%. Табиатда эркин ҳолда учрамайди, асосан, минераллар таркибида

бўлади. Пирролизит (MnO_2), псиломелан $\text{tMO} \cdot n\text{MnO}_2 \cdot x\text{H}_2\text{O}$ [$\text{M}=\text{Ba}, \text{Ca}, \text{K}, \text{Mn}$ (II)], манганит (J-MnOOH), браунит $3\text{Mn}_2\text{O}_3\text{MnSiO}_3$ ва родохрозит MnCO_3 лар шулар жумласидандир. Россия, ЖАР, Австралия, Габон, Бразилия, Ҳиндистон, Гана ва б. давлатларда рудалари мавжуд. Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанларида темирмарганец конкрециялари кўп тарқалган.

М. оккумуш ранг металл, кристалл ҳолдаги 4 та кубсимон модификацияси маълум бўлиб, 710° дан паст ҳароратларда а - шаклдагиси барқарор ҳисобланади. — 173° дан пастда анти-ферромагнит, юқори ҳароратларда эса парамагнитдир.

М. ҳавода енгил оксидланади, 800° дан юқорида ички қавати MnO ташқаридаги Mn_3O_4 дан иборат куйиндини ҳосил қилади. 800° дан пастда Mn_2O_3 , 450° дан пастда эса MnO_2 ҳрсил бўлади. 100 г М. 60 см³ водородни ютиб, каттик эритма ҳрсил қилади. Галогенлар б-н кристалл ҳолдаги дигалогенидлар беради, қиздирилганда олтингу-гурт, азот, фосфор, углерод, кремний ва б. элементлар б-н бирикади. М.нинг MnN_6 , Mn_5N_2 , Mn_4N , MnN , Mn_6N_5 , Mn_3N_2 таркибли нитридлари, MnP , MnP_3 , Mn_2P , MrijPj , Mn_4P таркибли фосфидлари, Mn_3C кўринишдаги карбиди ва MnSi , MnSi_2 , Mn_3Si , Mn_5Si_3 таркибли силицидлари олинган.

М. ҳозирги вақтда металлотермия усулида, соф ҳолдагиси марганец сульфат MnSO_4 ни қайтариб, электролиз қилиб олинади.

М.нинг асосий қисми пўлат и.ч.да, рангли металлургия саноатида, алюминий ва магний қотишмалари тайёрлашда, коррозияга қарши ишлатиладиган қопламалар тайёрлашда қўлланади. Инсон организмда М.нинг миқдори суткасига 4 мг дан камайса, у касалланади, ўсимликларда етишмай қолса, хлороз (хлорофилл етишмовчилиги) келиб чиқади. М. бирикмалари зарарли, жумладан, улар киши асабини ишдан чиқаради, чангларининг узок, вақт даво-

мида нафас йўлларига кириши сурункали заҳарланишга олиб келади.

Ад.: Ахметов Н. С., Общая и неорганическая химия, М., 1981.

Кудрат Ахмеров.

МАРГАНЕЦ БИРИКМАЛАРИ

Марганецнинг умумий формуласи MnX_2 бўлган (фтор б-н MnF_3 ва MnF_4 ҳам) дигаллогенидлари маълум. Улар кристалл моддалар бўлиб, сувда яхши эрийди (MnF_2 бундан мустасно). $MnVg_2$ нинг суюқлиниш т-раси 698° , MnI_2 ники 638° . Мерганец(II)-фторид, MnF_2 — оч пушти рангли, тетрагонал панжарали кристалл модда. Суюқлиниш т-раси 900° , зичлиги $3,92$ г/см³.

Марганец(II)-хлорид, $MnCl_2$ — пушти рангли, тригонал панжарали кристалл модда. Суюқлиниш т-раси 650° , зичлиги $2,977$ г/см³. Органик синтезда катализатор сифатида, аналитик

кимёда $S_2O_4^{2-}$ ва 10 4 ионларини очишда, тетрагидрати $MnCl_2 \cdot 4H_2O$ эса пушти рангли бўягичлар олишда қўлланади. Марганец (II) - нитрат, $Mn(NO_3)_2$ — оч пушти рангли, кубик панжарали кристалл модда. 180° дан юқорида марганец оксидларигача парчаланadi. Сувли эритмаларидан моно-, ди-, тетра- ва гексагидратлар ҳолида кристалланади. $Mn(NO_3)_2 \cdot 6H_2O$ — пушти рангли кристалл модда. Ўта соф MnO_2 олишда, оксид катализатор сифатида, пушти рангли бўягичлар тайёрлашда ва сиккатив ўрнида қўлланади.

Марганец (II) - сульфат, $MnSO_4$ — рангсиз ромбик панжарали кристалл модда. Суюқлиниш т-раси 700° , зичлиги $3,25$ г/см³. 850° атрофида Mn_3O_4 , SO_3 ва SO_2 га ажралади. Унинг $1, 2, 4, 5$ ва 7 молекулали кристаллогидратлари маълум. Тўқимачилик саноатида бўягичлар компоненти, органик синтезда катализатор, к.х.да микроўғит сифатида ишлатилади.

Марганец (III) — сульфат $Mn_2(SO_4)_3$ — яшил рангли аморф ёки кристалл модда; беқарор, 160° да парчаланади. Марганецнинг 2 та сульфиди бор: Марганец дисульфид, MnS_2 — жигарранг,

кубик панжарали кристалл модда, зичлиги $3,463$ г/см³. Одатдаги шароитда барқарор, қиздирилганда MnS б-н олтингургуртга ажралади. Марганец сульфид, MnS — кулранг ёки яшил, кубик панжарали кристалл модда, зичлиги $4,0$ г/см³.

М.б. ўта соф MnO_2 олишда, аналитик кимёда, органик синтезда, матоларни бўяшда, керамик бўягичлар олишда ва к.х.да микроўғит сифатида қўлланади.

МАРГАНЕЦ ОКСИДЛАРИ - марганецнинг кислородли бирикмалари. М.о. олтита (MnO , Mn_2O_3 , MnO_2 , Mn_3O_4 , Mn_2O_7 , Mn_5O_8) бўлиб, улар сувда эримайдиган кристалл моддалардир. Mn_2O_7 бундан мустасно, у сувда эрийди. Юқори оксидлари $500—1300^\circ$ да қуйи оксидларга ўтади, кислород атмосферасида 300° дан юқорида 2 валентли оксиди тўрт валентли оксидга айланади. М.о. минераллар ҳамда темирмарганец рудалари таркибига қиради.

Монооксид, MnO (манганозит минерали), гексагонал ва куб кўринишдаги сингонияда мавжуд бўла олади. Яримўтказгич ва антиферромагнетиклик хоссаларини намоён қилади, кучсиз ишкорий хоссага эга, қиздирилганда водород ва фаол металллар б-н Mn гача қайтарилади. М.нинг гидроксиди, оксалати, нитрат ёки карбонати парчалаб олинади. У ферритлар, керамик материаллар и.ч.да, металлларни десульфурлашда, микроўғитлар сифатида ва пиперидинни дегидрогенлашда ишлатилади, антиферромагнит материал сифатида ҳам қўлланади.

Сесквиоксид, Mn_2O_3 , а-ҳолидаги ромб ва β -ҳолидаги куб кўринишдаги модификациялари маълум, тегишлича курнакит ва биксбиит минераллар сифатида мавжуд. 670° да «модификация β -модификацияга ўтади. MnO_2 ни термик парчалаш йўли б-н олинади.

Марганец оксид, Mn_3O_4 , га-усманит минерали номи б-н маълум бўлиб, 1160° да а-ҳолатидан β -ҳолатига ўтади. Кимёвий хоссалари MnO ва Mn_2O_3 ларники каби.

Диоксид, MnO_2 марганецнинг табиати энг кўп тарқалган бирикмаси ва барқарори ҳисобланиб, /3- модификацияси пиролюзит минерали номи б-н юритилади. Ромб куринишдаги син-гонияси у- MnO_2 эса рамсделит ёки полионит минерали сифатида маълум. У $Mn(NO_3)_2$, $KMnO_4$ ёки $Mn(OH)_2$ ни парчалаб олинади. Парамагнетик, М.нинг бошқа кўринишидаги оксидлари хоссаларини, шу жумладан, амфотерлигини намоён қилади. М. ва унинг бирикмаларини олишда, бўёқ са-ноатида, сиккативлар и.ч.да, гидрометаллургияда ҳамда катализатор сифатида қўлланади.

Марганец (VII)- оксид, Mn_2O_7 (ди-марганец гептаоксид, марганец ангидрид) — яшил рангли мойсимон суюқлик, 50° дан юқорида парчаланаяди, кучли оксидловчи, ёнувчи моддаларни алангалайди.

Оксид, Mn_5O_9 . MnO ёки Mn_3O_4 ни оксидлаб олинади; MnO_2 ва O_2 га осон парчаланаяди.

Гидроксидоксид, $MnO(OH)$, икки модификацияда маълум, сувда эримайди. М.о. захарли.

МАРГАНЕЦ РУДАЛАРИ - таркибидаги марганец ёки унинг бирикмаларини ажратиш олиш иқтисодий жиҳатдан манфаатли бўлган табиий минерал ҳосилалар. Руда ҳосил қилувчи энг муҳим минераллари (200 дан ортик): бра-унит (Mn_2O_3), пиролюзит (MnO_2), манганит ($Mn_2O_3 \cdot nH_2O$), псиломелан ($nMnO_2 \cdot mMnO \cdot pBaO \cdot qH_2O$), родохрозит ($MnCO_3$) ва б., шунингдек, бир қадар қимматли ҳисобланган руда ҳамда турли буюмлар тайёрланаядиган минераллар — родонит ($MnSiO_3$), гюбнерит ($MnWO_4$), вольфрамит (Fe, Mn) WO_4 , спессартин (гранат). М.р.да деярли ҳар вақт темир минерали булади. Генезисига кура, энг аҳамиятлиси қад. денгиз ва кўл ҳавзаларида шаклланган қатлам ва линзасимон кўринишдаги чўкинди конлар ҳисобланади. Бу рудалар энг кўп саноат аҳамиятга эга. Метаморфик конлар чўкинди конларнинг Ер қаърида юқори

т-ра ва босим таъсирида ўзгаришидан ҳосил бўлади. Нураш кон л ари нурашнинг қад. ва ҳоз. қалин пўстидан иборат, буларда марганецнинг бўш оксидланган рудасидан иборат иккиламчи концентрацияси мавжуд. Ўзбекистонда М.р. ва улар минералларининг концентрацияси Қоратепа тоғларида учрайди. Ҳоз. океанлар тубида темирмарганецли конкрецияларининг қатта уюмлари мавжуд.

МАРГАНЕЦЛИ ЎҒИТЛАР - таркибида марганец бўлган ўғитлар. М.ў.га махсус тайёрланган ўғитлар ва препаратлар, марганец б-н бойитилган минерал ўғитлар ва баъзи саноат чиқиндилари қиради. М.ў. сифатида марганецли суперфосфат (2-3% MnO , 17-18% P_2O_5), марганец сульфат ($MnSO_4$), таркибида марганец бўлган препарат (3,5—4,5% MnO); таркибида фосфор ва марганец бўлган препарат (18% $MnSO_4$); марганецли шлам (12—22% MnO) ишлатилади. Марганецли суперфосфат (таркибида 17—18% P_2O_5 ва 2—3% чамасида марганец бўлади) фос-формарганецли ўғит ҳисобланади. Кукусимон суперфосфатга марганец шлами қўшиб донадорлаштирилади. Марганец сульфат ок ёки оч кулранг кристалл кукусон, сувда яхши эрийди. Тупроққа экишдан олдин солинади, вегетация даврида усимликларни озиклантиришга ҳамда экиш олдида уруғларни ишлашда қўлланилади.

М.у. тупроқнинг усимликлар узлаштира оладиган шаклдаги марганец б-н таъминланганлигига қараб қўлланилади. Ўсиш даврида М.у. гектарига 4—6 кг микдорда асосий ўғитлар б-н бирга берилиди. Марганецнинг муҳим манбаларидан бири гўнг ҳисобланади. Ерга гектарига 10—20 т микдорда гўнг солинганда ўсимликларнинг марганецга булган эҳтиёжи туда қондирилади (яна қ. Микроўғитлар).

МАРГАНЦОВКА — қ. Калий перманганат.

МАРГАРИН (франц. margarine) — ўсимлик мойи ва ҳайвон ёғига сут, қанд, туз, витаминлар, бўёвчи ҳамда хушбўй

моддалар кўшиб тайёрланадиган озик-овқат маҳсулоти. Физик хоссалари, кимёвий таркиби, таъми ва тўйимлилиги жиҳатдан сариёғтг яқин. М.нинг қаймокли (ошхона) нави таркибида 15,7% сув, 0,5% оксил, 82,0% ёғ, 0,4% углевод бор, 100 г маҳсулот 766 ккал беради.

С утл и М. — ёғнинг сут б-н эмулсияли (қаймокли, ошхона, экстра, лимонли ва б.). Пазандалик М. — усимлик мойи б-н ҳайвон ёғи аралашмаси (маргагуселин, пазандалик ёғи ва б.); сут қушиб ёки кўшмай тайёрланади. Озик-овқат саноатида ва пазандачиликда ишлатилади.

МАРГАРИТ (юн. margarites — марварид) — қатли силикатлар кенжа синфига мансуб минерал (мурт слюдалар гуруҳидан), $\text{H}_2\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_{12}$. Қўшимчалардан, купинча, Na, Fe, Mg, баъзан Be ва Li. Моноклин сингонияда кристалланади. Ажралиш шакли — пластинкасимон ва тангасимон агрегатлар. Ранги марваридсимон ок, сарғимтир, пушти; кулрангсимон товланади. Ялтироқлиги садафсимон. Қовушқоқлиги бир йўналишли мукамал. Қаттиклиги 3,5—4,5; зичлиги 3,0—3,1 г/см³. Мўрт. Метаморфик сланецларда, купинча, корунд б-н бирга ҳосил булади. Илгари М. нисбатан камёб минерал ҳисобланар эди, кейинчалик оддий жинс хрсил килувчи минерал эканлиги маълум булди. Ўзбекистонда кристалли сланецларда ва наждак б-н бирга учрайди. Ҳорижда Швейцария, Канада, Греция, Қозоғистон (Семизбўғи), РФ ва б. мамлакатларда бор.

МАРГАРИТА — Кариб денгизидagi орол, Венесуэла худуди. Майд. 1036 км². Рельефи, асосан, сертепа текислик, ғарбий ва шарқий қисмларида бал. 700—1000 м ли тоғ массивлари бор. Ксерофит буталар ва урмонлар б-н қопланган. Магнезит конлари топилган. Аҳоли чорвачилик, балиқ овлаш, марварид йиғиш ва тропик дехқончилик б-н шуғуланади. Иклим курорти кўп (Порламар ва б.). М.да Асунсьон ш. жойлашган. Туризм

ривожланган.

МАРГИМУШ (форс, марг — улим, муш — сичкон), мишьяк (Arse-nicum), As — Менделеев даврий системасининг V гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 33, ат. м. 74,9216. Табиий М. битта барқарор изотоп ⁷⁵As дан иборат. Сунъий радиоактив изотоплардан ⁷³As, ⁷⁴As, ⁷⁶As муҳим. М.ни илк бор ким ажратиб олгани номаълум. 1789 й.да М.ни А. Лавуазье элемент деб айтган. М. масса жиҳатдан ер пўстининг 1,7-10-4 % ини ташкил қилади. Дарё сувида 3-10⁻⁷%, денгиз сувида 6,6-10⁻⁴% М. бўлади. Тарқок элемент, лекин табиатда 160 дан ортиқ минераллари учрайди. М. колчедани (арсенопирит) FeAsS, М.ли колчедан (леллингит) FeAs₂, реальгар As₄S₄, аурипигмент As₂S₃ кўп тарқалган бўлиб, саноат аҳамиятига эга. Соф М. тўқ кулранг кристалл модда, мўрт металл каби ялтиради. Ҳавода оксидланиб, қораяди. Иссикликни ва электр токини яхши ўтказади. Зичлиги 5,72 г/см³. Кристалл ҳолатдаги М.дан ташқари, аморф М. ҳам бўлади. Қиздирилганда (615°да) М.нинг иккала тури ҳам суюкланмай бугга айланади. М. бирикмаларида 3 ва 5 валентли. Сувда эримайди. Ҳавода ёнганда оксидланиб, арсенит ангидрид As₂O₃ ҳосил қилади. As₂O₃ табиатда ар-сенолит минерали ҳолида учрайди. Суюкланиш т-раси 314°, зичлиги 4,15 г/см³. Сувда оз эрийди. Соф М. ва унинг бирикмаларини олишда, оптик шиша и.ч.да, тиббиётда ва к.х. зараркунандаларига қарши курашда ишлатилади. М.нинг 5 валентли оксиди арсенат ангидрид As₂O₅ ҳам мавжуд. Зичлиги 4,1 г/см³. Сувда яхши эрийди. М. галогенлар ва олтингугурт б-н, юкори т-рада кўпгина элементлар б-н бевосита бирикади. Металлар б-н қотишмалар ҳосил қилади. Уларга суюлтирилган кислота таъсир эттириб, саримсоқ ҳиди келадиган захарли газ — водород арсенид олиш мумкин. Нитрат кислота ва зар суви М.ни оксидлаб, арсенат кислота H₃AsO₄ ҳосил қилади. Арсенат кислота — сувда осон эрийдиган қаттиқ модда. Тузлари

арсенатлар дейилади. Ар-сенит кислота H_2AsO_3 эркин ҳолда олинган эмас, факат сувдаги эритмаси маълум. Унинг тузлари — арсенитлар деб аталади. $M. As_2O_3$ ни кумир б-н қайтариш орқали олинади: $As_2O_3 + 3C \rightarrow 2As + 3CO$. Бирикмалари жуда зақарли бўлгани учун ишлатганда ниҳо-ятда эҳтиёт бўлиш лозим. $M.$ котишмалар олишда, $M.$ бирикмалари эса шиша и.ч.да, тери (кўн), мўйнани узоқ асрашда ва $M.$ препаратлари олишда ишлатилади. Тупроқда 4-10%⁴, ўсимлик кулида 3-10—5% $M.$ бор. Денгиз ҳайвонлари организмда қуруқликдаги ҳайвонлардагига қараганда $M.$ кўп бўлади. Одам танасида 0,08—0,2 мг/кг $M.$ бор. $M.$ препаратлари тиббиётда турли касалликларни даволашда қўлланади.

МАРГИМУШ РУДАЛАРИ - таркибида маргимуш ва унинг бирикмаларини ажратиб олиш иктисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган табиий минерал ҳосилалар. Ўзида маргимуш сақловчи 120 дан ортик минерал маълум. $M.$ р.нинг энг кўп тарқалган минераллари: арсенипит (FeAsS), лёллингит (FeAs₂), реальгар (As₂S₂), аурипигмент (As₂S₃) ва б. Маргимуш бирикмалари, кўпинча, рангли ва нодир металллар мажмуасида учрайди. Саноат рудаларида маргимушнинг энг кам микдори 2%ни ташкил қилади. $M.$ р. конларидан Ўзбекистонда деярли фойдаланилмайди. 1960 й.ларгача ҳоз. Чорвоқ сув ом-бори яқинидаги (Бурчмулла ва б.) руда конларидан қ.х. зараркундаларига қарши курашиш учун маргимуш ажратиб олинган. Маргимуш асл минерал шаклида учрайдиган рудаларгина $M.$ р. деб ҳисобланган. Таркибида маргимуш бўлган бошқа барча рудалардан кобальт, никель, платина, мис, кумуш ва олтин олиш мақсадида фойдаланилган.

МАРГРЕТЕ II (1940.16.4, Копенгаген) — Дания давлат арбоби. Қирол Фредерик IX ва қиролича Ингриднинг катта қизи. Копенгаген, Орхус, Кембриж ун-тлари, Сорбонна, Лондондаги иктисодиёт ва сиёсий фанлар мактабида

ўқиган. Кембриж (1975) ва Лондон ун-тарининг ҳуқуқ д-ри. 1953 й.дан валиахд. 1972 й. 15 янв.дан Дания Қироллиги қироличаси.

МАР-ДЕЛЬ-ПЛАТА — Аргентинанинг шарқий қисмидаги шаҳар. Буэнос-Айрес провинциясида. Аҳолиси 541,8 минг кишидан зиёд (2001). Т.й. ва шоссе йўл орқали Буэнос-Айрес ш. б-н боғланган. Атлантика океани соҳилидаги порт, мамлакатнинг ҳарбий денгиз флотини базаси. Озиқ-овқат (жумладан, балиқ консервация), пойабзал саноати корхоналари мавжуд. Балиқ овлаш маркази. Жан. Американинг энг йирик денгиз бўйи курортларидан бири. Шаҳарга 1874 й.да асос солинган. Музей, ун-т бор. Туризм ривожланган. Халқаро шахмат турнирлари ўтказилади.

МАРДИКОРЛИК — 1) ўрта асрларда Ўрта Осиёда марказий (хон, амир) ёки маҳаллий ҳукумат фармони б-н натурал мажбуриятни бажариш, шунингдек, катта ер эгалари ерида ишловчи деҳқонлар меҳнатидан фойдаланиш. Канал қозиш, уни таъмир қилиш, ҳарбий истехкомлар қуриш ва б. оғир юмушларни бажаришда мардикорлар — сафарбар қилинганлардан фойдаланилган. Баъзан марказий ҳукумат фармони б-н $M.$ ка вилоятлар аҳолиси жалб этилган. Бундай $M.$ «марди вило» деб аталган. Мас, 1559—80 й.ларда Хожа Саъд Жўйборий Вахш дарёсида (Вахши Ҳисор вилоятида) канал қурганда шайбонийлардан Абдуллахоннинг ёрлиғига биноан, Ҳисор, Қабодиён, Денов ва б. туманларнинг аҳолиси учун «марди вило» эълон қилиниб, канал қурилишига 10 минг киши сафарбар этилган.

2) 1-жаҳон уруши даврида подшо Россиясидаги чекка ўлкалардан фронт орқасига мажбуран сафарбар қилинган эркаклар меҳнати. Маълумки, чор ҳукумати ўлкада мустамлакачилик сиёсатини кучайтириб, уни Россиянинг хом ашё манбаи, тайёр маҳсулот бозорига айлантирди. Натижада туб аҳоли каш-шоклашди, зўравонлик ва зулм

азобини тортди. Айникса, Iжаҳон урушининг бошланиши шундай ҳам оғир ҳаётни янада ёмонлашишига олиб келди. Шундай шароит ҳукм сураётган бир пайтда 1916 й. 25 июнда подшо Николай II нинг «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия р-нида ҳарбий иншоотлар ва, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» фармони га мувофиқ, Сибирь, Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Грузия маҳаллий аҳолисидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг эркак сафарбар қилиниши мўлжалланди, жумладан, Туркистондан 250 минг киши сафарбар қилиниши керак эди. Бу фармон туб аҳолини қаҳр-ғазаби ва норозилигини янада кўзғатиб, кўзғолон кўтарилишигатуртки бўлди. Мустамлакачилик сиёсати ва М.ка сафарбар этишга қарши қаратилган халқ кураши шафқатсизларча бостирилди. Шундан кейин чор ҳукумати император фармонини амалга оширишга киришди. Бу ҳаракат халқ орасида «М.ка олиш» номи б-н юритилди. Чор маъ-мурияти олинандиган мардикорларнинг сонини куйидаги тарзда белгилади: Сирдарё вилоятидан 60000, Фарғона вилоятидан 51233, Самарқанд вилоятидан 32407, Еттисув вилоятидан 43000, Каспийорти вилоятидан 13830, жами — 200470 киши юборилиши шарт бўлган. Аммо, халқнинг қаршилиги туфайли 123000 дан ортиқ мардикор сафарбар қилишга эришилди. Улардан 101600 киши Россиянинг шим. ига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга ўрнаштирилди. 10 мингдан ортиқ кишилар Туркистон ўлкасида ишлатилди. Улар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Козон, Самара, Пермь, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринослав, Одесса, Запорожье, Керчь, Тбилиси, Ботуми ва б. жойларда ишладилар. Уларга арзимаган иш ҳақи тўланган, турар жойлари ҳам анча хароб бўлган. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йўллар қурилишларида, ўрмонларда

ва айрим саноатчи сармоядорлар (капиталистлар)нинг хўжаликларида ишлатилди. Улар очликдан, совуқдан, хўрлик ва машаққатли меҳнатдан кўп азоб-укубатларни бошларидан кечирдилар. Уларнинг орасида ўлганлар ва оғир дардга чалинганлар бўлди, боқимандасиз қолган хотин ва болалари ҳам ниҳоятда қашшоқлашган эди. Мардикорлар 1917 й. чор ҳукумати ағдарилгандан кейин юртларига қашшоқлашган ҳолда қайтдилар (яна қ. Жиззах кўзғолони, Ўрта Осиё кўзғолони).

3) хонадонлардаги юмушларни бажариш учун оғзаки келишув асосида муайян ҳақ эвазига хусусий шахсларга ишбай ёки вақтбай ёлланиб ишлаш.

Ҳамид Зиёев, Нуриддин Мусаев.

МАРДЛАР, амардлар — мил. ав. Iминг йилликда Каспий денгизининг жан. соҳилларида яшаган кўчманчи қад. халқ. Александр (Искандар Мақдуний) нинг юришлари баён қилинган асарларда М. мамлакати қашшоқ эканлиги туфайли ахоманийлар назарига тушмаганлиги, унинг мустақил эканлиги баён этилган.

Дастлаб, Александрдан, кейинчалик мил. 2-а.нинг 1-ярмида Парфия подшоҳи Фраат I томондан мағлуб бўлган М. Рей ш. атрофига кўчирилганлар. М. яшаган ерлар тапурлар томонидан эгалланган. Сафидруд дарёси (Эрон) М. номидан Амард деб ҳам аталган.

МАРДОНИЙ (қад. форсча — Мардуния) — форс саркардаси, Доро I нинг куёви. Юнон-форс урушлария форслар кўшини қўмондон. Мил. ав. 492 й. М. бошчилигидаги ахоманийлар армияси ва флоти Жан. Фракия, Македония ва Тасос о.ни қайта бўйсундирган. Ксеркс I нинг мил. ав. 480 й.даги ҳарбий юришида қатнашган; Саламин жангидан сўнг Ксеркс чекингач, кўшиннинг бир қисми б-н Юнонистонда қолган. 479 й. Афинани талонтарож қилган, Платея жангида мағлуби-ятга учраган ва ўлдирилган.

МАРДОНҚУЛ АВЛИЁҚУЛ ЎҒЛИ (1886—1966, Сурхондарё вилояти Шеробод туман и) — ўзбек халқ дostonчиси.

К-зда бригада бошлиғи, қишлоқ кенгаши раиси бўлиб ишлаган. Отаси моҳир дўмбирачи бўлган. Устози Шерна Бекназар ўғлидан 20 дан ортиқ халқ дostonларини ўрганган ва эл орасида куйлаб юрган. М. А. ўдан «Алпомиш», «Оллоназар Олчинбек», «Зайидкул», «Олтин қовок» каби dostonлар ёзиб олинган.

МАРДТЕПА — Ғузордан 3-4 км жан. да, Ғузордарёнинг чап қирғоғида жойлашган қад. қалъа (25x30 м). Риво-ятларга кўра, исломгача бўлган даврда бу ер махаллий ҳокимлар — «мардлар»нинг қароргоҳи бўлган; улар жуда жасур, кўркмас ва ўз ғуқароларига нисбатан адолатли бўлганлар. Араблар фатҳидан сўнг «мардлар» ҳокимияти тугатилган ва шаҳар аҳолиси бу ерни тарк этган. Археологик маълумотларга кўра, бу шаҳар харобасида ҳаёт мил. ав. 2— 1-а. дан — мил. 7-а.гача давом этган. Ушбу қалъа дастлаб Бактрия — Тохаристон томонидан бўладиган хавф-хатарга қарши химояланиш учун қурилган. Айни мана шу қалъада 8-а. бошида Ҳузор вилоятининг туркларидан бўлган ҳокими — Собукро яшаган. Арабларгача бу қалъа Ҳузор вилоятининг маркази бўлган.

МАРЕ (Marais) (асл исм-фамилияси Вилен-Маре) Жан (1913.11.12—Париж — 1998) — француз актёри. Роман-тик роллар устаси сифатида танилган. Дастлаб театрда Ж. Кокто пьесаларида ўйнаган. Кинодаги муваффақияти ҳам шу драматург ижоди б-н боғлиқ: «Абадий қайтиш», «Орфей», «Орфейнинг васияти» ва б. Шунингдек, у «Хавфли ўхшашлик», «Граф Монте-Кристо», «Темир никоб», «Париж сирлари», ҳамда «Фантомас» номли киносериял (икки — Фантомас ҳамда журналист Фандор) ва б. фильмларда бир қанча ролларни ижро этган. 1974 й.дан умрининг охиригача Франция актёрлар уюшмасини бошқарган. «Менинг содда ҳақиқатларим», «Ҳаётим тарихи», «Ҳикоялар» каби китобларнинг муаллифи.

МАРЕК КАСАЛЛИГИ — паррандаларнинг нейролимфоматози, фавкулотда

пайдо бўладиган ва ўта юқувчан контагиоз вирусли касаллик. Саноат паррандачилиги ривожланган барча давлатларда кенг тарқалган. Асосан, товуклар касалланади, лекин курка, тусто-вук, бедана ва б. паррандаларда ҳам учрайди. Ўткир кечганда ички органлар, тери ва мушакларда лимфоретикуляр тўқималарнинг ривожланиб қупайиши, сурункали кечганда эса периферик нерв томирларининг зарарланиши, куз шох пардасининг ранги ўзгариши ва кррачикнинг деформацияси б-н тавсифланади. Паррандаларда умумий ҳолсизлик, орикдаш, жунжикиш, қанот ва оёқларида парез ва паралич қузатилади, кўзи кўрмай қолади.

Сўйилган касал парранда маҳсулотлари, парвариш предметлари юкиш омиллари ҳисобланади. Ташҳис эпизо-отологик (вирусологик ва серологик) текширишлар натижасида қараб қўйилади. Давоси топилмаган.

Олдини олиш: паррандаларни парвариш қилишда ветеринария санитарияси ва зоогигиена қоидаларига қатъий риоя қилиш; инкубация учун тухум фақат соғлом хўжаликлардан олиниши зарур. Бир суткалик жўжаларни вакцина б-н эмлаш иқтисодий зарарнинг кескин камайишига олиб келади.

Ҳошим Нурмаматов.

МАРЕОГРАФ (лот. mare ва ... граф) — денгиз суви сатҳи ўзгаришларини автоматик тарзда узлуксиз қайд қилиб борадиган асбоб. Муқим (стационар) ва гидро-статик хиллари бор. Қалқовучли муқим М.да сувнинг тўлқинланиши туфайли қалқовучнинг дам баландга, дам пастга кўтарилиб-тушиб туриши натижасида (механик ўтказгичлар тизими ёрдамида) асбоб пероси барабанга кийгизилган диа-грамма лентаси сиртида силжийди. Барабани соат ме-ханизми ҳаракатлантириб туради. Перо ана шу лента сиртига денгиз сувининг тўлқинланишига монанд эгри чизикларни кичрайтирилган масштабда чизиб туради. Бундай М. йирик портларда қўлланилади. Гидростатик М.нинг иши сув устунининг гидростатик

босимини ўлчашга асосланган. У очик денгизга 200—250 м чуқурликка туширилиб, 1 ойгача автоматик тарзда ёзиб бориши мумкин; илмий экспедицияларда қўлланилади.

МАРЖА (франц. marge — чекка) — савдо, биржа, сугурта ва банк амалиётида товарлар нархи, валюта ва кимматбаҳо қоғозлар курси, фоиз ставкалари ва б. кўрсаткичларнинг муайян даврлардаги фарқини ифодалаш учун ишлатиладиган атама. Савдо амалиётида М., одатда, товарларни сотиб олиш ва қайта сотиш нархлари уртасидаги фарқ (фойда)ни билдиради.

МАРЖАНИШВИЛИ Константин (Котэ) Александрович (1872.9.6 — 1933.17.4) — реж., грузин театри асосчиларидан. Грузия халқартисти (1931). Саҳна фаолиятини 1893 й. актёр сифатида бошлаган. 1897 й.дан рус театрларида ишлаган. 1913 й. Москвада «Эркин театр» («Гўзал Елена» спектаклини қўйган), 1920 й. Петроградда Комик опера театрини ташкил этган. 1919 й. Киевда ҳам ишлаган (шаҳарнинг барча театрларига комиссар бўлган). 1922 й.дан грузин театрининг етакчи арбобларидан, унинг ислоҳчиси. 1928 й. Кутаисида драматик театр (хоз. Тбилисидаги Маржанишвили номидаги театр)ни ташкил этди. «Кўзибулок», «Грузияда куёш тутилиши», «Ҳамлет», «Уриэль Акоста», «Дон Карлос» каби спектакллари театр равнакига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Фожиавий, драматик, комик, оперетта, пантомимик каби бири-бирига контраст жанрдаги спектакллар саҳналаштириб, муваффақият қозонган.

1924 й.дан Грузия давлат кино сановатида ҳам ишлаган. «Ўгай она Саманишвили», «Қонун ва бурч», «Гоги Ратиани», «Сўна» каби фильмларга реж.лик қилган. М. ижоди Грузия ки-носининг шаклланишига ва Н. Шенгелая, М. Чиаурели каби Грузия киносининг йирик арбоблари ижодига катта таъсир этди ва улар М. реж.лик санъати принципларини ривожлантирдилар.

МАРЖИНАЛИЗМ (франц. marginal — чегаравий, энг сўнгги) — иктисодий қонунлар ва категорияларни тадқиқ қилиш учун чегаравий катталиклар таҳлилидан фойдаланишга асосланган методологик тамойиллардан бири. Дастлаб 19-а.нинг ўрталарида А. Курно (Франция), Н. Тюнен ва Г. Госсен (Германия) биринчи бўлиб, маржинал таҳлилни иктисодий назарияга киритишга ҳаракат қилдилар. 19-а.нинг охириги чорагида инглиз У. Жеванс, австриялик К. Менгер, швейцарияликЛ. Вальрас М.нинг назарий асосларини яратдилар. 19-а. нинг 90-й.ларидан М. субъектив-психологик йўналишдан иктисодий ҳаётнинг доимий боришини мавжуд шарт-шароитлар асосида тушунтириб беришга ўтди. Натижада янгича иктисодий ғоялар намояндалари классик иктисодий мактабнинг давомчилари сифатида баҳоланиб, уларга неоклассиклар деб ном берилди.

М. меъёрий унумдорлик, меъёрий нафлилик, меъёрий харажатлар каби кўрсаткичлардан фойдаланадилар, меъёрий нафлилик, меъёрий унумдорлик, меъёрий даромадларнинг камайиб бориши қрнунларига, талаб ва таклиф қонунига асосланадилар, иктисодийматематик усулларни кенг қўллайдилар.

М. иктисодиётни индивидуал хўжаликларнинг ўзаро таъсири сифатида қарайди, хўжалик юритувчи субъектнинг и.ч. жараёнидаги ва бозордаги иктисодий ҳолатини таҳлил қилишга асосланади. Бу ҳолат М.га микдорий усуллардан кенг фойдаланишга, хусусан, тадқиқ этилаётган омиллларнинг функционал боғланишларини таҳлил этишга имкон беради.

СССР даврида М. маркеча сиёсий иктисод вакиллари томонидан танқид остига олинди. Фақат маъмурий-буйруқбозлик (режали) иктисодиётдан бозор иктисодиётига ўтилиши туфайли М.нинг асосий ғоялари тан олина бошланди.

Абдухалил Раззоқов.

МАРЖОН — 1) мунчоқ ва ш.к.ни

ипга қатор тизиб ясаладиган аёллар тақин-чоғи. Мунчоклари турли шаклдаги безак тошлар (сердолик, мрамор, феруза, олтин, кумуш ва б.)дан иборат бўлиб, бир ёки бир неча қаторли қилиб бўйинга тақилади. Суяк ва сопол доналаридан ясалган М.лар Ўзбекистон худудида мил. ав. 4—3минг йилликка оид манзилгоҳлардан топилган. Жез даврида М.нинг турли (оч тусли, мрамор, оқ, оч қизил ёки қулранг тошлар, сопол, бронза) суяклардан силлиц ёки содда нақшли) хиллари тарқалган. Сақланиб қолган деворий расмлар (жумладан, Болаликтепа деворий расмлари) да М.нинг турли тасвирини кўриш мумкин. М.нинг марказига, баъзан четлари-га туморчалар қўшилган; 2) заргарликца ишлатиладиган безак тош; денгиз жониворлари қолдикларидан иборат; узунчоқ (шоҳмаржон), думалоқ (танамаржон) ва б. шаклли турларидан зийнат буюмлари (зирақ, тиллақош, тумор ва б.)ни безашда фойдаланилади; 3) мискарликю. кумфоннинг корнига қаламча б-н солинган думалоқ гул.

МАРЖОН ДЕНГИЗИ - Тинч океандаги ярим ёпиқ денгиз. Австралиянинг шим.-шарқий қирғоғи, Янги Гвинея, Янги Каледония о.лари оралиғида, шим.-ғарбда Торрес бўғози орқали Ҳинд океани б-н туташган. Майд. 4068 минг км². Ўртача чуқ. 2394 м, энг чуқур жойи 9174 м. Денгизда маржон рифлари (жумладан, Катта Тўсиқ рифи) ва орол кўп. Кема юриши жуда хавфли. Тубининг рельефи нотекис, ўрқирли. Айланма оқимлар бор. Ғарбий чеккасидан Шарқий Австралия оқими бошланади. Сувининг юза қисмида т-ра жанубда авг.да 19° дан фев.да 24°гача, шим.да йил давомида 28° атрофида. Шўрлиги 35,5‰/00. Сув қалқиши нотекис. Акула, учар балиқлар бор. Асосий портлари: Кэрнс (Австралия), Порт-Морсби (Янги Гвинея о.), Ну-меа (Янги Каледония о.).

МАРЖОН ОРОЛЛАРИ - тропик денгизлардаги ороллар. Тўда-тўда бўлиб яшайдиган маржон хайвонлари,

сув-ўтлар ва б. организмлар қолдиклари йиғилишидан вужудга келади. Ҳоз. замон маржон ороллари экваториал ва тропик ўлкалардан б. ерларда учрамайди. Фақат Гольфстрим оқими ўтадиган Багама о.лари яқинидагина тропиклардан ташқарида учрайди. М.о. жойлашган ўрни ва шаклига қараб, қирғоқ рифлари, тўсиқ рифлари (сув ости қоялари), атоллларга бўлинади (яна қ. Маржон рифлари).

МАРЖОН РИФЛАРИ, маржон қурилмалари — тўда-тўда бўлиб яшайдиган маржонларнинг оҳақка айланган скелетлардан ташкил топган сув ости қоялари. Маржон қурилмалар тўрт турга ажратилади: қирғоқ рифлари, барьер (fob, тўсиқ) рифлари, атолллар ва лагуна ичи М.р. Уларнинг нормал ривожланиши учун: 1) денгиз суви т-раси юқори (камида 20°) бўлиши;

2) сув саёз (ўртача чуқ. 40—50 м гача);

3) шўрлик нормал (35‰ ча) ва тоза;

4) денгиз туби қоядан иборат бўлиши керак. М. р. жуда катта ва қалин бўлиши мумкин. 1500 м баландлиқда бўлган М.р. б-н бирга (Зонд архипелаги) замини сув сатҳидан 1200 м чуқурликда турган маржон қурилмалари ҳам бор (Маршалл о.лари атрофи). Кўпчилик ҳолларда маржон қурилмалари таркибида нефть ва газга бой конлар бўлади. Ҳоз. замон маржон қурилмаларининг фашиал шароитларини, уларнинг маълум тектоник зоналарга тўғриланишини ўрганиш нефть қидирув геол.си учун катта аҳамиятга эгадир. **МАРЖОНБУЛОҚ** - Жиззах вилояти Ғаллаорол туманида шаҳар (1980-й. 11 июндан). Яқин т. й. станцияси Баҳорикор (8 км). Аҳолиси 3,6 минг киши (2002). Асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар, қозоқ ва б. миллат вакиллари яшайди. М. Нурота тизмасининг тармоғи Ғубдинтоғнинг этакларида жойлашган. Шаҳар 1980 й.да

Маржонбулоқ олтин қони негизда вужудга келган. М.да уй-жой қуриш к-ти, бир қанча қурилиш ва транспорт корхоналари, геол. қидирув экспедицияси, умумий таълим мактаблари, маданият ва

тиббий муассасалари мавжуд. Савдо, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

МАРЖОНБУЛОҚ ОЛТИН

КОНИ -Жиззах вилояти Ғаллаорол туманидаги кон. Баҳорикор т. й. станциясидан 9 км шарқда, Жан. Нуро-та тоғларининг шарқий тармоғидаги Маржонбулоқ қирларида жойлашган. Саноат аҳамиятига эга бўлган олтин рудалари Марказий ва Ғарбий участкалардан қазиб олинади. Рудаланиш деярли кенглик бўйлаб ётувчи учта тик ён бағирли узилма зонасида (Шим., Оралик ва Жан.) жойлашган. Ҳозиргача тўртта участка — Сарикбел, Украина, Ғарбий ва Танги разведка қилинган, шунингдек, Шарқий ва Гўшсой участкалари баҳоланган. Рудадаги олтин миқдори ўртача 2—6 г/т. 25 та рудали тана аниқланган. Рудаланиш жараёнида 60 дан зиёд минерал вужудга келган. Рудадаги сульфидлар миқдори 0,5 дан 5,0% гача. Олтинли рудаланиш учун пирит-арсе-нопиритли минерал ассоциацияси, айниқса, характерли. Олтин пробаси 680—740 оралиғида. Элементларнинг руда майдонида хос иккита геокимёвий ассоциацияси — As-Au-Ag ва Ni-Zn-Pb • Sb Аи аниқланган.

МАРЖОНБУЛОҚ ҚИРЛАРИ - Жиззах вилоятидаги қирлар. Ғубдинтоғнинг шим.-шарқида. Жан.-шарқдан шим.-ғарбга йўналган. Уз. 11 км, эни 5 км. Энг баланд жойи 947 м. Рельефи ўртача парчаланган, сувайирғич қисми яхши ифодаланмаган. Ён бағирларининг қиялиги хар хил, кенг сойлар б-н ўйилган. Карбон даврининг метаморфик жинслари — сланецларидан тuzилган. Лессимон ётқиқизилар туб жинслар устида каллин қатлам ҳосил қилган. Турли ўт ва эфемерлар ўсади. Фломис б-н ранг ва кўнғирбош тарқалган. Баҳорги ва кузги яйлов сифатида фойдаланилади, ўртача маҳсўлдорлиги гектарига 1—2 ц. М.к.дан фойдали қазилмалар топилган.

МАРЖОНДАРАХТ (Sambucus) (шилвидошлар) оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Бута ёки кичкина дарахт, баъзан кўп йиллик ўт. Иккала

яримшарда 40 га яқин тури тарқалган. Ўзбекистонда кора М. (S.nigra) тури ўсади. У йирик бута ёки дарахтча; гули сарғиш-оқ, майда, тўпгули соябонсимон-рўваксимон, меваси кррамтирбинафша, гули ва мевалари винога ранг бериш ва хушбўй қилиш учун ишлатилади; манзарали ўсимлик. Шингилсимон, қизил ёки оддий М. (S.racemosa) — сер-шоҳ бута ёки дарахтча; гули оқиш ёки яшилсарик, тўпгули тухумсимон; меваси қизил. Ўтсимон М.ёки бузник (Sebulus) — кўп йиллик қўланса ўт, бўйи 0,5—1,5 м. Қора М. ва ўтсимон М. гулларининг қайнатмаси терлатувчи, сийдик ҳайдовчи, буруштирувчи сифатида ва оғизни чайиш учун ишлатилади.

МАРЖОНИЙ Шаҳобиддин (тўлик номи: Шаҳобиддин бин Баҳоуддин бин Субҳон бин Абдул Карим ал-Маржоний) (1818, Қозон ш. яқинидаги Япанчи қишлоғи — Қозон, 1889) — маърифатпарвар ва файласуф, тарихчи ва илоҳиётчи олим, татар халқи илмий тарихининг асосчиси. 1838—43, 1845—49 й.да М. Бухородаги Кўкалдош ва Мир Араб, 1843—45 й.да Самарқанддаги Шердор мадрасаларида ўқиди ва даре берди. С. Айнийнинг ёзишича, амир Насруллонинг таъкибидан сўнг қисқа муддат Самарқандда яшади. У Бухоро ва Самарқандда араб ва форс тилларини пухта ўрганди, шарқ фалсафаси ва тарихи б-н танишди, мат. ва астрономия б-н шуғулланди. М. Бухорода олим сифатида шаклланди ва Курсавий илмий мероси б-н танишди. Аҳмад Доғниш б-н ҳамкорликда маърифатпарварлик гоյларини тарқатишда жонбозлик кўрсатди. М. Бухорода «Мовароуннахр машҳур уламоларининг аҳволи ва ишлари» ҳамда Курсавийнинг Бухородаги фаолияти ва маҳаллий ҳокимият б-н мураккаб муносабати тўғрисидаги асарини ездди. Туркистон тарихи ва гео-гр.сига оид кўплаб асарлари мавжуд, хусусан, унинг 10—12-а.ларда Моваро-уннахр хонақолари ва тасаввуфнинг аҳволи, Туркистондан етишиб чиққан буюк аллома-

лар ҳақидаги тадқиқотлари диққатга сазовор.

1850 й.да Қозондаги катта Жоме масжиди имоми, 1867 й.да муҳтасиби. Айни пайтда Қозон татар ўқитувчилари мактабида даре берди (1876—84). 30 дан ортиқ йирик асарлар муаллифи. Курсавий, М, Ахмад Донишнинг ислом динини ислоҳ қилиш ва маърифатпарварлик ғоялари кейинчалик жадидчилик ҳаракатининг вужудга келишида муайян даражада хизмат қилди.

Ад.: Ислам в татарском мире: история и современность, Казань, 1997; Марджани: Наследие и современность, Казань, 1998; Юсупов М. Х., Шигабутдин Марджани как историк, Казань, 1981.

Қаҳрамон Ражабов.

МАРЖУМАК, гречиха (Fagopyrum) — торондошлар оиласига мансуб ўтсимон ўсимликлар туркуми; дон экин; 4—5 тури маълум. Ватани — Ўрта ва Кичик Осиё. Франция, АҚШ, Канада, Хитой, Ҳиндистонда эрма М. (F.esculentum) тури катта майдонларга экилади, шунингдек, намсевар бўлгани сабабли Украина, Бошқирди-стон, Узоқ Шарқда яхши ҳосил олинади. Бир йиллик татар М.и (F.tataricum) тури бегона ўт тарзида учрайди. Дехқончиликда мил. ав. Зминг йилликдан бошлаб экилади.

М. бўйи 50—150 см га боради. Пояси шохланади, яланғоч, қиррали, қизғиш-яшил. Гуллари оқ, пушти, қизил, асал хидли, қалқонсимон, йирик, нектар микдори кўп. Меваси 3 қиррали, кўнғир, қора ёки қулранг. Дони таркибида 12—18% оқсил, 59—62% азотсиз экстрактив моддалар, 2,5—2,7% мой бор; фосфор, органик кислоталарга бой. М. дони юқори сифатли озиқ-овқат маҳсулоти, сифат жиҳатидан буғдой дониға яқин. Донидан турли ёрмалар ва ун тайёрланади. Чикиндилари чорва учун озуқа. М. намсевар, иссиқ-севар, баҳори экин, ниҳоллари — 2° қорасовуқларда зарарланади. Вегетация даври 70—90 кун. Асаларилар ёрдамида чангланади. Асалширари ўсимликларга қиради (1 га М.

экилган майдондан 60 кг гача асал олиш мумкин). Баҳорда тупроқ яхши исиганда оддий қаторлаб ёки кенг қаторлаб экилади. Ўтоқни ўз вақтида ўтказиш ҳосилдорликни оширади. Гуллаш ва дон ҳосил қилиш даврида суғориш керак. Ўрим донларнинг 2/3 қисми кўнғир тусга кирганда бошланади (вақтида ўриб олин-маса дони тўкилиб кетади. Тупроқ унумдорлигига қараб ҳосилдорлиги 30—44 ц/ га. Зарарқундалари: симқурт, битлар; касалликлари; қулрангчириш, занг, қорақуя.

Ад.: Каргальцев Ю. В., Труцков Ф. М., Гречиха, М., 1986.

Иброҳимжон Ҳалимов.

МАРЗА — рельеф шакли. Тепаси кабарик шаклдаги муайян масофага чўзилган баландлик. М.лар тектоник йўл б-н ҳосил бўлиши (антиклиналь бурма), дарё, денгиз тўлкини келтирган қумлардан вужудга келиши (қум тиллари, барлар), морена жинсларининг тўпланишидан пайдо бўлиши (озлар), кишилар томонидан бунёд этилиши (йўл кўтармалари) мумкин. Тектоник йўл б-н ҳосил бўлган М.лар доирасида жойлашган баъзи майда кўтармаларда нефть, газ конлари бўлиши мумкин.

МАРЗБОН, Марзубон (форс, марз — чегара, чизик, маълум бир жой; бон — соқчи, қўриқчи) — Қад. Эронда вилоят ҳукмдори унвони. Дастлаб М. истилоҳи чегарага ёндош маъмурий бирлик ҳокимини ифодалаш учун қўлланилган. Арабча, форсча ватуркийча тарихийбадий асарлар матнида М. кўзга ташланади. Эски арман обидаларида «Марзпан», «Марзван», сурёний ёдгорликларида «Марзбон», «Марза-бон» фонетик шакллари қўлланишда бўлган. Сосонийлар Эрониде чегара вилояти ҳокими ҳисобланмиш М.нинг имтиёзи ўзга вилоят ҳокимларига нисбатан анча кенгрокбўлган. М.лар Шарқий Арманистонни сосонийлар ҳукмронлиги барҳам топгач, 428 й.дан, Шарқий Грузияни эса сосонийларга қарши кўзғолон бостирилгандан сўнг, 523 й.дан идора этган-

лар. Унга зарур пайтларда мустақил сиёсат юритиш ҳукуки берилган. М.лар, кўпинча, шох хонадонига мансуб бўлиб, жойларда маъмурий, ҳарбий ва суд ҳокимиятига эга эдилар. Алишер Навоий асарлари тилида М. соқчи, чегарачи маъносида ишлатилган. «Бобурнома»да чегара вилояти ҳокими сарҳадбеги терминбирикмаси б-н англашилган. Хива хонлигида М. қалъа бошлиғи вазифасини адо этган.

МАРИ (1937 й.гача — Марв) — Туркманистондаги шаҳар, Мари вилояти маркази, Мурғоб дарёси ва Қорақум канали бўйида. Т. и. тугун и. Ашхободпт 343 км узокликда. Аҳолиси 102,1 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Россия Туркманистонни босиб олганидан кей-ин Марв округининг ҳарбиймаъмурий маркази сифатида 1884 й.да барпо қилинган (1917 й.дан олдин Закаспий вилоятининг узед маркази эди).

Енгил, озик-овқат саноати, қурилиш материаллари корхоналари, машинасозлик з-ди бор. М. ёнида табиий газда ишлайдиган ГРЭС ишлаб турибди. Умумий таълим, касб-хунар, мусиқа мактаблари, педагогика ва тиббиёт билим юртлари, тарих музейи, кутубхоналар, маданият уйлари, театр, маданият ва истироҳат боғи, касалхона ва б. тиббий муассасалар мавжуд. Аэропорт бор. Шаҳардан 30 км шарқда қад. Марв қолдиқлари сақланган.

МАРИ ВИЛОЯТИ — Туркманистондаги вилоят. 1970 и. 14 дек.да ташкил этилган (дастлаб 1939 й. 21 нояб. да ташкил этилиб. 1963 й. 10 янв.да тугатилган эди). Ғарбдан Ахал, шим. ва шим.-шарқдан Лебаб вилоятлари. жан. ва жан.-шарқдан Эрон ва Афғонистон б-н чегарадош. Майд. 86,8 минг км². Аҳолиси 1146,8 минг киши (1995). 10 туман, 4 шаҳар, 18 шаҳарча бор.

М.в. чўл зонасида, Мурғоб ва Тажан дарёлари ҳавзасида жойлашган. Шим. қисми Қорақум чўлига туташган. Маркази Мурғоб ва Тажан дарёлари дельталарининг ётқизикларидан таркиб топган. Қум гилли текислик. Фойдали

қазилмалардан табиий газ, қурилиш материаллари (қум, гил, оҳақтош, мергель), ош тузи бор. Иқлими кескин континентал, қурғоқчил. Июлнинг ўртача т-раси 28°, 32°, янв. ники —2», 4°. Йиллик ёгин миқдори 100—300 мм. Вегетация даври 210—250 кун. Вақт-вақти б-н жан. дан афғон шамоли эсади ва кучли чанг-тўзон кўтарилади. Вилоят ҳудуди хўжаликлари сувни Қорақум канали, Мурғоб ва Тажан дарёлари ва шу дарёларда қурилган сув ом-борларидан олади. Чўл р-нларида артезиан сувлариан фойдаланилади. Тупроқлари ўтлоқи, ўтлоқитакир, баъзи жойларда шўрхоқ, бўз, қум тупроқлар. Ёввойи ўсимликлардан саксо-вул, черкез, қандим, қум қиёғи, қўнғирбош, pista, тўқай ўсимликлари, қўға ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан жайран, архар, қулон, безоар эчкиси, қоплон, сиртлон, асалхўр, эч-кемар, қапча илон ва б. турли хил кемирувчилар, судралувчилар бор. Чўл табиати ва ҳайвонот оламини қўриқлаш, pistaзорларни сақлаш мақсадида Бодхиз қўриқхонаси ташкил қилинган.

Аҳолиси, асосан, туркманлар, шунингдек, ўзбек, рус, қозоқ, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 9,9 киши. Шаҳарлари: Мари, Байрамали, Йўлўтан, Сарҳадобод.

М.в. саноат корхоналари, асосан, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Мари, Байрамали, Йўлўтан, Хонховуз, Мурғобда пахта, жун ва териға дастлабки ишлов бериш корхоналари бор. Жун ва пахта йигирилади, адёл, чойшаблар ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат саноати корхоналарида пахта ёғи, совун, гўшт ва сут маҳсулотлари, сабзавот ва мева консервалари, вино тайёрланади. Марида машҳур такатуркман гиламлари тўқилади. Мари машинасозлик з-дида ишлаб чиқарилаётган нефть насослари чет мамлакатларга ҳам экспорт қилинади. Газ саноати ривожланган. Табиий газ асосий энергетика ёқилғиси ва кимёвий хом ашё бўлиб қолмоқда. Республикадаги экин майдонларининг деярли

50% М.в.дадир. Қ.х.да асосий экин пахта хисобланади, шунингдек, дон, сабзавот ва полиз, ем-хашак экинлари ҳам экилади. Чорвачилик ривожланган, қорақўл тери, жун, пилла тайёрланади. Мари ш. ёнида ахалтака от зоти етиштирилади. Вилоят республиканинг асосий асаричилик р-нидир.

Авиалиниялар Марини Ашхобод, Туркманобод, Отамурот, Сарахс б-н боғлайди. М.в.да умумий таълим, муסיқа, касб-хуна мактаблари, маданият саройи, кутубхона, маданият уйлари, пед., тиббиёт, ветеринария билим юртлири, Туркман драма театри, тарих музейи бор. 1938 й.дан М.в. газетаси чиқарилади. Касалхона, поликлиника, фельдшер-акушерлик пунктлари ишлаб турибди. Байрамалида буйрак касалликларини даволайдиган иклимий курорт фаолият кўрсатади.

МАРИАНА НОВИ — Тинч океanning ғарбий қисмидаги чуқур сув ости ботиғи. Мариана о.лари бўйлаб 1340 км масофага чўзилган. Ўртача кенлиги 59 км, чуқ. 11022 м (Дунё океанининг энг чуқур жойи).

МАРИАНА ОРОЛЛАРИ - Тинч океanning ғарбий қисмидаги бир гуруҳ ороллар, Микронезияя.. Майд. 1,1 минг км2. 15 та йирик ва бир неча майда орол ва рифлардан иборат. Келиб чиқишига кура, маржон ва вулкан ороллар. Тез-тез зилзила бўлиб туради, сўнмаган вулканлар бор. Энг баланд жойи 965 м. Фосфорит, олтингургурт, темир ва марганец рудаси конлари бор. Иклими тропик, пассатли иқлим. Йилига 1800— 2100 мм ёғин ёғади. Тайфунлар бўлиб туради. Жан. ва шарқий тоғ ён бағирлари доим яшил тропик ўрмонлар б-н қопланган, шим.да ксерофит ўсимликлар усади. Кокос пальмаси, банан, цитрус ўсимликлар ўстирилади. Пахта, шакарқамиш экилади, кофе етиштирилади. Балиқ овланади. М.о.га евро-паликлардан дастлаб 1521 й.да Ф.Магеллан келган ва оролларни Испания қироли Филипп IV нинг рафиқаси номи б-н атаган.

МАРИБОР — Словениядаги шаҳар,

Драва дарёси соҳилида. Аҳолиси 114,8 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик ва металлсозлик саноатлари ривожланган. Киме, тўқимачилик, қоғоз, кўн-пойабзал, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ўлкашунослик музейи, бадий галерея бор. Меъморий ёдгорликларидан 16-а. қурилган қаср, собор (12— 16-а.лар), ратуша (16-а.) сақланган. Шаҳар яқинида Драва дарёсида ГЭС каскади қурилган. Туризм ривожланган.

МАРИЙ, Гай (Gaius Marius) (мил. ав. тахм. 157—86 й. 13.1) — Рим империяси саркардаси ва давлат арбоби; консул (мил.ав. 107,104—101,100,86 й.лар). 105 й. Нумидия шоҳи Югурта устидан галаба қозонган, тевтон (102) ва кимвр қабилаларини тормор келтирган. Армияда ўтказган ҳарбий ислоҳоти натижасида Рим кўшини профессионаллашган. Ск/шгракиби бўлган М. Цинна б-н иттифок тузиб, 84 й. Римни эгаллаган ва ўзининг сиёсий рақибларини шафқатсиз жазолаган.

МАРИЙ ТИЛИ — фин-угор тилларидан бири. Россия Федерациясининг Марий Эл, Татаристон, Удмуртистон, Бошқирдистон республикаларида ва бир қатор Волгабўйи вилоятларида тарқалган, 600 мингдан ортиқ киши сўзлашади. Бир қанча: ўтлоқзор (луговой), тоғлиқ (горний), шарқий, шим.-ғарбий лаҳжалари ва 2 хил адабий тили (ўтлоқзор шарқий ва тоғлиқмарий) мавжуд. М.т.нинг ҳар иккала адабий шакли 19-а.дан бошлаб рус алифбоси асосидаги ёзувга, ўз имло қоидаларига эга. М.т. 8-а.дан туркий тиллар, 13-а.дан рус тили таъсирида ривожланган бўлсада, фин-угор тилларига хос белгиларни сақлаб қолган. Лаҳжаларида турли хил унлилар жуфтлиги (а—а, о—о ва б.), бинобарин, сингармонизм кузатилади. Отларда кўпликни ифодаловчи бир қанча кўрсаткичлар бор. Феъллар 2 хил тусланади, ҳоз.-келаси ва б та ўтган замон шаклларига, истак ва буйруқ майллари шаклларига эга. Сўз ясалиши суффиксация ва сўз кўшиши усулларида амалга

ошади. М.т. хақидаги дастлабки маълумотлар 18-а.га та-аллуқли, дастлабки грамматикаси 1755 й.да яратилган.

МАРИЙ ЭЛ, Марий Эл Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Россия Европа қисмининг марказида, асосан, Волга дарёсининг сўл соҳилида жойлашган. Майд. 23,2 минг км². Аҳолиси 761,2 минг киши (1999). Пойтахти Йошкар-Ола ш. Маъмурий жиҳатдан 14 туман, 3 шаҳарга бўлинади.

Давлат тузуми. М. Э. — республика. Республика бошлиғи—президент. Копун чикарувчи ҳокимиятни Давлат мажлиси (парламент), ижроия ҳокими-ятни ҳукумат амалга оширади. Ҳукуматга президент бошчилик қилади.

Табиати. Ер юзаси водийлар ва жарликлар б-н кесилган текисликдан иборат. Волга дарёси сўл соҳилининг шарқий қисмини Вятка Ували ясси тепалиғи (275 м гача) эгаллайди. Ғарбий қисми пастте-кислик. Дарёнинг ўнг со-ҳили эса Волга бўйи қирларининг (198 м гача) шим. чек-касиدير. Фойдали қазилмалари: оҳақтош, доломит, шиша ва силикат кумлари, гипс, торф. Иклими мўътадил континентал. Ўртача т-ра янв.да —13°, июлда 19°. Йи-лига 450— 500 мм ёғин ёғади. Асосий дарёлари — Волга ва унинг ирмоқлари Ветлуга, Рутка, Катта Кокшага, Кичик Кокшага, Илетъ. Кўл кўп. Тупрокутари чимли подзол, кумок, чириндили, кул-ранг ўрмон ва б. М. Э. худудининг ярми-дан кўпроғи ўрмон (қарағай, оққарағай ва б. игна баргли дарахтлар). Ҳайвонлардан бўри, кўнғир айиқ, тулки, лось, силовсин, куён, бобр, турли қушлар ва б. яшайди. Катта Кокшага кўриқхонаси, «Марий Чодри» табиий миллий боғи бор.

Аҳолиси. Туб жой аҳолиси — марий-лар; рус, татар, чуваш, украин ва б. ҳам яшайди. Расмий тили — мэрий ва рус тиллари. Шаҳар аҳолиси 61,8%. Йирик шаҳарлари: Йошкар-Ола, Волжск.

Тарихи. М. Э. худудида сўнгги палеолит давридан одамлар яшай бошлаган, неолит даврида манзилгоҳлар пайдо бўлган. Мил. I минг йилликда қабилаларуоша

борган. 5—10-а.ларда қад. мэрий элати шаклланди. 10— 12-а.ларда марийлар Волгакама Булгориясини иктисодий ва маданий таъсирида бўлди. 13-а.нинг 30-й.ларида улар мўғуллар асоратиға тушди, 15-а.дан Крзон хонлиғи, 1551—52 й.лардан Рус давлати таркибига кирди.

18-а. охирида хунармандчилик, савдо-сотик ривожланди, саноат корхоналари пайдо бўлди. 1920 й. да РСФСР тарки-бида Мари мухтор вилояти тузилди. 1936 й. 5 дек.да у Мари АССРға айлантирил-ди. 1990 й. да республика Олий Кенгаши давлат суверенитети хақида Декларация қабул қилди, 1992 й.дан Марий Эл Респу-бликаси деб атала бошлади.

Хўжалиғи. Иктисодиётда саноат етак-чи ўринда, у асосан, машинасозлик ва металлсозликка ихтисослашган. Тармоқ корхоналари Йошкар-Ола ва Волжск ш.ларида жойлашган. Машинасозлик тизимида радиоэлектроника ва прибор-созлик алоҳида ўрин эгаллайди («Элек-троавтоматика», савдо машинасозлиғи, ярим утказкичли приборлар, совитиш жиҳозлари, «Контакт», ўрмон машина-созлиғи ва б. з-длар). Маҳаллий ўрмон захиралари негизида кўпроқ ғарбий ту-манларда ўрмон ва ёғочсозлик саноати корхоналари, Волжск ва унинг яқинида целлюлозақоғоз, ёғочсозлик к-тлари, ги-дролиз ва ачитки з-ди бар-по этилган. М. Э.да куп микдорда сунъий чарм, қоғоз ва картон ишлаб чиқарилади. Курилиш индустрияси корхоналари (шиша-ойна, деворбоп материаллар, йирик панелли уйсозлик, темир-бетон буюмлар, ас-фальт-бетон ва керамзит-бетон з-длари) бор. Озиқ-овқат (гўшт ва нон к-тлари, суг, ёғ-пишлоқ, сабзавот куритиш з-длари, кондитер ф-каси) ва енгил сано-ат (трикотажтикувчилик, чармгалантерея маҳсулотлари и.ч.) ривожланган. Звени-говода кемалар таъмирланади. Витамин ва фармацевтика з-ди мавжуд. Жан.-ғарбида торф қазиб олинади. Йилига ўртача 0,2 млрд. кВтсоат электр энергия хосил қилинади.

К-х.да суг ва гўшт етиштириш-

га мўлжалланган чорвачилик етакчи уринда. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Паррандачилик ва мўйна хайво-нотчилиги йўлга қўйилган. Дехқончиликца дон (жавдар, сули, буғдой, гречиха), дуккакдилар, техника экинлари (узун толали зиғир), картошка[^], сабзавот етиштирилади. Ем-хашак экинлари анчагина майдонни эгаллайди. Республика шим. да Сургутдан Нижний Новгородга нефть қувири ўтади. Йошкар-Олага газ қувири келтирилган.

Т.й. ва автомобиль йўллари ривожланган. Республикада т.й.лар уз. — 88 км, автомобиль йўллари уз. — 3586 км. Волга ва Ветлугада кема қатнайди. Йошкар-Олада аэропорт бор.

Соғлиқни сақлаш. Республикадаги касалхона ва поликлиникаларда 2683 врач хизмат кўрсатади; ҳар 10 минг кишига 35,2 врач тўғри келади.

Маданияти. Республикадаги 435 ўрта умумий таълим мактабларида 121 минг ўқувчи ўқийди. 14 ўрта махсус ўқув юрти (8,9 минг ўқувчи), 33 ҳунартехника билим юрти, 3 олий ўқув юрти (3,8 минг талаба) — ун-т, политехника ин-ти ва пед. ин-ти мавжуд. Йошкар-Олада тил, адабиёт, тарих ва иқтисодиёт и.т. ин-ти, Волжскда целлюлозақоғоз саноати и.т. ин-тининг филиали, қ. х. тажриба ст-яси бор. 4 театр, филармония, музей, кўпгина кинотеатрлар, кутубхоналар, наширётлар бор. Марий ва рус тилларида радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар олиб борилади. 16-а. 2-ярмига оид рус тош меъморлиги намуналари сақланган [Ежово қишлоғидаги чодирсимон қўнғироқхонали черков (1647) ва Йошкар-Оладаги Вознесенск черкови (1756)]. 19-а.да эклектизм руҳидаги ёғоч меъморлиги ривожланган (турар жойлар, Йошкар-Оладаги театр ва б.). Кейинчалик бош лойиха асосида Йошкар-Ола, Волжск, Козьмодемьянск ш.ларида майдон ва кўча ансамбллари қурилди, шунингдек, пойтахтда темир-бетон кўприк, касалхона биноси мажмуаси, маъмурий бинолар, меъмориал иншоотлар ва б.

барпо этилди.

Марий халқи қадимдан ўз фикр-ўйлари, орзу-умидларини оғзаки ривоят, афсона ва қўшиқларда ифодалаб келган. Марий тилидаги дастлабки поэтик асарлар (ода, кантаталар) 18-а.да Козон семинарияси ўқувчилари томонидан ёзилди. Бадиий адабиёт эса 20-а. бошларидаги халқ оозлик ҳаракати юксалган даврда юзага келди. Миллий адабиёт асосчилари — С. Чавайн, Г. Микай, Н. Мухиннинг адабий фаолияти ўша йилларда бошланди. Ке-йинроқ В. Сави, О. Тиниш, А. Кона-ков, О. Шабдар, Я. Ялкайнлар ижод кила бошлади. Республикада В. Косоротов, В. Колумб, А. Юзикайн, В. Сапаев, М. Якимов каби шоир ва ёзувчилар машхур.

М. худудидан топилган жониворларнинг лой ва тошдан ясалган қиёфалари мил. ав. 2-минг йилликка мансуб деб ҳисобланади, жез даврида металл тақинчоқлар пайдо бўлган. Амалий безак санъатининг ҳар хил турлари: ёғоч ўймакорлиги, каштачилик, тўқувчилик, заргарлик қадим замонлардан маълум. 20-а.да рассомлардан В. Тимофеев, П. Радимов, П. Григорьев К. Егоров, Е. Атлашкинлар замонавий тасвирий санъатга асос солдилар. 1жаҳон уруши йилларида рангтасвирчилардан Б. Осипов, И. Пландин, урушдан кей-ин И. Мамаев, З. Лаврентьев, С. Подмарёв, А. Зарубин, Б. Пушкив; ҳайкалтарошлардан Ф. Шабердин, В. Козьмин; графиклардан Л. Аказев, И. Михайлин ва б. ижод килди.

Марий халқининг кўхна мусика маданияти фақат халқ кўшиқ ижодкорлигидан иборат бўлган. Қўшиқлар бир овозли бўлиб, пентатоника (беш торли чолғу асбоби)га асосланган, ўзгарувчан ўлчовлар учраб туради. Рақслар шахдам маромда ва майин оҳангда ижро этилади. Чертиб чалинадиган қусле, дам б-н чалинадиган шувир, тумир (барабан), шиялтиш (сибизға), шушпик (хуштак), ковиж (2 торли скрипка) каби чолғу асбоблари бор. И. Палантай профессионал мусикага асос солган. Композиторлар

орасида И. Искандаров, Н. Сидушкин, Я. Эшпай, Э. Сапаев кабилар машхур. М. давлат мусиқа билим юрти, бир неча мусиқа мактаби мавжуд. Халқ маросим ва байрам томошаларида театр санъати унсурлари бўлган. 1910 й. да марий тилида спектакль сахналаштирилди. 1919 й. да Марий халқи Сайёр театри ташкил этилди. 1927 й. да очилган Марий мусиқали драма санъати студияси профессионал театрнинг камол топишида муҳим роль ўйнади. 1920 й. да Марий давлат театри барпо этилди. Унинг сахнасида марий ва чет эл муаллифлари пьесалари кўйилди. Реж. лардан Н. Календер, Г. Иоселиани, театр арбобларидан Т. Григорьев, Г. Пушкин, А. Страусова, А. Тихонова, И. Россигин, И. Емельянов театр санъатини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар.

МАРИЙЛАР (ўзларини марий деб аташади; эски номлари — черемислар) — Россиядаги халқ, (645 минг киши). М. — Марий Элнинг туб аҳолиси (324 минг киши). Бошқирдистон (100 мингдан ошиқ киши), Татаристон (20 мингга яқин киши), Удмуртистон (тахм. 10 минг киши), Қозоғистон (12 минг киши), Украина, Ўзбекистонда ҳам яшайдилар. Умумий сони 670 минг кишидан ортиқ (1990-й. лар ўрталари). Марий тилида сўзлашади. Диндорлари, асосан, православлар. Шарқий М. да, асосан, анъанавий диний эътиқодлар сақланган.

Мил. 1 минг йилликда Волга-Вятка дарёлари оралигида яшаган фин-угор кабилалари М. нинг аجدодларидир. 10-а. да хазар манбаларида М. черемислар деб айтиб ўтилган. М. деҳқончилик, поллизчилик, овчилик, балиқчилик, чор-вачилик, хунармандчилик б-н шуғулланишади.

МАРИНА (франц. marine, итал. marina — денгиз) — денгиз кўринишини акс эттирадиган манзара тури. Мустақил рангтасвир тури сифатида 17-а. Европа санъатида ажралиб туради. Денгиз, денгиз ҳаётидаги муҳим тарихий воқеалар, ҳарбий кемалар тафсилотини айнан тасвирлашда денгиз безак сифатида

хизмат қилади. Голланд мариначила-

ри М. имкониятларини кенгайтириб, денгиз табиати ва у б-н боғлиқ балиқчилар ҳаётини ҳаққоний акс эттирдилар (Я. Порселлис, С. де Влигер, Х. Сегерс ва б.), дабдабали М. турини яратдилар. 18—19-а. ларнинг йирик мариначилари К. Берне (Франция), У. Тернер (Буюк Британия), Х. Месдаг (Голландия), И. Айвазовский, А. Боголюбов (Россия) ва б. Ўзбекистонда М. жанрига оид дастлабки асарлар 20-а. нинг 30-й. ларида пайдо бўлган; бир қатор расмлар (Ф. Мадгазин, Р. Матевос-сян, Р. Чориев, Ғ. Абдурахмонов ва б.) нинг Орол денгизига бағишланган асарлари бор.

«**МАРИНЕР**» (инг. Mariner — денгизчи) — Венера, Марс, Меркурий сайёрасини ва космик фазони тадқиқ қилиш учун 1962—75 й. ларда учирилган америка сайёралараро автоматик станциялари серияси номи; уларни ишлаб чиқиш ва учуриш дастури. «М.» лар хизмат асбоблари б-н жиҳозланган герметик бўлма, Қуёш батареялари панели ва аниқ йўналтирилган параболик антеннадан иборат. 1962 й. да учирилган «М.-1» ва «М.-2» ҳамда 1967 й. да учирилган «М.-5» Венерани тадқиқ этган, «М.-3» ва «М.-4» (1962), «М.-8» ва «М.-9» (1974) эса Марсни тадқиқ этган. «М.-10» (1973) Венера ва Меркурийни тадқиқ қилди. Венерадан 5770 км масофадан ўтаётиб Ерга унинг 3700 дан ортиқ сифатли расмларини узатган. Сўнгра гелиоцентрик орбитага ўтиб, Меркурий б-н 3 марта яқинлашди ва унинг 50 м гача жойини ажратиб кўра оладиган 3000 га яқин расмини олди.

МАРИОНЕТКА (франц. marionette) — 1) кўғирчоқбоз иплар ёрдамида ҳаракатга келтирадиган кўғирчоқ театрининг турли кўринишлари; 2) Кучма маънода — ўзга қўлларда «кўғирчоқ» бўлган инсон, ҳукумат, давлат.

МАРИОТТ (Mariotte) Эдм (1620, Дижон — 1684.12.5, Париж) — француз физиги, Париж ФА асосчиларидан бири ва биринчи аъзоларидан (1666 й. дан). Дижон яқинидаги эркаклар монастыри бошлиғи. Илмий ишлари газ ва суюкли-

клар механикаси, оптика ва иссиқлик масалаларига оид. Р. Бойлаи мустақил тарзда 1676 й.да берилган газ массаси ҳажмининг босимга нисбатан тескари пропорционал равишда ўзгариш қонуни (қ. Бойль — Мариотт қонуни) ҳақиқи тоғши ва бу қонунни биринчи бўлиб жойнинг баландлигини барометрнинг кўрсатиши бўйича аниқлашда қўллади. Оқиб чиқаётган суюқликнинг тезлигини ифодалайдиган Э. Торичелли тақлиф қилган формулани тажрибада тасдиқлади. Рангларни, хусусан, Куёш ва Ой атрофидаги рангли ҳалқаларни ўрганди. Кўз пардасидаги кўр доғни биринчи бўлиб баён қилган.

МАРИУПОЛЬ (1948-89 й.ларда Жданов) — Украинанинг Донецк вилоятидаги шаҳар, Азов денгизидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 504 минг киши (1997). 2 металлсозлик к-ти (шу жумладан «Азовсталь»), машинасозлик (оғир машинасозлик, «Электробытпри-бор», кема таъмирлаш ва б. з-длар), кимё ва кокс-кимё, озик-овқат саноати мавжуд. Металлургия ин-ти, театр, ўлкашунослик, этнография музейлари бор. Иқлимий ва балчик б-н даволаш курортлари фаолият кўрсатади. М.га 1778 й.да асос солинган, 1779 й.дан шаҳар ҳуқуқини олган.

МАРИЦА ЖАНГИ - ҳоз. Эдирне ш.дан ғарбдаги Марица дарёси бўйида сербмакедон лашкари (боснияликлар, болгарлар, венгерлар, валахлар ва б. б-н биргаликда) ва усмонли турклар ўртасида содир бўлган жанг (1371 й 26 сент.). Македон зодагонлари Угleshа ва унинг укаси Вукашин турклар босқинига қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилиб қўшин тўплаганлар. Бироқ ягона кўмондонлик бўлмаганлиги туфайли қўшинда интизом суст эди. 26 сент. га ўтар кечаси турк отлик қўшинлари қўққисдан ҳужум қилиб зафар қозонган. Угleshа ва Вукашин жангда ҳалок бўлишган. М.ж.даги ғалаба туркларга Болкон я.о. ичкарасига йўл очган, улар Ғарбий Фракия, Македония, Сербия ва Болгариянинг катта қисмини забт этганлар.

МАРИЯ — христианликда худо-она, Исо Масихнинг онаси. Инжилда айтилишича, М. Иосифнинг хотини бўлиб, илоҳий ҳомиладор бўлган ва Исони туққан. Христианликда М.га сиғиниш мажусийликдаги худо-она, ҳосилдорлик маъбудаси (Исида, Астарта)га сиғиниш таъсирида шаклланган. 3-Жа-ҳон соборида (431 й.) М. худонинг онаси деб расман тан олинган. М.га сиғиниш, айниқса, католикларда кенг та-рқалган. Католицизмда М.нинг ўзи ҳам илоҳий ҳомиладорлик б-н туғилганлиги ҳақида (1854 й.), М. вафотидан сўнг унинг жасади осмонга кўтарилиб кетганлиги ҳақида (1950 й.) ақидалар қабул қилинди. 1964 й. папа Павел VI М.ни черков онаси деб эълон қилди. М. ва унинг гўдаги мавзуси ўрта аср санъатида катта ўрин эгаллайди. М. ислом динида ҳам аёллар валийси, ҳомийси сифатида илоҳийлаштирилган, унинг номи Куръонда тилга олинган (қ. Биби Марям).

МАРИЯ АНТУАНЕТТА (Marie-Antoinette) (1755.2.11, Вена—1793.10.16, Париж) — Франция қироличаси, француз қироли Людовик XVI нинг хотини (1770 й.дан), Австрия императори Франц I ва императрица Мария Терезиянинг кизи. Буюк француз инқилоби олдидан ўйинқулги, маишатга улкан маблағлар сарфлаётган М. А. (шу туфайли унга «камомад хоним» деб лақаб қўйишган) молия ислохоти ўтказишга, сарой харажатларини қисқартиришга уринган министрларни (А. Тюрго, Ж. Неккер) истеъфога чиқишга мажбур қилган. Инқилоб бошланиши б-н аксилинқилобий фитналар ва чет эл интервенцияси раҳнамоси. Монархия ағдарилгач (1792 й. 10 авг.), камокқа олиниб, суд қарорига биноан боши танасидан жудо (гильотина) қилинган.

МАРИЯ СТЮАРТ (Mary Stuart) (1542,7/8.12, Линлитгоу, Шотландия — 1587.8.2, Фотерингей қасри, Англия) — Шотландия қироличаси (1542, амалда 1561 й.дан — 1567); Англия тахтига ҳам даъвогарлик қилган. Шотландияда кальвинчи зодагонларнинг кўзғолон

кўтариши уни тахтдан воз кечишига ва Англияга қочишга мажбур қилган. Англия қироличаси Елизавета I фармони б-н турмага ташланган. Католиклар томонидан уюштирилган бир қатор фитналарга аралашгани туфайли судга берилиб, қатл этилган. Бадиий адаби-ётларда (жумладан, Ф. Шиллер т-рагедиясида) М. С. образи, одатда, идеаллаштириб берилган.

МАРИЯ ТЕРЕЗИЯ (Maria Theresia) (1717.13.5 - Вена - 1780.29.11) - габсбурглар сулоласидан бўлган Австрия эрцгерцогиняси (1740 й.дан). Австрия мероси учун бўлган урушда Габсбурглар мулкига бўлган ўз ҳуқуқларини сақлаб қолган (бирок Силезиядан ажралган, уни Пруссиядан 1756—63 й.лардаги Емму йиллик урушда ҳам қайтариб ололмаган). Мутлақ давлатни мустақкамлашга қаратилган бир қатор маъмурий ва б. ислохотлар ўтказган.

МАРИЯ I ТЮДОР (Mary I Tudor) (1516.18.2, Гринвич— 1558.17.11, Лондон) — Англия қироличаси (1553 й.дан). Католицизмни қайта тиклаб, Реформация тарафдорларини аёвсиз таъкиб қилган (лақаблари — Мария Католичка, Мария Қонхўр). Папалик ва католиклар Испанияси б-н яқин муносабат ўрнатган; 1554 й. бўлажак испан қироли Филипп II га турмушга чиққан.

МАРИЯМПОЛЕ (1955-89 й.ларда Капсукас) — Литвадаги шаҳар. Шяшу-па дарёси соҳилида жойлашган. Т.й. станцияси. Аҳолиси 51,4 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Озиқ-овқат са-ноати учун ускуналар, технология жи-ҳозлари, мебель ишлаб чиқарилади; тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ўлкашунослик музейи, костел ва монастирь (18—19-а.лар) бор. Шаҳарга 18-а. да асос солинган.

МАРКА (нем. Marke — чегара, чегара вилояти) — 1) урта асрларда Ғарбий Европада кўшни жамоа. Унда ҳайдаладиган ер М. аъзоларининг хусусий мулки бўлиб, яйлов, ўрмон ва б. жойлар умумий мулк ҳисобланган; 2) 8—9-а.ларда Франк давлатида, ўрта асрларда Германияда Марк-

граф бошчилигида мустақкамланган маъмурий чегара округи.

МАРКА —1) Германия Федератив Республикаси пул бирлиги. 1871 й.дан бутун Германия худудида ягона валюта сифатида жорий қилинган. 1 М.= 100 пфенниг. Халқаро ифодаси DEM. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ Д. = 2,21 М., 1 М. = 306,27 сўм (2002 й. 5 фев.) бўлган; 2) Финландия пул бирлиги. 1860 й.дан жорий этилган. 1 М. = 100 пенни. Халқаро ифодаси FIM. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ Д. = 6,73 М. = 100,75 сўм (2002 й. 5 фев.) бўлган. 2002 й. 1 янв.дан Европа Иттифоқи таркибидаги давлатларнинг ягона пул бирлиги еврота ўтиши сабабли муомаладан тўхтатилган.

МАРКА — давлат йиғими тўланганлиги белгиси (қ. Почта маркази).

МАРКАЗГА ИНТИЛМА КУЧ - моддий нукта (жисм)нинг тезлик йўналишига тик таъсир этиб, унга марказ томон йўналган интилма тезланиш берадиган куч. Унинг таъсирида моддий нукта эгри чизик бўйича ҳаракатланганида микдор жиҳатдан М. и. к. га тенг, лекин унга қарама-қарши йўналган марказдан қочма куч ҳосил бўлади. М. и. к. таъсирида марказга интилма тезланиш вужудга келиб, у эгрилик марказига йўналади ва моддий нукта тезлиги йўналишини белгилайди. М. и. к. $t > 2/r$ га тенг; V—моддий нукта тезлиги, r — моддий нукта т-раекториясининг эгрилик радиуси. Агар моддий нукта r радиусли айлана бўйича ҳаракатланса, М. и. к. тезланиши v^2/r ёки soV бўлади; со — моддий нукта ҳаракатининг бурчак тезлиги. Моддий нукта тўғри чизик бўйича ҳаракат қилганда М. и. к. ва марказга интилма тезланиш нолга тенг бўлади.

МАРКАЗДАН ҚОЧМА КУЧ - моддий нукта (жисм) нинг эркин ҳаракатини чеклаб, уни эгри чизик бўйлаб ҳаракатланишга мажбур этадиган куч. Микдор жиҳатдан mv^2/r га тенг (т — жисм массаси, x — жисм тезлиги, р — моддий нуктанинг эгрилик ради-уси)

ва эгрилик марказидан марказга интилма кучга қарама-қарши йўналган. Мас, арқонга боғланган тош (моддий нуқта) горизонтал текисликда айлантирилса, марказга интилма куч арқон томондан тошга таъсир этиб, уни айлана бўйича ҳаракатланишга мажбур этади. М. қ. к. эса тош томондан арқонга таъсир этиб, арқонни таранглаштиради ва, ҳатто, узиши мумкин.

МАРКАЗИЙ АМЕРИКА - Шим. Американинг жан. қисми. Мексика тоғлигининг жан. этагидаги Бальсас ботиғидан Дарьен бўйнигача давом этган (баъзан М. А.нинг чегарасини Теуантепек ва Панама бўйинлари орқали ўтказадилар). Уз. 2400 км. Эни Панама бўйнида 48 км. Юкатан я.о.да 960 км. Ғарбдан Тинч океан, шим. ва шарқдан Мексика қўлтиғи ва Кариб денгизи б-н ўралган. М. А. ҳудудида Мексиканинган.-шарқий қисми, Гватемала, Сальвадор, Гондурас, Никарагуа, Костарика, Панама, Белиз давлатлари жойлашган. Умумий майд. 770 минг км². Аҳолиси тахм. 45 млн. киши (2001).

Тинч океан соҳили камбар пасттекислик бўлиб, қирғоқ чизиги шим.да тўғри, жан.да қўлтиқлар б-н парчаланган, ярим орол ва ороллар бор. Мексика қўлтиғи соҳилининг аксари қисми текис. Кариб денгизи томонида Гондурас қўлтиғи бор. Қирғоқ бўйлаб майда ороллар жойлашган, уларнинг кўплари маржон ороллардир.

М. А. нинг катта қисмини Кордильера тоғлари системасига қирувчи ўртacha баландликдаги тоғлар эгаллаган. Шим. қисмида Таваско, Юкатан, Москития каби йирик пасттекисликлар бор. Таваско б-н Москития аккумулятив текисликлар, Юкатан эса неоген оҳақтошларидан тузилган платформадир. Кордильера тоғлари геосинклиналь минтақаси мураккаб тараққиёт жараёнини ўтган, ички тузилиши ва рельефи хилма-хил. Кайнозойда ер юзаси анча кўтарилиб, ёриқлар ҳосил бўлган, вулканлар отилиб турган. Ҳозир ҳам тез-тез zilzilалар бўлиб ту-

ради.

М. А.да Кордильера тоғлари учта ёйсимон тизмадан иборат. Шулардан энг ёши Вулканли ёки Тинч океан бўйи тоғлари бўлиб, Мексика чегарасидаги Такана (бал. 4117 м) ва Тахумулько (4217 м — М. А.нинг энг баланд нуқтаси) вулканларидан бошланган ва Тинч океан соҳили бўйлаб, Никарагуа ботиғи орқали Панаманинг ғарбий қисмигача давом этган. Бу тизмада ўнлаб сўнмаган вулканлар бор. Қад. тоғ жанслари орасидан олтин ва кумуш, кўрғошин, сурма, нефть, олтингурут ва б. фойдали қазилма конлари топилган.

М. А. шим. тропик (Никарагуа ботиғигача) ва шим. субэкваториал иқлим минтақаларида жойлашган (7—22° ш. к. лар). Йил давомида ўртacha ойлик т-ра фарқи кам. Энг салкин ойининг ўртacha т-раси 21—26°, энг иссиқ ойиники 27—28°. Йиллик ёгин тоғларнинг Атлантика океанига қараган ён бағрида 7000 мм гача, соҳилда 1500—4000 мм, Тинч океанга қараган ён бағирларида 1000—1700 мм, ички сойликларда ва Юкатан я.о.нинг шим.-ғарбида 500 мм дан кам.

Дарёлари қисқа, тезоқар ва гидроэнергияга бой. Атлантика океанига оқувчи дарёлар йил бўйи серсув, Тинч океанга оқувчи дарёлар эса факат езда тўлиб оқади. Тектоник сойликларда кул кўп; шулардан энг йириклари: Никарагуа ва Манагуа.

М.А.нинг тупроқ ва ўсимлик минтақалари иқлим минтақаларига мувофиқ жойлашган. Шим.-шарқий қисмидаги пасттекисликларда ва тоғ ён бағирларининг 800 м баландликкача бўлган қисмидаги подзоллашган латерит тупроқларда пальма, рангли ёғоч олиндиған дарахтлар, лиана ва эпифитли тропик ўрмонлар бор. Бу ердаги плантацияларда тропик экинлар (банан ва б.) етиштирилади. 1700 м гача, асосан, дарахтсимон папоротниклар, 3200 м гача дуб, магнолия ва игна баргли дарахтлар усади. Ундан юкориси альп ўтлоқлари. Тоғларнинг Тинч океанга қараган ён

багирларида қарағай ўрмонлари бор. Ясситоғликлар эса яйлов ва экинзор. Юқорирокда, кизил тупрокли ерларда дуб ёки игна баргли дарахтлар ўсади. Қуйи минтақаларда тамаки, пахта экилади. 600—900 м баландликлар орасида кофе ўстирилади. Никарагуа сойлигидан шим.да кўпроқ Шим. Америкага хос ўсимликлар, ундан жан.да Жанубий Америкага хос ўсимликлар ўсади.

Ҳайвонот дунёси жиҳатидан М. А. Неотропик бластининг Марказий Америка кичик областига киритилган. Жан. Америкага хос ҳайвонлардан кенг бурунли маймунлар, ягуар, зирхлилар, игуан қалтакесак ва б. яшайди. Шим. Америка ҳайвонларидан силовсин, енот, ҳар хил кемирувчилар, қушлар учрайди. Тапир, кемирувчилар, кўршапалак ва қушларнинг баъзи турлари эндемикдир.

Ад.: Рябчиков А. М., Физическая география материков и океанов. М., 1988.

МАРКАЗИЙ АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАШКИЛОТИ — халқаро ташкилот, 1951 й. 14 окт.да Гватемала, Сальвадор, Гондурас, Никарагуа, Костарика давлатлари ўртасида тuzилган. Мақсади — Марказий Америка давлатларининг иқтисодий ва сиёсий интеграцияси; маданий ҳамкорлик. Олий органи — давлат бошлиқларининг кенгаши (мунтазам ўтказиб турилмайди), асосий органи — ташки ишлар вазирлари кенгаши. Доимий органи — Ижроия кенгаши (Сан-Сальвадорда жойлашган).

МАРКАЗИЙ АФРИКА, Экваториал Африка — Африкадаги табиий область. Африканинг Атлантика океанидан Шарқий Африка ясситоғлигининг ғарбий ён багирларигача бўлган қисмини, яъни 7° ш.к. б-н 13° ж.к. ўртасидаги ерларни ва Гвинея қўлтиғидаги вулкан ороллари ўз ичига олади. Ре-льефига кўра 3 қисмга бўлинади: 1) Конго ботиғи (ботиқ тубининг денгиз сатҳидан бал. 300—500 м) — бу ерда устини калин чўкинди жинслар қоплаган текисликлар асосий ўрин тутади; 2) чеккадаги қирлар — шим.да Азанде ёки Банда қирлари ва Анго-

ла ясситоғликлари (баландлиги шим. ва ғарбида 500—1000 м, жан.да 1000 м дан ортиқ), бу ерларда усти бир оз пастбаланд пенепленлар ва ясси қирлар кўп учрайди. Кўп қисмида қад. кристалл жинсли замин ер юзасига чиқиб ётади. Сўнмаган Камерун вулкани (4070 м) атрофида рельеф айниқса пастбаланд; 3) Атлантика бўйи аккумулятив пасттекислиги. 3° ш.к. б-н 2—3° ж.к. орасида, иклими экваториал иқлим, йил бўйи сернам. Йиллик ёғин 1500 мм дан ортиқ (Камеруннинг ғарбий ён бағрида 10000 мм дан кўпроқ); шим. ва жан.да субэкваториал иқлим, ёғин ёзда ёғади (йилига 1000 мм дан кўп), Атлантика соҳилида Лопес бурнидан жан.да тропик иқлим; ёғин 200—300 мм. Ҳарорат ҳамма жойда юқори (25—28°). Даре кўп, ҳаммаси серсув. Энг йирик дарёлари — Конго (Заир) ва унинг ирмоқлари (Убанги, Касаи ва б.), Санга, Огове, Кванза. Дарёлар гидроэнергияга бой. Экваториал иқлим зонасида доим яшил экваториал ўрмонлар бор, шим. ва жан.да қуруқ мавсумда барг ташлайдиган ўрмонлар ва бўлиқ угли саванналар учрайди. Лундакатанга қирларида барг тўкадиган саванна, Конго дарёси этагидан жан.да типик саванна ўрмонлари, дарё этақларида мангра чакалакзорлари бор. Камерун тоғида тоғ-ўрмон ва тоғ-ўтлоқ ўсимликлари ўсади. Ҳайвонот дунёси Эфиопия областига мансуб. М.А. да Камерун, Марказий Африка Республикаси, Габон, Конго Демократик Республикаси, Конго Республикаси, Замбия, Чад, Ангола, Экваториал Гвинея, Сан-Томе ва Принсипи давлатлари жойлашган.

МАРКАЗИЙ АФРИКА РЕСПУБЛИКАСИ (МАР) (Republique Centrafricaine) — Марказий Африкада жойлашган давлат. Майд. 623 минг км². Аҳолиси 3,5 млн. киши (2001). Пойтахти — Банги ш. Маъмурий жиҳатдан 16 префектурага бўлинади.

Давлат тузуми. МАР — республика. Амаддаги конституцияси 1994 й. 28 дек.да умумхалқ референдумида маъқулланган ва 1995 й. 7 янв.дан кучга кир-

ган. Давлат бошлиғи — президент. У умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 6 й. муддатга сайланади ва яна бир марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият Миллий мажлис (бир палатали парламент), ижроия ҳокимиятни президент б-н ҳукумат амалга оширади. Вазирлар Кенгашини бошқарувчи бош вазирни президент тайинлайди.

Табиати. Мамлакат ҳудудининг катта қисмини Азанде қири (бал. 600—900 м) эгаллаган. Қирда кенг водийлар ва бал. 1300—1400 м ли гумбазсимон тоғлар кўп. Олмос, уран рудаси, лигнит, темирли кварцит конлари бор. Иклими экваториал муссонли иқлим; иссиқ, ёзи серёмғир. Энг иссяк, оyi (март)нинг ўртача т-раси 26—3Г, энг салқ-ин оyi (шим.да дек. ёки янв., жан.да июль ёки авг.)ники 21—25°. Йиллик ёғин шим.дан жан.га томон 1000—1200 мм дан 1600—1800 мм гача ортиб боради. Мамлакат жан. чегаралари бўйлаб МАРнинг асосий дарёси — Убанги (Конго дарёсининг ўнг ирмоғи), шим. қисмидан Чад кўлига қуйилувчи Шари дарёси ирмоқлари оқиб ўтади. Дарёлар тўлиб оққан даврда кема қатнайди.

Ўсимликлар қоплами, асосан, саванна, айрим жойлари эса йилнинг қуруқ фаслида баргини тўқувчи сийрак дарахтли тропик ўрмонлардан иборат. Мамлакатнинг жан. қисмида дарё сохиллари бўйлаб доим яшил ўрмонлар, энг чекка жан.даги кизилсарик латерит тупроқларда сернам экваториал ўрмонлар ўсади. Ҳайвонот дунёси бой ва хилма-хил. Йирик ҳайвонлардан фил, каркидон, буйвол, кийик, жирафа, йиртқичлардан арслон, қоплон, қашқир, сиртлон яшайди. Ўрмонларда маймун кўп. Дарёларда тимсоҳ учрайди. Ҳар хил қушлар, илонлар, калта-кесаклар, хашаротлар, жан. да цеце пашшаси бор. Андре-Феликс, Баминги-Бангоран, Сен-Флорис миллий боғлари барпо этилган.

Аҳолисининг аксари қисмини санго тили шеваларида сўзлашувчи банда, гбайя, нгбанди, занде халқлари ташкил этади. Мамлакат жан.да банту тили оила-

сига мансуб халқлар (азанде, нгири, мака ва б.) яшайди. Пигмей кабилалари, шим. да Судан араблари ҳам бор. Расмий тили — француз тили. Аҳолининг аксарияти маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади, хри-стианлар, мусулмонлар ҳам бор. Аҳолининг 47% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Банги, Берберати, Босан-гоа, Бамбари.

Тарихи. МАРнинг энг қад. тарихи старлича ўрганилмаган. Бир вақтлар бу ерда пигмейлар яшаганлиги ҳақида ривоятлар бор, кейинроқ бошқа негроид кабилалар ҳам пайдо бўлган. 19-а.да хоз. МАР ҳудудининг шим.-ғарбий қисми Багирма ва Вадаи давлатлари, 90-й.ларда эса Раббах давлати таркибига кирган. 1900 й.га келиб Франциянинг Убанги-Шари-Чад мустамлакаси таркибига, кейинроқ бошқа француз мустамлакалари б-н Франция Экваториал Африкаси таркибига киритилган. 1914 й.да Убанги-Шари (хоз. МАР) Чаддан ажратилди. 1958 й. Убанги-Шари Франция Ҳамжамяти таркибидаги мухтор республика деб эълон қилинди ва МАР деб атала бошлади. 1960 й. 13 авг.дан мустақил давлат. МАРда 1966 й. харбий тўнтариш содир бўлиб, полковник Ж. Бокасса президент лавозимини эгаллади. 1976 й.да МАР конституцияли монархияга айлантирилди ва Марказий Африка империяси номини олди. Бокасса I император бўлди. 1979 й. яна бир тўнтариш натижасида император ағдариб ташланди, мамлакат яна республика деб эълон қилинди. 1981 й. МАРда навбатдаги харбий тўнтариш рўй берди. Ҳокимият Миллий тикланиш харбий кўмитаси кўлига ўтди. Конституциянинг амал қилиши тўхтатилди. 1993 й. 22 авг. ва 19 сент.да бўлиб ўтган умумий сайловда Марказий Африка халқи озодлиги учун ҳаракат парти-ясининг раҳбари Анж-Феликс Патассе 6 й. муддатга президент этиб сайланди. Янги конституция қабул этилди, фуқаро ҳукумати фаолият кўрсата бошлади. МАР 1960 й. сент.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 1 дек. — Республика эълон қилинган кун

(1958).

Асосий сиёсий партиялари ва касаб-уюшмалари. Марказий Африка халқи озодлиги учун ҳаракат партияси, 1979 й.да тузилган; Марказий Африка демократик уюшмаси партияси, 1987 й.да ташкил этилган; Демократия ва тараққиёт учун иттифоқ партияси, 1991 й.да асос солинган; Демократия ва ривожланиш учун ҳаракат партияси, 1993 й.да барпо этилган; Марказий Африка Рес-публикаси озодлиги учун ҳаракат партияси. Марказий Африка меҳнаткашлари касаб-уюшмаси 1981 й.да тузилган.

Хўжалиги. МАР — иқтисодий жиҳатдан заиф аграр мамлакат. Ял пи ички маҳсулотда қ.х., ўрмон хўжалиги ва балиқчиликнинг улуши 41,6%, ишлаб чиқарадиган саноат улуши 8,8%, кон саноати улуши 2,9%ни ташкил этади. Иқтисодий фаол аҳолининг 85% қ.х.да банд. Қ.х. маҳсулотининг асосий қисмини майда дехқон хўжаликлари беради. Асосий озиқ-овқат экинлари: маниок, тарик, оқ жўхори, маккажўхори, шоли, банан, дуккаклилар. Экспорт учун пахта, кофе, шунингдек ер ёнғоқ, кунжут, мойли пальма, гевея, тамаки экилади. Чор-вачиликда қорамол, қўй, эчки боқилади. Дарёлардан балиқ овланади. Мамлакатнинг жан.-ғарбий қисмидаги ўрмонларда экспорт учун қимматбаҳо ёғоч тайёрланади.

Саноатида қончилик асосий ўринни олади: олмос ва уран қазиб олинади. И.ч. саноати қ.х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган майда қорхоналар (пахта ва кофе тозалаш, ёғмой, ун, сут-пишлоқ, з-длари ва б.)дан иборат. Тўқимачилик, кўн-пойабзал, бўёқ-қалари, ғишт-фаянс, кислород-ацетилен, тахта тилиш з-длари ва б. қорхоналар бор. Йилига 96 млн. кВтсоатдан кўпроқ электр энергияси ишлаб чиқарилади.

Мамлакатда т.й. йўқ. Автомобиль йўлларининг уз. 23,7 мингкм. Халқаро юкларнинг 95% даре орқали ташилади. Океанга чиқарилган сув йўллари энг муҳимидир. Конго-Убанги, Конго-Санга

дарёлари ҳавзалари катта аҳамиятга эга. Банги, Зинга, Сало ва Нола портлари, Бангида халқаро аэропорт бор.

МАР четга олмос, пахта, кофе, ёғоч чиқаради. Четдан машина ва асбоб-ускуна, транспорт воситалари, озиқ-овқат маҳсулотлари, доридармон, ёни-лғи келтиради. Савдо-сотиқдаги асосий миқозлари: Франция, Бенилюкс мамлакатлари, Япония, Германия, Италия, Испания. Пул бирлиги — африка франки.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 1962 й. мамлакатда 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларга мажбурий таълим жорий қилинган. Давлат мактаблари б-н бир қаторда хусусий мактаблар ҳам бор. Барча мактабларда болалар француз тилида ўқитилади. Бошланғич мактабларда ўқиш муддати 6 й. 4 й.лик умумий таълим коллежлари тўлиқсиз ўрта, 7 й.лик лицейлар тўлиқ ўрта маълумот беради. Хунар мактаблари, касб-хунар техника билим юртлари, техника коллежлари ва лицейлари ҳам мавжуд.

Бангида ун-т (1969 й.да ташкил этилган) ва Олий нормал (пед.) мактаб, тўлиқ олий маълумот бермайдиган бир қанча олий мактаблар бор. Илмий муассасалари: Бангида илмийтехника тадқиқот бюроси (1948), Демография тадқиқот маркази, Пастер ин-ти (1961), Пахта ва тўқимачилик саноати и.т. ин-ти, Марказий Африка Агрономия тадқиқот ин-ти (1948, Букокода). Банги унти, Букокодаги Агрономия тадқиқот ин-ти ва Бангидаги илмийтехника тадқиқотлари бюроси кутубхоналари мавжуд. Бангида мамлакат тарихий ёдгорликлари, қолғу асбоблари музейи, Бартелеми Богенда музейи, санъат ва хунарандчилик миллий маркази бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Асосий газ.лари: «Журналь офисель де ла Републик Сантрафри-кэн» («Марказий Африка Республикасининг расмий газ.», француз тилида чиқадиган ҳукумат хабарномаси, 1974 й.дан), «Сонго» (санго халқи тилида чиқадиган қундалиқ газ., 1986 й.дан). Марказий Афри-

ка ахборот агентлиги ҳукумат ахборот агентлиги бўлиб, 1974 й.да ташкил этилган; Марказий Африка радиоэшиттириш ва телевидение хизмати, 1958 й.да тузилган, телекўрса-тувлар 1974 й.да бошланган.

Адабиёти илк ривожланиш босқичида. Асосан, фольклор шакллари: ишқий кўшиқлар, ёр-ёрлар, овчи кўшиқлари урф бўлган. Энг таникли ёзувчиси Пьер Махомбо Бамботе — «Африка қаҳрамони шарафига марсия» (Патрис Лумумбага бағишланган) ва «Икки тоғам кўшиғи» достонларининг муаллифи. Бу ёзувчи бир неча хикоя ва бир пардали пьесалар ҳам ёзган.

Меъморлиги, тасвирий санъати, мусиқаси. МАР ҳудудида қад. масжидлар ва арабча услубдаги уйлар сақланиб қолган. Одатда, халқнинг турар жойлари — доирасимон ёки тўртбурчак шаклида гуваладан ва синчли қилиб, томи жуда тик нишабли тарзда қурилган. 19-адан европача иморатлар қурила бошлади. Кейинги вақтда Банги, Берберати, Бангасу ва б. шаҳарларда замонавий меъморлик усулларида кўп қаватли маъмурий бинолар ва турар жойлар қурилди.

Амалий ва тасвирий санъат турларидан ёғоч ўймакорлиги, тўқувчилик, кулоллик, металл ва фил суюғидан узук, маржон шодалари, билағузуклар яшаш ривожланган. Пальма япроқлари, похол ва ўтдан сават, бордон, қалпоқ, сумкалар тўқилади. Буйвол ва тимсоҳ терисидан халтача, картмон, китоб муқовалари ясалди. Ҳунармандлар мактаби ташкил топган.

Халқ маросимлари хор бўлиб айтиландиган кўшиқлар ва ниқоб кийиб ижро этиладиган оммавий рақслар б-н ўтади. Яққохон бахшилар тарихий достонлар, масаллар, ривоятлар ва ишқий кўшиқларни ижро этишади. Профессинал созандахонандалар ижоди алоҳида ўрин олади. Ндуму деб аталандиган дўмбра, макембе деб аталандиган қўнғирок, нгомби деб аталандиган 2 торли арфа, қақилдоқ каби мусиқа асбоблари бор. Бангида миллий

санъат мактаби бўлиб, унда мусиқа, рақс, драма асослари ўргатилади. Миллий музейда халқ санъати ва анъаналари бўлими ишлайди.

МАРКАЗИЙ БАНК - 1) мамлакатнинг пул белгиларини эмиссия қилиш (пул босиб чиқариш) ва тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқи берилган бош давлат банки. М.б. «банкларнинг банки» бўлиб, пул муомаласини тартибга солишда ва бюджетни бошқаришда давлатга ва ҳукуматга ёрдам берадиган орган ҳисобланади. Пул эмиссиясини амалга ошириш, давлатнинг олтин-валюта захираларини сақлаш, банк тизимини кредитлаш, ҳукумат ва тижорат банкларининг ҳисобларини олиб бориш, пул муомаласини тартибга солиш, кредит муассасаларини назорат қилиш М.б.нинг асосий вазифасига қиради. Буюк Британияда Англия банки, АҚШ Федерал захира банки, Германияда Бундесбанк, Япония банки жа-ҳондаги энг йирик М.б.лар қаторида туради.

2) Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки. Ўзбекистон Республикасининг 1991 й. 15 фев.да қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» қонунига мувофиқ, мамлакатнинг Давлат банки сифатида ташкил этилиб, 1992 й. 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг Марказий банкига айлантирилди. М.б.нинг фаолияти асослари «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонунда (1995 й. 21 дек.) белгилаб берилган. М.б. ўз сарф-харажатларини ўзининг даромадлари ҳисобидан амалга оширадиган, иқтисодий жиҳатдан мустақил юридик шахс бўлиб, давлатнинг муғлақ мулки ҳисобланади. М.б.нинг асосий вазифалари миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш, монетар сиёсатни ҳамда валюта ни тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакллантириш, қабул қилиш ва амалга ошириш, республикада ҳисобкитобнинг самарали тизимини ташкил этиш ва таъминлаш, банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат

килиш. Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин-валюта захираларини, шу жумладан, келишув бўйича ҳукумат резервларини сақлаш ва бошқариш, давлат бюджетининг касса ижросини Молия вазирлиги б-н биргаликда ташкил этишдан иборатдир. М.б. ишига унинг олий органи — Марказий банк Раиси, унинг ўринбосарлари ва асосий бўлинмалар раҳбарларидан иборат Бошқарув раҳбарлик қилади. М.б. Ўзбекистон Рес-публикаси Олий Мажлисига ҳисоб беради. М.б. ўз ваколатлари доирасида қарорлар қабул қилишда мустақил бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ижро этилиши мажбурий бўлган норматив ҳужжатлар чиқаради. М.б. ягона марказлаштирилган бошқарув тизими бўлиб, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар марказларида ва Тош-кент ш.да бош бошқармаларга эга. М.б. ҳузурида алоҳида юридик шахс бўлган Ахборотлаштириш Бош маркази, Республика Инкассация бирлашмаси, «Давлат белгиси» ишлаб чиқариш бирлашмаси, Республика валюта биржаси, бир неча и.т. муассасалари ва ўқув юрглари фаолият кўрсатади. М.б. валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органидир. У ўзининг баланс ҳисобварақларида олтин ва б. қимматбаҳо металлларни, нақд чет эл валютасини, чет эл банкларида, халқаро молия ташкилотларида ҳисоб-варақалар ва депозитларда бўлган чет эл валютасидаги қимматбаҳо коғозларни ўз ичига олган Ўзбекистон Республикасининг халқаро резервларини шакллантиради. М.б. Ўзбекистон ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида банкнотлар ва тангалар кўринишидаги пул белгиларини муомалага чиқаришда мутлақ ҳуқуққа эга бўлиб, нақд пулсиз ҳисобкитоблар шакллари ва қоидаларини, шунингдек, касса операцияларини амалга ошириш тартибини белгилайди. М.б. Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва фискал агенти (ҳазина вакили) сифатида иш тутади, банк тизими барқарорлигини сақлаб туриш,

омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатларини химоя қилинишини таъминлаш мақсадида банкларни лицензиялайди, фаолиятини назорат қидади, кредит уюшмалари ҳамда ломбардларнинг фаолиятини тартибга солади, уларга ўз фаолиятини амалга ошириш учун лицензиялар беради.

Файзулла Муллажонов.

МАРКАЗИЙ БУРЧАК — учи берилган айлана марказида бўлган ясси бурчак. CODM. б. катталиги АВ ей катталиги б-н ўлчанади, бунда А ва В нукталари М.б. томонларининг айлана б-н кесишиш нукталари. АВёй М. б. таянадиган ей деб аталади. Айёйузунлиги шу айлананинг ОА радиусига тенг бўлган М.б. радиан дейилади.

МАРКАЗИЙ БУХОРО КОЛЛЕКТОРИ — Бухоро вилоятида қурилган йирик гидротехника иншооти. Зарафшон да-рёси (Қорақўлдарё)нинг Дуоб гидроузелидан Моҳанқўл коллекторигача бўлган ўзанини чуқурлаштириб, кенгайтириб, 1971 й.да қуриб битказилган. Уз. 51 км. Коллекторга Бухоро, Жондор, Вобкент ва Ромитан туманлари ҳудудидаги коллектор-дренаж тармоқларида йиғиладиган сувлар ташланади. Коллекторнинг умумий сув йиғиш майдони 64,6 минг га. Сув ўтказиш имконияти 40 м³/с. М.Б.к. Моҳанқўл коллекторига тугаштирилган ва суви Моҳанқўлга қуйилади.

МАРКАЗИЙМИРЗАЧЎЛКОЛЛЕКТОРИ — Мирзачўл ҳудудида қурилган энг катта коллектор. Мирзачўлни шим.-ғарбий йўналиш бўйлаб иккига ажратиб туради, суғориш мавзеларининг шартли чегараси ҳисобланади. Коллекторнинг 18 км. ли бош қисми табиий чуқурликдан, давоми эса Дўстлик канали ва Жанубий Мирзачўл капали оралиғидаги энг паст жойлардан ўтади. Умумий уз. 85 км, чуқ. 3—7 м. Сув йиғиш майд. 335 минг га, сув сарфи 43 м³/с, қуйи қисмининг сув ўтказиш имконияти 90 м³/с. Коллектор зовур сувларини Мирзачўлнинг ғарбий чегарасидаги Арнасой паёттекилигига ташлайди. М.М.к.нинг биринчи на-

вбати 1954—57 й.ларда қурилган, 1966 й.да тўлиқ қуриб тугалланган. Коллектор Мирзачўлнинг қадимдан суғориладиган ерларининг бир қисмига ва, асосан, янги суғориладиган майдонларига хизмат кўрсатади. Коллекторга суғориладиган мавзелардан Жетисой (32,4 км), Боёвут (32,3 км) коллекторларининг суви ўз оқими б-н ва Сардоба коллекторининг суви насос ст-яси ёрдамида, янги суғориладиган мавзелардан эса МК-6 (15,1 м3/с), МК-7 (42,2 м3/с), МК-9 (11,4 м3/с) ва б. бир қанча хўжаликлари ва хўжалик коллекторлари суви қу-йилади.

МАРКАЗИИ НЕРВ СИСТЕМАСИ -одам ва ҳайвонлар нерв системасининг асосий қисми; нерв хужайралари (нейронлар) ва уларнинг ўсимталаридан таркиб топган. М.н.с. умуртқасиз ҳайвонларда ўзаро бириккан нерв тугунлари (ганглий) системасидан, умуртқали ҳайвонлар ва одамда бош мия ва орка миядан иборат. М.н.с. ва периферии, нерв системаси функционал жиқатдан бир бутун система бўлиб, сезувчи (афферент) ва ҳаракатлантирувчи (эфферент) нерв толалари орқали барча аъзолар ва тўқималар б-н боғланган. М.н.с.нинг энг мураккаб ва махсус қисми бош мия катта яримшарларидир. М.н.с.нинг асосий функцияси атроф муҳит ҳамда аъзолар ва тўқималардаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш, ўтказиш ва сақлаш; организмнинг барча системалари фаолиятини бошқариш, улар ўртасидаги боғланишни амалга ошириш орқали организмнинг бир бутунлигини таъминлашдан иборат. Эволюция жараенида умуртқасиз ҳайвонларда 2 хил: тарқоқ-тугунли (бўшлиқичиларда) ва анча мураккаб тузилган тугунли (ҳалқали чувалчанглар ва бўғимоёқлиларда) М.н.с. шаклланган. Умуртқали ҳайвонларнинг эмбрионал ривожланишида М.н.с. дастлаб яхлит нерв найи кўринишида бўлса, тубан хордалилар (мас, ланцетник)да нерв найи уларнинг бутун ҳаёти давомида сақланиб қолади. Юксак хордалиларда эмбрио-

нал ривожланиш даврида нерв найининг олдинги қисми йўғонлашиб бош мия бўлимларини ҳосил қилади. Дастлаб олдинги, ўрта ва ромбсимон бўлимлар, кейинроқ олдинги миянинг бир қисми — оралик мия ташкил топади; ромбсимон бўлимдан Вароли кўприги, мияча ва узунчоқ мия шаклланади. Судралиб юрувчилар, қушлар ва сут эмизувчиларда олдинги миянинг пўстлоқ-ости тузилмалари (базал ганглийлар, оралик мия) ва бош мия катта яримшарлари пўстлоғи ривожланади. Сут эмизувчиларда катта яримшарлар пўстлоғи бош миянинг энг йирик қисмини ташкил этади. Бош мия ҳам орка мия сингари оралик ва ҳаракатлантирувчи нейронлардан иборат. Сезувчи нейронлар танаси эса М.н.с.дан ташқарида ганглийларда жойлашган. Филогенез жараенида оралик нейронларнинг микдорий нисбати ортади. Юксак приматларда улар барча нейронларнинг 99,95% ини ташкил этади. М.н.с.да нейрология хужайралари ҳам бўлади.

М.н.с.нинг функцияси рефлекслар орқали амалга ошади. Барча психик жараёнлар (ўрганиш, эшлаш, тафаккур, нутқ ва б.) шартли рефлекслар б-н боғлиқ. Хар қандай рефлекснинг моддий асосини рефлекс ёйи ташкил этади. Муайян таъсирловчига иқтисослашган рецепторлар бўлиши, нерв импульсарини бир йўналишда ўтказиш, нейронлар ўртасида синаптик боғланиш (қ. Синапслар), ишчи органда функционал жавобнинг вужудга келиши рефлексор ёйи учун хос бўлган хусусиятлар ҳисобланади. Рефлексор ёйининг марказий қисми келадиган ва чиқадиган им-пулселарни назорат қилиш системасига эга. Сут эмизувчиларнинг М.н.с.да энг содда рефлексор ёйи моносептик ей ҳисобланади. Одатда умуртқали ҳайвонлар М.н.с.даги рефлексор ёйлари мия бўлимларидан ҳам ташқарига чиқадиган нерв хужайраларининг мураккаб туташувидан иборат. Мия рефлексорининг ўзаро интеграцияланиши (мувофиқлашуви) туйфайли М.н.с. бир бутун, изчил системада

намоён бўлади. Интегратив системалар тахм. бир хилдаги функционал элементлардан иборат бўлади. Уларнинг элементлари сон жиҳатдан чекланган нерв жараёнлари (постсинаптик потенциалларни кузатувчи ва тормозловчи, жавоб берувчи потенциаллар) орқали ўзаро боғланган. Нисбатан содда тузилган интегратив системага мисол қилиб орқамия рефлексини кўрсатиш мумкин. Нейронал программали интегратив система ҳам мавжуд. Бу система ташки ва ички афферент сигналларга жавоб тариқасида кетма-кет содир бўладиган ва ўзаро катъий мувофиқлашган рефлексларни ишга солади. Бу рефлекслар туфайли нафас олиш, ҳаракатланиш, ютиниш каби мураккаб жараёнлар амалга ошади. Мия дастаси интегратив системаси олдинги мияга ўтадиган ах-борот ҳамда орқамия мотонейронларига чиқадиган сигналлар оқими орқали бошқариб турилади. Эмоционал реакциялар асосини ҳам М.н.с.нинг бир қанча интегратив системалари ташкил этади. Мия дастаси нейронларининг махсус гуруҳи нейромедиаторлар (моноаминлар, пептидлар, аминокислоталар ва б.) ишлаб чиқаради. Бу нейромедиаторлар аксонлари М.н.с.нинг функционал ихтисослашган махсус қисмига боради. Нейромедиаторлар нерв функциясини фаоллаштирувчи ёки тормозловчи нейромо-дуллаштирувчи системалар каторига қиради. Организмнинг тетиклигини сақлаб, киши табиати ва туш кўришини бошқариб турувчи норадренэргик система; эмоционал реакциялар, мураккаб ҳаракатлар, тетиклик, ҳузурҳаловатни сезишни бошқарувчи дофаминэргик система; терморегуляция, сезги, уйкуга кетишни бошқарувчи сератонинэргик система ҳам нейромодуллаштирувчи системага қиради. Нейромодул ва интегратив системаларнинг ўзаро таъсири туфайли М.н.с.нинг мураккаб физиологик жараёнларни бошқариш имконияти ошади.

Носир Аҳмедов.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ - Осие матери-

гининг ички қисмидаги табиий область. Майд. 6 млн. км². Шим. ва ғарбий чеккаси Монғолия, ХХР б-н РФ ўртасидаги давлат чегарасигача бўлиб, шарқи Катта Хинган, жан. эса Тибет худўдидаги Цангпо (Брахмапутра) дарёси ва Ҳинд дарёсининг юқори қисми б-н ўралган. М.О. денгиз сатҳидан анча баланд жойлашган. Рельефи кенглик бўйлаб чўзилган тоғ тизмалари (Монғолия Олтойи, Хангай, Хэнтэй, Тянь-шан, Наньшан, Куньлун) ва кенг ҳамда анча чуқур ботиклар (Жунгория, Ғарбий Монғолиядаги Катта Кўллар сойлиги, Тарим, Цайдам)дан иборат. Айрим жойларида мутлақ баландлик денгиз сатҳидан паст (мас, Турфон ботиғи — 154 м). Қум ва шағалли баланд текисликлар, кичик тоғ кўп. Иқлими ҳамма ерда кескин континентал, чўл иқлими; ёгин кам, йилига ўртacha 100—200 мм, марказий қисмларида 10—30 мм, чеккаларида 300—400 мм, жан.-шарқида, Тибет тоғларининг четларида 1000 мм ва ундан ҳам кўпроқ. Қишда антициклон таъсирида қаттиқ совуқ бўлади, янв.нинг ўртacha т-раси —10°, —25°, энг паст т-ра —50°, —52°. Тяньшан, Наньшан, Қорақурум тоғларида музликлар бор. Селенга, Иртиш, Хуанхэ, Янцзи, Браҳмапутра, Ҳинд, Меконг, Тарим, Хайдикгол, Кобдо, Тэс, Манас, Урунгу, Эдзин-гол дарёлари тоғлардан бошланади. Чучук сувли энг катта Хубсугул оқар кўлининг майд. 2620 км², энг чуқур жойи — 238 м. М.О.да Гоби, Такла-Макон, Алашань ва б. чўллар катта майдонни эгаллаган. Чўл ва чала чўллар баланд тоғларгача кўтарилиб боради. Баландлик минтақалари Наньшаннинг шарқий қисмида, шарқий Тяньшаннинг шим. ён бағирларида ва Монғолия Олтойининг жан.-ғарбий ён бағирларида учрайди. Хангай, Хэнтэй тоғлари ва Тибет тоғлигининг жан.-шарқий четларида анчагина ўрмонлар бор.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲАМКОРЛИГИ ТАШКИЛОТИ — давлатлараро минтақавий иқтисодий ташкилот. 1993 й. июль ойида Ўзбекистон Республикаси б-н Қозғистон Республикаси ўртасида

1994—2000 й.ларда иқтисодий интеграцияни чуқурлаштириш тўғрисида битим имзоланди. Интеграция жараёнларига шароитлар яратиш мақсадларида 1994 й. 10 янв.да Ўзбекистон ва Қозғистон ўртасида Ягона иқтисодий макон ташкил этиш тўғрисида Шарт-номатузилди. Шартномага 1994 й. 16 янв.да Қирғизистон қўшилди. 1996 й. 23 авг.да Олмаота ш.да ўтказилган Давлатлараро кенгаш мажлисида Россия Федерацияси ва Тожикистон Республикаси кузатувчи (1998 й. 26 мартдан аъзо) сифатида ташкилотга қабул қилинди. 1998 и. 17 июлда Чўлпонога ш.да (Қирғизистон) Ягона иқтисодий маконни ташкил этиш тўғрисидаги шартнома иштирокчилари — Марказий Осиё давлатларининг минтақавий бирлашмаси «Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти» номини олди. 1999 й.дан давлатлараро кенгашда Грузия, Туркия, Украина кузатувчи мақомида иштирок эта бошлади. Минтақа мамлакатларининг ягона иқтисодий маконни шакллантириш, минтақа хавфсизлиги ва баркарорлиги масалаларида, минтақа мамлакатларининг ўзаро ҳамкорлигини янада чуқурлаштириш, интеграцион жараёнларни, сиёсий, савдо-иқтисодий, ижтимоиймаданий ва б. соҳаларда ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантиришнинг муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов томонидан ҳамжамият фаолияти доирасини кенгайтириш ва уни «Марказий Осиё ҳамкорлиги» ташкилоти деб аташ таклиф этилди ва бу таклиф Қозғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон Республикалари давлат бошлиқларининг Тошкент баёноғида (2001 и. 28 дек.) ўз ифодасини топди. Давлат бошлиқларининг Олмаота учрашувида (2002 й. 28 фев.) «Марказий Осиё ҳамкорлиги» (МОҲ) ташкилотини тузиш ҳақида Шартнома имзоланди. Миллий мувофиқлаштирувчилар институтга ташкил этилди.

МОҲни ташкил этишнинг асосий мақсадлари: қатнашувчи мамлакатларнинг манфаатларини ҳисобга олган

ҳолда сув-энергетика ресурсларидан ва сув хўжалиги объектларидан рационал фойдаланиш; транспорт тизимининг умумминтақавий инфратузилмасини барпо этиш (қ. Европа—Осиё транспорт йўлаги); ишлаб чиқариш кооперацияси ва савдо-иқтисодий ҳамкорлигини хар томонлама ривожлантириш; гуманитар соҳада ва экологик муаммоларни ҳал этишда ўзаро ҳамкорлик; минтақа хавфсизлигини мустақамлашда ҳамкорликни кучайтириш.

2002 й.да МОҲ давлат бошлиқларининг 4 марта учрашуви бўлиб ўтди (Олмаота — 28 фев.; Октов — 6—7 июль; Душанба — 5—6 окт.; Остона — 27 дек.).

2002 й. 18 ноябрда Тошкентда МОҲ ташкилоти мамлакатлари парламентлари аъзоларининг давлатлар қонунчилиқ базаларини яқинлаштиришга қаратилган учрашуви, 2002 й. 28—29 ноябрда МОҲ ташкилотига аъзо давлатлар ишбилармон доиралари ва тадбиркорларнинг Марказий Осиё ҳамкорлиги — иқтисодий интеграция жараёнларини чуқурлаштириш мавзуида бизнес форуми ўтказилди. МОҲ ташкилоти доирасида Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилган.

Баҳодир Халилов, Сайфиддин Жўраев.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲАМКОРЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (МОҲТБ)

Марказий Осиё мамлакатларини иқтисодий ривожлантиришга ёрдам кўрса-тувчи халқаро банк. 1994 йил 8 июлда Қозғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикалари ўртасида «Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банкини ташкил этиш тўғрисида»ги қўшма келишувга асосан таъсис этилган. Таъсисчилари Ўзбекистон, Қозғистон, Қирғизистон ҳукуматлари. 1998 й.да давлатлараро кенгашнинг қарори б-н Тожикистон Республикаси ҳам банк таъсисчилари сифатида аъзо қилиб олинди. Банкнинг устав капитали 12 млн. АҚШ доллари. Марказий Осиё Ҳамкорлиши ташкилоти қатнашчилари бўлган мам-

лакатлар Бош вазирлари кенгашининг 1997 й. 14 мартдаги қарори асосида 1997 й. окт. ойда Тошкентда МОҲТБ нинг шўба банки очилди. Банк зиммасига ЎЗР ҳудудида республика ҳукумати томонидан кафолатланган лойиҳаларни ҳам қўшиб, инвестиция лойиҳаларини молиялаш вазифаси юклатилган. МОҲТБ Олмаота ш.даги Бош банк ҳамда Тошкент ва Бишкек ш.ларига шўба банклардан иборат.

МОҲТБ Тошкент шўба банки ўз фаолияти давомида уяли ва халқаро роуминг алоқаларини ривожлантириш дастури бўйича «Коском» қўшма корхонасини 1 млн. АҚШ доллари миқдорига маблағ б-н таъминлади. Бундан ташқари, ипакни қайта ишлайдиган «Аделия-бахт» акциядорлик жамиятига 98 минг, кабель маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган «Спектр» қўшма корхонасига 473,3 минг АҚШ доллари миқдорига маблағ ажратилган. Шўба банк б-н хорижий Dresdner Bank AG ва Commers Bank AG ўртасида вакиллик муносабатлари ўрнатилган. Шўба банкнинг устав капитали 4275 млн. сўм, мажбуриятлари 996 млн. сўм, даромади 1442 млн.сўм (2003 й. 1 янв.).

Шавкат Ғиёсов.

МАРКАЗИЙ ТЕКИСЛИКЛАР - Шим. Американинг ўрта қисмидаги текисликлар (АҚШ ва Канада ҳудудида), шарқда Аппалачи тоғлари, ғарбда Буюк текисликлар, шим. ва шим.-шарқда Лаврентий қирлари ва жан.да Мексика бўйи пасттекислиги оралиғида. Шим. Америка платформасининг жан. қисмига тўғри келади. Аксари қисмининг бал. 150—500 м. Ҳудудининг 40° ш.к.дан шимолини тўртламчи даврда музлик қоплаган, рельефи сертепа, кўл кўп. Буюк куллар, Виннипег, Манитоба ва б. кўллар бор. Иклими мўътадил континентал, энг жан.да субтропик икдим. Январнинг ўртача т-раси шим.да — 20°, жан.да 4°, июлники 19—26°. Ёзи илик, серёмғир. Йиллик ёғин 400—1200 мм. М.т.худудининг 3/4 қисми к.х.да фойда-

ланилади: яйлов, қайдаладиган ерлар, боғлар, аҳоли пунктларидан иборат. Шим. қисми ва дарё водийларида аралаш ва кенг баргли ўрмонлар учрайди. Фойдали қазилмалардан тошкўмир, нефть, кўрғошин, рух рудаси конлари бор. М.т. АҚШ ва Канаданинг муҳим к.х. (ғаллачилик ва чорвачилик) районларидан. М.т.да Чикаго, Детройт, Кливленд ш. агломерациялари жойлашган.

МАРКАЗИЙ ФАРҒОНА КАНАЛИ -1966—70 й.ларда қурилган Катта Андижон каналининг дастлабки номи.

МАРКАЗИЙ ЯКУТИЯ (ВИЛЛОЙ) ПАСТТЕКИСЛИГИ - Лена дарёсининг ўрта ва қуйи, шунингдек, Виллой ва Алдан дарёларининг қуйи оқимларидаги текислик. Кенглик бўйлаб 550 км га чўзилган. Бал. 2000—4000 м. Ер юзаси лёссимон, кумок ва қумлардан тузилган. Кўп йиллик музлаб ётган жинслар, ботқоқлик ва термокарст қўллари кўп. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 45°, мутлақ минимум — 63°, июлнинг ўртача т-раси 17°, мутлақ максимум 39°. Йилига 300 мм ёғин тушади. Йиллик ўртача т-ра — 9°, —12° бўлганидан абадий музлаб ётган ерлари бор (замини 200—300 м чуқурликкача музлаб ётади), езда устки қисмигина эрийди ва шу жойларда дехқончилик қилиш мумкин. Тупроқлари кам подзоллашган карбонатли, подзолли-глейли, торфли-глейли ва ўтлоқи аллювиал тупроқлар. Дарахтлардан, асосан, даурия тилоғочи, қарағай, қайин, тоғтерак ўсади. Олмос, кумир, газ, нефть конлари бор.

МАРКАЗИЙ ҲАРБИЙ СПОРТ КЛУБИ (МХСК) - ЎЗР Мудофаа Вазирлигининг спорт муассасаси, 1993 й.да ташкил этилган. Қуроли кучлар ҳарбий хизматчилари ҳамда уларнинг оила аъзолари ўртасида спортни оммавийлаштириш, юқори маҳоратли ҳарбий спортчилар тайёрлаш вазифасини бажаради. Шу мақсадда ҳарбий хизматчилар, ҳарбий хизматга чақириқ ёшидагилар ва ўсмирлар ўртасида турли тоифадаги мусобақалар, Қуроли кучлар бирин-

чиликларини ўтказди. МХСК Тошкентда 2 та спорт мажмуига эга. Марказий стадиони 15 минг томошабинга мўлжалланган. Унда футбол ва баскетбол майдонлари, енгил атлетика учун йўлқалар, кураш ва оғир атлетика заллари, очиқ ва ёпиқ бассейн бор, шунингдек, унга баскетбол, 2 та эшак эшиш базаси қарайди. Иккинчи спорт мажмуида футбол майдони, бассейн, ёпиқ ва очиқ корт мавжуд. МХС-Кда 16 та спорт тури (баскетбол, бокс, велоспорт, волейбол, дзюдо, енгил атлетика, терганлик, оғир атлетика, сув полоси, таэквондо, теннис, т-рам-полин, футбол, эркин кураш, юнонрум кураши, ҳарбийтехник турлар) бўйича машғулотлар олиб борилади. Шуғулланувчиларга 28 нафар мураббий бошчилик қилади. Улардан 8 нафарига «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устози» фахрий унвони берилган. Борис Гранаткин (бокс), Хужат Тухфатуллин (велоспорт), Пўлат Шарипов (оғир атлетика) каби таниқли мураббийлар ҳарбий спортчилар тайёрлашади. МХСК вакилларининг 44 нафари халқаро тоифадаги спорт устаси, 134 нафари спорт устасидир (2003). Ҳарбий спортчилардан 7 нафари «Ўзбекистон ифтихори», 4 нафари «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи» фахрий унвонлари б-н муко-фотланган. МХСК боксчиларидан Рустам Саидов (2000, Сидней) ва Карим Тўлаганов (1996, Атланта) олимпиада бронза медалини қўлга киритган. Юрий Витт (юнонрум кураши), Сергей Воинов (енгил атлетика), Фатма Галиуллина (велоспорт), Дилшод Мансуров (эркин кураш), Камол Муродов (кураш), Дилшод Орипов (юнонрум кураши) жаҳон чемпиони, Наримон Отаев (бокс) эса жаҳон кубоги соҳибидир. 11 нафар МХСК вакили Осиё ўйинларида ғолиб чиққан. Шунингдек, МХСК спортчилари Халқаро ҳарбий спорт кенгаши (CISM) тасарруфида ўтадиган жаҳон чемпионатларида совринлар олишган. МХСК баскетбол, сув полоси ва футбол жамоалари мамлакат

чемпиони ҳисобланишади, сув полоси жамоаси 2000 й.да Осиё чемпионлар кубогида 3-ўринни эгаллаган.

Асрор Мўминов.

МАРКАЗИТ (форс, маргашише — колчедан), нурсимон колчедан — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби FeS_2 . Қўшимчалар тарзида, кўпинча, Ni, As, Sb, Ti, Co ва б. мавжуд. Металлдек ялтироқ. Ранги жезсимоносариқ, юзаси қулранг-яшил товланади. Ромблик тиземада кристалланади, кристаллари тахтачасимон, устунсимон, қўшалоқ, найзасимон, баъзан тароксимон. Кўпинча, мураккаб агрегатлар — бириккан ҳолда, куртаксимон ва оқиқ ҳосилалар кўринишида, айниқса, пирит б-н кўпроқ учрайди. Қаттиқлиги 6,0—6,5, зичлиги 4,9 г/см³. Мўрт. Алоҳида кон ҳосил қилмайди. Пиритдан кристалл шакллари б-н фарқ қилади. Гидротермал конларда пирит, пирротин ва б. сульфидлар б-н бирга ҳосил бўлади. М. чўкинди жинсларда, асосан, кўмирли, айниқса, кўнғир кўмирли қумтош гиллар орасида конкреция ва ноаниқ шакли доналар ҳосил қилади. Ўзбекистонда кўпроқ Ангрэн кумир конида, камроқ олтин конлари (Мурунгов ва б.), графит (Тошқазиган), скарнлишеелитли (Ингичка, Лангар, Қўйтош ва б.), полиметалли, колчеданли (Учкулоч, Хондиза ва б.) конларда тарқалган. Сульфат кислота олишда ишлатилади. Кўмир ва ўтга чидамли гилларда зарарли кўшимча ҳисобланади.

МАРКАЗЛАШГАН РУСЬ ДАВЛАТИ (Россия давлати) — 15-а. охири — 16-а. бошларида Русь ерларини Москва буюк князлиги атрофида бирлашуви натижасида ташкил топган давлат. 16-а. ўртасида табақавий вакиллик монархияси шаклини олган. Мутлақ монархияга ўтиш жараёни, асосан, 18-а.нинг 1-чорагида яқунланган.

МАРКАЙ ЗИЛЗИЛАСИ — Фарғона водийсининг шарқий қисмида содир бўлган zilzila. 1962 й. 3 авг.да рўй берган. Зилзила кучи 12 баллик MSK—64 шкаласи бўйича 8 балл, магнитудаси

Рихтер шкаласи бўйича М-5,4, чуқ. Н-18 км бўлган. 8 баллик зона 100 км² ни эгаллаган. Зилзила оқибатида кўпгина иморатлар шикастланган.

Ад.: Ибрагимов Р. Н., Сейсмогенная зона Среднего Тянь-Шаня, Т., 1978.

МАРКАРЯН ГАЛАКТИКАЛАРИ

- ўзаги жуда фаол бўлган галактикаларнинг бир тури. Улар ўзаги спектрида кучли эмиссион чизиқлар мавжуд ва узлуксиз ультрабинафша нурланишга эга. Бу галактикаларни биринчи бўлиб Арманистон астрономи Б. Е. Маркарян кузатган. Мас, Маркарян 205 нингўзаги массаси 108 Куёш массасига, ёркинлиги 1045 эрг/с га тенг.

МАРКГРАФ (нем. Markgraf, айнан — марка графи) — 8—9-а.ларда Франк давлатида чегара округи ҳокими. Ўрта ас-рларда Германияда М.лар феодал князликлар (маркграфликлар) ҳокими бўлганлар.

МАРКЕТИНГ (инг. market — бозор, бозордаги ҳаракат, фаолият) — корхонанинг товарлар и.ч. ва сотишини ташкил этиш ҳамда бошқариш шакли. «М.» атамаси истеъмолга 19-а.нинг 60-й.ларида Макковерн томонидан киритилган. М. назарий концепция ва тижорат фаолиятининг ўзига хос ҳодисаси тарзида 20-а. бошларида АҚШда илк бор қўлланилди. И.ч. ва капиталнинг юксак даражада тўпланиши, иктисодиёт тармоқларида монополиялар қукмронлигининг, халқаро бозорда кескин рақобатнинг вужудга келиши маҳсулот сотиш муаммосини объектив тарзда биринчи ўринга чиқарди. 1908 й.да АҚШда М. муаммоларини ўрганадиган биринчи иктисолашган фирма пайдо бўлди. 1911 й.да эса ўша даврдаги бир қатор йирик компаниялар тижорат тадқиқотлари б-н шуғулланадиган дастлабки бўлимларни очди. Компаниялар ҳузурида бозорни ўрганиш, реклама, харидорларга хизмат кўрсатиш ва бошқаришнинг бошқа вазифалари б-н шуғулланадиган М. бўлимлари таъсис этила бошланди. 1931 й.да Америка М. жамияти, 1937 й.да эса

Америка М. миллий уюшмаси тузилди. 20-а.нинг 50—60-й.ларида халқаро М. федерацияси, жамоатчилик фикри ҳамда маркетинг бўйича Европа жамияти ва Европа маркетинг академияси каби халқаро М. ташкилотлари тузилди.

Бозорни билиш (истеъмолчиларни ҳар томонлама ўрганиш, уларнинг дид ва истакларини билиш), бозорга мослашиш, бозорга таъсир ўтказиш М.нинг асосий тамойилларидир. Шунингдек, М.ни қўллаш б-н боғлиқ масалаларни комплекс равишда ўрганиш; маҳсулот асортиментини режалаштириш; талабни ва савдога рағбат берадиган тадбирларни шакллантириш; савдо ва тақсимот; бошқариш ва назорат қилиш М. фаолиятининг мазмунини белгилайди. Мутахассислар М.нинг 9 та асосий вазифасини кўрсатиб ўтадилар: режалаштириш ва маҳсулотни яратиш; маҳсулотнинг нави ва стандартларини белгилаш; маҳсулот хариди ва уни гуруҳлаштириш; сотиш; омборга жойлаш; транспорт хизмати; М. фаолиятини молиялаш; хатарлар ва бозорга оид ахборотлар тўплаш. ^

Ўзбекистонда 1980-й.лардан бошлаб иктисодиёт ўқув юртларида М. курслари ўқитила бошланди. Шу йиллари М. масалалари б-н С.Салимов, С. Фуломов, А. Бекмуродов, Ж. Жалолов, М. Қосимова, Д. Муҳитдинов, М. Насреддинова, Х. Раимов каби олимлар и.т. ишлари олиб бордилар. 1986 й.да «СовпластИтал» қўшма корхонасида биринчи бўлиб М. бўлими тузилди. Кей-инги йилларда «Тошкент тўқимачилик машинасозлик заводи» акциядорлик жамияти, «В. П. Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» давлат-акциядорлик бирлашмаси, «Тошкент кишлоқ хўжалиги машинасозлиги» акциядорлик жамияти каби корхоналарда ҳам М. бўлимлари очилди. Ҳоз. мамлакатимизда фаолият курсатаётган тижорат банклари, йирик и.ч. корхоналарининг аксариятида М. бўлимлари иш олиб боради (яна қ. Маркетинг хизматлари).

Ад.: Котлер Ф., Основы маркетин-

га, М., 1997; Носиров П., Абдуллаева Л., Маркетинг — бозор иқтисодиёти асоси, Т., 1995; Жалолов Ж. Ж., Маркетинг, Т., 1999; Фуломов С. С, Маркетинг асослари, Т., 2002.

Жамолхон Жалолов.

МАРКЕТИНГ ХИЗМАТЛАРИ

- махсус тайёргарлик кўрган маркетинглоглар гуруҳи, уюшмаси, бўлими ва бошқармасининг фаолият мажмуи. М.х. истеъмолчиларга хизмат қилади ва уларнинг манфаатларини кўзлаб иш юритади. Хўжалик кўрсаткичларини яхшилаш; корхонанинг юқори фойда олиш йўллари топиш; бозорлар сиғими ва имкониятларини таҳлил қилиш; талаб ва таклиф мувозанати, баҳо, солиқ/iar тизими ва бозор эле-ментлари тўғрисида маълумотлар йиғиш, товарларни такомиллаштириш, рекламами уюштириш М.х.нинг асосий фаолият йўналиши ҳисобланади. Шунингдек, М.х. жонли ва умумлашган меҳнат ресурсларидан фойдаланиш нормативларини аниқлашда иштирок этади; товарларни оқилона сотишни ташкил қилади, моддийтехника таъминоти масалаларини ҳал этади; сано-ат, қ.х. ва б. тармоқларни иқтисодий ва техникавий ҳолатини таҳлил қилади; корхонанинг яқин ва узоқ истикболини белгилашда иштирок этади, и.ч.ни маркетинг нуктаи назаридан оператив тарзда ташкил этади; меҳнатни ва унга ҳақ тўлашни юқори даражада олиб бориш б-н шуғулланади.

Ўзбекистонда М.х.ни Вазирлар Маҳкамаси қошидаги маркетинг департа-менти, вазирликларнинг маркетинг Бош бошқармалари, корхоналарнинг маркетинг бўлимлари ва гуруҳлари амалга оширади.

МАРКИЗ (франц. *marquis*) — 1) Франк давлатида маркграфга тўғри келувчи унвон; 2) ўрта асрда Франция ва Италияда (10-адан) йирик мулкдор, ўз мавқеига кўра, табақавий поғонада герцог ва граф ўртасида турган; 3) Франция ва Италияда, 14—15-а.лардан эса Англия, Испания ва Португалияда меросий

дворянлик унвони.

МАРКИЗ ОРОЛЛАРИ - Тинч океанининг марказий қисмидаги вулкан ороллари гуруҳи, Полинезияца. Франция мулки. Майд. 1049 км2. Энг йирик ороллари: Нукухива ва Хива-Оа. Замини базальт ва туфлардан ташкил топган. Энг баланд жойи 1259 м. Қирғоқлари қояли, тик. Иклими тропик, пассатли иқлим. Ўртача ойлик т-ра 22° дан паст бўлмайди. Йилга 1000 мм гача, шамолга рўпара ён бағирларда эса 2500 мм гача ёғин ёғади. Ороллар серман тропик ўрмонлар ва буззорли саванналар б-н қопланган. Кокос пальмаси, пахта, банан, кофе плантациялари бор. Балиқ, марварид ва денгиз тошбақаси овланади. Туризм ривожланган. М.о.ни 1595 й.да испан денгизчи сайёҳи А. Менданые-Нейра тадқиқ этган ва Перу вицекироли маркиз Мендоса шарафига шундай атаган. Маъмурий маркази — Таиохаэ.

МАРКО ПОЛО (Marko Polo) - (1254 — Венеция — 1324.8.1) — италиялик сайёҳ ва ёзувчи. М. П. 1271—75 й.ларда венециялик савдогарлар б-н бирга кемада Кичик Осиё я.о.нинг жан.-шарқий соҳилларига, у ердан Бағдод, Басра, Табриз ва Кермонга келган, сўнгра Балх, Қашқар, Хотан, Кампичу (Гань-чжоу) ш.лари ва Гоби чўлини кесиб ўтиб Қорақумга етиб борган. М. П. Хитойда 17 йил яшаган, Хубилайхон саройида 1292 й.гача унинг хизматида бўлган. У мамлакатнинг турли вилоятларини бориб кўрган. М. П. Хонбалиқ (Пекин) ш.дан мьянмаликларнинг илк давлати Паганининг 11 —13-а.лардан пойтахти бўлган Паган ш.га (мамлакат марказида) саёҳат қилиб, яна орқага қайтган. Сўнгра Жан. Хитой денгизи, Бенгалия қўлтиғи, Арабистон денгизи, Эрон орқали 1295 й. ватанига қайтиб борган.

Рустичано б-н бирга «Марко Поло китоби»ни (1298) ёзиб қолдирган. Бу асар Кавказ халқлари, Эрон, Хитой, Монголия, Ҳиндистон, Индонезия ва б. мамлакатлар географияси, этнографияси ва тарихи ҳақида муҳим маълумотлар

беради; шунингдек, унда халқ удумлари, ривоятлар, эртақлар ҳам бор. Бошқа Европа тилларига таржима қилинган бу китоб 14—16-а.ларда яшаган денгизчилар, ёзувчилар ва хариташунослар (жумладан Х. Колумб ва Л. Ариосто)га таъсири катта бўлган.

МАРКОВ Андрей Андреевич [1856.2(14).6, Рязань- 1922.20.7, Петроград] — рус математиги. Петербург ФА акад. (1890). Петербург унтини тугатган (1878), проф. (1886). М. эҳтимоллар назариясига катта ҳисса қўшган. У катта сонлар қонунини энг умумий шартларда исбот қилган. М. фанга (ке-йинчалик унинг номи б-н аталган — Марков занжирлари, Марков жараёнлари) махсус боғланишга эга бўлган тасодифий миқдорлар кетма-кетлигини киритган ва улар учун марказий лимит теоремани исбот қилган (қ. Лимит теоремалар). Марков жараёнлари физика, техника, биология ва б. соҳаларда кўплаб татбиқ этилади. М.нинг энг кичик квадратлар усулини асослашга бағишланган ишлари ҳам бор.

МАРКОВ Михаил Никитович (1910.17.10, Тошкент — 1985.14.8) — пахта териш машиналари конструктори. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ихтирочи (1964). «Ташсельмаш» 3-дида катта техник-конструктор (1939—41), катта муҳандис-конструктор, катта муҳандис-конструктор гуруҳи раҳбари (1941—46). Пахтачилик машиналари бўйича Давлат махсус конструкторлик бюросида турли лавозимларда ишлаган. (1946—85). М. раҳбарлигида СХМ—48 маркали дастлабки пахта териш машинани яратилди (1949). М. 1964 й.дан бошлаб ишлаб чиқарилган икки қаторли ХТ—1,2 маркали, териш аппаратлари олд қисмига жойлаштирилган пахта териш машинанинг осма қурилмаси системасини ишлаб чиқишда қатнашган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

МАРКОВ ЖАРАЁНЛАРИ - табиатшу-нослик ва техниканинг турли соҳаларида татбиқ қилинадиган тасо-

дифий жараёнлар. Радиоактив модданинг парчаланиш жараёни унга мисол бўлади. Бирор системанинг со, ҳолатдан а ҳолатга ўтиш эҳтимоли P . (t) фақат t га боғлиқ бўлиб, жараённинг ўтишига боғлиқ бўлмаса, бундай жараён Марков жараёни дейилади. Юқоридаги шарт М.ж.ни математика усуллари б-н тўла текширишга имкон беради. Мас, радиоактив модданинг парчаланишида ҳар бир атомнинг чексиз кичик dt вақт оралиғида парчаланиш эҳтимоли adt га тенг бўлиб, у бошқа атомларга боғлиқ эмас (парчаланиш жадаллиги а модда турига боғлиқ коэффицент). М.ж. назарияси А. А. Марков тадқиқотлари асосида юзага келган (1907), 1930 й.да А. Н. Колмогоров ўргана бошлаган. М.ж. назариясининг ривожланиши ва татбиқига Т. А. Саримсоков, С. Ҳ. Сирожиддинов катта ҳисса қўшган.

МАРКОВИН Иван Васильевич (1878,Тверь губерняси — 1947, Тошкент) — суд тиббиёти мутахассиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1941), проф. (1928), тиббиёт фанлари д-ри (1936). Москва унтининг тиббиёт ф-тини тугатган (1908). Варшава унтида, 1918 й.дан Ростов унтининг нормал анатомия кафедрасида ишлаган. ТошТИ суд тиббиёти кафедраси мудири (1928—46). Илмий ишлари суд тиббиёти экспертизасининг долзарб масалаларига бағишланган.

МАРКОВИЦ (Markowitz) Харри -америкалик иқтисодчи. Калифорния унти проф. (1968), «Арбитраж менежмент компани» президенти (1969—72), Пенсильвания унти молия проф. (1972—74), Рутжеро унтининг иқтисодиёт ва молия бўйича хизмат кўрсатган проф. Америка молия ассоциацияси президенти.

М. қимматли қоғозлар бозорига математик усуллارни қўллаш имкониятларини, шунингдек, портфель инвестицияларини танлаш, инвестицияларни самарали диверсификациялаш му-аммоларини тадқиқ этган. У турли

қимматли қоғозларга капитални оптимал инвестициялаш назариясини яратди. М.нинг портфель инвестиция назарияси асосида қимматли қоғозларни диверсификациялашнинг мақсадга мувофиқлиги ва хатарларни баҳолаш тўғрисидаги ғоялари АҚШда катта муваффақият қозонди. Йирик асарлари: «Портфель танлови: инвестицияларнинг самарали диверсификацияси» (1959), «Портфельни ва капитал бозорларини танлашда ўртача ва дисперсиялар тахлили» (1987). Нобель мукофоти лауреати (1990); М. Миллер ва У. Шарп б-н биргаликда).

МАРКОВНИКОВ Владимир Васильевич [1837.13.(25).12 - 1904.29.1 (11).2] — рус органик кимёғари. А. Б. Бутлеровнинг шогирди. Қозон унти проф. (1870 й.дан). Илмий ишлари органик бирикмаларнинг тузилиш назариясини ривожлантириш ҳамда нефть ва али-циклик углеводородлар кимёсига оид. М. молекулаларда атомларнинг изомерияси ва ўзаро таъсирини ўрганди, ўрин алмашиш, бирикиш ва парчаланиш реакцияларининг қатор қонуни-ятларини очди. 1869 й.да Морковников қойдасиип кашф этди. Сув элементлари ёки галогенводородлар қўшни углерод атомларидан ажралиб ҳосил бўлишини ўрганди. 80-й.лардан бошлаб Кавказ нефтларини ўргана бошлади. Углеводородларнинг янги синфини аниқлаб, уларга нафтенлар деб ном берди. 5 аъзоли нафтенларни ўрганди, кўпчилик циклопарафинларни, шунингдек, тармоқланган занжирли парафинларни синтез қилди. Амалиёт учун зарур бўлган ароматик углеводородларни циклопарафинлардан каталитик йўл б-н олиш усулларини топди. М. органик кислоталар, жумладан, изомай кислотани илк бор синтез қилди. Шўр қўллар ва туз конларини ўрганиб, улардан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб берди.

МАРКОВНИКОВ ҚОЙДАСИ - носимметрик алкенлар ёки алкинларга протон кислоталари ёки сув бирикканда водород атомининг кўпроқ гидрогенланган углерод атомига бирикиши.

1869 й. В.В. Морковников томонидан эълон қилинган. Мас, пентенга НСІ ни бириктирилганда водород атоми икки водород тутган углерод атомига учинчи бўлиб, хлор атоми эса водород атоми тутмаган углерод атомига бирикади. Ушбу ҳолат носимметрик углеводород молекуласида электр зарядининг баравар тарқалмаслиги туфайли вужудга келади. Қўш боғнинг қутбланиши натижасида манфий заряд кўпроқ гидрилланган углерод атоми томон силжийди ва мусбат зарядланган водород атомини тартади. Камроқ гидрогенланган (мусбат зарядланган) углерод атомига эса анион (қелтирилган реакцияларда хлор атоми) тортилади. М.қ.га мувофиқ бундай реакциялар энг барқарор оралиқ катионлар ҳосил бўладиган йўналишда кечади. Электроноакцептор эффекти каттарок ўринбосарлар мавжуд бўлганда, мас, умумий формуласи $\text{CH}_2=\text{CHX}$ (бу ерда X-CN, COOH, CF₃) бўлган моддаларга галогенводородлар ёки сув бириктирилганда реакциянинг М.қ.га тескари йўналишда амалга ошиши исботланган.

МАРКОМАН УРУШИ (166-180) -герман ва сармат қабилаларининг Рим б-н уруши. Рим империяси чегараларини бузган ушбу қабилалар Шим. Италияга бостириб кириб, бир неча жангда ғалаба қилганлар. Ўзаро тузилган битимга кўра, урушгача бўлган чегаралар қайта тикланган.

МАРКОМАНЛАР — герман қабила-си. Мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярмида ҳоз. Саксония ва Тюрингия худудида яшаган. 166—180 й.ларда Римга қарши урушган. 4-адан М. Халқларнинг буюк кўчиши оқимига қўшилиб кетган. 5-а. охирида Бавария худудида муқим яшаб қолишган.

МАРКОНИ (Marconi) Гульельмо (1874.25.4, Болонья - 1937.20.7, Рим) — италиялик радиотехник ва тадбиркор. Мунтазам илм олмаган. Электромагнит тўлқинлар ҳақида асосий маълумотларни италян физиги А. Ригидан олган, унинг раҳбарлигида ўсмирлик даврида

физика б-н шуғулланган. 1896 й.да Буюк Британияга кўчган ва у ерда электромагнит тўлкинлар ёрдамида сигнал бериш тажрибаларини ўтказган. 1897 й.да симсиз телеграфлаш усулига тегишли ихтиросига патент олган, акциядорлик жамиятини ташкил қилган (1897). Алоқа воситаси сифатида радиони ривожлантирган. 1901 й.да Атлантика океани орқали радиоалоқа ўрнатган. Нобель мукофоти лауреати (1909; К. Ф. Браун б-н ҳамкорликда).

МАРКС (Marx) Карл (1818. 5.5, Трир — 1883.14.3, Лондон) — немис файласуфи, иктисодчи, жамиятшунос, марксизм асосчиси. Адвокат оиласида туғилди. 1835—41 й.ларда Бонн ва Берлин ун-тларининг юридик ф-тларида ўқиди. Фалсафий қарашлари ёш гегелчилар таъсирида шаклланди. 1842 й. «Рейн газетаси» (Кёльн)га муҳаррирлик қилди. 1843 й. Парижга кўчиб келди. Бу ерда Ф. Энгельс б-н дўстлашди (1844) ва у б-н биргаликда ёзган «Муқаддас оила» асари (1845) тузумни ўзгартиришга шайланган пролетариатнинг назария ва тактикасига бағишланди.

Пруссия ҳукуматининг тазйиқи туфайли Париждан чиқариб юборилгач, Брюсселга келди. Бу ерда Энгельс б-н ҳамкорликда яратган «Немис мафқураси» (1845—46) асарида диалектик ва тарихий материализмнинг асосий қоидалари баён этилган.

М.нинг «Фалсафа қашшоқлиги» (1847) асарида эса тарихий материализм ва пролетар сиёсий иқтисоди асослари ёритилган. «Коммунистлар уюшмаси» халқаро ташкилотининг ишида фаол қатнашган М. ва Энгельс бу ташкилотнинг дастури — «Коммунистик партия манифести»ни ёздилар (1848). Францияда 1848 й. инқилоби бошлангандан кейин Бельгия ҳукумати М.ни қамокқа олди ва мамлакатдан чиқариб юборди. М. Парижга келиб, Коммунистлар уюшмасининг янги МКни тузди. Апр.да М. ва Энгельс Кёльнга жўнадилар, бу ерда М. «Янги Рейн газетаси»га бош муҳаррир

бўлди. 1849 й. майида Пруссия ҳукумати М.ни бадарға қилиб, газетани ёпди. М. 1849 й. авг.да Лондонга кўчиб борди ва умрининг охиригача ўша ерда яшади. Бу ерда Энгельснинг моддий ёрдами б-н назариётчилик ва жамоатчилик фаоли-ятини давом эттирди.

М. 1- Интернационал (1864—76)нинг ташкилотчиси ва етакчиси эди. 1867 й. М.нинг асосий асари «Капитал» (1жилди) босилиб чикди; М. унинг кей-инги жилдларини тугата олмади. Уларни Энгельс нашрга тайёрлади (2жилд, 1885; 3жилд, 1894). Бу асар марксизм иқтисодиёти ва синфий кураш назариясига оид асосий китоб ҳисобланади. М.нинг бошқа асарлари: «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери» (1852), «Сиёсий иқтисод танқидига дойр» (1859), «Францияда фуқаролар уруши» (1871), «Гота дастурини танқид» (1875).

МАРКСИЗМ — К. Маркс ва Ф. Энгельс асос солган фалсафий, иқтисодий ва сиёсий таълимот. Немис мумтоз фалсафасини {Гегель, Фейербах ва б.}, инглиз сиёсий иқтисодини (Смит, Рикардо ва б.), француз хаёлий социализмини (Сен-Симон, Фурье ва б.) ўрганишга таяниб, Маркс ва Энгельс диалектик, тарихий материализмга асосланган фалсафа, кўшимча қиймат назариясига асосланган сиёсий иқтисод ва коммунизм хдқидаги сохта таълимотни ишлаб чиқдилар.

М.да моддий и. ч. усули, ишлаб чиқарувчи кучлар ва и. ч. муносабатлари жамиятнинг негизи сифатида қаралади. М. хусусий мулкчиликка асосланган жамиятда и. ч.нинг ижтимоий ва ўзлаштиришнинг хусусий характерга эга эканлигига таяниб, ижтимоий инқилоб тўғрисидаги қонунни асослашга ури-нади. Ижтимоий-иқтисодий формация, синфий кураш б-н боғлиқ назарияни ил-гари суради. Жамият тари-хига синфлар кураши тарихи сифатида қарайди. М.га кура, синфий кураш пролетариат диктатурасига олиб келади. Пролетариат диктатурасининг мақсади эса синфсиз жа-мият қуришдан иборат деб ҳисоблайди.

М. ишлаб чиқариш воситаларига фақат ижтимоий мулкчиликни тан олди, бошқа мулк шакллари инкор этди. Хусусий мулкни барча ижтимоий иллатларнинг асосий сабаби деган нотўғри қарашни илгари суради.

М.нинг кўшимча қиймаг қонуни капитализмнинг асосий иқтисодий қонуни деб қаралган. М.да тарихни материалистик тушуниш орқали жамиятнинг ривожланиш қонунлари, капитализмнинг социализм б-н алмашилиши муқаррарлиги, капитализмдан социализмга ўтиш даври, коммунизмнинг икки фазадан иборат эканлиги ғояси илгари сурилади ва социализм коммунизмнинг қуйи фазаси сифатида қаралади. Яна қ. Социализм.

М. 19-а. ижтимоий фикр тараққиётига таъсир кўрсатди. Айни вақтда ундаги хаёлий, зиддиятли ва хато тасаввурлар танқидга учради. М.да ижтимоий қарама-қаршиликлар, синфий кураш ва зўрлик назарияси мутлақлаштирилди, пролетариатнинг тарихий роли асосиз равишда улуғланди. М. Россиядаги Октябр тўнтариши ва коммунистик тоталитаризмга хизмат қилди.

М. давлат мафқураси бўлиб қолган кўп мамлакатларда 20-а.нинг 80-й.ларидан бошлаб мустабид режимларнинг емирилиши ва мустақил давлатларнинг тараққиёт йўллари белгилаб олиши М.ни танқидий ўрганиш ва унга баҳо беришда янги даврни бошлаб берди.

Ибодулла Эргашев.

МАРКУЗЕ (Marcuse) Герберт (1898. 19.7, Берлин — 1979.29.7, Штарнберг) — немис-америка файласуфи ва социолог. 1934 й.дан АҚШда. Фан ва техника ривожланган жамиятда инқилобий ўзгаришлар қилиш ташаббуси «қолоқлар» (люмпенлар, ишсизлар) ва радикал зиёлилар ҳамда талабалар томонига ўтади, деб уқтирган. Курашнинг ошқора шакллари «парламент ўйини» сифатида баҳолаб, улардан воз кечишни талаб қилган. М. ғоялари Ғарбда сўл экстремистик қучлар дунёқаршига ўз

таъсирини кўрсатди. Асосий асарлари: «Эрос ва цивилизация» (1955), «Лоқайд инсон» (1964), «Психологик таҳлил ва сиёсат» (бнашри, 1980).

МАРКШЕЙДЕРИЯ (нем. mark - чегара ва scheiden — бўлмоқ, ажратмоқ) — кончилик фани ва техникасининг бир тармоғи; табиий шароитдаги объектда аслидан ўлчашлар ва Ер қаъридаги фойдали қазилма уюмининг шакли ва ўлчамлари, қазилмада фойдали ва зарарли компонентларнинг жойлашуви, ўзида сакловчи жинслар хусусияти, лаҳимларнинг фазовий жойлашиши, кон ишлари натижасида содир бўладиган кон босими ва ер юзаси жинсларининг деформациясини ўрганади. Иш жараёни маркшейдерлик приборлари ёрдамида олиб борилади. М. маълумотлари геометрик проекци-ялар усулида олинган кончиликка оид график хужжатлар, чизмаларда синтез қилинади.

М. комплекс фан бўлиб, мат., физика, техника, астрономия, геодезия, геол., кончилик иши ва б. фанлар б-н чамбарчас боғлиқ. Маркшейдерлик хизмати фойдали қазилмани конлардан қазиб олишнинг ҳар бир босқичида (қидирув, лойиҳалаштириш, шахталарни қуриш, қазиб олиш, кон корхоналарини тугатиш ва б.) қатнашади. М. қуйидаги 2 функцияни бажаради: таъ минлаш функцияси (қидирув ва б. кончилик иншоотларини лойиҳадан натура холига ўтказиш, лаҳимларга йўналиш бериш, конларнинг план ҳамда кесма кўринишини фазовий геометрик ўлчаш усуллари б-н харитага тушириш ва уларни маркшейдерлик хужжатларида акс эттириш) ва назорат қилиш функцияси (қидирув лаҳимларининг ўтишни ўз вақтида кузатиш, қурилишмонтаж ишларини, фойдали қазилмалар ва қоплама жинсларни қазиб олишда, талофат ва сифатсизланишида тезкор ҳисоб назорати, захиралар ўзгаришини ҳисоби, атроф муҳитни сақлашда кончилик ишларини тўғри олиб боришни назорат қилиш, кон босими ва ер юзасининг силжиши

(деформацияси)ни кузатиш ва б. турли ишларнинг назорати). 1990-й.лардан М. ишларида ўта аниқ прибор — ёруғлик б-н узокни ўлчовчи, йўналишли лазерли кўрсаткичлар, гигроскопик ва кодли теодолитлар ва та-хеометрлар, визирли нивелирлар, автоматпрофилографлар ва б. электрон-оптик асбоблар қўлланилмоқда. Ўзбекистонда М.га оид амалий ишларни кончилик корхонаси қошидаги маркшейдерлик хизмати бажаради. И.т.лар эса ТошТУ ва кончилик и.т. институтларида олиб борилади.

МАРЛО (Marlowe) Кристофер (1564.6.11, Кентербери - 1593.30.5, Дептфорд) — англиз шоири ва драматурги. Диний хизматдан воз кечиб, 1587 й.дан Лондонда актёрлар труппасида ишлаган, драматургия б-н шуғулланган. 2 қисмли «Буюк Темур» (1587—88) т-рагедиясида Амир Темур афсонавий, романтик бўёқларда тасвирланган. Немис халқ афсонаси асосида яратган «Доктор Фаустнинг фожиали тарихи» (1592) пьесасида кудратли инсоннинг олам сирларини билишга интилиши, «Мальталик яхудий» (1588), «Париждаги қонхўрлик» (1593) т-рагедияларида мол-дунё ва ҳокимиятга эришиш йўлида инсонийлик қиёфасини йўқотган шахслар фожиаси тасвирланган. Шекспирнинг дастлабки («Генрих VI», «Тит Андроник») пьесалари М. б-н ҳамкорликда ёзилган, деб тахмин қилинади. Трагедия жанрини янги бошқичга кўтарган.

МАРМАР (лот. marmore, юн. marmaros — ялтироқ тош сўзидан) — кристалли тоғ жинси. Оҳақтош ёки доломитнинг тўла қайта кристалланишидан ҳосил бўлган. Минерал дончаларининг ўлчамига қараб (0,05 — 2,25 мм) майда, ўрғача ва йирик доначали М.лар фарқ қилинади. Майда доначали М. сифатли ҳисобланади, чунки унда ғовак ва дарзлик кам. М.нинг таркиби, асосан, кальцит (CaCO_3)дан иборат, озроқ MgO , FeO , Fe_2O_3 , MnO , Al_2O_3 ва Al_2O_3 бўлади. Таркибида MgO кўп бўлган тури доломитли М. деб аталади. М.га бошқа минераллар

(кварц, халцедон, лимонит, хлорит, гематит, пирит ва б.), шунингдек, органик бирикмаларнинг кўп қўшилганлиги унинг хоссаларини (мустаҳкамлиги, ранги, зичлиги ва ҳ.к.) кенг диапазонда ўзгаришига сабаб бўлади. М.га кварц қўшилган бўлса унинг мустаҳкамлиги ортади, бинобарин ишлов бериш ҳам қийинлашади. Қўшимчалар М.нинг сифатини ё оширади ёки камайтиради. Структураси бир хил бўлган М.лар совуққа чидамли бўлади. Қурилиш амалиётида М. деб сайқал бериш мумкин бўлган ўрғача қаттиқликдаги метаморфик жинсга айтилади; булар — мрамор, мрамарлашган оҳақтош, зич доломит, офикальцит, карбонатли брекчия ва кар-бонатли конгломератлар. М.нинг ранги (қизил, пушти, сарғиш, кўнғир, яшил, жигарранг, қора, кулранг, оқ) турли хил кимёвий ва механик аралашмаларга боғлиқ. М.нинг физик хоссалари: зичлиги 1900—2800 кг/м³, сиқишга мустаҳкамлик чегараси 10,0—25,0 МПа, синишга чидамлилик чегараси 10—30 МПа, сув шимувчанлиги 0,15—0,50%, ғоваклиги 1%гача. Қаттиқлиги 3—4. М.нинг бир текис оқ ёки қора ранглиси жуда қадимдан хайкалтарошлиқда ишлатилиб келинади. Ўзбекистоннинг қад. Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон ва б. шаҳарларидаги меъморий обидаларида М.нинг катта харсанг тошларидан тортиб, то майда М. оникси пластинкаларигача ишлатилган. Тошкент ш.даги кўпгина театр, маъ-мурий бинолар ва метрополитен ст-яларида Ўзбекистон М. ишлатилган. М. карьерларда, кам ҳолларда ер остидан қазиб олинади. Яхлит катта бўлақлар тош қирқувчи машиналар, махсус арралар ёрдамида қирқиб олинади. М. конлари Ўзбекистон (Ғозғон, Кўкпатос, Омонқўтон, Оғалик ва б.), Қозғистон, РФ (Карелия, Урал, Сибирь), Арманистон, Италия, Греция, Куба, Франция, Норвегия, АҚШ ва б. мамлакатларда мавжуд.

Ўзбекистонда саноат аҳамиятига эга бўлган М. конлари: Ғозғон (йилига 12 минг м³), Нурота (0,8 минг м³), Зарбанд

(7 минг м3), Томчиота (1,4 минг м3), Кўчат (2 минг м3), Макрид (0,4 минг м3), Қаҳралисой (Қорақалпоғистонда) (1 минг м3) ва б. М.нинг sanoat захиралари 50 млн. м3дан зиёд (2000). М. қазиб олувчи ва ишлов берувчи йирик корхоналар: «Ўзсаноатқурилишматериаллари» АЖ, «Қизилқумнодирметаллолтин» ва «Ўзавтойўл» давлат акциядорлик компаниялари.

МАРМАР ДЕНГИЗИ - Атлантика океанининг курукликлар ўртасидаги денгизи. Европа б-н Кичик Осиё я.о. оралигида. Босфор бўғози орқали Қора денгиз б-н, Дарданел бўғози орқали Эгей денгизи б-н туташган. Майд. 12 минг км2. Уз. 280 км, эни 80 км гача. Энг чуқур жойи 1273 м. Ер пустида қатта синиқлар пайдо бўлиши натижасида вужудга келган. Сохиллари, асосан, тоғли, жан. ва шим. да кучли парчаланган. Шим. қирғоқларига яқин жойларда сув ости рифи куп. Мармар, Шаҳзода о.лари ва б. ороллар бор. Денгиз қишда ҳам музламайди. Сувининг юза қисмидаги т-раси қишда 8—9°, езда 29° гача кўтарилади. Шўрлиги шим.да 20%о дан жан.да 25—26%о гача. М.д. нинг гидрологик режими сувнинг бўғозлар орқали Қора ва Эгей денгизлари суви б-н алмашилиб туришига боғлиқ. М.д.нинг ўсимлик ва ҳайвонлари Ўрта денгизникига ўхшаш. Балиқ (скумбрия) овланади. М.д. орқали Қора денгиздан Ўрта денгизга бориладиган муҳим алоқа йўллари ўтган. Шим. соҳилида Истан-бул ш. жойлашган.

МАРМАР КИШМИШ, мармари, еревани — мармар рангли уруғсиз майизбоб узум нави. Ватани — Арманистон. Оқ кишмишнинг вегетатив ўзгаришидан юзага келган деб ҳисобланади. Шарқий экологик географик навлар гуруҳига мансуб. Барги ўртача думалок, тўқ-яшил, 3—5 бўлак, четларидаги тишлари аррасимон, кенг асосли, туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши йирик (ўртача оғирлиги 400 г, бўйи 22, эни 15 см), шакли цилиндрсимон, ғужумлари зич ёки ўртача зич, ғужуми майда, юмалок, Эт-

дор, сершира, пўсти ўртача қалинликда, таркибида қанд моддаси 25%, нордонлиги 4,8 г/л. Вегетация даври 145—147 кун. Авг. охирида тўлиқ пишади. Ҳосилга эрта киради. Ҳосилдорлиги 120—150 ц/га. Кул касаллиги ва барг ўровчиларга нисбатан чидамли. Ўрта Осиё худудида экилади. Янгиллигида ейилади, майиз солинади (майиз чиқиши 26%).

МАРМАР ОНИКСИ - карбонатли жинс; майда кристалли зич, ярим шаффоф, қатламли оқик; асосан, кальцитдан иборат, баъзан арагонит б-н бирга учрайди. Иссиқ минерал булоқлардаги карбонатли минералларнинг чўкишидан вужудга келади. М.о.нинг нотўғри навбатланган қатламларидаги оқ, сариқ-пушти, сариқ-яшил ва қўнғир рангли алоҳида қатламлари сайқал берилган юзада ниҳоятда гўзал манзарали безакни ҳосил қилади. Бирхил ёки турли хил рангдаги йўлларнинг қалинлиги миллиметрнинг бир неча улушидан бир неча см гача бўлади. Бир хил таркибли, йўл-йўл текстурали хиллари манзаралибадий, мозаика ва қоплама безак ишларида қўлланилади. Ўзбекистонда ва қўшни мамлакатларда (Туркменистон, Тожикистон ва б.) баъзи ғорларда учрайди, шунингдек, Арманистон, Жазоир, Миср, Аргентина, Мексика ва б. мамлакатларда ҳам мавжуд.

МАРМАР ТАРВУЗ — ўртапишар тарвуз нави. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик ин-тида Астрахон тарвуз навидан яқка танлаш усули б-н яратилган (1949). М.т. ўртапишар тарвузлар орасида энг тезпишар ва ширин нав. Палаги ўртача қатталиқда, барг шакли конуссимон, ранги яшил, барг шапалоғининг орқа томони кулранг. Тарвуз шакли шарсимон, туеи оч яшил, силлик юзасида бир-биридан турли масофада жойлашган яшил тасмалари бор, вазни 2,5—3,0 кг. Эти қумоқ, малина рангида, серсув, сершира. Мева шарбати таркибида 7,9% курук модда, 6,9% қанд мавжуд. Уруғи майда, жигарранг. Ҳосилдорлиги 150—200 ц/га. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида эки-

лади.

МАРМАРАК (*Solvia L.*) — кўп йиллик ўтлар туркуми; гулзорларда экиладиган бир йиллик манзарали ўсимлик. М.нинг ялтироқ М., Королков М.ги, хушбўй М., хивичеимон М., чўл М.ги (зигирак) каби 5 тури бор. Ялтироқ М. (*S.splendens* var. *Gawl.*) — бир йиллик ўт, бўйи 50—80 см, пояси тик усади. Барглари учбурчаклинаштарсимон. Гултожи 50—60 мм. Июнь — окт.ойларида гуллайди, гуллари сариқ, 25—33 мм. Королков М.ги (*S.korolkovii* Rgl. et Schmalh.) — кўп йиллик ўт. Бўйи 24—50 см. Илдиз бўғизидаги барглар наштарсимон, учи ўткир, думалоқ понасимон, яшил тукли. Июнь—авг. ойларида гуллаб уруғлайди, гуллари сиёҳ ранг. Тоғли минтакаларда ўсади. Ўзбекистон Қизил китобига киритилган. Хушбўй М. (*S.sclarea L.*) — кўп йиллик ўт. Бўйи 50—100 см. Пояси тик усади, тепа қисмидан шохланган. Барглари яшил, эллипссимон-чўзик, йирик бурмали, Июнь—авг. ойларида гуллаб уруғлайди. Тоғли минтакалардаги боғларда, тоғ дараларида ўсади. Эфир мойли ўсимлик ҳисобланади.

МАРМЕЛАД (франц. *marmelade*, пор-тугалча *marmelo* — беҳи) — желе-симон ширинлик; резавор-мева аралаш-мали пюре, шакар, патока, агар (ёки пектин), озиқ-овқат кислоталари, хушбўй ва бўёқ моддалари қўшиб қайнатиб тайёрланади. Мевали ва желели хиллари бор. Мевали М. мева, асосан, олма поресини шакар ва киёмга қўшиб қайнатиб тайёрланади. Масаллиқ вакуум-аппаратда ёки очик қозонда пиширилади, пишишига 1—2 мин. колганда унга киём қўшилади. Ҳосил бўлган массага тегшли кислота, бўёқ моддалари, эфир мойлари ва эссенция қўшилади. Массани яхшилаб аралаштириб, қолипларга қуйилади; масса 30—45 мин.да қотади, сўнгра намлиги 22—25% бўлгунча қуритилади. Желели М. таркибида желе ҳосил қилувчи ўсимлик моддалар (мас, агар) бўлади. Шакддор қолипларга қуйилади.

МАРНА — Франция шим.даги дарё,

Сена дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 525 км, ҳавзасининг майд. 12,7 минг км². Лангр платосидан бошланиб, Париж ҳавзаси бўйлаб оқади ва Париж ш. яқинида Сена дарёсига қуйилади. Ўртача сув сарфи 100 м³/сек. Асосан, ёмғир сувидан тўйинади. Қишда тўлиб оқади (сув сағхи 4—5 м гача кўтарилади). Кема қатнайди. Каналлар орқали Рейн ва Сена дарёлари ҳавзаси б-н боғланган. **МАРОДЕРЛИК** (франц. *marodeur* — талончи) — ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг бир тури;

халок бўлганларнинг ёки ярадорларнинг буюмларини эгаллаш. ЎЗР Жиноят кодекси бўйича, бундай жиноятни содир этганлар 5 й.дан 10 й.гача озодликдан махрум қилиш б-н жазоланади. Халқаро ҳуқуқда М. кенгрок маънода қўлланилади (душман ҳудуди аҳолисини талаш ҳам шундай жиноят ҳисобланади) ва унга халқаро тусдаги ҳарбий жиноят сифатида қаралади.

МАРОКАНДА — Самарқанднинг юнонча номи (мил. ав. 4-а. —мил. 4-алар). Аслида Самарқанднинг қад. номи Суғд ёзма манбаларида Смараканса (*Smarakansa*) бўлиб, уни юнон тарихчилари М. деб юнончага ағдариб олганлар. Самарқанднинг М. номи 17-а. дан сўнг Европа тарихчиларининг асарлари орқали кириб келган. Археологик тадқиқот натижаларига кўра, дастлаб, мил. ав. 8—7-а.ларда М. атрофи мудофаа деворлари б-н ўралган қалъа-кўрғон бўлган. Мил. ав. 7-а.дан шаҳар девори девғишлардан қайта тикланган. Унинг шим. қисмида ҳукмдор қароргоҳи — Арки аъло жойлашган. Юнон муаллифлари Арри-ан, Страбон ва Курций Квинт Руфларнинг маълумотларига кўра, мил. ав. 329 й.да Александр қўшинлари Ҳиндукушдан ошиб ўтиб уни забт этиб, вайрон қилган. Ўша кезларда шаҳар майдонининг айланаси 12 км бўлган. Александр қўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатган суғд қахрамони Спита-мен отрядининг тўсатдан пайдо бўлишидан чўчиган юнонлар шаҳарда ўз ҳарбий гарнизонини

саклаш мақсадида шаҳар қалъа деворини қайта тиклатган. Страбоннинг маълумотларига кўра, Спитамен бошчилигидаги кўзғолон бостирилгач, Александр яна М.ни вайрон қилишни буюрган. Кейинчалик шаҳар атрофидаги мудофаа девори маҳаллий ҳокимлар томонидан антик даврга хос анъана асосида қайта тикланган. М. мил. ав. 8-а.дан то мил. 9-а.гача суғдийча Смараканса, сўнг форсийча Самарқанд, 9-а.дан туркийча Семиз-кент номи б-н манбаларда учрайди. Кейинроқ Самарқанд номи шаҳарнинг мутлақ номига айланди. Унинг Афросиёб номи эса шаҳарнинг қад. Қалъаи Ҳисор — Кўҳна қалъа қисмига нисбатан 17-а.дан бошлаб маҳаллий аҳоли томонидан ишлатила бошланган.

Ад.: Арриан, Поход Александра, М., 1962; Квинт Курций Руф, История Александра Македонского, М., 1963; Страбон, География в 17 ти книгах, перевод с греческого Лыкошина, М., 1964; «Афрасиаб», сборник, вып. 1, Т., 1969.

Аҳмадали Аскаров.

МАРОКАШ, Марокаш Подшоҳлиги (Ал-Мамлака ал-Мағрибия ёки Ал-Мағриб ал-Акса, маъноси — узоқ ғарб) — Африканинг шим.-ғарбидаги давлат. Майд. 446,5 минг км². Аҳолиси 30,6 млн. киши (2001). Пойтахти—Работ ш. Маъмурий жиҳатдан 18 вилоят (вилай)га бўлинади.

Давлат тузуми. М. — конституцияли монархия. Амалдаги конституцияси 1972 й.да қабул қилинган, унга 1992 ва 1996 й. референдумларда қабул қилинган ўзгартиришлар киритилган. Давлат бошлиғи — подшоҳ (1999 й.дан Муҳаммад VI). У бош вазир ва вазирларни тайинлайди ҳамда лавозимидан бўшатади, Вазирлар Кенгашида раислик қилади, парламентни тарқатиб юбориши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни подшоҳ ва икки палатали парламент (Вакиллар палатаси ва Маслаҳатчилар палатаси), ижроия ҳокими-ятни ҳукумат амалга оширади.

Табиати. М. худудининг аксар

қисмини тоғлар, баланд текисликлар ва плато (месета)лар эгаллайди. Жан.-ғарбдан шим.-шарқ томон Атлас тоғлари чўзилган, унинг энг баланд нуқтаси — Тубқол тоғи (4165 м). Атлантика океани соҳили — йирик пасттекисликлар. Ўрта денгиз соҳилининг кўп қисми тоғлик, қулай бухталари бор. Жан. ва жан.-шарқдаги Саҳрои Кабир чўли қумлоқ ва тошлоқлан иборат. М. худудида зилзилалар бўлиб туради. Кобальт, марганец, кўрғошун, рух, барит, мис, темир рудалари, тоштуз, кўмир конлари бор. М. кўп қисмининг иқлими субтропик; июлнинг ўртача т-раси 24°— 28°, янв.ники 10°—12°, тоғлардаги иқлим — континентал. Ўртача йиллик ёғин тоғларда ва шим.да 1000 мм га яқин, жан.да 200 мм гача. Кўп дарёлари ёзда қуриб қолади. Асосийлари: Мулуя, Себу, Умм-ур-Робиа. Қуруқ ўрмон ва бутазорларнинг тупроклари жигарранг. Шим.даги соҳил текисликлари ва тоғ орасидаги соилликлар ҳамда водийларнинг қумлоқ, гилли қорамтир тупроклари ғоят умумдор. Ўрмонлар, асосан, тоғларда сакланиб қолган ва М. худудининг салкам 12% ни ташкил этади. Қурғоқчил дашт, чала чўл ва чўлларда альфа ўти, шувоқ ва д-рин, Ўрта денгиз соҳилида маквис буталари ўсади. Ҳайвонлардан қуён, ёввойи чўчка, чиябўри, илон, тошбақа, шунингдек, амфибиялар, парранда, ҳа-шарот ва чаёнлар бор. Тоғларда макака маймун, сиртлон, пантера, тоғ дарёларида хонбалиқ учрайди. Денгиздан балиқ овланади.

Аҳолисининг асосий қисми — марокашлик араблар ва барбарлар. Французлар, испанлар, португаллар ва яхудийлар ҳам яшайди. Расмий тил — араб тили. Давлат дини — ислом. Шаҳар аҳолиси 45,5%. Йирик шаҳарлари: Касабланка, Работ, Марокаш, Фос, Микнас, Танжер ва б.

Тарихи. Ҳоз. М. худудида азалдан ливий қабилалари (қад. барбарлар) яшаб, овчилик ва чорвачилик, қисман деҳқ-ончилик б-н шуғулланган, Мил. ав. 2-минг йиллик охирида соҳилда фи-

нийкйларнинг бир қанча жамоалари пайдо бўлган; бу жамоалар кейинчалик Карфаген қўл остига, Карфаген емирлганидан кейин (мил. ав. 2-а.) Шимолий М. Рим империяси қўл остига ўтди. Ана шу даврда йирик дехқончилик пайдо бўлди, шаҳарлар вужудга кедди. Бирок, М. нинг куп кисмида уруғчиликқабилачилик тузуми хукмрон эди. 5-а.да М.нинг шим. кисмини вандаллар, 6-а.да Византия босиб олди.

702—711 й.ларда М. худуди араб халифалигига қўшиб олинди. Мамлакатда араб тили ва ислом дини таркала бошлади. 788 й. М.даги биринчи давлат — Идрисийлар давлати ташкил топди. 9-а. нинг 20-й.ларида Идрисийлар давлати бир неча майда хонликларга бўлиниб кетди. 13-а.нинг 2-ярмида М.да ҳокимият барбарлар сулоласи — Маринийлар қўлига ўтди (1195—1465). Бу даврда к. х. анча тараққий этди, маданият юксалди; Фос ш. маданият маркази бўлиб қолди. Бирок, 15-а.да мамлакат яна бўлиниб кетди. Ана шу даврдан М. худудини европаликлар — Атлантика океани соҳилини португаллар, Ўрта денгиз соҳилини испанлар босиб ола бошлади.

17-а. охири ва 18-а. бошларида марокашликлар европаликларни М.дан, асосан, ҳайдаб чиқардилар. 19-а.нинг 40-й.ларидан Европа давлатларининг қўшинлари яна кириб кела бошлади — 1844 й. Франция, 1859 й. Испания М. худудининг бир кисмини босиб олди. Европа давлатларининг мамлакат ичкарасига кириб боришига йўл қўймастик, парокандаликка барҳам бериш, шунингдек, тўхтовсиз кўзғолонларни бостириш учун Султон Ҳасан I (1873— 94) бир қанча ислохот ўтказди (жумладан, армия замонавийлаштирилди, ҳарбий з-длар, янги портлар қуриди). 1907 й. Франция қўшинлари М.нинг шим.-шарқидаги Вужда ш. атрофларини, сўнгра Касабланка ш. ва Шауя вилоятини, Испания Мелилья ш. атрофларини босиб олди. Бунга жавобан мустамлакачиларга қарши кўзғолон кўтарилди. 1912 й. тузилган

Франция-М. (30 март) ва Франция-Испания (27 нояб.) шартномаларига кўра, М. худудининг катта кисми (80%)да Франция, кичикрок, шим. ва жан. кисмларида Испания протекторати ўрнатилди; бир кисми (Танжер) халқаро зона бўлиб қолди.

М. халқи боскинчи давлатларнинг хукмронлигига қарши умумий кўзғолон кўтарди. 1921 й. риф қабилалари Абдулкарим раҳбарлигида Риф вилоятида испанлар қўлидан ҳокимиятни тортиб олиб, мустақил Риф Республикасини туздилар. Аммо Испания-Франциянинг бирлашган кучлари б-н бўлган шиддатли жанглардан кейин Риф Республикаси тормор қилинди (1926). Бирок, Франция зонасидаги қабилалар мустамлакачиларга қарши қаттиқ қаршилик кўрсатишни давом эттирдилар. 2-жаҳон уруши йилларида озодлик ҳаракати кучайиб кетди.

50-й.ларнинг бошида эса норозилик ҳаракатига кенг халқ оммаси қўшилди. Франция протекторати ҳокимлари миллий озодлик ҳаракати қатнашчиларини қувғин остига олди. 1952 й. 8 дек.да Касабланкада оммавий намоиш қатнашчиларидан юзлаб кишилар ўлдирилди, мингларча киши қамокка олинди. 1954 ва 1955 й.ларда М.да яна иш ташлашлар ва намоишлар бўлиб ўтди. Дунёдаги бошқа илғор кучлар М. халқининг миллий озодлик ҳаракатини қўллаб қувватладилар. Оқибатда Франция протектората М.да миллий ҳукумат тузиш учун розилик беришга (1955 й. 7 дек.) ва унинг миллий мустақиллигини тан олишга мажбур бўлди (1957 й. 2 март). 1956 й. 7 апр.да Испания протектората ҳам беқор қилинди, 1957 й. 1 янв.да Танжер М. таркибига қўшилди. 1962 й. дек.да М.нинг биринчи конституцияси қабул этилди, 1963 й. майда парламент сайлови бўлиб ўтди. Халқ оммаси аҳволининг ёмонлашуви, ишсизлар сонининг кўпайиши оқибатида мамлакат ичкарасида аҳвол кескинлашиб кетди. Натигада ҳукумат аъзолари тез-тез алмашилиб турди. «Истиклол» партияси

парокандаликка учради. Партия ичида бўлиниш рўй берди; унинг сўл қисми Халқ кучлари миллий иттифоқи партияси номи б-н ажралиб чикди (1959). 1964—65 й.ларда йирик шаҳарларда иқтисодий аҳволнинг яхшиланиши, туб иқтисодий-ижтимоий ўзгаришлар ўтказилиши шиор?лари остида иш ташлашлар ва оммавий митинглар бўлиб ўтди. Лекин бу ҳаракатлар қурол кучи ёрдамида бостирилди. 1965 й. 7 июнда М.да фав-қулодда ҳолат эълон қилинди, подшоҳ ҳукумат истеъфосини қабул қилди, парламентни тарқатиб юборди ва қонун чиқарувчи ҳамда ижро этувчи бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди.

1970 й. июлда фавқулодда ҳолат бекор қилинди. 21 ва 28 авг.да парламент сайлови бўлиб ўтди. 1972 й. 1 мартда референдум бўлиб, янги конституция қабул қилинди, парламент ва ҳукуматнинг ҳуқуқлари бир оз кенгайтирилди.

Подшоҳ Ҳасан II иқтисодий ва сиёсий ислохотлар зарурлигини англаб, 1973 й.да бир қанча иқтисодий тадбирлар ўтказилишини эълон қилди. Халқ-аро майдонда бетарафлик сиёсатини ўтказа бошлади. Конституцияга 1992 й.да киритилган ўзгартиришларга би-ноан, парламентнинг ҳукумат фаоли-яти устидан назорати кучайтирилди, М.нинг инсон ҳуқуқларига содиқлиги мустаҳкамланди. М. 1956 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1993 й. 11 окт.да ўрнаган. Миллий байрами — 30 июль — Тахт куни (1999).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Истиклол партияси, 1943 й. ташкил этилган; Халқ кучлари миллий иттифоқи партияси, 1959 й. тузилган; Тараққиёт ва социализм партияси, 1974 й. асос солинган; Конституциячи иттифоқ, 1983 й. таъсис этилган; Халқ ҳаракати партияси, 1959 й. тузилган; Миллий демократию партия, 1981 й. асос солинган; Халқ миллий ҳаракати, 1991 й. ташкил этилган; Мустақил миллий уюшма, 1978 й. таъсис этилган; Халқ кучлари социалистик иттифоқи, 1974 й. тузилган; Социалдемокра-

тик ҳаракат, 1996 й. асос солинган. М. меҳнаткашлари умумий иттифоқи, 1960 й. ташкил этилган; М. меҳнат иттифоқи, 1955 й. тузилган; Демократик меҳнат конфедерацияси, 1978 й. асос солинган.

Хўжалиги. М. — аграр мамлакат бўлиб, саноат ва, айниқса, кончилик бирмунча ривожланган. Иқтисодиётида йирик қ.х. фермалари ва замонавий саноат корхоналари б-н бир қаторда қад. сектор — ярим натура ва майда товар дехқон хўжаликлари қатга ўрин тутди. Мустақилликка эришилгандан кейин М. ҳукумати иқтисодиётнинг замонавий тармоқларини ривожлантириш, миллий хўжаликни тармоқ, ҳудуд жиҳатидан ва тузилмавий нисбатлар жиҳатидан тартибга солиш сиёсатини юргиза бошлади. Ялпи ички маҳсулотда қ. х.нинг улуши 18%, саноатники 19,6%ни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги — М. иқтисодиётининг негизи. Экиладиган ерлар 7,5 млн. гектардан ортиқ, бу ерларнинг кўп қисмига донли экинлар экилади. Иқтисодий фаол аҳолининг 50% қ. х.да банд. Ялпи ички маҳсулотнинг 1/5 ва экспортнинг 1/3 қисмини қ.х. таъминлайди. Дехқончилик маҳсулотининг ярмидан кўпроғини донли экинлар беради. Буғдой, арпа, маккажўхори, оқ жўхори, тарик ва шолидан яхши ҳосил олинади. Картошка, қанд лавлаги, помидор, пахта, дуккакдиллар ҳам етиштирилади; тоқзорлар, зайтунзорлар, цитрусзорлар кўп. Жами ер фондининг 28% (12,5 млн.га)ни яйлов ва ўтлоқлар, 12% ни ўрмон ва бутазорлар ташкил этади. Барча ҳайдаладиган ерларнинг 95% мамлакат шим.да жойлашган. Майда фаллох хўжаликлари б-н бир қаторда йирик механизациялашган сердаромад хўжаликлар ҳам мавжуд. Чорвачиликда қорамол, қўй, эчки, туя боқилади. Балиқчилик ва паррандачилик ривожланган. Ўрмонларда пўкакли дуб қобиғи ва эвкалипт ёғочи, пальма барги тайёрланади.

Саноати. М.нинг и.ч. саноатида иқтисодий фаол аҳолининг 23% банд. М.да дунёдаги фосфат хом ашёси за-

хираларининг 70% жойлашган. Уни казиб олиш соҳасида М. дунёда 3-ўринда, экспорт қилиш жиҳатидан 1-ўринда туради. И.ч. саноатининг тўқимачилик, кўнчилик, кимё, нефть кимёси, фармацевтика ва цемент саноати тармоқлари дуруст ривожланган. Бу соҳа миллий хом ашё захираларидан унумли фойдаланиш мақсадида, асосан, экспорт учун тайёр ва чала маҳсулот и.ч.га йўналтирилган. Янги қурилган ўнлаб корхоналар саноатнинг таркибий тармоқлари қиёфасини анча ўзгартириб юборди. Мамлакатда казиб олинадиган фосфарит негизда кимё саноати ривож топди, қанд ва цемент 3-длари, рангли металлургия корхоналари барпо этилди. Йилига ўртача 9,8 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. 70-й.ларнинг ўрталаридан бошлаб четдан келтириладиган хом ашё, чала тайёр маҳсулот ва асбоб-ускуналардан фойдаланувчи корхоналар ҳам қурилди. Газлама ва кийим-кечак, автомобиль ва электрон саноати учун қисмлар ишлаб чиқарувчи корхоналар шу жумлага қиради. Ҳунармандчилик соҳаси иқтисодиётда муҳим ўрин эгаллайди.

Озиқ-овқат ва тўқимачилик и.ч. саноатининг энг йирик тармоқларидир. Унда балиқ, сабзавот, мева консервалаш, ун-ёрма, қанд-шакар, сут 3-длари бор. Тўқимачилик саноати таркибидаги корхоналарнинг аксарият қисми майда ва ўрта ф-калардан иборат. Фос ш.да йирик тўқимачилик к-ти қурилган. Работда ва кўхна шаҳарларда ҳунармандлар кўпроқ гиламдўзлик б-н шу-ғулланади.

Оғир саноатнинг муҳим тармоғи бўлмиш кимё саноати, асосан, фосфат хом ашёсини қайта ишлаш б-н шуғулланади. Фосфор кислота ва кимёвий ўғит олиш учун Сафи яқинида қурилган кимё 3-длари йилига 4 млн. т дан ортиқ фосфоритни қайта ишлайди. Бо-шқа тармоқлардан Мухаммадия ва Сиди-Крсимдаги нефтни қайта ишлаш 3-длари ва б. шаҳарлардаги 9 та цемент 3-ди (энг йириги Касабланкада), 7 та металл ишлаш ва автойиғув 3-дини кўрсатиб

ўтиш мумкин. Надордаги пўлат прокат цехи, асосан, арматура ишлаб чиқаради. Чет эл сайёхлиги ривожланган.

Мамлакат ичкарасида юк ташишда т.й. асосий роль ўйнайди. 2000 км т.й.дан 867 км электрлаштирилган. Асосий т.й. магистрали Марокаш—Касабланка — Работ — Фос — Вужда М.нинг гарбий ва шарқий қисмларини Жазо-ир ва Тунис б-н туташиради. Автомобиль йўллари уз. 60 минг км. М.да 27 аэродром бор, шундан 10 таси халқаро тоифадаги аэропортдир. Ташки савдо юкларининг 95% денгиз орқали ташилади. Денгиз савдо флотининг тоннажи 586 минг т дедвейт. Асосий денгиз портлари: Касабланка, Сафи, Мухаммадия, Ағодир, Танжер.

М. четга, асосан, саноат ва қ.х. хом ашёси — фосфорит, рангли металл рудалари, цитрус мева, балиқ ва унинг консерваси, сабзавот, мева ва уларнинг консерваси, фосфор кислота, ўғит, пўкак, калава ип, жун, тери, гўшт ва б. чиқаради. Четдан нефть, озиқ-овқат, саноат асбоб-ускуналари, истеъмол буюмлари, кимёвий маҳсулотлар, галла, қанд-шакар келтиради. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: Франция, Саудия Арабистони, АҚШ, Испания, Россия, Германия, Италия. Пул бирлиги — М. дирҳами.

Тиббий хизмати. Давлат тиббий муассасалари б-н бир қаторда хусусий шифохоналар ҳам мавжуд. Врачлар Работ ва Касабланка ун-тларининг тиббиёт ф-тларида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 859 й. Фосда Африкада биринчи мусулмон унти очилган. Мамлакатда мусулмон диний мактаблари бўлган. Французлар ҳукмронлиги даврида (1912 й.дан) давлат дунёвий мактабларининг 2 тури (европаликлар ва маҳаллий аҳоли учун) бор эди. 1956 й. мустақиллик эълон қилинган пайтда болаларнинг 17% мактабга қатнаган. Мустақилликка эришилгач, маорифни ривожлантириш, миллий мутахассислар тайёрлаш, савдосизликни тугатиш чоралари қурила бошлади. 1963 й.да болаларни 6—7 ёшдан

13—14 ёшгача мажбурий ўқитиш ҳақида қонун қабул қилинди. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 5 й., ўрта мактабда 7 й. Олий ўқув юртлари: Работда Муҳаммад V номидаги ун-т (1957), Фос ш.да Каранин номидаги мусулмон унти (859),

Муҳаммад бин Абдуллох номидаги ун-т (1973), Касабланкада Ҳасан II номидаги ун-т (1975), 12 та ин-т ва коллеж, Касабланка ва Титвонда нафис санъат мактаби, Касабланкада тиббиёт мактаби. Илмий муассасалари: Работда Шариф илмий ин-ти, агрономия тадқиқотлари миллий ин-ти, Муҳаммад V номидаги ун-т ҳузурида и. т. маркази, М. геогр. миллий қўмитаси, Миллий гигиена ин-ти (Работда), Океанография ин-ти (Касабланкада), бир қанча илмий жамиятлар. 1977 й. Подшоҳлик академияси ташкил этилган. Касабланкада Муниципал кутубхона, Работда марказий кутубхона архиви б-н, ун-тларнинг кутубхоналари, Танжер, Фос, Титвон ш.ларида кутубхоналар бор. Работда антик санъат ва археология музейи, Фосда қурол-яроғ музейи, Титвонда археология, санъат ва фольклор музейи, Касабланка ва Танжерда музейлар мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да 20 га яқин газ. ва бир қанча жур. нашр этилади. Энг йириклари: «Ал-Алам» («Байроқ», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1946 й.дан), «Ал-Анба» («Хабарлар», араб тилида чиқадиган кундалик ҳукумат газ., 1971 й.дан), «Ал-Баён» (араб ва француз тилларида чиқадиган кундалик газ., 1972 й.дан), «Ад-Демократи» («Демократ», араб ва француз тилларида чиқадиган кундалик газ., 1982 й.дан), «Ал-Мағриб» («Ғарб», француз тилида чиқадиган кундалик газ., 1977 й.дан), «Опиньон» («Фикр», француз тилида чиқадиган кундалик газ., 1965 й.дан), «Рисолат ал-Умма» («Миллат рисоласи», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1983 й.дан), «Лям алиф» (француз тилида чиқадиган ойлик жур., 1966 й.дан). Мағриб Араб Пресс — МАП — ҳукумат ахборот

агентлиги 1959 й.да тузилган. М. радиоэшиттириши ва телекўрсатуви, ҳукумат маҳкамаси. Радиоэшиттиришлар араб, инглиз, француз тилларида олиб борилди.

Адабиёти. М.да адабий асарлар араб, барбар, француз тилларида яратилиб келди. Мумтоз араб тилидаги адабиёт умумий араб адабиёти йўлидан, айниқса, Испания (Андалусия) араб адабиёти таъсирида ривожланди. Маҳаллий араб лаҳжасидаги ва барбар тилидаги халқ оғзаки ижодиёти, айниқса, диққатга сазовор. 12—14-а.лар шеърятда сиёсий ҳажвия асосий ўринни эгаллади (Ибн Хоббус, Ибн Ҳаббаза, Ибн ал-Мураххал, Ибн Ру-шайд каби шоирлар). Насрда кўпроқ тарихий мавзуда ва узок, мамлакатларга саёҳат қилган сайёҳлар тўғрисида (рихла жанрида) асарлар яратилди (асосий вакили — Ибн Бағута). 13-а. бошларида бадий йилномалар яратиш анъана бўлиб, 19-а.гача давом этди. 15—16-а.ларда М. адабиётида кўпроқ маш-хур кишилар ҳаётига бағишланган асарлар, ривоятлар вужудга келди. 16—18-а.лар шеърятда бир томондан, тасав-вуф лирикаси, иккинчи томондан гедонизм (Ибн Закур ижодида) тарқ-алди. Мумтоз араб шеърятини анъаналари М. адабиётида 20-а.нинг ўрталаригача давом этди. 16-а.дан бошлаб Фосда Андалусия халқ поэзияси анъаналари, Марокаш ш. ва унинг атрофида маҳаллий халқ жанри (грех) ривожлана бошлади. Халқ шеърятини мусиқа ва куй б-н мустаҳкам боғланган.

М.нинг араб ва француз тилларидаги ҳоз. замон адабиёти 2-жаҳон урушидан кейин миллий озодлик ҳаракатининг юксалиши таъсирида ривожлана бошлади. А. Бенжеллун («Болаликда» ва б.) ва М. Сафруи («Мўъжизалар дўкони» ва б.) каби ёзувчиларнинг асарларида халқ ҳаёти мавзуи ёритилди. 50-й.ларда француз тилида ёзилган романлар салмоқли ўринни эгаллади (М. А. Лаҳбобийнинг «Умид қўшиқлари» ва «Зулматдан зиёга» асарлари). 60-й.лар адабиётида драматургия пайдо бўлди. Араб тилида ҳам

настрий асарлар ёзила бошлади (А. К. Ғаллабнинг «Етти эшик», Лахбобийнинг «Ташна авлод» ва б.). Бу даврда М. адабиётига М. Буаллу, М. Знибера, А. Ж. Схимий, А. Бакқолий каби истеъдодли ёшлар кириб келди. 1960 й.да ёзувчилар уюшмаси тузилди. Замонавий адиблардан Т. Бенжеллун, М. Хайриддин, М. Саббоғ, А. ас-Салом, А. Ларуа, М. Баррада ва б. машхур.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. М. худудида неолит даврига оид қоя расмлари (фил, кийик, қуш тасвирлари), мил. ав. I минг йилликка мансуб айлана тош қабристонлар, кейинроқ ишланган кизил сирли сопол идишлар сақланган. Мил. ав. I-а.— мил. 3-а.га оид Рим даври шаҳарлари (Волюбилис, Тамуд, Тингис) ҳаробаларида меъморий обидалар, нақш ва ҳайкаллар қолдиқлари учрайди. Милод бошларида барбар санъати ривож топди. М. Худуди араб халифалигига қўшилгач, араб бадий анъаналари ва услублари кириб келди, мусулмон меъморлиги ривожланди. Ўрта асрларда бу ўлкада минорали, тўғри тўртбурчакли девор б-н ўралган шаҳарлар вужудга келди (Микнас, Работ, Фос), бир неча ибодатхонали гумбазлари муқарнас ва серғовакли мачитлар, саройлар қурилди. Муҳим бинолар тош ва ёғоч ўймақорлиги б-н безатилган (Кутубия мачитининг ми-нораси, 1184—99), 11—13-а. ларда шаҳарлар ҳарбий мақсадларда мустаҳкамланди, қалъалар қурилди. Бинокорликда тош, лой, ғиштдан кенг фойдаланилди. 13—14-а. меъморлигида, айниқса, безакка алоҳида эътибор қилинди, бинолар ўйиб нақш ишланган мрамар, ёғоч, кошин, сопол ва ойна мозаика б-н безатилди, витражлар ишланди (Тосдаги Катта мачит, 12—13-а., Фосдаги Аттарин мадрасаси, 1323—25). 16—17-а. маданият ёдгорликлари, айниқса, нафис ва бой безаклари б-н диққатга сазовор (Марокаш ш.даги мақбаралар мажмуи, 16-а. 2-ярми). 19-а.да Фос, Микнас, Марокашда ички ҳовлили муҳташам саройлар қурилди. Кўпгина шаҳарларда 1—2 қаватли, ички ҳовлили турар жойлар

20-а.гача ҳам сақланган. Шаҳарлардан ташқарида томи похол б-н қулоҳсимон қилиб ёпилган, қамиш деворлари лой б-н сувалган уйлар кўп қурилган.

Ўрта асрларда М.да шойи, кундал матолар тўқиш, гиламдўзлик, қулоллик, жезни бадий ишлаш авж олган. М. Франция таъсири остида бўлган йилларда мамлакатда европача кварталлар қурилди. 1950 й.лардан М.да замонавий уйлар қурила бошлади. М. мустақилликка эришгач (1956), шинам меҳмонхоналар, виллалар, касалхоналар, кўп қаватли турар жойлар барпо этилди. Работ ва Касабланка, айниқса, гуркираб ривож топди. Мустақиллик йилларида шаҳарлар бош режа асосида қайта қурила бошлади. Марокашлик меъморлар маҳаллий шароитга мослаб, миллий анъаналар руҳида ишлаган лойиҳалар асосида турар жойлар, жамоат бинолари, санат иншоотлари кенг қўламда қурила бошлади. М. учун янгилик бўлган тасвирий санъат ривож топди (Э. Азагури, Ж. Ф. Зевако каби меъморлар, М. А. Идрисий, М. Аммар каби рассомлар, ҳайкалтарош Х. бин Салоҳ ижоди диққатга сазовор). Работ, Касабланка ш.ларида амалий санъат усталарининг ширкатлари ташкил қилинган. Гиламдўзлик, чармни кашта б-н безаш санъати ривож топган, заргарлик, қандакорлик, мис идиш ва буюмларни қадама нақш б-н безаш санъати ҳам кенг тарқалган.

Муסיқаси барбар ва араб маданиятларининг ўзаро таъсирида ривожланган. Асл барбар муסיқа санъати намуналари М. қишлоқларидагина сақланиб қолган. Муסיқа шеърят ва рақс б-н узвий боғланган. Қўшиқ б-н ижро этиладиган оммавий рақслар кенг тарқалган. М.нинг шим.-шарқида яшайдиган барбарларда ахиду ва жан.-ғарбда яшайдиган барбарларда ахуах муסיкий услублари шаклланган. Ахиду куйлари ихчам диапазонли, хроматизмга бой, ахуах куйлари европача анъаналарга яқин, диапазонли кенг. Барбарларнинг муסיкий асбоблари: касба (най), арханим, бендир, тарижа,

скрипка ва б.лардан иборат.

Араб мусиқа санъати турли-туман бўлиб, араб мумтоз (алоъ ва самоъ) ва халқ (грих) мусикаларини ўз ичига олади. Алоъ ва самоъ куйлари баъзан бир-бирига яқин бўлса ҳам, лекин мат-нда улар кескин фарқ қилади. Алоъ — дунёвий, сарой санъати бўлиб, асосини мумтоз араб шеърятини ташкил этади. Самоъ — диний мазмундаги мадҳия, мавлуд, қасидалардир. Оддий кишилар кўшиқлари — грихлар қироатга асосланган. Мусиқа асбобларидан уд, лира, рубоб, мизмор ва б. тарқалган. Халқ ижодида зикр катта урин эгаллаган. Мақамларнинг ўзига хос мағрибча услуби шаклланган. Композиторлардан М. Бенис, А. Ауатиф, М. Шакруний, созанда (қонун) ва мусиқашунос С. Ша-рқий машхур. М.да Миллий мусиқа, ракс ва драма санъати консерваторияси (Работда), Миллий мусиқа ва раке мактаби (Титвонда) ишлайди. 1960 й.дан М.да ҳар йили миллий мусиқа фестивали ўтказилади.

Театри. М. театр санъати халқ маросимлари, расмрусумлари ва ўйинлари асосида вужудга келган. 12-а.дан соя ва кўғирчоқ театрлари, хонанда, созанда, раққос ва жонглёрлардан иборат сайёр актёрларнинг томошалари урф бўлди. 19-а. охирларида миерлик ва суриялик труппалар гастрол бера бошлади. Француз ва испан хукмронлиги даври (1912—56) да хусусий уйлардаги хонаки сахналарда кўпгина томошалар қўйилди. Баъзи хаваскор актёрлар Европада таълим олиб келдилар. 1923 й. Фосда уюшган труппа 1929 й.гача (рахбари драматург ва реж. Абдулла бин Шакрун) халойиқ олдида томоша кўрсатди. Шу шаҳарда Маликул Фосий ва Абдулваҳоб Шавий бошчилигидаги труппалар ишлади, Сале, Танжерда ҳам кичик труппалар тузилди. 1956 й.дан кейин театр санъати ривожидан янги босқич бошланди. Касабланкадаги (Тойиб Саддиқининг Муниципал театри) ва Работдаги (Аҳмад Бадри бошчилигидаги Миллий театри) етакчи театрларда Ев-

ропа, араб драматургларининг асарлари сахналаштирилди. 1961 й. радиола биринчи профессионал труппа ташкил топди. М.да 100 дан ортик хаваскорлик театрлари мавжуд. 1960 й.дан Марокаш ш.да М. санъати фестиваллари ўтказилди. 1959 й. Работда очилган Драма санъати марказида актёрлар ва сахна ходимлари ҳам тайё-рланади. 1962 й.дан Мусиқа, ракс ва драма санъати миллий консерваторияси ишлай бошлади.

Киноси. Дастлабки ҳужжатли фильмларни француз операторлари 1897 й.да яратишди. 1919—54 й.ларда француз реж.лари, асосан, шарқ афсоналари асосида 50 га яқин тўла метражли бадий фильмни суратга олдилар. 1944 й. М. киномаркази ташкил этилди ва биринчи «Сусси» киностудияси курилди. Мустақилликдан кейин ҳужжатли ва бадий фильмлар чиқариш йўлга қўйилди. 1958 й.дан мунтазам «Марокаш янгилиги» киножур. чиқа бошлади. 1968—70 й.ларда Касабланка яқинида «Айн-Шоке» студияси ташкил этилди. 80—90-й.ларда реж. А. Маануни, М. Реггаб, С. Бин Барка, Ф. Буркиа ижтимоий мавзуда фильмлар яратдилар. «Излар», «Баҳор куёши», «Кунлар, кунлар», «Нефть уруши бўлмайди» фильмлари шу жумлага киради. Йилига 450 та хорижий (асосан, Франция, Италия, Ҳиндистондан) фильмлар сотиб олинади.

МАРОКАШ — Марокаш давлатининг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Баланд Атлас тоғларининг шим. этагида. Марокаш вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1 млн. киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакат жан. қисмининг муҳим иқтисодий маркази. Озиқ-овқат, кимё, тўқимачилик, ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Савдохонармандчилик маркази. Қўлда гилам, бадий матолар тўқилади, ёғоч ва теридан турли буюмлар ясалади. Қишқи курортлари бор. Туристлар куп келади.

Шаҳарга 1062 (баъзи маълумотларга кўра, 1060) й.да асос солинган. М. кар-

вон йўллари кесишган ерда жойлашган-лигидан тез орада йирик савдо марказига айланган. 1554—1659 й.ларда Марокаш давлатининг пойтахти. W12 й.да Марокаш устидан Франция протектората ўрнатилгач, М.нинг сиёсий мавқеи пасайди.

Меъморий ёдгорликлардан Кутубия масжиди (1153), Бин Юсуф мадрасаси (1565), Бақия саройи (1894—1900), макбаран ансамбли (16-а. 2-ярми) ва б. сақланган. Музейлар, ун-т бор.

МАРОКАШ ЧИГИРТКАСИ

(*Docios-taurus maroccanus* Thumb.) — тўғриканотлилар туркумига мансуб хашарот. Танасининг уз. 2,5—4,2 см, кизғишсариқ. Оч-кўнғир тусли олд кўкрагидаги «х» ҳарфига ўхшаш оқ нақши б-н бошқа чигирткалардан фарқ қилади. Кўзачасида 18—42 та тухум бўлади. Личинкалари 5 ёш давомида ривожланади. Тухумдан личинкалари, одатда, апр.нинг 1-ярмида ёки бир-мунча кечроқ чиқади. Май ойида қанот чиқаради. Бир тўдадаги личинкаларнинг қанот чиқариши учун 7—10 кун керак. Шундан 8—10 кун ўтгач, улар уруғланади ва тухум қўя бошлайди. М. ч. галагала бўлиб ҳаёт кечиради. Личинка тўдалари дашт томондан кенг қўламда ҳаракатланиб, экинларга ёпирилади (шунинг учун кўпинча уни дашт чигирткаси деб ҳам аташади). Дехқончилик минтақаларида кенг тарқалган. Қ.х. экинларининг хавфли зараркунандаси.

М.ч.нинг табиий қушандаларидан бири шақшақлар оиласига мансуб қуш — сочдир. Бу қушлар баъзан чигирткаларнинг айрим туда ва галаларини еб, бутунлай йўқ қилади.

Кураш ч орал ар и : қўриқ ва ташландиқ ерларни ўзлаштириш; су-мицидиннинг 20%ли эмульгирланувчи кон-центрацияси (0,2—0,3 кг/га) ёки де-циснинг 25% ли эмульгирланувчи кон-центрациясини (0,2—0,5 кг/га) пуркаш.

МАРОКАШЛИКЛАР, марокаш араблари — халқ, Марокашнинг асо-сий аҳолиси (19,4 млн.киши). Жазоир

(70 минг киши), Тунис (15 минг киши), Франция (500 минг киши), Бельгия (100 минг киши)да ва б. мамлакатларда ҳам яшайди. Умумий сони 20,35 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Араб тилининг марокаш шеvasида сўзлашади. Дин-дорлари — сунний мусулмонлар. Халқ хўжалигининг етакчи саноат тармоқлари — автомобилсозлик, маҳаллий ва халқаро туризм, қурилиш саноати, ўрмон хўжалиги, ви-ночилик, тамаки, цитрус ме-валари етиштириш. И.ч. саноатида резина, пробка, фосфат етакчи ўрин эгал-лайди. М. азалдан дехқончилик, чорвачи-лик, хунармандчилик, косиблик ва савдо-гарлик б-н шуғулланади.

МАРОСИМ — 1) диний ёки анъ-анавий урф-одатлар муносабати б-н ўтказиладиган маърака, йиғин: ди-ний маросимлар, тўй маросимлари, дафн маросими ва б; 2) тантаналар б-н ўтказиладиган расмий йиғин: юбилейлар, мукофот бериш маросими, ҳайкалнинг очилиш маросимлари ва б.

МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИ - мусикий фольклоруптт асосий ва қад. турларидан. Турли (мавсум, меҳнат, ои-лавий, диний ва б.) маросимлар жараёни-да ижро этиладиган қўшиқлар. М. қ.нинг матни, асосан, халқ тўртликлари ва байт-ларидан иборат бўлиб, шакли банд ёки банднақарот хусуси-ятларига эга бўлади. М. қ. ҳар бир маросимнинг ички ғояси ва мазмунини шеър ва куй-оҳангларнинг муштараклигида бадиий ифодалаб, тад-бир қатнашчиларининг руҳий ҳолатига таъсир ўтказади. Ўзбек халқ мусиқа ижодида мавсумий М. қ.дан «Бойчечак», «Сует хотин», «Лола», «Сумалак», «Кўш» ва б; оилавий М. қ.дан Алла, Ёр-ёр, Ўлан, Марсия кабилар; диний айтимлардан «Китобхонлик», «Зикр», «Рамазон»; та-бобат қўшиқларидан «Кўч», «Дам со-лиш» ва б. ҳозиргача сақланиб келган. М. қ. кўпчилик (мас, «Бешқарсақ», «Нақш», «Ёр-ёр»), яқка ҳолда («Алла», «Келин салом») ҳамда айтишув тарзида (лапар ва б.) ижро этилади. Ҳоз. дав-рда баъзи М. қ. болалар («Оқ теракми, кўк терак»),

«Ёмғир ёғалоқ» кабилар) ёки давра (мас, «Бешқарсақ») ўйинлари сифатида ҳам ижро этилмоқда.

МАРОҒА — Эроннинг шим.-ғарбида, Шарқий Озарбайжон остонидаги қад. шаҳар. Табриздан 80 км жан. да жойлашган. Қурилган вақти номаълум. Аҳолиси 132 минг киши (1997). М.да деҳқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик, ёғочсозлик, унинг яқинида эса қончилик ривожланган. Қуруқ мева (магиз) экспорт қилади. М. саҳтиён тери ва гиламлари б-н машҳур бўлган. Шаҳар яқинидаги водийда мўғул хонлари қишни ўтказишган. Дастлабки хулоқуийларнтг қароргоҳи бўлган вақтда равнақ топган. 1225 й.да Жалолиддин Мангуберди М.ни эгаллаб, шу ердан Озарбайжон б-н чегарадош давлатларнинг султонларига мактуб йўллаб, улар б-н дўстона муносабатда бўлиш ниятида эканлигини билдирган, Шаҳарнинг шим. тепалигида 1259 й., мўғул хони Хулоқу (1217—65) ҳукмронлиги даврида таниқли астроном Н. Тусий раҳбарлигида Мароға расадхонаси қурилган, расадхонада кутубхона ҳам бўлган, Тусий «Зижи Элхоний»ни шу ерда ёзган. Мўғуллар Бағдодни босиб олган вақтда (1258) ўлжа олинган китобларнинг кўп қисми шу кутубхонада сақланган. Расадхонада форс астрономлари б-н бирга хитой астрономлари ҳам ишлаган. 1339 й.да расадхона харобага айланган. Хулоқу макбараси 19-а. охирида ҳам зиёратгоҳ бўлган. Расадхона қолдиқлари (13-а.), минорали макбаралар (номсиз, 1168; Қизил гумбаз, 1148; Кўк гумбаз, 1197, Гумбази Шарафия, 1328 ва б.) сақланган.

МАРР Николай Яковлевич [1864.12 (1865.6.1), Кутаиси - 1934.20.12, Ленинград] — шарқшунос, тилшунос олим. Россия ФА акад. (1912). Петербург унтининг шарқшунослик ф-тини тугатган (1890). Тадқиқотларини арман-грузин тилининг генетик алоқаларини ўрганишдан бошлаган («Арман ва грузин филол. бўйича матнлар ва изланишлар», 1-13-а.ларбўйича; 1900-13). М., шунинг-

дек, Кавказ тиллари (картвель, абхаз ва б.), тарихи, археологияси ва этнографияси соҳаларида асарлар ёзган. Картвель тиллари грамматикасини ўрганиш жараёнида бу тилларнинг жаҳондаги бошқа тиллар б-н қариндошлигини аниқлашга уринган ва бир қатор фаразиялар (картвель тилларининг семит, баск ва б. тиллар б-н қариндошлиги)ни баён этган. Аммо бу фаразиялари илмий тилшунослик фактлари б-н мос келмагач, мутлақо янги лингвистик назарияни — «яфетик назария» ни илгари сурган (лекин бу назария ҳам умум томонидан қабул қилинмаган). М. тил ва жамият, тил ва тафаккур муносабати муаммоларини ўрганиш тилшунослик таракқиёти учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган. М. бир қатор тилларни ўрганиш ва ёзуви бўлмаган тилларнинг ёзувларини яратиш соҳасида кўп ишлар қилган.

Ад.: Избранные работы, т. 1—5, М. — Л., 1933-37.

МАРРАМБИНИ — Австралиянинг жан.-шарқий қисмидаги даре, Муррей дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 2172 км, ҳавзасининг майд. 165 минг км². Австралия Альп тоғларининг шим. тизмаларидан бошланиб, Австралиянинг жан.-шарқий текисликларидан оқади. Асосий ирмоғи — Лаклан дарёси. Сув оқими тартибга солинган (Барринжак сув омбори ва ГЭС қурилган). Ўртача сув сарфи 77 м³/сек. Сугоришда фойдаланилади. Ёмғирли мавсумда суви кўпайиб, Уогга-Уогга ш.гача кема қатнайди, қуруқ мавсумда баъзан суви қуриб қолади.

МАРС, Миррих — Қуёш системасига кирувчи 9 та катта сайёралардан бири. М.нинг Қуёшдан ўртача узоклиги 227,94 млн. км, орбитаси Қуёшга нисбаган Меркурий, Венера ва Ер орбиталаридан кейин 4 ўринда жойлашган. Орбита текислигининг эклиптика текислигига оғмалиги $t = 1,85^\circ$. М.нинг ўртача радиуси 3388 км, массаси 6,4-1023 кг, унинг Қуёш атрофида сидерик айланиш даври 686,730 сутка ва ўз ўқи атрофида айланиш даври эса 24 соат 37 мин. 23 с. Орбитасининг эксцен-

триситета катталиги ($e = 0,0934$) туфайли Куёшгача бўлган масофаси 40 млн. км атрофида узайиб ва қисқариб туради. Сайёра экваторининг ўз орбитаси текислигига оғмалиги ($24^\circ 48'$) бўлганлиги учун фасл ўзгариш ҳодисаси кузатилади. М. Ердан узоклиги бўйича Ой ва Венерадан кейин 3 ўринда туради.

М.нинг Ерга энг яқин келиш даврлари М.нинг рўпара туриши деб аталади. Бунда М. ва Ер Куёш марказидан ўтадиган бир тўғри чизик яқинида жойлашган бўлади. Бу тахм. ҳар 780 суткада бир марта такрорланиб туради. М. б-н Ер орасидаги масофа энг кичик бўлган пайтларини М.нинг буюк рўпара туриши дейилади. У ҳар 15—17 йилда такрорланиб туради. Бунда М. б-н Ер орасидаги масофа 60 млн. км дан ортмайди. Бундай вақтларда М.ни телескоплар ёрдамида кузатиш жуда қулай ҳисобланади.

Телескопларда кўринадиган М.нинг сатҳи кизгишсариқ ва қорамтир соҳалари «денгизлар», ёруғ соҳалари «китъалар» ва қутблари яқинидаги оқ доғлари М.нинг кутб «қалпоқлари» деб номланади.

М. сиртининг биринчи хариталари 19-а. ўрталарида чоп этилганлигига қарамай, унинг аниқ харитаси «Марс» ва Маринер космик аппаратлари ёрдамида олинган фотосуратлар асосида тузилган.

1877 й.да итальян астрономи Скиапарелли М. сиртида кузатган қорамтир тўғри чизиклар, у ўйлаган «каналлар» бўлмай, аслида кетма-кет жойлашган майда қора доғлар эканлиги аниқланди. Космик аппаратлар М.нинг сиртида диаметри 5 км дан кам бўлган жуда кўп кратерлар борлигини ҳам аниқлади. М.нинг кугб қал-поқлари иккита — пастки, яхлаган сув (H_2O) дан иборат музликлардан ва сиртки, қалинлиги унча катта бўлмаган (қишда пайдо бўлиб, ёзда эриб кетадиган) карбонат ангидриди (CO_2) дан иборат қатламлардан ташкил топган. М.нинг ички тузилишини акс эттирувчи математик моделларга асосан сайёра тўртта: радиуси 1700 км ли ядродан, қалинлиги 560 км ли пастки ва қалинлиги 1110 км ли

мантядан ҳамда қалинлиги 30 км бўлган ташки қобик қисмлардан иборат. М.да темирга бой жинслар кўп. М. атмосферасида карбонат ангидриди (CO_2) унинг асосий (95%) қисмини, оғир ва кимёвий ноактив газлар (N_2 — азот, O_2 — кислород, CO — ис газы, H_2O — тиндирилган сув ва б.) ташкил этади. М. атмосферасининг ҳарорати сайёра сиртига яқин жойларда 210 К га тенг. М. атмосферасидаги булутлар ва шамоллар ҳаракати ҳамда тезлиги ҳам яхши ўрганилган. М.да радионурланиш ва магнит майдон мавжуд. Узок йиллар давомида М.ни телескопларда кузатиш ва кейинги вақтларда қатор космик аппаратлар ёрдамида ундаги шарт-шароитларни текшириш «М.да ҳаёт бўлганми, ҳозир тирик мавжудотнинг қайси кўриниши бўлиши мумкин?» — деган саволларга узил-кесил жавоб топишни яқинлаштирмоқда.

М.нинг 2 та табиий йўлдоши Фобос ва Деймос бор. Улар 1877 й.да кашф этилган бўлиб, экваториал текисликда М.дан 9,37 минг км ва 23,52 минг км масофада айланади, даврлари эса 7 соат 40 мин. ва 3 соат 21 мин. Фобос ва Деймос 1971 й. «Маринер-9» космик кемаси ёрдамида суратга олинган. Фобоснинг ўлчамлари 26x21x18 км, Деймосники эса 14x12x10 км. Улар жуда катта харсанг тошлардир.

«МАРС» — Марс ва космик фазони ўрганиш учун учирилган СССР сайёралараро автоматик космик ст-яларнинг номи. 1962—77 й.ларда 7 та «М». учирилган. Бортида радиотехника ас-боблари, автомат ст-яни Марсга туширувчи аппарат, куёш батареялари, рақамли ҳисоблаш машинаси, телескоп, фототелевизион камера ва б. аппаратлар ўрнатилган. Туширувчи аппарат экран-вакуум иссиқлик изоляцияси, атм. босимини ўлчайдиган асбоблар ва б. б-н жиҳозланган. М. элтувчи ракеталар ёрдамида учирилган. «М-1» ёрдамида (1962) Ер б-н Марс орбиталари орасидаги космик фазонинг физик хоссалари, космик нурланиш интенсивлиги ва фазонинг бошқа физик хоссалари ўрганилди. «М-2» ва «М-3» (1971) Марс

сиртининг тузилиши, радионурлиниши, магнит майдони ва б. ўрганилди. «М-3» сайёра сиртига қўндириладиган илмий кузатув аппаратни ҳам етказди. Улар 8 ой давомида Марс атмосфераси, сиртки қатламнинг ҳарорати, сув буғи миқдори ва б.ни текширди. «М-4» 1973 й.да Марс сиртини фотосуратларга туширди. «М-5» (1974) Марс сиртига қўндирилган аппаратларнинг жойини фотосуратларга олди. «М-6», «М-7» (1974) Марс сиртига аппаратларни оҳиста қўндирди ва атмосфера-ферани текширди. Улар Марснинг сунъий йўлдоши орбитасида ва унинг сиртида туриб, телевизион тасвирларни Ерга етказиш масалаларини синовдан ўтказди. Бундан ташқари, космик аппаратлар ёрдамида олинган фотосуратларда Марс сиртидаги йил фаслларига қараб ўзгарадиган корамтир соҳаларнинг чегаралари Ердан туриб олинган фотосуратларга ўхшамаслиги, улар аста-секин ёруғ соҳаларга туташиб кетиши аниқланди.

МАРС МАЙДОНИ - 1) Қад. Римда Тибр дарёсининг чап соҳилидаги майдон (шаҳар ташқарисида). Дастлаб Марсга бағишланган маросимлар, ҳарбий ва гимнастик ўйинлар, чавандозлик мусобақалари ўтказилган. Республика даври (мил. ав. 6-а. охири)да халқ йиғини ўтказилган жой. Кейинчалик майдоннинг бир қисмида иморат қурилиб, Марс меҳроби ўрнатилган жойгина М. м. деб юритиладиган бўлган; 2) Париждаги (Сена дарёсининг чап соҳилида) майдон. 18-а.нинг 2-ярмида ҳарбий машқлар, Буюк француз инқилоби даврида оммавий намойишлар ва тантанали маросимлар ўтказилган. М. м. да 1889 й.да Эйфель минораси қурилган; 3) Петербургдаги майдон, шаҳар маркази лойиҳа тизимидаги муҳим таркибий қисми. 1818 й. қад. Рим М. м.га қиёслаб номланган. Саркарда П. А. Румянцев («Румянцев обелиски», мрамор гранит, 1798—99, меъмор В. Ф. Бренно) ва А. В. Суворов (бронза, гранит, 1799—1801, ҳайкалтарош М. И. Козловский)га ёдгорлик ўрнатилган. Ансамблда мраморли сарой (1768—85,

меъмор А. Ринальди), Павловск казармалари (1817—20, меъмор В. П. Стасов), шунингдек, Муҳандислик қўрғони, Ёзги боғ бор.

МАРСЕЛЬ — Франциянинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар. Ўрта денгизнинг Лион қўлтиғи соҳилида, Рона дарёси этагида. Буш-дю-Рон департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 807 минг киши (1999). Катталиги ва аҳамияти жиҳатидан мамлакатда Париждан кей-ин 2-ўринда. М. — мамлакатнинг энг йирик порти (юк ортиб-тушириш 90 млн. т дан зиёд). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни.

Шаҳарга мил. ав. 6-а.да юнонларнинг Массалия колонияси сифатида асос солинган. Мил. ав. 1-а.даримликлар эгаллаган. Мил. ав. 6-а.дан Франклар давлати, 11-а.дан Прованс графлиги, 1481 й.дан Франция қироллиги таркибида. М. — мамлакатнинг муҳим саноат маркази. Нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси, кимё, машинасозлик (жумладан, кемасозлик, самолётсозлик) саноатлари ривожланган. Озиқ-овқат, қурилиш материаллари и. ч. корхоналари мавжуд. М.дан Страсбур ва Карлсруэ ш.ларига нефть қувурлари ўтказилган. Метрополитен қурилган. Фанлар ва санъат академияси, 2 ун-т, консерватория, археология, нафис санъат ва б. музейлар, аквариум, ботаника ва ҳайвонот боғлари бор. Меъморий ёдгорликларидан Рим қалъаси қолдиқлари, Сен-Виктор черкови (11 — 15-а.лар), Ла-Мажор собори (12-а.), ратуша, базилика (1864) ва б. сақланган. Туризмнинг йирик маркази.

МАРСИЯ (марсия) — 1) Яқин ва Ўрта Шарқ поэзиясида адабий жанрлардан бири; 2) бирор машхур киши ёки кекса оила аъзоси вафоти муносабати б-н ғам-алам ва ҳасратни ифодалайдиган халқ оғзаки поэтик ва мусиқа ижодиётининг азамотам жанри. М. қўшиқ ёки ашула тури сифатида дафн маросимида ҳаётдан кўз юмган кишининг яхши хислатлари, иш фаолиятлари, қариндошлик алоқалари эсга олинб эркаклар томо-

нидан жўрсиз речитатив ёки куйчан, оғир, мунгли оҳангларда айтилади. М.да халқ сўзлари, ғазал, рубоий, мухаммас ва б. асосида шахс бошига тушган кулфат, якин кишидан жудо бўлиш қисмати акс этади. Айрим худудларда, баъзан эса оилаларда М.ни аёллар ҳам алоҳида таъсирчан ва маҳорат б-н айтган. «Садр»ёки «Жаҳр» маросимларида М. («айтиб йиғлаш» маъносида) лар якин қариндошлари даврасида хофиз ёки хонанда томонидан ижро этилган (айрим хрлагларда чоғу жўрнавозида). Ёзма манбаларда М. ҳақида маълумотлар ва намуналар берилган: Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобида Сиёвушга бағишланган М., Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида Алп Эртунга М.си, адабиётда Алишер Навоийнинг устози Абдурахмон Жомийга бағишланган М.си, Ҳамзанинг биринчи ўзбек актрисаси Турсунойга бағишлаб ёзган М.си, халқ орасида Мулла Тўйчи Ҳофизга бағишланган М. ва б. 20-а. ўзбек адабиёти ва мусиқасида М.лар ижод этилган: Расул кори Мамадалиев томонидан бир неча М.лар яратилган; М. Бурхоновнинг «Эпитафия» асари М. шаклида ёзилган.

Рустам Абдуллаев.

МАРСО Марсель (1923.22.3, Страсбург, Франция) — пантомима санъати ривожига катта ҳисса қўшган француз мим актёри. 1940-й.ларда Сара Бернар театри қошидаги драматик студи-яда актёрлик маҳоратидан таълим олган, кейинроқ Ш. Дюллен ва Э. Декру каби сахна усталаридан пантомима сирларини ўрганган. 1947 й. Парижда «Мимлар ҳамдўстлиги» труппасини ташкил этиб, 1960 й.гача унга раҳбарлик қилган. Ўрта асрлардаги «Комедия дель арте» театри қаҳрамони Пьеро ва Чарли Чаплин таъсирида яратилган Бип образи орқали бир қанча пантомимик спектакллар («Бип-спорт кироли», «Бип — скрипкачи», «Бип — ҳайвон ургатувчи», «Париж йиғламоқда», «Париж кулмоқда», «Ярмарка», «Рассом» ва б.) яратди. «Ўспиринлик, етуклик,

қарилик, ўлим» номли миниатюраси б-н машҳурлиги янада ошди. М. ижоди мим санъати анъаналарини ривожлантиришга қўшган катта ҳиссаси, чуқур инсоний ҳақиқат б-н суғорилганлиги, фикр ўткирлиги, ёрқин образлар умумлашмаси б-н ажралиб туради. 1978 й. Парижда пантомима мактабини ташкил этди ва ҳозиргача унга раҳбарлик қилиб келмоқда. Пантомима тарихи ва назариясига оид китоблар муаллифи.

МАРТ (лот. Mars) — Григорий календарика йилнинг учинчи оyi (31 кунлик). Қад. римликларда уруш худоси — Марс номига қўйилган.

МАРТ ҚҰНҒИЗИ, март бузоқ-боши қўнғизи (*Melolontha afflicta* Ball.) — зараркунанда қўнғиз. Мевали, ўрмон, манзарали дарахтларни, сабзавот ва б. экинларни зарарлайди. М. к. уз. 2,5 см. Жигарранг, танасининг усти майда оқ рангли тангачалар б-н қопланган. Эркак қўнғизлар урғочиларидан мўйловлари б-н ажралиб туради. Тухуми оқ, овал, катталиги 4 мм. Личинкаси оқ ёки очсарғиш. Гумбаги оксарғиш, ёзининг иккинчи ярмида гумбаклари қўнғизга айланади, қўнғизлари қишлаб чиқади. Март ойдан бошлаб, апр. охиригача учиб чиқади. Қишлаб чиққан қўнғизлари 2—3 ҳафтадан кейин дарахтлар тагига — соя жойлардаги тупроқнинг устки қатламига 1 та ёки 2—3 тадан 30 тагача тухум қўяди. Тухумдан личинкалар бир ярим ойдан сўнг чиқади ва ўсимликларнинг илди-зи б-н овқатланиб, шу жойида қишлаб қолади. Қишлаб чиққан 1-ёшдаги личинкалари пўст ташлаб, 2-ёшга ўтади ва мавсум давомида кўп зарар келтиради. М.к. 4 йилда 1 марта авлод қолдиради.

Қураш чоралари : М. к.нинг дарахт ёки экинларни зарарлаши аниқланганда қатор ораларига ишлов берилади, қўчатлар атрофига децис (2,5%) препарати (0,7 кг/га) сепилади. Ҳайдаш вақтида тупроқ бетига чиқиб қолган бузоқбошиллар қўлда териб олиб, йўқотилади.

МАРТЕН (Martin) Пьер (1824.18.8, Бурж, Франция — 1915.25.5, Фуршам-

бо, Франция) — француз металлурги, алангали печда пўлат эритиш асосчиси. Кончилик мактабини битиргандан сўнг отасининг металлургия з-дида ишлаган; 1854—83 й.лар металлургия з-ди директори. Регенераторш алангали печда куйма пўлат олиш усулини таклиф қилган (1864). Бу печь кейинчалик мартен печи номини олган. М. таклиф қилган мартен жараёни металлургияда 19-а. 70-й.ларида бошлаб ҳозиргача кенг қўлланилади.

МАРТЕН ИШЛАБ ЧИҚАРИШИ мартен печиди чўян, темиртерсак ва темир рудасидан пўлат ишлаб чиқарувчи тармок; қора металлургиянкт бир соҳаси. 19-а. охирида олдин Францияда, кейин Россияда тарқала бошлади, кейинчалик таракқий этган мамлакатларга ёйидди. Ўзбекистонда биринчи М. и. ч. 1944 й.да шакллана бошлаган (Бекобод металлургия з-дида 1944, 1945 ва 1949 й.ларда 3 та мартен печи ишга туширилган). М. и. ч.да ишлатиладиган хом ашё (шихта) металл (суяк ва қаттиқ чўян, темиртерсак, оксидловчи ва легирловчи элементлар) ҳамда металлмас (темир рудаси, мартен агло-мерати ва флюс) ташкил этувчилардан иборат бўлади. Корхонага келтирилган қаттиқ хом ашё печда 1000—1200° да киздирилади, шундан сўнг печга суяк чўян куйилади. Материаллар эри-ётганда кўшилмалар (фосфор, кремний, марганец ва б.) жадал равишда оксидланади ва шлак ҳосил бўлади, қайнаш жараёнида эса углерод оксидланиб, пўлат зарур кимёвий таркибига эришади. Сўнгра металл оксидсизлантирилади ва зарур бўлса легирланади (қ. Легирлаш). Тайёр суяк пўлат қовшлар ва қолипларга куйиб олинади. Печнинг иш бўшлиғи деворлари қандай материалдан терилганлигига қараб, мартен жараёни асос характерли ва кислота характерли жараёнларга бўлинади. Асос характерли жараён кенгрок тарқалган, у амалда турли шихтали (жумладан, таркибида фосфор ва олтингугурт куп) материалларни қайта ишлашга имкон беради. Кислота характердаги жараён эса таркибида газ ва металлмас ара-

лашмалар кам ва си-фатли пулат олишга имкон беради. Хом ашёдаги металлларнинг таркиби буйича М. и. ч.да куйидаги жараёнлар фарқ қилинади: скрапрудали жараён (50—70% суяк чўян ва 50—30% темиртерсак эритилади), скрапжараён (хом ашё — қаттиқ пулат ва темиртерсак), рудали жараён (асосан, суяк чўян ишланади), карбюраторли жараён (асосий хом ашё — темиртерсак).

М. и. ч.да ёқилғининг ёнишини ва кўшилмаларнинг оксидланишини тезлаштириш учун махсус қурилмалар ёрдамида печга кислород юбориб турилади.

20-а. 70-й.лари охиридан бошлаб М. и. ч.га нисбатан кислородли конвектор усулида пўлат олиш анча унумли бўлганлиги туфайли кейинги усул ва электр печларда пўлат эритиш усули кўпроқ қўлланилмоқда (if. Конвертер). Ўзбекистон металлургия заводида ҳам 1978 й.да электр пулат эритиш комплекси ишга туширилган.

Ад.: Мирбобоев В. А. ва б., Металлар технологияси, Т., 1971; Металлургия стали, М., 1973.

МАРТЕН ПЕЧИ - чўян, темиртерсак ва темир рудасини қайта эритиб пўлат олинадиган алангали регенераторли печ. Икки асосий қисм: устки қурилма ва пастки қурилмадан иборат. Биринчи М.п. Францияда 1864 й.да қурилган (1865 й.да ишга туширилган). П. Мартен номи б-н аталган. Муқим (стационар) ва тебранма қисмларга бўлинади. Муқим М.п. устки қурилма, иш бушлиғи ва каллаклардан иборат. Каллаклар иш бўшлиғининг икки томонида жойлашган. Бу кием регенераторга оддиндан қиздирилган (1100—1200° да) газеимон ёнилғи ва ҳавони галмагал бериб туриш ва ёнилғида ажраладиган маҳсулотлар (газлар) ни ташқарига чиқариш учун хизмат қилади. Печнинг иш бўшлиғида 1800° ва бундан юқори т-рада эритиш жараёни амалга ошади. Хом ашё (чўян, темиртерсак, темир рудаси, флюс ва б.) печга махсус машиналарда одд девордаги туйнук орқали солинади. Тайёр пўлат чиқариш тешигидан

чиқариб олинади.

Пастки қисм иш пайтида ажраладиган чанг ва шлакларни йиғадиган икки жуфт шлакдон ҳамда ёниш маҳсулотлари исиклигини тўплаб узатиладиган газ ва ҳаво регенераторларидан иборат.

М. п.да газсимон ёнилғи (коксдомна гази ва табиий газ), суюқ ёқилғи (мазут, смола) ва қўмир кукуни ёқилади. Ёнишни жадаллаштириш учун печга кислород б-н бойитилган ҳаво ҳайдаб турилади. Тебранма М. п.нинг иш бўшлиғи сиртига ўтга чидамли ғишт терилган металл кутидан иборат бўлиб, пўлат ва шлакни чиқариш вақтида уни махсус механизмлар ёрдамида оғдириш мумкин.

М. п.нинг туби, деворлари ва иш бўшлиғининг гумбазлари ўтга чидамли материаллар (ғиштлар) дан ишланади. Иш бўшлиғи иккита бўлган (икки ваннали) М. п. ҳам бор. Печь назорат-ўлчаш аппаратлари б-н жиҳозланади. Улар печнинг ишини назорат қилиб туришга ҳамда металл эритишнинг турли босқичларида исиклик (тра) маромини бирдай тутиб туришга имкон беради.

МАРТЕН ПЎЛАТИ — мартен печида мартен чўяни, темиртерсақ ва темир рудасидан эритиб олинadиган пўлат. Таркибида олтингургурт (S) — 0,010 — 0,040%, фосфор (P) - 0,010 - 0,040%, нитроген (N), - 0,003 - 0,008% бўлади. Печда эритиб олиш усулига кўра, кислота характерли ва асос характерли хилларга бўлинади; кимёвий таркиби бўйича — углеродли, кам легирланган пўлат ва легирланган пўлат каби хиллари бор. М. п.дан шестернялар, валлар, пружиналар, рессорлар ва х. к. тайёрланади.

МАРТЕН ЧЎЯНИ — мартен пенила қайта эритилиб мартен пўлати олинadиган чўян. Таркибида темир ва углероддан ташқари кремний (Si) — <, 0,5 - 1,3%, марганец (Mn) - < 0,5 - 2%, фосфор (P) — 0,02 — 2,0% ва олтингургурт (S) — 0,01 — 0,06% бўлади. Хиллари: фосфорли, юқори сифатли ва кокс М. ч.; кислота характерли мартен жараёни учун < 0,02 — 0,06% фосфор (P), 0,015 — 0,025% ол-

тингургурт (S) ва асос характерли мартен жараёни учун 0,2 — 0,3% фосфор (P) ишлатилади.

МАРТЕНСИТ [немис металлшуноси А. Мартенсит (1850 — 1914) номидан] — 1) пўлатнинг таркибий қисми; паст т-рали модификациядаги альфатемирга хос углероднинг ўта тўйинган қаттиқ эритмасидан иборат. Пўлатни тоблаш пайтида аустенитни ҳосил бўлади. М. тузилишли пўлат жуда мустаҳкам ва қаттиқ. Металлни бўшагиш йўли б-н М.нинг пластиклиги оширилади. М., кўпинча, темир-углеродли қотишмаларнинг асосини ташкил қилади; 2) кристалл қаттиқ жисмлар (тоза металллар, металл асосли қаттиқ қотишмалар) нинг асосий структуравий ташкил этувчиси; паст т-рали полиморф модификациядан иборат. Игналар, пластиналар ва линзалар шаклидаги айрим кристаллар кўринишига эга. Ўзига хос фазавий ўзгаришлар оқибатида ҳосил бўлади.

МАРТИ (Marti) Хосе Хулиан (1853.28.1, Гавана — 1895.19.5, Досриос, Орьенте вилояти) — Куба миллий қаҳрамони, испан мустамлакачиларига қарши миллий озодлик курашининг ғоявий ташкилотчиси, ёзувчи. Мадрид ва Сарагоса ун-тларини тугатган. Куба инқилобий партияси асосчиси (1892—98). Турли социал қатлам вакиллари-ни бирлаштирган бу партия 1895 й. 24 фев.да бошланган Куба миллий озодлик кўзғолонини ташкил этишда қатта роль ўйнаган. «Абдала» номли романтик драма (1869), шеърлар тўпламларининг муаллифи. 11 апр. да М. ва кўзғолоннинг бошқа раҳбарлари тушган кема Орьенте вилоятига келган, бироқ орадан бир ой ўтгач, Досриос яқинида испанлар б-н бўлган жангда ҳалок бўлган.

МАРТИН (Martin) Арчер Жон Портер (1910.1.3, Лондон) — инглиз биокимёғари ва физиккимёғари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1950). Кембриж унтини тугатган (1932). Эйнхо-вен (Нидерландия) Олий техника мактабида эстраординар проф. (1965 й.дан). Е

витамины ва никотин кислота ажратиб олиш усуллари ишлаб чиққан (1934). Қоғозда (1941, Р. Синг б-н ҳамкорликда) ва газсуюклик колонкаларида (1952, Л. Жеймс б-н ҳамкорликда) амалга ошириладиган хроматография усулини кашф этган. Нобель му-кофоти лауреати (1952, Р. Синг б-н ҳамкорликда).

МАРТИНОВА Нина Ивановна [1905.17(30).9, Днепропетровск — 1977.16.8, Москва] — актриса ва реж. Ўзбекистон халқартисти (1950). А. Луначарский номидаги театр санъати интени тугатган (1928). Боку, Тбилиси, Киев театрларида ишлаган. 1941—43 й.лар Ўзбекистон академик рус драма театрида, 1944—64 й.лар Самарқанд рус драма театрида актриса. М. яратган лирик қахрамонларда аёлларга хос нафосат метин характер б-н уйғунлашиб кетган. Энг яхши роллари: Нина («Маскарад»), Жесси («Рус масаласи»), Дездемона («Отелло»), Офелия («Ҳамлет»), Любовь Яровая («Любовь Яровая»), Хосият («Паранжи сирлари»), Анна Каренина («Анна Каренина»), Фрау Альвинг («Арвох») ва б. Реж. сифатида «Дўст — ўртоқлар ҳақида» (В. Массе), «Бир стакан сув» (Э. Скриб), «Ақллилик балоси» (А. Грибоедов), «Ўзганинг сояси» (К. Симонов) каби асарларни сахналаштирган.

МАРТИНСОН Харри (1904.6.5 - Стокгольм — 1978.11.2) — Швеция шоири, журналист. Илк шеърлар тўплами — «Шарпа ва кема» (1929). «Мақсадсиз сайёҳатлар» (1932) очерклар тўплами ва «Кичитқи ўт гуллари» (1935) романи ўзининг сарсонсаргардонликда кечган умри, оғир етимлик таассуротлари асосида ёзилган. М. «Кўчманчи» (1930), «Ҳаётга йўлланма» (1936), «Пассат» (1945) шеърый тўплamlари, «Клокри-кедаги йўл» (1948) романи ва б. асарлар муаллифи. М.нинг «Аниара» (1956) фалсафий достони машҳур. Асар, бортига 8000 ерлик олган космик кема ҳақидаги 103 кўшиқдан иборат. Одамлар Ер сайёрасидаги атом ҳалокатидан қочиб кетадилар. Аини вақтда, маънавий кадриятларни

йўқотган одамзотнинг мажозий тарихидир. Нобель мукофоти лауреати (1974).

МАРТИНУ Богуслав (1890.8.12, Чехиядаги Поличка ш. — 1959.28.8, Швейцариянинг Листаль ш.) — чех композитори ва созандаси, 20-а. миллий ком-позиторлик мактаби асосчиларидан. Чехия ФА аъзоси (1931). Прага консерваториясида скрипка, орган ва композициядан таълим олган (1906—13). 1941—53 й.лари АҚШ шаҳарларидаги ўқув юртларида даре берган. Ижодий услуби овозларнинг эркин ҳаракатларидан иборат полифония, ритмик ўткир оханглар, жўшқинлик, шунигдек, кучли кинояли юмор, қахрамо-нона драматизм ва вазмин лирикага асосланган симфоник тафаккурдан ташкил топган. Ижодида опера (Энг машҳурлари: «Жульетта», 1938; «Ариадна», 1958 ва б.), балет («Иштар», 1924; «Шпаличек», 1933 ва б.), оратория («Гильгамеш», 1955) ва кантата («Чех рапсодияси», 1918; «Дала мессаси», 1938) жанрлари устувор ўрин тутди. Шу б-н бирга, «Лидице хайкали» номли симфоник марсия (1943), 6 та симфонияси (1942—1953), фортепиано ва оркестр учун 5 та концерти (1925—56), қатор ўзга партитуралари М.ни симфонизмнинг йирик намояндаси даражасига кўтарган. Буларда композитор чех фольклори ва энг замонавий ижодий услубларни узвий боғлашга муяссар бўлган.

МАРТОС Иван Петрович [1754, Ичня, хоз. Украинанинг Чернигов вилояти — 1835.5(17).4, Петербург] — рус хайкалтароши, рус классицизмнинг йирик намояндаси. Петербург БАда таълим олган (1764—73). Римда яшаб (1773—79) антик хайкалтарошликни ўрганган, улардан нусхалар яратган. Петербург БАда даре берган (1779—1835; 1814 й.дан ректор). М. ижодининг дастлабки даврларида портрет (хайкал)лар яратган (Н. И. Панин, 1780; А. В. Панина, 1782; иккаласи ҳам мрамар); 1780-й. лардан мемориал хайкаллар устаси сифатида намоён бўлди. У яратган қабр ёдгорликларида композиция тузилиши-

нинг қатъийлиги, нафис шакли, рельеф турларининг маҳорат б-н уйғунлиққа қўлланиши (С. С. Волконская, мрамор, 1782; Н. И. Панин, мрамор, 1788 ва б.), асарларининг монументаллиги, образларнинг ёрқинлиги, меъморий муҳит б-н уйғунлиги эътиборга сазовор. И. Е. Гагарина (бронза, 1803); Павел I (мрамор, гранит, 1807), Москвадаги К. Минин ва Д. Пожарскийга ўрнатилган ёдгорлик (бронза, гранит, 1804—1818) ва б. М. монументал безак ҳайкалтарошлигининг йирик устаси сифатида ҳам машҳур (Петергоф фаввораси учун яратган «Актеон» ҳайкали, ҳалланган бронза, 1801 ва б.).

МАРЦИНКЯВИЧЮС Юстинас Мотейус (1930.10.3, Важаткемис кишлоғи, ҳоз. Пренай тумани) — Литва халқ шоири (1978). Илк шеърлар тўплами — «Сўз сўрайман» (1955). Достон («Йигирманчи баҳор», 1956; «Қон ва кул», 1960; «Девор», 1965) ва драматик достонларига («Миндаугас», 1968; «Ибодатхона», 1971; «Мажвидас», 1977) рамзий образлилик, фалсафий ва ижтимоий эпик проблематика хос. «Публицистик достон» (1963), «Донелайтис» (1964) достонлари, «Ғаллакор қўллар» (1963), «Ёғоч кўприклар» (1966) ва б. шеърлий тўплamlарида литва халқи ҳаёти ҳақидаги ўйлари акс этган. «Кулвчан қарағай» қиссаси (1961) ёшларга бағишланган. Болалар учун бир қанча

асарлар ёзган. «Миндаугас изтироби» драматик достони (1979) ва туркум шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган.

МАРШ (франц. marche — юриш) (ҳарбийда) — 1) сафда баравар қадам ташлаб юриш. Душманнинг тўсатдан хужум қилиш эҳтимолини ҳисобга олиб, колоннанинг олди, орқа ва ён томонларига махсус кўриқчи бўлинма (дозор)лар тайинланади; 2) муайян жойга белгиланган муддатда етиш учун қўшинларни пидеда ёки транспорт воситаларида юриши.

МАРШ (муסיқада) — тантанали юриш, қўшинларнинг саф тартиб юриши каби жараёнларда ижро этишга мўлжалланган муסיқа жанри. Шахдам

усули, қадам ташлаш суръати, асосан, 2/4, 4/4, 3/4 ўлчови б-н белгиланади. Ҳарбий ёки оммавий юришда одамларнинг баравар қадам ташлашига жўр бўлиб, уларга тантанавор кайфият бағишлайди. Юз йиллик уруш даврида Франция ва Англияда, 15-а.да Германияда мотам М. ҳамда тантанавор М. шаклларида пайдо бўлган. М. асарларининг мазмуни ва хусусиятлари муайян даврнинг тарихий шароитига, миллий муסיқа анъаналарига қараб фарқланади. М. жанри ривожининг илк даврлариданок хусусий чегарадан чиқиб, оммабоп концерт муסיқаси, кейинчалик профессионал муסיқа жанрлари (опера, балет, симфония ва б.) таркибидан ўрин олган. Нағижада, юриш М.и каторида концерт М.и, кўшиқ — М. ва б. вужудга келган. Ҳозирда М. ҳарбий муеца жанри сифатида пуфлама созлар оркестрлар репертуаридан катта ўрин олган. Ўзбек халқи муסיқа меросида «Бухороча М.», «Кўкон М.и», «Аскарлар М.и», «Сарбозча» каби ҳарбий М.лар тарқалган. М. услубида Ҳамза, Т. Жалилов, Ю. Ражабий, Матюсуф Харратов, Ф. Содиқов, И. Икромов ва б. бастакорлар оммавий М.лар яратган. Композиторлардан Т. Содиқов, С. Юдаков, М. Бурхонов, М. Ашрафий, М. Левиев, Д. Зокиров, Ғ. Қодиров, П. Холиқов, П. Макаров, Ҳабибулла Рахимов ва б. ижодида М.нинг турли намуналари мавжуд.

Ольга Никольская.

МАРШАК Самуил Яковлевич (1887.22.10, Воронеж - 1964.4.7, Москва) — рус шоири, 20-а. рус болалар адабиёти асосчиларидан. М.нинг «Жек қурган уй», «Болалар қафасда», «Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртақ» шеърлий китоблари 1923 й.да нашр қилинган. М. 1933 й.да «Мистер Твистер» ҳажвий памфлетини яратди. «Номаълум қаҳрамон ҳақида ҳикоя» романтик достони (1938)да янги давр қаҳрамонларининг жасорати ифодаланган. «Ҳарбий почта» (1944), «Ҳар хил рангли китоб» (1947), «Йил бўйи» (1948), «А дан Я гача завқли саёҳат» (1953) шеърлий китобларида болаларнинг ўзига хос

табиати, адабиёт ҳақидаги фалсафий фикрлари ўз ифодасини топган. Унинг «Ун икки ой», «Ақлли асар», «Мушук-войнинг уйи» эртақ-пьесалари машҳур. М. «Ҳаёт бўса-ғасида» автобиографик қиссаси (1960) ва «Тарбиявий сўзлар билан» мақолалар тўплами (1961), «Танланган шеърлар» (1962) асари муаллифи. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Шеър ва эртақлар, Т., 1959; Ёнгин, Т., 1959; Стёпа амаки, Т., 1960; Аҳмоқ сичконча ҳақида эртақ, Т., 1961.

Ад.: Смирнова В., С. Я. Маршак, М., 1954; Галанов Б. Е., С.Я.Маршак. Жизнь и творчество, 4 изд., М., 1965; С ар но в Б., Самуил Маршак (очерки поэзии), М., 1968.

МАРШАЛ (франц. *marchal*) — 1) ўрта аерларда Францияда сарой мулозимлари унвони (16-а.гача); 2) бир қанча давлатлар (Францияда 16-а.дан) армияларидаги олий ҳарбий унвон; М. унвони 19-а.да Испания, Туркия (мушир), Италия, Япония, 20-а.да Буюк Британия, Ҳиндистон, Польша, Финляндия, Руминия, Хитой, Корея, Монголия, Болгария ва б. давлатларга киритилган. Буюк Британия, Пруссия (кейинроқ Германия), Австрия (кейинроқ, Австро-Венгрия) ва Россияда М. унвони генерал-фельдмаршал унвонига мувофиқ келади. Ҳоз. Россия армиясида олий ҳарбий унвон; 3) Польшада — баъзи мансабдор граждан шахслар унвони (сейм М.ли, сеймвице М.ли).

МАРШАЛЛ (Marshall) Альфред (1842.26.7. Лондон - 1924.13.7, Кембриж) — инглиз иқтисодчиси, Кембриж унтининг сиёсий иқтисод проф. (1885—1908). Иқтисодиётдаги неоклассик йўналишнинг Кембриж мактаби асосчиси. М. «Сиёсий иқтисод» ўрнига сиёсийлашмаган «экономике» атамасини киритди. У ўз асарларида хўжаликнинг идеал модели «мукамал рақобат» туфайли вужудга келиши мумкинлигини кўрсатади. Харажатлар, талаб ва таклиф, меҳнат унумдорлиги тўғрисидаги назарияларни 19-а. охирида кенг тарқалган

меъерий нафлилик (чегаравий наф) назарияси б-н кўшишга ҳаракат қилган. Унга кура бозор нархи энг юқори (чегаравий) наф асосида аниқланадиган талаб нархи ва энг юқори харажатлар б-н топиладиган таклиф нархи чизикларининг кесишиш нуқгаси («Маршалл хочи» деб юритилади). Талаб ва таклиф чизиклари кесишган жойда маҳсулот миққори ва нарх орасидаги мувозанат, мўътадиллик ўрнатилади. М. товар қиймати сарфланган ижтимоий меҳнат б-н ўлчаниши ҳақидаги қарашларни катъиян рад этди.

Асосий асарлари: «Замонавий тижоратнинг соф назарияси» (1879), «Иқтисодиёт принциплари» (1890), «Сааноат ва тижорат» (1919).

МАРШАЛЛ ОРОЛЛАРИ - Тинч океандаги архипелаг, Микронезияда. Бир неча юз маржон орол, атолл ва рифлардан иборат. М. о.ни 1529 й.да испан денгизчи сайёҳи А. Сааведра европаликларга маълум қилган. Ороллари кей-инроқ инглиз тадқиқотчилари Д. Гилберт ва Ж. Маршалл мукамалроқ ўрганганлар. Оролларда Маршалл Ороллари Республикама жойлашган.

МАРШАЛЛ ОРОЛЛАРИ, Маршалл Ороллари Республикаси (The Republic of Marshall islands) — Тинч океаннинг ғарбий қисмидаги Маршалл ороллари архипелагида жойлашган давлат. Архипелаг бир неча юз оролнинг 2 гуруҳи: Радак ва Ралиқдан иборат. Майд. 180 км2. Аҳолиси 70,82 минг киши (2001). Пойтахти Мажуро о.даги Мажуро ш. Маъмурий жиҳатдан 25 туман (district)га бўлинган. Деярли барча аҳолиси микронезлар ирқий тоифасига кирувчи маршалликлар; протестант-гликка эътиқод қилади. Расмий тили — инглиз тили.

Давлат тузуми. М. О. — республика, АҚШ б-н «эркин уюшган» давлат. 1979 й. 1 майдаги конституция амал қилади. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Кессаи Ноут), у парламент аъзолари орасидан 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимияти — парламент, у аҳоли томонидан 4 й. муддатга сайлана-

ди. Ижроия ҳокимиятни президент амалга оширади, у парламент аъзолари орасидан ҳукумат аъзоларини танлаб олади.

Табиати. Ер юзаси пасттектиклик, асосан, маржон оҳақтошлардан таркиб топган. Икдими шим.да тропик, пассатли, жан.да субэкваториал. Йиллик ёгин 2000—4000 мм. Бутазорлар, кокос пальмазорлари ва доим яшил ўрмонлар бор, ички кўлтиклар агрофида ман-гра буталари усади.

Тарихи. Маршалл о.ларини 1529 й.да испан денгизчи сайёҳи Альваро де Сааведра кашф этган, 1788 й.да эса инглиз тадқиқотчилари Ж. Маршалл ва Т. Гилберт муфассал ўрганганлар. Ороллар Ж. Маршалл номи б-н аталган. Тинч океаннинг ғарбий қисмида жойлашган Мариана, Каролина ва Маршалл о.лари, шунингдек, Палау о. 17-а.дан 19-а.гача Испания мустамлакаси бўлган. 1885 й.да Германия Испаниянинг за-ифлашувидан фойдаланиб, Маршалл о.ларини тортиб олди. 1914 й.да ороллар Япония кулига ўтди, 1920 й.да Миллатлар лигаси Японияга шу оролларни бошқариш мандатини берди. 1945 й.да оролларни америкаликлар босиб олди, 1947 й.да эса БМТ Хавфсизлик Кенгашининг қарорига биноан, Микронезия (оролларнинг умумий номи) БМТнинг АҚШ бошқарувидаги ер-мулкига айлантирилди. 1952 й.гача Тинч океандаги васийлик худуди ороллари АҚШ ҳарбийденгиз флоти қармоғида турди, сўнгра АҚШ Ички ишлар вазирлигига олиб берилди. 1962 й.да васийликдаги худуд оролларида Америка олий комиссари бошчилигидаги фуқаро маъмурияти жорий этилди. 1964 й.да маҳаллий қонун чиқарувчи орган сифатида чекланган ҳуқуқли Микронезия конгресси таъсис этилди. 1967 й.да Микронезия конгресси оролларнинг бўлажак сиёсий мақомини белгиловчи комиссия тузди. АҚШ б-н узок, давом этган музокара жараёни нагжасида васийликдаги ороллар худудидан тўрт мустақил сиёсий маъмурий бир-

лик ажралиб чикди. Шулардан бири

— Маршалл о.ларида 1979 й.да республика эълон қилинди. АҚШ васийлигидан озод бўлиб, у б-н «эркин уюшган» давлатга айланган М. О. ўзини ўзи бошқариш ва ташки сиёсат соҳасида муайян мустақиллик мақомига эга бўлса ҳам, мудофаа, молия ва ташки ишлар масалалари АҚШ ихтиёрида. М. О.да ягона Бирлашган демократик партия фаолият кўрсатади. М. О. — 1991 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 1 май — Конституция куни (1990).

Хўжалиги. Аҳоли, асосан, балиқ овлаш ва деҳқончилик б-н шугулланади, фосфат қазиб чиқаради. Кокос пальмаси, нон дарахти ўстиради, таро ва батат етиштиради. Четга кокос ёғи, копра, балиқ маҳсулотлари, маҳаллий хунармандчилик буюмлари ва фосфат чиқаради. Четдан озиқ-овқат, машина ва асбоб-ускуналар олади. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: АҚШ, Япония. Пул бирлиги — АҚШ доллари. «Маршалл айлендз газетт» («Маршалл ороллари газетаси», 1982 й.дан) газ.си, «Маршалл айлендз джорнэл» («Маршалл ороллари журналі», 1970 й.дан) ҳафтаномаси нашр этилади. Маршалл Ороллари радиоси ҳукуматга қарашли тижорат маҳкамаси бўлиб, инглиз ва маҳаллий тилларда эшиттиришлар олиб боради. Кважалейн о.даги АҚШ ҳарбий базасида телемарказ мавжуд.

МАРШАЛЛ РЕЖАСИ - 2-жаҳон урушидан кейин Европани АҚШ ва Канаданинг иқтисодий ёрдами б-н тиклаш ва ривожлантириш дастури; бу режани 1947 й. 5 июнда АҚШ давлат қотиби, генерал Ж. К. Маршалл (1880—1959) ишлаб чиққан ва уни амалга ошириш 1948—51 й.ларга мўлжалланган. Режани амалга ошириш бўйича Ғарбий Европадаги 16 давлат — Буюк Британия, Франция, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Швеция, Норвегия, Дания, Ирландия, Исландия, Португалия, Австрия, Швейцария, Греция ҳамда Туркия М. р.да иштирок этишга рози бўлди ва Европа иқтисодий жамиятини тузиш

ҳақидаги конвенцияни қабул қилди. Кейинчалик, М. р.га Ғарбий Германия ҳам жалб этилди. АҚШ конгресси иқтисодий ҳамкорлик қилиш қонунини қабул қилгач (1948), М. р., яъни тўрт йиллик «чет эл давлатларига ёрдам» дастури кучга кирди. Унда икки томонлама битим асосида Ғарбий Европа давлатларига ёрдам кўзда тутилган. Ёрдам АҚШ федерал бюджетидан қайтариб олинмайдиган субсидия ва заёмлар тарзида берилди. 1948 й.данто 1951 й.гача АҚШ М. р., бўйича 17 млрд. доллар маблағ сарфлади. Унинг асосий қисми Буюк Британия, Франция, Италия ва ГФР (АҚШ ва ГРФ ўртасида 1949 й. дек.да имзоланган икки томонлама битимга асосан) давлатларига берилди.

Режада «эркин тадбиркорлик»ни ривожлантириш, хусусий Америка инвестицияларини рағбатлантириш, божхона таърифларини пасайтириш, АҚШга баъзи бир тақчил товарларни етказиб бериш, молиявий барқарорликни таъминлаш, Америка ёрдамидан олиш натижасида бўшаган миллий валютада махсус фондлар ташкил этиш ва уларнинг АҚШ томонидан назорат қилиниши, олинган маблағларни қай тарзда сарфланаётганлиги ҳақида мунтазам ҳисобот бериб туриш мўлжалланган.

Рисолат Ишмуратова.

МАРШАЛЛАГИОЗЛАР - ўтхўр ҳайвонларда учрайдиган гельминтоз касаллик. Маршаллагия авлодига мансуб, ҳайвонларнинг ширдонидан (ошқозонидан) паразитлик қилувчи нематодалар кўзгатади. Касаллик қорамол, қўй, эчки ва ёввойи ҳайвонлар ўртасида кенг тарқалган. М. курғоқчил, кескин ўзгарувчан иқлимда жойларда учрайди. Ҳайвон организмда гижжа 23—30 кун давомида жинсий етилади ва ташқи муҳитга кўплаб миқдорда тухум чиқариб туради. 2—3 ойлик кўзилар оғир касаланади. Касал ҳайвонлар ҳолсизланади, ориқлаб кетади, ўсишдан тўхташ кузатилади. Даволаш: альбендазол, нилверм, тиабендозол сингари препаратлардан фойдаланилади. Олдани олиш:

ҳайвонлар бир йилда 2 марта — баҳорда ва кузда альбендазол, нилверм, тиабендозол сингари препаратлар б-н дегельминтизация қилинади ёки молларга фенотиазин, мис купораси ва озукка тузи аралашмаси берилади.

МАРШАНЦИЯ (Marchantia) — жигарсимон йўсинлар синфига мансуб ўсимликлар туркуми. Талломи лентасимон, ер бағирлаб ўсади, уз. 10 см ча, эни 1—2 см. Унда ассимиляция тўқимаси б-н тўлган ҳаво кемалари бор. Талломининг устида камера кўпайиш вазифасини бажарувчи чиқариш саватчалари, орқасида тупрокда бириктирувчи ризоидлар ва тангачалар жойлашган. Соябонсимон эркак тиргакларнинг ус-тки томонида антерийдилар, урғочи тиргакларнинг нурсимон қирқилган гул ўрнида архегонийлар жойлашган. МАРҚА — ўзбек қабилаларидан бири. М.лар 20-а.нинг бошларигача Зарафшоннинг ўрта ва юқори оқимида, айрим гуруҳлари Сурхондарё вилоятида тарқоқ ҳолда яшаган. М. ўтмишда қабилан уюшмаси бўлиб, унинг таркибига минг, қирқ, юз қабилалари кирган. Оқт. тўнғаришидан олдин Самарқанд ва Сирдарё вилоятларида яшовчи қирқ, юз, минг қабилалари ўзларини «марка боласи» деб, Қофирнихон дарё водийсида (Тожикистон) яшовчи М.лар, аксинча, ўзларини қирқ, юз қабилалари ичидаги урутлар ёки булаклардан бири деб ҳисоблаганлар. М.ларнинг эт-ногенези ҳақида аниқ маълумот йўқ. Айрим маълумотларга Қараганда, кад. хун қабилаларидан бири М. деб аталган.

МАРҒИЁНА (юн., қадимги форсча Маргуш, Авестода — Моору, ўрта форсчада — Марв) — Ўрта Осиёдаги катта тарихий маданий вилоят. Мурғоб дарёсининг ўрта оқимидаги худудлар ва Марв воҳаси (Туркменистон)дан иборат бўлган. М. худудидан — энеолит даврида ибтидоий одамлар яшаган. Мил. ав. 2-минг йиллик бошларида Мурғобнинг юқори ҳавзасида кад. деҳқончилик маркази (Қаллалани воҳаси) вужудга келган, бу ерда атрофи минорали мудофаа

девори б-н ўралган йирик қишлоқлар пайдо бўлган. Илк темир даври (мил. ав. I минг йиллик бошларида вилоятни ўзлаштириш давом этган. Йирик сўғориш тизимлари барпо қилинган, сунъий баланд тепаликлар устига қурилган қўрғон (қалъа)ли қишлоқсар пайдо бўлган (Ўзтепа, Арвалитепа), улар кичик мулкларнинг маркази саналган. Мил. ав. I минг йиллик ўртасида вилоят маркази жан.га, Эркқалъа ва Габр қалъа ўрнига кўчган, бу ерда М.нинг пойтахт шаҳри — қад. Марв бунёд этилган. М.ни Ахоманийлар давлати томонидан босиб олиниши (мил. ав. 6-а. 2-ярми) Фрада бошчилигидаги Мартена қўзғолонинг келтириб чиқарган. Қўзғолон Доро ҳукмронлиги (мил. ав. 521—486)нинг дастлабки йилларида аёвсиз бостирилган. М. Бактрия сатраплиги таркибига киритилган. Мил. ав. тахм. 329 й. М. Александр томонидан босиб олинган. Александр бу ерда (Габр қалъа ўрнида) Александрия ш.га асос солган. Мил. ав. 4-а. охиридан мил. ав. 3-а. ўргаларигача М. Салавкийлар давлатига тобе бўлган. Вилоят маркази қилиб Марғиёнадаги Антиохия ш. олинган. Юнон-Бактрия подшолиги барпо этилгач, М. маълум вақт унинг сатрапияларидан бири бўлган. Мил. ав. 2-а. нинг 2-ярмида М. Парфия таркибига кирган. Мил. 1-а.нинг 2-ярмидан — 3-а. бошигача бу ерда маҳаллий шоҳ Санобарнинг авлодлари сулоласи қарор топган. Мил. 3-а. 2-чорагидан — 4-а. ўртасигача М. Соснийлар давлатига бўйсунган. 651 й. М.ни араблар фатҳ этган.

Ад. Авесто [Яшкитоби] (Исҳоқов М. таржимаси), Т., 2001; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001; Сағдуллаев А., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1996.

МАРҒИЁНА ҚЎЗҒОЛONI - ахоманийлар зулмига қарши Марғиёнада кўтарилган озодлик ҳаракати (мил. ав. 522 й.). Мил. ав. 522 й. 29 сент.да Ахоманийлар давлати сарой фитнаси натижасида тахтни Доро эгаллаган. Салтанатнинг бутун худуди бўйлаб халқ

қўзғолонлари бошланган. Булардан энг йириги Марғиёнада, Фрада бошчилигида бўлган. Бу қўзғолон ҳақидаги маълумотлар Доронинг Биҳистун китобаларида сақланган. Унда, жумладан, шундай дейилган: «Шоҳ Доро сўзлайди: Мар-гуш (Марғиёна) номли мамлакат мендан ажралиб чикди. Марғиёналик Фрада исмли кишини улар (қўзғолончилар) раҳбар (сардор) этиб тайинладилар. Сўнгра мен хизматкорим, Бактрия сатрапи Додаршиш олдига одам юбордим. Унга шундай дедим: Бор, меники бўлишни истамаган ўша кўшинни тормор келтир. Сўнгра Додаршиш кўшин б-н бориб марғиёналиклар б-н жанг қилди. Аҳурамазданинг иродаси б-н менинг кўшиним душман кўшинини буткул тормор этди. Жанг атриядия ойининг 23кунда (мил. ав. 522 й. 10 дек.) содир бўлди. Сўнгра мамлакат меники бўлди».

Маълумки Биҳистун китобалари 3 тилда: қад. форсий, элабий ва бобилий ёзувларда битилган. Бобилий мат-нда юқоридаги маълумотлардан ташқ-ари, қўзғолонни бостиришда ҳалок бўлган ва асир олинганлар сони кўрсатилган. Унга кўра, қўзғолончилардан 55243 киши ўлдирилиб, 6572 киши асир олинган. Фрада асир олиниб, бир йил ўтгач (мил. ав. 521 й. 27 нояб.), қатл қилинган.

Бу — қўзғолоннинг нақадар улкан миқёсда бўлганлигидан, қўзғолончиларнинг қаттиқ қаршилиқ кўрсатганликларидан дарак беради. Додаршиш кўшини томонидан қилинган мазкур қатли омдан сўнг археологик маълумотларга кўра, Марғиёнанинг обод, деҳқ-ончилик воҳалари кимсасиз бўлиб қолган, М.к.нинг санаси (мил. ав. 522 й. 10 дек.) Ўрта Осиё халқлари тарихида аниқ кўрсатилган энг қад. сана хисобланади.

Ад.: Вайнберг Б. И., Ставиский Б. Я., История и культура Средней Азии в древности, М., 1994.

МАРҒИЛОН — Фарғона вилоятидаги шаҳар. Фарғона водийсининг жан. қисмида, Олой тоғлари этагида жойлаш-

ган. Фарғона ш.дан 10—12 км шим.да, 475 м баландликда. Яқин т.и. станцияси — Марғилон (4 км). Июлнинг ўртача т-раси 25—26°, янв.ники —3,5°. М.нинг жан. чеккасидан Жан. Фарғона канали ва шаҳар ичидан Марғилонсой оқиб ўтади. Аҳолиси 183,2 минг киши (2002; 1973 й.да 117 минг, 1939 й.да 46 минг, 1897 й.да 36 минг кишини ташкил этган), асосан, ўзбеклар (89,3%), шунингдек, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. М.дан 3—4 км жануброқда жойлашган Янги Марғилон (собик Горчакова) шаҳарчаси М. шаҳар Кенгашига қарайди.

М. тўғрисидаги дастлабки ёзма маълумотлар 10-а.га тааллуқли. Ўша даврларда шаҳар «Марғинон» деб аталган ва кейинчалик ҳар икки номи ҳам ишлатилиб келинган. М. номининг келиб чиқиши ҳақида аниқ бир маълумот йўқ. Айрим топонимистлар «марғ» — «майсазор», «ўтзор»дан деб тахмин қиладилар. М. «мурғ» ва «юнон» сўзларидан деган маҳаллий тўқима ривоят ҳам бор. Ибратнииг «Тарихи Фарғона» қўлёзма асарида ёзилишича, шаҳарга 883 й.да асос солинган. Археологик топилмалар М. ўрнида мил. бошларидан аҳоли яшаб келаётганлигини, 10-а.да у катта қишлоқ бўлганлигини, 11 — 12-а.ларда эса шаҳарга айланганлиги тасдиқламоқда. В. В. Бартольд «Мўғуллар истилоси даврида Туркистон» асарида Қорахонийлар даврида ҳам М. вилоятнинг бош шаҳри ҳисобланганлигини қайд этган. «Бобурнома»да М. Фарғонадаги 8 та шаҳардан бири эканлиги, шаҳарнинг ободлиги, ширин мевалари ҳақида сўз юритилиб, унинг «донаи калон» деб аталувчи анори ва «субхоний» навли ўриги макталади. Шаҳарнинг кад. қисмида ўтказилган археологик қазилмалар натижасида М.га бундан 2 минг йил аввал асос солинганлиги аниқланди.

Маҳаллий маълумотлар бўйича шаҳарнинг 12 дарвозаси бўлган. Буюк ипак йўлида жойлашган М. аҳолиси қадимдан атлас тўқиш б-н шуғулланиб келган ва шу тарика уни жаҳонга машҳур

қилган. М.нинг шойи матолари Миср, Эрон ва Юнонистон, Қашғар савдогарлари томонидан қўплаб харид қилинган. Шунингдек, М.да дўппидўзлик, мисгарлик ривожланган, шаҳарда вақт-вакти б-н танга ҳам зарб қилинган. Шаҳар турли даврларда Темурийлар, Шайбонийлар давлатлари, кейинги даврда Қўқон хонлиги таркибида бўлган. 1875 й.да рус қўшинлари томонидан босиб олинган. М.да оқ подшо маъмурлари зулмига қарши қаратилган, тарихда маълум бўлган «Пўлатхон кўзғолони» (1873—76), маҳаллий аҳолини Россиядаги фронт орти ишларига зўрлаб олиб кетилишига қарши қўтарилган халқ кўзғолони (1916) бўлиб ўтган. М. 1876—1926 й.ларда Фарғона вилоятининг уезд шаҳри бўлган, сўнгра Фарғона округи микёсидаги шаҳарга айлантирилган.

1927 й.да М.да биринчи пиллакашлик ф-касини қуришга киришилди. Бундан ташқари, иккита электр станцияси, босмаҳона, механика устахонаси, нон ва лимонад з-длари бор эди. Кейинроқ механизациялашган кўнчилик з-ди, тахта тилич сехи, пойабзал ф-каси фойдаланишга топширилди. Шойи тўқиш артеллари йириклаштирилди, бир қанча янги хунармандчилик корхоналари ишга туширилди. 1963 й.да бадий газламалар ишлаб чиқарувчи хунармандчилик артеллари негизда «Атлас» фирмаси вужудга келди (1976 й.дан «Атлас» и.ч. бирлашмаси). Шаҳарда 20 га яқин саноат, 8 автотранспорт корхоналари, 17 қурилиш ташкилоти бор (2002). «Туроншойи», А. Навоий номи ипак газламалар ва механика, «Фарғонасут», ёғочсозлик корхоналари мавжуд. «Дўстлик— Марғилон» қўшма корхонаси, 600 дан ортиқ кичик ва хусусий корхона, марказий деҳқон бозори, «Марғилон» меҳмонхонаси, автобуслар шохбекати, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турибди. М.да хунармандчилик (айниқса, дўппидўзлик, тандирчилик, мисгарлик) ривожланган. 34 умумий таълим мактаби, «Истикбол» гимназияси, миллий ху-

нармандчилик ва аниқ фанлар лицейлари мавжуд бўлиб, уларда 200 ўқувчи таълим олади. 2 мусиқа, 2 касб-ҳунар мактаби, курилиш, тижорат, ҳисоб-кредит, тиббиёт ва педагогика коллежлари, махсус мактаб, меҳрибонлик уйи, «Шойи» компаниясининг ипакчилик ин-ти фаолият кўрсатмоқда.

12 жамоат ва болалар кутубхонаси (168 минг китоб), 6 маданият уйи (жумладан, марказий маданият уйи), Й. Охунбобоев мемориал музейи, маданият ва санъат музейи, «Нурхон» халқ театри, маданият ва истироҳат боғи бор. «Ал Ҳидоя» хотира мажмуи мавжуд. Шаҳар телевидениеси ва радиоэшиттиришлари кўмитаси ишлаб турибди.

М. водийдаги йирик шаҳарлар б-н автомобиль йўллари орқали боғланган. «Марғилон ҳақиқати», «Турон шойиси» газ.лари чиқарилмоқда. Шаҳарда 1037 ўринга мўлжалланган касалхоналар, 2 тиббиёт санитария қисми, Саломатлик маркази, тез тиббий ёрдам маркази ва б. тиббий муассасаларда 422 врач, 1599 ўрта тиббий ходим хизмат қилади. «Атласчи» ва «Турон» стадионлари, 33 спорт зали, кўплаб волейбол, баскетбол ва футбол майдонлари, 3 болалар ва ёшлар спорт мактаби бор. 56 та жисмоний тарбия жамоасида 43 минг нафардан зиёд ёшлар шугулланмоқда. Меъморий ёдгорликлардан Пир Сиддиқ мажмуи («Каптарлик», 18-а. ўрталари), Хўжа Мағиз мақбараси (18-а.нинг биринчи ярми), Чокар, Торонбозор масжидлари (20-а. бошлари), Саидахмад Хожа Эшон мадрасаси (19-а. охири) ва б. сақланиб қолган. М.да буюк аллома Бурхониддин Марғинович яшаб ўтган, шора Увайсий (Жахон Отин) туғилган ва б. бир қанча машхур кишилар ижод қилганлар.

МАРҒИЛОНСОЙ — Фарғона вилоятидаги сой. Водил қишлоғидан қуйида Шохимардонсой шу ном б-н аталади (қ. Шохимардонсой). Уз. 45 км дан ортик. Юқори қисмида водийси тор. Ўрта ва қуйи оқимида М. водийси ва унинг гидрологик режимининг табиий ҳолати

кескин ўзгарган. Ўртача йиллик сув сарфи 5 м³/сек. Вегетация даврида М. суви тўла суғоришга сарфланади. М.га қуйи оқимида коллекторзовур сувлари ҳам келиб қуйилади. Алр.дан суви кўпая бошлайди, июлда энг кўп бўлади, сен-т.дан камая бошлайди. Фарғона ва Охунбобоев туманларининг экин майдонларини ва шу туманлардаги қишлоқларни сув б-н таъминлайди.

М. водийсида Фарғона ва Марғилон ш.лари ҳамда Қирғули шаҳарчаси, бир қанча қишлоқлар жойлашган.

МАРҒУЛА — ғажак, бурама шаклидаги ўсимликсимон нақш бўлаги. Бир новданинг учида иккита М. чизилса, кўш М., М. новда б-н тасвирланганда М.ли новда деб аталади. Нақш мужассамотида тўддирувчи бўлак ҳисобланади. Мискарлик, наққошлик, ганчкорлик, зардўзлик ва б.да кенг қўлланилади.

МАРҲАМАТ — Андижон вилоятидаги шаҳар (1974 й.гача Русское село деб аталган посёлка). Марҳамат туманининг маъмурий маркази. Вилоят маркази (Андижон ш.)дан 40 км, яқин т.й. станцияси — Асака (25 км). Аҳолиси 11,7 минг киши (2000). Шаҳар чеккасидан Жан. Фарғона канали ўтади. М.да қад. Даван подшолигининг Эрши ш. (кейинги номи Мингтепа) нинг харобалари сақланган. Хитойликлар мил.ав. 101 й.да 60 минг кишилик қўшин б-н Фарғона водийсига бостириб келиб Эрши ш.ни қамал қилганлар (қ. Эрши мудофааси). Тарихий манбаларда ёзилишича, шаҳар страгеги к жиҳатдан қулай ерда жойлашган, унинг атрофи 6 м баландлиқдаги қалъа девори б-н ўралган. Шаҳарнинг 2 та дарвозаси бўлиб, улар шарқ ва ғарб томонга қараган. Қалъа атрофида минорали бир қанча тепаликлар (Алитепа, Оқтепа, Жинғиртепа ва б.) бўлган. Тарихда Андижон кўзғолони (1898) номини олган Дукчи эшон кўзғолони ҳоз. М. ўрнидаги Мингтепа қишлоғи ва унинг атрофида бошланган. Кўзғолон шафқатсиз бостирилгач, рус мустамлакачилари маҳаллий аҳолидан аёвсиз ўч олган. Мингтепа

қишлоғи ер б-н яқсон қилиниб, унинг 4. ўрнида рус селоси қурилган.

М.да электротехника 3-ди, ип йиғирув ва тўқув ф-каси, «Дилшод», «Мингтепа» нон 3-ди, «ЎзРосподшипник» қўшма корхонаси фаолият кўрсатади. Миллий, Халқ банкларининг туман бўлимлари, автостанция бинолари, деҳқон бозори, савдо маркази бор. М. шаҳрида мелиорация ва сув хўжалиғи, агробизнес коллежлари, 2 лицей, гимназия, 5 умумий таълим мактаби, марказий, болалар, кўзи оғизлар кутубхоналари, 2-жаҳон уруши қахрамони Т. Мирзаев номидаги маданият ва истироҳат боғи, ҳамда хиёбони, бай налминалчижангчилар хиёбони мавжуд. М. б-н вилоят маркази, Фарғона вилояти шаҳарлари ҳамда Ўш вилоятидаги Қизилқия ш. орасида автомобиль транспорти қатнови йўлга қўйилган.

МАРҲАМАТ ТУМАНИ - Андижон вилоятидаги туман, вилоятнинг жан. қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1963 й.да М.т. ёндош туман б-н бирлаштирилиб туман маркази М.т.даги Рус- f ское село посёлка- { — сига кўчирилган. 1965 й. 15 фев.да туман номи ўзгартирилиб туман маркази ҳоз. Асака шла кучирилган. 1970 й. 7 декабрда М.т. номи б-н қайта ташкил этилган. М.т. шим.да вилоятнинг Асака, Хўжаобод, Булоқбоши туманлари, шарқ ва жан .да Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Аравон тумани, ғарбда Фарғона вилоятининг Кува тумани б-н чегарадош. Майд. 0,32 минг км², аҳолиси 119,8 минг киши (2000). М.т.да 1 шаҳар (Марҳамат), 1 шаҳарча (Полвонтош), 5 қишлоқ фукарolari йиғини (Марҳамат, Қорабағиш, Шукурмерган, Қоракўрғон, Кўтарма) бор. Маркази — Марҳамат ш.

Табиати. Туманнинг шим. ва шим.-шарқи текислик, қолган қисми тоғ этаклари ва ён бағирларидан иборат. Олай тизмасининг этакларидаги тоғлар, Улуғтоғ (бал. 1500 м), Ту-ямўйин адирлари (бал. 920 м) биргаликда Ойим—Марҳамат—Хўжаобод ботиғини ташкил этади. Иқлими кескин континент-

тал. Июлнинг ўртача т-раси 26,1°, январиники — 2,9°. Йилига ўртача 218—320 мм ёғин тушади. Вегетация даври 220 кун. Кўпроқ шарқий шамоллар эсади. Вактинча шамоллар жан.-ғарбдан эсади. Туман худудидан Қорадарёнинг куйи ирмоқлари: Шаҳрихонсой, Жан. Фарғона ва Каркидон каналлари оқиб ўтади. Туман ерлари Жан. Фарғона канали ва Аравонсойдан суғорилади. Тупроқлари, асосан, бўз тупроқ, адирлар этаклари ўтлоқи бўз, ўтлоқи, ботқоқ-ўтлоқи тупроқ. Ёввойи ўсимликлардан шувок, шўра ва бошоқдилар, эфемер ва эфемероидлар, сой бўйларида ва ер ости сувлари юзароқ жойларда тол, терак, турли хил буталар усади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, чиябўри, куён яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар. Шунингдек, тожик, қирғиз, рус, тагар, корейс, уйғур, қозок, украин ва б. ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 374 киши тўғри келади (2000). Шаҳар аҳолиси 17,8 минг киши, қишлоқ аҳолиси 102 минг киши (2000).

Хўжалиғи. М.т.да ип йиғирув ва тўқув ф-каси, электротехника, нон, мева ва сабзавотларни қайта ишлаш ва вино қуйиш 3-длари, «ЎзРосподшипник» қўшма корхонаси, «Ўкчи» пахта тозалаш 3-ди ҳамда қурилиш, транспорт ва алоқа, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари бор. Шунингдек, хусусий тадбиркорлик ҳам ривожланган. Туманда 250 дан ортиқ кичик корхона, деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади.

Қ.х.да қарийб 7250 га ерга пахта, минг га дан зиёдроқ ерга буғдой, 1,2 минг га ерга сабзавот, 1205 га ерга ем-хашак экинлари экилади, шунингдек, боғ ва тоқзорлар бор; картошка ва б. маҳсулотлар ҳам етиштирилади (1999).

Туманда 6 ширкат хўжалиғи, қ.х. акциядорлик жамияти, ширкатлар уюшмаси бор. Туман шахсий ва ширкат хўжаликларида 29 мингга яқин крамол, 46,2 минг қўй, 61 мингга яқин парранда, 500 дан зиёд от боқилади.

М.т.даги мелиорация ва сув хўжалиғи, агробизнес коллежлари, касб-хунар ли-

цейи, касб-хунар мактабларида 2800 дан зиёд ўқувчи ўқийди.

40 дан ортиқ умумий таълим мактабида қарийб 28 минг ўқувчи таълим олади. 2 мусика мактаби мавжуд. 6 маданият уйи, 35 кутубхона (374 минг китоб), «Парвона» халқ, театри, циркдорбозлик гуруҳи, музей аҳолига хизмат кўрсатади. 770 ўринли 26 даволаш маскани ва касалхоналар бўлиб, уларда 270 га яқин врач ишлайди. «Оқ олтин» туман газ. 1933 й. 1 окт.дан чиқади (адади 2500).

МАСАИ (маасаи) — Кения ва Танзаниядаги нилотлар гуруҳига мансуб халқ. 670 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Масаи тилида сўзлашади. Анъанавий диний эътиқодлар сақланган. Кўчманчи чорвадорлик, асаларичилик, овчилик, балиқчилик б-н шуғулланадилар. М.ларнинг айрим гуруҳларигина (квави, аруша) паст назар б-н қараладиган деҳқончилик б-н банд.

МАСАЛ (араб. — намуна, мисол) — дидактик адабиёт жанри. Таълимий характердаги, аксарият кичик шеърӣй, баъзан насрий шаклдаги асар. М.да инсонга хос хусусиятлар, жамиятга хос ижтимоий ходисалар, муносабатлар кушлар, ҳайвонлар орасидаги муносабатлар ва табиат ходисалари воситасида акс эттирилади. Мазмуни мажоз асосига қурилади, комикликнинг ва ки-ноянинг, ижтимоий танқид мотивининг устунлиги М.га ҳажвий руҳ бағишлайди. М.нинг ҳикоя қисми ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, новелла ёки латифаларга яқин бўлиб, хотимаси, таълимий хулосаси мақол, ҳикматли сўз ва иборалар тарзида бўлади. М. материаллари аксарият эртак, мажоз, новелла, лағифа ва б. да ҳам қўлланиши мумкин. Рамзли ҳикоядан фарқли равишда М.нинг ўз анъанавий образлар ва мотивлар доираси мавжуд бўлади (ҳайвонлар, ўсимликлар, қушлар, муайян тизимдаги одамлар ва х.к.). М. жанри унсурлари жуда қадимдан маълум. Унинг намуналари «Қалила ва Димна» (Панчатантра, 3-а.) таркибида учрайди. М.лар Фаридиддин Аттор, Румӣй, Наво-

ий асарларида тамсил учун ишлатилган. Гулҳаний «Зарбулмасал» асарида М.дан моҳирлик б-н фойдаланган. Қад. юнон адабиётида Эзоп (мил. 6—5-а.лар), Рим адабиётида Федр (мил. ав. 1-а.), француз адабиётида Лафонтен (17-а.), рус адабиётида Крилов бу жанрнинг етук намояндалари сифатида шуҳрат қозонганлар. Рус адабиётида Д. Бедний, С. Маршак, С. Михалков М.нинг ажойиб намуналарини яратдидар. Замоनावий ўзбек адабиётида С. Абдуқаҳҳор, О. Кўчқорбеков, Я. Қурбонов ва б. М. жанрини ривожлантирдилар.

МАСАЛА — муайян билим ва тафаккур асосида ҳал қилиниши лозим бўлган нарса, муаммо (мас, миллий М.); 2) умумий ўрта таълим мактаблари ва ўрта махсус ўқув юртларида ўқувчиларга муайян фанлардан билим бериш ва уларда кўникмалар ҳосил қилиш ҳамда билимларни текшириш методларидан бири.

МАСАН — Жан. Кореядаги шаҳар. Кёнсан-Намдо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 422 минг кишидан зиёд (1990-й.лар охири). Транспорт йўллари тугуни. Чинхэман қўлтиғи (Корея бўғози)даги порт. Кемасозлик, электротехника, ҳарбий, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳар яқинида ГЭС қурилган. Балиқ овланади ва қайта ишланади.

МАСАТОСИ Косиба (1926) - япон физик олими. Токио унти проф. Куёш зарраларини тутадиган қурилма яратган. Бу қурилмадаги фотосенсорлар сувдан нейтрино ўтганда микрочакнашларни қайд қилган. 1987 й.да Сомон йўли галактикасининг нуруланиш энергияси Ерга етиб келганда М. қурилмасида «нейтрино портлаши» кузатилган. Нобель мукофоти лауреата (2002).

Бир-бирдан мустақил тарзда худди шундай кашфиёт учун америкалик физик олимлар Реймонд Дэвис (1915) ва Рикардо Жаккони (1931) лар ҳам Нобель мукофотига сазовор бўлдилар (2002).

МАСЕРУ — Лесото пойтахти (1966).

Денгиз сатҳидан 1500 м баландликда, мамлакатнинг ғарбий чегараси яқинида, Каледон дарёси (Оранж ирмоғи)нинг чап соҳилида жойлашган. Аҳолиси 63 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Савдо-транспорт маркази. Автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Қайта ишловчи саноат корхоналари, ремонт устахоналари, мебель, тикувчилик, қурилиш материаллари и.ч. корхоналари ва б. мавжуд. Аҳолисининг кўпчилиги қ.х.да, бир қисми ЖАРнинг олтин конларида ишлайди. Қ.х. коллежи, шаҳар яқинида миллий ун-т, кутубхона, телемарказ бор. Шаҳарга 1869 й.да асос солинган, 1966 й.гача мустамлака маркази, кейинроқ мустақил давлат пойтахти бўлган.

МАСЖИД, мачит (араб. — сажда қилинадиган жой) — мусулмонлар жамоа бўлиб, намоз ўқийдиган жой, ибодатхона. М.лар, асосан, кундалик беш вақт намоз ўқиш учун мўлжалланган. Жума ва ҳайит намозлари эса жоме масжидларида ўқилади. Биринчи М.ни Мадинада Муҳаммад (сав) қурдирган. М.лар дастлаб шаҳарларда, кейинчалик қишлоқ ва маҳаллаларда барпо этилган. М.ларнинг тўрида, Маккага қараган (қибла) томонида меҳроб, ҳовлисида ҳовуз, бир ёки бир неча минора бўлади. Айрим йирик М.лар меҳробининг ўнг томонида ваъзхонлик учун мўлжалланган минбар, баъзиларида эса Қуръон ўқиладиган махсус жойлар ҳам бўлади. Баъзи М.лар ҳузурда мактаблар ҳам бўлиб, уларда ўғил болаларга Қуръон ўқиш ўргатилади. М.ларда жума ва ҳайит намози кунлари имом-хатиблар хутба ўқиб, турли диний масалалар бўйича ваъзхонлик қилади. Ўзбекистонда 2000 га яқин М. бор (2003). М.ларда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунга амал қилинган ҳолда фаолият юритилади.

М.лар 7—8-а.лардан турли мусулмон мамлакатларнинг маҳаллий меъморлик анъаналарида етакчи ўринни эгаллаб, ўзига хос услубда қурила бошлаган. Асосан мурабба ёки тўғри тўртбурчак

тархли, марказий қисмида хонақоҳи бўлган, ҳовли атрофи равокли айвонлардан иборат. 8 қиррали, гумбаз томли ва кўп устунли, галереяпи М.лар тош, ёғоч, ғишт, рангли кошин б-н хашамдор безатилган (қ. Алмасжид ал-Ақсо, Алмасжид ал-Харом, Катта масжид, Ибн Ту лун масжиди ва б.).

Ўрта Осиё’да дастлабки М.лар Бухоро Ҳисори ичида 713 й.да Қутайба ибн Муслим томонидан маҳаллий оташгоҳ бутхона ўрнида қурилган. Ривоятларга кўра, Самарқанддаги биринчи М. Ҳазрати Хизр масжиди ўрнида бўлган. 10—11-а.лар М. меъморлигида ганч ўймакорлиги, ғиштни безакли қилиб териш санъати ривож топган (Термиздаги Чорустун масжиди, Деггарон масжиди, Туркменистондаги Шеркабир масжиди ва б.). 14—15-а.ларда М. турлари ва тузилиши ўзгариб, у шаҳарнинг энг кўзга кўринган йирик меъморий жамоат бинолари қаторидан ўрин олган. Шаҳар марказларида жоме масжид, жума масжид ва гузар, маҳалла М.лари кенг тарқалган. Мовароуннаҳр меъморлик мактабида яратилган халқ усталарининг ўзига хос мероси Эрон, Хуросон, Озарбайжон, Ҳиндистон, Ҳирот меъморлиги б-н ўзаро уйғунлашиб кетган. Бу мактаб меъморлигида эришилган барча имконият ва ютуқлар Гавҳаршод бегим меъморий мажмуаси, Бибихоним жоме масжиди, Кўк гумбаз масжиди, Дарбанд (Озарбай-жон)даги жума масжид (1368), Табриз (Эрон)даги Кўк масжид (1405) қурилишида ўз аксини топган.

16—17-а.ларда М. қурилишида гумбазлар тузилиши анча мураккаблашди. Пештоқ, равоқ ва минораларнинг турли шакллари яратидди. Безагида муқарнас нақшлар, кошинқори безаклар қўлланилди: Озарбайжоннинг Ардабил ш.даги шайх Сефи мажмуаси (15—17-а.лар), Ганжадаги жума масжид (1606), Эроннинг Исфаҳон ш.даги Лутфулло масжиди (1603—1618), Шоҳ масжид (1612—1630), Машҳаддаги Мусалло масжиди (17-а. охири), Дехли жоме мас-

жиди, Туркиянинг Истанбул ш.даги Боязид масжиди (1505), Шахзода масжиди (1548), Сулаймон масжиди (1550—57), Салим масжиди (1569—75), Ахмад масжиди (1609—17) ва б. Ўзбекистоннинг Бухоро, Самарқанд, Шахрисабз ш.ларидаги Баланд масжид, Хўжа Зайниддин мажмуаси, Баҳоуддин мажмуаси. Шаҳар ташқарисида намозгоҳлар (Бухоро намозгоҳи, Қарши намозгоҳи), зиёратчилар учун хонақоҳлар (Қосим шайх хонақоҳи, Файзиобод хонақоҳи, Нодир Девонбеги хонақоҳи ва б.) қурилди.

18—19-а.ларда Туркиядаги М. бинларининг ташки ва ички безакларида Европа меъморлиги таъсири сезила бошлади. Истанбулдаги Нурусмон масжиди (1755) ва б. Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиқларида маҳаллий меъморлик мактаблари шаклланди. Халқ усталарининг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган наққошлик, ўймакорлик ва ганчкорлик санъати М. айвонлари, ус-тунлари ва деворлари безагида яққол намоён бўлди (Дўсти Худо масжиди, Қўқон жоме масжиди, Сирли Масжид, Хўжа илгор масжиди, Лутфулло Мавлоно масжиди ва б.).

Мустакилликдан кейин анъанавий ва замонавий меъморлик усулларини уйғунлаштирган ҳолда М.лар қурилмоқда (мас, Бухорий ёдгорлик мажмуи, Тошкентдаги Носирхон жоме масжиди, Ғазалкентдаги Олимжон жоме масжиди ва б.).

МАСЖИДИ КАЛОН (форс. - катта масжид) — Бухородаги меъморий ёдгорлик. 12-а.даги қад. иморат қолдиқлари устига 14—15-а.ларда қурила бошланиб, 16-а. бошларида таъмир этилган (масжид ҳовлиси ва атрофида олиб борилган археологик текширишлар натижасида аниқданган).

Масжид тўғри тўртбурчак тарҳли (127x78 м), кенг ҳовли атрофини гумбазли бостирма айвон эгаллаган. 288 кубба (гумбазча) 208 устунга таянган. Улар ўзига хос маҳобатли кўринишга эга бўлиб, устунларга кейинчалик мурабба тарҳли пойустунлар ўрнатилган.

Ҳовлининг тўрт томони марказида нақшинкор пештоқлар бор. Шарқдаги ташки улкан пештоқ маҳобати ва мухташам безаги б-н алоҳида ажралиб туради. М.к.нинг ташки 7 эшиги бўлиб, асосий шарқий дарвоза олдида ва ичида кенг айвонлар жойлашган. Пештоқ равоғидаги болохона ва унинг ён томонидаги қиррали равоқлар кошин ва сирланган ғиштлар б-н безатилган. Айниқса, ганчкори равоқлар алоҳида ажралиб туради. Пештоқ орқали ҳовли тўри (юқориси) даги хонақоҳмақсурага ўтилади. Хонақоҳнинг ташки пой-гумбази баланд, мовий гумбази узокдан кўзга ташланиб туради. Ички гумбаз ости бағалларига «қолибкори» услубида қатор майда равоқча (16 та)лар ишланган, меҳроб безаклари нафис кошинкорлик санъатининг юксак на-мунасидир, унда уста Боёзид Пуроний номи ва 1514 й. санаси кўрсатилган.

Пештоқ олдидаги саҳнда кичик қўшқ (павильон) бор, қурилиши (20-а.)да Уста Ширин Муродов қатнашган.

Ал.: Зоҳидов П. Ш., Меъмор санъати, Т., 1978.

МАСИҲИЙ Рукниддин Масъуд [1580, Кошон (Эрон) — 1655] — озарбайжон шоири. Табиб бўлган. Шеърятда Фузулий анъаналарини давом эттирган. Кўпгина ғазал, қасида ҳамда «Дон ва тузоқ», «Ари ва асал», «Варқа ва Гулшоҳ» каби романтик достонлар муаллифи. Бизгача унинг «Варқа ва Гулшоҳ» достони етиб келган. Ўзидан олдинги салафларининг, айниқса, Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»ни ёзишдаги ижодий тажрибасидан руҳланиб, М. ҳақиқий мухаббат ва одабийликни куйловчи оригинал асар яратган. Асарда Варқа Мажнунга нисбатан исёнкор, жанг майдонида душманларига қарши шафқатсиз қилиб тасвирланган. М. ре-алистик анъаналарни ривожлантирган, асар руҳини халқ эпик поэзиясига яқинлаштирган. Достон ўз вақтида Яқин Шарқда кенг тарқалган. Унинг қўлёзмаси Озарбайжон ФА архивида сақланади.

МАСКА (франц. masque, итал. maschera сўзидан) — 1) ниқоб; 2) жасад юзидан гипс ва б. материаллар ёрдамида олинган куйма. Кўпгина қад. халқларда кўмилган жасад юзига олтин ва б. қуймасидан М. кийгизилган; 3) тиббиётда наркоз бериш, физиотерапевтик муолажа қилиш ёки асептика мақсадида бемор юзига қўйиладиган махсус мослама ёки дока; 4) косметикала даво ёки терини парвариш қилиш мақсадида юз ёки бўйинга суртиладиган крем ёки дори қатлами; 5) спортчининг ҳимоя аслаҳаси (қиличбозлик, хоккей ва б. ўйинларда). Юзини шикастланишдан сақлайди.

МАСКАРЕН ОРОЛЛАРИ - Ҳинд океанидаги ороллар гуруҳи. Мадагаскар о.дан шарқда. Майд. 4486 км². Энг йирик ороллари: Реюньон (Франция мулки), Маврикий ва Родригес (Маврикий давлати таркибида). Вулкан жин-сларидан таркиб топган. Энг баланд

жойи 3069 м (Реюньон о.да). Сўнмаган вулканлар бор. Иклими тропик, пассатли иқлим. Йиллик ёғин 1300—2000 мм. Тоғлар доим яшил тропик ўрмонлар ва саванналар б-н қопланган. Шакарқамиш, кокос пальмаси, чай, кофе, ваниль етиштирилади. 1507 й.да оролларни дастлаб тадқиқ этган пор-тугалиялик сайёҳ Педру ди Маскаре-ньянс номи б-н аталган.

МАСКАТ —Арабистон я.о.нинг жан.-шарқидаги султонлик (1792—1970). 1891 — 1958 й.ларда Британия протекторати. 1970 й. авг.да М. султони Уммон султонлиги (М. ва Уммон имомлигини қўшган ҳолда) барпо этилганини эълон қилган (қ. Уммон).

МАСКАТ — Уммон султонлиги пойтахти, Арабистон я.о.нинг шарқий қисмида. Уммон қўлиги соҳилидаги денгиз порти (четга хурмо, мевалар, қуритилган балиқ чиқарилади). Аҳолиси 52 минг кишидан зиёд (1993). Карвон йўллари тугуни. Савдохунармандчилик маркази. Ун-т бор. Меъморий ёдгорликларидан ўрта асрларда қурилган турар жойлар, 16-а.да португаллар қурган фортлар сақланган. Шаҳар яқинида

халқаро аэропорт бор.

МАСЛАҲАТ ОВОЗИ (ҳуқукда) сайлаб қўйиладиган органлар ёки халқ-аро ташкилотларнинг ишида овоз бериш ҳуқуқисиз иштирок этиш.

МАСЛАҲАТ ОШИ, тўй кенгаши — Ўрта Осиё халқларининг тўй б-н боғлиқ маросимларидан бири. М.о. тўйдан бир неча кун олдин ўтказилади. М.о.га маҳалла, қишлоқ тўй комисси-ялари вакиллари, оқсоқоллар, маҳалладан қариялар, қўни-қўшнилар, қариндошлар чақирилади. Маслаҳатга келганлар тўйни қачон, қандай ўтказиш тартиби, харажатлар, кимлар қандай вазифаларни бажаришларининг шартлиги, тўй эгасининг имкониятларига қараб тўйга кимларни таклиф этиш каби муҳим масалалар ҳал этилади. М.о. Ўзбекистоннинг турли туманларида ҳар хил даражада ўтказилади. Бу тадбир қандай ўтказилишдан қатъи назар ўша куни ош дамланиб, меҳмонлар зиёфат қилинади. Анжуманнинг энг асосий мавзуси тўйга сар-фланадиган маҳсулотлар: гуруч, ун, ёғ, гўшт, мева, қанд-курс, сарпо, кўрпа-тўшак ва б. ҳақида бўлиб, уларнинг қай даражада тайёрланганлиги, шунингдек, камчилклари атрофлича муҳокама қилинади. М.о. ҳозир ҳам анъанавий маросим бўлиб ҳамон эъзозланиб келинмоқда.

МАСНАВИЙ (араб. — иккилик. Кўплиги — маснавиёт) — ҳар бир байтининг мисралари қофиядош бўлган ва байтдан байтга қофияси янгиланиб борадиган шеърини шакл (а-а, б-б, в-в, ...). Мумтоз адабиётда (мас, Алишер Навоий асарларида) сюжетли кичик шеърини асарлар ҳам, дostonлар ҳам М. деб юритилади. Туркий адабиётда М. шакли илк бор Юсуф Хос Ҳожибкннг «Қутадғу билиг» асарида қўлланган. Дурбекпинт «Юсуф ва Зулайҳо», Ҳайдар Хоразмийнмнт «Махзан ул-асрор» асарлари М.да битилган. Навоий даврига келиб М. эпик шеърининг асосий жанри бўлиб қолди. Улуғ шоирнинг асосий эпик асарлари («Хамса», «Лисон уттайр» ва б.) М. жанрида ёзилган. М. ҳоз. замон ўзбек

шеъриятида ҳам қўлланмоқда. Мас, Ҳ, Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъри, Ғ. Ғулумнинг «Кўкан», «Эгалари эгаллаганда» дostonлари ва б.

МАСОФА — геометрик тушунча; маз-муни қандай объект учун аниқданиши б-н боғлиқ. Мас, 2 нукта орасидаги М. — уларни бирлаштирувчи тўғри чизик кесмасининг узунлиги; нуктадан тўғри чизик (текислик) гача бўлган М. — шу нуктадан берилган тўғри чизикка (текисликка) туширилган перпендикуляр кесма узунлиги.

МАССА (лот. massa — катта тош; бўлак) (физикада) — жисмнинг инертлик ва гравитацион хусусиятларини ифодаловчи физик катталиқ. М. тушунчасини фанга биринчи бўлиб И. Ньютон 1687 й.да «Натурал фалсафанинг математик асослари» номли асарида олиб кирган. Ҳар қандай жисм унга бошқа жисмлар таъсир этмагунча тинч ёки тўғри чизикли текис ҳаракатини сақлайди. Жисмларнинг бу хусусияти инертлилик деб аталади. Жисм инертлигининг ўлчови — инерцион М. Берк системани ташкил этувчи икки жисм фақат ўзаро таъсирлашади. Ат вақт мобайнида биринчи жисм тезлиги Ди, ва иккинчи жисм тезлиги Ди, га ўзгарган булсин. Ньютон қонунларига асосан $m_1v_1 = -m_2v_2$ Ди, бўлади, бунда m_1 ва m_2 — коэффицентлар. Ат ўзгарса, унга мос равишда Ди, ва Ди2 лар ҳам ўзгаради, лекин v_1 ва v_2 ўзгармас катталиқ бўлиб қолаверади, v_1 ва v_2 лар фақат биринчи ва иккинчи жисмларнинг ўзига боғлиқ бўлганлиги учун улар инерцион М.лар деб аталади. Аммо жисм фақат инерцион хусусиятларга эга бўлибгина қолмай, атрофидаги фазода гравитация майдонини вужудга келтиради. Бу майдон ўз хусусиятлари бўйича зарядланган жисм ҳосил қилган электростатик майдонга ўхшайди. Гравитация майдонини вужудга келтирувчи заряд гравитацион заряд ёки гравитацион М. деб аталади. Ньютоннинг бутун олам тортишиш қонунига асосан, Ернинг гравитация майдонига, мас, Ер сирти яқинида жойлашган жисм-

га Ернинг тортишиш кучи таъсир этади.

Тинч ҳолатдаги М.си нолга тенг бўлган зарралар ҳам бор. Мас., (фотонлар), аммо бундай зарралар тинч ҳолатда мавжуд бўлмайди, пайдо бўлган ондаёқ с тезлик б-н ҳаракатлана бошлайди.

МАССА СОНИ — атом ядросидаги нуклонлар, яъни протон ва нейтронларнинг йиғинди сони. Ядроларни белгилаш учун х белгидан фойдаланилади, бунда Х — элементларнинг кимёвий белгиси, А — ядронинг М.с,— ядрогаги протонлар сони. Мас, nU белгиси табиий уран изотопини ифодалаб, ядрогаги нуклонлар сони $A=235$ ва нейтронлар сони $A-Z=235-92=143$ эканлигини кўрсатади. Ядронинг М.с. кимёвий элемент изотопи атомининг бутун сонгача яхлитланган нисбий массасидан фарқ қилмайди. Ядро реакциялари ва радиоактив емирилиш жараёнларида М.с.нинг миқдори ўзгармас катталиқдан иборат бўлиб қолади.

МАССАГЕТЛАР (юн. Massagetai) — Каспий денгизининг шарқий соҳили, Орол денгизи атрофлари, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида мил. ав. 8— 4-а.ларда яшаган кўчманчи ва б. кабилалар гуруҳининг юнон адабиётларида учрайдиган умумлашма номи. М. тўғрисида фанда турли хил қарашлар мавжуд. Айрим олимлар фикрича, «М.» номи «masyo» — «балиқ» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «балиқхўрлар» маъносини англатган. Бошқа бир фикрга кўра, «М.» атамаси «мае», «сака» ва «та» сўзларидан таркиб топиб, «сакларнинг катта уюшмаси»ни билдирган. Учинчи бир тахминга кўра, «М.» сўзи «мазагетлар» — «улуғ гетлар» дегани бўлиб, М.нинг ўзи эса қад. хитой манбаларидаги «да(катта) юечжилар» б-н айнан бир халқдир. Бу фикрга С. П. Толстой ҳам қўшилган, у Сирдарёнинг қуйи оқими бўйидаги археологик ёдгорликларни М.га мансуб деб ҳисоблаган. С. П. Толстойнинг фикрича, М. конфедерацияси таркибига хорасмийлар, апасиаклар, сак-амюргийлар, дербиклар,

тохарлар (дахлар), осийлар (ятийлар, асианлар, усунлар, яксартлар), отасийлар (аугасийлар, аугаллар) кирган. Геродотнинг ёзишига кўра, М. — кўчманчилар. Улар пиёда ва отда жанг қиладилар, отларининг кўкракларига совут кийдирганлар. Кўпроқ камон, найза ва сагарий (ой-болта) каби жанг қуроли ишлатганлар. М.нинг барча жиҳоз ва қурол-аслаҳалари мис ва олтиндан ясалган. Рўзгор буюмларини эса бўёқ б-н бўяганлар. М. маликаси Тўмарис б-н бўлган жангда Ахоманийлар давлатини асосчиси Кир ҳалок бўлган. Страбонитг маълумотига кўра, М. Қуёшга топинганлар ва унга атаб отларни қурбонлик қилганлар. Страбон кўчманчилар б-н бир қаторда Орол бўйидаги ботқ-окликлар ва оролчаларда яшаб, теримчилик ва балиқ овлаш б-н машғул бўлган қавмларни, шунингдек, хоразмийлар ва отасийларни М.га мансуб деб билган.

М. конфедерацияси қад. Хоразм давлатининг асосий ҳарбий кучини ташкил қилган. Бу, айниқса, Ўрта Осиёга Искандар Макдуний бостириб келган даврда яққол намоён бўлган.

Ад.: Толстой С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М. — Л., 1948.

МАССАЖ (араб. — қўл тегизмок) — даволаш усули; тана ёки бирор аъзога махсус усулда таъсир этиш. Қўл б-н бажарилади, баъзан асбоблар ишлатилади (виброммассаж). М.нинг организмга таъсир механизмида нерв ва гуморал омиллар муҳим роль ўйнайди. М. таъсирида терида биологик фаол моддалар ҳосил бўлиб қонга тушади, улар томир реакцияларида, нерв импульсларини ўтказишда ва б.да катнашади. М. бевосита таъсир қилган жойида тўқималарга механик таъсир ҳам кўрсатиб, лимфа, қон, тўқималар орасидаги суюқлик циркуляцияси кучаяди. Натижада қон ва лимфа димланиши йўқолиб, моддалар алмашинуви ва М. қилинаётган жой териси орқали нафас олиш кучаяди. М. юрактомир системаси ишини яхшилади. Капиллярни кенгай-

тириб, М. қилинаётган соҳанигина эмас, балки ундан узоқдаги тўқималарнинг ҳам (рефлектор йўл б-н) қон б-н мўл таъминланишига имкон беради: қоннинг артерия ва веналардан оқиши ривожланади. М. муолажасидан сўнг умумий аҳвол яхшиланади, чарчок йўқолади. Умумий (бутун гавда) ва маҳаллий (гавданинг бир қисми, мас, қўл ёки оёқ панжаси) М. бор.

Асосий усуллари: силаш, уқалаш, ийлаш ва қоқиб қўйиш.

Силаш — М.нинг бошқа усулларини бошлашдан олдин ва тугалланаётганда қўлланади.

Уқалаш — бирмунча тез бажарилади, бунда тери ва тери остидаги тўқималар турли йўналишда жойидан қўзғатилади ёки чўзилади. Уқаланган жой устидан силанади.

Ийлаш — М.нинг мураккаброк усули. Бунда фақат юза тўқималаргина эмас, балки чуқур жойлашган мускуллар ҳам таъсирланади. М.нинг бу усули тўқималарни ушлаш, кўтариш, босиш ва чўзишдан иборат.

Қоқиб қўйиш ёки «вибрация» — танага тебранувчи (титроқ) ҳаракат беришдан иборат, уни қўл ёки махсус М. аппаратлари ёрдамида турли жадаллик ва тебраниш б-н бажарилади.

М.нинг спорт массажи, шифобахш, гигиеник ва косметик М. каби турлари бор. Спорт М.ида спортчининг ҳамма мускул гуруҳларига кетма-кет таъсир этилади.

Шифобахш М. врач кўрсатмаси бўйича таянчҳаракат аппарати, бўғим ва моддалар алмашинувининг бузилиш касалликлари, радикулит, контрактура ва б.да комплекс даволаш б-н бирга қилинади. М.нинг бошқа турлари чарчокни босиш ва куч-қувватни тиклаш, одатда, жисмоний машқлар, сув муолажалари, эрталабки гимнастика б-н бирга олиб борилади. Бундай М. хушбичим ва бардам бўлишга имкон беради. Ўз-ўзини М. қилиш гигиеник М.нинг бир шакли. М.ни махсус ўргатилган массажчилар ёки беморнинг яқин кишилари (тиббиёт хо-

димидан ўрганиб олиб) қилишлари мумкин. Косметик М. косметолог-врач тавсиясига кўра, сочларни мустаҳкамлаш, юздаги нуқсонларни йўқотиш мақсадида қўлланади.

Юрак М.и — юрак тўхтаб қолганда одамни жонлаштириш усули; бунда юрак ритмик равишда бевосита (кўкрак қафаси очилиб бажариладиган опера-цияларда) ёки бавосита (кўкрак қафасини ёрмасдан биринчи ёрдам кўрсатишда) қисилади.

МАССАНИНГ **САҚЛАНИШ ҚОНУНИ** — 1) кимёда (Ломоносов — Лавуазье қонуни) — кимёвий реакцияга киришган моддалар массаларининг йиғиндисига реакция маҳсулотлари йиғиндисига тенг. М.с.к. кимё фани ва амалиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Моддаларнинг ўзгариши тўғрисидаги бутун таълимот ана шу қонунга асосланади; 2) физикада — ҳар қандай физик жараёнда ёки муайян жараёнлар гуруҳида баъзи физик катталикларнинг микдорий қийматлари вақт мобайнида ўзгармайдиган физика қонуниятлари. Ажратиб қўйилган ҳар қандай физик система учун энергия, импульс, ҳаракат микдори моментни, электр зарядининг сақланиш қонуни муҳим ҳисобланади. Энергиянинг сақланиш қонуни, импульснинг сақланиш қонуни ва моментнинг сақланиш қонуни ҳамма жараёнлар учун умумийдир. Мас, ажибликнинг сақланиш қонуни, жуфтликнинг сақланиш қонуни шундай қонулар жумласига киради.

МАССАЧУСЕТС - АҚШнинг шим. шарқий қисмидаги штат. Атлантика океани соҳилида. Майд. 21,4 минг км². Аҳолиси 6,42 млн. киши (2002). Маъмурий маркази — Бостон ш. Штатнинг шарқий қисми Атлантика бўйи пастте-кислигидан иборат, марказини Коннектикут дарёси водийлари б-н парчаланган ясситоғлик, ғарбий қисмини Аппалачи тоғлари эгаллаган. Аралаш ўрмонлар (айниқса, тоғларда) кенг тарқалган. М. аҳоли энг зич жойлашган ва иқтисодий юксалган штатлардан. Асосий саноат

тармоғи — машинасозлик, жумладан, электротехника, радиоэлектроника, станоксозлик, вагонсозлик, тўқимачилик ва пойабзал са-ноатлари учун машиналар и.ч. Шунинг-дек, тўқимачилик ва кўн-пойабзал саноатлари ҳам ривожланган. Кимё, резина, қоғоз, полиграфия, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Асосий саноат маркази ва денгиз порти — Бостон ш. Қ.х. шаҳарларни озиқ-овқат б-н таъминлашга: сут чорвачилиги ва паррандачиликка, сабзавот ва полизчиликка ихтисослашган. Балиқ овланади. М.да Гарвард ва Кларк ун-тлари, технология ин-ти бор. Туризм ривожланган.

МАССИВ (лот. massa — бўлак, парча) — 1) тоғлик ерларнинг баланд жойларидаги бир-бирига ўхшаш яхлит қисмлари (мас, Помир массиви); 2) географик хусусиятлари ва умумий манзараси бир тусдаги яхлит, туташ ерлар, майдон (мас, ўрмон массиви); 3) меъморчилиги жиҳатдан бир бутунликни ташкил этган турар жой комплекси (мас, Чилонзор массиви).

МАССИҶОН (Massignon) Луи (1883.25.7, Ножан - 1962.4.11, Париж) — француз шарқшуноси ва исломшуноси. 1919 й.дан Сорбонна проф. ва унинг Эроншунослик ин-ти президенти. М. асарлари дин, фалсафа, ислом дунёсининг сиёсий ва маданий тарихи, унинг бошқа халқлар маданияти б-н ўзаро муносабати масалаларига бағишланган. М. тасаввуфни ўрганишга муҳим ҳисса қўшган.

МАССОН Михаил Евгеньевич (1897. 21.11, Петербург — 1986.2.11, Тош-кент) — археолог, тарихчи, шарқшуное Археология д-ри (1936), проф. (1945). Ўрта Осиё унти археология кафедраси мудири (1940—68), Ўзбекистон (1944) ва Тур-кманистон (1950)да хизмат кўрсатган фан арбоби. Туркманистон ФА акад. (1951). Дастлабки археологик комплекс экспедициялар — Термиз археологик комплекс экспедицияси (1936-38), Жанубий Туркманистон археологик комплекс экспедицияси (ЖТАКЭ, 1945

й.дан) асосчиси ва раҳбари. 19-а. охиридан Самарқанд, Тошкентда яшаган. 1912 й.да Ўрта Осиёда археологик и.т. ишларини бошлаган (Афросиёб), кей-инги йилларда Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Жан. Қозоғистонда кўплаб археологик разведка ва қазилма ишларини олиб борган. М. раҳбарлик қилган ЖТАКЭ фаолияти б-н Нисо ва кўҳна Маре ш. харобаларидан топилган осоритикалар оламшумул аҳамият касб этган. Ўрта Осиё тарихи, айниқса, нумизматика ва шахарлари (Самарқанд, Бухоро, Тошкент) тарихий топографияси, кончилик тарихи, меъморлик, эпиграфика бўйича илмий йўналишлар муаллифи. М. муҳаррирлиги остида 30 дан зиёд илмий тўпламлар ва монографиялар, шунингдек, ЖТАКЭнинг 18 жилди нашрдан чиққан.

Ас: Ахангеран. Археологотопографический очерк, Т., 1953; Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавераннахр [Труды Южно-Туркменистанской археологической экспедиции], т. 13, Ашхабад, 1996.

МАСС-СПЕКТРОМЕТРЛАР - модданинг ионлашган зарралари (молекула, атомлари)ни массалари бўйича аниқлайдиган (ажратадиган) асбоблар. Иши магнит ва электр майдонларининг бўшлиқ (вакуум) даги ионлар дастасига кўрсатадиган таъсирга асосланган. Статик ва динамик М.-с.лар бўлади. Статик М.-с.нинг иши ўзгармас магнит ва электр майдонлардаги ионларнинг т-раекторияси нисбати т/е га боғлиқ, бунда т—ион массаси, е— электр заряд. Динамик М.-с.нинг иши эса, асосан, ионларнинг манбадан коллекторгача бўлган масофани ўтиш вақтига ёки ўзгарувчан электр ва магнит майдонлардаги тебраниш даврига асосланади. Қайд қилиш услубига кўра, М.-с. ионлар дастасини фотографик қайд қилувчи ва ион тоқини электр асбоблар б-н қайд қилувчи хилларга бўлинади.

М.-с.нинг асосий қисмлари: ион манбалари (текширилаётган модда ион-

лашиб, маълум йўналишда ион даста хосил қилинади); анализатор (асосан, ион манбадан чиқаётган ион дастасини ионларнинг массаси, зарядига қараб бир неча ион дастага ажратади); қабул қилиш қурилма-с и (бир ёки бир неча махсус электродлар — ион коллектор). Ион коллекторлари ион тоқи кучайтиргичлари ва ҳисоблаш асбобларига уланади. М.-с. да, шунингдек, текширилаётган газсимон моддани ион манбаига ўтказувчи қурилма, вакуум манометрлар системаси, ион тутқичлар, ион манбаи ва 10~7 — 10~5 мм сим. уст. босимини вужудга келтирувчи вакуум насослар бўлади. М.-с. нинг ион манбаи, анализатор ва ион тоқи кучайтиргичлари турғун ток манбаига уланади. Атом ядроси спектроскопиясида махсус спектрометрлар — альфа- ва бета-спектрометрлари мавжуд. М.-с. физика ва техникада, биология ва тиббиёт, саноат ва б. соҳаларда ишлатилади.

МАСС-СПЕКТРОСКОПИЯ, масс спектрометрия — модда таркибидаги атом ва молекулалар спектри бўйича уларнинг массасини текшириш усуллари. Атом ва молекулалари ионлашган ҳар бир модда т/е нисбат б-н бир-биридан фарқ қилади, бу нисбат (бунда т — масса, е — ион заряди) масс-спектрометрлар б-н ўлчанади. Олинган спектрга кўра, модда массаси ва жисм таркибидаги бошқа моддалар микдори топилади. М.-с. татбикий физика, кимё, биол. тиббиёт, геол. ва техникада асосий аналитик усуллардан бири ҳисобланади. Жисм (ёки суюқлик) таркибидаги модда массасини аниқлашнинг ҳар хил усуллари бор. Мас, дублет усули б-н дисперсион чизиқлар орасидаги масофа аниқланади ва шу масофа бўйича массалар фарқи топилади. Ионлар тоқини ўлчаш усули б-н моддалар массаси аниқланади.

Газ таркибини аниқлаш учун ҳам М.-с.дан фойдаланилади. Газлар тўлиқ буғлатиш, изотопга ажратиш, вакуумда учқунлатиш ва ионлар б-н бомбардимон қилиш усуллари орқали текширилади. Маълум микдордаги моддани

М.-с. б-н текшириб, ундаги элементлар микдори — газ аралашмаларидаги компонентлари микдори назорат қилинади ва аниқланади, изотоплар олинади. Кимё саноатида М.-с. б-н технологик жараёнлар бошқарилади, атом юқори қатламнинг таркиби ўрганилади, зарядли зарраларнинг тўкнашишидаги жараёнлар кузатилади, кимёвий реакци-ялар кинетикаси текширилади. М.-с. кўп соҳаларда ягона усул ҳисобланади. М.-с. ёрдамида Ер юқори атмосферасининг нейтрал ва ион таркиби ўлчанган (бошқа сайёраларнинг атмосфера таркибини ҳам шу усулда ўлчаш мумкин).

МАСТАБА (араб. — тош ўриндик) — Қад. Миср макбараларининг номи. Дастлабки М. қолдиклари мил. ав. 3000— 2800 й.ликка оид (Миср). Бу М.лар уйга ўхшатиб ғишт б-н қрп-ланган қумтепалардан иборат. Уларнинг ён-ларига ибодат қилинадиган махсус хона ҳамда дафн анжомлари қўйиладиган ергўла ҳам қурилган. Кейинчалик М.лар фақат тошдан қурилган. Уларда ибодат қилинадиган ҳамда марҳумнинг ҳайкалчаси қўйиладиган хоналар бўлган. Ибодат қилинадиган хона деворига диний ва маиший мавзуларда расмлар ўйиб ишланган. Қад. Мисрдаги I ва II сулола даврида М.лар фиръавнлар макбараси хизматини ўтади. III сулоладан бош-лаб М.лар ўрнига фиръавнлар ўзлари учун эҳром (пирамида)лар қурдира бошладилар. Зодагонлар шу эҳромлар ёнига ўзлари ва яқинлари учун М.лар қурдирган. Бундай эҳром ва М.лар мажмуаси Мисрда кўп (Гиза, Саккара, Медум, Пескум ва б.).

МАСТАВА (форс, мост — қатиқ ва об — сув) — суюқ таом. Аслида М. сузма, қатиқдан олинган зардобга гуруч солиб қайнатиб тайёрланган. Ҳозир М. сабзи, пиёз, гуруч ва б. масаллиқлардан тайёрланади. Масаллиғи ва тайёрлаш усулига кўра, қайнатма М., қовурма М., олчали М., қиймали М., хўрда М. (гуруч ўрнига окшоқ солинади) каби турлари бор. М.нинг асосий тури қўй

гўшти қиймасидан қайнатма усулида тайёрланади: пиёз, мурч аралаштирил-ган қиймали кичик қифталар ясалади. Қозонда кертгилган гўшздан ажратил-ган суяк қайнатилади, пишгач, суяклар сузиб олиниб, шўрвасига гуруч ва ду-малокланган қифталар солиб милдира-тиб қайнатилади. Пиёз, помидор, кубик шаклида майда қилиб тўғралган сабзи, картошка ёки шолгом солса ҳам бўлади. М. косаларга сузилади, кашнич ва мурч сеппи дастурхонга тортилади. Алоҳида идишда қатиқ берилади.

Ад.: Маҳмудов К., Ўзбек тансиқ таом-лари, Т., 1989.

МАСТАК (*Lolium L.*) — ғалладошлар оиласига мансуб бир йиллик, икки йил-лик ёки кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистонда кўп йиллик М. (*L. repen-пе*), кўпгулли М. (*L. multiflorum*), заҳарли М. (*L. temulentum*) каби 3 тури учрай-ди. Заҳарли М.нинг пояси бир нечта, буғдойнинг поясига ўхшаш бўғимланган, ичи ковак, бўйи 40—80 см. Барги энсиз, қалами, эни 1—4 мм, усти ғадир-будир, орқаси силлик. Ҳар бир поянинг учиди биттадан, уз. 10— 20 см бошоғи бор. Бошоқчалари қилтанокди, бошоқ ўқиға ёпишиб туради. Май—июнь ойлари-да гуллаб уруғлайди. Буғдой, арпа ва 1 зиғир орасида ўсиб, улар б-н баробар пишди. Баҳорикор ерлар, боғ ва майса-зорларда ўсади. Уруғида марказий нерв системасига кучли таъсир қиладиган заҳарли алкалоидлар (0,25 — 0,48%) бор. Моллар еса ҳалок бўлади, чўчкага эса таъсир қилмайди, аксинча, уни семирти-ради. М. уруғи аралашган дондан тайёр-ланадиган нон еки овқатни еган одам ҳам заҳарланади.

МАСТИТ (юн. *mastos* — кўкрак, сий-на) — одам сут безининг яллиғланиши; касаллик аксарият туккан аёллар ва хрмиладорларда кузатилади. Аҳёнда чақалоқларда, эркаларда ҳам учрайди. М.га стафилококклар, стрептококклар, ичак таёқчаси ва б. сабаб бўлади. Аёл ор-ганизмидаги сурункали яллиғланиш ка-салликларида инфекция гематоген (кон

орқали) ёки лимфоген (лимфа орқали) йўл б-н ўтиши ҳам мумкин. Кўкракца сут туриб қолиши (лактостаз), шунингдек, иммунитет пасайишига олиб келадиган ҳолатлар (туғиш), санитариягигиена қоидаларига амал қилмаслик ва ҳ.к. М.нинг ривожланишига имкон беради. М.нинг ўткир (сероз, инфильтратив, абсцесслашган, флегмоноз, гангреноз) ва сурункали (инфильтратив) хиллари фарқ қилинади. Касалликда сут бези оғрийди ва таранглашади, зарарланган қисм териси қаттиклашиб, қизаради, беморнинг т-раси кўтарилади, баъзан эти увишади. М.нинг дастлабки белгилари сут бези сўрғичининг ёрилиши ва б.) кўзга ташланиши б-н врачга кўрсатилса, ўз вақтида олдини олиш мумкин. Аёл ҳомиладорлик вақтидаёқ сут безини чиниқтириши ва бола эмизишга тай-ёрлаши лозим. М.нинг олдини олишда чакалоқни тўғри эмизиш ва саришталик қоидаларига риоя қилиш муҳим. Сут безида сут туриб қолмаслик, бола эмганидан кейин сут қолса, уни соғиб ташлаш керак.

Бемор доридармонлар б-н даволанади. Оғирроқ ҳолларда жарроҳлик усули қўлланади.

Жамшид Нарчаев.

МАСТИТ (хайвонларда) — сигир ва эчкилар туққанидан кейинги даврда сут безларининг яллиғланиши. Механик (лат ейиш ва жароҳатланиш, машинада сут соғиш қоидаларининг бузилиши), термик (совук, уриши, куйиш) омиллар, кимёвий моддалар таъсирида, микро-организмлар (стафилококклар ва б.), микоз касалликларда, йўлдош ушланиб қолганда, ҳазм органлари, буйрак фаолияти бузилганда М. пайдо бўлади. М. яллиғланишнинг характериға кўра: сероз, катарал, фибриноз, йирингли ва геморрагик М.ларға бўлинади. Касаллик ўткир, ўртача ва сурункали кечади. Бундан ташқари, клиник М. ва яширин М.ларға ажратилади. Сероз ёки катарал М.да тана ҳарорати 39—39,5°гача кўтарилади, ҳайвон ҳолсизланади, елин шишади, қаттиклашади, оғрийди, сут ка-

маяди, ивиб қолади, унга кон ва йиринг аралашган бўлади.

Даволаш: рациондаги ширали озуқалар камайтирилади: иссиқ, ионофорез, массаж қилинади; яллиғланишга қарши ва юмшатадиган дорилар берилади; бачадон, ичак, юрак, буйрак ва б. даволанади. Касалланган ҳайвон сути антибиотиклар б-н даволаш даврида ва даволашдан сўнг 3—5 кун давомида озиқ-овқат учун ишлатилмайди.

Олдини олиш: ҳазм қилиш органлари касалликларига йўл қўймаслик, машинада сут соғиш технологияси қридаларига риоя этиш; елин учлари ёрилганда ўз вақтида даволаш, чор-вачилик биноларида елвизакка йўл қўймаслик.

Ҳошим Нурмаматов.

МАСТОИДИТ (юн. mastoides — сийнасимон) — чакка суягидаги сўрғичсимон ўсиқ катакларига суяк тўқимаси шиллик пардасининг яллиғланиши; аксарият ҳолларда ўрта қулоқнинг йирингли яллиғланиши асорати (қ. Отит). Ўткир ва сурункали, шунингдек, бирламчи ва иккиламчи М. фарқ қилинади. Қулоқ соҳасида оғриқва нохушлик, умумий аҳволнинг ўзгариши, ҳарорат кўтарилиши, эшитишнинг сусайиши, қулоқдан йиринг оқиши ва б. кузатилади. Баъзан шу сохдаги яллиғланиш атрофидаги тўқималарға тарқалиши ва жараён мураккаб тус олиши ҳам мумкин.

Даво касаллик аломатларига қараб олиб борилади, асосан, ўткир отитни ўз вақтида даволаш лозим. Маҳаллий оғирроқ ҳолларда жарроҳлик усулида даво буюрилади.

МАСТОПАТИЯ (мастит ва юн. rathos — азобланиш, дард), фиброаденоматоз — сут бези касаллиги (қ. Сут безлари), бунда, купинча, сут безининг юқори қисмида ҳар хил қатталиқда, ушлаганда қўлга уннайдиган, оғриқли (баъзан оғриқсиз) майда қаттиқ тугунчалар пайдо бўлади. Баъзан оғриқ ҳайз даврида ёки ундан олдин кузатилади. М., кўпинча, ёшроқ аёлларда учраб, одатда, ички секреция безлари (гипоталамо — гипофи-

зар система, тухумдон, буйрак усти беzi, қалқонсимон без) фаолиятининг издан чиқиши оқибатида вужудга келади, бу узгаришларга жинсий органларнинг турли яллиғланиш касалликлари ва аборт сабаб бўлади. Бунда пролактин уртасидаги нисбатининг бузилиши ҳамда гипофизнинг фоллакулни стимулловчи гормони кўп ишлаб чиқарилиши муҳим роль ўйнайди. М.нинг диффуз, ту-гунли ва пролифератив шакллари фарқ қилинади. Сут безида арзимаган узгаришлар пайдо бўлганда дархол врачга мурожаат этиш ва М.га сабаб бўлган омилларни даволаш лозим.

МАСТРОЯНИИ Марчелло (1923.28.9 — 1996) — италия киноактёри. 40-й.лар Л.Висконти спектакларида ўйнаган (кейинроқ унинг «Оқ тунлар», «Бегона» фильмларида суратга тушган). Янги образга тез ўта олиш қобилияти, лиризм б-н ўткир характернинг уйғунлашуви «Ширин ҳаёт», «Саккиз ярим», «Аёллар шаҳри», «Жинжер ва Фред», «Тун», «Италянча ажралиш», «Қора кўзлар», «Асалчи» каби фильмларда яққол кўзга ташланди. У жуда кўп фильмларда С.Лоретнинг жуфтлиги си-фатида суратга тушган. Ҳамкорликдаги фильмлари («Ғаройиб кун», «Кеча, бугун, эртага» ва б.) б-н ҳар иккаласи жаҳонга танилган.

МАСТУРБАЦИЯ (masturbatio; лот. manus — қўл, stupro — булғамок) — қ. Онанизм.

МАСТЧОҲ — Зарафшон дарёсининг юқори оқими. Уз. 200 км, ҳавзасининг майд. 4650 км². 2775 м баландликда Зарафшон музлигидан бошланади. Туркистон ва Зарафшон тизмалари орасидан шарқдан ғарбга томон оқади. Йиллик сув сарфи 58—108 м³/сек. Июль-авг.да суви кўпаяди (479 м³/сек. гача), апр.да кама-яди (11 м³/сек.). Йилига 4390 минг т ҳар хил тоғ жинслари оқиб келади.

МАСТЧОҲ ДОВОНИ - Мастчоҳ дарёсининг юқори қисмидаги довон. Олай, Туркистон ва Зарафшон тизмалари туташган жой (Тожикистон)да. Бал. 3906

м. М.д. атрофида Помир-Олай тизмаларининг шим.даги йирик музликлар жойлашган. М.д. орқали Зарафшон дарёсининг юқори қисми Сух дарёси водийсига ўтилади.

МАСУМОВ СодиқАлиевич (1901.13.5, Ашхобод — 1977.11.1, Тошкент) — хирург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1946). Туркистон унтининг тиббиёт ф-тини тугатган (1926), шу ун-т хирургия клиникасида ординатор (1926 — 30), ассистент (1930—37), ТошТИ умумий хирургия кафедрасида (1943—45), кейин госпиталь хирургия кафедрасида (1951—73) мудир. 1973 й.дан проф. консультант. Асосий илмий ишлари Ўзбекистондаги эндемик буқоқни, меъда ва ичакнинг яра касаллигини хирургик усулда даволаш, эндемик буқоқ гистопатологиясига, қорин бўшлиғи касалликларини аниқлашга оид.

МАСХАРА (араб. — ҳажв, мазах қилиш) — ўрта асрлар ва яқин ўтмишдаги ўзбек анъанавий театрнинг тури. Ижрочи ҳам М. деб аталган. Ғазнавийлар саройида (10-а. охири — 11-а. боши) Буки М., Алишер Навоий даврида Ғиёс М. деганлар утган. 19-а.да Бухоро анъанавий театрида Зариф, Тула, Мизроб, Эргаш исмли М.лар шухрат қозонган. М.лар махсус либослар ва буюмлардан фойдаланиб, юзларини бўяб, баъзан юзларига никоб тортиб, бошларига кулгили қалпоқлар, саллалар, попоҳлар кийиб, айвон, кўшк ёки майдонларда ҳаётдан олинган воқеаларни саҳнавий зиддиятлар ва тимсоллар шаклида ҳажв ва ҳазил воситалари б-н бўрттириб акс эттирганлар ва томошабинларни қулдирганлар. 18-а.да М. ибораси б-н бир қаторда ижрочи маъносида «масхарабоз», театр маъносида «масхарабозлик» истилоҳлари қўллана бошлаган (яна қ. Масхарабозлик).

МАСХАРАБОЗЛИК — ўзбек анъанавий театри. 18—20-а.ларда Хоразм ва Бухоро анъанавий театрлари М.деб, Фарғона водийсида «қизикчилик» (актёри — «қизик», «қизикчи») деб аталган. М. оғзаки драматургия асосида фаолият

кўрсатган. М. репертуари асосини инсонни куршаб турган табиат ва жамият ҳаётидан олинган воқеалар ва тимсолларни олдиндан муайян кулгили шаклларда ўйлаб кўйилган, зарур пайтларда бадиҳагўйлик б-н ижро қилинадиган таклидлар, танкидий ко-медиялар, кулгили ҳикоялар, лагифалар ташкил этган. Улар орасида «танкид» деб аталувчи 3—4, баъзан ундан ортиқ масхарабоз махсус либосларда, юзларини бўяб ёки никоб кийиб ижро этадиган комедиялар алоҳида ажралиб турган. Комедиялар драматургия ва те-атрга хос маълум фабула, тугун, воқеалар ривожи, авж нукта ва ечимга эга бўлиб, ижро пайтида барқарор саволжавоблар ва ҳолатларни қайтариш б-н бирга шароитга қараб янги ҳолатлар, кулгили вазиятлар, саволжавоблар тўкилган. Ҳаётдаги иллатлар, кишилар хулқ-атворидаги нуқсонларни ҳажв қилувчи сатирик типлар майдонга келган. Судхўр, бераҳм бой; раис, қози, тўра, доруға, мироббоши, бозор оқсоқоли каби амалдорлар; домла, шайхулислом, мударис каби уламолар; фйрибгар, азайимхон, фолбин, ўғриллар; ўз касбини яхши билмайдиган кассоб, сартарош, полвон, дорбозлар; мактан-чоқ, лақма, дангасалар шулар жумласидан. Масхарабоз томоша давомида томошабиннинг кайфиятига қараб қаҳрамонлар характерный, асар мазмунини ўзгартириши, сўз ва янги тафсилотлар қўшиши ёки қисқартириши мумкин. Образ яратишда, воқеа ва муҳитни тасвирлашда сўз, мусиқа, ашула, пантомима каби ифода воситалари ўзаро уйғунлашиб кетади. Актёрлар бирор сўз ишлатмай маъноли имо-ишора ва тана ҳаракатлари орқали қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси, характери ва ички кечинмаларини ҳаққоний тасвирлай олган. Актёрлардаги ҳаракат, мимика, кийим ва гримларнинг бўрттириб, йирик планда берилиши шартлиликка, муболаға, ҳажв усулларида кенг фойдаланишга олиб келган.

Бухоро ва Хоразм М. театрлари умумий жиҳатлари б-н бирга фарқ қилиб

турувчи хусусиятларга ҳам эга. Бухоро анъанавий театри шаҳар ва қишлоқ мас-харабозлигидан иборат бўлиб, қишлоқда кўпинча кичик ҳажм ва маиший мав-зудаги томошалар, муқаллидлар кўрсатилган, шаҳарда эса аксар қатта ҳажмдаги комедиялар намоиш этилган, ҳаракатлар, мимика, саволжавоблар бўрттирилган. Бухоро масхарабозлари шароитга қараб ўз томошаларини ўзбек ва тожик тилида олиб борганлар. Хоразм масхарабозларининг қарийб барча томошаларида диалог б-н бир қаторда куй, кўшиқ, ракс, муаллақ, пантомима жуда қатта ўрин эгаллаган. Бухоро М. театрида томошалар, одатда, ҳажвий ёки салбий қаҳрамоннинг қалтақланиши б-н тугаса, Хоразмда ўйин б-н яқунланади. Хоразмда эчки ёки қўй терисидан ясалган, юзини бағамом қошговчи ёки фақат кўзларни яшириб турувчи никоблар, танага кийилувчи тулумлар, махсус бош кийимлари кенг ишлатилиб келинади. Бундан ташқари, Хоразмнинг атоқли масхарабозлари лозим пайтларда қозоқ, қорақалпоқ, туркман, ҳатто озарбайжон тилларида томоша кўрсатишган. Тарихда Оташ, Новзалим бобо (Хоразм), Зариф мискар, Тўла масхара (Бухоро) деган кўплаб масхарабозлар ўтган.

М.анъаналари, воситалари маълум даражада янги шаклдаги ўзбек театрида ўхташтирилди. 20-а.нинг 80—90-й.ларида М.руҳида ишланган спектакллар малакали театрнинг йўналишларидан бирини ташкил этган. Мас, Ўзбек миллий академик драма театрининг «Келинлар кўзғолони» (С.Аҳмад), «Чимилдик» (Э.Хушвақтов), А.Ҳидоятлов номидаги драма театрининг «Майсаранинг иши» (Ҳамза), Юсуфжон қизиқ Шакаржонов номидаги Фарғона вилоят театрининг «Тошкентга саёҳат» (Ҳамза), «Кампир топайми, дадажон?» (Х.Хурсандов), Й.Охунбобоев номидаги Ёш томошабинлар театрининг «Боз масхарабоз» (О.Салимов сценарийси), Огаҳий номидаги Хоразм вилоят театрининг «Олма пишганда келинг» (Э.Самандар), «Жобби

жўжак ҳийласи» (К.Аваз) ва б.

Ад.: Раҳмонов М., Ўзбек театри тарихи, Т., 1968; Қодиров М., Масхарабоз ва кизиқчилик санъати, Т., 1971; Қодиров М., Ўзбек театри анъаналари, Т., 1976; Қиличев Т., Хоразм халктеатри, Т., 1988. Мухсин Қодиров.

МАСШТАБ (нем. Maßstab, map — ўлчов ва stab — таёқ), миқёс — чизма, план, аэрофотосъёмка ёки харитадаги нукталар орасидаги узунликнинг жойдаги масофалар узунлигига нисбати. М. сонли, чизикли ва кўндаланг бўлади. Сонли М. каср ёки нисбат б-н берилади. бунда харитадаги 1 см жойга 1000 см тугри келади, демакдир. Чизикли М. см ларга бўлинган чизик б-н кўрсатилади. Бу чизикда харитадаги 1 см га жойдаги неча м ёки км тўғри келиши кўрсатиб қўйилган бўлади. План ва харитада 2 нукта орасидаги масофани аниқ ўлчаш ва ўлчанган масофаларни харита ёки планга тушириш учун кундаланг М. ҳам ишлатилади. Кундаланг М. баъзи бир геодезик асбобларда ва махсус линейкалар б-н чизиб берилиши мумкин. Географик хариталарда сонли М. харитадаги бир нуктага ёки бирорта чизикка тегишли бўлади, колган жойлардаги узунликлар хусусий М. асосида аниқланади. Географик хариталардаги масофалар хусусий М. б-н махсус формула ёрдамида ҳисоблаб чиқарилади.

МАСШТАБЛИЛИК, масштабли қурилиш — меъморий шаклни (ин-шоот, мажмуани) инсонга бўлган нисбатининг бадий ифодаси. Нисбат, мутаносиблик, улғворлик каби сифатлар орқали намоён бўлади. М. иншоотнинг инсон жусаси ўлчамларидан келиб чиққан меъморий шаклларга (зина, эшик, курси ва б.) бўлган нисбатларидир. Мас, турар жойнинг одам бўйига нисбати, мутаносиблиги, ҳаддан ташқари баланд бўлмаслиги, уйнинг шинамлилиги ва файзлилигини таъминлайди. Исмоил Сомоний макбарасида эшикларнинг киравериш равоқлари, бино тепасидаги майда равоқчалар қатори, ташки бурчаклардаги

устунгўшаларга бўлган нисбатлари М. асосида қурилганлигини намоён этган.

Ад.: Всеобщая история архитектуры, т. 2, М., 1973, стр. 251-260.

МАСЪУД ибн УСМОН КЎҲИСТОНИЙ (16-а.) — тарихчи олим. Дастлаб шайбонийларля Абулхайрхоннинг ўғли Суюнчўжахоннинг, унинг вафотидан (1531) кейин Самарқанд ҳукмдори Аб-дуллатифхошплнт (1540—51) бош муншийск бўлган. М.и.У.К. форс тилида «Тарихи Абулхайрхоний» («Абулхайрхон тарихи») номли асар ёзган. Унда Абулхайрхон ҳукмронлиги даврида шайбоний ва мангит улусларининг ижтимоийсиёсий аҳволи; Ўзбек улусининг ташкил топиши ва унинг қўшни ҳудудларга уюштирган ҳарбий юришлари баён этилган. Бу асар Дашти Қипчоқдаги кўчманчи туркий қабилаларнинг ижтимоийсиёсий ҳаётини ўрганишда муҳим манбадир. Асарда Ўзбек улусининг темуррийлар б-н бўлган муносабатлари (15-а. ўрталари), уларнинг те-мурий султонлар (Абу Сайд, Муҳаммад Жўки, Султон Хусайн ва б.) ўрталаридаги ўзаро урушларда қуролли аралашуви ва 16-а.нинг бошида Мовароуннахр ва Хуросонни шайбонийлар томонидан босиб олиниши ҳақида маълумотлар бор. Асарда 30 га яқин туркий қабила номлари келтирилган ҳамда шайбонийларнинг қўшин тузилиши, жумладан, чап (жуванғар) ва ўнг (баранғар) қанотлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Асар нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида, Санкт-Петербург ва Лондон кутубхоналарида мавжуд.

Лд.: Ахмедов Б.А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI — XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985.

МАСЪУД ЯЛАВОЧ, Масъудбек (? — 1289) — Туркистон ва Мовароуннахрни мўғуллар номидан идора этган амалдор (1239—89). Маҳмуд Ялавочнит ўғли. Маҳмуд Торобий кўзғолонидан сўнг кўзғолончиларга нисбатан етарли даражада каттикқўл сиёсат юргизма-

ган отаси Хитойга жўнатилгач, унинг ўрнига Ўқтойхон томонидан тайинланган М.Я. ярим аср мобайнида ҳар қандай сиёсий тўнтаришларга қарамай, Уйғуристондан Хоразмга қадар бўлган Ўрта Осиё худудида яшаган ўтрок аҳоли ишларини идора қилган. Мунке даврида Уйғуристонни ҳам бошқарган. Жу-вапний М.Я. даврида Бухорода бунёд этилган биноларни айниқса мадҳ этади. Хусусан, малика Суюрқўктани бека (Тулихон беваси) маблағи ҳисобига курдирган «Хония мадрасаси», «Масъудия мадрасаси» кабиларни кўрсатиб ўтади. Бу икки бино Регистонга яқин ерда қад кўтарган бўлса керак, чунки Жу-вайнийнинг сўзларига кўра, улар Бухоро майдонининг кўрки бўлишган. Мадрасаларнинг ҳар бирида 1000 тагача талаба ўқиган. Малика гарчи христиан динида бўлса ҳам, мадрасага 1000 болиш пул эҳсон қилган. «Хония мадрасаси»нинг мударриси ва мутаваллийси машхур суфий Сайфиддин Боҳарзий эди. Баъзи маълумотларга кўра, Кошғардаги мадрасани ҳам М.Я. курдирган. 1251 й. М.Я. Аргун б-н Бешбалиқда учрашган. 1255 й. кузида Хулоқуни Самарқанд атрофидаги Кониғ-шцха 40 кун зиёфат қилган. Кейинчалик Темурийлар даврида шуҳрат қозонган ушбу мавзе номининг тарихий манбаларда илк бор учраши шу даврга тўғри келади. Чиғангой улусита ҳукмронлик қилиш учун мўғул шаҳзодалари ўртасидаги ўзаро курашларда тахт даъвогарлари М.Я.га суянишга ҳаракат қилишган. Мас, 1260 й.ларда Чиғатойнинг набираси Алғу М.Я. тўплаган маблағ ҳисобиغا Ўтрорни Беркахондия тортиб олган. М.Я. ҳам отаси бошлаган сиёсатни давом эттириб, улус даромадини хокон ҳазинасига аввалдан тўлаб, аҳолидан барот асосида уни кўпайтириб йиғиб оларди. 1273 й. янв.да Хулоқуийлар Бухорони босиб, аҳолисини қирғ-ин қиладилар ва шаҳарни 7 кун талонторож этиб, сўнг ўт қўядилар. Босқин пайтида шаҳардаги Масъудия мадрасаси ва катта кутубхона ҳам ёниб кетади. Фақат 1283 й.да М.Я.

Бухорони (жумладан, Масъудия мадрасасини) тиклаш тадбирларини кўрган. 80-й.ларда М.Я. пул ислоҳоти ўтказган. У Мовароуннаҳ-рнинг 16 шаҳар ва вилоятларида, жумладан, Самарқанд, Бухоро, Тароз, Ўтрор, Хўжанд ва б. шаҳарларида бир хил вазн ва юқори қийматли соф кумуш тангалар зарб эттириб муомалага чиқаргач, мамлакатда товар ва пул муносабатлари тиклана бошлаган. М.Я. ўзи асос солган Масъудия мадрасасига дафн қилинган.

Ал.: Бартольд В.В., Сочинения, т.1, т.2(1), М., 1963.

Фахриддин Ҳасанов.

МАСЪУД ҒАЗНАВИЙ (? - 1041)

-Ғазнавийлар давлати ҳукмдори (1030 — 41). Махмуд Ғазнавишнинг ўғли. М.Ғ. даврида мамлакатда порахўрлик, ғайриқо-нуний солиқлар, аҳолини талаш авж олган. Отаси сиёсатини давом эттирган М.Ғ. Қорахонийлар давлати б-н яхши қўшничилик алоқаларини сақлаб қолишга уринган. Ғазнавийларга номигагина тобе бўлган Хоразм амалда му-стақил эди. Олтинпош вафотидан сўнг Масъуд Хоразмни унинг ворислари қўлида қолдирган. Масъуд хоразмшоҳ унвонини ўз ўғлига берган, Олтинтошнинг ўғли Ҳорунни ноиб унвони б-н Хоразм хокими этиб тайинлаган. Бирок Ҳорун қорахоний Алитегин ва сал-жуқийлар б-н дўстона муносабатлар ўрнатиб, 1034 й. Хоразмни мустақил деб эълон қилган ва ғазнавийлар султони номини хутбада зикр этишни тақиқлаб қўйган. 1035 й. баҳорида Ҳорун Хуросонга юриш қилган. Алитегиннинг ўғиллари (Алитегин 1034 й. вафот этган эди) Ҳорунга кўмак бўлиб, ғазнавийлар худудига бостириб киришган. Лекин юришнинг бошидаёқ Ҳорун ўз ғуломлари томонидан ўлдирилгач (улар Масъудга сотилганлар), Алитегин ўғиллари Самарқандга қайтишган. Масъуд қорахонийлар б-н сулҳ тузган, натижада Хоразм ва қорахонийлар томонидан бўладиган хавф-хатар дипломатик йўл б-н ҳал қилинган.

1035 й. Масъуд Хуросонга ҳужум

қилган салжуқийларга қарши чиққан. У Нишопурдан Нисога катта қўшин жўнатган. Ўзаро содир бўлган жангда дастлабига ғазнавийлар ғалаба қилган, бироқ тунда салжуқийлар уларнинг қароргоҳига хужум қилиб ғазнавийларга оғир талафот етказганлар. Салжуқийлар Хуросоннинг катта қисми, жумладан, Нишопурни эгаллашган. М.Ф. шундан сўнг улкан қўшин тўплаб, юришга шахсан ўзи бошчилик қилган. 1038 й. ғазнавийлар Сарахс ёнида салжуқийларни енгганлар. Ҳал қилувчи жанг 1040 й. баҳорида Данданакон яқинида бўлган (қ. Данданакон жанги). Ўрта Осиё халқлари тарихида энг қонли ҳисобланган ушбу жангдан сўнг ғазнавийларнинг Хуросондаги ҳукмронлиги барҳам топган. Салжуқийлар сардори Тўғрул ўзини Хуросон ҳукмдори деб эълон қилган. М.Ф. Ҳиндистонга юриш қилиб, у ерда кучли қўшин тўплашга ва шу қўшин ёрдамида салжуқийларга қарши туришга қарор қилган. Байҳақийнинг маълумотига кўра, Масъуд Ҳиндистон сафарида олдин Мовароуннах-рдаги қорахонийлар хони Арслонхонга хат ёзиб салжуқийларга қарши курашда ёрдам сўраган. Сўнгра у хибсада сакланаётган укаси Муҳаммадни озод қилишга фармон берган, Масъуд Ҳиндистон юришига укасини ҳам олиб кетмоқчи бўлган. Муҳаммад тарафдорлари фитна уюштириб, Масъудни қамокка олиб, Муҳаммадни султон деб эълон қилишган. Масъуд бир неча кундан сўнг қатл этилган.

М.Ф. отаси каби саройида олиму фузалолар, шоир ва адибларни тўплашга интилган. Саройда «малик уш-шуаро» («Шоирлар шоҳи») Унсурий бошчилигида шоирлар тўпланган. Тарихчи Байҳақийнинг «Тарихи Масъудий» асари М.Ф.нинг фаолиятини ёритишда қимматли манба ҳисобланади.

Ад.:А5у-л Фазл Бейхаки, История Масъуда. 1030—1041, М., 1969; Очерки по истории государственности Узбекистана, Т., 2001.

МАСЪУДИЙ, Абул Ҳасан Али

ибн ал-Ҳусайн Али ал-Масъ-удий (9-а. охири, Бағдод — 956 ёки 957, Фустот, Миср) — араб тарихчиси ва сайёҳи. 915—945 й.ларда М. Эрон, Ҳиндистон, Шри Ланка, Шим. Африка, Занжибар, Мовароуннахр, Хитой, Озарбайжон, Арманистонда саёҳатда бўлган, кейинчалик Сурия ва Мисрда яшаган. Билимнинг турли соҳалари (тарих, фалсафа, фикх)га оид муҳим асарлари (20 дан ортик) дан фақат бир нечтасигина сақланган. Энг муҳим асари «Муруж уззаҳаб ва маъодин алжавоҳир» («Олтин яйловлар ва жавоҳирлар қони»)да мамлакатлар, денгизлар ва тоғлар, турли халқлар (шу жумладан, славянлар) ҳақида маълумотлар, юнонлар, римликлар тўғрисида ярим афсона ҳикоялар, арабларнинг 10-а. 40-й.лари-гача бўлган тарихи баён қилинган. 30 жилдли «Китоб утгаърих фи ахбор ил-умам мин ал-араб ва л-ажам» («Араб ва ажам халқлари тарихи») асарининг 20 жилди Истанбул ш.даги Аё-София кутубхонасида сақланади. М.нинг «Китоб уттанбиҳ ва ал-ишроф» («Огоҳлантириш ва бошқариш ҳақида китоб») асарини голландиялик арабшуносе де Гуге 1894 й.да Лейден ш.да нашр этган. Яна унинг «Ҳазоин ул-мулк ва сирр ул-оламайн» («Давлат хазиналари ва икки олам сирлари»), «Китоб расоил» («Рисолалар китоби»), «Китоб улмақолол» («Мақолалар китоби»), «Китоб ахбор аззамон ва ажойиб ул-булдон» («Замон хабарлари ва мамлакатлар ажойиботлари ҳақида китоб») ёки «Китоби авсат» («Ўртача китоб») каби асарлари бўлганлиги маълум. М.нинг асарлари Араб халифалиги, 10-а. даги Шарқий Европа халқлари, Кавказ ва Ўрта Осиё тарихи бўйича муҳим манбадир.

МАСЪУЛИЯТИ ЧЕКЛАНГАН ЖАМИЯТ — аъзолари жамият мажбуриятлари бўйича фақат ўзлари қўшган улуш доирасида жавобгар бўладиган жамият. Иккитадан кам бўлмаган жисмоний ёки юридик шахсларнинг кели-шувига кўра, умумий хўжалик фаолияти б-н шуғулланиш мақсадида уларнинг улуш-

ларини қўшиш йўли б-н ташкил этилиши мумкин. Бундай жамият юридик шахс ҳисобланади. Жамият таркибида юридик шахс бўлган иштирокчилар ўз мустақиллигини ва ҳуқуқий шахслигини сақлаб қоладилар. Жамият маблағлари қатнашувчиларнинг улуши ҳисобидан шакллантирилади. Муомалага акциялар чиқармайди. Жамият аъзоларига пай гувоҳномалари берилади. Жамият аъзоси ўз улушини бошқа шахсга фақат жамият розилиги б-н ўтказиши, сотиши мумкин. Бундай жамиятлар турли мамлакатларда турлича номлардан Мас, АКД1 ва Англияда — LTD, Германияда — A.G ва GmbH, Францияда — SA ва SARL ва б.

МАТАДИ — Конго Демократик Рес-публикасининг гарбий чеккасидаги шаҳар, Конго дарёси эстуарийси яқинида, Атлантика океанига 150 км етмайди. Аҳолиси 180 минг киши (1990-й. лар охирилари). Йирик савдо-транс-порт маркази. Порт орқали (йиллик юк ортиб-тушириш 1,5 млн. т чамасида) четга кончилик саноати ва рангли металлургия маҳсулотлари чиқарилади. Киншаса ш. билан т.й. ва автомобиль йўллари орқали боғланган. Озиқ-овқат (мамлакатда энг катта ун тортиш 3-ди), ёғочсозлик, кимё, металлсозлик саноати корхоналари бор. Балиқ овланади ва қайта ишланади.

МАТАЛ — муайян ҳаётий ҳодисани аниқ ва тўғри белгилаб берадиган образли ифода, ибора. М.да ўхшатиш, таққослаш, киноя, кочирик сўз каби бадиий воситалардан фойдаланилади. Мажозий иборанинг ўз асл маъноси б-н кўчма маъноси ўртасида яқинлик, мантиқий боғланиш бўлиши лозим. М. бир ёки бир неча жумладан тузилади, улар орасида қофияланиш ҳамиша ҳам сақланмайди. Мас, «Шамол бўлмаса, дарахтнинг шохи кимирламас», «Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» ва б.

МАТАНСАС — Кубадаги шаҳар. Матансас провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 125 минг кишидан зиёд (1990-й.лар охири). Транспорт йўллари туғуни. Атлантика океанининг Матан-

сас бухтасидаги порт (четга шакарқанд чиқарилади). Кимё (жумладан, олтин-гугурт кислотаси, ўғитлар, сунъий тола и.ч.), тамаки, тўқимачилик, кўн-пойабзал, машинасозлик саноати корхоналари мавжуд. Археология музейи, шаҳар яқинида Бельямар карст ғори бор. Туризм ривожланган. Шаҳарга 1693 й.да асос солинган.

МАТБОБОЕВ Неъматжон Султонович (1950.30.4, Учкўприк тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Фарғона пед. ин-тини тугатган (1972). 1972-78 й.ларда Учкўприк туманидаги 30мактабда ўқитувчи, 1978— 82 й.ларда ёш табиатшунослар ст-ясида методист, директор, 1982 й.дан Уч-кўприк туманидаги 29мактаб ва «Зиё» иқтисод лицей-интернатда кимёбиол. ўқитувчиси. М. кимёбиол. дан лаб. ма-шғулотларини ўтказиш учун тўла шарт-шароит ярата олган. Лаб. машғулотлари учун ўқувчилар кучи б-н энг оддий асбоблар ясашга эришган.

МАТБУОТ — барча босма маҳсулотлар мажмуи; тур маънода даврий нашрлар, асосан, газета ва журналларни ифодалайди(синоними — пресса). М. ижтимоий онгнинг ўткир ва таъсирчан воситаси сифатида кишилик жамиятига доимий ва фаол таъсир кўрсатади, жамоатчилик фикрини шакллантиради, омма онгига муайян қарашларни сингдиришда қудратли ғоявий омил ҳисобланади. М. жамият ҳаётини турли (ижтимоийсиёсий, иқтисодий-и. ч., илмийтехникавий ва б.) йўналишларда ёритади.

М. 15-а.нинг ўрталарида Европада таркиб топган, қарийб 5 а. мобайнида (оммавий ахборот воситаларининг бошқа турлари — радиоэшиттириш ва телевидение пайдо бўлгунига қадар) кишилараро оммавий мулоқотнинг, билим ва ғоялар тарқатишнинг асосий воситаси саналган. Дастлабки босма нашрлар китоб, рисола ва варақалардан иборат бўлган, 17-а.нинг бошларида газ.лар, кейинроқ эса жур.лар ташкил топди; 19-а.нинг ўрталарида матбуот агентликлари вужудга кела бошлади

(қ. Информаций агентлик). 20-а.да оммавий ахборотнинг радиоэшиттириш ва телевидение сингари турларининг пайдо бўлиши ва тараққий қилишига қарамай, М. ҳамон кишилиқ жамиятидаги ўз ўрни ва мавқеини то-бора кенгайтириб бора-япти, ижтимоийсиёсий ҳаёт ва фаолиятнинг ҳамма томонларига доимий ва самарали таъсир кўрсатаяпти. Бутун дунёда М.нинг муттасил кенг тарқалиб бораётгани бунинг исботидир.

Тарихий ривожланиш жараёнида М.нинг хусусий шахслар, ижтимоий гуруҳлар (сиёсий оқимлар, партиялар, қасаба уюшмалари, маданий-маъмурий ташкилотлар ва б.), ҳиссадорлик жамиятлари, ҳукумат муассасалари ва б. томонидан таъсис этилган ва уларнинг мақсадларига хизмат қилган қатор турлари вужудга келди. М. қарор топган дастлабки пайтларда Европада черков диний мафқурани тарғиб қилишда босма китоблардан, варақалардан кенг фойдаланди. Жамият маънавий ҳаётига черков таъсирининг тобора чекланиши заминда дунёвий М. таркиб топди ва кенг ривожлана бошлади. Илғор ижтимоий тузум, демократик тартиблар ўрнатиш учун курашда тараққий-парвар М.нинг хизмати қатта бўлди.

Ўзбекистонда М. 19-а.нинг 2-ярмида таркиб топди. Тошкентда 1870 й.да ўлкадаги мустамлакачи ҳукмронлар ташкил этган «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газети» Марказий Осиёдаги М.нинг илк намуналари ҳисобланади. Туркистонда дастлабки тараққийпарвар миллий газ. лар 1905—07 й.лардан фаолият кўрсата бошлади («Тараққий», «Хуршид», «Шухрат» ва б.). Уларнинг йўлини 20-а.нинг 2-ўн йиллигида чоп этилган «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Нажот» газ.лари, «Ойна» жур. давом эттирди. Миллий нашрлар Туркистонни саводли, маърифатли, тараққийга эришган, обод, мустақил диёрга айлантириш ғояларини тарғиб қилдилар.

1917 й.дан сўнг, собиқ СССР таркиби-

даги барча иттифоқдош республикаларда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам янги сиёсий йўналишдаги партиясовет матбуотининг кўп тармоқли тизими қарор топди. Умумдемократик қондаларга зид равишда М.нинг шаклланиши ва ривожланиш жараёни яккапартиявийлик — коммунистик партиянинг мутлақ яккаҳоқимлиги шароитида кечди. Газ., жур.лар, китоблар киёфаси, йўналиши шу ҳукмрон партия раҳбарияти кўрсатмалари асосида белгиланди.

Истиқлол туфайли Ўзбекистон М.и тараққийида ҳам сифат жиҳатидан бутунлай янги — демократик ривожланиш босқичи бошланди. Эндиликда ташкилотлар, партиялар, уюшмалар, айрим жамоалар, фуқаролар ҳам М. нашрларини таъсис этиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Мамлакатда матбуот эркинлигитл таъминлашга имконият яратила борилди. Оммавий ахборот воситаларининг нормал фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, уларни нашр этиш ва тарқатиш б-н боғлиқ молиявий ва техник масалаларни ечишда, ижодкорларнинг демократик жараёнда фаол иштирок этиши учун амалий ёрдам кўрсатиш мақсадида ЎЗР оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоийсиёсий жамғармаси ташкил қилинди (1996 й. 30 авг.). Бу жамғарма оммавий ахборот воситалари вакилларининг мустақил, ўз-ўзини бошқарувчи, ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилоти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ноширлик фаолияти тўғрисида» (1996 й. 30 авг.), «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» (1997 й. 26 дек.), «Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1997 й. 24 апр.), «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида» (1997 й. 24 апр.) қонунлари қабул қилиниши Ўзбекистон М.и тараққийида муҳим роль ўйнади.

Ўзбекистон М.и ишига умумий раҳбарлик қилиб келган ЎЗР Давлат матбуот қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Матбуот ва

ахборот соҳасида бошқарувни такомиллаштириш тўғрисида» фармони (2002 й. 3 июль) га биноан Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлиги этиб қайта ташкил этилди. Шунга мувофиқ, Қорақалпоғистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлиги, вилоят ҳокимликлари ҳузурда матбуот ва ахборот ҳудудий бошқармалари тузилди. Мазкур ислохот мамлакат ижтимоий ҳаётини демократлаштириш ва эркинлаштириш шароитида республика аҳолисининг ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондириш, оммавий ахборот воситалари, ноширлик ишлари ва матбаачиликни кенг қўламда ривожлантиришга кўмаклашиш, ахборот хизматларининг замонавий бозорини шакллантириш йўлида оддинга ташланган катта қадам бўлди.

Ўзбекистон М. маҳсулотлари (босма нашрлар) даврий ва даврий бўлмаган нашрларга бўлинади. Даврий нашрларга газ., жур., журнал типодаги нашрлар (бюллетенлар, илмий ахборотлар ва б.); даврий бўлмаган нашрларга китоб, рисола, босма фафик маҳсулотлар ва ш.к. киради. Булар ҳам, ўз навбатида, бир қанча турларга — умумсиёсий ва ихтисослашган; муассислигига кўра — ҳукумат идоралари, халқ ҳаракатлари, партиялар, уюшмалар, жам-ғармалар, тижорат, диний ташкилотлар ва б.нинг газеталари; ҳудудий йуналишга қараб — марказий (мамлакат миқёсида), вилоят, шаҳар, туман, қуйи М. органлари (қ. Куп тиражли газета) бўлади. Бозор иктисодиёти шароитида рекламатижорат, хусусий газ.лар юзага келди (яна қ. Газета).

Жур.лар моҳиятига кўра — ижтимоийсиёсий ва ижтимоий-иктисодий, адабийбадий, табиий-илмий, қ.х.га оид ва ш.к.; йуналишига қараб — болалар, ёшлар, хотинқизлар ва б. нашрларга бўлинади. Муассислигига кўра — ҳукумат идоралари, нодавлат ташкилотлар, хусусий жур.лар ҳам чиқмоқда (яна қ. Журнал).

Китоб маҳсулотлари мақсадига қараб

— оммавийсиёсий адабиёт, бадий адабиёт, илмий адабиёт, илмий-оммавий адабиёт, дарслик, маълумотнома адабиёти ва ш.к.га бўлинади (яна қ. Китоб). Мамлакатда бозор иктисодиёти талабларидан келиб чиқиб, кенг оммага зарур бўлган, харидоргир китоблар нашр этадиган нашриётлар тизими юзага келди (яна қ. Ноширлик).

«Тараққий» газ.нинг 1 сони чиққан 27 июнь (1906) санаси Ўзбекистонда Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ҳодимлари кунли сифатида нишонланиб келади (1993 й.дан).

Ўзбекистон М.ига дойр масалалар асосан «Ўзбекистон матбуоти» жур. ида ёритилади.

Ад.: Пидаев Т., Матбуот — миллат чироғи, Т., 1999; Абдуазизова Н., Туркистон матбуоти тарихи (1870 — 1917), Т., 2000.

Тоҳир Пидаев.

МАТБУОТ КОНФЕРЕНЦИЯСИ

- кенг оммани қизиқтирувчи масалалар юзасидан давлат, жамоат, фан арбобларининг матбуот вакиллари б-н учрашуви, суҳбаги.

МАТБУОТ ЭРКИНЛИГИ - сўз,

шахс, виждон эркинлиги сингари сиёсий ҳуқуқлардан бири бўлиб, матбу-отнинг эркин фаолият кўрсатишини, кишиларнинг матбуотда ўз фикр ва туйғуларини тўсиқларсиз ифода эта олишини ифодалайди. М.э. — матбуотнинг моҳиятини, унинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилайди. Сиёсий жиҳатдан М.э.га демократия қуринишларидан бири сифатида қаралади.

«Эркинлик» сўзининг туб маъноси ҳар қандай тўсиқ, монелик ва ш. к.дан холи бўлиш, мустақиллик, озодлик деган маънони беради. Аммо аслида эркинлик — англаган заруриятдир: инсон ўз олдида турган тарихий, иқтисодий, сиёсий заруратни англаб етгандагина эркин бўлади, эркин фикрлай олади. М.э. ҳам ана шундай хусусиятга эга, яъни жамият таракқиётига, унинг қонуниятларига жавоб берувчи матбу-отгина эркин матбу-

отдир. Жамият тараққийетининг бош масалаларини чуқур тушунган, унга жавоб бера олган журналистгина эркиндир.

М.э.нинг 3 асоси мавжуд: ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий.

М.э.нинг ижтимоийсиёсий асоси матбуотнинг қайси ижтимоий борлиқда, қандай тузумда фаолият кўрсатиши, қайси ижтимоий онгнинг кўриниши эканлиги, қайси мафкура ва ғояларга хизмат қилишидан келиб чиқади. М.э.нинг мазкур бош асоси унинг ҳуқуқий имкониятлари б-н ифодаланади: ҳар бир жамият, ҳар бир тузум М.э. ҳуқуқини белгилар экан, унинг фаолиятини маълум конунлар, кўрсатмалар, бу борада олиб бориладиган сиёсат б-н белгилаб қўяди.

М.э.нинг иқтисодий асоси эса матбуот нашрлари ва оммавий ахборот воситаларининг ким томонидан, қайси маблағлар эвазига чиқарилиши б-н боғлиқ, яъни матбуот кимнинг маблағи эвазига, иқтисодий қуллаши натижасида чиқса, ўша учун эркин бўлади.

М.э.нинг маънавий асоси эса уни чиқараётган шахс, гуруҳ, унда ишловчи журналистларнинг ички дунёси, дунёқараши, эътиқоди б-н боғлиқ. Юксак маънавиятли, чуқур эътиқодли, инсоният, жамият олдидаги ўз масъулиятини чуқур англаб олган, умуминсоний ва миллий қадриятларга хизмат қилувчи, эзгуликка интилувчи журналист доимо эркин бўлади. Аксинча, қолоқ, қотиб қолган тушунчалар, ақидалар асосида ва б. мақсадлар йўлида хизмат қилувчи журналист ҳеч қачон руҳан эркин бўла олмайди.

М.э. муаммоси матбуот пайдо бўлганидан бери мавжуд бўлиб, турли жамиятда турлича ҳал этиб келинган. Матбуотнинг илк даври бўлмиш ва якка ҳукмдорлар томонидан чиқарилган авторитар матбуот кенг омма учун эркин бўла олмади. Бу — матбуотнинг эгалари бўлган якка ҳукмдорлар ман-фаатига зид эди. Шу боис ўша даврдаёқ матбуотни эркин қилиш ҳақидаги талаблар пайдо бўлган. Янги ўсиб келаётган тараққийпарвар куч-

лар ўзлари учун, ўз фикрларини эркин баён этиш учун М.э.ни талаб қилдилар. 17—18-а.ларда Франция, Англия каби мамлакатларда юз берган инқилобий воқеалар давридаги М.э. учун кураш бунга яққол мисол бўла олади. Англияда яшаб ижод этган Жозеф Аддисон, Ричард Стил, Францияда Камиль Демулен, Жан Поль Марат ва б. тараққийпарвар журналистлар ўз асарларида халқ оммасининг фикр ва туйғуларини ифода этиб, М.э. учун курашдилар. Россияда А.С.Пушкин, Н.А.Некрасов, Н.Г.Чернышевский, А.Н.Герцен ва б. илгор фикрли, ўз асарларида халқ оммасининг фикр ва туйғуларини ифода этган адиблар, публицистлар цензурага қарши курашдилар.

20-а. бошида Туркистонда вужудга келган жаҳид матбуоти (қ. Жаҳидчилик) намояндалари ҳам мустамлакачи чор ҳукуматининг М.э. борасидаги қаттиқ зулмига қарши чиққан эдилар. Бу даврда матбуотда ишлаб, публицистика соҳасида ижод қилган Бехбудий, Мунавварқори, Авлоний ва б. ҳам чор Россияси генерал-губернаторлигининг М.э.дан маҳрум қилувчи сиёсатига қарши кескин фикрлар айтган эдилар.

Кейинчалик, дунёдаги қатор ривожланган мамлакатларда ҳокимият ўзгариб, буржуазия ҳукмронлиги бошлангач, М.э. нисбатан кенгайди. Бу даврда ахборот олиш ва тарқатиш яхшиланди, кишиларнинг матбуотдан фойдаланиш имкониятлари анча кенгайди. Умуман олганда, буржуазия матбуоти эркин матбуот деб ном олди. Бунда маълум даражада ҳақиқат бор эди. Буржуа ҳукуматлари матбуот ҳақидаги ўз конунларида матбуотни ҳамма учун эркин, деб эълон қилдилар, бу конун маълум даражада амалга ошди, иқтисодий жиҳатдан имконияти бор шахслар, гуруҳдар учун матбуот нашрлари чиқариш, ахборот йиғиш ва тарқатиш эркинлиги пайдо бўлди. Шу б-н бирга матбуотнинг сармояга қарамлиги ҳам ошди, М.э. ундан хоҳлаганча фойдаланиш эркинлигига, бойлик орттириш эркинлигига айлана борди. Матбуотда шов-шувли,

олдиқочди материалларга, рекламаларга ҳаддан ташқари кенг ўрин берилди бошланди.

Ўзбекистонда шўро тузуми даврида матбуотнинг кенг тармоғи юзага келиб, «совет граждaнлари»га қонун йўли б-н (СССР Конституциясининг 125моддаси) М.э. «таъмин этилган» бўлсада, амалда бутун Иттифоқда бўлгани каби, бу ерда ҳам журналистлар фаолияти партиявий назоратнинг қаттиқ исқанжасига олинди. Матбуотнинг бутун фаолияти коммунистик партия мафқурасига мажбуран хизмат қилдирилди.

Ўз миллий мустақиллигига эришган, демократик ва ҳуқуқий давлат, адолатли фуқаролар жамиятини барпо этиш йўлида бораётган Ўзбекистонда М.э. масаласи жамият тараққиёти б-н биргаликда ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67моддасида «Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Цензурага йўл қўйилмайди», деб ёзиб қўйилган. М.э.нинг бу ижтимоийсиёсий ва ҳуқуқий асоси яна бир ҳужжат — Олий Мажлис томонидан 1997 й. 26 дек.да қабул қилинган «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонунда аниқ ва батафсил акс этган.

Мухтор Худойқулов.

МАТЕМАТИК АНАЛИЗ - математика соҳаларидан бири. М. а. такомиллашиб ва ривожланиб борувчи аппаратга эга бўлиб, бу аппарат асосини дифференциал ва интеграл ҳисоб ташкил қилади. М.а. ўзига хос тадқиқот объектига (ўзгарувчи катталиқ), ўзига хос тадқиқот услубига (чексиз кичиклар ёки лимитга ўтиш воситасида анализ қилиш), асосий тушунчаларнинг маълум мажмуаси (функция, лимит, ҳосила, дифференциал, интеграл, қатор) га эга. М.а. мат.нинг бўлими сифатида 18-а. охирида шаклланди. М. а.нинг тадқиқот предмети функциялардан ёки ўзгарувчи микдорлар орасидаги боғланишлардан иборат. М. а.нинг асосчилари И. Ньютон ва Г. Лейбницлардир.

МАТЕМАТИК БЕЛГИЛАР - математикага оид билимларни ёзувда ифода лаш учун қўлланадиган белгилар. Тушунчаларни белгилаш (мас, рақамлар, /, п), ёзувларни қисқартириш (+, —, ±, <, >, ±, е), жумлаларни ихчамлаштирилган. М. б. математик тафаккур маҳсули ва воситаси бўлиб, бу фан ривожланиши жараёнида пайдо бўлган ва такомиллашиб махсус тил даражасига етган. Айрим рақамлар, қўшиш ва айириш белгилар қдд. Мисрда учрайди. М.б. Диофант (3-а.), Брахмагупта (7-а.), Абулҳасан Қаласадий (15-а.) асарларида кенгрок қўлланган. Улуғбекнинг «Зижи жади ди Қўрагоний» асарида ҳам кўп атамаларнинг 1ҳарфларидан белги сифатида фойдаланилган. 17—18-а.ларда Европа математиклари алгебраик тимсоллардан кенг фойдалана бошлаганлар ва бу мат. ривожиди, хусусан, дифференциал ва интеграл ҳисоб шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Умуман, М. б. фақат ёзувни қисқартириш воситасигина бўлиб қолмай, балки тимсолий ҳисобга айланиб, математик тафаккурга фаол таъсир кўрсатади. Ҳоз. замон мат.сининг кўплаб натижаларини ривожланган ва қулай белгиларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

МАТЕМАТИК КУТИЛМА (ўрта қиймат) — тасодифий микдорнинг сонли тафсилотларидан бири.

МАТЕМАТИК ЛИНГВИСТИКА -1) тилшунослиқнинг тилни тадқиқ этиш ва ўрганишда математик усуллардан фойдаланувчи бўлими; 2) мат.нинг табиий тиллар б-н баъзи бир жиҳатлардан ўхшаш бўлган мавҳум структураларни ўрганувчи бўлими. М.л. тилшунослиқ бўлими сифатида табиий тиллар ходисаларини ва уларни тадқиқ этиш жараёнларини мавҳумий-семиотик моделлаштириш усулидан фойдаланади; математик фан сифатида эса ана шу моделларнинг энг умумий хоссаларини тадқиқ этади ва уларнинг тузилиш усулларини ўрганади. Ҳар иккала маънодаги М.л. айни бир тушунчавий аппаратдан фойдаланади, улар орасида шунчалиқ

яқин боғлиқлик мавжудки, уни маълум шартлар б-н ягона семиотик фан соҳаси деб ҳисоблаш мумкин.

М.л. 20-а.нинг 50-й.ларида пайдо бўлган. Унинг асосий тушунчалари — асос қилиб олинган белги-ишоралар (алифбо, луғат) тўплами ва маълум алифбо белги-ишоралари (сўз шакллар, иборалар тўплами) изчилликлари (занжирлари) тўплами каби тушунчалардир. Бу асосий тушунчалар тилнинг ҳар бир сатҳида кўлланади. Ўз мақсад-вазифасига кўра, М.л. энг аввало назарий тилшунослик воситаси ҳисобланади. Айни пайтда унинг усул ва йўллари амалий лингвистик тадқиқотларда — матнга автоматик ишлов беришда, автоматик таржимада, инсон ва ЭХМ ўртасидаги алоқа б-н боғлиқ тадқиқотларда кенг кўлланилмоқда.

МАТЕМАТИК МОДЕЛЬ - математик тимсоллар, белгилар ва ҳодисалар синфининг тахм. намунаси, баёни. Объектив дунё ҳодисаларини тўлиқ акс эттирадиган М. м. қуриш мумкин эмас, лекин исталган аниқликда тўғри акс эттирадиган М. м. қуриш мумкин. М. м. 4 босқичга бўлинади: моделнинг асосий объектларини боғловчи қонунларни шакллантириш; М. м. олиб келадиган математик масалаларни ечиш; моделнинг назарияга мос келишини аниқлаш, моделни таҳлил қилиш ва такомиллаштириш. М. м.нинг классик намуналаридан бири суюқлик ҳаракатини ўрганишдир. Дастлаб, 18-а.да суюқлик қисилмайдиган бир жинсли, фақат масса ва энергия сақланиши қонунига бўйсунадиган мода («идеал қисилмайдиган суюқлик») деб олинган. Шуларга асосланиб қурилган М. м.да суюқлик қаракати махсус дифференциал тенгламалар б-н ифодаланган. Кейинчалик бу М. м. такомиллаштирилиб, суюқликнинг қисилувчанлиги, ёпишқоқлиги, молекуляр тузилиши, уюрма ҳосил бўлиши, иссиқдик, электр ва б. таъсирлар ҳисобига олинган дифференциал тенгламалари тузилган. М. м. физика, астрономия, биол., иқтисодиёт, тиббиёт ва б. соҳаларда асосий тадқиқот

усули ҳисобланади.

МАТЕМАТИК СТАТИСТИКА -

статистик маълумотларни тўплаш, уларни тизимга солиш, қайта ишлаш ҳамда улардан илмий ва амалий хулосалар чиқариш усулларини ўрганадиган фан. Статистик маълумотлар деганда муайян (микдорий) белгиларга эга бўлган мажмуаларнинг элементлари сони ҳақидаги маълумотлар тушунилади. Бирор мажмуа элементларининг му-айян белгилари тўғрисида шу ҳақдаги статистик маълумотларга қараб у ёки бу хулосага келиш усули статистик усул дейилади. Бу усул илм-фаннинг жуда кўп соҳаларида кенг кўлланилади. Статистик усулнинг турли соҳалардаги тағбиқларининг умумий хислатлари (бирор гуруҳга кирувчи элементларни ҳисоблаш, микдорий белгиларнинг тақсимотларини топиш, танламалар усулини қўллаш, бирор хулосага келиш учун зарур бўлган тажрибалар сонини эҳтимоллар назариясидан фойдаланиб топиш, микдорий белгилар орасидаги боғланишларни аниқдаш ва х. к.), яъни урганилаётган объектларнинг табиати аҳамиятсиз бўлган масалалар М. с.нинг предметини ташкил қилади. Статистик усул кўп ҳолларда оммавий таснифли ҳодисаларни ўрганиш усули бўлгани учун эҳтимоллар назарияси бу усулнинг назарий асосини ташкил қилади. М. с. баёний статистика, номаълум параметрларни баҳолаш, статистик гипотезаларни текшириш, микдорий белгиларнинг статистик боғланишларини аниқдаш ва б. бўлимлардан иборат.

Ад.: Вандер-Ваарден Б. Л., Математическая статистика, пер. с нем., М., 1960; Романовский В.И., Математическая статистика, т. 1—2, Т., 1961—63; Сирожидинов С.Х., Маматов М.М., Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика, Т., 1980; Бочаров П.П., Печинкин А. В., Теория вероятностей, Математическая статистика, М., 1998.

Турсун Азларов.

МАТЕМАТИК ФИЗИКА - физик жараёнларнинг математик моделлари на-

зарияси. М. ф.да асосан, назарий физикада қурилган моделлар математик усуллар б-н ўрганилади. М. ф. математикада, физикада ва уларнинг бирла-шуви б-н алоҳида ўрин эгаллайди.

М.ф. усуллари физиканинг математик моделлаш назарияси сифатида да-стлаб И. Ньютон асарларида ривожланган. Кейинчалик М. ф. усуллари Ж. Лагранж, Л. Эйлер, Ж. Фурье, К. Гаусс, Б. Риман, М. В. Остроградскийлар номи б-н боғлиқ. Ўтган аернинг 2-ярмидан бошлаб физик майдонлар, электродинамикада, акустикада, эластиклик назариясида, гидро- ва аэродинамикада ва туташ муҳитлар механикасида вужудга келувчи математик моделларни ўрганиш кескин ривожланди. Бундай физик жараёнларни ифодаловчи моделларни математик усуллар б-н ҳал қилиш — хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалар ёки М. ф. тенгламалари назариясига таяниб амалга оширилади. Шу б-н бирга М.ф. муаммоларини ҳал қилишда дифференциал тенгламалардан ташқари, интеграл ёки интегродифференциал тенгламалар, вариацион, эҳтимоллар назарияси усуллари, потенциаллар назарияси, комплекс функциялар назарияси усуллари, ЭҲМ ва мат.нинг бошқа бўлимларидан фойдаланилади.

МАТЕМАТИК ФИЗИКА ТЕНГЛАМАЛАРИ — физик ҳадисаларни математик таҳлил қилиш натижасида келиб чиқадиган хусусий ҳосилали дифференциал ҳамда интеграл ва функционал тенгламалар. М. ф.т.ни физик қонунларнинг математик ифодаси деб изоҳлаш мумкин, тенгламадаги микдорлар, одатда, бевосита физик маънога эга бўлади (мас, т-ра, электр заряди, тебранувчи муҳит нукталарининг ҳолати ва б.). М. ф. т. назарияси, асосан, хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалар назариясининг бир қисми бўлиб, мат.нинг бошқа бўлимлари б-н ҳам боғлиқ.

Оддий дифференциал тенгламалардагидек ҳар бир хусусий ҳосилали дифференциал тенглама, умуман, чексиз

қўп хусусий ечимга эга бўлади. Аниқ физик масала ечилаётганда бу ечимлардан масаланинг физик маъносидан келиб чиқадиган айрим қўшимча шартларни қаноатлантирадиган ечимни ажратиб олиш зарур. Бундай қўшимча шартлар, асосан, чегаравий шартлар (қ. Чегаравий масалалар) ва бошланғич шартлар (қ. Коши масаласи) дир.

Математик физика масаласининг ечими мавжуд, ягона ва берилган шартлар бўйича узлуксиз бўлса, (яъни масала шартларининг кичик ўзгариши натижасида ечим ҳам ўзгарса), масала коррект қўйилган дейилади. Математик физиканинг коррект қўйилган масалаларини топиш ва уларни аниқ ёки тақрибий ечимларини тузиш М. ф. т.нинг асосий мазмунини ташкил этади.

18-а. ўрталаридан бошлаб барча мамлакатларнинг йирик математиклари бу масалаларни ҳал қилиш б-н шуғулланганлар. Бу соҳада сўнгги пайтда катта натижаларга эришилди. Бунда рус олимларидан И.Г. Петровский, С.Л. Соболев, М.А. Лаврентьев, А.Н. Тихонов, А.В. Бицадзе, ўзбекистонлик математиклардан М.С. Салоҳиддинов, И.С. Аржаних, Т.Ж. Жўраев ва б.нинг хиссаси катта. Математик физика масалаларини ечишда ўзгарувчиларни ажратиш ёки Фурье усули, потенциаллар усули ва б. усуллардан фойдаланиш мумкин. Кейинги йилларда масалаларни тақрибий ечиш усуллари (бу усуллар тўғри усуллар деб юритилади) кенг қўлланилмоқда, бунда масала алгебраик тенгламалар системасини ечишга олиб келинади. Тақрибий ечиш усуллари М. ф. т.ни ечишда ҳозирги замон электрон-ҳисоблаш машиналаридан кенг фойдаланишга имкон беради.

Ад.: Петровский И.Г., Лекции об уравнениях с частными производными, 3-изд., М., 1961; Соболев С.Л., Уравнения математической физики, 4 изд., М., 1966; Владимиров В.С., Уравнения математической физики. 2 изд., М., 1971; Тихонов А. Н., Самарский А. А., Уравнения математической физике, 4 изд., М., 1972.

МАТЕМАТИК ХАРИТАГРАФИЯ - хариталарни математик асоси (проекция, масштаб, геодезик асос ва компоновка) ҳақидаги фан бўлиб, унинг вазифаси харитаграфик проекциялар назариясини ва харитаграфик тўрларни тузиш методларини ишлаб чиқиш, улардаги хатоликлар (шакл, майдон, бурчак ва б.)ни келиб чиқиш сабабларини ва тақсимланишини хар томонлама тадқиқ этиш ҳамда уларни амалда қўллаш усулларини ўрганишдан иборат.

МАТЕМАТИК ҲИСОБЛАШ ВА ЭРМАКЛАР — математик тахлил, топқирлик, ўтқир зехнлилик талаб қиладиган топшириқ ёки бошқотирмалар. Предметли (Рубик кубчаси), ёзибчиби (қаламни қоғоздан узмай шакл чизиш) ёки оғзаки ўйналдиган турлари мавжуд. Фақат бир тараф қатнашадиган топшириқларни математик эрмаклар, икки ёки ундан ортиқ тараф қатнашадиганларни эса математик ўйинлар деб юритиш мақсадга мувофиқ.

М. ў. ва э. болаларнинг аклий қобилиятларини ўстириш, катталарнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш, ўқув куруллари сифатида аҳамиятга эга. Намуналари қадим замонлардан маълум. Халқ орасида тарқалган тошчалар, соққалар б-н ўйналган содда ўйинларни тақомиллаштириш натижасида шахмат, шашка, нард, домино ва б. пайдо бўлган. Танграм (Хитой) (1расм), го (Япония) каби ўйин ва эрмаклар кўп асрлик тарихга эга. Амир Темур саро-йида шахматнинг бир неча тури ўйналгани маълум.

19-адан М. ў. ва э. ихтиро қилина бошлаган. Айниқса, «15» ўйини деб аталадиган ўйин машҳур бўлган. Бу ўйинда 4x4 ўлчамли катакдаги рақамланган 15 та соққани 1 та бўш катакка суриш йўли б-н батариб териб чиқиш талаб этилади (2расм). 20-а.нинг сўнгги чорагида венгриялик ихтирочи Э. Рубикнинг 6 рангли кубчаси кенг тарқалди. Унда кубчанинг ёқларини маркази атрофида айланттириб, ҳамма ёғи бир хил рангда бўладиган ҳолатга келтириш талаб этилади. Э. Ру-

бик яна 10 дан ортиқ бошқотирма ихтиро қилган. Бугунги кунда М. ў. ва э. ишлаб чиқаришнинг йирик соҳаларидан бирига айланиб, бошқотирмалар бўйича жаҳон чемпи-онатлари ўтказила бошлади.

М. ў. ва э. математика воситасида таҳлил қилинади. Бунда қўйилган мақсадга олиб борадиган юришларни аниқлаш учун стратегия тушунчаси киритилади. Стратегия — ўйинда учраши мумкин бўлган хар бир вазият аниқ бир юришни кўрсатувчи қоида(алгоритм) дир. Мас, «ним» ўйинида хонтахта устидаги гугурт чўпларидан 2 ўйинчи навбат б-н олади. Ҳар бир юришда камида 1 та, купи б-н 5 та чўп олиш мумкин. Агар дастлабки чўплар сони 6 га бўлинмаса, 1-ўйинчи хар доим юта олади. Бунинг учун у хар бир юришда шунча миқдорда чўп олиши керакки, натижада хонтахта устида 6 га қаррали миқдорда чўплар қолсин. Рубик кубчаси, Ханой минораси каби ўйинлар группалар назарияси, рекурсия каби воситалар орқали чуқур математик таҳлил талаб этиши мумкин.

Стратегия тушунчаси моҳиятан компьютер учун ўйин дастури тузиш б-н бир табиатлидир. Хусусан, шахмат ўйнайдиган компьютерлар муайян стратегия б-н таъминланади.

Ад.: Гарднер М., Математические головоломки и развлечения пер. с англ., М., 1971; Гарднер М., Математические досуги, пер. с англ., М., 1972; Оқилов Р., Санамай саккиз дема (Қизиқарли математика) Т., 1972.

МАТЕМАТИКА (юн. mathematike, mathema — билим, фан) — аниқ мантией мушоҳадаларга асосланган билимлар ҳақидаги фан. Дастлабки объекти санок бўлгани учун кўпинча унга «қисобкитоб ҳақидаги фан» деб қаралган (бугунги М.да ҳисоблашлар, ҳатто формулалар устидаги амаллар жуда кичик ўрин эгаллайди). М. энг қад. фан соҳаси бўлиб, узок ривожланиш тари-хини босиб ўтган ва бунинг баробарида «М. нима?» деган саволга жавоб ҳам ўзгариб, чуқурлашиб борган. Юнонистонда М. деганда гео-

метрия тушуниланган. 9—13-а.ларда М. тушунчасини алгебра ва тригонометрия кенгайтирган. 17—18-а.ларда М.да аналитик геометрия, дифференциал ва интеграл ҳисоб асосий ўринни эгаллаганидан сўнг, то 20-а. бошларигача у «микдорий муносабатлар ва фазовий шакллар ҳақидаги фан» мазмунида таърифланган. 19-а. охири ва 20-а. бошларида турли геометриялар (Лобачевский геометрияси, Проектив геометрия, Риман геометрияси каби), алгебралар (Буль алгебраси, кватернионлар алгебраси, Кэли алгебраси каби), чексиз ўлчовли фазолар каби мазмунан жуда хилма-хил, кўпинча сунъий табиатли объектлар ўрганила бошланиши б-н М.нинг юқоридаги таърифи ўта тор бўлиб қолган. Бу даврда математик мантиқ ва тўпламлар назарияси асосида ўзига хос мушоҳада услуби ҳамда тили шаклланиши натижасида М.да энг асосий хусусият — қатъий мантиқий му-шоҳада, деган ғоя вужудга келди (Ж. Пеано, Г. Фреге, Б. Рассел, Д. Хиль-берт). 20-а. ўрталарида Бурбаки тахаллуси остида М. таърифини қайта кўриб чиққан бир гуруҳ француз математиклари бу ғояни ривожлантириб, «М. — математик структуралар ҳақидаги фан» деган таъриф киритди. Бу ёндашув ав-валги таърифларга кўра кенгрок ва аниқрок бўлсада, барибир чекланган эди — структуралар ўртасидаги муносабатлар (мас, математика, категориялар назарияси, алгебраик топология), амалий ҳамда татбиқий назариялар, хусусан, физика, техника ва ижтимоий фанларда математик моделлар бу таъриф доирасига сиғавермас эди. Сўнгги асрда хилма-хил математик объектлар орасида жуда чуқур муносабатлар мавжудлиги ва айнан шунга асосланган натижалар М.нинг бундан буёнги тараққиётида асосий ўринни эгаллашини кўрсатмоқда. Электрон ҳисоблаш воситалари б-н бирга М. татбиқларининг кенгайиши (биометрия, социометрия, эконометрия, психометрия ва б.), математик усуллар ҳаётининг турли соҳаларига жадал суръатлар б-н

кириб бораётгани ҳам М. пред-метини ихчам таъриф б-н қамраб бўлмайдиган даражада кенгайтириб юборди. Демак, М. аксиоматик назариялар ва математик моделларни, улар орасидаги муносабатларни ўрганадиган, хулосалари қатъий мантиқий му-шоҳадалар орқали асосланадиган фандир.

Дастлаб оддий санок сонлар ва улар устидаги арифметик амаллардан бошланган математик билимлар умуминсоний тараққиёт б-н бирга кенгайиб ва чуқурлашиб борган. Энг қад. ёзма манбалардаёқ (мас, математик папируслар) каерлар устида амаллар ва чизикли тенгламаларни ечишга дойр мисоллар учрайди. Суғорма дехқончилик, меъморликнинг ривожланиши, астро-номик кузатувларнинг аҳамияти ортиши геометрияга оид далиллар жамғарилишига олиб келган. Мас, Қад. Мисрда томонлари 3, 4 ва 5 бирлик бўлган учбурчак тўғри бурчакли булишидан фойдаланилган. Бу давр М.сининг олий ютуқларини мунтазам тўртбурчакли кесик пирамида ҳажмини ҳисоблаш қоидаси (ҳоз. ёзувда $V = (a_2 + ab + b_2) L/3$ формулага мос келади) ва $l = (16/9)2$ тақрибий қиймагини мисолларида кўриш мумкин.

Юнонистонда геометрик хоссалар фақат кузатув ва тажриба йўли б-нгина топилмай, аввалдан маълум хоссалардан келтириб чиқарилиши мумкинлиги ҳам пайкалган ҳамда дедуктив исбот ғояси ривожлантирилган (Фалес, Пифагор ва б.). Бу ғоянинг чўққиси Эвклиднинг «Негизлар» асарида гео-метриянинг аксиоматик қурилиши бўлди. Бу китоб М.нинг кейинги ривожига катта таъсир қилди ва 19-а. бошларигача мантиқий баённинг мукамаллиги бўйича намуна бўлиб келди. Юнонлар М.ни геометрия б-н тенглаштириб, санъат даражасига кўтарганлар. Бунинг натижасида планиметрия ва стереометрия анча мукамал даражага етган. Фақат 5 хил қаварик мунтазам купёкликнинг мавжудлиги (Платон), квадратнинг томони б-н диагонали умумий ўлчовга эга эмаслиги (Пифагор),

нисбатлар назариясига асосланган сон тушунчаси (Эвдокс), камраш усули б-н эгри чизикли шакллар юзи ва ей узунлигини, жисмлар ҳажмини ҳисоблаш, Герон формуласи, конус кесимлари (Аполлоний, Пергайос), стереографик проекция (Птолемей), геометрик ясашлар ва шу муносабат б-н турли эгри чизикларнинг ўрганилиши юнон геометриясининг тараққиёт даражаси ҳақида тасаввур беради. Юнон олимлари қўйган бурчак трисекцияси, кубни иккилаш, дойра квадратураси, мунтазам кўпбурчак яшаш масалалари 19-а.га келиб ўз ечимини топди, мукамал ва «дўст» сонлар ҳақидаги муаммолар эса ҳамон очиклигича қолмоқда. Айниқса, Архимед тадқиқотларида юнон М.си ўз давридан жуда илгарилаб кетган — у интеграл ҳисоб, оғирлик маркази ғояларини қўллаган. Юнон олимлари тригонометрияга оид дастлабки маълумотларга ҳам эга бўлганлар (Гиппарх, Птолемей), Диофантнинг «Арифметика» асарида сонлар назариясига оид масалалар қаралган.

Айни пайтда М. Қад. Хитой ва Ҳиндистонда ҳам тараққий топди. «Тўққиз китобли математика» номли хитой манбаида (мил. ав. 2—1 а.лар) натурал сонлардан квадрат ва куб илдиз чиқариш қоидалари берилган. Кейинроқ хитой олимлари чизикли тенгламалар системаси ва чегирмалар назарияси б-н шу-ғулланиб, хусусан, «қолдиқлар ҳақидаги хитой теоремаси»ни топганлар. 5-а.да Цзу Чун-чжи к сони 3,1415926 б-н 3,1415927 оралиғида бўлишини кўрсатган.

Ҳиндистонда М. Ариабхата (5-а.), Брахмагупта (7-а.), Бхаскара (12-а.) ишларида ривожлантирилган. Ҳинд

М.сининг оламшумул ютуғи ўнли санок системаси ва 0 рақамининг ихтиро қилинишидир. Шунингдек, ҳинд олимлари манфий сонлар ва иррационал ифодалар б-н таниш бўлганлар, геометрияда муҳим натижаларни қўлга киритганлар.

Юнон, хитой ва ҳинд М.си бири-биридан деярли мустақил ҳолда мавжуд

бўлган. 3—4-а.ларга келиб Юнонистонда фан инкирозга учрайди, мавжуд асарлар ҳам унутила бошлайди. Европа цивилизациясининг бундан кейин то Уйғониш давригача бўлган даври «зулмат асрлари» деб аталган (А. Мец). 7-а.да ислом дини тарқалиши ва Араб халифалиги вужудга келиши б-н фан ҳамда маданият юксалиши учун янги шароит туғилди. Ҳорун аррашид даврида халифалик пойтахти Бағдод йирик шаҳарга айланиб, бу ерга турли минтақалардан олимлар кела бошлайди. Улар дастлаб юнон, сурёний ва ҳинд тилидаги асарларни арабчага ўгириш б-н шуғулланган. Хуросон ва Мо-вароуннаҳр волийси этиб тайинланган Ҳорун аррашиднинг ўғли Маъмуннинг илмпарварлиги туфайли Марвга ўртаосиёлик олимлар йиғила бошлайди. 813 йилда халифаликка ўтирган Маъмун Марвдаги олимлар тўғарагини Бағдодга олиб кетади ва машҳур «Байт ул-ҳикмат» (Маъмун академияси)га асос солади. Бу илмий муассасага Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий раҳбарлик қилгани ҳақида маълумотлар сақланган. «Байт ул-ҳикмат»да, шунингдек, Аҳмад ал-Фарғоний, Ибн Турк ал-Хутталиий, Ҳабаш Ҳосиб ал-Марвазий, Мусо ибн Шокир ўғиллари каби кўплаб ўртаосиёлик олимлар фаолият кўрсатгани бу ўлкада араблар истилосига қадар ҳам фан ривожланганлиги, хусусан, ёш иктидорли олимлар чиқиши учун қулай муҳит мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

9-а.дан фан тарихи «Мусулмон ренессанси» деб номланган янги юксалиш даврига киради. «Байт ул-ҳикмат»да Юнонистон, Ҳиндистон, Хоразм ва Хитойда жамгарилган билимлар синтез қилиниб, М. изчил ривожлантирила бошланди. Хоразмий тарқок билимларни тартибга келтириб, алгебрага асос солади. Унинг ўнли санок системаси баён қилинган асари туфайли бу қулай ҳисоблаш воситаси дунёга ёйилди. Асарлари ўқимишли бўлиши учун Хоразмий аниқ, ва лўнда баён услубини қўллаган. Шу туфайли унинг асарлари кенг тарқалган. Хораз-

мий услуби европалик таржимонлар томонидан муаллиф номи б-н алгоритм деб аталган.

Мусулмон Шарқи олимлари геометрияни ҳам ривожлантирган (Собит ибн Қурра, Абулвафо, Умар Хайём), тиргонометрияга фан сифатида асос солганлар (Ибн ал-Хайсам, Беруний, Тусий), хусусан, Аҳмад ал-Фарғоний томонидан Птолемейнинг стереографик проекция ҳақидаги теоремасининг исботланиши Бағдод академиясида геометрия чуқур ўрганилганини кўрсатди. Араб тилида ижод қилган математикларнинг учинчи ва тўртинчи даражали тенгламаларни геометрик усулда ечиш йўллари кейинчалик аналитик геометрия яратилишига туртки бўлган.

М. ривожланишида Хоразм Маъмун академияси (Ибн Ироқ, Беруний) ҳам муҳим роль ўйнаган. Шарқ М.си ривожининг чўққиси эса Самарқанд илмий мактаби даврига тўғри келади. Улуғбек ва унинг раҳбарлигидаги олимлар (Қозизода Румий, Ғиёсиддин Коший, Али Қушчи, Мирам Чалабий, Ҳусайн Биржаний ва б.) улкан расадхона қуриш, юлдузлар координатлари ва сайёралар ҳаракатини катта аниқликда кузатиш ишлари б-н бирга кузатув натижалари буйича ёриткичларнинг сферик координатларини ҳисоблаш усулларини, интерполяция формулалари, кейинчалик Горнер схемаси деб аталган усулни ҳамда кетма-кет яқинлашишлар усулини ишлаб чиқадилар. Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» асаридан ўта аниқликдаги тригонометрик функ-циялар жадваллари ҳам ўрин олган.

Улкан ҳажмдаги ҳисоблаш ишларини бажариш учун Улуғбек расадхонаси қошида махсус гуруҳ — ўзига хос ҳисоблаш маркази тузилган. Бунда мас, $x = \sin \Gamma$ ни аниқлаш учун аввал геометрик усул б-н $\sin 3^\circ$ ҳисобланган, сўнгра $\sin 3a = 3\sin a \cos^2 a - \sin^3 a$ формула асосида $x^3 - 45x + 0,785039343364006 = 0$ тенглама тузилиб, $\sin \Gamma = 0,0174524066437283571$ қиймати топили-

ган. Коший айланага мунтазам 3-228 бурчак чизиш йўли б-н ж сонини вергулдан сўнг 17 хона аниқликда ҳисоблаган.

16-а.дан Шарқда фан инкироз сари юз тутди. Ислом дунёси олимларининг асарлари 10—12-а.лардан Европага тарқалиб, таржима қилина бошланган ва М.нинг 16-а.дан жадал ривожланиш йўлига кириши учун замин ҳозирлаган. Жумладан, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний асарлари Испания ва Италия орқали, Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» асари Истанбул орқали Европага кириб борган. Бу асарлар таъсирида Италияда М.га кизиқиш кучайди (Л. Фибоначчи, Л. Пачоли, Н. Тарталья). Арифметик амаллар қаторидан даража, илдиз ва логарифм ўрин эгаллайди. Учинчи ва тўртинчи даражали тенгламаларнинг илдизлари ҳақиқий бўлсада, манфий сондан квадрат илдиз воситасидагина ечиш мумкинлиги комплекс сонларга эҳтиёж туғдиради.

17-а.дан М. тарихининг Ж. Валлис, И. Кеплер, Р. Декарт, Б. Кавальери, П. Ферма, Ф. Виет ва Б. Паскаль номлари б-н боғлиқ янги даври бошланади. Математик белгилашлар кенг жорий этилади. Бу, ўз навбатида, М. ривожига ижобий таъсир этади, аналитик геометрия, проектив геометрия, эҳтимоллар назарияси ва сонлар назариясига асос солади. Бирин-кетин очила бошлаган ун-тларда М. асосий предметга айланади.

Бу даврда француз олими М. Мерсенн орқали дунё олимлари ўртасида олиб борилган ўзаро ёзишмалар туфайли дастлабки халқаро математиклар жамоаси вужудга келди, улар ўртасида илмий мусобақа муҳити кучайди, натижада янги объектлар (чизиклар ва тенгламалар) тадқиқотга тортилди, экстремум топиш, уринма яшаш, юзларни ҳисоблаш, комбинаторикага оид янги масалалар қўйиш раам бўлди, функциялар, яъни ўзгариши бир-бири б-н боғлиқ катталиклар б-н ишлашга тўғри кела бошлади. Бундай масалаларни ечишда элементар усуллар етишмагани учун чексиз марта такрорланадиган амалларга мурожаат эта бош-

ладилар. Б. Кавальери айланма жисмлар ҳажмини ҳисоблашда «бўлинмаслар усули»ни қўлади, Ф. Виет айниятни, Ж. Валлис 12.32.52.72, тенгликни, Н. Меркатор формулани топди. И. Барроу эгри чизикли т-рапедия юзи б-н уринманиннг ўзгариши орасидаги муносабатни пайқади. 17-а. охирида бу йўналишдаги изланишлар дифференциал ва интеграл ҳисоб яратилишига олиб келади. Г. Лейбниц янги ҳисобга «чексиз кичик» катталиклар тушунчасини асос қилиб олди — бундай катталиклар ўз ҳолича аниқ маънога эга бўлмасда, уларнинг нисбатлари ва чексиз йиғиндилари тайин қийматларга тенг чиқар эди. Лейбниц бу усул б-н геометриянинг аввалдан ечилмай келган кўплаб муаммоларини ҳал этиш мумкинлигини кўрсатди (1782—86 йй.).

И. Ньютон дифференциал ва интеграл ҳисоб ғоясига бошқа томондан — механика масалалари орқали ёндашди. Бу ерда ҳам аҳвол геометрияга ўхшаш эди: текис ҳаракатларни ўрганган Г. Галилей учун элементар геометрия ки-фоя қилган бўлса, мураккаброқ ҳаракатлар мураккаброқ чизикларни текширишни талаб этар эди. И. Ньютон 1669 й.да бу мавзудаги тадқиқотлари жамланган «Флюксиялар методи» номли асарини И. Барроу ва Ж. Коллинзга тақдим этган, лекин у 1736 й.да нашр этилган.

18-а.да М. тараққиёти, асосан, дифференциал ва интеграл ҳисобни ривожлантириш ҳамда татбиқ этиш б-н боғлиқ бўлди. Бернулликлар оиласи, Эйлер, Д'аламбер, Лагранж, Лежандр ва Лаплас каби кўплаб атоқли олимлар янги соҳани атрофида ривожлантириб, математик анализ номи б-н кучли тадқиқот курулига айлантirdилар. Унинг асосида дифференциал тенгламалар, вариацион ҳисоб ва дифференциал геометрия каби мустақил соҳалар вужудга келди.

Бу даврда Париж, Берлин, Петербург академиялари ва Кембриж унти йирик фан марказларига айлангани, дастлабки илмий жур.лар нашр этила бошлагани

М. тараққиётини жадаллаштирди. Проектив геометрия, эхтимоллар назарияси, чизикли алгебра ва сонлар назарияси ривож топди, комплекс сонлар кенг қўлланиб, комплекс ўзгарувчилик функциялар ўрганила бошлади.

19-а.да ҳам М.нинг ривожини асосан 2 йўналишда: ҳам бўйига, ҳам илди-зи томон ўсишда давом этди. Бу даврда М.нинг ҳозир ун-тлар куйи курсларининг дастурини ташкил этадиган соҳалари: математик анализ, аналитик геометрия ва чизикли алгебра, дифференциал тенгламалар, ҳақиқий ҳамда комплекс ўзгарувчилик функциялар назариялари асосан шаклланиб бўлди ва улар асосида мутлақо янги ғоялар кун тартибига чиқа бошлади.

К. Ф. Гаусс ддаражали кўпҳад комплекс сонлар майдонида n та чизикли кўпайтувчига ажралишини (алгебраниннг асосий теоремасини) бекаму куст исботлади. Бир неча аср давомида бдаражали тенгламани ечиш масаласи математикларни безовта қилиб келган эди. П. Руффини ва Н. Абель бу тенглама илдизининг унинг коэффицентлари орқали тўрт арифметик амал ҳамда илди-зи чиқариш орқали ифодалаш мумкин эмаслигини асосладилар. Э. Галуа эса Лагранж, Лежандр ғояларини давом эттириб, алгебраик тенглама ана шу маънода ечилиш-ечилмаслиги масаласи илди-зиларининг симметрик функциялари тенгламаниннг коэффицентлари орқали ифодаланишига боғлиқ бўлишини кўрсатди. Бу ерда Галуа биринчи марта симметриянинг ўлчови вазифини бажарадиган группа тушунчасини қўлади. Бундан аввалроқ шунга яқин ғоя асосида Гаусс циркуль ва чизгич ёрдамида мунтазам кўпбурчак яшаш муаммосини ҳал қилган эди. Галуа ғояларидан ҳосил бўлган майдонлар назарияси бундай яшашлар масаласини умумий ҳолда ҳал қилиш им-конини берди.

Гаусс ва Галуа ғоялари таъсирида аввал мустақил ривожланган соҳаларнинг бир-бирига аралашуви бошланди: комплекс ўзгарувчилик функциялар диффе-

ренциал тенгламалар ва сонлар назариясига, алгебра — сонлар назарияси ва кристаллографияга татбиқ этилди. Айниқса, Клейн ҳар бир алмаштиришлар гурупасига алоҳида геометрия мос келиши асосланган, фан тарихига «Эрланген дастури» номи б-н кирган маърузасидан сўнг математик қруниятларнинг тагида ётувчи туб тамойиллар очила бошлади.

Айни пайтда М.нинг «илдизлари» ҳам ўсди. Эвклид замонидан раем бўлиб келган тасдиқларни қатъий исботлаш принципи ортага чекинди. Дифференциал ва интеграл ҳисобни асосламай қўллаш, айниқса, чексиз амаллар б-н эркин муомала қилиш парадокслар, англашилмовчиликлар келтириб чиқарди. Мас, $1 - 1 = 1 + 1 = \dots$ йиғиндининг қиймати амалларни бажариш тартибига қараб 0, 1 ёки S га тенгчиқар, $\log(-1)2 = \log 2$ тенгликка $\log a = n \log a$ формулани қўллаб бўлмас эди ва х. к. Узоқ вақт «дифференциал», «чексиз кичик» тушунчалари таърифиз қўлланилиб келинди, «функция», «узлуксиз» деганда нимага тушуниш лозимлиги ҳам мунозарага сабаб бўлди.

10-а. бошида О. Кошининг дифференциал ва интеграл ҳисоб лимит ҳамда узлуксиз тушунчаси асосида баён этилган дарелиги бу вазиятга анча ойдинлик киритди. Лекин узлуксиз функциянинг интегралли мавжудлигини исботлашда бу тушунчалар камлик қилди. Кемтикни тўлдириш йўлидаги уринишлар К. Вейерштрассни «ҳақиқий сон нима?» — деган саволга олиб келди. Айни пайтда Эвклиднинг машҳур бешинчи постулатини исботлаш учун минг йиллик самарасиз уринишлар нозвклид геометрия ихтиро қилиниши б-н ажунланди. Бу эса геометрия асосларини чуқур тафтиш қилишни талаб эта бошлади.

19-а. охирига келиб математика асосларини мустаҳкамлаш бўйича қатта қадамлар қўйилди: ҳақиқий сонлар назарияси тугалланди (Вейерштрасс, Дедекин), математик мантиқ шаклланди (Пеано, Фреге), функциялар назарияси яратилди (Риман, Лебег, Фубини, Стиль-

тес), геометриянинг аксиомалар системаси такомилга етказилди (Хильберт), тўплам тушунчасининг аҳамияти англанди, бу тушунча асосида геометрия каби бутун математикани ҳам қатъий аксиомалар асосига қуришга ишонч пайдо бўлди.

19-а. охири — 20-а. бошлари М. тарихида мисли қўрилмаган юксалиш йиллари бўлди. 1893 й.да Чикагода Америка китъаси очилишининг 400 йиллиги муносабати б-н кенг халқаро миқёсда М. конгресси ўтказилди. Конгрессда дунё математиклари мунтазам учрашиб, энг янги натижалар ҳақида маърузалар қилиб туришлари зарурати эътироф этилди. Дастлабки расмий халқаро М. конгресслари 1897 й.да Цюрихда ва 1900 й.да Парижда ўтказилди. Цюрих конгрессида А. Пуанкаренинг ғоялари етакчи мавзунни ташкил этган бўлса, Париж конгрессида эса Д. Хильберт ўзининг машҳур 23 муаммосини баён этди. Пуанкаре ғоялари ва Хильберт концепцияси М.нинг 20-а. давомидаги тараққиётига жуда унумдор таъсир қўрсатди.

Аммо М. асосларига чуқурроқ қиришилгани сайин муаммолар ҳам ўткирлашиб борди — 20-а.нинг бошлари М. тарихидаги энг чуқур инкирозга тўқнаш келди — М.нинг асосларида чуқур зиддиятлар очила бошлади (Бурали — Форти, Рассел, Ришар, Греллинг парадокслари). Уларни енгиб ўтиш йўлидаги уринишлар натижасида тўпламлар назариясининг аксиоматик назарияси яратилди (Цермело, Френкель, Бернайс, Ж. Фон Нейман) ва «М. биниси яхлит мукамал лойиха асосига қурилгани» ҳақидаги Хильберт тасаввурга қайта тикланди.

20-а.нинг 1-чорагида М.да қатъий исбот ғояси батамом шаклланди. Шу асосда Н. Бурбаки бутун М.нинг асосий қисмини ягона усул — натижаларни энг умумлашган тарзда баён қилиш мақсадида «Математика элементлари» номли кўп жилдди монографияни чоп этишга киришди. Бурбаки тарғиб қилган услуб М.нинг айрим (абстракт) соҳалари ривожига қатта туртки берди. Бир қатор

давлатларда (жумладан, собиқ Итти-фокда) М.ни ўқитиш «бурбакизм» ус-лубида ислоҳ қилина бошлади, лекин муваффақиятсиз чиққан бу тажриба М. таълимида ҳозиргача енгиб ўтилмаган муаммоларни келтириб чиқарди.

20-а. ўрталаридан М. икки йўналишда ривожлана борди: бир томондан, илмий-техник тараққиёт эҳтиёжи б-н дифференциал тенгламалар, математик физика, чекли М., эҳтимоллар назарияси, ҳисоблаш М.си классик соҳалар кенгайиб, ўта тармоқлашиб кетди, иккинчи томондан, М.нинг ичкм ривожланиш қонунларидан келиб чиққан масалалар биринчи ўринда турувчи, татбиқ доираси жуда тор, ўта абстракт соҳалар (умумий алгебра, дифференциал ва алгебраик геометрия, топология, функционал анализ каби) соҳалар хилма-хил йўналишларни вужудга келтирди. Ривожланган мамлакатларда шаклланган йирик илмий мактаблар тор соҳалар бўйича йўналишларга бўлина бошлади. 20-а.гача М. алоҳида олимларнинг машғулот объекти бўлиб келган бўлса, сўнгги юз йилда жамоавий фаолият табиатини касб эта бошлади. Илмий жур.лар, рисоалар, илмий тўпламлар, мақолалар сони геометрик прогрессия бўйича ўса бошлади. Бу эса, ўз навбатида, М. тараққиётида яна бир муаммо — турли йўналишлар ўртасида алоқаларнинг сусайиши, баён услубининг оғирлашиб кетиши, исботларнинг тўғрилигини текшириб кўришни ҳамда натижаларнинг тўғрилиги ё нотўғрилигига ишонч ҳосил қилишни мураккаблаштирди, мавзуларнинг ғоят майдалашиб кетишига олиб келди. Яхлит «математик» касби «алгебраист», «геометр», «тополог», «эҳтимолчи» ва «функционалчи» каби ўнлаб ихтисосларга, уларнинг ҳар бири ҳам бир-бирини деярли тушунмайдиган юзлаб тор шохобча мутахассисларига бўлиниб кета бошлади. Бу ҳодисани М. Клайн «М.нинг янги инқирози» деб баҳолади.

Гарчи бу табиатан ташкилий инқироз хали тўлиқ енгиб ўтилмаган бўлсада,

20-а. ниҳоясида М.да янги кўтарилиш юз берди, хусусан, Ферманнинг катта теоремаси исботланди (Э. Уайлс), М.нинг бир-биридан йироқ соҳалари ўртасида чуқур алоқалар очила бошлади. М. соҳасида таъсис этилган халқаро Фильдс медалига сазовор бўлган ишларнинг кўпчилиги М.нинг бир-биридан мустақил уч-тўрт соҳасига оид тушунча ва усуллар қўлланиб олинган натижалар экани «М. — яхлит фан» деган концепцияга қайтадан жон бағишлади. АҚШ лик математик Д. Кнут томонидан универсал Тех матн муҳаррири ишлаб чиқирилиши ва электрон алоқа вужудга келиши 21-а. да М. ривожланиши учун янги уфқларни очиб бермоқда. Бугун П. Диракнинг куйидаги рамзий таърифи яна ҳам ўринлироқ: «М. бу — исталган табиатли абстракт ту-шунчалар б-н ишлаш учун махсус мослашган қуролдир. Бу борада унинг кудратига чеку чегара йўқ».

Ўрта асрларда хоз. Ўзбекистон худуди ва унинг атрофидаги минтақада юксалишга эришган М. фани тараққи-ёти 16-а. дан тўхтаб қолди. 20-а.нинг 2-чорагидан бу соҳада янги юксалиш даври бошланди. 1918 й.да ташкил этилган Марказий Осиёдаги биринчи ун-т (хоз. Ўзбекистон миллий университети) да В. И. Романовский М. профессори бўлди. Шарқона миллий кадриятларни чуқур ҳурмат қилган, ўзбек тилини ўрганган проф. иктидорли ёшлардан профессионал математиклар етиштиришга киришди ва Тошкент эҳтимоллар назарияси ва математик статистика мактабига асос солди. Бу мактабдан Т. А. Саримсоқов, С. Ҳ. Сирожидинов, Т. Азларов, Ш. Фармонов каби юздан ортиқ мутахассислар етишиб чикди. Халқаро Бернулли жамиятининг I конгресси Тошкентда ўтказилгани (1986 й.) бу соҳада Ўзбекистонда олиб бориланган тадқиқотларнинг халқаро миқёсда тан олиниши натижасидир.

20-а. 50-й.ларидан бошлаб республика М.нинг бошқа соҳалари бўйича ҳам илмий мактаблар вужудга келди. Т. А. Саримсоқов функционал анализ соҳасида,

И. С. Аржаних, М. С. Салоҳиддинов ва Т. Ж. Жўраев — математик физика тенгламалари назарияси, И. С. Куклес — оддий дифференциал тенгламалар назарияси, Т. Н. Қори-Ниёзий, С. Ҳ. Сироҷиддинов, Г. П. Матвиевская — математика тарихи, В. Қ. Қобулов, Ф. Б. Абуғалиев, Н. А. Бондаренко, Т. Бўриев, А. Ф. Лаврик ҳисоблаш М.си ва сонлар назарияси йўналишларига асос солдилар. 20-а.нинг сўнгги чорагида оптимал бошқарув назарияси (Н. Ю. Сотимов), инвариантлар назарияси (Ж. Ҳожиев), математик физиканинг функционал усуллари (Ш. О. Алимов), оператор алгебралари ва квант физикасининг математик усуллари (Ш. А. Аюпов) куп комплекс ўзгарувчилик функциялар назарияси (А. С. Садуллаев) каби энг замонавий соҳаларида тадқиқотлар йўлга қўйилди, Ўзбекистон математиклари Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Киев, Екатеринбургдаги илмий марказлар б-н аъъанавий алоқаларидан ташқари янги имкониятларга эга бўлдилар. Буюк Британия, Франция, АҚШ илмий марказларида ўзбекистонлик математиклар асарлари мунтазам чоп этила бошлади.

1999 й.да Ўзбекистон математиклари жамияти ташкил этилди (раиси — Т. Ж. Жўраев), 1991 й.дан «Ўзбек математика журнали — Узбекский математический журнал», 2001 й.дан ўқувчилар учун «Математика, физика ва информатика» жур. нашр этила бошлади. Бугунги кунда (2001 й.) рес-публикада 70 дан ортиқ фан д-ри, 300 дан ортиқ фан номзоди фаолият кўрсатмоқда.

Ад.: Варден В., Пробуждающаяся наука, М., 1959; История математики (в 3 томах), М., 1970—72; Матвиевская Г. П., Учение о числе на средневековом Востоке, Т., 1967; Бурбаки Н., Очерки по истории математики, М., 1963.

Методологияси: Пуанкаре А., О науке, М., 1990; Клайн М., Математика. Утрата определённости, М., 1984; Клайн М., Математика. Поиск истины, М., 1988; Математическое моделирование, М., 1979; М. тарихи, тўпламлар, Т. 2000; Фройденталь

Г., Математика как педагогическая задача, Части 1 и 2, М., 1982-83.

Абдулла Аъзамов.

МАТЕМАТИКА ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА В.И. Романовский номидаги Математика институти — Ўзбекистонда математикага оид тадқиқотлар олиб борадиган ва уларни мувофиқлаштирадиган и. т. маркази. 1943 й.да Тошкентда ташкил этилган, 1954 й.дан унинг асосчиларидан бири В. И. Романовский номи б-н атала бошлади. Дастлаб Математика ва механика ин-ти деб номланиб, мат., механика, назарий геофизика, сейсмология бўйича назарий ва амалий тадқиқотлар олиб борилган. 1964 й.да М. и.нинг бўлимлари асосида Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги институти, Кибернетика институти, сейсмология институти ташкил бўлди. Ҳозирги кунда М. й.да алгебра ва анализ, дифференциал тенгламалар, эҳтимоллар назарияси, математик статистика, ҳисоблаш мат.каси, математик физиканинг ноклассик тенгламалари, амалий мат. бўлимлари бор. Ин-тда 60 дан ортиқ илмий ходим фаолият кўрсатади. Ин-тда жаҳонга машҳур эҳтимоллар назарияси ва математик статистика, хусусий ҳосила дифференциал тенгламалар, функционал анализ илмий мактаблари яратилган. Бу мактабларнинг ташкил бўлиши ва ривожланишига акад. В. И. Романовский, Т. А. Саримсоков, С. Ҳ. Сироҷиддинов, И. С. Аржаних ҳисса қўшган бўлса, хоз. кунда акад. Т. Ж. Жўраев, М. С. Салоҳиддинов, Ш. А. Аюпов, Т. А. Азларов, Ш. Қ. Фармоновлар уларнинг давомчилари.

лари. Ин-тда 40 дан ортиқ фан д-ри, 300 дан кўпроқ фан номзодлари тай-ёрланган. Ин-т ходимларининг тадқиқотлари 75 монография, 130 илмий тўпламларда, 10 дан ортиқ дарсликларда, шунингдек, мамлакатимиздаги ва хориждаги обрўли илмий жур.ларда босилган кўплаб мақолаларида аксини топган.

Математик олимлар ишларини ёритувчи «Ўзбек математика журнали»

ин-т томонидан нашр қилинади, мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган «Физика, математика ва информатика» илмий-услубий журнали ин-т оталигида чоп этилади.

МАТЕНАДАРАН, Месроп Маштоц номидаги «Матенадаран» қадимги қўлёзмалар институти — Еревандаги жаҳонда энг йирик кад. арман қўлёзмалари сақланадиган жой ва и. т. ин-ти. 1920 й. Эчми-адзин монастири қўлёзмалар коллек-циясининг давлат хисобига мусодара этилиши негизда барпо этилган. М.да 119 мингдан ортиқ хужжатлар сақланади(1988).

МАТЕРИАЛИЗМ (лот. materialis — моддий) — фалсафадаги асосий оқимлардан бири; моддий, табиий, жисмоний оламнинг объектив равишда, яъни унинг ирода, рух, онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигини ва уларга нисбатан бирламчилигини таъкидлашга асосланган фалсафий таълимот. Идеализмнит муқобили. М. рухий ҳодисалар ва қадриятларнинг мустақил мавжудлигини инкор этади ва уларни оламнинг бирламчи бўлган моддий асоси ривожининг олий даражасида вужудга келадиган хосса ва муносабатлари тарзида талқин қилади. М.нинг гно-сеологик (билишдаги) илдизини амалиёт, инсоннинг воқеликни ўзгартиришга қаратилган оламшумул тарихий тажрибаси ташкил этади.

М.га табиатшунослик фанлари, техникага алоҳида эътибор б-н қараш хосдир. М. француз Маърифатчилиги даврида (Ж. Ламетри, П. Гольбах, Д. Дидро ва б.) раvнақ топди, аммо, Европа фалсафий фикрига хал қилувчи даражада таъсир этиш мавкеига 19-а.дагина (К. Маркс, Ф. Энгельс, Л. Фейербах ва б.) эришди.

М. идеализмнинг «хато» фикрлари-га қарши оқим тарзида намоён бўлиб, ўзининг бир ёқламалилиги туфайли барча муҳим, инсоний муаммолар (онг, мавжудлик, ҳаётнинг маъноси ҳамда мақсади, қадриятлар ва х. к.) олдида бутунлай ожизлик қилиб, уларнинг чуқур маъносини таҳлил этишга ночорлиги са-

бабли уларни хаёлий муаммолар тарзида рад этади.

М.нинг у ёки бу шаклдаги намуналари, унсурлари, ривожланиш йўллари азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам мавжуд бўлган. Бирок, М., асосан, Ғарб фалсафий фикрига кўпроқ тааллуки, унда яққол шаклланган ҳодиса бўлиб, унинг ўзига хос шакллардаги ривожини мазкур маънавий маданият тараққиётидаги деярли барча босқичларда кузатиш мумкин.

М. — мохиятан ўз мақсадларини ўзининг мавкеи (кўп сонлилиги ва ўзини муайян жисмоний куч, деб ҳис этиши) туфайли рўёбга чиқаришга умид қилувчи, авом маъқул кўрадиган фикрлаш тарзидир. М.нинг қуйидаги кўринишларини фарқлаш мумкин: 1. Табиий М. У материяда, хусусан, унинг муайян таркибий тузилишида (мас, атомларда) пировард жисмоний воқеликни кўради (классик механика); энг янги (квант) физика маълумотлари бу М. тамойилларига жиддий путур етказди. 2. Биологик ёки физиологик М. У жон ва руҳга нисбатан юқоридаги қарашни тикиштиради ҳамда моддийлик ва ғайримоддийликнинг ўзаро туб фарқини инкор этади. 3. Ахлоқий М. фойдали нарсаларни ёки манфат учун фойдаланиш мумкин бўлган қадриятларнигина эътиборга лойик, деб ҳисоблайди ва мустақил номоддий оламнинг мавжудлигини инкор қилади. 4. Диалектик М. — коммунистик давлатларнинг расмий фалсафаси, унинг сиёсати ва фанининг услубий асоси бўлиб хизмат қилган. 19-а.да К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан Гегель диалектикасини яхлит материалистик дунёқарашга айлантириш асосида шаклланган ҳамда ўз ичига тарихий М. — тарихни материалистик тушуниш назариясини олган.

Одатда, «М.» тушунчаси реализм (тафаккурга боғлиқ бўлмаган ва онгдан ташқарида мавжуд бўлган реаллик) маъносида ҳам қўлланилади.

М. оддий қилиб айтганда, воқеликни моддий сабабга асосланиб тушунтирувчи таълимотдир.

Ад.: Гуннар Скирбекк, Нильс Гилье, Фалсафа тарихи [рус тилидан И. Соифназаров ва Ж. Маҳкамов таржимаси], Т., 2002; Горбачев В. Г., Основы философии [Курс лекций], М., 1998.

Абдулҳафиз Жалолов.

МАТЕРИАЛЛАР ҚАРШИЛИГИ - иншоотлар элементлари ва машиналар деталларининг мустаҳкамлиги ва деформацияланувчанлиги (ишлов беришга мойиллиги) ни, уларни тайёрлашда фойдаланиладиган материалларнинг физик-механик хоссалари ва тузилишига хос хусусиятларни ўрганувчи фан. Асосий вазифаси — элементлар ва деталларга статик ва динамик кучлар (нагрузкалар) таъсир этганда уларни мустаҳкамлик, бикрлик (қаттиқлик), ус-туворлик ва тебранишларга ҳисоблаш усулларини ишлаб чиқиш. Асосий ўрганиш объектлари — назарий ва амалий усулларда тадқиқ қилинадиган стержень ва пластиналар (элементлар ва деталлар стержень ҳамда пластиналардан тайёрланади). М. қ.нинг назарий қисми назарий механика қонунарига, жисмларнинг қайишқоқ деформацияланиши (шаклининг ўзгариши, эзилиши ва б.) назариясига асосланади. Амалий қисми турлитуман синовлар, физика ва материалшунослик қрунларига асосланади. М. қ. фани ишлаб чиққан усуллар, меъёрлар ва тавсиялардан муҳандислик амалиётида элементлар ва деталлардаги энг катта зўриқишлар ва силжишларни аниқлаш ҳамда уларни иншоотлар ва машиналардан фойдаланиш учун хавфсиз бўлган меъёрий қийматлар ва стандартлар б-н таққослаш мақсадида фойдаланилади. Экспериментал тадқиқотларда махсус синов машиналари ва ўлчаш асбоблари қўлланилади. Тадқиқотлар натижалари бўйича мақсадли «кучланиш — деформация» диаграммалари тузилади, материалнинг мустаҳкамлик, окувчанлик чегаралари ва қайишқоқлик кўрсаткичлари белгиланади. Булар ҳисобланаётган элемент ёки деталнинг энг зўриққан жойларини, деформацияланадиган ва сил-

жийдиган соҳаларини аниқлашга имкон беради. Лойиҳалаш ёки текшириш мобайнида мақсадли диаграммалар ёрдамида зўриқишлар ва деформацияларнинг ҳисобий қийматларини стандартларда йўл кўйиладиган қийматларга таққослаб, элемент ёки деталнинг ўлчамлари ва шакли аниқланади. М. қ. фанининг назарий хулосалари ва амалий натижалари иншо-отларнинг устуворлиги ва зилзилабардошлигини таъминлашда, машина ва механизмларнинг хизмат муддатини узайтиришда, кийим-кечакларнинг пишиқлигини ошириш ва сифатини яхшилашда, айниқса, авиация ва космонавтикада жуда муҳим аҳамият касб этади.

Иншоотларнинг элементлари ва машиналарнинг деталларини ҳисоблашнинг эмпирик (оддий) қоидалари ўрнига тахлилий (аналитик) усулларини қўллаш заруриятини Г. Галилей асослаб берган. М. қ. фани ривожига Д. Бернулли, Р. Гук, Ш. О. Кулон, Л. Эйлер, А. Н. Динник, М. В. Остроградский ва б., ўзбек олимларидан Х. А. Раҳматуллин, М. Т. Ўрозбоев, М. А. Ҳожинава, Ҳ. Ҳ. Усмонхўжаев, Т. Рашидов ва б. катта ҳисса қўшишган. Ўзбекистонда М. қ. му-аммолари б-н Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги ин-ти, Тошкент техника унти, Ўзбекистон миллий унти, Тошкент архитектура ва қурилиш ин-ти, Тошкент енгил саноат ва тўқимачилик ин-ти ва б. илмий муассасалар шуғулланади.

Ад.: Ўрозбоев М. Т., Материаллар қаршилиги, 1—2 т., 1960—65; Материаллар қаршилиги асосий курси, Т., 1973.

Турсун Рашидов.

МАТЕРИАЛЛАРНИ СИНАШ - материалларнинг технологик ва физик хоссаларини махсус асбоблар, машиналар, моделлар, микроскоп ва стендлар ёрдамида аниқлаш. Механик, физик, кимёвий ва структуравий (тузилишижиҳатдан) синаштурлари мавжуд. Механик синашда материаллар чўзилишга, сиқилишга, буралишга, кесиш ва қирқишга, чарчашга, мустаҳкамликка, зарбага чидам-

лилик ва б. хоссаларга синалади, яъни барча механик хоссалари аниқланади. Физик синашда материалларнинг электр ўтказувчанлиги, иссиқдик ўтказувчанлиги, магнит сингдирувчанлиги ва б. физик хоссалари аниқланади. Кимёвий синашда материалларнинг кимёвий таркиби, эриш ва қотиш т-раси, коррозиябардошлиги (занглашга чидамлилиги, яъни зангламаслиги), реакцияга киришувчанлиги, пайвандланувчанлиги ва б. хоссалари аниқланади. Структуравий синашда материалларнинг макро- ва микротузилишлари, кристаллик тузилиши ва б. аниқланади. Бунда рентген нурларидан ҳам фойдаланилади. М. с.нинг синаш объектини бузиб (ёки шикастлаб) ва бузмай синаш усуллари мавжуд. Биринчи усулда синаладиган материаллар шикастланади, баъзан бутунлай емирилади, иккинчи усулда материалларга шикаст етмайди, улардан яна фойдаланиш мумкин.

М. с. ишлари назарий билимларга асосланиб ўтказилади. Бинолар, иншоотлар, кўприклар, машина ва механизмлар, космик кема ва ракеталар, кийим-кечаклар ва б. жами нарсалар М. с. натижаларига асосланиб қурилади, ясалади, тайёрланади ва тикилади.

Фатхулла Абдуллаев.

МАТЕРИАЛЛАРНИНГ ЧАРЧАШИ - вақт бўйича кўп марталаб (циклик тарзда) ўзгариб турадиган зўриқишлар ва деформацияларнинг узоқ давом этувчи таъсири оқибатида материаллар (металл, тола, ёғоч, газлама ва б.)нинг механик ва физик хоссалари ўзгариши. Чарчаш жараёни мобайнида материал ҳолатининг ўзгариши унинг механик хоссаларида, макро- ва микротузилиши ва б. хоссаларида акс этади. Бу ўзгаришлар босқичма-босқич юз беради ва материалнинг дастлабки хоссаларига, зўриққан ҳолатнинг турига, куч таъсир этиш тарзи ва ташқи муҳит таъсирига боғлиқ бўлади. Ўзгаришларнинг муайян босқичларида материалнинг емирилишига қаршилиги пасайишининг қайтмас жараёни бош-

ланади. Бу жараён баъзи материалларда тезроқ, баъзиларида кечроқ юз беради. Натижада чарчашдан шикастланиш деб ифодаланадиган емирилиш аломатлари (мас, металлда дарзлар, толаларда узилишлар, газламаларда ситилишлар ва б.) пайдо бўлади. Дастлаб материалнинг таркибий тузилишида ва улар туташган чегараларда микродарзлар (микроскоп орқали кўринадиган дарзлар) пайдо бўлади, кейин улар макродарзлар (оддий кўз б-н кўринадиган дарзлар) га айланади, оқибатда конструкция элементи (ёки синалаётган намуна) бутунлай емирилади.

М. ч. чарчаш эгри чизиғи б-н ифодалананади. Муайян вақт мобайнида тўпланган шикастланишлар ва таъсир цикллари сони орасидаги нисбат чарчаш эгри чизиғи деб аталади. Бу эгри чизик ҳар хил материаллар учун турлича шаклни эгаллайди. У кўп циклли соҳадаги чарчаш эгри чизиғига ва кам циклли соҳадаги чарчаш чизиғига бўлинади. Иншоотлар, машиналар, механизмлар ва деталларга материал танлашда намунани синаш натижасида ҳосил бўлган чарчаш эгри чизиғи ҳисобга олинади. Газлама тўқиш учун толаларни танлашда ҳам шу эгри чизикдан фойдаланилади, яъни толаларнинг чарчаши (узилишга чидамлилиги) ҳисобга олинади.

Фатхулла Абдуллаев.

МАТЕРИК ЁН БАҒРИ - океан тубининг қирғоққа яқин қисми, материкнинг сув остидаги чекка қисмларининг асосий элементларидан бири. Шельф б-н материк этаги орасида жойлашган. Океан шельфи ва қаърига қараганда ён бағри хийла тиклиги (ўртача 4°, кўп ҳолларда 15—20° дан 40° гача) ва рельефнинг парчаланганлиги б-н фарқ қилади. Сейсмик тадқиқотлар, драгалаш ва чуқур сув ости пармалашлари натижасида аниқланишича, М. ё. б. геологик тузилиши жиҳатидан ён-атроф структураларининг бевосита давомидир. Сув ости денудация ва аккумуляция жараёнлари рўй бериб туради. М. ё. б. алеврит тар-

кибли терриген чўкиндилар, илик денгизларда — карбонатли биоген гиллар, Дунё океанининг Антарктика яқинидаги зоналарида — айсберг ётқизиклари ва диатомли гиллар б-н қрланган. Органик моддаси сермахсул бўлганидан М. ё. б. алоҳида бағиаль зона деб ажратилади (к. Бағиаль).

МАТЕРИК ИЧКАРИСИДАГИ ДЕНГИЗЛАР — бир материк худудига чу-кур кириб борган денгизлар. Ўрта денгизларнинг хусусий ҳолатидир. Қуруқликнинг чўкиши ва унга океан сувининг кириб бориши натижасида ҳосил бўлган. Булар саёз денгизлар. М.и.д.ларга Азов, Болтиқ ва Оқ денгизлари, Гудзон қўлтиғи ва б. киради.

МАТЕРИК МУЗЛИГИ - қуруқлик юзасидаги музлик турларидан бири. Ер юзасини яхлит муз қалқони ҳосил қилиб қоплаб ётади. Қалинлиги бир неча км (4 км гача), майдони милли-онлаб км га етади. Асосан, кутбий ўлкаларда тарқалган (Антарктида, Гренландия о., Исландия ва б.). М.м. аста-секин силжиб бориб, чекка қисми денгизларга синиб тушади ва айсберг (сузиб юривчи муз тоғлари) ҳосил қилади.

МАТЕРИК ОРОЛЛАРИ - бир замонлар материкларнинг таркибий қисми бўлиб, кейинчалик қуруқликнинг чўкиши, тектоник ёриқлар натижасида улардан узилиб қолган қуруқликлар. Бундай ороллар геологик ва тектоник тузилишига кўра, материкларга ўхшаш бўлиб, уларнинг замини материкларнинг сув остидаги давомидир. М.о.нинг баъзи бирлари жуда катта бўлади: мас, Гренландия, Янги Гвинея, Янги Зеландия, Буюк Британия, Новая Земля, Мадагаскар.

МАТЕРИК САЁЗЛИГИ, шельф денгиз ва океанлар қирғоғини ўраб турадиган сув ости саёз текислиги. Эни бир неча километрдан 1200—1500 км, баъзи ҳолларда 2000 км гача, майдони Дунё океани туби умумий майдонининг 8%ни ташкил этади. 130—140 м чуқурликдан материк ён бағри бошланади. М.с. денгиз чўкиндилари (шағал, қум, қумок,

қум аралаш балчик) кўп тўпланадиган жой, куёш нурунинг кўпроқ тушиши ва илик бўлганидан организмлар, жумладан, балиқ кўп. М.с.да кўплаб нефть, газ конлари (Шим. денгиз, Мексика ва Форс қўлтиқлари) жойлашган ҳамда дунёнинг муҳим балиқ овлаш р-нларидир (Шим. денгиз, Баренц денгизи ва б.).

МАТЕРИК ЭТАГИ, континент этаги — материкларнинг сув остидаги чекка қисмининг асосий элементларидан бири; материк ён бағри б-н океан қаъри орасида жойлашган. Геологик тузилишига кўра, Ер пўстининг океан тубидаги қисми б-н материк қисмининг қўшилган жойидаги қалин чўкиндилардан ҳосил бўлган букилма. Геоморфологик жиҳатдан М.э., кўпинча, бир оз пастбаланд қия текисликдир. Органик дунёси материк ён бағридан кўра камроқ, океан қаърининг органик дунёси микқорига деярли тенг келади.

МАТЕРИКЛАР, континентлар (лот. continents) — Ер шарининг денгиз ва океанлар б-н қуршаб олинган энг йирик қуруқликлари. Ҳоз. геологик даврда 6 материк бор: Евросиё, Шимолий Америка, Жанубий Америка, Африка, Австралия ва Антарктида (яна қ. Ер).

МАТЕРИКЛАРАРО ДЕНГИЗЛАР -икки ёки бир неча материклар орасида жойлашган денгизлар (мас, Ўрта денгиз, Қизил денгиз, Мексика қўлтиғи). Катта микёсдаги тектоник ҳаракатлар натижасида вужудга келганидан М.д. анча чуқур (4—5 минг м) бўлади.

МАТЕРИЯ (лот. materia — модда) — борликнинг моддий шаклини ифодаловчи умумий тушунча. Оламда «умуман одам» бўлмаганидек «умуман М.» ҳам бўлмайди, балки М.нинг аник, кўринишлари учрайди. Шу тарзда фикр юритган файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумлаштириб ифодалаш учун М. тушунчасини қўллашган. М. тушунчасини моддий оламнинг субстрати (асоси) сифатида Платон ва Аристотель ишлаб чиққан, шу б-н бирга М. соф потенция (яширин им-

коният) деб тушуниланган. М.ни Р. Декарт фазовий кўлам ва бўлинадиган моддий субстанция деб таърифлаган ва у 17—18-а. материализмнинг асоси бўлган. М. диалектик материализмнинг асосий тушунчасидир. Материалист файласуфлар М. тушунчасини бир ёклама бўрттириб, борлиқ тушунчаси б-н айнанлаштириб талқин этишади. Табиат, жамият ва инсон та-факкурининг асосида ётувчи ва уларни умумлаштирувчи тушунча субстанция (моҳият) деб аталади. Оламнинг асосида битта субстанция ётади деб ҳисобловчи оқим монизм, иккита субстанция ётади деб ҳисобловчи оқим дуализм, кўп субстанциялар ётади деб ҳисобловчи оқим плюрализм деб аталган.

Оламнинг асосида ётувчи моҳиятни ахтариш тарихи узок, ўтмишга бориб тақалади. Қад. Ҳиндистон ва Хитойда, Миср ва Бобилда, қад. Ўрта Осиё ва Юнонистонда файласуфлар оламнинг асосида қандайдир модда ёки унсур ётади деб ҳисоблашган. Уларнинг баъзилари бу унсурни олов, бошқалари — сув ёки ҳаво, айримлари — тупроқ деб билишган. Баъзи фалсафий таълимотларда эса оламнинг асосида 4 унсур — олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади, барча нарсалар шу 4 та унсурнинг бирикишидан ҳосил бўлган, деб таъкидланади. Юнон файласуфлари Левкипп, Эпикур, Демокрит оламнинг асосида энг кичик бўлинмас унсурлар — атомлар ётади, улар ўзларининг шакли, ҳаракатланиши ва вазнлари б-н бир-биридан фарқ қилади, деб ҳисоблашган. Шундай қилиб, моддий оламнинг асосида дастлабки яратувчи модда сифатида нима ётишини, яъни илк, азалий М.ни, М.нинг «бобокалони»ни ахтариш вужудга келди.

20-а. бошларида марксчи файласуфлар М.га сезги аъзоларимизга таъсир этиб, сезги уйғотувчи объектив реалликдир деб таъриф беришган. Бу таъриф айtilган даврда М. тузилишининг мураккаб шакллари ҳақидаги тасаввурлар у қадар ривожланмаган эди. 20-а.нинг ўрталарига келиб, квант механикаси,

нисбийлик назарияси ва ре-лятивистик космология соҳаларидаги илмий ютуқлар кишиларнинг объектив олам ҳақидаги тасаввурларини тубдан ўзгартириб юборди. Натижада табиат-шунос олимлар сезгиларимизга бевосита таъсир этишнинг имкони бўлмайдиган реалликлар ҳақида ҳам тадқиқот олиб бора бошладилар.

М. — дунёдаги чексиз барча объект ва системалар бўлиб, ҳар қандай хусуси-ят, алоқа, муносабат ва ҳаракат шакллари-нинг субстрати (асоси)дир. М. табиатда бевосита кўз б-н кўриладиган объектлар ва жисмларнигина эмас, балки кузатиш воситалари ва экспери-ментнинг такомиллашиши асосида келгусида билиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам ўз ичига олади. М. ўзининг хоссалари, хусусиятлари оркали намоён бўлади. Ҳоз. замон фанларининг хулосаларига кўра, ҳар қандай жисм молекулалардан, молекулалар атомлардан, атомлар протон ва нейтронлардан ташкил топган ва х.к. Сифат жиҳатдан М. икки: моддасимон ва номодда кўринишида учрайди. Моддасимон кўриниши модда ва антимоддага ажралади. Булар бир-бири б-н чамбарчас боғланган бўлиб, улар тўқнашганда кескин сифат ўзгариши рўй беради, яъни модда номоддий кўринишга, номодда эса моддий кўринишга айланади. М.нинг номоддий кўриниши ҳам икки: майдон ва нурланиш шаклида учрайди. Муайян майдондаги нурланишлар физик вакуумда моддий зарраларнинг ҳосил бўлишига имкон беради. М.нинг юқорида қайд этилган кўринишларидан бошқача кўринишдаги турлари ҳам бўлиши мумкин. Уларнинг табиати ҳали фанга маълум эмас. М. тузилиш даражаларига кўра, микродунё, макродунё ва мегадунёга бўлинади. Микродунё — молекуладан кичик зарралар (мас, атом, ядро, элементар зарра ва б.). Макродунё — молекуладан катта жисмлар (мас, кум, тош, Ер, планета, Куёш, ҳайвон, одам ва б.). Мегаду-нё — Ердан то Коинот миқёсигача бўлган ўлчовдаги дунё. Бу учала дунё бир-бири б-н боғлиқ, шу-

нингдек, улар бир-бирига алмашилиши мумкин.

Ҳар қандай объектнинг ўзига хос бўлган, унинг шундай объект эканлигини ифодаловчи ажралмас хусусият (атрибут)лари бўлади. М.нинг ҳам бир қанча атрибутлари мавжуд: ҳаракат, фазо, вақт, инъикос, онг ва ҳ.к. Бу атрибутлар бири-бири б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, моддий оламдаги энг умумий ва универсал алоқадорликларни ифодалайди, М.ни жонлантиради, намоён қилади, шакл беради, ўзгартиради, ривожлантиради.

Ад.: Фалсафа, Т., 1999; Философия. Курс лекций, Т., 2002.

Бахтиёр Тўраев.

МАТЁҚУБОВ Отаназар Раҳимович (1946.25.8, Хива) — мусикашунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1988), Қорақалпоғистон санъат арбоби (2001). Тошкент консерваториясини тугатган (1970), шу ерда ўқитувчи ва «Шарқ мусикаси» кафедраси мудири (1980-91), доцент (1982). ЎзР Маданият ишлари вазирининг биринчи ўринбосари (1997—2001), Ўзбекистон давлат консерваториясининг И.т. маркази раҳбари (2002 й.дан). Асарлари, асосан, ўзбек мумтоз мусика тарихи ва назарияси, Ўрта аср мусика илми намояндalари меросига бағишланган.

Ас: Оғзаки анъанадаги профессионал мусика асосларига кириш, Т., 1983; Фараби об основах музыки Востока, Т., 1986.

МАТЁҚУБОВ Ҳабибулло (1926.18.9, Урганч тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1957). 1957 й.дан Янгибозор туманидаги мактабларда тарих ўқитувчиси, директор. 1969 й.дан Янгибозор туманидаги Ал-Хоразмий номидаги мактабда, 1994 й.дан 10лицей-интернатда директор. Ўз иш фаолияти давомида тарих фани дарсини кўргазмалли қуроллар ва техник воситалар асосида ўтказишнинг турли мезонларини ишлаб чиқди. 1983 й. вилоятда биринчи бўлиб 10 нуктада ёпиктелестудияни ишга ту-

ширди. Мактабда ўқувчилар билимини рейтинг усулида баҳолашни жорий қилди, ўқитувчиларнинг иш фаолиятини баҳолашнинг диагностик тахлилини ишлаб чиқди.

МАТЁҚУБОВА Гавҳар (1948.18.10, Хоразм) — раққоса, балетмейстер. Ўзбекистон халқартисти (2000). Урганч ш. мусика билим юртини (1975), Тошкент унтини тугатган (1980). 1962—75 й.лар К. Отаниёзов раҳбарлигидаги Хоразм ашула ва рақс ансамбли, 1975—91 й.лар К. Отаниёзов номидаги Хоразм давлат филармонияси раққосаси, 1991—98 й.лар Хоразм маданият бошқармаси қошидаги халқ ижодиёти бўлим бошлиғи, 1998 й.дан М. Турғун-боева номидаги «Ўзбекрақс» бирлашмасининг «Хоразм рақс» вилоят бўлими бош балетмейстери. М.нинг рақслари шўҳ ва жўшқинлиги, ижро этилаётган рақс мазмунига алоҳида ёндашиши, енгил ва кескин ҳаракатлари, чиройли хироми б-н ажралиб туради. «Оразибон», «Гала Лайлим», «Мухаммаси баёз», «Лайла», «Гулдаста», «Зувоний», «Низонгул», «Лазги», «Чашми сиё» (афғонча), «Силсила» (тожикча), «Қуш депти» (туркманча), «Канатари» (ҳиндча), «Покистон гўзали» (покистонча), «Шам ўйини» (арабча) сингари рақсларни ижро этган. «Орол фарёди» (3 бўлим), «Лазги афсонаси», «Сумалак сайли», «Оразибон» (3 бўлим), «Тошлар тилга кирганда», «Қайроқ янграганда», «Келин саломи», «Жазава рақси», «Алиқамбар», «Дар-панма» (3 бўлим), «Мухаммаси уш-шок», «Хива санамии» каби рақсларни, Мустақиллик, Наврўз байрамларида, Амир Темур, Авесто, Ал-Фарғоний, Бердақ юбилейларида ва б. тантаналарнинг барчасида Хоразм рақсларини сахналаштирган. М. ҳақида «Жай-хун кизи» (1990), «Қадрият» (2002, 2 қисмли) фильмлари ишланган. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1997).

МАТЁҚУБОВА София Ўруновна (1951.28.3, Урганч ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1994).

Запорожье пед. ин-тини тугатган (1972). 1972 й.дан Шеробод туманидаги Ёмактабда инглиз тили ўқитувчиси. М. ўз фанидан бошланғич синфлар учун дас-тур ишлаб чиқиб, шу дастур асосида даре олиб бормоқда.

МАТЖОНОВ Байрам (1940.29.4, Қўнғирот) — қорақалпоқ хонандаси (лирик баритон) ва реж. Қорақалпоғистон (1974), Бошқирдистон (1978), Ўзбекистон (1982) халқ артисти. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1963). Қорақалпоқ давлат филармониясида яққохон хонанда (1963—66), Қорақалпоқ теле-студиясида реж. (1966 й.дан), бош реж. (1967—69), Қорақалпоқ давлат филармонияси (1971-77 ва 1981 й.дан), Қорақалпоқ ёш томошабинлар театри директори (1978—80). Ёқимли, кенг диапазонли, лирик овоз соҳиби. Ижро услуги юксак маданияти, ўзига хос миллийлиги, ижросидаги фалсафий мазмуни, маҳорат кучи б-н ажралиб туради. Репертуаридан қорақалпоқ мусикали драма («Ойгул ва Обод», О. Ҳалимов; «Ғариб Ошиқ», А. Бегимов, Т. Олланазаров, О. Ҳалимов ва б.) ва опера («Ажиниёз», Н. Муҳаммаддинов) лардан ариялар, миллий композиторлар асарлари («Гўдак ҳақида баллада», «Менинг йигитлик пайтим, сенинг киз пайтинг», «Ёшлиқ ҳақида баллада», «Бўлмас», Н. Муҳаммаддинов; «Улкамга келинг», «Юлдузлар», Х. Турдиқулов; «Мен деҳқон фарзандиман», Н. Мусаев ва б.) ўрин олган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974, 1988).

МАТЖОНОВ Мадраим (1909, Қўнғирот тумани — 1982.6.2, Нукус) — қорақалпоқ актёри. Ўзбекистон халқ артисти (1969). Москва театр санъати ин-тининг қорақалпоқ студиясини тугатган (1939). 1930-36 ва 1939 й.дан Қорақалпоқ театрида актёр. Уйнаган роллари жушқинлиги, юксак ижро техникаси, нутқининг мукамаллиги б-н ажралиб туради. Саҳнада Сильвестр, Орган («Скапен найранглари», «Тартюф»), Нодир («Номус»), Оролбой («Суймаган-

га суйканма»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Осип («Ревизор»), Абдулла юзбоши («Ошиқ Ғариб»), Эрназар Кенага («Бердак») каби образлар яратган.

МАТЖОНОВА Бибисора Ўринбоевна (1950.14.1, Хўжайли ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Воронеж пед. ин-тини тугатган (1973). 1973 й.дан Хўжайли ш.даги 6-, 1983 й.дан Таҳиятош ш.даги Ёмактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. 1998 й.дан Таҳиятош ш. халқ таълими бўлими хузуридаги ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис маркази раҳбари. Педагогик фаолияти давомида ўқитишнинг ноанъанавий усулларини қўллади, ўқувчиларни юксак ахлоқий-эстетик руҳда тарбиялашга интилди.

МАТИСС (Matisse) Анри Эмиль Бе-нуа (1869.31.12, Лекато, Пикардия — 1954.3.11, Симьез, Ницца яқинида) — француз рассоми ва ҳайкалтароши; фовизмнинг йирик намояндаси. Париждаги Жюлиан академиясида (1891 й.дан), Безак санъати мактаби (1893 й.дан) ва Нафис санъат мактаби (1895—99)да таълим олган. Шарксанъ-атидан илҳомланган; айниқса, Камолиддин Бехзод миниатюра мактабита мансуб миниатюра асарлари унинг ижодига катта таъсир кўрсатган. М. ижодида ҳаёт шавқи, қувонч бахш этадиган нарсалар аниқ, композиция ва соф рангларда тасвирланади: «Қизилхона» (1908), «Рақс», «Мусика» (1910), «Рассомнинг устахонаси», «Қизил балиқчалар» (1911), «Мусика дарси» (1916—17), «Чиғанокли натюрморт» (1940) ва б. М. 1900-й.лардан ҳайкалтарошлик б-н шуғулланди; график рассом сифатида гравюра, литография, офорт асарлари яратди («Мавзу ва вариациялар», 1941 ва б.), 1940 й.ларда кўпроқ рангли қоғоз б-н аппликация усулида асарлар ишлади («Жаз» туркуми, 1944—47 ва б.).

МАТЛА (араб. — чиқиш ўрни, асоси) — 1) арузда ёзилган лирик шеър, асосан, ғазалларнинг биринчи байти.

Бундаги ҳар икки мисра ўзаро қофиядош (а-а) бўлади. Кейинги байтларнинг иккинчи мисралари М.га қофиядош бўлиб келади (б-а, в-а, г-а, д-а ва ҳ.). Борди-ю ғазалнинг иккинчи байти ҳам унинг М. байтига тўлиқ қофиядош қилиб тузилса, у санъаткорлик ҳисобланади ва бундай санъат «Зеби матла» (матланинг ярашиғи, зеби) деб аталади. Унинг қофияланиш тартиби қуйидагича: а-а, а-а, б-а, в-а ва б. Хусни матладаги байт М.даги фикрга ҳар жиҳатдан ҳамохан бўлиши талаб қилинади. Ўзбек шеъриятида бу санъатни биринчи бўлиб Навоий қўллаган; 2) мусикада куй ва ашулаларнинг бошлангич қисмлари ифодаси, мусика терминологиясида даромад деб ҳам юритилади.

МАТЛУБОТ ЖАМИЯТИ - матлубот кооперациясининг қуйи бўғини. М.ж.ни ихтиёрийлик асосида уюшган пайчилар ташкил этади. У ўз фаолиятини кенгайтириб, қ.х. маҳсулотларини тай-ёрлаш, умумий овқатланишни ташкил этиш ва аҳоли истеъмоли б-н боғлиқ бошқа бир неча хил хизматларни ҳам бажаради. М.ж. бевосита истеъмолчи ва маҳсулот етиштирувчиларни бирлаштирган ҳолда қишлоқ жойларида таркиб топади. Мамлакат, вилоят, туман уюшмаларига бирлашади. Вилоятлардаги «Матлуботсавдо» уюшмаси ҳудуддаги М.ж.ларни бирлаштирган ҳолда уларнинг манфаатларини ҳимоялаш ваколатларига эга бўлиб, уларнинг хўжалик ва молиявий фаолиятларини биргаликда, марказлашган тарзда ривожлантиришни таъминлайди. **МАТЛУБОТ КООПЕРАЦИЯСИ** - аъзоларнинг пай тўловига асосланган, истеъмол молларни сотиб олиш, и.ч. ва сотиш учун тузилган уюшма. Дастлабки М.к.лари 18-а.нинг охири — 19-а. бошларида Буюк Британияда вужудга келди ва кейинчалик Франция, Германия, Италияда ва Европанинг б. мамлакатларида кенг тарқалди. Ҳоз. вақтда М.к.лари Осиёнинг баъзи мамлакатларида (Япония, Ҳиндистон, Мьянма, Шри Ланка, Бангладеш ва б.), Америка, Канада, Аргентина, Бразилия, Чили, Мексика ва Австралияда ри-

вожланган. 20-а.нинг 70-й.ларида Буюк Британия, Дания, Норвегия, Швейцария мамлакатларининг умумий товар айланмасида М.к.лари улуши 8—11%ни, Финляндияда 36%ни ташкил этди.

М.к. Ўзбекистон ҳудудига чор Россияси мустамлакачилари б-н кириб келган. Дастлаб касбкорлик асосида шаклланиб, ишчилар ва офицерлар М.к. пайдо бўлган. 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб аҳоли таъминотида катта ўрин эгаллади. М.к. озиқ-овқат, кий-им-кечаклар сотиб олиш ва сотиш б-н чегараланмай қ.х. маҳсулотларини тай-ёрлаш, истеъмол маҳсулотлари и.ч. асосида ҳам матлуботчиларни бирлаштирди.

М.к.нинг республика ташкилоти — «Ўзбекистон матлубот жамиятлари иттифоқи» («Ўзбекбирлашув») 1925 й. янв. да ишчи, қишлоқ, шаҳар кооперативлари ва ҳарбий кооперативларни бирлаштирган 26 матлубот жамиятлари негизда ташкил этилган. Республикада М.к. тизими — «Ўзбекбирлашув» акциядорлик компанияси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар «Матлуботсавдо» акциядорлик компаниялари фаолият кўрсатади. Жами 592 акциядорлик жамиятларини бирлаштиради, 80 мингдан ортиқ ишчи-хизматчилар савдо, умумий овқатланиш, и.ч., қурилиш, бўрдоқчилик ва паррандачилик, қ.х. маҳсулотларини тайёрлаш, ташқи иқтисодий алоқалар ва б. соҳаларда фаолият кўрсатади (2003).

Муҳтор Расулов.

МАТН, текст — 1) ёзилган ёки босилган асар, нутқ (шунингдек, уларнинг бирор парчаси); 2) китоб, газета, журнал ва ш.к.да раем, жадвал б. безаклардан ташқари қисми; расмий ҳужжат ва ш.к.нинг улардаги турли кўрсаткич (шарҳ, изоҳ)лардан ажралиб турган қисми; 3) мусика асарлари (опера, романс ва б.)га ёзилган сўзлар.

МАТНАЗАР ЖАББОР ЎҒЛИ (1906-1977, Хоразм вилояти Ҳазорасп тумани) — ўзбек халқ бахшиси. Қорақал-поқ жи-рови Қурбонбой Тожибой ўғлининг шо-

гирди. Шунинг учун ҳам унинг репертуарида Хоразмда тарқалмаган «Алпомиш», «Қурбонбек», «Шири б-н Шакар» каби дostonлар мавжуд. У мазкур дostonларни Хоразм дostonчилиги анъаналарига мослаштирган. Халқдostonларини кўбизда ижро этган. Ундан ёзиб олинган «Қоракўз ойм» дostonи нашр этилган (1967).

МАТНИЁЗ ДЕВОНБЕГИ МАДРАСАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1871). Хон девонбегиси Матниёз (Мухаммад Ниёз) қурдирган. Бош тарзи Мухаммад Аминхон мадрасасига қараган. Мадраса бир қаватли, тўғри тўртбурчак тарх^{ли} (36,45x31,8 м). Ҳовли (21x17 м) атрофида хужралар жойлашган. Бош тарзи улкан пештоқли, унинг ёнларига 3 тадан ёйсимон равоқлар ишланган. Бурчакларидаги миноралар тепаси гумбазли мезаналар б-н яқунланган. Кираверишдаги ёғоч ўймакорлигида безатилган эшик орқали миёнсаройга кирилади. Миёнсарой гумбазли қалқонсимон бағалларга таянган. Миёнсарой ёнларида ҳовли б-н ўзаро боғланган дарсхоналар жойлашган. Ҳовли атрофидаги хужралар олди равоқли. Жануб томонидаги пештоқ-гумбазли масжиддан ай ва си-фатида фойдаланилган. Дарсхона ва масжид гумбазлари ўзаро кесишган тоқилар устига ўрнатилган, хужралар балхи гумбазли. Бош тарзи Хоразм меъморлигига хос услубда (кўк, оқ ва ҳаво рангли кошнлар б-н) безатилган.

МАТНШУНОСЛИК, текстология — ёрдамчи тарихийфилологик фан соҳаси, адабиёт ва фольклорга оид кўлёзма асарларни, тарихий хужжатларни, уларнинг аниқ матнларини аниқлаш ва танқидий ўрганиш, шарҳлаб эълон қилиш мақсадида улар устида тадқиқотлар олиб боради. М.нинг вазифаси матнни хар томонлама тадрижийтанқидий (матн тари-хига чуқур кириб бориш, матнни яратишда фойдаланилган манбаларни, муаллиф тахрирлари, вариантлари ва б.) ўрганиб, нашрга тайёрлашдан иборат. М.нинг куй-идаги асосий хиллари фар-

кланади: антик, ўрта аср ва янги адабиёт. Мас, кад. юнон олими Аристарх (мил. ав. 2-а.) Гомер асарлари матнини танқидий ўрганган. Шарқ ислом оламида 7-адан ҳозиргача бир ҳарфи ўзгармай, машхур хаттотлар томонидан минглаб нодир нусхаларда кўчирилган кўлёмалардан бири муқаддас Куръони Карим матнидир. Улар дунёнинг турли жойларидаги кутубхоналарда сақланади. Уйғониш даврида антик адабиёт ёдгорликларининг дастлабки кўринишларини, аслий матнларини тиклашга қизиқиш кучайган.

Ўзбекистонда М. ўз тарихига эга. 1400 й. давомида Ўзбекистон олимларининг араб, форс ва ўзбек тилида яратган кўплаб йирик дурдона асарлари ўз даврида, ундан кейинги даврларда ўрганилиб, хаттотлар томонидан кўчирилиб, хатонуксонлари бошқа нусхалар орқали тўғриланиб, хоз. кунимизга қадар етказиб келинган. Бу ишга рус олимлари В. В. Бартольд, И. Ю. Крач-ковский, А. К. Боровков, А. Н. Кононов ва б. ҳам муносиб ҳисса қўшишди. Республикамизда М. буйича ишлар Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт, Шарқшу-нослик ин-тиларида олиб борилмоқда. Алишер Навоий асарларининг илмийтанқидий матнларини тайёрлаш ва нашр эттиришни С. Айний («Хамса»нинг қисқартирилган нашри), О. Шарафиддинов, И. Султонов («Мезон ул-авзон»), А. Н. Кононов («Маҳбуб ул-қулуб») ва б. амалга оширдилар. Матн-шунос олим П. Шамсиев Навоий «Хамса»сининг тўла ва яхлит бир китоб ҳолида нашрга тайёрлаш борасида мураккаб матнчиликтадқиқий ишлар олиб борди. Натижада «Хамса»га кирган беш дoston: «Ҳайрат ул-аброр», «Фарход ва Шири», «Лайли ва Маж-нун», «Сабъ-ай сайёр», «Садди Искандарий»ларнинг барча нашрларини Султонали Машҳадий, Абдуҷамил Котиб ва б. котиблар томонидан кўчирилган нусхалари б-н қиёслаб, «Хамса»нинг асл матнига яқин келадиган илмийтанқидий матнини тайёрлади ва 1960 й. нашр эттирди. Ҳамид Сулаймонов Навоийнинг «Хазойн улмаоний»

асари танкидий матнини тайёрлаб нашр эттирди (1958—61). С. Фаниева «Мажолис уннафоис» асари танкидий матнини тайёрлади. Ўзбек олимлардан С. Мирзаев, Ғ. Каримов, С. Муталлибов, С. Долимов, Р. Мажидийларнинг матнчиликдаги хизматлари натижасида бир қатор ўзбек мумтоз шоирларининг асарлари нашр этилди. Ёзувчи ва шоирлардан Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Усмон Носир асарлари матнини нашр этишда ҳам М. ишлари амалга оширилди. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарлари матнини тайёрлаш, нашр этиш соҳасида Б. Каримов, Ҳ. Зарифов, З. Каримова, М. Афзалов, Т. Мирзаев, М. Муродов ва б. хизматини таъкидлаш мумкин.

Исматулла Абдуллаев.

МАТО — халқ бадий хунармандлигида қадимдан қўлда тўқиб тайёрланган тўқимачилик маҳсулоти; газлама. Ўрта Осиё ҳудудида ип (бўз, жанда, олача, суси, чит, калами), ипак (атлас, бахмал, зандоначи, шойи) ва ним-шойи (бекасам, адрас, парпаша) М.лар тайёрлаш қадимдан кенг тарқалган. Дастлаб гулсиз (сидирға), кейинроқ содда гулли — ҳошияли, йўл-йўл ва катаклар ҳосил қилиб безаш йўлга қўйилган; шунингдек, абрбанди усулида бўяб тайёрланган, босма қолипда гул босиш (айниқса, читгарликда) ривожланган. Ўзбекистон ҳудуди (Бухоро, Марғилон, Наманган, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Хоразм ва б.)да М. тайёрлаш марказлари юзага келган ва ривожланган.

Халқ усталари томонидан ҳоз. кунда анъанавий усулларда тайёрланаётган М.лар (адрас, атлас, бекасам, шойи ва б.) анъанавий нақши ва сифати б-н диққатга сазовор; республика ҳудудида ва хорижда ҳам ушбу М.ларга талаб катта.

МАТПАНОБОЙ МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1905). Хивалик бой Матпанобой маблағига қурилган. Усталардан Худойберган хожи ва Қаландар Кўчим қатнашган. Мадраса тўғри тўртбурчак тарҳли (25,45x24,5 м),

бош тарзи пештоқли (бал. 9 м), 3 гумбазли миёнсарой, дарехона ва масжиддан иборат. 2 ён қаноти бурчакларига гулдаста ишланган. Миёнсарой 3 қисмга ажратилган, биридан иккинчисига равоқлар орқали ўтилади. Ҳовли (19,5x12,6 м) атрофидаги хужралар олди қатор равоқли, айвонли. М.м. пишиқ ғишдан қурилган, безаксиз, фақат ёғоч ўймакорлигида ишланган эшиги ва миёнсаройдаги ганчкори панжара ўзига хос беағи б-н ажралиб туради. 1977 й.да бош тарзи олди девор б-н ўралиб, кичик ҳовди тикланган.

Ад.: Маньковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

МАТРАП — бедана ва б. ёввойи паррандаларни овлаш учун ишлатиладиган ан-жом. Узун даста (2,5—3 м атрофида) ва унинг учига ўрнатиладиган тўр халтали чамбарак (диаметри 1 — 1,5 м) дан иборат. Даста, одатда, тол дарахтидан, чамбарак тут дарахти новдасидан, тўр халта эса бақувват пахта ип ёки капрон ипдан тайёрланади. Тўр халтанинг кўзи овланадиган парранда чиқиб кета олмайдиган катталиқда бўлади. Парранда ўтлоқдан учганида М. б-н илиб олинади.

МАТРИАРХАТ (лот. mater — она ва юн. arche — ибтидо, ҳокимият; айнан — она ҳукмронлиги), гинекократия — асосан, ибтидоий жамиятнинг илк давридаги ижтимоий тузум шаклларида бири. Баъзи халқларда патриархатда оқдин мавжуд бўлган, айримларида уруғчилик тузумидан синфий жамиятга ўтиш даврида ҳам сақланган. М.да аёллар ҳукмрон мавкега эга бўлган, мулк ва наслнасаб социал мавке она уруғи бўйича ўтган, никоҳдан сўнг эр хотин жамоасига қўчган (матрилокал никоҳ) ёки эр ва хотин ўз жамоаларида алоҳида-алоҳида яшаган. М. Жан.-Шарқий Осиёдаги айрим халқлар (мас, минангқабау ва микронезларнинг айрим гуруҳлари)да ҳоз. ҳам сақланиб қолган.

МАТРИЛОКАЛ НИКОҲ (лот. mater — она ва locus — жой) — никоҳдан сўнг кўчиб ўтиш шаклларида бири. Асосан, патриархат даврида мавжуд бўлган.

М.н.да эр хотин жамоасига кўчиб ўтган. М.н. эр б-н хотин жуфт яшашининг илк кўринишидир. Ҳоз. баъзи халқларда ку-ёвнинг келин уйига вақтинча яшаб қолиши, ичкучёв ва б. шаклда сақланиб қолган (яна қ. Никох).

МАТРИЦА (лот. matrix — бачадон) — 1) металлургияда — металлларга босим б-н ишлов беришда қўлланиладиган штампларнинг иш қисми. М. сиртида тайёрланадиган буюм (деталь)нинг киёфасига мос ботик (ёки тешик) бўлади. Ана шу ботик (ёки тешик) га штампнинг иккинчи қисми — пуансон қиради. М. яхлит ёки қисмларга ажраладиган қилиб ясалиши мумкин; 2) матбаада — ҳарф, ракам ёки белгининг тасвири туширилган металл пластинка ёки тахтача (брусоч). М.нинг шрифтлар қуйиладиган (қўлда ҳарф теришда ишлатиладиган литераларни қуйиш учун), сатр қуйиладиган (қ. Линотип) ва ҳарф қуйиладиган (қ. Монотип) хиллари бўлади. Юқори босма қолипидан ҳўлланган картон ёки пласт-массага ботириб туширилган чу-қур нухса ҳам М. деб аталади. Бундай М.дан стереотиплар (қ. Стереотипия) ёки гальваностереотиплар (қ. Гальваностереотипия, Гальванотехника) тай-ёрлашда фойдаланилади.

МАТРИЦА математикада — ихтиёрий элементлардан тузилган тўғри бурчакли жадвал. М. элементлари йўл (сатр) лар ва устунлар бўйлаб жойлашади. Сатр ва устунлар, кўпинча, умумий атама б-н «М.нинг қаторлари» дейилади. М. элементлари, одатда, ац жуфт индекслар б-н белгиланади. Биринчи /¹ индекс М.нинг а;ј элемент турган сатри рақамини, иккинчи у индекс эса М.нинг а.тј элемент турган устун рақамини билдиради.

МАТРОНИЙ, Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Али ибн Матрон (тахм., ? — 10-а., Тошкент) — шоир. Фақат Саолибий-нянт «Йатимат уddaхр» тазкирасида М. таржимаи холига оид маълумотлар учрайди: «У Шошдан чиққан шоир, у жойнинг шон-шухрати ва ягона кишисидир... Шошдан ва Мовароуннахрнинг бошқа

шаҳарларидан бу каби шоир етишиб чиққан эмас...» М.нинг девони, на биророрта тўла шеъри бизгача етиб келмаган. Унинг бутун адабий меросидан фақат 112 байтдан иборат турли шеърий парчалар сақланиб қолган. Булар қасида, ҳажвия, турли мавзулардаги васфий, ишқий ва майга бағишланган шеърлардан олинган парчалардир. М. ҳажвий шеърлар ёзишда ҳам мо-хир бўлган. Унинг ҳажвий асарлари ўз замонидаги баъзи амалдорларга қарши қаратилган.

Ад.: Абу Мансур ас-Саолибий, Йатимат уddaхр, Т., 1976; Абдуллаев И., Бухоронинг арабийнавис шоирлари, Т., 1965.

МАТРОС (голландча — matroos) — ҳарбий денгиз флоти (ХДФ)даги 1-(кичик) ҳарбий унвон; курулли кучларнинг бошқа турларидаги солдат унвонига тўғри келади. СССРда 1946 й. июлда қизил флотчи унвони ўрнига жорий қилинган. Шунингдек, қатта М. унвони ҳам бўлиб, у ефрейтор унвонига тўғри келади. Савдо флотида М. — кема командаси таркибидаги хизматчи. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги Амударё флотилиясида М. унвони мавжуд.

МАТУ-ГРОСУ - Бразилиянинг жан-ғарбий қисмидаги штат. Майд. 906,8 минг км². Аҳолиси 2,49 млн. киши (2000). Шингу дарёси хавзасидаги ўрмонларда индейс қабилалари сақланган. Маъмурий маркази — Куяба ш.

М.-Г. Серра-дус-Паресис ва Мату-Гросу қумли платолари б-н Бразилия ясситоғлигининг ғарбий ётиқ ён бағри ҳамда Пантанал текисликларида жойлашган. Иқлими ёзи сернам, субэкваториал иқлим. Куяба ш.да ўртача ойлик т-ралар 22—28°. Йиллик ёғин 2000 мм ва ундан ортиқ. Дарёлари серостона. Ўсимлик дунёси паст бўйли дарахт ва бутали саванналар, даре водийларида ўрмонлар ҳамда тропик ботқокликлардан иборат.

М.-Г. — Бразилиянинг иқтисоди қолақ штатларидан. Иқтисодининг асосини экстенсив чорвачилик ташкил этади. Ўрмон хўжалиги (каучук,

пальма ёнғоғи йиғиш) ривожланган. Дехқончиликда шоли, соя, маккажўхори, маниок, шакарқамиш, какао, кофе экилади. Фойдали қазилмалардан касситерит, олтин, оломос олинади.

МАТУ-ГРОСУ-ДУ-СУЛ - Бразилиянинг жан.-ғарбий қисмидаги штат, Боливия ва Парагвай б-н чегарадош. Майд. 358,1 минг км². Аҳолиси 2,07 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Кампу-Гранди ш. Штат Бразилия яситоғлигининг жан.-ғарбий чеккаси ва Пантанал ботигининг жан.да жойлашган. Ёзи сернам, тропик иқлим. Ўртача ойлик т-ралар 22—26°. Йиллик ёғин 1000—1800 мм. Штат жан.да тупроғи тўқ қизил латерит тупрок. Ўсимликлари паст бўйли саванналар, дарё водийлари ўрмонлар, Пантанал тропик ботқоқликлардан иборат. Иқтисодиётининг асосини қ.х. ташкил этади. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Шоли, соя, маккажўхори, буғдой, дуккакли экинлар экилади, кофе плантациялари бор. Балиқ овланади. Корумба ш. яқинида йирик темир ва марганец рудаси конлари топилади. Тўқимачилик, кўн-пойабзал, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Курилиш материаллари ва сопол буюмлар ишлаб чиқарилади. Асосий саноат марказлари: Кампу-Гранди ва Корумба ш.лари. Асосий алоқа Парана ва Парагвай дарёлари ва уларнинг ирмоқлари, т.й. ва ҳаво транспорта орқали амалга оширилади.

МАТХОЛИҚ ҚИЗИҚ (1840-1910, Андижон) — Фарғона кизикчилар театрининг таниқли актёри. 1870—72 й.лар Зокир эшон тўдасида ишлаган. 1892 й. Андижонда Ашир кизик, Башир кизик, Ориф гармон Тошматов, Кал Назир, Ҳасан кизик, Жўра кизиклардан иборат ўз тўдасини ташкил қилган. У кизикчиликларда эшон («Заркокил»), домла (Ҳожи кампир»), кози («Кетмон тилаш») каби образлари б-н муваффақият қозонган.

МАТЧОНОВ Раҳимберди (1909-Хоразм вилояти Хонқа тумани Мадир қишлоғи — 2000.18.2) — кулол, қошин-

кор уста. Устазода; отаси ва унинг шогирди уста Эшимдан хунар ўрганган. Мадир қишлоғидаги кулоллик устахонаси (1921—39), Хонқа тумани маиший хизмат кўрсатиш устахонаси (1939—60), ЎЗР Бадиий фонди (1960—78), «Усто» бишлашмаси Хоразм вилояти бўлими (1978—99)да кулол. Хива меъморий ёдгорликларини таъмирлаш ишларида (Пахлавон Маҳмуд мақбарасининг қошинларини тайёрлаш ва ўрнатишда ўрнатилган кўрсатган, 1957 ва б.) кўпгина биноларни қошинлар б-н безашда фаол қатнашган. Хоразм анъанавий буюмларини зангори рангларда «олмагул», «қосагул», «кўчкор шохи», «бодомгули» ва б. ўсимликсимон нақшлар б-н безаган. М.яратган кулоллик буюмлари (бодия, лаган, кўза, шокоса ва б.) хорижда намойиш қилинади, Англия, АҚШ, Япония, Франция, Италия, Малайзия, Туркия, Россия ва б. дунё мамлакатлари музейларида сақланади. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. Камолиддин Бехзод номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреату (1997).

МАТЪЯШ ХУНЪЯДИ (Matyas Hunyadi), Матвей Корвин (1443.23.2, Коложвар - 1490.6.4, Вена) — Венгрия қироли (1458—90). Янош Хуньядининг ўғли. Мамлакатни марказлаштириш сиёсатини олиб борган, мунтазам қўшин тузган ва унинг ёрдамида Венгрияга хавф солган. Усмонли турк империясига қарши муваффақиятли кураш олиб борган. 1468 й. Чехияга қарши урушиб, Моравия ва Силезияни қўшиб олган (1478). 1485 й. Венани эгаллаган.

МАТИЮСУФ ХАРРОТ - қ. Чоқар.

МАУЕР Федор Михайлович (1897.27.9, Қўқон — 1963.26.6, Тошкент) — селекционер олим, биол. фанлари д-ри (1955), проф. (1957). Ўрта Осиё унтини тугатган (1923). Бош пахта комитетининг Туркистон селекцияси ст-ясида илмий ишлар бўйича директор ўрин-босари ва бўлим бошлиғи. Ўрта Осиё унти пахтачилик кафедраси доц. (1923—31). 1932—49 й.ларда Озарбай-жон Пахтачилик ин-тида ишлади. Ўзбекистон ФА

Ўсимликлар экспериментал биологияси ин-тида бўлим бошлиғи, айти вақтда Ўрта Осиё унти биол-тупрокшунослик ф-ти доц., проф. (1950-63).

М. ёввойи ва маданий ғўза турлари эволюциясининг табиийтарихий омилларига асосланган, жаҳонда этироф этилган ва мукамал ҳисобланадиган ғўза систематикасини ишлаб чикди. М. Ўзбекистон пахтачилигида уруғчилик назорати иши ташкилотчиси, Озарбайжонда ингичка толали ғўзани экиш ташаббускори. М. ўрта толали АН-309, АН-304, АН-315, АН-318; ингичка толали Гиза-7, Си-Айленд—1, Си-Айленд—2 ва б. ғўза навларини яратган.

Ас: Происхождение и систематика хлопчатника, Т., 1954; Ғўза; т.1., Т., 1957.

МАУНТ-ВИЛСОН АСТРОНОМИК РАСАДҲОНАСИ - Вашингтон Карнеги ин-тининг (АҚШ) и.т. муассасаси, Калифорния штатида жойлашган. 1904 й.да ташкил этилган. Кўзгусининг ди-аметри 1,5 ва 2,5 м бўлган телескоплар 1917—18 й.лардаёқ ўрнатилган. Расадхонада бажарилган тадқиқотлар Куёш, юлдузлар, Галактика, туманликлар ва Галактикамиздан ташқаридаги объектлар ва б. юлдуз системаларини ўрганишда муҳим роль ўйнади. Расадхона Куёшни ўрганишга қаратилган тадқиқотлар учун илк бор минорали телескоп, спектрогелиоскоп, спектрогелиограф ва магнитограф каби асбоблар яратилди. 1949 й.да расадхона Маунт-Паломар астрономик расадхонаси б-н бирлаштирилди.

МАУНТИН-ПАСС - камёб элементлар рудасининг дунёдаги энг катта конларидан бири, АҚШнинг Калифорния штатида. 1949 й.да очилган, 1955 й.дан қазиб олинади. Кон кечки карбонатитлар гуруҳига мансуб. Мезозой бурмали областида жойлашган. Асосий камёб минерали — бастнезит (томирдаги миқдори 15% гача). Коннинг умумий захираси қарийб 5 млн. т, аниқлангани 3 млн. т га яқин. Руда очиқ усулда қазиб чиқарилади. Йўлакай барит ҳам ажратиб олинади. М.-П.даги корхоналар дунёда олинаётган камёб

элементлар маҳсулотининг қарийб ярмини беради. Маҳсулотни, асосан, АҚШ, шунингдек, бошқа ривожланган мамлакатларнинг металлургия, нефтни қайта ишлаш, керамика ва ойнашиша саноати истеъмол қилади.

МАУРИЯЛАР ИМПЕРИЯСИ (мил. ав. 4—2-а.лар) — қад. Ҳишшстондаги йирик қуддорлик давлати. Маурия (Маурья) сулоласидан Магадҳа ҳукмдори Чандрагупта (мил. ав. 317—293 й.лар ҳукмронлик қилган) асос солган. Чандрагупта бутун Шим.-Ғарбий Ҳиндистонни, мил. ав. 305 й. Балужистон ва Шарқий Афғонистонни М.и.га қўшиб олган. Унинг ўғли Биндусара (мил. ав. 293—268) даврида М.и.га Декан ҳам тобе бўлган. Биндусаранинг ўғли Ашока даврида (мил. ав. 268—232) М.и. равақ топган. Империя шим.да — Кашмир ва Ҳимолай тоғларидан жан. да Майсур-гача, ғарбда — Афғонистондан шарқда Бенгалия қўлтиғигача бўлган майдонни эгаллаган. Ҳиндистоннинг қўшни ва ғарб мамлакатлари б-н савдо, маданий ва дипломатик алоқалари анча кенгайган. Буддизм бутун Ҳиндистон ва қўшни мамлакатларга тарқалган. Турли вилоятлар ўртасида муносабатлар яхшиланган, санъат, адабиёт ва сиёсат тўғрисида асарлар яратилган. Ашока ворислари даврида империя 2 қисмга бўлиниб кетган. Мил. ав. 2-а. бошларида М.и.нинг шим.-ғарбий қисми Юнон-Бақтрия подшолигига қўшиб олинган. М.и.нинг охириги шоҳи Брихадратҳа шунглар сулоласидан бўлган лашкарбоши Пушьямитра томонидан ўлдирилган ва ҳокимият шу сулола қўлига ўтган (мил. ав. 180).

МАУТХАУЗЕН (Mauthausen) - гитлерчи фашистлар концлагери. 1938 й.да Австриядаги Маутхаузен ш. яқинида Дахау концлагерининг «филиали» сифатида ташкил этилган. 1939 й. мар-тдан — мустақил лагерь. 1938—45 й.ларда М.да кўплаб мамлакатлардан келтирилган 335 минг кишига яқин маҳ-буслар сақланган. Уларнинг 122 мингдан ортиғи (шу жумладан, 32 мингдан ошиқ совет фуқароси)

қатл этилган ва қийнаб ўлдирилган. 2-жаҳон урушидан сўнг М. ўрнида музей ташкил қилинган. М.да қийнаб ўлдирилган совет ге-нерали Д. М. Карбишевга 1948 й. фев.да ҳайкал ўрнатилган.

МАФИЯ (лот. *maffia*, итал. *mafia* — махфий) — зўрлик, кўркитиш, террор, қотиллик, ифвогарлик усули б-н иктисодий ва сиёсий мақсадларга эришиш учун тузиладиган махфий уюшма; уюшган жиноятчилик ташкилоти. Бир-бири б-н ўзаро боғланган ва порага сотилган давлат амалдорлари, давлат органларидан ердан оладиган жиноятчи гуруҳлар. 18-а. охири — 19-а. бошларида Италиянинг Сицилия о.да пайдо бўлган. 20-а.да М. ташкилотлари фаолияти шаҳарларда авж олди. М., одатда, қиморбозлик, бангилик, фоҳишабозлик каби ижтимоий ахлоксизликни уюштиradi ва ўз хомийлигига олади, сиёсий ҳаётга фаол аралашади. М. давлат идоралари, суд ва полиция амалдорлари, муайян сиёсий доиралар б-н бирикиб кетади. Кейинчалик уюшган жиноятчиликнинг давлат ҳокимияти, суд, прокуратура ва б. идоралар ходимлари б-н тил бириктириши ва ўзаро бир-бирини ҳимоя қилиши М. деб аталадиган бўлди.

МАФКУРА (араб. — фикрлар мажмуи) — муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, жамият, давлатнинг манфаатлари, орзулари, мақсадлари ифодаланган қарашлар ва уларни амалга ошириш тизими. Унда манфаатлари ифодаланаётган гуруҳ ва қатламларнинг ўтмиши, бугунги кун ва истикболи ўз ифодасини топади. М. ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Инсоният тарихида турли-туман М.лар бўлган. Турли халқлар ва ижтимоий кучларнинг ғоявий раҳнамолари, мутафаккир ва арбоблари ўзларининг манфаат ва мақсадларидан келиб чиқиб мафкуравий таълимот ва дастурлар ишлаб чиққанлар. Ҳар қандай М. жамиятда янги пайдо бўлган ижтимоийсиёсий кучларнинг талаб-эҳтиёжлари, мақсадларини ифода этувчи янги ғоявий тизим си-фатида вужудга келади ва, асосан, қу-йидаги вази-

фаларни ўз олдига қўяди: муайян ғояни одамларнинг онгига ва руҳиятига сингдириш; аҳолининг турли гуруҳларини бирлаштириш; кўзланган мақсад ва ниятларга эришиш учун одамларни сафарбар этиш; уларни маънавийруҳий рағбатлантириш; аҳолини, айниқса, ёш авлодни ғоявий тарбиялаш ва мафкуравий иммунитетни шакллантириш; бошқа мафкуравий ва ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилиш ва ш.к. М. муайян фалсафий, диний таълимотлар асосида яратилади, маълум илмий қарашлар, ахлоқий тамойилларга таянади. М. ўз моҳияти ва таъсир кучига кўра, жамиятни бирлаштириши ёки уни бир-бирига қарама-қарши тарафларга бўлиб юбориши, давлатнинг жаҳондаги обрў ва мавқеини ошириши ёки тушириши, халқларни юксакликка кўтариши ёки таназзулга ду-чор этиши мумкин. Юксак мақсадлар, бунёдкор ғояларга асосланган М. ижтимоий-иктисодий тараққиётга туртки бўлади, маънавиятнинг юксалтиradi, инсонларни улугвор ишларга сафарбар этади. Озодлик, эркинлик, мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик ғоялари асосида шаклланган, эзгу мақсадларга хизмат қиладиган М. бунёдкорлик хусуси-ятига эга бўлади. Ҳукмронлик, мустабидлик, тажовузкор, босқинчилик, экстремистик, ақидапарастлик ғоялари асосида шаклланган, миллат ва халқларни асоратга соладиган М. вайронкорлик хусусиятига эгадир.

М.нинг диний, дунёвий, миллий, сиёсий ва б. кўринишлари бор. Аксари-ят ривожланган мамлакатлар халқлари эркинлик, адолат, қонун, инсон ҳуқуқлари, миллатлараро ҳамжиҳатлик, диний бағрикенглик каби ғояларга асосланган М.га таянмоқда. Яна қ. Миллий мафкура.

Ад.: Каримов И.А., Ўзбекистон: миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура, 1-ж., Т., 1996; Баркамол авлод орзуси, Т., 1999.

Ҳиём Назаров.

МАХ (Mach) Эрнст (1838.18.2, Моравия — 1916.19.2, Мюнхен яқинидаги

Хар ш.) — австриялик файласуф, физик. Венаунтида приватдоцент (1861), Грац унтида физика проф. (1864), Прагадаги немис унтида физика проф. ва ректор (1867), Вена унтида фалсафа проф. (1895—1901). М. физика ва фалсафа соҳасида йирик тадқиқотлар олиб борган. Унинг илмий ғоялари назарий механика, оптика, акустика, космология ва билиш назариясида салмокли ўрин эгаллайди. М. том маънода классик механикага асосланган оламнинг илмий манзарасини ўзгартиришга киришган журъатли олимлардан бири. А. Эйнштейн нисбийлик назариясини кашф этишда ўзига М.нинг асарлари катта ёрдам берганлигини таъкидлаган. «Механика. Ривожланишининг тарихийтанқидий очерки» асарида И. Ньютоннинг вақт, фазо ва ҳаракат ҳақидаги қарашларини танқидий таҳлил этиб, уларнинг мутлақлиги ҳақидаги ғоянинг бирёқлама эканлигини илмий асослайди ва инерциал системаларнинг Коинотнинг умумий массаси б-н белгиланишини таъкидловчи «Мах принципи»ни илгари суради. Бу принцип ҳоз. замон космологиясида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда фазо-вақт континууми метрикаси коинотда модданинг тақсимланишига боғлиқлигини асословчи ғоя мужассамлашган. Бу ғоя умумий нисбийлик назариясининг бугунги кундаги тараққиёти учун ҳам муҳим эвристик аҳамиятга эгадир.

М. позитивистик фалсафанинг 2-босқичи ҳисобланган эмпириокритицизм фалсафасининг асосчиларидан бири сифатида классик механиканинг «абсолют фазо-вақт» ҳақидаги тасаввурларига релятивистик нуктаи назарни қарама-қарши қўйиш асосида воқеликни сезгилар мажмуаси сифатида талқин этади. М. тарафдорлари билиш ва тажрибанинг табиатини, субъект ва объект муаммосини, «нарса», «субстанция» категорияларининг хусусиятларини, воқеликнинг асосий «элементлари»нинг табиатини, жисмонийлик ва руҳийликнинг ўзаро муносабати ва б. шу сингари муаммолар-

ни янгича тадқиқ этишга киришишди. Уларнинг нуктаи назарича, фалсафанинг вазифаси илмий билиш назариясини яратишдан иборат. Махистлар табиатшуносликда 19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошларида қилинган йирик кашфиётлар оламнинг илмий манзарасининг тубдан ўзгаришига сабабчи бўлиши б-н бир қаторда «материя ёки моддийликнинг аслида йўқлигини исботлайди», деган хулосани ёқлаб чиқишди.

М. сабабият, зарурият, субстанция тушунчаларини «тажрибадан» ташқари, «тажрибада» бўлмаган тушунчалар сифатида талқин этган. М. мансуб бўлган эмпириокритицизм фалсафаси 20-а. арафасида физикадаги буюк кашфиётларни материализмга таянмасдан янгича тушунишга йўл очувчи прин-ципларни илгари сурди. Аммо бу прин-циплар янги физиканинг моҳиятини англаш учун етарли эмас эди, чунки, микродунё ҳодисаларини макроскопик тарзда талқин этиш объектнинг асл моҳиятини англашга тўсқинлик қиларди. Шу сабабли позитивизмнинг бу кўриниши фалсафа тарихида ўткинчи бир ҳодиса бўлиб қолди, холос. Асосий асарлари: «Сезгилар таҳлили», «Механика», «Билиш ва янглишиш» ва б.

МАХАЧҚАЛА [1857 й.гача Петровск, 1857—1922 й.ларда Петровск—Порт, 1857 й.дан шаҳар] — Доғистон Республикаси пойтахти (1923 й.дан). Каспий денгизининг ғарбий соҳилидаги порт. Т.й. ст.-яси. Катта Кавказнинг этагида. Аҳолиси 337,2 минг киши (1998). М. 1844 й.да Анжи-Арка тепалигида под-шо ҳукумати ҳарбий қисмларининг Петровск таянч истеҳкоми сифатида қурилган. 1896 й.да Владикавказ, Ростов-Дон ва Боку ш.лари б-н т.й. орқали бирлаштирилган. 19-а. охири — 20-а. бошларида нефтни қайта ишлаш ва бочкасозлик з-длари, ип-йигирув ва тамаки ф-қалари, т.й. устахоналари вужудга келди. М. Доғистоннинг сано-ат маркази. Машинасозлик ва металлсозлик (электр пайвандлаш ускуналари, озик-овқат ва б. саноат тармоқлари

учун ускуналар и.ч., кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат (балик-консер-ва, виночилик) корхоналари бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. М. ёнидан нефть қазиб олинади. М. орқали Боку—Ростов-Дон т.й. линияси ўтган. Йирик бинолари: «Доғистон» мехмонхонаси (1938), Ҳукумат уйи (1967), Драма театри биноси ва б. М.да Россия ФАнинг Доғистон илмий маркази, ун-т, политехника, к.х., тиббиёт ва пед. ин-тлари, 5 театр, Доғистон бирлашган музейи, Доғистон тасвирий санъат музейлари бор.

МАХДУМ (араб. — хизмат қилинувчи одам) — пир ва устозларга бериладиган лақаб. Одатда пир ва устозларга ўз муридлари ва шогирдлари хизмат қилишган. М.ни баъзи жойларда пир, устоз ва уламоларнинг ўғилларига нисбатан ҳам ишлатадилар. Баъзан М. сўзи «махсим» деб нотўғри ишлатилади. Нақшбандийлик тариқати шайхларидан Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий «Махдуми Аъзам», яъни «Улуғ Махдум» деб эъвозланган.

МАХДУМИ АЪЗАМ (асл исми Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий; 1463/64, Косон ш. — 1542) — мовароуннахрлик аллома, йирик диний арбоб, на-қшбандийлик раҳнамоси. Илк таълимни Косон ш.да олган. Мадрасани битиргач, Шайх Мир Саййид Алига шогирд тушади, сўнг Тошкентга келиб, Хожа Аҳрорнинг шогирди Муҳаммад Қози (1516 й.в.э.)га халифа бўлади. Устози б-н Ҳиротга сарфар қилади, Аб-дурахмон Жомий б-н учрашади. 1503 й. Бухорога кўчиб келади. Бир оз вақт ўтгач, Ахсиқага бориб нақшбандийлик тариқатини тарғиб эта бошлайди. Муҳаммад Қози вафотидан сўнг тариқат шайхлари М. А.ни ўз пешволари сифатида эътироф этишди ва унинг шухрати Мовароуннахр ҳамда унинг атрофидаги мамлакатларга ёйилди. Бо-бур М.А.га бағишлаб рубойлар ездди. М.А. ҳам шоир ҳақидаги «Бобурия» рисоласини ёзиб, Ҳиндистонга жўнатган.

Шайбоний султонлари ва ҳокимлари М. А. ни ўзларининг пири деб билганлар.

М. А. тасаввуф назарияси ва амалиёти, хусусан, нақшбандийлик таълимотини ривожлантирди. Унинг «Асрор унникоҳ» («Никоҳ сирлари»), «Ганжнома» («Бойлик ҳақида рисола»), «Рисолат унсамъиййатун» («Самовъ рисоласи»), «Баёни зикр» («Зикр баёни»), «Рисола-и силсила-и Хўжагон» («Хўжагон силсиласига оид рисола»), «Меърож-ул-ошиқийн» («Ошиқлар меърожи»), «Муршиду-ссолиқийн» («Солиқлар муршиди»), «Рисола-и Нақшбандийа», «Рисолат ун-вужудиййатун» («Вужудлар ҳақида рисола») каби 30 дан ортиқ рисо-ласи бор. Бу асарларида уламолар, суфий шайхлар ва давлат арбоблари орасидаги муносабатларга тўхталган. Тариқат одо-бу қоидаларида мурид ва шайх муносабатлари ўзаро хурмат-иззат асосида қурилмоғи лозимлигини уқтирган. М. А. фикрича, тариқат аъзолари халққа яқин бўлиб, унинг дардлари ва эҳтиёжларига қайғудош бўлса, бу ҳам тариқатга, ҳам халққа фойдалидир. М. А. асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади.

МАХДУМИ АЪЗАМ МАЖМУАСИ -Самарқанд вилояти Даҳбед қ.даги меъморий ёдгорлик (16—19-а.лар). Мажмуа машхур шайх, суфийлар намояндаси Махдуми Аъзам номи б-н боғлиқ. Асли фарғоналик бўлган ул зот Самарқанд ҳокими Жонибек Султон томонидан Самарқандга таклиф этилган. Ўғли Ис-кандар Султон уни ўзининг пири деб эъвозлаган. Махдуми Аъзам 718 ёшида шу Даҳбед қ.да вафот этган. 1610 й.да Ялангўш Баҳодир бошчилигида хонақоҳ ва дахма қурилган. 17-а.да эса катта мас-жид қад қўтарган. Кейинчалик Махду-ми Аъзам авлодлари ҳам шу ерга дафн қилинган. Нодир Девонбеги томонидан атрофи девор (бал. 1,4 м) б-н ўралиб, таъ-мир ишлари олиб борилган.

Мажмуа шим.да ҳазира, жан.да кенг айвонли катта масжид, ёнида кичик мас-жид, шарқида дарвозахона, чиллахона

ва хужралардан ташкил топган. Катта масжидхонакоҳ 6 устунли, 12 гумбазли, айвони 2 қаторли 14 устундан иборат. Кичик масжидга узун йўлак орқали ўтилган. Масжид 2 устунли, васса шифтли, айвони 4 устунли, пой-устунлари тошдан ишланган. Ҳазирадаги Махдуми Аъзам сағанаси (бал. 1,7 м) кулранг мрамор б-н қопланган. Пастки қисмидаги 9 та мрамор тоштахталар Махдуми Аъзам авлодлари, Ялангтўш Баҳодир ва унинг кизи Иқлимга тегишли бўлиб, кейинги йиллардаги таъмир вақтида ҳаммаси бир жойга тўпланган. М.А.м. яқинида минора ва кенг ҳовуз жойлашган. 1998 й.да мажмуа қайта тикланиб, агрофи ободонлаштирилди.

МАХМУР (тахаллуси; асл исм-шарифи Мақмуд Мулла Шермуҳаммад ўғли, ?—Қўкон — 1844) — ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларидан бири. Шоир Мулла Шермуҳаммад Акмал Ҳўқандийнинг ўғли. Қўкондаги Мадрасаи Мирда таҳсил олган. Умархон кўшинида сарбозликсипоҳийлик қилган. М. ёшлигидан шеърятга ҳавас қўйиб, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий меросини ўрганган.

Шоирнинг шахсий ҳаёти жуда оғир кечган, бу эса унинг ижодида ҳам ёрқин из қолдириб, кўпчилик шеърларининг мазмунруҳига сезиларли таъсир кўрсатган. М. табиатан мунофиқлик ва риёкорликни қатъий қораловчи, ҳийланайранг ва қинғир ишларни ёқтирмайдиган, айна замонда, нозик дид ва сержаҳл, ўз кадркимматини юқори тутувчи инсон бўлган.

М.нинг анъанавий девон тузганлиги номаълум. 1950 й.да Пўлатжон Қаюмов ва Асқарали Чархийлар изланишлари туфайли Қўконда М.нинг ўзбек ва форсий тиллардаги шеърӣй мажмуаси то-пилган. М. асарларининг деярли ҳаммаси ўз мазмун ва руҳига кўра, ҳажвий ва танқидий йўналишдадир. Мумтоз шеърятнинг газал, маснавий, мухаммас ва қасида турларида яратилган бу асарлар миллий адабиётда ижтимоий ҳажвиётнинг М. ижоди-

да янада юксак поғонага кўтарилганини кўрсатади. Шоир ўз давридаги тузумнинг кўпдан-кўп иллатларини кескин танқид остига олган, ўша замондаги адолатсизлик, зўравонлик ва ҳуқуқсизликни фош этган. Бу танқид, кўпинча, «жафокор фалак», «бераҳм чарх» қилмишидан ўтли шикоят, аччиқ тақдирдан, бефайз ҳаётдан нолафигон тарзида юзага келган.

Қишлоқ аҳлининг оч-яланғоч ҳаёти, ўлкани куршаган вайронагарчилик, харобазорларга айланган қишлоқларнинг аянчли манзараси «Ҳапалак» сатирасида жонли ва таъсирчан чизилган. Унда шоир жуда катта ижтимоий мазмунни ўзига хос рамзий образларда, халқона қочириқ ва аччиқ кино-ялар, имо-ишоралар воситасида эса қоларли даражада бадийий маҳорат б-н ифодалай олган. М.нинг халқ сўзлашув тилига кўчиб, мақолматаллар доирасидан мустаҳкам ўрин олган «Товуки игначию ўрдагу ғозии — капалак!; Бир катак, икки қапа, уч олачук, тўрт каталак!; Халқини кўрсанг агар ўласию қоқу хароб, очликдан эгилиб қомаги мисли камалак» каби мисралари Ҳапалак қишлоғининг харобага айланганини (шоирнинг онаси шу ерлик бўлган), дехқонларнинг эса ўта қашшоқ ҳаётини ишонарли гавдалантиради. Вайрона қишлоқлар ва бечора дехқон аҳли мавзуи М.нинг бошқа шеърларида ҳам шу тарзда танқидий руҳда ҳаётӣй таҳлил этилган.

М.нинг кўпгина ҳажвий шеърлари замонасидаги аниқ шахсларга қаратилган: «Искотий», «Амаким», «Хўжа Мир Асад ҳажви», «Ҳажви Атойи порахўр», «Қозии Муҳаммад Ражаб Авж сифатлари» ва б.

М. ижодий меросида ҳажв санъатининг мураккаб, айна замонда, маҳсулдор ва ёрқин усулларидан бири — ўз-ўзини фош этиш усулида яратилган асарлар алоҳида ўрин тутаети. Шоирга замондош тарихий шахслар — юқори лавозимли амалдорлардан Ҳожи Ниёз, Ҳаким Туробий, Мулла Яъқуб Хўқандий қабиларнинг жирканч табиати ва қабих амалий-ижтимоий фаолиятларини аёвсиз фош

этувчи ҳажвиялар бу туркумнинг етук намуналаридир.

Шоир қолдирган адабий мерос ичида «Каримқули Меҳтарнинг сифатлари» деб номланган маснавий алоҳида ўрин тутади. Тарихан ҳаётда бўлган воқеани баъдий баён этувчи бу асарда шоир мохир ҳажвий — ҳазил шеър устаси сифатида намоён бўлади. Каримқули Меҳтар томонидан ўзига ажратилган совға — отни таърифлаш жараёнида ҳажвий тасвирнинг гўзал лавҳаларини яратади. «Сув ҳам ичса тамоғига тикилар, Пашша гар қўнса ёлига йиқилар» даражасида қирчанғи бўлган, «қунда етти нўхта узар, мисли қўчқор сузар, оғзида тишдин асар йўқ» от таърифида М. халқоғзаки ижодининг лоф, аския турлари руҳи ва услубида қув-ноқ мисралар битади («Ҳам ҳаришу ҳам харобу ҳам бадном, Икки минг айб ангадур мудом...»).

М. — зуллисонан шоир. Форс тили ва шеърятини мукамал билган. Бир қанча форсий асарлар ҳам яратган. Унинг меросида Шарқ шеърятининг муламма ва ширу шакар турларининг намуналари мавжуд. М. иждодий фаолияти ўзбек мумтоз адабиётида танкидий йўналишнинг, айниқса, ҳажвиётнинг тараққиётида навбатдаги юқори босқич бўлди.

М.нинг ҳажвий шеърлар девони сақланган, унда 69 асар (3417 мисра) жамланган, лирик асарлари эса баёзларда учрайди. М. адабий мероси кейинги даврлар қалам аҳли, хусусан, ҳажв-гўйлар ижодига жиддий таъсир кўрсатган. Муқимий ва Яодгшларнинг Ҳапалак қишлоғи ҳақидаги ҳажвияга таҳмис боғлаганликлари, М. юмористик таҳлил этган қирчанғи от мавзуида 19-а. охирлари ва 20-а. бошларида қўплаб ҳажвий намуналарнинг пайдо бўлиши хулоса учун ишончли далилдир.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1951; Шеърлар, Т., 1959.

Ад.: Қаюмов А., Кўкон адабий мухити, Т., 1961.

Абдурашид Абдуғафуров.

МАХНО Нестор Иванович

(1889.20.10, Гуляйполе шаҳарчаси, Запорожье вилояти, Украина — 1934.6.7, Париж) — совет режимига қарши Украинадаги миллий ҳаракат — махночилик (1918— 21)нинг ҳарбий ва ғоявий раҳбари. 1905—07 й.ларда Россияда бўлган инк-илоб даврида анархистлар гуруҳига қирган. 1909 й. полиция бошлигини ўлдиргани учун сургун қилинган. 1917 й. Фев. инкилобидан кейин қамокдан озод бўлгач, Гуляйполеда куролли анархистлар отрядини тузган. Окт. тўнтаришидан кейин дастлаб Австрия—Германия, С. В. Петлюра (1879—1926) ва А. И. Деникин отрядларига қарши курашган. 1919 й. баҳорда махночилик ҳаракати Днестрдан Дон дарёсигача бўлган катта ҳудудга тарқалиб, қизил армия ва совет режимига қарши оммавий куролли курашга айланган. 35000 кишилик қўшин (асосан, отликлар) тузилган. 1920 й. баҳор ва ёз ойларида қизил аскарларга қарши шиддатли жанглар бўлган. 1920 й. нояб.да М. қўшинига қарши курашга М.В. Фрунзе бошчилигидаги қизил армия қисмлари сафарбар қилинган. 1920 й. дек.да махночиларнинг Қрим гуруҳи тугатилган. Туркистондаги айрим қизил армия қисмлари уларга қарши жангга ташланган. Мағлубиятга учраган М. кичик гуруҳ б-н Руминияга ўтган. Ке-йинчалик у Францияда яшаб, СССРга қарши мафкуравий курашни давом эттирган.

МАХОВИК, залвор масса — залвор тўғинли пўлат ёки чўян ғилдирак. Поршенли двигателлар, компрессорлар, насослар ва б. Машиналарнинг етакчи валларига ўрнатилади. У валнинг бир меъёрда равон айланишини таъминлайди. Етакчи валнинг айланиши тезлашган пайтда М. кинетик энергияни тўплаб, ҳаракат секинлашганда уни «қайтариб» беради, яъни вални тез айланишда давом этишга маж-бур қилади. Маълумки, поршенли двигателларда поршень цилиндр ичида ҳаракатланганда дам энг юқориги вазиятни, дам энг пастки вазиятни эгаллайди. Ана ўша энг юқориги вазият юқори чекка

нукта (ЮЧН), энг пастки вазият пастки чекка нукта (ПЧН) деб аталади (қ. Ички ёнув двигатели). М. поршеннинг ана шу ЮЧН ва ПЧН лардан кўзгаллишига имкон беради. Инерцион (инерция кучи б-н ишлайдиган) двигателларда М. тўплаган энергиядан машинани юргизиш учун фойдаланилади (қ. Жиробус).

МАХОРКА (*Nicotiana rustica* L.) — томатдошлар оиласининг тамаки туркумига мансуб бир йиллик ўсимлик; техника экини. Ватани — Жан. Америка. Европага 16-а.да, Россияга 17-а.да келтирилган. Польша, Венгрия, Ҳиндистон, Тунис, Россия, Украина, Белоруссия, Қозоғистонда экилади. Ўзбекистонда қадимдан хўжаликларда махсус ўстирилган. Ҳоз. даврда Самарқанд, Қашқадарё вило-ятларида экилади. Илдизи ўқ илдиз, тупроққа 1,5 м гача кириб боради. Пояси тик, ғадир-будир, юзаси ковор-ғали, ичи ғовак тўқима б-н тўлган, бал. 1,2—1,3 м. Барги оддий, юраксимон, тухумсимон, бандли, юзаси буришган, яшил, сарғиш-яшил. Гули 2 жинсли, сарик ёки сарғиш-яшил, тўпгули рўвак. Ўздан чангланади. Меваси 2 паллали, кўп уруғли кўсакча. Уруғи майда. 1000 та уруғи вазни 0,25—0,35 г. Қуритилган баргида (КУРУҚ модда ҳисобида) 1 — 10% никотин, 15—20% органик кталар (5— 10% лимон кта) бор. Уруғи 7—8° да униб чиқади. Ўсимлик —2, —3° совуқда нобуд бўлади. Ёруғсевар, намсевар. Унумдор, тоза тупроқларда яхши ҳосил беради.

М.нинг қуритилган баргидан чекиладиган, хидланадиган ва чайнайдиган махсулотлар олинади, никотин кислотаси (РР витамини), экинлар зараркунандалари ва кўтирга қарши дорилар, никотин ва лимон ктаси ишлаб чиқарилади. Уруғининг таркибида 35—40% техник мой бўлади, лок-бўёқ санаотида ва совун и. ч.да ишлатилади. Эрта баҳорда уруғи парникларга сепилади, ўсимлик 5—6 барг чиқарганда далага кўчаги 60х20, 70х20 схемада экилади (баъзан уруғини бевосита далага экиш мумкин). Ўсув дав-

рида 3—4 марта ўтоқ ва чопиқ қилинади, 2 марта озиклантирилади. Ҳосил техник жиҳатидан етилганда йигилади ва махсус қуритиш хоналарида сақланади. Барги 35—40% намликкача қуритилади ва навларга ажратилади. Ҳосилдорлиги (қуруқ барг бўйича) 18—20 ц/га.

Ҳалима Отабоева.

МАХРАЖ (араб.) -1) каср М. - бир бирлик неча тенг бўлакка бўлинганини кўрсатувчи сон.

МАКСАЧ (*Carthamnus*) — мураккаб-гулдошларга мансуб бир, икки ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, мойли экин. Аксарияти Ўрта денгиз атрофлари, Ғарбий ва Ўрта Осиёда ўсадиган 19 тури маълум. Дехқончиликда *S.tinctorius* (бўёкли М.) тури экилади. Ватани — Эфиопия ва Афғонистон. Ўрта Осиёда қадимдан, Миср, Ҳинди-стон, Хитойда мил. ав., Европада 18-адан етиштирилади. Ёввойи ҳоддаўсиши кузатилмаган. Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Хитой, Европа мамлакатлари, АҚШ ва б. мамлакатларда, шунингдек, Ўрта Осиёда фақат Ўзбекистонда — Жиззах, Тошкент, Сирдарё вилоятларида (лалми ерларида) экилади. Бир йиллик иссиқсевар, қурғоқчиликка жуда чидамли экин. Бўйи 60— 120 см, пояси силлиқ, барглари наштарсимон, тиканли ва тикансиз. Тўпгули савагча, сарик, жигарранг. Меваси писта, уруғи оқш. 1000 дона уруғи вазни 25—50 г. Асосан четдан чангланади. Ўсув даври 95—135 кун. Тупроқтанламайди. Уруғи 1—2° да уна бошлайди, майсалари —6, —7° совуққа бардош беради. Уруғи таркибида 47—61% гача озик-овқатга ишлатиладиган мой бор. Мойи юкори си-фатли маргарин, техникада оксарик бўёк ва эмаллар тайёрлашда ҳам ишлатилади (1950 й.ларга қадар М. гулларида табиий бўёк олиш учун экилган). Кунжараси чорва моллари учун яхши озуқа. М. алмашлаб экишда кузги бугдой ва маккажўхоридан кейин экилади. Ер кузда 25—30 см чуқурликда хайдалади. Уруғи кеч кузда ёки эрта баҳорда қаторлаб (қатор ора-

си 30—45 см) экилади. 1 га майдонга 6—10 кг уруғ сарфланади. Ўсув даврида ўтоқ қилинади, культивацияланади (1—2 марта). 2 марта минерал ўғитлар б-н озиклантирилади. Уруғи тўла етилганда дон комбайнида ўриб-йиғиб олинади. Ҳосилдорлиги 8—14 ц/га ва ундан ортиқ. Ўзбекистонда 1950 й.дан Милютинский 114 нави экилади.

Зараркунандалари: махсар ка-палаги, махсар филчаси; касалликлари фузариоз, занг касаллиги.

Ад.: Момот Я Г., Культура сафлора в Узбекистане, Т., 1956.

Ҳалима Отабоева.

МАХСАР ИЛДИЗ ФИЛЧА-СИ (*Mesogriocus petraeus* Faust.) — қаттиққанотлилар ёки кўнғизлар туркумининг филчалар ёки узунбурунлилар (*Cuc-culionidae*) оиласига мансуб ҳашарот. Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон ва Жан. Қозоғистонда учрайди. Кўнғизи махсар экиннинг илдиз бўғимини, ёш майсаларнинг пастки қисмини кемириб зарарлайди. Натижада ёш ниҳоллар қуриб қолади ва экинлар сийраклашади. Кўнғизининг уз. 4,0—4,5 мм, ранги қора, танаси устида кулранг тангачалар, корнининг остки томонида оқимтир тукчалари бор. Боши калта хартумчадан иборат. Кўнғизлик даврида қишлайди. Март—апр. ўрталарида қишлаб чиққан кўнғизлари махсар майсаларини кемириб зарарлайди. Ўсимликлар сўлий бошлайди ёки зарарланган жойидан синиб кетади. Йилига бир марта авлод беради.

Кураш чоралари : экин майдонларга фозалон (2,0—2,3 л/га) ёки де-цис (2,5% эмульгиранувчи концентрата; 0,3—0,5 л/га) пуркалади.

МАХСАР КАПАЛАГИ (*Myeloidis cinctipalpella* Chrestoph.) — махсар экиннинг энг хавфли зараркунандаси. Ўрта Осиёда тарқалган. Капалагининг қаноти очилганда 2,5 см, оқ рангда, олдинги қанотининг олди тамонида қора доғлари бор. Қурти уз. 2 см, оқиш. Танасининг биринчи бўғимида хитинли бўртмаси бор. Қурт фазасида маданий ёки ёв-

войи махсар поясининг пастки қисмида, тупроқдан 2—10 см юқорида қишлайди. Апр. ойида шу жойида гумбакка айланади. 10—26 кундан сўнг апр. охири ва май ойининг бошларида капалаги учиб чиқади. Капалаклари кечаси учади, тухумини махсарнинг гулбаргларига, гул саватчасига қўяди. 2—5 кундан кейин тухумдан чиққан қуртлари барг, кўсак ёки поянинг ичига кириб озикланади. Зарарланган шоналар, кўсаклар тушиб кетади. Июнь—авг.да катта ёшдаги қуртлар ўсимлик поясининг пастки қисмига тушиб, пояни тешиб жойлашади, поянинг тешилган жойининг ўзини ажратган — ипак иплари б-н беркитиб қўяди ва шу жойда қишлашга ўтади. Махсар поясининг пастки қисмини тешиб, мавсумда бир марта авлод қолдиради.

Кураш чоралари: махсарнинг синиб тушган пояларини ва ўсимлик қолдиқларини йўқотиш; ерни чуқур шудгорлаш.

Султон Алимухамедов.

МАХСУМОВ Жалол Носирович (1920.5.12 - Тошкент - 2000.20.5) рентгенрадиолог, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), Россия Тиббиёт ФА мухбир аъзоси (1969), тиббиёт фанлари д-ри (1952), проф. (1954). ТошТИни тугатган (1942). 2-жаҳон уруши қатнашчиси, ТошТИ рентгенология ва тиббиёт радиологияси кафедрасида ассистент, доцент (1948—54), проф. (1954—62), 1962 й.дан кафедра мудири, Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги Илмий тиббиёт кенгашининг раиси. Ўт пуфаги касалликларининг клиник диагностикасида билитраст препараты ёрдамида холецистография қилиш усулини амалиётга татбиқ этган. Илмий фаолияти, асосан, меъда-ичак, ўт йўллари ва ўпка касалликларини рентгенрадиологик усулда аниқлашга, ўпка касалликлари ҳамда ўсмаларни рентген нурлари ва гамма-нурлар б-н даволашга бағишланган.

Ас: Внешняя радиометрия в диагностике заболеваний органов пищева-

варения, Т., 1972 (Э. А. Шокиров б-н ҳамкорликда).

МАХСУМОВ Мирқодир (1924.4.6 -Тошкент — 1987.21.10) — диктор. Ўзбекистон халқ артисти (1977). Тошкент театр билим юртида (1938—40), Тошкент педагогика ин-тида (1940—45, узилишлар б-н) таълим олган. 1945— 87 й.лар Ўзбекистон радиосида диктор. М. хушовозлиги, нутқининг равллиги, дикциясининг кучлилиги, тил нормаларини пухта билиши б-н бошқа дикторлардан ажралиб турган. Унинг камёб тембрли овози, ифодали, маъ-ноли ўқиши кучли эмоционал таъсир кучига эга бўлган. Мухим сиёсий ҳужжатлар, тарғибийташвиқий аҳамиятга эга матнларни фақат М. ўқиган. Айниқса, мумтоз шеърийат намуналарини радио ва телевидение орқали катта маҳорат, маънодор ўқиши б-н шуҳрат қозонган. Шунингдек, жуда кўп фильм-ларга овоз беришда қатнашган. М. «Муҳаббат қўшиғи» (1961), «Инсон меҳри» (1965), «Орзуларинг йўлида» (1973) каби ҳикоялар тўпламларининг муаллифи.

МАХСУС ИНТЕРНАТ МАКТАБЛАР жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг умумий ўрта таълим муассасалари; қ. Ёрдамчи мактаб, Карлар мактаби, Кўрлар мактаби.

МАХСУС МАКТАБЛАР - жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар ва ўсмирларнинг умумий ўрта таълим муассасалари. Вази-фаси — ривожланишида нуқсони бўлган болалар ва ўсмирлардаги нуқсонларни тузатиш, баргараф этиб, уларнинг шахсиятини ҳар жиҳатдан ривожлантириш ва амалий фаолиятга тайёрлаш.

ЎЗРда М.м. халқ таълими тизимида бўлиб, асосан, Халқ таълими вазирлиги ихтиёрида. Улар мактабларнинг умумий тамойиллари асосида ташкил қилинади, лекин тузилиши, таълимтарбия методлари жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эга. Бундай мактаблар махсус ўқув режа ва дастурлари асосида ишлайди. Эши-

тиш, кўриш қобилияти ва акли заиф болалар учун ало-ҳида дарсликлар тузилади.

М.м.да таълим олий маълумотли бакалаврдефектолог, дефектология йўналиши бўйича магистр (сурдопедагог, тифлопедагог, олигофренопедагог, логопед) томонидан амалга оширилади. М.м.да ўқувчилар умумий маълумот олиш б-н бирга хунар ҳам ўрганадилар. М.м. болалар ва ўсмирлардаги нуқсонларга қараб ҳар хил турларга бўлинади ва ўзига хос таълим методларидан фойдаланади (қ. Ёрдамчи мактаб, Карлар мактаби, Кўрлар мактаби).

МАХСУС ПЕДАГОГИКА - жисмоний ва руҳий ривожланишда нуқсони бўлган болаларни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақидаги фан. М.п. жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг ўзига хос ўқувтаълим фаолиятларини ҳисобга олган ҳолда пед.нинг умумий тамойиллари асосида ривожланади. М.п.нинг бош вази-фаси жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг таълимтарбиясини ташкил этишнинг илмий ва назарий асосларини яратиш ҳамда шунга мос дефектолог кадрларни тайёрлашдан иборат. М.п., шунингдек, болаларни психик-педагогик ва клиник жиҳатдан ўрганиш, нуқсон сабабларини аниқлаш, педагогик таснифлаш ва турларга ажратиш, махсус таълим ва тарбия муассасалари шароитида болаларга индивидуал муомала қилиш, нуқсонли болаларни жисмоний меҳнатга тайёрлаш каби масалаларни ишлаб чиқишдан иборат. М.п. қандай нуқсондаги болаларни ўрганишига қараб сурдопедагогика, олигофренопедагогика, тифлопедагогика, логопедия каби соҳаларга бўлинади. Буларнинг ҳар бири умумий пед. тармоғини ва барчаси биргаликда дефектологияни ташкил этади. Ўзбекистонда М.п. бўйича муай-ян ишлар амалга оширилди. Жумладан, пед. ин-тларининг дефектология ф-тлари учун Қ.Қ.Мамедов, М. И. Соатов ва П. М. Пўлатовлар томонидан «Олигоф-

ренопедагогика асослари», Л. Р. Мўминова ва М. Й. Аюповаларнинг «Логопедия» қўлланмалари яратилди. Булардан ташқари, С. А. Айтметова, М. Й. Аюпова, Д. А. Гордиенко, Қ. Қ. Мамедов, Л. Р. Мўминова, П. М. Пўлатова, В. С. Рахмонова, М. И. Соатов, Р. Шомахмудова ва б.ларнинг жисмоний ёки рухий ривожланишида нуқсонли бўлган болаларнинг нуқсонларини аниқлаш, тўғрилаш ва бартараф этишнинг назарий ва амалий масалаларига бағишланган қўлланма, дастур, маъруза матнлари, услубий тавсия ва мақолалари эълон қилинган.

МАХСУС ТАЪЛИМ - ихтисослик бўйича малакали ишларни бажариш учун зарур бўлган билим ва амалий кўникмалар мажмуи (қ. Ўрта махсус, касб-хунар таълими, Олий таълим).

МАЧАЙ ҒОРИ — Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида жойлашган ибтидоий одамлар манзилгоҳи (мил. ав. 12—6 минг йиллик). Қўҳитанг тоғи яқинида, Мачайдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган. Ў. Исломов томонидан ўрганилган (1970—71). М.ғ.нинг бал. 3,5—4 м, уз. 8 м, кенлиги 10 м га етади. Икки маданий қатламдан иборат: устки қатлам мезолит даврига, тепа қатлам — сўнгги мезолит ва илк неолит даврига оид.

М.ғ.дан меҳнат қуроллари, ёввойи ҳайвонларнинг суяклари, озик-овқат қолдиклари чиққан; ушбу маданий қатламнинг қалинлиги 40 см га етади, бу эса шу ғорда узок вақт давомида ибтидоий одамлар яшаганидан далолат беради. Меҳнат қуроллари тайёрлашда ёввойи ҳайвонларнинг суякларидан фойдаланилган. Қуроллари (тешикчлар, камон ўқлари) тайёрлаш жараёни бирмунча тезлашади. Бундан ташқари, тошдан тайёрланиши жуда қи-йин бўлган тешикли игна, понасимон ва тишли асбоблар ва б. қурооллар каби тамомила янги қурол шаклларида фойдаланиладиган бўлган. Тош қурооллар, пайконлар, ботиқ тигли қурооллар, кескичлар ва б. қурол турларининг сони ортган.

МАЧАЙДАРЁ — Шерободдарёнинг Бойсун туманидаги Мачай қишлоғига бўлган бош қисми. Бойсун тоғидан (3922 м) бошланади. Уз. 44 км, ҳавзаси 127 км².

МАЧИН, олабутасимон тожихўроз (*Amaranthus blitoides* S. Wate.) — гултожихўроздошлар оиласига мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси, асосан, ер бағирлаб ўсади, сершоҳ, бўйи 15—50 см. Барглари чўзиқ наштарсимон, туксиз, учи тўмтоқ. Гуллари юқори барг қўлтиклари ва поя учларида жойлашган. Кўриниши эшакшўрага ўхшаб кетади. Бир тупи 1 млн.дан ортиқ уруғ беради. Уруғи 20—30° т-рада яши унади. Сирдарё, Самарқанд, Қашқадарё, Тошкент ва б. вилоятларда тарқалган. Суғориладиган экинлар: ғўза, сабзаот-полиз, маккажўхори, картошка ва б. экинлар орасида кўп учрайди.

Қураш чоралари: экин қатор ораларини культивация қилиш; герби-цидлар сепиш; ўтоқ қилиш.

МАЧИТЛИ ТИЗМАСИ - Тўполон дарёнинг ирмоғи Киштут ҳавзаси (Сурхондарё вилояти)да жойлашган тизма. Шўрб сойининг юқори оқимидан (Далдолитепа тоғи, 1937 м) бошланиб Хўжа Кийиккалон тизмаси (4022 м) яқинида шарққа кескин бурилиб, Хўжа Кийик тизмасига (4396 м) тутшиб кетади. Энг баланд жойи 3478 м (Мачитли тоғи). Тоғ ён бағирлари кучли парчаланган, сувайирғич қисми ўткир учли қаррлар, цирқлар, қиррали қоялар б-н мураккаблашган. Нурашга чидамли бўлган отқинди ва метаморфик жинслар тик ва қиррали ён бағирларни вужудга келтирган. Сувайирғич қисми (3000—3200 м) да оч қўнғир тупроқларда шайр, фламис, тулки қуйруқ, бетага, баъзан кобрезия усади. Ўртача баландликлар (2000—3000 м)да бетагали турли утлар ва арчазорлар тарқалган. Қуйи минтақада (1200—2000 м) турли ўтли буғдойикзорлар сийрак арчазорлар б-н биргаликда маж-муа ҳосил қилади. Яйлов сифатида фойдаланилади, маҳсулдорлиги гектарига 3-8 ц.

МАЧТА (голландча *angra mast* — тик) — антенналар, сигнализация ва алоқа

асбоблари (курулмалари), прожекторлар, елканлар, кузатиш майдончаларини маҳкамлаш, симларни тортиш учун мўлжалланган тик (вертикал) иншоот. М.нинг металл (трубалар ва бурчакликлардан ясалган), ёғоч ва темир-бетонли хиллари бор. Махсус қурилмалар (анкерлар)га маҳкамланган пўлат тортқилар М.ни тик ушлаб туради. Кемаларда (кема тумшугидан кейин келади)ган М. — фокмачта, иккинчиси — гротмачта, кема охирига яқин М. — бизаньмачта), муқим (стационар) кутариш кранларида, электр узагиш линиялари ва радиоантенналарда, контакт тармоқлар ва алоқа иншоотларида қўлланилади.

МАШАНКЎЛ — Қорақалпоғистон Рес-публикасининг Қўнғирот туманидаги кўл. Қўнғирот ш.дан 20 км шим.да. Майд. 10 км² га яқин. Ғарбдан шарққа 4 км, шим.дан жан.га 2 км чўзилган. Ўртача чуқ. 2 м, энг чуқур жойи 3 м. М. ёш кул. 20-а.нинг 2-ярмида Амударёнинг тошқин сувларидан пайдо бўлган. Суви тиниқ. Кўл ҳудудининг 80% қамишзор. Турли балик ва ондатралар овланади.

МАШАРИПОВ Рўзимат (1895 - Хива — 1968.19.3) — меъмор ва наққош. Наққошлик, ганчкорлик ва меъморликни отаси уста Машарипдан ўрганган. М. ижодида анъанавий меъморлик ва безак санъати замонавий услуб б-н уйғунлашган. Полвонқрири (1905), Мамад Махрам (1908), Ҳусайнбек (1910) мадрасалари, Мамад ясовул уйи (1910), Асфандиёрхон уйи (1911), Дишан қалъадаги қўш дарвоза (1912), хоннинг шаҳар ташқарисидаги Тозабог саройи (1914) ва б.ни қуриш ва безатишда қатнашган. 1915 й.дан кўплаб турар жойлар, жамоат биноларини курган ва безаган. 1947 й. М. Тошкентдаги Навоий театри биносининг Хива залини безашда шогирдлари б-н қатнашган, 1950—60-й.ларда Хивадаги меъморий обидаларни таъмирлашда иштирок этган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

МАШИНА (лот. machina — қурул, қурилма) — бир турдаги ҳаракат энергиясини иккинчи турдаги ҳаракат энергия-

сига айлантириш, материаллар ёки ахборотларни ўзгартириш, алоқа ўрнатиш, юк ва одамларни ташиш учун мўлжалланган механизм ёки механизмлар мажмуи. Жамиятдаги и. ч. кучларининг энг муҳим таркибий қисми, йирик машинали и.ч.нинг моддий негизи, алоқа ва транспортнинг асосий воситаси ҳисобланади. М. — фантехника инкилобининг асоси. М. айни пайтда ҳам меҳнат қуроли, ҳам меҳнат маҳсулотини ҳисобланади. Инсон қадимдан ўз меҳнатиини энгиллаштириш учун турли-туман қурул ва қурилмаларни яратишга уришиб келган. Мола, омон, чархпалак, урчук, чарх, дуг, тўқувчилик дастгоҳлари (дўконлари), чўт, палахмон, пилтатўп, шамол тегирмони ва б. воситалар М. яратиш борасидаги уринишлар эди. Шунинг учун илгари М. инсон меҳнатини осонлаштирадиган механик тизим деб тушунилган. Бора-бора у инсоннинг ақлий меҳнатини ва физиологик вазифасини ҳам бажарадиган мураккаб тизимга айланди.

М.дан фойдаланиш меҳнатнинг маз-муни ва тарзини ўзгартириш, халқ ҳужалигининг барча тармоқларида меҳнатнинг даражасини бир-бирига яқинлаштириш ва ривожлантириш, иш унумдорлигини ошириш ва шу асосда юқори иқтисодий самарадорликка эришиш, меҳнатни машаққатли ва зерикарли гомушдан иштиёқ б-н бажариладиган эҳтиёжга айлантиришнинг асоси ҳисобланади.

М. умуман ижро механизми (иш М.си), қаракатлантириш механизми, узагиш ва назорат-бошқариш қисмларидан иборат булади. Мас, тикув М.сининг ижро механизми унинг нинаси, пахта териш М.синики — шпинделлари ва х. к., велосипеднинг ҳаракатлантирувчи қисми унинг педали, юлдузча ва занжирлари, автомобилнинг назорат-бошқариш қисми руллари ва турли асбоблари (тезликни, босимни ва б.ни курсатадиган асбоблар) дир. М.нинг энергетик, иш ва ах-борот (информация) хиллари бор. Энергетик М. исталган турдаги энер-

гияни механик энергияга айлантириш учун мулжалланган (сув, шамол, буғ ва электр двигателлар, газ турбиналари, электр генераторлари ва б.). Иш М.лари материалларнинг ҳолатини, хоссалари ва фазодаги вазиятини узгартириш учун мулжалланади. Бундай М.лар технологик ва транспорт М.ларига булинади. Технологик М. металлга ишлов бериш (кесиш, йуниш, қирқиш, силликдаш ва х. к.) ва ёғочни қайта ишлаш, тўқимачилик, қ. х., қурилиш, матбаа ва б.да бажариладиган юмушларни ўз ичига олади. Транспорт М.си автомобиль йўллари, т. й., ҳаво транспорта, автомобиллар, авиация, кўтариш кранлари, тепловозлар, кемалар ва б. воситаларни ўз ичига олади. Энергияни бир турдан иккинчи турга ўзгартириш, материалларга ишлов бериш ва х. к.ни инсон иштирокисиз бажаришда автомат машиналар, автомат линиялар ва автоматлаштирилган корхоналар қўл келади.

Ахборот М.си (информацией М.) маълумотларни қайта ишлаб узгартириш, яъни машина тилта ишлатиб ва стандартлаштириш, узатиш, дастурлар тузиш ва б. юмушларни ўз ичига олади (қ. Кибернетика). Бунинг учун М.лар мажмуи, автоматик, информатсион ва кибернетик жихозлардан фойдаланилади (яна қ. Машинасозлик, Машинашунослик, Машина ва механизмлар назарияси).

МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАР ДИНАМИКАСИ — машина ва механизмларнинг ҳаракатини уларга таъсир этувчи кучларни ҳисобга олган ҳолда ўрга-нувчи билим тармоғи; машина ва механизмлар назарияси бўлими. Асосий вазифалари: машина ва механизмлар звеноларига ташки кучлар, тортишиш кучлари, ишқаланиш кучлари ва инерция кучларининг таъсирини ўрганиш ҳамда улар ҳаракатланганда содир бўладиган динамик нагрузкаларни камайтириш усулларини белгилаш; машина ва механизмлар ҳаракат режимларини уларнинг звеноларига қўйилган кучлар таъсирида ўрганиш ва керакли ҳаракат режимла-

рини таъминловчи усулларни белгилаш. Биринчи масалани ечишда ташки кучлар ва звеноларнинг ҳаракат қонунлари маълум деб ҳисобланади. Ҳисоблашларда механизмлар кинето-статикаси усулига таянади; бунда кетма-кет яқинлашиш усули б-н кинематик жуфтларда ҳақиқий реакцияларга яқини аниқланади. Реакцияларнинг қийматидан звеноларни мустақкамликка ҳисоблашларда фойдаланилади. Звеноларнинг кинематик жуфтлардаги нотекис ҳаракатида звеноларни, пойдевор ва б.ни титрашга олиб келувчи қўшимча динамик нагрузкалар ҳосил бўлади. Звенолар массаларини рационал танлаб, яъни механизм массаларини мувозанатлаб булар баргараф қилинади. Иккинчи масалани ечишда келтирилган кучлар ва массалар усулидан фойдаланилади: бунда барча кучлар ва массалар битта звенога — келтирилган звенога қўйилади. Ҳаракат тенгламаларини ечиб ва келтирилган звенонинг ҳаракат қонунини аниқлаб, машинанинг керакли ҳаракат режимини таъминловчи куч, масса ва тезликларнинг огтималь муносабатлари танланади.

Агар, мас, келтирилган звено тезлигининг даврий ўзгариши ташки кучларнинг даврий ўзгариши б-н боғлиқ бўлиб, у рухсат этилгандан ошеа, машинага қўшимча деталь — тебранишлар амплитудасини камайтирувчи маховик киритилади. Ташки кучлар тасодифий ўзгариши б-н вужудга келадиган даврий бўлмаган тебранишлар бўлганда ростлагичлардан фойдаланилади. М. ва м. д. материаллар каршилиги, эластиклик назарияси, тебранишлар назарияси, аналитик механика ва б. б-н боғлиқ (яна қ. Иншоотлар динамикаси).

МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАР НАЗАРИЯСИ, механизмлар назарияси — машина ва механизмлар учун умумий бўлган хоссаларни урганиш ва уларни лойиҳалашнинг умумий усуллари ҳақидаги фан. Механизмлар назарияси ва машиналар назарияси деб аталадиган қисмларга бўлинади. Механизмлар наза-

рияси да машина, асбоб ёки аппаратнинг барча механизмлар (ёки механизмлар гуруҳи) учун умумий бўлган хоссалар ўргани-

лади. Машиналар назарияси да — техниканинг турли соҳаларидаги машиналар учун умумий бўлган усуллар ўрганилади. Бу икки қисм бир-бири б-н чамбарчас боғлиқ, чунки исталган машинанинг асосини механизмлар ташкил қилади.

М. ва м. н.нинг вазифаларини, асосан, уч бўлимга ажратиш мумкин: механизмлар синтези, машина ва механизмлар динамикаси, автоматмашиналар назарияси. Механизмлар синтези маълум ҳаракатнинг бажарилишини таъминлайдиган схемани танлаш ва шу схема параметрларини топиш б-н шуғулланади. Автоматмашиналар назарияси да — айрим механизмларнинг бир-бирига монанд ишлаш схемасини тузиш ҳамда машиналарнинг оптимал унумдорлиги, аниқлиги ва пухталигига эришиш усуллари ишлаб чиқилади. Механизмлар синтези масалаларини ҳал қилиш тартибини уч босқичга келтириш мумкин. Биринчи босқич — синтезнинг асосий мезони ва шартларини танлаш, яъни қўйиладиган талабларни шакллантириш. Бунда технологик ва конструктив масалалар математик масалаларга айланади. Иккинчи б о с қич — синтезнинг асосий мезони қийматини ифодаловчи функциянинг аналитик ифодасини аниқлаш. Асосий мезон механизмнинг вазифасига караб танланади. Баъзи механизмлар учун унинг аналитик ифодаси жуда мураккаб. Учинчи босқич — чеклаш шартларини ҳисобга олган ҳолда асосий мезонини оптималлаш шартларидан фойдаланиб, механизмнинг доимий параметрларини ҳисоблаш. Бунда бир ёки бир неча тенглама ва тенгеизликлар тизимини ечишга тўғри келади. Автоматмашиналар назариясида мантикий алгебрани қўллашга асосланган усуллар кенг тарқалди. Бу усуллар бошқариш тизимларининг мантикий синтези деб аталади. Бошқариш тизимларида электр эле-

ментлар б-н бирга пневматик элементлар қўлланилади. Роботларни лойиҳалаш усуллари ишлаб чиқиш автоматмашиналар назариясининг энг сўнгги ютуқларидан бири бўлди.

М. ва м. н. нисбий ҳаракатда бўладиган иншоотлар механикаси б-н ҳам шуғулланади. Назарий механика қонунлари машина ва механизмларга бевосита татбиқ этилганлиги учун М. ва м. н. қисқача машиналар механикаси деб аталади.

М. ва м. н.да механизм қисмлари (зве-нолари) мутлақ қаттиқ жисм деб қаралади. Машина ва механизмлар кинематикасини ўрганишда механизм таркибидаги етакчи звено (мас, кривошип) нинг айланишлар сони ўзгармас деб қабул қилинади. М. ва м. н.да узунлик (S) ўлчов бирлиги сифатида метр, вақт (t) ўлчов бирлиги сифатида секунд, куч (F) ўлчов бирлиги сифатида — ньютон қабул қилинади. Мас, тезлик (v) нинг ўлчов бирлиги: М. ва м. н. қаттиқ ва суюқ жисмлар механикаси кривулларини, математика ҳамда чизма геометрия фанларини техникадаги конкрет масалаларни ҳал қилишга татбиқ этади.

Машина ва механизмларни ўрганиш б-н қадимдан шуғулланиб келишган. Мас, ричаг, пона, блок каби машина деталлари Аристотель номи б-н боғлиқ. Архимед (қ. Архимед вин-ти), Герон асарларида ҳам улар ҳақида маълумотлар учрайди. Абу Али ибн Сино «Ақл мезони» асарида ричаглар, блоклар, винтлар ва поналардан ташкил топган механик тизимларнинг ишлаш прин-ципини батафеил баён этган, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад ал-Фарғоний асарларида ҳам механизмларга оид маълумотлар бор (яна қ. Механика).

МАШИНА ВАҚТИ — машина [агрегат, аппарат, станок, транспорт воситаси, ЭҲМ (компьютер)] ёрдамида меҳнат предмети ёки ахборотнинг шакли, ҳолати ёки ҳажми ўзгаришини амалга ошириш ёки транспорт воситасининг муайян йўлни босиб ўтиши учун бевосита

кетган вақт. «М. в.» тушунчаси, одатда, машинадан фойдаланиш ва технологияни жорий қилиш самарадорлигини таҳлил қилишда, меҳнатни меъёрлашда қўлланилади. М. в. ми-нутлар ва баъзан соатларда ўлчанади, ҳисоблагичлар, хронометраж ва фотография ёрдамида танлама усулда ҳисобга олинади. М. в. технологик жараённинг турига, хом ашё ва материалларнинг сифатига, машинанинг хилига, меҳнатнинг механизациялаштирилиши ва автоматлаштирилиши даражасига, транспорт воситалари учун йўлнинг сифати ва б. омилларга боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш жараёнларини жадаллаштириш, илгор техникани жорий қилиш, и.ч.да фантехника ютуқларидан фойдаланиш ва б. тадбирлар натижасида айрим опера-цияларни бажариш учун сарфланадиган М. в. қисқаради. Ёрдамчи жараёнларни қисқартириш ҳисобиغا машинанинг умумий иш балансида М. в. улушини ошириш мумкин.

МАШИНА ДЕТАЛЛАРИ - 1) бир жинсли материалдан йиғиб тайёрланадиган машина, асбоблар, аппаратлар ёки курилмалар қисми; умумий ва махсус ишларга мўлжалланган хиллари бор. Умумий ишларга мўлжалланган М. д.га кўпгина машиналар, асбоблар ва б. учун типик бўлган деталлар (мас, тишли ғилдираклар, валлар, ўқлар, болтлар, шпонкалар, гайкалар), шунингдек, эгилувчан (қайишқоқ) ва корпус деталлар қиради. Эгилувчан М. д. зарб энергиясини титрашлар ва б.ни сўндириш учун ишлатилади; буларга мембрана, пружина, резина втулкалари ва қистирмалар, рессорлар ва б. қиради. Корпус М. д. машинадаги таъсир этувчи асосий кучларни қабул қилади; буларга пойдевор рамалари, плиталар, станиналар қиради. М. д. алоҳида гуру-ҳини мойлаш курилмалари ва мой ўтказгичларнинг деталлари (филтрлар, штуцерлар, мой кўрсаткичлар ва б.) ташкил этади. Махсус ишларга мўлжалланган М. д.га фақат маълум турдаги машиналарнинг деталлари (турбина кураклари, тирсақли валлар,

ҳаво винтлари ва б.) тааллуқди бўлади; 2) машина деталларининг назарияси, уларни ҳисоблаш ва қуриш ҳақидаги илмий фан; машина ва механизмлар назарияси, материаллар қаршилиги, материалшунослик б-н, деталларни техник чизма ёрдамида тайёрлаш ва йиғиш б-н, буюмларнинг пухталиги ҳамда техник диагностикаси б-н боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасида М. д. соҳасидаги и. т. лар Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмика мустаҳкамлиги ин-тида, Тошкент техника унтида, Тошкент автомобиль йўллари ва транспорт ин-ти, Тошкент темир йўл муҳандислари ин-ти ва б.да олиб борилмоқда.

МАШИНА ЗАЛИ (электр станцияда) — ст-я биносининг электр энергия ишлаб чиқарадиган агрегатлар (электр генераторлар, турбиналар ва дизеллар ҳамда ёрдамчи жиҳозлар) жойлаштириладиган қисми. Иссиклик электр ст-ялари, атом электр ст-ялари, гидро-электр ст-ялари (ГЭС), газ-турбинали, дизель ва геотермаль электр ст-яларида, уларга ўрнатилган жиҳозларнинг турлари ва жойлаштирилиши бўйича М.з. бир-биридан фарқ қилади. Турбина агрегатларининг жойлашиши бўйича М. з. кўндаланг ва бўйлама хилларга бўлинади. М. з.да турбина ва генераторлар темир-бетон ёки металл пойдеворларга ўрнатилади. Пойдеворнинг баландлиги ўрнатиладиган жиҳозларнинг куввати ва тузилишига боғлиқ бўлади. Пойдеворнинг юқори қисмида турбина агрегатлари, пастки қисмида конденсаторлар жойлашади. Иссиклик электр ст-яларининг М. з.да турбина агрегатлари, бут турбиналари, конденсаторлар, регенерациялаш тизими, насослар, электр ст-янинг ўз эҳтиёжлари учун мўлжалланган жиҳозлар жойлашади. АЭС даги М. з.да оралик сепараторлар ва буғни ўта қиздиргичлар ҳам бўлади. Газ турбинали ва дизель электр ст-яларида М.з. бош корпуснинг асосий қисми ҳисобланиб, унда барча иш жиҳозлари: газ турбина-

лари, дизеллар, генераторлар, компрессорлар, юргизиб юбориш двигателлари, ёниш камералари жойлашади. Гидроаккумуляцияловчи электр ст-я (ГАЭС)нинг икки машинали схемада ишлайдиган М. з.да — ўзгартирувчи гидроагрегатлар, уч машинали схемада ишлайдиганида турбина, генератор, насос ўрнатилади. ГЭС лардаги М.з.да гидроагрегатлар, айланиш тезлигини ростлагич, мой босимли қурилмалар, гидроагрегатларни автоматик бошқариш ва ростлаш шчитлари жойлашади. М. з.нинг эни ва узунлиги, агрегатларнинг сони, ўлчамлари, агрегатлар орасидаги масофага қараб аниқланади.

МАШИНА СЎЗИ - ЭХМ нинг оператив хотира қурилмасида сақланадиган ва машина қурилмалари б-н ишлашда код гуруҳи (сўз) сифатида қабул қилинадиган рақамлар, ҳарфлар ва б. тимсоллар мажмуи. М. с. ЭХМ учун ах-борот ўлчови (бирлиги) вазифасини ўтайди. Бу бирлик сонлар, ҳарфли ва ҳарфрақамли маълумотлар, буйруқлар шаклида бўлиши мумкин. М. с. ўзаро боғланган ва рақамланган разрядлардан ташкил топади. Шу разрядлар сони М. с. узунлигини белгилайди. М. с. узунлиги ўзгарувчан ва ўзгармас бўлиши мумкин. Узунлиги ўзгарувчан М. еда машина хотирасидан тўлиқроқ фойдаланилади. Машина хотирасининг бир уясида бир нечта М. с. жойлашиши мумкин.

МАШИНА ТАРЖИМАСИ - бир та бий тилдан иккинчи тилга матнни рақамли ҳисоблаш машиналари ва компьютерлар ёрдамида таржима қилиш. ЭХМ ва компьютерлар учун дастурлар тузиш, математик лингвистика ва амалий лингвистика каби йўналишлар б-н чамбарчас боғлиқ. М. т. тизимини яратиш и. т.лар маҳсули ҳисобланади. М. т. ғоясини биринчи бўлиб француз ихтирочиси Ж. Арцруни ва ундан мустақил равишда рус ихтирочиси П. П. Смирнов-Троянскийлар 1933 й. илгари суришган. Пекин у, асосан, 20-а. 40—50-й.ларида ривожланган. М. т. жараёни матнни таржима

қилиш учун уни таҳлил этиш, яъни морфологик, синтактик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқишни тақозо қилади. М. т. тизими учун маълумотлар б-н таъминлашнинг ушбу 5 тури зарур: лингвистик таъминот (матнни таҳлил ва синтез қилиш учун грамматик ҳамда семантик маълумотларни берувчи автоматик луғатлар); математик-алгоритмик таъминот (матнга ишлов бериш алгоритмлари ва маълумотлар ва алгоритмларни қайд қилиш учун қондалар тизими), дастурий таъминот (таржима алгоритмини амалга оширувчи ва қўшимча дастурлар), инфорацион таъминот (тегишли фан соҳаларига дойр маълумотлар базаси) ҳамда мантикий таъминот (матнни фан соҳасига дойр маълумотлар б-н таққослаш учун мантикий хулосалар усуллари) зарур бўлади. М. т. тизимида қайси тилдан қайси тилга таржима қилинса, ўша тилларнинг ҳам грамматик, ҳам семантик, имловий хусусиятларини ақс эттирадиган махсус дастур тузиб олиш керак бўлади. Зарур ҳолларда М. т. ишига инсон-муҳаррир ҳам аралашади.

М. т. тизими қирувчи ва чиқувчи тилларнинг лингвистик тавсифи (яъни барча даражадаги автоматик луғатлар ва шартли грамматика) ва алгоритм (яъни бу луғатлар ва грамматикадан фойдаланишга дойр йўл-йўриқдар) дан иборат. Таржима шу асосга асосланиб бажарилади. М. т.да асосий қирувчи тиллар — инглиз, француз, рус тиллари; чиқувчи тиллар — ўзбек, немис, япон, чех ва б. тиллар. Агар махсус дастурлар тузилса, аксинча (мас, ўзбек тилидан рус тилига) таржима қилиш мумкин.

МАШИНА ТИЛИ - ЭХМ ва компьютерлар учун дастурлар (программалар) тузиш «тили»; энг содда алгоритмик тил. Унинг мазмуни ва қридалари рақамли ҳисоблаш машиналари ва компьютерларда ишлаб чиқилади. Асосий моҳияти ахборотлар (дастлабки маълумотлар, рақамлар) ни кодлашдан иборат. М. т. тимсоллари — иккилик санок, тизими (саккизлик ва ўн олтилик са-нок

тизимига ўтказиб), одатда, тимсоллар, адреслар, амаллар коди ва буйруқ белгиларига гурухланади. Буйруқлардан масала алгоритмлари амалга оширувчи дастурлар тузилади. Дастурда ҳар қайси масала алгоритмини амалга ошириш учун аниқ буйруқлар бўлиши керак: сонлар хотира қурилмасининг қайси уясида сақланиши, сонларни ишлатиш ва жўнатиш йўллари, ҳисоблаш натижалари қаерда сақланиши аниқ кўрсатилади. М. т.нинг асосий камчилиги бир турдаги ЭХМ ва ком-пьютерлар учун тузилган дастурлар бошқа турлардагилари учун ярамайди. Дастурлар тузиш учун жуда кўп М. т. яратилган — алгол, фортран, кобол, симула ва б. Уларнинг ҳар бири учун машина дастурини қайта тузувчи транслятор мавжуд. Иккилик санок тизимидан кўра мукамалроқ юқори даражадаги М. т. сифатида блок схемалардан фойдаланилади (қ. Програмапаш).

Ад.: Аъзамов А., Йўлдошев А., Бейсик MSX, Т., 1993.

МАШИНАЛАШГАН ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — ижтимоий и. ч. тараққиётининг тарихий босқичи. Бу босқичда меҳнат қуроли сифатида машиналардан фойдаланилади. М. и. ч. саноат ривожланишига асос бўлди ва майда, тарқоқ хунармандчиликни сиқиб чиқарди. М. и. ч.га мануфактура моддий ва иқтисодий замин яратди. Машина техникаси асосида мануфактура корхонаси ф-кага айланди. Йирик М. и. ч.да меҳнатнинг кооператив характери зарурий бўлиб қолди, ҳар бир корхонадаги, шунингдек, бутун жамятдаги меҳнат тақсимоти чуқурлашди, и. ч. воситалари ва иш кучининг концентрацияси кучайди. М. и. ч.нинг тараққиёти б-н капитал жамғариш ҳам жадаллашди. М. и. ч.нинг ривожини туфайли хўжаликнинг капитализмга қадар шакллари емирилди, капиталистик и. ч. муносабатлари қарор топди. М. и. ч.нинг энг янги босқичи ҳоз. замон фантехника тараққиёти б-н чамбарчас боғлиқ.

МАШИНАСОЗЛИК САНОАТИ

-халқ хўжалиги учун меҳнат қуроллари, шунингдек, истеъмол буюмлари ва мудофаа аҳамиятига эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи оғир саноат соҳалари мажмуи. М. с. бутун халқхўжалигини техника б-н таъминлашда моддий асос ҳисобланади, ижтимоий меҳнат унумдорлиги, техника прогресси, халқнинг моддий фаровонлиги ва мамлакатнинг мудофаа қуввати М. с.нинг тараққиёт даражасига боғлиқ. М. с.нинг асосий вазифаси халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларини юқори унум б-н ишлайдиган машина ва асбоб-ускуналар б-н таъминлашдир. Бу соҳа ўз навбатида, машинасозлик ва металлга ишлов бериш, металл буюмлар, металл конструкциялар и. ч. ҳамда машина ва асбоб-ускуналарни тузатиш тармоқларининг таркибий қисмини ташкил этади. М. с.га энергетика машинасозлиги, электротехника, станоксозлик ва ас-бобсозлик, тракторсозлик ва қ. х. машинасозлиги каби йирик тармоқлар қиради.

М. с. саноат сифатида 18-а.да вужудга келди, дастлаб 19-а.да Буюк Британияда, Фарбий Европанинг баъзи мамлакатларида, кейинчалик АҚШда тез ривожлана бошлади. Россияда 1машинасозлик заводи 18-а.да қурилган.

Ўзбекистонда М. с.нинг дастлабки корхоналари 20-а. бошларида вужудга келган. Бу даврда металлга ишлов бериш саноати, асосан, 14 та кичик тузатиш устахоналаридан иборат эди. Уларда, асосан, т. й., пахта тозалаш ва ёғ заводларини таъмирлаш ишлари бажариларди. Ялпи саноат маҳсулоти умумий ҳажмида оғир саноат ва металлга ишлов бериш тармоғининг ҳиссаси 1,3% ни ташкил этган. 1920-й.лардан қ. х., саноат ва транспортнинг ривожлантириш заруриятидан мавжуд таъмирлаш корхоналари кенгайтирилди, янгилари қурила бошлади. 1927 й. нояб. да Тошкентда «Бошпахтасаноат»нинг механика 3-ди ишга туширилди. 1931 й. да бу 3-д негизда тахта тозалаш 3-длари учун асбоб-ускуналар и. ч. ва қ.х. техникаси таъмири

б-н шуғулланадиган «Қишлоқмаш» (ҳоз. «Тошкент кишлоқ хўжалиги машина-созлиги заводи») ак-циядорлик жамияти) ташкил этилди. Заводда чигит сеялкалари, борона ва культиваторлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

1941—45 й.лардаги ўруш даврида рес-публикада 16 машинасозлик з-ди ишга туширилди. Саноатнинг тармоқ таркиби ўзгарди. Уруш даврида ишга туширилган машинасозлик корхоналари фронт эҳтиёжлари учун қурол-яроғ, ўқдори ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарди. 1945 й.дан кейин пахтачилик ва ирригация қурилиши машиналари и. ч. тикланди, тўқимачилик, кимё ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари учун янги жиҳозлар и. ч. бошланди. Пахта териш машиналари, экскаваторлар, кўприк электр кранлари, йигириш машиналари и. ч. ўзлаштирилди, корхоналарнинг ихтисослашуви ва кооперацияси ривожланди.

Республикада М. с. 15 тармоққа мансуб 100 дан ортиқ йирик корхоналардан иборат. Уларнинг орасида тракторсозлик ва қ. х. машинасозлиги, тўқимачилик машинасозлиги, пахта тозалаш машинасозлиги, электротехника сано-атининг салмоғи катта. Айти пайтда республика иқтисодиёти учун янги бўлган автомобилсозлик, радиоэлектроника каби саноат тармоқлари барпо этилмоқда.

Автомобилсозлик. Автомобиллар, автомобиль двигателлари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, турли жи-ҳозлар ва б. асбоблар и. ч. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин шакллана бошлади. 1990-й.ларга қадар республикада автомобилсозлик саноати йўқ эди. Ўзбекистондаги бир неча автомобиль тузатиш з-длари (Тошкент автотузатиш з-ди 1939 й.да ишга туширилган), енгил машиналарга хизмат кўрсатадиган «Ўзавтотеххизмат», «ЎзавтоВАЗхизмат» и. ч. бирлашмалари корхоналар, ташкилотлар ва аҳолининг автомобилларига техника хизмати кўрсатиб келган. Автомобилсозлик саноати соҳасида иш-

лаб турган ва янги қурилаётган з-длар негизида автомобиль ин-дустриясини барпо этиш, енгил ва юк автомобиллари, автобуслар, троллей-буслар ҳамда уларга эҳтиёт қисмлар и. ч., сервис хизматини йўлга қўйиш, республика халқ хўжалигининг автотранспорт техникасига бўлган эҳтиёжларини қондириш, автомобиль саноатининг рақобатбардош маҳсулотлар б-н жаҳон бозорига чиқиш вазибалари ҳал этилмоқда (қ. Автомобиль саноати).

Тракторсозлик ва кишлоқ хўжалиги машинасозлиги. Республика машинасозлигида ишлаб чиқариладиган жами маҳсулотнинг қарийб 20% шу тармоқ хиссасига тўғри келади. 90-й. бошигача тармоқнинг кўпгина маҳсулотлари собиқ Иттифоқ аҳамиятига эга бўлган. МДХ мамлакатлари бўйича пахта териш машиналари, чигит сеялкалари, пахтачиликка мослаштирилган чопиқ тракторлари, трактор тиркамаларининг асосий қисми Ўзбекистонда ишлаб чиқарилади. 30-й. лар бошида пахтачиликда ишлатиладиган экиш ва тупроққа ишлов бериш машиналари, пахта тозалаш з-длари учун технологик ва б. жиҳозлар Ўрта Осиёда ягона «Бошпахтасаноат»нинг механика з-дида тайёрланган. 90-й.га келиб тракторсозлик ва қ. х. машинасозлиги тармоғида 20 дан ортиқ з-д, бирлашма ва ташкилотлар фаолият кўрсатди. Бу тармоқда пахтачилик тракторлари, двигателлар, трактор тиркамалари, пахтачилик техникаси комплекси, боғдорчилик ва тоқчилик машиналари, қ. х. машиналари редукторлари, чорвачилик, озука тайёрлайдиган машиналар, эҳтиёт қисмлар ва қ. к. ишлаб чиқарилади. 20-а.нинг 90-й.лар бошида қуввати 30 от кучи бўлган ТТЗ - 30 трактори ва унга мосланган қ. х. машиналари ва қуроллари мажмуи яратилди. Тракторсозликнинг йирик корхоналари — «Тошкент трактор заводи» давлат-акциядорлик жамияти ва «ЎзКейстрактор» қўшма корхонасида ТТЗ-30, МТ-30, ТТЗ-100К.10, ТТЗ-100К.11, СХ-100 («Кейс»), СХР-100 ва б. пахтачилик, универсал тракторла-

ри, трактор тиркамалари, юклагичлар, металл қўймалар, штамповкалар ишлаб чиқаради. Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тармоғидаги йирик корхоналардан бири «Ўзқишлоқмаш» акциядорлик жамияти чигит се-ялкалари, кўсак чувиш машиналари, роторли ўрим машиналари, ТТЗ-30 ва б. тракторларга тиркаб ва осиб ишлатиладиган машиналар, картошка эккичлар, «Кимёқишлоқмаш» акциядорлик жамияти қ. х.да ишлатиладиган тиркамали пуркагичлар ишлаб чиқарилади. Пахтачиликни комплекс механизациялаш учун машина ва механизмлар, ғўза культиваторлари, чизелькултиваторлар, ўғит солгичлар, ариқ қазгичтекислагичлар, кўсак териш машиналари, плуглар, чорвачилик учун турли машиналар ва б. махсулотлар «Чирчиққишлоқмаш» акциядорлик жамиятида ишлаб чиқарилади. 1959 й.дан «Тошқишлоқмаш» акциядорлик жамияти пахта териш машиналарини и. ч.га ихтисослашди (дастлабки пахта териш машинаси 1949 й. тайёрланган). Ҳоз. даврда корхонада янги, горизонтал шпинделли ХМГ-04 ва ХМГ-12 ўрнатилувчи пахта териш машиналари, «ЎзКейсмаш» қўшма корхонасида «2022 Коттон Экспресс» икки қаторли, горизонтал шпинделли ўзиюар пахта териш машиналари ишлаб чиқарилади. Боғдорчилик, тоқчилик ва полизчиликда фойдаланиладиган машина ва мосламалар «Боғдорчилик машинасозлиги 3-ди» акциядорлик жамиятида ишлаб чиқарилади. 3-д 1969 й. ихтисослаштирилган конструкторлик бюроси тарзида ташкил этилган, кейинчалик Тошкент тажриба экспериментал 3-ди б-н «ЎртаОсиёқишлоқмаш» бирлашмасига айлантирилган. «Урганчозуқамаш» акциядорлик жамияти (1987) осма трактор урок, машиналари, трактор хаскашлари, шоли ўриш машиналари, Бухоро ихтисослаштирилган тажриба 3-ди чорвачилик жмҳозлари, ғўзапоя юлгичлар и. ч.га ихтисослашган.

Республикада умумий машинасозлик, тўқимачилик саноати, пахта тозалаш саноати машинасозлиги, асбобсозлик саноати

машинасозлиги ва б. саноат корхоналари 1994 й.да ташкил этилган Ўзбекистон машинасозлиги саноати уюшмаси («Ўзмашсаноат»), қишлоқ хўжалиги машиналари ва тракторсозлик корхоналари «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компанияси, автомобилсозлик саноати ва унга техника хизмати кўрсатиш корхоналари Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари уюшмаси («Ўзавтосаноат»), электротехника, радиотехника саноати корхоналари Ўзбекистон радиоэлектроника, электротехника саноати корхоналари уюшмаси («Ўзэлтехсаноат») таркибига киради. 2002 й.да Ўзбекистон М.с.да 716 дона кучли ток трансформаторлари, 35130 дона автомобиль (шу жумладан, 414 автобус), 3148 дона трактор, 65 дона пахта териш машинаси ишлаб чиқарилди (яна қ. Асбобсозлик саноати, Пахта тозалаш саноати машинасозлиги, Радиоэлектроника саноати, Электротехника саноати ва б.).

Ортиқали Ўримбоев.

МАШИНАШУНОСЛИК - машиналарни яратиш, улардан самарали фойдаланишга дойр назарий билимлар ва амалий тавсияномаларни ишлаб чиқиш б-н шуғулланадиган фан; машиналарнинг қайси тармоқларга оидлиги ва қандай вазифани бажаришидан катъий назар машинасозликнинг умумий масалалари ва муаммолари бўйича и. т. ишлари мажмуини қамраб олади. М. фан ва техника таракқиёти асосини ташкил қиладиган фанлардан бири. Асосий бўлимлари: материалшунослик, машина ва механизмлар назарияси, машиналар динамикаси ва мустаҳкамлиги (машина қисмларининг динамикаси ва мустаҳкамлиги ва кўтариш хусусиятларини ўрганати, қ. Машина деталлари, Материаллар қаршилиги), ишқаланиш ва ейилиш назарияси (машина қисмларининг ўзаро таъсирлашуви ва шаклини ўзгартириши, фойдали иш коэффициентини ошириш ва хизмат муддатини узайтириш масалалари б-н шуғулланади), машинасозлик тех-нологияси, машиналарни автоматик

бошқариш назарияси.

Автоматика, эромеханика, биомеханика, гидромеханика, газ динамикаси, термодинамика, иссиқлик техникаси (теплотехника), космик механика, электротехника, физикавий кимё, техникавий диагностика ва б. соҳа ҳамда тармоқларнинг ривожланиши М. тараққиётига катта хисса қўшди.

Халқ хўжалигининг турли соҳалари ва тармоқларида М.нинг аҳамияти катта. М. турли соҳалар учун автоматда машиналар ва қурилмалар, вакуумда юқори реакция ва б. омиллар таъсирида ишлайдиган машиналар яратишда М.нинг назарий ва амалий тавсиялари қўл келмоқда. М. тараққиёти турли билим соҳаларида кўпгина муаммоларни ҳал қилишга имкон бермоқда.

М. тарихи жуда қадимга бориб тақалади. Архимеднинг дарёдан сув чиқариш ғояси (қ. Архимед вин-ти), Леонардо да Винчи тузган назарий лойиҳа (самолётнинг назарий жиҳатдан қушга киёс қилиниши), Аҳмад ал-Фарғонийнинг илмийтехник жиҳатдан мукамал сув сатҳини ўлчаш иншооти, Берунийнинг гидротехникага дойр назарий ғоялари М. фани куртаклари ҳисобланади. Вақт ўтиши б-н М. борган сари ривожланиб, ҳозирги даражага етган.

Ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Франция, Англия, Германия, Япония, Россия ва б.)да М. тараққиётига катта аҳамият берилади. Ўзбекистонда ҳам М. етакчи фанлар жумласига қиради. Бу ерда М.га дойр и. т. ишлари деярли барча техника олий ўқув юртлиари ва ун-тларида, и. т. ин-тларида ва, асосан, Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги ин-ти, «Кибернетика» и. ч. бирлашмасида, Энергетика ва автоматика ин-тида олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда М. тараққиёти Х. А. Раҳматуллин, М. Т. Ўрозбоев, В. Қ. Қобулов, Ҳ. Ҳ. Ўсмонхўжаев, А. Д. Глушченко, О. В. Лебедев ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

Кўркмас Иноғомов.

МАШРАБ (тахаллуси; асл исм-шарифи Бобораҳим Мулла Вали ўғли) (1640, Наманган — 1711, Балх) — шоир ва мутафаккир. М. номи 18—19-а. ларда тузилган тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда (мас, Баде Самарқандишнинг «Музокир ул-асҳоб» ва б.) зикр этилади. Аммо уларда шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида келтирилган маълумотлар нихрятда кам. М.нинг қолдирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб, девон ёки бирор мажмуа тuzганлиги маълум эмас. Фақат «Девони Машраб», «Девонаи Машраб», «Эшони Машраб», «Ҳазрати шох Машраб» номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида тарқалган қиссалардагина (уларнинг ким томонидан ва қачон тузилганлиги номаълум) шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчилликда баён этилади, шу жараёнда асарларидан намуналар ҳам келтирилади. Қиссалар кейинчалик ўзгартириш ва тузатишларга дуч келган, турли тўқималар, янги-янги ривоят, нақдлар, саргузашт ва латифасимон лавҳалар б-н тўлдирила борилган. Натижада қиссаларда тарихий М. ва унинг ижтимоий ва ижодий фаолияти халқтасаввуридаги тўқима М. ҳамда у ҳақидаги саргузашт — ривоятлар б-н қоришиб кетган. Шундай бўлсада, М. ҳақидаги қиссалар шоир ҳаёт йўлини нисбатан тўла ва босқичма-босқич баён этувчи, шунингдек, яратган асарларининг кўпгина қисмини ўзида жамловчи адабийтарихий манба сифатида илмий аҳамият касб этади.

М. отадан ёш етим қолади, оиланинг моддий қийинчиликлари янада ортади. Онаси ип йигириб тирикчилик ўтказди. М. дин асослари ва фалсафадан яхши хабардор бўлган Суфи Эшон Мулла Бозор Охунд (хўжа Убайдулло) қўлида лийнй таълим олади, суфий тариқатлар бўйича билимини оширади, форсий тилини ўрганади.

Тахм. 1665 й.ларда Мулла Бозор

Охунд тавсиясига кўра, ўша замонда катта обрўга эга бўлган йирик дин ар-боби қашқарлик Ҳидоятullo Офоқ Хожа эшон хузурига боради. Шоир адабий меросидаги диний мазмун ва тасаввуфий йўналиш руҳидаги шеърларнинг кўпчилик қисми Офоқ Хожа дар-гоҳида ва унинг тарғиботсабоқлари таъсирида яратилган. Офоқ Хожа шахсий хислат-фазилатларини мадҳ этувчи, уни «пиру раҳбар» деб тан олувчи байтмисралар мужассам бўлган ғазал ва мухаммаслар ҳам («Кошки», «Ўзум» радифи ғазаллар, «Қолмади» радифи мухаммас) шу муридлик йиллари маҳсулидир.

М. тахм. 1672—73 й.ларда ОфоқХожа даргоҳини тарк этади. Қиссаларда қайд этилишича, бунга М.нинг пири даргоҳидаги канизакларнинг бирига кўнгилик кўйгани, севиб-севилгани сабаб бўлган. Аммо М.нинг оғир жисмоний жазоланиб қувилиши заминида пир б-н мурид ўртасида жиддий ғоявий зиддиятлар бўлган дейилса, ҳақиқатга мувофиқ бўлади.

М. пири даргоҳидан кетгач, деярли 40 йиллик умрини доимий сафарда, турли ўлкаларда дарбадарликда ўтказди. Қўнимсиз ҳаётга юзланган шоир, асосан, ижодий иш б-н шуғулланади. Оддий халқнинг қашшоқ ҳаёти, зулму ситам остидаги оху нолаши шоир қалбини ларзага солади («Дили тиғи ситамдин пора бўлгон халқни кўрдум»...).

М. асарларининг аксарияти чуқур ижтимоий йўналишга эга бўлиб, ўша давр ҳаёти, жамиятдаги воқеа-ҳодисалар б-н чамбарчас боғлиқ. Хусусан, у баъзи руҳонийларнинг кирдиқорлари ва ҳийлагарликларини фош этади, текинхўр мулкдорлар ва жоҳил амалдорларнинг зўравонлик фаолиятларини танқид қилади. М. нинг бу тур асарлари қўлдан қўлга, оғиздан оғизга ўтиб, тез тарқалган. Худди шунинг учун ҳам М.нинг бирор қишлоқ ёки шаҳарга келиши из-сиз қолмаган, одил камба-ғал халқ уни қувонч-хурсандчилик ва қизиқиш б-н қарши олган. Шоир қўнимсиз ҳаётининг

сўнги манзили Балхда ҳам ҳоким табақа ва мутаассиб шайх-муллалар М.ни жисман йўқотиш пайига тушадилар. Шу тескаричи гуруҳларнинг расмий фатвоси ва Маҳмудбий Қатағоннинг ҳукми б-н дорга осилади.

М. қолдирган бадиий мерос ҳажм ва жанрлар жиҳатидан ханузгача аниқланган эмас. Аммо бизга ҳозирча маълум асарларининг ўзи ҳам М.нинг фавкуллода ноёб истеъдод эгаси эканлигидан далолат беради. М. ижоди шеърининг янада кенгрок ижтимоий мазмун ва жанговар руҳ касб этишида, адабиётдаги халқчилик ва дунёвийликнинг чуқурлашувида, лирик турларнинг тақомиллашуви ҳамда бадиий санъатнинг камолотга эришувида янги бир юқори босқични ташкил этади.

М.нинг моҳиятан инсон кадршарафи ва маънавий камолотини улуғлашга, эзгулик ва гўзалликни мадҳ этишга бағишланган шеърининг меросида ғазал, мустазод, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусабба, маснавий, рубоий, таърих каби жанр турларида битилган етук на-муналарни учратамиз. Аммо М. аввало моҳир ғазалнавис ҳамда кўплаб шўх ва жарангдор мустазодлар, ўйноқи ва жозибатор мурабба ҳамда халқ ғаму ҳасратига ҳамдардлик ҳисси б-н йўғрилган мухаммаслар ижодкори сифатида кенг доврў чикарган. М.нинг жуда кўп ғазаллари халқ кўшиқларидек содда ва жарангдор, жўшқин ва таъсирчандир.

М. ўзбек адабиёти тарихида энг кўп мустазод ёзган ижодкорлардан бири. Шоир мустазодлари ҳам, худди ғазаллари каби, шўх ва жарангдор, нафис ва завқбахшир.

Мумтоз шеърининг мурабба турининг узил-кесил мустаҳкамланиши ва тақомилида М. ижодининг ўрни катта.

М.нинг романтик кўтаринчилик руҳи уфуриб турган асарларини адабиёт тарихида мурабба турида яратилган энг етук намуналар жумласига киритиш мумкин. М.нинг ғазал, мустазод ва мураббаларида ишқ-муҳаббат, вафосадокат мавзуи

етакчи ўринда турса, мухаммас ва мусаддасларида чуқур ижтимоийлик устунлик қилади, тақдирнинг кемтиклиги ва ҳаётнинг носозликларидан, давр (чарх, фалак) ва адолатсиз муҳитнинг шахс бошига тинимсиз келтираётган жабру жафосидан шикоят, таъкибтаъйиқидан норозилик дардли миераларда, аммо қатъий ва кескин ифодаланadi. М. колдирган ижодий меросда диний ва тасаввуфий ғоялар ҳам, ўша замонда кенг тарқалган каландарлик тарикатининг айрим оҳангтаъкидлари ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Шоир шеърларида Аллоҳнинг мавжудлиги, бору бирлиги, барча жонли ва жонсиз мавжудотни яратганлиги узил-кесил ва қатъий тан олинади, Худонинг куч-кудрати, тақдирнинг ўзгармаслиги ва Маҳшар куни ҳақидаги таълимот тўла-тўқис қабул қилинади.

М. форс тилида ҳам бир неча шеърлий турларда етук намуналарни яратган. М. ижоди кейинги асрлар адабиётига сезиларли таъсир кўрсатган. Нодира, Ҳувайдо, Қорий, Фурақат, Ҳамза каби шоирлар унинг ғазалларига тахмис ва назиралар боғлашган.

М. колдирган адабий мерос тўла аниқланиб, ўрганилган эмас. Баъзи тадқиқотчилар жуда кўп шеърлий хикоят ва ғазалларни ўзида жамловчи «Мабдаи нур» номли йирик асарни шоирга нисбат берадилар.

М. ҳаёти ва ижоди ҳақида бир неча бадиий асарлар (роман, кисса, дostonлар ва сахна асарлари) яратилган, шоирнинг асарларидан намуналар қатор хорижий тилларга таржима қилинган. Мамлакатимизнинг турли шаҳар ва вилоятларида М. номида истироҳат боғлари ва кинотеатрлар, мактаб ва кутубхоналар, кўчалар ва жамоа ҳўжаликлари бор.

Ас: Танланган асарлар. Т., 1971; Девон, Т., 1984; Меҳрибоним, қайдасан, Т., 1990.

Ад.: Муҳсин Зокирий, Бобораҳим Машраб, Т., 1966; Абдуғафуров А., Эрк ва эзгулик куйчилари, Т., 1979.

Абдурашид Абдуғафуров.

«**МАШРАБ**» — ҳажвий журнал. 1924— 27 й.ларда Самарқандда «Зарафшон» газ.сига илова тарзида 2 ҳафтада бир марта чикқан. Жур. 2 йил давомида (40сонига қадар) Ҳожи Муин, сўнгра шоир Бектош муҳаррирлигида нашр этилган. 1927 й.нинг май ойида ўз фаолиятини тўхтатган. «М.»нинг асосий вазифаси кундалик турмушдаги нуқсон ва камчиликларни, салбий ҳодисаларни, инсон ахлоқиға зид ҳатти-ҳаракатларни танқид қилишдан иборат бўлган. Унинг нашр этилиши туфайли Самарқанддаги иқтидорли ёшлар орасидан талайгина ҳажвчилар етишиб чикди. «М.»да Айний, Рожий, Сиддикий, Ғози Юнус, Рафиқ Мўмин, Усмон Акромий, Комил Алиев, Абдулҳамид Мажидий, Маҳмуд Субай, Ҳамид Олимжон каби шоир, ёзувчилар ҳамда мақоланавислар фаол ҳамкорлик қилганлар. Жами 58 сони чикқан. Адади 4 мингга етган.

Ад.: Зиё Саид, Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870—1927): Танланган асарлар, Т., 1974; Пидаев Т., Матбуот — миллат чироғи, Т., 1999.

МАШРИҚ (араб.) — 1) дунёнинг тўрт томонидан бири, шарқ, кунчиқар томон, шаркий ўлкалар; 2) Араб Шарқининг номи, Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳам баъзи тарихий адабиётларда М. деб аталган; 3) Арабистон я. о.даги тоғ; 4) Ямандаги вилоят; 5) Машриқ мамлакатлари — Шарқ мамлакатлари. Машриқдан мағрибгача — шарқдан ғарбгача.

МАШУҚ ТОҒИ - Шим. Кавказдаги лакколит тоғи. Кавказ Минерал Сувлари ҳудуди (РФ Ставрополь ўлкаси)да. Бал. 993 м. М. т.да минерал сувли булок, куп. Магмагик жинсларнинг Ер пўстиға кириши натижасида ҳосил бўлган. М. т.нинг ён бағирлари кенг баргли ўрмонлар б-н копланган. М. Ю. Лермонтов дуэлда ҳалок бўлган жойда ёдгорлик (обелиск) ўрнатилган. Тоғ этаги ва ён бағирларида бальнеологик курорт ва Пятигорск ш. жойлашган.

МАШҚ — бирор фаолиятни пухта ўзлаштириш ёки сифатини яхшилаш

максадида уни куп марта такрорлаш. М. таълимда кўникма ва малакалар ҳосил қилишда муҳим ўрин тутади. М.нинг самарали бўлиши учун унга онгли равишда ёндашиш, шу жараёни бажаришда мавжуд шароитни ҳисобга олиш, йўл кўйилган хато, камчиликларни англаш ва уларни тузатиш йўлларини билиш керак. Бунда оддий ҳаракатдан аста-секин мураккаб ҳаракатни бажаришга ўтиш, такрорлаш вақтларини тўғри тақсимлашнинг аҳамияти катта. М.да такрорлашлар орасидаги вақт кишини чарчатадиган даражада қисқа бўлмаслиги ва аксинча, жуда узоқ ҳам бўлмаслиги керак. М.лар, одатда, мактабда ҳар бир ўқув фанида, синфдан ва мактабдан ташқи ишларда ўтказилади. Мактабда М.лар ўқувчиларни му-стақил ишлашга, ижодий қобилиятларини ўстиришга ёрдам беради.

МАШҚ, мусиқада — созанда ва хонанда томонидан куй ва ашуларни устозлар кўрсатмаси асосида ўзлаштириш, ижрочилик маҳоратини ошириш учун қилинадиган махсус тай-ёргарлик. Ўзбек анъанавий мусиқасида якка чол-ғу асбобларида ёки ансамбль бўлиб ижро этилган куйлар ҳам М. дейилган. Мас, Муножот М., Чўли Ироқ М., Насруллои М. и ва х. к. Ашула йўлларининг чолғу вариантлари мусиқа асарининг М. и (чолғу йўли) дейилган (мас, Машқи Чоргоҳ каби). Созандалар эса машшоқ, яъни М. қилувчи (куйни соз б-н ижро этувчи) деб аталган.

МАШҲАД — Эроннинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Хуросон оstonининг маъмурий маркази. Кашафруд дарёси водийсида. Аҳолиси 1,9 млн. киши (1998). Техрон — Машҳад т. й.нинг охириги ст.-яси. Автомобиль йўллари тугуни. Мамлакат шим.-шарқий қисмининг савдосаноат, сиёсий ва маданий маркази. Металлсозлик, ёғочсозлик, тўқимачилик (ип газлама), кўн-пойабзал, озиқ-овқат, кимё саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Иссиқлик электр ст-

яси, ун-т бор. Хунармандчиликда гилам тўқилади, уй-рўзғор ва заргарлик буюмлари тайёрланади.

М. ўрнида 9-а.да Санобод қишлоғи бўлган. М. номи дастлаб араб географлари асарларида тилга олинган (10-а.да). Шаҳар 11—12-а.ларда ғазнавийлар ва салжуқийлар қўл остида бўлган. 13-а. охирида мўғуллар ҳужуми натижасида шаҳарнинг кўп қисми бузилган. 14-а. охиридан Хуросоннинг энг йirik шаҳарларидан бири. Теурийлар ва Сафавийлар ҳукмронлиги даврида М. равнақтопган. 1736—47 й.ларда Нодиршоҳ давлатининг пойтахти. 1795 й.да М.ни қожарлар эгаллаган.

М. — шиаларнинг «муқаддас» шаҳри. Меъморий ёдгорликларидан Имом Ризо мақбараси (9-а.). Гавҳаршод бегим масжиди (1405—18), Мадраса, қарвонсаройлар сақланган. Нодиршоҳмақбараси, Ризошоҳ бемористони 20-а.да қурилган. Шаҳар чеккасида форс шоири А. Фирдавсийнинг қабри бор (қабр устига мақбара қурилган).

МАЪДАН Одинамуҳаммад Авазмуҳаммад ўғли (1762, ҳоз. Тожикистон Ашт тумани — 1838) — шоир. Камина та-халлуси б-н шеърлар ёзган. Шеъриятдаги шухрати бутун Қўқон хонлигига тарқалган. Мадалихон таклиф қилганда, шоир саройга боришдан бош тартади. М. шеърларидан девон тузган, бир қанча шеърлари қўлёзма ва тошбосма баёзларда учрайди. Асарларининг аксарияти ғазал ва мухаммас жанрларида яратилган. Шеърларида инсон эрки, муҳаббат улуғланган. «Жоним» радифли мухаммасида мавжуд муҳитдан норозилиги, «Кўрғазгил менга» радифли ғазалида аламли, жафокаш дунёдан тўйганлиги, «Ғам тугёнида» ғарқ бўла-ётганлиги ифодаланади. Шоирнинг «Понғоз» мухаммаси Махмурни-иг «Ҳапалак» шеърига ҳамоҳанг қилиб ёзилган.

Ад.х. Қаюмов А., Қўқон адабий муҳити, Т., 1961; Абдуллаев В., Ўзбек адабиёти тарихи, 2-китоб, Т., 1964.

МАЪДАН (араб.; кўплиги маодин) — 1) ўрта аср Шарк муаллифлари, жумладан, Беруний, Ибн Сино ва б. асарларида кон, металл, руда, минерал ва умуман ер ости фойдали қазилма бойликлари маъносида қўлланилган; 2) ҳар бир нарсанинг асли жойи.

МАЪЗУМОВА Шоҳида (1907.12.1 -Тошкент — 1988.4.4) — актриса, реж., Ўзбекистон халқ артисти (1950). Тошкентдаги хотинқизлар пед. билим юртини (1925), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини (1954) тугатган. 1925—29 й.лар пед. билим юртида му-аллима. 1929—61 й.ларда Ҳамза театрида актриса. Драматик, ҳажвий ва ўткир сатирик, шунингдек, лирик, муҳаббат санамлари образларини юксак ма-ҳорат б-н ижро этган. Шулардан Ҳалима («Ҳалима»), Ширин («Фарҳод ва Ширин»), Турандот («Маликаи Турандот»), Султонбегим («Жалололдин»), Санобар («Ҳамза»), Муаттар («Шарк тонги»), Сурмахон («Юрак сирлари»), Амалия («Қароқчилар») ва б. М. сахнада яратган энг яхши образларидир. Реж. сифатида «Юрак сирлари», (Б. Раҳмон), «Айтсам тилим, айтмасам дилим қуяди» (О. Ёкубов), «Паранжи сирлари» (Ҳамза) каби спектаклларни сахналаштирган. 1961—88 й.лар Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида дарс берган.

МАЪЛУМОТ (педагогикада) — шахнинг ўқиш-ўрганиш натижасида ўзлаштирган билим кўникмалари ҳажми, йўналиши ва даражаси. Таълимтарбия ҳамда мустақил билим олиш жараёнида олинади. М. инсонинг онгли фаолияти жараёнида ўзлаштириб борилади. Ушбу жараён боланинг фикрлаш қобилияти шаклланишидан бошлаб дастлаб оилада, сўнгра узлуксиз таълим тизимининг турли босқичларида таълимтарбия олиш давомида амалга оширилади. Узлуксиз таълим тизимининг ҳар бир босқичида тегишли таълим стандартлари ҳамда ўқув дас-турлари б-н белгиланган ҳажм ва йўналишдаги М. ўзлаштириб борилади. М.ни ўзлаштириш жараёнини таш-

кил қилишнинг асосий шакли таълим ва тарбия машғулотларидан иборат. Бунда М. олувчини талаба, ўқувчи, шогирд, бу жараёнга раҳбарлик қилувчиларни ўқитувчи, мураббий, устоз деб номланади. М. олиш манбаи дарслик, қўлланма, кўшимча адабиётлар, атроф муҳитдаги нарса ва воқеа-ҳодисалар, М. олиш воқеаси ўқув қуроллари ҳамда мантикий тафаккур жараёнидан иборат. М. оила, боғча, мактаб, академик лицей ёки касб-хунар коллежи, олий ўқув юрти, мактабдан ташқари таълим муассасалари, олий ўқув юртидан кейинги таълим шакллари — аспирантура, докторантура ҳамда қайта тайёрлаш ва малака оширишда ўзлаштирилади.

Шахнинг М. даражаси бошланғич, умумий ўрта, ўрта махсус, олий бўлиши мумкин. М. умумий ва махсус М.га ажралади. Умумий М. келажакдаги ихтисоси, касбидан қатъи назар, ҳар бир киши учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни англатади. Махсус М. муайян мутахассисликдаги ходимнинг касбига оид М.ни билдиради. Умумий М. махсус маълумотнинг зарур негизидир. Махсус М. олий (қ. Олий таълим), ўрта махсус ва касб-хунар (қ. Ўрта махсус, касб-хунар таълими) М.ларига бўлинади.

Саидқосим Усмонов.

МАЪМУН (786-833, Тарсул ш.) -аббосийлар сулоласидан бўлган халифа, йирик сиёсий арбоб, илм фан ҳомийси. Халифа Ҳорун аррашиднинг ўғли. М. отасининг вазири Жаъфар ибн Яҳё тарбиясини олиб, камол топган. М. Хуросон вилояти (маркази — Марв ш.) ноиб (809—819). 813 й.да акаси ал-Амин б-н тахт учун бўлган жангда ғолиб чиқиб, Бағдод халифалиги унинг ихтиёрига ўтади, аммо Бағдодга фақат 819 й.да кўчиб ўтган. М. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларини ўз саройида тўплай бошлаб уларни ўзи б-н Бағдодга олиб кетган, улар «Байт ул-ҳикмат» («Билим уйи»)да ўз илмий фаолиятларини давом эттирганлар. Дунёнинг турли бурчакларидан, Ўрта Осиё ва Хуросон (Муҳаммад

ал-Хоразмий, Яхё ибн Абу Мансур, Ҳабаш ал-Хосиб ал-Марвазий, Холид ал-Марварудий, ал-Аббос ал-Жавҳарий, Аҳмад ал-Фарғоний)дан таклиф этилган алломалар илмий мавзуларда мунозаралар олиб боришган. Мисрдаги исён са Озарбай-жондаги Бобак кўзгояонига қарши кураш олиб борган. М. даври илм-фаннинг ниҳоятда ривожлангани б-н ажралиб туради. М. риёзиёт, фалакиёт, табобат, кимё, геогр., фалсафа, мантик, адабиёт, диний илмлар соҳасида қатор ютуқларга эришган, муътазилия таълимоти ривожига улкан ҳисса қўшган. М. бобоси Мансур, отаси Ҳорун аррашид томонидан саройда тўпланган китоблар сонини кўпайтирган. Отаси даврида бу кутубхона «Байт ул-ҳикмат» деб номлана бошлаган, кейинчалик у ку-тубхоналик доирасидан чиқиб, таржима ва илм маркази ёки ўзига хос академия вазифасини ўтаган.

Ад.: Булгаков П. Г., Розенфельд Б. А., Ахмедов А. А., Мухаммад ал-Хорезми, М., 1983.

Баҳром Абдуҳалимов.

МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ - 9-а. 1-ярмида Халифа Маъмун аррашид (813—833) томонидан Бағдодда ташкил этилган илмий марказ. Дастлаб «Байт ул ҳикмат» («Билим уйи» деб аталган). Бу академияда Хунайн ибн Исҳоқ, Собит ибн Курра, Хубайш, Бахтяшу, Қусто ибн Лука ал-Баахбаккий, Яхё ибн Адий, Исҳоқ ал-Дамашкий, Масаржувайхлар оиласи, Навбахт, Ибн Муқаффа, Ибн Можжа, Ибн Вахшиялар томонидан юнон, яҳудий, санскрит, сурёний, форс тилидан жуда кўплаб илмий-адабий, фалсафий-ахлоқий асарлар араб тилига таржима қилинди ва уларга шарҳлар ёзилиб, мусулмон дунёсига ёйилди. Айни шу таржима ва шарҳлар туфайли юнон, хинд олимлари асарлари бизгача етиб келган. 828 й. М. а. қошида Бағдоднинг аш-Шаммасия маҳалласида биринчи расадхона, 831 й. Дамашқ яқинидаги Косион тоғида расадхонанинг бўлими қурилган. Расадхонага дастлаб марвлик

Абу Али Яхё ибн Мансур, кейинчалик Муҳаммад Хоразмий раҳбарлик қилган. М. а.да турли мақсадларда илмий экспедициялар ҳам ташкил қилинган. Чунончи 830 й. Хоразмий бошчилигида Фарбий Ҳиндистон (ҳоз. Шарқий Афғонистон), Византия, Волганинг куйи окимига 3 та экспедиция уюштирилган. М. а.да Хоразмий б-н бирга Холид ибн ал-Малик ал-Марварудий, Ал-Аббос ибн Сайд ал-Жавҳарий, Аҳмад ибн Абдуллох ал-Марвазий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Фазл алҳамид ибн Васеъ ибн Турк ал-Хутғалий, Абу Юсуф Ёқуб ибн Саббох ал-Киндий ва б. кўплаб ўртаосиёлик олимлар ижод қилиб, турли фанлар ривожига катта ҳисса қўшдилар.

11 -а. бошида Хоразм пойтахти Гурганж (ҳоз. Кўхна Урганч) ш.даги илмий марказ ҳам М. а. деб номланган (қ. Хоразм Маъмун академияси).

МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ - қ. Хоразм Маъмун академияси.

МАЪМУН ибн МАЪМУН Абул Аббос (? — 1017) — хоразмшоҳлар сулоласининг 3хукмдори (1009—17). Гурганч (Урганч)да «Маъмун академияси»га асос солган (қ. Хоразм Маъмун академияси). Ўрта Осиё, Шарқ мамлакатларининг бир қанча олим, шоир ва ёзувчиларини ўз атрофига тўплаган. М. и. М. Урганчда бир қанча йирик бинолар қурдирган. Маҳмуд Ғазнавийтг Хоразмга қилган юриши (1017) натижасида бу ердаги олимларнинг кўпчилиги Ғазнага мажбуран олиб кетилган, шаҳар инкирозга юз тутган. Саройда уюштирилган суиқасд натижасида М.и.М. ўлдирилган.

МАЪМУРИЙ БИНОЛАР - давлат муассасалари ва жамоат ташкилотлари учун мўлжаллаб қурилган бинолар. М. б. хоналари асосий (хизматлар хонаси, бўлинмалари, қабулхона, музокара ва мажлислар зали), хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи хоналар (вестибюль, гардероб, кутубхона, архив, ошхона, санузел хоналари, зинапоя, лифтлар ва б.) гуруҳларга бўлинади. Йирик шаҳарларда М. б. индивидуал лойиҳа бўйича қурилади. Улар

шаҳар киефасини ўзгартиришга, меъморий ансамблларни ташкил этишга хизмат қилади. Мас, Тошкентдаги Мустақиллик майдони, Алишер Навоий хиёбони, Амир Темури хиёбонидаги М. б. ва б. Охирги ўн йилликда маъмурий бинолар мажмуасини банк муассасалари, бизнес марказлар, меҳмонхоналар туркумидан иборат иморатлардан шакллантириш кенг русм бўлмоқда.

МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК - фуқаро ёки мансабдор шахснинг ҳуқуқни бузганлиги учун давлат (маъмурий орган) олдидаги жинойий бўлмаган жавобгарлиги. Бу давлатнинг мажбурият чораси бўлиб, давлат фаолиятининг турли соҳаларида содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун қўлланилади. М. ж. да одатда, жазо бераётган маъмурий орган б-н ҳуқуқ нормасини бузган шахс ўртасида хизмат юзасидан бўйсунуш муносабатлари бўлмайди. М. ж. шуниси б-н ин-тизомий жавобгарликдан фарқ қилади. М. ж.га тортилганлар судланган ҳисобланмайдилар, маъмурий жазо чоралари энгил ва муддати қисқа белгиланади. М. ж. тўғрисидаги қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, ЎзР қонунлари, ЎзР Олий Мажлисининг қарорлари, ЎзР Президентининг фармонлари, ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг ва Вазирлар Кенгашининг қарорлари, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент ш. кенгашларининг, вилоятлар ва Тошкент ш. ҳокимларининг қарорларидан иборат.

МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК ТЎҒРИСИДАГИ КОДЕКС (МЖК) маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва маъмурий жазога оид қонунларнинг муайян тизимга солинган мажмуи. ЎзРнинг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси 1994 й. 22 сент.да қабул қилиниб, 1995 й. 1 апр.дан кучга кирган. МЖК 5 бўлим, 31 боб ва 348 моддани ўз ичига олади. Кодекснинг умумий қоидалари баён

қилинган 1-бўлимида маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва уларнинг вазифалари, мазкур ҳужжатлар соҳасида ЎзРнинг, Қорақалпоғистон Республикасининг ва-колатлари, маъмурий жавобгарлик тўғрисида қарорлар қабул қилиш борасида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари, маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш каби масалалар баён қилинган. 2-бўлим маъмурий ҳуқуқбузарлик ва маъмурий жавобгарлик масалаларига бағишланган, 3-бўлим маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколати бўлган органлар (мансабдор шахслар), 4-бўлим маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритиш; 5-бўлим маъмурий жазо қўлланиш тўғрисидаги қарорларни ижро этишга бағишланган.

МАЪМУРИЙ ЖАЗО - маъмурий ҳуқуқни бузувчи шахсларга нисбатан давлат органи ёки мансабдор шахслар томонидан кўриладиган чора. М. ж. маж-бурловчи, айни вақтда тарбиявий хусусиятга эга бўлган чорадир. М. ж.нинг қуйидаги турлари мавжуд: жазо; маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни ҳақини тўлаш шarti б-н олиб қўйиш; маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусоцара қилиш; муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум этиш; маъмурий қамоққа олиш (Ўзбекистон Республикасининг МЖК, 23—29моддалар).

Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун ажнабий фуқаролар ва фуқоралиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан маъмурий тарзда чиқариб юборилиши мумкин.

МАЪМУРИЙ НАЗОРАТ - давлат ва махсус ваколатли органлар (мансабдор шахслар) фаолиятининг алоҳида

тури. М. н. қонунийликни ва давлат интизомини таъминлаш усулларидан бири ҳисобланади. М. н. давлат органлари, тижорат ва нотижорат ташкилотлари, шунингдек, фуқароларнинг давлат ва жамият ривожланиши учун аҳамиятли бўлган умуммажбурий қоидаларга қатъий риоя қилишига қаратилгандир. М. н. давлат назоратининг бошқа турларидан қуйидаги ўзига хос хусусиятлари б-н фарқ қилади: биринчидан, М. н. мулкчилик шаклидан ва мулкнинг кимга бўйсунушидан қатъи назар барча юридик ва жисмоний шахслар устидан амалга оширилади. Мас, фуқароларнинг жамоат жойларида ўрнатилган умуммажбурий қоидаларига қандай риоя қилаётганлиги устидан ички ишлар органлари М. н. олиб боради; иккинчидан, М. н. муайян фуқаролар до-ирасига қаратилган бўлиши мумкин. Мас, ўқотар курулларини сақлаш ва фойдаланиш устидан ёки радиоактив материалларни сақлаш ва фойдаланишда мансабдор шахсларнинг масъулияти устидан амалга ошириладиган М. н. ва ҳоказо; учинчидан, ички ишлар органлари томонидан озодликдан маҳрум этиш жойларидан бўшатишган шахслар устидан амалга ошириладиган М. н. фақат махсус ваколатли давлат органлари (мансабдор шахслар) томонидан амалга оширилиши мумкин. Бундай органларга давлат божхона хизмати, давлат солиқ хизмати, ички ишлар органлари, вазирлик ва давлат идораларининг инспекциялари ва назорат органлари қиради. М. н.ни амалга ошириш жараёнида маъмурий оғохлантирувчи чоралари (мас, карантин эълон қилиш, озодликдан маҳрум этиш жойларидан бўшаб келган шахслар устидан М. н. ўрнатиш); маъмурий чеклаш чоралари (мас, мажбурий даволаш, маъмурий тартибда ушлаб туриш); маъмурий-процессуал чоралар (буюмларни ёки ҳужжатларни олиб қўйиш) ҳамда маъмурий жазо чоралари қўлланилиши мумкин. Шу сабабли, М. н. олиб борувчи давлат органлари (мансабдор шахслар) бир вақтнинг ўзида маъмурий юристдик-

цион орган ҳисобланади.

Эркин Ҳожиёв.

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ – ҳуқуқ соҳаси. Давлатни идора этиш жараёнида, яъни ижро ва фармойиш фаолиятини амалга оширишда юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар мажмуини ўз ичига олади. Бошқарув фаолияти турларининг хилма-хиллиги М. х.нинг кенг кўламли ва кўп тармоқлилигини тақозо этувчи асосий омилдир. М. х. меъёрлари барча ижро этувчи ҳокимият органларининг ваколатини аниқлайди ҳамда давлат бошқарув органларини тузиш, уларни қайта ташкил қилиш ва тугатиш тартибини белгилаб беради. Улар фуқароларнинг давлат бошқарув соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамлайди, ижро этувчи ҳокимият органларининг фаолияти ва мансабдор шахсларнинг ҳуқ-атворига ягона қонунқоидаларни белгилаб беради, маъмурий қрнунбузарликлар учун жавобгарлик ва уни қўллаш тартибини кўриб чиқади.

М. х. меъёрлари турли маъмурийҳуқуқий муносабатларнинг қатнашчилари орасида юзага келадиган маъмурийҳуқуқий муносабатлар до-ирасида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасида республика Президенти, барча даражадаги давлат бошқарув органлари, давлат хизматчилари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, жисмоний шахслар (ЎЗР фуқаролари, чет мамлакатларнинг фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар) маъмурийҳуқуқий муносабатларнинг қатнашчилари жумласига қиради.

Ўзбекистон Республикаси М. х. тизими умумий ва махсус қисмлардан иборат. Умумий қисм меъёрлари давлат бошқарувининг асосий томоилларини, М. х. субъектларининг ҳуқуқий ҳолатини, давлат хизмати асосларини бошқарувининг ҳуқуқий шакллари ва усулларини давлат бошқарув тизимидаги қонунийлик ва ин-тизомни таъминлаш усуллари ва тартибини мустаҳкамлайди.

Махсус кием эса давлат бо-шқарувининг турли тармоқлари ва соҳаларидаги ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос жиҳатларини акс эттирувчи меъёрларга бағишланган. Унда иқтисодий, ижтимоий-маданий ҳамда маъмурийсиёсий фаолият соҳасидаги бошқарувни йўлга солиш меъёрлари ёритиб берилган. Тармоқлараро давлат бошқарувини тартибга солувчи меъёрлар ҳам шулар жумласига киради.

Турли давлат органлари томонидан чиқариладиган меъёрийҳуқуқий актлар М. х.ни баён қилиш шакли, унинг манбалари бўлиб хизмат қилади. УзР Конституциясидаги мавжуд меъёрларнинг аксарият қисми бевосита маъмурийҳуқуқий йўналишга эга бўлган энг муҳим меъёрлар жумласидандир. Булар, мас, ижро этувчи ҳокимият органларининг шаклланиш ва фаолият кўрсатиш асосларини белгилаб берувчи ҳамда фуқароларнинг давлат бошқарув тизимидаги ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамловчи конституциявий меъёрлар саналади. М. х. асосий меъёрлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим, мудофаа, жойлардаги давлат ҳокимияти, санитария назорати ва б. тўғрисидаги қонунларида ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат бошқарув органларини тuzйш, уларни қайта ташкил қилиш ва тугатиш тўғрисидаги, шунингдек, бошқарув тизимларини иқтисодий, ижтимоий-маданий, маъмурийсиёсий қурилиш ва х. к. соҳаларидаги, турли тармоқларни такомиллаштириш тўғрисидаги кўплаб қарорлари М. х. манбалари бўлиб хизмат қилади.

Давлат бошқарувини тартибга солиш иши ЎзР ҳукуматининг, тармоқ ва тармоқлараро давлат бошқарув органларининг, шунингдек, жойлардаги ваколатли ва ижро этувчи органларнинг меъёрийҳуқуқий актлари б-н амалга оширилади. Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқарув органларининг ҳуқуқий мақомини белгилаб берувчи актлар-

ни қабул қилади, М. х. манбалари ҳисобланадиган турли хил қрнун-қридаларни тасдиқлайди. М. х. манбалари каторига, жумладан, қарорлар, буйруқлар, тармоқ ва тармоқлараро бошқарув органлари (вазирликлар, маҳкамалар, давлат кўмиталари, республика агентликлари)нинг турли хил йўриқномавий материаллари, шунингдек, жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг қарорлари киради.

Мустақиллик йилларида М. х. меъёрлари анча янгиланди. Чунки, давлатнинг иқтисодий функциялари, барча даражадаги ижро этувчи ҳокимият органлари тизими ва улар фаолиятидаги асослилик, омилкорлик сингари жиҳатлар ҳам тубдан ўзгарди. Марказлашмаган тизимга ўтиш ва умумдавлат аҳамиятига эга бўлмаган қатор ваколатларнинг марказий органлардан қуйи бўғинларга ўтказилиши жараёни рўй бермоқда.

М. х.нинг ижро этувчи ҳокимият тuzилишини токомиллаштиришда, давлат хизматининг ҳуқуқий асосларини вужудга келтиришда, бозор иқтисодиётини тартибга солишда, фуқаролар ва тadbиркорлик тизимлари қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларининг қатъий ҳимоя остига олинишини таъминлашда аҳамияти катта.

М. х. меъёрларини такомиллаштириш жараёни ижро этувчи ҳокимият органларида 2 йўналишда кетмоқда. Вир томондан, ижро этувчи ҳокимиятнинг марказий ва маҳаллий органлари орасидаги ваколатларни чегаралаш йўли б-н, иккинчи томондан эса — бажарадиган вази́фасига кура бир хил типдаги давлат бошқарув органларининг ХУҚУҚИЙ мақомини белгилашда бир хилликни таъминлаш ҳамда давлат ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги бошқарув даражасини юксалтириш йўли б-н ушбу жараён амалга оширилмоқда.

Иқтисодий муносабатларни бошқариб боришнинг бозор механизмига ўтиш шароитида М. х. меъёрлари янги иқтисодий бошқарув омилларининг жорий этилиши-

ни назарда тутати (ли-цензиялаш, квота белгилаш, солиқ солиш ва ундириш). Бозор иктисодиётининг маъмурий ҳуқуқий таъминланиши иқтисодий ва ижтимоий соҳалар ривожини прогнозлаш ва дастурий раҳбарлик қилиш, Ўзбекистоннинг илмий техникавий салоҳиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳамда давлат мулкни самарали бошқариш ва тадбиркорликни рағбатлантиришга дойр тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга қаратилган.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ҳуқуқбузарликнинг бир тури. Ўзбекистон Республикаси МЖКга кўра, қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий муҳитга тажовуз қилувчи ғайриқонуний, айбли (қасдан ёки эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади. М. х. оқибатида маъмурий жавобгарликка тортиш учун асос бўладиган айб мавжуд бўлади. Қо-нунга кўра, М. х. содир этган пайтда 16 ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарликка тортилади. М. х. жиноятдан ижтимоий хавфлилик даражасига қараб фаркланади. М. х. судланганлик ҳолатини келтириб чиқармайди. Жиноят фақат суд органлари томонидан, М. х. эса, суд органларидан ташқари, бир қанча ваколатли давлат бошқаруви органлари (мансабдор шахслар) томонидан ҳам кўриб чиқилади. М. х. учун маъмурий жазо чоралари, жиноят учун житий жазо қўлланилади. М. х. содир этган шахсга маъмурий жавобгарликни қўллаш жараёни соддалаштирилган (мас, йўл ҳаракати қонунлари бузган шахсга битта баённома тузилиши б-н маъмурий жарима жазосини қўллаш мумкин) ва ҳ.к.

Эркин Ҳожиёв.

МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ТУЗИЛИШ — унитар давлат ҳудуди ёки федератив давлат субъектлари ҳудудининг маълум қисмлар (вилоятлар, губер-

ниялар, де-партаментлар ва ш. к.)га бўлиниши. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизими ана шу бўлинишга мувофиқ тузилади ва иш олиб боради. Бундай бўлиниш идора этишнинг қулай, давлат органларига аҳоликнинг яқин бўлишини, и. ч.ни самарали ташкил қилишни назарда тутиб амалга оширилади. У, одатда, мазкур давлатнинг табиий тарихий, миллий ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятларини ақс эттиради. М.-х. т. икки бўғинли (АҚШ), уч бўғинли (Буюк Британия, Франция), тўрт бўғинли (ГФР) бўлиши мумкин. Жуда кичик давлатларда (Мальта, Бахрайн) умуман М.-х. т. йўқ.

Ўзбекистон Республикаси ҳудуди Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туман, шаҳарлар, шаҳарчалар, кишлоқлар ва овуллардан иборат. Шаҳарлар республика миқёсидаги шаҳар (Тошкент ш.), вилоят таркибидаги шаҳарлар, туман таркибидаги шаҳарларга бўлинади. Туманлар вилоят таркибидаги туманларга ва шаҳар таркибидаги туманларга бўлинади (яна қ. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий ҳудудий тузилиши).

МАЪМУРИЯТ — 1) давлатнинг бошқарув фаолияти; бошқарув ишини амалга оширувчи давлат органлари мажмуи; 2) бошқарувчи мансабдор шахслар, муассаса, корхоналарнинг раҳбар ходимлари.

МАЪНАВИЙ ЗАРАР - фуқаронинг шаъни, қадрқимматига доғ туширилиши ёки ишбилармонлик обрўсига путур етказилиши. М. з. бўйича жавобгарлик шартномага асосланмаган, яъни ҳуқуқбузарлик б-н боғлиқ бўлган жавобгарликдан иборат. Ҳуқуқбузарлик содир этиш натижасида жисмоний оғриқ, азоб-уқубат, руҳий қийноқ ва изтироблар шахсга нисбатан етказилган М. з. ҳисобланади. М. з. шунингдек, юридик шахсга ҳам етказилиши мумкин (мас, ишчанлик обрўсини ерга урувчи маълумотларни тарқатиш орқали).

Республикада меҳнат қонунчилигида

хам ходимга етказилган М. з.ни қоплаш назарда тутилган. Жумладан, ғайрико-нуний равишда ишдан бўшатишдан ходим ишга тикланганда иш берувчи томонидан қопланади. М. з. учун тўланадиган компенсациянинг миқдори иш берувчининг хатти-ҳаракатига берилган баҳони ҳисобга олиб, суд томонидан белгиланади, лекин бу миқдор ходимнинг ойлик иш ҳақидан кам бўлиши мумкин эмас (МКнинг 112моддаси). Ўз меҳнат вазифаларини бажариш муносабати б-н меҳнатда майиб бўлиши, касб касаллигига чалиниши ёки саломатлигининг бошқа тарзда шикас-тланиши туфайли етказилган М. з. хам ундирилади.

М. з. пул шаклида ёки бошқа моддий шаклда иш берувчи ва ходим ўртасидаги келишувга мувофиқ равишда, ходим меҳнат вазифаларини бажариши б-н боғлиқ ҳолда вафот этган тақдирда эса, иш берувчи ва ходимнинг оила аъзолари ўртасидаги келишувга мувофиқ равишда белгиланган миқдорда қопланади. М. з. тўланиши лозим бўлган мулкий зарардан қатъи назар қопланади. М. з.ни қоплаш қоидалари Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1021— 1022моддаларида белгилаб қўйилган (яна қ. Зарар).

МАЪНАВИЯТ — инсон руҳий ва ақлий оламини ифодаловчи тушунча. У кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, ахлоқий, диний тасаввурларини ўз ичига олади. М. атамасининг асосида «маъно» сўзи ётади. Маълумки, инсоннинг ташқи ва ички олами мавжуд. Ташқи оламига унинг бўйбаста, кўриниши, кийиниши, хатти-ҳаракати ва б. киради. Ички олами эса унинг яшашдан мақсади, фикр юритиши, орзу-истаклари, интилишлари, ҳис-туйғуларини ўз ичига олади. Инсоннинг ана шу ички олами М.дир. Озиқ-овқат одамга жисмоний қувват берса, М. унга руҳий озиқ ва кудрат бағишлайди. М. маърифат ва маданият б-н боғлиқ. М. одамларда таптайёр ҳодда вужудга келмайди. Унга мутасил ўқиш, ўрганиш, тажриба орттириш орқалигина эришилади. М. қанчалик

бойиб борса, жамият ва миллат шунчалик раванқ топади. М.ли одам яшашдан мақсад нималигини аниқ билади, умрини мазмунли ўтказиш йўлини излаб топади, муомала қилиш маданиятини эгаллайди, ҳар бир масалага инсоф ва адолат нуқтаи назаридан ёндошади. Виждон нима, ёлгон ва рост нима, ор-номус нима, ҳалол ва ҳаром нима — буларнинг ҳаммасини бир-биридан ажрата олади, ҳаётда ёмонликка бошловчи хатти-ҳаракатлардан воз кечади, яхшиликка бошловчи амалларни бажаради. Қисқаси, М.да инсон ҳаётининг мазмуни акс этади. Ватанини севиш, ватанпар-варлик инсон М.ини белгиловчи асосий омиллардан биридир. М. камол топган жамиятларда қобилият, истеъдод эгалари шу жамиятнинг, миллатнинг юзи, ғурури, обрў-эътибори ҳисобланади. М.ли жамиятда ақл, соғлом фикр, адолат ва яхши хулқ устувордир. Бундай жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи кучли бўлади, одамга номуносиб турли иллатлар барҳам топади. Миллатнинг асрлар давомида шаклланган илдизлари, унинг тарихий тажрибалари ва ижтимоиймаданий ривожланиши М.ни тасаввур қилиш ки-йин. «М. — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахтсаодат бўлмайди», деган эди ЎзР Президенти И. А. Каримов. Шу сабабли Ўзбекистонда М.ни юксалтириш, халқни М.ли қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва диний меросини ўрганиш, ундан халқнинг умумий ва бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. М.имиз «Авесто» ва зардуштийлик таълимидан бошлаб ҳоз. кунгача шаклланиб, бойиб, умуминсоний кадриятлар б-н ёнма-ён ривожланиб бормоқда. Ўзбекистонда М. ва маърифатни кўтариш, тарғиб қилиш, бойитиш, аҳолининг кенг доирасига ёйиш мақсадида республика «Маънавият ва маърифат» маркази ташкил этилган. Республика таълим тизимида «Маънавият

асослари» фани ўқитилади. М. соҳасида илмий тадқиқотлар олиб бориляпти.

Ад.: Каримов И. А., Истиклол ва маънавият, Т., 1994; Каримов И. А., Маънавий юксалиш йўлида, Т., 1998; Маънавият ва маърифат асослари (тузувчилар: С. О. Ота-муродов ва б.,) Т., 1998; Имомназаров М., Миллий маънавиятимиз назарига чизгилар, Т., 1998.

Султонмурод Олим.

«МАЪНАВИЯТ» — Ўзбекистон Республикаси «Маънавият ва маърифат» кенгаши нашриёти. 1996 й. 9 сент. да ташкил этилган. Миллий маънавиятни раванқ топтиришга, халқ маърифатини юксалтиришга, жаҳон халқлари та-факкури маҳсулидан ўзбек халқини баҳраманд этишга ёрдам берадиган ижтимоийсиёсий, илмий-оммабоп, бадий адабиётлар, дарслик, ўқув кўлланмалари, календарь ва плакатлар, таржима асарлари нашр этади.

Нашриёт 2002 й.да 37 номда 2 млн. 260 минг нусхада адабиёт нашр этди.

«МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ»
МАРКАЗИ, Республика «Маънавият ва маърифат»маркази — республика маданий-маърифат ишени олиб боровчи жамоатчилик ташкилоти. 1994 й. 23 апр. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик марказини ташкил этиш тўғрисида»ги фармонида биноан тузилган. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент ш., барча шаҳарлар ва туманларда унинг бўлимлари фаолият юритади. 1999 й.да «М. ва м.» м. ишига бевосита раҳбарлик қилиш, унинг ишларини мувофиқлаштириш мақсадида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент ш., барча шаҳар ва туманларда бўлимлари бўлган Республика Маънавият ва маърифат Кенгаши (олий органи — конференция) ташкил қилинди; асосий шиори — «Жаҳолатга қарши маърифат». Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ўринбосари Республика Маънавият ва маърифат Кенгашининг, Қорақалпоғистон Республикаси Вазир-

лар Кенгаши раиси, вилоят, шаҳар, туман ҳокимлари жойлардаги Маънавият ва маърифат Кенгашларининг раислари ҳисобланади. Кенгаш тарғи-ботчилар рўйхатини тасдиқлайди ва уларни кўлланма ва тавсиялар б-н таъминлайди, шунингдек, марказ ишени ташкил этиб, фаолият йўналишларини белгилаб беради, ишларини назорат қилади ва б. «М. ва м.»м. ҳамда Кенгашнинг асосий вазифаси жамоатчилик онгига истиклол ғояларини сингдириш, унинг мустақил тафаккурининг юксалтиришга кўмаклашиш, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодда миллий мафкура ва умумбашарий кадриятларга асосланган дунёқарашни шакллантиришдан иборат. Маънавият ва маърифат Кенгашининг нашри сифатида « Тафаккур», «Жаҳон адабиёти» жур.лари чоп этилади; «Маънавият» нашриёти, «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси каби жамғармалар ҳам фаолият кўрсатади. «М. ва м.» м. Республика маънавият ва маърифат Кенгаши қарорлари ва кўрсатмаларини жойларда амалга оширувчи ва тарғибот, ташвиқот тадбирларини уюштирувчи ташкилий гуруҳга айлантирилди (1999) ва унинг таркибидан тарғиботчиларни мувофиқлаштириш ташкилий бўлими, маънавиймаърифий тарғибот бўлими, ижтимоий-иктисодий тарғибот бўлими, ижтимоийсиёсий, ҳуқуқий тарғибот бўлими ва б. бўлимлар фаолият олиб боради.

МАЪОД (араб. — қайтиб борадиган жой, нариги дунё) — шиалиқда нариги дунё ҳақидаги ақида. Яна қ. Охират, Маъшар.

МАЪРАКА (араб. — жанг, йиғин) — бирор муҳим воқеа, тўй, таъзия ва б. муносабатлар б-н ўтказиладиган маросим, йиғин. Айрим туманларда турли муносабат б-н хонадонларда ўтказиладиган йиғинлар ҳам М. деб номланади.

МАЪРИФАТ — кишиларнинг онгини, билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълимтарбия. У табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли билимлар, маълумотлар мажму-асини

хам билдиради. М. илму урфон маъносида ҳам ишлатилади. М. тушунчаси маданият, маънавият тушунчалари б-н боғлиқ. М. маънавий қарамликни бартараф қилади, инсонга куч-қудрат ато этади. У кишиларни жаҳолатдан қутқаради, бузук ишлардан қайтаради, яхши хулқ ва одоб эгаси бўлишга ёрдам беради. М.ли кишилардан ташкил топган жамият равақ топади, келажаги порлоқ бўлади. М. — билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф уни ёйиш воситасидир. М.ни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади.

Тасаввуфда М. суфийларнинг рухий камолотга эришувининг асосий босқичларидан бири сифатида талқин этилади.

«МАЪРИФАТ» — Тошкентда ҳафтасига 2 марта чиқадиган маърифий ва ижтимоийсиёсий йўналишдаги халқ зиёлилари газ. Муассислари — ЎЗР Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирилари, Ўзбекистон таълим ва фан ходимлари қасаба уюшмалари марказий кўмитаси. Дастлаб 1931 й. 4 июлда «Маданий инқилоб» номи б-н чиққан. 1938 й. 25 янв.дан «Ўқитувчилар газетаси» номи б-н, 1991 й. июлдан ҳоз. номда чиқади. 1941 й. 1 июлдан 1946 й. 9 мартгача газ. вақтинча ўз фаолиятини тўхтатган. Газ. таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотларни, «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Қадрлар тай-ёрлаш миллий дастури»да кўзда тутилган масалаларни мунтазам ёритиб боради. Газ. турли рўкн ва саҳифаларда мамлакатимизнинг бугунги таълим тизими ҳаётидан ҳикоя қиладиган мавзуларда ҳар хил материаллар эълон қилади. Газ.да ёш авлод онгида миллий истиқлол ғоясини шакллантириш ва уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мавзуи бўйича «Миллий истиқлол ғояси» рўкни ташкил этилган. Ушбу рўкнда бериб борилаётган мақолалар таълим ходимлари учун энг зарур услубий манба бўлиб хизмат қилмоқда. Газ. га турли даврларда А. Хўжахонов, Б. Халилов, И. Ўктамов, Х. Кўриқбоев, Р. Усмонов, Ш.

Мақсудов, А. Долимов, С. Ҳақимов ва б. бош муҳаррирлик қилишган. 1996 й.дан бош муҳаррир — Ҳ. Саидов. Адади 28 мингга яқин (2003).

МАЪРИФАТЧИЛИК - маданият ва маънавият соҳасидаги оқим. Унинг негизини фан, билим имкониятларига қатъа ишонч ташкил қилади. Маъри-фатчилар билимлар ёрдамида ижтимоий ҳаётдаги номутаносибликлар ва камчиликларни бартараф қилиш мумкинлигига ишонганлар. Шу нуқтаи назардан М.ни мафкуравий, ижтимоий-фалсафий оқим дейиш мумкин. Илм-фанни эгаллаш ва тарғиб қилиш қад. замонларда бошланган бўлсада, М. оқим сифатида Ғарбда 17-а. охири — 18-а. бошларида, Шарқда эса 19-а.нинг охири — 20-а. бошларида майдонга келди.

Юнонистонда Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель сингари файласуфлар, Қад. Хитойда Конфуций, Ўрта Осиёда Кайковус, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Хоразмий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби алломалар фаннинг улкан аҳамиятини эътироф этиб, кенг тарғиб қилганлар. Уларнинг ғоялари том маънодаги М. ғоялари эди. М. Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам бир неча умумий хусусиятга эга бўлиб, диний ақидапара-стликка қарши қаратилган ва турлича давом этган. Ғарб маърифатчилигининг Вольтер, Монтескье, Кондильяк, Ла-метри, Гольбах, Дидро, Гельвеций, Мабли, Морелли, Кондорсе ва б. вакиллари диний ақидапара-стликни танқид қилиш б-н чекланмай, умуман динга қарши кураш олиб бордилар. Ғарб маърифатчилиги даҳрийлик хусусиятини касб этди, бу унинг асосий белгиларидан бирига айланди.

Шарқ маърифатчилиги умуман динга қарши эмас, балки диний ақидапара-стликка қарши бўлди. Шарқдаги М.нинг йирик намоёндалари Исмоил-бек Гаспринский, Закий Валидий, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Фитрат, Мунав-варқори, Абдулла Авлоний қабилар диний ақидапара-стликка қарши

кескин кураш олиб бордилар, лекин бу кураш дахрийлик мавкеидан эмас, мўътадил диндорлик мавкеидан олиб борилди. Уларнинг купи диндор, баъзилари эса (М. Бехбудий) диний уламо бўлган. Ғарб маърифатчилиги заминдорлар ва монархияга қарши кураш байроғи остида ўтди. 1789 й. Буюк француз инкилобиш келтириб чиқарган сабаблар орасида М. муҳим ўрин тутади. Шарқ, хусусан, Ўрта Осиё маърифатчилари кескин сиёсий талабларни олға суришмади. Улар жамиятнинг саводли қилиш орқали адолатли ва фаровон турмушга эришмоқчи бўлдилар. Ғарбда маърифатчилар кўпроқ табиий фанларга мурожаат қилишди. Чунки юқоридан номлари зикр этилган ғарблик маърифатчиларнинг деярли барчаси айни пайтда табиатшунос олим бўлиб, уларнинг кўпчилиги табиатшунослик ривожига ўз хиссасини қўшган. Шарқда фақат табиий фанларга эмас, умуман илм-фанга, соғлом фикрга, мантиққа мурожаат қилишди. Улар халқни рўшноликка чиқаришнинг асосий йўли — уни саводли қилиш, ортиқча сарф-харажатлар талаб қиладиган маросимларга қарши курашда деб билишди. Шу б-н бирга, улар диний ақидапарастликка қарши курашда фақат дунёвий фанлардан эмас, Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларидан ҳам фойдаланишди, зеро уларнинг кўпчилиги му-айян диний билимларни ҳам эгаллаган эди.

Ғарб маърифатчилари черков томонидан таъқиб ва таъйиқ остига олинди. Лекин 17-а. охири — 18-а. бошларида Европада демократик муассасалар таркиб топа бошлагани, сўз эркинлиги ва виждон эркинлиги тамойиллари амал қила бошлагани учун черков уларга сезиларли зарба бера олмади. Ўрта Осиёда эса 19-а. сўнгги чорагида ривожлана бошлаган М. ҳаракати вакиллари кўплаб қурбон бердилар. 20-а. бошида жадидлар ҳаракати (қ. Жадидчилик) иккига бўлиниб, ақидапарастлар кучайиб кета бошлагач, маърифатчилар кўп талофат кура бошладилар. Уларнинг кўп қисми таъқиб

ва сазойи қилинди. 1918—19 й.ларда ақидапараст уламоларнинг фатвоси б-н минглаб маърифатчилар ва уларга хайрихоҳ кишилар жисмонан йўқотилди. Шўролар даври тарих ва фалсафа фанида маърифатчиларга идеализм вакиллари, деб баҳо берилган. Чунки маърифатчилар жамиятни ривожлантиришга инкилобий тўнтаришлар б-н эмас, яхшиликни, адолатни, билимларни тарғиб қилиш йўли б-н эришмоқчи бўлган эдилар. Шўролар давлати сиёсий амалиётида эса уларга халқ душманлари ёрлиғи ёпиштирилди, улар жазоланди ёки қатл этилди.

Ўзбекистонда мустақиллик қўлга киритилгач, маърифатчиларга истиқлолнинг маънавийназарий асосчилари деб баҳо бериш устуворлик қила бошлади. Аслида рус мустамлакачилиги даврида маърифатчилар орасида Россия б-н бирга ривожланишни тарғиб қилувчилар оз эмасди. Қандай бўлмасин, маърифатчилар халқимизнинг маданий, маънавий ривожланиш тарихида катта ўрин тутади.

Ад.: Ойна (1914-1915 й.), Т., 2001; Шарафуддинов О., Истиклол фидокорлари: Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим, Т., 1993; Каримов Н., Миллий озодлик курашчилари ва адабиёт, Т., 1997; Жадидлик ва миллий истиқлол тантанаси (Илмий мақолалар тўплами), Т., 2002.

Абдуллажон Бегматов.

МАЪРУЗА, лекция — ўқув материали, бирор масала, илмий, сиёсий мавзуларнинг изчил, тартибли оғзаки баёни. Ўқув М.си ўқув жараёнининг асосий шакли; олий ўқув юртларида даре бериш усулларидан бири. М., шунингдек, ўрта махсус ва касб-хуна тарғилими тизимида, умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синфларида ҳам қўлланилади. Оммавий М. маданий-маърифий ишлар тизимида сиёсий ва илмий билимларни тарқатиш ҳамда ташвиқот қилиш шаклларида бири.

МАЪРУПОВ Асадулла Икромович (1910.30.10 — Тошкент — 1965.29.10)

— патолог-анатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1960), Ўзбекистонда хизмат курсатган врач (1950), тиббиёт фанлари д-ри (1949), проф. (1950). ТошТИни тугатгач, патологик анатомия кафедрасида аспирант (1936—40), ассистент (1940—43), доцент (1943—50), проф. (1950-51). СамТИ патологик анатомия кафедраси мудири (1951—58), ТошТИ патологик анатомия кафедраси проф. (1958—65), айна вақтда илмий ишлар бўйича проректор. Ўзбекистонда Жойланган энцефалити, полиомиелит, триходесмотоксикоз патологик анатомиясини, геморрагик исити мада нерв системасидаги ўзгаришларни, Ўзбекистон шароитида атеросклерознинг ўтиш хусусиятларини ўрганган. Ўзбекистонда патолог-анатомлар жамиятининг ташкилотчиларидан.

МАЪРУФЖОНОВ Юсуфжон (1877, Марғилон — 1960) — ёғоч ўймаkori, дурадгор; халқ устаси. Ўйма нақшли эшик, ром, дераза, дарвозалар тай-ёрлаган, жавон, курси, кутича, сандал каби уй жиҳозлари ишлаган. М. яратган асарларида ўймакорлик усулларини дадил кўллаши, нақш мужассамотларини янги мавзулар б-н бойитиши диққатга сазовор. Устанинг ноёб ишларидан бири — Алишер Навоийнинг 500 й.лигига ўймаkori усулида яратган шоирнинг портрети (107x77 см, ёнгоқ ёғочи, лок, 1948), портрет атрофи анъанавий нақшлар б-н хоши-яланган.

МАЪРУФОВ Зокир Маъруфович (1912.1.3 - Тошкент - 1984.1.3) тилшунос олим, луғатшунос. Ўзбекистонда хизмат курсатган ўқитувчи (1972). Наримонов номидаги Пед. техникумини тугатган (1931). Қашқадарё вилоятида ўқитувчилик қилган (1931—32), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим, директор ўринбосари, диалектология ва экспериментал фонетика, ҳоз. замон ўзбек тили секторлари (1947-51), луғат бўлими (1952— 84) раҳбари.

М. ўрта мактаб ва билим юртлари учун ўзбек тилидан дарслик ва

қўлланмалар яратишда фаол иштирок этган. Унинг иштирокида 5 жилдли «Русча-ўзбекча луғат» (1950—56), 1 жилдли «Ўзбекчарусча луғат» (1959), 2 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (1981), 2 жилдли «Русча-ўзбекча луғат» (1983—84), «Русча-ўзбекча сўзлашгич» (1969), «Ўзбекчарусча сўзлашгич» (1971) каби ишлар яратилган. М. илмий асарлари б-н Ўзбекистонда лексикология ва лексикография фанининг ривожига катта ҳисса кўшган. Тошкентда А. Икромов туманидаги кўчалардан бирига ва Юнусобод туманидаги 83мактабга М. номи берилган.

МАЯКОВСКИЙ Владимир Владимирович [1893.7(19).7, Қутаиси ш. — 1930.14.4, Москва] — рус шоири. 1906 й., отаси вафотидан сўнг, оиласи б-н Москвага кўчиб бориб, классик гимназияга, 1911 й. эса тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ва меъморчилик билим юртига ўқишга кирган. Шу йили рус футуристпар гуруҳи ташкилотчиси Д. Бурлюк б-н танишган. 1912 й. «Жамоат дидига тарсаки» тўпламида дастлабки шеърий асари чоп этилган. Ижтимоий силсилалар арафасида шеъриятга кириб келган М. символизм ва акмеизм эстетикасига қарши чиқали, эътироф этилган устоз шоирлар, жумладан, А. Блокнинг бадий тажрибаларига танқидий ёндашади. 1913 й. «Владимир Маяковский» т-рагедиясини ёзади, «Мен!» илк шеърий китоби нашр этилади. М.нинг дастлабки ижодида «Чолворли булутлар» (1914—15) достони муҳим ўрин эгаллайди. Бу достонда ин-тим сюжет ижтимоий ва космик миқёсга, севги эса байроқ — қалб даражасига кўтарилган. М.нинг Осип ва Лиля Бриклар оиласи, айниқса, Лиля Брик б-н танишуви унинг тақдирида хал қилувчи роль ўйнаган. Ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришлар М.ни четлаб ўтмади. М. 1917 й. Окт. давлат тўнтаришини хушнудлик б-н қарши олди. Ундаги воқеаларнинг шиддагли руҳини ўз шеъриятига сингдирди («Сўл марш», 1918). Турли жанр ва соҳаларда ҳам ижодий кучини синаб, бир неча филь-

млар («Пул учун туғилмаган», «Хоним ва безори» ва б.) сценарийларини ёзди ва бу фильмларда бош ролларни ижро этди. 1917 й. авгда эса Мусикали драма театрида даврнинг қахрамонона, эпик ва сатирик тасвири бўлган «Мистерия-буфф» пьесаси намойиш этилади. Шу даврдан бошлаб М. истеъдоди большевизм ғояларига тўла-тўқис хизмат қилади. М., инсоний сажиясига кўра, худбинлик, ҳасад, калондимоғлик, мансабпарастлик, пора-хўрлик сингари иллатлар б-н муроса қила олмовчи киши эди. М. большевикларни жами-ятни ана шундай кусурлардан халос этувчи, советлар мамлакатини юксак тараққиёт манзилига элтувчи кишилар, деб билди. Шунингдек, у «янги жамият»ни барпо этаётган кишилар орасида ҳам ҳафтафаҳм, амалпараст кишилар борлигини ўз кўзи б-н кўрди ва уларни «Қандала» (1928), «Ҳаммом» (1929) сатирик пьесаларида акс эттирди. Бу пьесалар кўп ўтмай тақикданади ва Сталин вафотига қадар (1953) ҳеч ерда қўйилмади. М. 1924—25 й.ларда Франция, Америка сингари қатор хорижий мамлакатларда бўлди. «Американи кашф этишим» асарида буюк мамлакатнинг куч-қудратидан ҳайратга тушди, шу б-н бирга бу мамлакатда долларнинг ахлоқ ва виждон мезонига айланганидан ўпқаланди. М. ижодининг сўнги босқичида ана шу нафрат ва муҳаббат туйғулари шоир асарлари («Ҳайқирик», «Жуда соз!», «Қандала», «Ҳаммом» ва б.)нинг бош лейтмотиви даражасига кўтарилди. У ўз ижоди ва жанговар сўзи б-н социалистик қурилишга ҳисса қўшишга уринди. Горький б-н бирга шўро адабиётидаги социалистик реализм методи асосчиси бўлди. Аммо у ишонган давлат тизими ўша йиллардаёқ бюрократик аппаратга айланиб бораётган, у ишонган давлат раҳбарлари эса халқдан ва унинг пешқадам сиймоларидан юз ўгираётган эдилар. М. бир томондан, РААПчи сафдошлари (пролетар ёзувчилари) томонидан тарқ этилган, иккинчи томондан, «муҳаббат кемаси», ўзи ёзга-

нидек, сув ости тошларига урилиб шикастланган. М. 1930 й. 14 апр.да ўзини-ўзи отиб ўлдиради.

М. исёнкор шеърляти б-н нафақат рус, балки Л. Арагон, П. Неруда, В. Броневский, Нозим Ҳикмат, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон сингари турли миллатга мансуб шоирлар ижодига катта таъсир ўтказди. Шеърлятнинг тарихий-ижтимоий давр б-н ҳамқадам, жўшқин ва шиддатли ҳаётга ҳамнафас бўлишида, янги шакл ва таъсир воситаларини ахтариб топишда М. анъаналари ўз ролини ўтади. Аммо шу б-н бирга шеърлятнинг сиёсатлашиши ва мафкуравий қуролга айланишида ҳам М.нинг таъсири каттадир. Ғ.Ғулум, Шайхзода, А. Мухтор томонидан «Ҳайқирик», «Жуда соз!» ва б. асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Полное собрание сочинений, 1 — 13 т., М., 1955—61; Танланган асарлар, Т., 1966.

Ад.: Расулий М., Маяковский асарлари ўзбек тилида, Т., 1961; Расулий М., Маяковский в Узбекистане, Т., 1965.

Наим Каримов.

МАЯТНИК — ташқаридан таъсир эттирилган кучлар, хусусан, тортишиш кучи таъсирида қўзғалмас нукта ёки ўқ атрофида тебранма ҳаракат қиладиган қаттиқ жисм. 1) Математик М. — бирор қўзғалмас нуктага вазнсиз ва чўзилмайдиган ипга осиб қўйилган моддий нукта М. оғирлик кучи таъсирида вертикал (тик) текисликда тебранади. М. турли асбобларда, соатларда, и. т. ишларида қўлланилади.

МАҚАМ (араб. — жой, парда, тон), макам (турк.) — араб ва турк мумтоз мусикасида асосий тушунчалардан бири: 1) парда (тон, нағма) лар тизими. Ярим ва чорак тонли товушқатор тартибига асосланади. Араб анъанавий мусикасида Рафт, Заркула, Дука, Курд, Сиках, Бусалик, Чарка, Хигаз, Нава, Ҳисор, Ҳусайни, Агам, Ауж, Махур, Кардан, турк мусикасида Егах, Ним Ҳисар, Аширан, Ажам Аширан, Ирак, Рафт, Зирголе, Дугах, Сегах, Пуселик, Саргах, Ҳижаз, Нева пардала-

ри мавжуд; 2) муайян бадиймантикий ички тартибга асосланган товушқаторлар тизими {лад, тетраход, пентаход, гексахордлар). Пардаларнинг ўзаро бирикмалари ниҳоятда хилма-хил, мураккаб ва кўпсонли бўлсада, уларнинг асосийлари араб мусикасида 9 та — Агам (Ажам), Ниҳованд, Раст, Баяти, Саба, Хигаз, Корд, Сигаҳ ва Навесар, турк мусикасида 13 та — Чаргаҳ, Пуселик, Курдий, Раст, Ушшак, Ҳусейний, Нева, Ҳижаз, Хумаюн, Уззал, Зенгуле, Карчигар, Сюзинек каби асосий М. мавжуддир. Араб ва турк М.лари ўзининг келиб чиқиши, назарий тизимлари, ижрочилик анъаналари ва бадий-эстетик мазмуни жиҳатидан ўзбек ва тожик мақом санъати б-н тарихан узвий боғлиқдир.

Абдуманнон Назаров.

МАҚБАРА (араб, маркад, турбат) — бирор майитнинг жасади жойлашган меъморий иншоот ёки тош тобут (дахма, сағана). М. усти қуббали чортоқли бино бўлиб, рамзий ғояларни ўзида ифодалаган. Чортоқ — ер қуррасини ифода этувчи барқарор шакл, кубба — осмон гумбази рамзи, булар биргаликда Коинотни англатган. «Коинот модели» нинг бу тарзда барпо этилиши борлиқнинг Аллоҳ томонидан яратилгани ҳақидаги ақидага мувофиқлаштирилган.

Шарқда дастлаб қабр устига бирор тош қўйиш, иморат қуриш ман этилган бўлсада 9-адан халифалар шарафига М.лар қурила бошланган. Мовароуннаҳрда ҳам 9-адан махсус М.лар қуриш одат тусига кирган. Кейинчалик, асосан, машҳур кишилар (подшоҳлар, руҳонийлар, олимлар) қабри устига турли М.лар қурилган. Оддий М. гумбазли чорси хонадан иборат бўлган, унга пештоқли эшик орқали кирилган (қ. Арабоба мақбараси). Баъзан хонанинг 4 томони равокди-чордара шаклида бўлади (қ. Исмоил Сомоний мақбараси), кейинчалик М. қурилиши тобора мураккаблаша бориб, унда зиёратхона, гўрхона, тағхонасардоба каби махсус хоналар пайдо бўлган {Яссавий маж-муаси, Амир

Темур мафараси, Тож маҳал мақбараси, Шохизинда ансамбли ва б.).

Ад.: Маньковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978; Ўзбекистон: Ислом обидалари, Т., 2002.

МАҚОЛ — халқ оғзаки ижоди жанри; киска ва лўнда, образли, грамматик ва мантикий тугал маъноли ҳикматли ибора, чуқур мазмунли гап. Муайян ритмик шаклга эга. М.ларда авлод-аждодаларнинг ҳаётий тажрибалари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, этик ва эстетик гуйғулари, ижобий фазилатлари мужассамлашган. Асрлар мобайнида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган.

М.лар мавзу жиҳатдан ниҳоятда бой ва хилма-хил. Ваган, меҳнат, илмхунар, дўстлик, аҳиллик, донолик, хушёрлик, тил ва нутқ маданияти, севги ва мухаббат каби мавзуларда, шунингдек, салбий хислатлар хусусида рангбаранг М.лар яратилган. М. учун мазмун ва шаклнинг диалектик бирлиги, кўп ҳолларда қофиядошлик, баъзан кўп маънолилик, мажозий маъноларга бойлик каби хусусиятлар характерли. М.да антитеза ходисаси кўп учрайди (мас, «Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл» ва б.).

Туркий халқларнинг М.ларидан намуналар дастлаб М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган. Бу М.ларнинг бир қанчаси ҳозир ҳам ўзбек халқи орасида турли вари-антларда ишлатилади. Мас, М. Кошғарий асарида «Киши оласи ичтин, йилки оласи таштин»; «Одам оласи ичида, мол оласи ташида» каби.

М. баъзан мае ал, зарбулмасал, нақл, ҳикмат, ҳикматли сўз, танбех, машойихлар сўзи, ҳикматли мақол, донишмандлар сўзи, оталар сўзи каби номлар б-н ҳам юритилади. М.ларнинг ижтимоийсиёсий ва тарбиявий аҳами-яти ғоят катта. Маталая нарса тасвири, унинг характеристикаси берилади, М.да эса тўла тугалланган фикр-хулоса ифодаланади.

Ад.: Шомаксудов Ш., Шораҳмедов

Ш., Маънолар махзани, Т., 2001.

МАҚОЛА — публицистик жанр. М.да ижтимоий ҳаёт ҳодисалари чуқур таҳлил қилиниб, назарий ва оммавий жиҳатдан умумлаштирилади, давлат сиёсати, иқтисодиёт, техника, фан ва маданиятда эришилган ютуқлар, ил-гор иш тажрибалари оммалаштирилади, халқ ҳўжалигидаги нуқсонлар танқид қилинади. Матбуотда бош М., назарий ва тарғибот М., муаммоли М. кенг қўлланади. Бош М. (ёки тахририят томонидан ёзиладиган М.) тахририятнинг энг масъулиятли М.си бўлиб, унда ички ва халқаро ҳаётга доир муҳим масалаларни ўқувчилар оммасига етказиш вазифаси қўйилади. Бундай М. муайян масала юзасидан йўл-йўриқ кўрсатиши, мавжуд камчиликларни очиб ташлаши, ҳар бир ишнинг асосий ҳақиқий йўлини белгилаб бериши лозим. Президент фармонлари, Олий Мажлис қонунлари, Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинадиган давлат ва ҳукумат ҳужжатлари, қарорлари, қонунлари даврининг долзарб масалалари бош М.да очиб берилади. Назарий М. ва тарғибот М.нинг асосий вазифаси мустақиллик, миллий ғоя, истиқлол мафқурасининг асослари ва принципларини; илмий М.нинг вазифаси фан, маданият, техника ютуқларини тушунтириш, оммалаштириш, ўқувчининг ғоявий, илмий савиясини оширишдан иборат. Муаммоли М. мунозара ва баҳсла-шув мазмунида бўлиб, унда бирор масала юзасидан муаллиф ўз қарашларини ўртага ташлайди.

Ўзбекистонда М. жанри тарихи, асосан, «Туркистон вилоятининг газети» б-н боғлиқ. Унда ижтимоийсиёсий ҳаётнинг турли соҳалари ўз ифодасини топган (Фурқат, Ибрат, Ҳакимхон ва б.). Кейинчалик тараққийпарвар ўзбек миллий матбуотида Ҳамза, Аб-дулла Авлоний, Абдулла Қодирий ва б. ўз М.лари б-н иштирок этишган. Ҳоз. оммавий воситаларида М.нинг ҳамма турларида материаллар бериб борилади.

М. истилоҳи кенг маънода газ.,

жур., радио, телевидение, шунингдек, тўпламлардаги илмий асарларга нисбатан ҳам қўлланади.

Ад.х Мухаммадиев Р., Публицистика жанрлари, Т., 1965; Абдуазизова Н., Ўзбекистон журналистикаси тарихи, Т., 2002.

Назира Абдуазизова.

МАҚОМ (араб. — жой, макон, ўрин) — мусулмон Шарқи мусикасида асосий тушунчалардан бири. Дастлаб му-айян баландликдаги товушни ҳосил этиш учун торли чолғунинг дастасида бармоқ б-н босиладиган жой, парда маъносида ишлатилган. Кейинчалик Шарқ мусика назарияси ривожланиши жараёнида М.нинг мазмун доираси то-бора кенгайиб, бир-бирига нисбатан боғлиқ бошқа маъноларни ҳам англата бошлади: лад тузилмаси, лад тизими; муайян пардалар заминида вужудга келган куй-оҳанглар; шакл, жанр; бир қисмли ёки туркумли чолғу ва ашула йўллари; мусикий услуб ва б. М.ларга оид назарий ва мусикий-эстетик масалалар Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий ва Форобий (9—10-а.), Ибн Сино ва Ибн Зайла (11-а.), Сафиуддин ал-Урмавий (13-а.), Мах-муд аш-Шерозий ва Абдулқодир Мароғий (14-а.), Жомий ва Зайнулобиддин Ҳусайний (15-а.), Нажмиддин Кавкабий Бухорий (16-а.), Дарвишали Чангий (17-а.) ва б. олимларнинг мусикий рисолаларида тадқиқ этилган. Яқин ва Ўрта Шарқ мумтоз мусика назариясида 13-а.га қадар М.лар сони аниқ белгиланмаган. Сафиуддин ал-Урмавий М. номларидаги парда тузилмаларини илмий таснифлаб, Ўн икки мақом тизимини ишлаб чиққан. Ушбу тизим бирмунча такомиллаштирилган ҳолда қарийб 17-а.га қадар қўлланиб келинган. Ўн икки мақом негизида кейинчалик ҳар хил миллий ҳамда минтақавий М. турлари ва туркумлари вужудга келди. Булар ўзбек ва тожикларда М. дейилса, туркман ва уйғурларда муқом, эрон халқлари, озарбайжон ва арманларда муқом ёки дастгоҳ, туркларда мақам, араб халқларида мақам шаклида талаффуз

қилинади. Халқчил, миллиймаҳаллий анъаналар таъсири остида М.ларнинг мусиқий ва ижровий хусусиятлари янги хислатлар б-н бойиган ҳолда умумий сони, номланиши, тартиби ҳамда тузилишида муайян муштараклик ва тафовутлар мавжуд.

Ҳоз. кунда М.лар ўз салмоғи ва маз-муни б-н кўпгина мусулмон Шарқ ха-лқлари мусиқа меросининг асосий қисмини ташкил этади. Улар шаклан ва услубан рангбаранг оҳангдор куй ва ашула йўлларида иборат. Хусусан, ўзбек мумтоз мусиқасида Бухоро Шашмақоми, Хоразм мақомлари, Фарғона — Тошкент мақом йўллари, шунингдек, ёввойи М., сурнай, дутор М. йўллари юзага келган. Миллий мусиқа меросининг салмоқли қисмини ташкил этган М. номидаги чолғу ва айтим мусиқа асарлари ўтмиш бастакорлик ижодиётининг мумтоз маҳсули бўлиб, асрлар давомида оғзаки анъанада сайқал топиб бизгача етиб келган.

20-а. бошларидан шу кунга қадар ўзбек бастакорлари ва комгозиторлари М.лардан унумли фойдаланиб келмоқдалар. М. негизи ва услубида басталанган Ҳожи Абдулазиз, Содирхон ҳофиз, Ю. Ражабий, Ф. Содиқов, К. Жабборов, С. Калонов, О. Ҳотамов, Ф. Мамадалиев ва б.нинг куй ва ашуллари, В. Успенскийнинг «Фарҳод ва Ширин» мусикали драмаси, Р. Глиэр ва Т. Содиқовларнинг «Лайли ва Маж-нун», М. Ашрафийнинг «Дилором» опералари, М. Бурхоновнинг «Алишер Навоийга қасида»си, М. Маҳмудовнинг «Наво», М. Тожиевнинг 3,9 ва 11сим-фониялари, шунингдек, поэма, сюита, оратория, кантата, хор каби жанрларни ижодий ўзлаштиришда ўзбек М.и қонуниятлари ҳамда ўзига хос ифода воситалари муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Кўхна М. санъати ўзининг баркамол бадиий-эстетик аҳами-ятини тиклаб, замонавий мусиқий жараённинг ажралмас таркибий қисми сифатида ўзининг беқиёс ижодий, ижровий ва илмий салоҳиятини намоён этмоқда. Хусусан, М. ижрочиларининг республи-

ка танловлари 1983 й.дан эътиборан ҳар 4 йилда мунтазам ўтказиб келинмоқда. М. масалаларига бағишланган кўплаб илмий-ижодий конференциялар («Ражабийхонлик», 1993, 1996, 1999), семинарлар, халқаро мусиқашу-нослик симпозиумлари (Самарқанд, 1978, 1983, 1987, 2001; Берлин 1988, Финляндия 1996, Истанбул 1999) ўтказилмоқда. М.ларнинг илмийназарий ҳамда амалий асослари мамлакатнинг бошланғич, ўрта махсус, олий мусиқа ва санъат таълими муассасаларида ўқитилиб, малакали мутахассислар тайёрланмоқда. 1987 й.дан ЮНЕСКО ҳузуридаги Анъанавий мусиқа бўйича халқаро уюшма (IFMC) қошидаги «Мақом» илмий гуруҳи фаолият кўрсатмоқда.

Ад.х Ражабов И., Мақомлар масаласига дойр, Т., 1963; Иброҳимо в О., Мақом ва макон, Т., 1996.

Равшан Юнусов.

МАҚОМ (тасаввуфда) — исломда суфийликка хос тушунча, ҳар бир суфий босиб ўтиши лозим бўлган босқичлар. Тарикатларда М.ларнинг сони ҳар хил келтирилади, лекин кўп ҳолларда 4 М. тилга олинади: шариат, тарикат, маърифат, ҳақиқат (қ. Тасаввуф). Лекин, тасаввуфнинг айрим йирик намояндлари М.ларни кўпроқ деб ҳисоблаган. Мас, Фаридуддин Аттор 7 М., Ғазолий 9 М.ни таърифлаган. Ҳар бир М. ҳам, ўз навбатида, бир неча кичик босқичларга бўлинади (айрим суфийларда бу босқичлар 8 дан 10 гача кўрсатилган) ва улар манзил деб аталади.

МАҚОМ (ҳуқуқда) — сайлаб кўйиладиган шахслар, фуқаролар, давлат идоралари, ташкилот, муассаса, халқаро ташкилотларнинг норматив акт б-н расмийлаштирилган ҳуқуқий ҳолати, улар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг йиғиндиси. Махсус ҳолларда географик жойлар (шаҳарлар)ни бошқа жойлардан иқтисодий-ижтимоий, маданий жиҳатдан ажратиб олишда қўлланилади.

«МАҚОМ» АНСАМБЛИ - ҳ) мақомларни ижро этишга ихтисос-

лашган хонанда ва созандалар гуруҳи. Уларнинг ижро дастурларидан асосан мақомлар, шунингдек, ўзбек бастакорларининг куй ва ашулалари, халқ мусикаси на-муналари ўрин олади. 20-а.нинг бошларига қадар «М.»алари Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон, Тошкент ва б. йирик шаҳарларда, хусусан сарой шароитида фаолият қурсатган. Кейинчалик «М.»алари янгича шарт-шароитларда мумтоз миллий мусика ижодиётини кенг тарғиб қилиш мақсадида қайта тузилган. Ўтмишда «М.»алари томонидан мақомлар яхлит туркум ҳолда ёки уларнинг алоҳида-алоҳида чолғу ва ашула қисмлари ижро этилган. Бунда, жумладан, Шашмақомтт Талқин, Наср, Савт каби шўъбаларини айтишга ихтисослашган ҳофизлар талқинхон, насрчи, савтхон деб юритилган. Уларга танбур, дойра ёки ихчам чолғу ансамбли жўрлик қилган. Жумладан, 19-а.нинг охирида Бухорога мос «М.»а. таркибида, одатда, 2 та танбур, дутор, кўбиз (ёки сато), дойра ва 2—3 нафар жўровоз ҳофизлар бўлган. 1920-й. ларда ташкил топган Шарқ мусика мактабларида, Самарқанд мусика ва хореография ин-тида мақом ижрочилигидан сабоқ беришда Олга Жалол Носиров, Ота Фиёс Абдуғани, Домла Ҳалим Ибодов, Ҳожи Абдулазиз Расулов, Матёқуб Харратов каби йирик мақомчи устозлар хизмат қилганлар; 2) Ўзбекистон телерадиокмпанияси қошидаги Юнус Ражабий номидаги «Мақом» ансамбли. 1959 й.да академик Ю.Ражабий ташаббуси б-н тузилган. 1989 й.дан Юнус Ражабий номида. Республика радиоси ҳузурда 1927 й.да ташкил топган ўзбек халқ чолғулари ансамбли (раҳбар Ю. Ражабий), шунингдек, Ҳожи Абдулазиз Расулов, Домла Ҳалим, Тўйчи ҳофиз каби атоқли ҳофизларнинг бой ижодий-ижрочилик анъаналарига таяниб иш тутди. Ансамблга тажрибали хонанда ва созандалар жалб этилиб, миллий чолғулардан танбур, дутор, чанг, рубоб, ғижжак, сато, най, кўшнай, дойра ва б. киритилди. Ансамбль томонидан, асосан, Бухоро ва Фарғона-Тошкент мақом

йўллари мукаммал ўрганилиши ҳамда ноёб ижро услублари ўзлаштирилишида Ф. Содиқов (1961—76 йилларда чангчи ва мусика раҳбари), Ж. Султонов, О. Имомхўжаев, А. Ҳайдаров, К. Исмоилова, Б. Довидова, О. Алимахсумов, О. Қосимов, Т. Алиматов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар — К. Мўминов, А. Убайдуллаев, Б. Зиркиев, И. Катаев, С. Аминов, Ш. Эргашев, Х. Қодирова, Ҳ. Юсупова, З. Содиқов, И. Қодиров, шунингдек, Б. Тўраев, Д. Соттихўжаев, У. Отаев ва б.нинг улуши қатга бўлди. Бу жамоа ижросида Шашмақом, Фарғона—Тошкент мақом йўллари магнит тасмаси ҳамда грамофон пластинкаларга ёзиб олиниб, бир неча бор кўпайтирилган. Ю. Ражабий раҳбарлигида кенг фаолият кўрсата бошлаган бу ижодий жамоа қатга ва ўзига хос мактаб яратишга муваффақ бўлди. Ансамблга бадий раҳбар сифатида ишлаган Ю. Ражабий (1959—76), О.Алимахсумов (1976—79), Ш. Мирзаев (1979—81), Ғ. Тошматов (1981—86), А. Исmoilов (1989—96 ва 1999 й.дан), Исроил Ваҳобов (1996—99)ларнинг хизматлари қатга. Сўнгги даврдаги ансамбль таркиби уд ва конун чолғулари б-н кенгайтирилди, мақомларнинг ижро талқинлари янада кўпайди. «М.»а. ижрочилигининг кейинги раҳбарлари А. Исmoilов ва А. Абдурашидов, О. Ҳотамов, О. Отахонов, Э. Лутфуллаев, Ҳ. Ражабий, М. Тожибоев, М. Йўлдошев, ака-ука Ваҳобовлар, Б. Дўстмуродов, Т. Махмудов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар А. Холтожиев, М. Далабосова, Н. Сатторов, А. Дадаев, М. Зиёева ва б.нинг муносиб ҳиссаси бор. Ансамбль созанда ва хонандалари нуфузли мусиқий анжуманлар, шу жумладан, ЮНЕСКО қошидаги халқаро мусика кенгашининг VII конгресси (Москва, 1971), Халқаро мусикашунослик симпозиумлари (Самарқанд, 1978, 1983, 1987), «Шарқ тароналари» халқ-аро мусика фестиваллари (Самарқанд, 1997, 1999, 2001) да муваффақиятли иштирок этган; 3) Ўзбекистоннинг турли жойлар (маданият

саройлари, ўқув юртлири, вилоят телевидениеси ва б.)да ташкил топган профессионал ва ҳаваскорлик мақом ансамбллари 1970 й.лардан фаолият кўрсатмоқда (Хоразм, Андижон, Бухоро, Самарқанд, Қўқон ва б.). «М.»алари устозона мақом ижрочилиги анъаналарини давом эттиргани ҳолда бошқа мумтоз куй ва ашулаларни ҳоз. замон тингловчиларининг диди, талаб ва эҳтиёжларига мослаб ижро этилишига алоҳида ақамият беради. 1972 й.да Тошкент консерваторияси (ҳозирда Ўзбекистон давлат кон-серваторияси) таркибида Шарқ мусиқаси (ҳозирда Анъанавий ижрочилик) кафедраси очилиши б-н созанда талабалар учун «М.»а. номли ўқув-амалий фани жорий этилди. Консерватория талабаларидан иборат чолғу «М.»а. ижросида Бузрук мақоми чолғу қисмлари (1973, раҳбар Ф. Содиков), шунингдек, Шашмақомнинг барча мушкилот йўллари (раҳбар доцент А. Ҳамидов) илк бор мукамал ҳолда ёзиб олинди, 5 та махсус грамофон стерео пластинкалар (жами 11 дона) чиқарилган (1987—91). Хоразм мақомлари тўлиқ ҳолда 1990-й.ларда Хоразм вилоят телерадиоси қошида тузилган «М.»а. (бадий раҳбар Р. Жуманиёзов) ижросида магнит тасмасига ёзиб олинган. Ҳоз. мусиқа ва санъат коллежларида ҳамда баъзи бошланғич мусиқа ва санъат мактаб ва лицейларида ҳам мақом йўллари ўқитилмоқда. 1983 й.дан мунтазам ўтказиладиган Мақом ижрочиларининг республика танловларида «М.»алари ҳам иштирок этади. 1991 й.да бу танловга Юнус Ражабий номи берилган.

Равшан Юнусов.

МАҚОМ РАҚСИ — анъанавий ракс туркуми. Ўтмишдаги ўн икки мақом, 18-а.да шаклланган Бухоро Шашмақоми, Фарғона—Тошкент ва Хоразм мақомларининг чолғу куйлари ва хонандалар томонидан куйланадиган қисмларининг оҳанглари ва зарбларига мос ижро этиладиган рақслар М.р. деб аталган. Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонлигида бундай рақслар асосида ўзига

хос мумтоз туркумлар ҳосил бўлган. Бухоро ва Хоразмда туркум «Мақом ракси» (ёки уфори) деб, Фарғонада «Катта ўйин» деб аталган. М.р. таракқиёти давомида тана, қўл, оёқ, бош қаракатларининг бутун бир тизими кашф этилган бўлиб, улар махсус мақом оҳанглари ва, айниқса, усуллари асосида ижро этилган «Уфори» деб аталган махсус ракс усуллари бўлган. Ракс усуллари ва ҳаракатлари ғолиб, усулчи деб юритилган халқ муаллимлари ва балетмейстерлари томонидан бўлғуси рақсос ва раққосаларга муай-ян услуб асосида олиб борилувчи маш-ғулотлар орқали кунт б-н ўргатилган. М.р. 20-а. да замонавий сахналарга чиқди. Профессинал ва халқ ансамбллари репертуаридаги «Гул ўйин», «Танавор». «Жозоир», «Муножот» сингари рақслар, қайроқ ва занглар б-н ижро этиладиган ўйинлар шулар жумласидандир. Уста Олим Комилов ва Тамарахоним томонидан тартибга солинган, миллий ракс ва хореография олий мактабида ўқитилаётган «Дойра дарси»да Фарғона М.р. ҳаракатлари ва усуллари жамланган.

Ад.: Авдеева Л., Ўзбек миллий ракс тарихидан, Т., 2001.

Муҳсин Қодиров.

МАҚОМА (араб.) — Шарқ мумтоз адабиётида новелла тарзидаги жанр. М. сажъ (қофияли наср)да ёзилган, 1-шахс тилидан баён қилинган. М. сўз ўйинларига, ҳикматли сўзларга бой.

МАҚОМОТ (араб. — мақомлар) — 1) Ўрта аср мусулмон Шарқи халқлари мусиқа илмида пардалар, товушқаторлар, куй-оҳанглар ва жинсжамлар мажмуи. Илмий. атама сифатида илк бор Қутбиддин аш-Шерозий (13—14-а.лар) нинг «Дуррат уттож ли ғуррат уддебож» («Подшок тожининг гавҳари») қомусида, мусиқа илмига бағишланган бўлимда қўлланилган; 2) Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари мумтоз мусиқа санъатида муайян товушқаторлар ва усуллар тизимида асосланган мақом, муқом, муғом, навба, дастгоҳ, таксим (тақасим), пешрав каби туркум жанрларига нисбатан ишлатила-

диган умумназарий тушунча; 3) Ўрта аср Шарқ адабиётида насрий туркум жанри. Алҳаририй, алҳамадоний каби араб адиларининг «М.»лари жаҳон адабиётида машхур бўлиб, Европа тилларига таржима қилинган.

МАҚСАД (фалсафада) — инсон амалий фаолиятининг аввалдан фикран ўйланган натижаси. М. инсонларга хос бўлиб, уни келажакнинг лойиҳаси, деб таърифлаш мумкин. Эҳтиёж, манфаат, мотив индивид ёки ижтимоий гуруҳ хулқ-атвори, фаолиятининг муҳим таркибий қисмлари бўлса, М. фаолият йўналишини белгилловчи эле-ментдир. М.нинг шаклланишига субъектнинг эҳтиёж ва манфаатлари кучли таъсир ўтказди. М.нинг реал ва нореал, қисқа муддатли ва узок муддатга мўлжалланган, асосий ва иккинчи даражали ва б. турлари бор. Реал М.лар субъектнинг имкониятлари, атроф муҳитнинг ҳолати ва объектив қонуниятларни ҳисобга олса, нореал М.лар фақатгина субъектнинг орзу-истакларини ифодалайди, атрофдаги вазиятни ҳисобга олмайди.

МАҚСУД ШАЙХЗОДА - қ. Шайхзода.

МАҚСУДИЙ Садри, Садри Максудий Арал (1878, Қозон яқинидаги Тошсув қишлоғи — 1957.20.2, Истанбул) — татар халқининг миллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан бири, тарихчи ва ҳуқуқшунос олим. Дастлаб, Қозондаги Мадраса ва Боғчасаройдаги Исмоилбек Гаспринский мактабида ўқиган. 1897 й. Қозонга қайтиб, рустатар ўқитувчилар мактабини тугатган. Сорбонна унти ҳуқуқшунослик ф-тини тугатган (1906). Париждан туриб «Гаржимон» газ.да мақолалар эълон қилган. «Иттифок ал-муслимин» партияси раҳбарларидан бири, МК аъзоси. Россия Давлат думаси депутаты (1907—12). Думада туркий халқлар ман-фаатини ҳимоя қилган. Бутун Россия мусулмонлар 2-съездида қабул қилинган маданиймиллий мухторият лойиҳасининг муаллифи. Муваққат ҳуқумат Туркистон қўмитасининг аъзоси

(1917). 1918 й.дан муҳожирликда. Финляндия, Франция, Германия, Туркияда (1925 й.дан бошлаб) яшаган. Сорбонна (1923-24), Анқара (1925-43), Истанбул (1943—45) ун-глари проф. Туркия Республикаси Буюк Миллат мажлиси депутати (1930-38).

Туркий халқлар давлатчилиги тарихи, давлат ҳуқуқи ва тилшуносликка оид китоблари ва мақолалари чоп қилинган. Форобий фалсафаси ва «Қутадғу билиг» асарини махсус ўрганган. Хусусан, унинг «Турк ҳуқуқи тарихи» (Анкара, 1928), «Турк тили учун» (Анкара, 1930), «Ўрта Осиё турк давлатлари» (Алқара, 1934), «Ҳуқуқнинг умумий асослари» (Анкара, 1937), «Умумий ҳуқуқ тарихи» (Анкара, 1941; Истанбул 1944; 1948), «Ҳуқуқ фалсафаси» (Истанбул, 1946), «Турк тарихи ва ҳуқуқ» (Истанбул, 1947) китоблари машхур.

Ад.: Аида А., Садри Максуди Арал, М., 1986; Ислам в татарском мире: история и современность, Казань, 1997; Садри Максуди: наследие и современность, Казань, 1999.

Қахрамон Ражабов, Ренат Шигабидинов.

МАҚСУДИЙ Тангрикул (1881, Тошкент — 1931.23.4, Москва) — педагог, драматург ва шоир. Тошкентдаги Бекларбеги ва Эшонқули додхоҳ мадрасаларида таҳсил олди. Туркияга бориб билим юртида ўқиди. Мунавварқори Абдурашидхонов таъсири остида ижтимоийсиёсий қарашлари шаклланди. М. 1914—15 й.лардан маҳаллий матбу-отда шоир ва публицист сифатида кўзга ташланади. Ўша давр муваққат нашрлари, хусусан, «Ал-Изоҳ», «Ал-Ислоҳ» жур.ларида шеър ва макрлалари чоп этилган. Асарларида одамларни маъри-фатга, Европа фантехника ютуқларини ўрганишга чақирган. Ўқитувчилик фаолиятини олиб бориш б-н бир вақтда «Турон кучи» театр гуруҳини ташкил қилди (1919) ва ўзи драматург, режиссёр, актёр сифатида иштирок этди. «Эски мактаб, янги мактаб» (1 пардали кулги), «Ватан ёхуд

Ваган қур-бонлари» (3 пардали драма) асарларини езд. 1919—21 й.ларда «Миллий иттиҳод» ташкилотига фаолият олиб борди. Кейин яна педагогик б-н шуғулланди.

М. шўро ҳукуматининг қатли омига учради (1931). Москвадаги Ваганково қабристонига дафн қилинган.

МАҒЖОН (1893, ҳоз. Шим. Қозоғистон вилояти — 1938, Москва) — козоқ шоири, журналист, маориф арбоби. Қизилжар (ҳоз. Красноярск)даги Эски козоқ мадрасаси (1905—10), Уфадаги Олия мадрасаси (1910—12), Омскдаги Ўқитувчилар институти (1913—17) да таҳсил олган. Форс, араб, турк, рус тилларини яхши билган, Европа адабиёти б-н яқиндан танишган. Алаш Ўрда ҳукуматининг маориф комисси-яси аъзоси (1917), Қозоғистон ҳукуматининг маориф комиссари (1919), «Хуррият байроғи» газ.нинг муҳаррири (1920—22). 1922 й.да Тошкентга чакириб олинди. Бу ерда Туркистон жумҳурияти қошидаги «Қозоққирғиз билим комисси-яси» аъзоси, «Чўлпон», «Сана» жур.лари, «Оқ жўл» газ. ташкилотчиларидан бўлди. Москвадаги Олий адабиёт ва санъат интида ўқиди (1923-26).

1924 й.да Москвадаги «Ёшларнинг адабий жамияти»да М.нинг Тошкентда чиқарган шеърий китоби (1923) муҳокама қилинади ва уни миллатчиликни куйлаганлиги, тасаввуфни, тарихни улуғлагани қаттиқ танқид остига олинади. Шундан сўнг М. миллатчи, туркчи, бойлар тарафдори сифатида айбланади. 1927 й.да Қозоғистонга қайтиб, бир муддат Қизилжарда ўқитувчилик қилгач, халқ душмани сифатида камалади (1929). 1935 й.да Горький ёрдамида қамокдан чиқади. Бироқ 1937 й.да тақрор қамалиб, 1938 й. мартда отиб ўлдирилади. М. 1988 й.да оқланган.

М. хилма-хил мавзуларда шеърлар ёзган. Табиат ва инсон гўзалликларини тасвирлар экан, илҳом ва муҳаббатини, сабру бардошини уларга бўлган самимий эҳтиром б-н боғлайди ва ўзига хос услуб

яратади («Мен ким?», «Ўт» ва б.).

М. шеърлари «Чўлпон» (1912, Қозон), «Ўланлар» (1922, Қозон), «Мағжон Жумабоев ўланлари» (1923, Тошкент) номлари б-н 3 китоб ҳолида нашр этилган. М. 1923—26 й.ларда бошланғич мактаб ўқувчилари учун дарслиқлар ёзган.

Бегали Қосимов.

МАҒЗИ СОХТА, тошқоғоз — шаклга осон берилувчан материал; қоғоз, картон, мато қийқимлари ва б. хом аш-ёлардан ёпишқоқ модда (ширач)лар, крахмал, гипс ва б. қўшиб, қайнатилиб ҳосил қилинади. Пресслаб турли шакллarga солинади. М.с.дан ўйинчоқлар, ўқув қўлланмалар, қаламдон, қимматбаҳо муқовалар, қутича, гулдон, мум қолип, рўзғор буюмлари ва б. тайёрланади, улар бўяма ва босма нақшлар, тасвирлар б-н безатилади, устидан локланиб бадиий буюмлар яратилади (қ. Локли миниатюра).

М.с.дан буюмлар тайёрлаш жуда қадимдан Ҳиндистон, Хитой, Япония, Кореяда ривожланган, кейинчалик Европада «папьемаше» номи б-н кенг тарқалган. Ўзбекистон худудига, жумладан, Самарқандда М.с.дан ишланган нарсаларни локли миниатюра б-н безаш, меъморий безакларда қўллаш 15-а.да кенг тарқалган (Амир Темур макбарасининг ички қисми, Бибиҳоним масжиди ва б.). Ўзбекистон безак санъ-атида бу санъат қайта тикланди ва ривожланмоқда, уйлар безагида ва ҳар хил буюмлар тайёрлашда кенг қўлланади.

МАҒИЗ — 1) мева (ўрик, олхўри, олча, олволи, гилос ва б.)нинг данаги ичидаги уруғ; асосан, ўсимликнинг кўпайиши учун хизмат қилади ва баъзилари истеъмол қилинади (мас, ўрик мағзи); 2) ҳужайра мағзи (қ. Ядро).

МАҒОКИ АТТОРИ МАСЖИДИ -Бухородаги меъморий ёдгорлик (10—16-а.лар). Мағок (чуқурлик)да ва аттор бозори яқинида жойлашгани сабабли М.а.м. деб номланган. Қад. 4 устунли Моҳ масжиди (9-а.) ўрнида 12-а.да эски лойиҳа асосида қайта қурилган (1934 й.да археологик тадқиқотлар натижасида

аниқланган). 14-а.да таъмирланган, 15-а. да пештокининг юқори қисми бузилган. Абдулазизхон даврида (1541—42 й.лар) бинонинг юқори щеми, гумбазлари қайта қурилган. Масжид тарҳи (13,35x17,6 м) содда ечимга эга, ичкараси 6 устунли, 12 гумбазли, ўрта гумбази баландрок бўлиб, унинг асоси (пойгумбази)даги дарчалар орқали бино ичига ёруғлик тушади. Шарқий қисмини кенг пилла-пояли зина эгаллаган. Бош тарзидаги пештоқ ғайриодатий равишда бинонинг ён томони (жан.)да жойлашган. Кейинчалик шарқий қисмига қайта қурилган. Пештокининг кўринишида ёйсимон чуқур равоқ ва ундаги ўзига хос безаклар муҳим ўрин тутди. Ганч ва майда гишт бўлакчаларидан безатилган пештоқ ҳашами ғоятда нафис ва юксак бадий дид б-н бажарилган. Намоён ўлчамларига мутаносиб равишда мураккаб бўртма безаклар ишланган. Устунгўшалари ўйма нақшлар б-н, бошаси вазасимон шаклда кўркамлаштирилган. М.а.м.нинг безаклари 12-а. Бухоро меъморлик мактабининг юксак намунаси сифатида Ўзбекистон меъморлик тарихида алоҳида ўрин тутди. 1939 — 49 й.ларда пештоқи мустаҳкамланиб таъмирланган, атрофи ободонлаштирилган.

МАҒРИБ (араб.) —1) дунёнинг тўрт томонидан бири, ғарб; 2) Африкада Тунис, Жазоир, Марокашдан иборат регион. Ливия, Мавритания ва Ғарбий Саҳрои Кабир М. б-н биргаликда катта М. ёки Араб Ғарби (Араб Шарқи — Машриқдт ажратиб) дейилади. Ўрта асрларда мусулмон Испанияси (Андалусия) ва Араб халифалигининг Ўрта денгизнинг ғарбий қисмидаги бошқа мулклари (Балеар о.лари, Сардиния, Сицилия) ҳам М.га қўшиб айтилган. Марокаш ва Тунис мустақилликка эришгач (1956), Марокаш кироли Муҳаммад V ва Тунис Бош вазир Ҳабиб Бурғиба «Буюк Араб Мағриби» регионал иттифоқини тузиш ғоясини илгари сурдилар. Бирлаштириш масаласи бўйича Танжер (1958) ва Работ (1963) да конференциялар ўтказилди. 1964 й.

М. давлатларининг Доимий маслаҳат кўмитаси тузилди. Унга Марокаш, Жазоир, Тунис, Ливиянинг молия вазирлари киради. 1964—68 й.ларда кўмита қошида тармоқ комиссиялари тузилди ва М. давлатлари ўртасида иқтисодийётнинг турли масалалари юзасидан ҳамкорлик қилиш тўғрисида шартномалар имзоланди. 1970 й.дан Мавритания ҳам (кузатувчи сифатида) кўмита ишларида қатнашмоқда. 1970 й. Ливия М.нинг барча регионал ташкилотларидан чиқди.

«МАҲАБҲАРАТА» («Бхарата авлодлари жангномаси») — қад. ҳинд қаҳрамонлик эпоси. Дастлабки намунаси мил. ав. 10—8-а.ларда юзага келган «М.» 25 минг мисрадан иборат шеърий кўшиқлардир. Айтилишича, у аввал «праkrit» (халқ) тилида оғиздан оғизга кўчиб юриб, кейинчалик санскрит тилида ёзма адабиётга кириб келган. Асар қаҳрамонларидан бири афсонавий авлиё Вьяса унинг муаллифи саналади. Эпос турли ҳажмдаги 18 китобдан иборат бўлиб, ҳинд адабиётидаги анъанавий сюжет ичида сюжет услубида яратилган. «Ҳариванша» («Ҳарий сулоласи») номи 19 китоб кейинчалик ило-ва сифатида киритилган. «М.»даги баъзи ривоят ва қаҳрамонлар веда адабиётида ҳам учрайди. Сюжетлар асосан афсона ва ривоятлардан иборат бўлиб, вақт ўтиши б-н улар янгилашиб, ўзгариб, асарнинг ҳажми катталашиб борган. Жумладан, «Шакунтала қиссаси», «Рама қиссаси», «Шива ҳақидаги қисса», «Нала қиссаси», «Шоҳ Шива ҳақидаги қисса», «Савитрий қиссаси» каби ривоятлар халқ оғзаки ижодидан кириб келган. Эпосда Ҳиндистондаги қад. Ҳастинапур (бугунги Дехли) давлатининг шоки Бхаратанинг еттинчи авлодида (кавравлар ва пандавлар ўртасида) тахт учун бўлиб ўтган буюк жанглар тарихи баён этилади. Ундаги воқе-алар мил. ав. 2000 й.ликнинг 2-ярмида бўлиб ўтган, деб тахмин қилинади. Эпоснинг ҳинд халқи ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлигининг сабабларидан яна бири шундаки, ҳиндуизмнинг

муқаддас китоби бўлмиш «Бҳагавадгита» («Илоҳий кўшиқлар») ҳам айнан «М.» воқеалари орқали шу кунгача етиб келган. Афсоналарга кўра, худо Вишну ҳинд халқини разолат ва зулматдан озод этиш учун чўпон Кришна киёфасида ер юзига тушади ва эпосда адолат тимсоли бўлмиш пандавларнинг тоғаси сифатида уларнинг ғалаба қозонишига кўмаклашади. «Бҳагавадгита» эса Кришнанинг Куру майдонидаги буюк жангдан аввал беш ака-ука пандавларнинг иккинчиси — Аржунга берган диний-фалсафий ўғитларидир. «Бҳагавадгита»даги маъбуд Кришнанинг сўзлари, у кўтариб чиққан ғоя бугунги ҳинду-измнинг асосий конунқоидаларини ташкил этади.

«М.»да тасвирланган манзаралар, жанг эпизодларининг, асар персонажларининг бадиий ифодаси асрлар мобайнида ҳинд адилларини илҳомлантириб келди. Бугунги кунда Ҳиндистонда ҳар бир миллатнинг ўз «М.»си мавжуддир. Жумладан, Андхра Прадеш халқининг «Андхра Маҳабҳарати» эпоси буюк «М.»нинг таржимаси эмас, балки андхра халқининг «М.» эпосидан таъсириланиб яратган янги асаридир, шу боис унинг номи ҳам штат номи б-н боғлиқ. Эпосдаги сюжетларни Ҳиндистон, Малайя, Индонезия, Мьянма, Шри Ланка ва б. халқлар миллий адабиётларида учратиш мумкин. Ж. Неру «М.» б-н «Рамаёна» эпосларининг адабиётга таъсирини баҳолаб: «Омма онгига бу икки асардек узоқ муддат давомида ҳамда чуқур таъсир кила олган китобни бошқа ҳеч бир мамлакатда кўрмадим», — деган эди. «М.» жа-ҳоннинг кўпгина тилларига таржима қилинган, шу жумладан, «Жанглари қиссаси. Маҳабҳарата ёки Бҳарата авлодлари жангномаси» С. Йўлдошев таржимасида ўзбек тилида чоп этилган (1970).

Ад.: «Маҳабҳарата», Адипарва, кн.1 [Пер.с. санскрита и коммент. В. И. Кальянова; под ред. и послесл. акад. А. П. Баранникова], М.— Л., 1950; Серебряков И. Д., Древнеиндийская литература, М., 1971; «Маҳабҳарата», Т., 1966.

Улфатхон Муҳибова.

МАҲАЛЛА — Ўзбекистонда маъмурий-ҳудудий бирлик; ўзини ўзи бошқаришнинг халқимиз анъаналари ва қадри-ятларига хос бўлган усули. М. тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, жез даврининг ёдгорлиги бўлган Сополлитепапя 8 та оила яшаган. Уларни фақат уруғ жамоасигина эмас, балки и.ч. манфаатлари ҳам бирлаштириб турган. Кейинчалик уларнинг сафига патриархал тизим асосида 100 дан ортиқ оилалар келиб қўшилган. Катта оилалар жамоасини улар орасидан сайланган оқсокол бошқарган. Оқсоқоллар ўз навбатида олий оқсоқоллар кенгашига бирлашган. Оқсоқоллар, одатда, жамоа — кишлоқ ҳаёти б-н боғлиқ барча масалаларни олий кенгаш орқали хал қилишган. Мил. ав. 3-адан мил. 5-а.нинг бошларигача Фарғона (Паркана) давлатида ҳам оқсоқоллар кенгаши муҳим вази-фаларни хал этган. Кенгаш, асосан, сулҳ тузиш, вазирлар таркиби ва солиқларни тайинлаш, уруш эълон қилиш, жамоа ишларига сафарбар этиш каби масалалар б-н шуғулланган.

«Маҳалла» атамаси арабча бўлиб, «ўрин-жой» деган маънони англатган. У турли минтақаларда маҳаллот (жой), гузар, жамоа, элат, элод номларда аталиб келинган. Адабиётларда М.ларнинг кўп минг йиллик тарихга эга эканлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Мас, Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» асарида Бухорода бундан 1100 й. илгари бир қанча М.лар бўлганини қайд этиб ўтган. Алишер Навоий ўзининг «Ҳайрат ул-аброр» асарида М.ни «маҳалла шаҳар ичидаги шаҳарча»дир деб таърифлайди, Ҳирот ш. юз шаҳарча аҳамиятига эга бўлган М.лардан ташкил топганлигини айтиб ўтади. М.лар, айниқса, Амир Темур даврида равнақ топган. М.лар фуқароларнинг касбқори асосида шаклланган ва шунга қараб номланган. Мас, заргарлик, мисгарлик, кўнчилик, пичоқчилик, қошиқчилик, темирчи, эгар-

чи, тақачи ва ҳ. к. М. қадимда маҳаллий ҳокимиятнинг ўзига хос бир шакли, кўриниши тарзида фаолият кўрсатган. М.ни бошқариш жамоатчилик асосида олиб борилиб, ўзининг ёзилмаган ички тартибқоидаларига эга бўлиб, у ҳамма учун бирдек қонуний ҳисобланган.

М. кичик маъмурий ҳудуд бўлиши б-н бирга, турмуш тарзи, кадриятлар, анъаналар, урф-одатлар умумийлиги б-н боғланган кишилар жамоаси бирлигидир. Тарихнинг турли босқичларида даврлар, тузумлар ўзгаришига қараб М.нинг вазифалари ҳам ўзгариб турган.

20-а.нинг бошларидаёқ М.лар даҳа бошлиқлари — мингбошилар сайлайдиган юзбоши (оқсоқоллар) томонидан бошқарилган. Юзбоши ва унинг ёрдамчилари М.даги барча жамоат ишлари ва маросимларни бошқарганлар, шунингдек, фуқароларнинг шаҳар йиғинлари ва шаҳар муассасаларида М. манфаатларини ҳимоя қилганлар.

М.нинг асосий вазифалари: маросимларни биргаликда ўтказиш, ўз ҳудудини батартиб сақлаш ва ободонлаштириш, ёш авлодни ижтимоий руҳда тарбиялаш, жамият ҳаётида тартиб сақланишини таъминлаш, барча анъанавий меъёрларнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатиш, урф-одатларга риоя қилиш ва уларни бузган, жамоат маж-буриятларидан бўйин товлаганларни жазолашдан иборат бўлган. М. раҳбари-яти ариқ-ҳовузларни тозалаш, кўчалар, йўллар қуриш ва М. ободончилиги б-н боғлиқ бошқа жамоат ишларини уюштирганлар. Бу ишларнинг барчаси биргаликда ҳашар йўли б-н амалга оширилган.

М. жамиятимизнинг тузилмаси сифатида тарихан бир қанча ривожланиш босқичларини босиб ўтди. У 20-а.нинг 1-чорагида ўзининг анъанавий шаклини олди.

Совет ҳукумати М.га ўз умрини яшаб бўлган ўтмиш саркити сифатида қаради. Шундан келиб чикиб, у анъанавий миллий бошқарувларни бекор қилиш йўли б-н бу ерда саноатлашган «илғор» жами-

ятни қарор топтириш сиёсатини жорий этишга киришди. 20-й.лар бошларидан совет ҳукумати М.лар вазифасини чеклаш, ўзига бўйсундиришга интилди, бу ҳол М. фаолиятига ўз таъсирини ўтказди. Бирок М. ўзининг яшовчанлигини намоён этиб, анъанавий ҳаёт ва алоқа тарзига қарши ҳар қандай ҳужумларга ва уларни йўқотиш йўлидаги уринишларга дош берди. У илгариги ҳаёт тарзи, урф-одат ва расмрусумларни сақлаб қолди.

20—30-й.ларда М. эски турмушга қарши «ҳужум»да — паранжи ташлаш ва хотинқизларни озодликка чиқариш ҳаракатида иштирок этди. Шу б-н бирга М. саводсизликни тугатиш, оммани маърифатли қилиш, жойларни ободонлаштириш (йўл, чойхона, мактаблар қурилиши) да муҳим аҳамият касб этди.

1932 й. 17 апр.да Ўзбекистонда биринчи маротаба шаҳарлардаги М. қўмиталари тўғрисида Низом чикди. 1935—36 й.ларда М.ларда оқсоқол бошчилигида М. қўмиталари ташкил этилиб, аҳоли ўртасида олиб бориладиган барча ишларни раис бошқарган.

2-жаҳон уруши даврида М. байналмилалчилик табиатини намоён этди. Уруш даврида М. қўмиталари армияга чакирувни ташкил этиш, аҳолидан посылка жўнатиш, кўчириб келтирилган аҳолини, болаларни жойлаштиришда фаол иштирок этди.

1961 й. авг.да Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан чиқарилган «Республика шаҳар, қишлоқ, посёлкаларидаги ва овулларидаги М. қўмиталари тўғрисида»ги Низомда ҳам М.га юридик шахс мақоми берилмаган эди. «М. қўмиталари бирон-бир молиявий хўжалик фаолияти б-н шуғулланиши мумкин эмас, улар олди-сотди, ижарага бериш ишларини бажаришда қатнашишлари мумкин эмас» эди. М.нинг ҳуқуқ ва ваколатлари чекланган эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, М.ларга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. ЎзР Конституциясининг 105-моддасига ва 1993 й. сент.да қабул қилинган

«Фукарларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонунга биноан, М.лар ўз ҳуқуқий мақомига эга бўлиб, маҳаллий ҳокимият таркибига кирди. М.лар давлатнинг жойлардаги муҳим таянчи, юридик шахс сифатида ўз мол-мулкига, молиявий бюджетига, банкдаги ҳисобкитоб рақамига — жамғармасига эгадир. Бу қонунга асосан, ҳар бир М. ўз ҳудудида и.ч.ни ташкил этиши, кичик корхоналар очиши, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиши, унинг бир қисмини М.даги эҳтиёжмандларга бепул тарқатиши, ўз ҳудудидаги аҳолини иш б-н таъминлаши, аҳолига маданиймаиший хизмат кўрсатиши мумкин.

Ҳоз. пайтда М.ларнинг бозор иқтисодиёти қонунлари асосида, ўз фаолиятларини ташкил этишлари учун барча имкониятлар яратилди. Улар, тўймаърака маросимларини ўтказиш, ҳашарлар уюштириш, оилавий низоларни бартараф этиш, беморлар ҳолидан хабар олиш ишлари б-н шуғулланади. Кўпчилик М.ларнинг ўз масжиди бор, турли маъракалар учун керакли ашёлар (дошқозон, идиштовок, чойнак-пиёла, тобут ва б.) мавжуд. 90-й.ларда М. ҳокимиятнинг расман қўйи юридик органига айланди. М. вази-фалари анча кенгайди, у демократик давлатнинг энг муҳим бўғинларидан бири.

М. ва унинг аҳолисининг ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам маданий юксалишига ҳар томонлама ёрдам бериш, миллий анъана ва урф-одатларни бойитиш, М. қўмиталари ишларини мувофиқлаштириш, М.лардаги кам таъминланган оилалар, кексалар, фахрийлар, ногиронлар, кўп болали оилалар, етим-есирлар, байналмилалчилар манфа-атларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш мақсадида 1993 й. 17 авг.да Ўзбекистон «Маҳалла» хайрия жамғармаси ташкил этилди. «Маҳама» газ. чиқа бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов М.нинг ҳоз. замон жамятидаги моҳияти ва аҳамиятига қуйидагича баҳо беради: «Ўз-ўзини

бошқаришнинг халқимиз анъаналари ва қадриятларига жуда хос бўлган усули — маҳаллалар тизими сўнгги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб бормоқда. Улар амалда ўз ҳуқуқларидаги барча ишлар учун масъулдирлар. Зеро, маҳалланинг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Унинг нуфузини кўтариш, билингки, нафақат иқтисодий, нафақат ижтимоий, балки бу сиёсий, тарбиявий, улкан маънавий масаладир. Биз маҳаллаларга шу нуқтаи назардан қарашимиз лозим.

Ҳар бир М. аниқ ташкилий тузилмага эга. Унга М.нинг умумий йиғилишида сайланадиган М. кенгаши раҳбарлик қилади. Кенгаш ўз таркибидан расман М. йиғини раиси (оқсоқол)ни, ўринбосари ва котибини сайлайди. Бундан ташқари, М. кенгашига кекса, тажрибали кишилардан М. оқсоқоли маслаҳатчилари ҳам сайланади. Кенгаш ҳузурда тўй маросимларини ўтказиш, хотинкизлар, ёшлар, уруш ва меҳнат фахрийлари б-н иш олиб боровчи, жамоат тартибини сақлаш, ободонлаштириш, турар жой фондларини сақлаш ва ҳ.к. бўйича комиссиялар тузилади.

М. раҳбарияти 2,5 й.га сайланади ва ҳар йили аҳоли олдида ҳисобот беради. Жорий масалаларни ҳал этиш учун М. кенгаши ойда бир марта йиғилади. Эндиликда фукарларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс мақомига эга бўлиб, белгиланган намунадаги муҳрга эга ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органларида рўйхатга олинади.

1998 й. 23 апр.да Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Фукарларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш ҳақида»ги фармонида кўра, М. раҳбариятининг (раис, котиб) фаоллигини ошириш, ижтимоий муҳофаза қилиш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида уларнинг иш ҳақи оширилди, пенсионер раисларга пенсияни тўлиқ олишларига ижозат берилди. Натижда М. раҳбариятининг манфаатдорлиги ва нуфузи ортди.

Фуқаролик жамиятини куриш, албатта, кучли давлатдан кучли жамият сари босқичма-босқич ўтиш орқали рўй беради. 1999 й. 14 апр.да Ўзбекистон Рес-публикасининг «Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ҳақида»ги (янги тахрирда) қонуни қабул қилинди. Мазкур қонун фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятида туб бурилиш ясади. Янги тахрирдаги қонуннинг 7моддасига асосан, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари давлат ҳокимияти органлари таркибига кирмайди деб тўғридан-тўғри белгилаб қўйилди. Бу қонунда М. бажариши зарур бўлган вазифалар белгилаб берилган. М.га юқорида санаб ўтилган вазифалардан ташқари, янги вазифалар юклатилган. У ўз ҳудудидида савдо ва маиший хизматни, санитария ва экологик ҳолатни назорат қилишга кўмаклашади, ёнғин хавфсизлиги, турар жой фондини сақлаш, аҳолидан солиқ ва мажбурий тўловларнинг ўз вақтида тўшишини таъминлашга ёрдам беради. Ана шу пул маблағлари тушумининг муайян миқдори ўз-ўзини бошқариш органлари жамғармасига ўтказилади. Бу маблағ кам таъминланган оилаларнинг уй-жой, коммунал хизматлари тўловларига, шунингдек, М.ни ободонлаштиришга сарфланади. Эндиликда, ҳар бир М. ўз маданий марказини, гузарини куриб, шу ерда чойхона, новвойхона, дўкон, маиший хизмат шохобчалари, турли спорт ўйинлари масканини барпо этмоқда. М. кўмитаси ташаббускор жамоат ташкилотидир. М.да ҳўжаликмаданий курилиш тадбирларини амалга ошириш, унинг ҳудудини ободонлаштириш, уй-жойларни ва ҳудуддаги шаҳар ҳўжалигини сақлаш, озодаликни таъмин этиш, тартибқондани мустаҳкамлаш ва х.к. учун шароит мавжуд. М.ларнинг аҳамияти мустақиллик шароитида кун сайин ўсиб бормоқда. Улар мамлакатимизда тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъмин этишда, омма куч-ғайратини бунёдкорликка йўналтиришда муҳим аҳамият касб

этноқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг ташаббуси б-н 2003 й. Ўзбекистонда «Обод маҳалла йили» деб эълон қилинди. Шу муносабат б-н Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2003 й. 7 фев.да қабул қилган «Обод маҳалла йили» дастурига биноан, М. нуфузини кўтаришга қаратилган муҳим вазифалар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикасида жами 9627 фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи фаолият кўрсатади, шулардан 6855 таси юридик шахс макомига эга.

Ад.: Каримов И. А., Биздан озод ва обод Ватан қолсин, Т., 1996; Малицкий Н. Г., Тошкент маҳалла ва мавзелари, Т., 1996; Маҳалла: ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқий кафолати (қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар тўплами), Т., 1999; Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик, Т., 2002.

Даврон Шораҳмедов.

«МАҲАЛЛА» — ижтимоийсиёсий, маънавиймаърифий газета. Муассиси: Ўзбекистон Оқсоқоллар Кенгаши ва Республика «Маҳалла» жамғармаси. 1996 й. янв.дан бошқариш органлари, хусусан, маҳаллалар фаолиятини кенг ёритади, маҳаллаларда амалга оширилаётган ижобий тажрибаларни оммалаштиради. Адади — 10 000 (2003). Бош муҳаррири Чори Латипов.

МАҲАЛЛАТ ул-КУБРО, Ал-Маҳал лат ул-Кубро — Мисрнинг шим. қисмидаги шаҳар. Фарбия муҳофазасида, Нил дарёси дельтасида. Аҳолиси 400 минг киши (1990-й.лар охири). Транспорт йўллари тугуни. Озиқ-овқат (шоли оқлаш) саноати қорхоналари бор.

МАҲАЛЛИЙ БОЗОР — айирбошлаш миқёси жиҳатидан муайян мамлакатнинг давлат чегаралари доираси б-н чекланган шаҳар, туман, вилоят ҳудудларидаги бозор. Бу бозорларда сотиладиган маҳсулотлар кўлами ва хилма-хиллиги энг аввало маҳаллий қ.х., са-ноатнинг ривожини ва йўналиши б-н

белгиланади. Бу бозорлардаги товарлар, асосан, озиқ-овқат, кенг истеъмол, саноат моллари, хўжалик ва уй-жой буюмлари, қурилиш материаллари ва б.дан иборат бўлади. М.б.нинг хилма-хиллиги, уларнинг хусусиятлари, сотиладиган товарлар турлари шу ерли халқнинг хўжалик тарзи, ҳудуднинг узок шаклланган маданий-иқтисодий тараққиёти натижасидир. М.б. минтақа бозори ва жаҳон бозори б-н алоқаларга қиришиб, ўз биқиклигини йўқотиб боради.

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР - давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми. М.б.да даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади. М.б.нинг даромадлари маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳамда тўловлардан ташкил топади. М.б.нинг маблағлари ҳудудий ривожланишнинг молиявий манбаларидан бири ҳисобланади. М.б. ҳар бир мамлакат давлат бюджетининг ажралмас қисмидир.

Ўзбекистон ҳудудида биринчи М.б. дастлаб Ўрта Осиёда Россия мустамлакачилик ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин шаҳар ва вилоят бюджетлари сифатида 19-а.нинг 70-й.ларидан шакллана бошлади. Кейинчалик уезд бюджетлари тузилди. Бу бюджетларнинг ҳажми аҳолининг сони ва эҳтиёжларини эътиборга олмай, чор Россиясининг Туркистон генерал-губернаторлиги марказий аппарати амалдорлари томонидан белгиланар ва энг кўп қисми бошқарув, полиция, суд органларига сарфланарди.

Ўзбекистонда биринчи марта замонавий кўринишдаги М.б. 1924—25 й.ларда вужудга келди (қ. Давлат бюджет). ЎзРда М. б.нинг даромад манбалари ичида қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғидан нормативлар бўйича ажратмалар етакчи ўринни эгаллайди. Бундан ташқари, ресурслар солиқлари ва

б. солиқлар (сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, экология солиғи, инфратузилмани ривожлантириш солиғи ва б.) ҳам М.б.ни шакллантиришда қатнашади.

М.б. маблағлари ҳисобидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш, бюджет ташкилотларини сақлаш, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш ва б. молиялаштирилади.

М.б.ни тузиш, шакллантириш, харажатларни молиялаштириш масалалари ЎзРнинг 2000 й. 14 дек.да қабул қилинган «Бюджет тизими тўғрисида» қонунига мувофиқ амалга оширилади.

Абдуразунат Боймуродов.

МАҲАЛЛИЙ ВАҚТ - Ер юзидаги бирор нукта учун белгиланган вақт, ўртача Қуёш ёки юлдуз вақти. М.в. жойнинг географик узунлигига боғлиқ. Географик узунлик шарққа 15° ортганда М.в. 1 соатга ортади, лекин битта меридианда жойлашган барча нукталарнинг М.в. деярли бир хил. Катта шаҳарларнинг шарқий ва ғарбий қисмларидаги М.в. бири-бирдан бир неча секундга фарқ қилади. Бу ноқулайликдан қутулиш учун барча мамлакатларда минтақа вақти қабул қилинган. Шу мақсадда Ер шарининг бутун юзаси меридианлар б-н 24 минтақага бўлинган. Ҳар бир минтақа ичидаги вақт бир-бирдан 1 соатча фарқ қилади. Нолинчи деб аталадиган бошланғич минтақанинг ўртасидаги меридиан Лондон яқинидаги Гринвич расадхонасидан ўтади. Гринвич М.в. Тошкент вақтидан 5 соатга фарқ қилади (яна қ. Вақт).

МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИ (ЎзРда) - жойлардаги давлат бошқарув идоралари. Улар маҳаллий аҳамиятга молик ҳамма масалаларни ўз ваколатлари доирасида ўзлари ҳал этадилар, умумдавлат ман-фаатларини шу ҳудудда яшаб

турган фуқароларнинг манфаатлари б-н уй-ғунлаштирадилар, ягона давлат ҳокимияти органларининг таркибий бўғини сифатида юқори давлат органлари қарорларининг амалга оширилишини таъминлайдилар. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, узок тарихий тажрибага, миллий анъаналарга таянган ҳолда илғор мамлакатлар тажрибасидаги ижобий томонларни ўрганиб, ўз давлат идораларини тубдан қайта ислоҳ қилди, М. д. х. о. тизимини яратди. Маҳаллий ҳокимият тизимини шакллантириш соҳасида бир қатор қонун ва расмий ҳужжатлар қабул қилинди. Улар орасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992 й., 8 дек.), «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонун (1993 й., 2 сент.), «Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашларига сайловлар тўғрисида»ги қонун (1994 й., 5 май) кабилар муҳим ўрин эгаллайди. ЎЗР Конституциясининг 20-бобида М. д. х. о. фаолиятининг конституциявий ҳуқуқий асослари ўз аксини топган (99—104-моддалар). Мазкур моддаларда М. д. х. о. тизими, мавқеи, вазифалари, тузилиш тартиби конституциявий даражада мустаҳкамлаб қўйилган. Конституция маҳаллий вакиллик органларининг 2 бўғинли тизими (яъни, туман, шаҳар халқ депутатлари кенгашлари — қуйи бўғин; вилоятлар ва Тошкент ш. халқ депутатлари кенгашлари — юқори бўғин) ни мустаҳкамлади ва бу маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунда ўз ифодасини топди. М. д. х. о.: қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш, ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш; маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимлар белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш; маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш; фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш; норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда

ЎЗР Конституцияси ва қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга оширади. М. д. х. о. ЎЗР қонунлари, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширади, халқ депутатлари қуйи кенгашлари фаолиятига раҳбарлик қилади, республика ва маҳаллий ҳокимиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашади.

М. д. х. о. 2 га бўлинади: маҳаллий вакиллик органлари ва маҳаллий ижроия органлари. Маҳаллий вакиллик органлари ўз фаолиятини коллегиялик асосида олиб боради. Маҳаллий кенгаш ишининг асосий ташкилийҳуқуқий шакли сессия ҳисобланади. Маҳаллий вакиллик органларининг ҳамма бўғинлари сайлов йўли б-н ташкил қилинади. Қонун вакиллик органларига ҳар томонлама билимга, тажрибага эга, кенг, мустақил фикрловчи шахсларнинг сайланишини ва бу органлар ишчан бўлишини назарда тутди. 1994 й. 25 дек.да ва 1999 й. 5 дек.да Ўзбекистондаги маҳаллий ҳокимият органларига сайловлар ўтказилди. Маҳаллий ижроия органлари — ҳокимиятларга вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошчилик қилади ва у яккабошчилик принципи асосида иш олиб боради. Ҳокимиятлар бошқармалар, бўлимлар ва бўлинмалардан иборат бўлиб, уларнинг тузилиши, ташкил этилиши ва фаолияти ЎЗРнинг Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган тегишли низомлар б-н белгиланади. Вилоятлар ва Тошкент ш. ижроия ҳокимияти органларининг тузилиши ва штатлари ҳоким томонидан ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси б-н келишилган ҳолда, тегишли халқ депутатлари кенгаши тасдиқлаган бюджет доирасида белгиланади ва ўзгартирилади. Туман, шаҳар ижроия ҳокими-яти органлари ва Қорақалпоғистон Республикаси ижроия ҳокимияти органлари тузилиши ва штатлари таркиби М. д. х. о. тўғрисидаги қонун б-н тартибга солинади. Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳоким муносабатларини тартибга

солувчи ҳуқуқий ҳужжатларга асосан ҳудуддаги муҳим масалалар, муаммоларни ҳал қилишда маслаҳатлашиш учун ҳокимлар ҳузурида маслаҳат кенгаши тузилди. Лекин бундай маслаҳат кенгашилари тузилиши ҳокимнинг фаолиятидаги яккабошчилик принципига путур етказмайди. Ижроия ҳокимияти бўлинмалари раҳбарлари давлат бошқарувининг юқори органлари б-н келишилган ҳолда ва ҳокимнинг тақдимига биноан, тегишли халқ депутатлари кенгашилари сессияларида лавозимига тайинланади ва лавозимидан озод этилади. Маҳаллий вакиллик органлари ва ҳокимлар қабул қиладиган ҳужжатлар конституция ва қонунларга зид бўлмаслиги лозим. Ҳоким томонидан қабул қилинган ҳужжатлар устидан фуқаролар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар судга шикоят қилишлари мумкин.

Акмал Саидов.

МАҲАЛЛИЙ ИҚЛИМ - маълум минтақада жойлашган бир метеорологик ст-янинг кузатишлари б-н етарли даражада тавсифланадиган географик ландшафтнинг йирик таркибий қисми (ўрмон, водий, шаҳар ва ҳ.к.)нинг иқлими.

МАҲАЛЛИЙ НАВ — бирор мамлакат, ўлка ёки ҳудудда экиладиган ва шу жойнинг табиий-иқлим шароитига яхши мослашган маданий экинлар навлари. М.н.лар узоқ давом этадиган ялли танлаш натижасида пайдо бўлади. Янги селекция навларини чиқаришда бошланғич материал бўлиб хизмат қилади (қ. Халқ селекцияси).

МАҲАЛЛИЙ САНОАТ - маҳаллий хом ашё ресурсларидан маҳаллий эҳтиёжларни қридиришга мўлжалланган халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари мажмуи. Унинг таркибида қора металлургия, кимё ва нефть кимёси, машинасозлик ва металлга ишлов бериш, ёғочни қайта ишлаш саноати, мебель саноати, қурилиш материаллари, шиша ва чинни-фаянс, енгил саноат ва озиқ-овқат саноати корхоналари, халқ хунармандчилигининг зардўзлик, тикув-

чилик, тўқувчилик, пичоқчилик, бадий каштачилик (сўзана, гулкўрпа, чойшаб, зардевол, палак, кирпеч), дўппидўзлик, ўймакорлик, мискарлик, заргарлик, кандакорлик, рихтагарлик, кулоллик, миллий чолғу асбоблари яшаш, косибчилик ва б. тармоқлари кирази. Одатда, турли кичик и.ч. корхоналарини, айниқса, кичик шаҳарлар ва йирик кишлоқларда ташкил этиш б-н М.с. саноат марказларидан узоқда жойлашган ҳудудларда саноат и.ч.ни ривожлантиради, хунармандлар, ишсизлар, маҳаллий аҳолини, пенсияерларни ва б. меҳнат қобилияти пекланган аҳоли тоифаларини унумли меҳнатга жалб этади, маҳсулот чиқариш учун четдан келтириладиган хом ашё б-н бирга маҳаллий хом ашё ресурслари, материаллар, саноат ва қ.х. ишлаб чиқариши чиқиндиларини ишлатади.

М.с. хилма-хил истеъмол товарлари ва саноат мақсадларидаги маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Ўзбекистонда М.с. 20-а. бошларидан хунармандлар ва косиблар ширкатлари кўринишида шаклланди. 1934—92 й.ларда Республика Маҳаллий саноат вазирлиги (1994—97 й.ларда «Маҳаллий саноат» давлат корпорацияси) ишлади. Шаҳар ва шаҳарчаларда каттакичик хусусий ҳамда жамоа корхоналари, қўшма корхоналар, акциядорлик жамиятлари фаолият кўрсатади. М.с. корхоналарида 280 дан кўпроқ номда маданий, ма-иший, хўжалик моллари ишлаб чиқарилади.

Тармоқдаги йирик корхоналар — Шахрихон, Косонсой ва Ургут шо-йи тўқиш, Бекободдаги «Металлист», Чустдаги миллий пичоқлар з-длари, Тошкент, Андижон ва Шахрисабз бадий буюмлар ф-калари, Бухоро «Зардўз», Тошкент «Ёдгорлик», Риштон, Шахрисабз кулолчилик акциядорлик жамиятлари, термос ишлаб чиқарувчи Ўзбекистон-Хитой қўшма корхонаси ва б.

Миллий каштачилик буюмлар и 8 та ихтисослашган корхоналарда ишлаб чиқарилади, уларнинг энг йириклари — Тошкент, Андижон, Чует, Наманган ва

Қашқадарё бадий буюмлар ф-каларидир. Миллий газ лама (Марғилон, Олтиариқда кўлда тўқилган хонатласлар, Китобда беқасам) ишлаб чиқарилади. Г и л а м тўқиш маҳаллий хунармандчиликнинг энг ривожланган ва кенг ёйилган тармоқларидан биридир. Кўлда тўқилган гилам ва палосларда маҳаллий услуб ва бадий услублар сақланиб келмоқда. Чует бадий буюмлар ф-каси ва Тошкент касаначилик ф-калари уйда ишлайдиган ишчилардан фойдштанишга ихтисослашган. Тармоқда нодир металллар, тошлар ва синтетик материаллар (сунъий кристаллар) асосида маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган «Фонон» илмий и.ч. бирлашмаси, Тошкент ш.даги бир неча заргарлик корхоналари фаолият кўрсатади. Тармоқ маҳсулотларининг муайян қисми экспорт қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 й. 15 авг.даги «Маҳаллий саноатни бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида» фармонида кўра,

М.с.ни бошқаришни янада такомиллаштириш, хусусийлаштиришни чуқурлаштириш, рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш ва б. мақсадларида Республика вилоятлари ва Тошкент ш.да «Маҳаллий саноат» ҳудудий ишлаб чиқаришсавдо акциядорлик компаниялари ташкил этилди (яна қ. Бадий саноат).

Нуриддин Мусаев.

МАҲАЛЛИЙ СОЛИҚ ВА ЙИГИМЛАР — давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари ва идоралари даромадига ўтказиладиган солиқ ва йиғимлар.

Ўзбекистон Республикасида М.с. ва й.га мол-мулк солиғи; ер солиғи; реклама солиғи; автотранспорт воситаларини олиб соғанлик учун солиқ; ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи; савдо-сотик қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турлардаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари; юридик шахсларни, шунингдек тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулла-нувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотран-

спорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим; ободончилик учун йиғим ва б. қиради.

М.с. ва й. маҳаллий бюджетга ўтказилади, уларнинг миқдори, ставкалари, ундириш тартиби, солиқдан имтиёзлар бериш Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда вилоятлар ва Тошкент ш. халқ депутатлари кенгашлари томонидан, амалдаги қонунларга мувофиқ белгиланади. Мол-мулк ва ер солиғи ЎЗР қонун ҳужжатлари б-н жорий этилади ва республиканинг бутун ҳудудида ундирилади. Бу солиқларнинг ставкалари ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. М.с. ва й.га оид ҳуқуқий муносабатлар ЎЗР нинг Солиқ кодекси (1997 й.дан 24 апр.) б-н тартибга солинади.

Мухаммаджон Ниғматов.

МАҲАЛЛИЙ ШАМОЛЛАР - тезлиги, такрорланиши, йўналиши ва б. метеорологик элементлари б-н ажралиб турадиган шамоллар; Ер юзасининг маълум р-нларига хос бўлади. М.ш.нинг пайдо бўлишига сабаблар: маҳаллий топография ёки орографиянинг умумий циркуляция оқимларига таъсири натижаси (фен, бора ва б.); умумий циркуляциядан қатъи назар, маҳаллий циркуляциянинг (бризлар, тоғводий шамоллари) мавжудлиги; баъзида унорма хусусиятларига эга бўлган конвекциянинг (чангли бўрон ва б.) бўлиши; умумий циркуляция оқимини шу р-нга оидлиги (қам намлик, чангганиш, паст т-ра ва б.). Ўрта Осиёнинг жан.да учрайдиган афғон шамоли, гармсел, Орол денгизда бўлиб турадиган довуллар ва б. Ўрта Осиё учун М. ш. ҳисобланади. М.ш.лар, кўпинча, шу жой номи б-н аталади: Бекобод шамоли (урсатев шамоли). Боку «норд» и, Новороссийск «бора»си ва ҳ.к. (қ. Шамол).

МАҲАЛЛИЙ ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ — ҳокимиятнинг бир тури; фуқароларнинг жойларда давлат ва жамият ишларида иштирокини таъминлаш, давлатнинг айрим функцияларини амалга ошириш воситаси. Кўпчилик

мамлакатларда маҳаллий миқёсда давлат ҳокимияти органлари ташкил этилмай, у ерда фақат М. ў. у. б. органлари тузилади. Мас, Россияда аҳоли ҳокимиятнинг ваколатли органлари (муниципиал йиғилишлар, кенгашлар, кўмиталар ва ш. к.), фуқароларнинг тегишли бошқарув органлари (маҳаллий маъмурият), йиғинлари ва бошқалар М. ў. ў. б.ни амалга оширади. М. ў. ў. б. органлари, одатда, давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди. М. ў. у. б. органларининг тузилишини аҳоли ўзи мустақил белгилайди. М. ў. ў. б. органларига қонун асосида айрим давлат ва-колатлари берилиши мумкин, бу ва-колатлар давлат назорати остида амалга оширилади. Ўзбекистонда жойларда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳам, М. ў. ў. б. органлари ҳам мавжуд. Шаҳарча, кишлок ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларца фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари ҳисобланади (к. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари).

МАҲАЛЛИЙ ЎҒИТЛАР - бевосита хўжаликларнинг ўзидан чиқадиган ўғитлар. Уларга гўнг, гўнг шалтоғи, кўпгина органик моддалар, жумладан, ўсимлик қолдиқлари, хўжалик чиқиндилари ва б.дан тайёрланган турли компостлар киради. М.ў. тупроқнинг физиккимёвий ва биологик хоссасини яхшилайти. Унинг сув шимишини, фосфатларнинг эрувчанлигини оширади, сувда эрийдиган тузлар миграциясини камайтиради, озик элементларини ювилишдан сақлайди, М.ў. минерал ўғитлар б-н бирга қўлланганда ўсимлик сув ва озик элементларини яхши ўзлаштиради. М.ў. таркибида ўсимлик учун зарур озик элементлар (азот, фосфор, калий) ва барча микроэлементлар бор. М.ў. кузги шудгорлашда асосий ўғитлар сифатида гўнг сепгич машинада гектарига 20—40 т солинади.

МАҲАМЕТОВ Маҳкам (1935.20.5, хоз. Жан. Қозоғистон вилояти Сайрам тумани) — реж., Ўзбекистон санъат ар-

боби (1999). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1957). 1957—78 й.лар ёрдамчи реж., реж., бош реж., 1978—82 й.лар Сирдарё театрида, 1982—85 й.лар Ёш томошабинлар театрида, 1985—98 й.лар Ўзбекистон телерадиокомпаниясида бош реж., 1998—2000 й.лар ва 2000 й.дан шарт-нома асосида реж. М. реж. сифатида биринчилардан бўлиб телевизион спектакль, телевизион бадиий фильмини суратга олган (1961). Шунингдек, «Ўқитувчи» (П. Турсун), «Давр менинг тақдиримда» (А. Мухтор), «Ажал шамшири» (Н. Ҳикматов), «Падаркуш» (Бехбудий) каби телевизион спектакллар; «Кўшчинор чироклари» (А. Қах-хор, 3 қисмли), «Мозийдан бир саҳи-фа» (Х. Султонов, 2 қисмли), «Амир Музаффар» (Н. Қобил, 2 қисмли) каби видеофильмлар ҳамда «Кўнгил кўчалари» (М. Бобоев, кўп қисмли) видеосериалини яратди. Шунингдек, республиканинг турли театрларида «Ўттиз ёшлар» (М. Бобоев), «Ричард Ш» (У. Шекспир), «Оқ кема» (Ч. Айтматов), «Қизбулок фожиаси» (Т. Тўла), «Иккинчи тумор» (Э. Воҳидов), «Қалам қошлигим» (М. Каримов) каби спектаклларни ҳам сахналаштирган.

МАҲАРАШТРА — Ҳиндистондаги штат. Ҳиндистон я.о.нинг шим.-ғарбий қисмида. Майд. 308 минг км². Аҳолиси 97 млн. киши (2001), аксари маратхдар. Аҳолисининг 80% ҳинду динига эътиқод қилади. Маъмурий маркази — Мумбай (Бомбай) ш. М.нинг ер юзаси тоғлик, соҳили камбар пасттекислик. Иқлими муссонли, соҳилида иссиқ ва сернам, ички р-нларида қуруқ иқлим. Декан яситоғлигида унумдор қоратупроқяр учрайди. М.да фойдали қазилмалардан марганец, темир рудалари, хромит, оҳақтош ва кўмир қазиб олинади. Штатнинг жан.-ғарбида боксит конлари бор.

М. тўғрисидаги дастлабки маълумотлар милод бошларига оид. М. худуди қадимда Чалуклар, Баҳманийлар, Аҳмаднагар ва б. майда давлатлар таркибда бўлган. 17-а.нинг 60—70-й.лари-

да маратхлар давлати тузилган. 18-а.да у майда ҳокимликларга бўлиниб кетган. 19-а. бошида бу ҳокимликларни Ост-Индия компанияси босиб олган. 1950 й.гача М.нинг кўп қисми Бомбай вилояти, 1950 й.дан Бомбай штати таркибида бўлган. 1960 й.да М. алоҳида штат қилиб ажратилган.

М. — Ҳиндистоннинг энг ривожланган штатларидан. Аҳолисининг 61% қ.х.да банд. Штат пахта (Ҳиндистонда етиштириладиган пахта ҳосилининг 1/5 қисми) ва ер ёнғоқ ҳосили олишида мамлакатда 1-ўринда. Экин майдонининг кўп қисмига жовар, бугдой, шоли ва б. донли экинлар экилади. Шакарқамиш экиш кенгаймоқда. Ишланадиган ерларнинг 8% суғорилади. Штат ғарбидаги 1,5 млн. га ерда боғдорчилик (банан, манго, папайи, кэш ёнғоғи ва б. етиштиришга ихтисослашган) қилинади.

М.да мамлакат ишлаб берувчи саноат маҳсулотининг 1/4 қисми ишлаб чиқарилади. Штат даромадининг 25% саноатдан келади. Саноатининг етакчи тармоғи — ип газлама саноати (мамлакатда ишлаб чиқарилаётган калава ипнинг 25%, газламанинг 33%). Тўқимачилик саноатининг энг йирик маркази — Мумбай ш. Шунингдек, шойи тўкиш (сунъий тола и.ч. бўйича мамлакатда 1-ўринда), озик-овқат (шакарқанд, ёғмой, ун тортиш ва б.), тамаки ва қоғоз саноатлари ҳам ривожланган. Машинасозлик (станоксозлик, электр машинасозлиги, автомобилсозлик), кимё (бўёқлар, сунъий тола, доридармон ва б.) ва нефть кимёси саноати корхоналари бор. Янги саноат тармоқлари, асосан, Мумбай — Тхана — Пуна саноат зонасида тўпланган. Нагпур, Шалапур каби саноат марказлари ҳам мавжуд.

Мумбай порти орқали Ҳиндистон импортининг 1/2 қисми ўтади. Штатда яна 48 порт ишлаб турибди. 24 аэропорт бор. Т.й. узунлиги 5396 км. Штат электр энергияси и.ч. бўйича 1-ўринда, Тарапурда Ҳиндистонда биринчи атом электр ст-яси қурилган. Штатда 13 олий ўқув муасса-

саси бор.

МАҲАРОЖА (санскритча — улугҳук-мдор), махарана, махарао — Ҳиндистондаги мустақил вилоят ҳокимларининг унвони. М.дан кичик ва тобе ҳокимлар рожа дейилган. М.лар ҳокимияти Ҳиндистон мустақиллигининг бошланғич йилларида ҳам сақланган. 1956 й. қонун бўйича М.лар сиёсий ҳокимиятдан маҳрум қилинган ва уларга нафақа тайинланган. 1971 й.да ҳукумат М.лар нафақасини бекор қилган.

МАҲАЯНА (санскритча — катта ара-ва, нажот топишнинг кенг йўли) — буддизмт 2 асосий оқим (хинаяна б-н бирга)дан бири. Милоднинг бошларида кенг тарқалган. М. рухий камолот аҳцига риоя этувчи, худога илти-жо қилувчи, роҳибларга инъомлар бериб ёрдам қилувчи ҳар қандай диндор нажот топиши мумкин, деб ҳисоблайди. М. таълимотига кўра, дунё — бир рўё, фақат нирвана реалдир. М.да жаннат ҳақидаги таълимот муайян ўрин эгаллайди. М.га кўра, жаннат бир нечта, улар М. адабиётида ва ламалар ваъ-зларида мукамал ва жозиоали қилиб таърифланади, икона ва катта хажмли кўргазма макетларда тасвирланади. М.да Будда донишманд-устоздан типик худога айланган. М. Ҳиндистондан ташқаридаги кейинги буддизмнинг, жумладан, ламаизмнинг бир неча мактаблари ва йўналишлари учун асос бўлиб хизмат қилди.

«**МАҲБУБ ул-ҚУЛУБ**» («Қалблар севгилиси») — Алишер Навоийнчт асари. 1501 й.да ёзилган. Асар ўзаро боғлиқ 3 қисмдан иборат. 1 қисм 40 фасл (боб) ни ўз ичига олади. Бунда муаллиф ўз даврининг типик вакиллари ҳаётини тасвирлаган. 10 бобдан ташкил топган 2 қисмда яхши ва ёмон, мақтовга сазовор ва нафратга лойиқхислатлар тафсилоти берилган. 3 қисмга масал ва ҳикматлар киритилган. Ҳар бир жумла ўзаро қофиядош. Асарнинг сажъда ёзилиши унга алоҳида бадийий нафосат бағишлаган. Асарга байтлар, рубоийлар киритилиб, улар улуг шоир ва мута-факкирнинг ҳаёт ҳақидаги

хулосаларини мужассамлаштирган. «М. ул-к.» Алишер Навоий асарлари тилини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Унинг турли вақтда кўчирилган бир қанча қўлёзмалари Тошкент, Санкт-Петербург, Париж ва Истанбул кутубхоналарида сақланади.

Нашри: «Маҳбуб ул-қулуб», Матни нашрга тайёрловчи А. Н. Кононов, М.—Л., 1948; «Маҳбуб ул-қулуб» — Алишер Навоий. Асарлар, 15 жилдди, 13-ж., Т., 1966; «Маҳ-буб ул-қулуб» — Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 20 жилдди, 14-ж., Т., 1998.

МАҲБУС — эҳтиёт чораси тартибиде камоққа олинган шахс. Ўзбекистонда умумий қоидаги биноан, шахс айбланаётган жинояти учун 3 й. дан, вояга етмаган бўлса, 5 й. дан зиёд озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаш кўзда тутилган ва унга нисбатан бошқа эҳтиёт чораларини қўллаш имкони бўлмаган айрим ҳоллардагина қамалиши мумкин (ЖПК, 242модда). М. камоқда 3 ой сақланади. Бу муҳлатда ишни тамомлаш имкони бўлмаса, камоқ муддати тегишлича Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент ш. прокурорининг рухсати б-н — 5 ойгача, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ўринбосарининг рухсати б-н — 7 ойгача, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг рухсати б-н — 9 ойгача, алоҳида ҳолларда тергов қилинаётган ишнинг ўта мураккаблигини инобатга олиб, оғир ва ўта оғир жиноят содир этишда айбланаётганларга нисбатан бир йилгача муҳдатга узайтирилиши назарда тутилган. Камоқ муддатини яна узайтирилишига йўл қўйилмайди (ЖПК, 245модда).

М. дастлабки камоқ жойларида сақланади ва қонун бўйича чекланган ҳуқуқларга эга. М. унга белгиланган тартибда юборилган пулни олиш, нақд пул тўламасдан қилинадиган ҳисобкитоб асосида озиқ-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсаларни харид қилиш, жиноят ишига оид ҳужжат ва ёзувларни ўз ёнида сақлаш, камоқхона кутубхонасидаги

китоблардан фойдаланиш ҳуқуқига эга; ишини юрита-ётган тегишли орган ёки шахсдан ижозат олиб, ҳар ой бир марта қариндош-уруғлари ёки бошқа шахслар б-н кўриша олади; ёзишмаларга ҳам шу тартибда рухсат этилади. М. истаган вақтида адвокат б-н холи учрашишга ҳақли. М. суриштирув, тергов, прокуратура ёки суд органларининг рухсати ҳамда ўзининг розилиги б-н меҳнатга жалб қилиниши мумкин. Қамоқда қонунга хилоф равишда сақлаб турилгани туфайли М.га етказилган зарар қопланади. М. атамаси баъзан камоқда бўлган ҳамма шахсларга, жумладан, суднинг ҳукми б-н жазо муддатини ўтаётганларга нисбатан ҳам ишлатилади. Юридик жиҳатдан бундай шахслар маҳкум деб ҳисобланиши лозим.

Ғафур Абдумажидов.

МАХДИЙ (тахаллуси; асл исми-шарифи Мулла Аҳмад ўғли, 19-а. охири — Каттакўрғон — 20-а. бошлари) — шоир. М. Бухородаги Жаъфархўжа мадрасасини битиргач, Каттакўрғонга қайтиб, ўз маҳалласидаги болаларни ўқитган, хатготилик ва атторлик б-н кун кечирган. Асарлари «Туркестанский курьер» газ. босмаҳонасида «Баёзи Махдий» номи б-н нашр қилинган (1915—16). Баёзда М.нинг 4 минг мисрадан кўпроқ шеъри, Ҳофиз, Навоий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Ғозий, Амир, Шавкий, Мирий, Вола, Видойи, Аҳқар, Нокис шеърлари ва улар ҳақида қисқача маълумот ҳамда Абдурахмон Жомийнинг «Қавоиди муаммо» («Муаммо қоидалари») рисоласи ўрин олган. М. ижодида халқни илмғарифатга чорлаш, ёрқин орзу-умидларни қуйлаш ғояси характерлидир. М. ғазаллари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланаётган қўлёзма баёзларда учрайди.

МАХДИЙ (араб. — Аллоҳ томонидан тўғри йўлга етакланувчи) — исломдаги шиалик оқимида замона охир бўлганда ерга қайтиб келиб адолат ўрнагади, деб тасаввур этиладиган пайғамбар авлодларидан бўлган имом. Шиалиқда М.га этикод қилиш катта ўрин эгаллаган (яна

қ. Махдийлик).

МАХДИЙ СУЛТОН ибн Бахтиёр Султон ибн Хизрхон (? — 1511) — шайбонийлардан.

Шайбонийхоннутт жияни, Муҳаммад Шайбонийхон Ясси ва Сабронни олгач, Мовароуннахрга юриш қилишдан аввал турли вилоятларга тарқаб кетган шайбоний султонлар қатори М.с. ва Ҳамза султон(унинг акаси) ни ўз байроғи остига чақиртирган (1495). М.с. теурийлар қўл остидаги Қоракўл вилояти ҳокими эди. Тахм. 1492—93 й.ларда М.с. ва Ҳамза султон Шайбонийхонни тарқ этиб теурийлардан Султон Махмуд Мирзо хизматида бўлганлар. 1495 й. улар Ҳисордан Андижонга Бобур хузурига келишган. Теурийларнинг тахт учун курашида қатнашганлар. 1495 й. М.с. Шероз ва Канбой агрофидан Султон Али Мирзодан қочиб Самарқандга келган. 1498 й. Бобурнинг Аҳмад Танбалга қарши курашида унга М.с. ва Ҳамза султонлар ёрдам беришган. 1500 й. Шайбонийхон б-н бирга Бобурга қарши Самарқандни олишда қатнашишган. Мовароуннахр шайбонийлар кул остига утгач, Шайбонийхон М.с.га Чағониён ва Ҳамза султонга Ҳисор вилоятини берган (1503).

1509 й. охирида Шайбонийхон Дашти Қипчоққа қозоқ хони Қосимхонга қарши юриш қилган, бироқ шайбоний султонларнинг ин-тизомсизлиги оқибатида мағлубиятга учраган, шу туфайли у М.с. ва Ҳамза султонлардан Ҳисорни тортиб олган ва уларнинг ўрнига Убай-дулла султонни тайинлаган. Бу шайбоний султонларнинг норозилигига сабаб бўлган. 1510 й. Марв яқинида Шайбонийхон шох Исмоил /б-н жанг қилиб мағлубиятга учраганида кўпгина шайбоний султонлар қатори М.с. ҳам унда иштирок этмаган. 1511 й. Бобур Исмоил I дан ҳарбий ёрдам олиб Ҳисори Шодмон, Қундуз ва Бағлонга ҳокимлик қилаётган М.с. ва Ҳамза султонларга қарши юриш қилган ва асир олинган, М.с. ва Ҳамза султонлар қатл этилган.

Ад.: Мирза Муҳаммад Хайдар,

Тарих-и Рашиди, Т., 1996; Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Бабурнаме, Т., 1993.

МАХДИЙЛИК — замона охир бўлганда имом Махдий ерга қайтиб келади ва адолатли тузум ўрнатади деб ҳисоблайдиган диний таълимот. Бу таълимот дастлаб шиалар ўртасида келиб чиққан, кейинчалик суннийлар орасида ҳам қисман тарқалган. Ислоом мамлакатларида М. ғояларидан айрим давлатга қарши ҳаракатларнинг раҳнаомлари ҳам фойдаланган. Мас, Эронда бобийлар қўзғолонининг бошлиғи Али Муҳаммад (қ. Боб) ва 1881 й.да Суданда дехқонлар ва кўчманчиларнинг исёнига раҳбарлик қилган Муҳаммад ибн Аҳмад (1848—85) ва б. ўзларини Махдий деб эълон қилган.

МАХДИЙХОН Муҳаммад Низомиддин Муҳаммад Ҳодий ал-Хусайний (18-а.) — тилшунос олим. Астрободда туғилган. Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг (1736—47) шахсий қотиби бўлган. М.нинг илмий мероси тарих, иншо, филология ва физикага оид. «Тарихи Нодирий» ва «Дурраи Нодирий» каби тарихий асарлари Европа тилларига таржима қилинган. М.нинг физикага оид «Китоби жавоҳир аттабийя» («Табиат жавоҳирлари китоби») асари 1888 й.да Ҳайдарободда нашр қилинган. М. шарқшу-носликка оид «Санглох» («Мабони уллуғот») китобида Алишер Навоий асарлари мисолида ўзбек тили грамматикасини фонетик ва морфологик жиҳатдан таҳлил қилган.

МАХДИЙЧИЛАР ҚЎЗҒОЛONI -Суданда инглиз мустамлакачилари, Туркия, Миср ҳукмронлигига қарши кўтарилган қўзғолон (1881—98). Унга махдийлик асосчиси Муҳаммад Аҳмад Махдий (унинг ўлимидан кейин Абдуллоҳ ибн ал-Саид Муҳаммад; 7—1899) раҳбарлик қилган. Қўзғолон жараёнида махдийчилар мамлакатнинг кўп қисмини эгаллашган. Суданнинг жан. даги қабилалар ҳам қўзғолон кўтариб, чет эл қўшинларини қувиб чиқаришда қўзғолончиларга ёрдам берганлар. Тез орада бутун мамлакатдан чет эл арми-

яси сиқиб чиқарилган. Кўзғолон даврида мустакил марказлашган давлат вужудга келган. Ҳоз. Судан Республикасининг деярли бутун худуди Махдийчилар давлати таркибида бўлган (1885). Бу давлат 15 йил ҳукм сурган. Давлат даромадлари халқдан олинадиган солиқлар, кул савдоси, фил суягини экспорт қилиш ва ҳарбий ўлжалар бўлган. 1896 й.да Англия катта куч б-н Махдийчилар давлатига бостириб кирган. 1898 й. 2 сент.да Омдурман жангида махдийчилар армияси инглиз кўшинлари томонидан тормор қилинган. Судан амалда инглиз мустамлакасига айланиб қолган.

МАҲЗУНА (тахаллуси; асл исм-шарифи Мехрибон мулла Бошмон кизи, тахм. 1811, Қўқон — ?) — ўзбек шоираси. Қўқоннинг Қатағон даҳа Мулла Бошмон маҳалласидан бўлиб, отаси маҳалла масжиди имоми Мулла Бошмон Охундир. Ота-онаси кўлида савод чиқарган, араб, форс тилларини мукаммал ўрганган. Навоий, Жомий, Фу-зулий ва б. ижодидан таъсирланган, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган. Ҳаёти ва ижоди ҳақида «Мажмуаи шоирон» (Фазлий), «Тазкират уш-шу-аро» (Ҳашмат) тазкираларида айрим маълумотлар учрайди. Фазлий тазкирасида М.нинг оқила ва ҳозиржавоблиги, Қўқонда машҳур шоира эканлиги айтилган. Ҳашмат, Писандий, тарихчи Аҳмаджон тўралар ҳам М.нинг баркамол шоиралигини хабар қиладилар. Унинг шеърий қобиляти, шахсий фазилатлари ҳақида энг кўп ва илиқ фикрлар ёзиб қолдирган ягона шоир ҳозирча Фазлийдир. Фазлий: «Гарчи ул заифа бўлса ҳам, нутқининг мазмундорлиги жиҳатидан эркаклардан устундир», дейди. Фазлий б-н М.нинг машҳур мушоираси, «Ошиқ бўлмишам» (ўзбекча) мухаммаси, «Сахбо» (форсча) ғазалигина бизгача етиб келган. Девони сақланмаган.

Ад.: Жалолов Т., Ўзбек шоиралари, Т., 1980; Пўлатжон Домла Қайюмов, Тазкираи Қайюмий, Ўдафгар, Т., 1998.

МАҲКАМЛАШ ДЕТАЛЛАРИ - машина ва қурилмаларнинг қисмларини

қўзғалмас қилиб бириктирадиган деталлар. Машинасозликнинг барча тармоқларида кенг қўлланилади. М.д. си-фатида, одатда, резьбали бирикмалар: болтлар, винтлар, шпилькалар, гайкалар, шуруплар, шайбалар, шплинтлар, штифтлар ишлагилади. Шақли ва ўлчамлари стандартга мос келадиган резьба резьбали М. д.нинг асосий деталлари ҳисобланади. Бириктириладиган деталларга резьба қирқилиб, болт, гайка, шайбалар ёрдамида болтли бирикма ҳосил қилинади. Деталларда очик тешик ҳосил қилиш талаб қилинмаган ҳолларда винтлар ва шпилькалардан фойдаланилади. Бириктириладиган деталларни эзмаслик, қирмаслик учун болт ва гайка остига шайбалар қўйилади. Стопор шайбалари ва шплинтлар титрашлар ва зарбаларда гайканинг ўз-ўзидан буралиб кетишдан сақлайди. Ҳар қайси мамлакат чегараларида М.д.нинг ўлчамлари ва шақллари унификация қилинади (бирхштлаштирилади, яъни стандартлаштирилади).

МАҲКАМОВ Мели (1939.22.11, Тош-кент) — телереж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1990). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1963). 1961 й.дан Ўзбекистон телерадиокомпаниясида ишлайди. 1990—93 й.лар «Ўзтелерадио» компаниясининг бадий раҳбари. «Чи-нор» (А. Мухтор), «Ҳазрати инсон» (Р. Файзий), «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» (Ф. Достоевский), «Соқов хотин» (А. Франц), «Ҳаким ва ажал» (А. Орипов), «Ёкут кўзли билагузук» (А.Куприн), «Олмос камар» (П. Қодиров) каби 30 дан ортиқ телеспектакль ва видеофильмларни сахналаштирган. Айниқса, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи асосида яратилган 7 қисмли видеофильми бадий етук ва мукамаллиги, актёрларнинг юксак ижро маҳорати б-н ажралиб туради. Шунингдек, М. «Телеминиатюралар театри», «Экран хандаси», «Шанба, нонуштадан сўнг», «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» ва б. кўрсатувларнинг ташкилотчиси ва реж. «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари»

туркум кўрсатувининг 1990—92 й.лар телевидение орқали «Наврўз»га бағишлаб илк бор ўтказилган узлуксиз телемарафонга бош реж.лик қилган. Амир Темурнинг 660 й.га атаб 21 қисмли бадиий публицистик «Темурнома» (Х. Даврон б-н бирга) видеофильмини яратган.

МАҲКАМОВ Фулом Маҳкамович (1907.17.10—Тошкент—1987) — гигиенист, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967); тиббиёт фанлари д-ри (1958), проф. (1963). Тошкент тиббиёт ин-тини тугатган (1932). Шу ин-т гигиена кафедрасида ассистент (1936-41), доцент (1941-46), 1946 й.дан овқатланиш гигиенаси кафедраси мудири. Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги санитария бўлимининг бошлиғи (1941—48), Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги эпидемияга қарши санитария бошқармасининг бошлиғи (1951—56), Ўзбекистон ФА Ўлка тиббиёт и.т. ин-ти директори (1958—67). Илмий ишлари, асосан, овқатланиш масалалари, овқатдан захиралиниш ва унинг олдини олишга оид.

МАҲКУМ — қонун б-н тақиқланган муайян жиноятни содир этгани учун суд томонидан айбдор деб топилган шахс. Ўзбекистонда М.га нисбатан қуйидаги жазо чоралари қўлланилиши мумкин: жарима; муайян ҳуқуқдан ёки бирор хил фаолият б-н шуғулланишдан маҳрум қилиш; ахлоқ тузатиш ишлари; хизмат бўйича чеклаш; камок; ин-тизомий қисмга жўнатиш; озодликдан маҳрум қилиш; ўлим жазоси. М. жазони суднинг ҳукми кучга кирганидан сўнг ўтайди. Баъзан М. айбдор бўлсада, унга жазо тайинланмаслиги ёки уни ўташдан озод этилиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 69—79, 87—90 моддалар). Суд озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш вақтида содир этилган жиноятнинг моҳияти, ижтимоий хавфлилиқ даражаси ва ишдаги бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, айбдорни жазо бермай ҳам хулқини назорат қилиш, тузатиш мумкин, деган қатъий фикрга келса, тайин-

ланган жазони ижро этмаслик Туғрисида қарор чиқаради. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар у жиноят натижасида етказилган зарарни ўз ихтиёри б-н бартараф этиб, қилмишидан астойдил пу-шаймон бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

М. барча фуқаровий ҳуқуқлардан фойдаланади. Унинг ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикасининг ЖПК ида берилган. М. фуқаровий, мулкӣ, ворислик, муаллифлик, кашфиётчилик, меҳнат, уй-жой ҳуқуқлариға эға. М. жазони ўташ тартиби ва шартлари, ўз ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида ахборот олиш, ўқув, бадиий ва б. турдаги материаллардан фойдаланиш, со-ғлиғини сақлаш, шу жумладан, амбулатория ва стационар шароитида даволаниш, адвокатлардан малакали юридик ёрдам олиши мумкин. Озодликдан маҳрум этиш жойларида сақлана-ётган М. сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайди (ЎЗР Конституцияси, 177модда).

Ғафур Абдумажидов.

МАҲМУД II (1784.20.7-1839.1.7, Истанбул) — Туркия султони (1808—39). Марказлашган империя тузиш мақсадида бир неча ислохотлар ўтказган. 1826 й. яничарлар полкини тарқатиб, мунтазам армия тузиш тўғрисида фармон чиқарган, янги маъмурий бирликлар тузган, ҳарбийлен тизимини бекор қилиб, европача усулда ички, ташқи ишлар ва молия вазирликларини жорий қилган. Бу ислохотлар Усмонли турк империясининг таназулға юз тутишининг асосий сабабларини бартараф қила олмаган. М.Н Миср пошоси Муҳаммад Али б-н бўлган урушлар (1831 — 33 ва 1839)да енгилган. Буюк Британия ва Франциянинг М.П дан савдо битимлари (1838) бўйича олган имтиёзлари Туркияни Европа давлатлари таъсирига тушишини тезлаштирган.

МАҲМУД ибн ВАЛИ (тахм. 1595, Балх — ?) — тарихчи, географ олим, сайёҳ. Бадавлат оилада тугилган, ёшлигида турли фанлардан сабоқ олган.

Ҳиндистон, ҳоз. Шри Ланка ва Мовароуннахр бўйлаб саёҳат қилган. Энциклопедик тавсифдаги асосий асари «Баҳр ал-Асрор фи манокӣб ал-аҳйар» («Олийжаноб инсонлар жасорати хусусида сирлар денгизи») («География») бўлиб, муаллиф уни ёзишда араб географлари (Ибн ал-Факих, Истаҳрий, Ибн Ҳавқал, Абу Дулаф, Ибн Фадлон, ал-Ғарнотий, Ёкут Ҳамавий, Димишқий), форс олимлари Закариё Қазвиний, Ҳамдуллоҳ Қазвиний ва б.)нинг асарларидан фойдаланган. Асарда денгиз, океан, даре, қир, тоғ, булок, машҳур портлар (бандаргоҳ), шаҳарлар, мамлакатлар ва улар ҳудудидаги табиий муҳит, ҳайвонот олами, ажойиботлар ҳақида баён қилинади.

М. ибн М. бундан ташқари, «Раво'их-и тойиба» («Ёқимли ҳидлар»), «Мухаббатнома», «Нажми сакиб» («Ёркин юлдуз»), «Рисолаи баҳория» («Ба-хор ҳақида рисола»), «Ахлоқи хусайний» («Ахлоқ хусналари») асарларининг муаллифи. У 50 минг байтдан иборат катта девон тузган.

Ас: Море тайн относительно доблестей благородных (География), Т., 1977.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ - к, Кошғарий.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ МАЖМУАСИ — к. Кошғарий ёдгорлик мажмуаси.

МАҲМУД МИРЗО - қ. Султон Маҳмуд Мирзо.

МАҲМУД МУЗАҲҲИБ (15-а. охири -16-а. 60-й.лари, Бухоро) — наққош, мусаввир. Камолиддин Бехзоднинг шогирди. Ижоди Ҳиротда бошланган. Расом Дуст Девона, хаттот Султонали Машҳадий б-н ҳамкорлик қилган. Илк асарларидан Алишер Навоий портрети (Машҳаддаги Остони Қудс мажмуасида), Абдурахмон Жомийнинг «Девон»и (Вашингтондаги Лафайет унти кутубхонасида) ва б. қўлёзмаларга ишлаган миниатюралари бизгача етиб келган. 1507 й.дан Бухорода яшаган, Бухоро миниатюра мактаби бадий услубининг шаклланишига катта ҳисса қўшган. М.М. яратган асарларида бадий ифода во-

ситалари лўнда, аниқ, пор-третларида психологик тасвир етакчи. М.М. ижодида Саъдий ва Жомий асарлари алоҳида ўрин тутди. Саъдийнинг «Бўстон» (асарнинг учта қўлёзмасини беагаган: Лиссабондаги К. Гульбекян мажмуасида, Лондондаги Кейр мажмуасида ва б.), Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси», 1545; Париждаги Миллий кутубхонада), Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор» (1545, собиқ О. Омбер мажмуасида ва Париждаги Миллий кутубхонада), «Ба-хористон» (1551, собиқ Е. де Лорей мажмуасида), «Юсуф ва Зулайҳо» Маҳмуд Музаҳҳиб. «Базм» («Равзат ул-муҳиббан» асарига ишланган миниатюра, Бухоро, 16-а.). (1561, Нью-Йоркдаги собиқ Кеворкян мажмуасида) асарлари ва б. қўлёзмаларни беагаган.

«Шоир портрети» (1538—39, Нью-Йоркдаги собиқ Кеворкян мажмуасида), «Шаҳзода портрети» (1562—63 ва 1570 — 71, Истанбул мажмуасида), «Ошиқлар», «Уч раққоса», «Пари», «Кураш» (Машҳаддаги Остони Қудс мажмуасида) каби мустақил асарлар ҳам яратган.

Ад.: Усмонов О., Камолиддин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби, Т., 1977; Аш - рафи М. М., Бехзад и развитие бухарской школы миниатюры XVI в., Душанбе, 1987.

Абдумажид Мадраимов.

МАҲМУД СУЛТОН, Маҳмуд Баҳодир султон ибн шох Будоғ султон ибн Абул-хайрхон (1454—1504) — шайбоний султонлардан, Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси. 3 ёшида қалмоқлар хони Ўзгемуртойши қўлига тушиб, 7 йил тукунликда бўлган. Акасининг барча юришларида фаол иштирок этган. 15-а. охирида Дашти Қипчоқдаги козоқ хонлари (Бурундукхон, Қосимхон) б-н курашган. Шайбонийхоннинг Мовароуннахрга қилган юришида қатнашган (1500—04). 1501 й. Қорақўлда шайбонийларга қарши кўтарилган халқ кўзғолонини шафқатсизлик б-н бостирган. 1502 й. янв.-фев.да Жонибек сул-

тон б-н Ўратепа, Хўжанд агрофидаги кишлокларга ва Чирчиқ бўйидаги туманларга босқинчилик юриши қилган. 1503 й. шайбонийларнинг Хоразмга қилган юришига рахбарлик қилган. Шайбонийлар Тохаристон, Қундуз, Бағлон ва Бадахшонни Хусравшоҳдан тортиб олишгач, бу ерлар М.с.га берилган (1504). Бироқ М. с кўп ҳокимлик қилмаган, бир оз вақтдан кейин Қундузда вафот этган. М.с. Самарқандда дафн этилган. М.с. саройида кўплаб машхур шоирлар, тарихчилар ижод қилишган. Чунончи, «Фатхнома» асари муаллифи Мулла Шоди, «Шайбонийнома» муаллифи Муҳаммад Солих, «Тарихий Рашидий» муаллифи Муҳаммад Ҳайдар ва б. маълум муддат унинг ҳузурини фа-олият кўрсатишган.

Ад.: Мирза Муҳаммад Ҳайдар, Тарих-и Рашиди. Т., 1996; Аҳмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв., Алма-Ата, 1969.

МАҲМУД ТАРЗИЙ (1866, Ғазна-1935, Истанбул) — Афғонистон давлат арбоби, тарихчи. Ёш афғонлар ҳаракатининг ғоявий рахбари. Дамашк, Истанбул ва б. шаҳарларда таълим олган. 1803 й.да Афғонистонга қайтиб келган. 1911—19 й.ларда «Сирожул-ахбор» («Хабарлар чироғи») газ. ношири ва муҳаррири. Афғонистонда маърифатпарварлик ғоялари тарқалишига муносиб ҳисса қўшган. Омонуллахон ҳокимият тепасига келгач, янги ҳукуматда ташқи ишлар вазири лавозимини эгаллади (1919—22, 1924—27). Ҳукумат ичида бир-бирига қарама-қарши 2 гуруҳ бўлиб, М.Т. тараққийпарвар кучларга бошчилик қилган. К. кескин (радикал) ички ислохотлар ўтказиш, конституцион тартиб ўрнатиш, тинчликсевар ташқи сиёсат олиб боришни ёқлаб чиққан. Бош вазир Абдулқуддусхон Иттимадий унинг бу фикрларига қарши турган ва конституцион ғояларни тарғиб қилаётган кишилар қатл қилинишига фатво берилишини талаб қилган (яна қ. Ёш афғонлар). 1928—

29 й.ларда Афғонистонда Омонуллахонга қарши Хабибулла — Бачаи Сакко (1880— 1929) рахбарлигида кўтарилган кўзғолондан кейин, Туркияга кўчиб кетган. У Афғонистон тарихи ва маданиятига оид асарлар ёзган. Бадиий ижод б-н ҳам шуғулланган.

Ад.: Назаров Х., Социальные движения 20-х годов XX века в Афганистане, Душанбе, 1989.

МАҲМУД ТОРОБИЙ (? , Бухоронинг Тороб кишлоғи —1238) — Бухорода мўғуллар зулмига қарши кўтарилган кўзғолон (1238) рахбари. Хунарманд оиласида туғилган. Ғалвирчилик б-н шуғулланган, айна пайтда табиблик ҳам қилган. У кучли нуфузга эга, тасаввуф ғоялари б-н таниш шахс бўлган. Бухорода мўғулларга қарши бошланган кўзғолонга машхур уламо Шамсуддин Маҳбубийнинг таклифи б-н рахбарлик қилган. Бухоро атрофида мўғулларга қарши бўлган жангда ҳалок бўлган. Қабри устига 13-а.да қурилган даҳма ватанимиз мустақилликка эришгач, қайта таъмирланди. М.Т. ҳақида Ойбек «Маҳмуд Торобий» (1944) опера либреттоси ва достонини, Асад Дилмурод «Маҳмуд Торобий» (1998) тарихий романини ёзган. Бухоро вилояти Жондор шаҳарчасида хайкал ўрнатилган.

МАҲМУД ТОРОБИЙ КЎЗҒОЛОНИ — Бухорода мўғуллар зулмига қарши кўтарилган халқ ҳаракати (1238). Ҳарбий рахбари — Маҳмуд Торобий, ғоявий мафкурачиси — Шамсуддин Маҳбубий. Чигатой улусида мўғуллар истибдоди остида эзилган ва зулмидан тўйган маҳаллий аҳоли кўзғолон кўтаришга бир неча марта ҳаракат қилган. Бухородан 20 км ғарбдаги Тороб кишлоғи (ҳоз. Бухоро вилояти Жондор тумани ҳудуди) да бошланган кўзғолон бу курашнинг чўққиси ҳисобланади. Тороб кишлоғи ва унинг атрофидаги дехқонлар ва хунармандлар мажлисларида ўзаро кенгашиб, мўғуллар зулмига қарши очик кураш бошлашга қарор қилганлар. Кўзғолончилар Маҳмуд Торобий бошчи-

лигида Бухорога юришди ва шаҳардаги Малик Санжар қасри (1206 й.да Бухорода кўтарилган қўзғолон раҳбари қурдирган) ни эгаллаб, уни ўзларига қароргоҳ қилиб олишди. Улар сафига кўплаб тарафдорлар ва маслакдошлар келиб қўшилган. Торобийнинг опаси ҳам қўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб, бу табиб ва дуохон аёл ўз мардлиги, куч-ғайрати, жасорати ва душманга нафрати б-н қўзғолончилар орасида алоҳида ажралиб турган. Жувайнийнинг ёзишича, йирик тасаввуф шайхи ва ақоид уламоси Шамсуддин Маҳбубий қўзғолончиларнинг ғоявий раҳнамоси сифатида кўшин ва халқ ўртасида катта ташвиқот ишларини олиб борган. Улар мўғул босқинчилари ва улар хизматига ўтган маҳаллий маъмурларни ўлдириб, мол-мулкни бева-бечораларга тақсимлаб беришган. Бухоро бутунлай қўзғолончилар қўлига ўтган. Маҳмуд Торобий Робиа саройига жойлашиб, султон қилиб кўтарилган, бош садр Бурхониддин унинг талаби б-н Шамсуддин Маҳбубийни шаҳар садри этиб тайинлаган. Мўғул кўшинлари ва босқинчилари бу пайтда Карманага қочиб, шошилич куч тўплай бошлаганлар. Қўзғолонни бостириш учун Карманадан юборилган мўғул кўшинлари Бухоро атрофида тормор келтирилган, жангда 10 минг мўғул аскарлари ўлдирилган. Қўзғолончилар мўғулларни қувиб, Карманагача борганлар. Бироқ бу жангда Маҳмуд Торобий ва Шамсуддин Маҳбубий ҳам ҳалок бўлишган. Қўзғолонга Маҳмуд Торобийнинг 2 укаси: Муҳаммад ва Али раҳбарлик қилганлар. Мўғуллар уларга қарши Элдиз Нўён ва Чекан Қурчи бошлиқ янги кучларни ташлашган. Кармана яқинидаги Работи Малик (ҳоз. Навоий тумани маркази Малик работ)да бўлган шиддатли жангда қўзғолончилар мағлубиятга учраган, улардан 20 минг киши, жумладан, Муҳаммад ҳамда Али ҳам ҳалок бўлган. Қўзғолон шафқатсизларча бостирилган. Мўғуллар Бухорога кириб, шаҳар ва унинг атрофидаги кишиларни талашга

ва ўлдиришга киришган. Хўжандда турган Маҳмуд Ялавочнинг бу ерга келиши б-н Бухородаги қирғин тўхтатилган. У таланган ва вайрон этилган шаҳардан ҳеч қандай солиқ йиғиб, бўлмаслигига Чигатойни ишонтира олган. М.Т.қ. мағлубиятга учраса ҳам, у изсиз кетмаган. Мўғул маъмурлари эндиликда маҳаллий аҳоли б-н эҳтиёткорона муносабатда бўлиб, ўлпон ва солиқларни камайтиришган. Маълум муддат турли ўзбошимчаликларга чек қўйилган. Чигатой улусини мўғул хоқон (коон)лари номидан бошқарган Маҳмуд Ялавоч ва унинг ўғли Масъуд Ялавоч бу пайтда ҳам хоқонлар манфаатини кўзлайдиган, ҳам маҳаллий халққа хайрихоҳ нозик сиёсатни юритишган.

Ад.: Бухоро Шарқ дурдонаси, Т., 1997; Татаромонголы в Азии и Европе, М., 1970.

Қахрамон Ражабов.

МАҲМУД ЯЛАВОЧ, Маҳмуд Хоразмий (?— 1254, Пекин) — Чингизхон хизматида бўлган хоразмлик савдогар. Чингизхон томонидан Муҳаммад Хоразмшоҳ хузурига элчи бўлиб келганлиги учун ялавоч (элчи) лақаби б-н машхур. М. Я. қорахитойлар хизматида ҳам бўлган (1211). Чингизхон савдо-сотикқа катта эътибор бериб, қарвон йўлларининг беҳатарлигини таъминлаш б-н бирга мусулмон савдогарларига ҳурмати баланд бўлган. Шу туфайли Мўғулистонга келиб савдо қилганлар орасида Бухоро, Самарқанд, Ўттор, Хўжанд каби шаҳарлардан келганлар кўпчиликини ташкил қилган.

Улар орасида Маҳмуд ҳам бўлган. 1218 й. баҳорида Чингизхон уни бухоролик Алихўжа (Али хочжэ), ўтторлик Юсуф Жаҳонгир (Юсуфу-Жянкэ) ҳамроҳлигида Муҳаммад Хоразмшоҳ саройига элчи (ялавоч) қилиб юборган. Сафар олдидан Чингизхон уларга катта миқдорда совғасаломлар ва ўз мактубини топширади. Мактубда Чингизхон Хоразмшоҳни «ўғлимдек яхши кўраман» деб таъкидлаб уни итоатга чақирган. М.

Я. бошчилигидаги элчилар Бухорода Муҳаммад Хоразмшоҳ б-н учрашиб, унга Чингизхоннинг совғалар ва мактубини топширганлар. Хоразмшоҳ мак-тубни ўқигач, биронта сўз айтмай, келган элчиларни кузатиб қўйишни буюрган.

Мўғуллар истилосидан сўнг М. Я. Хўжандга кўчиб келиб, бир неча вақт Чингизхон номидан Мовароуннахрни идора қилган, вилоятларни бошқаришда босқоқшк мансабини жорий этган. Шунга кура, у йиғилган солиқларни Чиғатойхояга эмас, балки тўғридан тўғри Чингизхон саройига юбориб турган. Бу ҳол Чиғатойга ёкмас эди, чунки отаси унга суюрғол қилиб берган ҳудудга М. Я. ҳокимлик қилган жойлар ҳам кирар эди. Бундан ташқари, Чиғатой будда динига эътиқод қилгани туфайли М.Я.нинг ислом динига қаттиқ амал қилиб, бузилган шаҳар ва уй-жойларни, иқтисодий ва маданий ҳаётни тиклашига, мактаб ва мадрасалар қурилишига қатта эътибор беришига қарши бўлган.

Шу туфайли Чиғатой М.Я.дан қутулиш йўлини ахтариб, фурсат пойлаган. 1227 й. М.Я.ни қўллаб-қувватлаб турган Чингизхон вафот этган. 1238 й. Бухорода Маҳмуд Торобий кўзғолони бўлган. Чиғатой кўзғолонда М.Я.ни айбдор деб топиб, уни жавобгарликка тортиш учун Хитойга жўнатган.

Хитой манбаларида М.Я.ни Торобий кўзғолонининг сабабчиси сифатида жавобгарликка тортилгани ёки тортилмагани ҳақида маълумот йўқ. Юан сулоласи тарихида кўрсатилишича, Ўқтойхон ҳукмронлигининг сўнгги йили, яъни 1241 й. 10-ойида М. Я.га Хитой аҳолисининг маъмурий ишларини бошқариш вазифаси юклатилган. Гуюкхон (1246—48) ва Мункэ (1251 — 59) даврида ҳам М. Я. юқори лавозимни саклаб қолган. Хусусан, 1251 й. у Пекин ш.га ҳоким этиб тайинланган. Хитой манбаларида М. Я. Ғарбий ўлкалар (Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон)ни бошқарувчи бош нозир сифатида эслатиб ўтилган. М, Я. Пекинга қисқа муддат ҳокимлик қилган бўлсада,

шаҳар қурилиши ва ободончилиги йўлида қатта ишларни амалга оширган ва унга қўллаб туркистонликларни жалб қилган.

М. Я. нинг кичик ўғли Алибек (? — 1281) Шарқий Туркистоннинг Или вилояти ҳокими этиб тайинланган. Хубилай мўғуллар улуғ қоони этиб тайинланганда (1260) у марказий ўрдага чақиртирилиб, давлат ишларига жалб этилган. 1267 й. — маслаҳатчи, 1272 й. ўнг қўл вазир этиб тайинланган. Шунда унга Хэнан ўлкасининг маъмурий ишлар бошлиғи вазифаси топширилган. 1276 й. у Жангхуэй ўлкалари ҳокими этиб тайинланган. Бироқ 1281 й. бошида Алибек тўхмат балосига учраб, ҳокон амрига хиёнат қилганликда ай-бланиб қатл этилган.

Ад.: Сағдуллаев А. ва б., Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 1-қисм, Т., 2000.

Абдулаҳад Хўжаев,

МАҲМУД ҒАЗНАВИЙ, Абулқосим Маҳмуд ибн Сабуктегин (967— Ғазна, 1030) — давлат арбоби ва ҳарбий саркарда, Ғазнавийлар давлати ҳукмдори (998—1030). Сабуктегинтг ўғли. Ёшлигида отасидан ҳарбий санъ-атни пухта эгаллаган. Сомонийларга қарши исён кўтарган турк амирлари Абу Али Симжурий ва Фойикка қарши жанглarda отасининг кўшинида қатнашиб, қатта жасорат кўрсатгани учун «сайф уддавла» («давлат қиличи») унвони б-н тақдирланди (994). Ғазнавийлар давлатининг Нишопурдаги но-иби (994—997). Отаси вафотидан сўнг тахтни эгаллаган (998 й.дан). Марв яқинидаги жангда сомонийлар кўшинини мағлубиятга учратган (999. 16.5). Сомонийлар давлати ағдарилгач, М. Ғ. Бағдод халифаси ал-Қодир (ҳукмронлиги, 991—1031)дан «йамин уддавла ва амин улмилла» («давлатнинг ўнг қўли ва миллатнинг ишончи») деган фахрий унвон ва Хуросон ҳокимлиги ҳақида ёрлиқ олган (999). Қрраҳонилар хони Наср М. Ғ.га элчи юборган; 1001 й.да қорахонийлар б-н тузилган сулҳ шартно-

масига мувофиқ, ҳар 2 давлат ўртасидаги чегара чизиғи қилиб Амударё белгиланди. Шундай қилиб, Сомонийлар давлати ўрнида 2 та янги давлат ташкил топган. М. Ғ. кўлида Шим. Ҳиндистон чегарасидан тортиб Хазар (Каспий) денгизигача чўзилган катта ҳудуд бирлаштирилган. Кейинчалик бу давлат таркибига Шим. Ҳиндистон, Хоразм ва Ғарбий Эрон ҳам киритилган. Қорахонийлар б-н айрим урушлар (1006—08)дан сўнгра, Чағониён, кейинчалик Хутталон, Қабодиён вилоятлари ва Термиз, Амул (Чоржўй)ни ҳам ўз давлати таркибига қўшиб олган. М. Ғ. йирик ҳарбий юришлар олиб бориш б-н биргаликда қўшни давлатлар ҳукмдорлари б-н дипломатик алоқалар ва қариндошлик муносабатлари ўрнатган. Байҳақийнинг ёзишича, Хоразмдаги халқ ғалаёнлари оқибатида 1016 й.да Абул Аббос Маъмун қатл этилиб, тахтга унинг жияни ёш ва тажрибасиз Муҳаммад ибн Маъмун ўтирди. М. Ғ. бу хабарни эшитгач, қасос олиш баҳонасида катта қўшин (100 минг аскар, 500 фил) б-н келиб, Хоразм давлати пойтахти Қиётни эгаллаган (1017) ва ҳожиб Олтинтоитк Хоразмда ўз ноибни қилиб қолдирган ва Беруний бошчилигидаги олимлар, шоирлар ва санъ-аткорларни, шунингдек, ёш хоразмшоҳни бутун сулоласи б-н Ғазнага олиб қайтган.

Форс тарихчиси Гардизийнинг «Зайн ал-ахбор» («Хабарлар кўрки») асарида (1050—52) ёзилишича, 1025 й.да Самарқанднинг жан.да ўша даврнинг 2 буюк ҳукмдори: М. Ғ. ва қорахонийлар тамғачхони Қодирхон ўртасида тарихий учрашув бўлган. Икки ўртада шартнома тузилиб, унга кўра қорахонийларнинг Самарқанддаги ноибни АлитегиндМ Мовароуннаҳр қайтариб олиниб, Қодирхоннинг ўғли Йигантегинга берилган. Тазйикка учраган 4 минг ўтовли ўғуз хонадонлари (Сал-жукнинг авлодлари) М.Ғ.нинг рухсати б-н ўша йили Нурота агрофидаги Хуросонга кўчирилган. М. Ғ. қорахонийлар б-н ўз мавкеини мустаҳкамлаб, асосий эътиборни Шим.

Ҳиндистонни охиригача забт этишга қаратган. У Панжоб ва Кашмир вилоятларига 17 марта ҳарбий юришлар уюштирган (1002—28). Маҳаллий аҳолини ислом динига киритган. Унинг ҳарбий сафарларида Беруний ҳамкорлик қилган. Берунийнинг машхур «Ҳиндистон» (1030—31) асари ушбу сафарлар натижасида вужудга келган. М. Ғ. араб ва паҳлавий (форс) тилларини пухта билган, туркий тилда шеърлар битган. Ўз давлатининг пойтахти Ғазнада нодир китоблардан катта ку-тубхона тўплаган. Бу даврда ислом маданияти ривожланиши ва ислом дини тарқалишига катта ҳисса қўшган. Хусусан, ўз саройида 400 дан ортиқ олимлар, шоирлар ва санъаткорлар (Беруний, Унсурий ва б.)ни тўплаб, уларга хомийлик қилган. Қудратли ва жанговар ҳарбий қўшин ҳамда денгиз флотига эга бўлган. Ғазнада вафот этган, қабрида макбара ўрнатилган. Шарқ алломаларининг асарларида М. Ғ. адолатли ва фуқаропарвар подшо, душманга нисбатан шафқатсиз саркарда сифатида тасвирланади.

Ад.: Беруний, Ҳиндистон [Танланган асарлар], 2-ж., Т., 1965; Абу-л-Фазл Бейхақи, История Масъуда (1030—1041), Т., 1962; изд. 2, М., 1969; Абу Са'ид Гардизий, Зайн ал-ахбор, Т., 1991; Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

Қахрамон Ражабов.

МАҲМУД ҒИЖДУВОНИЙ, Жони Маҳмуд ибн Шайх Али ибн Имомиддин ал-Ғиждувоний (16-а.) — бухоролик сайёҳ, географ, ва тарихчи олим. Ёшлигида устозлари — Шайх Камолиддин Хусайн Хоразмий ва Шайх Ҳожи Муҳаммад ал-Хабушоний саёҳатларида катнашган, сўнгра Турон ва Эрон оралиғида ўзи саёҳат қилган. Бу саёҳатлар натижасида «Мифтоҳ уттолибин» («Илм толибларининг қалити») асарини ёзган (1543). Асарда 16-

а. бошларида Бухоро, Самарқанд, Хива, Марв, Машҳад, Ҳирот, Нисо

ш.лари, ўша даврдаги тарихий воқеалар, урф-одатлар, йирик шахслар ва б. тўғрисида маълумотлар мавжуд. М. Ғ. Хазар (Каспий) денгизининг шарқидаги энг йирик порт — Манқишлоқ бандаргоҳига ҳам тез-тез бориб турган. Бу портга Кавказ ва Шарқий Европа мамлакатларидан савдогарлар келиб турган. М. Ғ. асарини 19-а.да Ога-хий форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

Ад.: Ҳасанов Ҳ., Сайёҳ олимлар, Т., 1981.

МАҲМУД ҲАКИМ ЯЙФОНИЙ (1850—1930) — тарихчи, табиб, адиб. Унга кўқонлик табиб Боқийхон устозлик қилган. Ҳакимий тахаллуси б-н шеърлар ёзган. «Девони Ҳакимий» номли ғазаллар девони, «Тарих ул-илож» («Даволаш усули»), «Абу Али ибн Сино қиссаси», «Маъдан ул-адвия» («Доридармонлар манбаи»), «Қонун ул-илож» («Даволаш қонуни»), «Мужарработи Маҳмудий» («Маҳмуд тажрибалари»), «Хуллас уттаворих» («Тарихлар сараси») каби асарлар муаллифи.

МАҲМУДБИЙ, Маҳмуд Қатағон (тахм. 17-а. 1-ярми — 18-а. боши) — аштархонийлар давридаги нуфузли амалдор, оталик. Тохаристон (1683 й. дан), Балх ва Бадахшон ҳокими (1688 й.дан). М. Мовароуннахрнинг 17-а. 1-ярмидаги ижтимоийсиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Имомқулихон даврида (1611—42) Қундуз М.нинг юрти ва Тохаристоннинг Толиқон, Кишм каби туманларини бирлаштирган мулк марказига айланган. М. оталик даврида Ишкамиш Қундузга тобе эттирилган. 1685 й. М. Баёт қорадан Толиқонни тортиб олган. 1686—87 й.ларда Анушахон Хива қўшини б-н Самарқанд ва Бухорога хужум қилганда Субҳонқулихон М.дан ёрдам сўраган. У бу пайтда Тохаристон хркими (1683 й.дан) эди, у хиваликларни қувиб юбориб, Хўжанд ва Ҳисордаги ғалаёнларни бостиришда катта роль ўйнаган. 1688 й. авг.да Балх ва Бадахшон М.га инъом этилган. М. Бухородан мустақил равишда сиёсат юргиза бошлаган. 1691 й. Ба-

дахшонда ёрийлар сулоласи асосчиси Мир Ёрбекни мағлубиятга учратган. 1695 й.фев.да М. оталиққа қарши Балх атрофидаги курамалар исён кўтарганлар. М. Бухорога, Субҳонқулихонга одам юбориб шахзода Муҳаммад Муқим султонни ёрдамга сўраган. Бироқ хон буни рад этган. М. Балх тахтига машхур суфий Муҳаммад Порсонинг авлоди Солих-хўжани ўтказган. Хон М.дан норози бўлиб, мактуб жўнатган. М. вазият тақозоси б-н шундай қилганини, агарда хон Муҳаммад Муқим султонни жўнатса, Солиххўжани ўрнига тахтга ўтқизишни маълум қилган. Ёзишмалар 2,5 йил давом этган. Субҳонқулихон М.ни Қундуздаги исённи бостиришга юборган ва унинг йўқлигидан фойдаланиб, Балхга юриш қилган. Солиххўжа Қун-дуздан М.ни чақиртирган. М. Балх мудофасига киришган, қамал 20 кун давом этган, ниҳоят, ўртада сулҳ тузилиб хон орқага қайтган. Бироқ М.ни кўчманчиҳарбий зодагонлар қўллаб-қувватламаган. 1697 й. авг.да бошбошдоқлик кучайган ва М. Субҳонқулихоннинг талабига қўнишга мажбур бўлган. Солиххўжани Ҳиндистонга жўнатиб, Балхни Муҳаммад Муқим султонга топширган. 1697 й. кўчманчи қабилалар бошлиқлари (минг, сарой) ўртасида саройда юкори мавқега эга бўлиш учун кураш бошланган, унда Одилбий ва Шохниёзбийлар ғалаба қилиб, М.ни оталиқ мансабидан туширганлар. М. Қундуздан Балхга юриш қилган. Муқимхон уни яна оталиқ этиб тайинлаган. 1703 й. майда Балх атрофида Термиз кўнғиротлари босқин қилган, уларга қарши М. қўшин тортиб ғалаба қилган, улардан Қубодиёни тортиб олган (нояб.). 1704—06 й.ларда Бухоро б-н Балх ўртасида Термиз учун каттик кураш кетган. Унда дастлаб М. устун келган, 1704 й. сент.да у Термизни эгаллаган. 1707 й. мартда беклар фитнаси натижасида М. Муҳаммад Муқимхонни қатл эттирган. Шу баҳонада Убай-дуллахон Балхга юриш қилган (май), 1 ойга яқин қамал қилиб 27 майда шаҳарни эгаллаган. М.

Хиёбон дарвозаси орқ-али қочган. 1709 й. сентда М. Фур вило-

ятига боскин қилган. Убайдуллохон унга қарши чора кўра олмаган, бунга хонлиқдаги беклар ўртасидаги ички низолар йўл қўймаган. 1711 й. М. машхур шоир Машрабии қатл эттирган.

Ад.: Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Письменные памятники, Т., 1985; История Узбекистана, т. 3, Т., 1993; Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв., Т., 1988.

Фахриддин Ҳасанов.

МАҲМУДОВ Жўра (1915.16.6 - Иштихон тумани — 1987) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, 1-Белоруссия fronti, 7-гвардиячи отлик аскарлар кор-пуси, 15-гвардиячи отлик аскарлар дивизиясининг гвардиями сержанти. 1945 й. 23 янв.да Польшанинг Камиш ш. яқинида Просна дарёсини 2 жойдан кечиб ўтиб ва пулемётдан ўт очиб, эскадроннинг дарёдан ўтишини таъминлаганлиги учун Қаҳрамон унвони берилган (1945 й. 27фев.). Урушдан кейин ўзи туғилган кишлокца яшаган. Иштихон туман ёнғиндан сақлаш бўлими бошлиғи бўлиб ишлаган.

МАҲМУДОВ Жўра (1942.4.1, Тошкент) — реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1992). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1971). 1971—75 й.лар Ўш, 1975—78 й.лар Самарқанд, 1983—94 й.лар Сирдарё театрларида бош реж., 1978—83 й.лар телевидениеда, 1997—2002 й.лар Ёш томошабинлар театрида реж., 1994—97 й.лар Маданият ишлари вазирлигида етакчи мутахассис бўлиб ишлаган. Сахналаштирган спектакллари: «Она» (К. Чапек), «Қиёмат қарз» (Ў. Умарбеков). «Инсонликка номзод» (М. Каримов), «Оғриктишлар» (А. Қаҳҳор), «Сохта оксуяк» (Ж. Мольер), «Қаердасан, жон болам» (М. Бо-боев), «Қирол Лир» (У. Шекспир) ва б. М. ҳар бир спектаклни бадиийғоявий юксақлиги, таъсир кучини

оширишда тасвирий мусиқий, техник во-ситалардан унумли фойдаланган. М.нинг «Адолат куни», «Овсинлар», «Садоқат» каби сахна асарлари. «Осмондан танга ёққан кун», «Томчи», «Алпомиш», «Иккивой ва Бешвой» каби кичик томошабинларга бағишланган эртақ-пьесалари ҳам бор.

МАҲМУДОВ Маҳтумкули Худойбердиевич (1969.29.7, Ангор тумани) — курашчи, халқаро микёсдаги спорт устаси, «Ўзбекистон ифтихори» (2000). 10 ёшидан кураш б-н шуғулланади. М. Тошкент автомобиль-йўллар ин-тини тугатган (1992). Ат-Термизий хотирасига бағишланган халқаро мусобақаларнинг бир неча бор ғолиби (1995, 1997, 1999). 73 кг вазнда Ўзбекистон чемпиони (2000, Самарқанд), жаҳон чемпионати бронза медали совриндори (1999, Тошкент), жаҳон чемпиони (2000, Анталия).

МАҲМУДОВ Мирхалил J1947.2.1, Тошкент) — композитор, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (2000). Тошкент консерваториясини тугатган (1971). Ўзбек давлат филармонияси ижодий жамоалари раҳбари (1974—78), Ўзбекистон давлат консерваториясида ўқитувчи (1983 й.дан), доцент (2000). Симфоник асарларидан 3 та симфония (1си «Наво»), скрипка ва симфоник оркестр учун концерт, камер оркестри учун сюита, «Д. Шостакович хотирасига» поэма, «Муҳаммас ва уфор» I—III; шунингдек, «Тошкент замини» кантатаси (Э. Воҳидов), «Она мадҳи» поэмаси, «Ватан шахнози», «Она Ўзбекистон», «Элга баҳор келди» ва б. қасидалар, «Тошкент садоси» ораторияси, «Синдирилган кўза» (С. Жамол), «Давлат болалари» (Р. Муҳаммаджонов), «Тўйлар муборак» (У. Ҳошимов) каби мусиқали драма ва комедияларига, 50 дан ортиқ кинофильмлар («Келинлар кўзғолони», «Утган кунлар», «Чимилдик», «Булбул», «Жалолиддин Мангу-берди» ва б.)га мусиқа басталаган. М.нинг сара асарлари бадиий баркамоллиги, миллий ёрқинлиги б-н ажралиб туради.

МАХМУДОВ

Обиджон Абдухоликович, Обид чатоқ (1871, Марғилон — 1936.21.11) — Туркистондаги жадидчилик ҳаракати вакили, йирик сармоядор, ношир ва жамоат арбоби. М. Қўқонга кўчиб келиб, Мадраса таълимини одди. Тахм. 1898 й.да Челекен я.о. (Каспий денгизи)га бориб, турли ишлар б-н машғул бўлди. Шерикчиликка олган еридан нефть чикиб, бойиб кетади.

Санкт-Петербург унтининг тоғ-кон муҳандислиги ф-тини тугатган. Қўқонга кайтгач, тоғ-кон саноати б-н шугулланиб, Фарғона водийсида бир неча нефть конларини очишда иштирок этган. Шўрсувдаги олтингугурт конини сотиб олган. Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатида қатнашган ва уларни моддий жиҳатдан таъминлаб турган. Қўқонда босмаҳона ташкил қилган (1914). «Садои Фарғона» (1914), «Тирик сўз» (1917) ва рус тилида чикқан «Ферганское эхо» (1914) газ.ларининг муҳаррири ва ношири. М. матбу-отда долзарб мақолалар б-н чикиб, Туркистон халқини маърифатли бўлишга қақирган, уни озодлик учун курашга даъват этган.

Қўқон ш. Думаси раиси ўринбосари (1917). Туркистон Мухторияти ҳукуматининг озиқ-овқат вазири (1917—18). Мухторият тугатилгач, Москвага бориб, РСФСР Миллатлар ишлари халқ комиссарлиги қошидаги Туркистон ваколатхонасида матбуот бўлими мудури ва б. лавозимларда ишлаган (1919—21). Тошкентга кайтгандан сўнг, дастлаб Туркистон МИҚ да ишлаган (1921), сўнг Фарғона водийсига бориб, «Миллий иттиҳод» ташкилотининг бўлимини тузган ва советларга қарши фаолият олиб борган. Совет режими томонидан бир неча марта қамоққа олинган. Оғир ҳасталиқдан вафот этган.

Ад.: Унутилмас сиймолар. Жадидчилик ҳаракатининг намояндалари, Т., 1999; Ражабов К., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917-1924 й.), Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

МАХМУДОВ Равшан (1925,

Самарқанд тумани — 1943) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Марказий фронт 61-армиянинг 415-ўқчи дивизияси ўқчиси. 1943 й. 27 сент.да Чернигов вилоятининг Репки р-нидаги Змеи хутори яқинида биринчилардан бўлиб Днепр дарёсини кечиб ўтган, жангчиларни 3 марта ҳужумга бошлаган, ўнг соҳилдаги плацдармни сақлаб қолиш учун бўлган жангда ҳалок бўлган. 1944 й. 15 янв.да Қаҳрамон (вафотидан сўнг) унвонига сазовор бўлган.

МАХМУДОВ Саидахмад (1909.12.3, Қўқон — 1998.2.9) — наққош, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат ар-боби (1989). Ўзбекистон БА фахрий аъзоси (1997). Наққошликни отаси уста Саидмахмуд Норқўзиевагм. ўрганган. 1928 й.дан «Қуёш» артелида наққош. Отаси б-н жамоат бинолари (чойхона ва клублар)ни безашда иштирок этган. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—43). Навоий театри биносидаги Фарғона залини безашда иштирок этгани (1946—47) дан сўнг мустақил уста си-фатида фаолият бошлади. М. Фарғона водийсига хос наққошлик мактаби анъ-аналарининг ривожланиши ва бойитилишига қатта ҳисса қўшди, унинг ижодига безакнинг меъморий шакл б-н, рангларнинг ўзаро уйғунлиги, нақш мужассамоти ечимининг пухталиги хос. М. Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистонда кўплаб маданият саройлари, клуб, меҳмонхона, чойхоналарни беади: Қўқондаги «Бахт уйи», «Устоз», «Гулдаста» чойхоналари, Фарғонадаги «Пахтакор» кзининг клуб, чойхона ва меҳмонхонаси, Ўзбекистон туманидаги автовокзал, Қўқон мой-ёғ к-тининг чойхона ва профилаторийси, Тошкентдаги «Фарғона» чойхонаси ва б. Қўқондаги Худо-ёрхон саройи (ҳоз. шаҳар ўлкашунослик музейи) залларини таъмирлашда устанинг маҳорати намоён бўлди. 1963 й.дан Қўқон ш. ўқувчилар саройидаги наққошлик тўғарагида, кейинчалик «устоз — шогирд» усулида кўплаб шогирдлар тайёрлади.

МАХМУДОВ Темур Аҳмад ўғли

(1943.18.1, Тошкент) — созанда (чанг), бастакор, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (2000). Мулла Тўйчи хофизият невараси. Тошкент консерваториясини тугатган (1969). Чанг ижрочилиги сирларини Ф. Содиқов ва А. Одиловлардан ўрганган. Муқимий театри мусиқа раҳбари (1963—71), Ўзтелерадиокомпаниясида «Мақом» ансамбли созандаси (1973 й.дан), мусиқа раҳбари (1976—2002), Бадиий жамоалар дирекцияси раҳбари ўринбосари (2002 й.дан). Айни пайтда М. Уйғур номидаги Тошкент санъат ин-тида (1982—92) ва Ҳамза номидаги Тошкент мусиқа коллежида (1992 й.дан) ўқитувчи. Яққасоз ва жўрнавоз созанда сифатида танилган. Зарблари нозик ва майин. Репертуаридан Шашмақомттг чолғу ва ашула туркумлари, Фарғона—Тошкент мақом йўллари, халқ ва мумтоз чолғу куйлари («Фарғонача рез», «Роҳат», «Гулбахор», «Танавор» ва б.), ўзбек бастакорлари асарлари («Ўзбек вальси», «Гулнор» Ф. Содиқов; «Орзудили» М. Мирзаев ва б.) ўрин олган. Бастакор сифатида бир неча кўшиқ («Ўзбекистоним менинг», «Кўнгил», «Ватан» ва б.)лар ва драматик спектакллар («Нодирабегим», «Фигон», Ўзбек миллий академик драма театри; «Қора камар», «Паранжи сирлари», А. Ҳидоятлов номидаги драма театри) учун мусикалар ёзган.

МАХМУДОВ Ўрхон Сирожиддинович (1927.16.9, Тошкент) — инфекциялист-педиатр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977), тиббиёт фанлари д-ри (1966), проф. (1968). ТошТИни тугатгач (1948), Қашқадарё вилояти Ғузур туман касалхонасида ординатор ва бош врач (1948—51), хдрбий врач (1951—56), ТошТИ болалар инфекция касалликлари кафедрасининг клиник ординатори (1956—57), ассистенти (1957—63), доценти (1963—67), проф. (1968), мудири (1969—72), айни вақтда илмий ишлар бўйича проректор (1968—71), ректори (1984—87). 1972 й.дан Ўрта Осиё (ҳоз. Тошкент) Тиббиёт педиатрия

ин-тининг илмий ишлар бўйича проректори, болалар инфекция касалликлари кафедраси мудири. Ўзбекистон Педиатрия и.т. институти директори (1976—83; 1990—97), Педиатрия и.т. институти болалар ичак инфекцияси бўлими раҳбари (1997 й.дан). УзР Соғлиқни сақлаш вазирининг ўринбосари (1983). Асосий илмий ишлари болаларда учрайдиган инфекция касалликлар, уларнинг даво-си ва олдини олишга оид. М. Ўзбекистоннинг иссиқ иқлимида болаларда учрайдиган ич терлама (корин тифи) ва паратиф касалликларининг алоҳида белгиларини ўрганиб, амалиётга регидрация терапиясининг рационал схемасини татбиқ этди. Даражали «Соғлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (2002). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1996).

МАХМУДОВА Олия Тешаевна (1939.30.9, Бухоро) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2002). Бухоро пед. ин-тини тугатган (1962). 1962 й.дан Жондор туманидаги 3мактабда мат. ва чизмачилик фани ўқитувчиси. М. дарсларни янги педагогик технология асосида, техника воситаларидан унумли фойдаланган ҳолда ўтади.

МАХМУДТОҒ — Самарқанд вилоятидаги тоғ. Зирабулоқ тоғлари таркибига киради. Уз. 10 км, эни 4 км. Энг баланд жойи 962 м. Жан.-шарқдан шим.-ғарбга йўналган. Ён бағирлари кескин кўтарилган. Сувайирғич қисми яссирок, кам парчаланган. Тоғлар асосини юкори палеозой даврининг метаморфлашган оҳақтош, сланец ва интрузив гранитлари ташкил этади. Ён бағирлари кучли парчаланган, айниқса, сланец ва оҳақтошлар кучли нураши натижасида курук сойлар пайдо бўлган. Оддий бўз тупроқларда эфемерлардан каттабош, еттибўғин, ранг, қўнгарбош, шунингдек, какликўт, майда тиканли бодом ва б. ўсади. М.т.дан яйлов сифатида фойдаланилади (махсулдорлиги гектарга 1—2 ц).

МАХР — никоҳ вақтида куёв томонидан келинга ажратиладиган доимий

ва шахсий мулк. Бу никоҳ шартномаси тузилаётган вақтда куёвнинг келинга М. тўлаш мажбуриятидир. М. миқдори куёвнинг ижтимоий аҳволи ва унинг оиласи розилигига боғлиқ бўлган ва никоҳ шартномаси тузилаётган вақтда икки томон розилиги б-н белгиланган. Шу б-н бирга М. келиннинг шахсий мулки ҳисобланган. Одатда, М. 2 киемга бўлинган: 1) эри вафот этган ҳолатда мероснинг таркибидagi кўчмас мулк ҳисобланган; 2) бева аёл мерос бўлинмасдан олдин М. ни бўлиб олинишига йўл қўймаслик ҳуқуқига эга бўлган. М. эр вафот этган ҳолатларда ёки улар асоссиз ажралишган вақтда қайсидир даражада аёлга моддий ёрдам бўлиб хизмат қилган. Одатда М. учун бир уй, бир айвон, унга баробар саҳн б-н ҳовли, соғин сигир ва б. берилар эди. М. имом ҳузурда икки эркак гувоҳлигида эълон қилинган, никоҳ ўқилган. М. бериш одати Қуръон асосида шари-атда қонуллаштирилган.

Баъзи бир мутахассислар «махр» ва «қалин» сўзларига бир хил маънодаги атама сифатида қарашади. Аммо, қалиндан М.нинг фарқи шундаки, қалин бу келиннинг ота-онаси ёки қариндошларига тўланадиган тўловдир. Келинга М. тўлаш мажбурияти мусулмон халқларида маълум даражада сақланиб қолмоқда.

МАХРАМ (араб. — қариндош) — шариатда ўзаро никоҳ ман этилган ва энг яқин қариндошлик алоқасида бўлган эркак ёки аёл. Шахснинг эри ёки хотини, асосан, М. (тан М.) ҳисобланган. Аёл киши юзи очик ҳолда кўриниши мумкин бўлган яқин эркак қариндошлар шариатга кўра, аёлининг эри (тан М), отаси, ўғиллари, ака-ука, амаки, бува, тоға, қайнатаси М., ундан йироқ эркак қариндошлар ва ёт эркаклар номаҳрам ҳисобланади. Одатда, аёл киши М.дан юзини беркитмаган, аммо никоҳдаги аёл эрининг бо-шқа қариндошларидан (қайнатақайнана ва эрининг руҳсати б-н) қочмаслиги мумкин ҳисобланган. Эр ёки хотин ажрашиб кетса ёки улар-

дан бири ўлса, ўша вақтдан этиборан улар бир-бирига номаҳрам ҳисобланган. Аёл киши ўлса уни қабрга номаҳрам кишилар қўя олмай, балки ўғил ё ака-ука, тоға ёки марҳум тириклик вақтида васият қилинган киши (гўри М.) қўйган.

М.лик б-н боғлиқ бўлган кўпгина расмрусум ва қоидалар ҳозирда йўқолиб кетган. Шунингдек, «М.» сирдош, сидқидилдан хизмат қилувчи хизматкор маъноларида ҳам ишлатилади.

МАХСИ, **масси** — майин, пишиқ кўй ёки ёчки терисидан тайёрланадиган пошнасиз, баланд кўнжли пойабзал. Ҳозир калта кўнжли тури ҳам мавжуд. Таг чарми яланг қават ва юмшоқ бўлгани учун калиш ёки кавуш б-н кийиладиган миллий оёқкийими. М. мусулмон халқлари орасида қадимдан кенг тарқалган. Оёқни совуқдан асрайди, болдирини иссиқтутади. М.га ўхшаш оёқ кийимлари тасвирини Афросиёб деворий расмлари (5—8-а.ларга оид)да кўриш мумкин. М., асосан, 3 қисмдан: кўнж, бошлиқ (бетлик) ва тагчармдан иборат. Кўнж териси қалинроқ олинади, юпка теридан тикилса, қалин, каттик матодан астар тикилади. Кимга мўлжалланганлиги (жинс ва ёши)га қараб мардона (катта ёшдаги эркаклар учун), заифона (катта ёшдаги аёллар учун), бачкана (болалар учун) М.лар фарқланади. Терининг хилларига кўра, амиркон М., бедана М., гўспанди М. (кўй терисидан), хиром М., булғори М. (мољ терисидан) ва б. турлари бор. М., одатда, қора тусли бўлади, лекин Хоразмнинг баъзи р-нларида аёллар тўйга кизил М. кийишган. Қўнжининг юқори қисмига рангли иплар б-н майда машина чокларида гул тикиб безағилади. Ҳоз. кунда ҳам катта ёшдаги эркак ва аёллар, баъзи ёшлар М. кийишади.

МАХСУЛОТ — иқтисодий фаолиятнинг ашёлар ва хизматларда мужассам этилган натижаси. Унинг моддий-буюм шакли моддий М. кўринишига эга. Маънавийат соҳасида ғоя, ихтиро ва кашфиётлар, янги технологиялар, и.т. натижалари ва тажриба-конструкторлик ишланма-

лари, информацийон М.лар, адабиёт ва санъат асарлари — интеллектуал М.лар яратилади.

Хизмат кўрсатиш соҳасида яратиладиган ва моддий кўринишга эга бўлмаган М.лар, одатда, моддий-ашё шаклига эга бўлмайди. Ўзига хос хусусияти шундаки, унинг фойдали самарасини хизматни яратиш, кўрсатиш жараёнларидан ажратиб бўлмайди. Мас, врачлар, ўқитувчилар хизмати М. оралик ва пировард М.ларга бўлинади. Оралик М. — ишлаб чиқарувчилардан ишлаб чиқарувчиларга сотиладиган М. бўлиб, и.ч.нинг кейинги босқичларида фойдаланилиши б-н лировард М.дан фарқ қилади. Мамлакатда бир йил давомида ишлаб чиқарилган ва ялпи киймати бозор нархларида ҳисобланган

жами миллий иқтисодийнинг пировард М.и ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ни ташкил қилади.

МАҲСУЛОТ НАРХИ - қ. Нарх.

МАҲСУЛОТ СИФАТИ - маҳсулот хусусиятлари мажмуи, унинг жамият ва шахс эҳтиёжларини қондириш даражаси б-н белгиланади. М.с.ни яхшилаш и.ч. самарадорлигини ошириш ва товар рақобатбардошлигини таъминлашнинг муҳим шартини (яна қ. Товар сифати).

МАҲТУМҚУЛИ (тахаллуси Фироғий; 1733, Гурган дарёси соҳилидаги Ҳожи-говшан қишлоғи — 1791) — туркман шоири ва мутафаккири. Отаси Давлатмамат Озодий (1700—1760) ҳам шоир бўлган. М. бошланғич таълимни оилада ўз отасидан олган. Сўнг қишлоқ мактабидан Ниёзсолиҳ мулла кўлида ўқиган. Дастлаб М. Халач атрофининг Қизилоёқ қишлоғидаги Идрисбобо мадрасасида, кейинчалик Бухоронинг Кўкалдош, Хиванинги Шергозий мадрасаларида таҳсил олган. Низомий, Фирдавсий, Фузулий, Навоий сингари машҳур шоирлар ижодидан баҳраманд бўлган. Заргарлик б-н шуғулланган. Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Озарбайжон, Самарқанд, Туркистон каби бир канча шаҳарларга саёҳат қилган. М.нинг оилавий шароити хусусида ҳар хил ривоятлар бор.

Маҳтумқулишунослар М. Менглихон исми кизни чин дилдан севганини, бироқ уларнинг турмуш қуришига имкон бўлмаганини ёздадилар.

М. бир канча лирик шеърлар, лирик-эпик дostonлар, ғазал ва мухаммаслар ёзган. Бизгача унинг лирик, фалсафий, панднасихат характеридаги 10 минг мисрадан ортиқ шеърлари етиб келган. М. шеърларида туркман халқининг ҳаёти, урф-одатлари, ўз даврининг муҳим ижтимоийсиёсий ҳодисалари, шоирнинг ички кечинмалари теран ифода этилган («Бўлмаса», «Келгай», «Билан», «Найлайин», «Етмас», «Булар», «Кетди замона» ва б.). Асарларида туркман уруғларини бирлашишга чақирган. Улар ўртасидаги низожанжалларни тугатишга уринган («Така, ёвмут, кўкланг, ёзир, алили — Бир давлатга қуллик қилсак бешимиз...»).

М.нинг ишқ-муҳаббат мавзуидаги шеърлари ҳам оҳангдорлиги, чуқур фалсафий моҳияти б-н ажралиб туради. Шоирнинг ҳаёт ва ўлим, инсон ва борлик, ғўзал инсоний фазилатлар ва одоб-ахлоққа оид шеърларида ислом дини ҳамда тасаввуфий қарашлар таъсири яққол сезилади («Маҳтумқули, шукр эт сен Худога, Ўлим баробардир шоҳу гадога...»).

Кўп шеърларига Куръони Карим оятлари, ҳадиси шарифнинг маз-мунмоҳияти сингдирилган. Шоир шеърларида пайгамбарлар, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий сингари улуғ зотлар жуда кўп тилга оли-

нади. Шунингдек, Аллоҳга муножот, Расулуллоҳ (сав)га мурожаат оҳанглари М. шеъриятининг энг асосий тамойилларидан биридир («Риёдан, ё Раб», «Сочди Муҳаммад», «Ё Расул» ва б.).

М. услубида халқ оғзаки ижоди-га яқинлик бор. М. туркман халқининг мақол ва маталларини, халқтилига хос айрим унсурларни адабиётга олиб киришда катта хизмат қилган. Шоирнинг пурмаъно мисралари туркман миллиятининг ҳикматли сўзлари, афоризмлар

каторидан ўрин олган. М. ижоди Европа ва рус шарқшунослари, туркман ва ўзбек олимлари томонидан тадқиқ этилган; қиёсий ўрганилган. Хусусан, Навоий ижодининг М.га таъсири ва б. адабий таъсир масалалари текширилган (С. Қориев, «Навоий ва Мах-тумқули», «Махтумқули ва Ислом шоир», «Махтумқули шеърлари асосида яратилган ўзбек халқ кўшиклари» ва б.).

М. шеърияти барча туркий миллатлар, жумладан, ўзбекларнинг ҳам маънавий мулкига айланган. Бир неча марта шеърлари ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилган. Кўплаб шеърлари ҳофизлар томонидан куйга солиб айтилади. М. ҳақида кинофильм, спектакль ва бадий асарлар яратилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1963; Махтумқули шеъриятдан, Т., 1976; Сайланма, Т., 1995; Туркман мумтоз шеърияти дурдоналари, Урганч, 2000.

Ад.: Қураббоев К., Ўзбек-туркман адабий алоқалари, Т., 1978.

Баҳодир Каримов.

МАҲҲУЗ НАЖИБ (1911.11.12, Қоҳира) — араб ёзувчиси (Миср). Қоҳира унтининг адабиёт ф-тини тугатган (1934). «Бемаъни шивиршивир» (1936) новеллалар тўплами жамиятдаги бойлик ва қашшоқлик ўртасидаги зиддият ҳақида. Романтиктарихий романларини («Тақдир ўйини», 1939; «Радобис», 1943; «Фив кураши», 1944) ёзгач, М.Н. яна ижтимоий мавзуга мурожаат қилган. «Янги Қоҳира» (1945) романида 2-жаҳон урушидан аввалги Миср ёшларининг ҳаёти акс этирилган. «Хон ал-Халилий» (1946), «Мидак тор кўчаси» (1947), «Аввали ва ниҳояси» (1949) романларида 1919 й. даги инглизларга қарши кўзғолондан 2-жаҳон уруши тугагунча бўлган даврдаги Миср жамияти турли табақалари ҳаёти панорамаси чизилган. М. Н.нинг 1956—57 й.ларда нашр этилган, эски Қоҳиранинг даҳалари номи б-н аталган машхур романлари — «Байн алкасарайн», «Каср аш-Шоук» ва «ас-Суккарийа» 20-а. нинг 1-ярмидаги Миср оилалари ҳаёти

ҳақида. «Нил устидаги сафсата» ва «Мирамор пансионат» (1966), «Ёмғир остидаги севги» (1975) романларида Мисрдаги 1952 й.даги инқилоб ва ундан кейин юзага келган муаммолар тасвирланган. «Ўғри ва ит» (1961) романи ҳамда «Илохий дунё» (1963), «Бадном хонадон» (1965), «Қора мушук қовоқхонаси» (1968), «Шийпон остида» (1969) новеллалар тўпламлари муаллифи. М. Н.нинг кўпгина асарлари экранлаштирилган ёки саҳналаштирилган. Асарларидан парчалар ўзбек тилида эълон қилинган. Нобель мукофоти лауреати (1988).

Лй.:Ташмуҳамедова Г. А., Ранние социально-бытовые романы Нагиба Махфуза, Т., 1970.

МАҲЧА, моҳча — Шарқ халқлари ҳарбий кўшинларида туг учидаги ярим ой шакли; олтин ёки кумушдан ишланган.

МАҲШАР (араб. — тўпланиш, йиғилиш жойи) — суннийликдаги охират ва шиаликдаги маъод ақидаси б-н боғлиқ тасаввур. Ислом анъанасида дунё тугагач (қ. Охират), инсонлар тирилиб, ўрнидан туриб (қ. Қиёмат) тўпланадиган ва сўроқ қилинадиган кун, деб тасаввур этилади. Шундан М. кунй охират куни ёки қиёмат куни мазмунида тушунилади.

МБАБАНЕ — Свазиленд пойтахти. Хохо округи нинг маъмурий маркази. Мамлакатнинг шим.-ғарбида, Ндимба тоғлари этагида, 1150 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 40 минг кишидан зиёд (1990 й.лар ўрталари). Июлнинг ўртача т-раси 12°, янв.ники 24°. Йиллик ёғин ўртача 1400 мм. Автомобиль йўли орқали Мапуту (Мозамбик) порти б-н боғланган. Металлсозлик, озик-овқат, тикувчилик саноати корхоналари мавжуд. Қ.х. махсулотлари қайта ишланади. М. яқинидан асбест қазиб олинади. Ун-т, кутубхона бор. Шаҳарга 17-а.нинг охири — 18-а.нинг бошларида асос солинган. 1903—68 й.лар Свазиленд Британия протекторатининг маъмурий маркази.

МБЕКИ Табо Мвуйелуа (1942.9.6, Шарқий Кап вилоятининг Идутьива

кишлоғи) — Жан. Африка Республикаси давлат арбоби. Буюк Британиядаги Суссекс унтининг иктисодиёт ф-тини тугатган (1966). 1967 й.дан Африка миллий конгресси (АМК) ходими, 1971 й.дан Лусакадаги АМК Инкилобий кўмита котиби ёрдамчиси, 1975 й. АМК Миллий ижроия кўмитаси аъзоси, 1976 й.дан АМКнинг Ни-гериядаги вакили, 1978 й.дан АМК президентининг сиёсий ишлар бўйича котиби, ахборот департаменти директори, АМК раиси ўринбосари, АМК президенти, 1994 й.дан ЖАР вице-президенти, 1999 й. июндан президенти.

МБУЖИ-МАЙИ (1966 й.гача Бакванга) — Конго Демократик Республикасининг жан. қисмидаги шаҳар, Бушимае дарёсининг Санкуру дарёсига қуйилиш жойида. Шарқий Касаи вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолией 1 млн. киши чамасида (2000). Автомобиль йўллари тугуни. Дунёда техник олмослар олишининг энг йирик марказларидан. Озиқовқат саноати корхоналари бор.

МВАНДА, Моанда — Габон даги дунёда энг катта марганец кони, Юқори Огаве яқинида. Руда 1962 й.дан қазиб олинмоқда. Келиб чиқиши чўқинди. Аниқланган захираси 400 млн. т чамасида. Таркибидаги Мп 50% гача. Асосий кони Мванда аҳоли пунктида. Йилига 2 млн.т дан зиёд руда қазиб олинади.

МВАНЗА — Танзаниядаги шаҳар, Виктория кўли соҳилида. Мванза вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолией 223 минг кишидан зиёд. Савдо-транспорт тугуни ва қ.х. (пахта, тамаки, кофе, қорамол) ҳамда кончилик (олтин) р-нининг саноат маркази. Т. й. орқали Доруссалом ш. ва Танганьика кўли соҳилидаги Кигома порти б-н боғланган. Тўқимачилик, озиқовқат (ун тортиш), қўн-пойабзал саноати корхоналари, контейнер, қурилиш материаллари, ойна, қ.х. ва ирригация жиҳозлари ва б. ишлаб чиқарувчи з-длар мавжуд.

МВЕРУ — Африкадаги кўл, Замбия ва Конго Демократик Республикаси чегарасида, 917 м баландликда жойлаш-

ган. Майд. 5,2 минг км², уз. 130 км, эни 40 км гача. Чук. 9—15 м. Кўлга Луапупла дарёси қуйилиб, Ловуа дарёси оқиб чиқади. Балиққа бой (70 дан ортиқ тури бор). Кема қатнайди. Килва, Пвето пристанлари бор. Мверу-Вантита миллий боғи ташкил этилган.

МЕБЕЛЬ (лот. mobilis — кўзғаладиган, осонгина суриладиган), жиҳоз — хоналар, истироҳат боғлари, кўчалар жиҳозининг асосий тури. Маиший (уй-рўзғорда ишлатиладиган), жамоат би-нолари ва жойлари (боғча-ясли, мактаб, ўқув юрглари, идоралар, театр, клуб, кинотеатр, дўконлар, кафе ва ресторанлар, саноат бинолари ва б.) да қўлланиладиган хилларга бўлинади. М. (курси, хонтахта, жавон, беланчак, бешик, стул, стол, шкаф, қаравот, диван, сандиқ, кути, скамейка, парта ва б.) инсоннинг меҳнати — машғулоти, дам олишини қулайлаштириш учун хизмат қилади. Ёғочнинг қаттиқ турлари (эман, шамшод, ёнғоқ, нок, қайин, липа, тол, терак, кизил дарахт, чинор, қайрағоқ, ольха, шумтол, арча, қарағай, тилоғоч ва б.), металл ва пла-стмассадан ишланади, новдалардан тўкилади. Вазифаси, тузилиши, материалга қараб жуда кўп турларга бўлинади, ҳар бир турининг ҳам бир неча хили бўлади (мас, столнинг овқат тай-ёрлаш ва овқатланишда ишлатиладиган, ёзув столи каби хиллари, жавоннинг китоб териби қўйиладиган, қорхонада — асбоб-ускуналар сақланидиган хиллари бор). Маиший (уй-рўзғор) да ишлатиладиган М. ётоқхона, меҳмонхона, ошхона ва ҳовли М.лари каби хилларга бўлинади. Бир хонали уйларга мўлжаллаб ишлаб чиқариладиган М.лар ҳам ётоқхона, ҳам меҳмонхона М.и вазифасини ўтайди (мас, диванқаравот, креслоқаравот). Икки, баъзан ундан ортиқ тури бирлаштирилган М.лар ҳам ишлаб чиқарилади. Тузилиши ва технологик жиҳатларига кўра, М. жойидан кўзғалмайдиган ва кўзғаладиган, йиғма, деворга ўрнатиладиган ва б. хилларга бўлинади. М. хонани, бино ичини бади-

ий безаш учун хизмат қилади, амалий санъат соҳаси ҳам ҳисобланади (М.ларни безашда рассомлик, ҳайкалтарошлик ва нақшдан фойдаланилади).

М. жуда қадим даврларда, инсон ўтрокласа бошлаган пайтлардаёқ пайдо бўлган. Янги ижтимоий тузумлар, маданият, фан ва техника тараққиёти янгидан-янги М. намуналарини вужудга келтирди. Қадимдан Миср фиръавнларига мансуб айрим М. намуналари бизнинг давримизгача сақланган. Тахт, сандиқлар ёғочдан ўйма ва бўртма нақш ва тасвири ишлаб, жез, қумуш, олтин ва фил суяги қоплаб безатилган. Юнонистонда М., асосан, ёғочдан ишланган. Қад. Римда М. тайёрлашда ёғоч б-н бир қаторда мрамор, жездан ҳам фойдаланилган, дарахт новдасидан тўқима М. ҳам тайёрланган. Столларнинг оёғи йирткич ҳайвонларнинг оёқларига ўхшатиб ишланган. Бизгача сақланган Византия М.и намуналари олтин, фил суяги, қимматбаҳо тошлар қоплаб безатилган.

Хитой, Япония, Эрон каби Осиё мамлакатларида ҳам М.ни жозибатор безатишга катта аҳамият берилган. Осиё мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда уйларни жиҳозлашда гилам, шол, кигиз қабиларга катта эътибор берилганидан М. унчалик раем бўлмаган. Лекин бешик, беланчак, чоркурси, сандиқ, сандиқчалар, хонтахта, танча (санда), тоқчага ишланган жовон, тахт каби жиҳозлар аста-секин раем бўлган. Шарқ мамлакатларида 7—8-а.лардан бошлаб ёғоч ва жез М.лардан Мадраса, маежид, саройларда кенг фойдаланилган, устига китоб қўйиб ўқиладиган лавҳ, 8 қиррали столлар, курсилар қадама, ўйма ва бўяма на-қшлар б-н безатилган. Ўрта Осиё саройларида тахт, курси тахта (каравот) лар олтин, қумуш, қимматбаҳо тошлар б-н безатилган. Улар ёнғоқ, арча, тут терақ, ва б. дарахтларнинг ёғочидан тайёрланган. Ҳозир миллий М.лар Европа услубидаги М.лар б-н уйғунлашиб кетди.

Европада М. тараққиёти бадиий услубларнинг кучли таъсири остида бўлди.

10—12-й.ларда роман услуби содда, лекин вазмин, дағал М.ни вужудга келтирди. Готика (12—15-а.лар) М.ни нафислаштирди, безакда ёғоч ўймакорлигидан фойдаланилди. Уйғониш даврит ёғоч инкрустациядан кўп фойдаланилди, янги М. турлари, мас, ёзув шкафлари, юмшоқ курсилар (креслолар) пайдо бўлди. Барокко (17—18-а.лар) М. шакллари ни мураккаблаштирди. М.да одатдаги серхашам безакдан ташқари мозаика ҳам ишлатилди. 18-а. 2-чорагидан раванк тоғон рококо услуби ўзидан олдинги классицизм оқимининг монументал М. шакллари ни енгиллаштирди, усти ёпиб қўйиладиган ёзув столлари, М. гарнитуралари пайдо бўлди. Амбир услуби (19-а.) да М.ларнинг оёқлари сфинкс, гриффон, шер оёғи, устунларга ўхшатиб ишланди, безакнинг симметрик бўлишига аҳамият берилди.- 19-а. 2-ярмидан М. кам безакли қилиб ф-каларда ишлаб чиқарила бошлади, ёғочни эгиб ишланадиган арзон, ҳаммабоп Вена М.лари оммалашди. 20-а. бошларидан рационализм услуби янги материаллар (мас, металл қувурлар) дан фойдаланиш, М.ларни йиғма ва қисмлари ажратиладиган қилиб тайёрлаш усуллари ни майдонга келтирди. Идора, ўқув юртлари, банк, хонадонлар учун махсус М. хиллари пайдо бўлди. Ҳозир идораларда, асосан, итальян услубидаги М.лар раем бўлди (2003).

Замонавий М. фойдаланишга қулай, енгил, содда бўлиб, қимматбаҳо ёғоч тежаб ишланади, қисмларга ажраладиган қилиб тайёрланади. Ташишга, қўчиришга қулай (айрим М.лар бир неча қисмга ажратиладиган қилиб тайёрланса, айрим М.ларнинг қисмлари алоҳида бўлиб, устма-уст, ёнма-ён қўйиладиган қилиб ясалади). М. ало-ҳида-алоҳида комплект қилиб (мас, стол ва стуллар) тайёрланади, М. тўплам (1, 2, 3, 4 хонали хонадонларга мўлжаллаб, бир услуб, бир хил материал ва бир хил рангда тайёрланадиган комплект), гарнитуралар (ётоқхона, кабинет, ошхона, меҳмонхона каби махсус хоналарга мўлжалланган, бир услуб, бир

хил ранг, бир хил материаллардан) ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда Европа услубидаги М.лар миллий услубдаги М.лар б-н уйғунлашиб кетган. Енгил услубдаги М.лар б-н бирга классик услубдаги залвор М.лар яна раем бўла бошлади (яна қ. Мебель саноати).

МЕБЕЛЬ САНОАТИ - ёғочозлик саноатининг етакчи тармоғи. Хонадонлар ва жамоат бинолари учун мебель ишлаб чиқаради. Ўзбекистонда мебель саноат усулида ишлаб чиқарила бошлагунга қадар уй-рўзгор буюмлари (хонтахта, курси, жовон, сандиқ ва б.) кустарь ва ярим кустарь корхоналарда тайёрланган. М.с.нинг дастлабки маҳсулотлари — турар жой ва жамоат би-нолари учун мебель и.ч. 1922 й.дан бошланди. Уй-рўзгор ва жамоат эҳтиёжлари учун ме-беллар и.ч. урушдан кейинги йшларда бирмунча ривож топди. 50-й.лар охирида республикада турли вазирлик ва идоралар ихтиерида бўлган 3 ф-ка, бир неча цехлар ишлади. Хунармандчилик артеллари ва йирик мебель цехлари негизда Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон ш.ларида мебель ф-калари барпо қилинди. 1977 й. Ўзбекистон мебель ва ёғочозлик саноати вазирлиги ташкил этилди. 1988 й. республикадаги барча М.с. корхоналарини бошқарадиган «Ўзбекмебель» бирлашмаси ташкил этилди. 1991 й. шу бирлашма негизда «Ўзбекмебель» ижара корхоналари уюшмаси тузиди. 1993 й. янв.да уюшма «Ўзбекмебель» давлат-акциядорлик компаниясига айлантирилди. Тармоқдаги энг йирик корхоналар: «Тошкент» мебель бирлашмаси, «Миробод» бирлашмаси (1953), Самарқанд мебель бирлашмаси (1954), «Наманган» мебель бирлашмаси (1956), «Мебель» бирлашмаси (1959), «Фарғона мебель» бирлашмаси (1960), Олмалик мебель к-ти (1961), «Янгийўл-мебель» ширкати (1963), Кува мебель к-ти (1967), Сергели мебель бирлашмаси (1974), Олмазор юмшоқ ме-беллар ф-каси (1989), Андижон мебель к-ти (1991 й. қайта қурилган). 1994 й.да Жиззах ва

Риштон мебель ф-калари ишга туширилди. Тармоқни ривожлантириш корхоналарни замонавий ускуналар б-н қайта жиҳозлаш ва рақобатбардош маҳсулотлар и.ч., корхоналарнинг экспорт имкониятларини ошириш, хорижий фирмалар б-н қўшма корхоналар ташкил этиш ҳамда иктисодий ҳамкорликни йўлга қўйиш йўналишларида олиб борилмоқда. «ЕвроЎз» Ўзбекистон — Германия қўшма корхонаси ташкил этилди (1993, апр.). Ўзбекистонда тайёрланган ме-беллар экспортга йўлга қўйилди.

М.с. ҳар хил мебель йиғмалари (меҳмонхона, ошхона, кабинет, ётоқхоналар ме-беллари, мактаб, тиббиёт, лаб. ме-беллари), миллий мебель (хонтахта, сандиқ ва б.) намуналарини, ҳашаматли ме-беллар йиғмаларини и.ч.ни ўзлаштирган (қ. «Файз» холдинг компанияси).

МЕВА (fructus) — ёттиқ уруғли ўсимликларнинг уруғли органи; одатда, уруғланиш натижасида ҳосил бўлади. Аммо, партеногенез йўли б-н кўпаядиган ўсимликлар М.си (партенокарп М.) уруғланишсиз юзага келади ва уруғсиз бўлади. М.ларнинг шакли, қатталиги ва ранги ҳар хил. М. битта ту-гунчадан ҳосил бўлса (ўрик, гилос, олча, мош, жағжағ ва б.) оддий ёки асл М., бир гулдаги бир неча тугунчадан юзага келса (малина, маймунжон, айиктовон ва б.) мураккаб М., тугунча ва гулдаги бошқа қисмларнинг иштирокида шаклландиган бўлса (қулупнай, тут, олма ва б.) сохта М. деб аталади.

М. 3 қисмдан — сиртки қисм ёки пўст (экзокарп)дан, пўстсимон ёки ёғочланган қисм (эндокарп) ва улар ўртасига жойлашган оралик қисм (мезокарп) — мева этидан иборат. Ҳўл (этли, серсув) ва қуруқ (юпка, қуруқ) М.лар бор. Ҳўл М.лар данакли (ўрик, шафтоли, олча ва б.) ва уруғли (олма, қовун, бодринг ва б.) меваларга бўлинади. Улар пишганда очиладиган ва очилмайдиган бўлади. Қуруқ М. тузилишига қараб бир нечтага бўлинади: ёнғоқ М.лар — пўсти қаттиқ

ёғочсимон (ёнғок, ўрмон ёнғоғи ва б.); писта М.лар — пўсти дағал (кунгабоқар, махсар ва б.); донча М.лар — пўсти юпка, уруғга ёпишган (арпа, бугдой. шоли, тарик ва б.) ва қанотчали М.лар — уруғида қанотчасимон парда бўлади (қайрағоч, шумтол, заранг ва б.да). Очиладиган М.лар, одатда, кўп уруғли бўлиб, очилиш усули ва хоналарининг сонига қараб бир неча хилга ажратилади. Баргак М. — саллагул, испарак, тасмачўп; кўзок М. — турп, шолғом, индов; кўзоқча М. — ўсма, жағжағ, қатрон; кўсак М. — ғўза, кўкнор, лолақизғалдоқ ўсимликларида учрайди. Бўлинадиган М.лар икки ва кўп хонали тугунчадан ҳосил бўлиб, пишганда айрим мевачаларга ажралади (кашнич, укроп, коврак, кампир-чопон, туяқорин ва б.нинг М.лари). М. типларини системага солувчи ҳар хил таснифлар таклиф қилинган, лекин уларнинг ҳаммасини ҳам мукамал деб бўлмайди. Арман олими А. Л. Тахтажян М.ни туташмаган мевабарглардан ҳосил бўлган апокарп М. ва туташган мева барглардан тузилган ценокарп М.га ажратади. Ценокарп М.ни синкарп, паракарп вализикарпга ажратди. Апокарп М. энг соддаси ҳисобланади. М.нинг биологик аҳамияти уруғларни химоялаш ва тарқатишдир. Мевақат уруғларни пишиб етилмасдан куриб қолиш, шикастланиш ва ҳайвонларга ем бўлишдан сақлайди. М. шамол, сув, одам ва ҳайвонлар ёрдамида тарқалади. М. қимматбахо озиқ моддалар (оқсил, мой, углевод ва витаминлар) га бой. Кўп ўсимликларнинг М.ларини одам ва ҳайвонлар истеъмол қилади, улардан дори ва бўёқлар тайёрланади. Бегона ва захарли ўсимликларнинг М.си хўжаликка зарар етказиши.

Қандолатчилик маҳсулотлари — ширинликлар, полиз экинлари ва мевали дарахтлар маҳсулоти ҳам М. дейилади.

МЕВА ПЎСТЛОҚХЎРЛАРИ - қ Пўстлоқхўрлар.

МЕВА ШАРБАТИ — мева ва сабзавотлардан олинадиган ширин суюқлик; мева суви. Асосан, олма, узум, шафто-

ли, олхўри, ўрик, анор, сабзи ва б.дан олинади. М.ш.нинг 2 хил: тиниқ ва мева эти б-н тайёрланадиган турлари ишлаб чиқарилади. Эти б-н тайёрланадиган М.ш.га ўрик, шафтоли, ол-хўри ва б. шарбати киради. Саноатда 2 ёки бир неча хил мевасабзавотлар шарбатлари аралашмасидан иборат бўлган омихта (аралаш) шарбатлар ҳам ^ишлаб чиқарилади. М.ш.нинг табиий (қанд қўшилмаган) ва 5—15% қанд қўшилган хиллари бор. М.ш.да мева ва сабзавотлар таркибидаги барча фойдали озиқ моддалар (қанд, органик моддалар, кислоталар, витаминлар, минерал тузлар, пектин, клечатка ва хушбўй моддалар) бўлиб, таъми сақланади. М. ш. таркибида: 5—15% қанд, 0,3—3,0% органик кислоталар, турли витаминлар, минерал тузлар ва б. бор. М.ш. чайков босувчи спиртсиз ичимликлар, сироп (ширин сув), ликёр ва б. тайёрлаш учун ишлатилади.

М.ш. олиш учун мева ёки сабзавот аввал махсус машиналарда ёки душ остида ювилади. Сўнгра шнекли иситкичларда стериллангач, кетма-кет ўрнатилган иккита тозалаш машинасига тушади. Биринчи машинада данаги, уруғи, пўстлоғидан тозаланиб, массага айлантирилади. Иккинчи машинада масса диаметри 0,5 мм ли тешиқлардан ўтказилади. Баъзи М.ш. махсус идишларда қандли сироп б-н аралаштирилади. Центрифугада шарбат охириги қолдиқ — йирик фракциялардан тозаланиб, гомогенизаторда соф М.ш.га айлантирилади. Ниҳоят шарбат қиздирилиб (50—60°), деаэрация қилинади (таркибидаги кислороди кетказилади), идишларга солиниб, пастеризация қилинади. М.ш. поток линияларда олинади. Махсус мева шарбатини оладиган пресслар мавжуд. М.ш.ни уй шароитида ҳам тайёрлаш мумкин.

Олимжон Алимов.

МЕВАЛАР ВА САБЗАВОТЛАРНИ САҚЛАШ — ҳўл ва серсув маҳсулотларни истеъмол этиш ёки қайта ишлашга қадар сақланишига ёрдам берадиган тадбирлар мажмуи. Етиштирил-

ган маҳсулотни нест-нобуд қилмасдан ва сифатини пасайтирмасдан сақлаш ва ундан фойдаланиш қадимдан инсон эҳтиёжларидан бири бўлган. Сақлашни тўғри ташкил этиш маҳсулот сифатининг узок, вақт бузилмаслигини ва нобудгарчиликнинг олдини олишни таъминлайди. Ўзбекистонда мева ва сабзавотларни сақлашнинг энг кад. усуллари кўмиб ёки илиб сақлаш, қоқи қилиб қуришти кабилар кенг қўлланилган. М. ва с. даги асосий вазифа уларнинг физик ва кимёвий таркибини, ранги, таъми, озиклик қиймати ва б. хусусиятларини сақлаб қолишдан иборат. М. ва с. с. ни сақушдаги асосий қийинчилик бу маҳсулотлар таркибида эркин ҳолатдаги сувнинг кўплиги б-н боғлиқ. Ҳарорат юқори бўлган шароитларда бу нарса хужайра ва тўқималарнинг нафас олиш, пишиб етилиш ва қариш жараёнларини фаоллаштиради, буғланишни ва патоген микрофлора ривожланишини кучайтиради. ТТТу сабабли сақлашда сақланадиган маҳсулотлар ва макроорганизмлар ҳаёт фаолиятини сусайтирадиган шароитлар яратилиши керак. Йиғимтеримдан кей-инги дастлабки кунларда серсув маҳсулотнинг нафас олиши кучаяди. Сўнгра, айниқса, мева ва сабзавотларни тез совитилганда нафас олиш жадаллиги секинлашади. Сақлаш жараёнида ҳаво намлиги пасайганда буғланиш, нафас олиш ва патоген микроорганизмларнинг ривожланиши кучаяди. Нафас жадаллашувига омборхоналардаги ҳаво таркиби ҳам таъсир кўрсатади. Кислород микдорининг камайиши, карбонат ангидриднинг ортиши мева, сабзавотларнинг сақлаш муддатини узайтиради. Касалликлар (чириш, моғорлаш ва б.) келтириб чиқарадиган микроорганизмларнинг ривожланиши катта микдорда иссиқлик ажралиб чиқишига ва маҳсулотларнинг ўз-ўзидан қизиб кетишига сабаб бўлади. Нагижада маҳсулотнинг кўп қисми нобуд бўлади.

Мева ва сабзавот омборлари, совуқхоналар янги ҳосил жойлаши-

дан олдин формалин ёки олтингурт газини б-н юкүмсизлантирилади, янги сўндирилган оҳак б-н окланади, қурилади, маҳсулотлар сақланадиган ҳароратга қадар совутилади. Олма, нок, асосан, остига қоғоз ёзиб (нокларни қоғозга ўраб) жойланган яшчикларда $-0,5$, -0° да ва нисбий намлиги $90-95\%$ да сақланади. Картошка хоналарда ерга қазилган ўраларда, фаол шамоллатиладиган омборларда деворли хирмонларда $3,5-5$ м баландликда, қарам уюмларда, хандақларда ва турли доимий омборларда, яшчикларда сақланади. Ҳарорат -3° , $-Г$; ҳаво намлиги $70-75\%$ дан ошмаслиги керак. Қо-вун—тарвузларни хашакка жойлаб ёки осиб $+3^{\circ}$ да 4 ойга яқин сақлаш мумкин.

Ад.: Мевасабзавотларни сақлаш ва дастлабки ишлов бериш технологияси, Т., 2000. Дьяченко В. С. Болезни и вредители овощей и картофеля при хранении, 2 изд. М., 1985.

Рихсивой Жўраев.

МЕВАЛИ ДАРАХТЛАРГА ШАКЛ БЕРИШ — мевали дарахтларнинг меъёрида ўсиши ва ривожланишини тартибга солиб туриш мақсадларида ўтказиладиган агротехнология тадбири (қ. Дарахтларга шакл бериш).

МЕВАЛИ ДАРАХТЛАРНИ ЁШАРТИРИШ — янги новдалар ўсиб чиқиши учун дарахтларнинг эски ва қуриган шохларини кесиш; дарахт умрини узайтириш ва ҳосил беришини тиклаш усуллари билан. Мевали дарахтлар қариганида, асосий шохларини тиклаш, новдаларининг ўсишини тезлаштириш ҳамда мева ҳосил қилувчи органларини шакллантириш мақсадларида қўлланилади. Кўпгина $25-30$ ёшдаги олма, нок, $15-20$ ёшдаги ўрик, $8-12$ ёшдаги олхўри, гилос ва б. ёшартирилади. Асосан, фев.— март ойларида утказилади. Ёшартиришнинг энгил, қучли ҳамда бутаб ёшартириш хиллари бор. Энгил ёшартиришда асосий шохлар, қулай томонга ривожланган ён шохлар юқорисидан, қучлисида асосий шохларнинг учдан икки қисми

кесилади. Бунда улардан бир нечта янги новда ўсиб ривожланади. 3—4 йилдан сўнг улардан янги шох-шабба шакллантирилади. Бутаб ёшартириш да асосий шохлар қискартирилиб, улардаги 1—2 йиллик новдаларнинг айримлари олиб ташланади. Бу усулда захира озиқ моддалар дарахтларнинг кўп гуллаши учун сарф бўлмайди, тутган мевалар тўкилиб кетмайди.

Ёшартирилган олма ва нок дарахтлари 4-йилда, ўрик, шафтоли 2-йилдаёқ ҳосилга қиради. Шохларнинг кесилган жойига боғ малҳами ёки алиф аралаштирилган мойли бўёк суриб қўйилади. Ёшартиришдан олдин дарахт ўсаётган атроф ернинг 1 м² га 5—6 кг чириган гўнг ёки гўнг б-н минерал ўғит аралашмаси солиб, чопилади, қондириб суғорилади. Тўғри ёшартирилган мевали дарахт яна 10—15 йил ва ундан ҳам узок, ҳосил беради (яна қ. Буташ, Дарахтларга шакл бериш, Каллаклаш).

Рихсивой Жўраев.

МЕВАЛИ ЎСИМЛИКЛАР - мева берадиган ёввойи ва экиб устириладиган ўсимликлар. М.ўдан мева, резавор ва ёнғоклар олиш учун экиб устириладиган маданий ўсимликлар муҳим аҳами-ятга эга. Экиб устириладиган М.ўнинг 32 ботаник оилага мансуб 200 га яқин тури маълум.

М.ў. қуйидаги асосий гуруҳларга бўлинади: уруғлилар (уруғли мева дарахтлари): олма, нок, беҳи, дўлана, ирғай, мушмула, четан ва б.; данаклилар (данакли мева дарахтлари): ўрик, шафтоли, гилос, олча, олхўри, тоғолча, қизил ваб.; ёнғокмевалилар (бодом, ёнғок, пекан, листа, лешчина, фундук, каштан ва б.); суб-тропик ўсимликлар (анжир, анор, хурмо, авакадо, зайтун, апельсин, фейхоа, лимон, мандарин, грейпфрут ва б.); тропик ўсимликлар (банан, ананас, манго, папайя), резавор мевалилар (ертут, кулупнай, малина, маймунжон, смородина, крижовник); чирмашиб ўсувчи (лиана) М.ў. сифатида ток кенг тарқалган. М.ўнинг барчаси — кўп йиллик,

кўпчилиги баргини тўқади ва айримлари доим яшил (мас, фейхоа, цитруслар). М.ў. мўътадил, субтропик ва тропик минтақаларда (60° шим. кенгликдан 60° жан. кенгликкача) устирилади. Олма, нок, цитруслар, банан, манго, финикия хурмоси энг кўп экилади. Ўзбекистонда мевали ва резавор мевали ўсимликларнинг 70 тури усади, 20 тури экилади. М.ў. меваси таркибида қанд (фруктоза, сахароза, глюкоза), крахмал, ёғ, оксиллар, витаминлар, минерал моддалар бор. М.ў. озиқ-овқат сифатида пишиб етилганидан кейин истеъмол қилинади.

Ад.: Рибоков А. А., Остроухова С. А., Ўзбекистон мевачилиги, Т., 1967; Помология Узбекистана, Т., 1987.

МЕВА-САБЗАВОТ КОНСЕРВАЛАРИ — мева ва сабзавотларга турли усулларда ишлов бериш йули б-н тайёрланадиган консервалар. Мева консервалари: шакар қўшиб консерваланган янги резавор мевалар ёки улардан тайёрланган компотлар, пюре, шарбатлар (қ. Мева шарбати), мураббо ва б. Шунингдек, музлатилган мевалар, резавор мевалар ҳам мева консерваларига қиради. Сабзавот консервалари: тўғраб ёки бутун ҳолида консерваланган сабзавотлар (сабзи, лавлаги, гулқарам, кўк нохат, помидор, бодринг, ширин жу-хори ва б.); шарбатлар (сабзи, помидор, лавлаги шарбатлари), қуюклаштирилган помидор маҳсулотлари — паста, соуслар; усимлик мойида ковурилган баклажон, сабзи, қабачки, пи-ёздан тайёрланган газаклар; маринадланган, тузланган, сабзавотлар. Боларлар истеъмоли учун консервалар пюресимон ва майда тўғралган ҳолда, пархез консервалар бирон бир касалликлари бўлган шахслар истеъмоли учун махсус рецепт бўйича тайёрланади. Қўзиқориндан тайёрланган консервалар ҳам сабзавот консерваларига қиради.

Ўзбекистон консерва саноатида, асосан, мева ва сабзавот консервалари ишлаб чиқарилади. 2002 й.да республикада 48,4 млн. шартли банка консервалар ишлаб чиқарилади.

Рихсивой Жўраев.

МЕВАЧИЛИК — мевалар олиш учун мевали дарахтларни ўстириш; деҳқончиликнинг бир тармоғи (к. Боғдорчилик).

МЕВАЧИЛИК КЎЧАТЗОРИ - к. Кўчатзор.

МЕГА ... (юн. megas — катта) — қўшма сўз бўлаги. 1) Катта улчамни, бирор нарсанинг катталигини ифодалайди (мас, Мегафон); 2) Бирликнинг миллион (106) марта катталаштирилганлигини кўрсатувчи олд қушимча, мас, 1 мегаом = 106ом; 1 мегаватт = 106Вт; 1 мегагерц = 106 Гц ва б.

МЕГАЛИТИК ИНШООТЛАР

(мега... ва юн. lithos — тош) — мил. ав. 3—2 минг йилликка мансуб диний иншоотлар. Тарашланган ва ярим тарашланган катта тошлардан ишланган. М.и., асосан, энеолит даври (мил. ав. 3минг йиллик)да пайдо булган. Унга дилит, трилит, дольменлар, ёпик, йулак, йулак-ли макбаралар, тош кугилар, менгирлар, кромлех ва тош хиёбонлар, шунингдек, ёлғиз тош булаклари ва тоштахталар териб ишланган катта истеҳком ва уй қояларни уйиб, кесиб ишланган макбаралар қиради. Улар жуда куп мамлакатларда Скандинавиядан Жазоиргача, Португалиядан Хитойгача, Корея ва Ҳиндистон, шунингдек, Франция, Бельгия, айниқса, Шим. Кавказ, Швеция, Англия, Шотландия, Греция, Урта ер денгизи қирғоқлари, Тунис, Мисрда кенг тарқалган. Ўзбекистонда М.и. Жиззах яқинидаги Қулфсар қабристонида топилган. Қабр ва мозор устига қўйилган М.и., асосан, марҳумларни абадий, мустаҳкам «маскан» б-н таъминлаш мақсадида барпо этилган. М.и. қуриш жез асрида энг қжсак даражага кўтарилган. Япония ва Индонезияда темир даврининг бошларигача давом этган. Ҳиндистоннинг Мунда халқлари гуруҳида М.и. қуриш ҳамон сакланиб келмоқда. М.и.нинг устига ётқизилган тоштахталарнинг оғирлиги 40 т, тош бўлаклари 300 т гача бўлганидан ибтидоий шароитда уларни

барпо этиш мушкул иш эди. Бунинг учун ричаг ва валикларни қўллашдан ташқари кўп сонли қабила, уруғ ва жамоаларнинг бирликдаги ҳаракатлари талаб этилган. Унинг кўринишидаги техник масала на фақат маълум кўринишидаги ечимини, балки қурувчилар маълум эстетик муҳассамлашувида маром, нисбат, масштаб ва шакллар муҳитини хис қилганлигидан гувоҳлик беради.

МЕГАНТРОП (мега... ва юн. antropos — одам) — йирик қазилма одамсимон маймун; жағ парчалари Ява о.дан (1941, 1953) ва Шарқий Африкадан (1939) топилган.

МЕГАОММЕТР (мега..., ом ва ...метр) — катта (106 ва ундан юқори) қаршилиқларни ўлчайдиган асбоб. Таркибида ўзгарувчан ток генератори (500 В кучланишгача), Мом ларга бўлинган шкала, икки рамкали магнитоэлектр логометр ва қўшимча қаршилиги бўлган М. энг кенгтарқалган. Логометрнинг рамкалари иккита параллел тармоқларни ҳосил қилиб, улардан бири ўлчанадиган қаршилиқка уланади. М. ёрдамида изоляциянинг электр қаршилигини ўлчашда атроф муҳитнинг т-раси, намлиги ҳисобга олинади. Бундан ташқари, электрон М. ва рақамли ҳисоблаш қурилмаси бўлган М.лар ҳам мавжуд. М. ёрдамида электр симлар, трансформаторлар, электр машиналари чулғамлари, кабеллар, изоляция қаршилиқлари, шунингдек, изоляция

материалларнинг сиртки ва ҳажмий қаршилиқлари ўлчанади.

МЕГАПОЛИС (мега... ва полис) — шаҳар агломерацияларининг қўшилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган йирик шаҳарлар тўплами. Мас, АҚШ Атлантика бўйининг шим. қисми.

МЕГАРОН (юн. megaron — катта зал) — Юнонистонда, Эгей маданияти даврида барпо этилган бино ва уй-жойлар тури (мил. ав. 3—2 минг йилликлар). М.нинг тузилиши оддий: олд томони тўғри бурчак шаклида, пешайвони устунли. Асосий хона катта зал бўлиб, ўртасида ўчоқ жойлашган. Шифтдан тутун чиқадиган

тешик қолдирилган. Бундай М.лар Троя, Тиринф, Микени ва б. шаҳарлардан топилган. Кейинроқ (мил. ав. 8—7-а.лардан бошлаб) Юнонистонда М.лар асосида ибодатхоналар барпо этилган.

МЕГАСПОРА (мега... ва спора) — урғочи жинсий бўғин (очиқ уруғлиларда бошланғич эндосперм, ёпиқ уруғли ўсимликларда муртак халтача) ривожланадиган спора. Мегаспорофитнинг бўлиниши натижасида ҳосил бўлади. Жинсий бўғиннинг бошланғич ривожланиш босқичи М. ичида ўтади, кейин М. қобиғи очилиб, архегонийли жинсий бўғин бўлаклари ташқарига чиқали. Уруғли ўсимликларда М. уруғ куртакнинг марказий қисми — нуцеллусга ўхшаш (яна қ. Микроспорангий).

МЕГАСПОРАНГИЙ (мега... ва спорангий) — ҳар хил спорали қирққулоқсимонлар ва уруғли ўсимликларнинг бир ёки бир нечта мегаспора ривожланадиган органи. М. спорофиллар қўлтикларида (селагинелаларда) ёки спорофиллдаги махсус бўшлиқда (изоэтесларда) ёки спорокарплар ичида (сув қирққулоқларида) биттадан ҳосил бўлади. Уруғли ўсимликларда М. нуцеллус — уруғкуртакнинг марказий қисмига ўхшаш (яна қ. Микроспора).

МЕГАСПОРОФИЛЛ (мега ва спорофилл) — фақат мегаспорангий ҳосил қиладиган барг; мас, ҳар хил спорали плаунсимонлар (лепидодендронлар, селлагинеллар ва б.)да, саговникларда. Ёпикуруғли ўсимликларда М., мевабаргга ўхшайди.

МЕГАФОН (мега ... ва ...фон) — товушни маълум йўналишда кучайтириб тарқадагидан радиокарнай. Кўпинча, конуссимон суйри шаклда алюминий қотишмасидан ясалади, дастаси ҳам бўлади. Радиокарнайнинг соплосимон кенгайиб бориши ҳисобига товушни жамлаб кучайтириб беради. Одамлар кўп тўпланадиган жойлар (портлар, стадион, вокзал ва б.)да қўлланилади.

МЕГРЕЛИЯ — Грузиядаги тарихий вилоят. Аҳолиси мегреллардан ташкил

топган. 17-а.да М. шарқда Цхенис-Цхали дарёси, жан.да Риони ва Кодори дарёларигача чўзилган эди. Бирок, 17-а. охири — 18-а. бошида абхазлар Кодори дарёсидан Энгури (Ингур) дарёсигача бўлган худудни босиб олишган ва уни қисман колонизация қилишган. Ҳоз. М. Цхенис-Цхали дарёсидан Энгури дарёсигача бўлган худудни камраб олади. 16—19-а. бошларида М. мустақил князлик бўлган.

МЕГРЕЛИЯ КНЯЗЛИГИ - Ғарбий Грузиядаги князлик (16-а. ўртаси — 1867). 16-а. ўрталарида у Имеретия подшоҳлиги таркибидан ажралиб чиққан. 1550 й.дан унинг Дадияни хонадонидан бўлган ҳокимлари Имерети подшоҳларининг ҳокимиятини номигагина тан олганлар. 17-а. бошигача М.к. таркибига Абхазия ҳам кирган. 1857 й. Россия императорининг Кавказдаги ноиб князь Барятинский М.к.да вужудга келган ички низолар, деҳқонлар қўзғолони ва б.дан фойдаланиб у ерда рус бошқарувини жорий қилган. М.к. юридик жиҳатдан расман 1867 й. барҳам топган.

МЕГРЕЛЛАР, мингреллар — ўтмишда Ғарбий Грузиянинг Мегрелия тарихий вилоятида, Кдц. Колхиданинг марказий ва тоғ олди туманлари, Риони дарёсининг ўнг қирғоғидаги туманлар, Хоби, Ингури ва б. дарёларнинг ҳавзалари, Абхазия ва Грузиянинг бошқа вилоятларида тўп гуруҳ бўлиб яшаган грузинлар. М. грузин ва мегрел тилларида сўзлашади. (қ. Картвель тиллари). Қадимда мегрелиялик грузин қабилалари картлар, сванлар ва б. қабилалар б-н биргаликда грузин халқининг шаклланишига асос бўлган. М.нинг айрим маданий ва маиший турмуш хусусиятлари яқин вақтларгача сақланган эди.

МЕГРЕЛЬ ЭЧКИЛАРИ - сути учун боқиладиган эчки зоти. Ватани — Ғарбий Грузия (Мегрелия). Пасттектислик ва тоғ М.э. мавжуд. Пасттектислик М.э. майдарок, гавда тузилиши нозик, вазни 35—40 кг, лекин серсут, мавсумда (6—8 ой) 350—400 (баъзилари 800—1000) кг сут беради, сутининг ёғлилиги 4—4,5%.

Тоғ М.э.нинг гавда тузилиши мустаҳкам, суякдор, вазни 40—45 кг. Такаларининг ўртача вазни 55—65 кг. 100 та она эчкидан 130—140 та улоқ олинади. М.э.нинг ранги, асосан. оқ ва оч кулранг, жуни дағал, қисқа, тивитли, териси юпқа, пишиқ. Суддор эчки зотларини яратиш ва уларни та-комиллаштиришда М.э.дан фойдаланиш мумкин.

МЕГҲАЛАЯ — Ҳиндистоннинг шим. -шарқий қисмидаги штат. Майд. 22,4 минг км². Аҳолиси 2,3 млн. киши (2001); асосан, кхаси, гаро ва инглиз тилида сўзлашади. Маъмурий маркази — Шиллонг ш.

М. 1970 й.да Ассом штати худудининг бир қисмидан мухтор штат сифатида тузилган. 1972 й. янв.дан Ҳиндистоннинг тенг ҳуқуқли штати.

Рельефи сертепа текислик ва паст тоғлик. Энг баланд жойи 1961 м. Иклими тропик, муссонли иқлим. Ёзи серёгин. Йиллик ёғин баъзи жойларда 10000 мм дан ҳам кўп. Тропик ўрмонлар ва бутазорлар бор.

М., асосан, аграр штат. Аҳолисининг 80% қ.х.да банд. Асосий озиқ-овқат экини водийларда шоли, қирларда маккажўхори ва тарик, шунингдек, жут, пахта, тамаки экилади. Четга чиқариш учун картошка, цитрус мевалар етиштирилади. Ипак курти боқилади. Асаларичилик, ўрмон хўжалиги ривожланган. Худудининг 70% ўрмон б-н қопланган. Сал, қарағай, тик, қайин ва б. дарахтлар ҳамда доривор ўсимликлар ҳам ўсади. Фойдали қазилмалардан кўмир, оҳақтош, корунд, оқ гил конлари топилган. Ёғочсозлик, цемент, озиқ-овқат, қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар мавжуд. Шиллонг ш. яқинида аэропорт бор. Туристлар кўп келади.

МЕДАВАР (Medawar) Питер Брайан (1915.28.2, Риоде Жанейро -1987.2.10) — инглиз биологи, Лондон Қироллик жамиятининг аъзоси (1949). Оксфорд унтининг Модлин коллежини тугатган (1938). Илмий изланишлари тўқималарни ўстириш муаммолари, шунингдек, орга-

низмнинг тўқималарни кўчириб ўтказиш (транс-плантация)га берадиган жавоб реакциясини тадқиқ этишга оид. У «орртирилган иммунологик толерантлик» ҳодисасини кашф этган. М. «Индивидуумнинг ноёблиги» (1957), «Инсоннинг келажаги» (1960) ва б. фалсафий асарлар муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1960, М. Бёрнет б-н ҳамкорликда).

МЕДАЛЬ (франц. medaille, лот. metallum — металл) — бирор воқеа, арбоб ёки жой шарафига чиқариладиган, одатда 2 томонига тасвир туширилган ва (ёки) ёзуви бўлган, кўпинча, дойра, тухумсимон ёки кўпбурчакли шаклдаги, ҳар хил ўлчовли металл нишон. Аксарият ҳолларда олтин, ку-муш, бронзадан тайёрланади. М. Қадимги Римдаёқ маълум эди. Лекин М. яшаш санъати 14—15-а. ларда бошланган (Италия, Византия). М. давлат ёки жамоатчилик мукофоти сифатида алоҳида хизматлар, мардлик учун, фан, маданият, спорт соҳасидаги катта ютуқлар учун, юбилей саналари муносабати б-н эсдалик учун, биронбир воқеада иштирок этганлик учун берилади (яна қ. Ўзбекистон Республикасининг ордени ва медаллари).

МЕДАЛЬ ЯСАШ САНЪАТИ, медальерлик — тасвирий санъат (ҳайкалтарошлик)нинг алоҳида соҳаси; танга ва медаль қуйиш учун қолип, уларни зарб қилиш учун тамга (штемпель) яшаш санъати, глиптика тури. Хом ашё сифатида майда шаклларни аник, бера оладиган мустаҳкам ва шаклга осон берилувчан металллар (мис, кумуш, олтин ва б.)дан фойдаланилади. Нафис санъатнинг ривожланиш қонуниятларига бўйсунган М.я.с. бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга: берилган шакл (асосан, айлана) ичига тасвирни жойлаштириш, тасвир б-н ёзув уйғунлаштирилган композиция яратиш, тасвирда рамз, нишон, мажозларни кенг қўллаш ва б. М.я.с.нинг юзага келиши танга пулларнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. Танга зарб қилиш мил. ав. 8—7-а.лар (Лидия ва Юнистон)да юзага келган. Танга яшашда кан-

дакори усулида тасвир туширилган босма металл тамгалар қўлланилган, айрим ҳоллардагина, айниқса, йирик тангаларни куйишда сопол ва гипс қолиплардан фойдаланилган. Юнонистон тангалари унча катта бўлмаган ва бир томонига ихчам ва аниқ тасвир ишланган. Мил. ав. 5—4-а.ларда тангалар йириклашган, уларга кўп шаклли композициялар жойлаштирилган; эллин даври (мил. ав. 4—1-а.лар)да композицияга ҳукмдорларнинг портретлари, ёзувлар киритилган. Шарқда тангаларга ёзувлар (асосан, араб ёзуви) нақш даражасида жозибдор қилиб ишланган.

14—15-а.лар чегарасида Италияда Уйғониш даврида медаль (ёдгорлик нишони) пайдо бўлган. Италия медаллари композициясининг соддалиги, умумлашма шаклларнинг кенгликда эркин ва уйғунликда жойланиши б-н ажралиб туради. 17-а.да металлургияда ўта қаттиқ пўлат қолиплар тайёрлашга имкониятлар яратилгани М.я.с.ни ривожлантирди, танга ва медалларни кўплаб тайёрлаш имкони туғилди. Турли даврлар (айниқса, 19—20-а.лар)да тасвирий санъатда бўлгани каби М.я.с. да ҳам турли (барокко, ампир, романтизм, импрессионизм, кубизм ва б.) санъат оқимларининг таъсири кузатилади, улар таъсирида соҳа ustalари янги ифода (айниқса, шаклий) воситаларини изладилар, қўлладилар; тангалар тайёрлашда янги техник воситалар қўлланилди.

Замонавий М.я.с. замонавий техника ютуқлари ва бадий ифода воситаларини қўллаган ҳолда ривожланмоқда; яратилаётган медаль ва тангалардаги тасвирлар кўтаринки руҳи, дадил ва ўткир композиция ечими, ифодали умумлашма образи, нафис шакли, рангбаранг ижро усули ва бадий услублари б-н аҳамиятли. Тарихий воқе-алар, муҳим саналар, фан ва техника ютуқлари, жамоат ва давлат арбоблари ва б. медаль ва тангаларда ўз ифодасини топмоқда.

Ўзбекистонда М.я.с. соҳасида С. Шарипов, В. Малахов, А. Мамажонов ва б. самарали ижод қилмоқда.

Турсунали Кўзиев.

МЕДАН — Индонезиядаги шаҳар. Шим. Суматра провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,9 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар охири). Суматра о.нинг шим.-ғарбида, Малакка бўғозидаги порт. Тамаки, каучук, чой, сизаль етиштириладиган қ. х. районининг йирик савдо маркази. Озиқ-овқат, қоғоз, резинатехника, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Ун-т, музей бор. Меъморий ёдгорликларидан Катта масжид, собиқ Дехли султонилиги ҳокими саройи сақланган.

МЕДЕЛЬИН — Колумбиянинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар, Марказий Кордильера тоғлари орасидаги водийда. Антьокия департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,6 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар охири). Панамерика шоссесидаги муҳим транспорт тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг йирик иқтисодий ва маданий маркази. Кончилик (олтин, кумуш, платина, кўмир) ва тўқимачилик (тармоқнинг 4/5 қисми) сано-атлари ривожланган. Қора металлургия, кимё, кўн-пойабзал, озиқ-овқат сано-ати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Кофе савдоси марказларидан. Ун-т бор. Шаҳарга 1675 й.да асос солинган.

МЕДЕО — йирик халқаро спорт мажмуи. Қозоғистоннинг Орқа Или Олаговиди, Олмаота яқинида, денгиз сатҳидан 1691 м баландликда жойлашган. 1951 и. очилган. 1970—72 й.ларда таъмирланган. Сунъий яхмалак б-н копланадиган майд. 10,5 минг кв. м; 12,5 минг ўринли стадиони бор. Конькида югуриш, фигурали учиш, контокли хоккей бўйича машғулотлар ва мусобақалар ўтказилади.

МЕДЕЯ — Колхида маликаси. М. исми аргонавтлар ҳақидаги юнон мифологияси б-н узвий боғлиқдир. М. афсунгарликни онасидан ўрганган. Ясон бошчилигидаги аргонавтлар олтин терини олиб кетиш учун Колхидага келишганда Гера ва Афродита М. қалбида Ясонга нисбатан муҳаббат оловини ёққанлар.

М.нинг мўжизакор суртма малҳами Ясонни кудратли ва ўтда ёнмас қилади, у олов пуркаётган букаларни ўзига бўйсундиради, улар б-н катта далани ҳайдайди; М. афсун қилиб олтин терини кўриқлаётган илонни ухлатиб кўяди ва Ясон олтин терини қўлга киритади. Келишувга кўра, М.нинг хизматлари эвазига Ясон унга уйланиши ва ўзи б-н Юнонистонга олиб кетиши лозим эди. Анча машаққатларни енгиб улар Юнонистонга етиб олганлар. М. Ясон б-н 10 йил турмуш кечиргач, Ясон унга хиёнат қилган. Бундан ғазабланган М. унинг ёш қаллиғини ва отасини ўлдирган. Бунда у келинга қилинган совға — захарланган кўйлак ва тождан фойдаланган. Шу заҳоти М. Ясондан бўлган ўзининг икки фарзандини ҳам ўлдирган, ўзи эса аждарҳо кўшилган аравада Афинага, Эгей хузурига қочган. Мифнинг бир вариантыга кўра, М. Креонт вафот этгач, Коринф под-шоси бўлган; кррин-флик аёллар ёввойи ва афсунгар М.нинг хукмронлигидан халос бўлиш учун унинг 14 боласини Акрандаги М. паноҳ топган Гера меҳроби ёнида ўлдирганлар. Афинада М. Эгейга ўғил фарзанд — Медни туғиб беради. Бироқ шохнинг ўғли Тезейни захарлашга ҳаракат қилгани учун у ердан ҳам ҳайдалган. М. умрининг охирги дамларини ўғли б-н Колхидада ўтказган. Бу ерда у отасини қайта тахтга ўтказган, унинг душмани — амакиси Персесни эса ўлдирган; бошқа бир ривоятга кўра, Колхида подшоҳлигини у ўғли Медга берган, унинг номидан улар босиб олган мамлакат Медия (Мидия) деб аталган.

МЕДИАНА (лот. *mediana* — ўрта) — 1) Г учбурчак М.си — учбурчакнинг бир учи б-н шу учи қаршисидаги томони ўртасини туташтирувчи кесма. Учбурчакнинг учала медианалари бир нуқтада кесишади ва кесишиш нуқтасида учбурчак учидан ҳигоблаганда 2 : 1 нисбатда бўлинади. Учбурчак медианаларининг кесишиш нуқтаси, унинг оғирлик маркази б-н устма-уст тушади. 2° тетраэдр (уч-

бурчакли пирамида) М.си — тетраэдр бир учи б-н шу учи қаршисидаги ёк оғирлик марказини туташтирувчи кесма. Тетраэдрнинг тўртгала М.си бир нуқтада кесишади; 2) эҳтимоллар назарияси тушунчаси; Л'тасодикий микдор қийматининг тақсимланиш тафсилотларидан бири. М. шундай т сонки, X микдор т дан катта ҳамда т дан кичик қийматларини эҳтимоллик б-н қабул қилади.

МЕДИАТОРЛАР (лот. *mediator* — воситачи), нейротрансмиттерлар — физиологик фаол моддалар, нерв қўзғалишининг кимёвий воситачилари. Молекулалари хужайра мембранасининг махсус рецепторлари орқали реакция кўрсатиш ва мембрананинг му-айян ионларни ўтказиш хусусиятини ўзгартириш хоссасига эга бўлиб, таъсирот потенциали — фаол электр сигналининг ҳосил қилади (генерациялайди). М. нерв импульслари таъсирида ажралиб чиқиб, уларнинг нерв учидан ишчи аъзога ва бир нерв хужайрасидан бошқасига ўтишида иштирок этади. Исталган аъзо ёки тўқима таъсирланганда тери, шиллик қаватлар, мускуллар, бўғимлар ва барча ички аъзоларга кирган нерв охирларида нерв импульси — сигнал ҳосил бўлиб, у сезувчи толалар орқали марказий нерв системаси (орқа ва бош мия)га етказилади. Ундан импульс ҳаракатлантирувчи нервлар орқали мускулларга келади ва уларни жавоб реакциясига чорлайди. Импульснинг мия хужайраларини қўзғатиши ва сўнг ҳаракатлантирувчи нерв охиридан мускулларга ўтиши учун кимёвий восита — медиатор зарур. Австрия физиологи ва фармаколог О.Леви нервлар қўзғалганда биологик фаол моддалар ажралиб чиқиб тегишли аъзони фаол ҳолга келтиришини тажриба йўли б-н аниқлади (1921 й.). Электрон микроскопик текширишлардан М. нерв охирларининг нерв хужайра танаси б-н туташган жойда — синапсларда мавжуд бўлган кўп сонли пуфакчаларда ҳосил бўлиши маълум бўлди. Невр қўзғалганда (қ. Қўзғалиш) синаптик пу-факчаларнинг

бир қисми ёрилади ва улардаги омил нерв ёки мускул хужайрасининг мембранаси б-н ўзаро таъсирланиб, ушбу хужайрани кўзгатади. Бу секретор жараёни назорат қилишда С» ионларининг аҳамияти катта. Фақат кўзгалишда эмас, балки марказий ва периферик нерв системасининг барча бўлимлари тор-моллаш анда ҳам (қ. Тормозланиш) М. ажралиши аниқланган. М. каторига ацетилхолин, дофамин, адреналин, норадреналин, серотонин, гистамин, симпати, қатор нейрорептидорлар (энцефалинлар ва б.), маълум бир аминокислоталар (глутамин, аспарагин, глицин ва б.) киради. М.ни ўрганиш физиология (гуморалрегуляция), фармакология (марказий ва вегетатив нерв системасининг фаолиятини кучайтирадиган ва сусайтирадиган транквилизаторлар, ганглиоблокаторлар синтез қилиниши), нейрожаррохликда мухим клиник аҳамиятга эга.

МЕДИЦИНА (лот. medicina — врачлик фани) — қ. Тиббиёт.

МЕДУЗАЛАР — бўшлиқичиларнинг, кўпинча, эркин яшовчи жинсий авлоди. Гавдаси хира шаффоф (мезоглийси кучли ривожланганлиги туфайли), со-ябон ёки кўнғироқ шаклда, диаметри бир неча мм дан 2—3 м гача. Соябони четларида пайпаслагичлари (уз. 30 см гача) ва сезги органлари жойлашган. Оғзи соябонининг остки ботиқ томони ўртасида бўлиб, одатда, оғиз парраклари б-н ўралган. М. соябони остида сувни сиқиб чиқариши туфайли релактив усулда ҳаракатланади. Айрим сцифомедузалар (ставромедузалар) сув тубида бирон субстратга ёпишиб яшайди. М. сув тубида ёпишиб яшайдиган гидроид полиплар (бўшлиқичиларнинг жинссиз кўпаядиган авлоди)дан куртакланиш туфайли ҳосил бўлади. М. сцифоидлар ва кўпчилик гидрополиплар учун хос. Гидралар, айрим денгиз гидрополиштари ва коралл полиплар М. ҳосил қилмайди. Трахилидлар ва пелагийларда наел галланиши бўлмайди; М. тухумдан ҳосил бўлади. М.нинг жинсий безла-

ри ошқозони яқинида ёки ошқозондан бошланадиган гастроваскуляар системанинг радиал найларида жойлашган. Гидромедузаларда жинсий безлар эктодермада, сцифомедузаларда энтодермада бўлади. М. жинсий йўл б-н кўпаяди; жинсий хужайралар (ту-хум ва уруғлар) сувга чиқарилади, сувда уруғланиш рўй беради. Фақат сци-фомедузалар (аурелия, кутб М.и) ту-хум хужайралари она организмда уруғланиб, улардан планула личинкаси чиқади. Айрим М. (илдизоғиз М., кутб М.и., бутли М. ва б.)нинг отувчи хужайралари куйдириш хусусиятига эга бўлгани учун улар заҳарли М.га киритилади.

МЕЖЕЛАЙТИС Эдуардас Беньяминович (1919.3.20, Литва Республикаси — 1999, Вильнюс) — Литва халқ шоири (1974). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1943). Ижоди 1935 й.дан бошланган. Дастлабки шеърй тўпламлари («Лирика», 1943; «Ватан шамоли», 1946) Литва халқ кўшиклари, эртақ ва афсоналари руҳи б-н суғорилган бўлиб, уларда айни пайтда Саломея Нерис лирикасига хос хусусиятлар сезилиб туради. «Қардошлик достони» (1954) «Бегона тошлар» (1957), «Юлдузлар этагида» (1959), «Қаҳрабодоги куёш» (1961), «Автосурат. Авиалавҳалар» (1962), «Жанубий манзара» (1963), «Кардиограмма» (1964), «Созим» (1974) каби шеърй тўпламлар муаллифи. М. бу асарларида шаклий изланишларга алоҳида эътибор берган ҳолда воқеликни чуқур фалсафий идрок этиш, лирик қаҳрамоннинг руҳий олами ва моҳиятини мураккаб образлар силсиласида очишни ўзининг асосий ижодий тамойилига айлантириб борди. М. «Инсон» (1961) шеърлар китобида ўзига замондош инсон образини космик кенгликларни ўзлаштира бошлаган халқнинг тимсоли, ўзгариб бораётган жамятнинг тўла қонли эгаси сифатидаги образини яратди. Ушбу асар шу даврда ўзбек шеърйятида инсон образига эътиборнинг кучайиши, инсон ва эзгулик мавзуининг катта мавке касб этишига туртки берди.

М. лирик шеърят б-н бирга эссе жанрида ҳам самарали ижод қилган. Унинг «Лирик этюдлар» (1964), «Нон ва сўз» (1965), «Тунги капалаклар» (1966), «Бу ер — Литва» (1968), «Антакольнис барракоси» (1971), «Монологдар» (1981), «Соз ва мойбалик» (1984) каби китобларидан ёшлик хотиралари, Литва шоирларининг ва ўзининг ижодий тажрибалари ҳақидаги, Литва маданияти ва шеърят ҳақидаги ўй-мулоҳазалари ўрин олган. «Инсон» шеърӣ тўплами ўзбек тилига таржима қилинган (1963).

Ад.: Макаров А.Н., Эдуардас Межелайтис, М.. 1966.

МЕЖОВ Владимир Измаилович [1830.17(29).5, Саратов - 1894.17(29).5, Петербург] — библиограф. Петербург оммавий кутубхонасида ишлаган (1851—60). М. тарих, геогр., этнография, ҳуқук, адабиётга оид бир қанча библиографик асарлар яратган. Унинг, айниқса, 416 жилдли Ўрта Осиё ва Туркистон ўлкасига оид асарлар ва мақолалар тўплами — «Туркистон тўплами» машҳур (унга илова этилган 3 жилдли системали ва алфавитли кўрсаткич ҳам мустақил библиографик аҳамиятга эга). Бу тўплам Ўрта Осиёнинг ҳамма соҳасига оид 1867—87 й.лардаги маълумотларни ўз ичига олган энг бой манба ҳисобланади. Мазкур асар Алишер Навоӣ номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси фондида сақланади.

Ас: Библиография Азии, 1—2-ж.лар, Т., 1891-94.

Ад.: Касымова А. Г., Библиотечное дело в Узбекистане, Т.. 1968.

МЕЗАНА (араб.) — минорант юқори қисми, Муаззин азон айтадиган жой. Бирор бино (пешток, дарвозахона) устига қурилиши мумкин. М. айлана шаклида ва кўп қиррали бўлади. Кўпинча, равоксимон дарчалар қаторидан иборат. Ички деворлари ганч б-н нақшланади, ташқариси миноранинг умумий безагига мос ҳолда сиркор парчинлар б-н безатилади. М.нинг тепаси гумбазча (кубба) б-н ёпилади, баъзан очиқ бўлиши ҳам мумкин. Айрим ҳолларда гулдаста ёки

буржлшц ҳам М. вазифасини ўтаган.

МЕЗЕНЬ — Коми Республикаси ва РФ Архангельск вилоятидаги даре. Уз. 966 км, ҳавзасининг майд. 78 минг км². Тиман қряжи ғарбий ён бағридаги ботқоқликлардан бошланиб, Оқ денгизнинг Мезень кўлтиқчасига қуйилади. Ёмғир, қор сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 886 м³/сек. Қишда музлайди. Ёғоч оқизилади. Қуйилиш еридан 371 км (баҳорда 650 км) масофада кема қатнайди. Балиқовланади. М. бўйида Мезень ш. жойлашган.

МЕЗО.., МЕЗ... (юн. mesos — ўрта, оралик) — ўзлашма кўшма сўз бўлаги. Ўртача ҳажм ва катталиқни ёки оралик ҳолатни ифодалайди (мас, мезозой эраси, мезолит).

МЕЗОДЕРМА (мезо... ва юн. dermati) — ғовактанлилар ва бўшлиқичлилардан ташқари ҳамма кўп ҳужайрали ҳайвонлар ҳомиласи ривожланишининг гастрүла босқичида ҳосил бўладиган ўрта қавати. Ҳайвонларда М. ҳар хил йўл б-н вужудга келади. Эмбрионал ривожланишда мезодерма варақлари оралиғида целом ҳосил бўлади ва М. сомитлар (сегментлар)га ажралади. Кейинчалик ҳар бир сомитдан муайян тўқима ва органлар ривожланади. Мас, миотомлардан — кўндалангтарғил мускуллар, дерматомлардан — тери, склеротомлардан — тоғай ва суяклар ҳосил бўлади.

МЕЗОЗОЙ БУРМАЛАНИШИ ДАВРЛАРИ — мезозой эраси даврида намоён бўлган тектоникмагматик фаоллик, тоғ ҳосил бўлиш ва гранит интрузивли магматизм даврлари. Мезозойда дастлабки ва йирик бурмаланиш триас охири ва юра бошида содир бўлган ва Евросиёнинг ғарбида эрта киммерий ва шаркида ҳиндчин (индосин) номлари б-н маълум. Эрта киммерий-ҳиндчин деформациялари катта майдонни (Ҳиндихитой, Эрон тоғлигининг шим.-шарқи, Манғишлоқ ва Таймир я.о.лари, шим. Добружа ва Шим. Америка Кордильера тоғларининг айрим қисмлари) қамраб олган. Эрта киммерийдан кейин бошлан-

ган кечки киммерий тектоник даври анд, невада, колима, араука ваб. номлар б-н маълум. У юранинг охири — бўр бошларида бўлиб ўтган ва ареали Тинч океан бурмали халқасидан иборат. Мезозой бурмаланишининг учинчи йирик даври бўрнинг ўргаларига ва, айниқса, охирига тўғри келади. Унинг намоён бўлиши бутун Альп-Ҳимолай минтақаси бўйлаб маълум. Мезозой гранит ҳосил бўлиши жараёни Тинч океан халқасидан ташқари р-нларни, жумладан, Шарқий Осиёда айрим ҳудудларни (Алдан қалқони, Байкалорти, Монголия ва Хитойнинг шарқи) ҳам қамраб олган. Мезозой тектогенези рангли металллар (мис, молибден, қалай, вольфрам ва б.), шунингдек, олтин конларининг ҳосил бўлиши б-н бирга кечган. Баъзи тадқиқотлар М.б.д.ни Альп бурмаланиши даври б-н қўшиб, битта Альп тектогенези цикли шаклида қарайдилар.

Ад.: Тектоника Евразии, М., 1966.

МЕЗОЗОЙ ЭРАТЕМАСИ (ЭРАСИ)

(мезо... ва юн. зое — ҳаёт), мезозой — фанерозой эонинияг ўрта йирик бўлинмаси ва Ер геологик тарихининг шунга мувофиқ эраси. М.э. 230 млн. йил аввал бошланган, 163 млн. йил давом этган. М.э.ни дастлаб 1841 й. инглиз геологи Ж. Филлипс ажратган. 3 система (давр)га бўлинади: триас, юра ва бўр. М.э.да хоз. материклар ўз шаклига эга бўла бошлаган ва эҳтимол океанлардаги ботиклар ҳам ўша даврда шаклланган. Палеозой эраси охирида барча қад. платформалар денгиз сатҳидан кўтарилган ва герцин бурмаланиши натижасида вужудга келган тоғ системалари б-н ўралган. Айрим платформалар туташган, қуруқлик майдони бекиёс кўпайган. Жан. ярим шарда қад. Гондвана материги катта майдонни эгаллаб турган. Мезозой бошланиши б-н Ер пўстининг материк қисмлари чўкиб денгиз трансгрессияси кучайган. Гондвана материги Африка, Жан. Америка, Австралия, Антарктида материкларига ва Ҳиндистон я.о. массивига ажралиб кетди. Юра давридан бошлаб қад. платформаларнинг кўп қисмини денгиз бос-

ди. Жан. Европа ва Жан.-Ғарбий Осиёда чуқур букилмалар шакллана бошлади. Шундай букилмалар Тинч океан туби чеккаларидаги Ер пўстида ҳам содир бўлди. Бундай жараён бур даврининг охиригача давом этди. Сунгра материклар кўтарилиб, денгиз сатҳи қисқарди. М.э.да бурмаланиш, тоғ ҳосил бўлиши ва магматизм жуда кучайди. Триас ва юра даври денгиз ётқизикларига қора гил ва гилли сланецларнинг қалин қатламлари хос. Иклимий зоналлик бур даврида хоз.га яқин бўлган. Мезозойда иқлим сернамлиги ортган. Мўътадил иқлим минтақаларида катта майдонни игна баргли ўрмонлар, папоротник ва б. эгаллаган. Ботқокли ўрмонларда ҳосил бўлган торфли ётқизиклардан кейинчалик кумир қатламлари вужудга келган. Триас даврида айрим жойларда вулканилар фаолияти б-н боғлиқ туф ва лаванинг қалин қатламлари ҳосил булди. Юра даврида каттагина майдонларни денгиз суви босди. Ўсимликлар орасида очик уруғлилар ҳукмрон мавқени эгаллади. Юра ва бўр даврида улкан рептилиялар кўпайди. Уларнинг хиллари кўпайиб, сув ва қурқлик калтакесакларига (динозаврлар ва птерозаврлар) бўлинди. Юрада майда сут эмизувчилар ва дастлабки тишли қушлар пайдо бўлди.

Бур даврининг урталаридан ёпиқ уруғли ўсимликлар ҳукмрон бўлиб, ҳозиргача шу мавқени сақлаб келмоқда. Нам севувчи ўсимликлар эса камайди. Ҳашаротлар кенг тарқала бошлади. Сут эмизувчилар судралувчиларни сиқиб чиқарди. М.э. охирида динозаврлар йўқолиб кетди.

М.э. давомида денгиз флораси ва фаунаси ҳам анча ўзгаради. Пластинкажабралари ва қориноёқли моллюскалар ривожланди. Бошоёқлилардан аммонитлар ва белемнитлар, игнатанлилардан денгиз кирписи ва денгиз лилияси кўпайди. Суюкли балиқлар ҳукмрон мавқени эгаллади. М.э. адоғида улкан денгиз рептилиялари, аммонитлар, белемнитлар ва б. йўқолиб кетди.

Фойдали қазилмалардан М.э. ётқизикларида кўнғир кўмир ва тошкўмир, нефть, чўкинди темир рудаси, боксит, фосфорит, тош тузи, олтин, кумуш, мис, кўрғошин, рух, калай конлари бор.

МЕЗОИҚЛИМ (мезо... ва иқлим) — туб маънодаги иқлим б-н микроиқлим орасидаги иқлимий шароитлар. Нисбатан кичик худуд иқлими. Мас, кичик тоғ водийси иқлими, шаҳар иқлими, соҳил иқлими ва ҳ. к. М. тахм. маҳаллий иқлим тушунчасига мос келади.

МЕЗОЛИТ (мезо... ва lithos — тош) — ўрта тош даври; палеолитдан неолитга ўтиш даври (мил. ав. 10—7минг йиллик). Геологик плейстоцендан ҳоз. голо-ценга ўтиш даври. М.да хайвонот дунёси, ландшафтлар музлик давридан халос бўлиб ҳоз. табиий шароитга мослашган. Музлик даврига мослашган йирик хайвонлар (мамонтлар) йўқ бўлиб, янгилари пайдо бўлган. Инсон ҳаётида катта ўзгаришлар содир этилган. М.да ўқ-ёйнинг кашф этилиши б-н якка оила бўлиб яшаш имконияти турилган. Тош, суяк, ёғочдан микролит қурооллар (пичок, қирғич, болта) кашф қилинган. Бу қурооллар ёрдамида одамлар якка ҳолда ов қилиш имконига эга бўлишган. Шу тариқа жамоа бўлиб яшашга барҳам берилган. М. даври одамлари овчилик, балиқчилик, теримчилик б-н шуғулланганлар.

Ўзбекистон худудида М. даврига оид энг қад. ёдгорлик Қўшилиш бўлиб, у мил. ав. 10минг йиллик б-н даврланади. Ундан микролит қурооллар, пайкон ва учбурчак шаклдаги қурооллар, қўлга ўргатилган тур (бука ёки сизир) суяги топилган. Бу эса М. даври бошида Ўзбекистон худудида одамлар чорвачилиқдан хабардор бўлганликларидан дало-

лат беради. Республикамизда М.га оид кўплаб ёдгорликлардан Фарғона водийсининг Сўх туманидаги Обишир I ва Обишир V манзилгоҳлари (қ. Обишир маданияти), Сурхондарёнинг Бойсун туманидаги Мачай ғори кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ўткир Исломов.

МЕЗОН (араб. — тарози) — 1) зодиак юлдузлар туркуми (Libia). Унг ёруғ юл-дузи 2,6 визуал юлдуз катталигида Илон, Илон элтувчи, Ақраб, Сунбула юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Ўзбекистонда киш охири, баҳор ва ёз бошларида кўринади; 2) шамсия (Қуёш йили) бўйича еттинчи ой. 21 сент.дан 21 окт.гача бўлган вақтга тўғри келади.

МЕЗОНИН (итал. mezzanino) — турар жой биносининг (унча катта бўлмаган) ўрта қисми тепасига қурилган хона, кўпинча болохонали бўлади. Европада 19-а.да тош ва ёғочли М.ли уйлар кенг тарқалган. Ўрта Осиёда якка тартибдаги хонадонларнинг болохонали уй тури.

МЕЗОНЛАР (юн. mesos — ўрта оралик) — ўзаро кучли таъсирлашадиган зарралар (адронлар) қаторига кирадиган бекарор элементар зарралар. М. барион заряди йўқлиги ва нолга тенг ёки бутун сонли спинга эга бўлган барионлардан фарқ қилади. Дастлаб кашф этилган п- ва К-мезонлар массасининг протон ҳамда электрон массалари оралигида туриши бу элементар зарраларнинг М. деб аталишига сабаб бўлган. я-мезон ва К-мезоннинг атом ядролари, шунингдек, нуклонлар б-н ўзаро таъсири электромагнит ўзаро таъсирга нисбатан жуда каттадир. М.нинг кўпчилиги космик нурларнинг атом ядролари б-н тўқшанувини ўрганишда аниқланган.

М.нинг умумий ва асосий хоссаларидан бири, уларнинг ўз-ўзидан емирилиш (парчаланаш) хусусиятидир. М.нинг атом ядролари, нуклонлар ва б. элементар зарралар б-н таъсирлашуви ва сочилишидан элементар зарралар структурам, таъсир параметрлари, резонанс зарралар, ўзаро таъсирдаги зарралар хоссалари каби муҳим натижалар олинган.

МЕЗОПАУЗА (мезо... ва лот. pausa, юн. pausus — тўхташ, тугаш) — мезосфера б-н термосфера оралигида жойлашган ўтиш қатлами. Баландлиги 86—90 км ни ташкил этади (қ. Атмосфера).

МЕЗОРЕЛЬЕФ (мезо ... ва рельеф) — макрорельеф ва микрорельеф ўртасидаги оралик ҳолатини эгаллаб турган рельеф шакллари (водий, ботқ ва б.).

МЕЗОСФЕРА (мезо ... юн. sphaira — шар) — стратосфера устида жойлашган, қалинлиги 50 км дан 80 — 85 км гача баландликдаги атмосфера қатлами. М.дан юкритда ионосфера бошланади. М.нинг куйи қисмидаги т-ра 0° атрофида бўлса, юқори қисмида 90° гача этади (қ. Атмосфера).

МЕЗОТЕРМАЛ КОНЛАР (мезо ... ва therme — иссиқлик) — фойдали қазилмаларнинг гидротермал конлари синфларидан бири; Ер қаърининг 5000 м чуқурлигигача қатламларида жуда катта босим остидаги ва 300—200° т-рали циркуляцияловчи минераллашган қайноқ сув аралашмаларининг минерал массаси ётқизикларидан вужудга келади. Улар томирлар, қатламли таналар ва нотўғри шаклли ётқизиклар ҳосил қилади. Дастлаб америкалик геолог ВЛиндгрэн томонидан ажратилган (1907).

МЕЗОФИЛЛ, барг паренхимаси (мезо ... ва юн. phytон — барг) — ўсимлик баргининг этли қисми ёки асосий тўқимаси.

МЕЗОФИТЛАР (мезо ... ва юн. phytон — ўсимлик) — ўртгача намликдаги тупрокца ўсадиган ўсимликлар. Сувга бўлган талабига кўра, гигрофитлар б-н ксерофитлар орасида туради. Мўътадил минтақаларда кўп учрайди. М.нинг барги йирик, оч яшил, идцизи юза жойлашади. М.га кўпгина қ. х. экинлари ва бегона ўтлар қиради. Мас, ёввойи хина, оқсўхта, сарикбош, себарга, гўза, картошка, помидор, сабзи, бодринг, беда ва б.

МЕЗРОБ, мизроб (араб. — уриш қуроли) — мусикада торли созларни чертиб ёки тирнаб чалишда қўлланиладиган махсус мосламалар номи. М. турли шаклларда (одатда, учи ингичкалашган, ўткир) бўлиб, ёғоч, қаттиқ тери, суяк, ҳайвон шохи, металл, сўнгги даврда пластмассалардан ясалади. Ўзбек ва тожик танбурчилари бармоқ учига

кийиладиган нохукдан, уйғур танбурчилари пўлат симдан фойдаланишади. Ўтмишда созандалар танбурни ўнг қўл кўрсаткич бармоғининг ўстирилган тирноғи ёрдамида ҳам чертишгани маълум. М.ли чолғулардан уд, конун, рубоб, тор, соз, мандолина, гитара ва б.да қўлланиладиган мосламалар ҳозирда медиатор, плектр деб ҳам юритилади. М. сўзи баъзан мақом номларига қўшилиб, танбур (ёки бошқа айрим созлар)ни ана шу мақомга мослаб созланишини ҳам билдиради. Мас, М. и Рост, М. и Наво ва х. к.

МЕЙЕ (Meillet) Антуан (1886.11.11, Мулен — 1936.21.9, Шатомейан) — француз тилшуноси. Петербург ФА мухбир аъзоси (1906), Париж лингвистик жамияти котиби (1906—36), Париждаги Славяншунослик и. т. ин-ти ташкилотчиси ва шу ин-тнинг илмий жур. муҳаррири. Тилшуносликда ижтимоий йўналишнинг асосчиси. Унинг фикрича, тил нутқий фаолиятининг ижтимоий маҳсули, бинобарин, тил-шуносликнинг асосий вазифаларидан бири жамият қурилишидаги ўзгаришларнинг тил қурилишидаги ўзгаришларда акс этишини ўрганишдир; тил айрим шахсларга қарашли бўлиши баробарида, энг аввало, ижтимоий ҳодиса; турли мамлакатлар олимларининг ҳамкорлиги тилшуносликнинг таракқиётини белгилайдиган омиллардан бири. М.нинг «Жаҳон тиллари» номи асари эълон қилинган (М. Коэн б-н ҳамкорликда, 2нашри 1952 й.да). «Ҳиндевропа тилларини қиёсий ўрганишга кириш» (1903), «Тарихий тилшуносликда қиёсий метод» (1925), «Герман тиллари гуруҳининг асосий хусусиятлари» (1925) каби асарлари рус тилида чоп этилган.

МЕЙЕР ЛИМОНИ, хитой лимони — пакана бўйли лимон нави. М. л. лимон б-н апельсин ўртасидаги табиий дурагай ҳисобланади. Хитойда кенг тарқалган. Лимон экиладиган барча худудларда учрайди. Ўзбекистонда ҳимо-яланган шароитларда иссиқхона ва траншеяларда

ўстириладиган асосий нав. Паст бўйли, шох-шаббалари ихчам. Очиқ жойда бўйи 2,5—3 м га боради. М. л. енгил ва унумдор тупроқларда яхши усади. Йил давомда 3—4 ўсиш даврига эга. Йиллик ўсишининг 70—80% баҳордаги биринчи ўсиш даврига тўғри келади. Барги узунчоқ, тўк яшил, терс томони оч яшил. 2—3 йил тўкилмай туради. Гуллари майда, жуфт бўлиб барг қўлтиғида жойлашган. Апр.майда шиғил гуллайди. Меваси узун-чоқ, ноқсимон, мева юзаси силлик, бир оз жилоли, вазни 75—80, баъзан 200 г. Меваси окт. охири — нояб. ойининг бошларида пиша бошлайди. Мазаси нордон, хушбўй. Таркибида 25—30 мг% аскорбин кта, 2,0—4,0% лимон кта, 2,5—3,0% қанд мавжуд. Шарбати мева умумий вазнининг 50% ини ташкил қилади. Нокулай ташки омиллар таъсирига чидамли нав. —4°, —5° да барглари, —8°, —9° да дарахтини совук уради. Бир йиллик новдалардан каламчалаш йўли б-н (фев.март ва авг.-сент.да) кўпайтиради. Иссиқхоналарда 3x3 схемада экилади. 2—3-йили мева беради, 6—7-йили тўлиқ ҳосилга қиради. Иссиқхона шароитларида ҳар туپидан 200—250 дона, баъзида дарахтларидан 500—700 донагача мева олиш мумкин. М. л. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўстирилади (қ. Лимон).

МЕЙЕРГОФ (Meyerhof) Отто (1884.12.4, Ганновер - 1951.6.10, Филадельфия) — немис биокимёғари. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1949). Тиббиёт д-ри (1909). Филадельфиядаги Пенсильвания унти проф. (1940 й.дан). Асосий илмий ишлари мускулларнинг қисқариши биокимёсига оид. Углеводларнинг ферментлар таъсирида ўзгариши ва у б-н боғланган ҳолда аденозинтрифосфат камда креатинфосфатнинг ўзгаришини тадқиқ қилди. Ишлаётган ва тинч турган мускулларда углеводларнинг анаэроб парчаланиши б-н аэроб синтези ўртасидаги боғланиш (Пастер-Мейергоф цикли)ни таърифлаб берди, углеводларнинг ки-мёвий ўзгаришида ажралиб чиқадиган энергия мускул қисқариши

жараёнида сарф бўлишини аниқлади. Нобель мукофоти лауреати (1922).

МЕЙЕРХОЛЬД Всеволод Эмильевич [1874.28.1 (9.2), Пенза - 1940.2.2, Москва] — реж. ва актёр, театр арбоби, педагог. Театр ислохотчиларидан бири. Россия халқ артисти (1923). 1898—1902 й.лар МХТ (Москва Бадий театри)да актёр. Грозний (А. Толстой, «Иоанн Грознийнинг ўлими»), Треплев, Тузенбах (А. Чехов, «Чайка». «Уч опасингиллар»), Мальволио, шахзода Арагонский (У. Шекспир, «Ўн иккинда кеча», «Венеция савдоғари»), Иоганнеса (Г. Гаутман, «Ёлғизлар») каби ролларни ижро этган. 1902—05 й.лар «Янги драма ўртоклик уюшмаси»ни бошқарган. 1906—07 й.лар В. Комиссаржевская театрида, 1908 — 17 й.лар Петербургдаги Александринск ва Мари театрларида бош реж. Шу йилларда «шартли театр» принциплари ва уларни услублаштириш символизм по-этикаси, театр санъати концепцияси ва б. б-н боғлиқ дастурни ишлаб чиқиб уни ривожлантирган. 1920—38 й.лар Моск-вадаги 1-Россия театри (1923 й.дан М. номида)ни бошқарди. «Мистерия—Буфф», «Қандала». «Ҳаммом» (ҳаммаса В. Маяковский), «Ревизор» (Н. Гоголь), «Ўрмон», «Сердаромад жой» (А. Островский) каби спектаклларни, шунингдек, «Орфей Эвридика», «Қарға моткаси» сингари операларни сахналаштирган. М. ижоди жаҳон театри санъатига катта таъсир кўрсатди. 1939 й. қатағон қилинган ва қамоқхонада отиб ташланган.

МЕЙЛИКОВ Нуъмон (1947.25.1, Китоб тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Бухоро пед. интини тугатган (1968). 1968 й.дан Китоб туманидаги мактабларда физика фани ўқитувчиси, илмий бўлим мудири, мактаб директори, 1996 й.дан биринчи лицей-интернатда илмий бўлим мудири ва физика фани ўқитувчиси. М. ихтисослик синфларини ташкил этиш, иктидорли ўқувчилар б-н ишлаш ва ўқувчиларнинг мустақил билим олишларида, дарсларни янги педагогик технология асосида таш-

кил этишда намуна кўрсатиб келмоқла.

МЕЙОЗ (юн. meiosis — камайиш) — хужайра ядросининг хромосомалар сонининг 2 марта камайиши (редукция) орқали борадиган бўлиниши. Жинсий кўпаядиган ўсимлик ва ҳайвонлар учун хос (қ. Жинсий кўпайиш). М. — ирсият ва ўзгарувчанликнинг асосий механизми. М. уруғ ва тухум хужайра ҳосил қилувчи хужайралар — спермацит ва овоцитларнинг кетма-кет икки марта бўлиниши (1-ва 2-М.)дан иборат. Ҳар бир М. бўлиниш митоз сингари 4 фаза: профаза, метафаза, анафаза, телофазадан иборат. 1-М. профазасида гомолог хромосомалар конъюгацияси (ўзаро чалкашуви) ва кроссинговер (гомологик хромосомалар ўхшаш қисмлари ўртасида генлар алмашинуви) содир бўлади. Шундан сўнг митоз про-фазасидаги сингари хромосомалар спираллашуви бошланади; ядро мембранаси ва ядроча емирилиб, бўлиниш дуки ҳосил бўлади. 1-М. метафазасида гомологик хромосомалар бир-биридан ажралади ва ахроматин ипчаларга илашиб қарама-қарши кутбларга тарқалади. 1-М. телофазасида хромосомалар спиралли ёйилади; ядро мембранаси ва ядроча шаклланади; хужайра бўлиниб, хромосомаларнинг гаплоид тўпламига эга бўлган хужайралар ҳосил бўлади. 1-М. бўлинишдан сўнг ҳосил бўлган хужайралардаги хромосомаларнинг ҳар қайсиси 2 тадан хроматидга эга бўлади. Хужайралар 2-М. га киришишидан олдин интерфаза бўлмаганлиги туфайли хромосомалар сони ошмайди. Қиска интерфазадан сўнг хужайраларнинг 2-М. бўлиниши бошланади. 2-М. ҳам 4 та фазадан иборат. 2-М. телофазасида ДНК янги ҳосил бўлган хужайралар ўртасида тенг тақсимланганидан хромосомалар сони 2 ҳисса камаяди. Хромосомалар сонининг 2 ҳисса камайиши б-н поёнига етадиган бу жараён редук-цион бўлиниш дейилади. Организмлар ҳаёт циклида (қ. Ҳаёт цикли) 3 хил М. кузатилади. Одам, барча кўп хужайрали ҳайвонлар ва айрим тубан ўсимликлар жинсий органларида

(қ. Уруғдон, Тухумдон) борадиган гамета-тали, яъни терминал (учки) М.да гамета-лар ҳосил бўлади (қ. Гаметогенез). Уруғ хужайраларнинг ҳосил бўлиши сперматогенез, тухум хужайраларнинг ҳосил бўлиши овогенез дейилади. Кўпчилик замбуруғлар ва сувўтларда уруғланган тухум хужайраланиб бўлиниб, гаплоид зооспоралар ҳосил қилиши зигота М. и. дейилади. Юксак ўсимликларнинг жинсий органларида гаплоид спораларнинг ҳосил бўлиши (спорогенез)дан иборат жараён спора М. и., яъни оралик М. дейилади. М. ота ёки она организм хромосомалари ҳосил бўлган жинсий хужайралар (қ. Гаметалар) ўртасида тенг тақсимланади. Гаметалар ота-она организмлари ирсий белгиларини ташувчилар ҳисобланади. Жинсий хужайраларнинг кўшилиши натижасида ҳосил бўладиган зиготада хромосомаларнинг диплоид тўплами тикланади. Зиготада эркак ва урғочи организм ирсий белгилари му-жассамлашган бўлади.

...**МЕЙСТЕР** (нем. Meister — уста) — ўзлашма кўшма сўзлар, мансаб ва ун-вонларнинг таркибий қисми бўлиб, бирор соҳанинг устаси, мутахассиси деган маънони ифодалайди (мас, балетмейстер, гроссмейстер).

МЕЙСТЕРЗИНГЕРЛАР САНЪАТИ (нем. Meister — уста, Singer — хонанда) — Германияда 14—16-а.ларда ривож топган хонанда ва шоирлар ижоди. Мейстерзингерлар Ўрта асрда яшаб ижод этган бошқа хунармандлар қатори, ўз уюшмаларига эга бўлиб, махсус рисола (табулатура)ларда қайд этилган қоидалар асосида фаолият кўрсатишган. Фақатгина янги, ўзига хос куй ярата олган ҳамда уни юқори савияда ижро эта олган хонанда-ижодкор уста (Meister) унвонига сазовор бўлган. Мейстерзингерлар ўз кўшиқларини якка тарзда чолғу жўрнавозлигисиз ижро этган. 14—15 а.ларда кўшиқларнинг шеърый асосини диний, кейинчалик бошқа мавзулар ташкил этган. Х. Фольц, Г. Сакс, Г. Фогель ва б. мейстерзингерлар машхур. Р. Вагнер

М. с.га бағишлаб «Нюрнберг мейстер-зингерлари» операсини яратган.

МЕКЛЕНБУРГ-ОЛД ПОМЕРАНИЯ — Германия ери. Мамлакатнинг шим.-шарқий қисмида, Болтиқ денгизи со-ҳилида жойлашган. Майд. 23,2 мингкм². Маъмурий маркази — Шверин ш. Аҳолиси 1,8 млн. киши (2000). М.-О. П.да аҳоли нисбатан сийрак. Табиий ландшафти сақгсаниб қолган. Рельефи сертепа, яйлов ва ўрмонлар бор. Энг қатта дарёси — Эльба. Кўл кўп бўлгани учун «Минг куллар ери» деб аталади. Энг йириги — Мюриц кўли (майд. 117 км²). М.-О. П.да 250 дан ортиқ табиий ва ландшафт кўриқхоналари ташкил этилган, 3 миллий боғ бор. Олд Померания узок, вақт Швеция ҳукмронлиги остида бўлган, кейинроқ Пруссия таркибига ўтган. Мекленбург Германия империяси таркибидаги мустақил ҳудуд эди. М.-О. П. ери 2-жаҳон урушидан сўнг собиқ Германия Демократик Республикаси таркибида ташкил этилган, бироқ тез орада 3 округга ажратиб юборилди. 1990 й.да яна ГФР таркибидаги ер қилиб тикланди.

М.-О. П. хўжалигида қ. х. етакчи тармок. Деҳқончилик ва чорвачилик ривожланган. Денгиз ва даре сувларидан балиқ овланади. Соҳилбўйида шарқий р-нларнинг кема верфи ва кемасозлик корхоналари жойлашган. Туризм ривожланган. Йил давомида 10 млн.дан ортиқ сайёҳ келиб-кетади. Йирик шаҳарлари — Росток, Шверин.

МЕКОНГ (юқори оқимида Дза-Чу, ўрта оқимида Ланьцанцзян деб аталади) — Ҳиндихитой я. о.даги энг қатта даре, Хитой, Лаос, Камбоджа, Вьетнам ҳудудларидан оқади, қисман Лаос б-н Мьянма ва Таиланд ўртасидаги чегара вазифасини ҳам бажаради. Уз. 4500 км, ҳавзасининг майд. 810 минг км². Тибет тоғлигидаги Тангла тизмасидан бошланиб, Сино-Тибет тоғларининг чуқур даралари орқали ва Камбоджа текислигидан оқади. Ўзани сер-остона. Камбоджа текислигига чиқишда қатта шаршара (бал. 21 м) ҳосил қилган. Жан. Хитой

денгизига ботқоқлашган дельта (майд. 70 минг км²) қосил қилиб қуйилади. Асосий ирмоқлари: ўнгдан — Мун, Тонлесап; чапдан — У, Тхан, Сан. Пномпень ш. яқинида ўртача сув сарфи 13,2 минг м³/сек. Даре, асосан, мавсумий ёмғирлардан, юқори қисмида қор ва музнинг эришидан сув олади, бу вақгда сув сат-хи 10—15 м га кўтарилади, сув сарфи эса 30 минг м³/сек. га етади. Тез-тез сув тошқинлари бўлади. Тонлесап кули даре оқимини тартибга солиб туради. Даре қуйилишидан 700 км, тўлинув пайтида 1600 км масофада (Вьентьян ш.гача) кема қатнайди. Пномпень ш.гача (130 км) денгиз кемалари кира олади. Баликка бой, сув паррандаси куп, тимсохлар учрайди. М. соҳилларида Луанг-прабанг, Вьентьян (Лаос), Пномпень (Камбоджа) ш.лари жойлашган.

МЕКСИКА (Мехико), Мексика Қўшма Штатлари (Estados Unidos Mexicanos) — Шим. Американинг жан. қисмида жойлашган давлат. Майд. 1958,2 минг км². Аҳолиси 101,9 млн. киши (2001). Пойтахти — Мехико ш. Маъмурий жихатдан 31 штат ва 1 пойтахт федерал округига бўлинади.

Давлат тузуми. М. — федератив республика. Мексика Қўшма Штатларининг 1917 й. 5 фев.даги Сиёсий Кон-ституцияси амал қилади, унга кейинчалик ўзгартишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Ви-сенте Фокс Кесада), у умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 6 й. муддатга сайланади. Конституцияга биноан, президент қайта сайланиши мумкин эмас. Крнун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий конгресс (2 палатали парламент), ижроия ҳокимиятни президент амалга оширади.

Табиати. М. қирғоқдари кам парчаланган, энг қатта ярим ороллари — Калифорния ва Юкатан. Тинч океандаги бир неча орол ҳам М. таркибига киради. Мамлакат қудудининг қатта қисмини Мексика тоғлиги (аксарият бал. 1000—2000 м, энг баланд жойи — ҳаракатдаги Орисаба вулканлари — 5700 м) эгал-

лайди. Соҳилга яқин жойлари пастте-
кислик. Мексика қўлтигида нефтьгазли
ҳавза, Мексика тоғлигида рангли металл
рудалари (мис, кўрғошин, рух, қумуш,
симоб, маргимуш, сурма, кадмий, вис-
мут, қалай, вольфрам, олтин), мамлакат-
нинг шим.-шарқида тошқўмир, темир
ва уран рудалари, олтингугурт конлари
бор. Иқлими тропик, шим.да субтропик
иқлим. Январнинг ўртача т-раси 10°—25°,
июлники 15°—30°. Йиллик ёғин тоғ ён
бағирларида эса 2000—3000 мм.

Жан.-шарқида дарёсойлар кўп, шим.-
ғарбида кам (Юкатан я.о.да умуман оқар
сув йўқ). Йирик дарёлари: Рио-Гранде
(Рио-Браводель-Норте), Лерма (қуйи
окимида Рио-Грандеде Сантьяго деб
аталади), Бальсас, Грихальва — Усума-
синта даре системаси. Энг катта қули
— Чапала. Шим.-ғарбида, асосан, бўз
тупроқ ва чўлга хос оддий тупроқлар;
тоғликларда суржигарранг, жигарранг,
саванна кизил тупроқлари ва тоғ-ўрмон
қўнғир тупроқлари, пасттекисликларда
суржигарранг, саванна кизил тупроқлари
ва ботқоқ тупроқлари учрайди.

Ўсимликлари жуда хилма-хил.
М.да ўсимликларнинг 12 мингга яқин
тури бор; шулардан 2/3 қисми эндемик
ўсимликлардир. Мексика тоғлигининг
шим. каттароқ қисмида узига хос ксе-
рофил ўсимликлар, шунингдек, мимоза-
даш буталар ўсадиган чала чўл ва
чўллар асосий ўрин тутди. Тоғликнинг
жан. қисмида ва бу ерларни ўраб олган
пасттекислик соҳилларида бошоқлилар
ва сергикан буталардан иборат саванна
ўсимликлари, тоғларда баргли ва ара-
лаш ўрмонлар (дуб, граб, жўка, карагай,
оққарағай ва б.) усади; М.нинг жан. ва
жан.-шарқий қисмларида аксари тропик
ўрмонлар, шарқий ён бағирларида
доим яшил сернам ўрмонлар, ғарбий ён
бағирларида игна баргли, тоғ этакларида
барг тўкадиган ўрмонлар бор.

Ёввойи ҳайвонлардан чала чўл ва
чўлларда кемирувчилар — ер қазир (ер
сичқон), койот (яйлов бўриси), Мек-
сика тоғлиги ўрмонларида қора айқ,

енот, кизил силовсин, пума, саванна-
ларда буғу, чумолихўр, жайра, жан.
даги тропик ўрмонларда маймуннинг 2
тури, тапир, ягуар учрайди. Ҳайво-нот,
ўсимлик дунёси ва б. ноёб жойларни
қўриқлаш мақсадида 50 дан кўпроқ боғ
ташқил этилган. Энг йириклари: Кумбре-
оде-Монтеррей, Сьерраде-Сан-Педро-
Мартир, Кань-ондельрио Бланко ва б.

Аҳолисининг қупи мексиканлар
бўлиб, улар индейс кабилалари ва элатла-
ри, Европа (асосан, Испания)дан кучиб
келганлар ва плантацияларда ишлатиш
учун келтирилган африкаликлардан иборат.
Аҳолининг ярмидан ортиги аралаш
никоҳдан туғилган метис ва мулатлар-
дир. Туб индейс халқлари ўз тиллари ва
маданиятларини қисман сақлаб қолган.
Испанлар, басқлар, немислар, француз-
лар, италянлар ва б. ҳам бор. Расмий тил
— испан тили. Диндорларнинг 96% като-
ликлар. 73% аҳоли шаҳарларда яшайди.
Йирик шаҳарлари: Мехико, Гвадалахара,
Монтеррей, Леон, Сьюдал-Хуарес.

Тарихи. М. худудига одам юқори
палеолит (милоддан 20—15 минг йил
олдин) давридан яшайди. Бу ерда тур-
ли даврларда Ғарбий ярим шардаги
энг ривожланган цивилизациялардан
бири мавжуд бўлган. Мил. ав. I минг
йиллик ўрталаридан аҳоли ўтрок
ҳаёт кечири бошлаган, дехқончилик,
хунармандчилик, санъат тараққий эт-
ган. Милод бошларида Марказий Аме-
риканинг шим.-ғарбий қисмида майя
кабилалари яшаган. I минг йилликнинг
2-ярмида Марказий М.да тольтеклар
хийла юксак маданият яратдилар. Лекин
бу маданиятни 2-минг йилликнинг бош-
ларида науа кабилалари барбод қилди.
Науа кабилалари орасида ацтеклар ҳам
бор эди, улар хоз. Мехико ш.ни барпо
этдилар ва 14-а.да йирик давлат тузди-
лар, бу давлат 15-а.да Марказий ва Жан.
М.нинг энг қудратли давлатига айланди.
Бу ерда дехқончилик, хунармандчилик,
қурилиш техникаси, тасвирий санъат
бирмунча ривож топди. 1517 й. М.ни ис-
панлар босиб ола бошладилар. 16-а. охи-

рига келиб М. худуди бутунлай забтэтиллиди. Янги Испания вицекироллиги тузилди, бутун ҳокимият испан заминдорлари кўл остига ўтди. Маҳаллий аҳолининг аксар қисми ўз ерларидан маҳрум этилди, мустамлака ҳокимлари, заминдорлар ва католик черковига тобе бўлиб қолди. Очарчилик, касалликлар кўплаб индейларнинг ёстиғини қуритди (испанлар забт эта бошлаган пайтда 25 млн.га яқин индейс бўлган бўлса, 1605 й.га келганда 1млн. дан сал ортиқ индейс қолди). Ишчи кучи етишмай қолган, Африкадан кўплаб негр қуллар келтирила бошлади. И. ч. саноатининг ривожланишига турли йўллар б-н тўскинлик қилинди, кўпчилик экинларни экишни тақиклаб, туз, порох, тамаки маҳсулотлари сотиш давлат монополиясига айлантирилди. Маҳаллий халқ мустамлакачиларга қарши бош кўтариб бир неча бор кўзғолон қилди. Иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши ва ички бозорнинг вужудга келиши, миллий онгнинг уйғониши таъсирида 19-а.нинг бошларида мексикан миллати таркиб топа бошлади.

Америкадаги испан мустамлакаларининг мустақиллик учун олиб борган уруши даврида (1810—26), хусусан, 1810—15 й.ларда М.да М. Идальго ва Х. М. Морелос раҳбарлигида деҳқонлар кўзғолони бўлиб ўтди, бу кўзғолон ша-фқатсиз бостирилди. Испаниядаги 1820—23 й.лар инқилоби ва Жан. Америкадаги Испания мустамлакалари ватанпарварларининг муваффақиятлари М.да халқ озодлик ҳаракатининг янгидан кўтарилишига сабаб бўлди. А. Итербуде бошчилигидаги ҳаракат кенг халқ оммаси томонидан кўллаб-қувватланди. 1821 й. М. мустақил давлат, 1824 й. эса республика деб эълон қилинди. 1845 й. АҚШ Техасни, 1846—48 й.лардаги Америка-Мексика уруши натижасида мамлакат худудининг қарийб ярмини босиб одди. М.га қарши уюштирилган Англия-Франция-Испания интервенцияси мексикан халқининг қахрамонона қаршилигига учраб, интервентларнинг мағлубияти б-н тугади.

1877-80 ва 1884-1911 й.ларда генерал П. Диас президент бўлиб турди; ана шу даврда фуқаролар озодлиги оёқ ости қилинди, конгресс ўз аҳамиятини йўқотди. 20-а.нинг бошларидан инқилобий юксалиш рўй бера бошлади. 1910 й.да деҳқонлар ҳаракати авж олиб кетди. Ф. Вилья, Э. Сапата деҳқонлар ҳаракатининг энг йирик раҳбарлари эдилар. 1910—17 й.ларда М.да инқилоб бўлиб ўтди. 1911 й. май ойида Диас режими ағдариб ташланди. Янги конституция қабул қилинди.

1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий бўҳрони даврида инқилобий ҳаракат кучайди ва миллий инқилобий партиянинг радикал қаноти вакили Л. Карденас-идельрио президент қилиб сайланди. Унинг ҳукумати (1934—40) му-ҳим ўзгаришлар қилди, ер ислоҳоти ўтказди.

2-жаҳон урушининг бошларида М. ҳукумати бетараф эканлигини билдирди; лекин 1942 й. май ойида фашистлар блокаига қарши уруш эълон қилди. Урушдан кейинги йилларда М. иқтисодиёти юксала борди. Бироқ қишлоқда аҳвол ўзгармади. 60-й.лардан бошлаб Л. Матеос (1958—64) ва Д. Ордас (1964—70) ҳукуматлари миллий иқтисодиётни мустаҳкамлаш йўлини тутди. 1970 й.да ҳокимият тепасига келган Л. Эчеве́рриа ҳукумати аҳволни яхшилаш учун ер ислоҳоти тўғрисида қонун (1971), янги сайлов қонуни (1972), маҳаллий капитал қўйилишини рағбатлантириш ва чет эл капиталини тартибга солиш тўғрисида қонун (1973) қабул қилди, давлат хизматчилари учун ҳафтасига 5 иш куни жорий қилди. М.нинг Ғарбий Европа мамлакатлари, Япония ва Лотин Америкасидаги бир қанча мамлакатлар б-н ташқи савдо алоқалари кенгайтирилди.

1976 й.да сайланган президент Л. Портильо ва айниқса, 1994 й.да сайланган Э. Седильо ҳукуматлари саноат ва қ.х.ни ривожлантириш, иқтисодий ислоҳотлар ўтказишга уринди. Аммо мамлакатнинг ташқи қарзи ошди, и.ч. қувватларидан фойдаланиш пасайди, экинзорлар қискарди. 2000 й. «Ўнг мар-

казчи альянс» блокдан Висенте Фокс Кесаданинг президент лавозимига сайланиши 1929 й.дан буён мамлакатни идора қилиб келаётган Институцион-инқилобий партиянинг ҳукмронлигига чек қўйди. Кейинги йилларда хўжалик бошқарувини маҳаллийлаштириш, давлатга қарашли норентабель корхоналарни қискартириш, иқтисодиётнинг «очиқлиги» ва тадбиркорлик фа-олиятини кучайтириш, ўзаро манфа-атли халқаро ҳамкорликни ривожлантириш сиёсати ўтказила бошлади. М. 1991 й. 26 дек.да ЎЗР мустақиллигини тан олган ва 1992 й. 16 мартда у б-н дипломатия муносабатлари ўрнатган. М. 1945 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 16 сент. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1810).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Институцион-инқилобий партия, 1929 й.да тузилган (1938 й.гача Миллий-инқилобий партия, 1946 й.гача М. инқилобий партияси деб аталган, 1946 й.дан хоз номда); Кардениста миллий янгиланиш фронти партияси, 1972 й.да асос солинган; М. кўкатпарвар экология партияси, 1987 й.да тузилган; Демократик инқилоб партияси, 1989 й.да ташкил этилган; Миллий ҳаракат партияси, 1939 й.да тузилган. Касаба уюшмалари: Меҳнат конгресси, 1966 й.да тузилган; М. меҳнаткашлари конфедерацияси, 1936 й.да асос солинган; М. ишчилари минтака конфедерацияси, 1918 й.да ташкил этилган; Ишчи ва деҳқонларнинг инқилобий конфедерацияси, 1952 й.да тузилган; М. ишчи ва деҳқонларнинг Хасинто Лопес номидаги умумий иттифоқи, 1949 й.да асос солинган; Меҳнаткашларнинг инқилобий конфедерацияси, 1954 й. ташкил этилган; Давлат хизматчилари касаба уюшмалари федерацияси 1938 й. тузилган.

Хўжалиги. М. — индустриал-аграр мамлакат. Лотин Америкасида иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган мамлакатлардан бири. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 24,5%, кишлок, ўрмон хўжалиги ва балиқчиликнинг улуши 9%.

М. пахта, шакарқамиш, кофе етиштириш-да, нефть, газ, қумуш, рух, қўрғошин, олтингургурт, симоб қазиб олишда дунёда оддинги ўринларда туради.

Саноатида иқтисодий фаол аҳолининг 15,3% банд. Муҳим тармоқлари: кончилик, нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси, металлургия, қурилиш, тўқимачилик, озиқ-овқат, машинасозлик саноати. Нефтьгаз саноати ва уларни қайта ишлаш корхоналари М. қўлтиғи соҳилида, кончилик ва металлургия саноати Мексика тоғлиги шим.да, и.ч. саноати корхоналари йирик шаҳарларда жойлашган. Қумир саноати муҳим ўрин олади. Веракрус, Тампико, Минатитлан, Мехико ва Саламанка ш.лари нефть кимёсининг, Монтеррей, Монклова, Мехико атрофлари қора металлургия, Мехико, Веракрус, Кананеа, Чиуауа, Торреон ш.лари рангли металлургия, Мехико, Толука, Пу-эбла машинасозлик ва металл ишлаш саноатининг асосий марказларидир. Бундан ташқари, дизеллар, т.й. вагонлари, автомобиллар, тўқимачилик машина-ускуналари, электротехника ва радиоэлектроника маҳсулотлари (шу жумладан, телевизорлар), станоклар, кемалар ишлаб чиқаради. Энергетика, қурилиш ашёлари, кимё, фармацевтика, тўқимачилик, тикувчилик, кўн-пойабзал, озиқ-овқат саноати ҳам ривожланган. Хунармандчилик буюмлари и.ч.га алоҳида аҳамият берилади. Йиллиги 89,5 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади (асосан, иссиқлик электр станцияларида).

Кишлоқ хўжалигида иқтисодий фаол аҳолининг 27,8% банд, Қ.х. аҳолининг эҳтиёжини асосан таъминлайди ва маҳсулотининг бир қисмини экспорт қилади. Ерларнинг $\frac{1}{4}$ қисмига экин экилади, $\frac{3}{4}$ қисми яйлов. Экин майдонининг 5,15 млн. га сунъий суғорилади. Ерларнинг кўп қисми қ.х. жамоалари — эхидога қарашли. Асосий тармоқ — деҳқончилик. Экспорт учун пахта, кофе, ички эҳтиёж учун шакарқамиш, маккажўхори, оқ жўхори, буғдой, шоли, ловия, картошка, соя экилади. Помидор,

ер ёнгоқ, эртаги сабзавот, цитрус мевалар, ананас ва б. бир қанча тропик ва субтропик экинлар экспорт аҳамиятига эга. Кўп миқдорда ёғоч тайёрланади. Чорвачилигида корамол, от, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Денгизларда балиқ ва денгиз жониворлари овланади.

Т.й. уз. — 26,4 минг км, автомобиль йўллари уз. — 242,3 минг км. 11 минг км нефть ва газ қувири бор. Барча штат ва шаҳарлари авиация ҳаво йўллари орқали туташтирилган. Мехико, Веракрус, Мерида, Монтеррейда катта аэро-портлар бор. Асосий денгиз портлари: Веракрус, Мехико, Тампико, Коаца-коалькос, Салина-Крус.

М. четга тайёр ва чала тайёр буюмлар, шунингдек, нефть ва нефть маҳсулотлари, пахта, кофе, денгиз, кончилик саноати ва рангли металлургия маҳсулотлари чиқаради. Четдан чала тайёр буюмлар, машина ва асбоб-ускуналар, истеъмол моллари сотиб олади. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: АҚШ, Канада, Япония, Лотин Америкаси ва Европа мамлакатлари. Чет эл туризми ривожланган. Пул бирлиги — М. песоси.

Тиббий хизмати. М.да, асосан, давлат тиббий хизмат тизими йўлга қўйилган. Врачлар ун-тлар ҳузуридаги 4 та тиббиёт ф-тида тайёрланади. Акапультко, Куэрнавака, Орисаба, Веракрус каби курортлари бор.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Бошланғич мактабда ўқиш муддати — 6 й., ўрта мактабда 5 ва 6 й. 6—15 ёшдаги болалар учун бошланғич таълим — бепул. Давлат мактабларидан ташқари, кўпгина хусусий мактаблар ҳам бор. Мамлакагда 189 та олий ўқув юрти, шу жумладан, 60 та ун-т мавжуд. Энг йириклари: Мехикодаги М. миллий мухтор унти (1551), Миллий политехника ин-ти (1936), Гвадалахара, Морелия, Пуэбладаги ун-тлар. Илмий муассасалари: М. тиллар академияси, М. тарих академияси (1940), Миллий табиий фанлар академияси (1884), Миллий тарих ва геогр. академияси (1925), М. миллий тиббиёт

академияси (1864), ядровий, тиббийбиол. тадқиқот марказлари, Панамерика кимё ин-ти, Миллий математика мактаби. 30 дан ортиқ бошқа и.т. муассасалари ва 60 дан зиёд илмий жамият ва уюшмалар мавжуд. Мамлакатнинг энг катта кутубхонаси — Мехикодаги Миллий кутубхона (1833), бошқа шаҳар ва ун-тларда ҳам йирик кутубхоналар бор. Музейлари: Замонавий санъат музейи (1964), Миллий антропология музейи (1825), Миллий тарих музейи (1825), Санкарлос рангтасвир ва хайкалтарошлик галереяси (1785) ва б.

Магбуоти, радиоэшиштириши ва телекўрсатуви. М.да 2 мингдан кўпроқ даврий нашр, шу жумладан, 227 та кундалик газ. чиқади. Энг нуфузлилари: «Диа» («Кун», 1962 й.дан), «Ин-формадор» («Хабарчи», 1917 й.дан), «Универсаль» (1916 й.дан), «Уно мае уно» («Бир плюс бир», 1977 й.дан), «Эксельсиор» (1917 й.дан), «Эральдо де Мехико» («Мексика хабарномаси», 1965 й.дан); Информасьонес Мехиканас — Информекс Миллий ахборот агентлиги акциядорлик жамияти бўлиб, 1960 й.да тузилган. Нотисиас Мехиканас — Нотимекс ҳукумат ахборот агентлиги бўлиб, 1968 й.да ташкил этилган. М.да мингдан кўпроқ радио ва 700 дан ортиқ телест-я бор. М.нинг етакчи «Телевиса» телекўрсатув тижорат консорциуми 1973 й. тузилган. Миллий радио ва телевидение саноати палатаси 1942 й. ташкил этилган.

Адабиёти 16-а.га қадар туб жой индейс қабилалари тилларида, испанлар босиб олганидан кейин испан тилида ривожланди. Мустамлакачиликдан аввалги даврда майя (3—9-а.лар) ва ацтеклар (14—16-а.лар) адабиёти ғоят раванактоғши. Мустамлакачилик давридаги адабиёт европача анъаналар йўлидан борди. Халқ оғзаки ижодиёти ҳам узлуксиз ривожланиб адабиётга кучли таъсир этиб турди.

Испан гуманист маърифатпарвари Б. де Лас Касас адабиётнинг ривожиди катта роль ўйнади. Испан тилида илк бор Э. Картеснинг «Испан қиролларига

мак-гублар», Б. Диас дель Кастильонинг «Янги Испания истилочиларининг асл тарихи» асарлари вужудга келди. Б. де Вальбуэнанинг «Мексиканинг латофати» достони (1604) М. мавзуидаги биринчи асар бўлди. 17-а. адабиётида шеърият асосий ўринни эгаллади. 18-а. да Р. Ландиварнинг «Мексика қишлоғи» (1781), Ф. Клавиеронинг «Мексиканинг қадимги тарихи» (1780—81) дostonлари майдонга келди. Мустақиллик учун кураш йилларида (1810—24) А. Кинтан Роонинг инкилобий шеърлари шуҳрат қозонди (миллий мадҳия — «Ўн олтинчи сентябрь» ва б.). Х. Х. Фернандес де Лисарданинг «Перикильо Сарниенто» романида мустамлакачилик тузуми қаттиқ танқид қилинди.

Мустақил М. адабиётида пайдо бўлган биринчи бадиий йўналиш романтизм эди. М. Акунья, Г. Приетонинг шеърлари ва М. Пайно («Шайтоннинг найранглари»), Л. Инклан («Астусиа...»)нинг М. миллий мустақиллигини ҳаққоний ва бадиий тасвирлаган тари-хий романлари романтизм руҳида ёзилди. 19-а.да М. шеъриятида модернизм пайдо бўлди (М. Х. Отон, С. Диас Мирон, А. Нерво ва б.)

19-а. охирида, П. Диас диктатурам даврида насрий реалистик тамойил вужудга келди. Р. Дельгадо, Х. Лопес Портильо-и-Рохас романларида мамлакат ижтимоийсиёсий ҳаётининг қарама-қаршилиги ва иллатлари фош этилди. 1910—17 й.лардаги буржуадемократик инкилоб М.да тарақдийпар-вар адабиётнинг ривожланишига сабаб бўлди. М. Асуэланинг «Пастдагилар» (1916) романида курашаётган халқсиймоси ва оммавий ҳаракатлар акс эттирилган. М. Л. Гусман («Бургут билан илон», 1928), Г. Лопес-и-Фуэнтес («Ҳарбий лагер», 1931; «Менинг генералим», 1934) ва б. ёзувчиларнинг асарлари ҳам шу руҳда ёзилди.

20-а.нинг йирик шоирлари (Р. Лопес Веларде, Э. Гонсалес Мартинес, К. Пельсер)нинг асарларида халқнинг маънавий ҳаёти ва миллий турмуши ёрқин акс эттирилган. М. насри 50-й.ларнинг

ўрталаридан яна юксала бошлади. Романнывислар миллий воқеликни бадиий тадқиқ қилишни чуқурлаштира бориб, умумбашарий муаммоларни кўтариб чиқди. А. Яньеснинг «Жала олдидан», Х. Рульфонинг «Педро Парамо», Нобель мукофоти совриндори К. Фуэнтеснинг «Ўта тиниқ соҳа», «Артемио Круснинг ўлими», Росарио Кастельяноснинг «Зулматдаги ибодат» романлари ана шундай асарлардир. Кейинги йиллар адиблари ҳоз. замон миллий воқелигини ўрганиб, азалий инсоний муаммоларни янги шароитда ҳал этишга интилмоқда.

Меъморлиги. Қад. даврда (16-а.гача) М. худудида индейслар маданиятининг қатор соҳалари раванқ топган. Мил. ав. I минг йилликда меъморлик айниқса юксалди. М. марказий вилоятларида, жан.да ва Юкатан я. о.да шаҳарлар бар-по этилди. Олмеклар маҳобатли иншо-отлар, қад. маданиятга эга бўлган майя халқи зинапояли эҳром (пирамида) шаклидаги улкан ибодатхоналар (Чолуладаги эҳром асосининг бир томони 440 м) ва рангбаранг нақшлар б-н безатилган гумбазли бинолар қуришган.

Мустамлака даври (16—19-а, бошлари)да М.да шаҳарсозлик ривожланди. Бинолар испанча услубда қурилди, шу б-н бирга, меъморликда маҳаллий анъана ҳам ўз аксини тодди. 17-а.дан бошлаб барокко услуби пайдо бўлди (Морелиядаги собор, 1640—1705; Ме-хикодаги Миллий сарой, 1692—99; Ла Професа черкови, 1714—20; Саграрио Метрополитано черкови, 1749—68; Гвадалахарадаги Санта-Моника черкови, 1720—33; Тласкала яқинидаги Санта-Мария де Окотлан черкови, 1745—60 ва х. к.).

19-а.да испан, италян ва француз усталари етакчи роль ўйнади. 19-а.нинг 2-ярми — 20-а. бошларида Мехикода йирик бинолар қурилди, янги магистраллар очилди. Бинолар бетон, темир, темир-бетондан қурила бошлади. 1949—54 й.ларда Мехикода К. Ласо раҳбарлигида қурилган Ун-т шаҳарчаси 20-а. ўрталаридаги М. меъморлигининг энг

якши хусусиятларини акс эттирган; гўзал жойда қурилган бу шаҳарча ўқув, спорт ва турар жой биноларидан иборат бўлиб, меъморлик б-н маҳобатлидекоратив санъат маҳсулидир. 50—80-й.ларда М.да зилзилага чидамли кўп қаватли турар жой ва жамоат бинолари қад кўтарди. Мехикода бир қанча турар жой даҳалари ва йўлдош-шаҳарлар пайдо бўлди. Ацтек стадиони, Спорт саройи қурилди.

Тасвирий санъати жуда қад. бўлиб, мил. ав. 2-минг й.ликдан бошлаб ривожланган. Бу даврга мансуб тош ва терракотадан ясалган ҳайкалчалар, шаклдор идишлар сақланиб қолган. Мил. ав. 1-минг й.ликда М. қўлтиғи бўйида яшовчи ольмеклар ҳоз. Веракрус ва Таваско штатларида қабарик тош ёд-горликлар, ибодатхоналар қурганлар, тош тобуллар, одам ва ҳайвон киёфасидаги илоҳлар ясаганлар. Мил. 1-минг й.ликда тотонаклар, сапотеклар, май-ялар гўзал амалий ва тасвирий санъат намуналарини яратдилар. 10—16-а.лар санъатида ҳарбий манзаралар, даҳшатли сиймолар, мураккаб безаклар устунлик қила бошлади.

Мустамлака даврида черковларнинг сирти ва ичи хилма-хил ўймакорлик услубида безатилди, айниқса, 18-а.да ультрабарокко (ҳашамдорлик) ривож топди, ёғоч ўймакорлиги усулида рангбаранг ҳайкаллар яшаш, диний мавзудаги ранг-тасвир ва одамлар киёфасини чизиш (Б. де Эчаве, М. Кабрера), кейинчалик академик ҳайкалтарошлик (М. Тольса) урф бўлди.

19-а.да М. тасвирий санъатида Европа бадий маданияти ўзига йўл оча бошлади. Шу б-н бирга, тасвирий санъ-атда миллий мавзуга қизиқиш бошланди. 19-а. охири — 20-а.бошларида М.

тасвирий санъатига Европадаги янги бадий оқимлар («модерн», импрессионизм) таъсир эта бошлади. Бир қанча санъаткорлар (Х. Мурильо, С. Эрран) М. санъатини тиклаш, замонавий миллий услуб яратиш ғосини олға сурдилар. Х. Г. Посада эса халқ бадий анъаналари б-н боғлиқ инқилобийдемократик са-

тирик графикага асос солди. 50—60-й.ларда маҳобатли тасвирий санъатда янги меъморлик бинолари б-н боғлиқ асарлар (безакли мозаика, бўртиқ мозаика, нақшлар) асосий ўрин тута бошлади. М.да тасвирий санъат ва графикага Караганда замонавий ҳайкалтарошлик камрок тараккий этди. М. халқ санъатида индейс ва испан санъати анъаналари қўшилиб кетган.

Муסיқаси. М. муסיқаси қадимдан ўзига хос ва бой. Маҳаллий аҳоли, жумладан, қад. ацтеклар турмушида (мас, диний ва ибодат маросимларида, иш пайтларида) муסיқа катта роль ўйнаган. Бир қанча шаҳарларда маҳсус муסיқа мактаблари бўлган. Бирмунча соф «индейс муסיқаси» айрим чекка жойлардаги туб аҳоли ўртасида ҳануз сақланиб қолган. Ҳоз. М. худудининг катта қисмида испан ва креол муסיқа маданияти таъсирида индейс муסיқаси ҳам учраб туради. Қад. чолғу асбоблари — гитара ҳамда унга ўхшаш гитаррон ва харанита, скрипка, арфа, труба кўпдан машҳур.

Профессионал муסיқа 16-а.дан ривожлана бошлади, 19-а. бошларидан пойтахт ва йирик шаҳарларда итальян композиторларининг опералари қўйилди. 1825 й. Мехикода биринчи муסיқа академияси, 1826 й. симфоник оркестр пайдо бўлди. 1866 й. консерватория очилди. 19-а.нинг ўрталаридан опера жанрида ишлайдиган миллий композиторлар пайдо бўла бошлади. С. Реву-эльтас ва Ч. Чавес (20-а.нинг 1-ярми) миллий композиторлар мактабининг асосчиларидир. Композиторлар Л. Санди, Д. Аяла, Б. Галиндо, Р. Альфтер, дирижёр Л. Эррера де ла Фуэнте, скрипками Г. Шеринг, пианиночилар К. Барахас ва М. Т. Кастрильон, гитарачи А. Брибеска, ашулачилар Х. Арая, Э. Касановас етакчи муסיқа арбобларидир. Мехикода Миллий симфоник оркестр, Ун-т симфоник оркестри, Миллий опера, ун-т хузурида олий муסיқа мактаби ишлайди. Бир қанча штатларда симфоник оркестрлар бор. Халқ муסיқасини ижро этадиган кўплаб вокал-инструментал ан-

самбллар катта муваффақият қозонган.

М.да балет санъати айниқса ривож топган. М. хореография санъати рақс фольклори ва индейсларнинг қад. рақслари б-н испан раққосларининг аънавалари заминида пайдо бўлган. Ҳоз. сахна рақси 30-й.ларда америкача «модерн» рақси таъсирида таркиб топа бошлаган. Фольклор б-н «модерн» рақсининг қўшилишидан ўзига хос миллий рақс шакллари пайдо бўлди. 1966 й.дан Мехикода хар йили халқро рақс танловлари ўтказилади. 1947 й.дан Миллий балет, 70-й.лардан М. рақси академиясининг замонавий балет жамоаси, мустақил балет труппаси ва б. ишлаб турибди. М. фольклор балети чет элларда ҳам жуда машхур.

Театри. М. театр санъати қад. индейсларнинг диний маросимлари асосида вужудга келган. Афсоналар асосида диний, дунёвий ва ҳажвий томошалар кўрсатилган. М. 16-а.да европаликлар томонидан истило қилинганидан кейин халқ санъати қувғинга учради. Аммо черковнинг қаршилигига қарамай, 1597 й.дан Мехикода «Комедия уйи» театри ишлай бошлади, 1670 й. биринчи доимий «Колисео» халқ театри ишга тушди, Гвадалахара (1758), Веракрус (1787) ш.ларида ҳам доимий театрлар очилди. 1923 й. Драматурглар уюшмаси миллий театр маданиятини яратишда фаол иштирок этди. 1946 й. Мехикода Миллий нафис санъат ин-ти, унинг хузурида эса актёрлар ва реж.лар тай-ёрлайдиган мактаб очилди. Энг машхур театрлари: «Хименес Руэда», «Идальго», «Хола», «Реформа», «Инсурхентес», Болалар театри, «Гиньоль» кўғир-чок театри ва б.

Киноси. 19-а. охиридан кинохроника пайдо бўлди, 1905 й. биринчи бадий фильм қўйилди. 1910 й.да М. мустақиллик кураши ҳақидаги «Алам ҳайқирғи» фильми, қисқа метражли комедия ва мелодрамалар чиқарилди. 30-й.лардан овозли кино ривожлана бошлади. С. М. Эйзенштейн бошчилигида 1931—32 й.ларда М. ҳақидаги фильм яратилиши

М. кино арбоблари ҳаётида катта воқеа бўлди. 20-а. 30—40-й.ларида яратилган фильмларда М.даги ижтимоий низолар, халқ ҳаёти акс эттирилди. «Мария Канделярия» (1944), «Дурдона» (1947), «Рио Эскондидо» (1948), «Қишлоқи киз» (1949) каби бадий жихатдан юксак кинофильмлар бутун дунёга ма-шхур бўлди. М. кино санъатининг кей-инги энг яхши асарлари: «Ғишт терувчилар» (реж. Х. Фоне), «Жанубағи уй» (реж. С. Ольхович), «Пасткаш одамлар» (реж. Х. Эстрада), «Хуан Перес Холоте» (реж. А. Бурнс), «100-меридиан» (реж. А. Хоскович). М.да йилига 70 дан ортиқ бадий фильм ишланади, 2000 кинотеатр бор, Ўзбекистон — М. муносабатлари. Гарчи Ўзбекистон б-н М. ўртасида савдо-иқтисодий ҳамкорлик соҳасида ҳукуматлараро битим тузилмаган бўлса ҳам, ўзаро савдо-сотик алоқалари йўлга қўйилган. ЎЗР б-н М. ўртасидаги товар айланмаси 1998 й.да 1855,9 минг АҚШ долларини ташкил этди. «Савдо-иқтисодий ҳамкорлик» ва «Инвестицияларни рағбатлантириш ҳамда ўзаро ҳимоя қилиш» тўғрисида шартномалар тузиш масаласи кўриб чиқиладир.

МЕКСИКА БҮЙИ ПАСТТЕКИСЛИГИ — Шим. Американинг жан.-шаркидаги пасттекислик, АҚШ ва Мексикада. Атлантика буйи пасттекислиги, Аппалачи тоғлари, Марказий текисликлар, Ушито тоғлари, Буюк текисликлар б-н чегараланган, жан.дан Мексика қўлтиғи б-н ўралган. Эни 350 км гача. Энг баланд жойи 150 м. Чўкинди жинслардан таркиб топган. Ер юзаси ясси текислик бўлиб, дарё водийлари (Миссисипи, Рио-Гранде ва б.) б-н кесилган. Иклими субтропик, жан.-ғарбий қисмида тропик иқлим. Январнинг ўртача т-раси шим.да 4—8°, соҳил қисмида 12°, июлники 26—28°. Йиллик ёғин ғарбида 600—800 мм, шаркида 1200—1500 мм. Тупроқлари қизил, чимли карбонатли, чимли аллювиаль ва ботқоқ тупроқлар. Худудининг 1/3 қисми ўрмон. Қорақарағай, қайин, дуб, магнолия, дарё

водийларида ботқоксарви, терак ўсади. Саванналар бор. Пахта, тамаки, шоли, шакарқамиш экилади. Йирик нефть ва газ конлари топилган. Йирик шаҳарлари: Янги Орлеан, Хьюстон (АҚШ), Тампико, Веракрус (Мексика).

МЕКСИКА ТОҒЛИГИ - Шим. Американинг жан. қисмидаги тоғлик, Мексика худудининг катта қисмини эгаллаган. Майд. 1,2 млн. км². Кенг яситоғлик ва уни ўраб олган тоғ тизмаларидан иборат. Шим.да Буюк текисликлар ва Колорадо платосига туташ. Асари қисмининг бал. 1000—2000 м. М.т.нинг шарқий чеккасида Шарқий Сьерра-Мадре тоғлари, ғарбида Ғарбий Сьерра-Мадре тоғлари бор. Жан.да ўчган ва ҳаракатдаги вулканлар жойлашган. Орисаба вулкани (5700 м) М.т. ва Мексикадаги энг баланд чўққидир. М.т.нинг замини оҳактош, кумтош, мергелдан тузилган. Катта майдонларни лавалар ва аллювий ётқизиклар қоплаган. Рангли ва нодир металл конлари топилган.

Иқлими тропик иқлим, жан.да сернам, шим.да куруқ. Январнинг ўртача т-раси 9—14°, баъзан шамоллар таъсирида т-ра —20° гача пасаяди. Июлнинг ўртача т-раси 15—20°. Йиллик ёғин шим.да ва ички р-нларида 200—400 мм дан ташқи ён бағирларида 2000—3000 мм гача. М.т.нинг шим.даги оқар сувлар мавсумий характерга эга. Кўллари шўр сувли. Жан.даги дарёлар севсув, тектоник кўл кўп. Тупроги шим.да гипели ва карбонатли, жан.да бўз, кўнғир ва қизил тупроқлар. М.т. ўсимлик дунёсига бой (8 мингдан ортик эндемик тур бор). Кактус, агава, юкка, тиканли буталар, жан.да саванна ўсимликлари ўсади. Тоғларнинг сернам ён бағирларида тропик ўрмонлар, 4000—4500 м баландликда субальп ва альп ўтлоқлари минтақаси мавжуд. Ҳайвонот дунёси, асосан, Неарктика зоогеографик областига мансуб. Аҳоли сийрак, факат водий ва сойликларда яшайди. Чорвачилик ва деҳқончилик ривожланган.

МЕКСИКА УНИВЕРСИТЕТИ, Мексика миллий мухтор университет и

— Мексикадаги энг йирик ун-т. Мехико ш.да жойлашган. Қирол Карл V фармонига мувофиқ, 1551 й. ташкил этилган. 1929 й.дан Мексика миллий мухтор унти деб аталади. Ҳуқуқ, фалсафа, табиий фанлар, тиббиёт, кимё, муҳандислик иши, сиёсий ва ижтимоий фанлар ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 330 мингга яқин талаба таълим олади. Марказий кутубхонаси (1924 й.ташкил этилган) да 2 млн.га яқин асар сақланади.

МЕКСИКА ҚЎЛТИҒИ - Атлантика океанидаги ярим берк денгиз, Шим. Американинг жан.-шарқий қирғоқлари яқинида, Флорида ва Юкатан я.олари ва Куба о. оралиғида. Майд. 1555 минг км². Чук. 3822 м гача. Флорида бўғози орқали Атлантика океани б-н, Юкатан бўғози орқали Кариб денгизи б-н туташган. Миссисипи дарёси қу-йилади. Иклими жан.да тропик, шим. да субтропик иқлим, ҳаво т-раси авг.да 28°, фев. да 14—15°. Йиллик ёғинга (1000—1200 мм) нисбатан буғланиш (1000—1750 мм) кўп. Ёз ва куз ойларида тез-тез довулар бўлиб туради. Сувининг т-раси юза қисмида 29°, саёз жойларида 30—3Г, салқин мавсумда 18—25°. Шўрлиги 36—36,9‰. Юзаоқимлар, асосан, соат стрелкаси йўналишида ҳаракат қилади. М.к.га Кариб денгизидан Юкатан оқими киради. Қўлтиқдан Гольфстрим бошланади. Сув қалқ-иши суткалик, 0,3—0,6 м гача. М.к.нинг шельф қисмида балиқ, устрица, креветка, лангуста ва денгиз тошбақаси овланади. Қўлтиқнинг шим.-ғарбий шельф қисмида йирик нефть конлари топилган. Асосий портлари: Янги Орлеан (АҚШ), Веракрус (Мексика) ва Гавана (Куба).

МЕКСИКА ҚЎЛТИҒИ НЕФТЬ-ГАЗЛИ ҲАВЗАСИ — Мексика қўлтиғи ак-ваторияси ва АҚШ, Мексика, Куба, Гватемала ва Белизнинг қўлтиққа ёндош худудларини эгаллайди. Майд. 2,5 млн. км², шу жумладан, акваторияда 1,1 млн. км². Нефть ва конденсатнинг дастлабки саноат захираси (1985) 18,3 млрд. т, газ захираси 14,6 трлн. м³, шундан тегишлича

АҚШда 8,6 млрд. т ва 11,6 трлн. м³, Мексикада 9,7 млрд. т ва 2,8 трлн. м³, Гватемалада 7 млн. т. Ҳавзанинг дастлабки конлари материк қисмида 1896 й.да (АҚШ), денгизда (шельф) 1938 й.да (АҚШ) очилган. Асосий йирик конлар ҳавзанинг АҚШ га қарашли қисмида 1930-й.ларда аниқланган, Мексика қисмида 1970-й.ларда топилди. Ҳаммаси бўлиб, 5000 дан ортиқ нефть ва 4000 дан ортиқ газ ва газ-конденсат конлари аниқланган (уларнинг 95% АҚШ худудида).

Ҳавза Мексика қўлтиғи ва унинг периферик материк қисми (Гальф-Кост) дан ташкил топган Атлантика олди эпигерцин платформасининг жан. қисмета ёндашган. Ҳавза максимал калинлиги 15 км дан иборат бўлган мезокай-нозой ёшидаги чўкинди жинслардан тузилган. Нефтьгазлилик чўкиндили ғилофнинг бутун кесими б-н боғлиқ. Ҳавзанинг ташқи (акваториал) қисми йўналиши бўйича маҳсулдор қатламларнинг юқори юрадан плейстоценгача ёшариши ва углеводород жамланиши чуқурлиги бир неча ўн м дан 7000 м гача кузатилган. Тутқич турлари: локал кўтарилмаларда қатламли гумбазли; рифларда массивлик; моноклиналларда тектоник экранлашган; коллекторларнинг қийикланиш қисмида литологик ва стратиграфик экранлашган. Эвгеосинклиналь комплексининг (Кубада) серпентинит ва туф-қумтошли ва б. жинсларида катта бўлмаган нефть уюмлари маълум.

Қирғоқдан энг узоқ кон Луизиана штати қирғоғидан 240 км нарида. Ташқи зона нефтлари энгил, олтингуурти кам. Тузли гумбазлар кепроки б-н боғлиқ бўлган конлардаги нефтларда олтингуурт миққори ортиб боради. Ҳавзанинг ички қисмида нефть ўртача зичликка эга, баъзан юқори олтингу-гуртли (3%гача), метаннафтенли таркибда. Газлар таркибда озроқ микдорда СН₄ нинг оғир компонентларидан иборат метан ва юқори миққорда газ конденсата бор. 1985 й.да 287 млн. т атрофида нефть (АҚШда 132 млн. т, Мексикада 154 млн. т, Кубада 0,87

млн. т, Гватемалада 0,25 млн. т) казиб олинди. Казиб олишнинг асосий марказлари: АҚШнинг Луизиана ва Техас штатлари ва Мексиканинг Кампече қўлтиғи б-н Реформа р-ни. Йиллик газ казиб олиш (1986) 300 млрд. м³ атрофида, шу жумладан, Мексикада 40 млрд.м³.

Ҳавза худудида кенг тармоқли нефть, газ ва маҳсулот ташувчи қувурлар, 75 та нефтни қайта ишлаш (АҚШ да 65 та, Мексикада 7 та) ва 400 дан ортиқ газни қайта ишлаш з-длари (АҚШ да 375 та, Мексикада 13 та) мавжуд.

МЕКСИКА ҒЎЗА УЗУНБУРУНИ - к. Ғўза узунтумшуқ кўнғизи.

МЕКСИКА ҒЎЗАСИ, оддий ғўза, Шимолий Америка ғўзаси (*Gossypium hirsutum* L.) — маданий ғўза тури. Биринчи марта К. Линней таърифлаб берган (1769). Геноми (АД), хромосомалар сони 2п=52. Келиб чиқиш маркази — Мексика ва Юкатан я.о.нинг жан. соҳил худудлари. Кўпчилик ғўза экадиган мамлакатлар — Мексика, АҚШ, Ҳиндистон, Покистон, Хитой, Ўзбекистон, Бразилия, Аргентина, Уганда, Австралия ва ҳ.к.да тарқалган.

М.ғ. дарахтсимон бута, бўйи 0,5 м дан 6 м гача, моноподиал ва симподиал типда шохланади. Пояси калин тукли ва яланғоч, антоциан бўялган, баъзан рангсиз бўлади. Барглари 3, 5, 7 бўлмали, юраксимон. Барг шира безлари 1—3 та, баъзан бўлмайди. Гули косачасимон, кенг очилади, гулбарги оч сариқдан сарғишгача, сўлиганда пушти ва кизил рангга киради. Ёввойи шакллариининг гулбарги асосида антоциан доғи бор, маданийларида бўлмайди. Кўсаги тухумсимон, шарга ўхшаш, учи тўмтоқ (ёки ўткир), 3—5, баъзан 6 чанокли, оч яшил, хира ёки ним ялтироқ, силлиқ ёки ғадирбудур. Битта кўсагдаги пахтаси вазни 0,5—12 г. Чигитлари майда ва ўртача катталикда (1000 дона чигит массаси 75—160 г), турли даражада тукланган, баъзан яланғоч (туксиз). Туклари оқ, кулранг, оч яшил, кўк, қўнғир бўлади. Ёввойи ҳолда ўсадиган турларида толаси кўкишмалла

ёки малла, уз. 20—22 мм, маданийларининг толаси оқ, гоҳо малла ёки ҳаворанг, уз. 25—37 мм, 29—42% тола чиқади.

М.ғ.нинг тропик шакллари қисқа кунда, қишбаҳорда гуллаб ҳрсил беради, иссиқталаб, субтропик шакллари эса фотодаврӣ ўзгаришлардан кам таъсирланади, унчалик иссиқталаб эмас, тезпишар ва юқори географик кенгликда узун ёз кунлари шароитида ҳосил беради.

Узоқ давом этган эволюция натижасида М.ғ.нинг қадимӣ ёввойи (кўп йиллик), рудерал ярим ёввойи кўп йиллик, юксак маданий тропик, юксак маданий бир йиллик субтропик шакллари (симподиал типдаги ўсимликлар) пайдо бўлган. М.ғ.нинг маданий навлари қарийб жаҳондаги ғўза экиладиган барча мамлакатларда ўстирилади.

М.ғ. перу ғўзаси, чалкаш тукли ғўза ва б. турлар б-н чагишиб, насли дурагайлар беради: армур ғўзаси, уч бўлма баргли ғўза, раймонд ғўзаси ва б. турлар б-н чагиштирилса, бепушт дурагайлар ҳосил қилади. М.ғ. селекцияда кенг қўлланади, чунки у қимматли генларга жуда бой манба ҳисобланади (қ. Генетик фонд). Жаҳрн пахтачилигида етиштириладиган толанинг 65% га яқини М.ғ. га тўғри келади. Ўрта Осиёда яратилган ўрта толали ғўза навларининг мустақил гуруҳи шу турга киради ва экин майдонларининг асосий қисмига экилади (қ. Ўрта толали ғўза).

Абдумавлон Абдуллаев.

МЕКСИКАНЛАР (ўзларини - мексикано деб аташади) — халқ, Мексиканинг асосий аҳолиси. Умумий сони 91 млн. кишидан ортиқ. Шундан 78 млн. киши Мексикада яшайди (1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, АҚШ (13 млн. киши)да, Канада (30 минг киши) ва Лотин Америкасининг бошқа мамлакатларида ҳамда Испанияда яшайдилар. Асосан, метислар. Улар испан босқинчилари (16-а.), кучиб келган испанлар б-н туб жой индейс (ацтеклар, майя, отоми, миштектлар, сапотеклар) ва қора танли аҳоли б-н аралашиб кетишидан ташкил топган. 19-а.га келиб

метислар Мексика миллатининг негизини ташкил қилган. М. испан тилида сўзлашади. Диндорлари — аксарияти, католиклар, қолгани — асосан, протестантлар (баптистлар). М. деҳқончилик, чорвачилик б-н шуғулланади, кўп қисми саноатда банд.

МЕЛАМИН (2,4,6-триамино — 1,3,5-три азид), СЗН6Т6 — рангсиз кристалл модда. Мол.м. 126,13. Суюкланиш т-раси 364°, зичлиги 1571 кг/м3. Совуқ сув ва кўпгина органик эритувчиларда эримайди. М. саноатда аммиак муҳитида дициандиамидни 180—500° гача қиздириб олинади. М. меламиналдегид смолалар, ион алмашинувчи смолалар, коррозия ингибиторлари олишда, хлор-меламиналар антисептик ва оқартирувчи воситалар сифатида қўлланади.

МЕЛАМИН-ФОРМ АЛЬДЕГИД СМОЛАЛАР — меламиналдегиднинг ишқорӣ ва кислотали катализаторлар иштирокида поликонденсатланишидан ҳосил бўлган термоактив олигомер маҳсулотлар. М.-ф.с. пластмасса, лок ва қоғоз тайёрлашда, тўқимачиликда, шунингдек, меламиналдегид прессматериаллар ва меламиналдегид пластиклар и.ч.да қўлланади. Асбест ва шиша толаси қўшилган меламиналдегид прессматериаллар иссиққа ва электр учқунига чидамли. Улардан электр ас-боблар ясалади. Целлюлоза қўшилган меламиналдегид прессматериаллардан енгил ва мустаҳкам идишлар тайёрланади. Меламиналдегид пластиклар қурилишда, мебел-созликда ва б.да ишлатилади.

МЕЛАНЕЗ ТИЛЛАРИ — австронез тиллари оиласининг Океания тиллари гуруҳига мансуб, Меланезия (Янги Гвинея, Бисмарк архипелаги, Соломон о.лари, Янги Гебрид, Янги Каледония, Фижи о.лари)да папуас ва полинез тиллари қаторида тарқалган тиллар. 450 га яқин М.т. бўлиб, энг йириклари — фижи, мота, моту, ротума, ватуранга ва б. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 1300 млн.дан ортади. М.т. лексикаси индонез, полинез, микронез, малагаси тилларига

яқин бўлса ҳам, уларда мазкур тилларга нисбатан ўзгаришлар деярли учрамайди. М.т.ни ўрганиш 19-а. охирларидан бошланиб, 20-а. ўрталаридан авж олган булсада, уларнинг кўпчилиги ҳанузгача тавсифланмаган. Бир қанча М.т. учун лотин алифбоси асосида ёзув яратилган, қолганлари ўз ёзувига эга эмас.

МЕЛАНЕЗИЯ — Океаниядаги йирик ороллар гуруҳларидан бири. Тинч океаннинг жан.гарбий қисмида экватордан жан.-шарққа томон қарийб 5000 км чўзилган. Асосий ороллари ва ороллар гуруҳлари: Янги Гвинея, Бисмарк архипелаги, Соломон о.лари, Янги Гебрид, Янги Каледония, Фижи о.ларидан иборат. Умумий майд. 1 млн. км² чамасида.

М. ороллари материк қолдиқларидан ва вулкан отилиши натижасида ҳосил бўлган. Саёз жойларда маржон рифлари бор. Замини кристалли, метаморфик ва чўкинди жинслардан тузилган. Йирик оролларнинг рельефи, асосан, тоғлик, энг баланд жойи 5029 м (Янги Гвинея о.даги Жая тоғи), соҳил қисми пасттекстлик. М.да вулкан отилишлари ва тез-тез zilзила бўлиб туради. Иклими экваториал ва субэкваториал, жан. оролларда тропик иқлим. Ўртача ойлик т-ра 25—28°. Йиллик ёғин тоғларнинг шамолга рўпара ён бағирларида 7000—9000 мм, қолган жойларида 1000—2000 мм. Даре кўп. Ўсимлик дунёси эндемик турларга бой. Шим.даги йирик ороллар қалин сернам экваториал ўрмонлар, марказий ва жан. ороллар муссонли ўрмонлар ва саванналар б-н қопланган. Ҳайвонот дунёси Австралия зоогеографик областига мансуб. Аҳолиси тропик деҳқончилик,

балиқ овлаш, марварид ва садаф кидириш б-н шуғулланади. Кокос пальмаси, каучукли ўсимликлар, шакарқамиш, какао, кофе плантациялари бор. Шоли, маккажўхори, маниок, ямс экилади. Чорва боқилади. Ёғоч тайёрланади. Никель, кобальт, хром, марганец рудалари; Фижи, Соломон о.ларидан олтин қазиб чиқарилади.

МЕЛАНЕЗИЯ ИРҚИ - катта эквато

риал (негр-австралоид) ирқнинг тармоғи. Кўп белгилари б-н (юз тукларининг кўплиги, кош усти суягининг ўсанлиги ва б.) австралоид ирқига ўхшаш, фақат сочининг жингалаклиги б-н фаркланади. Меланезия, Янги Гвинея, Шарқий Индонезия, Филиппин о.ларида, Малакка я.о.да; Андаман о.ларида, Шим.-Шарқий Австралияда кенг тарқалган.

МЕЛАНЕЗИЯЛИКЛАР - халқлар гуруҳи (энг йириклари: физиқлар, канақлар ва б.). Меланезиянинг туб аҳолиси 1,7 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Меланез тиллари гуруҳида сўзлашади. Диндорлари — протестантлар, католиклар; анъанавий диний эътиқодларга сифинувчилар ҳам бор.

МЕЛАНЖ (франц. — melange — қоришма) — тоғ жинслари мажмуи; ўта асосли жинслар, асосли лава ва туфлар, метоморфик жинслар, яшма, оҳактошларнинг ҳарсангларидан иборат. Жинслар тартибсиз, майдаланганлик излари сақланган ва ўзаро ўрин алмашган ҳолатда ётади. Тектоник қопламаларнинг шаклланиши вақтида вужудга келади ва Ер пустила йирик горизонтал ҳаракатлар бўлганлигидан дарак беради.

МЕЛАНЖ ГАЗЛАМА — ҳар хил рангга бўялган толалар (пахта, жун, ким-ёвий ва сунъий толалар) аралашмасидан йигириладиган бир ипли ёки пишитилган калава ип (меланж ип) дан тўкиладиган рангдор газлама. Кенг тарқалган хиллари: трико, шевиот, драп, диагонал, коверкот, мовут. Жун толаларидан тўқилган М. г. номига «меланж» сўзи кўшилади, мас, мо-вут-меланж, драп-меланж ва х. к. Оддий рангдор ёки бўялган газламалардан М.г. узига хос ранг жилolari («уйинлари») б-н фаркланади. Пахта толаларидан тўқилган М. г. ни пардозлашдан оқартириш (охорлаш) жараёни бажарилмайди, чунки бунда толаларнинг ранглари айниши мумкин. Унга фақат механик ишлов бериш (узун тукларини қирқиш, тараб тук чиқариш) ва махсус моддалар (крахмал, елим, синтетик смола ва б.) шимдириш (қаттиқлик,

гжимланмаслик, киришмаслик хоссаларини бериш учун) мумкин.

МЕЛАНИНЛАР (юн. melas — қора) — тўқ жигарранг ва қора пигментлар. Одам, ўсимлик ва ҳайвон тўқималарида кенг тарқалган. Юқори молекулали бўлиб, сувда эримайди. Тери қоплами ва унинг ҳосилалари (соч, жун, пат, тангачалар), ҳашаротлар кутикулалари, мева пўсти ва ҳ.к. рангини белгилайди; альбиносларда М. бўлмайди (қ. Альбинизм). М. тирозин аминокислоталарининг оксидланиши натижасида ҳосил бўладиган ўзгаришлар маҳсули. Одам терисининг ранги маълум даражада М.га боғлиқ. Одам ва ҳайвонларда М. ҳосил бўлиши эндокрин безлар фаолияти б-н боғлиқ. Айрим гормонал бузилишлар, баъзан ҳомиладорлик, ку-йиш ва ультрабинафша нурлар таъсирида терида М. пайдо бўлиши тезлашади. М. миқдорининг ортиши сўғал, айрим хавфли ўсма (меланома)ларда кузатилади. Баъзан ўсимлик маҳсулотларини тозалаш чоғида (мас, картошка артганда) ҳам М. ҳосил бўлиши мумкин.

МЕЛАНОЗ (юн. melano — қораяман) — аъзо ва тўқималарда (тери, кўз тўр пардаси ва б.) меланинлар гуруҳига мансуб жигарранг ёки қора пигментларнинг жадал ҳосил бўлиши ва ортиқча йиғилиши. Туғма ва турмушда орттирилган М. фарқ қилинади. Туғма М. сепкил ёки пигментли туғма доғ кўринишида намоён бўлади. Турмушда орттирилган М. аксари ички секреция безлари (буйрак усти безлари, гипофиз, жинсий безлар) фаоли-ятининг бузилиши натижасида келиб чиқади.

МЕЛАНОЗ — асалариларда уч-райдиган юкумли касаллик. Касалликни аэробазедиум пуллунанс замбуруғи кўзғатади. Асалари инига, она асалари ва ишчи асаларилар организмга асал орқали тушади. М. б-н асосан, она асаларилар ҳаётининг иккинчи йили ва катта ёшдагилари касалланади. М.да тухумдонлар, тухум йўллари, уруғдон, катта заҳарли без ва ичакнинг орқа қисми зарарланади. Замбуруғлар зарар-

ланган жойларда сариқмалладан қора тусгача бўлган доғлар кўриниб туради. Она асалари тухум кўйишни тўхтатади. Касаллик белгилари, патологоанатомик ўзгаришлар ва микологик текширишларга асосланиб ташхис қўйилади.

Олдини олиш: она асалариларни ҳар икки йилда алмаштириб туриш; инлардан қолдиқ асални вақтида чиқариб олиш; она асалариларни сунъий уруғлантирилганда ветеринариясанитария қоидаларига риоя этиш.

МЕЛАНОМА (юн. melas — қора, ота — ўсма маъносини англатувчи кўшимча), меланобластома, меланосаркома — асосан, тери (баъзан кўз тўр пардаси, мия, шиллик пардалар)даги хавфли ўсма; қора пигментлар — меланинларни ишлаб чиқарадиган хужайралар (одагда тугма доғлар)дан пайдо бўлади. М.га турли шикастланишлар, гормонлар ишлаб чиқарилишининг издан чиқиши ва б. сабаб бўлиши мумкин (этиологияси тўлиқ ўрганилмаган). Асосан, бурунҳалқум, қиқилдоқ, кизилўнғач, ичак шиллик қаватлари, шунингдек, кўзнинг тўр ва томирли пардаси, бош мия б-н орқа мианинг юмшоқ мия пардасида бўлади. М. ниҳоятда хавфли ўсмалардан ҳисобланади, бошқа аъзоларга метастаз беради.

Давоси : кимётерапия, нур билан даволаш, булар наф бермаса жарроҳлик усули қўлланади.

МЕЛАНОЦИТЛАР (мелано... ва юн. cytus — бу ерда хужайра) — одам ва умуртқали ҳайвонларнинг пигмент хужайралари, меланинни синтез қилади (қ. Меланинлар). М. 2 хил бўлади: 1) эркин М. (тери, тукли фолликулалар, мия пардалари, кўзнинг томирли пардаси ва ҳ.к.) — нерв болишларидан пайдо бўлиб, нерв найчалари ёпилган даврда рангеиз, ҳаракатчан хужайралар — меланобластлар ҳолида гавданинг турли қисмларига тарқалади; 2) эпителиал М. (кўз цилиар бурмалари, рангдор ва тўр пардасининг пигментли эпителийси) — кўзнинг бирламчи бошланғич хужайраларидан ву-

жудга келади. Альбиносларда М. рангез; уларда фаол тирозиназалар йўклиги учун меланинлар синтезланмайди.

МЕЛАНХОЛИК (лот. *melancholia* — кора сафро) — 1) депрессияга, ғамгинлик, тушкунлик кайфиятига мойил киши; 2) Гиппократ таълимотига кўра, 4 мизожнинг бири. Юксак даражадаги таъсирчанлик ва хиссиётнинг нисбатан суёт ифодаланиши.

МЕЛАНХОЛИЯ — депрессиянинг эски номи.

МЕЛИЕВ Абдуқодир (1947.15.3, Тайлоқ тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Душанба пед. ин-тини тугатган (1969). 1969 й.дан Тайлоқ туманидаги 47 мактабда тарих ўқитувчиси. Даре жараёнида янги педагогик технологиялардан унумли фойдаланади.

МЕЛИЕВА Ширин (Сора) Йўлдошевна (1921.25.2— Каттақўрғон — 2001.16.4) — актриса, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1964). 1937 й.дан Каттақўрғон театрида актриса, реж. (1948—78 й.лар директор). Саҳнада Хонзода, Ҳожиона («Бой ила хизматчи»), Холисхон («Холисхон»), Майсара («Майсаранинг иши»), Киме («Нурхон»), Мартена («Зўраки табиб»), Агафья Тихоновна («Уйланиш»), Фармонбиби («Келинлар кўзғолони»), Она («Қонли тўй») каби юздан ортик образлар яратган. Кахрамонларнинг ички рухий ҳолатларини ёрқин ва ишонарли талқин этиш, турли қарашлар ўртасидаги зиддиятларни кучли эхтирослар оркали намойиш этиш М. ижодига хосдир. Реж. сифатида «Адолат» (И. Ақромов), «Холисхон» (Ҳамза), «Сурмаҳон» (Б. Раҳмонов), «Баҳс» (М. Байжиев), «Она» (С. Зуннунова), «Оғрик тишлар» (А. Қаҳҳор) каби спектаклларни саҳналаштирган. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н тақдирланган (1999).

МЕЛИЗМЛАР (юн. *melisma* — қўшиқ, куй), орнаментика, мусика безаклари — вокал ва чолғу мусикада муайян шаклга эга (мас, трель, форшлаг, грифт, кашиш ва б.) ёки эркин тарзда

ижро этиладиган (пассаж, фиоритура, кочирим, пола, молиш) барча оҳанг безаклари, куйнинг асосий поғоналарини ўзгартирадиган қўшимча товушлар. М. куй оҳангдорлигини, таъсирчанлигини оширувчи, купрок лирик мазмунни бойитувчи воситалар сифатида мусика санъатига кенг жорий этилмоқда. М. халқ мусика ижодиёти ва ижрочилиги, хусусан, бадиҳа санъати, бастакорлик х.а.мда композиторлик ижодиётида узоқ, ўтмишдан давом этиб келаётган анъаналарнинг маҳсулидир. М.га оид маълумотлар Ўрта аср Шарқ мусика рисолаларида ўз аксини топган: Махмуд аш-Шерозий (13-а.) соғларда ижро этиш услублари борасида фикр юритиб, созандалар куйларни безаклар б-н бойитиши лозимлигини таъкидлаган, Жомий эса куй безакларида малака ҳосил қилиш ижрочининг ўзига боғлиқлигини уқтирган ва ўз замонаси амалиётидан мисоллар келтирган.

Ҳар бир халқ мусикасидаги М. ўзига хос кўринишларга эга. Ўзбек миллий ижрочилигида крчирим, нола, молиш, хониш, кашиш каби М. мавжуд. Улардан торли (танбур, дутор, гижжак, сато каби) ва пуфлама (най, сурнай, қўшна, бўламон) мусика чолғулари ва, айниқса, хонандаликда кенг фойдаланилади.

М.нинг нота белгилари 15—16-а.ларда Германияда пайдо бўлиб, Европада, айниқса, 17—18-а.лар (Франция, Англия ва б.)да кенг ривож топди ва ўзининг муайян шаклларига эга бўлди.

МЕЛИККАРАМЯН Артавазд Саркисович (1898, Карки — 1970, Тошкент) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968); тиббиёт фанлари д-ри (1944). Ўрта Осиё унги тиббиёт ф-тини тугатгач, терапия клиникаси ординатори (1924—27), терапия кафедраси ассистенти (1927—31). Онкология бўлими (1931—36), экспери-ментал онкология лаб. мудири (1936—43), терапия кафедраси мудири (1943—66), санитария ф-ти ички касалликлар кафедраси мудири (1966—69). Ўрта Осиё илонлари (кобра)дан захар—коброток-

синни ажратиб олган. Ўпкада йирингли жараён бўлганда ўпка ичига пенициллин юборишни татбиқ этган. Асосий илмий ишлари Ўрта Осиё илонлари захарининг айрим физиологик ва патологик жараёнлари таъсирини ўрганишга оид.

МЕЛИЛИТ (юн. meli — асал ва lithos — тош) — силикатлар синфига мансуб жинс ҳосил қилувчи минерал; окерманит-геленит изоморф каторининг аъзоларидан бири. Симёвий таркиби: $(Ca, Na)_2(Mg, Al)[(Si, Al)_2 O_7]$. Қўшимчалари Mn^{2+} , Fe^{2+} . Таҳтасимон ва қиска устунсимон. Тетрагонал системада кристалланади. Ранги оч сарик, рангсиз. Асосан, донадор агрегат ҳолида учрайди. Қаттиклиги 5—6; зичлиги 3,0—3,3г/см³. Базальт, оливинитларда, габ-бронинг охактош ва ишқорли жинслар б-н контакларида ҳосил бўлади. Ўзбекистонда Қурама тоғларида (Фовасойда) скарнмагнетит жинслар ва рудаларда топилган.

МЕЛИОРАНСКИЙ Платон Михайлович (1868.18.11 — Санкт Петербург — 1906.16.5) — рус шарқшуноси, туркийшунос ва мўғулшунос. Санкт-Петербург унтининг шарқ тиллари ф-тида таҳсил олган (1887—91); араб, форс, мўғул ва туркий тилларни яхши билган. 1894—1906 й.ларда Санкт-Петербург унтининг шарқ тиллари ф-тида приватдоцент, проф. М.нинг 2 қисмдан иборат «Қозоққирғиз тилининг қискача грамматикаси» (1894—97) асари бор. «Қошо-Цойдамдаги қадимий туркий ёдгорликлар» (В. В. Радлов б-н ҳамкорликда, 1897) китобини нашр этиб, туркийруник ёдгорликларни ўрганиш ишига асос солган. М.нинг илмий изланишлари орасида рус тилидаги туркий тилларга мансуб унсурларни кидириб топиш ва изохлашга бағишланган тадқиқотлар алоҳида ўрин эгаллайди («Игорь жангномаси» тилидаги туркий элементлар», 1902; «Игорь жангномаси» тилидаги туркий элементлар ҳақида», 1905 ва б.). У Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонини, Рабғузийнинг «Қисас ул-анбийё» асари-дан парчаларни ва б. туркий ёзма ёдгор-

ликларни нашр эттирган.

МЕЛИОРАТИВ ГИДРОГЕОЛОГИЯ — гидрология фанининг бир тармоғи; қ.х. экинларининг ҳосилдорлигига ва ернинг мелиоратив ҳолатига ер ости сувларининг таъсирини ўрганади. М.г. гидрология фани методлари асосланади. Ернинг шўрланиши ва захлаши оқибатларини тадқиқ қилади, ер ости сизот сувларининг сатҳини пасайтириш ва маълум бир ҳолатда сақлаб туриш ҳақида тавсиялар беради (қ. Мелиорация).

А.д. Крылов М. М., Основы мелиоративной гидрогеологии Узбекистана, Т., 1975; Ходжибаев Н. Н., Гидрогеолого-мелиоративное районирование (на примере Средней Азии), Т., 1975.

МЕЛИОРАТИВ РАЙОНЛАШТИРИШ — ер ва сув ресурсларидан унумли фойдаланиш мақсадида мелиорация объекти (худуди — водий, воҳа, хўжалик)ни иқлим, тупроқ ва гидрогеологик шароитларга кўра, регион, область, зона, р-н ва кичик р-нларга бўлиш. М.р. табиий шароитларнинг хусусиятлари ва хўжалик юритиш ахволининг акс таъсирини назарда тутган ҳолда ерларнинг мелиоратив ҳолати кўрсаткичларини агрофлича ўрганишга асосланади. Кейинги 20—35 й. ичида тупроқ-мелиоратив ва гидрогеологик-мелиоратив районлаштириш услубияти (Б. Федотов, М. Панков, Л. Розов, В. Ковда, Д. Кац, М. Крилов, Н. Ҳожибоев ва б.) ишлаб чиқилди. Суғорма деҳқончилик р-нларидаги тажрибасуғориш ст-ялари ва илғор хўжаликларда ўтказилган кўп йиллик тадқиқотлар асосида гидромодуль бўйича районлаштириш усуллари ҳам ишлаб чиқилган (В. Легостаев, Б. Коньков, Б. Фёдоров ва б.). Алоҳида хўжалик далалари ва ер массивлари бўйича М.р. агро-мелиоратив районлаштириш дейилади. Умумий мажмуада гидротехник мелиорациянинг фундаментал аҳами-яти, уларнинг мелиорация объектининг гидрологик ва тупроқ шароитларига таъсир этиш хусусиятлари таксо-номик бирликлар (мелиора-

тив область, р-н, кичик р-н, участка)ни ажратиш учун асос бўлади; уларнинг доирасида мелиоратив мажмуанинг табақалаштирилган параметрлари (шўр ювиш ва суғориш нормалари, сув бериш техникаси элементлари, дренаж типи ва унинг жадаллиги ва б.) мелиоратив ҳолат кўрсаткичларини бошқариладиган тартибга солишни ва оптимал мелиоратив режимни таъминлайди. Суғориладиган ерларни р-нлаштиришда сизот сувларнинг оқиб чиқишининг гидрогеологик шароитлари катта аҳамиятга эга. Шунга кўра, сизот сувлари етарли даражада ва кучсиз оқиб чиқиб кетадиган, амалда чиқиб кетмайдиган мелиоратив зоналарга бўлинади. Суғориладиган воҳалар ва захи қочириладиган майдонлар геоморфологик тузилишининг ўзига хослиги, гидрогеологик, тупроқ жараёнлари шароити, йўналиши алоҳида аҳдмиятга эга.

Литологоморфологик, гидрогеологик ва тупроқ шароитлари турлича бўлган катта худудни М.р.да бир зона ичида бир нечтадан мелиоратив областлар, р-нлар, бир неча кичик р-нлар бўлиши мумкин. Мас, Қарши чўлини М.р. да 2 та зона (бўз ва чўл), 6 та мелиоратив область, 15 та р-н, 31 та кичик р-н фарқланган (М. М. Расулов, 1976). Суғориладиган ерларни М.р.да қўлланиладиган тадбирларни белгилашда ердан фойдаланиш коэффициенти ҳам ҳисобга олинади.

М.р.да ҳар бир мелиоратив область, р-н, кичик р-н ва улардаги тупроқ гуруҳи учун тавсия этиладиган тадбирлар тури, таркиби ва кўлами объектнинг табиий ҳамда ирригацион-хўжалик шароитларини атрофлича ҳисобга олиниб белгиланади. М.р. бажариладиган ишларнинг техник ечими учун илмий асос бўлади.

Абдурахим Эрматов, Зиёмиддин Артуркуметов.

М Е Л И О Р А Т И В ТУПРОҚШУНОСЛИК — ернинг ноқулай табиий шароитларини (иклим, тупроқ эрозияси, ер кўчиши, сурилиши, сел оқими, кум кўчиши, шўрланиш, ботқокланиш, курғоқчилик, гидроло-

гия ва гидрогеология шароитларини) ўрғанадиган фан, тупроқшуносликнинг бўлимларидан бири. М.т.нинг асосий вазибалари: янги худудларда ирригация-мелиоратив ўзлаштириш мақсадларида ер массивларини тўғри танлаш, янги суғориладиган ерлар унумдорлигини ошириш ҳамда шўр ювиш ва б. тадбирларни асослаб бериш, мелиорация натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг олдиндан таҳминлаш ҳамда уларнинг олдини олиш учун тавсиялар ишлаб чиқиш, қадимдан суғориладиган худудларда тупроқ шўрини йўқотиш ва унумдорлигини ошириш тадбирларини ишлаб чиқиб, тегишли тавсиялар беришдан иборат.

М.т. геология, гидрология, геоморфология, литология, геокимё, физика, математика, гидротехника, агрономия ва б. б-н ҳамбарчас боғлиқ. М.т. фанининг шаклланиши ва ривожланиши суғорма деҳқончилиги учун янги ерларни ўзлаштириш масалалари б-н боғлиқ. Ўрта Осиё шўрланган тупроқдарини ҳар томонлама ўрганиш борасида В. А. Ковда, В. В. Егоров, М. А. Панков, О. К. Комилов, Л. Т. Турсунов ва б.нинг хизматлари катта. Мирзачўлда дастлабки мелиоратив тадқиқотлар 20-а. бошларида бошланган. Ўзбекистонда ирригацион-мелиорация ишлари 1965 й.лардан бошлаб кенг кўламда олиб борилди. М.т. қ.х. учун мелиоратив жиҳатдан ноқулай бўлган тупроқларни синфлаш ва баҳолаш усуллари та-комиллаштириш, навбатдаги и. т. ишлари самарадорлигини ошириш, шўрланган ерларни мелиорациялашнинг янги услубларини ишлаб чиқиш, ирригацион-мелиоратив ўзлаштириш учун ер массивларини баҳолаш ва танлаш услубини такомиллаштириш масалалари соҳаларида ривожлантирилмоқда.

Мазкур масалаларни ижобий ҳал этиш мелиоратив, агро-мелиоратив, гидро-модуль р-нлаштириш ҳамда шуларга мувофиқ ҳолда мелиоратив тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш ва қўллаш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда шўрланган сугорма ерлар 1970 минг га ни ташкил этади. Шўрхок тупроқли ерлар майдонининг ортиб бориши, агротехника ва минерал ўғитлардан, суғориш тизимидан нотўғри фойдаланиш экинлар ҳосилдорлигини камайтириб юборди.

М.т. ишлари ер кадастры ва унинг балларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. М.т. масалалари б-н Ер ресурслари давлат қўмитасининг Тупроқшунослик ва агрохимё и.т. ин-ти, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазириги тизимидаги тегишли муассасалар, ўқув юрларининг тегишли кафедралари шуғулланади.

Лд.: Камилов О. К., Мелиоративное состояние и плодородие вновь освоенных почв Голодной степи, Т., 1980.

Собиржон Азимбоев.

МЕЛИОРАЦИЯ (лот. melioratio — яхшилаш), кишлоқ хўжалиги мелиорацияси — ерларнинг унумдорлигини тубдан яхшилашга қаратилган ташкилий-хўжалик, муҳандислик ва агротехник тадбирлар туркуми. М. табиий шароитлар (тупроқ, гидрологик, иклимий ва б.) жаммуни керакли йўналишда ўзгартириш; тупроқда экинларни етиштириш учун қулай бўлган сувҳаво, ҳарорат ва озиқ режимини, атмосферанинг ер юзасига яқин қатламида ҳавонинг ҳарорати ва ҳаракатини ўзгартириш имкониятини беради. М. қатта халқ хўжалиги аҳамиятига эга: янги ерлар ўзлаштирилиб, экин майдонлари кенгайди, ерларнинг унумдорлиги, ҳосилдорлиги ошади, маҳсулот сифати яхшиланиб, унинг таннар-хи камайд. М. иқтисодий-ижтимоий масалалар б-н бирга экологик вазифани ҳам ҳал этади.

М. мақсадларига кўра, 3 асосий туркумга бўлинади. Ноқулай сув режимига эга бўлган ерлар М.си (қурғоқчил деҳқончилик р-нларини суғориш, ортиқча зах босган ерларда зах қочириш, чорвачилик ривожланган чўл ва ярим чўл ҳудудлардаги яйловларга сув чиқариш ва ҳ.к.); ноқулай физик ва кимёвий ҳос-сали ерлар М.си (шўрхок, қумли, оғир, берчлашган, зичлашган тупроқлар ва

б.); сув ва шамол таъсирида эрозияга учраган ерлар М.си Ноқулай табиий шароитларга таъсир кўрсатиш воситалари ва усуллари бўйича М. қуйидаги турларга бўлинади: гидротехник М. (сув ресурсларини суғориш мақсадларида каналлар, сув омборлари ва б.) гидротехник иншоотлар тармоқлари орқали бошқариш; дренаж ва шўр ювиш йўли б-н грунт сувлари сатҳини тартибга солиш ва тупроқдан ўсимликлар учун зарарли туздарни чиқариб ташлаш; терассалар, сел тўсгич иншоотлар, сув тутгич тупроқ кўтармалар, сув йиғгич каналлар ва б. ёрдамида ер усти оқар сувлар б-н тупроқ ювилиши ва оқиб кетишини бартараф этиш); агротехник М. (иригация эрозиясига йўл қўймастик мақсадида ерни ҳайдаш ва суғоришда йўналишларни ўзгартириб туриш; шўрланган ерларни ўзлаштиришда кўп йиллик ўсимликлардан кўпроқ фойдаланган ҳолда алмашлаб экишни қўллаш; қумли тупроқларга сидератлар экиш; қумли тупроқларни гиллаш ва б.); ўрмон хўжалиги М.си (ихота ўрмонзорлари ташкил қилиш ва эрозияга қарши махсус дарахтзорлар барпо этиш сингари тадбирлар б-н шамол ва сув таъсирида юз берадиган тупроқ эрозиясини бартараф этиш).

М. усуллари ерни тубдан ёки капитал яхшилаш ишларидан иборат. Суғориш тизимлари эса ерларга зарур миқдорда ва керакли муддатларда сув беришни таъминловчи, узок, муддатга мўлжалланган иншоотлардир. Коллектор-дренаж тармоғи ортиқча грунт сувларини мунтазам чиқариб ташлашни таъминлайди. М.нинг барча турларини биргаликда қўллаш яхши самара беради. Ер майдонлари М.си, айниқса қуруқ иқлимли минтақаларда, иклимни ўзгартиришга ҳам олиб келади, суғориш ҳавонинг ерга яқин қатламида намликни оширади (тупроқ ва ўсимлик қопламидан бугланган намлик туфайли), натижада ҳарорат пасайиб, қурғоқчилик таъсири камайд.

М. куп капитал маблағ талаб қилади, аммо у мелиорацияланадиган ерлар маҳсулдорлигининг йил сайин ошиб бориши ҳисобига бир неча йил ичида ўзини қоплайди. Мас, ғалла экинлари суғорилмайдиган майдонлардагига нисбатан суғориладиган ерларда 4—5 марта ортиқ ҳосил беради, сугорма деҳқончилик ҳудудларида айрим экинларни суғормасдан етиштириш амалда мумкин эмас.

М. тарихи. Ўрта Осиё ҳудудида М. қадимий даврлардан қўлланила бошланган. Марказий Осиёда, хусусан, Ўзбекистон ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида топилган суғориш тармоқлари қолдиқлари қадимий Суғдиёна, Шим. Бақтрия, Хоразм, Фарғона, Марғиёна каби давлатларда деҳқончилик маданияти юқори бўлганлигини кўрсатади. Мил. ав. 6—5-минг йилликларда тоғ олди ҳудудларда лиман ва кайир усулида деҳқончилик қилинган. Суғориб деҳқончилик қилиш мил. ав. 2-минг йилликда Сурхондарёда, Зарафшон, Фарғона водийларида, Амударё дельтасида юзага келган. Сирдарё ва Амударё этакларида суғориш асосида ерларни ўзлаштириш ишлари мил. ав. 8—7-а.ларда олиб борилган.

20-а.нинг 20-й.ларидан Ўрта Осиёда М. тадбирлари кенг миқёсда амалга оширила бошланди, айниқса, эски суғориш тармоқларини тиклаш ва янгиларини қуришга катта эътибор берилди.

Грунт сувлари сатҳини тартибга солиш, ерларни шўрсизлантириш бўйича ҳам катта ишлар амалга оширилди. Бу ишларда дренажнинг энг самарали турлари — ёпик горизонтал ва вертикал дренажлар қўлланилди.

М. миқёси, айниқса, Ўзбекистонда катга бўлди: Мирзачўлни ўзлаштириш мисолида яппи мелиоратив қурилишнинг принципиал янги технологияси барпо қилинди, техник жиҳатдан мукамал мелиоратив тадбирлар ишлаб чиқилди. Сув ресурсларини серсув манбалар-

дан кам сув ҳавзаларга ўтказиш катта миқёсда амалга оширилди, машиналашган суғориш тобора ривожланди.

Умуман, Ўзбекистон қудратли сув хўжалиги мажмуига эга: суғориладиган деҳқончилик қўлами 4,3 млн. га; умумий сув сарфи 2500 м³/сек бўлган 75 та йирик канал, 32,4 минг км узунликда хўжаликлараро ва 176,4 минг км хўжалик суғориш тармоқлари, 31 минг км хўжаликлараро ва 106,3 минг км хўжалик коллектор-дренаж тармоқлари мавжуд. Хўжаликларда 12,8 мингга яқин насос ст-ялари ёрдамида 1050 минг га атрофида экинзорлар суғорилмоқда. 4800 дан ортиқ вертикал дренажлар, 24,6 мингдан ортиқ кузатув ва 2000 га яқин суғориш қудуқларидан фойдаланилмоқда (2003 й.) (яна қ. Суғориш).

Ад.: Костяков А. Н., Основы мелиорации, 6 изд., М., 1960; Ирригация Узбекистана: т. 1—4, Т., 1976—81; Ахмедов Х. А., Суғориш мелиорацияси, Т., 1977; Мухаммаджонов А., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи, Т., 1972; Камиллов О. К., Мелиорация засоленных почв Узбекистана, Т., 1985; Решетов Г. Г., Мелиорация новоосваиваемых почв Узбекистана, Т., 1986; Мелиорация земель в Узбекистане, Т., 1986. Собиржон Азимбоев, Зиёмиддин Артуқметов.

МЕЛИТОПОЛЬ - Украинанинг Запорожье вилоятидаги шаҳар (1841 й.дан). Молочная дарёси бўйида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 178,1 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Машинасозлик етакчи ўринда. Йирик корхоналари: мотор («Запорожец» ва «Волинь» енгил автомобиллари учун куч агрегатлари ишлаб чиқарилади), совиткичлар, трактор гидроагрегатлари, озик-овқат машинасозлиги, компрессор з-длари. Озик-овқат (гўшт к-ти, сут, консерва, мой экстракция з-длари), енгил (тикувчилик, трикотаж ф-калари) саноатлари ривожланган. Педагогика ва к.х. механизациялаш ин-тлари, 2 техникум, 2 олий билим юрти, ўлкашунослик музейи бор. М.га 1784 й.да асос солинган.

МЕЛИТОПОЛЬ ҚЎРҒОНИ - Укра-

инанинг Мелитополь ш.даги қад. скиф кўрғони (мил. ав. 4-а.). Скиф аслзодалари кўмилган 2 қабркатакомбадан иборат. Унга аслзода жангчи, аёл ва унинг чўрилари дафн этилиб, уларнинг енидан жанг араваси, отлар, тилла тақинчоқлар чиққан, Ахилл ҳаётидан лавҳалар акс этган садоқ парчаси топилган.

МЕЛЛОНЛАР (Mellon) — АҚШ даги энг кекса молия гуруҳларидан бири. 19-а.да шаклланган. Оилавий характерга эга. Банк бошқарувчиси Эндрю Меллон (1855—1937) асос солган (1921 — 1932 й.ларда АҚШ молия вазири бўлиб ишлаган). АҚШ даги бой Питкерн ва Хейц оилалари б-н биргаликда ва мамлакатдаги энг йирик «Фёрст Бостон корпорейшен» инвестиция банки б-н «Алюминум компани оф Америка» (АЛ КО А) компаниясини назорат кидали. 20-а.нинг 60-й.ларида назоратидаги активи 60 млрд. доллардан ортиқ бўлган. М.нинг умумий бойлиги 1,6— 2,8 млрд. доллар атрофида баҳоланган. М. назоратида АЛ КО А дан ташқари (АҚШ даги 35% алюминий), жаҳонда нефть сотиш бўйича етакчи ўринни эгаллайдиган «Галф ойл корпорейшен», «Вестин гауз электрик» каби йирик ҳарбийсаноат концернлари (электроника, ядро қуроли ва атом сув ости кемаси) ҳамда қатор пўлат эритувчи ва машинасозлик-қурилиш фирмалари, сугурта компаниялари бор. М. гуруҳи акцияларга ҳамкорликда эгалик қилиш орқали Рокфеллерлар, Кливленд молиявий гуруҳи ва Калифорния молия гуруҳлари б-н чамбарчас боғлиқ.

Абдухалил Раззоков.

МЕЛНГАЙЛИС Эмилис [1874.3(15).2, хоз. Рига тумани — 1954.20.12, Рига] — латиш композитори, дирижёр ва фоль-клоршунос. Замонавий миллий мусиқа йирик намояндаси. Латвия халқ артисти (1945). Петербург консерваторияни тугатган (1901). 1901—06 й.ларда мусиқа журналисти, 1906—18 й.лар Тошкентда яшаб, чет тиллардан даре берган. Ригадаги Қўшиқ байрами (1911 — 13), Латвия Қўшиқ байрамлари

(1926—38)нинг ташкилотчиси ва бош дирижёри, Латвия композиторлар уюшмаси асосчиларидан (1923) ва бошқаруви раиси (1944—48), Латвия консерваторияси проф. (1944 й.дан). Латиш халқ кўшиқларини йиғиб, улардан 4500 тасини нашр этган («Латиш мусиқий фольклори материаллари», 1—3 ж., 1951—53), кўпларини замонавий полифония воcиталаридан фойдаланиб, хор учун ўзига хос услубда қайта ишлаган.

МЕЛОДИКА (юн. melodikos — оҳангдор) —1) куй (мелодия) ҳақидаги таълимот, дастлаб Юнонистонда Аристок-сен асослаб берган («нутқ интонациясидан фарқли ўларок, барча куйлар соф создан ган товушлар тизимига асосланади»). Ўрта аерларда куйлар (алхон) нинг тузилиши ва бадийий жиҳатлари ҳақида Шарқда Форобий, Сафиуддин-ал-Урмавий, Жомий ва б., Европада Августин, Гвидо д'Ареццо, Царлино ва б. фикр юритиб, М. илмини ўзига хос равишда давом эттиришган. Ж. Ф.Рамо гомофония услубидаги куйларнинг гармонията боғлиқлигини таъкидлаб, М. масалаларини кўпроқ композиция ва гармония нуктаи назаридан ўрганишга асос солган (Руссо, И. Маттезон). 19— 20-а.ларда А. Маркс, Х. Риман, Э. Курт, Б. Асафьев, Л.Мазель, М. Арановский, Б. Сабольчи ва б. замонавий М. таълимотининг ривожига катта ҳисса қўшган; 2) муайян мусиқа асари, композитор ижоди ёки мусиқа услубига хос куй хусусиятлари (мас, ўзбек халқ, кўшиқларининг М.си, Бетховен М.си ва х.к.).

МЕЛОДИЯ (юн. melos — оҳанг, кўшиқ ва oda — куйлаш) — айнан куй.

МЕЛОДРАМА (юн. melos — кўшиқ, куй ва драма) — мусиқийсахнавий жанр. 18-а.да Европа санъатида ривож топган. Қаҳрамонларнинг монолог ва диалогларм мусиқа жўрлигида ижро этилганлиги б-н ажралиб туради. Илк намунасини Ж. Ж. Руссо (1762, «Пигмалион» лирик сахналари) яратган. Маърифатчилик даври ғояларига асосланган М. га сахна ривожига монанд бўлган мусиқанинг жон-

ли ва табиий ифодавийлигига интилиш хосдир. 19-а.да М. жанри тамойиллари драматик асарларга яратилган мусиқа (Р. Шуманнинг «Манфред», Ж. Бизенинг «Арлезианка», Ж. Григнинг «Пер Гюнт» ва б.)да ўз ривожини топади. 20-а.да шаклланган ўзбек мусикали драмасида, Н. Зокировнинг «Сохилда тўқнашув», Ҳаб. Раҳимовнинг «Она қалби» камер операларида ҳам М. элементлари мавжуд.

МЕЛЬБУРН — Австралиянинг жан-шарқий қисмидаги шаҳар. Виктория штатининг маъмурий маркази. Порт-Филлип қўлтиги соҳилида. Аҳолиси 3,4 млн. киши (1999); аҳолисининг сони бўйича мамлакатда Сиднейдан кейин 2-ўринда. Шаҳарга 19-а.нинг 30-й.ларида асос солинган ва Буюк Британия бош вазир номи б-н М. деб аталган. 1901—27 й.ларда Австралия Иттифоқи пойтахти.

М. — мамлакатнинг муҳим саноат, савдомолия ва маданият маркази. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг энг катта порти (йиллик юк ортиб-тушириш 20 млн. т); четга ғалла, ун, гўшт, жун, мева чиқарилади, четдан фосфорит, нефть келтирилади. Саноатининг етакчи тармоқлари: кemasозлик ва кема таъмирлаш, автомобилсозлик, станоксозлик, қ.х. машинасозлиги, тўқимачилик, озик-овқат ва кўн-пойабзал. Нефтни қайта ишлаш, харбий з-длар бор. Шаҳар яқинида кўнғир кўмир қазиб чиқарилади. Ун-т, Виктория Миллий музейи, Миллий галерея, Виктория кутубхонаси, консерватория, расадхона, ботаника боғи ва б. бор. М.да 1956 й.да 16-Олимпия ўйинлари бўлиб ўтган.

МЕЛЬБУРН УНИВЕРСИТЕТИ — Австралидаги йирик ун-тлардан бири. 1853 й.да ташкил этилган. Ҳуқуқ, тиббиёт, қ.х., меъморлик, табиий фанлар, стоматология, иқтисодиёт ва савдо, пед., ветеринария, мусиқа бўйича мутахассислар тайёрлайди. 23 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонаси (1855 й. ташкил этилган)да 700 мингга яқин асар сақланади.

МЕЛЬХИОР (франц. ихтирочилари Майо ва Шорье номидан) — миснинг никель, темир ва марганец б-н қртишмаси. Мисникель қотишмалар жумласига киради (қ. Мис қотишмалари). Механик хоссалари юқори, оддий ва денгиз сувида коррозиябардош, иссиқлик ва электрни яхши ўтказади, совуклай-ин ва иссиқдайин механик ишлов бериш осон. М.дан қошиқлар, идиштовоклар, тиббиёт асбоб-ускуналари, аниқ механика деталлари, тангалар, конденсатор трубалари ва б. тайёрланади.

МЕМБРАНА (лот. membrana — кобик, парда) — 1) техникада — берк контур (периметр) бўйлаб маҳкамланган юпқа юмшоқ эгилувчан пластинка. Турлича босимли икки бўшлиқни ёки айрим бўшлиқ (ҳажм)ни умумий бўшлиқ (ҳажм) дан ажратиш, шунингдек, босим ўзгаришларини чизиқли силжишларга ва, аксинча, айлантириш учун мўлжалланади. Металл (мас, фольга, элинвар) ва металлмас (резина, мато ва б.) хиллари бор. М. электр ёки механик тебранишларни товуш тебранишларига ва, аксинча, айлантириб берувчи аппаратларнинг таркибий қисми. У манометрларца сезгир элемент, насос ларда зичлаш қурилмаси сифатида, микрофон, телефон ва б. асбобларда ҳам қўлланади; 2) эластиклик назариясида — контур бўйлаб маҳкамланган эгилувчан юпқа пластинка. Эгилишга бикрлиги нолга тенг деб олинади. Осма тизимларда кўтарувчи элемент сифатида фойдаланилади. Мас, ундан бинонинг осма ёпмаси сифатида фойдаланиш мумкин. М. чўзилмайди деб қабул қилинади, эгилиши эса контурнинг қандайлигига қараб ҳисобга олинади.

МЕМБРАНАЛИ НАСОС, диафрагмали насос — поршень вазифасини эгилувчан пластина — мембрана бажарадиган насос; мембрананинг четлари маҳкамланиб, ричагли механизм ёки муҳитнинг ўзгарувчан босими таъсирида эгилади. Диафрагма бир томонга эгилганда суюклик сўрилади, иккинчи томонга эгилганда эса суюклик ҳайдалади. М.н.

сув, кимёвий жиҳатдан фаол моддаларни ва энгил алангаланадиган суюқликларни узатишда қўлланилади.

МЕМБРАНОФОНЛАР (лот. membrana — юпқа пуст, парда ва фон) — мусиқа чолғулари тури; товуш манбаи сифатида доирасимон асосга қопланган ҳайвон (бузоқ, эчки ва б.) териси ёки (балик) пуфаги, шунингдек, сунъий (синтетик) пуст ишлатилади. Аник, баландликка эга бўлмаган товушлар, асосан, пардани қўл, бармоқлар ёки махсус таёқчалар б-н уриш натижасида ёки уни ишқаланиш жараёнида чиқади. Шунинг учун М.ни баъзида урма мусиқа чолғулари ҳам дейишади. М.да кўпроқ турли усуллар, дарак берувчи ритмик иборалар чалинади. М. турли шакл ва кўринишларга эга бўлиб (оддийлардан — бубен, барабан, мураккаб тузилишдаги чолғулардан — литавра ва б.), айниқса, Шарқ маданиятида кенг ривож топди (дойра, довул, ноғора, табла, чин-довул ва б.).

МЕМОРАНДУМ (лот. memorandum — эсда тутмоқлик) — 1) дипломатик ҳужжат; бирор давлатнинг дипломатик йўл б-н муҳокама қилиниши лозим бўлган масалалар юзасидан уз нуктаи назарини баён қилиб ёзган номаси. Одатда, нотага илова қилинади ёки бошқа мамлакат вакилига шахсан топширилади; 2) савдо тизимида ҳисобкитоб, қарздорлик б-н боғлиқ булган хат; 3) бирон масала бўйича билдиришнома, хизмат маълумотномаси.

МЕМОРИАЛ ИНШООТЛАР (лот. memorialis — хотира) — атоқли арбоблар, ҳалок бўлган қаҳрамонлар ва муҳим тарихий воқеалар шарафига бар-по этилган бадийий мажмуа; тасвирий санъат асарлари (ҳайкал, макбара, қабр тоши, сағана, эҳром, зафар арки ва б.). Муайян бир ансамблни ташкил қилувчи меъморий ёки меъморийҳайкалтарошлик асари ҳам М. и. сирасига киради. М.и.нинг энг кад. намуналари Миср эҳромларидир (қ. Гиза, Дайр ул-Баҳр). Мил. ав. 4-а.да Галикарназда шох Мавсол қабри бунёд этил-

ди ва у макбара шаклидаги М.и.нинг яратилишига асос булди. Қад. Римда ҳарбий юришлардаги ғалабалар шарафига зафар арки, устунлар қатори ўрнатилган. Қад. Хитойда барпо этилган мемориал дарвозалар, қабр ансамбллари, Ҳиндистондаги Тожмаҳал, Ўрта Осиёдаги Сомонийлар макбараси, Амир Темур макбараси, Паҳлавон Маҳмуд макбараси, Яссавий мажмуаси, Шохизинда ансамблиаати меъморий ёдгорликлар халқ М.и.нинг ноёб дурдоналари ҳисобланади.

Европада 18—19-а.ларда анъанавий портрет ҳайкаллар ўрнида кўпроқ табиат б-н уйғунлашган, атрофи боғ-парк б-н ўралган ёввойи табиат ёки манзарали боғлар орасидаги М.и. [француз утопик лойиҳалари (Э. Л. Булле), немис (Ф. Жилли) меъморларининг кўпгина макбаралари] ўзаро урушларда, жанларда ҳалок бўлган халқ қаҳрамонларига атаб барпо этилган (1812 й. Ватан уруши ғалабаси шарафига қурилган ёдгорлик, 1815, меъмори А. Л. Вит-берг ва б.). 19-а. давомида М.и. қурилмаси ва тасавурида ампири ўрни эклектика ва сохта услублар б-н алмаштирилди, унинг ҳисобига юзаки дабдабали, сохтатананаворлик кўринишига эга бўлган М.и. қурилди (Римдаги Виктор Эммануил II, 1885—1911, меъмори Ж. Саккони ва б.). 20-а. 10—30 й.ларидаги кўпгина М.и. 1жаҳон уруши (1914—18 й.лар) қурбонларига бағишланган. Улар «Модерн» анъаналари ва миллий романтизм оқими б-н боғлиқлиги, инсон танаси мавзуини иштиёқ б-н мажозий тасвирланганлиги б-н ажралиб туради («Жаҳон изтироблари», 1915, ҳайкалтарош И. Д. Шадр; Ригадаги Биродарлик қабристони ансамбли, 1924—36, ҳайкалтарош К. Зале, меъмори А. Бирзениек ва б.). Бу давр меъморий бинолари ва музейларида неоклассицизм руҳи устунлик қилади (А. Линкольн мемориали, 1914—22, меъмори Г. Бэкен; Т. Жефферсон мемориали, 1939—41, меъмори Ж. Р. Поуп ва б., иккови ҳам Вашингтонда). Айниқса, кўп қиррали М.и. қурилиши 2жа-ҳон урушидан кей-ин

бошланди, қурилишлар кўпинча умумдават иши руҳида қабул қилинди. Фашизм террори қурбонлари ва урушда ҳалок бўлганларга, шунингдек, турли миллий тарихий воқеаларга бағишланган мураккаб меъморий мажмуалар, баъзан ғамгинқайғули, баъзан эса юқори жўшқин кайфиятдаги шаклларда яратилди (Флоренция яқинидаги қабристон, 1959; меъмори Ф. Мак-Ким, У. Мид ва С. Уайт, ҳайкалтарош Э. Во; Рим яқинидаги Виа Алпиа мажмуаси, 1951; меъмори Ж. Април ва б., ҳайкалтарошлари Ф. Кочча, Мирко; Мостордаги ҳалок бўлган халоскорҳарбийлар мемориали, 1960—65, меъмори Б. Богданович; Германиядаги фашистик концлагер ўрнида барпо этилган М.и.: Бу-хенвальдда, 1958, ҳайкалтарош Ф. Кре-мер, В. Грцимек ва б. Бу иншоотлар нафақат ҳалок бўлганлар изтиробини эслатади, балки фожиали воқеаларга ҳамдардликни, тарихга онгли муносабатда ёндошишни, инсонларни эъзозлашни тарбиялайди.

Янги босқичдаги тарихий ёдгорликларнинг асосий аҳамиятини музейдаги экспозициянинг ўзи эгалламай (гарчи у мажмуага кирмаса ҳам), балки меъморий жиҳатдан нафис, ифодали, яхлит органик, табиий рельефига тектоник боғлиқ, шаҳар атрофидаги объектив қонунларга асосланган М.и. эгаллади.

М.и. инсонни ваган-парварлик руҳида тарбиялашда, ёрқин эмоционал шаклда халқ тарихининг муҳим босқичларини эслатишда муҳим роль ўйнайди. Замонавий усталар йирик ансамблларда эпик қиссалардаги қаҳрамонларнинг маҳобатли ҳайкалларини яратишга интиладилар. Унда етакчи ролни таъсирчан рамзий-умумлашма образлар эгаллайди.

Ўзбекистонда 1941—45 й.ларда ҳалок бўлган жангчилар хотирасига бағишланган М.и.лар, Тошкентдаги ҳарбийлар қабристони ёдгорлиги меъморликҳайкалтарошлик ансамбли (1978—86; ҳайкалтарош В. Лунев, А. Раҳматуллаев, Л. Рябцев; меъморлар Л. Адамов, Я. Афанасьев) урушда

жароҳатланиб ва-фот этган ва шу ерда дафн этилган жангчилар хотирасига бағишланган. Нукус (1970), Чирчиқ (1972), Гулистон ва б. шаҳарларда ҳам кўпгина шундай М.и. барпо этилган.

«Жасорат» мемориал мажмуаси (1970) Тошкент зилзиласи (1966) оқибатларини тугатишга бағишланган яхлит бадиий меъморий асардир (1970; ҳайкалтарош Д. Б. Рябичев, меъмори С. Р. Одилов).

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг президент И. А. Каримов та-шаббуси б-н буюк аждодларимиз — Алишер Навоий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур, Баҳоуддин Накшбанд, Имом Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Термизий, Мотуридий, Бурхониддин Марғинович ва б.нинг номлари абадийлаштирилиб, меъморий мажмуалар ва ёдгорликлар барпо этилди. А. Навоий (1991), Аҳмад ал-Фарғоний (1998), «Хотира майдони» (1998), «Шаҳидлар хотираси» (1999), Бухорий ёдгорлик мажмуаси, Темурийлар тарихи давлат музейи ва б. қурилишида ёғоч, ганч ўймакорлиги ва амалий безак санъатининг ўзига хос миллий бой меросидан кенг фойдаланилди.

МЕМОРИАЛ ЛАВҲА (лот. memorialis — ёдгорлик) — ёзув битилган (баъзан тасвири) металл, мрамор, гранит тахта; ёдгорлик. Мамлакат, шаҳар тарихи ва машҳур шахслар ҳаётидаги муҳим воқеа ва саналарни абадийлаштириш мақсадида яратилиб, одатда, бинолар деворига ўрнатилади.

МЕМОРИАЛ МУЗЕЙЛАР - муҳим тарихий воқеалар, давлат, сиёсат, жамонат ва ҳарбий арбоблар, фан, адабиёт ва санъат намояндаларига бағишланган муассаса, музейлар. М.м., одатда, давлат томонидан муҳофаза қилинаётган ёдгорлик мажмуалари (воқеа бўлиб ўтган жойлар, машҳур кишилар ҳаёти ва фаолияти б-н боғлиқ уйлар, М.м. тўпламлари ва ш.к.) негизда барпо этилади. М.м.нинг тарихий ҳолатини тўлиқ сақлаган ансамбль (мас, Тошкентдаги Фафур Фулом

уй-музейи ва б.), илмий реконструкция қилинган (мас, Самарқанддаги Улуғбек музейи ва б.), айрим тўпламлар асосида ташкил топадиган турлари бор. М.м. нодир моддий, тасвирий ва ёзма манбаларни сақлайди, ўрганади, уларни ташвиқ қилади, маданий-маърифий ва илмий ишлар олиб боради, йўл кўрсаткичлар ва ш.к.ни нашр этади.

Ўзбекистон ҳудудида Улуғбек, Садриддин Айний (Самарқанд), Ғафур Ғулом, Абдулла Қодирий, Юнус Ражабий, Тамарахоним, М. Турғунбое-ва (Тошкент) ва б.нинг М.м. и бор.

Хорижий мамлакатларда Бухенвальд, Освенцимдаги фашизм қурбонлари ёдгорликлари М.м., Стратфорд-он-Эйвон ш.даги Шекспир, Веймардаги И. В. Гёте ва б. М.м. машҳур.

МЕМУАР (франц. memoire — хотира, эсдалик), ёднома, эсдалик — реал воқеа-ҳодисалар иштирокчиси ёки гувоҳининг ўтмиш ҳақидаги хотира асари. М. учун воқеанинг биринчи шахс номидан баён қилиниши, воқеалар ва фактик материалларнинг кўплиги, му-аллифнинг тасвир объектига субъектив муносабатининг ўзига хос шаклда намоён бўлиши характерлидир. М.да реал воқеалар мажмуаси, кўпинча, сиёсий хроника, биофафик ва илмий аҳами-ятга эга материаллар б-н узвий боғланиб кетади; унда бадий асарларга хос сюжет усуллари кам ишлатилади. Аммо муаллиф тасвирий воситалардан ўрни б-н фойдаланади.

М.нинг илк намуналари антик адабиётда мил. ав. яратилган. Ўрта асрлар, Уйғониш ва кейинги даврларда М.нинг хилма-хил турлари пайдо бўлди. М. яратиш Шарқ адабиётида қад. аъёналарга эга. Носир Хисравнинг «Сафарнома», Зайниддин Восифийнинг «Бадое ул-вақое», Бобурнинг «Бобурнома» асарлари М.нинг намуналаридир.

М.ларнинг тарихий ҳужжат сифатидаги қиммати уларга хос қилиб олинган воқеаларнинг моҳияти, баёнининг изчил ва аниқлиги б-н белгиланади. Турмушнинг турли воситалари, халқ

урф-одатларининг аниқ тасвир этилиши жиҳатидан М.лар этнография учун ҳам муҳим манбадир.

МЕМФИС — Қад. Мисрдаги шаҳар (Қохирадан жан.-ғарбда). Мил. ав. 28—23-а.ларда М. — Мисрнинг йирик диний, сиёсий, маданий ва хунармандчилик маркази, пойтахти. Ҳоз. Физо яқинида, Саккара ва б. жойларда ибодатхоналарнинг харобалари, некрополь ва б. сақланган.

МЕМФИС — АҚШнинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар, Теннеси штатида. Аҳолиси 650 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Миссисипи дарёсидаги порт. Мамлакатжан. қисмининг муҳим савдо ва иқтисодий марказларидан. Киме, шина, озиқ-овқат, целлюлозақоғоз, мебель, полиграфия саноатлари ривожланган. Машинасозлик, жумладан, қ.х. машинасозлиги, автомобилсозлик корхоналари, ун-т бор.

МЕНАМ ПАСТГЕКИСЛИГИ - Ҳиндистон я.о.даги паеттекислик, Менам-Чао-Прая дарёси хавзасида, Таиланд ҳудуди. Жан. Хитой денгизининг Сиём қўлтиғига туташ. Уз. 500 км, эни 200 км гача. Майд. 100 минг км². Рельефи шим. да сертепа, жан.да ясси текисликдан иборат. Тектоник ботикда жойлашган бўлиб, ер юзаси аллювий ётқизиқлар б-н қопланган. Даре ва сўғориш каналлари, ботқоқлик кўп. Иқлими субэкваториал, муссонли иқдим. Йиллик ёғин 1000—1300 мм. Табиий ўсимликлари муссонли барг тўқувчи ўрмонлар ва бутазорлардан иборат. Даре дельтасида мангра ўрмонлари, пальма плантациялари бор. Пасттекисликнинг катта қисмига шоли экилади. М. п. Таиланднинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ва аҳоли зич ҳудуди.

МЕНАМ-ЧАО-ПРАЯ, Менам, Чаупхрая — Ҳиндистон я.о.даги даре, Таиландца энг катта. Уз. 1200 км (энг катта ирмоғи — Пинг дарёси б-н 1500 км), хавзасининг майд. 150 минг км². Ирмоқлари мамлакат шим.даги Кхунтхан тизмасидан бошланади. Менам паеттекислигидан ўтиб, Жан. Хитой ден-

гизининг Сиём қўлтиғига дельта ҳосил қилиб қуйилади. Муссон ёмғирларидан сув олади. Ёз ойларида тўлиб оқади. Қуйи оқида ўртача сув сарфи 2700 м³/сек. Дарёдан суғоришда, юқори қисмида ёғоч оқишида фойдаланилади. Қуйилиш жойидан 400 км, суви кўпайганда 700 км масофада (Утгарадит ш.гача) кема қатнайди. Балиқ овланади. М. дельтасида Бангкок ва Ают-тхая ш.лари жойлашган.

МЕНАНДР (Menandros; мил. ав. 343— 291) — юнон драматурги. Эллинизм даври адабиётининг йирик вакили. М. Афина ҳаётининг ижтимоий ва сиёсий масалаларидан кўра инсоннинг шахсий турмуши манзараларини кенгроқ ёритишга интилган. 100 дан ортиқ комедиясидан бизгача сақланган «Ҳаким суди», «Қирқилган соч», «Самослик аёл» ва б. асарларида қаҳрамонларнинг ички дунёси, дарду аламлари, севинч ва шодликлари тасвирланган. М. даврнинг илғор фалсафий қарашлари мав-

кеида туриб, умуминсоний масалаларга оид ижобий фикрларни баён этган, жафокаш қулларнинг ақл-идрок ва тадбиркорликда ўз хўжайинларидан юксаклигини кўрсатган. М. ижоди кейинги даврлар драматургияси ривожига катта таъсир қилган.

МЕНГЕР (Menger) Карл (1840.23.2, Ненст-Сандец, Польша — 1921.27.2, Вена) — австриялик иқтисодчи, иқтисодий тафаккурда австрия мактаби асосчиси, чегараланган нафлилик назарияси асосчиларидан бири. Вена унти проф. (1879—1903). М.нинг иқтисодий назарияси индивидуализм асосига қурилган. У иқтисодиёт фанининг асосий вазифаси яқка хўжалиқлар ривожланиш қонунларини ўрганиш, индивидларнинг талабларини қондириш йўллари тадқиқ этишдан иборат, деб қарайди. М. ўзининг «Иқтисодий сиёсат арбоблари» (1871) асарида классик мактаб вакилларининг қийматнинг меҳнат назариясига қарши қиммат (қадрият) назариясини илгари сурди. Унга кўра, товарнинг нархи харидорлар ва сотувчиларнинг субъектив

ба-ҳолаши натижасидир, меҳнат сарфлари «қадрият қатталиги б-н бевосита алоқадор эмас».

МЕНГИРЛАР (бретанча *ten* — тош *hir* — узун) — жез ва илк темир даврида марҳумлар хотирасига қўйилган мегалигик иншоотларнинг бир тури. Узун тош устунлардан иборат бўлиб, ерга тик ҳолда ўрнатилган. Бал. 4—5 м дан то 20 м гача (Франц ияда бўйи 20 м, оғирлиги 300 тоннага яқин М. бор). Баъзан М. узун йўлак ёки халқасимон тўсиқ шаклида жойлаштирилган (к. Карнак, Кромлех), М., кўпинча, дольменлар б-н биргаликда учрайди. Ҳар бир тош ҳар бир марҳумга алоҳида атаб қўйилган. Қазилар вақтида М. остидан қул, сопол идиш синиқлари ва ҳайвон суяклари топилган.

МЕНЛИ-ГАРАЙ (? - 1515) - Қрим хони (1468—1515). Гарайлар сулоласидан. Қрим хонлиги асосчиси Ҳожи-Гарайнинг кичик ўғли. Тахтга Ҳожи-Гарайнинг катта ўғли Нур-Давлат ўтириши керак эди, лекин маҳаллий колонистлар М.-Г.ни қўллаб-қувватлашгани учун у тахтни эгаллаган. У хонлик пойтахтини Солхат (ҳоз. Эски Қрим) ш.дан Бокчасарой ш.га кўчирган. Ҳожи-Гарай даврида Қрим хонлиги Олтин Ўрдадан узил-кесил ажралиб чиққан (1443), аммо М.-Г. даврида Туркияга қарам бўлиб қолган (1475 й.дан). М.-Г. Катта Ўрда хони Аҳмад ва унинг ўғиллари б-н узок муддат уруш олиб борган. Турк султони ва Москва князи Иван III б-н дўстона муносабатлари туфайли 1502 й.да Катта Ўрда устидан ғалаба қозонган. М.-Г. Польшага қарши урушган ва Туркиянинг Молдавияга қарши урушида қатнашган. М.-Г. ҳаётининг охирларида унинг ўғиллари Рус ерига бир неча марта таълимчилик юришлари уюштирган.

МЕНДЕЛЕВИЙ (Mendelevium), Md даврий системанинг III гуруҳига мансуб сунъий радиоактив кимёвий элемент; актиноидларга қаради. Тартиб рақами 101. Барқарор изотоплари йўқ. Масса сони 247—252, 254—260 бўлган 13 та изото-

пи маълум. Оксидланиш даражаси +1, +2, +3 (энг баркарор); ион радиуси Md^{3+} бўйича 0,0934 нм. А. Ги-орсо, Г. Сиборг ва б. америкалик олимлар 1955 й.да эйнштейний ^{253}Es ни ос зарралар б-н нурлантириш натижасида илк бор М.нинг дастлабки атомларини (ҳаммаси бўлиб 17 атом микдорда) ажратиб олганлар. М.нинг энг узок мавжуд бўлувчи изотопи ^{258}Md 1967 й.да АҚШда олинган. Д. И. Менделеев шарафига аталган. Энг узок, мавжуд бўлувчи изотоплари: ^{258}Md ($T_{1/2}=56$ сутка, а-нурланувчи), ^{260}Md ($T_{1/2}=32$ сутка), ^{257}Md [$T_{1/2}=5,0$ соат, электрон ушлаши (90%), а-нурланувчи (10%)] ва ^{256}Md [$T_{1/2}=75$ мин, электрон ушлаши (90%), а-нурланувчи (10%)].

МЕНДЕЛЕЕВ Дмитрий Иванович [1834.27.1 (8.2), Тобольск - 1907.20.1 (2.2), Петербург (хоз. Санкт-Петербург)] — рус кимёгар олими ва педагоги. Петербургдаги Бош педагогика ин-ти физикаматематика ф-тининг табиёт фанлар бўлимини тугатган (1855). 1856 й.да Петербург унтида магистрик диссертациясини ёклайди. 1859—61 й.ларда Гельдерберг ша.га илмий хизмат сафарига юборилади. М. бу ерда Гельдерберг унтининг Р. В. Бунзен бошчилигидаги лаб.да ишлайди. 1861 й.да «Органик кимё» дарслиги чоп этилади. 1865 й.да д-рлик диссертациясини ёклайди ва Петербург унтининг проф., 1876 й.дан Петербург ФА мухбир аъзоси қилиб сайланади. 1893 й.да М.нинг ташаббуси б-н Ўлчов ва тарози намуналари депоси Тарози ва ўлчовлар бош палатасига айлантиради. М. умрининг охиригача шу ишда бошқарувчи (директор) бўлиб ишлайди.

М.нинг илмий фаолияти кенг ва кўп қиррали бўлиб, энг асосийлари кимё, кимё технология, физика, метрология, метеорология, иктисод ва б.га оид. Кимёвий элементлар даврий қонунининг кашф қилиниши — М.нинг буюк хизматидир (қ. Менделеев даврий системаси). М. эритмаларнинг кимёвий («гидрат») назариясини ишлаб чикди, критик трани кашф қилди (1860). Бир моль идеал

газ учун босим, ҳажм ва т-ра орасидаги боғлиқликни ифодаловчи ҳолат тенгламасини (Клапейрон — Менделеев тенгламаси) ҳисоблаб топди (1874). Кумирни ер остида газга айлантириш ғоясини илгари сурди (1888). Тутунсиз порохнинг янги таркибини топди (1890) ва уни и.ч.ни йўлга қўйди.

Москва кимётехнология ин-ти ва Тобольск педагогика ин-ти М. номига қўйилган. Шим. Муз океанидаги сув ости тизмаси, Кунашир оролидаги (Курил о.лари) сўнмаган вулкан, Ойдаги кратер, менделеевит минерали М. шарафига аталган.

1955 й.да Америка олимлари (Г. Сиборг ва б.) синтез қилган 101-элементни М. шарафига менделеевий (Md) деб атадилар.

Ас: Сочинения, Т., 1—25. Л.—М., 1937—54.

Ад.: Макареня А. А., Филимонова И. Н., Карпило Н. Г., Д. И. Менделеев в воспоминаниях современников, 2 изд., М., 1973.

МЕНДЕЛЕЕВ ДАВРИЙ СИСТЕМАСИ, кимёвий элементлар даврий системаси — Д. И. Менделеевнинг ўзи кашф этган даврий қонун асосида тузган элементлар даврий системаси, даврий қонуннинг график ифодаси. М. д. с. мавжуд элементларнинг ҳаммасини бир бутун қилиб бирлаштиради, улар ўртасида объектив қонуний алоқа борлигини кўрсатади ва ҳали маълум бўлмаган элементларни, уларнинг хоссаларини олдиндан айтишга имкон беради.

Менделеевгача ҳам кимёвий элементларни системага солишга уриниб кўрилган (француз кимёгари Ж. Дюма, немис кимёгарлари И. Дёберейнер, Л. Мейер, инглиз кимёгари У. Одлинг, америкалик олим Ж. Ньюлендс ва б.).

Ж. Ньюлендс 1863 й.да элементларни атом оғирликлари орғиб бориши тартибида кетма-кет жойлаштириб, ҳар қандай элементдан ҳисоблаганда саккизинчи элемент биринчи элементнинг хоссаларини, музикадаги саккизинчи нотага

ўхшаш, маълум даражада такрорлашини топди. Ньюлендс бу қонуниятни «октавалар қруни» деб атади ва унга асосланиб, ўзига маълум элементларни гуруҳ (саккизлик)ларга бўлишга уриниб кўрди. 1864 й.да Л. Мейер кимёвий элементларни валентликларига қараб олти гуруҳга бўлди. Шундай қилиб, Менделеевдан олдин элементларни кимёвий ўхшашликлари асосида гуруҳга бўлишдан нарига ўтилмади. Бу олимлар ҳар қайси элементни бошқа элементлардан мутлақ ажралган ҳолда олиб қарашди. Менделеев, ўзидан илгари ўтган тадқиқотчиларнинг аксича, элементларнинг ат.м. қийматларига, физик ва кимёвий хоссаларига катта эътибор берди. Мавжуд элементларни ат.м. ортиб бориши тартибда жойлаштириб, элементларнинг хоссалари ва уларнинг бирикмалари ҳам ўша тартибда аста-секин ўзгартириб боришини ва маълум хоссаларнинг ўзи элементлар қаторида даврий суратда, яъни бир неча элементдан кейин такрорланишини аниқлади. Бу қруният даврий қонунда ўз ифодасини топди. Менделеев даврий қонунни қуйидагича таърифлади: оддий моддалар (элементлар)нинг хоссалари, шунингдек, элементлар бирикмаларининг шакл ва хоссалари элементларнинг ат. м.ларига даврий равишда боғлиқ бўлади. У барча элементлар бўйсунадиган даврий қонунни тўлиқ намоён қилди ва баъзи элементлар (чунончи: бериллий, лантан, индий, титан, ванадий, эрбий, церий, уран, торий)нинг ўша вақтда қабул қилинган ат.м.ни 1,5—2 марта ўзгартириш, баъзи элементлар (кобальт, теллур, аргон)нинг жойлашиш тартибини ўзгартириш ва ниҳоят 11 элементнинг (франций, радий, актиний, скандий, галлий, германий, протактиний, полоний, технеций, рений, аstat) кашф қилиниши кераклигини олдиндан айтиб берди.

Элементларнинг хоссалари қуйидаги тартибда ўзгаради (жадвалга к.). Фаол ишқорий металл — литийдан сўнг фаоллиги камроқ, металл — бериллий, ундан кейин кучсиз металлоидлик хосса-

ларга ва металлларнинг баъзи хоссаларига эга бўлган бор туради. Қаторда бордан кейин 4 валентли металлоид — углерод, сўнг металлоидлик хоссалари янада равшанроқ ифодаланган азот, яққол металлоид — кислород ва ниҳоят энг фаол металлоид, еттинчи элемент — фтор келади. Юқорида айтиб ўтилган 7 та элемент хоссаларининг қисқача таърифидан кўринадики, литийда ифодаланган металл хоссалари бир элементдан иккинчисига утиши б-н аста-секин заифлашиб, металлоидлик хоссалари кучайиб боради ва фторда энг юқори даражага етади. Шу б-н бирга ат.м.лари ортиб борган сари элементларнинг кислородга нисбатан валентлиги литийда бирдан бошлаб, ундан кейинги ҳар қайси элементда мунтазам суратда биттадан ортиб боради. Фтордан кейин келадиган элемент — неон бошқа элементлар б-н бирикмайдиган инерт газдир.

Неондан сўнг (кейинги қаторда) литийга ўхшаш бир валентли металл — натрий келади. Натрийдан кейин элементлар хоссаларининг ўзгартириб бориши тартибга қараб жойлашади, яъни юқоридаги ҳолат такрорланади. Дарҳақиқат натрийдан сўнг бериллий аналоги бўлган магний келади; ундан кейин алюминий туради. Алюминий, гарчи бор каби металлоид бўлмай, балки металл бўлса ҳам, у баъзида металлоидлик хоссаларини намоён қиладиган элементдир. Алюминийдан кейин кўп жиҳатдан углеродга ўхшаш тўрт валентли металлоид — кремний, ундан сўнг кимёвий хоссаларига кўра, азотга ўхшаш беш валентли фосфор, сўнгра металлоидлик хоссалари кучли ифодаланган элемент — олтингугурт ундан кейин жуда фаол металлоид бўлган хлор, ва, ниҳоят, яна инерт газ — аргон келади. Маълум сондаги элементлардан кейин, гўё орқага, дастлабки нуктага қайтиш юз беради; шундан кейин, маълум даражада, ундан олдинги элементларнинг хоссалари худди ўша тартибда, аммо сифат жиҳатидан фарқ қилган ҳолда такрорланади.

1869 й.да Менделеев даврий системанинг биринчи варианты тузди. Бу системада у барча элементларни даврларга бўлди (у пайтда 63 элемент маълум бўлиб, улар 19 та горизонтал ва 6 та вертикал қаторга жойлаштирилган эди) ва хоссалари бир-бирига ўхшаган, ҳосил қиладиган бирикмалари ўхшаш бўлган элементларни бир-бирининг остига тўшадиган қилиб, бу даврларни бирининг остига иккинчисини жойлаштириш йўли б-н жадвал тузди. Менделеев ўша вақтда ҳали маълум бўлмаган элементлар учун буш жой қолдирди ва уч элементнинг (у бу элементларни экабарий, экаалюминий, экасицилий деб атади) мавжудлигини айтибгина қолмасдан, балки уларнинг хоссаларини ҳам олдиндан айтиб берди. Бу элементлар (галлий, скандий, германий) кейинчалик кашф қилинди. Уларнинг хоссалари Менделеев ба-шорат қилганидай бўлиб чиқди. Бу вариант узун даврли вариант ҳисобланади. 1871 й.да М.д.с.нинг иккинчи варианты эълон қилинди. Бу вариантда узаро ўхшаш элементлар вертикал қаторларга жойлашган бўлиб, қисқа даврли вариант ҳисобланарди. Унда 8 та вертикал, 10 та горизонтал қатор бор эди. Бу вариантга асосланиб, Менделеев урангача 11 та элементнинг ва урандан кейин бир нечта элемент кашф этилишини ба-шорат қилди. Менделеевнинг даврий қонуни тажрибада тасдиқланди ва кимёнинг ривожланишида катта роль уйнади. Даврий система жадвалининг ҳоз. кўриниши кейинги йиллардаги кашфиётлар ва маълумотлар б-н тўлдирилган.

Айни вақтда даврий системанинг 500 дан ортиқ варианты чоп этилган. Улардан энг кенг тарқалган шакллари куйидагилардир: 1) Менделеев таклиф этган даврий системанинг кисқа варианты (шу жадвал келтирилди). 2) М.д.с.нинг швейцариялик кимёгар А. Вернер томонидан 1905 й.да такомиллаштирилган узун варианты. 3) Даниялик физик Н. Бор чоп этган (1921 й.) даврий системанинг зинапоясимон шакли.

Сўнги йилларда кўриниши ва амалий жиҳатдан қулайлиги сабабли М.д.с.нинг кисқа ва узун вариантлари кенг қулланади.

Маълум бўлган 109 та элемент (110-элементнинг синтез қилинганлиги ҳақида маълумотлар бор, 104—109 элементлар IUPAC томонидан ҳали тасдиқланмаган) ат.м.ларнинг ортиб бориши тартибида вертикал ва горизонтал қаторларда жойлаштирилган. Вертикал қаторлар гуруҳлар деб номланган. Жадвалда I—VIII ва 0 гуруҳ мавжуд. I—VII гуруҳларнинг ҳар бири икки — асосий ва қўшимча гуруҳчадан иборат. Ҳар қайси гуруҳча ва гуруҳ (VIII, 0)да жойлашган элементлар бир-бирига ўхшайди, мас, I гуруҳнинг асосий гуруҳчасида ишқорий металллар, II гуруҳнинг асосий гуруҳчасида — ишқорий-ер металллар ва VII гуруҳнинг асосий гуруҳчасида — галогенлар ва нолинчи гуруҳчадаги инерт газлар. Бир гуруҳда, асосий ёки қўшимча гуруҳчада жойлашган элементларнинг хоссалари бир-бирига ухшайди, аммо баъзи хоссалари фарқ қилади. Горизонтал қаторлар даврлар деб аталади. Биринчи 3

та (кичик) даврнинг ҳар бирида 2 та, 8 та ва 8 та элемент бор. 4, 5 ва 6 (катта) даврларда 18 та, 18 та ва 32 та элемент мавжуд. 7 даврда 23 та элемент бўлиб, у ҳали тугалланмаган. 1940 й.дан бери бу давр сунъий йул б-н олинган радиоактив (трансурон) элементлар б-н тулиб бормоқда. Булар табиатда учрамайди (қ. Радиоактив элементлар). Кимёвий хоссалари ва электрон каватларининг тузилишига кўра, барча трансурон элементлар бир-бирига, шунингдек, торий, протактиний, уранга ўхшайди. М.д.с.да актинийдан сўнг келадиган (90—103 рақамлардаги) элементлар актиноидлар оиласига бирлаштирилган ва жадвалда лантаноидлар (58—71 рақамдаги элементлар)дан ке-йинда жойлаштирилган. Кимёвий хоссалари ва электрон кавати тузилишига кўра, бу иккала оила бир-бирига ўхшайди. Улар III гуруҳга мансуб.

Ҳар бир 2 та давр, яъни 2 ва 3, 4 ва 5, 6 ва тугалланмаган 7 даврлардаги элементлар сони, уларнинг жойланиш тартиби бир хил эканлиги системадан аниқ кўриниб турибди. Шунга қараб 7 даврдаги ҳали номаълум элементларнинг урнини курсатиб бериш мумкин. Аммо даврий система қайси элемент б-н тугагини айтиш қийин. Сунъий радиоактив кимёвий элементларнинг ат.м.ни изотоплар табиий аралашмасининг ўртача массаси деб ҳисоблаш мумкин эмас. Шунинг учун бу элементларнинг кимёвий формуласи остидаги сон бошқа элементлардаги каби унинг ат.м.ини эмас, балки энг узоқ мавжуд буладиган изотопнинг масса сонини курсатади. Даврий системадаги элементларнинг хоссалари қонуний равишда узғариб боради. Мас, ишқорий металллар гуруҳчасида юқоридан пастга, яъни литийдан цезийга томон металлларнинг электрон бериш қобилияти ортиб, шу б-н бирга уларнинг кимёвий фаоллиги ҳам кучайиб боради. Галогенлар гуруҳчасида эса, аксинча, пастда жойлашган элемент юқоридаги элементга Караганда электронни қи-йинлик б-н бириктиради. Демак, галогенлар гуруҳчасида металлоидларнинг фаоллиги юқоридан пастга томон пасайиб боради. Даврлардаги қонуният шундайки, Унга жойлашган элементларга караганда чапда турган элементлар электронларни осон йўқотиб, қи-йинлик б-н бириктиради. Шунга мувофиқ, чапдан ўнгга (фаол ишқорий металллардан яққол металлмаслар — галогенларга) томон оддий моддаларнинг хоссалари ўзгаради, айни вақтда элементлар бирикмасининг хоссалари ҳам даврий равишда узғариб боради.

Мас, даврлар бошидаги элементлар асосли оксидлар ва шуларга тўғри келадиган гидроксидлар (асослар) ҳосил қилади. Тартиб рақамининг ортиб боришига қараб гидроксиднинг асос тавсифи амфотер, сўнг кислота тавсифи б-н алмашади. Гуруҳчаларда элементлар гидроксидларнинг тавсифи юқоридан пастга томон кучайиб, кислота тавсифи заифла-

шиб боради. М.д.с. ки-мёвий элементлар ва бирикмаларнинг физиккимёвий хоссаларини ўрганишда, бу хоссалар орасидаги қонуниятларни очишда, ядровий реакцияларни ўтказишда ҳамда радиоактив изотопларни синтез қилиш соҳасидаги тадқиқотларда қисқа ва аниқ илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Ад.: Менделеев Д. И., Периодический закон. Основные статьи, М., 1958; Раҳимов Х., Гулбоев Т., Д. И. Менделеевнинг элементлар даврий қонуни ва атомлар тузилиши, Т., 1968; Мельников В. П., Дмитриев И. С., Дополнительные виды периодичности в периодической системе Д. И. Менделеева, М., 1988.

Сайфулло Ҳамроев, Рустам Маърупов.

МЕНДЕЛЕЕВ ДАВРИЙ ҚОНУНИ - кимёнинг асосий қонуни (қ. Менделеев даврий системаси).

МЕНДЕЛИЗМ — организмлар белгиларининг ирсийланиш қонунлари ҳақидаги таълимот. Бу таълимотнинг яратилишида Мендель тадқиқотлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Мендель кашф этган ирсийланиш қонунлари (қ. Мендель қонунлари) М.нинг пойдевори ҳисобланади. Мендель қонунлари 1865 й.да кашф этилган бўлиб, унинг замондошлари бу кашфиётга муносиб баҳо бера олмаган. 1900 й.да немис ботаниги К. Корренс, Австрия олими Э. Чермак ва нидерланд ботаниги Х. Де Фризлар ҳар хил ўсимлик турлари дурагайларида олиб борган тажрибалари асосида бир-бирларидан мустақил ҳолда Мендель қонунларини қайта кашф этишди. Шунинг учун 1900 й. генетика фани ташкил топган, яъни М.га асос солинган йил ҳисобланади. М. терминини 1905 йилда Р. Пеннет таклиф этган. Генетиканинг ривожланиши ва М. назарий асосларининг яратилиши Менделнинг ирсий омиллар (1906 й.дан бошлаб У. Бэтсон таклифига биноан «генлар») ҳақидаги ғояси катта аҳамиятга эга бўлди. Ирсий омиллар (генлар)нинг Мендель кашф этган хусусиятлари замонавий

генетик тадқиқотларида тўла-тўқис тасдиқланди. М. таълимотига кўра, организм белгиларининг ирсийланишини таъмин этувчи ирсий омиллар (генлар) моддий асосга эга бўлиб, улар учун дискретлик, стабиллик (барқарорлик, турғунлик) хусусиятлари хос; генлар турли — доминант ва рецессив ҳолатда фаолият кўрсатиши мумкин. Ген аллеллари тана хужайраларида иккитадан, яъни жуфт (диплоид) ҳолатда; жинсий хужайраларда биттадан, яъни якка (гаплоид) ҳолатда бўлади. Эрак ва урғочи жинсий хужайралар қўшилиши туфайли вужудга келадиган янги авлод, яъни зиготада генларнинг жуфтлик ҳолати яна қайта тикланади. Генетиканинг Менделдан кейинги даврида М. тез суръатлар б-н ривожланди, у янги қонуниятлар, далиллар ва ғоялар б-н бойитилди. М.нинг ривожланишини таъмин этган асосий илмий натижалар қуйидагилардан иборат: 1) нўхат ўсимлигида Мендель томонидан кашф этилган умумбиологик ирсийланиш қонунлари барча организм (ўсимлик, ҳайвон, микроорганизм)лар учун хос эканлиги; 2) организм белгилари ирсийланишининг янги қонунлари кашф этилиши, яъни ирсият ҳар доим фақат битта ген б-н боғлиқ бўлиб қолмасдан, икки ва ундан ортиқ ноаллель генлар (полигенлар)нинг ўзаро таъсири туфайли амалга ошиши ҳам исботланганлиги; полигенларнинг комплементар, эпистаз, полимер ҳамда бир геннинг кўп томонлама (плейотропия) таъсирида белгиларнинг ирсийланиш қонунлари очилганлиги; 3) цитогенетикада хромосомалар сони ва фаолиятини ўрганиш натижасида олинган далиллар Мендель қонунларининг цитологик асоси бўлиб хизмат қилиши; организм белгиларининг ирсийланишида Мендель томонидан аниқланган аллель ва ноаллель генлар фаолияти б-н бир қаторда цитогенетикада аниқланган гомологик ва ногомологик хромосомалар фаолиятида уйғунлик (ўхшашлик) борлиги; 4) Менделнинг ирсий омил (ген) ҳақидаги ғояси, унинг асосий хусу-

сиятлари ҳақидаги таълимотнинг генетик, цитогенетик ва молекуляр генетик тадқиқотлар туфайли тўлдирилганлиги ва ривожланганлиги; оқибатда ирсиятнинг моддий асослари ҳисобланган генлар струк-тураси ва функцияси тўғрисидаги янги қонуниятлар аниқланганлиги. М. Ч. Дарвин асос солган эволюцион таълимотнинг генетик асосларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга.

Жўра Мусаев.

МЕНДЕЛЬ (Mendel) Грегор Иоган (1822.22.7, ҳоз. Гинчице, Чехословакия — 1884.6.1, ҳоз. Брно, Чехия) — чех олими, ирсият тўғрисидаги таълимот асосчиси. Бу таълимот унинг шарафига менделизм деб аталади. Вена унтида эркин тингловчи бўлиб, физика, ботаника, палеонтология ва аналитик кимёни ўрганган (1851—53). Нўхатнинг 22 навида дурагайланиш бўйича тажриба олиб борган (1856-63). М. ўз тажрибалари натижасини табиатни ўрганувчилар Брюнн жамияти «Асарлари»да чоп эттирган (1866). У чапиштирилган ўсимликлар белгиларининг дурагай авлодларида номоён бўлишини кузатиш орқали айрим белгиларнинг мустақил ирсийланишини аниқлаган. Бу қонуниятлар ирсийланиш тўғрисидаги таълимотга асос бўлди ва Мендель қонунлари деб атала бошлади. М. кашфиётига унинг ҳаётида эътибор берилмаган. 1900 й.да ботаник олимлар: немис К. Корренс, голланд Х. Де Фриз ва австриялик Э. Чермак бири-биридан мустақил ҳолда М. кашф этган қонунларни қайта очишди.

Ас: Опыты над растительными гибридами, М., 1965.

МЕНДЕЛЬ ҚОНУНЛАРИ - ирсий белгиларнинг авлодларда тақсимланиши тўғрисидаги Г. Мендель яратган қонуниятлар. М.қ. Менделнинг ўзи яратган дурагай авлодларини генетик таҳлил қилиш методини қўллаш орқали олиб борилган кўп йиллик (1856— 63) тадқиқотлар туфайли асослаб берилди. Мендель ўз-ўзидан чангланувчи нўхат ўсимлигининг ўрганилаётган белги

бўйича ирсий тоза, яъни генотиби гомозиготали ҳамда фенотипига кўра кескин фарқ қилувчи (гули қизил-оқ, дони сариқ-яшил ва силлик-буришган) навларини ўзаро частиштирган. Олинган дурагай авлодларда ота-она ўсимлиги белгиларининг ирсийланиши ва яна ажралиб хилма-хиллик намоён қилишини ўрганган. Олинган натижаларни статистик таҳлил қилиш асосида ирсият қонунларини очиб берган. Мендель организмларда улар белгиларининг ирсийланишини таъмин этувчи махсус ирсий омиллар (генлар) мавжудлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. Унингча, ҳар бир ирсий омил соматик хужайраларда жуфт, жинсий хужайраларда якка ҳолатда бўлади. Ҳар қайси ирсий омил доминант ёки рецессив аллель ҳолатда бўлиши мумкин. Ирсий омиллар ота-она белгиларининг ирсийланиши ва ривожланишини таъмин этади. М. к. Мендель кашф этган учта қонунни ўз ичига олади.

Биринчи қонун биринчи авлод дурагайларининг ўрганилаётган белги бўйича бир хиллиги қонуни ёки доминантлик қонуни деб аталади. Мендель тажрибада қизил гулли (генотиби АА) ва оқ гулли (генотиби аа) бўлган гомозиготали нўхат навларини частиштириб, биринчи авлод (F₁) дурагайларнинг ҳаммаси бир хил, яъни қизил гулли бўлганлигини кузатди. Бу ҳолда нўхат гули қизил фенотипларнинг ҳаммаси бир хил — Аа (гетерозигота) ге-нотибга эга бўлган. Қизил рангли белгиловчи геннит оқ ранг гени устидан доминантлик қилиши туфайли бу икки аллель гетерозигот (Аа) ҳолатида фақат доминант аллель фенотипида намоён бўлади.

Иккинчи қонун ота-она белгиларининг иккинчи авлод (F₂) дурагайларида белгиларнинг ажралиши, яъни ажралиш қонуни дейилади. Мендель нўхатнинг юқорида кўрсатилган қизил гулли F₁ дурагайларини ўзаро частиштирилганда олинган дурагайларида гул ранги бўйича ажралиш содир бўлиши туфайли олинган ўсимликларнинг 3/4 қисми

қизил гулли, 1/4 қисми эса оқ гулли, яъни уларнинг микдорий нисбати 3:1 га тенг эканлиги аниқлади. F₂ да олинган қизил ва оқ гулли ўсимликлар ўз-ўзига частиштирилганида эса оқ гулли ўсимликларнинг барчасидан фақат оқ гулли ўсимликлар олинган. Қизил гулли ўсимликларнинг 1/3 қисмидан фақат қизил гулли, 2/3 қисмидан эса қизил ва оқ гулли ўсимликлар яна 3:1 нисбатда олинган. Бу ҳолатда наслида ажралиш рўй бермаган рецессив аллели оқ гулли ва қизил гулли ўсимликлар гул ранги бўйича гомозиготали (оқ — аа, қизил — АА), наслида ажралиш содир бўлган, қизил гулли ўсимликлар эса гул ранги бўйича гетерозиготали, яъни Аа бўлишини кўрсатади. Шундай қилиб, Менделнинг иккинчи қонунига биноан, рецессив ва доминант гомозиготали генотибга эга бўлган организмлар ўз-ўзига частиштирилганда улар наслида мазкур белгилар бўйича ажралиш юз бермайди. Доминант гетерозигот генотибли организмларда эса ажралиш 3:1 нисбатда содир бўлади; улар генотип бўйича 1АА:2Аа:1аа нисбатдаги гуруҳларга ажралади. Менделнинг биринчи ва иккинчи қонунларини бир жуфт белгилари бўйича бир-биридан фарқ қиладиган организмларга нисбатан татбиқ қилиш мумкин.

Учинчи қонун белгиларнинг мустақил ирсийланиш қонуни дейилади. Бу қонун икки ва ундан ортиқ жуфт белгилари бўйича бир-биридан кескин фарқ қиладиган нўхат навларини частиштириб олинган дурагайлар наслини генетик таҳдил қилиш натижасида кашф этилган. Дидурагай частиштириш учун Мендель ранги ва шакли, яъни икки хил белгиси бўйича кескин фарқ қиладиган нўхат навларини танлаб олди. Сарик ва силлик уруғли нўхат б-н яшил ва буришган уруғли нўхат навларини ўзаро частиштириб, дурагайларнинг биринчи авлоди (F₁) да фақат сарик силлик уруғли нўхатлар олади. Бу нўхат уругининг сарик ранги (АА) ва силлик шакли (ВВ) доминант, яшил ранги (аа) ва буришган шакли (вв)

рецессив бўлиши F, дурагайларида ҳар иккала жуфт белгилар генлари гетерозигот (AaBb) ҳолатга ўтиши туфайли фақат доминант белгилар фенотипда намоён бўлиши б-н боғлиқ, F, дурагайлари бири бири б-н частиштирилганда F2 да фенотиплар бўйича 4 хил уруғли: сариқ силлик (барча ўсимликларнинг 16 дан 9 қисми), сариқ буришган (16 дан 3 қисми), яшил силлик (16 дан 3 қисми) ва яшил буришган (16 дан 1 қисми) уруғли ўсимликлар олинган.

F2 дурагайлари ҳар икки жуфт белгилар бўйича алоҳида таҳлил қилинса, у ҳолда сариқ ва яшил ҳамда сариқ ва буришган уруғли ўсимликлар бир хил, яъни 3:1 нисбатда ҳосил бўлиши аниқланган. Шундай қилиб, 2 жуфт белги бўйича бир-биридан фарқ қиладиган дидурагай частиштиришда 2-авлодда ҳар бир жуфт белги бошқасидан мустақил ҳолда ирсийланади. Шунинг учун ҳам F2 да ажралиш ҳар бир жуфт белги бўйича 3:1 нисбатда содир бўлади. Ҳар хил жуфт белгиларнинг ирсийланишини таъмин этувчи генлар ноаллель генлар деб номланган.

Генетик ва цитогенетик тадқиқотларнинг ривожланиши натижасида М.к.нинг умумбиологик қонунлар эканлиги исботланди; ирсият ва ирсийланишнинг янги қонунлари кашф этилди; генетикада Менделнинг номи б-н аталадиган таълимот — менделизм шаклланди.

Жўра Мусаев.

МЕНДЕЛЬСОН, Мендельсон-Бартольд (Mendelssohn — Bartholdy) Якоб Людвиг Феликс (1809.3.3, Гамбург - 1847.4.11, Лейпциг) — немис композитори, дирижёр, органчи, мусиқа жамоат арбоби. Мусиқий романтизмтнт йирик намоёндаси. Болалик давридан виртуоз пианиночи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг ижодий тафаккури шаклланишига М.лар оиласи б-н яқиндан таниш бўлган И. Гёте, Г. Гегель, Г. Гейне, ака-ука Гумбольдтлар таъсир ўтказишган. 1820—30 й.лари Италия, Швейцария, Париж ва

Лондонда яшаб ижод қилган. Дюссельдорфдаги мусиқа фестивали директори (1833—36), Лейпцигдаги Гевандхауз оркестрининг бош дирижёри (1836—45), Лейпциг консерваториясининг асосчиси (1843). Деярли барча жанрларда ижод қилган М. романтик симфония (5 та симфония, 1824—42), программали концерт увер-тюраси («Ёзги тундаги туш», 1826 ва б.) жанрларига асос солган. Скрипка ва оркестр учун (1844), 2 та фортепиано ва оркестр учун (1831, 1837) концертлари, «Сўзсиз кўшиқлар» (1832—45) фортепиано асарлари, «Павел» (1836) ва «Илия» (1847) ораториялари машҳур. Романтизм ва классицизм анъаналарини мужассам этган М.нинг ижобий услуби ўзининг халқчиллиги, нозик дид ва самимийлиги, фольклор кўшиқларига хос оҳангдорлиги, шаклларнинг мукамаллиги, гармониянинг равшанлиги, оркестр бўёкларининг нафислиги б-н ажралиб туради. Ҳозирда М.нинг «Ёзги тундаги туш» асаридаги «Тўй марши» никоҳ маросимларида албат асар сифатида ижро этилмоқда. 1874—77 й.лари (36 жилддан иборат) барча асарлари Лейпцигда тўла нашр этилган.

МЕНДОСА (Mendoza) Педро (1487-1537) — испан конкистадори, Аргентина худудини (Ла-Плата ҳавзаси) биринчи бўлиб истило қилганлардан бири. 1536 й. (бошқа манбаларга кура 1535 й.) Буэнос-Айрес ш.га асос солган. М.нинг мамлакат ичкараси томон юришни давом эттириши ва Парана дарёси бўйларидаги ерларни эгаллаб олишга бўлган уриниши муваффақиятсиз чиқиб, индейсларнинг қаттиқ қаршилигига учраган. М. Испанияга қайтиш чоғида йўлда вафот этган.

МЕНЕЖЕР (инг. manager — бошқарувчи) — 1) корхона ва компания эгалари бўлмаган, махсус тайёргарлик кўрган, бошқаришнинг қонунқоидаларини чуқур билувчи малакали мутахассис — ёлланма бошқарувчи; 2) ривожланган мамлакатларда компания, фирма, корхона, банк, молия муассасаларининг ижроия ҳокимиятга эга бўлган

бошқарувчи, директор, раҳбар, мудир, маъмурий бошқарувчи каби раҳбар ходими; 3) облигация заёмлари чиқариш (эмиссия) ва уни капитал бозорида ўтказиш б-н шуғулланувчи банк синдикатлари раҳбар гуруҳдари иштирокчиси. М. ривожланган мамлакатларда махсус ижтимоий қатламни ташкил қилади. Бозор иктисодиёти шароитларида М. хизмати и.ч.да ва товарлар муомаласини уюштиришда зарур омил бўлиб қолади.

МЕНЕЖМЕНТ (инг. management — бошқариш, ташкил этиш) — махсус бошқариш фаолияти; бошқариш тўғрисидаги фан. М.нинг ҳолати и.ч. самарадорлигига, техника ва технология даражаси ҳамда ишчи кучининг сифатига таъсир кўрсатади. М.фанининг маз-муни бошқарув тизими ва бошқарув объекти орасидаги ўзаро муносабат бўлиб, унинг асосий вазифаси бошқарувнинг замонавий усуллари, раҳбарлик санъати сирларини урганишдан иборат. Бошқарув — танлов, қарор Кабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат этиш жараёнидир. Унинг асосий мақсади бозор муносабатлари шароитида барча бўғинларда ишлай оладиган юқори малакали бошқарувчиларни тайёрлашдан иборат. М. ижтимоий-иктисодий, ижтимоий-ҳуқуқий, кибернетика ва б. фанлар б-н алоқадордир. М. даставвал иктисодий назария фани б-н яқиндан боғлиқ. У иктисодий қонунларни билиб олишга ва уларга мос равишда бошқариш жараёнида иктисодий усулларни қўллашга, ҳар бир ходимга ва жамоага таъсир кўрсатишга асосланади. Бир қанча иктисодий фанлар: макроиктисодиёт, микроиктисодиёт, статистика, меҳнат иқтисодиёти қабилар ҳам М. фани б-н чамбарчас боғлиқдир. Ўзбекистонда М.нинг назарий асослари ва унинг асосий тамойиллари 14—15-а. лардан Амир Темур даврида шакллана бошлаган. Буюк саркарда «Темур тузуклари» асарида давлат, қўшин ва б.ни бошқариш санъати тўғрисида ўз қарашларини баён этиб, изоҳлаб берган.

М. фанининг назарий асосини бир неча юз йиллар давомида тўпланган амалий тажриба натижалари ташкил этади, уларни назарий жиҳатдан асослаб турли хил концепциялар, назарий ғоялар, иш принциплари ва услублари ишлаб чиқилган. Аммо алоҳида фан соҳаси сифатида М. 19-а.га келиб шакллана бошлади. Бошқариш фанининг асосчиси — америкалик муҳандис ва тадқиқотчи Ф. Тейлор ҳисобланади. Бошқариш тамойилларини Тейлорнинг замондоши француз олими Анри Фай-оль ишлаб чиқди. Корхонада амалга оширилаётган барча операцияларни у олти гуруҳ (техника, тижорат, молия, мол-мулк ва шахсларни қўриқлаш, ҳисобкитоб, маъмурий)га бўлиб, бошқаришни 6-гуруҳга киритади. М. ёки бошқаришнинг объекти корхона фаолияти, унинг субъекти эса бошқариш ишини бажарувчи идоралар ва уларнинг ходимларидир. М. б-н махсус тай-ёргарлик кўрган, бошқаришнинг қонунқоидаларини чуқур биладиган малакали мутахассислар — ёлланма бошқарувчилар — менежерлар шуғулланадилар. Улар аҳолининг алоҳида ижтимоий қатламини ташкил қилади. М.нинг юқори (фирма стратегиясини ишлаб чиқиш), ўрта (и.ч., сотиш, нарх белгилаш, меҳнатни ташкил қилиш), куйи (цех, бўлим доирасида ишни ташкил қилиш, кунлик, ҳафталик, ойлик иш топшириқлари бажарилишини бошқариш) бўғинлари бор. Шунга мувофиқ ҳолда менежерлар олий мартабали, ўрта тоифадаги ва куйи тоифадаги менежерларга бўлинади.

Айрим тадқиқотлар М.ни кишилардан нафли самаралар олиш санъати, деб ҳисоблайдилар. Мукамал М.нинг хос белгилари: фаолиятга, изланишга тарафдорлик; оддий тузилма ва камсонли ходимлар; истеъмолчига яқинлик; унумдорликни таъминлашда инсоннинг ҳал қилувчи ўрни; тадбиркорликни рағбатлантирувчи мустақил идора қилиш ҳуқуқи; асосий фаолият турига бирламчи эътибор; ҳаммадан кўра яхшироқ таниш

бўлган соҳага киришиш; эркинлик ва кучли назоратни биргаликда қўллаш.

Фирмаларнинг М. тизими умумий М., функционал М., молиявий М., маркетинг иши, ходимлар ишини бошқариш, и.ч. М.и., илмийтехника ишларини бошқариш ва б.ни ўз ичига олади.

М. назарияси ва амалиёти эволюцияси турли хил қарашларда ўз ифодасини топди. Мас, 20-а.нинг 50—60 й.ларида асосий эътибор бошқаришнинг ташкилий тузилишига қаратилган бўлса, 60—70-й.ларда стратегик режалаштиришдан стратегик бошқаришга ўтиш даври бўлди.

20-а.нинг ўрталарига келиб М. Ўзбекистонда тез суръатлар б-н ривожланди. 1966 й.да ЎЗР ФА Кибернетика ин-тининг ташкил қилиниши, академик В. К. Қобулов бошчилигида олиб борилган назарий, услубий, амалий и.т. ишлари республикада М. фанининг ривожланишига асос бўлди.

20-а. охири — 21-а. бошларида М. Ўзбекистонда махсус фан сифатида олий ўқув юртлирида ўқитила бошлади, М.га доир тадқиқотлар йўлга қўйилди, дарсликлар ёзилди.

Ад.Ғуломов С. С, Абдуллаев Ё., Ме-нежмент, Т., 2002.

Садир Салимое, Дилфуза Раҳимова.

МЕНЗУЛА (лот. mensula — столча) — жойнинг топография плани ва харитасини график усулда олиш учун дала шароитида қўлланиладиган чизмачилик столчаси. М. тўртбурчак шакли тахта-планшетдан, таглик ҳамда штатив (3 оёк) дан иборат (раем). Азимут бўйича ориентирлаш учун планшетни оёк 3 нинг вертикал ўқи атрофида 360° га буриш мумкин. Планга олиш натижасини бирданига шартли белгилар б-н чизиб тас-вирлаб бориш учун М. тахта планшетига сифатли чизмачилик қоғози (ватман) маҳкамланади. Унга кипрегель ёрдамида жойнинг плани чизилади. Бу пландан харита (айниқса, ҳарбий харита) тузишда ҳам фойдаланилади. М. ва кипрегель б-н бажариладиган топографик съёмка мен-

зула съёмкаси дейилади.

МЕНЗУЛА СЪЁМКАСИ - топогра-фик съёмка турларидан бири; мензула ва кипрегель ёрдамида бажарилиб бе-восита далада чизиб борилади. Бунинг учун дастлаб сифатли чизма қоғозга съёмка асоси нукталарининг координа-талари бўйича туширилиб, қоғоз мен-зула тахтасига маҳкамланади. Кейин жойда бу нукталарда мензула кетма-кет ўрнатилиб, жой тафеилотлари ва рельефи съёмка қилинади. Планга тушириладиган нукталар (объектлар) гача масофа ва нисбий баландликлар кипрегель б-н ўлчаб аниқланади. Улар съёмка масштабида қоғозга (планга) ўлчаб туширилади. Шу жойни ўзида рельеф ҳам горизонталлар б-н тасвирлаб борилади. М.с. натижаси бўлиб махсус шартли белгилар асосида қаламда чизилган топографик плани асли хизмат қилади. М.с. кичик майдон-ларнинг йирик масштабдаги съёмкасини бажаришда қўлланади.

«**МЕНИНГ МУЛКИМ**» («Частная собственность») — хафталик иқтисодий газета. Кичик ва ўрта бизнес субъектлари, акциядорлар, банк ходимлари, иш-билармонларга мўлжалланган, Тош-кент ш.да ўзбек ва рус тилларида нашр этилади. 1994 й. март ойидан чика бошлаган. Муассислари: Ўзбекистон Рес-публикаси Давлат мулки кўмитаси, Ўзбекистон Рес-публикаси Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, «Бизнес-фонд», Қимматли қоғозлар бозорини бошқариш ва мувофиқлаштириш маркази, Кўчмас мулк биржаси, «Мадад» суғурта агентлиги, «Тадбиркорбанк», «Замин» банки, Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги, «Заковат» фонди ва б. Газетада «Бизнес иши» (норматив — ҳуқуқий ҳужжатлар, қонунчилик ҳужжатларига шарҳлар), «Товарлар ва нархлар» (бир-жа, кичик ва ўрта хусусий бизнес, тад-биркорлар учун биржа, чакана ва улгур-жи бозордаги нархлар ахборотномаси), «Қимматли қоғозлар бозори» (акциялар, облигацияларни корпоратив бошқариш, ҳисобга олиш, сотиш масалалари), «Биз-

нес-амалиёт» (товарнинг ички ва ташқи бозордаги ҳаракати), «Банк ва мижоз», «Инвестор ён дафтаридан» каби рукнлари бор. Газета 4—3 бичимда 16 саҳифада чиқади. Бош муҳаррир М. П. Резникова. Адади 2250 нусха (2003).

МЕНИНГИТ (юн. *meninx* — мия пардаси) — бош мия ва орқа мия пардаларининг яллиғланиши, микроорганизмлар кўзғатади (қ. Мия пардаси). Мустақил касаллик сифатида пайдо бўладиган бирламчи ва асоратлар туфайли ёки инфекция юқиши, мас, ўрта қулоқ, бурун ёндош бўшлиқларининг яллиғланиши, грипп, кизамиқ, тепки, сил, захм оқибатида келиб чиқадиган иккиламчи М. фарқланади. М. кўз-ғатувчиларига (вирусли, бактериал, замбуруғли; сил, захм М.и ва б.), кечишига (ўткир, ўртача ўткир ва сурункали М.), орқа мия суюқлиги (ликвор) нинг ўзгаришига қараб (йирингли ва сероз М.) ажратилади. Чивин ва каналар юктирадиган инфекция касалликлар (энцефалит, менингоэнцефалит)да ҳам М. кузатилади. Инфекция М. б-н оғриган бемор ёки бактерия ташиб юрадиган «соғлом» кишилардан (улар б-н сўзлашганда, ўпишганда, бемор аксирганда, йўғалганда), аксари юқори нафас йўллари яллиғланган беморлардан юқади. Катталарга нисбатан ёш болалар кўпроқ касалланади. Аксарият кеч куз, киш ва эрта баҳорда учрайди. Касаллик тўсатдан бошланади, ҳарорат 38—40°га кўтарилади, бадан уви-шади, бемор тез-тез қайт килади (овқат еса-емаса ҳам), безовталанади. М.нинг шаклига қараб клиник белгилари хилма-хил бўлади, лекин уларнинг барчасига хос айрим аломатлар мавжуд; қаттиқ бош оғриғи, бош ва бўйин мускулларининг тортишиши натижасида беморнинг боши орқага энгашган бўлиб, олдинга эга олмайди, оёқдари букилиб қолади. Баъзан бемор алаҳлайди, талваса тутиши ҳам мумкин, ташқи таъсиротлар (кучли ёруғлик, қаттиқ товуш ва ҳ.к.)га таъсирчан бўлади.

М. ҳамиша шиддат б-н бошланмайди. Иккиламчи М. аста-секин авж ола-

ди; дармон қурийд, бош оғрийд. Агар бирор юқумли касаллик қўшилса, беморнинг умумий аҳволи оғирлашади ва юқорида санаб ўтилган клиник белгилар ривожланади.

М.нинг ҳамма хилида беморни дарҳол врачга кўрсатиб, албатта, касалхонага ётқизиш керак. Даво ўз вақтида бошланса бемор батамом соғайиб кетади. Касаллик кўзғатувчисини ташиб юрвчилар топилса, жамоадан ажратилади ва даволанади.

Олдини олиш учун қулоқ, томок ва бурун бўшлиғининг яллиғланиш ва йирингли касалликларини ўз вақтида даволаш лозим.

МЕНИНГОКОКК (юн. *meninx*, *gaeningos* — мия қобиғи ва *kokkos* — дон) — эпидемик цереброспинал менингит касаллигини кўзғатувчи микроорганизм; коккларга киради, жуфт шарсимон (диплококк) кўринишда бўлади. М.лар *Neisseriaceae* оиласи *Neisseria* уруғига мансуб. М.нинг (*Neisseria meningitidis*) соф культурасини австриялик олим А. Вексельбаум 1887 й. менингит б-н оғриган беморнинг орқа мия суюқлигидан ажратиб олган. М.лар ташқи муҳит ва дезинфекция-яловчи эритмалар таъсирига чидамсиз. Табиий шароитда М.ларга ҳайвонлар чидамли. М.нинг, асосан, А ва В гуруҳлари кўп учрайди.

МЕНИНГОКОКК ИНФЕКЦИЯСИ -менингококклар кўзғатадиган ўткир инфекция касаллик. М.и.нинг манбаи бемор, асосан, бактерия ташувчилар; улардан микроб атрофдагиларга ҳавотомчи йўли орқали тарқалади. Қиш ва баҳорда кўпроқ учрайди (мавсумий кўтарилиш). М.и. бурун ва ҳалқум шиллиқ пардасининг яллиғланиб зарарланиши (назофарингит), бош мия юм-шоқ пардасининг йирингли яллиғланиши (йирингли менингит) ёки мия моддасининг мия пардаси б-н биргаликда яллиғланиши (менингоэнцефалит) ёки менингококклар қонга тушганда рўй берадиган менингококкемия сифатида ўтиши мумкин. Аксари айна бир беморда касалликнинг са-

наб ўтилган барча шакллари авж олади. Кўпинча касаллик аломатлари бўлмагани холда менингококкларни ташувчанлик кузатилади, бу, айниқса, хавфли. Тумов, йўтал, аксириш б-н ўтадиган яллиғланиш белгилари бўлган (назофарингит) бемор, касаллик кўзга-тувчисининг тез тарқалишига сабаб бўлади.

Назофарингитда томоқ оғриғиди ва ачишади, куруқ йўтал тутади, бурун битади, бурундан шилимшик-йирингли, баъзан, қон аралаш суюқлик келади. Бош айланиши, оғриши, ҳарорат кўтарилиши, бурун қонаши мумкин.

Менингококкцемия иситма б-н бошланади, баданга каттакатта тошмалар тошади. Баъзан нуқтасимон ёки яхлит қон куйилиши мумкин. Бу жуда оғир кечади, юрак фаолияти бузилади, ички аъзоларга қон куйилади. Вақтида даво қилинмаса ўлим рўй беради.

Менингит ҳам, одатда, тўсатдан бошланади. М.и.га шубҳа қилинганда томоқ ва бурундан суртма ҳамда орқа мия суюқлиги олиб текширилади. Менингококк ташувчилиги ва менингококк назофарингити касалликнинг маҳаллий турига киради. Менингококкцемия ва менингококк менингита тарқоқ турлар ҳисобланади.

Бемор касалхонада даволанади. Даво нечоғли эрта бошланса, натижа шунчалик яхши бўлади. Профилактика мақсадида менингококк вакцинаси қўлланади.

МЕНИСК (юн. menishos — ярим ой) — 1) икки сферик сирт б-н чегараланган қавариқ-ботиқ ёки ботиққавариқ линза. Оптик асбобларда қўлланилади (қ. Менискли телескоп); 2) ингичка найча (капилляр) деворлари ёки бири-бирига яқин турган икки пластинка орасидаги суюқликнинг қийшайган сирти. Маълумки, бирор сиртга текканда уни ҳўллайдиган (юкадиган) ва ҳўлламайдиган (юкмайдиган) суюқликлар бўлади. Сиртни ҳўллайдиган суюқликда ботиқ М., ҳўлламайдиган суюқликда қавариқ М. бўлади (яна қ. Капилляр ҳодисалар).

МЕНИСКЛИ ТЕЛЕСКОП - астро-

номик кузатишлар учун мўлжалланган оптик асбоб. Асосий қисмлари — мениск ва ботиқ сферик кўзгу (раем). Барча оптик сиртлари сферик шаклга эга. М.т.нинг оптик қисмлари барча оптик тасвир бузилишлари (абберация) ни бар-тароф этиши туфайли юқори сифатли ва кенг қўламли тасвирларни ҳосил қилади. М.т. фотографик телеобъектив вазифасини ҳам ўташи мумкин. Ўз ФА Астрономия институтида кўзгусининг диаметри 1500 мм бўлган М.т. ўрнатилган.

МЕНОРРАГИЯ (юн. men — ой ва rhegnum — ёриламан) — ҳайз вақтида ҳар сафар одатдагидан кўра узоқроқ (5 кундан ортиқ) ва кўпроқ қон кетиши. Бачадон мускулларининг қисқариш хусусиятини сусайтирадиган жараёнлар сабаб бўлади. Бачадоннинг бир қанча касалликларида (бачадон фибромиома-си, раки ва б.) кузатилади. Гипер-меноррея (ҳайз қонининг кўп келиши, бунда ҳайз цикли бузилмайди), поли-меноррея (ҳайзнинг узоқ давом этиши), пройоменоррея (ҳайзнинг тез-тез бўлиши) каби хиллари бор. Баъзан кизлар ҳайз кўра бошлаганда, туққанда ва абортдан кейин, бачадонда йўлдош бўлаги қолганда, ҳайз бутунлай тўхташидан олдин ҳам М. рўй беради. М.га сабаб бўлган асосий касаллик даволанади.

МЕНСТРУАЦИЯ (лот. menstruatio; menstruus — ойлик, ой сайин) — қ. Ҳайз.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. mentalis — ақлий) — айрим киши ёки ижтимоий гуруҳга хос ақлий қобилият даражаси, маънавий салоҳият. Жамият, миллат ёки шахснинг М.и уларнинг ўзига хос тарихий анъаналари, урф-одатлари, диний эътиқодини ҳам қамраб олади. Ҳар бир миллатнинг М.и унинг тарихи, яшаб турган шарт-шароити, ижтимоий фаоллиги ва б. бир қанча омиллар б-н боғланган бўлади. Мас, ўзбек миллати М.ининг шаклланиш жараёни деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. Ўзбек халқи инсоният моддий ва маънавий маданиятини бебаҳо дурдоналар б-н бойитган. Унинг М.и, ақлий қобилияти ўтқирлашиб бор-

ган. Аммо 16—20-а.лар оралиғида турли истибдод ва мустамлакачилик зулмини бошидан кечирганлиги туфайли миллий М.ига жиддий путур етди. Мустақиллик мафқураси олдида ўзбек халқининг ҳақиқий М.ини тиклаш вазифаси турибди.

МЕНТОЛ, 3-л-ментанол, C₁₀H₂₀O — ялпиз хидли, тахир мазали рангсиз кристалл. Мол.м. 156, 26. 4 та изомери бор. Спирт, эфир, хлорофром, бензол, скипидар, сирка кислотада яхши, сувда ёмон эриydi. М. кимёвий реакцияга фаол киришади. Саноатда чўл ялпизи мойидан олинади. Синтетик йўл б-н ҳам олиш мумкин. Озиқ-овқат саноатида ликёр, конфет и.ч.да, атир-упа, тиш ювиш воситалари тайёрлашда, фармацевтикада валлол ва борментол олишда ишлатилади.

МЕНУА — Урарту подшоиси (мил. ав. тахм. 810—786/781 й.), Ишгуини ўғли. М. даврида Урарту подшолигининг қўшинлари Закавказьегга, Дияухлар қабиласи юртига, шунингдек, Урмия кўли атрофлари ва Шим. Месопотами-яга босқинчилик юришлари уюштирганлар. М. катта бунёдкорлик ишлари олиб борган. М. ўзига янги қароргоҳ — Менауахинили ш.ни қурдирган. Отаси ва ўзининг ҳукмронлиги даврида Туш-па ш. (Ван) да қурилишлар қилинган. М. машҳур Семирамида каналини қайта таъмирлаб, уни Ван ш.га томон оқизган. М. давридан бизгача 100 дан ортиқ Урарту миҳхат ёзувлари сақланган.

МЕНУХИН (Menuhin) Иегуди (1916.22.4, Нью-Йорк - 1999, 11.3, Берлин) — америкалик скрипкачи, дирижёр, мусиқа жамоат арбоби. 20-а. скрипка ижрочилигининг йирик намо-яндаси. ЮНЕ-СКО қошидаги Халқаро мусиқа кенгаши (ИМС) президенти (1971—75). 7 ёшидан концерт фаолиятини бошлаган. А. Буш ва Ж. Энескудгм таълим олган. Гштад (Швейцария, 1957) ва Бат (Англия, 1958) мусиқа фестиваллари, Сток-д'Абернонда (Англия, 1964) истеъдодли болалар учун махсус мусиқа мактаби ташкилотчиси. Ижро услубига теран мазмундорлик,

самимийлик, шунингдек, фавқулодда куйчанлик ва виртуоз маҳорати хосдир. Репертуаридан классицизм ва романтизм (И. С. Бах, Г. Гендель, Л. Бетховен, Ф. Мендельсон, Р. Шуман, П. Чайковский ва б.) намуналари қатори 20-а. композиторлари (У. Уолтон, Б. Бриттен, Ж. Энеску, Б. Барток, Б. Мартину, Э. Блох, К. Хиндемит, С. Прокофьев ва б.)нинг асарлари ўрин олган. М. ижроларида Шарқ мусиқа (жумладан, хинд рага) анъаналари ҳам ўзифодасини топган: 1960 й.дан бошлаб М. Рави Шанкар б-н биргаликда ўзига хос дуэт тарзида концертлар берган. Бугун дунё бўйлаб, скрипкачи ҳамда дирижёр сифатида концерт берган. Мусиқа маданиятига қўшган буюк хизматлари учун Англия лорди унвонига сазовор бўлган (1993). М. номидаги халқаро мусиқа жамғармаси (1991 й.дан Брюсселда), қатор мамлакатларда скрипкачилар танловлари, иқтидорли ёшлар учун мукофотлар, мусиқа ўқув юртлари мавжуд.

МЕНУЭТ (франц. menuet, menu pas — майда қадам сўзидан) — кад. француз халқ ракси. 17-а.дан бошлаб (Людовик XIV саройида) бал ракси сифатида машҳур бўлиб, «кироллар ракси» ҳамда «раксларнинг кироли» номларига сазовор бўлган. Тез орада бутун Европа мамлакатларида кенг тарқалган. Вазмин, хушмуомала харакатлардан иборат. Мусиқа ўлчови 3/4. Кейинчалик композиторлик мусиқа ижодида ривож топиб, опера ва балет (илк намуналари — Ж. Б. Люлли), камер-чолғу мусиқа жанрлари — сюита (Пахельбель, И. С. Бах, Г. Гендель), соната (И. Гайдн, В. Моцарт) ҳамда симфония (Мангейм мактаби, И. Гайдн)га киритилган. Шунингдек, Ж. Визе, П. Чайковский, К. Дебюсси, М. Равель, Б. Барток, С. Прокофьев, И. Стравинский, А. Шёнбергларнинг турлича М.лари машҳур.

МЕНШИКОВ Александр Данилович (1673—1729) — Пётр I нинг сафдоши, шавкатли князь (1707), генералиссимус (1727). Сарой отбоқарининг ўғли. 1700—21 й.лардаги Шим. уруш даврида йирик саркарда. 1718—24 ва 1726—27 й.ларда

Ҳарбий коллегия президенти. Екатерина /даврида амалда давлат ҳук-мдори. Император Пётр II томонидан Берёзов (ҳоз. Тюмень вилоятидаги Бе-рёзово қишлоғи) га сургун қилинган.

МЕНЬЕР КАСАЛЛИГИ - ички қулоқ касаллиги, бунда эндолимфа суюқлиги кўпайиб, ички қулоқ босими ошади. Касаллик дамбадам кучли бош айланиши б-н ўтади. М.к.да беморнинг кўнгли беҳузур бўлиб, қайт қилади, баъзан қулоғи шанғиллаб, яхши эшитмайди; хуруж вақтида бемор ўзини идора қила олмай қолади, юролмади ва хатто ўтиролмади. Хуруждан сўнг у, одатда, ўзини соғ сезади, бироқ буни соғайиш деб бўлмайди. Касаллик хуружи қайтарилиб туради (хафтада ёки ойда 1 марта). Хуруж такрорлангани сари бемор секин эшита бошлайди ва бора-бора қар бўлиб қолиши мумкин. Ички қулоқ яллиғланганда, мия ва мияча зарарланганда ва б. касалликларда ҳам шунга ўхшаш ходисалар рўй беради. Бундай аломат пайдо бўлганда дарҳол врачга кўриниш ва вақтида даволаниш зарур.

МЕНЬШЕВИКЛАР (рус. меньшевики — озлар) — РСДРПдаги сиёсий оқим вакиллари, 1917 й.дан мустақил сиёсий партия. «М.» тушунчаси РСДРПнинг 2-съезди (1903)да пайдо бўлди. Ўшанда делегатларнинг бир қисми партия раҳбар органларига сайлов тўғрисидаги масалада озчиликни ташкил қилиб қолганди. Асосий ғоявий раҳбарлари — Л. Мартов, А. С. Маргинов, П. Б. Аксельрод, Г. В. Плеханов. М. партия ишида катъий централизмга ва МКга катта ваколатлар берилишига қарши чиқди. 1905—07 й. инқилобда пролетариат самодержавиега қарши либерал буржуазия б-н коалицияда ҳаракат қилиши керак, деб ҳисоблаган; дехқонларнинг инқилобий сало-ҳиятини рад этган; тинч йўл б-н иш олиб боришни афзал деб билган ва х.к. Февраль инқилобидан кейин Вактли ҳукуматни қўллаб-қувватлади. Россия социализм учун етилган эмас деб ҳисоблаб, Октябрь давлат тўнтаришини

қабул қилмади, большевиклар социалистах тажриба муваффақиятсиз чиққанлигини ҳис этиб чекинади ва бо-шқа партиялар б-н келишишга интилади, деб ўйлади. Фуқаролар урушида антибольшевиклик ҳукуматларда, қуролли ҳаракатларда қатнашди, бироқ Антанта давлатлари ва улар қўллаб-қувватлаётган аксилинқилобий кучларга қарши чиқди. 1924 й. М. уюшган куч сифатида Шўролар ҳудудида фаолиятини тўхтатди. 1931 й. мартда меньшевикча «РСДРП МК Иттифок бюроси» устидан тўқиб чиқарилган суд жараёни бўлди, унинг аъзолари (14 киши) жосуслик ва зиёнқашликда айбланиб, турли муддатларга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди.

МЕОТЛАР — кад. қабилалар (синдлар, дандарилар, дослар ва б.)- Мил. ав. 1минг йилликда Меотида денгизи (Азов денгизининг мил. ав. 7-а. — мил. 4-а.лардаги юнонча номи; қабиланинг номи ҳам шундан олинган) бўйларига яшаган.

МЕР (Meer) Симон ван дер (1925) — голланд муҳандиси, тезлаткичлар ва электрон микроскоп бўйича мутахассис. Зарралар дастасини тасодифий тарзда совитиш усулини таклиф этган. Шу усул б-н оралик вектор бозонлар (W^* ва Z^0)hh кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1984; К. Руббиа б-н ҳамкорликда).

МЕРГАН — бехато отадиган киши. Қадимда камон ва б. қуроллар б-н нишонни хатосиз урадиган овчи ёки жангчи М. деб аталган. Милтик, тўппонча ва б. ўт сочар қуроллардан бехато отувчилар ҳам М. ҳисобланади. Махсус мўлжалга олиш мосламаси б-н жиҳозланган милтикда отувчи М. снайпер деб юритилди.

МЕРГЕЛЬ — чўқинди тоғ жинси, оҳақтош ва доломитлардан гилли жинсларга ўтишдаги оралик ҳолатда. Таркибида 50 дан 80% гача $CaCO_3$ ва $MgCO_3$, 20 дан 50% гача гилли материал бўлади. Гилли, оҳақтошли, бўрсимон ва доломитли кўшимчаларига қараб кремнезёмли, глауконитли, кумли, слюдали, битуминозли, кўмирли ва х.к. М.лар фарқ қилинади.

Ранги ҳар хил, кўпинча, оқиш. Табиатда кенг тарқалган, протерозойдан бошлаб барча системаларда учрайди. Карбонатли ва гилли қатламларда кўпроқ бўлади. Баъзи цемент турларини и.ч.да хом ашё; қурилиш материали сифатида ҳам ишла-тилади. Очқик усулда қазиб олинади.

МЕРИДА — Мексиканинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар. Юкатан я.о.да, Юкатан штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 703 минг киши (2000). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқро аҳамиятга эга. Дағал толали хенекен (агава) етиштириладиган йирик к.х. районининг маркази. Тўқимачилик (хенекенни қайта ишлаш, арқ-он и.ч.), озиқ-овқат, металлсозлик, ип газлама, кўн-пойабзал, цемент саноати корхона-лари мавжуд. Ун-т, Юкатан археологияси ва тарихи музейи бор. Туристлар кўп келади. Шаҳарга 1542 й.да асос солинган. Меъморий ёдгорликлардан 16—18-а.лар-да қурилган бинолар сақланган.

МЕРИДИАН (лот. *meridianis* — туш пайти), ермеридиани — Ер юзасида ҳар иккала кутб орқали ўтадиган фаразий ярим айлана чизик. Унинг барча нукталари бир хил геофафик узунликка эга бўлади. М. бўйлаб геофафик кенглик ҳисоблаб чиқарилади. Экватордан шим. да шимолий кенглик, экватордан жан.да жанубий кенглик бўлади. Красовский эллипсоидига кўра, М.нинг тўла узунлиги (Ер айланаси) 40008,550 км (к. Географик координаталар). Халқро амалиёт-да бошланғич М. сифатида Гринвич М. қабул қилинган.

МЕРИДИАН АСТРОМЕТРИЯСИ - астрометриятшг осмон ёритқичлари координаталарини аниқлаш б-н шуғулланадиган бўлими. Осмон ёритқичлари меридиандан ўтиш вақти ва зенит масофасини меридиан доира ёр-дамида кузатилади ва ўлчанади. Осмон жисмларининг биринчи координатаси — тўғри чиқиш бурчаги (a) ни уларнинг ме-ридиандан ўтиш вақтини белгилашга ва иккинчи координатаси — оғиш бурчаги (d) ни айни вақтдаги зенит масофасини

ўлчашга асосан ҳисобланади. Бунда рефракция, аберрация, прецессия, нутация ва меридиан доирага тегишли камчиликлар (коллимация, азимут, турли деформация-лар ва х. к.) ҳамда кузатувчининг хатоси ҳисобга олинади. М. анинг асосий ва-зифаси юлдузлар координаталарини ўз ичига олган каталог (зиж)ларни тузиш-дан иборат. Бундай каталоглар икки хил — абсолют юлдуз каталоглари ёки нисбий (дифференциал) юлдуз каталоглари бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда юлдуз-нинг a ва d сини абсолют аниқлаш учун тахминий координаталарга қўшимча азимут, жойнинг геофафик кенглиги, баҳорги тенгкунлик нуктасининг аниқ вазияти ва х.к.лар қайтадан аниқланади. Агар юлдуз координаталари олдиндан маълум бўлган юлдузларга нисбатан аниқланган бўлса, бундай каталоглар дифференциал юлдуз каталоглари дейи-лади. Дифференциал юлдуз каталоглари асосида маълум бир давр учун фунда-ментал каталоглар тузилади ва уларда келтирилган юлдуз координаталари жуда аниқ ($+ 0,1''$) бўлади. Турли давр-лар учун тузилган фундаментал юл-дуз каталогларидаги координаталарни таққослаш йўли б-н ҳар бир юлдузнинг хусусий ҳаракатини аниқлаш мумкин.

МЕРИДИАН ДОИРА — астроно-мик асбоб; астрономиянинг астрометрик соҳасида ишлатиладиган телескоп; объ-ективининг диаметри (15—20 см) ва фо-кус масофаси 2,5 м. Горизонтал ўқи атро-фида ўзи ўрнатилган жойнинг меридиани бўйлаб ҳаракатланади. М. д. ёрдамида осмон ёритқичларининг экваториал ко-ординаталари (a , d) аниқланади. Бунинг учун ҳар бир ёритқичнинг меридиандан ўтиш пайти аниқ белгиланиб, зенит ма-софаси ўлчанади. Телескопнинг окуляр қисмига махсус микрометр ва унинг го-ризонтал ўқида масштабли катта доира ўрнатилган. М. д. астрономиядаги энг қад. телескоштардан бири.

МЕРИНОСЛАР (исп. *merinos*) — жун қоплами бир хил майин жунли қўй зотлари. Ватани — Ғарбий Осиё. М. бу

ерда мил. ав. 2—3 минг йилликлардан бокилади, кейин Ўрта денгиз мамлакатларига, 18-а. ўрталаридан эса Ғарбий Европа, Шим. Америка ва Австралияда, 19-а. ва 20-а. бошларида Россия-яда тарқалган. Турли мамлакатларда бир-биридан фарқ қиладиган инфантадо, негретти, рамбулье, мазаев, янги Кавказ зотлари, шунингдек, 20-а.нинг 20-й.ларидан СССРда олтой, аскания, грознен, кавказ, сальск, Ставрополь, совет М.и яратилган. М. жуни ингичка (15—25 мкм), майин, тивит толали, уз. 6—8 см. Қўчорларидан 8—12 кг ва ундан ортик, совликларидан 4—6 кг жун қиркиб олинади. Соф тола чикими 35—45%. М. қўпгина мамлакатларда бокилади. Уларнинг асосий қисми Австралия (Австралия М.и) ва Аргентинага тўғри келади.

М. Туркистон ўлкасига, жумладан, ҳоз. Ўзбекистон ҳудудига 19-а.нинг 70—80-й.лари Россия орқали кириб келди. «Туркистон ведомости» газ.нинг (1883 й. 1 нояб. 13сон) хабар беришича, Зарафшон ўлкасининг Каттакўрғон бўлимида 1882 й.да 20-а. майин жузли қўйлар бўлган. 20-а. бошида М.дан рамбулье зоти келтирилган. М. типдаги майин жузли қўйларни Ўзбекистонга келтириш 20-а.нинг 20-, 30-, сўнгра 50-й.ларида ҳам давом этди. 1927—31 й.ларда Ўзбекистонга 5000 меринос қўйлари келтирилган. 1939 й. Жиззах, Ғаллаорол, Зомин тумани к-зларида барча маҳаллий она совлик қўйлар ёппасига аскания ва олтой меринос қўчорлари б-н қочирилган ва 45 минг бош дурагай қўйлар олинган. 1949—58 й.ларда Тошкент ва Жиззах наслчилик хўжаликларида келтирилган аскания, грознен, қирғиз, Ставрополь меринос совликлари ва қўчорлари боқилди. М.нинг Ўзбекистоннинг иссиқ иқлим шароитида асосий маҳсулоти бўлган жун ва жун толасининг қатор технологик сифат кўрсаткичлари сақланиб қолди. М.дан олинadиган жун ва гўшт маҳсулотлари сифати ва миқдори, асосан, қўйларни яхши шароитларда асраш, боқиш ва парвариш қилиш технологи-

яси б-н чамбарчас боғлиқ (қ. Майин жузли қўйлар).

Л<Э.: Амирова А. К.ваб. Чорвачилик, Т., 1980.

Абдусаттор Амиров.

МЕРИМЕ (Merimee) Проспер (1803.28.9, Париж — 1870.23.9, Канн) — француз ёзувчиси. Новелла жанрининг мохир устаси. М.нинг Испания мавзуларида ёзилган «Клара Гасуль те-атри» (1825) пьесалар тўплами романтик рух б-н йўғрилган. «Жакерия» (1828) драмаси ва «Карл IX салтанати йилномаси» (1829) романи тарихий мавзуларга бағишланган. «Мозаика» (1833) тўплами ҳамда «Кармен» (1845) новелласида халқ қахрамонларининг образлари яратилган. Шунингдек, унинг турли халқлар вакиллари образлари тасвирланган «Маҳшаргоҳ руҳлари» кассаси, «Матео Фальконе», «Коломба», «Гаманго», «Локис» каби новеллалари ҳам машхур. «Карл IX салтанати йилномаси» асари ўзбек тилига таржима қилинган (1986).

МЕРИСТЕМА (юн. meristos — бўлинувчи), ҳосил қилувчи тўқима — ўсимлик тўқималаридан бири. Бўлиниш ва янги хужайра ҳосил қилиш хусусиятини узоқ сақчайди. М.нинг бир гуруҳ хужайралари — инициал хужайралар ривожланишнинг эмбрионал фазасидан бошқа фазага ўтмай, бўлинаверади ва ўсимликнинг ўсишини таъминлайди. Бошқа гуруҳ хужайралари эса аста-секин дифференциацияланиб, турли (мас, коповчи, ўтка-зувчи, механик тўқима ва б.) доимий тўқима ҳосилаларини пайдо қилади.

МЕРКАНТИЛИЗМ (франц. mercantilisme, итал. mercante — савдогар) — 1) иктисодий тафаккур тарихида му-ҳим йўналишлардан бири, ҳукмрон ҳокимият ва савдогарлар мафқурасини назарий асослашга хизмат қилган;

2) капиталнинг дастлабки жамғарилиши даврида давлатнинг хўжалик ҳаётига фаол аралашувини ёқловчи иктисодий сиёсат. М.нинг вужудга келиши ва ривожланиши Буюқ

географик кашфийётлар ва мустамлакачилик тизимининг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. М. дастлаб конуний йўл б-н пулни кўпайтиришга қаратилган сиёсатни тарғиб қилган. Хориждан келган савдогарларнинг пулни ўз мамлакатига олиб кетишини тақиқлаган, савдодан тушган пулга маҳаллий саноат маҳсулотларини харид қилиш зарур бўлган. М. давлатнинг иқтисоди-ётга фаол аралашшини талаб этади. М. таълимотига кўра, бойлик и.ч.да эмас, балки муомала соҳасида юзага келади ва у айнан мамлакатдаги олтин, кумуш ва б. жавохирларда ўз аксини топади. М. 15-а.нинг 2-ярмидан ривожлана бошлаб, 17-а.да равнақ топди, 18-а.нинг 1-ярмига қадар нуфузини сақгсаб келди. Унинг асосий назариётчилари — Т. Мен (Англия), А. Серра (Италия), А. Монкретьен (Франция) фаол савдони тарғиб қилди, яъни мамлакатдан тайёр саноат маҳсулотларини бошқа жойларга олиб бориб сотиш, бир мамлакатдан арзон баҳода товар сотиб олиб, бошқа давлатга қиммат нархда сотиш тамойилини илгари сурди. М. мо-ҳиятан ўткинчи таълимот бўлишига қарамадан, унинг ғоялари товар-пул, молия-кредит, савдо ривожига муҳим ҳисса қўшди.

Капитализмнинг пайдо бўлиши б-н М.нинг асосий қоидалари янги иқтисодий шароитга мос келмай қолди. М.

ўрнига эркин иқтисодий (протекционизмга қарши) фаолиятни назарий асослаган классик сие'сий иқтисод мактаблари вужудга келди.

Абдухалил Раззоқов.

МЕРКАПТАНЛАР (тиоллар) - водород сульфиднинг органик ҳосилалари. Умумий формуласи RSH , бу ерда R —углеводород радикали, М.нинг метилмеркаптан ($CH_3—SH$), этилмеркаптан ($C_2H_5—SH$) ва б. турлари бор. М. қўланса хидли, газсимон, суяқ ва қаттиқ моддалар. Сувда ёмон, органик эритувчиларда яхши эрийди. М. табиатда оқсилларнинг чиришидан ҳосил бўладиган маҳсулотларда учрайди. М. меркапид тузларини ҳосил қилади, мас,

симоб меркапид (RS) $_2$ Hg (М.нинг номи шундан олинган, лат. *mercurum captaus* — боғловчи симоб). М. ва ҳосилалари (тузлари, сульфидлари ва дисульфидлари) табиий ва синтетик каучукларни вулканизациялашда, баъзи доривор моддалар ва инсектицидларни синтез қилишда қўлланади. Тўйинган углеводларнинг галогенли ҳосилаларига натрий ёки калий гидросульфид таъсир эттириб олинади.

МЕРКАТОР (Mercator; Кремернинг латинлаштирилган фамилияси) Герард (1512.5.3-1594.2.12) - фламанд харитаграфи. Аниқ оптик асбоблар тайёрлаш ва хариталар нашр қилиш б-н шуғулланган. 1552 й. Дуйсбург ш. (Германия)га кўчиб ўтган. Мавжуд харитаграфик материалларни танқидий қараб чиқиб, М. хариталар тузишининг янги, математик асосланган принципларини, хусусан бир нечта харитаграфик про-екцияларни таклиф этди; булардан энг машхури тенг бурчакли цилиндрик проекция асосида тузилган дунё харитаси (1569) (қ. Меркатор проекция). Бу проекция жаҳонда энг кўп тарқалган ва ўша вақддан ҳоз. қадар бу проек-цияда бурчакларни аниқ тасвирловчи денгиз навигация хариталари, аэронавигация ва б. хариталар тузилади. М. Ер магнетизмини тадқиқ қилиб, магнит кутби координатини ҳисоблаб чиқди. Асосий илмий иши — Европа мамлакатларининг «Атлас» деб аталган хариталари тўплами (1595, вафотидан кейин нашр қилинган). «Атлас» сўзбошисида география предмети ва вазифалари баён қилинган.

Ад.: Салищев К. А., Основы картоведения. Часть историческая и картографические материалы, М., 1948.

МЕРКАТОР ПРОЕКЦИЯСИ - харитаграфик проекциялаш усули. Фламанд харитаграфи Г. Меркатор (1512—94) таклиф қилган ва амалда қўллаган (1569). Бунда ер сирти айланма цилиндр сиртига проекцияланади. Цилиндр ўқи эса ер ўқи б-н мос бўлади. М.п. денгиз навигацияси ва аэронавигацияда қўлланилади.

МЕРКИТЛАР, маркитлар, макрит-

лар — Марказий Осиёда ўрта асрларда яшаган энг жанговар ва кўп сонли қабилалардан бири. 12-а. охири — 13-а. бошларида Селенга дарёсининг бўйларида М.нинг 3 қабилавий иттифоқи (удуит, каат ва увас) мавжуд бўлган. Удуит — М. 4 уруққа бўлинган: уйкур, мудар, тудакли ва жиюн. Уларнинг хони Тўқтабеги (Тўхтабеки) бўлган. М. яқин қўшнилари — керай-м/илар, татарлар ва мўғуллар (хитойча мунглар) б-н доим урушиб турган. Хужумларнинг бирида улар Чингизхоннинг хотини Бортени асирга олишган. Кейинчалик керайтлар хони Ванхон Тўғрил Бортени Чингизхонга қайтариб юборган. М. 1204 й.да Чингизхон томонидан бутунлай тормор этилган. Чингизхоннинг суюкли хотинларидан бири — Кулон хотун М.дан бўлган. 13-а.да М.нинг маълум қисми Мовароуннахрга кўчиб ўтган ва кейинчалик Амир Темур қўшинлари таркибида ҳарбий юришларда қатнашганлар. М.нинг қолган қисмлари турли халқлар: мўғул, қозоқ, қирғиз, ўзбекларнинг таркибига сингиб кетишган. М. керайтлар б-н аралашиб ўзбекларнинг кенагас уруғи таркибига, аргин ва баъзи туркман уруғлари б-н аралашиб ўзбекларнинг лақай уруғи таркибига қўшилган. 1926 й. Туркманистоннинг Чоржўй туманида 2780 меркит қайд этилган.

Ад.: Рашид-аддин, Собрание летописей, т. 1, ч.1, М., 1952; Султонов Т. С, Кочевые племена Приаралья в 15—17 вв., М., 1982; Татаромонголы в Азии и Европе, М., 1977.

МЕРКУРИЙ — Қад. Рим афсоналарида Юпитернинг ўғли, тижорат, санъат, қасб-хунарлар худоси, сайёҳлар ҳомийси. Юнонлардаги Гермес б-н қиёсланади. М. бошида сафар қалпоғи, оёғида патли шиппак, қўлида таёқ б-н тасвирланган.

МЕРКУРИЙ, Уторуд - Қуёш системасидаги Қуёшга энг яқин сайёра. М. Қуёш чиқиши олдидан ва богандан сўнг унинг яқинида кўринади. М.нинг диаметри 4865 км; массаси 3,304-1023 кг; Ўртача зичлиги 5,52 г/см³. М.нинг Қу-

ёшдан ўртача узоклиги 0,387 астрономик бирликка (58 млн. км), Қуёш атропофидаги эксцентриситети $e=0,206$ га тенг М.нинг Қуёш атропофида айланиш даври 88 сутка. Орбитал ҳаракатининг тезлиги 47,9 км/сек. М. сатҳида иккинчи космик тезлик 4,3 км/сек, кўринма сферик альбедоси $A_k=0,058$. Қуёшдан ўртача узокликдаги т-раси; Қуёш зенит да бўлганда $T=618$ К; надирда эса $G < 250$ К. Қуёшдан энг узок, масофада бўлганда ёруғлиги — 0,3 дан + 0,6 гача юлдуз катталигида. М. Қуёшдан 28° узоклашгани учун уни кузатиш қий-ин, шунинг учун кечки пайт ёки эрта тонгда кузатилади. Бу вақтда М. фазаси деярли 90° га тенг бўлиб, кузатувчига унинг ёритилгай ярим доираси кўринади. Юзасида қора, оқиш доғлар ва кучеиз атмосфера (СО, О, О₂) борлиги аниқланган. Атмосфера таркибида азот N, ва аргон Аг бўлиши мумкин. М.нинг табиий йўлдоши мавжуд эмас.

«МЕРКУРИЙ» - АҚШ нинг Ерга яқин орбита бўйлаб учиш учун мўлжалланган бир ўринли космик кема-лари номи ва уларни ишлаб чиқиш ҳамда учиреш дастури. «М.»нинг асосий вазифаси: космонавт бошқарадиган сунъий йўлдошни геоцентрик орбитага чиқариш ва унинг Ерга муваффақиятли қайтишини таъминлаш, шунингдек, инсоннинг космик фазода ишлаш им-конини текшириш. Учишдаги максимал массаси 1,36 т; кабинасининг ҳажми 1,5 м³. Бортида космонавт бўлган биринчи «М.» кема-йўлдош орбитага чиқарилгунга қадар экспериментал намуналари учирилган. 1962—63 й.ларда бортида космонавтлари бўлган 4 та «М.» «Френдшип—7» (Ж. Гленн), «Аврора» (С. Карпентер), «Сигма-7» (У. Ширра), «Фейт-7» (Г. Купер) учган. 1963 й.дан кейин «М.» учиреш тўхтатилган.

МЕРОВИНГЛАР (лот. Merovingi) -Франк давлатиягач 1 қироллик сулоласи (751 й. тугаган). Афсонавий асосчиси — Мервей (сулола номи шундан). М. хукмронлиги даврида франкларда феодал муносабатлари вужудга келган. М.нинг

асосий вакиллари: Хильдерик I (457—481), сулоланинг амалдаги, ҳақиқий асосчиси; Хлодвиг I (481-511), Хильперик I (561-584, маркази Суассон бўлган франклар ерининг бир қисмида ҳукм сурган); Сигеберт I (561—575, Австрияда); Хлотарь II (584—629, Нейстрияда —613 й.гача); Дагоберт I (629—639); Хильдерик III (743—751; Пипин Лакана томонидан тахти эгалланган). Дагоберт I ворисларини «дангаса кироллар» дейишган, ҳокимият амалда майордомлар қўлида бўлган.

МЕРОС — марҳумдан ворисларга қолган мулк. М. марҳумнинг мулк ҳукуқи, бошқа ашёвий ҳуқуқлар, аклий фаолият (кашфиёт, ихтирочилик, муаллифлик) натижаларига бўлган алоҳида ҳуқуқлар, шунингдек, бу ҳуқуқлардан келиб чиқадиган мажбуриятларни ҳам ўз ичига олиши мумкин (қ. Борислик ҳукуқи).

«М.» тушунчаси ажодлардан авлодларга қолиб келаётган ўтмиш қолдиғи, илмий, адабий, маданий бойликни ҳам билдиради.

МЕРОСХЎРЛИК — қ. Ворислик, Ворислик ҳукуқи.

МЕРРИФИЛД Роберт Брюс (1921.15.6. Форт — Уэрт, Техас штати, АҚШ) — америкалик биорганиккимёгар. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1972). Лос-Анжелесдаги Калифорния унтини тутатган (1943), 1949 й.дан Нью-Йоркдаги Рокфеллер унтида ишлаган (1966 й.дан проф.). Аминокислоталар б-н таъсирлашадиган фаол гуруҳлар тутган қаттиқ полимер ташувчиларда пептидлар синтез қилишининг гетерофазовий усулини ишлаб чиққан (1962). Брадикинин, ангиотензин ва рибонуклеазаларни синтез қилган (1969). Нобель муко-фоти лауреати (1984).

МЕРСЕРИЗАЦИЯ [инглиз ихтиро-чиси Ж. Мерсер (1791 — 1866) номи-дан] — 1) тўқимачиликда — ипгазлама ёки целлюлоза толали материалларга махсус ишлов бериш усули. Ўювчи натрийнинг сувдаги эритмаси б-н 15—18°

т-рада амалга оширилади. Материалларнинг пишиқлигини, ялтироқлигини, гигроскопиклиги (нам шимувчанлиги) ни, бўялувчанлигини оширади. Махсус М. машиналарида бажарилади; бунда материалга ўювчи натрийнинг сувдаги эритмаси шимдирилади, сиқиб суви чиқариб ташланади ва тоза сувда ювилади, куритиб ва преездан ўтказиб текисланади; 2) цел-люлозага 15—55° т-рада ўювчи натрийнинг сувдаги эритмаси б-н ишлов бериш; вискоза ва целлюлозанинг бошқа ҳосилаларини тайёрлаш босқичларидан бири. М.да узлуксиз ёки даврий ишлайдиган (пресс-ванна) ускуналар қўлланилади. Буларда целлюлозага ўювчи натрий эритмаси шимдирилади, сўнгра сиқиб ташланади. М. натижасида целлюлозанинг асосий хоссалари яхшиланади (пишиқлашади, ялтироқлашади ва х. к.).

МЕРСИН — Туркиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Ичел элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 544,3 минг киши (2000). Ўрта денгиз бўйидаги порт. Тўқимачилик, озик-овқат, кимё, нефтни қайта ишлаш саноати корхоналари бор. Тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш 3-ди ишлаб турибди.

МЕРТОН (Merton) Роберт (1944, Нью-Йорк) — америкалик иқтисодчи. Калифорния технология ин-ти магистри (1967), Кембриж (Массачусет технология ин-ти) унти проф. (1969—1980), Иқтисодий тадқиқотлар миллий бюроси директори (1979), Гарвард унти қошидаги Иш бошқарувчилар олий мактаби проф. Илмий ишлари номаълумликлар иқтисодиёти, ахборотлар, математик иқтисодиёт ва моделлаштириш, молия ва инвестиция масалаларига бағишланган. М. иккиламчи қимматли қоғозлар ёки «дериватив»ларнинг опционлари қийматини баҳолашда фойдаланиладиган «Блэк-Скоулз формула»сини ечишнинг янги услубларини яратди. Натижада бу формуладан кенг фойдаланиш имконияти пайдо бўлди. Нобель мукофоти лауреати (1997; М. Скоулз б-н бирга-

ликда).

МЕСЕТА, Кастилия ясситоғлиги — Испания ва Португалиядаги ясситоғлик, Пиренеи я.о.нинг катта қисмини эгаллайди. Асосан, кристалл жинслардан тuzилган. Плато, унча баланд бўлмаган массив ва тоғ оралиғи ботикларидан иборат, ғарбида тектоник ёриқлар б-н кучли парчаланган. Аксари қисмининг бал. 600—1200 м. М.нинг ўрта қисмини эгаллаган Марказий Кордильера тоғлари (энг баланд жойи 2592 м. Альмансор тоғи) ясситоғликни Эски Кастилия ва Янги Кастилия ясситоғликларига ажратиб туради. Иклими Ўрта денгиз бўйига хос, куруқ иқлим. Асосий дарёлари Дуэро, Тахо, Гвадиана. Ўсимлик дунёси ксерофит буталар ва дашт ўсимликларидан, шим.-ғарбий қисмида сийрак кенг баргли ва игна баргли ўрмонлардан иборат. Донли экинлар экилади, боғлар ва тоқзорлар барпо қилинган. Яйлов чорвачилиги ривожланган. Мадрид ш. М.да жойлашган. **МЕСИТ** — ўзбек уруғларидан бири. М. есит, ёбу (жобу), тама уруғлари бирлашмаси («уч уруғ» (уч уру) деб аталган. М.лар 19-а. охири —20-а. бошларида Бухоро воҳасида, хоз. Самарқанд вилоятининг Нарпай туманида, Қашқадарё вилояти Касби туманидаги Месит қишлоқда, бир қисми эса хоз. Туркменистоннинг Лебан (собик Чоржўй) вилоятида яшаганлар. М.лар ўзбек ва туркман халқлари таркибига сингиб кетган.

МЕСИЧ Стипе (1934.24.12, Ораховач) — Хорватия давлат арбоби. Загреб унтининг ҳуқуқ ф-тини тутатган (1961). 1971 й.дан «Хорватия баҳори» ҳаракати иштирокчиси. 1990 й.дан Хорватия демократик иттифоқи котиби ва Хорватия Республикаси биринчи ҳукуматининг бош вазири. 1991 й. 5 дек.дан Югославия Социалистик Федератив Республикаси президиуми аъзоси, 1992 й.дан Хорватия демократик иттифоқи партияси ижроия қўмитаси раиси, Хорватия миллий парламенти президенти. 1994 й. Хорватия демократик иттифоқи партияси б-н алоқани узиб, Хорватия мустақил демократлар

партиясини тузган. 1997 й. Хорватия мустақил демократлар партиясининг бир қисми б-н Хорватия миллий партияси асосчиларидан ва унинг бажарувчи президенти ўринбосари. 2000 й. 7 фев. дан Хорватия Республикаси президенти.

МЕСОПОТАМИЯ (Икки дарё оралиғи) — Дажла ва Фурот дарёларининг ўрта ва қуйи оқимидаги ҳудуд (Ғарбий Осиёда). Қад. Шарқнинг маданий марказларидан бири. Мил. ав. 4—3минг йилликда М. ҳудудида илк давлатлар (Ур, Урук, Лагаш ва б.) вужудга келган.

МЕСОПОТАМИЯ ПАСТТЕКИСЛИГИ — Ғарбий Осиёдаги пасттекислик. Асосий қисми Ироқ, қолган қисми Эрон, Кувайт, Сурия ҳудудларида, Дажла, Фурот ва Қарун дарёлари хавзасининг қуйи қисмида, тоғ олди букилмасида жойлашган. Букилма усти дарёлар келтирган аллювий жинслар, Форс қўлтиғининг денгиз чўкиндилари ва тоғлардан нураган тошлар б-н тўлган. Ер юзасининг кўп қисми ясси текислик. Баландлиги шим.да 200 м гача, жан.да 100 м ва ундан паст. Иклими шим.да субтропик, жан.да тропик, чўл иклими; янв.нинг ўртачи т-раси 11°, авг.да 34°, ёзда айрим кунлари 50° гача кўтарилади. Йиллик ёғин 100—200 мм. Кўл ва шўрхок кўп. Дарёлари баҳорда серсув, кема қатнайди. Водийларида ўрмон ва воҳалар бор. Суғориб деҳқончилик қилинади (буғдой, шоли, пахта экилади), кўчманчи чорвачилик ривожланган. Хурмозорлар бор. Нефть конлари (Жиркук, Румайла ва б.) топилган. Йирик шаҳарлари: Бағдод, Басра (Ироқ), Ободон (Эрон).

МЕСРОП МАШТОЦ (361-440) -арман олими, маърифатпарвар, арман алифбосининг асосчиси. Шоҳ саройида мирзо бўлиб хизмат қилган, кейинчалик руҳонийлик йўлига ўтган. 387 йилги битимга асосан Арманистон 2 қисмга бўлинади. Мамлакатнинг катта қисми Эронга ўтади. Хоз. Арманистон ҳудудида қолган арманларга фақат сурёний мактабларида ўқиш ва шу тилдан

фойдаланишга ижозат этилади. Юнон тили тақикланади. Миллий алифбо ва янги адабиёт яратиш эҳтиёжи кучаяди. М. М. арман тилининг то-вуш тизимини ўрганиб, шу асосда арман алифбосини тузади (405—406). Бу алифбо 16 а.дан бери ўзгаришсиз қўлланиб келмоқда. М.М. «Инжил»ни арман тилига таржима қилган, христианликнинг панднасихатлари ҳақида китоб ёзган.

МЕССА (франц. *messa*, *mitto* — юборяпман) — 1) католик христианларда асосий ибодатлардан бири (литургия) нинг номи. Христианларнинг эътиқодига кўра, М. жараёнида ибодат қилувчилар Исо Масихга қўшилиш орқали ўз гуноҳларидан халос бўладилар. Инжил парчаларини ўқиш, диний айтимларни куйлаш ҳамда Исо Масихни ҳаёти ва ўлимини ифодаловчи махсус ҳаракатлардан иборат. М.ни ўтказиш тартиби ва таркиби кўп асрлар давомида шаклланиб, 16-а. да ҳозирги кўринишга эга бўлди; 2) Ўйғониш давридан бошлаб Европа маданиятида энг йирик диний мусиқа жанри, латин матнларига айтиладиган вокал ёки вокал-чолғу туркуми. «Оддий» (*missa ordinarium*), «тантанавор» (*missa solemnis*) ҳамда «қиска» (*missa brevis*) турлари мавжуд. «Оддий» М.да асосий қисмларнинг номлари — «*Cyrie eleison*» («Худо ўзинг кечиргин»), «*Gloria*» («Шон-шарафлар бўлсин»), «*Gredo*» («Ишонаман»), «*Sanktus*» («Муқаддас») ва «*Benedictus*» («Марҳаматли»), «*Agnus Dei*» («Худо арзандаси») — матннинг бошланғич сўзларидан олинган. Дастлаб бир овозли, григориан хоралн асосидаги айтимлардан иборат бўлган. Кейинчалик, композиторлар яратган кўп овозли М.лар ривож топган (илк намуналаридан бири — Г. де Машонинг тўрт овозли М.си, 1364). О. Лассо, Палестрина, кейинги даврда И.С. Бах, В. Моцарт, Л. Бетховен, Ф. Шуберт, А. Брукнер, 20-а.да И. Стравинский, Б. Бриттен, Б. Мартину, Ф. Пуленк, К. Пендерецкийлар ва б.нинг М.лари машҳур. Мотам М.си — реквиемдир.

МЕССИАН Оливье Эжен Проспер Шарль (1908.10.12, Авиньон - 1998, Париж) — француз композитори, органчи ва педагог, 20-а. классик мусиқаси намояндаларидан. Париж консерваториясини тугатган (1930). Айни шу ерда ва б. ўқув юрларида дарё берган: шогирдлари орасида П. Булез, К. Штокхаузен, Я. Ксенакис каби 20-а. мусиқасининг йирик намояндалари мавжуд. 1936 й.да «Ёш Франция» ком-позиторлар гуруҳини ташкил этган. М. буткул ижодий йўли жараёнида диний кадритлар (фортепиано учун «Чакалоқ Исо қиёфасига 20 нигок», 1944; хор ва оркестр учун «Кичик литургиялар», 1944; Месса, 1950 ва б.), ҳинд мумтоз (рага) мусиқаси («Туранталила» симфонияси, 1948; фортепиано учун «4 ритмик этюд»лари, 1950 ва б.), дунё қушлари овозларини (оркестр учун «Қушлар уйғониши», 1953; фортепиано учун «Қушлар каталоги», 1959 ва б.) ўзига асос этиб танлади. Мусиқа назариясига дойр дареликлар, «Менинг мусиқий тилим техникаси» китоби муаллифи.

МЕССИНА — Италиядаги шаҳар ва порт. Сицилия о.нинг шим.-шарқий соҳилида. Мессина провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 236,6 минг киши (2001). М. иқтисодий аҳамияти бўйича оролда 2-ўриндаги шаҳар. Т.й. пароми орқали Апеннин я.о. соҳилидаги шаҳарлар б-н боғланган. Кимё, озиқ-овқат, кемаасозлик ва кема таъмирлаш корхоналари мавжуд. Ун-т (1548), денгиз биологияси ин-ти, ботаника боғи, музей бор. М.да тез-тез зилзила бўлиб туради, энг кучлиси 1908 й.да бўлган. Ҳарбий денгиз базаси. Мельморий ёдгорликлардан 12—16-а.ларда қурилган черков, собор, фавворалар сақланган. Шаҳарга мил. ав. 730 й.да асос солинган. Мил. ав. 493 й.гача Занкла, ўша йилдан М. деб аталган.

МЕССИНА БЎҒОЗИ - Ўрта денгиздаги бўғоз, Апеннин я.о. б-н Сицилия о. оралиғида. Иони денгизи б-н Тиррен денгизини бирлаштириб туради. Уз. 40

км чамасида, кенглиги 3,5—22 км. Энг саёз жойининг чуқ. 115 м. Сцилла ва Харибда гирдоблари бор. Йирик портлари: Мессина ва Режодикалабрия (Италия).

МЕССИНА ЗИЛЗИЛАСИ - Италиянинг Мессина ш. яқинида рўй берган zilзила. 1908 й. 28 дек. да содир бўлган. Италия тарихидаги энг кучли ва тала-фотли zilзилалардан бири. У дастлаб соат 5 дан 21 мин. ўтганда унча кучли бўлмаган ер силкинишлари б-н бошланди. 10 минутча давом этган кучеиз силкинишлардан кейин 2 мин. ўтгач, асосий zilзила содир бўлди. Бир зумда иморатлар кулади, денгизда, Сицилия, Калабрия кирғокларида цунами рўй берди. Бир неча мин. дан кейин Мессина ш.нинг кўп жойларида ёнғин бошланди. Зилзила оқибатида тахм. 84 минг киши ҳалок бўлди. М.з. магнитудаси Рихтер шкаласи бўйича тахм. М-7,5 га тенг бўлган. 12 баллик MSK-64 шкаласи бўйича zilзила кучи тахм. 10 баллга тенг деб ҳисобланди.

Ад.: Тазиев Г., Когда земля дрожит, М., 1968.

МЕССИЯ (кад. яхудийча машиах — худо томонидан танлаб олинган мумтоз шахс, пайғамбар, махдий) — кўп динлар (иудаизм, христианлик, ислом ва б.) да худо томонидан танлаб олиниб вакил қилинган, ерда зулми йўқ қилиб, адолат ўрнатиш учун юбориладиган халоскор. М. тўғрисидаги тасав-вурлар яхудий подшолигининг тугатилиши (мил. ав. 586—538) даврида яхудийлар ўртасида пайдо бўлган. Яхудийларда М., бир томондан, «конунга хилоф ишларга барҳам берувчи ва адолат ўрнатувчи жаҳонгир под-шо» деб, иккинчи томондан, «тириқлар ва ўликларнинг илоҳий ҳаками» сифатида талкин қилинган. Христианлар эса М.ни худо фарзанди, «халоскор» деб ҳисоблаганлар (қ. Исо). Ислолда М. махдий ҳақидаги таълимот шаклида тарқалган.

МЕСХЕТИ ТИЗМАСИ (Ажария-Имерети, Ажария-Ахалцихе) — Грузиянинг Кичик Кавказ тоғ системасидаги тизма. Қора денгизнинг Ажария

соҳилидан Кура дарёсининг Боржоми дарасигача 150 км га чўзилган. Бал. 2850 м гача (Меписцқаро). Чўқинди жинслардан ташкил топган. Кенг баргли, игна баргли ўрмонлар, тоғ яйловлари бор.

МЕТА ... (юн. meta — орасида, кейин, оралатиб) — кўшма сўз бўлаги; ораликда эканлигини, нимадандир кейин келишини, бошқа бирон нарсага ўтишини билдиради (мас, метаболизм, метабенез).

МЕТА-, ОРТО-, ПАРА-(қисқартмада м-, о-, п-) — икки ўринбосарларнинг, асосан, бензол ядросида жойлашган ҳолатини (1, 2-орто, 1,3-мета, 1,4-пара) белгилаш. Метан қатори бирикмаларнинг номланишида ҳам ш.к. белгилашлар қабул қилинган. «Орто» ва «мета» префикслари кислоталар ва уларнинг турли даражада гидратланган ҳосилаларининг тривиал номланишида қўлланади. Кислоталарнинг орто-шаклларида марказий атомдаги ОН гуруҳларининг сони энг кўп бўлади. Мас, $H_4SiO_4[Si(OH)_4]$ — ортосиликат кислота ёки баъзи органик кислоталарнинг гидратланган шакллари, мас, $HC(OH)_3$ — орточумоли кислота, $C(OH)_4$ — ортокарбонат кислота (кўрсатилган кислоталар эфирлар кўринишидагина барқарор). Кислоталарнинг меташакллари — ортокислоталарнинг дегидратланган шакллари-дир, мас, H_2SiO_3 — метасиликат кислота. «Пара» префикси полимеризация маҳсулотларини номлашда қўлланади, мас, $(CN)_n$ — парацян, $(CH_3CHO)_n$ — параальдегид.

«Орто» ва «пара» префикслари водороднинг икки ҳолатини белгилашда ҳам қўлланади.

МЕТАБАЗИТЛАР (мета... ва юн. basis — асос) — асосли магматик жинсларнинг метаморфизми натижасида ҳосил бўлган метаморфик тоғ жинслари. М.га метаморфлашган диабазалар, габбро, диоритлар ва баъзан сланец ва амфи-болитлар киради (қ. Метаморфик тоғ жинслари). М. Ўзбекистоннинг Ҳисор, Чатқол, Курама, Нурота, Султон Увайс тоғларида дайка, қатлам ва томирлар шаклида уч-

райди.

МЕТАБОЛИЗМ (юн. *metabole* — ўзгариш) — хужайраларда содир бўладиган ферментатив реакциялар мажмуи. М.да органик ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган моддалар ва энергия хреил бўлади. «М.» термини, кўпинча, моддалар ва энергия алмашинувининг (к. Моддалар алмашинуви) хужайрада кечадиган босқичларини ифодалаш учун ишлатилади. Бу жиҳатдан М. тор маъ-нода оралик алмашинувни, яъни моддаларнинг хз[^]кайра ичиди охирги маҳсулотга айланишини ифодалайди. Озиқ моддалар хужайрага тушгач, бир катор кимёвий ўзгаришларга учрайди. Бундай реакцияларнинг муайян тартибда кетма-кет рўй бериши метаболитик йўл, ҳосил бўлган оралик маҳсулотлар метаболитлар дейилади. М. анаболизм ва катаболизмдан иборат (к. Катаболизм). Анаболизмда хужайралар ва тўқималар таркибига кирувчи моддалар синтезланади, хужайра таркиби янгиланади. Анаболитик реакциялар, асосан, қайтарилиш реакцияларидан иборат бўлиб, улар эркин кимёвий энергия сарф бўлиши орқали боради (к. Қайтарилиш реакциялари). Катаболитик реакциялар, асосан, оксидланиш реакцияларидан иборат бўлиб, унда мураккаб моддалар бирмунча оддий молекулаларгача парчаланади ва энергия ажралиб чиқади (к. Оксидланиш реакциялари). М.нинг бу икки томони ўзаро чамбарчас боғланган (яна к. Ассимиляция, Диссимиляция).

МЕТАБОЛИТЛАР — ўсимлик ва ҳайвонларнинг хужайралари, тўқималари ҳамда органларидаги алмашинув жараёнида (к. Метаболизм) ҳосил бўладиган моддалар. Ассимиляция ва диссимиляция жараёнларида иштирок этади. Кўпинча М. қонга тушгач, функцияларнинг гуморал регуляциясида қатнашиб, биокимёвий ва физиологик жараёнларга фаол таъсир этади.

МЕТАГАЛАКТИКА (мета... во галактика) — юлдуз система (галактика) лари мажмуи. Коинотнинг замонавий

телескоплар б-н кузатса бўладиган (булар млрд.га яқин) галактикаларнинг ҳаммаси М.нинг бир қисми. Галактика-миз ёки сомон йўли системаси М.даги юлдуз системаларидан биридир. Телескоплар қуввати ошган сари узок, масофадаги объектлар тадқиқ қилина бошланди. М. ҳеч қандай объект бўлмай, коинотнинг шартли равишда олинаётган қисми холос. Галактикалар асосан турли физик боғланган тўдаларни ва гуруҳларни ташкил қилади. Гуруҳлар икки ёки ундан ортиқ юлдуз системасидан; ўнлаб, юзлаб ва, ҳатто, минглаб галактикаларни ўз ичига олган тўдалардан, ўн мингларча галактикадан тузилган туманликлардан иборат бўлади. Мас, бизнинг Галактика ва унга яқин жойлашган бошқа (тахм. 150 та) галактикалар маҳаллий галактикалар гуруҳи деб аталадиган тўдага киради. Бу тўдаларнинг тўдалари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг массалари камида бир неча минг триллион Қуёш массасига тенг. Ушбу ўтатўдалар М.нинг э нг йирик физик объектлари ҳисобланади. Улар шакли деярли диссимон бўлгани сабабли адабиётда «Зельдович куймоқлари» деб ҳам аталади.

Ўтатўдалар гигант бўшлиқдарни чегаралаб туради. Натижада М.нинг энг катта масштабдаги тузилиши «арининг уяси»ни эслатади. Ўтатўдадан иборат «деворлар» орасидаги ўртгача масофа камида бир неча ўн миллион парсекка тенг бўлади. Галактикалараро фазода яккаланган юлдузлар, космик электромагнит нурлар, космик чанг (галактика тўдалари орасидаги фазода) мавжуд. М.нинг бизга маълум бўлган чегараси (қисми) даги ўртгача модда зичлиги $10^{-3} + 10^{-30}$ г/см³.

М. ўлчамини «қизилга силжиш» з қиймати орқали ифодалаш қулай. Замонавий телескоплар ва уларга ўрнатилган ўта сезгир камералар ёрдамида тахминан $z = 5$ қийматида айрим квазарларни (туғилиши энди бошланган галактика ядросини) кузатиш мумкин. Бу «нуқталарда» Коинотнинг кенгай-иши тезлиги деярли 280 минг км/сек га тенг

бўлиб, улар М.нинг шартли чегарасида кузатилади. Коинотнинг $z > 5$ бўлган фазоси таркиби ва тузилиши

бўйича назариётчи астрофизик ва космологлар янги моделлар устида иш олиб бормоқдалар (яна қ. Коинот, Космогония, Космология).

Салоҳиддин Нурутдинов.

МЕТАГЕНЕЗ (мета... ва ... генез) — авлодларнинг иккиламчи наел галланиши шаклларида бири. М.да жинсий кўпаядиган индивидлар насли жинсиз кўпаядиган индивидлар насли б-н алмашиниб туради.

МЕТАГЕНЕЗ (юн. meta — кейин ва genesis — вужудга келиш, пайдо бўлиш) — чўкинди тоғ жинсларининг қайта ўзгариши жараёнлари мажмуи, жинслар литосферанинг янада чуқурроқ горизонтларига чўкиб бориши натижасида босим ва транинг тобора ортиши шароитида вужудга келади. «М.» терминини таърифлашда олимлар ўртасида ягона фикр йўқ. Бу терминни дастлаб (1957) таклиф қилган геолог Н. Б. Вассоевич уни тоғ жинслари регионал метаморфизмининг синоними деб ҳисоблаган. Агар катагенезда жин-сларнинг айрим компонентлари ўзгарса, М.да барча минерал ўзгаришга учрайди. Мас, гилсимон минераллар слюдага, алюминий гидроксиди корун-дга, гидрогётитлар гематитга айланади ва х.к. Айни вақтда минерал дончаларининг ўзаро ўсиши кучаяди, бироқ қатламсимон текстураси кўпинча сақланиб қолади.

МЕТАКРИЛ КИСЛОТА, (а-метилпропен кислота, сс-метил акрил кислота), $CH_2=C(CH_3)-COOH$ — ўткир ҳидли рангсиз суюқлик. Суюқланиш т-раси 16° , қайнаш т-раси 163° , зичлиги 1015 кг/см^3 (20° да), сувда ва органик эритувчиларда эрийди. М.к. натрий амальгамаси б-н изомой кислотагача қайтарилади, асослар ва спиртлар б-н метакрилатлар ҳосил қилади. Осон полимерланиб, полиметакрил кислотага айланади. Саноатда ацетонга цианид кислота таъсир эттириб олинади. М.к. карбоксилат каучуклар,

органик шиша полиакрил елимлар, ион алмашувчи смолалар, метакрилатлар, полиакрил кислота и.ч.да қўлланади.

МЕТАЛЛ БОҒ — кимёвий боғнинг бир тури, металлнинг кристалл панжара тугунларида (учларида) жойлашган мусбат зарядли ионлар б-н электрон газ (валент электрон)нинг ўзаро таъсири натижасида юзага келади. Металлар ўзига хос энг муҳим физиккимёвий хоссалари б-н бошқа оддий ва мураккаб моддалардан фарқ қилади. Бу хосслар фақат металлрагагина мансуб бўлган металл боғланиш мавжудлиги туфайли намоён бўлади. Металл атомида валент электронлар сони оз, лекин электронлар б-н тўлмаган орбиталлар кўп. Валент электронлар металл атомининг ядроси б-н анча бўш боғланганлиги сабабли кристалл панжара ичида эркин ҳаракат қилади. Бу электронлар ҳаракати газ қонунларига бўйсунганлиги учун уларни электрон газ деб аталади. Демак, нисбатан анча кам микдордаги валент электронлар кўп микдордаги металл ионларини ўзаро боғлаб туради. М.б. металллар, металл қотишмалари ва интерметалл бирикмалар учун твасифли бўлиб, нафақат уларнинг қаттиқ кристалларида, балки суюқ ва аморф ҳолатларида ҳам сақланиб қолади.

МЕТАЛЛАР (юн. metalleo — қазийман, ердан қазиб оламан) — оддий шароитда юқори электр ўтказувчанлиги, иссиқ ўтказувчанлиги, электр ўтказувчанлиги, электр магнит тўлқинларини яхши қайтариши, пластиклиги каби ўзига хос хусусиятларга эга бўлган оддий моддалар. М. қаттиқ ҳолатда кристалл тузилишда бўлади. Буг ҳолатида эса бир атомлидир. М.нинг оксидлари сув б-н бирикканида кўпинча гидроксидлар (асослар) га айланади. М. электрон тузилиши ту-файлигина юқорида айтиб ўтилган ўзига хос хусусиятларга эга. М. атомлари ташқи (валент) электронларини осонликча беради. М.нинг кристалл панжарасида ҳамма электрон ўз атоми б-н бирик-

кан бўлавермайди. Улардан баъзилари ҳаракатланади.

Кимёвий хоссалари. Д. И. Менделеевнинг даврий системасидаги 109 кимёвий элементнинг 87 таси М., 22 таси металлмасдир. Барча М.ни «оддий металллар», «оралиқ металллар», «лантаноид ва актиноидлар» ташкил қилади. Даврий системада асосий гуруҳчалардаги металллар оддий металллар (s- ва р-элементлар), қўшимча гуруҳчага жойлашган металллар — оралиқ металллар ёки (d- ва f- элементлар) номи б-н юритилади. Оддий моддаларни металллар ва металлмаслар деб шартли равишда икки гуруҳга бўлинади. Мас, Ge ва Sb қайси туркумга кириши тўғрисида ягона фикр мавжуд эмас. Лекин германийни яримўтказгич хоссаларига эга бўлгани учун металлмас, сурмани эса физик хоссаларига кўра ярим металл бўлсада, М. деб ҳисоблаш тўғрироқдир. Қалайнинг металл ((3-Sn) ва ярим-ўтказгич (α-Sn) модификациялари бор. Германий, кремний, фосфор ва баъзи металлмасларнинг юқори босим остида М. каби ўтказувчи модификациялари мавжудлиги аниқланган. Бундан ташқари, юқори босим остида барча моддалар ҳам металл хоссаларини намоён қилиши мумкин. Шу сабабли, у ёки бу элементни М.га ёки металлмасларга тааллуқли эканлигини белгилашда унинг нафақат физик хоссаларини, балки кимёвий хоссаларини ҳам ҳисобга олиш зарур. М. кимёвий реакцияларга электронлар донорлари сифатида киришади, бирикмаларда ёки эритмаларда мусбат зарядли ионлар ҳосил қилади. М.нинг электроманфийлиги металлмасларнинг электроманфийлигидан пастроқ бўлади. Кўпчилик М. водород, галогенлар, халькогенлар б-н фаол реакцияга киришади. Ишқорий ва ишқорий ер металллар сув б-н оддий т-раларда, рух ва темир каби М. эса сув буғи б-н юқори т-раларда реакцияга киришади. Азот б-н қатор М., мас, литий хона т-расида, магний, цирконий, гафний, титан эса қиздирилганда реакцияга киришади. Металл ўзига қараганда

асроқ металлни ўша металл тузи эритмасидан сиқиб чиқаради. Бу хоссаларга асосланиб, барча М. ку-йидагича жойлашади (Бекетов қатори): Li, K, Ca, Na, Mg, Al, Mn, Zn, Fe, Cd, Co, Ni, Sn, Pb, H₂, Cu, Ag, Hg, Au. Физик хоссалари. Кўпчилик М. оддий куб ва гексагонал кристалл тузилишда, баъзи М. мураккаб кристалл панжара тузилишида бўлади. Кўпчилик М. ташқи шароитга (тра, босим) кўра, икки ёки ундан кўп модификацияда бўлиши мумкин. М.нинг суюқданиш т-ралари — 38,87° дан (Hg) 3380° гача (W), зичлиги 0,531 г/см³ дан (Li) 22,5 г/см³ гача (Os). М. ўзига хос оптик, термик, механик, электрик ва б. бир неча хоссаларга эга; чунончи, суюқданиш ва қайнаш т-расининг юқорилиги, сиртидан ёруғлик ва товушни қайтиши, иссиқ ва электрни яхши ўтказиши, зарба таъсиридан яссиланиши ва чўзилиши кўпчилик М.нинг энг муҳим физик хоссасидир.

Зичлиги 5 дан кичик М. енгил, 5 дан катталари — оғир М. дейилади. Темир ва унинг қотишмалари қора М., қолганлари рангли М. деб юритилади. Асл М. бунга қарамайди. Нодир М. жумласига ванадий, молибден, бериллий, индий, цирконий, лантан, ниобий, тантал, рений, германий, галлий, таллий ва б. қиради. «Нодир М.» деган ибора шартли ибора бўлиб, соф металл ажратиб олиш усулларининг қанчалик такомиллашганига боғлиқ; бир вақтлар «нодир» деб ҳисобланган титан эндиликда «нодирлар» жумласига

қирмайди (М.нинг кимёвий ва физик хоссалари ҳақида металл элементларга оид мақолаларга қаранг). М.нинг баъзи бирикмаларида (қотишмаларда ҳам) металл боғланиш (металлни ҳосил қилувчи зарралар орасидаги боғланиш) сақланиб қолади. М. табиатда эркин ва кимёвий бирикмалар ҳолида учрайди. Асл М. (олтин, платина, қумуш), баъзан мис, қалай ва симоб соф ҳолда топилади.

Олиниши. Саноат микёсида соф металл олиш учун ярқли табиий хом ашё — металл руда номи б-н юритилади. Рудаларга, кўпинча, қўшимча жинслар — лой,

кум, охактош ва ҳ.к. аралашган бўлади. Шу сабабли рудани қайта ишлашдан аввал уни бу жинслардан тозалаш, бошқача айтганда, рудани бойитиш лозим. Бойитилган руда «концентрат» деб аталади. Кўпчилик рудалар флотация усулида бойитилади. М. рудаларининг биринчи туркуми табиий М. бўлса, иккинчиси — оксидли рудалар ҳисобланади. Оксидли рудаларга қизил темиртош Fe_2O_3 , қўнғир темиртош $Fe_2O_3 \cdot nH_2O$, магнит темиртош Fe_3O_4 , боксит $Al_2O_3 \cdot 2H_2O$, пиролозит MnO_2 , қалайтош SnO_2 , висмут охраси Bi_2O_3 киради. Ер пўстининг чуқурроқ қисмларида М.нинг сульфидли рудалари учрайди, мас, мис қолчедани $CuFeS_2$, мис ялтироғи Cu_2S , киновар HgS , қўрғошин ялтироғи PbS , рухялтироғи ZnS ва ҳ.к. Баъзан бир неча М.нинг сульфидлари аралаш ҳолда учраб, полиметалл рудани ташкил қилади. Баъзи М. хлоридлар, сульфатлар, карбонатлар ва фосфатлар б-н бирга бўлади, баъзилари силикатлар таркибига киради. М. Ер пустида бир хилда тарқалмаган. Ер пўстида масса жиҳатидан алюминий 8,05%, темир 4,65%, кальций 2,96%, натрий 2,5%, калий 2,5%, магний 1,85% бўлса, қолган барча М. Ер пусти массасининг жуда оз қисмини (қарийб 0,2% ни) ташкил қилади.

1958 й.да Ўзбекистонда авиценит (таркибида таллий ва темир оксиди бор) минерали, кейинроқ Олмалик худудининг полиметаллик минералларини текшириш жараёнида б и р у н и т, наследовит минераллари топилди. Таркибида ванадий ва уран М.и бўлган туямунит минерали $[Ca(UO_2)_2(VO_4)_2 \cdot nH_2O]$ ҳам Ўзбекистонда топилган.

Рудалардан М.ни соф ҳолда олиши техникада қайтариш, термик парчалаш, алмашилиш жараёнлари натижасида металлургиянинг турли тармоқлари (пирометаллургия, гидрометаллургия ва электрометаллургия)да амалга оширилади. Ўта соф М. олиш учун моддаларни вакуумда ҳайдаш усулидан ҳам фойдаланилади. Кейинги й.ларда зона-

лар бўйлаб суюклантириш усули кўп қўлланилмоқда. Бу усул асосида (электрон-нурли лампалар б-н қиздириб) ниобий, тантал, вольфрам ва б. М. ёт моддалардан тозаланади. М. соф ҳолда камданкам ишлатилади. Кўпинча, қотишма ҳолида қўлланилади. Мас, чўян, пўлат, жез, бронза, константан, мельхиор, нихром ва б. Атмосфера шароитида М. емирилади (коррозияга учрайди). Металл буюмларни емирилишдан сақлаш муқим аҳамиятга эга. Махсус зангламидиган пўлатлар тайёрлаш усулининг топилиши бу масалани ҳал қилишга ёрдам беради. М. турмушда, қурилишда, космонавтика, кемасозлик, машинасозлик, самолётсозликда ва б. кўп соҳаларда ишлатилади (яна қ. Металлларни ишлаш).

Ад.: Зайцев Б. Е., Общие физические и химические свойства металлов, М., 1987. Пекшева Н. П., Химия металлов, Красноярск, 1987. Бобилев А. В., Механические и технологические свойства металлов, 2 изд., М., 1987.

Нусрат Парпиев, Омонулла Хўжаев.

МЕТАЛЛАР КОРРОЗИЯСИ - металлларнинг атрофидаги муҳит б-н кимёвий ёки электрокимёвий таъсирлашуви оқибатида емирилиши. Асосан 3 босқичдан иборат: реакцияга киришувчи моддаларнинг фазалар чегарасига — реакция зонасига келиши; реакция; реакция маҳсулотининг реакция зонасидан четлашиши. Бу босқичларнинг ҳар бири, ўз навбатида, элементар босқичлардан иборат. М.к. кимёвий ва электрокимёвий хилларга бўлинади. Кимёвий М.к. металлларнинг оксидланиши ва оксидловчи компонентнинг қайтарилишидан иборат. Бундай коррозия электр ўтказмайдиган агрессив муҳитда содир бўлади. Электрокимёвий М.к. металлларнинг электр токи утказадиган суюқ муҳитда — электролитлар эритмасида емирилиши. Бунда металл зарралари электролит эритмасида эритмага ўтади.

М.к. емирилиш характериға кура, қуйидаги турларға бўлинади: текис, маҳаллий, кристаллитлараро ва коррози-

он дарз. Коррозия натижасида ҳар йили йиғилган ва инсон ишлатадиган барча металлларнинг 1—1,5% и йўқолади. Металлларни коррозиядан саклаш учун баъзи тадбирлар кўрилади (мас, легирловчи элементлар: хром, никель ва б. кўшилади).

МЕТАЛЛАР СТРУКТУРАСИ - металлларнинг ички тузилиши манзараси; оддий кўз б-н ёки лупа ва микроскопда, рентген нурлари ёрдамида аниқланади. Оддий кўз б-н ёки лупа орқали кўринадиган М.с. макроструктура, микроскопда кўринадигани микро-структура, рентген нурлари ёрдамида аниқланадигани рентгенострук-тура дейилади. Макроструктура ни аниқлашда намунага реактив эритма (кучсиз кислота эритмаси) таъсир эттирилади, яъни хурушланади, металлнинг айрим компонентларига реактив турлича таъсир этганидан намунада макрорельеф ҳосил бўлади. Бундай на-муна сирти макрошлиф деб аталади. Қўйма металлнинг макроструктураси дендрит тузилишида бўлади. Қўйма металл босим б-н ишланса, дендритлар чўзилиб, толалар ҳосил қилади. Бунда металл макроструктурасига қараб, деформацияланганлик даражасини ва толаларнинг йўналишини аниқлаш мумкин. Махсус хурушлаш усулларидан фойдаланиб, металлнинг бир жинслигини, ички нуксонлари (дарз, аралашма, ғовак ва б.) ни билиш мумкин. Макроструктурани текшириш усули са-ноатда ва и.т. ишларида қўлланилади.

Металлларнинг микро-структураси и.т. Техник металлларнинг ҳаммаси номунтазам шаклли майда кристаллар — доналардан тузилган. Буларни оптик ёки электрон микроскоп ёрдамидагина кўриш мумкин. Микро-структурани аниқлаш учун металлдан намуна қирқиб олиниб, бир томони кўзгудек ялтирилади; унга реактив эритма таъсир эттирилади. Бунда намуна сиртида микрорельеф (микрошлиф) ҳосил бўлади. Микрошлиф микроскопда кузатилса, микро-структураси яққол кўрилади. Микро-струк-

турани ўрганиш металллар сифатини баҳолашнинг асосий усулларидан бири-дир.

Металлларнинг рентгенострук-тураси ни аниқлаш учун рентгенография усулидан фойдаланилади. Бу усул металл кристалл панжарасидаги бир қатор атомларнинг рентген нурларини дифракция-лашга асосланган (қ. Кристалл панжара, Металлография).

Лд. Тўрахонов А. С, Металлшунос-лик ва термик ишлаш, Т., 1968.

МЕТАЛЛАР ТЕХНОЛОГИЯСИ - металлларни олиш, улардан турли деталь ва буюмлар тайёрлаш усулларини ўрганадиган фан; бундай усуллар мажмуи. М.т. тарихи жуда қадим замонларга бориб тақалади. Тош қуроқлар яшадан металл қуроқлар ҳясашга ўтилиши инсоният тарихида муҳим аҳамият касб этди. Археологик қузачишлар шундан далолат берадики, одамлар металл қуроқ яшадан дастлаб мисдан фўқдаланган (чўкич, ханжар, ихчам болта, кўйза ва

19274-28 й.ларда В. Паули ва А. Зоммерфельд металлларнинг парамагнит киритувчанлик «аномалияси» ва иссиқлик сизимини электрон назария асосида/гушунтирди, 1930 й.да эса Л. Ландау металллардаги диамагнетизм ўқ-ёй учлари неолит даврида, яъни «хўдисасини асос-лаб берди.

мил. ав. 4—3 минг йилликда ясалган). Ибтидоий одам дастлаб табиий мисни эритиш, қуйиш ва уни болғалаб ҳар хил шакл бериш, мисни совуқлайин ишлаш усулларини билган. Инсон аста-секин таркибида бошқа металл бўлган рудаларни кулолчилик ўчоқларида эритиб, металл олишнинг янги-янги усулларини билиб олди. 6-а. га келиб металл эритиш ўчоғи (горн), 16-а.да домна печи, 19-а.да мартень печи, 20-а.да электр металл эритиш печлари пайдо бўлди, металлга ишлов бериш усуллари ҳам аста-секин такомиллашиб борди (босқонлар, прес-слар, металл кесиш ва қирқиб ста-ноклари пайдо бўлди). Ўзбекистон худудида мил. ав. 3 минг йиллик охир-

ларидан соф мисни эритиб, куйиб, болгалаб, асосан, безак буюмлар яшашган, аста-секин қалай, кумуш, олтин ва б. рудали металлларни эритиш, куйиш ва қиздириб ишлаш усуллари ўрганиб олинган; айниқса, заргарлик, қурол-аслаха яшаш ривожланган. Ҳозир ҳам темирчилик устахоналарида пуфлама металл эритиш ўчоқлари (горнлар) ва қўлда болғалаш усуллари сақланиб қолган (қ. Металлургия, Металлшунослик).

М.т.нинг асосий бўлимлари: қуймачилик, металлларни босим б-н ишлаш, пайвандлаш, кесиб ишлаш ас ослари ва металлмае м атер иалл ар д ан машинасозлик дв и гателл арини ишлаб чиқариш асослари (қ. Металларни ишлаш, Металлшунослик). М. т. физика, кимё ва б. фанларга асосланади.

МЕТАЛЛАР ФИЗИКАСИ - металл ва қришмаларнинг атом тузилиши ҳамда физик хоссаларини ўрганиш б-н шу-ғулланадиган физика бўлими; қаттиқ жисм физикасининг таркибий қисми. 20-а.бошларида немис олими П. Друзе металлларнинг тузилиш моделини тақлиф қилиб, бу модель ёрдамида уларнинг электр ва иссиқлик ўтказувчанлигини тушунтирди. Шу моделга кўра, металл атомлари оралиғи «электронгаз» б-н тўлган. Х. Лорентц бу назарияни ривожлантирди ва унга газлар кинетик назариясиқа татбиқ қилди. Натижада металллар тузилишига оид Друзе — Лорентц назарияси юзага келди.

М.ф. металлшуносликнинг назарий асосини ташкил қилади, металллар, турли қотишмалар олишда ҳамда уларга механиктермик ишлов бериш ва ишлатиш жараёнида пайдо бўладиган физик жараёнларни ўрганади. Бунда, айниқса, металлларнинг атом тузилиши ва кристалл панжарасяни, шунингдек, электронлар ҳаракатини ўрганиш му-ҳимдир. М.ф. металл мусбат ионларини даврий (ёки квазидаврий) электростатик майдонда ҳаракатланувчи электронлардан иборат, деб тушунтирадиган квант назария бўлими; металл ва қришмаларнинг му-

возанатлик шарт, улардаги турли жараёнлар кинетикаси бўлими; турли шароитда (нагрузка, т-ра, нурланиш таъсирида) янги материаллар яратиш, металл ва қришмаларнинг мустаҳкамлиги ҳамда пластиклигини ўрганиш бўлимидан иборат.

Металларнинг квант назарияси да металлларнинг электр, магнит, баъзи ҳолларда механик тафеилотлари таҳлил қилинади. Бунда металлларнинг электрон тузилиши рентгеноскопия, гальваноманетик текшириш, термоэлектр эффектлар ва б. усуллар б-н ўрганилади.

Металл ва қотишмаларнинг мувозанатлик шартлари (ҳолат диаграммасини тузиш ва соф металллар учун фаза ўтиш нуқталарини аниқлаш) термодинамика қришмаларига асосланади. Бунда юқори (юз минг атм гача) босимда фазалар мувозанати ва фазалар ўзгариши кинетикаси ўрганилади. Рентген спектрал таҳлили, электрон микроскопия ва нейтронография усуллари М.ф.нинг ривожланишида, айниқса, янги структурали металл ва қотишмалар олишда муҳим аҳамиятга эга (яна қ. Металлар).

МЕТАЛЛАРНИ ИШЛАШ - металллар ва қотишмаларга иссиқлик (термик), механик, кимёвий ишлов беришда бажариладиган ишлар мажмуи. Металларни термик ишлаш — металл ва қришмаларнинг хоссачарини (ички тузилишини) ўзгартириш учун қўлланиладиган амаллар: юмшатиш, тоблаш, нормаллаш, бўшатиш, яхшилаш, чиниктириш, кимёвийтермик ишлаш, пассивлаш. Юмшатиш — металлларни маълум т-рагача қиздириб, шу т-рада маълум вақт тутиб тургач, аста-секин, баъзан, печь б-н бирга совитиш; бунда металлларнинг хоссалари ўзгаради. Натижада металлларнинг бол-ғаланувчанлиги ва пластиклиги ошади, магнитланиш ва б. хусусиятлари яхшиланади. Тоблаш — металлларни маълум т-рагача қиздириб, тез совитиш; бунда металлларнинг бир хил бўлмаган структура ҳолатлари мустаҳкамланади, металлларнинг хусуси-

яти турлича ўзгаради. Нормаллаш — кам (0,3% гача) ва ўртача (0,3—0,6%) угле-родли пўлатни, тахм., 800—950° гача киздириб, ҳавода совитиш; бунда пўлат таркибидаги йирик доначалар кичраяди, пўлатнинг мустаҳкамлиги, пластикли-ги ва қовушқоқлиги ошади. Яхшилаш — термик ишлашнинг бир тури; 550—650° т-рада тоблаш ва бўшатишдан иборат. Динамик нагрузка остида ишлайдиган машина деталлари учун қўлланилади. Чиниқтириш — металл ва қотишмаларни хона т-расида кўп вақт сақлаб (табiiй чиниқтириш) ёки киздириб (сунъий чи-ниқтириш) уларнинг структураси ва ху-суси-ятларини ўзгартириш. Қаттиклиги, мустаҳкамлиги, магнит ва б. хоссала-рини яхшилаш. Металларни кимёвий-термик ишлаш — металлларни кимёвий фаол газ, қаттиқ ёки суюқ му-ҳитда юқори т-рада киздириш ва шу т-рада бир оз совитиш. Бунда металл буюмлар сиртки қатламларининг ки-мёвий тарки-би, структураси ва хусусияти ўзгаради. Бунга азотлаш, хромлаш, металлалаш ва б. киради.

Металларни механик ишлаш — қиринди олиш йўли б-н деталларга турли шакл ва ўлчам бериш. Металл кесиш ас-боблари (кескич, парма, зенкер, развёрт-ка, фреза ва б.) ва металл кесиш стано-клари (токарлик станоклари, силлиқлаш станогли, рандаш станогли ва б.) да ба-жарилади. Металларни босим б-н иш-лаш — металл заготовка ва буюмларни қиринди олмай тайёрлаш. Металларнинг пластиклигидан фойдаланишга асослан-ган. Асосий турлари: прокатлаш — ме-таллни айланувчи цилиндр (жўва) лар орасидан ўтказиш (раем, а); чўзиш — металл заготовкани ўз ўлчамидан кичик ўлчамли тешикдан тортиб ўтказиш (раем, б); пресслаш — металлни берк цилиндр тешигидан сиқиб чиқариш (раем, в); болғалаш — металлларни болға ёки пресс б-н кўп марта ва дамбадам уриб, зарур шакл ва ўлчамга келтириш (раем, г); лист штамплаш — лист, лента ёки полоса ме-таллни қалинлигига унча халал етказмай

деформациялаш (раем, д); бунда металл пуансон ва матрицанинг иш қисмига мос шаклни олади. Ҳажмий штамплаш — ме-талл (заготовка) нинг барча ўлчамларини ўзгартириб деформациялаш (раем, е); бунда металл махсус асбоб (штамп) бўшлиги шаклини олади. Эритмалар ме-талл сиртида уни коррозиядан сақдайди-ган юпка оксид парда ҳосил қилади. Ок-сид парда металлни ташки муҳит таъси-ридан сақайди, уни кўркамлаштиради. Металл ҳеч қандай модда б-н реакцияга киришмайди. Темир, никель, кобальт, хром, марганец, алюминий ва б. метал-лар «пассивланади», яъни махсус модда-лар — оксидловчилар (мас, хроматлар) б-н ишланади.

Ад.: Мирбобоев В. А., Васильев Г. П., Металлар технологияси, Т., 1971; Тўрахонов А. С., Металлар технологияси, Т., 1974.

МЕТАЛЛАРНИ ҚАЙТАРИШ - қайтариллиш реакцияси ёрдамида руда-лардан металлларни ажратиб олиш жа-раёни. Бунда қайтарувчи сифатида ме-талларга қараганда кислородга яқинроқ элемент ёки моддалар ишлатилади.

Агар қайтарилган металл эритма ҳолида бўлса, жараён осонлашади, чунки эриш жараёни эркин энергияни камайти-ради. Домна печидеги жараёнда тоза те-мир эмас, балки углеводнинг темирдаги эритмаси — чўян ҳосил булишига ҳам сабаб шу.

Кимёвий нуқтаи назардан қараганда М.к. атомга ёки атомлар гуруҳига элек-тронлар бирикишидан иборат. Шу сабаб-ли, электролиз йўли б-н металллар олиш жараёни, мас, мис сульфат (CuSO_4)нинг сувдаги эритмасини электролиз қилиб тоза мис, алюминий оксиди (Al_2O_3) эритмасини электролиз қилиб эса тоза алюминий олиш ҳам М.к.дир.

МЕТАЛЛАШ — буюм сиртида бир ёки бир неча юпка металл қатлами (қоплами) ҳосил қилиш. Бундай қопламнинг юқалиги — микрометрнит бир неча улушларидан 40—50 мкм гача (баъзан, бир неча миллиметргача) бўлади.

М.нинг гальваник, диффузион, вакуум, кимёвий, газтермик, ион-плазмовий, газ-фазавий ва детонация усуллари мавжуд. Гальваник усулда металл электролитик тарзда қопланади (қ. Электролиз). Бу усулда деярли барча металллар (рух, кадмий, никель, хром, қалайи, темир, қумуш, олтин) ва баъзи қотишмалар (мас., бронза) ни исталган электр ўтказувчан материал сиртига қоплаш мумкин (қ. Гальванотехника). Диффузион усулда диффузия ҳодисаси туфайли буюм сиртида бир ёки бир неча кимёвий элемент қатлами ҳосил қилинади. Асосан, металл буюмлар, баъзан металлмас (мас, графит) буюмлар учун қўлланилади. Вакуум усул — вакуумда буюмлар сиртида ҳимоя қоплами ҳосил қилиш. Бунинг ҳам металл ва металлмас хили бўлади. Асосан, катодли пуркаш, термик ва электрон-нур б-н буғлаш усуллари ва иккала усул биргаликда қўлланилади. Кимёвий усулда металллар сирти шу металлларнинг тузлари эритмалари б-н тикланади. Газтермик усулда суюқ металл газ окимида металланидиган сиртга пуркалади. Ион-плазмовий усулда металллар паст т-рали тувовчи разряд ёки ей разряд плазмасида пуркалади. Газ-фазавий (кимёвийтермик) усулда буюмнинг киздирилган сиртига металл қатлами ўтказилади. Детонация усули детонация (портлаш) тулкини энергиясидан фойдаланишга асосланади. М. буюмларнинг сиртларини мустаҳкамлаш, ейилишга чидамлилиги ва коррозиябардошлиги (занглашга чидамлилиги), ни, электр ўтказувчанлигини ошириш, баъзан буюмни кўркамлаштириш учун қўлланилади. Электротехника, радиотехника, оптика, ракета техникаси, автомобилсозлик, кemasозлик, самолётсозлик ва б. тармоқларда М.га эҳтиёж катта.

МЕТАЛЛИДЛАР, металл бирикмалар, интерметалл бирикмалар, интерметалл фазалар, оралиқ фазалар — металлларнинг бир-бири б-н ҳосил қилган бирикмалари. Оралиқ металлларнинг баъзи бир металлмаслар (Н, В, С, N, Р, О ва б.) б-н ҳосил қилган бирикмалари ҳам М.

жумласига киритилади. М. (мас, Mg2Sn, AlSb) таркибига кўра, металлларнинг водородли бирикмаларига, мас, қалай (II) гидрид H2Sn ва сурма (III) - гидрид H3Sb га ўхшайди. Лекин кўпгина М.нинг таркиби одатдаги валент нисбатларга тўғри келмайдиган формулалар б-н ифодланади. М. жуда каттиқ ва мўрт, металлларнинг хоссаларига эга, жумладан, электр ўтказувчан бўлади. Металлик хоссалари, одатда, таркибида металлларга бой бирикмалар — қуйи карбидлар, нитридлар, сульфидлар, оксидлар ва б. кучлироқ намоён бўлади. М. иссиқбардош қотишмалар, мустаҳкам конструкцией материаллар, топографик кртишмалар ва б. тайёрлашда қўлланади.

МЕТАЛЛМАСЛАР — металлларнинг хоссаларига эга бўлмаган кимёвий элементлар. М. металллар каби ялтироқликка, чўзилувчанликка ва яссиланувчанликка эга эмас, иссиқлик ва электр токини ёмон ўтказиши, аксарият ҳолларда кимёвий реакциялар жараёнида электронларни қабул қилиб олади. М.га 22 элемент кирди: бор В, углерод С, кремний Si, азот N, фосфор Р, маргимуш As, кислород О, олтингугурт S, селен Se, теллур Те, фтор F, хлор Cl, йод I, бром Br, астат At, водород H, инерт газлар — аргон Ar, гелий He, криптон Kr, ксенон Xe, неон Ne, радон Rn. М. даврий системада элементлар гуруҳларининг ўнг томонида жойлашган. Элементларнинг металллар ва М.га бўлиниши маълум даражада шартлидир. Металлар гуруҳи б-н М. гуруҳи орасига кескин чегара қўйиб бўлмайди. Ярим металллик ва ярим металлмаслик хоссаларини намоён қиладиган элементлар (германий, қалай, кўргошин, висмут, полоний) ҳам бор. М. атомларининг сиртки электрон қаватидаги электронлар сони ўша элемент жойлашган гуруҳ рақамига тенг бўлади. М. атомлари электронларни бириктириб олишга мойил, шунинг учун уларнинг ионланиш потенциали юқори. М.дан водород, азот, кислород, фтор, хлор ва инерт газлар хона ҳароратида газ ҳолатида бўлади; бром суюқ, бор,

углерод, кремний, фосфор, олтингугурт, маргимуш, селен, теллур, йод ва ас-та/икаттик моддалардир. Металлардан фарқли равишда М. кислород б-н кислотали оксидлар — кислота ангидридлари ҳосил қилади (мас, фосфат ангидрид P_2O_5 , сульфат ангидрид SO_3 , перохлорат ангидрид Cl_2O_7 ва б.) М.нинг баъзи оксидлари (мас, CO , NO) бетараф оксидлар дейилади. М.нинг кислород б-н бирикишида оксидланиш даражаси қанча юқори бўлса, ҳосил бўлган оксиднинг кислоталиги ҳам шунча юқори, шунга кўра, унга тўғри келадиган кислота ҳам кучли бўлади (мас, H_2SO_3 га қараганда H_2SO_4 , HNO_2 га қараганда HNO_3 кучли). М. водород б-н учувчан бирикмалар ҳосил қилади. Кўпчилик М. водородли бирикмаларнинг сувдаги эритмаси кислоталардир. Инерт газлардан бошқа М. юқори электр манфийликка эга. М.нинг халқ хўжалигида аҳамияти катта (М. ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун уларга тегишли ҳар бир элемент тўғрисидаги мақолаларга қ.).

МЕТАЛЛОГРАФИЯ (металл ва ... графия) — металлар ва қотишмаларнинг структурасини тадқиқ қилиш усули. Металлографик, макроструктура ва микроструктура тадқиқ қилиш усуллари бор. Металлографик усулда металлар ёки металл қотишмаларнинг тузилишини (таркибий қисмларини) ўрганиш мақсадида улар махсус усулларда силлиқянади, ялтиратади ва кислоталар (мас, азот кислота) нинг сувдаги эритмаси б-н ишқорланади. Шунда ташкилий қисмларнинг қиёфаси (рельефи) намоён бўлади. Макроструктура бевосита кўз б-н ёки лупа орқали кўздан кечириб ўрганилади. Бу усул унча аниқлик талаб қилмайдиган ҳолларда қўлланилади. Микроструктура ни ўрганишда оптик ва электрон микроскоплардан фойдаланилади. Бу усул металлар ва қотишмаларнинг тузилишини аниқ тадқиқ қилишга имкон беради. Умуман, М. металлар ва металл қотишмаларнинг структураси б-н хоссалари орасидаги боғлиқликни аниқлаш

учун хизмат қилади. М. усуллари металлшунослик, металлофизика фанлари ва б.да жуда қўл келади.

МЕТАЛЛОИДЛАР (металлар ва юн. eidos — кўриниш, металларга ўхшаш) — 1) металлмасларнинг эски номи; 2) хоссаларига кўра, металлар ва металлмаслар орасидаги ҳолатни эгаллаган элементлар (бор, кремний, германий, маргимуш, сурма, теллур, полоний)нинг баъзан қўлланадиган номи.

МЕТАЛЛОРАНИК БИРИКМАЛАР — молекуласида металл — углерод боғи бўлган органик бирикмалар. «М.б.» термини маълум даражада шартли. Цианидлар, карбидлар, баъзи ҳолларда металлар карбониллари ҳам (Ме—С боғи тутган бўлса ҳам) аорганик бирикмалар ҳисобланади. Бор, фосфор, кремний, маргимуш ва б. металлмасларнинг органик бирикмалари ҳам М.б. жумласига киради. Шунинг учун кейинги вақтларда «элементоорганик бирикмалар» деган умумий ном кўпроқ ишлатилмоқда. Илк бор М.б.ни 1827 й.да В. Цейзе (Цейзе тузи $K[PtCl_3(CH_2=CH_2)]H_2O$) синтез қилган. Кейинчалик Р. Бунзен маргимуш органик бирикмаларни (1839), инглиз кимёгари Э. Франкленд диэтил рухни (1849) олгандан сўнг М.б. кимёсига асос солинди Li, Na, K, Rb, Cs, Be, Mg, Ca, Sr, Ba, Zn, Cd, Hg, V, Al, Ga, In, Tl, Si, Sn, Pb, As, Sb, Bi каби металларнинг М.б.и яхши ўрганилган. Улар суюқ ва қаттиқ ҳолатдаги моддалардир. Кўпчилиги органик эритувчиларда эрийди. М.б.дан, айниқса, симоб, қалай, кўрғошин бирикмалари жуда захарли. М.б.нинг кўпчилиги сув ва кислород б-н реакцияга фаол киришади. Баъзилари ҳавода, карбонат ангидридли муҳитда ўз-ўзидан алангаланadi. Оралиқ металлар — Ti, Zr, Y, Nb, Ta, Cr, Mo, U, Re, Fe, Ru, Os, Rh, Ir, Co ва Ni нинг органик бирикмалари катта амалий аҳамиятга эга. М.б. дори моддалар, соф ҳолдаги металлар, металл қопламалари олишда ва органик моддалар синтезида ишлатилади (яна Қ. Гриньяр реакцияси, Кучерев реакцияси, Полимерланиш).

МЕТАЛЛОТЕРМИЯ (металлар ва юн. *terme* — иссиқ) — иссиқлик ажралиши б-н юз берадиган металлотермик (металл-иссиқлик) жараён; металлар ва қотишмаларни уларнинг бирикмалари (оксидлар, хлоридлар, фторидлар ва б.)га фаолроқ металлар (қайтаргичлар) таъсир эттириб қайтариб олиш. Қайтаргичнинг хилига қараб, алюминотермия, кальциетермия, магниетермия ва б. фарқ қилинади. М.нинг электр печда ўтадиган (ишлов бериладиган матери-алга иссиқлик электр печдан келтирилад)К пенсиз (қўшимча иссиқлик келтирилмайди) ва вакуумда (ёъзи материаллар учувчан бўлганлиги ўчун вакуум шароитида) ўтадиган усуллари бор. М. усуллари ёрдамида юқори си-фатли углеродсиз легирловчи қотишмалар (мас, ферроқотишмалар), соф ва осон бўлганадиган металлар ва б. олинади.

МЕТАЛЛУРГИЯ (юн. *metallurgeo* -ердан қазиб чиқараман) — рудалардан ёки таркибида металл бўлган моддалардан металлар ажратиб олиш ва металл қотишмаларга тегишли хоссалар «бериш» ҳақидаги фан; саноат тармоғи. Металли рудалардан металларни ажратиб олиш қадимдан маълум. Археологик қазишмаларнинг далолат беришича, мил. ав. 7—6-асрлардаёқ аждодларимиз мис олиш сирларини билишган. Мил. ав. 2-минг йилликда миснинг қалай б-н қотишмаси — бронза ишлатила бошлади; тахм. шу минг йиллик ўрталаридан темир эритиб олиш бошланди. Бунда рудаларни қўрада 1100— 1350° т-рада бевосита киздириб қайтариш усули (энг оддий усул) да темир олинарди. Орадан анча вақт ўтиб (14-а. ўрталаридан) чўян (қ. Домна ишлаб чиқариши), кейинроқ (15-а.да) пўлат олинадиган бўлди. Пўлат ўтга чидамли идиш — тигелда олинган. Ўрта асрларда шарқда ўзига хос тузилишга эга бўлган «нақш»ли «синмас» пўлат — дамашқ пўлати олиш сирларини билишган. Ундан ўткир тигли куроллар (мас, қилич) ясашган. М.га оид маълумотлар Абу Райхон Беруний асарларида

учрайди. Кейин бирин-кетин бессемер жараёни, мартен (қ. Мартен ишлаб чиқариши) ва томас жараёни қўлланила бошлади. М. фан сифатида асосан 18-а. иккинчи ярмидан ривожлана бошлади. М.В. Ломоносованинг 1763 й.да ёзган «Металлургиянинг бошланғич асослари ва руда ишлари» китобида М. асослари ёритилган. Рус олими П. П. Аносов (1799—1851) дамашқ пўлатини олишнинг илмий асосини ишлаб чиқди. Д. И. Менделеев ҳам М. фани тараққиётига катта ҳисса қўшган.

М. куйидаги жараёнларни ўз ичига олади: рудалардан металл ажратиб олиш мақсадида уларга ишлов бериш (рудаларни майдалаш, бойитиш, бўлаклаш ва б.); металларни бегона аралашмалардан тозалаш (рафинациялаш); металл ва қотишмаларни олишнинг гидрометаллургия, пирометаллургия, шу жум ладан, металлотермия ва электролитик (қ. Электролиз) усуллари тадқиқ қилиш; металл кукунлар олиш ва улардан буюмлар тайёрлаш (қ. Кукун металлургияси); металларни термик (иссиқлик б-н) ишлаш, босим б-н ишлаш, куйиш, пайвандлаш, кавшарлаш, металлар сиртига химоя катлами суркаш (пуркаш) ва б. М.нинг муҳим соҳаси — металлшунослик.

М.нинг тараққиёти металл ва қотишмаларни узлуксиз куйиш, уларга ваку-умда ишлов бериш, уларни электр печлар, электр-шлакли, электр-нурли ва плазмали қурилмаларда олиш, дуплексжараён ва триплексжараён усуллари-ни қўллашни янада ривожлантириш б-н боғлиқ.

М. физикавий кимё, физика, иссиқлик техникаси, электротехника, кибернетика, иктисодиёт, и.ч.ни автоматлаштириш ва бошқариш, коинотни ўзлаштириш бора-сидаги и.т.ларга суянади. М. яна кончилик саноати, кимё саноати, машинасозлик, ўтга чидамли материаллар ишлаб чиқариш тармоғи ва б. тармоқлар б-н боғлиқ (қ. Рангли металлургия, Қора металлургия).

Ад.: Мирбобоев В. А., Васильев Г. П.,

Металлар технологияси, Т., 1971.

Фатхулла Абдуллаев.

МЕТАЛЛШУНОСЛИК - металлларнинг таркиби, ички тузилиши ва хоссаларини, улар орасидаги боғланишни ўрганадиган фан. Шартли равишда назарий ва амалий қисмларга бўлиш мумкин. Назарий қисмда турли таъсирлар натижасида металл ва қришмаларда юз берадиган жараёнлар ҳамда уларнинг тузилишига оид умумий қонуниятлар ўрганилади. Асосий бўлимлари: металл ва қотишмаларнинг металл ҳолати ва физик хоссалари назарияси, кристалланиш, металл ва қотишмалардаги фаза мувозанати, диффузия, қаттиқ ҳолатдаги фаза айланишлари, пластик деформация, тартибланиш, емирилиш ва қайта кристалланиш жараёнларининг физик назарияси. Назарий М. кўп жиҳатдан металллар физикаси б-н боғлиқ. Амалий (техник) қисмда металлларга ишлов бериш (термик ишлаш, қуйиш, босим б-н ишлаш) даги технологик жараёнларнинг асослари ҳамда металл материалларнинг конкрет класслари ўрганилади (қ. Металлар технологияси, Металларни ишлаш). М. металлларнинг кристалл тузилиши, металлография, рентгенография, коррозия, металлларнинг физик-механик хоссалари ва термик ҳамда кимёвийтермик ишлашнинг бу хоссаларга таъсири, легирловчи элементларнинг металллар хоссаларига таъсири, металлларни синаш тўғрисидаги таълимотларни ўз ичига олади. М.да металлга мусбат ионларнинг даврий майдонида ҳаракатланадиган электронлар йиғиндиси сифатида қаралади (қ. Металлар). Металлар ва қришмалар электрон назариясининг ривожланиши алоқида физик хоссали (ўта ўтказувчан, магнит хоссали ва б.) қотишмалар яратилишида муҳим аҳамият касб этди. М.нинг ривожланишида пластик деформация ва кристаллик тузилиш нуқсонлари физик назарияси муҳим роль ўйнайди.

Қадимда М. масалалари б-н Шарқда, шу жумладан, Ўзбекистон худудида ҳам шуғулланилган, хусусан, янги металллар

(мас, олтин) ни сунъий йўл б-н олишга ҳаракат қилинган (қ. Алхимия), табиий равишда булат олинган. Абу Райхон Беруний асарларида М.га дойр маълумотлар бор. Илмий М.га 19-а. 2 ярмида асос солинди. М. В. Ломоносов жаҳонда биринчи бўлиб металлларнинг ялитроқлик ва пластиклик хоссаларини тасвирлаб берди ва зарур хоссали қотишмалар ҳосил қилиш йўлини кўрсатди. Рус металлурги П. П. Аносов 1831 й.да булат тайёрлаш сирларини очди. У пўлатнинг ички тузилишини ўрганишда жаҳонда биринчи бўлиб микроскошчу&ч фойдаланди. Француз олими Г. К. Сорби 1864 й. да микрофотография усулидан фойдаланиб, темир метеоритлар ва темир на-муналарнинг микроструктурасини тадқиқ қилди.

М.нинг илмий асосларини рус олими Д. К. Чернов 19-а. охирида яратди. У пўлатнинг хоссалари кимёвий таркибигагина эмас, балки тузилишига ҳам боғлиқ эканлигини кўрсатди. Француз олими Ф. Осмонд унинг ишини такрорлаб, аниқликлар киритди. Чет эл олимлари Р. Аустен, Ф. Осмонд, А. Ле-Шателье ва б.нинг ишлари асосида темир-углерод қотишмаларнинг ҳолат диаграммаси тузиб чиқилди. М.нинг кейинги тараққиёти чет эл олимлари Э. Бэйн, Г. Ганнеман, Ф. Вефер, Г. Эс-сер, Р. Мел ва б. номи б-н боғлиқ.

Олимларнинг тадқиқотлари натижасида баъзи рангдор металлларнинг қотишмалари ҳам товланиши мумкинлиги аниқланди, янги антифрикцион материаллар (қотишмалар) тайёрланди, металлларнинг кимёвий таркиби, тузилиши ва физик хоссалари орасида боғланиш борлиги аниқланди ва «таркибхосса» диаграммалари тузилди.

М.фани, дастлаб, кора металлларни ўрганиш б-н шуғулланди, секин-аста рангли металллар ва уларнинг қришмаларини ҳам ўрганишга киришди, Техниканинг янги соҳалари ривожланиши муносабати б-н радиация, жуда паст т-ралар, юқори босим ва б. металл ва

қотишмаларга қандай таъсир қилишини ўрганиш масалачари пайдо бўлди.

Ad.: Штейнберг С. С, Металловедение, Свердловск, 1961; Гуляев А. П., Металловедение, 4 изд., М., 1966; Тўрахонов А. С, Металлшунослик ва термик ишлаш, Т., 1968.

Воҳид Мирбобоев.

МЕТАМИКТ МИНЕРАЛЛАР (юн. metamiktos — аралашган) — минераллар гуруҳи; уларда ташқи қиёфаси сақланган ҳолда вақт ўтиши б-н кристаллик тузилиши аста-секин емирилиб, метамикт ҳолатига, яъни аморф шаклига ўтади. Кристаллик структуранинг ўзгариши, асосан, радиоактив парчаланиш ёки минерал таркибидаги етакчи компонентлар ва қўшимча элементлар шаклидаги беқарор элементлар ёки улар изотопларининг ўзгариши ҳисобига содир бўлади. Атомларнинг силжиши минералда потенциал энергиянинг тўпланишига (Вегнер энергияси) олиб келади. Шундай изотоплардан энг муҳимлари: U235, U238, Th232, Ra226, K40 ва б. Бу элементларнинг асл минералларида кристаллар тўлиқ парчаланаяди, бироқ ушбу элементлар қўшилган кри-сталларда эса локал амортизация кис-млари вужудга келади.

МЕТАМОРФИЗМ (юн. metamorpho-omai — тубдан ўзгармок, ўзгаришга учрамок) — чўкинди ва магматик тоғ жинсларининг текстураси, структураси ва минерал таркибининг т-ра, босим ва чуқурликдаги эритма (флюид)ларнинг кимёвий фаоллиги таъсирида ўзгариши (қайта кристалланиши, ми-нералогик ва кимёвий ўзгариши) жараёни. Бунинг натижасида улар метаморфик тоғ жинсларига айланади. М.нингэндоген вакуо-моген турлари мавжуд. Эндоген М. реги-онал ва контактли М.га бўлинади. Реги-онал М. натижасида метаморфик сланецлар, кварцитлар ва мрамар ҳосил бўлади. М.нинг бу турига эволюцион ривожла-ниш давомида бурмали минтақаларнинг геосинклиналь вулканоген, вулканоген-чўкинди ётқизиклари киради. Эрта (гранитланишгача) бўлган М. ва кейинги М.

фарқ қилинади. Ер пўсти чуқур зоналари ва унинг тагидаги мантия зичлигининг камайишини М. б-н боғлайдилар. Кон-такт М. интрузия ёки экструзия магмала-рининг бевосита яқинида содир бўлади. Юқори т-рали шароитдаги М.да мине-раллар деграда-цияга учрайди. М.да ҳар вақт жинснинг кимёвий таркиби жиддий ўзгаради. Космоген М. йирик метеорит-лар тушган вақтда тўлқин зарбининг жинсга таъсиридан қисқа муддат т-ра ва босимнинг кескин ортиши натижасида содир бўлади.

МЕТАМОРФИК ТОҒ ЖИНСЛА-РИ - аввал чўкинди ёки магматик жинс си-фатида вужудга келган, лекин Ер қаърида чуқур флюидлар, т-ра ва босим таъсирида ўзгарган (метаморфизм) ёки ер юзасига яқин қатламда ичига кириб борган интрузив массалар иссиғидан ўзгаришга учраган тоғ жинслари. Бунда жинсларнинг кимёвий таркиби деярли ўзгармайди. Чўкинди ва отқинди жин-слар метаморфизмдан вужудга кел-ган пара-, ва ортометаморфик жинслар фарқ қилинади. М.т.ж.дан сланец, гнейс ҳамда мрамар, кварцитлар, роговиклар кўп тарқалган. М.т.ж. нинг таркиби фи-зик-механик хусусиятлари каби ҳар хил. Карбонатли М.т.ж.дан мрамар, кальци-фирлар, катаклизитлар алоҳида ўрин эгаллаган. Скарн, оҳактошсиликатли жинсларнинг метаморфик ўзгаришига гидротермал суяқликлар сезиларли таъсир кўрсатган. Катта аҳамиятга эга бўлган темир, мис каби рудали кон-лар скарн типига мансуб. Регионал метаморфизм-мда ҳосил бўлган М.т.ж. кучли босим таъсирида варақсимон қатламлашган. Катта чуқурликда вужуд-га келган эклогитлар гранат-жодейт тоғ жинсларидан иборат. Лойқа жинслардан ҳосил бўлган филлитлар остида хлорит, гранатбиотитлар, слюдали сланецлар, ун-дан пастроқда гнейс ва гранулитлар жой-лашган. М.т.ж.нингаксарияти фойдали қазилмалардир.

МЕТАМОРФОГЕН КОНЛАР - тоғ жинслари метаморфизми жараёни-

да юкори босим ва т-ра шароитида Ер пўстининг чукур қисмида ҳосил бўлган фойдали қазилма конлари. М.к. метоморфозлашган ва метаморфик конлар гуруҳларига бўлинади. М.к.нинг минерал таркиби руда сакловчи жинсларнинг метаморфик фацияларига хос. М.к. ўзининг пайдо бўлган давридаги кўринишини бутунлай ўзгартириб, бошқа турдаги фойдали қазилмага айланади. Мас, торф метаморфик жараён таъсирида паст навли тошқўмир ва антрацитга, охирида эса графит ва олмосга, оҳақтош мрамарга, гилли сланецларга, бокситлар ва б. хил тупрокли тоғ жинслари ўтга чидамли хом ашёга, қимматбаҳо тошлар (корунд, лаъл, диаспор, пиропилит, силлиманит, кианит)га айланади.

М.к.ни урганиш натижасида олмос, лаъл, зумрад, биллур ва б. қимматбаҳо тошлар қонини топиш имкони яратилди. Ўзбекистонда Ғозгон мрамар қони, Тошқазиган графит қони, Ангрен, Шарғун қумир конлари, Шараксой қорунд қони М.к. жумласига қиради.

МЕТАМОРФОЗ (юн. *metamorphosis* — ўзгариб қолиш) — ҳайвонларда М., яъни метаболия — организм тузилишининг тубдан ўзгариши. М. туфайли личинка вояга етган организмга айланади. М. кўпчилик умуртқасизлар, айрим умуртқалилар — миногалар, айрим баликлар (икки хил нафас олувчилар), сувда ва қурукдикда яшовчилар учун хос. М., одатда, онтогенезда ҳайвон яшаш тарзининг кескин ўзгариши, мас, сувда ҳаёт кечиришдан қурукликка чиқиш, тупроқца яширин яшашдан очик ҳавода яшашга, сувда эркин яшашдан ўтрок яшашга утиши б-н боғлиқ. М- б-н ривожланадиган ҳайвонлар ҳаёт циклила вояга етган организмдан кескин фарқ қиладиган битта ёки ундан кўпроқ личинкалик даври (қ. Личинка) бўлади. Ҳайвон организми М.нинг турли давларида ҳар хил функцияни бажаради. М. турнинг сақланиб қолиши ва ривожланишида му-хим аҳамиятга эга. Тубан умуртқасизлар (ғовактанлилар,

бушлиқичлилар)нинг киприкли эркин сузиб юрадиган личинкалари (паренхи-мула, амфибла-стула, планула) турнинг кенг тарқалишига ёрдам беради. Бундай М., кўпинча, авлод алмашинуви (жинсиз ва жинсий кўпайишнинг галланиши) б-н яна ҳам мураккаблашади. Авлод алмашинмайдиган М.да тухумдан чиққан личинка турнинг тарқалишига ёрдам беради (мас, киприкли чувалчангларнинг трохофораси, моллюскаларнинг велигер, қисқичбақасимонларнинг на-уплеус ва зоета личинкаси). Некротик М.да (немергиналарда) личинка ичида янги личинка ривожланади; эски личинка танасининг кўп қисми емирилиб кетади. Кўпоёқлилар ва мўйловсиз ҳашаротлар учун хос бўлган анамор-фозда, асосан, тана бўғимлари сони ортиб боради. Қанотсиз ҳашаротлар ва бир қанча кўпоёқлилар ривожланишида сезиларли ўзгаришлар содир бўлмайди (протометаморфоз).

Ҳашаротларда М. чала ва тўлиқ ўзгариш орқали боради. Чала узгариш орқали ривожланиш, яъни гемиметаболия орқали ривожланадиган ҳашаротларда тухумдан чиққан личинка ва вояга етган ҳайвоннинг яшаш тарзи ва тузилиши ухшаш булиб, узгариш фақат бошланғич қанотларнинг аста-секин ушиб боришидан иборат (қунликлар, ниначилар, сувараклар, чигирткалар, тенг қанотлилар, ярим қаттиқ қанотлилар, бешиктерватарлар, битлар). Тўлиқ узгариш, яъни голомета-болия орқали ривожланишида тухумдан тузилиши ва ҳаёт кечириши б-н вояга етган ҳашаротдан кескин фарқ қиладиган чувалчангсимон личинка чиқади (қаттиқ қанотлилар, тангача қанотлилар, парда қанотлилар, икки қанотлилар, бургалар, термитлар, тўрқанотлилар). Чувалчангсимон личинка озикланиш, вояга етган ҳашарот эса тарқалиш ва кўпайиш функциясини бажаради. Личинка ғумбакка айланади. Ғумбакдан вояга етган ҳашарот чиқади (қ. Ғумбак). Умуртқали ҳайвонлардан миногалар ва сувда ҳамда қурукликда

яшовчиларда М. кескин намоён бўлади. Миногалар личинкаси сув тубидаги лойда яшайди. Вояга етган минога балиқлар терисида паразитлик қилади. Сувда ва курукликда яшовчиларда тухумдан итбалиқ деб аталадиган личинка чиқади. М. жараёнида итбалиқнинг личинкалик органлари аста-секин йўқолиб, вояга етган ҳайвонга айланади. М. ички секреция безлари ишлаб чиқарадиган гормонлар орқали бошқарилади.

Ўсимликларда — бажарадиган функцияси ёки шарт-шароитнинг алмашинуви б-н боғлиқ ҳолда ўсимлик асосий органлари кўринишининг ўзгариши; М. онтогенезпя вужудга келиб, эволюция жараёнида мустақкамланади. Ноқулай яшаш муҳити, сув танқислиги сабабли барг ва новда М.га учрайди. Мас, кактусда барглр сертикан новдага айланиб, сув буғлагтиш юзаси камайган; фотосинтез жараёни учун зарур сув захираси этли пояда сакгсанади. Баъзи ўсимликлар (дўлана, гледичия)да барглр тиканга, ёруғлик кам тушадиган сернам жойларда ўсадиган ўсимликлар (лиана, ток) новдаси илашиб ўсишига ёрдамлашувчи гажакка, ҳашаротхўр ўсимликлар барги ўзига хос қопқонга айланган ва қ.к. Кўп йиллик ўт ўсимликларда ер ости новдаси за-хира озик моддалари тўпланиши сабабли, кўриниши ўзгарган, яъни метамор-фозлашган (мас, картошка туганаги, пиёзбоши ва б.).

Гулли ўсимликлар гули ҳам метаморфозлашган новдадан иборат. Косачабарг, тожбарг, чангчи ва уруғчи барглр баргдан, гулўрни эса поддан ҳосил бўлган.

Сайфулло Тўйчиев.

МЕТАН (қон гази, ботқоқ гази), CH_4 — рангсиз, ҳидсиз газ. Мол. м. 16,04. Сувда кам эрийди, этанол, эфир, углерод (IУ)-хлорид ва углеводородларда эрийди. М. — тўйинган углеводород қаторининг дастлабки вакили бўлиб, бошқа алканлар сингари радикал ўрин алмашиниш реакциялари (галогенлаш, сульфохлорлаш, суль-фооксидлаш, нитратлаш ва б.)га киришади.

М. — табиий ва қон газларининг асосий қисмини ташкил этади, целлюлозанинг анаэроб ачишидан ҳам ҳосил бўлади. Сатурн, Юпитер ва унинг йўлдоши бўлган Титан атмосферасининг асосини ташкил этади. М. саноат миқёсида табиий газлардан ёки крекинггаздан паст т-рали дистиляциялаш йўли б-н ажратиб олинади. Лаб.да ацетатлардан, карбид ёки металлларнинг метилгалогенидларидан олинади. М. ёнилғи, синтезгаз хом ашёси, водород, ацетилен, техник углерод, углерод (IУ)-хлорид, хлороформ, фреонлар ва б. маҳсулотлар и.ч.да қўлланади. Захарли эмас, аммо портловчи аралашмалар ҳосил қилади, кумир қонларида юз берадиган нохушлиқлар шунинг оқибатида келиб чиқади.

МЕТАНЕФРИДИЙЛАР (юн. Meta -оралиқ, кейин, орқали ва нефридий) — умуртқасиз ҳайвонлар, асосан, ҳалқали чувалчанглрнинг метамер жойлашган жуфт айириш органи (қ. Метамерия). Эктодермадан ёки мезодермал нефробластлардан ривожланади. М. найсимон органлар бўлиб, воронкага ўхшаб кенгайган киприкли қисми (не-фростом) иккиламчи тана бўшлиғи (целом)га, кейинги ингичкалашган қисми тананинг навбатдаги бўғимига ўтиб, тери сиртига очилади. Нефридий найи узун ва илмоққа ўхшаш буралган бўлиши мумкин. Нефростом орқали М. найига целом суюқушги, яъни бирламчи сийдик ўтади. Бу су-юклик киприқлар ҳаракати туфайли М. найига ҳайдалади. Реабсорбция туфайли бирламчи сийдикдан органик моддалар ва тузлар қонга қайта сўрилади ва ҳақиқий сийдик ҳосил бўлади. Денгизларда ҳаёт кечирадиган стеногалин (шўрланиш нисбатан доимий бўлган) ҳайвонларда М. найчалари нисбатан қисқарган бўлади (яна қ. Протонефридийлар.).

МЕТАНОЛ — қ. Метил спирт.

МЕТАПЛАЗИЯ (юн. metaplasso — қайта ҳосил қилиш, ўзгартириш) — организм бир хилдаги тўқималарининг бошқа хил тўқималарга айланиши. Умуртқали ҳайвонларда М. сувда ва курукликда

яшовчиларда кўз гавҳари ва тўр пардаси регенерациясида аниқланган. Бу жараёнда рангдор парда хужайралари кўз гавҳари хужайраларига, пигментли эпителий эса тўр парда хужайраларига айланади.

МЕТАСОМАТИЗМ, метасоматоз (мета... ва юн... somatos — жисм) — тоғ жинсидаги баъзи минералларнинг бошқа минераллар б-н алмашилиш ҳодисаси. М.да тоғ жинсларининг умумий кимёвий таркиби жиддий ўзгаришга учрайди. Бу жараён ҳам экзоген, ҳам эндоген шароитларда ўтиши мумкин, бунда аввалги минералларнинг эриши ва янги минералларнинг ҳосил бўлиши бир вақтда содир бўлади. М. геологик ҳодиса сифатидаги роли Ер пўстининг шаклланишида гипергенез, седи-ментогенез, магматизм ва метоморфизм б-н бир каторда туради. М. магматик жараёнлардан кейин ажралиб чиқадиган эритмалар ва юза сувлар таъсирида содир бўлади. Постмагматик М. б-н руда ҳосил бўлиши боғлиқ. М. таъсирида дала шпатлари эриб, унинг таркибидаги гил, кумтупроқ ҳисобига мусковитли кварцнинг айрим ҳолдаги серицит, альбит, топазли бирикмаси ҳосил бўлади. Гранит массивларининг атроф жинслари иккиламчи кварцит, грейзен ва оҳактошлар контактида скарнлар вужудга келади. М. унда иштирок этган элементларнинг силжиш тезлигига қараб инфилтрацияли ва диффузияли хилларга бўлинади. М.жадаллашганда тобора кўпроқ компонентлар ҳаракат ҳолатига ўтади ва М. маҳсулоғида минераллар сони бир минералли жинс ҳосил бўлишигача қисқаради. Ўзбекистонда М. жараёни деярли ҳамма рудали жойларда тарқалган. Улар б-н барча маълум мис, қўрғошин, рух, вольфрам, олтин, кумуш ва элементлар рудали конлари боғлиқ.

МЕТАСОМАТИК КОНЛАР - метасоматизм натижасида вужудга келган фойдали қазилмалар. М.к. чуқурликда қайноқ минерал сувли эритмалар таъсирида тоғ жинсларининг тўлиқ эриши ва айни вақтда янги минералларнинг

чўкиши ёки эритмалар ва тоғ жинсларининг ўзаро таъсиридан кимёвий алмашилув реакциялари натижасида вужудга келади. Ҳар икки ҳодда ҳам эритмалар М.к. ҳосил бўлган жойга тоғ жинслари элементларини ва қимматли руда металларини олиб келади. Карбонатли жинслар (оҳактош ва доломитлар) М.к. ҳосил бўлиши учун қулай муҳит ҳисобланади. М.к. мураккаб шаклли ётқиқиқлар ҳосил қилади. Бундай конларнинг юқори (қора, ран-гли ва камёб металлларнинг скарнли ва грейзенли конлари), ўрта (аксари мис, қўрғошин ва рух рудали конлар) ва паст (уран ва миснинг инфилтрацион конлари) т-рали турлари мавжуд.

МЕТАСОМАТИК ТОҒ ЖИНСЛАРИ — метасоматизм натижасида ҳосил бўлган тоғ жинслари. Жойлашиш шароитлари, ҳосил бўлиш т-раси ва гидротермал жараёнларнинг босқичларига қараб М.т.ж.нинг турли гуруҳлари фарқ қилинади. Юқори т-рали дастлабки ишқорий босқичдаги маҳсулотларга магнезийли ва оҳактошли скарнлар қиради, улар, одатда, гранит ва сиенитларнинг карбонатли жинслар б-н контактида ҳосил бўлади. Булар б-н магнетитли, боратли, борсиликатли, флогопит рудалари боғлиқ. Кислотали босқичга грейзенлар (қалай, вольфрам, берилли рудаланиш) ва иккиламчи кварцитлар (мис, молибденли рудаланиш)нинг вужудга келиши хос. Сўнгги ишқорий ва унга ўтиш босқичига метасоматизм маҳсулотлари мансуб. Вулканик областларда прополитлар тарқалган.

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда скарнлишеелитли, скарнли-поли-металл, кварц-серицитли метасоматидлар (олтинли), кварц-хлоритли (мис-форфирли) конлар бўлган жинслар ва рудали формациялар маълум.

МЕТАСТАЗ (юн. metastasis — кўчиш, жойни ўзгартириш) — касаллик кўзгатувчиси (бактериялар, ўсма хужайралари ва б.)нинг бошланғич ўчоқдан организмнинг бошқа аъзоларига қон ёки лимфа орқали ўтиши натижасида вужудга келадиган иккиламчи патологик манба (икки-

ламчи касаллик ўчоғи). Қон ёки лимфа оқимига ўтган бактериялар бирор аъзода ва лимфа йўллари орқали тарқалиб, янги ўсма тугунларини ҳосил қилади («М.» термини, асосан, ана шу жараёни ифодалаш учун қўлланади).

МЕТАТЕЗА (юн. *metathesis* — ўрнини алмаштириш) — сўздаги товушлар (асосан, ундошлар)нинг ўзаро ўрин алмаштириш; товуш ўзгаришларишт бир тури. Мас, тупроқ — турпоқ, тўғрамоқ — тўрғамоқ, ахвол — авҳол ва ҳ.к. М. оғзаки тилга, шеваларга ҳамда болалар нуткига хос ҳодиса бўлиб, баъзан бундай ўзгаришлар адабий тилнинг тарихий тараққиёти натижасида ёки бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш жараёнида тилда мустаҳкам ўрин олиб, адабий меъёрга айланади: ёмғир<ёғмир, дарё<дайро; кулф<араб. «куфл»; тарелка<нем. «Teller» каби. Ёндош, ёнма-ён турган товушлар, шунингдек, ёндош бўлмаган, бир-биридан узокроқ бўлган товушлар М.си фарқланади. Мас, бўйра—бўйро, айланок — айналмоқ каби. М., кўпинча, ёш болалар томонидан янги сўзларни ўзлаштиришда, талаффуз қилишда ҳамда бошқа тилларда сўз қабул қилиш жараёнида талаффуз учун ноқулай товуш бирикмаларидан қочишга интилиш натижасида пайдо бўлади.

МЕТАФАЗА (мета... ва юн. *phasis* — пайдо бўлиш) — соматик (тана) хужайраларнинг бўлиниб кўпайиш усули, митознинг иккинчи босқичи. М.да бўлиниш дуки тўлиқ шаклланган бўлади. Хромосомалар спираллашиб, ёруғлик микроскоп остида кўринадиган бўлиб қолади. Хромосомалар экваторда жойлашиб олиб, ўз централарига (бирламчи белбоғи) б-н бўлиниш дукига илашган бўлади. Цитогенетик тадқиқотларда М. ҳолатидаги хромосомалар ўрганилади.

МЕТАФИЗИКА (юн. *meta ta physika* — физикадан сўнг) — борлиқнинг сезгилардан юқори турувчи принциплари ва умумий асослари тўғрисидаги фан. Физикада тадқиқотчи бевосита ҳиссий объектлар устида изланиш олиб борса, М.да

эса тадқиқотчи сезгилар воситасида англаб олиш мумкин бўлмаган объектларни тадқиқ этади. М.нинг тадқиқот мавзусига кирувчи сифат, маз-мун, моҳият, ҳодиса ва б. объектлар тўғрисида фикр юритганда уларни бевосита кўриб бўлмайди, улар бошқа нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорликлари жараёнида намоён бўлади. Шу жиҳатдан тарихан М. атамаси, кўпинча, фалсафа атамасининг синоними сифатида ишлатилган.

М. атамасининг пайдо бўлиши Аристотелттт «Метафизика» номли асари б-н боғлиқлиги ҳақидаги фикр фалсафий адабиётларда кенг тарқалган. Аммо М. атамасини Платон асарларида мустақил билиш методи сифатида учратиш мумкин. Аристотелнинг «биринчи фалсафа»га оид табиий-илмий масалаларни қамраб олган маъруза ва асарларини Андроник Родосский тўплаб, уни «Метафизика» деб номлади. У 14 китобдан иборат тўпламдир. Аристотель тузган фанлар таснифида ўзининг аҳамияти, қадрқиммати жиҳатдан биринчи ўринни борлиқ ҳақидаги фан эгаллайди. Аристотель уни «биринчи фалсафа» ёки теология (худо ҳақидаги таълимот) деб атайди. Бу фалсафа «иккинчи фалсафа» (яъни физика)дан шу б-н фарқ қиладики, физикада бевосита сезгилар орқали сезиладиган аниқ объектлар тадқиқ қилинса, «биринчи фалсафа»да борлиқнинг материя ва шаклнинг аниқ боғланишига боғлиқ бўлмаган жиҳати, асл илдизи тадқиқ қилинади. Аристотель фикрича, М. инсоннинг субъективлиги б-н ҳам, инсон фаолияти б-н ҳам боғланмаган бўлиб, у фанларнинг ичида энг қимматлиси, инсон ҳаётининг воситаси, қувончининг манбаидир.

Антик давр М.сини М.нинг асл намунаси дейиш мумкин. Даврлар утиши б-н М.га муносабат ўзгарди. Ўрта асрларда М.га юксак акдий билимни эътироф этган ҳолда борлиқни акдий билишнинг олий шакли деб қаралган. Схоластика намояндалари эса М.га худони билишга имкон берувчи билим сифатида

қарашган. Ўрта асрларда ҳақиқатан ҳам М. фалсафий тушунчаларнинг ривожланишига, фалсафа фанининг такомиллашувига сабабчи бўлди. Шу даврларда олимлар эркинлик ва зарурият, тасодиф ва қонуният тушунчаларининг мазмунига аниқлик киритишди. М. оламнинг яхлит манзарасини яратишга туртки берди. М. ҳар қандай таълимнинг, хусусан, дидакти-кйнинг мағзини ташкил этувчи метод бўлиб хизмат қилди, фалсафанинг тушунчаларини бойитди. Янги даврга келиб, М. табиатшуносликнинг бағрига сингиб кетди.

Бу фанлардаги билиш (гносеологик) муаммоларни тадқиқ этишдан борликнинг моҳиятини тадқиқ этувчи онтологик муаммоларни таҳлил этишгача М. асосий фалсафий йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилади. Аммо у бир томондан, ўрта асрлардаги диний схоластика намояндаларининг деистик, пантеистик танқидларига, иккинчи томондан, кейинги даврларда скептицизм, сенсуализм, механицизм вакилларининг шафқатсиз танқидига учрайди. Немис мумтоз фалсафаси вакиллари ҳам М.ни тадқиқот объекти ва предметиға эға бўлмаган фан сифатида, догматизмда айблашди. Гегель М.ни диалектиката қарама-қарши турувчи метод деб таърифлади. Марксизм классиклари эса М.ни ривожланишға қарама-қарши, антидиалектик метод деб танқид қилишди.

М. тушунчаси Ўрта Осиё мутафаккирларининг таълимотида ҳам ўз ифодасини топган. Ибн Сино таърифига кўра, М. борлиқ тўғрисидаги таълимотдир. Унинг фикрича, М. борлиқнинг 4 турини ўрганеди: 1) жисмоний (моддий) ликка эға бўлмаган объектлар — ило-ҳий мавжудотлар ва Аллоҳни; 2) ило-ҳийлиги камроқ бўлган, материяға қандайдир алоқаси бор объектлар (осмон жисмлари, уларни ҳаракатға келтирувчи кучлар)ни; 3) объектларнинг моддийлик б-н бирлашишини, баъзи ҳолларда эса улардан эркин ҳолда мавжуд (субстанция, хусусият, зарурият, им-қоният) бўлишини; 4) мод-

дий объектлар ва тушунчалар материя б-н доимо боғлиқликда бўлган жисм табиатиға эға эканлигини.

Ҳоз. замонда М. хилма-хил талқин этилишиға қарамадан, М.ни инсон борлиғининг энг умумий асосларини ўрганувчи фалсафий таълимот дейиш мумкин. Шундай қилиб, М. воқеликка ёндашиш, уни ўрганиш услуби, методидир. Воқеликни фақат тўхтовсиз ўзғариш, ривожланиш жараёнида тадқиқ этиб бўлмайди. Шу сабабли воқеликнинг муайян кирраси, томони, ҳолати, жиҳатини воқеликдан ажратиб ўрганишда, уни мавҳумлаштириш, умумлаштириш, идеаллаштиришда М.нинг тадқиқот методи фанда керак бўлади. Ҳоз. замон фалсафасида ҳам М.ға иккиёклама муносабат мавжуд. М.ни рационализм нуқтаи назаридан ёқловчилар ҳам, уни мавҳум онтологизмни ифодаловчи куруқ фалсафабозлик деб қаровчилар ҳам топилади. Умуман олганда, М. оламға ёндашишнинг бир фалсафий усулидир. Уни бирёклама инкор этиш ҳам, мутлақлаштириш ҳам тўғри эмас. М. билиш методи, воқеликни англашда методологик мўлжал бўлиши мумкин. Бу методдан бошқа методлар б-н умумий бирликда фойдаланиш мақсадға мувофикдир.

Бахтиёр Тўраев, Махбуба Абдумева.

МЕТАФОРА (юн. *metaphoza* — кўчириш) — к. Иапиора.

МЕТАФОСФАТЛАР — метафосфат кта (НРО.) тузлари. Фосфорли ўғитлар сифатида калий ва кальций мета-фосфатни ишлатиш мумкин. Калий мета-фосфат (KPO3) юқори кон-центрланган чикиндисиз фосфоркалийли ўғит. Кимёвий тоза калий мета-фосфатда 60,1% P2O5 ва 39,9% K2O бўлади. Ҳавонинг ўртача намлигида ўзига нам тортмайди, турганда муштланиб қолмайди. Физик хусусиятлари яхшилиги уни азотли ўғитлар б-н аралаштириб ишлатишға имкон беради. Агрокимёвий синовларға қараганда калий метафосфат ҳамма тупроқларда ортофосфатларға ўхшаб таъсир қилади. Ғўза экиладиган дала-

ларда кузги шуд-горлашда асосий ўғит сифатида қўлланилади (175—200 кг/га P2O5 ҳисобида). Кальций метафосфат Ca(PO3)2 кукун ҳолдаги концентралланган ўғит, таркибида 64,6% P2O5 24,5% CaO, 4,3% SiO2, 3,7% P2O3 ва (Қ2% F бор. Ҳамма тупрокларда барча экинларга қўллаш мумкин. М.ни и.ч. технологияси мураккаблиги туфайли қ.х.да ишлатиш бир қадар чекланган.

МЕТГЕМОГЛОБИН, МтНВ (мета... ва гемоглобин), гемидглобин, ферригемоглобин — оксидланган гемоглобин; бунда кислород гемоглобин таркибидаги темир б-н мустақкам бирикиб, ўзидаги кислородни тўқималарга ажратиб чиқара олмайди. Натижада кислородга ёлчимаслик — гипоксия ҳолати юзага келади. Соғлом киши эритроцитлари таркибида М. жуда оз микдорда (0,1 — 1%) бўлади. Организм турли кимёвий моддалар ёки дорилардан захарланганда қонда М. микдори ортади (метгемоглобинемия). Бундай ҳолларда тез толиқиш, бош оғриғи ва кўкариш (цианоз) аломатлари юзага чиқади.

МЕТЕОР АСТРОНОМИЯ - астрономиянинг бир бўлими; метеоритларнинг физик ва кимёвий хоссаларини, Ерга тушишидаги шароитларини ва Ер атмосферасидаги ҳаракатини ўрганади. М.а.нинг асосий вазифаси: метеоритларнинг пайдо бўлиши, шунингдек, сайёралар системаси вужудга келишини ва ривожланишида метеорит ролини аниқлаш. М. а. 18-а.да вужудга келган. М.а.нинг метеоритларни ўрганишга қаратилган оптик кузатиш, радиолокация ва б. усуллари мавжуд бўлиб, бунда Ернинг сунъий йўлдошлари ва космик зондлардаги асбоблардан фойдаланилади. Метеор жисмларни Ер атмосфераси б-н тўқнашиш жараёнини текшириш йўли б-н метеор модда ҳаракатини ўрганади.

МЕТЕОРИЗМ (юн. meteorismos — юқори кўтарилыш, дам бўлыш) — қ. Ич дам бўлыш.

МЕТЕОРИТЛАР — Куёш системасининг сайёралараро фазодан Ер юзи-

га тушадиган қаттиқ жисмлари. Куёш атрофида эллиптик орбита бўйлаб айланаётган сонсаноксиз қаттиқ жисмлардан айримларининг орбитаси ўзгариши натижасида Ер б-н тўқнашади. Катта тезликда (11—75 км/сек) қаракат қилаётган бундай жисмлардан массаси кичиклари (1—10 г) Ер атмосферасида метеор ҳодиса ҳосил қилса, қатталари (1 — 1000 кг) атмосферада бутунлай эриб улгурмай Ер юзига тушади. Бир суткада осмондан Ерга умумий массаси 10 т атрофида бўлган турли хил қатталиқдаги қаттиқ ҳолатдаги космик модда тушади. Бу жисмларнинг йириклари топилган ва табиат музейларида сақланмоқда. Улар М. деб аталиб, умумий оғирлиги 500 т дан ошади. 1920 й. Жанубий-Ғарбий Африкада топилган темир М.нинг (Гоба) оғирлиги 50 т, 1818 й.да Гренландияда топилган М.нинг оғирлиги 34 т. 1947 й.да Сихотэ-Алин (Узоқ Шарқ, Россия) га парчаланиб тушган М.нинг умумий оғирлиги 23 т. М.3 туркумга бўлинади: темир, тош вағоштемир. Темир М. топилган барча М.нинг 4% ини ташкил этиб, таркибида 85% темир, 12% никель, 3% кобальт ва б. элементлар бор. Темир М. қатта кристалл (октаэдрит) лардир. Улар силлик, шаклдаги жисмлар бўлиб, ҳаво қаршилиги таъсирида кристаллга айланган. Тош М. топилган барча М.нинг 92% ини ташкил этади ва, асосан, кремний, магний, натрий, кальций, темир, алюминий ва б. элементлар оксидидан иборат. Улар тоғ жинсларини эслатади. Тоштемир М. топилган барча М.нинг 4% ини ташкил этади. М.нинг зичлиги 2,5 дан 8,8г/см3 гача М.нинг атмосферасидан Ерга майдаланиб тушиш ҳодисаси М. ёмғири дейилади. Мас, 1947 й.даги Сихотэ-Алин метеорит ёмғири таркибида ўртача қуйидаги микдорда нодир металллар бор (1 т М.да г ҳисобида): рутений 10, родий 5, палладий 10, ку-муш 5, осмий 3, иридий 5, платина 20, олтин 5 ва б. М.даги элементлар таркиби Ердаги элементлар таркиби б-н деярли бир хил.

МЕТЕОРИЛАР (юн. meteora — атмос-

фера ва осмон ҳодисаси) — сайёралараро фазодан Ер атмосферасининг юқори қатламларига катта (11—75 км/с) тезликда қаттиқ зарралар ёки жисмларининг келиб тушиши натижасида рўй берадиган чакнаш ва б. ҳодисалар. Халқ тилида «учар юлдузлар» деб ҳам аталади. М. дастлаб визуал (телескоп ва б.) йўл б-н кейинроқ эса фотография қамда радиолокация йўли б-н кузатилган. Метеор жисмлар Ер атмосфераси б-н тўқнашганида ўз массасининг тўла ёки қисман йўқотиши ва ионлашган ёруғ из қолдириши кузатилган. Ёруғ изнинг узунлиги бир неча км дан ўнларча км гача бўлиши мумкин. Ёруғ ва хира метеорлар мавжуд, ёруғлари кам, хиралари кўпроқкузатилади. М. ёруғлиги метеор жисмларнинг катталигига ва тезлигига боғлиқ. Энг ёруғ М. болидлар дейилади. Атмосферада бир суткада ёруғлиги тахм. бешинчи юлдуз катталигидек 100 млн. та метеор чакнайди.

М. вақт ўтиши б-н аста-секин парчаланган бориб бирор баландликда (одатда 60—10 км) йўқ бўлиб кетади. Ёруғ юлдузлар, мас, болидлар анча пастлик (20—40 км) да тугайди. М.спек-трида Fe, Na, Mg, Ca, Cr, Si⁺, N, O элементларининг интенсив чизиқлари аниқланган. Ер атмосферасига катта тезликда ёриб кираётган М. ҳаракат энергияларини атмосфера газларини қиздиришга сарф қилади. Бунинг натижасида уйғонган ҳолатга ўтган атомларнинг Ne, O, Na, Si ва Ca ионлари асосий хрлатга қайтаётганда ёруғлик сочилди. Ер ўз ҳаракати вақтида М. оқими б-н тўқнашганда Ерда М. ёмғири ҳодисаси кузатилади. Бунда қисқа вақт ичидаси (мас, 1 мин.да) бир неча юз М. чакнаши мумкин.

МЕТЕОРОГРАФ (юн. meteoros — юқорига кўтарилган, осмонга оид ва ...граф) — ҳаво намлиги, босими ва т-раси, шунингдек, атмосферанинг юқори қатламларидаги шамол тезлигини бир вақтда автоматик ҳолда қайд қиладиган аэрологик асбоб. М. термограф, барограф ва гигрографдан иборат. Ёзувлар соат механизми б-н ҳаракатга

келувчи барабандаги махсус қоғоз тасмага ёзилади. Шарзондлар б-н атмосферанинг 35—40 км ига чиқариладиган зонд М., самолётларда ишлатиладиган М., шунингдек, аэростат ва аэрологик қурилма ёки метеорологик ракетага ўрнатиладиган М. ва б. мавжуд.

МЕТЕОРОЛОГИК РАДИОЛОКАЦИЯ — фазодаги турли объектлар (самолёт, радиозонд, момоқалдирик, ёғинлар майдони ва б.) нинг турган жойини кўри-нувчанликнинг ҳар қандай шароитида ҳам уларга радиотўлқин юбориб, улардан қайтган радиотўлқин орқали радио-аниқлаш усули. М. р.да жуда қисқа муддатли, лекин катта қувватли импульсларда ишлайдиган махсус радиоузаткичлар қўлланади. Объект томон йўналишни аниқлаш учун нурланиш энергиясининг катта қисмини нурнинг ингичка тутамли чегарасида юбориши (шунингдек, асосан ушбу тутам чегарасида қабул қилинадиган сигналларни ҳам) таъминлайдиган махсус йўналган антенналардан фойдаланилади. Мўлжални антенна ўқининг йўналиши б-н аниқланади. Объект б-н радиолокатор орасидаги масофа объектга узатилган ва ундан қайтган радио-тўлқин учун кетган вақт (микросекунд) ўлчаниб аниқланади. М. р. ёрдамида метеорологик объектларни, энг аввало ёғин майдони ва у б-н боғлиқ бўлган ҳодисалар (момоқалдирик, булут), шунингдек, булут ортидаги шамол тезлиги ва йўналиши ҳам аниқланади.

МЕТЕОРОЛОГИК РАКЕТА, геофизик ракета — атмосфера юқори қатламлари (айниқса, мезосфера ва ионосфера)ни текширишда қўлланиладиган асбобларни олиб чиқадиغان ракета. Унга ўрнатиладиган метеорологик асбоблар ёрдамида атмосфера т-раси ва босими, шамол йўналиши, ҳаво таркиби, космик нурлар, Ер магнит майдонининг жойлашиши ва б. аниқланади. Шунингдек, Қуёш нури спектри ва Ер сирти сурагга олинади. М. р. кўтариладиган баландлик чекланган (100—150 км), унинг оғирлиги нисбатан кичик (400—500 кг). Кўпинча, массаси

80 кг гача бўлган, тахм. 65—70 км баландликка кўтариладиган М. р. ишлатилади. М.р. ҳар хил географик р-нлардан, жумладан, Арктика ва Антарктика, курукликдаги ст-ялардан ва кемалардан учурилиши мумкин.

М. р. 2 қисм: двигатель қурилмаси ва аппарат ўрнатиладиган ажраладиган (бош) қисмдан иборат. Метеорологик асбоблар М. р.нинг бош қисмида бўлади. Ракетанинг бу қисми ракета корпусидан автоматик тарзда ажралиб, пастга махсус парашют ёрдамида туширилади. М. р.нинг радиосигналлари Ердаги телеметрик ст-ялар орқали қабул қилинади. Метеорологик маълумотлар электрон-хисоблаш машинаси ёрдамида ишлаб чиқилади. М. р.лар т-раекторияси кинотеодолит, баллистик камера, радиолокатор, радиодоплер тизими ва б. б-н бошқарилади. М. р. атмосфера ходисаларига актив таъсир қилишда ҳам ишлатилмоқда.

МЕТЕОРОЛОГИК СТАНЦИЯ - обҳаво ва иқлимни ўрганиш, атмосферани илмий тадқиқ қилиш мақсадида узлуксиз метеорологик кузатишлар олиб борадиган муассаса; маълум талабларга жавоб берадиган майдончага ўрнатилади. М. с.нинг махсус метеорологик майдонида турли метеорологик асбоблар ва қурилмалар, шунингдек, ходимлар ишлайдиган жойлари ва б. бўлади. М. еда атмосфера т-раси, босим ва ҳаво намлиги, шамол, ёғинлар, булутлар ва б. метеорологик элементлар узлуксиз аниқлаб турилади. М. с. 3 разрядга бўлинади: I разрядли М. с. вазифаларига атмосферани кузатиш натижаларини ишлаб чиқиш, шунингдек, унга бириктирилган II ва III разрядли М. с. ва постлар ишига техник раҳбарлик қилиш ва манфаатдор ташкилотлар, корхоналар, муассасаларга метеорологик шароитлар ҳақидаги маълумотлар бериш, иқлим материаллари б-н хизмат кўрсатиш қиради.

М. с. 18-ада вужудга келган. Ҳоз. кунда сайёрамаиздаги деярли барча давлатларда 10000 га яқин, жумладан,

Ўзбекистонда 47 та М. с. бор (қ. Гидрометеорология хизмати). Аҳоли кам яшайдиган жойларда (мас, тоғлик зоналарда), асосан, автоматик М. с. дан фойдаланилади. М. с. маълумотлари обҳаво ҳолатини билишда ва яқин кунлар учун прогноз тузишда асос бўлиб хизмат қилади.

МЕТЕОРОЛОГИК ТЕРМОМЕТР - ҳаво ва тупроқ т-расини ўлчашда ишлатиладиган термометр. М.т. ишлаш тарзига кўра, суюқликли (симобли, спирт ли), газли (мас, водород), деформация, электр хилларга бўлинади. С у ю қ ликли М.т.да тренинг ўзгариши маълум микдордаги суюқлик ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ. Газли М.т.да т-ра маълум ҳажмдаги кимёвий тоза газ босими б-н ўлчанади. Деформация М. т.да эгиловчан пластинка (биметалл пластинка, Бурдон найи)дан иборат бўлиб, т-ра таъсирида эгилади. Электр М. т. т-ра таъсирида термо-элементларда электр ҳаракат кучи ёки ўтказгичлар электр қаршилиги (қаршилиқ термометри, термисторлар)нинг ўзгаришига асосланган. Метеорологияда қаво ва тупроқ т-расини ўлчашда, асосан, симобли ва спиртли термо-метрлар; термометр эталони сифатида водородли термометр; термографларнинг қабул қилгичи сифатида деформация термометри қўлланилади. Электр термометрлари, асосан, тадқиқот ишларида ва тупроқ т-расини ўлчашда қўлланилади.

МЕТЕОРОЛОГИК ЭЛЕМЕНТЛАР - атмосферанинг маълум бир вақтдаги ҳолатини, ундаги жараёнларни ифодаловчи умумий параметрлар. М. э., асосан, ҳаво т-раси, босими, намлиги, шамол кучи ва йўналиши, булут, ёғин тури ва микдори, туман, тиниклик, сув ва тупроқ т-раси, Қуёш радиацияси, Ер ва атмосферанинг иссиқлик нурланиши, қор қатлами ва ҳ. қ.дан иборат. Шунингдек, М. э.га обҳавода содир бўладиган турли ходисалар — монокалдирок, қор ва кум бўронлари ҳам қиради. М. э. асосида атмосферада содир бўлаётган жараёнлар ҳақида батафсил маълумотлар олиш мумкин. М. э.дан обҳавони олдиндан ай-

тишда, иқлим нормаларини ҳисоблашда ва б. илмий тадқиқот ишларида кенг фойдаланилади.

МЕТЕОРОЛОГИЯ (юн. *meteora* — атмосфера ва осмон ҳодисалари ва ...логия) — Ер атмосфераси ва унда содир бўладиган физик жараёнларни ўрганадиган фан. М.нинг асосий бўлими — атмосфера физикаси. Атмосферадаги кимёвий жараёнларни кимё атмосфераси, атмосфера омилларининг биологик жараёнларга таъсирини био-метеорология ўрганади. Атмосфера Ер сирти б-н доимо ўзаро таъсирда бўлгани учун М., шунингдек, сув ҳавзаларининг устки қатлами ва тупроқнинг иссиқлик режими, ҳавонинг тупроқ ёки сув б-н иссиқлик алмашуви, буғланиш ва б.ни ўрганади. Атмосфера учун бирданбир энергия манбаи бўлган Куёш нури оқими масалалари б-н ҳам шуғулланади. Атмосфера ходисаларини ўрганишда М.да физиканинг турли соҳаларида, жумладан, гидромеханика, термодинамика ва б.да қўлланиладиган умумий қрунлардан фойдаланилади. Аини пайтда атмосфера жараёнлари содир бўлаётган географик ҳолат инобатга олинади. Шу сабабли, М. геофизика фани мажмуига киради. М.нинг каттагина бўлими иқлим масалаларига бағишланган бўлиб, алоҳида фан сифатида иқлимшунослик номини олган. Атмосферанинг юқори қатламлари физикаси ва кимёси б-н аэрономия бўлими шуғулланади. М.нинг бир қанча мустақил тармоқлари мавжуд бўлиб, буларга — актинометрия, динамик метеорология, синоптик метеорология, атмосфера оптикаси, атмосфера элек-три, аэрология ва б. киради. Шунингдек, М. амалий ва назарий М.га бўлинади. Бундан ташқари, бирор соҳага хизмат қиладиган тармоқ М.си мавжуд. Буларга авиация, қ.х., тиббиёт, космик, ядро, денгиз метеорологияси ва б. киради ва, кўпинча, улар умумлаштирилиб татбиқий (амалий) М. номи б-н юритилади.

М. инсоннинг амалий фаолияти натижасида вужудга келган, ишлаб чиқарувчи

кучларнинг ўсиши, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши ва табиий фанларнинг раванқ топиши б-н боғлиқ ҳолда ривожланиди. М. соҳасидаги дастлабки тадқиқотлар антик даврга оиддир. Қад. маданиятга эга бўлган мамлакатлар (Хитой, Ҳиндистон, Миср ва б.) да метеорологик кузатишлар жуда кўп йиллар илгари олиб борилган. Замонавий илмий М. асоси фақат 17-а.га тегишли дейиш мумкин. 17-а.нинг 1-ярмида Г. Галилей ва Э. Торричелли барометр ва термометри ихтиро қилганларидан кейин М. тез ривожлана бошлади. 17—18-а.ларда М. мустақил фан сифатида таркиб топди. 17-а. нинг охири ва 18-а. нинг 1-ярмида атмосфера ходисаларини назарий ту-шунтиришда ва миқдорий қонуниятларини аниқлашда баъзи тажрибалар, жумладан, Э. Галлей (1735) нинг пассат ва муссонлар назарияси, биринчи барометрик формуласини, П. Бугер (1729)нинг атмосферада радиациянинг кучсизланиш қруни ва б.ни аниқлашда баъзи тажрибалар ўтказилди. 18-а.нинг ўрталарида рус олимлари М. В. Ломоносов ва Г. В. Рихман, америкалик олим В. Франклин томонидан атмосфера электри бўйича тажрибалар ўтказилди. 19-а.нинг бошларида А. Гумбольдт Ернинг биринчи иқлим харитасини тузди. Жаҳонда дастлабки Бош физика (ҳозирда геофизик) расадхонаси 1849 й.да Петербургда ташкил этилди. 19-а.нинг ўрталарида Антарктидадан бошқа барча қитъаларда метеорологик ст-я давлат тармоғи ташкил этилиб бўлган эди. Бу даврда му-ҳим метеорологик асбоблар, т-ра ўлчовидан намлиқни аниқлайдиган Август психрометри (1825), косали барометр, анероид (1847), термограф, актинометр яратилди. У пайтларда М. физика фани сифатида ривожланиди, лекин тадқиқотлар кузатиш материалларини статистик таҳлил йўналиши бўйича олиб борилди.

М.нинг янги даври синоптик усулларнинг тараққиёти б-н бошланади. Обҳаво хизмати тузилди. 19-а.нинг 50-й.ларида инглиз гидрографи ва метеорологи

Р.Фицрой ва француз олими У. Леверьерлар электрик телеграфдан фойдаланиб, обхавони прогноз қилиш мақсадида амалиётда кундалик обхаво харитасини тузишни татбиқ этдилар. Синоптик М. б-н бир вақтда динамик М. ҳам ривожлана борди. М. ривожланишида 20-а. нинг 30-й.ларида атмосферанинг юқори қатламларини ўрганишда радиозондларнинг учирлиши муҳим ўрин тутди. Бу даврда обхавони ўрганишда авиация хизматиға талаб орта бошлади. Метеорологик кузатиш тармоқлари ва хизмати океанларға, тропик минтақа, Арктика ва Антарктикада кенг ёйила бошлади. Обхаво хариталарини ва б. материалларни факсимил узатишда телеалоқадан фойдаланиш кенгайди; автоматик метеорологик ст-ялар пайдо бўлди; метеорология мақсадида радиолокация, ракета снарядлари ва б. татбиқ этила бошланди. Обхаво ҳодисаларига фаол таъсир этиш ишлари ҳам ривожланди.

М. Ўзбекистонда 1921 й.да Тошкентда Туркистон метеорология ин-ти (Туркмет) ташкил этилгандан кейин ривожлана бошлади. Шу йилнинг кузида Туркметда синоптика бўлими ташкил этилиб, обхаво маълумотларига эга бўлган бюллетеннинг 1-нашрини чиқара бошлади ва Туркистон худуди бўйича сифатли кундалик прогноз тай-ёрлашға киришди. 1925 й.дан бу ин-т Ўрта Осиё метеорология ин-ти (Средазмет) деб атала бошланди. 1927 й. ноябрь ойдан ўзининг босмаҳонасида ойлик обхаво метеорология бюллетенини мунтазам равишда нашр эта бошлади.

Халқ хўжалигининг ривожланиши метеорологик таъминотни қ. х., чорвачилик, ирригация, авиация ва унинг бошқа тармоқлари учун кенгайтириш талабини қўйди. Янги талабларға мувофиқ, Гидрометхизматни қайта ташкил этиш ва янги бўлимлар бунёд этиш амалға оширилди, улар бажарадиган иш доиралари кенгайтирилди ва тадқиқот ишлари кучайтирилди. Ўзбекистонлик олимлар ва амалиётчилар фақатгина шу худуд гидрометеоро-

логиясини батафсил ўрганибгина қолмай, балки М. фани соҳасида умумжаҳон билимға қатта хисса қўшдилар.

М.нинг ҳоз. босқичида физика ва техниканинг янги ютуқлари — радиолокация усуллари, метеорологик йўлдошлар, электрон ҳисоблаш машиналари ва б. кенг қўлланилмоқда. М. соҳасида илмий ва амалий ишлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги гидрометеорологик Бош бошқармасида, ЎзМУнинг физика ва геогр. факультетлари ва б.да олиб борилмоқда.

Ад.: Тверской П.Н., Курс метеорологии (физика атмосферы), Л., 1962; Хромов С. П., Метеорология и климатология для географических факультетов, Л., 1964; Хромов С. П., Мамонтова Л. И., Метеорологический словарь, Л., 1974; Зверев А.С., Синоптическая метеорология, Л., 1977.

Тоҳир Мухторов.

МЕТЕРЛИНК (Maeterlinck) Морис (1862.29.8, Гент - 1949.5.5, Ницца, Франция) — бельгиялик шоир, драматург, файласуф. Абсурд театрининг асосчиларидан бири. Француз тилида ижод қилган. 1896 й.дан Францияда яшаган. Ижодини очеркнавис, танқидчи ва шоир сифатида бошлаган. Унинг рамзли шеъриятида натурализмнинг соф моддий қизиқишларига қарши норозилик кайфиятлари акс этган. «Иссихоналар» (1889), «Ўн икки қўшиқ» (1896) каби шеърӣ тўпламлари символистик руада. «Малика Мален» (1889), «Кўрлар» (1890), «Етти малика» (1891), «Пелеас ва Мелисанда» (1892), «Роҳиба Беатриса» (1900), «Ванна хоним» (1902), «Хумо» (эртак-драма, 1905), «Кўк қуш» (1908) ва б. драмалари инсонға, унинг очлик, қаш-шоклик, урушға қарши курашда му-ваффақиятиға ишонч руҳи б-н суғорилган. М. «Боларилар ҳаёти» (1901), «Гуллар акли» (1907), «Чумолилар ҳаёти» (1903) каби фалсафӣ асарларида инсон ҳаётининг маънавий, ахлоқӣ муаммоларини тилға олган. «Термитлар ҳаёти» (1926) асарида тимсоллар воситасида коммунизм ва то-

талитаризм сатира қилинган. М. 2-жаҳон уруши даврида Америкада яшаган ва «Шодон хотиралар» (1948) китобини ёзган. Нобель мукофоти лауреати (1911).

МЕТИЛ СПИРТ (метанол, карбинол, ёғоч спирти), CH_3OH — рангсиз, сув б-н яхши аралашадиган суюқдик, энг оддий бир атомли спирт, этил спиртиникига ўхшаш ҳиди бор. Мол. м. 32,04. Зичлиги 791,4 кг/м³ (20° да), қайнаш т-раси 64,5°, ацетон, бензол ва углерод (IУ)-хлорид б-н азе-отроп аралашма ҳосил қилади. Кучсиз асос ва янада кучсиз кислоталик хоссаларини намоён қилади. Ишқорий металллар б-н метилитлар, кислоталар б-н эфирлар ҳосил қилади. 500—600° да кумуш, мис ёки баъзи металллар оксидлари иштирокида ҳаво кислороди б-н формальдегидгача оксидланади, углерод (II)-оксид ва водород аралашмаси б-н этанол ёки бошқа спиртларга айланади. М.с. саноат миқёсида табиий газ ва нефтни қайта ишлаш корхоналари чиқиндиларидан олинади.

М.с. формальдегид и.ч.да асосий хом ашёдир. Эритувчи сифатида бензинга қўшилади. Метилметакрилат, метиламинлар, диметилтерефталат, метилформиат, метилхлорид, сирка кислота, доридармон тайёрлаш ва б. соҳаларда кенг фойдаланилади. Жуда захарли. Ичилганда, буғларидан нафас олганда организмни захарлайди, кўзни кўр қилади. Шунинг учун М.с. олинадиган ёки ишлатиладиган жойда ишловчи ишчиларни вақт-вақт б-н тиббий кўрикдан ўтказиб туриш зарур.

МЕТИЛАМИН, монометиламин, CH_3NH_2 — оддий алифатик амин; ўткир аммиак ҳидли газ. 0,005% ли концентрацияда ҳам ҳиди сезилади. Мол. м. 31,06. Суюқланиш т-раси — 93,46°, қайнаш т-раси — 6,32°, зичлиги 682,8 кг/м³. Сувда, этанолда ва б. органик эритувчиларда яхши эрийди. Кучли асос, бирламчи аминларга хос хусусиятларга эга. М. Гофманреакциялари ёрдамида синтез қилинади. Инсектицидлар, эритувчилар, сирт фаол моддалар, фоторе-актив-

лар олишда, айникса, дори тайёрлашда кенг қўлланади.

МЕТИЛБРОМИД, бромметил (CH_3Br) — фумигант. Бир оз ҳидли, рангсиз ёки сарғимтир суюқлик; таъсир қилувчи моддаси — 98,5%. Жуда учувчан ва кучли буғланиш хусусиятига эга. М.дан озик-овқат ва ем учун мўлжалланган дон омборларини зарарсизлантиришда, ҳашарот ва каналарга қарши, кўчатлар, кема трюмлари ҳамда темир йўл вагонларидаги карантин объектларга қарши, шунингдек, янги куритилган мева ва सबзавотларга ишлов беришда фойдаланилади. Омборларни фумигация қилиш учун сарф нормаси — 25—35 г/м³; димлаш муддати (экспозиция) — 1—2 сутка; карантин объектларга қарши сарф нормаси — 30—100 г/м³. Захари кучли. Қаламушларда нафас йўллари оркали ЎД50 2,3 мг/л. М. б-н ишлаганда противогаз кийиш шарт.

МЕТИЛЕН КЎКИ (Methylenum coeruleum) — сунъий органик бўяғич, тиозин бўяғичлари гуруҳига мансуб. Тўқ яшил кристалл порошок ёки бронза каби ялтироқ кристалл. Спиртда, сувда эрийди, органик эритувчилар (эфир, бензол, CHCl_3)да эрмайди. Сувдаги эритмаси кўк рангда. Аналитик кимёда хлоратлар, перхлоратлар, симоб катионлари, қалай, титанни аниқлашда, қоғоз, газламаларни бўяшда, рангли қаламлар тайёрлашда, тиббиётда антисептик воситалар, шунингдек, антидотлар сифатида ишлатилади. Баъзан цистит, уретрит ва сийдик йўлининг бошқа яллиғланиш касалликларида ичирилади.

М Е Т И Л М Е Т А К Р И Л А Т, $\text{CH}_2=\text{C}(\text{CH}_3)\text{COOCH}_3$ — метакрил кислотанинг метил эфири, ўзига хос ҳидли рангсиз суюқлик. Мол. м. 100,12. Суюқланиш т-раси — 48,2°, қайнаш т-раси xOx° , зичлиги 943 кг/м³. Сувда оз, органик эритувчиларда яхши эрийди. М. умумий захарловчи ва наркотик таъсирга эга; буғи кўзни ёшлантиради. Катализаторлар (бензоил пероксид, аммоний персульфат ва б.) иштирокида қиздирилганда осон

полимерланиб, каттик шаф-фиф полимер хосил килади. М — органик шиша олишда асосий хом ашё. Лок ва елим и.ч.да ишлатиладиган турли сополимерлар синтезида ҳам қўлланади.

МЕТИЛОРАНЖ, гелиантин (нарий ядиметиламиноазобензол сульфонат) — сунъий органик бўяғич модда. Диазоланган сульфанил кислотани ди-метиланилинга қўшиб олинади. рН 3,1—4,4 бўлганда қизил ранги сарикка айланади. Аналитик кимёда 0,04% ли сувдаги эритмаси ёки 0,1% ли этанолдаги эритмаси индикатор сифатида ишлатилади. Эритмалар мухитининг водород кўрсаткичини аниқлашда қўлланади (яна қ. Индикаторлар).

МЕТИЛЭТИЛКЕТОН (2-бутанон), $\text{CH}_3\text{COC}_2\text{H}_5$ — ацетонни эслатувчи хидли, рангсиз, учувчан суюклик. Мол. м. 72,12. Суюқлиниш т-раси —86,3°, қайнаш т-раси 79,6°, зичлиги 805 кг/м³. Сувда эрувчанлиги массаси жиҳатдан 26,8%. Сув б-н азеотроп аралашма (қайнаш т-раси 73,41°; 88,7% М.) ҳосил килади. Органик эритувчилар б-н яхши аралашади. Алифатик кетонларга тавсифли кимёвий хоссаларни намоён килади. Саноатда М. бутенлардан олинади. Перхлорвинил, полиакрил локбўёқ материаллар ва елимлар, босмаҳона бўёқлари учун эритувчи сифатида, сурков мойларини парафиндан, парафинни эса мойлардан тозалашда қўлланади.

МЕТИОНИН (Methioninum) — 2-ами-но-4-метилтиобутан кислота. Ўзига хос қўланса хидли, оқ кристалл модда. Алмаштириб бўлмайдиган аминокислота. Мол. м. 149,21. Синтез нули б-н олинган. Биологик фаол модда, ҳайвон ва ўсимликлар оксилида ҳам бор. Сувда жуда оз эрийди. Организмда адреналин, креатин каби моддалар синтезида иштирок этади, гормонлар, ферментлар, витаминлар таъсирини кучайтиради. М. етишмаганда моддалар алмашинуви бузилиб, жигарни ёғ босади. Жигар циррозида жигар тўқималари маргимуш препаратлари, хлороформ, бензол ва б. захарли

моддалардан зарарланганда берилади. Вирусли гепатитна М. тавсия этилмайди. Дизентерия б-н оғриган кишиларга, организмда оксил етишмаганда ҳам баъзан тавсия этилади.

Қариларга атеросклерознинг олдини олиш ва даволаш учун буюрилади. Таблеткалари 0,25 ва 0,5 г дан чиқарилади.

МЕТИСЛАР (франц. — бирликда metis, сўнгги лот. mixticius — аралашдан) — 1) антропологияда турли ирк вакиллари ўртасидаги аралаш никоҳлардан туғилган авлод. Америка, Африка, Осиё ва Австралия мамлакатларида аҳолининг кўпчилик фоизини ташкил этади; 2) Америкада европеоид ирк вакиллариининг индейслар б-н бўлган никоҳидан туғилган авлод.

МЕТОД (юн. metodos — билиш ёки тадқиқот йўли, назария, таълимот) — воқеликни амалий ва назарий эгаллаш, ўзлаштириш, ўрганиш, билиш учун йўл-йўриқлар, усуллар мажмуаси, фалсафий билимларни яратиш ва асослаш усули.

М.нинг келиб чиқиш тарихи кишиларнинг амалий фаолиятига бориб тақалади. Бирор ишни бажариш М.ини эгаллаган киши шу ишни бошқаларга нисбатан осон, тез ва соз бажара олади. М.ни эгалламаган инсон эса бу ишни бажариш учун кўп вақт ва куч сарфлайди. М. ўз мазмуни жиҳатидан амалий ёки назарий шаклда бўлиши мумкин. Инсоннинг амалий фаолиятига оид М.лар ҳам воқеликка хос бўлган қонуниятларни англаб етиш, билиб олишга бориб тақалади. М.лар ҳақидаги таълимот фанда методология деб аталади. Инсон дастлаб агрофдаги нарса ва ҳодисаларни кузатиш, уларни бир-бирига таққослаш, ўхшагиш, фарқ қилиш асосида воқелик ҳақида билимларини тўплаб борган. Воқелик ҳақидаги фанлар ривожланиши б-н фанларда қўлланиладиган йўл-йўриқлар, М.лар ҳам такомиллашиб борган. Фаннинг амалий (эмпирик) ва назарий М.лари вужудга келди.

Фан М.ларининг асосий мазмунини амалиётда синалган илмий назариялар

ташкил этади. Ҳар қандай илмий назария моҳияти жиҳатидан М. функциясига эгадир. М., ўз навбатида, янги илмий назариялар ва қонуниятларнинг очилишига восита бўлади. Шу нуқтаи назардан М. б-н илмий назария функ-циясига кўра, бир-биридан фарқ қилувчи илмий амал ҳисобланади.

Фалсафа ва фанлар тарихида илмий М.нинг моҳиятини тадқиқ этиш, янги-янги М.ларни кашф этиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Ҳар қандай букж илмий кашфиётларга нисбатан олимнинг бирор янгиликни кашф қилишда қўллаган илмий М.и кўпроқ аҳамиятга эгадир, чунки бошқа кашфиётчилар ҳам шу олим қўллаган илмий М.га таяниб кўплаб кашфиётларни очиши мумкин.

Билиш М.лари воқеликни қамраб олиши жиҳатидан 3 турга бўлинади: ялпи умумий билиш М.лари — ҳамма фанларда ва билишнинг барча босқичларида ҳам қўлланиладиган умумий ва универсал М.лар — методология; умумий билиш М.лари — бир қанча ёки барча фанларда қўлланиладиган ва билишнинг муайян босқичи (эмпирик, назарий ёки эмпирик босқичдан назарий босқичга ўтиш чегараси)да қўлланиладиган билиш М.лари; хусусий ёки махсус М.лар — айрим фан доирасида қўлланиладиган билиш М.лари.

Ўрта Осиё олимларидан Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино ва б. фан М.ларини ривожлантирганлар. Хоразмий олимларни учга бўлиб, уларнинг бир қисми илмий кашфиётларни очишда қўлланиладиган йўл-йўриқ ва усулларни ишлаб чиқиб бошқа олимларнинг илмий изланишларини осонлаштиради, деб ёзганида, айнан шу М.ларни ишлаб чикувчи олимларни назарда тутган.

Яқин давр Европа файласуф олимлари ҳам М. таракқиётига салмоқли ҳисса қўшишди. Ф. Бэкон, Г. Галилей, Р. Декарт, Г. Лейбниц сингари файласуфлар М.лар ҳақида махсус асарлар ҳам ёзишди.

Ҳоз. замон фанларида кўплаб умумий, хусусий илмий М.лар қўлланилади.

Айниқса, кейинги асрда моделлаштириш ва математик М.ларнинг янги шакллари ривожланди, кибернетик моделлаштириш ва компьютер моделлаштириш М.лари жамиятнинг қарийб барча сохаларида кенг миқёсда қўлланилмоқда. Замоनावий илмий М.лар тадқиқотчиларга дунё сир-асрорларини очишда ёрдам бермоқда.

Бахтиёр Тўраев.

МЕТОДИК ПЕЧЬ — металл заготовкани болғалаб, прокатлаб ёки штамплаб ишлов беришдан олдин қиздириш учун мўлжалланган печь. Унда металл заготовкалар узлуксиз ҳаракатланиб туради, уларни муайян режимда аста-секин (методик тарзда) қиздириб борилади. М. п.да методик зона; пайвандлаш ва тиндириш зоналари бўлади. Методик зонада заготовка дастлабки қиздириш жараёнидан ўтади, пайвандлаш зонасида бир нечта бирин-кетин жойлашган зоначалар бўлиб, уларда заготовка аста-секин қиздириб борилади, тиндириш зонасида ҳалиги қизиган заготовка муайян муддат ушлаб турилиб т-раси тенглаштирилади, яъни тиндирилади. М. п.да заготовка ёниш маҳсулотлари окимига қарама-қарши ҳаракатланади.

М. п. тузилиши жиҳатдан ҳар хил, лекин иш тартиби бўйича бир хил булади. Унда газсимон ёки суюқ ёқилғи ёқилади. Катта М. п.лар иш қисмининг уз. 50 м гача, эни 13 м гача, иш унумдорлиги 400 т/соат дан ортиқ бўлиши мумкин. М. п. деярли барча йирик машинасохчик з-дларида қўлланилади.

МЕТОДОЛОГИЯ (метод ва ...логия сўзларидан) — тадқиқотчининг назарий ва амалий фаолиятини ташкил этиш, тиклаш тамойиллари ва усуллари тизими ҳамда бундай тизим ҳақидаги таълимот. М. методлар ҳақидаги таълимот ёки ялпи-умумий билиш методи, деб ҳам таърифланади. М. методларга ва умуман воқеликка қандай ёндашиш йўлини ўргатади. Воқеликнинг муайян қисмини, бирор жиҳатини, ривожланишининг айрим ҳолатини ўрга-тувчи М.га мета-

физикани, вокеликнинг чизикли ривожланиш, ўзгариш жараёни ва уни ташкил этувчи элементлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликларни акс эттирувчи М.га диалектикани, вокеликда рўй берувчи кескин, ҳалокатли ўзгаришлар, ночизикли ривожланиш жараёнларини ўрганишда қўлланиладиган М.га синергетикаш мисол сифатида кўрсатиш мумкин.

М.га илмий билишнинг, вокеликни англаш ва ўзгартиришнинг алгоритми сифатида ҳам қараш мумкин. Мас, Юнонистонда геометрия ер майдонларини ўлчашда норматив йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилган ва геометрия илмини фалсафани ўрганиш учун муҳим М. деб билишган. Платон мақбарасига кираверишдаги эшикка «кимки геометрияни билмаса, бизнинг олдимизга кирмасин» деб ёзиб қўйилган экан. Фалсафада эса оламни англашда Гераклитнинг логоск М. вазифасини ўтаган. М. тараққиётига Сократ, Аристотель жиддий ҳисса қўшишган. Форобий ша-рқна фикрлаш услуби нукта назаридан Аристотель асарларини шархлайди. Бундай шархлар Аристотель меросини ўрганишда М. бўлиб келган. Ибн Сино ўзининг хотираларида Аристотелнинг «Метафизика» асарини 40 мартаба ўқиб чикса ҳам ҳеч нарса тушу на олмаганлигини, бу асарнинг мазмунига Форобийнинг шархларини ўқигандан сўнггина тушуниб етганлигини ёзиб қолдирган. М. ҳақида Ф. Бэкон, Р.Декарт, Ж. Локк, Г. Галилей ва б. европалик олимлар махсус китоблар ёзишган. Шунингдек, М. ривожига Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель жиддий ҳисса қўшишган. Гегель диалектик М.нинг асосларини ишлаб чикди. 20-а.да синергетик, структуралистик ва герменевтик М.лар фалсафада энг обрўли фалсафий М.лар сифатида ном қозонди, системавий ва комплекс ёндашиш М.лари эса инсоннинг барча ҳаётий жараёнларида кенг қўлланилмоқда.

Бугунги кунда синергетика М.си оламнинг чигал муаммоларини тадқиқ этишда, ҳалокатли портлашлар, ночизикли

ўзгариш жараёнларининг моҳи-ятини тушуниб етишда, оламнинг вужудга келишини илмий асослашда кучли эвристик билиш қуроли вазифасини ўтамоқда.

Бахтиёр Тўраев.

МЕТОЛ — л-метиламинофенолнинг сульфат тузи, $\text{HO—C(H}_4\text{—NH(CH}_3\text{)}_2\text{SO}_4$, рангсиз игнасимон кристалл. Суюкланиш т-раси 250° (парчаланadi). Эфир, хлороформ ва бензинда эримайди. 100 г сувда 5 г М. эрийди. Сувда, айниқса, ёшқорли эритмада тез оксидланади. М. ёки кўпинча уни бошқа моддалар (гидрохинон, пирогаллол) га қўшиб фотографияда очилтирувчи модда сифатида ишлатилади. **МЕТОНИМИЯ** (юн. metonymia — қайта номлаш) — образли ифода, ибора; бир сўзнинг мазмунан яқин бўлган бошқа сўз б-н алмашиши (мас, «томошабинлар олқишлади» ўрнига «зал олқишлади»).

МЕТР — 1) метрик ўлчов тизими ва Халқаро бирликлар тизими СИ даги узунлик бирлиги. Қисқача м б-н белгиланади. $1 \text{ м} = 0,469 \text{ саржин} = 1,406 \text{ аршин} = 3,281 \text{ фу/и} = 10 \text{ дм} = 100 \text{ см} = 1000 \text{ мм}$; 2) метрик ўлчов тизимида М. Париж меридиани узунлиги чорагининг ўнг миллиондан бир қисми (10~7) га, Халқаро бирликлар тизимида эса М. криптон -86 атомининг $2p_{10}$ ва $5d_5$ энергетик сатхлар орасидаги ўтишга мос келадиган нурланиш вакуумидаги $1650763,73$ тўлқин узунлигига тенг узунлик ўлчови.

... **МЕТР** (юн. metron — ўлчов, metreo — ўлчайман) — қўшма сўзлар бўлаги. Ўлчов асбоблари (мас, барометр, термометр) ҳамда метр тизимидаги узунлик ўлчовлари (мас, километр, сантиметр) ни англатади. **МЕТР** (музыкада) — ритмик тузилмаларнинг ҳажми ва сифатини белгиловчи, кучли ва кучеиз (ёки узун ва қисқа) ҳиссаларнинг муайян тартиб ва ўлчамларда изчил алмашинувига асосланган бадийий вақт ўлчови. Кучли ва кучеиз ҳиссалар муносабатларига асосланган М. тизими нота ёзувида такт ёрдамида ифодланади. Оғзаки анъанадаги музыка мероси ва композиторлар ижоди-

да мутгасил — бир хил ва но-мутгасил — турли тактли М. учрайди. М. тактда хиссаларнинг бирикишига кўра, оддий (2 ёки 3 хиссали) ва тенг қисмлардан ташкил топган мураккаб (4, 6, 9 ёки 12 хиссали) турларга бўлинади. Оддийларида тактнинг биринчи, хиссаси, мураккаб М. ларда эса ҳар бир М. гуруҳининг биринчи (кўпроқ бошланғич) хиссалари кучли ифодаланади. Бир тактда икки ва ундан ортик тенг бўлмаган гуруҳлардан тузиладиган аралаш М. ҳам бўлади (мас., 5, 7 хиссали). Муайян ритмик бирликлар (чорак, ярим чорак, нимчорак ноталар) даги у ёки бу М. ифодаси такт ўлчо-еи деб юритилади. Шарқхалқлари оғзаки анъанадаги мусиқада М. усул (ўзбек, тожик, турк, уйғурларда), ийқо (арабча), тала (ҳиндча) ва б. шаклларда намоён бўлади. Айрим мусиқа жанрлари учун муайян М.лар характерли. Мас, вальс 3 хиссали, марш 2 ёки 4 хиссали. Мақом «ас/отарида мураккаб 2 хиссали, талкин ва б. қисмларида аралаш хиссали М.лар учрайди.

Абдуманноп Назаров.

МЕТРИКА — масофа ёки бурчакни аникуташ кридаларини ифодалайдиган математик тушунча.

МЕТРИКА (... метро) — ўлчов ва вазнлар ҳақида таълимот, юнон мусиқа назариясининг шеърий ва муסיқий вазнлар, бўгин ва чўзимлар тизимини ўрганувчи бўлими. Ушбу маънода қад. ва ўрта аерларда М. мусиқа назариясига қараганда грамматика фанига кўпроқ тааллуқли ҳисобланган. М. махсус муסיқий ўлчов (такт)ни белгилайдиган ритмик урғуларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги таълимот сифатида немис муסיқашуноси М. Гауптман томонидан илк бор 1853 й.да Европа мусиқа назариясига татбик, этилган. М. таълимоти, асосан, такт тушунчасига асосланган, баъзи йирик муסיқашунослар (Х. Риман, К. Закс ва б.) унга ритмиксинтаксис тузилмаларни (мас, давр, жумла. оханг, ибора ва б.) ҳам киритиб, М.га янада кенгрок, универсал маъно берганлар.

Ўрта ва Яқин Шарқ муסיқашунослигида (Форобий, Ибн Сино, Урмавий, Жомий, Навоий, Дарвишали Чангий ва б.) М. — илми ийқонинг таркибий қисми бўлиб, муסיқий шеърий тушунча ва атамалар (усул, ийқо, баҳр, вазн ва б.) воситасида кенг шарҳланган (қ. Иико).

Абдуманноп Назаров.

МЕТРИКА (полякча — *metryka*) — туғилганлик ҳақидаги гувоҳноманинг оғзаки нутқдаги номи.

МЕТРИТ (юн. *metra* — бачадон) — бачадон мускул қаватининг яллиғланиши; асосан, шиллиқ қаватининг яллиғланиши (метроэндометрит) б-н бирга кечади. Ўткир ва сурункали М. ажратилади. Ўткир М., одатда, абортдан ке-йин (айниқса, касалхонадан ташқарида қилинган), туғиш асорати, шунингдек, инфекциян касалликлар (тиф, дифтерия, вабо ва б.) оқибатида келиб чиқади. Ўткир М.да гавда т-раси кўтарилади, киндан йирингли, баъзан конли йирингли ажралма келади, қорин пастида оғрик бўлади, бачадон қатгалашади ва безиллаб оғрийди. Вақт ўтиши б-н ўткир М. сурункали шаклига ўтади ёки мустақил касаллик сифатида ривожланади, гоҳо яллиғланиш жараёни тухумдан, Фаллопий найи ва қорин бўшлиғига тарқалиши мумкин.

Касаллик белгиларига қараб даво қилинади. Антибиотиклар, сульфаниламид препаратлар, оғрик қолдирувчи до-риллар буюрилади; сурункали М.да физиотерапия тавсия этилади.

... **МЕТРИЯ** (юн. *metreo* — ўлчайман) — қўшма сўзлар бўлаги. Ўлчовлар, микдорлар ўртасидаги нисбатларга алоқадорликни билдиради (мас, геометрия, фотометрия).

МЕТРО — қ. Метрополитен.

МЕТРОЛОГИЯ (юн. *metron* — ўлчов ва *logos* — таълимот) — ўлчовлар, уларнинг бир хиллигини таъминлаш усуллари ва воситалари ҳамда талаб этилган аникликка эришиш йўллари ҳақидаги фан; физика булими. Асосий муаммолари: а) ўлчашларнинг умумий наза-

рияси; б) катталиклар бирликларини ва уларнинг тизимларини яратиш; в) ўлчаш усуллари ва воситалари; г) ўлчашлар аниёушги (ўлчашлар ноаниқлиги назарияси, ўлчашлар хатолиги назарияси) ни баҳолаш усуллари ва ифодалаш йўллари; д) ўлчашлар бир хиллигини таъминлаш; е) эталонларни яратиш; ж) ўлчаш воситалари ва ўлчаш услубларининг тавсифларини аниқлаш ва бирликлар ўлчамларини эталонлардан қолган барча ўлчаш воситаларига ўтказиш усуллари.

Дастлаб, М. турли ўлчовлар (чизикли катталиклар, масса, сиғим ва б.), шунингдек, турли мамлакатларда қўлланиладиган тангалар ва улар орасидаги нисбатларни баён этувчи фан сифатида ифодаланган. 1975 й. 20 майда Халқаро Метрик Конвенциянинг имзоланиши, ўлчовлар ва тарозилар Халқаро бюроси илмий ин-тининг ҳукуматлараро даражада таъсис этилиши М.нинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

М. юқори аниқликдаги физик тажрибаларга таянади, у физика, кимё ва б. табиий фанлар ютуқларидан фойдаланади, шу б-н бирга, моддий дунё объектлари хоссаларининг микдорий ифодаланишига имкон берувчи ўзига хос конун ва кридаларни белгилайди. Ўлчашларнинг умумий назарияси ва натижалари (назарий М.) нинг ҳаққонийлигини баҳолаш узлуксиз ривожланмоқда; унга ўлчаш жараёнлари ва бу жараёнларнинг элементлари: ўлчанаётган катталиклар, уларнинг бирликлари, ўлчаш воситалари ва усуллари, ўлчаш шароитлари, ўлчаш натижаларини таҳлил қилиш ва ўрганиш натижасида олинган маълумотлар ва умумлашмалар киради.

М.да ўлчанадиган катталик объект (тизим, жараён) нинг хусусияти сифатида изоҳланади. У сифат жиҳатидан ажратилиши ва микдорий аниқланиши мумкин, яъни хусусият сифатида катор объектлар учун умумий ва у бир объект учун бошқасига Караганда маълум сон марта катта ёки кичик бўлиши мумкин. Мас, узунлик, масса, зичлик, т-ра, куч

ва б. (объектнинг физик хусусиятларини акс эттирувчи катталиклар). Ҳар бир объект етарлича аниқликдаги хусусиятларга — узунлик, масса, зичлик ва б. га эга; объект учун катталик тушунчаси аниқ бўлади (мас, столнинг узунлиги, тарози тошининг массаси, суюқликнинг зичлиги ва б.). Фақат аниқ катталикларни ўлчаш мумкин. Катталikka объектив (микдорий) баҳо бериш учун шу катталикнинг бирлигини (айрим катталиклар учун — шкалани) танлаб олиш керак. Катталик бирлиги — сонли қиймати кели-шув бўйича бирга тенг қилиб қабул қилинган (аниқ) катталик. Ҳар хил ўлчамли (мас, т-ра шкаласи, Бринель бўйича қаттиқлик шкаласи) бир номдаги катталиклар қийматларининг кетма-кетлиги катталик шкаласи деб аталади.

Фаннинг ривожланиши б-н айрим бирликлар ва уларнинг катталикларини тасодифий танлашдан бирликлар тизимларини тузишга ўтилди. М.да физик катталиклар ва катталиклар бирликлари тизимларини тузиш прин-циплари ўртасидаги алоқалар, шунингдек, аниқ, бирликлар тизимининг назарий томонлари кўрилади. Ҳозирги вақтда юздан ортиқ давлат расман қабул қилган Халқаро бирликлар тизими СИ кенг қўлланилади. Назарий М. ўлчашлар аниқлиги (ўлчашлар хатолиги) ни ва ноаниқлигини баҳолаш усулларига бағишланган. Бунда эҳтимоллик назарияси ва математик статистика, шунингдек, математиканинг бошқа бўлимларидан кенг фойдаланилади.

Ўлчашларнинг бир хиллигига эришиш учун қўлланиладиган барча ўлчаш воситалари тўғри даражаланиши ва уларни даврий қиёслаш ёки калибрлашдан ўтказиш лозим. Бунинг учун катталиклар бирликларининг эталонлари — ўлчаш воситалари, катталиклар бирликларини аслидай қайтариш ва уларнинг ўлчамларини бошқа ўлчаш воситаларига ўтказиш учун мўлжалланган барқарорлиги юқори ва аниқ махсус техник воситалар қўлланилган. М. эта-

лонлар ёрдамида катталиклар бирликларини қайта тиклаш усулларини ва уларнинг аниқлигини ошириш йўлларини, шунингдек, бирликлар ўлчамларини ўтказиш усуллари (қиёслаш учуллари) ни ҳам ўрганеди.

Қонуллаштирувчи М. — давлат томонидан аниқ белгиланиши ва текширилиши талаб қилинадиган, ўлчашлар ва ўлчаш воситаларининг бир хиллигига

эришиш б-н боғлиқ масалаларни кўради. Давлатларда ўлчашлар бир хиллигини талаб этиладиган даражада таъминлаш ва сақлаб туриш учун М. бўйича миллий идоралар томонидан бошқариладиган метрологик хизматлар ташкил этилади.

Ад.: Бурдун Г. Д., Марков Б. Н., Основы метрологии, М., 1972; Душин Е. М., Основы метрологии и электрические измерения, М., 1987.

Андрей Содцов, Озод Каримов.

МЕТРОПОЛИТЕН, метро (юн. metropolis — бош шаҳар, марказ) — кўп сонли йўловчиларни ташишга мўлжалланган рельсли тезюрар электр транспорт тури. Ишончли хавфеизлик тизимлари б-н жиҳозланади. М. йўллари ер устида, ер юзасида ва ер остида жойлашиши мумкин.

М. йўллари шаҳарнинг ривожланиш режаларини, йўловчилар оқимларини, турар жой массивлари, и.ч., савдо ва дам олиш марказларининг жойлашувини, шунингдек, шаҳар муҳандислик-геологик шароитларни инобатга олиб белгиланади.

М. ер усти йўллари эстакадалар устидан ўтказилади. Ер юзасида ҳаракатланадиган вагонлар жойнинг рельефи ва шаҳар биноларининг жойлашиш шароитларидан келиб чиқиб аниқланадиган баландликда қатнайди. Бундай йўллар Нью-Йорк, Чикаго, Бостон, Филадельфия (АҚШ), Гамбург (Германия) шаҳарларида 20-а. бошларида қурилган. Аммо, кейинчалик шаҳарларнинг ривожланиши туфайли М. асосан, ер остида қуриладиган бўлди.

М.ни ер юзасида жойлаштириш йўлларнинг четлари, шаҳарнинг аҳоли кам жойлашган қисмларида, одатда, кейинчалик ер ости йўлларига айлантириш мақсадида, чуқур ўйиқларда амалга оширилади. Ер юзасида жойлашган М.ларнинг оддий темир йўллардан фарқи уларнинг электр энергия б-н таъминланиш усулидир.

М.ларни ер остида (тунелларда) жойлаштириш энг кенг тарқалган усул бўлиб, улар саёз (5—10 м чуқурликда) ва чуқур (10—60 м) турларга бўлинади.

М.лар сайёз ёки чуқур жойлаштанлигига қараб, очик ва ёпиқ усулларда қурилади. Очик усулнинг моҳияти: бекат ёки юриш туннели конструкция деворлари нишабли ёки қозиклар (кей-инги пайтда анкер ва нагеллар) дан фойдаланиб маҳкамланадиган котло-ванларда тикланиб, гидроизоляция қилиниб, грунт б-н кўмилади. Ёпиқ усулнинг моҳияти: туннель қуриш ишлари ер юзасини очмасдан, худди тоғда туннель очишдагидек усулда ёки махсус темир қалқонлардан фойдаланиб бажарилади.

Очик усулда (саёз жойлашган метро йўлларда) қуриладиган бекат туннеллари конструкциялари 2 ва 3 ораликди устунли рама кўринишга эга бўлиб, йирик йиғма темир-бетон элементлардан ташкил топиши ёки яхлит темир-бетондан тикланадиган бир гумбазли кўринишга эга бўлиши мумкин. Бу усулда қуриладиган юриш туннеллари конструкциялари, одатда, тўғри тўртбурчак кўринишдаги кўндаланг кесимга эга бўлиб, алоҳида йиғма темир-бетон элементлар (асос, девор ва шифт плиталари) ёки ҳажмли секциялардан тикланади.

Ёпиқ усулда (чуқур жойлашган, баъзи ҳолларда саёз жойлашган метро йўлларида ҳам) қуриладиган бекат конструкциялари бир гумбазли, 3 гумбазли кўринишдаги кўндаланг кесимга эга бўлиб, йиғма ва яхлит темир-бетондан, пўлат ва чўяндан тикланади. Бу усулда қуриладиган юриш туннеллари конструкциялари айлана шаклидаги кўндаланг

кесимда алоҳида йиғма темир-бетон ва чуян тубинг (блок)лардан йиғилади ёки яхлит темир-бетондан қурилади.

М. бекатларининг меъморий услуби, одатда, бирор мавзуни ёритишга бағишланади. Мас, Тошкент метрополитенининг Космонавтлар бекати меъморлиги космонавтиканинг ривожланиш йўллари ёритишга, Алишер Навоий бекати меъморлиги улуғ мута-факкир ва шоир ижоди моҳиятини ёритишга, Собир Раҳимов бекати меъморлиги таникли ўзбек генералининг жасоратини акс эттиришга бағишланган.

М. бекатларига кириш ва чиқиш, асосан, 2 усулда: ер усти вестибюли (дахлизи) ёки ер ости вестибюлига олиб борадиган зиналар орқали амалга оширилади. Вестибюллар турли кириш ва чиқиш жойларини бирлаштириб, зиналар ёки эскалаторлар воситасида М. бекат платформаси б-н улашга мўлжалланган. Зарур ҳолларда (асосан, чуқур жойлашган бекатларда) қуриладиган эскалатор комплекслари қия жойлашган тунелларда жойлаштириладиган эскалатордан, узатиш ст-яси ва тортиш камераларидан ташкил топади.

М. йўллари кесишув жойларида бекатдан бекатга ўтишнинг 3 тури мавжуд: бир бекат охиридан 2-бекат охирига; бир бекат марказидан 2-бекат охирига; бир бекат марказидан 2-бекат марказига ўтилади. Учала ҳолда ҳам тунеллари бекат конструкциясига бир сатҳда, юқоридан ёки пастдан уланиши мумкин.

М. бекатлари ва тунелларда юқори ҳарорат, зарарли газлар, чанг ва намлик мавжудлиги туфайли М. йўллари шамоллаги туриш зарур. Одатда, М.ларни шамоллаштириш сунъий усулда (вентиляторлар ёрдамида) амалга оширилиб, бекатларга ёз мавсумида салқин, киш мавсумида эса илиқ ҳаво етказиб берилади.

М. иншоотлари ёнғинга қарши ва хўжалик эҳтиёжларига зарур бўлган сув б-н таъминланади. Тунелларга ташқаридан сизиб кириши мумкин бўлган сув ҳамда хизмат ва и.ч. хонала-

ридан, бекат ўтиш тунелларини ювишдан чиккан окова сувлари қия тарновлар орқали т-рассанинг паст жойларига тўпланади ва ташқарига шахар сув оқимлари туркумига чиқарилади.

Поездлар ҳаракати, ёритчш тизими ва технологик қурилмалар (эскалаторлар, сантехника, алоқа, автоматика ва телемеханика, таъмирлаш ва маиший асбоб-анжомлар)дан фойдаланиш учун зарур бўлган электр таъминоти шахар электр ст-яси ва кичик ст-ялардан амалга оширилади.

Дунёнинг 80 дан ортиқ мамлакатидоги йирик шахарларда М.лар мавжуд. Энг йирик М.лар Нью-Йорк (1868 й.дан), Лондон (1863 й.дан), Париж (1990 й.дан), Токио (1927 й.дан), Москва (1935 й.дан), Мехико (1902 й.дан), Сеул (1927 й.дан), Тошкент шахарларида жойлашган. 1977 й.дан фойдаланилаётган Тошкент М.ининг умумий уз. 38,25 км, бекатлар сони эса 29 та (қ. Тошкент метрополитени).

Ад.: Храпов В. Г. и др., Тоннели и метрополитены, М., 1989; Рашидов Т. Р., Ишанходжаев А. А., Сейсмостойкость тоннельных конструкций метрополитена мелкого заложения, Т., 1993.

Абдурахмон Эшонхўжаев.

МЕТРОПОЛИТЕН-МУЗЕЙ (Metropolitan Museum of Art) — АҚШ нинг (Нью-Йоркда) энг йирик марказий санъат музейи. 1870 й.да ташкил этилиб, 1872 й.да очилган. Шаҳарнинг марказий боғида жойлашган. Форт-Трайон боғида бўлими бор. Экспонатлари, асосан, шахсий коллекциялардан мусейга тортик, қилинган санъат асарларидан иборат. Америка рангтасвири ва ҳайкалтарошлиги, қуроқлар, Узок ва Яқин Шарқнинг қад. санъати, Қад. Миср санъати, Юнонистон, Қад. Рим ва Исландия санъати, ўрта аср санъат асарлари (бўлими), мусиқа асбоблари, гравюра ва литографиялар, Европа рангтасвири, 20-а. санъати, китоблар музейи, болалар музейи, костюм ин-ти (мато ва кийимлар тўплами) ва б. бўлиmlари мавжуд. М.-м.

да жаҳон санъ-атининг кўпгина нодир ёдгорликлари, жумладан, Ғарбий Европа рангтасвирининг шоҳ асарлари, шунингдек Ўзбекистон ҳудудида яратилган амалий санъат асарлари ҳам сақланади.

МЕТРОПОЛИТЕН-ОПЕРА (Metropolitan Opera) — АҚШ нинг етакчи опера театри, опера санъатининг йирик марказларидан. 1883 й.да Нью-Йоркда ташкил этилган. Йирик фирмалар, жамиятлар, шахслар томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига фаолият кўрсатади. АҚШда ягона доимий ишлайдиган опера театри (ҳар йили 7 ой давомида фаолият кўрсатади). Фақат хор ва оркестри муқим, етакчи хонанда ва дирижёрлар бутун дунёдан му-айян спектаклга ёки маълум муддатга таклиф этилади. Дастлабки йиллари француз ва немис композиторлари (кўпроқ Р. Вагнер) асарлари асосий ўрин олган. 1909 й.да илк бор америка композитори (Ф. Конверс, «Эхтирос трубки») асари сахналаштирилди. А. Тосканини ишлаган даврида (1908—15) репертуари италян, француз, рус композиторлари асарлари б-н бойиган. 1910 й.лардан бошлаб опералар ҳар бир халқнинг ўз она тилида ижро этилмоқда. Турли даврларда «М.-о.»да дунёнинг энг машҳур хонанда ва дирижёрлари фаолият кўрсатган. 1950—72 й.лари театри Р. Бинг бошқариб, спектаклларнинг сахнавий ва мусиқий савиясини кўтаришга катта ҳисса қўшган. «М.-о.» репертуаридан Европа (Ж. Верди, К. Вебер, Г. Берлиоз, Ж. Визе, Ж. Россини, Ж. Пуччини, Р. Вагнер, П. Чайковский, М. Мусоргский, К. Дебюсси, Р. Штраус, Б. Бриттен, А. Берг ва б.) ва Америка (Д. Тейлор, Л. Грюнберг, Хансон, С. Барбер ва б.) композиторлари асарлари урин олган. Театр қошида «Мин-Мег» камер опера театри ташкил этилган (1973). 1966 й.да Нью-Йоркдаги «Lincoln-center» ҳудудидаги янги биноси (меъмор У. К. Харрисон) замонавий ускуналар б-н жиҳозланган, зали 3800 ўринли.

Олимжон Беков.

МЕТРОРАГИЯ (юн. metra — бача-

дон ва rhegnumi — ёриб чиқаман) — ҳайз кўриш маромининг бузилиши оқибатида бачадондан бетартиб қон кетиши. Кўпгина акушерлик (аборт, едбўғоз, бачадондан ташқари ҳомиладорлик ва б.) ва гинекологик касалликларда (бачадон шиллик қавати полипоз, бачадон бўйни эрозияси, фибромиома, саркома, жинсий органлар раки ва б.)да қузатилади. Қон кетишига бачадон деворида қон оқимининг бузилиши сабаб бўлади. М.нинг олдини олиш учун уни келтириб чиқарган асосий касаллиқни бартараф этиш лозим.

МЕТЧИК — тешиқларда винтсимон резьба (ариқча) очиш (қирқиш) учун мўлжалланган металл қирқиш асбоби. М.нинг бир учи кесувчи тиглари (қирралари) бўлган цилиндрик валикдан, иккинчи учи станок патронига ёки қисқичга маҳкамлашга мўлжалланган куйруқдан иборат.

Асосий хиллари: дастаки М. (қўлда резьба очиш учун); гайка М.ги (икки томони очик тешиқларда резьба очиш учун); машина М.ги (пармалаш станокларида, автомат ва махсус агрегат станокларида, асосан, бир томони берк тешиқларда резьба очиш учун); станок М.ги (гайка қирқиш станокларида икки томони очик тешиқларда резьба очиш учун); автомат М. (гайка қирқиш станокларида резьба очиш учун) ва б. Улар легирилган асбобсозлик пўлати ва тезкесар пўлатдан ясалади.

МЕХАНИЗМ (юн. mechane — қурол, иншоот) — бир ёки бир неча жисмнинг ҳаракатини бошқа жисмларнинг маълум ҳаракатига айлантириб берадиган қурилма. Кўпчилик машиналарнинг асосини ташкил этади, кўпгина асбоблар, аппаратлар ва техника қурилмаларида қўлланилади. Вазифасига қараб, М.лар ҳаракатни узатувчи; ижрочи (иш бажарувчи); бошқарувчи, назорат қилувчи ва ростловчи; таъминловчи, сараловчи, ташувчи; маҳсулотларни ҳисобловчи, тортувчи ва жойлашувчи М.лар бўлади.

Ҳаракатни ўзгартирувчи М.лар энер-

гияни механик ишга ёки механик ишни энергиянинг бошқа турига айлантиради (мас, двигатель, насос, компрессор ва б.). Ҳар ақат узатувчи М.лар двигательдан олинган ҳаракатни (валнинг айланиш тезлигини камайтириб) технологик машиналарга ёки ижрочи М.ларга узатади. Ижрочи М.лар ишлов берилаётган муҳит ёки объектга тўғридан-тўғри таъсир этади (мас, пресснинг сиқиш механизми, пахта териш машинасининг шпинделлари ва б.). Бошқарувчи, назорат қилувчи ва ростловчи М.ларга технологик жараёни бошқариб турадиган мосламалар, ростлагичлар, суюклик сатҳи ва босимини назорат қилувчи М.лар қиради. Таъминловчи, сараловчи ва ташувчи М.ларга шнеклар, ковшли элеваторлар, механик элақлар ва б. қиради. Тайёр маҳсулотларни автоматик ҳисобловчи, қадоқловчи ва жойловчи М.лар, асосан, кўплаб ишлаб чиқариладиган донали маҳсулотлар учун мўлжалланади. Бундай М.лар махсус машиналарда ижрочи М. бўлиши мумкин (мас, чой қадоқлаш машинасининг чойни ўлчовчи ва жойловчи қисми).

М. таркибига қирувчи ва звено деб аталувчи қаттиқ жисм ўзаро бириктирилган бир неча кўзгалмас деталлар (айрим қисмлар) дан иборат бўлиши мумкин. Бир-бирига тегиб турадиган икки звенонинг ўзаро ҳаракатланадиган бирикмаси кинематик жуфт дейилади. Айланма (шарнир), илгарилама (ползун ва йўналтиргич), винтли (винт, гайка), сферик (шарли шарнир) кинематик жуфтлар кенг тарқалган. Агар ҳаракатни ўзгартиришда қаттиқ жисмлардан ташқари суюклик ёки газсимон жисмлар ҳам қатнашса, улар гидравлик ёки пневматик М. дейилади.

Айланма ёки тўғри чизикли ҳаракатни айланма ҳаракатга (ва аксинча) ўзгартирадиган М. узатма дейилади. Звеноларнинг турига қараб, тишли, ричагли, фрикцион, занжирли ва тасмали М.лар бўлади. Машина таркибига қирувчи М.лар гидравлик, пневматик, электр

қурилмалардан тузилади.

Одатда, М.да битта кириш звеноси бўлиб, у двигательдан ҳаракат олади ва оралиқ звено орқали уни чиқиш звеносига узатади. М.лар ясси (текис; звенолари нуқталарининг т-раекторияси параллел текисликларда ётади) ва фазовий (ҳажмий) хилларга бўлинади. Космик техника (вакуумда айланма ҳаракат узатувчи, фазода йўналишни ўзгартирувчи ва б.), тиббиёт техникаси (ростланадиган аппаратлар, биологик протезлар ва б.) б-н боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилиш, бориш қийин бўлган ёки ҳаёт учун хавfli жойлар (сув ости, космос, ядро реакторлари) да ишлаш учун махсус М.лар яратилди. Бу ишларни бажаришда турли манипуляторлар қўлланилади. Манипуляторларнинг ривожланиши буюмларни ишлаш, монтаж қилиш ва йиғиш жараёнларини автоматлаштиришга имкон берувчи саноат роботларнинг яратилишига олиб келди (қ. Машина ва механизмлар назарияси).

Ад.: Усмонхўжаев Ҳ. Ҳ., Машина ва механизмлар назарияси, 2нашр, Т., 1970; Артоболевский И. И., Механизмы в современной технике, [в 4-х т.], 1—3, М., 1970-73.

Кўркмас Иноғомов.

МЕХАНИЗМЛАР КИНЕМАТИКАСИ — механизмларга таъсир этадиган кучларни ҳисобга олмаган ҳолда қисм (звено) лари ҳаракатининг геометрик жиҳатлари ўрганиладиган соҳа; машина ва механизмлар назарияси бўлими. М.к.да кинематик анализ ва кинематик синтез масалалари ечилади. М.к. масалаларини ечиш учун механизмнинг кинематик хоссаларини ифодалайдиган асосий кўрсаткичлар ва етакчи звеноларнинг ҳаракат конунлари маълум бўлиши керак.

М.к. масалалари график, аналитик ва графоаналитик усулларда ечилади. Энг оддий график усулнинг моҳияти қуйидагича: агар механизмдаги АВ звенонинг вазияти ва шарнирлари марказлари орасидаги масофа маълум бўлса

(расмга қ.), қолган барча звеноларнинг вазиятини циркуль ёрдамида аниқлаш мумкин. Шундай қилиб, текисликда ҳаракатланадиган механизмлар масаласи эгри чизикларнинг текисликда кесишган нуқталарини аниқлашдан иборат бўлади.

Аналитик усул олдиндан маълум аниқликдаги звеноларнинг вазиятини аниқутшга имкон беради. Бунда масала чизикли бўлмаган тенгламалар системасини ечишга келтирилади. Механизмдаги айрим нуқталарнинг т-раекторияси, одатда, звеноларнинг вазиятини билиш учун аниқланади; бунда фақат механизм иш органларининг ҳаракат т-рига боғлиқ бўлган т-раекторияларнинг графиги тузилади ёки текширил ади.

Графоанал ити к усул звенолар ва механизмлар айрим нуқталарининг тезликларини аниқлашда қўлланилади. Бирор нуқтанинг тезлигини аниқлаш учун звеноларнинг вазиятини аниқлашда олинган маълумотлардан фойдаланиб, бу нуқта йўлининг вақт бўйича ўзгариш диаграммаси тузилади, сўнгра дифференциаллаш графигини қўллаб, тезликнинг вақт бўйича ўзгариш диаграммаси курилади. Механизм нуқталарининг тезланишларини аниқлашда тезланишлар планидан ва аналитик усулдан фойдаланилади. Тезланишларни аниқлаш учун одатда кинематик диаграмма усули қўлланилмайди, чунки унинг аниқлиги олдиндан курилган тезликнинг вақт бўйича ўзгариш диаграммасини дифференциаллаш графиги аниқлигига боғлиқ бўлади. Механизмларнинг кинематик синтез масалалари кўриб ўтилган кинематик анализ масалаларига тескари ҳисобланади.

[М..Усмонхўжаев Ҳ. х. Машина ва механизмлар назарияси, 2нашр, Т., 1970; Артоболевский И. И., Механизмы в современной технике [в 4-х т.], т. 1—3, М., 1970-73.

Кўркмас Иноғомов.

МЕХАНИЗМЛАР НАЗАРИЯСИ

- механизмларни текшириш (анализ қилиш), муайян кинематик ва динамик шартларга мувофиқ янги механизмларни

лойиҳалаш, уларнинг кинематика ва динамикасини ўрганиш б-н шуғулланадиган фан. Механизмларнинг тузилиши, кинематикаси ва динамикасига оид умумий қрунийатларни очиб беради; бу қрунийатлар эса конкрет механизмларга татбиқ қилинади. М.н.нинг муҳим бўлими — механизмлар синтези; унда муайян кинематик ва динамик шартларга мувофиқ механизмларни лойиҳалаш усуллари ўрганилади. Механизмларни лойиҳалаш, асосан, уч босқичдан иборат: биринчи босқичда механизмнинг кинематик схемаси тузилади, иккинчи бос қич да механизмнинг пухта, ишончли, ф.и.к. юқори бўлган конструктив шакли аниқланади, учинчи босқичда механизмнинг технологик ва техник-иктисодий

кўрсаткичлари ишлаб чиқилади. М.с.нинг ушбу босқичлари механизмларни лойиҳалаш масалаларининг асосий мазмунини ташкил этади, чунки деталларнинг мустаҳкамлигини ҳисоблаш ва конструктив шаклини аниқлашга оид кейинги барча опера-циялар уларнинг кинематик ва динамик хусусиятларини ўзгартира олмайди (қ. Машина ва механизмлар назарияси).

Ад.: Артоболевский И. И., Теория механизмов, 2 изд., М., 1967; Усмонхўжаев Ҳ. Ҳ., Механизм ва машиналар назарияси, 2нашр, Т., 1970.

МЕХАНИК БОҒЛАНИШЛАР - бирор жисм ёки жисмлар тизимининг фазода силжишини чекловчи тўсиқлар. Мас, жисм сирпанаётган ёки думалаётган сирт; юк осилган ип; механизм звеноларини бир-бирига боғловчи шарнирлар ва б. Механик тизим нуқталари вазияти Декарт координатлари x_k, y_k, z_k , ($k=1, 2, \dots, p$), бунда p — тизим нуқталари сони) б-н белгиланса, уларнинг вақт бўйича биринчи ҳосилалари $\dot{x}_k, \dot{y}_k, \dot{z}_k$ тизими нуқталарининг тезлиги бўлади. Тизим нуқталарининг фақат вазияти чегараланса, геометрик М. б., тезлик ҳам чегараланса, кинематик ёки дифференциал М. б. дейилади ва қуйидагича ифодаланади: $f(x, y, z, \dots, t) = 0$.

Бу тенглама вақт бўйича интегралланса кинематик боғланиш интегралланувчи дейилади ва геометрик боғланишга эквивалент бўлади. Геометрик ва интегралланувчи кинематик боғланишлар голономли М.б. дейилади.

МЕХАНИК ВА ФИЗИК ХИМОЯ УСУЛЛАРИ (ўсимликлар химоясида) — зараркундалар, касаллик қўзғатувчилар ва бегона ўтларга қарши курашда турли механик мосламалар ҳамда ташки мухитнинг физик омилларидан фойдаланиш. Ўсимликлар зараркундалари ва касалликларига қарши уйғунлаштирилган кураш тизимида муҳим усуллардан бири. Механик химоя усулида зараркундаларнинг ҳаракатланишига ёки ўсимликларнинг шикастланишига тўсқинлик қилувчи турли хил чорагадбирлар (дарахт пўстлогини тозалаш, уялар ва ўсимлик қолдиқларини йўқотиш, тутқич белбоғлар боғлаш, сохта ем қўйиш ва б.) қўлланади. Механик усулни ки-мёвий усул б-н бирга олиб бориш мумкин: мас, чигирткаларга қарши курашда қазиладиган чуқурларга дори сочиш, тутқич белбоғларга эса инсектицид шимдириш. Механик химоя усулида айрим зараркундаларни (кўсак курти, Колорадо кўнғизи, зарарли хасва ва б.) қўлда териб йўқотиш мумкин. Физик химоя усули турли табиий омилларни қўллашга асосланган (сунъий ёритиш, ўта юқори ёки паст ҳарорат, радиоактив нурлар, паст босим, юқори частотали электр токи ва б.дан фойдаланиш). Ёруғлик тутқичлардан далаларда ҳашаротлар миқдорини аниқлашда фойдаланилади. Дон ва меваларни зарарсизлантиришда совитиш усули ишлатилади. Кўпгина ҳашарот ва каналар — омбор зараркундалари 0° да нобуд бўлади.

Касалликларга қарши физик кураш усулида юкум (инфекция) ни юқори ҳарорат таъсирида, мас, уруғларни иссиқ сувда (48—50°) киздириб йўқотиш мумкин. Уруғлики зарарсизлантиришда куруқ иссиқлик (донни 6—8 сутка давомида 40—45° да киздириш) қўлланади.

Нажмиддин Махмудхўжаев.

МЕХАНИК КУЧЛАНИШ - деформацияланган (сиқилган, чўзилган ва б.) қаттиқ жисм кўндаланг кесимининг юза бирлигига тўғри келадиган эластиклик кучи. Ушбу $S = -\epsilon$ - тенглик б-н ифодаланади, бунда $F_{\epsilon 1}$ — эластиклик кучи, S — юза. Деформацияланиш жараёнида қаттиқ жисмни ташкил этувчи зарралар — атом ва молекулаларнинг маълум қисми бир-бирларига нисбатан силжийди. Бундай силжишга қаттиқ жисм таркибидаги зарядланган зарралар орасидаги электромагнит кучлари қаршилик кўрсатади. Натижада деформацияланган қаттиқ жисмда миқдор жиҳатдан ташки қўйилган кучга тенг, унга қарама-қарши йўналган ички куч — эластиклик кучи вужудга келади. Хусусий ҳолда бир томонлама чўзилиш (ёки сиқилиш) дан иборат де-формациялар учун М. к. 8 нинг нисбий узайиш e га боғлиқлиги Гук қонуни орқали бундай ифодаланади: $S = Ee$, бунда $E \sim$ ўзгармас катталиқ; у деформацияланаётган стерженнинг материалига ва физик ҳолатига боғлиқ. Тажрибалар 8 нинг e га чизиқли боғланиши фақат эластик деформациянинг кичик қийматларида аниқ бажарилишини кўрсатади.

Нисбий узайишнинг нисбатан катта қийматларида ва, айниқса, ноэластик деформация вужудга келганида чизиқли боғланишдан четланиши кузатилади. Расмда полипропилен стерженнинг т-раси 245 К га тенг бўлган ҳолати учун М.к. б-н нисбий узайиш орасидаги боғланиш графиги келтирилган. Бу боғланишни уч қисмга бўлиш мумкин: 0 дан а гача бўлган қисмда чизиқли боғланиш тўла бажарилади, бунда нисбий узайиш бир неча фоиздан ошмайди, а дан Ъ гача оралиқда чизиқли боғланишдан четлашиш кузатилади, аммо бунда ҳам юқори эластик деформация содир бўлиб, нисбий узайиш бир неча юз фоизга етиб боради. Боғланишнинг Ъ дан кейинги қисмида эса стержень узилади. Кузатилаётган жисмдаги М.к. фақат шу жисм-

га бошқа жисмларнинг бевосита таъсири натижасидагина эмас, балки транинг ўзгариши, электр ёки магнит майдони таъсири, жисмнинг бир фазадан иккинчи фазага утиши ва б. туфайли вужудга келиши мумкин.

МЕХАНИК ҲАРАКАТ - ташки куч таъсирида жисмнинг фазода ўз ўрнини узлуксиз ўзгартириши. М.х. ту-шунчаси фазо, вақт, ҳаракатланувчи жисм, муҳит ва жисмга бериладиган куч (ёки тезлик) га боғлиқ. Жисмнинг ҳаракати бошқа бирор жисмга нисбатан белгиланади. Механикада М. х. қайси жисмга нисбатан текширилса, ко-ординаталар тизими шу жисм б-н боғланади. Классик механикада моддий нукта М. х. тизимининг умумий қонунлари И. Ньютон томонидан таърифланган. М. х.нинг биринчи қонуни инерция қонуни ҳисобланади.

МЕХАНИКА [юн. mechanike (teche) — қурол, иншоот] — ташки куч таъсирида жисмнинг фазода ҳаракатланиши ва мувозанатини ўрганиш б-н шуғулланадиган фан. Моддий нукта М.си, моддий нукталар тизими М.си, мухлақат қаттиқ жисм М.си, грунтлар М.си ва туташ муҳит М.си каби бўлимларга, буларнинг ҳар қайсиси динамика, кинематика ва статика бўлимларига бўлинади. М.нинг механика қонунларини амалий масалалар — машиналар, ме-ханизмлар ва б. иншоотлар яшагга татбиқ қилиш б-н шуғулланадиган соҳаси амалий (татбиқий) М. деб аталади; иншоотлар ва уларнинг қисмларини мустаҳкамлик ва устуворликка ҳисоблаш усулларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланадиган соҳаси қурилиш М.си дейилади.

М. билимлари қадимдан мавжуд. Неолит ва жез даврида ғилдирак маълум эди, бир оз кейин эса ричаг, полиспаг ва б. қўлланилган. Қадимги (мил. ав. 3-а.) Миср эҳром (пирамида) лари, Бобил, Хитой, Хоразм, Суғдиёна ва Эронда сақланиб қолган сув иншоотлари уларни қуришда ричаг, пона, қия текисликлардан фойдаланилганлигини кўрсатади. Ўрта Осиёда қадимдан чархпалак ва чиғирдан

фойдаланилган.

Назарий М. дастлаб Юнонистонда (мил. ав. 6—5 а.ларда) пайдо бўлган деб ҳисобланади. «Механик муаммолар» асари М. бўйича ёзилган энг қад. асардир (мил. ав. 3-а.). Бу асарнинг муаллифи Аристотель, деган тахминлар бор. Статиканинг геометрик йўналиши Архимед (мил. ав. 287—212 й.) номи б-н боғлиқ. Героннинг «Механика», «Пневматика», «Автоматлар ҳақида», «Бело-пойика» деган асарлари татбиқий М.га оид. Кинематика қоидаларини ишлаб чиқиш б-н Евдокс Книдский (мил. ав. 4-а.), Платон, Архимед, Калипи, Аполлоний, Пергайос, Гиппарх, Птолемей шуғулланган.

М. фанининг бундан кейинги тараққиёти 9—12-а.ларга тўғри келади. Бу даврда Шарқ алломалари Бану Мусо (ака-ука) лар, Собит ибн Курра, Абу Райхон Беруний, Абу Абдуллох Юсуф эл-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, алҳазиний, Ахмад ал-Фарғоний М. тараққиётига салмоқли ҳисса қўшганлар. М.нинг бу даврдаги тараққиёти — Аристотель, Герон, Архимедларнинг асарларини таржима қилиш ва шарҳлашдан бошланади. Абу Абдуллох Юсуф эл-Хоразмий «Фанлар қалити» асарининг 2- китобида М.га бир боб ажратилган. Собит ибн Курра ўзининг «Қарастун ҳақидаги китоби»да тарозиди тортиш назариясини ёритган. Беруний, Умар Хайём ва ал-Хоринийлар металл ва қимматбахо тошлар солиштирма оғирлигини аниқдаш усулларини ишлаб чиққанлар. Ибн Сино «Донишнома» асарининг физика бўлимида қаракат ҳақида чуқур фикр билдирган. Юлдузлар ҳаракатини тушунтирувчи кинематик моделлар Собит ибн Курра, ибн Сино ва Берунийнинг кўпгина рисолаларида берилган.

М. Европада Уйғониш даврида янада кучли тараққий этди. Бу даврда М. фани олдида кўпгина янги масалалар қўйилди, мас, жисмнинг урилиш кучи, сна-рядларнинг учиш назарияси, кемалар чидамлилиги, маятниклар тебраниши ва б. Назарий М.нинг асосий қонунлари ҳам

худди шу даврда ишлаб чиқилди ва бунда Леонардо да Винчи, Н. Коперник, И. Кеплер, Г. Галилей, И. Ньютоннинг ўрни катта бўлди. Назарий М.да моддий объектлар сифатида моддий нукта ва механик тизимлар (мас, мутлақ қаттиқ жисм) олинади. Фазо, замон ва вақт, куч ва масса, инерциал санок системаси, ўзгарувчан туташ муҳитлар ҳақидаги тушунчалар назарий М.нинг асосий тушунчаларидир. Галилей — Ньютон инерцион қонуни, ҳаракат тенгламаси (Ньютоннинг иккинчи қонуни), таъсир ва акс таъсирнинг тенглиги ҳақидаги қонун (Ньютоннинг учинчи қонуни) назарий М.нинг асосий қонунлари ҳисобланади. Бу қонунлардан механик система ҳаракатини текширишда Ж. Л. Лагранжнинг биринчи ва иккинчи тур тенгламалари, У. Р. Гамильтоннинг каноник тенгламалари, Гамильтон — Якоби тенгламаси, Ап-пель тенгламалари, динамиканинг умумий теоремалари чиқарилади. Шунингдек, К. Ф. Гаусснинг кичик йўналишлар принципи, Гамильтон, Б. С. Якоби, Л. Эйлер ва Монертюнинг вариацион принциплари М.нинг асосий принципларидир. Ҳаракат устуворлиги (турғунлиги) назарияси осмон балли-стикаси ва осмон М.си — назарий М.нинг татбиқий аҳамиятга эга бўлган соҳаларидир.

Ҳаракат устуворлиги назарияси автоматик бошқариш техникаси (самолёт ва ракета, космик кемалар парвозини бошқариш)нинг асосидир. Бу назария ҳаракат устуворлиги шартларини, механик тизимлар устуворлиги хусусиятларини ошириш йўллари кўрсатади, осмон баллистикасида космик аппаратлар ҳаракатининг т-раекторияси ҳисоблаб чиқарилади.

Амалий (татбиқий) М.да механик система ҳаракатини бошқариш усуллари назарий М.нинг умумий қонунлари ва принциплари асосида кўрилади, механик системанинг тегишли хусуси-ятга эга бўлиш йўллари аниқланади. Амалий М. бошқариладиган системаларни бошқаришда муҳим роль ўйнайди.

Бошқариш объекти сифатида механик хусусиятли объектлар, мас, ўзиюрар ва учар аппаратлар (кемалар, само-лётлар, ракета ҳамда вертолётлар), турли машиналар (станоклар, турбиналар, электр ва электрон машиналар, куйиш ва прокат машиналари) ва синалувчи механик қурилмалар, роллагичлар, реактив двигателлар ва б. кўрилади.

Деформацияланувчи қаттиқ жисмлар, газеимон суяқ жисмлар ҳаракати туташ муҳитлар М.сида ўрганилади. Эластиклик ва пластиклик назарияси, гидродинамика ва аэромеханика, газ ва тўлқин динамикаси туташ муҳитлар М.сининг энг ривожланган соҳаларидир. Туташ муҳитлар М.сида қаттиқ жисм, суяқлик ва газларнинг структураси узлуксиз структура деб, шунингдек, туташ муҳит ҳажмининг ҳар бир элементи қўшни элементлар б-н ўзаро таъсирида бўлади, деб қаралади. Магнит гидродинамикаси, аэроэластиклик назарияси ва ёрилиш назарияси туташ муҳитлар М.сининг соҳалари ҳисобланади.

М. кўпгина муаммоларни ҳал қилишда асосий омил ҳисобланади. Улардан баъзилари: сувда катта (100 м/с ва ундан юқори) тезликда ҳаракат қиладиган жисмларга қаршилик кучини камайтириш; т-раси миллион градусга етадиган плазмалар ярагиш ва уларни сақлаш; катта босим ҳамда т-ралар таъсиридаги материаллар Яусусиятини, портлаш кучининг иншоотларига таъсирини аниқлаш; ҳаво айланиши (циркуляция) ни тушунтириш; обҳавони олдиндан айтиш; ўсимлик ва тирик организмлардаги механик жараёнларни ўрганиш; ўзгарувчан массали жисмлар М. си, космик парвозлар динамикаси, плазмаларнинг магнит майдонидаги ҳаракати ва б. Юлдуз эволюцияси ва Қуёшда содир бўлаётган ҳодисалар б-н боғлиқ масалаларнинг кўпчилиги классик механика соҳаларида, мас, квант М., статистик физика, электродинамика ва б.да қаралади.

Катта тезликда ҳаракатланаётган системага оид ҳодисаларни классик

М. қонуниятлари асосида тушунтириб бўлмайди. Бу ҳодисалар А. Эйнштейннинг релятивистик М.сида қаралади. Атом ва ядродаги ҳодисалар квант М.да берилиб, унда механик масалаларни математик масалаларга келтириш усуллари кўрилади. Лекин М.нинг ҳар қандай масаласини математика йўли б-н ҳал этиб бўлмайди. Бундай ҳолларда масалалар ҳар хил механик гипотеза ва интуициялар асосида тақрибан ечилади. М. фани таъсирида математиканинг қатор соҳалари тараккий этди.

Мас, комплекс ўзгарувчи функциялар назариясининг баъзи соҳалари, хусусий ҳосилалари тенгламалар назарияси ва б. Физика ва М. масалалари орасидаги ўхшашликларни аниқлашда математиканинг роли катта. Мас, М.даги тебрангичлар (маятник) б-н физикадаги тебрангич контурлари орасидаги ўхшашлик шулар жумласидан. М.нинг кўп масалалари магнит майдонида плазмаларнинг ҳаракатланиши б-н боғлиқ (магнит гидродинамика). Гидродинамикая кўпгина муҳим масалалар авиациядаги катта тезликлар, балластика, турбосозлик ва двигателсозлик муаммолари б-н боғланган.

Ўзбекистонда М. соҳасида машина ва механизмлар, конструкция ва иншоотларнинг мустақкамлиги, биноларнинг сейсмодинамикаси, кўп фазали ва кўп компонентли муҳитлар, газламаларнинг пишиқлиги, парашютлар назарияси, пахтачилик комплексидаги механизмлар, қобиклар назарияси, иқтисодий кибернетика, туташ муҳитлар механикасига дойр ва б. соҳаларда и.т. ишлари олиб борилди.

Ўзбекистонда М. муаммоларига дойр и.т.лар Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустақкамлиги ин-ти, Математика ин-ти, «Кибернетика» илмий и.ч. бирлашмаси, Ўзбекистон миллий унти, Тошкент техника унти, Автомобиль транспорти ва йўллари ин-ти, виллоятлардаги ун-тларда олиб борилди. М.нинг ривожланишига ўзбек

олимлари М. Ўрозбоев, Х. Раҳматуллин, Х. Усмонхўжаев, М. Ҳожинаова, В. Қрбулов, Т. Рашидов, Ж. Файзуллаев, И. С. Аржаних, М. Ф. Шулгин, А. Д. Глушченко, О. В. Лебедев, С. Қодиров ва б. ўз ҳиссаларини қўшишган.

Турсун Рашидов, Аброр Нўъмонхўжаев.

МЕХАНИКА ВА ИНШО-ОТЛАРНИНГ СЕЙСМИК

МУСТАҚКАМЛИГИ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА М. Т. Ўрозбоев номидаги Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустақкамлиги институти — механика муаммолари, пахта териш машинаси механикаси, бино ва иншоотларнинг зилзилага чидамлилиги, муҳитлар механикаси масалалари б-н шугулланадиган и. т. муассасаси. Дастлаб Иншоотлар ин-ти номи б-н Тошкентда 1947 й. ташкил қилинган, 1959 й. шу ин-т лаб.лари асосида Қурилиш ва архитектура и. т. ин-тига айлантирилган. Ўша йили бу ин-тнинг қурилиш механикаси, грунтлар механикаси лаб.лари Ўзбекистон ФА Математика ва механика ин-тининг аэродинамика лаб. ҳамда пахта териш машиналари бўлимлари қўшилиб, Механика ин-ти ташкил қилинди. 1963 й. шу ин-т қошида ҳисоблаш маркази тузилди ва ин-т Механика ин-ти ва қисоблаш маркази деб аталди. 1966 й.дан ҳозирги номи б-н юритилади, 1970 йил ин-т асосчиси М. Т. Ўрозбоев номи берилган. Ин-тда 8 лаб., илмийтехника ахбороти ва патент, лицензия бўлими, аспирантура, докторантура, механика устахонаси, кутубхона (50 минг китоб) бор (2003). Ин-тда конструкциялар ва иншоотларнинг мустақкамлиги ва сейсмодинамикасига, кўп фазали ва куп компонентли муҳитларга, пахтачилик, енгил саноат ва транспорт комплексидаги машина ва механизмлар тизимлари назарияларига оид и. т. ишлари олиб борилди. Ин-тнинг асосий илмий йўналишлари: сейсмик мустақкамлик; механизмлар ва пахта териш машиналари назарияси; кўп компонентли муҳитлар механикаси. Ин-тда

135 дан ортиқ ходим фаолият кўрсатади (2003). Ин-т фаолияти К. Бо-бомурадov, А. Д. Глушченко, А. А. Ильюшин, О. В. Лебедев, Р. Мухитдинова, В. Т. Рассказовский, Х. Рахматуллин, Т. Рашидов, А. А. Ризаев, Х. Усмонхўжаев, М. Ўрозбоев, Ж. Файзуллаев, В. Крбулов, ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

МЕХАНОРЕЦЕПТОРЛАР (юн. *mechanon* — машина ва рецепторлар) — сезувчи нерв охирлари; ташқаридан бўладиган (туйғу, оғриқ, эшитиш ва б.) ёки ички органларда вужудга келадиган механик таъсиротларни қабул қилади. М.га бароресепторлар, проприоресепторлар, туйғу рецепторлари (одам ва ҳайвонларнинг тери юзасида бўлади), вестибулоресепторлар киради (улар одам ва ҳайвонлар ички кулоғининг вестибуляр аппаратида жойлашган бўлиб, тезланиш, вибрация туфайли гавданинг фазодаги вазияти ўзгаришини таъминлайди).

МЕХАНОТРОН (лот. *mechanos* - механик ва электрон) — механик катталарни электр катталарга айлантириб берадиган электр вакуум асбоб; унда электрон ёки ион токи кучини бошқариш учун электродларини бевосита силжитиш усулидан фойдаланилади. Бир ёки бир неча кўзгалувчан электрод (мас, анод) ни кўзгалмас катодга нисбатан силжитилса, электродлар орасида электр майдон қиймати ва шакли, яъни анод токи кучи ўзгаради. М.нинг 2 (диод), 3 (триод) ёки 4 (тетрод) электродли хиллари бор. М. сезгирлиги (ток бўйича диодли М.ларда 7 а/см гача, кучланиш бўйича триодли М.ларда 25 кВ/см гача), оддийлиги, энгиллиги ва ихчамлиги б-н бошқа датчиклардан устун туради.

МЕХИКАЛИ — Мексиканинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар. АҚШ чегарасига яқин жойда. Колорадо дарёси ҳавзасида. Шим. Куйи Калифорния штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 764,9 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Суғорма деҳқончилик р-нининг (пахта, буғдой, сабзавот экин-

лари, мойли ўсимликлар етиштириш) маркази. Озиқ-овқат, металлсозлик, пахта тозалаш, ёғмой саноати корхоналари мавжуд. Америка компанияларининг электротехника, радиоэлектроника ва истеъмол товарлари и. ч. корхоналари ишлаб турибди. Ун-т бор.

МЕХИКО — Мексиканинг марказидаги штат. Майд. 21,5 минг км². Аҳолиси 13,08 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Толука ш. Марказий Меса тоғлигининг жан. қисми, қисман Вулканли Сьерра тоғларида жойлашган. Ғарбда Толука тоғ оралиги ҳавзаси ва шарқда Мехико ҳавзасини ўз ичига олади. Вулкан ҳаракатлари фаол сейсмик р-н ҳисобланади. Иклими тропик, тоғли иклим, ўртача ойлик т-ралар 9—12° дан 15—18° гача. Йилликёғин 500—1000 мм. Тоғлар ўрмонлар б-н копланган, 4000 м дан баланд ерлар яйловлардан иборат. Хўжалигининг асосини қ. х. ташкил этади. Экин майдонининг 40% лалмикор ерлар (маккажўхори, дуккакли экинлар, арпа экилади), 9% суғориладиган ерлардан иборат. Толука ш. атрофида буғдой экилади, сут чорвачилиги, шимолий р-нларда қуйчилик ривожланган. Асосий саноат корхоналари: автомобилсозлик, кимё, энгил саноат, металлсозлик, сунъий ўғитлар и. ч.

МЕХИКО — Мексиканинг пойтахти. Мамакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий маркази. Мексика тоғлигининг жан. қисмида, 2240 м баландликда. Иклими субтропик иклим, ўртача т-раси январда 12°, июлда 16°, энг иссиқ ой (апр.) да 18°. Йиллик ёғин 750 мм. М.да тез-тез чангли бўронлар ва zilзилалар бўлиб туради. Сув таъминоти қийин. Аҳолиси 8,6 млн. киши (2000). М. атрофидаги шаҳарлар б-н жаҳонда энг йирик шаҳар агломерацияларидан бири — Катта М.ни ташкил қилади.

М. — Ғарбий ярим шарнинг энг қад. шаҳарларидан. Шаҳарга 1325 й. ацтек индейслари томонидан Теночтитлан номи б-н муҳим савдо йўлида қалъа сифатида асос солинган. 16-а. бошларига келиб

жаҳонда энг йирик шаҳарлардан бирига айланди. 1521 й.да ис-пан мустамлакачилари томонидан шаҳар вайрон қилинган, унинг ўрнида Янги Испания маъмурий маркази бўлган М. бунёд этилган. 1821 й.дан мустақил Мексика пойтахти.

М. — транспорт йўллари тугуни. Халқаро ҳаво йўлларининг йирик маркази. Метрополитен қурилган. М. — Лотин Америкасининг йирик саноат шаҳарларидан бири. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг 1/2 қисми М.га тўғри келади. 20-а.нинг 50-й. ларигача М.да озиқ-овқат, тўқимачилик, тикўвчилик, пойабзал, фармацевтика саноати корхоналари бўлган. 50-й.лардан бошлаб АҚШ сармоясига ҳисобига электротехника, металлсозлик, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш («Форд» ва «Женерал моторе» корхоналари), нефть кимёси саноатлари ривожланди. М. яқинида қурилиш материаллари, цемент 3-длари қурилган. М. — мамлакатнинг йирик савдо ва молия марказларидан.

МЕЦЕНАТ Гай Цильний (Gaius Cilnius Maecenas) (мил. ав. 74/64 й. — мил. ав. 8 й.) — Рим императори Августнинг яқин кишиси, монархия тарафдори. Давлат лавозимларида ишламаган, фа-қат 30-й.ларда Августнинг муҳим сиёсий ва дипломатик (мас, Антоний Марк б-н бўлган музокаралар) ҳамда шахсий топшириқларини бажарган. М. ўзига замондош бўлган Рим адабий ҳаётига таъсири б-н машҳур бўлган. У ўз давридаги машҳур шоирлар — Гораций, Вергилий, Проперций ва б. б-н дўст бўлган, уларга ҳомийлик қилган. М. исми фан ва санъат ҳомийси сифатида мажозий маъно касб этган.

МЕЦЦО-СОПРАНО (итал. — mezzo — ўрта ва сопрано) — аёлларнинг сопрано ва контральто орасидаги овози. Диапазони кичик октава «ля», «си» товушидан иккинчи октава «си»гача (a-h — h2). М.-с. овозлари ўрта регистрдаги товушларнинг тўлақонлилиги, юқори пардаларининг ўткирлиги, пастки, «кўкрак»

регистр мавжудлиги б-н сопрано овоздан ажралиб туради. М.-с. овози учун ёзилган машҳур опера партиялари: Амнерис (Ж. Верди, «Аида»), Кармен (Ж. Визе, «Кармен»), Любаша (Н. Римский-Корсаков, «Подшонинг келини»), Далила (К. Сен-Сане, «Самсон ва Далила») ва б. Р. Горр (Бельгия), А. Мюррей (Ирландия), М. Гай (Испания), Ц. Симиниото (Италия), И. Архипова, Н. Терентьева (Россия), К. Тхорборг (Швеция)лар М.-с. овози б-н машҳур. Ўзбекистонда Майсара (С. Юдаков, «Майсарининг иши»), Ҳалима (Ҳ. Раҳимов, «Зафар») каби М.-с. га мўлжалланган бош опера партияларни Ҳ. Носирова катта маҳорат б-н талқин этган.

МЕЦЦО-ТИНТО (итал. mezzo - ўрта ва tinto — бўялган) — металл гравюра тури; асосан, чуқур босмага тааллуқли, рангли босмага ҳам қўлланилади. Босмага сидирға қора тус ҳосил қилиш учун М.-т.да босма шакл (пластина)нинг текис юзаси механик ёки кимёвий усулда донадор (ғадир-будур) қилинади; сўнг тоза ёки бўёқ қопланган пластина юзасига тасвир ишланади, расмдаги ёруғ жойларнинг юзаси текисланади ёки қириб тозаланади. Бу жараён туфайли нурдан сояга аста-секин ўтиш имконияти яратилади. М.-т. усулидаги гравюралар теран ва майин ранги, бой ва нозик нурсояси б-н ажралиб туради. 17-а. ўрталарида немис устаси Л. Зиген ихтиро қилган. 18—19-а. бошларида кенг тарқалган бўлиб (айниқса, Англияда, шунингдек, Франция, Россия ва б.да), асосан, картиналарни и. ч.да қўлланилган.

МЕЧНИКОВ Илья Ильич (1845.3.5, Харьков вилояти — 1916.2.7, Париж) — рус биологи, киёсий патология, эва-люцион эмбриология ва иммунология асосчиларидан. Петербург ФА муҳбир аъзоси (1883), фахрий аъзоси (1902). М. Л. Пастер вафотидан сўнг Париждаги Пастер ин-тини бошқарган(1888). Н. Ф. Гамалея б-н ҳамкорликда Россияда дастлабки бактериология ст-ясини ташкил этган (1886) ва ҳамкасблари б-н бирга сара-

мас, қайталама терлама, товук вабоси ва қўйларнинг куйдирги касалликлари устида изланишлар олиб борди. «Юкумли касалликларга бардошлилик» асари (1901) б-н иммунитетнянт фагоцитар назариясини яратди. Кўп хужайрали организмларнинг келиб чиқиш назариясини ишлаб чиққан. У денгиз юлдузи личинкалари ёт омилларни ўраб олиб ютиб юборишини кузатади ва фагоцитоз ходисасини кашф этди (1883). М. ҳаётининг кейинги даврида қариш ва ўлим муаммоларини ўрганган. «Ортобиоз» ёки «Тўғри яшаш», шунингдек, «Одам табиати тўғрисида этюдлар» китобида соғлом ва узок яшаш учун суткатик маҳсулотларини кўп ичиб туриш лозимлигини уқтирган ва қатиқ тайёрлашнинг («болгар таёқчалари» ёрдамида) янги усулини яратди. Асарлари қариллик муаммоларига багишланган. Нобель мукофоти лауреати (1908, П. Эрлих б-н ҳамкорликда).

МЕШ, мешк — ошланган теридан тикилган озги тор қоп, саноч. М. қадимдан маълум, асосан, суоқ нарсалар (сув, сут, шинни, кимиз ва б.)ни гашиш ва саклаш, чалоп тайёрлаш ва б. мақсадларда ишлатилган. Шарқ мамлакатлари, Ўрта Осиё ва Сибирь халқлари ўртасида кенг тарқалган. Қадимдан Шарқ, хусусан, турк-мўғул халқлари кўшинида ҳарбий ҳаракатлар чоғида, чунончи, теран дарёлардан кечиб ўтишда, сол яшашда унумли фойдаланилган. Ўтмишда М.да сув манбалари (ховуз, ариқ, қудуқ ва б.)дан хонадонларга, гузарларга, чойхона, карвонсаройларга сув ташиб бериб тирикчилик киладиган киши мешкоб ёки мешкобчи деб аталган.

МЕШЧАНЛАР (полякча бирликда — mieszczanin) — Россия империясида (1775—1917 й.ларда) турли тоифадаги шаҳар аҳолиси (хунармандлар, майда савдогарлар ва уй эгалари)дан иборат табақа. Яшаш жойлари бўйича жамоаларга бирлашган, ўз-ўзини идора қилиш юзасидан айрим ҳуқуқларга эга бўлишган. 1863 й.гача қонунга кўра, тан жазосига ҳукм этилиши мумкин бўлган.

Кучма маънода — маънавий қашшоқ, савияси паст кишилар.

МЕШЧЁРА ПАСТТЕКИСЛИГИ, Мешчёрa текислиги, Мешчёрa — Ока ва Судогда дарёларидан ши-м.даги паст-текислик. Бал. 80 м дан 130 м гача. М. п. музлик даври ётқизикларидан ҳосил бўлган қад. аллювиал текислик. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —10°, — 11°, июлники 18°. Йиллик ёғин миқдори 450—550 мм. Дарёлари: Бужа, Цна, Поля, Гусь, Пра. Тупроғи асосан, подзол тупроқлар. Кўл ва ботқоқлик кўп. Аралаш ўрмонлар ўсади. Дарё водийларида ўтлоқлар бор. Торф, кварц кумлари қазиб олинади.

МЕЪДА, ошқозон — овқат ҳазм қилиш системасининг кенгайган қисми (қ. Овқат ҳазм қилиш системаси). М.да овқат сақланади, майдаланади ва қисман ҳазм бўлади (қ. Овқат ҳазм қилиш). М. ичакнинг олдинги ихтисослашган қисми сифатида биринчи марта айрим бўшлиқчиликлар, ясси чувалчанглар ва халқали чувалчангларда пайдо бўлади (қ. Ичак). Умуртқали ҳайвонларда М. ичакнинг олдинги кенгайган қисми ҳисобланади. Бироқ юмалоқоғизлиларда ва айрим балиқлап)^ М. ихтисослашмаган, кўпчилик балиқларда қизилўнгач ва ичакдан аниқ ажралмаган. Сувда ва курукликда яшовчиларда М. ҳазм қилиш системасининг бошқа қисмларидан аниқ ажралган. Қушлар М.си мустақил безли ва мускулли бўлимдан иборат. Сут эмизувчилар М.си мураккаб тузилган бўлиб, кириш ва чиқиш қисми ҳамда М. туби ва танасидан ташкил топган. Кўпчилик кавшовчи сут эмизувчилар М.си 4 бўлма: катта қорин, тўрқорин, қатқорин ва ширдондан иборат. Айрим китлар М.си 5 ва 6 бўлмалли бўлади. Безли қаватнинг тузилишига кўра, безли ёки ичак ти-пидаги (одам, мушуклар, итлар), қизилўнгач (ехидна, ўрдақбурун) ҳамда аралаш, яъни қизилўнгач-ичак (отлар, чўчқаларда) типидagi М. фарқ қилинади. Кўпчилик сут эмизувчиларда М. безлари ихтисослашган бўлади.

Одамда М. қорин бўшлиғида жойлашган бўлиб, шакли ловияга ўхшайди. Унинг кўпроқ қисми чап томондаги коворга ости соҳасида, озроқ қисми эса қорин бўшлиғи тепа бўлагининг ўртасида туради. М. танасининг юқори қисми (туби) кенгайган ва диафрагмага қараган. М.дан чиқиш қисм (пилорус) қориннинг ўрта чизиғи орқасидан ўнгга ўтади. М.нинг кириш қисми кизилўнгачдан бошланса, чиқиш қисми 12 бармоқ ичакка қўшилади. Овқат б-н ўртача тўлган М. юқоридан жигарнинг пастки юзасига ва диафрагмага; пастдан қўндалангчамбар ичак ва унинг туткичига тегиб туради. М.нинг ботиқ чеккаси (кичик қийшаймаси) ўнгга ва юқорига, қавариқ чеккаси (катта қийшаймаси) чапга ва пастга қараган. М.дан чапда — талок, пастда ва орқада — меъда ости бези бор. М. ҳамма томондан қорин пардаси б-н ўралган. М. сиғими ҳар қимда ҳар хил: янги туғилган болада 20—30 мл, ўрта ёшдаги одамларда 1—3 л; эркаклар меъдаси аёлларникига нисбатан каттароқ бўлади.

М. девори шиллик, шиллик парда ости, мускул ва сероз қаватдан иборат. М. ташқаридан сероз парда б-н қопланган. Унинг остидаги мускул қавати бўйлама (ташқи), қўндаланг ва қийшиқ йўналган толалардан тузилган. Шиллик парда ости қавати М.нинг мускул қаватини шиллик пардага боғлайди. Бу қават қон томир ва нервларга бой. М.нинг ички юзаси шиллик парда б-н қопланган, бу парданинг бурмалари остида жуда кўп безлар бор. М.га кириш қисм (кардиа) ва тубдаги безлардан шилимшиқ, пилорус безларидан эса ферментлар ишланиб чиқади. М. б-н 12 бармоқ ичак чегарасида пилорус си-қувчиси (сфинктери) бор, у бир неча қават циркуляр мускуллардан тузилган бўлиб, меъданинг вақти-вақти б-н бўшаб туришини таъминлайди. М. силлик мускулларининг қисқариши натижасида М.да тоник перистальтик ҳаракатлар бўлади. М.га тушган овқат микдорига қараб тоник қисқариш узлуксиз узок, да-

вом этади. Перистальтик— тўлқинсимон ҳаракатлар М.нинг кардиа қисмидан пилорус қисмига томон бўлади, бу ҳаракатлар овқатни аралаштиради ва ичакка ўтказиб беради. Бўш М. қисқарган ҳолда туради; оч қоринга ичилган сув М.да тўхтамай ичакка ўтади. М.нинг кириш қисмидан тушган овқат М. деворларини кенгайтиради ва перистальтикаси туфайли аста-секин пастга томон сурилади. М. овқатни аралаштиради, ҳазмга мослайди, кимёвий ўзгартиради ва ичакка ўтказиб беради (эвакуация). М. шира-сидаги хлорид кислотата таъсирида овқат бўқиб, гидролиз қилувчи ферментлар таъсир этиши учун қулай муҳит вужудга келади. М.нинг туби ва танасида жойлашган найсимон безлар хлорид кислота, қолган безлар эса пепсин ва шиллик суюқлигини ажратади, буларнинг чиқиши овқат сифати ва микдорига боғлиқ бўлиб, уни нерв системаси ва гуморал омиллар бошқаради. Биринчи (шартли рефлекс) фазасида овқатни кўриш, хидининг бурунга кириши, ейиш, оғиз ва халқум рецепторларининг таъсирланиши вужудга келади. Иккинчи (нейрогуморал) фазада овқатнинг М. шиллик пардасига бево-сита таъсири шира чиқартиради. Учинчи (ичак) фазада 12 бармоқ ичак рецепторларининг қитиқланишидан вужудга келадиган рефлексор таъсир ва ичакдан қонга сўриладиган озик моддалар таъсири М.дан шира чиқишига олиб келади. Овқат М.да 3 соатдан 8—10 соатгача туриши мумкин. Шу вақт ичида овқат меъда шираси б-н тўла ши-

милади ва аста-секин оз-оздан 12 бармоқ ичакка ўтади. М. касалликларидан гастрит, яра касаллиги ва ўсмалар кузагилади.

Носир Аҳмедов.

МЕЪДА КАТАРИ — меъда (ошқрзон) шиллик қаватининг яллиғланиши (қ. Гастрит).

МЕЪДА ОСТИ БЕЗИ — одам ва ҳайвонлардаги йирик без. Анатомикфизиологик хусусиятларига кўра, ташқи (экзокрин) ва ички (эндокрин) секреция

бези; панкреатик шира ҳамда инсулин ва глюкогон гормонларини ажратади; улар бевосита қонга ўтиб, углевод ҳамда ёғлар алмашилишини бошқаради; овқат ҳазм қилишда иштирок этади. М. о. б. мураккаб тузилган аралаш безлар туркумига киради. У катталиги жиҳатдан жигардан кейин иккинчи ўринда туради. Қорин бўшлиғида, меъда орқасида, ўн икки бармоқ ичакка яқин (қ. Ичак), бел умуртқаларининг қаршисида кўндаланг жойлашган. Уз. 12—18 см, вази 70—80 г атрофида, Безнинг бириктирувчи тўқимадан иборат капсуласи жуда нозик. Без хужайралари меъда ширасияи ажратади. М. о. б.нинг чиқарув йўллари йириклашиб ва бир-бирига қўшилиб бориб, бош чиқарув йўлига қуйилади, бу йўл без бўйлаб бориб, умумий ўт йўли б-н бирга ўн икки бармоқ ичакка очилади. М. о. б. касалликларидан панкреатит, ўсма ҳосил бўлиши, инсулин ишлаб чиқарилиши бузилганда қандли диабет кузатилади.

МЕЪДА ШИРАСИ — меъда (ошқозон) шиллик пардасининг турли без хужайраларидан ишланиб чиқадиغان овқат ҳазм қилиш шираси; рангсиз, тиник, нордон суюқлик. Унда хлорид кислота ва бир қатор минерал тузлар, шунингдек, ферментлар (асосан, пепсин ва б.) бор. Одам М. ш.даги хлорид кислота концентрацияси 0,4—0,5% га тенг. Хлорид кислота овқатни ўзлаштиришда муҳим роль ўйнайди. У овқат лўқмаларини намлаб юмшатади, М. ш.нинг ферментларини фаоллаштиради, микроорганизмларни ўлдиради, меъда ости безининг ферментлар ишлаб чиқаришини кучайтиради, овқат ҳазм қилиш гормонларининг ҳосил бўлишига ёрдам беради. М. ш.даги хлорид кислота микцори «кислоталилик» деган тушунча б-н юритилади. Кислоталилик ҳамма вақт бир хил бўлмайди, у шира ажралишининг тезлигига, ишқорий реак-цияга эга бўлган меъда шиллигининг нейтраллаш таъсирига боғлиқ; овқат ҳазм қилиш системаси аъзоларининг касалликларида ҳам кислоталилик ўзгаради. Маълумки, меъ-

да бези хужайралари асосий, қопловчи ва қўшимча хужайраларга бўлинади, уларнинг ҳар қайси гуруҳи ширанинг маълум бир таркибий қисмини ишлаб чиқаради. Қўшимча хужайралар М. ш.ни қовушқоқ қилувчи шиллик ажратади, ана шу шиллик хлорид кислотани нейтраллайди ва М. ш.нинг кислоталигини камайтиради, шиллик пардани таъсирлардан саклайди ва меъдага тушган озик маҳсулотларни ўзлаштиришда иштирок этади. М. ш. таркибида ферментлар, шиллик ва хлорид кислотадан ташқари, бир қатор органик ва аорганик моддалар, шунингдек, ингичка ичакда витамин В₁₂ нинг сўрилишини таъминлайдиган Касл фактори деб аталувчи махсус модда бўлади; у кўмикда қизил қон таначалари (эритроцитлар)нинг нормал етилиши учун зарур. Меъда, ичак, жигар, ўт пуфаги ҳамда қон касалликларида, шунингдек, руҳий ҳаяжонланиш ва қайғу таъсирида ҳам М. ш.нинг микпори ва таркиби ўзгариши мумкин. М. ш.ни зонд б-н олиб текшириш диагностика аҳамиятга эга.

МЕЪДА ЯРАСИ — қ. Яра касаллиги.

МЕЪДАНИ ЮВИШ — турли моддалардан захарланганда, сифатсиз овқат еб қўйганда, шу моддалар ёки овқат қолдикларини меъдадан чиқариб ташлаш мақсадида қўлланилган муолажа. Беморнинг аҳволига қараб у ўтирган ёки ётган ҳолатида қилинади. Меъда зонд б-н ёки оддий усулда ювилади. Зонд орқали ювганда 600—800 мл илик сувга 2% ли натрий гидрокарбонат ёки калий перманганат эритмаси қўшиб меъдага юборилади ва қайта сўриб олинади. Меъдага юбориладиган сув тоза бўлиб қайтиб тушмагунича М. ю. такрорланаверади. Бунинг учун 8—10 л ча суюқлик ишлатилади. Муолажани тиббиёт ходими бажаради. Уй шароитида (ҳаёт учун хавфли захарланиш ҳоллари рўй берганида, врач етиб келгунга қадар) ёки зонд б-н ювиш мумкин бўлмаганда оддий усул қўлланади. Бунинг учун беморга кетма-кет 5—6 стакан илик сув ичириб кустирилади. Бу оддий усулни бир неча

марта такрорлаш лозим. Меъда ювиб бўлингач, бемор иссиқ ўринга ётқизиблиб, ором берилади; оғзини чайганидан сўнг 1—2 култум иссиқ чой ичирилади.

МЕЪЁР (фалсафада) — объектнинг сифати б-н миқдорм ўртасидаги диалектик бирликни ифодаловчи тушунча. Ҳар қандай объектнинг сифати муайян миқдор (муайян системанинг хусусиятлари, томонлари, белгилари, компонентлари, сони ва х. к.) б-н узвий боғлиқ. М. доирасида миқдор хусусиятлари элементлар сони, ўлчами, боғланиш тартиби, ҳаракат тезлиги ва ш. к.нинг ўзгариши ҳисобига бошқа шаклни олиши мумкин. М. объектнинг миқдор ўзгариши, ўз навбатида, сифат ўзгаришига олиб келадиган (ва аксинча) чегарани билдиради. М. тушунчаси муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга: фаолиятнинг ҳар қандай шаклида М. бўлиши муваффақият гаровидир. Предметни унинг сифат ва миқдор хусусиятини аниқдамасдан туриб билиш мумкин эмас.

МЕЪЁРИЙ НАФЛИЛИК НАЗАРИЯСИ, кўшимча нафлилик назарияси — истеъмолчиларнинг бозордаги фельтвори, ҳаракати, талабнинг шаклланиши, талаб ва таклиф чизмасида талаб эгри чизиғи ҳолати конунларини изоҳлаб берадиган назария. Қисқариб берадиган кўшимча нафлилик конунига мувофиқ, истеъмолда неъматлар миқдорининг ўсиб боришига қараб неъматнинг ҳар бир кўшимча бирлигидан олинадиган энг кўп кўшимча наф қисқариб боради, бу эса талаб эгри чизиғининг салбий оғишини келтириб чиқаради. М. н. н., шунингдек, нафлилик б-н харажатлар, яъни талаб ва таклиф ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ҳам аниқдашга хизмат қилади, бу б-н нархнинг вужудга келиши (нарх белгилаш) конунини ҳам изоҳлайди. Мазкур конунга кўра неъмат нархи жамиятда ишлаб чиқариладиган охириги неъмат бирлиги берадиган кўшимча на(Б)лилик б-н белгиланали.

Мувозанатли нарх кўшимча нафлилик ва энг юкори харажатлар эгри

чизиқлар кесишган нуқтада туради (чизмада Е нуқта). Нархнинг шаклланишида кўшимча нафлиликнинг муҳим аҳамияти шундаки, у харажатлар миқдори мувозанат нуқтасига қараганда катта суммани ташкил этган ҳолларда нарх талаб ва таклифни мувозанатлайдиган Е нуқтага қараганда пастроқ бўлишини кўрсатади. Чизмада МИ чизиғидаги А нуқта кўшимча нафлиликни кўрсатади (МИ, МС — Меъёрий харажатлар ва меъёрий нафлилик). Айни пайтда нарх харажатларидан юкори булиши ҳам мумкин (чизмада В нуқта).

М. н. н. бир-бирдан мустақил ҳолда 1871 й.да инглиз иктисодчиси В. С. Жевонс, австриялик иқтисодчи К. Менгер ва 1874 й.да швейцариялик иктисодчи Л. Вальрас томонидан асослаб берилган.

Шеркул Шодмонов.

МЕЪМОР, архитектор — турли иморат ва иншоотларни меъморлик конун ва қоидалари асосида ижод этувчи ва лойиҳалар ишловчи мутахассис. Қадим замонларда М. бино лойиҳасини ишлаш б-н бирга уни қурувчи би-нокор ва муҳандиси ҳам бўлган. Меъморлик ва техника тараққиёти натижасида М. ижоди мураккаблашиб бир қанча махсус соҳаларга бўлиниб кетди: шаҳарсоз М.; саноат корхоналарини лойиҳаловчи М.; меъморлик тари-хи ва назарияси бўйича М. ва б. М. кўп киррали соҳаларни эгаллаган ижодкор мутахассис. У бинокорлик имкониятларидан фойдаланиб гўзаллик конунлари асосида янги фазовий мухит яратади. Аввал лойиҳада режани олиб, кейин замин устида бунёд этади. Қурилиш жараёни ҳоз. замонда жуда мураккаб, шунинг учун ҳам М. қурилиш майдонида муаллифлик назорати олиб бориб би-нонинг мўлжалдагидек чиқилиши таъминлайди.

МЕЪМОРЛИК, архитектура — фойдаланишдаги мақсад ва вазифалар, замонавий техник имкониятлар ва жамиятнинг эстетик қарашларидан келиб чиқиб бино ва иншоотларни лойиҳалаш ва қуриш санъати. Меъмор инсон

хаёти ва фаолияти учун зарур фазовий мухитни тафаккур кучи б-н аввал ижодий лойиҳада режалаб, уни амалда юксак дид ва маҳорат б-н бунёд этади. М. асарлари қаторига турли-туман бинолар, уй-жойлар, меъморий мажмуалар, майдонлар, шаҳарлар, улардаги монументлар, усти очик ва ёпиқ иншоотлар киради. Аҳоли яшайдиган манзиллар — кишлок, шаҳар ва шаҳарчаларни режалаб ташкил этиш б-н М.нинг жамловчи, энг мураккаб соҳаси — шаҳарсозлик шуғулланади. Табиат манзаралари б-н боғлик мухитни бунёд этиш, боғлар яратиш соҳаси боғсозлик (боғ-парк) санъатидир.

М. асари амалий хизмати, вазифасидан ташқари маълум ғоявийбадий мазмунни, ўз даврини ифодаловчи меъморий қиёфа — образни мужассам этади, моддий маданиятнинг энг маҳобатли ва энг кўп харажатли, таркибий қисмини ташкил қилади; айни вақтда маҳобатли санъат сифатида намоён бўлади. М. бошқа турли хил санъат намуналарини (ҳайкалтарошлик, ўймакорлик, ганчкорлик каби) ўзида мужассам этиши б-н санъатлар онасига, фазовий шакллар ўзаро мутаносиб, ҳамоҳанг бўлишини назарда тутиб меъморий қадимият ёдгорликлари тошда қотиб қолган мусиқага ўхшатилади. Бинонинг мустақкам, инсон учун керак ва гўзал бўлиши М.нинг илк тараққиёти давридан ҳозиргача асосий омили ҳисобланади. Қад. дунё тарихида машхур бўлган етти мўъжизатпк ҳаммаси инсон даҳоси б-н яратилган меъморий санъат асарлари бўлгани бежиз эмас.

Ўтмиш давру давронлар тўфониди жуда кўп маҳобатли бинолар номинишонсиз тўзиб кетган. Лекин асрлар оша етиб келган буюк меъморий мерос ёдгорликлари замирида М.нинг юксалиш самара ва марраларини кузатиш мумкин. Айниқса, моддийтехника имкониятлари кенгайиши, бадий тарихий тажриба ортиши натижасида М.нинг услубий ўзгаришлари пайдо бўлди. Қад. Шарқ ва Мисрда М.нинг ҳали тарих билмаган, одамларни ҳайратда қолдирадиган

маҳобатли эҳром (пирамида), зиккурат каби илоҳий мафкура б-н боғликулкан иншоотлари қад. кўтарди. Ҳозир ҳам Миср эҳромларини ҳайрат б-н зиёрат этадилар. Юнонистонда бунёд этилган антик, классик даврлар услубида (мил. ав. 7-а.), ўрта асрлар Европа меъморлигидаги роман (10—12-а.лар), готика (12—15-а.лар) услубларида улкан бинолар, хусусан, ибодатхоналар бунёд этилди. Афина Акрополи тепасидаги маҳобатли Парфенон, дорий колонналари қатори, ажойиб рельефли ҳайкаллари б-н ҳозиргача классик М.нинг машхур рамзига айланган мактаб, театр, стадион, ибодатхона каби янги тақлиддаги бинолар қурилди. Готика услубига хос чўзиқ равоклар, найзасимон шакллардаги безаклар Ғарбий Европа шаҳарларининг муқаддас зиёратгоҳларига айланган. Реймсдаги Нотр-Дам собори (Франция, 13—14-а.лар) Уйғониш даври — Ренессанс (15-а. охири — 16-а. бошлари) услуби асосини қад. давр классик меъморлиги шаклу-шамойилини янги давр талаб ва им-кониятлари замини б-н боғлаб қайта тиклаш ва ривожлантириш маҳсулидир.

Классик ордерлар — устунлар тизими асосида кенг кўламда мураккаб меъморий ансамбллар, мажмуалар, катта шаҳарлар бунёд этилди. Классик М. қонунқоидалари янги замон шароитида ноёб ва нафис композициялар яратиш им-кониятига кенг йўл очиб берди.

Ўрта асрлар меъморлигида 16-а. урталаридан бошлаб барокко услуби кенг тарқалди. Бинолар ҳар жиҳатдан безакдор бўлишига алоҳида эътибор берилди. Кейинроқ (17—19-а.лар) ҳашаматли безаклардан қайтиб, янги давр услубини топиш изланишлари яхши натижа берди. Классик ва Ренессанс меъморлиги тамойиллари эришган ютуқларидан ижодий фойдаланиш натижасида классицизм услуби пайдо бўлди. Айниқса, Ғарбий Европа шаҳарларида классицизм руҳидаги ажойиб меъморий ансамбллар яратилди. 19-а.нинг 1-ярми ва 20-а.нинг бошларида саноатнинг ривожланиши янги тип-

даги меъморий иншоотлар қурилишига олиб келди. Фака, 3-д, электростанция, вокзал, элеватор каби саноат бинолари пайдо бўлди. Айниқса, металл, темир-бетон конструкциялари ва б. янги қурилиш материаллари (махсус ойна, пластмасса ва б.) М. имконияти уфқларини баланд кўтарди, услубий изланишлар ажойиб натижалар берди. Қурилиш майдониغا ниҳоятда қудратли техника ва индустрия кириб келди. Бу эса осмонўпар баланд, кўп қаватли бинолар тиклаш имконини яратди. Бинолар стандарт ва такрорланувчи (типовой) қисмлар асосида йиғилиб, ниҳоятда тез фурсатда қурилади бошлади. Янги материал, техника, янги талаб ва имкониятлар М.да янги оқимларни тез юзага чиқарди. Функционистлар (АК.Ш да Ф. Райт ва б.) бинонинг гўзаллиги, унинг шакли ва функциясининг узвийлиги, конструкциянинг нафис, материалларини табиий бўлишига боғлиқ деб таъкидласалар, бошқа бир гуруҳ меъморлар (Германияда В. Гропиус ва б., «Баухауз» ижодий маркази) умуман янги замон меъморлигида безакдорликка ўрин йўқ, деб эълон қилишди. Қурилиш техникаси ютуқ ва имкониятларига кўпроқ эътибор бериб, М.нинг ғоявийбадий, ҳатто гўзаллик сифатларини инкор этиш ҳолатлари натижасида конструктивизм оқими пайдо бўлди. Ижодий оқимнинг кўплиги М. объектлари кўринишида ўз ифодасини топди. Кейинги ярим аср давомида дунёнинг ҳар томонида ҳам шаҳарсозлик санъати мисли кўрилмаган миқёсда ўсиб кетди, ажойиб, гўзал, замонавий шаҳарлар тарихан қисқа муддатда бунёд топмоқда. Ҳоз. замон М.гида илгари тарих билмаган бадий хусусиятлар сезилмоқда, яъни меъморий санъатда чегара билмас байналмилал руҳ ва шаклушамойил аниқ сезилиб қолди. Шунинг учун ҳам М.да миллийлик муаммоси яна диққат эътиборни тортмоқда. Бинобарин М., шаҳарсозлик, боғсозлик санъатлари соҳасида и. т. ишлари ҳам бутун дунё меъморий меросини ўрганишга қаратилган, илғор меъморлик тажрибалар ижодкор

меъмор, рассом, талабалар савиясини ошириш учун хизмат қилмоқда. М. оламидаги одатга кўра, тарихий китоблар, асосан, қад. дунё — Миср, Юнонистон, Рим ва ўрта асрлардаги Европа давлатлари М.гини кенгроқ таҳлил этади. Осиё давлатлари, Хитой, Ҳиндистон, Арабистон каби қад. маданият марказлари М.ги нисбатан кам ўрганилгани учун, уларнинг халқаро таъсири бир оз чеклангандай кўринади. Жумладан, Марказий Осиё М.ги, хусусан, Ўзбекистон М.ги ҳам мутахассислар тадқиқотида эндигина юз очмоқда.

Ўзбекистон М.ги жуда қадимийлиги, турли-туман меъморий ёдгорликлари, юксак нафосат мужассами бўлган маҳобатли осори-атиқалари б-н диққат-эътиборни тортади. Амударё ва Сирдарё оралиғидаги энг қад. маданият марказлари ҳозиргача археологик ёд-горликлар қаъридан ажойиб меъморий хазинани намойиш этмоқда (Сополлитепа, Қўйқирилган қалъа, Тупроққалъа, Афросиёб, Варахша, Пойкенд, Қанқа каби). Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива, Шахрисабз, Термиз, Қўқон каби кўҳна шаҳарлар ўзининг ноёб меъморий обидалари (Сомонийлар мақбараси, Мағоки Аттори, Чашмаи Айюб, Пойи калон мажмуи, Лаби ҳовуз мажмуи, Самарқанд Регистони, ундаги Улуғбек мадрасаси, Шердор мадрасаси, Тиллақори масжидмадраса ва б.) б-н дунёга танилган. Ўзбекистон М.ги тараққиёти даврлари ичида тарихан энг ажойиби Амир Темур ва темурийлар даври б-н узвий боғлиқ бўлиб, уни Уйғониш — Шарқ Ренессанси сифатида таърифлаш одат бўлиб қолган, «ер юзининг сайқали» Самарқанд, «билим ва одоб гумбази» Кеш — Шахрисабз шаҳарлари, айниқса Амир Темур саъй-эхтимоли, меъморий ваю-яти (валийликнинг кўплиги) ва каромати туфайли тубдан қайта қурилди. Оқсарой, Кўксарой кўшқлари, Дор ус-Сиёдат мадрасаси, Кўк гумбаз, Жомеъ масжид каби маҳобатли ва ҳашаматли бинолар қад кўтарди. Шоҳизинда каби меъморий не-

кропол бунёд бўлди. Кўҳна Кеш гуллаб яшнаган меъморий боғистонга айлангани учун Шахрисабз номи б-н улуғланди. Самарқанд атрофида пайдо бўлган маржон боғлар ҳалқаси тўрида Дилкушо кўшки — Ишратхона, Чилустун кўшки, кичик Оксарой кўшки каби хушбичим бинолар, бир-биридан гўзал Боғи Дилкушо, Боғи Накши Жаҳон, Боғи Шамол, Боғи Чи-нор каби боғлар умуман меъморий боғсозлик санъати раванкига асос солди. Ҳиндистонга ҳақиқий боғсозлик санъати темурийзода Заҳириддин Бобур б-н кириб келганини ҳинд санъатшу-нослари эътироф этишади. Ҳатто ўрта асрлардаги Европа боғ-паркларига те-мурий боғлари таъсири борлиги сир эмас. Худди шу даврда М. б-н боғлиқ илм-фан рисо-лалари яратилгани эъти-борни тортади. Агар Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Биржондий каби алломалар асарларида М.даги гармонияга оид жиҳатлар мат. орқали асосланган бўлса, Улуғбек атрофидаги олимлар фақат астрономияга доир тадқиқотлар б-н чекланмай, М.ка доир рисолалар ёзишган, боғсозлик ҳақида дастуриламал яратилган. 16-а.да Бухородаги халқ меъморлари дастхати б-н яратилган нодир меъморий чизмалар сақланган (ЎЗФАШИ фондида). Ҳоз. замон М.гида кенг қўлланилаётган модул тизими ўзбек меъморлигида микёс номи б-н қадимдан маълум.

Ўзбекистон М.ги тарихини ўрганиш йўлида анчагина самарали тадқиқотлар бажарилди. Айниқса, М. бунёдкори халқ меъморлари ижодини ўрганиш натижа-сида қад. замонлардаёқ унут бўлган баъзи меъморий қонунқоидалар сирู асрори очилди. Ҳатто узоқ Мисрдаги пирамида-эҳромлар лойиҳаси ҳақидаги кейинги икки аср давомида олимлар баҳс этиб келаётган муаммо ўзбек халқ меъморла-ри амалида сақланиб қолган меъморий алқонун-улгутаҳ орқали осон ечимини топди.

Ўзбекистон М.гининг асрлар даво-мида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган анъ-аналари, қонунқоидалари 19-а.—

20-а, бошларидаги мустамлака даврида кескин зарбага учради. М. ижодкорлари маъмурият талаби остида ишлашга маж-бур бўлди. М.да баъзи янгиликлар қатори қоришиқ (эклектика), турли услублар (рус, европа ва б.) кириб келаётган капи-талистик талаблар б-н ҳамоҳанг бўлди.

Халқ меъморлиги иккинчи кескин зарбага Совет тузуми даврида учради. М. давлат монополиясига учрагани учун меъморлар ижоди ва ташаббуси тамоман инкор этилгани натижасида жойлардаги йирик қурилишлар, айниқса, шахсий би-нокорлик чеклаб қўйилди, оқибатда таж-рибали халқ меъморлари оддий қурувчи, ҳатто мардикор даражасига тушиб қолди. М. ижоди Москва нормативлари асоси-да бажарилиши миллий М.ни сўндириб қўйди. «Шаклан миллий, мазмунан со-циалистик архитектура» шиори 20-а. нинг 2-ярмидан бошлаб баъзи ижодий изланишларга йўл очди (Алишер Навоий театри, Муқимий театри бинолари каби). Ўша даврда яратилган диққатга сазовор би-ноларда халқ усталари иштироки б-н ижобий натижаларга эришилди.

Мустақил Ўзбекистон М. соҳасида тўғон бўлган ғайри талабларга барҳам берди, М. равнақи учун кенг ижод уфқи очилди. Тошкент ва Самарқандда махсус Архитектура-қурилиш ин-тлари малака-ли меъморлар тайёрлаб бермоқда. Мах-сус ўқув юртларида рассом, ҳайкалтарош, ганчкор, наққош каби мутахассислар тайёрланади. Ўзбекистон М.ги кейин-ги ўн йиллик (1991—2001) ичида қатта ютуқларга эришди. Айниқса, пойтахт Тошкент қиёфаси ўзгариб, янада обод бўлди, маҳобатли бинолар қад кўтарди («Туркистон» саройи, Оксарой, Тош-кент ҳокимияти, Олий мажлис бинолари, Ўзбек миллий театри реконструкцияси, Ўзбекистон консер-ваториясининг янги биноти, Темурийлар тарихи давлат му-зейи, Амир Темур ва Алишер Навоий ҳайкаллари ва х. к.).

Ад.: Захидов П., Традиции народных зодчих Узбекистана: М., 1964; Всеобщая история архитектуры, т. 1-12, М.-Л.,

1944-1975; Зоҳидов П., Меъмор олами, Т., 1991.

Пўлат Зоҳидов.

МЕЪМОРЛИК ОРДЕРЛАРИ (лот. ordo, франц. ordre — тартиб) — устун ва тўсинлардан иборат қурилмаларда турли қисмларнинг ўзаро мувофиқ бўлиши, уларнинг таркибий ва бадиий услуби. М. о.га хос белгилар қад. Шарқ меъморлигида бор бўлса ҳам, лекин улар муайян ва ўзгармас тартибқонун асосида юнон меъморлигида (мил. ав. 5-а.дан бошлаб) татбиқ ва тартиб этила бошлади. Мумтоз ордерларнинг номи Юнонистондаги маҳаллий қабила ва манзиллар номидан олинган. М. о. устун танаси (колонна), бошаси (капител) ва пойустун — курси (база)дан ташкил топади. Тўсин қисми устма-уст жойлашган архитрав (бош устун), фриз ва карниздан иборат бўлиб, улар биргаликда антаблементни ташкил этади.

Дорий ордери нисбатан содда, лекин куч-қудрат рамзи ҳисобланади. Энг етук намуналарини Афина Акрополидаги машҳур Парфенон ва Пропилеи эҳромларида кўриш мумкин. Қад. нухаси эса Пестум (Кичик Осиёнинг қад. шахри)даги Посейдон эҳроми харобаларида сақланган. Дорий ордерининг устун танаси тепага торайиб боради. Капител ҳам содда бўлиб, у квадрат тахтача (абак) ва оғирликни бир маромда ушлаб турувчи юмалоқ ёстиқча (эхин)дан иборат. Абакнинг устига тўсин ёғочи — архитрав қўйилади.

Фризнинг сал бўртиб чиққан қисми (триглиф) ва унинг орасидаги квадрат тахтача (метон)лар б-н тўғри бурчакларга бўлинган.

Ионий ордери назокат рамзи ҳисобланади. Мумтоз намуналари Афина Акрополидаги Эрехтейон, Ника Аптерос эҳромлари ва Пропилеи (дарвоза)да ишлатилган. Ордернинг базаси мураккаб, танаси эса каннелюра (новсимон) шаклда, капител — кўчқор шохидек икки тарафга бурилган волюталар ва улар орасидаги тухумсимон иониклардан ташкил

топган. Архитрав фризи текис бўлиб, баъзан унга рельеф ҳам ишланади. Карниз қисмида қатор тишчалар бор.

Коринф ордери биринчи марта Юнонистондаги Аполлон эҳроми Басса (қад. шахар)да қўлланган. Мумтоз намуналари эса мил. ав. 4-а.да қурилган Лисикрат, Шамол буржи каби би-ноларда жорий этилган. Бу ордер ионий ва дорий ордерларидан анча кейин шаклланган бўлиб, улардан барча нозик сифатларни ўзида мужассамлаштирган. Булар чуқур сават шаклидаги капители ва карниз остидаги медальонлари б-н ажралиб туради. М. о. орасида коринф ордери энг нафис ва чиройлиси ҳисобланиб, одатда, сават кўтарган сарвқомат қизга ўхшатилади. Қад. даврда ташкил топган М. о. бежирим тузилган бўлиб, меъморлар уларни деярли ўзгартирмай фойдаланмоқдалар.

Қад. Миср ордерлари тизими ўсимлик дунёси — папирус, лотос ва пальма дарахти шаклига хос услублаштирилган, устун танаси думалоқ (айлана), баъзан 8 ва 16 қиррали шаклда, капители ғунча ёки очилаётган гул шаклида ишланган. М. о. турли тарихий даврларда меъмор назариётчи (Брунеллески, Альберти, Палладио ва б.)лар ижодида қатта қизиқиш уйғотган. Витрувий дорий ордерини эркак танаси гўзаллигига ва мустаҳкам қўрғонга, ионий ордерини эса назокатли аёл танасига қиёслаган.

Ўрта Осиёда М. о. қушон меъморлигида (Бактрия, Янги Ниса ибодатхоналари қурилишида), ахоманийлар даврида Хоразмда қўлланилгани маълум.

20-а. бошларида А. Бобохонов, А. Петросов, Л. Караш, В. Дмитриев каби меъморлар ижодида тектоник ордерлар безаклар билан бойитилган: Тошкентдаги С. Раҳимов номли кинотеатр (1952), Чирчикдаги кимёгарлар (1956) ва Бекободдаги металлургия (1950— 60) маданият саройларининг бош тарзи ва б.

Пўлат Зоҳидов.

МЕЪРОЖ — қ. Исро ва меърож.

МЕҲДИ ҲАСАН (1934, Ҳиндистон, Рожастхон штати) — хонанда ва баста-

кор. Дастлабки мусиқа сабоқларини отаси Азимхон ва амакиси Исмоил-хонлардан олган. 8 ёшидан сайил, байрам ва тўйларда қатнашиб, ўзининг мўъжаз ижроеиб-н халқ олқишига сазовор бўлган. 1947 й.дан Покистоннинг Ла-ҳор шаҳрида истиқомат қилади. 18 ёшга қадар «Бхейрав», «Малкунс», «Меғх» /кгголларини ижро этиб, «Тхумри», «Хаёл», «Гит» каби «ғазал» жанрига мансуб асарларни мукамал эгаллаган. Урду, ҳинд, форс, пушту, синд, рожастоний ва б. тилларда яратган мумтоз ҳамда замондош шоирлар шеърлари асосида басталаган асарлари бутун Покистон ва Ҳиндистонда оммалашиб кетган. Шунинг учун М. Ҳ. «Ғазал султони» номига сазовор бўлган. Айниқса, унинг 10 хил (акар) овоз ишлатиш услуби машҳур. Осиё, Америка, Европа мамлакатларида гастролда бўлган. Ижро этган асарлари (жумладан, кинофильмларга махсус яратилган кўшиқлари) грампластинка, лазер дискларида чиқарилган.

МЕХДИ ХУСАЙН (тахаллуси; асл исм-шарифи Меҳди Али оға ўғли Хусайнов) [1909.4.4, Озарбайжон Республикаси Шихли қишлоғи (ҳоз. Қазах тумани) — 1965.10.3, Боку] — озарбайжон ёзувчиси, танқидчи, жамоат арбоби. Дастлабки асарларида озарбайжон қишлоқларидаги ҳаёт, янгиликнинг эскилик устидан ғалабаси кўрсатилган. «Сув тошқини» (1933—36) романида Озарбайжондаги фуқаролар уруши во-қеалари ҳикоя қилинади. «Тарлон» (1940) қиссасида қишлоқ ўқитувчисининг эса қоларли образи яратилган. 2-жаҳон уруши йиллари «Ҳайқирик» қиссаси, «Жавншир» тарихий драмасини ёзди. «Апшерон» (1947), «Қора қоялар» (1957), «Тонг» (2 қисм, 1950—53) романлари ёзувчига шуҳрат келтирди. «Қора қоялар»да озарбайжон нефтчиларининг меҳнатлари кўрсатилган бўлса, «Тонг»да тарих ижодкори бўлган омманинг роли тасвирланган. Адиб ва-фотидан сўнг «Ер ости сувлари океанга оқади» (1966) романи нашр этилган. Чегарачиларнинг

ватанпарварлиги тўғрисидаги «Шуҳрат» (1938), шунингдек, «Низомий» (1940), бурчга садоқат ҳақидаги «Интизор» (1944, ҳамкорлиқца), «Олов» (1961) асарлари озарбайжон драматургиясининг яхши на-муналаридандир. «Апшерон» романи ўзбек тилида нашр этилган (1952).

МЕҲМЕД I (Чалабий) (1387-1421) -усмонлилар сулоласита мансуб турк султони (1413—21). Боязид I Йилдиримнинг ўғли. 1413 й. султонлик тожини акаси Мусодан тортиб олган. М. салтанат чегараларини мустаҳкамлаш, қалъа, иншоотлар, масжидлар барпо этишга алоҳида эътибор берган. 1416 й. М. венецияликлар б-н бўлган урушда Дарданеллга яқин жойдаги денгиз жангида мағлубиятга учраган. 25 та ҳарбий кемадан иборат турк флотилияси венецияликларга ўлжа бўлган. М. Венеция б-н сулҳ тузишга мажбур бўлади. М.нинг кийин аҳволга тушганидан фойдаланган шайх Бадруддин бошлиқ дехқонлар султонга қарши кўзғолон кўтарганлар. Боязид пошо бошчилигидаги султон қўшини кўзғолончиларни тормор этади. Шайх Бадруддин осиб ўлдирилади. 1420 й. М. Анқара жангидан сўнг Измит қўлтиғи яқинидаги византияликлар тасарруфига кирган шаҳарларни қайтариб олган.

Ад.: Новичев А. Д., История Турции, т. 1, Л., 1963; Петросян Ю. А., Османская империя. Могущество и гибель, М., 1990.

МЕҲМЕД РАУФ (1875- Истанбул -1931.23.12) — турк ёзувчиси. Денгизчилар билим юртини тугатган (1893). Истанбулдаги элчилик кемаларидан бирида алоқа офицери бўлиб хизмат қилган. 1908 й. ҳарбийликдан истефого чиқиб, тижорат б-н шуғулланган. Илк ҳикояси — «Тушқунлик» (1891, «Душмуш») адабий жамоатчилик томонидан юксак баҳоланган. Ижодий камолотида Холид Зиёнинг таъсири катта бўлган. М. Р. бир қанча оқ шеърлар, ҳикоялар, романлар («Қора мар-варид», 1901, «Талваса», 1909 ва б.) ҳамда «Панжа» (1909) пьесасини ёзган. «Сентябрь» (1901, «Эйлул»)

асари б-н турк психологик романига асос солган. Асарларидаги асосий мавзу севги, муҳаббат, инсоннинг руҳий ҳолатини тасвирлаш. М. Р. «Чиннигул ва ясмин» (1924), «Ёш киз қалби» (1925), «Маймунжон» (1926), «Дафина» (1927), «Қон томчиси» (1928) романлари, «Ошиқрна» (1909), «Хонимлар орасида» (1914), «Бир ишқ тарихи» (1915), «Уч ҳикоя» (1919), «Илк завқ» (1923), «Ишқ кечалари» (1924) ҳикоялар тўплами, «Ферди ва ўртоқлари» (1909), «Кураш» (1911), «Сувсар» (1920) каби пьесалар муаллифи.

МЕҲМЕД II ФОТИХ (1432-1481) -усмонлилар сулоласига мансуб турк султони (1444-46, 1451-81). Мурод II нинг 4-фарзанди. М. II Ф. турк, араб, форс, юнон, славян тилларини билган. Турк кўшинларининг юришига шахсан кўмондонлик қилиб, жаҳонгирик сиёсати юргизган. 1452 й.нинг мартада М. II Ф. буйругига биноан, Босфорнинг Осиё қисмида Боязид I Йилдирим томонидан барпо этилган Ана-дўлихсорнинг қарама-қаршисида, яъни Босфорнинг Европа қисмида Ру-мелихюра қурилади. Натижада Босфордан сузиб ўтаётган хорижий кемаларни божхона текширувидан ўтказиш имконияти туғилади. 1453 й.нинг мартада М. II Ф. 150 минг кишилиқ кўшин, 80 ҳарбий кема ва 300 дан ортиқ юк кемалари б-н Византия пойтахти Константинополь томон юриш бошлаган. Қирқ кунлик (18 апр. — 29 май) қамалдан сўнг шаҳар забт этилган. Константинополнинг турклар томонидан забт этилиши яқунланади. Константинополнинг қулаши Византия империясига хотима ясаган ва, аксинча, Усмонли турк империясини жаҳондаги энг қудратли салтанатлардан бирига айланишига олиб келган. Шаҳар туркча Истанбул деб номлана бошлаган. М. II Ф. шундан сўнг Болқон ҳамда Марказий Европа мамлакатларини забт этишга киришган. Дастлаб у Сербияга зарба берган, аммо, 1456й.нинг 27 июлида Белфад остонасвда Янош Ху-ньяди лашкари б-н бўлган

жангда мағлубиятга учраган. 1459 й. турклар Сербияни, 1460 й. Морейни, 1463 й. Боснияни, 1476 й. Валахияни, 1478—79 й. Албанияни ўз тасарруфига киритганлар. М. II Ф. 10 йилдан зиёд муддат давлати ҳукмдори Узун Ҳасанга қарши сиёсий кураш олиб бориб бутун Кичик Осиёда ўз ҳокимиятини ўрнатган. 1475 й. М. II Ф. Кафа, Керчь, Судак сингари Қора ва Азов денгизи бўйларидаги шаҳарларни истило этиб, Қрим хонлигини ўзига вассал қилган. 1461 й. савдо йўлидаги му-хим юнон давлати Трапезунд (Трабзон) ни М. II Ф. жангсиз эгаллаган. Турк кўшинларининг зафарли юришлари М. II Ф.ни Европанинг Венгрия, Италия, Германия каби давлатлари ҳудудларини ҳам истило қилиш режасини тузишга руҳлантирган. 1480 й. 300 кемага жойлашган 100 минг нафар кўшин Жан. Италиянинг Отранго ш. томон йўл олади ва уни 2 ҳафталик қамалдан сўнг қўлга киритган. Шаҳар аҳолисининг ярми қириб ташланиб, 8 мингги қулга айлантирилган. Шунга қарамай, М. II Ф. нинг ушбу юриши муваффақиятсизликка учраган. Италиялар кучларини бир ерга жамлаб туркларга бир қанча кучли зарбалар беришган. М. II Ф. тахт вориси Боязид II буйругига мувофиқ, хос табиби томонидан заҳарлаб ўлдирилган. М. II Ф. даврида Усмонли турк империясининг илк қонунлар мажму-аси («Қонуннома») тузилган. М. II Ф. ҳарбий ва маъмурий бошқарув исло-хоти ўтказиб, армия ва давлатни мустаҳкамлаган. У олим ва фузалоларга ҳомийлик қилган, қурилиш ишларига қатта эътибор берган, ҳукмронлиги даврида мамлакатда 380 та масжид қурдирган, Истанбул унтига асос солган. М. II Ф. форс, юнон ва араб адабиётини яхши билган, ўзи ҳам «Авний» та-халлуси б-н шеърлий девон битган.

Ад.: Новичев А. Д., История Турции, т. 1-4, Л., 1963-78; Петросян Ю. А., Османская империя. Могущество и гибель, М., 1990; Рансимен С, Падение Константинополя в 1453 году, М., 1983.

МЕҲМЕТ ЭМИН Юрдакул (1869.1.5 — Истанбул — 1944.14.1) — турк шоири. «Турк юрду» ва «Турк ўчоғи» жамиятлари асосчиларидан бири. Истан-булдаги Бешиктош ҳарбий мактаби, Сарой, Мулкия ва ҳуқуқ мактабларида таҳсил олган. Дастлабки шеърӣ тўштами — «Фазилат ва адолат» (1891). Ижодиди ватанга бўлган меҳри, тур кий олам б-н боғлиқ фикр-туйғулари, орзу-хаёллари акс этган («Жангга кетаркан», 1897). «Туркча шеърлар» (1898), «Турк сози» (1914) шеърӣ тўпламларида ўзи яшаган жамият кирдикорлари фош қилинган. «Қўй, мен ҳайкирай» (1914), «Эй турк, уйгон!» (1914), «Зафар йўли» (1918) шеърӣ тўпламларида Турон юрти мадҳ этилиб, ўзбек, қозок, усмонли, кўктурк, татар ва б.ни бир бутуннинг бўлаклари эканлигини таъкидлаб, уларни бирлаштиришга даъват этган.

М. Э. «Тонг садолари» (1915), «Кўшин достони» (1916), «Хаста боқувчи хонимлар» (1917), «Туронга қараб» (1918), «Исён ва дуо» (1919), «Ойдин қизлари» (1921), «Анкара» (1939) ва б. шеърӣ тўпламлар муаллифи. Айрим шеърлари ўзбекчага таржима қилинган.

Ас: Эй турк, уйгон!, Т., 1997.

МЕҲМОНХОНА — 1) турар жойларда меҳмон учун мўлжаллаб алоҳида қурилган катта хона. Ўрта Осиё халқларида М. қадимдан мавжуд бўлиб, одатда, ташқи ҳовлида энг қулай жойда 2 хона (дахлиз ҳамда ичкихона) қилиб қурилган. М. ҳовли ва уй мужассамотининг асосий ва муҳим ўрнини эгаллаган, бошқа хоналарга нисбатан кенг, баланд, ҳашаматли қилиб қурилган, бўяма ва ўйма на-қшлар б-н серҳашам безатишган. Ҳар бир вилоятнинг М.лари ўзига хос турилишга эга бўлиб, таҳмон ва тоқчалар ишланган. Палак, гулқўрпа, чойшаб, зардевор, гилам ва б. меҳмон кутиш учун керакли бўлган бу-юмлар б-н жиҳозланган (яна қ. Аҳмад-бекҳожӣ меҳмонхонаси, Ўзбекистон давлат амалий санъат музейи ва б.); 2) бошқа жойдан меҳмон бўлиб келган кишилар учун вақтинча яшаб ту-

ришга мўлжаллаб қурилган махсус бино. Дастлабки М. кўринишидаги би-нолар Осурияда (мил. ав. 10-а.) бўлган. Бу турдаги бинолар турли халқларнинг яшаш шароитлари б-н боғлиқ равишда турлича аталган. Мас, Ўрта Осиёда карвонсарой, работ, «зовия», арабларда «хон», Россияда «Гостиний двор», «корчма», Франция ва Испанияда «таверна», «харчевна», инглизларда «инна», японларда «рёкан» каби. 18-а.дан бошлаб Францияда «отель» номи б-н юритила бошлади ва ҳ. к. Кейинчалик бу ном бошқа мамлакатларга ҳам тарқалди. ОТЕЛЬ типидagi М.лар илк бор Россия (Москва)да 1879 й. қурилган (мас, «Гранд-Отель» М.си, у 1959 й. «Москва» М.си б-н бирлаштирилган). Ўрта Осиёда дастлабки М. Тошкентда 1905 й. қурилган («Националь», кейинчалик «Шарк» деб номланган). Аҳолининг маданий ва маиший шароити ўсиши, савдосотиқнинг ривожланиши, сайёҳ ва ишбилармонларнинг ўзаро учрашувлари турли турдаги М.лар қурилишини тезлаштирди, шунингдек, пойтахт шаҳарларида, дам олиш масканларида, тарихий ёдгорликлар яқинида ҳам кўплаб М.лар қад кўтарди. Ўзбекистонда замонавий миллий меъморлик анъаналари, маҳаллий иқлим шароитларини ҳисобга олиб «Ле Меридиан Тошкент», «Ўзбекистон», «Турон», «Афросиёб», «Чорсу», «Бухоро», «Интерконтинентал», «Шератон», «Дедеман силкрауд», «Гранд мир» ва б. меҳмонхоналар бунёд этилди. Бундан ташқари, турли вазирлик ва идораларга қарашли М.лар («Локоматив», «Саёҳат», «Космос» ва б.), умумий М., туристлар М.си, йўловчилар (аэропорт, вокзал, автовокзал ва б.) М.си, спортчилар М.си, автотуристлар М.си (мотель, кемпинг ва б.), замонавий класс, разрядга бўлинган (4 ва 5 юлдузли), жаҳон талабларига жавоб бера оладиган М.лар бунёд этилмоқда.

МЕҲНАТ — инсоннинг мақсадга мувофиқ ижтимоий фойдали фаолияти; энг аввало табиат предметларини ўзгартириб, эҳтиёжга мослаштириш-

ни билдиради. М. кишилиқ жамияти ҳаётининг асосий шартини, чунки у туфайли инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар яратилади.

Инсоннинг фаолияти туфайли меҳнат предметлари маҳсулотга айланади. М. одамни ҳайвондан фарклантиради энг муҳим белгидир. М. туфайли инсон табиатдаги нарсаларни ўзгартирибгина қолмайди, балки ўзи ҳам камол топади, унинг ақлий ва жисмоний қобилиятлари ўсади. М. жараёни инсон табиат кучларини ўз мақсадига бўйсундиради.

Жамият тараққий этиши б-н М. тақсимоти юзага келади ва борган сари чуқурлашиб боради, М.нинг янги турлари юзага келади, улар мустақил вазифага эга бўлади. М.даги ихтисосла-шув туфайли табиат сирлари чуқур ўрганилади, табиий нарсалар тўлароқ ишлатилади, ҳатто, уларнинг хоссалари ўзгартирилади. М. тақсимотининг даражаси жамиятдаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг қай даражга эканлигини ифодалайди. М. турлари юзага келиши б-н М. фаолияти натижаларини айирбошлаш, ҳар хил меҳнаши бир-бирига мослаштириш эҳтисжи туғилади. Бу эса меҳнатга ижтимоий тус беради, чунки маҳсулотлар ва чизматлар кўпчилик меҳнатининг шпижасига айланади. Шундай шароитла Мни бошқариш тизими юзага келди на у махсус вазифага эга бўлади. М. натижаси (маҳсулот) товара айлапгапда, яъни пул воситаси б-н айир-бошланганда М.нинг киймат яратишдаги роли жиҳатидан конкрет ва абстракт М.га бўлиниши юз беради. М. ўзининг мазмуни ва характери жиҳатидан ақлий, жисмоний, малакали (мураккаб) ва малакасиз (оддий) М.га бўлинади.

Ақлий М. — инсоннинг тафаккур фаолияти. Бунга муҳандис, врач, агроном, ўқитувчи, олим ва б. меҳнати мисол бўлади. Жисмоний М. — инсоннинг жисмоний фаолияти. Бунга ишчи, дехқон, косиб М.и мисол бўлади. Малакали М. махсус тайёргарликни талаб этади. Малакасиз М. махсус тайёргарликни ва

қобилиятни талаб этмайди, мас, юк ташувчи, фаррош, қоровул М.и.

Фантехника тараққийи таъсирида М. воситалари мукамаллашади, ходимларнинг маҳорати, малакаси усади, и. ч.ни комплекс механизациялаш, автоматлаштириш, ахборотлар технологиясини кенг жорий этиш ва уни ташкил этишни тубдан такомиллаштириш натижасида М. мазмунининг мунтазам ўзгариши юз беради. И. ч.да ҳар бир ходимнинг узлуксиз таълим ва маданийтехникавий савияси ҳамда малакаси орттиб бориб, ҳам ижтимоий, ҳам яқса тартибдаги меҳнат самарадорлигининг узлуксиз ўсиб бориши асосида аҳолининг турмуш даражаси ошади.

Аҳмаджон Ўлмасов, Қаландар Абдурахмонов.

«МЕХНАТ» — Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги тизимидаги қирувчи нашриёт. 1985 й. ташкил этилган. Иқтисодиёт, саноат, транспорт, қурилиш, қ. х., маънавият ва маърифатга оид тўпламлар, шунингдек, умумтаълим мактаблари, лицей, касб-ҳунар коллежлари ҳамда олий ўқув юрти талабалари учун дарелик, ўқув қўлланмалари ва оммабоп китоблар нашр этади. Миллий кадриятлар, умумбашарий анъаналарга таянган ҳолда замонавий китоблар чоп этиш нашриётининг устувор йўналиши ҳисобланади. 2002 й. 53 номда 1300 минг нусхада китоб нашр этилган.

МЕХНАТ БИЛАН ДАВОЛАШ - меҳнатдан шифобахш омил сифатида фойдаланиш. Беморнинг руҳиятига таъсир этиш усулларидан бири (айниқса, ру-ҳий касалхоналарда). Организм тонусини ошириш, моддалар алмашинуви жараёнини нормаллаштириш воситаси бўлиб, тйббйётнинг турли соҳаларида шифобахш физкультура ва спорт б-н бир қаторда татбиқ этилади. Даволаш муассаларида бемор узок ётганда (мас, суяк ва ўпка сили, полиомиелит оқибатлари) М. б-н д. кенг қўлланилади. Ш. А. Алимов Ўзбекистонда М. б-н д.ни илгари сурди. Шу боис рес-публикамизда М. б-н д. са-

наторийси ва диспансерлари очилди.

Рухий беморларни М. б-н д.да улар меҳнат қилиш қобилиятини қай даражада йўқотганлигига, соғлом вақтида бажарган касбига эътибор берилди. Бунда дастлабки кунлар жўн ишлар (қоғоз ёпиштириш ва қутичалар ясаш) қилдирилади, меҳнат қилиш қобилияти тиклана борган сари беморни фикрлашга мажбур этувчи меҳнатга (бичиштиқиш, чизмачилик ва х. к.) ўтказилади. Касалликнинг оғир-енгиллиги, кечишига қараб деярли ҳамма руҳий беморлар меҳнат б-н даволанади. Травматология, ортопедия ва неврологияда ҳаракат фаолиятини тиклаш учун шифобахш гимнастика б-н бирга М. б-н ҳам қўлланади.

МЕҲНАТ БИРЖАСИ - ишсизларни, иш жойини ўзгартиришни истовчи шахсларни ишга жойлаштириш б-н шуғулланадиган махсус давлат муассасаси. Меҳнат бозорининг ташкил этилган ва тартибланиб турадиган шакли. М. б. дас-глаб 19-а.нинг 1-ярмида Германия ва Англияда, кейинчалик Франция ва б. давлатларда пайдо бўлди. 20-а.нинг бошларида Англияда умуммиллий М. б. ташкилоти таъсис этилди. М. б. бўш ўринлар ва ишсизларни ҳисобга олиб боради, ишсизларга нафақа тўлайди. Кўпгина мамлакатларда М. б. касбга йўллаш, қайта ихтисослаштириш ва ишга жойлаштириш бўйича турли хил хизматларни бажаради. Уларнинг фаолиятлари ишсизларни иш б-н таъминлаш, ишлаб чиқарувчи тармоқлар тузилмаларидаги ўзгаришлар б-н боғлиқ ҳолда ўзгариб турадиган меҳнат бозори эҳтиёжини қондиришдан иборат. М. б. бозор иқтисодиётининг муҳим унсурларидан бири. Ўзбекистонда М. б.лари 1993 й.дан пайдо бўлди.

Республиканинг туман ва шаҳарларида 213 меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш туман бўлимлари ҳузурида М. б.ларининг кенг тармоқли тизими ташкил этилган. Ўзбекистонда меҳнат биржалари ишсизларни рўйхатга олади, уларни касбга

йўллайди, ишсизлик бўйича нафақалар тўлайди, иш излаётган фуқароларни ҳақ тўланадиган вақтинча жамоат ишлари б-н таъминлайди. 2000 й.да 280,6 минг фуқаро М. б. орқали ишга жойлаштирилди.

Аҳмаджон Ўлмасов.

МЕҲНАТ БОЗОРИ — иш кучи олди-сотди қилинадиган бозор. М. б.нинг иштирокчилари ишга ёлловчилар, ишга ёлланувчилар ва улар ўртасидаги турли воситачилар ҳисобланади. Турли воситачи фирмалар, ташкилотлар ва агентликлар М. б.нинг инфратузилмасини ташкил этади. Иш кучи махсус товар сифатида унинг соҳиби томонидан бозорга таклиф этилади. Ишга ёлловчилар М. б.га талаб б-н чиқади. Иш кучининг олдисотдиси бевосита харидор б-н сотувчи ўртасида тўғридан тўғри ёки воситачилар иштирокида юз бериши мумкин. Бу ишни меҳнат биржаси ёки иш топиб берувчи фирмалар бажаради. Иш кучининг олдисотдиси меҳнат битими шаклида расмийлаштирилади. М. б.да иш кучини сотувчи б-н уни оловчи ўртасида меҳнатнинг қелишилган нархи — иш ҳақидир.

Меҳнатга талаб унинг нархи бўлмиш иш ҳақи миқдорига нисбатан тесқари мутаносибликда, яъни иш ҳақи ошса меҳнатга талаб қисқаради, агар у пасайса, меҳнатга талаб ошади. М. б.даги меҳнат таклифи иш ҳақига нисбатан тўғри мутаносибликда бўлади. Моддий муҳтожлик шароитида кўп ишлаб, кўп пул топишга интилиш меҳнат таклифини оширади.

М. б.да меҳнатга талаб таклифдан ошиб кетса иш кучи тақчиллиги, меҳнат таклифи талабдан кўп бўлса ишсизлик пайдо бўлади.

М. б.нинг турларга ажралиши унинг характери ва қўламига боғлиқ. М. б. ошқора ва яширин характерда фаолият кўрсатиши мумкин. Ўз қўламига қараб М. б. маҳаллийҳудудий, миллий ва жаҳон бозорларидан иборат. Глобализация шароитида моддий ресурсларни мамлакатлараро тақсимланишига мос равишда меҳнат ресурслари ҳам тақсимлангани

сабабли жаҳон М. б. тез ривожланади. Иқтисодиёти кучли мамлакатлар миллий М. б.да келгиндилар меҳнати таклифи тез усади, нархи арзонлигидан унга талаб ҳам ортади. 2000 й.да Ер юзида ўзи туғилган юртида ишламайдиганлар сони 80 млн. нафардан зиёд бўлди. Халқаро М. б. кенгайиши ривожланган мамлакатларда ўзга миллат диаспораси ўсишига олиб келади (мас, 2002 й. АҚШдаги хитойликлар 15 млн. нафардан ортик бўлган).

Аҳмаджон Ўлмасов.

МЕҲНАТ ВОСИТАЛАРИ - и. ч.да меҳнат предметига таъсир кўрсатишда инсон фойдаланадиган воситалар. М. в.га и. ч. жараёни учун зарур бўлган ҳамма моддий шароитлар киради (машина ва ускуналар, асбоб ва мосламалар, корхона биноси, шу бино жойлашган ер, алоқа, юк ташиш воситалари ва х. к.). М. в.дан энг муҳими и. ч. қуроллари бўлиб, улар машиналар, станоклар, асбоб-ускуналар ва б.дан иборат ва М.в. орасида ҳал қилувчи ўринда туради.

МЕҲНАТ ГИГИЕНАСИ, касб гигиенаси — гигиенанинг бир бўлими. Меҳнат жараёнлари ва и.ч. муҳитининг одам организмга таъсирини ўрганади ҳамда қулай меҳнат шароитини яратиш ва касб касалликларининг олдини олиш учун гигиена меъёрлари ва тадбирларини ишлаб чиқади. Ҳар. қандай жойдаги меҳнат шароитлари и.ч. жараёни технологиясига ва иш ўринларида яратиладиган санитариягигиена шароитларига боғлиқ. Жисмоний меҳнат жараёнида, асосан, одам мускулларига, акдий меҳнатда эса асабийруҳий томондан зўр келади.Техника ривожланиб, и.ч. жараёнлари мукаммалашган сари жисмоний меҳнат ўрнини ақий меҳнат эгаллади ва ақлий меҳнат жараёнларини кўпроқ ўрганишга эҳтиёж туғилди. И.ч.нинг санитариягигиена шароитлари деганда ишловчи кишининг атрофидаги бутун вазият, жумладан, унга таъсир қилиши мумкин бўлган кимёвий моддалар, чанг, шовкин, вибрация, ионлаштирувчи нурлар, шумингдек, ҳаво ҳарорати, намлиги,

ҳаракатнинг тезлиги, хоналар ёки бошқа иш жойининг ёритилиши, микроорганизмлар кўпкамлиги ва б. тушунилади. Кишини муҳофаза қилинадиган тегишли чоралар кўрилмаса, мана шу омилларнинг ҳар бири ёки бир нечтаси бирга саломатликка зиён етказди. М.г. фанининг асосий вазифаси ҳам ана шу но-жўя таъсирлар олдини олишдан иборат. Меҳнат шароитларини яхшилаш ЎЗРда умумдавлат вазифаси ҳисобланади. «Ўзбекистон Республикаси давлат санитария назорати тўғрисидаги низом»га мувофиқ, М.г. соҳасида давлат санитария назоратининг бажарадиган асосий вазифаси санитария қонунларига риоя қилинишини кузатиб боришдир (қ. Давлат санитария назорати).

М.г.да назорат олиб бориш учун турли усуллардан фойдаланилади. Шулардан асосийси санитариягигиена текширувларидир. Обҳавога тегишли омиллар; ҳавонинг ифлосланиш даражаси, вибрация, шовкин, радиоактив нурларни ўлчаш ва б. ишларда шу метод қўлланади. Бундан ташқари, физиологик, статистик ҳамда экспериментал текширув усуллари ҳам бор. М.г. и.ч. да одам организмнинг физиологик ва биологик талабларига ҳаммадан кўра кўпроқ мувофиқ келадиган гигиена нормативларини белгилаб олиш мақсадида организм б-н и.ч. муҳити ўртасида бўлиб турадиган ўзаро таъсир қонуниятларини ҳам ўрганади. Мамлакатда жорий этилган тартибқоидага мувофиқ, и.ч. омилларининг биронтаси ҳам йўл қўйиладиган нормадан ёки энг катта концентрациядан ортик бўлмаслиги, ишловчилар уларга чексиз узоқ вақт давомида яқин юрғанида омиллар ўша одамларга муайян касаллик ёки сезиларли бирор ўзгариш пайдо қилмаслиги керак. М.г. ЎЗР Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва тавсия этилган маҳсус давлат нормативлари, йўриқнома ва кўрсатмаларига амал қилган ҳолда олиб борилади.

МЕҲНАТ ДАФТАРЧАСИ - ходим-

нинг меҳнат фаолияти тўғрисидаги асосий ҳужжат. ЎзР Меҳнат кодексида кўра, иш берувчи корхонада 5 кундан ортиқ ишлаётган ходимларнинг ҳаммасига М.д.ни тутиши шарт (ўриндошлик асосида ишловчилар бундан мустасно). М.д.га ходим, у бажараётган иш ҳақидаги маълумотлар киритилади. Жазолар М.д.га ёзилмайди. Меҳнат шартномаси (контракти) ходимнинг ташаббуси б-н касаллиги, ногиронлиги, қариллик туфайли пенсияга кетиши, олий ёки ўрта махсус ўқув юртига ёхуд аспирантурага кирганлиги ва қонун муайян имтиёзлар, афзалликлар беришни назарда тутадиган бошқа сабабларга кўра бекор қилинганда, М.д.га ишдан бўшаш ҳақидаги ёзув ушбу сабабларни кўрсатган ҳолда ёзилади. Ходим ишдан бўшаганда М.д. унга ишдан бўшаш куниди берилади.

МЕҲНАТ ЖАМОАСИ - ўз меҳнати б-н корхона фаолиятида меҳнат шартномаси асосида иштирок этаётган ходимларнинг барчаси. Одатда, маъмуриятнинг мансабдор шахслар, шунингдек, М.ж. ташкил этган айрим жамоат ташкилотлари, мас, меҳнат низолари комиссияси ҳам М.ж. таркибига киради. М.ж. меҳнат ҳуқуқининг субъекти сифатида бутун корхона ҳамда унинг таркибий бўлинмаларида фаолият кўрсатади. М.ж. турли ташкилий ҳуқуқий шаклдаги корхоналар ва мулкчиликнинг турли шаклларида қараб фарқланади. М.ж. б-н иш берувчи ўртасидаги муносабатлар, ижтимоий тараққиёт, меҳнат муҳофазаси, меҳнатга ҳақ тўлаш, корхона фойдасини тақсимлашда ходимларнинг иштирок этиши амалдаги қонунчилик, шунингдек, корхона устави ва жамоа шартномаси б-н тартибга солинади. М.ж.нинг асосий ваколатлари: иш берувчи б-н жамоа шартномаси тузиш ҳақида қарор қабул қилиш; жамоа шартномасини тузиш юзасидан музокаралар олиб бориб, уни тайёрлаш ва муҳокама қилишда иштирок этиш, жамоа шартномасининг бажарилишини назорат қилиш; меҳнатга оид муносабатларда ходимлар-

нинг манфаатларини ифода этувчи ҳамда ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи вакиллик органларини белгилаш; ички меҳнат тартиби қоидаларини тасдиқлаш; давлат корхоналари акциядорлик жамиятларига айлантирилганда акцияларни сотиб олиш; меҳнат низолари комиссияси орқали низоларни ҳал қилишда иштирок этиш ва ходимларнинг вакиллик органлари орқали уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; корхонада ички ҳужжатлар қабул қилишда иштирок этиш ва ҳ.к. М.ж.га бериладиган ваколатлари доираси биринчи галда жамоа шартномасида белгиланади. М.ж.нинг қонунчиликда белгиланган ваколатлари кенг демократик асосда амалга оширилади.

Анвар Иноятов, Муборак Усмонова.

МЕҲНАТ ИНТИЗОМИ - давлат томонидан ўрнатилган меҳнат жараёнида барчанинг амал қилиши лозим бўлган умумий тартиб. Амалдаги қонунчиликка биноан, ходим ўз меҳнат вазифаларини ҳалол ва виждонан бажариши, М.и.га риоя қилиши, иш берувчининг қонуний фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши, технология ин-тизомига, меҳнат муҳофазаси, хавфсизлик техникаси ва и.ч. санитарияси талабларига риоя қилиши, иш берувчининг мол-мулкани авайлаб асраши лозим. Ходимнинг меҳнат вази-фалари ички меҳнат тартиби қоидаларида, ин-тизом ҳақидаги уставлар ва низомабона, корхонада қабул қилинадиган бошқа ҳужжатлар (жамоа шартномалари, йўриқномалари ва ҳ.к.) да, меҳнат шартномасида аниқ белгилаб кўйилади. Ҳар бир ходим ўзига юклатиладиган меҳнат вазифалари доираси б-н олдиндан таништирилади. Иш берувчи ходимлар меҳнатини тўғри ташкил қилиши, қонунлар ва б. норматив ҳужжатларда, меҳнат шартномасида назарда тутилган меҳнат шароитларини яратиб бериши, меҳнат ва и.ч. ин-тизомини таъминлаши, меҳнат му-ҳофазаси қоидаларига риоя этиши, ходимларнинг эҳтиёж ва талабларига эътибор б-н қараши, уларнинг меҳнат ва турмуш шароитларини яхши-

лаб бориши, жамоа шартномаларини тузиши лозим. Иш берувчи ходимдан унинг меҳнат вазифалари доирасига кирмайдиган ишларни бажаришни, қонунга ҳилоф ёки ходим ва б. шахсларнинг ҳаёти ва соғлиги учун хавф туғдирувчи, уларнинг шаъни ва кадркимматини камситувчи ҳаракатлар қилишни талаб этишга ҳақли эмас (ЎЗР Меҳнат Кодексининг 177моддаси).

Меҳнат Кодексининг 175моддасида кўрсатилганидек, корхоналарда М.и. нормал тарзда ишлаш учун зарур ташкилий ва иқтисодий шароитларни яратиб бериш, ҳалол меҳнат учун рағбатлантириш ва мукофотлаш усуллари б-н, ноинсоф ходимларга нисбатан жазо чораларини қўлланиш орқали таъминланади. Айни вақтда меҳнат жамо-аларида М.и.нинг бузилишига нисбатан муросасизлик вазияти вужудга келтирилади. Корхона, муассаса ва ташкилотларда ички меҳнат тартиби қоидаларидан ташқари техника қоидалари ва инструкциялари ҳамда мансаблар тўғрисидаги низомлар, инструкциялар б-н ҳам тартибга солинади.

М.и.ни таъминлашда рағбатлантириш муҳим ҳуқуқий воситадир. Рағбатлантириш турлари, уларни қўлланиш тартиби, афзаллик ва имтиёзлар бериш жамоа шартномалари, ички меҳнат тартиби қоидалари ва б. ички ҳужжатларда, жамоа келишувларида, ин-тизом тўғрисидаги устав ва низомларда белгилаб қўйилади (Меҳнат кодексининг 180моддаси). Меҳнат қонунчилигида ўзининг меҳнат бурчларини муваффақиятли ва виждонан бажараётган ишчи ва хизматчиларга ижтимоиймаданий ва уй-жой маиший хизмат соҳасида (санаторий ва дам олиш уйларида йўлланмалар бериш, уй-жой шароитини яхшилаш ва шу сингари соҳаларда) биринчи навбатда имтиёз ва афзалликлар берилди. Бундай ходимларга ишда юқори поғонага кўтарилишда ҳам афзалликлар бўлади.

ЎЗР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан

1999 й. 4 майда тасдиқланиб, Адлия вазирлигида 1999 й. 14 июнда 74брақам б-н рўйхатдан ўтказилган Намунавий ички меҳнат тартиби қоидаларида ишдаги ютуқлар учун қуйидаги рағбатлантириш чоралари белгиланган: ташаккур эълон қилиш; пул мукофоти бериш; қимматли совға б-н тақдирлаш. Бундай рағбатлантириш чоралари меҳнат бурчларини намунали бажарганлик, меҳнат унумдорлигини оширганлик, махсулот сифатини яхшилаганлик, давомли ва нуқсонсиз ишлаганлик ва ишдаги бошқа муваффақиятлар учун қўлланади. Рағбатлантиришлар корхона таркибий бўлинмаси раҳбари ёки ходим ишлаётган меҳнат чжамоасининг тавсиясига биноан иш берувчининг буйруғи б-н эълон қилинади. Ходимлар меҳнат соҳасида давлат ва жамият олдидаги алоҳида хизматлари учун давлат мукофотларига тақдим этилиши мумкин. Иш ҳақи, мукофотлар, қўшимча тўловлар, устамалар ва меҳнат ҳақи тизимида назарда тутилган бошқа тўловлар рағбатлантириш турларига кирмайди. Интизомий жазо амал қилиб турган муддат мобайнида ходимга нисбатан рағбатлантириш чоралари қўлланилмайди.

Анвар Иноятов.

МЕХНАТ ИҚТИСОДИЁТИ - жамиятда меҳнатни ташкил этиш ҳамда иш кучидан фойдаланишнинг самарадорлигини ифодаловчи и.ч. муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари маж-муи; меҳнатнинг ижтимоий ташкил этилишини ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини ўрганувчи фан.

М.и.нинг предмети — техникавий, ташкилий, кадрлар ёки бошқа характердаги омиллар таъсирида қарор то-падиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлардир. М.и. — фан сифатида меҳнат муносабатлари соҳасидаги қонуни-ятларни, иш б-н бандлик, меҳнат унумдорлиги, меҳнатга ҳақ тўлаш, унинг самарадорлиги, меҳнатни ташкил этиш ва нормалаштириш каби масалаларни ўрганади.

Меҳнат фаолиятини ташкил этиш,

меҳнат ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш, меҳнат бозорининг шаклланиши ва ривожланиши, аҳолининг иш б-н бандлиги ва ишсизлик, аҳолининг турмуш даражаси ва даромадлари, ходимларнинг иш ҳақини ташкил этиш, бозор иқтисодиёти шароитида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, меҳнат унумдорлиги, меҳнат кўрсаткичларини таҳлил этиш М.и.нинг мазмунини ташкил қилади.

М.и. ўз тадқиқотларида статистик ва математик усуллардан фойдаланади.

М.и. фани нисбатан янги фанлар гуруҳига киради. Бу фан иқтисодиёт назариясига бир бўлимини ташкил этган бўлиб, у ўтган асрнинг 70-й.ларида алоҳида фан сифатида шаклланди.

Ўзбекистонда ҳам М.и. муаммоларини ўрганиш ўз тарихига эга. 1962 й.да Тошкент халқ хўжалиги ин-ти (ҳоз. Тошкент иқтисодиёт ун-ти)да М.и. бўйича мутахассислар тайёрловчи ихтисослик очилди.

Ўзбекистонда М.и. фанининг ривожланишида Ўзбекистон ФА акад. Р.А. Убайдуллаева, проф.лар Қ. Х. Абдурахмонов, Д. Раҳимова, А. Сотволдиев, Ш.Р. Холмўминов, А. Ш. Назаров, Х. М. Ҳақимов, З. Худойбердиев, Л. Аллахвердиева, Л. Максаковаларнинг и. т.лари муҳим аҳамиятга эга.

Ад.: Эренберг Р.Х., Смит Р.С., Современная экономика труда, М., 1996; Абдурахмонов Қ.Х. ва б., Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси, Т., 2001.

Қаландар Абдурахмонов.

МЕҲНАТ КОДЕКСИ (МК) - меҳнат ҳақидаги қонунларининг муайян тизимга солинган мажмуи. У меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжати ҳисобланади. Мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда, шунингдек, айрим фуқаролар ихтиёрида меҳнат шартномаси (контракт) бўйича ишлаётган жисмоний шахсларнинг меҳнатга оид муносабатлари меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва б. норматив ҳужжатлар б-н тартибга солинади. Ама-

лиётда меҳнатга оид муносабатларни тартибга солишда бо-шқа норматив ҳужжатлар, айрим ҳолларда Халқаро меҳнат ташкилотининг конвенциялари ва халқаро шарт-номаларнинг қоидалари ҳам қўлланилади. ЎЗР Меҳнат кодекси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва халқаро ҳуқуқий нормалар ва стандартларга мувофиқ равишда ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикасининг МК 1995 й. 21 дек.да қабул қилиниб, 1996 й. 1 апр.дан амалга киритилган. 2 қисм: умумий ва махсус қисм, 16 боб ва 294 моддадан иборат. Умумий қисмда меҳнат қонунчилигининг умумий қоидалари, меҳнат соҳасидаги давлат бошқаруви, меҳнат ҳақидаги қонун ҳужжатларининг қўлланиш доираси, меҳнатга оид муносабатларнинг субъектлар, уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, ходимлар ва иш берувчиларнинг вакиллиги, жамоа шартномалари ва келишувлари баён этилган. МКнинг махсус қисми ишга жойлаштириш; меҳнат шартномаси (контракт); иш вақти; дам олиш вақти; меҳнатга ҳақ тўлаш; кафолатли тўловлар ва компенсация тўловлари; меҳнат ин-тизими; меҳнат шартномаси тарафларининг моддий жавобгарлиги; меҳнатни му-ҳофаза қилиш; айрим тоифадаги ходимларга бериладиган кўшимча кафолат ва имтиёзлар; меҳнат низолари; давлат ижтимоий сўғуртаси масалаларини ўз ичига олади.

МКнинг асосий вазифаси ходимлар, иш берувчилар, давлат манфаатларини эътиборга олган ҳолда, меҳнат бозорининг самарали ишлашига, ҳаққоний ва ҳавфсиз меҳнат шарт-шаро-итларини, ходимларнинг меҳнат ҳуқуқлари ва соғлиги ҳимоя қилинишини таъминлашга, меҳнат унумдорлигининг ўсишига, иш сифати яхшиланишига, шу асосда барча аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражаси юксалишига қўмаклашади.

Анвар Иноятов.

МЕҲНАТ КООПЕРАЦИЯСИ - меҳнатни ташкил этиш шакли; моддий бойликларни и.ч. жараёнида айрим хо-

димлар ёки жамоаларнинг ягона меҳнат жараёнида ҳамкорликда иштирок этишига асосланади. Ходимларнинг асосий қисми бу жараённинг турли операцияларини бажаради. М.к.нинг тараққиёти и.ч. кучларининг ривожига боғлиқ. М.к. ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучларидан самарали фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини юқори даражада таъминлаш мақсадида ташкил этилади. М.к.ни 2 асосий хилга бўлиш мумкин: оддий кооперация (меҳнат жараёнида ҳамма ходимлар бир турдаги ишни бажарадилар), мураккаб кооперация (меҳнат тақсимотига асосланган кооперация). Меҳнат вази-фаларини чегаралаб, уларни муайян ходимларга (ходимлар гуруҳига) бириктириб қўйиш, уларнинг ўзаро муносабатлари соҳасини бевосита олдиндан белгилаб беради. Шу сабабли кенг маънода меҳнат тақсимоти тушунчаси ундан ажралмас бўлган кооперация тушунчасини ҳам тавсифлайди. Оддий М.к. меҳнат тақсимоти ривожланмаган даврда муҳим роль ўйнади. Ибтидоий жамоа тузумида жамоанинг ҳамма аъзолари и.ч. воситаларига эгалик қилганлар ва улар оддий М.к.да қатнашганлар.

Ҳозирги замон корхоналари меҳнатнинг ҳар хил турдаги мураккаб кооперацияси ҳисобланади.

МЕҲНАТ МУҲОФАЗАСИ - инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сихатсаломатлиги ва иш қобили-ятининг сақланишига қаратилган тадбирлар. Қонун ҳужжатларида меҳнат жараёнида қўлланиладиган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техник, санитариягиена, даволаш-профилактика чоратадбирлари белгилаб қўйилади. Меҳнат қилувчи шахс хавфсизлиги, саломатлиги, меҳнат қилиш қобилиятини ҳимоялаш, соғлом меҳнат шароитлари яратиш, касб касалликлари юз бериш хавфини олдини олиш, и.ч.да жароҳатланишларга йўл қўймаслик кабилар М.м. олдидаги вази-фалар ҳисобланади.

ЎЗРда хавфсиз ва қулай меҳнат шаро-

итида ишлаш юзасидан фуқароларнинг ҳуқуқлари Конституцияда (37модда) мустаҳкамланиб қўйилган. Уш-бу конституциявий кафолатни амалда рўёбга чиқарилишига қаратилган аниқ чоратадбирлар ЎЗР нинг Меҳнат кодексига, «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун (1993 й. 6 май) да, бошқа бир қатор қонунлар ва қонун ости норматив ҳужжатларида белги-ланган. Ўзбекистонда М.м. учун катта молиявий маблағлар ажратилади ва ўзлаштирилади. Соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитида меҳнат қилиш ҳуқуқи ЎЗР фуқароларининг энг асосий меҳнат ҳуқуқларидан бўлиб ҳисобланади. М.м.га оид талаблар ва стандартлар Меҳнат кодекси, «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун талаблари асосида ишлаб чиқариладиган корхона ва ташкилотларнинг ички меҳнат тартиби қоидалари, жамоа шартномалари, тармоқ ёки минтақавий жамоа келишувлари, корхоналарнинг бошқа ички нормативҳуқуқий ҳужжатларида, муайян соҳа, касб, иш жойларига оид бўлган М.м. стандартларида белгилаб қўйилади. Мулкчилик шакли ва ҳўжалик юритиш усулидан қатъи назар барча корхона, муассаса, ташкилотлар ўз ходимлари учун соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитини яратиши, хавфсизлик техникаси чораларини қўриши, меҳнатни муҳофаза қилиш хизматларини ташкил этиши, бошқа ташкилийтехник тадбирларни амалга ошириши шарт.

М.м. қоидаларига риоя этилиши махсус давлат органлари ва жамоатчилик томонидан назорат қилиб борилади. Қонунларга, шу жумладан, М.м.га оид қонунларга риоя этилиши устидан ЎЗР Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар умумий назорат олиб боради. М.м. ҳақидаги қонун талабларини бузган корхоналарга молиявий-иқтисодий жазо чоралари, уларнинг мансабдор шахсларига нисбатан эса ин-тизомий, маъмурийҳуқуқий, жиноий жавобгарликлар қўлланиши, улар айби б-н етказилган

моддий зарар кошлаттирилиши мумкин.

Йўлдош Туреунов.

МЕХНАТ НИЗОЛАРИ - амалдаги меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва б. норматив ҳужжатларни тадбиқ этиш ёки янги меҳнат шартларини белгилаш ёхуд мавжуд шартларини ўзгартиришга дойр масалалар бўйича юзага келадиган ва қонунда ўрнатилган тартибда ҳал этиладиган келишмовчиликлар. М.н.ни ҳал этиш б-н боғлиқ барча масалалар ЎзРнинг Меҳнат кодекси (259—281-моддалар), Фуқаролик процессуал кодекси (1, 5, 6, 31, 110, 149, 158, 185, 219, 239, 259-моддалар)да кўрсатиб ўтилган. М.н. яқка тартибдаги М.н. ва жамоага доир М.н.га бўлинади. Яқка тартибдаги М.н. — иш берувчи ва ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва б. норматив ҳужжатларни, меҳнат шартномаси. назарда тутилган меҳнат шартларини қўлланиш юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлардир. Жамоага доир М.н. — иш берувчи ва ходимлар жамоалари ўртасида меҳнатнинг янги шартларини белгилаш ва мавжуд шартларини ўзгартириш, жамоа шартномалари ва келишувларини тузиш, ўзгартириш ва бажариш юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлардир. Иш берувчи б-н ходимлар ўртасидаги келишмовчиликлар меҳнат шартномасида қатнашувчи ҳар 2 тарафнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги натижасида келиб чиқиши мумкин. Ҳар қандай келишмовчиликлар ҳам М.н. даражасига бориб етмайди. Юзага келган келишмовчиликлар меҳнат ҳуқуқи субъектлари томонидан турлича баҳоланиши мумкин. Баҳолашдаги камчиликлар М.н.ни кўриб чиқувчи органга мурожаат қилингандан бошлаб М.н. даражасига бориб етади.

М.н.ни Меҳнат низолари комиссияси ва суд кўриб чиқади. Ходим меҳнат низо-сини ҳал қилиш учун, ўз хоҳишига кўра, М.н. комиссияси ёки бевосита судга му-рожаат этишга ҳақли. М.н., одатда, ё ходимнинг меҳнат ҳуқуқини бузиш б-н, ёки асоссиз талаб оқибати б-н боғлиқ бўлади.

М.н.га олиб келувчи кенг тарқалган сабаблар қуйидагилар: меҳнат тўғрисидаги қонунларни бузиш; ходимларнинг ўз меҳнат маж-буриятларини бажармаслиги ёки виждонан бажармаслиги (прогуллар, ишга кеч қолиб келиш ва б.) ва иш берувчи томонидан қўлланиладиган таъсир чораларига нотўғри муносабатда бўлиш; иш берувчи ва ходимларнинг амалдаги ҳуқуқ нормаларини турлича тушуниши, ходимларнинг ўз ҳуқуқларини нотўғри тушуниши ва б.

Гулнора Саримсоқова.

МЕХНАТ ПРЕДМЕТИ - киши меҳнати сарфланадиган объект. Шахсий ва и.ч. истеъмолига яроқли шаклга келтириш учун предметлар қайта ишланади. Мас, калава тайёрлашда пахта, каноп, жун ёки газлама тўқишда калава, темир тайёрлашда темир рудаси, машиналар тайёрлашда темир М.п. ҳисобланади (қ. Ишлаб чиқариш воситалари).

МЕХНАТ ПСИХОЛОГИЯСИ - инсоннинг меҳнатга муносабати, меҳнат фаолиятининг қонуниятлари ва унинг ривожланишини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. М.п. меҳнатда шахснинг фаолияти, бўш вақти, дам олишининг и.ч.га таъсирини ҳам ўрганади. М.п. немис-америкалик психолог Г. Мюнстербернинг (1863—1916) «Психология ва ишлаб чиқариш унумдорлиги» (1913) ва «Психотехника асослари» (1914) китоблари чиққан даврдан бошлаб алоҳида соҳа сифатида вужудга келганлиги эътироф этилган. М.п.нинг асосий вазифаси и.ч. муносабатларини яхшилаш, меҳнатқашларга зарур шарт-шароит яратиб бериш, касб лаёқатини аниқлаш, касб касалликларининг, и.ч.да жиқмоний фалокатларнинг, психологик стресс, толиқиш ва зўриқиш ҳолатларининг олдини олишдир.

Эргаш Ғозиев.

МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИ - мамлакат аҳолисининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги қисми, иқтисодий ресурсларнинг таркибий унсури; 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар, 60 ёшгача бўлган эркаклар М.р.га

киритилади.

Кишилар ёшининг улғайишига қараб М.р.га дастлаб кўшиладилар, сўнгра (ёши ўтгач) ундан чиқадилар. Кўпчилик мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда 16—59 ёшдагилар М.р.га киритилади. М.р. ўсиши аҳолининг кўпайишига боғлиқ. Аҳоли таркибида ёшлар қанчалик кўп бўлса, М.р. шунчалик тез ўсади. 20-а. охири —21-а. бошларида Ўзбекистонда М.р. ҳар йили 320—350 минг киши атрофида кўпайиб борди. Уларнинг асосий қисмини меҳнат ёшига қадам кўйганлар ташкил этади.

М.р. сони микдорий ифода бўлса, меҳнат ёшидагиларнинг билим савияси, малакаси, касбий маҳорати ва ишбилармонлиги унинг сифатини яратади. Таълимтарбия, малакани ошириш, соғлиқни таъминлаш, уни мустаҳкамлаш учун сарфлар инсон капиталига инвестиция бўлиб, М.р. ни такроран яратишга хизмат қилади. М.р. меҳнат бозори орқали тақсимланади. М.р. бан-длиги — меҳнат ёшидаги кишиларнинг иш б-н таъминланиши, уларнинг товар ва хизматлар яратишда иштирок этиши. М.р. таркибидаги ишлашга талабгор бўла туриб иш топа олмаганлар ишсизлар (қ. Ишсизлик) ҳисобланади (қ. Бандлик).

21-а. бошларида Ўзбекистон М.р. тез ўсиши б-н тавсифланди. 2003 й.да республикада М.р. 13181,0 минг кишини ташкил этди.

МЕҲНАТ СТАЖИ — ходимнинг белгиланган тартибда ҳисобланадиган меҳнат фаолияти даври. У иш вақтини ҳам, дам олиш вақтини ҳам ўз ичига олади.

М.с. — бирор ижтимоий шаклда ҳақ тўланадиган ва б. шаклдаги меҳнат фаолиятидир. ЎзРда ижтимоий таъминот ҳуқуқига кўра, М.с. — фуқароларнинг ижтимоий и.ч.даги, шунингдек, қонунга асосан бошқа соҳалардаги ижтимоий фойдали фаолияти бўлиб, ҳуқуқ нормаларига асосан бу фаолиятдан муайян юридик оқибатлар (пенсия б-н таъминланиш, давлат ижтимоий суғуртаси

бўйича нафақалар олиш ҳуқуқи ва б.) келиб чиқади. Дехкон хўжаликлари аъзоларининг ўз хўжаликларида ишлаган вақтлари, тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг ишлаган вақтлари ҳам М.с.га қиради. Ҳарбий ва б. махсус давлат хизматлари даврлари, шунингдек, айрим соқаларида ишлаган даврлар қонунчиликда узоқ йиллик хизмат дейилади, лекин айрим норматив ҳуқуқий ҳужжатларда бу фаолият ҳам М.с. деб юритилади. М.с. пенсия микдорини белгилаш (мас, пенсиялар, устамалар белгилаш, тўлиқсиз М.с. б-н пенсия тайинлаш, узоқ йиллик хизмат учун пенсия тайинлаш) пайтида муҳим аҳамиятга эгадир.

М.с.нинг муҳим туридан бири — махсус М.с. ҳисобланади. Махсус М.с. -муайян шароитларда, Ўзбекистон Республикасининг маълум ҳудудларида ёки муайян касб, лавозимларда ишлаган вақт бўлиб, у ходимга бир қатор имтиёзлар берилиши ёки ходимнинг таъминотнинг баъзи турлари б-н таъминланишини назарда тутади. Махсус М.с. асосида имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқини берадиган и.ч.лар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг рўйхати ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 12 майдаги 250сонли қарори б-н тасдиқланган.

М.с. борасида узоқ йиллик хизмат тушунчаси ҳам мавжуд. Бундай стаж умумий меҳнат стажининг алоҳида кўринишидир. Узоқ йиллик хизмат бир қанча йиллар б-н ўлчанадиган узоқ мудатли меҳнат, жамоат ёки давлат фаолияти бўлиб, муайян шароитда тегишли имтиёз ва афзалликлар олиш ҳуқуқини беради. Мас, айрим тоифа ходимларга муайян ихтисослар бўйича узоқ йиллик хизмат учун пенсия ходимнинг меҳнат қобилияти ва, одатда, ёшидан қатъи назар тайинланади.

Умумий М.с.га тааллуқли асосий масалалар ЎзРнинг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни (1993 й. 3 сент.), ЎзР Вазир-

лар Маҳкамасининг «Юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти б-н шуғуллаувчи жисмоний шахслар ва деҳқон хўжаликлари аъзоларини давлат томонидан суғурталаш тўғрисида»ги 351сонли қарори (2001 й. 24 авг.) б-н тасдиқланган.

ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 11 майдаги 249сонли қарорига мувофиқ, пенсия тайинлаш учун М.сига оид тартиб тўғрисидаги Низом тасдиқланган. М.с. мазкур Низомга асосан тайинланади ва тасдиқланади. М.с. иш, хизмат, ўқиш жойидан ёки М.с.га қўшиб ҳисобланадиган бошқа фаолият амалга оширилган жойдан ёхуд архив муассасалари томонидан берилган ҳужжатлар асосида белгиланади. Иш вақтини ҳисобга олиб бўлмайдиган ходимларнинг М.с. бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси органлари берадиган маълумотномалар асосида белгиланади. М.с.ни тасдиқловчи ҳужжатлар бўлмаса (иш вақтини ҳисобга олиб бўлмайдиган ходимлар бундан мустасно), иш даври гувоҳларнинг кўрсатмаси асосида белгиланади. Меҳнат дафтarchаси, шунингдек, бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси органлари берган суғурта бадаллари тўланганлигини тасдиқловчи маълумотлар М.с.ни тасдиқловчи асосий ҳужжатлар ҳисобланади.

ЎЗР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг 2002 й. 1 апр.даги 21сонли буйруғи б-н тасдиқланган Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги Низомда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақасини тайинлаш учун М.с.ни белгилаш ва ҳисоблаш тартиби баён қилинган.

Анвар Иноятов.

МЕХНАТ ТАРБИЯСИ - тарбиянинг муҳим тури, шахсни шакллантиришнинг зарур шартларидан бири бўлган педагогик жараён. М.т. кишидан ижтимоий фойдали меҳнатга ички эҳтиёж, ин-тизом, батартиблик, ташкилотчилик, ташаббускорлик, ишчанлик, ишнинг

кўзини билиш сингари сифатларни қарор топтиришга хизмат қилади. Меҳнат инсон эҳтиёжларини қондиришнинг биринчи ва асосий воситаси бўлганлиги учун ҳам М.т. тарбиянинг бошқа ҳамма турларидан олдин пайдо бўлган.

М.т. ғоят кенг фалсафий-педагогик категория бўлиб, «меҳнат таълими», «касбга йўналтириш», «политехник таълим», «касб таълими» сингари ту-шунчаларни ўз ичига олади. М.т. бериш ҳамма замонларда ҳам жамият тараққиётининг асоси, ёшларни ҳаётга тайёрлашнинг энг муҳим воситаси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам барча ило-хий китоблар ва ҳамма мутафаккирлар томонидан яратилган битикларда М.т. га катта эътибор берилган. Лекин уларга материалист (моддиончи) лардан фарқли тарзда М.т. дейилганда фақат жисмоний меҳнатга доир кўникма ва малакаларни шакллантириш кўзда тутилмаган. М.т., аввало, оилада бола ўзини англай бошлаши б-ноқ амалга оширила боради. Жумладан, чақалоклар гўдаклик босқичига ўтишлари б-ноқ, уларга дастлабки М.т. берила бошланади. Шундай қилинмаса, бола фақат истезмолчига айланиб қолади ва натижада у ношуд ва ялқовгина эмас, маънавияти кемтик шахс ҳам бўлиб шаклланиши мумкин.

Болаларга М.т. беришда боғча, мактаб сингари ижтимоий педагогик муассасалар катта ўрин тутаяди. Чунки бу муассасаларда М.т. илмий асосда тегишли мутахассислар томонидан уюштирилади. М.т.ни ташкил этишдаги асосий жиҳат шундаки, у болаларнинг ёш хусусиятлари, рухий, аклий ва жисмоний имкониятларига мувофиқ бўлиши лозим. Боланинг имкониятларидан энгил М.т. уларни зериктиргани каби уларнинг имкониятларидан оғир топшириклар болаларни бездириши мумкин. М.т.ни амалга оширишда тизимлилик ва ин-тизом бўлишига қатъий амал қилиниши жоиз. Акс ҳолда, ҳар қандай қобилиятли бола ҳам етарлича М.т. ололмаслиги мумкин. М.т. учун мактаб даври энг қулай фурсатдир. Биринчи навбатда, ўқиш жараёнининг ўзи оғир

акдийжисмоний меҳнатдир. Мактабга ўз вақтида келиб-кетиш, ўқиш-ёзишни ўрганиш, берилган билимларни эгаллаш учун ўқувчиларга М.т. берилган бўлиши керак. Чунки ўқув топшириқларини бажариш, дарс ўзлаштириш, ўтилганларни такрорлаш, ёзма ишлар бажариш, керакли магнларни ёдлаш, кўчирмалар олиш, лу-ғатлар б-н ишлай олиши учун ўқувчи муайян ин-тизомга риоя этиши, ташкилотчилик қобилияти ва ишчанлик хусусиятига эга бўлиши, ишнинг кўзини билиши керак. М.т.да, аввал айтилганидек, меҳнат таълими ва касбга йўналтириш жараёнларининг ҳам ўрни катта. Чунки бу жараёнларда ўқувчилар бевосита тегишли меҳнат кўникмаларини эгаллаш ва уларни мустақил равишда қўллаш босқичини ўтайдилар. Шунингдек, улар бу аснода қайси бир меҳнат йўналиши ўзига мувофиқроқ эканлигини билиб оладилар. Шунинг учун ҳам меҳнат таълими имкон қадар хилма-хил бўлиши ҳамда ўқувчиларнинг ақлий, жисмоний имкониятлари ва жинсий хусусиятларига мувофиқ келиши зарур.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури (1997 й. 29 авг.)га мувофиқ, ўрта махсус таълим босқичининг мажбурий бўлганлиги ўзбек ўқувчиларига М.т. беришда ало-ҳида аҳамият касб этади. Чунки, бу босқич тўлиқ касбга йўналтирилган бўлиб, касб-хунар коллежлари ўқувчилари бевосита ўзлари танлаган касбларга доир кўникма ва малакалар шакллантирсалар, академик лицей ўқувчилари келажакда эгаллайдиган касбларнинг назарий асосларини ўзлаштирадилар. Олий таълимнинг бакалаврият ва магистратура босқичларида М.т. бевосита касб таълими б-н қўшиб амалга оширилади. М.т. беришда ўқувчиларнинг бўш вақтидан тўғри фойдаланиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Болаларнинг ўқув режасида кўзда тутилган, меҳнат амалиётини ўташларини тўғри ташкил этиш, уларни болалар, ўсмирлар ижодиёти саройлари, уйлари, клублари

ва марказлари қошидаги тўғарақларга кўпроқ жалб қилиш ёш авлоднинг комил шахслар сифатида шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Қозокбой Йўлдошев.

МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИ - меҳнат турларининг бир-биридан ажралиб мустақил аҳамият касб этиши; меҳнат турларининг ихтисослашуви.

М.т. юз берганда бир меҳнат туридан иккинчиси, иккинчисидан учинчиси ва ҳ.к. ажралиб чиқади ва шу жараён узлуқсиз давом этаверади. Ҳар бир меҳнат тури мустақил вазифани бошқа меҳнат турлари б-н боғланиб, и.ч. да катнашган ҳолда бажаради. М.т. меҳнат турларини кўпайтириб, уларни айрим кишиларга касб сифатида биркитиб қўяди. 21-а. бошларвда М.т. туфайли дунёда 30 минг хил касб мавжуд бўлди. М.т. меҳнат унумдорлигини оширади. Жамият тараққиётида М.т. 3 йўналишда боради: Умумий М.т. — йирик меҳнат турларининг бир-биридан ажралиб, йирик соҳаларни ташкил этиши. Бунда меҳнатнинг моддий ва номоддий, аграр, индустриал ва сервис соҳасидаги турлари пайдо бўлади; Х у сусий М.т. — йирик соҳалар ичидаги М.т. — муайян соҳадаги меҳнат ихтисослашади, меҳнат турлари кўпаяди. Аграр меҳнат деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик меҳнати турларига ажралади. Саноатдаги меҳнат ундирма ва ишлама, оғир ва енгил саноатдаги меҳнат турларига ажралади. Қисман М.т. — корхона доирасида бўладиган меҳнат турларининг ихтисослашуви. Бунда меҳнат маҳсулот яратиш учун керак бўлган айрим қисмларни и.ч. бўйича ихтисослашган турларга ажралади. Миллий иктисодиётда ҳудудлар ёки минтакалар бўйича меҳнат ихтисослашади. Хал қаро М.т. — меҳнатнинг мамлакатлар ўртасида маълум нисбатда ва иктисодий нафни кўзлаган ҳолда тақсимланишидир. Бу меҳнат турининг бир-биридан ажралиши эмас, балки мавжуд меҳнат турларининг айрим мамлакатларга уларнинг устувор фаолияти сифатида биркитили-

шини юзага келтиради.

Халқаро М.т. ишлаб чиқаришнинг байналмилал миқёсда ихтисослашувини билдиради, давлатлараро иктисодий алоқаларни заруратга айлантиради, халқаро савдони юзага келтиради.

Аҳмаджон Ёлмасов.

МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ

- и.ч. жараёнида кишилар меҳнатининг фойдалилиги, самарадорлиги ва маҳсулдорлиги; М.у. ишловчининг маълум вақт бирлиги (соат, смена, ой, йил) ичида тайёрлаган маҳсулот ҳажми б-н ўлчанади. И.ч. тармоқлари ва корхоналарда меҳнат унумдорлиги ялпи ёки соф маҳсулот асосида ҳисобланади. Йиллик маҳсулот ҳажмини ўртacha ишловчилар сонига бўлиш орқали бир ишловчи ҳисобига яратилган маҳсулот аниқланади.

М.у.нинг ўсиши маҳсулот бирлигини и.ч.да меҳнат сарфининг камайиши демакдир. М.у. юқори бўлса, жами-ят ҳар бир ходим ҳисобига кўпроқ маҳсулот тайёрлаш, бинобарин, ўзининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўларoқ қондириш имкониятига эга бўлади. Меҳнатнинг асосий капитал б-н таъминланишини яхшилаш, фантехника тараққиёти ютуқлари ва янги технологияни жорий этиш, и.ч. жараёнларини автоматлаштириш, ходимларнинг малакасини ва техник тайёргарлик даражасини, маданиятини, маълумотини ошириш М.у. ўсишининг энг муҳим омилларидандир.

МЕҲНАТ ШАРТНОМАСИ

- ходим б-н иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лавозим бўйича ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва б. норматив ҳужжатлар б-н белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишув. У меҳнатга оид муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишни таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон Республикаси МКда М.ш.нинг тарафлари кўрсатилган. М.ш.нинг бир тарафи — яъни ходим си-

фатида иш берувчи б-н М.ш.

тузган ЎЗР фуқароси, чет эл фуқарolari ва фуқаролиги йўқ шахслар бўлиши мумкин. М.ш.нинг иккинчи тарафи — иш берувчи қуйидагилар бўлиши мумкин: корхоналар, шу жумладан, уларнинг алоҳида таркибий бўлинмалари ўз раҳбарлари тимсолида; мулкдорнинг ўзи айна бир вақтида раҳбар бўлган хусусий корхоналар; 18 ёшга тўлган фуқаролар фақат шахсий маиший эҳтиёжлари учун бошқа шахсларнинг меҳнатидан фойдаланиши (мас, уй хизматчиси, энага, шофер, машинкачи б-н М.ш. тузиш) мумкин. М.ш. тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи шартлари М.ш.нинг мазмуни ҳисобланади. М.ш.нинг айрим шартлари бевосита қонун ҳужжатларида назарда тутилади (мас, меҳнат таътилининг энг кам муддати, барча ходимлар учун энг кўп иш вақти; ин-тизомий жазо турлари ва уларнинг қўлланиш тартиби ва б.).

Ишлаб чиқиладиган М.ш. шартлари зарур ва қўшимча шартларга бўлинади. Зарур шартлар (мас, иш жойи, меҳнат вазифаси, меҳнат ҳақи миқдори ва б.) тарафларсиз тузилиши мумкин бўлмаган шартлардир. Мажбурий бўлмаса ҳам, тарафларнинг хоҳишига кўра, киритилиши мумкин бўлган шартлар қўшимча шартлар ҳисобланади [мас, ишга қабул қилишда синов белгилаш, касб(лавозим) ларни кўшиб олиб бориш тўғрисида, тўлиқсиз иш вақтини белгилаш ва б.]. М.ш.ни тузиш пайтида ходимларга қонун ва б. норматив ҳужжатлар б-н белгиланган меҳнат ҳуқуқлари ва кафолатлари даражаси пасайтирилиши мумкин эмас. Ходим томонидан меҳнат вазифасининг бажарилиши, яъни муайян мутахассислик, малака ёки лавозим бўйича ишни бажариш; ходимнинг ички меҳнат тартиби қоидаларига бўйсунуши; унинг меҳнат қилаётган корхона меҳнат жамоасига қўшилиши М.ш.нинг асосий белгилари ҳисобланади. М.ш. ёзма шаклда, бир хил кучга эга бўлган камида 2 нусхада тузилади. М.ш. номуайян муддатга, 5 йилдан

ортик бўлмаган муайян муддатга ва муайян ишни бажариш вақтига мўлжаллаб тузилиши мумкин. Агар М.ш.да унинг амал қилиш муддати кўрсатилмаган бўлса, бундай ҳодда М.ш. номуайян муддатга тузилган деб ҳисобланади. Номуайян муддатга тузилган М.ш. ходимнинг розилигисиз муайян муддатга мўлжаллаб қайта тузилиши мумкин эмас. Муддатли М.ш. бажарилажак ишнинг хусусиятлари, уни бажариш шартлари ходимнинг манфаатларини ҳисобга олиб, номуайян муддатга мўлжалланган М.ш.ни тузиш мумкин бўлмаган тақдирда, шунингдек, қонунда назарда тутилган ҳолларда тузилади. М.ш. имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради. Ходим ўзига юклатилган меҳнат вазифалари б-н таништирилиши лозим. М.ш. тарафлар келишувига асосан дастлабки синов белгилаш шarti б-н тузилиши мумкин. Айрим тоифа ходимлар, жумладан, ҳомиладор аёллар, 3 ёшга тўлмаган боласи бор аёллар, қорхона учун белгиланган квота ҳисобидан ишга юборилган шахслар ишга қабул қилинганда, шунингдек, 6 ойгача муддатга М.ш. тузилганда дастлабки синов белгиланмайди. Дастлабки синов муддати 3 ойдан ошиб кетиши мумкин эмас. Дастлабки синов муддати тугагунга қадар ҳар бир тараф 2- тарафни 3 кун олдин ёзма равишда огоҳлантириб, М.ш.ни бекор қилишга ҳақлидир.

Гулнора Саримсоқова, Анвар Иноятлов.

МЕҲНАТ ҚОБИЛИЯТИ - ходимнинг соғлиғидаги ҳолатидан келиб чиқадиган меҳнат фаолиятига бўлган қобили-яти. Ходим бажариши мумкин бўлган ишларнинг хусусиятига қараб М.к. қуй-идагича фарқланади: умумий М.к., яъни одатдаги шароитларда муайян ишни бажариш қобилияти; касбга дойр М.К., яъни муайян касб (ихтисос) бўйича ишни бажариш қобилияти; махсус М.К., яъни муайян и.ч. ва оғир ноқулай табиий иқлим шароитларида (ер ости ишларида, ноқулай меҳнат шароитидаги ишлар, меҳнат шароити ўта зарарли ва ўта оғир

ишлар ва б.) ишни бажариш қобилияти. Иш кўламига қараб тўлиқ М.к. ва чекланган М.к. мавжуд. 16 ёшга етган ҳар бир фуқаро М.к.га эга деб ҳисобланади ва уни ишга қабул қилишга йўл қўйилади (ЎзР Меҳнат кодексининг 77-моддаси). Ишга қабул қилишда истисно тариқасида 15 ёшга тўлган ўсмирлар ҳам М.к.га эга деб эътироф этилади. Қонунга биноан, 14 ва 15 ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бирининг ёки улар ўрнини босувчи шахснинг ёзма розилиги б-н ишга қабул қилиниши мумкин. Ёшларни меҳнатга тайёрлаш мақсадида умумтаълим мактаблари ва ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юр்தларининг 14 ёшга тўлган ўқувчиларини ота-оналаридан бирининг ёки улар ўрнини босувчи шахснинг розилиги б-н болалар соғлиғига ва камол топишига зиён етказмайдиган ва таълим олиш жараёнини бузмайдиган енгил ишларни ўқишдан бўш вақтларида бажариш учун ишга қабул қилишга йўл қўйилади. Қонунчиликда айрим ҳолларда ишга қабул қилишда ва меҳнат жараёнида олдиндан махсус ва касбига доир М.к.ни аниқлаш назарда тутилган. Бундай текшириш топшириладиган ишга ходимнинг яроққилигини аниқлаш ва касб касаллигининг олдини олиш, шахсий ва ижтимоий меҳнат хавфсизлиги, аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш мақсадида ўтказилади.

Меҳнат шартномаси тузиш чоғида дастлабки тарзда ва кейинчалик (иш давомида) вақт-вақти б-н қуйидаги ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш ташкил қилинади: 18 ёшга тўлмаганлар; 60 ёшга тўлган эрақлар, 54 ёшга тўлган аёллар; ногиронлар; меҳнат шароити ноқулай ишларда, тунги ишларда, шунингдек, транспорт ҳаракати б-н боғлиқ ишларида банд бўлганлар; озиқ-овқат саноатида, савдо ва бевосита аҳолига хизмат кўрсатиш б-н боғлиқ бўлган бошқа тармоқлардаги ишларда банд бўлганлар; умумтаълим мактаблари, мактабгача тарбия ва б. муассасаларнинг бевосита болаларга таълим ёки тарбия бериш б-н

машғул бўлган педагог ва ходимлари.

Меҳнат шароити ноқулай ишлар ва бажарилаётганда дастлабки тарзда ва вақт-вақти б-н тиббий кўриқдан ўтилиши лозим бўлган бошқа ишларнинг рўйхати ва уларни ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгиланади.

Бир қатор ишларни бажаришга фақат тегишли касб тайёргарлиги ёки махсус маълумоти, гувоҳномаси (мас, шифокорлар, фармацевтлар, учувчилар, автотранспорт хайдовчилари), айрим ҳолларда касби бўйича меҳнат стаж ва рухсатномаси — лицензияга эга бўлган (мас, нотариуслар, юрис-консультлар ва б.) шахсларга ишлашга рухсат берилади. М.қ.нинг турғунлиги унчалик юқори даражада бузилмаганда тўлиқсиз М.қ- тиббий маслаҳат комиссияси ёки М.қ. жуда пасайиб, кам малакали ёки ўз касбида меҳнат шароитини анча ўзгартириш, и.ч. фаолияти кўламини пасайтиришга олиб келадиган бошқа ишга ўтказиш зарураги туғилганда М.қ. махсус тиббий маслаҳат комиссиянинг тасдиғи б-н белгиланади (яна қ. Ногиронлик, Меҳнатга қобилиятсизлик, Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик).

Анвар Иноятов.

МЕҲНАТ ҚУРОЛЛАРИ - одамлар моддий бойликлар яратишда, меҳнат предметларига, объектларига таъсир кўрсатишда қўлайдиган асбоб-ускуналар; улар иш қуроллари, машиналар, станоклар, механизмлар ва б.дан таркиб топади (қ. Ишлаб чиқариш воситалари).

МЕҲНАТГА ҚОБИЛИЯТСИЗЛИК - меҳнат қилиш қобилиятининг йўқолиши ёки меҳнатга яроқсизлик. Одатда, касаллик, бахтсиз ҳодиса, уй-рўзғор юмушлари, и.ч. (қ. Касб касалликлари), ҳомиладорлик, туғиш, кексалик ва б. сабабларга кўра, киши меҳнат қобилиятини йўқотади. Доимий ва вақтинча М.қ. тафовут қилинади. Доимий М.қ.

— ногиронликдир- Вақтинча М.қ. тўлиқ ёки қисман бўлиб, қисқа муддатда меҳнат қобилияти тикланиши

мумкин. Вақтинча тўлиқ М.қ.да бирор ишга қобилият йўқолади ва бемор уйда даволанади. Соғайгач, яна ишини давом эттираверади. Қисман вақтинча М.қ.да бемор одатдаги ишни бажара олмайди, аммо соғлигига путур етмаган ҳолда бошқа ишни бажариши мумкин. Вақтинча М.қ.ни врач белгилайди ва меҳнатга қобилиятсизлик варақаси (ишдан озод қилиш ва вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақа олиш ҳуқуқини беради) ёки ишдан ва ўқишдан озод қиладиган маълумотнома бериб расмийлаштиради. Касаллик ёки и.ч. ва турмушда юз берадиган бахтсиз ҳодисалар оқибатида М.қ. нафақа таъинлашда, иш шароитини белгилаш, солиқ тўлаш, маиший ва тиббий хизмат кўрсатиш юзасидан турли имтиёзлар беришда (қ. Суғурта) асосий омил ҳисобланади.

МЕҲНАТГА ҚОБИЛИЯТСИЗЛИК ВАРАҚАСИ, касаллик варақаси (бюллетень) — ишчи ёки хизматчи вақтинча меҳнатга қобилиятсиз бўлганда ишламай туриб нафақа олиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат. Давлат су-гуртаси (қ.Суғурта) тўғрисидаги қонунга мувофиқ барча ишчи ва хизматчиларга касал бўлганда, бахтсиз ҳрдиса юз берганда, ҳомиладорликда, туғишдан кейин, бемор бола ёки бошқа оила аъзоларини парвариш қилганда, баъзан санаторий ва курортларда даволанганда ишламай туриб нафақа олиш ҳуқуқини беради. Дастлаб М.қ.в. маълум муддатга (6 кунгача) берилади. Уни ана шу муддатидан ортиқ кунга врачлар консультация комиссияси (ВКК) узайтиради. Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича М.қ.в.ни аёллар маслаҳатхонаси ёки туғруқхона врач беради, муддатини ҳам ўзи белгилайди.

МЕҲНАТНИ НОРМАЛАШТИРИШ — маълум ташкилийтехник шароитларда муайян иш ҳажмини бажариш ёки маҳсулот бирлигини тайёрлаш учун сарфланадиган меҳнат ҳажмини, меҳнат харажатларини белгилаш.

Тор маънода М.н. ишлаб чиқариш топшириқларини ёки аниқ операциялар-

ни бажариш учун зарур бўлган вақт нормасини аниқлашдан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ва фирмалар миқёсида М.н. янада чуқурлашиб, ривожланиб боради. Меҳнат борасидаги хизматларнинг олди-сотди жараёнида ходим ва ишга ёлловчи ўртасида ишнинг вақти, мазмуни, мавсумийлиги ва ҳажмини аниқлаб олиш имконини беради. М.н. энг тежамли меҳнат усуллари танлашда, меҳнат тақсимоти ва кооперациясининг энг мақбул шакллари, иш жойларини ташкил этиш ва уларга хизмат кўрсатишнинг оқилона тизимини белгилашда қўлланилади. Корхонада М.н. и.ч. жараёнида и.ч. воситаларидан фойдаланиб алоҳида иш ва операцияларни бажаришда меҳнат харажатларининг оптимал даражасини белгилаш ва шунга амал қилишдир.

Ўзбекистонда М.н. масалалари б-н бевосита Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги шуғулланади.

Ад.: Абдурахмонов Қ.Х. ва б., Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси, Т., 2001; Назаров А.Ш., Нормирование труда, Т., 1987;

Қаландар Абдурахмонов.

МЕҲНАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ - назария ва амалиётга асосланган ҳолда корхонада иш жараёни унсурларини уюштириш тартиби ва тамойиллари. М.т.э.нинг иқтисодий вази-фал ар и га миллий иқтисодиётда инсон ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш, маҳсулот и.ч.ни ва унинг сифатини ошириш; санитариягигиена ва рухийфизиологик вази-фаларига ишчи-ходимлар со-ғлиғини муҳофаза этиш, меҳнат шароитларини белгиланган стандарт ва меъёрларга мослигини таъминлаш; ижтимоий вази-фаларига меҳнатнинг мазмуни, унинг ижодийлигини, кишиларнинг маънавий камол то-пишини ривожлантириш, уларнинг ижтимоий муҳофазасини ташкил этиш; ташкилий вази-фаларига ҳар бир иш жойини ташкил этишда эрго-номик талабларга мувофиқликни таъминлаш қиради.

Дастлаб, америкалик муҳандис ва олим Ф.У.Тейлор (1856-1915) меҳнатни «илмий бошқариш» муаммосини амалий жиҳатдан асослаб берган ва ўз концепциясининг асосий қоидалари ва тамойилларини «Фабрикани бошқариш» (1919) ва «Қорхонани илмий бо-шқариш асослари» (1911) деб номланган асарларида баён қилган. Кейинчалик америкалик Ф. К. Гильберт (1868— 1924), Х. Эмерсон (1853-1931), Генри Форд (1863— 1947) ҳам мазкур му-аммо ечимига ўз ҳиссаларини қўшишган.

М.т.э. — меҳнат муносабатларини ташкил этиш ҳамда меҳнатнинг ашёвий унсурларини ташкил этишга ажратилади. Бу даражаларнинг ҳар бири меҳнат тақсимоти ва унга мос келадиган меҳнат кооперациям каби тушунчалар б-н боғлиқ. Бозор иқтисодиёти шароитида М.т.э. куйидаги тамойиллар асосида амалга оширилади: шахс ни камол топтириш (ҳар бир инсонда индивидуал сифат кўрсаткичлари ривожланишини таъминлаш); хавфсизлик (ишчи ўз иш жойида, соғлиғига, даромадига, иш б-н таъминланишига кафолат берувчи хавфсизликка ишонч ҳосил қилиши); ад олат (корхона меҳнат натижаларида ҳар бир ишчининг манфаатлари ифодаланиши). Меҳнат, дастлаб, ишларнинг таркиби, мазмуни, ҳажми ва интенсивлигига, иш вақтидан фойдаланиш даражаси ва асбоб-ускуналар мураккаблигига қараб инсон имкониятлари ҳамда касбий тайёр-гарлигига биноан ташкил этишни талаб қилади. Меҳнат шароитларини ташкил этиш — дам олиш ва меҳнат режими, и.ч. маданиятини ошириш каби тадбирлар б-н алоқадор. М.т.э. тизимида кадрларни касб талабларга асосан танлаш, шахсий сифатларини инобатга олиш, кадрларни тай-ёрлаш, жой-жойига қўйиш, малакасини ошириш каби масалалар ҳал этилади.

Айниқса, меҳнатнинг ижтимоий-иқтисодий рағбатлари, ходимларнинг жамоа бошқарувида иштирок этишини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга; иш

ўрнини жиҳозлаш — барча асосий ва ёрдамчи технология ускуналари, мосламалар, асбоблар, иш мебеллари ва махсус курилмаларни оптимал жойлаштиришга алоҳида эътибор берилади.

М.т.э.нинг муҳим йўналиши — интизомдир. Кишиларнинг кўйилган мақсадга эришиш йўлидаги меҳнати, ҳаракати ва интилишларининг бирлашуви, иш жойига ўз вақтида келиши ва кетиши б-н бирга белгиланган технологияга риоя қилиши, махсулот сифатини, и.ч.даги меҳнат режимини таъминлаш, меҳнат унумдорлигини оширишга интилиш ин-тизом талабларига киради. Меҳнат ин-тизоми юзлаб ва минглаб ходимларни умумий режа асосида ишлайдиган ва умумий мақсадга интиладиган ягона жамоага бирлаштиради. М.т.э.нинг энг илғор усулларини қўллаш ва меҳнатни тўғри ташкил этиш, бозор иқтисодиёти шароитларида рақобатда енгиб чиқишнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади, корхонларда и. ч. самарадорлигини оширишга йўл очади.

Ад.: Абдурахмонов Қ.Х. ва б., Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси, Т., 2001.

Қаландар Абдурахмонов.

МЕҲНАТОБОД ТУМАНИ - Сирдарё вилоятишти туман. 1979 й. 6 дек. да ташкил этилган (1988 й. авг.да янги ташкил этилган Янгигер туманига қўшиб юборилган, 1990 й. 5 мартда яна алоҳида туман сифатида тикланди). М.т. вилоятнинг жан.дан Ховос, шарқдан Боёвут, ғарбдан Шароф Рашидов туманлари, шим.дан Мирзаобод тумани б-н чегарадош. Майд. 0,42 минг км². Аҳолиси 23,1 минг киши (2000). М.т.да 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Баҳористон, Бинокор, Зафаробод, Йўлдошобод, Туркистон, Чаманзор, Қахрамон, Ҳуснобод) бор. Маркази Қахрамон қишлоғи.

Табиати. Туман Мирзачўлнинг жан. да жойлашган. Ҳудуди асосан, текисликдан иборат. Иқлим куруқ, континентал. Январнинг ўртача т-раси —Г, —5°. Қиш ойларида баъзан —30°, —35° гача совуқ бўлади, июлда ўртача т-ра 26°—28°, энг

юқори т-ра 44°, 45° га етади. Йилига ўртача 200 мм дан 350 мм гача ёғин тушади. Бугланиш ёғинга нисбатан 4—5 баробар кўп. Ёгиннинг кўп қисми қиш ва баҳрр ойларига тўғри келади. Вегетация даври 210 кундан 220 кунгача. Туман худуди Мирзачўлга хос бўлган маҳаллий Бекобод шамоли эсадиган йўналишда жойлашган. Шамол тупроқ таркибидаги намни кўплаб бугланишига, чанг-гўзон кўтарилишига, қишда эса қорларни учириб тупроқнинг музлашига сабаб бўлади. М.т. худудининг жанубидан Жанубий Мирзачўл каналининг 27 км қисми оқиб ўтади. Туман экин майдонлари шу каналдан суғорилади.

Туман худудиди ер ости сувлари ер юзига яқин бўлганлиги сабабли шўр тупроқлар вужудга келган. Грунт сувлари зовурлар орқали четга чиқариб юборилади. Ёввойи ўсимликлардан шувоқ, шўра, шўрузак, қорабош, юл-ғун, янтоқ, лолақизғалдоқ, бурган усади. Ёввойи ҳайвонлардан, асосан, бўри, тулки, бўрсик; кемирувчилардан кўшоёқ, юмронқозик, куён; судралувчилардан калтакесак, илон; қушлардан тўрғай, сўфитўрғай, бойўғли; хашаротлардан чаён, қорақурт, бий учрайди.

Аҳолисининг кўпчилиги қисми ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, қозок, қирғиз ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 55 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Туман хўжаликлари, асосан, пахта, ғалла, сабзавот ва полиз экинларини етиштиришга ихтисослашган, чорвачилик ва паррандачилик б-н ҳам шуғулланилади. М.т.да жами 28590 га экин майдони бўлиб, шундан 17 минг га пахта, 10,8 минг га ғалла, 150 га сабзавот, 91 га полиз ва б. экинлари б-н банд. Туманда хўжаликлараро суғориш тармоқларининг уз. 20.5 км, ички суғориш тармоқлари — 36.6 км. 8 ширкат, 7 чорвачилик фермер хўжаликлари бор. Туман шахсий ва жамоа хўжаликларида 10 мингдан ортиқ қорамол, 6 минг га яқин қўй ва эчки, 5600 парранда, қарийб 200 от мавжуд. Туманда республика аҳамиятига

эга бўлган автомобиль йўлининг уз. 62 км, вилоят аҳамиятига эга йўл — 60 км.

9 умумий таълим мактабида 5,1 минг дан зиёд ўқувчи, касб-хунар лицейида 150 дан ортиқ ўқувчи таълим олди. 9 кутубхона, туман халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар маркази, маданият уйлари фаолият курсатилади. 60 ўринли касалхона ва б. тиббий муассасаларда 23 врач ишлайди. 1997 й.дан «Шарафли меҳнат» туман газ. чиқади (адади 600).

МЕХҲҲОН, Меҳрғон — кузги тенг кунликда куз байрами сифатида ўтказилган байрам. Мил. ав. 1 минг йиллик бошида бундай кузги байрамлар турли жойларда, мас, Эронда ва б. жойларда М., кўҳна Хоразмда — Чирируж, Суғ-дда эса Нимсарда номи б-н машҳур бўлган. Ўрта аерларда Меҳрғон (М.) муҳим байрамлардан бири сифатида нишонланиб келинган. Баъзи мамлакатларда Меҳрғон давлатнинг расмий байрами сифатида ўтказилган. Шу мақсадда давлат хазинасидан маблағ ажратилган, совғалар тарқатилган, юртга ош берилган, сайиллар, мусобакалар, томошалар уюштирилган. М. қад. деҳқончилик маданияти б-н боғлиқ байрамдир. Мусулмон уламолари бу байрамни зардуштийликка дахлдор удумлар деб, ўтказилишига қаршилик кўрсатишган. Шу боисдан бўлса керак, М. байрамни нишонлаш аста-секин тўхтаган.

20-а.нинг 90-й.ларқдан М. дастлаб Тожикистонда, сўнг Ўзбекистонда қайта нишонлана бошланди.

Усмон Қорабобов.

МЕХҲИОНЛИК УЙЛАРИ - етим ва ота-оналарнинг ёки бошқа қонуний вакилларининг васийлигисиз қолган болалар учун давлат томонидан очилган таълим тарбия муассасаси. Етим ёки қонуний васийлар қарамоғида бўлмаган болалар, ота-оналари суд ҳукми б-н ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган, ота-оналари воз кечган болалар учун ташкил қилинган. М.у.да 3 ёшдан 16 ёшгача бўлган соғлом болалар яшаши ва тарбияланиши учун зарур шароитлар яратила-

ди. М.у.да тарбияланувчиларни ўқитиш ва боқиш тўла давлат таъминоти асосида белгиланган тартибда амалга оширилади. М.у. 3—7 ёшли болалар учун болалар ботаси тартибида, 7—16 ёшли болалар учун умумий ўрта таълим мактаби тартибида ишлайди ҳамда мактаб таълимтарбиявий дастурига мувофиқ иш олиб боради. М.у.да тарбияланувчиларнинг мактаб ўқув дастурини тўлиқ ўзлаштиришлари, уларнинг меҳнат кўникмаларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш, жисмоний камол топишлари, ахлоқий ҳамда эстетик тарбия олган баркамол шахслар бўлиб етиштиришлари таъминланади. Шунингдек, юқоридаги мақсадларга қаратилган маънавиймаърифий, маданий-оммавий тадбирлар олиб борилади.

М.у. Ўзбекистонда дастлаб 1918 й. етимхоналар асосида болалар уйи номи б-н ташкил этилган. 2-жаҳон уруши йилларида жангчиларнинг болалари учун махсус болалар уйлари очилиб, уларда Украина, Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония, Москва, Ленинград ва б. шаҳарлардан келтирилган болалар тарбияланди. 1995 й.дан М.у. деб номланди. 2002 й. Ўзбекистонда 27 М.у. ишлади, уларда 3650 бола тарбияланди.

МЕХҲИГИЁХ, мандрагора (Mandragera) — итузумдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Барглари йирик, тухумсимон, яхлит, бўйи 80 см ча. Гуллари сарғиш-яшил, зан-гори, бинафша ёки оқ, якка. Меваси — тўқ сариқ, думалоқ, йирик резавор-мева. Ўрта денгиз сохиллари ва Ҳимолай худудида 5 тури, Туркменистонда бир тури усади. Органлари таркибида алкалоидлар (глюкоциамин, скополамин ва б.) бор. Ундан тайёрланадиган пре-паратлар организмдаги оғрикни қолдириш учун ишлатилади.

Ўзбекистонда доривор ўсимлик сифатида Ўзбекистон ФА Ботаника илмий и.ч. марказининг ботаника боғида ўстирилади. Уни кўпайтириш йўллари ишлаб чиқилган.

МЕХҲ-НАРСЕ (5-а.) — Сосоний-

лар вазири. М.-Н. Эрондаги Форс вилоятининг Ферузобод ш.да туғилган, кад. форс шоҳлари авлодидан. Сосоний шоҳлар (Яздигард I, 399—420; Баҳром Гур (Варахран) V, 421—438; Яздигард II, 439—457) даврларида вазирлик қилган. Табарийнинг маълумот беришича: М.-Н. Зардуштга ўхшаб 1-коҳин, Ёжангчи, Ёдехкон бўлган, у 3 ўғлидан бирини рухонийлар, 2сини ҳарбий зодагонлар, 3сини деҳқонлар табақаларининг тепасига қўйган. У ҳазорапат (шоҳ гвардияси бошлиғи) си-фатида, гвардияни бошқарган, фақат давлатни бошқарувчи эмас, балки қўмондон ҳам бўлиб улкан роль ўйнаган. М.-Н. ўз ватанида бир неча боғи ва оташкадаси бор (ўзи ва ўғилларига атаб) қишлоқпар қурдирган. Кейинчалик Форс ш.нинг ғарбий туманларидан бирида қаср қурдирган, унда авлоддан-авлодга ўтиб келган эпик ривоятлар сақланган.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, т. 7, М., 1971; Луконин В. Г., Древний и раннесредневековый Иран, М., 1987.

МЕХРОБ (араб. — ҳарб жойи; бу ерда намоз пайтида шайтон б-н имом ўртасидаги уруш жойи маъносида) — масжиднинг Макка (Қабба)га қарата йўналтириб девор ичига ишланган равоқ шакли жой, саждагоҳ. М. ярим айлана, кўп қиррали, тўғри тўртбурчак шаклда ишланиб, тепаси равоқ ёки ярим айлана шаклида безалади, атрофи хошияланган бўлади. Айрим М.лар ёғоч, ганч, нақшинкор мармар ва қошинлар б-н қопланган, бадий безакли устунлар ва равоқди хошиялар б-н безатилган. М. ислом динининг дастлабки даврларидан мавжуд. Намоз вақтида имом М.га ўтиб, қиблага юзланиди ва унинг орқасидан жамоа бўлиб намоз ўқилади.

МЕХРОБ (лот. Ага) — осмон сферасининг Жан. ярим шаридаги юл-дузлар туркуми. Энг ёруғ юлдузлари 2,8 ва 3,0 визуал юлдуз катталигида. Ақраб, Жанубий Тож, Телескоп, Товус ва Жа-нубий учбурчак юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Ўзбекистонда июнь — июль

ойларида қўринад.

МЕХРОБИ — меҳроб шаклидаги нақш тури; амалий безак санъати (каштадўзлик, қандакорлик, қулоллик, ёғоч ўймакорлиги ва б.) ва меъморликда кенг тарқалган.

МЕХТАР (форс. — улуғ, жаноб) — сарой мансабларидан бири. Сомонийлар давлатида бообрў шахслар, давлат арконлари. Баъзи манбаларда М. «қишлоқ оксоқоли» ёки «отбоқар, сайис» — маъноларида ҳам қўлланилган. Бухоро хонлигида М. ҳукмдорга яқин 4 давлат мансабдорларидан иккинчиси бўлиб, баъзан у олий фармонга мувофиқ, саройга отдан тушмаган ҳолда киришга ҳақли ҳисобланган. М. зиммасига зақотдан, шунингдек, товар, ақча, дон, чорва сингари тушумларнинг қонунга биноан, зарур ўринларда ишлатишни назорат қилиш вази-фаси юклатилган; 2) Қўкон ва Хива хонлиқларида давлат хазиначиси; 3) ўтмишда хон саройида хизмат қилувчи сурнайчи, қарнайчи, ноғорачи ва доирачилардан иборат созандалар гуруҳининг етакчиси ва бошлиғи. М.лар энг моҳир, тажрибали, махсус сурнай йўллари ва ноғора усуллари пухта эгаллаган устоз сурнайчи ёки ноғорачилардан тайинланган. Халқ орасида тарқалган қўғирчоқ ўйинлари томошаларига жўр бўлувчи, шунингдек, тўйбазмларда, миллий байрамларда, сайилларда иштирок этувчи сурнайқарнай-ноғора дастасининг бошлиғи ҳам М. деб юритилган.

МЕХТАР ҚОСИМ КЎПРИГИ - 16-а.нинг 2-ярмига оид гидротехника иншооти — ғишт кўприк; 19-а. охири — 20-а. бошларида вайрон бўлган. Қолдиқлари Бухородан 22 км шим.шарқда, Бухоро—Ғиждувон—Самарқанд йўли орқасида (Қавола ва Чорбоғ қишлоқлари оралиғида Қоракўлдарёнинг эски ўзани тубида) сақланиб қолган. Бундай кад. сув иншоотлари манбаларда «Қантара», «Сари пул», «Пули сангин», «Тош кўприк», «Ғишт кўприк», «Тахта пул», «Пул сирот» номлари остида тилга олинади. Бу тарихий иншоот Бухоро аҳолиси

ўртасида Сари пули Меҳтар Қосим номи б-н машҳур бўлган. Номланишича, даре устида бино қилинган бу кўприк Бухоро амирлиги закотчиси Меҳтар Қосим маблағига қурилган. 18-а. муаллифи Мирза Бадиъ девоннинг ёзишича, бу иншоот 11 равоқли бўлган. 1962 й. акад. Я. Ғуломов бошлиқ Моҳондарё археологик экспедицияси томонидан унинг 2 равоғи пойдеворларининг қолдиқлари Қорақўл дарё ўзани тубидан топиб текширилган. Равоқ пойдеворлари оралиғи 6 м, равоқ пойдевори хар бирининг эни 3 м, уз. эса 8 м га тенг бўлиб, сувга чидамли қурилиш қоришмаси — қир б-н тўртбурчак шаклида пишиқ ғиштлардан ишланган. Қурилиш қоришмаси оҳақ, писта кўмир ва ганч аралашмасидан тайёрланган. 26—26*27—27— 5 см ҳажмдаги пишиқ ғиштларнинг му-стаҳкамлиги ўртача 150 кг/см² ни ташкил этади. Сақданиб қолган қисмларининг ўлчамларига қараб ҳисоблаганда, кўприкнинг уз. 120 м, эни 6 м бўлган. Бу иншоотдан ўз даврида аҳоли ва транспортлар қатнови б-н бир қаторда Зарафшон дарёси оқимири ўлчаш ва уни деҳқончилик туманлариаро тақсимлашда ҳам фойдаланилган. Мирза Бадиъ девоннинг «Мажмаъ ул-арком» асарида кўрсатилишича, Зарафшон оқимининг 11 равоққа тенг суви суғориш мавсумида Бухоро мироблари томонидан М.Қ.к.дан ўтказилиб, Ромитан, Жондор ва Қорақўл туманларига тақсимланиб берилган.

Ад.: Мирза Бади'диван, Маджма' ал аркам («Предписания фиска») (Приёмы документации в Бухаре XVIII в.), Факсимиле рукописи [Введение, перевод, примечание, приложение А. Б. Вильдановой], М., 1981; Мухаммаджонов А., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997.

Абдулаҳад Мухаммаджонов.

МЁБИУС ЯПРОҒИ - энг содда бир томонли сирт; АВВА' тўғри тўртбурчак шаклидаги қоғоз Тасманин г АВ ва А' В» томонларини, А ва В нуқталар мос равишда В» ва А' нуқталар б-н устма-уст тушадиган қилиб ёпиштириш натижасида

ҳосил бўлади. Агар М. я. ни ўрта чизиғи бўйича кесилса, у 2 бўлакка ажралиб кетмайди, балки чегаравий чизиклари икки-та бўлган 2 томонли сирт ҳосил бўлади. М.я.ни биринчи бўлиб бир-бирларидан мустақил равишда немис математиклари А. Мёбиус ва И. Листинглар кашф қилишган.

МЁЗИЯ — Қуйи Дунай ва Болкон тоғлари оралиғидаги тарихий вилоят. Да-стлаб фракий қабилалар (мёзлар, гетлар, бесслар ва б.) жойлашган. Мил. ав. 7—6-а.ларда М. худудини юнонлар ўзлаштирганлар, мил. ав. 1-а. охиридан Рим ҳукмронлиги остида бўлган. 4-ада готлар, 6—7-а.ларда славян қабилалари жойлашиб олган.

МЁЛЛЕР (Muller) Герман Жозеф (1890.21.12, Нью-Йорк — 1967.5.4, Индианаполис, Индиана штати) — америкалик генетик. Радиацион генетика асосчиларидан. 1933—37 й.ларда СССРда ишлаган. Техас (1925-32), 1945 й.дан Индиана штатидаги ун-т проф. Рентген нури таъсирида сунъий мутациялар пайдо қилиш мумкинлигини тажрибада ишботлаган (1927). Ирсиятнинг хромосома назарияси кашфи-ётчиларидан. Нобель мукофоти лауреата (1946).

МЁРФИ (Murphy) Уильям Парри (1892—1987) — америкалик врач ва патолог. Орегон унти ва Бостондаги Гарвард тиббиёт мактабини тугатган; шу мактабда проф. (1940—50). Илмий ишлари қандли диабет ва қон касалликлари, жумладан, анемияга бағишланган. Пернициоз анемияни даволашда «жигарли пархез»ни кашф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1934, Ж. Майнот ва Ж. Уипл б-н ҳамкорликда).

МЁССБАУР (Mossbauer) Рудольф Людвиг (1929.31.1, Мюнхен) — немис физиги. Мюнхен олий техника билим юртини тугатган (1955) дан сўнг, Гейдельбергдаги М. Плат номли ин-тда, Мюнхен олий техника билим юртида (1977-58, 1964 й.дан), АҚШ даги Калифорния технология ин-тида (1960— 64) ишлаган. Илмий ишлари гамма спектроскопия,

ядро физикаси ва қаттиқ жисм физикасига оид. 1958 й. да қаттиқ жисмнинг атом ядролари томонидан у-квантнинг резонанс ютилиши ҳодисасини очди, бу Мёс-сбауэр эффекта номини олган. Нобель мукофоти лауреати (1961).

МИАЛЬГИЯ (юн. *mys* — мускул ва *algos* — оғриқ) — мускуллардаги оғриқ. У ўткир ва кучеиз бўлиб, кўпинча, бўйин, кўкрак қафаси, тана, бел, оёқ-қўл мускулларида кузатилади. Касаллик кескин ҳаракат қилганда, совуқ котганда, мускуллар зўриққанда, шикастланишда ва б. ҳолларда пайдо бўлади. Бемор ҳаракатланганда ёки оғир юк кўтарганда оғриқ зўраяди.

Давоси М.га сабаб бўлган омилни аниқлаш ва бартараф этишдан иборат. Асосан, куруқ иссиқ қилинади. **МИАСС** — РФ Челябинск вилоятидаги шаҳар. Миасс дарёси соҳилида. Аҳолиси 166,9 мингкиши (1998). М. 1773 й.да мис 3-ди қурилиши муносабати б-н вужудга келган (19-а. бошида ёпилган), шунингдек, олтин қазиб олиш маркази сифатида ҳам машҳур. 2-жаҳон уруши йилларида (1941—45) Москвадан эвакуация қилинган ускуналардан биринчи Урал автомобилсозлиги — юк автомобиллари 3-ди қурилган. Шунингдек, «Миассэлектроаппарат», ёғочсозлик ва б. з-длар бор. Шаҳар атрофидан олтин, тальк, мрамар қазиб чиқарилади. Челябинск политехника ин-тининг кечки ф-ти, геологияқидирув ва автомеханика техникумлари, пед. ва мусиқа билим юртлари, ўлкашунослик ва минералогия музейлари ҳамда М. яқинида Ильмень минералогия кўриқхонаси мавжуд.

МИАСТЕНИЯ (юн. *mys* — мускул ва *ashtenia* — дармонсизлик, заифлик), астеник бульбар фалаж, Эрб-Гольдфлам касаллиги — нерв ва мускул системаси касаллиги. Кўндалангтарғил мускулларнинг тез чарчashi. Моддалар алмашинувининг бузилиши, айрисимон безнинг касалланиши сабаб бўлади. М. ривожланишида аутоиммун жараёнлар муҳим ўрин тутadi. Кўпинча, ковок мускуллари

(птоз), чайнаш мускуллари (ютиш қийинлашади) ҳамда оёқ-қўл мускуллари (юриш ўзгаради) зарарланади.

Давоси: М.га сабаб бўлган омиллар бартараф этилади, витаминлар, кувватга киритувчи дорилар буюрилади.

МИГМАТИТ (*migma* — қоришма) — гранит томирчалари бор метаморфик тоғ жинси. Гранит таркибли магманинг суюқ қатламлари метаморфик жинс (сланец)лар қатламлари орасига кириб қолишдан ҳосил бўлади. М.ни ўрганиш магматик жинсларнинг таркиби ва улар б-н боғлиқ конларни қидириб топишда муҳим аҳамиятга эга.

МИГРАЦИЯ (лот. *migratio* — кўчман, жойимни ўзгартираман) — 1) аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши (қ. Аҳоли миграцияси); 2) ҳайвонларнинг яшаш муҳити шароити ёки ривожланиш цикли ўзгариши б-н бир географик худуддан иккинчисига кўчиши (қ. Ҳайвонлар миграцияси); 3) кимёвий элементларнинг ер қобиғида ёки ер юзасида ўз жойини ўзгартириши (қ. Элементлар миграцияси); 4) энергиянинг бир заррачадан бошқасига ўтиши (қ. Энергия миграцияси); 5) капиталнинг қўшимча қиймат олиш ва сиёсий мақсадларда бир мамлакатдан бошқасига мунтазам чиқиб туриши.

МИГРЕНЬ (франц. *migraïne*), мия оғриғи, гемикрания — ўқтин-ўқтин тутадиган бош оғриғи. Аксари аёлларда учрайди. Касалликка, асосан, кон томир тонусини бошқариб турадиган нерв ишининг бузилиши, кўпинча, оилада ва наслда қон томир касаллигига берилувчанлик сабаб бўлади. М. аксари балоғатга етиш даврида кузатилади. Касаллик хуружи, одатда, асабийлашиш натижасида ёки ўта чарчаш оқибатида рўй беради. Хуружнинг тутиш муддати, унинг оғиренгиллиги ёш улғайиши б-н ўзгаради. Бу — турмуш тарзига, меҳнат ва дам олиш режимига риоя этмаслик, мунтазам овқатланмаслик, чекиш, шовқин, равшан ёруғликка, хотинқизларда эса ҳайз циклига боғлиқ. Хуруж олдидан бемор,

кўпинча, ташналик, очиқиш сезади, кайфияти ўзгаради, мудрок босади ва х.к. Оғриқ тутганда кўз олди живирлаб, ҳар хил нарсалар кўринади.

М.да, одатда, ҳар доим бошнинг ўнг ёки чап ярми (кўпинча, чакка қисми) оғрийд, бош айланади, ёруққа қарай олмайди, беморнинг кўнгли айниб, қайт қилади, шундан кейин оғриқ бир оз босилади.

М. хуружи 2—3 соатдан бир неча суткагача чўзилиши мумкин. Хуружлар ўргасидаги даврда бемор бутунлай соғлом бўлади. М.нинг мяча (асинергия ва б.) ва кўзга алоқадор (диплопия, птоз) хиллари бор.

Давоси: қон томирларни кенгайтирувчи, оғриқ қолдирувчи препаратлар, шунингдек, физиотерапия ва йена санчиб даволаш буюрилади. Бемор врач назорати остида даволаниши лозим.

МИД (Meade) Жеймс Эдуард (1907.23.6, Суониже, Дорсет графлиги, Буюк Британия — 1995.22.12) — инглиз иқтисодчиси. 1937 й.да Миллатлар Лигаси котибиятида «Жаҳон иқтисодий шарҳи» нашри муҳаррири. 1940 й.да Англияга қайтиб келиб, Ж. М. Кейнс гуруҳида Халқаро валюта фондини ташкил этиш орқали халқаро молиявий ва савдо тизимини қайта қуриш муаммолари б-н шуғулланди. Буюк Британия Вазирлар Маҳкамаси Котибиятининг иқтисодий бўлими директори (1940—45), Лондон иқтисодий мактаби проф. (1947—57), Кембрижунти сиёсий иқтисод проф. (1957—1969).

Асосий асарлари: «Иқтисодий сиёсат назарияси I. Тўлов баланси» (1951), «Халқаро савдо геометрияси» (1952), «Иқтисодий сиёсат назарияси II. Савдо ва фаровонлик» (1955), «Божхона иттифоклари назарияси» (1955),

«Иқтисодий ўсишнинг неоклассик назарияси» (1961), шунингдек, сиёсий иқтисод тамойиллари тадқиқ этилган «Ўсаётган иқтисодиёт» (1968), «Бошқариладиган иқтисодиёт» (1970), «Барқарор иқтисодиёт» (1971), «Адо-

латли иқтисодиёт» (1975), «Талабни бошқариш» (1983) ва б.

М. халқаро савдо назариясини яратди, ички иқтисодиёт ва ташқи савдо операциялари ўргасидаги мувозанат шартларини, иқтисодий сиёсатнинг самарали воситаларини таҳлил этди. Халқаро савдонинг рақобатбардош ички бозорларга эга бўлмаган мамлакатлар аҳолисининг турмуш даражасига таъсирини асослаб берди, ички иқтисодий сиёсат ва даромадларнинг тақсимланиши, капитал жамғариш муаммоларини тадқиқ қилди. Нобель мукофоти лауреати (1977, Б. Олин б-н биргаликда).

МИДДЕНДОРФ Александр Федорович (1815.6.8, Петербург - 1894.16.1, Хелленурме, Эстония) — рус табиат-шуноси ва сайёх. Петербург ФА акад. (1850). Дерпт (Тарту) унтини тугатган (1837). 1842-45 й.ларда Шим. ва Шарқий Сибирь ҳамда Узоқ Шарққа саёҳат қилган. М.нинг тўплаган маълумотлари ўша даврда Сибирнинг табиийтарихий тавсифига оид энг мукамал ҳисобот бўлган; айниқса, Сибирда абадий музлок ерларнинг тарқалиши ва ўсимлик қопламнинг зонал тақсимланиши ҳақидаги хулосалари муҳим ҳисобланган. 1870 й.да Бараба даштини тадқиқ қилган, 1877—78 й.ларда Фарғона водийсини ўрганган. М. номига Новая Земля архипелагидаги бурун, Таймир я.о.даги қўлтиқ қўйилган. Асосий илмий ишлари: «Сибирнинг шимоли ва шарқига саёҳат» ва «Фарғона водийси очерклари» дир.

Ад.: Леонов Н. И., Александр Федорович Миддендорф, М., 1967.

МИДЗОГУТИ Кэндзи (1898.16.5, Токио — 1956.24.8, Киото) — япон киносининг энг йирик вакилларида. «Севги қайтган кун» унинг биринчи фильми дир (1922). 20-й.лар анъанавий ҳаёт б-н замонавий дунёқарашнинг тўқнашуви М. ижодининг асосий мавзусига айланди. «Элегия Нанива», «Ёкихи», «Сайкаку», «Гионлик опасингиллар», «Туман ичра ой», «Сан-сё» бошқарувчиси», «Қизил фонарлар райони» каби фильмлари япон

киносида реализм чўққисига кўтарилди.

МИДИЯ — Эрон тоғлигининг шим.-ғарбий қисмидаги тарихий вилоят; қадимда қабилалар иттифоқи номи, сўнгра пойтахти Экбатона (ҳоз. Ҳамадон) бўлган подшолик (мил. ав. 7-а. 70-й.лари — 6-а. ўрталари). Дастлаб М.ликлар мил. ав. 9-а.нинг 2-ярмига оид оссурий йилномаларида қайд этилган. Афтидан, қабила иттифоқи маҳаллий туб қабилалар аюшмасидан ташкил топган; бироқмил. ав. 9—8-а.даёқянги қабилалар қелиши б-н бу иттифоқда М.даги форсийзабон қабилалар устунлик қила бошлаган. М.ликлар 9—8-а.ларда ҳарбий демократия шароитида яшаганлар. Бу ибтидоий жамиятдан илк қулчиликка ўтиш даври эди. Жамиятнинг иктисодий асосини деҳқончилик ва чорвачилик (айниқса, йилкичилик) ташкил қилган, шунингдек, хунарман-дчилик турлари ҳам тараккий этган. Мил. ав. 9—8-а.ларда М.ликлар уларнинг бир қисм ерларини босиб олган Оссурияга қарши аёвсиз кураш олиб борганлар. Оссурия асоратидан халос бўлган, Геродотнинг маълумотига кўра, М. подшолиги барпо этилиб унинг биринчи подшоси Дейок (мил. ав. 727—675) бўлган. Оссурий манбаларига кўра, эса, М. подшолиги мил. ав. 7-а.нинг 70-й.ларида вужудга келган, бунда Оссурияга қарши курашда М.ликларни келгинди қабилалар — киммерийлар ва скифлар қўллаб-қувватлашган. Киаксар М.нинг энг буюк подшоси бўлган. Унинг даври (625/4— 584)да ҳарбий ислохот ўтказилиб, қабилалардан тўпланадиган қўшин ўрнига мунтазам қўшин барпо этилган. М. кичик бир подшоликдан қад. Шарқнинг қудратли салтанатига айланган. Қисқа вақт ичида М. Манани эғаллаб, Бобил б-н иттифоқликда Оссурия давлатини тормор этган, Урарту ва б.ни босиб олган. М. салтанатининг ҳудуди Ғарбда — Галис дарёси (ҳоз. Кизил ирмоқ), Шарқца — Ўрта Осиё ва эҳтимол Афғонистонни қамраб олган. Мил. ав. 6-а. ўрталарида М.да ички сиёсий вазият кескинлашган. Мил. ав. 550 й.да М. фор-

слар томонидан босиб олиниб, сатрапия сифатида Ахоманийлар давлати таркибига киритилган. Мустақил М. давлати фақат мил. ав. 4-а.нинг сўнги чорагида, собиқ М.нинг бир қисмида, Жан. Озарбайжон (илгариги Мана)да тикланган. У кейинчалик М. ёхуд Кичик М., М. Атропатенаси, Атропатена деб атала бошлаган.

М. қад. даврнинг сиёсий, иктисодий ва маданий тарихида муҳим ўрин эгаллаган. М.да зардуштийлик кенг тарқалган. Атропатенадаги М.ликларнинг бир қисми маҳаллий кутий — луллу-бей ва манней — матиен қабилалари б-н аралашиб кдд. Озарбайжон (озарий) халқининг этногенезида муҳим роль ўйнаган.

МИДИЯЛАР (Mytiis) — денгиз икки паллали моллюскалари уруғи. Чиғаноғининг уз. 20 см гача, шакли овал-понасимон, силлик, қорамтирбинафша ёки сарғиш-яшил тусда. Чиғаноғининг ички юзаси ялтироқ садаф қават б-н қопланган. Вояга етган даврида ҳаракатланмайди. Оёғидаги махсус бисус иплари ёрдамида сув тубидаги нарсаларга ёпишиб яшайди. 3 тури маълум. Деярли барча мўътадил сувларда тарқалган, бир қанча жойларда мидия банклари (қатта тўпламлари) ҳосил қилади. Жуда серпушт, 5—12 млн. (баъзан 25 млн.) гача тухум кўяди. Майда планктон ва детрит б-н озикланади. М. сувни фаол филтрлаб, санитарлик вазифасини бажаради. Улар танасида оғир металллар ва юксак ҳайвонлар учун хавфли микроорганизмларни тўплайди. Айрим турлари марварид ҳосил қилиши мумкин. М. денгиз ҳайвонлари, асосан, баликлар учун озик. Йилига 0,6 млн. т га яқин овланади. Сунъий боқилади. Денгиз аквакультура-сининг асосий қисмини ташкил этади. М. гўшти (ёпувчи мускуллари) истеъмол қилинади; ички органлари чорва моллари учун кўшимча озик (ем учун) (қ. Икки паллалилар).

МИЕЛИТ (юн. myelos — орқа мия) — орқа миянинг яллиғланиши. Бирламчи ва иккиламчи бўлади. Бирламчи М.ни

турли нейтротроп вируслар кўзгатади, иккиламчи М. эса инфек-цион-аллергик касалликлар (скарлатина, грипп ва х.к.), шикастланишлар оқибатида юзага келади. Кўпинча, бир вақтнинг ўзида мия қобиклари, бош мия ва нерв пояси (стволи) зарарланади. Яллиғланиш жараёни орқа миянинг ҳаракат ва сезув функцияларини бузиб қўяди, шу сабабли оёқ-қўл фалаж ёки чала фалаж (парез) бўлади. М.да чаноқ органлари фаолияти бузилади (бемор сийдик ёки нажас туюлмайди ёки, аксинча, ҳожат келмайди). Кўпинча, ётоқ яралар, шиш пайдо бўлади.

Давоси: антибиотиклар, витаминлар, физиотерапия.

М.нинг олдини олиш учун унга олиб келган асосий инфекцияни касалликни аниқлаб, уни даволаш керак. Ўз вақтида тўғри даво қилинса, касаллик бир қадар енгил кечади.

МИЕЛОЛЕЙКОЗ (юн. *myelos* — кўмик ва лейкоз) — кон системасининг лей-козлар гуруҳига қирадиган касаллиги (қ. Лейкоз).

МИЕЛОМА (юн. *myelos* — кўмик ва ота (лат.) — ўсма), миеломатоз — кон системаси касаллиги; лейкозларнинг бир тури. Касаллик кўмикнинг генетик ўзгарган плазматик (миелом) хужайралари кўпайиб кетиши, оксил ва минерал алмашинувининг бузилиши, шунингдек, суяк, кон яратиш, сийдик ажратиш системаларида ўзига хос ўзгаришлар рўй бериши б-н кечади. Кон зардобиди гамма-глобулин — парапротеин оксили ҳосил бўлади. М.к.да кўкрак кафаси суяқлари, умуртқалар, чаноксон бўғимида оғриқ, баъзан суякларнинг ўз-ўзини синиши кузатилади. Гипохром анемия, лейкопения, тромбоцитопения; оксил алмашинувининг издан чиқиши буйраклар зарарланишига, бу эса, ўз навбатида, уремията олиб келиши мумкин.

МИЕЛОЦИТЛАР (юн. *myelos* — кўмик ва *kytos* — хужайра) — умуртқали ҳайвонлар ва одамнинг қизил кўмигидан кон ҳосил қиладиган тўқима хужайраларидан. Промиелоцит

босқичини ўтиб, гемоцитобластларда ҳосил бўлади. Нормал ҳолатда кон ўзанида М. бўлмайди, баъзи касалликлар (мас, лейкоз)аа қонда М. пайдо бўлиши мумкин. М.дан гранулоцитлар вужудга келади.

МИЁН БОБО МАҚБАРАСИ - қ. Абу Саид мақбараси.

МИЁН ҲАЗРАТ (АҲАД) МАДРАСАСИ — Қўқондаги меъморий ёдгорлик (18-а.). Миён Аҳад асли Пешовар (Покистон)лик бўлиб, эвараси Абдурахмоннинг ҳикоя қилишича, у Абдусамдбой деган савдогар б-н танишиб, ўз оиласи б-н Қўқонга кўчиб келган. Аҳад ўзининг ўтқир зехни, диний билимларга бойлиги б-н маҳаллий аҳоли ўртасида қатта эътибор қозонган, ҳамда хон хузурида маслаҳатчи даражасига қўтарилган. У Покистондан олган мерос мулкига шу мадрасани қурдирган.

Мадраса тархига кўра, мураккаб, 3 ҳовлили; 2 ҳовли шарқ-ғарб ўқи бўйлаб, 3-ҳовли эса жан.дан ёндашган. Мадрасага қириладиган асосий йўл жан. ҳовлининг ғарбидан пештоқ гумбазли дарвозахона орқали қирилади. Ёғочдан ишланган дарвозани маҳаллий уста Искандархўжа ўйма нақшлар б-н безаган. Жан. ҳовли (32x26) атрофида хужралар жойлашган, унинг жан. томонидаги масжид кўп устунли, тарҳи тўғри тўртбурчак, текис томли. Мадраса ҳовлисининг жан.-шарқида унча қатта бўлмаган минора сақланган. Шаркий ҳовли (35x20 м) ва ғарбий қовли (23 x 11 м) атрофида ҳам хужралар жойлашган. Шарқида айвон (сақланмаган), ғарбида эса дарехона бор. Мадраса томлари қулоҳий, куббали ва тўсинли усулларда қопланган. Ташқариси сиркор пишиқ ғиштдан ишланган, ичи эса ганч қоришмасида сувалган. Унинг бундай ҳовлилар тизимига ажратилиши ўқитиладиган фанларнинг гуруҳлантирилиши б-н боғлиқ деб тахм. қилинади. Мадрасада диний билимлардан ташқари бошқа фанлар қам ўқитилган. Муқимий ҳам шу мадрасада таълим олган.

Ад.: Азимов И., Фарғона водийси-

нинг архитектура ёдгорликлари, Т., 1986.

МИЁНБУЗРУК, Солихов Миёнбузрук (1891—Тошкент—1938.4.10) — адабиётшунос, фольклоршунос ва санъатшунос олим. Истанбул унтини тугатган (1927). Ўзбекистонга қайтгач (1927), Ўрта Осиё унти шарқ ф-тида ўзбек тили ва адабиётидан даре берган (1927—31). М. Аvezов, А. К. Боровков, М. Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий каби таникли ёзувчи ва олимларга устозлик қилган. Тожикистон давлат ма-ориф ин-тида ўқитувчи (1931—32), Ўзбекистон Маданий қурилиш илмий тадқиқот ин-ти (1932—33) ва Ўзбекистон Фан қўмитаси қошидаги Тил ва адабиёт ин-тида (1934—35) илмий ходим, Тошкент педагогика ин-ти, СамДУ (1936) ва Бухоро педагогика ин-ти (1936, апр.)да ўқитувчи. М. — ўзбек адабиёти ва санъатига оид мақолалар («Ўзбек», «Бедил», «Мехробдан чаён» ҳақида ва б.), шунингдек, «Ўрта Осиё ва ўзбек адабиёти тарихига умумий караш» (1930), «Сўфизода ва унинг ижоди ҳақида» (1934), «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» (1935) каби рисола ва монографиялар муаллифи. С. Айнийнинг «Дохунда» романини ўзбек тилига таржима қилган. М. 1937 й. 7 авг.да ҳибсга олинди, 1938 й. 5 окт.да «халқ душмани» сифатида отиб ташланган.

МИЁН-РУДОН, икки сув ораси — Фарғона водийсидаги тарихий ҳудуд. Ўрта асрдаги ёзма манбаларда тилга олинган, унга Норин ва Қорадарё оралиғидаги ерлар киритилади. Илк бор Ибн Ҳавқал ва Истахрий асарларида М. алоҳида вилоят деб келтирилган. «Бо-бурнома» асарида ушбу ҳудуд Работох ўрчини ёки Икки сув ораси деб номланган. Манбалардан унинг Ўзган, Бискенд, Секат, Еттиқишлоқ, Хайлам, Шикит каби шаҳар ва қишлоқлари қайд этилган. Булардан Хайлам асосий марказий шаҳар бўлиб, хоз. Кетмонтена б-н таққосланади. Шикит — бу ҳоз. Арслонбоб, Бискенд — Из-боскан қишлоғи, Секат — Қўқонқишлоқ (Пахтаобод) деб тах-

мин этилади. М. қадимдан деҳқончилик марказларидан ҳисобланиб, аҳоли зич жойлашган. Бу ҳудуддан Шарқий Туркистонга савдо-сотик ва алоқа йўли ўтган. 10-а.да ислом дини қабул қилинган. М.да Исмоил Сомонийнинг акаси Абул Ҳасан Наср ибн Аҳмад туғилган.

МИЁНСАРОЙ — 1) марказий хона, ўрта хона, вестибюль; 2) масжид, мадрасаларга кираверишдаги далон. Мадрасалар қурилишида ўзига хос турли шаклда 1, 2 ва 9 гумбазли, бир неча қисмларга ажратилган, тарҳи хочсимон, мурабба ёки узунасига қўвдаланг жойлашган бўлади.

МИЁНХАТ — ўзбек, тожик, уйғур мумтоз мусиқа шаклларининг таркибий куй тузилмаси. М. Сархат (Даромад, Сархона)дан кейин келадиган куй бўлаги сифатида гавдаланиб, одатда, Дунаsrп ула-ниб боради. Мақом шўъбалари М.ларида мусиқа баёни янги, юқорироқ даражага кўтарилиб, куй ривожини ўрта (асосийга нисбатан кварта, квинта баландлигидаги) пардаларда таъминланади. Ҳажми жиҳатидан 1—2 куй даври (яъни, 2—4 куй жумласи)дан ташкил топди. Ашула йўлларида бир ёки икки шеърини байтни ўз ичига олади. М. куй ривожини воситаси сифатида замонавий бастакорларнинг чрлғу ва ашула асарларида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Кўпинча, чолғу асарларида миёнхона деб юритилади.

МИЁНЧА, патнис (форс, миён — ўрта) — 1) меҳмонлар (аёллар) томонидан тўйга дастурхон ичида, патнисда олиб бориладиган ширинлик, совға. Асосан, никоҳ ва суннат тўйларида раем бўлиб, фақат бир турдаги ширинлик (қанд, пашмак, майиз ва б.) лардан иборат бўлади. М. устига кийимлик қўйилади; 2) тўйга келган меҳмонлар олдига патнисда қўйиладиган қанд-курс, нон, қатлама, мева ва б. (Ўзбекистоннинг айрим жойларида таксимчаларда қўйиладиган майиз-парварда). Тўйларни ўтказишда янги одатлар раем бўлиши б-н бу турдаги М. таомилдан қолиб бормоқда (эндиликда меҳмонлар олдиндан тузаб қўйилган да-

стурхонга таклиф этилади).

МИЁНЧИ — ўтмишда ўзаро низолашиб қолган кишилар ўртасига тушиб, яраштириб қўйувчи шахс. М., кўпинча, нуфузли дин арбобларидан бўлган. Мае., 1485 й. теурийлардан Султон Ахмад (Самарқанд ҳокими) ва Умар-шайх (Бобурнинг отаси — Фаргона ҳокими) Тошкент ва Шоҳрухияни талашиб уруш бошлаганларида, Хожа Убайдулло Аҳроулар ўртасида М. бўлган. Фикҳ (диний ҳуқуқ) илмида «миёнча шариат» лавозими (хोलис судья) ҳам бўлган.

МИЁНҚОЛ, Миёнқол, Миёнқолот — Ўзбекистондаги Окдарё ва Қорадарё оралиғидаги жой. Қад.да Самарқанд Суғди, Ним Суғд (ярим Суғд), Суғди Хурд (Кичик Суғд) номлари б-н машҳур бўлган. Хонлиқлар даврида Бухоро б-н Самарқанд ўртасида уз. 12 фарсанг келадиган девор олинган. М. деҳқончилик учун қулай бўлиб, Хатирчи, Пайшанба, Қалъаи Дабус ва б. шаҳар, қишлоқларни ўз ичига олган. Кейинчалик Зарафшон водийсининг Самарқанд б-н Хатирчи оралиғидаги ерлар М. деб аталган.

МИЁНҚОЛ ҚЎЗҒОЛОНИ -Бухоро хонлигида амир Ҳайдарнинг солиқ сиёсатиға қарши хитойкипчоқлар қўзғолони (1821—25). Миёнқол 19-а.нинг бошларида ўзаро ички низо авж олган худудга айланган. Катта солиқ ва мажбуриятлар, амалдорларнинг ўз мансабларини суистеъмол қилишлари деҳқон ва хунармандлар турмушиға жуда салбий таъсир қилмоқда эди. Миёнқол аҳолиси учун Марвда ҳарбий хизматни ўташ яна бир оғир маж-бурият бўлган. 1820 й. амир Ҳайдар қўшини орасида вабо касали тарқалган, шу туйфайли 1821 й. баҳорда Миёнқолдаги қабиалардан 500 кишини Марвға сафарбар этиш ҳақида янги фармон эълон қилинган. Каттақўрғон ҳокими — Аёзбий муддатидан аввал хирожни йиғиб олиш ҳақида кўрсатма берган, солиқ тўламаган деҳқонлар аёвсиз жазоланган. Деҳқонларнинг амирга қилган шикоятлари натижасиз чиққан.

М.к. 4 йил давом этган, унда

меҳнаткаш халқнинг барча табақалари, шунингдек, амир сиёсатидан норози бўлган айрим мулкдорлар, амалдорлар ҳам қатнашган. Қўзғолон янгидан-янги туманларни камраб олган.

Амир Ҳайдар қўзғолонни бостириш учун янгидан сафарбарлик эълон қилиш, қўшимча солиқлар ундириш ҳақида фармон чиқарган. Қўзғолоннинг сўнгги босқичида унинг мулкдор табақаға мансуб айрим раҳбарлари хиёнат йўлиға ўтишган. Амирнинг кўплаб айғоқчилари қўзғолончилар қароргоҳида тайёрланаётган жанг режалари ҳақида маълумот етказиб бериб турардилар. Қўзғолончиларда жанговар ҳаракатларнинг аниқ режаси йўқ эди, ҳарбий куч ва техника жиҳатдан устунлик амир томонида эди, бундан ташқари, иқтисодий қийинчиликлар ва хиёнат, алдов натижасида қўзғолончилар таслим бўлганлар.

МИЖОЗ — муассаса, ташкилот, корхона хизматларидан фойдаланадиган (мас, банкнинг М.и) шахс, доимий харидорлар, буюртмачилар. Баъзи бир сотувчиларнинг доимий харидорлари ва шу харидорларға нисбатан сотувчи ҳам М. дейилади.

МИЗАНСАҲНА, мизансцена (франц. mise en scene — сахнада жойлашиш) — спектакль давомида (муай-ян вақтда) сахнада актёрларни жойлаштириш, ҳаракатлантириш ва ўзгартириш тартиби. М. воқеа иштирокчилари ҳаракатларини, улар ўртасидаги муносабатларни ва асарнинг ғоявийбадий ечимини ҳал қилишда муҳим восита ҳисобланади. М. реж. томонидан тўғри ҳал этилса, спектаклда уйғунлик, яхлитлик ҳосил бўлади. М. орқали томоша услуби, жанр хусусиятлари, давр руҳи, тарихий шароит ҳамда асарнинг реж.лик талқини ўз ифодасини топади. Аниқ М. танлаш жараёни расом иши б-н боғлиқ бўлиб, у реж. б-н биргаликда спектаклнинг мақбул, тўғри ечимини топиб, сахна ҳаракати учун шароит яратади. Ҳар бир М. актёр томонидан психологик асосланган бўлиб, табиий, узвий ҳолда ифода этилиши ло-

зим. М. реж.лик санъатида муҳим ўринга эга, реж. услубини, маҳоратини намоиш этувчи амалийсахнавий композиция туридир. Маннон Уйғур, Тошхўжа Хўжаев, Баходир Йўлдошев, Мансур Рав-шанов, Олимжон Салимое каби реж. лар М. усталаридир.

Кинода М. театрдагидан фаркли ўларок, кинокамера орқали мизанкадр (яъни кадрлар монтаж занжирига киритилиб, экран юзасида композиция ҳолатига келтирилган томоша) яратишнинг дастлабки шарти бўлиб хизмат қилади. Кинода М. ишлаб чиқишда реж., ассом ва оператор ҳамкорликда фақат актёрларнинг жойлашиши ва ҳаракатинигина эмас, балки кинока-меранинг ҳаракатдаги ёки тургун ҳолати, ишлатилаётган кўзгу (объектив) тури, суратга олиш ракурси, еруғлик динамикаси ва б.ни ҳисобга олади. М. режиссуранинг энг муҳим унсурларидан бўлиб, кинода ҳам фильмнинг услуби ва жанрини белгиловчи асосий омилдир.

Мухсин Қрдиров.

МИЗДАХҚОН — Хоразмдаги йирик ўрта аср шаҳар харобаси. Хўжайли ш.дан 7—8 км ғарбда жойлашган. Антик даврга оид қишлоқ харобаси ўрнида 5—6-а.ларда бунёд этилган қаср асосида вужудга келган ва мўғуллар ҳукмронлигининг охиригача (14-а) мавжуд бўлган. М. 2 тепалиқдан иборат. Улардан бири (Габр қалъа) М.нинг қад. қисми бўлиб, унинг қалин паҳса девори ва аркининг қолдиқлари сақланган. М.нинг 2 тепалиги қабристонга айланган. Унинг майдонининг бир қисмида Мазлумхон Сулув макбараси (13-а. охири — 14-а. боши) жойлашган. М.ни археологик жиҳатдан ўрганиш ишини 1928 й. А. Ю. Якубовский бошлаган. 1962, 1964—65 й.ларда М.да С. П. Толстое раҳбарлигида Хоразм археология этнография экспедицияси қазилмалар ўтказган. Натижада М.нинг тарихи ва Хоразмнинг ислом динигача бўлган қад. динига оид кўплаб қимматли маълумотлар олинди. 10-а.да М. обод шаҳар бўлиб, атрофида 12000 турар жой

кўрғонлари жойлашган.

М.даги қабристонга зардуштийлик динига эътиқод қилган марҳумлар оссуарийларга солиб кўмилган. Оссуарийларда рангбаранг мазмундаги на-қшлар ва қад. хоразмий тилида ёзилган битиклар сақланган.

Ад.: Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К., Некрополь древнего Миздахкана, Т., 1970.

МИЗИДЛАР (Mysidacea) — олий қисқичбакасимонлар туркуми. Гавдасининг уз. 0,5 см дан 2,5 см гача; сувнинг чу-қур қатламларида яшовчи М. 37 см гача. Ташқи кўриниши криветкаларга ўхшайди. Карапакси 3-жуфт кўкрак оёқлари 6-н бирга қўшилиб ўсган. Оёқжағлари бир жуфт; кўкрак оёқлари икки шохли; кўзлари йирик по-яча устида жойлашган. Мувозанат органлари уроподларнинг ички шохларида ўрнашган. Тухумлари кўкрак остидаги махсус ҳалтада туради. 500 га яқин тури маълум. Асосан, денгизларда, қисман чучук сувларда, сув юзасида ва сув остида, айрим турлари ёрларда яшайди. М. — кўпчилик балиқлар, жумладан, овланадиган ва сунъий кўпайтириладиган балиқларнинг асосий озиғи.

МИЗОЖ (араб.), темперамент — шахс фаолиятининг индивидуал хусусиятлари, яъни алоҳида психик жараён ва ҳолатидаги темпи, ритми, интенсивлиги тавсифи, физиологик жиҳатдан нерв системаси фаолиятининг типларига боғлиқ. Бу кишидаги ҳисси-ётнинг кўзғалиши ва унинг умумий ҳаракатчанлигида намоён бўлади. Ҳар қайси кишидаги ҳиссиётнинг кўзғалиш тезлиги, кучи ва барқарорлиги ҳар хил. Бу организмнинг атроф муҳит таъсирига жавобан кўрсатадиган ихтиёрсиз реакцияларида айникса яққол кўринади. Бу хусусиятлар ташқи томондан кишининг имо-ишоралари (мимикаси)да ифодаланади. Киши ҳиссиётининг бундай кўзгалувчанлик хусусиятлари диққатинг кучи ва барқарорлигида, ирода сифатларида, аклий жараёнлар, жумладан, нутқ тезлигида акс этади. Ихтиёрсиз фаолликнинг қандай юз беришига

қараб кишилар сусткаш, ла-пашанг ёки тезкор, бетоқат, сергайрат каби сифатларга ажратилади. Шу хилдаги индивидуал хусусиятлардан кишининг М.и таркиб топади. М. тушунчаси Гиппократ давридаёқ маълум бўлган. М. ҳақида 2 хил назария — гуморал ва морфологик назария мувжуд. Гуморал назария энг қад. бўлиб, унга кўра, М. организмдаги муайян суюқлик (хилт)лар хусусиятлари б-н боғлиқдир. Бу назарияда Гиппократ таълимоти асосий ўринда туради. Унга кўра, одам М.ининг турлича бўлиши организмдаги 4 суюқлик — қон, сафро, балғам, қора ўтнинг нисбати б-н боғлиқ. Организмдаги қайси суюқшкнинг устун бўлишига қараб, одам М.и жиҳатдан 4 типга: сангвиник, холерик, меланхолик ва флегматик М.ларга бўлинади. Бу типларнинг психологик тавсифини И. Кант системалаштирган. Шунга мувофиқ, сангвиник М. чакқон, илдам, ҳар хил воқеаларга ҳозиржавоб, ғам-ғусса ва муваффақиятсизликларга бардошли, таассуротларни жўнгина ўзгартира оладиган хусусиятларга эга шахс М.и. Холерик М.лилар жўшқин, қизикқон, сержаҳл, серзарда, кайфияти тез ўзгарадиган кишилардир. Меланхолик М. эгалари журъатсиз, ҳадиксирайдиган, арзимаган нарсадан жуда ташвишланадиган, юввош, сусткаш бўладилар. Флегма-т и к М. —суёт ҳаракат, вазмин, совуққон, турғун кайфиятли, рухий ҳолати ташқаридан яхши сезилмайдиган хусусиятли шахс М.и. Морфологик назария (Э. Кречмер ва У. Шелдон) М.ни тана тузилишига ва ташқи кифёсига қараб белгилайди. М.нинг марказий нерв системаси б-н боғлиқ илмий назариясини И. П. Павлов ишлаб чиққан. У нерв системасини 3 асосий хусусиятга: қўзғалиш ва тормозланиш кучи, бу жараёнларнинг мувозанати ва уларнинг илдамлик даражасига қараб бир-биридан фарқ қилишини аниқлади. Фаннинг ҳоз. тараққиёт босқичида психологлар М.нинг олий нерв фаолияти хусусиятлари б-н боғлиқлиги тўғрисидаги ғояларни ишлаб чиқишди. МИЗОРАМ

— Ҳиндистоннинг шим.-ғарбий қисмидаги штат, шарқ ва жан. томондан Мьянма, ғарбда Бангладеш б-н чегарадош. Майд. 21,1 минг км². Аҳолиси 891 минг киши (2001), асосан, тибет-мьянма гуруҳи халқларидан иборат. Аҳсининг катта қисми мизо ва инглиз тилларида сўзлашади. Маъ-мурий маркази — Айвзол ш.

М. 1972 й.гача Ассом штати таркибидаги округ, ўша йилдан итти-фоқош ҳудуд мақомини олган. 1987 й. фев. ойидан Ҳиндистоннинг тенг ҳуқуқли штати. Штат ҳудудининг катта қисми тоғлардан иборат. Бал. 1000— 2000 м. Иқлими нисбатан салқин, фақат жан. да иссиқ ва сернам. Йиллик ёғин шим. да 2100 мм дан жан.да 3500 мм гача.

М.— аграр штат. Штат аҳолисининг 60% к.х.да банд. Асосий экинни — шоли; шунингдек, маккажўхори, пахта, картошка, тамаки, шакаркамиш, сабзавотлар ҳам экилади. Мевали боғлар, чой плантациялари бор. Чорвачилиқда, асосан, чўчка боқилади. Тоғли р-нларнинг V, қисми ўрмон. Саноатида ўрмон са-ноати етакчи. Ҳунармандчилик ривожланган. Қўлда турли матолар, гилам тўкилади, камишдан шляпалар, саватлар ясалади. Ипакчилик, электроника, озиқ-овқат саноати корхоналари, консерва, шарбатлар и.ч., ёғмой, чой з-длари мувжуд. Кончилик ривожланган.

МИЗРОБ МАСХАРА (1848-1918, Шаҳрисабз тумани Вордон қишлоғи) — ўзбек анъанавий театрнинг атоқли намояндаси. Бобоёр масхарабозга эргашган. 1878 й.да ўз тўдасини тузган. Тўдада Муҳаммад Диёр, Муҳаммад Назар, Бута дароз, Турдиали масхарабозлар, Мавлонча, Муҳаммадали деган раққослар, Авазмурод (доирачи), Эргаш сурнайчи, Рўзи карнайчи каби машшоқлар уюшган. М.м. уста бадиҳагўй бўлиб, кўплаб оғзаки комедиялар, муқаллидлар яратган. «Хирмон кўтариш» комедияси шу жумладандир. Унда деҳқон ундирган хосилнинг амалдорлар томонидан талон-торож қилиниши т-рагикомедия восита-

ларида фош қилинади. Эшони раис (шу номли асар), кашшоқ дехкон («Хирмон кўтариш»), сартарош (шу номли асар), ақлли хизматкор («Навча ва оғолик») ва б. роллари б-н танилган. Шунингдек, кулдирувчи, баъзан йиғлатувчи ҳажвий ашула ва ўйинлари ҳам машҳур. Қахрамонлари хулқ-атворини бўрттирма сўз ва ҳаракатлар воситасида акс эттириб, ҳаётий типлар яратиш, баъзи ўринларда психологик ҳис-ғуйгуларни ишга солиш М.м. ижодига хосдир. Бердиёр Диёров (1884—1968), Турсунбобо Холиқов (1893—1966) каби масҳарабозлар М.м. анъаналарини давом эттирдилар.

Мухсин Қодиров.

МИЗЯКОВА Валентина Степановна (1935.9.10, Волгоград вилояти) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Ставрополь пед. интининг биол. ф-тини тугатган (1965). 1946—78 й.ларда Қорачой-Черкасияда бошланғич синф ўқитувчиси. 1978 й.дан Уч-қудук ш.даги 2мактабда, 1989 й.дан 9мактабда биол. ўқитувчиси. М.нинг ўқувчиларни биол. фанига бўлган кизиқишларини ўстириш, уларни она-табиатни севишга ўргатиш, биол. фанини ҳаёт б-н боғлаб ўқитиш, таълим жараёнида илғор педагогик технологи-ялардан самарали фойдаланиш соҳасидаги тажрибаси туман ва вилоят миқёсида кенг оммалаштирилган. Вилоятда энг яхши деб тан олинган биол. каби-нени жиҳозлаган. Мактабда боғ яратган ва синфда кишки пайтда турли мевалар етиштиришни йўлга қўйган. Синфда 200 дан ортиқ турли кўргазмали курул ва экспонат тўплаган.

МИКЕЛАНЖЕЛО Буонарроти (Michelangelo Buonarroti) (тўлиқ номи Микеланьоло ди Лодовико Лионардо ди Буонаррото Симони; 1475.6.3, хоз. Капрезе—Микеланжело, Тоскана — 1564.18.2, Рим) — италян ҳайкалтароши, рассоми, меъмори ва шоир; Уйғониш даврининг буюк арбобларидан. Рассом М. Гирландайо (1488—96) ва ҳайкалтарош Бертольдо ди Жованни (1489—90)дан таълим ол-

ган. Жотто, Донателло, Мазаччо кабиларнинг асарлари ва қад. ҳайкалтарошликни ўрганиши М. нинг ижодий камолотига муҳим таъсир кўрсатган. М.нинг дастлабки асарларидаёқ унинг ижодига хос асосий хусусиятлар — маҳобатлилик, образлар шаклининг кудрати ва драматизми, инсон гўзаллигига эҳтиром кўзга ташланади: «Зинапоя олдида турган Мадонна» ва «Кентаврлар» рельефлари (иккаласи ҳам мрамор, тахм. 1490—92). «Вахх» ҳайкали (1496—97, Рим), «Исога мотам» ҳайкаллар гуруҳи (1498—1501, Римдаги Авлиё Пётр ибодатхонаси)да анъанавий готика тасвирига янги инсонпарварлик мазмунини син-гдирган. 1501 й.да Флоренцияга қайтган М. республика фуқароларининг жасоратини ифодаловчи «Давид» ҳайкали (1501—04), «Мадонна» (1503), «Муқаддас оила» («Мадонна Дони», 1503—05) картиналарини яратди. М. 1505 й.дан Рим Папасининг илтимосига кўра, қабр ёдгорлиги яратиш устида ишлади, шулар жумласидан: буюк жўшқинлик ва иродага эга бўлган титан «Моисей» (1515—16, Римдаги черковда) ёдгорлиқнинг марказий бўлагига айланган; «Исёнкор кул» ва «Ўлаётган кул» (1513—16, Лувр) асарларида кучқудратга тўлиқ кишанларни узаётган ва занжирдаги ўлимига рози бўлган икки навқирон карама-қарши қўйилади. М. яратган асарларидаги образлар ёрқинлиги б-н қимматлидир.

1520 й.дан М.нинг қарашлари фожиали тус ола бошлади. 1534 й.да Римга бутунлай кўчиб ўтади. Ижодидаги бу оҳанглар Флоренциядаги Сан-Лоренце черковида Лоренцо ва Жулиано Медичи қабрларига ишлаган ёдгорликларида ўз ифодасини топди (1520—34). Вафот этган герцоглар қиёфасида портрет хусусиятлари йўқ, улар фаол ва самарали ҳаётни тараннум этувчи образлардир, уларнинг оёқ томонларида тез оқиб ўтаётган вақт (кун)ни ифодаловчи 4 та ҳайкал 2 жуфт ҳолатида ўрнатилган.

Римдаги Сикст капелласида «Дахшатли суд» фрескасини яратди. Ум-

рининг охиригача ўзининг кабрига ўрнатиладиган ёдгорлик — «Исога мотам» ҳайкаллар гуруҳи устида ишлади (1555—64), унинг лойиҳасини шоғирдлари ниҳоясига етказган.

М. умри нинг охириги йилларида шеърят ва меъморлик б-н шуғулланди. 1546 й.дан Римдаги Авлиё Пётр Со-бори, Капитолий майдони ансамбли меъморлиги устида ишлади, ўлиmidан сўнг унинг лойиҳаси асосида қуриб битказилган. «Шеърлар» китоби вафотидан сўнг дастлаб 1623 й.да нашр қилинган. М. ғоялари инсонпарварлик, халқчилик, реализмининг кейинги ривожига хизмат қилди. М. ижоди манъеризм тараққиётини таъминловчи омил бўлди, улардан фарқли ўларок, М. асарларида инсонга муҳаббат ва унинг улуғворлиги ҳамда гўзаллигига ишончни сақлаб қола олди ва ифода эта олди.

МИКЕН, Микени — Арголида (Жан. Греция)даги қад. шаҳар. Эгей маданиятининг йирик маркази. Мил. ав. 3минг йилликда манзилгоҳ. 17-адан ахейлар давлатларида бирининг пойтахти. Равнақ топган даври мил. ав. 1400—1200 й.ларга тўғри келади. Мил. ав. 1200 й.да ёнғиндан харобага айланган. Қазिशмалар (1876 й.дан) натижасида сарой, дахмалар, улкан деворлар, хунармандлар уйлари ва б. очилган.

МИКЛУХО-МАКЛАЙ Николай Николаевич [1846.5.(17).7, Рождественское селоси, Новгород вилояти — 1888.2(14).4, Петербург] — рус сайёҳи, антрополог ва этнограф. Европа ун-тларида ўқиган. 1866—67 й.ларда Канар о.лари ва Мароккашга саёҳат қилган. Дастлабки и.т. ишлари денгиз ҳайвонларини ўрганишга бағишланган. Малай архипелаги, Малакка я.о., Океания о.лари ва Австрали-яга қилган саёҳатларида ўша жойларнинг рельефи, метеорологияси, денгизларини тавсифлаган. Жан.-Шарқий Осиё, Австралия, Тинч оке-андаги о.ларда яшовчи туб жой аҳолисининг маданияти, турмуши, антропологияси ва этнографияси-ни ўрганган. Бир неча йил Янги Гвинея

о. соҳилида ва Австрали-янинг Сидней ш.да яшаб и.т. ишлари олиб борган. 1886 й. Австралиядан Россияга қайтган.

М.-М. антропология ва этнография тадқиқотларига асосланиб, инсон зотининг бирлиги ва одам ирқларининг ўзаро қардош эканлиги ғоясини илгари сурди. У ўша вақтда Янги Гвинея аҳолиси (папуаслар)нинг бошқа ирқлардан фарқ қилади деган қарашни инкор этди. М.-М. нинг саёҳат кундалиги 1923 й. нашр этилган. М.-М. номи 1947 й. Россия ФА Этнография ин-тига берилган.

Ад.: Собр. соч., т. 1-5, М.-Л., 1950-1954.

МИКНАС, Мекнес, Микнас ул-зайтун — Марокашнинг шим.-ғарбий қисмидаги шаҳар, Ўрта Атлас тоғлари этагидаги платода жойлашган. Микнас вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 460 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т.й. станцияси, шоссе йўллари тутуни. Мамлакат шим.-ғарбий қисмининг муҳим иқтисодий ва к.х. районининг савдо маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, ёғочсозлик саноати корхоналари, цемент 3-ди мавжуд. Хунармандчиликда қуйма сопол ва теридан турли буюмлар тайёрланади. Мусулмонлар санъати, халқ санъати музейлари бор. Шаҳарга 11-а.да барбарлар қабиласи томонидан асос солинган. 17—18-а.ларда мамлакат пойтахти бўлган. Меъморий ёдгорликлардан 13—18-а.ларда қурилган Катта масжид ва Мадраса, сарой сақланган.

МИКОБАКТЕРИЯЛАР (Mycobacteriaceae) — актиномицетлар оиласи. Микобактериум туркумини ўз ичига олади. Кўндаланг кесими 0,2—0,6 мк, уз. 1,0—10 мкм, кўпинча, бир оз эгилган ёки шохланган таёқчалар. Айрим турлари гифлар ҳосил қилади, лекин улар яна таёқча ва коккларга ажралиб кетади. Грамм мусбат, кислотага чидамли, ҳаракатсиз. Хужайранинг бўлиниши орқали кўпаяди; спора ҳосил қил-

майди. Тупрокца кенг тарқалган. Сапрофит М. органик моддаларни мине-

раллаштиришда иштирок этади; айрим турлари парафинлар ва б. углеводларни оксидлашда қатнашади. М.дан биосферани нефть қолдиғидан тозалашда фойдаланиш мумкин. Патоген турлари одам, ҳайвон ва ўсимликларда касаллик пайдо қилади (ўпка сили, проказа).

МИКОЗЛАР (юн. *mykes* — замбуруғ) — одам ва ҳайвонларда паразит замбуруғлар кўзғатадиган касалликлар. М.да патоген замбуруғлар спораси ёки ми-целийтг бир қисми қулай шароитда тўқимага тушиб, унинг ичига кириб кўпаяди. Касалликнинг яширин даври бир неча кундан бир неча ойгача бўлиши мумкин. Кўпинча, тери, соч толалари, тирноқ шикастланади — дерматомикозлар (трихофития, микроспория, эпидермофития ва б.); ўпка жароҳатланганда — кандидоз, бластомикоз, могорли ми-козлар; шиллик қаватлар шикастланганда — кандидоз, риноспоридоз; лимфоидмакрофагал тизим, ички аъзолар жароҳатланганда — гистоплазмоз, лимфа безларида ва териди — споротрихоз касалликлари келиб чиқади.

М.нинг пайдо бўлишида унга мойиллик муҳим аҳамиятга эга. Мас, мактабгача ва мактаб ёшидаги болалар, асо-сан, дерматофития б-н; 3—5 яшар болалар эса кўпинча кандидоз б-н оғрийди. М.нинг ривожланишига гипо-ва авитаминоз, дисбактериоз, куп терлаш, хавфли ўсма, қон касалликлари, ОИТС, ўткир ва сурункали касалликлар, антибиотиклардан нотўғри фойдаланиш, шахсий гигиена қридаларига амал қилмаслик ва б. омиллар сабаб бўлади.

МИКОИЛ, Мекоил — исломда 4 бош фариштадан бири (Азроил, Жаброил, Исрофил б-н бирга). Диний анъ-анада коинотни моддий таъминловчи фаришта ҳисобланади. У Қуръонда Жаброил б-н бир қаторда тилга олинади. Ривоятларда айтилишича, М. Жаброил б-н бирга Одаматого биринчи бўлиб сажда қилган, Муҳаммад (сав)нинг кўксини ёриб, юрагини поклаган. Мусулмонларга Бадр жангицэ. бошка фаришталар б-н бирга

ёрдам қилган.

МИКОЛОГИЯ (юн. *mykes* — замбуруғ ва ...логия) — ботаниканмж бир бўлими. Замбуруғларнинг морфология, систематика, биология, физиология, биокимё, экология, геогр., филогени-яси, шунингдек, уларнинг табиатда ва одам ҳаётидаги аҳамиятини ўрганеди. М. фитопатология (ўсимликлардаги касалликларнинг кўпини фитопатоген замбуруғлар кўзғатади), тиббиёт, ветеринария (кўп паразит замбуруғлар одам ва ҳайвонларда турли касалликлар, мас, дерматомикозлар, микотоксикозларни кўзғатади) ва б. б-н боғлиқ.

Замбуруғлар хақидаги маълумотлар қадимдан маълум. Мас, мил. 1-а. да қадимги юнон олими Плиний Катта замбуруғларнинг дарахт поялари ва тўнқаларда ривожланишини ёзиб, уларни таснифлашга ҳаракат қилган. 1578 й. голланд ботаниги К. Клаузиус 221 замбуруғнинг ранг тасвири берилган атлас чикарган эди.

Одатда, М.нинг ривожланиши 3 даврга ажратилади. Биринчи давр 19-а.нинг ўрталаригача давом этган. Бу даврда ҳар хил замбуруғларни тасвирлаш ва таснифлашга уринишлар бўлган. Иккинчи даврда (19-а.нинг ўртасидан охиригача) замбуруғлар систематикасига оид ишлар б-н бирга уларнинг онтогенези ва филогенези ҳам ўрганилган. Бу даврда француз олимлари ака-ука Л. ва Ш. Тюланлар уншудринг, занг ва қорақуя замбуруғлардаги плеоморфизм ҳодисасини, яъни бир тур замбуруғда турли хилда спора ҳосил бўлишини аниқлашди (шу сабабли, бу замбуруғлар дастлаб алоҳида турга ажратилган). Немис ботаниги А. де Бари паразит замбуруғларни экспериментал ўрганиш, унинг шогирдлари сапрофит замбуруғларни экиш методикасини ишлаб чиқдилар. Россияда М. С. Ворониннинг паразит замбуруғлар устида қилган ишлари муҳим аҳамият касб этди. Учинчи — янги даврда замбуруғлар физиологияси ва биокимёси ривожлантирилади. Немис олими Г. Клебснинг замбуруғлар

онтогенези устидаги ишлари катта роль ўйнади. М.да цитологик усул кенг жорий қилинди. Занг замбуруғлар морфологияси, цитологияси, уларнинг паразит замбуруғлар б-н ўзаро алоқалари ҳамда паразит замбуруғлар ва улар б-н касалланган ўсимликлар физиологияси чуқур ўрганилди. Замбуруғлар, айникса, актиномицетлар ролининг ошиши туфайли кўп мамлакатларда, шунингдек, Ўзбекистон ФА Ботаника илмий-ишлаб чиқариш маркази лаб.ларида уларни ўрганиш кенг йўлга қўйилди.

МИКОРИЗА (юн. *mykes* ва *rhiza* — илдиз), замбуруғилдиз — замбуруғ мицелийсининг юксак ўсимликлар илдизи б-н ўзаро симбиози (биргаликда яшаши). Эктотроф (ташқи) ва эндотроф (ички) М. бор. Эктотроф М.да замбуруғ ёш илдизларнинг устки тўқимаси учларига ўралиб, пўстлокнинг ташки қатламларидаги хужайра ораларига киради. Эндотроф М.да мицелий хужайралар ичига киради. Эктотроф М. кўпчилик дарахтлар (эман, арча, қайин), буталар (тол) ва баъзи ўтларга ҳос. Одатда, бундай ўсимликларнинг ёш илдизлари шохла-ниб, илдизнинг ўсаётган қисми замбуруғ б-н қалин қопланади ва ундан тупроқ ҳамда хужайра ораликлари бўйлаб илдизнинг бир ёки бир неча қават ичкарасига замбуруғ мицелийси тўр ҳосил қилиб тарқалади. Бунда илдиз тукчалари нобуд бўлади. Эктотроф М.ни, кўпинча, гименомицетлар, баъзан гастеромицетлар вужудга келтиради. Битта ўсимлик илдизида бир нечта замбуруғ М. ҳосил қилиши мумкин. Эндотроф М.да илдиз шакли ўзгармайди, илдиз тукчалари ўлмайди ва тўр ҳосил бўлмайди; замбуруғ мицелийси илдиз паренхимаси хужайрасининг ичига киради.

М. ўсимликка фойдали таъсир кўрсатади: мицелийнинг ривожланиши туфайли илдизнинг шимадиган юзаси катталашиб, ўсимликка сув ва минерал моддалар кўпроқ киради. М. ҳосил қилувчи замбуруғлари бўлмаган тупроққа дарахт экишдан аввал эски

ўрмонлар тупроғидан озроқ солинади.

МИКОТОКСИКОЗЛАР (юн. *mykes* замбуруғ ва *toxikon* — заҳар) — чорва молларида учрайдиган заҳарланиш. М. замбуруғлар заҳари (токсинлари) б-н зарарланган озуқаларни ейишдан пайдо бўлади. Касаллик тўсатдан пайдо бўлиши, оммавий тарқалиши, инкубация даврининг қисқалиги, юқмаслиги б-н тавсифланади. М. кузда ёки қишдан кейин ғаллагулли ўтлар йиғиштириб олинмаган, ўсимликлар нобуд бўлган яйловларда баҳорда мол боқилганда, молхонада боқиш даврида эса молга нам ем-хашак берилганда пайдо бўлиши мумкин. М.да молларнинг барча орган ва системалари зарарланади. М.нинг оғир ва клиник кечиши организмга тушган микотоксин микдорига, озуқанинг заҳарлилиқ даражасига, микроорганизм хусусиятларига боғлиқ. Токсинларнинг турига кўра, касалланган (заҳарланган) хайвонларда қон ҳосил бўлиши издан чиқади, юракқон томир, нерв системаси, нафас олиш, сийдик ажратиш органларининг фаолияти бузилади. Ўрганилган М. мустақил нозоологик бирликларга ажратилган бўлиб, заҳарловчи замбуруғнинг тури ёки авлоди номи б-н юритилади.

Даволаш: симптоматик терапия, антибиотикларни қўллаш.

Олдини олиш: заҳарли ёки заҳарланган озуқани рациондан чиқариш.

Ҳошим Нурмаматов.

МИКРО... (юн. *micros* — кичик) — 1) қўшма сўз бўлаги; кичик, жуда майда деган маънони билдиради (мас, микробиология); 2) бошланғич бирликнинг миллиондан бир қисмига тенг улуш бирлигини ифодалайдиган олд қўшимча (мас, микроампер). М. 1870 й.дан фанга киритилган.

МИКРОАМПЕР (микро... ва ампер) — электр токи кучининг Халқаро бирликлар тизими СИда қабул қилинган асосий бирлиги ампердан миллион марта кичик ўлчов бирлиги. Қисқача мкА б-н ифодаланади. 1 мкА=10~6А. (қ. Ампер).

МИКРОБАРОГРАФ {микро... ва

барограф) — атмосфера босимининг оз-оздан ва тез-тез ўзгаришини катта аниқлик б-н автоматик қайд қилиб бо-радиган асбоб. М.да мембрана (анероид) ли қутичалар блоки сезгир элемент бўлиб хизмат қилади. Қутичалар блоки иссиқликдан яхшилаб изоляцияланган митти барокамерага жойлаштирилган. Қутичалар ичидаги ҳаво атмосфера б-н узлуксиз уланган бўлади. Анероид бло-ки ташқи ҳаво б-н қутичалар ичидаги ҳаво орасидаги босим фарқини сезади ва махсуз узатувчи механизмлар орқали ёзиладиган тасмаларга узатилади (қ. Барограф). М. атмосфера ўзгаришларини оддий барографга нисбатан 10—30 марта тез қайд қилади. Тасмали барабанлар-нинг айланиш вақти 10 мин. дан 4—6 соат гача.

МИКРОБИОЛОГИК ХИМОЯ

УСУЛИ — экинларни касалликлар ва зараркунанда ҳашаротлардан химоя қилишда микроорганизмлардан фойда-ланиш, биологик химоя усулининг тар-кибий қисми. М.х.у.нинг шаклланишида 2 йўналиш: антагонистмикрoорганизм-лар ёрдамида тупроқни зарарсизланти-риш (соғломлаштириш) ва ўсимликларни антибиотиклар ёрдамида даволаш ву-жудга келган. Ўсимлик касалликларига қарши курашда антагонист бактериялар-ни қўллаш самарали. Ўсимликлар зарар-кунандалари ва касалликларига қарши курашда микроорганизмлардан фой-даланиш яхши самара беради. Баргхўр қаттиққанотлилар ва Колорадо картошка қўнғизига қарши энтобактерин ва бове-рин, помидор, дуккакиларнинг айрим бактери-ал касалликларига қарши арена-рин, трихоетин, зиғир, ғалла экинлари касалликлари, ғўза вилтига қарши три-ходермин муваффақиятли қўлланилади. Энтомофаглар, атпграктантлар,

ювенил гормонлар ва репеллентлар, антибиотиклар, кимёвий воситаларни биргаликда қўллаш М.х.у. самарадорли-гини янада кўтаради (қ Биология химоя у сули).

Касалликларга қарши курашда ком-

пост, донатор минерал ўғитлар ва б.ни микробантагонист ҳамда антибиотиклар б-н бойитиш; уруғликни уларнинг ўзи б-н ёки фунгицидлар қўшиб дорилаш (анти-биотиклар б-н упалаш ёки антибиотикли суюкликда бўктириш, биопрепаратлар б-н дражилаш ва б.); тупроққа фойдали микроорганизмларни биопрепаратлар шаклида (булар патоген формаларни мав-сумий ёки бир неча йил давомида ривож-ланмаслигини таъминлайди) ҳамда веге-тация даврида ўсимликни озиклантириш б-н бирга қўшимча равишда антибиотик ва микробантагонистлар солиш усуллари қўлланади.

Султон Мимухамедов.

МИКРОБИОЛОГИЯ (микро...

ва биология) — микроорганизмлар ҳақидаги фан. М. вируслар, барча про-кариотлар ва микроскопик зукариотлар (бир хужайрали ҳайвонлар, сувўтлар, айрим замбуруғлар)тх ўрганеди. Микро-организмларни А. Левенгук (1683) би-ринчи марта курган ва тавсифлаб бер-ган. Немис олими О. Мюллер (1786) илк бор микроорганизмларни системага солишга уринган. Микроорганизмлар ҳақидаги маълумотлар бир қанча рус олимлари (И.Беляев, И. Кулабин, М. М. Тереховский ва б.)нинг ишларида ҳам учрайди. Лекин М. фан сифатида фақат 19-а.нинг 2-ярмида, асосан, фран-цуз олими Л. Пастер ишлари таъсирида шакллана бошлади. Л. Пастер муайян кимёвий жараёнлар, жумладан, ҳар хил бижғишларни микроорганизмлар фао-лияти б-н боғлиқлигини исботлаб бер-ди; юкумли касалликларни микроблар пайдо қилиши тўғрисидаги ғояни химоя қилди; микроорганизмларнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши тўғрисидаги гипотезани инкор этди; анаэробизмни кашф қилди. Р. Кох ва унинг мактаби томонидан қаттиқ озик мухитнинг яратилиши, микроорга-низмларнинг соф культурасига бўлган қатъий талаблар ва касалликнинг муайян микроорганизмга боғлиқлигини аниқлаш мезонларининг ишлаб чиқиши б-н киска вақт давомида қўпчилик касалли-

кларнинг кўзга-тувчилари кашф этилди. Л. Пастернинг микроорганизмларнинг табиатдаги аҳамияти тўғрисидаги ғояларини умумий М. асосчилари С. Ч. Винофадский ва М. Бейеринк ривожлантиришди. Улар томонидан микроорганизмларнинг электив культураси (битта организмнинг ривожланишига шароит яратиш) методининг ишлаб чиқилиши ва моддаларнинг биологик айланиши жараёнида иштирок этадиган микроорганизмлар гуруҳининг кўрсатиб берилиши б-н экспериментал М. ривожлана бошлади.

М.нинг асосий ўрганиш объеклари бактериям ар, ачитки замбуруғлар, актиномицетлар ва вируслар ҳисобланади. Лекин М. методларидан замбуруелар ва б. микроорганизмларни ҳамда юксак тузилган кўп хужайралилар хужайраларини ўстиришда ҳам фойдаланилади. Замонавий М. бир қанча мустақил фанларга ажратилади. Саноат (техник) М. оғир, енгил ва, асосан, озик-овқат саноати тармоқларида учрайдиган зараркунанда ҳамда озик маҳсулотларини и.ч. да фойдаланиладиган микрооғанизмларнинг фаолияти ва биологик хусусиятларини ўрганади. Санитария М.сининг вазифаси сув, ҳаво, озик-овқатлар сифатини назорат қилиш, касаллик туғдирувчи микроорганизмлар тарқалишининг олдини олишдан иборат. Умумий М. микроорганизмлар морфологияси, физиологи-яси, биокимёси, генетикаси, систематикаси ва уларнинг табиатдаги аҳамиятини ўрганади. Яшаш муҳитига кўра умумий М. тупроқ, саноат, сув, геологик, космик М.га ажратилади. Тупроқ, яъни қишлоқ хўжалиги М.си тупроқ микроорганизмлари таркибини, уларнинг ўсимликлар қолдиғини ўзлаштиришда ва ўсимликлар паразити сифатидаги аҳамиятини ўргатади. Экинларнинг микроорганизмлар пайдо қиладиган касалликларига, қ.х. зараркунандаларига қарши курашнинг микробиологик усулларини ишлаб чиқади. Геологик М. микроорганизмларнинг геохимёвий жараёнлардаги аҳамиятини ўрганади. Сув М.си шўр ва

чучук сув микрофлорасининг сон ва сифат таркибини ўрганади, ичиладиган сувнинг сифатини назорат қилади. 1965 й.дан космик М. ривожлана бошлади. У бир хужайрали организмларнинг космик фазодаги ҳаёт фаолиятини ўрганмоқда.

М. объеклари ва жараёнларидан замонавий технологик М., яъни биотех-нологияда кенг фойдаланилади. Замонавий М. мустақил методологияга эга бўлган, лекин ўз тадқиқотларида физиккимёвий биол., цитология, генетика ва б. фанлар кўлга киритган ютуқлардан фойдаланидиган мустақил фан ҳисобланади.

Ўзбекистонда микробиологик тадқиқотлар 20—30-й.лардан бошланди. 1947 й.да Ўзбекистон ФА Зоология ва ботаника ин-тлари қошида микробиология лаб. ташкил этилди. Лаб.да тупроқ унумдорлигини ошириш, силос тайёрлаш, оқова сувларни тозалаш, ўсимлик ва ҳашаротларнинг вирус касалликлари устида тадқиқотлар олиб борилди. Тадқиқотлар, айниқса, 1977 й.да Ўзбекистон ФА Микробиология и.т. институти ташкил этилгандан сўнг кенгайиб кетди. Бу даврда Ўрта Осиё микрофлорасини аниқлаш ва ўрганиш (М. Э. Мавлоний), вино тайёрлашда фойдаланиладиган ачиткилар сифатини яхшилаш (Х. Абдураззоқова, Н.Б.Эгамбердиев, Ш. И. Ҳакимова), микроорганизмлардан ўсимлик қолдиқлари ва саноат чиқиндиларидан ем-хашак тайёрлашда фойдаланиш (Ж. Тошпўлатов, Т. Д. Жамолов), микроорганизмлар орасидаги антагонистик муносабатларни ва улар ишлаб чиқарадиган антибиотикларни ўрганиш, улардан ўсимликларни ҳимоя қилишда, чорвачилиқда (С. А. Асқарова, С. М. Ҳожибоева, М. Қ. Қутлиев, С. Б. Бўриев) фойдаланиш ҳамда сабзавот, полиз, техника ва бошқа қ.х. экинларининг бактерия, замбуруғ ва вируслар кўзғатадиган касалликлари (Е. Т. Дикасова, М. И. Исамухамедов, А. Ҳ. Вахобов) устида кенг миқёсда тадқиқот олиб борилди. Бир вақтнинг ўзида микроорганизмларнинг геохимёвий фаолиятига

оид ишлар амалга оширилди. Таркибида олтин, мис ва б. элементлар кам бўлган рудалардан элементларни микробиологик йўл б-н ажратиб олиш технологияси ишлаб чиқидди (П. Т. Малахова, М. Ф. Сағдиева). Қ.х. ва саноат корхоналаридан чиқадиган окова сувларни микробиологик усул ёрдамида тозалаш (Ж.Қ. Қутлиев, Р. Ш. Шоёқубов, С. Б. Бўриев), ген ва хужайра муҳандислиги усуллари ёрдамида энгил ва озик-овқат саноатлари, қ.х. ва фармакология учун зарур бўлган оксиллар, ферментлар, витаминлар, биологик ўғитлар синтез қилиш, шифобахш суткатик тайёрлаш биотехнологиялари жорий қилинди (А. Ф. Холмуродов, А. С. Расулов, П. Ю. Юсупов, И. Ж. Жуманиёзов, Т.Ф. Ғуломова, Д. К. Огай). Бу тадқиқотлар туфайли вирус — замбуруғ — ўсимлик системасида замбуруғнинг касаллик кўзгатиш хусусиятидаги ўзгарувчанлигини аниқлашда миковируснинг аҳамияти очиқ берилди (Ж. Сафиезов). Микроорганизмларда физиологик фаол бирикмаларнинг ҳосил бўлиши ва уларни ишлаб чи-

қишни бошқариш йўллари ўрганилди. Никотинамидадендиндинуклеотид (НАД) ишлаб чиқарадиган маҳаллий замбуруғлар топилди ва улар синтезининг айрим биокимёвий механизмлари аниқланди (А. Ф. Холмуродов, Т. Ғ. Ғуломова). Целлюпатик ферментлар препарати ва оксилга бой озик моддалар олиш технологияси ишлаб чиқилди (К. Д. Давронов, З. Р. Ахмедова). Цианобактерияларни емирадиган фағлар аниқланди (М. М. Муродов). 50 йиллик тадқиқотлар натижасида Ўзбекистонда биринчи марта минтакавий микроорганизмлар коллексияси яратилди.

Т и б б и ё т М.нинг ривожланиши А. Г. Греков номи б-н боғлиқ. Унинг бевосита иштирокида Тошкент ҳарбий госпитали қошида биринчи бактериологик лаб. (1917), Ўлка бактериология ин-ти (ҳоз. Вакцина ва зардоблар ин-ти) ташкил этилди (1918). М.нинг замонавий муаммоларини ишлаб чиқишга А. О. Обидов,

И. М. Мухамедов, М. А. Мирзаева, Л. Г. Баженов, Х. И. Исҳоқова, Э. Х. Эшбоев, Н. А. Нуралиев ва б. катта ҳисса қўшмоқдалар.

Ветеринария М.си соҳасидаги тадқиқотлар Ўзбекистон Ветеринария институтида олиб борилади. Ин-тда самарали фаолият кўрсатган Ш. Т. Расулов (қорамолларнинг трихофития — қўтир касаллиги), И. Н. Невский, А. А. Волкова, П. А. Аполлосова, П. Б. Бобоев, Г. Н. Носиров, И. А. Мазитов (қўйларнинг анаэроб ва салмонеллезли, вирусли абортлари), Н. К. Сиддиков, И. Д. Бурлицкий, М. Б. Бобоева, А. Н. Ахмедов (молларнинг колибактериози, паррандаларнинг пастереллез, пуллороз, тиф ва б. юқумли касалликларига қарши ветеринариясанитария тадбирлари), Н. Маматов (ҳайвонларда кутуриш касаллигига қарши вакцина яратган), Х. Салимов (қорамолларнинг лейкоз касаллиги диагностикаси, унга қарши кураш воситалари) каби олимлар ветеринария М.си ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Абдурашул Ваҳобов, Эгамберди Эшбоев, Ҳошим Нурмаматов.

МИКРОБИОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА микробиология илмий тадқиқот институти — назарий ва экспериментал микробиология ҳамда биотехнология масалалари бўйича йирик илмий марказ. 1947 й. Ўзбекистон ФА Зоология ва ботаника ин-тида микробиология лаб., 1965 й. мазкур лаб. негизда микробиология бўлими ташкил этилиб, 1977 й. ин-тга айлантирилди.

Ин-тнинг асосий илмий йўналиши Ўрта Осиё (Ўзбекистон) микрофлорасининг хилма-хиллигини ўрганиш, ажратиб олинган микроорганизмларни системага солиш ҳамда нопатоген ва шартли патоген микроорганизмларнинг йирик регионал (Яқин ва Ўрта Шарқ минтақасида ягона бўлган) маҳаллий тўплами (коллекция)сини тузишдан иборат. Ин-тда микроорганизмлар физиологияси, цитоморфологияси ва биокимёси, микробиологик йўл б-н физио-

логик фаол бирикмалар, антибиотиклар ва микроорганизмлардан захар олиш ўрганилди. Ўсимлик колдиклари ва саноат чиқиндиларидан ем-хашак тайёрлаш, микроорганизмларда карама-қаршилиқ табиати ва улар ишлаб чиқарган биологик препаратларни ўрганиш натижаларидан деҳқончилик, ипакчилик, чорвачилик ва саноат тармоқларида фойдаланиш йўлга қўйилди.

Ин-тда мевали дарахтлар, сабзавот, полиз, техника ва бошқа қ.х. экинларининг бактерия, замбуруғ ва вируслар кўзгатадиган касалликлари ўрганилиб, уларга қарши кураш чоралари ишлаб чиқилди. Микроорганизмларнинг геокимёвий фаолиятига оид тадқиқотлар олиб борилди.

Рудалардан мис, рух, кобальт, молибден, олтин, қумуш ва б. металлларни микробиология йўли б-н ажратиб олиш имкониятлари мавжудлиги ис-ботланди ва технологияси ишлаб чиқилди. Қ.х. ва саноат корхоналаридан чиқадиган оқова сувларни микробиологик усулда тозалаш биотехнологияси жорий этилди. Танлаш, ген ва ҳужайра муҳандислиги ёрдамида микробиология ва озик-овқат саноати ҳамда чорвачилик учун оксиллар, ферментлар, витаминлар, биологик ўғитлар; шифобахш сутқатик тайёрлаш учун томизғи микроорганизмларнинг ўта маҳсулдор штаммларини олишда камчиқитли ва чиқитсиз биотехнология усуллари яратилди. Ғўзанинг оқ палак ва б. касалликларига қарши биологик химоя воситаларининг илмий асослари ишлаб чиқилди. Липаза — ли-полактин препаратини и.ч.нинг илмийтехник ҳужжатлари тайёрланди ҳамда уни қўллашнинг аниқ соҳаси белгиланди. Ген ва ҳужайра муҳандислиги усуллари ёрдамида целлюлоза ҳамда оксил ишлаб чиқарувчи микроорганизмларнинг янги хиллари топилди. Ин-т ходимлари олдида турган вазифа атроф муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда фойдали микроорганизмлардан халқ хўжалиги тармоқларига жорий этишдан иборат. Ин-тда 9 лаб. бўлиб,

уларда 200

дан ортик ходим, жумладан, Ўзбекистон ФА 1 акад. (М. Мавлоний), 10 фан д-ри, 42 фан номзоди фаолият кўрсатади (2003).

Машхура Мавлоний.

МИКРОБИОЛОГИЯ САНОА-

ТИ саноат тармоғи; и. ч. жараёнида турли ноозик-овқат хом ашё турлари (нефть ва газ углеводородлари, гидролизатлар, ёғоч)дан ва қанд лавлаги, маккажўхори, мойли ва ёрмабот экинлар ва б.нинг донини саноатда қайта ишлаш чиқитларидан қимматли маҳсулотларни микробиологик синтез қилиб олишга асосланади. Оксилвитаминли концентратлар, аминокислоталар, витаминлар, фермент препаратлари, антибиотиклар, ўсимликларни зарарқунанда ва хашаротлардан химоя қилишда қўлланиладиган бактерияли ва вирусли лре-паратлар, бактерияли ўғитлар, шунингдек, ўсимлик хом ашёсини комплекс қайта ишлаш маҳсулотлари — фурфурол, ксилит ва б. ишлаб чиқаради. М.с. фантехника тараққиёти ютуқлари негизида вужудга келган ва микробиология техникаси, кимё, физика, кимёвий технология, биотехнология ва б.нинг энг янги ютуқларига таянади. Микроорганизмларга хос бўлган модаларнинг ферментлар таъсирида ўзгаришларида юзага келадиган улкан энергиядан қ.х. ва саноат учун зарур маҳсулотларни мақсадга мувофиқ синтез қиладиган мукам мал муҳандисликбиологик системалар барпо этилган. М.с. маҳсулотларининг катта қисми биологик жиҳатдан юқори сифатли аралаш ем и. ч.да ишлатилади. Емга қўшилган 1 т ем ачитки тирик вазнда қўшимча 1,5—2 т парранда гўшти ёки 15—25 минг дона тухум олишни таъминлайди ва 3,5—5 т донни тежаш имкониятини беради. Ем ачиткилари б-н бирга рационда етишмайдиган витаминлар ва аминокислоталар, ем антибиотиклари, ферментли препаратлар молларнинг озуқа рационига қўшилади.

Микробли ва вирусли инсектицид-

лар одамлар, фойдали ҳайвонлар ва ҳашаротлар учун хавфсиз ҳисобланади. Ферментли препаратлар қ.х. хом ашёларига ишлов беришда бир қатор технологик жараёнларни анча тезлаштиради, озик-овқат, гўшт, сут саноати, энгил саноатда маҳсулот чиқишини оширади ва сифатини яхшилайти. Ферментли препаратлар, шунингдек, кимё ва қора металлургия саноатида, саноат ва коммунал оқова сувларини тозалаш тизимларида қўлланилади. М. с. маҳсулоти бўлган лизин, ферментли ва оксилли препаратлар нон ва нон маҳсулотларини, озик-овқат концентратларини оксил б-н бойитиш, уларнинг озукалик кимматини оширишда фойдаланилади. Ўзбекистонда М.с. маҳсулотлари «Қўқон спирт заводи» акциядорлик жамияти (1989; дон (буғдой) дан ректификация қилинган этил спирти), «Анджон биокимё заводи» акциядорлик жамияти (1953; фурфурол, спирт, этил спирти, қуруқ хлорелла ва б. микробиология маҳсулотлари); Янгийўл «Биокимё» акциядорлик жамияти (1949; этил спирти, ўсимлик хом ашёсидан техник спирт, ем-хашак ачитқиси, қуруқ ем-хашак қўшимчаси), Фарғона фуран бирикмалари кимё з-ди (1946; чигит шулхаси, шоли кипиғи, пахта лин-ти ва б.дан фурфурин, этил, техник спиртлар) да ишлаб чиқарилади. М.с.нинг айрим маҳсулотлари «Ўзфармасаноат» компанияси корхоналарида тайёрланади.

Рихсивой Ёқубов.

МИКРОБЛАР (юн. mikros — кичик, bios — ҳаёт) — микроорганизмларнинг умумий номи. Микроскопик организмларга бактериялар, актиномицетлар, ачитқи ва моғор замбуруғлари, бир ҳужайрали ҳайвонлар, вируслар кирази. Баъзан микроскопик сувўтлар ва б. жуда майда организмлар ҳам М.деб аталади.

МИКРОГАМЕТА (юн. mikros - кичкина, gameta — аёл, gametes — эркак) — эркаклик (уруғ) ҳужайраси. Мейоз жараёнида ҳосил бўлади. М. макрогаметалар (урғочилик жинсий ҳужайралари) синга-ри хромосомаларнинг гаплоид тўпламига

эга. М. тухум ҳужайрани уруғлантириш функциясини бажаради. Уруғланган тухум ҳужайра зигота де-йилади. Зиготада хромосомаларнинг дигоюид тўплами тикланади.

МИКРОЗАРРАЛАР - ўлчами 10 8 м дан 10 7 м гача ораликдаги қийматга мос келган барча зарралар. Элементар зарралар, ядро, атом, молекула М. ҳисобланади. М.нинг катта жисмлардан фарқи: М. бир вақтнинг ўзида ҳам тўлқин, ҳам корпускуляр хусусиатга эга; М.ни характерловчи физик катталиқлар, асосан, дискрет қийматларгагина эга бўлиши мумкин; М. ҳаракати ўрганилаётганда т-раектория тушунчаси ўз мазмунини йўқотади, унинг ўрнида М.нинг фазонинг бирор кичик соҳасида кузатилаётган вақт оралиғида бўлиш эҳтимоллиги ҳақида фикр юритиш мумкин. М.нинг ҳаракати б-н боғлиқ бўлган ҳодисаларни квант механика ўрганади.

МИКРОИҚЛИМ (микро... ва иқлим) — ер юзасига яқин ҳаво қатламининг иқлими; маҳаллий иқлим доирасида ер юзасининг кичик фарқлари туфайли рўй беради. Мас, бирон ўрмоннинг маҳаллий иқлимида ўрмон ичидаги ялангликлар, ўрмон четининг М. и, шаҳарнинг маҳаллий иқлимида айрим майдонлар, кўчалар, хиёбонлар, ҳовлилар М.и. ва х.к. фарқ қишнади. Ер юзасидан баланд кутарилган сари М. фарқлари тез йўқола боради. М. кўп жиҳатдан обҳо шароитига боғлиқ: ҳаво очик ва шамолсиз бўлганда М. та-фовутлари кучли бўлади, осмон булут бўлганда эса, М. бир-биридан кам фарқ қилади. Маҳаллий иқлим, М. кичик худудлар иқлимидар. Жойнинг микро-иқлимий хусусиятларини аниқлаш учун метеорологик кузатишлар ўтказилади. Кузатишлар, одатда, киска вақт ичида ва ҳар хил баландликларда олиб борилади. Кузатиш натижалари мунтазам ишлайдиган ст-яларда шу вақтлар давомида ўтказилган кузатиш натижалари б-н таққосланади.

МИКРОИҚТИСОДИЁТ (юн. mikros кичик ва иқтисодиёт) — иқтисодий наза-

риянинг айрим бир хўжалик юри-тувчи субъектлар уртасидаги иқтисодий муносабатларни, уларнинг фаолияти ва миллий иқтисодиётга таъсирини ўрганадиган бўлими; микроиқтисодиёт ўрганадиган асосий объектлар — уй хўжалиги ва нисбатан катта бўлмаган корхоналардир.

Жаҳон статистикада уй хўжаликларига биргаликда яшовчи кишилар гуруҳ/три юритадиган умумий хўжалик сифатида қаралади. Одатда, бундай хўжалик оила, яъни эркак ва аёл ли-коҳига ёки конқариндошликка асосланган кичик гуруҳдир. Уй хўжалиги вазифаларига: 1) и.ч. омилларини (мас, ишчи кучини) сотишдан ва мол-мулкдан (уй-жой ва ердан ижара ҳақи, банкка қўйилган пул фоизи, акция даромади ва б.) даромад олиш; 2) уй хўжалигини юритиш (ёрдамчи к.х.да ишлаш, истеъмол моллари ва хизматларни харид қилиш, озик-овқат ва б. маҳсулотларни уйда тайёрлаш, моддий ва маънавий неъматлардан фойдаланиш); 3) болаларни тарбиялаш; 4) «ташки» иқтисодий алоқалар (давлатга солиқ тўлаш, трансферт тўловлар олиш, хориж б-н иқтисодий алоқалар, шу жумладан, хориждан пул жўнатмалари, посилкалар ва б. олиш) қиради. М. ўрганадиган яна бир манба товарлар ва хизматлар и.ч. ва уларни сотиш б-н шуғулланувчи хўжалик ташкилотлари — корхоналардир. Бундай ташкилотлар жисмоний ва юридик шахслар (фирмалар) эгаллигида бўлиши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектлар сирасига истеъмолчилар, ходимлар, капитал кўювчилар, ер эгалари, фирмалар, умуман, амалда иқтисодиётнинг фаолият кўрсатишида муҳим роль ўйнайдиган ҳар қандай тадбиркор қиради. М. қуйи бўғинларда иқтисодий қарорлар қандай ва нима учун қабул қилинишини, мас, истеъмолчилар товарни харид қилиш тўғрисида қарорни қай тарзда қабул қилинишини ва уларнинг танловига нархнаво ва даромадлар ўзгаришлари қандай таъсир кўрсатишини; фирмалар иш ўринлари сонини қандай режалаштири-

ши; ходимлар қаерда ва қанча ишлашни қандай ҳал этишини изоҳлаб беради.

М.нинг муҳим жиҳати — хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиёт тармоқларида янада йирикроқ тузилмалар — бозорлар пайдо бўлиши жараёнидаги ўзаро муносабатларидир. М. айрим саноат тармоқларининг тарихий таракқиёти ва миллий иқтисодиётнинг шаклланиши мантиғини тушунишга ёрдам беради. У айрим товарларга нархнаво қандай белгиланишини, янги з-длар қурилишида муайян соҳани ва и.ч.ни ривожлантиришга қандай маблағлар ажратилишини ва нима учун инвестиция қилинишини, ҳар йили аниқ қанча товарлар ишлаб чиқарилишини тушунтириб беради. М. яқка товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар фаолиятини ўрганар экан, саноат тармоқлари ва бозорлар қандай ишлаётгани ва ривожланаётганини, уларнинг фаолиятига ҳукумат сиёсати ва б. мамлакатлардаги иқтисодий шароитлар қандай таъсир этаётганини очиб беради.

Ад.: Пиндайк Р., Рубинфельд Д. Микроиқтисодиёт, Т., 2002; Ўлмасов А., Оила иқтисоди, Т., 1999.

Барно Раҳимова.

МИКРОКАТОР — деталларнинг чизикли ўлчамларини ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб. Иши тегишиш (контакт) усулига асосланган. Чўзилганда маълум бурчакка буриладиган лентасимон пружинадан иборат ўзгарувчан элементи (механизми) бор. Ўлчанадиган узунликни пружинанинг ўртасига маҳкамланган шкала мили кўрсатади. М. механизми ихчам пружинали ўлчаш каллаклари — микаторларда, пружинаричагли индикаторлар—миникаторларда, пружина-оптик ўлчаш каллаклари — оптикаторларда қўлланилади. М.нинг ўлчаш аниқлиги + 0,5%.

МИКРОКИМЁВИЙ АНАЛИЗ - аналитик кимёнинг кам миқдордаги моддалар (массаси 10~3 дан г гача каттик модда еки 0,1—1 мл гача эритма ёхуд газ) намунасини текширишга асосланган

усуллари мажмуи. М.а. турли усулларга асосланиб кичик намунадаги на-факат асосий компонентларни, балки элементлар — қўшимчаларни ҳам аниқлашга имкон беради. Яримўтказгичлар саноати, металлургия, минералогия, суд кимёси, биокимё, клиник тадқиқотлар, синтезлаб олинган ва табиий бирикмаларни анализ қилиш, радиокимё ва б.да М.а.дан фойдаланилади.

Сифат М.а.да реакцияларни филтрловчи қоғозда бажариш — томчи анализ усули универсал усуллардан ҳисобланади. Бу усул аорганик моддаларни ҳам, органик моддаларни ҳам текширишда қўлланади.

Микдорий М.а.да органик ва аорганик моддалар гравиметрик, титрометрик, фотометрик усулда текширилади. Микдорий М.а. усулида органик моддалардаги айрим элементлар (элемент анализи) ва функционал гуруҳлар (функционал анализ) сони ҳамда мол. м. аниқланади. Ҳозир М.а. физиккимёвий усуллар (мас, масс-спектрометрия, атом-эмиссион спектроскопия, лазер аналитик спектроскопия) асосида ривожланмоқда. Таркиби мураккаб бўлган оз микдордаги на-муналарни текиширишда микроанализнинг махсус физикавий усулларига асосланган комбинация усуллари қўлланади.

Замонавий М.а. усуллари ёрдамида бир микронамунадаги ёки қаттиқ модда юзасидаги 50—60 дан зиёд элементни аниқлаш мумкин. Массаси 10~9 г ёки ҳажми 10~3 мл бўлган намуналарни анализ қилиш учун ультрамикромимёвий анализ усулидан фойдаланилади. Бу усул микроскоп остида капилляр идишларда микроманипуляторлар ёрдамида амалга оширилади.

МИКРОКЛИН (микро... ва юн. *klin* — эгиламан) — дала шпатлари гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $K[AlSi_3O_8]$. Таркибида бир оз кальций, барий, темир, рубидий, цезий аралашма ҳолида бўлади. Триклин сингонияли, призматик шаклдаги кристаллар ҳосил

қилади. Қўшалоклари полисинтетик ва тўрсимон. Қаттиклиги 6—6,5. Зичлиги 2540—2570 кг/м³. Ранги пушти, қўнғирсарик, қизғиш-ок, пуштиқизил, баъзан ок, хаворанг-яшил (амазонит) тусда бўлади. Шишадек, садафсимон ялтирок. М. тоғжинслари (гранит, гранодиорит, пегматит, гнейс ва б.) таркибий қисмларидан биридир. М. шиша ва керамика саноати (чинни, фаянс, техник керамика и.ч.)да ишлатилади. Амазонитдан зийнат тошлари сифатида фойдаланилади. Ўзбекистон ғарбидаги магматик жинслар Чагқол-Қурама регионидан фарқли қўп даражада микроклинизация жараёнига учраган.

МИКРОКРИСТАЛЛОСКОПИЯ

{микро..., кристалл ва юн. *skopeo* — кўрмоқ, кузатмоқ) — сифат микрокимёвий анализ усулларида бири; оз микдордаги реактивлар таъсирида бир томчи (10~3 мл атрофида) анализ қилинаётган эритмада кристалл чўкмалар ҳосил қилишга асосланган. Кристаллар микроскоп остида 80—200 марта катталаштириб текширилади. Кристалларнинг баъзи бир хоссаларини, мас, қирралар орасидаги бурчакни аниқлашда поляризацион микроскоп қўлланади. Кристаллар баъзан ультрабинафша ёки электрон микроскоплар ёрдамида текширилади. Қўпчилик микрокристаллоскопик реакциялар ўта сезгирлиги б-н ажралиб туради: эритма томчисидagi модданинг ўндан бир, юздан бир, баъзи ҳолларда ундан ҳам оз микдорини (мкг) аниқлашга имкон беради. М., асосан, ўлчами жуда кичик объектлар (металлар ва минераллардаги қўшимчалар, металлнинг майда зарралари, чанг, ўсимлик ва хайвон тўқималари таркибидаги моддалар) ни, минераллар ва кртишмаларни анализ қилишда, органик бирикмаларни идентификациялашда қўлланади. Бир томчи эритмадаги органик ва аорганик моддалар микдорининг аниқланиш чегараси Ю-9 — 10.* г.

МИКРОЛИТЛАР (юн. микро... ва лит дан) — 1) (археологияда) кичик тош пластинкалар. Мезолит даврида пайкон,

суяк ёки шохдан ясалган қуролларнинг тиғи сифатида ишлатилган; 2) (геол.) — эффузив тоғ жинсларининг ярим шишасимон массасига кирувчи плаггиоклазлар ва б. жинс хреил қилувчи минералларнинг майда, микроскопик призматик кристаллчалари. М. холхол қўшимчалар ва кри-сталлитларга қарама-қарши қўйилади.

МИКРОЛИТРАЖПИ АВТОМОБИЛЬ — двигатели цилиндрларининг иш ҳажми кичик (0,85 л гача) ва массаси 700 кг гача бўлган енгил автомобилларнинг шартли номи (мас, «Запорожец», «Тико», «Матиз»). Асосан, хусусий шахсларга ва қисман маиший хизмат кўрсатишга (аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш, почта алоқаси, телеательелар) мўлжаллаб ишлаб чиқарилади. М. а. 4 ўринли ва баъзан 2 ўринли бўлади; уларнинг тезлиги 150 км/соат гача, 100 км йўл босиш учун 6—7 л ёнилғи сарфлайди.

МИКРОМАНИПУЛЯТОР (микро... ва манипулятор) — махсус асбобларнинг нозик ва аниқ ҳаракатларини микроскоп орқали амалга оширишга, мас, тўқималарда мураккаб амаллар (операциялар)ни бажаришга имкон берадиган асбоб. Микроскоп ва штативлардан иборат. Бажариладиган амаллар микроскоп орқали кузатиб турилади. Штативларга микроқуроллар (игна, скальпель, резина сўргич ва б.) кистириб қўйилади. Штативлар ўзаро перпендикуляр уч текисликда ҳаракатланиши мумкин. Микроқуролларнинг ҳаракаланувчи учлари амаллар бажариладиган ва объектлар жойлаштириладиган камерага кириб туради. М. пневматик (ҳаволи), гидравлик (мойли), механик ёки электр усулларда бошқарилади. Ҳозир ишлатилаётган М. моделларида телевизион, электрон ва б. мосламалар ҳам қўлланади.

МИКРОМЕТР (микро... ва метр) — 1) Халқаро бирликлар тизими СИ да узунлик бирлиги улуши. Метрнинг миллиондан бир бўлагига тенг. Қисқача мк, мкн б-н белгиланади; $1\text{мк}=10^{-6}\text{ м}=10^{-4}\text{ см}=10^{-3}\text{мм}$. М. 1967 й.гача микрон

деб аталган; 2) ўзгартирувчи механизми (винтгайкадан иборат микрожуфт) ёрдамида кичик ўлчамларни ўлчашда ишлатиладиган асбоб (раемга к.). Иши кўзгалмас гайкада винтни ўк бўйлаб силжитишга асосланган. Винтнинг силжиши унинг ўк бўйлаб бурилиш бурчагига тўғри про-порционал. Тула айланишлар М. танасидаги шкаладан, айланиш улушлари эса барабандаги доиравий шкаладан ҳисобланади. Одатда 0 дан 25 мм гача, 26 дан 50 мм гача ва б. узунликларни ўлчашда ишлатиладиган типик ўлчамли М.лар чиқарилади.

М. силлик, ричагли, лист материалларни ўлчайдиган, трубаларни ўлчайдиган, резьба ўлчайдиган, тиш ўлчайдиган, дастаки ва столга ўрнатиладиган хилларга бўлинади. Столга ўрнатиладиган ихчам (20 мм гача) деталларни ўлчашда ишлатилади; 3) астрономия да астрономик труба ёки ўлчаш микроскопининг мосламаси. Кичик масофаларни ўлчаш учун ишлатилади. Одатда, ўлчаш учун аниқ, микрометрик винтдан фойдаланилади. **МИКРОМОДУЛЬ** (ради отехникада) — ихчам микроэлементлари (электр ва радиоэлементлари) зич жойлаштирилган радиоэлектрон аппаратуранинг ихчам модели. Юпқа пластинкалардан иборат микроэлементлар — резисторлар, конденсаторлар, яримўтказгичлар, диодлар, транзисторлар ва б.дан йиғилади (пластинкалар орасига зичловчи полимер компаунд қўйилади). М.нинг жавонсимон, таблеткасимон, цилиндр шаклидаги, ясси хиллари бор. М. самолёт ва кеманинг радиоэлектрон аппаратларида, радиотехника асбобларида ишлатилади.

МИКРОНЕЗ ТИЛЛАРИ - австронез тиллари оиласининг Океания тиллари гуруҳига мансуб, Микронезия (Кирибати, Науру, Маршалл, Каролина ва б. ороллар)да тарқалган тиллар (науру, кирибати, сонсорол, куоапе, яп, понапе, пингелап, мокил, трук ва б.). Сўзлашувчиларнинг умумий сони 200 мингдан ортиқ. Фонетик жиҳатдан М. т. бир қанча ўхшашликларга эга, бироқ,

улни ва ундошларнинг миқдори, талаффузи бўйича ўзаро фарқ қилади. Фезл категорияларининг шакллари бир неча усул (қўшимча қўшиш, сўзлар такрори, сўз қўшиш) б-н ифодаланади. Олмошлар тизими (тур ва шакллари) анча мураккаб. М.т. адабий тиллар даражасигача ривожланмаган; кўпчилиги лотин алифбоси асосидаги ёзувга эга. М.т.ни лингвистик жиҳатдан ўрганиш (тил ўрганиш маркази — Нонолулу ш.) 20-а.нинг 40-й.ларидан бошланган.

МИКРОНЕЗИЯ — Океаниядаги бир гуруҳ майда ороллар, Тинч океаннинг ғарбий қисмида. 1500 дан ортиқ оролдан иборат. Энг йирик ороллар гуруҳи: Мариана, Каролина, Маршалл, Гилберт, Панаба, Науру ва б. Майд. 2,6 минг км². Келиб чиқишига кўра, мар-жон ва вулкан ороллар. Энг баланд жойи 965 м (Мариана о.ларида). Доим яшил тропик ўрмонлар ва бутазорлар б-н қрпланган. Кокос плантациялари бор. Аҳолиси тропик дехқончилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади.

17—19-а.ларда М. (Каролина, Маршалл ва Мариана о.лари) Испания мустамлакаси бўлган. 1885 й.да Германия Маршалл о.ларини Испаниядан тортиб олган, 1898 й.да эса Каролина ва Мариана о.ларини сотиб олди. 1914 й.да оролларни японлар босиб олдилар, 1920 й.да эса Миллатлар Лигасидан Япония уларни бошқаришга мандаг одди. 1945 й.да ороллар АҚШ қўл остига ўтди. 1947 й.дан бошлаб БМТ қарорига кўра, М. АҚШ томонидан бошқариладиган БМТ васийлигидаги худуд макомини олди (Васийликдаги Тинч океан о.лари худуди). 1970-й.лар охири — 80-й.ларда М.нинг васийликдаги турли қисмлари б-н АҚШ ўртасида АҚШ б-н «эркин уюшганлик» тўғрисидаги битим имзоланди. М. 4 та давлат тузилишига эга: Микронезия Федератив Штатлари, Маршалл Ороллари Республикаси, Палау Республикаси ва Шим. Мариана Ороллари Ҳам-дўстлиги. М. оролларида, шунингдек, қисман Науру ва Кирибати давлатлари ҳам жой-

лашган.

МИКРОНЕЗИЯ (Micronesia), Микронезия Федератив Штатлари (МФШ) (The Federated States Micronesia) — Тинч океаннинг ғарбий қисмида, Каролина о.лари архипелагида жойлашган давлат. Майд. 702 км². Аҳолиси 134,6 минг киши (2001). Улар, асосан, микронезлар бўлиб, христиан динига эътиқод қилади. Расмий тил — инглиз тили. Пойтахти — Палакир ш. Маъмурий жиҳатдан 4 штатга бўлинади.

Давлат тузуми. МФШ — АҚШ б-н «эркин уюшган» давлат. Амалдаги кон-ституцияси 1979 й. 10 майда қабул қилинган, кейинчалик ўзгаришлар киритилган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент (1999 й.дан Лео Фолкам). У вице-президент б-н бирга парламент томонидан 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи органи — МФШ Конгресси (бир палатали парламент). Ижроия ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади.

Табиати. М. ороллари келиб чиқиши жиҳатидан маржон оролларига ва вулкан отилишидан пайдо бўлган оролларга бўлинади. Боксит ва фосфорит конлари бор. Иқлими экваториал ва субэкваториал иқлим. Ойлик ўртача т-ра — янв.да 26°, июлда 28°. Ёгин йил давомида бир меъёрда (2000—6000 мм) ёғади. Каролина о.лари агрофида кучли тропик довуллар бўлиб туради. Табиий ўсимликлари вулкан оролларида доим яшил тропик ўрмон (пальма, дарахтсимон қиркқулоқ, бамбуклар), қисман саванналардан иборат. Маржон оролларида ўсимлик кам. Жониворлардан каламуш, кўршапалак, тимсоҳ, илон, калтакесак, денгиз қушлари учрайди.

Тарихн. Ҳозирги М. давлатининг худуди 17—19-а.ларда Испанияга қарашли бўлган. 1889 й.да Германия Каролина о.ларини Испаниядан сотиб олди. 1914 й.да оролларни Япония босиб олди, 2-жаҳон урушида АҚШ эгаллади. 1947 й.дан АҚШ томонидан бошқариладиган БМТ васийлигидаги худудга айланди.

1978 й.да Каролина о.лари АҚШ б-н «эркин уюшган» худуд мақомини олди. Бу ҳақдаги шартнома 1982 й.да имзоланди, 1986 й. 3 нояб.да кучга кирди ва МФШга ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини берди, аммо мудофаа, молия ва ташқи ишлар масалаларини АҚШ ихтиёрида қолдирди. М. — 1991 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 3 нояб. — Мустақиллик куни (1991).

Хўжалиги. Иқтисодиётининг асоси — қ.х. бўлиб, унинг маҳсулоти аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. Маҳаллий аҳоли балиқ овлаш, кокос пальмаси, банан, цитрус мевалар, шакарқамиш, шоли етиштириш б-н шуғулланади. Нон дарахти, батат, таро ҳам экилади. Чорвачилигида асосан қорамол, эчки, чўчка боқилади. Автомобиль йўллари уз. 226 км. Хорижий сайёҳлик ривожланган. Четга копра, хунармандчилик буюмлари, балиқ, кокос ёғи чиқаради. Савдо-сотиқдаги асосий мижозлари — АҚШ, Япония. Пул бирлиги — АҚШ доллари. «Нэшнл юнион» («Миллий игти-фок», 1980 й.дан), «Чуук ньюс кроникл» («Чуук янгилликлари хроникаси», 1983 й.дан) газ.лари нашр этилади. МФШ ижтимоий ахборот бошқармаси ҳукумат маҳкамаси бўлиб, у минтақавий радиост-яга эга. Ҳар бир штатда телевидение хизмати мавжуд.

МИКРОНЕЗИЯЛИКЛАР - қардош халқлар гуруҳи (кирибати, трук, маршалликлар ва б.). Микронезиянинг туб аҳрлиси. 220 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Микронез тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар, проте-стантлар. Аънавий диний эътиқодлар ҳам мавжуд.

МИКРООРГАНИЗМЛАР - асосан, бир хужайрали микроскопик тирик мавжудотларнинг катта гуруҳи. М.га бактериялар, актиномецитлар, ачиткилар, моғор замбуруғлари, микроскопик сувўтлар ва б. киради. М. прокариотлар (хужайрасида ядро ва хромосома аппарати йўқ организмлар) ва эукариотлар (хужайрасида цитоплазма ва мембрана б-н ажратилган

ядроси бор бир ёки кўп хужайрали организмлар)га бўлинади. М. табиат (тупроқ, сув, ўсимлик қолдиқлари ва б.)да кенг тарқалган. 1 г тупроқ ёки сув ости грун-тида 2—3 млрд.гача М. бўлади. М.нинг ўлчами турлича бўлиб, улар микроннинг ўндан бир қисмидан бир неча микронгача. М.нинг физиологикморфологик хусусиятлари ва ҳаёт цикли ҳар хил. Кўпгина М. бир хужайрали, баъзилари, мас, моғор замбуруғлари кўп хужайрали иплар (мицелий)га эга. М., одатда, хлорофиллсиз, аммо баъзиларида бактериохлорофилл ва хлорофилл бор. Кўпчилиги бўлиниб, баъзилари куртакланиб, шунингдек, конидия ва споралар ҳосил қилиб кўпаяди. Касаллик қўзғатувчи М. ҳам мавжуд. М. ташқи муҳитнинг ҳар хил омиллари таъсирига жуда чидамли. М. табиатда моддалар айланишида катта роль ўйнайди. М. ўсимлик ва ҳайвон қолдиқларини парчалаб, яшил ўсимликлар ўзлаштириши мумкин бўлган минерал бирикмалар (мас, карбонат ангидрид гази, аммиак ва б.)га айлантиради. Азот тўпловчи М. ва туғанак бактериялари молекуляр азотни йиғиш хусусиятига эга. М. фосфор, азот, углерод, олтин-гугурт, темир ва б.нинг табиатда айланишида иштирок этади. Бундан ташқ-ари, тупроқда кўпайиб, сўнг нобуд бўлиб, уни органик моддаларга бойитади. М. ҳаёт фаолияти натижасида тупроқ унумдорлиги ортади (яна қ. Микрoфлoра).

Абдукарим Зикирёев.

МИКРОРАЙОН (юн. mikros — кичик ва франц. гауон — район) — турар жой бинолари мажмуи ва аҳолининг кундалик эҳтиёжларини қондирувчи маданиймаиший муассасалар (болалар боғча ва ясилари, мактаб, маданият уйлари, спорт иншоотлари, боғ-парклар, дўкон ва ошхоналар) тизими. Асосан, шаҳарга туташ худудларда барпо қилинади. М.лар шаҳарнинг таркибий қисми ҳисобланади. Тошкентда Чилонзор, Юнусобод каби М.лар мавжуд.

МИКРОРЕЛЬЕФ (микро... ва рельеф) — ер юзасининг кичик рельеф

шакллари: жарлар, сойлар, кичик водийлар, даре қайири (терраса) рельефи, кичик кум тепалари ва б. М., аксари, экзоген факторлар туфайли вужудга келади (қ. Макрорельеф, Мезорельеф).

МИКРОСЕЙСМАЛАР (микро... ва seismos — тебраниш, zilzila) — атмосфера босимининг ўзгариши ва б. сабаблар туфайли Ер сиртининг синусоида шаклда жуда кичик ўзгарувчан амплитуда б-н тебраниши. М. табиий ва сунъий, даврий ва даврий бўлмаган тебранишлардан иборат. Табиий М.га денгиз, океан, даре сувларининг чайқалиши, атмосфера босимининг ўзгариши, кучли шамол, дўл, сел, тошқин ва б. сабаб булиши мумкин. Сунъийларига транспорт катновлари, пор-тлашлар, турли саноат иншоотларининг таъсири ва б. киради. М. денгиз ва океан қирғоқларида, йирик шаҳар ва индустриал иншоотлар яқинида кучли бўлади. Океан циклонининг қуруқликка ўтишида М. янада зўраяди. Улар сейсмик ст-ялар ишига салбий таъсир этади ва уларнинг сезгирлик даражасини камайтиради. М. нинг тебраниш даври бир неча сек. дан 10 сек.гача, амплитудаси 1—5, айрим вақтларда 100 микроногача этиши мумкин.

МИКРОСКОП, заррабин (микро... ва юн. skopeo — қарайман) — микрозарраларни, кўзга кўринмайдиган жуда майда нарсаларни катталаштириб курсатадиган оптик асбоб. М.нинг катталаштириши дифракцион ҳодисалар (қ. Дифракция) туфайли чекланган; у атиги 1500—2000 мартани ташкил қилади. Одам кўзи 250 мм узоқликдаги зарралар уртасидаги масофани 0,08 мм гача аниқликда фарқ қила олади (бу рақам кўпчилик одамларда 0,20 мм ни ташкил этади). Лекин микрообъектлар (бактерия, майда кристаллар ва б.) ўлчами бундан ҳам кичик. Шу сабабли, элементлари орасидаги масофа 0,25 мкм ли структураларни фарқ қилишга имкон берадиган (яъни ажратиш қобиляти 0,25 мкм бўлган) М. мавжуд (электрон М.ники — 0,01—0,1 нм). Икки линзадан иборат тизимнинг тасвирни катталашти-

риб бериши 16-адаёқ Нидерландия ва Италиядаги кўзойнақсоз усталарга маълум бўлган, (икки линзали М.ни нидерланд устаси З. Янсен 1590 й.да қурган), лекин биринчи М.ни 1609—10 й.ларда Г. Галилей ихтиро қилган, мураккаб М.нинг ҳисобини 1872 й.да Э. Аббе қилган. М.да объектив сифатида бир-бирига ёпиштирилган сферик линза ва кома (тасвир бузилиши)га тўғриланган ахроматик линзалардан фойдаланилади. М.да кўп линзали объектив эмас, балки икки линза орасига махсус тиник суяқлик қуйилган иммерсион объектив ишлатилади. Иммерсион объективда нур сочилиши камаяди. Ультрабинафша, инфрақизил спектр соҳасида ишлатиладиган М. объективи яна ҳам сифатли бўлиши зарур. М.да текшириладиган препаратлар ўзидан ёруғлик чиқармайди, шу сабабли уни ёритиш лозим. Объектни ёритишнинг турли усуллари мавжуд. Унинг ёритилишига қараб тасвир кон-трастлари (аниклиги) ортэди.

Окуляр ҳам М.нинг муҳим қисми. Текшириладиган объектга қараб окулярлар турлича бўлади. Окуляр сифатида кўриш трубази (кўпинча, Гюйгенс типидеги окуляр) ишлатилади. Ёритишда микроконденторлардан фойдаланилади; у линзалар тизимидан иборат. Микроконденторларга ирис диафрагмаси ўрнатилади. Микроконденторларнинг тузилиши ҳам ҳар хил; баъзилари битта линзаси олиб қўйиладиган қилиб ясалди, бу ҳол микрообъектларни текширишни осонлаштиради.

Ишлатиш соҳасига қараб люминесцент, ультрабинафша, кутбловчи, интерференцион М.лар; текшириш объектига қараб, биологик, электрон, металлографик М. ва б. бўлади. Люми-несцент М. бошқа М.лардан иккита (кондентор олдида ва объективдан ке-йин қўйиладиган) ёруғлик фильтри мавжудлиги б-н фарқланади. Булардан ташқари, махсус М.лар ҳам мавжуд, мас, тез ва секин утадиган жараёнларни кинолентага туширадиган М., жаррохдик М.и, озик-овқат

сифатини текширадиган М. ва ҳ.к. Фотография, тиббиёт, биол., физика ва кимё соҳаларида М. кўп ишлатилади.

МИКРОСКОП (лот. Microscopium) — осмон сферасининг Жан. ярим шаригадаги юлдузлар туркуми. Энг ёруғ юлдузи 4,0 визуал юлдуз катталигида. Турна, Жанубий балик, Жади, Қавс ва Ҳиндий юлдуз туркумлари оралигида жойлашган. Ўрта минтақаларда ёзда ва куз ойлари кўринади.

МИКРОСПОРА (микро... ва спора) — ҳар хил спорали қирққулоксимонлар ва уруғли ўсимликларнинг майда споралари. Одатда, махсус органлар — микроспорангийларда археспориал хужайраларнинг мейозга учраши натижасида кўп миқдорда ҳосил бўлади. М. юпка ички парда ва анча қалинроқ ташқи пардадан тузилган. Қирққулоксимонларда М. жинсий аъзо — антеридийли эркак ўсимта ҳосил қилади. Сув, шамол ва б. ёрдамида таркалади.

МИКРОСПОРАНГИЙ (микро... ва спорангий) — кўп хужайрали орган. Ҳар хил спорали қирққулоксимонлар ва уруғли ўсимликларда булиб, микроспораларни ҳосил қилади. Селлагинелла ва сигилляриялар М.и махсус барг қўлтиғида ёки уларнинг устки томонида, очик уруғли ўсимликларда эса микроспорофилларда биттадан жойлашади.

МИКРОСПОРИДИЯЛАР (Microsporidia) — бир хужайралилар типи (бошқа системага кУра синф). Барча ҳайвонлар (кўпинча, буғимоёклилар) хужайрасида жинссиз (иккига бўлиниш ва шизогония) йўли б-н кўпаяди. Спорогониядан олдин кариогамия содир бўлади. М.нинг ҳар хил турларида битта спорондан ҳар хил сондаги майда (уз. 1,2—10 мкм) 1—2 ядроли споралар вужудга келади. Спораларнинг спирал ўралган найчаси орқали паразит хўжайин хужайрасига кириб олади. 2 синфи, 70 дан ортиқ уруғи, 900 га яқин тури маълум. 300 дан ортиқ тури табиатда гелиминтлар ва бўғимоёқлиларда паразитлик қилиб, уларнинг кирилиб кетишига сабаб

бўлади. Шу боис М.дан гелиминтлар ва зараркунандаларга қарши курашда фойдаланиш амалий аҳамиятга эга. Айрим М. аквакультурада кўпайтириладиган моллюскалар, қискичбақасимонлар ва балиқлар, шунингдек, мўйнали ҳайвонларнинг куплаб кирилиб кетишига сабаб бўлади. М. одамда ҳам паразитлик қилиб, ўлимга олиб келиши мумкин. Ипак қурти ва асалариларда ноземалар уруғига мансуб турлар катта зиён келтиради.

МИКРОСПОРИЯ (юн. mikros - кичик ва spora — урут) — терининг юкумли замбуруғ касаллиги (қ. Ҳирма темиратки).

МИКРОСТРУКТУРА (микро... ва структура) — металлларда — каттик жисмлар (минераллар, металллар, қотишма ва б.) нинг оптик ёки электр микроскоп ёрдамида кўринадиган тузилиши (қ. Металлар структураси).

МИКРОСЪЁМКА — деталь ва объектлардан фотосурат ёки киносуратга катталаштириб олиш. М. оптик микроскоп ёрдамида 3500 мартагача, электрон микроскоп ёрдамида 100000 мартагача катталаштириб олинади. Деталь ёки объект тасвирини ёруғ сезгир матери-алларга туширишда ё фақат микро-скопнинг оптик тизими, ё булмаса, фото ёки киноаппаратнинг «микроскоп + объектив» тизими қатнашади. Энг оддий микроқурилма микроскоп ва 16 ёки 35 мм ли лентали киноаппаратдан иборат. Илмий тадқиқотлар учун мураккаб микроқурилмалар ишлаб чиқарилади. М. — деталь ва объектларнинг ташқи кўриниши, структураси ва уларда ўтадиган жараёнларни Урганиш учун фан ва техниканинг турли соҳаларида, қ. х.да кенг қўлланилади.

МИКРОТРОН (микро... ва ... трон) — электронларнинг циклик резонанс тезлаткичи. Унда электронлар резонаторнинг юксак частотали электр майдони, бир жинсли ва ўзгармас магнит майдонида айланма т-раекторияда ҳаракатланиб тезланиш олади. М.ни В. И. Векслер

1944 й.да таклиф этган. М., асосан, юк-сак частотали электр майдони манбаи (магнетрон), резонатор, электронлар манбаи ва электронларни сочувчи магнит тутқичдан иборат. М.да электронлар ҳаракатини уйғунлаштириш, майдон частотасини ўзгартириб туриш лозим. Бир жинсли магнит майдон H да релятивистик электроннинг айланиш вақти t унинг тўлиқ энергияси E га пропорционал, яъни $t=2\pi E/eHc$ (e — электрон заряди, c — ёруғлик тезлиги). Бунда q электронлар оқимининг резонаторда хар бир ўтишида энергиянинг Df га ўзгаришига мос келадиган вақти $\Delta t=qt=2\pi A E/eHc$ га ошади. М.да автофазалаш принципи амалга оширилган (яна қ. Циклотрон). М.ларда моноэнергияли (бирдек энергияга эга бўлган зарралар оқими) ва яхши тўпланган (коллимацияланган) электронлар дастаси олинади. Шунинг учун улар, кўпинча, тез электронлар (5-30 МэВ) манбаи сифатида релятивистик электроника, ядро физикаси, тиббиёт, қаттиқ жисм физикаси, дефектоскопия ва б. да ишлатилади.

МИКРОФЛОРА (микр... ва флора) -муайян табиий муҳит (тупроқ, сув, ҳаво, озиқ-овқат маҳсулотлари, ҳайвон, ўсимлик, одам организми ёки органлари) да яшайдиган микроорганизмлар мажмуи. М. термини, одатда, табиий субстратларга нисбатан қўлланади. Микроорганизмларнинг муҳитдаги сони текширилаётган модданинг маълум ҳажмини қаттиқ ёки суяқ озиқ муҳитида ўстириш ёки б. йўллар б-н аниқланади. Ифлосланганлик даражасига қараб 1мл сувда 5 мингдан 100 минггача, 1 г тупроқда 2—3 млн.гача микроорганизмлар бўлиши мумкин. Одам ва ҳайвонлар териси, шиллик пардалари, меъдаси, ичаклари ва б. органлари ҳам М.нинг доимий яшаш жойи бўлиб, нормал шароитда организмга зиён етказмайди.

МИКРОФОН (микр... ва ... фон) товуш тебранишларини электр тебранишларга айлантирадиган электр акустик асбоб. Товуш кучайтириб узатиш (эшит-

тириш) учун қўлланилади. Кўмирили, электродинамикли, конденсаторли, электретли, пьезоэлектрли; товуш узатиш йўналиши жиҳатдан -йўналтирилмаган, бир томонга йўналтирилган (кардиоид) ва икки томонга йўналтирилган хиллари бор. Кўмирили М.ни биринчи марта рус ихтирочиси М. Махальский (1878) ва ундан беҳабар равишда П. М. Голубицкий (1883) яратишган. Кумир ёки металл мембрана товуш тўлқинлари таъсирида тебраниб, зичликни ўзгартиради, натижадаiston ва мембранага тегиб турган кумир кукуни электр қаршилигини ўзгартиради. М. орқали ўтаётган ток кучи ўзгаради. Ҳосил бўлган им-пульеланувчи (телефонга уланган ўтказгич орқали келаятган) ток теле-фондаги мембранани М.даги мембранага мос равишда тебратади. Электродинамикли М.да юпка полистироль парда ёки алюминийдан тайёрланган диафрагма магнит тизимнинг ҳалқасимон тирқишида жойлашган ингичка симда ўралган ғалтакка бириктирилган. Товуш тўлқинлари таъсирида диафрагма тебранганда ғалтак ўрамлари магнит куч чизиқларини кесиб ўтади ва ғалтакда э.ю.к. ҳосил бўлади. Бу э.ю.к. унинг қисмларида ўзгарувчан кучланишни вужудга келтиради.

Конденсаторли М.да товуш тўлқинлари юпка металл мембранага таъсир этиб, унинг орасидаги масофани ўзгартиради, натижада мембрана б-н электр конденсатор пластинкаларига ўхшаш металл корпус орасидаги электр сиғими ўзгаради. Пластинкаларга ўзгармас кучланиш берилганда конденсатор сиғими ўзгариб, унда ток ҳосил бўлади. Ток кучи товуш частоталарининг тебранишига мос равишда ўзгаради, натижада товуш тебранишлари электр тебранишларига айланади. Бундай М. товушни сифатли ёзиб олиш ва қайта эшитириш тизимларида ишлатилади.

Электретли М. конденсаторли М.га ўхшайди. Унда конденсаторнинг қўзғалмас платиналари ва ўзгармас кучланиш манбаи сифатига электрет пласти-

на қўлланилади.

Пьезоэлектрик М.да товуш тўлқинлари пьезоэлектр хоссага эга бўлган модда (мас, сегнет тузи) дан ясалган пластинкаларга таъсир этиб, уларнинг сиртида электр зарядлари ҳосил қилади. Электромагнитли М.да товуш тўлқинлари пўлат якорга бикр уланган мембранага таъсир этади; мембрана ўзгармас магнит тирқишида, якорь сиртига ўралган симлардан иборат ғалтак учларида э.ю.к. ҳосил бўлади. Пьезоэлектр ва электромагнитли М.лар радиоҳаваскорлик қурилмалари ва эшиттириш аппаратларида ишлагилади. Стереофоник радиоэшиттириш ва товуш ёзиб олиш тизимларида умумий корпусга зич жолаштирилган иккита бир хил М. ишлатилади. М. телефон алоқада, радио ва телеэшиттириш, овози кучайтириш ҳамда товуш ёзиб олиш тизимларида ишлатилади.

МИКРОФОТОМЕТР, микроденситометр — фотосуратларнинг оптик зичлигини ўлчайдиган асбоб. Оддий ва автоматик равишда қайд қиладиган хиллари бор. Биринчисида фотосурат (спектрограмма) микроскопик объективда 6—30 марта катталаштирилади. Спектрограмманинг қорайган қисмидан ўтиб, селенли фотоэлементга тушувчи нур ўзгарувчан тирқишдан экранга проекцияланади. Тирқиш устидаги ярим шаффоф шишага туширилган зичлик шкаласи ёрдамида ўтқа-зувчанлик коэффициентни аниқланади. Автоматик қайд қиладиган хилида қорайганлик даражасини ифодаловчи чизик автоматик равишда чизилади. М.нинг изофотометр (эквиденситометр), микроспектрофотометр ва б. махсус турлари мавжуд. Австрономик фотографияда, оптик усул б-н товуш ёзишда, спектроскопия, рентгенограмма ва б. да ишлатилади.

МИКРОЦЕФАЛИЯ (микро... ва юн. *kerphale* — бош) — ривожланиш нуксони; гавданинг бошқа қисмлари расо бўлгани ҳолда калла суяги ва бош миянинг кичиклиги. Ҳомиладорликда онанинг вирусли

касалликлар б-н оғриши, токсоплазмоз, баъзан хомиланинг менингоэнцефалит бўлиши М.га сабаб бўлади. М.да аклий ривожланишдан орқада қолиш кузатилади. Бунда эсипастликнинг енгилроқ хилидан то телбаликкача бўлган шакли учраши мумкин.

МИКРОЭВОЛЮЦИЯ (микро... ва эволюция) — тур популяцияларида содир бўладиган ва улар генофондининг ўзгаришига, пировард натижада янги турларнинг пайдо бўлишига олиб келадиган эволюцион жараёнлар мажмуи. М. терминини фанга рус олими Н. В. Тимофеев—Ресовский (1938) киритган. М. табиий танланиш назоратида бўладиган мутацион ўзгарувчанлик асосида келиб чиқади. М. ҳам бошқа эволюцион жараёнлар сингари ирсий ўзгарувчанлик ва табиий танланиш орқали амалга ошади. М. жараёнларнинг кечиш хусусиятига алоҳидаланиш, ҳаёт тўлқинлари, мутациялар, табиий танланиш катта таъсир кўрсатади.

МИКРОЭЛЕКТРОНИКА - электрон узеллар, блоклар ва қурилмаларни жуда митти интеграл қурилмалар тарзида яратиш б-н шуғулланадиган электроника соҳаси. 20-а. 60-й.ларида вужудга келди. Қаттиқ жисм физикаси М.нинг асоси ҳисобланади.

Айрим қурилмаларда алоҳида тайёрланган бир неча минг электрон лампа, транзистор, конденсатор, резистор, трансформатор ва б.ни қўллаб, уларни кавшарлаб ёки пайвандлаб йиғилиши натижасида аппаратлар купол бўлган. Босма монтаж, микромодуль, интеграл схеманинг яратилиши б-н бу камчиликлар деярли бартараф қилинди.

М.ни бир-бирини тўлдирувчи бир неча йўналишлар: интеграл электроника, вакуум микроэлектроника, оптик электроника ва функционал электроника каби йўналишларга ажратиш мумкин. Интеграл электроника энг кенг ривожланган. Бу соҳанинг вужудга келиши радиоэлектрон аппаратларни микроинтегралашга (миттилашга) имкон берди.

Интеграл схема (микросхема) ҳисоблаш техникаси ва космик системаларда ҳам, ҳўжаликда ишлатиладиган аппаратларда ҳам қўлланилади. Яримўтказгичли интеграл схемалар 1959-61 й.ларда яратилди. Бундай интеграл схемаларнинг интеграллаш даражаси юқори (битга яримўтказгич кристаллида 10000 гача ва

ундан кўп элемент). Гуруҳлаб тайёрлаш усулига ўтиш йўли б-н яримўтказгичли материал пластинкаларидаги актив (диодли, транзисторли) элементлар тайёрлаш технологиясининг такомиллаштириш босма монтаж техникасининг ва пассив микроминиатюр компонентларни яратиш технологиясининг ривожланишига, бу эса, ўз навбатида, плёнкали интеграл схемаларни ишлаб чиқишга олиб келди.

Яримўтказгичли ва плёнкали интеграл схемалардан ташқари, аралаш интеграл схема тайёрланади. Аралаш интеграл схеманинг интеграллаш даражаси яримўтказгичли интеграл схеманикига яқин туради. Кейинчалик вакуум интеграл схемалар ишлаб чиқилди ва янги йўналиш — вакуум электроника яратилди. Вакуум интеграл схемалар барча компонентлари вакуумга жойлаштирилган қурилма ва осма микроминиатюр электровакуум асбоблари бўлган плёнкали интеграл схема кўринишида ишлаб чиқарилиши мумкин. Бундай интеграл схеманинг чидамлилиги юқори бўлади.

Интеграл схемаларнинг барчаси ишлаш белгиларига қараб рақамли (мантикий) ва чизикли хилларга бўлинади. Рақамли интеграл схемалар ЭЎМларда ишлатиш учун, чизикли интеграл схемалар эса, асосан, электр сигналлар (кучайтириш, модуляция ва б.)ни чизикли катталикларга айлантириш учун мўлжалланган.

М., асосан, икки йўналишда ривожланди: интеграл схемаларнинг интеграллаш даражасини ва зичлигини ошириш, схематехник ёки систематехник ишларга мўлжалланган электрон қурилмалар яратиш учун янги физик принцип ва

ҳодисаларини излаш. Бу йўналиш умумий тарзда функционал микроэлектроника деб аталади.

МИКРОЭЛЕМЕНТЛАР - организм, ўғит, рудаларда кам микдорда (одатда, Энг муҳим микроэлементларнинг асосий физиологик ва гигиеник хусусиятларига таъсир этади, иммунитет реакциялари, қон ҳосил қилиш ва тўқиманинг нафас олишида қатнашади, ҳайвонларда етишмаса озади, бўйи ўсмайди, скелети ривожланмайди. Бўй ўсиши ва организм ривожланишига ёрдам беради, қон ҳосил қилиш, иммун реакциялар ва тўқиманинг нафас олишида қатнашади. Ферментлар таркибига киради, қушлар ва ҳайвонларнинг ўсишини тезлаштиради, қорамолларда кўпайиб кетса, молибденос касаллиги пайдо бўлади. Тишни бақувват қилади, қон ҳосил қилиш ва иммунитет реакцияларига, скелетнинг ривожланишига ёрдам беради, кўпайиб кетганда флюороз пайдо бўлади. Қон ҳосил қилиш жараёни, ички секреция безлари фаолиятида иштирок этади; етишмаганида ҳайвонларнинг бўйи ўсмайди ва болалаш камаяди массаси 0,001% гача) учрайдиган ки-мёвий элементлар. Тупроқ ва тоғ жинслари, сув таркибидаги айрим макроэлементлар кўпчилик ҳайвонлар, ўсимликлар ва одам учун М. ҳисобланади.

Организмда М. хилма-хил биологик фаол бирикмалар: ферментлар, витаминлар, гормонлар ва б. таркибига киради. Бу М. таъсири, асосан, организмда моддалар алмашинуви жараёнлари фаоллигининг ўзгаришида намоён бўлади. Баъзан М. организмларнинг ўсиши, қон ҳосил қилиши, тўқималар орқали нафас олиш жараёнлари, ҳужайралар ичи моддалар алмашинуви ва х.к.га таъсир кўрсатади.

Тупроқда М. кам ёки кўп бўлса, ўсимлик ва ҳайвонлар организмда М. етишмовчилиги ёки ортиқлиги пайкалади.

Чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш учун мол озигига М. қўшиб берилади. Ўсимлик ва ҳайвон

маҳсулотларидан иборат озиқ-овқат одам организмига кирадиган М.нинг асосий манбаидир. Ичиладиган сув одам организмининг йод, мис, рух, марганец, кобальт каби М.га бўлган суткалик эҳтиёжининг фақат 1 — 10% ини таъминлайди.

М. организмда бир хил тарқалмайди. Уларнинг бирор органда кўп тўпланиши элементнинг физиологик роли ва шу органнинг ўзига хос фаолиятига боғлиқ (мас, жинсий безларда Zn кўп тўпланади ва уларнинг функциясига таъсир этади); баъзи ҳолларда М.нинг органлар функциясига таъсир этиши тўпланиш жойига боғлиқ бўлмайди. Одам организмда кўпчилик М. (Al, Ti, Cl, Pb, F, Sr, Ni) миқдори ёшга қараб орта боради. Ўсиш, ривожланиш даврида М. миқдори тез ортиб, 15—20 ёшга етганда камайдя ёки тўхтайдди. М. организм ҳаёт фаолияти учун муҳим бўлиш-бўлмаслигига кўра, зарур (Co, Fe, Cu, Zn, Mn, I, F, Br) ва унчалик зарур бўлмаган (Al, Sr, Mo, Se, Ni) турларга бўлинади.

Клиник тиббиётда Co, Fe, Cu каби М.нинг препаратлари анемиянинг баъзи турларини даволашда, Вг ва I фармакологик моддалар сифатида қўлланади. М. гигиенада муваффақият б-н ишлатилмоқда (мас, эндемик буккокнинг оддини олишда туз ва нонни йодлаш, тиш чиришига қарши сувни фторлаш ва х.к.).

М. танқислигига қарши курашиш мақсадида, шунингдек, тиббиётда Со препаратлари (В12 витамини)дан фойдаланилади, уй ҳайвонларига минерал озуклар (Со, F, I), ўсимликларга — микроўғитлар берилади (455-б.даги жадвалга қ.).

Ад.: Барабанов В. Ф., Геохимия, Л., 1985.

Зикрилла Исабоев.

МИКРОЎҒИТЛАР — таркибида ўсимликлар учун зарур микроэлементлар (бор, мис, кобальт, рух, молибден, марганец ва б.) бўлган ўғитлар. М. асосий ўғитлар (азотли, фосфорли ва калийли) б-н бирга ўсимликларнинг со-ғлом ўсиши

ва ҳосилдорликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Тупрокца ўсимликлар ўзлаштира оладиган микроэлементлар етишмаган ҳолларда қўлланилади. Булардан ташқари, таркибида бир неча микроэлементи бўлган полимикроўғитлар ҳам ишлатилади. Бор, марганец, рух қўшилган суперфосфатлар, нитрофоскалар, молибден ва бор қўшилган фосфоркалийли ўғитлар, бор, мис, рух ва б. микроэлементлар қўшилган ҳар хил аралаш ўғитлар макро- ва микроэлементларнинг энг самарали аралашмаси ҳисобланади. М. суғориладиган зоналарда экинларга кам миқдорда: борли М. гектарига 1 кг, молибденли М. 0,5—1 кг, мисли М. 1—2 кг, рухли М. 2 кг, марганецли М. 4—6 кг таъсир этувчи модда ҳисобида солинади. Мас, тупрокца борли ўғитлар солинганда 1 га ердаги қанд лавлаги ҳосили 20—40 ц, себарга ва беда уруғи 0,5—1,0 ц, зиғир уруғи ва толаси 1—2 ц, беда пичани ҳосили 5—7ц; марганецли ўғитлар солинганда ғалла, сабзавот ҳамда резавор-мевали экинлар ҳосили 10% ошади. М. тупрокца экишдан олдин солиши, қўшимча озикдантириш (микро-элементларнинг 0,1—0,05% эритмасини пуркаш), уруғликка экишдан олдин ишлов бериш (уруғликни уларнинг 0,02—0,05% эритмалари б-н ҳўллаш) усулларида ишлатилади.

МИКСЕДЕМА (юн. туха — шилимшиқ ва oídema — ўсма шиш), шилимшиқ шиш — қалқонсимон без фаолиятининг сусайиши ёки бутунлай тўхташи натижасида келиб чиқадиغان ҳолат; гипотиреоз кўринишларидан бири.

МИКСЕР (инг. mixer — аралаштиргич) — 1) машишй М. — совук ичимликларни тез аралаштириш, коктейллар, кремлар, хамир, пюре ва б. тайёрлаш учун ишлатиладиган электр асбоб. М. кофе, ёнғоқ, шоколадларни майдалайдиган мосламалар б-н ҳам жиҳозланган бўлиши мумкин. М. ичида коллекторли электр двигатель ва қопқоқли полиэтилен ёки шиша стаканлар жойлашган пластмасса корпусдан иборат; 2) металлурги-

яда — металл эритиш печидан чиққан суюқ чўян йиғиладиган, ичига ғишт териладиган пўлат идиш. М.да чўяннинг кимёвий таркиби ва т-раси маромига етади, таркиби яхшиланади (олтингургурт, кремний ва б. аралашмалардан қисман тозаланади), сўнфа пўлат қуйиш агрегатларида қайта ишланади.

МИКСИНАЛАР (Muxiniformes, Muxini) — умуртқали ҳайвонлар туркуми (бошқа системага кўра кенжа синфи). Гавдасининг уз. 45—70 см дан 1 м гача. Бурун тешиги боши орқасида ҳалқум б-н туташган. Оғзи ва бурун тешиклари 6—8 та мускулли мўйловлар б-н ўралган. Орқа сузгичлари бўлмайди. Жабра тешиклари 1 — 15 та. Қон айланиш системаси очиқ: битта асосий ва 3 та қўшимча юраги бор. Кўзи тери б-н тўсилган. 20—30 та йирик тухумларини сув остидаги нарсаларга қўяди. Ўзгаришсиз ривожланади. Тутиб олинган М. терисидан кўп миқдорда шилимшиқ модда и. ч. туфайли қўлдан осонлик б-н чиқиб кетади. М.нинг 1 оилага ва 4 уруғга мансуб 20 тури маълум. Субтропик ва мўътадил сувли денгизларда тарқалган. Европа миксинаси Баренц денгизида учрайди. Барча турлари йиртқич, тирик ва ўлик балиқлар ҳамда улар тухумлари б-н озиқланади. Пармага ўхшаш тилини балиқ танасига ботириб, унинг мускуллари ва ички органларини ейди. Айрим ҳудудларда балиқчиликка жиддий зиён келтиради.

Миксина.

МИКСОБАКТЕРИЯЛАР (Muxobacteriales) — грамманфий бактериялар тартиби. Сирпаниб ҳаракатланади, ме-вали тана ва миксоспоралар ҳосил қилади. Вегетатив хужайралари таёқчасимон (уз. 0,7—1,0—3,0—6,0 мкм), кўндаланг бўлиниб кўпаяди. Мевали тана ҳосил бўлишида хужайралар бирга тўпланади; баъзан шаклини ўзгартириб, сувсизликка чидамли микро-споралар ҳосил қилади. Споралар униб чиқиб, вегетатив хужайрага асос солади. Мевали танасининг ўлчами, шакли ва ранги систематик аҳамиятга эга. М. — аэроб. Уларнинг

экологик аҳамияти гидролитик ферментлар ҳосил қилиши б-н белгиланади. Озиқ моддаларга бўлган талабига кўра, М. бактериолитик ва целлюлозалитик гуруҳларга бўлинади. М. хужайраси субстратга бевосита экзоферментлар ишлаб чиқармайди, лекин парчаланадиган субстрат б-н бевосита боғлиқ бўлади. Бактериолитик М. ва сирпанувчи флексибактериялар йиртқич бактериялар деб аталади. М. — тупроқ организмлари бўлиб, одатда, чириётган ўсимлик қолдиқлари ва ғўнгда кўп учрайди. Сувда деярли учрамайди.

МИКСОМИЦЕТЛАР (Muxomyceta, юн. туха — шилимшиқ, mykes — замбуруғ), шилимшиқсимон замбуруғлар — хлорофилсиз замбуруғсимон организмлар типиди. Споралар ёрдамида кўпаяди. 400 га яқин тури бор, кўпчилиги космополит. Вегетатив даври диплоид, кўп ядролу протоплазма массали, репродуктив даври эса пардали спора кўринишида. Ҳар бир спорадан битта (баъзан кўпроқ), иккита хивчинли, ҳаракатчан, қобиксиз хужайра чиқади. Бундай хужайралар бир неча марта бўлингандан кейин миксо-амёбаларга айланиб, зиготалар ҳосил қиладиган гаметалар вазифасини бажаради. Зиготалар плазмодийни вужудга келтиради. Кейинроқ бутун плазмодий ёки унинг бир бўлаги спорали спорангийга айланади. М., одатда, ўрмонларда, шунингдек, нам жойларда, чириган ёғочларда ёки ўсимлик қолдиқларида ривожланади. Кўпчилик М. сапрофит; баъзилари паразит, мас, қарамда қила, картошкада қалмаз касаллигини М. кўзғатади.

МИКСТУРА (лот. mixtura — аралашма) — суюқ дори шакли; бир неча хил дориларнинг бирор суюқликда эритилган ёки чўкмайдиган аралашма ҳолига келтирилгани. М. таркибига настойкалар, қайнатма, экстрактлар, эмульсия, эрувчан ва эримайдиган порошоклар кириши мумкин. Ичилади.

МИЛАН — Италиянинг шим. қисмидаги шаҳар, Падана текислиги-

нинг марказида. Ломбардия вилояти ва Милан провинциясининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг йирик иқтисодий ва маданий маркази. Аҳолисининг сони жиҳатидан (2001 й.да 1,8 млн. киши) Рим ш.дан кейин 2-ўринда. Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Кема қатнайдиған каналлар орқали По дарёси б-н боғланган. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга.

М. — мамлакатнинг муҳим саноат, илмий ва маданий маркази. Иқтисодий фаол аҳолининг ярмидан кўпроғи саноатда ишлайди. Саноатининг етакчи тармоғи — машинасозлик (моторсозлик, автомобилсозлик, самолётсозлик, тракторсозлик ва б.) ва металлургия. Нефтни қайта ишлаш, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноатлари ҳам ривожланган. Тўқимачилик, кўн-пойабзал, полиграфия корхоналари бор. Италиянинг йирик наشريётчилик маркази. Географик журнал, харита, атлас, йиллик тўплам ва х.к. нашр қиладиган машҳур «Туринг клуб Италияно» М.да. М.да бир қанча олий ўқув юртлири, жумладан ун-т, техника ин-ти, католик, савдо ун-глири, консерватория, Нафис санъат академияси ва б. илмий муассаса, кутубхоналар, «Ла Скала» опера театри ва б. театрлар, музейлар, картиналар галереяси бор. Меъморий ёдгорлик жуда кўп: черков ва соборлар, жамоат бинолари сақланган. Савдо унти, Милан кўргазма зали каби замонавий бинолар қурилган.

М.га мил. ав. 4-а.да асос солинган. Мил. ав. 196 й.дан Рим таркибида (лотинча номи Медиоланум). 11 — 12-а.ларда ҳунармандчилик ва савдо маркази бўлган. 1535 й.да Испанияга кўшиб олинган. 1802 й.дан Италия Республикасининг, 1805 й.дан Италия қиролигининг пойтахти. 1815—59 й.ларда Австрия таркибида. 1861 й.да Италия қиролигига қўшилган.

МИЛЕВ Йордан (1933, Врачанск округи, Болгария) — болгар шоири. Дастлабки шеърий китоби — «Ҳаётга муҳаббат» (1964). «Нестинар рақслари»

(1965), «Олис йўллар», «Тақдир» (1967), «Шарқ достони» (1968), «Вактни варакдаганда» (1970), «Қоядаги аёл» (1971) ва б. шеърий тўштамлар муаллифи. Ўзбекистонда кўп марта бўлган. «Шарқ достони»да, «Менинг Самарқандим», «Унутмайман сени, Фарғона» шеърларида Ўрта Осиё бўйлаб қилган саёҳати таассуротлари, Ўзбекистонга мафтун бўлган шоирнинг кечинмалари акс этган. Ғафур Ғулум ва Зулфиянинг асарлари унинг таржимасида болгар тилида нашр этилган (1970—71). Ҳофиз Шерозий, Умар Хай-ём, Алишер Навоий асарларини болгар тилига таржима қилган. М.нинг «Еттинчи қитъа» шеърлар тўплами ўзбек тилида нашр қилинган (1967).

МИЛЕНИН Семён Михайлович (1903. 13.9, Луганск ш., Украина — 1966.8.7, Тошкент) — театр рассоми. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). 1936 й.дан Тошкентда. Ҳамза театрида бош рассом (1960 й.гача). М. ўзбек театри санъати тараққиётига катта ҳисса қўшган. Саҳна безакларининг маиший тафеилотга бойлиги, меъморий шакллардаги интерьер, экстерьерлар, ёруғлик эффектларидан самарали фойдаланиш М.га спектакллардаги давр ва унинг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ ёритиш имконини берди: «Макр ва муҳаббат» (1936, Ф. Шиллер), «Отелло» (1941, У. Шекспир), «Момақалдирик» (1938, 1955, А. Островский), «Алишер Навоий» (1945, Уйғун ва И. Султон), «Ҳамлет» (1949, У. Шекспир), «Шоҳи сўзана» (1952, А. Қаххор), «Юрак сирлари» (1953, Б. Раҳмонов) ва б.

МИЛЕТ — Иония (Кичик Осиё) даги қад. шаҳар. Антик даврда савдо, ҳунармандчилик ва маданий марказ бўлган. Юнон колонизациясида етакчи роль ўйнаган (80 га яқин юнон манзилгоҳи бунёд этган). Мил. ав. 5-а. охиридаги М.нинг катъий режа асосида қурилганлиги — шаҳарсозликнинг энг яхши намуналаридан биридир. **МИЛЕТ МАКТАБИ** — юнон илмий-фалсафий мактаби. Мил. ав. 6-а.да вужудга келган.

Иония денгизи соҳилидаги Милет ш. номидан олинган. Йирик намояндалари — Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Улар табиатдаги ҳодисаларни ўзгаришда, ўзаро алоқадорликда, бир-бирига ўтиб туришда деб, воқеа-ҳодисалар сабабини таби-атнинг ўзидан кидирдилар. Рухий ҳодисалар (мас, жон)ни материянинг кўриниши, бутун табиатни жонли деб ту-шунганлар. Европа илмий космогония, космология, физика, геогр., метеорология, астрономия ва биол.си тарихи М.м.дан бошланади. М.м. ва унинг вакиллари Юнонистонда фалсафий фикр ривожига ҳисса қўшдилар.

МИЛИТАРИЗМ (лот. *militaris* — ҳарбий) — муайян мамлакат ҳукмрон до-ираларининг давлатнинг ҳарбий қудратини кучайтириш мақсадида фойдаланадиган сиёсий, иқтисодий ва ғовий воситалари тизими. Қуролланиш пойга-си, ҳарбий бюджетларнинг ўсиши, чет элларда ҳарбий кучларни ушлаб туришга зўр бериш, bosқинчиликни кўзловчи ҳарбийсиёсий блоклар тузиш, мамлакат иқтисодиёти ва унинг ташқи ҳамда ички сиёсатида ҳарбийсаноат мажмуининг таъсирини кучайтириш М.га хосдир.

МИЛИЦИЯ (лот. *militia* — қўшин) (ЎЗРда) — конституциявий тузумни ҳимоя қилиш, жамоат тартиби ва хавфсизлигини сақлашга даъват этилган, фуқаролар ҳамда давлат мулкни, қонунчиликни, аҳоли, корхона ва ташкилотларнинг қонуний ҳуқуқ ва ман-фаатларини ҳимоя қилувчи, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашувчи маъмурий орган. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг «Ички ишлар идораларида хизмат уташ тартиби ҳақидаги вақтинчалик низом» (1993 й. 8 янв.), ЎЗР Президентининг «Ички ишлар идоралари фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони (2001 й. 27 март) асосида фаолият юритади.

М. тарихини Ўрта Осиё хонликларидаги маъмурий лавозим ҳисобланган миришаблар фаолияти б-н боғлаш мумкин. Ўрта Осиё Россия томонидан ис-

тило қилинган, полиция хизмати йўлга қўйилган. 1917 й. 28 окт.да, яъни Октябрь тўнтаришидан уч кун ўтгач, шўролар ҳукуматининг ваколатига биноан, Ички ишлар халқ комиссарлиги «Ишчи милицияси тўғрисида» қарор қабул қилган. Қарорда барча ерда инқилобий ин-тизом ўрнатиш ва тартибни сақлаш учун ишчи М.лари таъсис этиш тўғрисида кўрсатма берилган эди. Шундан кўп ўтмай Туркистон ХКС нинг «Захира кадрлари яратиш ва милиция ташкил этиш тўғрисида»ги буйруғи эълон қилинди (1918 й. 29 янв.). Янги М.ни ташкил этиш ва кадрлар ишига раҳбарлик қилиш учун Туркистон ўлкаси шаҳар ва туманлари М. инспектори бошқармаси ташкил этилди (1918 й. 30 янв.) ва шундан сўнг барча туман, шаҳар ҳамда бўлисларда М. идоралари вужудга кела бошлади. 1919 й. 26 июнда Туркистон АССР Ички ишлар халқ комиссариата «Россия Федерациясининг Туркистон Республикасидаги Совет ишчидеҳқон милицияси тўғрисидаги Низом»ни тасдиқлади. Ўша йили июль ойида «Туркистон АССРда жинойи кидирувни ташкил этиш тўғрисида Низом» қабул қилинди. Ўзбекистонда М.нинг шўролар давридаги фаолияти қийин ва мураккаб бўлган. Марказга бутунлай бўйсунган республика М.си мустақил фаолият юрита олмас, юқоридан бериладиган йўл-йўриқ, кўрсатмаларнигина бажаришга мажбур эди. «Коммунизм кураётган жамиятда жиноятчиликка ўрин йўқ», — деган шиор остида жиноятчилик б-н боғлиқ кўрсаткичлар сунъий равишда камайтирилди. 80-й.ларда Ўзбекистон М.си учун, айниқса, қийин бўлди. Иттифоқ ички ишлар вазирлиги бу ерда ўз тартибини ўрнатишга яна бир марта уриниб кўрди. Жиноятчиликнинг олдини олиш б-н шуғулланувчи идоралар тарқатиб юборидди, кўплаб М. раҳбар ходимлари, тажрибали кадрлар ишдан бўшатилди.

Мамлакат мустақилликка эришгач, Ўзбекистон М.сининг истиклолни жинойий хуруждан ҳимоя қилиш, ёш мустақил

давлат ва унинг фуқаролари хавфсизлигини таъминлаш борасидаги масъулияти ошди. Барча ҳуқуқни му-ҳофаза қилиш идоралари каби Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва унинг жойлардаги хизматлари қайта ташкил топди. Ҳоз. бу тизимга Қорақалпоғистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Тошкент ш. Ички ишлар бош бошқармаси, вилоятлар ички ишлар бошқармалари, Транспорт ички ишлар бошқармаси киради. Темир йўлда, сув ва ҳаво транспортида транспорт М.си бўлинмалари мавжуд; кишлоклар, шаҳарчалар, мавзеларда профилактика инспекторлари, маҳалла посбонлари иш олиб боради. Ҳоз. вақтда Ўзбекистон Республикаси ИИБ тизимида жиноят қидирув ва терроризмга қарши кураш, тергов, пост-патрул хизмати, жамоат тартибини сақлаш, ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш, йўл ҳаракати хавфсизлиги, ёнғин хавфсизлиги бош бошқармалари ва б. бошқарма, бўлимлар мавжуд. М. фаолиятининг асосий йўналишларидан бири жиноятлар ва б. жамиятга қарши ҳаракатларни тўхтатиш, очиш ва олдини олишдир. М. жиноятларни ва уларни содир этган кишиларни аниқлаш юзасидан оператив қидирув тадбирларини амалга оширади, жинорий ишлар кўзгайди ва шошилиш тергов ишлари олиб боради, ўз ваколатига тааллуқли ишлар бўйича эса суриштирув ўтказиши, қамокқр, олади, ушлаб туради ва ҳ.к. М. жамоат жойларида тартиб сақланишини назорат қилиб боради; кўча ҳаракати ва транспортдан фойдаланиш қоидаларига риоя этилишини кузатади (қ. Давлат йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати); паспорт режими бажарилишини назорат қилади, тергов ва суддан қочиб юрган жиноятчиларни қидиради. М.га, шунингдек, ҳуқуқбузарликлардан жабрланган ва бахтсиз ходисалардан зарар кўрган кишиларга ёрдам кўрсатиш; табиий офат вақтида одамларни ва мол-мулкни қутқаришда қатнашиш, карантин чораларини кўришга ёрдамлашиш; табиий бойликларни муҳофаза қилиш,

балиқ овлаш ва ов қоидаларини бузувчиларга қарши курашиш ва ш.к. вази-фалар ҳам юкланган. М.нинг бутун иши қонунчилик тамойилларига асосланган бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, ижрочи-фармойиш берувчи органларнинг қарор ва фармойишлари раҳбарлик учун асос ҳисобланади. М. Бошқа давлат органлари б-н яқин алоқада ишлайди, жамоат ташкилотлари, маҳаллаларнинг ёрдами ва мададига таянади. Кейинги йилларда М. ишида жиддий ислохотлар ўтказилди. Амалга оширилган ислохотларнинг асосий мақсади ички ишлар идораларини ўтган аср охирларидан бошлаб бутун дунё ҳамжамиятига хавф солаётган терроризм, диний экстремизм ва гиёҳванд моддаларнинг Ўзбекистон ҳудудига тарқалишига қарши кураш самарадорлигини ошириш, бу борада бошқа давлатларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ва халқаро ташкилотлар б-н ҳамкорлик қилиш, жиноятчиликка қарши курашда маҳалла фаоллари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва маҳалла посбони жамоа тузилмасидан кенг фойдаланишни йўлга қўйиш, ички ишлар идораларининг хизмат фаолиятини ташкил этишда замонавий криминалистик ускуналардан, компьютер технологиялари ва б. янги техника воситаларидан самарали фойдаланишни таъминлаш каби бир қанча вази-фалардан иборат. Ички ишлар вазирлиги тизимида юқори малакали кадрлар тайёрловчи 3 та олий ўқув юрти — Ички ишлар вазирлиги Академияси, Тошкент Олий ҳарбий техника билим юрти, Ёнғин хавфсизлиги олий техник мактаблари мавжуд.

М. фаолияти ЎЗР Ички ишлар вазирлигининг нашрлари — «Постда», «На посту» газ.лари, «Qalqon», «Шит» жур.лари, «Қалқон» студияси томонидан ёритилади. Бундан ташқари, вазирликка қарашли идоралар: ИИБ академияси — «Ҳуқуқ — Право — LAW» жур.ига, Жазони ижро этиш Бош бошқармаси — «Вақт — Время» газ.ига, Ёнғин хавфсиз-

лиги Бош бошқармаси — «Ёнги хавфсизлиги» жур.га, Йўл ҳаракати хавфсизлиги Бош бошқармаси — «Автоҳамроҳ» жур.ига, Андижон вилояти Ички ишлар бошқармаси (вилоят прокуратураси б-н ҳамкорликда) — «Қонун йўлида» газ.ига, Наманган вилояти Ички ишлар бошқармаси (вилоятдаги бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари б-н ҳамкорликда) — «Диёнат» газ.ига, Қашқадарё вилояти Ички ишлар бошқармаси — «Посбон» газ.ига, Сурхондарё вилояти Ички ишлар бошқармаси — «Халқ посбони» газ.ига, Хоразм вилояти Ички ишлар бошқармаси (вилоят прокуратураси б-н ҳамкорликда) — «Осойишталик учун» газ.ига, Қорақалпоғистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги — «Тинчлик посбони» газ.ига, Тошкент ш. Ички ишлар Бош бошқармаси — «Огоҳ» газ.ига муассислик қилишади.

Алишер Шарипов.

МИЛК ЯЛЛИҒЛАНИШИ - қ. Гингивит.

МИЛКАК - қ. Хасмол.

МИЛЛАТ — узоқ давом этган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва этномаданий жараёнда, аниқ ҳудудий доирада, тил ва ўзликни англаш бирлиги асосида шаклланган халқ этник тари-хининг энг юксак чўққиси, ўзига хос маданият, онг ва менталитет заминида таркиб топган ижтимоий бирлик шакли. М. кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштарақлиги демакдир. Унгача ижтимоий тараққиётнинг этнос (халқ) шакли ҳам мавжуд бўлиб, халқ атамаси жуда кенг ва тор маънода ишлатилади. Мас, кенг маънода: ўзбек халқи, немис халқи ва б. Шунинг учун ижтимоий фанда халқларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганишда этнос б-н бир қаторда этник бирлик атамаси ҳам ишлатилади. Чунки у маълум бир ижтимоий тузумда вужудга келган этник уюшма: аниқ, бир халққа нисбатан ишлатиладиган атама. Фанда халқнинг шаклланиш жараёнига нисбатан этноге-

нез атамаси ишлатилади. Этногенетик жараён эса халқнинг узил-кесил шаклланиши б-н яқунланади. Шаклланган халқ ўз этник номига, ҳудудий тил бирлигига, иқтисодий-хўжалик ва этномаданий бирлигига, ўзликни англаш бирлиги ва ниҳоят сиёсий уюшмаси (давлат)га эга бўлиши тақозо этилади. Шунинг учун халқнинг шаклланиши М.нинг шаклланиши деган сўз эмас. Чунки этнос шаклланиш жараёнида асосан, 3 босқични босиб ўтади. Унинг 1-босқичи — қабила; 2-босқичи — элат, 3- босқичи— М.дир. Этник бирликнинг бу 3 тури, ўз навбатида, ҳар хил тарихий даврларнинг ижтимоий маҳсули ҳисобланади. Улардан қабила кишилик тарихининг ибтидоий босқичига хос этник бирлик, патриархат уруғ жамоаларининг уюшмаси, қабила аъзоларининг бир-бирлари б-н қонқариндошлик муносабатларини сақлаши ва уруғларга бўлиниши хусусиятлари б-н ўзидан кейинги тарихий босқичдаги этник бирликдан (элат, яъни халқдан) мазмун ва замон жиҳатидан фарқ қилади. Демак, қабила илк инсон жамиятининг тараққий этган этник жамоаси бўлиб, унинг бошқарув тизими қабилавий демократиянинг энг юксак тамойиллари асосида, яъни ўз-ўзини идора қилиш уруғқабила сардорларидан ташкил топган маслаҳат мажлиси — оқсоқоллар кенгаши томонидан олиб борилади.

Жамиятдаги иқтисодий-хўжалик, маданий ва этник алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши натижасида бир неча қабилаларнинг бирлашиши юз беради. Қабилаларнинг бирлашиши жараёнида этник бирликнинг янги тури вужудга келади. Бу этник бирлик маълум тарихий шароитда ҳудудий, иқтисодий тил ва этномаданий умумийлик асосида шаклланади. Шаклланган янги этник бирликни ифодалаш учун фанда элат, яъни халқ атамаси қабул қилинган. Этник бирликнинг элатдан кейинги шакли М. бўлиб, унинг шаклланиши элатнинг шаклланиш жараёни қаби узоқ, давом этадиган ижтимоий воқелик, М. этник тарихининг,

элатнинг энг юқори чўққиси, камолот босқичи, бу босқичга кўтарилган халқнинг тарихан таркиб топган давлати, биринчидан М. номи б-н юритилади; иккинчидан унинг аниқ ҳудудий чегарасида муомалада бўлган умуммиллат тили давлат тили мақоми даражасига кўтарилади; учинчидан давлат ҳудудининг бутунлиги ва чегарасининг дахлеизлиги тан олинади; тўртинчидан М. ва унга хос менталитет шаклланган бўлиб, фуқароларнинг ўзликни англаш даражаси уларнинг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади ва ниҳоят бешинчидан давлат жамият томонидан бошқарилади.

М.ни тил, ҳудуд ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омиллардан бири иқтисодий негиздир. М.нинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва ҳудуд ҳамда этномаданий бирлик пайдо бўлади. М.нинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши элатларнинг ёзма адабий тили ва халқ оғзаки тилининг шева ва лаҳжаларининг яқинлашиши асосида ягона миллий адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Шевалар ўрнини миллий тил эгаллайди. Унинг давлат тили мақоми даражасига кўтарилиши М. номи б-н аталган давлатнинг мустақиллик белгиларидан нишондир. М. — мустақил давлат белгиси. Унинг мустақкам замини — давлат иқтисодий сиёсатининг барқарорлиги М.нинг шаклланиш даражасига ва фуқароларининг ўзлигини англаш даражасига боғлиқ. Бундан ўзбек М.и истисно эмас.

Ад.: Шониёзов К., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2001; Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Х., Ваган туйғуси, Т., 1996; Жабборов И., Ўзбек халқи этнографияси, Т., 1994.

МИЛЛАТЧИЛИК — миллат айириш; ўз миллатининг ҳақхуқуқларини бошқа миллатлар ҳақхуқуқидан юқори кўйиш, ўз эҳтиёжлари ва манфаатларини ўйлаб, бошқа миллатнинг ёки бошқа халқлар вакилларининг эҳтиёж ва манфаатларини назар-писанд қилмаслик. М. миллий биқиклик, миллат-парастликка

асосланиб, миллий низо, ихтилофларга сабабчи бўлади, жамият ҳаётини, тинчлик ва барқарорликни издан чиқариши мумкин. «М.» ва «та-жовузкор М.» тushunchаларини фарқлаш лозим. М. ўз миллатининг манфаатларини юқори кўйишга ингилиш орқали бир миллатни билиббилмай улуғлаб, бу б-н миллий тотувликка хавф туғдирса, тажовузкор М. жамиятдаги ҳамжиҳатликка очикдан-очик қарши чиқади. М. айрим сохта миллатпарварлик ғояларига таяниб, миллий ўзлигини англаш б-н боғлиқ миллий тил, миллий руҳият, миллий онг, миллий ғурур, миллий маънавий кадриятлар ва ш. к.ни курул қилиб олади. Аслида М.да миллий ўзлигини англаш ётдир. Чунки миллий ўзлигини англаш ўз миллий хусусиятлари ва ўзига хосликни тан олиш б-н бирга бошқа миллатларга хос барча фазилатлар ва кадриятларни ҳам эътироф этиш ва улардан фойдаланишни такозо қилади. М.нинг сиёсий тусда намоён бўлиши салбий оқибатлар келтириб чиқаради, давлат ва миллатнинг хавфеизлигиагина эмас, айна вақтда минтақавий, кенг қўламли хавфеизликка таҳдид солувчи кучга айланади. Тажовузкор М. шовинизм, буюк давлатчилик шовинизми, ирқчилик, фашизм ғоялари б-н узвий боғлиқдир. Демократик жамиятда бундай М. кўринишларига йул кўйилмайди.

Кўп миллатли давлатлар жумласига кирувчи Ўзбекистон Республикасида ўзбеклар б-н бир қаторда уз маданияти ва анъаналарига эга булган 100 дан ортик миллат вакиллари истиқомат қилади. Уларнинг мамлакат аҳолиси умумий таркибидаги улуши 20 фоиздан ортиқроқдир. Бундай шароитда бир халқни бошқасига қарама-қарши кўйиш, миллий устунлик қилиш йўлидаги ҳар қандай уринишларнинг олдини олиш муҳимдир. Шунинг учун ҳам мамлакат Конституциясида «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлай-

ди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади», деб ёзиб қўйилган.

Ибодулла Эргашев.

МИЛЛЕР (Miller) Мертон (1923.16.5, Бостон) — америкалик иқтисодчи. Жон Гопкинс унтида иқтисодиёт д-ри илмий даражасини олган (1952). Чикаго унти қошидаги Олий бизнес мактаби проф. (1961), Эконометрика жамияти аъзоси, Америка молия ассоциацияси президенти (1976). М.нинг асосий илмий фаолияти хусусий корпорацияларнинг молия муаммоларини, 1980*-й.ларнинг бошларидан молиявий харажатлар, қимматли қоғозларни иқтисодий ва маъмурий тартибга солиш муаммоларини тадқиқ этишга бағишланган.

«Дивиденд сиёсати, иқтисодий ўсиш ва акциялар қийматини баҳолаш» (1961) асарида мувозанат шароитларида дивиденд сиёсати фирма қийматига таъсир кўрсатмаслигини исботлади. Нобель мукофоти лауреати (1990; Г. Марковиц ва У. Шарп б-н биргаликда).

Ас: Сколько стоит фирма? Теорема ММ., М, 1999.

МИЛЛЕРИТ [инглиз кристаллографи У. Миллер (1801 — 1880) номидан] — сульфидлар синфига мансуб минерал, кимёвий таркибига кўра, олтингургуртли никель NiS. Таркибида 64,7% никель, 35,3% олтингургурт бор. Тригонал сингонияли. Туксимон кристаллар ҳосил қилган. Ранги жезсимонсарик, ялтироклиги металл каби. Қаттиклиги 3—4; зичлиги 5200—5600 кг/м³. Мисникель конларида учрайди. Ўзбекистонда Чатқол тоғларининг жан.да (Чақиртур), Қизилқумда (Тошқазиган), Бўзтоғ тоғларида топилган. Никель концентрата бор жойларда индикатор.

МИЛЛИ... (лот. mille — минг) — бирликларнинг олд қўшимчаси. Минг марта кичикликни (мингдан бир улушни) билдиради. Мас, 1 миллиметр (мм) метр (м) нинг мингдан бир қисми (1 мм = 0,001 м) га тенг.

МИЛЛИАРД (франц. milliard) — бир раками ва тўққизта ноль б-н ёзилади-

ган сон, яъни 10⁹. Баъзи давлатлар (мас, Франция) да биллион дейилади.

МИЛЛИБАР (милли ... ва бар) — босимнинг тизимга кирмаган бирлиги. 10~3 барга тенг; мбар б-н белгиланади. Метеорологияда — атмосфера босимини ўлчашда ишлатилади. 1 мбар = 102 Н/м² = 0,986923·10³ атм = 0,75006 мм сим. уст. Халқаро бирликлар шизими СИ да гектопаскал (Па) га тенг.

МИЛЛИБАРН — юза ўлчов бирлиги; атом ядросининг геометрик кесими (10~24 см²) ёки бардан минг марта кичик миқдор. 1 миллибарн = 10²⁷ см².

МИЛЛИГРАММ (милли ... ва грамм) — масса бирлиги. Граммнинг мингдан бир қисми (гдш) га тенг.

МИЛЛИЙ БОЗОР — муайян мамлакатнинг давлат чегаралари доираси б-н чекланган товар муомаласи соҳаси. Капитализм тараққиёти майда маҳаллий бозорларни яхлит миллий бозорга бирлаштиради. М. б. ҳам қар қандай бозор каби турли моддий, маънавий ва интеллектуал товарларни айирбошлаш объектига айлантиради. М. б. субъектини шу мамлакат фуқаролари бўлмиш товар эгалари ва пул эгалари ташкил этади. М. б. тарихан ўткинчи. У маълум даврда пайдо бўлган, маълум босқичга келиб йўқолади, чунки бозор муносабатлари байналмилаллашиб, миллатлараро, умумий бозор вужудга келади. Натижада бозор муносабатлари учун миллий дойра торлик қилади ва улар давлатлараро миқёсга чиқади (яна қ. Бозор.)

МИЛЛИЙ БОЙЛИК — мамлакатнинг товарлар и. ч., хизматлар кўрсатиш ва кишилар ҳаётини таъминлаш шароитларини белгиловчи ресурслари жаммуи. Умуман, мамлакатнинг мулкий ҳолатини тавсифлашда қўлланиладиган М. б. кўрсатикичи турли шаклда жамғарилган кишилар меҳнат маҳсуллари натижалари б-н бирга иқтисодий муомалага киритилган табиат ресурсларини, шунингдек, хориждаги молиявий активлар ва ҳисобкитоблар сальдосини ҳам ўз ичига олади. М. б.ни ҳисоблаш миллий

ҳисоблар тизими концепциясига асосланади, М. б. ҳар бир мамлакат халқи ҳаёти ва таракқиётида катта аҳамиятга эга бўлиб, умумий ҳаёт даражасини, мамлакатнинг салоҳиятини ифодаладиган жуда муҳим макроиқтисодий ва умумиқтисодий кўрсаткичдир. М. б. биринчи марта инглиз иқтисодчиси У. Петти (1623—1687) томонидан 1664 й.да ҳисобланган эди, Францияда М. б.ни биринчи марта ба-ҳолаш 1789 й.да, АҚШда 1805 й.да, Россияда 1864 й.да амалга оширилган эди. У. Петти «меҳнат — бойликнинг отаси, ер — унинг онаси», — деган ва умумий бойликни ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан иборат, деб тушунган. М. б.ни ҳисоблашда кишилик жами-яти ҳаёти ва таракқиётининг моддий асоси, биринчи, навбатда, моддий табиат эканлигини унутмаган ҳолда, энг аввало табиий бойликлар — ер, ер ости бойликлари, сувлар, ўрмонлар ва б. аниқ ва тўғри ҳисобга олиниши лозим. Сўнгра улар воситасида инсон меҳнати б-н ишлаб чиқарилган ва жамғарилган моддий бойликлар тўла-тўқис ҳисобга киритилиши керак: 1) моддий и. ч. соҳасидаги моддий фондлар; асосий фондлар; моддий айланма воситалар; уларнинг резервлари; 2) ноишлаб чиқариш соҳасидаги моддий фондлар; асосий фондлар, шу жумладан, турар жой фонди; бошқа моддий бойликлар; 3) аҳоли уй-рўзгор хўжалигидаги узок муддатли фойдаланиладиган моддий неъматлар; 4) турли хил резерв фондлар. Бу фондларни яна икки фондга бўлиш мумкин: 1) унумли (и. ч.) фондлари; 2) бевосита истеъмолбоп фондлар. М. б.ни мулкчилик шакллари бўйича таснифлашнинг аҳамияти катта. Шу б-н бирга табиий бойликларнинг ва ишлаб чиқариладиган, жамғарилган бойликларнинг ҳар бир муайян даврда кимлар эгаллигида ва фойдаланишида эканлигини ҳисобга олиш ҳам муҳим. Мамлакат, жамият М. б.ги унинг фақат моддий бойлигидангина иборат эмас. Унинг маънавиймаданий ва б. унсурлари ҳам бор. Мамлакат аҳолиси, унинг меҳнатга

қобиллиги, ақлий ва жисмоний қобилиятлари, хилма-хил кўникмалари аслида, инсоний нуқтаи назардан ҳар қандай жамиятнинг асосий бойлигидир. Шу сабабли ҳоз. даврда барча мамлакатлар ўз аҳолисини, унинг маънавиятини ва маданиятини сақлаш ва ривожлантиришга ҳаракат қилади; барча моддий (табиий ва ишлаб чиқарилган) неъматлар, маънавий неъматлар (илм, фан, маданият, санъат бойликлари ва б.) инсонга, кишиларга хизмат қилиши лозим. Иқтисодий адабиётларда инсоннинг иш кучини, ақлий ва жисмоний қобилиятларини «инсоний капитал» деб аташ ҳам бор. Ҳоз. даврда дунёда тегишли мутахассислар ва муассасалар турли мамлакатларда инсоний салоҳиятни, табиий бойликларни ва тақрор ишлаб чиқариладиган бойликларни баҳолаш, уларнинг умумий ҳажмини, йиғиндисини ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган миқдорини аниқлаш б-н ҳам шуғулланади. Жаҳон банки экспертларининг баҳолашига кура, 20-а. охирида инсоният 550 трлн. АҚШ долларидан ортик (ёки аҳоли жон бошига 90 минг долларлик) бойликка эга бўлган; шу жумладан, АҚШ энг кўп даражадаги жаъми 120 трлн. доллар (аҳоли жон бошига 460 минг доллар) бойликка эга. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши б-н мамлакат ҳудудидаги барча бойликлар М. б.ка, миллий мулкка айлантирилди. Бу Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонунининг (1991 йил 31 авг.) 7-моддасида: «Республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, табиий ва бошқа ресурслар, республиканинг маънавий бойликлари Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мулки ҳисобланади», деб кўрсатилган. Шунинг учун ҳам, биринчи навбатда, мамлакатнинг инсоний салоҳиятини, табиий ва яратилган (ишлаб чиқарилган) бойликларни аниқ баҳолаш, уларни бир-бирига таркибий жиҳатдан мувофиқлаштириш,

кўпайтириш ва такомиллаштириш энг долзарб вазифаларга киради.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Смит А., Исследование о природе и причинах богатства народов, М., 1962; Фишер С, Дорбуш Р., Шмалензи Р., Экономика, пер. с англ., М., 1995.

Эрлис Алқулов.

МИЛЛИЙ БОҒ, миллий табиат боғи — алоҳида кўрикланадиган, инсон фаолияти таъсирига учрамаган ва табиий манзаралари сақланган, ўсимликлар ва ҳайвонот олами ва уларнинг яшаш муҳити илмий ва ўқув-амалий аҳамиятга эга бўлган катта табиий ҳудуд. М. б.да ландшафтларни тиклаш, ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвонлар ва ўсимликлар турларини сақлаш ишлари амалга оширилади, бир қисми дам олувчилар ва катъий тартибда туристлар учун очик/шги б-н кўриқхоналардан фарқ қилади. Чет элларда М. б. давлат томонидан кўрикланадиган ҳудудларнинг кенг тарқалган тоифаси ҳисобланади. Жаҳонда биринчи М. б. АҚШ конгресси 1872 й.да қабул қилган қонун асосида Йеллоустон дарёсининг юкори оқимидаги Қояли тоғлар ҳудудида ташкил этилган Йеллоустон М. б. дир. 1980-й.лар охирида жаҳонда 2600 дан ортик М. б.лар ва фаолияти ҳамда вазифаларига кўра, М. Б.га яқин бўлган кўрикланадиган ҳудудлар ташкил этилди. Улардан Гренландия (Дания) М. б., майдони 7 млн.га, Вуд-Баффало (Канада) М.б., майдони 4,5 млн.га, Серенгети (Танзания) М. б., майдони 2 млн.га, Ўзбекистонда Зомин миллий боғи, Угом-Чатқол миллий боғи машхур.

Абдушукур Хоназаров.

МИЛЛИЙ ВАЛЮТА — муайян давлат (давлат марказий банки) томонидан чиқариладиган валюта. Биринчи навбатда мамлакат ҳудудида, қуввати ва ҳолатига қараб ташқи савдо ва халқаро ҳисобкитоб ишларида қўлланилади (к. Валюта).

МИЛЛИЙ ГАЛЕРЕЯ (National Gallery) — 18—19-а.лар Ғарбий Европа рангтасвири асарларининг жаҳондаги энг сара тўпламларидан; Лондон ш.да 1824 й.да Ж. Ж. Ангерстайн коллекцияси негизида ташкил қилинган. 1830-й.ларда классицизм услубида қурилган бинода жойлашган (меъмори У. Уилкинс). М. г.нинг фондида сақланаётган нодир асарлар қаторидан Дуччо, П. Уччелло, Пьеро делла Франческа, Ж. Беллини (дож Леонардо Лоредан портрета), Леонардо да Винчи («Крядаги мадонна»), Тициан («Мадонна»), Я. ван Эйк («Эрхотин Арнольфинлар портрета»), Кичик Х. Хольбейн («Элчилар»), Рембрант («Сувга тушаётган аёллар»), Д. Веласкес («Венера ойна б-н»), Т. Гейнсборо («Тонгги сайр»), Ф. Гойя ва б. рассомларнинг асарлари ҳам бор.

МИЛЛИЙ ДАРОМАД - 1) мамлакатдаги миллий иқтисодиётнинг хўжалик юритувчи субъектлари томонидан муайян бир даврда (одатда бир йилда) моддий и. ч. тармоқларида яратилган соф маҳсулот; ялпи маҳсулот ҳажмидан уни и. ч. учун сарфланадиган меҳнат воситалари ва буюмларини коплайдиган маҳсулот микқорини — коплаш фондини чегириб ташлангандан кейин қоладиган маҳсулот; 2) Ғарб мамлакатлари иқтисодчилари талқинида мамлакатдаги меҳнат, капитал ва ер эгаларининг бир йилда олган иш ҳақи, фойда, фоиз ва рента каби даромадлари йиғиндиси.

Йил давомида яратилган ялпи маҳсулот қиймати 2 қисмдан иборат: илгари яратилган ва сарфланган и. ч. воситаларининг маҳсулотга кўчирилган қиймати; янгидан яратилган қиймат. Янгидан яратилган қиймат соф маҳсулотнинг (М. д.нинг) қийматидир. М.д. моддий и. ч. тармоқларидаги корхоналар соф маҳсулотларининг йиғиндиси сифатида ҳисобланади. Айрим тармоқ ёки корхоналарнинг соф маҳсулоти унинг ялпи маҳсулоти ва моддий и. ч. сарфлари ўртасидаги фарқ (қолдиқ) сифатида аникланади. Хизмат кўрсатувчи

фирманинг ялпи пул тушумидан хизмат кўрсатиш бўйича моддий сарфлар чегирилиб, хизмат кўрсатувчи фирманинг (корхонанинг) пул шаклидаги ялпи даромади аниқланади.

Ўзбекистон Республикасида М. д.ни моддий и. ч. соҳасида яратилган соф маҳсулот сифатида ҳисоблаш бўйича катта тажрибалар тўпланган. Чунки яқин ўтмишда Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган ва фойдаланилган М. д. соф маҳсулот сифатида ҳисобланган. Бундай қоиданинг ҳоз. пайтда ҳам амал қилиши жуда катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эгадир, чунки бу усул ишлаб чиқариладиган маҳсулотни, қоплаш фондини ва соф маҳсулотни ҳисоблаш, истеъмолни ва жамғаришни оптималлаштириш сиёсатини ўтказишга имкон беради. Соф маҳсулотнинг муттасил кўпайиши, ўсиши эса и. ч. соҳасида ва б. соҳаларда банд кишилар, корхоналар ва ташкилотлар моддий таъминланишини янада оширади.

Жамиятда олинадиган иш ҳақи, фойда, рента, фоиз каби даромадлар йиғиндиси — бирламчи пул даромадлари ва уларни қайта тақсимлашлар (шу жумладан, хизматлар, ижара, прокат, қарз, солиқ қабилар орқали қайта тақсимлашлар) натижасида ҳосил бўладиган иккиламчи ва ҳ. к. пул даромадлар йиғиндиси. Шунинг учун ҳам муомаладаги пул массаси ҳам, иш ҳақи, фойда, рента ва фоиз шаклида олинган пул даромадлари йиғиндиси ҳам жамиятнинг ҳақиқий М. д. бўла олмайди, чунки қоғоз пуллар ва пул даромадлари ҳақиқий, реал даромад эмас, уларнинг миқдорига ва харид кучига кўп омиллар таъсир этади.

Ҳар қандай мамлакатда, жамиятда моддий и. ч. соҳаси тармоқларида яратилган соф маҳсулотлардан иборат М.д.гина бошқа шарт-шароитлар тенг ва ўзгармас бўлганда, бутун халқ истеъмолини ва мамлакат иқтисодий тараққиётини таъминлашнинг, ҳар бир шахс ва барча аҳоли реал даромадларини оширишнинг жуда муҳим моддий асо-

сидир. М. д. моддий и.ч. соҳасида яратилган соф маҳсулотнигина қамраб олади. Шунинг учун ҳам миллий ҳисоблар тизимита ўтиш муносабати б-н халқаро ҳисобкитоблар учун БМТнинг тавсиясига биноан, М. д. ўрнига ялпи миллий маҳсулот, 1993 й.дан эса ялпи миллий даромад кўрсаткичи қўлланила бошлади.

Ад.: Смит А., Исследование о природе и причинах богатства народов, М., 1962; Рикардо Д., Соч. Т. I. Начала политической экономии и налогового обложения, М., 1955.

Эрлис Ашқулов.

МИЛЛИЙ ДЕПОЗИТАРИЙ - қ. «Вакт» миллий депозитарийси.

«**МИЛЛИЙ ИТТИХОД**», «Иттиҳоди тараққий» — Туркистон жадидлари томонидан ташкил этилган яширин ташкилот (1920—25) Мунавварқори ва Садриддинхон Шарифхўжаев ташаббуси б-н Тошкентда тузилган. «Турк адам марказият (федералистлар) фирқаси» (1917 й., июль) «Иттиҳод ва тараққий» («Иттиҳоди тараққий», 1917— 20) яширин ташкилотлари асосида ташкил топган. «М. и.» большевиклар режимига қарши курашда совет муассасаларида хизмат қилаётган миллий раҳбар ходимларга таянган ва ўз олдига Туркистонда миллий мустақил давлатни барпо этишни бош мақсад қилиб қўйди.

«М. и.»нинг ўзагини ўз Ватанининг мустақил бўлиши йўлида курашга тайёр бўлган тараққийпарвар зиёлилар ташкил этдилар.

«М. и. » ташкилоти фаолиятида Мунавварқоридан ташқари, Т. Жонузоқов, Ашурали Зоҳирий, У. Асадуллахўжаев, Сайд Ахрорий, С. Шарифхўжаев, Салимхон Тиллахонов ва б. муҳим роль ўйнашди. 1920 й.дан бошлаб ташкилотнинг Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм шўъбалари ташкил қилинди. 1920 й. нояб.да Мунавварқорнинг Бухорога бориши ва Бухоро Халқ Совет Республикаси Маориф нозирлигида вақф бўлими мудри вазифасида ишлаши б-н ташкилот маркази

Тошкентдан Бухорога кўчди. Бухорода 5 кишидан иборат Марказий Қўмита ташкил қилиниб, унга Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев, Абдуқодир Қуш-бегиев ва б. киритилади. Ташкилот қайта тузилиб, унинг янги дастури ва низоми ишлаб чиқилади, мухри тасдиқланади. Мунавварқрри Тошкентда ГПУ томонидан камокка олинган (1921 й. 30 март — 1 дек.), маълум муддат ташкилот фаолиятида катнашмади. Ёш бухороликлар фиркасининг собиқ аъзолари (Фитрат, Отаулла Хўжаев, Мукамил Бурхонов, А. Муҳиддинов, Усмон Хўжа, Муинжон Аминов, Порсо Хўжаев ва б.) «М. и.» ташкилоти фаолиятида иштирок қилдилар. Валидийнинг Бухорога келиши ва Туркистон миллий бирлиги ташкилоти тузилиши б-н (1921 й. авг.) «М. и.» фаолияти янада кучайди. Кейинчалик Чўлпон, С. Миржалилов, О. Махмудов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Бекжон Раҳмонов ҳам ташкилот фаолиятига яқиндан ёрдам бердилар.

«М. и.» ташкилотининг шу вақтдаги асосий мақсади Бухоро республикаси, умуман, Туркистон минтақасини советлаштириш ва руслаштириш таъсиридан сақлаб қолиш, юрт мустақиллигига эришиш эди.

«М. и.» ташкилоти аъзолари мавжуд тузумга қарши қуролли ҳаракат раҳбарлари б-н алоқа ўрнатиб, Раҳмонқул кўрбоши хузурига С. Шарифхўжаев, Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев ва Тангриқулхожи Мақсудийларни ғоявий мафкурачилар сифатида юборди (1921 й. март). Кейинчалик С. Шарифхўжаев қисқа муддат камокда бўлган, Салим Пошо б-н биргаликда аввал Афғонистон, сўнфа Эронга ўтиб кетди (1923 й. июль).

Ўрта Осиёда миллийхудудий чегараланиш ўтказилиши арафасида — 1924 й. охирларида ташкилот маркази қайта Тошкентга кўчади. Вилоят шўьбалари янги ходимлар б-н кенгайтирилади. Ўзбекистон ССР ташкил топган, ГПУ томонидан ҳар томонлама сиқув остига олинган «М. и.» 1925 й. бошларида ўзини

тарқатилган, деб эълон қилади ва кейинчалик унинг асосида «Миллий истиклол» ташкилоти тузилади. Бу яширин ташкилот 1926—29 й.ларда мавжуд

бўлиб, унинг фаолиятида С. Тиллахонов муҳим роль ўйнайди. Кейинчалик бухоролик ва фарғоналик миллий иттиҳодчилар ҳам бу ташкилотга келиб қўшилганлар. «Миллий истиклол» ташкилоти нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Ўрта Осиёда демократик республика тамойилларига асосланган тузум ўрнатишни ўз фаолиятининг асосий йўналиши, деб ҳисоблади. Бироқ совет давлати мустақамлана бошланиши б-н ташкилот ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. 1929 й. нояб.да Тошкентда Мунавварқрри бошчилигидаги 38 киши (кейинчалик уларнинг сони 87 кишига етди) бу ташкилотнинг аъзоси сифатида камокка олинди. Тер-гов жараёни кейинчалик Тошкентдан Москвага кўчирилди ва улар қатағон қилинди (яна қ. «Ўзбекистон Республикаси» махсус жилдининг Тарих бўлими).

Ад.: Мунаввар қори Абдурашидхонов, Танланган асарлар, Т., 2003; Вали д и й , Бўлинганни бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан [Хотиралар] Т., 1997; Жадидчилик: ислохот, янгилиниш, мустақиллик ва таракқиёт учун кураш, Т., 1999; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ражабов Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Наим Каримов, Қаҳрамон Ражабов.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ - ижтимоий иқтисодийнинг мавжудлик шакли; мамлакат, давлат қудудиди яшовчи миллат (халқлар)нинг тарихан шаклланган ёки тубдан янгиланаётган, ўзгараётган ва ривожланаётган мулкый ва б. ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, улар б-н шартланган, маҳаллий хусусиятларга ҳам эга бўлган иқтисодий фаолият соҳалари, тармоқлари, ташкилотлари, корхоналари, худудлари ва минтақалари системаси.

Имкон даражасида ташқи бозор таъсиридан холи бўлган миллий хўжалик системаси. М.и. капитализмнинг вужудга келиши ва қарор топиши б-н боғлиқ бўлиб, энг аввало, Англияда шаклланди. Ҳоз. пайтда М.и.нинг капиталистик, соци-алистик, постсоциалистик ва кам ривожланган мамлакатлардаги капиталистик йўналишли каби турлари маълум. Шу б-н бирга ҳар бир муайян турдаги иқтисодиётнинг ўз миллий моделлари ва шакллари бор. Мас, капиталистик М.и.нинг америкача, европача ва японча турлари, миллий моделлари ва уларнинг «аралаш иқтисодиёт» деб аталаётган замонавий шакли бор (қ. Иқтисодий тараққиёт модели). Ривожланган мамлакатлардаги «аралаш иқтисодиёт» хусусий ва давлат капиталларига асосланган ҳамда бозор ва давлат томонидан тартибланадиган, бошқариладиган, умумдемократик тамойиллар ҳам қарор топа бораётган капиталистик М.и.дир (қ. Давлат капитализми).

Замонавий социалистик М.и. Хитой, Вьетнам ва Кубада мавжуд бўлиб, унга энг муҳим тармоқларда социалистик давлат мулкани ва корхоналарини сақлаб қолган ҳолда, хусусий мулкчиликка, товарли-пулли хўжаликларга ва бозор муносабатларига кенг йўл очилмоқда (қ. Давлат социализми).

Шарқий Европа мамлакатларида ва СССРда ўта марказлашган маъмурий-давлат социализми инқирозга учраб, парчаланиши натижасида вужудга келган янги мустақил давлатларда (Польша, Россия ва б.да) постсоциалистик М.и.га айланмоқда. Бошқа баъзи постсоциалистик мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда ўзига хос демократик, бозорга асосланган умумдемократик М.и. шакллантирилмоқда. Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки ўн йилида мамлакатда умуммиллий ва хусусий мулкчиликка асосланган кўп укладли М.и. — хилма-хил хусусий ва давлат хўжаликлари системаси шаклланди. Унда хусусий сектор устувор ўринга, асо-

сий мавкега эга бўлди. Хўжалик юритувчи субъектларнинг мутлақ кўпчилигини яқка шахсий, гуруҳий, ширкат, жамоа, акцияли корхоналар, фермер ва дехкон хўжаликлари ташкил этади; уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши учдан икки қисмдан ошиб кетди ва тобора ўсмоқда.

Миллий эҳтиёжларни яхшироқ қондириш зарурати иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни, товарлар ва хизматларнинг ижтимоий зарур максимал ҳажмларига эришишни тақозо этади. Айниқса, ижтимоий зарур маҳсулот (товар) и.ч., уни зарур миқдорларда ва сифатларда, табиатни асраб-авайлаб, экологияни яхшилаб и.ч. ҳар қандай М.и.нинг асосий қонунидир. М.и.нинг ишлаб чиқариш ва но-ишлаб чиқариш сохалари ўртасида мақсадга мувофиқ нисбати таъминланишининг, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг ва кўрсатиладиган хизматларнинг мумкин қадар ижтимоий зарур юқори ҳажмларда бўлишининг муҳим шарти фантехника тараққиётини тезлаштириш, замонавий ва самарали технологияларни қўллаш, кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, ишлашни хоҳловчи барча меҳнатга қобил кишиларнинг иш б-н таъминланишига эришишдир. Биринчи навбатда, моддий и.ч. соҳасини интенсив ривожлантириш, маҳсулот ҳажмини, айниқса, соф маҳсулот ҳажмини сарф-харажатларнинг ва аҳолининг ўсишига нисбатан тезроқ ўстириш М.и. ва иқтисодий тараққиёт муаммоларини ҳал этишнинг, уни узлуксиз юксалтиришнинг бош йўлидир. Бундан ташқари М.и.нинг sanoat, қ. х., қурилиш, транспорт, алоқа ва б. тармоқлари ичида ҳамда шу тармоқлар ўртасида барқарор, ўсувчан таркибий ўзгаришлар ва мақсадга мувофиқ нисбатлар, мутаносибликлар бўлиши муҳимдир. Фуқаровий ва ҳарбий и.ч.лар нисбати ҳам тўғри, меъёрида бўлиши керак. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг ва кўрсатилаётган хизматларнинг асосий қисми, биринчи навбатда, ички бозор талаб-эҳтиёжларини

қондиришга йўналтирилиши, энг аввало ички бозорни сифатли ва арзон миллий товарлар б-н тўйин-тириш (тўлдириш) мақсадга мувофиқдир. Шу б-н бирга ташқи иқтисодий алоқаларни ҳар томонлама кенгайтириш, жаҳон иқтисодиётига тобора қўшилиб бориш, унинг имкониятларидан самарали фойдаланиш объектив заруратдир, ҳўжалик юритувчи субъектларга, аҳолига солиқ юкини енгиллатиш, давлат бюджетини ва ундан қилинадиган сарф-харажатларни оптималлаштириш, инфляцияни жиловлаш қабилар М.и.нинг ривожланишига жиддий ва ижобий таъсир этади.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли, Т., 1993; Макконнел К.Р., Брю С. Л., Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. Пер.с англ. т. 1., 1993; Тухлиев Н.Т., Таксанов А., Национальная экономическая модель Узбекистана, Т., 2000.

Эрлис Алқулов.

МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ МАРКАЗЛАР — Ўзбекистонда яшовчи муайян бир миллат вакилларининг миллий маданий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи жамоат ташкилотлари. М.м.м. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг жамоат ташкилотлари тўғрисидаги амалдаги қонунларига ҳамда ўз низомига асосланган ҳолда фаолият кўрсатади. М.м.м. муайян миллатга ҳоҳ бўлган миллий маданият, тил, урф-одат, анъ-ана ва таомилларни ўрганиш, сақлаб қолиш ва ривожлантиришдан манфа-атдор бўлган Ўзбекистон фуқароларини ихтиёрий равишда бирлаштиради. Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат ва ноижорат ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни (1999Й. 14 апр.)га асосланган ҳолда тузилади. Низоми тегишли адлия ташкилотлари (Адлия вазирлиги ёки вилоят ва шаҳар адлия идоралари) томонидан рўйхатга олинади. Ўз фаолиятини бевосита ёки жамоалардаги бўлимлари орқали Ўзбекистон Республикаси

қудудида амалга оширади.

Дастлабки М.м.м.лар корейслар, козоклар, яхудийлар, арманлар томонидан республика вилоятларида 1989 й.да тузилди. Бу марказларнинг чинакам ривожланиши ва раванқ топиши Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин бошланди. Ўзбекистон мустақиллиги муносабати б-н уларнинг самарали фаолият курсатиши учун кенг имкониятлар яратилди. Натижада М.м.м. сони йил сайин ортиб борди. Агар 1992 й. 10 та М.м.м. иш олиб борган бўлса, 1995 й.да уларнинг сони 72 тага, 2003 й.га келиб эса 135 тага етди. Улар республика маданий марказлари, вилоят, шаҳар, туман маданий марказларидан иборат (рўйхатга қ.).

Ўзбекистон Республикасида яшовчи турли миллат вакилларини республика ижтимоий, маънавиймаърифий ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш М.м.м. фаолиятининг муҳим йўналишларидан биридир. Шунингдек, хорижий мамлакатлардаги турдош ташкилотлар ҳамда тарихий ватанлари б-н дўстлик, ҳамкорлик, маданий-маърифий алоқалар ўрнатиш ва ҳамдўстлик алоқаларини ривожлантириш, Республика байналмилал маданият маркази, манфаатдор вазирликлар, идоралар, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда ижодий уюшмалар б-н ҳамкорликда мамлакатимизда фуқаролар ҳамжиҳатлиги ва миллатлараро тотувликни му-стаҳкамлашга қўмаклашиш марказнинг асосий вазифалари бўлиб ҳисобланади. Низомда белгиланган мақсад ва вазифаларга эришишда марказлар қуйидаги фаолият турларини амалга оширади: мусика ва театр студияларини, она тили, тарих, ёзув, адабиёт, халқ оғзаки ижоди, театр ва расомчилик санъ-ати, миллий урф-одатлар ва хунармандчилик, миллий спорт ва ўйинлар турларини ўрганиш бўйича ўқув гуруҳлари ва яқшанба мактабларини амалдаги қонунчиликка мувофиқ тузади; миллий маданият, миллий тил; миллий санъат турлари ва миллий урф-одатларни ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадларида

семинарлар, конференциялар, давра суҳбатлари, фестиваллар ва учрашувларни; хор ва бадий жамоаларни ташкил этади. М.м.м. фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 й. 13 янв. қарори б-н ташкил этилган Республика байналмилал маданият маркази мувофиқлаштиради.

МИЛЛИЙ МАЖЛИС - 1) Францияда 1789, 1848 ва 1871 й.ларда, Германияда 1848 ва 1919 й.лардаги таъсис мажлиси; 2) Францияда 1870—1940 й.ларда парламент икки палатасининг қўшма мажлиси бўлиб, у республика президентини сайлаган; 3) бир қанча мамлакатлар (Вьетнам, Франция, Тунис ва б.)да парламент ёки унинг палаталаридан бирининг номи.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — муайян миллатнинг этноижтимоий бирлик сифатида мавжуд бўлиши ва ривожланишини асослаб берувчи ғоялар ва қарашлар тизими. Кўп ҳолларда М.м.ни битта миллат ёки халқнинг мафкураси деб тушунилмайди, у муайян давлат ёки жамиятнинг умумий мафкураси маъносини ҳам англатади. Чунки «миллий» сифати «миллат» сўзидан келиб чиққан бўлиб, фақат муайян этник бирликни эмас, балки муайян «жамият» ёки «давлат» маъносини ҳам ифодалаши мумкин. М.м. тушунчаси ҳам Ўзбекистонда яшаб, фаолият кўрсатаётган барча миллат вакиллариغا тегишлидир. М.м.нинг ўзагини Ўзбекистондаги турли миллат ва элат, дин ва эътиқод вакилларини мамлакатимизда озод ва обод ватан барпо этиш учун бирлаштириш, халқларни ўзаро ҳурмат ва ҳамкорликка чорлаш, олижаноб мақсадларни қўзлаш каби умуминсоний тамойилларга айланган ғоялар ташкил этади. М.м. ўзлигимизни, муқаддас анъ-аналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига қўйилган олий мақсад ва вази-фаларни ифода этади. М.м. ҳар қандай миллатчиликдан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камси-

тиш кайфияти ва қарашлардан холидир. У жамиятимиздаги ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона мақсад атрофида бирлаштирадиган; халқимиз ва давлатимиз дахлсизлигини асрайдиган, эл-юртимизни буюк истикбол сари чорлайдиган маънавий омилдир. М.м. ҳақида гапирганда яна шуни ҳам назарда тутиш керакки, ЎзР Конституцияси плорализм, фикр ва қарашлар эркинлиги тамойилларини тўлиқ таъминлайди. ЎзР Конституциясининг 12-моддасида «Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас», дейилган. Мафкурада бўшлиққа йўл қўймай, М.м.ни халқимиз онгига сингдириш замон талабидир (яна қ. Истиклол мафкураси).

Ад.: Миллий истиклол ғояси: асосий ту-шунча ва тамойиллар, Т., 2001.

Қиём Назаров.

МИЛЛИЙ ОЛИМПИАДА ҚЎМИТАСИ (МОҚ) — мамлакат номидан олимпиада ҳаракатида вакил бўлиб қатнашувчи ташкилот. МОҚни Халқаро олимпиада қўмитаси (ХОҚ) тан олмаса, миллий жамоалар Олимпиада ўйинларига қўйилмайди. Ўзбекистон Республикаси МОҚ 1992 й. 21 янв.да ташкил топган, 1993 й. сент.да ХОҚ томонидан тасдиқланган. МОҚнинг мақсадлари: олимпиада ҳаракати ва хаваскорлар спортини ривожлантиришга ёрдам бериш; мамлакат спортчиларининг Олимпиада ўйинларида иштирок этишини таъминлаш; Ўзбекистон ва бутун дунё спортчилари ўртасидаги дўстлик алоқаларини ривожлантириш. МОҚнинг олий органи Бош ассамблея, у одагча, бир йилда камида бир марта чақирилади. Ассам-блеялар орасидаги давр ичида МОҚ ижроия қўмитаси олимпиада ҳаракатига раҳбарлик қилади. Унинг таркибига президент, 3 вице-президент, бош котиб, бош директор ва 7 аъзо қиради. Улар 4 й. муддатга сайланади. Ўзбекистон Республикаси МОҚ манзили — Тошкент ш.

Ўзбекистон Республикаси МОҚ

рахбарлигида иш олиб борувчи ЎЗР Олимпия академияси ташкил қилинган (1993). У қўнғилли жамоат ташкилоти ҳисобланиб, олимпиада ҳаракати ва олимпиада ўйинларининг кадрият ва тамойилларини ўрганади ва оммалаштиради. Олимпиада ғояларини тарғиб қилиш мақсадида Тошкентда Ўзбекистон Олимпия шон-шухрати музейи ташкил этилди (1996). Музейда Ўзбекистон ва халқаро олимпия ҳаракати, миллий спорт турлари тарихи, машҳур спортчилар эришган муваффақиётлардан ҳикоя қилувчи экспонатлар тўпланган.

МИЛЛИЙ РАССОМЛИК ВА ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ, Камолиддин Бехзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн институт и (МРДИ) — тасвирий ва амалий безак санъати бўйича юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Ин-т рангасвир, графика, ҳайкалтарошлик, амалий санъат усталари, дизайнер, санъатшунос ва музейшу-нослар тайёрлайди. 1954 й. Тошкент театр санъати ин-ти таркибида рассомлик санъати ф-ти очилди, ин-т Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тига айлантирилган; 1990 й.дан Маннон Уйғур номидаги санъат ин-ти. 1997 й.да Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида биноан Санъат ин-ти таркибидан ажралиб чиқди ва Ўзбекистон БА таркибида ҳоз. номида ташкил этилди. Ин-т таркибида 4 ф-т (тасвирий санъат, амалий санъат, санъатшунослик, малака ошириш ва қайта тайёрлаш), компьютер синфи, ўқув-ижодий устахоналар, кутубхона бор. Таълим академик реалистик рангасвир мактаби анъаналари асосида олиб борилади, бироқ, талабаларнинг ижодий эркинлиги чекланмаган; ин-тда магистратура, аспирантура, илмий кенгаш фаолият кўрсатади; ўқув-услубий қўлланмалар, дарсликлар, дастурлар ва б. яратилади. 2002— 2003 ўқув йилида 716 талаба таълим олди; 200 дан ортиқ педагоглар, шу жумладан, 9 та академик, 19 та фан д-ри ва проф., 31 та фан номзоди ва доцент ҳамда бошқа ўз касбининг

усталари малакали мутахассислар тайёрлашга ҳисса қўшмоқда.

Ин-т тарихи ва анъаналари бадий таълим усталарининг бир неча авлодлари ижодлари б-н чамбарчас боғлиқ. О. Татевосян, В. Урманчи (рангасвир), М. Саидов, В. Рифтин, Э. Калонтаров, Т. Оганесов, Г. Брим (театр ва кино рассомлиги), К. Салоҳиддинов, А. Бойматов (ҳайкалтарошлик), Л. И. Ремпель, М.В.Шостко, Ш. Тошхўжаев, Р. Тоқтош (санъат тарихи ва назарияси) ва б. ишлаган. Истеъдодли мўйқалам соҳиблари Р. Аҳмедов, Қ. Башаров, Б. Жалолов, С. Раҳметов, А. Икромжонов, Л. Иброҳимов, Н. Қўзибоев ва б., ҳайкалтарош И. Жабборов ва б., амалий безак санъати усталари А. Абдуразоқов ва б. бадий таълим ривожига катта ҳисса қўшмоқда. Ин-т музейи ишлаб турибди (1997), «Мусаввир» (2002) ва «Ниҳол» (2002) газ.лари нашр этилади.

Ин-т жаҳоннинг турли мамлакатлари (МАР, Япония, Корея, Бельгия, Германия ва б.) олий ўқув юртлари б-н ҳамкорлик қилади. Ин-тнинг ижодкор проф.-пед.лари (С. Абдуллаев, Р. Ризамухамедов, А. Маматова, А. Ли, Ж. Умарбеков, Ф. Бойматов, М. Нуриддинов ва б.), баъзан талабалари ҳам хориждаги кўрғазмаларда иштирок этади, шахсий кўрғазмалари уюштирилади.

Турсунали Қўзиев.

«МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ» - Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократии, партияси (МТДП) газетаси. 1995 й. 10 июндан Тошкентда чика бошлаган. Ҳафтада 1 марта чоп этилади. Муассиси: Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси Сиёсий кенгаши ва «Миллий тикланиш» газ. ижодий жамоаси. Мустақил давлат шароитида тоталитар режимдан қолган асоратларни тугатишга, тил, тарих, маданият, маърифат, маънавият соҳаларида миллий ва умуминсоний кадриятлар заминиде тикланишга, шу ғояларни ижтимоий ҳаёт қатламлари ичига чуқур кириб боришига ва шу асосда янги ҳаётий ва ин-

соний карашларнинг устувор бўлишига эришиш юзасидан МТДП олиб бораётган фаолиятни ёритиш газ. нинг асосий вазифасидир. Бош муҳаррири Иброхим Гафуров. Адади 3000 (2003).

«МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ» ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ — Қ. Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократии партияси.

МИЛЛИЙ ТИЛ — умумий худуд, иқтисод ва маънавий бойлик б-н бирга миллатни ташкил этувчи ижтимоий-тарихий категория. Миллатнинг ўзаро алоқа воситаси ҳисобланган М.т. 2 шаклга эга: оғзаки ва ёзма. М.т. кабила, элат тилларидан фаркланади. У, одатда, миллатни бирлаштириб турувчи ягона тил вазифасини бажаради. «М.т.» тушунчаси тилнинг яшаш шаклларига алоқадордир, у тил мавжудлигининг алоҳида тури бўлиб, мавжудликнинг бошқа тур(лар)ига (уруғ, кабила ёки элат тилига), шунингдек, бошқа М.т.ларга қарама-қарши кўйилиши (мас, ўзбек тилининг қозоқ тилидан фаркланиши) мумкин. Ҳар бир миллат ўз тилига эга. Баъзан бир миллат бир неча тилга эга бўлиши мумкин: бельгияликлар — бир миллат, лекин француз ва валлон тилларида сўзлашади. Швейцарияликлар — ягона миллат, лекин улар немис, француз, итальян ва ретороман М.т.ларида сўзлашади. Аксинча, бир неча миллатлар бир М.т.дан фойдаланадилар, хусусан, АҚШ, Англия, Австралия ва б. инглизча сўзлашувчи мамлакатларда инглиз М.т.ининг вариантлари, яъни британия инглиз, америка инглиз, австралия инглиз вариантлари қўлланади. М.т.нинг ҳосил бўлиши узоқ ва мураккаб жараёндир. М.т.нинг шаклланишидаги энг олий босқич миллий адабий тил ҳисобланади. Бироқ М.т. адабий тилдан фарқданиб, оғзаки нукт ва халқ шеваларини ҳам ўз ичига олади.

Абдузукхур Абдуазизов.

МИЛЛИЙ ҒОЯ — муайян миллат ҳаётига мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуи. У миллатнинг ўтмиши, бугуни ва

истиқболини ўзида мужассамлаштиради, унинг туб манфаатларини, мақсадларини ифодалайди. М.ғ. ўз мо-ҳиятига кўра, халқ, миллат тақдирига дахлдор бўлган, қисқа ёки узоқ муддатда ҳал этилиши керак бўлган вазифалар ва мўлжалларни ҳам акс эттиради. Мас, ўз даврида (1941—45) фашистлар босиб олган Францияда «Қаршилик кўрсатиш» ғояси М.ғ. даражасига кўтарилди ва Франциянинг озод этилиши б-н бу ғоя ўз аҳамиятини йўқотди. Бирор ғоянинг М.ғ. сифатида майдонга чиқиши миллатнинг ўтмиши, мавжуд ҳолати б-н бевосита боғлиқ. Ана шу 2 негизга таянган ҳолдагина у миллатнинг қисқа вақт ва узоқ вақтга эришиш лозим бўлган мақсад-муддаолари ва мўлжалларини тўғри ифодалай олиши мумкин. Ҳар қандай М.ғ.да умуминсоний моқият мавжуд бўлади. Аммо, аниқ бир миллат ёки умуман инсоният учун аҳами-ятли бўлган ғоялар ҳам бор. Мас, «Миллий яраш» ғояси фуқаролар уруши кетаётган давлат учун ҳаётий маз-мунга эга бўлса, «Манфаатли ҳамкорлик» ғояси дунёнинг барча мамлакатлари учун бирдек аҳамиятлидир. Ҳар бир халқ ўз тарихининг бурилиш нукталарида, аввало мафкура масаласини, унинг ўзагини ташкил этадиган, ўзига хос ўқ, бирлаштирувчи ядро вазифасини ўтайдиган ижтимоий ғояни шакллантириш муаммосини ҳал этади. Бунга эса М.ғ. орқали эришилади. М.ғ. муайян даражада инсоният тақдирига таъсир қилади. М.ғ.нинг ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ёшлар қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини, умуминсоний кадриятларни синдиришда аҳамияти катта. М.ғ. воситасида эл-юрт бирлашади, ўз олдига буюк мақсадлар қўяди ва уларни адо этишга қодир бўлади.

Гулнора Иброҳимова.

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ - мамлакат иқтисодий ривожланишининг халқаро статистика амалиётида қабул қилинган умумлаштирувчи кўрсаткичлари тизими. Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакатларнинг

макродаражадаги миллий маҳсулотини ва миллий даромадини ҳисоблаш методологияси. И.ч. жараёнларининг турли босқичларини ва иқтисодиётдаги энг муҳим ўзаро алоқаларни акс эттирадиган ҳисобламалар ва баланс жадваллари тўпламидан иборат. Унинг муҳим белгиси халқ хўжалиги фаолияти яқунларида моддий и.ч. дан ташқари номоддий хизматлар соҳаларини ҳам акс эттиришидир. Бундай ёндошувда бутун мамлакат иқтисодий фаолиятининг умумлаштирувчи тавсифларига эришилади. М.х.т. негизини и.ч., истеъмол, жамғариш ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги реал муносабатлар жараёнида қайта тақсимлаш тамо-йили ташкил этади. Бу тизим ер ва ка-питални меҳнат б-н тенг даражада қийматни яратишда қатнашувчи омиллар тарзида қарайдиган концепцияга асосланади. М.х.т.да иқтисодий фаолиятни умумлаштирувчи кўрсаткичи ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) дир. Унинг асосида қўшилган қиймат, яъни шу жараёнда истеъмол этилган маҳсулотлар ва хизматлар қиймати («оралиқ истеъмол» қиймати) қўшилган қиймат туради. Миллий иқтисодиёт даражасида ички иқтисодиёт фаолияти натижаларининг жамланма ҳисобламалари тузилади: ЯИМ нинг шаклланиши ва ундан фойдаланишнинг жама босқичларини назарда тутишга имконият яратадиган (ҳар бир ҳисобламада, бир томондан, кўриляётган кўрсаткични ташкил этадиган ресурслар, иккинчи томондан — улардан фойдаланиш келтирилади) то-варлар ва хизматлар ҳисоби; и.ч. ҳисоби; даромадларнинг ҳосил бўлиши ҳисоби; даромадларнинг тақсимланиши ҳисоби; даромадлардан фойдаланиш ҳисоби; капитал харажатлар ҳисоби; молиявий ҳисоб. Улар ташқи иқтисодий алоқалар ҳисоби, бошқа ҳисоблар ва баланслар б-н тўлдирилади. Бу ҳисобларда кенгайган такрор и.ч. жараёнининг ҳамма босқичлари акс этиши ту-файли, ялпи ички маҳсулот ҳажмини уч хил: и.ч., тақсимот ва пировард фойда-

ланиш усулларини қўллаб аниқлаш имконияти яратилади. М.х.т.да иқтисодий фаолиятнинг барча турлари фойдали натижа б-н тугалланади, деб қаралади, демак халқ хўжалигидаги барча меҳнат харажатлари фойдали меҳнатдир. М.х.т. ишлаб чиқаришдан бошланиб, даромадларнинг шаклланиши, уларнинг тақсимланишига ўтади ва мавжуд пул қиймати (заргарлик маҳсулотларисиз), турли қимматбаҳо қоғозлар, ўрта ва қисқа муддатли заё-млар кўринишида иқтисодиётни молиявий нуктаи назардан ифодалаш б-н яқунланади. Маъмурий буйруқбозлик тизими даврида, макроиқтисодиётни ўрганиш ва таҳлил қилиш учун халқ хўжалиги балансини кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилган. Уларнинг асосида А. Смит, К. Марксининг сиёсий иқтисод таълимотлари: халқ хўжалигини моддий неъмат ишлаб чиқарадиган ва ишлаб чиқармайдиган соҳаларга ажратиш, унумли ва унумсиз меҳнат, жаъми ижтимоий маҳсулот, миллий даромадни яратиш, уни тақсимлаш ва пировард фойдаланиш назариялари ётар эди. Унда хўжалик юритувчи субъектлар орасидан мавжуд алоқалар, аҳоли фаровонлиги ва турмуш даражасига баҳо бериш, меҳнатга ҳақ тўлаш, давлат бюджети, кредит, тўлов баланси каби тушунчалар ва таснифлашлар етарлича ёритилмас эди. М.х.т. эса бу камчиликларни бартараф этиб, бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётни ҳар тарафлама бошқариш имкониятини яратади.

Замонавий М.х.т.ни яратиш ва уни такомиллаштиришга иқтисодчи олимлардан Ж.Кейнс, В. Леонтьев, С. Кузнец, Р. Стоун, К. Кларк ва б. кагга ҳисса қўшдилар. Бутун дунё капиталистик давлатлар иқтисодиётини қамраб олган 1929—33 й.лардаги инқироз давлат ижтимоий бозор фаолиятини бир томонлама, фақат кузатиб туриш эмас, балки унинг ички моҳиятни таҳлил қилиб мувофиқлаштириб туриши лозимлигини кўрсатди. Шундан келиб чиқиб «давлатларнинг актив иқтисодий

роли»ни бажариш учун мамлакатларнинг макроиктисодий кўрсаткичларини ҳисоблайдиган тизимни — М.х.т.ни яратиш зарурияти туғилди. Дастлабки вақтда М.х.т. миллий даромад кўрсаткичини ҳисоблашга қаратилди. 20-а.нинг 30-й.ларида Англия, Австрия, Франция, Норвегия, Германия ва АҚШда миллий даромад кўрсаткичи ҳисобланди. 40—50-й.ларда капиталистик мамлакатларда М.х.т.ни қўллаш кенгая борди ва 2-жаҳон уруши якунлангандан сўнг давлатни бошқариш тизимида М.х.т.ни қўллаш зарурияти янада кучайди. Макроиктисодий кўрсаткичлар — миллий маҳсулот, миллий даромад, истеъмол, жамғарма (капитал қўйилмалар) ва ҳ.к.лар ҳисоблана бошланди. 1951 й.да Парижда Европа иқтисодий ҳамжамиятини М.х.т. стандарти лойиҳаси қабул қилинди. 1953 й. БМТ нинг статистика бўлими томонидан амалиётга тадбиқ этиш учун М.х.т.нинг андозаси қабул қилинди. 1968 й. БМТнинг статистика комитети 15 йиллик тажриба асосида М.х.т.нинг янги халқаро андозасини ишлаб чиқди ва у 1993 й.нинг фев.га қадар қўлланилди. 1993 й. фев.да БМТ статистика комиссиясининг навбатдаги сессиясида М.х.т.нинг янги халқаро андозаси қабул қилинди, ундаги янгиликлардан бири сифатида макро-иктисодий статистиканинг кўрсаткичлари қаторига тўлов баланслари, давлат бюджети кўрсаткичлари киритилди. Европа Иттифоқи 1995 й.да БМТнинг «М.х.т.—93» андозаси асосида «Европа М.х.т.—95» ни қабул қилди.

Барча ривожланган мамлакатлар ўз иқтисодий кудрати ва аҳоли турмуши даражаси кўрсаткичларини М.х.т. ёрдамида ҳисоблайдилар. БМТнинг халқ-аро ташкилотлари бундай тизимга ўтишни ҳар томонлама рағбатлантирмоқдалар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ҳисоб ва статистикани халқаро андозаларга ўтказишга киришди ва шу мақсадда 1994 й.да «Ўзбекистонда халқаро амалиётда қабул қилинган ҳисоб ва статистика тизимига ўтиш давлат Дас-тури» ишлаб

чиқилди ва у босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Бу ишга Ўзбекистон Республикаси Статистика давлат қўмитаси раҳбарлик қилади ва 1991—2002 й.лар бўйича и.ч. даромадларнинг ҳосил бўлиши, тақсимланиши, улардан фойдаланиш, шунингдек, капитал харажатларнинг умумий ҳисобламалари тузилди. М.х.т.ни «Европа М.Х.Т.—95» методологияси асосида Ўзбекистон Республикаси нинг бозор муносабатларини ўтиш даври хусусиятларини ҳисобга олган ҳодда жорий этиш б-н боғлиқ ишлар амалга оширилмоқда.

Ад.: Рябушкин Б.Т., Хоменко Т.А., Система национальных счетов, М., 1993.

Ҳамидулла Набиев.

МИЛЛИКЕН Роберт Эндрус (1868.12.3, Моррисон — 1953.19.12, Сан-Марино) — америкалик физик. Оберлин коллежини (Огайо) тугатган (1891). Берлин ва Гёттинген ун-тларида (1895—96) ва Чикаго ун-тида ишлаган (1896). Калифорния технология ин-тининг Норман Брижлаб. директори (1925—26). М. электрон зарядини ўлчаш усулини яратган. А. Эйнштейннинг фотоэффект тенгламаси устида тажриба ўтказган. Планк доимийсининг сон қийматини биринчи бўлиб аниқлаган (1912—15). Илмий ишлари космик нурларга ҳам оид. Нобель мукофоти лауреати (1923).

МИЛЛИМЕТР (милли... ва метр) — узунлик бирлиги. Метрнинг мингдан бир улушига тенг. Қисқача мм б-н белгиланади. 1 мм=0,1 см=0,001 м.

МИЛЛИОН — бир рақами ва олтинчи ноль б-н ёзиладиган сон, яъни 1000000.

МИЛЛЬ Жон Стюарт (1806.20.5, Лондон — 1873.8.5, Авиньон) — инглиз файласуфи, иқтисодчи ва жамоат арбоби. Ост-Индия компаниясида (1823—58) хизмат қилган. 1865—68 й.ларда парламент аъзоси. Либерал ва демократик ислохотларни қўллаб-қувватлаган. М.нинг дунёқараши Д.Рикардо, И.Бентам, Ж.Беркли, Д.Юм ва б.нинг фалсафий, иқтисодий назариялари таъсирида шаклланган. У муросали сиёсат

ва давлатнинг иқтисодийга аралашмаслик, шунингдек, ижтимоий ислохотлар тарафдори бўлган. Ўзининг «Эркинлик тўғрисида» (1859) асарида индивидуал фаолият эркинлигига аралашмаслик тамойилини илгари сурган, лекин амалий фаолият соҳасида давлатнинг таълим ва меҳнат шартномалари борасидаги ролига юқори баҳо берган. «Сиёсий иқтисодни асослаш ва уларнинг ижтимоий философияга айрим илоҳалари» (1848) асарида А.Смитнинг «Халқлар бойлиги» асари гоёларини Д.Рикардо, Ж.Сей, Т.Мальтус ва б. иқтисодчиларнинг гоёларини ҳисобга олган ҳолда баён этишга ҳаракат қилган.

Гарчи М. ўз асарини А.Смитнинг «Халқлар бойлиги» асарининг замонавийлаштирилган кўриниши деб таъкидлаган бўлса ҳам, лекин у иқтисодий назариясига кўпгина оригинал гоёлар киритди, жумладан, унинг талаб ва таклиф назариясини ишлаб чиқиши энг муҳим ҳисса бўлди. М. талаб ва таклиф омилларини нарх назариясига киритиб, неоклассик нарх назариясининг вужудга келишига йўл очиб берди.

МИЛОД (араб. — туғилиш), янги эра, бизнинг эра — кўпчилик мамлакатларда қабул қилинган йил ҳисобининг боши ва йил ҳисоби системаси. Исо пайғамбар (Иисус Христос) нинг туғилган кунидан бошланади; Исо туғилган кун 1-йилнинг 1 январи деб қабул қилинган. Тарихнинг мана шу санасигача даври эски эра (миллоддан аввал), кейинги даври янги эра, бизнинг эра (М., милодий) деб аталади (қ. Календарь).

МИЛОНИТ (юн. *mylon* — тегирмон) — майдаланган ва майда кукунга айланган тоғ жинси: тоғ массаларининг тектоник узилмалар юзаси бўйлаб ҳаракатланиши натижасида ҳосил бўлади. Вужудга келган кучли босим шароитида тоғ жинслари (гранит, гнейслар, кристалли сланецлар, кварцитлар ва ҳ.к.) чанг ҳолатига қадар майдаланади ва айни вақтда зичланади. Милонитланиш катаклаз (минералларнинг тоғ жинси ичида

деформация натижасида майдаланиши) дан тоғ жинсининг жуда ҳам кичик микроскопик зарра ўлчамигача майдаланиши б-н фарқ қилади. М. Тяньиан ва Урал тоғларидаги йирик регионал сурилмалар бўйлаб учрайди.

МИЛОШ (Milosz) Чеслав (1911.30.6, Штейняй) — поляк ёзувчиси; француз ва инглиз тилларида ҳам ижод қилган. 1951 й.дан мухожирликда (аввал Францияда, 1960 й.дан — АҚШда). 30—50-й.лардаги шеър ва дostonларида, «Кунчиқишда ва кунботарда» (1974), «Бепоеён замин» (1984) шеърий китобларида ҳоз. замон кишисининг ҳалокатли тажрибаларини жаҳон цивилизацияси тараққиёти нуқтаи назаридан тушуниб етиш, инкироз ва мудроқ ҳолатларга қарши курашиш гоёси акс этган: М. тимсолидаги шоир талафотлардан асровчи, 20-а.да бутун бошли халқ ва цивилизациялар ҳалокатининг солномачиси сифатида намоён бўлади. «Ҳокимиятни забт этиш» (1953), «Асоратга тушган ақл» (1953) масалқиссалари авторитаризмга қарши гоёлар б-н суғорилган. «Қитъалар» (1958), «Шахсий мажбуриятлар» (1972) эссе китобларида турли маданиятларнинг таянч маънавий белгиларини, маданий онг феноменини тадқиқ этади. М.нинг фикрича, ҳоз. онг, шуур драматизми дунёнинг яхши ва ёмон, ёвуз тарзида 2 хил намоён бўлиши (қ. Монийлик), гуноҳкорлик ва ўзини илоҳийлаштиришни бошдан кечириш, эътиқод ва ақлнинг ўзаро қарши кураши б-н белгиланади, у нафақат баргараф этиб бўлмайдиган, балки 20-а. кишисининг ўз тақдирини ўзи белгилашидаги манба ҳисобланади. М. Қадимий аҳд ва Янги аҳдни, инглиз шеъриятини поляк тилига, поляк шеъриятини инглиз тилига таржима қилган. Нобель мукофоти лауреата (1980).

МИЛТИҚ — ўк отиш қуроли. Ов ва ҳарбий ишда қўлланилади. Дастлабки М. 12-а.да арабларда пайдо бўлган. М. ёғоч дастага маҳкамланган ствол (қувур)дан тузилган. Қадимги М.лар пилта б-н ўт олдирилган (шунинг учун ўзбеклар ора-

сида «пилта милтик» деб аталган). 14-а. да Европада силлиқ стволли М. ишлаб чиқарилган. 16-а. биринчи ярмида Испанияда мушкет деб аталувчи бирмунча тез ўқланадиган М. ишлаб чиқарилди. 17—18-а.ларга келиб ўйиқ стволли М. яратилган. 19-а.да тепки, пистон ва металл патроннинг ихтиро қилиниши М.ни ўқлаш тезлигини бирмунча оширди. 1868 й.дан бошлаб Россияда патрон гильзасини механик равишда чиқариб ташлайдиган затворли М. қўлланилди (қ. Берданка). 19-а.нинг 2-ярмида магазин ихтиро қилинган, М.ни ўқлаш тезлиги анча ошди. 1891 й. рус қуролсози С. И. Мосин яратган М. на-мунаси 1жаҳон уруши, Россияда фукарлар уруши даврида кенг қўлланилди. 1930 й. мазкур М. баъзи ўзгаришлар б-н қайта ишлаб чиқарилди ва 7,62 мм ли М. деган ном олди. Бу М. магазинига 5 патрон жойлангани учун у ўзбеклар орасида «бешотар» деб аталган. Унинг отиш тезлиги минутига 10—12 марта, мўлжалга олиш ва отиш масофаси 2000 м; аниқ отиш масофаси 400 м гача; оғирлиги 4 кг (найзаси б-н 4,5 кг). Оптик прицели ўрнатилганда 800 м гача масофадаги нишонни бехато уриши мумкин. Ҳозир М.лардан, асосан, ов қилишда фойдаланилади (яна қ. Карабин, Пистолет-пулемёт).

МИЛУОКИ — АҚШнинг шим. қисмидаги шаҳар. Висконсин штатида. Аҳолией 596,9 минг киши (2000). Милуоки дарёси Мичиган қўлига қуйиладиган ердаги порт. Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик ва металлсозлик саноатининг йирик маркази. Станоклар, преслаш ва саноат жиҳозлари, электромоторлар, қ.х. ва йўл қурилиш машиналари, кончилик жиҳозлари ишлаб чиқарилади. Автомобилсозлик, приборсозлик, ҳарбий саноат, қора ва рангли металлургия корхоналари бор. Киме, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, полиграфия корхоналари ишлаб турибди. Ун-т бор. Шаҳарга 1818 й.да асос солинган.

МИЛЬДЮ (анг. mildew), сохта кул касаллиги, пероноспороз —

ўсимликларнинг пероноспорали замбуруғлардан зарарланиши. Аксарият токда хавfli сохта кул касаллигини кўзгатади. Тарқатувчиси — *Plasmopora viticola* Berl. et Toni. паразит замбуруғ ҳисобланиб, токнинг жонли тўқимасини, новда, барглари ва узум гужумларини зарарлайди. Ортикча намлик ва ёғингарчилик касалликни авжлантиради. Мавсумда 20 мартгача авлод беради.

Кураш чоралари: ток парваришида агротехнология талабларига риоя қилиш; бордо суюқлиги, цинеб, купрозан, микал ва б. фунгицидларни пуркаш.

МИЛЬТОН (Milton) Жон (1608.9.12 -Лондон — 1674.8.11) — инглиз шоири, публицист, сиёсий арбоб. Кембриж унтини тугатган (1632). Асарларини инглиз, итальян ва лотин тилларида ёзган. Илк асарлари — «Шекспирга» шеъри (1630), «Хушчакчак» ва «Хаёлчан» деб номланган кўшалок асари (1632), «Комус» драматик достони (1634), «Люсидас» марсиyasi (1632). М. 1638—39 й.ларда Франция ва Италияга саёҳат қилган. 1640 й.дан Англия буржуа инқилоби ғояларини қўллаб-қувватлаган. «Ареопагитика» (1644) рисоласида матбуот эркинлигини ёқлаб чиққан. 1649—52 й.ларда буржуа инқилоби арбоби О.Каромвелнинг халқаро давлат ёзишмаларини олиб борган. «Санамкуш» (1649), «Инглиз халқини химоя қилиш» (1650, 1654) ва б. асарларида халқнинг мустабид ҳукмдорларни йўқ қилиш ҳуқуқи борлигини таъкидлайди. Стюартлар сулоласи қайта тиклангандан кейин машаққатли ҳаётга гирифтор бўлган шоир ўзининг машҳур асарлари — «Йўқотилган жаннат» (1667), «Топилган жаннат» (1671) достонларини яратади. Достонлар мазмуни «Инжил»дан олинган бўлсада, диний мазмун орқали даврнинг долзарб масалаларини —халқ оммасининг монархия ва зулмнинг барча шаклларига қарши норозилигини акс эттирган. Сўнги асари — «Исёнкор Самсон» т-рагедиясида Англия буржуа инқилоби ва М. дунёқарашига хос бўлган қарама-

қаршилиқлар ўз ифодасини топган.

МИЛЬШТЕЙН (Milstein) Сезар (1927.8.10, Байя-Бланка) — аргентиналик биокимёгар. Буэнос-Айресдаги ун-тни кимёгар мутахассислиги бўйича тугатган (1952). Буэнос-Айресдаги Миллий микробиология ин-ти молекуляр биол. бўлими (1961), Кембриж ун-ти биокимё бўлими оксил ва нуклеин кислоталар лаб. мудир (1983 й.дан). 1975 й.да Г. Кёлер ва М. фақат битта махсусликка эга бўлган антителоларни синтез қилувчи хужайра гибридларини олиш усулини ишлаб чиқиб, гибриддом биотехнологи-ясига асос солишди. Моноклонал антителолар олиш ва иммуногенезнинг турсимон назорати бўйича кашфиётлар қилган. Нобель мукофоти лауреати (1984, Г. Кёлер ва Н. К. Эрне б-н ҳамкорликда).

МИЛЯ (лот. milia passum — мингта қўш қадам) — Халқаро бирликлар тизими СИ га кирмаган узунлик ўлчови бирлиги. М. қадим замонда қўлланилган; ҳозир эса метрик конвенцияга аъзо бўлмаган давлатларда, шуниингдек, денгизчиликда фойдаланилади. Ҳар хил қийматларга эга М.лар мавжуд: 1) халқаро денгиз М.си — Ер меридиани 1 минут ёйининг ўртача узунлиги, 1852 м га тенг; 2) Британия денгиз М.си — 1853,184 м; 3) география М.си — экватор 1/15 градус ёйининг узунлиги, 7420,4 м га тенг; 4) Британия куруклик М.си (АҚШ да қўлланади) — 5280 фут ~ 1609,344 м; 5) эски рус М.си = 7467,6 м; 6) эски рим М.си = 1481 м. Турли хил М.лар орасидаги боғланиш қуйидагича: 1 эски рус М.си = 4,038 денгиз М.си = 4,669 куруклик М.си.

МИМ (юн. mimos — тақлид, тақлидчи) — 1) кад. халқ театрининг тури, майший ва ҳажвий мазмундаги бадий ҳажвий кичик томошалар. Мил. ав. 5-а.да Юнонистонда, эллинизм даврида (мил.ав. 4—3 а.лар) Яқин ва Ўрта Шарққа, шу жумладан ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида вужудга келган. М.да шаҳар ва қишлоқ қуйи табақаларининг ҳаёти акс эттирилган. Томошалари шеърий ва нарсий диалог ва монологлардан, кулгили

қўшиқ ва рақслардан ташкил топган, кўча ва майдонларда, кейинроқ сахналарда кўрсатилган. М. артистлари ниқобсиз ўйнаган. М. маҳаллий халқнинг масхара-бозлик театри томошалари б-н қўшилиб ривожланди. М. театрининг шакли, эстетик принциплари маълум ўзгаришлар б-н бизгача етиб келган. 19-а. охири — 20 а. бошларида ўзбек актёрларининг репертуаридаги «Дунгон ош», «Хум ўғриси», «Қоро-вул уйқуси», «Ов» каби томошалар, Хоразм халқ театрида ҳозиргача сақланиб келган бир актёр театри бунга мисолдир; 2) М. томошаларини ижро этувчи актёр ҳам М. деб аталган. Ўзбек анъанавий театридаги тақлид (театр) ва мукаллид (актёр) келиб чиқишига кўра, М. санъатининг давомчисидир, деган қараш мавжуд; 3) замонавий те-атрда — пантомима ижроси.

Муҳсин Қодиров

МИМАНСА (санскритча — тадқиқ қилмоқ) — кад. хинд фалсафий мактабларидан бири. Мил. ав. 4—2-а.ларда пайдо бўлган. Асосчиси «Миманса-Сутра» асарининг муаллифи Жайминий. М. вакиллари ташқи оламнинг реаллигини тан олишган, унинг бирданбир исботи — сезги аъзоларимиз орқали моддий оламни хис этишдир, деб биладилар. Улар фикрича, оламдаги ҳамма нарса ўзаро алоқадорликда, жон абадий, чексиз субстанция бўлиб, доимо тана б-н бўлади. Жон тана б-н бирга ўлмайди, бир танадан иккинчи танага ўтади. Оламни билишда хиссий билишга эътибор берганлар. Ведаларнинг муқаддаслигини тан олганлар. Барча мавжуд нарсалар билим манбаидир. М. ке-йинги давр фалсафаси ривожига ҳисса қўшган.

МИМАС — Сатурн сайёрасининг энг яқин йўлдоши. 1789 й.да инглиз астрономи В. Гершель аниқлаган. Диаметри 500 км га яқин. Сайёрадан ўртача узоқлиги 185400 км бўлиб, унинг атрофини 22 соат 32 мин.да айланиб чиқади.

МИМИКА (юн. — тақдид) — юз мушакларининг ифодали ҳаракати. Инсоннинг маъюслик, хурсандлик, ғазаб, хафа-

лик каби хиссиётларини ифодалайди. М. оддий кишиларда табиий тарзда рўй беради. Театр санъатида эса актёрларнинг доимий машклари асосида юзага келади. Юзга бериладиган пардоз М. ифодавийлигини оширади. М. актёрнинг нутқи б-н ҳамоҳанг бўлиб, образ моҳиятини, қахрамонларнинг ўзаро муносабатларини очишга хизмат қилади. Пухта ўйланган ва техник жиҳатдан мукамал М. сахна сўзи аҳами-ятини оширади ва унинг туб маъносини чуқур англашга ёрдам беради. Айниқса, сўзсиз ўринларда, сукунатларни тўлдиришда муҳим аҳамиятга эга. Пантомимага ихтисослашган (француз актёри Марсель Марсо каби) актёрлар фақат тана ҳаракатлари ва М.га таянишган.

Ўзбек анъанавий театрида М. санъати жуда катта ютуқларга эришган. Профессинал театрда Ҳожи Сиддиқ Исломов, Миршоҳид Мирокилов, Раҳим Пирмуҳамедов, Соиб Хўжаев, Ғани Аъзамов, Наби Раҳимов; телевизион мини-атюралар театрида — Эргаш Каримов, Ҳасан Йўлдошев, Садири Зиёвуддинов, Розия Каримова; замонавий кизикчиликда — Мирзабек Холмедов, Обид Асомов, Вали Шамшиев ва б. танилган.

Мухсин Қодиров.

МИМИКРИЯ (инг. mimicry, юн. *mimikos* — таклидий) — ҳимоя воситасига эга бўлмаган организмнинг шундай воситага эга бўлган ёки еб бўлмайдиган организмларга таклидий ўхшашлиги; никобланиш ранги ва шаклларида бири. М. ҳайвонларда ҳимоя воситасига эга бўлмаган ҳайвонларнинг атроф муҳитдаги турли нарсаларга, еб бўлмайдиган ёки ҳимоя воситаларига эга бўлган организмларга ўхшашлиги. Мас, кизилоёқ куш тухуми ранги ер рангига, шакли тошга ўхшаш бўлади. Игнабаликлар ва денгиз отчаларининг кўриниши сувўтларга ўхшайди. Тропик ўрмонлардаги кўпчилик илонлар ранги ва шакли дарахтларга ўралиб ўсадиган лианаларга ўхшаб кетади. Австралия бутазорларида яшайдиган калтакеса-

лар танасининг сирти тиканлар б-н қопланган. М. ҳайвонлар шаклига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Мас, Бразилия дарёларида тарқалган баргбалиқ хазонга, каллима капалаги куриган баргларга, бешиктерватарлар танасининг ранги ва шакли ўсимликларга ёки куриган бутотқа ўхшайди. Айрим беозор капалаклар ва иккиқанотлилар заҳарли ариларга, заҳарсиз илонлар ранги заҳарли илонларга таклид қилади.

Ўсимликларда М. ҳайвонларга ўхшаб бутун организмга эмас, балки айрим органларга тегишли бўлиб, фойдали ҳайвонлар (мас, чанглатувчилар)ни жалб этиш, зараркундаларни кўркитиш учун хизмат қилади. Мас, нектарсиз гуллар нектарли гулларга ўхшайди. Ҳашаротлар бу гуллардан шира кидириб, уларни чанглатади. Ҳашаротхўр ўсимликлар туткич аппарати окиш рангли гулга ўхшашлиги туфайли ҳашаротларни жалб қилади. Гулга қўнган ҳашаротлар копқонга тушиб қолади.

МИМОЗА (*Mimosa*) — бурчоқдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Қўш патсимон мураккаб баргли ва майда гулли (тўпгули каллак ёки бошоксимон) ўт, лиана, бута ва дарахтлардан иборат. Меваси юпқа пардали ёки этли дуккак. Пишганида, одатда, бўлакланиб кетади. Тропикада, асосан, Америкада, 450—500 тури бор. Кўпинча, гулзорларда «уятчан» М. ўстирилади. Уятчан М. барглари кечаси ёки унга қўл тегиши б-н жуфт-жуфт бўлиб юмилиб, бир оздан сўнг яна очилади (номи шундан олинган).

МИН — ўрта асрдаги Хитойда императорлар сулоласи (1368—1644). Мўғулларнинг Юань сулоласи ағдарилиши натижасида Чжу Юаньчжан томонидан асос солинган. 15-а. бошида босқинчилик сиёсати олиб борган. 1407 й. Хитой қўшинлари Вьетнамни босиб олган. Жан. денгизлар ва Ҳинд океани минтақалари томон Чжэн Хэ қўмондонлиги остида 7 та денгиз экспедицияси жўнатилган. Португалияликларнинг Хитойда ўрнашиб олишга ури-

нишлари муносабати б-н М. императори У-цзун 1521 й. европаликларга Хитойга киришни тақиқлаб қўйган ва у шунинг учун Аомин (Макао)дан ташқари барча портларни беркитган. М. даврида ижтимоий зиддиятлар ва синфий курашнинг кучайиши 17-а.нинг 20-й.ларида деҳқонлар урушини келтириб чиқарган. Қўзғолончилар Ли Цзичэн раҳбарлигида 1644 й. пойтахт Пекинни эгаллашган ва М. сулоласини ағдаришган. Хитой мулкдорларининг бир қисми бу пайтда Хитойга бостириб кирган манжурлар томониغا ўтган ва деҳқонлар урушини бостиришда уларга кўмаклашиб, мамлакатда манжурларнинг Цин сулоласи қарор топишига ёрдам берган.

МИНА (франц. mine) — 1) портловчи модда заряди. Бошқариладиган (сим, радио орқали портлатиладиган) ва бошқарилмайдиган (бевосита таъсир натижасида портлайдиган) турлари бор. Тузилиши ва вазифасига кўра, денгиз миналари, танкка қарши М., пиёдага қарши М., транспортга қарши М., объектларни портлатувчи М., мина-тузоқ ва махсус (ер ости конлари, бу-рғилаш қудукларида қўйиладиган) М.га бўлинади. Танкка қарши (портловчи моддасининг оғирлиги 5—7 кг) ва пиёдага қарши (портловчи моддасининг оғирлиги 75—200 г) М.лар босим кучи ёки тортиш кучи таъсирида портлайди. Транспортга қарши М. йўлларга қўйилиб, устидан транспортлар юриб ўтаётганда портлайди. Объектни портлатувчи М.лардан турли иншо-отларга шикает етказишда фойдаланилади. Мина-тузоқ ва махсус М. кишида қизиқиш уйғотадиган ҳар хил буюм, курул-яроғ, озиқ-овқат ва б.ларга берки-тиб қўйилади; 2) миномётлардан отиладиган юпка деворли снарядлар. Осколкали, фугас, фугас-осколкали, тутун тарқатувчи, ёндирувчи, ёритувчи ҳамда ўқувмашқ хилларга бўлинади.

МИНА ҚИДИРГИЧ - дарё ва денгизда сув тагига, қуруқликда ерга қўйилган (кўмилган) металл миналарни топиш учун мўлжалланган радиоэлектрон ва

электромагнит қурилма; мина майдони-ни разведка қилишнинг асосий воситаси. Биринчи марта ҳарбий муҳандис Б. Я. Қудимов 1939 й. яратган. М.қ- буклама таёқча маҳкамланган қидиргич-панжара, электр токи б-н таъминлаб турувчи батарея, кулоққа тутиладиган телефон ва бирлаштирувчи кабеллардан иборат. М. қ. ни, асосан, бир киши ишлатади. Но-металл миналар шчуплар (пайпас-лагичлар) ёки бошқа усуллар ёрдамида қидирилади. М.қ. 50 см тупроқ, остидаги, 1 м чуқурликдаги сув остидаги миналарни аниқлаб сигнал беради. М. қ. душманнинг миналаштирилган майдонидан ўтишда, жойларни миналардан тозалашда қўлланади.

МИНАС-ЖЕРАИС — Бразилиянинг жан.-шарқий қисмидаги штат. Майд. 588,3 минг км². Аҳолиси 17,8 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Белу-Оризонти ш. Ёирик шаҳарлари: Жуисди-Фора, Говернадор-Валадарис, Уберландия ва б. Бразилия ясситоғлигининг энг баланд (бал. 2890 м, Серраде-Мантикейра) шарқий қисмини эгаллаган. М.-Ж.нинг марказий қисмида шим.дан жанубга томон штатнинг асосий минерал ресурслари тўпланган Серра-ду-Эспиньясу тизмаси чўзилган. Ёирик дарёлари Сан-Франсиску, Риу-Доси, Риу-Гранди, Паранаиба ва б. Икдими тропик иқлим, ёзи иссиқ ва киши қуруқ ва илиқ. Июлнинг ўртача т-раси 16°, янв.ники 25°, йиллик ёғин шим. ва шим.-шарқида 1000—1250 мм дан жан.да 2000 мм гача. Ўсимлик дунёси сернам доим яшил тоғ тропик ўрмонларидан ҳамда бутали ўрмон ва саванналардан иборат. М.-Ж. иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган штатлардан. Мамлакатнинг асосий кончилик (пор-тугалча minasgerais — асосий конлар; штат номи шундан) ва металлургия саноати ривожланган р-ни. М.-Ж. да 17—18-а.ларда дастлабки олмос ва олтин конлари топилган. Штатда радиоактив элементларга бой рудалар, боксит, марганец рудалари, циркон, берилл, молибден, никель, ниобий, тантал, ванадий,

кобальт, графит, ми-шьяк, слюда, олмос, олтин ва б. фойдали қазилмаларнинг йирик захиралари бор. Рангли металлургия саноати ривожланган Ору-Прету ва Посудикалдас ш.ларида алюминий ишлаб чиқарилади. Машинасозлик, металл-созлик, нефть кимёси, цемент, ойна-керамика, ёғочсозлик, кўн-пойабзал саноати қорхоналари бор. Озиқ-овқат ва тўқимачилик саноати ривожланган. Қ.х.да деҳқончилик етакчи тармок. Асосий экинлари: шоли, маккажўхори, дуккаклар, маниок, жан.-шарқида — кофе, шакарқамиш, тамаки, цитрус мевалар. Чорвачилик ривожланган. Сан-Франсиску ва унинг ирмоқларида кема қатнайди.

МИНБАР (араб.) — 1) маежидларда имом ваъз айтиши учун меҳроб ёнига ишланган зинали супа. М. тош ёки ёғочдан ишланиб, нақшлар б-н серҳашам безатилган. Мас, Тиллакори мадрасадаги маежидца тошдан ясалган М. сақланган; 2) жамоат мажлисларида нотик нутқ сўзлайдиган махсус мослама, кафедра. Юнонистон ва Кдд. Римда файласуфлар, нотиклар ваъз айтадиган жой сифатида вужудга келган. Шаҳарнинг йирик (бош) майдонларида ҳам М.лар қурилган (Мустақиллик майдонидаги М. ваб.).

МИНГ, минглар — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Ҳоз. Самарқанд вилояти, қисман Фарғона водийси ҳамда Бухоро воҳасида, тарқок ҳолда Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Шеробод, Денов туманларида, Хоразмда ва Тожикистоннинг Ҳисор туманида яшаганлар. Зарафшон водийсида яшовчи М.лар 3 йирик уруққа, бу уруғлар, ўз навбатида, яна бир қанча кичик уруғларга бўлинган: 1) туғали (ахмат, чағир, тўйи намоз, окшиқ ва б.); 2) боғлон (чибли, қора, мирза ва б.); 3) увок тамғали (алғол, чаут, жайли, ўрамас, тўқнамоз, кию-хўжа, ярат) уруғлари. М.лар бошқирдлар таркибига ҳам кирган. Қўқон хонлари (қ. Қўқонхонлиги) М.лардан бўлган. Бухоро воҳасида яшаган М.лар ҳам Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида фаол қатнашган.

Хонлиқдаги муҳим мансабларни М.нинг беклари эгаллаб келган. Ўратепа ва Ургут беклари ҳам М.лардан бўлган. 19-а.нинг охирига келиб М.ларнинг кўпчилиги ўтrockдашиб, деҳқончилик ва пиллачилик б-н шуғулланишган. Тоғли туманлар ҳамда чўлларда ўрнашиб қолган М.лар чорвачилик б-н ма-шғул бўлишган. М. аёллари гилам тўқиш, кигиз босишни яхши билишган.

МИНГ — бир рақами ва учта ноль б-н ёзиладиган сон, яъни 1000.

«**МИНГ БИР КЕЧА**» (араб. «Алиф лайла ва лайла») — ўрта аср араб адабиёти ёдгорлиги. Асосан, 15-а.да араб тилида таркиб топган эртақлар тўплами (қўлёзмалари 17—19-а.ларга мансуб). Асарнинг яратилиш тарихи, қайси халқнинг адабий мероси эканлиги ҳақида турли фикр-мулоҳазалар мавжуд. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра, «М.б.к.» тўпламидаги эртақ ва хикоятларни 3 асосий гуруҳга ажратиш мумкин: қад. даврга мансуб ҳинд-эрон, ўрта даврга мансуб Бағдод ва сўнгги даврга мансуб Миср эртақлари. «М.б.к.»нинг энг қад. асоси ҳинд-эрон эртақларидан иборат эронча «Ҳазор афсона» («Минг эртақ») тўплами бўлиб, у 8-а.да форс тилидан араб тилига таржима қилинган. Ўша даврдаёқ «Минг кеча» номини олган ушбу таржима матни сақланиб қолмаган, унинг аниқ таркиби ҳақида ҳам ҳеч қандай маълумот йўқ.

Араб олими Ибн ан-Надимнинг ёзишича, бағдодлик адиб ал-Жаҳшиёрий (942 й. в.э.) мазкур «Ҳазор афсона»га ўхшатиб «Минг кеча» номли эртақлар тўпламини тузишга киришган, бирок 480 та тўплаган пайтда вафот этган. 9—10-а.ларга мансуб, ҳинд-эрон ва араб (Бағдод, Басра каби шаҳарларда яратилган) эртақларидан иборат «Минг кеча» тўплами 12—13-а.ларда Мисрда янгидан-янги маҳаллий эртақлар б-н бойиган. Мажмуанинг «Минг кеча» ўрнига «М.б.к.» деб атала бошланиши ҳам шу даврга тўғри келади. Немис олими Литманн бу ўзгаришни туркчада ноаниқ кўпликни ан-

глатадиган «бин бир» (минг бир) ибораси б-н боғлайди. Кейинчалик эса «Минг бир» ибораси тўпلامдаги кечаларнинг аниқ миқдори маъносида қабул этилган ва тўпلامни шу номга мослаш учун унга кўшимча материаллар киритилган (17-а. да асар ҳоз. тугалланган шаклга келди).

«М.б.к.» асарининг мазмуни, воқеалар таснифи турли даврлар, Шарқ халқлари ва мамлакатларининг тарихи б-н узвий боғлиқ. Асар 300 дан ортиқ қисса ва ҳикоялардан иборат бўлиб, уларда Шарқ халқларининг урф-одатлари, орзу-умидлари, тарихи, саргузаштлари узифодасини топган; худбинлик, очкўзлик, маиший бузуклик, жоҳиллик каби иллатлар қораланиб, поклик, ростгўйлик, донолик, камтарлик, саҳийлик сингари фазилатлар улуғланган.

«М.б.к.» композицияси «эртақ ичида эртақ» тарзида тузилган бўлиб, ундаги барча эртақ, ҳикоят, масаллар подшоҳ Шаҳриёр ва вазирнинг оқила кизи Шаҳризода ҳақидаги эртақ ва ҳикоятлар б-н ўраб олинган. Маликанинг хиёнатидан ғазабланган Шаҳриёр ҳар кеча ётоғига янги машуқа келтиришни буюради ва эрталаб уни қатл этиради. Навбат Шаҳризодага келганда, киз беҳуда қон тўкилишининг олдини олиш мақсадида шоҳга ҳикоя айтиб бера бошлайди ва ҳикоя энг қизиқ жойига келганда, тонг отиб, ҳикоя айтишни тўхтагади. Ҳикоянинг давомига қизиқиб қолган Шаҳриёр қатлини кейинги кунга қолдиради. Шу тариқа минг бир кеча ўтади. Шаҳризоданинг ақлу заковатидан лол қолган Шаҳриёр жанг уйланади.

«М.б.к.» нинг ҳажон кутубхоналарида 40 га яқин қўлёзмалари бор. Асарнинг биринчи, тўла бўлмаган французча таржимаси (А. Галлан) 1704—17 й.ларда нашр этилган. Унинг матнидан бошқа кўплаб европа тилларига ҳам таржима қилинган. 1911 й. Сидқий Хондайлиқий форсча матнидан, бир йилдан кейин (1912 й.) Ахрор Маҳдум арабчадан ўзбекчага қисқартирилган ҳолда таржима қилган. «М.б.к.» 1959—63 й.ларда араб тилидан

ўзбек тилига тўла таржима этилди.

«М.б.к.» ҳикоялари Марказий Осиё ва Европа халқларининг оғзаки ижодига, шунингдек, жаҳондаги кўпгина халқларнинг ёзма адабиётига катта таъсир кўрсатган (мас, мўғулларнинг «Минг бир окшом», перуликларнинг «Минг бир соат», татарларнинг «Минг бир чорак соат», сурияликларнинг «Беш юз ярим тонг ва б.»). Тасвирий санъат ва мусиқада ҳам шу мавзуда асарлар яратилган (Эрон миниатюралари; Н. А. Римский-Корсаковнинг «Шаҳризода» симфоник сюитаси ва б.), фильмлар ишланган: «Бағдодлик ўғри» (1924, АҚШ), «Алоуддиннинг сеҳрли чироғи» (1967, Россия), «Алибобо ва қирқ қароқчи» (1979, Ўзбекистон ва Ҳиндистон ижодкорлари ҳамкорлигида), «Шаҳризоданинг яна бир кечаси» («Тоҷикфильм», 1985), «Мухаббат ва қайғу юлдузи» («Ўзбекфильм», 1986) ва б. Матнлар: Книга тысячи и одной ночи, в 8 томах [под редакцией акад. И. Ю. Крачковского], М. Л., 1929-30; Минг бир кеча, 1 — 8 жлар, Т., 1959-63.

Ад.: Горстер А., Крымский А., К литературной истории «Тысячи и одной ночи», М., 1900; Эструп И., Исследование о «1001 ночи» и составе, возникновении и развитии, М., 1904; Герхорд М., Искусство повествования, М., 1984.

Ҳабиб Абдуназар.

МИНГ ДОНА УРУҒ ВАЗНИ - уруғликнинг саралиги, бўликлиги, унувчанлигини тавсифлайдиган курсаткич, гларда ифодаланади. Маданий ўсимликларнинг М.д.у.в. турлича ва ҳатто, бир турга мансуб навларда ҳам фарқ қилади (мас, 1000 та шоли дони вазни 26—30 г, чигитники 110—125 г, маккажўхориники 300—500 г, тарик,ники 5—8 г, нўхатники 250—400 г, мошники 70—80 г). М.д.у.в. уруғлик экиш нормасини тўғри ҳисоблашда муҳим аҳамиятга эга. Бўлик уруғларда озиқ моддалар кўплиги сабабли улардан бақувват ва соғлом ниҳол униб чиқади. Давлат уруғчилик инспекциялари ўтказадиган уруғчиликназорат таҳлилида аниқланиши шарт бўлган

кўрсаткич ҳисобланади.

«**МИНГ УЙ**» (хитойча «Чянфодунг»), Могаоку — Хитойнинг Синьцзян-уйғур мухтор районидаги тоғли ҳудудларда жойлашган будда ғор ибодатхоналари. Улар Қизил (Кучар вилояти), Турфон, Хэси йўлаги, Дуньхуанда учрайди. Дуньхуандаги «М.у.» уларнинг энг йириги бўлиб унинг расмий номи — «Могаоку» («Қумликдаги баланд будда ибодатхонаси»). Ибодатхона ҳужрачалари қоянинг ичини ўйиб ишлаш усули б-н ясалган. Энг қад. хужра 366 й.га мансуб, жами — 492 та, уларнинг деворлари ва шипи буддавийлик сю-жетлари, тарихи ва афсоналарига оид расмларга тўла. Катта ҳужраларда ҳайкаллар ўртада, кичикларида эшик рўпарасида жойлашган, жами 2415 ҳайкал бор. Деворий расмлар ичида (158хужра) Марказий Осиёдан борган одамлар сурати учрайди. Ибодатхонанинг марказий ҳужрасида бал. 33 м келадиган Будданинг катта ҳайкали ўрнатилган. Ибодатхонада ҳужраларнинг кўплигига сабаб, буддавийликда камолотга эришган ҳар бир зот битта хужра куриши лозим бўлган.

Абдулахад Хўжаев.

МИНГБОЕВ Набижон (1918.12.2 -Наманган — 1999.3.3) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, кичик сержант, 1943 й.дан фронтда. Ленинград fronti 21-армиянинг 381-ўқчи дивизияси 1261-ўқчи полкининг бўлинма командири. 1944 й. 10 июнда Всеволож р-нидаги Лемболово кишлоғи учун бўлган жангда алоҳида жасорат кўрсатган. 1945 й. 24 мартда Қахрамон унвони берилган. Урушдан кейин Наманганда яшаган ва турли хўжалик лавозимларида ишлаган.

МИНГБОШИ — ҳарбий маъмурий мансаб; 1) минг кишидан ташкил топган ҳарбий қисм қўмондони. Турк хоқонлиги, қорахонийлар, теурийлар армиясида мингбеги. М. туғ, карнай, соябон ва чодирга эга бўлган. Ду-булға, зирх, совут, найза, қилич, садоқ ва ўқ-ёй б-н таъминланган, ўнбоши, юзбошилар М.га бўйсунган. М.нинг ноиби — ўринбосари

бўлган. Амир Темур қўшинида юзта М. ҳарбий қисмларга сардорлик қилган, жангда зафар кучган. М., вилоят волийси мансаби б-н тақдирланган; 2) Ўрта Осиё хонликларида ҳарбиймаъмурий мансаб. Қўқон хонлигида хондан кейинги 2-олий мансаб. Асосан, ҳарбий ишларга мутасаддилик қилган. Хива хонлигида саройдаги энг кичик амалдор; 3) Эрон ва Хуронсонда 18-а.да М. ҳарбий сардор, туркманларда қабила бошлиғи; 4) Ўрта Осиёнинг руслар томонидан босиб олинishi арафасида Тошкент, Оқмачит (ҳоз. Қизил-ўрда) сингари шаҳар ҳокимлари. Кей-инчалик М. Тошкент даҳалари бошлиқлари. Даҳа М.си аҳоли томонидан сайланиб, вилоят ҳокими томонидан тасдиқланган. 19-а. охирига келиб М. шаҳарда тижорат ишларини назорат қилувчи кичик мансаб эгасига айланган; 5) 20-а.нинг 20-й.ларида М. Ўзбекистонда бир ёки бир неча кишлоқ бирлашувидан ташкил топган маъмурий идора бошлиғи сифатида фаолият кўрсатган.

МИНГБУЛОҚ — Марказий Фарғонадаги қўл. Бўз массивида. Сирдарё соҳилига яқин жойлашган. Уз. 400 м, эни 100 м. М.га кўп булок сувлари ва сизот сувлар қуйилади. Қўл қадимда катта бўлиб, бошқа қўллар б-н туташиб турган. Булок ва сизот сувлари Сирдарёнинг чап соҳилидаги текисликни қуритиш учун қазилган зовурларга оқиб кетганидан қўл майдони қискарган. Қўл чеккалари камишзор ва ботқоқлик, суви шўр, чуқурлиги ўрта қисмида 1,5—2 м. Қўлда балиқ ва турли ёввойи паррандалар бор.

МИНГБУЛОҚ БОТИҒИ - Қизилқумдаги ботик (Навой вилояти). Бўкантивнинг жан. этаги бўйлаб ғарбдан шарққа 100 км, жан.дан шимолга 30—35 км чўзилган. Умумий майд. 5400 км². М.б. асимметрик синклиналь тарзида тузилган бўлиб, шим.да Бўкантивнинг Тубаберген, Айтим, Кўкпатос тоғлари, ғарб ва жан.дан унча баланд бўлмаган тепаликлар б-н ўралган. Ботикнинг энг паст жойи — 12 м (Қизилқумнинг энг паст жойи). Палеозой, мезозой ва кайнозой

ётқизикларидан таркиб топган. Иклими кескин континентал. Йиллик ўртача т-ра 11 — 15°, йиллик ёғин миқдори 120—140 мм. Шамолнинг ўртача тезлиги 2,3—7,3 м/сек. Бу ерда бир неча булок, сувлари бирлашиб, кичик сой ҳосил қилган. М.б.да бўз тупрок, шўрхок, шўртоблар, кумли ва шағалли тупроқлар учрайди. Эфемер, эфемероид ўсимликлар, саксовул, астрагал ва терескен кўп. Ҳайвонот дунёси, асосан, калтакесак, илон, тошбака, юмронқозик, кўшоёк, кумсичконлардан иборат. М.б.дан яйлов сифатида фойдаланилади.

МИНГБУЛОҚ ТОҒИ - Қоржонтов тизмаси таркиби (Тошкент вилояти) даги тоғ. Ўзбекистон б-н Қозоғистон чегарасида жойлашган. Бал. 2823 м гача, Қоржонтов тизмасининг энг баланд жойи ҳисобланади. Тоғ кучли парчаланган. Альп типигади рельефга эга. Юқори палеозой даврининг интрузив ва метаморфик жинсларидан тузилган. Жигарранг тупроқларда сийрак арчазорлар ва турли ўтли буғдойикзорлар тарқалган. Альпинист ва тоғ сайёҳдарининг баландликка кўтарилиш бўйича машқ қиладиган жойи.

МИНГБУЛОҚ ТУМАНИ (1994 й.гача Задарё тумани) — Наманган вилоятидаги туман. 1952 й. 29 сент. да ташкил этилган. Сирдарёнинг чап соҳилида, Марказий Фарғонанинг кўриқ ва бўз ерларида. Шим.дан вилоятнинг Чуст ва Тўрақурғон, шим.-шарқдан Наманган, шим.-ғарбдан Поп туманлари, жан.-шарқдан Андижон вилоятининг Улуғнор, жан. ва жан.-ғарбдан Фарғона вилояти туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,74 минг км². Аҳолиси 91,6 минг киши (2002). Туманда 1 шаҳарча (Жомашўй), 7 кишлоқ фуқаролар йиғини (Бўстон, Гулбоғ, Гўртепа, Довдук, Олтинкўл, Мехнатобод, Момохон) бор. Туман маркази Жомашўй шаҳарчаси.

Табиати. Ҳудуди, асосан, пасттекислик, кўпчилик қисми кўриқ ва бўз ерлар ҳамда кум барханларидан иборат. Иклими қуруқ. Ўртача т-ра июлда 28°.

Янв.да — 3,5°. Вақт-вақти б-н шамол ва бўронлар бўлиб туради. Йиллик ёғин 150—200 мм. Туман ҳудудидан Сирдарё оқиб ўтади. Кўккўл, Қолгандарё, Тўнғизкўл, Тегирмонкўл каби кўллар бор. Гўртепа кишлоғи ёнида минерал булок очилган. Ерлари оч тус бўз ва шўрхок ботқоқ тупрок. Асосий сув манбаи — Сирдарё, Охунбобоев номли канал (уз. 45 км дан ортик), бир неча сув ўтказиш тармоқлари ва иншоотлари мавжуд. Ёввий ўсимликлардан саксовул, тол, қамиш, юлғун, ғўмай, шўра ва б. ўсади. Ҳайвонлардан тулки, чиябўри, бўри, куён, илон, калтакесак, эчкемар, юмронқозик, кўрсичкон, кушлардан чумчуқ, мусича, кирғий, зарғалдоқ, қарға, бойўғли ва б. бор.

Аҳолиси нинг аксари қисми ўзбеклар; рус, киргиз, корейс, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км² га 123 киши. Шахарликлар 11,5 минг киши, кишлоқ аҳолиси 80,1 минг киши (2002 й.).

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа корхоналари бор. Ширкат хўжаликлари пахтачилик, ғаллачилик, богдорчилик, сабзавотчилик, полизчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Туманда Гулбоғ пахта тозалаш з-ди, 130 дан ортик йирик, ўрта ва кичик корхона, 550 га яқин кичик фирма мавжуд (2002). Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. М.т.да 9 ширкат хўжалиги ва фермерлар уюшмаси бор. 2001/2002 ўқув йилида 51 умумий таълим мактаби, 1 кишлоқ ва сув хўжалиги коллежи, 1 иктидорли болалар интернати бўлиб, уларда 22 мингдан зиёд ўқувчи таълим олди, шунингдек, 1 лицей мавжуд. Маданият саройи, 27 оммавий кутубхона фаолият кўрсатади. Марказий касалхона (400 ўрин), поликлиника, сил касалликлари дис-пансери (125 урин), юкумли касалликлар касалхонаси (65 ўрин), 4 кишлоқ врачлик амбулаторияси, 5 кишлоқ врачлик пункти, 24 фельдшер-акушерлик пункти аҳолига хизмат кўрсатади (2002). 1953 й.дан «Истикбол

сари» туман газетаси чиқади (адади 5100).

МИНГДЕВОНА (*Nyoscyamus L.*) томатдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Бўйи 1,5 м гача. По-яси шохланган, сергук. Биринчи йили узун бандли илдиз бўғиз, тўпбарг, иккинчи йили поя ўсиб чиқади. Поядаги барглари тухумсимон, 3—7 бўлакли, бандсиз, кетма-кет жойлашган. Гуллари сарғиш, учи кенг, поя учуда тўпгул ҳосил қилади. Меваси икки хонали, кўп уруғли, кўзачасимон кўсакча. Ўрта Осёе, Сибирь, Кавказ, Узоқ Шарқда тарқалган. Ўзбекистонда 2 тури (туркман ва кора М.) бор, кўпроқ кора М. (заҳарли бегона ўт) учрайди. М. йўл ёкаларида, ўтлоқ ва партов ерларда, экинзорларда ўсади. Барги таркибида гиосциамин, атропин, скополамин ва б. заҳарли алкалоидлар бор. Барг экстракти ва уруғининг мойи бод, асаб касалликларида оғриқ қолдирувчи дори сифатида ишлатилади. Доридармон тайёрлаш учун махсус экилади.

МИНГЕЧАУР — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1948 й.дан). Кура да-рёсининг ҳар иккала соҳилида. Т.й. стан-цияси. Аҳолиси 100 минг кишига яқин (1990-й.лар ўрталари). 1945 й.да Мин-гечаур ГЭС қурила бошлаши муносабати б-н вужудга келган. Йўл машиналари, машина тузатиш, кабель, шиша тола, техник резина буюмлари, «Элек-троизолит», темир-бетон буюмлар, йирик панелли уйсозлик, ёғочсозлик з-длари, тўқимачилик, гўшт к-тлари бор. Тарих-ўлкашунослик музейи, театр мавжуд. М.да Закавказьеда энг йирик, мил. ав. Зминг йилликдан мил. 17-а.гача бўлган даврга мансуб археологик мажмуа топилган.

МИНГЙИЛҚИ ТИЗМАСИ — Чатқол тоғлари таркибидаги (Тошкент вилояти) тизма. Қораарча, Катта Майдонтол, Беркота, Нуракота сойлари ҳавзаларида жойлашган. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Уз. 10 км. Энг баланд жойи (Қораунгур тоғи) 2942 м. Тизмада учта баландлик: Қораунгур (2942м),

Жар (2936 м) ва номсиз (2842 м) яққол ифодаланган. М.т. ўртача, баъзи жойларда кучли парчаланган. Сув-айирғич қисми эса кам парчаланган. Яланғоч қояли қирралар унча яхши ифодаланмаган. Шим.да Катта Чимён (3309 м) тоғига тутшиб кетади. М.т. қуйи қарбон даврининг метаморфик ва чўкинди жинсларидан ташкил топган. Қуйи қисмида жигарранг тупроқларда сийрак арчазорлар б-н турли ўтли буғдойикзорлар учрайди. 2600—2800 м баландликда субальп ўтлоқлари мавжуд. Ёзги яйлов сифатида фойдаланилади. Яйловларнинг ўртача маҳсулдорлиги гектарига 6—10 ц.

МИНГТЕПА — қўхна шаҳар харобаси (мил. ав. 3 — мил. 5-а.). Андижон вилояти, Марҳамат тумани марказига тутшиб кетган ёдгорлик. Хитой ёзма манбаларидаги Эрши ш. б-н айнан деб тахмин этилади. 1940—50 й.ларда А. Н. Бернштам, Ю. А. Заднепровский, кейинчалик (90-й.ларда) Ўзбекистон ФА Археология ин-тининг Фаргона отряди (Б. Матбобоев) археологик текшириш ишлари олиб борган. М. ички ва ташқи шаҳардан иборат бўлиб, мустақкам мудофаа деворлари б-н ўраб олинган. Ҳозир фақат ички шаҳарни (38 га) тўрт томондан қуршаган мудофаа девори сақланиб қолган. М.даги тепаликлар сони 52 та. Ички шаҳарнинг шим.-ғарб томонидаги марказий тепаликнинг маданий қатлами 10 м дан ортиқ. Энг қуйи қатлам мил. ав. 3—2-а.ларга оид. Тепалиқдан 5 м калинликдаги платформа (тагкурси) устида қурилган иншоот қолдиқлари чиққан. Мутахассислар фикрича, бу тепалик шаҳар арки бўлган. М. мудофаа деворининг ҳар 38—40 м масофасида кузагув минораси ўрнатилиб, унинг уз. 18 м, эни 9 м, бал. 3—4 м га етган. Минора ўртасида шинаклар б-н таъминланган хона жойлашиб, унда сокчилар яшаган. Буржларни ўзаро туташтириб турган мудофаа деворининг қалинлиги қуйи қисмида 7 м, юқорида 4 м, бал. 4 м га етган. Девор ва бурж, асосан, яхши пиширилган пахса ва хом ғиштлардан ти-

кланган. Девор ташқарисида хандақлар қазилган. Қадимда М. ўрнида бўлган Эрши ш.ни хитойликлар бир неча марта камал қилиб, ишғол эта олмаганлар (к. Эрши мудо-фааси).

Ад.: Бернштам А. Н., Историко-археологические очерки Тянь-Шана и Памиро-Алая, М.—Л., 1952; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

Бокижон Матбобоев.

МИНГТЕПА — дафн иншооти қодиғи. Тошкент вилояти Оҳангарон вояишида жойлашган. 2—3 км² майдонни эгаллаган 1000 га яқин дўнглик (диаметри 2,5 м дан 30 м гача, бал. 0,5—3,5 м) дан иборат. М.нинг 7 гуруҳи мавжуд: Тўйтепа қишлоғи жан.даги Тўйтепа, Пскент қишлоғининг жан.-шарқидagi Пскент, жан.-шарқий Алимкент, Бўка қишлоғидан 4,5 км узокликдаги Бўка, Олмаликсой ва Нокпой ўртасидаги Нокпой, Қорахитой қишлоғининг шим.-ғарбидаги Қорахитой, Оқча қишлоғининг шарқидagi Оқча М.нинг асосини гумбазли хужралар ва пастбаланд ертўлалар ташкил этади. Қабрлардан ҳар хил қурол, зийнат буюмлари, дастаси ҳайвон шаклида ишланган идишлар топилган. Топилмалар мил. ав. 1-адан мил. 5—7-аларгача бўлган даврларда яшаган кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларга мансуб.

Ад.: Массон М. Е., Ахангеран. Археоло-готопографический очерк, Т., 1953.

МИНГЧУҚУР ҒОРИ - Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги ғор. Бойсун тизмаси таркибидаги Ҳожибузбарак тоғининг шим.-ғарбий ён бағрида, Мачай дарёси водийсида жойлашган. Юра даври гипс қатламларида ҳосил бўлган. Ғорга кириш қисмининг эни 27 м дан зиёд, бал. 12 м. Бир қанча хоналар ва йўлақлардан ташкил топган ғорнинг ички тузилиши мураккаб. Уларнинг эни 6—8 м дан 10—18 м гача, бал. 1—2 м дан 10—12 м гача. Саҳнида шипи ва деворларидан қулаб тушган турли катталиқдаги тош парчалари учрайди. Ғорнинг умумий уз. 230 м, майд. 680 м², ҳажми 1350 м³ дан зиёд.

МИНГЧУҚУР ҒОРИ - Сурхон-

дарё вилоятининг Шўрчи туманидаги ғор. Гулбаир тоғининг шим.-ғарбий ён бағрида, 2390 м баландликда жойлашган. Юра даври оҳақтошларида ҳосил бўлган. Ғорнинг оғзи жан.-шарқ томонга учбурчак шаклида очилган (эни 0,6 м, бал. 1,3 м). Ғор бир қанча йўлак ва йўлакчалардан иборат (эни 0,6—2,5 м дан 3—4,8 м гача, бал. 1—2 м дан 3—4 м гача). Ичида сув сарфи 4 л/сек ва сув т-раси 27° бўлган жилға оқади. Сувининг таркиби сульфат-кальцийли. Ғор ичкарисида нисбий намлик июнь ойида 98% га етади. Ғорнинг умумий уз. 86 м, майд. 130 м², ҳажми 330 м³ дан зиёд.

МИНГЎРИК, Мингўриктепа — қад. шаҳар харобаси (1—13-а.лар). Маҳаллий аҳоли ўртасида Афросиёб тепалиги номи б-н ҳам машҳур бўлган. Минорақаср (тўртбурчак аркка ёндошган) ва шаҳристоннинг тепаликка айланган худудидан иборат. Тошкент т.й. вокзали яқинида, Салор канали соҳилида жойлашган; шаҳар харобаси ўрнида 19-а.да катта ўрикзор бўлганлиги учун шундай аталган. Ҳоз. шаҳар қурилиши муносабати б-н ёдгорликнинг маданий қатлами бузилиб кетиши натижасида М.нинг бир қисмигина сақланган. 1-мартга 1896 й. (Е. Т. Смирнов, Н. С. Ликошин томонидан), кейин 1912 й. (А. И. Добросмилов, Туркистон археология хаваскорлари тўғараги аъзолари томонидан) қайд қилинган. 20-а.лар М. Е. Массон археологик кузатиш ишлари олиб борган. 1-қазииш ишлари Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти (Ю. Ф. Буряков, Д. Г. Зильпер, О. В. Обельченко) томонидан ўтказилган. 1968 й.дан Тошкент археология экспедицияси давом эттирмоқда. Бу ишлар натижасида шаҳристон (15 га) ва арк (0,5 га) майдонлари, шаҳар ҳаётининг 3 асосий босқичи аниқланган. 1-босқич 1—4-а.ларга мансуб бўлиб, ички турар жой комплексини муҳофаза қилган узун йўлакли, кўшқатор қалъа деворлари қолдиғи топилган. Девор ташқарисида унга ёндоштирилиб қурилган тўртбурчакли бурж ва мўлалар бўлиб, уларнинг ораси 12

м га тенг бўлган. 2-боскичда (5—6-а.лар) шаҳар тез суръ-атда ривожланиб, аҳоли сони ошиб бориши натижасида мустахкам арк ва шахристонга, энг йирик шаҳар марказига айланган. 6-а. охирида шаҳар Чочнинг пойтахти бўлган. Араб манбаларида тилга олинган «Мадинат аш-Шош» шу ёдгорликнинг айнан ўзи деб ҳисобланади. 3-боскич (7—8-а.лар) Араб халифалигининг Чочга юриши ара-фасида шаҳар энг кжсалган давр бўлган. Барча меъморий қурилиш услублари комплекси, ички безакларда ҳашаматли деворий тасвир ва нақшлардан фойдаланиш, уй-рўзгор асбоб ускуналари, идишлар М.нинг умумсуғд маданияти асосида Суғд, Фарғона ва Ўрта Осиёнинг бошқа жойлари б-н му-стахкам алоқада ривожланганлигидан далолат беради. Шу б-н бирга шаҳар турмуш тарзида кўчманчи қабилаларнинг таъсири катта бўлган. Шаҳар қурилиши кенгайиб борган сари қалъа деворлари торлик қилиб, унинг харобалари устига шахристон уйлари-га нисбатан салобатли саройқаср комплекси — Чоч ҳукмдорларининг саройи қурилган. Саройда супа ва нақшинкор устунли ҳашаматли хоналар ва ибодатхоналардан ташқари қўшимча хоналар (хўжалик эҳтиёжлари учун) ҳам бўлган. Бу даврда Чоч ўлкаси Турк хоқонлигига тобе бўлган. Манбаларда қайд қилинишича, мусиқа ва рақс санъати айниқса, юксак поғонага чиққан. 8-а. бошларида Чоч пойтахти араб халифалиги истилочилари томонидан вайрон қилиниб, харобага айлантирилган. 10-а. да М.нинг бир қисмидагина ҳаёт тикланган ва 13-а. гача давом этган. Марказ янги шаҳар — Бинкатга кўчирилган.

МИНДАНО — Филиппин архипелагининг жан.даги орол. Катталиги бўйича Лусон о.дан кейин 2-ўринда. Майд. 94,6 минг км². Рельефида энг баланд жойи 2954 м бўлган вулкан массивлари б-н пасттекисликлар алмашилиб келади. М. мураккаб конфигурацияга эга, йирик қўлтиқлар ва тор, океан ичига узоқ кириб борган ярим орол кўп. Замини сла-

нец, кумтош, оҳактош, базальт жинслари-дан тузилган. Сейсмик фаол, ҳаракатдаги вулканлар бор. Со-ҳилбўйи пасттекисликлари ва йирик тоғ оралиғидаги водийлар ботқоқлашган. Кўмир, темир рудаси ва рангли металл конлари топилган. Икклими субэкваториал, муссонли, жан. да экваториал иклим, ҳаво т-раси йил бўйи текисликларда 25—28°. Йиллик ёғин 1000 мм дан 4000 мм гача. Асосий да-рёлари — Минданао, Пуланги ва Агу-сан. Тропик ва муссонли ўрмонлар, соҳил қисмида мангра ўрмонлари усади. Кокос пальмаси плантациялари бор, шоли экилади, ананас етиштирилади. М.да Давао, Замбоанга ш.лари жойлашган.

МИНЕРАЛ (франц. mineral — руда) — Ер (ва б. космик жисмлар)нинг сирти ва ичида физиккимёвий жараёнлар натижасида ҳосил бўлиб, кимёвий таркиби ва физик хусусиятлари бир бирига ўхшаш бўлган табиий жисм; асосан, тоғ жинслари, руда ва метеоритларнинг таркибий қисми.

М. аксарият қаттиқ жисмлар; кам ҳолларда суюқ М. ҳам (мас, тугма симоб) учрайди. Сувнинг М.га мансублиги бах-сли, лекин муз М. деб қабул қилинган. Кристалли, аморф (метакolloидлар) ва ташки кўриниши кристалларга ўхшаш, лекин аморф, шишасимон ҳолатдаги ме-тамитк минераллар фарқ қилинади.

Ҳар бир М. (минерал тури) муайян таркибли фақат ўзига хос кристаллик структурага эга бўлган табиий бирикмадан иборат. М.нинг бир хил таркибли модификацияси (мас, олмос — графит, кальцит — арагонит), лекин турлича кристалл тузилишга эга бўлган М. ҳар хил М. турига мансуб; аксинча, муайян чегарада таркиби ўзгариб, бироқ доимий структурага эга бўлган М.нинг изоморф каторлари (мас, оливинлар, вольфрамитлар, колумбитлар) битта минерал турига киради. Кимёвий таркиби айрим хосса ёки морфологик хусусиятларидаги унча катта бўлмаган ўзгаришлар М. структу-расида кескин фарқ қилмаса М.нинг хил-лари дейилади (мас, кварц хиллари — тоғ

хрустали, аметист, цитрин, халцедон). Бир-биридан физик сирти б-н ажарлиб турувчи якка кристаллар, доначалар ва б. М. жисмлар минерал индивидларни, уларнинг ўсимталари М. агрегатларни ташкил қилади. Ҳоз. вақтда табиатда Халқаро комиссия томонидан расмий тасдиқланган қарийб 4000 М. тури мавжуд ва яна тахм. 1000 та М. топилган ва ўрганилган, лекин ҳозирча тасдиқланмаган. Ҳар йили 100 га яқин янги минерал тури топилади ва шундан 50—60 таси тасдиқланади. Ўзбекистон худудида 1000 дан ортик, М. топиб ўрганилган.

Кўпчилик М.лар ион структурага эга. Ионлари тартибли жойлашган идеал структурадан четлашиш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради.

М. кристалл панжарасинит айрим структуравий элементлари (каглам, пакет, занжирчалар ва ҳ.к.) шу элементлар ичида структураси тўлиқ сақлангани ҳолда бир-бирига нисбатан бир оз силжиган бўлиши мумкин. Натижада М.нинг политип модификациялари вужудга келади. Политиплар қатлами М.лар (мас, слюда, графит, молибденит, гилли М.лар)да кўп учрайди. Агар полиморфизм ҳодисаси т-ра ва босимнинг ўзгариши б-н боғлиқ бўлса, М. политипияси эса эхтимол кристалларнинг ўсиши шароити б-н боғлиқ. М.ларнинг структуравий нуқсонлари, политипи ва б. четланишларини идеал структурага нисбатан қиёсий ўрганиш М.ларнинг пайдо бўлишидаги термодинамик шароитни аниқлашга имкон беради.

М.ларнинг кимёвий таркиби, формуласи ва таснифи. М. структурасида кимёвий элементларнинг аҳамияти турлича: баъзилари етакчи бўлиб, М.нинг асосий таркибини белгилайди; бошқалари хусусиятлари ва атом (ион) тузилишлари б-н асосийларига яқин бўлиб, М.да изоморф (қ. Изоморфизм) аралашма (мас, церий, индий, кадмий, галлий, селен, таллий, рений, рубидий, кўпгина камёб-ер элементлари) ҳолида учрайди.

М. таркибининг мураккаблиги ва

етарлича барқарор эмаслиги изоморфизм ҳодисаси, субмикроскопик киритмалар, шунингдек, сорбция ҳодисасига ҳам боғлиқ. М.да субмикроскопик киритмалар куйидаги қолларда рўй бериши мумкин: эритма, қоришма ва б. муҳитнинг кристалланиш жараёнида дисперс аралашмаларни ушлаб қолиш натижасида (мас, кварцдаги газсуёқлик киритмалари, дала шпатидаги гематит киритмалари); т-ра шароитларининг ўзгариши натижасида қаттиқ қоришмаларнинг парчаланиши (дала шпатларидан пертитларнинг ҳосил бўлиши, мураккаб сульфид ва мураккаб оксидларнинг парчаланиши) дан; метамикт ўзгаришда; бир М. ўрнига бошқаси жойлашган ҳолларда ёки иккиламчи ўзгаришлар натижасида. Кўпгина М.лар (мас, магнетит) таркибида доим турли қўшимчалар зарралари бўлади.

Табиатда тарқалган жами М.ларнинг чорак қисмини силикатлар синфи, 12% ини оксид ва гидрокиедлар, 13% ини сульфид ва унинг аналоглари, 18% қисмини фосфатлар, арсенат (ванадат)лар, 32%ини бошқа кимёвий бирикмалар ташкил этади. Ер пўстининг 92% силикат, оксид ва гидроксидлардан таркиб топган. Кимёвий бирикмалари типига кўра, М. оддий (туғма элементлар) ва мураккаб таркибли (бинарли ва б.)га бўлинади.

М.ларнинг ҳоз. қўлланиладиган таснифига кимёвий бирикмалар ва кристалл панжараси типларидаги фарқлар асос қилиб олинган. Муайян структура типига мансуб М.нинг таркиби, шунингдек, унинг изоморфизмдаги қонуниятли ўзгаришлари унда иштирок этган атомлар (ионлар) тузилиши ва кристаллокимёвий тавсифи, уларнинг радиуси, координацион сонлари ва кимёвий боғланиш типии б-н белгиланади. М. конституцияси (таркиби ва структураси) кристаллокимёвий формулаларда ифодаланади.

М.ларнинг ташқи қиёфаси уларнинг ички структураси ва вужудга келиш шароитлари б-н белгиланади. Айрим М. индивидларининг ўлчами 1 — 100 нанометрдан (коллоид минераллар) 10 м гача

(мас, пегматитлардаги сподумен кристаллари) бўлади. Кристалл структураси ва ўсиш шароитларига боғлиқ ҳолда М.нинг турли қиёфадаги изометрик (мас, галит, галенит, сфалерит, оливин), вараксимон ва тангасимон (молибденит, слюдалар, тальк), тахгачасимон (барит ва б.), ус-тунсимон ва игнасимон (рутил, акти-нолит, турмалин) кристаллари вужудга келади. М.нинг баъзи кристалларида ўзига хос штрих чизиқлар, шунингдек, ўсиш ва эриш шакллари ни кузатиш мумкин. М. морфологияси ва киралари тузилишини багафеил ўрганиб, яъни кристалло-морфологик тадқиқотлар ўтказиб М. индивидларининг пайдо бўлиш тарихини тиклаш мумкин. Табиатда М.нинг айрим кристаллари б-н бирга ўзаро қонуний ориентирланган (қўшалок, параллел), шунингдек, ўзаро ориентирланмаган (минерал агрегатлари) М. ўсимталари бўлади. Агрегат морфологиясига кўра, айниқса, экзоген М.лар учун хос бўлган друзалар (шчёткалар), дендритлар, доначали, зич ва тупроқсимон массалар, оолит ва сферолитлар, секреция ва конкрециялар, турли оқиқлар фарқ қилади. М. агрегатларни ўрганиш б-н минералогиянинг махсус онтогеник анализ бўлими шуғулланади. М.нинг морфологик хусусиятларини билиш уларни тезроқ аниқлашга ёрдам беради.

М.нинг физик хусусиятлари уларнинг кристалл структураси ва кимёвий таркибига боғлиқ. М.нинг табиий кристалларида изоморфизм, микро тузилишининг бир хил эмаслиги, тартибсизлиги, нуқсонларининг мавжудлиги ва б. хос-саларига кўра, уларнинг хусусиятлари одатда доимий эмас. М. физик хоссаларига зичлик, механик, оптик, люминесцент, магнит, электр, термик радиоактив-лик ва б. киради.

Зичлигига қараб енгил (2500 кг/м^3 гача), ўрта (2500 дан 4000 кг/м^3 гача), оғир (4000 дан 8000 кг/м^3) ва ўта оғир (8000 кг/м^3 дан кўп) М.га бўлинади. М.нинг зичлиги кристалл структурасига кирувчи атом ёки ионлар массасига ва уларнинг

жойланиш характери, қўшимча анионлар ва сувнинг бўлинишига боғлиқ. М.нинг физик хоссасига Абу Райҳон Беруний ҳам катта эътибор берган ва ўша даврда маълум бўлган М. ва жавоҳирларнинг солиштирма оғирлигини аниқлаб, шу асосда М.лар таснифини тузган. Беруний келтирган маълумотлар ҳозиргиларидан деярли фарқ қилмайди.

Механик хоссалари га каттиқлик, мўртлик, чўзилувчанлик, улаиш те-кислиги, синиш юзасининг қурилиши, эгилювчанлик, қайишқоқлик киради. М. дастлаб ўрганилганда, одатда, унинг нис-бий каттиқлиги Мосс шкаласига мувофиқ аниқланади.

Улаиш текислиги ута мукаммал, мукаммал, ўртача ва номукаммал бўлади. Бу М.нинг муайян йўналиш бўйича ёри-лиш (ажраш) юзасида намён бўлади.

Оптик хоссалари. М.нинг ранги, ял-тироклиги, шаффофлик даражаси, нур синдириши, нурни акс эттириши, плеох-роизм ва б. хоссалари М. дончаларининг айрим қисмларида оптик микроскоп ер-дамида спектрнинг ультрабинафша ва инфрақизил нурларида ўрганилиши мум-кин (қ. Кристаллоптика).

М.нинг ялтироклиги (металл, ярим металл ва нометалл — олма, шишаси-мон, ёгли, мумсимон, ипаксимон, садафе-имон ва х.к.) унинг сиртидан қайтган нур миқдори ва нур синдириш кўрсаткичига боғлиқ. М.нинг бошқа кўпгина физик ху-сусиятлари (люминесцент, магнит, электр-рик, радиоактивлик ва б.) каттик жисм-лар физикасида яхши ўрганилмоқда.

М. дастлаб дала шароитларида ташки белгиларига қараб ўрганилади. Кампас ердамида ферромагнит М.лар (магнетит, пирротин) аниқланади. Карбонат тар-кибли М.лар хлорид кислота эритмаси томизилганда «қайнаб кўпириши»дан билинади. Баъзан сифатли кимёвий реак-циялардан фойдаланилади. Топилган ми-нералларни маълум турга мансублигини белгилайдиган махсус аниқлагичлар ҳам мавжуд. Кўпгина минералларни (мас, гил-ли М.) дала шароитида аниқлаш қийин.

М.нинг кимёвий таркиби лаб. шароитида кимёвий, шунингдек, спектрал кимёвий анализлар методи б-н аниқланади. Шаффоф ва нур ўтказувчи М.лар қутбланган нузли микроскоп ердамида, шаффоф бўлмаганлари махсус микроскопда ўрганилади. М.нинг аниқ ташҳиси фақат рентгенограмма ердамида бажарилади. Жуда майда дисперс М.лар электрон микроскоп остида электронографик метод б-н тадқиқ қилинади. М. таркибида сувнинг қандай шаклда мавжудлигини билишда термик анализ ва б. методлардан, қўшимчаларни аниқлашда эса рентген микроанализатордан фойдаланилади.

Табиатда тарқалиши ва ҳосил бўлиши. Барча М.лар тарқалишига кўра, жинс ва руда ҳосил қилувчи [тоғ жинси ёки руда таркибида қатнашувчи, иккинчи даражали ёки аксессуарлар (таркибида 1% дан куп бўлмаган)], кам ва жуда кам учрайдиган, ахён-ахёнда битта учрайдиган турларга булинади. Бу шартли булиниш, чунки баъзи табиий жараёнда жуда кам ҳосил булувчи М. бошқа геологик шароитларда кенг Тарқалган булади.

Ҳар бир М. аниқ геологик ва физиккимёвий шароитда муайян бир табиий геокимёвий жараёнлар натижасида вужудга келиб, ўзининг ривожланиш тарихига эга. М. ривожланиш жараёнида вужудга келиш, ўсиш ва ўзгариш босқичларини ўтайди. М. ва агрегатларининг бу босқичлари тадрижи рус геологи Д. П. Григорьев томонидан М. л а р онтогеняси номи б-н бирлаштирилган (1961). М.нинг вужудга келиши муҳитнинг турли фазасида (эритма, қоришма, газ) кечиши мумкин. М. ўсиш жараёнида изоморф ёки механик равишда М. ҳосил қилувчи муҳитдаги аралашмаларни ва суюқ, газли суюқ ва газли киритмаларни қўшиб олади. Физиккимёвий шароитнинг (мас, транинг пасайиши, босимнинг ортиши, янги аралашмаларнинг келиб қўшилиши ва ҳ.к.) ўзгариши куйидаги ҳолатларга олиб келади: а) деформация; б) М.нинг эриши; в) полиморф ўзгаришлар; г) каттиқ қоришмаларнинг парчаланиши;

д) қайта кристалланиш; е) бошқа М. б-н алмашилишига олиб келадиган кимёвий ўзгариш жараёни. Агар бу ўзгаришларда аввал мавжуд бўлган М.нинг ташқи шакли сақланса, псевдоморфоз М.лар вужудга келади. Бир таркибнинг полиморф модификацияларида ифодаланадиган бирламчи ва ундан ҳосил бўлувчи иккиламчи М. псевдоморфозлари параморфозлар (мас, вюрцитдан сфалерит, графитдан олмос) дейилади. Турли реакциялар натижасида вужудга келган ҳар қандай М. алоҳида, соф ҳолда учрамайди, ҳамма вақт бошқа М.лар ҳамроҳлигида бўлади. Бир жараёнда чекланган майдон ва вақтда ҳамда маълум физиккимёвий шароитда қонуниятли равишда ҳосил бўлувчи М. бирикмалар М.лар парагенезиси ёки парагенетик ассоциациялар дейилади. М.нинг бир парагенетик ассоциацияси ривожланиш жараёнида табиий муҳит, т-ра, босим ва компонентлар концентрациясининг ўзгариши натижасида қрунияти равишда иккинчиси б-н алмашинади. Вужудга келадиган М.лар ассоциациясини физиккимёвий диаграммалар ёрдамида тадқиқ қилиш парагенетик анализнинг асоси ҳисобланади. М.нинг бир коннинг ўзида турли парагенетик ассоциациясида, яъни турли босқичда намоён бўлиши унинг генерацияси дейилади. Табиий реакциялар маҳсули бўлган М. уни ҳосил қилган му-хит, фазали ҳолат, физиккимёвий параметрлар б-н узвий боғлиқ. Буларнинг ҳаммаси М. ҳосил бўлиш жараёнининг ҳар бир бо-сқичида М. таркиби ва хусусиятларида узгаиб, ўзига хос махсус типоморф белгиларига эга бўлади. М. хреил бўлган муҳит б-н боғлиқ бўлган кимёвий структура, физик белгиларининг мажмуи М. типоморфизми дейилади. М.ларнинг ўзи ёки уларнинг парагенезиялари, шунингдек, уларнинг айрим белгилари ҳам типоморф бўлиши мумкин. М.нинг типоморф хусусиятларидан фойдали қазилмаларни қидирув белгилари сифатида фойдаланиш мумкин.

М. эндоген, экзоген ва метаморфизм

жараёнларида вужудга келади. Ҳоз. замон «М.лар генезиси» тушунчаси бир канча масалалар, жумладан, М. ҳосил бўлиш жараёни химизми, М. ҳосил бўлувчи муҳитнинг фазали ҳолати ва ҳ.к. тавсифини ўз ичига олади. М. генезисини тавсифловчи объектив маълумотларни олиш фойдали қазилма конлар геологик жараёнларини ва шаклланиш тарихини ўрганишга, шу б-н бирга уларни излаш, разведка қилиш ва саноат аҳамиятини баҳолашга имкон беради.

Қўлланиши. М.нинг хусусиятлари уни техниканинг қайси соҳасида ишлатилишини белгилайди. Мас, ўта қаттиқ М.лар (олмос, корунд, гранат ва б.) абразив асбоблар сифатида, пьезо-электрик хусусиятли М.лар радиоэлек-троникада қўлланилади ва ҳ.к. М.нинг ҳар хил физик хусусиятлари (асосан, зичлиги, қайишқоқлиги, магнитлиги, электр ўтказувчанлиги, радиоактивлиги ва б.)га қараб руда бойитиш, фойдали қазилмалар кидиришнинг геофизик усуллари белгиланади. М. нинг кристаллик панжарасидаги нуқсонларни аниқ мақсадга йўналтирилган механик, акустик, термик (қиздириш ва кейин тез ёки секин совитиш), кимёвий (қуидириш, реагентлар б-н ишлов бериш), радиацион (рентген ва гамма нурлар б-н нурлантириш) усуллар б-н йўқотиш ёки тузатиш катта истикболлар очилишига имкон беради. Ҳозиргача маълум бўлган М.ларнинг атиги 1/5 қисмига яқини саноатда фойдаланилади. М.нинг тарқалиши, ҳоссаларини синчи-клар ўрганиш янги М. турларидан амалиётда фойдаланишга имкон яратади. Ўзбекистонда кўп М. конлари очилган. М.лардан баъзилари дунёда биринчи марта топилган ва машҳур олимлар ва топилган жойлари номи б-н аталган (мас, авиценит, бирунит, ҳамрабаевит, наследовит, уклонковит, ферганит ва б.). Ҳоз. саноатда Менделеев жадвалидаги барча элементлардан фойдаланилмоқда, улар асосий компонент ёки қўшимча элемент сифатида ҳар хил М.лар таркибида мавжуд. М.нинг монокристаллар ёки улар-

нинг синтетик аналоглари электроника, оптика, радиотехника, электроэнергетикада ишлатилмоқда. Ўз чиройи б-н ажралиб турадиган М.лар қимматбаҳо, ярим қимматбаҳо жавохирлар (олмос, зумрад, ёқут, сапфир, нефрит ва б.) сифатида қўлланилади. Минералогларнинг тадқиқ қилиш объектига Ойдан олиб тушилган, самодан тушган жисмлар, Ер мантияси ва океан туби М.лари ҳам йил сайин қўшилиб бормоқда.

МИНЕРАЛ ҚЎЛЛАР, шўр қўллар — сувининг таркибида кўп миқдорда туз бўлган қўллар. М.к. тоифасига туз миқдори океандаги (35 г/кг)дан юқори бўлган қўллар киради. Бошқа тасниф бўйича М.к. тоифасига таркибидаги эритма моддалар 25г/кг дан ортиқ бўлган қўллар киради. Таркибида туз миқдори 1%о дан 35%о гача (ёки 25%о) бўлган М.к. кам минералли ёки шўр қўллар дейилади. Юқори концентрациядаги М.к.нинг тузли суви тагида тузлар концентрацияси ва чўкмасини ҳосил қилган тўйинган эритмани вужудга келтиради. Оддий қўл суви оқмасдан туриб қолиши ва бўғланиши натижасида ундаги туз миқдори орта бориб, М.к. ни пайдо қилади. М.к. икки хил йўл б-н: денгизнинг айрим қисми ажралиб қолиши натижасида (мас, лиманлар, баъзи бугозлар ва б.); чул ва даштлардаги пастқам жойларга оқар сувлар нураган тоғ жинсларидаги осон эрийдиган тузларини оқизиб келтиришидан ҳосил булади (мас, Қорақал-поғистон Республикасининг Қунғирот ш.дан 60 км шим.-ғарбда жойлашган Қораумбат кули). М.к. сувидаги тузларнинг хили ва миқдорига қараб карбонатли, сульфатли ва хлоридли бўлади. М.к.дан сода, мирабилит, хлорли магний, туз, йод, бром бирикмалари ва ҳ.к. олинади. Тиббиётда М.к.дан ревматизм ва б. касалликларни даволашда фойдаланилади.

МИНЕРАЛ ОЗИҚЛАНИШ - 1) (ўсимликларда) ўсимликларнинг ўз ҳаёт фаолияти учун зарур кимёвий элементларни минерал тузлар ионлари шаклида тупроқдан ўзлаштириш жараёнлари маж-

муи. М.о. тупроқдан минерал тузлар ионларини ўзлаштириш, ионларнинг алмашинув жараёнига қўшилиши ва ўсимлик бўйлаб ҳаракатланишидан иборат. М.о. элементлари сирасига макроэлементлар (N, S, P, K, Ca, Mg) ва микроэлементлар (Fe, B, Mn, Cu, Zn, Mo) киради. Азотни ўсимликлар анион NO₃ ёки катион NH₄⁺, фосфор ва олтингургуртни H₂PO₄ ва SO₄²⁻ анионлари шаклида, металлларни K⁺, Ca²⁺ ва Mg²⁺ катионлари шаклларида ўзлаштиради. Баъзи ўсимликлар бошқа элементларга ҳам талабчан бўлади. Мас, қанд лавлагинини ўсишига ва ривожланишига натрий ижобий таъсир этади, дук-каклиларга кобальт зарур (туганак бактериялар молекуляр азотни тўплаши учун). Ўсимликларнинг модда алмашинуви ва ўсишига алюминий, никель, кўрғошин, кадмий, хром ва б. элементларнинг, гарчи зарур бўлмаса ҳам, ижобий таъсир кўрсатиши кузатишган. Ионлар илдиз тукчаларидаги илдиз хужайраларининг ташқи қобиғи юзаси орқали шимилиб, кейин хужайра цитоплазмасига уларни ўраб олган липопротеидли мембрана, яъни плазмолемма орқали кириб келади. Ионлар пассив равишда диффузия йўли б-н, шунингдек, молекулалар ва ионларни ташувчи ион насослар ёрдамида фаол равишда цитоплазмага киради.

Дала шароитларида ўсимликлар учун тупроқ эритмалари бевоқифа озуқа ионлар манбаи бўлиб хизмат қилади. Ўсимлик бир кеча-кундузда бир неча бор (мас, райграс 10 марта) тупроқ эритмасидаги фосфорни тўлиқ ўзлаштириб олади ва унинг янги микдорларини боғланган ҳолатдан чиқаради. Натижада М.о. элементларининг сўрилиши тезлиги уларнинг тупроқ эритмасига утиши тезлиги б-н меъёрлашади. М.о.ни меъёрлаштирувчи яна бир бошқа омил — тупроқдаги илдизлар сиртига ионларнинг диффузияланиши (етиб келиши) тезлигидир. Шу боис илдиз тизимининг морфологик тавсифи (узунлиги, тарқалиши, тармоқланиши, ўсиши тезлиги) М.о.учун физиологик (ўсимлик сирти юқори қисми бирлигининг сўриш

фаоллиги) тавсифига Караганда кўпроқ аҳамиятлидир. Бу ҳолат селекция ишларида эътиборга олинади.

Ўсимликларда М.о. элементлари илдиз, шох ва барглардан ўтадиган ксилеманинг ўтказувчи томирлари орқали ўтадиган сув оқими б-н тақсимланади. Улар, асосан, ёш, ўсаётган аъзоларга ва шаклланаётган меваларга томон йўналади. Пастки барглар қариган сари М.о. элементлари (Ca ва B дан ташқари) улардан ўсаётган органларга оқиб ўтади ва қайта фойдаланилади. Ўсимликлар учун макро- ва микроэлементларнинг ҳаммаси бир хилда зарур (элементларни алмаштириб бўлмаслик қонуни). Аммо, кўпинча, тупроқда N, P ва K етишмайди. Шунинг учун улар ўғитлар шаклида берилади. Аммо барча экинлар ва навлар учун №P:Книнг ўртача нисбати бир-бирига яқин ва 73:5:32 ат. % га тенг. М.о.нинг физиологик аҳамиятини, элементларнинг ҳаракати ва сўрилишини билиш ўғитлардан тўғри фойдаланиш учун зарур бўлади. Ўғитлар ёрдамида М.о.ни тартибга солиш қ.х. экинлари ҳосилдорлигини оширишнинг асосий йўлидир. М.о. фотосинтез б-н биргаликда ўсимликларнинг ягона озикланиш жараёнини ташкил этади;

2) ҳайвонлар организмиде рациондаги минерал моддаларнинг ҳазм бўлиши ва қонга сўрилиб, тўқима ва хужайраларда сарфланиши. Минерал моддалар организмдаги жами физиологик жараёнларда иштирок этади. Ҳайвонлар истеъмол қилган озукалар ва минерал қўшимчалар таркибидаги минерал тузлар ошқозоничак тизимидан қонга сувда эриган ҳолда сўрилади. Улар организмда, гарчан энергия бермасида, жуда муҳим функцияларни бажаради. Ортиқча истеъмол қилинган баъзи минерал моддалар тўқима ва хужайраларда захира ҳолида сақланади. Мас, кальций ва фосфор тузлари суякларда, натрий ва хлор териде, темир жигарда захира ҳолида тўпланади. Минерал элементлар тўқима, хужайра, ферментлар, гормонлар ва витаминлар

таркибига кириб, организмда рўй берадиган модда алмашинуви жараёнини бошқаришда қатнашадилар. Организмда учрайдиган эркин тузларнинг ионлари коннинг осмотик босимини меъёрида сақлаб туришда, ишқорий ва кислотали мухит мувозанатини сақлашда иштирок этади. Булардан ташқари, нерв система-сининг фаолияти, қон ивиши жараёни, юрак мускулларининг ритмик ишлаши, сўрилиш, газ алмашинуви жараёни, секреция ва чиқарув органларининг меъёрдаги фаолиятига ҳам минерал моддаларнинг ҳиссаси каттадир. Ҳайвонлар тўқималари ёқилганда ҳосил бўлган қулнинг 99,6% ни макроэлементлар, 0,4%ни микроэлементлар ташкил қилади. Организмдаги барча минерал моддаларнинг 65—70% кальций ва фосфордан иборат.

Кальций Ҳайвонлар танасида ғоят кўп. Унинг 99% суяк, тиш ва шохлар таркибида учрайди. Бу элемент суяк тизимининг такомиллашувида, лактациянинг бир меъёрда кечувида, қон ивиши жараёнида фаол иштирок этади. Рационда қисқа вақт мобайнида кальций етишмас организм захирадаги кальцийни ишлатади. Агар бу етишмовчилик узок вақт давом этеа ёш молларда рахит, катта ёшли молларда эса суякларнинг кальций-сизлашувидан остеомерляция касаллиги пайдо бўлади. Янги тукқан сигирлар қон зардобиди кальцийнинг камайиши айрим ҳолларда туғруқ шоли касаллигига сабаб бўлади. Рахит ва остеомерляция касаллиги рационда фосфор ёки Д витаминининг етишмаслигидан ҳам келиб чиқиши мумкин.

Фосфор Ҳайвонлар учун зарурлиги бўйича кальцидан кейинги ўринда туради ва у кальций б-н биргаликда суякнинг таркибига киради. Фосфор фосфопротеинлар, фосфолипидлар, нуклеин кислоталари таркибида учраб, организмда кечадиган муҳим биологик жараёнларда — гексафосфатлар, АДФ, АТФ синтезида қатнашади. Фосфор етишмаганда Ҳайвонларда айрим касалликлар рўй беради. Бу ҳолат сурункали

бўлса Ҳайвонларда бўгинларнинг букилмай қолиши, мушаклар заифлашиши юз беради. Фосфорнинг қон зардобидидаги концентрацияси қорамолларда 4—12мг % бўлади. Организмда кальцийнинг фосфорга бўлган нисбати ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, у 2:1 дан 1,2:1 гача бўлиши мумкин. Калий ва натрий нерв системаси, юрак ва қон томиларининг меъёрида ишлашини, калий ионлари эса эритроцитлар ичидаги рН мувозанатини таъминлайди.

Темир ва мис эритроцитлар ва б. хужайралар (гемоглобин цитрохром оксиди) таркибида учраб, қон орқали тўқима ва хужайраларни O₂ б-н таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Йод қалқонсимон безининг тироксин гормони таркибига, олтингугурт ва рух меъда бези гормон и таркибига киради. Бундан ташқари, рух барча тўқималар таркибига кириб, ёш молларнинг ўсиши ва жинсий безларнинг меъёрида фаолияти учун жуда зарур. Кобальт барча тўқима ва органлар таркибига киради ва, айниқса, ички секреция безлари таркибида қуп учраб, модда алмашинуви жараёнини бошқаришда фаол қатнашади. Озуқада кобальтнинг етишмаслиги кавш қайтарувчи Ҳайвонлар меъда олди бўлимларида В12 витаминининг синтезланишини пасайтиради. Марганец организмда жуда кам учрайди, лекин у жигар, буйрак, суяк, ошқозон ости бези ва гипофиз таркибига киради. Бу элемент оксид, ёғ ва углеводларни парчалайдиган ферментларнинг фаоллашувида иштирок этади.

Ҳайвонларнинг минерал моддалар б-н старли микдорда таъминланганлигини текшириш учун баланс тажрибалари ўтказилади. Бунда истеъмол қилинган озуқа ва ичимлик суви таркибидидаги минерал моддалар микдори б-н тезак, сийдик ва сут орқали ташқарига ажратилган минерал тузлар микдори солиштирилади. Қисман минерал моддалар жун, тери эпидермаси ва тер б-н ҳам ажратилади. Кўпинча рациондаги кальцийнинг фос-

форга ва калийнинг натрийга бўлган нисбати назорат қилинади. Минерал моддалар баланси манфий бўлса, ҳайвонлар минерал моддалар етишмаслигидан турли касалликларга чалиниши мумкин. Ҳайвонларда организмдаги минерал моддаларнинг етишмаслиги минерал озукалар бериш йўли б-н қопланади.

Ад.: Имомалиев А., Зикирѐев А., Ўсимликлар биокимѐси, Т., 1987.

Абдукарим Зикирѐев, Рузимат Ҳамроқулов.

МИНЕРАЛ ОЗУҚАЛАР - чорва молларининг озуқа рациониди баъзи ки-мѐвий элементлар етишмаганда ем-ха-шакка кўшиб бериладиган кўшимча минерал озукалар. Чорва моллари танасида турли минерал элементлар учрайди. Улардан 15 тасининг ҳайвонлар организмидидаги физиологик аҳамияти аниқланган. Фтор, барий, бром ва стронций элементлари эса эҳтимол зарур бўлган элементлар қаторига киритилган.

Ҳайвон танасида кўп ѐки кам микдорда учрашига қараб минерал элементлар 2 гуруҳга ажратилади; макроэлементлар (уларнинг 1 кг озуқадаги микдори г да ифода этилади). Чорва моллари озуқаларида макроэлементлардан кальций, фосфор, натрий, калий, хлор, магний ва олтингугурт элементларининг микдори назорат қилинади; 2) микроэлементлар (уларнинг 1 кг озуқадаги микдори мг да ўлчанади).

Ҳайвонлар истѐмол қиладиган ўсимлик маҳсулотларидан олинган озукаларнинг минерал таркиби тупроқ ва иқлим шароитига ҳамда агротехник шароитларга, ўғитларнинг қўлланишига ҳам боғлиқ. Кўпчилик ўсимлик озукаларда натрий ва хлор етишмайди. Шунинг учун ҳайвонлар ем-хашагига ош тузи қўшилади. Кальцийли озуқа сифатида туйилган бўр ва т-равертинлар, охактошлар ҳамда ўтин кулидан фойдаланилади. Ҳайвонларнинг минерал элементларга бўлган талабини аниқлашда баъзи элементларнинг ўзаро нисбатини ҳам ҳисобга олиш керак. Чунончи,

кальций ва молибденнинг рационда ортиб кетиши бошқа элементларнинг хазм бўлишини сусайтиради. Темир, мис, кобальт элементларининг маълум бир нисбатда бўлиши жуда ҳам зарур. Чунки, қондаги гемоглобин оксилнинг синтези юқоридаги элементларнинг ўзаро нисбатига боғлиқ бўлиб, улардан биронтасининг етишмаслиги анемия (камқонлик) касаллигига олиб келади. Йод элементи қалқонсимон без ажратадиган тироксин гормони таркибиди бўлиб, шу безнинг бир меъѐра фаолият кўрсатишини таъминлайди.

Паррандачиликда кальцийли озиклантиришда тухум пўчоғи ва чучук сув моллюскалари, денгиз чиганокларидан тайѐрланган озуқа ѐрмалари кенг қўлланилади. Кальций ва фос-форли элементлар етишмаганда раци-онга фосфатли озукалар кўшилади. М.о.га турли концентратлар, силос ва майдаланган илдимевалар аралаштирилади. М.о. ҳар қандай аралаш емларга кўшилиши шарт. 3-дларда М.о.дан тузлар аралашмалари, яланадиган бри-кетлар ва таблеткалар тайѐрланади. Ҳайвонлар рационини минерал озукалар б-н бойитишда, айниқса, мис, фтор, селен ва молибденнинг рационда меъ-ѐрдан ортиб кетиши ҳайвонларни захарлаши мумкин. Организмдаги ишқорий кислотали муҳит мувозанатининг сақланишида ҳам минерал моддаларнинг аҳамияти қатта.

Рўзимат Ҳамроқулов.

МИНЕРАЛ РЕСУРСЛАР - алоҳида регион (худудлар)да геологик изланиш ва разведка натижасида аниқланган фойдали қазилмалар мажмуи. М.р. қайта тикланмайдиган табиий ресурслардир. Уларнинг ўзлаштиришга тайѐрланган қисми минерал хом ашѐ базиси ҳисобланади. Кончилик ва геол.да М.р. деб Ер қаърида фойдали қазилмалар сифатида аниқланган ва саноат аҳамиятига эга бўла оладиган бойликларга айтилади.

М.р. ишлатилишига қараб турларга ажратилади: ѐқилғи ва энергетика (нефть, табиий газ, кумир, сланецлар,

торф, уран рудалари); кора металллар рудаси (темир, марганец, хром ва б.); рангли ва легирловчи металллар рудаси (алюминий, мис, қўрғошин, рух, никель, кобальт, вольфрам, молибден, қалай, сурма, симоб ва б.); ноёб ва нодир металллар рудаси; кончиликкимё саноати хом ашёси (фосфоритлар, апатитлар, калий ва б. тузлар, олтингугурт ва унинг бирикмалари, бром ва йод таркибли эритмалар, барит, флюорит ва б.); зебу зийнат буюмлари ясашга ишлатиладиган кимматбаҳо тошлар; норуда саноат хом ашёси (слюда, графит, асбест, тальк, кварц ва б.); норуда қурилиш материаллари (цемент ва шиша саноати хом ашёси, мрамор, гранит, шифер сланецлар, туф, базальт, гиллар); минерал сувлар (ер ости тузли, чучук, минераллашган, шу жумладан, бальнеологик ва термал ва б. сувлар). Баъзи М.р. турлари бир нечта саноат соҳасида қўлланилиши мумкин. Жамиятнинг эҳтиёжи, техника ва тех-нологияларни ривожланиш даражасига қараб М.р. таркиби ва миқдори ўзгарувчан бўлади. М.р. миқдори аниқланган ва башорат қилинган фойдали қазилмалар захиралари б-н баҳоланади.

Ўзбекистон М.р.га бой. Олтин ва б. рангли ва нодир металллар рудаси, нефть ва табиий газ, кумир, мрамор, гранит, минерал сувлар ва ҳ.к. захираларини саноат миқёсида ўзлаштириши мамлакат эҳтиёжини кўп йиллар мобайнида таъминлайди. М.р.нинг қайта тикланмаслик хусусияти улардан раци-онал фойдаланишни, қазиб олиб қайта ишлаш жараёнларида нобудгарчиликни камайтиришни тақозо этади.

МИНЕРАЛ РЕСУРСЛАР ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар Давлат қўмитаси таркибидаги и.т. институти — геологик и.ч. бўйича республикада етакчи илмий методик марказ. Ўрта Осиё ер ости қазилмаларини кенг қўламада ўрганиш маркази сифатида 1957 й.да Тошкентда ташкил этилган. 1994 й.гача Ўрта Осиё минерал ресурслари илмий

тадқиқот ин-ти, 1994 й. апр.дан ҳоз. номда. Ўзбекистоннинг алоҳида регионларининг геологик ўрганиш, минерал хом ашё ресурсларига бўлган эҳти-ёжни қондириш, импорт мониторинг-ни ҳамда импорт ўрнини босадиган хом ашё и.ч. учун тавсиялар бериш каби вазифаларни бажаради.

Ўзбекистон худуди ва унинг айрим регионлари геологик тузилишини, асосий фойдали қазилмаларнинг жойланиши қонуниятларини ўрганиш; Мамлакат минерал хом ашё базисини кенгайтириш мақсадида муайян башоратлар бериш; геологияразведка ишларининг илмий асосланган методларини ишлаб чиқиш, руда ва норуда қазилма конларини баҳолаш ва разведка қилиш; геол.разведка ишларининг самарадорлигини ошириш, минерал хом ашёдан фойдаланиш бўйича тавсиялар бериш; турли фойдали қазилмаларни бойитиш ва ажратиб олишнинг тақом иллашган технологиясини ишлаб чиқиш ва ҳ.к. ин-тнинг асосий илмий йўналишларидир.

Ин-т қошида илмий техника ахбороти б-н таъминловчи гуруҳ фаолият кўрсатади, илмий техника кутубхонаси, тажриба-методик партиялар, илмий и.ч. тажриба участкалари мавжуд.

Ин-т тузилгандан буен 20 дан ортик илмий асар нашр қилинган, тармоққа оид 80 дан зиёд қўлланма ишлаб чиқилган. Ин-т қошида малака ошириш курси, аспирантура, докторантура фаолият кўрсатади.

МИНЕРАЛ СУВЛАР — таркибида баъзи бир кимёвий элементлар ва бирикмалар, шунингдек, газлар бўлган сувлар. Таркибидаги эриган минералларнинг умумий миқдори 1 г/л гача бўлган сувлар чучук ҳисобланади. Баъзи денгиз ва қўл сувлари ҳам М.с. га киради. М.с.нинг маълум шифобахш хусусиятига ва иқтисодий жиҳатдан узоқ муддат фойдаланиш учун етарли миқдорга эга бўлганлари минерал сув манбалари деб аталади. Сув таркибида йод, бром, литий, барий, темир ва б., газларданкарбонат ан-

гидрид, радон, сульфат газлари бўлиши уларда шифобахш хусусият вужудга келтиради. Сульфатгидрокарбонатли Нарзан суви (Кисловодскда), карбонат ангидридли Железноводск, Пятигорск, Ессентуки, олтингургуртли Чимён, Учқизил (Ўзбекистон), Обишифо (Тожикистон), Мацеста (Грузия), азотли Қизилтепа (Ўзбекистон), Иссикота (Қозоғистон), радиоактивли Хўжаобигарм (Тожикистон), Жетиоғуз (Қозоғистон) ва б. ўнлаб жойларда минерал сув манбалари бор. М.с. қосил бўлиши ва Ер пўстида жойланишига қараб совок ва илиқ (20° агрофида), термал (иссик, 37° дан юқори), гипотермал (42° дан юқори) ҳамда қайноқ (100° ва ундан юқори) бўлади. Минералланиш миқдорига қараб: кучсиз (1—2г/л), кам (2—5 г/л), ўрта (5-15 г/л), юқори (15-30 г/л), шўр (15—30 г/л), ва ўртача шўр (35—150 г/л) каби турларга бўлинади. Таркибида 2—20 г/л минерал тузлар бўлган М.с. истеъмол учун ишлатилади. М.с.нинг шифобахш хусусияти таркибидаги фойдали элементлар, газлар, органик моддаларнинг сифати ва миқдорига қараб белгиланади. М.с.нинг пайдо бўлиши, жойланиш қонуниятлари ва фойдаланиш масалаларини гидрогеология ва курортология ўрганади. М.с.нинг органик ва кимёвий хоссаларини ўрганиш ва фойдаланишга топшириш б-н илмий тадқиқот муассасалари, лаб. ва ст-ялар шуғулланади. Ҳоз. санаторий ва шифохоналарда сунъий йўл б-н олтингургуртли ва радонли М.с. тайёрланади.

Ўзбекистон Марказий Осиёда М.с.га бой бўлган мамлакат. Республика ҳудудида уларнинг табиатда маълум бўлган барча гуруҳ ва типлари аниқланган. Ўзбекистонда М.с.нинг қуйидаги бальнеологик гуруҳлари бор: специфик хусусиятларсиз ва компонентларсиз, олтингургуртли, йод, бром, радонли ва карбонат ангидридли.

Специфик хусусиятларсиз ва компонентларсиз энг қимматли М.с. (азотишқорли иссик, Ижевск ва янги Ижевск туридаги сульфат ва хлорид сульфат

натрийли) Тошкент атрофи, Кизилкум, Зарафшон ва Марказий Кизилкум хавзалар гуруҳида, ҳамда Устюрт, Бухоро-Қарши, Сурхондарё ва Фарғона артезиан хавзаларининг юқори гидрогеологик қаватида тарқалган. Улар негизда: Жан. Оламушук шаҳарчаси ва Полвонтошда (Андижон вилояти), Бухородаги «Ситораи Моҳи Хосса», Жиззах вилоятидаги Гагарин ва Галлаорол ш.ларида, Муборак ш.да (Қашқадарё вилояти), Олтинсой қишлоғида (Навоий вилояти): Каттакўрғон ш, На-горний т.й. станциясида (Самарқанд вилояти), Тошкент ш.да, Тошкент вилоятида, Олтиариқ шаҳарчасида, Олтиариқ т.й. станциясида, Задион қишлоғида, Қўкон ш.да, Чимён қишлоғида (Фарғона вилояти), Нукус ш.да (Қорақалпоғистон) санаторийкурорт, профилактика муассасалари ва қадоқлаш з-длари фаолият кўрсатади. Ўзбекистон ҳудудида саноат тоифаси бўйича фойдаланиш захираси 30 минг м³/ сутка бўлган ер ости М.с. аниқланган. Улар негизда 100 дан зиёд санаторий, бальнеологик шифохона ва минерал ичимлик сувлари қадоқлаш бўйича 20 цех ишлаб турибди. Давлат ҳисобида радонли, олтингургуртли, йод, бром, борли, таркибида органик модда бўлган, кремнийли, темирли ва специфик компонентлар ва хусусиятларсиз 10 дан зиёд ер ости М.с. конлари ва участкалари фаолият кўрсатади.

МИНЕРАЛ ТУРИ — минерал индивидларнинг мажмуи, бир хил ёки бир типли кристаллик структура ва таркибга эга; минералларнинг асосий тасниф бирилиги. М.т. доимий ва ўзгарувчан таркибли бўлиши мумкин. М.т. нинг кимёвий таркиби муайян ораликда кристаллик панжараси тугунида бир атомлар ва ионларининг бошқалари, уларнинг аналоглари б-н изоморф ўрин алмашинуви натижасида (қ. Изоморфизм кимёда, физикада, минералогияда) ўзгариши мумкин (яна қ. Минерал).

МИНЕРАЛ ХОМ АШЁ - қончилик товар маҳсулоти. М.х.а.га минерал ре-

сурсларни ўзлаштириш жараёнида ер қаърида қазиб олинган ва ишлов берилган фойдали қазилмалар киради (қ. Фойдали қазилмалар кони).

МИНЕРАЛ ЎҒИТЛАР - таркибида ўсимликлар учун зарур озиқ элементлари бўлган анорганик моддалар, асосан, тузлар. Деярли барча М. ў. агрономик рудаларга кимё саноатида ишлаб чиқарилади. Шунингдек, табиий тузлар, мас, натрийли селитра (чили селитраси), саноат чиқиндилари ҳам ишлатилади. М.ў. 19-адан тарқала бошлади. 20-а. ўрталаридан М.ў.ни ишлаб чиқариш ва қўллаш тез ўсди. Шунгача ўғит сифатида, асосан, гўнг, кул ва б. чиқиндилар ишлатилган. М.ў. тупроққа (унинг физик, кимёвий ва биол. хусусиятларига) кучли таъсир килувчи воситадир; улар тупроқни озиқ элементлари б-н бойитади, тупроқ эритмаси реакциясини ўзгартиради, микробиологик жараёнларга таъсир этади ва ҳ.к. Ўсимликлар, асосан, илдизи орқали озиқланиши туфайли М. ў. тупроққа солинганда ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишига, бинобарин, далалар, углеқдарнинг умумий биол. маҳсулдорлигига фаол таъсир қилади. М.ў. экин ҳосилини оширади, сифатини яхшилади: пахта, каноп, зигир ва луб экинлари толасининг технологик хусусиятларини, қанд лавлаги, узум таркибидаги қанд, картошкадаги крахмал, дондаги оқсил микдорини кўпайтиради. М.ў. органик ўғитлар б-н қўшиб ишлатилса, янада яхши натижа беради. Агрономик мақсадларга кўра, М.ў. бевосита ва билвосита ишлатиладиган ўғитларга бўлинади. Бевосита ишлатиладиган ўғитлар таркибида ўсимликлар озиқланиши учун зарур азот, фосфор, калий, шунингдек, магний, бор, рух, мис, молибден, марганец, олтингурут каби элементлар бўлади. Бу гуруҳга кирадиган ўғитлар, асосан, бир озиқ элементли, мас, азотли, фосфорли ёки калийли ва комплекс, яъни аралаш ва мураккаб ўғитлардан иборат. Аралаш М.ў. 3-дда ёки хўжалиқнинг ўзидан бир неча хил ўғитни аралаштириб, мураккаб

ўғитлар эса 3-дда тайёрланади. Билвосита ишлатиладиган М.ў. (мас, оҳакли ўғитлар, гипс ва б.) асосан, тупроқнинг агрокимёвий ва физиккимёвий хусусиятларини яхшилашда қўлланилади. М.ў. қаттиқ, яъни кукунсимон, донадор ҳамда суюқ — аммиакли сув, суюқ аммиак, аммиакатлар ҳолида ишлаб чиқарилади.

М.ў.нинг самарадорлиги ўсимликнинг биологик хусусиятига, ҳар га ерга солинадиган ўғит нормасига, органик ўғитлар б-н қўшиб ишлатилишига, қўлланиладиган агротехника тадбирлари сифатига ва б.га боғлиқ. Қ.х. экинларидан энг юқори ҳосил олиш учун тупроққа солинадиган М.ў. меъёрини тўғри белгилаш М.ў.дан фойдаланишда муҳим ўринда туради ва бу меъёр ўғит таркибидаги соф таъсир этувчи озиқ моддаларнинг кг/га микдори б-н белгиланади. М.ў. усимликнинг биологик хусусиятлари, уларнинг озиқ моддаларга талаби, тупроқда усимлик ўзлаштирадиган элементлар микдори, ишлатиладиган ўғитларнинг хусусияти, ўсимликнинг нормал ўсиши ва ривожланиши учун зарур шароитларни ҳисобга олган ҳолда қўлланилиши керак. М.ў. ерга кузда ёки эрта баҳрда (асосий ўғитлаш), экиш вақтида ва ўсув даврида (ўсимликларни озиқлантириш) солинади. М.ў. ни нотўғри қўллаш биоценозга катта зарар келтириши, атроф муҳитнинг ифлосланишига сабаб бўлиши мумкин. М.у. тупроқда ҳар хил ўзгаришларга учрайди, бу ўзгаришлар озиқ моддаларнинг эрувчанлигига, тупроқда ҳаракатланиши ва усимликларга сингишига таъсир қурсатади.

М.у.нинг самарадорлиги жуда юқори. Ҳисобкитобларга Қарағанда, ғуза 1 т пахта ҳосили тўплаш учун соф 30—70 кг азот, 10—20 кг фосфор, 30—60 кг калийни ўзлаштиради. Экинлар умумий ҳосилдорлигининг тахм. 50% ўғитларни қўллаш, 25% нав афзалликлари ва 25% етиштириш технологияси орқали таъминланади. Тўғри нисбатларда қўлланилган NPK М. ў.нинг ҳар бир кг и ўртача 10 кг ғалла ёки шунга эквивалент

бошқа қ.х. маҳсулотларини беради. И .т. муассасаларининг текшириш натижаларига кўра, Ўзбекистонда азот, фосфор ва калийни қўллашнинг энг яхши нисбати 1:0,75:0,35 қилиб белгиланган.

Жаҳонда 20-а.нинг 90-й.лари бошида 150 млн.т. дан кўпроқ М.ў. ишлаб чиқарилди. АҚШ, ГФР, Франция, Италия, Япония ва б. мамлакатларда М.ў. ишлаб чиқариш ривожланган ва уларни қўллаш аҳоли жон бошига 32— 80 кг ва ундан ортиқ NPK ни ташкил этади. Ўзбекистонда М.ў. 20-а.нинг 20-й.ларидан қўлланила бошланган. 2001 й.да Ўзбекистонда 801 минг т (100% озик модда ҳисобиди) М.ў. ишлаб чиқарилди (қ. Агрокимёвий харитаграмма, Азотли ўғитлар, Калийли ўғитлар, Микроўғитлар, Фосфорли ўғитлар).

Рисковой Ёкубов.

МИНЕРАЛ ҚЎШИМЧАЛАР

хайвонлар рационини минераллар таркиби бўйича меъёрлаштириш учун озуқа рационига қўшиладиган сунъий тайёрланган ёки табиий маҳсулотлар. Кўпинча ўсимлик ва ем-хашақда натрий ва хлор кам бўлади. Шунинг учун, асосан, ўсимликлардан иборат озуқалар б-н бокиладиган хайвонларга минерал қўшимча сифатида таркибида натрий ва хлор бўлган ош тузи бериледи. Шунингдек, кальций қўшимчалари сифатида бўр, т-равертин (оҳақтош), сапропель, суяк уни, оҳақ, ёғоч кули, гипс ва б. қўшилади (мас, бўр таркибида 37% кальций, 0,5% калий, 0,18% фосфор, 0,3% натрий, 5% кремний мавжуд). Паррандачиликда кальций қўшимчалар сифатида майдаланган ту-хум пўчоғи ва чиғаноқлардан фойдаланилади. Рационда кальций ва фосфор етишмаса озуқабоп фосфатлар қўшилади. М.қ. концентратлар, силос, майда қилиб тўғралган илдизмевалар б-н аралаштириб бериледи. М.қ. аралаш емларга қўшилиши зарур бўлган компонентлардир. Минерал озуқалардан з-дларда туз аралашмалари, ялама тузлар, бри-кетлар, таблеткалар тайёрланади.

М.қ. фақат йирик молларга эмас, бузок/арга ҳам бериледи. Бузоклар 2—3 кунлигидан ялаб туриши учун улар сақланадиган жойдаги охурга ош тузи, бўр солиб қўйилади.

Рўзимат Ҳамроқулов.

МИНЕРАЛЛАР ОҚИҚ АГРЕГАТЛАРИ — минерал массаларининг шакли; карбонат, нордон сульфатли, нордон фосфорли ва б. кимёвий бирикмалар юза катлами ёки гидротермал эритмаларининг чўкишидан ҳосил бўлади. М.о.а. коллоид эритмалар, шунингдек, асл эритмалардан ҳосил бўлиши мумкин. Агрегатлар сумалак шаклида (сталактит ва сталагмит), ғудда, куртаксимон пуст, шаклеиз окма кўринишида бўлади. Ер пусти ва ер юзасида ҳаракатда бўлган сув бир қанча минераллар, айниқса, ишқорий-ер элементлари карбонатларини анчагина қисмини эритади. Сувнинг буғланиши, шароит, т-ра ва босимнинг ўзгариши ёки алмашинув реакцияси эритмадаги моддани М.о.а. кўринишида ажралиб чиқишига олиб келади. М.о.а. ер устида Ер пустининг юза қатламида: гейзерлар, минерал булоқлар ётқизикларида, ғорлар, тоғ жинсларидаги ёриқдар, бўшлиқларда, руда конлари оксидланиш зоналарида, шунингдек, ташландиқ руда конларида ҳосил бўлади. Бироқ руда минераллари колломорф «регатлари (пирит, сфалерит, касситерит ва б.) чуқурда жойлашган гидротермал эритмаларда ҳам ву-жудга келади. Кальцит, малахит, кўнғир темиртош, мис фос-фати каби М.о.а. кенг тарқалган.

МИНЕРАЛОГИК ҚАТТИҚЛИК ШКАЛАСИ — минераллар нисбий қаттиқлигининг 10 балли шкаласи, минералларнинг механик мустаҳкамлигини ўзаро тирнаш методи б-н тахминий аниқлашда қўлланиладиган эталонминерал (қ. Моос шкаласи).

МИНЕРАЛОГИЯ (минерал... ва ...логия) — минераллар ҳақидаги фан; минераллар, уларнинг таркиби, хоссалари, физик тузилиши (структураси) нинг морфологияси ва кронуиялари,

шунингдек, табиатда ҳосил бўлиш жараёнлари ва ўзгариш шароитларини ҳамда сунъий йўл б-н (синтез) олиш ва амалда фойдаланиш йўлларини ўрганеди. М.нинг асосий вазифаси — фойдали қазилма конларини қидириш ва баҳолаш, хом ашёни амалиётда қўллаш учун бойитишнинг илмий асосларини яратишдан иборат. М.дан 19-а.да кристаллография ва петрография, 20-а. бошларида фойдали қазилмалар ҳақида таълимот, геокимё, сўнгра кристаллокимё ажралиб чиқпи. М. ҳоз. замон физикаси, кимёси қонуниятларидан кенг фойдаланади.

М.ни урганишни асосий йўналишлари. Тавсифий М.нинг асосий вазифаси минералларнинг систематикаси масаллари; морфологияси, конституцияси, физик хусусиятлари, кимёвий таркиби, географик тарқалиши ҳақидаги маълумотларни умумлаштиришдан иборат. Тавсифий М.да ҳоз. вақ-тда минераллар физикаси энг муҳим бўлимни ташкил этади.

Генетик М. муайян минерал тури ва минераллар ассоциацияси — фойдали қазилма конларини ҳосил бўлишига сабаб бўлган шароит, қонуният ва жараёнларни аниқлайди; минералларнинг ҳосил бўлиш жараёнини тавсифловчи физик-кимёвий ўлчамлари (тра, босим, минерал ҳосил бўлувчи муҳитнинг кимёси) ни белгилайди. Генетик М.минераллар типоморфизми ҳақидаги таълимотни; онтогенетик ва кристалломорфологик тахлилини; каттик ва газсуюклик киритмаларни та-дқиқ қилиш ва б.ни ўз ичига олади.

Экспериментал М. табиатда минералларнинг вужудга келиш шароитларини аниқлаш мақсадида табиий жараёнларни моделлаштириш ва физиккимёвий системаларни урганиш б-н шуғулланади. Минералларни (олмос, пьезокварц кристаллари, оптик флюорит, лаъл, гранат ва б.) синтез қилиш ҳам шу соҳага яқин туради.

Амалий ва техник-иктисодий М. ми-

нерал хом ашёдан комплекс фойдаланишга қрағилган ва ундан олинадиган фойдали қисмларини қўпайтириш учун янги минерал турларини минералогик тадқиқ қилиб, саноатда фойдаланиш муаммолари б-н шуг-улланади; минералларнинг технологик хусусиятлари уларнинг таркиби ва структурасига боғлиқлигини, рудани бойитиш жараёнида минералларнинг узгариши, эриши ва б. ни ўрганеди, қидиришнинг махсус минералогик методларини ишлаб чиқади.

Регионал М. минерал ва улар асоциацияларининг тақсимланиш қонуниятларини аниқлаш мақсадида муайян ҳудудлар ва руда провинциясининг минералогик ўрганишни умумлаштиради.

Космик жисмлар М.си Ой жинсларидан намуналар олингандан кейингина ривожланиди. Шунингдек, метеоритларнинг минерал таркибини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга.

Бу йўналишларнинг бирортаси минералларни тадқиқ қилишнинг янги методларни яратмай ва мавжудларини такомиллаштирмай туриб Самара бермайди.

Тарихи. М. одамларнинг амалий эҳти-ёжидан келиб чиққан ҳолда жуда қадимда вужудга келган. Ўша даврларда тошдан кенг қўламда фойдаланилган. Дастлабки маълумотлар қад. ҳинд диний китоблари ва дostonлари, мил. ав. 4—2-а.ларда яшаган юнон олими Теофрастнинг «Тошлар ҳақида» ва Катта Плиний асарларида берилган. Ўрта аерда Шарқда М.га Абу Али ибн Сино, Ал-Кинди, Абу Райҳон Беруний, Жобир ибн Хайём, Розий, Маҳмуд ибн Вали, Муҳаммад ибн Мансур ва б. хисса қўшган. Беруний «Китоб алжамоҳир фи маърифат алжавоҳир» («Қимматбаҳо тошларни билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами») — қисқача «Минералогия») асарида 300 дан зиёд минерал ва улар турларининг хусусияти, қўлланиши, вужудга келиш шароитлари, ранги, қаттиклиги ва зичлигини таърифлайди. Маҳмуд ибн Вали ҳам «Баҳр ул-асрор» («Сирлар денгизи»)

асарида (17-а.нинг 1-ярми) М. ривожига салмокли ҳисса қўшди. Бу асарларда кимматбаҳо металл ва минералларнинг сифатини текшириш усуллари ҳақида маълумотлар бор.

Кончилиқнинг Европада (6—13-а.лар) ривожланиши (темир, қалай, мусковит, тош тузи, кахрабо, кумуш ва б.ни қазиб олиш) рудаларни ўрганишга туртки бўлди. 13-а.да Европада минерал ҳақида махсус рисола ёзилди. Пекин у вақтда минерал, тоғ жинслари ва рудалар ўзаро фарқ қилинмаган, уларнинг таснифи жуда содда бўлган. М.ни ўрганиш алхимё б-н боғлиқ ҳолда олиб борилган. М. Уйғониш давридан бошлаб фан сифатида шаклланди. Г. Агрикола «Кончилиқ ва металлургия» асарида (1550) биринчи марта минерални тоғ жинсидан аниқ фарқлади, дастлабки таснифни қўллади. «М.» термини фанга итальян табиатшуноси Бернард Цезий томонидан 1636 й.да киритилган. 17-а.да Европада кристалларнинг геометрик қонунлари ва уларнинг оптик хусусиятлари ўрганилди. Кристалларнинг киррالي бурчакларини тадқиқ қилиш М. ва кристаллография ривожига катта ҳисса қўшди. Рус олими М. В. Ломоносов минералларнинг асосий белгиси сифатида унинг кимёвий таркибини олган. 19-а.да минералларнинг таркиби ва физик хоссаларини ўрганиш натижасида изоморфизм ва полиморфизм тушунчалари пайдо бўлди. 19-а. охирида турли хом ашёга бўлган эҳтиёжнинг кучайиши б-н тавсифий М.нинг эски усуллари талабга жавоб бермай қўйди. М.га рус олимларидан В. В. Докучаев, А. С. Фёдоров, В. И. Вернадский, А. Е. Ферсман, Д. С. Коржинский, швейцариялик П. Ниггли, америкалик Н. Л. Боуэн, голландиялик Я. Х. Вант-Гофф ва б. салмоқди ҳисса қўшдилар. Ўзбекистонда М.ни ўрганиш ва минералог кадрлар тайёрлаш 20-а.нинг 20-й.ларидан бошланган. Бир қанча минералларнинг тўлиқ таснифи берилди. Тошкентда янги минералогик-геокимёвий йўналиш вужудга келди. Ҳоз. Ўзбекистон миллий унти геология

ф-тида, Тош-ТУ нинг кончилиқ-геология ф-тида, Ўзбекистон ФА Ҳ.М. Абдуллаев номидаги Геол. ва геофизика ин-тида, Ўзбекистон Геол. ва минерал ресурслар Давлат қўмитаси Минерал ресурслар ин-тида минералогик, геокимёвий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон ҳудудидан жаҳонда илгари номаълум бўлган янги минераллар топилди.

Ад.: Бетехтин А. Г., Минералогия курси, Т., 1969; Уклонский А. С., Минералогия. М., 1940; Григорьев Д. П., Онтогенез минералов, Львов, 1961.

МИНИАТЮРА (франц. miniature; лот. *minium* — кизил бўёқ) — бадиий усуллари ўта нафис бўлган кичик ҳажмли (мўъжаз) тасвирий санъат асарлари. Ўрта аср қўлёзмаларини зийнатлаш учун яратилган нафис мўъжаз расмлар, шунингдек, суяк, пергамент, мағзи сохта (тошқоғоз), металл, чинни, баъзан маиший буюмлар (тамакидон, соат, узук ва б.)га ишланган кичик ҳажмдаги рангтасвирга ҳам М. атамаси қўлланади (қ. Лоқли миниатюра).

Бадиий М.нинг китоб ва портрет М.си каби соҳалари кенг тарқалган. Китоб М.сида расмлар рангли қилиб темпера, гуашь, елим, акварель ва б. бўёқлар б-н қўлда бевосита қўлёзма китоблар варақдарига ишланиб, ундаги нақшлар (сарлавқа, унвон, лавҳа ва б.) шу китобларнинг безаклари б-н уйғунлашган. М. қаддан маълум бўлган. Қад. Миср папирусларига хира бўёқлар б-н перода расмлар текис юзали қилиб рангтасвир усулида ишланган. Сўнгги антик М.лар (4—6-а.лар) шакллар ва нуруҳаво ҳолати тўғри берилганлиги б-н диққатга сазовор. Бу усул Византия М.си (асосан, диний қўлёзмалар)да 10-а.гача ҳукм сурган. М.гаҳалқ ижодиёти хусусиятлари кириб борди. 13—15-а.лар готика М.сида натурани ҳаққоний ифодалашга интилиш кучайди, расмлар матн б-н изохланди, шакллар жонланди, манзара, интерьер, меъморий хошияларга кенг ўрин берилди. Францияда йирик М. усталаридан

А. Боневё, Жакмар д'Эден ва б. самарали ижод қилди. Ўрта асрлар ғарб М.си маҳаллий мактабларнинг куплига б-н ажралиб туради. Арманистон (6—7-а.лар), Грузия (9—10-а.лар), Россия (П-а.)да М. ривожланди.

Ўрта асрларда Шарқда М.нинг ўзига хос мактаблари шаклланди (қ. Китобат санъати). Араб М.сида бир қатор мактаблар ажралиб туради: Миср, Сурия, Ироқ; Афғонистон, Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон, Ҳиндистон қўлёзма китобларининг барча безаклари ўзаро уйғунликда боғланган; чизикли ритм, манзара, рангларнинг нозик уйғунлиги уларнинг безак тузилишини белгилади.

М. қўлёзма китобларнинг мўъжаз расмлари ва алоҳида ишланган расмлар сифатида 12—19-а.ларда Шарқда кенг тарқалган. Аввал илмий қўлёзмалар (мас, табобатга оид Диоскориднинг «Дорилар» рисоласининг араб тилига таржимаси, Абу Райҳон Берунийнинг «Осар улбоқия» — «Ўтмишдан қолган ёдгорликлар», Қазвинийнинг «Нужум» — «Юлдузлар» ва б.), кейинчалик бадиий асарлар (Ҳаририйнинг «Мақомот», «Калила ва Димна», «Тарихи Табарий» каби асарлар)га расмлар ишланган. Бадиий адабиёт, асосан, эпик шеърят — маснавий, дostonлар (жумладан, Фирдавсийнинг «Шоҳнома». Низомий, Хусрав Дехдавий, Алишер Навоийларнинг «Хамса»лари, Жомий, Саъдий, Ҳофиз Шерозий ва б.нинг асарлари) қўлёзмаларини зийнатлаш учун яратилган М.лар алоҳида туркумни ташкил қилади. Буюк мусавир сифатида Шарқда Монийдан сўнг Жуна-ид Бағдодий, Хожа Абдулхай, Маҳмуд Сиёҳқалам, Ғиёсиддин Наққош, Мирак Наққош, Камолиддин Бехзод, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулла Мусавир, Басаван, Ризойи Аббосий ва б.нинг номлари машҳур. Темурийлар даврида алоҳида варақларга М. ишлаш ва улардан муракка тузиш анъ-анага айланган, алоҳида шахслар тасвири (портрети)ни ишлаш тараққий этган, хусусан, Ҳиндистонда Бобурийлар даврида юксак

даражага кўтарилган.

14-а. охирида Самарқандда Самарқанд миниатюра мактаби шаклланди, кейинчалик у Ҳирот миниатюра мактабининг шаклланишига таъсир кўрсатган; Амир Темур қурган боғлардаги кўшклар ҳам деворий расмлар б-н безатилган. Темурийлар саройларида алоҳида китобхоналар ташкил этилиб, у ерда моҳир хаттот ва китобат аҳди, жумладан, мусаввирлар ҳам фа-олият кўрсатган (мас, Мирзо Бойсун-ғур кутубхонасида қирқдан зиёд хаттот, етмишдан ортиқ мусаввирлар ижод қилгани маълум). Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий даврида ҳам китобат санъати ва М. тараққиётига катта эътибор берилган. Темурийлар, Шайбонийлар, Бобурийлар даври М. асарлари жаҳоннинг энг нуфузли музей, кутубхона ва шахсий тўпламларида сақланади.

Портрет М.си расмлик санъатининг алоҳида тури сифатида Уйғониш даврида шаклланди, усул ва услуб жиҳатидан китоб М.си б-н, шунингдек, реалистик санъатнинг умумий тараққиёти б-н узвий боғланган.

Германия, Англияда М. асарлари портрет ва руҳий ҳолатнинг аниқлиги ва бойитилганлиги б-н ажралиб туради (Кичик Х. Хольбейн ва унинг шогирдлари). 16-а.да Францияда эмаль усулидаги М. ривожланди. 18-а.дан Россияга кенг тарқалди, италян Р. Каррьера фил суягига рангли заминда гуашь б-н рангасвир ишлаш усулини киритди, акварель М.си юксак чўққига кўтарилган. Европада 17—18-а.ларга келиб М. ўрнини гравюра эгаллади, литография ривожланди. 19-а. дан фотографиянинг тарқалиши туфайли портрет М.си яратиш сусайди.

Ўзбекистон ҳудудида 20-а. бошларида келиб М. санъатининг ривожи тўхтаб қолди. Уста Мўмин, А. Сиддикий, Г. Никитин, Ч. Аҳмаров, Т. Мухамедов каби расмлар ижодидида М. анъаналари кузатилади. 70—80-й.ларда М. анъаналарини тиклашга уринишлар бўлди. М.нинг ҳақиқий тараққиёти Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг амалга ошди.

Ч. Аҳмаров М. санъати анъаналарини ўз ижодида давом эттирди, уни янгича мазмун, ғоялар б-н бойитди. Унинг шо-гирдлари устозининг ишларини давом эттириб, М.ни янги босқичга кўтардилар; М. локли М., қоғоз, мато, тери, чармда-ги М.ни ва деворий иш> ларни қамраб олиб кенг кўламли бадиий услубий йўналишга айланди. Ҳоз. кунда М. ри-вожи 3 йўналишда — айнан қўлёзма (китоб) расмлари (Т. Муҳамедов, Ш. Муҳаммаджонов, М. Салимов ва б.), лок-ли М. (Н. Холматов, А. Йўлдошев, Ш. Шоаҳмедов ва б.) ҳамда М. услубида деворий расмлар яратиш (Т. Болтабоев, Ҳ. Назиров, Ғ. Камолов — Камолиддин Бехзод номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотининг биринчи совриндорлари ва б.) бўйича ижодий изланишлар олиб борилмоқда. Миниатюрочи расомлар «Усто» ва «Мусаввир» ижодий уюшма-ларида фа-олият кўрсатмоқдалар. Ка-молиддин Бехзод номидаги миллий рас-сомлик ва дизайн ин-тида, Республика расомлик коллежида миниатюрочи рас-сомлар тайёрланади.

Теурийлар тарихи давлат музейи заллари, Ангрен ишлаб чиқариш бирлаш-маси клуби биноси деворлари («Улуғбек академияси» номли) ва б. М. услубидаги расмлар б-н безатилган.

Ад.: Норқулов Н., Низомиддинов Н., Миниатюра тарихидан лавҳалар, Т., 1970; Алишер Навоий асарларига ишлан-ган расмлар, Т., 1982; Шарқ миниатюра мактаблари, Т., 1989; Oriental miniatures 14th—17th centuries, Tashkent, 2001.

Абдумажид Мадрахимов.

МИНИАТЮРА (адабиёт, театр, эстрада, циркда) — кичик ҳажмли ба-дий асар, жанр. Унга кичик ҳикоя, ин-термедия, водевиль, кулки-ҳикоя, хоре-ографик ёки мусикавий сахна, монолог, кизикчилик ва б. киради. Яна қ. Мини-атюралар театри.

МИНИАТЮРАЛАР ТЕАТРИ - те-атр тури. Репертуари ихчам асарлар (бир пардали пьеса, интермедия, муқаллид, монолог, кулки-ҳикоя, ҳажвия ва б.) дан

иборат бўлиб, баъзан умумий бир маз-мун (сюжет)га бўйсундирилади. Ҳаётда учраб турадиган камчиликлар, кулгили воқеалар, кундалик муаммолар ҳамда долзарб мавзулар сатира ва юмор оркали ифодаланadi. Европа услубидаги замо-навий М.т. 19-а.нинг 2-ярмида Франция-да пайдо бўлган. Ўзбекистонда бу жанр-даги томоша илдизлари қадим замонлар-да пайдо бўлган масхарабозлик театрита тақалади. Миллий услубидаги М.т. масха-рабозлик, кизикчилик санъатининг жуда кўп

кўринишларини ўзлаштирган, давр руҳига мослаб ривожлантирилган. 1962 й.дан Ўзбекистон телевидениеси «Ёш-лик» студияси қошида «Телевизион ми-ниатюралар театри» ишлаб турибди.

Мухсин Қодиров.

МИНИМАЛИЗМ (инг. Minimal Art — минимал санъат) — ижодий йўналиш. 1950—60 й.ларда Шарқ (айниқса, дзен-буддизм) фалсафаси таъсири остида АҚШ санъатида юзага келган. Рассом-лардан К. Андре, Д. Жадц, Р. Моррис, Т. Смит, Ф. Стелла ва б., мусиқада (Stasis — ҳолат, Systematic music — тартибли мусиқа номи б-н) С Райх, Т. Райли, М. Янг, Ф. Глесс, Ж. Адамс ва б. ижодида ривож топган. «Минимум воситалари б-н максимум натижаларга эришиш» М.нинг асосий мезони бўлиб, санъатнинг турли кўриниш (рангтасвир, наср, назм, кино, мусиқа)ларида, маданий ҳаётнинг турли жабҳа (мода, дизайн ва б.)ларида ўз ак-сини топган. Кино усталаридан Ж. М. Штрауб (Германия), К. Дрейер (Дания), Р. Брессон (Франция), ёзувчи ва шоир-лардан А. Вознесенский, Ю. Бондарев шу услубда ижод қилган. М.га медита-ция (ўйларга чўмиб хаёл суриш), сеҳрли, турғун ҳолатлар хос. Ўзбекистон компо-зиторларидан Д. Сайдаминова, Д. Янов-Яновский, П. Ме-дюлянова, А. Ким, Н. Ғиёсов ва б. М. услубига мурожаат қилган.

Аида Габитова.

МИНИМЕТР (лот. minimus — энг кичик ва ... метр) — машина деталлари,

калибр ва б.нинг чизиқли ўлчамларини ўлчашда қўлланиладиган асбоб. Асосан, ричаг ва мил (стрелка)дан иборат. М.даги хатолик $\pm 0,0005$ ёки $0,0001$ мм дан ошмайди. Ҳозир М. ўрнига микрокатор ва б. такомиллашган ўлчам воситалари ишлатилади.

МИНИМУМ (лот. minimum — энг кам, энг кичик) — энг кам (кичик) миқдор (катталики)ни, энг кичик ҳажм, энг паст чегара, куйи даражани ифодалайдиган тушунча; максимум тушунчасининг акси (қ. Экстремум).

МИНИН Кузьма Минич (? - 1616) — рус халқининг поляклар босқинига (17-а. боши) қарши миллий озодлик кураши ташкилотчиси, 1611 — 12 й.лардаги халқ кўнгилли лашкарлари раҳбарларидан бири, миллий қаҳрамон; Д. М. Пожарскийнинг сафдоши. Нижний Новгород посадидан. 1611 й. сент.дан земство оқсоқоли. Москва учун жангларда шахсий жасорат кўрсатган. 1612—13й.ларда земство ҳукумати аъзоси, 1613 й.дан Дума дворяни.

МИННЕАПОЛИС - АКШнинг шим. қисмидаги шаҳар. Миннесота штатида. Аҳолиси 382,6 минг киши (2000). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Миссисипи дарёси бўйидаги порт (йилига 15 млн. т юк ортиб-туширилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мичиган ва Қояли тоғлар оралиғидаги қ.х. р.нинг муҳим савдомолия маркази. Жа-ҳонда йирик ғалла биржаси. Асосий саноат тармоқлари: машинасозлик ва металл-созлик. Радиоэлектроника (жумладан, ЭҲМ, алоқа воситалари, элек-трон-таркибий қисмлар, маиший радио ва телевизор апаратуралари и.ч.), электротехника, приборсозлик саноатлари ривожланган. Йўл қурилиши ва қ.х. машиналари, турли саноат жиҳозлари ишлаб чиқарилади. Ҳарбий, нефтни қайта ишлаш, кимё, қоғоз, полиграфия, озик-овқат саноати корхоналари, ун-т бор.

МИННЕСОТА - АКШнинг шим. қисмидаги штат. Майд. 218,6 минг км². Аҳолиси 5,01 млн. киши (2002). Маъ-

мурий маркази — Сент-Пол ш. Буюк қўллардан ғарбда жойлашган. Ер юзаси ўрқирли текислик. Иқлими мўътадил континентал иқлим. Январнинг ўртача т-раси 10—15°, июлниги 17—22°. Йиллик ёғин 700 мм гача. Асосий дарёси — Миссисипи. Шим.-шарқда игна баргли ўрмонлар сақланган; 10 мингдан ортиқ қўл бор. Темир рудаси (мамлакатда олин-надиган руданинг 60%) қазиб олинади. Етақчи саноат тармоқлари: қора метал-лургия, машинасозлик (жумладан, вагон-созлик ва кемасозлик). Ҳарбий, кўнтери, озик-овқат саноати корхоналари бор. Асосий саноат марказлари — Сент-Пол, Миннеаполис, Дулут-Сьюпириор. Қ.х.да чорвачилик (сут-гўшт чорвачилиги) ривожланган. Штат сариеғ, қуруқ сут, пишлоқ и.ч., курка гўшти етиштириш бўйича мамлакатда етақчи ўринни эгал-лайди. Бўғдой, макка-жўхори, лавлаги, дуккакликлар, зиғир экилади. Қўллар ва Миссисипи да-рёсида кема қатнайди. Порти — Дулут-Сьюпириор.

МИННЕСОТА УНИВЕРСИТЕТИ - АКШ даги энг йирик олий ўқув юртлари ва и.т. марказларидан бири. 1851 й. ташкил этилган. Машғулотлар 1869 й.дан бошланган. Миннеаполис, Сент-Пол, Дулут ва Моррис ш.ларидаги 4 кампус (шаҳрча) ларда жойлашган. Ветеринария, пед., фармакология, биол., тиббиёт, стоматология, жисмоний тарбия, ҳуқуқ ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 55 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонасида 3 млн.дан ортиқ асар сақланади.

МИНОГАЛАР (Petromyzoniformes) — тўғрақ оғизлилар синфига мансуб умуртқали ҳайвонлар туркуми (бошқа системага қўра, кенжа синфи). Гавдасининг уз. 15—100 см, вазни 3 кг гача, скелети тоғайдан иборат. Бурун тешиги битта, бошининг юқори қисмида жойлашган, ҳалқуми б-н туташмаган. Орқа сузгичлари 1 ёки 2 та. Жабра тешиклари танаси икки ёнида 7 тадан жойлашган. Ворон-қасимон оғзини тери диск ўраб туради. Кўзи ривожланган. Қон айланиш систе-

маси туташ. Юраги 2 камерали. 1 оила, 7 уруғ, 20 дан ортиқ тури мўътадил иклим сувларида тарқалган. Чучук сувларда ва денгизларда яшайди. Сув тубидаги ин (чукурча)га 800 тадан 200 мингтагача тухум қўйиб, ҳалок бўлади. Личинкаси 3—4 й. дарёда яшайди. Ўткинчи турлари кўпайиш даврида дарёларга кўтарилади ва 5—6 й. ҳаёт кечиради. Кўпчилик турлари йирик баликлар (жумладан, лосос-симонлар)нинг эктопаразити. Тили ва оғизли дискдаги муғуз тишчалари ёрдамида балик танасига ёпишиб олиб, унинг қонини сўради; мускуллари ва ички органларини ейди. М. гўшти истеъмол қилинади. Болтиқ денгизи ҳавзасида денгиз миногаси ва даре миногаси, Каспий денгизи ҳавзасида Каспий миногаси; Оқ денгиз, Баренц денгизи, Охота, Япон денгизлари ҳавзаларида тинч океан миногаси тарқалган. Баликчиликка зиён келтиради. Озиқ-овқат сифатида қатга аҳамиятга эга эмас. Оз микдорда овланади.

МИНОМЁТ (мина ва рус. метать — иргитмок), мина иргиткич — силлиқ стволли артиллерия қуроли. Душманнинг очикликдаги ҳамда окоп, траншеялардаги кучларини, ўт очиш воситаларини тормор қилишга мўлжалланган. Оддийлиги, энгиллиги, снаряди (минаси)нинг эгри чизик бўйлаб йўналиши ва б. хусусиятлари б-н одатдаги артиллерия қуролларидан фарқ қилади. Асосий қисмлари: ствол, қўшоёк, лафет, таянч плитаси, прицел, бошқарувчи механизм, горизонтни тўғрилаш механизми. М.дан осколкали, тувовчи, ёндирувчи ва фугас миналар отилади.

М. биринчи марта рус-япон уруши (1904—05) да рус қўшинлари томонидан қўлланилган. 2-жаҳон уруши (1939—45) да ҳамма армияларда ишлатилган. М.лар 81 мм дан 240 мм гача калибрли бўлади. Уларнинг снаряди 3 кг дан 130 кг гача, отиш масофаси 2,5 км дан 10 км гача, жанговар ҳолатдаги оғирлиги 36 кг дан 3600 кг гача. Реактив снаряд (мина) ларни отиш учун реактив М.лар ҳам мавжуд.

Бундай М.лар 2-жаҳон уруши даврида «Катюша» номи б-н машҳур бўлган.

МИНОР (лот. minor — кичик) (муסיқада) — 1) гармонията асосланган кўп овозли муסיқада асосий ладлардан бири (акси — мажор). Европа муסיкасида 16—17-а.лардан ривож топган. Унинг таянч товушлари (1, 111 ва V yoғонолари) кичик уч товушли аккордно ҳосил қилади. М. тизимида басталанган асарларга кўпроқ ғамгин, мунгли тус хосдир. М. ва мажор орасидаги қарама-қаршилик муסיқа санъатининг муҳим ифода воситаларидан; 2) кенг маънода — лад туеи; асосий таянч пардага нисбатан кичик терция интервалы оралиғида жойлашган 3-поғона б-н белгиланади. Шу маънода эолий, дорий, фригий, локрий ва б. товушқатор ва гаммалар М. хусусиятига эга. Ўзбек анъанавий муסיкасида, айникса, фригий (мас, «Танавор», «Сайқал»), эолий («Сарахбори Наво»), дорий («Сарахбори Сегоҳ») М.лар кўпроқ учрайди.

МИНОРА (араб. — маёк) — горизонтал (эни) ўлчамига нисбатан вертикал (тик) ўлчами ортиқ бўлган баланд ин-шоот. М.лар айлана, кўп қиррали ёки тўртбурчак шаклида барпо қилиниб, юқорига томон ингичкалашиб боради. Денгиз соҳилларида кемаларнинг адашмай портга келишига хизмат қиладиган (маёк), телевидение ва б. мақсадларга хизмат қиладиган М.лар ҳам бор. Иншоотнинг юқорисига чиқиш учун унинг ичида айланма зина бўлади. Қадимдан М.лар маежид ва мадрасалар ёнида ёки уларга туташ қурилган. Муаззин М.га чиқиб азон айтиб, намозхонларни намозга чорлаган. Шунингдек, М.лардан соқчихона (қоровул хонаси, бурж, динг) сифатида ҳам фойдаланилган (Жарқўрғон минораси, Вобкент минораси ва б.). Дастлабки М. уммавийлар халифаси Мусавийнинг буйруғига биноан 673 й. Мисрда қурилган. Баъзи М.лар шаҳарга, маълум бир ансамблга кўрк ва салобат бериш ҳамда уни қурдирган шахенинг куч-қудратини намойиш қилиш

учун ҳам бунёд этилган.

Европа мамлакатларида ўрта асрларда ичида ётоқхона, озиқ-овқат омбори, ҚУДУҚ ва б. бўлган М. (донжон)лар тўртбурчакли ёки айлана тархли цилиндрсимон қилиб, қалъанинг узоқ қамалга бардош беришига мўлжалланган жойига қурилган. Озарбайжондаги Қизлар минораси (тахм. 6—12-а.лар) донжон шаклида қурилган. Унга 200 га яқин киши жойлашган. Хайробоод ва Бухородаги Чор минор ўзига хос тўрт минорали меъморий ёдгорлик хисобланади.

Ўзбекистон ҳудудидаги қад. М.ларнинг тузилиши ўзига хос миллий меъморлик анъаналари асосида қурилган. Ғиштни мавж услубида териб, ёзувларни қўллаш орқали бадиий ифодавийликка эришилган. М.ларга жозиба бахш этилган. Қад. меъморлик анъаналарига таянган маҳаллий меъморлик мактабларининг ривожланиши б-н М.лар безагида рангли сопол қошинлар қўлланган. Хивадаги Калта минор, Полвон қори, Сайд Шолиқорбой, Шайх Қаландар бобо М.лари, Ислохўжа мадрасаси ва минораси ва б.

Замонавий меъморликда М. шаклидаги бинолар 50—60 й.лардан қурила бошланди. Қохирадаги турар жой би-носи (1958, меъмори Н. Шебиб, 33 қаватли, бал. 100 м), Саёҳатчилар М.си (1960, меъмори Н. Шебиб), Чикагодаги Маринасити даҳасидаги уй (1964, меъмори Б. Гольдберг) ва б. Ҳозир ҳам замонавий бинолар, масжидлар ва б. таркибида М. ҳам қад. кўтармоқда (Тошкентдаги телеминора, Қўкчадаги Шайх Зайниддинбобо масжиди минораси ва б.).

Пўлат Зоҳидов.

МИНОРАИ КАЛОН (Кагта минора), Арслонхон минораси — Бухородаги меъморий ёдгорлик. Мухандис ва меъмор Бақо лойиҳаси асосида Арслонхон қурдирган (1127). М.к. ўрнида аввал ҳам минора бўлган, у кулаб тушгач, хоз.си мустаҳкам қилиб қайта қурилган. Пойдевори тош ва маҳсус қир қоришмасидан тёрилган. Ер сатҳидан 9 м чу-қур, бал. 50,0

м, курсиси қиррадор, танаси ғўласимон, тепаси гумбазли давра қафаса-кўшк б-н боғланган. Минора юқорига ингичкалашиб боради ва муқарнас б-н тугайди. Қафасасидаги 16 равоқли дарчалар орқали атрофни кузатиш мумкин. Тепага минора ичидаги 104 пилоя айланма зина орқали чиқилади. Масжиди калон томонидан минорага ўтиладиган кўприкча бўлган. М.к.нинг ўзаги ҳам, безаги ҳам чорси ғишт (27x27x4x5 см) ганчхок ло-йида терилган. Безак ғишти ўрнига қараб турли шаклда, сирти силлиқ пардозланган. Устма-уст жойлашган турли хил ҳандасий шаклдаги бежирим безакли ҳалқалари ғиштин дананалар б-н ҳошияланган. Безаклар орасида тарихий ва диний мазмундаги куфий ёзувлар учрайди. Муқарнас остидаги мовий ранг сиркор ҳалқаларнинг ҳар бири турли хил ҳандасий шаклда безатилган (кейинчалик тўкилиб кетган). М.к. шу турдаги қад. иншоотлар орасида алоҳида ўрин тутади. Шаклларнинг ўзаро монандлиги ва мутаносиблиги. ҳандасий уйғунлик, ажойиб кўрк ва ма-ҳобатлилик М.к. га чинакам гўзаллик бағишлайди. Танаси ва муқарнаслари таъмир этилган (1924). Ер остидаги асоси (курсиси) уста Очил Бобомуродов томонидан очиб таъмирланган (1960). Бухоронинг 2500 йиллиги муносабати б-н М.к.да таъмирлаш ишлари олиб борилди (1997). М.к. Бухоро ш.нинг ноёб ва кўхна ёдгорликдари қаторидан марказий ўрин эгаллаган.

МИНОРАТ (лот. Minor — кичик) — кўчмас мулкни мерос қолдириш тизими. Бунга кўра, вафот этган кимсанинг мол-мулки энг кичик ўғил ёки ақсарият кичик қизга қолади. Бу тартибда мерос қолдириш қад. ҳинд ҳуқуқий тўпламлари, ўрта асрдаги ҳуқуқий ҳужжатларда қайд қилинган. М. майоратнинг акси бўлиб, асосан, деҳқонлар муҳитида ва кўпроқ аҳолининг ўрта ҳол табақалари орасида учрайдиган ворислик тизимидир. 19-а.нинг бошларида Россия қонунида, агар кичик ўғил отаси б-н турса, у уй-жой ва б. мулкларга меросхўр бўлган.

М. ворислик тартиби, мамлакатимизда ҳам аввалдан мавжуд бўлиб, хоз. кунгача сақланиб қолган. Буни биз деярли барча ўзбек хонадонлари мисолида кўришимиз мумкин. Мас, халқимиз одатига биноан, ота-она кўпинча кичик ўғил б-н яшайдилар ва улар ўз мол-мулкларини кенжа фарзандга қолдирадилар. М. ҳозирда Жан.-Шарқий, Шарқий Осиё мамлакатларида (оилавий муносабатда матриархат қолдиқлари кучли сақланиб қолган халқларда) учраб туради.

Захро Бегматова.

МИНОРКА — серпушт товуқ зоти. Ис-панияда (Минорка оролида) етиштирилган. Совуққа чидамсиз. Тожи барг-симон, катта. Оёқлари кулрангчипор. 5—5,5 ойлигида тухумга киради, йилига 150—180 тухум қилади. Тухуми 60--65 г. Кўпгина мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳаваскор паррандачилар боқади.

МИНСК — Беларуссия Республикасининг пойтахти, Минск вилояти маркази. Т.й., автомобиль йўллари тугуни. Аэропорт бор. Свислочь дарёсининг (Березина ирмоғи) ҳар иккала соҳилида жойлашган. Январнинг ўртача т-раси —6,9°, июлники 17,8°. Йиллик ёғин миқдори 646 мм. Аҳолиси 1719 минг киши (1998), асосан, белоруслар, шунингдек, рус, украин, поляк ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. М. биринчи марта 1067 й. йилномаларида «Менеск» шаклида тилга олинган. 12-а. бошларида Минск князлигининг маъмурий маркази, 14-а.да Литва ва Польша қўл остига ўтди. 1569 й.дан Минск воеводалигининг маркази. 1793 й.да Россияга қўшиб олинди. 1919 й. 1 январьдан Беларуссия шўролар Республикаси пойтахти. Жаҳрн уруши даврида 80% турар жой бинолари, барча ф-ка ва з-длар, электр ст-ялар, илмий муассасалар, театрлар қаттиқ шикастланди, баъзилари йўқ бўлиб кетди. 1944 й. 3 июлда М. немис-фашистлар оккупаци-ясидан озод қилинди. 2-жаҳон урушида кўрсатган мардлиги ва қаҳрамонлиги ва шаҳарнинг озод қилинганлиги муносабати б-н М.га

қаҳрамон шаҳар унвони берилди (1974 й. 26 июнь). М. 1991 й. дан мустақил Беларуссия Республикасининг пойтахти. Саноатининг етакчи тармоғи — машинасозлик ва металлсозлик. «МТЗ» трактор з-ди, автомобиль «Белавто «МАЗ» и.ч. бирлашмаси, станоксозлик, автоматик линиялар, мотор, подшипник, иситиш ускуналари, электротехника, совиткич, асбобсозлик, электрон-ҳисоблаш машиналари, рессор з-длари фаолият кўрсатади. Кимё саноати (тиббий пре-паратлар, лок-бўёқ з-длари), мебель қурилиш материаллари (гипс ва чинни, қурилиш материаллари ва йирик блокли қурилиш деталлари к-тлари, уйсозлик з-длари), енгил (камвол ва майин мовут к-тлари, кўн, тикувчилик, трикотаж ф-калари), озик-овқат саноатлари корхоналари (гўшт, сут, ун к-тлари, қандолатпазлик, тамаки ф-калари, нон, маргарин, пиво з-длари), полиграфия к-ти бор. 1984 й.да метрополитен ишга туширилган. М.ни маҳаллий ТЭЦ ва б. электр ст-ялар электр энергия б-н таъминлайди. 13 олий ўқув юрти, 29 илмий тадқиқот ин-ти, 7 театр, 12 музей, санаторийлар бор.

Меъморий бинолардан Ҳукумат уйи (1930—33), спорт саройи (1966), сув спорти саройи мажмуаси (1965—69) машхур.

МИНСК ВИЛОЯТИ - Беларуссиянинг марказий қисмидаги вилоят. 1938 й. 15 январьда тузилган. Майд. 40,8 минг км². Аҳолиси 3301 минг киши (1998). АсоСан белоруслар, шунингдек, рус, поляк, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ер юзаси сертепа, моренали қирлар, текислик ва пасттекисликдан иборат. Фойдали қазилмалардан: калий ва тош тузлари, торф, бўр, мергель, кум, шағал, гил бор. Иклими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —6°, —7°, июлники 17—18°. Йиллик ёғин 500—700 мм. Вегетация даври 185—195 кун. Йирик дарёлари: Березина (Днепр ирмоғи), Птичь ва Случь (Припять ирмоқлари). Неман дарёси М.в. худудидан бошланади. Кўл кўп. Тупроғи чимли-

подзол, торфли-ботқоқ ва аллювиал тупроклар. Худудининг 36,8% ўрмон, 14% ботқоқлик, 15% яйлов ва ўтлоқлар. Бўри, тулки, лось, елик, бўрсик, норка, куён, тий-ин, қобон, сувсар, оқ сичқон, енотсимон ит, қушлардан қур, чил, ўрдак яшайди. Балиқ тури кўп. Вилоят шим-шарқида Березина кўриқхонасининг бир қисми жойлашган. Вилоят энергетикаси маҳаллий (торф) ва четдан келтирилган ёқилғи (кумир, нефть маҳсулотлари, табиий газ) асосида ишлайди. Торф захираси ва торф қазиб олиш бўйича М.в. Белоруссияда 1-ўринда туради. Вилоят саноат маҳсулотининг 21% ни машина-созлик ва металлсозлик (транспорт, станоксозлик, ҳар хил саноат тармоқлари учун асбоб-ускуналар и.ч.) беради. Автомобиль 3-ди, автотрактор электр асбоб-ускуналари, автогидрокучайтиргич 3-длари, станоксозлик, автомобиль саноати учун яримўтказгич вентиляр, металл конструкциялар 3-длари ва б. корхоналар бор. Старобин калий тузлари асосида кимё саноати ривожланган, қурилиш материаллари (темир-бетон буюмлар, қурилиш деталлари, керамика ва дренаж қувурлар) ишлаб чиқарилади. Фанер-гугурт, ёғочсозлик к-тлари, пианино, мебель ф-калари, ёғоч 3-ди ишлаб турибди. Тикувчилик ф-каси, зигир тола 3-ди, ойнашиша, кун-пойабзал, трикотаж каби енгил саноат корхоналари, мусиқа асбоблари ф-каси бор. Озиқ-овқат саноати ривожланган. Қ.х.сут-гўшт чорвачилиги, чўчкачилик ва картошка етиштиришга ихтисослашган. Галла ва дуккаклилар, техника экинлари, сабзавот, ем-хашак экинлари экилади. Боғ ва мевazorлар бор. Т.й. транспорти асосий ўринда. Березинада кема қатнайди. Аэропорт бор. Кўпчилик шаҳар ва туман марказлари авиалиниялар орқали Минск б-н боғланган. Минскда 1984 й.дан метрополитен фаолият кўрсатмоқда. 13 олий ўқув юрти, 29 илмий тадқиқот ин-ти, 7 театр, 12 музей, санаторийлар мавжуд.

МИНТАЙЛАР (Theragra) — трескасимонлар оиласига мансуб балиқлар

уруғи. Уз. 40—55 см, вазни 1,5 кг гача, танаси чўзик, орқа сузгичлари 3 та, аналь сузгичлари 2 та, дум сузгичи қисман 2 бўлакка бўлинган. Узоқ Шарқ минтайи Тинч океаннинг шим. қисмидаги Беринг бўғозидан бошлаб Кореяга ва Шим. Калифорниягача бўлган денгизларда 500—700 м чуқурликда яшайди. 3—4 йилда жинсий вояга етади. Баҳорда Корея, Сахалин, Камчатка соҳиллари яқинида увилдириқ ташлайди. Икраси майда ва пелагик бўлади. Қисқичбақасимонлар ва майда балиқлар б-н озиқланади. Кўпсонли, кўплаб овланади.

МИНТАҚА — Ер юзасининг табиий географик кенглик зоналигининг энг юқори босқичи. Ер пусти ёки географик қобикнинг бирор жиҳатдан ўхшаш бўлган, кенглик бўйлаб чўзилган нисбатан камбар қисми. М. шартли бўлиши (мас, соат минтақалари) ёки бир ва ёки бир неча белгилари (мас, вулкан, тектоник, иссиқлик М.лари) б-н фарқ қилиши мумкин. Табиий географияда М. — юқори зонал таксономи географик бирлик (қ. Географик зона).

М. табиатга таъсир этувчи асосий омилларнинг қонуний ўзгариши оқибатида ҳосил бўлади. Мас, Қуёшдан келадиган радиация экватордан шим. ва жан. томонларга камая боришидан иссиқлик М.лари вужудга келади. Кенглик М.лари б-н бир қаторда баландлик (вертикал) М.лари ҳам бўлади (қ. Географик минтақа). Баландликка кўтарилган сари ҳаво т-раси, намлиги, тиниқлиги ва босими ўзгаради. Б. табиат комплексларини ўзгаришига олиб келади (қ. Баландлик минтақалари).

МИНТАҚА ВАҚТИ - вақтни ҳисоблаш системаларидан бири. М.в.га Ер юзасининг ҳар бири ўртача 15° дан қилиб меридиан йўналишидаги 24 та минтақага ажратиш асос қилиб олинган. Минтақалар тартиб сони Гринвич меридиани ўрта меридиан бўлган минтақадан бошлаб шарққа томон 0 дан 24 гача ҳисобланади. Бир минтақа доирасидаги ҳамма жойда бир вақтда соат бир хил

ҳисобланади. М.в. деб шу минтақанинг ўрта меридиандаги ўртacha Куёш вақти қабул қилинган. Хўжалик ва б. амалий ишларда қийинчилик туғилмаслиги учун М.в. чегаралари қатъий меридиан бўйлаб эмас, баъзан сиёсий ва маъмурий чегаралар, дарёлар ва ҳ.к. бўйлаб ўтказилади. М.в. дастлаб 1883 й. АҚШда жорий қилинган. Ўзбекистонда эса унга 1919 й.дан амал қилинади. Мустақилликка эришгандан кейин республиканинг бутун худуди бир минтақа — 4минтақа деб қабул қилинди.

МИНТЎ **САОДАТҲАСАН** (1912.11.5, Амритсар — 1955.12.2, Лохур) — покистонлик адиб. Дехли ва Бомбайда яшаган, 1948 й.да Покистонга кўчиб ўтган. Урду тилида ёзган. Урду адабиётига ҳикоя жанрининг устаси сифатида кирган. Очерк, эссе, радиодраманинг ривожланишига ҳисса қўшган. Мавзусига кўра, ҳикояларини 2 турга бўлиш мумкин: Ҳиндистон миллий озодлик ҳаракати ва ҳинд-мусулмон дўстлиги ҳақидаги ҳикоялар. М.С.Ҳ. но-чорликдан тубанликка юз туган аёллар образини урду адабиётига биринчи бўлиб олиб кирган («Юзталик лампочка», «Қора шалвор» ва б.). «Томоша», «Янги қонун» каби ҳикоялари миллий озодлик ҳаракатига бағишланган. Мусулмон, ҳинд, сикхлар орасидаги дўстлик эса «Ўн икки рупия», «Мўзил» каби ҳикояларида акс этган. 40 га яқин тўплами чоп этилган. Аксарият ҳикояларининг қахрамони — оддий кишилар, мулозимлар, хунарманд, ишчилар. «Йўл чеккасида», «Чўткалар» сингари ҳикоялари урду адабиётида «Янги ҳикоя» йўналишининг даракчиси бўлган. Адабий танқидчилик М.С.Ҳ. ҳикояларини замонавий ҳикоянинг ташкил топишида муҳим давр сифатида баҳолайди.

Ас.: Қиз севгиси [Танланган ҳикоялар], Т., 1970.

Ансориддин Иброҳимов.

МИНУТ (лот. minutus — кичик, майда) — 1) Ха/щаро бирликлар тизими СИ га кирмаган вақт бирлиги. Қисқача мин.

б-н белгиланади. 1 мин. = 60 с = 1/60 соат = 1/1440 сутка; 2) ясси бурчакнинг ўлчов бирлиги. Бир М. 1/60 гра-дуста тенг. Ёзувда рақамнинг ўнг томони устига қўйилган белги (°) б-н ифодаланади; метрик М. — тўғри бурчакнинг ўн мингдан бир бўлагига тенг, «°» б-н белгиланади.

МИО... (юн. mys, myos — мушак, мускул) — ўзлашма қўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, мушак (мускул) ларга алоқадорликни билдиради (мас, миография, миокардит).

МИОГЛОБИН (мио... ва глобин) — мураккаб оксил. Таркиби ва хоссалари жиҳатдан гемоглобинга ўхшайди. М. оксигемоглобин ҳосил қила олганидан, ишлаётган мускулларни захира кислород б-н таъминлайди. Тузилиши рент-геноструктура таҳлили усулида аниқланган. Битта полипептид занжирдан иборат. Умуртқали ҳайвонлар мускулларида тўқиманинг қуруқ массаси ҳисобида 2%, сув остида узок яшай оладиган денгиз ҳайвонлари {тюлень, кит, дельфин ва б.) мускулларида 20% гача М. бўлади. М. мускулларда молекуляр кислородни тўплаб, хужайраларнинг оксидланиш системасига ўтказиб бериш хусусиятига эга.

МИОЗИН — мускул толалари (миофибриллар)нипт асосий оксили. Мускул оксилнинг 40—60%ини ташкил этади. Глобулинларга киради. М. миофибрилларнинг бошқа оксили — актин б-н бирикканда мускуллар қисқариш системасининг асосий структур элементи — актомиозин ҳосил бўлади. М.нинг муҳим хоссаларидан яна бири аденозинтрифосфат кислота (АТФ)ни парчалаб юборишидир. Айни вақтда бир талай энергия вужудга келади ва М. актин б-н бириқиб, мускулнинг қисқаришини таъминлайди. Протеолитик ферментлар таъсирида М. оғир меромизоин ва енгил меромиозинга парчланади. М.га ўхшаш оксиллар хивчинлилар, киприклилар ва б. кўпгина содда ҳайвонлар ҳамда бактериялар, ҳайвонлар сперматозоидлари ва баъзи ўсимликларда топилган.

МИОЗИТ (юн. *mys* — мускул) — скелет мускулларининг яллиғланиши. Ўткир ва сурункали бўлади. М.нинг инфекциян (мас, грипп, сурункали тонзиллит, ревматизм, захм ва б.), паразитар (М.ни трихинелла, эхинококк ва б. кўзгатади), токсик (диабет, нур касаллиги), т-равматик (талайгина мускулларнинг шикастланиши ва унга қон қуйилиши), касбга оид (вибрация ва б. нохуш омиллардан мускулларнинг толиқиши) ва б. хиллари бор. М.да оёқ-қўл, тана мускуллари зиркираб оғрийди, ҳаракатланганда оғриқ зўраяди; баъзан мускулларда тугунчалар юзага келади. Шикастланган тери орқали инфекция тушиши (хусусан, очиқ шика-стларда) ёки бошқа органлардан мускулга ўтиши йирингли М.га сабаб бўлади. М.да, одатда, бутун мускуллар системаси зарарланади (полиомиозит). Баъзан мускуллар б-н бир-га тери ҳам шикастланади (дерматомиозит). М.нинг олдини олишда совқотиш, оғир юк кўтаришдан сақланиш, хавфсизлик техникаси қоидаларига риоя қилиш, спорт б-н шуғулланиш, мускул системасини чиниқтириш жуда муҳим.

Давос и . М.га сабаб бўлган омиллар бартараф этилади, витаминлар, оғриқ қолдирувчи дорилар, физиотерапия ва б. буюрилади.

МИОКАРД (мио... ва юн. *kardia* — юрак), юрак мускули — юракнинг ўрта мускул қавати. Алохида кўндалангтаргил мускул тўкимасидан тузилган, юрак деворининг асосий қисми. Организмнинг бутун ҳаёти давомида ўз-ўзидан ритм б-н қисқариб бўшашиб туради. М.нинг яллиғланиши миокардит деб аталади.

МИОКАРД ИНФАРКТИ - юрак томир касаллиги; коронар қон айланишининг бузилиши (артериялар атеросклерози, тромбози, спазми) натижасида юрак мускулида инфаркт ҳосил бўлади. М.и.нинг ривожланишига гипертония касаллиги, қандли диабет, семириб кетиш, кашандалик, кам ҳаракат қилиш, жисмоний ва рухий зўриқиш сабаб бўлади. Жуда кўп ҳолларда М.и. стенокардия

заминида рўй беради. М.и.нинг асосий белгиларидан бири юрак мускулининг маълум бир қисмига бирдан қон бориши натижасида шу жойда кислород ва озик моддалар микдорининг камайиб кетиши туфайли кўкрак соҳасида узок муддатли қаттиқ оғриқ пайдо бўлишидир. Асосан, кўкрак қафасининг маркази (тўш орқаси) ёки чап ярмида аччиқ (куйдирувчи), қисувчи давомли оғриқ тутади ва у кўпинча юқориға, ўнгга, чап қўлга ёки иккала қўлга, орқага, пастки жағ соҳасига тарқалади. Оғриқ бир неча соат, баъзан ҳатто бир сутка давом этади, бўшашиш, муздек тер босиши, ўлим ваҳимаси, хансираш, юрак фаолиятининг бузилиши, қонда ва электрокардиограмма (ЭКГ) да ўзгаришлар рўй беради. Оғриқ хуружлари б-н кечадиган бошқа касалликларда ҳам ЭКГ да ўзгаришлар бўлиши мумкин. Шунинг учун фақат врач беморни текшириб натижаларини таҳлил қилиб, хулоса чиқариши керак. М.и., кўпинча, юрак ишемик касаллигининг зўрайиш даврида юз беради, бунда стенокардия хуружлари кучайиб ва тез-тез такрорланиб туради. Буни инфаркт олди даври дейилиб, бир неча кундан бир неча ҳафтагача давом этади. Шу даврда дарҳол врачга мурожаат этилса, М.и.нинг олдини олиб қолиш мумкин.

Тўш остида қаттиқ оғриқ пайдо бўлганда нитроглицерин наф бермаса, зудлик б-н тез тиббий ёрдамни чақириш зарур. М.и.да нитроглицерин оғриқни охиригача қолдирмасида, уни қайта қабул қилиб туриш лозим. Юрак соҳасига, тўш устига горчичник, оёққа грелка қўйиш, қўлни иситиш б-н бемор аҳволини бир оз булсада энгиллаштириш мумкин. Беморни иложи борича тезроқ касалхонага ётқизиш, дастлабки кунлари тиббиёт ходимлари уни узлуксиз назорат қилиб туришлари лозим. Касаллик жуда оғир, ҳаёт учун хавфли ҳисобланса ҳам, ўз вақтида тўғри даво қилинса, бемор бутунлай соғайиб кетиши мумкин.

МИОКАРДИОДИСТРОФИЯ (мио..., кардио... ва дистрофия), карди-

омиопатия — юрак мускули (миокард) нинг яллигланмасдан, балки моддалар алмашинувиинт бузилиши (биокимёвий ўзгаришлар) туфайли зарарланиши. Қон электролит таркибининг бузилиши, кислота-ишқрр мувозанатининг ўзгариши ва б. касалликлар туфайли вужудга келади. М. юрак иши етишмовчилигига сабаб бўлиши мумкин. М.да миокарднинг қисқариш фа-олияти сусаяди, лекин унда морфологик ўзгаришлар кузатилмайди. М.га экзоген (захарланиш, жисмонан зўриқиш, стресс ва х.к.) ва эндоген (эндокрин бузилишлар, мас, тиреотоксикоз, қандли диабет, камқрлик, буйрак етишмовчилиги, жигар касалликлари ва б.) омиллар туфайли рўй берган М. ажратилади. М.да аста-секин ривожланадиган юрак етишмовчилигига хос клиник аломатлар (нафас қисиши, жигар катталаниши, оёқ-қўлларда шиш), юрак соҳасида узоқ давом этадиган сует оғрик ва б. кузатилади.

Даво М.ни келтириб чиқарган асосий касалликка қарши қаратилади, юрак мускулларида алмашинув жараёнини яхшилаш чоралари кўрилади. М.га сабаб бўлган асосий касалликни даволаш б-н юрак мускулининг фаолияти асл ҳолатига келади.

МИОКАРДИТ (юн. *myos* — мускул ва *kardia* — юрак) — юрак мускуллари (миокард)нинг яллигланиши, бу, одатда, юрак фаолияти етишмовчилигига олиб келиши мумкин. М.га, кўпинча, ўткир инфекция қасалликлар (дифтерия, ич терлама, ангина, скарлатина, сепсис, грипп), сурункали инфекциялар (сил, захм) сабаб бўлиб, асосида аллергия ўзгаришлар ётади (к. Аллергия). М.нинг ўткир, ўртача ёки сурункали, шунингдек, юқумли аллергия (мас, ревматизмда, скарлатинада) хили фарқ қилинади. М.да юрак мускулларининг тузилиши ўзгаради, касалликнинг енгил хилида бу ўзгариш бутунлай йўқолиб кетиши мумкин. Оғир хилида эса мускул толаларининг бир қисми емирилади ва улар ўрни чандикланиб, кардиосклероз пайдо бўлади. М.да мускул то-

лаларнинг ўзи (паренхиматоз М.), баъзан бириктирувчи тўқималар (интер-стициал М.) яллигланиши мумкин. Ревматизм оқибатида келиб чиққан М. (ревмокардит), кўпинча, болаларда учраб, одатда, эндокардит б-н бирга ўтади. Асосий белгиси қон айланиши етишмовчилиги; бунда бемор доим юраги оғриши, тез-тез уриши, ҳаво етишмай ҳарсиллаши, дармони қуришидан шико-ят қилади. Ранги синикиб, лаби кўқаради, қон босими пасаяди. Касаллик ўткир кечганда ҳарорат кўтарилади, қонда тегишли ўзгаришлар (лейкоцитоз, эритроцитлар чўқиш теълиги — ЭЧТ нинг ортиши) кузатилади. ЭКГда миокард ўзгарганлигини аниқлаш мумкин.

Олдини олиш М. ривожланишига сабаб бўладиган омилларни бартараф этиш, сурункали инфекция ўчоқлари (тонзиллит, гайморит ва б.)ни ўз вақтида даволашдан иборат. Бемор касалхонада даволанади. Касалликнинг кечиши ва белгиларига қараб даво таъинланади.

МИОЛОГИЯ (мио... ва ... логия) — мускуллар тўғрисидаги таълимот, одам ва ҳайвонлар анатомиясининг бир бўлими.

МИОМА (мио... ва юн. *oma* — ўсма маъ-носини англатувчи қўшимча) — мускул тўқимасидан вужудга келадиган хавфеиз ўсма; таркибида мускул элементлари бор. Силлиқ мускул тўқималаридан пайдо бўладиган лейомиома ва кўндалангтарғил мускуллардан ривожланадиган рабдомиома ажратилади. Асосан, бачадон (фибромиома), меъда, ичак ва б. аъзоларда учрайди. М. кишини ортиқча безовта қилмаслиги ҳам мумкин. **МИОПИЯ** (юн. *myops* — кўзни қисмок, юммоқ) — к. Яқиндан кўриш.

МИОФИБРИЛЛАР (мио... ва лот. *Fibrilla* — толача, ипча) — мускул тўқималари хужайраларининг цитоплазмасида жойлашган қисқарувчи иплар. Силлиқ, кўндалангтарғил ва юрак мускули М.и фарқланади. Кўндалангтарғил мускул М.и кўпроқўрганилган. М.нинг асосий қисмини жуда ингичка оқсил иплари — миофиламентлар ёкипротофи брил л

ар ташкил этади. М. мускул толасининг ўзига параллел равишда бир учидан иккинчи учига давом этувчи туташ толалар дастасини ҳосил қилади. М.да тропомиозин В ва тропомиозин А ёки парамиозин, шунингдек, а ва р- актимин, тропонин каби оксиллар ҳам бор. Ҳар бир миофибрилл кимёвий таркиби ва оптик хоссалари ҳар хил бўлган дисклардан ташкил топган (яна қ. Мускул қисқариши).

МИОЦЕН БЎЛИМИ (эпохаси), миоцен (юн. *meion* — кам ва *kainos* — янги) — неоген системаси тоғ кайнлари қатламнинг куйи бўлими; Ернинг геологик тарихида неоген даврининг биринчи, жуда қад. ярмига мос келади [(к. Неоген системаси (даври)х. Тўлиқ кесмада М.б. қатламлари пастдан олигоцен б-н, юқоридан плиоцен б-н чегараланган. М.б. 1833 й.да Ч. Лай-ель томонидан ажратилган.

«**МИР**» — Ерга яқин орбита бўйлаб учуш учун мўлжалланган СССРнинг орбитал ст-яси номи; 1986 й. 20 фев. да учирилган. Максимал массаси 40 т, максимал уз. 40 м. «М.» «Салют» орбитал ст-яси лойҳаси асосида яратилган. «М.» янги туташтирувчи система б-н жиҳозланган. Космонавтлар учун қулайликлар яратилган. «М.»да 55 та мақсадли тадқиқотлар ўтказилиб, ундан 29 таси халқаро ҳамкорликда бажарилган. 2001 й. 23 мартда ўз фа-олиятини тугатган.

МИР (араб. амир). — амирнинг қисқартирилган шакли. Ўр та Осиёда мураккаб таркибли сўз бўлақларида «мутасадди» маъносида келади (мас, миршикор — ов амири, мироб — сув амири, миришаб — тун амири). Киши исмларида М. (Мирали, Мирмуҳаммад ва б.) «хукмдор»ни англатади.

МИР АЛИ ТАБРИЗИЙ (1330-1405) — хаттот, настаълиқ хатининг ихтирочиси (Султонали Машҳадийнинг таъкидлашича, М.А.Т. бу хатни насх ва таълиқ ёзувлари асосида яратган). Амир Темур ва Шоҳрух Мирзо хизматида бўлган. Настаълиқ хатининг

қонунқоидалари баён этилган рисола яратган, кўплаб шогирдлар тайёрлаган. У кўчирган қўлёзмалар, жумладан, Кирмонийнинг «Хумой ва Хумоюн», «Камолнома», «Равзат ал-анвар» дostonлари (1396, Британия музейида), Саъдийнинг «Куллиёт»и, «Бўстон» асари (1377), Низомий ва Дехлавийнинг «Хамса»лари (Эрон миллий кутубхонасида) ва китъалар (1донаси Санкт-Петербургдаги Россия миллий кутубхонасида) бизгача етиб келган.

МИР АЛИ ҲИРАВИЙ (?), Ҳирот (-1557) — хаттот ва шоир. Хаттотлик санъатини Зайниддин Маҳмуд ва Султонали Машҳадийдан ўрганган. Ҳиротда Султон Ҳусайн Мирзо ва Бухорода Абдулазизхон (1529 й.дан) кутубхоналарида хизмат қилган. М.А.Ҳ. нафис хати ҳамда тез ёза олиши б-н замондош хаттотлардан ажралиб турган, уз номига «Султони» ёки «Қотиби Султони» унвонини қўшиб ёзиш ҳуқуқига эга бўлган. Мовароуннаҳрда настаълиқ хатининг тарқалишида катта хизмат қилган, кўплаб шогирдлар тайёрлаган. «Медод ул-хутут» (1520) номли рисола ёзиб, унда хаттотлик қоидаларини баён этган. У кўчирган 30 дан ортиқ қўлёзмалар ва 400 дан ортиқ китъалар бизгача етиб келган: Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonлари (1494, ЎзФАШИда), Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат ул-ахрор» (1531, ЎзФАШИда), Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи муҳсиний» ва «Тухфат ассаловот» (1501, ЎзФАШИда), Ансорийнинг «Илоҳийнома» (1531, ЎзФАШИда) асарлари ва б.; китъаларнинг 60 дан ортиғи Санкт-Петербургдаги Россия миллий кутубхонасида ва бир қисми ЎзФАШИ фондида сақланади.

Ад.: Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

Абдумажид Мадраимов.

МИР АРАБ МАДРАСАСИ - 1) Бухородаги меъморий ёдгорлик. Бухоро хони мумтоз шоир Убайдуллахон инъом этган маблағ ҳисобига Шайх Абдулла томони-

дан қурилган (1530—36). Мир Арабнинг асл исми Саййид Абдуллох. Амир 22 ёшида Самарқандга келиб Хожа Ахрорга шогирд тушган. Туркистоннинг Саброн (Саврон)ида 2 кориз (ер ости ариғи) қаздирган, сув чиқарган, қалъа бино этиб, Шофиркон, Вобкент, Гиждувонда кўп жойларни обод қилган (Шофирконда Мир Араб қалъаси сақланган). У нақшбандия тарикатининг ривожланишига катта ҳисса қўшган. Мадраса курилишини ниҳоясига етказмаган, 1536 й. бошида Мир Араб вафот этган ва унинг васиятига кўра куёви Шайх Закариё қурилишни охирига етказган.

Хаттот Мирали Фатҳободий — Бухорий ушбу форсий қитъани Мадраса дарвозасига ёзган: «Мир Араб фахри Ажам онки қард — Мадрасаи олии бас бул ажаб. Бул ажаб он аст ки тарихи у: Мадрасаи олии Мир Араб». Мадраса Минораи калоннинг қаршисида жойлашган. Бош тарзи улкан пештокли, дарвозаси орқасида 5 гумбазли миёнсарой, икки ёнида баланд гумбазли кенг дарсхона ва масжид, гўрхона жойлашган. Кошинкори нақшлар ёзувлар б-н уйғунлашган (сақланмаган). Гўрхона ичи гумбаз ости бағали қалқонсимон муқарнасли, шипи ва деворлари ганч ўймақорлигида безатилган, изораси рангбаранг кошинли. Гўрхонада Убайдуллахон (1537 й. в. э.) нинг ёғочдан хотамкори усулида ишланган сағанаси ва Мир Араб, унинг қариндошлари қабрлари бор.

Мадрасанинг умумий тархи 68,5x51,8 м, ҳовли 35,4x31,3 м, дарсхона 8x8 м. Ҳовлиси тўртбурчак шаклида бўлиб, атрофини олди равокли, икки ошёни 114 хужра ўраб туради. Томонлар ўртасидаги 4 баланд пештокли дарсхона — айвон ҳовли маҳобатини оширади. Тузилиши жиҳатидан нақшинкор жан. пештоқнинг дастлабки қиёфаси сақланиб қолган, бу нақшларнинг таркибий қисмида юлдузсимон безаклар учрайди. Ундаги безакларнинг сақланиб қолган айрим парчаларидан нақшлар ғоят нафис ва нозик бўлганлигини билиш мумкин. Ривоятлар-

га қура, Мадраса асоси чуқур қилиниб, тоғ тошлари б-н мустаҳкамланган, қор, ёмғир сувини қочириш учун тазарлар ишланган, улар орқали сувлар шаҳар кўрғонидан ташқарига чиқарилган. М.А.м.да Ўрта Осиё диний мактаблари қурилишига хос анъанавий лойиҳа ва муҳассасот ўз ифодасини топган. Бухоронинг 2500 й.лиги муносабати б-н Мадраса пештоғи ва гумбазларидаги тўқилиб кетган кошинкори нақшлар ва ёзувлар қайта тикланди; 2) диний ўқув юрти. Мадрасада талабалар ислом динидан сабоқ оладилар. Ўзбекистон муслмонлари идораси тасарруфида. Шўролар даврида фаолияти вақтинча тўхтатилган, 1945 й.да яна тикланган. Ўқув муддати 4 й. Ўқув юрти кундузги бўлимига 15 ёшдан 35 ёшгача бўлган ўрта ва тўлиқсиз ўрта маълумотли кишилар қабул қилинади. Диний фанлар ҳамда умумтаълим фанлари ўқитилади. Талабаларга араб, инглиз, рус ва форс тиллари ҳам ўргатилади. Дарслар ўзбек ва араб тилларида олиб борилади.

Пулат Зоҳидов, Абдуқаюм Азимов.

МИР МУҲАММАД АМИН БУХОРИЙ (1645—?) — бухоролик тарихчи олим. Ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли сақланмаган. Аштархонийлардан Субҳонқулихон даврида саройдан четлаштирилган. Кейинчалик Убайдуллахон II саройида бош муншийлик лавозимида хизмат қилган. Убайдуллахоннинг сафарларида ҳамроҳ бўлиб, ўз даврининг фозил кишиси сифатида танилган. Бухоро хонлигининг 18-а. 1-чораги тарихига оид «Убайдуллахон» (1716 й.дан кейин) асарини ёзган. Асар муқаддима, 80 боб ва хогимадан иборат бўлиб, унда Убайдуллахон ҳукмронлиги давридаги ижтимоийсиёсий ва маданий ҳаёт ҳикоя қилинади. Бухоро хонлигининг давлат тузуми, ер эгаллиги, мамлакатдаги иқтисодий ислохотлар (мас, 1708 й.даги пул ислохоти), Балх, Термиз, Ҳисори Шодмон, Шахрисабз каби маҳаллий вилоятлар ҳокимлари ўзбошимчалигига қарши Убайдуллахоннинг олиб борган

кураши ва қатъий марказлаштириш сиёсати, пировардида, унинг ўлдирилиши асарда ўз аксини топган. Убайдулла-хоннинг ўлимидан кейин Бухородаги ислохотларга ҳам барҳам берилган. Маҳаллий бек ва ҳокимларнинг ўзбошимчалиги ва ай-ирмачилиги кучайган. Бухоро хонлигининг катта қисмида Қўқон хонлиги ташкил топди. Шунингдек, асарда Абдулазизхон ва унинг вориси Субҳонқулихон даври ҳақида ҳам қисқа маълумотлар бор. Асарда сўнгги ўрта асрларда Бухоро хонлигидаги унвон, даража ва мансаблар; туркий қавмлар ва уруғлар ҳақида нодир маълумотлар мавжуд. Хотимада муаллиф б-н замондош машҳур олимлар, шоирлар (Сайидо Насафий, Қосимхўжа, Фитрат, Мулҳам), қозилар (мулла Сарфароз ва б.) тўғрисида маълумотлар берилган: «Убай-дуллонома»нинг Тошкент, Душанба, Санкт-Петербургда 10 дан ортик қўлёзма нусхалари мавжуд. Асар тўла равишда А. Семёнов томонидан рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Ас: Убайдуллонаме, Т., 1957.

Ад.: Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985.

МИР САИД АЛИ (16-а.) — миниатюрачи мусаввир, Табриз миниатюра мактабининг йирик вакили, Ҳиндистон миниатюра мактабининг асосчиларидан. Термизда туғилган. Отаси Мир Мансур Мусаввир ва Камолиддин Бехзоддан мусаввирликни ўрганган. Ке-йинчилик отаси б-н Ҳиротга келган. Табриз (1520-45), Кобул (1545-55) ва Ҳиндистон (1555—70, Жалолиддин Акбар кутубхонасида мусаввирларга раҳнамолик қилган)да яшаб ижод қилган. М.С.А. ижодида Бехзод анъаналарини давом эттирган, асарларида халқ, айниқса, чорвадорлар ҳаётини атрофлича жонли ва таъсирчан қилиб тасвирлаган. Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонини бадий безаган (1539—43, Британия музейида), «Қиссаи Амир Ҳамза» қўлёзмасига бир гуруҳ му-

саввирлар б-н биргаликда яратган 400 дона раем айниқса диққатга сазовор (55x77 см ҳажмдаги матога ишланган, Швейцариянинг Вена ш. ва б. мамлакатлардаги музейларда). Мусаввир «Нодир ул-мулки Ҳумоюн» («Ҳумоюн давлатининг дурдонаси») фахрий унвонига сазовор бўлган. М.С.А. Жудой тахаллуси б-н шеърлар битган, девон ҳам тузган.

Абдумажид Мадраимов.

МИР САИД БАҲРОМ МАҚБАРАСИ — Карманадаги меъморий ёдгорлик (10—11-а.лар). Бир хонали, мурабба тархли (4,5x4,5 м), гумбаз томли. Сомонийлар даври меъморлигига хос услубда пишиқ ғишт (21x21x3 см) дан безакли қилиб қурилган. Пештоқи 3 қисмдан иборат, хошияли. Шарафаси ва икки ён томони майда ғиштлардан терилган. Равок хошиясида куфий ёзувида Куръондан оятлар битилган. Тобадониға ёй шаклидаги ўйма панжара, устунғушасига ғиштлар жуфт-жуфт қилиб «қўш» услубида ишланган. Ён ва орқа деворлари безаксиз. Ички гумбаз ости бағали 8 қиррали равок (5 ғиштин устун)га таянган. Пештоқи пишиқ ғишт (26,5x26,5x5 см)дан қайта терилган. Макбара бир неча бор таъмир этилиб (1960—70 й.лар), дастлабки кўринишини йўқотган. Макбара меъморий қисмларининг ўзаро аниқ нисбати, нақшларининг ихчамлиги б-н ажралиб туради.

МИР САЙИД БАРАКА -қ. Сайид Барака.

МИР ТОҚИЙ Мир Мухам мад (1724—1810) — ҳинд ва урду адабиётининг йирик намояндаси, шоир. «Ғазал шоҳи» номи б-н шуҳрат қозонган. Дехли ва Лакнава бобурийлар хизматида бўлган. Халқнинг қисмати, орзу ва истаклари, инсоний туйғулари шоир шеърларининг асосий мавзудир. 6 ғазаллар девони, бир қанча қасида, марсия ва 20 дан ортик маснавийлар яратган. «Севги алангаси», «Муҳаббат денгизи» ва «Аждарнома» достонлари унинг ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. «Мир хотирала-

ри) («Зикр-емир») деган биографик асар ёзган, урду шеърятти антологияси («Ну-кот уш-шуаро»)ни тузган (иккиси ҳам форс тилида).

МИР ҲУСАЙН ибн Мир Ҳасан ал-Ҳусайний (16-а.) — йирик хаттот, «Жавохири рақам» фаҳоли унвонига сазовор бўлган. Унинг настаълиқ хати б-н кўчирилган ва зийнатланган қуйидаги асарлар қўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади: Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Илоҳийнома» (1534; инв № 351), «100 савол» (1534; инв №351), Амир Ҳусрав Дехлавийнинг «Хамса» (1534; инв №2218), Али бин Ҳусайннинг «Ра-шаҳоти айн ул-хаёт» (1551/1552; инв № 4371) ва б.

МИР ҲУСАЙН КУЛАНКИЙ Бухорий (16-а., Ҳирот) — хаттот, настаълиқхатининг йирик устаси. Манбаларда Мир Али Ҳиравийшг 7 машхур шогирдларидан бири деб зикр қилинади. Абдуллахон Сонийнинг китобдори бўлган. М.Ҳ.К. номига «Китобдори Султоний» ва «Котиби Хоқоний» деган нисбалар қўшиб ёзилган. М.Ҳ.К.нинг хати б-н кўчирилган қўлёзмалардан 20 дан ортиғи бизгача етиб келган: хаттот кўчирган нодир қўлёзмалардан бири — Убай-дуллахон асарлари тўплами «Куллиёти мин мақолот» (1583, инв. №8931, ЎзФА ШИДа); Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо», «Тухфат ул-аҳрор» (Россия миллий кутубхонасида), «Маснавийлар» (1540—41), Ҳофиз Шерозийнинг «Девон»и (Покистоннинг Ҳайдаробод ш. унти кутубхонасида) ва б.

МИРА (лот. *mira* — ажойиб) — Кит юлдуз туркумида кузатилган биринчи ўзгарувчан юлдуз. 1596 й.да немис астрономи Фабрициус аниқлаган. Равшанлиги ўртача 331,5 суткалик давр б-н 2,0 дан 10,1 юлдуз катталиги орасида ўзгариб туради. М.нинг диаметри тахм. 500 млн. км, Куёшдан узоқлиги 77 парсек.

МИРАБИЛИТ (лот. *mirabilis* — ажойиб; нем. кимёгари И.Р.Глаубер берган

ном), глаубер тузи — сульфат лар синфига мансуб минерал; кимёвий таркиби $\text{Na}_2[\text{SO}_4]10\text{H}_2\text{O}$. Таркибида 19,24% Na_2O ; 24,85% SO_3 ; 55,91% H_2O мавжуд. Моноклин сингонияда кристалланади; қисқа призмадан нинасимон шаклгача. М., шунингдек, донача ёки кукунсимон агрегатлар ва майда кристалли пўстлоқчалар ҳосил қилади. Рангсиз ёки оқ. Сувда осон эрийди, эритма аччиқ-шўр таъмга эга. Қуруқ ҳолатда сувини тез йўқотади ва оқ кукунсимон сувсиз минерал — тенардит (Na_2SO_4)га айланади. Қаттиклиги 1,5— 2; зичлиги 1,5г/см³. М. шўр қўллар, саёз қўлтиқлар ва иссиқ булоқларда кимёвий чўкинди сифатида ҳосил бўлади. Тупроқ юзасида унинг рангини ўзгартиради. Каспий денгизининг Қорабўғ-озгўл қўлтиғида, Катта Шўр қўлда (АҚШ)ва б. жойларда, паст т-рада ёмон эригани учун кўпроқ қишда чўқади. Ўзбекистонда ҳам кенг тарқалган. Мирзачўл, Зарафшон дарёси қуйи қисмидаги қўлларда ва б. жойларда учрайди. М., асосан, кимё саноатида сода, ишқорий натрий олиш учун, ойнашиша, бўёк тайёрлашда, шунингдек, тиббиётда ишлатилади.

МИРАЗИЗОВ Қўчқор Жўраевич (1925.12.5, Тошкент) — кулоқ, бурун ва томоқ касалликлари бўйича олим (оториноларинголог). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1976), тиббиёт фанлари д-ри (1966), проф. (1968). ТошТИ ни тугатгач (1949), кулоқ, бурун ва томоқ касалликлари клиникасида ординатор (1949—52), ассистент (1952—65), доцент (1966—68), кафедра мудири (1968—97). 1998 й.дан кафедра проф. М. ташаббуси б-н 1985 й.да кафедрада кулоқ ва юқори нафас йўллари касалликлари ни жарроҳлик усулида бартараф этиш маркази ташкил этилган. ЎЗР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг бош оториноларингологи (1967—77). Асосий илмий ишлари кулоқ, бурун ва томоқ касалликлари диагностикаси, консерватив ва хирургик даволашга оид. Ўзбекистон оториноларингология мактабини яратган.

«Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2001).

МИРАК НАҚҚОШ (? - 1507) - му саввир, хаттот ҳамда наққош. «Сайд Рухулло», «Сайд Мирак», «Хожа Мирак» номлари б-н машхур бўлган. Камолиддин Бехзоднинг устози. Алишер Навоий кутубхонасида ишлаган, Султон Ҳусайн Мирзо сарой кутубхонасининг бошлиғи бўлган. Кшпобат санъа-тынинг мохир устаси, хаттот ҳам бўлган. Саъдийнинг «Бўстон» (Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида), Навоийнинг «Хамса» (Оксфорддаги Бодли кутубхонасида), Амир Хусрав Дехлавийнинг «Хамса» (Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида), Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (Истанбулдаги Ислому музейида), Низомийнинг «Хамса» (Лондондаги Британия музейида) асарлари қўлёзмасини безашда иштирок этган. Ҳирот жоме масжиди китобаларини яратган ва б. биоларни безаган.

МИРАЛИ, Мирали Шер — туркман халқ ижодидаги туркум афсона, сагирик эртақ ва латифаларнинг бош қаҳрамони. Мазкур эртақ ва латифаларда Навоий таржимаи холи айнан эмас, балки унинг ҳаёти ва фаолиятидаги айрим воқеаларгина бадий бўёқларда ифода этилган. М. (Алишер Навоий), Султон Суюн (Ҳусайн Бойқаро) ва шоҳ вазирлари иштирокида эртақ ва латифалар туркумида воқеа мазмуни ақлий тортишув асосига қурилган бўлиб, туҳмат, риёкорлик фош этилади, икки тарихий шахс (Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро) нинг дўстлиги улуғланади.

МИРАЛИЕВ Туроб (1872- Тошкент — 1951) — лаганпаз кулол, Тошкент кулоллик мактабининг йирик намояндаси. Кулолликда лаган яшаш ва уни безашда («Туроб лаганпаз» номи б-н) машхур бўлган. Отаси уста Мирвалидан хунар ўрганган. 1923 йдан «Жо-нон» артелида кулол, сўнг Тошкент бадий ўқув и.ч. к-тида бош уста бўлиб ишлаган. М. яратган буюмлар беаги ўзига хос, ўсимликсимон нақшлари нафис ва жози-

бали, лаганлар беаги мужассамоти марказига турли тасвирлар (кишилар қиёфаси ва б.)ни жойлаштирган; чизма гул солишнинг ўзига хос услубини ривожлантирган. М.нинг асарлари республика ва чет мамлакатлар кўргазмаларида (жумладан, Париж халқаро кўргазмасида Кумуш медаль ва диплом б-н) баҳоланган.

МИРАНДА — Уран сайёрасининг энг яқин йўлдоши. М.ни 1948 й.да А К11Г астрономи Ж. Койпер топган. М. диаметри тахм. 500 км. Сайёрадан ўртача узоклиги 130400 км. Уран атропофини 33 соат 56 мин.да айланиб чиқади.

МИРАХМЕДОВ Содиқ (1926.21.8— Тошкент —1988.18.6) — генетик-селекционер олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1976), ВАСХНИЛ акад. (1978). Тошкент қишлоқ хўжалиғи ин-тининг агрономия ф-тини тугатган (1950). Ўзбекистон ФА Ўсимликлар экспериментал биологияси ин-тида ил- г| f-« , »] мий ходим (1954— 63), лаб. мудири (1964-76), Бутуниттифок ғўза селекцияси ва уруғчилиғи и. т. ин-ти директори (1976— 86), 1986 й.дан шу ин-тда илмий маслаҳатчи. М. ёввойи Мексика ғўзаси кенжа тури (*G.mexicanum* Tod. Maier) нинг турлараро узок, географик шакллари дурагайларида верти-циллёз вилтга чидамлиликнинг ирсийланиши крнунларини аниқлади. Ёввойи Мексика ғўзаси б-н С-4727 ғўза навини тур ичида узок географик шакллари дурагайлаш усули орқали чагиштириб толаси юқори сифатли, вилтга чидамли, тезпишар, серҳосил, кўсаги йирик ғўза навларини яратишнинг янги усулини ишлаб чиқди ва Тошкент 1, Тошкент 2, Тошкент 3, Тошкент 6 навларини яратди. «Пахтачилик энциклопедияси»нинг (рус тилида, Т., 1985) бош муҳаррири бўлган. Тошкент шаҳридаги кўчалардан бирига унинг номи берилган. Ас: Разработка метода выведения вилтоу-стойчивых сортов хлопчатника и внедрение их в производство, Т., 1972; Внутривидовая отдаленная гибридизация хлопчатника *G. hirsutum* L. на вилтоустойчивость, Т., 1974.

МИРБОЗОР — Самарқанд вилояти Нарпай туманидаги шаҳарча (1992 й.дан). Самарқанддан 106 км. Туман маркази (Октош ш.)дан 6 км шим.да. Яқин т.й. станцияси — Зирабулоқ (5 км). Аҳолиси қарийб 5,3 минг киши (2002). М.да автокорхона, йўл қурилиш идораси, деҳкон бозори, ўрмон хўжалиги бошқармаси, «Камалак» маиший хизмат уйи бинолари, маданий, савдо хизмати кўрсатиш шохобчалари, бизнес мактаби (1200 ўқувчи), умумий таълим мактаби, 2 кутубхона, Оталар чойхонаси, халқ музейи, Хотира хиёбони, туман марказий касалхонаси, тез тиббий ёрдам бўлими мавжуд. М. яқинидан магистрал т.й. ва автомобиль йўли ўтган. М. кад. қарвон йўлидаги манзил (кишлоқ) ўрнида вужудга келган. 1890 й.да қурилган «Саловат» масжиди сақланган.

МИРВАЛИЕВ Собир (1933.2.1, Тош-кент) — адабиётшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983). Филол. фанлари д-ри (1971), проф. (1978). Тошкент кечки педагогика ин-тини тугатган (1956). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти Адабиёт музейида кичик илмий ходим (1957), «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» жур. да адабий ходим (1958—62), ин-тда катта илмий ходим (1962—74), Тошкент маданият ин-ти ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудири (1974—95), шу кафедра проф. (1995 й.дан). М. илмий фаолиятининг диққат марказида А. Қодирий, Ҳамза, Ойбек, А. Қаххор, Ҳ. Ғулом, М. Исмоилий, Ў. Умарбеков сингари ёзувчилар ижоди туради. У ўзбек романчилик мактабининг пайдо бўлиш ва шаклланиш йўлини тадқиқ этган. Олимнинг «Ўзбек адаблари» китобида 20-а.да яшаб ижод этган ёзувчилар ҳаёти ва ижоди ҳақида мухтасар маълумотлар берилган. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2000).

Ас: Тарихийлик ва замонавийлик, Т., 1976; Роман ва замон, Т., 1984; Наср, давр, қахрамон, Т., 1984; Ўзбек адаблари, 2на-шри, Т., 2000; Истеъдоднинг қўш қаноти, Т., 1993.

МИРЖАЛИЛОВ Саидносир (1884, Туркистон — 1937.9.10, Тошкент) — маърифатпарвар ва жамоат арбоби. 3. Саидносированинг отаси. Деҳқончилик ва савдо ишлари б-н шуғулланиб, Туркистоннинг йирик сармоядорларидан бирига айланган. Пахта тозалаш 3-ди қуриб, усули жаҳид мактабини очган. Давлат думаси мусулмон шўъбасининг Петербургда бўлиб ўтган қурултойида иштирок этган (1914). 1917 й.да Тош-кентга кўчиб келган ва шаҳар думасига аъзо бўлган. «Шўро ислоҳ» ташкилотининг аъзоси сифатида Туркистон Мухторият ҳукуматининг ташкил этилишида фаол қатнашган ва бу ҳукуматнинг хазиначиси бўлган. 1921 й.да «Туркистон» савдосаноат ширкати ташкил этиб, ундан тушган даромад ҳисобига «Миллий иттиҳод» ташкилотини қўллаб-қувватлаган ҳамда Германияга ўқишга юборилган талабаларни нафақа б-н таъминлаган ва уларга моддий ёрдам кўрсатган. М. «Нашри маориф» маърифий ташкилоти ва «Кўмак» жамиятининг асосчиларидан бири (1923—25). М. 1925 й.дан бошлаб бир неча марта қамоққа олинган; 1937 й.да отиб ташланган.

МИРЖАЛИЛОВ Тоҳиржон Жамолович (1950.8.2 — Тошкент —2000.16.7) — рангасвир устаси, Ўзбекистон БА акад. (1997), Ўзбекистон халқ рассоми (2000). Республика рассомлик билим юрти (1971) ва Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти (1977)ни тугатган. Республика рассомлик билим юртида пед. (1977—84), Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси Бадийи фонди раиси (1984—91), Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси раиси (1994—97); 1997 й.дан Ўзбекистон БА раиси ўринбосари-ижрочи директори. М. ижодида замондошлари киёфалари, она юрт манзаралари ҳаққоний акс этирилган, маиший лавқалар, натюр-мортлар ҳам яратган. «Кинорежиссёр Равиль Ботиров» (1977), «Тоғдаги тун» (1980), «Отам» (1982), «Форш манзараси» (1982), «Ўзум гуллаганда» (1982), «Балконда» (1983), «37-йил» (1985), «Га-

зета ва одам» учлиги (1990), «Эски Тошкент», «Бешё-гоч», «Сурхондарё» туркум асарлари рассомга шуҳрат келтирди. Айниқса, «Сирень» туркумидаги натюр-мортлари томошабинда катта таассурот колдиради.

1978 й.дан республика ва хорижий мамлакатлардаги бадиий кўргазмаларда фаол иштирок этди, жумладан, Маро-кашдаги шахсий кўргазмаси (1990), Париждаги ўзбек замонавий санъати кўргазмалари (1996) ва б. Асарлари Россия, Исроил, Туркия, Англия, Германия, Италия, Япония музей, галерея ва б. ху-сусий тўпламларда сақланади.

МИРЗА — 1) ёзувчизув ишларини олиб борган мансабдор шахс, котиб; 2) саводли, ўқимишли киши; 3) Урта Осиё халқларида киши исми.

МИРЗА АБДУЛЛА БУХОРИЙ (1848-1918) — этнограф, археолог, тўқувчи. Самарқандлик шойи тўқувчи оиласидатуғилган. М.А.Б. хаваскор ўлкашунос, археология ва этн. б-н шуғулланган. Россия Археология жамияти шарк бўлимининг кенгаши (1887)да Туркистон вакили сифатида қатнашган. У тўқиган атлас ва бекасамлари б-н турли кўргазмалар (Тошкент, 1886; Харьков, 1887; Париж, 1889 — кумуш медаллар ва Тошкент, 1890 — катта олтин медаль б-н тақдирланган)да иштирок этган.

МИРЗА САЛИМБЕК ибн Муҳаммад Раҳим (1850—1930) — тарихчи, шоир, давлат арбоби, дипломат. М.С. амирликнинг Тошкентдаги савдо вакили (1873-85); Яққабоб (1893-98), Нурота (1898—1902), Бойсун (1902—05), Шеробод (1905—09), Шахрисабз (1910—13), Чоржўй (1920) вилоятлари ҳокими, Бухоро миршаби (1889). 1885 й.да амир Абдулахад жўнатган элчилар таркибида Петербургда бўлган. 1920 й. 29 авг. да кизил қўшинлар томонидан ҳибсга олинган ва амирликнинг бошқа амалдорлари б-н Сибирга сургун қилинган. 1922—24 й.ларда Бухоро республикаси «Авкрф», «Анжумани тарих» ташкилотларида ишлаган. Колесов бошлиқ

кизил қўшинларнинг Бухорога ҳужуми пайтида (1918 й., март) амирнинг Колесов б-н музокара олиб борган вакиллар ҳайъатига раҳбарлик қилган, кейин у девонбеги мансабига, закотчи лавозимига кўтарилган (1917—20). М.С. «Тарихи Салимий» (кадимдан амирликнинг 1920 й.гача тарихи), «Кашкули Салимий» («Салимийнинг дарвешлар халтаси») (1913, Тошкент), «Жомеи гулзор» («Гулзор мажмуи») шеърый асар, «Аҳодисил-эъмол» («Амалдаги ҳадислар») (1911, Бухоро), «Дурратил воизин» («Воизлар сочган дурулар») (1909, Бухоро), «Мухбириул-хикоят» («Хабар берувчининг хикоялари») (1908, Тошкент), «Қаъбулахбор хикоялари» (1909, Тошкент). М.С. тазкира ҳам тузган. Қори Раҳматулла Возехнинг «Тухфатул-аҳбоб» («Дилга яқин кишиларга туҳфа») тазкирасини нашрга тайёрлашда, ўзига замондош 100 га яқин шоирлар ҳақидаги маълумотларни унга илова қилган.

Наим Норкулов.

МИРЗАБОЙ ТИЗМАСИ - Чаткол тоғлари таркибидаги (Тошкент вилояти) тизма. Катта Чимён чўққисидан 8 км жан.-ғарбда, Оксокотасой ҳавзасидаги Беркота ва Нуракотасойлар оралиғида жойлашган. Жан.-шарқдан шим.-ғарбга йўналган. Уз. 8 км. Энг баланд жойи 2422 м. Иккала ён бағрининг рельефи симметрик шаклда тузилган, деярли бир хил қиёфага эга. Уртача парчаланган. Сувайирғич Фемида кучли парчаланган ён бағирлар учрайди. Қуйи ва ўрта қарбон даврининг метаморфик ва чўкинди жинсларидан ҳосил бўлган. Жигарранг ва оч қўнғир тупроқларда сийрак арчазорлар тарқалган. Ёзги яйлов сифатида фойдаланилади. Яйловларнинг ўртача маҳсулдорлиги гектарига 5—8 ц.

МИРЗАБОШИ — Қўқон хонлигидаги сарой мансабларидан бири. М. 1852 й. Тошкентда қипчоқлар ҳукмронлигини ағдариб ташлаш арафасида 2-шахс (қушбегидан кейин) ҳисобланган.

МИРЗАДАВЛАТ — туркумли ўзбек чолғу қуйи. Айрим маълумотларга қура,

фаргоналик созанда ва бастакор Мирзадавлат (тахм. 19-а. 2-ярми — 20-а. бошлари) томонидан яратилган. М. 2 қисмдан иборат бўлиб, «Бузрук» мақоми йўлларида оҳангдош «МЛ» куйи вазмин суръатда, тантанавор кайфиятда бўлиб, соқийнома усули жўрлигида келади. «М.П» ҳаракатчан суръатда, қашқарча усули асосида ривож топади. «М.» авжларида Муҳайяри Чоргоҳ ва Ушшоқ намудларига ўхшаш оҳанглар, шунингдек, усулсиз, бадиҳа услубда баён этилган парчалар мавжуд. «М.» яқка созлар (танбур, дутор, гижжак ва б.)да, шунингдек миллий чолғу ансамблларида ижро этилади. 1920-й.ларда «М.П» ку-йига сўз боғлаш йўли б-н кўшиққа айлантирилиб, «Кўк кўйлак» гуруҳи томонидан ижро этилган. «М.» куйларидан В. Золотарёв, Д. Зокиров, Б. Гиен-ко ва б. оркестр асарларида фойдаланишган.

МИРЗАЕВ Алишер Тўлаганович (1948.21.3, Тошкент) — рангтасвир ва графика устаси, Ўзбекистон БА акад. (1997). Ўзбекистон халқрассоми (1992). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти (1964—68) ва В. Суриков номидаги Москва рассомлик санъати ин-ти (1968-74)да таълим олган. Тошкент политехника ин-ти (1974-78) ва Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти (1978-1997)да педагог. 1997 й.дан Камолиддин Бехзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн ин-тида педагог, проф. (2000). М. асарлари ўзининг миллийлиги, ранглар уйғунлиги б-н ажралиб туради; дастлабки асарларидаёқ анъанавий мавзуларга ўзига хос ечим ва талкин бахш этди: «Созандалар» (1968), «Рассом К. Носиров» (1975), «Еш оила ҳақида кўшиқ» (1976), «Учрашув» (1982) ва б. «Сўқоқ мозаикаси», «Рассом ва табиат», «Паркент аёллари» (1980-й.лар) каби манзаралар, «Автопортретли натюрморт» (1982), «Сурхондарё натюрморта» (1982) ва б. натюрмортлар туркум асарларида манзара, урф-одаглар мужассамлашган, табиат ва инсон бирлиги тараннум этилган.

1990-й.ларда А. Қодирий асарлари-

га, жумладан, «Ўтган кунлар» асари-га қаламтасвирда «Кумуш ва Зайнаб», «Хаёл», «Ҳайдалиш куйи», «Фузулийни ўқиб», «Ҳаётим лозоридан аюрдинг» ва б. асарлар яратиб миллий графика ривожига катта ҳисса қўшди. 1972 й.дан республика ва хорижий кўргазмаларда асарлари б-н катнашади. М. асарлардан бир қисми республика ва чет мамлакатлар музейлари, шахсий тўпламларда сақланади. М. ҳақида «Палитра» (1983) ва «Алишер Мирзо» (2000) номли фильмлар ишланган. Аб-дулла Қодирий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1994). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

Алишер Мирзаев. «Учрашув» (1982).

Ад.: Умаров А., Алишер Мирзаев, Т., 1993; Эгамбердиев А., Алишер Мирзо, Т., 1999.

МИРЗАЕВ Бобораҳим (1907 — Марғилон — 1957) — хонанда (баритон), Ўзбекистон халқ артиста (1942). Москва ўзбек опера студиясида ўқиган (1936). Ўзбек давлат концерт-этнографик ансамблида (1926—29), Ўзбек давлат мусикали театрида (1929—39), Навоий театрида (1939—49), Ўзбек давлат филармониясида (1949—55) яққохон хонанда. Дардли, ҳисҳаяжонларга бой овози б-н танилган. Сўз ва оҳанг равонлиги, нола ва крчиримлардан мо-хирона фойдаланиш М. услубига хосдир. Мусикали драмаларда Асқар («Аршин мол олон»), Неъмат («Ҳалима»), Фарҳод («Фарҳод ва Ширин»), Қодир («Гулсара») каби ролларни, операларда Эр Таргин, (Е. Брусиловский, «Эр Таргин»), Ҳасанхон (А. Магомаев, «Наргиз»), Эскамильо (Ж. Бизе, «Кармен») каби партияларни ижро этган. М. репертуаридан ўзбек мумтоз ашула йўллари («Танавор», «Дугоҳ», «Чоргоҳ II, III, IV», «Баёт II» ва б.) ҳамда халқ кушиқлари ўрин олган.

МИРЗАЕВ Маҳмуд Мирзаевич (1921. 15.7 — Тошкент — 2000.2.8) — боғдорчилик ва узумчилик соҳасидаги олим, кишлоқ хўжалиги и.ч. ташкилотчиси. ВАСХНИЛ (1983), Ўзбекистон

Қишлоқ хўжалиги ФА акад. (1991), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), Мехнат Қақрамони (1971), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган агроном (1964), к.х. фанлари д-ри (1975). Тошкент кишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1943). Ўзбекистон Ер ишлари халқ комиссарлигида қатта агроном (1943—45), Тошкент вилоятидаги «Қибрай» боғдорчилик ва узумчилик хўжалигида бош агроном, директор (1945-49). 1949 й.дан акад. Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик институты директори. Айни пайтда Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазири ўрин-босари (1951—52), вазири (1962—64). М.нинг илмий ва амалий фаолияти мева дарахтлари ва тоқлар биол.си ва агротехникаси, тоғ ва тоғ- олди зоналарида боғдорчилик ва узумчиликни ривожлантириш, ихтисослашган махсус узумчилик хўжаликлари ташкил этиш, мевали дарахтлар, тоқларнинг шўрхок, шағалли ва қумлоқ ерларда етиштириш технологиясини ишлаб чиқиш ва б.га бағишланган. Селекция, навларни ўрганиш асосида олманинг Нафис, узумнинг Шредер чиллакиси, қулупнайнинг Ўзбекистон ва б. навларини яратишда иштирок этган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши депутата (1990-95). «Дўстлик» (1994), «Эл-юрт курмати» (1998) орденлари б-н мукофотланган. Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-ти марказий хиёбонида бюсти ўрнатилган (2001).

Ас: Основные проблемы горного виноградарства, Т., 1972; Ўзбекистонда тоқчилик (хаммуаллифликда), Т., 1979; Ўзбекистонда боғдорчилик, Т., 1980; Виноградарство предгорно-горной зоны., Т., 1980; Горное садоводство Узбекистана, Т., 1982; Культура абрикоса в Узбекистане, Т., 2000.

МИРЗАЕВ Мустақим Мирзаевич (1912 — Бухоро — 1990.21.10) — тилшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975). Филол. фанлари д-ри (1965), проф. (1966). Бухоро пед. ин-тини

тугатган (1939). Ўша йилдан ин-тнинг ўзбек тили кафедраси ўқитувчиси, кафедра мудири (1944). М. хоз. ўзбек тили ва уни ўқитиш методикаси, лексикология, диалектология, ўзбек ва рус тилларининг қиёсий типологияси масалалари б-н шуғулланган. «Ҳозирги ўзбек адабий тили. Машқлар тўплами» (1958,1963, 1968), «Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси» (хамкорликда, 1965), «Ўзбек тили» (хамкорликда, 1970) каби асарлар муаллифи.

Ас: Гапда сўзлар тартиби, Т., 1955; Ўзбек тилининг Бухоро гурпуа шевалари, Т., 1969.

МИРЗАЕВ Мухаммаджон (1913.13.8 — Тошкент — 1999.17.5) — бастакор, созанда (қашқар рубоби). Ўзбекистон халқ артисти (1967). Дастлаб Т. Жалилов, Ж. Султанов каби устозлардан мусика сирларини Урганган. Тошкент кон-серваториясини тугатган (1953). Ўзбек давлат филармониясининг халқ чолғулари оркестрида созанда (1936—40), ўзбек ашула ва раке ансамблида (1940 й.дан), кейинчалик «Шодлик» ва «Лазги» ансамблларида (1968—73) мусика раҳбари. Қашқар рубобининг мохмр ижрочиси сифатида унинг оммавийлашуви ва репертуарининг бойишига қатта ҳисса қўшган. Бастакорлик фаолиятида янгича талқин йулларини кашф этиб, уз мактабини яратган санъаткорлардан. Ўзбек миллий (айниқса, Фаргона—Тошкент) мусика услубларига таяниб, лирик ва раке куйлари («Дилдор I—II», «Баҳор вальси», «Янги танавор», «Тонг маликаси», «Дилдор ўйнасин» ва б.), ашула, қўшиқ ва яллалар («Меҳнат ахли», «Кўзларинг», «Сурагинг», «Ёр истаб», «Қачон бўлғай», «Якка бу Фарғонада», «Парвона бўлдим», «Ширмоной», «Олтин сандик» ва б.) яратган. М. басталаган мусикалар ўзининг нафислиги, оҳангдорлиги, мазмуни ва ёрқин миллий руҳи б-н ажралиб туради. Концерт дастурларида халқ («Яллама ёрим»), ўзбек бастакор ва композиторлари асарлари («Кўрмадим», Д. Зокиров, «Лирик куй»),

Т. Жалилов ва б.)ни маҳорат б-н, куйларга усталик б-н сайқал бериб ижро этган. Уғли - Шавкат М. (Мухаммедов) — созанда (кашқар рубоби) ва бастакор. Ўзбекистонда хизмат курсатган артист, «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (2000). «Ўзбекнаво» давлат бирлашмасида созанда.

МИРЗАЕВ Раҳмат (1878 - Бухоро-1963) — зардўз, Бухоро зардўзлик мактабининг йирик намоёниси. Ўзбекистон халқ рассоми (1957). Зардўзликни отаси ва б. усталардан ўрганган. Ёшлигидан Қори Ҳасан устахонасида ишлаган. 1928 й.дан турли артеллар (кейинчалик «Бухоро зардўзлик ф-каси»)да зардўз. Зардўзлик санъатини пухта эгаллаган М. зардўзлик ривожига катта ҳисса қўшган; анъанавий нақшларни маҳорат б-н қўллаб амалий санъат на-муналарини яратди, нақш мужассамотларини янги хусусиятлар б-н бойитди, зардўзи чокларнинг нафислиги ва жозибadorлигига эришди. «Тинчлик кабутари» пешонабанди (1949—50), «Исмоил Сомоний мақбараси» намоёни, рангбаранг мужассамотли («дарҳам», «заминдўзи», «тож», «куббадўзи» ва б.) дўппиларни мустақил яратган, Навоий театри учун сахна пардаси (1947, акад. Шчусев чизгиси), «Пахта» (1954, М. Прутская) ва б. зардузи намоёнларни тайёрлашда фаол иштирок этди.

МИРЗАЕВ Саидали Турсунович (1939.22.7, Самарқанд) — ганчкор, Ўзбекистон халқ устаси (2000). Самарқанд архитектура-қурилиш ин-тини тугатган (1977). 1958 й.да ганчкор уста Иброҳим Шермухамедовга шогирд тушган; устози б-н Шоқизинда маж-муаси, Бибиҳоним маежиди, Амир Темур мақбараси, Тиллақори, Улуғбек, Шердор мадрасалари ва б. меъморий обидаларни таъмирлашда иштирок этган. 1967 й.дан мустақил уста, 1976 й.дан Самарқанд ш. 37касб-хунар техника билим юртида ганч ўймакорлигидан даре бера бошлади. М. ислом меъморлигининг гумбаз санъатида қўлланиладиган мукарнас каби ўта мураккаб шаклини тиклаш ва янги турлари-

ни яратишда ижодий ютуқларга эришди.

Ҳамид Олимжон номидаги мусикали драма театри, СамГИ, Самарқанд архитектура-қурилиш ин-ти биноларининг ички ва ташқи безаклари (наққошлик, ганчкорлик, кошинкорлик ишлари)ни мустақил уста сифатида юксак бадий савияда бажарди. Имом Бухорий ёдгорлик мажмуи, Шердор Мадраса гумбазидаги бажарилган ишлар устанинг юксак маҳоратини намо-йиш этади.

МИРЗАЕВ Сайдулла Зиёдуллаевич (1930.8.8, Пахтачи тумани) — адабиёт-шунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), филол. фанлари д-ри (1973), проф.(1977). СамДУ филология ф-тини тугатган (1951). Шу ун-т ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи, доцент (1955—77), кафедра мудири (1988—99), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Самарқанд вилояти бўлими расиси (1973—91). М.нинг илмий фаолияти адабиётнинг халқчиллиги, ғоявийлиги, замонавийлиги, ижобий қахрамон, миллийлик, адабий ҳамкорлик, тил ва бадий маҳорат, халқ оғзаки ижоди ва б. масалаларга бағишланган. М. ижодида танкидийбио-график очерк жанри ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Унинг Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Мирте мир, Яшин, Сайд Аҳмад ва б. адиблар ижоди ҳақидаги танкидийбиографик очерклари бор.

Ас: Ғоя ва образ, Т., 1980; Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1993; Ўзбек романчилиги, Т., 1997; Мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти, Т., 1999; Ҳаёт ва адабиёт, Т., 2001.

МИРЗАЕВ Тўра (1936.6.3, Шофиркон тумани) — фольклоршунос олим. Филол. фанлари д-ри (1988). проф. (1991). Бухоро педагогика ин-тини тугатган (1957). Жарқўрғон тумани мактабларида ўқитувчи ва ўқув бўлим мудири (1957—60), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида аспирант (1961—63), кичик (1964—66), катта илмий ходим (1966—71), фольклор бўлими мудири (1971-2002), директор (1991 й.дан; 1991—98

й.ларда — Адабиёт ин-ти), Ўзбекистон ФА вице-президенти (2001 й.дан). М. тадқиқотлари халқ дostonлари ва бахшилар эпик репертуарини ўрганишга бағишланган. «Булбул тароналари» (1971—73), «Песни Бульбуля» (1974—77), «Узбекская народная поэзия» (1990), «Гўрўғли» дostonлари (1996—97), «Алпомиш» (1999) каби йирик асарларни нашрга тайёрлаган ва муҳаррирлик қилган. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»ни немис тилида Вайсваденда нашр эттирган (хамкорликда, 2001). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1973).

Ас: Ҳоди Зариф, Т., 1967; «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари, Т., 1968; Халқ бахшиларининг эпик репертуари, Т., 1979.

МИРЗАЕВ Тўхтасин (1913, Андижон вилояти, Марҳамат қишлоғи — бедарак йўқолган) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1942 й.дан армияда. Дашт fronti 37-армиясининг 10-гвардиячи ҳаводесант дивизияси, 30-полкиннинг ўқчиси. 1943 й. 3 окт.да Днепропетровск вилояти, Верхнеднепровск р-нидаги Мишулин Рог қишлоғи учун бўлган жангда алоҳида жасорат кўрсатган. 1943 й. 20 дек.да Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. Андижон вилояти Асака туманидаги 3мактаб ва интернат мактабига номи берилган. Марҳамат ш.да ҳайкал ўрнатилган.

МИРЗАЕВ Фаттоҳ (1921.5.9. Тошкент) — кимёгар олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981). Техника фанлари д-ри (1971), проф. (1973). Урта Осиё индустриал ин-тини тугатган (1945). Шуин-гда доцент (1953), кимё-технология ф-ти декани (1965—71), кафедра мудири (1967—2000), проф. (2000 й.дан). Илмий ишлари к. х. экинлари учун зарур бўлган азотли ўғитларнинг янги турларини олишга оид. Қоратоғ фосфоритларини сульфат ва гумин кислоталар қўшиб, нитрат кислота б-н қайта ишлаш асосида мураккаб ўғитлар олиш устида тадқиқотлар олиб борган.

МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ (1908.15.10, Уш — 1986.5.5, Тошкент) — ёзувчи, таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1983). Урта Осиё унтининг шарқ ф-тида ўқиган (1928—30), рабфакда даре берган. Ўзбекистон Давлат нашриёти (1932—37), Тошкент киностудияси (1937-38), Ёзувчилар уюшмаси (1939), «Қизил Ўзбекистон» газ. (1948-49) ва «Шарқ юлдузи» жур.да (1949—50) ишлаган. 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Қағалонга учраб 1950-55 й.ларда қамалган. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида будим мудири (1955—58). «Озод инсон ҳақида қўшиқ» ҳикоялар тўплами (1948), «Кенг майдонлар» пьесаси (1949) муаллифи. «Фарғона тонг отгунча» тари-хий романи (1—2-китоб, 1958—1968)да 20-а. бошидаги оддий қишиларнинг маърифат сари интилиши тасвирланган. Роман миллий руҳи, фавқулодда бой, ширадор тили, 20-а. бошидаги халқ ҳаётининг ажойиб тасвири ва бошқа ғоявийбадий хусусиятлари б-н ажралиб туради. «Бизнинг роман» (1962), «Инсон ҳусни» (1969) ва «Одамийлик қиссаси» (1972), «Қизлар дафтари» (1980), «Узингдан кўр» (1986) асарларида ёшлар ахлоқи, оилада тотувлик ва ўзаро ҳурмат масалалари ҳақида фикр юритилган. М.И. жаҳон адабиётининг 200 дан ортиқ намуналарини ўзбек тилига таржима қилган.

МИРЗАМУҲАМЕДОВ Маннаф Атаматович (1920.20.9 — Тошкент — 2002.26.4) — педиатр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), тиббиёт фанлари д-ри (1976), проф. (1977). ТошТИ ни тугатгач (1943), шу ин-т болалар касалликлари кафедрасида ассистент, доцент (1950—54), айна вақтда ТошТИ болалар клиникасида бош шифокор. СамТИ ректори (1955—60); Тошкент Врачлар малакасини ошириш ин-ти директори (1960—63), болалар касалликлари кафедраси до-центи (1963—65), Педиатрия и.т. институтга директори (1966—76); ТошТИ (1976—90) ва 2-ТошТИ болалар касалликлари кафедраси мудири (1990—

97); 1997 й.дан шу кафедрада консултант. Асосий илмий ишлари Ўзбекистон шароитида болаларда учрайдиган ўткир ва сурункали касалликларнинг келиб чиқиши, тарқалиши, патогенези ва б. масалаларга оид. 1 даражали «Соғлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (1994).

МИРЗАБОД ТУМАНИ - Сирдарё вилоятидаги туман. 1988 й. 2 сент.да ташкил этилган. Дастлаб Комсомол, 1992 й. 22 окт.дан Мирзаобод деб номланган. Вилоятнинг Сирдарё, Гулистон, Сайхунобод, Боёвут, Меҳнат-обод, Шароф Рашидов ва Оқолтин туманлари ҳамда бир қисми Қозоғистон б-н чегарадош. Майд. 0,44 минг км². Аҳолиси 41,5 минг киши (2000). М.т.да 7 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бирлашган, Меҳнатобод, Мирзачўл, Навбахор, Нурафшон, Оқолтин, Тошкент) бор. Маркази Наврўз кишлоғи.

Табиати. М.т. Мирзачўл текислигида жойлашган. Ер юзаси текислик (ўртача бал. 250 м), лёссимон қумоқ ва кумлоқдар б-н қопланган. Иқлими континентал. Июлнинг ўртача т-раси 28°, янв.ники —2° дан —4° гача. Йилига 200—300 мм ёгин тушади. Грунт сувлари шўр ва шўртоб. Тупроқлари, асосан, бўз тупроқ. Табиий ўсимликлардан мия, янтоқ, камиш, юлғун, қиёқ қабилар арикзовурлар четида ўсади. Чиябўри, тўқай мушуги, бўрсик, кўшоёқ, кўрсичқон, калтакесак ва илонлар учрайди. Паррандалардан ўрдак, лойхўрак, қирғовул, сўфитўрғай, чумчуқ ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, татар, тожик, қozoқ, озарбайжон ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га 94 киши тўғри келади.

Хўжалигининг асоси — дехқончилик, етакчи тармоғи — пахтачилик. Ғалла, сабзавот, полиз, мева, узум, картошка ҳам етиштирилади. Туманнинг асосий экин майдони 44426 га, шундан суғориладиган ерлар 24043 га. М.т.да 10 ширкат, 43 дехқон-фермер хўжалиғи, 5 хусусий ферма, 2 чорвачилик акциядорлик жамияти бор. Туманда 3 саноат, 2

қурилиш корхонаси, 37 хусусий корхона, дехқон бозори, Халқ банки биноси, стадион, теннис корти мавжуд. 30 га яқин умумий таълим мактаби, касб-хунар, 2 иқтидорли болалар лицейлари фаолият кўрсатади. 3 касалхона, 5 кишлоқ врачлик пункти, марказий поликлиника халққа хизмат қилади.

МИРЗАРАҲИМОВ Қосим (1925.16.5, Чимкент — 2000.26.6, Тошкент) — ҳайкалтарош, Ўзбекистон БА академик (1997), Ўзбекистон халқрасмони (1996). Республика рассомлик билим юртини ҳайкалтарошлик бўлими (Ф. Гришчен-ко синфи)ни тугатган (1964). Ёшлигида бахтсиз ҳодиса туфайли 1947 й. дан I гуруҳ ногирони. Даволаниш учун Тошкентга олиб келинган. Ногиронлик касали оғирлашиб тўшақда ётган ҳолда фақат битта чап кўли б-н мўъжаз ва дастгоҳли пластика, ҳайкаллар яратишда давом этади. М. асарларининг асосий мавзусини замондошлар сиймосини ифода этувчи психологик портретлар туркуми ташкил этади: «Генерал Собир Раҳимов», «Франсуа Миттеран», «Қиз портрети», «Автопортрет», «Гимнастикачи қиз», «Турғут Озал», «Билл Клинтон», «Ёшлик», «Алишер Навоий», «Шоира Зулфия», «Онам», «Улар тинчлик' истайди» (чинни, 1989) ва б. Бутун ҳаёти ва ижоди матонат рамзи бўлган ҳайкалтарош мероси ёшларга ўрнак си-фатида катта аҳамиятга эга. «Ўзбектелефильм»да М. га бағишланган ҳужжатли фильм яратилган. 1965 й.дан шахсий кўргазмалари уюштирилган. Асарлари республика ва хорижий мамлакатлар музейларида сақланади.

МИРЗАТЕРАК, афғон тереги — терак тури. Ўзбекистонда, айниқса Фарғона водийсида кенг тарқалган, фақат маданий ҳолда ўстирилади. Тахмин қилинишича, унинг ватани Афғонистон ва Ҳимолай тоғлари ҳисобланади. Бу ерларда М. табиий ҳолда ўсади. Шох-шаббаси урчуксимон, бўйи 40 м гача етади. Танаси ва шохларининг пўстлоғи силлик, шохлари ингичка, юқорига қараб ўткир

бурчак ҳосил қилиб, танасига ёпишган ҳолда ўсади. Барглари ромбсимон, уз. 5—7 см гача, уч томони қисқа, четлари арра тишли. Иссиқ-севар ва уч томони фототропизм хусусиятига эга, бошқа теракларга қараганда қалин ўстирилади. Уруғчи кучалаларининг уз. 5—7 см, ранги яшил, ғовак, йўғонлиги 1 см агрофида. Чангчи кучалалари эса 5 см гача узунликда. Март—апр. ойларида гуллаб, уруғлари 30—40 кунда пишиб етилади. 1000 дона уруғининг оғирлиги 1 — 1,2 г келади. Илдизи кучли, тошлоқ ерларда ўсишга яхши мослашган. Томоркаларда гектар бошига 10 минг туп ва ундан ҳам қалинроқ қилиб экиш мумкин. М. теракзорларда 3x3 м ёки 2x4 м қилиб экилади. Қаторлаб экилганда кўчатлар ораси 1,0—1,5 м бўлиши керак.

Абдушукур Хоназаров.

МИРЗАТОВ Занжирали (1911, Чуст тумани Олмос қишлоғи — 1972.21.11, Қўқон) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1967). Москвадаги ўзбек драма студиясида ўқиган (1929—30). 1930 й.дан Қўқон шаҳар мусиқали драма театрида ишлаган. М. серкирра актёр бўлиб, ҳам лирик, ҳам характерли роллар устаси сифатида танил-

ган, сахнада юздан ортиқ образлар яратди: Кочкарёв («Уйланиш»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Калаф («Маликаи Турандот»), Маждиддин («Алишер Навоий»), Карл Моор («Қарокчилар»), Ашуралиев («Аяжонларим»), Икром («Уфк») ва б. Реж. сифатида «Фарғона фожиаси», «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Муҳаббат» (Гуйғун), «Генерал Рахимов» (К. Яшин), «Котил» (Уйғун) каби асарларни сахналаштирган. Шунингдек, «Севаман, сени» драмасини ёзган. Қўқон шаҳар маданият уйи қошидаги халқ театрига 1979 й. М. номи берилган.

МИРЗАЧЎЛ — Урта Осиёдаги текислик. Ўзбекистоннинг Сирдарё, Жиззах вилоятлари, Қозоғистоннинг Жан. Қозоғистон вилояти ва Тожикистоннинг Зафаробод тумани худудларида. Майд. 10 минг км², бал. 230 — 385 м. Шарқда

Сирдарё, жан.да Туркистон ва Нурота тоғларининг тоғ олди текисликлари б-н чегарадош. Ғарбда аста-секин Кизилқумга тутшиб кетади. Қизилқум б-н М. орасидаги табиий чегара Арнасой ботиғидан ўтади. М. Сирдарёнинг лёссимон кумоқ ва кумлоқлардан таркиб топган учта кўхна қайири (террасаси)да жойлашган, жан. қисми тоғлардан оқиб тушувчи мавсумий оқар сувларнинг пролювиал, пролювиал-аллювиал ва аллювиал ётқизикларидан тузилган. М.нинг бир неча бор денгиз босиши натижасида бу ерда, асосан, карбонатли, гипсли ва гилли шўр жинслар тўпланиб қолган. М. тўртламчи даврдаги альп тектоник ҳаракатлари натижасида чўккан. Голоцен эпохасида янги тектоник ҳаракатлардан Сирдарёнинг 1-, ва 2-кўхна қайирлари пайдо бўлиши б-н 3-кўхна қайирда сизот сувлари пасайиб, тупроқ ва устки қатламлар вужудга келган. Ерлар суғорилганда ана шу қатламдаги тузлар ер юзасига чиқиб қолади. М.нинг ер юзаси текислик, шим. ва шим.-ғарбга қия. Жан. қисмида чуқур жарликлар, Сирдарё водийсида қолдик ўзанлар ва ўрқирлар бор. Марказий ва шим. қисмлари текис. Сирдарёга 6—20 м чуқурликдаги жарлик ҳосил қилиб тушади. М.ни жан.-шарқдан шим.-ғарбга Етгисой, Сардоба, Қорақарой, Шўрўзак каби ўзансимон пастликлар — Сирдарёнинг эски ўзанлари кесиб ўтган. Бу пастликларнинг энг кенг жойи 18 км, чуқ. 9—10 м. Иқлими континентал. Уртача йиллик т-ра шимолий қисмида 12,5, жан. да 15,Г. Июлнинг ўртачи т-раси 26 — 30°, янв.ники 0,8—4°. Ёзи ниҳоятда иссиқ (баъзан 40—47°). Йиллик ёғин миқдори 200—300 мм, тоғ олди қисмида 310—428 мм, кўпроқ баҳорда ёғади. Текисликка Бекобод шамолнинг таъсири кучли (баъзан шамолнинг тезлиги 46 м/сек. га етади), буғланишни кучайтиради, шўрланиш жараёнини тезлаштиради. Туркистон ва Молғузар тоғларидан Сангзор дарёси, Зоминсув, Хўжамушкентсой, Пишағарсой, Работсой ва б. оқиб тушади.

Бу сойлар баҳорда тўлиб оқади. Сирдарё қайирларида қўл ва ботқокликлар кўп. Қўлларнинг суви шўр. М.да сизот сувлари тоғ олди текисликларида 20—120 м, текислик қисмида эса 0,3 м чуқурликда, шўрлиги 30 г/л дан ортиқ, таркибида хлорид тузлари кўп. Марказий қисмида сизот сувларининг оқими ниҳоятда секин ва анча шўр. М.даги пролювиал текисликларда типик бўз, марказий ва тоғ олди қисмларида оч бўз, ўзансимон пастликларда шўрхок, шўртоб, дарё водийсида аллювиал-ўтлоки, ўтлоки, ўтлоки-ботқок тупроқлар тарқалган. Марказий қисмидаги оч бўз тупроқларнинг устки қатлами (1—3 м) шўрланмаган, остки қатламдаги қумоқ ва қумлоқ ётқизикдар кучли шўрланган.

М. тупроқлари жуда шўр ва сизот сувлари юза бўлганидан махсус мелиоратив тадбирлар амалга оширилади. М.нинг шўрланмаган ерларида қўнғирбош, ранг, оккурай, коврак, қизил бурган, шўрланган ерларида оқ шувок, оқ жусан, кейреук, юлғун, шўрхокларда сарисазан шохилак, қорабарок, ажрик, курмак ўсади.

Кўпгина археологик топилмалар М. да қад.да деҳқончилик қилинганидан дарак беради. Қад.да қазилган Ўримбой-ўғуз ва Эски Туятортар каналларнинг қолдиқлари ҳозиргача сақланиб қолган. М. да 1895 й.да уз. 84 км бўлган канал қурилган ва 7600 га ер суғорилган.

1913 й. Князарик (ҳоз. Дўстлик канали) ишга туширилган. 1911 й. суғориладиган ерларнинг майд. 12 минг га бўлган. 1910 й.дан 1914 й.гача 95 минг га ер ўзлаштирилиб, шундан 60 минг га ер шўрланиш ва ботқокланиш натижасида ишдан чиққан. Имкон қадар кўпроқ пахта хом ашёси етиштириш ва уни метрополияга ташиб кетиш мақсадида Москва, Петроград ва б. шаҳарлардан техника ва мутахассислар кела бошлади. Суғориладиган ерлар майдони 1921 й.да 20 минг га, 1924 й.да 50 минг га, 1928 й.да 67 минг га гача етди. М.га республиканинг аҳолиси зич туманларидан оилалар

кўчириб келтирилди, янги йирик совхозлар (1924 й.да «Пахтакор», 1929 й. «Малик», 1927 й.да «Боё-вут») ташкил этилди. 1939—40 й.ларда 60 минг га шўр босган ва ботқоклашган ерлар ўзлаштирилиб, экин майдонига айлантирилди. 1941 й.дасуғориладиган ерлар майд. 90 минг га бўлди. Қайроққум сув омбори қурилиши б-н М.нинг сув б-н таъминланиши яхшиланди. 1956 й. суғориладиган ерлар 205,5 минг га га етди. «Бошмирзачўлқурилиши» («Главголдностеп-строй») ташкилоти тузилди. Бу лойиҳага мувофиқ, асосий канал узайтирилди ва кенгайтирилди. Жан. Мирзачўл канали, Қайир ва Марказий Мирзачўл коллекторлари ишга туширилди. Шўрўзак, Сардоба ва б. коллекторларнинг иши яхшиланди. М. да ерларнинг шўрини ювиш сизот сувларининг юзасини пасайтириш бўйича кўп ишлар амалга оширилди. М. да Гулистон, Янгиер шаҳарлари ва б. аҳоли пунктлари вужудга келди.

МИРЗАЧЎЛ — Гулистон ш.нинг 1961 й.гача бўлган номи. 1895 й.да Тошкент — Самарқанд т. й. ёқасида бунёд этилди. Кейинчалик бу ерда Духовский ва Спасский аҳоли пунктлари пайдо бўлди ва уларнинг бирлашишидан М. посёлкаси вужудга келди. Шу даврда М.да тегирмон, обжувоз, кустар ҳолда пахта тозалайдиган майда корхоналар бўлган. 1912 й.да М.да пахта тозалаш 3-ди қурилди. 1952 й.да М. шаҳар мақомини олди.

МИРЗАЧЎЛ ТАЖРИБА ДАЛАСИ - Туркистондаги дастлабки и.т. муассасаларидан бири; бевосита дала шароитида қ.х. экинлари б-н дала тажрибалари ўтказилган. Мирзачўлдаги собиқ Спасский посёлкаси (ҳоз. Гулистон ш. худуди)да жойлашган. Мирзачўлни ўзлаштиришда катта роль ўйнаган. 1900 й.да «Туркистон кишлок хўжалик жамияти» ташаббуси б-н ташкил этилган. 1914 й.

риба ст-яси, 2 дала участкаси (умумий майд. 260 га дан ошиқ) бўлган. Ст-яда шўрхок ерлар (1912), тажриба даласи

(1914), селекция (1914) ва энтомология (1915) бўлимлари ташкил этилган, шунингдек, сеялка, плуг ва б.ни ижарага берадиган пункти бўлган.

Алмашлаб экиш ва шўрхок ерларга ишлов беришнинг янги самарали усуллари таргаб этиш мақсадида ст-я қошида намунали хўжалик (майд. 11 га), шунингдек, мевали дарахтлар ва полиз экинлари бўйича тажриба участкаси ташкил этилган. Бу муассасада чорвачилик бўйича ҳам тажрибалар ўтказилган. Ст-яда Г. С. Зайцев (селекция бўлими мудири), М. М. Бушуев (тажриба дала мудири), Н. А. Димо, Л. П. Розов, Н. И. Курбатов, Б. С. Коньков ва б. олимлар ишлаган. 1925 й.да тажриба ст-ясининг номи Марказий тажриба-мелиоратив ст-яси деб ўзгартирилди. У 1930 й.гача Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-ти, 1936 й.дан Союз-НИХИ, 1991 й.дан Ўзбекистон пахтачилик и.т. ин-ти таркибиди.

МИРЗАЧЎЛ ТУМАНИ - Жиззах вилоятидаги туман. 1967 й. 9 янв.да ташкил этилган. Шим.дан Қозоғистон, шим.-шарқдан Сирдарё вилояти, жан.дан Жиззах вилоятининг Дўстлик, ғарбдан Фориш, Арнасой туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,42 минг км². Аҳолиси 49 минг киши (2002). М.т.да 1 шаҳар (Гагарин), 7 қишлоқ фуқаролари йиғини (Боғбон, Ипакйўли, Мирзадала, Пахтазор, Тошкент, Янгидала, Ўзбекистон) бор. Маркази Гагарин ш.

Табиати. М.т. рельефи пастгекисликдан иборат. Иклими кескин континентал, куруқ, қишда совуқ, ёзи иссиқ. Ўртача т-ра янв.да —1,5°, июлда 30°; минимал т-ра —30° (янв.да), максимал т-ра 42° (июлда). Вегетация даври 224 кун. Йилига ўртача 240 мм ёғин ёғади. Тупроғи оч бўз ва шўрхок тупроқ. Ёввойи ўсимликлардан қўнғир-бош, шувок, янтоқ, шўра, ранг, илоқ, қиёқ, камиш, итузум, кушқўнмас, шамак, юлғун, ёввойи жийда, терак, тол ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қуён, тувалоқ, тулки, чиябўри; кемирувчилардан каламуш, юмронқозик, дала сичкони; судралув-

чилардан тошбақа, илон, калтакесак, кушлардан чўл бур-гути, ёввойи ўрдак бор.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа, қурилиш корхоналари фаолият кўрсатади. Пахтачилик, галлачилик, боғдорчилик, чорвачилик б-н шуғулланилади. Туманда кичик, хусусий корхоналар мавжуд. М.т.нинг жами экин майд. 28,2 минг га, шундан 13,8 минг га пахта, 11 минг га бошоқли дон, 1,2 минг га дуккакли экинлар, 321 га майдонга полиз экинлари экилади. Дехқон-фермер, жамоа, бўрдоқчилик ҳамда 9 ширкат хўжалиги бор. Туман ҳудудидан магистрал т.й. ўтган. Сирдарё — Жиззах, Қозоғистоннинг Еттисой тумани — Пахтакор, Гулистон — Гагарин автомобиль йўллари мавжуд. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

М.т.да автокорхона, пахта тозалаш з-ди, ижара корхонаси, акциядорлик жамиятлар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. 18 умумий таълим мактаби (4200 га яқин ўқувчи), лицей, коллеж, 11 клуб, 11 кутубхона, 4 маданият ва истироҳат боғи, 7 стадион, ёдгорлик монументлари мавжуд. 4 касалхона, 3 нодавлат тиббий муассаса, 5 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 2 фельдшер-акушерлик пункти, 10 дорихона фаолият кўрсатмоқда.

1968 й.дан «Мирзаҷўл овози» (аввалги «Дўстлик») газ. чиқарилади.

МИРЗАЧЎЛ ҚАТЛАМЛАР КОМПЛЕКСИ, мамонтли комплекс — юқори тўртламчи жинслар комплексига мансуб ётқизиклар маж-муи. Тошкент (ўрта тўртламчи) ва Сирдарё (хоз.) комплекслари оралиғида жойлашган. Бундан 90 минг йилча аввал ҳосил бўлган. Қуйи қисми соз тупроқ (20%) дан иборат. М.қ.к.да ўша даврга хос ҳайвон қолдиқлари учрайди. Қатламнинг калинлиги 10—100 м.

МИРЗАҚУЛТЕПА — илк қушонлар даврига оид қўрғон харобаси (мил. ав.

1-а. охири — мил. 1-а. боши). Термиз ш. аэропорти худудида, қад. Термиз ш.ни сув б-н таъминловчи Сурхондарёдан чиқарилган каналнинг ўрта оқимида жойлашган. Ёдгорликнинг квадрат шаклда сакланиб қолган қисми 1 га майд.ни эгаллаб, бал. 3 м ни ташкил қилади. 1973—76 ва 1974—80 й.ларда Ўзбекистон ФА Археология ин-тининг Бактрия экспедицияси (Ш. Пидаев) томонидан М.нинг жан. қисмида археологик тадқиқот ишлари олиб борилган. 2 меъморий босқич қайд этилган. Қазिशма ишлари юқори меъморий босқич саҳида олиб борилган ва кўрғоннинг мудофаа деворлари ва юзга яқин турли ҳажмдаги тўғри тўртбурчак ва квадрат шаклдаги хоналар, кўча ва йўлақлар очиб ўрганилган. Кўрғон ва уй деворлари квадрат шаклдаги хом гишдан қурилган ва булар ўзларининг симметрик кўринишлари б-н ажралиб туради. Ҳар бир уй 3—5 хонадан иборат. Дон маҳсулотларини хумларда саклайдиган махсус омборхоналар очилган. М.дан юқори си-фатли сопол идишлар, темир ва жездан тайёрланган кўзгу, пайконлар, пичоқ ва ўроқлар, тош ёрғучоқлар, тегирмонтошлар, ур-чуклар, безак бу-юмлар, суякдан ишланган тугмалар, эркак ва аёл маъбудларнинг терракота хайкалчалари, аҳоли томонидан илоҳийлаштирилган суворий, хўкиз, фил, маймун, йўлбарс кабиларнинг хайкалчалари, сополга битилган бактр ёзуви ва Юнон-Бактрия подшоси Гелиокл тангаларига таклид қилиб зарб қилинган жез тангалар ва б. топилган. Аҳоли, асосан, де-ҳқончилик б-н машғул бўлган. Мил. 2-а.да М. харобаларида бир неча қабр пайдо бўлган. М.дан 300—350 м шим.-шарқда қабристон жойлашган, унда 10 га яқин қабрлар сакланиб қолган.

Ад.: Пидаев Ш. Р., Мирзакултепа — памятник раннекушанского времени Северной Бактрии. Бактрийские древности, Л., 1976; Пидаев Ш.Р., Поселения кушанского времени Северной Бактрии, Т., 1978.

Шокиржон Пидаев.

МИРЗО (араб.-форс. — амирзода,

амир авлоди) — Мовароуннаҳрда 14-а.нинг сўнгги чораги — 15-а.ларда Амир Те-мур авлодлари — теурий шахзодалар исмига қўшиб айтилган унвон, амирзоданинг қисқартирилган шакли (мас, Жаҳонгир Мирзо, Бобур Мирзо ва б.). Кейинчалик (16—19-а.лар) котиблар унвони (мирза) ўрнида ҳам қўлланиб келинди.

МИРЗО (тахаллуси; асл исми Муҳаммадрасул Ниёзмуҳаммад ўғли, 1840. 1. Хива — 1922) — шоир, таржмон, хаттот, бастакор. Комил Хоразмийнинг ўғли. Хивадаги Шерғозихон мадрасасида ўқиган. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II — Феруз саройида отасидан сўнг мирзабоши бўлган. М.нинг лирик мероси ўзи тузган «Марғуб ун-нозирин» («Назар солувчиларга ёқимли тухфа») девонига жамланган, унда 7650 миера шеърлар мавжуд. Ушбу девон 1907—09 й.ларда Хивада тошбосма усулида нашр этилган.

М. таржимон сифатида Фироғийнинг «Раъно ва Зебо», Фузулийнинг «Соқийнома» (ёки «Ҳафт жом» — «Етти қадақ»), Аҳмад ал-Бунийнинг «Шамс улмаориф» («Маориф куёши»), Мавлавий Абдулҳакнинг «Фазоил ул-Қуръ-он» («Қуръон фазилатлари») асарларини, «Тиб» китобидан «Тухфат ул-мўъминин» («Мўминларга тухфа») асарининг бир боби ва «Дақойиқ ул-ахбор» («Нозик маъноли хабарлар») асарларини форс ва араб тилларидан ўзбек тилига ўгирган.

М. насх ва настаълиқ хатларини ниҳоятда гўзал ёзган. Лаффасийниит ёзишича, М. 500 дан ортиқ кишига хаттотлик хунарини ўргатган. М. танбур, рубоб, ғижжак ва чилдирма чалишда маҳорат ва истеъдодга эга бўлган. У мусиқа бўйича Ферузнинг устозидир. Бастакор сифатида Хоразм «Шашмақом»ининг «Рост» мақомига «Саъб» ва «Уфори» куйларини басталаган; ярим мақом ҳисобланган «Панжгоҳ» мақомига бир қанча куйларни қўшиб, тўлиқ бир мақом ҳолига келтирган. Хоразм мақом куйларини Комил Хоразмий жорий этган чизикли

нотага кўчириб, китоб ҳолига келтирилган. Мадрасаларда араб ва форс тилларидан мударрислик ҳам қилган. У ўзи курдирган мадрасада дафн этилган. М. девони, кўлёмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти кўлёмалар фондида сақланади (инв. № 1500, 6947, 1125).

Иброҳим Каримов.

МИРЗО АБДУЛАЗИМ СОМИЙ БЎСТОНИЙ [1839 - Бухоро, Бўстон кишлоғи (хоз. Қизилтепа тумани) — 1908] — тарихчи олим, хаттот. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Устози Қосий Саъдаддин Моҳир маслаҳати б-н Сомиё — «олижаноб, юксак» таҳаллусини олган. Дастлаб турли амалдорлар қўлида котиблик қилган. Амир Музаф-фар (1860—85) ва Абдулахад (1885— 1910) ҳукмронлиги даврларида сарой муншийси. Россия б-н Бухоро амирлиги ўртасида бўлган жанглarda воқеанавис сифатида бевосита иштирок қилган. Петербургга борган. Кейинчалик амирлик тузумига қарши фикрлари ва ҳажвий шеърлари учун саройдан четлаштирилган. У, асосан, хаттотлик б-н шуғулланган.

«Дахмай шоҳон» («Шоҳлар қабристони») маснавийси, «Иншо», «Тухфаи шоҳий» («Подшоҳнинг тухфаси»), «Миръот ул-хаёл» («Хаёл кўзгуси»), «Тарихи салотини манғития» («Манг-ит ҳукмдорлари тарихи») асарлари муаллифи. «Тухфаи шоҳий» (1900— 02) ва «Тарихи салотини манғития» (1906— 07) тарихий асарлари битта давр — мантлар сулоласи тарихига бағишланса ҳам, бир-биридан кескин фарқ қилади. 1-асар расмий сиёсат талаблари даражасида ёзилган бўлса, 2-асарда М.А.С.Б. Бухоро амирлигининг мангитлар ҳукмронлик қилган даврини танқидий нуктаи назардан баҳолайди. У ўзи гувоҳ бўлган ва эшитган ҳодисаларга таяниб, амирлик идора услубидаги иллатлар, Россия б-н Бухоро кўшинлари ўртасидаги жангл, амир кўшин бошлиқларининг лаёқатсизлиги ва масъулиятсизлиги оқибатида мамлакатнинг қатта қисми босқинчилар томонидан бо-

сиб олинганлиги ва валиахд Абдулмалик (Қатта Тўра)нинг баъзи муваффақиятли жангларини тасвирлайди.

«Тарихи салотини манғития» асари ўзбекистонлик шарқшунос Л.П.Епифанова томонидан рус тилига таржима қилиниб, факсимилеси б-н нашр қилинган (1962). Асар қискартирилган ҳолда ўзбек тилига таржима қилинган («Шарқ юлдузи» жур., 3сон).

Ас: Та'рих-и салотин-и мангитийа, М., 1962.

Ад.: Аҳмедов Б., Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Т., 1991; Бухорийлар бўстони, Т., 1998.

Қаҳрамон Ражабов.

МИРЗО ОЛИМ ТОШКАНДИЙ ибн Мирза Раҳим, Мушриф (19-а.) — тарихчи олим, шоир. Қўқон хонлари Худоёрхон ва Маллахон саройларида мушриф (назоратчи) вазифасида ишлаган. 19-а. охирида ёзган «Ансоб уссалотин ва таворих ул-хавоқин» («Султонлар шажараси ва хоконлар тарихи») асари б-н машҳур. Асар Фарғонанинг 15—19-а.лар орасидаги тарихини ўз ичига олади. Муаллиф, айниқса, Қўқон хонлигининг сўнгги даври —1842—76 й.лар тарихини кенг ёритган. Асарда Қўқон адабий муҳити батафсил тасвирланган. Мазкур асар бўйича дастлабки маълумотни Валидий келтириб, 1913 й.да уни Қўқонда Юнусжон додхон кутубхонасида кўрганлигини ёзган. Бир неча кўлёмма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади. Ўзбек ва тожик тилларида «Мушриф» тахаллуси б-н шеърлар ёзган.

Ас: Қўқон хонлиги тарихи (Ансоб уссалотин ва таворих ул-хавоқин), Т., 1995.

МИРЗО САМАРҚАНДИЙ Мулла Аб дурахмон ибн Мухаммад Латиф Муштажир (19-а.) — самарқандлик тарихчи ва таржимон. Искандарқўл экспедицияларит шарқшунос А. Л. Куннинг шахсий таржимони сифатида қатнашган. М. С. «Рўзномайи сафари Искандарқўл» («Искандарқўлга қилинган са-фар кундалиги»), «Рўзномайи виставкайи Маскоб» («Москва кўргазмаси кундалиги») —

(А. Л. Кун б-н биргаликда) номли асарлар муаллифи. М.С. «Рўзномайи сафари Искандарқўл» асарида Искандарқўл худудининг ўша даврдаги ахлоли, аҳолисининг турмуши ва тили ҳақида маълумотлар берилган. Бу асарларнинг дастлабки нусхалари Россия ФА Шарқшунослик ин-ти Санкт-Петербург бўлимида сақланади. Асар Ўрта Осиё халқларининг тарихи, эт-нографияси ва археологиясини ўрганишда муҳим манбадир.

МИРЗО СОДИҚ ЖОНДОРИЙ

(тўлиқ номи: Мирзо Муҳаммад Содик ибн Абдували Мунший Жондорий) (18-а. 50-й.лари, Жондор тумани — 1819, Карши) — шоир. «Содик» тахаллуси б-н ижод қилган. У сарой хизматига чақирилиб, Бухоро манғит ҳукмдорлари амир Дониёл, амир Шохмурод ва амир Ҳайдарлар даврида оддий мирза (мунший)ликдан мирзабоши — бош муншийлик даражасига кўтарилди.

М.С.Ж.дан бизгача 4670 байт етиб келган. Унинг 2 девони ва бир муншаот (хатлар, номалар) тўплами мавжуд: биринчи девони 300 дан ортиқ ғазал, 14 мухаммас, 59 рубойи, 20 китъа, 2 қасида, 34 муаммо ва 20 фардни ўз ичига олган бўлса, иккинчиси «Дахмаи шохон» («Шоҳлар қабристони»), «Рафъи тумани Охугиру Хайробод» («Охугир Хайробод туманларига саёҳат»), «Қазову қадар» («Қисмат»), «Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре» («Дарвешнинг бир кизга ошиқ бўлгани») номли дostonмаснавийлари ҳамда 33 та таърихкитъадан иборат. М.С.Ж.нинг 27 та қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Ад.: Каримова Д., Содик Мунший — Жондорнинг ширинкалом шоири, Т., 2001.

Дилером Каримова.

МИРЗО ТУРСУНЗОДА [1911.19.4 (2.5), Тожикистон, Регар тумани Қоратоғ қишлоғи — 1977.27.3, Душанба] — тожик шоири ва жамоат арбоби. Тожикистон халқ шоири (1961). Меҳнат Қаҳрамони (1967), Тожикистон ФА акад. (1951). То-

жик драматургиясининг асосчиларидан бири. Дастлаб эски мактабда, кейинроқ янги усулдаги мактабда таҳсил олган. Тошкентдаги тожик пед. билим юртида ўқиган (1930). «Комсомоли Тожикистон» газ.да бўлим мудири, масъул котиб, сўнгра Хўжанд мусикали театрида адабий эмакдош.

1939 й.лар Деҳотий б-н ҳамкорликда яратилган «Хисрав ва Ширин» шеърӣ драмаси, «Восеъ қўзғолони» опера либреттоси тожик драматургиясининг дастлабки асарларидан саналади. 30-й.ларнинг 2-ярмида эълон қилинган «Мамлакат офтоби» (1936), «Ҳазон ва баҳор» (1937) дostonлари М.Т.га қатта шухрат келтирди. «Душанба-Хорог йўли қурувчиларига мактуб», «Жонбахш сув» дostonларида улкан қурилишлар, уларда иштирок этаётган халқ жасорати шеърӣ манзаралар, ёрқин характерлар орқали кўрсатилади. 2-жаҳон уруши йилларидаги шеърларида («Хайр, азиз онажон», «Ҳеч қачон!», «Капитан хотираси» ва б.), «Ватан фарзанди» (1942) дostonида халқлар дўстлиги, тожик халқининг уруш майдонлари ва мамлакат ичқарисидagi қаҳрамонлиги акс этган. Фольклор мотивлари асосида «Тоҳир ва Зухра» мусикали драмасини ёзган (1943). «Ҳиндистон қиссаси» (1947), «Мен озод Шарқданман» (1950) сингари шеърӣ туркумларга кирган асарлар, «Ҳасан аравақаш» (1954), «Осиё овози» (1956) ва б. дostonлари машҳур. М.Т. поэзияси реализми, романтик кўтаринкилиги, эмоционалиги ва афоризмларга бойлиги б-н ажралиб туради.

М.Т. маълум вақт Тошкентда яшаган ва ўқиган, Ўзбекистон ва ўзбек халқи ҳаёти ҳақида асарлар ёзган. Ойбек, Фафур Ғулом, Шайхзода, Зулфия, Миртемир ва б. б-н ижодий алоқада бўлган. Асарлари ўзбек тилида нашр этилган. Неру (1968), Рудакий (1970), Жамол Абдул Носир (1972) муқофотлари лауреати.

Ас: Мен озод Шарқданман, Т., 1959; Шеърлар ва поэма, Т., 1969.

Раҳматулла Иноғомов.

МИРЗО ҒОЛИБ, Мирзо Асадулла-хон Ғолиб [1797.27.12, Акбар-обод (ҳоз. Агра) — 1869.15.2, Дехли] — шоир, файласуф, тарихчи, луғатшу-нос олим. Асли самарқандлик. Буvasи Мирзо Қўқонбек Хон 1748—49 й.ларда Самарқанддан Ҳиндистонга келади ва Лоҳурда лашкар-боши этиб тайинланади. Отаси Абдуллабек Хон Лакхнау, Ҳайдаробод ва Алварда ёлланма харбий аскар бўлиб хизмат қилган. 15 ёшида Асад ва Ғолиб тахаллусларида шеърлар ёза бошлаган шоир кейинчалик Дехлига кўчиб кетади. Бу ерда форс шоирлари асарлари б-н танишади, айниқса, Бедил шеърятига кўнгил боғлайди. 1817 й. у яна Аграга қайтади.

М.Ғ. 2 қисмдан иборат «Партавистон» («Нуристон»), «Меҳри нимрўз» («Пешин куёши», 1885) номли тарихий асарлар муаллифи. М.Ғ. Баҳодир Шох Зафар саройида солномачи унвонига эга бўлгач, унга темурийлар сулоласи тарихини ёзиш иши топширилади. «Меҳри нимрўз» китоби айни шу мақсадда ёзила бошлаган. М.Ғ. унинг фақат 1 китобини ёзиб тугатган. Бу асар Ҳумоюн ҳукмронлиги давригача бўлган воқеаларни ўз ичига олган. М.Ғ.нинг «Куллиёти назми форси» («Форсча шеърлар тўплами»), «Сабачин» («Гулдаста») шеърӣ тўплamlари бадий ижоднинг ғазал, қасида, маснавий, рубоӣ, таркибанд ва таржибанд каби жанрларидан ташкил топган.

М.Ғ.нинг урду девони — «Девони Ғолиб» (1841) асари машҳур. 1800 байтдан иборат бу шеърӣ мажмуа урду тилида 100 марта нашр этилган. Форс тилида ёзилган «Куллиёти Ғолиб» асари ҳам бор. «Уди хиндий» («Ҳинднинг хушбўй новдаси») ва «Урдуйе муалло» («Олий урду») каби асарлари М.Ғ.нинг дўстлари, замондош шоирлар ва б. танишларига йўллаган мактубларини ўз ичига олган.

М.Ғ. тилшунослик ва луғатчиликда ҳам катта ютуқларга эришди. Унинг «Теги тез» («Ўтқир тоғ»), «Латойифи ғайби» («Махфӣ латифалар»), «Саволоти Абдулкарим» («Абдулкарим саволлари») каби асарларида форс ва араб

тили луғатлари, умуман, луғатчиликнинг моҳияти ҳақидаги фикрлар баён этилган. М.Ғ.нинг диққатга сазовор асарларидан яна бири — «Панж оҳанг» («Беш оҳанг») бўлиб, у 5 қисмдан иборат. 1 қисмида нома ёзишнинг тартиб ва усуллари, 2 қисмда луғатчилик ҳақида сўз боради. Асарнинг 3 қисмида номаларда шеърӣ парчалардан фойдаланиш ҳақида ёзилган. 4 қисм М.Ғ.нинг бошқа шоир ва адиблар асарларига ёзган тақриз ва дебочаларидан иборат. Сўнгги кием эса шоирнинг 1826—52 й.лар мобайнида ўз дўстлари — даврнинг пешқадам шоир ва мутафаккирларига ёзган мактубларидир.

Урду адабиётининг ривожиди М.Ғ.нинг ҳиссаси катта. У ғазални фақат нозик туйғуларни эмас, иқтисодий-фалсафӣ ва сиёсий фикрларни ҳам ифодалаш воситаси деб билди. Шоир суфӣликдаги мистицизмга қарши илғор ғояларни илгари сурди. М.Ғ. инсон — мутлақ ҳақиқатнинг инъикоси, деган фалсафӣ концепцияда турди. У инсон бошқа жонли мавжудотлардан ишонч, истак ва қобилиятга эга бўлганлиги б-н фарқ қилишини таъкидлайди.

М.Ғ. Дехлидаги Низомиддин Авлиё қабристонига дафн этилган. Шеърлар тўплами (Раҳмонберди Муҳаммаджонов, Ёнгин Мирзо таржимаси), ғазаллари (Шоислом Шомухамедов таржимаси) ўзбек тилида нашр этилган. Тошкент ш.даги кўча, маҳалла, маежид М. Ғ. номига қўйилган.

Ас: Шайдо, 1965; Ғазаллар, Т., 1975.

Муҳайё Абдурахмонова.

МИРЗО ҲУҚАНДИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Хайруллахон Сайд Носир ўғли Мирзо) (1880, Қўқон -1943, Тошкент) — шоир ва маърифатпарвар. Қўқон мадрасасида Сулаймонкули Рожийҷам адабиёт, хуснихат, муаммодан сабоқ олган. 1910 й.да янги усудда мактаб очиб, ўқитувчилик қилган. 1912 й.дан мазкур мактаб қошида «Маъри-фат» номли кутубхона ва нашриёт ташкил этган. «Тухфат ул-атфол» («Болалар совғаси»), «Турки аввали илм» («Даре раҳбари»),

«Раҳбари алифбо» каби дареликларни таржима қилиб, нашр эттирган. «Гулшани Мирзо», «Гулшани ҳаёл» номли дареликлар тузган. Форс тилидан «Мушук ва сичқон» ҳикоясини, Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи муаммо»сини таржима қилган. 1916 й.да Вайнер матбаасида «Жум-боқ мажмуаси» номли топишмоқлар тўпламини нашр эттирган.

МИРЗОЕВ Абдулғани Муҳаммадович (1908.12.12, Китоб тумани — 1976.16.8, Душанба) — тожик адабиётшуноси. Тожикистон ФА акад. (1957), филол. фанлари д-ри (1957), проф. (1960). Тожикистонда (1959) ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1966). Ленинград унти шарқшунослик ф-тини тугатган (1939). Душанба унтида тожик адабиётидан даре берган. СССРнинг Эрондаги элчихонасида ишлаган (1942—44). Тожикистон ФА Шарқ қўлёзмаларини каталоглаштириш б-н шуғулланган (1945 й.дан). М.нинг асосий тадқиқотлари 15-адан кейинги форстожик адабиётига тааллуқли. Сайидо Насафий (1947), Мулҳам Бухорой (1948), Сайфи Арузий (1955) ҳақида и. т.лари бор. Тожик адабиёти тарихи, хусусан, Рудакий, Камол Хўжандий, Абдурахмон Жомий, Биноий, Малехо Самарқандий, Аҳмад Дониш ва б. ҳаёти ва ижоди ҳақида илмий асарлар ёзган. М. Шарқ халқларининг адабий алоқаларини ўрганиш масаласида излашлар олиб борган.

МИРЗОЙ — ўртапишар сабзи навлари. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-тида Тошкент вилоятида экиладиган халқ селекцияси намуналар негизида яқка танлаш усули б-н чиқарилган (1946). Сарик М. ва Қизил М. навлари бор. Сарик М. сабзисининг барги тўқ яшил. Илдизмева шакли цилиндрсимон, уч томони бир оз ингичкалашган, баъзан тўмток, уз. 15—16 см, диаметри 3—3,5 см. Вазни 50—80 г. Туей, эти ва ўзагининг ранги сарик. Серсув, ширин. Таркибида 9,9—10,6% курук модда, 4,98—5,08% канд, 40 мг % каротин ва витаминлар мавжуд.

Ҳосилдорлиги 140—170 ц/га. Унумдор ерларда ва юқори агротехника парваришида ҳосилдорлиги 250—270 ц/га гача боради. Ўсув даври 100—110 кун. Қизил М. нисбатан эртароқ пишади. Сабзиси шакли цилиндрсимон, уч томонига қараб ингичкалашган, бўйи 13—17 см, диаметри 3,5—4,0 см, вазни 60—80 г. Туей, эти ва ўзагининг ранги қизғиш, серсув, карсиллайди. Таркибида 10,9—11,8% курук модда, 8—6,1% канд бор, ҳосилининг 8—9% и ёрилиб кетишга мойил. Ўсув даври 82—92 кун. Сабзилари узок вақт яхши сақланади, Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятларида кўп экилади. Озиқ-овқат ва кон-серва саноатида ишлатилади.

Рафша Ғанихўжаева.

МИРЗОҚУШ (*Sagittarius serpentarius*) — кундузги йиртқичлар туркумига мансуб қуш. Гавдасининг уз. 125 см га яқин, кўриниши турнага ўхшаш. Бошида орқа томонга қараб ўсган бир неча узун патлари мирзоларнинг паткаламни қулоқ орқасига қўйиб юришини эслагаети (номи шундан олинган). Африка саванналарида тарқалган. Йилига 2 та тухум қуйиб, 6 ҳафта босиб ётади. Илонлар, калтакесаклар, айрим майда қушлар ва хашаротлар б-н озикланади.

МИРИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Очилдимурод Неъматилла ўғли) (1830 — Каттакўрғон—1899) — шоир ва хаттот. Каттакўрғондаги Накибхўжа ва Бухоро мадрасаларида ўқиган. Калликўрғон мавзеида қозилик қилган (1888). М.нинг мукамал девони, иккита баёзи, қатор эпик асарлари сақланган. М. ижодининг асосий қисмини унинг дostonлари эгаллайди. «Раъно ва Зебо» (1884) дostonини форсейда ёзган. М. тарихий воқеалар асосида романтик услубда «Қиссаи Салим Жавҳарий» (1887), «Рустам ва Сухроб» (1898), «Мажиддин ва Фахрунисо» (1899) дostonларида адолатли тузум, фаровон турмуш, комил инсон ҳақидаги илғор фикрлари акс этган. «Гулнома», «Чойнома» каби маснавийларида ҳаёт ҳақидаги фалсафий-эстетик

карашлари ўз ифодасини топган.

М. Фирдавсий «Шоҳномаси»нинг бир қисмини ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Анвори Сухайлий» асарини шеърӣй йўлда туркийга таржима қилган. Навоӣй, Жомӣй, Саъдий ва б. шоирларнинг айрим асарларини насх ва настаълик хатларида кўчирган.

М. ғазалларида ҳаёт зиддиятлари, турмушдаги тартибсизликлар, ноҳақликларни тасвирлаган. Ҳажвий шеърларида эса рӣёкор қозилар ва миршабларни фош этган. Шоир лирикаси, ҳажвиётӣ ва эпик асарлари юксак бадиӣй хусусиятлари б-н ажралиб туради. М. асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти, СамДУнинг асосий кутубхонаси фондларида сақланади.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1965.

Ад.: Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Мирий ва унинг замондошлари, Т., 1977; Орзибеков Р., Мирий. XIX аср ўзбек адабиётӣ тарихига дойр материаллар, Самарқанд, 1985.

Бегали Қосимов.

МИРИЙ, Шоик (тахаллуси; асл исм-шарифи Мираҳмадхон Мирабдурахмон ўғли) (1833 - Тошкент -1916) -шоир, хаттот, таржимон. Марғилон ва Бухорода ўқиган. Тошкент мадрасаларида мударрислик қилиб араб ва форс тилларидан даре берган, шогирдларига настаълик ва насх хатларини ўргатган. Узбек, араб ва форс тилларида ижод қилган. Бедил ғазалларига муҳаммаслар боғлаган. Шеърларининг кўпчилиги анъанавӣй ишкӣй мавзуда («Эй жамолинг шавқидин...»), «Ётдим адам саҳросида...»). Айниқса, 20-а. бошларида кам ёзилган таърих устаси бўлган. «Фикҳи Акбар» номли арабча асарни «Икди дурад шарҳи фикҳ ал-Акбар» номи б-н шеърӣй таржима қилиб (1898), Тошкентда 1908 й.да чоп эттирган.

Шеърлари турли баёзларда ва Мўминжон Муҳаммаджонов — Тошқиннинг «Тошкентлик ва Тошкентда бўлган ўзбек шоирларининг таржимаи хрллари» китобида учрайди.

Ад.: Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

МИРКАРИМ ОСИМ (1907 - Тошкент — 1984) — ёзувчи ва таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1944), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1977). Дастлаб эски мактабда, сўнгра «Шамс ул-урфон» бошланғич мактаби (1917—20), Наримонов номидаги таълим ва тарбия техникуми (1921—24)датаҳсил олган. Москвадаги Бубнов номидаги педагогика интӣни тугатган (1926—30). Самарқандда ўқитувчилар тайёрлаш курсида даре берган (1930). Давлат нашриётӣда муҳаррир (1931), Тошкент Пед. фанлари и. т. интӣда илмӣй ходим (1932— 49), Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётӣда муҳаррир (1959-72).

«Янги арик» илк кассаси (1925) Кўқон хонлигини идеаллаштирган асар сифатида босилмай қолган. М.О. 1935—36 й.ларга келиб шеър ёза бошлаган. Дастлабки йирик асари — «Астробод» тарихий кассаси Алишер Навоӣй ҳаётига бағишланган. Шундан кейин у Навоӣй ҳақида туркум касса ва ҳикоялар ёзган (1937—40). М.О. Ўрта Осиё халқлари тарихининг энг кад. давридан 1917 й.га қадар кечган вақт ичида ўтган муҳим тарихий воқеаларни ва шу даврда яшаган ўзбек халқи улуг сиймолари ҳаётини акс эттирувчи ўнлаб касса ва ҳикоялар муаллифи. «Тўмарис», «Широқ», «Искандар ва Спитамен», «Темур Малик», «Маҳмуд Торобий», «Ўтрор» каби кассаларида ажодл аримизнинг хорижий истилочиларга қарши мустақиллик учун оlib борган кураши тасвирланган. М.О. ўз асарларида Амир Темур, Улуғбек, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Машраб сингари ўзбек халқи улуг фарзандларининг ёркин образларини яратиб берган. Унинг «Зулмат ичра нур», «Аждодлар кассаси», «Жайхун устида булутлар», «Алжабрнинг тугилиши», «Ибн Сино кассаси», «Синган сетор» сингари асарлари ўзбек тарихий кассачилигининг юксак намуналаридандир.

М.О.нинг тарихий қисса ва ҳикояларига хос асосий фазилатлар уларда тарихий ҳақиқат б-н бадий тўқиманинг ўзаро ўйғунлиги, тарихий шахс образининг тарихий давр фониди яратилганлиги, халқпарварлик ва ватанпарварлик ғояларининг бу асарлар оша «кизил ип» ўлароқ ўтганлиги ҳамда бадий тил ва услубнинг соддалиги, шираллиги, ўзбеконалигидир.

М.Шолоҳовнинг «Тинч оқар Дон» (2-китоб), С. Бородиннинг «Елдиригм Боязид» романи ва Л.Г.Батнинг «Ҳаёт бўстони» қиссаси ва б. асарларни ўзбек тилига таржима қилган. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2002).

Ас: Карвон йўлларида, Т., 1987.

Ад.: Норқулов Н., Сатторов М., Миркарим Осим, Т., 1977.

Наим Каримов.

МИРКАРИМОВА Қундуз (1928.8.3, Тошкент) — раққоса, балетмейстер ва педагог. Ўзбекистон халқартисти (1966). Тамарахоним номидаги балет мактабида таълим олган (1937—41), Катта театр (Москва) кршидаги хореография билим юртини тугатган (1951). Янгийул мусикали драма ва комедия театрида (1943-46), Муқимий театр и да (1946-49), Навоий театрида (J 95 1 -53), Ўзбекистон давлат филармони-ясида (1953 — 56) якка раққоса. «Баҳор» ансамблида якка раққоса ва педагог-репетитор (1957—67), бадий раҳбар (1979—88), Тошкент давлат миллий раке ва хореография олий мактабида педагог (1964-79 ва 1988 й.дан; 1996 й.дан проф.). М. ижросидаги рақслар самимий, нафис ва жозибадорлиги, ҳаракатлари шўҳ ва жўшқинлиги б-н ажралиб туради. «Ғайратли қиз», «Катта ўйин», «Хоразмча рақс», «Уйғурча раке», «Роҳат», «Жонон», «Най навоси», «Баҳор тонги», «Танавор», «Занг ўйин», «Помирча рақс», «Дилдор», «Гулрух», «Гулноз» каби мумтоз, халқ, замонавий ва б. халқлар рақсини маҳорат б-н ижро этган. Шунингдек, у мақом куйларига тушган рақслари б-н машҳур.

Балетмейстер сифатида ўзбек рақс санъатининг энг яхши анъаналарини ривожлантирди. У мумтоз, халқ ва замонавий рақсларни саҳналаштирган. «Хотира», «Она қалби» композициялари, «Муस्ताзод», «Занг», «Ўзбекистон қизлари», «Наврўз», «Доира ракси», «Танавор 2», «Танавор 3», «Сийнахирож», «Сурнай навоси». «Эй сарви равон», «Ўзбек миниатюраси», «Хамса», «Катта бухорча» каби оммавий, «Насри сеғох», «Савти муножот», «Тоғ қизи», «Дилхирож», «Ўрик гуллаганда», «Нурхон», «Ўйна, ўйна Гулнора» каби якка рақслари ўзбек хореографиясининг олтин фондидан ўрин олган. Бир қанча чет давлатлар (Франция, Япония, Австрия, Хиндистон, Судан, Ливия, Миср ва б.)да гастролда бўлган. «Дўстлик» (1997) ордени ва «Шухрат» медали (1994) б-н мукофотланган.

МИРКОМИЛБЎЙ, Миркомил Мирмўминбоев (1882 — Андижон — 1918) — ўзбек саноатчиси. «Рус-Осиё» («Русско-Азиатский») банки муассисларидан бири. М.нинг Андижонда 5 та пахта з-ди, бир неча шаҳарда савдо расталари, боғлари, катта ерлари булиб, олтин пул ҳисобида 14 млн.

сўм маблағга эга эди (1911). М. Туркистон ва Европа мамлакатлари ўртасида савдо муносабатига асос солганлардан бири ҳисобланади. У Германиянинг Шлоссберг, Крафт фирмалари б-н савдо алоқаси ўрнатган, Берлин, Лондон, Париж ва Истанбулга бориб, маҳаллий саноатчилар б-н савдо ишини йўлга қўйишга интилган. М. Андижон ш.да 30 ўқувчига мўлжалланган интернат мактаб, 100 талабага мулжалланган Мадраса, касалхона қурмоқчи бўлиб, лойиха тайёрлатган. Бироқ маҳаллий маъмурлар бу лойихаларни амалга оширишга рухсат бермаган. М. «Шурой ислом» ташкилотининг Андижон булимига раҳбарлик қилган (1918) ва жадидларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турган. Большевиклар томонидан отиб ташланган.

Сирожиддин Аҳмедов.

МИРКОМИЛОВ Тўлқин Мироми-

лович (1939.30.6, Тошкент) — кимёгар олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995). Техника фанлари д-ри (1983), проф. (1985). Тошкент политехника ин-тини тугатган (1962), шу ин-т кимё кафедраси мудир (1973—92), Тошкент кимётех-нология ин-ти ректори (1992—94). Тошкент техника унти ректори (1994-2001), проректори (2001 й.дан). М.нинг илмий ишлари экологик тоза технологи-яларни ишлаб чиқиш, пахта саноати чиқиндиларини қайта ишлаш ҳамда маҳаллий хом ашёлардан фойдаланган ҳолда пласт-массаларнинг янги турларини олишга бағишлаган. Унинг раҳбарлигида таркибида целлюлоза бўлган хом ашёларнинг тузилиши б-н уларнинг хоссалари орасида ўзаро боғлиқлик борлиги тўғрисидаги назария; сорбитлар, ионитлар ва физиологик фаол поли-мерлар олиш мақсадида целлюлозани кўп функционал кислоталар б-н модификациялаш усуллари; таркибида целлюлоза бўлган саноат чиқиндиларидан юқори сифатли целлюлоза олиш технологияси ишлаб чиқилди. Янги олигомерлар ва полимерлар олинди ҳамда уларнинг қўлланиши соқалари аниё^ланди. Иккинчи чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси де-путати.

Ас: Технология хлопковой целлюлозы., Т., 1996; ЯМР— Спектроскопия высокого разрешения полисахаридов и их производных (Т. И.Усмонов б-н ҳамкорликда),

Т., 1994; Химия и технология получения пиридиновых оснований(С. М. Туробжонов б-н ҳамкорликда), Т., 1998.

МИРМУҲАМЕДОВ

Қодир Мирқосимович (1920.10.12, Тошкент) — таржимон ва киносценарийчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1999), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1981). 2жаҳрн уруши қатнашчиси. Тошкентдаги кечки педагогика ин-тини тугатган (1950). Ўзбекистон радиоқўмитасида қатга муҳаррир (1956—58). Ўзбекистон телевидениеси адабиёт тахририятида бош муҳаррир (1958—59).

Ғафур Ғулом номидаги нашриётда таржима бўлими бошлиғи (1959—61), «Ўзбекфильм» киностудиясида сценарий бўлимида муҳаррир, дубляж гуруҳида бош муҳаррир ва бадий раҳбар (1961—89). М. таржимонлик фаолиятини 1951 й.да болалар учун эртақ ва ҳикоялар таржима қилишдан бошлаган. Биринчи йирик таржимаси индонез ёзувчиси Абдул Муиснинг «Сурапати» (1958) романидир. Шундан кейин у жаҳонга таникли ёзувчилар Жек Лондоннинг «Мартин Идеи» (1968), Рабиндранат Тагорнинг «Хонадон ва жаҳон», «Сўнгги дoston» (1973). Максим Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти» (2, 3қисм, 1974—75), Кришан Чандарнинг «Бир қизга минг ошиқ» (1976), Ж. Боккаччонинг «Декамерон» (1978—79), Виктор Гю-гонинг «Бюг Жаргаль» (1982), М. Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» (1987), Гомернинг «Илиада» (1988) асарларини рус тилидан ўзбек тилига таржима қилган. М. булардан ташқари, чет эл ёзувчиларининг қатор драмаларини, кўплаб, бадий фильмларни ҳам ўзбек тилига таржима қилган.

МИРМУҲСИН

Мирсаидов (1921.3.5, Тошкент) — шоир ва ёзувчи. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1981). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1970). Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1942). Республика радиоқўмитасида муҳаррир (1944—46), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қотиби (1947—61), «Кизил Ўзбекистон» газда бўлим мудир (1961—63), «Шарқ юлдузи» (1950-60, 1972-81), «Муштум» (1963-71), «Гулистон» (1982-94) жур.ларининг бош муҳаррири. Даствлаб шоир сифатида танилган. Илк достони «Қамар» 1938 й.данашр этилган. «Вафо» (1944), «Кдирдон дўстлар» (1948), «Фарғона» (1951), «Ватандошлар» (1952), «Ирмоқлар» (1959), «Қалб ва фалсафа» (1960), «Шеърлар» (1964) ва б. шеъррий тўпламлар муаллифи. «Уста Ғиёс» (1946), «Дўнан», «Яшил кишлок» (1948), «Широк.» (1969), «Невара», «Авесто» (1970) каби дostonларида замондошла-

римиз ва тарихий қахрамонлар сиймоси чизилган. Биринчи ўзбек шеърӣ романи «Зиёд ва Адиба» (1954) М. қаламига мансуб. Шеър ва дostonлари образ, тасвирий воситалари ҳамда тили жиҳатидан содда ва раvонлиги, ҳаётӣлиги б-н ажралиб туради. Илк насрий қиссаси «Жамила» 1956 й.да эълон қилинган. «Оқ мармар» (1957), «Чўри» (1962), «Тунги чакмоқлар» (1964) қиссалари тарихий мавзуда, «Араб ҳикоялари» (1960), «Чодрали аёл» (1979) қиссалари хорижий мамлакатларга сафар таассуротлари асосида яратилган. Қиссаларида зулмистибдодга қарши курашган мард, олижаноб, жасур қахрамонлар сиймоси тасвирланган. М.нинг «Чиниқиш» (1969), «Дегрез ўғли» (1972), «Чоткол йўлбарси» (1977) романлари ўзбек ишчиларининг ҳаёти ва меҳнатига бағишланган. «Умид» (1969) романида илм кишилари, пахташунос олимларнинг заҳматли изланишлари ва кураши турли зиддиятлар, мураккаб тўқнашувлар воситасида ҳаётӣ гавдалантирилган. М. романларидаги Алижон, Умид, Ҳафиза, Арслон, Субҳия каби образлар бадиий психологизми, содда ва самимий, ҳаётӣ бўёқларда чизилганлиги, олижаноблиги б-н ажралиб туради. М. ижодида тарихий мавзу муҳим ўрин эгаллаган. «Меъмор» (1974) романида Темурийлар даври меъморлиги анъаналари, истеъдодли меъморсанъаткор Нажмиддин Бухорийнинг фожиали қисмати ёритилган. «Темур Малик» (1986) романида мўғул босқинчиларига қарши мардона курашган буюк қахрамонлар — саркарда Темур Малик ва султон Жалолиддин Манғубердиларнинг жанговар образлари ёрқин акс эттирилган. М.нинг «Илдизлар ва япроқлар» (1982), «Илон учи» (1995), «Турон маликаси» (1997) романлари ҳам бор. М. болалар учун ҳам кўплаб шеър ва дostonлар, ҳикоялар яратган («Шералининг мардлиги», «Овчи болалар», «Лукмон ва Ўрокбой» ва б.). Асарлари кўплаб хорижий тилларга таржима қилинган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати

(1974), «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

Ас: Сайланма [4 ж.ли], Т., 1981-85;

Ад.: Насриддинов Ф., Мирмуҳсин, Т., 1972; Норматов У., Абдуллаев О., Ижоднинг кўш қаноти, Т., 1981.

Ортиқбой Абдуллаев.

МИРМУҲСИН (тахаллуси; асл исми Шарифи Шермуҳамедов Мирмуҳсин) (1895 — Тошқент — 1929.4.8) — журналист, ёзувчи. Ўзбек матбуотининг асосчиларидан бири. 1916—17 й.ларда Уфадаги «Олия» мадрасасида ўқиган. 1917 й. Тошқентга қайтган. 1917 й. Фев. инқилоби муносабати б-н «Турон» газ.га ёзган «Тарихий икки воқеа» мақоласи қатта жанжалга сабаб булган. Себзор қозикалони ҳукми б-н М.га ўлим жазоси берилади. Лекин бу ҳукм қамок жазоси б-н алмаштирилади. М. қамокдан қочиб, Уфага кетади. Фуқаролар уруши бошланиб кетгач, М. Шарқий фронтнинг 1 — 5-армиялари сиёсий бўлимида жангчи-журналист сифатида хизмат қилади. 1920 й.нинг бошларида Тошқентга қайтиб, дастлаб «Иштирокиюн», сўнг «Қизил байроқ», «Туркистон» ва б. газ.ларда муҳаррирлик қилади. М.нинг ҳозирча маълум шеърлари 700 мисра атрофида. Бундан ташқари, у ҳикоялар, мақолалар ёзган. «Бефарзанд Очилдибой» (1914) номли биринчи ўзбек романи муаллифи. Адиб илммаърифат орқали ҳамма одамлар бахтли, ҳаёт эса фаровон булишига астойдил ишонади, «авом»ни илм олишга даъват этади («Миллий адабиёт», «Аҳволи одамдин бир намуна», «Адабиёт» ва б.). Халқнинг оғир ва машаққатли, фожиага тудат турмушини тасвирлайди («Ашбор», «Бизни»). М.нинг «Йигирманчи асрда Туркистон бобой», «Зиндон» (1914) каби ҳикояларида тараққиётдан орқада қолган Туркистон қиёфаси, идора усулига оид карашлари баён этилган. У инқилобнинг дастлабки йилларида шуруларга ишонган, улар тарафида туриб курашган эди. Бирок, шовинизмнинг «йўқсуллик» рангига буялиб, янада кескинроқ тус олгани, миллидиний кадрятларнинг

оёкости қилингани М. умидларини пучга чиқарди. Мақолаларидаги қувонч ва кўтаринки рух йўқолиб, умидсизлик қучайиб борди, алданганини чуқур ҳис этди ва булар охир-оқибатда ҳаётининг бевақт, фожиали яқунланишига олиб келди.

Ад.: Ёдгоров Ҳ., Нури йўл, Т., 1968; Мели Жўра, Умрим дафтари, Т., 1970; Қосимов Б., Мирмуҳсин Шермухамедов, Т., 1967; Исёнкор қалб, Т., 1985.

Бегали Қосимов.

МИРОБ — сув тақсимоти ва суғориш тармоқларини назорат қилувчи шахс. Қадимдан Ўрта Осиёда даре водийлари ва дехкончилик воҳаларида суғориш тармоқларининг бош тўғонларини тиклаш, соҳиллар бўйлаб дамбалар ўрнатиш, суғориш тармоқларини лойқадан тозалаш, сувни навбат б-н тақсимлаш, ориқча сув ва захобларни захкашлар орқали партовларга чиқариб юбориш каби барча сув хўжалиги ишлари ирригация ва мелиорацияни яхши билган тажрибали соҳибкорлар бошчилигида амалга оширилган. Ўрта Осиё хонлиқларида махсус М.лик лавозимлари бўлган. Мас, Бухоро ва Хива хонлиқларида 16—18-а.ларда бош вазир (оталик), давлат назоратчиси (мирохур) каби олий мансабдор шахслар хонлиқнинг бош М. и унвонига эга булишган. Бош суғориш тармоғи — каналдан асосий суғориш тармоқлари (катта ариқлар) га мироббоши, катта ариқлардан кишлоқ ариқларига ариқ оқсоқоли («арбоб»), кишлоқ ариқларидан шоҳ-арик ва даҳаналарга кишлоқ М.и («жўйбонлар») сув тақсимотиға масъ-ул бўлган. М.лик авлоддан-авлодга ўтган. Мироббоши хизмат ҳақи учун давлат хазинасидан маош олган. Ҳар йили кузда шоҳариклар М.лари дехконлардан ҳосилдан маҳсулот ҳисобида 1—2 ғалвир ғалла («миробона») ундиради. Ҳоз. магистрал каналлар бошқармаларида хўжаликларга сув тақсимотини назорат қилувчи гидротехник.

Ад., Муҳам маджонов А., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника

иншоотлари, Т., 1997.

Машариф Боқиев.

МИРОН (Miron, мил. ав. 5-а.) — юнон ҳайкалтароши, илк классиканинг йирик намояндаси. Афинада ишлаган. М. асарларида инсон танаси гўзаллигини ҳаракат б-н уйғунликда тасвирлаган. М. асарлари (асосан, бронзадан ишланган) сақланмаган, улар ҳақида қад. муаллифларнинг ёзмалари ва Римда мраммрдан ишланган нухсалари орқалигина тасаввурга эга бўламан. «Диск ирғитувчи», «Афина ва Марсий» гуруҳи ва б. М. торефика устаси бўлган, бўртма тасвирилик кубоклар ишлаган.

МИРОНОВ Николай Назарович (1870.11.10, Самара губернияси — 1952.6.7, Москва) — композитор, дирижёр, фольклоршунос, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат ар-боби (1930), Ўзбекистон халқ артисти (1937). Марғилон шаҳридаги харбий оркестр дирижёри (1887 й.дан), ке-йинчалик Марғилон, Қўқон, Тошкент ш.ларида концерт гуруҳларининг ташкилотчиси ва раҳбари. 1904 й.дан Туркистон, Фарбий Сибирь, Қрим, Кавказ ва б. жойларга фольклор экспедицияларни ташкил қилган ва юзлаб халқ куйи ва қўшиқларини ёзиб олган. Самарқанд мусика ва хореография ин-ти ташкилотчиларидан ва директори (1928—32), Ўзбек давлат филармонияси халқ чолғулари оркестри дирижёри (1936—38). Композиторлик ижодидан 4 опера, 3 мусикали драма, симфоник, вокалсимфоник, хор ва камер асарлари ўрин олган. Узбек, тожик, рус, қалмоқ ва б. халқлар куйларини кайта ишлаган.

Ас: Музыка ўзбеков, 1929; Обзор музыкальных культур ўзбеков и других народов Востока, 1931; Песни Ферганы, Бухары и Хивы, 1931; Музыка таджиков, 1932.

МИРОНШОҲ, Жалололдин Амираншоҳ (1366—1408) — Хуросон (1380), Эрон, Ироқ (1393) ва Эрон Озарбайжони (1402) кукмдори. Амир Темурнинг 3-ўғли. Онаси Минглибий оғо. М.

Темурунинг Хуросон юришида қатнашган (1380). Темур М.ни Хуросонга ҳоким, 1393 й. Эрон ва Ироқ ҳукмдори қилиб тайинлайди. Темур 1397 й. М. б-н бирга Эрон Озарбайжонига юриш қилиб 1402 й. уни эгаллайди ва М.га топширади. М. ўз пойтахтини Табриздан Озарбайжоннинг Султония ш.га кучиради. 1382 й.да марҳум акаси Жа-хонгир Мирзонинг катта беваси Хонзода (Севин бека) бегимга уйланади. Хонзода бегим Ўзбекхоннинг набираси бўлгани туфайли «Кўрагон» деган номни олишга мушарраф бўлади. 15-а.нинг охиридаги дипломатик ёзишмалардан хозиргача сақланиб қолган ва лотин тилида бўлган икки хужжат (хусусан, Англия қироли Генрих IV б-н ёзишмалар) М. номи б-н боғлиқ. Кейинги пайтларда М. маишатга берилиб, давлат ишларига қарамай кўяди. Узлуксиз базм ва кўнгил очар ўйинлар хазинага сезиларли даражада зарба беради. Мамлакатда тартиб бузилади. Бундан хабар топган Амир Темур 1399 й. Султонияга келиб М.ни ҳокимиятдан четлатади. 1408 й. 21 апр.да М. Озарбайжон ҳукмдори Қора Юсуф б-н бўлган жангда ўлдирилади ва Сурхоб туманига дафн қилинади. Бир неча муддат ўтгач, унинг хоки Шаҳрисабзга — Темурийлар даҳмасига, кейинчалик эса Самарқандга олиб келиниб Гўри Амирга дафн этилади.

МИРОХЎР — Ўрға Осие хонликларида мансабдор шахс; сарой отхоналари бошлиғи. Бухоро амирлигида М. — ҳукмдорнинг энг яқин кишиларига бериладиган тўртинчи шарафли рутба. М. сарой отбоқарларига етакчилик қилишдан ташқари, амир ҳарамини эҳтиётлаш, у ерга озиқ-овқат, кийим-кечак ва х.к. зарурий нарсалар келтириш б-н ҳам машғул бўлган. Бобур, Огаҳий асарларида М.нинг ҳарбий юришларда иштирок этиб, муайян қисм ва бўлинмалага саркардалиқ қилганлиги ҳақида маълумот келтирилади.

МИРОҚИ — Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз туманидаги шаҳарча (1986 й. 27 майдан). Вилоят маркази (Қарши

ш.)гача 127 км, туман марказигача 16 км. Яқин т.й. станцияси — Китоб (29 км). Аҳолиси 7,9 минг киши (2002). Шаҳарчада маҳаллий саноат корхоналари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, умумий таълим мактаби, касб-хунар, мусиқа мактаблари, кутубхона, клуб, касалхона, санаторий бор. Аҳолиси Мироқи каналидан сув олади.

МИРОҚИ АДирЛАРИ - Ҳисор тизма тоғларининг жан.-ғарбий тармоқлари этакларида жойлашган адирлар. Оксув дарёси б-н Куруқсой (Қашқадарё ирмоқлари) оралиғида жойлашган. Шим.-шарқдан жан.-ғарбга йўналган. Энг баланд жойи 2108 м. Жан.-шарқий ён бағри нисбатан тик ва кучли ўйилган. Шим.-ғарбий ён бағри аста-секин пасайиб боради. Адирларнинг сувайирғичи Оксув дарёси яқинидан ўтган. Шу сабабли ён бағирлар кескин кўринишга эга (дарё водийсига қараган томони жуда баланд, қиска ва қалта, қарама-қаршиси эса қия ва паст). Юқори неогеннинг қумтош, гил ва конгломератларидан ташкил топган. Мавжуд тўқ бўз тупроқлар ювилган, дағал механик таркибга эга. Турли ўтли буғдойикзорлар буталар б-н мажмуа ҳрлда ўсади. М.адан яйлов сифатида фойдаланилади.

МИРОҚИЛОВ Миршоҳид (1899, Қўқон — 1959.21.10, Тошкент) — ўзбек театрининг атоқли актёри, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1937). Ижодий фаолиятини 1915 й.да бошлаган. Дастлаб акалари Мирҳамид ва Мирзоҳид б-н Абдулла Авлоний раҳбарлигидаги «Турон» труппасининг (Тошкентдан Қўқонга бориб кўрсатган) спектаклларида қатнашган. Кейинчалик Хамза б-н бирга Қўқонда театр ташкилотчиси ва раҳбари (1918—25). Бу ерда «Ёрилтош» (П. Мўмин), «Уйланиш» (Н. Гоголь), «Бой ила хизматчи» (Хамза) каби асарларни сахналаштирган. 1925—27 й.ларда Самарқанддаги Марказий намуна труппасида директор ва актёр. 1927 й.да Қўқонда янги театр ташкил этган. 1929—

59 й.лар Тошкентдаги Хамза театри актёри. М. Республика комедия театри (ҳоз. Муқимий театри) ташкилотчиларидан. Театр М. сахналаштирган «Майсаранинг иши» (Ҳамза) спектакли б-н очилган. М. илк бор «Туркистон табиби» (М. Уйғур) комедиясидаги Эшимқул роли б-н танилган (1920). У халқ қизиқчилари анъаналарини янги театр услуги б-н боғлаган. М. ўз ижросида таклид, мимикага катта ўрин берган, ҳатти-ҳаракатларини бир оз бўрттирган, сўзларни донадона талаффуз қилган, кичкина ролда бўлсада, ҳар томонлама ҳаётий, тўлақонли образ яратган. «Кичик роллар» устаси, комик актёр сифатида машҳур бўлган. Айниқса, Акбарали, Ҳасан эллиқбоши, Мулладўст (Ҳамза, «Тухмагчилар жазоси»), «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши»), Гўрков (У. Шекспир, «Ҳамлет»), Мамарасул (Уйғун, «Калтис ҳазил»), Бобчинский (Н. Гоголь, «Ревизор»), Ризамат (А. Қаҳҳор, «Оғриқ гишлар») каби Миршоҳид ҳажвий ва кулгили образлари машҳур. М. концертларда конференсьелик қилган, воқеавий ҳикоялар, лағифалар айтган. 1937 й.да «Ўзбек халқининг санъати» номли 2 қисмли инс-ценировкани сахналаштиришда М. Уйғурга ёрдамлашган. «Насриддин Бухорода», «Насриддиннинг саргузаштлари» «Қутлуг кон», «Мафтунингман», «Кушиқ, парвоз этади» фильмларида суратга тушган.

Мухсин Қодиров.

МИРПЎЛАТОВ Кошиф Исроқович (1898- Тошкент — 1991) — энтомолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1970), к.х. фанлари д-ри (1969). Ўрта Осиё пахтачилик ин-тини тугатган (1934). СоюзНИ-ХИ ўсимликларни химоя қилиш ст-ясида илмий ходим, директор (1937— 57), Ўрта Осиё ўсимликларни химоя қилиш ин-ти директори (1957—62), лаб. мудири (1963—70), маслаҳатчи (1970 й.дан). Ғўза ва беда касалликлари ҳамда зараркундаларига қарши кимёвий йўл б-н курашишда ишлатиладиган пуркагичнинг биринчи конструкциясини яратган.

Илмий ишлари к.х. экинлари зараркунадалари ва уларга қарши курашиш усулларига бағишланган.

МИРРИХ - к. Марс.

МИРРИС (Mirrlees) Жеймс (1936.5.7, Миннигэффе, Шотландия) — инглиз иқтисодчиси. Эдинбург унтини тугатган (1957). Кембриж унтининг халқаро муаммолар марказида маслаҳатчи (1962—63), Оксфорд унти иқтисодиёт проф. (1968), Швейцария ҳукумати маслаҳатчиси (1963), 1968—86 й.ларда Кембриж унти ва Берклидаги Калифорния ун-тларида проф.

М.нинг илмий ишлари монетар ва солиққа тортиш назариялари, институционал иқтисодиёт муаммоларига бағишланган. М. асимметрик ахборотлар назариясида солиққа тортиш ва ижтимоий суғурга муаммоларига бағишланган ишлари б-н катта муваф-фақиятларга эришди. Кичик мамлакатларнинг очик иқтисодиётида чет эл товарларига тарифлар қўллашнинг мақсадга мувофиқ эмаслигини, меҳнат ва капиталга солинадиган солиқнинг истеъмолчиларга юклатилишини асослаб берди. Нобель мукофоти лауреата (1996; У. Викри б-н биргаликда).

МИРСАНЖАЛИ — Фарғона гуруҳига мансуб маҳаллий ўрик нави. Дарахти бал. 6 м, 70—150 й. яшайди. Ёш новдалари ингичка. Июнь ойининг охирида мевалари баробар пишиб етилади. Пусту юпка, меваси ўртача қаттиқ, юзаси бир оз тукли, туей сариқ. Эти сариқ, май-ин, хушбўй, ширин, таркибида 13—21% канд, 0,8—1,2% кислота-лар, 18—23% куруқ модда бор. Данаги этидан яхши ажралади. Кўчат экилгач, 4—5-йили ҳосилга қиради. Совуққа чидамсиз. Янгилигида истеъмол қилинади, куритилади. Юқори сифатли баргак ва шарбат тайёрланади. Асосан, Фарғона водийсида экилади.

МИРСОАТОВ Анвар (тахаллу-си Мирзо Анвар, 1939.13.2, Тошкент) — манзарачи рассом, рангтасвир устаси, Ўзбекистон халқ рассоми (2001). П. Беньков номидаги Республика рас-

сомлик билим юрти (1962) ва Низомий номидаги Тошкент педагогика ин-ти (1972) ни тугатган. М. Фарбий Европа санъати, француз импрессионистлари, айниқса, неоимпрессионистлари ижодини ўрганди, улардан таъсирланди («Менинг кўшиғим», 1974 ва б.). Рассом ижодида Ўзбекистоннинг гўзал табиати, унинг гуллаган боғлари етакчи ўрин эгаллайди: «Ургут» туркуми (1980), «Фарғона ҳовлиси» (1986), «Ойдин кеча» (1988), «Биринчи қор» (1994), «Тоғдаги эрта баҳор» (1994), «Сижжак» (1998), «Богистон» (2000), «Чорбоғ» (2000), «Ватан ҳақида кўшиқ» (2000), «Қишки Чимён» (2001) ва б. М. асарлари республика ва хорижий (АҚШ, Япония, Англия, Швеция, Туркия ва б.) мамлакатлар музейлари ва хусусий тўпламларида сақланади. 2002 й. дан «Мирзо Анвар манзара галереяси» ишлайди.

МИРТЕМИР (тахаллуси; асл исми-шафи Турсунов Миртемир) (1910.30.5, Туркистон — 1978.25.1, Тошкент) — Ўзбекистон халқ шоири (1971). Эски мактабда таълим олган (1919—20), Тошкентга келиб, Алмай номидаги намуна иш мактаби (1920—23) ва Ўзбек эрлар билим юртида (1925—29) таҳсил курган. 1929 й. Самарқандга бориб Ўзбекистон МИК раиси Й. Охун-бобоевнинг котиби бўлиб хизмат қилган ва, аynи пайтда, Педакадемиянинг тил ва адабиёт ф-тида ўқий бошлаган. У шу йилларда «Кизил калам» адабий ташкилотининг аъзоси сифатида Боту, Олтой сингари «миллатчилар» б-н алоқада бўлганлиги учун ГПУ томонидан хибега олинган (1932.8.8.). Камоқдан озод бўлгач, «Янги ҳаёт» газ. да адабий ходим (1936), республика радиоқўмитасида бош муҳаррир (1941). Ўздавнашрда муҳаррир (1942), Опера ва балет театрида адабий эмакдош (1943—44), Ёзувчилар уюшмасида бўлим мудири ва маслаҳатчи (1957—64), бадий адабиёт нашриётида муҳаррир (1965—66) лавозимларида хизмат қилган.

М.нинг илк шеърлар тўплами — «Шуълалар кўйида» (1928) миллий

шеърятимиз учун янги жанр — сочма (настрий шеър) жанрида ёзилган бўлиб, даврнинг муҳим масалаларига бағишланган. Шундан кейин М. «Зафар» (1929), «Қайнашларим» ва «Бонг» (1932) шеърлий тўпламларини эълон қилган.

30-й.лар ўзбек шеърлятида дoston жанри катта мавке касб этади. М. ҳам шу даврда «Барот» (1930), «Хидир» (1932), «Дилкушо», «Сув кизи» (1937), «Ойсанамнинг тўйида» (1938), «Кўзи» (1939) каби дostonларни ёзади ва уларнинг аксарида оддий меҳнат ахли вакиллари образини яратади. Умуман, М.нинг шеър ва дostonларига хос хусусият шундаки, у оддий кишилар ҳаёти ва меҳнатида «шеърлятбоп» жиҳатларни, улар рухий оламидаги гўзаллик жилваларини ўзига хос нозиклик ва закийлик б-н кўради ва акс эттиради. Бу миртемиронга фазилат шоир ижодининг урушдан кейинги даврида, айниқса, ёрқин кўринади.

2-жаҳон урушидан кейинги йиллардаги адабий сиёсат натижасида М.Га ижод этиш ва ёзган асарларини эълон қилиш имкони берилмади. Натижада у таржима ва таҳрир ишлари б-н шуғулланишга мажбур бўлган. Қорақалпоқ шеърлятидан қилган таржималари ва «Қррақал-поқ дафтари» (1959) шеърлий туркумининг катта муваффақият қозиниши М.нинг «эркин» ижодкорлар сафига қайтиши ва ижодий яшаришига сабабчи бўлди. «Қорақалпоқ дафтари»да (1957) намоён бўлган халқлар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик ғоялари шоирнинг козоқ, қирғиз ва туркман диёрларига қилган сафарлари таъсирида ёзилган шеърлярида катта маҳорат б-н давом эттирилди. М.нинг «Қорақалпоқ дафтари» туркумидан ўрин олган «Сурат» лирик кассаси эса 60—70-й.ларда ўзбек шеърлятида дoston жанрига эътиборнинг кучайиши ва лирик дoston жанрининг камол топишига катта таъсир кўрсатган.

М.нинг 60—70-й.ларда яратган аксар шеърлари 20-а. ўзбек шеърлятининг том маънодаги дурдоналаридир. У шу даврда шеърлий техникани мукамал эгал-

лаган шоир сифатидагина эмас, балки тарих ва Ватан туйгулари б-н яшаган, шу муқаддас туйгуларни ёнар сўз б-н ифодалаган шоир сифатида ҳам шуҳрат қозонди. М. оддий меҳнат аҳлига руҳан яқин, унинг табиатини, маиший ҳаётини, тилининг камалак рангларини, дилидаги орзу ва армонларини яхши билган, инсон калбидаги руҳий коллизияларни тегаран ҳис қилган ва тасвирлаган шоирдир. М.нингчин маъ-нода халқ шоири, миллий шоир бўлганлиги унинг, айниқса, «Онагини», «Тошбу», «Норбуви», «Паттининг ҳасратлари» сингари ўзбек аёлларига хос меҳр-муҳаббат, ор-номус, малоҳат, сабртоқат ва меҳнатсеварлик фазилатлари куйланган шеърларида ўз тажассумини топган. М. бу ва б. шеърлари б-н ўзбек шеърлятига хос халқчилик руҳини беҳад даражада оширди. Айни пайтда М. шеърлари сюжетлилиги, тасвир этилаётган замон ва маконнинг аниқлиги, лирик қаҳрамон руҳий оламининг ёркинлиги ва бокиралиги б-н ажралиб туради.

М. шеърый ижодининг муҳим бир қисмини кўшиқлар ташкил этади. Шоир Катта Фарғона канали қурилишига бағишланган «Яли-яли», шунингдек, «Боғ кўча», «Бир гўзал», «Қаро кўзли», «Ўйнасин», «Боқиши», «Устина» сингари кўшиқлар б-н ўзбек кўшиқчилиги санъати раванқига бебаҳо ҳисса қўшди. Шу б-н бирга, М. бир қанча публицистик ва адабийтанқидий мақолалар му-аллифи. М. ўтган асрнинг 60-й.ларида ўзбек шеърлятига кириб келган талайгина ёшларга устозлик қилиб, ўзининг адабий мактабини яратди.

Бадиий таржима М.нинг ижодий фаолиятида катта ўрин эгаллайди. У Абай, Махтумқули, Бердақ шеърларидан ташқари, қирғиз халқининг «Манас» эпосини (ҳамкорликда), Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» (ҳамкорликда), А. С. Пушкиннинг «Руслан ва Людмила», «Ойимқизқишлоқи киз», М.Ю. Лермонтовнинг «Исмоилбек», «Савдогар Калашников ҳақида

қисса», Н.А.Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» каби дoston, қисса ва эртакларини, Г. Гейне, А. М. Горький, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмат, Самад Вурғун ва б.нинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилган. «Кармен» ва «Улуғбек» опералари, «Наталка-полтавка», «Баядера», «Кето ва Котэ» сингари мусиқали драмалар М. таржимасида ўзбек тилида сахналаштирилган.

М. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1979), Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти (1977) лауреати. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2002). Тошкентдаги кўча ва Андижон вилояти, Бўз туманидаги мактаблардан бири М. номи б-н аталган. Шоир туғилган Эски Икон қишлоғида М. уй-музейи барпо этилган.

Ас: Асарлар [4-ж.ли], 1—4-ж.лар, Т., 1980-83.

Ад.: Азизов Қ., Миртемир, Т., 1969; Халилов Т., Миртемир маҳорати, Т., 1980; Миртемир замондошлари хотира-сида, Т., 1982; XX аср ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1999.

Наим Каримов.

МИРТОЖИЕВ

Жалолиддин Турсунович (1954.15.2, Тошкент) — хайкалтарош, Ўзбекистон халқ рассоми (2003). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1977). М.нинг гипс, бронзада яратган асарлари профессионал маҳорати б-н диққатга сазовор, асарларидаги образлар етук, пухталиги б-н ажралиб туради. Илк асарлари «Лола», «Нигора», «Профессор Расулов», «Шум бола» ва б. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида М. ижоди юксак поғонага кўтарилди: «Бобур» (1993 й., Андижонда), «Абдулла Қодирий» (1994, Тошкентда), «Абдурауф Фитрат» (1996—97, Бухорода), «Абдулҳамид Чўлпон» (1997, Андижон), «Алишер Навоий» (2001, Москвада), «Қамолитдин Бекзод» (2003, Чанчунь ш., Хитойда), Амир Темур таваллудининг 660 й.лигига бағишлаб, «Темур Малик», «Мирзо Улуғбек», «Амир Темур», «Човгон ўйинида Бобур» ва б. асарлари-

ни яратди. МИРХОНД, Мир Муҳаммад ибн Сайид Бурхонуддин Хованд-шоҳ ибн Камолиддин Махмуд (1433.22.6 — 1498.24.2) — тарихчи олим. Ота-боболари асли бухоролик бўлиб, фикҳ илмида машхур бўлишган. М. Бухорода мадрасани тугатиб, отаси вафотидан кейин Ҳиротга келган. Алишер Навоий М.га йирик бир тарихий асар ёзишни топширган. Унга Халосия хонақоҳида жой, маош тай-инлаб, ўзининг бой кутубхонасидан фойдаланиш учун имкон яратди. М. шу ерда 1494 й.гача 7 жил дати «Равзат уссафо фи сйратул-анбиё вал-мулук вал-хулафо» («Пайгамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимаи холи ҳақида жаннат боғи») асарининг 6 жилдини ёзиб тугатади. «Равзат уссафо»нинг мазмуни куйидагичадир: 1жилд (дафтар) — дунёнинг яратилишидан сосонийлар сулоласи инкирозигача; 2жилд Муҳаммад (ас.) ва тўрт халифа тарихи; 3жилд умавий ва аббосийлар халифалари тарихи; 4жилд — умавий ва аббосийлар даврида Ўрта Осиё; 5жилд — Чингизхон ва чингизийлар тарихи; 6жилд — Амир Темурдан Абу Сайд вафотигача бўлган давр тарихи; 7жилд — Султон Ҳусайн ва унинг авлоди даври тарихи. Бу жилднинг давомини набираси Хондамир (бобоси вафотидан кейин) ёзиб тугатади. Дастлабки 6 жилд матни Алишер Навоий тахриридан ўтади. Асар матни Бомбай (1845, 1848), Техрон 1850-56, 1860; ва Лакхнав 1874, 1883, 1890 й.лар)да чоп этилган; ўзбекчага таржимаси Муҳаммад Раҳимхон Феруз даври (1865—73)да амалга оширилади.

Ад.: Аҳмедов Б., Ўзбекистон тарихи манбалари, Т., 2001.

Наим Норкулов.

МИРШАБ (араб, мир — ҳукмдор ва шаб — тун) — Ўрта Осиё хонликларида маъмурий лавозим; тунги шаҳар соқчиси ва уларнинг бошлиғи. Унинг зиммасига шаҳарда тунги осойишталикни таъминлаш масъулияти юклатилган. Ўрта Осиё Россия томонидан истило қилинган, М., асосан, тунги соқчилик ҳамда тартиб ва ин-тизом бажарилишини таъминлаган

ва полиция вазифасини бажарган. М. мингбоши ва катта оқсоқоллар ихтиёрида хизматда бўлган. Мас, Тошкентда Окт. тўнтаришигача М.лар тунги шаҳар соқчиси. Миршабхона бошлиғи кўрбоши дейилган. М.лар тун бўйи шақилдоқ б-н кўча ва маҳаллаларни айланиб, шаҳар осойишталигини таъминлаган. Тошкентнинг 4 даҳасида 10 тадан М., бир миршаббоши бўлган. 1892 й.гача М. катта оқсоқолга, кейинчалик Эски шаҳар полицей-стерчага бўйсунган.

МИРШАКАР (тахаллуси; асл исм-шарифи Миршакарво Мирсаид) (1912.23.4, Тожикистон, Шуғнон тумани — 1993.31.8, Душанба) — тожик шоири, драматург. Тожикистон халқ шоири (1962). Тожик адабиётида шеърятнинг эпик жанрларини ривожлантирган. «Зафар байроғи» (1934) достонида Вахшдаги қурилишлар акс этган. Халқ афсонаси асосида яратилган «Олтин қишлоқ» (1942) достони тожик шеърятининг энг яхши намунасидан бири ҳисобланади. «Нотинч Панж» (1949), «Муҳаббат ва бурч» (1962) ва б. дostonларида тожик халқи ҳаётидаги тарихий воқеалар ифодаланган. М. «Олтин қишлоқ» (1949), «Усмонов фожиаси» (1957) ва б. драмалар, «Илҳом» шеърый тўплами (1967), «Ёшлик айёми» (1972) китоби ва б. асарлар муаллифи. М. тожик болалар адабиётининг асосчиларидан. «Ишқ устози» (1945), «Менинг шаҳрим» (1963) пьесалари кенг оммалашган. «Биз Помирданмиз», «Қобил киму, ноқобил ким?», «Ҳаммавақт аъло ўқингиз», «Ўрмонда», «Кучукча», «Қулгили маймун» ва б. китобларига кирган турли жанрдаги шеър, дoston ва қиссаларида болалар психологияси усталик б-н очилган. «Олтин қишлоқ» (1948), «Биз Помирданмиз» (1952), «Тоғ кизининг ишқи» (1968) китоблари ўзбек тилида нашр қилинган.

МИРШАРОПОВ Миркомил (1900.24.12, Авлиёота - 1938.4.10, Тошкент) — ҳарбий арбоб, ўзбек дивизиyesi кўмондони. Рус-тузем мактабини тугатган (1914). 1917 й.да Тошкентга

кўчиб келган. лик командирлар курсини тугатгач, унинг жанговар ҳаёти бошланган. Хорезм Халқ Совет Республик а си (XXСР) ҳарбий нозири (1921), нозир муовини (1924). М. XXСР да миллий кўшин тузишга эътибор қаратди, республика ҳудудидан халқнинг маданий меросига оид бойликларнинг олиб чиқиб кетилишини тақиқлади. Жунаидхон б-н сулҳ тузиб, «Бирлик шартномаси»ни имзолаган (1921.5.11) комиссия таркибидан бўлганлиги учун коммунистлар тарафидан бошқа нозирлар қаторида лавозимидан олиб ташланди ва Хоразмдан чиқариб юборилди. Москвадаги ҳарбий академияда ўқиди (1925—29). Самарқанддаги алоҳида Ўзбек отлик аскарлар полкининг командири ва комиссари (1929—36). 19тоғли отлик Ўзбек дивизияси кўмондони ва комиссари (1932—35). Мўғулистон Халқ Республикасида ҳарбий маслаҳатчи (1935). Шим. Кавказ ҳарбий округи Алоҳида отлик бригадаси кўмондони ва комиссари (1936—37). М. совет режими томонидан Майкопда қамоққа олинди (1937.28.10) ва Тошкентга жўнатилди. У Ўзбек дивизиясини миллийлаштириш ва бу дивизия ёрдамида Ўзбекистонни СССР таркибидан ажратиб олиш ва мустақил давлатни барпо этишга уринишда айбланди. Дастлабки Ўзбек дивизияси тарқатиб юборилди ва М. бошчилигидаги 16 та ҳарбий командир ва кўплаб оддий аскарлар отиб ташланди.

Ад.: Маткаримов М., Хоразм Республикаси: давлатгузилиши, нозирлари ва иқтисоди, Урганч, 1983; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлақчилиги даврида], Т., 2000; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

МИРШОДИ НЕФТЬ КОНИ - Сурхондарё вилоятининг Шўрчи туманида жойлашган. 1984 й.да очилган. Кейинчалик саноат аҳамиятига молик нефть олинадиган қудуқлар сони ортиб борди. Нефть 1-, 2- ва 3-горизонтларда учрайди.

1-горизонт кесманинг юқорисида жойлашган бўлиб, доломитлашган ёрикли битумли оҳақтошлардан тузилган. Орасида тўқ кулранг мергеллар ҳам учрайди. Қалинлиги 18—20 м га тенг бўлиб, 8—15 м ли ангидрит катлами б-н ажралган.

2-горизонт ёрикли кулранг оҳақтошлардан ташкил топган. Улар ангидрит, мергель ва кумтошлар б-н аралашган. Умумий қалинлиги 25—35 м ва 5—11 м бўлган ангидрит мергелли қатлам б-н ажралган.

3-горизонт кесманинг ўртасида жойлашган бўлиб, ғовакли, битумли, ёрикли оҳақтошлардан тузилган. Улар орасида мергель қатламлари учрайди. Қалинлиги 20—40 м бўлиб, 53 м ангидрит б-н ажралган.

Махсулдор қатламларнинг ўртача ғовақлига 10—19% , баъзан 20% дан зиёд. Ўтказувчанлик 10 миллиардсигача. Шу сабабли қудуқларнинг карбонат оҳақтошли жинслари анчагина ёриқпикка эга ва юқори махсулдорлиги шундан.

Бухоро ва окжар қатларидаги нефтьлар таркиби бир хил, уларнинг зичлиги 0,900—0,958 г/см³ га тенг, олтингурут микдори юқори (3,25—4,7%). Смола 65—90%, парафин 3,2—3,8%, асфальтенлар 4,2—7,0% атрофида ўзгаради. Нефть куюк, қовушқок, 1—20° да қотади. Нефть конидан 15 та қудуқ орқали қарийб 80 минг т нефть олинмоқда (2001).

МИРҒИЁСОВ Турди (1896, Тошкент — 1951) — ўзбек археолог ва этнографларидан. 1913 й.да диний мактабни тугатиб, ўқитувчилик қилган. 1921—25 й.ларда халқ маорифи бўлимида инструктор ва Тўқмоқдаги ўзбек мактабларида ўқитувчилик қилган. 1926 й.дан умрининг охиригача Урта Осиё тарих музейида қатта илмий ходим. 1927—29 й.ларда дунганлар орасида этнографик материаллар йиққан, Қашқадарёдаги ярим кўчманчи аҳоли турмушини ўрганган, археологик экспедицияларда иштирок этган (Қизилқумдаги тош асри

ёдгорликлари, Тўйтепадаги қабрлар, қад. Термиз ва б.ни ўрганган). 1930—34 й.ларда Лейпцигдаги халқаро кўргазма учун Урта Осиёга оид материаллар тўплаган. Қирғизистондаги қад. қумуш конларини ўрганган. 1942 й.да Урта Осиё халқларининг турмуши ва маданиятига бағишланган кўргазма ташкил этган. М. тўплаган қимматли материаллар Ойбек номидаги Узбекитон халқлари тарихи музейида сақланмоқда.

МИС (лот. *Sirgum* — Кипр о. номидан олинган), **Си** — Менделеев даврий системасининг 1 гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 29, ат. м. 63,546. Табиий М. иккита барқарор изотоп ^{63}Si (69,1%) ва ^{65}Si (30,9%) дан иборат. Сунъий радиоактив изотоплардан ^{61}Si , MSi муҳим.

М. — қадимдан маълум металллардан. Қадимда М. рудасини Кипр о.дан казиб олинган, шунинг учун уни о.нинг номи б-н *Sirgum* деб аталган. М. табиатда нисбатан кам тарқалган. Ер пустининг масса жиҳатдан 4,7-10~3% ини ташкил қилади. М. таркибида баъзан темир, қумуш, камданкам олтин бўлади. М.нинг кўп сонли минераллари (250 дан ортиқ) орасида халькопирит CuFeS_2 , халькозин Cu_2S , ковеллин CuS , борнит Cu_5FeS_4 , малахит $\text{CuCO}_3\cdot\text{Cu}(\text{OH})_2$, куприт Si_2O , хриза-колла $\text{CuSiO}_3\cdot 2\text{H}_2\text{O}$ ва б. аҳамиятлидир.

М. юмшоқ, чузулувчан, болғаланувчан кизғиш металл. Зичлиги 8,96 г/см³ (20° да), суюқланиш т-раси 1083°, қайнаш т-раси 2567°, Моос бўйича қаттиклиги 3,0. М. иссиқлик ва электр токини жуда яхши ўтказди, бу жиҳатдан фақат қумушдан кейинда туради. М. кимёвий жиҳатдан унчалик фаол эмас. Ҳавода оксидланиб қораяди. Нам ҳавода гидроксикарбонат ҳосил булгани учун кўкаради. М. бирикмаларида +1 ва +2 валентли бўлади. М. ҳавода киздирилса, аввал мис (I)-оксид Si_2O (377° гача), сўнгра қора М. — мис (II)-оксид SiO (377° дан юқорида) ҳосил бўлади. М. галогенлар б-н осон бирикади. Нам хлор одатдаги т-радаёқ М.га таъсир этиб, сувда эрий-

диган мис (H)-хлорид ҳрсил қилади (яна қ. Мис галогенидлари). Азот, водород, углерод б-н юқори т-рада ҳам реакцияга киришмайди. Нитрат кислотада эриб, мис (II)нитрат ва азот оксиди, концентранган иссиқ сульфат кислота б-н бириқиб, мис (II)сульфат ва сульфид ангидрид беради. М.нинг тузлари захарли. М. кўпгина металллар б-н қришмалар ҳосил қилади. Бир ва икки валентли М. жуда кўп барқарор комплекс бирикмалар вужудга келтиради.

М., асосан, сульфидли мис рудаларидан олинади. М. электр симлари, электр асбоблар ва усқуналар и.ч.да, бадий буюмлар тайёрлашда, қришмалар олишда, тузлари эса пигментлар ва сунъий ипак олишда, ўсимлик зарарқундаларига қарши, тери (қун) саноатида, микроўғит сифатида ва тиббиётда ишлатилади.

Мис бирикмалари — мис 1 ва 2 валентли барқарор бирикмалар; баъзан 3 валентли бекарор бирикмалар ҳам ҳосил қилади.

Мис (I)-хлорид, CuCl — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 430°, қайнаш т-раси 1490°, зичлиги 4,14 г/см³. Сувда ва спиртда эримайди, органик эритувчиларда яхши эрийди. Газларни ютувчи, катализатор, антиоксидант сифатида қўлланади.

Мис (II)-хлорид, SiCl_2 — тўқ жигарранг кристалл модда. Суюқланиш т-раси 596°, зичлиги 3,386 г/см³. 993° да CuCl ва хлорга ажралади. Сувли эритмаларидан 2, 3, 4 молекула сувли кристаллогидратлар кўринишида кристалланади. $\text{CuCl}_2\cdot 2\text{H}_2\text{O}$ (эрнохальцит минерали) — ромбик панжарали кристалл модда. Зичлиги 2,54 г/см³. Металларни мислашда, катализатор сифатида, матоларни бўяшда қўлланади. Табиатда миснинг олтингугуртли бирикмалари ковеллин CuS , халькозин Cu_2S , анилит Cu_7S_4 халькопирит CuFeS_2 , борнит Cu_5FeS_4 ва б. минераллар кўринишида учрайди. Мис и.ч.да, бўёқлар учун пигмент, яримўтказгич қотишмалар компоненти сифатида қўлланади.

Мис (II)гидроксид, $\text{Si}(\text{OH})_2$ — хаворанг аморф ёки кристалл модда. Зичлиги 3,686 г/см³, сувда эримайди, 70—90° да SiO ва сувга ажралади. Кислоталар б-н тегишли Si (II) тузлари, ишқорларнинг сувдаги эритмалари б-н ёрқин хаворанг бекарор купратлар $\text{MP}_2[\text{CuOH}_4]$, аммиакнинг сувдаги эритмаси б-н тўқ хаворанг аммиакат $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]$ (швейцар реактиви), водород сульфид б-н CuS ва сув ҳосил қилади. Мис карбонатлари табиатда тўқ яшил кристалл малахит минерали $\text{CuCO}_3\text{Cu}(\text{OH})_2$ ва хаворанг кристалл

— азурит минерали $2\text{CuCO}_3\text{Cu}(\text{OH})_2$ кўринишида учрайди. Мис и.ч. да, бўёқлар тайёрлашда (мас, «малахит яшили»), қимматбаҳо тош сифатида ишлатилади. Сарик рангли кристалл ҳолдаги мис (I)карбонат Si_2CO_3 нинг мавжудлиги хақида ҳам маълумотлар бор.

Мис (II)нитрат, $\text{Cu}(\text{NO}_3)_2$ хаворанг гипоскопик кристалл модда. Сувда, органик эритувчиларда яхши эрийди. Сувли эритмаларидан 3, 6, ва 9 молекула сувли кристаллогидратлар кўринишида кристалланади. 1,5 ва 2,5 молекула сувли кристаллогидратлари ҳам маълум. Мис и.ч.да, мисли катализатор ва фунгицит сифатида, матоларни бўяшда ишлатилади.

Омонулла Хўжаев.

МИС ВАН ДЕР РОЭ (Mis van der Rohe) Людвиг (1886.27.3, Ахен, Германия - 1969.17.8, Чикаго, АҚШ) - немис меъмори, функционализм намояндаларидан. 1919—24 й.ларда туркум экспериментал лойихалари (яхлит ойнали, кўп қаватли) б-н чиқди, 20-а. 2-ярмида турар жой биноларини пўлат синчда оқилана намунада яратди ва ички лойиҳасини ўзгартирди. Кейинчалик М.в.д.Р. голланд «Услуб» гуруҳи таъсирида композицион курилмаларни қайта ишлади (Брнодаги Тугендхат уйи, 1930 ва б.). Дессаудаги «Баухауз» ижодий уюшмаси директори (1930—33). 1938 й.дан АҚД1да ишлаб, Чикагодаги Иллинойс технология ин-ти меъморлик ф-тини бошқарди (1938—58). 40—50-й.ларда «универсал меъмор-

лик шакллари» ғоясини илгари сурди (Иллинойс штатидаги Фарнсуорт уйи, 1950—51 ва б.). М.в.д.Р. яратган оддий геометрик шакллар кўп қаватли биноларда қўлланилди: Чикагодаги Лейк Шор Драйв (1946—50), Коммонуэлс Променад (1957) турар жойлари, Нью-Йоркдаги Сигрембилдинг биноси (1956—58), Канаданинг Торонтодаги Доминион-сентр биноси (1967) ва б. М.в.д.Р. ижоди АҚД1 ва Ғарбий Европа меъморлари ижодига катта таъсир этган. МИС ДАВРИ - к. Энеолит.

МИС КУПОРОСИ, тўтиёйи -к. Мис сульфат.

МИС ОКСИДЛАРИ, Мис (I)-ок с и д, Si_2O — кизғишжигаранг кристаллар. Суяукланиш т-раси 1242°, зичлиги 6,1 г/см³. Сувда эримайди, ишқорлар б-н реакцияга киришади. Водород, ис гази ва фаол металлар (Mg , Al , Zn) таъсирида металл ҳолатгача қайтарилади. Қиздирилганда оксидланиб CuO га айланади. Табиатда куприт минерали кўринишида учрайди. NaCl эритмасини мис электродларни қўллаб электролиз қилиш, лаб.да SiO ни 1100° гача қиздириш йўли б-н олинади. Шиша, керамика, сирлар учун пигмент, бўёқлар компоненти ва фунгицид сифатида ишлатилади.

Мис (II)-оксид, SiO — кора рангли кристаллар. Суяукланиш т-раси 1447° (O_2 босими остида), зичлиги 6,51 г/см³. Сувда эримайди. 1100° гача қиздирилса Si_2O ва O_2 га парчаланadi. Фаол металлар, водород, углерод, ис гази, аммиак ва алканлар SiO ни Si гача қайтаради. Кислоталар таъсирида Si (II) тузлари аммиакнинг сувдаги эритмалари б-н аммиакат $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]$ (OH)₂, ишқорлар б-н купратлар MeCuO_2 (Me — ишқорий металл) ҳосил қилади. CuSO_4 га NaOH ёки KOH таъсир эттириб, лаб.да Si ни 400—500° гача қиздириб олинади. Оксид катализаторлар олишда, шиша, керамика, эмаллар учун пигмент, гальванотехникада электродлар тайёрлашда қўллана-

ди. Тўқ кизил рангли мис сескви-оксид Si_2O_3 мавжудлиги хақида ҳам маъ-

лумотлар бор. У $K_2S_2O_2$ га $Si(OH)_2$ таъсир эттирилганда ҳосил бўлади; 400° да CuO ва O_2 га парчаланлади.

МИС РУДАЛАРИ — миснинг саноат аҳамиятига эга бўлган минераллари. Улар 170 дан ортиқ бўлиб, шундан фақат 17 таси саноатда фойдаланилади. М.р. бой (мис 3%дан ортиқ), ўрта (мис 0,3—1%), жуда паст (мис 0,3% дан кам) сифатли гуруҳларга бўлинади. Халькопирит $CuFeS_2$ ($Cu—34,6\%$), борнит Cu_5FeS_4 ($Cu—52—65\%$), халькозин Cu_2S ($Si—79,8\%$), ковеллин CuS ($Cu—64,4\%$), малахит $Cu_2[CO_3][OH]_2$ ($Cu—57,4\%$) муқим М.р.дир. М.р.нинг парагенетик боғланиши хилма-хил. Халькопирит баъзи сульфид рудаларининг гидротермал конларида бўлади. Кўпчилик конларда у рудаларнинг асосий таркибий қисмидир. Халькопирит ўрнида псевдоморфозалар ҳосил қилган иккиламчи мис сульфидлари — борнит, халькозин ва ковеллинлар мис конларининг иккиламчи сульфидли бойиш зоналарида кенг тарқалган. Малахит — оксидланган М.р.да энг кўп учрайдиган минерал. М.р. таркибида олтин, молибден, рений ва б. ҳам бўлади. М.р.нинг муқим турларига мис-порфирли ва мисмолибденли, мис-кумтошли ва сланецли, мисникелли (сульфидли), полиметалл, томирли, кварцсульфидли, скармли (мисванадийли), мис-кобальтли, мисвисмутли, мистемирли, мис-олтинли ва б. қиради. Жаҳонда ишлаб чиқариладиган миснинг 90% сульфидли рудалардан олинади. М.р.-конлари РФ (Урал), Закавказье, Крзоғистон, АКШ, Чили, Конго, Замбияда бор. Ўзбекистонда М.р. конлари Олмалик рудали р-ни — Қалмоққир, Саричеку, Қизота ва б. жойларда мавжуд. Шулардан хоз. кунда Қалмоққир ва Саричекуда М.р. казиб олинмоқда. Олмаликнинг М.р. таркибида нодир компонентлар борлиги жиҳатидан улар комплексли ҳисобланади. Улардан 15 дан ортиқ энг нодир руда ҳосил қилувчи элементлар — мис, олтин, кумуш, молибден, рений ва б. олинади.

МИС САНОАТИ — қ. Рангли металлургия.

МИС СУЛЬФАТ, мис купороси, тўтиёйи, $CuSO_4$ — тиниқ кристалл модда. Суюкланиш т-раси 200° , зичлиги 3,603 г/см³. Киздирилганда (650° атрофида) парчаланди: $CuSO_4 = CuO + SO_2 + \frac{1}{2}O_2$. Сувда яхши эрийди. Сувли эритмаларидан $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ — мис купороси кристалланади (ранги оч кўк), у 105° дан юқори т-рада икки молекула сув йўқотиб $CuSO_4 \cdot 4H_2O$ (зан-гори ранг)га, 150° да моногидрат $CuSO_4 \cdot H_2O$ га айланади. 250° да бутунлай сувсизланади. Табиатда халькантит $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ минерали ҳолида учрайди. Минерал бўёқлар тайёрлашда, қ.х.да зараркунандаларга ва ўсимлик касалликларига қарши курашишда, кўнчиликда, гальваник элементларда ишлатилади. Мис (1)сульфат Cu_2SO_4 ҳам маълум. Оч кулранг кристалл, зичлиги 3,605 г/см³. 200» дан юқорида CuO ва $CuSO_4$ гача оксидланади. Сувли эритмада Si ва $CuSO_4$ га парчаланди. Кучли қайтарувчи; Cu_2O б-н $(CH_3)_2SO_4$ ўзаро таъсир эттириб олинади.

МИС ТАНГАЛАР — мисдан зарб қилинган қадимги танга пуллар. Шарқда мисдан турли нарсалар яшаш мил. ав. 4минг йилликдан бери маълум. М.т. мил. ав. 8-а.нинг охири — 7-а.нинг бошларида Қад. Лидия давлатида пайдо бўлган, Ўрта Осиёда мил. ав. 4-а.дан бошлаб муомалага кирган. Афросиёб худудида Салавкилар давлати подшоси Антиох I номи ёзилган М. т. (мил.ав. 3-а.), Бухоро воҳасидан камончи тасвири туширилган майда М. т. (мил. ав. 4-а.) топилган. 4-а. да Сугдиёна ва унга тобе ерлардаги аҳоли М. т.дан фойдаланган. 7-а. ўрталарида Сугдиёна давлатида 1 кг мисдан ўртача 425 танга, 8-а. ўрталарида эса 1 кг мисдан ўртача 963 танга зарб қилинган. Афросиёбни археологик қазिशлар вақтида турли даврларга оид М.т. хазинаси топилди. М.т. кумуш тангаларга қўшимча сифатида ишлатилган.

Ад.: Смирнова О.И., Каталог монет с городища Пенджикент, М., 1963; Смир-

нова О. И., Очерки из истории Согда, М., 1970.

МИС ЮГУРТИРИШ, мислаш -пўлат ёки рух буюмлар, баъзан пўлат симлар сиртига гальваник усулда (қ. Гальванотехника) мис қатлами қошлаш. Буюмларни хромлаш ва никеллашда оралиқ қатлам ҳосил қилиш, металллар сиртининг электр ўтказувчанлигини яхшилаш, металлларнинг кавшарланишини осонлаштириш ва б. учун қўлланилади. Оралиқ қатлам ҳосил қилинадиган М.ю. усули энг кенг тарқалган. Бунда мис қатлами устидан никель қатлами, унинг устидан юпка (0,25 мкм) хром қатлами югуртирилади. Мис электролитларнинг оксидли ва ишқорли хиллари бор. Пўлат буюмларни углеродлаш (цементлаш) ва уларнинг углеродланмаслиги лозим бўлган сиртки қатламини ҳимоялашда ҳам М.ю.дан фойдаланилади.

МИС ЯЛТИРОҒИ — минерал, мис сульфиди (қ. Халькозин).

МИС ҚОТИШМАЛАРИ — мис асосидаги қотишмалар. Инсон яратган биринчи металл қотишма (қ. Жез даври). Бронза, жез ва асосий легирловчи элементи никель бўлган мисникель қотишмалари (қ. Мельхиор) М.қ. жумласига киради. М.қ. қуйма, деформацияланидиган ва кукунсимон хилларга бўлинади. Қуйма М.қ. суюқланганда оқувчан бўлади, қотганда унча киришмайди. Деформацияланидиган М.қ. иссиқлайин ёки совуқлайин босим б-н яхши ишланади. Кукунсимон М. қ. кукунсимон материллар жумласига киради (қ. Кукун металлургияси). М.қ. антифрикцион (ишқаланишга қарши), иссиқбардош, конструкцион, коррозиябардош (занглашга қарши), пружинабоп ва электротехника материаллари сифатида кенг қўлланилади. Булар асбобсозлик, машинасозлик, авиация ва кемасозликда, сув-буғ арматураси, бадий буюмлар, идиштовоклар яшаш ва б. соҳаларда ишлатилади.

МИСКАРЛИК — хунармандликнинг қад. соҳаси; мис ва унинг металллар б-н

қотишмасидан қуроллар, уй-рўзғор буюмлари ва б. яшаш касби. М.да буюмлар 2 хил усулда — эритиб қуйиб ёки болғалаб ясалади. Иш жараёнида металл тез-тез қиздириб турилади. Мураккаб шакли буюмлар яшашда аввал айрим бўлақлар қуйилиб, сўнг улар бирига қалайланади. Буюмлар қолипдан қўчирилгач тозаланиб, сўнг унга наққошлар чизма, кандакори ёки босма усулида гул (нақш) ишлайди (яна қ. Кандакорлик).

Қадимда соф миснинг ўзидан болғалаб буюмлар ясалган, буюмлар юмшоқ ва мўрт бўлган. Жез даври (мил. ав. 2-минг йиллик)дан мис ва унинг қалай, кўрғошин, рух аралашмасидан иборат металллар қотишмасидан бир-мунча пишиқ бўлган буюмлар ясалган.

Ўзбекистон худудида М. қадимдан ривожланган, ушбу худуддан топилган таркибида мис кўп бўлган жез идишлар бунга мисол бўла олади. Жез даврига оид муҳрларда ўсимлик, ҳайвонлар (илон, бургут ва б.) тасвирилари ишланган. Бухоро нақшланган мис идишлар яшашнинг қад. маркази бўлган; бу ерда мил. ав. I минг йилликда металл қуйиш, мис ва жез буюмларини қолипларга қуйиб ишлаш яхши йўлга қўйилган. Мас, Фарғонадаги Чуст маданиятига оид пичоқ, ўроқ ва зираклар қолипларга қуйиб ишланган. Бу давр маданиятига оид Ўзбекистон жандаги мис ва жез буюмларига хилма-хиллик хос бўлиб, қад. буюмларни безашда чизма, кандакори, бўртма нақшлар ишлаш кенг қўлланилган.

5—8-а.ларда Суғд ва Хоразм бадий металл буюмлари кенг тарқалди; 10—12-а.ларда меҳнат қуроллари, қурол-аслаҳалар, рўзғор буюмлари б-н бир қаторда ислимий нақшлар, ёзувлар, тасвирий мавзулар б-н қопланган мураккаб шакли юксак бадий буюмлар тайёрланган, айниқса, ҳайвонлар шаклидаги идишлар диққатга сазовор, бошқа металллардан, қимматбаҳо тошлардан қадаб безаш (қадама) усули қўлланила

бошланган. 10-а. араб сайёҳи ва географи Муқаддасий ёзишича, Самарқанддан катта мис қозонлар, нафис мис қадахлар, Бухородан мис чироклар араб мамлакатларига келтирилган. 11—12-а.ларда термизлик усталарнинг майда гулли нафис нақш мужассамотли буюмлари шуҳрат қозонган.

14—16-а.ларда Самарқанднинг Регистон майдонидан топилган жез буюмлар хазинаси М.нинг юксак тараққиётдан гувоҳлик беради: идишлар қандакори, кадама (тилла, кумуш, қизил мис) усулида безатилган; Бухоро М. буюмлари б-н шуҳрат қозонган. 16—17-а.ларда Ўрта Осиёда жез буюмлар тайёрлашга кўп эътибор берилган.

18—20-а.ларда қизил ва сариқ мисдан буюмлар тайёрлаш ривожланди. 19—20-а. бошларида Ўрта Осиёга Россия ф-каларида тайёрланган буюмларнинг кўплаб келтирилиши б-н М. буюмлари тайёрлаш кескин қисқарди. Маҳаллий усталар келтирилган буюмларга тақлидан янги шаклдаги (офтобасамовар ва б.) буюмлар тайёрладилар, келтирилган буюмлар (самовар ва б.)ни анъанавий миллий нақшлар б-н безадилар.

20-а.да Қўқон, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хивада М.нинг ўзига хос мактаблари шаклланди; моҳир усталар тайёрлаган буюмлар шуҳрат қозонди. Иш, асосан, қўл меҳнатига асосланган. М. артелларида ҳозир ҳам анъанавий буюмлар — чойдиш, чойжўш, офтоба, лаган, кўза, коса, шамдон, дастшўй ва б., заргарлик буюмлари тайёрланади; шунингдек, янги шакли буюмлар ҳам пайдо бўлмоқда, улар янги мавзулар, нақшлар, тасвирлар б-н безатилади. Усталар турли шаклдаги идишларни қуйиб тайёрлайди, нафис ўйма нақшлар б-н безайди, анъанавий шакллар, нақш қисмларини турлича қўллаб нақш мужассамотини бо-йитади ва бадий хунармандлик асарлари яратади. Республика музейларида 19—20-а.ларда яратилган М. буюмлари сақланади, улар шакли анъанавий мукамал нисбатлари ва нақшинкор безаклари б-н ажра-

либ туради.

Турсунали Кўзиев.

МИСКИН (тахаллуси; асл исм-шарифи Ғуломхалил Тошмуҳаммад ўғли), (1880—Тошкент—1937) — шоир. Отаси темирчилик, михчагарлик б-н шуғулланган. Баланدمачитдаги мактабда, сўнг «Кўкалдош» мадрасасида ўқиган. Дастлабки шеърлари муҳаббат мавзuida. Кўп ўтмай, шеърятига замон садолари кириб келган. Халқимизнинг миллий-ижтимоий уйғонишида катта хизмат қилган «Шуҳрат» газ.ни шеър б-н қувватлаб чиққан.

М. шеърларида халқ оммасини асрий жаҳолатдан уйғонишига чақирган. Халққа эрк ва озодлик руҳини сингдириш, уларни ҳақ-ҳуқуқчун курашга уйғотишда ўз ҳиссасини қўшган. М.нинг автобиографик шеърлари шоир ҳаётининг оғир ва мураккаб кечганини кўрсатади.

М. шеърларидан 2 девон тузган. 200 саҳифадан кўпроқ 1 девондан 1925 й.гача ёзилган ва чоп этилган шеърлари жой олган. Сўнгги шеърлари эса 2 девонда жамланган бўлиб, 160—170 саҳифани ташкил қилган. Бироқ уларнинг тақдирини номаълум. 70 га яқин шеърларигина сақланган. Ушбу шеър-

лар шоирнинг ўз қаламига, ўз овозига эга бўлган, адабиётимиз тарихида сезиларли из қолдирган истъедод соҳибини эканлигини кўрсатади. Шеърлари шу пайтга қадар тўпланган, ўрганилган эмас. Тошкентда М. номида кўча ва маҳалла бор.

Ад.: Асрлар нидоси, Т., 1982; Қосимов Б., Салом, келажак, Т., 1986.

МИСКИН (араб. — фақир, бечора, бахтсиз) — мақом услуби ва шаклида яратилган туркумли куй ва ашула йўллари. Ўтмишда яшаб ижод этган бахторнинг таҳаллуси б-н аталган. Туркум 5 қисмдан иборат бўлиб, унинг I, II ва V қисмлари «М.» III—IV қисмлари «Адойи I—II» номи б-н машҳур. Улар товушқатори, лад тузилиши ҳамда куй-оханглари жиҳатидан ўзаро яқин

бўлсада, асосан, усул замини б-н фаркланади. Жумладан, «М.I» наср, «М.П» соқийнома, «М.Ш» («Адоий I») чапандоз, «М.IV» («Адоий II») тарона усулларидан бирида, «М.V» уфар доира усулларида келади. «М.» йўллари ифодали, таъсирчан, хилма-хил кайфият бағишлолчи бадий баркамол асарлар сифатида гавдаланади. Улар чолгу ва ашулар тарзида ижро этилади. «М.» ашула йўлларида «Фарход ва Ширин» мусикали драмасида (Хуршид, В. Успенский, 1934—36) фойдаланилган.

МИСКИН ҚИЛИЧ (тахаллуси; асли исми Мулла Қилич; тахм. 1847, Хива — 1906, Гўрон) — туркман халқ шоири, бастакор ва созанда. Бухоро мадрасасида тахсил олган. Шоирнинг кўшиқлари халқ ўртасида шухрат топган. Унинг кўлёмалари сақланмаган, 100 га яқин ишқий, ахлоқий, ижтимоий мавзулардаги кўшиқлари, «Ботир На-пис», «Бекзода Қурбон», «Товқи» дostonлари шогирдлари ва халқ кўшиқчиларидан ёзиб олинган. «Топмадим», «Нишон», «Оппоққина», «Ғамзанг ўқи», «Доғлар», «Янглиғ» сингари шеърларида халқнинг оғир аҳволи тасвирланган.

МИСЛИ ЎҒИТЛАР - таркибида ўсимликлар ўзлаштира оладиган шаклда мис бўлган микроўғитлар. М.ў. сифатида мис сульфат (мис купороси), пирит (колчедан) чиқинди ва таркибида мис бўлган ҳар хил саноат чиқиндилари ишлатилади. М.ў.га буғдой, сули, арпа, кунгабоқар, қанд лавлаги анча талабчан. М.ў. 4—6 й.да бир марта 5—6 кг/га микдоридан кузги шудгорлашда солинади. Мис купоросидан, шунингдек, экиш олдида уруглиқка ишлов бериш (0,1—0,2% ли эритмаси), бордо суюқлиги тайёрлашда фойдаланилади.

МИСР, Қадимги Миср — Африканинг шим.-шарқиди, Нил дарёсининг куйи оқимида жойлашган қад. давлат.

Тарихи. М.да одамлар палеолит давридан бошлаб яшаган. Мил. ав. 10—6минг йилликда Нил атрофидаги саванналарда тарқоқ яшаган қабилалар теримчилик,

овчилик, кейинроқ эса балиқ овлаш б-н шуғулланишган. Улар орасида қад. сом халқларига мансуб қабилалар, барбарлар ва кушитлар • бўлиб, уларнинг аралашувидан мил. ав. 4минг йилликда М. халқи вужудга келган. Аҳоли нуфусининг ортиси чорвачилик ва дехқончиликка ўтишни тезлаштирган, бу эса ҳудудий жамоаларнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Дехқончилик қилиш учун каналлар, тўғонлар қуриш зарурияти туғилган, бунинг учун эса ўзаро урушларда асир тушган куллар меҳнатидан фойдаланилган. Натижада жамоада ижтимоий табақаланиш рўй бериб, уруғ зодагонлари ажралиб чиққан, қабилалар сардорлари подшоҳчаларга айланган. Бир қанча майда кулдорлик давлатлар вужудга келган. Кейинчалик улар ўртасидаги кураш натижасида, шим.да Қуйи Миср, жан.да Юқори Миср подшоликлари тузилган. Мил. ав. тахм. 3минг йилликда иккала подшолик бирлашиб, ягона давлат барпо бўлган. М.нинг кей-инги тарихи 4 асосий даврга бўлинади: Илк подшолик (мил. ав. тахм. 3000—2800), Қадимги подшолик (мил. ав. тахм. 2800—2250), Ўрта подшолик (мил. ав. тахм. 2050—1700), Янги подшолик (мил. ав. 1580—1070), Сўнгги (Ливия-Саис ва Эрон) давр (мил. ав. тахм. 1070—332).

Илк подшолик даври суғориш тармоқларининг ривожланиши, тош ва мис қуролларининг мукамаллашуви, кулолчилик чархининг пайдо бўлиши, айирбошлаш савдосининг тараққий этиши б-н характерлидир. Бу даврда давлат аппарати ва унга хизмат қилувчи амалдорлар — котиблар табакаси шаклланиган, маъмурий округлар — номлар ташкил топиб, уларни нома рхл ар бошқарган, мунтазам равишда босқинчилик юришлари уюштирилиб турилган, жумладан, жан.га — Куш (Нубия)га, шим.-ғарбга — ливияликларга ва Синай я.о.даги бадавийларга қарши (бу ерда мис қонлари бор эди) юришлар қилинган.

Қад. подшолик даврида қ.х., хунармандчилик, савдо ва қурилиш ри-

вожланишда давом этган. Хусусий ер эгаллиги пайдо бўлган. Олий мансабдор — тчати (вазир) бош бўлган давлат аппарати мустаҳкамланган. Фиръавнлар, шунингдек, бош коҳин ҳам бўлиб, барча ер ва фуқароларнинг эгаси ҳисобланган. Жамоа аъзолари ва қисман келгиндилар (асосан, Куш аҳолиси)дан тузилган мунтазам қўшин барпо қилинган. Илоҳийлаштирилган фиръавнларнинг мутлақ ҳокимияти ғояси маҳобатли макбаралар — эҳромлар қурилишида мужассамлантирилган. Бу айниқса III — IV сулолалар даврида (Сноффа, Хеопс, Хефрен, Микерин эҳромлари) авж олган. Уларни бунёд этишда қул ва дехқонлар меҳнатидан кенг фойдаланилган.

Мил. ав. 23—22-а.ларда М. ўзаро низода бўлган бир қанча номлар ва майда давлатларга бўлиниб кетган. Тахм. 2050 й. Менгухотеп I даврида мамлакат Фива ш. гегемонлиги остида қайта бирлашган. Бу шаҳар М.нинг пойтахтига айланган.

Ўрта подшолик даврида, асосан, XII сулола вакиллари ҳукмронлик қилишган. Файюм воҳасида йирик ирригация ишлари олиб борилган. Жез (бронза) буюмлари пайдо бўлган. Сурия, Крит, жан.да — Пунт б-н алоқалар кучайган. Сенусерт III даврида Куш (Нубия)нинг бир қисми М.га қўшиб олинган. XII сулолага мансуб дастлабки фиръавнлар даврида ўзаро ички низолар давом этмокда эди. Фақат Аменемхет III даврида (19-а.нинг 2-ярми) исёнкор номархлар бўйсундирилиб, марказий ҳокимият мустаҳкамланган. Иттаун ш. М. пойтахтига айланган. Бироқ мулқий табақаланишнинг кучайиши камбағалларнинг кўзғолонига сабаб бўлган, натижада тахм. 1750 й. мамлакат яна парчаланиб кетган. Тахм. 1700 й. М.га шим.-шарқдан гиксослар бостириб кириб, мамлакатнинг катта қисмини деярли 110 й. эгаллаб турганлар. Аварисда қўним топган уларнинг подшоҳлари XV ва XVI сулолани ташкил этишган. Фивада маҳаллий ҳукмдорлар сақланиб қолган (XVII сулола). Ушбу сулолага мансуб фиръавнлардан Секененра ва Ка-

мос озодлик урушини бошлаб юборишган, бу кураш уларнинг вориси XVIII сулола асосчиси Яхмос I (Амасис) томонидан муваффақиятли яқунланган. У тахм. 1580 й. гиксосларни М.дан қувиб чиқарган. Шундан сўнг тикланган М. давлати Янги подшолик деб аталган. Бу даврда жездан кенг қўлланила бошланган, темирдан ишланган дастлабки буюмлар пайдо бўлган, металлсозлик, тўқимачилик дастгоҳи ва омоч такомиллашган, ғилдиракли ара-валар кенг тарқалган, шишасозлик ривожланган. Бўйсундирилган ва қўшни мамлакатлардан ўлпон сифатида ва айирбошлаш йўли б-н хом ашё олиб келинган, жумладан, кумуш, қўрғошин, мис, ёғоч материаллари Сурия ва Фаластиндан, олтин, фил суяги Кушдан, хушбўй атирлар, олий нав дарахт кўчаклари Пунтдан келтирилган. Малика Хатшепсут томонидан Пунтга жўнатилган флот ҳақидаги маълумот сақланган. Хусусий қулчилик ниҳоятда кенг ривожланган. Муваффақиятли ҳарбий юришлардан сўнг 10 минглаб қуллар келтирилган. Тинимсиз давом этган урушлар XVIII—XX сулолалар фиръавнларини қўшин тузилишини такомиллаштиришни ўйлашга мажбур қилган, қўшин асосини зодагон аравакашлар ташкил қилган. Пиёда қўшин учун намунавий қурол, хусусан, улама камон жорий этилган. Бу тадбирлар армиянинг жан-говарлик қобилиятини оширган. Яхмоснинг ворислари Тутмос I, айниқса, Тутмос III, Аменхотеп II шим.да Сурия ва Фаластинни, жан.да — Кушнинг бир қисмини М.га қўшиб олганлар. Митанни, Бобил ва Хетт подшолиги б-н мунтазам дипломатик алоқалар ўрнатилган. Аменхотеп III даврида (15-а.нинг 2-ярми) М. ўз қудратининг юксак чўққисига етган. Фиръавнлардан катта ерлар, қуллар, олтин ва б. олиб турган ибодатхоналар мавқеининг ортиши коҳинларни подшо ҳокимияти б-н тўқнашувига олиб келган. Коҳинлар ва зодагон номлар мавқеини пасайтириш мақсадида Аменхотеп IV (Эхнатон) майда ва ўрта ер эгаларига

таянган ҳолда диний исло-ҳот ўтказган, хусусан, эски маъбудларга сиғинишни бекор қилиб, ягона куёш маъбуди — Атонга сиғинишни жорий қилган. Эхнатон ўз қароргоҳини янги қурган шаҳри Ахетатонга (ҳоз. Ал-Амарна) кўчирган. Фиръавн 6-н коҳинлар ўртасидаги кураш М.ни за-ифлаштирган; 14-а.нинг 1-ярмида у шим.даги барча мулклардан ажралган. Эхнатоннинг вафотидан сўнг фиръавнлардан Тутанхамон ва Хоремхеб даврида коҳинлар ва зодагонлар эски динни тиклашга эришганлар. XIX сулоланинг энг машхур вакили Рамсес II даврида Сурияни эгаллаш учун хетт-

лар 6-н кураш олиб борилган. Мил. ав. 13-а.нинг 2-ярми —12-а. бошида, фиръавнлар Мернептаҳ ва Рамсес IV даврида «денгиз халқлари» ва ливияликлар босқини қайтарилган.

Узоқ, давом этган урушлар М.нинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан заифлашувиغا олиб келган; XX сулола ҳукмронлигининг охирига келиб Сурия ва Кўшнинг жан. вилоятларидаги мулклар қўлдан кетган. Рамсес XII даврида (мил. ав. тахм. 1070 й.) Фивадаги ҳокимият амалда Амон маъбуднинг олий коҳини — Херихор қўлига ўтган.

Сўнгги (Ливия — Саис ва Эрон) даврида темирдан фойдаланиш, пул муомаласи кенг тарқалган. 11-а.нинг 2-ярми —10-а. бошида М.нинг навбатдаги парчаланишидан сўнг ливиялик ҳарбийлар раҳбари Шешоик 10-а. ўртасида Бубастисда ҳркимиятни қўлга олиб, XXII сулолани бошлаб берган. Бу сулола фиръавнлари М.ни ягона давлат қилиб бирлаштиришга интиланлар. Мил. ав. 8-а. 2-ярмида М. Кўшга тобе бўлиб қолган (XXV сулола), мил. ав. 671 й. эса оссурияликлар томонидан босиб олинган. Саис ҳокими Псамметих I (663—610) юнон ва кариялик ёлланма қўшин ёрдамида мамлакатни озод қилишга ва уни бирлаштиришга эришган. У ва унинг вориси Нехо II даврида Юнонистон ва Шарқий Ўрта денгизнинг бошқа мамлакатлари 6-н мустаҳкам савдо алоқалари ўрнатилган,

Дельтада юнонлар манзилгоҳи (колони-яси) Навкратисга асос солинади, Нилни Қизил денгиз 6-н боғловчи канал казилади; Нехо II томонидан юборилган финикиялик денгизчилар Африка китъасини Шарқдан Ғарбга айланиб ўтишган. Нехо II, Псамметих II ва Априй Сурия ва Фалластинга эгаллик қилиш учун Бобил 6-н кураш олиб боришган. Бироқ заифлашиб қолган М. Эрон подшоси Камбис қўшини зарбасини қайтара олмаган ва мил. ав. 525 й. Ахоманийлар давлати таркибига қўшиб юборилган. Мил. ав. 331 й. Александр (Искандар Мақдуний) ахоманийларга қарши юриши чоғида М.ни босиб олган. Шундан сўнг М. эллинистик дунёнинг бир қисмига айланган. Македониялик Искандар томонидан асос солинган Искандария ш. энг йирик савдо ва маданий марказга айланган. М.да хунармандчилик ва савдонинг янги марказлари вужудга келган, савдо алоқалари (Арабистон ва Ҳиндистонгача) кенгайган, Ғарб ва Шарқ давлатлари маданиятларининг уйғунлашуви содир бўлган. Мил. ав. 2-а.нинг охирига келиб и.ч. пайса, бозорлар қайтадан, иқтисодий ва сиёсий тушкунлик рўй берган. Мил. ав. 2-а. бошларида Сшавкийлар давлати ва Македония 6-н бўлган урушлардан сўнг М. кўп ерларидан ажралган. Мамлакатда ўзаро ички низолар, халқ галаёнлари авж олган. Бу даврда Рим М.нинг ички ишларига аралаша бошлаган. М. зодагонлари унинг ёрдамида галаёнларни бостиришга ҳаракат қилган. Бу М.ни римликлар Мисрликлар маъбуди Тот—иерогриф ёзуви ижодкори (папирус; Лондон, Британия музейи).

томонидан босиб олиншига имкон берган, натижада мил. ав. 30 й.дан М. — Рим вилояти. Мил. 395 й. Рим империяси бўлингач, Шарқий Рим империяси (Византия) вилояти. 619 й. Эрон шоҳи Хусрав II Византиянинг заифлашиб қолганидан фойдаланиб, М.ни босиб олган. 639—642 й.ларда М.ни араблар забт этган. М.нинг кейинги тарихи ҳақида Миср Араб Республикаси мақоласига қаранг.

Қад. Миср хукмдорлари. Илк подшолик. 1сулола: Менее, Жер, Ден, Семерхет, Ка. 2сулола: Хотеп-Сехе-муи, Небра, Перибсен, Хасехем, Ха-сехемуи. Қад. подшолик. 3сулола: Жосер, Сехемхет, Неферка. 4сулола (мил. ав. 28—26-а. ўрталари): Снофру, Хеопс (Хуфу), Хафра (Хефрен), Микерин (Менкаура), Шебеескаф. 5сулола (мил. ав. 26—25-а. лар): Усеркаф, Нефериркара, Неусерра, Исеси, Уна. 6сулола: (мил. ав. 25—23-а. ўрталари); Тети I, Пиопи I, Меренра I, Пиопи II, Меренра II. 7, 8, 9сулолалар (мил. ав. 23—22-а. ўрталари). 10сулола (мил. ав. 22—21-а. ўрталари). 11сулола: Антеф I Сехертауи, Менхотеп III Небхепетра.

Ўрта подшолик. 11сулола: Ментухотеп IV Санхкара (2015—2007), Ментухотеп V Небтауира (2007—2000). 12сулола (2000—1787): Аменемхет I (2000-1970), Сенусерт I (1970-1934), Аменемхет II (1934—1896), Сенусерт III (1884—1849), Аменемхет III (1849—1801). 13- сулола (1785—1700). 14сулола (1680 й.гача). 15- ва 16- (гиксослар) сулола (1700—?). 17сулола (1680—1580): Сенененра, Камос. Янги подшолик. 18сулола (1580—14-а. ўрталари): Яхмос I (1580—1559), Аменхотеп I (1559-1538), Тутмос I (1538-1525), Тутмос II ва Хатшепсут (1523—1503), Тутмос III (1503—1491), Аменхотеп III (1455—1419), Аменхотеп IV (Эхнатон, 1419—1400), Тутанхамон (1400—1392),

Хоремхеб (14-а. ўрталари). 19сулола (1342-1206): Сети I (1337-1317), Рамсес II (1290—1224). 20сулола (1204—1085): Рамсес IV (1204—1180), Рамсес XII (1112—1070). Сўнги подшолик (мил. ав. 11—4-а.лар). 21сулола (1085—950): Херихор (Фива), Смендес (Танис) (1035—1054). 22-(ливиялик) сулола (950-730): Шешоик (950-929). Осоркон I (929-893), Такелот I (893-870), Осоркон II (870—847), Шешоик III (823-772). 23сулола (817-730): Пе-дубаст (817—763), Шешоик IV (763—757). 24сулола (730—715): Бокхорис (720 — 715). 25- (нубийлар) сулола (751-656): Пианхи (751-716), Шабба-

ка (716-701), Шабатака (701-689), Тахарка (689—663), Танутамон (663—656). 26- саис (сулола) (663 — 525): Псамметих I (663—610), Нехо II (610-594), Псамметих II (594—588), Априй (588-569), Яхмос II (569-525). 27-(форелар) сулола (525—404, яна к. Ахоманийлар), 28сулола (404—398). 29сулола (398—378). 30сулола (378—341). 31- (форелар) сулола (341—322, яна к. Ахоманийлар).

Маорифи. Қад. подшолик даврида фиръавнлар саройида бўлажак мирзаларни тайёрлайдиган мактаблар ташкил қилинган. Кейинчалик ибодатхоналар ва йирик давлат идоралари қошида ҳам мактаблар очилган. Мактабда 5 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар ўқитилган; 12 ёшдан бошлаб талабалар идораларда мирзалик қилишган. Машғулотлар тонг сахардан кечгача давом этган; мактабда каттиқ ин-тизом жорий этилган, тан жазоси қўлланилган. Ўқув, ёзув ва ҳисоб асосий фанлар бўлган. Ўқув предметларидан ташқари, мактабда гимнастика машғулотлари ва сузиш, яхши муомалага ўргатилган. Ибодатхоналар қошидаги мактабларда умумий ва диний билимлар б-н бирга астрономия, тиббиёт ўргатилган. Зодагонларнинг болалари кўшин бошликлари тайёрлайдиган ҳарбий мактабларда таълим олишган.

Техника ва фани. Нил водийсида палеолит давридаёқ меҳнат куруллари ишланган. Кейинчалик неолит даврида (мил. ав. 5минг йиллик) аҳоли овчиликдан чорвачилик, сўнгра деҳқончиликка ўтиши б-н тош, суяк ва ёғочдан ишланган дастлабки қ.х. асбоблари— чўкич, ўрок ва б. пайдо бўлган. Мил. ав. 4минг йилликдан бошлаб, мис ишлатила бошланган, кулолчилик дастгоҳи пайдо бўлган. 3минг йилликдан шишасозлик ривожлана бошлаган. 2-минг йилликдан жездан фойдаланила бошланган. Темирдан ясалган илк буюмлар мил. ав. 2-минг йиллик ўрталарига оиддир. Мисрликлар олтин ва қумушдан ҳақиқий санъат асарларини яратганлар. Сунъий суғоришдан кенг фойдаланилган, канал ва тўғонлар бунёд

этилган. Юқорига сув чиқариш учун лайлак (ҳавоза-шадуф), чиғир (саккис)дан фойдаланишган. Илк подшолик даврида омоч пайдо бўлган.

Қад. Мисрда асосий қурилиш материали сифатида лой ва қамишдан фойдаланилган. Фиръавнлар саройи ва қалъалар қурилишида хом ғишт ишлатилган. Тошларга сайқал беришда мисрликлар ажойиб ютуқларга эришганлар. Эҳромлар қуришда ишлатиладиган қатта тош плиталарни юқорига ричаг, ҳавоза ёрдамида кўтарганлар. Маг., астрономия тараққий этган. Коҳинлар ва мирзалар оддий асбоблар (чизгич, тош боғланган ип) ёрдамида сайёралар ва юлдузларнинг ҳолатини белгилашган. Вақтни белгилаш учун куёш ва сув со-атлари (клендралар)дан фойдаланганлар. Содда географик хариталар ва шаҳар лойиҳаси режалари тузилган. М.ликлар планиметрия, айникса, стереометрия соҳасида билимли бўлишган; тўғри тўртбурчаклар, учбурчаклар, айланалар юзаси, оддий ва кесик пирамидалар сирти ва ҳажмини ҳисоблаб чиқишган. Йил 3 мавсум (тошқин, ўрим, қурғоқчилик) ва 12 ойга бўлинган. Ҳар ой 30 кундан иборат бўлган, йил охирида қўшимча 5 кун киритилган, бу ҳар 4 йилда астрономик йил б-н календарь йили ўртасидаги 1 кунга фарқ қилинишига имкон берган. Жарроҳлик ривожланган, табиблар бош мияни очганлар, тишларга пломба қўйганлар. Жасадларни мумиёлашда турли анвои хушбўйликлар, доридармонлар, бўёқлар ва б.ни тайёрлашган.

М.ликларнинг турли соҳалардаги билимлари ҳаҳон фанининг ривожига муҳим ҳисса қўшган. Юнонлар М.ни қад. донишмандлар юрти деб, М.ликларни эса ўз устозлари деб ҳисоблаб келишган.

Мифология ва дини. М. мифлари орасида марказий ўринни дунёни яратилиши, инсонларни қилган гуноҳлари учун жазолаш, куёш худоси Ра б-н илон Апоп образидаги зулмат қучлари ўртасидаги кураш, Осириснинг ўлими ва қайта тирилиши ва б. эгаллайди.

М.ликлар дини илк уруғдошлик жа-

моаларида вужудга келган. Диний анъаналар мустаҳкам ва тургун бўлган. Фетишизм, тотемизм айникса, ҳайвонларга топиниш, М.да узоқ вақт давом этган. Политеизм мавжуд бўлган. Деярли ҳар бир маъбуд қандайдир ҳайвон кўринишида тасвирланган. Мас, Анубис маъбуди бўри, маъбуд Баст — мушук кўринишида тасвирланган. Кейинчалик маъбудлар инсоний киёфа олган. Аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғуллана бошлагач, турли хил табиат қучларини ўзида ифодаловчи маъбудларга, жумладан, осмон (маъбуд Нут), Ер (маъбуд Геб), Куёш (маъбуд Ра), Ой (маъбуд Тот) ва б. га сифиниш кучайган. Хапи маъбуди образида М.лик деҳқонлар Нил дарёсига сифинишган. М.да жуда бой диний ва жоду китоблари яратилган. Афсунлар, дуолар, шархлар, маъбудларга илтижолар тўплам қилинган (мас, «Эҳром матнлари», «Саркофа матнлари», «Мурдалар китоби» ва б.). Қад. М. ило-ҳиёти антик дунё динларида кенг тарқалиб, христиан ақидалари, урф-одатларига қатта таъсир кўрсатган.

Адабиёти. М. тилида ёзилган энг қад. ёдгорликлар мил. ав. 3минг йилликка, сўнггилари эса мил.нинг бошларига оиддир. М. адабиёти намуналари бизгача кўплаб иероглиф, иератик ва демотик матнларда етиб келган. М. Адабиёти Фиръавн Тахарка улкан лочин киёфасидаги маъбуд, Горга сажда қилмоқда (зарҳал жез; Париж, Лувр).

дунёдаги энг қад. адабиётлардан биридир. М. адабиётининг асосий жанрлари: эртақлар, қиссалар, мадҳиялар ва дуолар, дидактик асарлар, масаллар, достонлар, севги лирикаси ва б.дир.

Бадий адабиёт ёдгорликлари б-н бирга М. адабиётига эҳром матнлари ва адабий салоҳиятга эга бўлган шохлар ва амалдорларнинг битиклари ҳам киритилади. М. адабиёти қадимда бошқа халқлар адабиётига, жумладан, юнон адабиётига (айникса, юнонрим) ҳам таъсир кўрсатган. Баъзи сюжетлар юнонлар орқали Европа халқлари адабиётига ки-

риб келган.

Меъморилик, тасвирий ва амалий-без-ак санъати. Дин ва илоҳийлаштирилган фиръавн култи эҳтиёжларига хизмат қилиши лозим бўлган М. санъати ўз ғояларини қатъий белгиланган шаклда ифодалаган. Меъморилик фиръавнлар ҳокимиятининг кудратини, улғуворлигини ва машҳурлигини кўрсатишга қаратилган, шу мақсадда бино (эҳром, ибодатхона, сарой ва б.) ларнинг улкан, ҳашаматли бўлишига аҳамият берилди.

Нил дарёси водийсидаги бадий маданият ёдгорликлари қадимдан маълум. Мил. ав. 5—4-минг йилликларда лой ва қамишдан қурилган турар жойлар ўрнига аста-секин ёғоч ва хом ғиштдан тўғри тўртбурчак тархли турар жойлар қурилган. Илк подшолик даврида қад. М. санъати тамойиллари, турлари ва жанрлари шаклланган. Бу даврда диний меъмориликнинг асосий тури — мастабалар тўғри тўртбурчак тархда кўплаб қурилган. Хайкалтарошликда геометрик уйғунлик, симметрия ва статистикага эътибор берилган (фиръавн Хасакем хайкали, мил. ав. 3-минг йиллик бошлари).

Қад. подшолик даврида бадий усуллар такомиллашган, янги меъморий типлар пайдо бўлган. Меъмор Имхотеп эҳромнинг меъморий типини яратди. У фиръавн Жосер учун Саккарада марҳумлар руҳига бағишлаб маросимлар ўтказиладиган мажмуа бунёд этади, унинг марказида поғонали мақбара — эҳром (бал. 60 м., асоси 109,2x121 м) қурган. Кейинчалик Қад. подшолик меъморлари фақат эҳром шаклларини такомиллаштирганлар. Гизада меъмор Хемнун фиръавн Хеопс учун қурган эҳром (бал. 146,59 м, асоси 233x233 м), шунингдек, фиръавнлар Хефрен (бал. 143,3 м, асоси 215,25x215,25 м), Ми-керин (бал. 62 м, асоси 108,4x108,4 м) эҳромлари (барчаси Гизада) шундай иншоотлар қаторига қиради. Қад. подшолик даврида ибодатхоналарнинг янги типи пайдо бўлган, улар одатда М.нинг бош маъбу-

ди — Қуёш маъ-буди Рага бағишланган. Тўғри тўртбурчак тархли бундай ибодатхонани, одатда, очиқ қовлиси бўлиб, унинг чеккаларида саждагоҳлар ва учига олтин қопланган обелиск жойлашган. Мақбара ва ибодатхоналар деворий расмлар, рельеф ва хайкаллар б-н безатилган. Бу даврда хайкал портретлар санъати тараққий этди. М.ликлар тасаввурича хайкал портретлар марҳумларнинг киёфадоши ролини ўтаб, ма-рҳумларнинг рухлари жойлашган жой вазифасини ўташган.

Ўрта подшолик даврида М. санъатида бир қатор янги хусусиятлар пайдо бўлган. Фиръавнларнинг мақбаралари ўз маҳобатини йўқотган, улар кўпинча қоя тошларга ўйиб ишланган, ирригация иншоотлари (каналлар, тўғонлар, дамбалар, Файюм теварагидаги сув омборлари) қурилган, шаҳарларнинг роли ошган. Шаҳар қисмлари табақавий бўлиниш асосида қурилиб, улар девор б-н ажратилган. Ўрта подшолик тасвирий санъатида реалистик тенденциялар кучайган. Номарҳумларнинг мақбараларидаги деворий расмлардаги маиший кўринишлари жонли ишлашга, ўсимлик, хайвон, қушларни жозибатор кўрсатишга, хайкалларда моделнинг характерини, ёшини ва б.ни ифодалашга аҳамият берилди (фиръавнлар Гиксослар истилоси (мил.ав. 1700—тахм. 1580 й.лар)дан кейин Кдд. М. санъати тушқунлик даврини бошидан кечириб, Янги подшолик даврида катта раванқ топди. Осиёга қилинган зафарли юришлар, М. бойлигини орттирди, биноларда ҳашам кўпайди. Расмлар ва деворий расмларда зиёфатлар, тантаналар, ов манзаралари акс эттирилди, манзара жанрига алоҳида эътибор берилди (Рехмир, Нахт, Жес-серқарасенеб мақбараларидаги деворий расмлар, мил. ав. 15-а. охири). Янги подшолик даври меъморилигида очиқ типдаги ибодатхона — саждагоҳлар кенг тарқалган. Бу ибодатхона деворларига фиръавнларнинг ғалабалари акс этган деворий расмлар ишланган (Амонра маъбуднинг Карнакдаги,

мил. ав. 16—12-а.лар ва Луқсордаги ибодатхонаси, мил. ав. 15—13-а.лар). Фиръавн Эхнатон ҳукмронлиги даврида эски маъбудларга сиғиниш бекор қилинган, янги маъбуд — Атонга сиғиниш жорий қилинган. Янги пойтахт — Ахетатон қурилган. Ҳайкалтарош Тутмес яратган фиръавн ва унинг хотини Нефертити портретлари Қад. М. санъатининг нодир намуналари сифатида ҳоз.гача етиб келган. Мил. ав. 14-а.нинг 1-ярмида тасвирий санъатда қуруқ декоративлик кўпроқ кўзга ташланди (фиръавн Тутанхамон мақбарасидан топилган олтин ниқоб ва б.). Мил. ав. 14-а.нинг 2-ярмидан ибодатхоналар қурилиши кенгайган бу даврда биноларнинг дабдабали ва маҳобатли бўлишига эътибор қаратилди (Карнақдаги 134 колон нали, девор ва колонналарига рангдор рельефлар ишланган ибодатхона). Қоя ибодатхоналари ҳам кўплаб қурилган (Абу Симбалдаги Рамсес II нинг катта ибодатхонаси).

Қад. М.да амалий-безак санъати юксак даражада тараққий этганлигига бизгача сақланиб қолган шифер, ганч, биллурдан ишланган идишлар, фил суяги ва ёғочдан ясалган қошиқчалар, тилла балдоқ, узук, мунчоқ-

лар, қимматбаҳо тошлар қадаб, ўйма нақш, тасвир ишланган қутичалар, бадиий мебель ва б. мисол бўлиши мумкин.

М. Александр томонидан босиб олинганч, мамлакат эллинистик маданият, кейинчалик Қад. Рим маданияти таъсир доирасига кирган (Эдфудаги маъбуд Гор ибодатхонаси, мил. ав. 3—1-а.лар; Файюм воқасидан топилган рангтасвир портретлар, мил. 1—4-а.лар). М. Византия ҳукмронлиги остига ўтиши б-н (4-а. охири), мамлакатда христиан санъатининг ўзига хос маҳаллий кўриниши шаклланди. Мамлакатни араблар фатҳэтгач (7-а.), М. араб маданияти тарқалган вилоятлардан бирига айланган.

Муסיқаси. М. муסיқа маданияти — энг қдц. маданиятлардан бири. Бизгача етиб келган муסיқа маданиятининг илк моддий ёдгорликлари мил. ав. 3-минг

йилликка мансуб. Булар турли муסיқа асбоблари — шикилдоқ, тартарак, ҳамда чиганоклардан ясалган хуштақлардир. Мақбаралар деворларига ишланган барельефлар маиший тур-мушда муסיқа кенг тарқалганига гувоҳлик беради. Оммавий байрамлар, диний маросимлар, меҳнат жараёнлари муסיқасиз ўтмаган. М.да бир овозли муסיқа ривож топган. Янги подшолик даврида кўп овозли муסיқанинг содда шакллари ҳам пайдо бўлган. Рақслар, сахна томошалари, бадиий адабиёт муסיқа б-н узвий боғлиқ бўлган. Арфа, най, ёғоч ва жез карнай, орган, урма муסיқа асбоблари кенг тарқалган. Қад. М.да муסיқа ижрочилари — профессионал муסיқачи — шоирлар мўътабар зот саналиб, фиръавнларга қариндош деб ҳисобланишган. Эллинистик ва Рим даврида М.да муסיқа ўзига хослигини сақлаб қолган. Рим ҳукмронлиги барҳам топгач, турк, араб ва б. халқлар муסיқа маданияти б-н узвий боғлиқбўлган. М. муסיқа маданияти тараққий этганининг янги босқичига кўтарилган.

Ад.: Хрестоматия по истории Древнего Востока, под. ред. В. В. Струве и Д. Г. Редера, М., 1963; Струве В. В., Қадимги Шарқ тари-хи, Т., 1956; Тураев Б. А., Египетская литература, т. I, М., 1920; Матье М. Э., Искусство Древнего Египта, М., 1958; Всеобщая история архитектуры, т. I, М., 1970; Закс К., Музыкальная культура Египта, в кн.: Музыкальная культура древнего мира, [Сб. статей], Л., 1937; Л а у эр Ж. Ф., Загадки египетских пирамид, пер. с франц., М., 1966; Нейгебауер О., Точные науки в древности, пер. с англ., М., 1968.

Мухаммадjon Рахимов, Абдухалил Маврулов.

МИСР, Миср Араб Республикаси (Жумхурия Миср ал-Арабия) — Африканинг шим.-шарқи ва қисман Осиё (Синай я.о)да жойлашган давлат. Майд. 1001,4 минг км². Аҳолиси 69,5 млн. киши (2001). Пойтахти — Қоҳира ш. Маъмурий жиҳатдан 27 муҳофазага бўлинади.

Давлат тузуми. М — республика.

Амалдаги конституцияси 1971 и. II сент. даги референдумда маъқулланган, кейинчалик унга ўзгартиришлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1981 й.дан Мухаммад Хусний Муборак). Ва-колат муддати — 6 й. Чекланмаган марта кайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни президент амалга оширади; у бош вазир ва ҳукумат аъзоларини тайинлайди ҳамда лавозимларидан озод қилади.

Табиати. М. худудининг деярли хдммаси чўл зонасида жойлашган. Шундан фақат 3,5% (35 минг км²) Нил дарёси дельтаси ва водийсига тўғри келади. Рельефи ва геологик тузилиши жиҳатидан М. худуди шартли равишда тўрт зонага бўлинади: 1) Ливия чўли; 2) Арабистон чўли; 3) Синай я.о.; 4) Нил дарёси водийси ва дельтаси. Рельефи, асосан, текислик; Қизил денгизга яқин ерлар тоғликдир. Ливия чўли платосининг баландлиги шим.да 100 м, жан.да 600 м, жан.гарбда 1000 м гача бўлиб, ер юзаси қум ва тошлоқ. Арабистон чўли ясситоғлиги шарқда 700 м гача кўтарилган, бу ерда бал. 2000 м гача бўлган тизмалар бор. Нил водийсига яқин жойларнинг бал. эса 100—200 м. Ясситоғлик кристалли жинслардан тузилган. Нил водийсининг кенглиги (М. чегарасида) жан.да 1—3 км, дельтага яқин жойда 20—25 км. Синай я.о.нинг У, қисмини Ат-Тих қирлари эгаллаган. Ярим оролнинг жан.да бал. 2641 м гача бўлган тоғлар бор. Фойдали қазилмалардан: темир, марганец, мис, рух, қўрғошин, вольфрам, молибден, уран ва олтин, шунингдек, нефть, табиий газ, фосфорит, ош тузи, оҳактош бор. Синай я.о.да қумир конлари мавжуд.

Мамлакатнинг катта қисмида ҳаво қуруқ ва кам булутли, тропик континентал чўл иқлими, ёгин аҳён-аҳёндагина ёғади. Ҳароратнинг суткалик фарқи катта. Мас, чўдда кундузи т-ра 50° бўлса, кечаси 0°. Ўрта денгиз бўйида субтропик, ёзи иссиқ ва қуруқ, киши юмшоқ ва серёгин. Энг иссиқ ойлари (июль—авг.)нинг ўртача т-раси Искандарияда 25°,

Қоҳирада 27°, Асвонда 33°. Энг салқин ойлари (янв.—фев.)нинг т-раси Искандарияда 14°, Қоҳирада 12°, Асвонда 16°. Апр. ва май ойларида 50 кунгача чўл шамоли (хасмин) эсиб туради. Ўртача йиллик ёгин Искандарияда 180 мм, Қоҳирада 34 мм, Асютда 7 мм, Асвонда 3 мм. Ёгин аксари қиска муддатли жала бўлиб ёғади.

Мамлакатдан биргина Нил дарёси ўтади. Унинг суви тўғонлар б-н тартибга солинган. Баланд Асвон тўғони қурилгач, мамлакат жан.да Носир номидаги катта сув омбори вужудга келди. Воҳаларда сизот сувлардан кенг фойдаланилади. Майда қўл қўп. Нил дельтасида каналлардан суғоришда фойдаланилади. Айрим каналларда кема катнайди.

Жан.дан шим.га томон дастлаб сарикқўнғир чўл тупроғи, сўнгра бўз тупроқ (араблар бодия — «чўл» тупроғи дейишади), тақир бўз тупроқ, шўрхоқлар, Нилнинг дельта қисми — ботқоқ тупроқ. Мамлакатнинг ғарбий қисмида кўчма қумлар бор. Нил водийси ва дельтасининг тупроғи жуда унумдор.

М. худудининг катта қисми сувсиз ва ўсимликсиз чўллاردир. Ксерофит ва лишайниклар, қисман дарахтсимон усимликлар, Ливия чулининг шим.да қишда эфемерлар ўсади. Кўпроқ бутасимон ва ут ўсимликлар тарқалган. Нил водийсида, асосан, маданий усимликлар экилади. Ўрта денгиз соҳилларида чалов, чўл пиёзи, наъматак, янтоқ ва б. бор.

Ҳайвонлардан судралувчилар, жумладан, калтакесак қўп. Чулларда чия-бўри, тулки, сиртлон ва б. ҳайвонлар учрайди. Нил бўйида ғоз, оққур, ўрдак, шунингдек, йиртқич қушлар бор.

Аҳолисининг 98% мисрлик араблар. Нубийлар, барбарлар, копт (кипт)лар (махаллий христианлар) М.нинг туб аҳолиси бўлиб, мамлакатга келган араблар б-н аралашиб кетган қад. мисрликларнинг авлодларидир. Греklar, арманлар, итальянлар, инглизлар, французлар ҳам яшайди. Расмий тил — араб тили, деярли бутун аҳоли шу тилда гаплашади. Аҳоли, асосан, ислом динининг

суннийлик йўналишида; христианлар 10% ни ташкил этади. Аҳолининг 43,9% шаҳарларда истикомат

қилади. Энг йирик шаҳарлари: Қоҳира, Искандария, Порт-Саид, Исмоилия, Танга, Сувайш, Ал-Мансура, Даманхур, Ал-Маҳаллаг-ул-Кубро.

Тарихи. М. — инсоният тамаддуни (цивилизацияси)нинг илк маконларидан бири (қ. Миср, Қадимги Миср). 3—4-а. ларда М. Рим империяси таркибига кирган. Рим империяси емирилгач (395), Византиянинг бир вилояти бўлиб қолди. 7-а. бошларида бутун М. аҳолиси Византиянинг расмий право-слав черковига қарши бўлган христи-анларнинг монофисит мазҳабини қабул қилди. Аҳоли копт (қибт) тилида сўзлашар эди. Шу даврда М.ни сосонийлар, 639—642 й.ларда эса араблар босиб олди ва мамлакатда ислом дини тарқала бошлади. Кейинчалик тулунийлар (868 — 905), аббосийлар (905—935), ихшидийлар (935—969) сулоалари ҳукмронлик қилди. Фотимийлар даври (969—1171) да Фаластин, Шом (Сурия) ва Ғарбий Арабистон М.га қарам бўлган. 1113 й. салиб юриши қатнашчилари М.га бостириб кирди. Шим. Сурия ва Ироқдаги салжуқийлар ноиби Нуриддин Маҳмуд ибн Занги (1146—74) салибчиларга қарши курашда Фотимий халифа Адид (1160—71) га катта ёрдам берди. Бунинг эвазига халифа уни вазир қилиб тайинлади (1169). 1171 й. айюбийлар-сулоласи (1171 —1250) нинг асосчиси Салоҳиддин тахтга чикди. 1174 й. эса у султон номини олди. 1187 й. Сурия ва М. ҳарбий кучлари бирлашиб, салибчиларга қакшатқич зарба берди ва Фаластин б-н Сурияни улардан озод қилди. М.да 13-а. урмигача Айюбийлар, 14—15-а.ларда мамлуқлар ҳукмронлик қилди.

1517 й. турк султони Салим I М.ни эгаллаб, уни Усмонли турк давлати таркибига қўшиб олди. 18-а. 2-ярмидан Усмонли турк салтанати таназзулга учрай бошлади. Бундан фойдаланган мамлуқ бекларидан Алибей мустақил давлат тузишга эришди (1769), Алибейнинг

вафотидан сўнг тахт учун кураш кучайди. 18-а. охири — 19-а. бошларида Франция ва Англия М.ни босиб олишга ҳаракат қилдилар. 1798 й. М.ни Наполеон армияси эгаллади. 1801 й. да ин-глиз флоти француз флоти устидан ғалабага эришди. 1805 й. да ҳокимият Муҳаммад Али пошо қўлига ўтди. Муҳаммад Али М.ни кучли, мустақил давлатга айлантириш мақсадида мамлуқ бейларига қарши кураш олиб борди. Мамлакат иқтисодиётининг асоси бўлган қ.х.ни ривожлантирди. Бу даврда биринчи мовут, тўқимачилик ф-калари, металлургия, қанд, ойна з-длари қурилди. Европа усулидаги мактаблар очилди, ёшлар ғарб давлатларига ўқишга юборилди. Француз ҳарбий маслаҳатчилари ёрдамида армия қайта тузилди. Маҳаллий аҳоли армияга олина бошлади (илгари фақат ёлланма аскарлар бўлар эди). Муҳаммад Али Сурия, Фаластин ва Арабистон я.о.нинг бир қисмини босиб олди (1831—33). Туркияга қарамликдан қутулиш учун 1831 й.да унга қарши уруш очиб, турк армиясини мағлубиятга учратди. Лекин Англиянинг иккинчи Туркия-М. уруши (1839—40)га аралашуви натижасида М. армияси енгилди. Бундан ташқари, Англия 1838 й.ги инглиз-турк савдо битимидаги шартларни М.га маж-буран қабул қилдирди. Бу эса мамлакатга инглиз моллари кўплаб кириб келишига йўл очиб берди. Сувайш канали ишга туширилиши (1869) б-н Англия ва Франция М.да зўр бериб ўз ҳукмронлигини ўрнатишга уринди. 1882 й. инглизлар армияси М.ни эгаллаб олди ва халқ қўзғолонини ша-фқатсиз бостирди. Мамлакатда мустамлака тартиби ўрнатилди. Инглизлар банк ва молия ишларини, ирригация қурилишлари, алоқа йўлларини ўз қўлларига олди. М. фақат пахта етиштирадиган давлатга айланиб қолди. 20-а. бошларида Мустафо Комил (1874—1908) раҳбарлигида миллий озодлик ҳаракати авж олди. Аммо мустамлакачилар халқ ҳаракатини бостирдилар. 1914 й.да М.да Британия протекторати ўрнатилди.

1918 й.да Зағлул Саъд бошчилигида «Миср делегацияси» (кейинчалик «Вафд») партияси тузилди. Бу партия 1919—1924 й.ларда инглизларга қарши кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилди. Халқнинг кураши натижасида инглиз протекторати бекор қилиниб, М. мустақил подшоҳлик деб эълон қилинди (1922). 1923 й. М. конституцияси қабул этилди. Бу конституция парламент тузишни назарда тутди. У айрим эркинликлар — сиёсий ташкилотлар тузиш ва матбуот эркинлигини берди, шу б-н бирга, подшоҳга депутатлар палатасини тарқатиш, парламент чақириклари муддатини суриш, вазирларни тайинлаш ва бўшатиш ҳуқуқини ҳам берди. Шундай бўлсада, Англия М.да ўз мавқеини, яъни давлат идоралари ҳамда ҳарбий кучлар устидан назоратини, мамлакатда инглиз армиясини сақлаб қолди. Парламент сайловида «Вафд» партияси ғалабага эришди ва Зағлул Саъд бошчилигида янги ҳукумат тузилди. Бироқ мамлакатда миллий озодлик кураши тўхтамади.

1936 й. Англия б-н М. ўртасида шартнома тузилди. Шартномага мувофиқ, инглизлар М.ни босиб олишни тўхтатдилар, лекин мамлакатда ҳарбий базалар ва армия сақдаш ҳуқуқини олдилар. 2-жаҳон уруши даврида М. Италия-Германия ва Англия армиялари ўртасидаги жанг майдонига айланди. Урушдан кейин М.да миллий озодлик ҳаракати янада кучайди. Араб-Исроил уруши даври (1948—49)да мамлакатда реакция авж олди, сўл вафдчиларни, талабалар ҳаракати раҳбарларини қамаш бошланди. Бунга қарши халқ ҳаракати янада авж олди. Парламент 1936 й. ги Англия-М. шартномасини бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. Шундан кейин Англия М.га қарши агрессия уюштирди. М. халқи мустамлакачиларга қарши партизан урушини бошлади. 1952 й. 23 июлда Жамол Абдул Носир бошчилигидаги «Зуббот алаҳрор» («Озод зобитлар») уюшмаси армияга таяниб, давлат тўнтариши ўтказди. Давлат ҳокимияти Инқилобга раҳбарлик

кенгаши ихтиёрига ўтди. Генерал М. Нажиб кенгаш раиси ва ҳукумат раҳбари этиб тай-инланди; амалда кенгашга Носир раҳбарлик қилди. Янги ҳукумат аграр ислохот ўтказиб, фаллоҳларни ер б-н таъминлади, мамлакатни индустрлаштириш, иқтисодий мустақилликка эришиш сиёсатини олиб борди. 1953 й. 23 июнда М. республика деб эълон қилинди. 1953 й. ўрталарида янги тузум раҳбарлари орасида икки оқим — Нажиб бошчилигидаги эски демократия ва Ж. А. Носир раҳбарлигидаги инқилобий демократия тарафдорлари пайдо бўлди. Зиддият кескинлашиб, натижада Нажиб ҳукуматдан четлатилди, Жамол Абдул Носир бош вазир бўлиб қолди (1954). Англия - М. шартномаси (1954)га мувофиқ, 1956 й. 18 июнда охириги инглиз аскарари М.дан чиқиб кетди. М.нинг сиёсий суверенитети тикланди.

1956 й. 23 июнда М. Республикасининг конституцияси қабул қилинди ва Жамол Абдул Носир президент этиб сайланди. Президент Сувайш канали компанияси давлат ихтиёрига олинганлигини эълон қилди. Шундай қилиб, иқтисодий тараккиёт дастурини маблағ б-н таъминлашнинг муҳим манбаи қўлга киритилди. Шундан кейин М.га қарши Англия—Франция —Исроил тажовузи бошланди. Халқ босқинчиларга қарши кўзғалди. Тинчликсевар халқларнинг талаби б-н инглиз, француз (1956 й. дек.) ҳамда Исроил (1957 й. март) армияси М.дан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

1958 й. 1 фев.да М. ва Сурия ҳукуматларининг ўзаро келишуви натижасида янги унитар (бирлашган) давлат — Бирлашган Араб Республикаси (БАР) тузилди. Сурияда 1961 й. 28 сент. да давлат тўнтариши ўтказилиб, Сурия БАР таркибидан чиқди. М. БАР номини сақлаб қолди. 1971 й. сент.дан БАР М. Араб Республикаси деб номланди.

1963 й.да Ж.А.Носир раҳбарлигида Араб Социалистик Иттифоқи (АСИ) тузилди. АСИ 1952 й. июль инқилобининг мақсад ва тамойилларини химоя қилиш,

қолоқдикни тугатишни ўзининг асосий бурчи деб билди. 1964 й. 23 мартда янги муваққат конституция қабул қилинди. Конституцияга мувофиқ, ҳамма корхоналар халқники деб ҳисобланди. Шу б-н бирга, хусусий ва кооператив мулк ҳдм сақланиб қолди. Ж. А. Носир президентлиги даврида муҳим ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказилди. Банклар, кўпгина йирик ва ўрта савдо ҳамда sanoat компаниялари давлат ихтиёрига олиниши, кенг миқёсда янги корхоналар қурилиши туфайли иқтисодиётда қудратли давлат сектори барпо этилди.

1967 й. баҳорида Яқин Шарқдаги можаро кескинлашди. 5—10 июнь кунлари Исроил қўшинлари Синай я.о.ни босиб олиб, Сувайш каналининг шарқий соҳилига етиб келди. Халқаро жамоатчилик ва аввало БМТ Хавфсизлик Кенгашининг талаби б-н уруш ҳаракатлари тўхтатилди. Аммо уруш натижасида М.нинг иқтисодиётига катта талафот етди. Уруш туфайли Сувайш канали зонасидаги иқтисодий ҳаёт издан чиқди. Каналдаги кема қатнови 1975 й.гача тўхтаб қолди.

1968 й. 30 мартда Ж.А.Носир Исроил тажовузи оқибатларини тугатиш учун барча куч ва воситаларни сафарбар этиш дастурини баён қилди. 2 май умумхалқ референдуми бу дастурни маъқуллади.

1970 й. 28 сент.да Ж.А.Носир вафот этди. Ўша йил 15 окт.да А. Садаг президент этиб сайланди. Унинг даврида бозор муносабатларини ривожлантириш, иқтисодиётнинг хусусий секторини кучайтириш ва фаоллаштириш, мамлакатда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва аввало истеъмол моллари ҳамда хизматлар ҳажмини ошириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш йўлини амалга оширишга киришилди. Бироқ 1967 й. «олти кунлик» урушда Исроил томонидан босиб олинган М. ерларини (Синай я.о.ни) қайтариб олиш муаммоси ҳал бўлмади қолаётган эди. 1973 й. окт.да М. армияси Сувайш каналидан ўтиб, унинг шарқий соҳилига тушди. Уруш нати-

жасида муаммони ҳал этишнинг иложи бўлмагач, ўт очиш тўхтатилди ва 1974 й.да қўшинларни бир-бирдан йироқлаштириш ҳақида битим имзоланди. 1979 й.да Кэмп-Дэвид (АҚШ)да тузилган сулҳ. шартномаси асосида Исроил узи босиб олган ерларни М.га қайтариб берди. Бу сулҳга бошқа араб давлатлари қарши чиқди ва М.ни Араб давлатлари уюшмасидан чиқарди. 1981 й. 6 окт.да А. Садаг диний ташкилот аъзолари томонидан ўлдирилди ва ўша йил 13 окт.да Хусний Муборак президент этиб сайланди. Янги раҳбарият ички сиёсий вазиятни, халқ норозилигини юмшатиш тadbирларини кўрди, ижтимоий турмушни бирмунча эркинлаштирди, иқтисодиётни соғломлаштириш йўлида катта қадамлар қўйди. И.ч. тармоқларини жадал ривожлантириш орқали иқтисодиётдаги номуносабатликни бартараф этиш йўли тугатилди. Мамлакатни замонавий бозор муносабатларини шакллантириш йўлидан ривожлантиришни жадаллаштиришга қаратилган ислохотлар амалга оширилди. Халқаро майдонда оғир-вазмин ва эпчил сиёсат ўтказила бошлади. Жумладан, Қўшилмаслик ҳаракати, Араб давлатлари уюшмаси, Ислол конференцияси ташкилоти б-н ҳамкорлик фаоллаштирилди. Яқин Шарқдаги тинчлик жараёнини давом эттириш, араб-исроил можаросини бартараф қилиш М. ташки сиёсатининг асосий масаласи қилиб қўйилди. 1989 й.да М.нинг Араб давлатлари уюшмасига аъзолиги тикланди. М. — 1945 й. дан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1991 й. 26 дек.да тан олган ва 1992 й. 23 янв.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 23 июль — Инқилоб куни (1952).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Миллий демократик партия, 1978 й.да ташкил этилган; Миллий тараккий парвар (сўл) партия, 1976—77 й.ларда тузилган; Меҳнат партияси, 1978 й.да асос солинган; Либераллар партияси, 1976—77 й.ларда ташкил этилган, 1990 й. янв. гача Либералсо-циалистик партия деб

аталган; «Ал-Вафд» партияси, 1978 й.да тузилган; «Ал-Умма» («Миллат») партияси, 1983 й.дан ошкора фаолият юрита бошлаган. М. меҳнат федерацияси қасаба уюшмаси, 1957 й.да асос солинган, Африка қасаба уюшмалари бирлиги ташкилотига қиради.

Хўжалиги. М. — аграр-индустриал мамлакат. Жаҳон бозорига юқори сифатли узун толали пахта ва ундан тўқилган газламаларни кўп миқдорда етказиб беради. 70-й.лар охири —80-й.лар бошларида нефть қазиб олиш ва экспорт қилиш купая бошлади. Иқтисодий тараққиётга, айниқса, саноат ва унга қўмаклашувчи тармоқларни ривожлантиришга эътибор кучайди. 90-й.ларнинг ўрталарида ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 28,5%, қ.х. улуши 20% га етди.

Саноати мустақилликка эришгунга қадар, асосан, майда хунармандчилик корхоналаридан иборат эди. Искандарияда нефтни қайта ишловчи, автомобиль шиналари ишлаб чиқарувчи 3-длар, Сувайш-Қоҳира нефть қузури мавжуд. 1952 й.дан бери 1000 дан ортиқ янги саноат объектлари ишга туширилди. Саноат корхоналари, асосан, Қоҳира, Искандария ва Нил дельтасидаги бошқа йирик шаҳарларда жойлашган. 1958 й.да Қоҳира яқинида қурилган Хулвон металлургия 3-ди мамлакатнинг дастлабки йирик металлургия корхоналаридандир. Бу 3-д Асвон яқинидан қазиб олинган сифатли темир (40—60%) рудаси асосида ишлайди. Асвон ш.да йилига 300 минг т пўлат ишлаб чиқарадиган металлургия маркази бор. Машинасозлик саноати ҳам қайта қурилган. Мостородда электр қабеллари 3-ди ва металл буюмлар ишлаб чиқариш ф-қаси, Хулвонда ва-гонсозлик, автомобиль, пўлат қувурлар 3-длари, Искандарияда тўқимачилик саноати ускуналари 3-ди, Қоҳирада велосипед ва телевизор 3-длари, Порт-Фуод, Искандарияда кемасозлик корхоналари, кейинги йилларда ишга туширилган автомобиль, трактор, совиткич, металл қирқиш стано-

клари ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам бор. Сувайш, Қоҳира, Искандария, Танта ш.лари нефтни қайта ишлаш марказларидир. Киме саноати фақат минерал ўғит и.ч.дан иборат. Кафр-уззайят ва Абузаъбалдаги 3-длар йилига 200 минг т суперфосфат и.ч. қувватига эга. Асютда йилига 200 минг т суперфосфат чиқарадиган 3-д мавжуд. Абузаъбалда қурилган антибиотиклар 3-ди фармацевтика саноатига асос солди. Яна 5 фармацевтика корхонаси қурилди. Булардан ташқари, Асвонда кальций, Су-вайшда аммоний сульфат, Искандария ёнида сода 3-длари, Хулвонда коксимё 3-ди бор. Қурилиш ашёлари саноати корхоналари Хулвон, Ал-Маъсара, Ал-Тур ва Искандария атрофларида бўлиб, асосан, цемент ишлаб чиқаради. Йирик тўқимачилик корхоналари Ал-Маҳаллат-ул-Кубро, Кафр-уд-Даввар ва Кафр-уззайят ш.ларидадир. Озиқ-овқат саноати қ.х. маҳсулотини қайта ишлайди. Армант, Қўм-Умбў, Адфу ш.ларида йирик қанд 3-длари бор. Асвон гидроэнергетика мажмуига қирувчи электр стаялар ва ёқилги б-н ишлайдиган электр стаялар йилига ўртача 525 млрд. кВтсоатдан ортиқ электр энергия ишлаб чиқаради.

Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи — дехқончилик. Қ.х., асосан, Нил дельтаси ва водийсида ривожланган, бу ерда 3 млн. гектарга яқин (мамлакат ҳудудининг 3%) майдонда йилига 2 марта, Асвон тўғони қурилгандан бери 3 марта (қишда ҳам) экин экиб, ҳосил олинади. Биринчи навбатда кўпроқ даромад келтирадиган шоликорлик ва пахтачилик (ингичка толали пахта тайёрлаш бўйича дунёда 1-ўрин) ривожланган. Бундан ташқари, бугдой, арпа, маккажўхори, дукқаклилар ва сабзавот, шакарқамиш, хашаки экинлар экилади. Цитрус мевалар (апельсин, мандарин, лимон), хурмо, банан, анжир, узум, асосан, мамлакат шим.да етиштирилади.

Табиий яйлов ва ем-хашак камлиги сабабли чорвачилик дуруст ривожланмаган. Ўтроқ аҳоли (деҳқончилик воҳаларида) қорамол (сут учун), қўй,

эчки ва хонаки парранда, кўчманчилар эса туя, қўй ва эчки боқади. Асал-ари-чилик ривожланган. Нил дарёси ва ички кўлларда, шунингдек, Ўрта денгизда балиқ овланади.

Транспорти. Мамлакат ичида юклар, асосан, автомобиль транспортида (85%) ташилади. Юк ташишининг салкам 10% т.й.ларга, 5% часи сув транспортига тўғри келади. Автомобиль йўллари уз. 48,8 минг км. Энг муҳим автомагистраллари: Қоҳира — Искандария, Искандария — Марсо Матрух, Қоҳира — Сувайш, Сувайш — Порт-Саид, Қоҳира — ал-Ғардақа, Қоҳира — Асют. Т.й. узунлиги — 8,8 минг км. Асосий т.й. магистраллари: Қоҳира — Асвон, Қоҳира — Искандария, Қоҳира — Сувайш, Порт-Саид — Исмоилия. Нил ва магистрал каналлардаги кема қатнови йўллари уз. — 3 минг км дан ортик. Денгиз савдо флотининг тоннажи — 1,68 млн. тонна дедвейт.

Ташқи савдо юклари, асосан, хорижий денгиз кемалари ва самолётларда ташилади. Асосий денгиз порти — Искандария (Ўрта денгизда), бошқа йирик портлари — Порт-Саид ва Сувайш (Сувайш каналида), Рас-Шукейр ва Сафага (Қизил денгизда), Қоҳирада йирик халқаро аэропорт бор.

М. четга нефть ва нефть маҳсулотлари, пахта, ип газлама ва калава ип, алюминий ва б. чиқаради. Четдан машина ва асбоб-ускуна, дон ва б. озик-овқат маҳсулотлари, цемент, металл, ёғоч ва б. олади. Ташқи савдодаги асосий мижозлари: Италия, Франция, Германия, Япония, АҚШ. Чет эл сай-ёҳлиги анчагина даромад келтиради. Пул бирлиги — Миср фунти.

Тиббий хизмат аралаш тарзда ташкил этилган. Соғлиқни сақлаш вазирлиги, муҳофазаларда соғлиқни сақлаш департаментлари бор. Мамлакатда бепул тиббий хизмат йўлга қўйилган. Хусусий шифоналар ҳам бор. Врачлар ун-тларнинг 9 та тиббиёт, 4 та стоматология, 6 та фармацевтика ф-тида, шунингдек, чет элларда тайёрланади. Ўрта малакали тиббий

ходимлар тайёрлайдиган 276 та мактаб бор. Ун-тларнинг тиббиёт ф-тларида и.т.лар ўтказилади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. М.ни 7-а.да араблар истило қилганидан кейин ислом диний мактаблари кўплаб очила бошлади. 10-а. да ал-Азҳар мусулмон унтига асос солинди. Дастлабки дунёвий ўқув юртлари 19-а. 2-ярмида пайдо бўлди. Хорижий ва маҳаллий хусусий мактаблар барпо этилди. 4 й.лик бошланғич мактаб энг кўп тарқалган ўқув юрти эди.

1952 й.дан кейин бошланғич ва ўрта мактаб ислоҳ қилинди. 1956 й.да барча болаларга 6 ёшдан мажбурий бепул бошланғич таълим бериш ҳақида қонун қабул қилинди. 1962 й.ги декрет мактабгача тарбиядан то олий ўқув юртигача бўлган барча давлат ўқув юртларида бепул таълимни жорий этди. Эндиликда болалар учун 6 ёшдан бошлаб 6 й.лик бошланғич таълим, сўнгра 3 й.лик тўлиқсиз тайёрлов мактаби, 3 й.лик тўлиқ ўрта мактаб мавжуд. Барча босқичларга эга бўлган хусусий мактаблар бор. Хунартехника тайёргарлиги хунар билим юртлари, хунар марказлари, ўрта махсус ўқув юртлари, шунингдек, 5 й.лик техника мактабларида олиб борилади.

Олий таълим тизимига ун-т, ин-т ва 4 й.лик коллежлар қиради. Тўлиқсиз олий маълумот берадиган 2 й.лик техника ин-тлари ҳам бор. Мамлакатдаги 14 та ун-тининг энг йириклари: Қоҳира, Айн уш-Шамс, Искандария ун-тлари, Қоҳирадаги Америка унти, Ал-Азҳар унти. Энг йирик ин-тлари: Ал-Мансура ва Қоҳирадаги политехника ин-тлари, Асвондаги индустриал ин-т ва б.

Йирик кутубхоналари: Қоҳирадаги Миллий кутубхона (1870), М. ин-тининг кутубхонаси (1859), Қоҳирадаги Миллий мажлис кутубхонаси (1924), Қоҳира унти кутубхонаси (1908), Искандария унти кутубхонаси (1942), Қоҳирадаги Хулвон унти кутубхонаси, Искандариядаги Муниципал кутубхона (1892).

Йирик музейлари: Ислоом санъати му-

зейи (1882), Геол. музейи (1899), М. музейи, Замонавий санъат музейи (1920), Пахта музейи (1923), Т.й. музейи (1933), Ҳарбий музей — ҳаммаси Қоҳирада, Искандариядаги Юноним осори атиқалари музейи (1892).

Илмий муассасалари: Қоҳирадаги М. ин-ти (1798), И.т. ва технология академияси (1971, таркибида и.т. маркази, Атом энергияси маркази, металлургия марказий тадқиқот ин-ти, Океанография ва балиқ и.т. ин-ти, Астрономия ин-ти, Нефть тадқиқот ин-ти, Аҳборот ва ҳужжатлаштириш миллий маркази мавжуд). Қоҳирада Пед. тадқиқотлари миллий маркази, ал-Жизада Араб тили академияси, қ.х. тадқиқот маркази ва б. бор.

Матбуоти, телекўрсатуви ва радиоэшиттириши. М.да вақтли нашрлар сони 300 дан ошади. Энг йириклари: «Ал-акром» («Эхром», кундалик газ., 1875 й.дан), «Ал-ахбор» («Хабарлар», кундалик газ., 1944 й.дан), «Ал-жумҳурия» («Республика», кундалик газ., 1953 й.дан), «Ал-аҳоли» (кундалик газ., 1978 й.дан), «Ахбор ал-Яум» («Кун янгилликлари», кундалик газ., 1944 й.дан), «Ал-ахбор» («Либераллар», ҳафталик газ., 1977 й.дан), «Ал-Вафд» («Делегация», ҳафталик газ., 1984 й.дан), «Ахер саа» («Сўнгги соатда», ҳафталик жур., 1934 й.дан), «Алка-вакиб» («Юлдузлар», ҳафталик жур., 1952 й.дан), «Октябрь» («Октябрь», ойлик жур., 1976 й.дан) — ҳаммаси араб тилида; «Журналь д'Эжипт» («Миср газетаси», француз тилида чиқадиган кундалик хусусий газ., 1936 й.дан), «Ижипшн газетт» («Миср газетаси», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1880 й.дан), «Ижипшн мейл» («Миср почтаси», инглиз тилида чиқадиган газ., 1910 й.дан) ва б. Яқин Шарқ ахборот агентлиги (МЕНА), М.нинг расмий ахборот агентлиги, 1955 й. датузилган. М. радиоэшиттириш ва телекўрсатув уюшмаси 1928 й.да ташкил этилган.

Адабиёти энг кад. адабиётлардан бўлиб, мил. ав. 3минг йилликда пайдо бўлган. Қад. М. ва қибт адабиёти ри-

вожланган. Расмий ва тарихий воқеалар баёни, меҳнат жараёнини қуйловчи қўшиқлар каби адабий ёдгорликларнинг кўпгина намунаси шохлар сағаналари деворларига ёзиб қолдирилган. Ўрта ва Янги шохлик (мил. ав. 16—11-а.лар) папирусларида ёзилган кўпгина ривоятлар сақланган. Уларнинг му-аллифлари маълум эмас. Асосий жанрлари: эртак, ривоят, мадҳия, марсия, дуо, насихат, масал, эпос, ишқий лирика қабилар. Мил. 7—15-а.ларда араб адабиёти шаклланиб, раванқ топди. Адабий жанр ва мавзулар ҳукмронлиги (16—18-а.лар) туфайли ривожланмай қолган эди. 19-а. бошларидан М. адабиёти Европа мустамлакачиларига қарши кураш таъсирида араб тилида ривожланди. 19-а.нинг 1-ярмида Муҳаммад Алининг ислоҳоти муносабати б-н М.да дунёвий мактаблар очилди, китоблар нашр этила бошлади, биринчи араб газ. чоп этилди. Ана шу даврда Муқаммад Абдо, Абдуллоҳ Нодим, Адиб Исҳоқ каби маърифатпарвар адиблар хорижий келгиндилар зулмига қарши чиқиб, ижтимоий ислоҳотларнинг зарурлиги ҳақида ёздилар, Маҳмуд Сами ал-Барудий (1837—1904) ўз шеърларида инглиз мустабидларига қарши курашишга чақирди. Ҳофиз Иброҳим (1871—1932) ва «шоирлар амири» Аҳмад Шавқий (1869—1932) ҳам ўз асарларида инглизлар ҳукмронлигига қарши курашни тасвирлади. Янги М. адабиёти ва публицистикасининг асосчиси Мустафо Комил (1874—1908) ҳам ўша даврнинг йирик маърифатпарваридир. 1919—24 й.ларда М. халқининг инглизларга қарши кўзғолонларидан кейин Тоҳо Хусайн, Тавфиқ алҳаким каби адиблар самарали ижод қилдилар. 20-й.лар М. адабиётида маиший мавзудаги новеллалар асосий ўринни эгаллади. Унинг асосчиси «Шайх Жума ва бошқа ҳикоялар» номли илк новеллалар тўплами муаллифи Маҳмуд Таймурдир. Салом Мусо ва Иброҳим Амин каби кекса тараққийпарвар адиблар ҳам меҳнаткашларнинг инглизлар

хукмронлигига қарши курашини акс эттирувчи асарлар яратиб, миллий озодлик ғояларига содик қолдилар. 20-й.ларда М. адабиётда маиший мавзудаги драмалар ҳам пайдо бўлди. М. Тай-мурнинг «Ҳалокат», Фарах Антуаннинг «Янги ва кўхна Миср», Антуан Язбекининг «Ўйда бўрон» ва «Қурбон» пьесаларида замонавий мавзулар ўз ифодасини топган. 20—30-й.ларда атоқли драматург Аҳмад Шавкий қад. М. адабиёти тарихига оид «Клеопатранинг ўлими», «Антар» каби шеърӣ т-рагедиялар яратди. 30-й.ларда шеърӣят тараққиётида «Аполо» («Аполлон») тўғараги муҳим роль ўйнади. М. адабиёти 2-жаҳон урушидан кейинги йилларда, айниқса,

гуркираб ривожланди. Бу давр адабиётда демократик ғояларни қуйлаган бир қанча истеъдодли ёшлар пайдо бўлди. Тинчлик ва келажак учун кураш адибларнинг асосий мавзуи бўлди. 40—50-й.лар ҳикоянавислигида Абдурахмон алҳамисий ва Абдурахмон аш-Шаркавий ижоди асосий ўринни эгаллайди. Ҳамисийнинг «Қонли кўйлақ», «Қотмаган қон», «Биз ўлмаймиз» ва Шаркавийнинг «Байроқ», «Марказий кўча ортидан» каби тўпламларида миллий мустикаллик учун кураш акс этган. Худди шу мавзу романтик руҳда Юсуф ас-Сибойининг «Юрагимни қайтариб бер» ва Исҳоқ Абдул Қуддуснинг «Ўйимизда эркак бор» асарларида ўз ифодасини топган. Бу даврдаги ижтимоий-маиший мавзуни акс эттирган романлар диққатга сазовор. Нагиб Маҳфуз инкилобгача ва ундан сўнги давр ҳақида йирик асарлар яратди. «Овлққўчалар», «Ибтидо ва ин-тиҳо» номли романлари ва «Байн ал-Қасрайн», «Ас-Суккария» трилогияси адибга шуҳрат келтирди. У 50-й.ларда танқидий реализм аъналарини давом эттириб, замонавий мавзудаги «Кузги беданалар», «Йўл», «Гадо» каби романлар ёзди. М. жамияти ҳаётида юз бераётган ижтимоий ҳодисаларни акс эттиришга уриниш адабиётдаги асосий йўналишдир. 60—90-й.лар адабиётнинг долзарб мавзу-

даги асарлари орасида ал-Ҳитанийнинг «Заъфарон» кўчасидаги хангомалар», ал-Қуайиднинг «Миср диёридаги жанг», «Қишки туш», С Иброҳимнинг «Август юлдузи» романлари бор.

Меъморлиги. М. қад. меъморий ёд-горликларга бой мамлакат. 4 минг йиллик ривожланиш даврини ўз ичига олувчи Қад. М. меъморлигида эҳром, мақбараларнинг нодир шакл ва турлари яратилди. Булар жаҳон санъатининг ноёб намуналаридир. Юнон- Рим даври (мил. 300 й.)да қад. меъморий аъналар б-н ёнма-ён янги меъморий обидалар юзга келди. Христианлик эса Бавит, Водий На-грун, Сўхож саҳроларидаги монастырларда акс эттирилди. М.га араблар келиши натижасида мусулмон меъморлигининг ривожланишига асос солинди. Масжид, шоҳ саройи, ҳаммомлар ва ҳарбий қалъалар шаҳар меъморлигининг асосий унсурлари бўлиб қолди. Нилнинг шарқий қирғоғида қурилган Фустат қалъаси (640—41) арабларнинг М.да қурган дастлабки меъморий иншоотидир. 8—9-й.лардаёқ тўғри бурчакли, ҳовлили, атрофи устунли айвонлар б-н ўралган ўзига хос масжид бинолари пайдо бўлди (Амир масжиди, 641 — 827; Ибн Тулун масжиди, 876—79 ва б.). Фотимийлар Фустатни босиб олиб, унинг шим.да М.нинг ҳоз. пойтахти — Ал-Қоҳира (ғолиб)ни қурдилар (969). Фотимийлар (10—12-а.лар) ва айюбийлар (12—13-а.лар) давридан Қоҳирада кўп масжидлар, иншоотлар, шу жумладан, Қоҳиранинг уч шаҳар дарвозаси, Қоҳира қалъаси қолган. Мамлуқлар даври (13—16-а. бошлари)да катта масжидлар, мадрасалар қурилиши муҳим ўрин эгаллади. Бу бинолар безагида кошинкорлик, тош ва ойна катта ўрин олди. 16-а.дан иморатлар, асосан, турк аъналарини асосида қурилди. Мас, Муҳаммад Али масжиди (қалъада, 1630—48). 19-а. охири — 20-а. бошларида М. меъморлигида қад. миллий аъналарни тиклашга интилиш кучайди. Бироқ, айна вақтда Европа классицизмининг ҳам таъсири зўрайди.

Сувайш каналнинг қазилиши (1835—69) б-н янги шаҳарлар: Порт-Саид, Сувайш, Исмоилия қурилди. М.нинг ўзига хос шароитида Европа меъморлигини татбиқ этиш тажрибаси фақат ташқи сифатларни юзаки равишда қабул қилиш йўли б-нгина борди. 20-а. бошларида Қохира Гезир ва Род о.ларида қурилган янги бинолар ҳисобига анча кенгайди. 20-а.нинг 30—50-й.ларида М.нинг ижтимоий ва маданий ҳаётида олдинга силжиш юз бериши натижасида М. меъморлигида замонавийлик асосий ўрин эгаллади. Искандария қайта қурилиб, шарқда ал-Мунтаз, ғарбда Рас ат-Дин қалъалари б-н туташди. Ораликда истироҳат боғлари, спорт клублари қурилди. М. халқининг мустақиллик учун кураши утмишдаги миллий меросни ижодий тиклаш байроғи остида ўтди. Ан-Нахда «Уйғониш» номини олган бу ҳаракат, айниқса, адабиёт ва санъатга кучли таъсир этди, меъморлик ҳам бундан четда қолмади. Шу даврдаги М. меъморлари ўзининг янги йўналишида жаҳрн замонавий меъморлигининг назария ва амалиётини иноватга олиб борди. Крхира (1955) ва Искандария (1958) ш.ларини қайта қуриш режаси тузилди. 60-й.ларда янги меъморлик учун олиб борилган кураш, асосан, ғалаба қозонди. Замонавий услубда кўпгина жамоат бинолари (Қо-хира аэропорти, Искандарияда «Фаластин» меҳмонхонаси, Қохиранинг янги Мадинат-ан-Носир тумани, 1959—62, бош меъмор Сайд Карим), Ҳукумат уйи, ун-т шаҳарчаси, касалхоналар, 100 минг ўринли стадион, сайёҳлар маркази қурилди. Уларда ўрта аср араб меъморлиги анъаналаридан ҳам фойдаланилган.

Тасвирий санъати. М.да қад. санъат обидалари кўп сақланган (қ. Миср, Қадимги Миср). Мусулмон тасвирий санъ-атининг бизгача етиб келган илк на-муналари фотимийлар даврига мансубдир. Фустатдаги хаммом деворига чизилган расмлар, тош, ёғоч, фил су-ягига ўймакорлик усулида ишланган созанда-лар, раққосалар, чавандозлар киёфалари,

ов ва зиёфат манзаралари, миниатюра-лар, «Мақомот» китобига ишланган су-ратлар шу жумлага киради. Уларнинг тасвирий услубида юнон ва қибт санъати анъаналари таъсири сезилади. Ўрта аср манзарали-амалий санъатида кашта, тўқима ёки босма гулли матолар, ранг-баранг гулли со-пол буюмлар, тоғ бил-луридан тарашлаб ва ўйиб нақшланган идишлар, сиркорлик б-н ишланган шиша буюмлар, нафис ўйма ва қадама анжом-лар, жимжимадор ёғоч меҳроблар, мин-барлар яшаб кенг урф бўлди. М.даги араб санъ-атининг барча турларида нақш ва хуснихат алоҳида ўрин олади. 10—12-а.лар санъат асарларининг безакла-рида одам ва жониворлар тасвири кўп учрайди, кейинги даврларда эса табиат ва ўсимликлар тасвири, турли чизиклар устунлик қилди.

19-а. охири — 20-а. бошларида М.да янги тасвирий санъат вужудга келди. Бу воқеа, бир томондан, янги даврдаги европалик усталар тажрибаси ва санъ-атини ўзлаштириш, иккинчи томондан, миллий озодлик ҳаракати таъсирида қад. ва ўрта аср миллий бадиий анъаналари-ни қайта тиклаш муддаоиси б-н изохла-нади. Замонавий М. санъати нисбатан ёш. Илк даврда у ғарб модерн оқимлари таъсирида бўлсада, тезликда миллий анъаналар ва қад. меросни ўрганишга киришди. Янги санъ-атнинг асосчилари Маҳмуд Мухтор ва Маҳмуд Саиднинг ижоди 20-а.нинг 20—30-й.ларида гул-лаш даврини бошдан кечирди. Буларга 40-й.ларда янги давр санъатининг йи-рик вакили Муҳаммад Нағи қўшилди. Уларнинг ижоди ўз халқининг қад. ба-диий маданиятига интилиши, инсонпар-варлиги ва халқпарварлиги б-н ажралиб туради. Мухторнинг йирик асарларидан «Уйғонаётган Миср» монументи кенг шухрат қозонган. Нағининг «Эфиопия ҳаётидан парча», «Пардоз», «Қохирадаги кўприк» ва б. асарлари машҳур. 1952 й. ги инқилоб ёш реалист расмлар: ман-зарачи Георг Сабах, Лабиб Тадрос, Саид ас-Садр, портретчи Хусан Бакар, Латиф

Насим, Муҳаммад Увайс ва б.нинг ижодига кенг йўл очди. 50-а.лар рассомлигида безак картиналар ҳам кенг тарқалди. Машҳур Жамол ас-Сағиннинг «Озодлик», «Тинчлик ғалабаси», «Африканинг уйғониши» каби рамзий ҳайкаллари муаллифнинг инсонпарварлик, халқ ғалабасига ишончидан далолат беради. Ҳайкалтарошлардан М. Мусо, А. Усмоний, ҳайкалтарош ва рассом Диа Саккофлар миллий мавзунини ифодалашнинг реалистик усулларига мурожаат этадилар. Баъзи ёш рассомлар Фарбадаги энг янги модернистик оқимлар йўлидан боришга интилади. Анъанавий манзарали-амалий санъат турлари, суяк, ёғоч, металл ўймакорлиги, заргарлик, тўқувчилик, куллик таракқий этган. Сураткашлик ҳам ривожланди: Абдул Вофий, Фуод, Иззат, ал-Бухғўри, Зухдий Роҳа ва б. халқ амалий санъатида чинни, ойна, тош ва замонавий синтетик материаллардан фойдаланила бошлади. Қоҳирадаги нафис санъат мактаби бадий ин-тга айлантирилди.

Муסיқа — М. маданият қадимининг ажралмас қисми. Қад. драматик диний жанрлардан тортиб мақамларгача машҳур. Араб мақамлари Шарқдаги бошқа халқлар орасига ҳам ёйилган. Чолғу ас-боблари бенихрия хилма-хил. Муштамлақачилик асорати М. маданияти таракқиётига ғов бўлди. Саид Дарвиш (1892—1923) янги М. муסיқасининг қалдирғочидир. Унинг ёркин ватанпарварлик руҳидаги кўшиқлари кўпгина араб мамлакатларига ёйилган. «Ал-Барух», «Шаҳризода», «Ўнлик ғиштин» каби муסיқали сахна асарлари М. замонавий муסיқасига асос бўлди. 19-а. охири — 20-а. бошларида М. муסיқасида концертлар катта ўрин олди. Янги концерт жанрлари вужудга келди. 1910—20 й.ларда араб опереттаси деган жанр юзага келди. Композитор С. Дарвиш бу жанрнинг энг атоқли ар-боби эди. 1914 й.да Коҳирада асос солинган муסיқа клуби кейинчалик Шарқ муסיқаси мактабига (1929 й.дан Араб муסיқаси ин-тига) айлантирилди.

1927 й.да М. муסיқа жамияти ташкил этилди.

1952 й. инқилобидан сўнг М. муסיқий ҳаёти жонланди. Бир қатор ўрта ва олий ўқув юртларида муסיқачилар тайёрлана бошлади. 60—80-й.ларда, айниқса, шаҳарларда оммавий муסיқа кенг ёйилди. Қоҳира консерваторияси пойтахт опера театрининг миллий кадрлар ўчоғидир. 1962 й.да Коҳирада Оперетта театри очилган. М. муסיқасида янги ғоявийбадий замин кўчади, маҳаллий мавзуларга эътибор қўпайди. М. санъаткорлари орасида Ум Кулсум, Шамс, Сағира, Шодия, Файз, Аҳдам, Сабоҳ сингари яққохонлар машҳур.

Театри. М.да театр санъати унсурлари энг қад. диний маросим ва байрам томошаларига бориб тақалади. Ўрта асрларда соя театри бўлган. Мамлуқлар ҳукмронлиги урф-одатларини мазаҳ қилувчи комедиялар муаллифи Ибн Даниала бу театрнинг таникли арбоби эди. Бу даврда кўғирчоқ театрлари кам кенг ёйилди. «Арагуз» кўғирчоқ театри, айниқса, машҳур бўлди. 1869 й.да Сувайш канали тантанали очилиши муносабати б-н Опера театри қурилди ва Ж. Вердининг «Риголетто», 1871 й.да «Аида» опералари кўрсатилди. 1869 й.да Ё. Саннуа раҳбарлигида биринчи миллий профессионал театр труппаси ташкил этилди ва ўзининг араб тилидаги опереттасини кўрсатди. Кейинчалик Қоҳира ва Искандарияда ҳам профессионал драма театрлари очилди. Булар орасида И. Фарраҳ томонидан тузилган (1891) театр труппаси ижоди миллий муסיқали драмага асос бўлди. Кўпгина хаваскорлик жамоалари ҳам ишлади. М. театри таракқиётининг кей-инги даври Ж. Абёд, М. Таймур, Ю. Ваҳбий, Т. алҳаким каби истеъдодли театр арбоблари номи б-н боғлиқ. 1920 й.да «Ал-Эзбакия» театри, 1923 й.да Ю. Ваҳбий бошчилигида «Рамзес» театри, 1933 й.да «Миллий труппа», 1935 й.да алҳаким бошчилигида «Миллий театр» ташкил этилди. М. секин-аста араб театр маданиятининг марказига ай-

ланди. 1952 й. ги инкилобдан кейин араб халқлари ҳаётидаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгариш миллий санъ-ат, жумладан, театр санъати тараққи-ётида муҳим роль ўйнади. Қоҳирадаги Миллий театр, Халқ театри, «Араб театри» каби давлат театрларининг фаолияти янги босқичга кўтарилди. Театр санъати ин-ти (1952), «26 июль театри» (1959), «Ал-Жумхурия» (1961) театри очилди. Қокирада хусусий театрлар ҳам бор. Искандариядаги Муҳаммад Али театр труппаси, «Клеопатра» театри, Миллий театр, шунингдек, Қоҳира, Порт-Саид, Даманхур, Танта каби шаҳарлардаги хаваскорлик труппалари ҳам машҳур. Театрлар реперту-арларидан Ё. Саннуа, Ю. Ваҳбий, А. Эзбак, Т. алҳаким, М. Таймур, А. Фарраҳ, Ю. Идрис каби миллий ҳамда жа-ҳон классикларининг асарлари ўрин олган. Уларда М. кўча халқ театри усулларидан ҳам фойдаланилади. Саҳна санъатининг бошқа турлари каби халқ рақс санъати ҳам қадимийдир. Ҳар бир театр труппаси рақсга катта ўрин беради. Мумтоз балетга қизиқиш М. сахнасида Ғарб мумтоз балетининг кириб келиши б-н бошланди. Мамлакатда хусусий балет мактаблари ташкил этилди, қобилиятли ёшлар балет санъатини ўрганиш учун Европа шаҳарларига юборилди. 1959 й.да миллий хореография мактаби очилди.

Киноси. 1896 й. да Искандарияда биринчи кинотеатр очилган, унда хорижий фильмлар кўрсатилган. 1912 й.да хужжатли ленталар ишлаб чиқарила бошлаган. Дастлабки араб бадиий фильмлари — «Жар ёқасида» ва «Узилган гул» 1917 ва 1918 й.ларда экранга чиқарилган бўлсада, уларни муттасил и.ч. 1927 й.дан бошланган. Илк араб овозли фильмлари («Лайло», реж. А. Жалол; «Қалб кўшиғи», реж. Ж. Абёд ва Надра; «Бойларнинг болалари», реж. М. Карим) 1931 й.да Парижда суратга олинган. 30-й.лар охири — 40-й.лар бошида миллий кинони ривожлантириш ҳаракати бошланди. 1935 й.да Қоҳирада «Миср» миллий киностудиясининг очилиши б-н араб кине-

матографияси тез ривожлана бошлади. 1927—38 й.лар мобайнида 70 та кинофильм, 1952 й.дан эса ҳар йили 60—70 тадан кинофильм ишлаб чиқарилди ва М. кинематографияси халқаро миқёсда танила бошлади. «Юракдаги ўк», «Ок гул» (реж. М. Карим), «Дўзах осмони», «Жамила» (реж. Ю. Шахин), «Ирода» (реж. К. Салим), «Севги ва кўз ёшлари» (реж. К. аш-Шайх), «Қора кўзойнак» (реж. Х. Мустафо) каби араб фильмлари мамлакат ва чет эл кино-экранларида шухрат қозонган. 1963 й.да Кино, радио ва телекўрсатув бош бошқармаси тузилди. 60-й.ларда Г. Баракатнинг «Гуноҳ», Т. Салоҳнинг «Қаҳрамонлар кураши», С. Сайфининг «Севиш мавриди эмас» фильмларида хотинқизлар озодлиги масаласи, Ю. Шахин, К. аш-Шайхнинг фильмларида дехқонлар ва зиёлиларнинг онги уйғониши муаммолари кўтарилди. 70—80-й.ларда экранга чиқарилган бадиий тасмалар халқ ҳаёти, турмуш жумбоқлари, маориф исло-ҳоти ва б. мавзуларга бағишланган. 1975 й.дан миллий кино фестиваллари, 1976 й.дан Қоҳира халқаро кинофестиваллари мунтазам ўтказила бошлади. М.нинг кўплаб фильмлари Женева, Байрут, Тошкент кинофестивалларида олтин соврин ва фахрий ёрликдар б-н тақдирланган. Мамлакатда 8 киностудия, 350 кинотеатр бор.

Ўзбекистон — М. муносабатлари. 1992 й. янв.да М. расмий делегациясининг Ўзбекистонга ва 1992 й. дек. да ЎЗР Президенти И. Каримовнинг М.гаташрифи вақтида иккала мамлакатнинг турли соҳалардаги ҳамкорликни чуқурлаштириш ва кенгайтириш муддаолари тасдиқланиб, уларга аниқлик киритилди. 2000 й.гача мамлакатлар ўртасида 10 та икки томонлама хужжат имзоланди. ЎЗР б-н М. ўртасидаги муносабат ва ҳамкорлик асослари, инвестицияларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш, иқтисодий, илмий ва техникавий ҳамкорлик, авиация катнови ва ҳаво транспорти соҳасидаги ҳамкорлик, Тошкент шарқшунослик

ин-ти б-н М.нинг Ал-Азхар унти ўртасида фан ва маданият соҳасидаги ҳамкорлик, Ўзбекистон ва М. ташки ишлар вазириликлари ўртасида ҳамкорлик ва маслаҳатлашувлар тўғрисидаги битимлар шу ҳужжатларнинг энг муҳимларидир.

МИСР ЁЗУВИ — мил. ав. 4минг йилликдан то мил. 3—4 а.гача қадимги миср тили учун хизмат қилган сўз-бўғинли ёзув тизими. Унинг дастлабки асосини 500 дан ортик иероглиф (белгирасм) ташкил этган бўлиб, улар тасавурий ҳолда муайян тушунчалар б-н боғланиб, тушунчаларни сўзларда ифодалаганлар. Бу даврдаги ёзувда, асосан, ундошлар ифодаланиб, унлилар ихти-ёрий қўлланган. Кейинчалик, мил. ав. 2-минг йилликдан бошлаб М.ё.нинг иератик (мукаддас) тури яратилди. Унда иероглифлардан ҳам маълум даражада фойдаланилган булсада, сўзларни ёзишда фонетик маъно ва ўхшашликларга эътибор берилади, асосан, тез ёзиш кўзда тутилади. Мил. ав. 7-а.дан бошлаб иератик ёзув асосида М.ё.нинг янги тез ёзув усули — демотика (халқона тез ёзув) ишлаб чиқилди. Демотик ёзувда белгилар анчагина соддалаштирилиб, бир неча ундошни ифодаловчи белгилар камайтирилиб, уларнинг ўрнига бир ундошни ифодалайдиган белгилар қўллана бошлаган. Демотик М.ё. мил. 3—4-а.ларгача қўлланиб келган.

МИСР СЕБАРГАСИ - к, Берсим.

МИСР ТИЛИ, қадимги миср тили — ҳоз. Миср худудида тарқалган, соҳом тиллари оиласига мансуб. Араб тилининг миср лаҳжаси томонидан сиқиб чиқарилган ва мил. 5-а.дан улик тилга айланган. М.т.да ёзилган дастлабки ёдгорликлар мил. ав. 4минг йиллик охири — 3минг йиллик бошига тўғри келади. Ўзининг 35 а.дан иборат тарихида М.т. бир-биридан фар-кланувчи 4 та таракқиёт босқичини босибўтган: кад. М.т. (мил. ав. 32—22-а.лар), ўрта М.т. (мил. ав. 22—14-а.лар), янги М.т. (мил. ав. 14—7-а.лар), демотик М. т. (мил. ав. 7-а. — мил. 5-а.); ёзувининг ўта мураккаблиги сабабли, М.т.нинг грамматик

қурилиши, лаҳжалари ҳақидаги барча маълумотлар тахм. характерга эга. М.т.ни ва унинг негизида пайдо бўлган копт тилини, бу тилларнинг ёзувларини ўрганиш давом этмоқда.

МИСР ҒЎЗАСИ — узун толали перу ғўзаси навларининг бир йиллик экологи к гуруҳи. Кўп йиллик перу ғўзаси шакллари Америка (Перу)дан Мисрга (1818—20) келтирилган ва бу ерда Мисрнинг машҳур ингичка толали Ашмуни (1863—65), Афифи (1887), Янович ва б. ғўза навларини яратишга асос бўлган. 1928—29 й.ларда Тожикистон, Туркمانистон ва Ўзбекистонда М.ғ. навлари экилиши натижасида Ўрта Осиё республикаларининг жан. худудларида бу ғўза навларидан юқори ҳосил олиш имконияти борлиги аниқланди. 1932—33 й. лардан бошлаб якка танлаш усули б-н яхшиланган Пима, кейинчалик Маарад навлари экила бошлади. 1935 й.да, М.ғ.нинг Янович навидан якка танлаш асосида Йўлатан селекция ст-яси (Туркманистон)да Ўрта Осиёда биринчи 2ИЗ ингичка толали ғўза нави яратилди ва 1938 й.дан Туркманистон ва Тожикистонда р-нлаштирилди. М.ғ. юқори ҳосилдорлиги, тезпишарлиги, сўрувчи зараркундалар ва замбуруғли касалликларга чидамлилиги б-н ажралиб туради. М.ғ. толаси ниҳоятда кимматбаҳо бўлиб, битта кўсак вазни 2,5—4,0 г, штапельмасса уз. 37—44 мм (к. Ингичка толали ғуза).

Абдумавлон Абдуллаев.

МИСРЛИКЛАР, Миср араблари — халқ. Мисрнинг асосий аҳолиси (54,2 млн. киши). Умумий сони 54,6 млн. киши (1990-й.лар ўргталари). Араб мамлакатлари, Германия, Австралия, Канада ва б. давлатларда ҳам яшайдилар. Европеоид иркига мансуб. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Араб қабилалари Мисрга мил. ав. 1минг йилликда кириб келишган. Миср 7-а.да Араб халифалиги томонидан эгаллангач, арабларнинг маҳаллий копт (қибтий), барбар ва б. аҳоли б-н аралашуви натижасида Миср араблари шаклланган. Декқончилик, чорвачилик,

хунарман-дчилик (заргарлик яхши ривожланган) б-н шуғулланадилар.

МИСРШУНОСЛИК - шарқшуносликнинг Кдд. Миср тили ва ёзуви, тарихи, маданияти ва археологик ёдгорликларини ўрганувчи соҳаси. Парижда Қадимги ёзувлар академиясида француз олими Ф. Шампольон миср иероглифик ёзувларини ўқиш устидан олиб борган тадқиқотлари тўғрисида ахборот берган вақти (1922 й. 22 сент.) М.ка асос солинган кун деб қабул қилинган. У Розет ш. яқинида топилган тошдаги 3 тилда ёзилган матнларни ва ёдгорликларни ўрганиш жараёнида бу ёзувларни ўқиш йўлини топган ва шу асосда миср ёзуви луғати ва грамматикасини тузган. 1820—30 й.ларда Шампольон Мисрға экспедиция уюштирди. У ерда бир қанча ёдгорликларни тўплаб, улар тўғрисида илмий хулосалар берди. 1851 й.дан Мисрда систематик равишда қазилар ишлари олиб борилди. Француз олими О. Мариет Мемфис яқинидаги Саккарада олиб борган қазиларидан кейин Миср музейи ва «Меросни ўрганиш» жамиятини очди. М. ривожланишида 19-а.нинг 90-й.ларида А. Эрман асос солган Берлин мактаби муқим роль ўйнади. Бу мактаб филол. соҳасида тадқиқотлар олиб борди ва кўп жилдлик миср луғатини тузди. 19-а. охири ва 20-а. бошида француз археологи Ж. де Морган ва инглиз археологи У. Питри Флиндерс Қад. Миср фиръавнлари сулоласи ҳукмронлигигача бўлган давр ва илк сулола ҳукмронлиги даврини ўрганди.

Россияда М.ни ўрганиш 19-а.нинг 1-ярмида бошланди. Декабрист Г. С. Батеньков 1824 й. Шампольоннинг «Иероглифик тартиб очерклари» асарини қисқача таҳлил қилди. 1826 й. Император ФА Миланда Қад. Миср осори атиқаларини сотиб олиб, уларни Эрмитажга берди (1862). 19-а.нинг охирида В. С. Голенищев Мисрға бир неча бор экспедициялар уюштирди. Қоҳира унгида М. кафедрасини очди. 20-а.нинг 20-й.ларида немис олимлари ва б. европаллик олимлар миср тили ва матнларини

ўргандилар. Янги под-шолик даври ёдгорликларини ўрганишда немис, инглиз, америка олимларининг Амарнада олиб борган қазиларининг муқим ўрин эгаллайди. Илк сулола ҳукмронлиги ва Қад. под-шолик даври тарихини ўрганишда инглиз археологи К. Эмери ва Миср олими Салим Ҳассан ва Абу Бакрларни Саккара ва Ғаззодаги қабристонларда олиб борган изланишларининг натижалари муқим аҳамиятга эга. Асвон тўғони қурилиши даврида сув ости зонасида қолиши мумкин бўлган тарихий обидаларни сақлаб қолиш мақсадида 1960 й. ЮНЕСКО қошида халқаро қўмита тузилди.

Ўзбекистонда Тошкент шарқшунослик ин-ти, ЎЗМУ, ЎЗР Президенти ҳузуридаги Стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар ин-ти олимлари ва мутахассислари М.га тааллуқли сиёсий-иқтисодий, ижтимоий, мафқуравий, ҳарбий, маънавий ва диний масалаларни тадқиқ этмоқдалар. Тошкент шарқ-шунослик ин-тида нашр этиладиган «Шарқ машъали», «Шарқшунослик» илмий тўпламларида М.ка оид долзарб масалалар юзасидан илмийтаҳлилий мақолалар чоп этилмоқда. Пойтахтда «Ўзбекистонмиср» дўстлик жамияти фаолият кўрсатаётир. Мазкур жамият Миср б-н маданий-маърифий ва илмий алоқаларни кенгайтиришга хизмат қилмоқда. Юртимизда ўтказилаётган илмий-амалий анжуманлар, дўстлик кунлари, киноанжуманлар, талабалар ўртасида ўтказилаётган танловлар, викториналар, икки халқни бир-бирига янада яқинроқ таништиришга хизмат қилмоқда. I ва II Тошкент тиббиёт ин-тлари шифокорлари ўзаро ташрифлар, биргаликда олиб борилаётган тадқиқотлари орқали мисрлик ҳамкасблари б-н жонли алоқа боғлаганлар.

Ад.: Мунавваров З., Ўзбекистон и арабский мир: перспективы сотрудничества, Т., 1997; Махмудбеков Ш., Борьба Египта за независимость, Т., 1992; Гиясов Б. Т., Мохаммад Хосни Муборак

— политик и дипломат, Т., 1999; Гиясов Б., Хаса-нов Э., Дипломатия Египта, Т., 2001; Салохуддинов Х. А., Фиръавнлар мамлакати, Т., 1992; Борисов Б. Т., Роль ислама во внутренней и внешней политике Египта, М., 1991.

Бобур Гийёсов.

МИССИОНЕРЛИК

(миссия сўздан), табшир, мубашширлик — бирор динга этикод килувчи халқлар орасида бошқа бир динни тарғиб қилиш. М., асосан, христианларга хос. 4-а.дан пайдо бўлган. 13—16-а.ларда христиан миссионерлиги Ҳиндистон, Хитой, Японияга кириб борди. Католик черковида М. Испания ва Португалия империялари ташкил топгач (15—16-а.лар), фаолиятини кучайтирди. М. Рим империясига янги ерларни ўз таъсири остига олишда катта ёрдам берди. Католик миссионерлигига раҳбарлик қилиш учун папа Григорий XV 1662 й.да Диний тарғибот конгрегаци-ясини таъсис этди. М.19-а.да фаоллашди, айниқса, христиан миссионерлари Африкада фаолиятларини кучайтирдилар ва ўз мамлакатларининг сиёсатини ўтказишга ёрдам бердилар.

ЎзРнинг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни 5моддасига кўра, Ўзбекистонда ҳар қандай М. фаолияти ман этилади.

МИССИСИПИ (маҳаллий индейслар тилида — катта дарё) — АҚШдаги дарё, дунёдаги энг катта дарёлардан бири. Уз. 3950 км (Миссури дарёсининг бошидан ҳисоблаганда 6420 км), ҳавзасининг майд. 3268 минг км². Миннесота штатининг шим. қисмидаги қўлдан бошланади, Марказий текисликлар ва Мексика бўйи пасттекислигини шим.дан жанубга кесиб ўтиб, дельта ҳосил қилиб (32 минг км²) Мексика қўлтиғига қуйилади. Энг йирик ирмоқлари: ўнгдан — Миннесота, Де-Мойн, Миссури, Арканзас, Редривер, чапдан — Висконсин, Иллинойс, Огайо. Водийсининг морфологик тузилиши ва сув режимига кура, М. 3 қисмга бўлинади.

Юқори қисми дастлаб кичикрок

қўллар орқали ўтади, остоналар бор. Миннеаполис ш.дан бошлаб, дарё ўзани шлюзланган, Миссури дарёси қуйилиш жой-игача бир неча ўнлаб тўғон қурилган. Ўрта қисмида дарё, асосан, бир ўзанда оқади; водийсининг кенглиги 10—15 км. Миссури ирмоғи қўшилгач, унинг лойка суви М.нинг тиниқ суви б-н 150—180 км гача ёнма-ён оқади. Қуйи қисми кенг текисликдан ўтади, водийсининг кенглиги 25 км дан 70—100 км гача. Қирғоқлариға тошқинға қарши дамбалар қурилган. М. денгизға йилиға 350 млн. т дан ортиқ окизик келтиради. Дарёнинг қуйи қисмида сув кўпайғанда сувининг бир қисми Пон-шартрен кўлиға ва М.дан 15—40 км ғарбда оқувчи Атчафалайа дарёсига оқади. Дарё қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Баҳор ва ёз ойларида М.нинг ўрта ва қуйи қисмида кучли тошқинлар бўлади. Юқори қисми кишда музлайди. Дарёнинг йиллик ўртача сув сарфи 19 минг м³/сек (энг юқориси 50—80 минг м³/сек). Дарё сувининг саноат қорхоналари чиқиндилари б-н ифлослашишни камайтириш чоралари кўрилмоқда. М.нинг транспорт аҳамияти катта: кема қатнайдиған дарё ва каналлар орқали Буюк қўллар ва чу-қур сув йўли қисобланган Санлаврентий дарёси орқали Атлантика океани б-н боғланган.

Миннеаполис ш.гача (3000 км) дарё кемалари, Батон-Руж ш.гача океан кемалари қатнайди. М. дарё системасидаги барча кема қатнови йўллари уз. 25 минг км дан ортиқ. Гидроэнергия ресурсига бой (27,5 ГВт). Энг аҳамиятли ГЭС Киокак ш. яқинида қурилган. М. соҳилида Миннеаполис, Давенпорт, Сент-Луис, Мемфис, Батон-Руж, Янги Орлеан ш.лари жойлашган.

МИССИСИПИ - АҚШнинг жан. қисмидаги штат. Майд. 123,5 минг км². Аҳолией 2,8 млн. киши (2002). Аҳолининг 47% шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази ва энг йирик шаҳри — Жэксон. Ер юзасининг катта қисми пасттекислик, штатнинг ғарбий чегараси бўйлаб ўтган Миссисипи дарёсининг сўл ирмоқлари

б-н кесилган. Иклими субтропик сернам иклим. Январнинг ўртача т-раси 8°, июлники 27°. Шим.да кенг баргли, жанда игна баргли ўрмонлар, Мексика қўлтиғи соҳилида ботқоқ сарви ўсади.

М. — аграр штат. Асосий экини — пахта. Пахта ҳосили етиштиришда мамлакатда Техас штатидан кейин 2-ўринда. Соя, маккажўхори, шоли, бугдой, шакарқамиш экилади. Қорамол, чўчка боқилади. Паррандачилик б-н шуғулланилади.

Нефть, табиий газ қазиб чиқарилади. Асосий саноат тармоқлари: нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, целлюлозақоғоз, кимё, тўқимачилик, тикувчилик ва кема-созлик. Миссисипи дарёсида соҳилида Галфпорт порти бор.

МИССИЯ (лот. missio — жўнатмок) — 1) муайян топшириқ б-н бошқа мамлакатга юборилган вакиллар; 2) бир давлатнинг бошқа давлатдаги (элчихонадан фаркли равишда) вакили томонидан бошқариладиган доимий дипломатик ваколатхонаси.

МИССУРИ (маҳаллий индейслар тилида — лойқа дарё) — АҚШдаги дарё, Миссисипи дарёсининг энг катта ўнг ирмоғи. Уз. 4740 км, ҳавзасининг майд. 1370 минг км² (шундан 10 минг км² Канада худудида). Қояли тоғларнинг шарқий ён бағридан бошланади. Ўрта оқими Миссури платоси (баъзида даралардан оқиб, остоналар ҳосил қилади) ва қуйи қисми Марказий текисликлар орқали ўтган. Суви жуда лойқа. Йирик ирмоқлари: Йеллоустон, Платт, Канзас. М. юқори оқимида қордан, ўрта ва қуйи оқимида кўпроқ ёмғирдан сув олади. Баҳорда суви кўпаяди (эстагида сув сатғи 8—12 м гача кўтарилди), кучли тошқинлар бўлади. Ўртача сув сарфи 2600 м³/сек., тошганда 19000 м³/сек., суви камайганда 150—170 м³/сек. бўлади. Дарё йилига 220 млн. т оқизик келтиради. Катта сув омборлари (Форт-Пек, Гаррисон, Оахе) қурилган бўлиб, улардан сув оқимини тартибга солиб туриш, ирригация ва энергетика мақсадларида фойдаланилади. Дарёда

йирик кемалар Су-Сити ш.гача, кичикроқ кемалар Форт-Бентон ш.гача қатнайди. М. бўйида Оаха, Канзас-Сити ва б. шаҳарлар жойлашган.

МИССУРИ — АҚШнинг марказий қисмидаги штат. Миссисипи ва Миссури дарёлари ҳавзасида. Майд. 180,5 минг км². Аҳолиси 5,67 млн. киши (2002), шундан 69% шаҳарларда яшай-

ди. Маъмурий маркази — Жефферсон-Сити ш.; йирик шаҳарлари — Сент-Луис ва Канзас-Сити. М.нинг ер юзаси тўлқинсимон текислик. Жанда Озарк платоси (энг баланд жойи 540 м) бор. Иклими мўътадил иклим. Январнинг ўртача т-раси —Г, июлники 26°. Йиллик ёғин 1000 мм; тез-тез қурғоқчилик бўлиб туради. Дарёлари кучли тошади.

М. — индустриал-аграр штат. Иқтисодий фаол аҳолининг 25% саноатда банд. Қўрғошин, темир рудаси, тошқўмир, барий, қурилиш материаллари қазиб чиқарилади. Машинасозлик ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Авиаракета, автомобилсозлик, радио-электроника, кимё, гўшт-консерва, ун тортиш корхоналари бор. Йўл қуриш ва к.х. машиналари, қўн-пойабзал, цемент ишлаб чиқарилади. Кора ва рангли металлургия корхоналари мавжуд. Қ. х.нинг етакчи тармоғи — чорвачилик. Қорамол, чўчка боқилади. Асосий к.х. экинлари: маккажўхори, соя, бугдой. Озарк платосида сули, Миссисипи дарёси водийсида пахта экилади.

МИССУРИ УНИВЕРСИТЕТИ —АҚШ даги йирик ун-тлардан бири. 1839 й. Колумбия ш.да ташкил этилган. Колумбия, Роли, Канзас-Сити, Сент-Луис ш.ларида жойлашган ун-т шаҳарчакампуслари ҳуқуқидаги 4 мустақил ўқув юртини бирлаштиради. Санъат ва фан, муҳандислик, пед., к.х., тибби-ёт, ветеринария, жамиятшунослик ва ижтимоий муносабатлар, журналистика, ҳуқуқ, кутубхоначилик, кончилик, металлургия ва б. соҳалар бўйича мута-хассислар тайёрлайди. 54 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонаси

ва унинг бўлимларида 1,6 млн.дан ортиқ асар сақланади.

МИСТРАЛ (Mistral) Габриела (та-халлуси; асл исм-шарифи Лусила Га-дой Алькаяга) (1889.7.4, Викунья — 1957.10.1, Хемпстер, США) — чили шоираси, педагог, жамоат арбоби. 16 й. ўқитувчилик қилган. 1922 й. Мексика таълим вазирлигига таклиф қилинган, Мексика мактаблари ва кутубхоналари ни ислох қилиш лойиҳасини ишлаб чиққан. 1924—46 й.ларда Чили элчиси сифатида Италия, Испания, Португалия, Бразилия, АҚШда ишлаган. БМТ ташкил бўлган даврдан Миллатлар лигаси ишларида қатнашиб келган. Биринчи шеърий тўплами — «Ўлим со-нетлари» (1914). Лирикасида испан шеърятини аъналари б-н индейслар мифологиясидаги анимистик образлилик кўшилиб кетган. «Нозиклик» (1924) шеърий тўпламида оналик бахтидан махрум аёлнинг дардлари акс этган. «Яксон қилиш» (1938) шеърий тўпламида фашизм крраланган. М. «Тушқунлик» (1922), «Тала» (1938), «Тахтакач» (1954) каби шеърий ва «Лаянатланган сўз» (1950) публицистик мақрлалар тўплами му-аллифи. Нобель мукофоти лауреати (1945).

МИСУРОТА — Ливиянингшим-ғарбий қисмидаги шаҳар. Ўрта денгиз бўйидаги воҳада. Аҳолиси 340 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Денгиз бўйидаги савдо-транспорт маркази. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланадиган йирик марказ. Озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Металлургия мажмуаси ташкил этилган. Хунармандчиликда гилам тўқилади, металл буюмлар яса-лади. Мисурота-Марина аванпорти бор (шаҳардан 10 км).

МИСКОЛ — кад. оғирлик ўлчов бирлиги; Шарк (араб) мамлакатларида қимматбаҳо буюмларнинг оғирлиги М. б-н ўлчанган. 1 М.нинг оғирлиги 100 дона арпа (ёки бугдой) дони оғирлигига тенглаштирилган. Агар бир дона арпа донини қадимда ўртача 0,0409512 г га тенг қилиб олингани ҳисобга олинса, у ҳолда

1 М = 100 арпа дони = 1000,04095122 = 4,09512 г бўлади. Самарқанд (6—8-а.) да 4,46 г га, Бухоро (16—19-а.) да 4,8—5 г га, Хоразм (14-а.) ва Фарғона водийсида 4,55 г га тенг бўлган. Миср ва Суданда 1 М. 4,68 г, Сури-яда 4,45 г, Ироқда 4,46 г. Эрон (14-а.)да 4,3 г га, 19-а. охиридан эса 4,639 г га, Ҳиндистонда 4,583 г га тенг бўлган. М. Яқин Шарқда ҳозир ҳам ишлатилади.

МИТАЛАР — омборларда, хонадонларда ва б. жойларда сақланаётган қ.х. маҳсулотлари — галла доңлари, ёрма, ун, қоқилар ва б.ни зарарлайдиган ҳар хил ҳашаротлар ва каналарнинг умумий номи. М. сирасига ун канаси, ом-бор филчаси, шоли филчаси, жан. ом-бор капалаги, суринам донхўри, кичик ун қўнғизи, катта ун қўнғизи, жуда куп турдаги қуялар ва б. киради. Омбор зарарқунандалари халқ хўжалигига жуда катта иктисодий зарар етказди, улар сақланаётган қ.х. маҳсулотларинигина эмас, озиқ-овқат, кийим-кечакларнинг ҳам сифатини бузади. Ўрта Осиёда ҳашаротлар ва кана (М.) ларнинг 100 дан ортиқ, хусусан, каналарнинг 51, қўнғизларнинг 41, тангақанотлилар ёки капалақларнинг 15 тури мавжуд (қ. Омбор зарарқунандалари).

МИТАН, мўйтон — ўзбек ва қррақалпоқ халқи таркибига сингиб кетган қабила. М.нинг кўпчилиги ҳоз. Қорақалпоғистоннинг Тахтақўпир ва Мўйноқ туманларида яшаган (Қўнғирот туманидаги ўзбеклар таркибида ҳам уч-рар эди). М. ларнинг айрим гуруҳдари Афғонистон (Балх вилояти)да яшайди. Қорақалпоқ М.лари ўтмишда бир қанча катта ва кичик қабила-уруғларга бўлинган. Ўзбек М.ларининг кўпчилиги 19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошларида Зарафшоннинг ўрта оқимида яшаган. 1920 й.да Самарқанд вилояти М.лардан 7 мингга яқин киши рўйхатга олинган. Иштихон, Нурота, Булун-ғур туманларида озроқ қисми Кармана агрофларида ҳамда Қашқадарёнинг қуйи оқимларида яшаган. Зарафшон водийсида яшовчи М.ларнинг бир қисми ўтрок ўзбекларга

аралашиб, ўз уруғ номларини унутганлар.

М. этногенези тўлик ўрганилмаган. Айрим олимлар мил. ав. 6-а. ва мил. 1-а. ўргаларида Шим. Месопотамияда, Эронда, Озарбайжонда (Урмия кўли атрофида), Арманистоннинг тоғли худудларида яшаган, Геродот, Гекатей, Страбон, Полибий каби антик тарихчилар матиенлар деб номлаган халқларни М.ларнинг илк аجدодлари деб тахмин қиладилар.

Ад.: Материалы Всероссийской переписи, вып. 5, ч. Т., 1923; Материалы по районированию Средней Азии, кн.1,ч.1, Бухара — Т., 1926.

МИТАН — Самарқанд вилояти Иштихон туманидаги шаҳарча (1986 й. дан). Туман маркази (Иштихон)дан 8 км, Самарқанд ш.дан 68 км. Яқин т.й. станцияси — Каттакўрғон (30 км). Аҳолиси 5,7 минг киши (2000). М. Нурота тоғ тизмасининг Октов адирлари адоғида, ўртача 250 м баландликда жойлашган. 1926—58 й.ларда Митан туманининг маркази бўлган. 1958 й.да Митан тумани тугатилган, Иштихон тумани таркибига кирган. «Митан» сўзи шаҳарча худудида яшовчи ўзбекларнинг қад. «митан» (муйтан) уруғи номидан келиб чиққан. М.да пахта тозалаш з-ди, МТП, деҳқон бозори, 2 умумий таълим мактаби, иктидорли ўқувчилар уйи, кутубхона, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Болалар касалхонаси, туман касалхонасининг терапия бўлими, дори-хоналар фаолият кўрсатади.

МИТИНГ (инг. Meeting — учрашмоқ, йиғилишмоқ) — муҳим воқеа, кўпинча сиёсий масалаларни муҳокама қилиш учун ўтказиладиган оммавий йиғилиш.

МИТОЗ (юн. mitos — ип), кариокинез — эукариот хужайраларнинг бўлиниб кўпайиш усули. М.дан олдин хужайра бўлинишга тайёргарлик даври (интерфаза)ни ўтади. Интерфазада ДНК, оксил, АТФ синтез бўлади. Нагигада хромосомалардаги ДНК миқдори икки хисса ортади (к. Хромосомалар). Бу жараён ре-

пликация дейилади. М. 4 фаза: профаза, метафаза, анафаза, телофазадан иборат. Профазада хромосомалар спираллашиб, йириклаша бошлайди; ядро мембранаси ва ядроча емирилиб, хромосомалар цитоплазмага таркалиб кетади. Профаза охирида центросомалар хужайра кутбларига жойлашиб олади; улар ўртасида микронайчалардан иборат ахроматин ипчалар пайдо бўлиб, бўлиниш дуки ҳосил бўлади. Метафазада хромосомаларнинг спираллашиб йўғонлашуви давом этади. Метафаза охирида хромосомалар хужайра марказида бўлиниш ўқи экваторида жойлашиб олади. Бу фазада ҳар бир хромосома 2 та хроматиддан иборат бўлиб, улар центромераси орқали ўзаро бириккан, хроматидлар эса бўлиниш дуки ипларига илашган бўлади. Анафазада хроматидлар ўртасидаги боғланиш узилиб, ҳар бир хромосома 2 та мустақил хроматидга ажралади. Ахроматин ипчаларнинг қисқариши туфайли хромосомалар карама-қарши кутбларга тарқала бошлайди. Телофазада хромосомалар кутбларга жойлашади; спирали ёйилиб улар яна узун ипчалар — хроматидлар шаклига киради ва ёруғлик микроскопда кўринмайдиган бўлиб қолади; ядроча қайта тикланади; ядро мембранаси ҳосил бўлади. Цитоплазма ўртасида ботиклик пайдо бўлиб, чуқурлаша бориши ва хужайранинг тенг иккига бўлиниши б-н телофаза тугалланиб, яна қайтадан интерфаза бошланади.

М.да содир бўладиган жараёнлар нерв системаси ҳамда буйрак усти бези, гипопиз, калқонсимон без, жинсий безлар ва б. секреция безлари ишлаб чиқарадиган гормонлар орқали нейрогуморал система томонидан бошқарилади. М.нинг кеча-кундузлик мароми муҳитдаги кеча-кундуз давомида содир бўлиб турадиган ўзгаришлар ва организмлар активлиги б-н боғлиқ. М.нинг давомийлигига хужайранинг ўлчами, ядронинг плоидлиги, атроф муҳит шароити (хусусан, ҳарорат) таъсир қилади. М ҳайвон хужайраларида 30—60 мин., ўсимлик

хужайраларида 2—3 соат давом этади. М.нинг биологик аҳамияти бўлинишга киришган дастлабки она хужайра хромосомаларининг бўлинишдан кейин ҳрсил бўладиган иккита янги қиз хужайралар ўртасида тенг тақсимланишидан ва битта хужайра бўлиниб, унга айнан ўхшаш иккита хужайранинг вужудга келишидан иборат. М.даорганизмнинг ўсиши ва ривожланиши, шикастланган хужайраларнинг тикланиши, ўлган хужайралар ўрнига янги хужайралар ҳосил бўлиши таъминланади. Баъзан М. тугалланмай қолиши туфайли кўп ядроли — полиплоид хужайралар пайдо бўлади ёки политен хромосомалар вужудга келади (яна қ. Мейоз, Амитоз, Эндомитоз).

МИТОХОНДРИЯ (юн. *mitos* - ип, *chondrios* — донача) — эукариот хужайралар органоиди. М. икки қават мембрана б-н ўралган; ички мембранаси кристалар (бурмалар) ҳосил қилади. М.нинг ички мембрана б-н ўралган бўшлиғи матрикс дейилади. Хужайрада М. сони бир нечтадан мингтагача этади. М.нинг асосий функ-цияси энергия ҳосил қилишдан иборат. М. энергияси манбаи биологик оксидланиш бўлиб, унда гликолизда ҳосил бўлган пирозум кислота митохондрия матриксида CO_2 ва H_2O гача парчланади. Бу жараён мурракб кимёвий реакци-ялардан иборат. Унинг 1-босқичида пируват парчланади ва учкарбон кислоталар цикли амалга ошади; 2-босқ-ичда электронлар ташилади ва АТФ синтезланади.

М. матриксида ДНК, РНК, рибосомалар ва оқсил синтезида қатнашувчи ферментлар мавжуд бўлгани туфайли ўз оксилларининг бир қисми синтезланади. Шунинг учун М.ни ярим авто-ном орган-оид дейилади. Митохондрия-ялар симбиогенез гипотезасига бино-ан, аэроб бактериялардан келиб чиққан бўлиши мумкин. М. бўлиниш орқали кўпаяди.

МИТРА — қадимда Ҳиндистон, Эронда бош худолардан бири. М.га ёруғлик, покизалик ва ҳақиқат худоси сифатида эътикод қилинган. Мил. ав. 6-а.

дан М. га сиғиниш Кичик Осиё ҳамда Фурот ва Дажла дарёлари оралиғида тарқалди. Кейинроқ М.га сиғиниладиган алоҳида дин—митраизм пайдо бўлди. Бу дин эллинлар орасида, мил. 1-а.дан бошлаб Римда, 2-а.дан бутун Рим империясида машхур эди.

МИТРИДАТ I (юн. *Mithridates*), Аршак VI (? — тахм. мил. ав. 136) — Парфия шоҳи (мил. ав. 170—138/137). М. I Салавкийлар давлатининг таназзулга учраганлигидан фойдаланиб, унинг шарқий саграпиялари — Мидия, Месопотамиянинг қатга қисми (мил. ав. 140), Элам, Форс ва Бактрияни босиб олган. Арманистон ҳам Парфия сиёсий таъсири остида бўлган. М. I даврида Парфия йрик давлатга айланган.

МИТРОПОЛИТ (юн. *metropolites*) — православ христиан черковидаги олий диний унвон.

МИТТИ ЮЛДУЗЛАР, карлик юлдузлар — ўртача катталиқдаги юлдузлардан кўра кичик ва унчалик ёруғ бўлмаган юлдузлар. М. ю.нинг кўпчилиги Герцшпрунг — Ресселл диаграммасадаги асосий чизиқнинг пастки қисмида жойлашган. М.ю.нинг ўртачазиқлиги 1 дан 60 г/см³ гача. М.ю. оқ ва қизил юлдузларга бўлинади. Оқ М. ю.нинг ҳажми ер ҳажмига яқин бўлиб, жуда катта зичликка эга.

МИТТИЛИК — қ. Паканалик.

МИТЧЕЛЛ (Mitchell) Питер (1920.29.9, Митчем, Суррей графлиги, Буюк Британия) — инглиз биокимёғари. Фалсафа д-ри (1950). Эдинбург унтининг зоология кафедраси биокимё гуруҳи (1955—63), 1964 й.дан Корну-элледаги Глинновск илмий тадқиқот лаб. раҳбари. Хужайрадаги биоэнергетик жараёнларни тадқиқ қилган. Хеми-осмотик назария (биологик мембранада АТФ синтезида энергиянинг ўзгариш механизми)ни ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1978).

МИФ (юн. *mithos* — афсона, ривоят, асотир) — қад. одамнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурлари маж-

муи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсон, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, самовий жисмларнинг пайдо бўлиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳияти, афсонавий қаҳрамонлар, маъбудлар ва илоҳлар тўғрисидаги эътиқодий қарашларни ўз ичига олган. М. қад. одамнинг воқеликка бўлган онгсиз хиссий муносабати ифодаси бўлиб, табиат ва жамият ҳаётининг турли қирралари моҳиятини тушунтирувчи энг қад. тасав-вурлар силсиласидир. Мифологик тасаввурлар муайян воқелик моҳиятини ҳаёлий уйдирма воситасида изохласада, М. яратилган ва оммалашган жойида ўз ижодкори ва ижрочилари томонидан ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалар баёни сифатида қабул қилинган.

Қад. одамнинг олам ҳақидаги тасаввурларини ўзида ифодалаган ва авлоддан авлодга етказишга мўлжалланган М.ларнинг оммалашуви усуллари ҳам турлича бўлиб, асосан, жонли оғзаки ижро орқали, яъни сўз воситасида ҳикоя қилиб берилган.

Мифологик тасаввурлар тизими ибтидоий удум ва маросимларнинг мағзини ташкил этувчи рамзий хатти-ҳаракатлардан иборат ритуал ўйинлар сифатида ҳам намоёиш қилинган. Қад. тасаввурлар асосида яратилган осори атиқалар ҳамда халқ ҳунармандчилиги буюмларидаги рамзий чизгиларда ҳам мифик сюжетлар акс эттирилган.

М.лар қуйидаги турларга бўлинади: 1) ибтидо ҳақидаги М.лар (оламнинг яратилиши ва ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги М.лар); 2) самовий М.лар (осмон жисмлари ва табиат ҳодисаларининг пайдо бўлиши ҳақидаги М.лар); 3) антропогеник М.лар (ғайриоддий хислатга эга бўлган афсонавий паҳлавонлар, мас, Геракл, Гильгамеш, Одами Од, Хубби ва б. ҳақидаги М.лар); 4) сиғиниш М.лари (муайян эътиқодий ишончлар б-н боғлиқ, мас, хреилдорлик, сув, ўсимлик, оловга сиғиниш ҳақидаги М.лар); 5) этногенетик М.лар (уруғқабилаларнинг келиб чиқиши б-н алоқадор М.лар; мас,

92 ўзбек уруғларининг пайдо бўлиши ҳақидаги М.); 6) календарь М.лар (йил, ой, кун ҳисоби б-н боғлиқ М.лар, мас, аямажуз, аҳмандахман, чилла, тўқсон ҳисоби б-н боғлиқ М.лар); 7) эсхатологик М.лар (оламнинг ин-тиҳоси ҳақидаги, мас, охирзамон тўғрисидаги М.).

Эзгулик кучларининг зулматни ўзига макон қилган ёвузликка қарши курашини ўзида акс эттирган қад. М.лар бадиий тафаккурнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Воқеликни эстетик категория сифатида идрок этиш ҳамда бадиий сўз воситасида талқин қилиш анъанаси келиб чикқач, қадимги М.ларнинг асосий қисми сўз санъ-атининг турли жанрларига сингиб кетган. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётидаги кўплаб эпик сюжет ва анъанавий мотивларнинг генетик илдизлари бевосита мифик тасаввурлар қатламига бориб тақалади. М.лар «Авесто», «Илиада», «Рамаяна», «Шоҳ-нома», «Калевала», «Алпомиш», «Гўрўғли» каби адабий ёдгорликларнинг яратилишида ҳам салмоқди ўрин тутган.

Ад.: Мелетинский Е. М., Поэтика мифа, М., 1976; Стебл и н - Каменский М. И., Миф, Л., 1976; Мифы народов мира. В двух томах, М., 1991; Жўраев М., Шомусаров Ш., Ўзбек мифологияси ва араб фольклори, Т., 2001.

Маматкул Жўраев.

МИФОЛОГИК ОБРАЗЛАР

- халқ, оғзаки бадиий ижодиёти, ёзма адаби-ёт ва санъат асарларидаги мифологик негизга эга бўлган асотирий персонажлар. М.о. муайян воқеа-ҳодисанинг жонлантирилган тимсолий ифодаси бўлиб, воқеликнинг моҳиятини метафорик, рамзий ва истигравий ҳолатда ўзига қўчиради ва унинг шаклий тажассуми ҳисобланади.

М.о. ибтидоий бадиий уйдирма-фантазия маҳсули бўлиб, коинот, табиат ва жамиятдаги турли-туман ҳодисалар, қад. одам тасаввурида мавжуд бўлган ғайриоддий кучларнинг келиб чиқиш сабабларини изохлашга хизмат қилган. Бадиий тафаккур шакллангач, қад. ми-

фологиянинг таркибий қисми саналган асотирий образлар адабиёт ва санъатга кўчган. Ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг асарлари, «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Рустамхон» ҳамда «Гўрўғли» туркумига мансуб дostonлар, ўзбек халқ, афсоналари ва эртақларидаги М.о. шулар жумласидандир. Фольклор ва ёзма адабиётдаги М.о. бадий талқиннинг тўлақонли чиқиши ҳамда поэтик тафаккурнинг кенг қамровлилигини кўрсатиш вазифасини бажаради.

Ўзбек фольклориди «Авесто» асотириларига алоқадор Каюмарс, Анахита, Ахриман, дев, пари, аждар; сув култи б-н боғлиқ Хубби, Суст хотин, Сув хотин, Чала хотин; шамол «пири» си-фатида тасаввур қилинган Хайдар, Ялли момо, Яланғоч ота, Чоймомо; халқ тақвимига алоқадор Аямажуз, Азиз момо, Аҳман-Даҳман; момақалдинок, ва чақмоқ «эгаси» Гулдур момо; афсонавий паҳдавонлар сифатида тасвирланувчи Одами Од, Оланғасар, Дорокўз; ёвуз кучлар ҳақидаги қарашларни ўзида ифода этган алваси, ялмоғиз каби купгина М.о. мавжуд.

Ад.: Саримсоков Б., Зпик жанрлар диффузияси //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари, Т., 1981; Жўраев М., Шомусаров Ш., Ўзбек мифологияси ва араб фольклори, Т., 2001.

Маматкул Жўраев.

МИФОЛОГИЯ (миф... ва ... логия) —

1) муайян халқ томонидан яратилган мифологик тасаввурларнинг изчил тартибга солинган тизими, асотириллар мажмуи. Мас, юнон М.си, хинд М.си, ўзбек М.си. Инсоният маънавий тараққиётининг илк босқичи сифатида муҳим амалий аҳамият касб этган М. ибтидоий маданиятнинг негизи, оламни идрок этишнинг асосий воситаси, бадий тафаккурнинг ибтидоси ҳисобланган. М.нинг асосини кад. одамнинг коинот, табиат, инсон, само жисмлари, нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги асотириллар ташкил этади.

М.нинг архаик қатлами куёш, ой

ва юлдузлар тўғрисидаги шамсий, қамарий ва астраль мифлар, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги самовий мифлар, одамзотнинг яратилиши ҳақидаги ан-тропогеник мифлар, кад. эътиқодий қарашларни ўзида ифода этган тотемистик, анимистик ва култ мифларидан ташкил топган. Деҳқончилик маданияти юксак даражада ривожланган ҳудудларда эса табиий-ик/шмий ўзгаришларнинг рамзий-метафорик талқинлари асосига қурилган тақвимий (календарь) мифлар ва улибтирилувчи табиат култилари ҳақидаги мифлар кенг тарқалган. Хусусан, Осирис (Кад. Миср), Адонис (Финикия), Дионис (Юнонистон), Сиёвуш (Ўрта Осиё) ҳақидаги мифологик сюжетлар шу тариқа юзага келган. Ўзининг илк тараққиёт босқичида энг содда ибтидоий ишончлардангина иборат бўлган М. инсоният тафаккурининг тадрижий ривожиди давомида олам, жамият ва табиат ҳақидаги асотирий сюжетлар, мифик образ ва тасаввурлар силсиласини ўз ичига олган мукамал тизимга айланган.

Ижтимоий онгининг анимизм, тотемизм, фетишизм каби кад. шакллари М. б-н чамбарчас боғлиқ. Ибтидоий дунёқараш тизими сифатида шаклланган М. кад. диний эътиқодларнинг илк куртақлари, аждоқларимизнинг фалсафий, ахлокий ва ижтимоий қарашлари, олам ва одам ҳаётига дойр энг содда илмий талқинлар, воқеликни онгсиз-ҳиссий англаш асосига қурилган рамзий-метафорик образлар, шунингдек, сўз санъ-ати, маросимлар тизими ва мифологик тафаккурнинг турли хил шакллари ўз ичига қамраб олган. У кад. одамнинг борлиқ оламни идрок этишга дойр тасаввур ва қарашларини ўзида жамлаган изчил тизим сифатида ибтидоий мафқуранинг етакчи ғояси бўлиб хизмат қилган. М. ибтидоий инсоннинг илмий, диний, фалсафий ва бадий қарашларини ўзида мужассамлаштирган синкретик ҳодисадир. Шу боис М. фольклор, ёзма адабиёт, санъат ва маънавий кадриятларнинг шаклланиши учун илк замин вазифасини ўтаган;

2) мифларни тадқиқ этувчи, ўрганувчи фан, мифшунослик. Мифологик тасаввурлар моҳиятини англаш ва уларни илмий талқин қилишга бўлган илк уринишлар антик давр олимлари томонидан амалга оширилган. Хусусан, Платон асотирларни фалсафийраамзий нуктаи назардан талқин қилган бўлса, юнон файласуфи Эвгемер (мил. ав. 3-а.) мифик образларни ўтмишда яшаб ўтган реал тарихий шахсларнинг тимсолий ифодаси деб билган. 19-а.нинг 1-ярмида Германияда «мифологик мактаб» юзага келган. Мифологик мактабнинг назарий асослари немис филологлари ака-ука Я. ва В. Гриммларнинг «Немис мифологияси» китобида баён қилинган. Улар халқ эртақларини таҳлил қилиш жараёнида қад. мифологик тасаввурларнинг эпик сюжетлар таркибидаги қолдиқларини аниқлашган ва ҳиндевропа халқлари М.си ягона негизга бориб тақалади, деган муҳим илмий хулосага келишган. Ана шу назарияни ривожлантирган А. Кун, В. Шварц, В. Маннхардт (Германия), М. Бреаль (Франция), М. Мюллер (Англия), Ф. И. Буслаев, А. Н. Афанасьев, О. Ф. Мюллер, А. А. Потенба (Россия) каби олимлар мифларни қиёсий тадқиқ этишган. Кейинчалик жаҳон мифшу-нослигида кўплаб янги илмий йўналишлар юзага келган. Хусусан, инглиз қиёсий этнографиясининг ютуқлари асосига қурилган «антропологик мактаб» (Э. Тайлор, Э. Ланг, Г. Спенсер, Ж. Фрейзер); миф ва маросимларни ўзаро узвийликда тадқиқ этган кембрижлик мифшуносларнинг «ритуалистик мактаб»и (Д. Харрисон, Ф. М. Корнфорд, А. Б. Кук, Г. Марри); ибтидоий маданиятнинг руҳий асосларини ўрганган француз этнологларининг «ижтимоий мактаби» (Э. Дюркгейм, Л. Леви-Брюль); мифологик тафаккурнинг интеллектуал ходиса сифатидаги ўзига хослигини ёритиб берган «символистик мактаб» (Э. Кассиер, В. Вундт, К. Г. Юнг—Германия); «структурал мактаб» (К. Леви-Стросс—Франция) вакилларининг асарларида мифлар турли

нуктаи назардан таҳдил қилинган. Ўзбек М.си эса Ф. Акрамов, Б. Саримсоқов, Т. Ҳайдаров, Т. Раҳмонов (миф ва эпос), М. Жўраев, Ш. Турдимов (ўзбек М.сининг образлар силсиласи ва генетик асослари), Ш. Шомусаров (ўзбек ва араб М.сининг қиёсий таҳлили) каби олимлар томонидан тадқиқ этилган.

Ад.: Ланг Э., Мифология, пер. с англ. М., 1901; Мелетинский Е. М., Поэтика мифа, М., 1976; Стеблун - Каменский М. И., Миф, Л., 1976; Акрамов Г., Мифология в ўзбекском народном творчестве, АКД, Баку, 1980; Саримсоқов Б., Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари, Т., 1981; Тайлор Э., Первобытная культура, М., 1989; Дьяконов И. М., Архаические мифы Востока и Запада, М., 1990; Хук С. Г., Мифология Ближнего Востока, М., 1991; Сағалаев А. М., Урало-алтайская мифология, Новосибирск, 1991; Жўраев М., Шомусаров Ш., Ўзбек мифологияси ва араб фольклори, Т., 2001.

Маматкул Жўраев.

МИХАИЛ ФЁДОРОВИЧ (1596.12.7 -Москва — 1645.13.7) — Россия тарихида романовлар сулоласининг асосчиси (1613Й. 21 авгдан). Бояр Ф. Н. Романов (кейинрок, патриарх Филарет)нинг ўғли. Москвадан поляк босқинчилари ҳайдаб чиқазилгач, боярлар ташаббуси б-н Земство собори 16 ёшли М.Ф.ни подшо қилиб кўтарган. Иродасиз, касалманд М. Ф. подшолик даврида давлат ишларини идора этиш унинг яқин қариндошлари ва отаси (расмий равишда улуғ ҳукмдор унвонига эга бўлган) Филарет (1619—33 й.гача), кейин боярлар кўлида бўлган. М. Ф. ҳукумати мамлакатда урушни тўхтатиш мақсадида Швеция б-н Столбов сулҳи (1617), Польша б-н Деулин яраш аҳдини (1618) тузган. Лекин Смоленск ва б. рус ерларини қайтариб олиш мақсадида 1632—34 й.ларда Польша б-н яна уруш олиб борган. М. Ф. даврида Сибирни эгаллаш бўйича тадбирлар давом эттирилган, қрим татарларига қарши мудофаа истехкомларини қуриш жадал

олиб борилган.

МИХАЙЛОВ Евгений Николаевич (1905.15.4, Петроград - 1999.9.10, Тошкент) — биолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1950), к.х. фанлари д-ри (1947), проф. (1947). Ўрта Осиё унтини тугатган (1929). Ўрта Осиё ипакчилик илмий тадқиқот ин-тида илмий ходим (1929—37), Тошкент кишлоқ хўжалиги ин-ти ипакчилик кафедрасида доц. (1937-47), кафедра мудири (1947-59), ипакчилик ва ўсимликларни химоя қилиш ф-ти декани (1944—59). Ўрта Осиё фитопатология и.т. ин-ти директори муовини (1959—65), директори (1965—72), Тошкент кишлоқ хўжалиги ин-ти ипакчилик кафедраси мудири (1972—85). «Ипак» («Шёлк») журнали бош муҳаррири (1960—85). Илмий ишлари ипакчиликнинг назарий ва амалий масалалари, тут ва дуб ипак курти биол.си, ипак қуртини боқиш, ипак курти уруғчилиги ва наслчилиги, касалликлари ва зараркундаларига қарши кураш муаммоларига бағишланган.

Ас.: Шелководство [Дарслик], М., 1950; Курт боқиш, Т., 1953; Биология тутового и дубового шелкопряда, М., 1958; Экология и выкормка шелкопрядов, М., 1959; Инфекционные болезни тутового шелкопряда, Т., 1982.

МИХАЙЛОВ Сергей (1976.3.5, Ўш ш., Қирғизистон) — боксчи, «Ўзбекистон ифтихори» (2002), «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи» (2000). Андижон шаҳар республика олимпия ўринбосарлари билим юртида ўқиган (1989—92). Андижон унтини тугатган (2002). «Динамо» спорт жами-ятининг бокс йўриқчиси (2003). Ўзбекистон чемпиони (1997—2001), 3 карра Осиё чемпиони (1997, Бангкок; 1999, Тошкент; 2002, Серембран), 2 марта Осиё ўйинлари ғолиби (1998, Бангкок; 2002, Пусан), 2000 й. Сидней ш.да бўлган олимпиадада 81 кг вазнда бронза медалини қўлга киритган. «Дўстлик» ордени (2001) б-н му-кофотланган.

МИХАЛКОВ Сергей Владимирович

[1913.27.2 (12.3), Москва] - рус ёзувчиси, жамоат арбоби. Россияда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967), Меҳнат Қаҳрамони («1973). М. Горький номидаги Адабиёт ин-тида ўқиган (1935—37). РСФСР Ёзувчилар уюшмаси бошқ-аруви раиси (1970—90). М.нинг «Болалар учун шеърлар» китоби (1936) ёшларни меҳнатга мухаббат руҳда тарбиялайди. 2-жаҳон урутии йилларида бир қанча очерк, ҳикоя, ҳажвий шеър ва фелъетонлар яратган. «Хушчақчақ куён» (1963), «Сузмोक истайман» (1965) тўпламлари нашр этилган. У «Том Кенти» (1938), «Махсус вазифа» (1945), «Мактанчок куёнча» (1951), «Ўзига ёд-горлик» (1953), «Кўпик» (1975), «Акс садо» (1980), «Пуэрто Муэртодаги кўрқинчли тун» (1982) сингари драмалар муаллифи. Урушдан кейинги даврда ёзган «Том тоға ва кизча», «Биллур ваза», «Ўттиз олти ва беш», «Сашанинг кашаси», «Стёпа амаки» ва б. асарларида болалар ҳаёти, уларнинг ўзига хос характери ифодаланган. СССР гимни матнини ёзган (Г. Эль-Регистан б-н ҳамкорликда). Айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас.: Уйимга кетаман, Т., 1951.

ЛЛ:Александров В. П., Сергей Михалков, М., 1983.

МИХИРАКУЛА (6-а.) — оқ хунлар — эфталийлар сардори (515—6-а. ўртаси). Шим.-Ғарбий Ҳиндистон (пойтахти — Шакала ш., ҳоз. Сиалкот)да ҳукмронлик қилган. М. тасарруфидаги мулклар Жамна — Ганг водийсига, Гвалиоргача тарқалган. 528 й. ҳинд ҳукмдорлари бирлашган кўшини томонидан мағлубиятга учраган, бу эфталийларнинг Ҳиндистонга кейинги юришларига барҳам берган. Уларнинг ихтиёрида факат Ҳинд дарёси водийсигина сақланиб қолган. Ҳинд халқи тарихий анъ-анасида М. золим, мустабид подшоҳ ва шафқатсиз, қаҳрли истилочи сифатида акс эттирилган.

МИХХАТ — қадимда Олд Осиёда қўлланган, мих ёки поначаларга ўхшаш чизиқча (белги)ларни лой тахтачаларга

ўйиб туширишдан иборат идеографии ёзув тури, мил. ав. 3минг йиллик бошларида шумерлар томонидан яратилган. Бунда айрим буюмлар ва умумий тушунчаларнинг номи расмлар б-н ифодаланган, мас, оёқ тасвири «юриш», «туриш», «олиб кетиш» маъ-ноларини англатган. Бундай белгилар миқдори 1000 тагача етган. Шумер М.и дастлаб юқоридан пастига, кейинчалик горизонтал ҳолда — чапдан ўнгга қараб ёзилган. Мил. ав. 3минг йилликнинг ўрталарида М.нинг сўз-бўғинли шакли пайдо бўлган, белгилар миқдори 600 тагача қисқартирилиб, расм-белгилар содалаштирилган. Айни шу даврда шумер М.и аккадликлар (бобилликлар ва оссурияликлар) томонидан ўзлаштирилиб, сомиий тилларга мослаштирилган, белгилар сони 300 тага туширилган. Аккадликлар ишлаб чиққан М. кейинчалик, мил. ав. 2— 1 минг йилликлар даврида бир қанча қўшни халқлар тиллари (хетт, элам, урарт, кад. форс ва б.)га мослаштирилган ҳолда қўллана бошлаган. Бу даврда М.лар харфтовуш-бўғин ёзувларига анча яқинлашиб, шундай ёзувларнинг келиб чиқишига асос бўлган. Мил. ав. 1минг йиллик охирида М.лар ўрнини оромий ёзуви эгаллаган.

М.да битилган жуда кўп ёдгорликлар — тарихий ёзувлар, турли расмий хужжатлар, оғзаки ижод намуналари, луғатлар, илмий асарлар, диний матнлар сақланиб қолган. Турли халқларга мансуб М.ларни ўрганиш, дешифровкалаш 19-а.дан, аниқроғи, 1802 й.дан бошланиб, 20-а.нинг ўрталаригача давом этган. Немис, француз, инглиз, чех, рус олимлари М.ларни дешифровкалашда фаол иштирок этиб, бу соҳада кўплаб и.т.лар олиб борганлар.

Ад.: Фридрих И., История письма, пер. с нем., М., 1979.

МИЦАР — Катта Айиқ юлдуз туркумидаги юлдуз. У учта кичик юлдуздан ташкил топган, кўринма юлдуз катталиги 2,0. Ёрқинлиги Қуёшниқидан 74 марта кучлидир. Қуёшдан узоклиги 27

парсек. М. компонентларидаги спектр чизиқларининг силжиши кузатилган (1889).

МИЦЕЛИЙ (юн. *Mykes* — замбуруғ) — замбуруғларнинг вегетатив танаси (таллом). М. ингичка ипчалар — гифлардан иборат. Одатда, субстрат ичида, баъзан унинг сиртида ривожланади; субстратдан органик моддаларни осматик йўл б-н сўриб олиш функци-ясини бажаради. Хитридийли замбуруғлар, зигомизетлар ва сомицетларнинг М.си тўсиксиз, битта хужайрадан иборат бўлиб, уз. бир неча ўн см ни (мас, моғор) ташкил этади. Хитридийли замбуруғларда М. кучеиз ривожланган бўлиб, ризомицелий дейилади. Аксомизетлар, базидияли замбуруғлар М.си тўсикдар (секталар) га бўлинган кўп хужайрали. М.нинг бир қисми оркали замбуруғлар вегетатив кўпаяди. М.дан замбуруғларнинг репродуктив органлари ва мевали танаси ҳосил бўлади.

МИЦКЕВИЧ Адам (1798.24.12, Ново-грудка яқинидаги Заосье қишлоғи — 1855.26.11, Истанбул) — поляк шоири, миллий озодлик ҳаракати арбоби. Поляк романтизмнинг асосчиси. Вилен унтини тугатган (1819), поляк ёшларининг «Филоматлар» («Фан дўстлари»), «Филаретлар» («Яхшилик дўстлари») ташкилотларида фаол иштирок этган. М.нинг илк тўплами («Шеърият», 1-ж., 1822) Польша адабиётида романтик оқимнинг манифести бўлди. М. «Шеърият» (2-ж., 1823)га кирган романтик руҳдаги «Гражина» лиро-эпик достони б-н Польшада «шеърий касса» жанрига асос солди.

«Филаретлар» ташкилоти иши бўйича қамалган (1823) М.ни чор маъмурлари Литвадан чиқариб юборган; Россияда яшаб, А. С. Пушкин б-н яқин алоқада бўлган (1824—29). Бу йиллар унинг ғоявий ва ижодий ўсишида муҳим давр бўлди («Қрим сонетлари», 1826; «Конрад Валленрод», 1828 ва б.). М. 1830 й.дан Парижда яшади. «Дзядлар» драматик достонининг 3қисми (1832)ни ва миллий мустақиллик учун кураш руҳи б-н суго-

рилган 12 кўшиқдан иборат «Пан Тадеуш» достони (1834)ни нашр эттирди. Реалистик ғоялар, интилишлар ёрқин намоён бўлган «Пан Тадеуш» достони миллий эпопеядир, у персонажлари юксак даражада типиклашган ва индивидуаллашган дурдона асар, эски поляк тур-мушининг комуси, сержило сўз санъ-аги саналади. М. лирик шеърлар туркумини (1838—39) яратган. Ижтимоий ва маданий ҳаётда фаол иш олиб борган: 1840—44 й.ларда Парижда славянлар адабиётидан маърузалар ўқиган. 1848 и. Австрия зулмига қарши курашаётган италияликларга ёрдам бериш учун поляк легионини тузган. 1849 й.дан демократик руҳдаги «Халқ минбари» газ.да муҳаррирлик қилган. М. шеърлари М. Шайхзода, Шухрат, Муҳаммад Али, Сайёр ва б. томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

МИЧИГАН (маҳаллий индейслар тилида — қатта кўл) — Шим. Америкадаги кўл, АҚШ худудида, Буюк кўллар системасида. Майд. 58 минг км², уз. 490 км, эни 189 км гача. Энг чуқур жойи 281 м. Сув сатҳининг бал. 177 м. Қирғоқлари кам парчаланган, пастбаланд. Сув қалқиши ярим суткалик. Макино бўғози орқали Гурон кўли б-н, кема катнайдиغان Чикаго-Локпорт канали орқали Миссисипи дарёси системаси б-н боғланган. Н.нинг шим. қисми дек. — апр.да музлайди. Сувининг саноат чиқиндилари б-н ифлосланиши натижасида ундаги жониворлар сони кескин камайган. Йирик портлари: Чикаго ва Милуоки.

МИЧИГАН — АҚШнинг шим. қисмидаги штат. Буюк кўллар соҳилида, Канада б-н чегарадош. Майд. 151,5 минг км². Аҳолиси 10,05 млн. киши (2002), шундан 70% шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Лансинг ш.; энг катта шаҳри, иқтисодий маркази ва порти — Детройт.

М. худуди Юкори кўл, Гурон ва Мичиган кўллари ораллигидаги иккита ярим оролда жойлашган. Ер юзаси сертепа текислик, энг баланд жойи 604 м. Иқдими мўътадил иқлим, шим.да киш совуқ. Январ.

нинг ўртача т-раси —7°, июлники 21°. Йиллик ёғин 800 мм.

М. — АҚШнинг саноати ривожланган штати. Ишлаб берувчи саноат корхоналарида иқтисодий фаол аҳолининг 35% ишлайди. Металлургия, машина-созлик ва металло-созлик ривожланган. Детройт ва унинг атрофида ҳамда Флинт, Лансинг ва б. шаҳарларда «Же-нерал моторе», «Форд» ва «Крайслер» каби йирик автомобиль з-длари жойлашган. Махсус пўлат ва тунука и.ч., кора ва рангли металллардан буюмлар

қуйиш, станок, прибор, электр ускуналари, лок-бўёқ, резина и.ч. ав- . то-мобил-созлик саноати б-н боғлиқ. : Ҳарбий, кимё, силикат-керамика, i озиқ-овқат, ёғоч-созлик, мебель, қоғоз саноатлари ҳам ривожланган. Темир ва мис рудалари, ош тузи қазиб чиқарилади.

Қ.х. сут ва сабзавот етиштиришга ихтисослашган. Мева, узум етиштирилади, қанд лавлаги экилади. К-»- товар маҳсулотининг 55% ни чорвачилик беради. Туризм ривожланган.

МИЧИГАН УНИВЕРСИТЕТИ - АҚШ даги етакчи ўқув ва илмий марказлардан бири. 1817 й. Детройт ш.да ташкил этилган. Дастлаб олий ўқув юрти макрмига эга бўлмаган. Олий ўқув юрти си-фатида 1837 й. Анн-Арбор ш.да таъсис этилган. Меъморлик, мухдндислик, адабиёт, санъат, фармацевтика, стоматология, пед., ҳуқуқ, кутубхонашунослик, тиббиёт, мусика, жамиятшунослик ҳамда ижтимоий муносабатлар ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 37 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 4 млн. дан ортиқ асар сақланади.

МИЧОКАН, Мичооканде-Окампо — Мексиканинг жан.-ғарбий қисмидаги штат. Тинч океан соҳилида, Лерма ва Бальсас дарёлари ҳавзасида жойлашган. Майд. 59,9 минг км². Аҳолиси 3979 минг киши (2000). Маъ-мурий маркази — Морелия ш. М. худудининг ярмидан ортиқ қисми Мексика тоғлигининг жан.-ғарбий чеккасидаги кўллар қавзасидан иборат.

Соҳил бўйлаб Сьерраде-Коалькоман тизмалари (энг баланд жойи 2764 м) жойлашган. Сейсмик фаол худуд. Икдими тоғтропик иқлим. Мексика тоғлигида ўртача ойлик т-ралар 20°, йиллик ёғин 900 мм. Ички р-нларда чала чўл ўсимликлари, тоғларда сернам барг тўкувчи ва доим яшил тропик ўрмонлар ўсади.

Иқтисодиётнинг асосини қ.х. ташкил этади. Суғориладиган ерларда пахта, шоли, шакарқамиш, кулупнай, картошка, сабзавотлар, гладиолус (экспорт учун) экилади. Уруапан ш. агрофлариди кофе, Бальсас дарёси қуйилиш жойида тропик мевалар етиштирилади. Тоғларда маккажўхори, дуккакли экинлар экилади. Балиқ овланади. Кимё, озик-овқат, целлюлозақоғоз, ёғочсозлик, тўқимачилик саноатлари ривожланган. Соҳил бўйлаб портлар, кема верфи, металлургия к-ти қурилган.

МИЧУРИН Иван Владимирович [1855.15(27).10, Рязань вилояти, Пронск тумани — 1935.7.6, Тамбов вилояти Мичуринск ш.] — рус амалиётчи селекционер, Россияда мевали, резавор мевали ва б. ўсимликлар илмий селекцияси асосчиси. ВАСХНИЛ акад. (1935). Махсус маълумоти бўлмаган. Дастлаб т. й. хизматчиси, соатсоз бўлиб ишлаб, бўш вақтларида боғдорчилик б-н шуғулланган. 1875 й. Козлов ш. (ҳоз. Мичуринск)да 500м² чаканча ижарага олиб, ўсимликлар коллекциясини тўплаш ва дурагайлаш усули б-н мевали, резавор мевали ўсимликларнинг янги навларини етиштириш устида иш бошлади. 1899 й. шаҳар четидан 13 га чамаси ер олиб, умрининг охиригача шу жойда яшади, ишлади.

1928 й.да М.нинг тажриба боғи базасида давлат селекция-генетика ст-яси ташкил этилди (1934 й.дан М. номидаги Марказий генетика лаб.). М. чатиштириш учун дастлабки шакллар танлаш назариясини, географик узок, шаклларни дурагайлашнинг назарий асосларини, чатиштиришдаги номута-носимликларни бартараф этиш усулларини яратди ва баъзи амалий усулларни қўллади. 300

дан ортиқ мева ва резавор мевалар навларини яратиш ва такомиллаштиришга эришди. М. яратган олма, нок, олча ва б. мевали дарахтларнинг кўпгина навлари Ўзбекистонда ҳам р-нлаштирилган. М. ток, ўрик, гилос, беҳи ва б. жануб ўсимликларини шим. худудларда ўстириш ишига асос солган.

Ас: Итоги шестидесятилетних работ, М., 1950; Танланган асарлар, Т., 1961.

Ад.Азизов П. Б., И. В. Мичурин — буюк рус олими, биологи, Т., 1955.

МИШКОЛЬЦ — Венгриянинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар. Шайо дарёси бўйида, Бюкк тоғи этакларида жойлашган. Боршод-Абауй-Земплен медьесининг маъмурий маркази. Аҳолиси 178 минг киши (1999). Аҳамияти жиҳатидан мамлакатда 2-ўриндаги (Будапештдан кейин) саноат маркази. Қора металлургия, машинасозлик (жумладан, станоксозлик, оғир машинасозлик, электротехника, транспорт), цемент, тўқимачилик, ойнашиша, тикувчилик, ёғочсозлик, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Политехника ин-ти, музейлар, театр бор. 13—16-а.ларда қурилган меъморий обидалари сақланган. М. шаҳар яқинидаги Лиллафюред курортлари б-н Бюкк миллий боғи таркибида. Шаҳар яқинида қўнғир кўмир казиб олинади.

МИШЬЯК (рус. мышь — сичқон, яд — захар) — қ. Маргимуш.

МИЯ — 1) одам ва ҳайвонлар нерв системасининг марказий бўлими, М. организмнинг энг мураккаб ҳаётий функциялари ва муҳит ўзаро муносабатларининг бошқарилишини таъминлайди. Умуртқасиз ҳайвонларда М. қўндаланг ва бўйлама туташтиргичлар орқали ўзаро туташган нерв ҳужайралари тўплами — нерв тугунлари (ганглийлар)дан иборат. Ҳалқали чувалчанглар, тубан моллюскалар ва бўғим-оёқлиларда нерв тугунлари қорин нерв занжирини ҳосил қилади. Бу ҳайвонларнинг кўпчилигида қорин нерв занжирининг ҳалқум усти ва ҳалқум

ости нерв тугунлари кучли ривожланган бўлиб, бош мия дейилади. М. қаттиқ, ўргимчак уясисимон ва томирли парда б-н қопланган. Бўғимоёқлилар ва бош-оёқли моллюскаларнинг ҳалқум усти нерв тугунлари 2—3 бўлимдан ташкил топган. Тубан хордали ҳайвонлар М.си найсимон, алоҳида қисмларга бўлинмаган. Умуртқали ҳайвонлар ва одам М.си бош ҳамда орқа миядгм иборат. Эволюция жараёнида бош М. олдинги, ўрта ва кейинги ёки ромбсимон М.ни, бундан кейинги ривожланиш давомида олдинги М. охириги ва оралик М.ни, ромбсимон М. орқа ва узунчоқ мияни ҳосил қилади. Бир қанча умуртқалиларда охириги мия (М. катта ярим шарлари) кучли ривожланади. Сут эмизувчилар ва одамда органлар фаолиятини бошқарувчи сифатида М. катта ярим шарлари пўстлоғи шаклланади. Охириги М.нинг остки юзасида 2 та ҳидлаш пиезчаси жойлашган. Оралик, М.да кўриш бўртқилари ва 2 та ўсимта: устки эпифиз ва пастки гипофиз ҳосил бўлади. Ўрта М. тубан умуртқалиларда яхши ривожланган. Юксак умуртқалиларнинг ўрта М.сида кўриш, эшитиш ва мувозанат органлари б-н боғланган 4 тепалик шаклланади. Балиқлар, сувда ва курукликда яшовчилар, судралиб юрувчилар, қушларда ромбсимон М. миячадан иборат. Сут эмизувчиларда ромбсимон М.нинг пастки қисмида Вароли кўприги ҳосил бўлади. Узунчоқ М. ҳамма ҳайвонларда бир хилда тузилган; орқа М. унинг бевосита давоми ҳисобланади. Умуртқали ҳайвонлар М.си М. пўсти б-н қопланган. М. пўстлари оралиғида орқа М. суюқлиги (ликвор) бўлади. М. одамда тафаккур органи ҳисобланади; 2) одам ва умуртқали ҳайвонлар суяги бўшлиқларини тўлдириб турадиган тўқима (кўмик).

МИЯ ПАРДАСИ — умуртқали ҳайвонлар ва одамнинг бош мияси ҳамда орқа миясини ўраб турадиган мембрана. Бириктирувчи тўқимадан иборат. М.п. устма-уст жойлашган учта пардадан иборат; қаттиқ парда — калла суя-

гининг ички юзасига, умуртқа канали деворига (орқа мияда) ёпишиб туради ва томирларга бой; тўрпарда — юпка ва жуда кўп тешикли бўлиб, унинг остидаги бўшлиқларда тиниқ мия суюқлиги (ликвор) туради; томирли и парда — контомир ва нервларга бой юпка парда бўлиб, пўстлоқ эгатларининг орасига кириб жойлашган. Парда томирлари мия суюқлигини чиқаришда қатнашади.

МИЯ ЧАЙҚАЛИШИ, коммоция — бош миянинг ёпиқ шикастланиши; бунда бош миянинг ҳаммаси зарарланади, мия тўқималарининг яхлитлиги бузилмайди, лекин мия хужайралари ва мия бўлаклари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик вақтинча йўқолади. Бу эса бош мия фаолиятининг бузилишига олиб келади. М.ч., одатда, чайқалишнинг оғир-енгиллигига қараб энгил, ўртача ва оғир босқичда бўлади.

Энгил босқичда шикастланган киши ҳушдан кетади (кўпинча қисқа муддат — 1—2 мин.), сал боши айланади, кўнгли айнийди, баъзан қусади, шикастланиш қандай содир бўлганини эслай олмайди. Бунда ранги оқаради, томир уриши сусаяди, нафас нотекис бўлади. Бу белгилар 1—2 ҳафта давомида аста-секин ўтиб кетади. Тегишли даво қилинса, бемор тезда соғаяди. Ўртача босқичда бемор 1—2 соат ҳушини йўқотади, ҳушига келгандан кейин ҳам кимирламай ётади, атрофдагиларга бефарқ қарайди. Оғир босқичда киши шикастланган заҳоти қаттиқ ҳушдан кетади ва бир неча суткагача ўзига келмайди, нафас ва юрак фаолияти ўзгаради. Узоқ вақт боши оғриб, айланиб туради, кўнгли айниб, қусади. Шикастланган киши 4—5 ҳафта ўринда ётиши, унга тамоман тинч ҳолат яратилиши зарур. Шикастланган кишини, албатта, касалхонага ётқизиб даволаш лозим.

МИЯГА ҚОН ҚУЙИЛИШИ - қ. Инсульт.

МИЯЧА — бош мия устунининг бир қисми; у икки ярим шардан иборат бўлиб, кулранг модда (М. пўстлоғи) б-н қопланган, чуқур жойлашган горизонтал эгатлар уни бўлакчаларга бўлади. М.нинг

марказий қисми оқмоддадан иборат, унда кулранг модда — М. ўзаги тўпламлари жойлашган. М. 3 жуфт оёқчалари б-н мия устунига туташган. М. гавдани мувозанатда сақдаш ва ҳаракатларни уйғунлаштиришда му-ҳим роль ўйнайди.

МИҚДОР, катталиқ (математика да) — асосий математик тушунча; кесма узунлиги, сирт юзи, жисм ҳажми ва массаси каби тушунчаларнинг умумлашмаси. Булар скаляр М.лар деб аталади. Бир хил скаляр М.ларни ўзаро таққослаш учун ўлчов бирлиги танлаб олинади (мас, узунлиқни ифодаловчи М.лар учун метр, массани ифодаловчи М.лар учун грамм ва б.). М.лар ўлчов бирлигига нисбатан сон б-н ифодаланadi. Мат.да М.нинг физик табиатига боғлиқ бўлмаган хусусиятлари олинади. М.лар учун тенглик, тенгсизлик (катта, кичик), қўшиш, айриш ва б. муносабатлар аниқланади. Маълум йўналишдаги кесма, тезлик, куч ва б. тушунчалар вектор М. тушунчасига олиб келади. Геометрия, механика ва б. соҳаларда векторлардан ҳам умумийроқ бўлган тензор, кватернион тушунчалари қўлланилади. Р. Декарт мат.га изчил равишда ўзгарувчи М. тушунчасини киритди. Бу тушунча мат. тараққи-ётида, жумладан, дифференциал ва интеграл ҳисоб яратилишида муҳим роль ўй найди (к. Дифференциал ҳисоб, Интеграл ҳисоб). М. баъзи ҳрлларда киймат деб юритилади.

МИҚДОР (фалсафада) — объектнинг ташки кўрсаткичлари (унинг катталиги, сони, ҳажми, хоссаларининг ривожланиш даражаси ва ҳ.к.)ни ифодаловчи тушунча. Биринчи марта М. масалаларини пифагорчилар тахдил қилишга уриниб, сонлар табиатини ўрганишган. Аристотель М.ни алоҳида категория деб ҳисоблаган. М. ҳодисалар, нарсалар, жараёнларнинг сифати б-н муайян бирликни ташкил этиб, бу birlik уларнинг меъёри бўлади. Нарсаларнинг миқдорий муайянлиги ўзгариб маълум бир меъёрга етиши сифат ўзгаришига олиб келади. Яна қ. Миқдор ўзгаришларининг сифат

ўзгаришларига ўтиши қонуни.

МИҚДОР АНАЛИЗИ, миқдорий анализ — аналитик кимёнинг асосий бўлимларидан бири; текширила-ётган намуна таркибидаги компонентлар миқдори (массаси, концентрацияси ва ш.к.) ёки миқдорий нисбатларни аниқдаш усуллари. Компонентлар сифатида атомлар, молекулалар, изотоплар, функционал гуруҳлар, фазалар ва ш.к. бўлиши мумкин. Анализ қилиш учун олинган модданинг миқдорига кўра, макроусуллар (намуна массаси 0,1 г дан ортиқ), яриммикро-усуллар (0,01—0,1 г), микроусуллар (0,001—0,01 г), субмикроусуллар (0,1— 1 мг) ва ультрамикроусуллар (0,1 мг дан кам) фарқ қилинади. Анализ қилинаётган модда компонентларини намуна таркибидаги миқдорига кўра, шартли равишда асосий (массасига нисбатан 1 — 100%), асосий бўлмаган (0,01 — 1%) ва из ёки қўшимчаларга (0,01% дан кам) бўлинади.

МИҚДОР ЎЗГАРИШЛАРИНИНГ СИФАТ ҲАМ ҲАЖМИ **ЎЗГАРИШЛАРИГА ЎТИШИ ҚОНУНИ** — диалектиканинг қонунларидан бири. Табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий тарзини очиб беради. Уни Гегель таърифлаб берган. Ривожланиш мураккаб жараён бўлиб, унда миқдор ва сифат ўзгаришлари содир бўлади. Предмет ёки ҳодисанинг ривожланиши аввал аста-секин рўй берадиган миқдор ўзгаришларидан бошланади. Миқдор ўзгаришлари маълум даражага етгач, меъёрнинг бузилиши туб сифат ўзгаришларига олиб келади. Миқдор сифатга ўтади. Миқдор ўзгаришлари турли шаклда содир бўлади. Миқдор ўзгаришлари объект қисмлари сонининг ўзгариши шаклида, маконий шаклларнинг ёки элементлар алоқадорлиги тартибининг ўзгариши ва ҳ.к. шаклларда содир бўлиши мумкин. Обьектив воқеликда фақат миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келмай, сифат ўзгаришлари ҳам миқдор ўзгаришларига олиб келади, вужудга келган янги сифат доирасида миқдор кўрсаткичлари ривож-

ланади. Мас, Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганлиги — сифат ўзгариши. Натижада халқ хўжалиги, иқтисодий тараққиёт учун янги имкониятлар вужудга келди, халқнинг иқтисодий, сиёсий, маданий раўнақи учун кенг йўл очилди.

Микдор ўзгаришлари нисбатан сокин, узлуксиз давом этса, сифат ўзгаришлари узилишли, сакрашсимон бўлади. Ривожланиш жараёнида эски сифатнинг янги сифатга айланиши узлуксизликнинг узилиши ёки сакраш деб аталади. Сакраш — ривожланиш жараёнида қонуний содир бўладиган бурилиш нуктаси, тараққиёт занжиридаги зарурий халқадир. Сакраш ўзгаришнинг энг интенсив шакли, ривожланиш маромининг олий нуқтасидир, унинг натижасида эски нарса емирилади, янги нарса вужудга келади. Бир сифатдан иккинчи сифатга ўтиш сакраш орқали бўлиши умумий қоида бўлиб, у хали бу сакраш ҳар бир тайин вазиятда тайин нарса ва ҳодисаларга нисбатан қандай амалга ошишини кўрсатиб бермайди. Ҳодисанинг бир сифат ҳрлатдан бошқа ҳолатга ўтиши йўқолиш ва пайдо бўлишнинг, мавжудлик ва йўқликнинг, инкор ва тасдиқнинг бирлигидан иборат (қ. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни). Сакрашда янги юзага келаётган ҳодиса эскисини инкор этади; бунда сифат ва микдор ўзгаришлари бир-бирини тақозо этади (қ. Инкорни инкор қонуни). Диалектика сакрашларнинг, бир сифатдан иккинчи сифатга ўтиш шакллари хилма-хиллигини жиддий ҳисобга олишни, ҳар бир муайян вазиятда шу ўтишнинг тайин шакллари аниқлаб, билиб олган ҳолда иш кўришни талаб қилади. Энг муҳими — сакрашнинг, ўсишнинг тайин шаклини пайқаб олиш, топиш, ифодалаш ва шунга қараб ҳаракат қилиш керак.

М.ў.с.ў.ў.к. диалектиканинг бошқа қонунлари сингари илмий билиш ва амалий фаолият учун катта аҳамиятга эга. У бизга объектив дунёнинг ривожланиш жараёнини тўғри тушуниб олиш, нар-

са ва ҳодисаларнинг сифат жиҳатидан ўзгариш тарзини англаш ва ундан жамиятни янада ривожлантиришда фойдаланиш имконини беради. Абдулла Аюпов.

МИҚҚИЙ (*Falco tinnunculus*) — лочинсимонлар оиласига мансуб йиртқич қуш. Гавдасининг уз. 31—38 см, вазни 180—240 г. Қаноти камбарсимон, учки қисми ингичкалашган, уз. 23—27 см. Осиё, Европа, Африкада тарқалган. Осиё ва Африканинг тропик ва субтропик ҳудудларида қишлайди. Ўрта Осиёда ўтрок яшайди. До-имий жуфт ҳосил қилади. Жарлар ва қоялардаги қовакларга ҳамда дарахтларга уя қуради. 4—5 та тухум қўйиб, нари ва модаси навбатлашиб босиб ётади. Тухумларини 25 кундан сўнг очиб чиқади. М. майда кемирувчилар, хашаротлар, калтаке-саклар б-н озикланади. Зарарқунанда ва касал тарқатувчи кемирувчилар ва хашаротларни қириб қ.х.га фойда келтиради.

МНЕМОНИКА (юн. mnemonika — эслаб қолиш санъати) — сунъий ассоциациялар ҳрсил қилиш йўли б-н эсда олиб қолишни осонлаштирувчи ва хотира ҳажмини кенгайтирувчи усуллар тизими. Баъзи мнемонистлар ўзлаштиришда ҳар хил сунъий усулларни қўллашга ўрганганлиги туфайли катта ҳажмдаги, ҳатто маъносиз материални тез эсда олиб қолиш қобилиятига эришадилар. Лекин хотира самарадорлигини туб маънода ошириш учун сунъий усуллардан фойдаланиш иккинчи даражали ҳамда ёрдамчи бўлиб ҳисобланади. Умуман, механик равишда ёд олишга Караганда маъносига ту-шуниб ёд олиш маъқул ва самарали уеулдир.

МНЕМОСХЕМА — бошқариладиган объектнинг бошқариш пульти, шчит, панели ёки сигнал таблосига ўрнатиладиган шартли тасвири. М. объектнинг ҳолатини ёки и.ч. жараёнининг боришини яққол кўрсатиб туради. Ишорали (белгили) ва ёруғликли хилларга бўлинади. Бошқариладиган (ёки назорат қилинадиган) объект элементлари уму-

мий қабул қилинган электр, технологик, транспорт ва б. схемаларда тасвирланади. Мас, электр ст-я М. сида двигатель ва генераторлар дойра б-н, виключателлар квадрат б-н белгиланади. Кучланишнинг қандайлигига қараб, бу элементлар турли рангга бўйаб қўйилади. М.нинг операторлик ва диспетчерлик хиллари бор. Операторлик М.сида барча технологик комплекслар бир жойга жамланган бўлади, диспетчерлик М.сида эса кўп объектлар ва техник комплекслардан иборат тизим бутун территория бўйлаб тақсимланади. М. бошқариладиган объект мураккаб бўлган, и.ч. жараёни кўп параметрлар бўйича назорат қилинадиган ва б. жойларда ишлатилади. М.дан техника кўргазмаларида намоёиш қилинадиган моделлар ва ўқув қўлланмаси сифатида ҳам фойдаланилади.

МНЕМОТЕХНИКА (юн. *mne* - хотира, *techné* — маҳорат) — инсоннинг эслаб қолиш қобилятини намоёиш этувчи цирк ёки эстрада томошаси. Турли нарсалар номини, хужжат ёки пул купюраларини, сонини махсус ишлаб чиқилган услуб ёрдамида эслаб қолиш ва аниқ айтиб беришга асосланган М. томошасини, одатда, икки киши ижро этади. Биринчиси томошабинларнинг қўлидаги турли нарсалар (рўмолча, калит, кўзойнак, соат ва ҳ.к.)ни кўрсатиб, савол беради, иккинчиси эса кўзи боғланган ҳолда кўрсатилган нарсаларни ёки сон рақамларини бехато айтиб беради. М. асосини турли шифр (код)лар ташкил этиб, улар томошабинга сезилмайдиган интонация, саволнинг тузилиши, махсус товуш сигналлари орқали биринчи ижروحидан иккинчисига юборилади. М. санъати 18-а.да франциялик машхур фокусчи Пинетти асос солган. 20-а.да М.нинг ривожланишига Арраго, И. Сун ва Г. Агароновлар катта ҳисса қўшдилар. Ўзбек циркида Е. ва А. Шоҳқуловлар, Ф. ва Ш. Ражабовлар, П. Эгамбердиев фаолият кўрсатиб келишмоқда. М. санъати анъанавий цирк гуруҳлари да-стурида ҳам учрайди.

Пулат Тошканбаев.

МОБИЛИЗМ (лот. *mobilis* — ҳаракатчан) — Ер пусти (литосфера) материк бўлақларининг геологик давр мобайнида бир-бирига нисбатан (бир неча минг км гача) горизонтал ва кутбий силжиши ҳақидаги илмий фараз (гипотеза). М. фиксизм, яъни бундай силжишини инкор этувчи ва Ер пўсти ривожланишини вертикал ҳаракатларга боғловчи гипотезага муқобил қўйилади. Материкларнинг силжиши ҳақидаги илмий далиллар б-н асосланган да-стлабки гипотеза 1910—12 й.ларда америкалик олим Ф. Тейлор ва немис геофизиги А. Вегенерлар томонидан таклиф қилинган. М.нинг ҳоз. замон варианты — «янги глобаль тектоника» (ёш плиталар тектоникаси), асосан, океанлар туби тузилиши ва магнит майдонларини ўрганиш нагижаларига, шунингдек, палеомагнитизм маълумотларига асосланган. Бу тасаввурларга мувофиқ, материк бўлақларидан ташқари унга ёндош океан туби Ер пўстининг мантия юқори қисми катта майдонларини ҳам қамраб олувчи яхлит плита жуда секинлик б-н (йилига ўртача 1 — 5 см) ҳаракатланади. Плиталар океан ўрта тизмаларидан ёш бурманланган минтақаларга ва ороллар ёйига қараб ҳар икки томонга силжиб боради. Бу ерда ўзаро яқинлашётган плиталардан бирининг олд чеккаси эгилма синик бўйлаб анча чуқурликка чўқади, натижада катта сейсмик ҳаракатлар вужудга келади; бошқа плитанинг материк пўстида сиқилиши оқибатида бурма ва сурилмалар ҳосил бўлади. Сурилган палахсалар ортида чўзилиш структуралари — рифтлар вужудга келади. Плиталар ажралган жойдаги ёриққа юқори мантиядан моддалар кўтарилиб рифт зоналарида янги пушт шаклланади; бу б-н океан туби майдони кенгайди. Бир-биридан ажралиб кетган палеозой материклари — Гондвана (Жан. Америка, Африка, Хиндистон, Австралия ва Антарктидани ўз ичига олган) ва Лавразия (Шим. Америка, Европа, Осиёнинг шим.ярми)нинг геологик тузилиши ва улар материк ён бағри

чизикларининг ўзаро ўхшашлигидан келиб чиқиб палеотектоник бир бутунлик ғояси таклиф қилинган. Буни палеоиклим ва палеомагнит маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Мезозой ва кайнозой даврларида содир бўлган силжишлар натижасида Тетис геосинклиналь океани бутунлай барҳам топиб, янги — Ҳинд ва Атлантика океанлари вужудга келди. Материклар ҳаракатининг асосий сабабчиси сифатида мантия моддасининг конвенция оқими кўрсатилади.

МОВАРОУННАХР (араб. — дарёнинг нариги томони) — ўрта асрларда ислом мамлакатларида кенг тарқалган географик атама. Унинг худди шу маънони англаган форс тилидаги «Вароруд» ва «Варожайхун» шакллари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси аввал (11 -а. гача) Хуросон вилоятининг давоми сифатида, 11-а. бошидан эътиборан эса Туркистон, яъни Қорахонийлар давлати ва ундан кейинги туркий давлатлар таркибидаги маъмурий бирлик сифатида тушунилган. 11-а.да Европа тарихшунослигида мазкур араб атамасининг лотинча таржимаси бўлмиш янги «Трансоксиана» ёки «Трансоксания» атамалари муомалага киритилган.

Ҳоз. замон тарихий-географик илмий адабиётда М. деганда, асосан, Туркмастондан ташқари бўлган Ўрта Осиё худудлари, яъни, Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Қозоғистоннинг жан. қисми тушунилади.

М. атамаси илк бор пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) ҳақидаги ҳадисларда тилга олинган. Афтидан бу атама араблар орасида исломгача бўлган даврларда ҳам маълум бўлиб, у вақтда (мил. 6-а.) Сосонийлар давлатидан шим.-шарқда, Жайхун, яъни Амударёнинг орқасида жойлашган Турк хоқонлигига карашли ерларни англаган. Қад. форс манбаларидаги маълумотларга таянган араб географ олими Ёқут Ҳамавий М. атамасини Турон мамлакатининг номи деб билган. Араблар ўзларининг шарққа қилган илк юришлари давомида (7-а.нинг 2-ярми

— 8-а.нинг боши) икки хил тушунча ҳақида маълумотга эга бўлганлар: «ма дуна-ннахр», яъни «да-рёнинг пастки томони», ва «ма варо-аннахр» — «дарёнинг нариги томони». Улардан биринчиси Хуросондан шарқда Амударёдан жан.да Ҳиндукуш тоғларигача бўлган Тохаристон ерларини; иккинчиси эса, Амударёдан шим.да жойлашган Шим. Тохаристон ва Суғд ерларини ўз ичига олган. 9—10-а.ларда яшаган ва Ўрта Осиё худудларига тавсиф берган араб географларидан фақат ал-Истаҳрий ва Ибн Ҳавқал уларга нисбатан М. атамасини махсус ишлатганлар. Бошқа араб географлари эса Ўрта Осиё худудлари ҳдқида сўз юритганларида М. атамасини жуда тор маъ-нода ишлатиб, уни Хуросоннинг давоми ёки ал-Машрик (Шарқ)нинг бир қисми сифатида тасвирлаганлар. Ал-Машрик тушунчасига эса улар Хуросон ва М. ерларидан ташқари, Ҳинди-стон, Хитой ерларини ва ҳатто Ҳинд ва Тинч океанларидаги Япониягача бўлган оролларни киритганлар (Ибн Хурдодбех).

11-а. бошидан эътиборан М. истилоҳи худуд жиҳатдан айрим манбаларда Суғд ва Хоразм, бошқаларида эса Суғд ва Шим. Тохаристон ерларини ўз ичига олган. Маъно жиҳатдан эса бу атама энди Туркистон, яъни Қорахонийлар давлати, кейинчалик эса Хоразмшоҳлар, Чигатойлар, Темурийлар ва Шайбонийлар давлатларининг таркибидаги маъмурий бирликни англаган.

Шундай қилиб, М. атамаси ўрта аср манбаларида турлича талқин қилиниб, географик худуд сифатида аввал Турон, Турк хоқонлиги ёки Туркистон мамлақати (7-а. гача), кейин Хуросон (7— 10-а.ларда) ундан ҳам кейин Туркистон (11-а.дан бошлаб), маълум вақт эса Хоразм (12-а.нинг охири — 13-а.нинг боши) таркибига киритилган. Демак, бу атама фақат географик маънога эга бўлиб, ҳар хил даврларда турли давлатлар — Турк хоқонлиги, Араб хали-фалиги, шунингдек, Сомонийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар ва б. давлатларнинг тарки-

бига маъмурий бирлик сифатида кирган. Бу атама хақида турли манбаларда келтирилган маълумотларнинг йиғиндиси ҳам ҳудудий жиҳатдан «Ўрта Осиё» атмасини англатадиган Туркистон табиий-географик ўлкасининг барча ерларини қамраб олмайди. Чунки, мазкур минтақа таркибига кирган Шим. Хуросон (Туркманистон), Еттисув (Қозоғистон) ва Жан. Тохаристон (Афғонистон) ерлари ҳеч қандай манбаларда М. таркибига киритилмаган. Шунинг учун, М. атамасининг ўрта асрларда ишлатилган энг кенг маънодаги тушунчаси таркибига шартли равишда фақат Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган ерларни киритиш мумкин.

Лд.: Маҳмуд Кошғарий, Девону луғотит турк (Туркий сўзлар девони, таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталли-бов), 3 ж.ли, Т., 1960—1963; Маҳмуд ибн Вали, Море тайн относительно доблестей благородных, Т., 1977; Кама лиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX— начала XIII вв., Т., 1996.

Шамсиддин Камолиддинов.

МОВИЙ ҚИРҒОҚ, Франция Ривьераси — Франциянинг Ўрта денгиз бўйидаги тоғли соҳил қисми. Шарқда Италия чегарасидан ғарбда Фрежюс қўлтиғигача давом этган. Шим.дан Денгиз бўйи Альп тоғлари б-н тўсилган. Қирғоқлари қояли, манзарали қўлтиқ кўп. Ёзи иссиқ, қуруқ; киши юмшоқ, серқуёш. Июлнинг ўртача т-раси 22—23°, янв.ники 7°. Ўсимлик дунёсига бой. М.к. йирик курорт р-н бўлиб, боғ кўп. Соҳилда меҳмонхона, пансионат, хусусий виллалар қурилган. Боғдорчилик, тоқчилик, гулчилик ривожланган. Асосий курортлари: Ницца, Канн, Ментона ва б. М.к.да Монако давлати жойлашган.

МОВУТ — жун толалардан ёки уларга бошқа толалар аралаштириб тўкиладиган жун ёки ярим жун газлама. Майин ва дағал хиллари бўлади. Майин М. майин ва ярим дағал толалардан,

дағал М. дағал толалардан тайёрланади. М. тай-ёрлаш учун толалар махсус машиналарда бевосита кигизга ўхшатиб бо-силади ёки олдин тўқув дастгоҳида хом газлама тўқиб олиб, уни машина валлари орасидан ўтказиб зичланади. Хом газлама тўқиш учун тўқувчилик усулларининг асосийлари — гарнитура, саржа ва сатин ўрилишлар қўлланилади. М., асосан, шинеллар, пальтоллар ва б. тикиш учун ишлатилади.

МОГАДИШО (маҳаллий номи Хамар) — Сомали пойтахти. Бенадир вилоятининг маъмурий маркази. Ҳинд океани соҳилида жойлашган. Аҳолиси 900 минг киши (1996). Иклими субэкваториал иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 28°, июлники 26°. Йиллик ёғин 400 мм дан зиёд. Мамлакатнинг асосий порти (четдан саноат хом ашёлари, машина, жиҳозлар, озиқ-овқат маҳсулотлари келтирилади). Аэропорти халқ-, аро аҳамиятга эга. Автомобиль йўллари тугуни. Мамлакатнинг энг йирик саноат маркази, ишлаб берувчи саноат корхоналарининг 1/2 қисми шу ерда. Нефтни қайта ишлаш, ёғочсозлик, сут маҳсулотлари з-длари, гўшт ва ун тортиш к-глари ишламоқда. Кўн-пойабзал, парфюмерия, тамаки, гугурт, пахта тозалаш ф-калари, кемасозлик ва кема таъмирлаш корхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик ривожланган.

Шаҳарга 12-а.да араб ва форс савдогарлари томонидан асос солинган. Кейинроқ Африканинг шарқий соҳилидаги йирик савдо маркази бўлган. 12—17-а.ларда Могадишо давлати пойтахти, 17-а.да Уммон султонлиги қўл остида бўлган. 1905—60 й.ларда Италия Сомалисининг маъмурий маркази. 1960 й.дан мустақил Сомали пойтахти. Мейморий ёдгорликлардан шаҳар марказида минорали масжид (1238), Фахриддин масжиди (1269, қрдиклари), муниципалитет (1905) сақланган. Янги шаҳар қисмида саноат корхоналари, аэропорт, порт, спорт ва соғломлаштириш зоналари жойлашган. Миллий театр, Халқ саройи, Миллий ун-т, коллежлар, денгизда сузиш

ва балиқ овлаш мактаби, и. т. муассасалари, тиббиёт ва тропик гигиена жамияти, Миллий ун-т кутубхонаси, Миллий музей ва б. бор.

МОГАР (*Setaria italica* convar *mo-harica*), Италия тариғи — бошокдошлар оиласига мансуб ўтсимон бир йиллик ўсимлик; ем-хашак ва дон экини. Ватани — Шарқий Осиё. Мил. ав. 2700 йил олдин маълум бўлган. Монголия, Хитой, Италия, Руминия, Венгрияда кенг тарқалган. Ўрта Осиёда экиладиган рўноқнинг бир тур хили. Илдири яхши ривожланган популция илдиз, тупроқка 1 м кириб боради. По-яси ингичка, ичи ковак, бал. 50—150 см. Барги оддий, уз. 20—50 см, эни 1—3 см, Гултўплами бошоксимон рўвак. Дони ялтироқ, силлик, сариқ, жигарранг гул қобиклари б-н қопланган. 1000 та дони вази 1,5—3,0 г.

Ўсув даврининг бошида секин, най ўрашдан рўвакланиш давригача тез ўсади. М. иссиқсевар ўсимлик, уруғи 8—10° да униб чиқади, майсаси — 2—3° совуқда нобуд бўлади. Қурғоқчиликка чидамли.

М.нинг 100 кг кўкагида 17 озуқа бирлиги ва 1,8 кг ҳазм бўладиган протеин, 100 кг пичанида 55 озуқа бирлиги ва 5,5 кг протеин бўлади. Дони озик-овқат маҳсулоти, қуш- Могар. лар учун тўйимли озуқа. М. кузги ғалла, дуккакли ва қатор орасига ишлов бериладиган экинлардан бўшаган ерларга экилади. Кўк пояси учун суғориладиган шароитда гектарига 18—20 кг, лалми ерларга 12—15 кг уруғ экилади. Экиш чуқ. 2—3 см. Ўсув даврида қатор орасига ишлов берилди, суғорилади. Кўкат ва пичан учун рўвакланиш даврида ўрилади. Кеч ўрилса пояси дағаллашади. Ҳосилдорлиги кўкати бўйича 100—250 ц/га, пичани — 40—50, дони — 15—20 ц/га ни ташкил қилади.

Касалликлари : куя, занг, бактериоз. Зараркунандалари: тарик чивини, симкурт, поя бургаси.

Ҳалима Отабоева.

МОГИЛЁВ — Беларуссиядаги

шаҳар, Могилёв вилояти маркази. Днепр дарёси соҳилларида жойлашган. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Днепр дарёсидаги пристань. Аэропорт бор. Аҳолиси 371,4 минг киши (1998). М. вилоят саноат маҳсулотининг ярмини беради. Мухим тармоқлари: металлсозлик ва машинасозлик (автомобиль, курлиш материаллари саноати учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқариладиган «Строммашина», «Электродвигатель», металл конструкциялар, лифт з-длари), кимё («Лавсан» синтетик тола, кимё к-тлари, сунъий тола з-ди), озик-овқат (гўшт к-тлари, кондитер ф-каси, нон, консерва, ёғ-пишлоқ з-длари), енгил саноатлари (тикувчилик, трикотаж, лента тўқиш, пойабзал ф-калари) ривожланган. Қурилиш материаллари (силикат буюмлар, темир бетон буюмлар, қурилиш материаллари, к-тлари) ишлаб чиқарилади. Ёғочсозлик қорхоналари, 2 ТЭЦ ишлаб турибди.

М.да 2 олий ўқув юрти, ўрта махсус ўқув юртлари, 2 театр, ўлкашунослик, этнография ва б. музейлари бор. Шаҳар 1267 й. дан маълум, 1569 й.дан Польша, 1772 й.дан Россия таркибида. Николай черкови (17-а.) сақланган.

МОГИЛЁВ ВИЛОЯТИ — Беларуссиядаги вилоят. 1938 й. 15 янв.да ташкил этилган. Майд. 29 минг км². Аҳолиси 1245,8 минг киши (1998). Беларуслар, шунингдек, рус, яхудий, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 67,6%, 13 шаҳар, 11 шаҳарча бор. Маркази — Могилёв ш. М.в.нинг ер юзаси бал. 150—200 м ли текисликдан иборат. Шим.-шарқда Орша-Могилёв текислиги, жан.қарбда Марказий Березина текислиги бор. Фойдали қазилмалари: торф, бор, це-ментли мергель, фосфоритлар, гил, қум. Иклими мўътадил континентал. Янв.нинг ўртача т-раси —7°, июлники 17,8° (Могилёвда). Йиллик ёғин микдори 580—650 мм. Вегетация даври 183—193 кун. Йирик дарёлари Днепр ва унинг иромқлари — Березина, Сож. Тупроқлари чимли подзол, торфли ботқоқ ва аллювиал тупроқлар. Худудининг

31% ўрмон, 1% ботқоқлик. Тулки, тийин, сувсар, сассикқўзан, кўрсичқон, октовушқон, бўрсик ов аҳамиятига эга. Ўрмонларда лось, елик, қобон яшайди. Бўри, силовсин, сувларда кундуз, норка, вихухоль учрайди. Енотсимон ит икдимлаштирилган. 200 га яқин қуш, 20 га яқин балик тури бор.

М.в. энергетика асосини йирик ТЭЦ ва ГЭСлар ташкил қилади, маҳаллий ёқилғи сифатида, асосан, торф ишлатилади. Саноатида машинасозлик ва металлсозлик муҳим ўрин эгаллайди. Автомобиль, «Электродвигатель», «Строммашина» металлургия, автомат лифтлар 3-длари бор. Кимё, ёғочсозлик саноати ривожланган.

Қурилиш материаллари саноатининг салмоғи катта. Устки ва ички трикотаж ишлаб чиқарилади. Зиғир, тола, кўн 3-длари, тикувчилик, кўн-пойабзал, кигиз этик ф-калари ишлаб турибди. Озиқовқат саноати муҳим ўрин эгаллайди.

Қ.х. ғаллачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Донли, ем-хашак, техника экинлари, картошка, сабзавот экилади. Яйлов ва ўтлоқлар қ.х.га ярқояи ерларнинг қарийб 20% га яқин майдонини эгаллайди. Чорвачилик сут-гўшт етиштиришга ихтисослашган, қорамол (сигир), чўчқа, қўй ва эчки, парранда боқилади. Т.й. ва автомобиль йўллар транспорти, хаво йўллари алоқаси ривожланган. Днепр, Березина, Сож дарёларида кема қатнайди. 4 олий ўқув юрти, ўрта махсус ўқув юртлири, Беларуссия ФАнинг физикатехника, физика ин-глари филиаллари, 5 музей, 2 театр бор.

МОДА (лот. *modus* — меъёр, усул, қоида) — 1) турмуш ёки маданиятда муайян дид ёки қизиқишнинг маълум вақтгача қарор топиши. Услубдан фарқли ўлароқ турмуш буюмлари ва бадий асарнинг ташқи шакллариининг қисқа муддатли ҳамда юзаки ўзгаришларини ифодалайди; 2) тор маънода — кийим шакли ва намуналари ўзгариши; 3) вақтинчалик, тез ўтиб кетадиган шон-шуҳрат.

МОДАЛ СЎЗЛАР (лот. *modalis*

— ўлчов, усул) — сўзловчининг ўз фикрига турлича муносабатини англатадиган ва фикрнинг аниқлиги, ростлиги, гумонли ёки шартлилигини ифодалаш учун хизмат қиладиган сўзлар; шаклан ўзгармаслиги б-н тавсифланади, гап бўлаги вазифасида келмайди, гапнинг бошқа бўлақлари б-н синтактик алоқага киришмайди; бутун фикрга ёки унинг бирор қисмига тааллуқли бўлиб, одатда, кириш сўз бўлиб келади. М.с. 2 катта гуруҳга бўлинади: фикрнинг аниқлигини ифодаловчи М.с. Буларга ростлик, тасдиқ-ишонч, қатъийлиқни билдирувчи сўзлар (дарҳақиқат, ҳақиқатан; албатта, шубҳасиз, сўзсиз ва ш.к.) киради. Фикрнинг ноаниқлигини ифодаловчи М.с. Буларга тахмин, гумон, тусмол каби маъноларни ифодаловчи сўзлар (шекилли, чоғи, чамаси; эҳтимол, балки, афтидан ва б.) киради. М.с.нутқда пауза, ёзувда вергул б-н ажратилади. М.с. такрор қўлланса ёки эмоционал мазмунли сўз б-н бирга келса, маъно кучаяди. Сўзлашув нутқидан бирдан ортик модал сўз қўлланиши мумкин. М.с.ни фикрнинг ўзаро муносабати (хуллас, демак, бинобарин, қисқаси, умуман, масалан, чунончи, жумладан, аксинча, аввало, авваламбор, ниҳоят), этиборни тортиш (айтгандай, айтмоқчи, зотан), таъкид (хусусан, айниқса), эмоционал маъно (қошки, зора, яхшиямки, хайрият, атанг, афсуски, ажабо) кабиларни англатувчи модал маъноли сўзлардан фарқлаш керак. М.с. ва модал маъноли сўзлар ўзаро яқин бўлиб, уларнинг ҳар бирига хос белги-хусусиятларни аниқлаш функционал грамматиканинг долзарб вазифаларидандир.

Ибодулла Мирзаев.

МОДАЛЛИК (лот. *modalis* — ўлчов, усул) — фикрнинг воқеликка бўлган муносабатларининг турли хил кўринишларини, шунингдек, билдириладиган нарсаларнинг субъектив тарзда таснифланишининг турлича кўринишларини ифодаловчи функционал-семантик категория. «М.» тушунчасини фанга Аристотель олиб кир-

ган. «М.» термини маънавий ҳажми, грамматик хусусиятлари ҳамда тил қурилишининг турли сатҳларида шаклланганлиги даражасига кўра хилма-хил бўлган ҳодисаларни ифодалаш учун қўлланади. М. шахс ва замон маънолари б-н биргаликда предикативлик категориясини ҳосил қилади. М. объектив ва субъектив бўлиши мумкин. Объектив М. билдириладиган фикрнинг воқеликка муносабати (реал ва нореал, имконият ва имконсизлик, зарурият ва эҳтимоллик каби)ни англатади ҳамда грамматик ва лексик воситалар (майл, модал сўз, юклама, интонация) ёрдамида ифодаланади. Субъектив М. эса сўзловчининг айтиладиган фикр (ишонч ёки ишончсизлик, розилик ёки норозилик, экс-прессив баҳо) га муносабатини кўрсатади ва сўз тартиби, интонация, лексик такрор, модал сўз, юклама, ундов, кириш сўз, сўз бирикмаси ва кириш гаплар б-н ифодаланади.

Аристотелнинг шогирд ва шарҳловчилари Теофраст, Евдем Родосский ва б. М.ка кўра ҳукмлар орасидаги тафо-вутларни ўрганганлар. Бугунги мантиқ ва фалсафада ҳукмларнинг И. Кант таклифи этган таснифи кенг қўлланади. Мазкур таснифга биноан, ҳукмлар ас-серторик (воқелик муҳокамаси), аподиктик (зарурият муҳокамаси) ва му-аммоли (имконият муҳокамаси) турларга бўлинади. М. аслий (мутлак) ва нисбий (шартли) бўлиши мумкин. «Рост» ва «ёлғон», «исботли» ва «исботсиз» ёки «инкор этиладиган» ҳукмлар ҳам мантиқ ва мантиқий семантика фанларида М. доирасига киритиладиган.

Ибодулла Мирзаев.

МОДАРИХОН МАДРАСАСИ - Бухородаги меъморий ёдгорлик (1566—67). Абдуллахон мадрасаси қаршисида жойлашган. Иккаласи қўш Мадраса мажмуасини ташкил қилади. М.м. Абдуллахоннинг онаси шарафига қурилган (номи ҳам шундан). Мадраса чорси тарҳли (67x45 м), 2 қаватли. Бош тарзида улкан пештоқ ва унинг 2 ёнидаги 2

қаватли, олди равоқли 3 киемга ажратилган хоналар олди ҳандасий услубда кошинкори нақшлар б-н безатилган. Бурчакларида сиркор ғиш-глар б-н нақшланган гулдасталар жойлашган. Хоналарнинг ҳар бирида эшик ва унинг тепасида ганчқори панжара мавжуд. М.м.нинг бошқа томонлари безаксиз. Ўртасидаги тўғри тўртбурчакли ҳовли атрофида айвонли хужралар бор. Бош тарзидаги ми-ёнсарой, дарсхона ва масжид, ҳовли тўрининг 2 бурчагида жойлашган хоналар чархи гумбаз б-н қопланган. Бағаллари ганчдан тўрсимон шаклда ишланган. М.м. девори қурилмаси 16-а. Бухоро меъморлигига хос бўлиб, икки чеккаси пишиқ ғиштдан терилган, ўртаси синиқ ғишт бўлақлари б-н тўлдирилган. Мадраса биноси 1997—98 й.ларда таъмирланган.

МОДДА — тинч ҳолатда массага эга бўлган зарралар мажмуи; умумий тинчлик массаси нолга тенг бўлмаган элементар зарралар (асосан, электрон, протон ва нейтрон). М. газ, су-юклик, қаттиқ жисм ва плазма ҳолида бўлади. М. — материянмт асосий шаклларида бири. Квант механика, электродинамика ва элементар зарралар физикаси тараққиёти натижасида физик реалликнинг М.дан бошқа шаклда — майдон шаклида бўлиши ҳам аниқланди. Кимёда М.ни бир кимёвий элемент атомларидан иборат оддий ва кимёвий бирикмалардан тузилган мураккаб М. ларга бўлиш қабул қилинган.

МОДДА ВА ЭНЕРГИЯНИНГ АЙЛАНМА ҲАРАКАТИ — географик қобик ва айрим ландшафтлардаги компонентларо алоқаларни ифодаловчи қонуният. Айланма ҳаракатлар турлитуман — океан сувлари, атмосфера, сувнинг айланма ҳаракати, биологик, литологик айланма қаракат ва б. шулар жумласидандир. М. ва Э. А. Ҳ.даги тафо-вутлар туфайли Ер юзасида турли хил табиий ҳудудий комплекслар вужудга келган. Табиатдаги М. ва Э. А. Ҳ. географик қобикнинг ҳар бир табиий ҳудудий

комплексларнинг бир бутунлиги ифода-сидир.

МОДДАЛАР АЛМАШИНУВИ, метаболизм — тирик организмларнинг ўсиши, ҳаёт фаолияти, кўпайиши, ташқи муҳит б-н муносабатларини до-имий таъминлайдиган кимёвий ўзгаришлар мажмуи. М.а. туфайли хужайра таркиби-га кирадиган молекулалар парчаланadi ва синтезланади, хужайра структуралари ва хужайралараро моддалар ҳосил бўлади, емирилади ва янгиланади. Мас, одамда барча тўқима оқсилларининг ярмиси тахм. 80 суткада парчаланиб, янгидан ҳосил бўлади; жигар ва қон зардобдаги оқсилларнинг ярми ҳар 10 кунда, мускул оқсиллари 180 кунда, айрим жигар ферментлари ҳар 2—4 соатда янгилиниб туради. М.а. энергия алмашинуви б-н ҳамбарчас боғланган бўлиб, уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Хужайраларда содир бўладиган М.а. б-н энергия алмашинуви биологик катализаторлар — ферментлар иштирокида амалга ошади. Энергия алмашинувида мураккаб органик молекулалардаги кимёвий боғлар шаклида мавжуд бўладиган потенциал энергия кимёвий ўзгаришлар туфайли хужайра структураси ва функциясини, тана ҳароратини сақлаб туриш, иш бажариш ва б. жараёнлар учун сарф бўладиган энергияга айланади.

М.а. хужайрада бир вақтнинг ўзида кечадиган ва ўзаро боғлиқ бўлган икки жараён — анаболизм ва катаболизмдан иборат. Катаболик жараёнларда мураккаб молекулалар оддий молекулаларга парчаланиб, кўп микдорда энергия ажралади. Бу энергия махсус кимёвий энергияга бой макроэргик боғлар, асосан, аденозинтрифосфат кислота (АТФ) ва б. молекулалар шаклида жамғарилади. Катаболик ўзгаришлар, одатда, гидролитик ва оксидланиш реак-циялари натижасида амалга ошади. Бу реакциялар кислородсиз (анаэроб йўл — гликолиз, бижгиш) ҳамда кислород иштирокида (аэроб йўл — нафас олиш) содир бўлади. Иккинчи йўл эво-люцион нуқтаи назардан анча

ёш ва энергетик жиҳатдан анча самарали бўлиб, унда органик моддалар CO₂ ва сувгача тўлиқ парчаланadi.

Хужайрада катаболизм ва анаболизм реакциялари бир вақтда кечади; катаболик ўзгаришларнинг охириги босқичи анаболизмнинг бошланғич реакциялари ҳисобланади. Бирок, М.а.нинг анаболитик ва катаболитик йўллари ўзаро мос келмайди. Мас, гликогеннинг лактат кислотагача парчаланишида 12 та фермент иштирок этиб, уларнинг ҳар бири бу жараённинг алоҳида босқичини катализлайди. Гликогеннинг лактат кислотадан ҳосил бўлиши жараёни эса 9 та ферментатив реакциялардан иборат бўлиб, улар тегишли катаболик реакцияларнинг акси ҳисобланади. Худди шунга ўхшаш оқсиллар б-н аминокислоталар ёки ёғлар б-н фаоллашган ацетат кислота ўртасида кечадиган анаболик ва катаболик ре-акциялар ҳам ўзаро мос келмайди. М.а.нинг реакциялари хужайранинг маълум қисмлари — компартаментларда амалга ошади. Мас, гликолиз жараёни хужайра цитоплазмасида, гидролитик парчаланиш реакциялари — лизосомаларда, липидларнинг ҳосил бўлиши силлик эндоплазматик тўрда, оқсиллар биосинтези рибосомаларда рўй беради. М.а.нинг умумий босқичлари бир-бири б-н доимо боғланган бўлади. М.а.нинг асосий оралик моддаси пируват кислота углеводлар, липидлар ва оқсиллар алмашинуви реакцияларини ўзаро боғлаб туради.

Барча тирик организмлар учун ҳос бўлган хужайра даражасидаги М.а., асосан, бир хил усулда бошқарилади. Бунда биокимёвий жараёнларнинг жадаллиги ва йўналтирилганлиги ферментлар фаоллигига таъсир кўрсатиш, уларнинг ҳосил бўлиши ёки парчаланишини бошқариш орқали амалга ошади. Юсак даражада ривожланган организмларда М.а. қўшимча бошқарув ме-ханизмларига эга. М.а. нерв системаси орқали ва гормонал йўл б-н ҳам бошқариб турилади (яна қ. Ассимиляция, Диссимиляция).

МОДДАНИНГ АГРЕГАТ ҲОЛАТЛАРИ — айни бир модда (мас,

сув, темир, олтингугурт ва б.) нинг қаттиқ, суюқ ва газ ҳолатлари. Кўпчилик моддаларнинг қаттиқ ҳолати кристалл тузилишга эга. Мас, деярли барча минераллар ва барча металллар қаттиқ ҳолатида кристалл бўлади. Айрим моддаларнинг қаттиқ ҳолати аморф тузилишга эга бўлиб, бундай жисмга ўта совитилган суюқлик деб қараш мумкин. Моддаларнинг асосий қисми 3 агрегат ҳолатда бўлиш эҳтимоли бор. Агар модданинг қаттиқ ҳолати кристаллдан иборат бўлса, унинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтиши аниқ т-ра ва аниқ босимда юз беради ҳамда бу ўтишларда зичлик, эркин энергия, энтропия каби физик катталиклар сакраб ўзгаради. Мас, сув нормал босим ($p = 101325 \text{ Па}$) ва 0° т-рада кристалланиб музга айланади; нормал босим ва 100° т-рада эса қайнаб буғга айланади. Модданинг қайси агрегат ҳолатда бўлиши унинг таркибидаги молекулаларнинг ё ўзаро боғланиш энергиясига ёки уларнинг бетартиб ҳаракатдаги кинетик энергиясига боғлиқ бўлади.

Газни ташкил қилувчи молекулалар орасидаги масофа жуда катта бўлганлигидан уларнинг ўзаро тортишиш кучлари эътиборга олинмайди. Шунинг учун газ аниқ шакл ва аниқ ҳажмга эга бўлмаганлигидан ўзи турган идишнинг бутун ҳажмини эгаллайди ҳамда идиш шаклига эга бўлади. Суюқликларда молекулалар бир-бирларига жуда яқин жойлашганликлари туфайли, ҳар бир молекула ўзининг атрофидаги қўшни молекулалар б-н ўзаро таъсирлашиб туради. Бу молекулалар қандайдир вақт оралиғида ўтрок ҳолат деб аталувчи ҳолатдаги мувозанат вазият атрофида тебранма ҳаракатда бўлиб, вақт-вақти б-н ўз ўлчамларига яқин бўлган масофага тенг узокдикка ўтиб, янги мувозанат вазиятни эгаллаб боради. Шу тарзда суюқлик молекулалари ҳажми бўйича бетартиб равишда кўча бошлайди. Натижада суюқлик аниқ ҳажмга эга бўлишига қарамай,

маълум шаклни саклаб қола олмайди ва идишни ўзи эгаллаган қисмининг шаклини олади. Суюқлик хоссалари уни ташкил этувчи молекулаларнинг узлуксиз бетартиб ҳаракати ва молекулалар орасидаги ўзаро таъсир кучларининг кўшган хиссаларига боғлиқ.

Қаттиқ ҳолатдаги моддани ташкил этувчи молекулалар орасида кучли узаро таъсир кучлари мавжуд бўлиб, бу кучлар ҳам ўзаро итариш кучларидан, ҳам ўзаро тортишиш кучларидан иборат. Ҳар бир молекула ўзи турган қисмдаги ўрғача вазият атрофида тебранма ҳаракат қилади. Тебраниш йўналиши ва амплитудаси вақт ўтиши б-н ўзгариб туради. Лекин молекула ўзи турган қисмдан бошқа қисмларга кўчиб ўта олмайди. Шунинг учун қаттиқ ҳолатдаги ҳар қандай модда ўзининг аниқ ҳажмини ва аниқ шаклини саклаб қолади. Бу ҳажм ва шаклнинг ўзгариш интенсивлиги ташқи таъсирга боғлиқ бўлади.

Модданинг 3 агрегат ҳолатидан ташқари, яна плазма ҳолати ҳам мавжуд. Унинг алоҳида ҳолатга ажратилишга сабаб, плазма зарядланган зарралар (ионлар ва электронлар)дан ташкил топган газ бўлиб, бу зарядланган зарралар катта масофаларда ҳам ўзаро таъсирлашади. Бунинг натижасида плазманинг ўзига хос хусусиятлари вужудга келади.

МОДДИЙ БОЙЛИК, моддий неъмат — муайян инсоний эҳтиёжларни қондирадиган нарса, ҳодиса, меҳнат маҳсулоти; миллий бойликнинг таркибий қисми. Табиатдаги табиий инъомлар (мас, ер, ҳаво, иқлим ва б.); ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (озик-овқат маҳсулотлари, бинолар, иншо-отлар, машиналар, асбоб-ускуналар ва б.). Баъзан айрим иктисодчилар (мас, А. Маршалл) М.б.ларни ўзлаштириш бўйича муносабатлар (патентлар, муаллифлик ҳуқуқи, пул кўйилмалари)ни ҳам М.б.га киритадилар.

МОДДИЙ ЁРДАМ — корхона ва муассасаларнинг муҳтож ходимларга, маҳаллаларнинг муҳтож фуқароларга

ёки бошқа шахсларга буюм ёки пул шақлида кўрсатадиган ёрдами. Ижтимоий химоя тадбирларига киради (қ. Ижтимоий нафақа, Ижтимоий химоя).

МОДДИЙ ЖАВОБГАРЛИК - меҳнат ҳуқуқи бўйича меҳнат шартномаси тарафлари (ходим ва иш берувчи)нинг бир-бирларига етказган зарарли қонунда белгиланган миқдор ва тартибда қоплаш мажбурияти. Меҳнат шартномаси ёки унга қўшимча равишда тузилган ёзма шақлдаги келишувда, шунингдек, жамоа шартномасида, меҳнат шартномаси тарафларининг моддий жавобгарлиги аниқлаштириб қўйилиши мумкин. Бунда шартнома бўйича иш берувчининг ходим олдидаги жавобгарлиги қонунда назарда тутилганидан кам, ходимнинг иш берувчи олдидаги жавобгарлиги эса назарда тутилганидан кўп бўлиши мумкин эмае Зарар етказилганидан кейин меҳнатга оид муносабатларнинг бекор қилинганлиги меҳнат шартномаси тарафларини М.ж.дан озод қилишга сабаб бўлмайди. Қонунга биноан, меҳнат шартномасининг бир тарафи ғайриқонуний ножўя хулқ-атвори (ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги) натижасида бошқа тарафга етказилган зарар учун моддий жавобгар бўлади. Баъзан иш берувчи айби бўлмаган ҳолларда ҳам М.ж. бўлади. Мас, иш берувчи юқори хавф манбаи натижасида ходимнинг соғлиғига етказилган зарар учун моддий жавобгар қилиниши мумкин. Зарар ким томонидан етказилганига қараб, М.ж.нинг 2 тури иш берувчига етказилган зарар учун ходимнинг моддий жавобгарлиги ҳамда и.ч.да ходимнинг соғлиғига шикает етказилгани учун, шунингдек, ходимни меҳнат қилиш имкониятидан маҳрум этгани (ғайриқонуний равишда ишдан бўшатганлик) учун иш берувчининг моддий жавобгарлиги фаркланади. М.ж. б-н боғлиқ масалалар ЎзРнинг Меҳнат кодексини (12-боб), «Ходимларга уларга меҳнат вазифаларини бажариш б-н боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил

шикастланиши туфайли етказилган зарарни иш берувчилар томонидан тўлаш қоидалари» (1994 й. 1 фев.) асосида ҳал этилади. Бундан ташқари, тарафларнинг моддий жавобгарлиги тўғрисидаги ишларни кўришда судлар амал қиладиган бошқа тегишли нормативҳуқуқий ҳужжатлар бор.

Меҳнат қонунчилигида М.ж.нинг 2 тури: чекланган ва тўлиқ М.ж. белгиланган. Чекланган миқдордаги М.ж.нинг ҳам 2 тури мавжуд: а) ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақидан ошмайдиган миқдордаги бевосита етказилган ҳақиқий зарар учун М.ж.; б) ходимнинг 3 ойлик маошидан ошмайдиган миқдордаги М.ж. Тўлиқ М.ж.да эса етказилган зарар ҳеч қандай чеклашларсиз тўлиқ қопланади. Амалиётда ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаган чекланган миқдордаги М.ж. кўпроққўлланади. ЎзР Меҳнаткодексининг 201-моддасида ўз меҳнат бурчини бажараётганда етказилган ҳақиқий зарар миқдори ходимнинг ўртача ойлик иш ҳақи миқдори доирасида М.ж.ни келтириб чиқариши таъкидланган. Меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилиш ёки ходимни ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказишда айбдор бўлган мансабдор шахслар 3 ойлик маоши миқдорида М.ж.ка тортилиши кўзда тутилган. Ўртача ойлик иш ҳақи зарар етказилгани аниқданган кундан бошлаб ҳисобланади. Қоидага кўра, етказилган зарар миқдори ходимнинг охириги 2 ойлик иш ҳақи маоши юзасидан ҳисоблаб чиқарилади. Агар зарар миқдори ундан ортиқ бўлмаса, фақат ҳақиқий зарарнинг ўзи ундирилади. Қонунда корхона, муассаса ва ташкилотларнинг раҳбар ходимлари ва мансабдор шахслар ҳам етказилган зарар учун қуйидаги ҳолларда ўртача ойлик маошидан ортиқ бўлмаган миқдорда М.ж.ка тортилиши белгиланган: меҳнат дафтарчаси берилмагани сабабли корхона томонидан ходимга — мажбурий прогул вақти учун ҳақ тўланган тақдирда; вагонларнинг белгиланган вақтдан ортиқ

туриб қолишида ходим айбдор бўлган тақдирда.

Амалдаги меҳнат қонунчилигига мувофиқ, етказилган зарар учун қуйидаги ҳолларда ходимга тўлиқ М.ж. юклатилади: махсус ёзма шартнома асосида унга ишониб топширилган қимматликларнинг сақланишини таъминламаганлик учун; бир галлик ҳужжатлар асосида олинган қимматликларнинг сақланишини таъминламаганлик учун; қасддан зарар етказилганда, алкоғолли ичимликдан, гиёҳвандлик ва токсик модда таъсиридан мастлик ҳолатида зарар етказилганда; ходимнинг суд ҳукми б-н аниқданган жиноий ҳаракатлари натижасида зарар етказилганда; тижорат сирлари ошқор этилганда; қонунларда, шунингдек, ЎзР ҳукумат қарорларида назарда тутилган бошқа ҳолларда. 18 ёшга тўлмаган ходимлар фақат қасддан етказилган зарар учун, алкоғоллик ичимликдан, гиёҳвандлик ёки токсик модда таъсиридан мастлик ҳолатида ёки жиноят содир этиш натижасида етказилган зарар учун тўлиқ моддий жавобгар бўлади.

Анвар Иноятов.

МОДДИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ

жамиyat ҳаёти ва тараққиёти учун зарур бўлган моддий неъматларни яратиш жараёни (қ.Ишлаб чиқариш).

МОДДИЙ МАНФААТДОРЛИК

- муайян жамиyat, қатламлар, гуруҳдар ва айрим кишиларни ўз иқтисодий ва меҳнат фаолиятлари юқори самарали бўлишидан манфаатдор этадиган ва фаолликка ундайдиган объектив-иқтисодий тамойиллар.

Кишиларнинг моддий эҳтиёжлари моддий неъматлар б-н қондирилади. Шунинг учун ҳам, табиатни, табиий неъматларни ўзлаштириш (ўзиникилаштириш), улардан ҳаётий макон ва моддийтабиий ресурслар сифатида фойдаланиш, ижтимоий зарур маҳсулот и.ч. ва истеъмол қилиш инсон учун тарихан энг биринчи моддий эҳтиёж, манфаатрағбат, объектив мақсад бўлган ва ривожланиб келган.

Кишилиқ жамиyати тараққиётининг

турли даврларида М.м. турли хилда ва турли даражаларда намоён бўлади. Мас, ибтидоий жамоа тузуми даврида, табиатни ва унинг неъматларини бирлашиб ўзлаштириш ва эгалиқ қилишдан, маҳсулотларни биргалиқда умумий меҳнат б-н қўлга киритиш ва тенг тақсимлаш шароитида ўзларига тегишли ерларни ва б. неъматларни турли хил тажовузулардан биргалиқда химоя қилишдан, маҳсулотларни кўпроқ и.ч.дан ва истеъмол қилишдан юқори даражада моддий манфаатдор эдилар; уларда умумий манфаат кучли эди. Қулдорнинг ўз хўжалигидаги қулларнинг ва ўзининг (оила хўжалиги) эҳтиёжлари учун етарли ва ундан кўпроқ миқдорда маҳсулот етиштирилишидан моддий манфаатдорлиги бор эди. Қуллар эса ўз мулкларига эга эмасликлари, мулк орттиришга ҳақхуқуқлари бўлмаганликлари, аксинча, ўзлари қулдорларнинг мулки бўлганликлари сабабли кўпроқ ва самарали меҳнат қилишдан манфаатдор эмас эдилар, балки, кўпроқ истеъмол қилишдан манфаатдор эдилар. Заминдорлик ва шахсий қарамлик ҳукмрон жамиyatларда қарам декҳрнлар ўзларига ажратилган ерларда унумли, самарали меҳнат қилишдан манфаатдор эдилар, чунки ерлардан олинган маҳсулотлар уларнинг ўзларига тегишли бўлар эди (қ.Замшдор, Замшдори).

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ижтимоий меҳнат тақсимоти ривожланиб, мулкий муносабатлар такомиллашиб бозор муносабатлари ривожланди, на-турал и.ч. ўрнига товарли-бозорли хўжалиқлар ва и.ч. вужудга келди; уларнинг табақаланиши натижасида миллий иқтисодиётлар шаклланди ва ривожланди. ҳоз. пайтда эса бозор иқтисодиётининг турли хиллари, турлари, миллий моделлари мавжуд бўлиб, уларда умумдемократик-инсоний муносабатлар, тамойиллар тобора кўпроқ қарор топмоқда. Бундай жараёнлар кишилиқ жамиyатида иқтисодий муносабатларнинг ва манфаатларнинг ҳамда М.м.нинг хилма-хилли-

гини кучайтирмоқда. Шу б-н бирга, бозор иқтисодиётининг ижтимоий-иқтисодий муқобил хиллари ва моделлари қандай бўлишидан қатъи назар, улар учун умумий бўлган баъзи манфаат ва рағбатлар ҳам борки, улар М.м.ни таъминлашда ва кучайтиришда ва шу орқали иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришда жуда муҳим аҳамиятга эгадир.

Бозор иқтисодиётига хос бўлган хилма-хил мулкчилик, эркин соҳибкорлик ва кўп укладли хўжалик тизими, нарх белгилаш механизми, рақобат ва б. барча кишиларнинг, хўжалик субъектларининг ўз иқтисодий фаолиятлари ва меҳнатлари натижалари ҳамда шартномавий мажбуриятлари бўйича масъулиятларини, М.м.ини ниҳоятда кучайтиради, ҳар бир шахс ўзининг иқтисодий фаолияти, меҳнат орқали ўз даромадлари ва мулкни кўпайтиришга интилади. Иш ҳақи, фойда, фоиз, рента, дивиденд каби даромад турлари, уларни кўпайтириш имконияти шахсларнинг М. м.ни ва фаоллигини оширувчи жуда муҳим иқтисодий рағбат, дастак ва шарт-шароитдир.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти негизлари — и.ч. воситаларига ва б. неъматларга хилма-хил мулкчилик ва кўп укладли хўжалик асослари яратилди, бошқариладиган бозор муносабатлари, асосан, шаклланди ва такомиллашмоқда, мулкка ва хўжаликка мустақил эгалик қилиш, хусусий ва эркин хўжалик юритиш, эркин меҳнат қилиш ва даромад олиш имкониятлари вужудга келди ва кенгаймоқда.

Ад.: Каримов И. А., Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт—пировард мақсадимиз, Т., 2000; Смит А., Исследование о природе и причинах богатства народов, М., 1962.

Эрлис Алшулов.

МОДДИЙ НУҚТА - кузатилаётган шароитда катталиги ва шакли аҳамиятсиз бўлган ҳаракати ўрганилаётган жисм. Муайян жисмни М.н. деб қабул қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги жисмнинг ўлчамларига эмас, балки масаланинг

шартларига боғлиқ. Мас, ўртача радиуси 6371 км бўлган Ер шари Қуёш атрофидаги орбитасида ҳар секундда 29,75 км дан йўл босиб, бир йил давомида бир марта айланиб чиқади. Бундай шароитда Ер шарининг катталиги, шакли ва унинг ичида содир бўлаётган мураккаб жараёнлар унинг орбита бўйлаб ҳаракати ўрганилаётганда аҳамиятсиз бўлади. Демак, Ернинг Қуёш атрофидаги орбита бўйлаб ҳаракати ўрганилаётганда уни М. н. деб қабул қилиш мумкин. Аммо Ер сиртидаги бирор транспорт воситасининг ҳаракати ўрганилаётган бўлса, бундай шароитда Ер шарининг катталиги ва шакли, албатта, эътиборга олинмиши шарт, яъни бу шароитда Ерни М.н. деб қабул қилиш мумкин эмас. М.н. тушунчаси физика фанига оид жуда кўп ҳодисаларни тушунтиришда ва масалаларни ҳал этишда катта ёрдам беради.

МОДДИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШ кишиларнинг ўз меҳнат натижаларидан манфаатдорлигини таъминлашга, меҳнатга фаол жалб этишга, иш ва маҳсулот сифатини оширишга қаратилган иқтисодий шакллар ва тадбирлар тизими. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритиш, меҳнатни ташкил этишнинг муҳим омили ҳисобланади. М.р.да ходимларнинг бажараётган иш сифати, касб маҳорати, меҳнат ин-тизими, шахсий ташаббускорлиги, меҳнат жараёнини такомиллаштириш ва сифатини ошириш борасидаги таклифлари ҳисобга олинади. М.р.да, маош, иш ҳақи даражаси ва мукофот тизими муҳим аҳамият касб этади. М.р. тизи-

мига маош микдорини ошириш, шахсий пул мукофотлари, совғалар бериш, ходимлар иш шароитини яхшилаш, соғлиғини сақлаш бўйича тадбирлар ва б. қиради.

МОДДИЙ РЕСУРСЛАР - иқтисодиёт тараққиёти ва и.ч. жараёни учун зарур бўлган моддий-ашёвий неъматлар йиғиндиси, моддий-ашёвий шаклдаги иқтисодий ресурслар. М.р.га табиий бойликлар, материаллар, машина-ме-

ханизмлар, бино-иншоотлар, асбоб-ускуна ва қурилмалар қиради. М.р. ишлаб чиқаришнинг буюмлашган ёки моддий омилини ташкил қилади.

М.р. ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этади, маълум маҳсулот турини яратишда ўзининг дастлабки кўринишини ўзгартириб, и.ч. ёки шахсий истеъмол учун яроқди бўлган маҳсулот кўринишини олади. М.р. мавжудлиги жиҳатидан 2 га бўлинади: амалда ишлатилаётган М.р. (мас, табиий бойликлар М.р. сифатида ҳисобга олиниши, қазиб олиниб, қайта ишланиши ва тайёр маҳсулотга ёки хом ашёга айлантирилиши); ишлатилиши келажакда кўзда тутилган М.р.

М.р. бир мамлакат доирасида таркибан ҳар хил микдор ва даражада бўлиши мумкин. Улар Ер юзида текис тақсимланмаган ва чекланган микдорда мавжуд. М.р.нинг камёблиги умумий ходиса. Ер ости ва ер усти бойликларининг чекланганлиги энергия ресурсларининг етишмаслигида ўз аксини топади. Мас, кейинги 100 йил ичида Ер қурраида аҳоли сони қарийб 3 мартага ошди, лекин моддий захиралар кўпайгани йўқ.

М.р.чеклангани боис улардан тежамкорлик б-н фойдаланиш, М.р.ни ишлатишда ноанъанавий йўллارни қўллаш, фантехника тараққиёти натижаларидан унумли фойдаланиб, тежамкор технологияларни яратиш ва қўллаш муҳим аҳамиятга эга.

Рустам Ҳасанов.

МОДДИЙ ФАРОВОНЛИК - жамият, айрим кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг моддий неъматлар б-н таъминланганлиги; кишилар моддий эҳтиёжларининг қрндирилиш даражаси.

Ғарб мамлакатлари амалиётида М.ф. аҳоли даромадлари даражаси б-н боғланиб, аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичи асосида изоҳланади. М.ф.ни халқаро таққослашлар учун ҳам ЯИМ кўрсаткичи қабул қилинган. Бироқ, ЯИМ мамлакат иқтисодий тараққиётининг муҳим

кўрсаткичи бўлсада, М.ф.ни, унинг моддий асосини аниқ ва тўла ифодаламайди.

Ҳар қандай жамиятда кишилар М.ф.нинг моддий асоси шу мамлакатнинг миллим моддий бойлигидир. Жамиятнинг, кишиларнинг М.ф. уларга тегишли бўлган, улар ихтиёридаги моддий неъматлар йиғиндисига ҳамда жорий моддий и.ч. даражасига, олинаётган даромадларга, истеъмол қилинаётган моддий неъматлар миқдори ва сифатига боғлиқ.

Ҳар бир муайян даврда бутун жамиятнинг, унинг барча аъзоларининг энг муҳим моддий эҳтиёжлари, яъни ҳаётий маконга ва табиий ресурсларга, и.ч. воеиталарига ва истеъмолбоп неъматларга бўлган моддий эҳтиёжлари шу жамиятда мавжуд бўлган жами моддий-ашёвий бойлик б-н қондирилади. Жамиятнинг, кишиларнинг табиий ва ишлаб чиқарилган моддий неъматлар б-н умуман ва аҳоли жон бошига таъминланганлиги улар моддий фаровонлигининг асосидир. Шунинг учун ҳозирги пайтда дунёда ҳар бир мамлакат миллий бойлигини, шу жумладан, миллий табиий ва ишлаб чиқарилган бойлигини ҳисоблашга алоҳида аҳамият берилмоқда (қ. Миллий бойлик). Моддий ашёвий бойлик таркибидаги табиий бойликнинг ва ишлаб чиқарилган (жамғарилган) бойликнинг алоҳида-алоҳида ҳисобга олиниши, табиий бойликларни асраб-авайлаб, ундан оқилона фойдаланиб, и.ч. ва жамғарилган бойликнинг узлуксиз кенгайтирилган такрор ишлаб чиқарилиши ва кўпайтирилиши М.ф.ни сақдаш ва оширишнинг энг муҳим шартидир.

Моддий-ашёвий бойликнинг ҳажми ва сифати, унинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган даражаси юқори бўлган мамлакатларда М.ф. ҳам, моддий и.ч. самардорлиги ҳам, аҳоли даромадлари ҳам, истеъмол даражалари ҳам юқоридир. Бироқ, Ғарб мамлакатлари статистикаси ва иқтисодчиларининг эътирофи этишларича, ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида бойликнинг ва даромад-

ларнинг аҳоли ўртасида тақсимланиши фавқуллода ёки жуда нотекисдир. Кам ривожланган ва постсоциалистик мамлакатларнинг кўпчилигида миллий моддий-ашёвий бойлик аҳоли жон бошига жуда паст даражада. Шунинг учун ҳам дунёда 1,2 млрд.дан ортиқроқ киши жуда ҳам камбағалликда, қашшоқликда яшамоқда.

Миллий бойликни сақлаш ва кўпайтиришда ва шу йўл б-н М.ф.ни таъминлашда ва оширишда давлат ва унинг миллий ижтимоий-иқтисодий сиёсати муҳим ўрин тутди. Давлат бу-юртмалари ва инвестициялари иш жойларини кўпайтиришга, аҳоли даромадларининг ўсишига ижобий таъсир этади. Солиқларнинг ва давлат харажатларининг оптималлаштирилиши эса солиқ юкини камайтиради, кишилар ихтиёридаги даромадларни кўпайтиради ва М.ф.га ижобий таъсир этади. Шу б-н бирга М.ф. ва истеъмол бўйича оптимал норматив ва нормалари, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш механизми ва дастурларининг такомиллаштирилиши катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейинги йилларда мамлакатдаги барча табиий неъматлар (ерлар, ер ости ва ер усти бойликлари ва б.) умумиллий мулкка, бойликка айланди, жамият аъзолари эса унинг ҳаммулкчилари бўлиб қолдилар. Шу б-н бирга, улар хусусийлаштирилган корхоналарнинг мулкчиларига айландилар; ерга ва б. мулкларга ижара асосида эгалик жорий этилди; ерлар якка, ГУРУХ, ширкат, жамоа, корпоратив хўжалик юритиш учун, фермерлик ва деҳқон хўжаликлари ташкил этиш учун жисмоний ва юридик шахсларга тақсимлаб берилди. Мамлакатнинг ишлаб чиқарилган ва жамғарилган моддий бойликлари кўпайди ва такомиллашди; аҳолининг номинал ва реал даромадлари ўсди, кундалик истеъмолбоп моллар ва узок, муддат фойдаланиладиган товарлар б-н таъминланганлиги ошди. Шу б-н бирга аҳолининг кескин ва катта даражада

табақаланишининг олдини олиш ҳамда миллий моддий бойлик ва фаровонликни кжсалтириш бўйича изчил ижтимоий сиёсат амалга оширилмоқда.

Ад.: Каримов И.А., Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон қаёт—пировард мак,садимиз, Т.; 2000; Мэнкью Н. Грегори, Принципы Экономикс. Пер.с англ. Санкт-Петербург, 1999; Самуэльсон П.А., Нордхаус В., Экономика, 15-е изд., Пер.с англ., М., 2000.

Эрлис Алоқулов.

МОДЕХОҚОН, Ботур Тангрикут (Моў Ду, Модэ, Буду, Мага) (? — мил. ав. 174) — Улуғ хун (хунну) хоқонлиги (мил. ав. 209 — мил. 216) асосчиси, Туман Тангрикутнинг валиахд ўғли. Отаси бошқа ўғлини валиахд қилиш мақсадида уни ўз рақиби юечжилар хузурига гаров тариқасида жўнатиб, кўп ўтмай уларга хиёнаткорона хужум қилади. М.х. отасининг ҳийласини фаҳмлаб вақтида қочишга улгуради. Сўнг, агрофига ишончли одамларни тўплаб, отаси ва ўғай укаларини қатл қиладида, тангрикут бўлади (мил. ав. 209—174). М.х. отилганда ўзидан хуштак овози чиқарувчи ўк-ёй ихтиро қилади, мунтазам қўшин тузиб, аввал тунгғус (дунг хў)ларни тормор келтиради, хунну, чуше, шинли каби хун хонликларини ва динглинг (тўро), гекун (қирғиз) элатларини бирлаштиргач, кудрати янада ортади, кейин Хитойга юриш қилиб, хунларнинг хитойлар истило қилган ерларини озод этади. Хунлар давлатининг кун сайин кудратли бўлиб бораётганини кўрган кўплаб хитой саркардалари М.х. томонига ўтадилар. Мил. ав. 200 й. Хань сулоласига мансуб император Говзу (мил. ав. 206—195) 325 минг кишилик қўшин б-н М.х.га қарши урушга отланади. М.х. бундан хабар топиб, 400 минг отлик аскар б-н Говзу қўшинига пешвоз чиқадида, уларни Фингчинг (Дотунг) ш. шарқидаги Байтинг адирида қуршаб олади. Аммо, 7 кун деганда Говзу очликдан бирин-кетин қирила бошлаган ўз қўшинини вазири ишлатган бир хийла туфайли қуршовдан олиб чиқиб

кетишга муваф-фақ бўлади [мазкур воқеа Хитой тари-хида «Байтинг муҳосараси (куршови)» номи б-н машҳур]. Шундан сўнг Говзу, гарчи куршовдан қутилиб чиққан бўлсада, енгилганини тан олиб, қизини М.х.га хотинликка беради (мил. ав. 192) ва хунларга хирож тариқасида кимхоб, шойи, атлас, шароб, ғалла каби маҳсулотларни юбориб туриш мажбуриятини олади. М.х. ҳам, ўз навбатида, агар юқоридаги мажбурият тўла-тўқис адо этилса, Хитойга хужум қилмасликни ўз бўйнига олади. Мил. ав. 177—176 й.ларда М.х. уйшун, қангли (қонқа), йўжи (юечжи) ва аорсларнк бўйсундириб, марказлашган йирик хоконлик тузади. Унинг давлати шарқда Улуғ муҳит (Тинч океан) дан ғарбда Каспий денгизигача, шим. да Бойқўл (Байкал) ва Энасой (Енисей) дан жан. да Буюк Хитоп девори ва Шим. Ҳинди-стонгача бўлган худудни эгаллаган.

Абдухолик Айтбоев.

МОДЕЛЛАШ — физик ҳодиса ва жараёнларни модель ёрдамида тадқиқ қилиш; объектлар (жонли ва жонсиз тизимлар, муҳандислик конструкциялари, физик, кимёвий, биологик, ижтимоий жараёнлар ҳамда лойиҳаланадиган объектлар)нинг моделларини яшаш. Физик, математик, электр, кибернетик ва б. хилларга бўлинади. Физик М.да тадқиқот текшириладиган жараённинг физик табиати ва геометрик тузилиши асл нусхадагидек, аммо ундан миқдор (ўлчами, тезлиги) жиҳатидан фарқ қиладиган моделда олиб борилади. Физик М. гидро-техника ин-шоотлари, самолёт, кема ва б.ни текширишда қўлланилади. Математик М.да берилган физик жараёнларнинг математик ифодалари моделланади. Электр М. ҳам кенгтарқалган. Бунда актив, индуктив ва сиғим қаршиликлардан фойдаланилади. Тирик орган измлардаги бошқариш жараёнларини ўрганиш учун кибернетик моделлар яратилган.

М.нинг яна бир тури аналог М.дир. У физик табиати ҳар хил бўлган, лекин бир хил математик (алгебрик, дифференциал

ва б.) тенгламалар б-н ифодаланадиган ҳодисаларнинг аналогияси (ўхшашлиги) га асосланади.

М. хар доим бошқа илмий ва махсус усуллар б-н бирга қўлланади. Аввало, М. эксперимент б-н чамбарчас боғлиқ. Бирор ҳодисани унинг моделида ўрганишни экспериментнинг алоҳида хили деб қараш мумкин.

Киме реакторларини и М. берилган шартларга мувофиқ, исталган ўлчамдаги аппаратларда ўтадиган кимёвий технология жараёнларининг натижаларини олдиндан билиш учун қўлланади.

Баъзи мураккаб ҳодисалар (мас, турбулентлик, ҳаво ёки суюқлик оқимининг узилиш соҳасидаги пульсланишлар ва б.) учун стохастик М.дан фойдаланилади. У ҳодисаларнинг эҳтимоллигини аниқлашга асосланади. Бундай моделлар айни ҳодисадаги айрим жараёнларнинг ўтишини тўла ақс эттирмайди, балки қандайдир ўртача, суммар натижани беради.

Ад.: Чавчанидзе В. В., Гельман О. Я., Моделирование в науке и технике, М., 1966; Усмонхўжаев Ҳ. Ҳ., Механизм ва машиналар назарияси, Т., 1970.

МОДЕЛЬ (лот. *modulus* — ўлчов, меъёр) — 1) машинасозликда — кўплаб ишлаб чиқариш учун эталон (стандарт) сифатида ишлатиладиган намуна (мас, автомобиль, кийим ва б. модели); бирор маҳсулот, конструкци-янинг тури, маркаси; 2) санъатда — а) буюм (мас, ҳайкал)нинг лой, мум, гипс, ёғоч ва б. материалдан тай-ёрланган намунаси; кейинчалик ундан қолип ёки андоза олиб, бошқа чидамли материал (бронза, гранит, мрамор, металл ва б.) дан асл нусха (монумент, ҳайкал) ишланади; б) рассом расмини чизаётганда маълум вазиятда турадиган киши (натурачи) ва, умуман, тасвирланадиган объект; 3) қурилишда — бино, иншоот, механизм ва б.нинг илмий, амалий мақсадларда қўлланиладиган кичик (баъзан, катта) масштабдаги нусхаси, макети; 4) математика ва мантикда — муайян аксиомалар системасининг М.ли объектла-

ри бўлиб, хоссалари ва улар ўртасидаги муносабатлар муайян аксиомаларни каноатлантиради; 5) тил-шуносликда — бирор (морфологик, грамматик ва б.) система эталони (намунаси)ни билдирувчи мавҳум тушунча; тил системаси ёки унинг бирор тармоги таърифнинг умумий схемаси. Кенг маънода М. — бирор объект ёки объектлар тизимининг образи ёки намунаси. Мас, Ернинг модели — глобус, осмон ва ундаги юл-дузлар модели — планетарий.

МОДЕРАТО (итал. *moderato* — мўътадил) — мусикада аллегро ва аллегретто ўртасидаги суръат (одатда, «аллегро модерато»нинг қисқартирилган шакли сифатида тушунилади). Баъзида «М.»га мустақил, аллегретто ва андан-тино ўртасидаги суръат маъносида ҳам қаралади.

МОДЕРН (франц. *moderne* — энг янги, замонавий) — 19-а. охири — 20-а. бошларида Европа ва Америка санъатида мавжуд бўлган бадий услуб. М. турли мамлакатларда турлича аталади: Англия, Франция, Бельгия, АКШ да «ар-нуво» (*Art Nouveau*), Германияда «югендстиль» (*Jugendstil*), Австрияда «сецессион» (*Sezession*), Италияда «либерти» (*Liberty*), Испанияда «модернизм» (*modernismo*) ва б. М. эклектизмдан қутулишга ва «янги услуб» (ягона синтетик санъат) яратишга ҳаракат қилишлар натижасида юзага келган; индустриал жамият жадал ривожлана-ётган, ижтимоий қарама-қаршиликлар ўткирлашиб бораётган шароитда шаклланган. М. тарафдорлари классик санъат шаклларидан ҳолис бўлишга интилдилар. Жумладан, меъморликда қатъий режали ордер тизими унсурларидан воз кечилди. Айнан шу меъморликда М.нинг ўзига хос томонлари ўзининг яққол ифодасини топди; меъморлар янги давр ютуқлари, янги қурилиш ва безак материаллари (темир-бетон, металл, ойна ва б.) дан фойдаланиш, хом ашёлар технологияси, техника қурилиш конструкциялари воситаларидан ижодий фойдаланиб, биноларни эркин режалаштириш,

симметрия қонуниятларидан чекиниш ҳисобига янги ўзига хос услуб ва композициялар яратишга эришдилар, улар яратган бино композицияси ва унсурлари ягона нақш ритми ва асар ғоясининг образлирамзий мазмунига бўйсунди.

19-а.нинг охирига келиб саноатнинг жадал ривожланиши М.нинг кенг қўламда ривожланиши ва ёйилишига ҳам сабаб бўлди. Дастлаб Англияда, кейинчалик бошқа Европа мамлакатларига кенг тарқала бошлади. М. тарафдорлари барча санъат турларининг ягона мажмуи (яъни санъатлар синтези)пж яратиш орқали гўзаллик муҳитини яратишга ҳаракат қидди. М. услубида қурилган биноларнинг конструктив тузилиши ва безак ечимини ажратиш қийин, бинонинг ички фазовий ечими бинонинг ташқи кўринишини белгилаган. Бинонинг ташқи кўриниши эса шакллар бойлиги ва эгилувчан чизиклар мўллиги б-н ажралиб турган (бельгиялик Анри Ван де Ведде, испаниялик А. Гауди, россиялик Ф.О. Шехтель ва б.нинг асарлари). Дастгоҳ ва амалий безак санъати ўзаро бир-бирига қўшилиб уйғунлашиши ҳам М.га хос: рассомлик асари намоён тарзида, ҳайкалтарошлик эса рельеф — бўртма тасвир шаклида ўз мустақиллигини йўқотиб хона (бино) мажмуига қўшилиб кетади. Графикада М.нинг ривожига китобат санъати ва журналлар, плакатлар нашр этилиши ва кенг тарқалиши б-н боғлиқ. Бу даврда графика (литография, ксилография, китоб санъати) юксак тараққий этди (графикада ин-глиз О. Бердсли, норвег Э. Мунк ва б., россиялик А. Бенуа, К. Сомов ва б.; плакатчи француз А. де Тулуз-Лотрек, Э. Грассе ва б.).

Амалий безак санъатида М. кенг ривож топди, амалий санъат усталари буюмларни ифодали шаклларда яратишга ҳаракат қилиб, безак ва шаклларда эгри чизикларга эътиборни қаратдилар ҳамда ясси текис шакллардан фойдаландилар (испан А. Гаудининг сопол ва металл буюмлари, бельгиялик Х. Ван де Велде ва шотландиялик Макентош мебеллари,

Россияда — Абрамцево ва Талашкино устахоналарида тайёрланган буюмлар ва б.).

Ўзбекистонда М. услубига хос хусусиятлар 19-а. охири — 20-а. бошларида меъморлик ва рассомлик санъатида кузатилди. Тошкент, Қўқон, Бухорода курилган айрим биноларда шу хусусиятлар (М. белгилари)ни кўриш мумкин: Тошкентдаги князь Н. К. Романов саройи (ҳоз. Ташқи ишлар вазирлиги қабулхонаси ва б.); графикада бу услубларни 1895 й. нашр этилган «Ўрта Осиё» альманахида, рангтасвирда эса А. Волков, Уста Мўмин (А. Николаев), В. Уфимцев асарларида кўриш мумкин.

Неъмат Абдуллаев.

МОДЕРНИЗАЦИЯ, модернизация л а ш (франц. moderne — энг янги, замонавий) — бирор нарсани янгилаш, унга замонавий тус бериш, уни замонавий талабларга мувофиқ ўзгартириш. М.да машина, аппарат, турли технологик курилмалар, муҳим кашфиётлар техника тараққиёти талабларига мувофиқ қайта ишланади.

МОДЕРНИЗМ - 1) 19-а.нинг 2-ярми — 20 а. нинг 50—60-й.ларида Европа, АҚШ адабиёти ва санъатида ривож топган оқим ва йўналишларнинг умумий номи. Дастлаб, Францияда ташкил топган символизм, акмеизм, импрессионизм (мас, 1863 й.да Парижда очилган «Хўрланганлар салони») вакиллари, муסיқада К.Дебюсси, М.Равель каби композиторлар ижодига нисбатан қўлланган. М. декадентлик термини б-н ҳам юритилган. Бадиий ижоднинг мумтоз анъаналаридан воз кечиш, иждокор ўз шахсий кечинма, таассурот ва тасаввурларини устун қўйиши, бадиий шаклларни янгилаш жараёнига ало-ҳида аҳамият бериш улар ижодига хос бўлган хусусиятлардир. М. вакиллари реализмга қарши курашди, классицизм (академизм)га хос бўлган иждодий тамойилларни инкор этишга интилди. М. нафақат мазкур давр санъати, балки илм (З. Фрейднинг психоанализ назарияси, Ф. Де Соссюрнинг структу-

рал лингвистикаси, А.Эйнштейннинг нисбийлик назарияси, Н. Винернинг кибернетикаси) ва фалсафа (Ф. Ницше, А. Бергсон, М. Хайдеггер ва б.нинг ғоялари) б-н ҳам боғлиқ бўлган.

20-а. бошида ривож топган авангардизм йўналишларида 19-а. М. принциплари ўз ривожини топди. М.нинг янги босқич хусусиятлари тасвирий санъатда анъанавий тасвирлаш усулларида бутунлай воз кечиш, реал образлар шаклини ўзгартириш ёки умуман йўқотиш (кубизм, экспрессионизм, сюрреализм, дадаизм) каби кўринишларда намоён бўлган. Муסיқада М. куй ва лад тамойилларини инкор этиш (додекафония, алеаторика, сонористика), адабиётда — баённинг мантиқсизлигига асосланиш (дадаизм, онг оқими, футуризм) етакчи омилга айланган. М.нинг энг йирик назариётчиси Ортега-и-Гас-сет санъатнинг халқчиллигига қарши чикци: «Модернистик санъат... халққа бегонадир, бунинг устига у халққа... зид экан. Ҳақиқий санъат санъаткорлар учун, омма учун эмас...». Бу иждодий қарашлар 20-а.нинг 2-ярмида ташкил топган абстракт санъат, минимализм, абсурд драма каби постмодернизм йўналишларида ҳам ўз аксини топди. 1960—70 й.лар санъатида пайдо бўлган М.нинг асосий тамойилларига қарши бўлган поп-арт, оп-арт, кинетик санъат, гиперреализм каби йўналишларни баъзи тадқиқотчилар М. тизими нуқтаи назаридан баҳолашган.

М. Ўзбекистонга 20-а. бошларидаёқ кириб келган (А. Нюренберг, В. Уфимцев, А. Волков, А. Николаев, Ў. Тансиқбоев ва б.). 1970-й.лар охиридан М.нинг кўринишлари айрим ўзбекистонлик rassomлар ижодига кўзга ташланади (мас, абстракт санъат — В. Охунов, Н. Шин; гиперреализм — А. Икромжонов, С. Рахметов каби). Ўзбек адабиётшунослари эса М.га хос айрим унсурлар 1920—30 й.лар адабиётида кўзга ташланганини, бу жараён 1990-й.ларда нисбатан кучайганини таъкидлайдилар; 2) салбий маънода — иждодда моданинг устунлиги, яъни

ижодий услублар моҳияти, бадий асарлар мазмунининг тез-тез ўзгариб турувчи бадий эҳтиёж ва дидларга бўйсунishi. Шу маънода (модага бўйсунадиган) М. ҳақиқий новаторлик, янгиланиш жараёнига қарама-қаршидир.

Ад.: Модернизм, М., 1980; Гройс Б., Утопия и обмен, М., 1993.

Неъмат Абдуллаев, Олимжон Беков, Баходир Каримов.

МОДИЛЬЯНИ (Modigliani) Франко (1918.18.6, Рим) — америкалик иктисодчи. Ҳуқуқ д-ри (1939), иктисодиёт адъюнкт-проф. (1949), Иллинойс унти иктисодиёт проф. (1950—52), Кар-неги технология ин-тида иктисодиёт ва саноатни бошқариш проф. (1952—60), Кембриж унти проф. (1970). М. кейнечилик сиёсий иктисодини неоклассик иктисодий назария ва монетар таҳлил б-н уйғунлаштиришга эришди. М. макроиктисодий назарияда рационал кутиш концепциясини ривожлантиришга, пул ва фоиз назариясига, «ҳаётий цикл» модели ва инвестиция қарорлари моделларини яратишга катта ҳисса қўшди. Нобель мукофоти лауреати (1985).

МОДИФИКАТОРЛАР (лот. modifico — ўлчайман, ўлчовни аниқлайман) — суюқлантирилган металлар (қотишмалар)га модификациялаш пайтида қўшиладиган моддалар. Металлар (қотишмалар)да қўшимча кристаллизация марказлари ҳосил қилувчи, оқувчанликка таъсир этувчи ва зарраларнинг ўсишига тўсқинлик қилувчи (ингибиторлар) М. мавжуд. Пўлат ва чўянларнинг М. и сифатида магнит, литий, кремний, сийрак-ер элементлари ва қотишмалари, ферро-бор, ферроцерий, феррованадий ва баъзи кимёвий бирикмалар (мас, церий оксиди, ванадий нитриди) қўлланади. Чўянга қўшиладиган М. графитловчи (мас, силикокальций, кремниймарганец-цирконий лигатураси) графитлашга имкон берувчи, стабиллаштирувчи (хром лигатураси), марганец-кремний, феррохромкремний ва б.), унга тўсқинлик қилувчи ва комплекс

М.га бўлинади. Магний қотишмалари ва мис қотишмалари учун цирконий, титан, ванадий ва бор аралашмаси, алюминий қотишмалари учун титан, бор, ниобий, сийрак-ер элементлари ва цирконий қўлланади. М. металлургия з-дларида қовшга ёки печдан қуйилаётган металл окимига, шунингдек, тўғридан-тўғри металл қуйиш қолипларида солинади.

МОДИФИКАЦИЯЛАР (лот. modificatio, modus — ўлчов, кўриниш ва facio қилиш) — ташқи муҳит омиллари таъсирида бир хил генотипга эга бўлган организмлар ўртасида вужудга келадиган фенотипик фарқлар. Мас, Хитой наврўзгули (*Primula sinensis*)нинг гуллари нисбатан паст ҳароратда парвариш қилинганда қизил, 30° ва ундан юқори ҳароратда ўстирилганда оқ бўлади. Унинг гуллари шаклланаётган даврда ҳароратни бошқариш орқали қизил, оч қизил ва оқ гулли ўсимликларни етиштириш мумкин. Одатда, М. кейинги авлодларга берилмайди, аммо давомли М.да фенотипик ўзгаришлар ташқи омиллар таъсири тўхтаганидан кейин ҳам бир неча авлод давомида сақланиб, аста-секин йўқолиб боради. Бундай М. механизми ҳозиргача аниқланмаган, уларнинг намоён бўлиши, цитоплазматик тузилмаларнинг ўзгариши б-н боғлиқлиги тахмин қилинади. М. фенотипнинг генотип б-н ташқи шароитнинг ўзаро таъсири туфайли намоён бўлиши, ташқи шароитнинг ўзгариши генотипга дахлсиз бўлмасдан фенотипнинг ўзгаришига олиб келиши б-н боғлиқ. М.нинг эволюциядаги аҳамияти организмнинг онтогенез давомида ўзгарадиган ташқи муҳит омилларига мосланишини таъмин этишдан иборат. Морфозлар ва феноко-пиялар М.нинг хусусий ҳолатлари ҳисобланади (яна қ. Мутация).

МОДУЛЬ (лот. modulus — меъёр, ўлчов) — 1) меъморлик ва қурилишда — мажмуалар, иншо-отлар ва уларнинг қисмлари ўлчамларини ифодалаш учун қабул қилинган асбоб, ўлчов. М.ни қўллаш натижасида бино, иншоот ёки

унинг қисмлари ўлчамларидаги такропланувчан (каррали) нисбатлари бериллади, қисмлар уйғунлашади, қисмларнинг мутаносиблиги таъминланади ҳамда қурилиш ишлари осонлашади. М. сифатида узунлик ўлчови (фут, метр), бино элементларидан бирининг ёки қурилиш буюмининг ўлчами қабул қилинади. Меъморлик ордерлари тизимида М. колоннанинг пастки қисми радиусининг ўлчамидан олинган. Қад. Ўрта Осиё меъморлигида ҳам М. кенг қўлланилган. 14—15-а.ларда газ, қари, қадам каби ўлчов бирикляри асосида бинолар тарихи тузилганлиги маълум.

Абу Наср Форобий турли ўлчов асбоблари (мас, шовун, режа, паргар, газчўп ва б.) ўлчов меъёри сифатида меъмор-усталарнинг доимий иш қуроли бўлганлигини таъкидлайди. Қад. Мисрдаги ёдгорликлардан бирида меъёр Хесири қўлида газчўп ва режа ипи ушлаб турган киёфада тасвирланган.

Меъморликнинг илк ривожланиши даврдан бошлаб қурилиш майдончасида мўлжалдаги бинонинг шакли, яъни лойиҳасини яшаш учун асосан оддий режа ипидан фойдаланилган. Режа ипи ва қозиклар ёрдамида текис ер сатҳига жуда мураккаб шакллар тушириш мумкин. Булар паргар ва чизғич вазифасини ўтаган.

Сомонийлар мақбараси, Масжиди калон, Минораи калон, Амир Темур мақбараси, Улуғбек мадрасаси ва б. геометрик таркиб ва уйғунлик жиҳатидан М. асосида бунёд этилган, гириҳ нақшлар ҳам динамик квадратдан фойдаланиш натижасида пайдо бўлган ва ривожланган. Ўрта Осиё меъморларининг 16-а. да М. асосида чизган бир неча тарҳлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. М. ҳозирги замон меъморлигида бино қисмларини стандартлаш, бирхиллаштириш ва умуман бадий ва техник тартибга эришишда кенг қўлланади; 2) радиоэлектроникада — радиоэлектрон аппаратларнинг мустақил функционал

узели. Тузилишига кура, ясси, ҳажмий ва ҳажмий-ясси; электрон асбоблар типига қараб, транзисторли ва лампали хилларга бўлинади. М., кўпинча, босма плата (асос)га йиғилади. М.ни мустақил созлаш ва текшириш мумкин; бу эса радиоэлектрон аппаратларни таъмирлаш вақтида М.ни қўшимча тузатмай ва созламай алмаштиришга имкон беради. М. аппаратларни лойиҳалаш муддатини қисқартиради, аппаратлар тайёрлашни арзонлаштиради, аппаратларни соддалаштиради ваб.; 3) машинасозликда — тишли ғилдирак (шестерня)нинг геометрик параметри.

МОДУЛЯТОР (радиотехника ва алоқада) — модуляцияловчи қурилма (қ. Модуляция). Асосан, электр алоқа ва радиоэшиттиришдаги узатувчи қурилмаларнинг таркибий қисми. М.да = 104—1015 гц частотали тўлқинлар ёки гармоник тебранишлар ахборот элтувчи хисобланади. Гармоник тебранишлар ёки тўлқинларнинг қандай параметри ўзгартирилишига қараб, тебранишлар модуляцияси амплитудали, частотали, фазали ёки аралаш хилларга бўлинади. М.лар ҳам шунга яраша ҳар хил бўлади. Ҳар қандай М.нинг асосий қисми — бошқарувчи элемент (транзистор, электрон лампа, клистрон ва б.); унинг ёрдамида сигнал модуляцияланадиган тебранишлар ёки тўлқинларга таъсир қилади.

МОДУЛЯЦИЯ (лот. modulatio — бир текислилиқ) — 1) физика ва радиотехникада — бирор ўзгармас физик жараёни ифодаловчи катталиқнинг муайян қонун бўйича ўзгариши. М. ташқи таъсир ёрдамида амалга оширилади.

Электроникада кўпгина электрон асбобларнинг иши электрон оқимларини М.лашга асосланган. Мас, кинескопларда экранга узатиловчи телевизион шаклларни ҳосил қилувчи электрон нури интенсивлиги М.ланади. Клистронларда электрон оқимининг тезлиги бўйича М.лаш оқимда электронларни гурухлашга олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, гурухлашган электронлар кинетик

энергиясини ўта юқори частотали тебранишлар энергиясига айлантирилишига олиб келади. Радио- ва оптик диапазонларда электромагнит тебранишларнинг ҳамда акустик тўлқинларнинг М.лари катта амалий аҳамиятга эга. Маълумотлар узатиш самарадорлигини ошириш, турли тизим ва қурилмаларда частота тақсимотини таъминлаш, сигналларнинг вақтга боғлиқ параметрларини ўлчаш учун техник қурилма ва тизимларда тебранишлар М.си зарур ҳисобланади. М.жараёнида тебранишнинг ўзгарадиган параметрлари (частотаси, амплитудаси, фазаси)га қараб унинг номланиши белгиланади (частотали, амплитудали, фазали М.).

Кўпинча, М.ланган сигнал импульс тарзида, нагжаси эса юқори частотали импульселар тўплами ёки радиоимпульс кўринишда бўлади. Ҳоз. пайтда тўрт турдаги импульели М мавжуд: амплитуда-импульели, частота-импульели, фазавий-импульели ва кенглик-импульели М. Импульели М. узлуксиз гармоник тебранишли М.га қараганда шовқинга нисбатан кучайтирилган таянчга эгаллиги б-н ажралади; 2) ёруғлик техникасида — ёруғлик нури ёркинлигини ёки ёруғ доғ ўлчамини келаётган сигналларга мувофиқ равишда ўзгартириш; овозни оптик усулда ёзиб олиш, фототелеграф ва б. соҳаларда қўлланади.

МОДУС (лот. *modus*) — 1) тур, мейёр, усул; 2) предметга фақат айрим ҳоллардагина тааллуқли бўладиган хусуси-ятларни ифодаловчи фалсафий тушунча. Бунда у предметнинг туб, ажралмас хусусиятини ифодаловчи атрибутдан фарқ қилади; 3) мантиқда — силлогизмининг кўринишларидан бири.

МОЖАЙСКИЙ Александр Фёдорович (1825, Финляндия — 1890, Петербург) — учиш аппаратлари яратиш соҳасидаги тадқиқотчи ва ихтирочи. Петербург (Россия) даги Денгиз кадет корпусини тугатган (1841), харбийденгиз флотига хизмат қилган (1841—62, 1879— 82). Генерал-майор унвонида истеъфога чиққан (1882,

1886 й.дан контр-адмирал). М. ҳаводан оғир учиш аппарати (самолёт) яратиш борасида назарий ва амалий ишлар б-н шуғулланган, 1876 й. ўз моделларининг учишини намой-иш қилган. Ўзи ясаган самолёт («ҳавода учувчи снаряд») га патент олган (1881). Самолётга икки (бири 20 о.к.га, иккинчиси 10 о. к.га эга бўлган) буг машинаси ўрнатган. М. самолётида ҳоз. самолётларнинг беш асосий қисми: тана (корпус), қанот, куч қурилмаси (двигатели), қуйруқ қанот ва шасси бўлган. Самолётнинг учганлиги тўғрисида расмий ҳужжатлар сақланмаган.

МОЗАИК ЭВОЛЮЦИЯ - юксак таксонларга мансуб организмлар янги гуруҳларининг пайдо бўлишида ҳар хил органлар қайта тузилишининг бир хил тезликда бормаслиги. М.э. айрим органлар ва улар эволюциясининг мустакил бориши б-н боғлиқ. М.э. туфайли «мозаик» белгиларга эга аралаш формалар вужудга келади. Мас, одам аждоқларида жуда эрта пайдо бўлган тик юришга мосланиш белгилари б-н бирга бош миянинг кичик ва қўлнинг калта бўлишидан иборат маймунлар учун хос белгилар, археоптериксда қушларга хос белгилар б-н бир қаторда судралиб юрувчиларга хос белгилар ҳам бўлган. М.э. принципини Г.де Бир (1954) археоптериксни урганлиш асосида шакллантирган. Ундан анча олдин инглиз палеонтолог Д. Уотсон (1919) сеймурлар (судралиб юрувчилар аждодига ухшаш хайвонлар) тузилишидаги мозаикликни аниқлаган. М.э. принциплари у ёки бу даражада барча организмлар филогенезида содир булади.

МОЗАИКА (франц. *mosaïque* — музаларга бағишланган) — бир хил ёки турли хом ашё (кошин, тош, ёғоч, мрамор, металл ва б.) булақларидан ишланган тасвир, нақш. Маҳобатли (монументал) безак санъатининг асосий турларидан. Асосан, бинолар, амалий санъат асарларини безашда, дастгоҳ, санъати асарлари яратишда қўлланади. М. йиғишнинг 2 хил усули фарқланади: нақш (тасвир) мустахкамловчи модда (оҳак, цемент,

мум ва б.) суртилиб безатилаётган юзага майда бўлақлардан тўғридан-тўғри те-риб ҳосил қилинади; те с кар и теришда расмли қоғоз ёки матога бўлақлар ўнг томони б-н ёпиштирилади, сўнг тескари томонига мустаҳкамловчи модда сурти-либ, безатилаётган юза (девор ёки шифт) га бириктирилади. М.нинг алоҳида тури —инкрустация.

Турли рангларда бўялган доиралар-дан иборат энг қад. М. мил. ав. 3минг йилликка мансуб. М. Қад. Шарқ мамла-катларида, антик давр ва ўрта асрларда Византия, Италия, Грузия, Қад. Русда ривожланган. Ғарб. Европа санъатида безак М.лар кенг тарқалган. Ислом мам-лакатида 13—14-а.ларда кошинли М. ривожланган, қолиплар асосида ишлан-ган бўлақлар йиғилиб мураккаб нақш (тасвир)лар ҳосил қилинган. 14—15-а. ларда Самарқанд ва Бухородаги бинолар пештоқига ишланган М.лар жозибадор-лиги б-н диққатни тортади.

18-а.да Европада (жумладан, Росси-яда М.Ломоносов томонидан) М. қайта тикланган (дастгоҳ портретлар ва батал композициялари яратилган). «Модерн» ва миллий романтик оқим усталари май-олика (кошин)ли М. усулидан фойдалан-ганлар (испан А. Гауди, рус В. Васнецов, М. Врубель ва б.). Йирик бўлақлардан ту-зилган М.да кўзга ташланувчи маҳаллий ранглар уйғунлаштириб тузилган компо-зициялар куп учрайди (Р. Гуттузо, Д. Ри-вера ва б.). 20-а.нинг 30-й.ларидан санъ-атлар синтези масалаларига кизиқиш ортди, М. ҳам ривожланди. Ўзбекистонда 60-й.лардан (айниқса, Тошкент зилзила-сидан кейин) М. кенг тарқалди, жамо-ат ва турар жой бинолари безагида кенг қўлланилмоқда (Тошкентдаги Амалий санъат музейи, «Пахтакор» метро бекати безаклари ва б.). Асрлар давомида ривож-ланиб келаётган қад. кошинкорлик анъа-налари кенг қўлланилган ҳолда жамоат бинолари, меъморий обидалар ажойиб М. намуналари б-н безатилмоқда: Имом Бухорий ёдгорлик мажмуи, Олий Маж-лис би-носи, Ўзбекистон консерватория-

си биноси ва б.

МОЗАМБИК (Mozambique), Мо-замбик Республикаси (Republica de Mozambique) — Африканинг жан,- шарқий соҳилидаги давлат. Майд. 801,6 минг км². Аҳолиси 19,4 млн. киши (2001). Пойтахти — Мапуту ш. Маъ-мурий жиҳатдан 11 вилоят (provincia) га бўлинади. Мапуту ш. ҳам вилоят мақомига эга.

Давлат тузуми. М. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамд-ўстлик аъзоси. 1990 й. 30 нояб.да қабул қилинган конституция амал қилади. Дав-лат бошлиғи — президент (1986 й.дан Жоахим Алберту Чиссано). У умумий яширин туғри овоз бериш йули б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи хркимият — Республика Ассамблея-си (бир палатали парламент). Ижроия ҳокимият президент зиммасига юклатил-ган. У Вазирлар Кенгашига раҳбарлик қилади, вазирларни, шу жумладан, бош вазирни тайинлайди.

Табиати. Қирғоқнинг умумий уз. 3000 км га яқин. Қирғоқлари қояли, тик, ўртача баландликда, жан.да паст, ясси, айрим жойларда боткоқликлар бор. Мам-лакатнинг шим. қисмида Шарқий Аф-рика ясситоғлиги жойлашган, у ғарбдан шарққа зинапоясимон пасай-иб боради. Худуднинг каттагина семики Мозам-бик паеттекислиги эгаллайди. Фойдали қазилмалардан кумир, уран ва темир ру-далари, асбест, фосфорит, слюда, олтин, шарқда бериллий, ниобий, тантал, литий руда конлари бор.

М.нинг шим. қисмида иқлим субэк-ваториал муссонли, жан.да тропик, пас-сатли. Мозамбик паеттекислигида янв. нинг Уртачи т-раси 26°—30°, июлники 15°—20°, ясситоғликда (қиш ва езда) 3°—5° дан паст. Йиллик ёгин 750—1000 мм, соҳилда 1500 мм гача. Йирик дарёла-ри — Замбези, Лимпопо, Сави, Рувума. Ҳайвонот дунёси бой ва хилма-хил. Йи-рик сут эмизувчилар, асосан, қўриқхона ва миллий боғларда сақланиб қолган. Чунончи, Горонгоза миллий боғида фил,

бегемот, арелон, тимсохлар, Маррумеу кўриқхонасида кафр буйволлари яшайди. Ўрмонларда маймун куп. Турли илон ва кушлар учрайди. М.да Ба-ньине, Зинаве, Базаруто миллий боғлари ҳам бор.

Аҳолиси, асосан, банту тили оиласига мансуб халқлар (макуа, тсонга, малави, шона)дан иборат. М.нинг шим. қисмида шарқий банту халқлари, жан. қисмида жан. -шарқий банту халқлари яшайди. Европа ва Осиёдан кучиб келганлар (португаллар, ҳиндлар, покистонликлар), араблар, мулатлар ҳам бор. Расмий тил — португал тили. Маҳаллий тиллардан — шим.да имакуа ва чиньянжа, жан.да чишона ва шангоалан тилларида кўпроқ гаплашилади. Аҳолининг 70% маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади; қолганлари христиан ва мусулмонлар. Аҳолининг 17% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Бейра, Мапуту, Нампула.

Тарихи. М.нинг энг қад. аҳолиси бушменлар ва готтентотяранр. Кейинчалик М.га банту тилида сўзлашувчи қабилалар келиб ўрнашган. Мил. I минг йилликнинг охири ва 2-минг йилликнинг бошларида М. худудида Мономотап давлати вужудга келди. 8-а.да араблар, 16-а. бошларида португаллар бостириб келди. 1629 й.ги оғир шартли битимдан сўнг Мономотап давлати Португалияга тобе бўлиб қолди. 17—18-а.ларда Португалия мустамлакачилари М. худудида қул савдоси б-н шуғулланди. 1752 й.дан Португалиянинг Шарқий Африка соҳилидаги ерларида генералкапитан бошлиқ мустамлака маъмурияти таъсис этилди. 1909 й. Португалия Жан. Африка Итти-фоқи маъмурияти б-н ҳар йили М. маҳаллий аҳолисидан 100 минг ишчини Трансваалдаги кумир ва олтин конларига мажбуран юбориш ҳақида конвенция тузди.

1920 й. М.дан келган африкалик талабалар Лиссабонда ваганпарварлар ташкилоти — Африка лигасини тузди. Кейинчалик М.да Африка ассоциацияси, мозамбикликлар ассоциацияси ва б. ташкилотлар юзага келди. Бу ташкилотлар мустамлакачиликка қарши тузилган

эди. 1925 й. транспорт ишчилари ва докерлар, 1949 й. Лоренсу-Маркиш (ҳоз. Мапуту)да ишчи ва докерларнинг иш ташлашлари бўлиб ўтди. 1964 й. 25 сент. да М.ни озод қилиш fronti - ФРЕЛИМО (1962 й.да тузилган) раҳбарлигида қуролди кўзғолон бошланди. Португалия кўшинларига қарши қуролли кураш жараёнида ФРЕЛИМО ўз армиясини тузди ва дастлаб Кабу-Делгаду, Ньяса округларида, 1968 й.дан Тете округи атрофида жанг бошлади. 1973 й. охирида мамлакат худудининг $\frac{1}{4}$ қисми ФРЕЛИМО назоратига ўтди.

1974 й. 25 апр. да Португалияда фашистлар истибодоти ағдарилгач, 1974 й. 5 сент. дан Португалия муваққат ҳукумати б-н ФРЕЛИМО ўртасида музокара олиб борилди ва 20 сент.да М.да ҳокимият муваққат ҳукумат қўлига ўтди. 1975 й. 25 июнда М. расман мустақил давлат мақомига эга бўлди. 1990 й. нояб. гача мамлакат М. Халқ Республикаси, сўнг М. Республикаси деб аталди. М.ни озод қилиш fronti ҳамда республика ҳукумати кенг ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларни назарда тутиган дастур ишлаб чиққи ва уни амалга оширишга киришди. Бирок португаллар кўплаб кетиб қолиши натижасида малакали мутахассислар етишмай қолди. Кўпгина саноат корхоналари тўхтади, к.х. экинзорлари хувиллаб қолди. Ташқи қарз ошди, ташқи савдо қийинлашди. ФРЕЛИМО партияси саноат ва к.х.ни ривожлантиришга интилиб, муҳим иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тадбирлар ўтказди. Анъанавий хусусий хўжаликларга кенг йўл очилди. Қўшилмаслик ва барча мамлакатлар б-н дўстлик ташқи сиёсатга асос қилиб олинди. М. — 1975 й.дан БМТ аъзоси. 1991 й. 27 дек.да ЎзР суверенитетини тан олди. Миллий байрами — 25 июнь — Мустақиллик куни (1975).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. М.ни озод қилиш fronti (ФРЕЛИМО) партияси, 1962 й. 25 июнда тузилган; М. миллий қаршилиги партияси, 1976 й.да асос солинган. М. меҳнаткашлари

ташкилоти касаба уюшмаси, 1983 й.да ташкил этилган.

Хўжалиги. М. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. нинг улуши 46%, саноатнинг улуши 27%.

Кишлоқ хўжалиги. М.да ер фонди 78,3 млн. гектарни ташкил этади, унинг 44,4 млн. гектари пичанзор ва яйлов, 19,4 млн. гектари ўрмон ва сийрак ўрмон. Дехқончиликка ярокли 15 млн. гектар ернинг фақат 5—6 млн. гектаридан фойдаланилади, курғоқчилик йилларида бундан ҳам камаяди. Озиқ-овқат маҳсулотлари орасида мойли пальма, ер ёнғоқ, кунгабоқар асосий ўрин олади. Мапуту, Бейра, Нампула ш.лари атрофида озиқ-овқат му-аммоси қисман банан, ловия, помидор ва б. сабзавот ҳисобига ҳал этилади. Иньямбане ва Нампула вилоятларида маниок, Замбезия ва Мапуту вилоятларида маккажўхори, оқ жўхори кўпроқ экилади. Энг муҳим экинлар қаторига кешью ёнғоғи, пахта, шакаркамиш, копра, цитрус мевалар қиради ва кўп қисми экспорт қилинади. Сизаль, жут, тамаки, чой ҳам етиштирилади.

Чорвачилиги, асосан, ички истеъмолни таъминлайди. Цеце пашшаси бўлмаган Газа, Мапуту вилоятлари, шунингдек, Маника ва Софала вилоятларининг бир қисми муҳим чорвачилик маконларидир. Қорамол, эчки, чўчқа, қўй боқилади. Денгизда балиқ ва б. сув жониворлари овланади.

Саноати нинг асосий тармоқлари, озиқ-овқат ва енгил саноат, энергетика, нефть саноати, кимё саноати, кора металлургия, қурилиш матери-аллари саноати ва б. Мапуту ва Бейра ш.ларида ун, арахис, кунгабоқар ёғи, пиво, қандшакар, балиқ консерва, гўшт ва кешью ёнғоғини қайта ишлаш корхоналари бор. Шимойодаги мева консервалари ва шарбат и. ч. 3-ди Африкадаги энг йирик шундай корхоналардан бири ҳисобланади. Мамлакатдаги 40 та тўқимачилик корхонасидан 14 таси Мапутуда жойлашган. Уларда пахта, шунингдек копра, сизаль ва жутдан турли буюмлар ишлаб

чиқарилади. Бейрада пайпоқ ф-каси, Шимойода жутдан копканор, Накалада сизалдан йўғон ва ингичка арқонлар тўқийдиган ф-ка бор. Мапуту пойабзал ф-каси йилига 1 млн. жуфт Мапуту шаҳридаги миллий театр, оёқ кийим ишлаб чиқаради. Мапуту, Бейра, Нампула, Шимойо, Иньямин-геда ёғочсозлик ва мебель ф-калари, целлюлозақоғоз к-ти мавжуд. Мапутудаги машинасозлик корхоналарида ва-гонлар ишлаб чиқарилади, автобус, мотоцикл, велосипед, совиткич йиғилади, кабелъ ишлаб чиқарилади, кемалар таъмирланади. Мапуту, Дондо, Накалада цемент 3-длари бор. Тошкўмир, мис, сийрак металл рудалар, диатомит казиб олинади. Йилига ўртача 490 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади.

М.нинг асосий транспорт йўллари М. портлари орқали қўшни мамлакатлар — Зимбабве, Малави, Свазиленд ва ЖАР ўртасида транзит юк ташилишини таъминлашга хизмат қилади. Т.й. — транспортнинг энг муҳим тури. Уз. 3843 км. Автомобиль йўллари тармоғининг уз. 39 минг км. Бейра — Мутаре нефть қувири қурилган. Асосий денгиз портлари: Мапуту, Бейра, Накала, Келимане. Халқаро аэропортлари: Мавалане (Мапутуда) ва Бейра. М. четга майда қисқичбақа, кешью ёнғоғи, копра, цитрус мевалар, чой, пахта, сизаль, ёғоч сотади. Четдан машина ва усқуналар, озиқ-овқат, пишлоқ, истеъмол буюмлари, нефть маҳсулотлари олади. Ташқи савдодаги мижозлари: Португалия, ЖАР, АҚШ, Япония, Испания. Пул бирлиги — метикал.

Мустақиллик эълон қилинганидан сўнг аҳолига тиббий хизматни яхшилаш чоралари қўрилди: хусусий касалхона ва диспансерлар давлат ихтиёрига олинди, бепул тиббий хизмат жорий этилди, баъзи доридармонлар бепул бериладиган бўлди; аҳолини кизамик, безгак, сил касаллигига қарши эмлаш йўлга қўйилди. Мапутуда безгак ва б. юқумли касалликларни та-дқиқ қилувчи халқаро марказ очилган. Мапуту унтининг тиббиёт ф-тида врачлар тайёрланади. М.лик ёш-

лар чет эллардаги тиббиёт олий ва ўрта ўқув юртларида ҳам таълим олиб келаётир. Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. М. мустақилликка эришгач (1975), маориф ишлари авж олди. Саводсизликни тугатиш ва катта ешдагиларга таълим бериш миллий бoshқармаси тузилди, муаллимлар тайёрловчи 6 ойлик махсус курслар очилди. Ягона дунёвий халқ таълими давлат тизими, умумий мажбурий бошланғич таълим жорий этилди. Хунартехника таълими кенгайтирилди. Мапуту яқинидаги Матол ш.часида хунартехника билим юрти, Нампулада индустриал пед. техникуми, Бейра, Тете, Мапуту, Имойро, Шаква ва б. шаҳарларда хунартехника коллежлари ва оширилган тоифадаги техника коллежлари курилди. М.даги 6 та махсус ўқув юрти к.х. учун механизаторлар тайёрлайди. Мазкур ўқув юртлари ва мактаблар учун ўқитувчилар Э. Монддане номидаги ун-тда ва махсус марказларда тайёрланади. Кўпгина ёшлар чет элларга бориб ўқиб келади.

Мапутуда Э. Мондлане номидаги ун-т, пед. ин-ти, М. илмийтадқиқотлар ин-ти, астрономия ва метеорология расадхонаси, пахта тадқиқоти ин-ти, соғлиқни сақлаш ин-ти, геол. ва кончилик хизмати бор. Мапутуда миллий кутубхона, ун-т кутубхонаси, Геол. хизмати кутубхонаси, Муниципал кутубхона, Ахборот ва хужжатлаштириш марказининг кутубхонаси, Нампулада индустриалпед. техникумининг кутубхонаси мавжуд. 1980 й. Мапутуда ишчилар учун мамлакатда биринчи оммавий кутубхона очилди. Мапутуда этн. ва табиат тарихи музейи, геол. музейи, Инкилоб музейи, Миллий тарих музейи, Миллий санъат музейи, Бейрада Этн. музейи, Нампулада Бадий галерея бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да бир неча газ. ва журнал нашр этилади. Йириклари: «Вангуарда» («Авангард», португал тилида чиқадиган ойлик газ., 1989 й.дан), «Диариу ди Мозамбик» («Мозамбик кундалик га-

зетаси», португал тилида чиқадиган газ., 1981 й.дан), «Домин-гу» («Якшанба», португал тилида чиқадиган якшанбалик газ., 1981 й.дан), «Кампу» («Дала», португал тилида чиқадиган ойлик газ., 1984 й.дан), «Нотисиаш» («Янгиликлар», португал тилида чиқадиган кундалик газ., 1926 й.дан), «Темпу» («Вақт», португал тилида чиқадиган ойлик жур., 1970 й.дан). М. ахборот агентлиги ҳукумат ахборот агентлиги бўлиб, 1975 й.да тузилган. М. радиоси кукуматга қарашли радиост-я, 1975 й.да асос солинган. М. телевидениеси, ҳукумат хизмати, 1981 й.да тузилган.

Адабиёти. М. халқларининг фольклори кўп жанрли ва кўп тилли бўлишига қарамай, кам ўрганилган ва ёзма адабиётда тўлиқ ифодаланмаган. Аммо кўпгина шоир ва ёзувчиларнинг ижодида фольклорнинг таъсири сезилиб туради. М.да маданий ва ижтимоий ўзлик намоён бўлишининг илк шакли журналистика бўлган. Журналистика 20-а. бошларида португал мустамлакачилари ўтказаяётган маънавий қоришиш сиёсатиға қарши норозилик ифодаси тарзида пайдо бўлди. 1918 й.да асос солинган «Браду африкану» ҳафтаномазининг африкаликлар уюшмаси му-стамлакачиликка қарши руҳда бўлиб, унда ака-ука Жуан ва Жозе Албазини ҳамда атоқли журналист, М. адабиёти асосчиси Э. Диаш ҳамкорлик қилдилар. М.да бадий адабиёт португал тилида 20-а.нинг 20-й.ларида пайдо бўлди, унда 2 та — мустамлакачиликка тарафдор ва унга қарши йўналиш таркиб топди. Халқчил адабиёт намояндalари Ж. Албазини («Ғам-ғусса китоби»), Р. ди Норонья ва б. мустақиллик руҳида китоблар ёзишди. 2жаҳрн урушидан кейин М. адабиётида реалистик тамой-ил кучайди. Ж. Кравейринье ва Ноэмия ди Сознинг оташин шеърлари, М. душ Сантушнинг жўшқин публицистикаси халқни озодлик курашиға руҳлантирди. Ж. Диашнинг ҳикоялар тўплами — «Годидо» кулларча итоатгўйликни итқитиб ташлашға чақирди. Кей-инги йилларда Л.

Бернарду Онвана ва О. Мендиш қуролли кураш босқичлари, шоирлардан Р. Ногар, Э. Гебуза, С. Виейра атроф дунёни қайта куриш ҳақида ёздилар. Адабиётнинг бадиий шакли ўзгариб, тили сўзлашув нутқиға яқинлашиб бораётир. Ёзувчилар ма-халлий банту гуруҳи тили га тобора тез-тез мурожаат қила бошлади.

Меъморилик, тасвирий ва амалий санъати. Вумба тоғи ён бағирларидаги суратлар М. худудидаги энг кад. ёдгорликлардир. Улар оҳуларнинг, яланғоч ва кийимли одамларнинг қизил бўёқда тасвирланган расмларидан иборат. Ўрта асрлардан бир қанча шаҳарларда португал истехкомлари (Мозамбик ш.даги қалъа, Мозамбик о.даги Сан-Себаш-тъян қалъаси) қолган. Замоनावий меъмор А. Гудедиш лойиҳаси асосида қурилган мураккаб тузилишдаги турар жойлар ва жамоат бинолари (Чикумбандаги қ.х. мактаби, Иньямбанедаги коттеж ва б.) шаҳарлар меъморий қиёфасиға ўзига хослик бахш этган. Одатда, М. халқларининг уйлари 2 то-ифада қурилади. Денгиз соҳилида турар жойлар ёғоч ва чивиклардан, тўғри бурчак тарҳли қилиб солинади ва устидан лой б-н сувалади, томи 2 томонга нишаб қилиб, ўт-ўлан б-н ёпилади. Мамлакат ичкариларида эса уйлар думалок, ўртасиға устун ўрнатилиб, томи конус шаклида қамиш ва шох-шабба б-н ёпилади. Уй деворларига кўпинча рангбаранг бўёқларда жониворлар суратлари ва турли расмлар солинади. Деразаларга нақшлар туширилади. 20-а.нинг 2-ярмида шаҳарларда европача иморатлар қурила бошлади.

Амалий ва тасвирий санъатида ёғочдан эркак ва аёлларнинг, бола кўтарган оналарнинг ҳайкалчаларини, турли шаклларни яшаш, сават ва бордон тўқиш, заранг идишлар яшаш ва уларни безаш одат бўлган. Ошқовоқ пўстлоғидан идишлар қилинади, сопол идишларга ботик ва бўртма нақшлар туширилади. Уй эшиклари, мебеллар ўймакорлиги урф бўлган. 19-а.нинг 40-й. ларидан миллий рангтасвир мактаби ву-

жудга кела бошлади (биринчи расмом аёл Бертина Лопиш). 50-й.ларда бир гуруҳ расмом ва ҳайкалтарошлар вояға етди (расмомлар В.Г. Малангтан ва А. Чиссану, ҳайкалтарош Н. Ланга, рангтасвирчи В. Манкеу, Машаана, Мукавели ва б.).

Муסיқаси. М. муסיқий маданияти қад. Халқ урф-одатлари, тўйтомошалар, чақалоқ туғилишини нишонлаш каби маросимлар муסיқасиз ўтмайди. Қўшиқ, ракс, машшоқлик халқ кундалик ҳаётиға сингиб кетган. Уриб чалинадиган асбоблар хилма-хил бўлса ҳам, аммо ксилофон асосий ўринда туради, унинг 50 дан ортик тури мавжуд. Ансамблларда дўмбира ва ксилофондан ташқари, карсилдоқ, шиқилдоқ ва кўнғироқлар катта ўрин тутуди. Пуфлама чолғулар орасида бамбук ва қамиш найлар, суяк ва ёғоч ҳуштаклар, бурғулар, тилчали-клавишли чолғулардан мбира, бир торли созлардан камонсимон читенде, катимбва, ғижжакка ўхшаган такаре, ребекка ва б., кўп торли цитра (бангуэ, панго) оммалашган. Муסיқий асбоблар чалиш, асосан, эркакларнинг иши бўлса, қўшиқларни эркаклар ҳам, аёллар ҳам айтаверади (аммо аралаш хор камданкам учрайди). М.да анъанавий муסיқа б-н бир қаторда араб ва португал муסיқий маданияти таъсиридаги қўшиқ ва ракслар ҳам пайдо бўлди. Муסיқа санъатини тарғиб қилиш учун Миллий қўшиқ ансамбли тузилган.

Киноси. Дастлабки ҳужжатли ленталар: «Начингвеа» (1974) ва «Ровумдан Мапутугача» (1975)да миллий озодлик курашидаги ғалабалар акс эттирилди. Уларда саводсизликни тугатиш, турмушдаги поклик ва озодлик мавзулари ҳам акс этган. 1975 й.да тузилган Миллий кино ин-ти фильмлар и.ч. ва прокат қилиш, кино ахборот тарқатиш ва б. мамлакатлар б-н кино айирбошлаш б-н шуғулланади. «Йигирма беш» (1977, реж. З.С. Корреа ва С. Лукаш), «Мустақиллик йили» (1978, реж. Ф. Силва), «Леопольд» операцияси» (1980, реж. К. ди Соза), «Озод овозлар» (1981, реж.

Ж. Кошта) салмоқли фильмлар жумласига киради. «Муэда: киргинбарот хотиралари» (1980, реж. Р. Герра) деб аталган биринчи туд метражли бадий фильм миллий озодлик курашини ифодалайди. Биринчи рангли фильм «Куйла, биродарим» (1982) миллий мусикий фестивалларга бағишланган. Мультифильмлар ҳам яратила бошлади.

МОЗАМБИК БЎҒОЗИ - Тинч океандаги бўғоз, Мадагаскар о. билан Африка оралигида. Уз. 1760 км, энг камбар жойининг кенлиги 422 км, фар-ватерида энг саёз ерининг чуқ. 117 м. М.б.да сув оқими, асосан, шим.дан жанубга йўналган. Портлари: Мозамбик ва Бейра (Мозамбик), Мадхадзанга (Мадагаскар).

МОЗАНДАРОН — Эрондаги тарихий вилоят. Гилон б-н Хуросон оралигида. Ҳоз. маъмурий бўлиниш бўйича остон (вилоят). 9—12-а. манбаларида Табаристон номи б-н маълум. 13-а.дан эса М.деб аталган. Сосонийлар даврида мустақил ҳокимлик бўлган; кейинчалик араблар, сомонийлар, салжуқийлар, мўғуллар кўл остига ўтган, аммо ҳокимиятни маҳаллий ҳокимлар бошқарган. М.ни 14-а. охирида Амир Темур қўшинлари эгаллаган. 16-а. бошида М. яна маҳаллий ҳукмдорлар кўлига ўтган. Аббос I даврида М.да маҳаллий сулола тугатилиб, М. Сафавийлар давлатига қўшилган. 1920—21 й.ларда М.дадемократик ҳаракатлар авж олган. 1946—51 й.лари М.нинг айрим шаҳарлари (Бобил, Сари)да Англия-Эрон нефть ком-паниясига қарши оммавий митинг ва намойишлар бўлиб ўтган.

МОЗАНДАРОНЛАР - Эрон (Мозандарон остони)даги халқ. 2,2 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Эрон тил гуруҳига мансуб тилда сўзлашади. Диндорлари — шиа мусулмонлар. Тоғлиқ туманларда қабилавий одатлар сақланган. Йирик қабилалари: кадикулоҳи, палани. Ҳоз. форсларга сингиб кетмоқда. Деҳқончилик (шоли, бугдой), чорвачилик (қўй, эчки) б-н шуғулланади.

«МОЗИЙДАН САДО» — илмий-амалий, маънавиймаърифий, рангли жур-

нал. Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги, Бадий академияси, Матбуот ва ахборот агентлиги нашри. 1999 й. 1 январдан Тошкент ш.да 3 ойда бир марта ўзбек, рус, инглиз тилларида нашр этилади. Жур. Ўзбекистон тарихини асл ҳолда тиклаш соҳасида мамлакатда олиб борилаётган сиёсатни халқ орасида кенг оммалаштириш ва тушунтириш, музейлар, музейшунослик соҳасини ривожлантиришга хизмат қилади, аҳолини тарих, умуминсоний, миллий кадриятлар б-н таништириди, музей ва музейшуносликка оид ютуқларни ташвиқ этади, ўзбек халқининг бой маданий мероси, инсоният тарихидаги ўрни, таракқиёт босқичларини акс эттиради. Мамлакат ҳамда жаҳон жамоатчилигини хорижий мамлакатларда сақланаётган осоритикалар, музейшунослик соҳасидаги халқаро алоқалар, республика ва хорижда ташкил этилган кўрғазмалардан хабардор қилиб боради.

МОЗЛИ (Moseley) Генри Гвин Жефрис (1887.23.11, Уэймут, Англия — 1915.10.8, Галлиполи, ҳозирда Галиболи, Туркия) — инглиз физиги. Рентгеноспектроскопия асосчиси. Оксфорд унтини тугатган (1910). Манчестер ва Оксфорд ун-тларида ишлаган (1910—14). Э. Резерфорд лаб.да р ва у-спектроскопияси соҳасида, шунингдек, рентген нурлари спектроскопияси устида и. т. ишларини олиб борган. Кимёвий элемент рентген нурланишининг спектр чизиқлари частотаси б-н унинг тартиб рақами орасидаги боғлиқликни (Мозли қонунини) математик ифодалаган ва тажрибада мустақил тарзда аниқ/тган (1913). Ўжаҳон уруши (1914—18) да Туркияда ҳалок бўлган.

МОЗЛИ ҚОНУНИ — нурланувчи ким-ёвий элемент рентген нурланиши спектр чизиқлари частотасининг унинг тартиб рақамига боғлиқлигини ифодловчи қонун. 1913 й.да Г.Мозли тажриба йўли б-н аниқлаган. М. қ.га биноан, элементнинг бирор спектр сериясига тегишли рентген нурланиши чизиғи частотаси

v нинг квадрат илдиз остидаги қиймати унинг атом тартиб раками Z га пропорционалдир:

$= a(Z-a)$, бунда R — Ридберг доимийси, a — Z ўсиши б-н суёт ўсувчи экранлаш доимийси, a — энергетик ўтиш содир бўлувчи қобиклардаги квант сонларшга боғлиқбўлган ўзгармас каггалик. М.к. элементларнинг Менделеев даврий системасиаэ. тўғри жойлашганлигини исботловчи қонун ҳисобланади. Бу қонун атомларнинг кимёвий хусусиятини атом оғирлиги бўйича эмас, балки атом ядросининг зарядини белгилувчи атом тартиб раками б-н аниқланишини кўрсатди.

МОЗОР — қ. Қабристон.

МОЗОРИ ШАРИФ —

Афғонистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Балх вилоятининг маъмурий маркази. Балх воҳасида. Аҳолиси 150 минг киши (1990-й.лар бошлари).

Ўрта аерда М. Ш. ўрнида кичик Хайр кишлоғи (кейинчалик Хўжа-Хайрон) бўлган. Нақлга кўра, бу ерга ҳазрат Али кўмилган эмиш. 1481—82 й.лардаерга мақбара (форс, мазори шариф — муқаддас мазор; шаҳар номи шундан) қурилгач, зиёратгоҳга айланган.

М. Ш. — Бактрия иқтисодий-географик р-нининг йирик хунармандчилик, савдо, саноат шаҳри ва транспорт йўллари пункти. Машина таъмирлаш ва металлсозлик, озик-овқат (шакарқанд, ун, ёғмой), тўқимачилик (ип газлама ва шойи), тери ошлаш, пахта тозалаш, ғишт ва ойна корхоналари бор. Иссиклик электр ст-яси ва азотли ўғитлар 3-ди қурилган. Гилам тўқилади. Хунармандчиликда шойи ва ип газлама, дўппи, уй-рўзгор буюмлари тайёрланади. Шаҳарда қорақўл тери, жун, дон, мева, ёнғоқ ва кўнчарм б-н савдо қилинади. М. Ш.дан жан-ғарбда йирик олтингугурт кони бор.

МОЗОРИ ШАРИФ МАДРАСАСИ

- Хивадаги меъморий ёдгорлик (1882). Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) буйруғи б-н уста Қаландар Кочим қурган. Мадраса (28,6x15,8 м) бир қаватли, бош тарзи

жан.га қараган. Пештоғи яшил рангли сиркор кошинлар б-н «бантак» услубида безатилган. Дарвозаси ва унинг тепасидаги тўсин ёғоч ўймакорлигида ишланган. Бош тарзидаги хочеимон гумбазли миёнсарой орқали ҳовлига ўтилади. Ҳовли (11,6x6,2 м) атрофида балхи гумбазли ҳужралар жойлашган. М.ш.м.да дарехона ва масжид учун алоҳида хоналар қурилмаган.

МОЗОРҚЎРҒОН (археологияда)

— чорвадор қабила сардорларининг мазори. Узоқтўмишда мулкий тенгеизлик ва синфий табакаланиш жараёни жадал кечаётган замонларда, айниқса, чорвадор қабилалар жамоасида оламдан ўтган бадавлат уруғ ва қабила сардорларининг жасадини оддий қабиладошларидан алоқида кўмиш одат тусини олган. Анъанага кўра, ёғоч ёки лойдан махсус жасадхона қурилиб, унинг қоқ ўртасига шоҳона кийимдаги сардор жасади солинган тобут ўрнатилган. То-бут атрофига ва бутун хона бўйлаб сардорга тегишли қурол-аслаҳалар, металл (олтин, кумуш, жез) ва сопол идишларда марҳумга овқат кўйилган. Хонанинг деворларига гилам, нақш солинган наMAT ёки гулдор матолар осилиб, хона томи хари ва хасчўплар б-н ёпилган. Сардор жасадхонаси этагига унинг хотинларидан бир ёки бир нечасини шахсий бойликлари б-н бирга, байрамона либосда кўмилган. Жасадхона атрофига, М. остига«нариги дунёда» сардорга хизмат қилиши учун унинг отларидан ва хизматкорларидан бир нечасини ўлдириб кўмиш одат бўлган. Сўнг, қабрлар устига сонсаноксиз тошлар уюми ҳосил қилиниб, унинг устига қалин тупроқтортилган. Натижада, баландлиги ва диаметри бир неча метрли сунъий тепалик ҳосил бўлган. Археологияда бундай сукунат маскани М. номи б-н юритилади. Ана шундай М.лар чорвадор қабилалар яшаган минтақаларда жез, илк темир ва антик даврда Қора денгиз ва Каспий денгизи атрофидаги чўлларда (Солоха, Келермес), Закавказьенинг тоғ олди минтақаларида (Майкоп, Триале-

ти), Олтой ва Жан. Сибирь ерларида (Башадар, Позирик, Салбик, Аржан), Орол денгизи атрофларида (Тагискен) камда Қозоғистон чўлларида (Дандибой, Бегози) пайдо бўлган. М.ларнинг асоси, одатда, ярим шар, овал, квадрат шаклида бўлган. Уларнинг диаметри 3—4 м дан то 50 м гача, бал. эса 2—3 м дан то 20 м гача бўлган. Ҳар бир М. оила хилхонаси ёки уруғ кабристони ҳисобланган. Мулкый табақаланиш ўсиши б-н бой ва камбағаллар кўмилган М.лар ўртасидаги фарқ кучайган. Шарқий Европа, Жан. Сибирь, Шим. Кавказ, Олтой ва Қозоғистон чўлларидаги уруғ ва кабила оқсоқолларининг М.лари ўзларининг бойлиги ва катталиги б-н ажралиб турган.

Ахмадали Аскарлов.

МОИСЕЕВ Игорь Александрович [1906.8 (21).1, Киев] - рус балет артисти, балетмейстер. Халқ, артисти (1953). Янги сахна халқрақси («Ўтмиш картинкалари»), «Славянча концерт», «Сиртаки») жанрининг асосчиси. 1930 й. «Футболчи» (В. Оранский), «Спартак» (А. Хачатурян) каби балетларни сахналаштирди. 1937 й.дан ўзи ташкил этган Россия халқ рақс ансамблининг раҳбари. 1966 й. «Ёш балет» ансамбли (1977 й.дан Москва давлат балет театри)ни ташкил этди. **МОЙ** — глицерин б-н бир асосли ёғ кислоталарининг тўлиқ мураккаб эфирлари (триглицеридлар); липидлар синфига мансуб. Тирик организмлардаги углеводлар ва оксиллар сингари ўсимликлар хужайраси ва микроорганизмларнинг таркибий қисми (қ, Ёғ, Ўсимлик мойлари) қисобланади. Нефтдан, ёнувчи сланец ва кўмирдан олинадиган М. минерал мой дейилади.

МОЙ КИСЛОТА (бутан кислота, этилсирка кислота), $\text{CH}_3\text{—CH}_2\text{—CH}_2\text{—COOH}$ — рангеиз суюқлик. Мол. м. 88,11. Суюқланиш т-раси — 5,26°, қайнаш т-раси 163,5°; зичлиги 957,7 кг/м³. Сувда эрийди, органик эритувчилар б-н аралашади. Сув б-н азеотроп аралашма хреил қилади (қайнаш т-раси 99,4°,

масса жиҳатидан 18,4% М.к.). Сигир сутида (3—4%) ва нефтда оз микдорда бўлади. Саноатда мой альдегид ёки бутанолни катализатор иштирокида оксидлаш, шунингдек, таркибида крахмал бўлган к.х. чиқиндиларини бижғитиш (мой кислотали бижғитиш) орқали олинади. М.к. ишқорий-ер металллар (Са, Sr, Mg, Ва)ни нодир-ер элементларидан тозалашда, экстрагент тузларни (мас, кальций тузларини) йўқотиш (кўн саноатида), хушбўй моддалар синтезида ва б.да қўлланади.

МОЙБАЛИҚЛАР (Chalcalburnus) карпсимонлар оиласига мансуб балиқлар тури. Уз. 40 см гача, вазни 800 г гача. Танасининг қорин ва анал сузгичлари оралиғидаги териси тангачалар б-н тўлиқ қопланмаган. Ўрта Осиё ва Европа дарёлари, Тигр ва Ефрат дарёлари ҳавзаларида бир неча тури учрайди. Орол денгизи, Сирдарё ва Амударёнинг куйи оқими ва Зарафшон дарасида орол мойбалиғи кенжа тури; Каспий, Азов ва Қора денгизда оддий мойбалиқ тарқалган. Орол мойбалиғи ўтрок, оддий мойбалиқ ўткинчи ҳисобланади. М. 2—3 й.да вояга етади; ёзда 2,6—23,5 мингта гача увилдириқ ташлайди. Планктон ва балиқлар чавоғи б-н озикланади. Овланади. Сони камайиб кетганлиги туфайли айрим жойларда сунъий кўпайтирилади.

МОЙБУЁҚ РАССОМЛИГИ - бадий мойбуёқларда (баъзан лок ҳам ишлатиб) яратиладиган рангташвир тури. Бунда бўёқ неорганик пигментларни оқартирилган зиғир мойида (баъзан ёнғоқ ва кунгабоқар мойи қўшилади) ийланиб ҳосил қилинади. Мойбуёқ б-н, асосан, махсус грунт (дастгоҳ М.р.да) ёки оҳақди сувоқ (маҳобатли М.р.да) б-н қопланган матога, шунингдек, картон, ёғоч, металлга ишланади. М.р. ташвир усулининг ифодалилиги ва динамикаси б-н бошқа рассомлик техникаларидан ажралиб туради. Текис юзада ҳажм ва кенглик тасаввурини яратиш, бой ранглар таассуротини ва туслар нафислигини кўпроқ ҳосил қилиш имконини беради. М.р. техника усулла-

ри хилма-хил: қоплама (хира) ва лессировкали (шаффоф), кобикли (куюк) ва фактурали (рель-ефли), нафис ва силлиқ қилиб бўёқ бериш мумкин. 19-а. бошигача картина сиртини лок аралашмали бўёқ б-н кўп қатламли (бир неча бор) бўйш ва сўнгги бўйш асосига қурилган. М.р. учун 19-а. бошидан тоза грунтга ёки юпка рангли ёки тусли хомаки бўёқ устига алла прима (тез суръатда дадил) бўёқ ётқизиш кўпроқ характерли; лок кам ишлатилади. М.р. ҳақидаги айрим ёзма маълумотлар антик давр ва ўрта асрларда яратилган қўлёзмаларда учрайди. 15-а. 1-ярмида Я. ван Эйк томонидан такомиллаштирилган даст-гоҳли М.р. кенг тарқалди, 16-а.дан у рассомлик санъатининг етакчи техникасига айланди.

МОЙЛИ ЭКИНЛАР — уруғи ва мевасидан мой олиш учун экиладиган экинлар гуруҳи. Гулхайридошлар (ғўза), мураккабгулдошлар (кунгабоқар, махсар), лабгулдошлар (перилла, лаллеман-ция), бутгулдошлар (рапс, хантал), дуккакдошлар (соя, ер ёнғок) ва б. турли ботаник гуруҳларга мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликларни ўз ичига олади. Булардан баъзилари қотувчи мой берадиган дарахтлар (кокос пальмаси ва мойли пальма, какао, тунга), бошқалари суюқ мой берадиган ўтсимон ўсимликлар (соя, кунгабоқар, зиғир) ҳисобланади. М.э. уруғи, меваларида, айримлари (чуфа) туганакларида мой тўплайди. М.э.нинг уруғи ва мевасида тўпланадиган мой микдори (мутлақ қуруқ моддага нисбатан % ҳисобида): канопада 18—20, чигида 17—29, сояда 13—37, кунгабоқарда 29—57, ер ёнғокда 41—57, рапсада 48—50, кўкнорда 46—56, мойли зиғирда 35—52, канакунжутда 48—55, кунжутда 50—65. М.э. мойлари суюқ, ярим суюқ ва қотувчи бўлиб, пресслаб ёки экстракциялаб олинади. Ўсимлик мойлари бевосита озик-овқат мақсадларида, консервалар тайёрлашда, кондитер маҳсулотлари, маргарин олишда, лок-бўёқ, совун пишириш, тўқимачилик, атир-упа саноатлари, тиббиётда, шунингдек, мойлаш

материали сифатида ишлатилади. Ёғмой и.ч. чиқиндиларидан кунжара ва шрот чорва моллари учун концентрат озуқа ҳисобланади.

М.э.нинг келиб чиқиши турлича. Ёввойи кунгабоқарнинг ватани — Шим. Америка. Канакунжут ва кунжут эса Африкадан, рапс ва кўкнор Ўрта денгиз атрофларидан тарқалган, ер ёнғокнинг ватани — Жан. Америка; ғўза Ҳиндистон, Хитой, Перудан тарқалган. Жаҳон деҳқончилигида соя, ер ёнғок, кунгабоқар, зайтун, рапс, кунжут, канакунжут, мойли зиғир қатта аҳамиятга эга.

Ўзбекистон флорасида ёввойи М.э.нинг 500 тури аниқланган. Ўзбекистонда ёғмой саноатининг асосий хом аше базасини бир йиллик мойли экинлардан ғўза ташкил этади. Шунингдек, зиғир, соя, рапс, кунжут, махсар ва б.нинг уруғлари ҳам қайта ишланади.

Ҳалима Отабоева.

МОЙЛИСОЙ — Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилоятидаги шаҳар (1956 й.дан), Мойлисув дарёси (Қорадарёнинг ўнг ирмоғи) соҳилида, Фарғона тизмасининг ғарбий тармоқлари орасида. Тентаксой т.й. тугунидан 50 км. Аҳолиси 30 минг киши (1990-й.лар ўрталари). М.да электр лампалари ва электр изоляция материаллари з-длари, гўшт к-ти, тикувчилик ф-каси, ТЭЦ, электромеханика техникуми, тиббиёт билим юрти, умумий таълим мактаблари, кутубхоналар бор. М. яқинида нефть ва газ кони ишлаб турибди. М.дан Ўшга газ қувури ўтказилган.

МОЙЛИСУВ — Фарғона водийсидаги дарё (суви таркибида нефть булганидан дарё М. деб аталган). Фарғона тизмасидаги Бойбошота тоғининг шим.-ғарбий ён бағридаги Катмонкўл қулидан (4000 м), Керей номи б-н бошланади. Сарасувсой, Мусту, Самандиқ, Сарибия, Асиваз сойлари б-н қўшилиб М.ни қосил қилади. Уз. 87 км, энг йирик ирмоғи б-н 107 км. Ҳавзаси 748 км². М. юқори оқимида Кўприқбоши кишлоғигача чуқур доирасимон водийсида, Избоскан кишлоғигача

адирлардан (бал. 1000—1500 м) оқади. Қор, ёмғир ва булоқлардан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 9,15 м³/сек. Мартдан августгача М. серсув бўлади (77,6%). Андижон вилоятининг Избоскан тумани ерларини суғоради. Соё водийсида Қирғизистоннинг Мойлисоё ш., Кўктош шаҳарчаси ва Ўзбекистоннинг Избоскан қишлоғи жойлашган.

МОЙЛИСУВ НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ

- Қирғизистоннинг Жалолобод вилоятидаги кон. Мойлисоё ш.дан 6 км жан. да. 1907 й.да топилган. Жами 5 та структуранинг туртинчиси саноат аҳамиятига молик. Кон жойлашган ҳудуд шим.дан жан. томон 1600 м дан 600 м гача пасайиб боради. Дастлабки нефть 1948 й. ковланган қудуқдан отилиб чиққан. 1950 й.дан нефть ва газ олина бошлади. Газ уюмлари бўр ётқизиклари горизонтларида аниқланган.

М.н.-г.к. палеозой, мезозой ва кайнозой эрасига мансуб жинсларда жойлашган. Палеозой ётқизиклари тўқ яшил аргиллитдан иборат. Мезозой ётқизиклари юра ва бўр қатламларидан ташкил топган, қалинлиги 60—70 м бўлган қулранг ва қизғиш қумтош, алеврит хамда гилтошлардир. Бур даври ётқизиклари умумий қалинлиги 900—1000 м қалинликдаги гилтош ва алевритлардан тузилган. Палеогеннинг умумий қалинлиги эса 250—286 м. Бактрия ётқизикларида структуранинг уз. 13—14 км, эни 3,5 км. Коннинг 9 та горизонтида газ мавжуд. Горизонтларнинг умумий қалинлиги 52 м гача, ғоваклиги 10—25%. Қатлам босимини дастлабки кўрсаткичи 16,8—33,2 Мпа. Уюмнинг уз. 2,5—5 км, эни 1,0—2,1 км. Қудуқлар дебити 5—523 минг м³/сут. Газнинг ҳавога нисбатан зичлиги 0,626—0,670. Метан микдори 94,6—96,8%. Қатлам сувлари, асосан, хлоркальцийли.

МОЙЧЕЧАК (*Matrigaria*) — мураккаб-гулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимлик туркуми, доривор экин. 50 дан ортик тури бор. Асосан, Европада, Жан. Сибирда, Кавказ, Ўрта Оси-

ёда учрайди. Кўпгина мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистоннинг Тошкент, Наманган вилоятларидаги доривор экинлар етиштирилаётган хўжаликларда доривор М. (*M.escutito*) тури (читтигул) экилади. Доривор М.нинг бўйи 40 см. Пояси бир ёки бир неча, тик усади, тепа қисмидан шохланади. Барглари икки қарра патсимон қирқилган. Тўпгули (саватчаси) оқ, тилсимон уруғчи гуллардан иборат. Гуллари оқ, сариқ, хушбўй. Июнь—июль ойларида гуллаб уруғлайди. Таркибида 0,8% эфир мойи, кумаринлар, флавоноидлар, каротин ва б. моддалар бор. Тиббиётда қўлланилади. М. ҳосили (тўпгули) бир неча марта йиғиштириб олинади. Ҳосилдорлиги: қуруқ тўпгули 3—4ц/га, уруғи 0,8—1 ц/га. Яна қ. Доривор ўсимликлар.

МОЙҚАРАҒАН (*Calophaca tianschanica*) — бурчқоқдошлар оиласига мансуб бута. Бўйи 20—75 см. Барги патсимон, қаттиқтуқли, уз. 4—5 мм. Гули 2—8 тадан тўдаланган. Дуккаги бир уяли, цилиндрсимон, уз. 22—32 мм. Уруғи кўнғир, уз. 3—4 мм. Июнь—июлда гуллаб, июль—авг.да мева тугади. М. Тошкент ва Сурхондарё вилоятларининг тоғлиқ туманларида усади. Манзарали ўсимлик сифатида хам ўстирилади.

МОЙҚУТЛАР (*Sylviidae*) — чумчуксимонлар туркумига мансуб сайроқи қушлар оиласи. Уз. 10—25 см. Паги хира қулранг, кўнғир ёки яшил тусга яқин. 40 тача уруғга мансуб 240 тури маълум. Евросиё, Африка, айрим турлари Австралия ва битта тури Шим. Америка (Аляска) да тарқалган. Ўрмон, бутазор, боғлар, қамишзор ва даштларда яшайди. Ҳашаротлар, баъзи турлари мевалар б-н озикланади. Айрим турлари, мас, қррабош М. яхши сайрайди. Ўзбекистонда М.нинг 9 та уруғи (пеночкалар, қургалаклар, асл мойқутлар, тўқай чумчуқлар, жикжиклар ва б.) ва 28 тури учрайди. Тоғ ўрмонлари ва боғларда қулранг мойқут ва завирушка, Қизил-қумда чўл мойқути уя қуради.

МОКИ — 1) тикув машинаси асосий

қисмлардан бири — махсус мослама. Чок тикилаётган пайтда тикув машинаси игнаси ҳосил қиладиган устки ип измасига пастки ипни ўтказиб беради; 2) тўқув дастгоҳица танда иплари орасидан арқоқ ипларини олиб ўтадиган мослама. М. ичида арқоқипи ўралган найча бўлади. М. ҳомуза (арқоқ ипи б-н танда ипи орасида ҳосил қилинадиган кўз) ичида эркин ёки мажбурий ҳаракат қилиб, бир қутидан иккинчисига ўтади. М. ҳаракати давомида арқоқипи найчадан бўшалиб хрмузага ташланади. Найчадаги арқоқ ипи бир марта (кўп ҳомузали дастгоҳдар учун) ёки кўп марта ташлаб ўтишга етарли бўлиши керак. Қад. тўқув дастгоҳларида М.ни ҳомуза тиркишидан тўқувчи қўлда олиб ўтказарди. Ҳоз. автоматик тўқув дастгоҳларида зарб механизмлари ёрдамида М. ўз-ўзидан бориб келади (қ. Тўқувчилик).

Илгари М. ёғоч (пальма, шамшод, ўрик ва б.), ҳайвон шохидан ясалган, ҳозир, асосан, темир ва пўлатдан ясалади. М.ларнинг ўртаси тўртбурчак шаклида ўйилиб, икки ёнида тешик (кўз) қилинади (найчадаги ип учи шу тешикдан ўтказилади). М. кўзи, одатда, чиннидан қилинади. Ёғоч М.нинг икки учи ўткирланиб, металл учлик кийдирилади.

Қандай тўқув дастгоҳларида ишлатилишига караб, М.лар автомат дастгоҳ М.си (ичидаги узунчоқ бўшлиққа ипли найча жойлашади), механик дастгоҳ М.си (ўртасида ипли найча ўрнатиш учун металл стержень бўлади), мовут тўқишда ишлатиладиган М. ва б. хилларга бўлинади (расмга қ.). Механик дастгоҳларда М. ичидаги найча арқоқ ипи тугаса, бўш найчани тўлиқ найчага алмаштириш учун дастгоҳ, тўхтатилади, автомат дастгоҳларида эса бу иш улар ишлаб турган пайтда автоматик тарзда бажарилади.

Ад.: Олимбоев Э. ваб., Тўқувчилик тех-нологияси ва тўқув станоклари, Т., 1987.

МОЛ, чорва — сут эмизувчилар оиласига мансуб асосий гуруҳ уй хай-

вонлари. Келиб чиқиши, тараққиёти ва ҳаётининг биологик хусусиятларига кўра, хонаки—уй хайвонлари, турлари бўйича — қорамол, майда мол (қўй-эчки, чўчка), йилқи, туя ва х.к. булинади. Наел сифатига нисбатан «зотли М.», «наелдор М.», «хашаки М.» гуруҳларига бўлинади. Фойдали хужалик белгилари, асосан, махсулдор М.лар (қорамол, қўй, эчки, чучка ва х.к.) ва юк хайвонлари (туя, от, эшак, хачир) гуруҳини ташкил этади. Емишини хазм қилиш хусусиятларига биноан, М.лар қавш қайтарувчи (қорамол, қўй, эчки, туя) ва қавш қайтармайдиган хайвонлар (от, эшак, чўчка) гуруҳини ҳосил қилади. Хонаки М.лар туёқ тузилишига кўра, туёқли (тоқ) хайвонлар (от, эшак, хачир) ва айри (жуфт) туёқли хайвонлар (қорамол, қўй, эчки, чўчка)га бўлинади.

МОЛАЛАШ, мола бостириш — ерда намни сақлаш, экишни сифатли ўтказиш ва суғориш учун қулай шароит яратиш мақсадида экинлар экиш олдидан ўтказиладиган агротехникавий тадбир; шудгор ўнқир-чўнқирини йўқ қилиш, ердаги намни сақлаш, экишни сифатли ўтказиш ва суғориш учун шароит яратиш мақсадида мола ёрдамида бажарилади. Ҳайдалган ер юзасининг текисланиш даражаси мола юритиш тезлиги ва йўналишига боғлиқ. Молани ер ҳайдаш йўналишига нисбатан кўндалангига ёки участканинг диагонали бўйича юргизилса, ер текислаш сифатли бўлади. Ёғоч мола бостирилганда шудгор юзаси 7,5 см гача зичлашади. Кўклам қурғоқчил келганда М. фойдали, шунинг учун экин кечки муддатларда экилаётганда далага 2—3 марта мола бостирилади. Етилган ергагина мола бостириш керак. М.дан асосий мақсад: баҳорда, асосан, тупрокнинг пастки қаватларидан капилляр ғоваклар орқали намнинг буғланишини камайтириш, йирик кесакларни увоқлаш. Кейинги вақтларда енгил тупроқли ерларни М.да занжир б-н бир-бирига уланган 4 та чорқиррали сихмоладан фойдаланилмоқда (қ. Бороналаш).

МОЛАМЪЯЙН, Моулмейн — Мьян-мадаги шаҳар. Мои миллим вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 250 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўргалари). Йирик т.й. станцияси. Андаман денгизининг Моутама қўлтиги со-ҳилидаги порт (асосан, ўрмон маҳсулотларини четга чиқариш учун мўлжалланган). Тахта тилиш, шоли оклаш, кема таъмирлаш корхоналари, тўқимачилик ф-калари бор. Ҳунармандчилик ривожланган. Балиқ овланади.

МОЛАССЛАР (франц. moleasse, лот. mollis — юмшоқ) — бурмаланган минтакалар ривожланишининг ороген босқичида литосфера плиталарининг орасида сиқилиши натижасида ҳосил бўлган тоғ жинслари комплекси. М. деярли да-ғал бўлакли жинслар мажмуасидан иборат. Асосан, тоғ одди ва тоғ этаги майдонларида ётқизилган бўлиб, кумтош, алевролит, конгломерат, гил, мергель ва оҳактош қатламларидан ташкил топган. Альп тоғлари яқинида М.нинг калинлиги 2500—3000 м. Марказий Осиёда кайнозой эрасига мансуб М. ўрганилиб. улар чекка (геосинклиналь областлар) ва континентал турлар ҳамда майда стратиграфик бўлимларга ажратилган. М. денгиздаги кулранг гиллар, алевролитлар ва кумтошлардан ташкил топган қуйи ва континентал конгломерат лардан тузилган юқори қисмларга бўлинади. Кўпинча М. таркибига эва-поритлар ва кўмир ётқизиклари киради, қуйи М.лар эса нефть ва газли (мас, Кавказда). Вулканик тоғ жинслари бўлакларидан тузилган қатламлар вулканоген М.лар деб юритилади.

МОЛГУЗАР ТОҒЛАРИ, Моргузар тоғлари — Туркистон тизмасининг шим. этаклари (Жиззах вилояти)даги тоғлар. Молгузор номини тадқиқотчилар мор — илон изи йўл ёки марғзор — майсазор сўзларидан деб изоҳлайдилар. Тоғлар жан.-шарқдан шим.-ғарбга йўналган. Уз. 70 км. Энг баланд жойи (Қизилчагат баландлиги) 2620 м. Нур-ота тизмасидан Илонўтти тоғ йўлаги оркали ажралган.

Шим.-шарқий ён бағирларидан бошланадиган кўпгина сойларнинг (Зоминсув, Пишағарсой, Равотсой ва б.) конус ёйилмалари қўшилишидан пролювиал шлейф вужудга келган. Жан.-ғарбий ён бағри Сангзор дарёси водийсига тик тушган. Герцин бурмаланишида ҳосил бўлган. М.т. силурдевон даврларининг кумтош, сланец, оҳактош, порфиритларидан ташкил топган. Тоғларнинг рельеф хусусиятлари уларни ташкил қилган жинсларнинг литологик таркибига қараб турлича шаклларга эга. Тоғлар кучли парчаланган. Қояли найзасимон чўкқилар кўпинча чуқур даралар, платосимон юзалар ва кенг тоғ беллари б-н алмашиб келади. Иқлими континентал. Январнинг ўртача т-раси —9°, июлники 15° (Кўлсой). Йиллик ёғин миқдори 440 мм. Қуйи паст тоғли қисмида чала чўл субтропик минтака 700—1200 м гача ифодаланган. Туб жинслар калин лёссимон ётқизиқлар б-н қопланган. Тўқ бўз тупроқларда турли ўтли буғдойиқзорлар, 1200—1800 м, баъзан 2000 м гача ўртача баландликдаги тоғ ён бағирларида ювилган жигарранг тупроқларда бутазор ва сийрак арчазорлар тарқалган. Қуйи ярусда буғдойиқлар ва б. бошоклилар ўсади. 2600 м баландликда дашт минтақаси мавжуд. М.т.нинг Туркистон тизмаси б-н туташган жойида Зомин халқ ўрмон давлат кўриқхонаси, Зоминсойнинг юқори оқимида Зомин халқ боғи (миллий боғ) жойлашган. Тоғлар бой рекреация ресурсларига эга.

МОЛДАВАН ТИЛИ — роман тилларидан бири, Молдавия Республикасида ва унга қўшни давлатларда тарқалган; 3 млн. га яқин киши сўзлашади. Шевалари шим.-ғарбий, шим.-шарқий, марказий ва жан.-ғарбий гуруҳларга ажратилади. М.т. румин тилига яқин бўлиб, грамматик хусусиятларига кўра, бир-бирига ўхшайди; фақат адабий меъёр соҳасида, хусусан, фонетикада (талаффуз жонли тилга яқин) ва лексикада (рус тилидан ўзлашган сўзлар кўп) баъзи тафовутлар кузатилади. М.т.да 4 артикль, лабланмаган унлилардан Ы, Э, дифтонглар, 2 та грамма-

тик жинс категорияси мавжуд. Адабий М.т.нинг шаклланиши 16—17-а.ларда бошланиб, 19-а.нинг 2-ярмида ниҳоясига етган. Ёзуви 19-а.гача славян алифбоси (кириллица), 19-а.дан рус алифбоси асосида (1932—39 йларда лотин графикаси амшвда бўлган). 1989 й.да лотин алифбоси асосидаги ёзувга ўтиш ҳақида қарор қабул қилинган.

МОЛДАВАНЛАР (ўзларини молдовень деб аташади) — Молдавияда яшовчи халқ (2,8 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, Украина (324 минг кишидан ортиқ), Россия (170 минг кишидан ортиқ), Қозоғистон (33 минг киши) ва б. мамлакатларда яшайдилар. Молдаван тилида сўзлашадилар. Диндорлари — православлар.

МОЛДАВИЯ, Молдова Республикаси (Republica Moldova) — Европанинг жан.-шарқий қисмидаги давлат. Майд. 33,7 минг км². Аҳолиси 4,432 млн. киши (2001). Пойтахти — Кишинёв ш. Маъмурий жиҳатдан 40 туман, 21 шаҳар ва 48 шаҳарчага бўлинади.

Давлат тузуми. М. — республика. 1994 й. 29 июлда қабул этилган конституция амал қилади. Давлат бошлиғи — парламент томонидан сайланадиган президент (2000 й.дан В. Воронин). Қонун чиқарувчи олий органи — бир палатали парламент (Мажлис), ижрочи органи — ҳукумат (Вазирлар кенгаши).

Табиати. М. Шарқий Европа текислигининг жан.-ғарбий қисмида жойлашган. Ер юзаси ўрқирли текислик, даре водийлари ва жарликлар бор. Марказий қисмида Кодру қирлари жойлашган. Энг баланд жойи 429,5 м. Днестрнинг ўнг соҳилини Днестр бўйи қирлари (бал. 250—300 м, энг баланд жойи 347 м) эгаллаган. Шим. Молдавия текислиги (250—300 м), Жан. Молдавия текислиги бор. Оҳақтош, гипс, шиша қуми, шағал, шунингдек, нефть ва газ конлари топилган.

Иқлими — мўъгадил континентал. Қиши қисқа, илиқ, қор кам ёғади, ёзи узоқ ва илиқ. Июлнинг ўртача т-раси — шим.да 19,5° ва жан.да 22°; энг юқори

т-ра 41°; янв.нинг ўртача т-раси шим.да — 5° ва жан.да — 3°; энг паст т-ра —36°. Йилига шим.да 560 мм, жан.-ғарбда 370 мм, қирларда 500—560 мм, текисликларда 400—450 мм ёгин ёғади. Дарёлари Қора денгизга қуйилади. Энг катта дарёлари — Днестр (ирмоклари — Реут, Бик, Ботна), Прут (ирмоклари — Чугур, Каменка, Ларга, Лапушна, Сарата). Тупроқлари — асосан, қоратупроқ (75%), кўнғир ва кулранг ўрмон тупроғи (10%); даре қайирларида — аллювиал-ўтлоқи тупроқлар. Худудининг аксари яти дашт ва ўрмон дашт минтақасида жойлашган бўлиб, кўп қисми ҳайдалиб, экин экилади. Мамлакат майдонининг 9% ни эгаллаган ўрмонларда дуб, шумтол, граб, қора қайин, жўка ўсади. Чалов, бетага каби дашт ўсимликлари камайиб кетган. Ҳайвонлардан ўрмонда елик, тўнғиз, бўри, тулки, бўрсик, олмахон, оксичқон яшайди. Қушларнинг 260 га яқин тури (сўфитўрғай, майна, қорашакшак, қарчиғай, бойқуш, бедана ва б.) учрайди. «Кодру», «Грэдина Турчакэ», «Ягорлик», «Плаюл Фагулуй», «Прудил де Жос» каби қўриқхоналар ташкил этилган.

Аҳолисининг 65% молдаванлар; украинлар, руслар, руминлар, гагауз ва болгарлар ҳам бор. Давлат тили — молдаван тили. Кўпчилик аҳоли (95%) христиан динининг православие оқимига мансуб. Шаҳар аҳолиси 47%. Йирик шаҳарлари: Кишинёв, Тирасполь, Бэлць, Тигиня.

Тарихи. Ҳозирги М. худудидаги Бринзени, Рашков, Чутулешти ва б. жойлардан топилган қўхна манзилгоҳларнинг далолат беришича, бу ерда аҳоли палеолит давридаёқ ўтроклашган. Неолит даврининг манзилгоҳларидан Буг-Днестр маданияти ёдгорликлари топилган (мил. ав. 6—5 минг йилликлар). Бу даврда одамлар уруғчилик жамиятига бирлашиб, овчилик, деҳқончилик, балиқовлаш б-н шуғулланган. Мил. ав. 4минг йилликда ҳукмронлик қилган Триполи маданияти даврида кўпгина манзилгоқлар (Варваровка, Караку-шан, Кубан) барпо этил-

ган, кулолчилик ривожланган.

Мил. ав. I минг йилликдан мил. I минг йилликкача М. қудудида дакларнинг қабилавий бирлашмалари ва давлатлари мавжуд бўлган. Мил. 2-а. бошларида римликлар Дакияни босиб олди ва уни аста-секин Римнинг вилоятига айлантирди. Лотин тили ёйилиб, у шарқий роман, шунингдек, молдаван тилларига асос бўлди. 2—4-а.ларда бу ерда сарматлар, скифлар, хуннлар, готлар яшаганлиги тахмин қилинади. 10—12-а. бошларида М. нинг бир қисми Қад. Русь давлати таъсир доирасига, сўнг Галиция ва Галицияволинъ князлиги таркибига кирган. Лекин 12-а.да кўчманчи бижанақ ва кипчокларнинг ҳужумидан кейин славянлар деярли бархам топди. 13—14-а.ларда М. ҳудуди мўғуллар қўл остига ўтди. Боскинчилар венгерлар томонидан ҳайдаб юборилгандан кейин М. ерлари Венгрия қарамоғига ўтди, 1359 й. озодлик кураши натижасида мустақил М. князлиги (пойтахти Ясси ш.) вўжудга келди. 14-а. 2-ярмида Карпат б-н Днестр оралиғидаги ерлар унга қарашли бўлди. Шу даврда валахлар ва шарқий славянлар б-н алоқа ривожланиб, натижада молдаван элати шаклланди. 16—18-а.ларда М. Усмонийлар империяси ҳукмронлигида бўлди ва 300 й. мобайнида ўлпон тўлаб турди. Аввалига Тира, Бендери, Килия, 18-а.да Хотин М.дан ажратиб олинди ва уларга турк гарнизонлари жойлаштирилди. Чет эл боскинчиларига қарши миллий озодлик кураши турли шаклларда олиб борилди. 18-а. 2-ярми ва 19-а. бошларидаги Россия-Туркия урушлари натижасида М. озод этилди. Аммо Европа давлатларининг ўзара рақобати туфайли М. яна Туркияга қайтариб берилди. 1775 й. М. князлигининг шим. қисми Австрияга, 1791 й. Ясси сулҳ шартномасига биноан, Днестрнинг сўл соҳили Россияга, яна бир қисми кейинчалик Речь Посполитага кўшиб олинди. 1812 й. Бухарест сулҳ шартномасига кўра, М. князлигининг Прут ва Днестр оралиғидаги ерлари Россияга ўтди ва Бессарабия вилояти

номини олди. Кишинёв ш. унинг маъмурий маркази бўлиб қолди. Бессарабия Россиянинг аграр ўлкаси сифатида ривожлана бошлади. 1917 й. Россиядаги Фев. инқилобидан кейин бу ерда ҳам кўш ҳокимиятчилик вужудга келди. 1917 й. нояб.дек.да айрим шаҳар ва қишлоқларда ҳокимият шўролар қўлига ўтди. Ваколатли ҳокимият органи — «Сфатул Цэрий» («Ўлка кенгаши») 1917 й. 2 дек. да М.ни Демократик республика деб эълон қилди. 1918 й. 24 янв.да ўзининг Россиядан мустақил эканини билдирди. 1918 й. 27 мартда М. Демократик Республика (Бессарабия)ни Руминияга қўшишга қарор қилди. 1918—19 й.ларда М. сўл соҳил туманларида Австрия-Германия, Антанта қўшинлари ҳукмронлик қилди. 1920 й. фев.да бу ерда шўро ҳокимияти ўрнатилди. 1924 й. 12 окт.да Украина таркибида М. мухтор шўро республикаси тузилди. 1939 й.ги Риббентроп-Молотов пактининг қўшимча махфий баённомаси асосида Совет Итти-фоки 1940 й. 26 ва 27 июнда Руминиядан Бессарабия ва Шим. Буковинани дарҳол СССР га топширишни талаб қилди. 1940 й. 2 авг.да М. Шўро Республикаси тузилди. 2-жаҳон уруши йилларида М. жанг майдонига айланди ва 1944 й. авг.да боскинчилардан озод қилинди. Шундан кейин М.нинг салкам ярим асрлик тарихи СССР б-н боғлиқ бўлди. 1987—89 й.лардаги қайта қуриш даврида миллий тикланиш қаракати бошланди. 1990 й. 23 июнда М. Республикаси суверенитета эълон қилинди. 1991 й. 27 авг.да М. Республикасининг мустақиллиги тўғрисида Декларация қабул этилди. Бирок мустақилликнинг дастлабки йилларида айирмачилик ҳаракати юзага келиб, бу нарса мамлакатда ички қуролли можарога сабаб бўлди. Кейинги пайтда низони баргараф этиш учун музокара олиб борилаётир. М. — 1992 й.дан БМТ аъзоси, шунингдек, МДХ таркибига киради. ЎЗР суверенитетини 1994 й. 23 авг.да тан олган ва шу кунгича дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 27 авг. —

Мустақиллик куни (1991).

Сиёсий партиялари. Агрардемократик партия, Коммунистлар партияси, Социалистик партия, Христиандемократик халқ партияси, Тикланиш ва иноклик партияси.

Хўжалиги. М. — индустриал-аграр мамлакат. Миллий даромад таркибида саноатнинг улуши 38%, қ.х.нинг улуши 42%, қурилиш, транспорт ва алоқанинг улуши 11%.

Саноати'. Озиқ-овқат саноатида мевасабзавот консервалари тайёрлаш, виночилик, қанд-шакар, ёғмой и.ч. асосий тармоқлардир. Оғир саноат маж-муасида машинасозлик, электрон, кимё, металлургия саноати етакчи ўринда. Енгил саноат (тикувчилик, тўқимачилик ва б.) тармоқлари х.ам мавжуд. Консерва саноатида 20 дан ортиқ корхона бор, улар мева ва сабзавотдан 100 хилдан кўпроқ консерва тайёрлайди. Қанд-шакар саноати мамлакатнинг шим.да жойлашган. Тамаки-ферментация, парфюмерия, фармацевтика ва қандолатчилик, шунингдек, гўшт, мой-пишлоқ, ун-ёрма саноати тармоқлари ҳам ривожланган. Машинасозлик ва металлсозлик корхоналари автоматлаштириш воситалари, темирчилик-пресс машиналари, озиқ-овқат саноати учун технология ускуналари, электр юк ортқичлар, трактор, қ.х. машина-механизмлари, насослар, ўзгарувчан ток электр двигателлари, совитқичлар, кир ювиш машиналари, паст вольтли электр аппаратлари, кабель ишлаб чиқаради. Сунъий тери, резинатехника буюмлари, лок-бўёк, кимё, биокимё, бинокорлик ашёлари, ўрмон ва ёғочсозлик, полиграфия корхоналари бор. Йилига ўртача 15,7млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади.

Қишлоқ хўжал игида тоқчилик ва боғдорчилик етакчи ўринда. Узумнинг хўраки ва винобоп турлари етиштирилади. М. жан. ва шим.да .кунгабоқар экилади. Тамаки эса шим. ва марказий туманларда ўстирилади. Ғаллачиликнинг маккажўхори ҳамда буғдой етиштириш

тармоқлари ривожланган. Сабзавот ва резавор мева етиштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чорвачиликда қорамол, чўчка, қўй ва эчки, парранда боқилади.

Мамлакат мустақилликка эришгач, хўжаликда бозор иқтисодиёти шакллари-ни жорий этишга киришилди, жумладан, давлат корхоналари хусусийлаштирила бошлади, хусусий, қўшма корхоналар барпо этилди. Қ.х.да дехкон (фермер) хўжаликлари тузиш учун ерларни хусусий мулк қилиб беришга киришилди.

Транс порти. Т.й. узунлиги —1,1 минг км, автомобиль йўллари — 10,2 минг км. Днестрда кема қатнайди. Кишинёвда халқаро аэропорт бор.

Соғлиқни сақлаш. 2001 й. М.да 12,8 минг врач, 545 тиббиёт муассасаси, 25 мингўринли касалхоналар ишлади. Чема-л тоғ иқлимий курорти, болалар санаторийлари бор.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 2001/2002 ўқув йилида 1577 мактаб, гимназия, лицейлар-да 618,4 минг ўқувчи таълим олди, 42,5 минг ўқитувчи ишлади. 82 ўрта хунар таълим тизимида 23 минг, 67 коллежда 17 минг бола ўқиди. 47 олий ўқув юр-тида 86,4 минг талаба таълим олди, шу жумладан, давлатга қарашли бўлмаган 31 ин-гда 22,9 минг талаба ўқиди. 2001 й. М.да докторантурага эга бўлган 45 и.т. муассасаси ишлади. Рес-публикада и.т.ларни мувофиқлаштирувчи М. Фан-лар академияси фаолият кўрсатади. Миллий табиат ва этн. музейи, Тарих, Археология, Этн., Тасвирий санъат, Халқ хунармандчилиги, Гагауз тарих-этно. музейлари бор. Ҳаммаси бўлиб 71 та музей, 1,4 минг кутубхона, 1,2 минг клуб муас-сасаси мавжуд.

Матбуоти, радио-эшиттириши ва телекурса гуви. М.да 2001 й. 1,7 минг ном-даги китоб ва рисола 0,8 млн. нусхада, газ.лар 1,2 млн., жур. ва б. даврий наш-рлар 3,4 млн. нусхада нашр этилди. М.да нашр этиладиган асосий газ.лар: «Мол-дова суверан» («Суверен Молдавия»), «Независимая Молдова» («Мустақил

Молдавия»), «Цара» («Ватан»). «Молд-пресс» ахборот агентлиги ишлайди. 1930 й.дан радиоэшиттириш, 1958 й.дан телекўрсатув олиб борилади.

Адабиёти. Дастлабки ёзма ёдгорликлар бой халқ оғзаки ижоди (эргак, қахрамонлик эпослари, афсона, кўшик, балладалар) асосида 9—10-а.ларда яратилган. Черков-славян (ўрта болгар) тилидаги биринчи молдаван китоби «Казания» (Инжилнинг изоҳи) 1643 й.да нашр этилди. 17-а.да йилномалар, 18-а.да Д. Кантемир (1673—1723) томонидан бадиийтарихий асарлар яратилди. 19-а.нинг 2-ярмида Й. Крянгэ (1837—1889) ва М. Эминеску (1850—1889) ижоди реалистик наср ва шеърят ривожига катта роль ўйнади. 20-а. бошларида А. Матеевич, Т. Роман ўз шеърлари б-н адабиётга кириб келди. 2-жаҳон урушигача ижод қилганлар орасида Д. Милев, Л. Барский, Н. Марков, Л. Корняку, М. Андриеску ва б. ёзувчиларни кўрсатиш мумкин. Уруш даврида Э. Буков, Б. Истру, А. Лупан, Т. Менкж каби адиблар босқинчиларга қарши курашга бағишланган асарлар ёзишди. 50-й.ларда поэзия етакчи жанр бўлган бўлса (Е. Бу-ковнинг «Андриеш», «Менинг мамлакатим», А. Лупаннинг «Юзма-юз», Л. Делянунинг «Мангу ёшлик», Ф. По-номарнинг «Дўстлик» достонлари ва шеърый тўпламлари), кейинги йилларда салмокли насрий асарлари яратилди (Е. Дамиан, В. Василаске, Р. Лунгу, Л. Дамиан, Г. Виеру, П. Боцу, Э. Лотяну ва б.нинг роман ҳамда қиссалари). Андрей Лупан, Самсон Шляху, Емельян Буков ва б. ларнинг айрим асарлари, молдаван ёзувчиларининг «Ҳажвий ҳикоялар» тўплами ўзбек тилида нашр этилган.

Меъморлиги. М. худудидан мил. ав. 3—2-минг йилликларга оид маданият ёдгорликлари топилган. 10—11-а.ларда ёғоч, тош ва лойдан иморат ҳамда иншоотлар қурилган шаҳарлар пайдо бўлди. 14-а. ўрталаридан меъморлик ривожлана бошлади, шаҳар агрофлари тош девор б-н ўраб олинди. 16-а.дан минорали ва равокли қалъалар қурилди. Са-

харна, Жабкадаги гормонастирларнинг қолдиқлари сақланган. 18-а.да шаҳарлар тез ривож топди, маҳаллий меъморлар лойиҳаси асосида гўзал ва ғаройиб ибодатхона бинолари қурилиши авж олди. Анъанавий шаҳар ва қишлоқ уйлари ёғоч ва тошдан, жамоат бинолари замонавий конструк-циялардан барпо этила бошлади. 19-а. охири ва 20-а. бошларида М.нинг Россияга кўшиб олинган қисмида классицизм услуби, Руминияга қарам қисмида модерн услуби устунлик қилди. 20-а. 2-ярмида қурилган бино ва ин-шоотларда миллий меъморлик анъаналаридан фойдаланилди (Кишинёвнинг Мирва Вельский кўчасидаги турар жойлар, «Интурист» меҳмонхонаси ва б.).

Тасвирий санъати. М. худудида мил. ав. 2—1-минг йилликларга мансуб металл тақинчоклар, мил. 1-минг йилликка дойр қуроқлар, сопол, жез, қу-муш, олтин идиш ва буюмлар топилган. Улар заргарлик ва металлни бадиий ишлаш ривожланганидан дарак беради. 13—14-а.ларда халқ амалий санъатида Византия ва мусулмон Шарқининг таъсири кучли бўлган. 14—17-а.ларда зардўзлик, 18—19-а.ларда гиламчилик юксалди. 19-а.дан бошлаб дунёвий тасвирий санъат, айниқса, портрет рассомлиги ривож топди, рассомлик ўқув юртлари очилди. 19-а. охири ва 20-а. бошларида ҳаётий манзаралар, турли жанрлардаги расмлар, психологик портретлар яратилди (В. Окушко, Е. Малешевская ва б.). 20-а. 2-ярмида рангтасвирчилардан М. Гамбурд, В. Руссу-Чобану, портретчилардан К. Китайка, И. Богдеско, Г. Саинчук, ҳайкалтарошлардан К. Кобизе-ва, Б. Марченко қабилар тасвирий санъат ривожига ҳисса қўшдилар. Халқ санъатида тош ўймакорлиги, гилам тўқиш, каштадўзлик, қуллоқлик, ёғочсозлик равақ топди.

Мусиқаси ўзига хос миллий фольклор асосида шаклланган ва қўшни халқлар бадиий маданияти б-н ҳамоҳанг ривожланган. Халқ кўшиқлари, асосан, бир овозли, оҳанглари хилма-хил. Афсонавий воқеий кўшиқларда қахрамонлик ва озод-

лик гоълари акс этган. Меҳнат, маросим, муҳаббат, ҳазил, давра кўшиклари бор. Энг кўп тарқалган халқ мусикаси дойна деб аталади. Жок, молдовеняска деб аталган жўшқин ва ўйноқи халқ рақслари дунёга танилган. Торли чолғулардан қобза, цимбала, тилчали асбоблардан д-римба (варган), пуфлаб чалинадиган асбоблардан флу-ер ва кавал (най), чимпа, бучум кабилар бор. 19-а.да илк композиторлар (Г. Музическу, К. Микули, Э. Кауделли, Ч. Порумбеску) ижод қила бошладилар. Замонавий композиторлар орасида А. Стирча, Г. Няга, Э. Лазарев, Ч. Ткач, Е. Дога, дирижёрлардан Т. Гуртовой, Д. Гоя, А. Самоилэ, хонандалардан Т. Чебан, Т. Алёшина, М. Биешу ва б. машҳур. 1955 й. Кишинёвда М. опера ва балет театри очилган, давлат филармонияси (1940) қошида симфоник оркестр, «Дойна» хор капелласи, «Жок», «Лэутарлар», «Флуераш» каби ансамбллар фаолият кўрсатади. Ўзбекистонда Т. Чебан, М. Биешу ва қатор ансамбллар гастролда бўлган.

Театр сарчашмалари халқ ўйинларидан бошланади. Колиндэ-колада деб аталган қад. халқ маросимлари, хэитул деб аталган янги йил қугловлари ва турли-туман ўйинларда театр санъати унсурлари бўлган. Ирозий (ироди) деб аталган томо-шалар, полвон, акробат (пехливан, соптар)ларнинг маҳоратларини намоёиш этишлари ва гайдукларнинг ўзига хос театри машҳур бўлган. Ўрта асрларда сарой ва сайёр труппалари томоша кўрсатишган. 1816 й.да ёзувчи ва маърифатчи Г. Асака раҳбарлигида молдаван тилида биринчи спектакль кўрсатилган. Профессинал театрни барпо этишда В. Александри, К. Негруцци, А. Руссо, М. Когэлничану ва б. драматурглар катта хизмат қилдилар. 20-а.нинг 20-й.ларида ташкил топган драма тўғарақлари асосида Балта ш.да мусикали драма труппаси (кейинчалик драма студияси) тузилди. Шу студияни битириб чиқувчилар 1933 й.да Тирасполда ташкил этилган драма театри (хоз. М.

академик мусикали театри)нинг ўзаги бўлди. Эндиликда М.да 14 театр, шу жумладан, «Лучафэрул» театри, «Ликурич» кўғир-чоқ театри, Бэлыц мусикали драма театри, филармония, цирк ва б. ишлаб турибди. Уларда А. Лупан, Л. Корняну, Э. Буков каби маҳаллий муаллифларнинг пьесалари б-н бир қаторда жаҳон мумтоз драматургиясининг асарлари ҳам сахналаштирилган. Театр арбоблари орасида Д. Дариенко, Н. Масальская, Е. Уреке, К. Штирбу, И. Шкуряларни кўрсатиш мумкин. Театрлар учун кадрларни Кишинёвдаги Г. Музическу номидаги санъат ин-ти тайёрлайди. ц Кино тарихи 1927 й.дан бошланади. Ўша йили биринчи хужжатли фильм яратилди. 1940 й.дан Кишинёвда иш бошлаган киноакиллик пункти 1952 й.да хроника (вокей) фильмлар киностудияси (1957 й. дан «Молдовафильм»)га айлантирилди. 1955 й. да биринчи молдаван фильми — «Молдавия тароналари» (реж. А. Золотницкий) дунё юзини кўрди. Шундан кейин «Атаман Кодр» (1958), «Кузнинг сўнги куни» (1965, реж. В. Дербенёв), «Қотилликда айбанади» (1969, реж. Б. Волчек), «Лаутари» (1971, реж. Э. Лотяну), «Ёнингда эркак бўлса» (1978, реж. В. Гажиу) ва б. яратилди. Кино актёрларидан Д. Дариенко, М. Волонтир, К. Тирцэу, С. Тома, М. Сагайдак, Г. Григориулар машҳур. М.да 100 кинотеатр бор.

Ўзбекистон — М. муносабатлари. Мустақиллик йилларида ЎЗР б-н М. ўртасида Дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида, Эркин савдо, Иккиёклама солиқ солишга йўл қўймаслик, Халқаро автомобиль қатнови, Молиясаноат гуруҳлари тузиш қоидалари, и.ч. кооперацияси, Савдо-иқтисодий ҳамкорлик қоидалари тўғрисида шартномалар тузилган. Кўп томонлама ҳамкорлик масалалари бўйича Ўзбекистон — М. қўшма комиссияси ишлаб турибди. Икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 2000 й.даги 4,2 млн. АҚШ долларидан 2001 й.да 7,7 млн. долларга етди. ЎЗР да М. сармоёси иштирокидаги 1 қорхона

рўйхатга олинган.

МОЛДИБОВЕВ Абдилас [1906.24.6 (7.7), Қирғизистон, Кемин тумани — 1978.31.5, Бишкек] — қирғиз композитори ва хонанда (тенор). Қирғизистон халқ артисти (1937), қирғиз композиторлик мусиқаси асосчиларидан. Москва консерваториясида таълим олган (1940—41 ва 1947—50). Қирғизистон мусиқали драма театрида (1933 й.дан), Қирғизистон опера ва балет театрида (1942 й.дан) хонанда. Қирғизистон композиторлар уюшмаси раиси (1939—67). В. Власов, В. Фере б-н ҳамкорликда «Ойчурек» (1939), «Манас» (1946) биринчи қирғиз опералари, А. Веприк, М. Абдраев б-н ҳамкорликда Қирғиз давлат мадҳияси (1946), «Тўхтағул» операси (1958) ни яратган. Оммавий ва болалар кўшиқлари, романслар, хор асарлари муаллифи. Мусикали драма ва операларда Кулчоронун, Сиргак («Ойчурек», «Манас»), Телтей («Айдар ва Ойша», А. Омонбоев ва б.), Аскер («Аршин мол олон», У. Ҳожибеков), Тўле-ген («Қиз Жибек», Е. Брусилковский) ва б. партияларни махррат б-н ижро этган. Тўхтағул номидаги Қирғизистон Давлат мукофоти лауреати (1970). Қирғиз опера ва балет театрига М. номи берилган.

МОЛЕКУЛА (лот. moles — масса) -муайян модданинг барча кимёвий хоссаларини намоён қиладиган энг кичик заррачаси. Бир хил (оддий моддаларда) ёки ҳар хил (кимёвий бирикмаларда) атомлардан ташкил топиши мумкин. Мустақил равишда мавжуд бўла олади. М.нинг хоссаси унинг тузилишига — қандай атомлардан ташкил топганига, уларнинг сонига, атомларнинг фазовий жойлашиш тартибига, улар ўртасидаги тортишиш кучининг табиатига боғлиқ.

Ҳоз. вақтда М.нинг тузилишини кимёвий усуллар б-н бир қаторда мукамал физик асбоблар воситасида аниқ билиш мумкин. М.ларнинг тузилиши б-н уларнинг хоссалари ўртасидаги боғланишни билиш мўлжалланган хоссага эга бўлган моддалар олиш йўллари анча осон-

лаштиради. М.да атомларнинг сони икки-тадан (мас, водород молекуласи Н₂, азот (II)-оксид N₀) тортиб бир неча мингга (мас, оксилларда, полимерларда) етиши мумкин. М. тўғрисидаги тушунчани 17-а. да илк бор Л. Гассенди айтган, 18-а.да М. В. Ломоносов М. («корпускула») тушунчасини таърифлади. 1811 й.да А. Авогадро М.нинг атомдан фарқини, моддаларнинг кимёвий реакцияга киришувчи энг кичик бўлаги эканлигини қайд қилди. М. тушунчаси 1860 й.да кўпчилик олимлар томонидан узил-кесил эътироф этилди. М.нинг мавжудлиги турли ҳодисалар — диффузия, Броун ҳаракати, рентген нурларини дифракциялаш сингари қатор ҳодисаларда билвосита тасдиқланди.

Квант механикаси назарияси ёрдамида М.нинг тузилишини чуқур ўрганиш мумкин бўлди. М. илгарилама ва айланма ҳаракатда бўлиши б-н бир қаторда, унинг таркибий қисмлари ҳам турлича ҳаракат қилади. М.ни ташкил этган атомларнинг ядроси тебранма ҳаракатда бўлади ва ядро бу ҳаракатида ўзи б-н тортишиб турган электрон қатламларини эргаштиради. Элек-тронлар ядрога эргаштидан ташқари, мустақил ҳаракатлана олади. Бу ҳаракатларнинг ҳаммаси квант механикаси қонунига бўйсунган ҳолда рўй беради ва М. бир неча хил квант ҳолатда бўлиб, потенциал энергияга эга. М.нинг потенциал энергияси, асосан, атомлар ядролари уртасидаги масофага боғлиқ.

Атомнинг сатҳ энергияси биргина ҳаракатга — электроннинг атом ядросига нисбатан қаракатига боғлиқ. Шунга кўра, унинг спектри айрим чизиқлардан иборат (чизиқли спектр беради). М.даги ички ҳаракат бир неча хил бўлиб, анчагина мураккаб. Шунга кўра, унинг спектри ҳам мураккабдир. Элек-тронларнинг М.ни ташкил қилган атомлар ядросига нисбатан ҳаракати б-н бир қаторда, юқорида айтилгандек, атом ядролари тебранма ва айланма ҳаракатда бўлади. Шунга қараб, М.нинг спектри — электрон, тебранма ва айланма спектрига бўлинади. Шу ҳаракатларда содир бўладиган энер-

гия ўзгаришлари натижасида йўл-йўл спектр олинади. М. спектри ультраби-нафша, кўзга кўринадиган ва инфракизил соҳаларда кўрилади. М.нинг спектрлари-ни текшириб, унинг кандай элементлар-дан ташкил топгани, атомлар орасидаги боғларнинг табиати ва мустахкамлиги хақида мулоҳаза юритиш мумкин.

МОЛЕКУЛЯР АКУСТИКА — моддаларнинг таркиби ва хоссаларини акустик усул б-н, уларнинг акустик хос-сасини эса молекуляр нуктаи назардан ўрганадиган физик акустика бўлими. М.а.да товуш тўлқинларининг акустик хоссалари, яъни моддаларда таркалиш тезлиги ва ютилиш коэффициентла-рининг т-ра, босим ва б. омиллар б-н боғликлиги ўрганилади. М.а. 20-а. 30-й. ларидан бошлаб, яъни кўпгина модда-ларда товушнинг таркалишида диспер-сия ходисаси кузатилганидан кейин, айниқса, тез ривожлана бошлади. М.а.да текширилувчи объект сифатида, одатда, ультратовуш олинади: газларда частоталари $W-W$ Гц ли ультратовушлар, суюқлик ва қаттиқ моддаларда $105-10^*$ Гц ли ультратовушлар, частотаси ~ 1010 Гц (қ. Гипертovuш) ли товушлар тек-ширилади. Қисқа, вақт давомида содир бўладиган жараёнларнинг кинетика-сини ўрганадиган акустик усулни кам миқдордаги моддаларни юқори босим ва турли т-рада катта аниқлик б-н тек-ширишга имкон берадиган ягона усул деса бўлади. Суюқликларда товуш тез-лигини ва унинг т-рага боғлиқ равишда ўзгаришини, мас, эритмалардаги ион-ларнинг ўзаро таъсири ва б.ни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Товушнинг юти-лиш коэффициентна моддалардаги ички ишқаланиш, иссиқлик ўтказувчанлик ва релаксация б-н боғлиқ бўлган жараён-лардан аниқланади. М.а.нинг кўпгина масалалари оптик, спектроскопик ва б. комплекс усуллар б-н ҳал қилинади. Мо-лекуляр кучлар табиати, молекуляр жара-ёнлар кинетикаси, иссиқлик сизими наза-рийси, ёруғликнинг сочилиши ва ш.к. му-ҳим масалаларни ҳал қилишда М.а.нинг

аҳамияти катта.

МОЛЕКУЛЯР БИОЛОГИЯ

— ҳаётнинг асосий хусусиятлари на-моён бўлишини молекуляр даража-да ўрганадиган фан. М. б.нинг муҳим йўналишларига ирсий ахборотни амалга ошириш механизмлари ва хужайранинг генетик аппарати структураси ҳамда функционал тузилишини текшириш (молекуляр генетика), вирусларнинг хужайра б-н ўзаро таъсири механизмла-рини ўрганиш (молекуляр вирусология), организмнинг иммун реакциялари крну-нияларини аниқлаш (молекуляр имму-нология), энергиянинг ҳосил бўлиши ва ўзгаришининг молекуляр асослари (молекуляр биоэнергетика) ва б. киради. М. б. ҳаётий ходисаларни макромолеку-лалар, яъни оқсил ва нуклеин кислоталар ёки жуда содда тузилишга эга бўлган ҳа-ётий объектлар — хужайра компонент-лари, яъни митохондрий, хлоропласт, рибосома, ядро, хужайра мембраналари, вируслар ва прионлар даражасида тек-ширади.

М.б. 20-а.нинг 50-й.ларида биокимё фанидан ажралиб чиқди ва мустақил фан сифатида шаклланди. М. б. терминини биринчи марта инглиз олими У. Астбе-ри қўллаган. М.б.нинг вужудга келиши кўпинча Ф. Крик ва Ж. Уотсон томони-дан 1953 й.да ДНК молекуласи гипо-тетик моделининг кашф этилиши б-н боғланади. Бу моделда ДНК нинг био-логик функцияси унинг кимёвий тузи-лиши б-н боғлиқ эканлиги кўрсатилган. Шуни таъкидлаш керакки, ДНК моле-куласи ўзида ирсий ахборотни сақлаши ҳақидаги дастлабки маълумот 1944 й.да О. Эвери ва унинг ходимлари томонидан аниқланган. М.б.нинг шаклланишида генетика, микробиология, вирусология соҳасидаги тадқиқотлар катта аҳамиятга эга бўлди. Шу б-н бирга аниқ, фанлар — физика, кимё, мат., кристаллография ва, айниқса, рентген структура тахлили бўйича эришилган ютуқлар М.б.нинг ри-вожланишига ижобий таъсир кўрсатди. М.б. соҳасидаги кашфи-ётларга айрим

оксилларнинг структуравий тузилиши ва улар бажарадиган функцияси б-н структураси ўртасидаги боғланишнинг аниқланиши (М. Перутц, Ж. Кендрю, Ф. Сенгер, К. Ани-фенсен, Ю. Овчинников ва б.); нуклеин кислоталар ва рибосома-ларнинг тузилиши ҳамда биологик функциялари механизмларнинг ўрганилиши (Ж. Уотсон, Ф. Крик, Р. Холли, Н. А. Белозерский, А. Баев), қайтар транскриптаза ферментининг кашф этилиши (Х. Темин, Д. Балтимор), генетик коднинг маъноси очиб берилиши (М. Ниренберг, С. Очоа), оксил биосинтезининг асосий босқичлари (Ф. Крик, Ф. Жакоб, Ж. Моно, А. Спирин) ва нуклеин кислоталарнинг ҳосил бўлиш механизмлари аниқланиши (А. Коренберг, С. Очоа), вирусларнинг структуравий тузилиши ва улар репликацияси механизмлари ҳамда генетик муҳандислик методларининг ишлаб чиқилиши (П. Берг, В. Арбер, Г. О. Смит, Д. Натане), геннинг синтезланиши (Х. Корана), прионларнинг структуравий ва функционал хусусиятлари аниқланиши (С. Пруснер), одам геномининг тўлиқ ўрганилиши ва эмбрионал ўқ хужайраларининг кашф этилиши (М. Эвене, Ж. Томпсон, Ж. Беккер) мисол бўла олади.

Ўзбекистонда М.б.нинг ривожланиши ўтган аернинг 60-й.ларига тўғри келади. Унинг ривожланиши биокимё соҳасидаги тадқиқотлар б-н чамбарчас боғлиқ. М.б. фан сифатида дастлаб ҳоз. ЎЗМУ нинг биокимё кафедрасида 1966 й.дан ўқитила бошланди (Ё. Тўракулов).

М.б. соҳасидаги и.т. ишлари Ўзбекистон ФА Биокимё институти фаолияти б-н боғлиқ. Бу соҳада эришилган ютуқларга олимларимиздан Ё. Тўракулов, А. Ибрагимов, Т. Соашов, Б. Тош-муҳамедов, А. Абдукаримов, М. Рахимов, Ш. Солиҳов, Ш. Азимова, Т. Юсупов, О. Одилова ва б. катта ҳисса қўшган. М.б. кишлоқ хўжалигида (кўп маҳсулот берадиган зотлар ва ҳосилдор навлар олиш мақсадида ҳайвон ва ўсимликларнинг ирсий аппаратни

бошқариш ва йўналтирилган ўзгаришлар ҳосил қилишда), микробиология саноати (биологик фаол полипептидлар, оксиллар ва аминокислоталарни бактериялар ёрдамида синтезлаш)да, тиббиёт турли соҳалари (вирусология, иммунология)нинг назарий асоси сифатида катта амалий аҳамиятга эга. Ҳоз. даврда М.б. олдида хавфли ўсмалар ва ирсий касалликларнинг молекуляр муаммоларини ўрганиш, уларнинг олдини олиш, каталитик реакциялар, гормонлар, заҳарли ва доривор моддалар таъсирининг молекуляр механизмларини аниқлаш, хотира механизми ва нерв жараёнлари табиати аниқлаш каби муаммоларни ҳал қилиш вазифалари турибди. М.б. биокимё, биофизика, биоорганик кимё ва биотехнология б-н бирга биол. нинг битта умумий йўналиши бўлган физиккимёвий биолог-яга қиради.

Ад.: Тўракулов Ё., Молекуляр биология, Т., 1994; Спирин А., Молекулярная биология, М., 1986; Албертс Т. ва б., Молекулярная биология клетки, М., 1—5 т., 1987. Абдукарим Зикирёев.

МОЛЕКУЛЯР ГЕНЕРАТОР - когерент (фазалари орасидаги нисбат ўзгармас бўлган) электромагнит тебранишларни молекулаларнинг мажбурий квант ўтишлари ҳисобига генерациялайдиган (ҳосил қиладиган) махсус қурилма. Унда молекулалар дастлабки энергетик ҳолатдан пастрок ички энергетик ҳолатга ўтади. М.г.да когерент тебранишларнинг генерацияланиши юз бериши учун ушбу 2 шарт бажарилиши лозим: асбобнинг иш ҳажмида дастлабки ҳрлатидаги зарралар сони ички энергияси кичикроқ бўлган ҳолатдаги зарралар орасидаги боғлиқлик (мусбат тесқари алоқа) таъминланиши лозим. М.г.да биринчи шарт молекулалар да-стасини электростатик усулда саралаш йўли б-н, иккинчи шарт (тесқари алоқа) тебранишнинг тарқалиш частотасига соаланган хажмий резонатор ёрдамида амалга оширилади. Молекулалар дастаси молекулалар манбадан вакуумга тор тирқишлар ёки капилляр

оркали чиқаётганда шаклланади. М.г.ни рус олимларидан Н. Г. Басов, А. М. Прохоров ва улардан мустақил равишда америкалик олимлар У. Таунс, Ж. Гордон, Х. Цейгер 1954 й.да ихтиро қилган. Бу курилма аммиак (NH_3) молекулаларида ишлаб, юқори монохроматик ва тургун (24840 МГц) частотали, микротўлқин диапазонли ($\lambda = 1,24$ см) электромагнит тебранишларни ҳосил қилади. М.г.даги аммиак молекулалари дастасининг куввати 10–8 Вт, тургунлик частотаси эса 10⁷—10¹⁰ бўлади.

Кейинчалик см ва мм ли тўлқинлар диапазонида ишлайдиган М. глар ва 21 см ли тўлқин узунлигида ишлайдиган (водород атомлари дастасидан фойдаланиладиган) квант генераторлари яратилди. Бу асбоблар квант кучайтиргичлар каби, мазер деб ҳам аталади. Молекуляр газлар б-н ишлайдиган оптик диапазонли квант генераторларни (қ. Лазерпар) ҳам М.г. деса бўлади, чунки улар тузилиши ва б. хоссалари б-н М.г.га ўхшаб кетади.

МОЛЕКУЛЯР ГЕНЕТИКА - молекуляр биологиянинг асосий йўналишларидан бири, ирсий ахборот структураси ва функциясини, унинг юзага чиқиши механизмларини ўрганадиган фан. М.г.нинг ривожланиши 1928 й.да Ф. Гриффит томонидан бактерияларда трансформация ҳодисасини кашф этилишидан бошланади. О. Эйвери ва шогирдлари (1944) трансформация асосида хужайрага ёт ДНК (дезоксирибо-нуклеин кислота) кириб ирсий ахборотни ўзгартиришини аниқлашди. Кейинчалик трансдукция (бактериофаглар орқали бир хужайрадан иккинчисига ДНК қисмларининг кўчириб ўтказилиши) ҳодисасининг кашф этилиши ирсий модданинг моддий асоси нуклеин кислотаси эканлигини узил-кесил тасдиқлади. Бидль ва Тей-тум (1948) томонидан «бир ген — бир фермент» гипотезасининг яратилиши генетикани биокимё б-н боғлиқлигини кўрсатди. Бу кашфиётлар нуклеин кислоталарни ўрганишга бағишланган тадқиқотларнинг кенг ри-

вожланишига сабаб бўлди. М. Уилкинс ва Р. Франклин (1950—52) ДНК молекуласининг рентгенограммасини олишди. Э. Чаргаф (1947—50) ДНКдаги азотли асосларнинг комплементарлиги принципини аниқлашди. Бу тадқиқотлар Д. Уотсон ва Ф. Крик (1953) томонидан ДНК молекуласи қўш спирал моделининг яратилиши учун асос бўлди. Бу моделга асосан ДНК 2 полинуклеотид занжиридан иборат. Занжирда ДНК молекулалари комплементар азот асосларининг водород боғлари орқали ўзаро бирикади. ДНК моделининг яратилиши туфайли ДНКнинг матрица принципи асосида репликацияси, генетик коднинг ва ирсий ахборотнинг кўчирилиши (транскрипция)нинг, мутация механизмлари ва ДНК мутацияларининг қайта тикланиши (репарация) механизмларини олдиндан башорат қилиш мумкин бўлди. Бу кашфиётлар ген назариясининг яратилиши учун асос бўлди. Кейинчалик ирсий ахборот юзага чиқишининг янги механизмлари ва генлар фаолиятининг идора қилиниши кўрсатиб берилди; генларнинг экзонинтрон тузилиши, сплайсинг, процессинг жараёнлари, мобил генлар, псевдогенлар, онкогенлар, рекомбинацияланувчи генлар кашф этилди. М.г. генетик инженери-янинг назарий асоси қисобланади.

М.г.га оид тадқиқотлар Ўзбекистон ФА Биокимё (Ё. Х. Тўракулов, Ж. Х. Ҳамидов), Генетика (А. А. Абдукаримов, Ж. А. Мусаев) и.т. институтларида олиб борилади.

Кураш Нишонбоев.

МОЛЕКУЛЯР МАССА — кимёвий бирикма молекуласининг углерод бирлиги (углерод нуклиди ^{12}C ат.м.нинг $1/12$ қисми)да ифодаланган массаси, молекулани ташкил қилган элементлар ат.м.ларининг йиғиндиси. Баъзан маълум таркибли турли моддалар аралашмаси учун ҳам мол. м. аниқланади. Мас, ҳаво, гарчи бир қанча газлар аралашмасидан иборат бўлса ҳам, унинг ўртача мол. м. бор. Ҳавонинг ҳисоблаб топилган ўртача мол. м. 29 га тенг. Мол. м. —

модданинг асосий тавсифларидан бири. У, шунингдек, полимер моддаларнинг хоссаларини белгиловчи асосий омилдир. Мол. м., асосан, бугнинг зичлигини ўлчаш орқали, осмотик босим орқали (Вант—Гофф крнуни асосида), буг босимининг тушиши, эритмаларнинг тоза эритувчига нисбатан музлаш т-раси пайиши (криоскопия) ёки кайнаш т-раси кўтарилишини (эбули-оскопия) ўлчаш орқали топилади. Учувчан моддаларнинг мол. м. масс-спектрометрия усулида, турли бирикмалар аралашмасининг мол. м. хроматомасс-спектрометрия усулида аниқланади.

МОЛЕКУЛЯР ФИЗИКА — физиканинг модда тузилишини ва унинг хоссаларини шу модданинг зарра (молекула, атом, ион) лардан ташкил топганлиги, бу зарраларнинг ҳамма вақт бетартиб ҳаракат ҳолида бўлиши ва улар орасида ўзаро таъсир кучлари мавжудлиги асосида ўрганадиган соҳаси. Ҳар қандай модда бир турдаги жуда кўп сонли зарралардан ташкил топганлиги учун М.ф. масалаларини ҳал этишда статистик ва термодинамик усуллардан фойдаланилади. М.ф.нинг дастлаб шакланган бўлими газлар кинетик назариясидир. Бу бўлимни ривожлантиришга Ж. К. Максвелл, Л. Больцман, Ж. У. Гиббс катта қисса қўшдилар. Статистик усулни физика фанига биринчи бўлиб А. Больцман 1868—77 й.ларда киритган. 1877-1902 й.ларда Ж. У. Гиббс уни ривожлантириб, классик статистик физика соҳасини яратилишига замин бўлди.

Муайян суюқлик айрим қаттиқ жисملарни ҳўллаши, бошқасини эса ҳўлламаслиги мумкин. Бунинг натижасида ингичка найчаларда суюқлик сат-хи баландлигининг ўзгариш ҳодисаси, яъни капиллярлик вужудга келади. Молекулаларнинг ўзаро таъсир кучлари асосида капиллярлик ҳодисалари назариясини яратишда француз олимлари А. Клеро (1743), П. Лаплас (1806), Т. Юнг (1805), К. Ф. Гаусс (1830-31), Ж. У. Гиббс ва б. салмоқли қисса қўшган.

20-а. бошларида М. ф. тараққиёти ўзининг янги босқичига кўтарилди. Француз физиги Ж. Перрен, А. Эйнштейн (1904), польшалик физик М. Смолуховский (1906), француз физиклари П. Панжевен (1908), де-Бройль (1909) ва б.нинг броун ҳаракати, А. Эйнштейн томонидан яратилган броун ҳаракати назарияси ҳамда Авогадро сонинч аниқлаш бўйича олиб борилган и.т. ишлари қатор муқим хулосалар чиқариш б-н бир қаторда молекулаларнинг ҳақиқатда мавжуд эканлигини исботлади. Кейинчалик рентген, электрон ва нейтрон нурлари ёрдамида суюқ, ва қаттиқ жисملарнинг тузилиши ўрганилди. Модда тузилиши, унинг бир фазадан иккинчи фазага ўтишидаги ўзгариши ҳамда модда тузилишининг т-рага, босимга, электр, магнит майдонларга ва б. пара-метрларга боғлиқ эканлиги аниқланди.

М.ф.нинг энг катта масалаларидан бири берилган жисмнинг механик ва диалектик хусусиятлари шу жисмнинг кимёвий таркибига, уни ташкил этувчи молекулаларнинг тузилишига ва ниҳоят, молекулаларнинг бир-бирига нисбатан қандай тартибда жойлашганлигига боғлиқлигини ўрганишдан иборатдир. Бу масаланинг ҳал этилиши техника ва саноатда зарур бўлган, кўзланган физик хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган янги металл қотишмалар, полимер материаллар, диэлектриклар, қурилиш материаллари ва б. ҳосил қилишнинг

янги усулларини яратишга имкон беради. М.ф.нинг жадаллик б-н ривожланиши ундан статистик физика, физик кинематика, қаттиқ жисм физикаси, суюқликлар физикаси, физик кимё, молекуляр биол. каби мустақил бўлимларининг ажралиб чиқишига олиб келди. М.ф.да эришилган ютуқлар металллар физикаси, полимерлар физикаси, кристаллография каби соҳаларнинг кенг кўламда ривожланишига сабаб бўлди.

МОЛИБДАТЛАР — молибден кислоталарнинг тузлари. Мономолибдатлар (молибден кислота H_2MoO_4 тузлари),

мезомолибдатлар (мезомолибден кислота H_4MoO_5 тузлари), ортомолибдатлар (ортомолибден кислота H_6MoO_6 тузлари), полимолибдатлар ва гетеро-полимолибдатлар каби турлари бор. Кальций молибдат легирланган пўлат, натрий молибдат пигмент, сирлар, лок ва бўёқлар и.ч.да ишлатилади. $PbMoO_4$ — пигмент; $PbMoO_4$ ва Pb_2MoO_5 — акустик материаллар.

МОЛИБДЕН (юн. *molibdos* — кўрғошин; лот. *Molybdaenum*), Mo — Менделеев даврий системасининг VI гуруҳ элементи. Тартиб рақами 42, ат. м. 95,94. М.ни 1778 й. молибдат кислотаси ва унинг тузлари сифатида К. Шееле очган, 1790 й. П. Гьельм ажратиб олган металл ҳолдаги М. намунаси таркибида углерод ва М. карбири бўлган. Металл ҳолдаги соф М.ни 1817 й. Й. Я. Берцелиус олган.

М. табиатда кам тарқалган, Ер пўстидаги массаси — 3-10~4%. 20 га яқин минерали мавжуд, булардан муҳими графитни эслатувчи молибденит MoS (молибден ялтироғи)дир. Повелит $CaMoO_4$, молибдит $Fe_2(MoO_4)_3 \cdot 3H_2O$ ва вульфенит $PbMoO_4$ минераллари ҳам саноат аҳамиятига эга бўлиб, кварцланган жинслар ва гидротермал ҳосилалар таркибида учрайди. Рудаларда М. шеелит, вольфрамит, касситерит, мис ва темир сульфидлари, баъзан берилл тоши б-н ассоциацияланган ҳолда бўлади. АҚШ, Мексика, Чили, Канада, Норвегия, Австралия ва Россияда конлари мавжуд. М.нинг табиатда масса сони 92, 94, 95, 96, 97, 98 ва 100 бўлган 7 та баркарор изотопи бор. Оксидланиш даражаси +2 дан +6 гача.

М. парамагнит, 0,916 К да ўта ўтказувчанлик ҳолатига ўтади, механик хоссалари уни и.ч. пайтидаги механик ва термик шароитларга боғлиқ. Оддий шароитда баркарор, 400° дан юқрида оксидланади, 600° дан юқрида эса М. (III)- оксид MoO_3 ни ҳосил қилади. Фтор, хлор ва бром б-н киздирилганда галогенидлар вужудга келади. Олтингургурт ва

водород сульфид б-н қиздириб юқори ҳароратларда М. (II)сульфид MoS_2 олинади, кремний б-н 1200° дан юқрида силицид беради. М. зар суви, нитрат кислотаси ва водород пер-оксидда эрийди, сульфат ва нитрат кислоталари аралашмаси унга тез таъсир этади. Оддий шароитда ишқррлар эритмаси таъсирига чидамли, аммо киздирилганда қаттиқ эритмалар ҳосил қилади. 1000° да 100 г М. 0,5 см³ водородни ютиши мумкин. 1100—1200°да углерод, углеводородлар ва углерод (II)-оксид М. б-н бирикиб, Mo_2C ни ҳосил қилади. Унинг MoB_2 , MoV ва Mo_2B_5 каби боридлари маълум. Улар кулранг кристаллар бўлиб, сув ва органик эритувчиларда эримайди. Электрон асбобларда, керметлар ва оловбардош материаллар сифатида ишлатилади.

М.нинг гексакарбонили $Mo(CO)_6$ сувда эримайди, концентрланган H_2SO_4 , HNO_3 , HCl таъсирида парчаланadi. Ундан металллар, керамик буюмлар ва графитни крплашда (молибденлашда) фойдаланилади. М. диселенид $MoSe_2$ қаттиқ мойлагич сифатида қўлланади. М. дисилицид $MoSi_2$ эса электр печлари киздиргичлари матери-али сифатида ва молибден буюмларни қоплашда ишлатилади.

Саноатда М. рудалардан ажратиб олинади. М.ни алюмотермия йўли б-н MoO_3 дан олиш истиқболли усуллардан ҳисобланади.

М. пўлат и.ч.да легирловчи қўшимча, авиация, ракета ва атом техникасида ис-сикликка чидамли ҳамда антикоррозиян қотишмалар тайёрлашда қўлланади.

Ад.: Базарова Ж. Г., Сложные оксиды молибдена и вольфрама с элементами I—IV групп., М., 1990; Ахметов Н. С., Общая и неорганическая химия, М., 1981.

Қудрат Ахмеров.

МОЛИБДЕН РУДАЛАРИ — таркибидаги Мо микдори саноат йўли б-н ажратиб олиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган табиий минерал ҳосилалар. Йирик конлардаги рудаларда Мо нинг ўртача микдори 0,06—

0,3%, майдарок конларда эса 0,5—1%. Бошка рудалардан эса йўлдош компонент сифатида ажралиб олинади. М.р. эндоген ва экзоген шароитларда ҳосил бўлади. Эндоген йўл б-н ҳосил бўлган рудалар скарнли, грейзенли ва гидротермал гуруҳ конлар б-н боғлиқ. Асосий минерал рудаси молибденит (MoS_2) бўлиб, унда Мо микдори 60% ни ташкил қилади. М.р.да Мо б-н турли нисбатларда Си, W, озроқ микдорда Bi, Be, Sn учрайди; бундан ташқари, молибденитда Re доимий мавжуд. М.р. худудий ва генетик жиҳатдан интрузив жинслар (мисмолибденли тури моноцит, гранодиорит, граносиенитлар; монометалл молибденли тури биотит-шоҳ алдамчили гранитлар; вольфраммолибденлиси лейкократ камроқ ишқорли гранитлар) б-н боғлиқ. Экзоген М.р. эса баъзан кўмир қатламларида гил, кремнийли сланецларда, шунингдек, қаттиқ нефть битумларида учрайди. Улардаги Мо органик моддалар б-н узвий боғлиқ бўлиб, Y, U, Ge б-н бир ассоциацияда бўлади. Бу конларда Мо жуда оз микдорни ташкил этади. М.р.нинг асосий қисми йирик скарнли ва штокверли конлардан қазиб олинади. М.р. бойитилиб, таркибида 51% гача бўлган концентрат олиш мумкин. М.р.нинг йирик конлари Ўзбекистонда (Олмалик, Қорамозор, Зирабулок-Зиёвуддин, Нурута), Қозоғистон, АҚШ, Канада, Чили, Мексика, Хитой, Австралия ва б. мамлакатларда мавжуд.

МОЛИБДЕН ҚОТИШМАЛАРИ

-асосини молибден ташкил қиладиган қотишмалар. Асосан, иссиқбардош конструкция материаллари сифатида ишлатилади. ВМ-1, ЦМ-2 ва ВМ-2 маркази М.к. таркибида 0,1—0,4% гача углерод бўлади. ВМ-2 қотишмасидан чивик, поковка ва штамповкалар, ВМ-1 ва ЦМ-2 қотишмаларидан эса чивик, лист ва қувурлар тайёрланади. М.к.дан тайёрланган деталлар вакуумда юқори (1800° гача) т-рали шароитда узоқ муддат ишлайди. Бу қотишмалардан $2300\text{—}2500^\circ$ т-рали газлар оқимида қисқа муддат (5

мин. гача) ишлайдиган деталлар ҳам тайёрлаш мумкин. М.к.дан тайёрланган химоя қопламали деталларнинг ҳавода ёки бошка оксидловчи муҳитларда $1200\text{—}2000^\circ$ даги хизмат муддати — $5\text{—}500$ соат. Одатда, М.к. ёйли вакуум печларда, электрон нури ва гарнисаж печларда эритиб олинади. М.к. кукун металлургияси усулида олинганда анча ифлосланади, натижада технологик хоссалари (айниқса, пай-вандланувчанлиги) ёмонлашади.

Молибденни легирлаш учун титан (Ti), цирконий (Zr), гафний (Hf), ванадий (V) ишлатилади (0,1 — 1,5%). Легирловчи элементларнинг кўпчилиги молибденни мўртлаштиради. Титан, цирконий, ниобий ва б. б-н легирланган молибденнинг иссиқбардошлиги анча юқори, аммо пластиклиги пастроқ. Молибденнинг пластиклигини оширувчи бирданбир элемент — рений. Цирконий ва титан М.к.нинг пластик деформацияланувчанлигини оширади. М.к.нинг механик хужалиги т-рага боғлиқ. М.к.дан соплалар, учиш аппаратларининг қопламалари, ракета деталлари, атом реакторларининг қисмлари, электротехника ва радиотехника саноатида ишлатиладиган турли деталлар ва б. тайёрлашда фойдаланилади.

МОЛИБДЕНИТ, молибден ялтироғи — сульфидлар синфига мансуб минерал, кимёвий таркиби MoS_2 ; 60% Мо ва 40% S дан иборат. Ҳар вақт оз микдорда Re қўшимчаси бўлади. Гексонал сингонияли. Варақсимон ва тангасимон агрегатлардан иборат. Ранги кўрғошсимон қуланг, металлсимон ялтироқ. Қаттиқлиги 1, зичлиги $4620\text{—}4800$ кг/м³. М. ниҳоятда юқори т-рали шароитда грейзенли, кам ҳолларда пегматитли конларда вольфрамит, топаз, кассетерит, флюорит, халькопирит, пирит ва б. минераллар б-н бирга ҳосил бўлади. Ренит изотоплардан бирининг изобар ўзгариши ҳисобига ниҳоятда қимматбаҳо ҳисобланган радиогенли изотоп ҳосил бўлади. М.нинг йирик конлари контактли метасоматик гранат-пироксенли скарнларда, шунингдек,

гипотермал ва мезотермал кварцмолибденли руда томирларида мавжуд. Йирик конлари Ўрта Осиё, Кавказ, АҚШ, Мексика, Норвегияда, Ўзбекистонда эса, асосан, Олмалик агрофида бор.

МОЛИБДЕНЛАШ — металл буюмлар сиртига молибден югуртириш. М. усули пўлат, титан, ниобий ва б. металл буюмлар учун қўлланади. Ушбу усуллари бор: 1) молибден ёки ферромолибден кукуни б-н водород оқимида (200—1000° да) М.; 2) газ му-ҳитида М.: а) молибден ёки ферромолибден иштирокида водород ва хлорат кислота оқимида (газ аралашмаси 300—400° да ҳосил бўлади, 800—1000° С да буюмда молибден ажралади); б) молибден пентахлорид (MoCl_5) орқали ўтадиган водород оқимида (300° да); в) молибден гексакарбонал [$\text{Mo}(\text{Co})_6$] буглари б-н водород ёки аргон аралашмасида (250 - 850° да) М.; 3) суюқ муҳитда М.: а) натрий молибдат ($\text{Na}_2 \text{MoO}_4$) эритмаси солинган ваннада электролиз б-н М.; б) шу ванна орқали водород ёки диссоциланган аммиак ўтказиш йўли б-н Na_2MoO_4 дан молибденни кайтариш. М. натижасида буюм қаттиқлашади, сирти мустаҳкамланади, азот кислотасига чидамлилиги ошади.

МОЛИБДЕНЛИ ПЎЛАТ - таркибида 0,15—0,55% молибден ва 0,1—0,45% углерод бўлган конструкцион пўлат; легирланган пўлатлар жумласига киради. Молибден пўлатнинг товланиш ва механик хоссаларини, ёйилувчанлик хусусиятини яхшилайти. М. п. коррозиябардош, иссиқбардош, юқори т-раларда оксидланмайди, шу сабабли, юқори т-раларда ишлайдиган деталлар тайёрлашда, мас, қозонсозлик, турбинасозлик, ракетасозлик ва б. да ишлатилади.

МОЛИБДЕНЛИ ЎҒИТЛАР - таркибида ўсимликлар ўзлаштира оладиган шаклда молибден бўлган микроўғитлардан бири. М.ў. сифатида аммоний молибдат, аммонийнатрий молибдат, молибденли суперфосфат ва таркибида молибден бўлган турли саноат чиқиндилари қўлланади. Одатда, водород

иони кўрсаткичи рН 5,2 дан паст бўлган тупроқларда ўсимликлар М.ў. га кўпроқ зарурат сезади. Экинлардан дуккакдилар (нўхат, соя, беда, себарга), сабзаёт экинлари (карам, помидор), техника экинлари (қанд лавлаги, зиғир) ва б. анча талабчан. Мас, молибден суперфосфатдан экиш пайтида ерга 50—100 кг/га микдориди солинади.

МОЛИК ибн АНАС Абу Абдуллоҳ (713, Мадина — 795) — факих, муҳаддис, моликийлик мазҳабининг асосчиси. Бодал и қдан лийн илм олди, Куръони каримни ўрганди. Ислом ҳуқуқини пухта эгаллаб, «Мадина имоми» унвонига сазовор бўлди. М. ибн А. бирор сиёсий оқимга эргашмасида, ҳокимиятнинг сайлаб қўйилиши қондасини афзал ҳисобларди, лавозимларга маъмурий тайинланишларга қарши эди. М. ибн А. Муҳаммад (сав) саҳобалари айтган ҳадисларни муайян мавзуларга ажратиб, «ал-Муваттаъ» (оммавий, барчага тушунарли маъносида) деб аталган тўплам тузди. Муҳаддис бунинг учун 40 й. умрини сарфлади. Бу илк ҳадис тўпламларидан бири бўлиб, бир неча минг ҳадисни ўз ичига олган.

М. ибн А. мударрислик фаолияти б-н шуғулланган. Шогирдлари орасида таникли муҳаддис Муҳаммад Шайбоний (805 й.в.э.), шофиийлик асосчиси Муҳаммад ибн Идрис Шофиий (820 й.в.э.) бўлган. М. ибн А.нинг ижтимоий-сиёсий қарашлари асосида ҳокимият халифа қўлида бўлиши, халифа эса курайшийлардан сайланиши, алоҳида ваколатли шахслардан ташкил топган гуруҳ (шўро) уни тасдиқлаши керак, деган фикр ётади. Умуман у Муҳаммад (сав) давридаги анъаналарни ёқлаб чиққан, яъни «асҳоб ал-ҳадис» («ҳадис тарафдорлари») оқимининг йирик намояндаси бўлган. Умрининг охирида зо-ҳидликка берилган ва узлатда яшаган.

МОЛИКИЙЛИК — суннипликааги динийҳуқуқий мазҳаблардан бири. Молик ибн Анас асос солган. М. Мадинада пайдо бўлди, Арабистон я.о.га, кейин Миср, Шим. Африка ва Андалусияга

тарқалди. Молик ибн Анаснинг «ал-Муваттаъ» (оммавий, барчага тушунарли маъносида) асари М. таълимотининг асосий манбаи ҳисобланади. М. тарафдорлари Муҳаммад (сав) ҳаётлиги вақтида илк исломда шаклланган фикҳ меъёрларини тан олади, фикҳнинг асосий манбаи сифатида Куръон ва суннага таянади, Мадинанинг саводли аҳолиси яқдиллик б-н маъқуллаган қоидаларнигина ижмо деб ҳисоблайди. Шу б-н бирга мусулмонларнинг умумий манфаатларига жавоб берувчи шариат ҳукмларига монелик қилмайди. Ҳоз. вақтда ҳам бу мазҳаб қоидаларининг Марокаш, Тунис, Жазоир ва Ливия никоҳ-оила ва мулкка оид ҳуқуқига сезиларли таъсири бор. У Ливиянинг бир қанча жиноят қонунлари асосини ташкил этади.

Ад.: Хусниддинов З., Исломи: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

МОЛИШ — ўзбек мусиқа безакларидан бири. Торли мусиқа чолғулари (мас, гижжак, рубоб)да созанда бармоқни бир пардадан иккинчи пардага оҳангдор, оҳиста сирғалтириш йўли б-н бажарилади. Европа мусиқа безаклари (мелизмларидан) глассандо га мос келади.

МОЛИЯ — мақсадли пул фондларини ҳосил этиш, жамлаш, тақсимлаш ва ишлатиш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар. М. иқтисодиётнинг пул секторида юзага келади ва даромадлар асосида юз беради. Пул сектори пул ва пулга тенглаштирилган активларнинг ҳаракати бўлиб, бунинг натижасида пул фондлари вужудга келади. Мақсадли пул фондлари — бу М. ресурслари ёки М. объектидир. М. субъекти шу фондларни яратиш, тақсимлаш ва ишлатишда иштирок этувчилар, яъни корхоналар (фирмалар), турли хўжаликлар, хонадонлар, нодавлат жамоат ташкилотлари ва давлат идораларидан иборат. М. даромад ҳосил қилиш ва уни сарфлашни аниқлашади. Даромадлар илк бор, яъни бирламчи тақсимланганда корхона, давлат ва хонадон М.си юзага келади.

Бу ўринда бирламчи даромадлар ҳосил бўлади, корхона М. фондларини ташкил этади, ишловчилар иш ҳақи олади ва бу хонадон даромадини ҳосил этади, корхоналар бюджетга солиқ тўлайдилар ва бу давлат даромадини юзага келтиради. Даромадлар иккиламчи тақсимланганда бюджетдан транс-фертлар (тўловлар) ва турли махсус фондлар ажратилади. Даромадлар қайта тақсимланганда турли нодавлат ва жамоат ташкилотлари корхоналардан, аҳолидан ва бюджетдан пул олиб, ўзининг махсус фондларини ҳосил этади. М. пул муносабатлари сифатида иқтисодиётда муҳим вазифаларини бажаради: 1. Тақсимлаш вазифаси — жамият даромади бўлган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) пул, қиймат шаклида иқтисодиёт субъектлари ўртасида бўлинади, улардан ҳар бири ўз хиссасини олади, ўз даромадига эга бўлади. 2. Ривожлантириш вазифаси — М. фондларидан пул бериш орқали иқтисодиёт субъектларининг фаоллиги юзага келтирилади. Рағбатлантириш М. воситаларини қўллаш орқали, чу-нончи мукофотлаш, субсидия, субвенция ажратиш, жарима солиш, санация ва солиқларни қўллаш воситасида амалга оширилади. Бозор шароитида асосий рағбатлантириш воситаси солиқ ҳисобланади. Солиқдан имтиёзлар бериш солиқ тўловчиларни қўлига теккан даромадини оширади. Мақсадли имтиёзлар уларни яхши ишлашга ундайди. 3. Ижтимоий ҳимоя вазифаси — ночор аҳоли қатламлари давлатдан, корхона ва ҳар хил нодавлат ташкилотларидан ва пулдор фуқаролардан молиявий ёрдам олади. Мазкур вазифани давлат бюджетининг ижтимоий ҳимоя учун ажратилган маблағлари бажаради. 4. Ахборот бериш вазифаси — мамлакат ва айрим субъектларнинг молиявий аҳволи ҳақида ахборот. Молиявий аҳволни тавсифловчи ахборот (кўрсаткичлар) иқтисодиётга ташҳис қўйишга хизмат қилади. 5. Назорат вазифаси — молиялаштириш йўсинида ажратилган пулни нақадар мақсадли ишлатилишини пул берувчилар

назорат қиладилар. Шу пулни ўринли ёки ўринсиз ишлатилишига қараб молиялаштириш кўпайтирилади, қискартирилади ёки умуман тўхтатилади.

Миллий иқтисодиётнинг бўғинларига қараб турли даражада М. амал қилади. Унинг асосий бўғини куйи даражадаги ёки микромолиядир. Бунга корхона М. си (буни корпоратив М. деб юритилади), хонадон М.си, жамоат ташкилотлари М.си, суғурталаш М.си кабилар қиради. Давлат М.си макродаражадаги М.ни ташкил этади ва миллий манфаатларга хизмат қилади. Ниқоят миллий иқтисодиётнинг энг юқри даражаси бу метимолия бўлиб, бу табиатан халқаро М. муносабатлари ҳисобланади, мамлакатлараро юз беради, халқаро М. ташкилотлари орқали амалга оширилади. Турли даражадаги М. ўзининг кўлами б-н ажралиб туради. М. турли даражадаги молиялаштириш усуллари жиҳатидан ҳам фарқланади. Корхона, суғурта ва хонадон М.си ўзини ўзи молиялаштириш қондасига таянади. Давлат молияси бюджетдан молиялаштириш тамойилларини қўллаиди. Турли нодавлат ташкилотлари ва жамоат ташкилотлари қисман ўзини ўзи молиялаштиради. Миллий иқтисодиётнинг моҳияти ва функциялари молия тизими фаолиятида ўз ифодасини топади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

МОЛИЯ БОЗОРИ — олдисотди объекти пул (пулга тенглаштирилган қоғозлар) бўлган бозор. Бу бозорда молия маблағларини вақтинча ҳақ тўлаб ишлатиш ёки уларни сотиб олиш юзасидан бўлган муносабатлар; пул маблағларининг уни жамгаранлардан қарзга олувчиларга ўтишини таъминлайдиган бозор ин-тлари. Ортикча маблағларга эга бўлган хўжалик субъектлари ўз молиявий ресурслари ни маблағларга муҳтож субъектларга тақлиф қилади. М.б. банкларда, фонд биржасида ва аукционларда ўтказилади.

Молиявий битимларнинг характерига қараб, М.б.ни туркумлашнинг бир неча усуллари мавжуд. Қайтаришлик та-

мойили бўйича М.б. 2 га ажралади: қарз мажбуриятлари (истеъмолни қридиради-ган пул) ва капитал (мулк) бозори. Қарз мажбуриятлари бозориди пул вақтинча қарз сифатида бозорга чиқади ва олинган пул шахсий истеъмол учун ишлатилади. Мулк бозориди кўйилган пулдан даромад олиш ҳуқуқи сотилади ва сотиб олинади. Бу бозорда маблағлар капитал сифатида ишга солиниб, фойда келтиради. Шуни ҳисобга олиб капитал бозорини 2 бўғинга ажратиш мумкин: ссуда капитали бозори ва қимматли қоғозлар бозори. Ссуда капитали бозори — пул шаклидаги капиталнинг фоиз тўлаш шарти б-н қарзга берилишидир. Бу бозорда қиска муддатли мажбуриятлар муомалада бўлади. Булар, асосан, давлат ва банкларнинг мажбуриятлари ҳисобланади. Қимматли қоғозларнинг бирламчи ва иккиламчи бозорларида акция, облигация, вексель ва б. олдисотди қилинади. Хўжалик ҳаётининг байналмилаллашуви натижасида жаҳон М.б. пайдо бўлди.

МОЛИЯ ГУРУҲЛАРИ - бир неча оила ёки гуруҳларнинг иттифоқи. Иқтисодий бирлашиш негизиди ташкил топган йирик молиясаноат бирлашмалари, саноат, банк, транспорт, савдо, су-гурта, хизмат кўрсатиш ва б. соҳаларнинг йирик уюшмаси. 19-а. охири —20-а.нинг бошларида капиталнинг кон-центрацияси ҳамда марказлашуви асосиди шаклланган. М.г. йирик капиталга эга бўлган монополияларнинг гигант иттифоқидир. М.г. дастлаб АҚШ да, кейинчалик Англия, Франция, Германия, Япония ва б. давлатларда ташкил топди. Бундай гуруҳларга Рокфеллерлар, Морганлар, Дюпонлар, Меллонлар, Жинани кабилар мисол була олади. ҳар бир М.г.нинг маркази давлатнинг маълум ҳудудиди жойлашган булади. Аммо 20-а.нинг 70-й.дан уларнинг таъсир доираси байналмилаллашиб-трансмиллий тус ола бошлади. Корпорациялар кўпайди. Мас., Ротшильд гуруҳи тасарруфидидаги активларнинг қарийб 60% Франциядан ташқаридаги ҳудудларда жойлаштирил-

ган. Етакчи М.г. фаолияти универсал характерга эгадир. АҚШ, Ғарбий Европа ва Япония иқтисодиётида 5—10 та М.г. асосий ўрин эгаллайди. Етакчи ўрин АҚШ М.г.га тегишли. М.г.нинг йирик савдо-саноат корпорациялари бошқа М.г.нинг банклари ва суғурта компаниялари б-н кредит алоқаларини ўрнатган. Мас, Калифорния ва Техас (АҚШ) гуруҳлари Уолл-стрит банки кредитларидан фойдаланади. Мамлакатлараро иқтисодий интеграция жараёни янги типдаги бирлашмалар — халқаро корпорацияларни вужудга келтирди. Улар 2 турга ажратилади: трансмиллий корпорациялар ва кўп миллатли корпорациялар. ҳоз. пайтда жаҳонда 37 мингга яқин халқаро корпорациялар ва уларнинг 206 мингдан ортиқ филиаллари фаолият кўрсатмоқда. 1980-й.лар охирида 100 та йирик М.г.дан 38 таси Ғарбий Европада, 29 таси АҚШда, 16 таси Японияда, 10 таси Францияда, колганлари, Австралия, Канада, Янги Зеландия ва б. индустриал мамлакатларда жойлашган эди.

Абдухалил Раззоков.

МОЛИЯ ЙИЛИ — давлат бюджети амал қиладиган ёки молия ҳисоботлари муддати ҳисобланадиган 12 ойдан иборат давр. Календарь йил б-н мувофиқ келмаслиги мумкин. Мас, Буюк Британияда М.й. 1 апр.дан бошланиб, кейинги йилнинг 31 мартда, АҚШда 1 окт.дан бошланиб 31 сент.да тугайди. Буюк Британия ҳукуматининг молия йили эса 6 апр.дан бошланиб, кейинги йилнинг 5 апр.ида тугайди. АҚШда эса бу муддатлар 1 июль — кейинги йилнинг 30 июни. Ўзбекистонда календарь йилга мувофиқ келади (1 янв.дан бошлаб, 31 дек.да тугайди).

МОЛИЯ КАПИТАЛИ - пул капиталли, пул воситалари шаклидаги капитал; саноат капиталининг банк капиталли б-н ўзаро қўшилиб кетиши натижасида юзага келадиган капитал. М.к. иқтисодий категория сифатида 19-а. охири — 20-а. бошларида и.ч. ва банк соҳасида капиталнинг юқори даражада йириклаши-

ши асосида вужудга келди. Бунга қадар саноатчилар ва банкирлар бир-биридан мустақил ҳолда иш кўрар, банклар саноатга хизмат курсатар, саноатчилар саноат фойдасини олса, банклар банк фойдасига эга бўлар эди. Банклар кўлида капитал йириклаша бошлагандан кейин, улар узларининг бўш турган маблағларини саноатга фақат қисқа муддатга эмас, балки узок, муддатга қарз бериб, корхоналарнинг фаолиятига таъсир кўрсатадиган бўлди, ҳатто айрим ҳолларда уларнинг тақдири банкларга боғлиқ бўлиб қолди. Банк маблағлари ҳар хил акциялар сотиб олиш ва «иштирок этиш тизими» асосида саноатга кўча бошлади. Натижада йирик банклар айна бир вақ-тда, саноат магнатларига, йирик саноатчилар эса йирик банк магнатларига айланди. АҚШдаги энг йирик 2 молия монополистик гуруҳ — Морганлар ва Рокфеллерлар М.к.нинг шаклланишига яққол мисол бўла олади, чунки Морган дастлаб банкир, Рокфеллер эса нефть саноатчиси эди. М.г. ривожланган давлатлар иқтисодиётининг барча соҳалари — саноат, к.х., транспорт, савдо, сугурта ва б. мавжуд бўлиб, капиталнинг турли хил шакллари (товар, пул, савдо, кредит)ни ҳаракатга келтиради ва юқори даражада фойда олишга эришади. М.к. давлат сиёсатида кам муҳим роль ўйнайди.

Ахмаджон Ўлмасов.

МОЛИЯ НАЗОРАТИ - 1) молиявий кужжатларнинг юритилишини, унинг белгиланган меъёрлар ва кридаларга мувофиқлигини назорат қилиш; 2) жисмоний ва юридик шахслар томонидан молиявий операциялар, бити-шувларни амалга оширишда қонунлар ва меъёрий кужжатларга риоя этилишини назорат қилиш.

МОЛИЯ ОЛИГАРХИЯСИ (юн. oligarhia — озчилик ҳокимияти) — энг йирик саноат корпорациялари ва банклар эгалари гуруҳи, амалда мамлакат иқтисодиётида, шунингдек, сиёсий ҳаётида ҳукмронлик қилади.

МОЛИЯ РЕСУРСЛАРИ - иқтисодий

субъект ихтиёрида, унинг тасарруфида бўлган жами пул маблағлари, молиявий активлари мажмуи. М.р.ни давлат, фирма ва корхоналар, хонадон ва жамоат ташкилотлари ташкил этади. М.р. молия ва молия тизимининг моддий асоси, молия сиёсатини утказишнинг асосий воситаси. М.р. ялпи ички маҳсулот ва миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида яратилади. М.р. манбаи, биринчи навбатда мамлакат иқтисодиётининг фаолияти, асосан, маҳсулотлар ва хизматларни и.ч. ва сотиш б-н боғлиқ, бўлган пул даромадларидир. М.р., одатда давлат бюджетларида, шунингдек, бюджетдан ташқари фондларда, давлат мулкидан келадиган даромадларда, қарзларда тўпланади.

Ҳоз. давлатлар М.р.ни яратишнинг асосий усули тарзида солиқлардан ташкил топадиган солиқгизимини қўллайдди. Давлат М.р. — давлат ташкил этадиган ва ўз вазифаларини бажариш учун тасарруф қиладиган пул маблағларидир. Фирма ёки корхона М.р. ялпи пул тушуми, банкдан олган кредити, уз мулкни сотишдан келган тушум, уз акцияларини сотишдан келган маблағ х.исобидан шаклантирилади. Хонадон М.р. — иш ҳақи, пенсия, ижара ҳақи, банк берган фоиз ва, ниҳоят, тадбиркорлик келтирган фойдадан ташкил топади. Хонадондаги М.р., асосан, истемол ва жамғариш учун ажратилади.

МОЛИЯ СИЁСАТИ, бюджет сиёсати — давлат умумий иқтисодий сиёсатининг муҳим таркибий қисми; давлат фаолиятини таъминлаш, мамлакат фаровонлигини ошириш мақсадларида молия тизимини ташкил этиш, молиявий ресурсларни сафарбар этиш ва улардан фойдаланиш, давлат олдида турган ички ва ташқи сиёсат вазифаларини бажариш бўйича амалга ошириладиган барча давлат тадбирларини уз ичига олади.

М.с. таъсир кўрсатадиган асосий объектлар — аҳолининг турли катламлари, давлат институтлари (ташқилотлари), саноат ва хўжалиқнинг б. соҳалари, минтакалар ва мамлакатларнинг умумий

худуди. М.с.нинг асосий қуроли ва таркибий қисми — давлат бюджети даромадлари ва харажатлари, заёмлари, солиқ имтиёзларидир. Давлат томонидан танлаган иқтисодий сиёсатга ва мақсадларга қараб айрим бандлар бўйича харажатларни қупайтириш ёки камайтириш орқали мамлакат ҳаётининг у ёки бу томонларига, давлат институтлари га, иқтисодиёт тармоқларига, мас, ҳарбий харажатларни ёки илмий техник тараққиёт учун харажатларни қупайтириб ёки камайтириб, фаол таъсир этиш мумкин. Давлат даромадлар, уларнинг миқдори, солиқлар тизими орқали иқтисодий усиш суръатига, аҳоли фаровонлигига таъсир кўрсатиши, инфляция жараёнларини ва х.к.ни бошқариши мумкин.

Доимий даромадлардан олинадиган молиявий ресурслар етишмаган ҳолларда қарзлар қўлланилади, уларнинг ҳажми ва уларга хизмат кўрсатиш тартиби ҳам иқтисодиёт ҳолатига таъсир кўрсатади. Солиқ имтиёзлари М.с.нинг муҳим усулларида бири ҳисобланади, уларнинг ёрдами б-н давлат иқтисодиётнинг муҳим тармоқлари тараққиётини тезлаштириши, аҳолининг айрим қатламлари ёки тоифаларининг даромадига билвосита таъсир этиши мумкин. Имтиёзлар ва солиқсолиш бўйича преференциялар кейинги ўн йилликларда тараққий этган мамлакатлар иқтисодиётида айниқса кенг ривожланмоқда. Мас, АҚШда имтиёзларнинг умумий миқдори (яъни давлатнинг солиқлар тўғрисидаги қонунга биноан олинадиган солиқлардан мақсадли воз кечиши) федерал бюджетнинг ярмига яқинини ташкил этади. М.с. пул-кредит сиёсати б-н қўшилиб кетади ва ўз тадбирларини ўтказишда унинг усулларидадан фойдаланади. М.с.нинг муҳим томони шундаки, бу сиёсат одатда ҳукумат ва унинг қарорларини тасдиқлайдиган давлат органларининг бевосита тасарруфида ва бошқарувида бўлади, пул-кредит тадбирлари б-н пул ҳукмдорлари — Марказий банк типдаги корхонлар шуғулланади. Макродаражада М.с. дав-

лат сиёсати, микродаражада корхона, ташкилотлар ва хонадонлар М.с.дан иборат. М.с.нинг таркибий қисми — бюджет сиёсатининг мақсади давлат харажатларини муқим равишда пул б-н таъминлашдир. Бунинг учун бюджетнинг даромад қисми таъминланади, бюджет даромади ва харажатлари баланслаштирилади, бюджет тақчиллигини меъёрида (ЯИМга нисбатан 3%) бўлишига эришилади.

Фирманинг М.с. — бу фирманинг ўз молия ресурсларини ҳосил қилиш ва уларни самарали ишлатишга қаратилган чоратадбирларидир. Бундан мақсад фирманинг рентабель бўлиши, ликвидлигини таъминлаш ва ўз-ўзини молиялаштиришга эришишдир. Фирма М.с. унинг пул фондларидан оқилона фойдаланишига, унинг қарздорлигининг меъёрида бўлишига, пул маблагларининг ўз вақтида айланиб туришига, молиявий мажбуриятларнинг вақтида бажарилишига қаратилади. Фирма М.с.ни унинг эгалари ишлаб чиқади, амалга оширилишини эса молия менежери таъминлайди. Хонадон М.с. — унинг даромадлари ва харажатларини баланслаштириш, яъни даромад манбаларини топиш, даромадларни оқилона ишлатиш ва фаровонликни оширишни кўзлайди.

М.с.нинг натижаси унинг асосланган бўлиши, реал имкониятлардан келиб чиқиши ва уни изчил амалга оширилишига боғлиқ.

Аҳмаджон Ўлмасов.

МОЛИЯ ТИЗИМИ — иқтисодиёт пул секторининг бир қисми, молия амалиёти. М.т. фақат молия муносабатларини эмас, балки молияга тааллуқли сиёсий, ташкилий муносабатларни ҳам қамраб олади. Бу тизим таркибига қу-йидагилар киради: а) молия объектини ҳосил этувчи пул фондлари ёки молия ресурслари; б) корхоналар, хонадонлар, давлат идоралари ва нодавлат ташкилотларидан иборат молия муносабатларининг субъектлари — иштирокчилари; в) молия механизми, яъни молия муносабатларида қўлланиладиган ва пул б-н боғлиқ

воситалар (фойда, зарар, рентабеллик, ликвидлик, бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, субсидия, субвенция, дотация, санация, молия нормативлари, молиявий санкция ва б.); г) молия ин-тлари ва давлатнинг молия идоралари (молия компаниялари, молия жамғармалари, молия вазирлиги, унинг маҳаллий бўлинмалари, солиқ идоралари, газначилик хизмати, солиқ полицияси ва б.); д) молия бозори — фонд бозори, суғурта хизмати бозори, валюта бозори; е) молия сиёсати — иқтисодиёт субъектларининг молияга оид йул-йўриклари ва хатти-ҳаракати.

М.т. иқтисодий тизимнинг муҳим унсури, унинг ёрдамида иқтисодиёт тартибланади, иқтисодий ўсиш рағбатлантирилади.

МОЛИЯ-САНОАТ ГУРУҲЛАРИ

- и.ч. самарадорлигини кўтариш учун ўзларининг моддий ёки номоддий активларини бирлаштирувчи асосий ёки кўшимча жамият сифатида фаолият курсатувчи юридик шахслар мажмуалари. М.с.г. манфаати, стратегияси ва унга эришиш йўллари умумий бўлган и.ч. сохалари ва йирик банк монополияларининг бирлашмаси ҳисобланади. Бунда саноат капитали б-н банк капиталининг бирлашуви рўй беради. Дастлаб йирик М.с.г. оилавий молия гуруҳлари, мас, Рокфеллерлар, Морганлар, Дюпонлар, Меллонлар ва б. атрофида шаклланди. Кейинчалик бу гуруҳлар аниқ худудлар бўйича уюшди ва турли оилавий гуруҳларнинг молиявий капиталини бирлаштирди (Кливленд, Калифорния, Чикаго М.с.г. ва б.). Молия капиталининг вужудга келиши ва ривожланиши молия олигархияси табақасининг пайдо бўлишига олиб келади. М.с.г. ва молия олигархияси жамият ҳаётида муҳим ўринни эгаллайди. Бу уларнинг қўлида иқтисодий потенциалнинг жамланиши, компания (фирмалар) акциялари назорат пакетига эгалик қилиш ҳамда сиёсий ин-ститутлар ва оммавий ахборот воситаларига бевосита таъсир этиш имкони-ятлари б-н белгиланади.

Абдухалил Раззоқов.

МОЛЎЙҒАР — янги тушган келинчакнинг уйига ёйилган сепларни йиғиш маросими. Ўзбек хонадонларида келин тушдининг эртасига келиннинг сеплари куёвнинг қариндошлари, кўни-кўшнилари ва келин кўрдига келганларнинг кўриши учун келин тушган хонага ёйиб қўйилади. Маълум муддат ўтгач, келинкуёв томон аёллари, қўшнилари тўпланишиб, ёйилган сеплар йиғиб олишади. М. маросими тобора таомилдан қолиб бормоқда.

МОЛЛОСКАЛАР (Mollusca) — умуртқасиз ҳайвонлар типи. Гавдаси, одатда, бош, тана ва оёқ бўлимларидан иборат (икки паллалилардан ташқари). Танаси мантия деб аталадиган тери бурмаси б-н ўралган. Мантия б-н танаси оралиғида мантия бўшлиғи бўлади. Бу бўшлиқда жабралар ва бошқа органлар жойлашган. Айириш, орка чиқарув ва жинсий тешиқлар ҳам мантия бўшлиғига очилади. Мантия тананинг орқа томонида чиғаноқ ҳосил қилади. Чиғаноқ танани химоя қилиб туради. Ҳаракат органи тананинг қорин томонидан ҳосил бўладиган ясси ёки понасимон ягона оёқдан иборат. Иккиламчи тана бўшлиғи ғовак бириктирувчи тўқима б-н тўлган; целом ва унинг қолдиғи юраколди халтаси (перикардий)ни ва жинсий безлар атрофидаги бўшлиқни ҳосил қилади. Қон айланиш системаси туташмаган; қон томирлардан ҳамда тана бўшлиғи қолдиклари— лакунлар ва синуслар орқали оқиб ўтади. Юраги қоринча ва бўлмача деб аталадиган 2 ёки 4 та ка-мерадан иборат. Нафас органлари ктенидий деб аталадиган жабралардан, қуруқликда ва кўпчилик чучук сувда яшайдиган М.да ўпқадан иборат. Айириш органи ҳалқали чувалчангларнинг метанефридийларига ўхшаш тузилган бир жуфт найсимон буйрақлардан ташкил топган. Буйраги юраколди халтасидан бошланиб, чиқариш сифони деб аталадиган мантия бўшлиғига очилади. Нерв системаси кўпчилик М.да тананинг турли қисмида жойлашган 3 ёки 5 жуфт нерв тугунларидан иборат. Ту-

бан тузилган М. нерв системаси халқум атрофи нерв халқаси ҳамда тана бўйлаб жойлашган нерв стволларидан тузилган. Айрим М.нинг бош нерв ту-гуни кучли ривожланиб, бош мияни ҳосил қилади (бошоёқдилар). Фаол ҳаёт кечирувчи турларида сезги органлари (кўзлар, пайпаслагичлар) ривожланган. М. айрим жинсли ёки гермафродит (қ. Гермафродитизм). Денгиз М.и. тухумидан трохофора ёки велигер (елканча) личинкаси чиқади. Бошоёқлилар, қуруқлик ва чучук сув қориноёқдилари метаморфозсиз (ўзгаришсиз) ривожланади.

М. ёнбош нервлилар ва чиғаноклилар кенжа типига бўлинади. 1-кенжа тип 2 ёки 3 та синфга, 2тип 5 та синфга бўлинади. 130 мингга яқин тури маълум. Ер юзиде жуда кенг тарқалган; бир қанча турлари қуруқликда ва чучук сувларда; кўпчилик турлари денгизларда ҳаёт кечиради. Кўпчилик М. сув туби (бентос)да яшайди. М. сув ҳайвонлари учун озиксифатида катта аҳамиятга эга. Бир қанча турлари (устрицалар, кальмарлар, мидиялар, денгиз тароқчалари, ток шиллиғи) истеъмол қилинади. Марвариддорлардан марварид олинади. Марвариддорлар, мидиялар махсус кўпайтирилади (қ. Аквакультура). Қуруқликдатарқалган айрим М. (ток шиллик қурти, яланғоч шиллик) экинларни еб, катта зиён келтиради. Чучук сув шиллиғи жигар қуртининг оралик хўжайини ҳисобланади.

Лд.:Мавлонов О., Хуррамов Ш., Норбоев З., Умуртқасизлар зоологияси, Т., 2002.

МОЛ-МУЛК СОЛИҒИ - маҳаллий солиқларнинг бир тури, юридик ва жисмоний шахслардан ундирилади. Жаҳондаги деярли барча мамлакатларда мавжуд. Ўзбекистонда юридик шахсларга қарашли асосий воситалар ва номоддий активларининг ўртгача йиллик баланс қиймати солиқ солиш объекти ҳисобланади. Мулк сифатида қонунга мувофиқ сотиб олинган ерлар қиймати бундан мустасно. Юридик шахслар учун солиқ ставкаси мол-мулкнинг ўртгача йил-

лик баланс қийматининг 3% миқдориди белгиланган. Юридик шахслар ўзлари ишлаб чиқарган товарларнинг 50% ва ундан ортигини экспортга чиқарса, мол-мулк солиғидан озод этилади, 25% дан 50% гачасини чиқарса, солиқ суммаси 50% фозизга камайтирилади. Жисмоний шахслар эса уй-жойлари, квартиралари, чорбоғ ва боғ уйлари, гаражлар ва б. иморатлар, бинолар, иншоотлар қиймати, автомобилларнинг барча турлари (юк, енгил, автобуслар, микроавтобуслар ва б.), моторли қайиқлар, вертолётлар, само-лётлар ва б. транспорт воситалари двигателларининг қувватига қараб солиқ тўлайдилар. Уларга қарашли бўлган уй-жойлар, квартиралар, дала ва боғ ховлилардаги уй-жойлари, иншоотлар ва б. қийматининг, агар уларнинг 1998 й. 1 янв.гача қайта инвентарлаштириш қиймати ҳисоблаб чиқилган бўлса 0,5%, қайта ҳисоблаб чиқилмаган бўлса, 7% миқдориди М.-м. с тўлайдилар (2003). ЎзР Солиқкодекси, Республика Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарорларида юридик ва жисмоний шахслардан ундирилладиган М.-м. с.ни камайтириш, бу солиқ бўйича имтиёзлар бериш ёки озод этиш тартиби мавжуд.

Муҳаммаджон Ниғматов.

МОЛОГА — РФнинг Тверь, Новгород ва Вологда вилоятларидаги даре. Волганинг чап irmoғи. Рибинск сув ombорига қуйилади. Уз. 456 км, хавзасининг майд. 29700 км². Қррдан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойидан 58 км да 172 м³/сек. Дек. бошларида музлаб май бошларида муздан бўшайди. Пестово ш.дан қуйилиш жойигача кема қатнайди, М. бўйида Бежецк, Пестово, Устюжна ш.лари жойлашган.

«МОЛОДЁЖЪ УЗБЕКИСТАНА» («Ўзбекистон ёшлари») — республика ёшлар газетаси. Тошкент ш.да рус тилида ҳафтада 3 марта чиқади. Муассиси: Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати ҳамда «Karera Servis» ахборотнашр фирмаси. 1-сон 1926 й. 7 нояб.да «Комсомолец

Востока» («Шарқ комсомоли»), 1935 й. янв.дан «Комсомолец Узбекистана» («Ўзбекистон комсомоли») номи б-н чиққан. 1991 й. янв.дан ҳоз. номда. 2-жаҳон уруши йилларида нашр этилмаган. Саҳифаларида мамлакат ёшларининг ҳаёти, меҳнат, маданият ва спортга оид материаллар ва б. ёритилади.

МОЛОТОВ (Скрябин) Вячеслав Михайлович (1890.25.2, Киров вилояти Номенск ш. — 1986.8.11, Москва) — СССР сиёсий арбоби, Октябрь тўнтаришини амалга оширишда фаоллик қилган. 1918 й.дан партия ва совет идораларида масъул лавозимларда ишлади: 1921-57 й.ларда партия МК аъзоси; Украина КП(б) МК котиби (1920-21), ВКП(б) МК котиби (1921-30). 1930-41 й.ларда СССР ХКС раиси, 1941-57 й.ларда СССР ХКС (МС) ра-исининг 1-ўринбосари, айнаи вақтда 1941—45 й.ларда Давлат мудофаа комитети раиси ўринбосари. 1939—49 ва 1953—56 й.ларда СССР ташқи ишлар халқ комиссари, ташқи ишлар вазири. 1957 й.дан Монголияда элчи. И.В.Сталиннинг яқин сафдошларидан бири. М. 20-а.нинг 30—50-й.ларининг бошидаги оммавий қатағонларнинг фаол ташкилотчиларидан ҳисобланади. 50-й.лар ўрталарида Сталин шахсига сиғинишнинг танқидига қарши чиқди. 1962 й.дан кейин сиёсий фаолиятини тўхтатган.

МОЛУККА ОРОЛЛАРИ - Малай архипелагининг шарқий қисмидаги ороллар гуруҳи. Индонезия ҳудуди. Сулавеси ва Янги Гвинея о.лари оралиғида. Майд. 83,7 минг км². Шим.дан жануб ва жан.-шарққа 1300 км масо-фага чўзилган. Йирик ороллари: Хальмаҳера, Серам, Буру. Ер юзаси тоғлик, энг баланд жойи — 3019 м, Биная тоғи (Серам о.да). Тез-тез зилзила бўлиб туради. Вулкан қўп. Иклими экваториал, жан.да субэкваториал иқлим. Соҳилларида т-ра 25—27°. Йиллик ёғин 800— 2000 мм, тоғларда 4000 мм гача. М.о.нинг 80% дан ортиқ ҳудуди доим яшил ва барг тўқувчи тропик ўрмонлар б-н банд. Пасттекисликларда бутазорлар

учрайди. Орол фаунаси Шарқий Осиё ва Австралияга хос хайвон турларидан иборат. Шоли, маккажўхори, зираворлар экилади. Кокос пальмаси планта-циялари бор. Бош шахри ва порти — Амбон (Амбон о.да).

МОЛХОНА — мол бокиладиган бино. Бокиладиган мол тури га қараб қўйлар учун қўралар, қўтонлар, қорамоллар учун оғилхоналар, отлар учун отхоналар курилади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос тузилишга эга. Қрамоллар М.да боглаб ва боғламай бокилади. Моллар 2 қатор қилиб боғлаб бокиладиган М.да оғилхона бино бўйлаб қатор жойлаштирилади ва 1,5 м ли кўндаланг йўллар б-н секцияларга бўлинади, ўртадаги 1,5 м ли йўлдан ем-хашак охурларга тарқатилади, икки четдаги 1,2 м ли йўллардан гўнг ташилади. Тўрт қаторли М.да озук тарқатиладиган иккита ва гўнг чиқариладиган учта йўл қилинади. Олти қаторлисида оғилхоналар учта қўш қаторга жойлаштирилиб, озук тарқатиладиган учта йўл, гўнг чиқариладиган тўртта йўл бўлади. М.даги ҳар бир оғилхонада мол боғлаш ускуналари, охур ва суғорғич ўрнатилади. Оғилхоналарнинг катталиги, молларнинг маҳсулдорлиги ва зотдорлигига қараб, эни 1—1,2 м, бўйи 1,7—2 м қилинади. М.да қўшимча бинолар: ем, тўшама ва асбоб-ускуналар сақланадиган хоналар, вентиляция камераси, ходимлар хонаси бўлади. М. яқинига сут блоки курилади, унда лаб., сут куйиладиган, идиш ювила-диган жойлар, вакуумнасос, қозонхона ва б. бўлади.

Моллар боғламай бокиладиган М. ёпиқ ёки уч томони ўралган ярим очик (айвон кўринишида) бўлади. Ҳаво ҳарорати —20° дан паст бўлмайдиган р-нларда ярим очик М. курилади. Бундай М. олиб қўйиладиган тўсикдар б-н секцияларга бўлинади. Ҳар қайси секция 60 тагача сигирга мўлжалланади. Механизмларда гўнг чиқариш, ем-хашак ва тўшама ташиб келиш учун сек-циялар ўртасидан ўтадиган йўл қилинади. М. майдони учун сутчилик хўжаликлариди

ҳар бир сигирга 4—5 м², гўшт етиштириладиган хўжаликларда бузоғи б-н сигирга 7 м² ҳисобидан жой ажратилади. М. яқинида молларни яйратиш майдончаси (ҳар бир сигирга 7—10 м²) бўлади, бу ерга ҳамма моллар учун умумий охурлар ва суғорғичлар курилади. М. яқинига сигир соғиладиган бино курилиб, соғиш ускуналари ўрнатилади (Чорвачилик фермаси).

Рўзимат Ҳамроқулов.

МОЛЧАНОВ Лев Александрович (1878—1962) — табиий географ, иқлимшунос, зоолог, қўлшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1943). Проф. (1922), геогр. фанлари д-ри (1938). 1907-18 й.ларда Ўрта Осиё (Амударё, Помир)да биологик, гидрологик ва метеорологик кузатувлар олиб борган. 1921—1938 й.ларда Туркистон (Ўрта Осиё) метеорология илмий тадқиқот ин-тида ишлаган ва Ўрта Осиё унтининг проф. 1938 й.дан умрининг охиригача Тошкент қ.х. ин-тида метеорология ва иқлимшунослик кафедраси мудири. Илмий ишлари, асосан, Ўрта Осиё иқлими, гидрологияси ва умумий табиий геогр.сига бағишланган.

МОЛЬ — Халқаро бирликлар тизими СИ да модда миқдори бирлиги. 1971 й.да қабул қилинган. Массаси 0,012 кг га тенг бўлган углерод ¹²C изотопи таркибидаги атомлар сонига тенг бўлган таркибий элементлар (молекулалар, атомлар, электронлар ва б. бир хилдаги зарралар) дан ташкил топган модда миқдорига тенг. Ҳар қандай модданинг бир моли бир хил сондаги таркибий элементлардан ташкил топган. Бу сон, одатда, Авогадро доимийси деб аталади ва унинг тажрибалар асосида аниқланган қиймати $N_A = 6,022 \cdot 10^{23}$ моль⁻¹ га тенг. Шунинг учун М. қайси заррага тегишли эканлиги курсатилиши керак. Мас, сув молекулаларининг бир моли деганда $6,022 \cdot 10^{23}$ та сув молекулалари тушунилади. $6,022 \cdot 10^{23}$ та сув молекулалари таркибида эса водород атомларининг 2 моли, қислород атомларининг 1 моли, протонларнинг 10 моли,

нейтронларнинг 8 моли ва электронларнинг 10 моли мавжуддир. Берилган модда молекулалари 1 молининг массаси, одатда, шу модданинг моляр массаси деб аталади. М. тушунчадан молекуляр физика, кимё, термодинамика ва б. сохалардан назарий ҳамда амалий ҳисобкитоб ишларини бажаришда кенг қўлланилади.

МОЛЬБЕРТ (нем. Malbrett сўзидан) — рассомлик санъатида қўлланиладиган дастгоҳ. Рассом асар ишлаш жараёнида картина, раем ва ҳ.к.ни ўрнатадиган мослама, таглик; одатда, ёғочдан тайёрланади. Уч оёқди ва вертикал тик устунлари горизонтал асосга мустақкамланган турлари бор. Кўпроқ М.нинг оддий, енгил ва ихчам шаклларидан фойдаланилади; рассомлик устахоналарида, шунингдек, йирик асарларни ишлаш учун турли баландлик, зарур бурчакларга қия қилиб ишлаш имконини берадиган, бир вақтнинг ўзида иккита полотно ўрнатиш мумкин бўлган оғир, кўчмас, металл, замонавий (пластик) хом ашёлардан тайёрланган М.лардан фойдаланилади. Оғир бўлишига қарамай иш жараёнида баъзи мосламалар (мас, гилдирак) туфайли уни силжитиш енгил ва қулай. М. Ўзбекистон БА устахоналарида, қисман, «Файз Холдинг» компаниясида ишлаб чиқарилади.

МОЛЬЕР (Moliere) (тахаллуси; асл исм-шарифи Жан Батист Поклен) (1622.15.1 - Париж - 1673.17.2) -француз драматурги, актёри, театр ар-боби, сахна санъати ислохотчиси. Лотин тили, антик адабиётни ўрганган. 1645—48 й.ларда сайёр театр труппасида актёрлик қилган. Халқ театр анъ-аналари б-н классицизм ютуқдарини умумлаштириб, ижтимоий-маиший комедия жанрини яратди. 1658 й.дан М. ўз труппаси б-н Париж ва сарой театрларида пьесалар қўйди. Шох асари — «Тартюф» (1664) комедиясида хурфикрликнинг ашаддий душмани — христиан черкови кирдикорларини фош этди. Дон Жуан ҳақидаги халқ афсоналарини қайта ишлаб, «Дон Жуан» (1665) реалистик пьесасини яратди. «Зўраки никоҳ» (1664), «Мизантроп», «Амфи-

трион», «Жорж Данен», «Хасис» (1668), «Дворянлар орасидаги мешчан» (1670), «Ўқимишли аёллар» (1672), «Сохта бемор» (1673) ва б. комедиялар муаллифи. М. комедияларида чуқур фалсафий ва ахлоқий масалалар қўйилган. Уларда яхши фазилатли кишилар тасвирланган, лекин пьеса қахрамонлари хаддан ташқари талаблар қўйиб, соғлом фикр юритишдан воз кечадилар, натижада бу, амалда, яхши фазилатнинг йўқ бўлишига олиб келади. М. ижоди ҳаёон театри ривожига самарали таъсир этган. 19-а. бошида Француз академиясига М.нинг бюсти қўйилган. Ҳар йили 17 фев.да — буюк француз комедиографи 1673 й. 17 фев.да сўнгги бор сахнага чиқиб роль ўйнаган кунда Париждаги машҳур «Комеди Франсез» театрида М. пьесалари намойиш этилади. М.нинг айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинган: «Хасис» (1925), «Тартюф» (1941), «Скапен найранглари» (1950) ва б.

МОЛЯР ЭРИТМА — 1 л эритмада эриган модданинг грамммолекула (моль)лари сони б-н ифодаланадиган эритма концентрацияси. Бундай эритма М ҳарфи б-н белгиланади. Бу ҳарфнинг олдида эритманинг «молярлигини», яъни унинг 1 литрида эриган модданинг моллар сонини кўрсатадиган коэффициент қўйилади. Мас, 2 М эритманинг 1 литрида 2 моль эриган модда борлигини, 0,3 М эритманинг 1 литрида 0,3 моль эриган модда борлигини кўрсатади (яна қ. Концентрация).

МОМАҚАЛДИРОҚ — қисқа вақт давом этадиган, чакмоқ чақиб, электр разряди — яшин б-н кузатиладиган атмосфера ҳодисаси; яшин йўли бўйлаб ҳавонинг тезда исиб кенгайишидан ҳосил бўладиган портлаш тўлкини. М. вақтида булутлар орасида ёки булут б-н Ер орасида яшин пайдо бўлиб, қаттиқ гумбурлаган товуш чикдди. Товуш яшин йўлининг ҳар хил нукгаларидан кузатувчига бир вақтда келмайди, балки булут б-н Ер сиртида бир неча марта қайтиб, ҳар хил вақтда келгани учун гумбурлаш давомли

бўлади. М., одатда, 15—20 км гача эшитилади. М. ёмғирли булутларда ҳамда намликка тўйинган, ҳаракатчан ҳаво массасида вужудга келади. Ёмғирли булутларнинг бал. 7—15 км, юқори қисми т-раси 15° —20° дан ошмайди. Улар сув томчилари ва муз кристалларидан иборат. М.ли булутларнинг ҳажми бир неча юз км¹ дан минг км³ гача бўлиб, ундаги сув ва муз зарраларининг массаси 106 — 107 т, потенциал энергияси 1013—10⁴ Ж, яъни мегатон қувватли термоядро бомбасининг энергиясига тенг. М.даги электр заряди 10—100 Кл, орасидаги масофа 1—2 км дан 10 км гача, электр разрядлари вақтида электр токи кучи 10—100 А гача етади. Сайёрамизда бир вақтда 1800 тагача М. кузатилиши мумкин. М шим. кен-гликларда жуда кам булади, лекин ёз ойларида Марказий Арктикада ҳам кузатилади. Ўрта кенгликларда йилнинг 10— 15 куни М. б-н ўтади. М. езда курукпикда, кишда океанлар устида кўп бўлади. М. субтропик ерларда жуда кам бўлиб, эк-ваторда ҳаво ҳарорати юқори, намлиги катта бўлган пайтларда кучли ўтади.

МОМАҚАЛДИРОҚ ҚАЙД ҚИЛГИЧ — бир неча ўн километр узокликда бўладиган электр разрядлари (яшин)ни қайд қилиб, уларни ёзиб борадиган радиоқурилма; оддий ва автоматик ёзиб борадиган хиллар бор. Катта ҳудуддаги электрсизланиш вақтида кузатиладиган қисқа вақтли импульслар шаклидаги электромагнит тўлқинлар (атмосфериклар)ни қайд қилиш учун радиопеленгация қўлланади.

МОМБАСА —Кениядаги шаҳар, Ҳинд океанидаги маржон оролида, материк б-н дамба ва кўприк орқали боғланган. Соҳилбўйи провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 450 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Шарқий Африка ва мамлакатнинг йирик порти (йиллик юк ортиб-тушириш 6 млн.т дан ортик) бўлиб, чуқур сув ости причаллари б-н жиҳозланган, океан кемалари ҳам кира олади. Т.й. орқали

Уганда ва Танзания б-н боғланган. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Не-фтни қайта ишлаш, кимё, озиқ-овқат (гўшт к-ти, ун тортиш, шоли оқлаш), тамаки, тўқимачилик саноати корхоналари, кема верфи мавжуд.

Шаҳар 12-а.дан маълум. Йирик савдо шаҳри бўлган. 1593 й.дан Португалиянинг Шарқий Африка соҳилларидаги мустамлакаси маркази эди. 18-а.дан уммонийларнинг Мазруий сулоласи қўл остига ўтди. 1837 й.дан Занзибор султонлиги таркибида бўлди. Меъморий ёдгорликлардан Иисус форти (16-а.), соборлар, масжидлар, ибодатхоналар сақланган. Туризм ривожланган. Денгиз курорти.

МОМЕНТ (лот. moveo — силжи-таман, кўзгатаман) (математика ва физикада) — айрим ўлчов, микдор ва векторлар номи. Эҳтимоллар назариясида М. — тасодифий микдорларнинг сонли характеристикаси. Тасодифий микдор χ нинг ёстартибли М. и деб %к нинг ўрта қийматиغا, Лтартибли абсолют М. и деб $|\chi^k|$ нинг ўрта қийматиغا айтилади. Мас, тасодифий микдорнинг математик кутилмаси M_i , унинг биринчи тартибли М.идир. Тасодифий микдор χ , нинг Лтартибли марказий М.и деб (I, —II)к нинг ўрта қийматиغا айтилади. Мас, дисперсия $\sigma^2 = D_i = M(i, — M_i)^2$ иккинчи тартибли марказий М.дир.

Механикада М. — моддий нукталар тизимида массалар тақсимотининг сонли характеристикаси. Агар тўғри чизикдаги x_1, x_2, \dots координаталарида t , τ ($\tau > 0$) массали нукталар бўлса, бу тизимнинг санок тизими 0 нуктасига нисбатан k даражадаги М.и $M_k = x_1^k + x_2^k + \dots$ бўлади. $k=1$ бўлса, — статик М., $k=2$ бўлса, — инерцион М. дейилади. Физикада куч моменти, ҳаракат микдори моменти, инерция моменти каби тушунчалар мавжуд.

МОМИҚ — 1) 3-дларда пахтаг ишлов бериш жараёнида толаси ажратиб олинган чигитда қоладиган калта толадан тайёрланадиган майин пахта. Унга циклонларда йиғиладиган ифлос ва чангли момик пахта қам киради. Асо-

сан, пахта целлюлози (35% гача)дан иборат. М. жингалакланиб қолган қалта тола кўринишида бўлади. Ранги — оқдан сарғишгача. М.дан момиқ пахта, сунъий тола, плёнка, целлюлоза, қоғоз ва б. олишда фойдаланилади; 2) туя, қуён ва б. майин жули хайвонларнинг жуни. Майин газлама ва рўмол тўқиш учун ишлатилади.

МОМИҚ ПАХТА — хар хил йўналишда тартибсиз равишда кучсизгина бириккан қалта толалардан иборат майин пахта. Асосан, толаси ажратиб олинган чигитлар сиртида қоладиган қалта тола (лингт) дан тайёрланади. М.п. тайёрлаш учун хом ашё (қалта толалар) хар хил аралашмалардан тозаланади ва титишсаваш агрегатида титилиб ва савалаб майин' массага айлантирилади. Махсус ишлов берилиб (кимёвий моддалар б-н кайнатилиб) зарарсизлантирилган М.п. тиббиётда, оддийлари техника мақсадларида ишлатилади. М.п. гигроскопик (намни яхши шимадиган) ва компресс қилиш хиллариға бўлинади. Гигроскопик М.п. оппоқ бўлади, қатламларға осонгина ажралади, қон ва йирингни яхши шимгани учун яраларни боғлашда ишлатилади. Компресс қилиш М.п.си бинт б-н боғланган яра газак олиб кетмаслиги учун уни иссик тутиш мақсадида боғлам устидан кўйилиб, устидан бинтланади. У синган жойларни гипслашда ҳам

қўлланилади. М.п.нинг алоҳида хили — ватин бир ёки икки томондан эмульсия сурқалган материал бўлиб, кий-им-бош тикишда ишлатилади. Пахтадан бошка толалардан ҳам момиқ толалар массаси тайёрлаш мумкин. Уларни табиий ва сунъий хилларға ажратса бўлади. Табиий толалар — жун, ипак, зиғир, пенька, асбест толалар; сунъий толалар — целлюлоза, шиша, металл, шлак, базальт толалар. Табиий момиқ толалар тикувчилик, мебел-лсозлик ва техника мақсадларида, сунъий момиқ толалар қурилиш ва кимё саноатида ишлатилади.

МОМОҲАВО (қад. яхудийча ва ис-

лом манбаларида Ҳавво — ҳаёт манбаи) — исломға кўра, Одаматонкт хотини, биринчи аёл ва инсон зотининг онаси (Инжилда Ева номи б-н маълум). М. Одаматонинг қовурғасидан яратилган, деб шарҳланади. У Иблиснинг сўзига кириб, Одам-атони ман қилинган мевани тоғиб кўришға ундайди. Шу сабабли М. Одамато б-н жаннатдан чиқарилиб, ерда яшашға маҳқум этилади. Улар Макка яқинида яна учрашишади. М. Одамато ўлимидан кўп ўтмай қазо қилади ва унинг ёниға дафн этилади.

МОНАДА (юн. monas — ягона, бўлинмас) — турли фалсафий таълимотларда борлиқнинг тузилиш элементларини ифодалаш учун ишлатиладиган ту-шунча: пифагорчилар таълимотида сон, неоплатонизмда ягоналик. Ж.Бруно фикрича, М. воқелиқнинг жисмоний ва айни вақтда психик элементи. М.лар ҳақидаги таълимот (монадология)нинг асосчиси Г. Лейбниц ҳисобланади. Унинг фикрича, М. рухий табиатға эға бўлган, бутун дунёни ўзига камраб, акс эттира оладиган оддий (бўлинмас) ва фаол бирламчи субстан-циядир. Монадология ғояси 19-а.да немис файласуфи И. Гербарт, Г. Лотце, 20-а.да Э. Гуссерль (Германия), А. Уайтхед (Буюк Британия) ва б.нинг қарашларида ўз аксини топди.

МОНАКО (Monaco), Монако князлиги (Principaute de Monaco) — Жан. Европада, Ўрта денгиз со-ҳилидаги давлат. Майд. 2 км2. Аҳолиси 31,8 минг киши (2001). Пойтахти — Монако ш. М.да монегасқлар, фран-цузлар, итальянлар яшайди. Расмий тил — француз тили. Дини — католицизм. Маъмурий жиҳатдан 3 округға бўлинади. Бу округлар бир-бири б-н қўшилиб кетган Монако, Кондамин ва Монтекарло ш.ларидан иборат.

М. — конституцияли монархия (князлик). Амалдаги конституцияси 1962 й. 17 дек. да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — князь (1949 й. 9 майдан Ренье III). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни князь б-н Миллим кенгаш (парламент) амалға

оширади. Ижроия хркимиятини князь номидан Давлат вазири бошчилигидаги Хукумат кенгаши бошқаради.

Мил. ав. 10— 1-ларда ҳоз. М.худудиди финикий, кейинроқ юнон манзил-гоҳлари бўлган. Мил. ав. 1-а. да М.даримликлар, кейинчалик араблар, мил. 11-а.нинг 2-ярмида генуяликлар ҳукмронлик қилган. 1419 й.дан М. мустақил князлик, 1524 й.дан Испания, 1641 й.дан Франция протекторати. Франция инқилоби натижасида М.да князлик хркимияти ағдарилиб, мамлакат Францияга қўшиб олинди (1793). 1814 й.ги Париж сулҳи М. князлигини тиклади, Вена конгресси (1814—15) қарори б-н М. Сардиния қироллиги протекторатига айланди. 1861 й.дан Франция протекторати. 1865 й.да Франция б-н божхона иттифоқини тузди. Француз Морис Блан М.да қиморхона очишга концессия олди. «Денгизда чўмилиш жамияти» тузилди ва у Монтекарлода қиморхона мажмуасини қурди. Франция б-н М. ўртасидат.й. қурилгач (1868), Монтекарлодаги қиморхона дунёга машҳур бўлди ва М.нинг асосий даромад манбаларидан бирига айланди.

1899 й. М.да Океанография музейи ташкил этилди ва у халқаро океанография тадқиқотлари маркази бўлиб қолди. 1911 й. биринчи конституция жорий қилинди, унда сайлаб қўйиладиган Миллий кенгаш (парламент) кўзда тутилган эди. 1959 й.да князь Ренье III Миллий кенгашни тарқатиб, конституциянинг амал қилишини тўхтатди. 1962 й.да янги конституция жорий этилди. 1963 й. 18 майда Франция б-н М. ўртасида тузилган битимдаги конвенцияга мувофиқ, Франция М.дагиларга эркин солиқ солиш ҳуқуқига эга бўлди. М. — 1993 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 19 нояб. — Миллат куни.

М.да озиқ-овқат, электротехника ва радиоэлектроника, кимё, фармацевтика, полиграфия, кема таъмирлаш корхоналари бор. 800 га яқин халқаро компания ва 50 банк бошқаруви ишлайди. М. — ту-

ризм марказларидан бири. Бу ерда дунёга машҳур курортлар мавжуд. Хорижий сайёҳларга хизмат кўрсатиш, курортлар ва қиморхоналар асосий даромад манбаидир. Пул бирлиги — француз франки.

М.да расмий сиёсий партиялар йўқ; турли сиёсий ташкилотлар парламент сайлови вақтида фаолият юритади. М. қасаба уюшмалари бирлашмасига 1944 й.да асос солинган. М.да ойлик «Газет Монако — Кот д' Азюр» («Монако газетаси — Ложувард сохил», 1976 й.да асос солинган), ҳукуматнинг хафталик «Журналь де Монако» («Монако газетаси», 1858 й.дан), «Монако актуалите» («Монако янгиликлари», 1985 й.дан) газ.лари чиқади. Монтекарло радиоси ва Монтекарло телевидениеси 1954 й.дан мавжуд.

М. да бошланғич ва ўрта мактаблар, хунартехника билим юрглари, Монако ш.да Муסיка академияси бор. М. худудиди топилган £ «С қад. маданият излари палеолит ва неолит даврларига мансуб (Расадхона, Боссе-Руссе ғорлари ва б. жойлардаги топилмалар). Финикияликлар ҳукмронлиги даврида афсонавий қахрамон Мелькарт ёки Гераклга бағишланган ибодатхона қурилган. Греция ва Рим ҳукмронлиги даврларига оид сопол, олтин буюм ва зебзийнатлар, айникса, кўп топилган. 1215 й.да генуяликлар М. қўлтиғи атрофидаги қоя тепасига қурган қалъа 16-а.да саройга айлантирилди ва у Монако шаҳри тарихий марказининг ўзағи бўлиб қолди.

М. санъати Франция ва Италия баддий маданияти таъсирида ривожланди. Бу ердаги барча муҳташам иншоот ва бинолар француз меъморлари лойиҳаси асосида қурилган. Турар жойлар, асосан, 2—3 қаватли иморатлар тарзида барпо этилган. Кейинги йилларда баланд бинолар, кўнгилочар муассасалар кўплаб қурилди.

МОНАКО — Монако пойтахти. Ўрта денгиз бўйидаги Денгиз бўйи Альп тоғларининг туртиб чиққан қояли қисмида жойлашган. Аҳолиси 2 минг киши чамасида. Ўрта денгиз бўйидаги

порт. М. — йирик океанография маркази: и.т. ин-ти, музей, аквариум; Халқаро гидрография бюроси ишлаб турибди. Электротехника, радиоэлектроника, кимё, фармацевтика, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ботаника боғи, музейлар, кутубхона бор. Мёморий ёдгорликлардан сарой (16—19-а.лар), собор ва б. сақланган. Туризм ривожланган, курорт шаҳар.

МОНАРХ (юн. monarchos) — давлатнинг яқка ҳукмдори. Одатда, ҳокими-ят унга мерос бўлиб ўтади. Барча монархлик мамлакатларида М. қонун бўйича дахлсиз одам ва у ҳар қандай масъулиятдан озод ҳисобланади. Турли мамлакатларда М. турлича: Буюк Британия, Испания, Дания, Швеция, Бельгияда — киро, Малайзия, Бруней, Уммонда — султон, Қувайт, БААда — амир, Люксембургда — буюк герцог, Лихтенштейн да — князь деб аталади.

МОНАРХИЯ (юн. monarchia — яқка ҳокимлик) — давлат бошқаруви шакли. Бунда давлат бошлиғи монарх ҳисобланади. М.нинг 2 тури мавжуд: мутлақ (абсолют) М., бунда монархнинг тўла ҳркимиятини чеклайдиган бирон-бир давлат органи бўлмайд; ко нети-туциявий М., бунда монарх ҳокимияти конституция асосида амал қиладиган муайян ваколатли орган б-н чекланган бўлади, яъни қонунчиликни парламент, ижро ҳркимиятини ҳукумат олиб боради. Айрим мамлакатларда давлат бошлиғи айни вақтда лийнй раҳбар ҳам ҳисобланади.

МОНАСТИРЛАР (юн. monasterion — монахлар маскани) — черковнинг муайян йўл-йўриқлари асосида биргаликда яшовчи монах (роҳиб)лар жамоаси; монахлар жамоаси фойдаланадиган ибодатхона, турар жой ва хўжалик бинолари мажмуи. Биринчи буддистлар М.и мил. ав. I минг йиллик ўрталарида Ҳиндистонда пайдо бўлган. Будда М. и кейинчалик Бирма ва Таиланд (2—3-а.лар)да, Вьетнам ва Хитой (4-а.да, Корея ва Япония (6—8-а.лар)да ҳамда Индонезия (7-а.)да вужудга келди. Христиан

М.и эса дастлаб 3—4-а.ларда Мисрда, сўнгра Рим империяси (4—5-а.лар)да, кейинчалик Европада юзага келган. М. йирик ер эгаларига айланиб, диний мафкура маркази бўлиб қолган. М. вужудга келган дастлабки пайтларда иқтисодиёт ва маданият тараққиётида муайян роль ўйнаган. Ўзбекистонда Рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё епархиясига қарашли 3 та монастирь бор: Свято Никольск Троицк аёллар монастири (Тошкент ш., Миробод тумани), Свято Покровск аёллар монастири (Тошкент вилояти, Қуйи Чирчиқ тумани), Свято Георгиевск эркаклар монастири (Чирчиқ ш.).

Камолжон Комилов.

МОНАХЛАР, роҳиблар (юн. monachos— ёлғиз) — ижтимоий диний гуруҳ. Улар тарки дунё қилиши, мол-мулкдан воз кечиши, нафеини тийиши (оила қурмаслиғи), қариндошлик ва ижтимоий алоқалардан холи бўлиши, қатъий интизомга риоя қилиши керак ва х. к. М. монастирда яшаши ва унинг қоидаларини бажариши шарт ҳисобланади.

Монахлик дастлаб мил. ав. I минг йилликда Ҳиндистон (буддизм)да, кейинчалик Хитой, Япония, Тибет, Жан.-Шарқий Осиё ва Қад. Шарқ мамлакатларида пайдо бўлган. Христианликда монахлик 3—4-а.ларда вужудга келган. Бу динда монахликка ўтган киши сочини олдириб, янги исм қабул қиладди, алоҳида кийим кияди. Ислом динида М. бўлмаган, лекин моҳиятан уларга яқин турган ўзига хос оқим вакиллари — суфийлар деб аталади (қ. Тасавуф).

МОНАХЛИК ОРДЕНЛАРИ - католицизмдз. марказлашган монахлик уюшмалари. Улар ўз фаолиятларида Рим папаси тасдиқлаган уставларга амал қиладилар. Илк М. о. бенедиктчилар уюшмаси бўлиб, унга 6-а.да Италияда асос солинган. 12—13-а.ларда Францияда католикларнинг бир неча М.о. тузилди. Католик М.о. азоларининг кўпчилиғи монастирларя яшайди. 1970-й.ларда 180 га яқин М.о. бор эди.

МОНАЦИТ (нем. monazit, юн. monazo — якка яшайман) — минерал; церий гуруҳига мансуб нодир ер элементлари фосфати. Кимёвий таркиби (Ce,La...) [Po4]. Моноклин сингонияли. Кўпинча турли кўшимчалари бўлади, булардан асосийлари: TiO_2 (28% гача), SiO_2 (6% гача), V_2O_5 (5% гача) ва б. Пластинкасимон, баъзан калин тахтчасимон кристаллар, турли шаклли доначалар, доначали массалар ҳосил қилади. Кўпинча кучли радиоктив. Ранги сариқ, сарик-яшилдан кўнғир, қизил-кўнғиргача. Каттиклиги 5—5,5, зичлиги 4,9—5,5 г/см³. М. конлари, одатда, гранитли пегматитлар б-н, баъзан ишурий гранит, сиенитларда гидротермал карбонатли томирлар б-н боғлиқ.

М., асосан, дарё ва денгиздаги сочмалардан (Ҳиндистон, Бразилия, Шри Ланка) олинади. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда Чоркесар, Оқтов ва Чатқол-Курама тоғларида ва б. жойларда аксессуар кўринишида куп учрайди. Церий ва торий олишда хом ашё.

МОНБЛАН (франц. ва итал. — Оқтоғ) — Ғарбий Альп тоғларидаги тоғ массиви, Франция, Италия ва Швейцария чегараси бўйлаб 50 км масофага чўзилган. Энг баланд жойи 4807 м, Ғарбий Европада энг баланд чўкки. Гранит, гнейс ва кристалл жинслардан тузилган. Тоғ тепасидаги музликларнинг майд. 200 км² дан ортиқ, энг йириги Мерде-Глас музлиги (уз. 15 км). Альпинизм, туризм ривожланган. Астрономия ва метеорология расадхонаси бор. М. орқали уз. 11,6 км ли автомобиль тоннели қурилган.

МОНГОЛ ТИЛИ, мўғул тили -мўғул тиллариан бири, Монголиянинг расмий тили (1921 й.дан), халха лаҳжаси асосида ривожланмоқда, шунинг учун «халхамонгол тили» деб ҳам аталади; ХХРнинг Ички Монголия ҳудудида хдм қабилалараро тил сифатида қўлланади. 5 млн.дан ортиқрок, киши сўзлашади. 14—15-а.ларда шаклланган. Бир қанча лаҳжа ва шевалари бўлиб, улар, асосан, дж, дз, ц, ч сингари коришиқ ун-

дошларнинг қўлланиш-қўлланмаслиги б-н ўзаро ажралиб туради. Қдд. ёзувли М.т. мўғулларнингёзма адабий тили ҳисобланади. Ички Мон-голияда қўлланади. Монголияда 1945 й.дан рус алифбоси асосида унга 2 та ҳарф қўшиш б-н янги мўғул ёзуви жорий қилинган.

МОНГОЛИЯ (Монгол Улс) - Марказий Осиёда жойлашган давлат. Майд. 1565 минг км². Аҳолиси 2 млн. 655 минг киши (2001). Пойтахти — Улан-Батор ш. Маъмурий жиҳатдан 18 аймок (вилоят)га, аймоқлар сомон (туман)ларга бўлинади. Улан-Батор, Дархан ва Эр-дэнэт ш.лари мустақил маъмурий бирлик бўлиб, бевосита марказий ҳокимият органларига бўйсунди.

Давлат тузуми. М. — парламентли республика. Амалдаги конституцияси 1992 й. 13 янв.да қабул қилинган ва 12 фев.да кучга кирган. Давлат бошлиғи — президент (1997 й. дан Надагийн Багабанди), у умумий тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайланади, я на бир муддатга қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Буюк давлат хурали (парламент) амалга оширади. Ижроия ҳокимиятни ҳукумат бошқаради. Ҳукумат бош вазирнинг таклифига биноан, президент б-н келишилган ҳолда Буюк давлат хурали томонидан тузилади. Вазирлар маҳкамаси бошлиғининг номзодини президент Буюк давлат хурали муҳракасига тақдим этади.

Табиати. М. ҳудуди аксари қисмининг бал. 1000—2000 м. Йирик тоғ тизмалари: Монголия Олтойи (бал. 4362 м гача), Гоби Олтойи, Хангай ва Хэнтэй. Тоғ тепалари, асосан, ясен. Жан. ва жан.-шарқида Гоби чўлининг бир қисми бор. Бу ерда вулкан тепалари қад кўтарган. Шим. ва шим.-ғарбида бир неча сойлик ва водийлар бор. М.нинг шарқий қисми шим.-шарқ, жан. ва жан.-шарқ томон пасайиб борувчи текисликдир. Катта Кўллар сойлиги ва Гоби чўлида 30 минг км² ер кум б-н қопланган. М. ҳудудидаги Марказий Осиё бурмали минтақасининг шим. қисми каледон, жан. қисми герцин

бурмаларига ажралган.

Иклими курук, кескин континентал. Киши совук, кам қорли, серкүёш. Январнинг ўртача т-раси —10°, —35° (энг паст т-ра —50°), ёзи илиқ, қисқа, июлнинг ўртача т-раси 18—26° (энг юқори т-ра 40°). Йиллик ёғин 100—300 мм, тоғаарда 500 мм гача. Монголия Олтойида музликлар бор. Йирик дарёлари: Селенга, Керулен, Онон, Дзаб-хан ва Кобдо. Дарёлари қор ва музликлардан сув олади, баҳор ва езда тўлиб оқади. Йирик кўллари: Убусу-Нур, Хиргис-Нур, Хубсугул ва Хара-Ус-Нур. М. худудининг аксари қисми (60%) да каштан, шунингдек, қўнғир, тоғларда қора, водийларда ўтлоқи тупроқлар тарқалган. Ўсимликларнинг 2 мингдан зиёд тури ўсади. Мамлакатнинг шим. ва шим.-шарқи дашт, жан. ва жан.-шарқи чала чўл ва чўлдан иборат. Чала чўлда саксовулзорлар учрайди. М. худудининг 10% ўрмон. Тоғ ён бағирларида тилоғоч, кедр, қарағай ва қайинзорлар бор. Ҳайвонот дунёси хилма-хил. Сут эмизувчиларнинг 100 дан ортиқ тури учрайди. Қумсичқон, кўшоёқ, толай қуёни, ондатра, соболь, тийин, жайран, марал, бўри, тулки ва х.к. бор. Баъзи ҳайвонлар (ёввойи туя, ёввойи от, гоби айиғи) М.дан бошқа ерда учрамайди. Улан-Батор яқинида Богдо-Ўла қўриқхонаси ташкил этилган.

Аҳолисининг 90% дан ортиғи монголлар. Мамлакат шим.да бурятлар, шим.-ғарбда козоқлар, тувалар яшайди. Расмий тили — монгол тили. Диндорлар будда динининг ламаизм йўналишига эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси 60%. Йирик шаҳарлари: Улан-Батор, Дархан, Эрдэнэт.

Тарихи. М. худудида одамлар қуйи палеолит охиридан яшаб келади. Илк палеолит даврида матриархал-уруғчилик, жез даврида патриархал-уруғчилик тузумлари шаклланди. Мил. ав. 4— 3-а. лардан хусусий мулкчилик вужудга келди, темир буюмлар ясала бошлади, қабилалар иттифоқи юзага келди. Мил. 4—10-а.ларда Жужан, Турк, Уй-ғур,

Қирғиз хоқонликлари вужудга келди. 10—12-а.ларда М. худуди Кидонлар салтанати таркибига кирди. 13-а. бошида кўпгина мўғул қабилалари бирлашиб, Темучин ҳукмронлигидаги мўғул давлатини ташкил этди. 1206 й. мўғул нойонларининг қурултойида Темучин буюк хон — Чингизхон деб эълон қилинди. 1211 й. дан Чингизхон ва ворисларининг босқинчилик урушлари бошланди. 13-а. ўрталарида Шим. Хитой, Тангут давлати, Ўрта Осиё, Закавказье, Эрон, Россиянинг бир қисми Чингизхон кўл остига ўтди. Натижанда йирик Мўғуллар давлати ташкил топди. Бирок ягона иқтисодий базаси бўлмаган салтанат босқинчилик урушлари натижасида вужудга келган ички зиддиятлар оқибатида парчаланиб кетди. 1368 й. Хитой, 1380 й.да Россия, 14-а. нинг 2-ярмида Эрон, Закавказье ва Ўрта Осиё мўғуллар зулмидан озод бўлди. 14-а.нинг охириги чорагида Мўғуллар давлати батамом барҳам топди. 15-а. да Эсонхон (1440— 55 й.ларда хонлик қилган) ва Даянхон (1479—1543 й.ларда хонлик қилган) каби ҳукмдорлар бирлашган Мўғул давлатини тиклашга ҳаракат қилдилар. Даянхоннинг ўлимидан кейин мамлакат Жан. Мўғулистон ва Шим. Мўғулистонга бўлиниб кетди. Шим. Мўғулистон ҳам ўз навбатида Ғарбий ва Шарқий қисмларга ажралди. 16-а.да М. нинг учала қисмида жами 200 хонлик бўлган. 16-а. охирига келиб М.да будда динининг ламаизм йўналиши ёйилди ва 17-а. бошида давлат динига айланди. 1616 й.да Шим.-Шарқий Хитой худудида вужудга келган Манжурлар давлати 1634 й. Жан. Мўғулистонни босиб олди ва уни Ички Монголия деб атади. 1688 й.да Шарқий Мўғулистон манжурлар асос солган Цин сулоласи (1644— 1911) ҳокимиятини тан олди. Шундан кейин Шарқий Мўғулистон (ҳозирги М. худуди) Ташқи Монголия деб атала бошлади.

М.да ягона мустақил давлат — Ойрот хонлиги ҳам 1758 й.да манжурлар томонидан тугатилди ва унинг ярим миллиондан ортиқ аҳолиси кириб ташланди.

Ўз хукмронлигини абадийлаштириш мақсадида Цин сулоласи М.ни ташки дунёдан ажратиш чораларини кўрди. 20-а. бошларида М. Осиёнингэнг қоқоқ мамлакатларидан бири эди. М.да 19-а. охирида бошланган миллий озодлик ҳаракати 20-а. бошларида янада кучайди. 1911 й. аратларнинг йирик кўзғолони бўлиб ўтди. 1911 й. нояб.да Урга (ҳоз. Улан-Батор)да Цин сулоласи ҳокимияти ағдарилиб, мустақил М. давлати тузилганлиги эълон қилинди. Мамлакатдаги лама ибодатхонасининг олий руҳонийси — Бўғдихон тузган ҳукумат М. суверенитетининг давлатлар томонидан тан олиниши учун 3 й. дан ортиқроқ ҳаракат қилди. 1915 й.да Россиянинг Кяхта ш.да чор Россияси, Хитой ва М. вакилларининг уч томонлама конференцияси бўлди, унинг қарорларига мувофиқ, М.нинг мақоми Хитой суверенитети остидаги ва Россия ҳомийлигидаги кенг мухторият б-н чекланди. 1919 й.да Хитой М.га кўшин киритди ва унинг хукмрон юқори табақасини мухторият мақомидан воз кечишга мажбур қилди. Аммо монгол халқи мустақиллик учун курашни давом эттирди.

1921 й. июлда Урга ш.да М. мустақиллиги эълон қилинди. 1924 й. 26 нояб.да мамлакат парламенти — Буюк халқ курали Монголия Халқ Республикаси (МХР) тузилганлигини маълум қилди ва биринчи конституцияни қабул этди. 1992 й.гача мамлакат шу ном б-н юритилди. Шу йили қабул қилинган конституция кучга киргач, М. деб атала бошлади. 1990 й.ларнинг бошларидан М. тараққиётнинг янги босқичига ўтди — марказлашган режали иқтисодиёт ўрнига бозор иқтисодиёти жорий этила бошлади, бир партияли сиёсий тизимдан кўп парти-яли тизимга, тоталитар давлатдан ҳуқуқий давлатга айлана бошлади.

М. — 1961 й. дан БМТ аъзоси. ЎЗРБ-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 25 янв.да ўрнатди. Миллий байрами — 11 июль — Халқ Инқилоби куни (1921).

Сиёсий партия ва ташкилотлари, ка-

саба уюшмалари М. халқ-инқилобий партияси, 1921 й.да тузилган, 1999 й. мартда М. халқ партияси унинг таркибига кирган; М. миллий демократик партияси, 1992 и. окт.да ташкил этилган; М. бирлашган консерватив партияси, 1993 й.да асос солинган; М. демократик уйғониш партияси, 1994 й.да тузилган; М. «қўқатпарварлар» партияси, 1990 й.да асос солинган; М. ишчи партияси, 1992 й.да тузилган; М. рес-публикачилар партияси, 1992 й.да ташкил этилган; М. социалдемократик партияси, 1990 й.да тузилган; М. демократик иттифоқи, парти-ялар блоқи, 1990 й.да асос солинган; «Ватан», коалиция, 1999 й.да тузилган, Янги демократик социалистик партия б-н М. ишчи партиясини бирлаштиради; Тўрт иттифоқ федерацияси, 1993 й.да ташкил этилган (М. демократик иттифоқи, Янги тараккийпарвар иттифоқ, М. ёшлари иттифоқи ва М. талабалари иттифоқидан иборат). М. эркин қасаба уюшмалари иттифоқи, 1990 й. тузилган; М. қасаба уюшмалари федерацияси, 1927 й. ташкил этилган.

Хўжалиги. М. — аграр-индустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 34%, қ.х.нинг улуши 16%.

Қишлоқ хўжалиги. 20-а.нинг 20-й. ларига қадар иқтисодиётнинг бирдан бир тармоғи мавжуд бўлиб, у ҳам бўлса кўчманчи яйлов чорвачилиги эди. Аста-секин қ.х.нинг бошқа тармоқлари, жумладан, деҳқончилик вужудга келтирилди. Буғдой, картошка, сабзавот, ем-хашак етиштирила бошлади. Чорвачиликда кўйчилик етакчи ўринда; қорамол, эчки, туя, йилки, мамлакатнинг айрим жойларида кўтос, бугу, шаҳар агрофида чўчка ва парранда боқилади. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган чорва мол жиҳатидан М. ду-нёда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. 1991—92 й.ларда собиқ 255 қ.х. бирлашмаси (қ.х. кооперативлари) ак-циядорлик компанияларига (салкам 400 та) айлантирилди. Мамлакатда чорвани хусусийлаштириш асосан тугалланди. Чорва молларнинг 90% хусусийлаш-

тирилди. Илгари деҳқончилик ҳамда соф зотли ва дурагай чорва моллари етиштириш б-н шуғулланиб келган кўп давлат хўжаликлари ўрнига ҳам акциядорлик компаниялари ташкил этилди.

Саноати. М.да дастлаб энгил ва озик-овқат саноати, 20-а.нинг 40—60-й.ларида оғир саноат (кончилик, энергетика, ёғочсозлик, қурилиш ашёлари, металл-созлик) ривожланди. Ке-йинги йилларда кончиликка кўпроқ эътибор қаратилди. М. ер остида фойдали қазилма ҳазиналари кўп. Ҳозирча 30 дан кўпроқ турдаги фойдали қазилмаларнинг 500 дан зиёд кони аниқланган, улар орасида тошқўмир, қўнғир ва коксланувчи қумир, уран, олтин, қумуш, мис, молибден, калай, флюорит, темир рудаси, фосфорит, қимматбаҳо тошлар ва б. конлар очилган. Турли қурилиш ашёлари, керамзит ва керамика гиллари, охактош, қум, шағал, каолин, ганч, алебастр, мрамар, гранит ва ш.к.нинг катта захиралари топилган. Нефть конлари кидирилмоқда. 400 дан кўпроқ иссиқ ва совуқ маъданли сув манбалари топилган ва урганилган. Улардан фойдаланиш учун кўпгина қўшма корхона ва бирлашмалар барпо этилган. Электр энергияси ГЭСларда ҳосил қилинади. Йилига ўргача 2,2 млрд. кВтсоат электр энергия ишлаб чиқарилади. Бирлашган энергия тизими барпо этилган. И.ч. саноатида гушт, ун к-глари, нон з-ди, гилам ф-каси, пўстин-мўйна, ойна ва чинни корхоналари, босмаҳоналар бор. Цемент, ғишт, уй блоклари, доридармон, пойабзал, жун-газлама ишлаб чиқарилади.

Транспорти. Кўп юклар т.й. ва автомобиль транспортида ташилади. Т.й. узунлиги — 1,8 минг, автомобиль йўллари уз. — 46 минг км. Хубсугул кўли, Селенга ва Орхон дарёларида кема қатнайди. Ҳаво флоти 1956 й.дан ишлайди. Энг катта аэропорти Улан-Баторда.

Ташқи савдоси. 1980-й.ларнинг охиригача мамлакат савдоси бир томонлама, фақат Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгаши мамлакатларига йуналтирилган эди. Асосий мижози собиқ СССР бўлган. 1990-й.

лар бошида М. «очиқ эшик» сиёсатини фаол утказа бошлади, бошқа мамлакатлар, чунончи Япония, АҚШ, Германия, Жач. Корея, Сингапур, Гонконг ва б. б-н муносабатлар ривожланди. Экспор-тда чорвачилик, кончилик, энгил ва озик-овқат саноати маҳсулотлари му-хим урин тутади. Четдан машина-ускуналар, нефть маҳсулотлари, қора металллар, кимё маҳсулотлари, озик-овқат, кенг истеъмол моллари харид қилади. Ташқи савдодаги мижозлари: МДХ давлатлари, Хитой, Япония. Пул бирлиги — тугрик.

Маорифи, илмий ва маданий маърифий муассасалари. 2000 й.да 660 умумий таълим мактабида 381 минг бола, 47 олий ўқув юрти, жумладан, 27 та давлат унти, институт ва коллежларда 60 ихтисослик бўйича бакалавр, 32 ихтисослик бўйича магистр унвонини олиш учун 26265 талаба таълим олди. Улан-Батор ш.да Монголия ФА иш олиб боради. М.да бир қанча и.т. муассасалари ҳам мавжуд. М.да 424 та ку-тубхона (4,2 млн. асар) бор. Йириклари: Давлат халқ кутубхонаси, ФА ва ун-т кутубхоналари. Музейлари: Давлат марказий музейи, Нафис санъат музейи, Дин тарихи музейи ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да бир қанча газ. ва жур.лар нашр этилади. Асосийлари: «Унэн-уу?» («Ҳақиқатми?»), ҳафтада 3 марта чиқадиган газ., 1920 й.дан; 1996 й. урталаригача «Унэн» номи б-н нашр этилган; 1996 й. сент.дан хоз. номда), «Залгамжлагч» («Ўринбосар», 2 ойда бир марта чиқадиган жур., 1926 й.дан), «Худулмур» («Меҳнат», ҳафтада 3 марта чиқадиган газ., 1928 й.дан), «Хумунун» («Инсон», газ., 1990 й.дан), «Ардинтур» («Халқ ҳокимияти», йилига 4 марта чиқадиган жур., 1950 й.дан), «Монголии дуу хоолой» («Монголия овози», газ., 1992 й.дан), «Монголии худоо» («Монгол қишлоғи», ҳафталик газ., 1970 й.дан), «Ардчилал тайме» («Демократия вақти», газ., 1993 й.дан), «Ертонц» («Кино» газ., 1990 й.дан), «Цог» («Машъала», 2 ойда бир марта чиқадиган жур.,

1994 й.дан). Монгол телеграф агентлиги (МОНЦАМЭ), кукумат агентлиги, 1921 й.да тузилган; Монголия овози, ахборот агентлиги, 1992 й.да ташкил этилган; Сан-пресс, ахборот агентлиги, 1992 й.да асос солинган. Монгол радиоаси 1934 й.да, Монгол телекўрсатуви 1967 й.да ташкил этилган.

Аабиёти. Монгол халқ оғзаки ижодиётида кўшиқ, дoston, эртақ, мадхия, панднасихат, афсона, топишмок, мақоллар кўп. Ёзма адабиёти 12—13-а.ларда бошланган. «Аргасун хуурч киссаси», «Етим боланинг тўққиз чингизий бахрдир б-н суҳбати», «Тогон-тэмурнинг йиғиси» каби асарлар кенг тарқалган. 17-а.да йилномалар вужудга келди. 19-а.да яратилган «Кўк китоб» трилогияси (муаллифи Инжинаш) ва б. кўпгина асарлар халқ орасида машхур. 20-а.да М. адабиёти фольклорга, адабий мероснинг энг яхши анъаналарига таяниб, илғор жаҳон адабиёти б-н алоқани кучайтириб, ривож топа бошлади. 1929 й.да адиблар тўғараги ташкил топди, у 1930 й.да М. ёзувчилари уюшмасига айлантирилди. Д. На-цагдорж, Ц. Дамдинсүрэн каби ёзувчилар пьесалари, шеърлари б-н монгол адабиёти ривожига муҳим роль ўйнадилар. 40—50-й.ларда С. Дашдэндэв, Д. Цэвэгмид, Ч. Лхамсүрэн, Д. Тарва, Б. Бааст каби адиблар тарихий мавзуларда, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги самаралари тўғрисида асарлар яратдилар. 50—60-й.ларда йирик полотнороманлар ижод қилинди. Д. Сэнгээ халқ қахрамони ҳақида «Аюши» киссасини (1947), Б. Ринчен «Чўл тонги» романини (1955), Ч. Лодойдам «Олтойда» романини (1949) яратдилар. Бу асарларда монгол халқининг ҳаёти ёрқин акс эттирилди. Б. Басст, М. Гаадамба, С. Удвал каби адибларнинг ҳикоялари ахлоқ масалаларига, монгол аёллари қисматига бағишланди. Ҳоз. давр адабиётида Ц. Гайтав, Б. Явухулан, Ч. Чимид, Д. Пуревдорж ва б. шоирларнинг шеърлари алоҳида ажралиб туради. Жа-хон адабиётининг энг яхши асарларини таржи-

ма қилишга алоҳида аҳамият берилди. Ҳамза, Ойбек, Ғ. Ғулум, Мир-муҳсин, Раҳмат Файзий, Туроб Тўла ва б. ўзбек ёзувчиларининг асарлари монгол тилига, шунингдек, монгол ёзувчиларининг бир қанча асарлари ўзбек тилига таржима қилинган (Л. Тудэвнинг «Сухэ-Батор» киссаси, Д. На-цагдоржнинг «Танланган асарлари», «Монгол эртақлари» ва б.) худудидан жез даврининг бошларига оид қояларга ўйиб туширилган ёки бўёқ б-н ишланган ҳайвон (от, қулон, ёввойи эчки, бўри, илон)ларнинг тасвирлари топилган. Ховд сомони (тумани)даги қоя тошларига ишланган одамлар ва тўртта от қўшилган тўрт ғилдиракли арава тасвири айниқса диққатга сазовор. 6—8-а.ларда хунармандчилик ривожланиб, матолар, кигиз, кучманчи чорвадорлар ва жангчиларнинг от абзаллари ва қурол-яроғлари ўсимликсимон нақшлар б-н безатила бошлаган. 6—9-а.лардаги шаҳар вайроналаридан тошга ишланган бўртма ва босма усулда нақшланган сопол идишлар топилган. М.нинг турли жойларида ғишт ва гуваладан тикланган дахмалар тепасига ҳайкалчалар ўрнатилган. 10-а.даги мамлакат пойтахти Ўрда Балик (кей-инроқ Хара Балгас) харобалари орасида мудофаа истехкомлари, уйлар, ибодатхоналар кўзгаташланади. 10—12-а.ларда шаҳарлар жадал қурилди. Одатда, шаҳар иморатлари ёруғлик тушишига қараб режаланган, зовурлар ва тепаликлар б-н ўралган, дарвозалари ва миноралари бўлган. Бир ёки бир неча кўча четларидаги маъмурий бинолар, ибодатхоналар ва турар жойлар атрофи девор б-н ўралган. Иморатсиз жойларда аҳоли ва жангчиларнинг ўтов ҳамда чодирлари бўлган. Қад. Барс-Хот (10—12-а.лар) ш. қавланганда будда ибодатхонаси ва пагодалари қолдиқлари, маъбу-да ва ҳайвонларнинг лойдан ишланган ҳайкалчалари, ўйма ёғоч безаклар ва меъморий бўлақлар чиққан. 16-адан 20-а. бошларигача шаҳар ва қишлоқлардаги асосий турар жойлар ёғоч синчли, сурма панжара деворли, эшикли ўтовлардан

иборат бўлган. Монастир ва ибодатхоналар қўшлаб қурилган.

20-а.нинг 20-й.ларидан эски шаҳарлар (Улан-Батор) қайта қурилиб, янги шаҳарлар (Дархан, Налайха, Сайн-Шанд) барпо этилди. Бинолар қуришда 20—30-й.ларда конструктивизм таъсири кўринди. 40—50-й.ларда биноларнинг олд томонлари ҳашамли — колоннали, миллий безакли қилиб ишланди (Улан-Батордаги ун-т). 50-й.ларнинг ўрталаридан бошлаб иқлим ҳисобга олинган ҳолда биноларни кенг ва кулай қилиб қуришга аҳамият берилди. 60—90-й.ларда қурилишда индустриал ва йиғма уйсозлик усуллари кенг фойдаланилди. Кейинги даврларда металлсозлик, ёғоч ўймакорлиги, каштачилик каби анъанавий тармоқлар б-н бир қаторда чинни пишириш, кулолчилик, гиламчилик, суяк ўймакорлиги ривож топа бошлади.

Муסיқаси қад. анъаналарга бой. Қўшиқчи, созанда, халқ дostonларини куйловчи бахшилар азалий халқ ижодий меросини сақлаб олганлар. Қахрамонлар ҳақидаги ривоятларни қўшиқ қилиб айтиш қадимдан одат бўлган. Халқ айтишувлари (икки хонанда басмабас айтадиган қўшиқлар) айникса кенг оммалашган. М.да томоқдан икки хил товуш чиқариб қўшиқ айтишнинг ўзига хос усули ҳам урф бўлган. Ишқий, маиший, инқилобий, тарихий, диний қўшиқлар, сафарга чиққанда айтиладиган ва ҳазил-мутойиба қўшиқлари кўп. Халқ чолғу асбоблари: лимба (найнинг бир тури), моринхур ва хучир (торли камонча), шанз (чертиб чалинадиган асбоб), ёочин (чангнинг бир тури) ва б.

Замонавий М. муסיқаси 20-а.нинг 20—30-й.ларида вужудга келиб, ривожлана бошлади. «Шивэ Кяхта» деб аталган биринчи партизанлар қўшиғи 1921 й.да ижод қилинди. С. Гончиксумла, У. Лубсанхурчи ва М. Дугоржав каби композиторлар танилган. Турли муסיқий жанрлар (хор, опера, симфония) ривожлана бошлади. Улан-Баторда Опера ва балет театри ошчилди, унда маҳаллий

ва чет эл муаллифларининг асарлари сахналаштирилди. М. халқ ашула ва ракс ансамбли, симфоник оркестр, духовой оркестр, аймақ марказларида муסיқали драма театрлари, Улан-Баторда муסיқалихореография билим юрти бор.

Театрнинг келиб чиқиш илдизлари қадим замонларга бориб тақалади. Халқ томошаларининг шакллари хилма-хил бўлган. Хонандаларни хурч, бахшиларни улигерч деб атаганлар. Яхши ният тилагувчи ёролч ва магталчлар баланд овозда гапираётганда ракс ижро этиб турилган. Биелэг раксларида театр унсурлари кўзга ташланади. Тўйлар, фарзанд туғилишига бағишланган маросимлар, ҳосил байрамларида воқеий томошалар кўрсатилган. 17-а.дабу жойларда буддавийлик ёйилиши муносабати б-н вужудга келган цам деб аталган диний театрларга ва дунёвий сарой театрларига ҳам ушбу театр шакллари кириб келди. Янги йил байрами кунлари кўчаларда кўғирчоқ спектакллари кўрсатилади. 20-а. бошларида ҳаваскорлик тўғарақлари ривожлана бошлади. 20-й.ларда Улан-Баторда ташкил этилган драма тўғарақлари асосида профессионал театрлар вужудга келди. 1930 й. пойтахтда театр студияси очилди ва ўша йилиёк унинг негизида Давлат муסיқали драма театри ташкил этилди. 1948 й.дан Улан-Баторда кўғир-чоқ театри, 1950 й.дан Марказий болалар театри ишлайди. Уларда монгол халқининг тарихи ва ҳоз. ҳаётини акс эттирувчи пьесалар б-н бир қаторда жаҳон классикаси дурдоналари ҳам ўрин олган.

Киноси. 1935 й. Улан-Баторда «Монголкино» студияси ташкил қилинган, кино санъати ривож топди. 1936 й.дан хужжатли фильмлар чиқарила бошлади. «Норжманинг йўли» биринчи бадий фильми 1938 й.да суратга олинди. «Бўри галаси» (1939), «Биринчи сабоқ» (1940), «Икки чорвадор» (1955), «Йўлимиздаги тўғаноқлар» (1956), «Қалб амри» (1966), «Тошқин» (1966) каби фильмлар монгол халқининг ҳаётини тасвирлади. Кейинги йилларда «Кувё», «Висол», «Мотор

шовкини», «Довон кетидан довон» фильмлари яратилди. Йилига бир неча бадий фильм, 30 га яқин қисқа метражли хужжатли фильм ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон — М. муносабатлари. 1977 й.дан 1994 й.гача Тошкентда М.нинг Бош консулхонаси ишлади, М.нинг молиявий ахволи ёмонлашуви муносабати б-н Бош консулхона ёпиб қўйилди. Хоз. пайтда иккала мамлакат ўртасидаги дипломатия муносабатлари М.нинг Қозоғистон Республикасидаги элчихонаси орқали амалга оширилмоқда. 1996 й. 11—13 фев. кунлари М. делегацияси ЎзР га ташриф буюрди, Ўзбекистон ва М. ташки ишлар вазирликлари ўртасида ҳамкорлик ва маслаҳатлашувлар ҳақида баённома имзоланди. ЎзР б-н М. ўртасида озроқ ҳажмда бўлсада, савдотик йўлга қўйилган. 1998 й.да икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 1,8 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. 1999—2002 й.ларда ҳам товар айирбошлаш давом этди.

МОНГОЛИЯ ОЛТОЙИ - Монголия ва Хитойдаги тоғ системаси, Олтой тоғларининг жан.-шарқий қисми. Шим.-ғарбдан жан.-шарққа 1000 км га чўзилган, эни 150—300 км. Энг баланд жойи 4362 м (Мунххайрхон-Ўла тоғи). Бўйлама тектоник водийлар б-н ажралган ўзаро параллел тизмалардан иборат. Тоғ тепалари платосимон. М. О., асосан, палеозой кристалли сланецлари, порфир ва гранитлардан тузилган. Тоғ тепаларида доимий қор ва музликлар (энг каттасининг уз. 20 км) бор. Сернам жан.-ғарбий ён бағри ўрмон, тоғ этаклари дашт, тоғ тепалари альп ўтлоқлари, шим.-шарқий ён бағри дашт ва чагла чўлдан иборат. М.о.нинг давоми Гоби Олтойидир.

МОНГОЛИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Монголиянинг етакчи илмий муассасаси. 1961 й. майда Фанлар кўмитаси (1921; 1929 й.гача илмий кўмита) негизида Улан-Батор ш.да ташкил этилган. 50 ҳақиқий аъзоси, 7 секция, 60 дан ортиқ и.т. институтга, расадхона, и.т. станцияси бор.

МОНГОЛЛАР, мўғуллар (ўзларини монгол деб атайди) — Монголияда яшайдиган асосий халқ. Ўтган асрнинг ўртасида М. яшаган ҳудуднинг жан. қисми ХХР таркибига киритилиб унга Ички Монголия деб ном берилгандан сўнг, улар Монголия М.и ва ХХР М.ига бўлиниб кетган.

Монголияда 1,64 млн. киши, ХХРда 5,24 млн. киши (1990-й.ларўрталари), Россия Федерацияси таркибидаги Бурятияда ҳам яшайди. «Мўғул» этноними Чингизхон даврида тарихга кириб келган бўлиб, у таркиби мураккаб бўлган қабилалар иттифоқи номини англатган.

М.нинг келиб чиқиши масаласида ҳам турли фикрлар мавжуд. Айрим хитой манбаларида М.нинг келиб чиқиши туркий бўлиб, уларнинг илк аجدодлари татар (тат. дадан)га бориб тақалади деб кўрсатилади. Хорижий олимларнинг аксарияти, жумладан, айрим Япония ва Хитой тадқиқотчилари М. хуннларнинг авлоди деб ҳисоблайди. Мўғул олимлари, жумладан, Сурен Бадалах (Сурибадалах) М.нинг қад. туркий халқ бўлмиш «ди»ларнинг авлоди, мил. ав. 3-а.да говчилардан ажраб чиққан муогэ қабиласи М.нинг илк аждодидир деб ҳисоблайди. Хоз. замон : хитой олимлари ичида М. тунгуслардан (дунгху — шарқий хўрлар демакдир) келиб чиққан деган фикр чуқур ўрнашиб бормоқда.

Хитой манбаларининг гувоҳлигига қараганда, М. нилун-мўғул (соф мўғул) ва хамухэ-мўғул (омухта, яъни аралашган мўғул) каби 2 тоифага бўлинади. 1-тоифага дастлаб 30 қабила кирган. Булар ичида кўк кўзликлар кўп учраб турган. Чингизхоннинг отаси Ясугай баҳодир (Асугайбатур) тобе бўлган авлод ҳам кўк кўз бўлган. Шу боис у хитой манбаларида «ланьян чияти» (кўккўз чият) деб номланган. Булар таркибига кирган қабилаларнинг энг йириклари татар (дадан — алухай, дутаут, алчи ва чаган каби йирик қабилалардан ташкил топган иттифоқ), қиёт (кэле), найман, жалойир, меркит (меэрчители, вудуйивути, меличи,

мелижи) ва б. бўлган.

12-а.нинг 1-чорагида татар ва б. Чингизхон бошчилигида ўзларининг ғарбидаги ва жан.даги кўшинларини [кидонлар, кипчоқлар, уйғурлар, найманлар, кераитлар, меркитлар (маркитлар) ва тангутлар] бўйсундириб, йирик давлатни барпо этганлар. Мўғул элати шу даврда шаклланган. Шу сабабли М. номи 13-а. дан бошлаб Чингизхонга тарафдор ва тобе барча қабила ва элатларнинг умумий номига айланган.

13—14-а.лар кўчманчиликка асосланган мўғул салтанатининг гуллаган даври ҳисобланади. Айни замонда М. халқ сифатида шаклланган. 15-а. бошларида маълум сиёсий воқеаларга кўра, М.нинг ғарбий қисми (4 катта қабиладан иборат бўлган ойротлар, дербен ойрот) ажралиб чиқиб, 1635 й.да ўз давлати — Жунғор хонлиги (1635—1758) ни ташкил этган ва Марказий Осиёдаги йирик кучга айланган. 16-а. ўрталарида эса шарқий М. шим. (халхаликлар) ва жан. (узумчинлар, ордослар) каби қисмларга бўлиниб кетган.

16—17-а.лардан М. ламаизмга эътиқод қила бошлади. 17-а. бошларида Монголияни манжурлар босиб олган. М. деярли 3 аср (1691 — 1911) мобайнида миллий асоратда яшаганлар. 1921 й.да ғалаба қилган Халқ инқилобидан кейин М. социализм ғоясига берилиб ўз давлатини Мўғулистон Халқ Республикаси деб эълон қилганлар. 1992 й. дан бу давлат Монголия деб аталди. ХХРда яшайдиган монгол элатлари (хочинлар, баринлар, ордослар, узумчинлар ва б.) ўз номларини сақлаб келмоқда. Уларнинг хўжалиги ва моддий маданиятида хитойлар ва манжурларнинг таъсири кучли. М.нинг азалий машғулоти чорвачилик ҳисобланади. Деҳқончилик М.га кидонлар давридан бери маълум, асосий экин лалмикор ғаллачилик (буғдой, арпа), овчилик (хўжалиги ва маданияти ҳақида к. Монголия).

Абдулаҳад Хўжаев.

МОНГОЛОИД ИРҚИ, Осиё-Аме-

рика ирқи — инсониятнинг энг катта ирқларидан бири. Буғдой ранглиги, қалин қора сочи, юз ва баданида тукнинг камлиги, кичик бурни, ёноқ су-яқларининг бўртиб чиққанлиги, юзи юмалоқдан келганлиги, қисик кўзлиги б-н характерли. Шарқий Осиё, Индонезия, Марказий Осиё, Сибирь, Америкада тарқалган.

МОНЕ (Monet) Клод Оскар (1840.14.2, Париж — 1926.6.12, Нормандиянинг Живерни ш.) — француз манзарачи рассоми, импрессионизмнинг асосчиларидан бири. Э. Буден (1858—59), Сюис академияси (1859—60) ва Ш. Глейр устахонаси (1862—63)да таҳсил кўрган. Барбизон мактаби рассомлари ва Э. Буденнинг плэнер рангтасвирида эришган ютуқларини ривожлантириб, 1860-й.ларнинг 2-ярмидан ифода воқитлари орқали ҳаво-нур ҳолатидаги ўзгаришлар ҳиссини, олам гўзаллигини тасвирлашга интилди («Майса устида нонушта», 1866; «Аёллар боғда», 1867 ва б.). 1860-й.лар охиридан ижодини инсон табиатнинг табиий бир бўлаги сифатида талқин этилган манзаралар яратишга бағишлади; манзаралари чексиз ички ҳаракатдаги тирик табиатнинг бир зарраси сифатида акс эттирилди («Париждаги Капуцинок хиёбони», 1873; «Бел-Илдаги қоя», 1886 ва б.); маълум бир мавзуни танлаб олиб, уни куннинг турли вақтларида, турли обҳаво шароитларида, табиатнинг турли ҳолатлардаги кўринишлари муҳрланган туркум картиналар яратди («Пичан ғарами», 1890—91; «Руан собори», 1893—95 ва б.). Сўнги даврларга оид асарларида моддий бўлмаган муҳитга сингиб кетаётган нарсалар дунёси тасвирланди («Лондонда туман», 1903; «Нилуфарлар» туркуми, 1914-22 ва б.).

МОНЕТАРИЗМ (лот. moneta — танга, пул) — давлатни иқтисодий бошқаришга оид иқтисодий назария ва амалий концепция. 20-а. нинг 50-й.ларида Милтон Фридмен асос солган. М. М. Фридмен, Г. Хаберлер (АҚШ), О. Файт (ГФР), Ж. Рюефф (Франция) ва б. асарларида ривожлантирилган. Фридмен ва

унинг сафдошлари Ж. М. АГейнснинг пулсиз омиллар (мас, инвестициялар) ўрнига айнан пулли омилларни афзал кўрадилар. М. иқтисодиёт назариясидаги неолиберализм оқимига киради, таъминлаш ва иқтисодий ўсиш механизмини яратиш муаммолари б-н шуғулланади ва бу механизмда асосий эътиборни пулга қаратади.

М.га кўра, иқтисодий жараёнларда, хўжалик юритишда муомаладаги пул миқдори ва пул массаси б-н товар массаси ўртасидаги алоқалар белгилувчи ўринда туради. Монетаристлар пул эмиссиясини тартибга солиш, миллий пул бирлигининг валюта курси, кредит фоизи, солиқ ставкалари ва бож тарифларини иқтисодиётга таъсир кўрсатишнинг асосий усуллари деб биладилар. Фискал сиёсат ўрнига фаол пул-кредит сиёсатини қўллаш таклиф этилади. 1963 й. Фридмен томонидан

«АҚШнинг 1867—1960 й.ларда пул тарихи» китоби (Анна Шварц б-н ҳаммуаллифликда) босилиб чиқди. Бу китобда М. концепцияси узининг ишончли тасдиғини топди. Мазкур китобда АҚШдаги Буюк депрессиянинг асосий сабабчиси Марказий банк эканлиги қурбатилган. Монетар концепция АҚШ амалиётида яхши натижа берди. М. ғоялари 20-а.нинг 80-й.ларидан Ғарб мамлакатларида давлат иқтисодий сиёсатига сингдирилди, унинг тавсиялари амалиётга жорий қилинди. АҚШда «рейгономика» (АҚШ президенти Р. Рейган номи б-н боғлиқ) сиёсати шу тавсиялар асосида ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Натижада АҚШ иқтисодиёти 70-й. ларда юз берган тангликдан чиқиб ривожланиш йўлга утди.

Абдухалил Раззоқов.

МОНИЕЗИОЗЛАР — кавш кайтарувчи хайвонларнинг ингичка ичагида паразит ҳолида яшовчи *Moniezia* туркумига мансуб цестодлар чақирувчи инвазион касаллик. Цестодлар оралиқ хўжайинзирхли каналар иштирокида ривожланади. Ёш моллар шароити но-қулай

бўлган яйловларга олиб чиқилгач, ўт б-н бирга каналларни ютиб юбориб, касалланади. Касалланган хайвон лоҳасланади, ичи кетади, ориқлайди, ичаги оғриб, айланма ҳаракат қила бошлайди. Ташхис ахлат намуналарида гельминтлар ва уларнинг тухумлари аниқланишига кўра кўйилади.

Даволаш: фенасал, мис сульфати, па-накур, мишьяк-қўрғошин оксиди препаратлари берилади.

Олдини олиш: маданий яйловларда ўтлатиш, молларни дегельминтизациялаш.

МОНИЗМ (юн. monas — якка, ягона) — дунёдаги турли ходисалар негизда битта ибтидо, ягона субстанция ётади деб ҳисоблайдиган таълимот. М. дуализм ва плюрализмнинг акси. Фалсафа тари-ҳида материалистик ва идеалистик М. мавжуд бўлган. Материалистик М. тарафдорлари сувни (Фалес), апейрон (ноаниқ модда)ни (Анаксимандр), ҳавони (Анаксимен), гомеомерия (зарра)ни (Анаксагор), атомни (Демокрит, Эпикур), оловни (Гераклит) дунёнинг ягона моддий асоси деб ҳисоблаганлар. Идеалистик М.нинг йирик вакили Гегель дунё ва унинг ходисалари асосига дунёвий ғояни кўйган. Фалсафада М. бутун борликни — табиат, жамият, инсон маънавий дунёсини бир деб билиш, улар ягона асосдан келиб чиққан, бир-бирларидан мутлақо ажралмас деб ҳисоблашдир.

Табиатшуносликда М. жонсиз (но-органик) ва жонли (органик) табиат босқичлари — ўсимлик дунёси, хайвонот дунёси, инсоният дунёсини бир асосдан узок ривожланиш жараёнини босиб ўтиб, бир-биридан келиб чиққанлиги ҳақидаги таълимотдир.

МОНИЙ ибн Фатак (тахм. 216 — тахм. 277) — монийяик таълимоти асосчиси. 3-а.нинг 30-й.ларида Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистонга сафар қилиб, буддизм, брахманизм ва б. динлар б-н танишган. Кейинчалик ўз таълимотини тарғиб этган. Бу таълимотни Эрон шоҳи Шопур I қувватлаб, уни христианлик ва

маҳаллий динларга қарши қўйган. М. зардушт кохинларининг қаршилигига учраб, Эрондан қочишга мажбур бўлган. Унинг тарафдорлари Ўрта Осиё, Миср, Шарқий Туркистон (Синьцзян), Рим империясининг шарқий вилоятларида кенг тарқалган. 273 й. М. Эронга қайтган, бир оз вақтдан сўнг қатл қилинган. Турли ривоятларда М.нинг ўз даврида истеъдодли наққош, рассом ҳам бўлгани хақида ҳикоя қилинади.

МОНИЙЛИК — 3-а.да Эронда вужудга келган дин. Асосчиси Моний. М. коинотда нур б-н зулмат, руҳий асос б-н моддий асос, яхшилик б-н ёмонлик ўртасидаги ўзаро курашни эътироф этишга асосланади. Нур, руҳий асос, яхшилик оламида худо, иккинчисида — шайтон (иблис) ҳукм суради. М.ка кўра, икки олам кураши фалокат б-н тугайди, натижада моддий асос олами ҳалокатга учраб, руҳ озодликка чиқади. М. таълимотига кўра, бу дунё ёвузлик дунёсидир. Инсон 2 унсур (руҳ — нур фарзанди, жисм — зулмат фарзанди)дан иборат мавжудот бўлгани учун зулмат кучларига қарши курашда нур кучларига ёрдам бера олади. Моний само нури элчиси ҳисобланган. М.да зардуштийлик ва христианлик ғоялари мавжуд. М. дунёнинг кўп мамлакатларига, жумладан, Италиядан то Хитойга қадар тарқалган. 8-а.да Уйғур хонлигида ҳукмрон динга айланган. М. 8—9-а.ларда ислом тарафдорларининг таъқибига учради. Кейинчалик Европа ва Осиёда барҳам топди. Хитойда у 14-а.га келиб таъқикданди.

МОНИЛИОЗ, мева чириш касаллиги — олма, нок ва баъзан данакли мева дарахтларида учрайдиган касаллик. *Monilia* туркумига мансуб зам-буруғлар кўзғатади. Касалланган мевалар қўнғир тус олади, пустила сарғиш майда дўмбоқчалар пайдо бўлади, мева эти ҳовол бўлиб қолади, таъмини йўқотади, чириб, жигарранг тусга киради. Касаллик кўзғатувчи замбуруғ споралари емғир, шамол, ҳашаротлар ердамида тарқалади. М. кўзғатувчилари ўсимликка асосан ме-

ханик шикастланишдан юқади. Касалланган меваларнинг кўпчилиги тўкилиб кетади, айримлари шохларда осилганча қотиб қолиб, баҳорда касаллик манбаига айланади. М. мевалар омборларда сақланаётган даврда ҳам пайдо бўлади.

Кураш чоралари: ёз давомида чириган, тўкилган мевалар йўқотилади, дарахтларга гуллашдан олдин ва гул дан тушганидан кейин 1% ли бордо суюқлиги ёки бошқа фунгицидлар эритмаси пуркалади; мева омборлари тоза тутилади, ҳаво намлиги мўътадил сақланади.

МОНИТОРИНГ (инг. monitoring — кузатиш, назорат қилиш) — маълум бир ҳодиса ёки жараённинг ҳолатини кузатиш, ҳисобга олиш, баҳолаш ва истиқболини белгилаш. М. кундалик ҳаётнинг барча соҳаларида қўлланади. Мас, экология соҳасида ер фонди ҳолати бўйича кузатишлар тизими ер М.и деб аталади. Бундай М. ердаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, уларни баҳолаш, салбий жараёнларнинг олдини олиш ва баргараф этиш мақсадини кўзлайди.

Кредит соҳасида қўлланиладиган М., яъни кредит М.ининг моҳияти берилган ссуда (қарз)ни коплаш ва унга фоииз тўлаш жараёнининг бориши устидан назорат қилишда намоён бўлади. Кредит архиви кредит М.и учун асос ҳисобланади. Бу архивда молиявий ҳисобланган, гаров хусусидаги ҳужжатлар, миждознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш юзасидан қилинган ҳисобкитоблар ва б. зарур маълумотлар мавжуд бўлади. Кредит М.ини амалга ошириш тартиби банкнинг мақомига, ихтисослашувига, унда қабул қилинган миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш усулига боғлиқ.

Ўзбекистонда Республика Олий Мажлиси ҳузурида махсус Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институты фаолият кўрсатади. Кейинги вақтда оммавий ахборот воситалари М.и ҳам ташкил қилинди. Бу ишни Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги таркибида тузилган (2002 й. 3 июль) Оммавий ахборот воситалари мониторинги ва уларни

лицензиялаш маркази амалга оширади. Марказнинг асосий вазифаси — оммавий ахборот воситалари муассислари ва тахририятлари томонидан ЎзР оммавий ахборот воситалари, ноширлик, матбаачиликка тааллуқли ЎзР қонунлари, ЎзР Президенти фармонлари, фармойишлари ва ЎзР Вазирлар Маҳкамаси қарорлари талабларига риоя этилиши устидан М.ни амалга оширишдан иборат. Марказ матбуот ва ахборот воситаларида фуқаролар, оммавий ахборот воситалари тахририятлари ҳамда ходимларининг қадрқимматини ҳимоя қилиш бўйича ЎзР Конституциясида ва амалдаги бошқа қонунларда кўзда тутилган талабларнинг бузилишига йўл қўйилмаслигини таҳлил этиб боради. Марказнинг телевидение ва радиоэшиттириш соҳасида оммавий ахборот воситалари М.и, босма оммавий ахборот воситалари М.и, лицензиялашни ташкил этиш бўлимлари бор.

Шунингдек, мамлакатимизда М.нинг давлат тизимидан ташқари нодавлат ташкилотлардаги кўринишлари ҳам мавжуд. Бу борада «Ижтимоий фикр» жамоатчилик фикрини ўрганиш марказиА амал қилиб келаётган матбуот нашрларида мавзулар ва мазмун М.и бўлими фаолиятини мисол келтириш мумкин. Мазкур бўлим матбуот саҳифаларида эълон қилиб борилаётган ахборотлар мажмуини контенттаҳлил услубида ўрганади. М. ижтимоий тараққиётни фаоллаштиришда муҳим омил саналганлиги боис, уни халқ хўжалигининг турли жабҳаларига фаол ва кенг жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, М. оилада фарзанд тарбияси, таълим тизимида ўзлаштириш ҳолати ва даражаси, ўз-ўзини бошқариш органларида аҳолини мақсадли ижтимоий-ҳимоялаш каби ишларни оптималлаштиришда муҳим вазифани бажаради.

Ад.: Бекмуродов М., Ўзбекистонда жамоатчилик фикри, Т., 2001.

Рустам Баратов, Мансур Бекмуродов.

МОНИШ (Monitor) Антониу Каэтану ди Абреу Фрейри Эгаш (1874—1955)

— португалиялик невропатолог ва нейрохирург. Коимбркс унтини тугатган. Илмий ишлари руҳий касалликларга ташҳис қўйиш ва даволаш масалаларига оид. Церебрал ангиография усулини ишлаб чиққан (1927); биринчи бўлиб лейкотомия (лоботомия) операциясини ўтказган (1936). Айрим руҳий касалликларни даволашда лоботомиянинг терапевтик таъсирини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1949, В. Р. Хесс б-н ҳамкорликда).

МОН-КХМЕР ТИЛЛАРИ - «анъана вий мон-кхмер тиллари» деб аталувчи ва бутун Хиндихитойда, Таиланд ва Мьянмада, Хитойнинг жан. худудларида тарқалган тиллар гуруки. М.-к.т.да сўзловчи халқларнинг энг йириклари кхмерлар (7 млн. кишидан ортик), мойлар (500 мингдан ортик) ва куйлар (500 мингдан ортик)дир; қолганларининг сони 100 мингтагача етмайди /1987). М.-к.т.нинг чегараси, микдори ҳақида ягона фикр йўқ. Кўпчилик тадқиқотчилар, кхмер, мон, пеар, шим. бахнар, жан. бахнар, ғарбий бахнар, кату, кхму, палаунг гуруҳчаларини М.к.т.га киритадилар.

Анъанавий М.-к.т.да сўз ўзгартувчи қўшимчалар йўқ. Синтактик муносабатлар сўз тартиби ва ёрдамчи сўзлар орқали ифодаланади. Содда гап қурилишида эга аввал, кесим ундан кейин, тўлдирувчи эса кесимдан сўнг жойлашади. Уларнинг ўрин алмашуви гап мазмунига таъсир қилиши мумкин. Анъанавий М.-к.т. умумий луғат таркибида тай, австронез, хинд-орий, хитой ва б. тиллардан ўзлашган сўзлар анчагина. М.-к.т.дан кхмер ва мон тиллари қадимдан ўз ёзувларига (хинд ёзувидан келиб чиққан) эга бўлган тиллардир; қолганлари эса ўз ёзувига эга эмас ёки яқиндагина эга бўлган.

МОНЛАР (талаин) — Мьянманинг жан. ва Таиланднинг жан.-ғарбидаги халқ. 820 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Мон-кхмер тиллари гуруҳига мансуб тилларда сўзлашади. Диндорлари — буддавийлар. Шоликорлик ва хунармандчилик (куллочилик ва б.)

б-н шуғулланади. М. Ҳиндихитойнинг туб жой халки. 15-а.да ўз давлатига эга бўлган. Ҳоз. М. мянма ва каренларга сингиб кетган.

МОНО Жак Люсьен (1910-1976) -француз биологи ва микробиологи. Сорбонна унтини тугатган (1931). 1940 й.дан бошлаб Пастер ин-тида ишлаган. Сорбонна, кейинчалик де Франс коллежи проф. Илмий ишлари бактериялар ирсияти ва бактерия хужайраси энзимологиясининг молекулярбиологик аспектига бағишланган. Ферментлар ва вируслар синтезини ирсий назорат қилишни кашф қилган. Нобель мукофоти лауреати (1965; Ф.Жакоб ва А. М. Львов б-н ҳамкорликда).

МОНО... (юн. monos — бир, якка, ягона) — ўзлашма кўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, маъносига кўра, «бир», «ягона», «ёлғиз» сўзларига тўғри келади (мас, моногамия, моносахаридлар).

МОНОГАМИЯ (моно... ва юн. gamos — кўшилиши) (бир никоҳлилик) — никоҳ ва оиланинг тарихий шакли. Ибтидоий жамиятнинг емирилиши даврида жуфт никоҳдан пайдо бўлиб, М. никокнинг хукмрон шаклига айланган.

МОНОГАМИЯ — ҳар хил жинсли ҳайвонлар ўртасидаги муносабат шакли; битта эркак ҳайвоннинг мавсум давомида фақат битта урғочиси б-н жуфтлашиши. М.да эркак ҳайвон ҳам наел учун ғамхўрлик қилади. Сут эмизувчиларда М. полигамията нисбатан кам учрайди. Одатда, бир мавсумлик М. бўри, тулки, бўрсикда бўлади. Одамсимон маймунлардан гиббонларда эса бундай жуфтлик бир неча йиллар давом этади. Моногам организмларда жинсий диморфизм кучеиз намоён бўлади. М. кушларда кенг тарқалган. Оккушлар, лайлақлар, бургутларда жуфтлик бир неча йилгача, ҳатто умр бўйи давом этади. Жўжа очувчи кушларда М. б-н бир қаторда полигамия ҳам кузатилади. Эволюция жараёнида М. полигамияга нисбатан кучлироқ ихтисослашган ҳодиса сифатида ривожлан-

ган. Баъзан хонақалаштирилган ёввойи ҳайвонларнинг эркакларида битта урғочи организм б-н жуфтлашиш инстинкти йўқолади. Мас, тулкилар табиатда моногам, аммо туткунликда боқилганида уларнинг эркаги бир неча урғочилари б-н жуфтлашади. М. ҳашаротларда ҳам кузатилади.

МОНОГЕНЕЯЛАР, моногенетик сўргичлилар, кўп сўргичлилар (Monogenea) — ясси чувалчанглар типига мансуб синф. Уз. 0,2— 3 см. Эктопаразитлар. Асосан, балиқлар териси ва жабраларида, баъзан сувда ва куруқликда яшовчилар ҳамда судралиб юрувчилар (тошбақалар) ички органларида паразитлик қилади. Танасининг кейинги қисмида ёпишувчи диски булиб, унда турли хил ёпишув органлари (илмоқлар, клапанларга ухшаш сўргичлар) жойлашган. Огзи танасининг олдинги қисмида. Ичаги халтасимон ёки шохланган. Айириш системаси протонефридий типиде, айириш тешиклари танасининг 2 ёнида. Гермафродит, кўшилиув органлари бор. Ту-хум кўяди, баъзан тирик туғади. Одатда, наел галланмасдан кўпаяди (бақа кўп сургичлиси бундан мустасно). Эркин яшовчи личинкаси 10—16 илмоқчалар б-н қуролланган бўлиб, янги хўжайинни зарарлайди. 200 га яқин тури маълум. Бир қанча турлари ёш балиқларни зарарлаб, ёппасига қириб юборади. М. балиқчилик хўжалиқларига катта зиён келтиради.

МОНОГРАФИЯ (моно... ва ... графия) — муайян мавзу ёки муаммони, бирор олим ёки ёзувчи ҳаёти ва фаолиятини атрофлича, чуқур тадқиқ этувчи илмий асар. М.да ёритилаётган масала бўйича мавжуд адабиёт умумлаштирилади ва таҳлил этилади, фанни ривожлантиришда ёрдам берадиган фараз ва хулосалар илгари сурилади.

МОНОДИЯ (юн. — яккахон хонанда кўшиғи) — 1) Юнонистонда жўрсиз ёки чолғу (кифара, авлос) журлигидаги яккахон хонанда ижроси; 2) 16-а. Италияда юнон драмасига таклидан юзага келган мусика услуби, чолғулар аккордлари

журлигида яккахон хонанда куйлаши (Я. Пери, Ж. Каччини, К. Монтеверди-ларнинг опера ва мадригаллари; 3) кенг маънода — ҳар қандай бир овозли куй; 4) 1970-й.лардан бошлаб (шу жумладан, Ўзбекистонда) мусиқашунослар томонидан М. атамаси мусиқий тафаккур тури маъносида ҳам тушунилади. Унда гармония, полифония йўналишидаги кўп овозли мусиқадан фаркли ўлароқ овозларнинг ўзаро нисбатлари ички уйғунликка асосланади; яъни М. таркибидаги овозлар куйнинг умумий йўналишига бўйсунди.

МОНОКАРП **ЎСИМЛИКЛАР** (моно... ва юн. *karpos* — мева) — ҳаётгида бир марта гуллаб уруғлайдиган, кейин нобуд бўладиган ўсимликлар. М.ў.га, асосан, бир йиллик (бугдой, арпа, лолақизғалдоқ ва б.) ва икки йиллик (сабзи, карам, пиёз ва б.) ўсимликлар, кўп йилликлардан баъзи бамбуқлар, пальмалар, ағавалар ва сассиқ коврак киради.

МОНОКЛИНАЛЬ (моно... ва юн. *klino* — энгашаман) — тоғ жинслари қатламларининг бир томонга бир тартибда қияланиб ётиши. Одатда, бирорта кенг ва кия ётган кўтарилма ёки қатламлар букилмасидан иборат бўлади. М., айниқса, антеклиза ва синеклиза қанотларига мансуб бўлиб, платформалар учун характерли. Катта антиклиналь ёки синклиналь букилмаларнинг бир ён қаноти ҳам М. деб аталади. Бунга Болтиқ кристалли қалқони жан. ён бағридаги палеозой қатламлари ҳосил қилган структура мисол бўлади.

МОНОКРИСТАЛЛ — кристалл панжарасн тартибли, маълум симметрияга эга (тўғри кўп ёкли), анизотроп хоссали битта кристалл. Кўпчилик қаттиқ жисмларнинг М.дан фарқи шундаки, улар майда кристалл ва кристаллитлардан таркиб топган поликристаллитлардир. М. маълум т-ра, босим ва кимёвий таркибли суюқ, қаттиқ, газеимон моддадан ҳосил бўлади (мас, флюорит, фторли литий ва б.). М. олиш учун реактив тоза бўлиши, ташқи шароит ва т-ра ўзгартирилмасдан сақлаб турилиши керак.

М. моддани эритиш, эритма ҳосил қилиш, газ ва қаттиқ ҳолга келтириш жараёнлари орқали ҳосил қилинади. Бу ҳолатларни ҳосил қилиш усуллари жуда кўп бўлиб, уларни танлашда модданинг физик ва кимёвий хоссалари эътиборга олинади. Эриши қийин бўлган моддалар (молибден, вольфрам)дан М. олиш жуда қийин. М. олишда пайдо бўлган асосий нуқсон вакансиялар ва дислокацияларцир. М, секин ҳосил қилинганида вакансия ортса, тез ҳосил қилинганида дислокация ортади. Дислокация оргганида мозаик (рангдор) кристалл ҳосил бўлади. М. халқ хўжалигида, радиоэлектроника, акустика, ҳисоблаш техникаси ва ҳ.к. да ишлатилади.

МОНОКУЛЬТУРА (моно... валот. *culture* — экиш, етиштириш) — алмашлаб экишга амал қилмаган ҳолда даланинг ўзида фақат бир хил экинни мутассил етиштириш (қ. Бир экинли дехқончилик).

МОНОЛОГ (моно... ва юн. *logos* — сўз, нутқ) — бадий асар компонентларидан бири бўлиб, асарда иштирок этувчи шахсларнинг ўз-ўзига, ўзгаларга қаратилган нутқи. Адабиётда М. персонажлар руҳий дунёси, кечинмаларини ифодалашдаги муҳим воситалардан бири си-фатида қўлланади (қ. Монологик нутқ).

МОНОЛОГИК **НУТҚ** - сўзловчининг ўзига қаратилган, бошқа шахснинг тинглаш ва жавоб беришини эътиборда тутмайдиган нутқ шакли. Айрим драматик асарларда персонажнинг М.н.и томошабинга қаратилган бўлади. М.н. насрий асарларда ҳам бор. Назмда эса асосий нутқ шаклларида бири ҳисобланади. Баъзан М.н.да асарнинг кульминацион нуқтаси баён этилади. М. н. учун, одатда, тузилиш ва мазмун жиҳатдан ўзаро боғлиқ, ўзига хос композицион қурилишга ва мантикий тугалликка эга бўлган матннинг маълум бўлаги хос бўлади. М.н. оғзаки (нутқ баён қилиш) ёки ёзма (публицистика, мемуарлар, кундалиқлар) шаклида ифодалани-

ши мумкин. М.н.нинг оғзаки шаклида оҳанг (интонация) муҳим ўрин эгаллайди, ёзма М.н.да эса оҳанг матннинг синтактик конструкциясига, мантикий урғу тушувчи сўзларнинг жойлашиш ўрнига боғлиқ. М.н. нотикнинг асосий нутқий шаклларида ҳисобланади; лингво-стилистик усул бўлиб, бир канча турлари мавжуд. Мас, таъсир килувчи (тарғиб килувчи) М.н., драматик М.н., лирик М.н., ҳикоя килувчи (ахборот беру вч и) М.н. М.н.нинг очиқ нутқ ва ички нутқ каби кўринишлари мавжуд; очиқ М.н.да персонаж ўз нутқини овоз чиқариб баён этади; ички М.н.да монолог персонажнинг ички нутқи, ўйлари шаклида намоён бўлади.

Неъмат Маҳкамов.

МОНОМЕРЛАР (моно... ва юн. *meros* — қисм) — молекулалари ўзаро таъсирланиб (полимерланиш ёки поликонденсатланиш) ёки бошқа моддаларнинг молекулалари б-н реакцияга киришиб полимерлар ҳосил қиладиган куйи молекулали моддалар. Полимерланишда қатнашувчи кўпчилик М. куйидаги икки синфдан бирига тааллуқди бўлади: 1) каррали боғлар $C=C$, $C=C$, $C=O$, $C=N$ ва б.нинг бузилиши натижасида полимерланувчи бирикмалар (олефинлар, диен ва ацетилен углеводородлари, альдегидлар, нитриллар ва ҳ.к.); 2) циклик гуруҳдарнинг бузилиши натижасида полимерланувчи бирикмалар, мас, олефин оксидлари, лактамлар, лактонлар. Функционал гуруҳи бор бўлган бирикмалар (мас, дикарбон кислоталар, аминокислоталар, гликоллер, феноллер, диаминлар) ҳам М. сифатида ишлатилиши мумкин. Соплимерланиш ёки сополиконденсатланиш реакцияларида иштирок этувчи М. сомономерлар деб аталади.

МОНОМЕТАЛЛИЗМ (моно... ва металл) — бир металл умумий эквивалент ва пул муомаласининг асосини ташкил этадиган пул тизими. М.да му-омалада бўлган тангалар ва қиймат белгилари (қоғоз пуллар) қимматбаҳо металлларга алмаштирилади. 19-а. охиридан янги ол-

тин конларининг очилиши б-н кўпгина мамлакатлар бирин-кетин олтинга асосланган пул тизимига ўтдилар ва М. биметаллизм ўрнини эгаллади. 20-а.нинг 70-й.ларидан деярли барча давлатларда олтин М. олтин валюта стандарти б-н алмаштирилди (қ. Ямайка битими).

МОНОПЛАКОФОРЛАР (Моно-*placophora*) — чиғанокли моллюскаларнинг энг тубан тузилган синфи. Қазилма ҳолда Кембрийдан Девонгача учрайди. Биринчи тирик вакили нео-перилина 1952 й.да топилган. Ҳозир 8 тури маълум. Танаси қалпоқчага ёки ясси спиралга ўхшаш чиғанок б-н қопланган. Мантия бўшлиғида 1 жуфтдан 8 жуфтгача бўлган мускуллар жойлашган. 5—6 жуфт патсимон жабралари қорин томондаги мантия эгатчаларида жойлашган. Буйраклари 6 жуфт. Юраги 2 тадан қоринча ва бўлмачадан иборат. Қон айланиш системаси туташмаган. Мувозанат сақдаш органи бор. Айрим жинсли, жинсий безлари жуфт. Сув тубида 200—700 м чуқурликда учрайди.

МОНОПЛАН (моно... ва лот. *planum* — текислик) — бир қанотли самолёт. Қаноти юпка ва ясси бўлганлиги учун у текислик деб аталган. Қанотнинг фюзеляжта нисбатан ўрнатилиш усулига кўра, М. юкрриплан, ўртаплан ва пастплан каби хилларга бўлинади. М. енгил авиация ва спорт авиациясида қўлланади.

МОНОПОДИАЛ ШОХЛАНИШ -ўсимликларнинг шохланиш типи; бунда уларнинг асосий пояси бутун ҳаёти давомида ўсади (қ. Шохланиш).

МОНОПОЛ НАРХ — монопөл мавқедаги субъект (фирма)лар бозорда белгилайдиган нарх, монопөл фойда олишнинг асосий воситаси. Монопөлия шароитида бу сотувчи нархи бўлса, монопөсония шароитида харидор нархи шаклига эга бўлади. М.н. эркин бозор нархидан рақобат асосида шаклланмаслиги б-н фарқ қиладди. М.н.ни белгилашнинг асосий мақсади олинадиган фойдани максималлаштиришдир. Моно-полиянинг нарх белгилашдаги хукмронлиги

унинг бозордаги ҳокимияти ҳисобланади. М.н. ўрнатилгандатанлаш имконияти бўлмаганлиги сабабли харидор даромадининг бир қисмини йўқотади. Лекин монополия М.н.ни чегарасиз ошира олмайди, чунки ҳар қандай нархнинг юқори чегарасини харид қобилияти белгилайди. Шуни ҳисобга олиб М.н. бозор кўтарадиган нархнинг энг юқориси қилиб белгиланади, аммо бундай нарх талабнинг эла-стиклигини юзага келтирмайди, яъни талаб нархнинг ортишига нисбатан тезроқ пасаяди.

М.н.га ресурслар нархнинг ортиши ҳам таъсир этади, чунки харажатлар ортиб, фойда қисқаради. Монополия шароитидаги М.н. харидор нархи ҳисобланиб, у ишлаб чиқарувчиларнинг ўргача харажатлари даражасида бўлади. Бунинг натижасида монополистга товар сотганлар минимал фойда кўради, монополист эса нархни пастлигидан ютиб чиқади. Бу ерда сотувчиларнинг йўқотиши харидор — монополистнинг ютуғига айланади. М.н. бозорнинг асосий воситаси бўлганлигидан, давлат бу нархларни назорат қилади, уларнинг ҳаддан зиёд юқори ёки ласт белгилашига йўл бермайди, нархни ошириш ҳисобидан топилган фойдани давлат ўз бюджетига олиб кўяди.

Хидирназар Аллакулов.

МОНОПОЛ РЕНТА — кўчмас мулк эгаларининг ўз мулкни ижарага беришдан оладиган даромади; ижара ҳақи шакли. М.р.ни ер ва б. кўчмас мулк — бинолар, иншоотлар, турар жой ва турли хўжаликлар беради. М.р.нинг асосий манбаи мулкни ишлатувчи (ижарага олувчи) топадиган даромад ҳисобланади. Бу даромадга мулкни ишлатувчига тегадиган даромад ва мулк эгасига тегадиган даромад бўлинади. Аммо М.р.ни ҳар қандай мол-мулк эмас, балки ноёблиги б-н бошқалардан фарқланувчи ва кўшимча наф келтирувчи мол-мулк ҳосил этади. Мас, ер ҳосилдорлигининг юқори бўлиши; ер ости ва ер устидаги табиий бойликларни қазиб олишга

кетадиган сарф-харажатнинг камлиги, коммуникация б-н таъминланганлиги, географик қулай жойлашуви, қурилган бино-иншоотларнинг экологик тоза зонада бўлиши ва б. Мазкур ноёблик кўчмас мулкка бўлган талабни оширади, ижара ҳақини бошқаларникидан юқори қилади. Бунда реал ижара ҳақи одатдаги ижара ҳақига устама (ноёблик ҳақи)ни қўшиб ҳисобланади. Кўчмас мол-мулкнинг ноёблиги абадий эмас, вақт ўтиши б-н ўзгаради. Шунга кўра, М.р. бир ҳосил бўлса, бир йўқолиб туради. Мас, ерда бой қазилмалар топилганда М.р. вужудга келади, улар ишлатиб бўлингач, ернинг нафлилиги қолмайди, натижада М.р. йўқолади.

Хидирназар Аллакулов.

МОНОПОЛИЯ (юн. *monopolio* — танҳо, *poleo* — сотаман) — иқтисодиётнинг бир соҳасида танҳо ҳукмронлик; бозорни ташкил этиш шакли. Бундай бозорларда ягона сотувчи ўз товари б-н фа-олият кўрсатади, бошқа тармоқларда бундай товарнинг ўринбосари бўлмайди. М. ишлаб чиқариш воситалари, иш кучи ва яратилган маҳсулотлар асосий қисмининг озчилик корхоналар, со-ҳибкор шахслар ёки давлат қўлида тўпланиши натижасида пайдо бўлади. М. кўринишлари қадимдан мавжуд. Ноёб маҳсулот этиштириладиган ерлар, конлар, сув ҳавзалари, ўрмонлар ва б. табиий манбалар озчилик қўлида тўпланиб, эгаларига монопол мавқе берган, улар маълум маҳсулотни бозоргатанҳо етказиб берувчиларга айланиб, у ерда ҳукмрон бўлганлар. М. ўз табиатига кўра и.ч. да турғунлик пайдо қилади, чунки монопол мавқега таяниб, сарфларни камайтирмай фойда кўриш, рақобатнинг йўқлиги ёки заифлигидан фойдаланиб бозорга ўз измини ўтказиш мумкин. М. бозор муносабатларини чеклайди, шу сабабли ҳатто бозор иқтисодиёти ҳукмрон давлатлар моно-полияга қарши чоратадбирларни кўрадилар. М.нинг асосий шакллари — картель, синдикат, трест, концернлар ҳисобланади (қ. Монополияга қарши цо-

нунчилик).

МОНОПОЛИЯГА ҚАРШИ

ҚОНУНЧИЛИК — давлатнинг монополияга қарши кураш сиёсати. Дунё тажрибасига кўра, М.к.к., асосан, қуйидаги йўналишлар бўйича шаклланди. Биринчидан, и.ч. (тармок)ни бошқарувчи қонунлар. Бу қонунларга биноан, одатда, ҳеч бир корхона (корпорация)нинг бирор турдаги маҳсулот и.ч.нинг ярмидан ортигини назорат қилишга ҳуқуқ берилмайди. Иккинчидан, барча йирик корпорациялар иштирокчилари бошқа корпорациялар акцияларининг маълум чекланган миқдоридан ортиғига эга бўла олмаслиги белгилаб қўйилади. Учинчидан, нархларни бозор мувозанати белгилаган даражадан юқори ёки паст туришини, нарх устидан келишиб олишни тақиқловчи қарорларга қарши қонунлар жорий қилинади.

Давлатнинг монополияларга қарши сиёсати миллий иқтисодиётида рақобат оддидан шаклланиб бўлган мамлакатларда рақобатчилик мухитини такомиллаштиришга, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда эса бу мухитни шакллантиришга қаратилган. Бозорда монополиyani ўрнатишга уринишлар ва монополь мавқени суиистеъмол қилишни тақиқлайдиган трестларга қарши биринчи қонун — Шерман қонуни АҚШда 1890 й.да қабул қилинган. М.к.к. ва уни амалга ошириш учун зарур бўлган чорагадбирлар ҳар бир мамлакатда шароит такозо этган шаклларда амал қилади. Ривожланган барча давлатларда соғлом рақобат мухитини ҳимоя қилиш мақсадида турли кўринишдаги, монополистик фаолиятлар устидан давлат томонидан тартибга солиш амалга оширилади. Мас, АҚШда монополияга қарши давлат сиёсати — Федерал савдо комиссияси ва Адлия департаментининг трестларга қарши бошқармаси, Россияда — Монополияга қарши сиёсат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш вазирлиги, Япония ва Жан. Кореяда — Ҳалол рақобат бўйича комиссия, Европа Иттифоқида эса — Рақобат

бўйича комиссия томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистонда монополияга қарши орган 1992 й. да Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Монополияга қарши ва нарх сиёсати бош бошқармаси сифатида ташкил қилинди. 1996 й. 15 майда ушбу бошқарма негизда Молия вазирлиги ҳузурида Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитаси ташкил этилди. 2000 й. 2 авг.да Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони асосан монополияга қарши орган Молия вазирлиги таркибидан чиқарилиб, мустақил давлат қўмитасига айлантирилди.

Ўзбекистон давлатининг рақобатчилик мухитини шакллантиришга қаратилган сиёсатида хусусийлаштириш, давлат мулки ҳисобидан мулкчиликнинг бошқа шакллари вужудга келтириш асосий ўрин тутди. Хусусийлаштириш натижасида, биринчидан, мулк ўз эгалари қўлига топширилса, иккинчидан, қўп укладли иқтисодиёт ва рақобатчилик мухити вужудга келади.

Рақобатни шакллантиришда иқтисодиётнинг давлат қорхоналари сақланиб қолиши керак бўлган соҳаларда қорхоналар учун уларнинг бозор шароитларига таркибан мослашувига имкон берадиган хўжалик юритиш механизми и.ч. муҳим ўрин эгаллайди. Бу механизм давлат қорхоналари иқтисодий жиҳатдан эркин бўлишини, уларнинг фаолияти тижоратлашган бўлишини назарда тутди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида рақобатнинг асосий усули нарх бўлганлиги сабабли, нархларни эркин қўйиб юбориш рақобатли мухитни вужудга келтиришнинг асосий талаби ҳисобланади. Шу мақсадда Ўзбекистонда «Монополистик фаолиятини чеклаш тўғрисида»ги қонун (1992 й. 3 авг.) қабул қилинди ҳамда унинг асосида рақобатчиликни ривожланти-

ришга қаратилган бир туркум норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Мазкур қонунга қўра, бозорда атайлаб такчиллик яратиш, нархларни мо-нополлаштириш, рақобатчиларнинг бозорга кириб боришига тўсқинлик қилиш, рақобатнинг фирмом усулларини қўллаш ман этилади.

Ҳоз. даврда Ўзбекистонда, агар корхона ишлаб чиқарган муайян маҳсулотлар товарлар бозоридаги шундай маҳсулотнинг 35% дан ортиқ бўлса, бу корхона монополист корхона сифатида Давлат реестрига киритилади (озик-овқат товарлари гуруҳи учун бундай мезон даражаси 20% қилиб белгиланган).

Республикада монополиялар рўйхатига кирган корхона (тармоқ)ларнинг бозордаги мавқеини тартибга солишда бир қатор усуллардан: а) монополь мавқедаги маҳсулотларга нархларнинг энг юқори даражасини ёки рентабеллик чегарасини белгилаб қўйиш; б) ўз монополь мавқеини суистеъмол қилган монополь бирлашмаларни булиб ташлаш ёки майдалаштириш усулларидан фойдаланилади. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш туғрисида» (1996 й. 26 апр.) қонуни асосида фирмом рақобатга, шу жумладан, бозорларга белгиланган талабларга жавоб бермайдиган товарларнинг киришига йўл қўймайдиган механизмни яратишга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Товар бозорларида монополистах фаолиятни чеклаш ва рақобат туғрисида» қонуни (1996 й. 27 дек.) монополистлар томонидан ҳукмронлик мавқеини суистеъмол қилишнинг олдини олиш ва мо-нополиядан чиқариш ва соғлом рақобат муҳитини яратиш мақсадларини қўзлайди. Иқтисодиётнинг айрим тармоқларида рақобат муҳитини шакллантириш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Бу тармоқдаги корхоналар, одатда, «табiiй монополиялар» деб аталади. Ўзбекистон Республикасининг «Табиий монополиялар туғрисида»ги қонунида (1997 й. 25 апр;

янги таҳрирда 1999 й. 19 авг.) республикада табиий мо-нополияларга нисбатан давлат сиёсатининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилди. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг туб моҳиятидан келиб чиққан ҳолда монополияларга қарши ва табиий монополиялар туғрисидаги қонунчилик такомиллаштирилиб, уларнинг Европа Иттифоқи ва б. ривожланган қонунчилик андозаларига мос келиши таъминлаб борилмоқда.

Салимжон Дўсматов.

МОНОПОЛИЯДАН ЧИҚАРИШ

- иқтисодиётдаги монополиядан эркин, тенг ҳуқуқли рақобатга асосланган тadbиркорлик фаолиятига қайтиш (қайта ўтиш). Монополия эркин рақобатга йўл бермай, иқтисодиётда турғунликни вужудга келтиради. М.ч. соғлом иқтисодий беллашувга йўл бериш мақсадларида амалга оширилади. Натижада монополь корхоналар ва бирлашмалар ўрнига ўзаро рақобатлашувчи қўллаб корхоналар пайдо бўлади. М.ч. 2 йўл б-н амалга оширилади; йирик монополь мавқедаги бирлашмалар, компаниялар тарқатилиб, улардан мустақил корхоналар ажралиб чиқади; монополь корхона ёки бирлашмалар, компаниялар сақланган ҳолда улар б-н рақобат қила оладиган, бир хилдаги ёки бир-бирининг ўрнини босувчи маҳсулот чиқарувчи корхона ёки бирлашмалар ташкил этилади. М.ч. бозор иқтисодиётига ўтишда ёки унинг ўсиши учун янги имкон яратишда ғоят муҳим. М.ч. Ўзбекистонда 1990-й.лар бошидан босқичма-босқич амалга оширидди (қ. Монополияга қарши қонунчилик).

МОНОПОЛЛАШГАН БОЗОР - озчилик сотувчилар ва харидорлар ҳукмрон, рақобат чекланган ёки мавжуд бўлмаган бозор. Унинг монополь рақобатли, олигополистик, соф монополия бозори турлари бор. Монополь рақобатли бозорда фирмалар кўп бўлганидан улардан ҳар бирининг товарлар сотишдаги ҳиссаси кичик бўлади, натижада улар бозорни чекланган ҳолда назорат қиладилар. Улар яширин келишув асосида ўзаро

тил бириктира олмайдилар, бу б-н мазкур бозор олигополистик бозор (гуруҳ монополияси)дан фарқланади. М.б.да фирмалар мустақил бўлганидан ўз бозорида бир-бири б-н рақобатлашади. Лекин рақобатнинг асосий усули нарх б-н рақобатлашув эмас, балки сифат жиҳатидан бир-биридан фарқланувчи маҳсулот б-н бозорга чиқиш ҳисобланади. М.б. янги фирмаларнинг кириб келиши учун очиқ ҳисобланади. Шу боис бу ерда рақобат чекланмайди, аксинча, кенгайиб туради. Янги фирмалар кириб келганда таклиф кўпайиб, нархлар тушиб кетади, натижада зарар ҳам кўтарилади. Зарар кўрганлар бозордан чиқиб кетишгач, нархлар ошади, фойда максимумлашади. Бундай бозорда товарларни мукамаллаштириш сотиш ҳажмини ошириб, фойда миқдорини кўпайтиради. Рақобатда модернизациядан ташқари, реклама ҳам кенг қўлланади. М.б.нинг монополлашув даражаси америкалик иқтисодчи А. П. Лернер (1903—1983) индекси (L) б-н аниқланади:

$P-Wm$ бу ерда P — нарх; Wm — меъёрий ҳаражатлар. Индекс қиймати 0 дан 1 гача ўзгаради. Унинг қиймати 1 га канчаллик яқин бўлса, фирма монополияси шу қадар кучли ҳисобланади.

Хидирназар Аллакулов.

МОНОПСОНИЯ (моно... ва юн. *opsonia* — сотиб олмоқ) — бозор ҳолати, бозорда харидорнинг ҳукмрон мавқега эга бўлиши. М.да бир нечта сотувчилар ва бир йирик харидор иштирок этади. Бозорда харидор ўз ҳукмини ўтказиб, етакчи мавқени эгаллайди, харид ҳажмини камайтириб, ишлаб чиқарувчиларни нархни псайтиришга мажбур этади. Аксарият ресурслар бозорида пайдо бўлади (ишлаб чиқарувчи ютуғи харидор-истеъмолчига ўтади). Ресурсларни давлат қатъий нархларда харид этганда, давлат буюртмаларида ҳам М. вужудга келади. Мас, давлат авианосец, космикракета объектлари каби қиммат ва мураккаб қурол-аслаҳалар харидори бўлади. Бу ҳолда олдисотди битишувчи томонлар

учун келишувнинг нархини ҳам ўз ичига оладиган, ўзаро мажбуриятларини назарда тутадиган контрактлар — битимлар бўйича амалга оширилади. Кенг маънода — нархлар шаклланишига харидорлар, товар ва хизматлар истеъмолчилари ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган барча бозорларга нисбатан қўлланади.

МОНОРЕЛЬС ЙЎЛ - йўналтирувчи балкаси (монорельси) битта таянчда ёки эстакадада жойлашадиган транспорт тизими; йўловчилар тушган вагонлар ва кж ортилган вагонеткалар осма (якка) рельс бўйлаб ҳаракатланади. М.й.нинг вагонлар монорельснинг устида ва остида ҳаракатланадиган хиллари бор (раем). Йўловчилар М.й. — электр юритма, пневматик ёки резиналанган йўналтирувчи гилдираклар б-н таъминланади. Шовкинсиз ҳаракатланади. Вагонларга 120—140 киши сиғади. Тезлиги 240 км/ соатгача боради. Юк М.й. — саноат корхоналарида саноат транспорт воситаси (цех ичида ва цехлараро) сифатида ишлатилиб, бир неча км гача узунликда бўлиши мумкин. Бунда ҳаракат, юкларни ортиш ва тушириш ишлари автоматик бошқарилади. Вагонеткаларнинг юк қўтарилувчанлиги — 0,2 — 2т (баъзан, 5 т), тезлиги — 2—4 км/соат. Нисбатан юқори тезликка эришиш мумкинлиги, ҳаракатдаги хавфеизлиги, йўлни қисқа йўл бўйича ўтказиш мумкинлиги, йўл ётқизишнинг жой танламаслиги, металл кам сарф бўлиши ва энергия юқори тежалиши, тўла автоматлаштириш имкони борлиги туфайли М.й. саноатда ишлатиладиган, шаҳарда, шаҳар атрофида қатнайидиган транспортнинг ривожланган тури ҳисобланади. Шаҳарлараро қатновда ҳаво ёстиғидан фойдаланиб ҳаракатланиш қўлланилади. М.й. Германия, АҚШ, Франция, Япония, Швейцария, Канада, Италия ва б. мамлакатларда қурилган.

МОНОСАХАРИДЛАР - органик бирикмалар, углеводларнинг асосий гуруҳларидан бири. Таркибида гидроксил гуруҳлари, альдегид гуруҳи (альдо-

залар) ёки кетогурӯх (кетозалар) бўлади. Умумий формуласи $C_nH_{2n}O_n$ (бу ерда $n=3+9$). Занжиридаги углерод атомларининг сонига қараб М., одатда, куйи М. (занжирида 3 ва 4 та углерод атоми бўлган) триозалар ($C_3H_6O_3$) ва тетрозалар ($C_4H_8O_4$), оддий М. пентозалар ($C_5H_{10}O_5$) ва гексозалар ($C_6H_{12}O_6$), юқори М. гептозалар ($C_7H_{14}O_7$), октозалар ($C_8H_{16}O_8$), нонозалар ($C_9H_{18}O_9$) га бўлинади. Булардан, гексозалар (мас, глюкоза, галактоза, манноза, фруктоза) ва пентозалар (арабиноза, ксилоза, рибоза ва б.) муҳим. М. сувда яхши, спиртда оз эрийди, эфирда эса эримайди. Хайвонлар, ўсимликлар организмда эркин ҳолда ва полисахаридлар, глюкозидлар ҳолида кўп учрайди. М., айниқса, фосфор эфирлари (гексозодифосфат, гексозомонофосфат) ҳолида организмдаги моддалар алмашинуви жараёнларида иштирок этади, энергетик жараёнларда, шунингдек, углевод ва б. мураккаб бирикмалар синтезида қатнашади. М., асосан, полисахаридларни гидролизлаб олинади. М. ва уларнинг ҳосилалари, мас, глюкоза, фруктоза озик-овқат санотида ва тиббиётда ишлатилади.

МОНОСЕМИЯ (моно... ва юн. *sema* — белги), бир маънолилиқ — сўзларнинг матнида ҳам, матндан ташқарида ҳам фақат битта маънога эга бўлиши. Илмий-техник терминлар, касб-хунар сўзлари, айрим яққа тушунчаларни ифодаловчи сўзлар М.га мисол бўла олади (яна қ. Кўп маънолилиқ).

МОНОСИЛЛАБИЗМ (моно ... ва юн. *syllabe* — бўғин) — маълум бир тилда сўзлар (лексемалар)нинг бир бўғинли бўлиши. Бу хусусият тилларни типологик (лекин генеалогик эмас) жиҳатдан таснифлаш учун асос бўлади. М. кўпгина хитоптибет тиллари учун хос хусусиятдир. Қад. туркий сўзлар архитектураси ҳам унинг ўзак морфемаси бир бўғинли эканлигини кўрсатиб туради (мас, бор, ол, қоч, тор).

МОНОСОМ ТАҲЛИЛ - генетик та-дқиқот усули; анеуплоидия ҳодисаси

типларидан бири — моносомияга (қ. Гетероплоидия) асосланган. Генотипдаги айрим хромосомаларнинг ирсий аҳамиятини аниқлашга хизмат қилади. Моносомиклар ташқи ва ички (физиологик, генетик) омиллар таъсирида хромосомаларнинг кут-бларга тарқалишидаги бузилишлар туфайли вужудга келади. Бундай бузилишлар ҳам соматик, ҳам жинсий ҳужайраларда бўлиши мумкин. Шунинг учун моносомиклар митотик ва мейотик бўлади. Бироқ гомологик хромосомаларнинг кутбларга тарқалмаслиги мейозаа, яъни гомологик хромосомаларнинг конъюгаци-яланиш ва бивалентлар ҳосил қилиш жараёнида кўпроқ юз беради, чунки бунда бивалент батамом бир ҳужайрага ўтиб кетиши туфайли иккинчи ҳужайрада этишмовчилик кузатилади. М.т. хайвон ва ўсимликлар генетикасида қўлланади.

МОНОТЕИЗМ, яққа худолик (моно ... ва юн. *teos* — худо) — ягона худо ҳақидаги тасаввурларга асосланувчи диний эътиқодлар. Кўп худолик (политеизм) нкнг акси. Христианлик, иудаизм ва ислом М.га асосланган динлардир.

МОНОТЕМАТИЗМ (моно... ва *tema* — мавзу) — кўп овозли муסיқа асарларини тузилиш принципи; М. маълум бир муסיқий мавзу (куй)нинг ўзига хос ривожлантириш усули б-н боғлиқ бўлиб, сонатасимфоник туркуми ёки унга асосланган бир қисмли шаклларни ўзаро боғлайди. М.нинг илк намунаси — Л. Бетховеннинг 5симфонияси. М., айниқса, муסיқий романтизм даврида ривож топган (Г. Берлиоз, Ф. Лист ва б.). Ўзбек композиторлари асарлари (мас, М. Тожиёвнинг 3- симфонияси)да ҳам кенг қўлланилган.

МОНОТИП (моно... ва юн. *typos* — нус-ха) — мураккаб матнларни териш учун харф қуядиган автомат машина. Асосий қисмлари: харф теришдастураш ап-парати ва харф қуйиш аппарати. Айрим литералардан иборат сагрлар ҳосил қилади. М.ни 1897 америкалик Т. Ланстон ихтиро қилган. Ҳарф қуйиш автома-

тини бошқариш дастури махсус қурилма ёрдамида ҳосил қилинади. Дастур кенг перфолентадан иборат; ҳар қайси белгига 1—4 тешикни ўз ичига олган маълум комбинация тўғри келади. Ҳарф қуйиш аппаратида матрица рамкаси, қуйиш қолип ва аппарати бўлади. Матрица рамкасига матрицалар маҳкамланади, перфолента «буйруғи»га мувофиқ, матрица рамкаси сурилади ва матрица қолип устига туриб қолади. Сўнгра матрицадаги чуқурчалар б-н бирга қолипга босим остида суяк қотишма тўлади, натижада зарур белгилар литераси ёки пробеллар (сўзлар ораси) қуйилади. Тайёр литера ва пробеллар сатр каналига туртиб чиқарилади. Айрим литера ва пробеллардан бир хил узунликдаги шрифт сатрлари шаклланади-, сатрлардан эса набор гранкаси тузил ади.

МОНОТИПИЯ (моно... ва юн. *typos* — нусха) — босма графика тури. Босма қолип (форма)нинг текис юзасига бўёқни бевосита қўлда суркаб рангланади. Сўнгра шу қолипдан махсус даст-гоҳда босилади, қоғозга босилган бу нусха доим ягона (ноёб) нусха ҳисобланади. М. усулида яратилган асарлар ранглар уйғунлигининг нозиклиги, нафислиги б-н акварелга ўхшаб кетади. М. 17-а.дан маълум, фақат 19-а.дагина кенг тарқалди.

МОНОТОН ФУНКЦИЯ - ўсувчи ёки камаювчи функциялар. Берилган функция бирор ораликда монотон бўлиши учун унинг орттирмаси $Af(x)=f(x+Ax)-f(x)$, $Dx>0$, ораликда ишорасини ўзгартирмаслиги лозим. Агар $Ax>0$ бўлганда $D/(x)$ нолдан қатъий катта ёки қатъий кичик бўлса, у ҳолда $f(x)$ қатъий монотон функция дейилади. Бирор ораликда дифференцияланувчи функция шу ораликда монотон бўлиши учун унинг ҳосиласи ўзгармас ишорани сақлаши зарур ва етарлидир.

МОНОФАГЛАР (моно... ва юн. *phagos* — еб қўювчи) — озикланишга ўта ихтисослашган, яъни фақат бир тур озуқа б-н яшашга мослашган организмлар. Ҳашаротлар, чувалчанглар, қисқичбақасимонлар ва юмшоқ танлилар

орасида М. кўп учрайди. Ҳашаротлардан яйдоқчи афелинус (*Aphelinus mali* Hald.) фақат кон битларида, псевдафикус (*Pseudaphycus malinus* Gah.) эса комсток қуртида паразитлик қилади. Суғорма дехқончилик биоценозида учрайдиган зараркуналлар сонини камайтиришда катта хўжалик аҳамиятига эга бўлган энтомофаг М.дан *Stethorus punctillum* Wse., *Scolothrips acariphagus* Takh., *Orius* (*Triphleps*) *albipennis* Reut. — ўргимчаккана йиртқичлари; *Apanteles congestus* wees, *Microptilis spectabilis* Hal., *Rhogas dimidiatus* Spin., *Sinophorus xantostomus* Grav., *Barylypa hemeralis* Brauns ва б. — кузги тунлам йиртқичлари; *Nabrobracon hebetor* Say., *Apanteles kazak* Tel., *Anilasta prinzi* Meyer., *Barylypa chloratica* Meyer — ғўза тунламининг паразитларидир (яна қ. Паразит ҳашаротлар).

МОНОФОНГ (моно... ва юн. *phongos* — овоз, товуш) — унли товушларнинг артикуляцион-акустик белгиларига кўра, бир хилликка эга бўлиши, яъни артикуляция давомида турғун талаффузга эга бўлган, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга кўчмайдиган товушлар. Айнан шу хусусиятлари б-н улар дифтонг (икки унлининг бир бўғин ҳосил қилиши) ва трифтонг (уч унлининг бир бўғин қосил қилиши)лардан ажралиб туради. Бирок М.ларнинг бир хиллиги нисбий бўлиб, кўп ҳолларда унлини ўраб турган ундошларга ҳам боғлиқ. Одатда, кўпгина тилларнинг унлилар тизимида М. асосий ўринни эгаллайди.

МОНОХРОМАТИК ЁРУҒЛИК (моно... ва юн. *chromatos* — ранг) — муайян ва ўзгармас частотали электромагнит тўлқин. Ёруғлик тўлқинларининг ўзаро фарқ туфайли бу ёруғлик одамнинг кўзига турли рангларда бўлиб кўринганлигидан шундай аталган. Кўзга кўринадиган электромагнит тўлқинлар ўз физик табиати б-н бошқа диапазондаги тўлқинлар (инфракизил, ультрабинафша, рентген ва х.к.)дан фарқ қилмайди.

МОНОХРОМАТОР (моно... ва юн.

hroma — ранг), оптикада — оптик нурланиш (кўринадиган ёруғлик, ин-фракизил ёки ультрабинафша нурлар)нинг мураккаб спектрдан тўлқин узунликларининг тор қисмини ажратиб берадиган асбоб; спектрометр, спектрофотометр, спектрограф ва б. асбобларнинг асосий қисми. Кириш ва чиқиш коллиматорлари ва диспереловчи (таркатувчи) тизим (призма, дифракцион панжара)аан иборат бўлади. М. объективлари (коллиматорли ва фокус ловчи) линзали ёки кўзгули бўлиши мумкин. Кириш ва чиқиш коллиматорлари кўзгалмас қилиниб, чиқаётган нурларнинг тўлқин узунлиги 1 диспереловчи тизим ва ёрдамчи кўзгулар ёрдамида ўзгартирилади. М.да ёруғлик кириш коллиматори тиркишидан ўтиб, параллел нурлар ҳосил қилувчи ва диспереловчи элементга юборувчи объективга тушади. Чиқиш коллиматорининг фокал текислигида нурланиш манбаининг барча тўлқин узунликлари 1 га мос монохроматик (бир рангли) тасвирлар тўплами ҳосил бўлади.

Нурланиш спектрининг ультрабинафша қисмини ажратиб берадиган М.да флюорит (CaF_2), литий фторид (Li F) ва кварц (SiO_2) дан ясалган диспереловчи призмалар, ясси ва ботик панжаралар қўлланилади. Спектрнинг инфракизил соҳасида ишлатиладиган. М.да сферик, параболик кўзгулар, шиша ва кварцдан ясалган призма ва панжаралар қўлланади.

МОНОХРОМИЯ (моно... ва юн. chroma — ранг) — санъат асарининг ранг (колорит) ечими; бирорбир рангнинг бир туйё ёки унинг тусланиши (бир рангга бўйша)га асосланади. Мас, гризайль.

МОНОЦИТЛАР (моно... ва юн. kytos — хужайра) — донасиз лейкоцитлар (агранулоцитлар)нинг бир тури. Кўмикнинг бошланғич ўзак хужайраларидан ҳосил бўлади. М. периферик қон таркибидаги энг катта хужайра, унинг ҳажми 12—20 мкм. Ядроси протоплазмага нисбатан катта, овалсимон, кўпинча «тақа» кўринишида, ранги (нейтрофил лейкоцитлар ва лимфоцит ларниқига нисбатан) очроқ; про-

то-плазмаси лейкоцитларнинг зангори, оч кўк рангига қараганда оч. Протоплазмада бир неча вакуолалар бўлиб, улар хужайра ядроси атрофида жойлашган. Соғлом одам қонида М. лейкоцитларнинг 3—10% ини ташкил қилади. М. фагоцитоз қилиш хусусиятига эга ва қондан тўқимага ўтганда макрофагларга айланади.

МОНРЕАЛЬ - Канаданин г жан-шарқий қисмидаги шахар. Санлаврентий дарёси бўйида, Квебек провинциясида жойлашган. Транспорт йўлларининг йирик тугуни; денгиз кемалари кира оладиган йирик порт (йилига 15 млн. т юк ортиб-туширилади), асосан, дон экспорти учун мўлжалланган. Аэропортлари халқаро аҳамиятга эга. Аҳолиси 1,03 млн. киши (.100V). М. — мамлакатаинг йирик савдомолия ва саноат марказларидан. Машинасозлик (умумий, самолётсозлик, кемасозлик, вагонсозлик ва б.), металлсозлик, нефтни қайта ишлаш ва кимё саноатлари ривожланган. Рангли металлургия, мебель, кўн-пойабзал, тўқимачилик, тикувчилик, полиграфия ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. 3 ун-т, консерватория, кутубхоналар, нафис санъат музейи, метрополитен бор. Шаҳарга 1642 й.да индейсларнинг Хочелага қишлоғи ўрнида французлар томонидан фактория ва форт (қалъа) сифатида асос солинган. 18-а.нинг 1-ярмида муҳим савдо маркази бўлган. 1760 й.да инглизлар босиб олган. 1844—49 й.ларда Канада инглиз мустамлакаси пойтахти бўлган. 17—18-а.ларда қурилган мейморий би-нолардан черков, Рамзе саройи ва б. сақланган. М.да 1967 й.да Халқаро кўрғазма, 1976 й.да 11-Олимпиада бўлиб ўтган.

МОНРЕАЛЬ УНИВЕРСИТЕТИ - Канададаги француз тилида даре ўтиладиган йирик ун-тлардан бири. Квебекдаги Лаваль унти (1852)нинг филиали сифатида 1876 й.да ташкил этилган. Теология, ҳуқуқ, тиббиёт, фалсафа, филол., табиий фанлар, фармацевтика, ижтимоий фанлар, мусика ва б. соҳалар бўйича му-

тахассислар тайёрлайди. 50 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 1,2 млн.дан ортиқ асар сақланади.

МОНРОВИЯ — Либерия пойтахти (1847 й.дан). Монтсеррадо графлигининг маъмурий маркази. Сент-Пол дарёсининг Атлантика океанига қуйилиш ерида жойлашган. Аҳолиси 450 минг кишидан зиёд. Иклими субэкваториал, янв.нинг ўртача т-раси 28°, июлники 25°. Йилига 4800 мм дан ортиқ ёғин ёғади. М. — йирик порт (йиллик юк орбиб-тушириш 12 млн. т). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Четга темир рудаси, каучук, пальма меваси мағзи ва мойи чиқарилади. 2 аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакат саноат корхоналарининг 60% М.да жойлашган. Асосий саноат тармоқлари: озиқ-овқат, енгил, нефтни қайта ишлаш, кимё. Ёғочсозлик ва қурилиш матери-аллари и.ч. ҳам ривожланган. Шаҳарга 1822 й.да АҚШда қулликдан озодликка чиқиб кўчиб келган негрлар томонидан асос солинган ва АҚШ президенти Ж.Монро (1758—1831) номи б-н аталган. М.да давлат унти, кутубхона, миллий музей ва ва б. бор.

МОНТАЖ (франц. monter — кўтармок) — 1) аппаратлар, асбоблар, би-нолар, иншоотлар, жиҳозлар, машиналар ва б. қурилмаларни тайёр деталлар, қисмлар ва элементлардан йиғиш, тўплаш. Қурил и шда — бино ва иншоотларни йирик панеллар, блоklar ва плиталардан йиғиш. М.да кўтариш кранлари, пайвандлаш қурилмалари, турли мосламалар ва асбоблардан фойдаланилади. Радиоэлектрон и када — радиоэлектрон аппаратлар (радиоприёмник, магнитофон, телевизор ва б.) ни айрим элементлар, электр изоляция деталлари, симлар, платалар, транзисторлар ва б.дан йиғиш. Бунда кавшарлаш, пайвандлаш, улаш ишлари асосан автоматлаштирилади. Микроминиатюр электр ва радиоэлементларнинг пайдо бўлиши М. ишларини анча осонлаштиради, сифатини оширади, бутун жараённи тўлиқ автоматлаштиришга имкон беради.

МОНТАЖ (франц. montage — йиғиш) — радиоэшиттириш, телевидение, эстрада санъати, сураткашлик ва, айниқса, фильм яратишдаги ижодий ва техник жараён; суратга олинган алоҳида кадрларни танлаш ва уларни бир-бири б-н боғлаш. Одатда, эшиттириш, кўрсатув тайёр бўлгач, фильмини суратга олиш тугаллангач, М. ишлари бошланади. М. вақтида сценарий ва режиссура талаблари асосида сурат парчалари ажратиб олинади ва улар мазмунига қараб бир-бирига ёпиштириб бирлаштирилади, фонограммалар қайта ёзилади ва х.к. Фильм мазмунини очиб беришда М.нинг аҳамияти катта. М.нинг эмоционал ва жонли чиқиши во-қеанинг характериға ва актёрнинг ижросига боғлиқ бўлади, унинг асосий вазифаси — кадрларнинг алмашинув суръатини белгилаш ва реж. гоёсига кўра, тегишли жоиларни таъкидлаб кўрсатиш.

МОНТАЛЕ (Montale) Эуженио (1896.12.10, Генуя - 1981.12.9) -итальян шоири ва танқидчиси. 20-й.лар — 40-й.ларнинг 1-ярмида герметизм — ўзига хос белгилари хавотир, ғам-алам, фоживийлик, айни пайтда -фашизмни тан олмасликдан иборат адабий оқимнинг тарафдори бўлган. М. шеърини мазмунининг бойлиги ва мураккаблиги б-н ажралиб турсада, шаклий мураккаблик унга хос бўлмаган. Биринчи шеърлар тўплами — «Каракатица косачаси» (1925) ўша давр итальян шеъринидаги анъанавий усулларда ёзилган. М. «Божхоначининг уйи» ва бошқа шеърлар» (1932), «Ҳолатлар» (1939), «Финистерре» (1943) ва б. асарлар муаллифи. Урушдан кейинги йилларда маълум даражада герметизм кўринишларидан қутула олган («Бўрон ва бошқа шеърлар», 1956; «Сатура», 1972; «Тўрт йиллик дафтар», 1977). Мусика ва адабиёт соҳалари танқидчиси бўлган. Нобель мукофоти лауреати (1975).

МОНТАНА — АҚШнинг шим.-ғарбий қисмидаги штат. Тоғли штатлар гуруҳида. Канада б-н чегарадош. Майд. 380,8 минг км². Аҳолиси 909,4 минг

киши (2002), шундан шаҳар аҳолиси 52%. Маъмурий маркази — Хелина ш. Йирик шаҳарлари: Биллингс ва Грейт-Фолс. Штатнинг ғарбий қисмини Қояли тоғлар эгаллаган, шарқий қисми Прерий платосидан иборат. Иклими мўъгадил, континентал иқлим. Январнинг ўртача т-раси —8°, июлниги 20°. Йиллик ёғин 350—400 мм. Йирик дарёлари: Миссури ва унинг ирмоғи Йеллоустон. М. худудиди Глейшер ва Йеллоустон миллий паркларининг бир қисми жойлашган.

М. иқтисодиётининг етакчи тармоғи — кон саноати ва экстенсив қ.х. Мис, кўрғошин ва рух эритиш, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Асосий қ.х. экинлари: бугдой ва қанд лавлаги. Миллий паркларга кўплаб туристлар келади.

МОНТГОМЕРИ (Montgomery) Бернард Лоу (1887—1976) — Буюк Британиянинг ҳарбий арбоби, фельдмаршал (1944), Ал-Аламайн виконти (1946). 1908 й.дан армияда. Сандхерстдаги ҳарбий академияни тугатган. 1—2-жаҳон урушлари қатнашчиси. 2-жаҳон урушида Шим. Африкадаги 8-армия (бу армия Ал-Аламайн остоналаридаги жангда ғалаба қозонган) қўмондони (1942 й.дан). Нормандия, Бельгия, Шим. Германияда 21-армия гуруҳлари қўмондони (1944—45); империя Бош штаби бошлиғи (1946—48), НАТО қуроли кучлари бош қўмондонининг 1-ўрин-босари (1951—58). Буюк Британия ва чет мамлакатларнинг олий орденлари кавалери.

МОНТЕВЕРДИ (Monteverdi) Клаудио Жованни Антонио (тахм. 1567.15.5, Кремона — 1643.29.11, Венеция) — италиян композитори. Опера жанрининг илк классик намуналарини яратган, биринчи оммавий опера театри (1637, Венеция) ташкилотчиларидан. Мантуя ва Венеция ш.ларида хонанда, созанда, капелла бошлиғи сифатида хизмат қилган. Франция ва Б. Европа мамлакатларида ижодий сафарларда бўлган. Асосан, полифония услубида вокал ва хор асарларини ижод қилиб, мадригал жанри устаси сифати-

да шуҳрат қозонган. 1587—1638 й.ларда нашр эттирган мадригалларининг 8 та тўпламида янги, «хаяжонли» мусиқий-драматик услубни яратган. Унда нутқдош оҳангларнинг ифодавийлиги, арияларнинг куйчанлиги, ансамбль шакллариининг ривожланганлиги, оркестр жўрлигининг бойлиги ўзаро қоришиб кетган. «Орфей» (1607), «Поппегатожи кийгизиш» (1642) опералари машҳур.

МОНТЕВИДЕО — Уругвай пойтахти. Монтевидео департаментининг маъмурий маркази. Ла-Плата қўлтигининг шим. соҳилида жойлашган. Аҳолиси 1,4 млн. киши (1997). Иклими субтропик, сернам иқлим; январда ўртача т-ра 23°, июлда 10°. Йиллик ёғин 1000 мм. М.га 1726 й.да испанлар асос солган. 1777 й.да Португалия, 1807 й.да Буюк Британия босиб олган. 1816—28 й.ларда Бразилия таркибида бўлган. 1828 й. авг. дан мустақил Уругвай пойтахти. М. — мамлакатнинг муҳим саноат, савдо ва молия маркази. М.даги йирик саноат корхоналарида мамлакат саноат маҳсулотининг 80% ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат, нефтни қайта ишлаш, цемент, металлургия ва шина з-длари, кимё (олтингургурт ктаси ва ўғитлар и.ч.), фармацевтика ва тўқимачилик саноатлари, металлсозлик, электроника, кўн-пойабзал корхоналари, мамлакатда энг йирик қоғоз ф-каси ва б. бор. М.да чет эл монополиялари ва банкларининг филиаллари жойлашган. М. — йирик т.й. ва шоссе йўллар тугуни. Денгиз порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Четга гўшт маҳсулотлари, жун, тери хом ашёси, ўсимлик ёғи экспорт қилинади; четдан машина ва жиҳозлар, қора металл, нефть, ўрмон маҳсулотлари келтирилади. М. ва унга ёндош Ла-Плата қўлтиғи соҳиллари денгиз икдими курорти р-ни ҳисобланади.

Шаҳар 3 қисм: янги шаҳар (маъмурий марказни ўз ичига олади) ва эски шаҳар қисми (саноат корхоналари ва ишчилар кварталлари) ҳамда шим.-шарқий курорт р-нидан иборат. М. — мамлакатнинг муҳим илмий ва маданий маркази. М.да

миллий адабиёт академияси, миллий муҳандислик академияси, Республика унти, Уругвай меҳнат унти, миллий кутубхона, миллий тарих музейи, нафис санъат музейи ва б. музейлар, ботаника боғи, те-атрлар бор. Боғ ва хиёбон кўп.

Меъморий ёдгорликларидан эски шаҳар қисмида мустамлакачилик даврида қурилган собор, ратуша, театр, парламент биноси ва б. сақланган.

Монтевидео шаҳри. Атлантика океани соҳили (пляж).

МОНТЕКАРЛО — Монакодаги шаҳар, Мовий қирғоқда жойлашган. Аҳолиси 13,2 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Ўрта денгиз бўйидаги порт. Иқлим курорти. Халқаро туризм ва банк операцияларининг йирик маркази. Ўзининг казинолари б-н дунёга танилган. Кема таъмирлаш корхоналари, опера театри, нафис санъат музейи бор. Ҳар йили халқаро цирк санъати ва б. фестиваллар ўтказилади. М.-К.да туризм бўйича Халқаро академиянинг штаб-квартираси жойлашган.

МОНТЕКАРЛО УСУЛИ, Статистик синаш усули— тасодифий микдорларни моделлаш ёрдамида математик масалаларни тақрибий ечиш усули. Бунда бирор а микдорнинг тақрибий қийматини топиш учун математик қутилмаси а булган тасодифий микдор % олинади. М.-К. унинг ривожланишига АҚШ математиги Ж. Нейман, рус математиги В.С. Владимирова ва б. катта хисса қўшишган. М.-К. унинг назарий асоси аввалдан (1940) маълум бўлсада, ЭҲМ яратилгандан сўнг кенг татбиқ қилина бошлади.

МОНТЕРРЕЙ — Мексиканинг шим.-шарқий қисмидаги шаҳар, Санта-катарина дарёси водийсида. Нуэво-Леон штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,1 млн. киши (2000). Аэропорти халқаро аҳдмиётга эга. Мамлакатнинг йирик иқтисодий маркази (Мехикодан кейин 2-ўринда). Қора ва рангли металлургия саноатлари ривожланган. Металлсозлик, машинасозлик (жумладан, электротехника, қ.х. машинасозлиги), кимё,

ёғочсозлик, тўқимачилик, кўн-пойабзал, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Рейнос ш.дан қувурлар орқали газ, Тампико ш.дан нефть маҳсулотлари келтирилади. Ун-тлар бор. Шаҳарга 16-а.да асос солинган. Меъморий ёдгорликларидан 17—18-а.ларда қурилган бинолар сақланган. М. яқинида полиметалл рудалар олинади, шаҳар ёнида йирик ГЭС қурилган.

МОНТОРИЛЛОНИТ (Франциядаги Монморийон ш. номидан) — қатламли силикатлар синфига мансуб гилли минерал. Кимёвий таркиби ўзгарувчан (Ca.Na) (Mg, Al, Fe)₂ [(Si, Al)₄O₁₀(OH)₂ nH₂O. Моноклин сингонияли, кристаллик структураси қатқат. Ранги оқ, қулранг, қўнғир. Қаттиқлиги 1,5—2,5; зичлиги 1700—2900 кг/м³. Кўп алюминийли М. — бейделлит, магнийлиги — сапонит, темирлиги — нонтронит деб аталади. Ишқорли муҳитда ҳар хил жинсларнинг нурашидан вужудга келади. Денгиз муҳитида гидрослюдларнинг трансформацияси, лагунали ҳавза ва қуруқ иқлимли тупроқларда эса қулсимон майда заррачаларнинг чиришидан ҳосил бўлади. М. бентонит гилларнинг асосий минерали. Юқори сорбци-яли, намланганда бўқади, қажми кўпайиб ёриқ ва ғовақларни тўлдиради ва сув ўтказмайди. М.ли гиллар нефть ва газ уюмлари учун яхши тўсиқ вази-фасини ўтайди. М.ли гилмоя конлари Ўзбекистонда Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Қашқадарё, Сурхондарё, Навоий вилоятларида мавжуд. М.ли гиллар нефть, тўқимачилик, совунгарлик, цемент саноатларида ишлатилади.

МОНУМЕНТ (лот. monumentum — ёд-горлик) — йирик тарихий воқеа, буюк жамоат арбоби ва б. шарафига бунёд этилган йирик ҳажмдаги ёдгорлик, ҳайкал. Одатда М. меъморий ансамблда ғоявий ва ҳажмли кенгликнинг асосини қосил қилади ёки ҳайкалли меъморий мажмуанинг таркибига қиради (яна қ. Монументал ҳайкалтарошлик).

МОНУМЕНТАЛ РАНГТАСВИР

рангтасвирийнинг меъморлик б-н боғлиқ тури; биноларнинг ички қисми, шифтлари, қисман бинонинг ташқи томони деворларига ишланган тасвирлар. М.р. жамият ҳаётидан олинган муҳим воқеа ва ҳодисалар, чуқур фалсафий тушунчаларни акс эттиради. Узоқдан кўришга мўлжалланганлиги учун образларни умумлашма тарзда тасвирлашга, майда қисмлардан камроқ фойдаланишга қаратиллинади. Ранглар ҳам бирмунча шартли олиними мумкин.

Ишланиш усулига кўра, фреска, плафон ва намоён (панно)ларга бўлинади (яна қ. Деворийрассомлик). М.р. қад. санъат тури бўлиб, ибтидоий одамларнинг ғор деворларига ишлаган расмлари (мас, Заратусой расмлари ва б.) унинг илк намуналаридир. Қад. ва ўрта асрларда нихрятда ривожланди ва етакчи санъат турларидан бирига айланди. Қад. Миср ва Юнонистонда кенг ривожланди, кейинроқ Византия ва б.да ҳам М.р.нинг нодир намуналари яратилди. Айниқса Уйғониш даврида ўзининг қайиқий ривожланиш босқичига эришди. Микеланжелонинг Ватикан саройига ишлаган деворий расмлари, Веро-незенинг композициялари шу даврнинг нодир ёдгорликларидир. Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда бу санъат қад. ва ўрта асрлар даврида ривожланди. Бу даврда шоҳлар, зодагонларнинг уйлари, сарой ва ибодатхоналар кўп шаклли, ҳаракатга бой рассомлик асарлари б-н зийнатланди (Тупроққалъа, Варахша, Болаликтепа, Афросиёб ва б.), Те-мур ва темурийлар даврида ҳам М.р.нинг ажойиб намуналари яратилган.

Ўзбекистонда М.р.нинг янги ривожланиш босқичи 20-а. 30—50-й.ларига тўғри келади. Шу йиллардан жамоат ва маъмурий биноларни безаш ривожланди. Ўзбекистон табиати, кундалик тур-муш, фан, меҳнат мавзуйидаги композициялар яратилди, мумтоз ўзбек адабиётидан олинган сюжетларга расмлар чизилди (Навоий театри биноси деворларига

ишланган намоёнлар; муаллифлари Ч. Аҳмаров, Ў. Тансиқбоев, В. Чепраков ва б.). 60—80-й.ларда ҳам М.р.да юксак даражадаги асарлар яратилди. В. Жмакин, Қ. Соипов, Б. Жалолов, И. Липене, В. Бурмакин ва б.нинг фреска, мозаика, витраж ва б. асарлари

юзага келди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейинги йилларда М.р. янги миллий мазмунмавзулар б-н бойимокда (Темурийлар тарихи давлат музейи, Ўзбекистон тарихи давлат музейи ва б.).

МОНУМЕНТАЛ САНЪАТ - нафис санъат тури, меъморий (айрим ҳолларда табиий) муҳит б-н уйғунликда ғоявий образ тугаллигига эга бўладиган асарлар. М.с.га ҳайкал ва монументлар, биноларнинг ҳайкалтарошлиқ, рангтасвир, мозаика безаклари, витражлар ва б. киради (айрим тадқиқотчилар меъморий обидаларни ҳам М.с.га киритадилар). Меъморлик б-н уйғунлашган М.с. ансамблнинг асосий мазмуни ёки шаклига айланади (қ. Санъатлар синтези). Бинолар тарзи ва интерьерига ҳайкаллар даврнинг энг умум фалсафий ва ижтимоий ғояларини ўзида акс эттиради, буюк арбоблар ва муҳим воқеаларни абадийлаштиради. Кўтаринкилик, умумаҳами-ятга эга ғояларни тасвирлашга интилиш асарга улғуворлик ва муҳим шакл бахш этади. Айрим М.с. асарлари меъморликда унинг шаклий ифодалилигини оширади, деворий тўсиқлар, тарзлар ва б.нинг эстетик таъсирчанлигини кучайтиради.

М.с. асарлари буюк ғоявий мазмуни ва аҳамияти б-н ажралиб туради ҳамда қатъий умумлашма шаклга эга бўлиб, узоқ муддатга чидамли хом ашёлардан яратилади; омма орасида муҳим ижтимоий ғояларни тарғиб қилади ва тарқатади. М.с.нинг вазифаси ижтимоий кўтарилишлар ва санъат таракдиёти даврларида ортиб боради (мас, Уйғониш даврида Рафъазль, Микеланжело ва б.нинг фрескалари, Темурийлар даврида меъморий обидалар, амалий санъат ва б.).

М О Н У М Е Н Т А Л ХАЙКАЛТАРОШЛИК

хайкалтарошликтгг меъморлик ва шахарсозлик б-н боғлиқ тури. Ўз кўринишига кўра, думалоқ (мукамал) ва/елбео турларига бўлинади. М.х. асарлари ўзида катта мазмун ифода этади ҳамда мустақил ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, бевосита атроф мухит, меъморий бинолар б-н уйғунлаштирилади. Асарлари узокдан томоша қилишга мўлжалланганлиги учун каттакатта, яхлит шакллардан кенг фойдаланилади; майдонлар, истирохат боғлари, хиёбонлар, кўча ва б.га ўрнатилади, шунингдек, бино деворларига ишланган хайкаллар ҳам М.х.га тааллуқлидир. М.х.га муҳим тарихий воқеалар, атоқли шахслар хотирасини абадийлаштириш мақсадида ўрнатилган монумент, ёдгорликлар, хайкалтарошлик мажму-алари, шунингдек, безак хайкалтарошлиги (мас, Навоий театри биноси олдидаги фаввора ва б.) асарлари қиради. Асар рангини хайкал учун ишлатилаётган хом ашё (мармар, гранит, бронза ва б.) белгилайди.

М.х. ижтимоий тараққиёт б-н боғлиқ ҳолда ривожланган. Қад. Мисрда, Ғарбий Осиё, Ҳиндистон, Хитой ва б. шарқ мамлакатларида муҳим ўрин эгаллаган. Юнонистон ва Римда унинг нодир намуналари яратилган. Ўрта аср Европа мамлакатлари санъатида муҳим роль ўйнаган: собор, ибодатхоналар, уларни ўраб турган майдонлар хайкалтарошлик асарлари б-н безатилган. Уйғониш даврида инсонпарварлик ғоялари б-н суғорилган М.х. намуналари ишланди (Донателло, Микеланжело ва б.), 17—20-а.ларда янги мазмун ва нафис ғоялар б-н бойиди (Л. Бернини, О. Роден, Ф. Крамер ва б.).

Ўзбекистон ҳудуди (Холчаён, Далварзинтепа, Айритом, Қува ва б.)да қадимда М.х.нинг ажойиб намуналари яратилган. Араблар истилосидан ке-йин бу санъат тури амалиётдан чиқиб кетган; фақат 19-а. охири —20-а. бошларидан яна жонланди. Тошкент, Самарқандда илк намуналари (Самарқандда «Озод-

лик», Тошкентда Навоий хайкали ва ҳ.к.) бунёд этилди.

М.х.нинг янги тараққиёт даври 60—80-й.ларга тўғри келади (А. Икромов, Ой-бек, С. Раҳимов, ҳамид Олимжон ва б. хайкаллар). Айниқса, мустақилликдан кейин М.х. янги миллим мавзулар б-н бойиди: Ўзбекистоннинг буюк шахсларига меъморий хайкалтарошлик мажмуалари, маҳобатли хайкаллар (Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур, Жалолиддин Мангуберди, Ал-Ғарғоний, Ал-помош ва б.) барпо этилди.

МОНЦОНИТ (Италиядаги Монцони тоғи номидан) — кристалли магматик тоғ жинси; тахм. тенг миқдордаги калийнатрийли дала шпати (ортоклаз ва Лабрадор) ва темирли магнезиал минераллардан тузилган. М.нинг нордонрок хилларида озрок миқдорда кварц бўлади. Таркибидаги минералларнинг нисбати-га кўра, М.ли жинслар габбро ва сиенит оралиғида бўлади. Текстура-си, асосан, массивли. Ранги кулранг, кулранг-пушти. Қорамтир минерал бўйича авгитли, биотитли ва ҳ.к. бўлади. Физикавий хосса-си диоритга яқин М.лар зич, йирик донадор жинс си-фатида алоҳида массивларни ҳосил қилади. Мураккаб таркибли интрузивлар тузилишида иштирок этади. М.нинг порфирли турлари Ўзбекистонда Қурама тоғларида учрайди. Хорижда Украина, РФ (Байкал атрофида), Италия, Норвегия ва б. мамлакатларда бор. Жилоланувчи турларидан қурилиш материали сифатида фойдаланилади.

МОНЮШКО (Moniuszko) Станислав (1819.5.5, Минск яқинидаги Убель қишлоғи — 1872.4.6, Варшава) — поляк композитори, дирижёр, органчи, педагог, миллий композиторлик мактаби асосчиларидан. Вильнюс (1840— 58), Варшава (1858 й.дан) опера театрларида дирижёр, Варшава консерваториясида проф. (1864 й.дан). Биринчи миллий опера («Галька», 1848), мумтоз камер вокал асарлари (400 дан ортиқ кўшиқ, романс ва б.), бир неча водевиль ва оперетта, 6 месса, реквием, кантаталар, симфоник асарлар

муаллифи. Муסיқа услуби ифодавий воситаларнинг халқчиллиги, мавзуларнинг куйчанлиги, лирик кайфиятга бойлиги, фольклор оҳангларидан кенг фойдаланганлиги, сахна асарлари эса муסיкий образларнинг ёрқинлиги, драматургик маҳорати б-н ажралиб туради.

МООНЗУНД АРХИПЕЛАГИ, Фарбий Эстония архипелаги — Болтиқ денгиздаги ороллар гуруҳи, Эстония таркибида. Рига қўлтиғидан шим., шим.-ғарбда жойлаган. М.а. Са-аремаа, Хийумаа, Муху ва Вормси каби йирик ороллар ва 500 дан ортиқ майда оролдан иборат. Майд. 4 минг км². Ер юзаси аксари пасттекислик. Энг баланд жойи 54 м. Ороллар, асосан, оҳақтошдан таркиб топган бўлиб, усти денгиз ётқизиклари б-н қопланган. Иқлими мўъгадил илик. Йиллик ёғин миқдори 550 мм. Тупроклари чимликкарбонатли ва ботқокдашган тупроқлар. Ўтлоқ ва ботқоклар кўп. М.а.да балиқ овланади, дехқончилик, чорвачилик қилинади. Вийдумяз ва Вильсанди қўриқхоналари бор. Энг йирик шаҳри Курессааре (Сааремаа оролида).

МООС ШКАЛАСИ — минераллар нисбий қаттиқлигининг ўн баллик шкаласи. Немис олими Ф. Моос томонидан 1811 й.да таклиф қилинган. Қаттиқликнинг 10 та эталонидан иборат. М.ш. бўйича уларнинг жойлашиш тартиби куйидагича: тальк — 1; гипс—2; кальцит —3; флюорит—4; апатит—5; ортоклаз—6; кварц—7; топаз—8; корунд—9; олмос—10. Нисбий қаттиқлик М.ш. эталони б-н синалаётган объект юзасига чизиб аниқланади. Минералларнинг фаол ва пасив қаттиқлиги фарқ қилинади. Агар минерал б-н ўзининг бўлаги тирналганда из қолдирса, у фаол қаттик/шкка эга бўлади (мас, олмос). Қаттиқлиги 5 бўлган эталон б-н тадқиқ қилинаётган намуна тирналганда из қолдирса ва у ўз навбатида қаттиқлиги 4 бўлган эталонда из қолдирса, у ҳолда ўртадаги минералнинг қаттиқлиги 4,5 га тенг бўлади. М.ш.дан минералларга тез ташхис қўйишда фой-

даланилади. Аниқ қаттиқлик эса приборлар ёрдамида аниқланади. Минераллар қаттиқлиги уларнинг зичлиги б-н бир қаторда минералларнинг энг муҳим константи ҳисобланади.

МОПАССАН (Maupassant) Ги (тўлиқ номи Анри Рене Альбер Ги) де (1850.5.8, Турвилясьюр-Арк яқинидаги Миромениль калъаси —1893.6.7, Париж) — француз ёзувчиси, Руан ли-цейини тугатган. 1870—71 й.лардафран-ко-прус урушида қатнашган, Г. Фло-бернинг шоғирди, рус алиби И.С. Тур-геневни устоз санаб, унга бағишлаб мақолалар ёзган. Адабиётга 1880 й.да шеърлар тўплами ва «Дўндик» новелласи б-н кириб келган. У 6 роман, 18 ҳикоялар тўплами, очерк ва пьесалар, кўплаб мақолалар ва б. асарлар муаллифи. М. ижоди учун турмушни объектив тасвирлаш, тилининг содда (табиий) ва таъсирчанлиги, «ҳаётни ўзиданда ишончли тасвирлаш», қаҳрамонлар образини уларнинг характер ва хис-туйғулари орқали яратишга интилиш характерли. М. маънавий қашшоқ, му-нофиқ кишилар образининг бутун бир силсиласини яратган («Жавоҳирот», «Ойла бағрида», «Васиятнома» «Бочкача», «Иблис» ва б.). Унинг «Дайди», «Шкаф», «Гадой» каби новеллаларида турмуш қаърига улоқтирилган нотавонлар ҳаёти тасвирланган. Муҳаббатни мол-дунёдан иборат деб билувчи, шу боис ҳар қадамда ўзини сотишга тайёр аёллар образи «Иветта», «Ҳаққоний тарих» ва б. асарларида маҳорат б-н чизилган. М. соф муҳаббат («Ой ёғдуси», «Бахт»)ни куйлайди ва маънавий юксак оддий кишиларни кадрлайди («Симон ота», «Мартен қизалоғи»), ватанпарвар ва жасоратли инсонларни тарафдор этиди («Дўндик», «Мадмуазель Фифи», «Милон амаки»). Унинг «Ҳаёт» (1883), «Азизим» (1885), «Монт-Ориоль» (1886), «Пьер ва Жан» (1887—88) каби романларида умумба-шарий мавзулар, мансабпарастлар қисмати, бойлик орттиришга хуруж қилиш юксак маҳорат б-н тасвирлаб берилган. «Ўлимдек кучли» (1889), «Бизнинг қалб» (1890) романла-

рида эса психологик руҳ кучли. «Ҳаёт», «Азизим» романлари (Иброҳим Ғафуров таржимаси) ва бир қанча ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ад.: Раскин Б. Л., Ги де Мопассан, в сб., Писатели Франции, М., 1964; История французской литературы, М., 1987.

Ибодулла Мирзаев.

МОРАВИЯ (Moravia) Альберто (тахаллуси; исми Пинкерле) (1907.28.11, Рим) — итальян ёзувчиси. М.нинг биринчи «Бепарволар» романиёк, унга шухрат келтирилган, унда итальян халқининг (жамиятининг) фашизм диктатураси давридаги руҳияти ва ахлокий кечинмаларининг хароблашуви (реал) аниқ, акс эттирилган. Фашизмга қарши оппозицияда бўлганлиги учун кузатув остида бўлган. У ўзининг урушдан кейинги роман ва асарларида Италиянинг буржуа ҳаётини, унинг ижтимоий қарама-қаршиликларини аниқ кўрсатиб берган. «Римлик киз» (1947), «Нафрат» (1954), «Чочара» (1957), «Мен ва у» (1971) каби романлар ҳамда «Рим ҳикоялари» (1954), «Янги Рим ҳикоялари» (1959), «Жаннат» (1970) тўпламлари муаллифи.

МОРАВИЯ (Moravia) — Чехияда шу ном б-н аталган тарихий вилоят ва дастлабки давлатнинг номи. Қад. ақолиси — кельтлар. Мил. 3—4-а.ларда буерга славянлар (мораванлар ва б.) келиб жойлашганлар. 623—658 й.ларда Само давлати, 9—10-а.ларда Буюк Моравия давлати таркибида, 1029 й.дан Пржемысловичлар мулки. 1526—1918 й.ларда Габсбурглар қўл остида. 1918 й.дан Чехословакия Республикаси таркибида. 1938—39 й.ларда Германия томонида босиб олинди, «Богемия ва Моравия протекторати»га киритилган. 1945 й. апр.—майда озод қилингандан сўнг Чехословакия (Чехия) таркибига кирган.

МОРАСТЕЛЬ, Монастель — винобоп кечпишар узум нави. Ватани — Испания. Франциянинг жан. ва Италияда ўстирилади. 1890—1900 й.ларда Қримга келтирилган. Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тожикистонда

р-нлаштирилган. Баргидиам. 15—16 см, керткли, тўқ яшил, орқа томони сийрак тукли. Гули икки жинсли. 15—20 майда гуллайди, июль охирида пишади. Узум боши 175—200 г, цилиндрсимон, ўртача тиғиз. Ғужуми думалок, тўқ зангори, усти мумғубор б-н қопланган, пўсти ўртача калинликда, эти серсув, ширин. Фаол ҳарорат йиғиндиси 3100—3200° бўлганда 140—150 кунда пишади. Таркибида 30% гача қанд бор. Ҳосилдорлиги 100—150 ц/га. Ўзбекистоннинг кўпчилик вилоятларида экилади. Узумидан қизил портвейн ва кагор десерт винолари тайёрланади.

МОРАТОРИЙ (лот. moratorius — секинлатувчи, муддатни орқага сурувчи) — муайян мажбурият ва ҳаракатларнинг ижро этиш муддатини ҳукумат томонидан маълум вақтга узайтириш, тўхтаиб қўйиш (мас, ядро куруллари синови М.и.). Бирор фавқулодда ҳолат (мас, уруш, табиий офат) муносабати б-н ҳам эълон қилинади.

МОРГАН (Morgan) Томас Хант (1866.25.9, Лексингтон, Кентукки — 1945.4.12, Пасадена, Калифорния) — америкалик зоолог, генетика асосчиларидан бири, АҚШ Миллий ҒА президенти (1927—31). Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1919 й.дан). Кентукки (1886) ва Ж. Хопкинс ун-тларини (1891) тугатган. Брин-Мордаги хотинқизлар коллежи (1891 — 1904) ва Нью-Йоркдаги Колумбия ун-тида (1904—28) проф., Пасаденадаги Калифорния технология ин-тининг биол. лаб. бошлиғи (1928—45). М. экспериментал эмбриология, регенерация, ҳайвонлар жинсини аниқлаш ва ирсиятга оид тадқиқотлар олиб борган; ирсиятнинг хромосома назариясини асослаб берган. М. ва унинг ходимлари томонидан хромосомалар чалкашуви ва кроссинговер ходисасининг кашф этилиши Мендель қонунларининг цитологик ме-ханизмини тўлиқ тушуниб олишга ва табиий танланмиш назариясининг мо-хиятини тушунтиришга имкон берди. Нобель мукофоти лауреати (1933).

МОРГАНИДА (инг. Morgan-unit. Америка биологи Т. Х. Морган исмидан) — 1% кроссинговер частотаси б-н ифодаланувчи икки ген локуси орасидаги генетик масофанинг ўлчов бирлиги. Хромосомалар генетик харитасини тузишда қўлланади.

МОРГАНЛАР (Morgan) - АҚШдаги энг кекса ва йирик молия гуруҳларидан бири. 19-а.нинг охирида шаклланган. Бу гуруҳга Морган (1813—90) асос солган. Таъсир соҳалари: банк иши, қайта ишлаш саноати, т. й. транспорти. Етакчи молиявий институтлар: «Морган гранти т-раст компани» тижорат банки, «Ж. П. Морган энд компани» банк уйи, «Морган Стенли энд компани» инвестиция банки. М. «Пруденшел» ва «Нью-Йорк лайф» суғурта ком-панисининг 50% га яқин активларини, «Юнайтед Стейтс стил», «Женерал Электрик», «Женерал Моторс» саноат корпорациялари, инвестиция банклари тармоғини назорат қилади. 20-а.нинг 70-й.лари назоратидаги активлар микдори 90 млрд. доллардан ортиқроқ бўлиб, шундан 40 млрд. доллар кредитмолия соҳасига тўғри келган. Гуруҳ кўпгина банк ва саноат монополиялари иттифоқидан иборат. 2-жаҳон ўрушигача молиявий гўруҳнинг бошқарув маркази Нью-Йоркда жойлашган. М., шунингдек, кўмир, тўқимачилик, нефть, кимё ва б. саноат тармоқларида ўз ҳиссасига эга. 25 мамлакатда 560 та офиси фаолият олиб боради, ходимлар сони 60 мингдан ортиқ. 2001 й. соф фойдаси 3,6 млрд. долларни ташкил қилди. Таъсир доирасида хоз. замон

илмийтехника инқилоби б-н боғлиқ соҳалар (радиоэлектроника, ракета ясаш ва б.) йўқлиги учун мавқеи анча пасайган. М.нинг молиявийсаноат манфаатлари барча етакчи мамлакатларда мавжуд. Гуруҳ. АҚШ нинг сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Абдухалил Раззоқов.

МОРДВА ТИЛЛАРИ —финн-угор тиллари оиласига мансуб мокша (мокшамордва) ва эрзя (эрзямордва) тиллари;

Мордовия, Бошқирдистон, Татаристон, Чувашистон республикаларида, РФнинг Нижний Новгород, Самара, Пенза, Оренбург, Саратов, Челябинск каби вилоятларида тарқалган, 1 млн.дан ортиқ киши сўзлашади.

М.т.да жуда кўп аралаш шевалар бор. Фонетик-фонологик жиҳатдан мокша тилида 40 фонема (7 унли ва 33 ундош), эрзя тилида 33 фонема (5 унли ва 28 ундош) мавжуд; уларнинг талаф-фузида муайян фарқлар кузатилади. М.т.нинг ўзаро яқинлиги энг аввало грамматика ва лексикада куринади; ҳар иккала тилга агглютинативлик хос, грамматик жинс категорияси эса йўқ. Отлар 10 дан ортиқ келиши б-н турланади. Лугат таркибида русча сўзлар анчагина, шунингдек, туркий, болтик, эроний тиллардан ўзлашган сўзлар ҳам бор. Синтаксис соҳасида рус тилининг кучли таъсири сезилади. М.т.даги та-фовутлар тилнинг барча сатҳларида (ур-ғунинг қайси бўғинга тушиши, лугат таркиби) учрайди.

Бир пайтлар ягона ҳисобланган мордва тилининг мокша ва эрзя лаҳжалари асосида 2 та адабий тил: мокша адабий тили ва эрзя адабий тили шаклланган (20-а.нинг 30-й.лари). 18-а. ўрталаридан рус алифбоси асосидаги ёзувга эга.

МОРДВАЛАР — халқ, Мордовиянинг туб ақолиси (313 минг киши). РФда 1073 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Умумий сони 1150 минг киши. Эрзя ва мокша, каратай ва терюханлар этник гуруҳларига бўлинади. Мордва тилларида сўзлашади. Диндорлари — право-славлар.

МОРДИН — Туркиянинг жан.даги ўрта аерларга оид қалъа. 13-а. 20-й.ларида М. мустақил бўлиб, унинг ҳокими Носириддин Ортук, Арслон Мансур (1201—39). М. ва Майофарикинда ҳукм сурган ортукийлар сулоласига мансуб эди. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишча, Амир Темур 1394 й. 3 янв. да М.га келиб, унинг ҳокими Султон Алига киши юбориб, «Биз Миср ва Шом сори мутаважжих бўлдук. Сен бизнинг

сўнгимизда бот келгайсен!»), деган. М. хокими ахду шартига вафо қилмай, «мухолифат тариқаси андин зоҳир бўлди». Соҳибқирон 1394 й. 29 январьда М.га юриш қилиб, уни қамал қилган, 1394 й. 16 апр. да 2 марта қамал қилган. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, «Мординга етиб, шаҳарни ўртада олиб ўлтурдилар... соҳибқирон била шахзодалар ва беклар отланиб наққора ва нафир чалдируб, қалъага мута-важжих бўлдилар. Уруш солиб барчадин бурун ёлнинг кишии қалқонлар бошларига тортиб юридилар. Ва черик тўрт ёнидин сурон солиб, бари бир йўла ҳамла қилиб, қалъага етишиб, шотулар қўйуб, қалъа устига чиқиб, анда турғон мухолифларни сурдилар, шаҳарга кириб шаҳарни олдилар». Шу аснода Улуғбек таваллуд топгани ҳақидаги хушхабар келиши муносабати б-н соҳибқирон М. аҳолисига омонлик берган. Кўния султонлиги ва Жаполиддин Мангуберди М.ни ўз томонларига оғдириш учун кўп ҳаракат қилишган. Ниҳоят М. хокими Жалолиддин тобелигига ўтган.

Ад.: Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1997.

Фахриддин Ҳасанов.

МОРДОВИЯ, Мордовия Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Шарқий Европа текислигида Волга хавзасида жойлашган. Майд. 26,2 минг км². Аҳолиси 937,1 минг киши (1999). Пойтахти— Саранск ш. Маъмурий жихатдан 22 туман, 7 шаҳарга бўлинади.

Давлат тузуми. М.— республика. Давлат бошлиғи — республика бошлиғи. Қонун чиқарувчи органи — давлат мажлиси (парламент). Ижроия ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади.

Табиати. М.нинг шим.-ғарбий шемила Ока-Дон текислиги, жан.-шарқий қисмида Волга бўйи қирлари бор. Фойдали қазилмалари: охактош, доломит, торф, мергель, гил, кумтош. Иклими мўътадил континентал. Январ.

нинг ўртача т-раси —11,2°, июлни-

ки 19,2°. Йиллик ёғин 450-525 мм. М. худудидан Оканинг ирша ва Сура дарёлари оқиб ўтади. Тупроғи — подзоллашган қора тупроқ, кулранг ўрмон, чимли подзол, дарё водийларида аллювиал ва торф-ботқоқли тупроқдар. Республика худудининг 1/4 қисми ўрмон. Бўри, лось, бўрсик, кундуз, крот, ондатра, тулки, ок ва малла товушқонлар, кушлардан қур, кулранг каклик, қарқур бор, сувда балик кўп учрайди. М. кўриқхонаси ташкил этилган.

Аҳолиси. М.да мордвалар (32%), руслар (61%), татарлар (5%) яшайди. Расмий тил — рус тили. Шаҳар аҳолиси — 57,8%. Йирик шаҳарлари — Саранск, Рузаевка, Ковилкино.

Тарихи. М. худудидан топилган қад. ёдгорликлар неолит даврига мансублиги аниқланган. Мил. ав. 7-адан — мил. 5-а.гача яшаган қабилалар ўтроқ қаёт кечириб, деҳқончилик, чорвачилик, овчилик ва баликчилик б-н шуғулланишган. Мордва қабилалари биринчи марта 6-а.га оид ёзма манбаларда қайд этилган. 10-а.да Византия императори Константин VII Мордию (Mordiu) мамлакатини тилга олган. 13—15-а.ларда мўғуллар зулмига қарши мордвалар рус халқи б-н бирга курашди. Қозон хонлиги қулагач (1552), мордвалар Россия давлати таркибида. Аммо деҳқонлар ва хунармандларга оғир солиқлар солиниши, мордваларга христиан дини зўрлик б-н тикиштирилиши сабабли улар оммавий равишда Волга орқасига, кейинчалик Урал ва Сибирга қочишга мажбур бўлдилар. Шундан кейинги йилларда Россия империяси таркибидаги бошқа миллатлар бошига тушган кулфатларга мордва халқи ҳам дучор бўлди. Октябрь инқилобидан сўнг М.да шўро ҳокимияти ўрнатилди. 1928 й.да Ўрта Волга ўлкаси таркибида Мордва округи ташкил этилди. У 1930 й.да мухтор округга, 1934 й.да мухтор республикага айлантилди. 1990 й.дек. да республиканинг давлат суверенитети ҳақида Декларация қабул қилинди. 1991 й.да президент лавозими жорий этилди.

1994 й.дан Мордовия Республикаси деб атала бошлади.

Хўжалиги. М. — индустриал-аграр ўлка. Ялпи маҳсулотнинг 70% саноатда ҳосил қилинади. Машинасозлик ва металл ишлаш (электротехника, асбобсозлик, оғир ва кимё машинасозлиги), кимё, ёғочсозлик, энгил ва озиқ-овқат саноати, бинокорлик материаллари и.ч. саноатнинг асосий тармоқлари ҳисобланади. Саноат и.ч.да машинасозликнинг салмоғи 50% ни, энгил ва озиқ-овқат тармоғининг салмоғи эса 30% ни ташкил этади. «Лисма», «Лайме» акциядорлик жамиятлари электр чироклар, ёриткич техникаси ускуналари, рангли телевизорлар, «САРЭКС», «Центролит» корхоналари экскаваторлар, автомобиль саноати учун узель ва деталлар ишлаб чиқаради. Умет, Киселевка, Ардатовда ёғочсозлик, Кондровка, Темниковда цел-люлозақоғоз, Ширингуши, Инсарда энгил саноат, Саранскда резинатехника корхоналари бор. Тиббиёт асбоб-анжомлари ва доридармонлар ҳам ишлаб чиқарилади. Йилига ўртача 1,5 млрд. кВтсоат электр энергия хреил қилинади.

Қ.х. гўштсут чорвачилигига (70%) ихтисослашган. М.нинг шим.-шарқида чўчқачилик ва паррандачилик ривожланган. Донли экинлардан арпа, жавдар, буғдой кўпроқ экилади. Қанд лавлаги, картошка, сабзавот, тамаки, кунгабокар ҳам етиштирилади. Асал-аричилик б-н шуғулланилади. Боғлар кўп.

Халқ хўжалиги юклари, асосан, автомобиль (уз. — 5 минг км дан ортиқ) ва т.й. (уз. — 543 км) транспортида ташилади. Саранск оркали газ қувири ўтказилган. Саранск аэропорти бор. М. четга, асосан, машина ва жиҳозлар (кўпроқ электр товарлари), шунингдек, телевизорлар, газ-мол чиқаради.

Соғлиқни сақлаш. 1913 й. М. да ҳаммаси бўлиб 517 ўринли 29 касалхона бўлган. 2000 й. республикада 4,5 мингдан ортиқ врач ишлаган (10 минг кишига 44 врач). Врачлар ва тиббиёт ходимлари М. унти ҳамда тиббиёт билим юртларида

тайёрланади. М.да 2 санаторий ва балчик шифохонаси бор.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. 2000 й. республикадаги 823 мактабда 133 минг ўқувчи, 21 ўрта махсус ўқув юртида 14 минг ўқувчи, 2 олий ўқув юртида 21,4 минг талаба таълим олди. И. т., лойиха конструкторлик ин-тлари мавжуд. М.да 600 дан ортиқ оммавий кутубхона, 800 дан зиёд клуб муассасаси, киноқурилмалар, 12 музей, 3 театр, филармония бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телевидениеси. М.да бир канча газ. ва журнал наشر этилади. «Мордовия» давлат телерадиокомпанияси ишлайди. Москвадан радио ва телекўрсатувлар ретрансляция қилинади. Саранск ш.да телемарказ бор.

Адабиёти. Мордва халқининг ёзма адабиёти 20-а.нинг 20-й.ларида вужудга келди. Эрзя ва мокша адабий тиллари бор. Халқ оғзаки ижоди ривожланган. З.Ф. Дорофеев (1890-1952) ва Я.П. Григошин (1888—1938) замонавий мордва адабиётининг асосчиларидир. 30-й.ларнинг ўрталарига келиб республика ёзувчилари поэма, драма, кисса жанрида ижод қилди. Шу йилларда А.М. Лукьяновнинг «Кинель», А. Д. Куторкиннинг «Қора устун», Т.А. Рапта-новнинг «Чихангора остида» романлари яратилди. Мордва адабиётининг классиклари П. С. Кириллов, М. И. Без-бородов ва б. ҳам ўз ижодий фаолиятларини шу даврларда бошлаганлар.

50-й.лар охири ва 60-й.лар бошидан социал роман вужудга кела бошлади (К. Г. Абрамовнинг «Ўрмон шовулланини кўймади» трилогияси, С. С. Бебаннинг «Бахорги қушлар» романи ва б.). 90-й.лардан мордва адабиёти ривожда янги давр бошланди. Адабиёт майдонига кириб келган ёшлар халқнинг машаққатли ҳаёти ва келажак орзуларини ифодалай бошладилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. М. худудидан жез даврига оид нақшли со-пол идишлар топилган. Илк темир давридаёқ қароргоҳлар вужудга кела бошлаган.

Шокша ва Кельгинин қабристонларидан 9—11 -аларга оид жез такинчоқлар топилган.

М. деҳқонларининг турар жойлари русларникига ўхшаш бўлсада, лекин яшаш жойи ва хўжалик иморатлари кўрғоннинг ичкари қисмида бўлган. Эски қишлоқлар уя режасида эди. 18-адан улар кўча режаси бўйича қайта қурила бошлади. Кейинги даврда шаҳарларни қайта қуришга киришилди. М.да каштачилик, ёғоч ўймакорлиги, металл безаклар ясаш авж олган. Тасвирий санъат ривожлана бошлади. 20-а.нинг бошларидан хайкалтарош С. Д. Эрзининг ишлари машҳур бўлди. Кейинги йилларда И. Н. Абрамов, Н.Б. Ерушев, В. А. Березин ва б.нинг асарлари юзага келди.

Муסיқаси Волга бўйи халқлари ижодига яқин. Мавсум ва меҳнат (деҳқончилик) кўшиклари мордва халқининг қад. кўшик жанри ҳисобланади. Лирик ва эпик кўшиқлар б-н бир қаторда ла-парлар, ракс тушиб ва хор бўлиб айтиладиган кўшиқлар ҳам тарқалган. Қад. муסיқа асбоблари — камаш най, скрипка; кейинчалик гармонь, балалайка, гитара, баян раем бўлди. Профессинал муסיқа маданияти 1930-й.лардан ривожлана бошлади. Саранскадаги опера ва балет театри (1937—48) миллий муסיқа маданиятининг ривожланишига катта ҳисса кўшди. «Умарина» кўшиқ ва ракс ансамбли, Л. П. Ки-рюков номидаги муסיқа билим юрти, Халқ ижодиёти уйи, унинг қошида «Келу» кўшиқ ва ракс халқ ансамбли, болалар муסיқа мактаблари бор.

Театри. М. миллий театр санъатининг илдиэлари тўй маросимлари ва халқ ўйинларига бориб тақалади. 1891 й.да Судосев қишлоғи (ҳоз. Чамза тумани) да деҳқонларнинг опера труппаси ташкил этилди. Унда «Ғаним кучи», «Ермак», «Илья Муромец», «Россия тонги» каби опералар сахналаштирилди. Жамоа кўпгина шаҳарларда томоша кўрсатди ва 1914 й.да ўз фаолиятини тўхтатди. 1901 й.да Ичалка қишлоғида ташкил этилган халқ театри бир неча

йил фа-олият кўрсатди. 20-й.лар арафасида миллий хаваскорлик театри вужудга келиб, долзарб мавзуларда ва эртақлар асосида спектакллар кўрсатди. 1930 й. Саранскада биринчи муסיқали драма студияси ташкил этилди. 1932 й. у М. давлат драма театрига айлантирилди ва «Момақалдирок», «Айбсиз айдорлар», «Ревизор» каби мумтоз асарлар ҳамда мордовиялик драматургларнинг пьесалари сахналаштирилди. 1959 й.дан у муסיқали драма театри сифатида ишлаш бошлади. Кейинги йилларда маҳаллий муаллифларнинг асарларига кўпроқ эътибор берила бошлади. Саранскада кўғирчоқ театри (1935 й.дан) ишлайди. Театр арбоблари орасида С. И. Колганов, А. А. Аржадеева, В. В. Долгов, Н. А. Иванов, И. Г. Куделькина, Г. М. Меле-хин ва б. бор.

МОРЕЛИЯ — Мексиканиннг жан. қисмидаги шаҳар, ўртача 1940 м баландликда. Мичоакан штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 620 минг киши (2000). Панамерика шоссесидаги йирик транспорт йўллари тугуни. Қ.х. районининг савдо маркази. Озиқ-овқат, кимё, кўн-пойабзал, целлюлозақоғоз, ўрмон са-ноати корхоналари мавжуд. Бадий хунармандчилик ривожланган. Йирик маданий марказ: ун-т, технология ин-ти, нафис санъат мактаби, музейлар бор. Меъморий ёдгорликлардан 16—18-аларда қурилган монастырь, собор, ҳукумат саройи, акведук сақланган. Шаҳарга 1541 й.да асос солинган ва 1828 й.гача Вальядолид деб аталган.

МОРЕЛОС — Мексиканиннг марказий қисмидаги штат. Майд. 4,9 минг км². Аҳолиси 1,55 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Куэрнавака ш. Штат Кўндаланг Вулканли Сьерра тоғларининг жан. ён бағри ва Морелос тоғларида (ўртача бал. 1500 м) жойлашган. Шим.да Попокатепетль (5452 м) ҳаракатдаги вулкани бор. Иклими тоғ тропик, мўътадил нам иқлим. Куэрнавака ш. атрофида ўртача ойлик т-ралар 15° дан 22° гача, йиллик ёғин 1000 мм. Штат ҳудудини

Бальсас дарёси ва унинг ирмоқлари кесиб ўтган. Хўжалигининг асосини қ.х. ташкил қилади. Экин майдонларининг маълум қисми суғорилади. Асосий товар экинлари — шоли ва шакарқамиш. Мевачилик ривожланган. Озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Бадий хунармандчилик ривожланган. Куэрнавака — Мексиканинг энг муҳим тоғ курортларидан бири.

МОРЕНА (франц. moraine) — музликлар эриб чекингандан кейин қолган тоғ жинслари уюми. Ғўлатошлар, палахса тошлар, шағал, гил, кум шаклида бўлади. М.лар силжийдиган (ҳаракатдаги) ва ётқизилган (қўзғалмас)ларга бўлинади. Силжийдиган М.лар тоғмузликларида ҳрсил бўлади. Улар устки, ички ва қуйи М.ларга бўлинади. Устки М. чақиқ жинслардан ҳосил бўлади. Ички М. муз қатлами орасида ётади. Устки ва ички М.лар муз крпламлари учун хос эмас. Қуйи М. тоғ музликлари, шунингдек, муз крпламларида учрайди. Силжийдиган М. музлик б-н биргаликда ҳаракат қилади. Ётқизилган М. музлик эригандан кейин парчаланган жинслардан ҳосил бўлади ва М. марзалари ва таг М.га, улар эса, ўз навбатида, бўйлама, чекка қирғоқ М.лари ва б.га бўлинади. Тоғли ўлкаларда ётқизилган М. майда жинслар, тупроқ аралашган харсанг тошлар ҳолида учрайди. Мларни ўрганиш улар б-н боғлиқбўлган конларни топиш ва музлик бўлган жойларни аниқлашда аҳамиятга эга.

МОРЕНАЛИ ЛАНДШАФТ - ер юзасини морена ётқизиклари қоплаб ётган жойлар ландшафти. М.л.да морена тепалари, улар орасида сойликлар, йирик ғўлатошлар, сойликларда кўллар, ботқокликлар бўлади.

МОРЕНАЛИ РЕЛЬЕФ - музликлар таъсирида пайдо бўладиган рельеф. Музликлар тоғ жинсларини емириб, уларни бир жойдан иккинчи жойга кўчиради. Чекинган музликлар йирик (ғўлатош, харсанг тошлар), майда (шағал) тошлар ва кум ҳамда кумоқ жинсларни қолдириб

кетади. Бу ётқизиклар кўпдан-кўп тепалар, чуқурликлар (кўпинча кўллар) ҳосил қилади. М.р. Россиянинг Европа қисмида кенг тарқалган ва тупроқ қатлами қалин бўлганидан анча текис кўринади. Тоғларда ҳам М.р.ни учратиш мумкин. Тоғларда водий ён бағирларида мореналардан ҳосил бўлган айрим ва қатор тепаликлар ажралиб туради. Охириги морена ётқизикларидан ёй шаклидаги морена уюмлари ва хилма-хил тепаликлар пайдо бўлади. Тоғлардаги морена ётқизикларида тупроқ қатлами юпқароқ, лекин, унумдор бўлади. М.р. Ўрта Осиё тоғларида кенг тарқалган.

МОРЖ (*Odobenus rosmarus*) — курак-оёқлилар туркумига мансуб сут эмизувчи. 3 та кенжа турни ҳрсил қилади. Уз. 410 см гача, вазни 2000 кг гача. Боши олдинги томондан тўмтоқ; тумшугининг 2 ёнида 300—350 тадан вибриссалар (туйғу қиллари) бор. Қулоқ супраси ва думи бўлмайти. Юқори жағидан чиқиб, пастга осилиб турадиган йиртқич тишларининг уз. 60—80 см (урғочисида ингичка ва калтароқ). Териси қалин, жуда кўп бурмалардан иборат. М. яхши кўрмайти, лекин қидни тез сезади. Куруқликда орқа оёқларини гавдасининг остига букиб, ҳаракатланади. Сув муҳитига мослашиши туфайли жуни жуда сийраклашган; янги туғилган болаларининг жуни қалин ва узун. М. Шим. Муз океани сохиллари ва кутб оролларида, жумладан, Беринг, Чукот, Шарқий Сибирь, Лаптев, қисман Баренц денгизида тарқалган. Миграция кутади. Асосан, сув тубидаги моллюскалар б-н озикланади. Муз устига чиқиб болайти. Бўғозлик даври 1 йилга яқин; боласини 2 йилгача эмизади. Сони камайиб кетганлиги туфайли фақат маҳаллий аҳолига овлаш руҳсат этилган. Халқаро ва миллий Қизил китобларга киритилган.

МОРЗЕ (*Morse*) Сэмюэл Финли Бриз (1791.27.4, Чарлотаун — 1872.2.4, Нью-Йорк) — америка рассоми ва телеграфия соҳасидаги ихтирочис. Тарихий композициялар ва портретлар муаллифи. Миллий рассомлик академияси (Нью-Йорк)

асосчиси ва биринчи президента (1826—45). М. 1837 й. электромагнит телеграф аппарати ихтиро қилган, 1838 й. шу аппарати учун Морзе коди (телеграф коди) ни ишлаб чиққан. Амалда ишлатиш учун ярқли аппаратни 1844 й. яратди. Морзе аппараты биринчи марта Вашингтон — Балтимор телеграф линиясида ишлатилган.

МОРЗЕ АППАРАТИ — сигналларни Морзе коди воситасида узатувчи ва қабул қилувчи электромагнит телеграф аппарати. С. Морзе 1844 й. яратган ва амалда қўллаган. Тузилиши оддий, пухта ишлайди, лекин сигналларни узатиш ва қабул қилиш тезлиги кичик. М. а., асосан, узаткич (калит) ва қабул қилгичдан иборат (расмга к.). Сигналларни узатиш учун калит К б-н батарея Б токи занжирини Морзе кодига мос ҳолдаулаб-узилади. Электромагнит Э дан ток ўтиб, ўзак якорь Я ни тортади. Натижада бўёқ суртилган ёзув ғаптаги (ПК) лентага тегиб, унда узункиска из қолдиради. Лентани соат ме-ханизми узлуксиз суриб туради. Лентанинг тезлиги 160—180 см/мин, бўлиши мумкин. М. а. воситасида соатига 950—1100 сўзни 5 мм ли пўлат сим орқали 500 км гача узатиш мумкин.

МОРЗЕ КОДИ, Морзе алифбоси — телеграф алоқада қўлланиладиган шартли белгилар тизими; нукта ва тирелардан иборат. С. Морзе тужт. Ҳарбир ҳарфга муайян нукта ва тирелар уйғунлашуви (комбинацияси) тўғри келади. Нукта ва тирелар электр токи импульслари тарзида узатилади. Узатиладиган импульс — код жуда қисқа бўлиб, ҳар қайси белгини белгилашда элементлар сони ҳар хил (ўзгарувчан код) ёки бир хил (ўзгармас код) бўлиши мумкин. Код элементлари сонига қараб, 5 элементли, 6 элементли ва б. хилларга бўлинади. М.к. Морзе аппарати ёрдамида узатилади. Ўзгарувчан коддан камроқ, ўзгармас коддан кўпроқ фойдаланилади. Бунда нукта ва тире ўрнида плюс (+) ва минус (—) белгилари ишлатилади. М. к. ҳозир асосан радиоҳаваскорлик алоқа тизимида қўлланилади

(2003).

МОРИАК (Mauriac) Франсуа (1885.11.10, Бордо — 1970.1.9, Париж) — француз ёзувчиси. Франция ФА аъзоси. Ижодий фаолиятини шоирликдан бошлаган. Биринчи романи «Занжир жафосини тортган бола» (1913)да қишлоқлик йигитнинг Париждаги саргузаштлари тасвирланган. «Моховга ҳада этилган бўса» (1922), «Волида» (1923), «Тереза Дескейру» (1927), «Илонлар ўрами» (1939), «Боши берк кўча» (1939) каби романлар машхур. 1943 й.да Франция Кдршилиқ ҳаракатига қўшилиб, Форез тахаллуси б-н фашизмга қарши мақолалар ёзган («К,ора дафтар»), Унинг урушдан кейин ёзилган асарларидан «Маймун» (1951), «Худо-йига аталган кўзичоқ» (1954), «Ўтмиш ўспирини» (1969) каби романлари машхур. М. 1952—70 й.ларда Францияда чикадиган «Экспресс» ва «Фигаро» газ.ларида ўзининг сиёсий, ахлоқий ва эстетик мавзуларда ёзилган «Ён дафтарлар» ини эълон қилди. Унинг ижоди учун иллатларни руҳий таҳлил қилиш ва табиий деталлаштириш хос. «Роман» (1928), «Романнавис ва унинг персонажлари» (1938), «Руки-ят хотиралари» (1956) каби асарларида ёзувчининг бадий-эстетик карашлари ўз ифодасини топган. Сўз санъатидаги ҳар қандай модернизмга қарши турган М. ҳаётни қандай бўлса, шундайлигича тасвирлашга интилган. Нобель мукофоти лауреати (1952).

МОРО (Мого) Альдо (1916-1978) -Италия давлат ва сиёсий арбоби, дипломат. М. Италия ташқи ишлар вазири ўринбосари (1948—50); парламентда Христиандемократик партияси (ХДП) фракцияси етакчиси (1953—55); адлия вазири (1955—57); маориф ишлари вазири (1957—59); ХДП сиёсий қотиби (1959-63); Италия Бош вазири (1963—68, 1974—76); ташқи ишлар вазири (1965-66, 1969-72 ва 1973-74); ХДП Миллий кенгаши раиси (1976—78). Халқаро кескинликни юмшатиш ҳамда социалистик мамлакатлар б-н дўстона муносабатларни ривожлантириш тарафдори бўлган.

Террорчи «Қизил бригадалар» ташкилоти томонидан ўлдирилган. МОРО (испанча тоғо — мавр) — Филиппиннинг жан.даги халқлар гуруҳи (сулу, самаль, магинданао, маранао, яканлар ва б.). 1,97 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Индонез тил гуруҳига мансуб тилларда сўзлашади. Диндорлари - сунний мусулмонлар.

МОРПЕЧ (форс, мор — илон) — 1) хршия нақш; илон изи шаклидаги ислимий нақш. Амалий безак санъати (мискарлик, ганчорлик, ёғоч ўймакорлиги ва б.)да кенг тарқалган. «Илон изи» деб ҳам юритилади; 2) ганч ўймакорлигида юмалоқ сирт кесиш учун (ўйма нақшларнинг четларига ярим доиралар. бўртиқлар ҳосил қилиш, ўровларни қирқиш ҳамда рельефларга лўла пардоз беришда) ишлагиладиган кескич, металл қалам (устун) ва ёғоч дастадан тузилган асоб.

МОРРИСОН (Morrison) Тони (1932, АҚШ) — америкалик ёзувчи. Дастлабки 2 романи — «Кўк кўзлар» (1970) ва «Сула» (1974), шунингдек, маиший мавзудаги «Сулаймон қўшиғи» (1977) романи машҳур. Унда бир қоратанли авлодининг 100 йилдан ортиқроқ даврдаги ҳаёти мисолида умуман америкалик қоратанлиларнинг миллий ўз-ўзини англаш жараёни ёритилган. «Сула» (1974) романи ҳаётнинг жабру ситамлари ва ишқдаги ёлғизликни енгшига уриниш, мутелик ва қатъийлик ҳақида. «Қорамой суртилган кўриқчи» романи (1981) да қоратанлилар муаммосига доир хоз. нуктаи назарлар акс эттирилган. «Маъшуқа» (1987) асарида ўтмиш б-н замонавий сахналар уйғунаштирилган бўлса, «Жаз» (1992) асарида 1920-й.лардаги ижтимоий ҳаёт, бу даврнинг ўзига хос «шамоли» ва ёлғизликдаги руҳий ҳолатлар моқирона тасвирланган. Нобель мукофоти лауреати (1993).

МОРТИЛЬЕ (Mortillet) Габриель (1821.29.8, Мелан - 1898.25.9, Сен-Жермен-ан-Ле) — француз археологи. 1868—85 й.ларда Сен-Жермен музей-

ида кад. давр бўлимининг ходими ва бошлиғи. Тош қуролларнинг шакли, вазифаси ва геологик санасига қараб, палеолит маданияти ривожланишининг бир неча босқичга бўлинишини кўрсатган ва хронологик таснифини ишлаб чиққан. У Ч. Дарвин тарафдори, эволюционист бўлган. Бироқхайвон ваўсимликлар дунёсининг ривожланиш қонунларини ибтидоий жамият ва моддий маданият предметларининг шакллари ривожига татбиқ этиш мумкин деб ҳатога йўл қўйган.

МОУРА (Maurois) Андре (тахаллуси; асл номи Эмиль Эрзог; 1885.26.7, Эль-бёр — 1967.9.10, Париж) — француз ёзувчиси. Франция академияси аъзоси (1938 й.дан). «Камсухан полковник Брамл» (1918) ва «Сергап доктор От-реди» (1922) романларида ўзи иштирок этган 1жаҳон урушидан олган таассуротларини акс эттирган. «Бернар Кенэ» (1926), «Тақдир ўйинлари» (1928), «Ойлавий давра» (1932), «Она замин» (1945) романлари француз халқи олий табақаси ҳаёти ҳақида.

М. адабийтанкидий эсселари, тарихий шахслар ҳақидаги китоб ва хотиралари б-н машҳур. У «Ариель ёки Шелли ҳаёти» (1923), «Байрон» (1930), «Тургенев» (1931), «Лелия ёки Жорж Санд ҳаёти» (1952), «Олимпио ёки Виктор Гюго ҳаёти» (1954), «Уч Дюма» (1957), «Прометей ёки Бальзак ҳаёти» (1965) сингари асарлари б-н хорижий адабиётда биографик роман жанрига тамал тошини қўйган. М. бу асарларида машҳур кишилар ҳаёти ва ижтимоий фаолияти фактларидан четга чиқмаган ҳолда улар ҳақида бадиийлаштирилган ҳужжатли роман ёзиш мумкинлигини исботлаб берди. М. ўз қаҳрамонларига бўлган меҳрли муносабатини ифодалаш орқали адабиётнинг инсонсеварлик моҳиятининг теранлашишига қисса қўшди.

М.нинг «Чоршанба бинафшалари» туркумидаги ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Мемуары, М., 1970.

МОРФ, морфа (юн. morphē — шакл)

— тил (сўз)нинг энг кичик маъноли қисми, морфеманкж алокида бир куриниши, варианты. Турли сўз шаклларида иштирок этувчи М.лар мажмуи морфемани ташкил этади. Мас, уйга, эшикка, ётоққа сўз шаклларидаги 3 шакл (га, ка, ка) бир морфема ҳисобланади.

МОРФЕМА (юн. *morphe* — шакл) — ўзига хос шакл ва маънога эга бўлган, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган, сўз (лексема) яшаш ёки сўзнинг шаклини ҳосил қилиш учун хизмат қиладиган лисоний бирлик. Морфемалар ўзбек тилида, асосан, аффикс (қ.) ҳолатида бўлади. Мас, чи (курашчи), -шунос (сиёсатшунос), -қ (тароқ), ки (тепки), ли (аклли), чан (ишчан), ла (гузла), -илла (тақилла), лар (болалар), рок, (каттарок), -мтир (ккраттир) ва б.

М.лар асосий вазифасига кўра, 2 турга бўлинади; сўз ясовчилар; сўзнинг шаклини ясовчилар. Суз ясовчи М.лар янги-янги лексемалар ҳосил қилиш учун қўлланади ва ўзбек тили лугат (лексик) қатламининг бойишида муҳим роль ўйнайди. Сўз шакли ҳосил қилувчи М.лар сўзнинг кўшимча маъно ифодаловчи шаклини ясади. Мас, дарахтлар (дарахт сўзининг кўплик шакли), баландроқ (баланд сўзининг даража шакли), сарғиш (сарик сўзининг озайтирма шакли) келдим (кел феълининг ўтган замон биринчи шахс бирлик шакли) ва б. М.лар мустақил қўлланмайди, луғавий маъно ифодамайди, фақат сўзнинг луғавий ва грамматик маънолари шаклланишига хизмат қилади. Сўз таркибида М. иштирок этмаслиги ҳам мумкин. «М.» термини ва тушунчасини тилшу-носликка полякрус тилшуноси И.А.Бодуэн де Куртенэ киритган. Лекин М.нинг И.А.Бодуэн де Куртенэ талқини б-н ушбу, ҳозирги талқини ўртасида бир қадар фарқ бор.

Азим Ҳожиёв, Неъмат Маҳқамов.

МОРФИН — афюн (опий)нинг асосий алкалоиди. Афюндан кимёвий йўл б-н ажратиб олинади. Оғриқ қолдирувчи кучли наркотик моддалар туркумига ки-

ради. Тиббиётда М.нинг гидрохлорид тузи ишлатилади. М., асосан, марказий нерв системасига таъсир этади: оғриқ сезгисини камайтиради, нафас, йўтал ва қусиш марказларини сусайтиради, адашган ҳамда кўзни ҳаракатлантирувчи нервлар марказини кўзгагади. Уни бир неча бор қабул қилинганда киши ўрганиб қолиши (морфинизм) мумкин.

МОРФИНИЗМ — гиёҳвандлик турларидан бири, морфинга ўрганиб қолиб, уни қабул қилмай тура олмаслик, хуморлик. М.да руҳият (шахснинг хусусиятлари, феъл-атвори, иродаси) бузилади, хумор (абстиненция) синдроми ривожланади, одам тиришиб қолади, тинкаси курийди, юрактомир, меъда-ичак ва жинсий аъзолар фаолияти издан чиқади; териси «ғоз териси»га ўхшаб кетади, оёқ-қўл бўғимларида кучли оғриқ, мускуллар тортишиши, талвасалар тутиши кузатилади. Тушга ҳар хил кўрқинчли воқеалар киради, кўрқув босади. Морфин қабул қилиниши б-н бу аломатлар тезда ўтиб кетади. М.да наркотик модда — морфий тери остига ва вена қон томирига юборилгани учун беморнинг билак, сон ва биқинларида қотиб қолган томир чандиклари ва игна ўрни яққол кўзга ташланади. М.нинг олди олинмаса, бемор ҳалок бўлиши мумкин.

МОРФОГЕНЕЗ (юн. *morphe* — шакл ва *genesis* — ривожланиш) — организмларнинг онтогенези ва филогенезида янги шакллар ва тузилмаларнинг ҳосил бўлиш жараёни. М. жараёнида хужайраларнинг кўпайиши, жойининг ўзгариши, танланиши, баъзи хужайра гуруҳларининг олдиндан ирсий белгилаб кўйилган ўлими ва ихтисосланиши кузатилади. Муртакхужайраларининг ихтисосланиши туфайли ҳар хил тузилишга ва функцияга эга бўлган хужайралар шаклланади. Ихтисослашган хужайралар муайян йўналишда ривожлана бошлайди. Бу жараён детерминация дейилади. Унда хужайра гуруҳдари ўзаро таъсир қилиб, бир-бирининг ривожланишини бошқаради. Бу ҳодиса эмбрионал индук-

ция дейилади (яна қ. Онтогенез, Филогенез).

МОРФОЛОГИЯ (юн. *morphe* — шакл ва... логия) (тилшуносликда) — 1) тилнинг морфологик қурилиши; 2) сўз шакллари ҳақидаги таълимот. Биринчи маъносида объектни англатса, иккинчи маъносида тилшуносликнинг шу объектни ўрганувчи бўлимини билдиради.

М. сўз туркумлари, уларга хос грамматик маъноларни, ҳар бир туркумга хос грамматик категориялар, бу категорияларни юзага келтирувчи грамматик шакл ва грамматик маънолар ва ш.к.ни ўрғанади. Тил тизимдан иборат бўлганидек, унинг М.си ҳам ўзига хос тизимни ташкил этади. Ўз навбатида, морфологик тизим ҳам ўзига хос кичик тизимлардан ташкил топади. Улардан ҳар бирининг моҳияти ёритилиши б-н, тилнинг М.си яхлит ҳолда, тизим сифатида ўрганилади.

Ҳар бир сўз туркумига хос ички тизим (тизимча)ларни шу туркумга хос морфологик категориялар ташкил этади. Морфологик категориялар сўз туркумига хос маълум бир ҳодисага оид умумий ва хусусий маънолар ва бу маъноларни ифодаловчи сўз шакллари бирлигидан иборат бўлади. Ана шу сўз шакллари ва уларга хос умумий ва хусусий маънолар ёритилиши б-н муайян морфологик категорияларнинг мо-ҳияти белгиланади. Бошқача айтганда, морфологик тизим ичидаги ички тизимлардан бирининг моҳияти белгиланади. Мас, феълнинг замон кате-гори-яси феъл М.сида алоҳида тизимни ташкил этади. Шунинг учун феълнинг замонларига нисбатан «феъл замонлари тизими» деган ибора ҳам қўлланади. Феълнинг замон категорияси, замон тизимининг моҳияти шундан иборатки, замон шакллариининг барчаси ҳаракатнинг нутқ вақтига (нутқ моменти) муносабатини билдиради. Бу — замон шакллариининг барчаси учун умумий бўлган хусусият. Шу б-н бирга ҳар бир замонга оид феъл шакли (шакллари) ўзига хос хусусиятга эга. Мас, ўтган замон шакллари

ҳаракатнинг нутқ вақтигача, ҳоз. замон шакллари ҳаракатнинг нутқ вақтида, келаси замон шакллари ҳаракатнинг нутқ вақтидан кейин бажарилишини билдиради. Феъл замон шаклларига хос ана шу умумий ва хусусийликлар замон кате-гори-ясининг, феъл замонлари тизимининг моҳиятидир. Демак, феъл туркумига оид ҳар бир морфологик категориянинг моҳиятини аниқлаш б-н феълнинг морфологик тизими ёритилади.

Азим Ҳожиев.

МОРФОЛОГИЯ (биологияда) — одам, ҳайвонлар ва ўсимликлар организмнинг индивидуал ва тарихий ривожланиш жараёнида тузилиши ҳамда шаклини ўрғанадиган фан (қ. Ҳайвонлар морфологияси, Ўсимликлар морфологияси).

МОРФОНОЛОГИЯ (морфология ва фонология) — турли морфемаларнинг фонологик тузилмасини ва фонологик фаркланишларнинг морфологик маънада қўлланишини илмий тадқиқэтувчи тилшунослик бўлими. М. — фонология ва морфология оралиғидаги тил босқичи бўлиб, бу терминни биринчи марта русчех тилшуноси Н. С. Трубецкой тақлиф этган. Бунда М. бир морфемадаги турли фонемаларнинг алмашинуви сифатида жуда тор изоҳданган. М.га кенг маънода қаралганда, у: 1) сўз ва морфемаларнинг фонологик таркиби ҳамда ўзак ва аффиксал морфемаларнинг ўзаро фаркланишини назарда тутди; 2) сўз яшаш ва сўз шакллари яшаш жараёнида морфемалар ва уларнинг бир-бирига уланишида бўладиган турли ўзгаришларни эътиборга олади; 3) морфемалар оралиғидаги ва чегарага ажратишдаги турли хусуси-ятларни М.да ўрғанади. Морфемалардаги фонемалар алмашинуви морфонема деб юритилади. Мас, тара — тарок сўзлари а/о, сез — сесканмоқ сўзлари з/с морфонемасига эга. М. урғунинг морфологик вазифа бажарилишини ҳам назарда тутди: олма (от, меванинг тури), олма (феълнинг инкор шакли) сўзлари урғунинг ўрни б-н фаркланади. М. баъзи тилларда кўпроқ (славян), баъзиларида эса камроқ (туркий

тилларда) бўлиши мумкин.

Абдузухур Абдуазизов.

МОРФОСТРУКТУРА (юн. morphе -шакл ва structure — тузилиш) — ер юзаси рельефининг узок, геологик давр мобайнида эндоген ва экзоген кучларнинг ўзаро таъсири натижасида, хусусан эндоген жараёнлар таъсирида вужудга келган қисмлари. Уларнинг морфологик фарқлари Ер пусти айрим уча-сткаларида геологик тарихнинг бир хил эмаслигидадир. Энг йирик (планета микёсидаги) ёки геотектуралар Ер пўстининг энг йирик структура эле-ментлари (материклар ва океанлардаги ботиклар, оралик зоналар ва б.)дан иборат. Планета микёсидаги М.лар кичикроқ М.ларга — айрим қирлар, ясси тоғлар, тоғ занжирлари, тизма тоғлар, тоғ водийлари, платолар, паёттекисликлар, ботик ва б.га бўлинади. Бундай М.ларнинг ҳар бири ўзига хос тектоник структураларга эга.

МОРХЎР, бурама шоҳли эчки (*Sarqa falconeri*) — тоғ эчкилари уруғига мансуб сут эмизувчилар тури. Гавдасининг уз. 170 см, бўйи яқинидан 90 см га, вазни 90 кг га яқин. Шоҳлари пармага ўхшаш буралган. Жуни жигарранг, баъзан оқиш. Эркақларининг бўйни ва кўкрагида узун жунлари бор. Шим. ва Шим.-Ғарбий Ҳиндистон, Жан.-Шарқий Эрон ва Афғонистонда тарқалган. Ўзбекистонда Кўхитанг ва Боботоғда учрайди. Қоя тошли тик тоғ ён бағирларида яшайди. Сони жуда камайиб кетган. Ўзбекистон ва халқаро Қизил китобга киритилган.

МОСКВА, Москварека — РФнинг Москва ва қисман Смоленск вилоятларидаги дарё. Оканинг чап ирмоғи (Волга ҳавзаси). Уз. 473 км, ҳавзасининг майд. 17,6 минг км². Москва қирларидан бошланади. Коломна ш. яқинида Ока дарёсига қуйилади. Қрр, грунт ва ёмғир сувларидан тўйинади. Уртача сув сарфи 109м³/сек. Ноябрь.дек. дан март охиригача музлайди. Асосий ирмоқлари: чапда — Руза, Истра, Язуз; ўнгда — Пахра, Северка. М.да сув ом-борлари ва тўғонлар бор. 1937 й.да М.ни Волга б-н бевоси-

та боғлайдиган Москва номли канал қурилди. Дарё Москва ш.ни сув б-н таъминлайди. Москва канали орқали М.га Волгадаги Ивановково сув омборидан йилига 1,8 км³ сув қуйилади. М. бўйида Можайск, Звенигород, Москва, Жуковский, Бронни-ци, Воскресенск, Коломна ш.лари жойлашган.

МОСКВА — РФ пойтахти, Москва вилояти маркази, федерал аҳамиятидаги шаҳар. РФнинг йирик сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий маркази. М.да Россия Федерацияси Президентга, Федерал Мажлис, РФ ҳукумати, Конституцией Суд, Олий Суд, Олий арбитраж суди, РФ Прокуратураси қароргоҳлари жойлашган. 10 маъ-мурий округга (Марказий, Шарқий, Жан.-Шарқий, Жанубий, Жан.-Ғарбий, Ғарбий, Шим.-Ғарбий, Шимолий, Шим.-Шарқий ҳамда Зеленоград ш.) бўлинган. Шаҳар чегараси, асосан, Москва ҳалқа автомобиль йўлидан ўтади. Майдони (М. мэриясига қарашли бўлган Зеленоград ва б. аҳоли пунктларидан ташқари) 994,0 км², шу жумладан, Москва ҳалқа автомобиль йўли доирасида 878,7 км². Аҳолиси 8305,0 минг киши (2001; М. шаҳар маъмуриятига қарашли аҳоли пунктлари б-н 8600 минг киши)дан зиёд. Россиянинг Европа қисмида Смоленск-Москва қирлари, Ока-Москворецк текислиги ва Мешчёрa пасттекислиги туташган жойда, Ока ва Волга дарёлари орасида, Москва дарёси соҳилларида жойлашган. Шаҳар худудининг асосий қисми 120 м баландликда, кенг тарқалган қайирлар ва қайир усти террасаларига эга бўлган Москва дарёси ва унинг ирмоқлари (Язуз, Сетуни ва б.)нинг кенг водийли морена ва флювиогля-циал текисликлари чегараси ичида ўрнашган. Сувайирғичлар (шу жумладан, «етти тепалик» — Кремль, Сретень, Тверь, Трехгорка, Таган, Лефор-т, Воробьев тепаликлари)нинг бир оз кўтарилган қисмлари дарё водийлари ва жарликлар б-н алмашиб боради. Рельефнинг энг юқори нукталари Теплостан қирлари (бал. 254 м гача) қириб борган жан.-шарқ ва Смоленск-

Москва кирларининг жан. ён бағридаги Химки сув ҳавзаси худудида жойлашган. Шаҳарнинг шарқий, жан.-шарқий қисмлари Мешчёр пасттекислигининг ғарбий чеккасида ўрнашган. М.нинг марказий р-нларида қайта ишланган грунт, кўчалар ва х.к. қолдикларидан таркиб топган маданий қатламнинг қалинлиги 4—6 м (қўмилган жарликлар, кичкина сойлар, ҳовуз ва ботқоқликлар ўрнида 10—20 м)га етади. 100 дан зиёд сой, шу жумладан, Неглинная ер ости қувурлари орқали ўтказилган. М. иклими мўътадил континентал. Қиши мўътадил совук. Январнинг ўртача т-раси —10,2°. Ёзи иссиқ, июлнинг ўртача т-раси 18,1°. Шаҳар маркази т-раси чеккаларга нисбатан ўрта ҳисобда 1,5—2° юқори. Йиллик ёғин 540—650 мм (энг купи июль— август). Россияда илк бор барпо қилинган Лось Ороли миллий боғи М. худудида жойлашган.

М. тўғрисидаги дастлабки маълумот 1147 й.даги солномада берилган. Суздаль ва Буюк Киев князи Юрий Долгорукий анъана бўйича М.нинг асосчиси ҳисобланади. 1156 й. чамаси Боровицк тепалигида, Неглинная да-рёсининг Москва дарёсига қуйилиш жойида дастлабки кўрғонча ўрнида ке-йинроқ Кремль номини олган ёғоч-тупрокдан истехком қурилган (қ. Кремль). Владимир-Суздаль Русининг чекка шаҳри ҳисобланган. М. Черниговдан Киевга борадиган йўллар чорраҳасида шаклланди. 1237 й.да, мўғуллар босқини даврида, Ботухон қўшинларининг бостириб кириши натижасида М. вайрон қилинди, лекин, тез орада қайта тикланиб кичикроқ удел князлигининг маркази бўлди. Князь Юрий Данилович (1303—25 й.ларда бошқарган) князликка ёрлик олган биринчи Москва князи бўлди. 14—15-а.ларда М. рус ерларини бирлаштириш, мўғуллар зулмидан озод бўлишга қаратилган курашнинг ташкилотчиси, марказига айланди. М. агрофида рус ерларининг астойдил бирлаштиришни бошлаган князь И. Д. Калитанинг

(1325—40) фаолияти қатга аҳамиятга эга бўлди. Тахм. 1326 й.да М.га Владимир ш.дан Русь право-слав черкови митрополитларининг қароргоҳи кўчирилди. Князь Д. И.Донской (1359—89) даврида М. мўғуллар зулмига қарши кураш марказига айланди. 1380 й.да Куликово майдонида мўғуллар қўшинини мағлубиятга учратган умумрус қўшини М.да шаклланди. 15-а. охирида улуғ князь Иван III Васильевич (1462—1505) даврида М. ягона Русь давлатининг пойтахти бўлди. 15-а. охири — 16-а. бошларида Кремлни қайта қурилиши, унинг худудида Москва давлатининг бош соборлари — Успенное, Архангельский ва Благовещение қад кўтарди. 1547 й.да улуғ князь Иван IV Грозный (1533—84) подшо унвонини қабул қилди. Романовлар сулоласининг биринчи подшолари Михаил Фёдорович ва Алексей Михайловичларнинг ҳукмронлиги даври — нотинч йилларда ёкиб ташланган М. янгидан қурилди. 1687 й.да Славян-грек лотин академияси очилди. 1708 й.да шаҳар М. губернясининг маркази бўлди.

Россия пойтахтининг Санкт-Петербургга кўчирилиши (1712) б-н Москва биринчи пойтахт, муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ сифатидаги аҳамиятини саклаб қолди. М.да императорларга тож кийгизиш маросимлари ўтказиб келинган. 1703 й.дан бошлаб подшо Петр I нинг ташаббуси б-н «Ведомости» биринчи рус босма газ. нашр қилина бошланди. 17-а. охиридан шаҳарнинг ўзини ўзи бошқариш тизими шаклланди. Изчилликб-н шаҳар бо-шқаруви органи сифатида Бурмистр палатаси, Ратуша, Магистрат, 1785 й.дан — Умумий ва Олти овозли Дума, ке-йинроқ (1870 й.да) шаҳар Думаси тузилди, 1812 й.даги уруш даврида Москва сент.-окт. ойларида Наполеон I нинг француз қўшинлари қўлида эди. Катта ёнғин шаҳар биноларининг 2/3 қисмини йўқ қилди. Французлар М.ни ташлаб чиқиб кетдилар. Саноат ва т.й. қурилишининг ривожланиши б-н М. Россиянинг иқтисодий ва транспорт

марказларидан бирига айланди. 1917 й. ноябрда шаҳарда большевиклар хрки-мияти ўрнатилди. 1918 й. 12 мартда пой-тахт яна М.га кўчирилди. СССР ташкил қилингандан кейин (1922 й. 30 дек. да) М. унинг пойтахти бўлди. 1929 й.дан М. — Москва вилояти маркази. 1935 й.да М.ни биринчи Бош плани қабул қилинди. Ўша йили М.да метрополитен ишга туширилди. 1941 й. дек.да немис кўшинлари М. остоналарига етиб келди ва шаҳарни бомбардимон қила бошлади. Ке-йинрок немислар чекинишга мажбур бўлди. 1945 й. 24 июнда М.да Ғалаба Па-ради бўлиб ўтди. 1965 й. 8 майда М.га қахрамон шаҳар унвони берилди. 1950-й. лар ўрталаридан шаҳарда кенг миқёсда уй-жой ва маданий қурилиш авж олди. 1980 й.да М.да 22-олимпиада ўйини бўлиб ўтди. СССР қулагач, М. (1991 й. 25 дек.дан) — РФ пойтахти.

М.да авиация, ракета-космик, радио-электроника, приборсозлик сано-атла-рининг етакчи корхоналари жойлашган. Шунингдек, машинасозликнинг муҳим тармоқларидан станок-ас-бобсозлик (М.да Россия металл кесувчи станоклар-нинг 9,3% ҳамда асбоблар, темирчилик-пресс ускуналари, саноат роботлари, автомат ва ярим автомат линиялар ва б.), турли электроника, автомобилсоз-лик (6,8% Россия юк автомобиллари ва 6,3% енгил автомобиллар) саноати ри-вожланган. Совиткич, компрессор ва кўтаргич (Россия лифтларининг 64%) ускуналар, подшипник, соатлар ва б. ишлаб чиқарилади, кимё саноати (шу жумладан, автомобиль шиналари, тех-ник резина маҳсулотлари, бўёқлар, ма-иший кимё моллари), нефтни қайта иш-лаш з-длари мавжуд. Кора металлургия корхоналарида сифатли пўлатдан турли хил маҳсулотлар, қувурлар, металл бу-юмлар ишлаб чиқарилади. М. — енгил, асосан, тўқимачилик (Россия ип газла-ма и.ч.нинг 5,9%, ипакнинг 9,4%, ҳамда жун газламалар) ва тикувчилик сано-атининг аънанавий маркази. Полигра-фия, озик-овқат (Россия қандолатпазлик

маҳсулотларининг 22% ҳамда кўпгина тамаки маҳсулотлар) саноатлари бор. АМО «ЗИЛ», АЗЛК автомобиль з-ди, «Москва подшипники» ва авиация кор-хонаси ишлаб турибди. Шаҳардан турли йўналишларда т.й. линияси кетган. Ҳар куни М.нинг 9 та т. й. вокзали орқали 2 млн. га яқин йўловчи келиб-кетеди. М.да 3 йирик даре порти (Ғарбий, Шим. ва Жан.) бор. М. 13 автотўл орқали Рос-сиянинг йирик шаҳарлари, узоқ ва яқин хориж давлатлари б-н боғланган. М. мамлакат хаво йўлларининг энг йирик тугунидир (Шереметьево, Домодедово, Внуково, Биково аэропортлари). М.да Россиянинг тўнғич ва энг катта масофага чўзилган (1999 й. да 160 станция) метро-политени мавжуд. Пойтахтда Россия ФА, Россия тиббиёт фанлари академияси, Россия к. х. академияси, Россия таълим академияси, Россия бадий академияси ва б. фаолият кўрсатади. 1000 дан зиёд и.т. институти ва конструкторлик бюро-лари ишлаб турибди. 80 дан зиёд олий ўқув юрти, шу жумладан, 13 ун-т мав-жуд. Шаҳарда 140 дан зиёд профессио-нал театр бор, шулардан: Катта театр, К. С. Станиславский ва В. И. Немирович-Данченко номидаги, Оперетта театрла-ри; драматик театрлар — Кичик театр, М. Горький номидаги Москва бадий академик те-атри, Евгений Вахтангов номидаги, В. Маяковский, Моссовет, М. Н. Ермолова номидаги, Россия Армияси Марказий театри, Таганкадаги, Кичик Бронний, Сатира, «Современник», А. И. Райкин номидаги «Сатирикон», С. В. Образцов номидаги Марказий кўғир-чок театри ва б. 2 цирк, консерватория, П. И. Чайковскийнинг концерт зали ва б. бор. М.да «Мосфильм» кино-концерни ва б. киностудиялар жойлашган. М. мамлакат теле- ва радиоэшиттириш тизимининг маркази, бу ерда машҳур Останкино те-леминораси мавжуд.

М.да 70 дан зиёд музей бор. Улар ора-сида А. С. Пушкин номидаги тасвирий санъат музейи, Тарихий музей, Политех-ника музейи, Кремлнинг Курол-аслақа

палагаси, А. В. Шчусев номидаги меъморлик музейи, Москва тарихи музейи, А. А. Бахрушин номидаги Театр музейи, Адабиёт музейи, В. М. Васнецов уй-музейи, М. Горький, М. Ю. Лермонтов, А. Н. Островский, А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, М. И. Цветаева, А. П. Чехов, Ф. И. Шаляпин музейлари ва б. мавжуд.

М.нинг эски қисми радиалҳалқа шақлидаги тузилишга эга. М.нинг тарихий маркази — Москва Кремли ансамблидир, унинг ёнида Кизил майдон, Василий Блаженный ибодатхонаси жойлашган. Сақланиб қолган едгорликлар орасида — Коломенскоедаги Вознесение черкови, монастирлар меъморий мажмуаси (Андроников, Донской, Свято-Данилов, Новодевичий, Симонов ва б.), кўрғонлар ансамбллари (Кусково, Останкино, Кузьминки, Царицино ва б.), 17-а. черков ва айрим бинолари, 18-а. — 19-а. ларнинг 1-ярмидаги классицизм услубидаги турар жой ва жамоат бинолари — Пашков уйи (ҳоз. Россия давлат кутубхонаси биноси), Олий Мажлис биноси, М. университетининг эски биноси, Катта театр бор. 1920—70 й.ларда М. маркази ва йирик магистраллар қайта тикланди (бу жараён давомида кўпгина нодир тарихий ва меъморий едгорликлар бузиб ташланди). 50-й.лар ўрталаридан замонавий лойиха бўйича катта шаҳар р-нлари қурилди, янги микрорайон ва йирик жамоат иншоотлари, баланд бинолар (шу жумладан, Воробьев те-палигидаги ун-т), Лужникидаги Марказий стадион мажмуаси, Кремлдаги съездлар саройи, Янги Арбат ансамбли, олимпия объектлари барпо қилинди. 1990-й.лар бошларидан кўпгина меъморий ва тарихий едгорликлар (шу жумладан, Исо пайғамбар ибодатхонаси) таъмирланмоқда. Поклонная тепалигидаги Зафар боғи мемориал мажмуаси ва Манеж майдонидаги савдо мажмуаси қурилди, Лужникидаги Марказий стадион таъмирланди, шаҳар ва унинг агрофи транспорт инфраструктурам яхшиланди. Москва агрофида РФ даги энг йирик шакар агломера-цияси вужудга келди.

2001 й.да М.даги Добрининск майдонида Алишер Навоийга ҳайкал ўрнатилди (ҳайкалтарош Ж. Миртожиев).

МОСКВА БАДИЙ АКАДЕМИК ТЕАТРИ (МХАТ), М. Горький номидаги Москва бадий академик театри — 1898 й. К. С. Станиславский ва Вл. И. Немирович-Данченко томонидан ташкил этилган. 1901 й.га қадар Москва Бадийҳаммабоп театр деб юритилган, 1932 й.дан М. Горький номида. Театр репертуари, актёрлик санъати, режиссурада ислох амалга оширилди. А. Чехов («Чайка» ва б.) ва М. Горький («Тубанликда» ва б.)ларнинг пьесаларини сахналаштириш театрнинг ижодий йўналишини белгилаб берди. Кейинчалик М. Булгаков («Турбинлар куни» ва б.), Вс. Иванов («Бронепоезд 14—69») пьесалари ҳам кўйилди. А. Н. Островскийнинг «Қайноқ қалб», Л. Толстойнинг «Як-шанба», «Анна Каренина» каби мумтоз асарларининг кўйилишида ижтимоий чуқур таҳлилга эришилди.

М. Ф. Андреева, А. Р. Артём, О. Л. Книппер-Чехова, М. П. Лилина, В. Э. Мейерхольд, И. М. Москвинлар театрнинг биринчи актёрлари. 1987 й.дан театр иккига бўлинган: О. Табаков раҳбарлигидаги 1989 й.дан Чехов номида, Т. В. Доронина раҳбарлигидаги М. Горький номида. «Олчазор» (А. Чехов), «Макбет» (У. Шекспир) ва б. сўнгги йиллар спектакллари. Л. Губанов, Г. Калиновская, В. Расцветаев, К. Ростовцева, Г. Шевцов етакчи актёрлардир. «Москва хори» (Л. Петрушевская), «Қутилган учрашув» (П. Барц), «Уч опасингиллар» (А. Чехов) каби спектакллар А. Чехов номидаги театрда сахналаштирилган. Актёрлари: И. Смоктуновский, С. Пилявская, И. Мирошниченко, А. Калягин, В. Невинный, И. Саввина ва б. Ўзбекистоннинг кўпгина актёр ва реж.лари МХАТда ўз малакаларини ошириб келганлар.

МОСКВА БУЮК КНЯЗЛИГИ - пойтахти Москва ш. бўлган ягона Русьдавлатининг худудий маркази. 14-а. бошларида Москва князлиги Коломна (1301), Пе-

реяславльзалесск (1302), Можайск (1303) лар қўшилиб анча кенгайган. Владимир улуғ князлигидан 13-а.нинг 60—70-й.ларида ажралиб чиққан ва Шим.-Шарқий Руснинг йирик давлатига айланган. М.б.к.нинг юксалишида деккончилик, хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши муҳим омил бўлган. Москва князлиги Русь ерида сиёсий устунликни қўлга олиш учун кураш олиб борган. 14-а.нинг 60-й.ларида Буюк князлик унвонини Д. И. Донской ўз қўлига олган (1359—89). Шу вақтдан бошлаб Москва мўғул истилочиларига қарши курашувчи кучларнинг марказига айланган. 1380 й. Куликово жангиан сўнг, М. б. к.нинг рус ерларини бирлаштиришдаги марказлик роли мустаҳкамланган. 15-а.нинг 1-чорагида рус князлари ўртасида ўзаро урушлар бошланган, у Василий I Тёмный ғалабаси б-н тугаган. М.б.к. янги ташкил топаётган ва марказлашган Русь давлатининг негизи бўлиб қолган.

МОСКВА ВИЛОЯТ - РФ таркибидаги вилоят. 1929 й. 14 янв.да ташкил этилган. Марказий иқтисодий р-нга кирди. Майд. 47 минг км². Аҳолиси (Москва ш.дан ташқари) 6564,1 минг киши (1998), Москва ва Москва ш. маъмуриятига қарашли шаҳар ва шаҳарчалар б-н бирга 15193,3 минг киши. Асосий аҳолиси руслар (93,5%), шунингдек, украин, белорус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси — 79,7% (Москвадан ташқари), Москва ва Москва маъмуриятига қарашли шаҳар ва шаҳарчалар б-н — 91,2%. М. в. да Москва ш. атрофида РФ даги энг йирик шаҳар агломерацияси жойлашган. М.в. 39 туманга бўлинган, 74 шаҳар, 111 шаҳарча бор. Маркази — Москва ш.

М.в. Шарқий Европа текислигининг марказий қисмида, Волга ва Ока дарёлари оралигида жойлашган. Ер юзаси, асосан, текислик. Вилоятнинг шим. қисмида Москва қирлари бор. М.в.нинг жан.-шарқий қисмида Мешчёр пасти текислигининг гарбий чеккаси, жан. қисмида Ўрта Россия қирларининг шим.

давоми (бал. 150—200 м) жойлашган. Иклими мўътадил, континентал. Янв. ўртача т-раси —10°, июлники 17°. Баян —45°, —50°гача совуқ, ёзда — 38°—40° гача иссиқ бўлиши мумкин. Йиллик ўртача ёгин 450—650 мм. Вегетация даври 170 кунга яқин. М.в. да-рёлари Волга ҳавзасига мансуб. Шимолида Волга ва унинг ирмоклари, жан.да Ока ва унинг ирмоклари оқади. М.в.нинг шим. қисмидан Москва номли канал кесиб ўтади. Қўллари: Тростенское, Нерское, Святое ва б. Ҳар хил чимли подзол, крратупроқлар асосий ўрин тутди. Вилоят ҳудудининг 50% ўрмон (қайин, тоғтерак, қорақарағай, қарағай ва х.к.). Лось, суvsар, қора сассикқўзан, бўрсик, тулки, қобон, оқ товушқон, тийин, ҳар хил қушлар, сув ҳавзаларида балиқлар яшайди. Вилоят ҳудудида Лось Ороли миллий боғи, Ока бўйитерраса қўриқхонаси бор.

М.в. эски саноат р-ни. Мануфактура, кейинчалик ф-ка саноати (асосан, тўқимачилик)нинг дастлабки марказлари 18—19-а.ларда вужудга келган. Ҳозирги М.в. шаҳар атрофи интенсив кишлоқ хўжалиги б-н бирга юксак даражада ривожланган индустриал р-н. М.в. хўжалигининг ривожланиши Москва ш. б-н чамбарчас боғлиқ. М.в. ҳудудида Москва ш.нинг хўжалик объектлари, дам олиш зоналари жойлашган. Саноати, асосан, четдан келтирилган хом ашё, малакали кадрлар ва қудратли илмийтехника базасига таянади. Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик (энергетика, оғир саноат, транспорт, станоксозлик, аниқ машинасозлик), энгил, кимё, қурилиш материаллари и.ч. Фойдали қазилмалардан фосфорит, торф, норуца қурилиш материаллари қазиб олинади. Машинасозликнинг йирик қорхоналари — Подольск машинасозлик з-ди (иссиқлик электр станциялари учун қозонлар ишлаб чиқарилади), «Электростальтяжмаш» з-ди (прокат ускуналар), Дмитров, Егорьев, Коломна станоксозлик з-длари (металл кесувчи станоклар), Митишчи «Метровагонмаш (метропо-

литен вагонлари, юк автомобиллари), Лика автобус 3-ди (шаҳар автобуслари), Серпухов автомобиль 3-ди («Ока» енгил автомобиллари), Коломна машинасозлик 3-ди (магистрал тепловозлар), Люберецк қ.х. машиналари 3-ди (силос босиш техникаси), Подольск механика 3-ди (тикувчилик машиналари), Красногорск механика 3-ди (фотоаппаратлар, оптик техника). Енгил саноат корхоналари (вилоят умумроссия газмоллар и.ч.нинг 15% га яқини, трикотаж маҳсулотларининг 10% га яқинини беради) — «Ореховтекстиль», «Глуховтекст», «Ока» тўқимачилик фирмаси (пахта ипи, газламаси), Мошин, Павлов-Посад камвол к-тлари, Купава юпка мовут ф-каси (жун ип ва жун газлама). Наро-Фомин ипакчилик к-ти, Ивантеев трикотаж бирлашмаси, Ногинск пайпоқ корхонаси, Люберецк гилам к-ти бор; кимё саноати корхоналари: фосфоритлар ва минерал ўғитлар и.ч. корхоналари (фосфор ва азот ўғитлари), «Клинволокно» (кимё толаси ва ипи), «Карболит» (пластмасса маҳсулотлари), Сергиев-Посад лок-бўёқ 3-ди; «Строй индустрия» курилиш материаллари саноати, Шатура ва Кашира ГРЭСлари ишлаб турибди. Қишлоқ хўжалигида шаҳар атрофи қ.х. асосий ўрин тутаети (сут-гўшт чорвачилиги, чўчкачилик, паррандачилик). Дехқончиликда озукта етиштириш етакчи ўринда (экин майдонларининг 3/5 қисми озукта экинлари б-н банд), шунингдек, ғаллақорлик, картошқачилик, сабзавотчилик, шу жумладан, ёпиқ грунтда (асосан, вилоятнинг Москвага ёндошган р-нлари).

Т.и. узунлиги 2703 км, шу жумладан, 2120 км электрлаштирилган. Қаттиқ қопламали йўллар 10 минг км. Йўллар зичлиги 321 км/минг км². Волга, Ока, Москва дарёлари ва Москва каналида кема қатнайди. Дарё портлари — Дубна, Серпухов, Коломна, Зарайск, Воскресенск, Москвага Рязань ва Ярославльдан нефть қувири ўтказилган. Москва атрофида таксимловчи халқта газ қувири бор. 4 аэропорт: Шереметьево, Домоде-

дово, Внуково, Биково. Москва ш. атрофида 50 км радиусда дам олиш зоналари бўлган ўрмон-парк химожа минтақаси ажратилган.

Вилоятнинг илмий мажмуаси муҳим аҳамиятга эга. Асосий илмий марказлар: мудофаа йўналишидаги — Королёв, Химки, Балашиха, Жуковский, Троицк; фундаментал тадқиқотлар бўйича — Пушкино (биология фанлари), Черногоровка (кимё фанлари), Дубна ва Протвино (ядро физикаси).

М.в. даги машхур меъморий тарихий ёдгорликлар — Сергиев Посад, Звенигород, Волколамск, Коломна, Верея ш.лари ва б. 19—20-а.ларда рус маданияти марказлари ҳисобланган кўп сонли музей-усадьбалар — Абрамцево, Мураново, Остафьево, Архангельское. Вилоятнинг халқ хунармандчилиги — Гжель керамикаси, Федоскино лок миниатюраси, Жостовонинг металлга гул солиш, Звенигороднинг ўйинчоқ ва мусика асбоблари машхур. Сергиев-Посад ш.да Троица-Сергиев лавраси мавжуд. Бир қанча монастирлар (Иосифовоцк, Хотьков ва б.) бор.

МОСКВА ЖАНГИ - 2-жаҳон уруши даги йирик жанглардан бири (1941.30.9 — 1942.20.4). Мудофаада турган (1941.5.12 гача) совет қўшинларининг Ғарб (генерал-полковник И. С. Конев, 10 окт.дан армия генерали Г. К. Жуков), Резерв (маршал С. М. Будённый), Брянск (генерал-полковник А. И. Еременко, окт.дан генералмайор Г. Ф. Захаров) ва Калинин (генерал-полковник И. С. Конев) фронтлари шиддатли жанглардан сўнг, немис қўшинларининг «Марказ» армиялар гуруҳи (генерал-фельдмаршал Ф. Бок) ҳужумини Волга сув омборидан жан. рокда, Дмитров, Яхрома, Красная Поляна (Москвадан 27 км нарида), Истрадан шарқроқда, Кубинкадан ғарброқда, Наро-Фоминск, Серпуховдан ғарброқда, Алексин, Туладан шарқроқда тўхтатиб душманини ҳолдан тойдирганлар. 5—6 дек.да совет қўшинлари қарши ҳужумга ўтиб, 1942 й. 7—10 янв.да бутун фронт

бўйлаб ялпи хужумга ўтганлар. 1942 й. янв. — апр.да Шим.-Ғарбий (генераллейтенант П. А. Курочкин), Калинин, Ғарбий ва Брянск (генерал-полковник Я.Т. Черевиченко) фронтларининг сўл қанот кўшинлари рақибни мағлубиятга учратиб, уни 100—250 км нарига улоқтириб ташлашган. 2-жаҳон урушида немислар армияси устидан илк бор йирик ғалабага эришилган.

МОСКВА КОНСЕРВАТОРИЯСИ, П.И. Чайковский номидаги Москва давлат консерваторияси — Россиядаги энг йирик мусика ўқув юрти. Рус мусика жамяти томонидан, Н. Рубинштейн (М.к. нинг биринчи директори) ташаббуси б-н 1866 й.да очилган. Композитор ва мусикашунослар, операсимфоник ва хор дирижёрлари, хонанда, созандалар тайёрловчи ва малака ошириш ф-лари, аспирантура, бир неча лаблар, илмий-мусиқий кутубхона, турли ижодий жамоалар бор (2002). М.к.да таълим олганлар орасида С. Рахманинов, А. Скрябин, С. Рихтер, Л. Коган, М. Ростропович каби йирик рус мусика арбоблари ҳамда миллий композиторлик мактаби асосчилари — З. Палиашвили, А. Спендиаров, А. Хачатурян, ўз фаолиятини ўзбек мусикаси б-н боғлаган А. Козловский, Б. Надеждин, Г. Мушель, Я. Пеккер, Н. Яблоновский, Р. Глиэр, С. Василенко ва б. бор. М.к. қришида 1930—50 й.лар Москва ўзбек опера студияси фаолият кўрсатган. М.к.да ўзбек композиторларидан М. Бурбонов, С. Юдаков, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар П. Ҳолиқов, А. Икромов, дирижёрлар З. Ҳақназаров, Н. Олимов, хонандалар И. Жалилов, Қ. Мухитдинов, созандалар Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, проф. А. Шарипова, халқаро танловлар лауреатлари Н. Ахмедова, В. Султонов, Э. Мирқосимова, Ўзбекистон миллий консерваторияси профессорлари В. Пўлатов, А. Ҳошимов, Б. Қурбоновлар таълим олган Жуда кўп мусикашунос ва ижрочилар малака оширган.

МОСКВА УНИВЕРСИТЕТИ, М .

В . Ломоносов номидаги Москва давлат университети — Россиядаги илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган энг йирик олий ўқув юрти. 1755 й. М. В. Ломоносов ташаббуси б-н ташкил қилинган. Дастлаб фалсафа, ҳуқуқ ва тиббиёт ф-лари бўлган. Ун-т подшо Россиясида илғор фан ва маърифат маркази бўлган. Унда йирик олимлар тупланиб, турли илмий йўналишлар шаклланган. Ун-тда А. Н. Радищев, А. С. Грибоедов, М. Ю. Лермонтов, В. Г. Белинский, А. И. Герцен, А. Н. Островский, И. С. Тургенев, К. Д. Ушинский, А. П. Чехов ва б. машҳур кишилар ўқиган. 1940 й. М. В. Ломоносов номи берилган. Физика, мат., кимё, биол., геол., геогр., филол., тарих, фалсафа, психология, ҳуқуқ ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Таркибида 18 ф-т, Осиё ва Африка мамлакатлари ин-ти, олий ўқув юртидан кейинги таълим ва ўқитувчилар малакасини ошириш муассасалари, дарслар француз тилида олиб бориладиган коллеж бор. Ун-тда 200 дан ортиқ кафедра ва 430 и.т. лаборатория ва ст-я, 4 и.т. институти (механика, ядро физикаси, П. К. Штернберг номидаги астрономия, Д. Н. Анучин номидаги антропология), ҳисоблаш маркази, 4 расадхона, 3 музей, Ботаника боғи, илмий кутубхона (1756 й. ташкил этилган; 6 млн.дан ортиқ асар сақланади), нашриёт (1927 й. ташкил этилган) мавжуд. 1992 й. ун-т ўзини ўзи бошқарувчи Россия давлат олий ўқув юрти макрмини олди. Ун-тда 25 мингдан ортиқ талаба таълим олади, 9 мингга яқин илмий педагогик ходим ишлайди.

МОСКВА ЧЎҚҚИСИ — Помирнинг шим.-ғарбий қисмидаги Петр I тизмасининг энг юқори нуқтаси, Тожикистонда. Бал. 6785 м. Ён бағирларидан Гандо, Сагран, Фортамбек музликлари бошланади. Чўққига биринчи бўлиб 1956 й.да Д. Оболадзе бошлик альпинистлар чиқишган.

МОСКВА ЎЗБЕК ДРАМА СТУДИЯСИ — ўзбек профессионал актёр ва режиссёрлари тайёрлаб берган биринчи театр ўқув юрти. Ўзбекистон ҳукуматининг

қарори б-н 1924 й. Ўзбекистон маориф комиссарлигининг Мос-квадаги маориф уйи қошида очилган. Чўлпон студиянинг адабий эмакдоши, аввалига А. Отауллаев, Абдулхай Тожиев, кейин Ш. Раҳимий директори бўлган. Студияга даставвал Маннон Уйгур бошлиқ намуна ўзбек давлат драма театри (собик «Турон») нинг Аброр Ҳидоятлов, Ятим Бобожонов, Музаффар Мухамедов, Турсуной Саидазимова, Сора Эшонтўраева, Обид Жалилов, Фатхулла Умаров, Замира Хидоятлова, Тошхон Султонова, Ҳожисиддик Исломов сингари 24 кишидан иборат ўзбек миллий театр пойдеворини яратган жамоаси юборилади. Мақсад театр студияларига хос вазифа — янги ўқув-ижодий изланишлар утказиш, Москва етакчи театр жамоалари сахна амаллари б-н яқиндан танишиш, тажрибаларини иждодий ўзлаштириш, ўз амалиётига жорий қилиш эди. Студия машғулотларини Уйгур, Чўлпонлар б-н Москва театр студияси ва билим юртларининг кўзга кўринган му-аллим, реж. ва актёрларидан Р. Симонов, И. Толчанов, О. Басов, В. Канцель, Л. Свердловлар олиб борганлар. 1924— 27 й.лар орасида ўзбек студиячилари «Хасис», «Ревизор», «Акс садо» (хдммасининг реж. В. Канцель), «Қоровул уйқуси» (реж. Л. Свердлов), «Яна уйланаман» (реж. В. Канцель, Л. Свердлов), «Маликаи Турондот» (реж. В. Канцель, Л. Свердлов, О. Басов), «Ёркиной» (реж. М. Уйгур) каби спектаклларни сахналаштириб жаҳон театр стандартлари даражасида сахна асари яратиш тажрибаларини амалга оширадидлар. 1927 й. 3 йиллик муддаттугагач, 1928 й. студияга 2 қабул амалга оширилади. Лекин 1-студиядан фаркли ўларок бу сафар бир жамоада ишлаган ҳамфикрлар эмас, терма аъзолар қабул қилинади. Студияга қабул қилинганлар Ўзбекистоннинг турли вилоят театрларида ишлашга режалаштирилган бўлиб, ўзлари ҳам турли шаҳар театрларидан эдилар. Улар Назира Аҳмедова, Холида Хўжаева, Анвара Алимова, Пўлатой Раҳмонова, Миробид Му-

саев, Раҳим Пирмухамедов, Ҳамидулла Наримонов, Афандихон Исмоилов, Жўра Кўлдошев, Занжирали Мирзатов, Баҳодир Жамолов, Мамадали Ҳайдаров, Аъзам Ҳасанов ва б.дир. 1930 й. ўқиш тугагач, битирувчилар Ўзбекистоннинг турли театрларига ишга юборилади ва студия уз фаолиятини тугатади.

Тошпўлаг Турсунов.

МОСКВА ЎЗБЕК ОПЕРА СТУДИЯСИ — ўзбек опера санъати учун хонанда, дирижёр, композитор ва хор-мейстерлар тайёрловчи мактаб. 1935 й. М. Крриёкубов ташаббуси ва Ўзбекистон ҳукумати қарори б-н Москва консерваторияси қришида ташкил этилган. 1935-37, 1939-41 ва 1947-51 й.ларда фаолият курсатган. Унда ўзбек опера ва санъати асосчиларидан М. Қориёкубов, Ҳ. Носирова, М. Ашрафий, миллий композиторлик мактаби биринчи вакиллари М. Бурҳонов, С. Юдаков, хонандалар Б. Мирзаев, К. Зокиров, Н. Ҳошимов, С. Крбулова, С. Ярашев, А. Азимов кабилар таълим олган.

МОСКВА ҚИРЛАРИ - РФ Москва ва Владимир вилоятлари худуди шим. даги қирлар. Воря ва Москва дарёларининг юқори оқимидан Колокша дарёсининг юқори оқимигача чўзилган. Энг баланд жойи 310 м. Замини, асосан, бўр ва юра даврларининг қумлигил ётқизикларидан тузилган бўлиб, устини музлик ётқизиклари қоплаган. Эрозияморена рельеф шакли кўп. Аралаш ўрмонлар (қайин, тоғтерак, қорақара-ғай) б-н қопланган.

МОСКВА ҚЎЗҒОЛОНИ (1382) - Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг юриши вақтида Москвани ташлаб қочган зодагонлар ва князлик маъмурияти ходимларига қарши қўтарилган қўзғолон. Куликово жанги (1380)дан сўнг, Олтин Ўрда ўз мавқеини тиклаш учун Тўхтамиш бошчилигида Русь ерларига ҳужум қилишга қарор қилган. Мўғулларнинг яқинлашиб келаётганидан хабар топган Москва князи Д. И. Донской кўнгилли аскарлар тўплаш учун Костромага

жўнаган. Шаҳарликлар «ечеси ва қўшни кишлоқ деконлари Москва мудофаасини ташкил этишган. Қамал пайтида москваликлар Русда 1 марта ўт очар қуролни қўллаб душман ҳужумини қайтаришган, 3 кунлик (23—26 авг.) қамалдан сўнг, Тўхтамиш қўшинида бўлган Суздаль-Нижний Новгород князлари Василий ва Семён Дмитриевичларнинг хо-инлиги туфайли Кремлни мўғуллар босиб олиб, шаҳарни вайрон қилишган. М.қ.да 24 минг киши ҳалок бўлган.

МОСЛАШУВ (тилшуносликда) — тобе (боғлик) алоқанинг бир тури бўлиб, бунда бирикманинг тобе қисми ўз шаклини ҳрким қисмнинг шаклига мослайди, шу б-н ҳоким қисмга боғланади. Ҳоким қисмнинг шакли ўзгариши б-н тобе қисм ҳам маъно жиҳатдан шу шаклга мос бўлган шаклни олади. Ўзбек тилида М. алоқаси, асосан, қаратқичқаралмиш ва эга-кесим алоқасида кўринади ва бу мослик шахс ва сон жиҳатидан бўлади, яъни қаратқич ёки эга қайси шахсонни билдирса, қаралмиш ёки кесим худди шу шахсонни билдирувчи шаклда бўлади: мен ёзяман, сен ёзпасан, у ёзпти, биз ёзпмиз, сиз ёзпсиз, улар ёзишгтти. Менинг укам, сенинг уканг, унинг укаси...

Ҳоким қисм (қаратқич ёки эга) 3-шахсни билдирувчи отлардан ифодаланганда, ҳоким ва тобе қисм сонда мослашиши ҳам, мослашмаслиги ҳам, яъни ҳоким қисм кўплик сон, тобе қисм бирлик сон шаклида бўлиши мумкин: созандалар келдилар (келишди) ёки созандалар кел-д и . Эга 3-шахсдаги шахс билдирмайдиган сўзлардан бўлганида, эга кўплик, кесим эса бирлик шаклида қўлланади, яъни сон жиҳатдан мослашиши бўлмайди: гуллар очилди.

Азим Ҳожиёв.

МОСУЛ, ал-Мавсил — Ироқнинг шим. қисмидаги шаҳар. Дажла дарёси бўйида. Найнова муҳофазасининг маъ-мурий маркази. Аҳолиси 670 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Ғалла, мева, чорва моллари б-н савдо қилинадиган

муҳим марказ. Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик (муслин газламаси и. ч.), озиқ-овқат, кўн-пойабзал, металлсозлик, цемент са-ноати корхоналари мавжуд. Ун-т, тарих ва б. музейлар бор. М. яқинидан олтин-гургурт ва нефть казиб олинади.

М. 6-а. да вужудга келган. 641 й. уни араблар эгаллаган. Умавийлар ва Аббосийлар даврида Шарқнинг савдо ҳамда хунармандчилик маркази бўлган. 10—12-а.ларда турли давлатлар пойтахти. 1095—96 й.лар М.ни Салжуқийлар эгаллаган. 1261 й.да мўғуллар ҳужумига учраган. 14-а.нинг 2-ярмидан Темурийлар, 1514—1918 й.лар Усмонли турк салтанати таркибида бўлган. 1920 й.дан Ироқ таркибида.

М.да ал-Жомий алкабир мадрасаси (минораси б-н) (1170—72), ал-Иззия мадрасаси (12-а.), Қорасарой кальъаси харобалари (13-а.) ва б., шаҳар яқинида Наби Юнус мақбарамасжиди (10-а.) бор.

«МОСФИЛЬМ» — Россиядаги бадиий фильмлар ишлаб чиқарувчи энг йирик киностудиялардан. 1924 й. Москвада ташкил тошган. Турли ном л ар б-н аталган. 1935 й.дан хоз. номида. С. Эйзенштейн, В. Пудовкин, А. Довженко, М. Ромм, А. Тарковский ва б. машҳур реж.лар фаолият кўрсатган. Шунингдек, М. Калатозов, А. Птушко, В. Шукшин, Г. Александров, С. Бондарчук, Г. Даниеля, А. Зархи, Ю. Озеров, Г. Чухрай кабиларнинг ижоди «М.» фаолияти б-н чамбарчас боғлиқдир. «Кувнокболалар» (Г. Александров), «Аэроград» (А. Довженко), «Иван Грозний» (С. Эйзенштейн), «Инсон тақдири» (С. Бондарчук), «Ҳалоскорлик» (Ю. Озеров) сингари фильмлари б-н шухрат қозонган. 1945 й.дан киностудия қошида «Киноактёр театр-студияси» ишлаб турибди. 1991 й.дан бошқа киностудияларни суратга олиш пави-льонлари б-н таъминловчи киноконцертн вазифасини ҳам ўтамоқда. МОТ (форс. — ўлди) — 1) шахмат (шоҳмот) атамаси; ўйинда шоҳнинг рақиб донаси (доналари) кишт(лар)идан ҳимоя топол-

май қолган хрлати. «Болаларча М.» (1. е4 е5 2. Фс 4 Фс5 3. Фр3 Осб 4. Фрх7Х), «телба М.» (1. f4 еб 2. g4 ФрБ4Х), «Легаль М.и» (1.е4 е5 2. Фс4 d6. 3 Of3 Осб 4. Ос3 Фg4 5. Ое5 ФШ 6. Of7 Ше7 7. Od5Х), «зиқ М.» (бунда ўз доналари қуршовида қолган шоҳ рақиб оти томонидан М. қилинади) кўринишлари ҳам бор; 2) кўчма маънода — енгмоқ, мулзам қилмоқ шакллари ҳам қўлланади (мас, гап б-н мот қилмоқ).

МОТАМ МАРОСИМЛАРИ - кишининг вафоти муносабати б-н мархумнинг хотирасини ёд этиб ўтказиладиган маросимлар. М.м. барча халқларда мавжуд, у географик шароит, ижтимоий-иқтисодий тузум, кишиларнинг илмий, диний тасаввурлари ва б. омиллар таъсирида ўзгариб борган. М.м. мархум вафотининг маълум кунларида, фасл мавсумларида ҳамда диний байрамларда ўтказиладиган маросимларга бўлинади. Бу маросимларда мархумнинг арвоҳи ёд этилган, арвоҳни шод этиш учун турли расмруслар бажо келтирилган (қ. Аза). Ибтидоий даврларда, одамлар ўзларини гўё арвоҳлардан ҳимоя қилиш мақсадида таналарини j қора ёки қизил рангга бўяганлар, ке- : йинчалик кийимлари рангини ўзгар- j тирганлар (азадорларнинг қора, кўк, одми кийим кийишлари шундан келиб чиққан). Ўрта Осиё халқларида мотамнинг 1-белгиси овоз чиқариб йиғлашдир. Мархумнинг энг яқин кишилари (аёл ва эркаклар) жудолик белгиси си-фатида бел боғлайдилар. Мархум дафн этилгандан кейин, уч, етти, мархум вафотининг 17—19кунни йигирма, сўнгра қирқ ўтказилади. М.м.нинг энг сўнгиси йилдир. Йил мархум вафотига бир йил тўлганда (баъзан олдинроқ) ўтказилади. Мотам либосларини ечадилар, оқ кийим ки-ядилар. Бу маросим Тошкент воҳасида оқ соллар, Фарғона оқ кийди деб номланади. М.м.нинг фасл б-н боғлиқлиги: баҳорда гул, кузда қовун-узум, қовоқ оши, қор ёққанда қор ёғди ва б. Рамазон ва қурбон ҳайитида азадор уйга қариндошлар, маҳалладошлар келиб мархум хотира-

сига фотиҳа ўқиганлар, азадорлардан кўнгил сўраганлар. Эндиликда маълум муддатда ўтказиладиган М.м. мархум хотирасини ёд этиш мазмунидаги маросимларга айланиб бормоқда.

Кишилар мархумнинг тириклик чоғида хдётда қолдирган иши, фаолияти, жамият учун қилган хизматларини тақдирлаб, унинг хотирасини доимо ёд этадилар (яна қ. Дафн маросими).

МОТЕЛЬ (лот. hotel, motor — мотор ҳаракатланмоқ ва hotel — меҳмонхона, отель сўзларидан) — автотуристлар учун меҳмонхона. М.лар катта автомагистраль бўйларида, йирик шаҳарлар атрофида, курортларда ва туристлар эътиборини жалб қиладиган хушманзара жойларда қурилади. М. кўпроқ йил бўйи ишлайдиган ва 100— 200 кишига мўлжалланган бир неча бўлинмалар (меҳмонхона, ресторан, техник хизмат кўрсатиш ст-яси, ёнилғи шохобчаси, гаражлар ва б. ёрдамчи хоналар)дан иборат бўлади.

МОТИВ (лот. moveo — ҳаракатлантираман сўзидан) — қ. Оханг.

МОТИВ (психологияда) — инсон фаолиятида муайян мақсадни бажаришга сабаб бўлувчи омил, важ. М. шахсни ҳаракатга ва фаолиятга ундовчи, эҳтиёжнинг юксак шакли сифатида пайдо бўлувчи ички туртки ҳисобланади. Эҳтиёж ва инстинкт, майл ва ҳиссиёт, идеал ва б. М.лар жумласига қиради. Ҳоз. замон психологиясида М. атамаси субъектни фаоллаштирувчи турли ҳодиса ва ҳолатларни ифодалаш учун қўлланади. Хатти-ҳаракат ва фаолият М.ларининг мажмуаси мотивация дейилади. М. эҳтиёж негизида вужудга келади ва шаклланади. Эҳтиёжнинг барқарорлашуви мотивациянинг самарали шаклланишини таъминлайди. Ҳаракат фаолиятнинг таркиби бўлганлиги туфайли у фаолиятнинг мақсади ва М.и орқали бошқарилади. Баъзан «М.» ту-шунчасини «эмоция», «мақсад», «установка» атамалари б-н алмаштириш ҳоллари учрайди. Гоҳо туртки, кўзғовчи, ундовчи тушунчалари б-н айнанлаштирилади.

МОТО... (лот. motor — ҳаракатга келтирувчи) — қўшма сўзлар бўлаги. Моторга алоқадорликни, шунингдек, моторлаштирилган маъносини англатади (мас, мотовоз, мотодром, мотоколонна).

МОТОЦИКЛ (мото... ва юн. syklos — дойра, ғилдирак) — ички ёнув двигатели б-н таъминланган 2 ёки 3 ғилдиракли транспорт воситаси. Ички ёнув двигатели ўрнатилган биринчи М.ни немис ихтирочиси Г. Даймлер 1885 й. ясаган. Транспорт, спорт ва махсус (ўт ўчириш, санитария, харбий ва б.) М.лар бор. Асосий қисмлари: двигатель, куч узатмаси (трансмиссия), юриш қисми, электр жиҳозлари тизими, руль бошқармаси, тормоз тизими. М.га 2 ёки 4 тактли карбюраторли двигатель ўрнатилади. Двигатель табиий ҳаво оқими б-н (баъзи М.лар, мас, спорт М.ларида суюклик б-н) совитилади. Транспорт М.ларига ўрнатиладиган 2 тактли двигателнинг литр қуввати 51,5—98,2 кВт/л (70—130 о. к./л), 4 тактли двигателники 37 — 66 кВт/л (50—90 о. к./л), спорт М.лариники 146—220 кВт/л (200—300 о. к./л). Транспорт М.ларининг тезлиги 215 км/соат гача, спорт М.лариники — 300 км/соат гача (рекорд — 513 км/соат, 1978) етади.

МОТОЦИКЛ СПОРТИ - спортнинг техник тури, мотоцикл б-н ўтказиладиган мусобақалар. Мотодром, шоссе, трек, очпарларда тезликка эришиш (пойга), пастбаланд жойларда ҳайдай билиш (кросс), ёнилғини тежаш, сунъий ғов қўйилган жойлар ва шаҳар ҳаракати шароитида руль бошқариш, турли ўйинлар намойиш қилиш, тепаликка кўтарилиш, чуқурликка шўнғиш кабилардан иборат. Дастлаб 1895 й. Париж—Бордо—Париж йўналиши бўйича автомобиль пойгаси б-н биргаликда тош йўлда биринчи бор мотоцикл пойгаси ҳам ўтказилган. Халқаро федерация — FIM (1904 й. асос солинган, Ўзбекистон спортнинг техник турлари республика маркази унга 1994 й. қабул қилинган) 60 дан ортик мамлакатни бирлаштиради. 1924 й.дан жаҳон, 1936 й.дан Европа чемпионатлари ўтказиб келинади.

Ўзбекистонда М.с. 20-а. 40-й.ларининг охири — 50-й.ларининг бошида омалаша бошлади. Ўзбекистон спортнинг техник турлари республика маркази мамлакатда М.с.га бошчилик қилади. М. с. учун кўплаб спорт иншоотлари бунёд этилган. Жиззахдаги «Наврўз булок» автотомодроми, Сурхондарё вилоятидаги «Қизил мозор» (Жарқўрғон), Навоий тоғ-металлургия комбинатининг «НГМК», Олмаликдаги «Қалмаққир», Зарафшон ш.даги «Золотинка», Самарқанддаги «Мотодром-Улуғбек», Тошкент ш.даги «Юнусобод», Фарғона ш.даги спорт мажмуи мотодромлари ва б. мото т-рассалар М. с. турларига ихтисослаштирилган. 25 дан ортик спорт клубжамоалари Ўзбекистон чем-пионати ва кубок мусобақаларида қатнашади. М. с.ни болалар ўртасида кенг ёйишга алоҳида эътибор берилади. Болалар 9 ёшдан бошлаб М. с. б-н шуғулланиши ва мусобақаларда қатнашиши мумкин. Ўзбекистон спортчилари халқаро мусобақаларда, Россия, Қозоғи-стон, Туркманистон, Тожикистон ва Қирғизистон чемпионатларида мунтазам иштирок этади. 1992 й.дан буен Ўзбекистонда ҳар йил и мотокросс бўйича кўп босқичли республика чем-пионати, «Эндуро» бўйича Ўзбекистон чемпионати, Ўзбекистон ва Марказий Осиё кубоги мусобақалари ўтказилади. Спортнинг техник турлари республика маркази ҳар йили ўзининг «Супермотокросс» соврини учун кросс ташкил қилиш б-н спорт мавсумини очади.

МОТОЎҚЧИ ҚЎШИНЛАР - қуруқликдаги қўшинлар тури. Мотоўқчи бирлашмалар, қисмлар ва бўлинмалардан ташкил топган бўлиб, уларнинг таркибига мотоўқчи, артиллерия, танк ва б. қисм ҳамда бўлинмалари киради. Хорижий армияларда пиёда, мотопиёда, механизациялашган қўшинлар деб аталади. Ўзбекистон Куролли Қучлари, асосан, М. қ.дан иборат.

МОТТ (Mott) Невилл Фрэнсис (1905.30.9, Лидс - 1996.8.8, Милтон Кей-

нес, Бекингемшир графлиги) — инглиз физиги, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1936). Кембриж унтини тугатган (1927). Бристоль унти проф. (1933—54), Кавендиш лаб. директори (1954—71). Илмий ишлари агомлар тўқнашишлари назарияси ва қаттиқ жисм физикасига оид. Тартибланмаган тизимларнинг электр ўтказувчанлиги назариясини яратган. Шаффоф бўлмаган (аморф) яримўтказгичларнинг магнит ва электр хоссаларини ўрганган. Нобель мукофоти лауреати (Ф. Андерсон ва Ж. Ван Флек б-н ҳамкорликда; 1977).

МОТТЕЛЬСОН (Mottelson) Бенжамин (Бен) Рей (1926.9.7, Чикаго) — келиб чиқиши америкалик бўлган даниялик физик. Пердью унтини (Индиана штати) тугатган (1947). 1951 й.да Данияга кўчиб келган. Европа ядро тадқиқотлари марказида ишлаган (1953—57). Копенгагендаги Нордит назарий атом физикаси ин-ти проф. (1957 й.дан), 1981 й.дан директори. Илмий ишлари ядро физикасига, асосан, ядро назариясига бағишланган. О. Бор б-н ҳамкорликда ядронинг коллектив моделини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (О. Бор ва Д. Репнуотер б-н ҳамкорликда; 1975).

МОТУРИДИЙ, Абу Мансур ал-Мотуридий (тўлиқ номи Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Махмуд ал-ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандий) (870 — Самарқанд — 944) — имом, фикдолими, калом илмининг мотуридийлик оқими асосчиси. «Имом ал-худо», «Имом ал-мутакаллимин» («Хидоят йўли имоми»), «Мутакаллимлар имоми») номлари б-н улуғланган. Мотурид кишлоғи (ҳоз. Жомбой тумани)да таваллуд топиб, то умрининг охиригача шу ерда яшаган, бу ерда қатта боғ ҳам барпо этган. М. Самарқанддаги ал-Айозий мадрасасида ўқиди, маҳаллий ҳанафий факихлардан таълим олди, Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ал-Иёдий, Нусайр ибн Яҳё ал-Балхий, Муҳаммад ибн Мукотил

ар-Розий унга устозлик қилишди. Кейин ўзи фикх ва калом илмларидан даре берди. Абу Аҳмад ал-Иёдий, Абулхасан Али ибн Саййид ар-Рустуғфаний, Абу Бакр ас-Самарқандий, Макхул ан-Насафий, Абулмуъин ан-Насафий, Абулйуср ал-Паздавий каби шогирдлар етиштирди. Васиятига кўра, Самарқанддаги Чоқардиза қабристонига дафн этилди.

М.нинг асосий асарлари «Китоб аттавҳид» («Яккаҳудолик ҳақидаги китоб»), «Таъвилот ахл ассунна» («Суннийлик аъёналари шарҳи») дир. «Китоб аттавҳид» билиш назарияси баён қилинган мусулмон илоҳиётшунослигининг биринчи асари ҳисобланади. Китобнинг калом илми таърифи берилган муқаддимасида билимнинг 3 манбаи: ҳиссий (сезги) аъзолари воситасида, накл — ривоятлар воситасида ва ақл-идрок воситасида ахборотлар олиш мумкинлиги ҳақида гапирилади. М. соф дин доирасидан чиқмаган ҳрлда ақл-идрокни улуғлайди ва мантиқан асосланган билимнинг аҳамиятини таъкидлайди. Китобда ўша даврдаги адашган фирқалар қарашларининг ҳақиқатдан йироқ эканлиги таҳлил этилган. М. «дин йўлидаги барча адашувларнинг сабаби — риёкор кимсаларга кўр-кўрона эргашишдадир», деб таъкидлаган эди.

М. илоҳиётчи олим сифатида муҳим ақидавий масалалар — жузъий ихти-ёр, эътиқод, охираг ҳаёти кабиларни қамраб олувчи рисоалар битди. «Маъ-ҳаз аш-шарийа» («Шариат асослари сараси»), «Китоб ал-усул» («Диний таълимот асослари китоби»), «Китоб алжадал» («Диалектика ҳақидаги китоб») каби асарлари шулар жумласидандир. М. Абу Ҳанифа қарашларини тушунтириб бериб, уни ривожлантирди. Абул Хасан ал-Ашъарий (873—935) ишлаб чиққан ислом ақидаси асосларини такомиллаштириб, уни суннийлик эътиқодига кириб қолган нотўғри, ғайри саҳиҳ ақидалардан тозалади. М. қарашлари ўз даврида минтақанинг маданий ва илмий раванкита сабаб бўлган. Чунки М. дин

асосларини мантиқан тушунтирган, танлов ҳукуки, динлараро бағри-кенглик, ижтимоий ҳамжиҳатликни қарор топдириш ғояларини ривожлантирган. М. жами 15 га яқин асар таълиф этган. Унинг каломга оид 7 та ва ҳуқуққа оид 2 та асари бўлиб, улар сақланиб қолмаган. М.нинг бизгача етиб келган асарлари қисман тадқиқ қилинган. Унинг Қуръон тафсирига бағишланган «Таъвилот ал-Қуръон» асари ва унинг узвий давоми ҳисобланмиш «Иршод ал-мубтадийин фий тажвиди Каломи раббил оламин» («Қуръон ўқишга киришганлар учун қўлланма») китоби Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Мамлакатимизда М. меросини ўрганишга фақат мустақилликдан кейингина киришилди. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан 2000 й.да М. таваллудининг 1130 й.лиги Ўзбекистонда кенг нишонланди. Президент И. Каримов ташаббуси б-н Самарқандда аллома хотирасига ёдгорлик мажмуи бунёд этилди (қ. Мотуридий ёдгорлик мажмуи). Тошкент ва Самарқандда М. таълимоти ва унинг ислом оламида тутган мавқеига бағишланган халқаро илмий анжуманлар ўтказилди. М. ҳаётининг турли қирраларини ёритувчи мақолалар, рисоалар ва тадқиқотлар чоп этилди. М. меросини ўрганган хорижлик олимлар б-н самарали ҳамкорлик алоқалари ўрнатилди. 2001 й.да Гёттин-ген (ГФР) унтининг проф. Улрих Рудольф қаламига мансуб «Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти» китоби ўзбек тилида нашр этилди.

2002 й.да мазкур китобнинг кенг омамага, жумладан, олий ўқув юр்தларининг талабалари ва ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига мўлжалланган наشري амалга оширилди. Эндиликда халқимиз М. мероси б-н ўз она тилида танишиш имконига эга бўлди.

Ад. Каримов И. А., Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз [Имом Мотуридий таваллудининг ИЗО йилли-

гига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқ], 9-ж, Т., 2001; Ал-Мотуридий таълимоти ва унинг Шарқ халқлари маданиятидаги ўрни [Маърузалар тўплами], Т., 2000; Уватов У., Имом ал-Мотуридий ва унинг таълимоти, Т., 2000; Катта ев К, Имом ал-Мотуридий ва Чокардиза, Самарқанд, 2000; Абдулазиз Мансур, Ал-Мотуридий таълимоти, Т., 2003; Зиёдов Ш., Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси, Т., 2000.

Абдулазиз Мансур.

МОТУРИДИЙ ЁДГОРЛИК МАЖМУИ — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик. Имом ал-Мотуридий таваллудининг ИЗО й.лиги (2000) муносабати, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси б-н Самарқанд ш. марказида бунёд этилиб, рамзий мақбараси ўрнатилган (худуди 4 гектарга яқин). Ёдгорлик Регистон ансамбли яқинида, Вобкент, Ғиждувон ва Бухоро кўчалари оралиғида жойлашган. Бош кириш қисми Вобкент кўчасидаги хиёбон орқали. Лойиҳага кўра, 3 қисм (марказий, боғ ва хўжалик ин-шоотлари) га бўлинган, улар ўзаро бир-бири б-н хиёбонли йўлка орқали боғланган. Лойиҳа ўқи манзарали мужассамотда яратилиб, рамзий мақбара би-носига туташган. Шаршарали фавворалар хиёбонли йўлка марказида қурилиб, атрофи ободонлаштирилган. Ёдгорлик меъморий лойиҳаси ва бадий ечимида ўзбек миллий маҳобатли санъатининг энг яхши анъаналари қўлланган. Мақбара пишиқ ғиштдан, мурабба тархли (12x12 м), шифти гумбазли (бал. 15 м), пойғумбази 24 кичик равоқчаларга бўлиниб, ганҷкори панжаралар б-н безатилган. Панжаралар юқориси мураккаб тузилишдаги мукарнаслар б-н тўлдирилган. Хона марказига қўйилган сағанада араб ёзувида буюк олимнинг ҳадис сўзлари битилган.

МОТУРИДИЙЛИК - каломшн оқим, Абу Мансур Мотуридий асос солган. 9-а. охири — 10-а.да Мовароуннаҳрда турли ақидавий оқимларнинг ақидаларига қарши жавоб тарзида вужудга кел-

ган. М.нинг кенг ёйилишига унинг муътадиллик йўлини тутганлиги, ақидавий масалаларда Куръон, ҳадис ва ақлу идрок, мантиқ ҳамда ҳақиқатга энг яқин турганлиги сабаб бўяди. Имом Мотуридий тарафдорлари билишда фақат ақлга суяниш керак, деган муътазиллийлардан фаркли ўларок, ақл б-н нақлни қўшиб фойдаланиш зарур, деб ҳисоблаганлар. Муътазиллийлар Куръонни яратилган десалар, мотуридийлар уни қадим, азалий, деб биладилар. Имон-эътиқод хусусида М. таълимоти, айниқса, диққатга сазовор. Муътазиллийлар имоннинг шартлари 3 та, яъни тил б-н иқрор, дил б-н тасдиқ ва амал б-н ижро этиш, десалар, М.да имоннинг шартлари 2 та, яъни тил б-н иқрор этиш ва дил б-н тасдиқлаш, амалларнинг ўрни эса бошқа, деб таъриф қилинади.

М. ҳар бир инсоннинг тақдир Аллоҳ томонидан белгилаб қўйилганига қарамай, у ўз хатти-ҳаракатлари учун жавобгардир, деб билади. М.ка кўра, инсон имтиҳонлар учун яратилган. Шу б-н бир вақтда унга ушбу синовлардан муваффақиятли ўтиш ва тўғри йўлни топиш учун кенг имкониятлар бериб қўйилган. У ўз хатти-ҳаракатларида ихтиёрлидир.

М. таълимоти ривожланиб, 13-адан кейин Мовароуннаҳр ҳудудидан чиқиб, мусулмон Шарқи мамлакатларига ёйилди. Салжуқийлар ҳукмронлиги даврида ҳамма жойда ислом ақидаларида М. татбиқ қилинди. Суннийликнинг ханафийлик мазҳабига эътиқод килувчиларнинг барчаси ақида бобида имом Мотуридий, унинг шоғирдлари ҳамда издошлари ёзиб қолдирган асарларга таяниб иш қўрадилар. Ислом оламнинг аксарият минтақаларида, Сурия, Ироқ, Туркия, Покистон, Ҳиндистон, Шим. Африкада бу таълимот ҳозир ҳам ўрға ва олий диний ўқув юртларида мустақил фан сифатида ўқитиб келинади.

МОХАЧ ЖАНГИ (1526 й. 29 авг.) - Дунайнинг ўнг соҳилидаги Мохач ш. (Венгрия) да, турк султони Сулаймон I

ва Венгрия қироли Лайош II қўшинлари б-н бўлган жанг. Турк қўшинининг ғалабаси натижасида Венгрия қироллиги ҳудудининг кўп қисми Усмонли турк империяси қўлига ўтган.

МОХОВ (араб, махв — йўқ қилиш ёки четлатиш), лепра, проказа — бутун организмни, хусусан, тери, нерв системаси ҳамда ички аъзоларни зарарлайдиган сурункали инфекция касаллиги. Уни кислотага чидамли мохов микобактерияси (*Mycobacteretrium leprae* Hansen) кўзғатади.

Касаллик тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Айрим тарихий қўлёзмаларда таъкидланишича, милоддан 3— 3,5 минг йил аввал М. Мисрда учраган. Мўғулистон, Хитой каби давлатларда эса милоддан 2—2,5 минг йил илгари бу касалликка чалинган беморлар тўғрисида маълумотлар бор.

М. Европа давлатларида лепра деб юритилади ва шу ном б-н жаҳон тиббиёт номенклатурасига киритилган.

М. кўзғатувчисини биринчи бўлиб, Норвегия врач Герхард Хансен 1871 й.да аниқлаган ва унинг номи б-н Хансен таёқчалари деб юритилади. Таёқчалар тузилиши ҳамда айрим хусусиятлари б-н сил таёқчаларига ўхшаб кетади.

М. б-н фақат одамлар касалланади. Бемор соғ одам б-н узоқ вақт маиший мулоқотда бўлганда юқади. М.га катталарга қараганда болалар кўпроқ мойил бўлади. Шунинг учун аксарият ҳолларда хасталик беморнинг яқин қариндошларига, айниқса, фарзандларига тез юқади.

Касаллик аста-секин бошланади. Инкубацион даври 4—6 ойдан 5—6 йилгача, баъзан бундан ҳам узоқроқ. Спиртли ичимликларга ружу қилиш, кўп чекиш, ёлчитиб овқатланмаслик, санитариягигиена қоидаларига риоя қилмаслик бу даврни қисқартириши мумкин. Инкубацион давр охирига келиб, беморнинг дармони қурийди, иситмаси кўтарилади, невралгик оғриқ, чов ва сон лимфа тугунларининг катталашishi, бурун қуриб, қонаб

туриши кузатилади.

М.нинг дифференциалланмаган, туберкулоид ва лепроматоз шакллари бор. Дифференциалланмаган (доғли) шаклида терининг айрим жойларида қизғиш-оқимтир, оқимтир-пушти рангли катта-кичик доғлар пайдо бўлади. Улар тери дамидан бир оз кўтарилиб туради. Соч тўкилади: терининг сезувчанлиги олдин ошиб, кейин йўқолади. Қулоқорқаси, бўйин, елка ва тирсак нервлари йўғонлашади. Бу шакл 4—5 й.дан кейин туберкулоид ёки лепроматоз шаклига ўтади. Туберкулоид М.да терида каттакичик кизил тугунчалар ҳосил бўлиб, бири-бирига қўшилиб кетади. Лепроматоз М. ўта юқумли ва оғир ўтади. Беморнинг пешонасида, оғзи-бурни атрофида, жағлари териси ва кулоқ супрасида жойлашган тугунлар унинг қиёфасини ўзгартириб қўяди. Касаллик ўчоғи соҳасидаги тери сезувчанлиги йўқолиб, айниқса, кош ва киприклар тўкилиб, беморни хунук қиляди.

Тугун ва дўмбоқчалар қаттиқлашади, улар мошдек, ҳатто нўхатдек бўлиши мумкин. Баъзан тўқиманинг геморагик компонентлари қўшилиб, унинг ранги зангсимон бўлиб қолади. Оқибатда тўқималарнинг қон б-н таъминланиши ёмонлашади, терида, айниқса, қўл-оёқ терисида ҳадеганда битавермайдиган тропик яралар пайдо бўлади. Катта тугунлар ва инфилтратлар чу-қур яралар ҳосил қилади.

Кўз мугуз пардасининг инфилтратланиб яраланиши баъзан беморни бутунлай кўр қилиб қўяди. Марказий нерв системасидаги ўзгаришлар беморда невротик бузилишларга (невроз, психоз), периферик нерв системасининг яллиғланиши эса қаттиқ оғриқ б-н кечадиган неврит ва полиневритга сабаб бўлади. Қўл ва оёқларда (бармоқлар ва панжаларда) оғриқ, т-ра ва тактил сезувчанлик йўқола бошлайди. Трофик ўзгаришлар нагизасида беморнинг бармоқлари худди қурбақа ёки тюлень панжаларига ўхшаб қолади. Оёқ ва қўл де-формацияланиб,

мутиляция (бармоқларнинг тушиб кетиши) кузатилади.

Кўз ковоклари мускулларининг кичрайиши оқибатида беморнинг кўзи охиригача ёпилмай қолади (лого-фталъм). Юз нервининг зарарланиши оқибатида мимика мускуллари атрофияланиб, беморнинг юз кўриниши ниқоб қийган ёки қайғули одамга ўхшаб қолади.

М.лар махсус ташкил этилган лепрозорийларда даволанади. Беморнинг оила аъзолари тери касалликлари диспансери назоратига олинади.

Сўнгги йилларда касалликнинг олдини олиш ва даволашга оид мукаммал чоратадбирлар ишлаб чиқилган. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига қараганда, бутун дунёда М. касаллиги 2005 й.га келиб деярли йўқотилади.

МОХОРА, нўхат шўрва — суюқ таом. Қўй ёки мол гўштини бўлақларга бўлиб, суякларни чопилади, қозонга совуқ сув қуйиб, ивитиб қўйилган нўхат б-н бирга 1,5 соат давомида милдиратиб қайнатилади. Қайнаб чиққач, юзидаги кўпигини олиб, тўғралган пиёз, бутун ёки бўлақларга бўлинган сабзи б-н картошка солинади, қайнатиш суст оловда давом эттирилади. Тузини ростлаб, ҳар бир косага бир бўлақдан гўшт, сабзи ва картошка солиб, юзига майда тўғралган укроп сепади, дастурхонга тортилади.

МОХОРОВИЧИЧ ЮЗАСИ - Ер пўсти б-н мангияси орасидаги чегара. М. ю. дастлаб 1909 й.да Болқон зилзилаларидан тарқалган сейсмик тўлқинларни ўрганиш натижасида аниқланган. Бўйлама сейсмик тўлқинлар тезлиги М. ю.ни кесиб ўтганда (юқоридан пастга) сакраб боради. М. ю.да бўйлама сейсмик тўлқинлар тезлиги М. ю. устида 6,9—7,5 км/сек., остида 8,0—8,2 км/сек.га тенг. Кўндаланг тўлқинларнинг тезлиги М. ю. устида 3,6—4,2 км/сек., остида 4,4—4,7 км/сек. М.ю. океанлар тубида 10—12 км, тоғлик жойларда 60—70 км чуқурликда жойлашган. Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида 55 км, Тошкент воҳасида 40—45 км, Қизилқумда 35 км га етади. Помир

тоғларида эса 80—85 км. М.ю.нинг табиати ҳақида сейсмолог олимлар орасида ханузгача ягона фикр йўқ. Бу соҳада амалий ва назарий изланишлар давом этмоқда. М.ю.ни илмий ўрганиш Ер пусти эво-люциясини аниқлаш ва қазилма бойликларнинг пайдо бўлиши жараёнини билиш, уларни қидириб топишда аҳамияти катта. М.ю. уни кашф қилган хорватиялик сейсмолог А. Мохоровичич (1857—1936) номи б-н аталган. Яна к. Ер.

МОЦАРТ (Mozart) Вольфганг Амадей (1756.27.1, Зальцбург - 1791.5.12, Вена) — австриялик композитор. Вена классик мактабининг йирик намояндаси. Созанда, ўқитувчи ва композитор. Леопольд М.нинг ўғли ва шогирди. Ёшлигиданоқ ноёб мусиқий истеъдод ва хотира эгаси, виртуоз созанда (пианиночи, скрипкачи), мохир дирижёр ва композитор сифатида танилган: 5 ёшидан илк мусиқа асарларини ижод этган, 6 ёшдан бутун Европа бўйлаб гастролда бўлган. 1770 й.дан Болонья Филармония академияси аъзоси. Зальцбург князь-архиепископ саройида концертмейстер (1769—77) ва органчи (1779—81), Австрия императори Иосиф II саройида мусиқачи ва композитор (1787 й.дан).

Маърифатчилик даври ғоялари таъсири остида камол топган М.нинг ижоди 18-а.нинг бадиий чўққиларидан бири. М. услубида классицизмга хос рационализм мезонлари б-н бирга сентиментализм хусусиятлари ўзаро туташган. Кенг камровли мусиқийбадиий образлар дунёсида жўшқинлик ва чуқур эҳтирос, ирода ва матонат, айни пайтда нафислик ва майинлик хусусиятлари кенг ўрин олган. Унинг шодлик, хушчақчақ туйғуларга бой, ҳаётбахш ижодида фожиа мавзулари, дард-алам кайфиятлари ҳам чуқур ифода топган. Энг йирик мусиқа усталари ўртасида М. ўз ижодининг серқатламлиги ва кенглиги б-н ажралиб туради. М. деярли барча мусиқа жанрларига мурожаат этиб, 600 га яқин асар яратган, мусиқа тарихида гўзаллик

ва мукамал гармония тимсоли сифатида ўз номини колдирган. М. операнинг янги турларини яратган. «Фигаронинг уйланиши» опера-комеди-яси (1786), «Дон Жуан» опера-драмаси (1787), «Сехоли флейта» миллий опера-эртаги (1791) ва б. (жами 17 та) жаҳон мусиқали те-атри хазинасининг дурдоналарига айланган. Булардан «Заида» (1780), «Ҳарамдан олиб қочиш» (1782), «Қо-ҳира ғози» (1783) каби операларида Шарк мавзуларига мурожаат қилган. М. ижодида симфония (50 га яқин), чолғу концерти (40 га яқин), торли кватрет (23 та), фортепиано сонатаси (21 та) ривож топди. М., шунингдек, турли чолғу асарлар, кантата, месса, камер ансамбллар, қўшиқ/ар муаллифи. Унинг сўнгги асари — «Реквием» (1791, шогирди Ф. Зюсмайер тугаллаган) мазкур жанрнинг мумтоз намунасига айланган. Зальцбургда халқаро «Моцартеум» (таркибида илмий, ўқув, концерт бўлимлари мавжуд) муассасаси фаолият кўрсатмоқда (1880 й.дан).

Ад.: Левик В., Чет эл мусикаси тарихи Т., 1984.

МО-ЦЗИ, Мо Ди (мил. ав. 479-400) — кад. Хитой файласуфи ва сиёсий ар-боби, мочилар мактаби (мо-цзя) нинг асосчиси. М. ва унинг шогирдлари қарашлари «Мо-цзи» (мил. ав. 3-а. охири — мил. ав. 2-а. боши) китобида жамланган. М. таълимотининг асосида «умумий муҳаббат ва ўзаро фойда» тўғрисидаги ғоя ётади. Бу ғоя барча кишиларнинг тенглигини ўзига хос ахлоқий асослашга уринишдан иборат. Унинг фикрича, бу таълимот идеал давлатдаги ижтимоий ҳаётнинг мезони бўлиб хизмат қилиши керак. М. ва унинг тарафдорлари конфуцийчиликка қарши ғоявий кураш олиб бордилар. М.нинг мазкур таълимоти конфуцийчиларнинг жамиятни «оддий одамлар» б-н «аслзодалар»га, бошқарувчи б-н бошқарилувчига бўлиш қоидаларига қарама-қарши қўйилган. М. урушлар давлатлар учун зарарли ва фойдасиз эканлиги ҳақидаги фикрни билдириб, ўзаро низоларни тинчлик йўли б-н

ечишга чақирган. М. фикрича, дабдабали маросимлар исрофгарчиликка олиб келади, бу эса давлатнинг заифлашиши сабабларидан биридир. М. ўтмишга кўр-кўрона эргашишга қарши ва утмишдаги нарсалардан реал воқеликни яхшилашда оқилона фойдаланиш тарафдори бўлиб чиқди. У халқ бахтсаодати ва кишилар эҳтиёжларини қондириш давлат бошқарувининг олий мақсади бўлиши керак, деб ҳисоблаган. М. қадимги Хитой фалсафий ва ижтимоийсиёсий тафаккури ривожига катта ҳисса қўшди.

МОЧЕВИНА - қ. Карбамид.

МОЧЕВИНА-ФОРМАЛЬДЕГИД СМОЛАЛАР, карбамид смолалар — мочевиначининг формальдегид б-н ўзаро поликонденсатланишидан ҳосил бўлган синтетик терморектив олигомер махсулотлар. Исикка чидамли, электроизоляция хоссалари яхши, ёруғлик нурига бардошли, рангсиз, бошқа ёрқин рангларга осон бўялади. М.-ф.с. аминопластлар, карбамид елимлар, пенопластлар, локлар и.ч.да қўлланади.

МОЧЕВИНА-ФОРМАЛЬДЕГИД ЎҒИТЛАР — секин таъсир этувчи азотли ўғитлар. Зарраларининг диаметри 0,5 мм дан кичик бўлган оқ кукун; унча нам тортмайди, муштлики қолмайди. Таркибида 37—40%, шу жумладан, сувда эрийдиган 4—12% азот бўлади. М.-ф.ў. азоти бошқа азотли ўғитларнинг азотидан тупроққа секин минераллашуви б-н фарк қилади, шу сабабли уларни катта дозаларда солиш мумкин. Суғорма деҳқончилик минтақаларида турли экинлар (ғўза, чой, мевали дарахтлар)га асосий ўғит тарзида қўлланилади (бир неча йил учун бир марта солинади).

МОЧИКА — Перунинг шим.даги со-ҳилбўйи индейслар маданияти (тахм. мил. ав. 1 минг йилликнинг 2-ярми — мил. 1 минг йиллик ўрталари). Унинг маркази Моче дарёси куйи оқимида жойлашган (номи шундан). М. учун бадий жихатдан юксак даражада ишланган сопол буюмлар хос (улар инсон ва ҳайвон шаклида ясалган). М. индейсларининг асосий

машғулоти — суғорма деҳқончилик, балиқ овлаш, овчилик; улар олтин, кумуш ва мис қотишмасидан хабардор бўлишган. Каналлар ва йўлларнинг қолдиқлари ҳозиргача сақланиб қолган. Бинолар хом ғишт (адобе) дан қурилган, жамоат бинолари — зинасимон пирамида ёки супа (платформа) кўринишида бунёд этилган. Ўликлар мумиёлаб дафн этилган.

МОЧИН (Улуғ Чин, Буюк Чин) қадимда Хитойнинг шим. ва шим.-ғарбида яшаган халқлар номидан келиб чиққан жой номи. М.нинг ўрни ижтимоийсиёсий вазият ёхуд халқларнинг кўчиши натижасида ўзгариб турган. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк»да 20 она турк қабиласидан бири, Юқори Чинда истиқомат қилган табғачларни кейинги даврда «Мочин» деб аталганлигини айтиб ўтиб, жумладан, «Чин ва Мочин халқларининг ало-ҳида тиллари бўлса ҳам, шаҳарликлар туркийчани яхши билади. Бизга ёзган хатларини туркий ёзув б-н ёзади», деб хабар берган. Маҳмуд Кошғарий чизган хари-тада М.нинг 3 томони денгиз б-н ўралган бўлиб, унинг Япония (Жабрка) б-н денгиз орқали ажралиб турганлиги кўрсатилган. Бундан М. деб Манжурия ҳудуди назарда тутилганлиги аён бўлади. Шунингдек, асарда «Рум ўлкасидан М.гача бўлган турк эллари яшаган қудуднинг уз. 5 минг фарсанг, эни 3 минг фарсанг» бўлганлиги айtilган. 19-а.да НМ.Пржевальский берган маълумотга кўра, М.ликлар Шарқий Туркистоннинг қад. туб жой қабиласи бўлиб, ушбу мамлакатнинг жан.-шарқий қисмида, Хўтандан Керийга орқали Чарчанга борадиган қад. карвон йўлидаги Қоронғутоғ этакларида яшаганлар. 19-а. да тоғлик М.ликлар 2000 га яқин оилани ташкил этиб, улар монголоид ва европеоид ирқиқа мансуб бўлганлар.

А):Маҳмуд Кош ғари й , Девону луғотит турк, 1-ж., Т., 1960.

Абдуҳолиқ Айтбоев.

МОШ (*Phaseolus aureus*) — дуккак-дошлар оиласига мансуб бир йиллик

дуккакли экин; ловия турларидан бири. Ҳиндистон, хитой ва эрон кенжа турларига бўлинади. М.нинг ватани — Жан.-ғарбий Осиё, мил. ав. 4—3-минг йилликда экила бошлаган. Ҳозир М. Ўрта Осиёда, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Эрон, Хитой, Япония ва б. мамлакатларда экилади. Ўқ илдизи тупроққа 1,5 метргача кириб боради, азот тўплайдиган туганаклар ҳосил қилади. Сершоҳ пояси 20—100 см ёйилиб, тик ёки чирмашган ҳолда ўсади, барглари кенг, йирик. Гули икки жинсли, капалаксимон, барг кўлтикларида 3—12 та бўлиб жойлашади, ранги сарик ёки сарғиш-яшил. Меваси дуккак, ингичка, цилиндрсимон, уз. 6—18 см, ичида 6—15 та уруғ бўлади. Уруғи сарик, яшил ва қора; 1000 дона уруғи вазни 40—80 г. М. иссиқсевар, уруғи 12—15° ҳароратда 5—7 кунда униб чиқали. Майсалари —1°, —2° да нобуд бўлади. М. намсевар ўсимлик. Уруғининг кўкариб чиқиши учун вазни баробарида сув бериш керак. Айниқса, шоналаш даврида сувни кўп талаб қилади. Соя жойларда яхши ривожланмайди. Унумдор ўтлоқи тупроқда яхши ўсади. Асосан, ўзидан чангланади. Ўзбекистонда дони баҳорда экилгани 85—95, ёз охирида экилгани 60—65 кунда етилади. Ҳосил дуккакларининг 75—80% пишганда йиғилади. Дони таркибида 24—28% оксил, 46—50% крахмал, 2—4% мой ва витаминлар бор. М. озиқ-овқатда қўлланилади, осон ҳазм бўлади, ундан макарон тайёрлашда фойдаланилади. Кўкати чорвачилиққа тўйимли озуқа, поясидан силос бостириш мумкин.

Ўзбекистонда Победа 104 (1948 й.дан) ва Радость (1984 й.дан) навлари экилади. Суғориладиган ерларда гектаридан 10—16, анғизга экилганида 8—12 ц ҳосил олинади.

Касалл иклари : фузариоз, бактериоз, аскохитоз, сарик мозаика; зараркунадлари: чертмакчи кўнғизлар, яланғоч шиллик курт, дала қандаласи.

Ҳалима Отабоева.

МОШАКЛАР(Calidris)-балчиқчилар

туркумига мансуб қушларнинг бир уруғи. М. бармоқларининг орасида сузгич парда бўлмаслиги б-н бошқа балчиқчилардан фарқ қилади. Шим. ярим шарда кенг тарқалган. Денгиз, даре ва қўл қирғоқдарига уя ясайди. 3—4 та тухум кўяди. Қишлаш учун кузда Африкага учиб кетади. Ўзбекистонда М.нинг кизилтомоқ, қоратомоқ, оқдум турлари учрайди. М. ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари, моллюскалар, чувалчанглар б-н озиқланади. Гўшти учун овланади.

МОШЕШ I (Moshesh), Мшеш-ве (тахм. 1786—1870) — басуто (суто) қабиласининг олий (бош) сардори. Басуто қўшини 1852 й.да М.1 қўмондонлиги остида инглиз ҳарбий отрядини тормор этган. М.1 1868 й.да бурлар Басутонинг ҳамма худудини босиб олиши хавфи остида Буюк Британия протекторатини ўрнатилишига рози бўлган.

МОШКИЧИРИ - куюқ таом. Қиймали М., пўстдумбали М., пиёздоғли М., сабзавотли М., М.-мухашшир (моши алоҳида қайнатилиб пўсти ажратиб олинган мошдан) ва б. турлари бор. Қиймали М. — пиёз ва лўнда-лўнда тўғралган гўшт доғланган ёғда яхшилаб қовурилади. Сўнгра қозонга сув қуйиб, ювилган мош солинади ва милдиратиб қайнатилади. Мош очилгач, туз, зираворлар, гуруч солинади, бир оз ўтгач суви тортилади ва М. қозонга ёпишиб қирмоч олмаслиги учун қовлаб турилади. Тайёр М.ни 10—15 мин. «дам едириб» лаганга сузилади. Қийма пиёз б-н ёғда қовурилиб, сардак тай-ёрланади, лаганга сузилган М. бетига солинади. Пўстдумбали М. гўшт ўрнига тузи ювилиб, майда тўғралган сур пўстдумбадан тайёрланади.

Ад.х Маҳмудов К., Ўзбек тансиқ таомлари, Т., 1989.

МОШХЎРДА — суюқ таом. Масаллиғи ва тайёрлаш усулига кўра, қиймали М., гўштли жазлама М., пўстдумбали М. каби турлари бор. Гўштли ёки пўстдумбали М. тайёрлаш учун гўшт ёки пўстдумба майда қилиб тўғралади. Пиёз, помидор, кубик қилиб

тўғралган сабзи ва б. масалликлар доғланган ёгда яхшилаб ковурилади, сўнгра сув қуйилади, зирavorлар, ювилган мош солинади ва милдиратиб қайнатилади, мош очилгач, туз ва гуруч солинади, яна 20—25 мин. қайнатилади. Тайёр таом оловдан олиниб, бир оз «дам едирилади», сўнгра косаларда, майда тўғралган кашнич, кўк пиёз, райхон се-пиб, дастурхонга тортилади. Алоҳида идишда қатиқ ёки сума қўйилади.

МОЭМ (Maughem) Уильям Сомерсет (1874.25.1, Париж - 1965.16.12, Сен-Жанкап-Ферра, Франция) — инглиз ёзувчиси. Франциядаги Британия элчи-хонасида хизмат қилган. Гейдельберг ун-тида, кейин Лондондаги тиббиёт ин-тида тахсил кўрган. М.нинг шу йиллар-да кечирган ҳаёти материаллари асосида ёзилган «Ламбетлик Лиза» (1897) романи машхур. Шундан кейин М. врачлик ихтисосидан воз кечиб, ёзувчилик б-н шуғулланган. У асосан Франциянинг жан. Томонларида яшаб, 60 й.лик адабий фаолияти давомида кўплаб роман, хикоя, пьеса, адабийтанқидий этюд ва мемуар асарлар ёзган.

М. 1-жаҳон уруши йилларида Британия разведкасининг ходими сифатида бир қанча мамлакатлар, шу жумладан, Россияда ҳам бўлган ва «Эшенден ёки Британия агенти» (1928) хико-ялар тўпламида шу ҳақда накл қилади. М. 1-пьесаси — «Леди Фредерик» (1907) нинг қатга муваффақият қозонганидан рағбатланиб, «Номаълумлик» (1920), «Садоқатли хизмати учун» (1932) ва «Шеппи» (1933) пьесаларини ёзган. М. пьесаларида 20-а. нинг 1-ярмидаги инглиз жамияти ҳаёти манзаралари акс этган. «Ой ва чойчақа» (1919), «Ширин кулча ва пиво» (1930), «Театр» (1937) ва б. асарлар муаллифи. М.нинг «Инсоний эҳтирослар залвори» (1915) автобиографий романи, айниқса, машхур бўлиб, унда роман қаҳрамони — ёш йигит ва у б-н тўқнашган киши-лар талқинидаги нозик психологизм ҳаёт манзараларининг кенг тасвири б-н туташган ҳолда асарга ўзгача бадий ла-

тофат бағишлаган. «Нотаниш одам Парижда» романи ўзбек тилига таржима қилинган (2002).

МОЯ (араб. — асл, соф) — к. Ўн икки мақом.

МОЯК, уругдон — эркаклар жинсий беzi; ёрғок ичида жойлашган. М.да организмдаги бир қанча функцияларга таъсир кўрсатадиган эркаклар жинсий гормони ишланиб, қонга ўтади. Балоғатга етган даврда М. тўлик етилади, ёш утиши б-н бир оз кичрайиб боради. Эмбрионда М. қорин бўшлиғида белнинг юқоридаги иккита умуртқаси соҳасида пайдо бўлади ва туғилиш даврига келиб ёрғокқа тушади (яна қ., Жинсий аъзолар).

МОЯК ИСТИСҚОСИ, гидроцеле — мойк пардалари орасида суюқлик йиғилиши. Туғма ва орттирилган (яллиғланиш касалликларида мойкка шикаст етганда вужудга келади), шунингдек, ўткир ва сурункали хиллари ажратилади. Мойк қатталашиб оғрийди, бемор юришга, сийишга ёки жинсий мулоқотда бўлишга қийналади, меҳнат фаолияти сусаяди. Ўткир М.и. тўсатдан бошланади, беморнинг т-раси кўтарилади, ёрғок атрофи қизариб, пайпаслаб кўрганда қўлга қаттиқ уннайдиган шиш пайдо бўлади. Сурункали хили аста-секин ривожланади, мойк пардалари орасига узоқ вақт суюқлик йиғилиши натижа-сида унинг шакли ўзгариб, худди нокка ўхшаб қолади. М.и.га хос аломатлар пайдо бўлганда дарҳол хирург ёки урологга кўриниш лозим.

М.и.га хирургик (операция) даво қилинади. Касалликнинг олдини олишда мо-якнинг турли яллиғланишлар ва шикастланишларини ўз вақтида даволатиш муҳим.

МОҒОР ЗАМБУРУҒЛАР - озиқ-овқат маҳсулотлари, мевалар, ўсимлик қолдиқлари, чарм ва б. нарсалар, баъзан тирик ўсимликларда ўзига хос ғубор (моғор) ҳосил қиладиган замбуруғлар гуруҳи. Турли систематик гуруҳларга мансуб бўлган фикомицетлар, аскомицетлар ва шаклланмаган замбуруғлардан

иборат. Кўп М. з. сабзавот, мева ва донга катга зарар етказди. Баъзилари фойдали, мас, бир тури антибиотик — пенициллин ҳосил қилади, иккита бошқа тури сир (пишлоқ)нинг айрим хилларини и.ч.да, аспергилл лимон кислота олишда ишла-тилади.

МОҲЕНЖО-ДАРО (синдхи тилида — ўликлар тепалиги) — Хараппа мада-ни-яти (Покистон)нинг асосий марказ-ларидан бирининг харобаси (мил. ав. 3— 2-минг йилликлар). Синднинг марказий шаҳри. 1922 й.да ҳинд археолога Р. Ба-нержи очган. Кейинчалик инглиз археологлари Ж. Маршалл, Э. Маккей ва Р. Уиллер томонидан текширилган.

М.-Д. йирик ҳунармандчилик ва савдо маркази бўлган, металл ва тошга ишлов бериш, кулолчилик тараққий этган. Унда умумшахар канализацияси ва сув таъ-миноти тизими бўлган. Уйлари пишиқ ғиштдан 2—3 қават қилиб қурилган. Қазилар М.-Д. Қад. Ҳиндистон, Миср, Месопотамия б-н бир қаторда қад. мада-ният ўчоғи бўлганлигини тасдиқлайди. М.-Д.ни ўрганиш асосида Хараппа мада-ниятининг асосий босқичлари ва унинг характерли белгилари аниқланди.

Ад.: Маккей Э., Древнейшая культура долины Инда, пер. с англ., М., 1951

«**МОҲИЯТ**» — Тошкентда ҳафтада бир марта нашр этиладиган ижтимо-ийсиёсий йўналишдаги газ. 2000 й. 25 июлдан чиқа бошлаган. Муассиси — «Туркистон-пресс» нодавлат ахборот агентлиги. Газнинг асосий мақсад ва вази-фалари мамлакатимизда ҳамда хо-рижда рўй бераётган сиёсий, ижтимоий-иктисодий жараёнлар ҳақида ҳолисона маълумотлар тарқатиш, юртимизда амал-га оширилаётган иктисодий исло-хотлар тўғрисида ахборот беришни такомиллаш-тириш, Марказий Осиё ва, умуман, дунё микёсидаги иктисодий ҳамкорликни кенг ёритиш, Ўзбекистон Республикасининг ахборот тизимини ривожлантиришга ҳисса қўшишдан иборат.

МОҲИЯТ ВА ҲОДИСА - фалса-фий тушунчалар. Моҳият нарсаларнинг

ички мазмуни бўлиб, уларнинг турли-туман хоссалари ва муносабатларини яхлит акс эттиради. Ҳодиса нарсанинг бирор тарзда зоҳир бўлиши, ташқи мав-жудлик шаклидир. Инсоннинг билиши дастлаб ҳодисаларни билишдан бош-ланади, сўнг унинг моҳиятини тушуна бошлайди. Моҳият нарсаларни чуқур таҳлил қилиш натижасида, амалиёт жа-раёнида билиб борилади. Фаннинг вази-фаси борликдаги ҳодисаларни уларнинг белги ва хусусиятлари остида ётган мо-ҳиятни излаб то-пишдан иборат. М. ва ҳ. тушунчалари инсон билимлари ти-зимининг қамма соҳаларига тегишли бўлиб, дунёни билишнинг методологик воситаси ҳисобланади. Нрсаларнинг доимо ўзгариб ва ривожланиб туриши жараёнида уларнинг моҳияти, шунга мос тарзда ҳодисалар ҳам ўзгариб туради. Моҳиятдаги ҳар қандай жузъий ўзгариш муқаррар равишда ҳодисада ифодалана-ди.

МОҲОНДАРЁ — Бухоро вилоятида-ги куруқ ўзан. Уз. 58 км (кум босган сори-ли б-н ҳисоблаганда 150 км), эни 25— 250 м. Зарафшон дарёси қадимда шу ўзандан оқиб, Амударёга қуйилган. М. Яқкатут қишлоғидан бошланиб, шим,-ғарбий, сўнг жан.-ғарбий йўналишда давом эт-ган ва Чуқуркўл, Моҳонкўл, Ўртақўл ва Чандиркўлларни ҳосил қилган. Моҳонкўлдан сўнг иккига бўлиниб, шим. дагиси М. ва жан.дагиси Гужайли (Бу жойли) ёки Гурдуш деб аталган. Шим. тармоқ, ўз навбатида, иккига ажралиб яна бир қанча майда кўллардан ўтиб, Чоржўй (ҳоз. Туркманобод) ш.дан 100 км куйида Амударё б-н туташган.

1950—64-й.ларда акад. Я.Ғ.Ғуломов раҳбарлигида археологик экспедиция М. водийсида текширишлар олиб бор-ди. 1960—61 ва 63 й.ларда М. бўйлаб Лўҳликўл, Эчкиқирон, Кичиктузкон ва Каттатузкон кўллари атрофида 4—3 минг йилликка оид 40 дан ортиқ неолит даври маконларининг қолдиқлари, шунингдек, Замонбобо ва Кичиктузкон атрофида мил. ав. 2-минг йилликка тааллуқли 20 дан

ортиқ жез даври ёдгорликлари топиб текширилди. Археолог к тадқиқотлардан маълум бўлишича мил. ав. 4—3-минг йилликларда М. ва Гужайли ўзанлари орқали Зарафшон дарёсининг оқими узлуксиз равишда Амударёга қуйилиб турган. Мил. ав. 2-минг йиллик бошларида М.нинг оқими сусайиб, қуйи қисми сувсизликдан қуриб қолган ва Зарафшон Амударёга қуйилишдан тўхтаган. Аммо унинг юқори қисмига сув келиб турган. Зарафшон дарёсидан йирик суғориш каналлари чиқарилиб, дарё сувининг экин далаларига таралиши натижасида қад. М. тамоман сувсизликдан қуриб қолган.

Ад.х Мукаммаджонов А.Р., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадим даврдан то XX аср бошларигача), Т., 1972.

МОҲТОБИ — эртапишар ўрик нави. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида чиқарилган. Дарахти бўйи ва шохланиши ўртгача. Март охири — апр. бошларида гуллайди. Арзами ва Кўрсодик навлари б-н яхши чаңгланади. Июннинг охириларида пишади. Меваси вазни 30—40 г. Мева чоки сезилмайди. Пўсти ялтироқ, юпка, туси сарғиш, мева юзасида пушти нуқталар учрайди. Этининг ранги оч сариқ, ширали, серсув, хушбўй, бир оз нордонроқ. Қурғоқчиликка чидамли. Кўчати экилгач, 7—8-йили ҳосилга қиради, 15—16 ёшида яхши ҳосил беради. Бир тупидан 150 кг ҳосил олинади. Мевалари баробар пишмайди. Янгилгида истеъмол қилинади, пovidло ёки жем тайёрланади. Зарафшон водийсида кўп экилади.

МОҲУР (форс.) — ўтмишда Ўн икки мақом таркибидаги шўъба; мунгли, таъсирчан ва нозик ашула йўлларида. Ҳозирда Озарбайжон ва Эрон халқлари анъанавий мусиқасида М., Ўрта М., М.и ҳинди каби чолғу ва ашула йўллари (муғом ва дастгоҳдар) мавжуд.

МУАВР ФОРМУЛАСИ - тригонометрик шаклда тасвирланган комплекс сонни лдаражага кўтариш фор-муласи.

Инглиз математиги И. Муавр 1707 й.датопган. М. ф. комплекс сондан илдиз чиқаришга асос бўлди.

МУАЗЗАМХОН Мирсаид қизи (19-а.нинг 2-ярми, Хўжанд — 1917, Жиззах) — шоира. М. ўзбек ва форс мумтоз адабиёти намояналарининг ижоди б-н чуқур танишган, аруз вазнини мукамал ўзлаштирган ва ҳар иккала тилда ҳам ижод қилган. М.нинг 1000 мисрадан ортиқроқ девон тартибида тузилган газаллари ва синглиси Муаттархон баёзига кирган шеърлари мавжуд. Унинг газаллари услубнинг раволиги, фикрининг равшанлиги, ифоданинг аниқлиги б-н ажралиб туради. Шеърларида давр, фалакдан норозилик садолари акс этган («Фалакнинг жавридиндур кўнглима озор ҳар соат...»). Аммо М. «кўзидан хуноба оқиб, хижрон ҳар тарафдан қилич тортиб» кела-ётган дамларда ҳам «ма-тонатли» бўлишга, «сабртаҳаммул» б-н яшашга даъ-ват қилган.

МУАЗЗИН (араб. — эълон этувчи, қақирувчи) — масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс; халқ тилида сўфи деб ҳам аталади.

МУАЗЗИНХОНА (араб, миъзана) — маежид ёнида минора тепасидаги кўшксимон қурилма, қафаса. Зиналар орқали юқоридаги М.га муаззин чиқиб намозхонларни намозга чорлайди.

«**МУАЙЙИД ул-ФУЗАЛО**» («Фозиллар ёрдамчиси») — 16-а.нинг 1-чорагида Ҳиндистонда Муҳаммад ибн Лод ибн Абдуваҳоб томонидан яратилган форсча изоҳпи луғат. Унда форсча ҳамда форс тилига ўтган арабча, туркий сўз ва иборалар изоҳланган. Бу асардан Муҳаммад Гиёсиддин Томпурий ўзининг «Гиёс уллуғат»ини ёзишда фойдаланган. Лу-ғат сўзларнинг бош ҳарфи тартибида китобларга, ҳар бир китоб сўзларнинг охириги ҳарфи тартибида бобларга бўлинган. Ҳар бир боб 3 фаслдан иборат бўлиб, биринчисига арабча, иккинчисига форсча ва учинчисига туркий сўз ва иборалар киритилган. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари Париж, Берлин, Лондон, Бомбай

қўлёзма фондларида ва Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. №2215).

МУАЙТАЙ, тайландча кураш, тайландча бокс — спорт кураши тури. Бунда спортчилар (боксдагидек) қўлларига қўлқоп кийган ҳолда арконлар б-н ўралган 6х6 м ўлчамли махсус ринг (супа)да вазн тоифалари бўйича яккама-якка мусобақалашадилар.

Хаваскор М.чилар мусобақаси 2 мин. дан 4 раунд давом этади (профессионал М.да 3 мин.дан 5 раунд). Раундлар орасида 1 мин.дан (профессионалларда 2 мин.дан) танаффус берилади. М.чилар 45, 48, 51, 54, 57, 60, 63,5, 67,71,75, 81, 91 кг гача ва 91 кг дан зиёд вазн тоифаларида куч синашадилар. М.да қўл, тирсак, оёқ ва тизза б-н зарба берилади, шунингдек, рақибни кучоклаб йикитишга рухсат этилади.

М. қадимий якка кураш турларидан бири бўлиб, Хитойда шаклланган деган тахминлар бор. Асосан, 18-а.нинг охиридан Таиланд (Сиам)да кенг ривожлана бошлади.

1994 й.да Халқаро хаваскорлик М. федерацияси (IFMA)га асос солинди, унга 80 дан ортиқ давлат аъзо бўлиб кирган (2003). Ўзбекистон 1996 й.дан аъзо. IFMA 1994 й.дан жаҳон чемпионати-ни ўтказиб келади. 1998 й.дан М. Осиё ўйинлари дастурига киритилган. М. Таиланд, Бельгия, Буюк Британия, Голландия, Малайзия, Франция давлатларида ривожланган. М. Ўзбекистонга 1993 й. кириб келди, 1995 й.да Ўзбекистон М. федерацияси рўйхатга олинди. Федерациянинг вилоятларда бўлимлари, 10 мингдан зиёд аъзоси бор. 200 дан ортиқ мураббий М. машғулотларини олиб боришади. Ўзбекистонлик М.чиларнинг 23 нафари халқаро ми-кёсдаги спорт устаси, 35 нафари спорт устаси унвонига эга (2003). Замирбек Қосимбеков, Раҳматжон Рўзиохунов, Фуркат Қурбонов ва б. мураббийлар Еркин Кутғибоев, Тохир Мирсаматов, Нуриддин Ҳожиёров, Камолдин Юсупов, Диёр Пўлатов сингари

жаҳон ва Осиё чемпионларини ҳамда Осиё ўйинлари ғолибларини тарбиялашди.

Асрор Мўминов.

МУАЛЛАҚ ТОШ — Аксо масжиди яқинидаги Қуббат ас-Сахра масжиди ичидаги тош. Қуддус ш. да. Ушбу М.т.нинг саҳди тахм. 7—8 кв. метр келади. Унинг пастки қисмида 2 киши сифадиган ғорча бор. Ғор ичига кирилса 7 киши сифадиган жой бўлиб, у ерга жойнамоз тўшаб қўйилган, кирган одам икки ракаат намоз ўқиб чиқади. Ушбу тош атрофи 1 м баландликда панжара б-н ўраб қўйилган. Ривоятларга қараганда, Расулulloҳ тош оркали Буроқ деб номланувчи уловга миниб Меърожга чиққан. Расулulloҳ осмонга кўтарилганида тош ҳам орқасидан эргашиб, ҳавога кўтарилган-у, пайгамбар «тўхта» деганида, у ердан 2 м кўтарилганича қолаверган, деган ривоят машхур. Мусулмонларга бу тошни муқаддаслаштириш ёки зиёрат қилиш буюрилмаган.

МУАЛЛАҚЧИЛИК - цирк санъати жанрларидан бири. Ўзбек циркининг (акробатика машқларидан иборат бўлган) анъанавий турларидан, тана ҳаракатлари б-н чиройли шакллар яшаш санъати. М. санъатига оид илк маълумотларни ўрта асрларда яратилган адабий манбаларда учратиш мумкин. Му-аллақчилар одатда бозор майдонларида, карвонсаройларда, чойхоналарда 2—3 киши бўлиб томоша кўрсатганлар. Улар орқа ва ён б-н камалак шаклида сакраш, икки қўлда, бир қўлда, бошда муаллақ туришдан бошлаб мураккаб ўйинларга ўтишган. Мас, энгилроқ, чакқонроқ муаллақчи шерининг турткиси б-н ҳавода 2—3 марта умбалоқ ошган, айланиб у елқадан бу елкага қўнган, шерикларининг оёғи, қўли, боши, елкасида муаллақ турган, 3-ўйинчи бир-бирига пайванд бўлиб ғилдираган. М. машқлари катта дорда, симдорда, чиғирикда, чопаётган от ёки туя устида ижро этилади. Миллий цирк санъатида «бесуяк» М. жанри кенг тарқалган. Ўзбекистоннинг жан. худудларида, хусу-

сан Бухоро ва Хоразмда му-аллақчилар «зангбоз» деб аталган. Улар оёқларига кичкина қўнғирокча — «занг»ларни боғлаб, М. машқларини ижро этишган, пичоқ б-н рақсга тушишган, оғзидан олов учқунларини пуркашган.

Муаллақчилик. Тоҳир ва Мурод Тошканбоевлар ҳамда Алмира Сагнаевалар чиқиши.

20-а.да М. санъатининг ривожланишига З. Парпиев, Н. Нурматов, К. Гуломов, М. Хўжаев, К. Зариповлар катта ҳисса қўшишган. Ҳоз. кунда М. ўйинлари ҳам профессионал, ҳам анъанавий циркда ижро этилади.

Пўлат Тошканбоев.

МУАЛЛИМ (араб.) қ. — Ўқитувчи.

МУАЛЛИФ, автор — муайян бадиий, илмий ёки публицистик асар, лойиҳа, ихтиро ва б. ижодкори.

МУАЛЛИФЛИК ТАБОҒИ — муаллиф томонидан тақдим қилинган адабий, бадиий, сиёсий, тарихий, шеърӣ ва б. тур асар, график материал ҳажмининг ўлчов бирлиги. Ўзбекистонда 1 М. т. матни 40 минг босма белгига ёки 700 шеърӣ сатрга, ё бўлмаса, 3 минг кв. см босма график материал (расмлар, жадваллар, хариталар) га тенг, деб қабул қилинган. Муаллифга қалам ҳақи (гонорар) тўлашда М.т. асос бўлиб хизмат қилади.

МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИ - кенг маънода — фан, адабиёт ва санъат асарларини яратиш, фойдаланиш ва ҳуқуқий ҳимоя қилишда вужудга келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси; фуқаролик ҳуқуқининг бир бўлими. Тор маънода — асар муаллифига тегишли бўлган ва қонунларда мустаҳкамланиб қўйилган шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлар тизимини ташкил этади. М.ҳ- бўйича муносабатлар ҳар бир давлатга хос қонунлар ва халқаро конвенциялар б-н тартибга солинади.

М.ҳ- бўйича 1952 й.ги Жаҳон (Женева) конвенцияси ҳамда адабий ва бадиий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги Берн конвенцияси (1886) мавжуд. Берн

конвенцияси М.ҳ.ни ҳимоя қилишнинг қатъий тизимини ўзида ифодалайди. Ўзбекистонда М.ҳ.нинг асосий нормалари ЎЗР Фуқаролик кодекси (1041 — 1073моддалар) ва «Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги ЎЗР қонуни (1996 й. 30 авг.)да белгиланган.

М.ҳ. ижодий фаолият натижаси бўлмиш фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан, уларнинг мақсади ва кадрқиммати, шунингдек, ифодалаш усули (кўлёзма, тасвир, аудиовидео ёзув, хайкал ва ҳ.к.)дан қатъи назар, татбиқ этилади. Барча турдаги компьютерлар учун дастурлар ва маълумотлар базалари ҳам М.ҳ. объекти ҳисобланади. Муаллиф ўз асарига нисбатан қуйидаги шахсий номулкӣ ва мулкӣ ҳуқуқларга эга: муаллиф сифатида эътироф этилиши ҳуқуқи; асарни ўз исми, тахаллуси ёки аноним тарзда эълон қилиш ҳуқуқи; асар дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ; асардан ҳар қандай шаклда ва усулда фойдаланиш ҳуқуқи; асарни эълон қилиш ҳуқуқи; асардан фойдаланилганлик учун ҳақ олиш ҳуқуқи; асарни тасарруф қилиш ҳуқуқи. Асардан муаллиф ёки унинг меросхўри б-н муаллифлик шартномаси тузиш орқалигина фойдаланиш мумкин. Чоп этилган бегона асардан муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда шахсий мақсадларда фойдаланишга, башарти бунда асардан нормал фойдаланишга зиён етмайдиган ва муаллифнинг қонуний манфа-атларига путур етмайдиган бўлса, йўл қўйилади. Асардан муаллифнинг исм-шарифини ва олинган манбани кўрсатган ҳолда ҳамда асардан нормал фойдаланишга зарар етказмаслик ва муаллифнинг қонуний манфаатларини камситмаслик шарти б-н илмий тадқиқотларда, таълим ва ўқув нашрларида, ахборот мақсадларида қисман ёки тўлиқ такрорлашга руҳсат берилади. Асарга бўлган М.ҳ. у яратилган пайтдан бошлаб амал қилади. М.ҳ. муаллифнинг бутун ҳаёти давомида ва вафотидан кейинги йилнинг 1 янв.дан бошлаб 50 йил давомида амал қилади. Муаллиф вафоти-

дан кейинги М.х. унинг меросхўрларига тегишли бўлади ва мерос бўйича бир шахсдан 2-шахсга ўтади. М.х.нинг амал қилиш муддати тугаганидан кейин асар ижтимоий бойликка айланади, яъни ҳар қандай шахс муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда эркин фойдаланишга ҳақли. Муаллифлик шахсий номулкий ҳуқуқлари муддатсиз амал қилади.

М.х. бузилган тақдирда у суд орқали химоя қилинади. М.х. бузилишининг кенг тарқалган турларига плагиат (кўчирмачилик, маданий ўғирлик), асардан муаллиф руҳсатисиз тижорат мақсадларида фойдаланиш (маданий қароқчилик) киради. Бундай ҳолларда ҳуқуқбузар муаллиф ҳуқуқларини тиклаши, унга етказилган зарарларни тўлаши лозим. М.х.ни бузишга қаратилган воқеалар (асарнинг контрафакт нусхалари) йўққилибташланади. М.х. эгаси ўзига тегишли ҳуқуқларни ўз хоҳишига қўра шахсан амалга оширишга ҳақлидир. Ҳуқуқ эгасидан бошқа шахслар М.х.ларини фақат ҳуқуқ эгасининг розилиги б-н ва у берган ваколатлар доирасида бошқаришлари мумкин (мас, ишончнома орқали). М.х. эгалари ўз зиммасига М.х.ларини бошқариш юқлатиладиган ташкилотларни тузишлари мумкин. Муаллифнинг ўз асарига нисбатан мутлақ ҳуқуқлари (мулкый ҳуқуқлар) тижорат муомаласида ҳаракатда бўлиши, ҳақ эвазига бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши, ҳада қилиниши мумкин. ЎЗР Жиноят кодексида М.х.ни ўзлаштирганлик, ҳаммуаллифликка мажбур этганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган (яна қ. Интеллектуал мулк ҳуқуқи). М.х.ни муҳофаза этишни ташкилийҳуқуқий таъминлаш, бу борада давлат сиёсатини амалга ошириш учун Ўзбекистонда Муаллифлик ҳуқуқини химоя қилиш агентлиги фаолият кўрсатади.

Ад.:Тошев Б., Муаллифлик ҳуқуқи, Т., 2002; Насриев И. Муаллифликҳуқуқи маз-муни ва шахсий номулкий ҳуқуқлар химояси, Т., 2003.

Омон Оқюлов.

МУАММО (араб. — кўр, кўр қилинган) — ўзбек мумтоз адабиётида шеърый жанр; поэтик санъат тури. Унда бирор сўз, исм (ёки бош ҳарфлари), сана ва б. яшириб берилади. Кўпинча 1 байт, баъзан 2 байтдан иборат бўлиб, унда бирор сўз ёхуд фикр сўз ўйини асосида яширинган бўлади. Агар шеърый байт бошдан охир шу асосга қурилган ва тугалланган бўлса, М. дейилади. Шунчаки байтлар орасида келса, шеърый восита, поэтик санъат деб қаралади. М.ни тузиш (яратиш) ва очиш (ечиш)нинг бир неча усуллари мавжуд. Кўпинча ундаги бирор сўз очқич вазифасини ўтайди. Араб тили грамматикаси қодалари, араб алифбоси ҳарфларининг шаклий рамзлари, абжад ҳисоби ва б.ни билиш М. учун зарур. Ўзбек мумтоз адабиётида М.чилик зехн ва идрокни тарбия қилиш мактаби ҳисобланган. Шоирнинг маҳорати М.ни еча олиш қобилиятига қараб белгиланган.

Дастлаб Шарафиддин Али Яздий («Хулали мутарраз дар фанни муаммо ва луғз» — «Муаммо ва луғз фани тўғрисида безатилган ипак кийимлар»), сўнг Абдурахмон Жомий («Рисолаи муаммои кабир» — «Муаммо ҳақида қатта рисола»; «Рисолаи муаммои сағир»

— «Муаммо ҳақида кичик рисола»), Алишер Навоий («Рисолаи муфрадот») ва б. М. ёзиш қодалари ҳақида асарлар ёзганлар. Навоийнинг 500 га яқин, Бобурнинг 600 га яқин М.лари етиб келган.

Ад.: Атоуллох Хусайний, Бадойи ус-санойи, Т., 1981; Орзибеков Р., Лирикада кичик жанрлар, Т., 1976.

МУАССАН (Moissan) Анри (1852.28.9 - Париж — 1907.20.2) — француз кимёгари. Париж ФА аъзоси (1891), Париж Олий фармацевтика мактаби (1887-1900), Париж унти проф. (1900 й.дан). Илк бор эркин ҳолдаги фторни олиб (1886), унинг ва бирикмаларининг хоссаларини ўрганган. Электр ёйи ёрдамида ишлайдиган печь кашф қилиб, унда кальций карбид (1892), калий карбид ва

натрий карбид (1894), электротермик усулда молибден (1895), вольфрам (1897) ва б. олган. Нобель мукофоти лауреати (1906).

МУАШШАР (араб. — ўнлик) — ҳар бир банди ўн мисрали, бир неча ўнлик бандлардан ташкил топувчи шеър шакли. Мусамматларнинг бошқа турларида бўлгани каби М.ларнинг ҳам биринчи ўнлик банди мисраларида ўзаро оҳангдош сўзлар қофиялашади (а—а—а—а—а—а—а—а—а), қолган бандларининг 8 ё 9 мисраси ўзаро қофиялашиб, охириги 9- ёки 10 мисра 1 банд-

даги мисралар б-н қофиялашади. Фузулийнинг катор шундай шеърларида, Нодиранинг «Фирокнома» деб юритилувчи М.ида ҳар бир ўнликда охириги бир байти накаротдек айнан такрорланиб туради. Бундай М.ларнинг қофияланиш тартиби: а—а—а—а—а—а—а— а—б—б, в—в—в—в—в—в—в—б—б... тарзидадир. Улар таржеъ байтли М.лар дейилади. М.лар мусамматлар таркибида энг кўп ўхшаш қофиялар топиб ишлатишни, уларни поэтик мазмунни очишга хизмат қилдира олишни талаб қилувчи мураккаб усуллардан биридир. Шунинг учун М. намуналари мумтоз адабиётимизда кўп эмас. Ўзбек адабиётидаги айрим намуналари Шавкий Каттакўргоний, Нодира, Аҳмад Табибий, бармок, вазнидаги намуналари эса Фафур Ғулом («Эмуқдошлар мусобақаси»), Абдулла Орипов («Табиат») каби шоирлар ижодида учрайди.

МУБОЛАҒА, гипербола — образли ифода: адабий асарда воқеликда мавжуд ва йўқ, бўлиши даргумон шахс, жонли ва жонсиз нарса, воқеа, ҳодисаларнинг нисбийлик мезонлари асосида катталаштириб, бургтириб, лофқофли акс эттирилиши. М.ли акснинг бош аломатлари ҳаётийликдан чекиниш, фавқулодавийлик, ғайритабиийликдир. М.ли инъикослар ўхшатиш, истиора, сифатлаш, жонлантириш, таъриз, тазод ва б. бадиийлик воситаларининг муайян даражадаги хизматлари туфайли яратилади. М. кўпроқ оғзаки ва ёзма адабиётлардаги

эртак, афсона, ривоят ва б. жанрларда, романтик, юмористик, сатирик усулларда яратилган асарларда учрайди. М.ларга бой асарлар ғоят катта қизиқиш, завқшавк б-н ўқилади. М. воситасида яратилган ижобий образлар ўқувчини маф-тун этиб, унинг меҳр-муҳаббатини қозонса, салбийлари китобхон қалбида чексиз ғазабу нафрат ҳисларини уйғотади. Адабиёт назариясида М.нинг кўп хиллари бор. Асосийлари: таблиғ, игрок, ғулув. Таблиғда бўрттирилган белги, хусусиятларнинг ҳақиқатга анчайин яқинлиги сезилиб туради. Мас: «Анингдек тешадин сакраб ушоқ тош, Ки нозир бир йигочдин қочуруб бош» (Навоий, «Фарҳод ва Ширин»). Игрокда бўрттирилган белги, хусусиятлар, хатти-ҳаракатларни укувчи ҳа-ёлан тасаввур эта олса ҳам, уларнинг ҳаётийлигига ишонгиси келмайди. Мас: «Бола бориб-бориб шундай келбатли, келишган, бақувват йигит бўлиб етишибдики, бир кўлида ҳўкизни кўтарармиш, куринган дарахтни илдирилдизи б-н сўғуриб олиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчира олар эмиш. Унинг олдига тушадиган, у б-н олишиб ё беллашиб, унга тенг келадиган на одам топилибди, на ҳайвон зоти...» («Қайроқгош бола» эртагидан). Ғулув — бе-адад М. Унда бўрттирилган, лофқофли инъикосларнинг ҳаётда борлиги у ёқда турсин, бўлиши мумкинлигига ҳам мутлақо ишониб бўлмайди. Мас, «Алпомиш» достонидаги «бир кам тўксон» қалмоқ алпларининг қиёфалари ғулув воситасида тасвирланган. Ҳаммасининг «қалласи қападай, танаси те-падай». Бирининг «шомурти ёқалаб ҳар ёққа кетган, ичида сичқонлар болалаб ётган, изидан тушган пишак олти ойда етган». Иккинчисининг «одам тушмас (тушунмас)... айтган тилига, беш юз қулоч арқон етмас белига». Учинчиси «оҳ урса, оламини бузар товуши, тўксон молнинг терисидан ковуши» ваҳ.к. Қалмоқ алпларини юқоридагидай ноҳаётий оширибтошириб, лофқофли тасвирлашдан асосий мақсад Алпомиш ва унинг дўсти Қоражон қаҳрамонлигини,

куч-кудратини бадий тасдиқлаш, иботлашдан иборат.

Мурод Иброҳимов.

МУБОРАК Муҳаммад Хусний (1928.4.5, Минуфия вилоятининг Кафр-эл Музейлиха қишлоғи) — Миср давлат арбоби. Авиация маршали. Москвадаги Ҳарбий академияни тугатган (1957). 1967—69 й.ларда Миср Ҳарбий ҳаво академияси бошлиғи, 1969—72 й.ларда Миср Ҳарбий ҳаво кучлари штаби бошлиғи, 1972 — 75 й.ларда қўмондони, ҳарбий вазир ўринбосари. 1975—81 й.ларда Миср Араб Республикаси вице-президенти, 1981 й. окт.дан президенти, Қуролли кучлар олий бош қўмондони. Айна пайтда 1981 й. окт. - 1982 й. янв.да бош вазир. 1980—82 й.ларда Миллий демократик партиянинг бош қотиби, 1982 й. янв.дан раиси. 1989 й. июлдан Африка бирлиги ташкилоти раиси.

МУБОРАК — Қашқадарё вилояти Му-борак туманидаги шаҳар (1974 й.дан). Туман маркази. Қарши—Бухоро т.й.даги станция. Китоб—Қарши—Бухоро поезди қатнайди. Вилоят маркази (Қарши ш.)дан 78 км шим.-ғарбда. Аҳолиси 23,8 минг киши (2002). Асосан ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, туркман, украин, озарбайжон ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. М.да туман ҳокимияти биноси, газни қайта ишлаш з-ди, «Муборакнеф-газ» корхонаси, босмаҳона, 4 автокорхона, 10 қурилиштаъмирлаш корхонаси, деҳқон бозори, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Умумий таълим мактаблари, мактабгача тарбия муассасалари, sanoat касб-ҳунар, тиббиёт, пед.-иктисодий коллежлари, касб-ҳунар мактаби, телемарказ, кутубхона, клуб, стадион, ёшлар спорт маж-муаси, теннис корти, маданият ва истироҳат боғи, марказий касалхона ва б. тиббий муассасалар мавжуд. Сув б-н даволаш физиотерапия шифохоналари фаолият кўрсатади. М. яқинида Муборак газ-конденсат кони жойлашган. М.дан Косон, Қарши, Бухоро йўналишлари бўйича автобуслар қатнайди. Баъзи маҳаллий

ривоятларга кўра, М. номи Имом Бухорийнинг устозларидан бири деб саналган Абдуллоқ ибн Му-борак ал-Марвазийга атаб барпо қилинган «Хўжамуборак» кддшлоғи номи дан олинган.

МУБОРАК ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ — Муборак ш. яқинидаги Жан. ва Шим. Муборак конлари. Жан. Муборак газ-конденсат кони Муборак ш.дан 15—20 км жан.-шарқда жойлашган. Кон структураси 1955 й.да Л. Г. Черкашина ва Н. И. Камолидиновларнинг сейсмик тадқиқотлари натижасида аниқланган. Коннинг газлиги куйи бўрга мансуб 12- ва 13-горизонтлар б-н боғлиқ. 12маҳсулдор горизонт 1160—1470 м чуқурликда жойлашган ва қумтош ва алевролитлардан ташкил топган. Умумий қалинлиги 62—67 м, самарали қалинлиги 16—27 м, очик ғоваклилиги 18—22%, самарали ғоваклилиги 12—18%, ўтказувчанлиги 125— 578 миллидарсини ташкил этади. Уюмнинг уз. 12,6 км, эни 4,3 км ва қалинлиги 130 м. Газ зичлиги 0,640 (ҳавога нисбатан), таркибидаги метан 85— 93%, CO₂ гази 0,1 — 1,5%, азот ва нодиргазлар 1,8—5%. Конденсатнинг зичлиги 0,74; ковшоклиги 1,03 сантипуз, таркибидаги олтингугурт 0,03%. Газ таркибида эриган конденсат микдори 95 см³/м³. 13-горизонт 1230—1450 м чуқурликда жойлашган бўлиб, асосан, қумтош, гравелит, гил ва қисман мергелдан тузилган. Умумий қалинлиги 80 м гача, самарали қалинлиги 30 м, очик ғоваклилиги 16—24%, самарали ғоваклилиги 12—18%, ўтказувчанлиги 298 миллидарси. Уюмнинг уз. 10 км, эни 3,75 км, қалинлиги 82 м. Бошланғич қатлам босими 133 атм, т-раси 65°. Газнинг зичлиги 0,63 (ҳавога нисбатан) ва таркибидаги метан 84,8—92,7%, оғир углеводородлар 7—8%, азот ва нодир газлар 2—5,8%, конденсат микдори 80,6 см³/м³. 12—13-горизонтлардаги конденсат физиккимёвий хоссалари бўйича бир хил.

Шим. Муборак газ-конденсат кони Муборак ш.дан 8—10 км масофада жой-

лашган. Конда нефть ва газ уюмлари юра даври ётқизиклари б-н боғлиқ. 18-горизонт газ-конденсат ли, 15-а-горизонт нефть хошияли газ уюми, 15-горизонт газ уюмидан иборат. 15 ва 15-а-горизонтлар келловей-оксфорд ётқизикларига мансуб бўлиб, ғовак оҳақтошлардан тузилган. Горизонтларнинг умумий қалинлиги 66—116 м, самарали қалинлиги 1—103 м, ғоваклилиги 17,8, ўтказувчанлиги 78 миллиардси. Уюмнинг уз. 11,6 км, эни 3 км, газли қисмининг қалинлиги ПО м, нефтли қисминки — 17 м, чуқурлиги 1795—2190 м. Бошланғич қатлам босими газ уюмида 199,01 атм, нефть уюмида 200,47 атм. Газнинг зичлиги 0,568—0,630, унинг таркибида метан 91,9—89,3%, азот ва нодир газлар 1,2—2,1%, CO₂ гази 0,1—0,2%, олтингургурт 0,1% микдориди. Нефтининг зичлиги 0,857% г/см³, унинг таркибида олтингургурт 0,89%, асфалтенлар 0,07%, ак-цизли катронлар 14%.

18-горизонт ўрта юра ётқизикларида бўлиб, асосан, қумтошлардан тузилган. Газ-конденсат уюмининг умумий қалинлиги 60—65 м, самарали қалинлиги 25—31 м, ғоваклилиги 15,6%, ўтказувчанлиги 220 миллиардси. Чуқурлиги 2080—2400, уз. 11,5 км, эни 2,5 км, қалинлиги 140 м. Бошланғич қатлам босими 234,9 атм. Уюмдаги газнинг зичлиги 0,600—0,723, олтингургурт-

сиз, таркибида метан 85—91%, азот ва нодир газлар 2,7—8,2%, CO₂ гази 0,1—10% микдорда. Газдаги барқарор конденсат микдори 100 см³/м³ ва зичлиги 0,758 г/см³.

Қатлам сувлари хлоркальцийли турда бўлиб, минерализация 0,5—6,2 г/л, таркибида йод (218,5 мг/л), бром (5760,0 мг/л), бор (114,7 мг/л) ва аммоний (600 мг/л) бор.

Бахшилло Акрамов.

МУБОРАК ГАЗНИ ҚАЙТА ИШЛАШ ЗАВОДИ — Ўзбекистон ёқилғи-энергетика саноатининг йирик корхонаси. Қашқадарё вилояти Муборак ш.да жойлашган. «Ўзбекнефтгаз»

миллий холдинг компаниясининг «Ўзгеонефтвазқазибчиқариш» акциядорлик компани-яси таркибида. Асосан, қайта ишланган табиий газ, қаттиқ ва суюқ ҳолатдаги олтингургурт, барқарорлаштирилган газ конденсати, суюлтирилган газ (пропан ва бутан фракцияси) ишлаб чиқаради.

1965 й. 10 сент.да Муборак ш.дан 12 км жан.-шарқда Муборак олтингургурт з-ди (1972 й.дан Муборак газни қайта ишлаш з-ди) қурила бошлади. 1971 й. 31 дек.да йилига Ўртабулоқ конлари, Муборак гуруҳидаги конлардан олинандиган 5 млрд. м³ олтингургуртли ва 3,7 млрд. м³ олтингургуртсиз табиий газни тозалаш қувватига эга бўлган корхона ишга туширилди. 1976 й. завод 1наватининг олтингургуртдан тозалаш иншо-отлари реконструкция қилиниб, унинг йиллик қуввати 6,2 млрд. м³ га етказилди. 1978—80 й.ларда з-дни кенгайтиришнинг 2- ва 3-наватлари амалга оширилиб, умумий қуввати йилига 10 млрд. м³ га етказилди. 1984 й.да з-днинг 4навати қуриб тамомланди. Шу йили март ойда олтингургурт и.ч. нинг 4навати ҳам ишга туширилди. Унинг йиллик и.ч. қуввати 183 минг т. Олтингургурт тозаловчи 6 та блок ва олтингургурт ишлаб чиқарувчи 2 та блокдан ташқари 4нават мажмуига суюлтирилган газ олиш ва бир йўла газ конденсатини барқарорлаштириш қурилмаси ҳам киради.

1992 й.нинг дек. ойига келиб газни қайта ишлаш қувватлари йилига 25 млрд.м³ га оширилиб, газни қайта ишлаш блоклари сони 18 тага етказилди. 2000 й. 25 майдан бошлаб корхона «Ўзгеонефтвазқазибчиқариш» акциядорлик компанияси таркибидаги Муборак газни қайта ишлаш з-ди шўъба-унитар корхонасига айлантирилди. Корхонанинг Низом жамгармаси 10 млрд. 199 млн. 245 минг сўм (2003). М.ғ.қ.и.з. АҚШ, Франция, Испания, Германия, Чехия, Россия, Япония, Украина давлатлари б-н иктисодий алоқалар ўрнатган. Бу давлатлардан корхонага абсорбентлар, катали-

заторлар, кимёвий ре-агентлар, кимёвий реактивлар, кимёвий асбоб-ускуналар етказиб бериледи.

2000 й.да қайта ишланган газ 27324 млн. м³, олтингургурт и.ч. 217,5 минг т., барқарорлаштирилган конденсат и.ч. 556 минг т, суюлтирилган газ и.ч. 13,5 минг т ни ташкил этди.

Ўқтам Умаров.

МУБОРАК ТУМАНИ - Қашқадарё вилоятидаги туман. 1978 й. 13 сент.да ташкил этилган. Ғарбда Бухоро вилояти, шим.да Навоий ва Самарқанд вилоятлари, шарқда вилоятнинг Косон тумани, жан.да Касби ва Миришкор туманлари б-н чегарадош. Майд. 3,07 минг км². Аҳолиси 62 минг кишига яқин (2003). Туманда 4 кишлоқ фуқаролар йиғини (Муборак, Сарик, Қарлук, Қорақум), 1 шаҳар (Муборак) бор. Туман маркази — Муборак ш.

Табиати. Туман Қашқадарёнинг қуйи қисмида, Қарши чўли зонасида жойлашган. Ер усти текислик, адир ва кирлардан иборат. Бал. 450—550 м. Ёзи узун ва иссиқ, июлда т-ра 42» гача кутарилади. Январда энг паст т-ра —27°. Ноябрь. ўрталаридан ҳаво совийди ва намгарчилик бошланади. Йиллик ёғин 190—200 мм. Вегетация даври 270—280 кун. Туман ҳудудидан Қашқадарё оқиб ўтади. Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, туркман, татар, арман, украин, озарбайжон ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 20 киши (2003).

Хўжалиги. Туманҳудудиданнефть ва газ конлари топилган. Жан. Муборак, Шим. Муборак ва б. конлардан нефть ва газ чиқарилмоқда. Муборак—Зирабулоқ, Муборак—Когон, Муборак—Навоий газ узатиш қувурлари ишлаб турибди. М.т. ҳудудидан табиий газни қайта ишлаш 3-ди бор. Туманда «Муборакнефтьгаз» корхонаси ва унга қарашли Зеварди, Кўкдумалок, Алан, Ўртабулоқ, Култоқ, Помук, Шимолий Ўртабулоқ, Курик каби газ конлари ишлаб турибди. Туманда 1 қўшма корхона, 850 дан зиёд

кичик ва хусусий корхона, 16 акциядорлик жамияти мавжуд. Қ.х.да пахтачилик, ғаллачилик ва чорвачилик етакчи ўринда. 4 ширкат хўжалиги, 6 фермерлар уюшмаси, ҳамда наслчилик ва қорақўлчиликка ихтисослашган хўжалик бор. Жами 23,7 минг га экин майдонининг 22,9 минг га си суғорилади, 11 минг га майдонга пахта, 10,5 минг га майдонга ғалла, 100 га майдонга сабзавот ва полиз, 108 га майдонга ем-хашак экинлари экилади, 142 га майдонни боғлар эгаллаган. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларидан 12,5 минг қорамол, 137 минг қўй ва эчки, 20 минг парранда бор. Туман марказини кишлоқлар ва қўшни туманлар б-н боғлайдиган йўллар асфальтланган. Муборак—Косон (50 км), Муборак—Қарши (78 км), Муборак—Бухоро (90 км) ва б. йўналишларда автобуслар қатнайди. М.т. ҳудудидан т.й. ўтган. Туманда 2001 й.дан «Янги аср» телестудияси фаолият кўрсатади.

М.т.да 30 умумий таълим мактаби, саноат касб-хунар, тиббиёт, пед.иктисодийёт коллежлари ва касб-хунар мактаби, 9 кутубхона, 3 клуб, 2 ёшлар клуби, ёшлар спорт мажмуаси, теннис корти, марказий стадион ва футбол майдонлари бор. «Машғал» футбол жамоаси республиканинг олий табақасида қатнашади. Туман марказий касалхонасининг 12 бўлими ва кишлоқ врачлик, фельдшер-акушерлик пунктлари ҳамда б. тиббий муассасаларда 95 врач ва 217 ўрта тиббий ходим ишлайди. 1978 й.дан «Муборак ҳаёти» туман газ. чиқади (адади 1500).

МУБОРАКОВ Ёрмуҳаммад Нурупович (1944.22.4, Олмаога вилояти, Уйғур тумани - 1999.18.11, Тошкент) — механик олим. Ўзбекистон ФА акад. (1994), техника фанлари д-ри (1989), проф. (1991). ТошДУ ни тугатган (1970). Ўзбекистон ФА нинг Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги ин-тида илмий ходим, катта илмий ходим, лаб. мудири, директор ўринбосари, директори (1970—97). Ўзбекистон ФА

нинг физикамат, ва техника фанлари комплекси раиси ўринбосари (1998—99). Асосий илмий ишлари ер ости фазовий иншоотларини сейсмик кучлар таъсирида деформацияланиш-зўриқиш ҳолатларини тадқиқ қилишнинг назарий асосларини яратишга оид.

Ас: Сейсмодинамика подземных сооружений типа оболочек, Т., 1987.

МУБОРАҚШОҲ (7-1266) - Чигатой улуси хони (1265—1266). Қора-Хулагу ва Эргэнэ (Орқина) хотун ўғли. Жамол Қаршийтт ёзишича, 1265 й. март ой-ида Оҳангаронда хон деб эълон қилинган. Чигатой авлодларидан 1-бўлибислом динини қабул қилган. Шундай қилиб Ўрта Осиёни илк маротаба Хубилай қоон томонидан тайинланмаган мўғул ҳукмдори бошқара бошлаган. Бу ҳолга қарши бўлган Хубилай Туркистонга бошқа бир чигатой шаҳзода Бароқ (Бароқхон) ни юборган. 1266 й. сент.да М. Хўжанд яқинидаги жангда мағлубиятга учраб, асир олинган, шундан сўнг Бароқ Ўзгандда ўзини хон деб эълон қилган.

МУБОРҚА (араб. — чодирга ўралган) — Ўн икки мақом таркибидаги шўъба. М. куйлари товушқаторнинг икки таянч поғонаси нотурғун поғоналар б-н пастдан ва юқоридан гўё «ўралган»лиги учун унга шундай ном берилган бўлиши мумкин. Озарбайжон муғомларида мубаррига номи б-н юритилади.

МУБОШИР (араб. — иш юритувчи) — бирор ишга бошчилик қилувчи, бошқарувчи, бошлиқ. 1) Сомонийлар ва салжуқийлар даврида амир ва султонларнинг ишончли кишиси; 2) Усмонли турк империясида марказий давлат идорасидан вилоятларга ҳар хил топшириқлар б-н юбориладиган вакил; 3) 17—18-а. ларда Бухоро хонлигида марказий давлат идорасининг молия девонидаги амалдор; 4) Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида марказий давлат идораларида ҳар хил топшириқларни бажарувчи, баъзан девонда иш бошқарувчи кичик амалдор.

МУБОҲ (араб. — умумий, ихтиёрий ишҳаракат) — шариат тушунчаларидан

бири. Унга кўра, қилиш ва қилмаслик баробар бўлган амал. Уни қилган кишига ҳам, қилмаган кишига ҳам савоб ҳам, гуноҳ ҳам йўқдир. Ҳаром бўлмаган, ман қилинмаган (қайтарилмаган) ишларнинг ҳаммаси М. дир. Мас, ўтириш, туриш, юриш, ётиш, ухлаш, ҳалол таомларни ейиш ва б. М. амалларнинг адади беҳисоб. М. б-н жоиз тушунчаси мазмунан бир.

МУВАНГ [асл исми Жиман, Мутянзи («Тангри фарзанди Му») деб ҳам аталади! (? — мил. ав. 947) — қад. Хитойдаги Ғарбий Чжоу хонлиги (мил. ав. 11-а. — 777 й.)нинг 5-ҳокими (мил. ав. 1001—947 й.лар), сайёк. Помир ва Кунлун тоғларидан чиқадиган нефрит тошини излаб Ғарбга сафар қилган. М. ҳамроҳлари б-н Чингхай ўлкаси (Тибет тоғларининг юқори қисми) орқали Тарим воҳасига келган. У ерда Оққош (Байюйхэ) ва Қорақош (Хэйюяхэ) дарёларидан ўтиб Помирга етиб борган. Маҳаллий ҳокимлар М.га Хўтаннинг нефрит тошларидан ясалган буюмларни совға қилишган. Помир орқали ғарб томон юриб Тошқўрғонда тўхтаган. Кейин Сюнчи кўлига етиб борган. Бу ердан М. анча йўл юриб Си-вангму давлатига келган, сўнгра шим.-ғарбга бурилиб сафарини давом эттирган. М. Қирғизистон яйловлари орқали юртига қайтган. Агар М. яшаган давр ҳисобга олинса, унинг ғарб сафари бундан 3 минг йил муқаддам Ўзбекистон Хитой оралиғидаги Буюк ипак йўли орқали амалга ошганлиги маълум бўлади. Бу ушбу йўлнинг ундан ҳам оддин мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Абдулаҳад Хўжаев.

МУВАШШАҲ (араб. - безатилган, зийнат берилган), акростих — Шарқ халқлари (араб, форс, эски ўзбек) мумтоз шеъриятида бадий-ифодавий усуллардан бири. «Тавших» (араб. — «боғламок») деб ҳам юритилган. М. асосан қасида жанрида ишлатилиб, унда шеърнинг ҳар бир байти ёки мисрасининг биринчи ҳарфларидан бирор сўз

ёки жумла (кўпинча шеър бағишланган шахснинг номи) ҳосил бўлади. М.дан оят, қадис ва ҳикматли сўзларни шеър таркибига жойлаш мақсадида ҳам фойдаланилган. Ўзбек адабиёти тарихида шеърнинг бош қисмида киши исми берилган М.лар кенг тарқалган. Муқимий, Фуркат каби шоирлар кўплаб М. ёзишган.

МУВАШШАҲ - Андалусия (Араб Испанияси) маданиятида 8—10-а.ларда шаклланган айтим-чолғу туркум жанри. Кейинчалик, 11—13-а.ларда М. Шимолий Африка ва Яқин Шарқ маданиятида кенг тарқалиб, араб мусиқасининг мумтоз шаклий-андозавий турига айланди. Замонавий араб мусиқасида «М. ал-Андалусия», «М. алмисрия», «М. алхалабия» (Ҳалаб, Сурия) ва бошқа М. турлари, ижровий услублари мавжуд. М. машхур араб хонандаси У мм Кул сум ижодида асосий ўрин эгаллаб, энг мукамал мусиқий айтим-чолғу жанр даражасида тан олинди. М. «давр» (чолғу кириш қисми), «хона», «қасида», «қафла» (айтим қисмлари), «қитъа», «силсила» (айтим — чолғу оралик ва яқунловчи қисмлар) каби таркибий бўлимлардан иборат.

Ад.: Еолян И. Традиционная музыка арабского Востока, М., 1990.

Абдуманнон Назаров.

МУВАҚҚАТ **ФАРҒОНА ХУКУМАТИ**, Фарғона муваққат мухторият ҳукумати — Фарғона водийсида Мадаминбек бошчилигида тузилган ҳукумат (1919.22.10—1920.6.3). Совет режимида ва кизил армияга қарши курашаётган Фарғона ҳарбий муҳолифати томонидан Помирнинг Эргаштом овулида бўлган анжуманда ташкил топган. Ҳукумат таркибига Мадаминбек бош вазир ва олий бош қўмондон, крестьянлар армиясининг раҳбари полковник К. Монстров унга ўринбосар, генералмайор Муханов ҳарбий вазир, йирик савдогар Ҳаким-жон Азиззонов молия вазири, адвокат Ненсберг ички ишлар ва адлия вазири, шунингдек, Сулаймон Кучуков, Плотников, Фенин ва б. (16 мусулмон ва

8 рус) вазир сифатида киритилган.

1919 й. окт.да Мадаминбекнинг қароргоҳида кўп давлатларнинг расмий вакиллари бўлган. М.Ф.х.нинг нуфузи эса Фарғона халқи ўртасида жуда кучли бўлган. 1919 й. окт.да 150 тача кўрбоши дасталари 4 та йирик лашкарбоши: Мадаминбек, Катта Эргаш, Шермухаммадбек, Холхўжа Эшон бошчилигида бирлаштирилган. Мазкур дасталарнинг ҳар бирида собиқ подшо армияси офицерлари ва турк зобитларидан ташкил топган ҳарбий йўриқчи лавозими жорий қилинди. Шунингдек, истиқлолчилар қўшини орасидан мустақиллик ғоясига садоқатли, мард ва жасур йигитлар танлаб олиниб, улар кўрбошиларни тайёрлаш махсус курсларида ўқитилди. Улар тажрибали қўмондонлардан Шарқ ҳарбий санъатини ўргандилар. Ўша давр воқеаларининг бевосита шохиди Алихонтўра Соғунийнинг ёзишича, бу курсларда ҳарбий машғулотлар «Темур тузуклари» асари асосида ўргатилган.

М.Ф.х.- ҳузурида хорижий мамлакатлардан қурол-яроғ сотиб олиш б-н шуғулланадиган махсус идора, шунингдек, ҳукуматнинг мақсад ва вазифаларини халққа тушунтириш б-н шуғулланувчи ғоявий уюшма ҳам ташкил этилган. Уюшма, асосан, варақалар, чакириклар, мурожаатномалар ва баёнотлар нашр қилиш ҳамда уларни қўшин ва халқ ўртасида тарқатиш б-н шуғулланган.

1920 й. бошларида Россия марказидан Фарғона водийсига кизил армиянинг янги қисмлари ташлангач, бир қатор жангларда Мадаминбек йигитлари мағлубиятга учраган. Монстров ва Муханов қизил армия томонига ўтган. Мадаминбек б-н большевиклар ўртасида сулҳ тузилгач (1920.6.3), М.Ф.Х. ўз-ўзидан тарқалиб кетди.

Ад.: Туркестан в начале XX века: в истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи [2-китоб], Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида, Т., 2000; Ражабов К., Хайдаров М., Туркистон тарихи

(1917—1924), Т., 2002.

МУВАҚҚАТ ХУКУМАТ (Россияда) — император Николай II тахтдан ағдарилгандан сўнг барпо этилган Идемokratик ҳукумат. Фев. инқилобидан сўнг Давлат думаси аъзолари Муваққат (Вақтли) комитет томонидан, Петросовет раҳбарларининг розилиги б-н, таъсис мажлиси чакирилгунга қадар тузилган. Олий ижроия-бошқарув органи конун чиқариш функцияларини ҳам бажарган. 1917 й. 2(15) мартдан 25 окт. (7 нояб.) гача фаолият юритган; М.х.нинг 4 та таркиби алмашган: 1-таркиб (2 октябрис, 8 кадет ва уларга қўшилган 1 трудовик, сўнг — эсер; раис — кадет Г. Е. Львов) — 6 (19) майгача; 2таркиб (1 октябрис, 8 кадет ва уларга қўшилганлар, 3 эсер, 2 меньшевик, раис — Львов) — 24 июл (6 авг.)гача; 3таркиб (7 кадет ва уларга қўшилганлар, 5 эсер ва халқ социалистлари, 3 меньшевик; раис — эсер А. Ф. Керенский) — 1(14) сент.гача (ҳокимиятни «Директория»га топширган); 4таркиб (6 кадет ва уларга қўшилганлар, 2 эсер, 4 меньшевик, 6 парти-ясиз; раис — Керенский) — 25 сент. (8 окт.) гача.

М.Х.нинг 6(19) мартдаги Россия фуқароларига қилинган мурожаати ва декларацияда [3(16) мартда нашр қилинган] баён қилинган дастурида «ҳокимият ворислиги» ва «ҳуқуқнинг узлуксизлиги» тамойилини эълон қилган, урушни «то ғалабага қадар» давом эттириш ва иттифоқдош давлатлар б-н тузилган барча битим ва шартномаларга риоя этилишини билдирган. Полиция аппарати тормор этилишини, Министрлар Совети аъзолари қамоққа олинганини қонунлаштирган, қаторга ва сургунни бекор қилган, сиёсий амнистия эълон қилган. Сиёсий эркинликлар жорий қилишга, таъсис мажлисини чақиришга, полицияни халқ милициясига айланттиришга ваъда берган. Мажлис ва иттифоқ эркинлиги ҳақида конун қабул қилган; император хонадонига тегишли ерларни давлат ихтиёрига ўтказиш ҳақида, санонат корхоналаридаги ишчилар комитети

ҳақида фармон чиқарган; нон монополияси жорий этилган. 1(14) сент.да Россияни республика деб эълон қилган. Окт. тўнтариши натижасида ағдариб ташланган.

МУВОЗАНАТ — 1) механикада — биронбир аниқ механик тизимга (жисмга) таъсир кўрсатаётган барча кучлар ўзаро тенглашган ҳолат. Жисм барқарор, нобарқарор ва бефарқ М.да бўлиши мумкин. Жисм М. ҳолатидан бироз огганидан сўнг яна эски ҳолатига қайтса, бундай ҳолат барқарор М. ҳолати деб аталади (раем, а). Агар жисм М. ҳолатидан бир оз огганидан кейин бу ҳолатдан борган сари узоклаша бошласа, бундай ҳолат нобарқарор М. ҳолати бўлади (расм, б). Жисм М. ҳолатидан бироз огганидан кейин янги ҳолатида қолса, бундай ҳолатга бефарқ М. ҳолати дейилади (мас, горизонтал сиртдаги шар) (расм, в); 2) термодинамик М. — биронбир тизимнинг барча қисмларида т-ра, босим ва б. макроскопик параметрлар бир хил бўладиган ҳолат. Ҳар қандай изоляция-яланган тизим вақт ўтиши б-н шундай М. ҳолатига эришади; 3) кимёвий М. — кимёвий реакция бораётган тизимнинг фақат қайтар реакциялар юз берадиган ҳолати. Бундай М. ҳолатидаги тизимнинг ҳолати параметрлари вақтга боғлиқ бўлмайди, таркиби барқарор бўлади.

МУВОЗАНАТ ОРГАНЛАРИ - одам ва кўпчилик хайвонларда гавда ҳолатининг фазода ўзгариши, Ернинг тортиш кучи ва тезланишининг организмга таъсирини қабул қиладиган органлар. Умуртқасиз хайвонлар (бир ҳужайралилар, пластинкасимонлар, говактанлилардан бошқа) М.о. статоцистлар, яъни эшитиш пуфакчаларидан иборат. Статоцистлар ичида отолитлар деб аталадиган эшитиш тошчалари бўлади. Статоцистлар тузилиши ва танада жойлалиши б-н бир-биридан фарқ қилади. Мас, сцифомедузалар ва гидромедузаларнинг статоцистлари соябони четида жойлашган. Қисқичбақасимонларнинг юмалок халтачага ўхшаш М.о. мўйловлари асо-

сида; бошоёкли мол-люскаларнинг ёпиқ пуфакчага ўхшаш М.о. бош скелети капсуласи ичида жойлашган. Ҳашаротларда ҳақиқий статоцистлар бўлмайди. Одамлар ва умуртқали ҳайвонларнинг М.о. вестибуляр аппаратная иборат. Одамда мувозанатни сақлашда вестибуляр аппаратдан ташқари, тери, мускул-бўғим ва қўриш сезувчанлиги рефлекси катта роль ўйнайди. Шу рефлекслар жараёнида ҳосил бўлган мураккаб муносабатлар мувозанатни таъминлайди.

МУВОЗАНАТЛАГИЧ, балансир — 1) машиналарда ҳаракатни узатувчи ва ўқ олдида тебранма ҳаракат қилувчи икки елкали (баъзан бир елкали) ричаг. Локомотив (паровоз, тепловоз) лар ва вагонларда рессораларга узатиладиган кучларни мувозанатлаш учун хизмат қилади. М. кемалардаги насослар, металл кесиш станокларида, бурғилаш курилмалари ва б.да қўлланади (қ. Мувозанатлаш) 2) соат механизмида маятникнинг ўрнини босувчи асосий ростлагич (қ. Балансир, Соат).

МУВОЗАНАТЛАШ — машиналарнинг айланувчи қисмлари (турбина ёки электр двигатель ротори, автомобилларда тирсакли валлар, шкивлар, ғилдираклар ва б.) ни барқарорлаш. Буюмнинг бош марказий инерция ўқи, айланиш ўқи ва ўз ўқи бир-бирига нисбатан қандай жойлашганлигига қараб, М. статик, динамик ва қайишқоқ (эластик) усулларга бўлинади. Статик М. бош марказий инерция ўқи айланиш ўқига нисбатан параллел тарзда силжиган ҳолларда қўлланилади. Динамик М.дан бош марказий инерция ўқи айланиш ўқига нисбатан бирор бурчакка силжиганда, яъни ўқлар буюмнинг оғирлик марказида кесишганда фойдаланилади. Қайишқоқ М. усули бош марказий инерция ўқининг айланиш ўқига нисбатан силжишига буюмнинг ўқи эгилиши сабаб бўлган ҳолларда қўл келади.

МУВОЗАНАТСИЗ ЖАРАЁНЛАР -мувозанатсиз ҳолатларнинг умумий узлуксиз кетма-кетлигидан ташкил топган

физик жараёнлар. Улар қайтмас жараёнлар ҳисобланади. М.ж.да диффузия, иссиқлик ўтказувчанлик, суюқлик (газ)нинг қовушқоқ оқиши ва б. жараёнлар ўз-ўзидан фақат бир йўналишда — мас, иссиқликнинг бир йўналишда раван тарқалиши йўналишида юз беради (қ. Қайтар жараёнлар).

МУВОЗАНАТСИЗ ХОЛАТ - бирон бир термодинамик тизимнинг нобарқарор ҳолати; ташқи майдон бўлмаган ва тизим яхлит айланидиган шароитда тизимнинг т-раси, босими, зичлиги, таркибидаги компонентларнинг кўпкамлиги ёки баъзи макроскопик пара-метрларнинг бир жинсли бўлмаслиги. М.х. термодинамик тизимда қайтмас жараёнлар юз беришига сабаб бўлади. Бу жараёнлар натижасида изоляцияланган тизим мувозанатга эришади.

МУГУЗЛАНИШ, кератинланиш — бирор тўқимада кератин, кератогиалин ва ёғ кислотасидан иборат мугуз (шох) модда хреил бўлиши. Терининг юза қавати — эпидермиса», (бунда тери зичлашади, дағаллашади, пишиқбўлиб қолади, у организмни механик шикастланишдан, унга ёт микроорганизмлар тушишидан, терини қуриб қолишдан ҳимоя қилади) ва унинг ҳосилалари (соч, тирноқ ва б.)да М. нормал ҳисобланади. М.га гормонлар ва витаминлар таъсир этади. Патологик М.да жараён жадал еки суёт кечади, шунингдек, М. юзага келиши лозим бўлмаган жойда (мас, тил, ўрта кулоқ ва б. аъзоларда) кузатилади.

МУДАРРИС (араб. — дарс берувчи) — Мадраса ўқитувчиси. М.лар ўқитиладиган муайян фандан даре берган. Ҳозир хорижий Шарқ мамлакатлари, шунингдек, Ўзбекистондаги Мадраса ва диний ун-тларда фақат диний илмлардан эмас, дунёвий фанлардан даре берувчилар ҳам М. деб аталади.

МУДОФАА — жанговар ҳаракат турларидан бири. Душман кучлари ҳужумини қайтариш, уларга жиддий талафот етказиш, жанговар позицияни қўлда тутиб туриш ва шиддатли ҳужумга ўтиш

учун қулай шароит яратиш мақсадида қўлланилади. Жанглар ва операциялар шаклида олиб борилади.

МУДОФАА ДЕВОРЛАРИ - аҳолини душман ҳужумидан саклаш мақсадида қад. деҳқончилик воҳалари атрофига қурилган деворлар. Бундай деворлар Осиё, Европа ва Африка қитъасидаги кўпгина мамлакатларда қурилган (мас, Буюк Хитой девори, Антонин девори ва б.). Ўзбекистон ҳудудида Шахрисабз, Китоб, Нурота деҳқончилик р-нлари ва Мароканда ш. атрофидаги қишлоқлар теварагига М.д. қурилган. 1956 й.да Я. Ғ. Ғуломов бошчилигида Ўзбекистонда М.д. излари аниқланиб, уларнинг қурилиш техникаси ўрганилади. Ёзма манбаларда бу деворлар: Ҳоитул хорижи (Ташки девор), Ҳоитул кабири (Катта девор), Сурул аъзами (Улуғвор девор), Канпир девор, Девори Канди бузург (Катта вилоятнинг девори), Девори Канди ди-зак (Истеҳкомли вило-ят девори) деган номлар б-н аталган. Ўзбекистондаги қад. деҳқончилик воҳалари атрофида М.д. бунёд қилишдан асосий мақсад воҳани кўчманчиларнинг ҳужумидан ҳимоя қилиш, шунингдек, воҳадаги ўтроқ аҳолини чет эл босқинчилари истилоси ва ҳукмронлиги ҳамда маҳаллий зўравонларни уларга ёрдамлашиб турган кўчманчи қабилалардан ажратиш, яққалаб қўйиш, итоаткорликда саклаш эди. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистондаги М.д. тарихини 3 даврга бўлиш мумкин: 1давр мил. ав. 6—4-а. — мил. 5—6-а.лар; 2давр 6-а.дан 8-а.гача давом этган; 3давр 8-а.нинг охири ва 9-а.нинг бошларига тўғри келади. Қад. Бухоро, Сугд, Усрушо-на воҳалари атрофидаги деворлар ўзаро туташтирилиб, алоҳида воҳаларнигина эмас, балки бутун бир мамлакатни ураган ягона мудофаа тизимига айланттирилган.

Ад.: Мухам едов Х., Кддимий мудофаа деворлари, Т., 1961; Мухамедов Х., Ўзбекистоннинг қадимий иншоотлари тари-хидан, Т., 1961.

МУДОФАА ИНШООТЛАРИ – ўт очиш, жанг майдонини кузатиш ва

қўшинларни бошқариш, шахсий таркиб, жанговар техника ва транспорт воситаларини қимоя қилиш сингари тадбирлар учун мўлжалланган иншоотлар. М.и.га турли типдаги окоялар, траншеялар, ўт очиш воситалари учун майдончалар, кузатиш пунктлари, пана жойлар, блиндажлар, махсус ўқдори омборлари, алоқа йўллари ва б. киради. М.и. барпо қилиш жуда узоқ тарихга эга. Қадимда шаҳар ёки қўрғонларни душман ҳужумидан ҳимоя қилиш учун мудофаа деворлари қурилган, қўрғонлар атрофида чуқур хандақлар қазилиб, улар сув б-н тўлдириб қўйилган. Қалъа ёки қўрғон деворларида ўт очиш туйнуклари (шинаклар), буржлар бўлган. Ҳоз. ҳарбий техниканинг тараққий этганлиги натижасида М.и. кўпинча, темир-бетондан қурилади. Шунинг учун ҳам замонавий М.и. пухта никобланиши, оммавий қирғин қуролларицаан ҳимоя қилишга мўлжалланган бўлиши керак.

МУДОФАА ОПЕРАЦИЯСИ - қўшиннинг муайян режа асосида ўтказадиган жанговар ҳаракатлари. Мақсади — олдиндан тайёрланган муҳандислик иншоотларига жойлашиб, ракета-ядро, авиация ва артиллерия зарбаларидан фойдаланган ҳолда душманга катта талафот етказиш, ўз жанговар позицияларини саклаб қолиш ҳамда ҳал қилувчи қарши ҳужумга ўтиш учун қулай шароит яратишдир. М.о. армия, фронт (армиялар гуруҳи), фронтлар гуруҳи қўламида бўлади. М.о.ни муваффақиятли амалга ошириш учун барча мавжуд қуроллардан унумли фойдаланиш, тез-тез манёвр қилиш талаб этилади. Пухта режа асосида ўтказилган М.о. душманга катта талафот етказди, қўшиннинг қарши ҳужумга ўтишига имкон яратади.

МУЖИБУР РАҲМОН, Шайх Мужибур Раҳмон (1920.17.3, Шарқий Бенгалия, Фаридпур округи — 1975. 15.8, Дакка) — Бангладешнинг давлат ва сиёсий арбоби; бош вазир (1972— 75, янв.); президент (1975, янв.-авг.). М. Р. мустамлакачиликка қарши ҳаракатлар-

да қатнашган. Бангладешнинг ташкил қилинишига олиб келган бенгал халқ харакати йўлбошчиси ва Авоми лиг (Халқ лигаси) партияси (1949) ташкилотчиларидан бири. 1975 й.даги ҳарбий тўнтариш вақтида ўлдирилган.

МУЖОҲИД (араб. — этикод учун, муқаддас иш учун курашчи; айнан — жиход урушининг иштирокчиси) — дин, худо йўлида жанг қилувчи киши. Илк исломда ва ўрта асрларда М. ту-шунчаси шу маънода талқин этилган. Йирик ислом рухонийлари ёки ташкилотлари бирор урушни жиход (ғазавот) деб фатво берган ҳолдагина шу уруш қатнашчилари М.лар ҳисобланган. 20-а. бошларида Туркистон минтақасида совет режимига қарши кураш олиб борганлар ҳам узларини М.лар деб номлашган. Ҳоз. даврда мусулмон мамлакатларида демократик харакатларга ва миллим ҳукуматларга қарши кура-шаётган турли гуруҳлар М. номидан фойдаланадилар.

МУЖРИМ-ОБИД — (тахаллуси; асл исми-шарифи Миракхўжа ўғли, 18-а. нинг 2-ярми — ҳоз. Бухоро вилояти Вобкент тумани Кумушкент қишлоғи — 19-а. нинг 1-чорағи) — зуллисонайн шоир. Ўз даври Бухоро адабий муҳитининг забардаст вакили. Таржимаи ҳолига оид маълумотлар етарли эмас. Баъзи манбаларда шоирнинг исми Обидхўжа, отасининг исми Миракхўжа эканлиги қайд қилинган. Мирараб мадрасасида таҳсил кўрган. Дастлаб Мужрим тахаллуси б-н шеърлар ёзган. 19-а.нинг бошларида Амир Ҳайдар унга Обид тахаллусини берган. Лекин у Мужрим тахаллусидан ҳам воз кечмай, хар иккала тахаллус б-н ижод этган. У Амир Ҳайдар саройида мубоширлик вазифасида ишлаган. 80 йилча умр кўрган шоир ҳаётининг сўнгги йилларида қашшоқликдаяшаган. Шеърларида бевафо дун-ёдан, адолатсиз замондан, оқибатсиз одамлардан нолиш — шикоят оханглари акс этган.

Туркий ижодида Навоий ва Машраб, форсий шеърларида Бедилга издошлик қилган. Унинг туркий девонида 459, фор-

сий девонида 206 ғазал бор. Девонларида, шунингдек, мухаммаслари, қитъалари, рубойилари, «Ҳасби ҳол» маснавийси мавжуд. Асарлари тўлиқ ҳолда нашр этилмаган. Ғазалларидан намуналар ҳамда қитъа ва рубойилари босилиб чиққан. Форсий девони мукаммал эмас.

М.-О. анъанавий услубда гўзал ишқий ғазаллар яратган. Уларда сўфиёна рух кучли. Оғир ҳаёт йўлини босиб ўтган шоирнинг аксар шеърларида шикоят, қасрат оҳанги устун. Форсий-арабий сўзлар кўп учраши жиҳатдан шеърларининг тили мураккаб, лекин услуби содда, ифода тарзи равон. Шарқ адабиётини чуқур билиши, етук истеъдод соҳиби эканлиги шеърларидан сезилиб туради. Шеърлари оҳорли ва гўзал ташбеҳу тимсоллар, теран фалсафий умумлашмалар, кескин ижтимоий фикрларга бой. Қитъа ва рубойиларида шоирнинг ахлоқий қарашлари, панднасиҳатлари акс этган. Умуман, дунёнинг номукаммаллиги, жамият кусурлари, одамлар феълидаги иллатларни танқид қилиш шоир шеърятининг асосини ташкил этади.

М.-О.нинг туркий ва форсийда битилган девонларининг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. №976, 1797, 3798, 991).

Ас: Мужрим-Обид, Ғазаллар, Т., 1960; Мужрим-Обид, Рубойий ва қитъалар, Т., 1996.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи [5 жли], 5-ж., Т., 1978; Эшмонов Ғ., Мужрим Обиднинг туркий ижодиёти, Т., 2002.

Эргаш Очилов.

МУЖТАҲИД (араб. — интилувчи, ғайрат қилувчи) — ўрта асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган, яъни мустақил равишда лийнй ақидавий ва ҳуқуқий масалалар бўйича хулоса бера оладиган ва ҳукм чиқара оладиган шахс. Суннийларда диний ҳуқуқ мазҳабларининг асосчилари, шиаларда юқори мартабали рухонийлар ва диний ҳуқуқшунослар М.лар деб аталади.

Ислом уламолари иттифокига кўра, Муҳаммад (ас)нинг кўп саҳобалари ҳам

М. бўлганлар. Чунки кейинги авлодлар улардан исломнинг аввалидаги фикдий илмларни олганлар. 8-а.нинг 2-ярмидан бошлаб мазҳаб асосчилари ва уларнинг усулларини ишлаб чиққан издошлари М. деб атала бошланган. М.лар 3 даражага ажратилган: 1. Шарият даражасидаги М. (мухтаҳид фиш-шар); у амалиётда қўллаган манбаларини ўзи аниқлаган, ўзи шарҳлаган. У ҳеч кимнинг эътирозини қабул қилмаслиги мумкин бўлган. 2. Мазҳаб даражасидаги М. (мухтаҳид филмазҳаб); у ҳар қандай масалани фақат ўз мазҳаби асосчиси манбаларига суянган ҳолда ҳал этган. 3. Айрим масалаларни ечиш даражасидаги М. (мухтаҳид фи-ттаржих); у ўзидан аввалги М.лар ҳал этмаган масалаларни тадқиқ этиш ҳуқуқига эга бўлган. Агарда кўрилайётган масала бўйича ҳукмлар бир неча бўлса, у ўзининг илмий салоҳиятига кўра улардан бирини қувватлаши мумкин бўлган. М. даражасига даъвогар фақиҳ фикхий билимларни мукамал эгаллаган, бошқа М.лар б-н бўладиган мунозараларда ва оммавий чиқишларда ўз қарашларини ҳимоя қилиши лозим бўлган. Ундан ташқари, М. араб тилини мукамал эгаллаган, Қуръон ва унинг тафсилотларини ёд олган, камида 3 минг ҳадисни шарҳлари б-н билиши шарт бўлган. М. одоб-ахлоқи, турмуш тарзи намунали бўлиши лозим. Ҳатто исломнинг дастлабки даврларида ҳам фақиҳлар ижтиҳоднинг биринчи ва иккинчи даражасига камданкам ҳолларда эришганлар. Кўпинча улар вафотидан сўнг шу даражада эътироф этилганлар. 11-а.дан бошлаб «ижтиҳод эшиклари ёпилгач» диний ва ҳуқуқий масалалар бўйича мустақил фикр юритиш мумкин бўлмай қолди. Суннийликда олий даражадаги М.лар деб мазҳаблар асосчилари эътироф этилади. Ҳоз. вақтда айрим муфтийлар, йирик жамоа (қавм)лар раҳбарлари, диний ун-тлар ректорлари ва б. баъзан учинчи даражадаги М. деб эътироф қилинади. МУЗ — қаттиқ ҳолатдаги сув. М. асли шаффоф, рангсиз, фақат қатта хажмда-

гиси мовийроқ рангда. Қор ва қиров ҳам аслида М. дан иборат. Эриш т-раси — 0°. М.нинг 0°даги зичлиги 0,9168 г/см³, яъни сувниқидан камроқ, шунинг учун сувда чўкмайди. М.нинг молекуляр тuzилиши бўшлиқларни вужудга келтиради ва шу туфайли унинг зичлиги кам. 0° даги М.нинг эриш иссиқлиги 79,4 кал/г, сублимация иссиқлиги (қаттиқ ҳолатдан тўғридан-тўғри буғга айланиши) 677 кал/г, иссиқлик сиғими 0,487 кал/г. Тоza М. электр ўтказмайди. М. пластик масса, т-ра пасайган сари пластиклиги камаяди. Юқори босим таъсирида (2000 атм дан бошлаб) М.нинг янги кристалли хиллари вужудга келади. Табиатдаги М. сувга нисбатан анча тоza бўлади, чунки М.да моддалар (1МН4Ғдан ташқари) жуда ёмон эрийди. М. таркибида механик аралашмалар — қаттиқ зарралар, концентрациялашган эритмаларнинг томчилари, газ пу-факчалари бўлиши мумкин. Туз кристаллчалари ва намақоб томчилари туфайли денгиз музи шўрроқ бўлади. Ер шарида М.нинг умумий захи-раси 30 млн. км³ чамасида. Куёш систе-масидаги сайёралар ва кометаларда ҳам М. борлиги тўғрисида маълумотлар мав-жуд. Ер шаридаги М.нинг аксари қисми кутбий ўлкаларда, асосан, Антарктидада тўпланган (бу ерда М.нинг қалинлиги 4 км га етади). Ўрта Осиё тоғларининг ден-гиз сатҳидан 3000 м дан баланд жойла-рида музликлар бор. Текисликларда эса киш совуқ келган пайтларда дарё ва б. сув хавзаларида пайдо бўлади. Ана шун-дай пайтларда, мас, Сирдарё куйилиш жойидан бошлаб 2000 км масофада М. б-н копланади.

М.нинг баъзи хоссалари бошқа мод-далар хоссаларидан кескин фарқ қилади: бу эса табиат жараёнларида муҳим роль ўйнайди. М. сувга нисбатан енгил бўлганидан сув юзидаги М.лар дарёлар-ни ва б. сув хавзаларини тубигача музлаб қолишдан сақлайди. М. (0,45) ва хусу-сан қорнинг (0,95) ёруғликни қайтариш хоссаси қатта бўлганидан М. ва қор б-н копланган ҳудуд (ҳар иккала ярим шар-

даги юкори ва ўрта кенгликларда йилига ўрта ҳисобда 72 млн. км² майдонни М. ва қор қоплаб ётади) куёшдан меъёрдагидан 65% кам иссиқлик олади ва ер шари юзасини совитиб турадиган кучли манба ҳисобланади: ҳоз. иқлим зоналари кўп жиҳатдан ана шу манбага боғлиқ.

Атмосфера, сув ичи ва устидаги, ер юзасидаги ва Ер пўстидаги М. ўсимлик ҳамда ҳайвонларнинг яшаш шароити ва ҳаёт фаолиятига таъсир қилади. М. бир қанча табиий офатларни келтириб чиқаради (учувчи аппаратлар, кемалар, иншоотлар, т.й. ва тупроқнинг музлаши, дўл уриш, қор бўронлари, қор босиши, даре ўзанига муз тикилиб қолиб тошқин бўлиши, экинларни совуқ уриши ва ҳ.к.). Бундай зарарли ҳодисаларни олдиндан айтиб бериш, уларга қарши курашиш ва М.дан турли мақсадларда фойдаланиш (далаларда қорни тутиб қолиш, муздан кечувлар, изотермик омборхоналар яшаш, омборларнинг юзини қоплаш ва ҳ.к.), гидрометеорологик ва муҳандисликтехник билимларнинг, махсус хизматлар (муз разведкаси, қор кўчкиларини кўчириш, дўлга қарши кураш ишлари)нинг вазифасидир. Спорт мусобақалари ўтказиш мақсадида сунъий яхмалаклар ишланади. Табиий М.дан озик-овқат маҳсулотларини, биологик ва тиббий препаратларини сақлаш ҳамда музлатишда фойдаланилади. М.ларнинг йиғиндиси Ернинг узлукли пўсти — криосферани ҳрсил қилади, уларнинг энг кўп сони музликлар шаклида мавжуд. М.ни ўрганиш б-н гляциология, геокриология, қисман гидрология, метеорология ва иқлимшунослик фанлари шу-ғулланади.

МУЗ ЗОНАЛАРИ, Арктика совуқ саҳролари зоналари ёки кутбий зоналар — Шим. кутб б-н Жан. кутб атрофларидаги ўлкалар. Шим. ярим шарда М.з. тахминан 70° ш.к. гача боради, жан. ярим шарда Антарктида ва унинг ён-верига ороларни ўз ичига олади. М.з.да иқлим ниҳоятда совуқ бўлганидан курукликларнинг кўп қисмини кўп йиллик қор ва музлар қоплаб ётади.

Муз қопламаган ерлар тошлокли совуқ чўллاردан иборат. Бундай жойларда жуда сийрак йўсин, мох усади. Ер юзаси кўп жойда ёрилиб кетган.

МУЗ ОҚИШИ — музнинг дарё ва кўллarda сув оқими ёки шамол таъсиридаги ҳаракати. Баҳорги М.о.да муз қопламининг эриб парчаланиши натижасида ҳосил бўлган, қузги М.о.да майда муз парчалари (шуга)нинг ўзаро бирикишидан вужудга келган катта муз бўлақлари ҳаракатланади. Кўпчилик дарёларда қузги М.о.дан олдин шуга оқиши бўлиб ўтади. М.о. пайтида дарёларда муз тикилиши кузатилади.

МУЗ ТИҚИЛИШИ - муз оқиши вақтида дарё ўзанининг торайган жойлари, тирсақлар ва саёзликларда муз йиғилиб, дарёни тўсиб қўйиши. Шим.га оқадиган дарёларда юкори оқимда муз кўчиб қуйи қисмига келиб тўпланишидан ҳам М.т. бўлади. Амударёнинг қуйи оқимида ҳам кузатилади. М.т. баъзан тошқинларга сабаб бўлади.

МУЗАЙНА АЛАВИЯ (1909.20.4. Тошкент вилояти Пискент тумани — 1988.3.3, Тошкент) — шоира, фольклоршунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1968). Самарқанд педбилим юрти (1928—30), Низомий номидаги Тошкент пед. ин-ти (1934—38) да ўқиган. Тошкент шаҳар мактабларида ўқитувчи (1930—40), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида кичик (1940—59), катта илмий ходим (1959—88). М.А.нинг «Бугунги мен» номли биринчи шеъри 1927 й. «Маориф ва ўқитувчи» жур.да босилган. Халқ ижодкорларидан кўплаб фольклор асарларини ёзиб олган ва нашрга тайёрлаган («Оқ олма, қизил олма», 1972; «Совет даври қўшиқлари», 1983 тўпламлари; «Интизор», 1964, «Далли», 1972 дostonлари). Ўзбек халқ қўшиқларининг бадиий-эстетик хусусиятлари, маросим фольклори бўйича тадқиқотлар олиб борган. «Одамийлик» (1964), «Дил нидоси» (1967), «Ён қўшним, жон қўшним» (1974) каби рисоалари одоб-ахлоқ масалалари-

га бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

Ас: Севинчларим, Т., 1959; Ўзбек халқ кўшиклари, Т., 1959; Ўзбек халқ маросим кўшиклари, Т., 1974.

Ад.: Қодирова М., Музайяна Алавия, Т., 1968.

МУЗАЛАР (юн. *musa*) — 1) юнон мифологиясида санъат, фан ва поэзия маъбудалари, Зевс ва Мнемосинанинг 9 қизи. Антик шоирлардан Гесиод (мил. ав. 7-а.) 9 музани эслаганб ўтади. Хусусан, Клио — тарих, Евтерпа — лирик поэзия, Талия — комедия, Мельпомена — т-рагедия, Терпсихора — ўйин, Эрато — муҳаббат лирикаси, Полигимния — гимнлар, Ура-ния — астрономия, Каллиопа Музалар ва Мусей торли чолғу асбоблар билан (Аттика ам-форасидаги сурат, мил. ав. тахм. 440 й.).

— эпос маъбудаларидир. Парнас ва Геликан тоғлари М.нинг ёктирган жойлари ҳисобланган. М.нинг раҳбари Аполлон бўлган. М.нинг айрим номлари кей-инчалик санъатнинг турли кўринишларида синоним сифатида қўлланила бошланган. М. образлари антик ва Европа тасвирий санъатида (С. Боттичелли, Я.Тинторетто ва б. асарларида) ўз ифодасини топган. 2) Кучма маънода М. — илҳом парилари. М. шоир ва санъаткорларга илҳом беради деб ҳисобланган.

МУЗАФФАР (1819 — Бухоро — 1885) — Бухоро амири (1860.23.9 — 1885.13.12). Мантллардан Насруллахоннинг ўғли. Отаси даврида Карманага ҳокимлик қилган. Амир Насрулла вафотидан сўнг, Бухоро тахтига ўтирган. Отаси томонидан Карманага сургун қилинган кишиларни Бухорога қайтариб, юқори лавозимларга тайинлаган. Марказий ҳокимиятга бўйсуншни истамаётган Ҳисор, Шахрисабз, Дарвоз, Кўлоб, Балжувон бекликлари ва Қўқон устига юриш қилиб, уларнинг қаршилигини енгди (1863—65). Маллахон томонидан тахтдан туширилган Қўқон хони Худо-

ёрхон Бухорога қочиб келганида хонлик тахтини қайта эгаллаши учун унга ҳарбий ёрдам берган (1861). М.нинг ҳукмронлик даври Россиянинг Ўрта Осиё хонликларига қарши ҳарбий ҳаракатлари кучайган даврга тўғри келади. Россия б-н бўлган келишмовчиликларни тинч йўл б-н бартараф этишдан умидини узмай, у Нажмиддинхўжа бошлиқ элчиларни Петербургга жўнатди (1865 й. июль). Бирок., кўзланган мақсадга эришилмай, икки ўртада ҳарбий ҳаракатлар бошланди. М. қўшини б-н генерал Романовский бошчилигидаги Россия қарбий кучлари ўртасидаги дастлабки тўқнашув Жиззах б-н Ўратепа ўртасидаги Эржар (Майдаюлғун)да бўлиб, унда Бухоро кўшини мағлубиятга учраган (1866.8.05). М. муфти Муҳаммад Порсо бошчилигидаги элчиларни Афғонистон ва Ҳиндистон оркали ёрдам сўраб Истанбулга юборса ҳам, рад жавобини олган.. 1868 й. 2—3 июнда Зирабулоқ жангида мағлубиятга учрагач, 1868 й. 23 июнда Самарқандда имзоланган Россия—Бухоро сулҳ шартномасига кўра, Бухоро амирлиги Россияга тобе бўлиб қолган. Ўғли ва валиахд Абдулмалик (Катта тура) Россия босқини ва отаси ҳукмронлигига қарши Шахрисабз ва Китобда кўзғолон кўтарганда М. рус кўшинлари ёрдамида уни бостирган (1870). М. даврида Бухоро амирлигининг Россияга қарамлиги кучайиши б-н бир қаторда агиаларнинг таъсири ҳам ортган. Бухородаги Эшон Имло мазоридида дафн этилган М. фаолияти Аҳмад Дониш, Мирзо Абдулазим Сомиий Бустоний, Мирзо Салимбек, С. Айний, Фитрат каби бухоролик тарихчилар асарларида ўзининг талқинини топган.

Ад.: Мирза Абдалазим Сами,Тарих-и салатин-и мангитийа, М., 1962; Трактат Аҳмад Даниша, История мангитской династии, Душанбе, 1967; Аи ни С, История мангитских эмиров [Собрание сочинений, т. 6 (в 6 томах)], М., 1975; Фитрат, Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври, Т., 1992.

Қаҳрамон Ражабов.

МУЗАФФАР АЛИ (16-а.) - мини-атюрочи мусаввир, Ҳирот миниатюра мактабининг намоёнаси. Камолиддин Бехзоднинг жияни. Ҳиротда, кейинчалик Табриз, Исфаҳонда яшаб ижод этган. Бехзод анъаналарини давом эттирган, кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

Низомийнинг «Хамса» (1539—43, Британия музейида), Фирдавсийнинг «Шоҳнома» (1537, Париждаги Ротшильд мажмуасида) асарлари ва б. кўлэмаларни, Исфаҳондаги «Чиҳил сунтун» қасрини нақш ва тасвирлар б-н бадиий беаган.

МУЗАФФАР МИРЗО, Музаффар Ҳусайн Мирзо (1473-1509) -Ҳусайн Бойқароннинг 6-ўғли. Онаси — Хадича бегимдир. М. М. табиатан худбин, ўжар ватантиқэди. Хадичабегим М. М.ни валиаҳд этиб тайинлашга уринган. Бироқудумга кўра, валиаҳдлик Султоннинг катта ўғли Бадиуззамон Мирзонинг ҳаққи эди. Севикли хотини Хадича бегим таъсирига тушиб қолган Султон М. М.ни кўпроқ суярди. Султоннинг бу ҳаракати бошқа ўғилларига ёқмас, натижада улар доим оталарига қарши ҳаракатда бўлардилар. 1497 й. Ҳусайн Бойқаро М. М.га энг бой ва маъмур Ас-тробод вилоятини инъом қилади. 1506 й. май ойида Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхонга қарши йўлга чиқиб, Бобо Илоҳий мавзеида вафот этади. Хадича бегимнинг иродаси б-н мамлакат тахтига Бадиуззамон Мирзо ва М.М.лар ўтиради. Мамлакатда кўш х.уқмдорлик вужудга келади. Ҳар 2 шахзода ўз тахт-гоҳини Ҳиротнинг 2 чеккасига қуради. 1507 й. Муҳаммад Шайбонийхон Ҳуросонга кириб, 1 жангдаёқ ҳар 2 шахзоданинг кўшинини тормор этиб Ҳиротни эгаллайди. Бадиуззамон Мирзо Синдга, М. М. эса, Астрободга кочади. 1509 й. М. М. Астрободда бедаво дардга учраб 37 ёшида вафот этади.

МУЗАФФАРИЙЛАР ДАВЛАТИ - 14 а.нинг 40—50-й.лари бошида Эронда мавжуд бўлган давлат. Ҳулоқуийлар давлатининг инқирозидан кейин вужудга келган. Унга мўғулларнинг Язддаги

но-иби Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффар (Элхонийларнинг Язддаги ноиби) асос солган. У Эрондаги мўғул давлатининг таназзулга учраганидан фойдаланиб, Кермон (1340), Форс (1353) ва Исфаҳон (1356)ни ўз давлатига қўшиб олган. Амир Темур 1393 й.да Жан. Эронни босиб олгандан кейин М.д. барҳам топган. Ҳ. Қазвинийнинг «Тарихи гузида» («Танланган тарихлар») асаида М.д. тарихини Маҳмуд Қутбий (15-а. боши) ёзганлиги қайд этилган. М. д. хукмдорлари: Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффар (1314—58); Шох Маҳмуд (1358—64); Жалолиддин Шох Шужоъ (1364-84); Мансур (1387-93).

МУЗАФФАРОВ Аҳрор Музаффарович (1909.1.9, Чимкент ш. -1987.22.5, Тошкент) — биолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1960), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1969), биол. фанлари д-ри (1952), проф. (1955). Тошкент билим юртини тугатган (1929). Фарғона педагогика ин-ти доценти (1944 й.дан), Марғилон ўқитувчилар ин-ти директорининг ўқув ва илмий ишлар бўйича ўринбосари (1945 й.дан), Ўзбекистон ФА Ботаника ва зоология ин-тида катта илмий ходим (1946—48), ихтиология ва гидробиология бўлими бошлиғи (1949—50), Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти спорали ўсимликлар лаб. мудири (1950—56), директори (1956—60). ТошДУ биол. ва тупроқшу-нослик ф-ти тубан ўсимликлар кафедраси мудири (1955—62), Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси ва биол. бўлими бошлиғи (1960—70), ФА микробиология бўлими бошлиғи (1970—77), 1985 й.дан ФА Президиуми биол. фанлари бўлимининг акад. котиби. М. Ўрта Осиё тоғларидаги сув ҳавзаларининг сувўтлар флорасини, биринчи марта сувўтларнинг тарқалиш қонуниятларини ўрганди. Сувўтларни сунъий йўл б-н кўпайтириб, улардан халқ хўжалигининг турли тармоқларида фойдаланиш мумкинлигини исботлаб берди. Шогирдлари б-н сув ўсимликларидан ифлосланган сувларни биологик усулда

тозалаш, атмосфера азотини тўпловчи кўк-яшил сувўтлардан пахтачилик, ғаллачилик ва шоликорликда фойдаланиш йўллари ишлаб чиқди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979).

Ас: Флора водорослей горных водоёмов Средней Азии, Т., 1958; Флора водоёмов Средней Азии, Т., 1965; Хлорелла, Т., 1974 (ҳамкорликда).

МУЗАҲҲИБ (араб. — зарҳалловчи) — ҳал берувчи уста. Китобат санъатида кўлёзма китобларнинг мукрва, сарлавҳа, унвон ва саҳифаларини, нақшошлиқда бино ва буюмларнинг нақшларини олтин ёки кумуш суви югуртириб безаган.

МУЗБЕЛ ДОВОНИ - Чатқол тизма тоғлари (Тошкент вилояти)даги довон. Бал. 3060 м. Оҳангарон водийсидаги Янгиобод ш.дан чиккан йўловчилар Ду-кантсой, Алатанга, Музбел сойларининг водийларидан М.д.га, ундан Музбел тиз-маси сувайирғичи орқали Тераклисой, Окбулоқсой, Чатқолдарёси водийларига, сўнгра Бурчмулла кишлоғига ўтишлари мумкин. Довондан июнь-сент. ойларида фойдаланиш хавфсиз.

МУЗБЕЛ ТИЗМАСИ - Чатқол тоғлари таркиби (Тошкент вилояти)даги тизма. Тераклисой қавзасида жойлашган. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Уз. 20 км. Энг баланд жойи 2510 м. Ўрта карбон даврининг гранодиорит, гранит, оҳақтош, сланец, кумтошларидан тузилган. Унчалик парчаланмаган, симметрик жойлашган, ён бағирлардаги сойлар (Қорабузуксой, Реваште) булоқлардан тўйинади. Жигарранг тупроқларда си-Ирак арчазорлар тарқалган. Қуйи ярус-да буталар, бугдойиқ ва б. турли ўтлар ўсади. Ёзги яйлов си-фатида фойдалани-лади, маҳсулдорлиги гектарига 3—5 ц.

МУЗЕЙЛАР (юн. musion — музалар-га бағишланган жой) — тарихий, мод-дий ва маънавий ёдгорликларни тўплаш, сақлаш, ўрганиш ва тарғиб қилиш иш-ларини амалга оширувчи илмий, илмий-маърифий муассасалар. М. хазинасида, асосан, моддий ва тасвирий нарсалар,

шунингдек, санъат асарлари жамланади, шу б-н бирга ёзма манбалар (қадимдан ҳоз. давргача бўлган тарихий қимматга эга кўлёмалар, босма ҳужжатлар, кито-блар) сақланади.

Замонавий М.нинг кўпларига тадқиқот ва таълимтарбиявий вазифа-ларнинг бир бутунлиги хос. М.нинг ўзига хос илмий оммавий ва тарбиявий шак-ллари — экспозиция, кўргазмалар.

Замонавий илмий таснифда М. тур ва соҳалар бўйича фарқланади. Ижтимоий вазифасига кўра илмий тадқиқотмаърифат (М.нинг асосий қисмини ташкил этади, баъзан улар халқ М., оммавий М. деб ҳам аталади), тадқиқот (илмий тадқиқот ин-тлари қошида ўзига хос лаб. вазифасини ўтовчи) ва ўқув М.ига бўлинади. Соҳалар бўйича тарих, қ.х., табиатшунослик, санъатшунослик, адабиёт, техникага оид ва бошқа М.га бўлинади. Шунингдек, М.нинг мемориал музейлар, маж-муа ўлкашунослик каби турлари бор.

М. катта илмий тадқиқий ва тарбиявий ишларни олиб боради: тўпламларни бут-лайди ва ўрганади; илмий кужжатларни тайёрлайди, музей ашёларини сақлаш ва таъмирлаш тарғибини яратади, моно-графия, каталог, йўл-кўрсаткичлар нашр этади; замонавий музейшунослик ишлаб чиққан илмий усул ва методология асоси-да экспози-цияларда илмий ташвиқотлар олиб боради. Томошабинлар б-н ишлаш-нинг энг муҳим шакли экскурсиядир.

Сиёсий, илмий, маданий, иктисодий эҳтиёжларни қондирувчи М.нинг пай-до бўлиш тарихи узоқ қадимга бориб такалади. М.нинг ўтмишдошлари табиат ва ижтимоий ҳаётдан олинган асл буюм-ларни хўжалик мақсадларида ва моддий бойлик сифатида эмас, балки мемориал гувоҳнома ва эстетик қимматли асл нар-салар сифатида сақлана бошлаган давр-да юзага келган. Критдаги Кнос сарой хазинаси (мил. ав. 16-а.), Ванлар саройи ва инк ко-ҳинларининг архиви (мил. ав. 13—12-а.лар, Хитой), Ниневия сарой кутубхонаси (мил. ав. 1-з.) ва б. шулар жумласидан. Қддимдан ибодатхона,

кейинроқ хусусий тўпламларда (мил. ав. 3-а.дан) асосан санъат асарлари жамланган (Варрес, Сулла галереялари, Сервилий, Кресе, Лукулл, Помпеи, Цезарь ва б. тўпламлари). Византия собор ва монастырларида, кейинроқ Франция, Италия, Германия ва б. мамлакатлар соборларида турли хил тўпламлар сақланган. Европада илмий вазифалар юклатилган М.нинг пайдо бўлиши буюк географик кашфиётлар, амалга ошаётган давр — Уйғониш даврига тўғри келади; бу даврда хайванот ва ўсимлик дунёси намуналари, минераллар, геодезия ва астрономия асбоблари, этнографик аҳамиятга эга нарсалар жамланган; табиий, илмий, этнография ва тарихийбадий ноёб нарсалар жамланган сарой тўпламлари (кунсткамералар, мюнцкабинетлар ва б.) шухрат қозонган. Дастлаб М. ва улар ҳақидаги дастлабки тавсифлар, шунингдек, музейшунослик ҳақидаги назарий асарлар ҳам шу даврда пайдо бўлди. Флоренция (Л. Медичи, 15-а.), Рим (Ватикан музейи, 16-а.), Дрезден (Август Саксонский, 16-а.) ва б. жойлардаги антик давр ёдгорликлари тўпламлари шу даврга мансуб. 17—18-а.ларда кейинчалик кўплари давлат миллий М. негизини ташкил қилган хусусий тўпламлар (тарихий, археологик, табиатшунослик, санъатшунослик) шаклланди.

Ўзбекистонда М. 19-а.нинг 2-ярмида ташкил этила бошлаган. 20-а. бошида Ўзбекистонда фақат 3 музей — Тошкент ўлкашунослик музейи (1876, ҳоз. Ўзбекистон тарихи музейи), Самарқанд халқ музейи (1896, ҳоз. А. Икромов номидаги Ўзбекистон халқлари маданияти ва санъати тарихи музейи), Фарғона халқ музейи (1899, ҳоз. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи) бор эди. Уларнинг тўпламлари кам, экспозицияларининг купи тасодифий матери-аллардан ташкил топган. 20-а. 20-й.ларидан турли соҳадаги М. ташкил этила бошлади. Музейлар ва маданият ёдгорликлари давлат ихтиёрига ўтказилиб, муҳофаза қилина бошланди. Илмий экспедициялар уюштирилиб, М. учун коллекциялар тўплаш

иши йўлга қўйилди, кўплаб М. ташкил этилди. Ҳозир Ўзбекистондаги М.нинг асосий қисми Ўзбекистон маданият ишлари вазирлиги қарамоғида. Йирик М.: Ўзбекистон тарихи музейи, Темурийлар тарихи давлат музейи, Ўзбекистон санъат музейи (1918), А. Икромов номидаги Ўзбекистон халқлари маданияти ва санъати тарихи музейи, Ўзбекистон табиат музейи (1876) ва б., Республиканинг деярли барча вилоятларида ўлкашунослик М.и, жаҳон аҳамиятига молик мемориал М. бор.

М., таълимтарбия ва илмий вазифаларга эга бўлган М. тизими таракқиётига объектив эҳтиёжлар ортиб бормоқда. АҚШ, Италия, Франция, Буюк Британия, Германия, Россия ва б. мамлакатлар энг таракқий этган М. тизимига эга.

М.нинг халқаро майдонга чиқиши б-н уларнинг тавсир доираси кенгайиб бормоқда. Бунда кўрғазмалар айирбошлаш биринчи ўринда туради. М. жаҳоннинг турли мамлакатларига ўз хазиначарини юборди, айти пайтда чет мамлакатларнинг кўрғазмаларини ўзларида қабул қилади ва кўрғазма ҳамда М.да намойиш этади. М. халқаро маданий алоқаларни кенгайтиришга ёрдам бермоқда, миллий маданиятларнинг ўзаро бойиши ва халқлар ўртасида ҳамфикрликни ривожлантиришга катта ҳисса қўшмоқда.

Жаҳон М.и халқаро ташкилотга бирлашган, ЮНЕСКО таркибида Музейлар халқаро кенгаши (ИКОМ) мавжуд, унинг таркибига миллий М.нинг кўмиталари кирган.

Ад.: Садькова Н. С., Музейное дело в Узбекистане, Т., 1975; Садьков Х., Гласе Ю. И., Цой Е., Музеи Узбекистана, Т., 1978; Содиқова Н. С., Маданий ёдгорликлар хазиначиси, Т., 1981.

Нафиса Содиқова.

МУЗЕЙШУНОСЛИК, музеология — музейлар тарихи, уларнинг ижтимоий вазифалари, музей иши назарияси ва методикаси масалаларини ўрғанадиган фан тармоғи. М. тизимига музей иши на-

зарияси, музей иши тарихи (музей тарих-шунослиги б-н), музей манбашунослиги, музейлар ва музей тадқиқотлари фаолиятига дойр барча ўзига хос томонларни ўрганувчи илмий методика киради. М. музей буюмларини жамлаш, музейга келувчиларни ўрганиш жараёнида дала тадқиқотлари усуллари ва бевосита мунтазам кузатув ишлари, ижтимоий усулларни қўллайди. М.нинг бошқа фанлар б-н хар томонлама узвий боғлиқлиги унинг объектв жихатдан мураккаблигини белгилайди. М. ҳам ижтимоий, ҳам табиий фанлар б-н бирдек боғлиқ, айниқса, музейнинг мавзуга оид фанлар ва ёрдамчи фан соҳалари (тарих, археология, геология, этнография, адабиётшунослик, зоология, санъатшунослик ва б.) б-н умумий томонлари кўп. М.да музейларнинг табиат ва жамиятни ўрганиш б-н узвий боғлиқ бўлган манбаларни жамлаш, музей буюмларини илмий хужжатлаштириш, ўрганиш ва сақлаш, экспозиция ва кўргазмалар ташкил этиш, илмиймаърифий, ғоявийтарбиявий фаолияти ва б.да намоён бўладиган ижтимоий вазибалари устида тадқиқотлар олиб боради. Музейларни тўлдириш, ёдгорликларни ҳисобга олиш, сақлаш ва реставрация қилишнинг илмий тамойиллари ишлаб чиқилади.

М, соҳасидаги ишлар йирик музейлар, таъмирлаш устахоналари ва и. т. ин-тларида амалга оширилади. Халқаро миқёсда музей ишини мувофиқлаштириш ва тажриба алмашиш ишларини кўп мамлакатларда миллим кўмиталари бўлган ЮНЕСКО қошидаги Халқаро музейлар кенгаши (ИКОМ) амалга оширади.

Жахрндаги кўплаб мамлакатларда М. масалаларига бағишланган жур.лар чоп этилади (ЮНЕСКО нинг «Museum» жур. ва б.), илмий тадқиқот ин-тлари, илмий марказлар, кафе-дралар мавжуд.

Ўзбекистондаги йирик музейларда М.ка дойр и.т. ишлари олиб борилади. Айниқса, «Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш

тўғрисида» ЎЗР Президентининг 1998 й. 12 январдаги фармони М. соҳасида бурилиш ясади. Унга кўра, мамлакат Маданият ишлари вазирлиги, бошқа вазирлик ва идораларга тегишли барча турдаги мавжуд музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, қўллабқувватлаш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатишни таъминлаш мақсадида вазирлик қошида музейларни қўллаб-қувватлаш республика «Ўзбекмузей» жам-ғармаси ташкил этилди. Унинг фаолиятининг асосий йўналишлари қаторида М.да умумий сиёсатни амалга оширишни таъминлаш, М. соҳасида халқаро алоқаларни, ўзаро фойдали ҳамкорликни ривожлантириш, Ўзбекистон ва хорижда кенг кўргазма фаолияти орқали мамлакатнинг бой тарихи, бугунги ютуқларини дунё жамоатчилигига танитиш, музейларда сақланаётган ноёб экс-понатларни жаҳон миқёсида тарғиб этиш; М.ка замонавий техника воситаларини татбиқ этиш, улардан самарали фойдаланишга оид дастурлар и.ч. ва уларни амалга оширишга кўмаклашиш белгиланди. М. соҳасига оид илмий-амалий, маънавиймаърифий, рангли «Мозийдан садо» жур. нашр этилади.

Машхура Шарипова, Гавҳар Фузаилова.

МУЗЕЙ-ҚЎРИҚХОНА - табиий тарихий, моддий ва маънавий ёдгорликларни сақловчи илмийтадқиқий ва маданиймаърифий муассаса; таркибига экспозициядан ташқари кўриқхона худудида жойлашган меъморий, тари-хий ва б. ёдгорликлар ҳам кирадиган музейлар. М.-қ.нинг тарихийбадий, тарихий-меъморлик, тарихиймаданий, ҳарбийтарихий, шунингдек комплекс (мажмуа) турлари бор.

МУЗЁРАР — музлаб қоладиган сув хавзалари (кўллар, дарёлар, океанлар) да кемалар қатнови учун йўл (канал) очиб берадиган эшак винтли кема. У музни тумшуғи б-н ўз оғирлик кучи таъсирида ёриб ва ёни б-н синдириб йўлни кенгайтириб боради. М.нинг тумшуғи ва куйруғи ўткир қиррали қилиб, мустаҳкам

пўлат қоплаб ясалади. Тумшуғи муз сиртига чикиб туриши учун 20— 35° қия қилинади. Эшкак винтлари битта, баъзида иккита ёки учта бўлади. М. бош турбинаси (двигатели)нинг қуввати — 55мВт га етади. Биринчи кучли М. — «Пайлот» 1864 й. Россияда қурилган (двигателининг қуввати 44,2 кВт). Кей-инчалик СССР, АҚШ, Канада, Финляндия, Швеция, Данияда йирик М.лар ясалган.

МУЗКЎЛ ТИЗМАСИ - Шарқий Помир (Тожикистон)даги тизма. Мурғоб дарёсидан шим.да. Асосан кенглик бўйлаб чўзилган, шим.га ёйсимон букилган. Уз. 110 км. Энг баланд жойи 6233 м. Аксари метаморфик сланец, оҳақтош ва кумтошлардан таркиб топган. Баланд жойлари тоғ-музлик рельефига эга; музликлар бор. Тик ён бағирларида қоя ва курум тошлар, этакларида баланд тоғ сийрак чўл ўсимликлари учрайди.

МУЗЛАГАН ТОҒ ЖИНСЛАРИ - таркибида муз сакдовчи табиий минерал ва органикминерал агрегатлар. Ер пўстининг энг юқори қатламида унинг қисқа муддат, мавсумий ва кўп йиллик яхлашидан вужудга келади. Узлуксиз музлаган қолатда бўлган вақтига қараб қисқа муддатли ва мавсумий музлаган (бир йилдан кам муддат), бир йилдан икки йилгача ва кўп йиллик (икки йилдан ортиқ) музлаган тоғ жинсларига бўлинади. Агар тоғ жинслари 0° дан паст т-рада совиб таркибида муз сақламаса улар совук тоғ жинслари дейилади.

МУЗЛАНИШ — 1) Ер юзасида узок давр мавжуд бўлган табиий музлар, асосан музликларнинг йиғиндиси. Мас, Кавказ, Помирдаги тоғ музликлари, ёки Антарктида, Гренландиядаги материк типидagi музликлар; 2) иқлимнинг совиши натижасида музликлар майдонининг анча кенгайиш жараёни. Қ. Музлик даври, Антропоген система (давр).

МУЗЛИК — шароит қулай жойларда қор тўпланишидан ҳосил бўлиб, қия томонга силжиб турувчи муз массаси. Қор чегарасидан юқорида рельефнинг ботик жойида тўпланадиган қорнинг зичлани-

шидан вужудга келади. Ер юзасида ҳоз. вақдaги М.лар майд. 16,1 млн. км2 дан ортиқ (қ. Музликлар). М.лар жойлашган ўрни ва шаклига кўра тоғ М. ва текислик М.га бўлинади. М. ни-шаб томонга сурилиб туради. 1° қияликда ерда М. силжиши учун калинлиги 55—60 м бўлиши керак. 45° қияликда 1,5—2 м калинликдаги муз силжийди. М.нинг силжиш тезлиги муз т-расига, жойнинг қиялигига ва муз қалинлигига боғлиқ. М. кунига бир неча мм дан 2—3 м гача силжиши мумкин. Тоғ музликлари дарёларни сув б-н тўйинтирувчи манбадир. Баъзан сулжиб бориб, водийларни тўсиб қўяди ва сув тошқинларига сабаб бўлади.

МУЗЛИК ДАВРИ — Ернинг геологик тарихида нисбатан узок, давом этган давр. У даврда иқлимнинг умумий нисбий совиши натижасида жуда совук бўлган вақт (бунда йирик материк музликлари вужудга келган) илиқ иқдимли вақт б-н кўп марта алмашилиб турган. Иқлим иликлаганда (музликлараро давр) материк музликларининг кўп қисми эриб кетган. Шим. Американинг куйи протерозойида, Африка ва Австралиянинг юқори рифейида, Осиё ва Шим. Американинг вендида, Африканинг ордовикида, Гондвана материгининг карбон охири ва пермь бошида аниқланган. Плейстоцен М.д. энг кўп ўрганилган (қ. Тўртламчи система (давр)).

МУЗЛИК ЁТҚИЗИҚЛАРИ - ҳосил бўлиши ҳоз. ёки қад. тоғ музликлари ва материк муз копламлари б-н генетик боғлиқ бўлган геологик ётқизикларнинг қатта гуруҳи. Музлик (гляци-ал ёки морена) ва сув-музлик ётқизикларига бўлинади. М.ё. музлик ўрнида муз б-н келтирилган чақик жинслардан вужудга келади. Ҳар хил ўлчамдаги бўш тоғ жинслари, валунлар, кумтошлар, қум ва х.к.дан иборат. Сув-музлик ётқизиклари музлик ичида ва чеккаларида эриган сув оқими б-н ҳосил бўлади. М.ё.нинг барча турлари мураккаб бирикмадир. Антропоген даврида қатта материк музликлари бепоён майдонларни қрплаб ётган.

МУЗЛИК НАЗАРИЯСИ - Ер юзасида бир неча марта жуда катта майдонларни қрплаган музликларнинг ривожланиши ҳақида илмий тасаввурлар системаси. Тоғларда қад. музликларнинг ҳоз.га қараганда бир неча марта кўп тарқалганлиги ҳақида ғоя Альп тоғларини тадқиқ этган олимлар томонидан 18-а. охиридаёқилгари сурилган эди. Европа ва Шим. Америкадаги катта майдонларда сочилиб ётган ва ўзининг асли пайдо бўлган жойидан юзларча ва минглаб км узокқа олиб борилган тоғ жинсларининг келиб чиқиши ўрганилди. Ётқизиклар ва валунлар тоғ олди ва тектисликларга музлик ҳаракати б-н келтирилганлиги маълум бўлди ва кўпчилик олимлар томонидан эътироф этилди. М.н., асосан, Ер тарихининг охириги босқичига тааллуқли бўлиб, бу даврда кенг майдонлар муз б-н қопланган. Бу ғояга асосан музлик б-н қопланиш бир неча марта такрорланган (полигляциализм). Плейстоцен давомида совуқ (муз қрпланиши, гляциаллар) ва илик (музликлараро, интергляциаллар) даврлар алмашилиб, ўрта кенгликларда муз қоплами гоҳо эриб, гоҳо яна босиб турган. Ҳоз. замон тасаввурига кўра иқлимнинг бир неча марта алмашилиши илмий асосланган. Иқлимнинг бир неча марта кучли совиб кетиши натижа-сида муз босишининг такрорланиши Ернинг геологик тарихида охириги даврдан ташқари анча қад. геологик ўтмишда қам содир бўлганлиги аниқланган.

МУЗЛИКЛАР — силжиб турадиган табиий муз тўпламлари. Бир суткада бир неча см дан ўнлаб м гача силжийди. М. кўп йиллар давомида тўпланган қррлардан пайдо бўлади. Кутб ўлкаларида (Антарктида, Гренландия ва шим. оролларда) калинлиги 2 —3 км га етадиган муз қатламлари ҳосил бўлади. М. морфологик жиҳатдан 3 турга: ер усти музлиги, тоғ музлиги ва қирғоқдаги денгизга томон ястаниб ётган шельф туридаги музликка бўлинади. Тоғ музлигининг йириклари: Аляскадаги Беринг (170 км), Помирдаги Федченко (77 км), Қорақурумдаги Сиа-

чен (75 км) ва б. Энг йирик тоғ музлиги Ўрта Осиё тоғларида. Ер юзидagi М.нинг умумий майд. 16,1 млн. км² дан кўпроқ (қуруқликнинг тахм. 11%), ҳажми тахм. 30 млн. км³. Шундан 15 млн. км² қуғб музлиги ҳисобланади. Тяньшанда 8622 км², Помирда 8400 км², Ката Кавказда 1430 км², Франц-Иосиф ерида 13735 км², Новая Земляда 22423 км². Северная Земляда 12472 км², Камчаткада 866 км², Олтойда 800 км² дан кўпроқ музлик бор.

М. кўриниши ва хусусиятлари жиҳатидан ҳам бўлинади. Мас, остки қавати қаттиқ муздан иборат фирн музлиги, сўнган вулкан кратерларида жойлашган кальдера музлиги, юқори қисмига қор тўпланадиган ҳавза, қуйи қисми музлик тилидан иборат водий музлиги ва Х.К. Булардан ташқари, водийда шаршарага ўхшаб осилив турган осма водий музлиги, тоғнинг икки ён бағрига оқиб тушган хуржун шаклидаги музлик (Помирдаги Наливкин музлиги), ясситоғларда жойлашган Скандинавия типидagi музлик, материкни қоплаб олган Гренландия типидagi материк музлиги (Арктика ва Антарктидада) бор. М. чучук сув манбаи ҳисобланиб, айниқса, қуғоқчил р-нларда (мас, Ўрта Осиёда) катта аҳамиятга эга. Ўрта Осиё тоғларида 7000 гаякин катта-кичик М. бор. Уларда тахм. 2000 км³ сув бўлиб, у Ўрта Осиё дарёларидан деярли 12 йил давомида оқадиган сув миқдорига тенг. Ўзбекистондаги кўпгина йирик дарёлар, мас, Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Чирчиқ, Сўх ва б. М.дан бошланади ва республика халқ хўжалигидаги ширкат ва деҳқон фермер хўжаликлари ерларини .сув б-н таъминлашда катта аҳамиятга эга. М.даги сув ресурсларидан тўғри ва рационал фойдаланиш учун музлик режимини, ташки ва ички жараёнларини билиш лозим. Бу ишлар б-н асосан, гляциология фани шуғулланади. Ўрта Осиёдаги М., асосан, Ўзбекистон ФА, Ўрта Осиё Гидрометеорология ин-ти ва қўшни мамлакатлар илмий марказлари томонидан ўрганилмоқда.

МУЗЛИКЛАРАРО ДАВР (интер-

гляциал) — тўртламчи система (давр) даги совуқ музлик эпохалари орасида иклимнинг нисбатан иликланиш даври. М.д.да мўътадил кенгликларда муз коплами бутунлай эриб кетган.

МУЗЛОҚ ЕРЛАР — к. Абадий музлоқ ер.

МУЗОРАЪА (араб. — чоракорлик) — ислом мамлакатларида суғориладиган ердан олинадиган ҳосилнинг бир қисми эвазига ижарага бериш. М. тахм. 14-а. дан бошланиб, шартномаси ёзма шаклда тузилиб, натура б-н тўланадиган ижара ҳақи аниқ белгиланган. М. амалда ерсиз дехқонларни йирик ер эгаларига тобе қилиб қўйган.

МУЗРАБОТ ТУМАНИ - Сурхондарё вилоятидаги туман. 1968 й. 25 дек.да ташкил этилган. 1994 й.гача Гагарин тумани деб аталган. Вилоят ҳдаудининг энг жан. қисмини эгаллайди. Шим.да вилоятнинг Шеробод ва Қизирик, шарқда Ангор туманлари, жан.-шарқда Термиз тумани, жан.да Амударё орқали Афғонистон, ғарбда Туркменистон б-н чегарадош. Майд. 0,74 минг км2. Аҳолиси 99,1 минг киши (2002). Туманда 9 қишлоқ фуқаролар йиғини (Беш-қўтон, Болдир, Гулистон, Музработ, Навбахор, Ободон, Халқобод, Шўроб, Қорақамар) бор. Туман маркази — Халқобод қишлоғи.

Табиати. Туман ҳудуди асосан, текисликдан иборат, шим.дан жан.га Амударёга томон пасайиб, ғарби Қўхитанг тоғининг жан. қисмига ёндашади. Ўртача т-ра янв.да 0° дан 2° гача, июлда 37°—42°. Ёзи узок., иссиқ ва қуруқ. Йиллик ёғин микдори 110—120 мм. Вегетация даври 250—280 кун. Туманда Афғон шамолнинг таъсири кучли. М.т. ҳудудидан Қорасув дарёси, Музработсой ва Занг канали оқиб ўтади. Тупроғи бўз тупроқ, шўрхок, тақирлар ҳам учрайди. Ёввойи ўсимликлардан янтоқ, ғижмалоқ (туякорин), саксовул, қамиш ўсади, ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, чиябўри, жайра, илон, тошбақа, Амударё соҳилларида қобон, қоплон учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунинг-

дек, тожик, рус, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км2 га 133 киши (2002).

Хўжалигининг асосини қ.х. ташкил этади. Пахта тозалаш ва асфальт, ёғмой з-длари, 1 қўшма корхона, 8 пахта тайёрлаш пункта, маиший хизмат кўрсатиш, дон маҳсулотлари к-тлари ва б. корхоналар бор. Қ.х, асосан, пахта етиштириш ва дехқончиликка ихтисослашган. Суғориладиган ерлар 36066 га, шу жумладан, 15505 га ерга пахта, 13298 га ерга ғалла, 473,5 га ерга беда, 206,5 га ерга картошка, 745 га ерга ем-хашак экинлари, 571 га ерга сабзавот ва полиз экинлари экилади, 18 га ер боғлардан иборат. Туманда 9 ширкат хўжалиги, чорвачилик мажмуоти, 562 фермер хўжалиги, 6 фермер хўжаликлар уюшмаси мавжуд. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 27,4 минг кррамол, 34,6 минг куй ва эчки, 60,5 минг парранда бор. Туманнинг жан.дан т.й. ўтган. 54 умумий таълим мактаби (30 мингга яқин ўқувчи), 4 коллеж ва лицей, 25 кутубхона, 29 клуб ва маданият уйлари ишлаб турибди. 3 касалхона, поликлиника, 12 дорихона Музработ туманидаги ун комбинати.

ва б. тиббий муассасаларида 124 врач ва 745 ўрта тиббий ходим ишлайди. 1969 й.дан «Меҳнат зафари» туман газетаси чиқарилади (адади 2000). Туман ҳудудида жез даврига оид Сополлитепа, Кам-пиртепа (мил. ав. 3— мил. 3-а.), Қорақамар ғорлар мажмуоти (1-а.), Бузрукота меъморий мажму-аси (15-а.) ва б. кад. ёдгорликлар бор.

МУЗРАБОТСОЙ (ўрта оқимида Кам-пиртепасой) — Сурхондарё вилояти Шеробод ва Музработ туманлари ҳудудидаги сой. Қўхитанг тоғининг жан.-шарқий ён бағридан (3139 м) бошланади. Уз. 62 км, ҳавзасининг майд. 126 км2. М.нинг бош қисми Мачайлисой деб юритилади. Баҳорда унга умумий уз. 63 км бўлган 30 га яқин сой қўшилади. М.нинг йирик ирмоқлари Томчилисой, Анжирбулоқ. М.дан Шеробод чўлидаги хўжаликлар сув олади.

МУЗРОБШОХ ХОРАЗМИЙ МАҚБАРАСИ — Хоразм вилояти Ҳазорасп туманидаги меъморий ёдгорлик (16—18-а.лар). Мақбара Хоразм давлат ва дин арбоби Музробшоҳга аталган.

Вир хонали, пештоқ гумбазли, пишиқ гишдан қурилган, безаксиз. Мақбара тарҳи 7,3x8,3 м, гўрхона мурабба тарҳли 4,9x4,9 м. Пештоқи хоразм меъморлигига хос услубда — киравериши чуқур равокли, икки ён томонларига ва те-пасига майд равоқчалар ишланган. Юқориси гиштин шарафа б-н яқунланган.

Ад.: Ман Ёковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

МУЗТОҒ — қ. Айсберг.

МУЗТОҒОТА — Қашқар тоғ тизмасидаги гумбазсимон чўққи (7555 м), Хитойнинг ғарбий қисмида. Гнейс ва кри-сталли сланецлардан таркиб топган. Калин муз қатлами б-н қопланган (номи шундан). Фирн қоплами музликларни (уз. 16 км гача) таъминлаб туради. Чўққига чиқиш жуда қийин.

МУЗҚАЙМОҚ, мороженое — тухумқаймоқ ёки турли мевалардан тай-ёрланадиган яхна ширинлик. М. учун дастлаб асосий масаллик бирикмасини тайёрлаш ва бирикмани музлатиш жараёни талаб этилади. Қаймоқли М. учун тухум ёки тухум сариғи шакар б-н қориштириб ийланади, шакари эригач, иссиқ сут қуйилади ва чил-чўп б-н бетўхтов айлантриб турилади. Идишда яхши аралашган қуёқ масса ҳосил бўлади. Унга ванилин қўшилади, сўнгра қолип идишларга қуйилиб, совитиб, музлатилади. 1 кг М. олиш учун масалликлар (г ҳисобида): сут 600, қаймоқ 75, шакар 250, ванилин 0,1, тухум 3 дона. Мевали М. учун мева кайнатиб пиширилади, сўнгра сим элакдан ўтказилиб, пюре тайёрланади. Қайноқ сувда шакар эритилади. Масалликлар совигач, пюре б-н қиём аралаштирилади ва қолипларга солиб музлатилади. 1 кг М. учун 200 г мева (қулупнай, мандарин ва б.), 325 г шакар, 1 г лимон кислотаси керак бўлади.

МУИН ХАЛФА БОБО

МАҚБАРАСИ — Тошкентдаги меъморий ёдгорлик (19-а.). Самарқандлик халфа (курувчи, уста) Муин ўзи учун қурдирган. Мақбара пештоқ гумбазли, бир хонали. Умумий тарҳи 5,48x6,16 м, гўрхона мурабба тарҳли (3,05x3,05 м). Унда Муин бува ва ўғли Умархон сағанаси сақланган. Хонага ёруғлик ғарбий деворидаги панжара б-н безатилган тобадондан тушади. Қурилишида силлиқланган пишиқғишт (24x25x3,5 см) дан фойдаланилган.

Ад.: Булатова В., Ман Ёковская Л., Памятники зодчества Ташкента XIV—XIX вв., Т., 1983.

МУКАММАЛ СОНЛАР - ўзидан фаркли бўлувчиларнинг йиғиндисига тенг натурал сонлар. Мас, $6=1+2+3$, $28=1+2+4+7+14$. М. с. Евклиднинг «Негизлар» асарида учрайди. Унда 4 та жуфт М. с. берилган. Айни вақтда 20 та жуфт М. с. маълум. Улардан энг каттаси 24422 (244И— 1) сони бўлиб, 1962 й.да аниқланган. Жуфт М. с. эса, фақат $2p-10$?— 1) кўринишда бўлиши маълум, бунда p ва 2»—1 туб сонлар. Тоқ М. с.лар шу қунгача маълум эмас. Агар улар маълум бўлса ҳам жуда катта сонлар бўлиши эҳтимол.

МУКАРРАМОВ Муқаддам (? — Бухоро — 1936) — кандакор, Бухоро кандакорлик мактабининг йирик вакили. Уста Олим Абдусаломовдан хунар ўрганган. Кандакорлик усулларини яхши билган М., айниқса, анъанавий нақшларни махорат б-н бажарган, ижодида анъанавий нақшлар б-н эрон кандакорлиги нақшларини уйғунлаштириб қўллаган, нақш мужассамотларида қуснихат муҳим ўрин тутган, баъзан у буюм юзасини тулик қоплаган; безаклар сайқали, турунж ва айлана хошияларни уйғунлаштириш б-н буюмларнинг бадийлиги ва ифодалилигини оширишга, безаксиз сайқалланган металл буюмларда нодир ифодалиликка эришган. М. яратган буюмлар (жумладан, лаъли, дастшўй ва б.) республика музейларида сақланади.

МУКОР ЗАМБУРУҒЛАР

(Mycorales) — фикомицетлар синфи-га мансуб тубан замбуруғлар тартиби, кўп ядроли хужайрасиз мицелийдан ривожланади. Жинсиз кўпайиш органлари — спорангий. Жинсий кўпайиши — зигогамия. Зигоспоралар битта ёки бир нечта мицелий тармоқларининг кўшилишидан ҳосил бўлади. М.з.нинг 6—8 оиласи (250 га яқин тури) бор. Кўпчилик М.з. сапрофит, органик субстратларда яшайди; баъзилари бошқа М.з.да, юксак замбуруғларда, меваларда ва ўсимликларнинг бошқа қисмларида яшаб, ҳар хил касалликлар кўзғатади. Улар одам ва ҳайвонларни ҳам касаллантириши мумкин. Айрим М.з., мукор ачиткилар бижғитиш хусусиятига эга бўлганлиги учун алкоғолли ичимликлар тайёрлашда фойдаланилади.

МУКОРОЗЛАР — ўсимликларнинг замбуруғ касалликлари. Мукор замбуруғлар кўзғатади. *Rhizopus nigricans* Ehr. гуруҳига мансуб вакиллари ғўза кўсақлари мукорозига сабаб бўлади. Замбуруғлар ғўза тунлами, беда қандаласи, усимлик битлари ва б. ҳашаротлар зарарлаган етилмаган кўсақларгатушади. Касалланган кўсақлардаги тола сарғишжигарранг, касаллик авж олганда эса кизғишроқ сарикжигарранг тусга киради.

Кураш чоралари: сўрувчи ҳашаротларни инсектицидлар ёрдамида йўқотиш, оптимал кўчат қалинлигини таъминлаш.

МУКОФОТ — биронбир фаолият соҳасидаги алоҳда ютуқлар учун рағбатлантириш шакли. ЎЗР да пул ва натура кўринишидаги, яқна шахсларга ёки жамоага бериладиган М.лар мавжуд. М.лар ўзининг даражасига кўра: давлат М.лари, жамоат бирлашмалари ва б. нодавлат ташкилотларининг М.лари, корхона, муассасаларнинг ўз ходимларига берадиган М.лари, халқаро М.ларга; шаклига кура эса — орденлар, медаллар, фахрий унвонлар, кимматбаҳо совринлар, пул М.лари ва б.га бўлинади.

Давлат М.лари фуқароларнинг мам-

лакат ижтимоий-иктисодий, сиёсий, маданий, фантехника, санъат ва адабиёт ҳамда бошқа соқаларда улкан муваффақиятларни кўлга киритганлиги, тараққиётга қатта ҳисса қўшганлигини расман эътироф этилишини билдиради. Давлат М.ларининг турлари, тақдирланиш шартлари, тартиблари қонунлар ва б. расмий ҳужжатларда белгилаб қўйилади. Ўзбекистонда фан ва техника соҳасида Беруний (Абу Рақхон Беруний) номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти, бадий ижод соҳасида Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти, тасвирий ва амалий санъат, халқ хунармандчилиги соҳасида Камолиддин Бехзод номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти, адабиёт ва санъат соҳасида Абдулла Қодирий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти, иқтидорли кизлар учун Зулфия номидаги Давлат мукофоти таъсис этилган. «Давлат мукофотлари тўғрисида» ЎЗРнинг қонуни (1995Й. 22 дек.)га кўра, «Ўзбекистон Ҳаҳрамони» унвони, ЎЗРнинг орденлари, медаллари, фахрий унвонлари ва Фахрий ёрлиги давлат М.лари ҳисобланади (қ.Ўзбекистон Республикасининг орден ва медаллари, Фахрий унвонлар).

Айрим шахсларни жамият ҳаётидаги салмоқли ҳиссасини тақдирлаш мақсадида Жамоат бирлашмалари ва б. нодавлат ташкилотларининг М.и ҳам таъсис этилади (мас, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, рассомлар уюшмаси ёки б. жамоат бирлашмаларининг М.лари).

Корхона, муассасаларнинг ўз ходимларига берадиган М.лари — меҳнат интизомкпч мустаҳкамлашнинг асосий ҳуқуқий усулларидан ҳисобланади. Корхонада ходимларни М.лаш ички меҳнат тартиби қоидалари, М.лашга оид ички низомлар, бошқа локал меъёрий ҳужжатлар асосида амалга оширилади. У моддий ва маънавий тусда бўлади. Моддий йўсиндаги М.лар жумласига кимматбаҳо буюм б-н ёки пул кўринишида бериладиган М.лар киради. Пул М.и корхонада иш

қаки тўлаш тизимида назарда тутилган (иш натижасига кўра мунтазам бериб бориладиган) ва иш ҳақи тизимида назарда тутилмаган (бир марталик) М.ларга бўлинади. Иш ҳақи тўлаш тизимида назарда тутилган (шу жумладан, корхона йиллик иш натижаларига кўра туланадиган «ўн учинчи» ва ҳатто «ўн тўртинчи») ойлик деб аталувчи) М.ларни бериш мезонлари, шартлари, тартиблари корхонанинг бевосита ўзида иш берувчи томонидан ходимлар вакиллик органи б-н келишиб тасдиқдананадиган ички меъёрий ҳужжатлар б-н белгиланади. Корхоналарда ташақкур эълон қилиш, ҳурмат китобига номини ёзиш, корхона фахрий унвонларини бериш ва х.к. шакллардаги маънавий рағбатлантиришлардан фойдаланилиши мумкин. Ходимларни мукофотлашда қар бир ходимнинг корхона ютуғига қўшган қиссасини алоҳида ва муносиб баҳолаш иш самарадорлигини оширишга таъсир қилади.

Халқаро М.лар — халқаро ташкилотлар, жамғармалар, хорижий хусусий шахслар томонидан муайян соҳада оламшумул аҳамият касб этувчи ютуқларга эришган кишиларни тақдирлаш (пул ёки махсус унвонлар, халқаро грантлар ва б. бериш) учун таъсис этилади (мас, Нобель мукофоти, ЮНЕСКО халқаро М.и ва х.к.).

Йўлдош Турсунов.

МУКУРРА — Нил дарёси водийсида (Нубияда) жойлашган кад. давлат (ҳоз. Судан худуди)(мил. 6 — 7 — 16-а.лар). Пойтахти — Эски Донгола. Аҳолиси — нобатлар, улар 569 — 570 й.ларда христианликни қабул қилишган. 7-а.нинг бошида Набатейя давлати б-н бирлашиб, Нубия давлати тузилган. Араблар 652 й.да М.ни босиб олиб, уларга ўлпон (йилига 360 тадан қул етказиб бериш) солишган. Мусулмонларнинг кириб келиши, мамлукларнинг қайтақайта ҳужуми (13-а.), араблар ҳукмронлигининг кучайиши натижасида ислом дини кенг тарқалган. М. 12-а.да чорва, темир ва қул савдоси туфайли гуллаб-яшнаган.

МУЛАТЛАР (испанча mulato; араб, му-валлад — бошқа миллат қони аралашган) — қора танлиларнинг европеоид ирки вакиллари б-н бўлган никоҳидан пайдо бўлган авлод. М. Лотин Америкасидаги давлатлар, шунингдек, Африканинг баъзи мамлакатлари (асосан, ЖАР; уларни «рангли» деб аташади) аҳолисининг кўпчилигини ташкил этади.

МУЛК — моддий ва маънавий неъматларнинг муайян кишилар эгаллигида бўлиши ва улар томонидан ўзлаштирилиши; М.га эгалик ҳуқуқи ҳамда мулк объектларига эгалик, уларни бўлиш, тақсимлаш бўйича кишилар ўртасида юзага келадиган иктисодий муносабатлар. М. объекти ер ва ер ости бойликлари, корхона, бино, иншоотлар, машина ва усқуналар, тайёр маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар, санъ-ат ва адабийёт асарлари, илмий ва техникавий ишланмалар ва б. бўлиши мумкин. Моддий ва маънавий неъматларни амалда ўзлаштирувчилар мулк субъектлари, яъни эгалари ҳисобланади. Буларга айрим кишилар, оилалар, жамо-алар ва, ниҳоят, давлат қиради. Мулкдан амалда фойдаланиб, бундан наф кўриш мулкни иктисодий тасарруф қилиш ҳисобланади. Кишиларнинг моддий неъматларни яратишдаги, уларни тақсимлаш ва истеъмол этишдаги ўрни, сиёсий ҳаётда тутган мав-қеи, асосан, и.ч. воситаларига эгалик қилишларига боғлиқ. Жамият тараққиёти тарихида эгалик қилиш шаклига кўра М.нинг бир неча тури бор: ибтидоий жамоа тузумида ишлаб чиқарувчи кучлар ғоят паст ривожланганидан кишилар биргаликда, гуруҳ-гуруҳ бўлиб меҳнат қилишган. Шубҳасиз, шундай шароитда меҳнат қуроллари ва маҳсулотлари жамоанинг умумий М.и бўлган. Меҳнат қуроллари ва меҳнат малакаси юксалгач, кишилар якка ҳолда меҳнат қила оладиган бўлди. Бу ўзгариш туфайли жамоа М.и парчаланиб, хусусий М.ка айланган. Хусусий М. — бу мулкни ўзлаштиришнинг хусусий усулига асосланган шакли. У 2 хил бўлади: 1) инди-

видуал — якка хусусий М, яъни айрим шахслар ёки оилаларга тегишли М.; 2) корпоратив хусусий М., бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жамиятидаги умумий М.нинг бир қисми си-фатида мавжуд бўлган М. Корпоратив М. дивиденд келтирувчи М.дир. Жамоа М.и — бу жамоага ихтиёрий равишда бирлашган кишиларнинг умумий М.и бўлиб, бу М.нинг эгалари шу жамоада меҳнат қилиши шарт. Бу ерда М. эгаси айни бир вақтда шу М.ни амалда ишлатувчи ҳам ҳисобланади. Давлат мулки — давлат ихтиёрида бўлган М., давлат ҳокимияти органлари томонидан тасарруф этиладиган монополлашган М.дир. Бундай М. объекти — ер, табиат ресурслари, асосий воситалар, бинолар, молия, моддий ресурслар, ахборот, моддий ва маънавий бойликлар бўлиши мумкин. Бу М. ижтимоий неъматларни яратишга хизмат қилади.

Давлат бор ерда унинг М.и мавжуд, лекин ушбу М.нинг миллий иқтисодиётдаги улуши турли мамлакатларда фаркланади ва мамлакат иқтисодиётининг моделига боғлиқ (қ. Давлат мулки). Фуқаролик жамияти доирасида давлат М.и тобора ижтимоий йўналиш олмоқда, яъни умум-миллий манфаатларни ҳимоя қилишга йўналтирилган. Ижтимоий М. — тарихан собиқ со-циалистик мамлакатларда мавжуд бўлган. Бунда кишилар М. эгаси сифатида тенг бўлади, шунинг учун ҳар бир кишининг жамиятдаги мавқеи, турмуш даражаси унинг меҳнати б-н белгиланган.

М.га эгалик ва уни тасарруф этиш муайян иқтисодий муносабатларни пайдо этади вау мулкчилик муносабатлари деб аталади. М. пайдо бўлиши учун мулкка айланадиган нарсалар наф келтира олиши зарур. М.чилик муносабатлари М.ни кишиларнинг ўзиники ёки ўзганики эканлигини билдиради. Бундай муносабатларнинг 3 жихати бор: 1) М.ка эгалик қилиш, яъни мулкдорлик ҳуқуқининг М. эгасида сақланиб туриши; 2) М.дан фойдаланиш ва уни амалда ишлатиш. М.дан

фойдаланилганда шахсий эҳтиёжларни қондириш ёки даромад топиш юз беради. Мулкдор ўз М.ини ишлатганда эгалик қилиш ва М.дан фойдаланиш бир қўлда тўпланади, М. келтирган нафни унинг эгаси танҳо ўзлаштиради. М. ўзгалар қўлида ишлатилганда бундан олинган даромадни мулкдор М.ни амалда ишлатувчи б-н баҳам қўради; 3) М.ни тасарруф этиш — бу М. тақдирини мустақил ҳал қилиш, яъни М.ни сотиш, меросга қолдириш, ҳада этиш, гаровга қўйиш каби ҳатти-ҳаракатларни эркин амалга оширилишидир. Мулккий муносабатларда М.ни ижарага бериш муҳим ўрин тутади. Ер, сув хавзалари, бино ва иншоот каби кўчмас М.лар оддий ижарага берилади. Қимматбаҳо машина ва ускуналар (трактор, комбайн, самолёт, тепловоз, пароход, юк автомашиналари ва вагонлар) ижараси лизинг шаклида амалга оширилади. М. бўлган пул маблағларни ўз эгаси томонидан, ўзгаларга фойдаланиб туриш учун бериш кредит шаклига қиради. М. миллий бойлиқни ҳосил этади.

Ад. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т., Иқтисодиёт назарияси, Т., 2002.

Аҳмаджон Ўлмасов.

МУЛК ИЖАРАСИ — ҳақ эвазига мол-мулкни вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланиш учун топшириш. Ушбу муносабатда 2 мустақил тараф — ижарага берувчи (яъни, мол-мулк эгаси ёки у вакил қилган шахс) ва ижарага олувчи қатнашади. Улар ўртасида М.и. шартномаси тузилади. М.и.дан ижарага берувчи ҳам, ижарага олувчи ҳам манфаатдордир. Ижарага берувчи муайян ҳақ (даромад) олади, ижарага олувчи ҳам ундан максалда мувофиқ равишда фойдаланиб, даромад олади. Ижарага берувчи ижарага олувчига мол-мулкни шартнома шартлари ва мол-мулкнинг вазифасига мувофиқ ҳолда топшириши лозим. Мол-мулкни топширишга тайёрлаш, топшириш далолатномасини тузиш ва имзолашга тақдим этиш ижарага берувчининг бурчи бўлиб, унинг ҳисобидан амалга

оширилади. Ижарага олувчи мол-мулкни яхши ҳолда сақлаши, ўз ҳисобидан жорий таъмирлаши ва сақлаш бўйича бошқа харажатларни қилиши лозим (агар қонун ёки шартномада бошқача тартиб белги-ланмаган бўлса). М.и. шартномада кўзда тутилган муддатга тузилади. Агар шартномада муддат кўрсатилмаса, у номуайян муддатга тузилган ҳисобланади. Бунда тарафлардан ҳар бири бошқа тарафни 1 ой олдин, кўчмас мулк ижарасида эса — 3 ой олдин ёзма равишда огоҳлантириб, исталган пайтда шартномадан воз кечиши мумкин. М.и. шартномаси бекор бўлгандан кейин ижарага олувчи ижарага берувчига мол-мулкни ўзига топширилган ҳолатда, нормал эскиришини ҳисобга олиб ёки шартномада келишилган ҳолатда қайтариши лозим. Айни вақтда ижарага олинган мол-мулкни ижарага олувчи шартномада келишилган сотиб олиш баҳосини тўлаган ҳолда мулк ҳуқуқини ҳам қўлга киритиши мумкин. М.и.нинг прокат, транспорт воситалари, бинолар ва иншоотлар ижараси, корхоналар ижараси, лизинг (молия ижараси) каби турлари фаркланади.

Миродил Баратов.

МУЛК РАЖ АНАНД (1905.12.12 -Пешовар — 2002.15.9) — ҳинд ёзувчиси ва жамоат арбоби. Лондон унтини тугатган (1929). Инглиз ва ҳиндий тилларида ижод қилган. Сажжод Зоҳир б-н ҳамкорликда Ҳиндистон тараққий-парвар езувчилари ассоциациясига асос солган (1936). Дастлабки асарлари — «Дахлсиз» (1935), «Ҳаммол» (1936), «Қишлоқ» (1939), «Қилич ва Ўроқ» (1942), «Қатта қалб» (1945) романлари ҳамда «Сартарошлар иттифоқи» (1944), «Трактор ва дон маъбудаси» (1947) ҳикоялар тўпламлари ва б. публицистик мақолаларида чой плантацияларида ишлайдиган ишчи ва деҳқонларнинг оғир ҳаёти тасвирланган. «Ҳиндистон рожасининг ҳаёти» (1953), «Йўл» (1961), «Қаҳрамон ўлими» (1963) каби роман ва ҳикояларида мустамлакачилик иллатларини фош этади, аёллар ҳуқуқини ёқлайди. «Етти йил» (1951),

«Тонг жамоли» (1944), «Ошиқнинг тавбаси» (1976) автобиографик трилогиясида мустамлакачилик оқибатларига қарши, озодлик учун курашган қаҳрамон характерининг шаклланиши акс этган. «Ҳинд театри» (1950), «Ҳинд халқ рақслари» (1957) ва б. илмий асарлар муаллифи.

МУЛК ҲУҚУҚИ — моддий неъматларнинг конкрет шахсларга тегишлилиги (ўзлаштирилганлиги)ни мустаҳкамловчи, тартибга солувчи ва муҳр-фаза қилувчи нормалар йиғиндиси; фуқаролик ҳуқуқининг асосий тарти-ботларидан бири. Ўзбекистон Республикаси ФКха кўра, М.х. шахсининг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши б-н ва ўз манфаатларини кўзлаб эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек, ўзининг М.ҳни, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат. ЎЗР Кон-ституциясининг 36моддасига биноан, «ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли». Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баббаравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонун (1990 й. 31 окт.) асосида бозор муносабатларининг ташкил топиши учун иқтисодий манба ҳисобланган хусусий мулкчиликка йўл очилди. Хусусий мулкчиликнинг ривожланишида «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонун (1991 й. 19 нояб.) муҳим аҳамият касб этди. Ушбу қонунга асосан шўролар давридаги давлат мулкининг ҳукмронлик қилишига барҳам берилди, хусусий мулкнинг ташкил топиши учун имконият яратилди. ЎЗРнинг амалдаги ФҚца мулкни ўтмишда социалистик жамиятнинг синфларга бўлинишига асосланиб (давлат, колхозкооператив, шахсий) шаклларга ажратилишига ва қайси шаклда, кимга тегишлилигига қараб ўрнатилган тенгсизликка барҳам берилди. Шўролар

даврида мулк эгаларининг ҳуқуқлари тегишли коидаларда, шунингдек, амалиётда ҳам доимо чекланиб келинган. Эндиликда мулк эгасига тегишли бўлган мол-мулкни турли сабаблар ва ҳар хил йўл б-н давлат идоралари ва мансабдор шахслар томонидан олиб қўйилиши, мулкдан эркин фойдаланиш учун тўскинликлар вужудга келтирилиши ғайриқонуний ҳисобланади. М.қ. муддатсиздир. Мулк эгаси ўз мулкдан абадий фойдаланиш, уни хоҳлаган вақтида тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Ушбу коиданинг манتيкий давоми сифатида ФКнинг 166моддасида мулкнинг дахлсизлиги ва қонун б-н муҳофаза қилиниши белгилаб қўйилган.

Ҳожиакбар Раҳмонқулов.

МУЛҚДОР — мулк субъекта; мулк объектига нисбатан эгалик, фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқий тамо-йиллари асосида мустақкамланган ҳуқуқларга эга бўлган жисмоний ёки юридик шахс. Ўзбекистонда М.лар қатламини шакллантириш мулкни давлат тасарруфидан ҷшарши ва хусусийлаштириш жараёнлари орқали амалга оширилди. 1991 — 94 й.ларда кичик хусусийлаштириш деб аталган иқтисодий ислохотларнинг 1-босқичида аҳоли ихтиёрида бўлган давлат уй-жой фондлари текин ёки имтиёзли тарзда хусусийлаштирилди. Умумий овқатланиш ва хизмат кўрсатиш шохобчалари бевосита аҳолига сотилди. Акциядорлар жами-ятита ўтиш, фермер ва дехқон хўжаликлар, ижара корхоналарининг тузилиши ҳам бу борада муҳим роль ўйнади. Мамлакатимизда ўрта мулкдорлар табақасини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда (қ. Давлат мулки, Давлат мулкни хусусийлаштириш).

«**МУЛҚДОР**» — ҳафталик иқтисодий газета. 1994 й. 31 авг.да «Ёғду» номи б-н чиқа бошлаган. 1995 й. 21 янв.дан қозирги номда. Муассислари: Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси, Кўчмас мулк биржаси ва «Матбуот

тарқатувчи» ак-циядорлик компанияси. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги иқтисодий ислохотларнинг бориши, кичик ва ўрта бизнеснинг фаолияти, ишбилармонлар, дехқон ва фермерларнинг илғор тажрибалари кенг ёритилади. Бевосита кичик ва ўрта бизнес тузилмаларига оид ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар, жаҳон иқтисодиётига доир маълумотлар, маҳсулотлар ва хизматлар рекламаси, хориж иқтисодий янгиликлари, турли мавзулардаги илмий-оммабоп мақолалар эълон қилинади. Газнинг «Тадбиркор ва ҳуқуқ», «Мулкдор — спорт» каби илованаشرлари бор. Газ. 16 саҳифа (А-3 бичим)да босилади. Адади 3,5 минг нусха (2003). Бош муҳаррири М.А.Абдураҳмонов.

МУЛҚИЙ ЖИНОЯТЛАР (ЎзРда) -иқтисодий жиноятлардан бири. М.ж. ўзгалар мулкни талонторож қилиш б-н боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган жиноятларга бўлинади. Мулкни талонторож қилиш ва талонторож қилиш б-н боғлиқ бўлмаган, аммо жиноят туфайли мулкий зарар келиб чиқадиган жиноятлар учун жавобгарлик ЖК «Махсус қисми»нинг 11 — 13-бобларида назарда тутилган. Мулкни талонторож қилиш учун жавобгарлик ЎзР ЖКнинг 10-бобида берилган бўлиб, буларга босқинчилик (ЖК, 164модда), товламачилик (ЖК, 165модда), талончилик (ЖК, 166модда), ўзлаштириш ёки растрата қилиш (ЖК, 167модда), фирибгарлик (ЖК, 168модда), ўғрилик (ЖК, 169модда) жиноятлари киритилган. Мулкни талонторож қилиш — ўзганинг мулкни ёхуд мулкий ҳуқуқларни қасдан қонунга хилоф равишда ғараз ниятларда қайтариб бермаслик мақсадида қонуний эгаси ёки мулк учун жавобгар бўлган ёхуд мулкнинг ғайриқонуний эгаланишига тўскинлик қилган шахсдан айбдорнинг ўз ихтиёрига ёки бо-шқанинг ихтиёрига олинишидир. М.ж.нинг предмети — инсонларнинг меҳнати натижасида яратилган, иқтисодий жиҳатдан фойдали сотиш, сотиб олиш ва алмашув кийматига эга бўлган, инсонлар-

нинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини кондирадиган буюмлар, саноат ёки қ.х. маҳсулотлари, шунингдек, Ўзбекистон пули ёки чет эл валютаси ҳисобланади. Ўзгалар мулкни талонторож қилиш б-н боғлиқ бўлмаган жиноятларга, айбдорнинг қарақати туфайли мулк шаклидан қатъи назар, ўзгаларнинг мулкига зарар етказувчи ёки мулкни нобуд қилувчи жиноятлар (ЖКнинг 170—174моддалари), иктисодий асосларга путур етказувчи жиноятлар (ЖКнинг 175—185моддалари) ҳамда хўжалик соқасидаги жиноятлар (ЖКнинг 186—192моддалари) қиради.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

МУЛКҲИЙ ЗАРАР (ЎЗРда) - жисмоний ёки юридик шахсга етказилган моддий зарар. М.з. ва уни қоплаш масалалари фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли масалалардир. Умумий қоидага биноан, етказилган М.з. тўла миқдорда қопланиши керак. Етказилган М.з.ни камроқ миқдорда қоплашга фақат қонун ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади. М.з. «ҳақиқий зарар» ва «бой берилган фойда» каби туркумларга бўлинади. Ҳақиқий зарар деганда, бузилган мулкнинг ҳуқуқни тиклаш учун қилинган ёки қилиниши керак бўлган харажатлар, мол-мулкнинг йўқолиши, камайиши, нобуд бўлиши, шикастланиши тушунилади. Бой берилган фойда деганда, зарар кўрган шахснинг ҳуқуқлари бузилмаганида олинаниши мумкин бўлган, лекин олинмай қолган даромад тушунилади. Амалдаги фуқаролик кодексига М.з. мулкнинг ва ашёвий ҳуқуқлар бузилган тақдирда қўлланиниши мумкин бўлган жавобгарлик си-фатида белгиланган. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органларнинг мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шунингдек, ушбу органларнинг қонунга мувофиқ бўлмаган ҳужжатлари М.з. етказилишига сабабчи бўлиши мумкин. ЎЗР Конституциясига кўра, ҳар бир шахсга давлат органлари,

мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи қафолатланади (44модда). Бу асосий қоида Фуқаролик кодексига ҳам ўз ифодасини топган. Унга кўра, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаро ёки юридик шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини ғайриқонуний равишда бузишга қаратилган ҳужжат қабул қилса, бундай ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ва бундай ҳужжат натижасига етказилган М.з.ни ундириш ҳақида фуқаролар, юридик шахслар судга мурожаат қилишлари мумкин. Етказилган М.з.ни давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахс тўлайди.

Ҳожиақбар Раҳмонқулов.

МУЛКНИ ХАТЛАШ (ЎЗРда) — мол-мулкни рўйхатга олиш ва уни тасарруф этиш ман этилганлигини эълон қилиш, зарур ҳолларда эса, мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, уни олиб қўйиш ва сақлашга топшириш. Фуқаролик процессига М.х. суд қал қилув қарорларини ижро қилиш босқичида, даврони таъминлашнинг бир чораси сифатида қўлланилади. Жиноят процессуал қонунчилигида эса, фуқаровий даъволарни таъминлаш мақсадида терговчи ҳам М.х.и мумкин. Бундай пайтда баённома тузилиб, унинг нусхаси тилхат асосига мулк эгасига берилади. Мулк хатлангач, унинг эгаси: мулкни сотиб юбориш, совға қилиш, алмаштириш, гаровга қўйиш каби ҳуқуқлардан маҳрум бўлади. М.х. далолатнома орқали расмийлаштирилади. Далолатномада: у тузилган вақт ва жойи, суд ижросининг, далолатнома тузилишида иштирок этган шахсларнинг исм-шарифлари, М.х. учун асослар, ундирувчи ва қарздорнинг исм-шарифлари, мулк ҳақидаги маълумотнома, унинг тавсифи ва қиймати, мулкни сақлашга берилган шахснинг номи, М.х. жараёнида қатнашган шахсларнинг эътирозлари ва ш.к. кўрсатилади. Далолатномага суд иж-рочиси,

карздор ва далолатнома тузилишида иштирок этган шахслар имзо чекади. М.х. жараёнида суд ижрочиси ноқонуний хатти-ҳаракатлар қилган (мас, қонун бўйича хатлаш мумкин бўлмаган мулкни рўйхатга олган) бўлса, манфаатдор шахслар судга шикоят б-н мурожаат қилишлари мумкин.

Музаффаржон Мамасиддиқов.

МУЛЛА (араб.) — Ўрта Шарқ, Марказий Осиё мамлакатларида Мадраса таълимини олган шахс. Кучма маънода — билимдон, доно, саводли, илмли одам.

МУЛЛА АБДУЛҚАҲҲОР, Қаҳҳорбек (1884, Ғиждувон туманидаги Саидкент қишлоғи — 1924, Қизилқум) — Бухорода қизил армияга қарши ҳаракат раҳбарларидан бири, йирик уламо. Бухородаги Мир Араб мадрасасида таҳсил олган. Бухоро босқини сўнг, собиқ ҳукмдор Сайд Олимхоннинг фармони б-н М.А. Ғарбий Бухородаги 15000 нафар аскарга Бош қўмондон қилиб тайинланди (1920 й. кузи). Унинг раҳбарлигида Бухоро, Кармана, Нуротадаги 20 дан ортиқ қўрбоши гуруҳлари бирлаштирилди.

1921 й.да М.А. Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Ромитанда ўз ҳокимиятини ўрнатгач, Нурота вилоятига юриш қилди. Ўз қароргоҳини Нуротада жойлаштиргач, бу ердан атроф туманларга вакиллари жўнатиб, аҳолини қизил аскарларга қарши курашга кўтарди. Сайд Олимхоннинг ёзишича, бу пайтда унинг қўл остида 25000 йигит тўпланган. М.А. Бухорога юриш қилиб унинг бир қисмини эгаллади, Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳини қизил аскарлардан озод қилди (1922 й. март). Бирок, Туркистон fronti жангчилари, Закаспийдан етиб келган С. М. Будённийнинг отликарми-яси ва қизил аскарларнинг бошқа кучлари М.А. қўшинини Бухородан сиқиб чиқарди. Бу мағлубиятдан сўнг у 1923— 24 й.ларда ўз ҳаракатларини Кармана ва Нурота вилоятларида яна фаоллаштирди. М.А. б-н Иброҳимбек ва Сайд Олимхон ўртасида доимий алоқалар бўлган. М.А. ва Сайд Аъзам Хўжа имзолари б-н «Бухоро, Тур-

кистон ва Кавказнинг барча мусулмонлари» мурожаатнома чиқарилган (1924 й. март). Қизил аскарлар б-н бўлган тўқнашувларнинг бирида (1924.21.6) у оғир

ярадор бўлди ва мағлубиятга учради. 1924 й. ёзи ва кузида Ғиждувон туманининг Ғишти ва Катта Ғамхўр қишлоқларида, Нурота тоғларида, Шофиркон туманига туташ Қизилқумнинг Жилвон қумлиқларида қаттиқ тўқнашувлар бўлди. Қизилқумда бўлган ана шундай жангларнинг бирида М.А. ҳалок бўлди. Ад.: Амир Саййид Олимхон, Бухоро халқининг ҳасрати тарихи, Т., 1991; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ражабов Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

МУЛЛА МИР ҲАКИМ ХОНАҚОҲИ - қ. Ҳаким Мулло Мир хонақоҳи.

МУЛЛА ТҮЙЧИ ТОШМУҲАМЕДОВ — қ. Тўйчи хофиз.

МУЛЛА ШОДИ (16-а.) — тарихчи. Унинг ҳаётига оид маълумотлар жуда кам. М.Ш. Шайбонийхоннинг иниси Махмуд Султон саройида хизмат қилган, форс тилида ёзилган «Фатҳнома» асари муаллифи. Достонни Махмуд Султон топшириғига биноан ёзган. Асарда Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олгунига қадар Дашти Қип-чок, Мовароуннаҳр ва Хоразмдаги ҳаёти ва фаолияти б-н боғлиқ асосий сиёсий воқеалар; Хоразмнинг топонимикаси, асосан, Вазир ва Адак шаҳарқалбалар тўғрисида, Қорақўлдаги халқ кўзғолонининг бостирилиши, урушларда қўплаб аҳолининг қони тўкилганлиги ва уларнинг оғир ахvoli ҳақида маълумотлар келтирилган. Асарнинг қўлёзма нусхалари Россия, Тожикистонда ва Ўзбекистонда ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Ад.: Аҳмедов Б.А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985.

МУЛЛА ҚИРҒИЗ МАДРАСАСИ

-Намангандаги меъморий ёдгорлик (20-а.)- Махаллий уста мулла Қирғиз (Мулла Бозор Охунд) номи б-н боғлиқ. Мулла Бозор Охунд фикҳ, қадис, адабиёт ва б. илмларни яхши эгаллаган йирик олим, 17-а.нинг 1-ярмида яшаб ижод этган. Бухородаги мадрасада ўқиб, донишманд олим Мирзо Баҳодир Бухорийдан таълим олган, у зотдан ир-шод хатини — пирнинг ёрлиғини олгач, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган.

Мадраса шаҳар марказида қурилган. Бино тархи нотекис, 5 қиррали бўлиб, хужралар б-н ўраб олинган. Бундай шаклни Мадраса қурилган жой шаро-итлари тақозо қилган. Масжид ва дарсхона гумбазли, бир-бирига туташ қилиб қурилган, хужралар қўшқаватли. Ҳовлида минора бор. Бош тарзи меъморлигида хужралар қиёфасига кўркамлик бахш этиб турган меҳробий равоқ кўзга ташланади. Пештоқни безашда кўк, яшил, сарик, оқ рангли кошинлар қўлланган. Мулла Қирғиз яратган Мадраса аънавийлиги б-н эмас, балки тарх, ечимининг алоҳидалиги б-н диққатга сазовор.

МУЛЛА ҒОЙИБ, Кўр Ғойиб, Ғойиб — халқ ижодида яратилган афсонавий образ, бахшилар пири. Фозил Йўлдош ўғлидан 1934 й.да ёзиб олинган. Дostonда тасвирланишича, М. Ғ. бухорлик бўлиб, шу ерда тахсил олган. Усто-зи Эшон Намоз имомлик қилаётганда, орқада имомга иқтидо қилиб намоз ўқиётган кизларга икки бор назарташлагани учун кўр қилинган. Эшон М.Ғ.га кўзининг хуни эвазига бахшиларнинг дастлабки илҳом макони Муродбахш ғориغا бориб тунашга рухсат берган. Муродбахш ғори ҳақидаги афсонага кўра, ғор олдида булоқ бўлиб, ғорнинг тўрида васса (тоқи) йўниб турган уста (дев) бор. Агар бўлажак бахши ғор олдида тунаб, булоқ сувидан ичиб, унга кира олса, уста дўмбира ясаб бериб, жуда оз фурсатда бахшилик йўллариини ўргатар экан. Муродбахш ғори олдида тунаган М. Ғ. ҳам бехосдан шоирлик салоҳиятига эга

бўлиб, Бухоро кўчаларида қўшиқ айтиб юрганда, шеърятни гуноҳ санаган амир уни зиндонга ташлатади. М. Ғ. зиндонда ҳам сўз ва сознинг қадимийлигини, унинг Одам Атодан қолганлигини куйлаб, зиндондан қутулиб кетади. Достончиликни илохий, сирли санъат сифатида тушунишдаги қад. тасаввурларга кўра, бахшилар М. Ғ. ни ўз пирлари ҳисоблайдилар.

МУЛЛАБОЙ МАНСУРОВ ЦИРКИ биринчи профессионал ўзбек цирк труппаси. Муллабой Мансуров 20-а.нинг бошида кўчама цирк ва турли томошаларни уюштиришда донг таратган. Ўзининг ташкилотчилиги ва халқ санъатини яхши билиши туфайли, тарқоқ цирк тўпларини бирлаштириб, 1903 й. Тошкентда Европа шаклидаги дастлабки ўзбек цирк труппасини тузди. Труппада ака-ука Раҳмон ва Парзин Абдухалиловлар (чиғириқчи ва муаллақчилар), Мухаммад (Чакқон) Хўжаев б-н Қодир бола (акробат), Карим Зарипов б-н Ортик қизик (бамбук; бири 4—5 метрли ёғочни қорнига қўйиб, иккинчиси ўша ёғоч устига чиқиб ўйнаган), Муқиддин Шокиров («бесуяк»), Кал Шокир (жонглёр), Саид-афғон (қиличбоз), Юсуфжон қизик Шакаржонов, Собир қори ва Рафиқ қизик (қизикчилар), Зокиржон Овулов (жарчи), Аширмат ва Кенжа-бой (сурнайчи) сингари 20 дан ортик киши уюшган. Муллабой Мансуров ўзи бошлиқ ва бадиий раҳбар бўлган ҳамда ўргатилган отлар б-н манежга чиққан.

1904—06 й.ларда М.М.ц. Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, ҳаттоки Шарқий Туркистон (Синьцзян) шаҳар ва қишлоқларида ўз томошалари б-н гастролда бўлган. 1908—09 й.лар М.М. ц. яна бир нечта майда тўпларга бўлиниб кетди. Ўзбек цирк артистлари учун М.М.ц. профессионал мактаб ва-зифасини ўтади ва улар бу ерда фаолият кўрсатиб, ўз маҳоратларини бирмунча оширишди ва мураккаб машқларни ўзлаштириб, репертуарни кучайтиришди. М.М.ц.нинг ташкил бўлиши тарқоқ цирк ўйинчилари бирлашиб, яхлит дастур б-н

майдонга чиқишида муҳим аҳамият касб этди.

Пўлат Тошканбоев.

МУЛЛАЖОНОВА Шоиста Рубиновна (1925.3.9, Душанба) — опера хонандаси (лирик сопрано), Тожикистон халқ артисти (1957). Нихоятда кенг нафасли, кучли, аини пайтда ўзига хос ва ёқимли овоз соҳибаси. Москва консерваториясини тугатган (1953). 1941—43 й.лар (яна 1958 й.дан) Тожиқ филармониясида, 1944—58 й.лар Тожиқ опера ва балет театрида ишлаган. Энг яхши партиялари: Моҳим (Ленский, «Тоҳир ва Зухра»), Гулузор (Баласанян, «Воce кўзғолони»), Марфа (Римский—Корсаков, «Шоҳ қайлиғи»), Гулчехра (У. Ҳожибеков, «Аршин мол-олон») ва б. М. тожиқ халқ кўшиклари, Тожикистон ва Ўзбекистон композиторларининг асарлари ва б. халқлар кўшикларининг моҳир ижрочиси сифатида танилган.

МУЛЛАНАФАС Қодирберди ўғли [1810, Серах яқинида (хоз. Ашхобод вилояти) — 1862] — туркман шоири, мусиқачи. Мадрасада таҳсил олган. Инсоний севги, меҳр-муҳаббат М. лирикасининг бош мавзуси ҳисобланади.

Асарларида ўз даврининг илғор кишиси сифатида аёлларни, уларнинг ақлу заковати, гўзаллиги ва самимийлигини акс эттирган («Севгилим», «Келақол», «Унутма», «Дурдахонга» ваб.). М. шеърляти ҳаётий воқеаларга бой. Шеърларида халқнинг ҳаёти ва урф-одатлари тасвирланган. Айрим шеърлари бахшилар репертуаридан ёзиб олинган. М.нинг «Зухра ва Тоҳир» ижтимоийромантик достони машхур. Шарқхалқлари ўртасида машхур сюжет асосида ёзилган мазкур дoston туркман шеърятининг энг салмокли асарларидан биридир. Бу дoston асосида мусиқали драма ва опера яратилган.

Асарлари ўзбек тилига таржима этилган, хофизлар репертуаридан ўрин олган.

Ад.: Кекилов А., Великий лирик, Ашхабад, 1963.

МУЛЛАҚАНДОВЛАР — ака-ука

мақомчи хонанда ва созандалар. Ўзбекистон халқ артистлари (1936). Михаил Аронович (1896—Самарқанд — 1956). Ота Жалол Носиров, Левина хофиз Бобохоновлардан мақомларнинг чолғу ва ашула йўлларини урганган. Акалари Насим, Або, Шаламо, Манаши ва укаси Габриэл М. б-н биргаликда мақом ижрочилигида танилган. Самарқанддаги турли маданият ва театр муассасалари (1923—41 ва 46—48), Ўзбек давлат филармонияси (1941—46), Ўзбекистон радиоси кршидаги ўзбек халқ чолғулари оркестри (1949—52) да хонанда ва созанда (танбур, дойра). Мақомларнинг чолғу ва, айниқса, ашула йўлларини маҳорат б-н ижро этган. У ижро этган Талқини Уззол, Насри Уззол, Талқини Ушшоқ, Насри Ушшоқ, Савти калон, Мўғулчай Наво ва б. мураккаб ашула йўлларини Ю. Ражабий нотага олиб, Шашмақом нашрларида келтирган. Репертуаридан ўзбек, тожиқ ашулалари кенг урин олган. Габриэл Аронович (1900— Самарқанд — 1971). Самарқанддаги бухоро яҳудийлари клуби (1921—23), Ўзбек давлат мусиқали театри (1932—35) да хонанда ва созанда (тор, танбур, дутор, дойра), Самарқанддаги яҳудийлар театрида актёр, хонанда ва созанда (1935—41), Ўзбек давлат филармониясида (1941—50) хонанда ва созанда. Репертуаридан Самарқанд Ушшоғи, Қўкон Ушшоғи, Оромижон, Қашқарчай Бузрук, Ирок, Тошкент Ироғи каби мақом йўллари б-н бирга ўзбек бастакорлари ашулалари («Бебокча», «Гулузорим» ва б.), тожиқ («Дилиман», «Ҳокистари дил» ва б.), озарбайжон («Қурбон ўлам» ва б.) ашулалари ўрин олган.

МУЛЛИТ — 1) силикатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби доим бир хил эмас ($3\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2$). Ромб сингонияли. Қаттиклиги 6—7; зичлиги 3,2 г/см³. Эриш т-раси 1810°. Соф М. рангсиз; темир ва титан оксиди кўшилганлари пушти ва кўк рангда. М. Al_2O_3 нинг SiO_2 б-н ягона бирикмасидир; юкори т-рага бардошли. Табиатда кам учрайди. Табиий шароитда юкори т-рада каолин ва

силлиманит гуруҳидаги минераллардан ҳосил бўлади. Малл (Mull, Шотландия) о.даги тўртламчи давр лаваларида юқори т-рада эриган гилли қўшимчаларда топилган. Электр печларда гилтупрок ва кварцнинг, шунингдек, кианит, силлиманит ва андалузит аралашмасини эритиб олинади. Ўзбекистонда М. Ангрэн қўнғир кўмиркаолин конида учрайди. У конда содир бўладиган ер ости ёнғинлари (глиеж) натижасида ҳосил бўлади; 2) синтетик М. оловбардош материал лар, чинни ва б. тех. маҳсулотлар олишда муҳим қўшилима ҳисобланади; электр печларда алюминий силикатларини эритиб олинади.

МУЛОЙИМАТ (араб. — муносиблик, ҳамоҳанглик) — мусулмон Шарқ мусиқаси назариясида ёқимли, ҳамоҳанг товушлар ва бўъд (интервал)лар. Акси — мунофират.

«**МУЛОҚОТ**» — миллий, ижтимоийсиёсий ва тарихийбадий журнал. Муассиси: Ўзбекистон халқ демократик партияси Марказий кенгаши. 1991 й. январдан нашр этила бошлаган. Жур. саҳифаларида ЎЗРнинг ижтимоийсиёсий, маданий-иқтисодий, маънавиймаърифий ҳаёти ёритиб борилади. Мустақиллик замонида халқ ва юрт ҳаётида содир бўлган ўзгаришлар, ислохотлар илмий-оммабоп равишда таҳлил килинган мақолалар босилади. Жур. саҳифаларида турли жамоа ташкилотлари, жамғармалар фаолиятининг долзарб муаммолари юзасидан танқидий таҳлиллар ва амалий таклифлар ўртага қўйилади. Адади 5.190 (2003). Бош муҳаррири Барот Бойқобилов.

МУЛЬДА (нем. mulde — тоғора) (геологияда) — қия синклиналь бурмаланиш ёки тектоник чўкиш натижасида шаклланган товоқсимон ётқизиклар. Баъзан синклиналь бурмаларнинг пастки қисми ҳам М. деб аталади. Геосинклиналь-ороген ва платформа структураларининг оралиғида қўшимча деформация натижасида вужудга келган ва кўпинча қўнғир кўмир хавзалари пайдо бўлиши б-н боғлиқ М.лар фарқ қилинади.

Конларни қазиб олиш натижасида пайдо бўладиган ва таъсири ер юзасига тарқаладиган жинсларнинг силжиш ҳоллари чўкиш ёки силжиш М.си деб юритилади. Ер остидан фойдали қазилмалар қазиб олинadиган ҳудудларда чўкиш эҳтимоли бўлган, яъни силжиш М.сида бино ва иншоотлар қурилиши тақикланади, бу майдонлар конга ажратилган ҳудуд деб ҳисобланади.

МУЛЬТИ... (лот. multum — кўп, анча) — ўзлашма қўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, бирор нарсанинг кўплигини, кўп қайтарилиши (карралиги)ни билдиради (мас, мультивибратор).

МУЛЬТИВИБРАТОР (мульти... ва лот. vibro — тебратаман) — икки кучайтиргич (лампа) ли электр тебранишлар генератори. Иккала кучайтиргич ўзаро мусбат тескари алоқа б-н боғланган. М.нинг электрон лампалар, транзистор, тиристор ва интеграл схемапардан ясалган бир неча вариантлари бор. М.да тебраниш бирданига бир ҳолатдан (лампа Л1 — очик, лампа Л2 — берк) иккинчи тескари ҳолатга (лампа Л1 — берк, лампа Л2 — очик) ўтади (1расм). М.да Гц дан мингларча кГц частотали тўлқинлар ҳосил қилиш мумкин. Транзисторли М. кенг қўлланади. Агар бир типдаги (р—п—р ёки п—р—п) транзисторлардан фойдаланилса, кучайтиргичлар галмагал уйғонади (Г, вақтда бир кучайтиргич, Т2 вақтда иккинчи кучайтиргич уйғонган ҳолатда бўлади, 2расм). Бундай М. икки фазали М. де-йилади. Кўп фазали (п фазали) М.лар ҳам бор. М. телевидение, радиолокация ва б.да алоқа импульслари олиш, частотани кўпайтириш ва бўлиш ҳамда электр занжирлари контактсиз алмашлаб улашда қўлланади.

МУЛЬТИПЛИКАТОР (инг. multiplier — кўпайтирувчи, оширувчи) — иқтисодиётдаги молиявий оқимларнинг икки (баъзан иккитадан кўпрок) кўрсаткич (параметр)лари ўртасидаги боғланишларни [мас, давлат бюджета харажатларининг ўсиши б-н ялли ички

маҳсулот (ЯИМ)нинг ҳажми, депозитлар ҳажми б-н муомалада бўлган пул массаси ўртасидаги) тавсифловчи кўрсаткич. Акселератор (и.ч. ҳажмини ошириш натижасида и.ч.га жалб этиладиган янги инвестициялар неча марта кўпайишини акс эттирадиган макро-иктисодий кўрсаткич) б-н биргаликда қўлланади. «М.» тушунчасини иктисодий амалиётга биринчи марта Ж. М. Кепнс киритган. П. Самуэльсон ва б. томонидан ривожлантирилган. Харажатлар, даромадлар, инвестициялар ёки бошка молиявий оқимларнинг қайси то-ифаси бошланғич асос тарзида олинишига қараб М.ларнинг инвестиция харажатлари М.и., ҳукумат харажатлари М.и., харажатлар М.и. ва б. турлари бор. Мультипликатив самара (М. самараси) асосида иктисодиётнинг бир субъекти харажатлари бошка субъектнинг даромадини ҳосил қилиш ҳодисаси ётади. Мас, давлат бюджетининг харажатлари (ижтимоий эҳтиёжлар, соғлиқни сақлаш, янги қурилишлар, ҳарбий техника сотиб олиш, давлат аппаратини сақлаш ва ҳ.к.) турли корхоналар, муассасалар даромадларини (соғлиқни сақлаш муассасалари ва тиббиёт ходимлари, қурилиш ташкилотлари, ҳарбий қурул-яроғ ишлаб чиқарувчи корхоналар) ҳамда, умуман, фуқаролар (пензионерлар, давлат муассасалари ходимлари ва б.) даромадларини яратади. Ўз навбатида бу корхоналар, ташкилотлар ва фуқароларнинг харажатлари улар б-н технологик занжир бўйича боғлиқ бўлган корхоналар даромадини ҳосил қилади; бюджет ҳажмининг бир бирликка ортиши ЯИМ ҳажмини 2, 3 ва ундан ортик бирликка кўпайишига олиб келиши мумкин. Худди шунга ўхшаш давлат харажатлари кўламининг камайиши М.га, ЯИМ ҳажмини тегишлича пасайишига олиб келади. Бу давлат харажатлари М.идебаталади. Солиқ М.и — солиқ тўловлари ҳажми ошганда (камайганда) ЯИМ ҳажмининг пасайиши (кўпайиши) кўламини кўрсатади. М у возанатл и бюджет М.и — давлат харажатларининг кўпайиши (қискариши) солиқларни оши-

риш (пасайтириш) б-н қопланадиган шароитларда ЯИМ ўсиши (пасайиши) ни тавсифлайди. Пул М.и — пул базасининг (бевосита Марказий банк томонидан муомалага чиқариладиган пуллар) ўсиши натижасида пул массасининг кўпай-ишини тавсифлайди. Пул М.и умуман иктисодиётнинг, хусусан банк тизимининг муомаладаги пул массасини кўпайтириш имкониятларини акс эттиради. Пул М.и баъзан кредит М.и. депозитлар М.и ёки банк М.и деб ҳам аталади.

Ахмаджон Ўлмасов.

МУЛЬТИПЛИКАТОР - 1) машина валининг айланишлар частотасини (сонини) ошириш учун мўлжалланган қурилма. Қучайтирувчи тишли узатмалардан иборат. Алоҳида механизм тарзида тайёрланади. Машина валининг айланишлар частотаси муайян операцияни бажариш учун етарли бўлмаган ҳолларда М.дан фойдаланилади. М. асосан турли синов ишларида, лаб.да қўлланади; 2) суюқликнинг босимини ошириш учун мўлжалланган гидравлик қурилма. Бир-бирига туташтирилган икки цилиндрдан иборат (раем). Цилиндрлардан бири юқори босимга, иккинчиси паст босимга мўлжалланади. Паст босим цилиндрида катта диаметр (D) ли поршень жойлашган. У юқори босим цилиндрида жойлашган кичик диаметр (d) ли плунжер б-н бириктирилган. Иш цилиндрига борадиган босим P дан -г- марта (40—60 марта) катта бўлади. М. гидравлик прессларда, пневмогидравлик қучайтиргичларда қўлланади.

МУЛЬТИПЛИКАЦИОН ФИЛЬМ (лот. multiplicatio — кўпайтириш) — кино санъати тури. Киносарлари чизилган (расмли мультипликация) ёки ҳажмий (ҳажмий мультипликация) объектлар ҳаракатининг кетма-кет фазаларини суратга олиш йўли б-н тайёрланади. Тасмага туширилган раем ва ҳажмий образларнинг секундига 24 кадр тезлигидаги проекция тасвири экранда ҳаракатни, яъни «жонланиш» ни юзага келтиради.

Мультипликация расмли ва ҳажмий

бўлиб, уларнинг ҳар бири яна чизма, силуэтли, кўғирчок, барельефли турларга бўлинади. Кейинги пайтда ком-пьютерли мультипликация ҳам кенг тараккий этиб боряпти. Мультипликация кинематография ихтиро этилгунига қадар бунёд этилган. Расмли кино биринчи марта француз рассоми ва муҳандиси Э. Рейнонинг анча мукамалроқ мосламаси орқали 1892 й.да намоиш қилинган. Кадрмакадр суратга олиш йўсини бўйича ишланган дастлабки расмли фильмлар муаллифи — Э. Коль. Ҳажмий мультипликациянинг асосчиси рус оператори ва реж. В. Старевич («Гўзал Люканида ёки Шохдорлар ва мўйловдорлар уруши»). Биринчи расмли М.ф. — «Жасур чум-чукча» (В. Арсентьев, 1969). 1978 й.да «Ўзбекфильм» кино студияси қошида кўрирчок, ва расмли фильмлар ижодий уюшмаси ташкил этилгач, расмли мультипликацияда жанр ва мавзу доиралари кенгайди; ҳаракат ва воқеа тезлигига, юморга эътибор кучайди («Кваква квартиети», «Лочин ва Юлдуз ҳақида баллада», «Сехрли самовар», «Юлдузли эртак», «Саҳрода кўл» ва б.). 80-й.ларда турларнинг имкониятларини алмаштириб туриш услубига асосланиб, ясси кўғирчоклардан кенг фойдаланишга ўтилди, мультипликация б-н расмли фигура ва жонли персонажларни қўшиб, суратга олиш тажрибаси ижобий самара берди («Кор одам», «Хризантемалар боғи», «Бегона», «Хўжа Насриддин», «Ойимнинг жумбоклари» ва б.). Ички имкониятлардан дадил фойдаланиши, умуминсоний мавзулардан фалсафий хулосалар чиқара олиш ўзбек мультипликациясига муваффақият келтирди. 1984 й. Лейпцигда бўлиб ўтган 27-Халқаро фестивалда америкалик фантаст ёзувчи Рэй Бредбери хикояси асосида яратилган «Ёкимли ёмғир ёғади» (реж. Н. Тўлаҳўжаев, рассом С. Алибеков, композитор Ф. Янов-Яновский) фильми фестивалнинг бош соврини «Олтин кабутар» б-н тақдирланди. 1987 й.да «Ўзбектелефильм» ҳам ўзининг М.ф. «Нонвой ва ялқрв» (реж. М. Боймуха-

медов)ни яратди.

Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг фильмлар ўзбек тилида суратга олина бошлади. Улар «Ўзбекфильм» акциядорлик жамиятининг мультфильмлар устахонасида ишланади. Ўзбек мумтоз шоири ва ёзувчиларининг адабий мерослари мультипликация тасвирий воситалари ёрдамида экранлаштирилмоқда. Мультипликациянинг имкониятлари янада кенгайиб бормоқда. Кейинги йилларда замонавий суратга олиш ки-нокамералари б-н бир қаторда компьютер ёрдамида фильмлар яратишга ўтилмоқда. «Синдбаднинг саргузаштлари», «Биллиардхона воқеаси», «Баҳром ва Дилором» (М. Маҳмудов), «Олтин кетмон», «Қора сарой» (В. Никитин), «Яногар қуён» (Д. Власов), «Даладаги гуллар» (Н. Тўлаҳўжаев) ва б. сўнгги йиллар яратилган энг яхши фильмлардир. М.ф.лар болаларни ўзаро ёрдам, эзгулик, дўстлик, аҳиллик, меҳнаткаш бўлишга ўргатади. Ўзбек М.ф. ларини дунёга танитишда реж.лардан Д. Салимов, Н. Тўлаҳўжаев, М. Маҳмудов, А. Акбархўжаев, Д. Власов, Қ. Камолова ва б.нинг хизматлари қатта.

Маҳсура Мирзамухамедова.

МУЛЬТИПРОГРАММАЛАШ

(мульти... ва программа) — турли масалаларга тааллуқли бир неча дастур (программа) ни рақамли ҳисоблаш машинаси (РХМ) да бир вақтда бажариш усули. Кўп дастурли режимда РХМ хотирасида бир йўла бир неча масала дастури бўлади. Бир дастур тугаши б-н (ёки бир дастурни бажариш кечикса) М. 2дас-турга ўтишга имкон беради. Агар РХМ бир вақтда бир неча абонентнинг дастури б-н банд бўлса, у кўп дастурли режимда, бир абонентнинг дастури б-н банд булса, бир дастурли режимда ишлаётган ҳисобланади. М.дан асосий мақсад — РХМ қурилмаларининг бўш туриб қолишига йўл қўймаслик, иш унумдорлигини ошириш. Бошқарувчи дастур (монитор) бир дастур тугаши б-н 2дастурнинг бажарилишини таъминлайди. М. аппарат ва дастур воситалари б-н амалга оширилади. Аппарат воситалари-

га хотира муҳофазаси ва тўхтатишларни ташкил қилиш киради. Дастур воситалари диспетчердастурлар ва программалаш тилларидан иборат.

МУЛЬЧАЛАШ (инг. mulch — коплаш) — тупроқ бетини калин мульчақоғоз ёки ҳавол (похол, торф, чиринди, гўнг ва б.) материаллар б-н ёппасига ёки қатор оралатиб ёпиш. М. ўсимликнинг ўсиши шароитига ижобий таъсир этади; ер бетидан намнинг буғланишини камайтиради, сутка давомида ҳароратнинг ўзгариш амплитудаси муқобил бўлишини таъминлайди, ер бетини сув ювиб кетиши ва шамол учуриб кетишидан ҳимоя қилади, тупроқ структурасини сақлаш ва яхшилаш имконини беради, тупроқда кечадиган биокимёвий фойдаларни жараёнларни кучайтиради; натижада ўсимликнинг озикданиши яхшиланади, ер бетини қатқалоқ босишдан сақлайди.

Ўрта Осиёнинг суғориладиган енгил механик таркибли ва қумоқ тупроқлари шароитида экинларни етиштиришда, тупроқнинг устки қисмини мустаҳкамловчи ва уни ювилиши ҳамда шамол кўтариб кетишидан сақловчи оралик экинлар анғизи мульча вазифасини бажаради. М. кучли шамол эрозияси кузатиладиган ерларда чекланган майдонларда қўлланади. 20-а.нинг 90-й.лар охирида Ўзбекистонда чигитни Андижон технологияси асосида плёнка остига экишда М.нинг янги усули катта майдонларда амалга оширилмоқда. Бунда чигит экиш б-н бир вақтда пушта устига сеялкага ўрнатилган махсус мослама ёрдамида плёнка тўшалиб, ҳар бир уяга 3—4 тадан чигит экилади, уя устидаги плёнка тешиб кетилади. Ғўза кийгос шоналангандан кейин плёнка йиғиштириб олинади.

Зиёмиддин Артуқметов.

МУЛЯЖ (франц. mouler сўздан — колипламоқ, қуймоқ) — бирорбир объектдан гипс, мум, папъемашеда олинган нусха; одатда бўялган, асосан, кўрғазмали қурол вазифасида хизмат қилади (табиий ёки патологик ўзгартирилган тана

аъзолари, тана бўлаги, сабзавотлар, баликлар ва б.). М. натурадан олинган қолипда қуйилади ёки ўлчовлар асосида қўлда тайёрланади. Ҳайкалтарошлиқда баъзан мурданинг юзидан (никоб), машҳур композиторнинг қулидан олинган, ўқув мақсадларида мумтоз асарлардан туркумли такрорлаб қилинган нусха ҳам М. деб аталади.

МУМ — 1) ҳайвон ёки ўсимлик маҳсулоти бўлган ёғсимон модда, асосан, юқори ёғ кислоталарнинг мураккаб эфирлари ва юқори молекуляр спиртлардан иборат. М. — аморф, пластик, қиздирилганда осон юмшайдиган модда, 40—90° орасида суюқланади. М.нинг қазилма хиллари ҳам бўлади. Асалари муми, қўй жуни ювилганда чиқадиган М., кашалот ёғидан олинган спермацет ҳайвон маҳсулоти М.ига, Бразилия пальмаси баргидан олинган карнауба, канделил, пальма муми ва б. ўсимлик маҳсулоти М.ига, озокеритни тозалаб олинган церезин, қўнғир кўмир ёки торфдан ажратилган монтан М.и қазилма М.ига киради. Саноатда синтетик М. ҳам ишлаб чиқарилади. Ҳайвон маҳсулотидан олинган, қазилма ва синтетик М.лар техникада ишлатилади. Ўсимлик М.и ўсимликларда сув режими тартибга солишда муҳим биологик функцияни бажаради. М. дан амалий ва тасвирий санъатда ҳам фойдаланилади; 2) асалари мум безларида ишлаб чиқариладиган ёғсимон суюқлик (қ. Асалари муми).

МУМ РАССОМЛИГИ - боғловчи моддаси мум бўлган бўёқда ишланган рангтаъсир усули. Кимёвий активлигининг суслиги ва намга чидамлилиги туфайли бу усулда яратилган асарлар қўп асрлар давомида ўзининг дастлабки колорити, софлиги, пишиқлиги ва бўёқ қатламининг сифатини сақлаб туради. Мил. ав. 14-а.дан Қад. Мисрда ибодатхоналарни бўяшда қўлланган. Мил. ав. 5-а. да Юнонистонда иссиқсул деб аталувчи (энкаустика) энг мустаҳкам М.р. технологияси яратилган: бунда қиздирилган

мум бўёқлар қиздирилган жез куракча ёрдамида асосга суртилади. Бу усул, асосан, дастгоҳ санъатида қўлланган, шунингдек, ма-ҳобатли расмларда ноқулай ташқи шароитга чидамли мустаҳкам бўёқ қатлами талаб қилинганда ишлатилган. Фай-юм портретлари ва Византия иконаларида (12-а.гача) энкаустика ўрнини унча пишиқ бўлмаган ҳамда ишланиши осонроқ скипидарли мум бўёқлар (совук усул деб аталади) ва мумли темпера (учувчан мойли эмульсия аралашмаси) эгаллай бошлаган. М.р. ҳозир асосан расмларни таъмирлашда, йўқотилган бўёқ қатламини тўлдириш ва уни мустаҳкамлашда ишлатилади.

МУМДАРАХТ (*Noya carnosa*) — печакдошлар оиласига мансуб чирмашиб усадиган доим яшил бута. Барги этли, ялтироқ, гули хушбўй, пушти, мумдан ясалганга ўхшайди, тўпгули соя-бонсимон. Жан.-Шарқий Осиё ва Шарқий Австралиянинг нам субтропик ўрмонларида усади. Хонада тувакда ҳам ўстирилади.

МУМИЁ (араб., лот. *miμία*), мумиёйи асл, тоғ бальзами, браг-шун, баргшун, чаотун — физиологик функцияларни кучайтирадиган мураккаб биологик табиий маҳсулот, қрияларнинг ёрикларидан сизиб чиқадиган смоласимон модда. Умуман Мни биологик, геологик ва биоминералогик ўзгаришлар маҳсулоти дейиш мумкин.

Табобатда қадимдан ишлатиб келинган. Абу Бакр-ар Розий бош оғриғи, бош айланиши, юз нерви фалажи, тутканок, юракқон томир системаси, на-фас йўллари ва б. аъзолар касалликларида М. ишлатган. Абу Али ибн Сино ўзининг «Тиб қонунари»да М.ни меъдани мустаҳкамлайдиган, нафас олишни енгиллаштирадиган, бинобарин энг такомиллашган универсал дори деб тавсифлаган. М.нинг келиб чиқиши ҳақида жуда кўп фикрлар мавжуд.

М. хамирдай мулоим, таъми аччиқ, сувда эрийди. Таркибида турли органик моддалар ва микроэлементлар бор. Ўрта Осиё худудиде М.нинг манбала-

ри куп. Тилла ранг (кизил), кумуш ранг (окиш), мис ранг (кукиш) ва темир ранг (қорамтир-қўнғир) М. булади. Темир ранг М. кўпроктарқалган. Асосан, тиббиётда қўлланади. М. йиринглатувчи микробларни ўлдиради, жароҳат, яра ва синган суякларни тез тузатади. Лаг еган, синган суякларни даволашда М.дан фойдаланиш сир-асрорларини Ўзбекистонда проф. О. Ш. Шокиров илмий жиҳатдан асослаб берди.

М.ни мембрана орқали тозалаш, пуркаш усулида куриштиш ва кукунга айлантириш, таблеткасини қобиқлаш технологияси, таркибидаги микроэле-ментлар, аминокислоталар, ёғ кислоталарининг сифат ва миқдор анализи, стандартлаш усуллари Тошкент фармацевтика ин-тида ишлаб чиқилди (С. Н. Аминов, В. Е. Ким, Л. М. Солиева). Ҳоз. М. Ўзкимёфарм ОАЖ да таблетка ҳолида (М. Усуббоев) ишлаб чиқарилади.

М.дан ўз билгича фойдаланиш ярамайди, уни фақат врач тавсия этган ҳоллардагина қуллаш мумкин.

Ад.: Шакиров А. Ш., Мумиё асиль в комплексном лечении переломов костей, Т., 1976; Бурды кин Б., Мумиё. Санкт-Петербург, 2001.

МУМИЁЛАШ — к, Бальзамлаш.

МУМЛИ ПАЛЬМАЛАР - мум берадиган пальмалар туркумига мансуб ўсимликлар. Энг машхурлари — бразилия ва анд мумли пальмалардир. Бразилия М.п. ёки карнаубанинг бўйи 10—12 м, барги елпигичсимон (диаметри 2 м гача). Бразилия, Боливия ва Парагвай саванналарида учрайди. Мум котлами (0,5 см ча) ёш барглари нам йўқотишдан саклайди. Баргидан бўйра ва б. буюмлар тўқилади. Муми турмушда ва техникада ишлатилади. Анд М.п.нинг танаси мум б-н қрплаганидан оппоқ, бўйи 30 м, барги патсимон, уз. 6—7 м. Колумбия Анд тоғларининг ён бағирларидаги ўрмонларда (денгиз сатҳидан 2500 м баландликда) усади. Битта пальмадан йилига 10 кг мум олиш мумкин.

МУМТОЗ АДАБИЁТ - миллий ва

жаҳон бадий маданияти хазинасини ташкил этган, кўпчилик томонидан тан олинган машхур асарлар силсиласи (к. Классика, классицизм).

МУМТОЗ МАҲАЛ БЕГИМ (асл исми Аржуманд бону) (тахм. 1594, Машҳад — 1631.17.6, Бурхонпур) — бобурий маликалардан. Шоҳ Жаҳоннинг суюкли хотини. У асли эронлик бўлиб бобоси ва ота-онаси Ҳиндистонга кўчиб келиб, Акбаршоҳ хизматиغا киради. 1611 й.да Аржуманд бонунинг аммаси Нуржаҳон (Меҳринисо) Жаҳонгиршоҳга турмушга чиққач, Аржуманд бонунинг бобоси Эътимод уд-Давла бош вазирлик мансабига, отаси Эътиқодхон (Осафхон) эса сарой бошқарувчиси лавозимига кўтарилди. 1613 й. 19 ёшли Аржуманд бону 21 ёшли шахзода Хуррам (Шоҳ Жаҳон)га турмушга чиқади. Аржуманд бону тез кунда тadbиркорлиги, нозик табиати, иффати, тенгсиз хуснлатофати, айрим келишмовчиликларни осон хал қилиши б-н сарой аъёнлари ўртасида катта эътибор қрзонади. Шунинг учун кўп ўтмай у Мумтоз маҳал бегим (саройнинг курки) дея атала бошланди. 14-фарзандини туғишда вафот этган. Ўлими олдидан унга атаб дунёда тенги йўқ мақбара бунёд этишни эридан илтимос қилган, катта қизи Жаҳоноро бегимдан эса Шоҳ Жаҳоннинг хридан хабар олиб, унга ғамхўрлик қилиб туришни васият қилган. Шоҳ Жаҳон М.м.б.га атаб Аграда Тожмаҳални бунёд этган.

МУМТОЗ РАҚС — ўзбек миллий раке туркуми; авлоддан-авлодга утиб, сайқал топиб, асосан профессионал ракс усталари томонидан ижро этиб келинган, шакли ва ҳаракатлари тартиблаган рақслар. Мавзу рамзий воситалар, тим-соллар ва шартли-умумлашма ҳаракатлар б-н ифода қилиниши, иллюстратив ҳаракатлар, маиший унсурлар деярли ишлатилмаслиги М.р.нинг энг муҳим хусусиятидир. М.р. марказида — инсон, унинг эхтирослари, хис-ғуйғулари туради. М.р. бир киши ёки гуруҳ булиб ижро этилади. Таркибига қуйидагиларни ки-

ритиш мумкин: 1) мақом рақси (мақом оҳанглирида ижро этиладиган рақслар); 2) катта ўйин (Фарғона рақслари); 3) созанда ва мавригихонларнинг рақслари; 4) лазги (Хоразм туркум рақслари). Ўзбекистон худудида М.р. исломгача бўлган даврлардаёқ (1—7-а.лар) шаклланган. Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Шаҳрисабздан чиққан раққосаларнинг Хитой императори саройида М.р.ларни намойиш этганлиги ҳақида маълумотлар сақланган. Уйғониш даврида (9—12-а.лар), айниқса Амир Темур ва темурийлар куқмронлиги даврида М.р. равнақтопти. 20-а.да замонавий сахналарда намойиш қилина бошлади. Бунда Мирза Хамдам. Макайлик (Уста Муҳаммадхон), Тама-рахоним, Мақкам ҳофиз, Мукаррама Турғунбоева ва б.нинг хизматлари катта. «Дилхирож», «Пилла», «Роҳат», «Танавор», «Баҳор» каби сахнавий рақсларни М.р. тушунчасига киритиш мумкин.

Ад.: Авдеева Л., Ўзбек миллий рақси тарихидан, Т., 2001.

Мухсин Қодиров.

МУНАБАТ (араб. — ўстирмак) — тўғри тўртбурчак шаклли асосга эга бўлган нақш тақсими. М.нинг тўрт томонга қараб такрорланишидан нақш му-жассамоти яратилади. Наққош М.нинг тўртдан бир қисмини чизиб олади, сун-гра шу чизмадан фойдаланиб нақш ахта-си (улги)ни тайёрлайди. Ахта ёрдамида безатиладиган сатҳга туширилган М. бу-яма, уйма, тирнама усулларда ишланади. М. Ўрта Осиё наққошлигида, айниқса, катта юзадарни безашда куп қўлланади. Мужассамотиға кура, М.нинг усимлик-симон (ислимий М., М.и гулзор), ханда-сий (гириҳ М.), рамзий ва б. турлари бор.

МУНАВВАРҚОРИ, Абдурашидхо-нов Мунаввар қори (1878, Тошкент — 1931.23.4, Москва) — Ўрта Осиё жадид-чилик ҳаракатининг йўлбошчиси, 20-а. ўзбек миллий мат-буоти ва янги усулдаги миллий мактаб асосчиси, янги миллий театр ташкилотчиларидан бири, адиб ва шоир. Тош-кентнинг Шайхонтохур даҳасидаги Дархон маҳалласида зиёли

оиласида туғилган. Отаси Абдурашидхон Соти-болдихон ўгли мударрис, онаси Хоси-ят отин Хонхўжа Шораҳимхўжа мударрис кизи отиноий бўлган. У оқлада учинчи ўғил бўлиб, катта акалари Аъзамхон (1872—1919) ва Муслимхон (1875—1954) муаллим бўлишган. Отасидан ёш етим қолгани туфайли дастлабки таълим-тарбияни онасидан олган. Сўнг ўз даврининг машхур ўқитувчиси Усмон домладан илми кироат ва тажвидни ўрганиб, ҳофизи Курьон бўлган. 1885—90 й.ларда Бухородаги Мирараб мадрасасида таҳсил олган, аммо таҳсилни охирига етказмай, Тош-кентга қайтиб, имомлик ва муаллимлик б-н шуғулланган. Эшонқули додхоҳ мадрасасида таҳсилни давом эттирган. 1901 й.да усули жадид мактабини очган ва шу мактаблар учун махсус ўқув дастурини тузган, дарсликлар ёзган. 1904 й.дан ижтимоийсиёсий, маданий ҳаётга аралаша бошлаган. 1906 й.дан «Ўрта Осиёнинг умргузорлиги, тараққий», «Тараққий» газ.ларида адабий ходим. Шу йили ношир ва муҳаррир сифатида «Хуршид» газ.ни ташкил этган. «Шухрат» (1907), «Тужжор» (1907), «Осиё» (1908) газ.ларини ғоявий бошқарган ва адабий ходим вазифасини бажарган. Сўнг «Садойи Туркистон» (1914—15) газ.да масъул муҳаррир муовини, «Ал-ислох» жур. (1915—17)да махфий муҳаррир, «Нажот» ва «Кенгаш» (1917) газ.ларида масъул муҳаррир.

М. турли жамият ва уюшмалар ташкилотчиси. У «Жамияти Имдодия» (1909), «Турон» (1913), «Туркистон кутубхонаси» (1914), «Умид» (1914), «Мактаб» (1914), «Кўмак» (1921) жамият, ташкилот, ширкат ва уюшмаларида муассис, муовин, раис, аъзо. Шўролар ҳукумати даврида Халқ дорилфунуни шўросининг раиси, Туркистон Маориф халқ комиссарлиги турк шўъбасининг иш юритувчиси (1918), Тошкент ш. маориф нозири, Шарқ халқлари съезди (1920, Боку) делегата ва ҳайъати аъзоси. БХСР Маориф назирлиги вақф бўлими бошлиғи (1920—21), Тошкент ш. ижтимоий тарбия бўлими му-

дири (1921), Академмарказ раиси (1922), Навоий номидаги мактаб, Наримонов номидаги пед. техникуми, аёллар пед. интида муаллим (1923 — 25), Самарқанд ш. музейида илмий ходим, Ўзбекистон осори-атиқаларни сақлаш қўмитасининг Тош-кент-Фарғона бўлимида масъул котиб (1927-28).

М. бир қанча дарслик муаллифидир. Унинг «Алиби аввал» (1907), «Адиб ус-соний» (1907), «Усули ҳисоб», «Тарихи қавм турк», «Тажвид» (1911), «Ҳавоийжи диния», «Тарихи анбиё», «Тарихи исломия» (1912), «Ер юзи» (1916—17), 4 қисмдан иборат «Ўзбекча тил сабоқлиги» (Шорасул Зуннун ва Қаноун Рамазон б-н бирга, 1925—26, 4қисми мусодара қилинган) дарсликлари бир неча марта чоп этилган. 1914 й.да тараққийпарвар ўзбек шоирларининг шеърларини жамлаб, «Сабзавор» номи б-н нашр этган.

М. ижтимоий-педагогик фаолият б-н бирга бадиий ижод б-н ҳам шуғулланган. Унинг ихчам ҳикоялари, талайгина шеърлари ўша даврдаги матбуот ва ўзи тузган ҳамда ёзган дарсликларга киритилган. Шунингдек, у ўткир публицист адиб сифатида танилган. Макрларида инсон ва жамият, дин ва диндорлик, ахлоқ, мустамлакачилик ва хуррият, зиёлилик, уюшма, ташкилот, давлат идораси масалаларига алоҳида эътибор қаратган.

М. ўз фаолияти давомида педагогик, матбуотчилик, муҳаррирлик, адиблик б-н чекланмай, жиддий сиёсий фаолият ҳам олиб борган, шу сабабли мустамлака ҳукумати томонидан бир неча бор ҳибс қилинган.

Европа савдосаноат, илм-фанини ўрганишга қақирган, маънавий қолоқликни қоралаган. Чор ва шўро ҳукуматлари олиб борган мустамлакачилик сиёсатига қарши изчил кураш олиб бориб, 1917—1924 й.ларда «Шўройи ислом», «Турк адам марказият», «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод», «Нашри маориф» каби жамият, фирқа ва ташкилотлар фаолиятига раҳбарлик қилган. У виждон эркинлигини инкор этмаган

дунёвий демократик давлат тарафдори бўлган. Шу сабабли Қўқон ш.да ташкил топган Туркистон мухториятининг (1917) қўллаб-қувватлаган. Умр бўйи ўз ватанини мустақил кўришни истаган.

М. 1929 й. 6 нояб.да қамоққа олиниб, Москва ш.даги Бутирка қамоқхонасида қатл қилинган ва Ваганкова қабристонига дафн этилган. 1991 й.да расман реабилитация қилинган.

Ас: Хотираларимдан, Т., 2001; Танланган асарлар, Т., 2003.

Ад.: Зиё Сайд, Танланган асарлар, Т., 1974; Ўзбекистоннинг янги тарихи, Икитоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустамлакачилик учун кураш, Т., 2001.

Сирожиддин Аҳмедов.

МУНАЖЖИМЛИК (араб.), астрология — айрим кишилар ва халқларнинг тақдирини осмон ёриткичларининг вазиятларига қараб башорат қилиш (фол очиш) б-н шуғулланадиган таълимот, касб (қ. Илми нужум). М. б-н шуғулланувчи шахслар мунажжи м деб аталган. Абу Райхрн Беруний астрономияга оид «ал-Қонун ал-Масъудий» («Маъсуд конуни») асарида мунажжим атамасини кўпроқ фалакшу-нос (астроном) маъносида қўллайди. У мунажжимларни фолбинлар деб атайдди. Қадимда муҳим воқеалар, мас, урушларни бошлаш мунажжимларнинг башоратлари б-н амалга оширилган.

МУНДА (ўзларини хороқо — одамлар дейишади) — Ҳиндистондаги халқ. Асосан, Биҳар штатида 2 млн. дан ортиқ (1990-й.лар ўрталари), Бангладешда тахм. 20 минг киши, Ғарбий Бенгалия, Орисса ва Мадхья-Прадешда яшайди. Ҳиндистоннинг энг кад. аҳолией аждоди. Уларни дравидлар, сўнгра орий қабилалар Марказий Ҳиндистоннинг тоғли, ўрмон р-нларига суриб чиқарганлар. М. 18-а. охиридан инглизларнинг мустамлака асоратига тушган. 1818—20, 1855—95 й.ларда М.ларнинг йирик миллий озод-

лик кўзғолонлари бўлиб ўтган. М.лар мунда тилларида сўзлашади. Диндорлари — асосан, ҳин-дуизм, христиан ва анъанавий динларга эътиқод қилишади. М. деҳқончилик, балиқ овлаш, овчилик, ҳунармандчилик ва теримчилик б-н машғул, бир қисми конларда ва металлургия сано-атида ишлайди. Гўштни кам истеъмол қилишади, сут ичиш ман қилинган.

МУНДА ТИЛЛАРИ — австралооосиё тиллари оиласининг ғарбий ғуруҳи. Ҳиндистоннинг шарқий ва ғарбий худудида (асосан, Биҳар, Ғарбий Бенгалия, Орисса штатларида) тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 9 млн. кишидан ортиқ. Сантали — М.т. ичида энг кўп киши сўзлашадиган тил (5,5 млн. дан ортиқ). М.т. 17 та деб тахмин қилинади, лекин улар ҳануз тўла тасниф этилмаган. Шим. ва марказийжан. гуруҳларга бўлинади.

Бир қатор фонетик (жарангли ва жарангеиз ундошларнинг, нафасли ва нафас иштирокисиз ундошларнинг ўзаро қарши қўйилиши, ўзига хос бурун ундошларининг мавжудлиги, баъзи ундошларнинг сўз бошида учрамаслиги) ва грамматик (сўз ўзгариши ва сўз ясалишида префикс ва инфиксларнинг фаоллиги, редупликация, ўзакларни қўшиш усуллари борлиги, гапда бўлақларнинг алоҳида тартиб б-н жойлашиши) хусусиятлари б-н шу оиладаги бошқа гуруҳ тилларидан ажралиб туради.

Кўпчилик М.т. учун лотин алифбоси асосидаги ёзув мавжуд бўлсада, у чекланган қолда қўлланадй. Бу тиллар учун деванагари ёзуви асосида қўшимча белгилар қўшиб яратилган алифбо ҳам биронбир муваффақият қозонмаган.

МУНДИГАК - Қандаҳор ш. (Афғонистон)дан 55 км шим.-ғарбдаги энеолит, жез ва илк темир даврига оид қарор-гоҳ қолдиғи. Француз экспедицияси томонидан қавланган (1951—58). М.нинг юқори қатламидан терракотадан ясалган ҳайкалчалар ва тош муҳрлар, ўрта қатлам (мил. ав. 3минг йиллик ўрталари)

дан мис ва жездан ясалган куйма идишлар, жамоа учун мўлжалланган дафн хоналари топилган. Куйи қатламлардан (4минг йиллик охири) ўтроқ аҳоли яшаган турар жой қолдиклари ва кулолчилик чархида тайёрланган гулдор сопол идишлар (Эрон сопол идишларига ўхшаш) топилган. 3минг йиллик охири ва 2-минг йиллик бошларида маҳаллий маданият гуллаб яшнаган. Ҳашаматли меъморий ёдгорлик (экрон, маҳаллий ҳукмдорнинг қарор-гоҳи) ва тош ҳайкаллар топилган. То-пилмалардан М.да яшаган қабилалар Шим. Балуҷистон (Қветта маданияти), Ўрта Осиё (Қоратепа), Эрон (Ҳисор) ва Ҳиндистон (Хараппа маданияти) халқлари б-н маданий алоқада бўлганлигини кўрсатади. Мил. ав. 2-минг йилликда М. инкирозга учраган (турар жойлар камайган, сопол идишлар кўлда ясалган).

МУНЖОН, Минжон — Бадахшон тарихий вилоятидаги русток. Ҳиндукуш тоғларида, Бадахшоннинг Кофиристон б-н чегара худудида жойлашган. М. рустоги Ибн ал-Фақиҳ асарида 826—827 й.ларда тоҳирийлардан Абдуллоҳ ибн Тоҳирга хирож тўлаган Тоҳаристон вилоятлари қаторида алмизжон ёхуд ал-Муттажон шаклида қайд этилган.

«М.» атамаси Бадахшондаги энг қад. номлардан ҳисобланади. Мил. ав. 1минг йиллик ўрталарида қад. хинд адиби Панини Мунжаён мамлақати ва «Мунжи» қабила бирлашмасини қайд этиб ўтган. 7-а.нинг 1-ярмида Сюань-Цзан бу мулкни Мунки-ён шаклида келтирган. Унинг маълумотига кўра, М. Ху мулки (яъни Кундуз)дан шарққа жойлашган.

М. рустоги ўзининг қад. номини ҳозиргача саклаб қолган бўлиб, у Кишм ва Жирм ўртасида жойлашиб, маъмурий жиҳатдан Зейбоққа қарайди. М.нинг иқлими совуқ, аҳолиси оқ юзли, асосан, тўқимачилик б-н шуғулланади. 19-а.да М. аҳолиси Кофиристондан Бадахшонга мунтазам суратда босқинчилик қилиб турган «кофирлар» б-н уруш олиб борганлар. М. чегарасида работ қурилган

бўлиб, у М. водийсини душманлар ҳужумидан муҳофаза қилиб турган.

Жавли Турсунов.

МУНЖОНЛАР — Помир халқлари таркибидаги этник гуруҳ. Афғонистон Бадахшони, Панж дарёсининг юқори оқимлари ҳавзасида яшаган. 1минг йиллик бошида Ҳиндукуш, Помир, ҳоз. Тоҷикистоннинг тоғли р-нларида яшаган бактрияликларнинг аجدодлари. М.нинг умумий сони ҳақида маълумот йўқ. Қишлоқларда яшайди. Тоҷик тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар.

МУНИС Хоразмий (тахаллуси; асл исм-шарифи Шермуҳаммад Амир Авазбий ўғли) (1778— Хива яқинидаги Қиёт қишлоғи — 1829) — шоир, тарихнавис, таржимон, хаттот ва маърифатпарвар. Дастлабки маълумотни туғилган қишлоғида олган, кейинчалик Хива мадрасаларида ўқиган. 1800 й.да отаси вафот этгач, Аваз Муҳаммад Иноқ М.ни саройнинг фармоннавис котиби қилиб тайинлаган. М. замонасининг машҳур олим, шоир ва санъаткорлари б-н яқин алоқада бўлиб, билими, салоҳияти ва кучкуватини шеърятга, илм-фан ва маърифатга бағишлаган. М. 1804 й.дабиринчи шеърлар девони — «Девони Мунис»ни яратган. 1806 й.да Элтузархон М.га Хива хонлиги ҳақида китоб ёзишни топширган. М. ўз асарини Шерғозихон давригача ёзиб етказганда, Элтузархон фожиали ҳалок бўлади. М. китобини давом эттиради ва 1819 й.да Мирхонднинг «Равзат уссафо» («Софлик боғи») тарихий асарини туркий тилга таржима қилишни бошлайди. М. бу асарнинг 1жилдини таржима қилишга улгуради. У бу икки асарни ҳам тугата олмай вафот этади. Унинг «Фирдавс ул-иқбол» («Бахтлар боғи») асарини ва «Равзат уссафо» таржимасини шогирди Огаҳий ниҳоясига етказди. М.нинг «Фирдавс ул-иқбол» асари узок, даврни камраб олган бўлиб, Марказий Осиё, айниқса, Хива хонлиги тарихини ўрганишда қимматли манбадир. Асарда Хоразмнинг қад. даври б-н бир қаторда,

Хива хонлигининг 1825 . й.гача бўлган сиёсий тарихи баён этилган, тожтахт, бойлик учун олиб борилган курашлар ва, шунингдек, Хива хонларининг кўшни туркман ва қорақалпоқ халқлари б-н бўлган муносабатлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар келтирилган.

Асар муқаддима, 5 боб ва хотимадан иборат. 1-бобда Одам Атодан то Нух пайғамбар авлодигача бўлган қодисалар ёритилган. 2-бобда Ёфасдан Қўнғирот шўъбасигача бўлган мўғул ҳукмдорлари даври хусусида фикр ўрутилган. 3-бобда Курлос авлодига мансуб под-шоҳлар даврида содир бўлган воқеалар тўғрисида ёзилган. 4-бобда Элтузархоннинг ота-болари ҳаёти тасвирланган. 5-бобда Элтузархоннинг туғилишидан бу асарнинг ёзилиб тамом бўлишига қадар бўлган воқеалар хусусида қалам тебратилган. Хотима эса олимлар, авлиё, амир, бек, шоир, хунармандлар ҳақида маълумотларни ўз ичига олади.

М. ўз давридаги суғориш иншоотлари ва ерсув муносабатларига доир «Арналар» (арна-анҳор, канал) номли рисола ҳам ёзган. Бу рисола 18-а. охири ва 19-а. бошларидаги дехдончилик б-н боғлиқ, ижтимоий муносабатларни ўрганишда аҳамиятли. М.нинг асосий адабий мероси — 1815—20 й.ларда тузилган «Мунис ул-ушшоқ» («Ошиқлар дўсти») девони ғазал, мухаммас, қасида, рубоий, китъа ва б. жанрлардан иборат бўлиб, 20000 дан зиёд мисрани ўз ичига олган. У хаттотлар томонидан қайтақайта кўчирилиб, 1880 й.да Хива тошбосмасида нашр этилган.

М. Навоийнинг «Мезон ул-авзон», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асарларини китобат қилган (1794, 1797). Айниқса, «Мезон ул-авзон»ни олдинги айрим хаттотлар йўл қўйган хатоларни тузатиб, саводли кўчирган. Бу унинг аруз илмининг хос билимдони эканлигидан ҳам далолат беради.

М.нинг савод чиқаришни энгиллатиш ва хуснихат санъатини ривожлантириш масалаларига бағишланган «Саводи таълим» (1804) шеъринг рисоласи ҳам бор.

Девонларининг бир неча қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқ-шунослик ин-ти Шарқ қўлёзма асарлари фондида сақланади.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1957.

Ад.: Юнусов М., Мунис Хоразмий, Т. 1953; Каримов Ф., Ўзбек адабиёти тарихи, Зкитоб, Т., 1966; Маънавият юлдузлари, Т., 2001.

Нусратулло Жумаев.

МУНИЦИПАЛИТЕТ (нем. Munizipalität, лот. municipium — ўзини ўзи идора қилувчи жамоа) — бир қанча мамлакатларда маҳаллий бошқарув ва ўзини ўзи бошқарувчи сайлаб қўйиладиган органларнинг мажмуи. Айрим мамлакатларда (мас, АҚШ, Буюк Британия) шаҳар бошқарув органларигина М. деб аталади. Москва ш.да маҳаллий ўзини ўзи бошқарувчи орган М. деб аталади, у муниципал йиғилиш ва маҳаллий маъмурият бошлиғи (М. раҳбари)ни ўз ичига олади. М. тегишли маъмурийҳудудий бирлик аҳолиси томонидан сайланади ва унга конституциявий ҳуқуқда халқҳуқуқий корпорациялари сифатида қаралади. Одатда, М. мэр, бургомистр ва ш.к. бошчилигидаги сайлаб қўйиладиган раёсат ҳамда ижрочи мулозимлар девонидан иборат бўлади. М. муниципал корхоналар, турар жой фонди ва б. мулклар эгаси бўлиши мумкин; у давлат мактаблари, санитария хизмати идоралари, маҳаллий полиция, бир қанча мамлакатларда эса тиббий хизмат ва ижтимоий таъминот бўйича турли муассасаларни бошқаради. М.нинг асосий даромад манбаи аҳолидан йиғиладиган маҳаллий солиқлардир.

МУНК, Минк — ўрта асрлардаги (10-а.) Хутталон вилоятининг энг йирик шаҳри. Қизилсув дарёси (Тожикистон)нинг юқори оқимида, Обимозор дарёсининг ўнг қирғоғида, Ҳовалинг қишлоғидан 1 км шим.-ғарбдажойлашган Шаҳри Минг харобаси ўрнида бўлган. М.да ҳаёт Кушон подшолиги даври (1—4-а.)дан мўғуллар истилосигача (13-а. боши) давом этган.

М. дастлаб Авестода ва «Шоҳнома»да

тилга олинган. Илк ўрта асрларда М. кичик шаҳар бўлсада, кенг рустокка эга бўлган. М. обод, чиройли шаҳар бўлиб, аҳолиси жанговарлиги б-н ажралиб турган. В. В. Бартольд М.ни ҳоз. Балжувон ўрнида бўлган деб ҳисоблайди. М.нинг қабристони ҳоз. Хонақо кишлоғи ёнида бўлган, маййитлар ёғоч тобутларда, шим. га қаратиб дафн қилинган. Маййитларнинг бир қисми (10—14-а.) монголоид ирқига мансуб бўлган, 10—12-а.ларда М.да хунармандчилик тараққий этган.

МУНКАР ВА НАКИР - исломий тасаввурга кўра, ўлганларни Раббинг ким, дининг нима, пайғамбаринг ким, деб қабрда дастлабки сўроқ қилувчи фаришталар. М. ва Н. такводор бўлган маййитларни то қиёмат бўлгунга қадар тинч кўяди, гуноҳкорларни эса, аксинча, Аллоҳ қанча хоҳласа, шунча азоблайди. М. ва Н. номлари ҳадисларда эслатилади, Қуръонда эса бу фаришталар тилга олинмади.

МУНКАЧИ (Mynkacsy), асли Либ (Lieb) Михай (1844.20.2, Украинанинг ҳоз. Мункачево ш. — 1900.1.5, Германиянинг Бонн ш. яқинида) — вен-гер rassоми, 19-а. венгер тасвирий санъатида реализм асосчиларидан. Э. Самоши (1862—69), Вена ва Мюнхен БА (1865—68), Дюссельдорфда Л. Кнаус (1868—69) да таҳсил кўрган. Дюссельдорф ва барбизон мактаблари rassомлари ҳамда Г. Курбедан илҳомланган. Дастлабки асарлари романтик оҳангларга бой («Даштда момақалдирок», 1867 ва б.). 1870-й.ларда инкилобий демократик ғоялар таъсирида ижтимоий танқидий руҳдаги ўткир психологик ишончилиги ва ёрқин халқ вакиллари б-н ажралиб турган асарлар яратди. «Ўлимга ҳукм қилинганлар камераси» асари rassомга оламшумул шуҳрат келтирди. Кўп шаклли лавҳалар устида ишлаган М. асарларида драматик қудрат ва композиция яхлитлигига эришди. 1870-й.лардан ўткир ифодали манзара ва портретлар («Ласло Паал», тахм. 1876—77 ва б.) б-н бир қаторда салон ва академизм хусусиятларига эга бўлган

асарлар («Мана одам», 1896 ва б.) ҳам ишлади.

МУНКЭ, Мангу (1208-1259) -Мўғуллар давлатининг 4-буюк хони (қрони), Чингизхоннинг набираси, Тулихоннинг тўнғич фарзанди. 1251 й. Қоракурумт бўлган қурултойда Ботухоннинг қарорига биноан қоонлик шохсупасига ўтирган. Қурултой пайтида М.нинг ҳукмдор этиб сайланишига қарши чиқмоқчи бўлган Ўқтойхон тарафдорлари ҳибсага олинади. 77 киши қурултойдан кейин қатл этилади, Шерамун ва б. хонзодалар афв этилади ва мамлакатнинг турли чекка вилоятларига жўнатилади. М. душманлик руҳида бўлган Чиғатой ва Ўқтой улусларини бўйсундириш ҳамда тасарруфидаги ерлар чегарасини Ботухонга тегишли бўлган Жўжи улуси сарҳадларигача етказишга муваффақ бўлади. Чиғатой улусига Эргана хотун (Орқина хотун) ҳукмдор этиб тайинланади. Чингизийлар империясида Чингизхон асос солган яқка ҳокимлик ўрнида Ботухон ва М. раҳбарлигидаги икки ҳокимлик вужудга келади. Шарқий Туркистон, Қулжин, Етгисув М. тасарруфига қиради. Мовароуннаҳр Ботухонга бўйсунди. М. даврига муайян вилоят ёки юртнинг миллати ва динини эътибордан қочирмаган ҳолда бошқаришга қатта эътибор қаратилади. Шу боис қоон девонида барча миллат вакиллари фаолият кўрсатар, бирорбир юрт, элат халқига қарата қабул қилинадиган қарор ёки муурожаатномалар шу халқнинг тилида ва ёзувида битилар эди.

М. солиқ ундиришнинг Ўқтойхон вақтида ўрнатилган тартибини қайта жорий этади ва бу борадаги мавжуд бошбошдоқликка чек қўяди. Солиқнинг миқдори аниқ белгиланган, асосан, пул шаклида йиғилган. Рашидуддиннинг фикрича, жонбош солиғи Хитой ва Мовароуннаҳрда энг куп 15 динор, Хуросон ва Эронда энг кўпи 7 динор, энг ками эса, 1 динорни ташкил қилган.

М. Чингизхон вафотидан сўнг қабул қилинган барча ёрлик ва пайзаларни бе-

кор этади. Натижада хонзодалар барча амалларини буюк қооннинг ноиблари б-н маслаҳатлашган ҳолда амалга оширишга мажбур бўлдилар.

М. 1259 й. Хитойга қарши олиб борилаётган уруш чоғида вабо касалига чалинади ва 8 кунлик хасталиқдан сўнг вафот этади. Унинг жасади ўғли Асутой томонидан Мўғулистонга келтирилади. М. Бурхон Холдун мавзеида Чингизхон ва Тулихон қабрлари яқинига дафн этилади.

Ад.: Рашид ад дин, Сборник летописей, т. 2, М. —Л., 1960; Бартольд В. В., Сочинения, т. 1, М., 1963; Абулғози, Ша-жарайи турк, Т., 1992; Мирзо Улуғ-бек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

Ҳамидулла Дадабоев.

МУНОЖОТ (араб. — махфий суҳбат, илтижо) — исломдаги фарз намозлардан ташқари, ихтиёрий равишда ўқиладиган намозлар. Ҳар қандай диндорнинг ихтиёрий худога илтижо ва ибодат қилиши ҳам М. ҳисобланади. Бундай намоз ва ибодатлар кўпинча кечалари адо этилган. М. фақат намоз ичида бўлиши шарт эмас. М.ни Аллоҳга илтижо қилиб, дуо кўринишида ҳамма вақт ҳам қилиш мумкин.

МУНОЖОТ — шарқ мумтоз адабиётининг анъанавий унсурларидан бири. Одатда, М.да нажот умиди, тавба ва илтижолар тангрига оташин мурожаат шаклида ифодаланади. М. кўпроқ эпик ҳамда лиро-эпик асарларнинг бош — муқаддима қисмида Аллоҳга ҳамд ва пайгамбаримиз Муҳаммад (сав)га наътдан олдин келтирилади. М. дастлаб мусулмон кишининг Аллоҳга мурожаат этиб, ўз хожатларини сўраши, ялиниб-ёлвориши тарзида юзага келган. 9— 10-а.лардан бошлаб бадиий адабиётда М. ёзиш анъана тусини олган. М. баъзан насрий шаклда ва мустақил асар тарзида ҳам ёзилган. Алишер Навоийнинг шу номдаги асари ва «Хамса» достонлари таркибидаги М.лари хайратланарли асарлардир. М. Намуналари ўзбек эпик достонларининг қарийб ҳаммасида учраб, асар муаллифларининг тасаввуфий майл ва этиқодларини ифодалайди.

М. лиро-эпик асарлар охирида берилиши ҳам мумкин.

«**МУНОЖОТ**» (араб. — ялиниш, ёлвориш) — йирик шаклдаги ўзбек мумтоз чолғу куйлар туркуми. 3 асосий қисмдан ташкил топган: «М.», «Савти М.» ва «Уфари М.». Туркумли ижрода баъзан «Савти М.»дан кейин «Оромижон» номли куй уланиб, сўнгра «Уфари М.» янграйди. Умумий парда тузилиши ҳамда бош куй мавзуи бўйича улар Дугоҳ ва Чоргоҳ мақом йўлларига мос келади. «М.» туркумининг таркибий қисмлари бир-биридан асосан усул негизи б-н фаркланади (сарахбор, кашқарча, уфар). Шу б-н бирга ўзбек мусиқа меросида «Мўғулчаи М.», «Мухайяри М.», «Қашқарчаи М.» номли чолғу куйлар ҳам мавжуд.

Ўтмишда «М.» Аллоҳдан нажот, мадад тилаб килинадиган тунги ёки яширин ибодат, унинг руҳий ҳолати б-н боғлиқ ҳолда юзага келган бўлсада, «М.» куйлари кенг дунёвий моҳиятга эга, лирик кайфиятни акс эттирадиган жозибали, мафтункор, бадиий етук асарлардир. Шунингдек, И. Икромов 1940-й.ларда Навоий қаламига мансуб «Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади» ғазални «М.» куйига моҳирона боғлаб, ашула йўлини яратган. Уни А. Ҳайдаров, Б. Довидова, Б. Ис-ҳоқова каби атоқли хонандалар ўзига хос ижро услублари б-н кенг оммага танитган. «М.»нинг «Оромижон» қисми эса «Қошлари қаламлар» халқсўзлари б-н айтилиб келинади. «М.» куйларидан ўзбек бастакорлари ва композиторлари томонидан ҳар хил шакл ва жанрларда унумли фойдаланилган (мас, Ф. Мамадалиев — кўп қисмли янгича «М.» туркуми, Д. Соатқулов — «Фарғонача квартети», М. Тожиев — 3, 11 симфониялари ва б.).

«М.» атамаси бошқа Шарқ халқлари (мас, уйғур, эрон, татар ва б.) мусиқа меросида ҳам турли (диний айтим, кўшиқ ва б.) маъноларда учрайди.

Равшан Юнусов.

МУНОЗАРА — 1) баҳс, фикрлар

тортишуви; 2) мумтоз адабиётда кенг тарқалган жанр. Фикрлар кураши шаклида ёзилган бадиий асар. М.да турли нарса, ҳрдиса, тушунча, ҳрлат ва б. конфликтга киришади. Образлар кўпинча рамзий моҳият касб этиб, мунозара қиладилар. Баъзан М. да мактов (пане-герик) қисм ҳам бўлади. Унда мазкур асарни ёзишга туртки берган одам макталади. Аммо бу ҳамма асарларда ҳам бўлавермайди. М.нинг қиссадан қисса чиқариш ёки муаллифнинг муайян масала ҳақидаги ҳулосаси б-н тугалланган шакллари ҳам бўлади. Асади Тусийнинг (11-а.) «Кеча ва кундуз мунозараси», «Найза ва ёй мунозараси», Ами-/шйнинг «Банг ва Чоғир орасидаги мунозара» (15-а.), ЯқиниРтннт «Ўқ ва ёй орасидаги мунозара» (15-а.). Фузулийнинг «Бангу бода», «Сихат ва мараз» асарлари М.нинг намуналаридир. Ҳоз. замон ўзбек шеърлятида ҳам бу жанрда асарлар яратилган (Султон Жўра, «Тиниш белгилар мажлиси»).

МУНОСАБАТ (фалсафада) — муайян тизимдаги элементларнинг жойланиш характери ва уларнинг ўз-аро боғлиқдигини ифодаловчи фалсафий тушунча; бирор нарса ёки ҳодисага нисбатан шахс мавқеининг ифодаси; турли объектларни ёки бирор объектнинг турли томонларини фикран таққослаш.

М.лар тегишли элементлардан турли даражадаги мураккаб тизимларни келтириб чиқаради. Мас, ҳар қандай қонун нарсалар, ҳодисалар ўртасидаги муҳим М. ҳисобланади ва, аксинча, айни бир нарса бошқа нарсалар б-н турли М.да бўлиши мумкин. Бу эса у ёки бу нарсанинг кўп ҳоссага эга эканлигини билдиради. Ҳар қандай нарсани уни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро нисбати деб қараш мумкин. Бу нисбатнинг ўзгариши б-н нарсалар ҳам ўзгаради. Жамиятда кишиларнинг фа-олияти жараёнида юзага келган ўзаро М.лар ижтимоий М.лар саналади.

Мантиқда М. табиий тиллардаги бирдан ортиқ эгаси (ёхуд бир эга ёки бир неча тўлдирувчиси) бўлган гаплар

кесими б-н ифода қилинади. Гап эгалари (эга ва тўлдирувчилар)нинг сонига қараб бинар (2 ўринли, 2 бўлакли), тернар (3 ўринли, 3 бўлакли) ва умуман, п—ар (п — ўринли, п — бўлакли) М.лар бўлади. Бу турдаги М.ларни муносабаглар мантиқи ўрганади. Математик мантиқнинг формаллаштирилган тилларида М. тушунчаси ўрнида предикат тушунчаси қўлланилади.

МУНОФИРАТ, мунофарат (араб. — номуносиблик, ҳамоҳангсизлик) — мусулмон Шарқ мусика назариясида ёқимсиз эшитиладиган товушлар ва бўьд (интервал)лар номи. Акси — мулоймаг.

МУНОФИҚЛИК - сўзи б-н иши бир-бирига тўғри келмаслик, носамимийлик, иккиюзламачиликни, сўзидан қайтишни ифодаловчи салбий ахлокий сифат. Ҳалоллик, тўғрилиқ, самимийлик тушунчаларига зид. Қуръонда тилида имон келтириб, дилида кофир бўлиб қолган кишиларнинг мунофиқ эканликлари таъкидланади (Мунофи-қун сураси).

МУНТАЗАМ КЎПБЎРЧАК - барча томонлари ва ички бурчаклари тенг бўлган ясси, қавариқ кўпбурчак. М. к. лар чексиз кўп бўлиб, уларнинг ҳаммасини циркуль ва чизгич ёрдамида ясаб бўлмайди.

МУНТАЗАМ КЎПЁК — ҳамма ёқлари мунтазам тенг кўпбурчаклар ва ҳамма кўп ёкли бурчаклари тенг бўлган қавариқ кўпёк. М. к.нинг ҳар бир учидан чиқувчи қирралари сони бир хил.

Евклид М. к.нинг фақат 5 тури бор эканини исбот этган: мунтазам тетраэдр, куб, мунтазам октаэдр, мунтазам додекаэдр, мунтазам икосаэдр. М. к.ларнинг ҳар бирини кубни текисликлар б-н кесиш орқали ҳосил қилинади. Мунтазам тетраэдрдан бошқа ҳамма М. к.ларнинг симметрия маркази бор. Ҳар қандай М. к.ка ташқи ёки ички сфера чизиш мумкин.

МУНТАЗАМ ҚЎШИНЛАР - қатъий белгиланган штат асосида ташкил этиладиган, қонун ва уставга кўра комплекта-надиган, муайян хизмат ва ўқув муддатини ўтайдиган доимий армия қўшинлари.

МУНТАЗИР (тахаллуси; исми Юсуфкори) (1831, Кўкон — 1889, Андижон) — шоир. Кўкондаги «Мадрасаи олий»ни тугатгач, мударрислик қилган. У Низомий, Ҳофиз, Навоий, Бедил асарларини чуқур ўрганган. Муқимий, Фурқат, Завкий, Писандий, Муҳай-йир, Рожий Марғинийлар б-н яқиндан танишган, адабий ҳамкорлик қилган. Худоёрхон ўғли Насриддинбекни Андижонга ҳоким этиб тайинлаганда, М.ни унга маслаҳатчи қилиб юборади (1860). Шу сабабли умрининг охиригача Андижонда яшаб ижод қилади.

М. ўзбек ва форстожик тилларида ёзган зуллисонайн шоир сифатида шуҳрат қозонган. Мумтоз шеърятнинг анъанавий жанрларида ижод қилган, кўпроқ ғазал, мухаммас, мувашшах, рубоийлар ёзган. Уларда замондан ши-қоят, эрк ва маърифат ғоялари ифодаланган. М.нинг «Баёзи Мунтазир» шеърлар тўплами бизгача етиб келган. Баёзга 800 мисрадан кўпроқ шеърлари кирган.

Ад.: Асрлар нидоси, Т., 1982; Аҳмаджо-нова Ф., Адабиётимизнинг ўчмас сиймолари, Т., 1983.

МУНТАСИР Исмоил ибн Нух Абу Иброҳим (? — 1005) — сомонийлардан. Сулоланинг охирги ҳукмдори Абдулмалик ибн Нух (999— 1000)нинг биродари. 1000 й. иликхонлартн Наср М. б-н Абдулмаликни тутиб Ўзганда зиндонга ташлаган. М. бир хотин қиёфасида зиндондан қочиб, Бухорода яшириниб юрган, Хоразмга бориб сомонийларнинг қолган-қутган аскарларини тўплаб ўзига «Мунтасир» («Ғолиб») деган унвон олган ва салтанатни тиклаш учун кураш бошлаган. 1000 й. Хуросон, Ғазна, Нишопур тарафида Иликхон, Қобус ва Маҳмуд Ғазнавийга қарши жанг қилган. Ғазна аҳолисининг ёрдами б-н Иликхонни 2 бор мағлубиятга учратган бўлсада, ана шу Ғазна аҳолисининг хиёнати туфайли 1005 й.да Маҳмуд Ғазнавийдан енгилган ва қатл этилган.

МУНТАХАБ (араб. — ажратиб олинган, танланган) — 1) бирор ижодкорнинг

танланган асарлари тўплами; 2) фан, адабиёт ва санъатга оид масалаларнинг энг муҳимларини қисқача тушунтириб берувчи асар. Одатда, бир неча муаллифнинг асарларидан олинган парчалардан тузилади.

МУНЧОҚ — кимматбаҳо ва рангбаранг тош, шиша ва ш.к. нарсалардан турли (думалоқ, узунчоқ ва б.) шаклда тайёрланадиган доначалар. Доначаларни ипга тизиб ясаладиган ҳамда бўйинга тақиладиган тақинчоқ (маржон)лар ҳам М. деб аталади. Ўзбекистонда аёллар ва болаларнинг безак буюми бўлган кўзmunчоқ тури бўйин ва қўлга тақилади, кийим (кўйлак, нимча, дўппи ва б.) га тикилади. М. қадимдан кўпгина халқлар орасида кенг тарқалган. Тош (неолит) ва суякдан, жез даврида металллардан ишланган. Қад. Мисрда ши-шанинг ихтиро қилиниши б-н шиша М.лар кенг тарқалди. Ўрта асрларда Италия, Россия, Ўрта Осиё ва б. жойларда ҳам шиша М. пайдо бўлган.

МУНЧОҚТЕПА — қалъа харобаси (мил. 2—3-а.). Наманган — Кўкон т.й.нинг Урганжий ст-ясидан 1,5 км шим.-шарқда, қум барханлари орасида бино қилинган. М.нинг уз. 94 м, эни 82 м, бал. 10 м. М.нинг атрофида чуқур хандақ изи, жан.-шарқий бурчагида қалъа арки харобалари, шунингдек, сопол идишлар синиғи, хумдон қолдиклари сақланган. Бундай буюмлар қалъадан ташқарида, қум барханлари устида ҳам учрайди. Бу ҳол М.дан ташқарида ҳам аҳоли яшаганлигидан далолат беради. М. 7—8-а.ларда араб истилочилари томонидан харобага айлантирилган.

МУНЧОҚТЕПА — Кубодиён вилоятига мансуб қад. шаҳар харобаси (мил. ав. I минг йил ўрталари — мил. 10—11-а.). Кофарнихон дарёси (Тожикистон)нинг ўнг қирғоғидан 1 км масофада, паром кечувидан 6 км узокликдаги худудда жойлашган. Мил. ав. I мингйилликўрталарида М. ўрнида кичик қишлоқ вужудга келган, милоннинг бошларида у катта шаҳарга айланиб, 11-а.

гача мавжуд бўлган. М.нинг 6—8-а.ларга оид маданий қатламидан усти гумбаз б-н ёпилган маҳобатли бино колдиклари очилган, ундан ўртаси думалок тешик бўлган Тохаристон мис тангалари топилган. Хитой сайёҳи Сюань-Цзан (7-а.)нинг қайд этишича, бу ерда будда монастыри (ибодатхонаси) жойлашган. У милоднинг бошлари — 5—6-а.ларда мавжуд бўлган қад. бинолар харобаси устига қурилган.

МУНЧОҚТЕПА, Қоровултепа қад. шаҳар харобаси (мил. ав. 1-а. — мил. 14—15-а.лар). Жан.-Сурхон сув омборининг шим. чеккасида жойлашган. Арк ва мудофаа девори б-н ўралган шаҳристондан иборат. Мил. ав. 1—мил. 6—7-а.ларда шаҳар ҳаёти тараққий этган.

МУНЧОҚТЕПА ЁДГОРЛИКЛАРИ қад. археологик ёдгорликлар мажмуаси. Наманган вилояти, Поп ш.дан 2 км жан.да, Сирдарё бўйида жойлашган. Мунчоктепа, Баландтепа, Темирқасмоқтепалардан иборат. Археологик қазишмаларга кўра, Баландтепа (1—8-а), Темирқасмоқтепа шаҳар харобалари, Мунчоктепа эса шаҳар қабристонни (1—8-а.) ҳисобланади. М.ё. гуруҳида 1988 й. жаҳоншумул аҳамиятга молик археологик кашфиёт қилинди. Мунчоктепа I ёдгорлигида якка тартибдаги қабрлар, Мунчоктепа II да эса, 5—8-а.ларга оид ер ости хилхоналари кавлаб очилди. Уларни бунёд этишда лой, ғишт, ёғоч каби қурилиш материалларидан фойдаланилмаган. Хилхона тузилиши 4 қисмдан иборат: 1) кириш қисми олдидаги махсус текисланган майдон; 2) кириш қисмидаги ин-шоот (пешайвон); 3) ер ости йўлаги ва унинг охирида паства (жасадхонага) тушиладиган зинапоя; 4) жасадхона. Кейинги 2 қисм: йўлак (зинапоя б-н) ва жасадхона ер остида гиллой қатламларда ўйиб ясалган. Жасадхона худди уйга ўхшаб шифтлари арксимон қилиниб, деворлари ва полига жуда усталик б-н жило берилган. Хилхоналар сейсмик жиҳатдан жуда мустаҳкам қилиб қурилган, уларга кучли ер силкинишлари ҳам таъсир эта олмаган.

Хилхона ичига қамиш тобутларда мархумлар жасади қўйилган. Тобутлар — сараланган қамиш поялари юмалоқланиб ёғоч поналар ёрдамида бир-бирига бириктирилиб, уларга ўзига хос кути (тобут) шакли берилган. Ҳамма тайёрланган тобутлар қамишдан қилинган қопқок б-н беркитилиб, устидан яна қамишдан белбоғ (қилиб) боғлаб қўйилган. Қамиш тобутлар хилхона поли устига қатормақтор қилиб, бир қатор тўлғач устига кейингиси қўйилиб жойлаштирилган. Хилхоналарнинг 8 таси очилган.

Мархумлар тобутларига уст-бошлари, қурол-яроғлари, зебзийнатлари, идиштовоклари ва асбоб-ускуналари б-н дафн этилган. Булардан ташқари, кўпчилик мархумлар ёнига ҳар хил таом ва мевалар ҳам қўйилган. Қўй ва парранда гўшти, мевалардан: шафтоли, ўрик, гилос, ёнғоқ, хандон листа ва ер ёнғоқ (хотин ёнғоқ) данаклари топилган. Топилмалар орасида пахта кўсақлари диққатни тортади, улар ҳоз. ипак пахта кўсағига жуда ўхшайди.

Ер ости хилхоналаридан чиққан топилмалар орасида кулолчилик, темирчилик, тўқимачилик, заргарлик, кўнчилик маҳсулотлари кўплаб учрайди. Мархумлар ёнида аниқланган зебзийнат ва тақинчоклар сони салкам 10000 га, меҳнат ва жанговар қурол-яроғлар эса 3000 га боради. Кийган либоси ва ёнидаги буюмларга қараб мархумларнинг ҳаётлигидаги касб-хунарларини аниқлаш мумкин. Мас, мусиқачи тобути ичидан мусиқа асбоблари, этикдўзникдан ёғоч қолип ва махсус пичоқ, овчиникдан ўк-ёй топилган. Хилхоналардан топилган энг қизиқарли буюмлар ичида кийим колдиклари аҳамиятга эга. Хусусан, ипакли, ипли, жунли матолар нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиё халқлари кийимлари тарихининг шу вақтгача маълум бўлмаган саҳифаларини тўлдиришга ёрдам беради. Бундан ташқари, оёқ кийим намуналари, пешонабанд, рўмол колдикдари ҳам қайд этилди. Булар барчаси, яъни матодан тайёрланган кий-

имлар, чарм ва оёқ кийим қрдиклари аждодларимизни кундалик кийим-бош тайёрлашга алоҳида эътибор берганлигини кўрсатади. Топилмалар орасида яна махсус ёғоч ғилофга солинган мусиқа асбобларини келтириш мумкин. Улардан бири сўзсиз хоз. қўшнаининг ўзгинасидир. Бундан келиб чиқадики, қўшна камиди 1500 й.лик тарихга эга.

Демак, М.ё.дан топилган буюмлар кўхна фарғоналикларнинг хўжалик юриштиш, турмуш тарзи ва энг асосийси исломга қадар мавжуд бўлган дафн маросимлари хусусида муҳим маълумотлар беради.

Бокижон Матбобоев.

МУНШАОТ (араб.—иншо этилганлар, яъни ёзилганлар, битилганлар) — Шарқ шеърлятидаги жанрлардан бири, муаллифнинг назмда ёки насрда ёзилган мактублар тўплами. Бундай тўпламлар бир ёки бир неча муаллиф каламига мансуб хатлар йиғиндисидан иборат бўлган. Мактублар шунчаки битилган хатлар бўлмай, бадииятнинг ўзига хос тури — иншо санъати сифатида юзага келган, чуқур мазмунга ва гўзал бадиий ифодага эга бўлган. Баъзи мактублар юксак санъат б-н ўта жимжимадор ёзилган. Асосан араб ва форс тилларида яратилган. Ўзбек адабиёти тарихида М.нинг шаклланиши ва ривожланиши Алишер Навоий ижоди б-н боғлиқ. Навоий «Муншаот» асарининг муқаддимасида форсча мактублар шаклланган юксак услубга эга эканини, туркий халқларда бу услубда ҳали ҳеч иш қилинмаганини ва ўзи М.га биринчи бўлиб қўл урганини қайд қилган. Навоийнинг ушбу асаридидаги мак-тубларнинг аксарияти султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг фарзандлари бўлмиш шахзодаларга ёзилган. Уларда Навоий мактуб эгаларига давлатни идора этиш, ҳукумат ишларини бажаришга доир ўзининг қимматли маслаҳат ва таклифларини баён этади, адолат ва хушёрликка чорлайди. М. баъзан «руқъаот», «мактубот» деб ҳам юритилган. М.ларнинг талайгина қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА

Шарқшунослик ин-тининг қўлёзмалар фондида сақланади. Уларнинг баъзилари, мас, «Муншаоти Мирзо Содик» (инв. № 302—1, 4423—II), «Муншаоти Юсуфий» (инв. № 5046—III) муаллифларнинг ўзлари томонидан, баъзилари эса котиблар томонидан тартибга келтириб кўчирилган.

МУНШИЙ, мунши (араб. — котиб, ижодкор) — Ўрта Осиё хонликлари даврида хонлар ёки айрим ҳокимларнинг шахсий котиби, ёзувчизув ишларини олиб борган шахс. М. лавозимига, одатда, маълумотли ва хусниҳат кишиларгина олинган. М.лар олим ва фозил кишилар бўлганлиги учун оддий котиб (қ. А/ирза) лардан фарқ қилган. Улар зиммасига хон ва амирларнинг мактуб ва фармонларини ёзиш юклатилган. Тарихий асарларнинг аксарияти ана шу М.лар каламига мансуб. М. лавозимида бўлган кишилар М. сўзини тахаллус сифатида ўз номларига қўшиб айтишган (мас, Искандар Мунший, Мирза Муҳаммад Содик Мунший ва б.).

МУНЬЕ (Mounier) Эммануэль (1905.1.4, Гренобль — 1950.22.3, Париж) — француз файласуфи, персонализм асосчиси. 1932 й.да «Эспри» («Esprit») жур.га асос солган. М. таълимотининг асосида шахснинг мутлак кадрқимматини тан олиш ётади. М. шахс тушунчасини индивид тушунчасидан кескин фарқлади. Унингча, индивид ўз бахтини кўзласа, шахс жами-ят манфаатлари тўғрисида қайғуриши, дунёвий идеаллар б-н қаноатланмай, пировардида табиат ва жамият шарт-шароитларидан устун турмоғи лозим. М. шахсни кураш ва инсониятга фаол хизмат қилишга даъват этган, маънавий камолотга интилишни қар бир шахснинг асосий вазифаси деб билган.

МУОВИЯ I (? - 680) - умавийлар сулоласи асосчиси ва шу сулоладан бўлган дастлабки халифа (661—680). Курайш қабиласи зодагонларидан. 639 й.дан Сурияда ноиб. 657 й. халифа Али ва унинг ўлимидан сўнг хорижийлар б-н кураш

олиб борган, 661 й. халифа деб эълон қилинган. Халифалар ҳокимиятини меросий қилган. М. даврида халифалик пойтахти Дамашқ ш.га кўчирилган. М. сиёсати араб қабила зодагонларининг манфаатини ифодалаган. Йирик дипломат ва маъмур бўлган.

МУОМАЛА (иктисодиётда) — меҳнат маҳсулотларини олдисотди воситасида айирбошлаш. Товар хўжалиги учун хос. М. бевосита айирбошлаш пзм пул воситачилиги б-н фарқ қилади. М. ибтидоий жамоа тузумининг охирида, натурал хўжалик асосида товар хўжалигининг пайдо бўлиши б-н бошланган. Алмашув учун маҳсулот (товар) и.ч. шакллана бошлагач, алмашувга зарурият туғилган, натижада М. келиб чиққан. Товарларнинг оддий, бевосита алмашуви (Т—Т)дан фарқли равишда М.да томонлар пул орқали боғланиди (Т—П—Т). Алмашув иштирокчиларидан бирининг қўлига ўтган пул маълум вақтдан сўнг товарлар ва хизматлар сотиб олишга сарфланади, жараён тўхтовсиз давом этади. Меҳ. нат маҳсулларининг товарга айланиши М.нинг келиб чиқишига шарт-шароит яратади. Қийматнинг пул шакли келиб чиқиши натижасида М. функционал мустақиллик касб этди. Дастлабки босқичларда товар М. си маҳаллий бозорлар доирасида чекланган эди. Ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, товар—пул муносабатларининг кенгай-иши натижасида ягона ички бозор ва жаҳон бозори шаклланди. Кейинчалик товар М.си ривожланиб, товарларни этказиб бериш вақти уларнинг қийматини қоплаш вақтидан фарқ қила бошлади. Йирик машиналашган и. ч. моддийтехника асосининг шаклланиши кредит, кейинчалик қимматли қоғозлар М.сини ривожлантирди.

М. ижтимоий маҳсулотни и.ч.дан истеъмолга йўналтиришда алоҳида вазифаларни бажаради. М. соҳасида товар ишлаб чиқарувчиларнинг абстракт меҳнати ўзининг ижтимоий баҳосини олади, зарур меҳнат воситалари ва буюмларини

сотиб олиш орқали и.ч.нинг янги цикли учун шароит яратилади, тайёр маҳсулот истеъмол фазасига еказиб берилади, аҳолининг талаб даражаси аниқланади.

Нуриддин Йўлдошев.

МУОМАЛА ВАҚТИ —капиталнинг муомала доирасида бўлиш вақти. М.в.га тайёр маҳсулот оморга келиб тушгандан бошлаб у сотилгунча кетган вақт (бу вақт ўз ичига тайёр маҳсулотнинг и. ч. ва савдо (улгуржи ва чакана) корхоналари оморхоналарида турган вақтини, уларни ташишга, сотишга кетган вақтни ҳам ўз ичига олади) ва тайёр маҳсулотларни сотишдан келган ту-шумга и.ч.нинг янги цикли учун зарур бўлган янги и.ч. воситалари сотиб олишга кетган вақт киради.

М.в. товарларнинг бир марта айланишига (Т—П) сарфланган кунлар сони ёки бир ой, бир квартал, бир йилда юз берган айланишлар сони б-н ўлчанади. М.в. давомийлигига товарга бўлган талаб ва таклиф нисбати; товарларнинг истеъмол хусусиятлари; товар ассортиментининг мураккаблиги; минтақанинг географик ўрни; ташиш-келтириш им-кониятлари; савдо ходимларининг малакаси ва б. омиллар таъсир кўрсатади.

Нуриддин Йўлдошев.

МУОМАЛА ЛАЁҚАТИ (хуқуқда) — фуқаро ёки юридик шахснинг ўз ҳаракатлари б-н хуқуққа эга бўлиш ва ўзи учун мажбурият яратиш қобилияти. Фуқаронинг М.л. тўла ёки тўла бўлмаган ҳажмда бўлиши мумкин. Тўла ҳажмда М.л.га шахс 18 ёшга тўлгач эга бўлади. 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган ва 14 ёшга тўлмаган вояга етмаганларнинг М.л. тўла ҳажмда бўлмайди. Ушбу ёшдаги вояга етмаганлар қонунда назарда тутилган ҳаракатларни қонуний вакилларининг розилиги ёки мустақил равишда бажаришларига йўл қўйилади (қ. Вояга етмаганлар). Фуқаронинг тўла ҳажмда М.л.га эга бўлиши унинг ўз хатти-ҳаракатларининг аҳамиятига баҳо бера олиш, улар қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тушуниш қобилиятига эгаллиги б-н белгиланади. Фуқаронинг ўз хатти-

харакатларининг аҳамиятига тушуниш қобилияти унинг руқий жиҳатдан соғлом, ақли расо бўлишига ҳам боғлиқ. Бундай жиҳатларга эга бўлмаган фуқаролар муомаллага лаёқатсиз деб ҳисобланади.

Ҳожиакбар Раҳмонкулов.

МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ —

товар муомаласи жараёни б-н боғлиқ бўлган жами сарфлар. М.х. моҳиятига кўра соф ва кўшимча харажатларга бўлинади. Соф харажатлар товарларни бевосита олдисотди қилиш б-н боғлиқ харажатлардир. Соф харажатларга бевосита савдонни ускуналар б-н жиҳозлаш, биноларни иситиш, ёритиш, савдо ходимларига ҳақ тўлаш ва ҳ.к. харажатлар киради. Қўшимча харажатларга товарларни ташиб истеъмолчиларга етказиш, уларни саклаш, қисмли то-варни йиғиш (мас, мебель), уларни жойлаштириш, ўраш, реклама ва бошқа харажатлар киради.

М.х. нинг асосий кўрсаткичи унинг даражаси ҳисобланади ва товар айланмаси ҳажмига нисбатан фоиз б-н ўлчанади. М.х. товар нархи таркибига киради. Шунинг учун ҳам унинг даражаси аҳоли турмуши даражасига бевосита таъсир кўрсатади.

Савдо маданиятининг юксалиши М.х.ни пасайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Мухтор Расулов.

МУР (Moore) Станфорд (1913.4.9, Чикаго - 1982.23.8, Нью-Йорк) — америкалик биокимёгар. АҚШ Миллий ФА ва Америка фан ва санъат академияси аъзоси. Нью-Йоркдаги Рокфеллер тиббиёт тадқиқотлари ин-ти проф. (1952 й.дан). Илмий ишлари оксилларнинг тузилиши ва ферментлар кимёсига оид. Аминокислоталар микдорини аниқлаш, уларни хроматографик усулда ажратиш учун автоматик қурилмани тақлиф этган. Нобель мукофоти лауреати (1972, К. Анфинсен ва У. Стайн б-н ҳамкорликда).

МУРАББА (араб. — тўртлик) — шарқ шеърлятидаги лирик жанрлардан; қофияланиш тартиби асосида тузилган

шеър. Мусаммаат турига мансуб бошқа шеър шаклларига ўхшаш а—а—а—а, б—б—б—а, в—в—в—а тартибда қрифлянади. Мисралар сонига кўра ҳар бир банди рубоий ва тунокларга ўхшаса ҳам, бир неча тўртлик бандлар тарзида тузилиб, бир асарни ташкил этиши, арузнинг турли вазнларида ёзилиши ва охириги тўртликда шоир таҳаллусининг кўрсатилиши каби хусусиятлари б-н улардан фарқ қилади. М. энг қадимий шакллардан бўлиб, мустақил тўртликлар шаклидаги намуналари «Девону луготит-турк», «Қутадғу билиг» асарларида учрайди. Мусаммаат-М., ҳикмат М. шаклидаги илк намуналари Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»ида келтирилган. 16-а.дан бошлаб Фузулий, Машраб ижоди б-н М. ривожининг янги босқичи кўзга ташланади. Бу шо-ирлар орифона ва ошиқона ғазалларга хос ғоявий ва бадий хусусиятларни мусаммаат-М.ларга сингдирдилар. Уларнинг анъаналарини Огахий, Муқимий, Баёний, Аваз каби 19-а. шоирлари ижодий давом эттирдилар. Айниқса, Муқимий бу жанр ривожига алоҳида ҳисса қўшди. М. халқона шеър шаклларида бири сифатида 20-а. шеърлятида ҳам ривожлантирилди.

МУРАББИЙЛИК — ёшларга ахлоқ-одоб, касб-хунар, илм-фан соҳаларини ўргатиш, санъат, спорт машғулотларига раҳбарлик қилиш фаоляти. М. оилада, маҳаллада, таълимтарбия муассасаларида, меҳнат ва жамоат ташкилотларида амалга оширилади. Болалар ва ўсмирларнинг турли ёш даврларида М. турлича мазмун ва йўналишда олиб борилади. Гўдаклик ва боғча ёши даврларида боланинг нутқи, ахлоқ-одоби ва илк дунёқарашини шакллантиришга ота-она, тарбиячи ва энагалар М.лик қилади. Мактаб, академик лицей, касб-хунар коллежи, олий ўқув юртида педагог-ўқитувчилар, и.ч. корхоналарида эса ўз касбининг пухта эгаллаган, педагоглик кўникмаларни ўзлаштирган, уста номини олган тажрибали устозлар М. қиладилар. ЎзРда энг яхши мураббийларга «Ўзбекистон Рес-

публикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» фахрий~ унвони таъсис этилган.

МУРАББО — ҳўл мева, резаворлар ҳамда шакардан тайёрланадиган ширинлик. Ишлатиладиган мева турларига қараб беҳи М., анжир М., нок М., олма М., узум М., олхўри М., олча М., қулупнай М., қовун М., сабзи М. ва б. турлари бор. Беҳи М. — беҳи 4 га бўлиниб, уруғи олиб ташланади, сўнгра эни 0,5 см келадиган тилимчалар кесилади ва қрзониға солиб устидан кўмиб турадиган қилиб сув қуйилади, бир қайнаб чикқач, човли б-н сузиб олинади, шарбати сузгичдан ўтказилади. Қозонга шакар солиб устидан беҳи шарбати қуйилади (1,2 кг шакарга 0,5 л шарбат) ва қиём қайнатилади. Қайнаб турган қиёмга сузиб олинган беҳи солинади. М. 5—6 мин. қайнағач, олови пасайтирилади ва қиём кизил тусга кирғунига қадар пишириш давом эттирилади. 1кг беҳиға 1,2 кг шакар керак. Олхўри М. — яхши пишган олхўрининг бандларини олиб ташлаб, иссиқ сувға 5—6 мин. солиб қўйилади. Сўнгра олхўрининг бир неча ери тешилади (баъзан пичок, билан ўртасидан тилинади). Қиём алоҳида тайёрланади. Иссиқ қиёмни олхўри устидан қуйиб, 15—20 соат олиб қўйилади. Учинчи марта қиём мева б-н бирға қайнатилади. 1 кг олхўриға 1,2 кг шакар, 0,5 л сув, тайёр М.ға қўшиш учун 10—15 томчи олхўри эссенцияси керак.

М. пишириш учун қиёмнинг сифати қатта аҳамиятға эға. М. батамом пишган бўлса, мева идиш юзасида қалқимасдан қиём ичида бир текис тарқалади, қиём эса тиниқ тусға қиради, сифатли қиём томчиси совуқ сувға томизиб қўрилганда дарров эриб кетмайди. М. таъми ва рангини яхшилаш учун мевалар эссенцияси, лимон кислотаси, ванилин, заъфарон ва б. солинади.

Ад.: М аҳмудов. К., Ўзбек тансик, таомлари, Т., 1989.

МУРАККАБ РЕАКЦИЯЛАР - айрим босқичлари турли қимёвий табиатға

эға бўлган қимёвий реакциялар. Ҳамма босқичлари қимёвий табиати жиҳатидан ўхшаш ёки бир-биридан фақат йўналиши б-н фарқ қилган реакциялар, аксинча, оддий (элементар) ре-акциялардир. Бунда бир вақтда атиги битта, М.р.да эса ёнма-ён ёки кетма-кет бир неча реакция боради. М.р. тарқибига кирган оддий реакция унинг бир босқичи бўлади. М.р.ға қайтар, параллел, кетма-кет, занжир, каталитик ва ҳ.к. реакциялар қиради. Қайтар реакциялар — бир шароитда бир вақтда қарама-қарши томонға борувчи реакциялар. Бунда реакция учун олинган моддаларнинг бир қисми реакцияға қиришади, бир қисми эса қиришмай қолади. Қарама-қарши томонға бораётган оддий жараёнларнинг тезлиги бир-бириға тенглашганда мувозанат қарор топади. Реакцияда иштирок этаётган моддаларнинг концентрациялари мувозанат ҳолатиға қараб узлуксиз равишда ўзгаради (дастлабқи олинган моддалар концентрацияси қамаяди, ҳосил бўлган маҳсулотлар концентрацияси эса қўпаяди), мувозанат қарор топгандан сўнг ўзгармай қолади. Мувозанат ҳолатдаги концентрация мувозанат концентрация дейилади. Дастлабқи олинган модданинг қанча қисми янги моддаға айлангани (реакциянинг чикими)ни мувозанат константа тавсифлайди. Қайтар реакцияға $CO_2 + H_2 \rightleftharpoons CO + H_2O$ реакцияси мисол бўла олади. Тенглик аломати ўрниға ёзилган \leq аломати реакциянинг икки томонға боришини кўрсатади.

Параллел (ёнма-ён борадиган) реакцияларда бир вақтнинг ўзида дастлабқи моддалардан бевосита икки (ёки бундан қўп) хил модда ҳосил бўлади.

Реакциянинг умумий тезлиги иккала оддий реакция тезлигининг йиғиндисига тенг.

Кетма-кет (консекүтив) реакция л а р қатор оралик моддалар ҳосил қилиш б-н боради. Оралик моддаларни реакциянинг боришини қузатишда қўлланадиган одатдаги усуллар б-н аниқлаб бўлмайди, лекин уларнинг концентрациясини спек-

троскопик ва б. физик усуллар воситасида аниқлаш мумкин.

МУРАККАБ СОНЛАР - иккитадан ортиқ бўлувчига эга бўлган натурал сонлар. Мас, 4 нинг бўлувчилари 1, 2, 4; 10 нинг бўлувчилари 1, 2, 5, 10 бўлади. М. с.ни доим туб кўпайтувчиларга ажратиш мумкин (қ., Туб сонлар).

МУРАККАБ ФУНКЦИЯ - бир нечта функцияларнинг композицияси ёрдамида ифодаланадиган функция. Мас, z ўзгарувчи у нинг функцияси, \dot{z} навбатида у эса x нинг функцияси бўлса, у x нинг функцияси z бўлади. Бунда x ўзгарувчи / мураккаб функциянинг эркин ўзгарувчиси, z эралик ўзгарувчи деб аталади. Бир нечта функцияларнинг композицияси ёрдамида ҳосил қилинадиган М. ф. ҳам шу каби аниқланади.

М.ф.ни ҳосил қилган функцияларнинг кўп хоссалари М. ф.лар учун ҳам ўринли бўлади. Мас, узлуксиз, n марта дифференциалланувчи ($n=1, 2, \dots$), монотон ўсувчи (камаювчи) функцияларнинг композицияси ёрдамида ҳосил қилинган М. ф.лар ҳам мос равишда узлуксиз, n марта дифференциалланувчи, монотон ўсувчи (камаювчи) бўлади.

МУРАККАБ ЧАТИШТИРИШ - қ. Дурагайлаш.

МУРАККАБ ЭФИРЛАР — органик бирикмалар. М.э.да углеводород радикали органик ёки аорганик кислоталар радикаллари б-н кислород атоми орқали боғланган бўлади. М.э. табиатда ёғлар ва восклар сифатида учрайди. Фосфат кислота эфирлари инсон ва ҳайвонлар организмиде моддалар алмашинуви жараёндарида муҳим роль ўйнайди.

М.э.нинг аксариси сува эрмай, органик эритувчиларда эрийди. М.э.дан мевалар ҳиди келади. Асосан, этерификация йўли б-н олинади. М.э. учун с о -вунланиш реакцияси тавсифлидир. Спирт ва кислотадан эфир ҳосил бўлиши қайтар реакция ҳисобланади. Бунда тўғри реакцияни этерификация-ялаш, тескари реакцияни эса гидролиз дейилади. М.э. эрит-

маларида электр токини утказмайди.

Куйи М.э., асосан, эритувчилар (мас, этилацетал), ўрталари озик-овкат саноатида эссенциялар (мас, нок эссенцияси) сифатида кўлланади. Сульфат кислота эфирлари (диметилсульфат) органик синтезда, нитрат кислота эфирлари — портловчи моддалар (нитроглицерин) олишда хом ашё сифатида, М.э. фармацевтика, лок-бўёқ, полимер ва пластмассалар, синтетик тола и.ч.да ва б. саноат тармоқларида ишлатилади.

МУРАККАБ ЎҒИТЛАР - таркибиде ўсимликлар озикланиши учун зарур бир неча элемент (азот ва фосфор, азот ва калий, фосфор ва калий ёки азот, фосфор, калий) бўлган ва ягона технологи к жараёнда олинадиган кимёвий бирикмалар. М.ў.да балласт моддалар бўлмайди, улар юқори концентрацияли озик элементларга эга, уларни ташиш, сақлаш ва тупроққа солиш анча арзонга тушади ва таркибидеги озик элементларини оддий ўғитларга караганда ўсимлик яхши ўзлаштиради. М.ў. га аммофос, диаммофос, аммонийлашган суперфосфат, калийли селитра, нитроаммофоска, нитрофоска, кальций полифосфати, суюклантирилган калий метафосфати ва калий, кальций пирофосфати, мочеви-на-фосфатлар, фосфоаммомагнезия ваб. киради. М.ў.да озик моддалари NPK нисбати б-н белгиланади, мас, 1:1:0,5. Озик моддаларнинг умумий микдорини билиб, ўғитдаги азот, фосфор ва калий микдорини топиш осон. М.ў.ни хамма турдаги тупроқларда ҳар хил экинлар учун кўллаш мумкин. Ўғитларни ишлатиш меъёрлари ўғит таркибидеги NPK микдори, ўсимлик эҳтиёжи ва тупроқ хусусиятларига караб белгиланади.

МУРАККАБОТ (араб. — мураккаб бирикмалар) — мусулмон Шарқ мусика назариясида парда тузилмаларидан бири. М. турлари 24 та бўлиб, уларнинг ҳар бири икки мақом ёки мақом ва шўъба, мақом ва ввоза, шўъба ва овозалар товушқаторлари қисмларидан таркиб топган. Ҳижози Мухолиф (Ҳижоз ва Ироқ

мақомлари асосида), Чоргоҳ.и Ажам (Чоргоҳ ва Ажам шўъбалари асосида), Зирафкани Бузрук (Бузрук ва Мойя овозлари асосида) каби номлар б-н аталган. Сафиуддин ал-Урмавий рисоласидаги жадвалда келтирилган куйларда М.лар мақом йўллари таркибидаги намуналарга ўхшаш вазифани бажарганлиги қайд этилган. Шашмақомнинг ашула қисмларида М.ларга ўхшаш шўъбалар учрайди.

МУРАМИДАЗА - қ. Лизоцим.

МУРАТОВА Раҳиммахон (1950.10.12, Қувасой ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тини тугатган (1973). 1973 й.дан Қувасой ш.даги 2мактабда немис тили ўқитувчиси. Дарсларни янги педагогик технологиялар асосида ташкил этади.

МУРАҚҚАЪ (араб, рукъа — мактуб, қозғоғдаги ёзув) — 1) мактублардан тузилган мажмуа. М.да хуснихат (ёзув) намуналари, алоҳида расмлар тўпланган. Улар муқоваланиб, китоб ҳолига келтирилган. Одатда шох/лар, шахзодалар М. тўплаган ва улар тўғайовчилар номи б-н аталган. Мас, «Баҳром Мирза М.си», «М.и Гулшан» (Жаҳонгир Мирзо тузган М.) ва б.; 2) нақш тури. Махсус рангли қоғозга чизилган нақш бўлаклари қирқиб олиниб, шифт ёки деворларга туширилган ахта чизиклари устидан ёпиштириб чиқилади. Хи-вадаги Тошховлининг айрим бинолари шу усулда безатилган.

МУРВЕДР, Мурведр Нуар, Мурведр Эспар, Эспар, Пино флери, Агач сап — испан винобоп кечпишар узум нави. Фарбий Европа навлари экологик-географик гуруҳига киради. Қрим, Краснодар ўлкасида, Озарбайжон, Ўзбекистон, Туркманистон ва б. минтақаларда экилади. Тупи кучли ўсади. Барглари ўртача, юмалоқ ёки сал чўзиқ, тиғиз, четлари пастга эгикрок. Гули икки жинсли. Узум боши юмалоқ-узунчоқ, тиғиз. Ғужуми ўртача думалоқ ёки бир оз чўзиқ, тўқ зангори, хушбўй, усти мум-губор б-н қопланган, пўсти қалин, эти серсув. Фаол харорат йиғиндиси 2650°—3100°

бўлганда 127—157 кунда (сент. охирларида) пишади. Ҳосилдорлиги 120—200 ц/га. Замбуруғли касалликларга, совуққа чидамсиз. М.дан турли хил винолар тайёрланади.

МУРЖИЪИЙЛАР (араб. — кечиктирмоқ, муддатни чўзмоқ) — иломдаги илоҳиёт оқимларидан бири. 7—8-а.ларда пайдо бўлган. Халифаликда умавийлар ҳокимиятига қарши кураш кучайган даврларда илоҳиётда гуноҳкор ва унинг тақбири масаласи муҳим ўрин олган. Хорижийлар қатта гуноҳ қилгани дарҳол жазолаш тарафдори бўлсалар, М. жазолашни кечиктиришни ёқлаб чиққанлар. Уларнинг номи шундан олинган. М. бу дунёда инсон ҳолатини муҳокама қилишни «кечиктириш», яъни инсоннинг хатти-ҳаракатини, унинг имконини ёлғиз Аллоҳнинг ўзигина биледи ва инсон устидан ҳукм қилиш унинг ўзигагина хос деб ҳисоблаганлар.

МУРЗАК-КОБА — мезолит даврига оид ғор. Қримнинг Севастополь ш. яқинида жойлашган. 1936 й. С.Н. Бибиқов ва Е. В.Жиров топган ва ўрганган. Унинг маданий қатламида микролитлар, хусусан, кесгичлар, қирғичлар, тарашланган тош парракчалар, призматик нуклеуслар ва б. чакмоқтош қуроллар, суякдан ясалган бигизлар, тешгичлар ва гарпунлар учрайди. Ғордан кроманьонларнинг жуфт-жуфт кўмилган (эр ва хотин) қабри очилган. Мурда чалқанча ётқизилиб, қабр усти тош б-н беркитилган. Топилган скелетларнинг бош суяклари асосида антрополог М.М.Герасимов уларнинг ташқи қиёфасини тиклаган. Ғордан буғу, тўнғиз, ёввойи қўй, айиқ, тулки, хонақилаштирилган ит, бўрсик ва б. суяги ҳам топилган.

Ад.: Герасимов М.М., Люди каменно-го века, М., 1964.

МУРИД (араб.— эргашувчи) — пир ёки эшон (муршид)га қўл бериб, суфийлик йўлига кирган шахс. Тасаввуфда тариқат муршидларидан дарс олувчи шогирд маъносида ишлатилади. М.-муршидлик муносабатлари М.нинг

ўз пирига сўзсиз итоат этиши, хизмат қилиши ва унинг изидан боришини тақозо қилган. Умуман, М. атамаси суфий ва ҳатто оддий мусулмон маъноларини ҳам англатади. МУРИДИЙЛИК, муридизм — тасаввуфнинг Кавказда тарқалган шакли. У тасаввуф таълимотининг зоҳидлик, муршидлик ва имомлик ғояларига асосланган. М. 19-а.нинг 20-й. ларида бағдодлик йирик суфий Холид Сулаймон, ширвонлик шайх Исмоил ва бухоролик уламо Хос Муҳаммад орқали Шим. Кавказга тарқалди. Маҳаллий қози Курали Муҳаммад (Муҳаммад Ярогский) ва Жамолиддин унинг назарий асосини яратишди. Кейинчалик Шомил уни яхлит тариқат шаклига кўтарди. М. Доғистон ва Чеченистонда ташкил топган давлат — имомлик (имомлар: Ғози Муҳаммад, Ҳамзатбек, Шомил)нинг динийсиёсий ва ҳарбий асосини ташкил қилиб, Кавказ урушлари даврида тоғликларнинг Россия империясига қарши олиб борган курашларида ғоя-

вий мафкура сифатида хизмат қилди. Лекин тоғликларнинг мустақиллик учун олиб борган курашлари муваффақиятсизликка учраган. Чор ва совет Россияси даврида М. диний мутаассибликка асосланган реакцион таълимот деб қораланди.

Ад.: Казиев Ш., Имам Шамиль, М., 2001; Дегоев В., Имам Шамиль: пророк, властитель, воин, М., 2001.

МУРИЛЬО (Murillo) Бартоломе Эстебан (1618.1.1 — Севилья — 1682.2.4) — испан rassоми, Севилья БА асосчиларидан ва унинг биринчи президенти. Севильяда ўқиган ва ишлаган. М.нинг караважизм таъсири кузатиладиган дастлабки асарларидаёқ диний саҳналар халқ ҳаётидан лавҳалар кўринишида тасвирланади. 1650-й.лардан асарларини тилла рангли нурсоя б-н бойитилган ўта тасвирий услубга (айниқса, манзарали заминларда) ўта бориб, диний композициялар, шу жумладан, биби Марям ҳаётидан олинган лавҳаларда (мас, «Миср йўлида хордик», 1665—70 ва б.)

илоҳийлаштирилган ва ғамгин миллий испан аёлини ажойиб лиризм б-н тасвирлайди. М. ижодининг реалистик хусусиятлари айтиқса унинг жанрли картиналарида, Севилья болалари ҳаётини очик кўнгиллик б-н енгил юморли тасвирловчи туркум асарлари («Мева тутган болалар» ва б.) да яққол намоён бўлади.

МУРИНАК ҒОРИ - Самарқанд вилояти Ургут туманидаги ғор. Чақилкалон (Зарафшон) тизмасининг шим. ён бағрида. 2370 м баландликда жойлашган. Силур даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг озги равоксимон, шим.-ғарб томон очилган (эни ва бал. 14 м). Унинг шипи ва деворларидан ҳар томонга бир қанча йўлақлар тарқалган. Ғорнинг саҳни ичкарига томон кўтарилиб боради, ва қалинлиги 3—4 м ли гил, тош парчалари б-н копланган. Ғорда кўршапалак ва ҳар хил қушлар яшайди. Шипи ва деворларидан сув томчилаб туради. Маҳаллий аҳоли томонидан ноқулай обҳаво шароитларида чорва молларини сақлашда фойдаланилади. Ғорнинг умумий уз. 41 м, майд. 1612 м2, ҳажми 8187 м3.

МУРМАНСК (1917 й.гача Романов на Мурмане) — РФ Мурманск вилоятидаги қахрамон шаҳар (1985), Мурманск вилояти маркази, Баренц денгизининг Кола қўлтиғи соҳилидаги музламайдиган порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 388,3 минг киши (1998). Саноатининг асосий тармоқлари — балиқ овлаш ва балиқни қайта ишлаш, кема тузатиш, қурилиш материаллари и.ч. М.да т-рал, сельдь овлаш ва қабул-транспорт флотлари бор. Қутб и. т. ва денгиз балиқхўжалиги ва океанография лойиҳалаш ин-тлари, 3 олий ўқув юрти, 3 театр, ўлкашунослик, бадий, ҳарбийденгиз музейлари бор. М. Кола қўлтиғида денгиз порти қурилиши ва Мурманск т. й. ўтказилиши муносабати б-н вужудга келган. 1930 й.дан М. Шим. денгиз йўлининг бошланиш жойи. 2-жаҳон уруши й.ларида М. порти муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлди.

МУРМАНСК ВИЛОЯТИ - РФ тар-

кибидаги вилоят. 1938 й. 28 майда ташкил қилинган. Шимолий иқтисодий р-нга киради. Россия Европа қисмининг шим.-ғарбида, Кола я.о. ва материкнинг бир қисмида жойлашган. Оқ ва Баренц денгизлари б-н ўралган. Ғар-бда Норвегия ва Финляндия б-н чегарадош. Майд. 144,9 минг км². Аҳолиси 1016,6 минг киши (1998). Асосий аҳолиси руслар (82,3 %), шунингдек, украин, белорус, саамлар, кареллар ва б. яшайди. Шаҳар аҳолиси 91,8 %. Маркази — Мурманск ш. 5 маъмурий туманга бўлинган. 16 шаҳар ва 16 шаҳарча бор. М.в. ер юзаси паст тоғлар, қирлар ва ботиклардан иборат. Колая.о.нинг майд. 100 минг км²га яқин. Шим. соҳили баланд, тик, жан. дагиси паст, қия. Ярим оролнинг ғарбий қисмида Хибин тоғлари (бал. 1191 м гача) жойлашган. Марказий қисмида Кейви сувайирғич грядаси бор. Кола я.о. Болтиқ қалқрнининг шим.- шарқий чеккасини ташкил қилади. М.в. да апатит рудалари, глинозем хом ашёси, никель ва б. бор. Иқлими Кола я.о. жанубий қисмида мўътатил, денгиз иқлими, шим. қисмида субарктик, нисбатан юмшоқ. Январнинг ўртача т-раси шим.да —8°, марказий қисмида —13° гача, июлники шим.да 8° ва марказий қисмида 14°. Йиллик ёғин 350 мм дан 1000 мм гача (тоғли р-нларда). М.в.да қутб куни ва қутб тунни алмашишиб туради. Вегетация даври 80—130 кун. Кўп сонли остонали дарёлар ва қўллар бор. Шимоли йўсинлишайникли тундра, жан.роғи ўрмонли тундра ва тайгадан иборат. Тупроклари, асосан, подзол, ботқоқ, шим.да тундра тупроклари. Ёввойи ҳайвонлардан буғу, лось, росомаха, айик, тийин, суварс, тулки, оқ тулки, ондатра, норка, оқ сичқон, қуён яшайди. Балиқ тури кўп. М.в.да Лапландия, Кандалакша, Пасвик қўриқхоналари бор. Кончилик, рангли металлургия ва балиқ саноатлари ривожланган. М.в.да денгиз суви кўтарилиши (қалқиши) ва кайтиши б-н ишлайдиган Кислая Губа электр станцияси қурилган. Йирик ГРЭС бор. Саноатининг асосий тармоқлари: кончи-

лик (темир рудаси, апатит-нефелин, мис-никель рудалари), рангли металлургия (бирламчи алюминий, тозаланган мис, никель), балиқ сано-ати, кимё (apatит концентрати), қора металлургия (темир рудани концентрат). Йирик корхоналари — «Североникель», «Печенганикель» к-тлари (тозаланган мис, никель, кобальт, олтин-гугурт кислотаси), Кандалакша алюминий з-ди (бирламчи алюминий), Оленегорск, Ковдор руда бойитиш к-тлари, «Мурманрибпром» корхонаси, «Нерпа» кемаармонт з-ди. Кола АЭС, дарёларида ГЭС каскадлари бор. Асосий саноат шаҳарлари: Мурманск, Апатит, Кандалакша, Мончегорск, Кировск, Оленегорск. Қ. х.нингетакчи тармоғи — чорвачилик. Қррамо (сут-гўшти зотлари), чўчкачилик, буғучилик, паррандачилик ривожланган. Т.й. 900 км дан зиёд, шундан 341 км электрлаштирилган. Денгиз транспорти муҳим роль ўйнайди. (асосий порти — Мурманск). Автомобиль йўллари — 2 минг км. Аэропорт бор. Мунтазам ҳаво линиялари Мурманский Москва, Санкт-Петербург, Архангельск, Петрозаводск ш.лари б-н боғлайди. 3 олий укув юрти, Россия ФА нинг Кола филиали, Қутб и. т. маркази, дунёда энг шим. Қутбий ботаника боғи ва б. илмий муассасалар мавжуд. 2 музей, 2 театр, санаторий бор.

МУРОБИТЛАР (араб. — рабобда яшовчилар) — Шим. Африкадаги зоҳид, дарвишларнинг ҳарбийлашган диний жамоаси аъзолари. 11—12-а.ларда М. Марокашни забт этган ва Ал-Муробитун сулоласи ва давлатига асос солган. Кейинроқ мусулмон авлиёлари-ни, йўлбошчиларини ёхуд дарвиш жамоаларининг ташкилотчиларини ҳам М. деб аташган.

МУРОД 1 Ғозий, Худовандигор (1326—1389) — Усмонлилар сулоласига мансуб Туркия султони (1362—89). Султон Ўрхон Ғозийнинг ўғли. Тахт тепасига келган МЛ биродарлари Иброҳим ва Халилларни қатл этгач, Кичик Осиёнинг шарқий ва жан. худудларини ўз тасарру-

фига киритади. Тез орада мамлакатнинг илгари қўлдан чиққан ғарбий ерларини қайтариб олади. 1362 й. болгарларнинг Филиппополь (Пловдив) ш.ни забт этади. Орадан 2 йил ўтгач, болгар шоки Шишман усмонийлар султониغا хирож тўловчига айланади. М.І 14-а.нинг 70-й. ларида пойтахтни Эдирне (Адрианополи) га кўчиради. М.І 1376 й. Византия тасарруфига ўтган Галлиполи я.о.ни қайтариб олади; 70—80-й.ларда Болкрнидаги барча ерларни босиб олади. 1389 й.нинг июнида М.І улкан армияси б-н серб ерларига кириди. Косово майдонида князь Лазар бошлиқ, серб кучлари б-н тўкнашади (1389 й. 15 июнь). М.І қарор-гоҳига Лазар армияси ҳақида маълумот бермоқчи бўлган серб-крчоқ Милошни олиб келишади, у тусатдан М.І нинг юрагига ханжар санчади. Бироқ, М.І нинг кўшини жангда ғалаба қозонади. Асирга олинган Лазар жон бераётган М.І кўз ўнгида қатл қилинади. М.І нинг тўнғич фарзанди Боязид I Йилдирым султонлик шохсупасига ўтиради.

Ад.:Новичев А. Д., История Турции, т. 1, Л., 1963; Петросян Ю. А., Османская империя. Могущество и гибель, М., 1990.

МУРОД II, Султон Мурод II Ғозий (1404—1451) — Усмонлилар сулоласига мансуб Туркия султони (1421—44, 1446—51), Меҳмед I Чалабийнинг ўғли. М.П тахтга ўтиргандан кейин усмонийларга тегишли ерларнинг маълум қисмини эгаллашга муваффақ бўлган, ис-ёнкор Мустафога қарши кураш бошлаган. 1422 й. Бурсадан узоқ бўлмаган Улубад дарёсининг бўйидаги жангда Мустафонинг лашкари тормор этилади ва ўзи қочади. Тез орада Мустафо қўлга олиниб, осиб ўлдирилади. 1424—26 й.ларда МП илгарироқ қўлдан кетган Айдин, Мен-теше, Гермиян, Сарухан ва Ҳамид бейликларини қайта ўз тасарруфига киритади. 1422 й. 24 авг. да Константинополга қилинган ҳужум самара бермайди. 1424 й. Византия султонга хирож тўлашга мажбур бўлади. 1440 й. М.П Сербияга юриш қилади. 1444 й.нинг 10 нояб.

да Варна яқинида М.П Янош Хуньяди бошлиқ чех-венгер лашкарини мағлуб этади. 1444 й.да М.П ўз ихтиёри б-н ўғлининг фойдасига тахтдан воз кечади, аммо ички ва ташки вазият 1446 й.да уни яна тахтга қайтишга мажбур қилади. 1447 й.да Пелопон-несни ғорат қилади, Коринфни забт этади. 1448 й.нинг 17—19 дек.да Косово жангида Хуньядини яна бир бор мағлуб этади. 1449—50 й.лари Албанияга 2 марта юриш қилади. У адолатли ва инсофли ҳукмдор сифатида ном қолдирган.

Ад.: Новичев А. Д., История Турции, т. 1, Л., 1963; Петросян Ю. А., Османская империя. Могущество и гибель, М., 1990.

МУРОДБАХШ (1621-61) - бобурийлардан Шох Жаҳоннинг 4-кенжа ўғли, онаси Мумтоз Махал (Аржуманд бону) бегимдир. Шох Жаҳон М.га Гужарот ҳокимлигини инъом қилган эди. 1657 й.да кичик акаси Аврангзеб б-н иттифоқ тузиб, тахт соҳиби — катта акаси Дорошукухга қарши курашади. Бу пайтда отаси ШохЖаҳон касал ётарди. 1657 й. дек.да у ўзини Оллохрбодда подшоҳ деб эълон қилади. 1658 й. 15 апр.да акаси Аврангзеб б-н бирга Ужайна яқинида Дорошукухга қарши жанг қилади. Жанг Дорошукухнинг мағлубияти б-н тугайди. 2жанг Агра яқинидаги Самугархда бўлади. Бу жангда Дорошукух саркардаларининг хиёнати б-н мағлубиятга учрайди. Аврангзеб акаси Доросшукухни асирга олгач, Аграга кириб тахтни эгаллайди. 1658 й. июнь ойида Аврангзеб М.ни ушлатиб зиндонга ташлайди. М. Гвалиор зиндонига 3 йил ётади. Ниҳоят, 1661 й.да Аврангзебнинг буйруғи б-н 41 ёшида қатл этилади.

МУРОДОБОД — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Рамганг дарёси (Ганг ирмоғи) бўйида. Уттар-Прадеш штатида. Аҳолиси 500 минг киши чамасида. Т.й. тугуни. М. — кустарь усулда ип газлама тўқиш, ёғоч ва жездан гайёрланган ва лок ҳамда қалай б-н безатилган бадий буюмлар и.ч.нинг маркази. Шаҳарга 1625 й.да асос солинган. Меъ-

морий ёдгорликларидан 17-а.да қурилган Жоме масжиди сақланган.

МУРОДОВ Абдуқодир (1893 - Тошкент — 1974.6.3) — хаттот, шарқшу-нос олим. Абулқосим мадрасасида таҳсил кўрган (1907—17). Дастлаб ўқитувчи, кейин Ўздавнашрда хаттот бўлиб ишлаган. Навоий юбилеи қўмитасида илмий ходим (1940—42), 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1944 й.дан Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида илмий ходим, хаттот бўлиб ишлаган. Ин-т фондидаги қўлёзмаларни ўрганиш, тартибга келтириш, муаллифи ва котибини аниқлашда катта хизмат қилган, ин-т фондидаги қўлёзмаларга муаллифлар каталогини тузган. 30 га яқин китоб кўчирган. Араб тилидан Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» (1—3жилдлар)ни, араб адабиётидан намуналар, Ёкут Ҳамавийнинг «Муъжам ул-булдон» («Мамлакатлар луғати») асарининг Ўрта Осиё тарихи ва геогр.сига оид қисмини таржима қилган.

Ас: Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

МУРОДОВ Байрамгелди (1939.23.1, Туркменистон, Ашхобод тумани) — қорақалпоқраққоси, балетмейстер. Ўзбекистон халқартисти (1977). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1962). 1963—82 й.лар Қорақалпоқ давлат филармонияси қошидаги «Ойқулаш» ашула ва раке ансамблида яқка раққос, балетмейстер. 1982 й.дан директор. «Айтиш», «Балик,чилар», «Чўпонлар», «Чавандозлар», «Орол йигитлари», «Овулда тўй», «Кррақалпоқ сюитаси», «Молдавчанча хоре-ографик сюита», «Доғистон ёшлари», русча, венгерча, руминча, оммавий рақслар ва хореографик композицияларда бош партияларни ижро этган. Балетмейстер сифатида «Учрашув», «Доғистон лезгинкаси», «Қорақалпоқ кизлари лирик рақси», «Халқлар дустлиги» ва б. рақсларни сахналаштирган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

МУРОДОВ Жўрабек (1942.24.12, Тожикистон, Айнӣ тумани) — тожик

хонандаси (лирик тенор) ва бастакор. Миллий мумтоз, замонавий композитор ҳамда бастакорлар асарларининг мохир ижрочиси. Тожикистон халқ, артисти (1971). Хўжанд пед. ин-тини тугатган (1962). 1963 й.дан Тожикистон филармонияси яққохони. Ўзининг ширадор ва таъсирчан овози б-н шеър мазмуни ва назокатини, инсоний туй-ғуларни тингловчи қалбига тугал ва мохирона етказиш М. талқинига хос. Репертуарида тожик халқ кўшиқлари ва замонавий ашулалар муқим ўрин тутди. «Ваган», «Она», «Замин», «Нон ушоғи», «Дўстларни йўқотма», «Менинг кўзларим», «Рўдакий кўшиғи», «Ёр дийдори», «К,алб зорини қайдан биласан?», «Ул лоларухсор» каби кўшиқлари машхур. Шунингдек, турли халқларнинг кўшиқлари М. ижро дастурини бойитди. Бастакор сифатида Ҳофиз Шерозий, Жомий, Румий, Бедил ғазаллари ва М. Турсунзода шеърларига яратган куйлари машхур. Осиё, Европа, Америка мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда бир неча бор гастролда бўлган.

МУРОДОВ Камол (1974.29.11, Олот тумани) — курашчи, халқаро микёсдаги спорт устаси, «Ўзбекистон ифтихори» (1999). М. Ўзбекистон жисмоний тарбия ин-тини (1997), Тошкент иқтисодиёт унтини (2002) тугатган. 1997 й.дан Марказий харбий спорт клубида хизмат қилади. Дастлаб дзюдо мусобақаларида муваффақиятларга эришди. Дзюдо бўйича Ўзбекистон чемпиони (1994, 1995, 1997—2001), Осиё ўйинлари бронза медали совриндори (1998, Бангкок), Осиё чемпионати кумуш медали соҳиби (2000, Осака), Гран-При мусобақалари ғолиби (1998, Мюнхен; 1999, Нью-Йорк; 2000, Тунис). Кураш бўйича Ўзбекистоннинг мутлақ чемпиони (1997), Ўзбекистон Президенти соврини учун ўтказилган халқ-аро мусобақада вазни 90 кг бўлишига қарамасдан 205 кг вазник украинлик Валентин Росляковни мағлуб этган (1998, Тошкент), жаҳоннинг биринчи чемпиони (1999, Тошкент).

МУРОДОВ Малик (1933.20.7, Янгикўрғон тумани — 2001.25.12, Тошкент) — фольклоршунос олим. Ўзбекистон Рес-публикаси фан арбоби (1997). Филология фанлари д-ри (1977), проф. (1980). Тошкент унги филология ф-тини тугатган (1955). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тининг фольклор бўлимида катта илмий ходим (1961—67), Навоий номидаги Адабиёт музейида бўлим мудири (1967—78), Тошкент маданият ин-тида кафедра мудири (1979—2001). М.нинг илмий фаолияти Жанубий Ўзбекистон дostonчилик мактабларининг эпик анъаналари ва бугунги тари-хий-фольклорий жараенининг ўзига хос хусусиятларига бағишланган. У 1959 й.дан фольклор экспедицияларида қатнашиб, ўнлаб халқ бахшиларининг ижодий фаолияти, дoston куйлаш маҳоратини та-дқиқ этган. М.нинг «Ижод дурдоналарини излаб» (1967), «Сарчашмадан томчилар» (1984) китоблари дostonчиликнинг назарий масалаларига бағишланган.

МУРОДОВ Мансуржон Носирович (1955.28.10, Тошкент) — ганчкор, Ўзбекистон халқустаси (2001). Тошкент шаҳар 63касб-хунар техника билим юртининг ганчкорлик бўлимини тугатган (1974). 1974 й.дан «Усто» бирлашмаси (уста Маҳмуд Усмонов гуруҳи)да ганчкор уста; 1985 й.дан ўзи тузган ганчкорлик гуруҳига раҳбар; 1997 й.дан «Устазода» бирлашмасида ганчкорлар ижодий гуруҳига раҳбарлик қилади. 1985 й.дан бошлаб Ўзбекистонда, жумладан, Темурийлар тарихи давлат музейи (1995), Юнусобод теннис корти (1997), Оқсарой (1999), Шаҳидлар хотираси музейи (2002), Ўзбек миллий академик драма театри (2002) ва б.; шунингдек, Малайзия, Германия, Қозоғистон каби мамлакатларда жамоат ва давлат биолари интерьерларини ганчкорлик безаклари б-н зийнатлади.

МУРОДОВ Нормой (1947.6.8, Қамаш тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2001). Бухоро

пед. ин-тини тугатган (1973). 1966 й.дан Бухоро ш.даги 24-кўзи ожиз болалар махсус интернат мактабида мат. фани ўқитувчиси. М. дарсларни кўзи ожиз болаларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўтказди.

МУРОДОВ Нуъмон (1915.5.5 — Анди-жон — 1988.13.9) — Ўзбекистон халқ артисти (1970). Ижодий фаолиятини хаваскорлик театр жамоаларида бошлаган. 1934—88 й.лар Андижон театрида актёр (1949—52 й.лар директор). М.нинг актёрлик санъати А. Манатов ва А. Бакиров ижоди таъсирида шаклланди. Қаҳрамонларнинг ички кечинмалари ва туйғуларини табиий ва ҳароратли ифода этиш, образнинг кўп қирралигини ёрқин акс эттириш М. ижодига хос. Алишер Навоий («Алишер Навоий»), Қоработир («Тоҳир ва Зухра»), Юсуф («Холисхон»), Яровой («Любовь Яровая»), Муродов («Ирода»), Баҳодир («Баҳодир»), Тибальт («Ромео ва Жульетта»), Хусайн Бойқаро («Алишер Навоий»), шаҳар ҳокими («Ревизор»), Карл Моор («Қароқчилар»), Эзоп («Эзоп») каби образларида актёр ма-ҳорати намоён бўлган. МУРОДОВ Рўзимбек (1928.21.3, Тўртқўл тумани) — бахши, Ўзбекистон халқ артисти (1989). Дoston йўлларини бобоси Амин бахши ва отаси Мурод бахшилардан ўрганган. Тошкент консерваториясини тугатган (1956).

Ўзбекистон радио ва телевидениесидаги ўзбек халқ чолғулари оркестрида дирижёр (1957—65), Тошкент мусиқа билим юртида (1952—92), Абдулла Қрдирий номидаги маданият ин-тида (2001 й.дан) педагог. М. Хоразм дostonчилик санъати анъаналарини эроний ва ширвоний услубларини омухта йўналишида ўзига хос овоз б-н ижро этади. Сўз айтиши бурро, юкори нутқ санъати б-н тингловчини тезда ўзига жалб қила олади. Репертуаридан 20 дан ортиқ дoston ўрин олган: «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Гўрўғли», «Нажаб ўғлон», «Хирмон Дали», «Саёдхон Ҳамро», «Махтумқули», «Пайгамбар Иброҳим халилуллоҳ», «Фи-

дойи» (Э. Охунова б-н биргаликда) ва б. «Она шабрим Тошкентим», «Санъат саодатимдир», «Мудом орзу айлаб» каби кўшиқларга мусиқа ёзган.

МУРОДОВ Хотамбой (1929.13.5, Нурота тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). СамДУнинг геогр. ф-тини тугатган (1953). 1953—99 й.ларда Нурота туманидаги 2мактабда геогр. ўқитувчиси, директорнинг ўқув тарбиявий ишлар бўйича уринбосари. М.нинг геогр. фанини ўқитишда маҳаллий материаллардан кенг фойдаланиш, ўқувчиларда ўлкани севиш, унинг табиат, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига меҳр-муҳаббат уйғотиш, уларга экологик тарбия бериш соҳасидаги тажрибаси туман ва вилоят миқёсида кенг оммалаштирилган.

МУРОДОВА Ҳанифа Нуриллаевна (1919.22.10, Каттақўрғон ш.) — хирург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1969); тиббиёт фанлари д-ри (1964), проф. (1966). 2-Москва тиббиёт ин-тини тугатгач (1943), ҳарбий врач (1943—46), 1-Москва тиббиёт ин-тида ординатор (1946—49), МХРда Чойбалсан номидаги ин-т хирургия кафедрасида ўқитувчи, айна вақтда касалхона хирургии (1953-56), СССР Тиббиёт ФА Юрактомир касалликлари и.т. ин-тида илмий ходим (1956—63), Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти 1-хирургия кафедраси мудири (1964—80). Илмий ишлари турли хирургик касалликларни, хусусан, сурункали коронар етишмовчиликни хирургик усулда даволаш муаммоларига бағишланган. МХРнинг «Кутб юлдузи» ордени б-н мукофотланган.

Ас: Хирургическое лечение при хронической коронарной недостаточности, Т., 1970.

МУРОДХОН (? - 1845) - Кўкон хони (1845). Олижхоннкж угли. Исфараҳокими Сотиболди додхоқ Кўкон хони Шералихонга қарши фитна уюштиради, бу ишга М. ҳам тортилади. Улар Мусулмонқул мингбоши қирғизлар исёнини бо-стириш учун кетганидан фой-

даланиб хонни асирга оладилар ва М.ни хон деб эълон қиладилар. 3 кундан сунг Шералихон улдирилган, саройи таланиб, ўғиллари қамокқа олинган. Кўкон аҳолиси тахт ўзгаришидан норози эди, бунинг устига янги хон ўзини Бухоро амирининг ноиби деб эълон қилган. Мусулмонқул бу воқеадан хабардор бўлиб ўз қабиладошлари бўлган қипчокдарни тўплаб, М.га қарши ҳужум қилди. Улар Наманган беги Худоёрхонни ўзлари б-н олиб келишади. Қипчоклар уни оқ қизга ўтказиб хон қилиб кўтардилар. Мусулмонқул кўшини М.нинг қирғизлардан иборат унчалик катта бўлмаган кўшинини тезлик б-н енгиб, ўрдасини эгаллаб олади ва атиги 7 кун хон бўлган М. қатл этилади.

Ад.: Наливкин В. П., Краткая история Кокандского ханства, Казань, 1886; Набиев Р. Н., Феодалное хозяйство Худояр-хана, Т., 1972.

«МУРОДХОН» — «Рустамхон» туркуми дostonларидан. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинди, нашр этилган. Туркум 5 дoston («Султонхон», «Муродхон», «Офтоб пари», «Рустамхон», «Рустамнинг яраланиши»)дан иборат. Унда Муродхоннинг бошига давлат куши кўниб, Оқтош элига подшо бўлиши, гўзал Орзигулга ошиқ бўлиб, уни излашидаги саргузаштлари, Орзигулни олиб, юртига қайтиши воқеалари тасвирланган. «М.»да мардлик, ватанпар-варлик, адолат ва ҳақиқатгўйлик ғоялари куйланади. Муродхон ёрини излаб, сафарга отланарёкан, ўзўрнига қўйган оталик. — бек ва амалдорлардан мамлакатни адолат б-н бошқаришни, бева-бечораларнинг ҳолидан доим хабардор бўлишни тайинлайди. Бу нарса дostonда халқ ижодига хос демократик рух янада ёркин намоён бўлганлигини кўрсатади.

МУРОДХЎЖАЕВ Наримон Қодирович (1928.17.6, Тошкент) — онкологорадиолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1992), тиббиёт фанлари д-ри (1969), проф. (1970). ТошТИни тугатгач

(1951), хдрий врач (1951 — 55), Ленинград Ҳарбий тиббиёт академияси ходими ва рентгенрадиотерапия бўлими бошлиғи (1955— 63), Ўзбекистон Рентгенология, радиология ва онкология и. т. ин-ти радиология бўлими мудири (1963—68), шу ин-т директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари (1968—73), директор (1977-2000). 1973 й.дан ТошТИ онкология кафедраси мудири, 2001 й.дан проф.-консультант. Асосий илмий ишлари радиология, ички аъзолардаги хавфли ўсмалярни радиоактив моддалар ёрдамида аниқлаш ва даволаш, шунингдек, нур б-н даволашга оид. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998). Ракка қарши жамият президенти (1980 й.дан).

Ас: Очерки современной онкологии, Т., 1998; Онкология (дарслик), Т., 2002.

МУРОМ — РФ Владимир вилоятидаги шаҳар. Ока дарёсининг чап соҳилидаги пристань. Т.й. тугуни. Аҳолиси 144 минг киши (1998). М. муҳим саноат маркази. Машинасозлик (тепловоз, электровоз, «Ока» совиткичлари), радио (радиола, автомобиллар учун радиоприёмниклар, электр мусика асбоблари), ёғочсозлик (фанер к-ти), зиғир тола, йигирув-тўкув, озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Тиббиёт ва пед. билим юр-глари, Владимир-Суздаль тарихий-меъморий музей-кўриқхонасининг филиали, тасвирий санъат академияси, И.С.Куликов уй-музейи бор. 12-а. ўрталаридан 15-а.нинг бошларигача Муром князлигининг марказий шаҳри. 1778 й.дан уезд шаҳри. М.да 16—19-а.ларга оид меъморий ёдгорликлардан Косьма ва Дамиан черковлари (16-а.), Троицк монастыри (17-а.) сақланиб қолган.

МУРРЕЙ Марри — Австралиядagi энг катта дарё. Уз. 2570 км, ҳавзасининг майд. 1057 минг км². Австралия Альп тоғларидан бошланиб, Ҳинд океанининг Александрина қўлтиқлагунасига қуйилади. Кўп қисми текисликдан, муҳим қ.х. районидан оқиб ўтади. Асосий ирмоқлари: Дарлинг ва Маррамбижи. Қор ва ёмғир сувидан тўйинади. Баҳор ва ёзда

тўлиб оқади, қишда саёзлашиб қолади. Ўртача сув сарфи 390 м³/сек., ўртача йиллик оқим 10,5 км³ (материкдаэнг-серсувдарё). Сўғоришда фойдаланилади. Қуйилиш жойидан Олбери ш.гача кема қатнайди. М. ва унинг ирмоқларида сув омборлари, ГЭСлар қурилган. Балиқ овланади.

МУРСАҚ, мурасса (араб. — зийнатланган, безатилган) — авра-астарли, узун энгли, қад. устки кийим. Бичиғи тўғри бичимли, тўн ёқали, олди чуқурроқ ўйилган, этак барлари бир-бирига кирган, икки ён томонида майда бурмаларга йиғилган. М. четлари жияклар б-н ҳошияланган. М. баҳмал, парча, кимхоб, адрас, шойи (астари шойи, ип матолар) дан тайёрланган. М.нинг ичига юпка пахта солиб қавилган (қишки) ҳамда яланг қаватли (авра-астардан иборат ёзғи) турлари бор. Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган, ҳатто қизларнинг сепига киритилган. Қўйлакнинг устидан кийилган, белига белбоғ боғланган. 19-а. гача аёллар учун устки кийим ва ёпинчиқ вазифасини бажарган, кейинчалик тўй ва азаларда фойдаланилган. Ҳозирда аёлларнинг тобути устига ёпиладиган ёпинчиқ сифатидагина ишлатилади.

МУРТАД (араб. — орқага қайтган, чекинган) — ислом тарихида диндан қайтган, ундан воз кечган одам. Бундай одамлар энг катта гуноҳ (қ. Кабира) қилган ҳисобланиб, ўлимга ҳукм этилган.

МУРТАЗАЕВ Асан Муртазаевич (1900.20.11, Евпатория — 1983, Тошкент) — физик кимёгар. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1961), кимё фанлари д-ри (1950), проф. (1950), Ўрта Осиё унтини тугатган (1930). Ўрта Осиё геол. кидирув ин-ти ходими (1930—31), Ўрта Осиё унтида доцент (1936—42), Низомий номидаги Тошкент педагогика интида (1937— 42), Тошкент фармацевтика интида (1943—77) кафедра мудири. Илмий ишлари физик кимё ва электрокимёга оид. М. раҳбарлигида металлланган графит электродни потенциометрик титрлашда қўллаш усули ишлаб чиқилган.

МУРТАК — ўсимликларда янги индивид бошланғичи. Муртак халтачасидаги тухумхужайранинг уруғланишидан вужудга келадиган зиготадан ёки нуцеллус хужайрасидан ривожланади.

МУРТАК БЕЗЛАРИ, бодом безлари — одам ва умуртқали ҳайвонлар лимфа системасининг аъзолари, лимфоид тўқималар тўплами. Оғиз бўшлиғи ва ҳалқумнинг шиллик қаватида жойлашган. Танглай, тил (тил илдизида), бурунҳалқум гумбазиди ва най (эши-тув найларинингтешиқларида) М.б. бор. Улар ҳикилдоқда жойлашган лимфа фолликулалари б-н биргаликда ҳимоя қиладиган тўсик — лимфаденоид халқум ҳалқасини ҳосил қилади. Танглай М.б. шакли бодомга ўхшайди (уни гланда деб ҳам аташади) ва танглайнинг иккала томонида (танглай равоқларининг оралиғида) жойлашади. Танглай муртақларида жуда кўп учрайдиган сурункали яллиғланиш (қ. Тонзиллит, Ангина) жараёнида уларнинг ҳимояланиш хусуси-яти бузилади ва улар организм учун хавfli йиринг ҳосил қиладиган микроблар ўчоғига айланади. М.б.нинг каттакичкилиги уларнинг функционал ҳолатига боғлиқ эмас. М.б.да лимфоцитлар ҳосил бўлади ва бу ердан қисман лимфа оқимиға, қисман оғиз б-н халқум бўшлиғига чиқади. М.б. организмни касаллик кўзғатадиган микроорганизмлардан ҳимоялаш ва иммунитет ҳосил қилишда қатнашади.

МУРТАК ХАЛТАЧАСИ, муртак копчаси (*Saccus emyonalis*) — нуцеллусдаги хужайралардан (археоспоралардан) бири. Икки марта бўлиниб, хромосомалар сони редукцияланади. Янги ҳосил бўлган тўртта хужайрадан биттаси тез ўсиб, катталашади ва қолган учтасини ҳамда нуцеллуснинг анчагина қисмини сиқиб чиқара бошлайди. Ана шу катталашган хужайра мегаспора (макроспора) бўлиб, муртак халтачаси деб аталади.

МУРУНТОВ — Навоий вилоятидаги шаҳар (1976 й.дан). Зарафшон шаҳар Кенгашиға қарашли. Қизилқум чўлининг ўртасида, Томдитов ва Бўкантов тоғ тиз-

малари ҳудудида жойлашган. Ўртача 610 м. баландликда. Июлда юқори т-ра 46°. Янв.да энг совуқ т-ра —31°. Яқин т.й. станцияси — Янги Зарафшон. Вилоят маркази (Навоий ш.) дан 200 км узоқликда. Аҳолиси 4320 киши (2002). Асосан, ўзбеклар; шунингдек, козок, рус, украин, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар Мурунтов олтин конининг очилиши муносабати б-н Мурунтов геол. қидирув парти-яси посёлкаси сифатида 1959 й.да вужудга келган. М.да 3 кичик корхона, умумий таълим мактаби (900 ўқувчи), мусиқа мактаби, 2 кутубхона, музей, спорт саройи, қишлоқ врачлик пункти мавжуд. Мурунтов— Зарафшон йўналишида автобус қатнови йўлга қўйилган. М. атрофида муҳим фойдали қазилмалардан нодир металллар, нурда қазилма бойликлардан фосфорит, кварцли кум ва х.к. аниқланган.

МУРУНТОВ ОЛТИН КОНИ - Марказий Қизилқумнинг Мурунтов руда майдони минтақасидаги кон. Навоий ш.дан 180 км шим.да, Зарафшон ш.дан 40 км шарқда, Томдитовнинг жан. этагида жойлашган. Руда захираларининг кўлами, рудани казиб олиш технологик шароитларининг қулайлиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатининг юқорилиги ва б. хусусиятларига кўра дунёдаги ноёб конлар сирасига қиради. Марказий Осиё, хусусан, Марказий Қизилқум ва Нурота тоғларида, олтин рудалари мавжудлиги мил. ав. 6—5-а. лардан маълум бўлган. Ўлкада олтин конларини излаш бўйича дастлабки маҳсул тадқиқот ишлари И.В.Мушкетов, Г.Д.Романовский, Г.Д.Обручев ва б. томонидан амалга оширилган. Марказий Қизилқумда олтин конлари бўлиши мумкинлигини геолог олимлар А.Е.Ферман ва Д.И.Шчербаковлар 20-а.нинг 30-й. ларидаги геологик тадқиқотлари асосида башорат қилганлар. 1930-й.ларда Томдитовнинг жан. этақларида олтин зарралари бўлган бир неча кварц ва кварцдала шпати томирлари аниқланди, 1934 й.да Бесапан қишлоғи яқинида ол-

тин минерализацияси зонаси белгиланди. Шундан кейин Бесапан, Олтинтов, Тахтатов манзилларида, Томдитовнинг жан. ён багридаги кремнийли сланецларда кенг кўламда олтин қидирув ва разведка ишлари олиб борилди. 1951—53 й.ларда И.х.Ҳамробоев Ўзбекистоннинг ғарбий худудида олтинни кўпинча марги-муш б-н узвий боғлиқ ҳолда учраши қонуниятини аниқлади. Шу асосда 1954—56 й.ларда Ўзбекистоннинг ғарбий қисмида 2 хил олтин конлари борлиги: бирида олтин маргимуш қолчедани (арсенопирит минерали) б-н, иккинчисида жуда сийрак ҳрлда кварц томирларида учраши маълум бўлди. 1958 й. олтинмаргимуш боғлиқлиги асосида Мурунтов ёнида маргимушга бой бўлган аномалия майдонлари белгиланди. Ўша йили маргимушнинг юқори концентрацияси мавжуд бўлган аномалиялардан бири — Мурунтов рудали майдонида олиб борилган изланишлардан кейин бу руда майдони ўта истиқболли деб баҳоланди. Мазкур руда майдонида 1959—62 й.ларда олиб борилган батафсил қидирув ишлари натижасида коннинг асосий худуди белгиланди ва олтинга бой участкаларининг ўлчамлари жуда йириклиги аниқланди. М. о.к.нинг очилишига салмоқли ҳисса қўшган бир гуруҳ геолог олим ва мутахассислар (И. Ҳ. Ҳамробоев, Ҳ.Т.Тўлаганов, П.В.Хромишкин, В.Г.Гарьковец ва б.) мамлакатнинг олий мукофотига сазовор бўлдилар (1966). 1965—69 й.ларда М.о.к.нинг са-ноат ўзлаштириши ишлари бажарилиб, 1969 й. 21 июлда дастлабки махсулот — Мурунтов қўйма олтини чиқарила бошланди ва бу кон номи дунёга машҳур бўлди. Дунёда энг йирик карьерлардан бири — «Мурунтов» карьерининг уз. 3,5 км, эни 2,7 км ва чуқурлиги 430 м. Карьердан йилига 35—37 млн. м³ ҳажмида тоғ жинслари қазиб олинади, шу б-н боғлиқ бўлган Зарафшон ш.даги олтин и.ч. комплекси йилига 24 млн. т рудани (2001 й.) қайта ишлайди. Бу комплекс жаҳонда олтин ишлаб чиқариш б-н машҳур бўлган энг йирик корхона-

лар қаторида 2-ўринда (Индонезиядаги «Гросберг» корхонасидан кейин) туради.

М.о.к.да 1995 й.дан «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси фаолият кўрсатиб келмоқда. Мазкур қўшма корхона 1995—2001 й.лар мобайнида балансдан ташқари бўлган ва жуда катта ҳажмда йиғилиб қолган минералли ; жинслар ағдармасининг 84 млн. т сини қайта ишлаб 82 т соф олтин ажратиб олишга эришди.

М.о.к. протерозой эрасининг бошланишида ҳосил бўлган чўкинди мета- ; морфик тоғ жинсларидан ташкил топган тошқазиган ва бесапан свиталари қатламларидан иборат. Ушбу қатламларнинг куйи қисми юқори даражали метаморфизмга учраган яшил амфи-болли ва кварц-слюдали сланецлардан, кварцит ва оҳақтошлардан тузилган. Юқори қисмида яшил сланецлар миқдори камайиб, терриген тоғ жинсларининг миқдори ортиб боради. Конда к олтинли рудалар қатламларнинг айна шу қисмида алевролит, кумтош ва филлитсимон сланецлардан ташкил топган терриген тоғ жинсларининг ордовиксилур даврига мансуб бесапан свитаси қатламларида намоён бўлган. 1 Бевосита олтин рудасини ўзида мужассам этган мазкур свита қатламларини 3 қисмга бўлиш мумкин: руда усти қатлами («яшил» бесапан) — қалинлиги 1600 м гача; рудали қатлам («аралаш» бесапан) — қалинлиги 2000 м гача; руда ости қатлами («кулранг» бесапан) — қалинлиги 2000 м гача. Олтин рудаси, асосан, свитанинг ўрта қисми — «аралаш» бесапан қатламида жойлашган. Олтин зарралари мавжуд бўлган айрим кварц томирлари свитасининг ости «кулранг» бесапан ва устки — «яшил» бесапан қатламларида ҳам учрайди. Мазкур бесапан свитасидаги олтин минерализациясини куйидан тошқазиган свитасига мансуб чўкинди чегаралаб туради.

Магматизм ҳосилалари томирсимон структура (дайка) ларда жойлашган лейкократ тартибли тоғ жинсларидан иборат. Дайкалар кон худудида турли

томонларга йўналган бир неча тасмалар ҳрсил қилган, уз. 70 м гача. Таркиби эса сиенитдиорит-гранофирли Мурунгов магматик комплексига кирувчи гранит-порфир, сферолит-порфир ва монзонит порфирлардан тузилган. М.о.к.нинг жан.-шарқий чегарасида Марказий Осиёда ягона бўлган энг чуқур бурғи қудуғи СГ-10 ёрдамида ер қаърининг 4000 м дан ортиқ чуқурлигида Мурунгов гранитоид интрузиви мавжудлиги аниқланди. Бу далай олтин конининг қосил бўлиш жараёнидаги асосий омилларидан биридир. Мазкур интрузив массиви калийнарий кўшслюдали лейкократ ва биотитли гранитлардан ташкил топган. Коннинг хоз. тузилишини юзага келишида, шунингдек, руда тарқалиши ва жойлашишида муҳим аҳамиятга эга структуралар куйидагилардир: 1) ўк чизиги М.о.к.дан жануброқда ўтувчи Тошқазиган антиклиналининг шим. қанотини шакллантирувчи Мурунгов антиклинали ва жан. синклиналь; 2) Мурунгов «жуфт» ер ёриғини ташкил қилган жан. ва структурали ер ёриқлари, кенглик йўналишида жойлашган, вертикал ёки анча тик жан. оғиш хрлатига эга, руда тарқалиши ва жойлашишида асосий аҳамиятга эга; 3) шим.-ғарбга 60—70° бурчак остида оғиб ётувчи шим-шарқий йўналишдаги ер ёриқлари. Тик жойлашган рудали зоналар олтинга энг бой бўлиб, ўзаро параллел жойлашган кварц томирларидан ва кварцли, кварцсульфидли, кварц-турмалинли ва карбонатли томирчалардан иборат. Қия ётувчи руда зоналарида олтин микдори кам. Руда таркиби олтин, пирит, арсенипирит, халькопирит, галенит, сфалерит, молибденит, шеллитдан, норуа минераллар эса кварц, дала шпати, биотит, турмалин, акти-нолит, мусковит, кальцит кабилардан ташкил топган. Олтин йирик ва ўрта донали кварц томири ва томирчаларида бир канча сульфидли минераллар, соф висмут ва кумуш сульфасоллари б-н биргаликда учрайди. М.о.к. рудаларининг асосий қисми (85% гача) шеелит-олтинкарбонаткалий шпати-кварц

минералларининг парагенетик ассоциациясини ташкил этади. Ассоциацияда бўлган олтиннинг пробаси 830 дан 980 гача ўзгаради ва бу олтиннинг таркибида қўшимча 3,84 — 9,36 % кумуш ҳам учрайди. Иккинчи даражали бўлган минераллар ассоциацияси (кондаги олтин рудаларининг 5 % ини ташкил қилади) — бу олтин-арсенипирит-кварц минераллари ассоциацияси. М.о.к. рудаларининг кимёвий таркиби турлича бўлиб, ўртча 1,0 — 29,0 г/т олтин, 0,8 — 7,2 г/т кумуш, 0,003 — 0,6% вольфрам оксиди, 0,07 — 2,19% олтингугурт, 0,03 — 1,73% маргмуш ва б. ноёб элементлар кам микдорда бор.

Кон рудасидаги 50—60% олтин зарраларининг катталиги 0,01—0,02 мм бўлиб, уларни фақат микроскопда кўриш мумкин. Бу ўта майда дисперсли руда таркибидан олтин зарраларини ажратиблишда махсус фаол кимёвий моддалардан фойдаланилади. Бундай ҳолларда олтин ажратибли олиш технологик жараёнида атроф мухитга зарар етказмаслик мақсадида бир канча махсус ускуналар ва мосламалар қўлланилади ва зарур технологик тадбирлар бажарилади. Сўнгги йилларда М.о.к.ни кўшимча ўрганиш мақсадида 20 дан ортиқ и. ч. ташкилотлари томонидан и.т. муассасалари б-н х.амкорликда бир неча дастурлар амалга оширилмокда.

Ад.: Далимов Т.Н. и др., Геология и полезные ископаемые Республики Ўзбекистон, Т., 1998; Золоторудное месторождение Мурунтау, Т., 1998; Куче реки й Н. И., Золото Кызылкумов, Т., 1998.

Мухаммаджон Мансуров, Абдурахим Абдувахобов.

МУРУНГОВ ТОҒЛАРИ - Томдитов таркибидаги тоғлар. Марказий Қизилкум (Навоий вилояти)да жойлашган. Жан.-шарқдан шим.-ғарбга йўналган. Уз. ўртча 26 км. Энг баланд жойи 816 м. Жан.-ғарбий ён бағри тикроқ. М.т. ён бағирларида курук сой ўзани кўп. Су-вайирғич қисмида кескин ифода-

ланган қоятошли тик ён бағир мавжуд. Қуйи силур, (бесапан свитаси), қуйи девон (женгелди свитаси), ўрта девон (жанубий боздон свитаси), юқори карбон (белкудук свитаси) даврларининг ётқизиқлари қатмақат жойлашган. Ўрта карбон даврида тоғ ҳосил бўлиш жараёнида денгиз чекиниб куруклик пайдо бўлган, ётқизиқлар бурмаланиб тоғ тизмаси вужудга келган. Мураккаб тоғ ҳосил бўлиши ва вулканик ҳаракатлар натижасида фойдали қазилмалар шаклланган. М.т.да Мурунгов олтин кони ва уран конлари бор. М.т. этақларидаги бўз-қўнғир тупроқларда эфемерлар, шувок, кейреук, боялич, бурган таркалган. Улардан яйлов сифатида фойдаланилади. Яйловлар маҳсулдорлиги гектарига 1—3,5 ц.

МУРЧ (*Piper nigrum*) — мурчдошлар оиласига мансуб илашиб ўсувчи кўп йиллик ўсимлик (лиана). Поясинингуз. 15 м ча, диаметри 8—12 мм. Барги кенг, тухумсимон, найза учли. Гуллари майда, сарғиш, тўпгули шингилсимон. Меваси бир уруғли, қизил, пишғач сарғаяди, пишмагани қуритилса қора-йиб бужмаяди. Ҳиндистон, Ҳиндихитой, Цейлон, Суматра, Ява ва Борнео, Лагос, Гана, Маврикий ва Мадагаскарда, Катта Антиль о.ларида ва Бразилияда кўп экилади. Ўзбекистонда аксари-ят иссиқхоналарда ўстирилади. Қаламчасидан кўпайтирилади, 2—3-йили мева тугиб, йилига икки марта (тупидан 2—4 кг) ҳосил беради. Дунё бўйича йилига 55—60 минг т М. етиштирилади. Мевасини юмшоқ эти б-н қуритиб, қора мурч, этидан тозалаб ва янчиб окмурч олинади. Меваси озик-овқат саноатида ва ошпазликда ишлатилади. Таркибида пиперин, пиперидин алкалоидлари ва эфир мойи (1 — 1,5 %) бор.

МУРЧИЛ — жанговар тартиб; Амир Темур армияси ҳарбий юришга отланганда мавжуд ин-тизом ва қондага буйсунилган. М.га биноан ҳар бир саркарда ўз бўлинма ёки қисмлари б-н эгаллаб турган мансабига кўра сафдан ўрин олган. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарномаси»да қайд этилишича, юзлик,

минглик, қўшин беқлари ўз аскарлари-га бошчилик қилган ҳолда гуруҳ-гуруҳ бўлиб, М.ни ташкил қилган. М.нинг бузилиши, муайян, юзлик, минглик ёки туман ўрнини бошқа юзлик, минглик ёхуд туманнинг эгаллаши қатъий тақиқланган. М.да уз гуруҳидан адашган жангчиларга жазо берилган.

МУРШИД (араб. — йўл кўрсатувчи) — тасаввуфдл тариқат одобларидан сабоқ берувчи пир, шайх ва устоз.

МУРҒОБ — Афғонистон ва Туркменистондаги дарё. Уз. 978 км, ҳавзасининг майд. 469 минг км². Афғонистон ҳудудидаги Паропамиз тоғларидан бошланиб, Банди-Туркистон ва Са-федкўх тизмалари оралиғидаги тор водийдан оқади. Туркменистон ҳудудида водий кенгайди, бу ерда ирригация тармоқлари барпо этилган. Дарё Қоракум чўлига чиққандан сўнг курук дельта ҳосил қилади. Мари ш.дан юқорирокда М.ни Қоракум канали кесиб ўтган. Қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Ўрғача сув сарфи ўрта оқимида 52м³/сек. Мартмай ойларида суви кўпа-яди, қишда дарё тошади. Сувининглойқалиги 4500 г/м³. Ирмоқлари: унга — Обикайсар, чапда — Кашан, Кушка. М. суви суғоришга сарфланади. М. бўйида Йўлўтан, Мари, Байрамали ш.лари жойлашган.

МУСА ЖАЛИЛ (тахаллуси; асл исм-шарифи Жалилов Мусо Мустафоевич) (1906.2(15).2, Оренбург губерлияси Мустафин қишлоғи — 1944.25.8, Берлин) — татар шоири. Татар опера ва балет театри асосчиларидан бири. Оренбург ш.даги «Ҳусайния» мадрасасида ўқиган. 1922 й.да Қозон ш.га келиб, Татар ишчи-ёшлар мактабида таълим олган. Москва унтининг адабиёт ф-тини тугатган (1931). Москвада чиққан «Кичкина ўртоқлар» («Кечкенэ ип-тэшлэр») номли татар жур. муҳаррири (1927). Татаристон ёзувчилар уюшмаси раиси (1939—41). 2-жаҳон уруши йилларида фашизмга қарши курашда гитлерчилар кўлига тушиб, Берлиндаги Маобит турмасига ташланган ва Плет-цензе ҳарбий турмасида қатл этил-

ган (1944 й. 25 авг.). М. Ж.нинг машҳур «Маобит дафтари» (1942—44) шеърлар туркуми шу концлагерда ёзилган. «Ўртоклар» (1929) шеърлар тўплами, «Хат ташувчи» (1940) достони, «Олтин соч» (1941), «Элдор» (1941) опера либреттолари, «Окопдан хат» (1946) китоби ва б. асарлар муаллифи. «Маобит дафтари» шеърлар туркуми ўзбек тилига таржима қилинган (1956).

Шерали Турдиев.

МУСА ТУРА МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик. Ичан калъа марказида жойлашган. Оллоқулихон набираси Муса тўра қурдирган (1841). Мадраса т-рапециясимон тархли (38,7x28,2 м), орқа ва икки ён тарзи оддий безаксиз. Бош тарздаги пештоқи Хоразм меъморлигига хос шарафали, сиркори кошин б-н қопланган, гиштлар мавжли шаклда терилган. Икки ён қанотидаги 3 равокли хужралар пештоқдан пастроқ қилиб ишланган. 4 бурчагида гулдасталар бор. Дарвозаси ёғоч ўймакорлигида безатилган, орасида ёзувлар сақланган. 2 гумбазли, бўғим-бўғимли миёнсарой орқали ҳовлига ўтилади. Миёнсаройнинг 2 ёнида масжид (6,0x6,0 м) ва дарсхона (4,2x4,2 м) жойлашган. Ҳовли (21,5x14,28 м) атрофидаги хужралар олди қатор равокли, томи балхи гумбазли, масжид, дарсхона ва миёнсарой чархи гумбазли, ички гумбаз ости қалқонсимон ба-ғаллар б-н безатилган. Хужралар дарчасига ганчкори панжаралар ўрнатилган. Ад.: Маньковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

МУСАББА (араб. — етилик) — мусаммат усулидаги, хар бир банди 7 мисрадан иборат шеър шаклларида бири. Унинг биринчи бандидаги ҳамма мисралар ўзаро уйғун қофиялашади, кейинги бандларнинг эса 6 мисраси ўзаро қофияланиб, охириги 7 мисраси М. 1-бандидаги мисраларга мос қофияланади (а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в-а, г-г-г-г-г-г-а ва х.к.). Айрим ҳолларда агар М.ларнинг ҳар банди охирида 1 ёки 2 миера ўзгаришсиз такрорланиб борса,

унинг қофия тартиби ҳам бошқачарок бўлиши мумкин. Форстожик, озарбайжон мумтоз адабиёти тадқиқотчилари бу адабиётларда М. намуналари умуман яратилмаганлигини қайд этадилар. М. бандларидаги 7 миерани ўхшаш қофиялаштириш қийинчилиги, афтидан, бу шаклга камроқ мурожаат қилинишига сабаб бўлган бўлиши мумкин. Машраб, Комил, Мирий, Табибий, Восит Саъдулла М.лар ёзишган.

МУСАБОВЕВ Исҳоқ Курбоневич (1910.22.10, Фарғона вилоятининг Новкат қишлоғи) — инфекционист олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистон (1955) ва Қорақалпоғистонда (1965) хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1944). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. СамТИ ни тугатган (1935). Шу ин-т юкумли касалликлар кафедрасида ассисент (1938—41), доцент (1944—49), мудир ва шаҳар инфекцион касаликлар клиник касалхонаси бош врач (1949—51). Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти инфекцион касалликлар кафедраси мудури (1951—88), илмий маслаҳатчи (1988 й.дан). Айни вақтда Ўзбекистон эпидемиология, микробиология ва инфекцион касалликлар и.т институтида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1962—70), мазкур ин-тнинг асосий ташкилотчиларидан. Илмий ишлари Марказий Осиёда кенг тарқалган меъда-ичак системасида учрайдиган инфекцион касалликларнинг патогенези, клиник хусусиятлари, даволаш ва олдини олиш муаммоларига бағишланган. Россия тиббиёт ФА муҳбир аъзоси (1961), Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1990).

Ас: Профилактика, клиника, диагностика и лечение дифтерии, Т., 1984; Ўзбекистон Республикасида вабо касаллигига қарши ўтказилган тадбирлар (хамкорликда), 1984; Дифференциальная диагностика гепатитов А, В, С, Д, Е, Т., 1999; Искусство, методы врачевания и дифференциальная диагностика, Т.,

1999; Гепатит С (этиология, эпидемиология, патогенез, клиника, лечение, профилактика), Т., 2000.

Ад.: Бахтиёр Омон, Алижон Зоҳидий, Умр дафтари, Т., 2000.

МУСАБОЕВ Мухтор Набиевич (1929.21.11, Фаргона тумани) — ҳайкалтарош, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1976). П. Беньков номидаги Республика рассомлик биллими юрти (1950—55) ва Тошкент театри ва рассомлик санъати ин-ти (1957—63) да таълим олган. М. ижодида реалистик услубга қатъий амал қилган ҳолда композицияси аниқ, реал нафис шакл, ғоявий ёрқин асарлар яратиш, ҳаётий лавҳалар, меҳнаткашлар қиёфасини тасвирлаш алоҳида ўрин тутди: Уста Шири Муродов (мармар, 1964, Тошкентда), Улуғбек (гранит, 1968, Самарқандда), Беруний (бронза, 1973, Тошкентда), Ал-Хоразмий (бронза, 1978 — 81, Урганчда) портретлари, «Дўстлик» монументи (бронза, гранит, 1987, Нукусда) ва б.

МУСАВВИР (араб. — рассом) — турли тасвирлар ишловчи, расм чизувчи ижодкор (қ. Рассом). Санъатшуносликда Ўрта Осиё тасвирий санъатида ўрта асрларда ижод қилган санъаткор (рассом) ларга нисбатан қўлланилган.

МУСАДДАС (араб. — олтилик) — ҳар банди 6 мисрадан тузилган мусаммаг хилларидан бири. Арузнинг турли вазнларида, турли мавзуларда ёзилади, а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-а... ёхуд такрор, тарже мисралари, байтлари бўлса — а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-а; а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-а-а тарзида қофияланиб келади. М.да ҳам мусаммагларнинг бошқа хилларидаги каби шоир ёхуд икки шоир тахаллуси келтирилади. Шу тахаллусларга қараб М. шеър мустақил ёки тазмин усулида яратилганлиги аниқланиб олинади. Биринчи усулда шоир ўзининг мисраларидан иборат олтиликлар яратади. У шеъринг девон, мажмуа ва баёзларда баъзан «таъби худ (ўзининг) М.» изоҳи б-н берилган. Иккинчи усулда эса шоир ўзига ёққан устоз

ёки замондош шоир ёхуд ўз ғазалидан танлаб, шу ғазал байтлари олтиликдан унга тўрт-тўрт янги мисралар қўшиб, ғазал байтларини олтиликларга айлантирганлар. 17—20-а.ларда яшаб ижод этган шоирлардан Машраб, Нишотий, Увайсий, Мунис, Хувайдо, Амирий, Огаҳий, Подира, Фуркат, Аваз, Сидкий Хондайликий, Табибий, Камий ва б. М.лар ёзишган. Ўзбек шеърлятидаги М.лар орасида, айниқса, Фуркат қаламига мансуб «Сайдинг қўябер, сайёд», «Этмадим», «Уч хароботий» М.лари давр руҳининг ифодаланиши, ижтимоий мазмунининг чуқурлиги, поэтик жиҳатларининг ўзига хослиги б-н ажралиб туради.

МУСАЕВ Жўра Азимбоевич (1928.5.12, Янгийўл ш.) — генетик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1984), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), биол. фанлари д-ри (1973), проф. (1975). Ўрта Осиё унтини тугатган (1948). ТошДУ дарвинизм ва генетика кафедраси ассистенти (1952-56), доценти (1956-1974), тайёрлов ф-ти умумий назарий фанлар кафедраси мудири (1961-66), ғўза хусусий генетикаси —проблема лаб. мудири (1974 й.дан), дарвинизм ва генетика кафедраси мудири (1981—84), Ўзбекистон ФА Ўсимликлар экспериментал биологияси ин-ти директори (1982—84), ФА Президиуми аъзоси (1984—88), Президиумнинг бош илмий котиби (1985—88), Ўзбекистон ФА Ўсимликлар экспериментал биологияси ин-ти ғўза хусусий генетикаси лаб. мудири (1989—92), ФА Генетика ин-ти ташкилотчиларидан. Шу ин-т ўсимликлар генетикаси бўлими бошлиғи (1992—2000), илмий маслаҳатчиси (2000 й.дан). ЎЗМУ биол. - тупрокшунослик ф-ти генетика ва цито-эмбриология кафедраси мудири (2000 й.дан). М. ғўзанинг ирсий тоза генетик коллекциясини яратган. Биринчи бўлиб аллотетраплоид ғўзалар белги ва хусусиятларини, генларнинг комбинатив таъсирида ирсийланиши тўғрисидаги генетик назарияга асос солган. М. ва шогирдлари ғўзанинг моносомик, транслокацион

ва цитологик маркерланган линиялари коллекциясини яратишган. М. ғўзанинг «Гулбахор», «Навбахор», «Армуғон» навлари муаллифларидан бири. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир ҳайъати аъзоси (1997 й.дан). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

Ас: Генетическая коллекция хлопчатника и проблемы наследования признаков, Т., 1979.

МУСАЕВ Махмуд Мусаевич (1919.17.11, Хўжанд — 2003.22.1, Тошкент) — тарихчи олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972). Тарих фанлари д-ри (1965), проф. (1966). Кўкон пед. билим юртини (1938), Тошкент юридик ин-тини тугатган (1948). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1954—56 й.ларда Москва ижтимоий фанлар академиясида ўқиган. 1950—58 й.ларда партия ишида масъул ходим; Партия тарихи ин-ти директори ўринбосари (1958—61). Тошкент халқ хўжалиги ин-тида кафедра мудири (1961-86), маслаҳатчи проф. (1987—

2003). Илмий ишлари партия тарихи масалаларига, ёшлар тарбияси муаммоларига бағишланган.

МУСАЕВ Мели (1914.1.1 — Тошкент — 1969.17.12) — театр rassоми, Ўзбекистон халқrассоми (1950). Самарқанд rassомлик билим юртида ўқиган (1928—30). 1931й.дан Ўзбекистон давлат мусикали театрида ишлаган. Дастлабки йирик иши — «Фарҳод ва Ширин» (1937, Хуршид) спектаклини (устози С.Афанасьев б-н ҳамкорликда) беэаган. М. яратган сахна безаклари ёркинлиги, маҳобатли ва таъсирчанлиги, спектакль руҳига мослиги б-н диққатга сазовор: «Наргиз» (1939, М.Ма-гомаев), «Оқ билак» (1943, С. Василенко), «Гулсара» (1949, Т.Содиқов ва Р.Глиэр), «Етти ғўзал» (1955, Қ.Қораев), «Майсаранинг иши» (1959, С.Юда-ков), М.Ашрафийнинг «Дилором» (1958), «Шоир қалби» (1967), «Севги тумори» (1969, Ҳамза мукофоти, 1970), «Хоразм қўшиғи» (1964, М. Юсупов) ва б.

МУСАЕВ Улуғбек Раззоқович (1948.12.9, Урганч — 2002.5.6, Тошкент) — композитор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Тошкент консерваториясини тугатган (1972). Урганч (1973—75), Тошкент (1975—80) мусика билим юртида ўқитувчи, Ўзбекистон композиторлар уюшмаси бошқарув котиби (1982—92), раиси (1992—95). «Тантана» симфоник поэмаси, фортепиано ва оркестр учун поэмалари, камерчолғу асарлари, «Мангулик» ва «Робия» опералари, хор асарлари, романс ва қўшиқлар муаллифи. Айниқса, балетлари машҳур: «Ҳинд достони» Москвадаги Катта театр (1981)да, «Тўмарис» Қирғиз опера ва балет театри (1982)да сахналаштирилган. Мусика услуги оркестр воситаларининг ёркинлиги, драматургик маҳорати, образларнинг рангбаранглиги б-н ажралиб туради. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

МУСАЕВ Элбек (1935.15.8, Тошкент) — тележурналист, кичик ҳажмдаги ҳикоялар (миниатюра) устаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1990). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1972). Урта Осиё унтини тугатган (1958). Ўзбекистон телевидениеси Болалар ва ўсмирлар таҳририятида кичик муҳаррир, катта муҳаррир (1957—62), «Ёшлик» бош таҳририятининг бош муҳаррири (1962-67, 1969-86), дастурлар бош директори (1986—88), Ўзбекистон телевидениеси ва радиоэшиттириш кўмитаси раисининг ўринбосари (1988—92). М.нинг телевидениедаги ижодий фаолияти «Истикбол эгалари», «Ғазалхон ёшлигим», «Романтика» телевизион театри, «Талабалик — олтин даврим», «Она шаҳрим — Тошкентим», «Зехн» туркум кўрсатувлари б-н боғлиқ. У Наврўзга бағишланиб ўтказиладиган узлуксиз телекўрсатув ташкилотчиларидан. У айниқса, ўзи асос солган «Телеминия-тюралар театри», «Оталар сўзи — акднинг кўзи» дастурлари б-н элга танилди. 1962 й.дан бери кўрсатиб келинадиган «От-

алар сўзи — ақлнинг кўзи» кўрсатуви ўзбек халқининг энг яхши урф-одатлари, анъаналари, одамийлик, меҳр-шафқат, адолат, садоқат каби хислатларни тараннум этиб ўзбек телевидениеси тарихида муайян из қолдирди.

Ас: Учрашув (миниатюралар), Т., 1978.

МУСАЕВ Юсуфали (1869 — Андижон — 1947.6.12) — меъмор, халқ устаси. Меъморликни отаси Муҳаммад Мусо ва акаси Исахон Мусоевдан ўрганган. Андижон жоме масжиди мажмуаси қурилишида қатнашган ва зилзиладан сўнг уни қайта тиклаган. М. бино қурилишида 1—1,5 м қалинликдаги деворларни ихчамлаштирди, йўғон ва оғир равоқлар ўрнига зинали равоқлар қўллади. М. хилма-хил гумбаз томлар яратиш б-н бирга гумбазлар тузилишини маълум тартибга солди, бинонинг айрим мураккаб қисмлари ва лойиҳасини яратди ва гумбаз устаси сифатида шуҳрат қозонди. М. қурган бинолар ёруғ, ихчам ва кўркемлиги б-н Самарқанд, Бухоро ва Хива усталари қурган бинолардан фарқ қилади. Фарғона водийсидаги 40 га яқин ҳаммом унинг лойиҳаси ва раҳбарлигида бунёд этилган. Муқимий театри биноси М. раҳбарлигида шоғирдлари уста Эшонхон, Иван Минаков ва Уста Эргаш Хожилар б-н ҳамкорликда қурилган йирик бинолардан биридир. М. Ўзбекистон ФА фахрий акад. (1944).

Ад.: Ашрафов А., Уста Юсуфали, Т., 1956.

МУСАЕВ Ҳамид (1933, Пастдарғом тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1994). СамДУни тугатган (1955). 1955 й.дан Пастдарғом туманидаги 6-, 46-, 31-, 1962 й.дан Ёмактабда она тили ва адабиёт ўқитувчиси. Педагогик фаолияти давомида дарсни ташкил этишнинг янгича, илғор усуллари яратди, пульта бошқаруви ёрдамида ишлайдиган техника воситалари б-н жиҳозланган она тили ва адабиёт хонаси ташкил қилди.

МУСАЙЛИМА (асл исми Мас-

лама, 634 й. в.э.) — Арабистон я.о.да Муҳаммад пайғамбар вафотидан кейин пай-ғамбарликни даъво қилганлардан бири, Ямома воҳасида яшаган Бану ханифа қабиласининг диний раҳнамоси. Халифа Абу Бакр даврида у мутанаббийлар (сохта пайғамбарлар) сафига киритилган ва мусулмонларнинг бу қабиллага қарши жангида ҳалок бўлган.

МУСАЙЯБ ибн ЗУҲАЙР - Араб холифалигининг Хуроеондаги ноиб (779— 780). Ноиблик маркази Марв ш. бўлган. Гардизийнинг ёзишчи, Муқанна қўзғолнини бостиришда қатнашган. М. ибн З. Хуроеонда 8 ой ноиблик қилиб, маж-бурий хирож солиғини оширган. Раият ундан норози бўлиб халифа Махдийга шикоят қилишгач, вазифасидан олинган. Мовароуннаҳрда пул ислохоти ўтказиб унинг номи б-н аталувчи кадрлар паст мусайябий дирхам тангалари зарб этган. Бу дирхамлар мис ва рух қотишмасидан тайёрланган.

МУСАЛЛАС — 1) енгил виноларнинг умумий номи; 2) винонинг хонаки тури. Янги пишган узумдан оқ (фақат шарбатни бижғитиш йўли б-н), қизил (шарбат ва турпини бирга бижғитиш йўли б-н) М.лар тайёрланади. Таркибида 9— 12% спирт бўлади, соф (таркибида қанд йўқ) ва ярим ширин (2—8% қанд бор) хилларига бўлинади. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан машҳур шароб, май номлари ҳам бор. М. тайёрлашнинг қад. усуллари ҳозиргача сақланиб келади. М. ало-ҳида бир хил узум навидан ёки ҳар хил навларидан тайёрланади.

Пишиб этилган узум ювилмасдан шингили б-н ғужумлари ажратиб олиниб, қўлда ёки махсус эзгичда эзилади ва хумга, ёғоч бочкага ёки сирли, зангламайдиган идишга солиб, иссиқ жойда 7—10 кун бижғитилади. Бижғитиш жараёни тез ўтиши учун унга хамиртуруш, эски вино ёки жийда — ачитқи солинади. Бижғитиш давомида узум тўпонлари (шингил бандлари, ғужум пўстлари) юқорига қўтарилади. Бижғитилган узум суви сузиб олинади, қайнатиб етилиши

давом эттирилади, оғзи зич ёпиладиган идишга солинади. Бу жараёнда пайдо бўладиган газлар чиқиб кетиши учун ингичка шлангнинг бир учини идиш ичига, иккинчи учини ташқаридаги сувли идишга солиб кўйилади. Қайнаш тугагач, у тиник, ҳолга келгунча тиндириб, кейин лойқалатмай кийик ўти қайнатмаси б-н чайилиб, олтингугурт тутуни б-н стерилланган (микроблардан тозаланган) идишга кўйилиб, оғзи ҳаво кирмайдиган қилиб, қақичлаб беркитилади ва салқин жойда сақланади. Шунингдек, М.ни сувда ивитиб, сўнгра эзилган майиздан ҳам тайёрлаш мумкин.

МУСАЛЛАС (араб. — учлик, учлама) — мусаммат шеър шаклларида бири. М. ўзбек шеърлятидаги на эмас, балки аруз системаси қўлланган бошқа қўшни адабиётлар тарихида ҳам жуда кам учрайди. Бунинг сабаби учликнинг 1- ва 2-жуфт мисрасидан кейинги 3- мисранинг қофия жих,атидан тоқ бўлишидадир (а-а-б). Бундай ҳолат шеърда фикрий нотаомликка, узилишга сабаб бўлиши мумкин. У ғарб адабиётидаги терциналарга ўхшаб кетади. Унинг да-стлабки намунаси 16-а. тожик шоири Мушфикий ижодида учрайди. Ўзбек шоирларидан эса Увайсий (19-а.) девонида учрайди, холос. У ҳам а-а-а; б-б-б; в-в-в қофия тартибига эга. Бирок. 20-а. шоирларидан Ҳамза, Ғафур Ғулوم, Ойбек, Восит Саъдулла, Омон Матжон, Анвар Обиджон аруз ва бармоқ вазнларида М.нинг янги намуналарини яратганлар.

МУСАММАН (араб. — саккизлик) — 1) араб, форстожик ва ўзбек мумтоз шеърлятидаги шеърйи турлардан бири. М. 8 мисрали бир неча банддан ташкил топади. Биринчи банд ягона қофи-яга эга бўлади, кейинги бандларнинг факат 7 мисраси қофиядош бўлиб, 8 мисраси биринчи банд б-н қофияланади: а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в-а каби; 2) арузда хар байтда бир рукннинг 8 марта такрорланишидан вазн ҳосил бўлиши. Мас,

Бир пари мен телбани ҳусниға мойил

қилғудекдур,

Кўзим ичра, ер тутиб, кўнглума манзил қилғудекдур.

Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилотун

(Бобур)

Ҳар бир бахр доирасида солим (рукни бутун) ва зиҳофли (рукни қисқарган) вазнлар бўлади. Юқоридаги байтда «фоилотун» рукни рамал бахрига бутун (ўзгармай) киргани учун бу вазн «рамали мусаммани солим» деб аталади.

МУСАММАТ (араб. — шеър шаклларида бир) — ижтимоий-фалсафий руҳдаги шеърлар бўлиб, алоҳида-алоҳида қофияланувчи бандлардан иборат. Биринчи банднинг охириги мисрасидаги қофия кейинги бандларнинг охириги мисраларидаги қрифьялар б-н бир хил бўлади. Бандлардаги мисралар сони 3 тадан 10 тагача етади, шунга кўра куйидаги М.лар фаркланади: мусаллас (3 мисрали), мурабба (4 мисрали), му-хаммас (5 мисрали), мусаддас (6 мисрали), мусабба (7 мисрали), мусамман (8 мисрали), мутас-са (9 мисрали), му-ашшар (10 мисрали).

МУСАМУҲАМЕДОВ Ризамат (1881.24.2 - Тошкент - 1979.13.3) соҳибкор боғбон, узумчилик амалиёти новатори. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган агроном (1971), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган соҳибкор (1935), Меҳнат Қаҳрамони (1962). 1893—47 й.ларда Тошкент ш. ва Тошкент вилоятида узумчилик хўжаликларида соҳибкор бўлиб ишлаган. Тошкент вилояти к.х. бошқармасида тоқчилик бўйича йўриқчи (1947 — 50), Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги вазирлигида боғдорчилик ва тоқчилик бўйича бош агроном (1950). Боғ ва тоқзорлар барпо этиш, тоқка шакл бериш, тоқ кесиш, тоқзорларни қайта тиклаш ва тоқ ўстириш, ҳосилдорликни оширишнинг янги ва илғор усулларини ишлаб чиққан. М. раҳбарлигида Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 3250 га намунали боғ ва тоқзорлар барпо этилган. «Тоқчилик бўйича қўлланма» (1939) «Мўл узум ҳосили етиштиришдаги тажриба-

ларим» (1959) каби китоблар муаллифи. Ўзбекистон ўсимликшунослик ин-тида чиқарилган ва Ўзбекистон, Тожикистонда р-нлаштирилган серҳосил ток нави М. шарафига Ризамат деб аталган. М. ҳақида «Гулга бурканган ҳаёт» (1961), «Ризамат отанинг 100 баҳори» хужжатли фильмлари яратилган. Тошкент вилояти Қибрай туманидаги узумчилик, Сирдарё вилояти Оқолтин туманидаги боғдорчилик-узумчилик ширкат хўжаликларига, Тошкент ш.даги кўчалардан бирига М. номи берилган.

МУСАМУҲАМЕДОВ Юсуф (1888 -Тошкент — 1968) — Ўзбекистон матбаасининг асосчиларидан. Меҳнат фаолиятини 20-а. бошида В.М.Илинга қарашли хусусий типографияда бошлаган. 1920—22 й.ларда Тошкентдаги 1-босмахонани ташкил этишда катнашган ва шу босмахонада 1932 й.гача ишлаган. Ўзбекистон Матбуот бошқармаси бошлиғи муовини (1931—34). 50-й.ларда республикада матбаа кадрларини тайёрлаш, босмахоналар ташкил этишда катта ташкилотчилик ишлари олиб борган. Матбаачилар учун мўлжалланган «Босма ишлари» (1939, 1950) китоби нашр этилган. Ўғли Юсупов Юнус Юсупович (1907—1995) -ўзбек матбааси асосчиларидан, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1967). 1924—35 й.ларда Тошкентнинг Эски шаҳар намунали босмахонасида ҳарф терувчига шогирд, ҳарф терувчи ва босмахона директори. 1935—37 й.ларда партия ишларида, 1944—45 й.ларда Тошкентдаги I-босмахона директори. 1946 й.дан Ўзбекистон Матбуот бошқармаси, кейинчалик Узполиграфнашр бошлиғи. 1964—78 й.ларда «Фан» нашриёти директори.

Ад.: Бобохонов А., Ўзбек матбааси тарихидан. Т., 1979.

МУСАНАФ (араб. — танлаб олинган, танланган) — ҳадис тўпламларининг махсус тури. Унда ҳадислар муснад туридаги тўпламлардан фарқ қилган ҳолда мавзулар бўйича тўпланган бўлади. Шунинг учун маълум соҳа ёки мавзуга оид

ҳадисни қидириб топиш М. тўпламларида нисбатан осонроқ бўлган. Муснад тарихан илгарирок, М. эса ке-йинроқ вужудга келган. Имом Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож, Ибн Можа, Абу Довуд, Исо Термизий, Имом Насайининг ҳадис тўпламлари М. туридаги тўпламларнинг энг машхурларидан ҳисобланади.

МУСАХОНОВ Мирзаюсуф Мирзамахмудович (1943.10.9, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995), физикамат, фанлари д-ри (1982), проф. (1982). Москва унтини тугатган (1967). Тошкент унти (ҳоз. Ўзбекистон миллий унти) назарий физика ка-федраси мудири (1982 й.дан). Илмий ишлари элементар зарралар физикасига, асосан, квант хромодинамикаси (КХД) га оид. Унинг раҳбарлигида кичик импульсли пи-онлар усули асосида пионлар ва оз заррали нуклонлар системасининг ўзаро таъсири учун янги кўп мартали сочилиш назарияси ишлаб чиқилди, КХД нинг кирал хоссаларини ҳисобга оладиган янги кварк модели — кирал бэг модели тақлиф қилинди. Кирал кварк моделлари; квантланган майдонлар назарияси; нуклонлар учун кирал назария; кичик энергияли соҳа учун КХДнинг эффектив таъсири ва б. ишлаб чиқилди. Улар асосида КХД даги физик жараёнлар илмий изоҳлаб берилди.

Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

МУСАҲҲИХ (араб.), корректор — босмахона нусхаларида теришда йўл қўйилган хатоларни тузатувчи таҳририят, нашриёт, босмахона ходими. М.нинг вазифасига муаллиф қўлёзмасини текшириш (орфографик, пунктуацион хатоларни тузатиш, абзацлар қўйиш ва ҳ.к.) ҳам қиради (яна қ. Корректур).

МУСБАТ СОНЛАР - нолдан катта ҳақиқий сонлар. Рационал (каср) М. с. натурал сонларнинг нисбати бўлиб, иррационал М. с. рационал М. с.лар кетма-кетлигининг лимити ҳисобланади. М. с.лар сонлар ўқида санок бошидан, яъни нол нуқтадан ўнг томонда жойлашган

хақиқий сонлар. Мае: 2, 3, ^д ва х. к. М.с. олдиға, одатда, «+» ишора ёзилмайди (к. Манфий сонлар).

МУСИЧА (*Streptopelia senegalensis*) — каптарсимонлар оиласи ғурраклар уругиға мансуб куш. Думи узун, бошқа каптарсимонларға нисбаган кичик. Танасининг орқа томонидаги патлари бир хил кулранг, буйни орқасида қора рангли ярим халқаси бор. Уругнинг бошқа турларидан гавдасининг кичиклиги (уз. 14—30 см), дарактлар шохиға ин курмаслиги б-н фарқ қилади. Ўрта Осиёда кенг тарқалган, турар жойлар яқинида яшайди. Биноларнинг бўғотларига ин куради, 2—3 та тухум қўяди. Бир йилда бир неча марта бола очади. Ўтроқяшайди. Ўсимликлар уруғи, жумладан, дон ва нон увоклари б-н озикланади.

МУСИҚА (юн. *mousiche* — музалар санъ-ати) — инсон ҳиссий кечинмалари, фикрлари, тасаввур доирасини муסיқий товуш (тон, нағма)лар изчиллиги ёки мажмуи воситасида акс эттирувчи санъат тури. Унинг мазмуни ўзгарувчан рухий ҳолатларни ифодаловчи му-айян муסיқийбадий образлардан иборат. М. инсоннинг турли кайфиятлари (мас, кўтаринкилик, шодлик, завкланиш, мушоҳадалик, ғамгинлик, хавф-қўрқув ва б.)ни ўзида мужассамлаштиради. Бундан ташқари, М. шахснинг иродавий сифатлари (катъиятлик, интилувчанлик, ўйчанлик, вазминлик ва б.)ни, унинг табиати (мижози)ни ҳам ёрқин акс эттиради. М.нинг ушбу ифодавий-тасвирий имкониятлари юнон олимлари — Пифагор, Платон, Аристотель ва Шарқ мутафаккирлари — Форобий, Ибн Сино, Жомий, Навоий, Бобур, Кавкабий, тасаввуф арбоблари — Имом Ғазолий, Калободий Бухорий ва б. томонидан юкори баҳоланган, шарҳ ва илмий тадқиқ қилинган. М.нинг одам онги ва ҳиссиётиға таъсир этишнинг ажойиб кучи унинг рухий жараёнларға ҳамоҳанг бўлган процессуал — муайян жараёнли табиати б-н боғлиқдир. М. асарлари мазмунида бадий ғоялар умумлашган ҳолда

берилиб, муסיқали образларнинг ўзаро муносабатлари (такқосланиш, тўқнашув, ривожланиш каби) жараёнида шаклланади. Мазкур жараённинг хусусиятларига кўра М. мазмуни ҳам турли — эпик, драматик, лирик белгиларға эға бўлиши мумкин. Булардан инсоннинг ички дунёси, рухий ҳолатларини ифодалашға мойил бўлган лирика М.нинг «ботиний» табиатиға анча яқиндир. М.нинг мазмуни — шахсий, миллий ва умумбашарий бадий қийматларнинг бирлигидан иборат бўлиб, бунда маълум халқ, жамят ва тари-хий даврга хос рухий тароват, суръат, ижтимоий фикр ва кечинмалар умумлашган ҳолда ифодаланади. М. шакллари ҳар бир даврнинг маънавиймаърифий талабларига жавоб берган ҳолда, айна вақтда инсон фаолиятининг кўпгина жабҳалари (муайян жамоавий тадбирлар, одамларнинг ўзаро этик ва эстетик таъсир этиш, мулоқот қилиш жараёнлари) б-н муштаракдир. М.нинг, айниқса, инсоннинг ахлоқий ва эстетик дидини шакллантириш, ҳиссий туйғуларини ривожлантириш, ижодий қобилиятларини рағбатлантириш воситаси сифатида роли жуда муҳимдир.

Нутқ, товушли сигнал бериш ва б. товушли—маъноли жараёнлар сингари, М. ҳам муайян маълумотларни садолар воситасида ифодалаш имкони-ятиға эға. Жумладан, товушларнинг баланд-пастиги, ингичка-йўғонлиги, узунқисқалиги, кучлилиги ва б. воситалар ёрдамида одамнинг ички ҳолатини ифодалаш имконияти жиҳатидан М. нутққа (нутқ интонацияларига) ўхшайди. Аммо, санъат тури сифатида М. фақат унгагина хос бўлган хусусиятлар (мас, бадий-эстетик максадларни кўзлаши, мазмун ва шакл бадий қиймат сифатида касб этилиши, айниқса, М. товушларининг муайян муסיқа тизимларида ташкил этилиши) б-н нутқдан фарқ қилади. Ҳар бир алоҳида олинган М. товуши бирламчи ифодавий имкониятға эға бўлсада М. товушларининг баланд-пастилик муносабатлари лад тузилмаларида, муваққат нисбатлари

эса — муסיкий ритм ва метрда ўз аксини топади. Дунёнинг аксарият халклари М. маданияти, жумладан, ўзбек муסיқа фольклори, анъанавий муסיқа ва бастакорлик ижодиётида лад асосини турли кўринишдаги диатоника ташкил этади. Композиторлик М.да (айниқса, 20- а. да ривож топган йўналишларда) диатоника б-н бирга хроматика ҳам кенг ўрин олган.

М.да асосий бадиий восита — куй (мелодия)дир. М.нинг оғзаки анъанадаги (монодия) услубларида куй бадиий образнинг ягона ва тугал муסיкий ифодаси ҳисобланади. Кўп овозли композиторлик йўналишларда гармония, полифония унсурлари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. М. асаридаги куй (мавзу)лар ривожининг композицияси (шакл)ни ташкил этади. Муסיқа шакли асар маз-мунининг моддий тажассуми ва вужудга келиш воситаси бўлиб хизмат қилади. М. асарлари шаклига мунтазам такрорланувчи таркиб ва унсурлар хос бўлиб, булар бадиий мазмундаги ўзгарувчанлик, ҳаракатчанлик каби хусусиятларга маълум даражада эришди. Ўзаро алоқа ва бирлик доирасидаги бундай диалектик зиддиятлар М. асарини яратиш ва ижро этиш жараёнида ҳамини хилма-хил равишда ўз ечимини топади. Турли халқлар М. маданияти ва анъаналарида М.нинг барқарор ва беқарор унсурларининг ўзаро муносабатлари ҳам ўзгачадир. Мас, анъанавийлик мезонига асосланган оғзаки йўналишдаги М. услубларида муайян бадиий мазмун, эстетик қоидалар б-н бирга М. асарлари шаклига бадиҳагўйлик хусусиятлари, номуסיқавий (асарнинг ижро этиш вақти, жойи, шароити каби) ҳолатлар ўз таъсирини ўтказишади. Индивидуал бадиий образларни ифодалашга қаратилган ёзма анъанадаги композиторлик санъати асарлари эса кўпроқ айнан муסיкий ривожланиш қоидаларига, яъни тугалланган, яхлит ва барқарор шаклларга асосланади. Шунинг учун, композиторлик муסיқада мазкур шаклларни ифодалашга ҳамда объектив ҳолатда сақлашда асосий омил бўлган нота ёзуви му-хим ўрин тутади.

М. инсон маданиятида ва жамоавий ҳаётда ўзига хос ўринга эгадир. У дам олиш ва кўнгул очиш пайтлари, турли маросим, байрам, базм ва сайиллар, диний ва расмий тадбирлар, оммавий ва ҳарбий юришлар, спорт машқлари ва меҳнат жараёнида муайян вазифалар бажаради. Шунинг учун М. асарлари ўз мазмунига мувофиқ ҳолда бир нечта услуб, тур ва жанр гуруҳларига ажратилади. Алла, зикр, марсия, сарбозча, вальс, марш, месса каби жанрлар ҳаётдаги маиший ва б. шароитлар б-н боғлиқ бўлади. Ашула, дастгоҳ, чолғу куй, мақом йўллари, концерт, миниатюра, романс ва б.да эстетик таъсир ўтказиш вазифалари асосий ўрин тутади. Жанрлар, ўз навбатида, диний мусса, ёшлар муסיқаси, маиший муסיқа, оммавий мусса, ҳарбий муסיқа, камер муסיқа, симфоник мусса, хор муסיқаси каби М.турларига бирлашади. Тари-хий, миллий, маҳаллий, шахсий (индивидуал) М. услублари ҳам муסיкий тафаккур тарзи, оҳанг, ритм, шакл каби муסיкий унсурларни ўзига қамраб олиб, муайян бир давр ёки миллий маданиятга мансуб бўлган турли жанрдаги асарлар умумиятини акс эттиради (қ. Авангардизм, Барокко, Классицизм, Оғзаки анъанадаги муסיқа, Романтизм, Сентиментализм).

Бастакор ва композиторлар бадиий образларни кенгрок қамрашга интилишиб, М. ва бошқа санъат турлари қоришмаси (синтези)дан фойдаланишади. Аниқ тунунчага эга бўлган сўз, сахна ҳаракати, кино тасвири ва б. унсурлар б-н қоришиб М. асарининг ифодавий имкониятлари кенгайди (қ. Вокал муסיқаси, Кино муסיқаси, Раке муסיқаси, Театр муסיқаси). М., шунингдек, бошқа санъат тури ва жанрларида ҳам муҳим роль ўйнайди. Мас, опера жанрида, ўзбек муסיқали драмаси ва комедиясида хонандалик, хор санъати ҳамда оркестр муסיқасини драма б-н боғлайди. Балет ва б. рақс шакллари ҳам узининг бадиий образларини М. ёрдамида ифодалайди.

Инсоннинг М. фаолияти асосан 3 босқичда амалга оширилади: ижод, ижро

ва тинглаш (уқув). Ҳар бир босқичда асарнинг мазмун ва шакли узгача куринишга эга бўлади. Ижод босқичида бадиий ғоя ва шакл муаллиф онгида муштарак ҳолда туғилади. Ижро жараёнида шакл ва мазмун ижрочи томонидан унинг дунёкараши, эстетик тасав-вурлари, шахсий тажриба ва маҳрратига мос равишда узгартирилади. М. ихлосмандлари ҳам ижро этилаётган асарни узларининг хусусий диди, ҳаётий ва бадиий тажрибасига асосланиб қабул қилишади. Шундай қилиб, М. фаолияти ҳамма босқичларда ижодий табиатга эга бўлади.

Турли (композиторлик ва оғзаки анъанадаги) услубларда мусса ижрочилиги аҳамияти турличадир. Профессионал йуналишдаги маданият тизимида М. кўпинча бадиий асарларни ижро этадиган санъаткорлар фаолияти орқали намоён бўлади. Шунинг учун М. ижрочи (созанда, хонанда)ларининг аксарияти композитор ва бастакорларнинг ҳақиқий ҳамкорларидир. Улар устоз-шогирд муносабатлари жараёнида узлаштирган ёки нота ёзуви ёрдамида ўрганган асарларни жонли равишда тингловчилар олдида талкин этадилар. Мусикий фольклор тизимида М. намуналари омма онгининг бадиий маҳсулоти сифатида юзага келиб, ҳаваскор кўшиқчи, созанда ёки жамоавий тарзда ижро этилади. М. ижрочилиги мусса чолғулари ҳамда инсон овозк воситасида амалга оширилади. Булар якка тарзда, ансамбль, хор, оркестр каби бирикма шаклларида намоён бўлади.

М. ижодиёти, ижрочилиги ва тинглатиши М. фаолияти нинг бошқа турлари — мас, мусса тарбияси, мусса таълими, и. т. (Муссақашунослик), мусса танқид ва бошқалар б-н бирга жамият М. маданият и тизимини ташкил этади.

Мусса тарихи. М.нинг пайдо бўлиши масаласида турли илмий фаразлар вужудга келган: ҳиссиётга тўлган нутқ оханги (Г. Спенсер), қушларнинг сайраши ва ҳайвонларнинг уз жуфтларини чақириши (Ч. Дарвин), ибтидоий одамларнинг меҳнат усуллари (К. Бю-

хер) ва уларнинг чақириқ товушлари (К. Штумпф), жоду-сеҳрлаш маросимлари (Ж. Комбарье) М.нинг илк манбалари ҳисобланади. Шарқ мута-факкирлари ҳам М.нинг вужудга келиш муаммоси ҳақида илмий мулоҳазалар қолдиришган. М. тарихини Форобий инсон нутқининг шаклланиш жараёни ва ҳиссиётлари б-н бевосита боғлиқ ҳолда, Ибн Халдун (14-а.) эса — ижтимоий тизимларнинг шаклланиш қонуниятларига асосланган ҳрлда тушунтиришган.

Замонавий муссақашунослик фани археология ва этн. маълумотларидан келиб чиқиб, М. санъатини ибтидоий жамиятда инсоннинг амалий фаолияти жараёнида бошқа санъат турлари (раке, шеърят ва қ.к.) б-н қришма (синкретик) ҳолда пайдо булишини асослаб беради. Бунда М. ижтимоий мулоқот воситаси, меҳнат ва маросим жараёнларини ташкил этиш воситаси булиб хизмат қилади ва, айни вақтда, жамиятга зарур ахлокиймаънавий хусусиятларни тарбиялаш мақсадларини кузлайди. Ибтидоий даврнинг охириги босқичида дастлабки қоришма санъат мажмуасидан бир қанча санъат турлари, жумладан, М. ҳам ажралиб чиқади. Ушбу даврга мансуб афсоналарда М. табиатга, ёввойи ҳайвонларни ўргатишда таъсир курсатиш, инсонни турли касалликлардан даволовчи куч сифатида таърифланади (қ. Аликамбар, Ибтидоий санъат, Мавсум кўшиқлари, Маросим кўшиқлари).

Қулдорлик ва илк феодал тузумига асосланган қад. дунё давлатлари — Миср, Шумер, Бобил, Ўрта Осиё (тахм. мил. ав. I минг йиллик даври), Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Рим маданиятларида касбий муссақачилар мактаблари шаклланган. Улар маҳсус (бастакорлик, мусса илми каби фандаги) билим ва қоидаларга асосланиб ижод қилган. Натижада айтим, чолғу, ракс, дoston ва б. жанрлар пайдо бўлган.

Турли хил М. асбоблари (чанг, уд, танбур, лира, кифара, пуфлама ва урма асбоблар) такомиллаштирилиб, улар барқарор товушқатор ва шаклларга эга бўлган.

М.нинг ушбу даврда асосан оғзаки анъанада ривожланишига қарамай, айни вақтда, унинг илк ёзув (иероглиф, ҳарфий ва б.) тизими ихтиро этилган, М. эстетикаси ва назарияси таълимотлари шаклланган: Хитойда — Конфуций, Юнонистонда — Пифагор, Гераклит, Демокрит, Аристотель, Платон, Аристоксен ва б., Ўрта Осиёда — Борбад.

Ўрта аср Ғарбий Европада профессионал черков (бир овозли григориан хорали, кейинчалик кўп овозли хор ва вокал-чолғу жанрлари — орга-нум, кондукт ва б.), дунёвий (Фран-цияда — трубадуурлар, труверлар; Германияда — миннезингерлар санъати) ҳамда халқ Мхи ривож топади. 12-а.да Францияда Биби Марям ибодатхонасида биринчи композиторлик мактаби (Нотр-Дам мактаби), 14-а.да Франция ва Италияда «Аре нова» услуби юзага келган. Гвидо д Ареццо ихтиро этган тўрт чизикли нота ёзуви товуш баландлиги ва нағмалар узунлигини аниқ кайд этишга имкон яратган.

Ушбу даврда Ўрта ва Яқин Шарқ (Араб халифалиги)да эркин речитатив ва парда тузилмаларига асосланган мусулмон касбий М. (азон, тартил, тажвид) жанрлари шаклланган. Улар бошка М. турларидан мустақил равишда ривожланиб, кейинчалик Ўн икки маком тизимининг шаклланишига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган. 8— 13-а.лар мусулмон Шарқ, халқлари оғзаки анъанадаги касбий М. си дастон (М. назариясида) ёки парда (шеърийат ва М. амалиётида) тизимлари асосида шаклланган. Ўрта Осиё, Эрон ва араб халқлари М.сида муттасил давом этган ўзаро таъсир ва алоқа жараёнлари натижасида ушбу халқлар учун умумий бўлган вокал (савт, ғино, амал, муламмо, қавл ва б.) ва чолғу (равошин, пешрав каби) турлари вужудга келган. Машҳур бастакор, хонанда ва созандалар Иброҳим Мавсилиий, Исҳоқ Мавсилиий, Зирёб, Мансур Залзал, Ибн Сурайж, Ибн Ахвас ас-Сўғдий, Сафиуддин ал-Урмавий ва б. ижод қилган. Мусиқа илмида ҳам муҳим ютуқларга

эришилган. Юнон М. назарияси ҳамда маҳаллий халқлар М. анъаналарига асосланган мусикий эстетика ва илмийназарий таълимотлар дастлаб мат. фанлари доирасида (ал-Киндий, Форобий, Ибн Сино), кейинчалик мустақил фан сифатида (Урмавий) шаклланган. Исҳоқ Мавсилиий ва Киндий Шарқда илк бор мусиқа (ҳарфий) ёзувини ихтиро этишган. Урмавий эса ушбу ёзувни парда тизимига мослаштирган.

Уйғониш даври Европа маданиятида тараққий этган инсонпарварлик ғоялари ва дунёвий мазмунга асосланган М. санъатида бадиий-эстетик мақсадлар асосий вазифа даражасига кўтарилди, чолғу (лютня, виола) ва вокал {мадригал} ижрочилиги ривож топган. Профессионал М.да полифония услуби, жумладан, а капелла хор ижрочилиги (мотет, месса ва б. жанрлар) ўз чўққисига кўтарилди. Янги композиторлик (Англияда — Д. Данстейбл, Нидерланд мактаби, Римда — Палестрина, Вене-цияда — А. ва Ж. Габриели) мактаблари шаклланди.

17—18-а.нинг 1-ярмида янги жанрлар — опера (Италияда — К. Монте-верди, А. Скарлатти; Францияда — Ж.Б.Люлли, Ж. Б. Рамо; Англияда —Г. Пёрселл), оратория (Г. Ф. Гендель), кантата (Г. Шютц, И. С. Бах), концерт (А. Корелли, А. Вивальди, И. С. Бах, Гендель), камер ансамбль, соната (А. Корелли, Д. Скарлатти), сюита ва б. жанрлар ривож топган. Орган (Ж. Фрескобальди, Бах, Гендель), клавесин (У. Бёрд, Г. Пёрселл, Ф. Куперен, Ж. Рамо) учун асарлар яратилган. Ушбу даврда замонавий камонли чолғу асбоблар (скрипка, альт, виолончель) нинг буюк усталари А. ва Н. Амати, Ж. Гварнери, А. Страдивари, фортепиано ихтирочиси Б. Кристофори ижод этишган, опера театрлари, филармониялар, мусиқа нашриётлари, мусиқа таълими (консерваториялар) ривож топган. 18-а. ўрталари — 19-а.нинг бошида Европа М.си Маърифатчилик даври ҳамда Буюк Франция инкилоби ғоялари таъсири остида ривожланган (француз компо-

зиторлари К. Глюк, Л. Керубини, Ж. Ф. Лесюэрларнинг опера ижоди, Вена классик мактаби вакиллари ижоди, симфонизм мусикафаққури). 19-а.да рус (М. Глинка, «Қудратли туда» вакиллари, П. Чайковский), поляк (Ф. Шопен, С. Моношко), чех (Б. Сметана, Д. Дворжак), венгер (Ф. Эркель, Ф. Лист), норвег (Э. Григ), испан (И. Альбенис, Э. Гранадос), фин (Я. Сибелиус) янги миллий композиторлик мактаблари шакланган, етакчи ижодий оқим сифатида романтизм карор топган (К. М. Вебер, Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Мендельсон, Г. Берлиоз, Н. Паганини ваб.). 20-а. М. тарихида алоҳида ўрин тутди. М. маданиятининг барча жабҳаларида туб ўзгаришлар юз берган. Ижодида янги-янги услуб ва йўналишлар (мусикий авангардизм, модернизм) ривож топган. 20-а.да юз берган илимийтехник ва информацион инқилоблар (радио, телевидение, граммпластинка ва магнит ёзувларини ихтиро этиш) натижасида М.нинг тингловчиларга етказиш ва эшитиш соҳаларида янги имкониятлар пайдо бўлди. Бунинг натижасида оммабоп мусиқа маданияти ривож топди. Композиторлик ижодида соф мусикий (симфония, концерт, камер-чолғу М. каби) жанрлар ўрнига вокал М.си, театр М.си, кино М.си каби «аралаш» турлар етакчилик қила бошлади. Композиторлик ижоди б-н бирга анъанавий М. ижоди ҳам янги, замонавий шароитларга мослашиб ривож топди. Жумладан, Шарк, мамлакатлари мумтоз М. жанрлари (мас, хинд рагалари, покистон кавалли, озарбайжон муғом, ўзбек ва тожик мақомлари ва ҳ.к.) узининг миллий доираларидан чиқиб жаҳон саҳналарида ижро этила бошлади, композиторлик ҳам оммавий М. йўналишларига ўз таъсирини ўтказди.

Ўзбекистонда М., асосан, халқ ва оғзаки анъанадаги профессионал М. сифатида қадимдан ривожланиб келган. Халқ М.сидалапар, терма, яма, кўшиқлартт турли хиллари (маросим, маиший, меҳнат, ўйин, ракс, лирик, насиҳатомуз ва б.), оғзаки анъанада-

ги ўзбек профессионал М.сида эса достон, катта ашула, ашула, мақом, чолғу йўллари каби жанрлар мавжуд. Ўзбек М. меросида 4 асосий маҳаллий услубни фарқлаш мумкин (қ. Бухоро-Самарқанд мусиқа услуби, Хоразм мусиқа услуби, Фарғона — Тошкент мусиқа услуби, Сурхондарё-Қашқадарё муецца услуби). 20-а.да ўзбек ва б. Ўрта Осиё халқлари М. меросини ёзиб олиш ва ўрганиш бўйича муҳим ишлар бажарилди, юзлаб нота тўпламлари ва и. т.лар нашр этилди. Бастакор, ҳрфиз ва созандалар ўзбек М. мероси дурдоналари (Шашмақом, Хоразм мақомлари, Фарюна-Тошкент мақом йўллари ва б.) ни кенг тарғиб қилибгина қолмай, янги чолғу куй ва ашулалар яратдилар, дастлабки мусиқали драма ва комедия асарларининг муаллиф ёки ҳаммуаллифи бўлишди. 1930—40 й.ларда Ўзбекистонда авваллари бўлмаган янги (опера, балет, симфоник М., камер М., концерт каби) М. жанрлари юзага келди. Улар, айниқса, 1950—60 й.лардан бошлаб Ўзбекистон композиторлари ижодида кенг ривож топди, шунингдек, оммавий М.нинг эстрада мусикаси, ёшлар мусикаси каби йўналишлари ҳам кенг ёйилган.

М. таълими тизими ЎзР Маданият ишлари вазирлиги тасарруфида булиб, 311 болалар мусиқа мактаблари, 3 махсус академик лицей, 30 га яқин санъат, М. ҳамда маданият коллежлари, Ўзбекистон давлат консерваторияси, Тошкент давлат маданият ин-ти, М. Уйғур номидаги санъат ин-ти ва б. олий ўқув юртларида амалга оширилади.

Ҳозирда Ўзбекистонда М. фаолияти асосан ижрочи жамоалар (турли оркестр, хор ва ансамбллар), «Ўзбекнаво», Узтелерадиокомпанияси таркибидаги ижрочи гуруҳлар ва яккахонлар, ҳамда мустақил равишда ижрочилик б-н шуғулланаётган айрим хонанда ва созандалар томонидан амалга оширилмоқда.

Абдуманнон Назаров, Олимжон Бекков.

МУСИҚА БЕЗАКЛАРИ — ўзбек

анъ-анавий мусиқа ижрочилигида оҳанг ифодавийлигини бойитиш мақсадида кенг қўлланиладиган мусиқа воситалари. Куйнинг асосий поғона (товуш)ларини турли усулда — тебратиш (тўлқинлатиш), кўшимча товушлар б-н безаш (гирифт, сайқал, кашиш, молиш, нола, нолиш ва б.) йўли б-н ҳосил қилинади (яна қ. Меллизмлар).

МУСИҚА ИЖРОЧИЛИГИ - ижод тури; мусиқа асарларини хонанда ёки созанда томонидан бадиий талқинда ижро этилиши. М.и. вокал, чолғу ёки аралаш (вокал-чолғу), ижрочилар сонига кўра яккахон (якканавоз), ансамбль, оркестр, хор ижрочилигига ажратилади. Ижрочининг услуги, унинг савияси, махррати ва б.га караб асар мазмуни ижрочилик воситалари (артикуляция, динамика, суръат, агогика ва б.) ёрдамида турлича ифодаланиши мумкин. Асар яратилган давр ва ком-позиторнинг эстетик қарашлари, бошқа ижрочиларнинг услубларини ўрганиш ҳамда бадиий ифода воситалари (мусиқа безаклари ва б.)ни ўз ўрнида кўллаш ижрочи учун муҳим аҳамиятга эга. Халқ М.и.да ижрочилар, асосан, ўзининг ички ҳиссиётлари, амалий тажриба ва хотирасига таянади. Огзаки анъанадаги профессионал мусиқада М.и. анъаналари устоз-шогирд муносабатлари оркали сақланиб ривож топади, созанда ва хонандалар эса махсус (аруз, мусиқа илми, бастакорлик каби) билим ва қоидаларга бўйсунди. Мусулмон Шарқ, мутафаккир ва мусикашу-нослари (Форобий, Ибн Сино, Исфохоний, Урмавий, Жомий, Навоий, Бобур, Кавкабий, Дарвишали Чангий ва б.) М.и. масалаларига бағишлаб рисодалар ёзган, М.и.га оид афсона ва ривоятлар, аниқ қоидалар баён» этишган. Дирижёрликнинг барча турлари ҳам М.и.га киради.

МУСИҚА МАКТАБЛАРИ, болалар мусиқа мактаблари — бошланғич мусиқа таълимини берувчи махсус ўқув юртлари. М.м.га асосан умумтаълим мактабларида ўқийдиган истеъдодли болалар ва ўсмирлар қабул қилинади. М.м.да мусиқа

чолғу асбоблари (фортепиано, скрипка, виолончель, труба, кларнет, аккордеон ва б., ўзбек халқ чолғуларидан — дойра, кашқар рубоби, дутор, ғижжак, чанг, най ва б.)да чалиш ўргатилади; мусиқа саводи ва элементар мусиқа назарияси, сольфежио, мусиқа адабиёти, хор қўшиқчилиги бўйича таълим берилади. Ўқиш муддати 5 (халқ, урма ва пуфлама чолғулари бўлимларида) ва 7 (Европа чолғу асбоблари бўлимида) йил. Ўзбекистонда М.м. 20-ада ташкил қилинган. Туркистон халқ консерваторияси (Тошкент, 1918), Халқ консерваториялари (Самарқанд, Фарғона, 1919)да талабаларга 1-босқич мусиқа таълими берилган. 1920 й. Бухорода Шарқ мусиқа мактаби очилиб, унда Шашмақом услублари ўргатилган. Ҳозирда Ўзбекистонда 300 дан ортиқ 7 йиллик М.м. мавжуд. Улардан ташқари Тошкентда Глиэр номидаги, В. Успенский номидаги, Ўзбекистон давлат консерваторияси қошидаги Республика махсус мусиқа академик лицейлари, Республика пуфлама ва урма чолғу созандалари тарбияловчи, шуниингдек, Андижон, Каттақўрғон, Фарғона ш. мусиқа интернат мактаблари мавжуд.

МУСИҚА ТАНЛОВЛАРИ ВА ФЕСТИВАЛЛАРИ — хонанда, созанда, композитор, бастакор, мусиқа жамоалари ва б.нинг ижодий мусобақалари ва концерт тадбирлари. Одатда, олдиндан эълон қилинган шартлар асосида ўтказилади. Юнонистонда мил. ав. 590-й.ларда пайдо бўлган (Пифия ўйинлари). Ҳоз. кўринишда 19-а.нинг бошида юзага келган (1803, Париждаги «Нафис санъатлар академиям»). Илк халқаро мусиқа танлови 1856 й. Брюс-селда ўтказилган. Ҳозирда Америка, Европа ва Осиё мамлакатларида юзлаб халқаро М.т. ва ф. мунтазам равишда ўтказилмоқда. Уларда бир қатор Ўзбекистон ижрочилари қатнашиб ғалаба қозонган, ўзбек профессионал мусиқа ижрочилиги ютуқларини намён этишган (Уста Олим Комилов, М. Қориёқубов, Тамарахоним, Т. Жалилов, А. Исмоилов (найчи), Т. Алима-

тов, Б. Алиев, Қ. Дадаев, А. Исмоилов (ғижжакчи), Ў. Расулов, М. Йўлчиева, Н. Сатторова, С. Ниёзов, А. Иброҳимов ва б.). Европача ижрочилик танловларида 3. Ҳакназаров, И. Жалилов, М. Тошматов, А. Султонов, У. Полвонов, Г. Алимова ва б., композиторлик ижодиётига оид кўриктанловларда Р. Абдуллаев, С. Абсаломов, Д. Омонуллаева, М. Отажонов, У. Мусаев, Д. Янов-Яновский ва б. ғолибликка эришган. Шарқ, жумладан, Ўрта Осиё халқлари маданиятида М.т. ва ф. кддимдан ривожланиб, ҳозиргача узининг анъанавий шаклида сақланиб келган: мас, қозоқ оқинлари, ўзбек бахшилари, қорақалпоқ жировлари, қирғиз манасчиларининг айтис (айтишув)лари ва б. Ўзбекистонда 20-а.нинг 2-ярмидан турли мусиқачи ва кўшиқчиларнинг кўпгина танловлари ўтказилади: мас, «Санъат байрами», «Марҳабо, талантлар!», халқ чолғулари, пуфлама ва урма чолғулар, анъанавий ижрочилик ва ба-стакорлар асарлари буйича, бахшилар, тўймаросим кўшиқлари, фольклор-этно-график ансамбллари, «Алла» ижрочилари (2003 й.дан Ҳ. Охунова номида) Республика танловлари ва б. Улар айниқса мустикаллик даврида кенг ривож топди. Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ўтказиладиган «Кўшиқ байрами» (1992 й.дан), Ю. Ражабий номидаги мақом ижрочилари (1983 й.дан, Тошкент), Маъмуржон Узоқов номидаги (1997 й.дан, Марғилон ш., 2001 й.дан Ж. Султонов ва М. Узоқов номида), Ф. Мамадалиев ва О. Юсупов номидаги (2001 й.дан, Андижон), Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов номидаги (1997 й.дан, Самарқанд), Комилжон Отаниёзов номидаги (1997 й.дан, Хоразм) хонандалар танловлари ва б. «Асрлар навоси» кўхна миллий созлар (тан-бурсато, най ва дутор) ижрочиларининг Республика танлови (1998, Бухоро), «Ўзбекистон — Ваганим маним» (1996, Тошкент), «Янги тароналар» миллий эстрада кўшиқ ва куйлари Республика танлови (1998, Жиззах; 2002, Гулистон); «Азиз она юртим наволари» миллий

эстрада кўшиқлари Республика танлови, «Бойсун баҳори» халқаро фольклор жамоалари очиқ фестивали (2002 й.дан, Бойсун ш.) ва б.

Тошкентда 1995 й.дан қар йили ўтказилаётган «Илҳом-XX» Халқаро замонавий мусиқа, 1998 й.дан ҳар икки йилда ўтказилаётган Халқаро симфоник мусиқа фестиваллари, 1997 й.дан ҳар икки йилда ўтказилаётган «Шарқ тароналари» (Самарқанд) Халқаро мусиқа фестивали доирасидаги ижрочилар танлови ва мусиқашунослар анжумани ҳам жаҳон миқёсида тан олинмоқда.

МУСИҚА УҚУВИ - инсоннинг мусиқа асаридаги товушлар (баланд-пастилик, метр, ритм, тембр хусусиятлари) ни эшита билиш, уларнинг изчиллик мазмунини тушуниб овоз ёки бирор чолғуда ижро эта олиш қобилияти. М.у.нинг асосий икки погонасини ажратиш кўрсатиш мумкин. Мусиқий физиология нуктаи назаридан М.у. бу товушларни эшита олиш аппаратиدير. У кенг диапозони ҳамда товушларнинг ўзгарувиға ўта сезгирлиги б-н белгиланади. М.у. орқали одам мусиқатовушларининг баландлигини (16 дан тахм. 20000 г(<гача, цент ҳисобида), кучи (децибел ҳисобида), туси (тембрни) ва давомийлигини ажрата олади. Бунда абсолют (мутлақ, яъни товушлар баландлигини бошқа товушлар баландлигига таққосламасдан идрок этиш) ва нисбий М.у. ажратилади. Мусиқий психология нуктаи назаридан М.у. мусиқий товушларнинг функционал нисбатлари, бадиий хусусиятларини идрок этиш қбилияти: лад хисси (куй товушларидаги лад функцияларини ажратиш қобилияти), гармоник уқув (кўп овозли мусиқани идрок этиш, интервал ва аккордларнинг хусусиятларини ҳис этиш қобилияти), интонация уқуви (маълум яо/томлардаги интонацияни, ундаги товушларнинг баланд-пастилигини ҳамда оғишмаларини эшитиш ва такрорлаш қобилияти), тембр уқуви (овоз ёки чолғу садоларининг биридан фарқини ажратиш қобилияти), композиция хисси (мусиқа асаридаги

шаклий тузилмаларнинг ўзаро нисбатларини идрок этиш) ва б. Шу б-н бирга мусиқа асарини эшитмай, ижро этмай туриб уни нота ёзувицан ўқиб тасаввур эта олиш ҳамда ижро жараёнида куй ва асарни хотирада яратиш ички М.у.га киради. М.у.ни ривожлантирадиган махсус ўқув фани сольфежи-одир. М.у.ни ўрганиш тарихи Европа илмида 19-а.нинг 2-ярмидан бошланган (Г. Гельмгольц, К. Штумпф). 20-а.да Н. Гарбузов, П. Барановский, Е. Юцкевичлар М.у.нинг нисбийлигини исботлаб берди (к. Зона). К. Сишор (АҚШ), Б. Теплов, Е. Назайкинский (Россия), Ўзбекистонда — Л. Коваль М.у.ни ўрганишга катта хисса қўшдилар. М.у. хусусиятлари янги (айниқса, электрон) мусиқа чолгуларини ишлаб чиқишда, концерт залларини қуриш, радио, телевидение ёзувларида эътиборга олинади (яна к. Акустика, мусиқа к.исми).

Олимжон Беков.

МУСИҚА ЧОЛГУ АСБОБЛАРИ

-мусиқий тон ёки ўзига хос жарангдор товушлар ҳамда маълум ритмик тузилмаларни ҳосил этишга мўлжалланган чолғу асбоблар; мусиқани яқканавоз ёки жамоа (турли ансамбль, оркестр ва б.) тарзда ижро этишда ишлатилади. Ҳар бир М.ч.а.нинг садоси ўзига хос тембр, маълум диапазон товушқатор ва ифодавий имкониятларга эга. М.ч.а. садосининг сифати, кўпинча, муайян чолғу асбобининг шакли, умумий тузилиши, қурилмаси ва уни тайёрлашда ишлатилган материалга боғлиқ. М.ч.а. қадимдан қамиш, бамбук, ёғоч, тош, суяк, металл, тери, ипак, кокос ёнғоғи, қовоқ ва б.дан тайёрланган. Садоланиш хусусиятини қўшимча воситалар (мас, сурдинаяна фойдаланиш), ижрочилик услублари (мас, торли созларни тирнаб-чертиб чалиш, флажолет ва б.), баъзи мусиқа безаклари ёрдамида ўзгартириш мумкин. Пайдо бўлиши инсоният тарихининг илк даврларига тўғри келади; мукаммалланиши эса мусиқа санъати ва ижрочиликнинг ривожланиши ҳамда М.ч.а.ни и. ч. техника тараққиёти б-н боғлиқ.

М.ч.а. товуш манбаларига қараб гуруҳларга, ижрочилик услуби (ёки ишлатилган механизми)га қараб гуруҳчаларга, ўзига хос қўшимча белгиларига қараб хилларга бўлинади. М.ч.а., асосан, торли (хордофонлар), пуфлаб чалинадиган (аэрофонлар), тери копламали (мембранофонлар), тилчали (гемидиофонлар), пластинкали, электр ва электрон мусиқа чол-ғулари, идиофонлар гуруҳларига бўлинади. Торли чолғу асбобларнинг гуруҳчалари: камонли созлар (скрипка, альт, виолончель, контрабас, виола, ўзбек со-зларидан ғижжак, кўбиз, саго ва б.), чертиб чалинадиган созлар (арфа, гусли, цитра, гитара, домра, балалайка, дутор, танбур, рубоб, сетор, дўмбира ва б.), уриб чалинадиган торли созлар (чанг, цимбали ва б.), клавишли уриб чалинадиган созлар (клавикорд, фортепиано, рояль), клавишли чертиб чалинадиган созлар (клавесин ва унинг турлари). Пуфлаб чалинадиган чолғу асбобларнинг гуруҳчалари: тилчали созлар (сурнай, қўшнайн, бўламон, шохнай, кларнет, гобой ва б.), тилчасиз созлар (найлар, флейталар), мундштукли созлар (труба, валторна, туба, карнай ва б.), пневматик клавишли созлар (орган ва унинг турлари). Тилчали чолғу асбобларнинг бўлинмалари: пневматик клавишли созлар (фисгармония, баян, аккордеон ва б.), чертиб чалинадиган созлар (чангкўбиз ва унинг турлари), уриб чалинадиган созлар (флексафонлар). Тери копламали уриб чалинадиган чолғу асбобларнинг гуруҳчалари: созланадиган (литавралар), созланмайдиган (ноғора, дойра, барабан, тамбурин ва б.) чолғу асбоблар. Пластинкали чолғу асбобларнинг гуруҳчалари: уриб чалинадиган резонаторсиз созлар (ксилофонлар ва б.), уриб чалинадиган резонаторли созлар (овоз берадиган пластинкалари остида маълум ҳажмдаги резонаторлар — трубкалар, бўш идишлар ва ҳ. к. ўрнатилган металлофон, маримба, вибратифон ва б.), клавишли уриб чалинадиган созлар (челеста ва б.). Идиофонларнинг гуруҳчалари: созланадиган (оркестр ко-

локоли, кўнгирокчалар, гонг ва б.), со- зланмайдиган (тарелкалар, тамтам, мара- кас, қайроқ, қошиқ, сафоил, ликоп, пат- нис, мис лаган, занг ва б.) чолғу асбоблар.

М.ч.а. баъзида халқ ва профессионал (оркестр) турларга ҳам бўлинади. Ор- кестр чолғулари композитор томонидан яратилган, температурали товушқаторга асосланган кўп овозли мусика асарла- ри ижросига мослаштирилган. Халқ чолғулари эса маълум миллат (элат) мо- нодик мусика ижроси учун бўлланилади ва мусикий товуш қуроли бўлиш б-н бир- га, моддий маданият маҳсули ҳамдир; мукамал шаклида халқ бадий тафакку- ри, нафосат тасав-вурлари, рамзий маъ- нолар акс этган. Чолғулар халқ ҳаётида соф эстетик вазифа бажаришдан ташқари шомонбахшилар, афсунгарлар руҳиятга таъсир ўтказишда, харбийлар, чўпонлар, дех-қрнлар томонидан бошқарувчи, кўрқитувчи, чорловчи товуш қуроли си- фатида фойдаланиб келинган.

МУСИҚА ШАКЛИ - 1) кенг (фал- сафий, эстетик) маънода — муайян ғоявийбадий мазмунни мусикада му- жассамлаштирувчи ифода воситалари (куй, ритм, гармония ва б.) маж-муи; 2) тор маънода — мусика асарининг ички тузилиши — композицияси. М.ш. бадий образларни намоён этишда муайян ижо- дий принциплар (мас, куй ёки мавзуни такрорлаш, ўзгартириш, қайта ишлаш, янги, кескин фаркланувчи куй киритиш ва б.)га та-янади. Оғзаки анъанадаги мусикада, шунингдек, вокал, театр, кино мусикаларида соф мусикий омиллар б-н бирга мазкур санъат турларига хос (мас, шеърий асар тузилиши, сахна асари дра- матургияси, кинофильм монтажи каби) композиция хусусиятлари ҳам муҳим ўрин тутди. Дастурли (муайян мавзу- ли) мусика асарлари (мас, симфоник поэма, баллада)ла М.ш. умумий сюжет- га мос равишда ўзгаради. М.ш.нинг энг кичик ифодавий бирлиги оҳанг, бирлам- чи тугал мусика тузилмаси мавзудир. Ҳар бир асардаги композиция ўзига хос кўринишга эга бўлсада, М.ш.нинг аер-

лар давомида ривожланиб, қонунлашган турлари мавжуд (давр, куплет, икки қисмли, уч қисмли шакл, соната шакли, вариация, рондо, fuga ва б.). Шунингдек, бир қисмли аралаш (рондосоната), кўп қисмли туркум М.ш.лари тарқалган (сю- ита, соната туркуми ва б.). Йирик вокал- симфоник (оратория, кантата, месса ва б.) ва мусикали сахна (мусикали драма ва комедия, опера, балет) асарлари кўп қисмдан ташкил топади. Уларнинг айрим қисмлари (увертюра, ария ва х. к.), одат- да, унча мураккаб бўлмаган М.ш.ларида ёзилади.

Шарқ (жумладан, Ўрта Осиё) халқларининг оғзаки анъанадаги профес- сионал мусикасида турли хил М.ш.лари мавжуд бўлган (амал, қор, савт, пешрав ва б.).

Ад.: Ражабов И., Макомлар масаласи- га дойр, Т., 1963; Асафьев Б., Музыкаль- ная форма как процесс, 2 изд., М., 1971; Способин И., Мусика шакли [Махсус муҳаррир Ф. Ғафурбеков], Т., 1982.

МУСИҚАЛИ ДРАМА - 1) мусика (вокал ва чолғу) ҳамда сўз санъатига асосланган сах.на асари, мусикали театр жанри. Илк намуналари Шарқ (мас, 5-а. Хиндистон, 12-а. Хитой)да шаклланган. Мазкур жанр Озарбайжонда 20-а. бо- шида, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 1920- й.ларда вужудга келган. М.д.да сахна воқеалари, қахрамонларнинг ички кечин- ма ва ҳолатлари, ўзаро му-носбатлари сўз, мусика, драматик ҳаракат, шунинг- дек, ракс орқали ифодаланди, мусика ва сўз бир-бирини тўлдириб, асар мазмуни- ни очишга хизмат қилади. Ўзбекистонда М.д. жанри 1910—20 й.лардан миллий адабийбадий томоша санъати ва муси- ка мероси заминиде шакллана бошла- ди. Унинг таркиб топишида ўзбек халқ томошаларида мусикадан фойдаланиш тажрибалари, шунингдек, озарбайжон театрининг мусикали драматик спектакл- лари муҳим роль ўйнади. Ҳамзанинг «Ҳой, ишчилар», «Қармоқ», «Қузгунлар» каби инсценировкалари, «Фарғона фожи- аси» тетралогияси; Ғулум За-фарийнинг

«Ҳалима» пьесаси; Хуршиднинг Навоий дostonлари асосида яратилган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» асарларида М.д.нинг ўзига хос жиҳатлари мустаҳкамлана бошлади. Ўзбек М.д.си ўз тараққиётида бир неча даврни босиб ўтди. Даставвал пьесага мос музика материали халқ ижодидан саралаб олинган бўлса, 1930-й.ларнинг бошида С Абдулланнинг «Пўртана», М. Муҳамедов ва К. Яшиннинг «Ичкарида» каби замонавий асарлари сахналаштирилганида халқ музика мероси намуналарини қайта ишлашга урғу берилган. Ўзбек бастакор ва ком-позиторлари М.д. музикасининг ифодавий имкониятларини кенгайтиришди. «Лайли ва Мажнун» (Навоийнинг шу номли дostonи асосида Хуршид либреттоси; Т. Содиқов ва Н. Миронов музикаси), «Фарҳод ва Ширин» (Навоий-Хуршид, В. Успенский), «Гулсара» (К. Яшин; Р. Глиэр) каби М.д.лар шулар жумласидандир. М.д.нинг адабий ва музика жиҳатидан юксалишида драматурглардан К. Яшин, С. Абдулла ва бастакор Т. Жалиловнинг хизматлари катта. Улар қаламига мансуб «Нурхон», «Равшан ва Зулхумор» (К. Яшин; Т. Жалилов), «Тоҳир ва Зухра», «Алпомиш», «Муқимий», «Гул ва Наврўз» (С. Абдулла, Т. Жалилов) каби етук М.д.лар мавжуд. 1950-й.лардан бошлаб бу жанрда мустақил ижод қилувчи ўзбек композиторлари етишиб чикди: М. Левиев, А. Муҳамедов, С. Бобоев, Ҳ. Раҳимов. Ик. Акбаров, Д. Зокиров, Д. Соатқулов, С. Жалил, М. Юсупов, С. Ҳайитбоев, М. Бафоев, М. Маҳмудов, Ф. Олимов ва б. Улар ўзбек музика мероси, Европа профессионал музика услуби, ифода воситалари ва шакллари (жумладан, ария, дуэт ва б. ансамбллар, хор ва ракс сахналари)га таяниб, ўз М.д.ларида ҳақиқий музикаий драматургия ҳосил қилишга интилишди. Драматург, композитор ва ижрочиларнинг малакаси ошиши натижасида М.д. замонавий профессионал музикали-драматик жанр даражасига кўтарилди ва унга хос хусусиятларига эга бўлди.

«Ватан ишқи» (З. Фатхуллин, Ш. Саъдулла; С. Бобоев), «Момо ер» (Ч. Айтматов қиссаси асосида Т. Тула инсценировкаси; И. Акбаров музикаси), «Навоий Астрободда» (И. Махсумов; Ю. Ражабий, С. Жалил), «Прометей» (Ю. Марцинкявичюс; М. Бафоев), «Юсуф ва Зулайҳа» (Р. Бобожон; Ф. Олимов), «Қумуш шаҳар маликаси» (И. Султон; Ик. Акбаров) каби М.д.лар бунга мисолдир. Соф драма каби М. д. ҳам музикали драма, музикали фо-жа, музикали комедия каби турларни ўз ичига олади. Ўзбек композиторлари ижодидан катта урин олган музикали комедияни музикашунослар мустақил жанр сифатида тадқиқ қилдилар; 2) операнинг дастлабки номларидан бири (итал. *dramma in musica, dramma per (la) musica*). 16-а. охири — 17-а. бошларида Италия (мас, К. Монтеверди ижоди)да пайдо бўлган. 1639 й. пайдо булган янги «опера» номи М.д. урнини эгаллай бошлаган. 19-а. ўрталарида Р. Вагнер ўзининг юксак музикали-драматик ривожига эга бўлган «Нибелунглар узуги» тетралогияси, «Тристан ва Изольда», «Парсифаль» операларини М.д. деб таърифлаган, М. Му-соргский эса «Борис Годунов», «Хованшчина» каби асарларини халқ М.д.лари деб атаган.

Ад.: Жабборов А., Музикаий драма ва комедия жанрлари Ўзбекистон композиторларининг ижодиётида, Т., 2000.

Аҳмаджон Жабборов.

МУСИҚАЛИ КОМЕДИЯ - кулгили, ҳажвий мазмун асосида (франц. водевиль, нем. зингшпиль, итал. буфф опера, оперетта каби) яратилган музикавий сахна асари. Таркибан муешали драмата яқин бўлсада, лекин ундан музикаий тили ва ҳажвий мазмуни б-н ажралиб туради. Бу жанрнинг илдизлари қадим замонларга, Шарқ ва Ғарб халқларининг оғзаки ижодиёти, қизикчи ва масхарабозлар санъатларига бориб тақалади. Ўзбекистонда М.к. юзага келиши, музикали драманинг жадал ривожини, мавзу доирасининг кенгайтиши б-н узвий боғлиқ. Дастлаб (1920-й.лар охирида) ҳажвий сюжетга асос-

ланган мусиқали спектакллар қўйилиб, уларга мусиқаларни режиссёр (баъзан драматург)лар ўзбек халқ куй ва қўшиқ (хусусан лапар, ялла)ларидан танлашган. Ҳамзанинг «Қармоқ» ва «Майсаранинг иши», К. Яшиннинг «Ажи-ажи», Хуршиднинг «Ёмон ўғил», «Туллак», «Баҳор», Б. Халилнинг «Ошиқлар», С. Абдулланинг «Узунқулоқли қазрат» каби асарлари шу тарзда сахналаштирилган. 1940-й.лар охирида ўзбек М.к.си мустақил жанр сифатида шаклланди. Асардаги мавзу ва ғоя ҳажвий-юмористик вазиёт, хрлат, характерлар билангина эмас, балки уларга монанд мусиқа (якка қўшиқ, ашула, хор ва рақсбop куйлар) воситасида ифодаланди: халқ театри хусусиятлари, диалогларда аския аъналарига кенг таянилды. Уйғун ва М. Левиевнинг «Олтин кўл» (1949) асари М.к.нинг илк юксак намунасидир. 50—60-й.ларда М.к.га эътибор кучайиб, мазкур жанр ўзбек бастакор ва композиторлари ижодидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Мас, Ҳ. Ғулom пьесалари асосида М. Левиев «Тошболта ошиқ», «Ажаб савдолар», Ғ. Ғулom пьесаси асосида «Замонали ва Омонали», Ҳ. Муҳаммад пьесаси асосида «Тошкентнинг нозанин маликаси», Ж. Жабборов пьесалари заминиди Ик. Акбаров «Ўжарлар» ва «Йиллар ўтиб», Туроб Тўла пьесаси асосида «Қизбулоқ», К. Шангитбоев асари асосида А. Муҳаммедов «Жон қизлар» М.к.лари яратилган. Кейинчалик М. Тожиёв («Чол ва кампир»), М. Маҳмудов («Ҳийлаи шаърий», «Тўйлар муборак»), М. Бафоев («Еттинчи жин»), Ф. Олимов («Сойибхўжа операцияси»), «Суперқайнона» каби композиторлар М.к. жанрида муваффақиятли ижод қилишди.

Аҳмаджон Жабборов.

МУСИҚАЛИ ФИЛЬМ - кино ва телевидение асари; унда мусиқа асосий ўринни эгаллаб, фильмнинг жанри ва драматик қурилишини белгилайди, сюжет ривожланиши, асар ғояси ва қаҳрамонлар ички дунёсини очишга хизмат қилади. 20-й.ларнинг охирида овозли кино б-н бир вақтда М.ф. ҳам

ривожлана бошлади. Ривожланишнинг турли босқичларида М.ф.нинг тузилиши ўзгариб борди. Драматургия, мусиқа, вокал, хореография ва ижрочилик санъати синтези турли кўринишларда шакллана бошлади.

Биринчи М.ф. АҚШ («Жаз хонандаси» ва б.)да, кейинчалик Германия («Табассумлар мамлакати», «Қўршапалак» ва б.)да яратилган. 30-й.ларга келиб М.ф.нинг асосий жанрлари — лирик кинокомедия, фильмревью, оперетта, опера, балет шаклланди.

Ўзбекистонда М.ф. яратиш 40-й.лардан бошланди. 2-жаҳон уруши йилларида яратилган фильмларнинг аксариятини фильм-концертлар ташкил этди. «Фильм-концерт» (И. Аъзамов), «Фронтдаги дўстларга», «Ватан совғаси» (К. Ёрматов), «Беш республика концерти» (З. Собитов) ва б. шулар жумласидан. «Дойра рақсга чорлайди», «Мусикий торларимиз сири» фильм-концертлари, «Дилбарим» фильм-комеди-яси, «Дилором» биринчи ўзбек фильм-операси, «Жонланган миниатюралар» («Сухайл ва Мехри»), Л. Файзиев; М. Левиев) фильмбалети ва б. фильмларда мусикадан ўринли фойдаланишга, мав-зуга ҳамоҳанг экран тилини кашф этишга муваффақ бўлдилар. «Ўзбектеелефильм» да яратилган «Шашмаком» (Т. Ақромов), «Менга қўшиққизиб бер» (Л. Иноземцева), «Мен балерина» (Ш. Маҳбубов) каби фильмларда миллий маданиятни, ўзликни англаш, қадри-ятларимизни эъзозлаш ва янги ижодий изланишлар кўзга ташланади. Аънавий ўзбек айтим (вокал) ва чолгу мусиқа санъатини тиклаш ва ривожлантиришни тарғиб қилувчи «Хива вақти б-н соат еттида», «Бойсунда қор эриганда», «Қалбингда халқ оҳангларини эъзозла» каби фильм-концертлар ўзининг миллийлиги б-н ажралиб туради. 1987 й. Ўзбекистон телевидениесида биринчи бор «Тўмарис» (реж. Н. Маҳмудов; У. Мусаев) телебалети қўйилди. «Майсаранинг иши» (М. Абзалов), «Юлдузимни бер, осмон» (Ф. Давлетшин), «Монолог», «Сев-

ги кўшиғи» (Баҳодир Зокиров), «Меш полвон» (М. Абзалов) ва б. кейинги йиллар яратилган энг яхши М.ф.лардир.

Моҳина Аширова.

МУСИҚАШУНОСЛИК - санъатшу-нослик соҳаси, мусиқа ҳақидаги фан. Мусиқа назарияси, мусиқа тарихи, мусиқий фольклористика (этномусиқашу-нослик), мусиқий танқид ва мусиқий журналистика каби асосий камда бошқа фанларга алоқадор (мусиқий акустика, мусиқий психология, мусиқий палеография, мусиқий эстетика, мусиқий социология, мусиқий шарқшунослик, мусиқий библиография ва нотография ва б.) соҳаларни ўз ичига олади.

Назарий М., умуман мусиқа санъати ёки муайян давр, бирор халқ, шунингдек, баъзи йирик композиторлар асарлари тузилиш қоидалари, мусиқа тили ва композиция хусусиятларини тадқиқ қилади. Мусиқанинг айрим ифодавий воситалари гармония, полифония, мусиқа шакли таҳлили, оркестрлаш, чолғушунослик каби фанларда ўрганилади. Мусиқа укувини ривожлантиришда сольфежионнт аҳамияти катта.

Тарихий М. мусиқа маданияти тараққиётига ҳар томонлама таъриф беришни ўз олдига асосий мақсад қилиб кўйиб, уни тарихий жараён, фалсафа, мафкура, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турлари ривож б-н боғлиқ ҳолда ёритади. Мусиқанинг умумий тарихидан ташқари йирик минтақалар (Европа, Осиё каби), буларнинг муносабати (Ғарб-Шарқ ёки Шарқ-Ғарб), айрим мамлакатлар ва халқро ёки муайян давр мусиқа тарихи (классицизм, романтизм, импрессионизм), шунингдек, мусиқий услуб, жанр ва шакллар (опера, симфония, концерт ва х.к.), ижрочилик санъати ва б.нинг юзага келиш тарихини ўз ичига олади. Мусиқа ижодиётини тадқиқ қилишда тарихий М. мусиқийназарий таҳлил маълумотларига таянади, ўз ўрнида назарий М. хулосалари тўлиқ ва илмий бўлиши мақсадида ўрганилаётган ҳодисаларга тари-хан

ёндашади. Назария ва тарихийликнинг чуқур, узвий алоқадорлиги М.нинг асосий шартларидандир.

Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари мусиқа санъати қонунқоидалари тизимини ўрганувчи илми мусиқий (мусиқа илми) 8—9-а.ларда (Юнус ал-Қотиб, Халил ибн Аҳмад) шакл топган. Илми тпаълиф, илми ийқо ва илми адворпан таркиб топиб, мусиқа назарияси, тарихи, ижодиёти ва ижрочилиги масалалари ҳақида баҳс юритган. 14—15-а.лар манбаларида «илми адвор» деб ҳам аталган. Марказий Осиё маданиятида илми мусиқий асосан 3 та услубий йўналишда ривожланган: 1) мусиқа ижодиёти анъаналарини Юнонистон (Аристотель, Аристоксен, Птолемей) мантиқ илми, мат.си ва физикаси қонунқоидалари негизида умумлаштиришга асосланган илмийраци-оналистик йўналиш (Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллох, ал-Хоразмий, Умар Хайём, Қутбиддин аш-Шерозий, Фахриддин ар-Розий ва б.); 2) муайян бир ижодий услуб, мактаб ёки мусиқанинг маълум бир соҳаси (ашула ёки чолғу ижрочилиги ва х. к.)ни амалий ўзлаштиришга мўлжалланган амалий-эмпирик йўналиш (Бану Мусо, Яҳё ал-Мунажжим, Сафиуддин ал-Урмавий, Нажмиддин Кавкабий, Дарвишали Чангий ва б.); 3) Куръон, ҳадислар, шариат арконлари ва тасаввуф ғоялари нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда мусиқанинг маънавий мо-ҳияти, тарбиявий аҳамияти масалаларини ўрганишга бағишланган диний-маънавий йўналиш (Қалободий Бухорий, Абу Х°мид Ғазолий, Боқий Ноиний, Зиёуддин Нахшабий, Нурасад Чишгий, Абдулҳак Дехлавий, Хужвирий, Аббодий ва б.). Охирги йўналишда илми мусиқий кўп ҳолларда «самоъ» деб аталган. Темурийлар даврида илмийрационалистик ва амалий-эм-пирик услубларни ўзаро мужассамлаштиришга йўналтирилган таълимотлар вужудга келди (Абдулқодир Мароғий, Абдурахмон Жомий, Зайнулобиддин ал-Хусайний, Кавкабий ва б.)-Илми мусиқийнинг муаммолар тизими

мусиқанинг келиб чиқиши, унинг ижтимоий, маънавий, тарбиявий аҳамияти, куй турлари (алҳон) ва жанрлари, нағма, бўьд, жинс, жам, ийқо, интилоқот (интонация), таълиф (ижод, композиция), чолғушунослик (синоатил-олат) ва б. масалалардан таркиб топиб, уларни ўрганишда мат. (риъзиёт), физика (илми табиий), геометрия (хандаса), мантик ва б. фанлар крнункоидалари, исбот воситалари кенг татбиқ этилган. 20-а.нинг бошларидан илми мусиқий Европа ва жаҳон мусиқашунослигининг илгор услубий тамойиллари б-н бойитилиб, замонавий мусиқа шарқшунослигининг тари-хий, услубий негизи ва таркибий қисми сифатида ривожланган (мас, А. Фитратнинг «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи», 1927 — араб алиф-босида; янги наъри, Т., 1993).

Ўзбекистонда кенг қамровли М. 20-а. дан ривож топа бошлади. 1920— 30 й.ларда пайдо бўлган илк М. асарлари, асосан, шу даврда тўплана бошлаган ўзбек мусиқа меросини тизимли ўрганишга (В. Успенский, Н. Миронов, Е. Романовская, Ил. Акбаров ва б.нинг мақола ва китоблари), миллий чолғу асбобларни таснифлашга (В. Беляев) қаратилган. Ўзбекистон композиторлик мусиқа маданиятига оид биринчи йирик тадқиқот («Ўзбек мусиқасининг ривожланиш йўллари», рус тилида) 1946 й.да яратилган. Кейинги даврда ўзбек мусиқашунослиги, асосан, мусиқа меросини кенг миқёсда тўплаш ва тадқиқ қилиш (мас, «Ўзбек халқ мусиқаси», 1—9-ж.лар, Т., 1955—66; «Шашмақом», I—VI жилдлар, Т., 1966—75; И. Ражабов, «Мақомлар масаласига дойр», Т., 1963; Ф. Кароматов, «Ўзбек халқ мусиқаси мероси», 1 — 2:ж., Т., 1978—83; Т. Ғафурбеков, «Ўзбек профессионал мусиқа ижодининг фольклор манбалари», Т., 1984»), айрим жанрларнинг шаклланиши (мас, Я. Пеккер, «Ўзбек операси», М., 1963, 2нашр, 1984; Н. Янов-Яновская, «Ўзбек симфоник мусиқаси», Т., 1979, рус тилида; Т. Ғафурбеков, «Миллий монодиянинг ижо-

дий ресурслари ва буларнинг замонавий ўзбек мусиқасида сайкал топиши», Т., 1987, рус тилида); ўзбек мусиқасининг 20-а. тарихи («Ўзбек совет мусиқаси тарихи», 1—3 ж., Т., 1972—1991, рус тилида), Шарқ алломалари илмий мероси (мас, О. Матёкубов, «Форобий Шарқ мусиқа асослари ҳақида», рус тилида, Т., 1986; А. Назаров, «Форобий ва Ибн Сино мусиқий ритмика хусусида», Т., 1995), ўзбек созанда ва хонандалари фаолияти («Ўзбек халқ созандалари», 1—2-китоб, Т., 1959—74), мусиқа чол-ғулари ва чолғу мусиқаси (Ф. Кароматов, «Ўзбек чолғу мусиқаси», Т., 1972; Т. Визго, «Урта Осиё мусиқа чолғулари», М., 1981, рус тилида) ва б. масалаларга оид йирик асарлар, тадқиқотлар, тўпламлар яратилди. 20-асрнинг сўнгги чорагида тан олинган бир қанча дареликлар ўзбек тилига (Т. Ғафур-беков таҳририда) таржима қилинди, илк мусиқа луғатлари (Ил. Акбаров) ва янги дареликлар (Т. Қурбонов, О. Азимова) яратилди. Ўзбек мусиқашунослари халқаро мусиқа анжуманларида фаол қатнашади, уларнинг асарлари чет элларда нашр этилган. Ўзбекистон мусиқашунослигига Ил. Акбаров, Я. Пеккер, Т. Визго, Ф. Кароматли, И. Ражабов, А. Жабборов, С. Галицкая, Н. Янов-Яновская, Т. Ғафурбеков, Р. С. Абдуллаев, О. Матёкубов, А. Назаров, Р. Юнусов ва б. салмоқли қисса қўшган.

Тошкент (2002 й.дан Ўзбекистон) давлат консерваториясида 1940-й.лардан эътиборан М.нинг тарихий, назарий, фольклоршунослик, 1972 й.дан мусиқий шарқшунослик, мусиқий танқид ва журналистика йўналишлари бўйича юқори малакали мутахассислар тайёрланади. Санъатшунослик илмий тадқиқот итида номзодлик (1981—92), длик ҳамда номзодлик (1992 й.дан шу кунга қадар) диссертациялари бўйича ихтисослашган кенгаш фаолияти доирасида Ўзбекистон, Марказий Осиё ва Закавказье М.ги учун илмий даражали кадрлар тадқиқотлари химояси ўтказилади. Иккала муассасада М.ка дойр аспирантура ва докторантура

очилган.

Абдуманнон Назаров, Тўхтасин Фафурбеков.

МУСИҚОР (араб. — мусикачи) — 1) Урта ва Яқин Шарқ адабиётида мо-ҳир, олий малакали бастакор, хонанда ва созанда; 2) Шарқ халқларининг қад. пуфлама чолғу асбоби. Бир томони ёпик, турли узунликда ва бир хил диаметрдаги бир неча (8—13) найчаларнинг параллел, учбурчак шаклидаги бирикмаси. М. чолғу асбоби илк бор Абу Абдуллоҳ Хоразмий (780—850) нинг «Мафотих ал-улум» («Илмлар калитлари», Лейден, 1899) комусида шархланган. Урта аср Шарқ миниатюраларида тасвирланган. Тахм. 18-а.дан кейин Урта Осиё мусика амалиётидан чиқиб, кейинчалик унутилган. М.нинг айрим турлари Руминия, Болгария, Молдавия ва Туркияда мускал, Грецияда цевница, Грузияда ларчеми, соинари, Литвада скудучяй номлари б-н машхур; 3) Шарқ адабиётида афсонавий қақнус кушининг номларидан бири.

МУСКАТ (франц. muscat, лот. muscus) — 1) мушқ ҳидини эслатадиган хушбўй узум навлари: александрия М.и, оқ М., венгер М.и, ВИР М.и, Гамбург М.и, Дербент М.и, ереван ва б. М.лар бор. М. янги навлар ҳисобига кўпайиб бормоқда. М. орасида юкори сифатли десерт винолар тайёрланадиган ва турли муддатда пишадиган навлари бор. Италия, Франция, Испания, Португалия, ГФР, Бельгия, Буюк Британия, Россияда кенг тарқалган. Ўзбекистонда ҳоз. Ўзбекистон усимликшунослик и.т. ин-тида яратилган кечпишар хўраки Ўзбекистон М.и (каттакўрғон ва александрия М.и навларини чагиштириб чиқарилган), ВИР М.и (оқ М. б-н гам-бург М.ини чагиштириб чиқарилган), Қаҳрабо М. (Қибрай эртаги М.ини Шарқ М.и б-н чагиштириб чиқарилган), шунингдек, қора, венгер, александрия, Гамбург М.и кўп экилади; 2) узумнинг М. навларидан тайёрланадиган десерт ним ширин, ширин, ли-кёрли, баъзан овқат устида ичиладиган ним ширин винолар. Таркибида 13—16% ҳажм

спирт, 14—21 г/100 см³ қанд бор. Хуш-таъм. Оқ, қора ва пушти М. навли узумлардан жажрага машхур энг яхши винолар тайёрланади.

МУСКАТ ДАРАХТЛАРИ - доим яшил дарактлар туркуми. 100—120 тури маълум. Эски Дунёнинг тропик қисмида тарқалган. Иккала ярим шарнинг тропикларида ўстирилади. Хушбўй М.д. (жавабова)нинг меваси (ёнғоғи) зиравор сифатида ишлатилади, ундан эфир мойи олинади.

МУСКОВИТ (инг. Muscovy) — слюдалар гуруҳига мансуб минерал. Кристаллари тахтасимон, кам колларда устунсимон. Моноклинал сингонияли. Тангачасимон агрегатлар, тахтасимон донадор. М. одатда рангсиз, яшилроқ, кизил. Қайишқоқлиги мукамал. Зичлиги 2,7—3,0 г/см³, каттиклиги 2,5—3. Турли хили маълум. М. кристаллик структура-сига мувофиқ юпка қаватларга осон ажралади. Шишасимон ялтиради. Табиатда кенг тарқалган. Магматоген ва метоморфит жинсларнинг таркибий қисми. Пегматит томирларда йирик кристалл ва уюм кўринишида учрайди. Яхши электр изоляция хусусиятига эга. Саноатда тахтасимон слюда, слюда кукуни ва слюдали фабрикал кўринишида фойдаланилади. Ўзбекистонда кенгтарқалган, бироқ алоҳида кристалл кўринишида жуда кам учрайди. Йирик кристалли хиллари амалий аҳамиятга эга. Хорижда РФ, Ҳиндистон, Мадагаскар Республикаси, Канада, АҚШ, Бразилияда конлари бор.

МУСКУЛ СИСТЕМАСИ - мускуллар ва уларнинг тутамлари мажмуи; одатда, бириктирувчи тўқима б-н бирлашган бўлади. Ҳаракатланишда асосий роль ўйнайди. Бир хужайралар ва булулларда М.с. бўлмайди, умуртқалиларда эса яхши ривожланган (гавданинг 1/3—1/2 қисмини ташкил этади). Организмнинг ҳаракатланишини, гавда мувозанатини, шунингдек, нафас олишни, организмда овқат ва қоннинг силжишини таъминлайди. М.с. тўқималарида кимёвий энергия механик энергияга айланади, натижада

организм б-н атроф мухит ўртасида ис-
циклик алмашилиб туради.

МУСКУЛ ТЎҚИМАСИ - мускул-
ларнинг асосий қисмини ташкил этиб,
уларнинг қисқаришини таъминлайдиган
махсус ингичка толалар. Унинг асосий
қисқарувчи элементи миофибрилларшр.
М.т. оралиқ пардалар б-н ўзаро бирла-
шиб алоҳида мускулни ҳосил қилади,
уларнинг сирти ҳам алоҳида парда б-н
ўралган бўлади.

Организмдаги барча М.т. тузилиши-
га қараб силлик М.т., кўндаланг тарғил
М.т. ва юрак М.т.га ажратилади. Силлик
М.т. бир ядроли дуксимон тузилишга
эга; мезенхимадан (тери, меъда-ичак де-
ворлари, сийдиктаносил аъзолари, кон
томирлар М.т.) ва эктодермадан (сўлак,
тер ва сут безлари М.т.) ривожланади.
Кўндалангтарғил М.т. кўп ядроли мускул
толасидан тузилган бўлиб, скелет ва юрак
мускулдан иборат; онтогенезда мезо-
дермадан ривожланади. Юрак М.т. (ми-
окард) кўндалангтарғил мускул толала-
ридан тузилган бўлса ҳам ғайриихтиёрий
қисқаради. М.т.нинг вазифаси ҳаракат
элементларининг қисқаришидан иборат.
М.т.да қисқарувчи тузилма (миофибрил-
лар), трофик тузилма (хужайра ядроси
ва органеллалари), мускул элементла-
рининг қобиғи ҳамда телофрагмалардан
иборат таянч тузилма фарқ қилинади.
Барча мускул тўқималарида махсус нерв
охирлари бўлиб, улар тўқимага нерв си-
стемасидан ҳаракат импульсларини олиб
келади ва унда бўлаётган ўзгаришлар
ҳақида марказий нерв системасига маъ-
лумот бериб туради.

МУСКУЛ ҚИСҚАРИШИ - нор-
мал нерв импульсига жавобан мускул-
нинг калта тортиши, мускулларнинг
асосий физиологик хоссаларидан бири.
Қисқариш мускулнинг калталаниши ёки
тарангланишида намоён бўлади. М.к.,
одатда, бирор иш бажарилишини таъ-
минлайди. М.к.да миофибриллар тарки-
бига кирувчи оқсиллар: миозин ва актин
иштирок этади. М.к. чоғида ҳар икки
оқсил ўзаро таъсир этиб, актомиозин

комплексини ҳосил қилади. М.к. учун
зарур энергия, актомиозин ва аденозин-
трифосфат кислотатт ўзаро таъсирла-
шувидан юзага келади. Бундан ташқари,
мухитда маълум миқдорда кальций ион-
лари Са⁺² бўлгандагина М.к. рўй бери-
ши аниқланган.

МУСКУЛЛАР, мушаклар — одам
ва ҳайвонлар гавдаси аъзолари; нерв им-
пульслари таъсирида қисқариш хусуси-
ятига эга тўқима (мускул тўқимаси)дан
ташкил топган. Силлик, кўндалангтарғил
ва юрак мускуллари биргаликда орга-
низмнинг мускул системасини ташкил
этади. Ҳаракатланишда асосий роль
ўйнайди. Кўндалангтарғил ва силлик
М.га бўлинади. Силлик мускул лардан
ички аъзолар, кон ва лимфа томирлари де-
ворининг мускул пардалари, шунингдек,
тери мускуллари ҳосил бўлади. Силлик
М. киши ихтиёридан ташқари қисқаради,
шунинг учун улар ғайриихтиёрий М.
дейлади. Силлик мускул нукул мезен-
химадан вужудга келади. Мускул толаси
узунасига кетган мускул хужайрасидан
иборат бўлиб, юпка эластик пардаси
— сарколеммаси, цитоплазмаси — сар-
коплазмаси, кўп ядролари ва органо-ид-
лари бор. Мускул толасининг қисқарувчи
тузилмаси — узун ипга ўхшайдиган мио-
фибриллар толанинг бир учидан иккинчи
учигача давом лади. Кўндалан гтарғил
М.га скелет мускуллари ва юрак муску-
ли (миокард) киради. Кўндалангтарғил
мускуллар тўқимаси кишининг ихтиёри-
га бўйсунади. ҳар қайси мускул юмалок
ёки ясси пай воситасида бир суякдан
бошланиб, иккинчисига ёпишади. Му-
скул бўғим яқинида бўлса, албатта, шу
бўғимдан ўтиб, унинг ҳаракатланишини
таъминлайди. М. шаклига кўра узун,
қиска, юмалок, ялпоқ бўлиб, жойлаши-
шига қараб юза, чуқур, оралиқ гуруҳларга
бўлинади. Бажарадиган вази-фасига кўра
қисувчи, кенгайтирувчи, кўтарувчи, ту-
ширувчи, ёзувчи, букувчи, чайновчи ва ҳ.
к. М.га ажратилади. Узун ёки дуксимон
мускулнинг йўғонроқ қисми қорни, охир-
ги пай қисмлари боши вадуми деб атала-

ди. Баъзи М.нинг бир эмас, балки 2—3 ва ҳатто 4 та боши бор (мас, елканинг икки бошли, соннинг тўрт бошли мускули). М.нинг кўшимча аппаратиға фасциялар, фиброзсуяк каналлари, синови-ал кин ва халталар қиради. М.да кон томирлар кўп, улар кон б-н мўл таъминланган, лимфа томирлари яхши ривожланган. Ҳар бир мускулда ҳаракатлантирувчи ва сезувчи нерв толалари бор, улар ёрдамида марказий нерв системаси б-н алоқа қилади. Бир ҳаракатни бажарадиган М. синергистлар, қарама-қарши ҳаракатларни бажарадиганлари антагонистлар дейилади. Скелет М.и. топографик жиҳатдан тана, бош, бўйин, қўл ва оёқ мускулларига ажратилади.

Тана мускуллари орқа, кўкрак ва қорин М.идан иборат. Орқа М.и юза ва чуқур бўлади. Улар куракни кўтаради, уни яқинлаштиради ва ёпиштиради, бўйинни ёзади, елка ва қўлни орқага ва ичкарига тортади, нафас олиш ва чиқаришда қатнашади. Орқанинг чуқур М.и умуртқа поғонасини тиклайди.

Кўкрак М.и хусусий ташки ва ички қовурғалараро М., елка камари ва қўл б-н боғланган катта ва кичик кўкрак М.и, ўмов усти ва олдинги тишеимон М.га бўлинади. Ташқари қовурғалар-аро М. қовурғаларни кўтаради, ички М. эса нафас олиш ва чиқаришда иштирок этади.

Қорин М.и ташки ва ички қийшиқ М., қориннинг кўндаланг ва тўғри М.и, шунингдек, белнинг квадрат мускулидан ташкил топган. Қорин М.и тўғри танани оддинга букади, қийшиқ М.и ён томонларга эгилишини таъминлайди. Бу М. қорин пресси ташкил этиб, асосий функцияси қорин аъзоларини функционал қулай ҳолатда ушлаб туришдан иборат. Бундан ташқари, қорин пресси М.ининг қисқариши сийиш, ичак бўшаши, туғиш жараёнларини таъминлайди. Қорин М.и фасция б-н қрпланган. Мунтазам машқ қилиб, жисмоний иш б-н шуғулланиб мускул толаларида миофибрилларни кўпайтириш ва шу тарика мускул кучини ошириш мумкин.

Барча М.нинг асосий хусусияти уларнинг қисқаришидир (қ. Мускул қисқариши), бунда муайян иш бажарилади. М. кучи мускул толаларидаги миофибриллар сонига боғлиқ; яхши ривожланган М.да улар кўп, сует ривожланганларида кам. Юз ва бошнинг барча мускуллари 2 гуруҳга: мимика ва чайнов М.ига бўлинади. Улар юз мимикасида, чайнашда ва пастки жағни ҳаракатлантиришда қатнашади. Булардан ташқари, бўйин ҳамда қўл М.и бор. Скелет М.ининг деярли ҳаммаси ричаглар қонуниға мувофиқ бўғимлардаги суякларни ҳаракатга келтиради. Одам гавдасида 600 га яқин мускул бор. Одам гавдасидаги барча эркин ҳаракатлар ўзаро боғланган бўлиб, мураккаб шартли ва шартсиз рефлекслар ёрдамида юзага чиқади ва марказий нерв системаси томонидан бошқарилади. Артерия ва веналар деворининг асосий қисми, ҳазм йўлининг деярли ҳаммаси, ўт пу-фағи ва қрвук, бачадон найи, бачадон силлиқ М.дан тузилган.

Ички аъзолар девори силлиқ М.ининг қисқариши секин ва чувалчанг ўрмалашисимон бўлади. Силлиқ М. рефлекс йўли б-н автоматик қисқаради. Улар ҳаддан ташқари кучли қисқарганда оғриқ пайдо бўлади (мас, жигар ва буйрак санчиғи, ичак спазми ва х.к.).

Юрак мускули тузилиши ва вазифасига кўра кўндалангтаргил ҳамда силлиқ М.дан фарқ қилади. Унда бошқа мускулларда бўлмайдиган хусусият — маълум ритм ва кучга эға бўлган қисқаришлар автоматизми бор. Юрак мускули умр бўйи ритм б-н тўхтамасдан ишлади, унинг фаолиятини нерв системаси бошқаради.

МУСКУС (лот. *muscus* — ёрғоқ, тухум) — қ. Мушқ.

МУСЛИМ, мусулмон (араб. — узини Аллоҳга бағишлаган) — ислом динига эътиқод қилган шахс. М.нинг кўплик шакли (муслимун)ни бузиб талаффуз қилиниши туфайли Эронда «мусалмон», Ўрта Осиёда «мусулмон», Россияда «басурман» атаmaları келиб чиққан.

МУСЛИМ ибн ҲАЖЖОЖ, имом

Муслим (817 ёки 821—Нишопур — 875) — муҳаддис, имом. Имом Бухорийдан кейинги ҳадис илмининг билимдони. Фикҳдан ҳам яхши хабардор бўлган. Ёшлигида кўп мамлакатларга сафар қилган, жумладан, Ҳижоз, Миср, Сурия, Ироқда бўлган. Уламоларнинг қайд этишлари-ча, у 300 мингдан зиёд ҳадисни ўрганиб чиқиб, улардан 12 мингтасини ишончли (саҳиҳ) деб топган ва ўзининг «ас-Саҳиҳ» («Саҳиҳи Муслим») асарига киритган. Тўплам мусаннаф шаклида тузилган.

Мазмунан уни «Саҳиҳи Бухорий»нинг ўзгинаси дейиш мумкин, лекин у бошқа манбаларга асосланиб ёзилган. М. ибн Ҳ. иснодга алоҳида аҳдмият берган. Китоб 52 бўлимдан иборат, бўлимларнинг ҳар бирида ўзига тегишли ҳадислар тўпланган (мас, диннинг 5 аркони тўғрисидаги, никоҳга дойр, мерос қридаларига бағишланган, қурбонликка оид, пайғамбарлар ва саҳобалар тўғрисидаги, охираат ҳақидаги, ахлоққа оид ва тиббий мазмундаги ҳадислар). Тарихий ва биографик мазмундаги ҳадислар бу китобнинг бой манба си-фатидаги қийматини оширади. «Ас-Саҳиҳ» китоби шариати бўйича қўлланма вазифасини ўташи лозимлиги назарда тутилган. Бу асар ахли сунна наздида 6 та машҳур саҳиҳ китобнинг иккинчисидир.

М. ибн Ҳ. бундан ташқари фикҳда оид асарлар ва муҳаддисларга бағишланган биографик тўпламлар яратган, лекин ёзганлари сақланиб қолмаган, бизгача биргина «ас-Саҳиҳ» асари етиб келган.

МУСЛИМОВА Кифоят (1916.1.5 -хоз. Бишкек — 1996.20.4) — Ўзбекистон халқ артисти (1954). Саҳна фаолиятини 1933 й. Ўш ўзбек мусикали драма театрида бошлаган. 1934—37 й.лар Тош-кент ишчи ёшлар театрида, 1937—87 й.лар Самарқанд ўзбек мусикали драма ва комедия театрида ишлаган. М. ўткир характерли образларнинг етакчи ижрочиларидан бўлиб, алоҳида мав-кега эга бўлган. Сўзда қочирим М. ижодвда му-хим ўрин тутган. У яратган образлар ўзига хослиги, тўлақонлилиги, жўшқин ва ишонар-

ли тасвирланиши б-н ажралиб туради. Мильфордхоним («Макр ва муҳаббат»), Меҳинбону («Фарход ва Ширин»), Кабаниха («Момақалдиروق»), Холниса, Бўстон («Шохи сўзана», «Аяжонларим»), Майсара («Майсаранинг иши»), Сурмахон («Юрак сирлари»), Огудалова («Сепсиз қиз»), Амалия («Отелло»), Ойдин опа («Зарафшон кизи»), Рисолат пари («Тошболта ошиқ») каби роллари б-н шухрат қозонган.

МУСНАД (араб. — асосланган, далилланган, яъни иснодга асосланган) — ҳадис тўпламларининг илк тури. М. да мусаннафьян фарк қилган ҳолда, ҳадислар уларни бир-биридан эшитган шахслар силсиласига асосланган ҳолда (хар бир ҳадис уни хабар қилган шахснинг исми б-н боғланган ҳолда) жойлаштирилган. Шариатнинг илк вакиллари — Молик ибн Анас ва Ибн Ҳанбалнит ҳадис тўпламлари М. турдаги тўпламлардир.

МУСО — Қуръонда тилга олинган пай-ғамбарлардан бири. Қад. яҳудий манбаларида Моше, христиан манбаларида Моисей номи б-н маълум. Яҳудийликка эътиқод қилувчилар М.ни иудаизм асосчиси деб ҳисоблайдилар. Қуръоннинг бир неча сураларида М.нинг номи қайд этилган. Баъзи ривоятларда М. «Бани Исроил» қабиласида туғилиши, Миср подшоҳи (фиръавн)нинг тахтдан кетишига сабабчи бўлиши, тақдир тақозоси б-н Мисрдан қочиб кетиши ва араб қизига уйланганлиги айтилади. Худо М.ни Исроил қабиласини Фиръ-авн зулмидан озод қилиб, Мисрдан олиб чиқиб кетишга даъват қилади. Унга Сино тоғида «10 васият» тош ла-вҳасини тақдим этади. М. кўлидаги таё-қнинг илонга айланиши, чўнтагидан кўлини чиқарганда ойна каби ялтираб кўзларни қамаштириши каби мўъжизаларга эга бўлган. Унга Таврот нозил этилган. М.ни яҳудийлар, му-сулмонлар, христианлар пайғамбар деб ҳисоблайдилар.

Ал.: Пайғамбарлар қиссаси, Т., 1993.

МУСО ибн НУСАЙР (?—716 ёки 717) — Умавийларнинг Африкадаги

лашкар-бошиси, Шарқий барбарлар ёрдамида Африканинг шим.даги денгиз сохилларини Танжер ш.га қадар босиб олган (706—709). Византия томонидан Цеута қалъаси бошлиғи этиб тайинланган граф Юлиан ҳам арабларга бўйсунган. Кенг тарқалган ривоятга кўра, айнан Юлиан арабларни Испанияга қарши юриш қилишга ундаган; бунга унинг кизини вестготлар қироли Родриг томонидан ҳақорат қилиниши сабаб бўлган. М. ибн Н.нинг мавлоси Торик ибн Сайд 7 минг барбар б-н бўғоздан Испания соҳилига ўтган (қ. Гибралтар) ва 711 й. Кадикс (баъзи маълумотларга кўра Херес дела Фронтер) яқинида ғалаба қозонган ва осонлик б-н бошқа шаҳарларни бирин-кетин эгаллай бошлаган. М. ибн Н.нинг бунга ғайирлиги келиб 712 й. 18 минг кўшини б-н ўзи ҳам Испанияга ўтган, Торикни хибсга олиб, Испанияни забт этишни ўзи ниҳоясига етказган. М. ибн Н.нинг қудрати кучайиб кетишидан хавфсираган халифа уни Дамашққа чақиртириб олган (715); М. ибн Н. нинг мол-мулки тортиб олинган.

МУСО САЙРАМИЙ, Мулла Мусо ибн Мулла Исохўжа Сайракий (1836.23.8, Сайрам тумани, Шарқий Туркистон — 1917) — тарихчи, давлат арбоби, мударрис, адиб ва шоир. М. С. уйғур олими Мулла Усмон охунд халфадан Куръон, ҳадис, тарих, адабиёт, илми нужум, геогр., араб ва форс тилларини ўрганган. «Мулла Мусо», «Бола мулла», «Мулла абжад» номлари ҳамда «Сайракий» тахаллуси б-н шуҳрат қозонган. 19-а.нинг ўрталарида Шарқий Туркистонда ташкил топган уйғур давлати маъмуриятида ҳар хил лавозимларда ишлаган. М. С. «Тазкиратул-авлиё, фи муфтаҳул имон» («Авлиёлар тазкираси — имон калити», 1885), «Дар баёни Ас-хобул қаҳф» («Ғор кишилари ҳақида», 1903), «Тарихи Аминия» (1903), «Тарихи Ҳамидия» (1908) каби тарихий асарлар ва «Девони маснавий» (1907) шеърлар тўплами, «Саломнома» (1916) номли асарлар муаллифи. «Тарихи Аминия» асарида Туркистон —

Мўғулистонда ҳукм сурган хонликлар ва хонлар, Ёркенд хонлиги (1465 — 1759), уни Манжур-Хитойлар томонидан босиб олинishi, ерли аҳолининг мустақиллик учун курашлари ҳикоя қилинган. М. С. асарлари Туркистоннинг 14—19-а. лар тарихини ўрганишда му-хим манба ҳисобланади.

МУСОБЕК (19-а.) — Бухоро амирлигининг Россияга юборган элчиси, мирохур, 1867 й. май ойи бошларида Оренбургга келган ва Россия б-н бўлган музокараларда қатнашган. М. Бухоро амирлиги б-н Россия ўртасидаги чегарани 1866 й. сент.да Сирдарёнинг сўл қирғоғи бўйлаб белгилашни таклиф қилган. Бирок, Россия Ўратепа ва Жиззахдан айрилиб қолишни истамай, фақат Янгиқўрғонни беришга кўнган. Янги битимда товон тўлаш ҳдқида талаб бўлмаган. М. 1867 й. дек.да Тошкентга, К. П. Кауфман ҳузурига келиб амирнинг руслар талабларига рози эканлигини билдирган. М. 1868 й. мартигача Тошкентда бўлган, уни маҳаллий аҳоли ва рус армиясида хизмат қилувчи мусулмонларни русларга қарши курашга даъват этганликда айблаган. Россия Каттақўрғонни босиб олгач (1867), М. амир элчиси сифатида 10 июнда руслар б-н музокара олиб бориш учун Самарқандга келган. Амир тахтдан воз кечишини, Маккага, ҳажга боришга рухсат олиш учун император б-н учрашмоқчи эканлигини билдирган. Бирок, Бухоро амирлигини тугатишни Россия режалаштирмаганди. Шунинг учун амирлик саклаб қолиниб, оғир шартлар асосида битим имзоланган.

«МУСОВОТ» (араб. — тенглик) — Озарбайжондаги тараққийпарварлар ташкил қилган миллий партия (1911 — 1920). Ганжа ва Боку ш.ларида тузилган, дастлаб «Мусовот мусулмон демократик партияси» номи б-н яширин фаолият кўрсатган. Асосан зиёлилар, миллий буржуазия вакиллари ва уламолардан иборат бўлган. Партиянинг ғоявий раҳбари ва ташкилотчиси М. Расулзода, наشري дастлаб «Очиқ сўз», кейинчалик «Ис-

тиклло» ва «Наш путь» газ.лари. Ши-орлари — турклашмоқ, исломлашмоқ, замонавийлашмоқ бўлган. Мусовотчилар б-н Туркистондаги тараққийпарварлар ўртасида алоқалар мавжуд эди. Окт. тўнтаришидан сўнг «М.» озарбайжон халқининг мустақиллик учун курашига раҳбарлик қилди. 1918 й. сент.да Боқуни кизил аскарлардан озод қилиб, ҳокимият тепасига келган мусовотчилар полиция, армия ва бошқарув аппарати ташкил этишди. Туркия б-н ҳарбий ва сиёсий итти-фок тузилиб, турк кўшинлари мам-лакатга киритилди. Бироқ минтақада большевиклар таъсирининг кучайиши оқибатида «М.»чилар ҳукумати фаоли-яти заифлашди. 1920 й. 28 апр.да Озар-байжон Республикаси кизил аскарлар томонидан ағдариб ташланди ва совет режими ўрнатилди. Партия фаоллари қамоққа олинди. Озодликда қолганлари яширин фаолият кўрсатиб, кейинчалик хорижга кетишга мажбур бўлди. Ад.: История национальных политических партий России, М., 1997.

МУСОДАРА — шахсга тегишли мулкни пул тўламасдан, мажбурий равишда давлат ихтиёрига ўтказиш. Мулк унинг эгасидан фақат конунда назарда тутилган ҳолларда жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик учун суд қарорига мувофиқ олинади ва баҳоси белгиланиб, М. қилинади, Ўзбекистон Республикасида маҳкумнинг мулкни М. қилиш жазоси 2001 й. авг.да бекор қилинган (ЖК, 53модда). Пекин жиноят йўли б-н орттирилган ёки жиноят содир этиш воситаси бўлган мулк, албат-та, М. қилинади (ЖПК, 211модда).

Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ёки буюми туман (шаҳар) судьяси, баъзи ҳолларда — божхона ва солиқ органлари томонидан М. қилинади (Ўзбекистон Республикаси, МЖК, 27мод-да). Жумладан, божхона назорати чоғида топилган ҳуқуқбузарлик ашёлари, транс-порт воситаси олиб кўйилиб, баҳоланади ва судья ёхуд божхона органининг бош-ликлари томонидан М. қилинади (Божхо-на кодекси, 186модда).

МУСОРГСКИЙ Модест Петрович [1839.9(21).3, Псков вилояти, Кареве кишлоғи — 1881.16(28).3, Петербург] — рус композитори. «Кудратли туд» гуруҳи аъзоси. Ижодий изланишлари марказида опера жанри туради. «Борис Годунов» (1869) ва «Хованшчина» (Н. Римский-Корсаков томонидан ёзиб тугалланган) опера («халқ мусикали драма»)лари рус ре-алистик мусикасининг дурдонала-рига айланган. Мазкур асарларида М. халқ ҳаёти, орзу-умидларини ҳаққоний акс эттириб, халқ, айниқса, оғзаки нутқ оҳангларида ижодий фойдаланган. Ки-шиларнинг жонли образларини кичик драматик сахна тарзида яратган роман-сларида тасвирлар экан, ҳаётнинг зид-диятли ижтимоий мавзуларига мурожаат этган («Каллис-трат», «Етимча», «Раёк» ва б.). «Сорочинск ярмаркаси» операси, «Кўргазмадаги расмлар» фортепиано туркуми, «Офтобсиз», «Ажал кўшиқ ва рақслари», «Болалик» вокал туркумлари ма-шхур. Ўзбекистонда «Борис Году-нов» операси, айрим симфоник ва камер (чо-лгу, вокал) асарлари мунтазам ижро этилмоқда.

МУСРЕПОВ Ғабит Маҳмудович [1902.9(22).3 — Қозоғистон, Қустанай вилояти — 1985, Олмаота] — қозоқ адиби ва жамоат арбоби, Қозоғистон ФА акад. (1958). Ижоди 20-й.ларнинг ўрталарида бошланган. Илк ҳикоя ва очерклари, «Гирдоб» (1928) қиссаси фуқаролар уру-ши ҳақида. М. 30-й.ларда драматик асар-лар яратди. «Қиз-Жибек» (1934), «Омон-гелди» (хамкорликда, 1936), «Қўзи Кўр-пеш ва Баян Сулув» (1939), «Окон-сери ва Оқ-туқти ёки Шоир фожиаси» (1942) каби сахна асарлари машхур. «Қозоқ солдати» (1949), «Уйғонган ўлка» (1953) романлари ёзувчига катта шуҳрат келтир-ган. «Онанинг жасорати» (1958), «Довон-да» (1965), «Бир кун ва бир умр» (1967), «Йилларимиз ҳикоялари» (1979) сингари ҳикоя ва қиссалар тўпламларига кирган асарларида, «Учрашмай кетган бир сий-мо» (1970) насрий достонида қозоқ халқи ҳаётининг турли босқичлари ҳаққоний

тасвирланган. «Ҳикоялар» (1961), «Қисса ва хико-ялар» (1970) тўпламлари, «Қозок солдати» романи (1962) ўзбек тилига таржима қилинган.

МУССОЛИНИ (Mussolini) Бени-то (1883.29.7, Форли - 1945.28.4, Донго яқини) — Италиянинг фашист диктатори (1922—43). Сиёсий йўлини Социалистик партия сафида бошлаган, бу партиядан 1914 й. ўчирилган. 1919 й. фашистлар партиясига асос солди ва унинг раҳбари (дуче) бўлди. «Римга юриш»ни уюштириб, ҳокимиятни қўлга олди (1922). М. ҳукумати мамлакатда террорчи режимни жорий қилди, bosкинчиликдан иборат ташқи сиёсат олиб борди (1935 й. Ҳабашистонни, 1939 й. Албанияни ва б.ни босиб олди), Германия б-н биргаликда Жа-ҳон урушини очди. 1945 й. Италия партизанлари томонидан қўлга олинди ва қатл этилди.

МУССОН ОҚИМЛАРИ - муссон шамоллари таъсирида океанлар ва денгизлар юзасида вужудга келадиган оқимлар; 100 м чуқурликкача етади. Ҳинд океанининг шим. қисмидаги оқим, Арабистон денгизи ва Бенгалия қўлтигидаги оқимлар, қисман, Сомали оқими (Африканинг шим.-шарқий қирғоқларида) энг кучли М.о. ҳисобланади. М.о. ҳам муссон шамолларига ўхшаб қишда Осиёдан Африка ва Австралия томонга, ёзда эса қарама-қарши томонга йўналади. М.о.нинг тезлиги соатига 1—2 км, сув т-раси 25°, 28° бўлади.

МУССОНЛАР (франц. moussons; араб, мавсум — йил фасллари) — Ер юзасида ва тропосферанинг куйи қисмида доимо бир томонга эсадиган ва фақат йил фаслларининг алмашилиши б-нгина ўз йўналишини қарама-қарши томонга ўзгартирадиган ҳаво оқими. Бунда қуруқ, кам булутли ҳаво ўрнини сернам, серёғин ҳаво олади (ёки, аксинча бўлади). М.нинг ҳосил бўлишида материк б-н океanning турлича исиши сабаб бўлади. Бунда босимнинг ўзгариши ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Ҳаво атмосфера босими юқори бўлган совуқ жойлардан босими

паст бўлган иссиқ жойларга силжийди (М. юқори босимли ва паст босимли мавсумий жойлар орасида вужудга келади). Қишда босим материк устида юқори бўлганида М. материкдан океан томонга, ёзда эса босим океан устида юқори бўлганида тесқари томонга эсади. Қишқи М. кетидан, албатта, ёзги М. келади.

М.нинг тропик ёки экваториал ва тропик бўлмаган хиллари бор. М. тропик минтақада кучлироқ намоён бўлиб, Ҳинд океанининг шим. қисмига, Африканинг тропик қисмига, Осиёнинг жан., Ҳиндистон, Ҳиндихитой ярим о.лари, Индонезия о.лари ва Австралиянинг шим. ига эсиб туради. Мўътадил минтақада Хитойнинг шарқи, шим.-шарқ. қисмига, Япония, Корея ярим о.ларига, Россиянинг Узок. Шарқига таъсир этади.

Тропиклардаги М.лар (тропик М.) экваториал депрессия ва у б-н боғлиқ конвергенция зоналари йил давомида олдин экватордан жан. ярим шарга, сўнгра шим. ярим шарга, яъни жорий ярим йилликда ёз қаерда бўлса ўша ерга сурилади. Шу б-н бир қаторда пассат шамолларининг шарқий мароми, яъни қишқи М. гарбий шамоллар мароми ёзги М. б-н алмашади. М. атмосферанинг пастки қатламларида ҳрсил бўлади, қалинлиги 3—4 км га етади. М. материк ичкарасига 1000 км гача кириб бориб, жойнинг асосий ик^имий хусусиятларини белгилайди.

Тоҳир Мухторов.

МУСТАБИДЛИК, деспотия — якка шахс ҳукмронлигига асосланган сиёсий тузум шакли. Мустабид ҳокимияти, одатда, зўравонлик, босиб олиш, баъзан эса, қонуний ҳокимиятни ағдариб ташлаш натижасида ўрнатилади. М. мил. ав. 7—6-а.ларда Юнонистон шахардавлатлари (полислар)да мавжуд бўлган (мас, Афинада мустабид Писистрат). Бундай давлатда ҳуқуқий, ахлоқий асослар бўлмайди, қонунлар ишламайди, уларнинг ўзи жуда кам бўлади. У зўравонлик, баъзан эса террор ва геноцид асосига қурилади. Мустабид ҳокимият шафқатсиздир. М. тузумида ҳар бир одам унинг зарбига

учрайди. Ўрта аср Шим. ва Ўрта Италия шаҳардавлатларидаги сиёсий тузум шакли ҳам М.нинг намунаси эди. Бунда фукаролик ва ҳарбий ҳукумат тўлалигича ягона ҳукмдор — синьор кўлида жамланган. М. режими инсонияттаракқиётининг дастлабки босқичларига хос бўлсада, айрим ҳоз. замон давлатларида ҳам унинг ўзига хос жиҳатларини кўриш мумкин.

МУСТАЗОД, мустаъзод, мустахзод (араб. — орттирилган) — ўзбек мусика меросидан ўрин олган ашула йўлларида; шеърий М. асосида узил-кесил шаклланган бўлиб, куй жумлалари охирида орттирма сўзларга мос келувчи қўшимча куй-оҳанг боғланиши натижасида вужудга келади. Бастакорлик ижодида якка ҳамда туркумли М.ларнинг айрим намуналари мақом мажмуалари таркибидан ўрин олган (мас, М.и Наво шохобчалари б-н). Айниқса, Хоразмда кенг тарқалган (М., Талқини М., Савти М., Гулуфори М. ва б.). Ўзбек мусика меросида М. номли чолғу, жумладан, сурнай куйлари ҳам бор.

Равшан Юнусов.

МУСТАЗОД (араб.) — лирик жанр. М.да узун миералар (14 ва ундан ортик бўғинли) қисқа миералар (6 бўғинли) б-н ўзаро алмашиб келади. Узун миера узун миера б-н, қисқа мисра қисқа миера б-н қофияланади. Бир бандда миералар сони ҳар хил (2 миерадан 10 узун ва қисқа мисрагача) бўлиши мумкин. Қофияланиш тизими: биринчи банд (мухаммасда) — аб, аб, аб, аб, аб.; иккинчи банд — вг, вг, вг, вг, аб; учинчи — де, де, де, де, аб... ва ш.к. Агар М. икки жуфт миерадан иборат бўлса, биринчи бандда қофия кесишувчи — аб, аб; кейингиларида биринчи миералар қрфияланмай, иккинчилари биринчи банддаги қофияни такрорлайди. М. Машраб ижодида кўп учрайди, Алишер Навоий, Огаҳийлар ҳам М. яратган.

МУСТАЙ КАРИМ (тахаллуси; асл исм-шарифи Каримов Мустафо Сафиг) (1919.20.10, Бошқирдистон, Чишмин тумани Кляшево кишлоғи) — бошқирд ёзувчиси. Бошқирдистон халқ шо-ири

(1963). Бошқирдистон педагогика инстининг адабиёт ф-тини тугатган (1941). 2жаҳрнуруши қатнашчиси. «Баҳор садолари» (1940), «Менинг тулпорим» (1943), «Шеърлар» (1944), «Қайтиш» (1947), «Танланган асарлар», «Европа— Осиё» (1954) ва б. шеърий тўпламлар муаллифи. М.К.нинг «Тўй давом этади» (1947), «Ёлғиз қайин» (1950), «Қиз уғирлаш» (1959), «Айтилмаган кўшиқ» (1961), «Ой тугилган тунда» (1964), «Ойгул Ватани» (1969) каби пьесалари замонавий ва тарихий мавзуларда ёзилган бўлиб, уларда бошқирд халқининг турмуш тарзи уз ифодасини топган. «Узундан-узук болалик» (1974—78) автобиографик кинсаси ва «Оловни ташлама, Прометей» (1976) т-рагедияси бор. Алишер Навоий, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Зулфия ҳақида бир қанча макрлалар ёзган. «Ой тугилган тунда» асари Зулфия томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб (1972), Ўзбек миллий академик драма театрида сахналаштирилган.

Ас: Оиламиз қувончи, Т., 1956; Қирғоқлар, Шеърлар, Т., 1970.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК - кучли дав латлар томонидан зўрлик б-н эгалланган мамлакат ёки худудни сиёсий ва иктисодий мустақилликдан маҳрум этиб, ўзига бўйсундириш, қарам қилиш, талаш сиёсати. 15-а. охирида Европа давлатлари (Португалия, Испания, Англия, Франция, Голландия) ана шундай сиёсат юрита бошлайдилар. Бундай амалиёт 20-а. бошида авжига чикди, натижада дунёнинг катта қисми бир неча империялар ўртасида бўлиб олинди. Бу даврга келиб эски мустамлакачи давлатлар ёнига янгилари: АҚШ, Германия, Бельгия, Япония, Россия қўшилди. 2-жаҳон уруши (1939—45) туфайли кучайиб кетган миллий озодлик ҳаракатлари санокли йиллар ичида мустамлака империяларини тезда емирилиб, қулашига олиб келди. БМТнинг Бош Ассамблеяси мустамлака мамлакатлари ва халқларига мустақиллик бериш тўғрисида Декларация қабул қилди (1960), унда М. инсониятга қарши жино-

ят сифатида ба-хрланади. 20-а.нинг 60-й. лари бошида ўнлаб собиқ мустамаклар мустақилликка эришишди ва суверен давлатларга айланди. Жумладан, «Африка йили» деб ном олган 1961 й.да қитъанинг 21 давлати мустақилликка эришган эди. Ҳоз. вақтда айрим кичик ҳудудлар (асосан, орол кудудлари) АҚШ, Буюк Британия, Франция, Нидерландия ва б. мамлакатлар ҳукмронлиги остида қолиб келмоқда. Лекин бу ҳудудларнинг аҳолий метрополия аҳолиси ҳуқуқларига ўхшаш ёки унга яқин ҳуқуқларга эга бўлди, маҳаллий ўзини ўзи бошқаришдан кенг фойдаланади, метрополия мамлакатларидан молиявий-иқтисодий ёрдам олади. Шу боис том маънода М. амалда йўқолган, дейиш мумкин. 19- ва 20-а.да Россия империяси, сўнг собиқ СССР ҳам М. сиёсатини олибборди. 1991 й. СССР парчаланиб унинг ўрнида мустақил тараққиёт йўлини танлаган 15 мамлакат ташкил топди. Ўзбекистон М. дан халос бўлиб, мустақилликка эришгани ана шу оламшумул жараён таркибида юз беради.

МУСТАҢГ (испанча *mustango*) — хонаки отларнинг ёввойилашган авлоди. Европаликларнинг истилосидан кейин улар Шим. Америкага келтирган хонаки отларнинг ёввойилашувидан келиб чиққан. Эгасиз қолган, кўралардан чиқиб кетган отлар ҳосилдор яйловлар — прерияларда ёввойилашиб, каттакатта уюрларга айланган. Маҳаллий аҳоли М.ларни гўшти, териси учун овлаган, қўлга ўргатган. 18—19-а.ларда уларнинг сони 4 млн.га етган. М. 20-а.га келиб бир неча ўн минг нафаргача камайиб кетган. Австралияда ҳам ёввойилашган йилкилар — брамби (Австралия мустанги) сақланиб қолган. Америка ва Австралияда М.лар яшайдиган ҳудудлар кўриқхоналарга айлантирилган.

МУСТАҒИН Фабиен [1902.13(26).11, Акмолинск уезди, хрз. Қарағанда вилояти Тельман тумани — 1985, Олма-ота] — Қозоғистон халқ ёзувчиси (1984). Қозоғистон ФА муҳбир аъзоси (1958). Қозоғистон Ёзувчи-

лар уюшмаси раиси (1953—56), масъул котиб (1962—64). Илк хикоялар тўплами — «Ер Шойин» (1929). Ишчилар ҳаётига бағишланган «Ҳаёт ва ўлим» романи (1941) козоқ прозасининг илк намуналаридан, «Чи-ғанок» (1945), «Қарағанда» (1952), «Бўрондан сўнг» (1959), «Кўз кўрган» (Икисм, 1963) каби кисса ва романларида козоқ халқи турли табақаларининг ҳаёти, ишчи-шахтёрлар ва ёшларнинг фидокорона меҳнатлари ўзифодасини топган. М. Ўзбекистонга бир неча марта келган (1958, 1960). Ўзбек адаблари б-н яқин алоқада бўлган. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Абай номидаги Қозоғистон Давлат мукофоти лауреати (1953).

Ас: Қарағанда, Роман, Т., 1956; Чиганок, Роман, Т., 1962.

МУСТАҒО ЧЎҚАЙ (Чўкаев) (1886, Оқмачит, Қозоғистон — 1941.27.12, Берлин) — Туркистон мустақиллиги учун курашчи, Туркистон мухторияти ҳукумати Бош вазири. Отаси Чўқайбей Тўрғай додхоҳ ўғли (1912 й.в.э.) бўлис (волость) бошлиғи эди. М.Ч. бошланғич маълумотни Оқмачитда олгач, Тошкентдаги рус гимназиясида ўқиди (1902—10), Петербург унтининг ҳуқуқ ф-тини тугатди (1917). Россия 4-Давлат думасининг мусулмонлар фракциясида Туркистон ишлари бўйича котиб бўлиб ишлади (1917 й. фев.гача). Кейинчалик Муваққат ҳукумат Бош вазири А. Ф. Керенский бошчилигидаги комиссия таркибида Туркистонда бўлди. 1917 й. апр.да Петрограддан Тошкентга қайтди ва сиёсий воқеалар ичиде бўлди. Туркистон ўлкаси мусулмонлари Марказий Шўроси раиси, «Бирлик туғи» (қозоқча) газ.нинг муҳаррири. Туркистон мухторияти ҳукуматининг ташқи ишлар вазири (1917—18), Бош вазир (1918 й. янв. дан). Мухторият қизил аскарлар томонидан тугатилгач, М.Ч. Тошкентга келиб, большевиклардан яширинди. Кейин Тифлисида мусулмонлар учун «Янги дунё», «Шафак» газ.ларини чиқарди. 1919 й. фев.да у Европа давлатларига махсус меморандум б-н мурожа-

ат килиб, Туркистондаги истиқлолчилар курашини қўллаб-қувватлашга, большевикча режимни ағдаришгачақирди. М.Ч. муҳожирликда яшаб, турли халқаро анжуманларда иштирок этди, матбуотда мақолалари б-н қатнашиб турди. Жумладан, «Туркистондаги миллий кураш» (Париж, 1923) мақоласида ўлканинг мустақиллик йўлидаги вази-фаларини кўрсатиб берди. «Туркистондаги босмачидик ҳаракати» (Лондон, 1928) асарида бу ҳаракат миллий истиқлол кураши эканлигини таъкидлади.

«Ўрта Осиёдаги Советлар» (Париж, 1928) китобида Туркистонда ўрнатилган совет режимининг асл моҳиятини очиб ташлади. М.Ч. 1929 й.дан бошлаб Туркистон Миллий Бирлиги Марказий кўмитасининг раиси бўлди. Париж ва Берлинда ўзбек тилида «Ёш Туркистон» жур.ни чиқариб, унга муҳаррирлик қилди (1929—39). Парижда немислар томонидан қамоққа олиниб, Компьен концлагерида тутқунликда сақланди. У ерда юқумли касалликка чалиниб вафот этди. М.Ч. Берлиндаги мусулмонлар қабристонига дафн этилган (1942 й. 2 янв.).

М.Ч. рус, ўзбек, козок, турк, француз, инглиз, немис, поляк тилларида Туркистоннинг 20-а. тарихига оид кўплаб мақолалар, китоблар ёзди. «1917 йил, хотира парчалари» (Берлин, 1937; ўзбек тилида) китоби шуҳрат қозонди. Бу асари турк (Анкара, 1988), рус (Германия, 1989; Токио—Москва, 2001), ўзбек (Тошкент, 1992) тилларида алоҳида китоб бўлиб нашр қилинди. 2 жилдли «Танланган асарлар» китоби (Олмаота, 1998—99) козок ва қисман рус тилида босилиб чиқди.

Ас: Туркестан под властью Советов, Париж, 1935; Истиқлол жаллодлари (1917 й. хотиралари), Т., 1992.

Ад.: Шарафиддинов О., Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим, Т., 1993; Из истории Российской эмиграции: письма А. З. Валидова и М. Чокаева (1924-1932 гг.), М., 1989; Ўзбекистоннинг янги

тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ражабов К., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

МУСТАФОҲОН (15-а.) - Ўзбек улуси хонларидан бири. М.нинг улуси Ишим ва Отбосар дарёлари бўйида жойлашган. 1428 й. Абулхайрхон б-н иттифоктузган. Кейинчалик Отбосар яқинидаги у б-н бўлган жангда мағлубиятга учрагач, Манғишлоққа қочган. Вазир ш.га асос солган.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ (МДҲ) — давлатлараро ташкилот. 1991 й. 8 дек.да Минскда Белоруссия, Россия, Украина томонидан тузилган. Ана шу давлат раҳбарлари имзо чеккан Битимда СССР чуқур таназзулга учраб парчаланиб кетиш нагижасида йўқ бўлганлиги қайд қилинди, учала давлат сиёсий, иқтисодий, гуманитар, маданий ва б. соҳаларда ҳамкорликни ривожлантиришга интилишини баён этди. 1991 й. 21 дек.да Битимга Озарбайжон, Арманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдавия, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон қўшилди, улар Белоруссия, Россия ва Украина б-н бирга МДҲнинг мақсад ва қоидалари тўғрисидаги Декларацияга Олмаота ш.да имзо чекдилар. 1993 й. МДҲга Грузия қўшидди. 1993 й. МДҲ Устави қабул қилинди, у давлатларнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, ташки сиёсий фаолиятини мувофиқлаштириш, умумий иқтисодий маконни вужудга келтириш, транспорт ва алоқа тизимларини ривожлантириш, аҳоли соғлиги ва атроф му-ҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий масалалар ва иммиграция сиёсати, уюшган жиноятчиликка қарши кураш, мудофаа сиёсатида ҳамкорлик қилиш ва ташки чегараларни қўриқлашда биргаликда фаолият юритишни назарда тутади. МДҲ ҳақиқий аъзолари б-н бирга МДҲ фаолиятининг айрим турларида қатнашувчи аъзолар бўлиши мумкин. МДҲнинг қуйидаги органлари ташкил

килинган: Давлат бошликлари кенгаши, Ҳукумат бошликлари кенгаши, Ташки ишлар вазирлари кенгаши, Давлатлараро иктисодий кўмита, маркази Санкт-Петербургда бўлган Парламентлараро ассамблея ва б. МДХнинг доимий ишловчи органи Минск ш.да жойлашган Мувофиқлаштирувчимаслаҳат кўмита ҳисобланади. Унинг қошида доимий котибият ишлайди. Давлат бошликлари кенгаши 1 й.да камида 2 марта ўтказилади. МДХ органларининг фаолияти МДХ Низомы б-н тартибга солинади.

МДХ собиқ СССР ҳудудида фуқаролик уруши келиб чиқишининг олдини олди, мамлакатларни босқичма-босқич халқаро муносабатлар тизимига кириб, мустақилликлари, суверенитетини мустаҳкамлашга кўмак берди. МДХ ўз фаолияти давомида ҳаддан та-шқари кўп қарорлар қабул қилди-ю, лекин аксарият ҳолларда уларнинг қупи бажарилмади. Ҳозир МДХ га қирувчи давлатларнинг аҳолиси 283 млн. кишини ташкил этади. Бу аҳолининг 120,5 млн. иктисодиётда машғулдир. Уларнинг 29,4 фоизи саноат ва қурилишда, 21,5 фоизи қ.х., ўрмон ва балиқчилик соҳасида ишлайди.

Ўзбекистон ўз миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда МДХда иштирок этмоқда. У МДХга давлатлар устидан тузилган ташкилот сифатида эмас, балки мустақил давлатларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштирувчи орган сифатида қарайди. МДХ ҳудудида давлатларнинг тенг ҳуқуқлиги асосида ягона иктисодий маконни яратиш, ташкилотда умуман иктисодий муносабатларнинг устуворлигига эришиш, давлатлар ўртасида савдо-иктисодий алоқаларни ривожлантириш учун ҳаракат қилади.

Ад.: Ўзбекистонда политология [2001 й. 18 окт.да Тошкент ш.да ўтказилган республика илмий-амалий конференцияси материаллари], Т., 2002; Нешатаева Т. Н., Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании, М., 1999.

Сайфиддин Жўраев.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ ИКТИСОДИЙ

ИТТИФОҚИ - СССРдан ажралиб чиққан давлатларнинг иктисодий иттифоқи. Иктисодий иттифоқ тўғрисидаги шартномага кўра 1993 й.да ташкил этилган. Товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи кучини эркин кўчиб юришини, ўзаро келишилган пул-кредит, бюджет, солиқ, нарх, ташқи иктисодий фаолият, божхона, валюта сиёсатини олиб бориш, умумий статистика базасига амал қилиш ва б.ни назарда тутди.

Иттифонинг мақсадлари: МДХ доирасида халқаро мажбуриятларга қатъий риоя қилиш; аҳолининг турмуш даражасини кўтаришда аъзо давлатларнинг манфаатларига мос равишда барқарор иктисодий ривожланиш шароитларини яратиш; бозор муносабатлари негизда босқичма-босқич умумий иктисодий маконни барпо этиш; хўжалик юритувчи субъектлар, тадбиркорлар учун тенг имкониятлар ва қа-фолатлар яратиш; умумий манфаатли бўлган иктисодий лойиҳаларни ҳамкорликда амалга ошириш, экология муаммоларини биргаликда ҳал этиш, табиий офатлар оқибатларини тугатишда ҳамкорлик. Аъзо давлатлар ҳукумат бошликлари ўринбосарларидан иборат Ха-лқаро иктисодий кўмита Иттифоқ ишини мувофиқлаштириб боради ва унинг доимий ишловчи органи ҳисобланади. Штаб-квартираси Минск ш.да.

МУСТАҚИЛЛИК — давлатнинг ички ва ташқи ишларда бошқа давлатларга қарам бўлмағи фаолият кўрсатиши. М. тамойилларига риоя этиш давлатлараро ўзаро муносабатларда етакчи, ҳукмрон қоидадир. Ҳар бир давлатнинг мустақиллигини тан олиш ўзаро тинчотув яшашнинг принципларидан биридир. У БМТ Устави ва халқаро шартномалар ва декларацияларт мустаҳкамлаб кўйилган.

Унга риоя қилиш ҳоз. замон халқаро ҳуқуқининг асосий вазифасидир. Давлатнинг суверенитети унинг бошқа дав-

латлар б-н муносабатларидаги мустақиллигини ҳам билдиради. М. давлатнинг фақат сиёсий эмас, балки иқтисодий мустақиллигини ҳам англатади.

М. инсониятнинг азалдан орзу-умиди бўлиб келган. Ана шу ғоя асосида АҚШ, Франция, Лотин Америкаси мамлакатларида инқилоблар юз берди. 20-а.нинг 90-й.ларида келиб социалистик мамлакатларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва озодликка интилишнинг янги босқичи бошланди. Шарқий Европа мамлакатларида қарийб ярим аср ҳукм сурган тоталитар давлат тузуми инқирозга юз тутиб, демократик тартиботлар қарор топа бошлади. Югославия Социалистик Федератив Республикаси парчаланиб, унинг ўрнида бир неча му-стақил республика, Чехославакия Социалистик Республикаси иккига бўлиниб, Чехия ва Словакия суверен давлатлари вужудга келди. Германия Федератив Республикаси ва Германия Демократик Республикаси бирлашиб, немислар яшайдиган ҳудудда социалистик тузум барҳам топди. Айни чоғда, собиқ СССР парчаланиб унинг ўрнида мустақил тараққиёт йўлини танлаган 15 мамлакат ташкил топди. Бошқача қилиб айтганда, бу даврга келиб М.ка эришиш масаласи дунёни кенг қамраб олган жараёнга айланди. Ўзбекистоннинг М.ка эришиши ана шу оламшумул жараён таркибида юз берди.

М. имкониятларини олдиндан пайқаган, мамлакат ижтимоийсиёсий жараёнларининг боришини тўғри кузатиб, тўғри баҳолай билган Ўзбекистон иттифокдошлари орасида биринчилардан бўлиб, ўз мустақиллигини эълон қилди: 1991 й. 31 авг. куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёнот Ўзбекистон ҳукуматининг сиёсий йўлини тўла қонунлаштириб берди. 1991 й.нинг авг.ида «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонун қабул қилинди ва ана шу қонун доирасида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг бундан

кейин Ўзбекистон ССРни Ўзбекистон Республикаси деб аташ, 1-сентябрни Мустақиллик куни деб эълон қилиш, Ўзбекистон Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, иттифокнинг ва унинг таркибига қирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идораларига, барча хорижий давлатларга ва жаҳон ҳамжамиятига мурожаат қилиб, уларни рес-публиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатни тан олишга даъват этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки ҳуқуқий пойдевори эди.

«Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонун 17 моддадан иборат бўлиб, у Ўзбекистон Республикасининг асосий белгиларини аниқлаб берди. Қонунга кўра, Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақал-поғистон Республикаси б-н бирга мустақил демократик давлат деб эълон қилинди. Ўзбек халқи ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга бўлди, халқ давлат ҳокимиятининг бирданбир соҳиби, эгаси, хўжайини бўлиб қолди. Ўзбекистон мустақиллиги республикада адолатли, демократик, инсонпарвар жамият қуриш учун йўл очиб берди, ўз миллий давлатчилигини барпо қилишга имконият яратди.

М. туфайли Ўзбекистон халқаро миқёсда ўзини танитиш, айни чоғда халқ-аро ҳуқуқ меъёрлари асосида жаҳондаги барча давлатлар б-н тенг ҳамкорлик қилиш имкониятини қўлга киритди. Жаҳон харитасида Ўзбекистон янги, ёш мустақил давлат сифатида ўз ўрнига эга бўлди.

Иқтисодиётда туб ўзгаришлар қилиш учун имконият яратилди. Яъни жаҳон амалиёти исботлаган бозор иқтисодиётига ўтиш учун шароит барпо этилди. Мулкка муносабат тубдан ўзгариб, жамиятда янги мулкдорлар синфини шакллантириш учун имкон очилди.

М. халқнинг маънавий уйғониши учун тўла имконият яратди. Юрт тарихи, қадимий маданият тиклана бошлади.

Халқининг азалий урф-одатлари, маънавий кадриятлари унга қайтариб берилди. Динга муносабат мутлақо ижобий томонга ўзгарди. Шундай қилиб, қўлга киритилган М. ўзбек халқи тарихида тамоман янги даврни бошлаб берди, миллий дунёқарашда янги тафаккур шакллана борди. Халқ келажакка ишонч б-н қарай бошлади. Ўз юртининг тўла хўжай-ини эканлигини, ўз тақдирини ўзи белгилаш имкониятини қўлга киритганлигини ҳис қила бошлади.

Даврон Шорахмедов.

МУСТАҚИЛЛИК ДАРСЛАРИ - Ўзбекистондаги таълим муассасаларида 1991 й.дан жорий қилинган ўқув машғулоти. Ўқувчи ва талабаларга Ўзбекистон Республикаси истиклоли учун кураш тарихи, унинг мазмунмоҳияти, бунёдкор ғоялари, ҳоз. кунги, истиқ-боли тўғрисида аниқ ва мукамал билимлар беришга бағишланган. Ўзбекистоннинг барча умумий ўрта таълим мактаблари, олий ҳамда ўрта махсус ва ўрта касб-хунар ўқув юртлирида янги ўқув йилининг биринчи дари ҳар йили 2 сент.да М.д. б-н бошланади. М.д. махсус режа ва дастур асосида олиб борилади. М.д.нинг ўқув дас-турларига киритилиши ёшлар онгида мафкуравий бўшлиққа ўрин бермаслик, уларда ғоявий, мафкуравий им-мунитетни шакллантириш, уларни жамият олдидagi ўз вазифаларини фидойилик б-н амалга оширишга йўналтириш имкониятини беради. 2001 й.дан бошлаб М.д. бутун ўқув йили давомида «Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» фанининг бир қисми сифатида ўтказиладиган бўлди.

М.д.да «Ватан мустақиллиги учун кураш тарихидан», «Ватан мустақиллигининг қўлга киритилиши», «Огоҳ бўлайлик», «Жамиятни демократлаштириш йўлидан», «Тараққиётнинг ўзбек модели», «Маънавиймаданий юксалиш йўлидан», «Ватан хавфсизлигининг таъминланиши», «Халқаро ҳамкорлик» каби мавзулар бўйича машғулотлар ўтказилади.

МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ (1776 й. 4 июль) — Шим. Америкадаги мустақиллик учун уруш даврида (1775—83) инглиз мустамлакалари вакилларининг 2-Континентал конгресси қабул қилган. М.д. Т. Жефферсоннинг республика ва демократия руҳи б-н тузилган лойиҳасига асосланган. М.д. мустамлакаларнинг метрополиядан ажралганлигини ва янги мустақил давлат — Америка Қўшма Штатлари барпо этилганлигини, шунингдек, халқ эркинлигини, барча кишиларнинг қонун олдида тенглигини эълон қилди. М.д. катта тарихий аҳамиятга эга бўлган.

МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ (1990 й. 20 июнь) — Ўзбекистон ССР Олий Советининг 2-сессиясида қабул қилинган. У Ўзбекистоннинг мустақилликка эришишида муҳим қадам бўлди. М.д.да «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши ўзбек халқининг давлат қурилишидаги тарихий тажрибаси ва таркиб топган бой анъаналари, ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлашдан иборат олий мақсад ҳақи, Ўзбекистоннинг келажак учун тарихий масъулиятни чуқур ҳис этган ҳолда халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий кадриятларга ва демократия принципларига асосланиб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг давлат му-стақиллигини эълон қилади», деб ёзиб қўйилган. Ана шу ҳужжат асосида Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир масалалар мустақил тарзда ҳал қилина борди ва 1991 й. 31 авг.да «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» қонун қабул қилинди (яна қ. Мустақиллик).

МУСТАҚИЛЛИК МАЙДОНИ - Тошкентнинг марказий майдони. Пойтахт аҳолисининг оммавий тантаналари ва б. тадбирлар ўтказиладиган жой. Ўзбекистон, Навоий ва Шароф Рашидов кўчалари ораллигида, Анҳор канали соҳилида жойлашган. Майдон периметрал

тарзда қурилган. 1917 й.гача Собор майдони, 1917—66 й.ларда Қизил майдон, 1966—91 й.лар Ленин номидаги майдон, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, 1992 й.дан М.м. деб атала бошлаган. М.м. ҳажмий тузилиши жа-н.дан шим.га чўзилган кўпёкли ҳудудий мужассамотни ташкил қилади. Ансамбль меъморий услуб ва кўлами жиҳатидан яхлит турли маъмурий бинолардан иборат. Бир неча марта реконструкция қилинган. Ҳукумат уйининг дастлабки лойиҳаси (1931, меъморлар В. Архангельский, А. Петлина ва А. Сидоров) ўрта аср маҳобатли меъморий шакл йўналишида (серустанли, равокли, майда гумбазли) бўлган. Кейинчалик мумтоз ва миллий меъморий анъаналар ўзлаштирилган ҳолда ордер тизими йўналиши амалга оширилган (меъморлар А. Бобохонов, В. Вольчак, С. Полупанов) ва замонавийлик руҳи берилиб қайта ишланган (1946, 1954—65), хоз. кунда бу бинолар ўрнида янги бино барпо этилиши лойиҳалаштирилмоқда.

1936 й.да В. И. Ленинга хайкал ўрнатилган. 1975 й. хайкал қайта ишланган. Тошкент зилзиласи (1966)дан кейин майдон тубдан қайта реконструкция қилинган (меъморлар С. Одилов, Л. Адамов ва б.). Чўзиқ сув хавзасига эга бўлган баланд терраса ва унинг пастидаги шаршара майдонни баланд ва паст сатҳларга ажратади. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Ленин қайкали олиб ташланди, ўрнига Мустақиллик обидаси (1992) ўрнатилди. Майдондаги Маъмурий бинолар (ЎЗР Вазирлар маҳкамаси, Физкультура ва спорт давлат кўмитаси, санъатшунослик и.т. инти, 20 каватли вазирликлар жойлашган бино ва б.) эркин жойлаштирилган. 1999 йил 16 фев. воқеасидан кейин М.м.даги вайрон бўлган маъмурий бинолар қайта қурилиб, атрофи ободонлаштирилди.

М.м.даги кўндаланг йўлка Хотира майдони (1998)га олиб боради. Хотира майдонидаги ёдгорлик маҳаллий меъморлик анъаналари асосида айвон ва серхашам катор устунли, деворларига

китоб саҳифалари шаклида 1941—45 й.лар урушида ҳалок бўлган ўзбек ўғлонларининг рўйхати берилган. «Мотамсаро она» хайкали, урушда ҳалок бўлганлар хотирасига ўрнатилган ман-гу олов ёниб турибди.

М.м. яқинида, «Мустақиллик майдони» метро ст-яси ва б. жойлашган. Турли дарахт ва гуллар б-н кўкаламзорлаштирилган.

«МУСТАҚИЛЛИК» ОРДЕНИ -ЎЗРнинг давлат мукофотларидан бири. Бу орден б-н ЎЗР фуқаролари мустақил ҳуқуқий давлат барпо этиш ва уни мустаҳкамлашга, республикада тинчлик ва тараққиётни таъминлашга қўшган улкан ҳиссалари учун мукофотландилар. Айрим ҳолларда ЎЗР фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. 1994 й. 5 майдаги ЎЗР қонуни б-н таъсис этилган. Орден I микрон қалинликда олтин қопланган 925 даражали кумушдан тайёрланиб, икки ён бағридан зарҳал нур таралган саккиз қиррали мусамман кўринишида. Орденнинг марказида мустақиллик рамзи бўлган Хумо куши кумуш рангда тасвирланган. «М.»о. кўкракнинг ўнг томонига тақилади. Бу орден б-н марҳум адиблар Абдулла Қодирий (1994), Чўлпон (1999), ЎЗР Президенти Ислоҳ Каримов (1996) мукофотланган.

МУСТАҲАБ (араб. — севилган, ёқтирилган) — шаръий амал; уни бажарган киши савобли бўлади, бажармаган киши гуноҳкор бўлмайди. Шаръий ҳукмлар китобларида мўмин-мусулмонлар қилишлари маъқул бўлган ўнлаб М. амаллар (нафл намозларини ўқиш, нафл рўзасини тутиш, садақалар бериб юриш, турмушда оддий одоб қоидаларига риоя этиш, атрофдаги одамлар учун турли фойдали ишлар қилиш ва х. к.) кўрсатиб ўтилган.

МУСТАҲКАМЛИК, пишиқлик тор маънода — материаллар (металл, ёғоч, темир-бетон ва б.)нинг ташқи куч таъсирида емирилишга чидамлик хусусияти; кен г маънода — материалларнинг ҳам

емирилишга, ҳам шаклини ўзгартиришга (пластик деформация, яъни қайтмас шакл ўзгаришига) қаршилиқ қилиш хос-саси. Матери-алнинг ҳам ташки куч, ҳам ички куч таъсирида («ўз-ўзидан») емирилишга чидамлилиги пишиқлик деб аталади. Пишиқлик М.ни ҳам ўз ичига олади. М. жисми ташкил қиладиган атомлар, молекулалар ва ионларнинг ўзаро таъсирлашув кучларига (бу кучларнинг каттакичиқлигига) боғлиқ бўлади. М. фақат материалнинг ўзига эмас, балки унинг қанчалиқ зўриққанлиги (чўзилганлиги, қисилганлиги, эгилганлиги ва

б.)га, материалдан фойдаланиш шароити [тра, куч таъсир этиш тезлиги ва такрорланиш (цикллари) сони, агроф муҳитнинг таъсири ва б.]га ҳам боғлиқ бўлади.

Юқорида айтиб ўтилган омилларнинг қайси бири мавжудлигига қараб, М. пишиқлик чегараси, оқувчанлик чегараси, толиқиш чегараси ва б. ўлчовлар б-н ифодаланади. Материалларнинг М.ги чегаралари қиймати давлат стандартларида белгилаб қўйилади. М. шу қийматга етганда материалдан фойдаланиш хавfli ҳисобланади. Материалларнинг М. чегараси Н/м² (яъни муайян юзага таъсир қиладиган куч) б-н ўлчанади.

Материалларнинг М.гини ошириш жуда муҳим тадбир ҳисобланади. Бунинг учун материалга термик (иссиқлик) ёки механик ишлов берилади, қотишмаларга легирловчи қўшимчалар қўшилади (қ. Легирлаш), материал радиоактив моддалар б-н нурлантирилади, арматуралар ва б. мустақамловчи элементлар б-н қучайтирилади (мас, темир-бетон материалларда бетон ичига темир арматуралар қўйиб кетилади).

Материалларнинг М.ги масалалари б-н материаллар қаршилиги фани шуғулланади. Биронбир материални муайян бир мақсадда ишлатиш учун (мас, машина деталлари яшаш, иморат куриш, рельселар тайёрлаш ва б.) у М.ка синаб қўрилади (қ. Материалларни синаш). Бунинг учун турли усуллар, асбоблар,

машиналар, стендлар, ҳисобкитоблар, формулалардан фойдаланилади. Синаш натижалари давлат стандартлари кўрсаткичларига, албатта, мос келиши шарт.

МУСТЕЛИНУМ ҒЎЗАСИ (*Gossypium mustelinum* Miers ex Watt.) — ёввойи ғўза тури. Геноми (АД)4, хромосомалар сони 2п=52. Биринчи марта Гарднер таърифлаб берган (1888). Жан. Бразили-янингтоғли жойларида учрайди. М.ғ. кўп йиллик, ўсув шохлари кучли ривожланган, жуда калта туклар б-н қопланган бута. Ҳосил шохлари калта, 2—3 бўғимли. барглари яшил, йирик, барг пластинкаси 3 та, тухумсимон-учбурчак, учи ништарсимон, бўлакчали; томир безлари йирик, оч яшил. Гуллари ўртача катталиқда. Гулёнбарглари майда, узун, энсиз шокилали. Кўсақлари майда, ту-хумсимон. Учи ўткир, уч чанокли, сирти ғадир-будур чуқурчали. Чигитлари майда (0,5—0,8 мм), яшил кўнғир туклар б-н қопланган, сертук, қобиғи тошдек қаттиқ. Толаси сийрак, калта, май-ин, кўнғир ранг. М.ғ. фотодавр ўзгаришларига жуда таъсирчан, у фақат киска кундагина гуллаши мумкин.

Абдумавлон Абдуллаев.

МУСТОВФҒИЙ, муставфий — сарой мансаби. 1) Ғазнавийлар давлатица молия девонида киримчиқим, пул ва б. қимматбаҳо бойлиқларни ҳисобга олиш б-н шуғулланувчи амалдор; 2) Хоразмшоҳлар давлатица. ва вилоят молия органи (девон ал истифоъ) раҳбари, молия маслаҳатчиси, вилоят бошқарув органи аъзоси; 3) Бухорода Аштархонийлар давлат маблагларининг киримчиқими ишлари бўйича мутасадди амалдор.

МУСТЪЕ МАДАНИЯТИ, м устье даври — илк палеолит давринингэнг сўнгги маданияти (мил. ав. 150—40 минг йиллик). 19-а.нинг 60-й.ларида француз археологи Г. Мортилье Франциянинг жан.-ғарбидаги Ле-Мустье (*Le Moustier*) ғоридан суяк ва тош қуроллар топганлиги учун шу ном б-н юритилади. Бу даврда яшаган одамлар не-андерталлар номи

б-н фанга кирган. М.м. учун гардишсимон нуклеус ва 3 бурчакли тош парракчалар хос бўлиб, улар ёғоч йўниш, ишлаш, кийим ва қурол тайёрлашда ишлатилган. Мустье даврида найзасимон тош қурол, ўроқ, ранда, қумтош ёки оҳактошдан ясалган шарлар, М.м.нинг охирида эса кескич асбоблар — қирғич, пичок ҳамда суяк қуроллар пайдо бўлган. Мустье даврида одамнинг жисмонии қиёфаси такомиллаша борган. Қад. одам (питекантроп ва синантроп) ўзгариб, ҳоз. типдаги одамга яқинроқ бўлган неандерталь шакилга қиради. Бу одам миясида нутқ маркази юзага келади ҳамда унинг жисмонии қиёфаси ўзгара боради, бу унинг иш вақтида эркин ҳаракат қилишини таъминлайди. Оловни сақлаб қўйишдан уни ишқалаш йўли б-н ҳосил қилишга ўтилиши Мустье даврининг муҳим ютуғидир. Тошни ишлашда леваллуа техникасидан фойдаланилган. М.м.да ғор ва очиқ манзил-гоҳларда неандерталь одамлар яшаб, мамонт, айиқ, шим. бугуси каби ҳайвонларни овлаб, истеъмол қилишган ҳамда теримчилик б-н шуғулланган. Мустье даври қароргоҳларида ўчоқ, қуйган суяк ва қабрлар учрайди. Қабрлар ва улардан топилган буюмлар дафн маросимларида диний эътиқодлар турила бошлаганини кўрсатади. М.м. ёд-горликлари Европа, Африка, Яқин Шарқда, Россиянинг Европа қисмида, Кавказ, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда топиб текширилган. Ўзбекистонда — Сурхондарё (Тешиктош ғори), Самарқанд (Омонқўтон ғори, Қўтирбулоқ ма-кони, Зирабулоқ, Хўжамазгил мақони), Тошкент вилояти (Обираҳмат ғори, Кўлбулоқ мақони, Хўжакент мақони, Палтов), Фарғона водийси (Қалъача маконлари, Сўх дарёсидаги маконлар), Навоий вилояти (Учтут) да М.м. ёдгорликлари топилган ва текширилган. Ҳоз. вақтда Ўрта Осиёда неандерталь замондошлари яшаган маконлар 90 дан ортиқ жойда учратилган.

Ад.: Ўзбекистон халқлари тарихи, 1-ж., Т. 1992.

МУСУЛМОН - қ. Муслим.

«МУСУЛМОН БИРОДАРЛАР» («ал-Ихвон ал-муслимун») — диний-сиёсийташқилот. 1928 й. Мисрнинг Исмоилия ш.да тузилган. Асосчиси — Шайх ҳасан ал-Банно (1906—49). Унинг сиёсий қарашлари Мухаммад ал-Ғазолий, Мухаммад Абду, Жамолиддин ал-Афғоний, Рашид Ризо каби панисломий модернистларнинг таъсирида шаклланган. У исломнинг суннийлик оқими

таълимотидан четга чиқмаган ҳолда «жиход», «исломий миллиятчилик», «исломий давлат» концепцияларини ишлаб чиқди. Саййид Қутб, Мустафо ас-Сибои ташқилотнинг таникли мафкурачилари бўлган. Саййид Қутбнинг «Исломда ижтимоий адолат» асари уюшма таълимотининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Ташқилотнинг мақсади мусулмон ўлкаларда «исломий адолат» тамойилларига асосланган жамият барпо этишдан иборат. Бунга эса «исломий тараккиёт йўли» б-нгина эришиш мумкин. «М.б.» мафкурасининг ғоявий асосини «ислом фақатгина диний эътиқод бўлмасдан, балки мукаммал дунёқараш ҳамда ижтимоий тузумдир», деган ақида ташқил этади. «М.б.» мураккаб тузилмани, ҳарбийлашган бўлимларни ўз ичига олган. Мисрдан бошқа мамлакатлар (Сурия ва Ливан)да ҳам бўлимлари бор. Унинг фаолияти кенг ижтимоий қатламларни қамраб олган бўлсада, ташқилот аъзолари талаба-ёшларни ўзларининг асосий зарбдор кучи деб ҳисоблаганлар. «М.б.» хайр-аҳсон қилиш ва маърифатчилик фаолиятидан (1928—36) то сиёсий ҳаётда террор методини кенг қўллашда фаол иштирок этишигача бўлган мураккаб тараккиёт йўлини босиб ўтди. 1930-й. ларнинг ўрталаридан халифалик шаклидаги «исломий давлат» қуриш ғояси тарғиботига зўр бера бошлади. Ҳасан ал-Банно вафотидан сўнг «М.б.» фаолияти янада сиёсийлашиб борди. Натижада у 3 йўналишга бўлиниб кетди: «муътадил биродарлар» (асосан, Ҳасан ал-Банно ва Саййид Қутб издошлари); «исломий демократлар» «исломий социализм»

таълимотининг турли куринишлари тарафдорлари; харбийлашган экстремистик исломий ташкилотлар («Катоиб Муҳаммад», «Жунуд Аллох», «ат-Такфир ва-л-ҳижра», «ат-Тахрир ал-исломий»). «Хизб уттакрир ал-исломий» диний-сиёсий партияси ҳам шулар жумласига киради. «М.б.» уюшмаси бўлиниши туфайли ягона ташкилот сифатини йўқотди ва 1950-й.лардан «М.б.» ҳаракати («ал-Ихвонийа») деб юритила бошлади. Шу даврдан бошлаб «М.б.» ҳаракати экстремистик фаолияти учун фақат Мисрда эмас, балки бошқа давлатларда ҳам ғайри қонуний деб эълон қилиниб ман этилган. «М.б.» ҳаракати Миср, Сурия, Иордания ва Ливанда фаолият кўрсатиб, бу мамлакатлардаги сиёсий жараёнларга катта салбий таъсир қилмоқда. «М.б.»нинг биринчи жур. «ал-Ихвон ал-муслимун» 1933 й.дан чиқа бошлаган. 1980-й.лардан бошлаб «ад-Даъва» («Даъват») жур. «М.б.» нинг асосий нашридир.

Ад.: Милославская Т. П., Деятельность «Братъев-мусульман» в странах Востока, М., 1982; Коровиков Ф. В., Исламский экстремизм в арабских странах, М., 1990; Борисов А. Б., Роль ислама во внутренней и внешней политике Египта. XX век, М., 1991; Ҳусниддинов З., Ислам: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

Зоҳидилло Мунавваров.

МУСУЛМОН ҲУҚУҚИ - жаҳондаги асосий ҳуқуқий тизимдардан бири (континентал ва англосаксон ҳуқуқ тизимлари б-н бир қаторда). Араб халифалигида 7—10-а.ларда юзага келган М.х.нинг асосий моҳиятини ислом талабларидан келиб чиқадиган, мусулмонларнинг ўзаро муомала ва ахлоқ қоидалари ҳамда уларни бузганликлари учун қўлланиладиган (одатда, диний руҳдаги) жазолар ташкил этади (қ. Шариат). Қуръон, сунна, ижмо, қиёс, урф-одат М.х.нинг асосий манбалари ҳисобланади. М.х. фақат мусулмонлар ўртасидаги муносабатларда амал қилади. Бирок, мусулмонлар аҳолининг асосий кўпчилигини ташкил этган Осиё

ва Африка мамлакатларида қам М.х.нинг мавқеи кучли бўлишига қарамай, у янги ижтимоий муносабатларни ҳисобга олган ҳолда қонун ва одатлар б-н тўлдирилиб келинган. Шунинг учун диний М.х. б-н мусулмон давлатлари ҳуқуқини фарқдаш лозим. 1869—77 й.ларда М.х.нинг мажбурият ва процессуал нормалари кодификациялаш асосида, Усмонли турк империясида фуқаровий кодекс вази-фасини бажарган ал-Мажалла эълон қилинди. М.х. Туркияда 1926, Ливанда 1932, Сурияда 1949, Ироқда 1951 й.гача амалда бўлди. Бу кодекснинг таъсири қисман Иордания, Исроил ва Кипрда ҳам сақланган. 19-а.нинг 2-ярмидан бошлаб мусулмон мамлакатларида Ғарбий Европа мамлакатларининг ҳуқуқидан фойдаланиш асосида жинойт, савдо, процессуал ва б. кодекслар қабул қилинди. М.х. оила, мерос ва б. муносабатларни тартибга солишда муҳим ўрин тутди. М.х.нинг бу тармоқларини кодекслаш МАР, Сурия, Ироқ, Иордания, Тунис, Марокаш, Хинди-стон, Покистон ва б. мамлакатларда махсус қонунлар қабул қилиш шаклида амалга оширилмоқда. Айрим араб мамлакатларида, Ҳиндистон, Покистон, Индонезия ва б. да мусулмонларнинг шахсий мақоми (статути) масалалари юзасидан (айрим масалалар бўйича мусулмон бўлмаганларга нисбатан ҳам) кодекслаштирилган М.х.нинг таъсири сақланиб қолган. Бир қанча араб мамлакатларининг конституцияларида М.х. қонунчилиқнинг асоси ҳисобланиб, фуқаролик ҳуқуқи ва б. соҳаларда уни қўллашга руҳсат этилади; бу мамлакатларда шариат асосида иш кўрадиган судлар сақланган. Шарқий ва Марказий Африкадаги айрим мамлакатларда М.х. оддий ҳуқуқ тарзида қўлланади.

Аъзамжон Раҳмонов.

МУСУЛМОНЛАР БЮРОСИ (Мусбюро) — Туркистон миллий коммунистлари томонидан ташкил қилинган раҳбар ташкилот (1919—20). Туркистон Коммунистик партияси (ТКП)нинг 2-ўлка конференциясида — Т. Рискулов (раис), Н.

Хўжаев, А. Муқитдинов, Й. Иброҳимов, Ю. Алиев (аъзолар)лардан иборат таркибда тузилди (1919.30.03, Тошкент). 1918 й. 1 ва 6 апр. да ТКП ўлка комитетининг вазифа ва функцияларини белгилаб берди. М.б.га «Иштирокиюн» (ҳоз. «Ўзбекистон овози») газ.сига муҳаррирлик қилиш вазифаси юклатилди. 1918 й. 23 апр.да бўлган йиғилишида Фарғона водийсидаги кескин сиёсий вазият муҳокама қилинди: совет ҳокимиятидан вазиятни барқарорлаштириш, иқтисодиётни тиклаш учун кўрбошилар ва уларнинг йигитларига умумий афв эълон қилиш, аҳолини тинч меҳнатга қайтариб вайрон қилинган хўжаликни қайта тиклаш, совет ташкилотлари ва кизил армия сафларини миллатчилик, буюк давлатчилик шовинизми ва мустамлакачилик руҳидаги унсурлардан тозалаш, арман дашноқдарини қуролсизлантириш (қ. «Дашнақутюн»), миллий зулмга чек қўйиш, Фарғона вилоятига махсус комиссия юбориш каби кескин талабларни қўйишди.

М.б. ўз сафларига миллий раҳбарларни бирлаштириб, совет режимининг мустамлакачилик сиёсатини танқид қилди. Унинг фаолиятида А. Авлоний ва Мунавварқори ҳам иштирок қилди. М.б.нинг сўнгги 3-конференцияси (1920.20—27.1) да Турккомиссиянинг таъйиқи б-н ўз фаолиятини тўхтатди.

Ад.: Мусбюро РКП (б.) в Туркестане, 1, 2 и 3 Туркестанские Краевые Конференции РКП. 1919—1920 гг. с введением тов. Рыскулова. Т., 1922; Рыскулов Т., Революция и коренное население Туркестана. Часть I. 1917-1919 гг., Т., 1925; Ражабов Қ., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917—1924 й.), Т., 2002.

МУСУЛМОНҚУЛ (тахм. 1794—1852) — Қўқон хонлигидаги кипчоқлар раҳбари. 1844 й.гача Андижонда қўшинлар бошлиғи (ботирбоши). 1847 й.дан минг-боши. Қўқонни Бухоро амири Насруллахон ҳужумидан мудофаа этиш раҳбарларидан бири (1842). Қўқон хони Шералихоннинг солиқ сиёсати-га қарши хонликнинг қатор туманла-

рида кўзғолонлар кўтарилган. 1845 й. Ўшдаги кўзғолонни бостириш учун М. юборилган. Унинг йўқлигидан фойдаланган Мурод (Олимхоннинг ўғли) Шералихонни ўлдириб, ўзини хон ҳамда Бухоро амирининг ноибидеб эълон қилган. Қўқонликлар бундан норози бўлиб, уни қўллаб-қувватламаганлар. М. бу воқеалардан хабардор бўлиб, кизини Шералихоннинг ўғли Худоёрхонга турмушга беради ва у б-н бирга Қўқонга келиб, бир неча кунгина хон бўлган Муродни ўлдиради, ёш Худоёрхон деб эълон қилинади. М. эса муваққат ҳрким бўлади. Шу даврдан бошлаб Қўқонда фақат кипчоқлар тўдасининг ҳукмронлиги бошланади. М. хоннинг ёшлигидан фойдаланиб хонликни деярли мустақил равишда ўзи бошқаради. 1852 й. фарғоналик мулкдорлар тошкентликлар ёрдамида кипчоқлар ҳркимиятига қарши қуролли кураш бошлашган. Билқиллама (Фарғонанинг шарқида) жангида кипчоқлар енгилган. М. шу жангда ўлдирилган.

Ад.: Бобоев х., Қўқон тарихи, Т., 1996; Бейсембиев Т. Қ., «Тарихи -и LLJахрухи» как исторический источник, Алма-Ата, 1987.

МУСҲАФ (араб. — саҳифаланган) — халифа Абу Бакр Сиддиқ даврида Куръонни кийик терисидан бўлган саҳифаларга ёзилган тўплами, саҳифаланган Куръон, халифа Усмон ибн Аффон даврида кўчирилган Куръон нусхалари М.лар деб номланган. Кейинчалик китоб шаклидаги Куръоннинг ҳар бир нусхаси М. деб номланаверган. Тошкентда Ўзбекистон мусулмонлари идорасида сақланадиган Куръон қўлёзмаси (7-а.) ҳам М.нинг энг қадим нусхаларидан биридир.

МУТААССИБЛИК, фанатизм бирон эътиқодга ёки дунёқарашга ўта берилганлик, бошқа ҳар қандай қарашларга тоқат қила олмаслик (мас, диний М.).

МУТАВАЛЛИ (араб. — ишбоши, бошқарувчи) — ислом тарихида вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга

васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний амалдор. Вақф ерларини ижарага бериш, вақф мулкида хўжалик ишларини юритишни ҳам М. бажарган. Хорижий Шарқ мамлакатларида М.лар ҳозир ҳам бор, улар вақфларни бошқаради. Айрим мусулмон мамлакатларида М. йирик зиёратгоҳлар (мақбара, мазор ва б.)ни, улардан келадиган даромадларни ҳам бошқаради. Ўзбекистонда масжиднинг хўжалик ва молия ишларини бошқарувчилар М. дейилади.

МУТАГЕНЕЗ (мутация ва ... генез) — физик, кимёвий мутагенлар таъсирида сунъий мутация олиш. Мутация келтириб чиқарадиган омилларни мутагенлар дейилади. Мутагенлар мута-цияларни тезлаштиради (қ. Мутация). Мутаген омиллар физик (ионловчи нурлар, рентген нурлари, протонлар, нейтронлар, ультрабинафша нурлар, юкори ва паст ҳарорат), кимёвий (пе-стицидлар, гербицидлар), биологик (паразит организмларнинг ҳаёт махсулотлари, токсинлар) бўлиши мумкин. М.дан селекцияда қайвон, ўсимлик ва микроорганизмларнинг янги зот, нав ва штаммларини, фойдаланиладиган мутантларни олишда фойдаланилади (яна қ. Мутант, Мутагенлар).

МУТАГЕНЛАР (мутация ва ... генез) — физик ва кимёвий омилларнинг тирик организмларга таъсир этиб, уларда мутациялар пайдо қиладиган омиллар. Физик М. ичида ионловчи нурлар муҳим ўрин тутади. Улар, ўз навбатида, электромагнитли (тўлқинли) ва корпускуляр омилларга бўлинади. Биринчи гуруҳга рентген, гамма ва космик нурлар қиради. Иккинчи гуруҳга бета заррачалар (электрон ва позитронлар), протонлар, нейтронлар, альфа заррачалар, юкори ва паст ҳарорат қиради. Ионловчи нурларнинг барчатурлари мутагенлик хоссаларига эга, аммо сунъий мутацияларни олишда, асосан, рентген ва гамма нурлари қўлланади. Кимёвий мутагенларга кўпчилик алкилловчи бирикмалар (ди-метилсульфат, диэтилсульфат, этиленимин, N нитрозоалкилмочевина, нитрозометилмочевина,

нитрозоэтилмочевина, этилметан сульфонат, ди-этилнитрозомочевина ва б.), нуклеин кислоталар азотли асосларининг аналоглари, алкалоидлар ва б. қиради. М. орасида канцероген ва тератоген хоссаларга эга бўлганлари ҳам учрайди. Шу сабабли кўпчилик мамлакатларда барча янги кимёвий бирикмаларнинг мутагенлик хусусиятини текшириш учун махсус ин-т ва лаб. ташкил этилган.

МУТАКАЛЛИМЛАР — мусулмон ило-ҳиёт олимлари. Улар ислом диний-ақидавий таълимоти — каломни асослаб берган. Ҳоз. ислом руҳонийлари ва уламоларига нисбатан М. атамаси қўлланилмайди, у тарихий тушунчага айланган.

МУТАЛЛИБОВ Солиҳ (1900, 19. 3 -Тошкент — 1979.18.3) — тилшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971). Бошланғич таълимни эски мактабда олган, сўнг мадрасада ўқиган (1912—16). Ўқитувчилар

курсини (1918) тамомлаб, интернат, мактабларда даре берган. Самарқанд Пед. академиясида ўқиган (1928—31). Тош-кентда Зхотинқизлар билим юртида ўқитувчи (1932—34). Пед. илмий тадқиқот ин-тида ходим (1934-36). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1938—78). «11- аср ёдгорликларида феъл категорияси» (1955), «Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк» (1959), «Алишер Навоийнинг афоризмлари» (1940; 1968) каби илмий асарлар муаллифи. М. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луютит турк» («Туркий сўзлар девони») асарини ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттирган (3 жли, 1960—63). Илмий фаолияти Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарининг ўзбек тилига таржимаси талқини ва тадқиқотига бағишланган.

МУТАНАББИЙ, (тахаллуси; асл исм-шарифи Абу Таййиб Аҳмад ибн ал-Хусайн ал-Мутанаббий) (915, Куфа — 965, Рахт) — араб шоири. Араб мумтоз адабиётининг йирик намояндаларидан ва араб шеърлятида фалсафий лирика асос-

чиларидан бири. 12 ёшидан касида, ғазал ва ҳажвий шеърлар устаси сифатида шуҳрат қозонган. Сурия, Миср ва Ироқ амирлари ҳузурида сарой шоири бўлган. Ҳажвий шеърлари учун душманлари томонидан ўлдирилган. М. асарлари (100 дан ортиққасида ва 200 га яқин шеърый парчалар) тилининг бойлиги, мазмундорлиги ва бадиий етуқлиги б-н ажралиб туради. Уларда исёнкорлик, ватанпарварлик, эрксеварлик руҳи жуда кучли бўлиб, араб ва форс шеърини тараққиётига катта таъсир кўрсатган.

МУТАНТ — мутация натижасида организмнинг ирсий ўзгарган формаси. М. табиий ёки мутагенлар таъсирида пайдо бўлиши мумкин. Аксарият М. бошланғич организмлар (ёввойи формалар)дан турли хил структуравий тузилиши, функциясининг бузилиши ва кўп ҳолларда ҳаётчанлиги пасайиши б-н фарқ қилади. Айрим ҳолларда одатдаги муҳит шароитида ҳам (шу жумладан, сунъий танлаш жараёнида) қимматли хўжалик белгилари бўйича селектив устунликка эга бўлган М.лар пайдо бўлади. Бундай М. ўсимликларнинг бошқа навлари, ҳайвонларнинг янги зотлари ва микроорганизмларнинг янги штаммларини яратишда кенг қўлланади. Генетикада М.дан мутаци-он жараён қруниятлари, генетик ап-паратнинг ишлаши ёки ҳар хил моддалар биосинтези йўллари ўрганишда фойдаланилади. М.лар табиий танланиш учун бошланғич материал бериши туфайли организмлар эволюциясида муҳим аҳамиятга эга.

МУТАЦИОН НАЗАРИЯ - наслдан-наслга бериладиган узилишли (дискрет) ўзгарувчанликни тан олувчи назария. Голландиялик ботаник Х. Де Фриз томонидан ишлаб чиқилган (1901—03). М.н.нинг асосий хоссалари: мутация оралик формаларсиз тўсатдан пайдо бўлади; формалар бутунлай констант, яъни барқарор; мутациялар сифат ўзгаришлар бўлиб, узлуксиз қаторлар ҳосил қилмаслиги ва ўртача тип (мода) атрофида гуруҳланмаслиги б-н ирсий-

ланмайдиган ўзгаришлар (флуктуациялар)дан фарқ қилади; мутациялар турли йўналишда содир бўлади, улар фойдали ва зарарли бўлиши; айнан бир мутациянинг ўзи қайта такрорланиши мумкин. Де Фриз М.н.ни табиий танланиш назариясига қарши қўйиб, мутациялар туфайли табиий танланишнинг иштирокисиз бирданига янги турлар пайдо бўлади, деган нотўғри хулосага келган. Ҳақиқатда эса мутацион ўзгарувчанлик комбинатив ўзгарувчанлик б-н бир қаторда эволюцион жараёнда янги турларнинг шаклланишига олиб келадиган табиий танланиш учун материал беради. Кейинчалик Де Фризнинг хатоси у эксперимент ўтказган энотера (*Oenothera lamarckiana*) ўсимлигининг мураккаб полигетерозигота (қ. Гетерозигота) эканлиги, Де Фриз мутация сифатида қабул қилган ўзгаришлар эса ана шу гетерозиготанг ажралиши б-н боғлиқлиги аниқланди. Шундай бўлсада, кейинчалик мутацион ўзгарувчанликнинг мавжудлиги кўплаб тадқиқотчилар томонидан тасдиқланди ва М.н.нинг асосий ғоялари янада ривожланиб, тажрибаларда ўз исботини топди (қ. Мутация).

МУТАЦИОНИЗМ — йирик ўзгаришлар туфайли эволюцияни сакраш йўли б-н содир бўладиган жараён сифатида қарайдиган биол.даги концепция. М.нинг асосчиси эволюциянинг мутацион назариясини яратган Х. Де Фриз ҳисобланади. М.га биноан макромутациялар ёки сальтациялар деб аталган йирик ўзгаришлар бошланғич тур индивидларида вужудга келиб, янги ҳаётий формаларни ҳосил қилади. Бу формалар муҳитнинг қулай шароитларида янги турларнинг бошланғич манбаи сифатида намоён бўлади. М. ирсий ўзгаришни эволюциянинг ҳаракатла-нувчи бош кучи сифатида тан олади; табиий танланишнинг вазифаси мутация туфайли вужудга келган турларни сақлаб қолиб, муҳит шароитига мос келмайдиганларини нобуд этишдан иборат, деб ҳисоблайди. Бундай дунёқарашлар преадаптацион (Л. Кено

ва Ч. Девенпор), сальтацион (Р. Гольдшмидт), гибридогенез (Я. Лотси) каби назарияларнинг ҳам асосини ташкил этади.

МУТАЦИЯ (юн. mutatio — ўзгариш, алмашиш) — 1) балоғатга етган ўғил болалар овозининг узгариши; 2) ўрта аср Европа мусиқа назариясида олти товушқатор (гексахорд)дан бошқасига ўтиш; 3) оркестр ижроси жараёнида чолғулар алмашуви.

МУТАЦИЯ — организм у ёки бу белгиларининг ўзгаришига олиб келувчи генетик материалнинг тўсатдан табиий ёки сунъий ирсий ўзгариши. М. ҳақидаги таълимотга голландиялик ботаник Х. Де Фриз асос солган (1901). М.нинг молекуляр механизми 20-а.нинг ўрталарида олиб борилган молекуляр генетика соҳасидаги тадқиқотлар б-н боғлиқ. М. ҳосил қилиш вирус ва микроорганизмлардан бошлаб барча юксак ўсимликлар, ҳайвонлар ва одам учун хос бўлган тирикликнинг универсал хоссасидир. Агар М. белгиларнинг ёввойи типга хос ҳолатдан четга чиқишига олиб келадиган бўлса, бу ҳолат тўғри М. дейилади. Бундай М. табиатда кенг тарқалган. Ёввойи типга хос белгининг тўла ёки қисман тикланишига олиб келадиган М. эса тесқари М. ёки реверсия деб аталади. Организмнинг генератив (жинсий) хужайраларида содир бўладиган М. (генератив М.) наслга берилади. Соматик хужайраларда юз берадиган М. эса фақат вегетатив кўпайиш орқали наслга берилади. Ядро хромосомаларида содир бўладиган ва цитоплазматик (хужайра органонидлари — митохондриялар, пластидалар ва б.да юз берадиган) М. ҳам мавжуд. Генетик аппаратнинг ўзгариш хусусиятига кўра айрим генларнинг ўзгаришига боғлиқ бўлган ген, яъни нуктали М., хромосома тўплами сонининг ўзгариши орқали содир бўладиган геном М., айрим хромосомалар сонининг ўзгариши б-н боғланган ане-уплоидия; хромосоманинг қайта тузилиши орқали намоеън бўладиган сегментли М. ажратилади. Ген М.си дан

ташқари қолган барча М. «хромосома абберрациялари» деб аталадиган умумий ном б-н юритилади.

Ген ёки нуктали М. айрим генларнинг барқарор ўзгарувчанлиги бўлиб, барча М. нинг энг кўп қисмини ташкил этади. Ген М.си янги ирсий хромосомалар пайдо бўлишининг асосий сабабчиси бўлиб, генлар хилма-хиллиги ва комбинатив ўзгарувчанликнинг асоси ҳисобланади. Ген М.си келиб чиқишининг асосий сабабчиси ДНК таркибидаги нуклеотидлар жуфтлиги (РНҚдаги нуклеотидлар изчиллиги)нинг ўзгаришидан иборат. Бу тои-фадаги М. транзиция, трансверсия каби 4 гуруҳга бўлинади: 1) транзиция — пурин-пиримидин жуфтлиги ўзгармаган ҳолда жуфт нуклеотиднинг алмашилиши (АТ<=>ГС) туфайли содир бўладиган М.; 2) трансверсия — пурин-пиримидин жуфтлиги ўзгарган ҳолда жуфт нуклеотидларнинг алмашилиши (АТ<=>ГС, АТ<=>ТА, ГС<=>СГ) туфайли содир бўладиган М.; 3) жуфт нуклеотидларнинг кўшилиши орқали содир бўладиган М.; 4) жуфт нуклеотиднинг тушиб қолиши туфайли келиб чиқадиган М. Хромосома тўплами сонининг ўзгариши б-н боғлиқ бўлган геном М. Ҳар бир тур учун хромосомаларнинг муайян тўплами хос бўлади. Бу тўпландаги хромосомаларнинг ҳар бири бир мартагина учрайдиган хромосома тўплами (п) б-н белгиланади.

Диплоид хужайраларда хромосомалар икки тўплам (2п)га, гаплоид хужайраларда эса битта тўплам (п)га эга бўлади. М. натижасида организм хужайраларида хромосомалар сони гаплоид тўпламига нисбатан бир неча қарра ортади, яъни полиплоид ҳолатга ўтади. Хромосомалар тўплами 3 марта ортган, яъни 3п бўлса, триплоид, 4 марта ортган (4п) бўлса, тетраплоид, беш марта ортган (5 п) булса, пентаплоид дейилади. Полиплоидлар аутополиплоидлар (айнан бир хил хромосома тўпламининг бир неча мартага ортиши) ва аллополиплоидлар (турлараро дурагайларда икки, баъзан ундан ортиқ ҳар хил хромосомалар тўпламининг бир неча

мартага ортиши)га ажратилади.

Айрим хромосома сонининг ўзгариши б-н боғлиқ (анеуплоидия) М., яъни гетероплоидия деб аталадиган М. нормал сондаги хромосома тупламида айрим хромосомаларнинг нормадаги гомологлар сонига нисбатан ортиши, мас, икки гомолог урнига 3 та булиши (трисомия, 2п+1) ёки камайиши — икки гомолог Урнига битта хромосома бўлиши (моносомия, 2п—1) ёки жуфт хромосома булмаслиги (нуллисомия) туфайли келиб чиқади.

Хромосомаларнинг қайта тузилиши б-н боғлиқ М. — сегментли М.да хромосомалар сони узгармайди, лекин бир ёки бир неча хромосоманинг қайта тузилиши кузатилади. Хромосомаларнинг қайта тузилиши дефишенсия, делеция, дупликация, инверсия ва транслокациялар орқали содир булади.

М.нинг купчилиги организм учун зарарли. Кўп ҳолларда мутант генлар ирсий касалликлар келтириб чиқаради; организмнинг майибмажруҳ булиши, ҳатто нобуд булишига олиб келади.

Жуда кам ҳрлларда вужудга келадиган ген М.си у ёки бу хоссаларнинг яхшила-нишига сабабчи булади ва айнан мана шундай М. табиий танланиш ва сунъий танлаш учун материал беради; табиатда эволюция учун зарур шароит яратади; селекция учун фойдали формаларни етказиб беради.

МУТЛАҚ, абсолют — шак-шубҳасиз, шартсиз, ҳеч қандай шарт-шароитларга боғлиқ булмаган, чекланмаган, поёнига етган, мукамал деган маъ-ноларни билдирувчи тушунча (мас, М. ҳақиқат, М. монархия, М. чемпион ва б.). Нисбий тушунчасининг тескараси. М. тушун-часи кўпроқ фалсафада кулланади. Ф. Шеллинг М. борлиқ деб чекланган воқе-ликни, Гегель М. руҳ деганда оламнинг абадий ўзгармас бирламчи асосини, яъни олий дунёвий ақлини тушунган.

МУТЛАҚ БАЛАНДЛИК (альги-туда) -Ер юзасида муайян нуқтанинг денгиз ёки океан сувларининг ўртача

сатхидан бошлаб улчанган тик баланд-лиги (м ларда улчанади). Бу баландлик-ни ифодаловчи сонга белги дейилади. Океан сатхидан баланддаги нуқталар белгиси мусбат ишора (+), пастдаги ман-фий ишора (—) б-н белгиланади. Мас, Жомолунгма чуққисининг М.б.и 8848 м, Қорағиё — 132 м (Манғишлоқ платоси-да; Қозоғистон), Мингбулоқ ботиғи — 12 м (Қизилқумда; Ўзбекистон). М.б. ниве-лирлаш ёрдамида аниқланади.

Денгиз ва океан сувларининг кўп йиллик уртача сатҳи гидрометрик постларда кузғалмас қилиб ўрнатилган ва горизонтал чизиклар б-н бўлақларга бўлинган мис тахтача — футштоққий бел-гиланган бўлади. Ўзбекистон ҳудудида нуқталарнинг М.б.ини Болтиқ денги-зидаги Кронштадт кўприги устунига ўрнатилган футштоққининг нолига нисба-тан ҳисоблаш қабул қилинган. Географик хариталарда бериладиган барча баланд-ликлар М.б.ини билдиради.

МУТЛАҚ ГЕОЛОГИК ЁШ - тоғ жинсларининг ёши, вақтнинг мутлақ бирлигида ифодланади; минерал тар-кибидаги радиоактив элементлар (уран, торий, калий, рубидий ва б.)нинг парча-ланишини ўрганиш асосида аниқланади. Одатда млн. йиллар б-н ҳисобланади. Ёшни аниқлаш ҳоз. вақтдан ўтмишга қараб олиб борилади. Аниқ натижа олиш учун танлаб олинган минераллар тоза, аралашмаларсиз ва нурашга учрамаган бўлиши керак.

МУТЛАҚ НАМЛИК — хавонинг ҳажм бирлигидаги сув буғи микдори. Бирлиги г/м³. М.н. атмосферада 0,1 — 1,0 г/м³ дан (қишда материклар устида, шим. кенгликларда) 30 г/м³ гача (экватор зонасида) ва ундан кўп бўлади.

МУТЛАҚ НОЛЬ — Цельсий шкала-си жадвали бўйича олинган ноль т-радан 273,16° пастда ётган нуқта; термоди-намик т-ра шкаласида т-ра ҳисобининг боши. Одатда, сувнинг учлама нуқтаси деб қабул қилинган М.н.да модда молеку-лаларининг тартибсиз иссиқлик ҳаракати тўхтайти. М.н.га жуда яқин т-раларда

гелидан бошқа ҳамма моддалар қаттиқ кристалл ҳолатда бўлади. Гелий ўта оқувчан, бир қатор метал лар эса ўта электр ўтказувчан бўлиб қолади. М.н.да жисм энтропияш нолга тенг бўлади, демак, иссик/ihk сиғимлари, иссикликдан кенгайиш коэффи-циентлари каби термодинамик микдорлар ҳам нолга тенг бўлади. Ҳеч қандай усул б-н М. н. т-рага амалда эришиш мумкин эмас.

МУТЛАҚ РУҲ - Гегель фалсафасидаги тушунча. Руҳ, таракқиётининг мутлақ билимга кўтарилиш босқичлари орқали ўтадиган охириги бўгини (ҳалқаси) тушунилади. Руҳ ўз таракқиётида мутлақ ядаи санъатда мушоҳада ва ҳиссиёт орқали, кейин динда — сиёсий кечинмалар орқали англайди, пировардида фалсафада — ўзини англовчи тушунча сифатидаги ғояни шакллантиради. Фаллаштирилган М.р. ўз-ўзидан ривожланишига қобилиятли, онгли, эркин ва чексиз жараён ҳисобланади.

МУТЛАҚ ТЕМПЕРАТУРА - мутлақ ноль ($-273,16^{\circ}\text{C}$) дан ҳисобланадиган т-ра, Тмулл б-н белгиланади. М.т. тушунчасини У. Томсон (Кельвин) киритган; шусабабли М.т. шкаласи Кельвин шкаласи ёки термодинамик т-ра шкаласи деб юритилади. М.т. Цельсий шкаласи t° б-н Тиугл $=/»+273,16^{\circ}$ тенглик воситасида боғланган. М.т. шкаласи, одатда, К {Кельвин} б-н белгиланади. М.т.ни турли шкалалардан ўлчаш мумкин. Термодинамик ва халқаро т-ра шкаласи энг кўп ишлатилади (яна қ. Температура шкаласи).

МУТЛАҚ ҚОРА ЖИСМ - ҳар қандай т-рада ўзига тушаётган барча нурланишларни (тўлқин узунлигидан қатъи назар) юта оладиган жисм; ютиш қобилияти бирга тенг. М.к.ж. нурлатган ёруғликнинг спектрал таркиби ва энергияси фақат шу жисм т-раси б-н аникланади, аммо унинг кимёвий таркибига боғлиқ бўлмайди. М.к. ж. табиатда мавжуд эмас, уни фақат сунъий йўл б-н ҳосил қилиш мумкин. Бунинг учун ичи ковак, но-шаффоф жисм бирор аниқтрагача киздирилади. Тешик А дан жисм коваги

С га кирган ҳар қандай нур S ички девордан кўп марта қайтиши натижасида тўлиқ ютилади, орқага қайтиб чикмайди (расмга қ.). Юкорида кўрсатилган тарзда бирор т-рагача киздирилган жисмнинг тешигидан чиқаётган нурланишни М.к.ж.нинг нурланиши дейиш мумкин. М.к.ж. қонунлари жисмларнинг хоссаларини аниқлашга имкон беради ва муҳим илмий ва амалий аҳами-ятга эга. Мас, М.к.ж.нинг Планк нурланиш қонуни энергия квантлари ҳақидаги ғояни илгари сурди. Бу эса, ўз навбатида, квант механикага асос солди.

МУТЛАҚ ҒОЯ — Гегель фалсафасида барча мавжудотнинг биринчи асосини билдирувчи тушунча. Табиат ва руҳ М.ғ. мавжудлигининг турли шакллари сифатида қаралади. М.ғ. ўз таракқиётида 3 босқични — субъектив руҳ, объектив руҳ ва мутлақ руҳ босқичларини босиб ўтади.

МУТЛАҚ ҲАҚИҚАТ - қ. Ҳақиқат.

МУТЛАҚ ҲУҚУҚ — интеллектуал мулк объектига нисбатан унинг эгасига тегишли бўлган мулкый ҳуқуқлар мажмуи. М.х. эгаси интеллектуал мулк объектдан ўз хоҳишига кўра ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда мутлақ қонуний фойдаланишга ҳақли. Ушбу объектдан бошқа шахсларнинг фойдаланишига ҳуқуқ эгасининг розилиги б-н йўл кўйилади. М. х. эгаси бу ҳуқуқни бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказишга, интеллектуал мулк объектдан бошқа шахснинг фойдаланишига рухсат беришга ва қонун доирасида уни бошқача тарзда тасарруф этишга ҳақли. М.х. саноат мулки объектлари, селекция ютуқлари бўйича патент орқали товар белгилирига, хизмат кўрсатиш белгилири бўйича гувоҳ-нома орқали, фирма номига нисбатан далолатнома орқали расмийлаштирилади. Муаллифлик ва турдош ҳуқуқ объектлари, компьютер дастурлирига нисбатан эса М.х.лар муаллифга (иш берувчига ёхуд буюртмачига) асар яратилиши факти асосида тегишли бўлади. М.х.ларнинг амал қилиш муддати қонунларда белгилаб кўйилади (мас, ихтирога нисбатан

патент 20 йил, бадий асарга нисбатан муаллифнинг бутун ҳаёти ва унинг вафотидан кейин 50 йил давомида амал қилади ва ҳ.к.). М.х. универсал ворислик (мас, мерос тартибида) ёки шартнома асосида бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин. М.х. б-н боғлиқ масалалар ЎЗР Фуқаролик кодексининг 1034—1040-моддаларида белгилаб қўйилган.

Омон Оқюлов.

МУТЛАҚЛИК ВА НИСБИЙЛИК - фалсафий тушунчалар. Мутлақлик мутлақ тушунчасига тегишлидир. Нисбийлик мутлақликнинг акси. Барча нарса ва ҳодисалар, улар ҳақидаги билимлар вақтга, шарт-шароитга боғлиқ, вақт ўтиши, шарт-шароитлар ўзгариши б-н нарса ва ҳодисалар, улар ҳақидаги билимлар ҳам ўзгаради. Нисбийлик ҳар қандай билимнинг вақтга, шарт-шароитга боғлиқлигини, у қотиб қолган, ўзгармас эмаслигини англатади. Аммо нисбийликни мутлақлаштириш мумкин эмас. У релятивизмга олиб боради. М. ва н. объектив жараённинг бир-бирига боғлиқ бўлган икки томони бўлиб, уларни қарама-қарши қўйиш ҳам мумкин эмас.

МУТРИБ ХОНАХАРОБИЙ (тахаллуси; асл исми Муҳаммад Ҳасан Ҳожи Табиб ўғли), (1865-Хива-1925) -шоир. Хивадаги Муҳоммад Аминхон мадрасасия таҳсил олган. Мақомчибастакор сифатида ҳам машхур бўлган (Мутриб—созанда, тахаллуси шундан). М.Х.нинг серқирра иктидорини юкори баҳолаган Феруз уни саройга жалб этиб, девонбегилик вазифасига тайинлаган. Бу йилларда М.Х. ёзган ғазал ва мухаммаслар кўплаб баёзмажмуалардан ўрин олган, жумладан, Табибий тузган иккала тазкирада шоир асарларидан кўплаб намуналар учрайди. М.Х. 20-а.нинг 20-й.ларида сарой тугатилгач, Хоразмда пайдо бўлган маҳаллий мат-буотда фаол иштирок этади, «Хоразм хабарлари», «Инқилоб куёши» газ.ларида адабий ходим лавозимида хизмат қилади. Илк шеърларини 1890 й.да ёза бошлаган. Унинг баёз, де-

вон ва мажму-алар орқали 14 минг мисрага яқин ғазал, мухаммас, мусаддас, қасидалардан иборат адабий мероси етиб келган.

М.Х. қолдирган ижодий мерос асосини ишқ-муҳаббат мавзуида битилган ғазал, мурабба, маснавий, мухаммас, мусаддас ва рубоийлар ташкил этади. Унинг хон ва шоир Феруз шаънига бағишланган қасидалари ҳам мавжуд. М.Х.нинг илммаърифатга даъват, хуррият мавзуларида ёзилган шеърлари маҳаллий матбуот саҳифаларида, шунингдек, Хивада 1924 й.да нашр этилган «Юғурмия» тўпламида чоп этилган. Бу туркум шеърларида («Кўрунг эмди халойикка...», «Билинглар, эй халойиқ», «Кўнглума бир турфа сўз келди равон» ва б.) тарғибийташвиқий рух, хитоб, даъват оҳанглари хукмронлик қилади.

М.Х. меросининг асосий қисми 1909 й.да Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Ёқуб — Ҳаррот тартиб берган девон (300 саҳифа)да жамланган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида 2 кичик девони (инв. №903, 906) сақланади. Лаф-фасийнинг Феруз давридаги хоразмлик ижодкорларга бағишланган тазкирасида М.Х.нинг «Шоҳ Комрон» шеърый асари борлиги ҳақида маълумот берилган.

Абдурашид Абдуғафуров.

МУТРИБИЙ, Нойй (тахаллуслари; асл исм-шарифи Мавлоно Султонмуҳаммад Мутрибий Нойй Самарқандий) (1558, Самарқанд — 17-а.нинг 30-й.лари) — шоир, адабиётшунос, ҳатот ва созанда. Форсийда ижод қилган. Самарқанд мактаб ва мадрасаларида ўқиган. Маълумотини ошириш учун Бухорога бориб, замонасининг етук олимлари қўлида таълим олган. 16-а. охирида Самарқандга қайтиб, ижод б-н шуғулланган. М.нинг Самарқандда тузган «Тазкират уш-шуаро» (1605) ва Ҳиндистонда ёзган «Нусхаи зебои Жаҳонгир» (1625) номли адабий ва тарихий асарлари ҳамда «Хотироти Мутрибий» мемуари сақланган. «Тазкират уш-шуаро»да 16-а. 2-ярми — 17-а.

бошларида Ўрта Осиё ва Озарбайжонда яшаб ижод этган 320 нафардан ортиқ шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилган. Асар кириш қисм ва 2 фаслдан иборат. Шоирларнинг номлари абжад тизими асосида жолаштирилган. М. тазкирада келтирилган асарларнинг вазн турлари, бадий воситалари ҳақида ҳам фикр билдирган. Шоирларнинг форсий ҳамда туркий ғазалларидан намуналар берилган. Асар ўша давр адабий муҳитини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

«Нусхаи зебои Жаҳонгир» тазкирасини М. Ҳиндистонда бўлганида (1625—27) ёзиб, Жаҳонгир шохга туҳ-фа этган. Мазкур асар охирига шохнинг таклифи б-н Жаҳонгирнинг ўзи тузган тазкира илова қилинган. Унда 292 шоир ҳақида маълумот келтирилган. М. Самарқандга қайтгач, «Хотироти Мутрибий» асарини ёзган. Унда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасидаги адабиймаданий, сиёсий алоқалар акс этган. М. шеърларидан намуналар турли манбаларда учрайди. «Тазкират уш-шуаро» асари Ўзбекистон ФА Шарқ-шунослик ин-ти фондида (инв. №2253), «Нусхаи зебои Жаҳонгир» ва «Хотироти Мутрибий»нинг Ҳиндистонда кўчирилган нусхаси (1665) Лондондаги Индия оффис кутубхонасида сақланади (инв. №3023).

ЛЛ.Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. (Письменные памятники), Т., 1985.

Бегали Қосимов.

МУТЪА (араб. — вақтинча фойдаланиладиган нарса) — маълум маблағ эвазига қилинадиган муваққат никоҳ. М. асосида шиалик шарияти қози тасдиқлаган расмий шартнома асосида эркакларга вақтинча хотин олишга ижозат беради. М.нинг муҳлати 1 кундан 99 й.гача белгиланиши мумкин. М. никоҳли хотин ва ундан туғилган болалар қонуний хотин ва ундан туғилган болалардан ҳуқуқий жиҳатдан чекланганроқ бўлган. Қиз боллага М. никоҳидан ўтиш тақиқланган.

М. никоҳи шиалик тарқалган хорижий мамлакатларда ҳозир ҳам амалда, лекин у кўпинча яширин қилинади. Аҳл ассунна валжамоанинг тўртгала мазҳабида ҳам М. ҳаром дейилган.

МУФЕЛЬ (нем. Myffel) — печда қиздириладиган буюмни ташқи муҳит ёки ёқилги ёнганда ажраладиган газлар таъсиридан ҳимоялайдиган камера. М. печь ичига жойлаштирилади. Ёниш маҳсулотлари М. ташқарисида ҳаракатланади ва иссиқлик унинг девори орқали ичига ўтади. Ёнилғи (газ) иссиқбардош қувурлар ичида ёнадиган М. ҳам бор. Бунда қувурлар печнинг иш бўшлиғидан ўтказилади. М. ўтга чидамли ғишт (шамот ёки карборунд) дан ёки иссиқбардош металл қотишмалардан ясалади. М. бир текис кизийди, кул ёки курум б-н ифлосланмайди. Қиздирилаётган металлни оксидланишдан сақлаш учун М. маҳсус газ б-н тўлдирилади. М. кичик деталларни термик, кимёвийтермик ишлаш ва б.да ишлатилади. Электр б-н қиздириладиган М. ҳам бор. Ичига М. жойлаштирилган печь муфелли печь деб аталади. Бундай печларнинг иш унумдорлиги — 70—600 кг/соат, иссиқлик сарфи — 5000—7000 кж/г. Камера ичидаги трани 1300° гача етказиш мумкин.

МУФРАДОТ (араб. — битта, ёлғиз) — к. Фард.

МУФТА (нем. Muffe) (техникада) — валлар, тишли ғилдираклар, трубалар, кабелларни бир-бирига улаш учун ишлатиладиган деталь ёки узел. Доимий бириктирувчи М.; бошқариладиган ёки илашма М.; ўз-ўзидан бошқариладиган (автомат) М.; сирпанма М. ва маҳсус М.ларбор. Доимий бириктирув-ч и М.лар воситасида икки бўлак вал бирлаштирилиб, битта яхлит вал ҳрсил қилинади. Бундай М.нинг кўзғалмас, кўзғалувчан (компенсацияловчи) ва эластик (қайишқоқ) хиллари бор. Валларни исталган вақтда улаш ёки ажратиш учун бошқариладиган (илашма) М.лар ишлатилади. Уларнинг қулачокли ёки фрикцион хиллари бор. Уларни

механик, гидравлик ёки электромагнит мосламалар воситасида автоматик тарзда ёки қўлда исталган вақтда узиб-улаш мумкин. Сирпанма М.лар сирпаниш юз берганда, мас, етакланувчи ярим М. етакчи ярим М.дан орқада қолганда ишга тушади. Уларнинг гидродинамик ва электродинамик хиллари бор. Машиналарнинг айланиб ишлайдиган деталларига таъсир этаётган куч ва момент тўсатдан ортиб кетганда уларни сақлаш мақсадида махсус сақлагич М.лар ишлатилади. Валдаги куч ва момент мўлжалдагидан ошиб кетганда, аввало М.нинг болглари синиб, валларни бир-биридан ажратади. Автоматик ишлайдиган сақлагич М.лар ҳам бор. Мас, марказдан қочма М.лар ёрдамида валлар автоматик тарзда уланиб-узилиб туради.

МУФТИЙ (араб. — фатво берувчи), муфт и — мусулмонларда олий лавозимли рухоний. М. диний ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш, талкин қилиш, шариатни татбиқ этиш борасида ҳал қилувчи ҳуқуққа эга. Одатда, унинг фикр ва қарорлари фатволарда баён этилиб, мусулмонлар учун қўлланма ҳисобланади.

Ўзбекистон мусулмонлари идорасига М. бошчилик қилади. У Уламолар кенгаши йиғилишида 5 й. муддатга сайланади.

МУФУЛПА — Замбиянинг марказий қисмидаги шаҳар. Аҳолиси 153 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Т.й. станцияси. Мис қазиб чиқариладиган р-нинг муҳим sanoat маркази. Қора ва рангли металлургия ривожланган. Полиграфия, енгил ва озик-овқат са-ноати корхоналари, портловчи моддалар ва металл буюмлар ишлаб чиқарувчи з-длар, иссиқдик электр ст-яси бор.

МУХАЙЯР (араб. — танлаб олувчи) — ўрта аср Ўн икки мақом таркибидаги шўьбалардан бири. Шашмақом мажму-идаги Ироқ мақомининг ашула булимида М.и Ироқ номли наср йўлида яратилган шўьба мавжуд. Унинг куй мавзуи бир оз ўзгартирилган ҳолда кўплаб мақрм шўьбалари авжларида Мухайяри Чоргоҳ намуди сифатида кенг қўлланади.

М. и Ироқ куйи илк бор Сафиуддин ал-Урмавий томонидан ёзиб олиниб, француз олими д'Эрланже, кейинчалик уни ўзбек мақомшуноси И. Ражабовлар замонавий нота ёзувига кўчиришган.

Ад.: Ражабов И., Мақомлар масаласига дойр, Т., 1963.

МУХАЛИ НҲҲН (1169-1223) -мўғуллар саркардаси. Чингизхоннинг энг яқин 4 сафдоши (Дурбан хулук) дан бири. Чингизхон Шим. Хитойни эгаллагач, М.н.га (1217) Го-ван унвони (Го — мамлакат, ван — шох) бериб, ўзини Хитойдаги ноиби сифатида қолдирган. М.н. жалоийр қабиласинингчат уруғидан бўлган. М.н. Хитойдаги кўплаб шаҳарларни босиб олган. М.н. жасур, мард, ақлли саркарда бўлган. Бир неча бор Чингизхонни кулфатдан омон сақлаб қолган.

МУХАЛЛИС (*Serophularia integrifolia*) — сигиркуйруқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пояси бир нечта. Ҳар бир поя рўваксимон тўпгул б-н тугайди. Барги оддий, чўзик ёки тухумсимон, чети қирқилган. Гули икки жинсли, қизғиш-яшил, косачаси 5 бўлакли. Июнь— августда гуллаб, мева беради. Ўрта Осиёнинг тоғли р-нларида 8 тури учрайди. Ўзбекистоннинг ҳамма тоғли р-нларида чағиртошли қояларда ўсади. Айрим турлари гулширага бой. Манзарали турлари ҳам бор.

МУХАММАС (араб. — бешлик) — шарқ шеърлятидаги шеърлий шакллардан, қофияланиш тартибига кўра тузилган шеър. М.нинг ҳар бир банди 5 мисрадан иборат бўлиб, а—а—а—а—а, б—б—б—б—а, в—в—в—в—а, баъзан эса а—а—а—а—а, б—б—б—а—а тарзида қофияланади. Бандларнинг охирида шоиртахаллуси келтирилади. М. 1бандининг 5мисрасида қофия сифатида қўлланган сўз шу мисра бўйлаб 2—3 марта такрорланадиган намуналари ҳам учрайди (мас, Дилкаш, Комил Хоразмий, Феруз, Муаззамхон ва б. ижодида). М.нинг 2 тури бор: таъби худ (мустақил) ва тазмин (тахмис). Биринчисида бар-

ча бешлик миералар бир муаллифники, иккинчиси (тахмис)да иждокор биронта устоз, замондош шоир ёхуд ўз ғазаллари байтларининг ҳар бирини бешлик бандларга айлантиради. Икки шоир мисралари пайвандидан иборат шеър пайдо қилинади. Ғазалнинг ҳар бир байти олдидан ўзининг уч мисрасини қўшади. М. шоир учун фикр-кечинмаларини чуқурроқ ифодалаш, бо-шқа шоирлар б-н мусобакалашиш, куч синаш, баҳслашув воситаси бўлган.

М.нинг ўзбек шеърлятидаги илк намуналари Ҳофиз Хоразмий ва Гадоий девонларида учрайди. Навоий даврида унинг тазмин намуналари яратилган. М. навислик, айниқса 17-адан бошлаб тез ривожланган. Машраб, Вафойй, Увайсий, Нодира, Махзуна, Мунис, Фуркат, Хиромий, Муқимий ва б. шоирлар мумтоз М.лар яратганлар. М. 20-а. шеърлятида ҳам анъана сифатида давом этди. Мас, Собир Абдулла, Чар-хий каби шоирлар бошқа шоирларнинг ғазалларига М.лар боғлаганлар.

МУХАММАС (муסיқада) - 1) Ўрта аср Шарқ муסיқа назариясида ийқо давра (усул)ларидан бири; 2) Шашмақрм ва Хоразм мақомлари туркумларининг чолғу бўлимларидан ўрин олган асосий қисмлардан бири. М.ларнинг дойра усули давомли ва мураккаб бўлиб, 2/4 ёки 4/4 ўлчовида 16 тактни ташкил этади. Шашмақом таркибида 16 М., Хоразм мақомлари таркибида 10 М. мавжуд. Барча М.ларда бозғўй ва хоналар ҳажми тенг келади. Усули 5 ритмик бўлақлардан ташкил топгани учун (мас, Хоразмда 4+3+2+3+4) М. номини олган бўлса керак. Композитор М. Маҳмудов анъанавий муסיқа ижодиёти қонуниятларидан унумли фойдаланиб камер оркестр учун 2 қисмли «Муҳаммас ва Уфар» 1, 2, 3 асарларини яратди.

МУХАТОВ Вели (Велимуҳаммад) [1916.22.4 (5.5), ҳоз. Ашхобод тумани] — туркман композитори, миллий композиторлик мактаби асосчиларидан. Москва консерваториясини тугатган

(1951). Туркменистон композиторлар уюшмаси раиси (1954—59). Ашхобод консерваториясини проф. (1987). Ижодида туркман халқ муסיқа меросига хос куй-оханглардан кенг фойдаланиб, уларни профессионал маҳорат б-н замонавий ифода воситалари ёрдамида қайта ишлаган. «Туркманча сюита» (1950), «Менинг Ватаним» симфоник поэмаси (1951), «Маҳтумқули хотирасига» симфонияси (1974), «Қонли айирғич ниҳояси» операси (1967) каби йирик асарлар, шунингдек, халқ чол-ғулари оркестри учун поэма, қўшиқ ва романслар, бадиий ва ҳужжатли фильмлар учун муסיқалар яратган. Маҳтумқули номидаги Туркменистон Давлат мукофоти совриндори (1972).

МУХБИР (араб. — хабар берувчи, хабарчи) — 1) тахририят таркибида журналист сифатида хизмат қилувчи ходим; 2) бевосита тахририятда ишламайдиган, аммо оммавий ахборот воситаларида мунтазам иждодий ҳамкорлик қилувчи шахс; 3) бошқа оммавий ахборот воситаларида чиқиш уюштирувчи газ., жур., радио, телевидение тахририяти ходими (жамоатчи М.).

МУХОЛАФАТ, мухолифат (араб. — тескарилашиш, келишмовчилик) — расмий ҳукумат, унинг сиёсати б-н келишмай бошқача сиёсий йўл тутиб, фаолият юритиш. М.нинг мавжудлиги фуқаролик жамиятининг сиёсий маданиятини белгилаб берувчи муҳим хусусиятхисобланади. М. бўлишнинг асосий талаблари қуйидагилардир: ҳокимиятнинг бошқариш, ташкил этиш бўйича ўз дастурига, ўз «команда»сига, ўз фаоли-ятининг ғоявий, мафкуравий асосига эга бўлиш; амалдаги ҳуқуқий нормалар асосида фаолият олиб бориш; ўз да-стурини мафкуравий йўллар б-н кенг жамоатчиликка етказиш; ўз электро-рати (сайловчилар доираси)га эга бўлиш, улар манфаатини кузлаб қонун доирасида курашиш; ҳал қилиниши керак бўлган вазифаларни ечиш учун альтернатив (муқобил) йўлларни тақлиф этиб, унинг

тўғрилигини амалда исботлашга ҳаракат қилиш.

Ҳоз. даврда М.нинг ривожланган шаклини Буюк Британия ва АҚШда куриш мумкин. М. бу мамлакатларда ҳар томонлама қўллаб-қувватланади, унинг раҳбарлари расмий лавозимларга ҳам тайинланади.

Ўзбекистонда М.нинг вужудга келиши, фаолият юритиши учун ҳуқуқий асослар яратилди, бу асослар тобора ривожлантириб борилмоқда. ЎзР Конституциясида «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолафатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадрқимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас» (34модда), деб ёзиб қуйилган. Чунки М.нинг булиши, унинг амалдаги қонун ва тартиботлар доирасида фаоли-ят юритиши жамият ривожига катта қисса қўшади. М. ўзининг ғоялари, таклифлари, дастурлари б-н расмий ҳукумат кўрмаган томонларга ишора қилиб туради. Бунинг натижасида расмий ҳукумат яхшироқ ишлашга, доимо изланиб, олдинга интилишга ҳаракат қилади.

Сайфиддин Жўраев.

«**МУХТАСАРА**» — Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг аруз вази назарияси ҳақидаги асари (тахм. 1521—23). Манбаларда «Му-фассал», «Рисолаи аруз» деб ҳам юритилади. Унда аруз вазидаги барча ютуқ ва камчиликлар кўрсатилган. Бобур арузнинг баъзи ноаниқ масалаларига аниқлик киритди ва уни янги фикрлар б-н бойитди, ўзбек, араб, форс арузларини бир-бири б-н қиёслаб, аруз вазининг 248 турини аниқлади.

Бобур арузда зиҳофлар сонини 44 тага етказди. У тақтиб бобида эски ўзбек тили фонетик меъёрлари асосида На-

войининг «Мезон ул-авзон»ида ишлаб чиқилган арузнинг қонунқоидаларини тизимга солиб, баъзи баҳрлар орасида ўхшашликлар топди ва янги дойра ихтиро қилди. Асарда қўшиқларнинг тархоний, туркий, ўланг, шунингдек, туюқ ва унинг рангбаранг турлари ҳақида янги фикрлар айтилган. Бобур бу асари б-н ўзбек шеъриятида қўлланадиган аруз баҳрларининг қўп янги вазн, зиҳоф ва фаръларини аниқлади. «М.»да рукнлар тўлиқ берилган. Уларнинг сонини аниқдашда талаффуз ҳисобга олинган. «М.» вазнларнинг қўплиги ва уларга берилган изоҳларнинг аниқдиги б-н бошқа асарлардан ажралиб туради. Рисоланинг котиб Ҳожи Муҳаммад Самарқандий кўчирган (1533—34) ягона қўлёзмаси Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Нашрлари: Мухтасар, Т., 1971; Трактат об арузе, М., 1972.

МУХТОРИЯТ — конституциявий ҳуқуқда биронбир ҳудуднинг унга конституция йўл қўйган чегараларида давлат ҳокимиятини мустақил амалга ошириш ҳуқуқи. М. марказлашган тизимдан марказлашмаган тизимга ўтишнинг муайян даражасини билдиради, аммо бу — федератив давлатдагига нисбатан камроқ даражада бўлади. 20-а. бошларида Туркистон жадидлари М. ҳаракатига мустақил давлат тузиш йўлидаги алоҳида босқич сифатида қараганлар ва бу йўлда курашганлар (қ. Туркистон мухторияти). Россияда большевиклар ҳокимият тепасига келгач, дастлаб Туркистон Автоном (Мухтор) Совет Республикасини ташкил қилишди (1918 й. 30 апр.). Ўзбекистон ССР тузилгач, унинг таркибида Қорақалпоғистон АССР (1936 й. 5 дек.дан) бўлган.

М. кенг маънода — биронбир илмий муассаса (мас, ун-т), турли ташкилотларнинг муайян масалаларни ўз ҳолича, мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи.

МУХТОРОВ Абдурахим (1931.1.1, Самарқанд) — кулол, майда шакллар устаси. Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1998). Уста У. Жўрақуловдан хунара ўрганган. 1962 й. дан мустақил

ишлайди. М. Самарқанд кулоллиги (май-да хайкалтарошлик)да мавзули композициялар йўналишига асос солди. Ижодида халқ анъаналарини ривожлантирган. М.нинг асарларида халқ оғзаки ижодига хос жўшқинлик, беғубор ҳазил руҳи ўз аксини топган. Терракота усулида кундалик маиший ҳаёт, халқ оғзаки ижоди манзаралари акс этган миллий ўйинчоқлар (одамлар, хайвонлар ва б.) яратади: «Чойхоначи», «Бешик», «Бозорда», «Фарход ва Ширин», «Улоқ», «Хўжа Насриддин», «Туя ва бўталoқ», «Маш-шоқ ва қиз», «Ота» ва б.

1982 й.дан Самарқанд ш. ўқувчилар уйида кулоллик тўғарагини бошқаради. Кўплаб шогирдлар тайёрлади. М. асарлари б-н республика ва чет мамлакатлар кўргазмалари (Япония, Германия, Швейцария, Москва ва б.)да иштирок этади; асарларидан намуналар республика ва чет мамлакатлар музейларида сақланади. МУХТОРОВ Асрол (1948.21.11, Тош-кент) — ганчкор уста, наққош; Ўзбекистон халқ устаси (1999). Уста Маҳмуд Усмоновцзм хунар ўрганган; устози б-н бирга ишлаб (1966—79), республикадаги жамоат бинолари ва хусусий турар жойларни безашда қатнашади. Республика ўқувчилар ва ёшлар саройидаги ганчкорлик тўғарагига раҳбарлик қилди (1975). 1979 й.дан ганчкорлар бригадасига бошчилик қилиш б-н мустақил фаолиятини бошлади. Фаолиятида ганчкорлик, кулоллик ва наққошликни уйғун ҳолда олиб бориб, безаклар яратди. «Салом» чойхонаси (Қашқадарё), «Дилором» қаҳвахонаси (Тош-кент) ва б. жамоат биноларини ганч ўймакорлиги б-н беади. Тошкент ш.даги Ўзбекистон ташки ишлар вазирлиги, Тошкент ш. хокимияти, «Туркистон» саройи, Байналмилал маданият маркази, Олий Мажлис, Фарғонадаги «Ал-Фарғоний» театри зали ва б. биноларни ганч ўймакорлиги б-н беади. М. кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

Ас: Уста ва шогирд одоби, Т., 1999.

МУХТОРОВ Дилшод Тоҳирович

(1975.4.1, Тошкент) — мерган, халқаро микёсдаги спорт устаси (1997). «Ўзбекистон ифтихори» (2001). Атланта (АҚШ)да бўлиб ўтган жаҳрн кубоги мусобақасида (2001) кичик калибрли тўппонча (МП)дан 50 м масофада ўқ узишда олтин медални қўлга киритди. М. ЎЗМУ нинг амалий мат. факультетини тугатган (1997). Ўзбекистон ФА «Кибернетика» илмий и.ч. бирлашмаси ин-тининг илмий ходими (1997 й.дан). М. Ўзбекистоннинг кўп карра чемпиони (1990—92, 1994, 1997, 1999-2002), Марказий Осиё ўйинлари (1995, 1999) голиби, Осиё ўйинлари (1998, Бангкок) кумуш медали совриндори. Бундан ташқари, бир неча халқаро турнирларда (1991, Львов, 1-ўрин; 1991, Минск, 2-ўрин; 1999, Атланта, 2-урин), Олимпиада мусобақаларида (2000, Сидней, 5-ўрин) муваффақиятга эришган.

МУЦИНЛАР (лот. mucus — шиллик) — гликопротеидларга мансуб углеводоксилли бирикма, шилимшиқнинг асосий таркибий қисми, шиллик мода. Одам ва хайвонларнинг нафас, овқат ҳазм қилиш, сийдиктаносил йўллари шиллик қаватларидаги, шунингдек, жағ ости, тил ости сўлак безларидаги эпителиал хужайраларидан ажралади. Чўзилувчан масса, протеолитик ферментлар таъсирига чидамли. М. оғиз бўшлиғи ва меъдаичак йўли шиллик қаватини турли механик ва кимёвий таъсирлардан сакдайди.

МУЧАЛ, мучал йил ҳисоби — Шарқий ва Марказий Осиёда кенг тарқалган йил ҳисоби. М. асосида миллоддан 2000 йиллар олдин киритилган хитойларнинг циклик календари ётади. 60 йиллик цикл б-н йилнинг номлари қайтариладиган бу тақвим аслида Қуёш — Ой календари (қ. Календарь) бўлиб, у Ойнинг Ер атрофида айланиш даврига (бу давр синодик ой дейилиб, 29,53 суткага тенг) ва тропик йилга (365,2422 сутка) таянади. Йилнинг узунлиги оддий йилларда 12 ойлик бўлиб, 354 кунга, кабиса йилларда эса 13 ойлик бўлиб, 384 кунга тенг. 60 йиллик циклда қайси

йил 12 ойлик, қайсиси 13 ойлик (эмбол-
лисмик) бўлиб келиш тартиби маълум
Ой фазаси (мас, янги ой) йилнинг аник,
бир санасига тўғри келиш даврига (бу
давр 19 йилга тенг бўлиб, унинг ихтиро-
чиси шарафига Метон даври ёки цикли
дейлади) кўра аниқланади. 19 йиллик
циклнинг 2-, 5-, 7-, 10-, 13-, 15- ва 18-й.
ларида 13-ой қўшилиб, қолганлари од-
дий — 12 ойдан иборат бўлади. 20-а.да
ушбу календарнинг 19-йиллик цикллари
боши 1924, 1943, 1962, 1981, 2000 йил-
ларида тўғри келди. Қад. Хитой календа-
рида 60 йиллик циклнинг келиб чиқиш
тарихи қуйидагича. Кдц. да Олам 5 та
— сув, олов, тупроқ, металл ва ёғоч каби
унсурлардан ташкил топган ҳамда улар
ижобий ва салбий хусусиятларни му-
жассамлантирган, деб қаралар эди. Бу 5
унсур ўзининг 2 хусусияти б-н «Осмон
шоҳобчаси» белгилари (цзя, и, бин, дин,
у, цзи, гэн, син, жен, гуй) орқали ифо-
даланган. 60 йиллик циклнинг пайдо
бўлишида ана шу 5 унсур уни ташкил
этувчи кўпайтирувчилардан бири бўлиб,
иккинчиси — 12 эса осмоннинг энг
ёруғ «юл-дуз»ларидан бўлган Юпитер
(Муштарий)нинг йилларида ифодалан-
ган давридан олинган.

Юпитернинг 12 йиллик ҳаракат йўли
30° дан қилиб 12 бўлакка бўлинган (30°х
12=360°) ва ҳар бир бўлагига «ер шоҳоб-
часи» деб аталувчи 12 ойнинг белгилари
(цзи, чоу, ин, мао, чэн, си, у, вэй, шэн, ю,
суй, хай) қўйиб чиқилган. Кейинчалик
милод бошларида бу белгиларга ушбу
хайвонларнинг номлари қўшиб қўйилган:
каламush, сигир, йўлбарс, қуён, аждаҳо,
илон, от, қўй, маймун, товук, ит, чўчка.
Булар Куёшнинг йиллик кўринма ҳара-
кати йўлида жойлашган (зодиак соҳа деб
юритилувчи соҳада) ушбу юлдуз туркум-
лари эгаллаган ҳудудларга мос келади:
Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сум-
була, Мезон, Ақраб, Қавс, Жадий, Далё ва
Хут. Оқибатда қад. хитойликлар «осмон
шоҳобчаси» ва «ер шоҳобчаси» белгила-
ридан ташкил бўлган ва 60 (12х5) йилни
ўз ичига олган циклик жадвалтақвимни

тузганлар. Мазкур тақвимда маълум йил
— «осмон шоҳобчаси»нинг вертикал ус-
туни ва «ер шоҳобчаси»нинг горизон-
тал йўли кесишган катакда жойлашиб,
қўшма — «куён-олов», «маймун-металл»
ёхуд «отсув» каби номлар б-н аталадиган
бўлган ва айнан шу номларга мос ра-
вишда, 60 йилдан сўнггина қайтарилган.
60-йиллик циклга эга бўлган бу тақвим
ҳоз. кунда Хитой, Япония, Корея, Вьет-
нам ва Монголияда қўлланади. Хитой ва
Кореяда «осмон шоҳобчаси»ни ташкил
этган унсурлар иккиламчи — ижобий ва
салбий (баъзан икки жинс — эр ва аёл)
хусусиятларига кўра иккига бўлингани
ҳолда, Японияда улар ёш хусусиятларига
кўра — катта ва кичик ном б-н, Монго-
лияда эса 5 унсур фақат ранглар б-н кўк
(баъзан яшил), кизил, сарик, оқ ва қора
деб қўлланилади (жадвалга к.).

Қад. ёзма манбаларда кўрсатилишича,
М.ни дастлаб Юнон-Бақтрия под-шолиги
даврида (мил. ав. 250—140-

ёхуд 130й.) кўчманчи чорвадор
халқлар яратган, сўнгра Мўғулистон,
Хитой, Япония, Ҳиндистон, Миср, Ироқ,
Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё мамла-
катлари ва б. мамлакатларга Тарқалган.
Бу ҳисобнинг ватани Хитой ва Миср де-
ган маълумотлар ҳам бор. Кишиларнинг
туғилган йилларини хайвонлар номи б-н
аташ одати айрим хайвонларга сиғиниш
асосида келиб чиққан: 12 йиллик ҳисобга
киритилган хайвонлар «хосиятли» ва
«муқаддас» ҳисобланган. Қайси мамла-
катда қандай хайвонга кўпроқ сиғинилса,
шу хайвон мазкур йиллик ҳисобга ки-
ритилган. Мас, Хитойда балиқ ўрнига
афсонавий аждаҳо, Африкадаги баъзи
халқлар орасида балиқ ўрнига тимсоҳ,
Мисрда сичқон ўрнига мушук, от ўрнига
эшак ва ҳ.к. қўлланган. Ўрта Осиё мам-
лакатлари, Мўғулистон, Хитой ва б. мам-
лакатларнинг халқлари орасида турли
буюмларни М. йил ҳисобига киритилган
хайвонларнинг тасвири б-н безаш одат
бўлган. Олтин ва қумушдан илон шакли-
да ишланган биллагузуклар, балиқ ва б.
хайвонларнинг тасвири ўйиб ишланган

мис товоқлар бунга мисол бўлади. Қад. ривоятларга кўра, М. йил хисобидаги ҳар бир йилда муайян воқеақодисалар содир бўлар эмиш. Мас, «илон йили»да курғоқчилик, қимматчилик бўлар, киш совуқ келар, «тўнғиз йили»да эса ёгингарчилик кўп, нархнаво арзон бўлар эмиш. Туғилган боланингтақдири, феъл-атвори ҳам гўё унинг қайси йилда туғилганлигига боғлиқ экан (хусусан, «куён йили»да туғилган ўғил бола яхши киши бўлиб етишиб, фойдали ишлар қилади, узок, бадавлат ҳаёт кечиради ва х.к.).

МУШАК САБЗИ, Мушак 195 - эр-тапишар сабзи нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-тида яхшиланган маҳаллий нав. 1947 й.дан р-нлаштирилган. Барглари бўзранг, баъзан сарғиш-яшил, қалин, майин тукли. Сабзиси шакли калта, учи тўмтоқ, баргларга яқин қисми яшил, ерга қадалиб турган қисми, эти ва ўзагининг ранги сариқ. Уз. 8—13 см, диаметри 3,5—4,0 см, ўзаги кичик, ингичка серсув. Ўзбекистонда етиштирилаётган сариқ сабзилар орасида энг ширини. Вазни 30—43 г, қуруқ модда микдори 14%, қанд 11,9%. Ҳосилдорлиги 190—200 ц/га. Уруғи униб чиққандан сўнг 85—95 кунда пишиб етилади. Ноқулай обқаво шароитида эркаклаб кетишга мойил. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида р-нлаштирилган. Тошкент вилоятида кўп экилади. Озиқ-овқат ва консерва саноатида ишлатилади.

МУШАКЛАР - қ. Мускуллар.

МУШАРРАФ Парвиз (1943.11.8, Дехли) — Покистон давлат арбоби, генераллейтенант (1995). 1975—61 й.ларда Карочи ва Лохурдаги билим юртларида, Буюк Британия Қироллиги Мудо-фаа тадқиқотлари коллежида ўқиган. Покистон ҳарбий академиясини тугатган (1964). 1964 й.дан Покистон қуроли кучлари сафида. 1965—71 й.ларда махсус «Коммандос» батальони, 1991 й.дан пиёда қўшинлари дивизияси, 1995 й.дан корпус қўмондони. 1998 й.окт.дан армия

штаби бошлиғи, 1999 й. апр.дан Покистон қуроли кучлари штаб бошлиқлари Бирлашган қўмитаси раиси. 1999 й. 12 окт.даги ҳарбий тўнтариш натижасида ижрония ҳокими-ят раҳбари. 2001 й. 20 июндан Покистон Ислоҳ Республикаси президенти.

МУШЕЛЬ Георгий Александрович (1909.29.7, Тамбов - 1989.27.12, Тошкент) — композитор, пианиночи, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Москва консерваториясини тугатгач (1936), Тошкент консерваториясида ўқитувчи, проф. (1976). Ўз ижодида Европа композиторлик (мас, М.Равель, С. Прокофьев) мусиқаси анъаналарини давом эттириб, ўзбек мусиқа меросига хос усул ва оҳангларга, шакл ва услубларга ижодий таянган. Ўзбекистонда биринчилар катори симфония (1938), балет, камер мусиқа жанрлари ривожига асос солган. «Фарҳрд ва Ширин» операси (В.Успенский б-н ҳамкорликда, 1957), «Муқимий» (1953), «Равшан ва Зулхумор» (Т.Жалилов б-н, 1957) каби мусиқали драмалар, «Раққоса» (1952), «Вахт гули» (1959), «Кашмир афсонаси» (1961), «Самарқанд ҳақида афсона» (1971) балетлари, 3 симфония, фортепиано ва оркестр учун 6 концерт, скрипка ва оркестр учун концерт, орган асарлари, камер мусиқа (жумладан, «24 прелюдия ва фуга», 1975), романс, қўшиқ, кинофильмларга мусиқалар муаллифи. М. рассом сифатида турли жанрларда 100 дан ортиқ тасвирий асар яратган. Тошкентда М. номидаги ёш мусиқачилар танлови ўтказилади (1994 й.дан).

Ад.: Пеккер Я., Георгий Мушель, М., 1966.

МУШК, ипор, уфор, мускус — ҳайвон ёки ўсимликларнинг ўткир хидли моддаси. Ҳайвон М.и М. безларидан ҳосил бўлади. Ҳайвон ўзи яшаётган ҳудудни белгилашда, ўз турига мансуб бошқа жинсли ҳайвонларни жалб қилишда ва б. ҳолларда кимёвий сигнал вазифасини ўтайди, шунингдек, сувда яшайдиган баъзи сут эми-зувчи ҳайвонларда жуни-

ни мойлашга хизмат қилади. Ўсимлик М.и коврак илдизи, гулхайрилар меваси ва б.дан олинади. Хайвон М.ининг ҳид берувчи моддаси асоси макроциклик кетонлардан, ўсимлик М.иники — макроциклик лактон (тибетолид, амбреттолид) лардан иборат. М.дан парфюмерия сан-атида фойдаланилади. Табиий М. ўрнига кучли хид таратадиган синтетик моддалар (мас, ксилол-М., кетон-М. ва б.) ҳам ишлатилади.

МУШКЕТОВ Иван Васильевич [1850.9 (21).1, Алексеевская станицаси, ҳоз. Волгоград вилояти — 1902.10(23).1, Петербург] — рус геологи ва географи. Петербург кончилик ин-тини тугатган (1872), 1877 й.дан Геология кўмитаси адъюнкт-проф. 1874-75, 1877-80 й.ларда Ўрта Осиёнинг геол.сини ўрганиб, бир неча фойдали қазилма конларини очган. Илмий изланишлари натижасини «Туркистон» асарида (1—2 т., 1886-1906) баён этди. М. Ўрта Осиёнинг геологик ва орографик тавсифини езд. Сирдарё водийсини ўрганди. 1881 й.да Г.Д.Романовский б-н биргаликда Туркистоннинг геологик харитасини тузди. М., шунингдек, Кавказнинг геологик тузилиши, музликлари, минерал сувлари ва фойдали қазилмаларини ўрганди. 1887 и. Верний (ҳоз. Олмаота) ш.да бўлиб ўтган кучли zilzilанинг сабаб ва оқибатларини тадқиқ этди. М. «Физик геология» кўлланмасини ҳам ёзган (1888—91). М. номига Сибирь, Ўрта ва Марказий Осиёда бир қанча географик объектлар (Мушкетов тоғи, Мушкетов музлиги ва б.) кўйилган.

Ас: «Физическая геология» (ч. 1—2, СПб, 1888—91, охирги нашри 1935); Верненское землетрясение 1887, СПб, 1890.

Ад.: Вайнер Л. А., И. В. Мушкетов и его роль познании геологии Средней Азии, Т., 1954.

МУШКЕТОВ МУЗЛИГИ - Марказий Тяньшандаги Сарижаз тизмасининг шим.ён бағрида жойлашган тоғводий музлиги, Сарижаз дарёсининг бош то-

монида, кенглик бўйлаб шарқан ғарбга томон чўзилган. Уз. 20 км чамасида, эни 1—1,8 км, майд. 49,25 км². Музликнинг 5 км узунликдаги пастки қисми морена б-н қопланган. М.м. вақт-вақти б-н балқиб, қуйи томон чўзилади ва кейин яна қисқаради. 20-а.нинг 50-й.лари охирида 2500 м сурилди ва майдони 4 км² га кўпайди. Ҳоз. музлик қисқ-ариб бормоқда. Музлик чеккасидан Адиртўр дарёси (Сарижаз дарёсининг чап ирмоғи) бошланади. И. В. Мушкетов номи б-н аталган.

МУШКУЛОТ, мушкилот (араб. кийинчиликлар, оғирликлар) — Шашмақом таркибидаги мақомларнинг чол-ғу бўлимлари. М. одатдаги тасниф, тар-жеъ, гардун, мухаммас, сақил қисмларидан ташқари, ҳар бир мақомнинг ўзига хос чолғу йўлларидан ташкил топади. Шашмақом таркибида жами 46 та чолғу куй мавжуд. Гардун, мухаммас ва сақиллар шу номли доира усуллари жўрлигида ижро этилади. Ўзбек мусика меросида мақом мажмуаларига киритилмаган, бироқ М. деб номланган туркумли ва туркумсиз чолғу асарлар ҳам мавжуд. Улар йирик шаклдаги халқ куйлари, кўпроқ мақомларнинг чолғу, баъзида ашула йўллари негизда яратилган (мас, «Мушкилоти Сеғох», «Мушкилоти Дугоҳ»), Ушбу М.ларнинг юзага келишида асосан сурнай мақом йўллари усулсиз куй услубининг таъсири катта.

МУШМУЛА (*Mespilus*) — раънодошларга кирувчи мевали дарахт. 2 тури мавжуд: 1) Япон Мхи ёки локва — бу доим яшил ўсимлик ватани — Шарқий Осиё. Дарахт бал. 6—8 м, танасининг ва шохларининг ранги тўққулранг. Барглари йирик, дағал, шакли узун-чок, баъзан овалсимон, учи ўткир, юзаси ялтироқ, япроқнинг остки томони тукли. М. кеч кузда ёки киш бошида гуллайди. Гуллари гулшоодага тўпланган бўлиб, жуда нозик ва хушбўй, ранги очсарик. Мевалари шингил бўлиб, ҳар бир шингилда 12 тадан ноксимон ва, баъзан, думалоқ шаклдаги

мевалар жойлашган. Меванинг юзаси бир оз тукли. Эти серсув, майин, таъми ширин - нордон. Мева таркибида 39% сув, 0,35% протеин, 0,06% мой, 8,95% сахароза, 0,94% декстроза ва 0,26% кул мавжуд. Ҳар бир мева ичида 2—3 тадан йирик уруғи бўлиб, мева оғирлигининг 20—25% ни ташкил этади. Меваси апр. охири — майнинг бошларида пишади. М. дарахти 5—6-йили ҳосилга киради. 8—12 ёшлигида 30—50 кг ҳосил беради. Меваси истеъмол қилинади, консерва са-ноатида қайта ишланади. Уруғидан ликёр тайёрланади, гули парфюмери-яда ишлатилади. 2) Герман М.си ёки оддий М. — бутасимон, баъзан, дарахт шаклида бўлиб, бўйи 3—6 м. Эрон, Кичик Осиё ва Болқон ярим ороллари-нинг сернам зоналарида, Кавказда, Қримда учрайди ва экилади. Шунингдек, АҚШда кам экилади. Ёввойи турларининг новдалари тиканли. Барг шакли лентасимон ёки тухумсимон, гули якка, йирик, ранги ок. Меваси данакча, эти қаттиқ, пишгач юмшайди. Таъми ширин. Мева таркибида 10% канд, 1,1% олма кислотаси, 1,6—11,8 мг% витамин С мавжуд. М.нинг иккалатури ҳам мевали эканларга кирмайди. М., асосан, уруғдан қўпаяди, беҳи ва дўланага пайванд қилиш ҳам мумкин.

МУШОИРА (араб. — шоирлар мусобақаси) — 1) шеърятнинг ўзига хос жанри. Одатда, ижодий ҳамкорликнинг бир кўриниши. Бу жанрда 2 ёки ундан ортиқ шоир шеър айтишади, ижодий мусобақалашади. Шеър бир мавзу, бир вазн, бир хил қофия тизимида бўлиб, улар ғоявий-эстетик ва поэтик жиҳатдан узвий бирикади ва яхлит асарни вужудга келтиради. Фирдавсийнинг машхур қаламкашлар — Унсурий, Асжадий ва Фаррухий б-н М. қилиб, ғолиб чикқани қакида ривоятлар бор. Гўё шу М.дан кейин Фирдавсий «Шоҳ-нома»ни ёзишга киришган экан. Ўзбек мумтоз адабиётида М.нинг машхур на-мунаси Фазлий ва Махзуна (19-а.) ўртасида бўлиб ўтган айтишув (ғазал)дир. М. оғзаки ёки ёзма тарзда яратилиб, халқижодиётида

хам кенгтарқалган. М.га монанд жанр бошқа халқларда ҳам бор (мас, қозок ва қирғизларда «айтисув»); 2) шеърхонлик, адабиётчилар йиғини.

МУШРИКИЙЛИК (араб. - шериклик) — кўпхудоликнинг араб қабилалари ўртасида ислом вужудга келишидан олдин кенг тарқалган содда шакли. Мушрикий қабилалар турли санам, тош ва ҳ.к.га, шунингдек, бир қанча эркак ва аёл худоларга эътиқод қилган. М. тушунчаси Қуръонда худони якка деб эътироф этмай, унинг шериклари бор, яъни худолар кўп, деб тасаввур қилинадиган қабилавий динлар таълимотига нисбатан ишлатилган. Муҳаммад (сав) яккахудолик таълимотини тарғиб қилиб, М.ни қоралаган, ислом таълимоти М.ка қарши кураш жараёнида шаклланган (яна қ. Ширк).

МУШРИФ (тахаллуси; исми Мирзо Қаландар) (? — Исфара — 1825) — шоир ва олим. Қўқон мадрасасида ўқиган. 1818 й.дан Умархон саройида лашкар қозиси вази-фасини бажарган. Муҳаммад Алихон даврида Исфарада қози бўлган. Форсий ва туркийда ижод қилган. Ғазал ва қасидаларида Умархонни мадҳ этган, табиат гўзалликларини тасвирлаган, инсоф ва адолатни улуғлаган. М. Умархон таклифи б-н «Шахномаи нусратпаём» («Ғалабадан хабар берувчи Шокнома») асарини ёзган (1822). Асар Фазлийниж «Умарнома» достони асосида яратилган. Унда Умархоннинг болаликдан вафоти-га қадар ҳаёти акс эттирилган. Асар 19-а. Қўқон адабий муҳитини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. М. шеърларидан намуналар Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон» тазкирасида учрайди. «Рисолайи аскарӣ» китоби ҳамда диний мавзудаги «Далойил улхайрот» асарининг арабчадан форсийга қилган таржимаси хали топилмаган. «Шахномаи нусратпаём» нинг қўлёзмаси Россия ФА Осиё мамлакатлари ин-тининг Санкт-Петербург бўлимида (инв. № 471) сақланади.

Лй.: Қайюмов П., Тазкирайи Қайюмий, Т., 1998.

МУШРИФ (араб. — бошқарувчи) —1) Сомонийлар даврида сарой иш бошқарувчиси (девони М.); 2) Байҳакийнинг маълумотига кўра, ғазнавийлар даврида (11-а.) —а) давлат назоратчисидан тортиб, алоҳида идора ёки муассасани текширувчи оддий назоратчигача бўлган турли даражадаги расмий мансабдор шахс. Унинг вазифаси — иш юритишни кузатиб бориш ва турли хилдаги суниестемолларнинг олдини олиш бўлган; б) подшоҳ хонадони аъзолари, амалдорлар ва айрим кишиларнинг орқасидан яширин равишда кузатиб юриш учун тайинланган махфий жосус (хуфия) ва хабарчи; 3) 12—13-а. ларда Хоразмшоҳлар давлатида молия-назорат бошқармаси (девон ул-ишраф) да хизмат қилувчи амалдор; 4) 16—17-а. ларда Бухоро хонлигида хазинадан бериладиган совғасаломларни ажратувчи, ҳисобга олувчи амалдор; 5) Мирза Бадеъ Девоннинг «Мажмаал-арком» асарида айтилишича, Бухоро амирлигида М. —а) олий давлат назоратчиси (М.и калон); б) амирнинг шахсий котиби; в) 19-а.нинг 50-й.ларига қадар Хива хонлигиш мол, маҳсулот (натура) б-н йиғиладиган солили бошқарувчи амалдор.

МУШТАРИЙ (тахаллуси; исми Саодат) (1810/11, Қўқон — ?) — шоира. Худоёрхон саройида котибалик, муншийлик қилган. Шейрларида кишиларни яхшилик, камтарлик, поклик ва адолатга чақирган. Ижодида дostonчилик ва қиссанавислик етакчи ўринда туради. Шоира халқ оғзаки дostonларининг ёзма шейрий намунасини яратган. «Маликаи Дилором» дostonи оғзаки адабиётдаги «Орзигул» дostonига мазмунан яқин. М.нинг «Маликаи Дилором» дostonи ва халқ кўшиқлари усулида ёзилган ғазаллари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида (инв. № 9922) сақланади.

МУШТАРИЙ (араб.) - Юпитер сайёрасининг арабча номи.

«**МУШТУМ**» — ҳажвий журнал. Тош-кентда ойда 1 марта чиқади.

«М»нинг 1-сони 1923 й. 18 фев.да «Туркистон» газ.га илова (3 минг нусхада), 1924 й.дан «Қизил Ўзбекистон» нашри си-фатида чоп этилган. Жур.нинг 1-сонида унинг ташкилотчиларидан Абдулла Қодирийнинг «Муштум таърифида» деган бош мақрласи берилган. Мазкур мақрлада «М.»нинг йўналиши белгиланган: «Бу «Муштум» зўрлик муштуми эмас, қақлик муштумидир, бу «Муштум» зolimлар муштуми эмас, мазлумлар муштумидир. Шунинг учун бунинг маъноси ҳам бошқачадир...» «М.»га турли даврларда ижод қилган Ғози Юнус, Чўлпон, Ҳожи Муин, Рафик Мўмин, Ғафур Ғулом, Комил Алиев, Абдулла Қаҳҳор, Носир Сайд, Ғайратий, Собир Абдулла, Сайд Аҳмад, Анвар Муқимов, Худойберди Тўхтабоев, Анвар Обиджон ва б. ижодкорлар ўз асарлари б-н иштирок этган. «М.» да чоп этилган кўпгина қажвий асарлар адабиётимизнинг бебаҳо дурдоналарига айланган. Мас. Ғ. Ғуломнинг «Шум бола»си, А.Қаҳдор, С. Аҳмаднинг энг сара ҳажвийлари, Э.Воҳидовнинг «Донишқишлоқ хангомалари», А. Ориповнинг «Жаннатга йўл» драмаси. Юзлаб танкидий мақолалар, фельетонлар жами-ятни турли иллатлардан тозалашда «М.»нинг асосий қуроли ҳисобланган. Халол ва ошкора танкид жамият ва одамлар учун ҳақиқий малҳам булишига эришиш жур.нинг бош мезони ҳисобланади. Жур. ўз фаолиятида турли ижодий шакллардан, жумладан Насриддин Афанди, Алдар Қўса каби халқ оғзаки ижодидаги образлардан кенг фойдаланади. Унинг саҳифаларида му-ҳим воқеаларга бағишланган фельетон, памфлет, ҳажвия, ўртоқлик ҳазиллари ва б. кизиқарли танкидий материаллар ёритилади.

«М.» ўз карикатуралари б-н ҳам машхур. Унинг биринчи расмони Иштван Тулля бўлган, кейинчалик жур.да турли йилларда Т.Мухамедов, Д. Синицкий, М. Воробейников, Н.Иброҳимов, А.Холиқов, С. Субҳонов, А.Қамбаров, С.Салоҳиддинов, Ҳ.Содиқов ва б. ишлади. «М.»га Ғози Юнус, Зиё

Саид, Ф.Ғафуров, Хусайн Шамс, Ж. Махмудов, М. Муҳамедов, Акмал Пўлат, З.Йўлдошев, Мирмуҳсин, Иброҳим Раҳим, Н. Аминов, Максуд Қориев ва б. муҳаррирлик қилган. 1998 й. 28 авг.да жур.нинг ҳафталик иловаси — «Афанди» газ. ташкил этилган. Газ.да даврнинг долзарб муаммолари, танқидий мақолалар ҳам кенг ёритилади. Ҳоз. «М.»нинг бош муҳаррири Ашурали Жўраев (1996 й.дан). Адади 10000 (2003).

Ашурали Жўравв.

МУШУККУЗ - минерал, 1) хризоберилнинг қимматбаҳо хили (цимофан); 2) кварцнит яшилроқ, кулранг, оч сарик рангли, асбест ва б. толали ҳамда игнасимон минераллар қўшилган хили. Ипаксимон товланади. Қаттиклиги 7; зичлиги 2,6 г/см³. Безак тошлари си-фатида ишлатилади. Сайкал берилганда йўл-йўл товланади. Ўзбекистонда ҳозирча топилмаган.

МУШУКЛАР (*Felis*) — мушуксимонлар оиласига мансуб йиртқич сут эмизувчилар уруғи. Бўйи думғаза қисмида яғринига нисбатан баланд. Тирноқлари тўлиқ тортилади. Евросиё, Африка, Шим. ва Жан. Америкада тарқалган; 30 тури, жумладан, Ўзбекистонда 6 тури (силовсин, қорақулоқ, тўқай мушуги, манул, қум мушуги, ёввойи мушук) бор. Куйиқиш даврида эркаклари баланд овоз б-н миёвлайди ва бир-бири б-н уришади. Йилига 2 марта 1—7 тадан бола-лайди. Янги туғилган боласининг кўзи юмукбўлади. М.нинг кўпчилик турлари майда сут эмизувчилар (кемирувчилар) ва қушлар б-н, Суматра М. и ўсимликлар меваси, балиқчи М., асосан, балиқ б-н озиқланади. Айрим турларининг (мас, силовсин) мўйнаси қимматбаҳо. Ливия М.и кенжа тури барча хонаки М.нинг наел боши ҳисобланади. Хонаки М. кемирувчиларни кириб, фойда келтирса, қушларни еб зарар келтиради. 7 тури ва 4 та кенжа тури Халқаро Қизил китобга, Ўзбекистонда учрайдиган барча турлари ҳам Қизил китобга киритилган (яна қ. Хонаки мушуклар).

МУШУКСИМОНЛАР (*Felidae*)

-йиртқич сут эмизувчилар туркуми оиласи. Катталиги ҳар хил. Боши юмалоқ, думи одатда узун. Оёқлари нисбатан узун, бармоқларида юради. Олдинги оёқлари 5 бармокли (1бармоғи бошқаларидан баландроқда жойлашган), орқа оёқлари 4 бармокли. Тирноқлари юрганида оёғи ичига тортилади (ге-пардларда тортилмайди). Йиртқич, тунда фаол ҳаёт кечиради, йиртқич тишлари яхши ривожланган, озиқ тишлари ўткир киррали. Жунни одатда қисқа, ҳар хил рангли. 4 уруғ (йирик мушуклар, мушуклар, қор қоплонлари, гепардлар), 36 тури Австралия ва Антарктидадан ташқари барча қитъаларда тарқалган. Ўзбекистонда 8 тури (ирбис, гепард, силовсин, қорақулоқ, тўқай мушуги, манул, қум мушуги, ёввойи мушук) яшайди. Кўпчилиги йилига бир марта 1—7 тадан бола туғади. Ўлжасига пана жойда пойлаб туриб ташланади. Кўпчилик тури тутқинликда ҳам кўпа-яди. Айрим турлари мўйнаси учун овланади; чорвачиликка қисман зиён келтиради. 15 тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

МУШУКТИРНОҚ (*Astragalus corrugatus*) — дуккакдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт. Поясининг уз. 5—15 см, тубидан шохланади. Барги тоқ, патсимон мураккаб. Гули бинаф-ша ранг, тўпгули шингилсимон. Дуккагининг уз. 2—4 см, эни 2—2,5 мм, ёйсимон эгик, учи илгаксимон кайрилган, мушукнинг тирноғини эслатади (номи шундан олинган). Уруғи 14—20 та. Апрельда гуллаб, майда уруглайди. М. Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё ва Қорақалпоғистоннинг қумли ерларида ҳамда тоғ ён бағирларида тарқалган.

МУШУКЎТ, сассиқматал (*Adonis parviflora*) — айиктовондошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт. Бўйи 50—60 см. Барги патсимон, туб барглари қисқа бандли, поядагилари бандсиз. Гули майда, қизғиш. Меваси шохларининг учида.

Ўзбекистонда тоғ этакларида ва адирларида, экинлар орасида, ташландик

ерларда ва йўл ёқаларида усади. Апрельда гуллайди, июнда мевалайди. Поя ва баргларида сапонин, гликозидлар бор. Бу моддалардан тиббиётда турли касалликларни даволашда фойдаланилади.

МУШУКҚУЙРУК (*Alopecurus*) - буғдойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик, баъзан бир йиллик ўсимликлар туркуми. Бошוקлари бир гулли; меваси — гул қипиғи б-н бирга тўкиладиган донча. 50 га яқин тури маълум. Иккала ярим шарнинг мўътадил ва совуқ иқлимли минтақаларида, тропик тоғли р-нларда ўсади. Кўпчилигидан ем-хашак тайёрланади. Ўрта Осиёда яйлов мушук куйруғи вахуппак кўп тарқалган.

МУШФИҚИЙ Абдурахмон (1525-Бухоро —1588) — шоир. Бухоро мадрасаларида таълим олган. 1564 й.гача Бухорода яшаган. 1568—72 й.ларда Самарқанд ҳокими Султон Саид саройида китобдор бўлган. 1572—73 й.ларда Ҳиндистонда Акбаршоҳ саройида, 1578 й.дан Бухоро амири Абдуллахон саройида хизмат қилган ва «Малик уш-шуаро» унвонини олган. М. бой адабий мерос қолдирган. Шоирнинг ҳажвия, ғазал ва қасидалари «Девони мутоибот», «Девони ғазалиёт», «Девони касоид», «101 тугун» («Саду як бувад») қабиларда жамланган. М. гўзаллик ва муҳаббат хақида «Эрам боғи», шунингдек, «Соқийнома» ва «Жаҳоннома» каби поэтик асарларни яратган. М. асарлари халқ орасида кенг тарқалган ва унинг узи ҳам Мулла Мушфиқий номи б-н тожик халқ латифалари қахрамониغا айланиб кетган.

Ад.: Бертельс Е.Э., История персидской и таджикской литературы, М., 1970.

«МУШФИҚИЙ» — ҳажвий журнал. «Овози тожик» газ.га илова тарзида Самарқанд ш.да 2 ҳафтада 1 марта чиққан. Жур. дастлаб 1926—29 й.ларда «Мулла Мушфиқ» номи б-н аталган. 1930 й.да қайта ташкил этилиб, «М.» номи б-н 1937 й.гача мунтазам чиқиб турган. Жур. номи форстожик тилида ижод қилган бухоролик шоир Абдурахмон Мушфиқий (1525—88) номи б-н боғлиқ бўлиб, у ли-

рик шеърлар б-н бирга халқнинг тузнасибасига шерик бўлган, инсофсиз, диёнатсиз, риёкор кишиларни фош этувчи ичакузди шеърлар ҳам ёзган. Шунинг учун ҳам Мулла Мушфиқий номи тожик халқ латифалари қахрамониغا айланиб кетган. Жур.да, асосан, самарқандлик ва бухоролик тожикзабон ёзувчиларнинг ҳажвий асарлари босилган. Ҳожи Муин жур.га масъул котиблик қилган.

МУЪИНИДДИН НАТАНЗИЙ (14-а 2-ярми — 15-а. боши) — тарихчи олим. Эроннинг Исфохон вилоятидаги Натанз қасабасидан. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарида ёзишчи, 15-а. бошларида Шерозда Мирзо Искандар саройида Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий каби шоирлар б-н бирга М.Н. ҳам яшаб, ижод қилган. 1414 й.дан Ҳиротда яшаган. Бизгача М.Н.нинг форс тилида ёзилган «Мунтахаб уттавориҳи Муъиний» («Муъинийнинг сайланма тарихи») номли асари етиб келган. Бу асар энг қад. замонлардан Амир Темур вафотигача бўлган даврдаги Марказий Осиё ва б. бир қатор ўлкалар тарихига бағишланган.

«Мунтахаб уттавориҳи Муъиний»нинг қўлёзма нусхалари Англия, Франция, Россия ва Эрон кутубхоналарида сақланади. Асарнинг илмий жиҳатдан аҳамиятли бўлган сўнгги қисмлари (асосан, 13—14-а.лар тарихи) матни француз шарқшуноси Жан Обен тарафидан 1957 й.да Техронда чоп қилинган. Шунингдек, асардан айрим парчалар француз, рус ва ўзбек тилларида таржима қилиниб, турли тўпламларда нашр этилган.

Лд.: Аҳм едов Б. А., Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Т., 1991; Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида, Т., 1996; Амир Темур жаҳон тарихида [2нашри], Т., 2001.

МУЪТАЗИЛИЙЛАР (араб. — ажралиб чиққанлар, узоклашганлар) — исломдаги илоҳиёт оқимларидан бири. 8-а. ўртасида Араб халифалигида вужуд-

га келган. Асосчилари Восил ибн Ато (699—748) ва Амир ибн Убайд (761 й. в.э.). Улар ўз гуруҳи б-н устозлари Хасан ал-Басрий (728 й. в.э.) мактабидан ажралиб чиққан.

М. Куръонни диний ҳақиқатнинг манбаи деб эътироф этади, уни сўзма-сўз эмас, мажозий талкин қиладилар, ривоятларга кўр-кўрона ишонишга қарши чиқадиладар. М. қадарийларнинг инсон ирода эркинлиги ҳақидаги таълимотини ривожлантирдилар ва асосладилар. Улар 9-ада ўзларининг ақидалар тизимини яратдилар. Бунгача исломда давлат дини ва барча учун маж-бурий деб эътироф этилган ягона ақидалар тизими бўлмаган. Чунки, дастлабки икки юз йиллик давомида ислом турли фикр, мактаб, мазҳаб, ҳуқуқий фирқалар йиғиндисидан иборат бўлган. Шунингдек, халифалар диний, сиёсий муҳолафатдаги ҳаракат (хорижийлар, шиалар ва б.)га қарши курашувчи мафкуравий курулга зарурат сезаётган эди. Шунинг учун халифа Маъмун (813—833) М. таълимотини давлат дини деб эълон қилди. Халифа фармони б-н барча қозилар, ило-ҳиётчилар, амалдорлар шу эътиқоддами, йўқми, синаб кўрилди. М. ақидаси (хусусан, Куръоннинг яратилганлиги)ни тан олмаганларни ишдан бўшатди, ҳатто ўлим жазо чорасини қўллади. Махсус жазо муассасаси — «михна» ташкил этди. Аммо, мажбурий чораларга қарамасдан М. таълимоти халифаликда умуман қабул қилинмади, халифа Мутаваккил даври (847—861)да эса М. таълимоти «шаккоклик» деб эълон қилинди. М. ақл-идрокни ило-ҳиёт асоси деб эътироф этган, тасав-вуфни инкор этишга уринган, ўзларини яққахудолик (тавҳид) ва адолат (адл) тарафдорлари, деб атаган. М.нинг асосий ғоялари вақти келиб шиа илоҳиётчилари томонидан ўзлаштириб олинди. М. кейинчалик Ироқ ва Эронда 11 — 12-а.ларга, Ўрта Осиёда 13—14-а.ларга келиб йўқолиб кетган. Унинг охириги вакилларида бири Замахшарийдпр.

Ад.: Хусниддинов З., Ислом:

йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

МУҚАДДАС

ЖОЙЛАР

қадамжолар — диндорлар муқаддас деб ҳисоблайдиган ва сиғинадиган жойлар. Булар — пайғамбар, шайх, эшон, авлиёлар номи б-н боғлиқ ҳисобланган ва зиёратгоҳга айланиб кетган шаҳар, макбара, чашма, дарахт, тепалик, гор ва б.дир. М.ж. турли динларга эътиқод қилувчи ҳамма халқларда, кўпгина шаҳар ва мамлакатларда бор. Бунга Имом Бухорий (Самарқанд вилояти), Баҳоуддин Нақшбанд (Бухоро ш.), Занги ота (Тошкент вилояти), Аҳмад Яссавий (Туркистон ш.) дафн этилган жойлар ва б.ни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Исломда Макка ва Мадина, шиаларда, шунингдек, Карбало ва Нажаф ш.лари умумий М.ж. ҳисобланади ва зиёрат қилинади. Ҳиндлар учун Ганг дарёси, яхудийлар, христианлар учун Қуддус ш. муқаддас саналади.

МУҚАДДАС КИТОБЛАР

илоҳий китоблар — муайян динда муқаддас ва илоҳий ҳисобланадиган китоблар. Буддизмда Трипитака, ҳиндуйликда ведалар ва упанишадлар, христианликда Библия, яхудийликда Тавропг, исломда Куръон шундай китоблардан ҳисобланади. Ислом дини таълимотига кўра, Аллоҳ ўтган пай-гамбарларнинг баъзиларига саҳифалар, баъзиларига эса китоблар нозил қилган. Улар 100 саҳифа ва 4 китобдан иборат. 100 саҳифадан 10 саҳифани Одам (ас) га, 50 саҳифани Шис (ас)га, 30 саҳифани Идрис (ас)га, 10 саҳифани Иброҳим (ас)га юборган. Мусо (ас)га Тавротни, Довуд (ас)га Забурни, Исо (ас)га Инжилни ва Мухаммад (са-в) га Куръонни нозил қилган. Куръондан бошқа М.к. ва саҳифалар бир йўла бир дафъада нозил қилинган, деб ҳисобланади. Куръон Жаброил орқали 23 й. мобайнида оят-оят, сурасура шаклида юборилган. Диний ақидага кўра, Аллоҳ бандаларининг руҳий ва моддий аҳволларини яхши билган ҳолда ҳар бир пайғамбарга унинг умматларига муносиб

хукмлар баён этилган китоб ва саҳифалар юбориб турган. Улар ўз даврида умматлар учун ҳидоят манбаи бўлган. Ислом таълимоти бўйича, Куръ-он Аллоҳнинг қиёматгача ҳукми ўзгармайдиган, тилларда ва дилларда сақланиб қоладиган охирги китобидир.

Абдулазиз Мансур.

«МУҚАДДАС РИМ ИМПЕРИЯСИ» - ўрта асрлардаги империя (962—1806). Герман қироли Оттон I томонидан Шим. ва Ўрта Италия (Рим б-н бирга) бўйсундирилгач (962 й.), ташкил топган. «М.Р.и.» таркибига: Чехия, Бургундия (Арелат), Нидерландия, Швейцария ерлари ҳам кирган. Бу империя герман зодагонларининг манфаатини ҳимоя қилган ва босқинчилик сиёсати олиб борган. «М.Р.и.» 11—13-а.ларда Рим папалари б-н инвестирура ҳуқуқини олиш, Италияга ҳукмронлик қилиш учун курашганлар. Ўттиз йиллик уруш (1618—48)дан кейин император ҳокимияти номигагина сақланиб қолган. Наполеон I нинг ғалабаси ту-файли «М.Р.и.» нинг бир қисми забт этилиши ва Ғарбий Германияда бир қанча ҳудудий ўзгаришлар қилиниши охирги император Франц II ни тахтдан воз кечишга мажбур қилган. Шундан сўнг «М.Р.и.» расман тугатилган.

МУҚАДДАС УЧЛИК, троица — 1) христианликнинг асосий ақидаларидан бири. Унга кўра, худо моҳиятан ягонадир, лекин у 3 қиёфада намоён бўлади: ота-худо, ўғил-худо (Исо Масих), муқаддас рух-худо. М.у. ақидаси 1- (325 й.) ва 2- (381 й.) Жаҳон соборида расмийлаштирилди. Кўп секталар рационалистик мавқедан туриб уни инкор этдилар; 2) христианликнинг асосий байрамларидан бири. Пасхадан кейин 50кунни нишонланади. Бу байрам шу кунни апостолларга «муқаддас рух» тушиши шарафига белгиланган.

МУҚАДДАСИЙ, Мақдисий (тўлиқ исм-шарифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал-Муқаддасий) (946/947, Қуддус - тахм. 1000) — араб географи, сайёҳ. Мусулмон Шарқ-ининг

деярли барча мамлакатларида бўлган. М. ўзининг шахсий кузатишлари ва ўзидан олдинги салафларининг асарларини ижодий ўрганиши натижасида ўзининг «Аҳсан аттақосим фи маърифат ал-ақолим» («Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма») асарини ёзган. Асарнинг иккита таҳрири мавжуд. Биринчи таҳрир (986 й.) Сомонийларга, кейингиси (989 й.) Фотимийларга бағишланган. Асар муқаддима ва 2 қисмдан иборат. 14 та бобида Араб халифалигига кирувчи вилоят (ёки регион)ларнинг географик ҳолати, табиий шароитлари, йирик шаҳарлари, меъморий ёдгорликлари, аҳолиси, хўжалиги, қарвон йўллари, урф-одатлари, солиқ ва жарима турлари, ҳар бир мамлакатнинг машҳур кишиларига доир аниқ маълумотлар берилган.

Асарнинг кейинги бобларида аҷам мамлакатлари (Хуросон, Сейистон, Мовароуннаҳр) тавсифланган. «Аҳсан аттақосим» Ўрта аср Шарқ мамлакатлари, жумладан, Ўрта Осиё ҳамда Закавказье халқларининг ижтимоий-иқтисодий, тарихий ҳамда маданий ҳаётига оид аниқ маълумотлар келтирилганлиги б-н бошқа географик асарлардан фарқ қилади ва шу мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий тарихини ўрганишда муҳим манбадир. Асарнинг немисча матни 1877 й. де Гуге томонидан Лейденда нашр этилган. 1906 ва 1967 й.ларда асар қайта нашр қилинган.

Ад.: Крачковский И.Ю., Изб. соч., т.4, М.—Л., 1957; Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары: [т.2] — Арабские источники X—XII веков, М.—Л., 1965; Б. Аҳмедов, Ўзбекистон тарихи манбалари, Т., 2001.

МУҚАДДИМА (араб.) — адабийбадий, илмий, муסיқий асарлар ва б.нинг бошланиш қисми. Хусусан, адабийбадий асарлардаги М.ларда айрим ҳрлларда муаллифларнинг ижтимоий ва эстетик қарашлари баён қилинади. Мас, Навоийнинг ўз шеърий девонларига ёзган 2 машҳур М.сида буюк шоирнинг таржи-

маи ҳолига, ижоди тарихига, замонаси ҳақидаги фалсафий карашларига оид маълумотлар бор. М. баъзан ижодкорнинг тарғиботчиси, асарни нашрга тайёрловчи шахслар томонидан ҳам ёзилади. Бу анъана ўзбек адабиётида ҳам мавжуд (яна қ. Дебоча).

МУҚАЛЛИД (араб. — тақлидчи) — ўзбек анъанавий театрининг жанри; шу жанр ижроچиси. Мшаклидаги томошаларда қуш ва ҳайвонларга тақлид қилинган, ҳаётдаги баъзи кишилар хулқ-атвори, қизик воқеалар кулгили тарзда акс эттирилган. М. 3 хил: ҳажвий М.лар («Хум ўғриси», «Қиморбозлар», «Судхўр акам жон беради»), пародиялар («Улоқчилик», «Келин тушди», «Ёғоч полвон», «Новвойлик»), пантомималар («Кийик ўйин», «Тўрғай», «Бедана ўйин»). М. томошаларида нутқдан кўра ижрочи масхара-боз ва қизиқчининг сахнавий ҳаракати, ҳолатлари, юз ва кўз ифодалари муҳимроқ. М. жанри жуда қадим замонларда шаклланган. Навоий даврида у яхши тараққий этган. Хожа Дехдор, Гиёсиддин Муҳаммад, Абдулла Девона каби М.лар ўтган. 19-а.нинг 2-ярми — 20-а.нинг бошида Зокир эшон, Тўла мас-хара, Мизроб масхара, Одил дупиёза, Ризо куюк қабилар М. жанрида катта ютуқларга эришганлар. Шўролар даврида Хоразм масхарабозлари (Матчон Бакай, Бобосари, Ҳайитбой масхара-боз ва б.) шуҳрат топдилар. 20-а.нинг сўнги ва мустақиллик йилларида бу жанр анъаналарини Мирзабек Холмедов, Ҳоживой Тожибоев, Обид Асомов ва б. давом эттириб келмоқда.

Муҳсин Қодиров.

МУҚАННА (тахм. 719, Марв яқинидаги Коза қишлоғи — 783, Шаҳрисабз) — Мовароуннаҳрда Араб халифалиги ҳукмронлигига қарши кўтарилган озодлик ҳаракатининг бошлиғи (8-а.нинг 70—80-й.лари). Асл исми Ҳошим ибн Ҳаким бўлиб, Наршахийнинг ёзишича, у кўп ўқиган, ғо-ят зийрак бўлиб, кимёгарлик, сеҳр ва тилсим илмларини ўрганган. Араб, форс тил-

ларини яхши билган. Бир кўзи кўр, боши кал ва башараси хунук бўлганлигидан боши ва юзига кўк парда тутиб юрган. Шунинг учун ҳам «Муқанна», яъни «Никобдор» лақаби б-н машҳур бўлган. Яъкубийнинг тасвирлашича, М.ни Ҳошим ул-аъвар, яъни бир кўзли Ҳошим деб ҳам атаганлар. М. ёшлик чоғида кудунгарлик (матоларга оҳор берувчи) касби б-н шуғулланган. Хуросон ноибларидан Абу Муслим даврида сарҳанглик (кичик лашкарбоши) ва Абдулжаб-бор Аздий даврида (757—759) эса вазирлик даражасига кўтарилган. 759 й.да Хуросон амири Абдулжабборнинг халифага қарши исёнида қатнашгани учун зиндонга ташланган. Бир неча йилдан сўнг зиндондан қочган. 769 й.да М. Марвга қайтиб келган, шу йилдан бошлаб умрининг охиригача Моваро-уннаҳрда Араб халифалигига қарши кўтарилган халқ ҳаракатига бошчилик қилган (қ. Муқанна кўзғолони). У маздакийлик таълимотини тарғиб қилган. Кўзғолон мағлубиятга учрагач, ўзини олов ёниб турган тандир ичига ташлаб, ҳалок бўлган. Ҳамид Олимжон М. жасоратига бағишланган «Муқанна» (1943) драмасини, Садриддин Айний «Муқанна исёни» (1944) тарихий-адабий очеркини ёзган.

МУҚАННА КЎЗҒОЛONI

Моваро-уннаҳрда Араб халифалигига қарши кўтарилган халқ озодлик ҳаракати (8-а.нинг 70—80-й.лари), Муқанна раҳбарлик қилган. Кўзғолончилар оқ кийим кийганлари учун «оқ кийимликлар кўзғолони» номи б-н ҳам машҳур. Кўзғолонда дехқонлар, қишлоқ хунармандлари ва маҳаллий бойларнинг бир қисми қатнашган. Муқанна Маздактаълимотининг давомчиси сифатида ижтимоий тенгликни кенг тарғиб қилганлиги таъсирида кўзғолончилар иктисодий тенгсизлик ва ўлкада араблар куқмронлигига қарши кураш бошлаганлар. Муқанна ўзига қароргоҳ қилиб Сом тоғидаги қальани (Шаҳрисабз ш. яқинида) танлади. Самарқанд, Бухоро, Кеш, Наршах ш.лари кўзғолон марказига

айланган. Халифа Мансур 775 й.да Жаброил ибн Яҳёни Озарбайжондан катта ҳарбий куч б-н Мовароуннахрга. юборган, аммо Жаброил кўзғолончилардан енгилган. 10 минг аскар б-н Жаброилга ёрдамга юборилган Уқаба ибн Салим биринчи марта Кеш ва Самарқандда Ғарича бошлиқ, иккинчи марта 14 минг аскар б-н Термиз яқинида Сархама ва Кайёки Ғузий бошлиқ кўзғолончилар томонидан тормор келтирилди. Натижада Нахшаб ва Чағогаён вилоятлари кўзғолончилар қўлга оғдди. Кўзғолон 776 й.дан Бухоро воҳасида кучайиб кетди. Наршах қалъаси кўзғолончиларнинг кўрғонига айлангилрилган. Бунда «оқ кийимликлар»нинг катта қисми тўпланган. Шу йили Наршах қалъаси яқинида «оқ кийимликлар» б-н араблардан Бухоро амири Хусайн ибн Маоз ва Самарқанд ноиб Жаброилнинг бирлашган қўшинлари ўртасида 4 ой мобайнида жанг бўлди. Жангда «оқ, кийимликлар»нинг қўли баланд келди, аммо сон жихатдан кўп бўлган араб қўшинлари Наршах қалъаси девори остидан узунасига 50 газлм ла-ҳим кавлаб, уни қулатгач, қалъага бостириб кирганлар. Қалъа ичида давом этган шиддатли жангларда кўзғолончилар енгилган, кўзғолон бошлиқларидан Ҳаким ибн Аҳмад ва Ҳашвийлар ўлдирилган. Наршахдаги кўзғолон бостирилгач, араблар асосий кучни М.к.нинг маркази бўлган Самарқанд ва Кешга ташладилар. Халифа Маҳдий 777 й.да М.к.га зарба бериш учун Нишо-пурга келди. Хуросон ноиб Маоз ва Ҳирот амири Сайд Хараший бошлиқ катта қўшин Самарқандга юборилди. Кўзғолончилар б-н бўлган жангда араб қўшинлари мағлубиятга учради. Натижада Маоз Хуросон ноиблигидан истеъфога чикди. 2 йиллик тўкнашувлардан сўнг Самарқанд таслим бўлди. Сўнгра арабларнинг бирлашган қўшинлари Муқаннага қарши ташланди. Наршах ва Самарқандда «оқ кийимликлар» енгилгач, маҳаллий бойлар соткинлик қилиб, арабларга ёрдам бера бошладилар. Улар араблар б-н бирга МуқаннанингСом

тоғидаги истеҳкомини қамал қилишда қатнашдилар. Узоқ давом этган қамалдан сўнг тинкаси қуриган муқанначилар таслим бўлдилар. Муқаннанинг укаси Қабзам 3000, Сом кўрғони мудофаасига кўмондонлик қилаётган Сархама 3300 кишилиқ кўшини б-н Сайд Харашийга таслим бўлдилар. Аммо, арабларга таслим бўлишни истамаган Муқанна ўзини ёниб турган тандирга ташлаб ҳалок бўлди.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1991; Ўзбекистон тарихи, Т., 1997; Қаримов Ш., Шамсутдинов Р., Ваган тарихи, Т., 1997.

Нуриддин Мусаев.

МУҚАРНАС (араб.) — меъморий безак тури; равокли коса (уя)чаларнинг устма-уст жойлашишидан ҳрсил бўладиган мураккаб шакл. Меъморликда асоси 4,6,8 бурчак бўлган мехроб, таҳмон, токча ва б.нинг тепа қисмини гумбаз, ярим гумбаз кўринишига келтиришда, бинолар девори б-н шифти оралиғи, устунлар бошас ва б.ни безатишда кенг қўлланилади. Дастлаб содда шаклга эга бўлган, кейинроқ мураккаб кўринишга кирган ҳамда безак мақсадларида ишлатила бошланган. М. ишланадиган жойига қараб ҳар хил мураккабликда бўлади. Эгри сиртга эга бўлган равоқчаларнинг учлари олдинга чиқарилиб, юқори қатор учун таянч ҳрсил қилинади. Тарвда бу равоқчалар кўпинча тенг томонли учбурчакни беради, 2 ва ундан ортик равоқчалар турли бурчаклар остида ўзаро бирикиб косачалар ҳосил қилади. М.нинг пастдан кўриниши ва чизмаси гириҳга ўхшаганлигидан уни ҳамми гириҳ (гириҳнинг чўзилгани) деб ҳам аталади. Гириҳ қатый конунга асосланганлиги учун тақсим асосини ташкил этган юлдузлар ва б. хандасий шаклларни наққош ўз ихтиёри б-н ўзгартира олмайд; мужассамотни тенг бўлақларга бўлиб, шундан бир бўлагига тақрорла-нувчи нусха (тақсим) чизади. Кенг маъ-нода М. шакли жихатидан бир неча кўринишга эга: шарафа, М. (тор маъ-

нодаги), калла М. ва ироқи М. Шарафа равокли косачалар қаторлари горизонтал йўналиш бўйича такрорланишидан ҳосил бўлади. Тор маънодаги М.нинг ўзи икки кўринишга эга: равокли косачалар қаторлари вертикал ўқ атрофида ичкарига қаратиб 180° (пешток, тоқча ва б. да) ва 360° (гумбазда) айлангирилиши натижасида ҳосил қилинади. Шарафалар қаторлари б-н гумбаз ва ярим гумбаз қаторлари ўртасида фарқ бор, яъни шарафада косачалар қатори ўзгармайди, гумбаз ва ярим гумбаз қаторларида косачалар ўлчамлари ўзгармаган ҳолда косачалар сони пастдан юқорига томон камайиб боради. Косачалар қаторлари ташқи томонга қаратиб вертикал ўқ атрофида 360° айлангирилиши натижасида калла М. (боша) ҳосил қилинади. М.нинг энг мураккаб тури — ироқи М.; М.нинг бошқа турларида равокли косачалар томонлари вертикал (тик) тарзда шаклланса, ироқи М.да қия бўлган ҳолда шаклланади. Ироқи М. нисбатан кейинроқ 16—17-а.ларда тарқалган.

Ўзбекистон ҳудудида М. илк бор Тим қишлоғидаги Араб ота мақбараси (997 й.)да қўлланилган. Фиёсиддин Коший «Муфтаҳул қисоб» асари (15-а.) да М.ни аниқ ва равшан таърифлаган; унинг сўзича, М. «уя(косача)лар поғона (қатор) ларидан ташкил топган ёпма-дир..., у адлаъ (яъни қирра)лардан ҳосил бўлади...». Бу б-н Коший М.нинг икки асосий аломати — қирра (равокча)лар ва поғона (қатор)ларини кўрсатиб берган. М. теурийлар даври меъморлигида кенг қўлланилган. Бухородаги Мир Араб, Абдулазизхон, Самарқанддаги Улуғбек мадрасаларида, Амир Теуур мақбараси, Шохизинда ансамбли ва б.да М.нинг ажойиб намуналари яратилган.

М. замонавий бинолар меъморлигида ҳам қўлланади. Мас, Тошкент куранти, Навоий театри ва б. биноларда М.дан фойдаланилган. Тошкентдаги Хотира майдонидаги калла М., Алишер Навоий, Шаҳидлар хотираси хиё-бонларидаги гумбазлар остидаги шарафалар,

Самарқанддаги Имом Бухорий меъморий мажмуи ва б. кўп биноларда М. анъаналари давом эттирилмоқда.

Хайрулла Пулатов, Шуҳрат Рейембаев.

МУҚАРРИБУН (араб. — яқинлаштирилганлар) — Куръонда тўрт бош фаришта (Жаброил, Азроил, Микоил, Исрофил)нинг умумий номи. Ислом ақидаларида улар Аллоҳга энг яқин фаришталар деб таърифланади.

МУҚАТГА (араб. — кесик парчалар) — ёғоч бўлақларидан йиғилган безак, нақш (қадама нақш); я на к. Хотамқори.

МУҚИМИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли) (1850 — Кўкон —1903.25.5) — шоир ва мутафаккир. Ўзбек демо-кратик адабиёти асосчиларидан. Отаси тошкентлик, онаси Ойшабиби хўжандлик бўлиб, Кўконда яшаганлар. М. бошланғич маълумотни маҳалласидаги мактабда олган. Онаси Муҳаммад Аминхўжада шеърятга ҳавас уйғотган. М. Кўкондаги Нодира бино қилдирган «Мохлар ойим» мадрасасида, сўнг Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиган (1864—65; 1875—76). 1876 й.да Кўконга қайтгач, ер қурилиши маҳкамасида мирзалик қилган. 70-й.лар охирларида Кўконга қайтган ва ижод б-н шуғулланган. Отаси вафотидан сўнг моддий ахволи оғирлашгач, «Ҳазрат» мадрасасининг кичик бир ҳужрасига кўчиб ўтган (1885), бутун умри қашшоқликда кечган. Бир неча бор Тошкентга са-ёҳат қилган (1887—88, 1892), Тошкентдаги янгиликлар б-н танишган. Тош-кент маданият ва адабий ҳаётини чуқур ўрганган. Алмаий, Нодим каби илғор руҳдаги ижодкорлар б-н алоқа боғлаб, ижодий ҳамкорлик қилган. М. яшаб ижод этган давр адабий ҳаёти мураккаб эди. Бундай муҳит М. ижодига кучли таъсир кўрсатди. Ижодининг илк даврида қисман шаклбозлик унсурлари, санъатпардозлик майлларига берилиш ҳам учрайди. Лекин тезда бу хил анъаналардан воз кечиб, жамиятдаги иллатларга,

эскилик ақидаларига танқидий назар б-н қаради. Навоий, Жомий, Низомий ва Фузулийдан ўрганди, улар ғазалларига мухаммаслар боғлади. Жомийни ўзига устоз билди. Ўзбек, форс мумтоз шоирлари анъ-аналарини давом эттирди. Ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг вужудга келиши ва шаклланиши М. номи б-н боғлиқ. У бошлиқ Фуркат, Завқий, Аваз, Комил каби илғор фикрли шоирлар ўзбек адабиёти тарихида янги саҳифа очдилар. М. лирикаси чуқур оптимизм б-н суғорилган, каётийлик ушбу лириканинг асосий ва етакчи хусусиятларидан. М. реал муҳаббатни, инсонни қуйлаган. Шеърларининг туб моҳиятини инсон кечинмалари, севинч ва аламлари, истак ва армонлари, курашлари ташкил этган. Уларда дўстлик, садоқат, самимият, вафодорлик, сабот ва матонат улуғланган ва булар орқали шоир кишиларда яхши хусусиятларни тарбиялашга интиланган. Адолатли ва бахтли замонни орзу қилган, шундай кунлар келишига ишонган («Келур охир сени ҳам йўқлағудек бир замон яхши» ва б.). Ҳасрат, шикоят, норозилик мотивлари мавжуд бўлган шеърларида ҳам келажакка ишонч, фаровон ҳаёт ҳақидаги орзу-идеаллари акс этган.

М. дунёқараши ва интилишлари б-н муҳит ўртасидаги зиддият унинг ижодида танқидий йўналишни майдонга келтирган. Бу унинг ҳдживиётида кўпроқ акс этган. Ҳажвиёти мазмунан сагира ва юморга бўлинади. Сатираларида чор амалдорлари, айрим маҳаллий бойларнинг кирдикорлари очиб ташланган («Танобчилар» ва б.)- («Сайлов»), «Дар мазамати замона» ва б.да ўлкага кириб келатган капиталистик ва ғайриахлоқий муносабатлар ҳамда уларнинг оқибатлари кўрсатилган. Баъзан, ўша даврдаги ҳукмрон қарашларга эргашиб, Дукчи эшон ҳақида ҳам ҳажвий асарлар ёзган («Ҳажви ҳалифай Мингтепа»).

От, арава, лой, пашша, безгак каби мавзуларда 30 га яқин ҳажвий асар яратган. Уларда шоир турмушнинг қолоқ ва чиркин томонлари, ижтимо-

ий онгдаги нуқсонлар устидан қулган, мустамлакачилик азоби, харобаликни захархандалик б-н тасвирлаган («Девонамен», «Кўсамен» «Ҳайрон қилди лой», «Паш-шалар», «Шикоятчи безгак» ва б.). Бошқа бир қатор ҳажвийларида жамият ҳаётидаги ўзгаришларга янгича муносабат акс этган («Таърифи печ», «Ароба курсин», «Лой» ва б.).

М. ўзбек адабиёти га ишчилар мавзу-ини олиб кирди, типлар галереясини яратди («Московчи бой таърифида», «Воқеаи Виктор» ва б.). Турли шаҳар ва қишлоқларга қилган саёҳатлари та-ассуротлари асосида 4 қисмли «Саёҳатнома» асарини ёзди. Асар енгил, ўйноқи вазнда ёзилган, 4 мисрали бандлардан ташкил топган. Унда халқтурмушининг оғирлиги, қишлоқларнинг вайронлиги реалистик тасвирланган. Шоир яхшиликни маъқуллаб, гўзалликни мадҳ этган, камчиликлар устидан қулиб, танбех берган, ёвузликни, турли иллатларни танқид қилган. М.нинг наср ва назмдаги мактублари эпистоляр адабиёт намунаси ҳисобланади. 10 шеърый, 20 га яқин насрий мактублари сақланган. Шеърлари қўлёзмалар, баёзлар, 20-а. бошларида литографияда нашр қилинган китоблар, Тошкент ва Петербургда босилган вақтли матбуот саҳифаларида бизгача етиб келган.

М. ижодини ўрганиш, асарларини тўплаш ва нашр эттириш у ҳаёт давридаёқ бошланган. Дастлаб Остроумов «Девони Муқимий» тўпланини (Т., 1907) нашр қилган, сўнг 1910,1912 й.ларда «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи б-н асарлари тўплами босилган. Кейинги даврларда Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Зарифов, Ҳ. Ёқубов, Ҳ. Раззоқов, Ғ. Каримов, А. Хайитметов ва б. М. ижодини тадқиқ этганлар. Шеърларидан намуналар чет тилларга таржима қилинган. Қўқонда уй-музейи ташкил этилган. Фарғона вилоятидаги шаҳарча, Тошкент кўчаларидан бири, Ўзбек давлат мусиқали драма театри М. номи б-н аталади. Шоир ҳақида Собир Абдулла «Мавлоно Муқимий» романи ва

«Муқимий» драмасини яратган. М.нинг аксарият ғазаллари ашулага айланган.

Ас: Асарлар тўплами [2жли], Т., 1960—1961; Асарлар, Т., 1974.

Ад.: Ёкубов Х., Ўзбек демократ шоири Муқимий, Т., 1953; Зарифов Х., Муҳаммад Амин Муқимий, Т., 1955; Каримов Ф., Муқимий. Ҳаёти ва ижоди, Т., 1970; Каримов Ф., Ўзбек адабиёти тарихи, 3-китоб, Т., 1966, 1975, 1987.

Суннатилла Аҳмедов.

МУҚИМИЙ — Фарғона вилоятишн шаҳарча (1989 й.дан). Қўқон шаҳар кенгашига қарашли. Аҳолиси 7,4 минг киши (2003), асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Яқин т.й. станцияси — Қўқон. М.дан вилоятмаркази (Фарғона)гача 100 км.

М. Янги Қўқон кимё 3-дининг қурилиши муносабати б-н 1982 й.да Қўқон ш.дан жануброқда йўлдош шаҳарча сифатида вужудга келган. М.нинг асосий саноат корхонаси — спирт 3-ди (экологик сабабларга кўра фаолияти тўхтатилган минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи кимё 3-ди спирт и.ч.га ихтисослаштирилган). Шаҳарчада умумий таълим, мусиқа мактаблари, кутубхона, поликлиника, савдо, маиший ва маданий шохобчалар мавжуд. М. худудидан Фарғона — Яйпан, Сарикўрғон — Сўх йўллари б-н тугашган Қўқон — Сарикўрғон автомагистралари ўтган.

МУҚИМИЙ ТЕАТРИ, Муқимий номидаги Ўзбек давлат мусиқали драма театри — Ўзбекистоннинг йирик театрларидан бири. 1939 й. 30 ноябрда комик актёр М. Мироқилов ташаббуси б-н Республика комедия ва сатира театри сифатида ташкил этилиб, фаолиятини «Бурунги козилар ёки Майсаранинг иши» (Ҳамза) спектакли (реж. М. Мироқилов) б-н бошлаган. Ижодий гуруҳ 45 кишидан иборат бўлиб, Миршоҳид Мироқилов

— бадий раҳбар, Ф. Умаров, Б.Хўжаев

— реж.лар; М. Кузнецова, С. Хўжаев, А. Бакиров, М. Ёкубова, М.

Холмуҳамедов, А. Болтаев, О. Фаёзова, А. Юсупов, У. Абдуллаев, М. Ғофуров, М. Мирғолипов, З. Шерматова сингари актёрлар ташкил этди. «Ўжар хоним» (Лопе де Вега), «Ошиқлар» (Б. Халил), «Қозихона» (Ғ. Ғафуров) каби спектакллар театрнинг дастлабки спектакллари бўлди.

1940 й. театр мусиқали драма ва комедия театри номи б-н қайта ташкил бўлди. Т. Жалилов — бадий раҳбар, А. Азимов — бош реж. этиб тайинланди.

Театрнинг биринчи катга иши «Тоҳир ва Зухра» (С. Абдулла; Т. Жалилов, 1941) мусиқали драмаси бўлди. Халқ бадий анъаналарига яқинлиги б-н ажралиб турган бу спектаклнинг ютуғи миллий мусиқа мероси намуналарида ва Т. Жалиловнинг ўзига хос оригинал куйларида намён бўлди. 2-жаҳон уруши даврида театр ўзбек халқининг фронт орқасидаги мардонавор меҳнати ва жасорати хақида хикоя қилувчи «Қурбон Умаров» (С. Абдулла, Чустий; Т. Жалилов), «Қасос» (Ш. Туйғун, А. Умарий; Ю. Ражабий, Б. Надеждин), «Офтобхон» (К. Яшин; Х. Тўхтасинов) каби спектакллар б-н ўз репертуарини бойитди. Ўша йиллар сахналаштирилган «Нурхон» (К. Яшин; Т. Жалилов) ўзбек мусиқали драма жанрининг юксак намунасига айланди.

Урушдан кейинги йиллар театр репертуарида кичик мавзуларга мурожаат этиш, сохта жўшқинлик кайфияти етакчилик қилди. Спектакллар сахналаштириш ва ижро маҳорати жиҳатидан анча саёзлиги натижасида театр мавқеи анча тушиб кетди ва кўпгина ижодкорлар театрни ташлаб кетди. 40-й.ларнинг охири — 50-й.ларнинг бошларига келиб театр ҳаёти анча жонланди, чунки театр 1948 й. Тошсовет номидаги Янгийўл мусиқали драма театри б-н бирлаштирилди ва театр жамоаси янги бинога кўчиб ўтди.

Театрнинг ижодий таркиби Р. Ҳамроев (1959—76 й.лар бош. реж.), Х. Умаров, М. Исроилов, У. Қорабоев, М. Орифбоев, кейинчалик С. Пўлатов, Б. Ихтиёров, Х. Шарипов, М. Ихтиёрова, Н. Пўлатова,

Ф. Аҳмедов, Т. Назарова, М. Миртолипов, В. Райкова каби актёр ва реж.лар б-н мустаҳкамланди. Натижада «Алпомиш» (С. Абдулла; Т. Жалилов), «Фарҳод ва Ширин» (К. Яшин; Ю. Ражабий, Г. Мушель), «Муқимий» (С. Абдулла; Т. Жалилов, Г. Мушель),

«Сурмахон» (Б. Раҳмонов; Т. Жалилов, Л. Степанов), «Рав-шан ва Зулхумор» (К. Яшин; Т. Жалилов, Г. Мушель) сингари спектакллар б-н театр ўз мавқеини кўтариб олди.

50 — 60-й.ларга келиб мусиқали драмалар яратишда нафақат бастакорлар, балки композиторлар ҳам фаол қатнаша бошладилар. «Олтин кўл» (Уйғун; М. Левиев), «Ватан ишқи» (Ш. Саъдулла, З. Фатхуллин; С. Бобоев), «Тошболта ошиқ» (Х. Ғулом; М. Левиев), «Момо ер» (Ч. Айтматов; И. Акбаров), «Нодира» (Х. Раззоқов; К. Жаб-боров, С. Ҳайитбоев) ва б. шулар жумласидан. Бу спектакллардан кейин турли мавзудаги асарларни мусиқий ва сахна талқинини ҳал этишда театрнинг ижодий имкониятлари кенглиги намоён бўлди. Шу даврда яратилган энг яхши спектаклларнинг сахна юзини кўришида Маннон Уйғур, Я. Бобожонов, М. Муҳамедов, З. Қобулов, Э. Юнгвальд-Хиль-кевич, Р. Ҳамроев, М. Миртолипов каби реж.лар, Ф. Шамсутдинов, Н. Гинзбург, Ф. Назаров, Г. Дони-ях сингари дири-жёрлар, Г. Визель, Ш. Шорахимов, З. Ғойибов, П. Коваль ва б. рассомлар, В. Губская, Е. Барановский, Н. Гордон, Р. Ваҳобов, Р. Каримова каби балетмейстерларнинг хизматлари катта бўлди. Ички кечинмаларни етказиш б-н бирга хонандалик ва драматик маҳорат уйғунлиги Х. Аҳмедов, М. Фафуров, Ф. Раҳматова, Э. Жалиловалар ижросида, ифода воситаларининг хис-туйғуга тўлаллиги, бир образдан иккинчи образга тез ута билиш санъати Л. Саримсоқовада, бетакрор колорит, ўзига хос халқ юмори б-н йўғрилган ижро С. Хужаевда, киноя, яхлитлик, ижро маданияти Х. Умаровда ало-ҳда ажралиб турди.

70—80-й.ларга келиб театрнинг му-

вафқиятли спектакллари асосан тар-жима асарлардан иборат бўлди. «Қонли тўй» (Гарсия Лорка; И. Акбаров), «Режа» (Р. Тагор; М. Бафоев), «Прометей» (Ю. Марцинкявичус; М. Бафоев), «Жон қизлар» (К. Шанғитбоев, К. Бой-сеитов; А. Муҳамедов), «Малиновкада тўй» (Л. Юхвид; Б. Александров), «Момо ер» (Ч. Айтматов; И. Акбаров), «Ун иккинчи кеча» (У. Шекспир), «Хонума хоним» (А. Цагарели; Г. Канчели) каби мусиқали драмалар шулар жумласидан.

Мураккаб фалсафий мавзулар ёритилган бу спектаклларда мусиканинг роли кутарилиши б-н бирга хор, балет Муқимий театри биноси. вазифалари кенгайтирилди, метафора, символика, шартли театр кулланмаларидан кенг фойдаланилди, шунингдек, бой сахна композицияси, образлар талқинида мусиқий куп овозлилиқ кулланилди.

1972 й.дан театр Ўзбек давлат мусиқий театрига айлантирилди. «Зулдир» (А. Иброҳимов; М. Бафоев), «ҳийлаи шаръий» (Р. Гунтекин; М. Маҳмудов) каби сатирик комедияларда мусиқада ҳам, актёрлар ижросида ҳам ҳазил-мутойиба, узига хос уткир киноя, истехзо устунлик килди. Лекин 70—80-й.лар тажрибаси шуни курсатдики, театр репертуари ўша даврда яратилган адабий асарлардан анча орқада қолиб кетди. Сахна ривожланиши жуда паст бўлиб, мураккаб мавзулардан қрчилди, маиший комедиялар яратишга, бир хил қолиддги спектакллар сахналаштиришга эътибор қаратилди. Бунга катта авлод урнига келган ёш ижодкорларнинг мустақил ижодга ҳали тайёр эмасликлари сабаб бўлди.

80-й.лар охири — 90-й.ларнинг бош-ларида театр репертуарини кўпроқ эртак ва афсоналар эгаллади. «Гул ва Навруз», «Юсуф ва Зулайҳо», «Туяқуш бояқиш», «Шайтон ва муридлар» кабилар шулар жумласидан. Шунингдек, долзарб мавзулар, қайта қуриш ва қайта қуришдан кейинги давр ёритилган спектакллар ҳам сахналаштирилди. Лекин спектаклларда ижтимоий ҳодисалар чуқур таҳлил

қилинмаган ҳолда, юзаки ҳал этилди. Замонавий маиший мавзу мусикали комедиялар («Куёвлар конкурси», «Дилафрузга 4 ошиқ» ва б.) б-нгина чегараланиб қолди.

1993—94 й.лар театр репертуари «Бир кам дунё» (Т. Юнус, А. Юнус), «Тўйлар муборак» (Ў. Ҳошимов, О. Мухтор; М. Махмудов), «Тошкентга саёҳат» (Б. Дар-веш; Н. Халилов) ва б. мусикали комедиялар б-н бойиди. Бу спектаклларда халқ лирик куйлари, ҳазил, ўйинбоп кўшиқлар асосий ўрин тутди. Ўша йилларда сахналаштирилган «Нодирабегим» (Т. Тўла; Ф. Олимов), «Ҳар кимки вафо қилса» (Х. Муҳаммад; А. Исмоилов, С. Хайитбоев, М. Отажонов) каби спектаклларда тарихий мавзуга қайтиш, миллий маданиятимиз ривожига катта ҳисса қўшган йирик тарихий шахсларни гавдалантиришда театр сифат жиҳатига алоҳида эътибор берди.

1995—97-й.лар «Фотима ва Зухра» (Ў. Умарбеков; Ф. Олимов), «Оқибат» (Р. Маъдиев; Б. Умиджонов), «Девона» (Р. Маъдиев, Ф. Олимов) ваб. спектаклларда реалистик аъналар таъсирчан мелодрамалар б-н уйғунлашиб кетди.

Кейинги йилларда сюжет чизиғи ҳазил-мутойиба, кизикчилик, актёрнинг янги топилмалари б-н қоришиб кетган «Бу қандай бало» (Э. Юсуфалиев; Н. Халилов), «Суперқайнона» (С. Исмоилов; Ф. Олимов), шунингдек, «Туйдан кейин томоша» (Шукрулло; Н. Норхўжаев), «Тақдир» (Р. Маъдиев; Б. Лутфуллаев), «Ўлдинг, азиз бўддинг» (Х. Хурсанов; Ф. Олимов) каби бир қанча муваффақиятли спектакллар сахналаштирилди.

Бугунги кунда театр изланишда, ҳаракатда, Ф. Раҳматова, М. Ихтиёрова, С. Пўлатов, Н. Пўлатова, Д. Сафоева, М. Ёқубова, М. Қаюмова, А. Мирзаевалар б-н бир қаторда Р. Солиҳов, Т. Бекназаров, М. Салимов, Т. Пиржонов, Х. Тўхтаев, З. Бойхонова, Б. Холмирзаев, М. Бекжонова, А. Бекжонов, Н. Рустамов, Г. Рустамова, Д. Узоқов каби ёшлар ҳам театрнинг етакчи актёрларидир.

Театрнинг бош реж.и — Баҳодир Назаров, бош дирижёр — Жўра Ортиқов, бош балетмейстер — Шоқир Аҳмедов.

М.т. биноси қад. ва замонавий меъморлик услубларини ўзаро уйғунлаштириш асосида барпо этилган (1943, безаклари —1951, меъморлар Д. Хазанов, В. Тихонов; муҳандис А. Рабинович; халқ усталари Ю. Мусаев, М. Қосимов, Уста Ширин, Ш. Ғофуров, Уста Мўмин ва б. қатнашган). Бош тарзи 3 равокли, пештоқли, тепаси шарафали. Пештоқнинг 2 ёнига ганҷқори панжарали намоён ишланган. Уста Юсуфали даҳлиз залларини қобирғали гумбазлар б-н қўтарган, устунлар орасига устма-уст равоқлар ўрнатиб, интерьерни ганҷ ўймақорлигида безатилган. Уста Мўмин томоша зали деворига узум ва унинг барглари тасвирини ганҷга ўйиб ишлаган, фойесида эса гуллаётган ўрик дарахти тасвирланган. Томоша зали 800 томошабинга мўлжалланган. Мустақиллик йилларида театр илк бор реконструкция қилинди.

Марфуа Ҳамидова.

МУҚИМОВ Комил Муқимович (1940.14.2, Бухоро вилояти, Ғиждувон тумани) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физикамат, фанлари д-ри (1988), проф. (1989). Ўрта Осиё унт-ида (1957—61) ўқиган ва Москва унт-ини тугатган (1964). Тошкент унтининг физика кафедрасида ўқитувчи, доцент (1967-75), оптика кафедраси мудири (1975—92), физика ф-ти декани (1990-92). 1992 й.дан Бухоро унти ректори. Илмий ишлари магнитооптика, ферро-, ферримангнетик диэлектрикларда магнитооптик ҳодисалар ва б.га оид. Унинг изланишлари тусфайли магнит ҳодисалар физикаси соҳасида янги — «қучли магнит майдонида нодир элементлар магнитооптикаси» илмий йўналиши яратилди.

Ас: Магнитооптика в прозрачных редкоземельных диэлектриках, Т., 1999.

МУҚОБИЛ САРВАРАҚ, контртитул — китоб саҳифасининг чап томонида жойлашган қўшимча сарварақ. М.с. одатда, кўп жилдли нашрлар, туркум ёки йи-

рик асарлар ва ш.к.да берилади. Унда бутун нашрга теги шли маълумотлар, агар таржима китоб бўлса, таржима қилинган тил (оригинал)даги маълумотлар (китоб номи,

муаллифи, тахрир ҳайъати аъзолари ва б.) ёзилади. Мас, кўп жилдли ушбу Ўзбекистон миллий энциклопедияси М.с.ида нашрнинг Бош тахрир ҳайъати аъзолари рўйхати берилган.

МУҚОВА — китоб, альбом, журнал, дафтар ва ш.к.ни яхлит қилиб бириктириб турувчи устки қисми. М.да нашрнинг номи, муаллифлари ёзилади, турли безаклар ишланади. М. китоб блокини кай даражада ушлаб туришига қараб, олд ва орқа, туб (қоришок) томонларга ажралади. М. нинг жузланган варақлар сарбандига бириктирилган қисми М. сарбанди дейилади. М. томонлари картон ва б. хом аш-ёлардан тайёрланиб, сиртига чарм, қоғоз, мато ва б. сирилади; ичига қоғоз ёпиштирилиб китоб блокига бирлаштирилади. М.лар юпка, қаттиқ (қалин), юмшоқ бўлиши мумкин. Юпка М. қоғоздан иборат бўлиб, уни тайёрлаш нисбатан осон ва арзон бўлганлиги учун, одатда оммавий китоблар, рисола, жур.ларда фойдаланилади. Қалин М. мустаҳкам бўлиб (1—9 рақамли турларга эга), китоб ва нашрларни яхши сақланишини таъминлайди. Булардан 5- ва 7рақамли М.лар кенг ишлатилади. 5рақамли М.да томонлари (картон)га қоғоз сирилиб, М. сарбандида алоҳида материал (мат) б-н уланади; дарсликлар, сиёсий, илмий, адабий асарларда кўп қўлланади. 7рақамли М.да томонларига сирилган материал (чарм, лидерин ва б.) М. сарбанди б-н яхлит тутатиб кетади; энциклопедиялар, йирик илмий ва бадиий асарлар нашрида қўлланади. Юмшоқ М.да картон ўрнига қалин букилувчан қоғоз ишлатилади. М. яхши сақланиши учун жилд (суперобложка) кийгизилади.

Ўзбекистон ҳудудида қадимдан қўлёзма китоблар тайёрлаш ривожланган. Бу қўлёзма китоблар М.си, асосан чарм, шунингдек, қоғоз, матодан тай-

ёрланган. М.га ёзувлар битилмаган. М. марказига вертикал чизиқ бўйлаб йирик ва майда турунж (медальон)лар жойлашган, атрофи нафис ислимий нақшлар б-н ҳошияланган. Китоб М.ларини шу усулда безаш 20-а.гача давом этган (яна қ. Муқовасозлик).

МУҚОВАСОЗЛИК, муқовачилик, саҳхофлик — китоб, журнал ва б.ни муқовалаш касби; матбаа жараёнларидан бири. Муқовалаш китоб блокини ишлаш (жузланган дафтарларни тикиш, елимлаш, пресслаш, уч томонидан текислаб кесиш), муқова гилофони тайёрлаш (ғилофни йиғиш, унгатасвир ва матгни тушириш) ва муқовани китоб блоки б-н бириктириш каби жараёнлардан иборат. Бу жараёнлар поток линияларда машиналар ёрдамида амалга оширилади.

М. қад. соҳа бўлиб унинг юзага келиши ёзув ва қоғознинг ихтиро қилиниши б-н боғлиқ. Ўрта Шарқда ўрама қўлёзмалар ўрнини кодекс (яъни ало-ҳида жузланган ва муқоваланган) қўлёзмалар эгаллаши б-н боғлиқ ҳрлда ривожланган. Исломи динигача бўлган тарихий манбаларга кўра муқовага қимматбаҳо хом ашёлар (чарм, парча, шойи, жавоҳирлар) ишлатилган. Ўрта Осиё учун намуна вазифасини ўтаган муқовали араб китоблари (7—11-а.лар) қатъий кўринишга эга бўлиб, босма усулида оддий хандасий нақшлар б-н безатилган. Шарада энг қимматли қўлёзма китобларга қўшимча қопқокли чарм муқова ҳам ишланган. Ғарб қўлёзма китобларига эса алоҳида қулф вазифасини ўтовчи илгак-безак сифатида яратилган. Айрим муқоваларда китобни, ёзувни улугловчи шеърий парчалар зарб этилган. 16-а.да Византия муқовалари Шарқ ва Ғарбда умумий бўлган турунж (медальон) мужассамотли муқова учун намуна вазифасини ўтаган. Мўғуллар истилосидан кейин Темурийлар ҳукмронлиги даврида М. ривожланди, муқовани безаш усули янада такомиллашди, 15—16-а.ларда юксак даражага кўтарилди: турунжли мужассамотлар нафис нақш безаги, ўймагули ҳамда бўёқларининг уйғунлиги б-н

бойтилди; бўяма ўсимликсимон нақшли муқовалар юзага келди, улар ёрқин бўёқларда ишланиб, лок б-н жило берилди. Бу кўринишдаги муқова барча тарихий, бадиий адабиётлар муқоваларида ўз ифодасини топган. 15—16-а.ларда жидд нақшлари устига олтинкумуш югуртирилган. Бу даврда яратилган ажойиб чарм муқовалар (жумладан, Алишер Навоий девон ва дostonлари кўлёмаларига ишланган чарм муқовалар) Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида мавжуд.

18—19-а.лар Ўрта Осиё М.ида кўлёмалар муқоваси икки қалин картон қопқоқ ҳамда текис тубдан (баъзан қуйи қопқоққа бириктирилган ва кўлёмани ташқи таъсирдан сақловчи қўшимча қопқоқдан) тузилган. Муқованинг филофини тайёрлашда турли (кўй, эчки, от, эшак ва б.) тери қопламалардан фойдаланилган, улар рангдорлиги б-н ажралиб турган. 17-а., айниқса, 18-а. да Бухоро, Қўқон хонлигида М.да аралаш муқовалар (чармдан қопқоқнинг ён томонларини бирлаштирувчи адип сифатида фойдаланилган), Хива хонлигида қора рангли сипо чарм муқовалар, шунингдек ярим чарм муқовалар ҳам кенг ишлатилган. Бу соҳада ижод этган кўплаб саҳхофлар номи сақланиб қолган. Муқова қопламаси учун сирти локланган ўсимликсимон нақшли папьемаше (мағзи сохта), гулдор мато, айрим ҳоллардагина ёғоч (чинор), қуйма кумушдан (мўътабар китоблар, мас, Қуръ-онда) фойдаланилган. Муқовага китоб номи ёзилмаган, уларга нақшли безак (вертикал ўқ бўйлаб жойлаштирилган турунжларнинг турлича мужассамоти) ва содда айланма чизикли хошиялар ифодалилик бахш этган. Муқовалардаги «лола» нақш орасига уста номи ва яратилиш тарихи битилган. Расмлар босма усулида ба-жарилган ёки тасвир яратилиб устидан лок юритилган. Бухорода зардўзлик б-н безатилган муқовалар ҳам учрайди. 19-а. охири —20-а. бошларида кўқонлик муқовасозларнинг ишлари машхур бўлган: усталар мисдан ўзига хос безакли

махсус шаклли «муҳр» қолиплар тайёрланган; муқо-ва қопқоғи ва муқованинг ички томони ҳам шу қолипларда безатилган, қопқоқ сирти муқова қопқоғининг безак шаклига мослаб тузилган. Форзацнинг жимжимадор «бута», ўсимликсимон ва хандасий нақшлари «абрбанди» усулида безатилиб, баъзан форзацлар безагида муқова безагидаги хошиялар такрорланган.

М. иши 1930- й.ларгача ҳунармандлик усулида давом этган. Шу усулда тайёрланган Навоий асарлари ва б. кўлёмза китоблар ҳозиргача сақланган. Китобат санъатини қайта тиклашга бўлган ури-нишлар самарали яқунланди: 70—80-й.ларда кўлёмза китоб яратиш анъанаси, шу жумладан, муқова, муқова безаги, анъанавий М. ҳам қайта тикланди.

Абдумажид Мадраимов.

МУКОМ (мақом сўзидан) — уйғур мумтоз мусикасининг асосий жанри. Рок, Чаббият, Мушовирак, Чаригях (Чоргох), Панжигях, Ўзхол (Уззол), Ажам, Ушшак, Баёт, Нава, Сигях ва Ироқ деб номланувчи 19-а.да шакл топган 12 М. туркуми мавжуд. М.ларнинг ҳар бири муайян мавзу б-н боғлиқ чолғу, ашула ва ракс куйлари туркумидан иборат йирик шаклдаги асарлардир. Ҳар бир М. ўзига хос пардада ижро этилиб, муқом боши, чўнг нағма, дoston нағма (дoston марғули б-н) ва машрап нағма қисмларидан ташкил топган. М. боши ва чўнг нағмадаги ашула йўллари, асосан, мумтоз (Навоий, Залилий, Нозимий, Ҳувайдо, Машраб ва б.) шо-ирларнинг ғазаллари б-н айтилади. Дoston нағмаларнинг ашула йўллари уй-ғур дostonлари қўшиқларига ҳамоҳанг бўлиб, уйғур халқ лирик-эпик асарлари матнлари б-н ижро этилади. Машрап нағмаларнинг куй-оҳанглари тўйсайил, давра (машрап)ларда ижро этиладиган раксбоп қўшиқлардан иборат. М.лар ижросида ҳофиз (М.боши), ашулачи ва созандалар гуруҳи (қолган қисмларда) ҳамда раққосалар гуруҳи (Машрап нағма) қатнашади, асосан, танбур, сато, дотор, рубоб, чанг, дап (до-

ира), най каби мусиқа чолғу асбобларидан фойдаланилади. Уйғур 12 М.ининг Дўлан, Қашқар, Турфон, Хўтан, Или М.лари каби маҳаллий турлари мавжуд. Улар бир-биридан парда тузилмалари, куй-оҳанглари, ички таркиби б-н фаркланади. М.ларнинг бизгача етиб келишида Ҳалим ва Салим (19-а.), Муҳаммад Аҳмад Боки ўғли (Охуним Корушонг, 1849—1926), Турди Охун (1881—1956), Рўзи танбурларнинг хизмати катта. Турди Охун раҳбарлигидаги М. чилар ижросида 1951—54 й. лари Шарқий Туркистон (Синьцзян)да 12 Мларнинг Қашқар варианты ёзиб олинган ва Пекинда нота ёзувида нашр этилган. Ўзбекистон телерадиосида Рўзи танбурнинг шоғирдлари М. Ҳасанов, Н.Носиров, Қ.Рози (Мухаммедов), Ф. Қодирхўжаев, С. Розамовлардан 12 М.ларнинг Или варианты ёзиб олинган (1968—72) ва граммпластинкада чиқарилган. Уйғур М.ларини А.Ҳошимов тадқиқ этиб келган.

МУҚОНОВ Собит Муқонович (1900.13.4, ҳоз. Шимолий Қозоғистон вилояти Жамбул тумани — 1973.18.4, Олмаота) — қозоқ ёзувчиси ва жамоат арбоби. Қозоғистон ФАакад. (1954). Фуқаролар уруши қатнашчиси (1918—20). 1930-35 й.ларда Москвадаги Кизил профессура ин-тидаўқиган. Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси раиси (1936-37; 1943-1952). «Бой ўғли» (1928), «Соф севги» (1931), «Темиртас» (1935), «Бўтакўз» (1938) романларида қозоқ халқининг босиб ўтган тарихий йўли акс этган. «Бўтакўз» романи асосида пьеса ва киносценарийлар яратилган. «Менинг мактабим» (1939—53) автобиография: кассасида ёзувчининг болалиги тасвирланган. «Сирдарё» роман и (1947—48) 2-жаҳон урушига бағишланган. «Менинг мактабим» кассаси асосида «ҳаёт мактаби» трилогиясини яратган (1949—53). М. «Чўқон Валихонов» (1954), «Сакен Сайфуллин» (1970) драмалари, «Бўз тўлқинлари» (1956) романи, «Замондошлар ҳақида афсона» кассаси (1962) ва б. асарлар муаллифи. У 3 китобдан иборат «Оққан

юлдуз» асарини (1967—70) ёзган. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Аб-дулла Қаҳдор, Зулфия асарларидан на-муналарни қозоқ тилига таржима қилган. Асарлари ўзбек тилида чоп этилган. Абай номидаги Қозоғистон Давлат мукофоти лауреата (1967).

Ас: Ҳаёт мактаби, Т., 1954; Чўпон бола, Т., 1961; Бўтакўз, Т., 1962; Чўлок полвон. Ҳикоялар, кассалар, Т., 1970.

МУҒ (форс.) — зардуштийликка эътиқод қилган кишининг мусулмонларда аталиши. Мумтоз шеърятда «М.» сўзи майхона эгаси, соқий маъноларида ишлатилган.

МУҒ ҚАЛЪА, Қалъаи Муғ — истехком қалъа харобаси (5—6-а.лар). Қум дарёсининг Зарафшон дарёсига келиб қуйилиш бурчагидаги (Тожикистон) тоғ чўккиси устига қурилган 2 қаватли қаср-қўрғон. Бу қурилиш ундан аввалги иншоот ўрнида амалга оширилган бўлиши эҳтимол. Чунки, қад. юнон манбаларида забт этиш мушкул бўлган «суғд қоялари» ҳақида маълумотлар учрайди. Олимларнинг фикрича, М.к. шундай истехком «қоя»лардан бири бўлган. Ўрта аср ёзма манбаларида М.к.га нисбатан абаргар номи ишлатилган и ҳам маълум. Бу суғдча атаманинг маъноси «тоғ устидаги» демакдир. М.к.да 1932 й.да тасодифан бир суғдча ҳужжат топиллиши унинг хароба қолдикларида археологик қазилар ишлари бошланишига сабаб бўлди. 1932—33 й.ларда А.В.Васильев, 1947 й.да В.А. Воронин ўрганган. М.к.да ўтказилган қазилар натижасида мустаҳкам девор б-н ўралган ихчам ҳовли юзаси ҳамда қамал ҳолатда яшашга мўлжалланган хўжалик ва турар жой бинолари мажмуидан иборат қўш қаватли иншоот қолдиклари намоеън бўлди. Юзлаб моддий ашёвий топилмалар б-н бир қаторда М.к. харобаларида суғд, қад. туркий, хитой ва араб ёзувлари б-н битилган 80 та ҳужжатдан иборат қад. архив қўлга киритилди (яна қ. Муғ қалъа ҳужжатлари). М.к. ёзма ёдгорликларининг гувоҳдик беришича, қалъа

араб истилоси даврида (722 й.) вайронага айлантирилган. М.қ.да Панч (илк ўрта аср Панжикенти) қоқими Деваштич ўз яқинлари ва арқони давлати б-н қамал қилиниб асир олинган, кейинчалик қатл этилган. Иншоот эса бузиб ташланган.

Ад.: Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг, Л., 1934; Согдийские документы с горы Муг, М., 1962—1963; Исхоқов М., Сўғдиёна тарих чоррахасида, Т., 1990; Унутилган пошолликдан хатлар, Т., 1992.

МУҒ ҚАЛЪА, Мугтепа, Муғ кўрғон — археологик ёдгорлик (мил. 1—13-а. боши). Наманган вилоятининг Косонсой ш. яқинида жойлашган. М.қ. 2 қисмдан иборат: арқ ва шахристон; кўрғон (майд. 4 га). Ҳар 2 қисм кузатув миноралари бўлган мудофаа девори б-н ўралган. Арқ шахристоннинг жан.-ғарб томонида, Косонсой дарёсининг тик ён бағрида жойлашган. Ундан милонинг бошлари ва ўрта асрларга оид топилмалар чиққан. Тарихий манбаларга кўра, арқда қуёш ибодатхонаси бўлган. Ушбу ибодатхона, Шахристонийнчнг ёзишича, халифа Муътасим даврида (833—842) бузиб юборилган. 1983 й.ги текширишлар натижасида Шахристондан илк ўрта асрларга оид археологик мажмуа очилган. Тадқиқотчилар фикрича, шахристон душмандан усталик б-н ҳимоя қилинган: душман ҳужуми кутиладиган томон кўшимча девор б-н мустаҳкамланган. Бу ҳолат ғаним ҳужумини ҳар 2 мудофаа деворидан туриб қайтариш имкони ни берган, чунки шаҳар дарвозаси шу ерда жойлашган бўлиб, агар душман дарвозадан кирган тақдирда ҳам ичкарига ўта олмасди ва ўзига хос «қопкон»га ту-шарди. М.қ.нинг кўрғон қисми арқ ва шахристондан кейин қурилган, ундан нотинч даврларда ўзига хос панагоҳ сифатида фойдаланганлар. Кўрғоннинг алоҳида дарвозаси бўлган. Тадқиқотчилар фикрича, М.қ. Фарғонанинг «ҳарбий пойтахти» ҳисобланган. Ёзма манбалар эҳтимол айнан шу шаҳарни Фарғонанинг 8-а.охири

— 9-а. бошларидаги пойтахти сифатида қайд этган бўлсалар керак.

Ад.: Бернштам А.Н., Древняя Фергана, Т., 1951; Матбобоев Б. Х., Шамсутдинов Р.Т., Мамажонов А., Буюк ипак йўлидаги Фарғона шаҳарлари, Андижон, 1994.

Боқижпн Матбобоев.

МУҒ ҚАЛЪА ҲУЖЖАТЛАРИ

— Муғ қалъа харобаларидан топилган ҳужжатлар мажмуидан иборат ўзига хос архив қолдиғи (мил. 7-а. охири — 8-а. боши). Унинг таркибидаги жами 80 ҳужжатдан 74 таси фанда шартли равишда «миллий суғд ёзуви» ёки Самарқанд суғд ёзуви деб номланган ёзувда битилган. 3 та ҳужжат хитой ёзувида бўлиб, мазкур архив мазмунига дахлдор эмас. Хитойча матн битилган қоғознинг орқа тоза юзасидан ёзув матери-али сифатида фойдаланилган. 2 та ҳужжат араб ёзувини куфа усулида битилган ва архив мазмунига алоқадор. 1 та ҳужжат тери юзасига қад. туркруний ёзувда битилган. Ҳужжатлар битилган материаллар турлича. 20 дан ортиқҳужжат толдан кесилган таёкчаларда, 20 дан ортиқроқ ҳужжат ошланган тери юзасида ва бир қанча ҳужжат хитой қоғозларда етиб келган.

Ҳужжатларнинг мазмун доираси хилма-хил, уларнинг бир туркуми ҳуқуқий (ниҳоҳ ва бу муносабат б-н оила мулкый муносабатлари ҳақидаги масалаларни акс эттиради) муносабатларга оид. Ҳужжатларнинг яна бири тегирмон ижараси, иккинчиси ер мулкчилиги ҳақидаги ҳужжатлардир.

Бир туркум ҳужжатлар дипломатик ёзишмалар тоифасига киради. Ҳужжат мазмун эътибори б-н араб босқинчилиги воқеалари б-н бевосита алоқадор, унда халифалик ноибининг Мовароуннахрдаги омили Абдурахмон бинни Субҳнинг Панч ҳоқими Деваштичп оғохлантириш ва дўқ-пўписаси ифода топган. Яна бири дипломатик мактуб Деваштич томонидан Руст хрқими Афарунга ёзилган бўлиб арабларга қарши ҳарбий қучларни бирлаштириш масаласига ишорат қилади.

Архив хужжатларнинг каттагина гурухи фрамандар (хўжалик ишлари бўйича нозир) номига ёзилган Деваштичнинг буйруқларидир. Яна бир қанча хужжатлар Суғд давлатининг хўжалик муносабатларини акс эттиради. Улар орасида тери ошлаш, чармгарлик, зироатчилик, боғдорчилик ва б. хўжалик соҳаларининг араб истилоси кунларидаги ахволини кўрсатувчи бир қанча хужжат намуналари бор. Яна бир гуруҳ хужжатларда молиявий муносабатлар акс этган бўлиб, аввало сарой эхтиёжлари учун харажатлар рўйхаги, турли хил тўловлар ҳақидаги ахборотлар, солиқ ва бож йиғмалари каби бевосита молия иктисод муносабатлари акс этган.

М.к.х.нинг тарихий манбалик аҳамияти гоят даражада юксак баҳоланади.

М.к.х. бугунга қадар тўлиқ илмий нашр этилган. Уларнинг дастлабки илмий нашрлари рус олимлари А. А. Фрейман, М. Н. Боголюбов, В. А. Лившиц, О. И. Смирновалар томонидан 1960- й.ларнинг бошларида амалга оширилган.

1990—92 й.ларда суғдшунос олим М. Исҳоқов сўнги даврларда суғдшунослик соҳасидаги янги натижа ва хулосалар асосида М.к.х.- катта туркумини ўзбек тилига таржима қилиб, илмий изохлар б-н нашр эттирди.

Ад.: Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найденных на горе Муг, Л., 1934; Согдийские документы с горы Муг, М., 1962—63.

Мирсодиқ Исҳоқов.

МУҒАННИЙ Сафо (тахаллуси; асл исм-шарифи Оллоберганов Сафо; 1882, Хива яқинидаги Гандимиён қишлоғи — 1940) — шоир, бастакорсозанда, жамоат арбоби. Мехнат Қаҳрамони (1936). ХХСР маориф нозирлигида маданият бошқармаси бошлиғи (1920—22), ерсув ислохотини ўтказиш даврида ер шўъбаси раиси (1925—26), Урганч тумани ижроия кўмитаси раиси (1927—28), Хоразм округ театрида режиссёр (1929—37); айна пайтда ўқитувчилик

б-н шуғулланган (1935—37). Ёшлик кезларида мусика санъатига қизиқиб, замонасининг кўзга қўринган созанда ва хонандаларидан танбур, дутор ва б. мусика асбобларида куй чалиш ҳамда ашула айтишни ўрганган. Комил Хоразмийаан таълим олган. Созандалик ва хонандалик маҳоратини ошириш б-н бирга устози таъсирида шеърлар ҳам ёзган. Хоразм шоирларининг, шунингдек, ўзининг шеърларига куй басталаган. М.нинг бизга қадар етиб келган шеърларида маърифатни улуғлаш, Хоразм ахлининг нурли келажагига умид, ёшларни миллат ва ватан бахтасодати йўлида ишлашга даъват оҳанглари устуворлик қилади. М. 1937 й. 28 авг.да «халқ душмани» сифатида қамоққа олиниб, ўша йилнинг 28 нояб.да 10 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилинган ва мустабид тузумнинг лагерларидан бирида вафот этган.

Наим Каримов.

МУҒЛОН — Қашқадарё вилояти Каеби туманидаги қишлоқ. Туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Косон (20 км). М.дан вилоят маркази (Қарши ш.)гача 50 км. Аҳолиси 7 минг киши (2003). Обихаёт ва Касби каналларидан сув олади. Маъмурий идоралар, алоқа бўлими, автостанция, Ўзбекистон—Туркия қўшма корхонаси, деҳқон бозори, 2 умумий таълим мактаби, лицей-интернат, маданият саройи, стадион, марказий касалхона, дорихона ва б. тиббий муассасалар, маданий, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. М.—Қарши, М.—Косон йўналишларида автобус қатнови йўлга қўйилган.

МУҒОЖАР ТОҒИ (қозоқча Мўғалжар) — Қозоғистон Республикасининг Оқ-тўба вилоятидаги тоғ. Каспийбўйи пасттекислиги б-н Тўрғай сойлиги орасида жойлашган. У шим.да Урал дарёси водийсидан жан.да Турон текислигидаги Шағирай баландлигигача давом этади. Уз. 200 км, эни 30 км гача. Энг баланд жойи 657 м (Қатга Бахтибой тоғи). Тоғ геологик тузилиши жиҳатидан Урал тоғларининг давоми

ҳисобланиб, асосан, оҳақтош, кўмирли сланец, қумтош, кристалли сланец каби жинслардан тузилган. Ғарбий ва шарқий Муғожар тоғига бўлинади.

Иқлими кескин континентал, ёзи иссиқ ва қуруқ, киши совуқ, қор кам ёғади. Январнинг ўртача т-раси —16, —17°, июлники 23—25°. Йиллик ёгин 200—250 мм. Ёгин асосан, баҳорда тушади. М.т.нинг ғарбий ён бағридан Эмба, Ўр (Каспий денгизи ҳавзаси), шарқий ён бағридан Ирғиз дарёсининг ўнг irmokлари бошланади. Асосан, дашт ва чала чўл ландшафта мавжуд бўлиб, жан. қоратупроқ ва каштан тупроқдан иборат. Асосий ўсимликлари: чалов, бетага, шувок, бурган, дарё водийларида терак, тол, қа-йин ўсади. Баҳорги-ёзги яйловлар бор. Хром рудаси, фосфорит, мис, никель, кўмир конлари заминда кончилик са-ноати ривожланган.

МУҒОМ — 1) Озарбайжон халқ мусикасида лад. Жами 70 дан ортиқ М.лар маълум бўлиб, асосийлари — раст, шур, сегах, шуштэр, чаргях, баяти шираз, хумаюн. Қолганлари шулар заминда ташкил топган. М. товушқаторларида орттирилган секунда интервали учрайди; кўпларининг диапазони октавадан кенг бўлиб, айрим товушлар турлича вариантларда келиши мумкин. М.ларда тоника уларнинг паст қисмидагина эмас, балки ўрта қисмларида ҳам учрайди; 2) Озарбайжон ва Тоғли Қорабоғда тарқалган туркумли вокал-чолғу асар. М.лар муайян ладга асосланиб, одатда, шу лад (мас, раст, шур ва х.к.) номи б-н аталади. Улар бадиҳа услубига асосланган ашула, ракс ва чолғу куйларидан иборат. 19-а. дан бошлаб М.лардан А. Магомаев, У. Ҳожибеков, Н. Тигранов, Р. Глиэр ва б. композиторлар турли жанрлардаги асарларида фойдаланишган. А. Тер-Гевондян («Раст»), Ф. Амиров («Шур», «Кюрди Овшар», «Баяти Гулистан»), Ниёзий («Раст»), С. Алескеров («Баяти Шираз») ва б. М.ларни оркестр учун, Ж. Жангиров («Чаргях»), А. Аливердибеков («Баяти Шираз») а капелла хори учун қайта

ишлаганлар.

МУҒОН, Муқон (?—572) — турк хоқонларидан бири. Бумин хоқоннинг ўғли. Асли исми Қушу бўлиб, М. унвони б-н тахтга ўтирган. М.нинг бир неча исмлари бўлган — Қуш, Йегин — не-вара, жиян; Янди — ғолиб; унвони — М.; М. қахрли, жасур, ақлли бўлиб, уни жангу жадалдан бошқа ҳеч нарса кизиқтирмаган. 553 й. кузида у жужанларни қайта тормор этган. Жужанлар Ци императоридан бошпана топганлар. 555 й. Ци императори ўз еридан жужанларни ҳайдаб чиқарган, чунки улар қароқчилик қилишга ўтгандилар. Бундан фойдаланган М. ва киданлар жужанларни тормор қилганлар. 554 й. М. давлати кичик бир мулкдан империяга айланган. Шим.да Цигу давлати ҳам забт этилган. Чжоу империяси б-н тузилган шартномага кўра, Чжоу М.га ҳар йили 100 минг парча ипак мато солиғи тўлаб турган. 572 й. М. вафот этган. Тахтга ўтирган укаси Тобохон Ци империяси б-н сулҳ тузган. Чжоу солиқлан бош тортганда унга хужум қилган ва Чжоу яна солиқ тўлашга мажбур бўлган.

МУҒХОНА, қурум, муғтош — 1) оташпарастилар қароргоҳи; 2) ўтов шаклида тошдан ясалган қабр иншооти (мил. ав. 3—2 — мил. 5—6-а.лар). Наманган вилоятидаги Косонсой яқинидан топилган М. Шим. Фарғонанинг ярим ўтрок қабилаларига мансуб. Иншоот деворлари синиқ ва юпка тошлардан қориниша ишлатилмай овал шаклида (5х8,5 м) қурилган. Ички хонанинг чиқиш туйнуғи бўлиб, тоштахта б-н беркитиб кўйилган. М.дан одам суяклари, тувак, кўза, дастали пиёла, қилич, пи-чок, жез ва темир ўқ учи, жез кўзгу, зирак, узук, мунчок, нафис мўйчинак ва б. топилган. Идишлар қизил, қора ангоб б-н тирнаб хошияланган.

МУҒАББАТ, севг и — 1) бирор шахсга ёки кишилар гуруҳига, ғояга ёки амалий фаолиятга нисбатан ин-тим ва кучли туйғу. Нафратнинг акси. Шахс ички дунёсининг энг эркин ифодаси си-

фатида юзага келади. М. туйғусининг улғворлиги ва мураккаблиги шундаки, унда биологик ва маънавий, шахсий ва ижтимоий, ин-тим ва умумий ҳолатлар бамисоли бир нуктага тўпланади.

Ижтимоий фикрлар тарихида М.га турлича маъно берилган. Юнонистонда М.ни кишилар ва табиат устидан ҳукмронлик қилувчи афсонавий куч деб тушунганлар, натижада М. худоси — Эрот (Эрос) ҳақида тасаввурлар вужудга келган. Эмпедокл М. оламни — инсонлар ва табиат ҳодисаларини уюштириб, бирлаштириб турувчи омил деб қараган, Платон М.ни 2 турга — миссий М. ва ақлий М.га ажратади. Унинг фикрича, ҳиссий М. ташқи гўзалликни ҳис қилишдан ҳосил бўлади ва М.нинг қуйи босқичини ташкил этади. Ақлий М. эса гўзалликни кенг маънода — ахлокий-эстетик, илмий тушунишдан пайдо бўлади. У ақлий (маънавий) М.ни устун қўяди.

Ўрта Осиё мутафаккирлари ҳам М. масаласига катта эътибор берганлар. Улар инсонлар орасидаги, жумладан, эркак ва аёл орасидаги М.ни юксак муносабат деб тушунишган. Ибн Сино М. ҳақида махсус илмий асар ёзгани маълум. Юсуф Хос Ҳожиб назарида, М. мустаҳкам оилавий турмуш, ижтимоий такомилнинг заминидир. Лутфий фикрича, М. инсонни кадрлаш, садоқат ва вафодорлик б-н чамбарчас боғлиқ. Алишер Навоий М.ни 3 турга: эркак б-н аёл никоҳида амалга ошадиган жинсий М.га, умуман инсонлар ўртасидаги муносабатларда намоён бўладиган М.га, Аллоҳга бўлган М.га ажратади. Европада М. муҳим ижтимоий ҳиссиёт сифатида табиатни ўрганишга, шахснинг гармоник тақомилига хизмат қилувчи куч сифатида талқин қилинди. З. Фрейд М.ни физиологик инстинкт деб билли ва ота-оналик, фарзандлик меҳри ҳам шу инстинктнинг айрим кўриниши деб ҳисоблади.

Севги, меҳр, садоқат даражасидаги М. одамлар ва ҳайвонларнинг генетик дастурида мавжуд бўлган биологик ҳодиса сифатида ўзидан авлод колдириш, уни

ҳаётга тайёрлашга қаратилган кучли ҳис-туйғунинг намоён бўлишидир. Бу, ҳайвонда ҳам, одамда ҳам ўз зўрриётини сақлаб қолишга қаратилган эҳтиросли эҳтиёжларни жинсий муносабатлар шаклида юзага чиқаради. М. фақат 2 жинснинг бирлашишига бўлган кучли эҳтиросдан иборат бўлибгина қолмай, айни чоғда у одамнинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, яқин кишилари, дўстлари, қўни-қўшнилари, ўқув ва меҳнат жамоалари, ўз халқи ва Ватани ҳамда умуман башарият б-н руҳан яқинлашишнинг кучли воситаси ҳамдир. М. туфайли индивид гўзал феъл-авторни, хулқни ўзида гавдалантириб, муайян жамоа ва жамият олдида юксак кадр топади, бошқаларда ўзига нисбатан самимий меҳр-оқибатни уйғота олади. Шунинг учун ҳам билиш назариясида М. олам ва одам муносабатларини англаш жараенининг бошланиши ва шарт-шароити ҳам ҳисобланади. Одам оламини, ўзини қур-шаган табиий ва ижтимоий муҳитни уларга бўлган М.и даражасида англайди. М. одамлар ва нарсалар моҳиятини билиб олиш учун ақлга йўл очади, қоронғу дунёни ёруғ этади, эзгуликни ёвузликдан, ростни ёлғондан фарқлаш мезони сифатида ҳам намоён бўлади. М. одамларни, турли жамоаларни, халқларни, миллатларни бир-бирига яқинлаштиради. М. бор жойда мураккаб муаммолар ҳам осонликча ҳал бўлади, ҳатто урушларга, жанжалларга ўрин қолмайди. Шунинг учун ҳам бир гуруҳ файласуфлар инсоният тарихида М. динини яратиш орқали халқларни, одамларни бирлаштириш, ҳамкорҳамна-фас қилиш мумкин, деган ғояни ҳам ишлаб чиққанлар.

Фантехника инқилоби шитоб б-н давом этаётган, инсонга ирода ва индивидуал эрк бериш орқали ижтимоий тараққиётни тезлаштириш ва бинобарин, энг қулай турмуш шароитини вужудга келтириш мумкинлиги аён бўлган ҳоз. даврда анъанавий турмуш тарзи издан чиқиб, янги замонга монанд келадиган ҳаёт тарзи ҳали шаклланиб улгурганича

йўқ. Бундай шаро-итда одамлардаги М. хис-туйғулари сийқалашиб, дағаллашиб бораётгани, якка никоҳликка асосланган оилаларнинг кадрсизланиши (айниқса, Фарбда) натижасида чинакам М.га путур етаётгани ҳам кузатилмоқда.

2) Тасаввуфда Аллоҳга етишиш («ҳақиқатга эришиш»)нинг асосий воситаси. Ахмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр ва ш.к. шоирлар шеърларида инсонни бу дунёга эмас, Аллоҳга М. кўйишга чақиради. Яссавий фикрича, киши бутун ҳаётини Аллоҳга, илоҳий М.га бағишлаши керак, ҳаётнинг моҳияти Аллоҳ — «ҳақиқат»га эришишдир. Аллоҳдан ўзгага бўлган М. солиқлар назарида мажозий М. саналган. Тасаввуфна битилган ғазал ва шеърларда мажозий М. орқали ҳақиқий М. тараннум этилади.

Иброҳим Каримов.

МУҲАББАТНОМА — нома жанрининг мумтоз адабиётдаги бир тури. М.да ошиқмаъшуканинг ўзаро муносабати, кайфияти ва истак-орзуси баён этилади. М.нинг бош қаҳрамони, одатда, ошиқ — шоирнинг ўзидир. У севги таронасининг куйчиси сифатида майдонга чиқади. Лирик қаҳрамон маъшукани таърифтавсиф этади, фироқ алами ва висол шодлигини ифодалайди. Унда лирика б-н эпик тасвир унсурлари уйғ-унлашади. М.да шоир ошиқ образи тимсолида ўзининг ижтимоий-фалсафий карашларини, жамиятнинг айрим муаммоларига муносабатларини бадий ифодалайди. М.нинг композицией қурилиши мактуб, унга жавобнинг, ғазал, фард, маснавий ва рубоийлардаги изчил баёнидан иборат бўлади. Хоразмийнжт «Муҳаббатнома», Хўжандийнмнт «Лато-фатнома» ва Амирийнмнг «Дахнома» каби асарлари М.нинг намунасирид.

МУҲАДДИС (араб. — ҳадис ривоят қилувчи) — ҳадисларни тўплаш, саралаш ва шархлаш б-н шуғулланган илоҳиётчи. Муҳаммад (сав) вафотидан кейин ҳадисларни тўплаш кенг анъанага айлана бошланиши натижасида

илоҳиётчиларнинг бир қисми бу соҳада ихтисослашган ва улар М.лар деб ном олган. Ҳадис тўпламлари ислом анъанасида эътибор қозониб, М.лар (мас, Имом ал-Бухорий, Муслим ибн алҳажжож, Ибн Можа ва б.) ислом тарихида машҳур бўлиб кетган.

МУҲАЙЙИР (тахаллуси; асл исми Муҳаммадқул Муҳаммадрасул ўғли) (1842, Кўкон — 1918, Риштон тумани) — шоир, таржимон ва хаттот. Ўзбек ва форстожик тилларида ижод қилган. 1875—85 й.ларда Бухоро мадрасаларида ўқиган. М.нинг ўз қўли б-н кўчирган мукамал девонининг 2 нусхаси мавжуд. Девонида 350 ғазал, 35 мухаммас, 3 мусаддас, 6 мурабба, 2 таржеъбанд, 73 рубоий ва «Қирқ ҳадис»нинг шеърый йўл б-н қилинган таржимаси бор. М., шунингдек, «Салоти Масъудий» номли фикҳ илмига оид форсча китобни ўзбек тилига таржима қилган. 1870 й.да Алишер Навоийнинг терма девонини ҳам настаълиқ хатида кўчирган. Муқимий, Фурқат, Мухйи, Завкий, Нодим Намангоний ва Мунтазирлар б-н яқин ижодий муносабатда бўлган. Лутфий, Жомий, Ҳофиз Шерозий ва Алишер Навоий ғазалларига мухаммаслар боғлаган, назиралар ёзган. Шеъриятида тасаввуфий оҳанглар, рамз ва ишоралар ҳам бор. Ижодий меросининг умумий ҳажми 10000 мисрадан ошқокрок. 3 қўлёзма девони Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. №7493, 19111) ва Ўзбекистон ФА Давлат адабиёт музейида сақланади (инв. №241). Ад.: Танланган шеърлар, Т., 1967; Девон, Т., 2000.

Акрам Дехқонов.

МУҲАМЕДОВ Абдурахим (1923.10.7-Тошкент — 1980.10.2) — композитор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1975). Тошкент консерваториясини тугатган (1955). 2-жаҳон уруши катнашчиси (1942—43). Ўзбек давлат филармониясида созанда (1945—52), мусика раҳбари (1965—71 ва 1975—77), Маданият вазирлигида йўриқчи, бошқарма бошлиғи (1955—56, 1960—

64), Ўзбекистон телевидениеси (1958—60) ва Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида (1972—74) мусиқа муҳаррири. Ижодида мусиқали комедия ва кўшиқ жанрлари асосий ўрин эгаллаган. Куйлари ўзбек мусиқа мероси анъаналарига таянган, ўзига хос интонационритмик услуби б-н ажралиб туради. М. «Жон кизлар» (К. Шанғитбоев, К. Бойсеитов пьесаси, 1963), «Гавҳари шамчироқ» (С. Улуғзода, 1967), «Тоғ гўзали» (С. Саидмуродов, 1972), «Олифта» (Ф. Мусажонов; Н. Халилов б-н ҳамкорликда, 1974) каби мусиқали драма ва комедиялар ёзган. М.нинг «Жон кизлар», «Етти киз», «Жон Ўзбекистон», «Шоҳи сўзана», «Алла», шунингдек, болалар кўшиқлари («Капалак», «Арча кўшиғи», «Кўғирчоғим, алла-ё» ва б.) оммавийлашган.

МУҲАМЕДОВ Музаффар (1902.1.1 -Тошкент — 1995.18.11) — актёр, реж., театр ташкилотчиларидан бири. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат ар-боби (1937), Ўзбекистон халқ артисти (1959). Москва ўзбек драма студиясини тугатган (1927). Ижодий фа-олиятини Ҳамза раҳбарлигидаги «Турк кучи» труппасида актёрликдан бошлаган (1918). 1919-24 й.лар Ўзбек давлат намуна драма труппасида актёр. Андижон театрида бош реж. (1928—30), Ўзбек давлат мусиқали театрида (1930—39), Навоий театрида (1939—43 ва 1950 й.дан) реж., Муқимий театрида бош реж. (1943—50). Махмудхон («Заҳарли ҳаёт»), Муслим («Ҳалима»), Улмас Ботир («Ёркиной»), Мирзабоши («Арслон») ва б. унинг сахнада яратган энг яхши ролларидир. М. реж.лик фаолиятининг дастлабки даврларида В. Мейерхольд йўлидан борди, кейинчалик М. режиссураси ўзига хос ривож топди. У мусиқали театр реж.и сифатида шаклланди ва бу соҳада ўзига хос реж.лик мактабини яратди. «Ҳалима» (Ф. Зафарий), «Гулсара» (К. Яшин, М. Муҳамедов; Т. Жалилов), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид; Р. Глиэр, Т. Содиков), «Даврон ота» (К. Яшин, С. Абдулла, Чустий;

Т. Содиков, А. Козловский), «Тоҳир ва Зухра», «Алпомиш» (С. Абдулла; Т. Жалилов), «КИМга» (Рославец, Т. Жалилов), «Ғунчалар» (3. Фатхуллин; Т. Жалилов), «Офтобхон» (К. Яшин; Т. Жалилов) каби спектакллари сахналаштирди. «Ичкарида» пьесасини, «Гулсара», «Дилором», С. Абдулла б-н «Майсаранинг иши» операларининг либреттосини ёзган.

МУҲАМЕДОВ Сафо (1914.24.6 - Тошкент — 1990.19.3) — рангасвир устаси, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1971). Тошкент рассомлик билим юртини (1938), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини (1960) тугатган. 1940 й.дан Республика рассомлик билим юртида педагог; Тошкент политехника ин-ти (меъморлик ф-ти)да доцент (1963), проф. (1988), 1968 й.дан кафедра мудири. М. асарларида меҳнат ахли ва зиёлилар, уларнинг қиёфалари, меҳнати ва кайфиятлари жонли ҳаётий тасвирланган: «Эски мактаб» (1940), «Меҳнат Қаҳрамони С. Нуриддинов» (1956); «Тунги суғориш» (1963), «Проф. Р. Қ. Ислombeков» (1968), «Алишер Навоийнинг султан Ҳусайн Бойқаро б-н сўнгги учрашуви» (1972) ва б. М. рассомлик санъати ва ҳайкалтарошлик соҳасидан илмий асар, дастур, қўлланмалар ва услубий тавсияномалар ёзган.

Ас: Керамик плиталар учун миллий нақшлар, Т., 1974.

МУҲАМЕДОВ Собир (1912.25.5 -Тошкент — 1978.12.4) — кинодраматург, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1965). 1939 й. Боку киностудиясида, 1941—48 й.лар «Ўзбекфильм» киностудиясида (1955—57 й.лар директор) турли лавозимларда ишлаган. 1948—55 й.лар Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида ўқитувчи. Ўзбекистон маданият ишлари вазири муовини (1957—59), вазир (1959—63), Ўзбекистон кинематография Давлат кўмитаси раиси (1963—64), Хужжатли ва илмий-оммабоп фильмлар киностудиясининг директори (1966—67), Ўзбекистон Кине-

маатографчилар уюшмаси бошқарувининг раиси (1967—76), «Узбекфильм»да бош муҳаррир (1977—78), Ўзбекистон кино и.ч. бошқармасининг бошлиғи (1978 й. ян-вардан). Кўпгина ҳужжатли, бадиий, мультипликацион фильмларнинг сценарийларини ёзган: «Фронтга концерт», «Ўзбекистонимизга келинг» (М. Каравкин б-н ҳамкорликда), «Ҳамза» (К. Яшин б-н ҳамкорликда), «Шиддат» (Д. Василиу ва У. Назаров б-н), «Утган кунлар», «Зулматни тарк этиб» (А. Қодирий асарлари асосида), «Юнус Ражабий», «Ёруғ йўл», «Ўзбекистон ўрмонлари» ва б. шулар жумласидан. В. Яннинг «Чингизхон» романини рус тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

Ас: Киносценарий, Т., 1974; Фильмы и годы (А. Абдуллаев б-н ҳамкорликда), Т., 1980.

МУҲАММАД, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (570/571, Макка — 632, Мадина) — ислом дини ва биринчи мусулмонлар жамоаси асосчиси. Мусулмонлар эътиқодига кўра, Аллоҳнинг охириги пайғамбари ва унинг элчиси. Шу маънода уни Расулуллоҳ, Расули Акрам деб аташ одат тусига кирган. Баъзи диний манбаларда М.нинг 99 номи келтирилади. Ислом таълимотига кўра, М. номини айтган ёки эшитган киши «саллалоҳу алайҳи васаллам» (сав) ёки «алайҳиссалом» (ас) деб саловат айтиб кўйиш вожиб ҳисобланади. М. орқали одамларга Куръон нозил қилинган. Курайш қабиласининг хошимийлар уруғига мансуб, унча бой бўлмаган, лекин Макка зодагонларига яқин оилада туғилган. М.нинг болалик ва ўсмирлик йиллари ҳақидаги маълумотлар жуда кам. М. гўдаклигидаёқ етим қолган; туғилмасидан аввал отаси Абдуллоҳ, 6 ёшлигида эса — онаси Омина вафот этган. М.ни ўз тарбиясига олган бобоси Абдулмутталиб ҳам кўп ўтмай оламдан ўтади. Етим болани тарбия қилишни амакиси Абу Толиб ўз зиммасига олади. 12 ёшида М. бир муддат Абу Толибнинг подасини боқади, кейин тижорат ишларига жалб қилинади. Абу

Толиб М.ни 21 ёшида Ҳувайлид ибн Ас-аднинг кизи, бадавлат бева аёл Хадича хонадонига дастёрликка беради. Хадичанинг савдо ишлари б-н шугулланган М. Сурияга сафар қилади, хусусан, Ҳалаб ва Дамашқ шаҳарларига боради. М. 25 ёшида (595 й.) 40 ёшларга бориб қолган Хадичага уйланади. М.дан Хадича 3 ўғил (Қосим, Тохир, Таййиб) ва 4 қиз (Руқия, Зайнаб, Умму Қулсум, Фотима) кўрган. Ўғиллари гўдаклигидаёқ вафот этган. Қизларидан Фотимагина М. наслини давом эттирган. Хадича вафотидан сўнг М. бир неча бор уйлانган (лекин, Ойшадан бошқа бокира хотин олмаган), улардан фарзанд кўрмаган. Фақат жорияси Мориядан Иброҳим исми ўғли бўлган. У ҳам жуда ёшлигида оламдан ўтган.

М. 40 ёшга тўлганида ўзини бошқача сеза бошлайди. Ёлғизликни кўмсаб, Макка ёнидаги Ҳиро тоғида жойлашган ғорга бориб ибодат б-н машғул бўлар, ўйга толарди. Тахм. 610 й.да М. Маккада ўзининг худодан ваҳий олаётганлигини эълон қилади. Буни биринчилардан бўлиб Хадича, М.нинг амакивачаси Али ибн Абу Толиб ҳамда асранди ўғли Зайд ибн Ҳориса эътироф этиб имон келтиришган. Кўп ўтмай, Макканинг энг нуфузли савдогарларидан Абу Бакр, Зубайр, Талха, Саъд ибн Абу Вакқос, Абдурахмон ибн Авф ва Усмон ибн Аффон М.ни чин пайғамбар деб тан олишган. М. издошлари жамоаси дастлабки пайтларда 50 кишидан ошмаган. Макканинг асосий аҳолиси, айниқса, нуфузли курайшлилар эса М. таълимотини очикдан-очик душманлик б-н қарши олган. Бунинг натижасида М. тарафдорларидан 11 хонадон Ҳабашистон (ҳоз. Эфиопия) га кўчиб кетган. М. жамоасига жасур жангчилар сифатида танилган Ҳамза ва Умар ибн Хаттобнинг қўшилиши жамоанинг мавқеини оширди. Айни вақтда курайш зодагонларининг М. ва унинг тарафдорларига душманлиги янада кучайди. 620 й.да Хадичанинг, сўнгра Абу Толибнинг вафотидан сўнг Маккада вазият ёмонлашади, М. муайян хатар остида

қолади. Ҳар йилги анъанавий Макка зиёратига келган ясриблик Авс ва Ҳазраж қабилаларининг вакиллари М. б-н учрашиб, содиклик билдиришади ва ёрдам қилишга ваъда беришади, М.ни Ясрибга кўчиб боришга даъват қилишади. Аввал М.нинг издошлари (асхоблар) ўз оилалари б-н курайш зодагонларидан махфий равишда гуруҳ-гуруҳ бўлиб кўчади. Охирида М.нинг ўзи Абу Бакр б-н жўнаб кетади. 622 й.да юз берган бу кўчиш пайти (араб, хижрат)дан мусулмонлар эраси — хижрий йил хисоби бошланади. Ясриб эса Мадина ан-Набий («Пайғамбар шаҳри») ёки қисқача, Мадина деб аталадиган бўлди.

Мадинада биринчи масжид қурилди, ислом аркон (рукн)лари ишлаб чиқиладиган бўлди, Каъба қибла қилиб белгиланди. Жамоани жипслаштириш ва уни кенгайтириш учун маккалик мушрикларга қарши курашиш зарур эди. Маккаликларга қарши уюштирилган иқтисодий уруш улар фаровонлигининг асосий манбаи бўлган савдо қарвонлари ишини чиппака чикарди. 624 й.да Бадр қудуқлари олдида (қ. Бадр жанги), 625 й.да Ухуд тоғи этагида (қ. Ухуд жанги) жанглар бўлди. 626 й.да маккаликлар мадиналикларга узил-кесил зарба бериш мақсадида йирик ҳарбий сафарга отланишди. М. Мадинани узоқ камал шароитига тайёрлади, шаҳар атрофига чуқур хандақлар қазилди ва у ерларга камончи ўқчилар жойлаштирилди. Қутилмагандаги изғирин, кучли шамоллар камал килувчиларни толиқтирди, улар орасида низолар бошланди. Натижада Мадина қамали бекор қилинди, бу ғалаба Мадина жамоасини янада жипслаштириш б-н бирга, унга янги-янги бадавий қабилаларнинг қўшилишига олиб келди. Ҳижранинг 6-йилида маккалик курайш зодагонлари мавжуд муаммоларни келишувчилик йўли б-н бар-тароф этиш учун М. б-н тенгматенг музокара олиб боришга мажбур бўлишди (қ. Худайбия битими). Мадинага қарши курашининг етакчиларидан бири бўлган Абу Суфён М. тарафига ўтди. 630 й.да

Макка М.га жангсиз таслим бўлди, маккаликлар М. жамоаларига қўшилди. 631 й.да кўп қабилалар М.га бўйсунди ва исломни қабул қилди. Ҳижранинг 10-йили (632 й. мартада) М. ўз оила аъзоларини олиб, Мадина атрофларидаги 100 мингдан ортиқ киши б-н Маккага биринчи ва охириги марта зиёрат (ҳаж)га борди. Бу видолашув ҳажи бўлган. Мана шу зиёрат Макканинг ислом дини маркази сифатидаги мавқеини узил-кесил ҳал этди. Ушандан буён ўтган барча асрлар давомида мусулмонлар бу шаҳарни зиёрат қилади. Ҳаж сафаридан 81 кун кейин узоқ давом этмаган касалликдан сўнг М. Мадинада вафот этди. Пайғамбар (ас)ни ўз ҳужрасига дафн қилишган, макбараси кейинчалик у ерда қурилган катта масжид ичида қолган, мусулмонларнинг зиёратгоҳига айлантирилган.

М.нинг ҳаёти ва таржимаи ҳоли сийрада, унинг сўзлари ва қилган ишлари ҳақидаги ривоятлар ҳадисларда баён этилган. Ислом таълимотида М. қомил инсон сифатида таърифланади. Суннат пайғамбарнинг ҳаёти барча мусулмонлар учун намуна бўлиши кераклиги таъкидланади. Ислом анъанасида М. ҳеч қандай ғайритабиий, илоҳий хусусиятга эга эмаслиги, балки ҳамма каби оддий одам, лекин Аллоҳнинг чин ва охириги пайғамбари эканлиги қайд этилади.

М.нинг шаклу шамоиллари, сийрату сифатлари, инсоний фазилатлари, бошқа пайғамбарлардан фарқ этадиган хусусиятлари тўғрисида у б-н бирга юрган, суҳбатларидан баҳраманд бўлган саҳобалар ҳамда никоҳида бўлган аёллари томонидан нақл қилинган ривоятлар асосида қўлаб асарлар битилган. Улардан Абу Исо Термизийнинг «Шамоили набавия», Муҳаммад Бусирийнинг «Қасидаи бурда», Абу Жаъфар Барзанжийнинг «Мавлидин-Набий», Муҳаммад ибн Солихнинг «Муҳаммадия», Мавлоно Муъиннинг «Сияри шариф», Акбарободийнинг «Нодирул-меърож», Саййид Маҳмуд Тарозийнинг «Ширин калом», «Нурул калом», «Нурул-

басар» ва б. кўплаб му-аллифларнинг асарларини мисол қилиб келтириш мумкин. Имом Термизийнинг «Шамоили Муҳаммадийя» китоби улар ичида қадимийлиги ва ривоятларининг саҳиҳлиги б-н ажралиб туради. Унда М.нинг жисмоний ва ахлоқий хусусиятларига батафсил таъриф берилган. Мас, икки кифтлари ўртасида «Муҳаммадун расулulloх» дея битилган муҳри нубувватлари бўлгани, сочсоқолларининг оқу қораси нечта бўлганидан тортиб, кийим-кечаклари, оёқ кийимлари, таққан узуклари, қиличқалқонлари, салла-чопонлари, еган ва ёқтирган таомлари, овқатдан олдин ва кейин ўқиган дуолари, сув ичишлари, хушбўй нарсаларни истеъмол қилишлари, сўзлашиш одоблари, хулқ-одоблари, қулиш ва ҳазил-мутоӣбалари, мусиқа ва шеърятга муносабатлари, ибодат ва риёзатлари, тиловат ва муножотлари, ётиш-туришлари, тиббиётга муносабатлари, кундалик тирикчиликлари, ному лақаблари, умрларининг микдори, хасталик ва ва-фотлари, қолдирган мерослари ва б. сифатлари тўғрисида алоҳида-алоҳида боб ва фасллар орқали баён этилган. Жисмоний тузилишлари тўғрисида жумладан шундай нақл қилинади: «Ул зотнинг бўйлари унчалик новча ҳам, паст кам эмас, бош, қўл, оёқ ва кифтлари йўғон, юзлари қизғиш, кўзлари қатта, оқи жуда оқ, қораси ўта қора, ўткир, сочлари қулоқларининг юмшоқларитача ёпиб, елкаларига тегибтегмай турар, бўйинлари сочлари орасидан товланиб, гўё қумуш кўздек кўриниб турар, терласалар, маржондек терларидан муаттар ҳид таралар, бирор кишига қайрилиб қарамоқчи бўлсалар бошларинигина буриб қарамай, балки бутун гавдалари б-н ўгирилиб қарар эдилар. Олд томонларини қандай кўрсалар, орқа томонларини ҳам шундай кўрар эдилар. М.нинг сояси ер узра намоён бўлмас эди».

Ад.: Ҳадис (Ал-Жомийъ ассаҳиҳ), 1—4-ж.лар (2-нашри), Т., 1997; Имом ат-Термизий, Шамоили Муҳаммадийя, Т.,

1991; Соғуний А., Тарихи Муҳаммадий (1—2-китоб), Т., 1997; Ҳазрати пайғамбар ҳаёти (2нашри), Т., 1997; Ҳасанов А., Қадимги Арабистон ва илк ислом (1-китоб: Жоқилия асри). Т., 2001.; Лутфий Аҳмад, Саодат асри қиссалари [1-китоб. Интизор қутилган тонг], Т., 2003.

Абдулазиз Мансур.

МУҲАММАД

Хоразмшоҳ, Муҳаммад II Алоиддин, Алоиддин Муҳаммад (тўлиқ исми Қутбиддин Муҳаммад ибн Такаш ибн Эларселон ибн Ануштегин) (тахм. 1182—1220 й. дек.) — Ануштегинийлар сулоласидан бўлган Хоразмшоҳлар давлати ҳукмдори (1200 й. 3 авг. — 1220 й. дек.). Отаси — Такаш хоразмшоҳ, онаси Тур-кон хотун қипчоқ хони Жонкишининг қизи. М. 1193 й. дек. да отаси томонидан Нишопур ш.га волий (ҳоким) қилиб тайинланган 1198 й.да халифа Носир Такашга ва унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммадга шараф либоси ва Хуросон, Туркистон ва Ироқ ажами султони эканини тасдиқловчи маншур (ёрлик) жўнатган. Такаш вафотидан сўнг Хоразмшоҳлар давлати тахтига Қутбиддин Муҳаммад ўтирди. У отасининг Алоиддин лақабини, кейинроқ эса Санжар (иккинчи) номини қабул қилди. М. даврида салтанат ҳам ҳудудий, ҳам куч-қудрат жиҳатидан ўзининг юксак чўққисига етган. М. даврида Хоразмшоҳлар давлати шим.да Орол, ғарбда Каспий денгизигача, жан. да Ироқ ва Ҳазнагача, шарқда Еттисувгача кенгайган. 1207 й.да Хуросонда ва Форс Ироқида ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган М. эътиборини Моваро-уннахрга қаратди. Бунга сабаб қорахонийларнинг сўнгги ҳукмдори Усмон ибн Иброҳимнинг қорахитойларга қарши курашда (қ. Малик Санжар қўзғолони) ёрдам сўрагани бир баҳона бўлди. Хоразмшоҳ қўшинлари қорахитойларнинг Тайангу бошлиқ қўшини б-н Иламиш саҳросида тўқнашди. Бу жангда қорахитойлар мағлуб бўлиб, Мовароуннахрдан Ўзгандгача бўлган ерлар Хоразмшоҳ тасарруфига ўтди. М. ўзига Искандари Соний лақабини ҳам

олди ва саройда Зулкарнайн навбаси (шоҳ кириши шарафига мусиқий мадҳия) ни жорий қилди. Қорахитойлар давлатини тормор қилиб, шарқий чегараларидан хотиржам бўлгач, Форс Ироқини, Мозандарон, Аррон, Озарбай-жон, Ширвон, Микрон, Мингкишлоқ, Кеш, Сижистон, Ғур, Ғазна, Бомиеъларни забт этиб, Хиндистон чегараларигача етиб борди. М. Мовароуннахрни бутунлай эгаллагач, Хитойга қўшин тортмоқчи бўлган, аммо 1215 й. Чингизхоннкж Пекинни босиб олганини эшитгач, у ҳақида тўлиқ маълумот тўплаш учун Баҳоуддин Розий бошчилигида Мўғулистонга элчилар юборди. Шу тарика ҳар икки томон бир неча марта бир-бирларига элчилар юбориб турганлар. 1218 й. Чингизхоннинг шахсий вакили Ухуна бошлиқ 500 туядан ортиқ элчи ва савдогарлар қарвони Ўтрорга кириб келди. Ўтрор ҳокими Инолчиқ, қарвонни ушлаб, элчиларни қатл эттирган (қ. Ўтрор воқеаси). М.нинг давлатини яхши ўрганган Чингизхон Хоразмга қарам халқларнинг норозилигидан, лашкарбошилар орасидаги низолардан, М.нинг онаси Туркон хо-тун қариндошлари орасидан чиққан амалдорлардан фойдаланиши ҳамда М.нинг мўғуллар ҳужуми хабарини эшитиб амалга оширган нотўғри тадбирлари (ҳар бир шаҳар ўз-ўзини химоя қишши; раиятдан 1 йил учун

3 баробар хирож йиғиши) сабабли му-ваффақиятга эришди. Чингизхон Хоразмга юриш қилиб Ўтрор (1219), Бухоро ва Самарқанд (1220)ни босиб олди. М. Мовароуннахрни ташлаб Хуросон тарафга қочди. Чингизхоннинг 20 мин-глик қўшинининг тинимсиз таъкиб қилиши М.га ўз кучларини қайта тўплаб, нафасини ростлашга имкон бермади. Каспий денгизининг Ашур о.га бориб қолган М. қаттиқбетоб бўлиб қолди ва умрининг охирида олдинги қарорини ўзгартириб, ўғли Қутбиддин Ўзлокшоҳнинг ўрнига Жалолоддин Мангубердини валиахд деб эълон қилди. Ўша оролда вафот этди ва шу ерда дафн этилди. Кейинчалик Жалолоддиннинг фармойишига кўра, М.нинг

жасади Исфаҳондаги хоразмшоҳларнинг хотирасига қурилган мадрасага кўмиш учун Ардахн қалъасига келтирилган.

Манба: Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий, Султон Жалолоддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти, Т., 1999.

Ад.: Буниёдов З., Ануштегин хоразмшоҳлар давлати (1097-1231), Т., 1998.

Неъмат Полвонов.

МУҲАММАД АБДУ - к. Абду Муҳаммад.

МУҲАММАД АЛИ (тахаллуси; асл исм-шарифи Аҳмедов Муҳаммад Али) (1942.1.3, Бўз тумани) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1992), филол. фанлари номзоди (1992). Москвадаги М. Горький номидаги Адабиёт ин-тини тугатган (1966). «Шарқ юлдузи» жур.да адабий ходим (1966), Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир (1967), бўлим мудири (1982), бош муҳаррир (1982—85), Ўзбекистон телевидениесида бош муҳаррир (1985—88), ТошДУда этика ва эстетика ка-федраси мудири (1994—96), Ғафур Ғулом номидаги нашриётда ўзбек адабиёти тахририяти мудири (1997—98), Халқаро «Олтин мерос» хайрия жамғармаси бошқаруви раиси (1999—2003). 2003 й.дан Халқаро Амир Темур жамғармаси раиси.

М.А. «Ғазодаги хислар» (1967), «Шафак» (1968), «Оталар юрти» (1970), «Достонлар» (1974), «Оқ нур» (1977), «Илҳом парией» (1980), «Сен бир гулсан» (1989), «Она дуоси» (1994) ва б. шеърый асарлар муаллифи. «Машраб» дostonида (1966) Бобораҳим Машрабнинг foжиали ҳаётини тасвирлаган. «Бешгул» (1986), «Заминда ашаймиз» (1971), «Мухаббат» (1983) дostonлари замонавий мавзуларда ёзилган. Ўзбек халқининг 19-а. охири — 20-а. бошларидаги ҳаётини тасвирлашга бағишланган «Боқий дунё» (1981) шеърый романида Жиззах кўзғолони воқеалари бадий лавҳаларда акс эттирилиб, Дукчи Эшон образи яратилган. «Сарбадорлар» (1989) дилогияси М. А. нинг прозадаги дастлабки асари. «Улуғ

салтанат» (1999) тарихий романида ўзбек халқининг 14-а.даги ҳаёти тасвирланаркан, тарихий ҳодисалар оқидамида Амир Темур образининг тадрижий ўсиб бориши, унинг характеридаги адолатпарварлик, ҳалоллик, мардлик ва ватанпарварлик фазилатлари кўрсатилган. М.А.нинг давр ва тарихнинг долзарб масалаларига бағишланган публицистик асарлари ҳам бор («Ошиқ бўлмай Ҳақ дийдорин курса бўлмас» 1992; «Мен кўрган Америка», 2000). Ҳинд эпоси «Рамаяна»дан парчалар, қорақалпоқ эпоси «Шахриёр», Р. Берне, Г. Табидзе шеърини китоблари, Байрон, Пушкин, Р. Ҳамзатов ва б. асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1984), «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

Ас: Сайланма, Т., 1997.

МУҲАММАД АЛИ (1769, Кавала ш., Македония — 1849.2.8, Искандария) — Миср ҳукмдори (подшоси) (1805—49). 1952 й. июль инқилобигача ҳукмронлик қилган сулола асосчиси, асли албан, яничарлардан. М.А. тамаки сотиш б-н шуғулланган, 45 ёшида ўқишни ўрганган. 1799—1801 й.ларда турк армияси таркибидаги албан отрядига бошчилик қилиб, Мисрдаги Туркия—Франция урушида қатнашган. Умар Макрам бошчилигидаги Қоҳира мусулмон уламоларига таяниб ҳокимиятни эгаллаган (1805). М.А. дастлаб Умар Макрамни қатл этган, сўнгра мамлук беқларини қириб ташлаб, номигагина Туркияга тобе, аслида Мисрнинг яқка ҳокимига айланган. Мунтазам армия тузиб, унинг ёрдамида Арабистон я.о. (1811-18), Шарқий Судан (1820-22)ни босиб олган, Грек мштли овозлик инқилобини бостиришда қатнашган (1824—28), Туркия султониға қарши урушлар олиб борган (1831—33 ва 1839—40). Харажатларни қоплаш мақсадида вақф, мамлуклар ва ижарадорларнинг ерларини давлат ихтиёрига тортиб олган. 1829 й.дан ерларни ўз яқинларига бўлиб бера бошлаган.

М.А. маъмурий идораларни қайтадан ташкил этган, қ.х., саноатни ривожлантириш тадбирларини кўрган. Бу ишларни амалга оширишда чет эл, асосан, француз мутахассисларига таянган. Унинг даврида ташки савдо ривожланган; бир неча дунёвий мактаблар очган. Миср ёшларини чет элларга ўқишга юборган.

МУҲАММАД АЛИ (15-а.) - шоир. Ғарбий тахаллуси б-н шеърлар ёзган. Алишер Навоийтт тоғаси. Даврининг обрўли хаттоғларидан, мусиқада эътиборли киши бўлган. Созларни яхши чалган. Шеърларининг аксарияти туркий тилда ёзилган бўлиб, уларда асосан ишқмуҳаббат куйланган.

МУҲАММАД АЛИ — америкалик боксчи, қ. Али Муҳаммад.

МУҲАММАД АЛИХОН (тахм. 1803/ 06—1842, Кўкон) — Кўкон хони (1822—41). Умархон ва Нодиранинг ўғли. Отаси Умархон вафотидан кейин 17 ёшида тахтга ўтирган. Ҳукмронлик даврида хонлик худудини кенгайтиришга уринган. Жан. Олай тоғ этагидаги тожиклар бўйсундирилган. Қоратегин бутунлай, Дарвоз, Шугнон, Рошан, Воҳон фақат номигагина забт этилган. 1829 й. Қашқарга юриш қилган. Унинг бу харакатидан фойдаланган Қашқар мусулмонлари хитойларга қарши бош кўтарган. Мағлуб бўлган уйғурлардан 70 минги М. А. б-н бирга қайтиб, Кўкон хонлигидаги шаҳарларга (жумладан, Тошкентга) жойлаштирилган. М. А. Қашқарга қилган қайтақайта ҳужуми натижасида Шарқий Туркистон шаҳарларидан бож йиғиш ҳуқуқини олган. М. А. ҳукмронлиги даврида суғориш ишлари йўлга қўйилган. Тошкент яқинида Хонариқ қазилган. Тошкент ҳокими Лашкар қушбеги М. А. нинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолган. Россия б-н савдо ва дипломатик алоқалар яхши йўлга қўйилган. 1828 й. Кўқондан Санкт-Петербургга элчилар боради ва улар яхши кутиб олинади. 1830 й. Кўқонга Россия элчиси хорунжий Потанин келади.

М.А.нинг ҳукмронлик даврида

Қўқон—Бухоро муносабатлари кескин ёмонлашади. Улар орасида бўлиб ўтган урушлар натижасида Бухоро амири Насруллахон Қўқон кўшинини тормор қилади. М.А. ўзини ноилож амирнинг ноиб деб эътироф қилади. Орадан икки йил ўтгач, 1841 й. окт.да Қўқонда хон зулмига қарши халқ қўзғолони кўтарилади.

М. А. ичкиликбозлик ва ахлоқсизликка берилади. Бухоро—Қўқон ўртасидаги муносабатлар ёмонлашуви ва тез-тез такрорланиб турадиган ҳарбий тўқнашувлар шунга олиб келдики, М. А. 1841 й. нояб.да укаси Султон Маҳмуд фойдасига тахтдан воз кечади, шундай

бўлса ҳам 1842 й. апр.да Бухоро амири Насруллахон Қўқонни забт этди ва М.А.НИ, укаси Султон Маҳмудхонни, онаси Нодира бегимни қатл эттиради.

М. А. ғазаллар ёзган, унинг буйруғига биноан, хаттотлар Алишер Навоий асарларини миниатюралар б-н безатиб кўчиришган, кўплаб тарихий асарлар форс ва араб тилларидан ўзбек тилига таржима қилинган. М. А. даврида мактаб ва мадрасалар қурилган (мас, Мадалихон мадрасаси), Қўқоннинг эски ўрдаси таъмирланган.

Ад.: Мирзоолим Мушриф, Қўқон хонлиги тарихи, Т., 1995; Бобобеков Ҳ. Н., Қўқон тарихи, Т., 1996; Набиев Р. Н., Из истории Кокандского ханства, Т., 1973.

Хайдарбек Бобобеков.

МУҲАММАД АМИН БУХОРИЙ,

Муҳаммад Амин ибн Мирза Муҳаммад Замон Бухорий Сўфиёний (17-а.) — бухоролик тарихчи олим. Бухоро ш.нинг Сўфиён маҳалласидан бўлган, Ҳаёти тўғрисида маълумотлар деярли сақланмаган. Тахм. 60 ёшида «Мухит аттаворих» — «Тарихлар океани» (1700) асарини ёзган. Асар 10 бобдан иборат бўлиб, унинг кейинги боблари сомонийлар ва аштархонийлар даврини ўз ичига олади. Асарда олимлар, хаттотлар ва наққршлар ҳақида ноёб маълумотлар мавжуд. Айниқса, Суб-ҳонқулихон (хукмронлиги: 1681 — 1702) даврида юз берган сиёсий воқеалар. Бухорода-

ги марказий ҳокимиятга бўйсунини хоҳламаган Балх вилояти устига юришлар, Хива хонининг Қорақўл, Кармана, Вардонзегга босқинлари тасвирига қатта ўрин ажратилган. Бу асар у б-н тахм. бир пайда ёзилган Муҳаммад Юсуф Муншийнит «Тарихи Муқимхоний» ва Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома» асарлари б-н биргаликда аштархонийлар даврини ёритишда муҳим манба ҳисобланади. Асарнинг Тошкент, Санкт-Петербург, Парижда қўлёзма нусхалари мавжуд.

Ад.: Ҳамроев У., Муҳаммад Амин Бухорий, Т., 1970.

МУҲАММАД АМИН ИНОҚ

(тахм. 1730—1790. 14.4) — Хива хонлигини идора қилган кўнғирот сулоласи асосчиси. Иноқлардан. М.А.и. 1761 й. иноклик лавозимига кўтарилган. Туркманларнинг ёвмут ва човдур қабилаларига қарши кураш олиб борган, лекин муваффақиятсизликка учраб Бухорога, Дониёлбий оталиқ ёнига кетган. Хоразмни бутунлай эгаллаб олган ёвмутлар Хива тахтига Гойибхоннинг ўғли Жаҳонгирхонни кўтарганлар. Унинг даврида (1769—70) беш қалъа (Ҳазорасп, Хонка, Урганч, Кат ва Шохобод)да очарчилик ва вабо тарқалиб ўзбеклар Орол ва Бухорога кетганлар. 1770 й. М. А.и. Бухородан қайтиб келиб ёвмутларни Хоразмдан қувғин қилган, Тахтга Абулхайрхоннинг ўғли Бўлақайхонни ўтказган. М.А.и. хон авлодидан бўлмагани учун тахтга кўғирчоқ хонларни ўтказиб, ҳокимиятни улар номидан бошқара бошлаган. М.А.и. 20 йил мобайнида 13 марта Хива хонини алмаштирган. Хоразмлик тарихчилар (Мунис, Огахий, Баёний ва б.) М.А.и. хусусида анча илиқ фикр бидирганлар. М.А.и. даврида Хива ш.да Муҳаммад Амин иноқ мадрасаси қурилди (1765), шаҳарнинг Нодиршоҳ босқинида вайрон бўлган девори ва дарвозалари қайта тикланди (1785), Хиванинг Жоме масжиди қайта қурилиб, унинг ёнида чиройли минора қад кўтарган (1789).

Ад.: Камолов С. К., Каракалпаки в

XVIII-XIX вв., Т., 1968; Йўлдошев М. И., Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, Т., 1959; Худойберганов К., Хива хонлари шажараси, Хива, 1996.

МУҲАММАД АМИН ИНОҚ МАДРАСАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (18-а.). Муҳаммад Амин иноқ томонидан қурдирилган. Ичан қалъа марказида жойлашган. Муҳаммад Амин иноқ, ва унинг ўғли шу мадрасага дафн қилинган деб таҳмин қилинади. Мадраса бош тарзи майдонга қараган. Жан. пештоқдан 3 гумбазли миёнсарой орқали тўғри тўртбурчак тархли ҳовлига (25,4x24 м) кирилади. Ҳовли атрофида бир қаватли хужралар ва қарама-қарши жойлашган 2 айвон бор. Ҳовлининг кесик бурчакларидан хужрага кириш учун тор йўлаклар ишланган. Миёнсарой Ўрта Осиё мумтоз меъморлигига хос бўлмаган тарзда ишланган. Унинг гумбазлари ўзаро равоқлар орқали боғланган. Ғарбдагиси кенгрок ҳажмда бўлиб, айвон вазифасини ўтаган. Унга масжиднинг гумбазли зали туташган. Пештоқининг 2 қанотида 1 қаватли, 2 қаторли хужралар ва бурчакларида гулдасталар, дарсхона ва масжид жойлашган.

МУҲАММАД АМИНХОН (1817-55) — Хива хони (1846—55). Оллоқулихоннинг ўғли. Хива хонлигини иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган олдинги хонлар сиёсатини давом эттирди. Атрофидаги барча исёнкор туркман қабилаларини бўйсундирди ва хонлик даромадини оширди. М. А. ўз хукмронлиги даврида Хуросон ва Марвга 10 мартадан кўпроқ қўшин тортиб борди. Хонлик пойтахти бўлган Хива ш.да ва унинг атрофида кенг миқ-ёсда қурилиш ва ободонлаштириш ишларини олиб борди. Хива ш.да қурилган Муҳаммад Аминхон Мадрасаси ва унинг ёнидаги ҳашаматли Кўк (Қалта) минора шулар жумласидандир. Ҳали битмаган минорани шу давр шо-ирлари «Фалак айвонига қўйилган ус-тундек» деб таърифладилар. М. А.

Хоразм пойтахтини Кўҳна Урганч (қад. Гурганж)га кўчириш учун у ерда ҳам кўп қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга оширди. Лекин, Сарахс (Туркманистон)да туркманлар б-н бўлган жангда ҳалок бўдди.

Ад.: Маньковская Л., Хива, Т., 1982; Худойберганов К., Хива хонлари шажараси, Урганч, 1996; Абдурашулов А., Хива [тарихий-этнографик очерклар], Т., 1997.

МУҲАММАД АМИНХОН МАДРАСАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1852—55). Муҳаммад Аминхон қурдирган. Ичан қалъанинг ғарбий қисмида жойлашган. Мадраса икки қаватли. Биринчи қаватидаги хужралар даҳлизли, иккинчи қаватдагилар айвонли. Бу услуб Хива мадрасалари меъморлигида илк бор шу бинода қўлланилган. Айвонларнинг қурилиши содда, ҳовлининг умумий меъморлигига мое. Икки қаватли айвонлардаги қанослар ва қарама-қарши қўйилган пештоқлар сиркор парчинлар б-н нақшланган. Хужралар томи балхи гумбаз б-н беркирилган. Шарқий қанотидаги масжид ва ғарбий қанотидаги дарсхонанинг гумбазлари бурчакларидан чиқарилган токилик сатҳбағалга қўйилган. Пештоқининг 6 қиррали куркам равоғи ҳам сиркор парчинлар б-н безатилган. Масжиднинг баланд гумбази пештоқидан анча юқори кўтарилиб туради. Мадрасанинг баланд ва безакдор пештоқи ўзига хос майда равоқчаларга бўлинган, бурчакларидаги мезанали гулдасталар бинога салобат ва гўзаллик бағишлайди. Бинода Хива меъморлик мактабига хос услубларнинг энг яхши намуналари қўлланилган. Бош тарзидаги миёнсарой 2 ошёдли, 5 гумбазли бўғимларга ажратилган. Ёғоч ўймакорлигида ишланган эшик ва панжаралар ноёб санъат асари ҳисобланади. Умумий тарҳи — 77x60,0 м; ҳовли 38,0x38,0 м; масжид 9,4x8,4 м; дарсхона 5,6x5,6 м. Мадраса таъмирланиб, меҳмонхона учун мослаштирилган, ўтмишда йирик ўқув даргоҳи ва шаҳар девонхонаси бўлган.

МУҲАММАД БАШОРО МАҚБАРАСИ — Тожикистон (Мозори Шариф) даги меъморий ёдгорлик (11 — 12-а.лар). Тоғ ёнбағрида дарахтлар орасидаги гўзал хушманзара майдонда жойлашган. Мураккаб ҳажмда ўзига хос тарҳца қурилган. Дастлаб 3 қисм [мақбара, масжид ва ер ости 2 хона (гўрхона)]дан иборат бўлган. 1342—43 й.ларда аралаш қилиб кенг, чуқур равокли зиёратхона ва бурчагида кичик хоналар, шунингдек, бир-биридан ўтиладиган қатор йўлаклар қурилган. М.Б.М. балхи гумбазли. Гумбаз ости бағалларига муқарнаслар ишланган. Бош тарзидаги пештоқ ҳашаматли безатилган, ўйма хошияли майда гириҳ нақшлар, оқ, кўк ва ҳаво рангдаги сирли сопол б-н копланган. Заминига ўсимликсимон нақшлар ишланиб, девони хати б-н тўлдириб услублаштирилган. Мақбара ва зиёратхонадаги сағаналар турли рангдаги кошинкори нақшлар ва ўйма нақшли мрамрдан ишланган.

МУҲАММАД БИН АБДУЛЛА Саид алҳасан (тахм. 1860—1920.21.12, Эфиопия, Ими р-ни) — Сомали халқининг миллий қахрамони, Буюк Британия ва Италия мустамлакачиларига қарши озодлик кўзғолони раҳбари (1899— 1920). Сомали я.о. инглиз мустамлакачилари томонидан босиб олиниб, тақсимлангандан кейин бошланган кўзғолон миллий озодлик тусини олган. Кўзғолон «Муқаддас уруш» (жиход), «динсизлар»га қарши кўриниш шаклини олиб, Сомали халқининг кенг оммасини қамраб олган. Натижада инглиз мустамлакачилари ички р-нлардан кўшинларини олиб чиқишга мажбур бўлишган. Озод қилинган худудларда марказлашган давлат тузиш ҳаракати бошланган. 1920 й. дагина инглиз мустамлакачилари авиация ёрдамида М.б.А. нинг кўшинини мағлубиятга учратишган. М.б.А. уюшқоқлик б-н кўшинини Эфиопияга ўтказишга эришган, лекин кўпгина кўзғолончилар ва унинг ўзи касалликдан вафот этишган.

МУҲАММАД БУРУНДУҚ БАР-

ЛОС (тўлиқ исми Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ, ибн Жаҳоншоҳ ибн Жоку Барлос) (тахм. 15-а. ўрталари — 16-а. боши) — Султон Ҳусайн Бойқаронкнг лашкарбошиси. Ҳусайн Бойқаро 1495— 96 й.ларда Ҳисор, Хутталон ва Бадахшонга юриш қилганида М.Б.Б.ни Хутталонга жўнатган. «Бобурнома»да ёзилишича М. Б. Б. теурийлардан дастлаб Абулқосим Бобур Мирзонинг, кейинчалик Абу Сайд Мирзонинг беки бўлган. Абу Сауд уни хурмат қилиб, унга ва Жаҳонгир Барлосга Кобулни берган, ўгли Улуғбек Мирзога оталик (отка) этиб тайинлаган. Бобурниж ёзишича, М. Б. Б. «билимлиқ, бисёр сардор киши эди». М.Б.Б. Ҳусайн Бойқаро ва унинг су-юкли хотини Хадича бегимнинг ўгли Музаффар Ҳусайн Мирзога соҳибихтиёр бек этиб тайинланганди. Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг (1506) М.Б.Б., Зуннунбек ва б. беклар келишиб Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Мирзоларни тахтга ўтказганлар. Зуннунбек Бадиуззамон ҳузурда, М.Б.Б. Музаффар Ҳусайн Мирзо ҳузурда бош бек (соҳибихтиёр) бўлганлар. Шайбонийхон Балхни қамал қила-ётган эди. Беклар Бодҳизга етишганда уларга бошқа шахзодалар келиб қўшилган. М. Б. Б. Бобурни ҳам бу юришга таклиф этиш учун унинг ҳузурига борган. Бобур М.Б.Б. б-н сафарга отланган. Мирзолар Ҳиротдан чиқиб Мурғобга этиб келгунларигача 3 ой вақт ўтган. Бу орада Балх таслим бўлган, Шайбонийхон Самарқандга қайтиб кетган. Теурий шахзодалар кўшини тарқаб кетган. 1507 й. Шайбонийхон Ҳиротни қамал қилганида М.Б.Б. шахар мудофасига бош бўлган, бироқ рақибга дош беролмай шахарни ташлаб қочган.

МУҲАММАД БУХОРИЙ (тўлиқ номи Муҳаммад Саид бинни Мирзо Бухорий, 17-а.) — мусаввир; Камолиддин Бехзод, Махмуд Музаҳҳиб, Муҳаммад Мурод Самарқандш анъаналарининг давомчиси. М.Б. яратган миниатюралар адабий асарларнинг, тасвирий баёни бўлиши б-н бирга маҳаллий халқнинг кўчманчилик

турмуши, кишлок ҳаётининг бадий ифодаси сифатида ҳам қимматли. Жумладан, Ўзбекистон ФА Шарқшу-нослик интида сакланаётган Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достонига ишлаган 5 та мўъжаз расмлари сакланган. М.Б. расмларидан бири «Юсуф ва унинг оғалари» (1616) асарида тиниқ ранглар, асар сюжетининг аниқ тафсилоти орқали монументал рухдаги миниатюра яратишга муяссар бўлган.

МУҲАММАД ВОРИС (17-а.) - тарихчи ва адиб. Аврангзеб даврида яшаган. М. В. «Шоҳ Жаҳоннома» («ШоҳЖаҳон даври тарихи») ва «Зубдат ул-ҳикоёт» («Ҳикоялар сараси») номли форс тилида ёзилган асарлар муаллифи. «Зубдат ул-ҳикоёт» бир неча тарихий асарлар («Тарихи Табарий», Муҳаммад Авфийнинг «Лубоб ул-албоб», «Бобурнома», Абулфазл Алломийнинг «Тарихи Акбаршоҳий» ва б.) асосида ёзилган бўлиб, ундаги ҳикояларнинг кўпчилиги Аврангзебга бағишланган. «Зубдат ул-ҳикоёт»ни Оғахий ўзбек тилига таржима қилган. Бу асар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сакланмоқда.

МУҲАММАД ГАРАЙ, Герай, Гирей (? - 1523) - Қрим хони (1515—23). Менгли-Гарайнмт катта ўғли. Отаси давридаёқ у Русь давлатига нисбатан адоват б-н қараган. Катта кўшинга бошчилик қилиб, Русь давлатининг жан. вилоятларига чопкун уюштирган (1507, 1512, 1513, 1515 й.лар). 1515 й.да тахтга ўтириб, Қрим хонлигига 8 та рус шаҳарлари — Брянск, Новгород-Се-верск ва б.ни, поляк қироли Сигиз-мундга Смоленск ш.ни беришни талаб қилган. 1516—17 й.ларда Русь ерларига янги талончилик юришлари ташкил этишда қатнашган. Қримда Русь давлати тарафдори бўлган Мирза Оппоктаъсирининг ортиши қисқа муддатли рус-қрим иттифокига олиб келган. М. Г. русларга қарши Сигизмунд б-н иттифокда бирлашиб (1520), 1521 й.да Қозонда Шоҳ Алихон (Москванинг буюк князи Василий III Ивановичнинг гумаштаси)га қарши фитна уюштирган

ва укаси Соҳиб-Гарайнит хон бўлишига ёрдам берган. М.Г. Москвани эгаллаш учун Қрим ва Қозон татарларига бош бўлиб юриш қилган. М.Г.нинг кўшини Москвадан 60 км жан.да тўхтаган, рус кўшинларининг яқинлашаётганидан хабардор бўлгач, жуда кўп аҳолини асир олиб қайтиб кетган. 1522 й. дек.да нўғайлар б-н бирга Астрахонга юриш уюштирган, шунда нўғайлар мирзаси Агиш томонидан ўлдирилган.

МУҲАММАД ДАРВИШ САМАРҚАНДИЙ (16-а. охири — 17-а. боши) — мусаввир ва ҳагтот. Асарларида Ўрта Осиё миниатюра мактабига хос хусусиятлар ўз ифодасини топган. Унинг «Достони зебу зевар» кўлёмасига ишлаган тўрт расми (1618, Британия музейида), Саъдийнинг «Бўстон» асари кўлёмасига ишлаган миниатюралари (1570, Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида) ва ёзган китъаси (Техрондаги Салтанат кутубхонасида) бизгача етиб келган.

МУҲАММАД ДОВУД (1908-1978) - Афғонистон давлат арбоби, генерал. Қандахор ва Шарқий вилоятлар генерал-губернатори (1933—46), Марказий армия корпуси кўмондони, ички ишлар вазири (1946—47), Афғонистоннинг Франция, Бельгия ва Швейцариядаги элчиси (1947—49), миллий мудофаа вазири (1949—50), бош вазир (1953-63). М.Д. 1973 й. 17 июлда армия ёрдамида давлат тўнтариши ўтказиб, Афғонистонни республика деб эълон қилган. М. Д. президент қилиб сайланган ҳамда бош вазир қилиб тайинланган.

МУҲАММАД ДЎСТ Мурод (1949.12.4, Самарқанд вилояти Жом қишлоғи) — ёзувчи ва жамоат арбоби. ТошДУ тарих фтининг фалсафа бўлимини тугатган (1971), Москвадаги Адабиёт интида ўқиган (1974-79). «Ўзбекфильм» киностудиясида сценарийчи (1979—84), «Шарқ юлдузи» жур.ида бўлим мудири, бош муҳаррир ўринбосари (1984—89), «Литературная газета»нинг муҳбири (1989—90), Президент девонида масъул

ходим (1990—92), ЎзР Миллий ахборот агентлиги бош директори (1992-93; 1999-2002), Президентнинг матбуот котиби (1993—99). 2002 й.дан «Ўзбеккино» давлат акциядорлик компанияси раиси.

М. Д.нинг «Қайдасан, қувонч садо-си?» номли дастлабки ҳикоялар тўплами 1976 й.да эълон қилинган. Шундан кейин унинг «Мустафо» (1977), «Бир тойчоқнинг хуни» (1979), «Дашту дала-ларда» (1987) сингари ҳикоя ва киссалари нашр этилган. М. Д.нинг «Галатепага қайтиш» киссаси (1983) истиклол ара-фаси ўзбек насрида муҳим воқеа бўлди. Ёзувчи бу ва бошқа киссаларида олис кишлоқларда яшаётган оддий кишилар-нинг кундалик меҳнат оғушида кечаётган ҳаётини диққат-эътибор б-н кузатади, уларнинг ўзига хос табиати ва инсоний сажиясини ёрқин гавдалантиради. М. Д. бу асарлари б-н адабиётимизнинг китобийлашган тилини янгилаб, унга жонли халқ тили ранглари ва оҳанглари олиб кирди, шева доирасида қолиб кетаётган сўз ва ибораларнинг адабий тилдан ўрин олишга тўла ҳуқуқли эканини исботлаб берди. Ёзувчи ўз ижодида фольклор услубидан кенг фойдаланади, унинг тили юморга бой, унинг ҳар бир қахрамони ўз фикрлаш тарзига эга. М. Д.нинг «Лозор» (1988) романи тур-ғунлик йилларидаги мураккаб ҳаётий жараён-га бағишланган. Романда шўролар ту-зумининг емирилиши ва коммунистик мафкуранинг таназзулига олиб келган ижтимоий сабаблар ишонарли тасвирла-нади, инсон ва ҳоқимият муносабатидек қад. мавзу муайян давр мисолида чуқур тадқиқ этилади. М. Д.нинг асарлари асо-сида бадиий фильмлар суратга олинган.

МУҲАММАД ЁҚУБ ЧИНГИЙ (17 а. 2-ярми — 18-а. бошлари, Ҳиндистон) — луғатшунос олим. Бобурийлар су-лоласи вакилларида Аврангзеб хукмронлигидаври (1658—1707) дая-шаган. М. Ё. Ч. таржимаи ҳоли бўйича унинг саройда хизмат қилгани, «Келур-нома» номли ўзбекча-форсча луғат туз-ганидан бошқа маълумот мавжуд эмас.

Ушбу луғат 15 бобдан иборат бўлиб, унинг 1—14-бобларида 400 га яқин тур-кий (ўзбекча) феъллар араб алифбоси тартибида ҳар бири 15 тагача шаклда бе-рилган. Мас, айтмоқ феъли асосий шакл сифатида келтирилиб, ундан кейин айтти — айтиштур — айгур — айтибиди — ай-тадур — айтмади — айтмаптур — айтмас — айтмабиди — айтмадур — айт — айт-ма — айтарбиз — айтмасбиз каби замон ва майл шакллари форсча таржимаси б-н берилган. Луғатнинг сўнгги, 15— боби, ўз навбатида, 9 та қисмга бўлинади: бунда 820 га яқин сўз ва шакллар мавзу гуруҳларига бўлиб берилган.

М.Ё.Ч. «Келурнома»ни тузишда 17-а. да Ҳиндистонда яшаган туркийзабон аҳолининг оғзаки нутқидаги луғавий бирликларни қамраб олишга ҳаракат қилган. Бундай бирликларнинг аксари-яти ҳоз. ўзбек тилида ҳам қўллansa, ай-римлари (арна, атан, ача, эгачи, энгак, бут, илдириш ва б.) ўзбек тили шева-ларида учрайди, баъзи бирлари эса архаи-клашиб, ҳоз. ўзбек тилида қўлланмайди. Луғатнинг 2 та қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, уларнинг бири Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фон-дида (инв. №5052), иккинчиси Британия музейида сақланади.

Ад.: Муҳаммад Якуб Чинги, Келур-наме (староўзбекско-персидский словарь XVIII в.). Введение, транскрипция, пере-вод текста, глоссарий А. Ибрагимовой, Т., 1982.

МУҲАММАД ЖАҲОНГИР МИР-ЗО, Жаҳонгир Мирзо (1356 й. ёзи — 1376 й. ўрталари) — Амир Темури-нинг тўнғич ўғли. 1355 й. Соҳибқирон амир Қазоғоннинг набираси, Ҳусайн ибн Му-саллабнинг синглиси Ўлжой Туркон оғога уйланади. 1356 й. ёзида уларнинг никоҳидан М.Ж.М. туғилади. Ўлжой Туркон оғо 1366 й. охирида вафот этади. Соҳибқироннинг бу хотинидан М.Ж.М. дан ташқари кизи Султонбахт бегим ҳам бор эди. Мовароуннаҳрни бирлаштириш учун бўлган курашларда Жаҳонгир от-асига фаол ёрдам берган. 1374 й. ию-

нида Хоразм ҳокими Юсуф Сўфийнинг укаси Оқ Сўфийнинг кизи Севин бекага уйланган. Оқ Сўфий Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг кизи Шакарбекага уйланган эди. Шунинг учун буларнинг кизи Севин бека кўпроқ Хонзода номи б-н маълум эди. Амир Темури Мўғлистонга юриши чоғида суякли ўғли Жаҳонгир оғир бетоб бўлганидан хабар топиб дарҳол орқага қайтган. М.Ж.М. 1376 й. ўрталарида 20 ёшида вафот этади. Уни Шаҳрисабз (Дор-уссийедат)га дафн этадилар. Ундан икки фарзанд: Хонзодадан туғилган 11 ойлик Муҳаммад Султон ва отасининг ўлиmidан қирқ кун кейин Илёс Ясовурийнинг кизи Бахт Мулк оғодан туғилган Пирмуҳаммад қолган.

МУҲАММАД ЖЎҒИЙ МИРЗО (1402—1444) — теуурий шахзода. Шоҳрухнинг ўғли. Онаси — Гавҳаршодбегим. 1433 й. Гармсир вилояти ҳокими, 1443 й.дан Балх ҳокими. 1419 й. Мўғлистон хони Шамъи Жаҳрнинг кизи Меҳр Нигор оғога уйланган. 1427 й. 15фев.да отасининг топшириғига кўра, Бароқхонга қарши ҳарбий юриш қилган акаси Улуғбекка ёрдам бериш учун Ҳиротдан қўшин б-н отланган ва Самарқанддан Сиғноққа борадиган йўлда унга қўшилган. Сиғноқ яқинидаги қирларда сон жихатдан кўп бўлсада, рақибга нисбатан тегишли хавфсизлик тадбирларини кўрмаган шахзодалар Бароқхон қўшинидан мағлубиятга учрашган. Улуғбекнинг шу йилнинг апр. да уюштирган қайта юришида М.Ж.М. бетоблиги сабабли Самарқандда қолган. Шоҳрухнинг М.Ж.М. ни ўзига валиахд қилиш нияти бор эди, лекин Ҳиротда амалдаги ҳокимият Гавҳаршодбегим қўлида бўлиб, девондаги муҳим масалаларни ҳал қилишга уни яқинлаштирмас эди. М.Ж.М. кўп вақтини Ҳиротда ўтказган, отасининг Ғарбий Эронга қилган юришларида қатнашган. Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим мадрасасидаги Бойсункур макбарасига дафн этилган.

МУҲАММАД ЗАМОН Мирзо

(1496— 1539) — Ҳусайн Бойқароннинг набираси, Бадиуззамоннинг 2-ўғли. 1506 й. Дамғон учун бўлган жангда амакиси Фаридун Ҳусайн мирзо б-н Шапбонийхонга асир тушиб қолган, лекин Шайбонийхон уларни қўйиб юборган. 1506 й. майдан Балх ва унинг вилоятига эгалик қилиш учун амир Ўрда Шайх б-н курашган. Бироқ, Ўрда Шайх Балхни Бобурга топшириш ниятида элчи юборади. М.З. уни хоинликда айблаб қатл этади. Ўрда Шайхнинг укаси Қавомбек бундан хабар топиб, қўшин тўплаб, Кобулга, Бобур хузурига элчи юборади. Бу орада Бобурнинг Зафарбек бошчилигидаги қўшини шахар атрофида эди, Қавомбек шахардан чиқиб шахар калитларини унга топширади. Мана шу ҳолат сабабли М.З. Санучаҳорьяк мавзеига кетади, у ерда Бобур хузурига Муҳаммад Бокчини элчи қилиб жўнатиб, тобелигини изҳор қилган. Кейинчалик М.З. Шибирғон ҳокими Имин-бек б-н Бобурга қарши иттифок тузишга интилган ва шу мақсадда Сарипулга йўл очган. Бироқ Бобур ундан чакқонроқ ҳаракат қилиб Қораёғочга юриш қилиб, М.З.нинг ўғруқини эгалаб олган. Шундан сўнг М.З. ҳам Гарчистонга кетиб, тоғли вилоятларда тентираб юрган, Балхни олиш учун бир неча бор уриниб кўрган, сўнг Санучаҳорьяк вилоятига, у ердан Шибирғонга йўл олган. Бу ерда у Иминбек ва Иброҳим чопуқларнинг бирлашган қўшинидан енгилган, асир тушган ва Бобур хузурига, Кобулга жўнатилган. Хондамирнинг гувоҳлик беришича, Бобур М.З. нинг барча гуноҳларини кечирган, яқинлари қаторидан жой берган ва икки ойдан кейин унга Балхни инъом этган. М.З. Балхда 1523 й. сент.гача ҳокимлик қилган.

МУҲАММАД ЗОҲИРШОҲ - қ. Зоҳиршоҳ.

МУҲАММАД ибн ОТСИЗ - ўрта асрда яшаб ижод этган сарахслик меъмор. Марвдаги султон Санжар макбарасини қурган (12-а.) ва унга ўз номини ёзиб қолдирган.

МУҲАММАД ибн ҲУСАЙН Ми-

ракий Самарқандий (16-а.) — хатгот. У настаълик хатида кўчирган Али ибн Хусайн ал-Ансорийнинг доришу-носликка оид «Ихтиёроту Бадийъий» (Бадийъийга бағишланган сайланмалар», 1541, ЎзФА ШИ, инв. №1598) асарини кўчирган. Бу қўлёзма ниҳоятда чиройли безалган, унга 602 расм ишланган; уларда дори сифатида ишлатиладиган гиёх, дарахт ва жониворлар тасвирланган. Немис олими К. Броккелманнинг таъкидлашича, М. и. Х. Аҳмад ибн Ҳожар алҳайсамийнинг «Итҳоф ихвон ассафо би нубиз мин ахбор ал-хулафо» («Оқ кўнгиллиларнинг халифалари тарихидан олинган мақолалар тўхфаси», 1574) асарига шарҳ ёзган.

МУҲАММАД КОЗИМ (1720/21, Марв — 1753) — Эрон тарихчиси, вазир, Нодиршоҳнинг акаси Иброҳимхон саройидаги амалдор оиласида туғилган. Отаси ва М.К. Нодиршоҳ ва унинг ўғиллари саройида хизмат қилишган. М.К. Нодиршоҳнинг катта ўғли Ризоқули Мирзо саройида лашкарнавис (1739—41) бўлиб, Нодиршоҳ саройида девон хизматчиси (1744—47) ва 1747 й. Марвдаги қурол-аслаҳа вазири бўлган. Нодиршоҳнинг ҳарбий юришларида қатнашган ҳамда унинг турли топшириқларини бажарган хонга яқин тўралардан бири ҳисобланган. М. К. «Номаи оламари Нодири» («Машхур Нодир-шоҳга бағишланган рисола») номи асар муаллифи. Асар 3 жилддан иборат. 1-жилд — Эрондаги асосий воқеалар, 1689—1736 й.лардаги Нодиршоҳнинг туғилганидан то Эрон шоҳи этиб сайланган давригача мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти баён этилган. 2-жилд — Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Шим. Ҳиндистон ва б. мамлакатлардаги воқеаларни (1736—43) (Нодиршоҳнинг тахтга ўтиришидан, Ширвондаги кўзғолоннинг бостирилишигача бўлган даврни) ўз ичига олади. 3-жилд — Эрон, Ўрта Осиё, Туркия ва Закавказьедаги сиёсий воқеалар ёритилган (1743—47). М.К.М. нинг асари Эрон ва

Ўрта Осиёнинг 18-а. ярмига оид муҳим манбадир.

МУҲАММАД (МАМАТ) МАҲРАМ МАЖМУАСИ — Хиванинг Дишан қалъа қисмидаги меъморий ёдгорлик (1903). Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II нинг яқин мулозимларидан бўлган Мамат Маҳрам томонидан қурилган. Мадраса, гузар масжиди, минора ва б. қўшимча хоналардан иборат. Мажмуа (21,0 x 39,0 м) бош тарзи (эни 27,0 м) жан. га қараган, бир қаватли, ғиштин равоқли. Пештоқ ҳамда 2 гумбазли миёнсарой орқали ҳовлига кирилади. Миёнсаройнинг шарқида ярми очик 2 устунли айвон б-н боғланган 2 узун жамоатхона, жан.да масжид, минора ҳамда кўндалангига турли ҳажмдаги тор ҳужралар ва б. қўшимча хоналар жойлашган. Минора бал. — 9 м, диаметри — 4,2 м, ғиштдан белбоғлар ҳосил қилиб безатилган. Қафасаси кичик дарчали, тепаси мурқарнас ва кубба б-н яқунланган.

МУҲАММАД МИРОЛИМ БУ-ХОРИЙ (19-а.) — бухоролик тарихчи олим. Амир Насруллахон (хукмронлиги: 1826—1860) даврида Хузур (Ғузур) хокими Муҳаммад Олимбекнинг хизматида бўлган ва унинг топшириғи б-н «Фатҳномаи Султоний» («Султон фатҳ-номаси») тарихий китобини ёзган. Асар муқаддима ва 29 бобдан иборат. У амир Шохмурод (хукмронлиги: 1785—1800) давридан то амир Насруллахон хукмронлигининг дастлабки йилларигача Бухоро амирлигида бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади. Шохмуроднинг Афғонистон ҳукмдори Темуршоҳга қарши ҳарбий юришлари тасвирланган. Муаррих Насруллахон даври воқеаларини батафсил ёритади. Унинг ва-фоти туфайли асарнинг 2 қисми ёзилмаган. «Фатҳномаи Султоний»нинг Муҳаммад Мурод Самарқандий. «Рустам филни ўлдириши» (16-а. охири, Фирдавсийнинг «Шоҳнома») асарига ишланган).

1 қисми О. Чехович томонидан рус тилига таржима қилинган (лекин, нашр этилмаган). Асар қўлёзмаси ва русча тар-

жима Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Ад.: Саидкулов Т., Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар, Т., 1993; Аҳмедов Б., Ўзбекистон тарихи манбалари, Т., 2001.

МУҲАММАД МУРОД САМАРҚАНДИЙ (16-а.) — мусаввир, Самарқанд миниатюра мактабинчгн йирик вакили. Ўзига хос услуби, юксак бадиий савиядаги асарлари б-н Ўрта Осиёда миниатюра санъати ривожига катта ҳисса қўшган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» (1556 й. да кўчирилган нусхасини безаган 115 та миниатюраси ЎзФА ШИДа), Саъдийнинг «Бўстон» (Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида) асарларига ишлаган миниатюралари бизгача етиб келган. М.М.С. ижодида бадиий усулларни янгилашга интилган; анъанавий сюжет ва композициялар тузилишидан қочган мусаввир кескин сюжетларни танлаб олиб (мас, ўзининг оркасида омmani зулмга қарши эргаштира олган темирчи Кова кўзғолони, ўзининг бе-гунохлигини оловда синаш б-н исботлаган Сиёвуш ва б.), кишиларнинг қиёфаларини таъсирчан рухий ҳолатда бера олган; кам шакллар орқали кўшинлар, уларнинг саркардалари ўртасидаги қизғин жанг лавҳаларини яратишга эришган. Асарлар колорити жиддий, кенг бўёқдар гаммасида ёрқин ранглар б-н бир қаторда уларнинг хилма-хил тусларидан ҳам фойдаланилган; мусаввирнинг ҳар бир асар учун алоҳида катъий ранглар уйғунлигини танлаб олиши диққатга сазовор.

МУҲАММАД МУСО ТУРКИСТОНИЙ Ғойиб Назар ўғли (1904, Фарғона вилояти, Олтиарик тумани — 1991, Мадина) — тарихчи олим ва маърифатпарвар. Уламо оиласида туғилган. 2 ёшлигида ота-онаси б-н Андижонга кўчиб келган. Араб, форс ва рус тилларини пухта ўрганган. «Иттиҳоди ислом» жамияти аъзоси (1919). Ота-онаси б-н бирга Қашқарга муҳожирликка жўнаб кетишга мажбур бўлган (1926). Ҳаж сафарига бориб, Саудия Арабистонида

яшаган ва савдотижорат б-н шуғулланган (1929-31). 1931 й. да Қашқарга қайтиб, уйғур халқининг Хитойга қарши миллий озодлик ҳаракатига фаол қатнашган. Тазйиқ қучайгач, Қашқардан кетиб Кобул (1934—37), Макка ва Мадинада яшаган. Араб матбуотида тарихий, адабий ва сиёсий мақолалар б-н қатнашган. М.М.Т. «Коммунизмнинг чехраси» (1966), «Улуғ Туркистон Ғожиаси» (1979, 1 жилд), «Ақойид», «Беш масала», «Заман ва тарихи» ва б. асарлар ёзган.

МУҲАММАД МУҚИМ (ёки Хожа Муқим, 17-а.) — мусаввир. Аштархонийлардан Абдулғазизхон (1645—80) ва Субхонқулихон (1680—1702) кутубхонасида ижод қилган. М.М. кишилар тасвирига алоҳида аҳамият беради, тасвирлар нафис ишланиши, қиёфалар ифодалилиги, композициялар мутаносиблиги, кам шаклилиги ҳамда шакллар йириклиги б-н диққатга сазовор. Хожа Гадо, Аваз Муҳаммад, Мулла Бехзод каби мусаввирлар ва Мирзо Барқий, Мулла Мир Мунший, Ибн Арабшоҳ каби ҳаттотлар б-н бирга ишлаб, Низомийнинг «Хамса» (1669, Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида), Фирдавсийнинг «Шоҳнома» (1664, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида, инв. №3463) асарларини бадиий безаган. Шунингдек, Фирдавсийнинг «Шоҳнома», «Наримоннома», «Баённома», «Фарамузнома» қўлёзмалар мажмуасига (1670, О. Олебер мажмуасида) расмлар ишлашда қатнашган.

Муҳаммад Муқим. «Сиёвушни ўтда синаш» (Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарига ишланган, 1664, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти).

МУҲАММАД НОДИР Самарқандий (16-а. охири — 17-а.) — мусаввир, йирик портретчи. Асли Самарқандлик, кейинроқ Ҳиндистонга бориб Жа-хонгир (1605 — 27) ва Шох Жақон (1627—58) саройида ижод қилган. М. Н. ижодида Ўрта Осиё ва Ҳиндистон миниатюра мактаблари анъаналари уй-ғунлашган; портретларида кишиларнинг рухий ҳолати, ички оламини ёритишга инти-

лиш сезилади. «Савдогарлар Юсуфни кудукдан тортиб олмақдалар» (Россия миллий кутубхонасида) каби кўп шаклли композициялар, Жаҳонгир, Шох Жаҳон, шахзода Дониёл (Британия музейида) ва Хусрав (Луврда), давлат арбоблари Халилulloхон, Иззатхон, Асафхон ўғли Мирзо, Шер Муҳаммад (Британия музейида) портретларини яратган.

МУҲАММАД ОДИЛШОҲ МАҚБАРАСИ — Бижapur (Хиндистон) даги меъморий ёдгорлик (1626—1660). «Гол-гумбаз» мақбараси деб ҳам номланади. Мақбара мурабба тархди (60x60 м), бал. 65 м, ичи равокли, устунсиз ва безаксиз. Гумбаз (диаметри 41 м) катталиги жиҳатидан жаҳонда 2-ўринни эгаллаган. Доира шаклида пишиқ ғиштдан терилган. Унинг асос қалинлиги 3 м, юқори қисми қалинлиги эса 2,72 м дир. Ичи равоқлари ва баландлиги ҳисобига анча кенг кўринади, 4 бурчагида бир Муҳаммад Одилшоҳ мақбараси. хилда алоҳида миноралар ишланган. Миноралар жим-жаммадор шаклда, айлана тархли, майда равоқчали дарчалардан ташкил топган. 7 қатламли, юқорисидаги қафасаси гумбазча б-н яқунланган. Бу миноралар ўзига хос кўриниши б-н ҳашаматли бинони ихчам қилиб кўрсатади. Бош тарзи 3 қисмли, ўртадаги киравериш турли шаклдаги майда равоқчалар ва шарафалар б-н безатилган. Мақбара Бобурийлар ҳукмронлиги даврида қурилган. Тузилиши Исмоил Сомоний мафрасажг. ўхшаш. Унда Ўрта Осиё ва Хиндистон меъморлиги ўзаро уйғунлашган. М.О.М. муҳандискурилиш соҳасидаги буюк намунадир.

МУҲАММАД VI, Муҳаммад ибн Ҳасан (1963.21.8, Работ)-Марокаш давлат арбоби. Работ унтини тугатган (1985). Дивизион генерали (1994). 1985 й.дан Марокаш Қуролли кучлари бош қўмондонлиги мувофиқлаштириш ва хизмат бюроси бошлиғи. 1999 й. 30 июлдан Марокаш Подшоҳлиги подшоҳи.

МУҲАММАД РАФИ (1924.4.12, Пан-жоб штати — 1981.31.7, Бомбай) — ҳинд хонандаси. Ниҳоятда жозибали,

кенг диапазонли овоз соҳиби. Дастлабки мусиқа сабоқларини Абдул Воҳиддан олган. 13 ёшидан ўз хушовозлиги б-н танилиб, йирик шаҳар (Бомбай, Деҳли ва б.) ларда концерт берган. 1940-й.лардан бошлаб Бомбай радиоси ва киностудияларида ишлаган. Қарийб 40 йиллик фаолияти давомида кўпгина ҳинд кинофильмларида («Бав-жу бавра», «Дунё», «Сангам», «Тожмаҳал», «Қасос ва қонун» ва б.) минглаб кўшиқ куйлаган. Репертуаридан, шунингдек, ҳинд мумтоз «ғазал»лари, панжоб, бенгал, тамил тилларида айтилган кўшиқлари ўрин олган. Хиндистондаги «Фильм-феер» фестивали ҳамда «Йилнинг энг яхши кўшиғи» учун бериладиган Давлат мукофотига бир неча бор сазовор бўлган (1961—80).

МУҲАММАД РАҲИМ, Муҳаммад Раҳимбий оталиқ (1709— 1758.24.3) — манғитлар сулоласининг асосчиси, қушбеги, Бухоро хони (1756—58). Муҳаммад Ҳакимбийнинг ўғли. Отасининг кўмаги б-н Аштархонийлардан Абулфайзхон саройида юқори лавозимларда хизмат қилган. Эрон ҳукмдори Нодиршоҳнинг Бухорога ҳужумидан кейин мамлакатда унинг мавқеи янада ошган ва Абулфайзхоннинг қизига уйланган. Бухоронинг об-рўли кишиларидан 12000 нафарга бош бўлиб, уларни оқ уйлик сифатида Эрон пойтахти — Машҳадга олиб келган. Кейинчалик каттақўрғонлик Ибодуллохбий бошчилигида хитойкипчоқ қавмлари кўтарган исённи бостириш учун Нодиршоҳнинг буйруғи б-н Бухорога қайтади (1745) ва қушбеги — бош вазир лавозимини эгаллайди. Айнан шу пайтдан бошлаб у Бухоро хонлигининг амалдаги ҳукмронига айланган. М.Р. буйруғи б-н 1747 й.да Абулфайзхон Мир Араб мадрасаси хужраларидан бирида ўлдирилади. Тахтга Абдулмўминхон (ҳукмронлиги: 1747— 51), Убайдуллахон III ибн Абдулмўминхон (ҳукмронлиги: 1751—54), Шерғози (ҳукмронлиги: 1754—56) ни ўтказиб, бу кўғирчоқ хонлар даврида марказий ҳокимиятга бўйсунниши

хохламаётган Миёнкол, Нурота, Ургут, Жиззах, Ўратепа, Хўжанд, Тошкент, Шахрисабз, Бойсун, Ҳисор, Кубодиён ва б. бекликлар устига юриш қилиб, уларни бўйсундиради. Буркут, баҳрин, кенагас, кипчоқ, юз, сарой ва б. қавмларни мамлакатнинг турли ҳудудларига кўчириб, хонликнинг яхлитлиги ва хавфсизлиги учун изчил курашган. Урушлар тўғрисида вайрон бўлган Дарғом каналини қайта тиклаттирган. Бухоро ш.нинг мудофаа девори мустаҳкамланиб, бал. 2 млн янги девор қурилган (1752—53). М. Р. Бухоро тахтига расмий равишда хон бўлиб ўтиргач (1756.16.12), манғитлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланди. У Хива хонлигидаги сиёсий низолардан фойдаланиб, тахтга ўз одамларини ўтказган. Бухоролик тарихчи Мирзо Абдулазим Сомий Бўстонийнинг ёзишича, Ёиждувон туманидан қайтаётганда йўлда вафот этган. Бухородаги Шохруд анхори бўйида, Мозор дарвозасидаги Абу Бакр Тархон қабристонига дафн этилган.

Лй.: Мирза Абдал' азим Сами, Тарихи салатини мангитийа, М., 1962; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

Қахрамон Ражабов.

МУҲАММАД РАҲИМ I (тўлиқ исми Муҳаммад Раҳимхон ибн Аваз иноқ ибн Муҳаммад Амин иноқ) (1775—1825) — Хива хони (1806—1825). Акаси Элтузархон вафотидан кейин тахтга ўтирган (1806). М. Р. I Хива хонлигини бирлаштиришда ижобий натижаларга эришган; бир қанча сиёсий, иқтисодий, маъмурий ислохотлар ўтказган. Хон саройи қошида доимий фаолият кўрсатувчи Кенгаш (Девон) таъсис этилган.

М.Р.I мамлакатни кенгайтириш учун туркман — човдурлар устига юриш қилган (1808-1809). Шу йили Ҳасан-бой элини бўйсундириб Қўнғиротга ҳужум қилган, бироқ у ерда қаттиқ қаршиликка учраган. Оймирза ҳукмронлик қилаётган қорақалпоқларнинг бир қисмини Оқ ёқш деган мавзегга кўчирган. М.Р.I Орол бўйи қорақалпоқларини бўйсундириш

учун бир неча марта юриш қилиб, 1811 й.да Тўрамурад сўфини енгиб хонликни мустаҳкамлаган. 1812—18 й.лар давомида Сирдарё бўйи козоклари ва Марвдаги така туркманлар устига юриш қилиб, уларни хонликка кўшиб олган. Бу ғалабалар Хива хонлигининг мавқеини мустаҳкамлаб, уни мустақил қудратли давлатга айланттирган. 1823—1824 й.ларда Бухоро амирлигига тегишли Қоқиштивон, Оғор ва Пойкенд қалъаларига талончилик юришлари қилган. Бухоро амири Ҳайдар б-н сулҳ тузган (1825).

М.Р.I даврида Дашти Қипчоқ, Хуросон Хива хонлигига солиқ тўлаб турган. Хонлик ҳудуди жан.да Хуросон, шим.да Орол денгизи ва Сирдарёнинг куйи оқимидаги ерлар, шарқда Бухоро амирлигига туташ ҳудудлар, ғарбда Каспий денгизи қирғоқларигача бўлган ерларни ўз ичига олган. М.Р.I ўзи қурдирган Пахлавон Маҳмуд мақбараситт қатта хонақоҳнинг тўрига дафн этилган.

М.Р.I араб, форс тилларини билган. Илм аҳлига ҳомийлик қилган. Олим, шоир ва донишмандлар б-н суҳбатлар ўтказиб турган. Муниаа Элтузархон даврида бошланган «Фирдавс-ул-иқбол» асарини давом эттиришга шароит яратиб берган. 1813 й. Мунисага «Равзат-уссафо» асарини таржимасини топширган. Мамлакатда бир қанча каналлар қаздириб ободонлаштиришга эътибор берган. Арқда зарбхона ташкил қилиб олтин ва кумуш тангалар чиқарган. М.Р.I даврида ичкилик ва бангилик тақикланган. Пахлавон Маҳмуд мақбараси қайта қурилган. Хивада бир қанча Мадраса ва масжидлар қурилган. Божхона ва б. муассасалар ишга тушган (яна қ. Хива хонлиги).

Ад.: Мунис , Фирдавс-ул-иқбол, Т., 1952; Муҳаммад Юсуф Баёний, Шажарайи Хоразмшоҳий, Т., 1964.

Неъмат Полвонов.

МУҲАММАД РАҲИМХОН II – қ. Феруз.

МУҲАММАД РАҲИМХОН МАДРАСАСИ — Хивадаги меъморий ёд-

горлик (1871). Муҳаммад Раҳим II (Феруз) курдирган. Кўхна аркнинг шарқий дарвозаси қаршисида жойлашган. М.Р.М. масжид, айвон, дарсхона, кутубхона ва хужралардан иборат. Мадрасанинг олд томони 2 қаватли, қолган томонлари бир қаватли. Бурчакларига гулдасталар ишланган. Хива меъморлигига хос услубда пештокли кошинкори нақшлар б-н безатилган. Сирли ғиштлар «қўш» ва «бантак» услубида терилган. Пештоқининг икки қанотида 2 қаватли олди чуқур равоқли 5 та хужрага ганчкори панжаралар ўрнатилган. Бош тарзидаги миёнасарой 9 та гумбазли хонадан иборат. Масжид ва дарсхона хужралар б-н ўзаро боғланган. Ҳовли мурабба тарҳли, уч томони 76 та хужра б-н ўралган. Жанубида гумбазли айвон ва б. қўшимча хоналар бор. Кейинроқ, мадрасанинг олд томонига бир қаватли савдо расталари қаторидан иборат ҳовли қурилган. М.Р.М.нинг умумий тузилиши ва ички тарҳи анъанавий Хива мадрасалари меъморлигидан бир оз фарқ қилади.

Умумий тарҳи — 62,4x49,7 м; ҳовли — 28,3x28,8 м; дарсхона — 5,4x5,4 м; масжид — 7,0*7,0 м; савдо қаторлари — 25,0x50,0 м; ҳовли 16,9x42,5 м.

МУҲАММАД РИЗО ПАҲЛАВИЙ (1919-1980) - Эрон шоҳи (1941-79), бош қўмондон. Паҳлавийлар сулоласи асосчиси Ризошоҳ Лаҳлавийнинг ўғли. Швейцария коллежида (1931—36), Техрон ҳарбий академияси (1936—38) да ўқиган. Отаси Ризошоҳнинг истеъфосидан сўнг тахтга ўтирган. 1979 й. тахтдан ағдарилган ва мамлакатдан қувғин қилинган.

МУҲАММАД СО-ДИК КОШҒАРИЙ (Қашқарий) (1740—Қашқар — 1849) — тарихчи, файласуф, тилшу-нос олим, адиб ва шоир. Қашқардаги «Сочия» мадрасасида дунёвий ва диний илмлар, араб, форс тиллари, шарқ мумтоз адабиётини мукамал эгаллаган. М.С.К. «Тазкираи азизон» («Азизлар тазкираси») (1768-69), 1844 й.да ёзилган «Тазкираи Асҳоб ул-қаҳф»

(«Ғор эгалари тазкираси») ва «Рисолаи касбдор» («Косиблар рисоласи») каби асарлар муаллифи. «Тазкираи азизон» да Маҳдуми Аъзам ва унинг авлодларининг Шарқий Туркистон — Ёркенд хонлиги (1465—1759) даги фа-олияти, Ёркенд хонлигининг 16—18-а.даги сиёсати, ижтимоий-иқтисодий ва маданият тарихини ёритиб берган. Асарда Накшбандия тариқати вакиллари ва уларнинг тариқатлари тўғрисида муҳим маълумотлар берилган. М.С.К. фалсафа ва пед.га оид асарлар ҳам ёзган. М.С.К. тилшунос олим ва уста таржимон. Табарийнинг «Тарихи Табарий» ҳамда Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асарларини форс тилидан турк (уйғур) тилига таржима қилган. Тарихий асарларнинг туркий таржимаси Марказий Осиё, Туркистон, Кавказ, Каспий денгизининг жан. этаги, Тибет, Шим. Ҳиндистон ва Афғонистонда яшаётган халқлар тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. М.С.К. «Содиқ» таҳаллуси б-н турк ва форс тилларида ғазал, мухаммас, рубоий, маснавий, китъалар яратган. М.С.К. адиб сифатида ўз замонасида яшаб ижод этган ёзувчи, шоирлар ижоди ҳақида бизга янги-янги маълумотлар беради. Ўша кимматли маълумотлар асосида уйғур мумтоз адабиёти тарихи янги намояндalar б-н тўлдирилди. М.С.К. Қашқардаги Юсуф Хос Ҳожиб мақбараси олдидаги «Оқ мазор» қабристонига дафн этилган.

Омонбек Жалилов.

МУҲАММАД СОЛИҲ (1455, Хоразм — 1535, Бухоро) — шоир. Хоразм ҳокими амир Нурсайдбек оиласида туғилган. Бобоси Шоҳмалик Улуғбек саро-йида, отаси Нурсайдбек эса Улуғбек, Жўги Мирзо, Абу Саид саройларида эътиборли арбоблардан бўлган. М.С. Хоразмда савод чиқаргач, Ҳиротга бориб, Абурахмон Жомийдан илм ўрганган. Отаси вафот этгач, Ҳусайн Бойқаро ва б. темурийлар саройида маълум муддат хизмат қилган. Бирок отасининг ўлимига сабабчи бўлган темурийзодалар б-н ишлашни хохламай, 1499 й. Шайбонийхон

хизматига кирган. Бухоро, Чоржўй, Нисо вилоятларига ҳокимлик қилган. «Амир ул-уламо», «Малик уш-шуаро» унвонларига сазовор бўлган. 1507—10 й.ларда Ҳиротда яшаган. Шайбонийхон вафотидан сўнг Бухорога қайтган.

М.С. туркий ва форсийда ижод қилган. Шеърлари ишқий, биографик, сиёсий мавзуда. Ўзбек адабиёти тарихида илк реалистик тарихий дoston — «Шайбонийнома»ни ёзган. Дoston 8880 мисра, 76 бобдан иборат. 15-а. охири — 16-а. бошларидаги воқеалар акс этган бу асар тарихий, этнографик, географик, лингвистик жиҳатлардан ҳам, бадийлигига кўра ҳам муҳим аҳамиятга эга. Дostonнинг асл нусхаси топилган эмас, аммо шоир ҳаётлигида Қосим котиб томонидан 1510 й.да кўчирилган кўлёзма нусхаси Венада сақланади. 1904 й.да Санкт-Петербургда (1904), Тошкентда (1961, 1989) нашр этилган.

Вамбери М.С.нинг «Лайло ва Мажнун» номли туркча гўзал дostonи борлигини хабар берган, лекин у топилган эмас. «Қомус ул-аълом»да «Ноз ва Ниёз» манзумаси М.С.га нисбат берилган, бироқ Нисорий «Музакири аҳбоб»да унинг муаллифини Бақойий деб кўрсатади.

Ас: Шайбонийнома, Т., 1961; 1989.

Ад.: Акра мов А., Муҳаммад Солиҳ, Т., 1966; Иброҳимов А., 16 аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари, Т., 1976.

Бегали Қрсимов.

МУҲАММАД СОЛИҲ Раҳим Қорахўжа ўғли (тахм. 1830—Тошкент — 1890) — тарихчи ва географ олим. М. С. бобоси мулла Абдурахимхўжа ўз насабномаси б-н Шайх Хованди Тоҳур (14-а.) га боғланишини ва у Тошкентнинг Қиёт маҳалласидаги Бекмуҳаммадбий масжидида имомлик қилганлигини ва даре ҳам берганлигини таъкидлайди. Отаси домла Раҳим Қорахўжа ўз даврининг билимдон зиёлиларидан бўлган. М.С. илк сабоқни бобосидан олган. Сўнгра Тошкентдаги Эшонқули додхоҳ, Бекларбеги, Хожа Аҳрор, Қўқондаги Азимбой ва Бухородаги Кўкалдош мадрасаларида тахсил

олган. 1863 й.да Тошкентнинг Қиёт маҳалласидаги бобоси имомлик қилган масжидда имом бўлган ва даре ҳам берган. М.С. Туркистоннинг турли жойларига сафар қилган. 1863—88 й.ларда ёзган «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») асари Тошкент тарихига бағишланган бирданбир китобдир. Унинг муаллиф дostonидан иборат нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти кўлёмалар фондидасакланади (№7791). Ин-тфондида асарнинг аслидан кўчирилган яна икки нусхаси мавжуд (1936, 1940 й.лар; №11072, №11073).

«Тарихи жадидаи Тошканд» 2 жилдан иборат. 1 жилд — умумий тарих, Туркистон ва қўшни мамлакатлар тарихи илгариги тарихий асарлар маълумотлари асосида ёзилган; 2 жилд — ўз навбатида 3 қисмдан тузилган; 1 қисм — 15—16-а. лардаги Фарғона тарихи, 2 қисм — 15—19-а.лардаги Туркистон тарихи, жумладан, Қўқон хонлиги ва Тошкент тарихи, 3 қисм — Тошкентнинг географик тавсифи ва муаллифнинг ўзи ҳақида ёзганлари. 2 жилд ёзма манбалар, мушоҳидлар ҳикоялари ва муаллифнинг ўз кўрганлари асосида ёзилган ва илмий нуқтаи назардан энг қимматлидир.

Асарнинг Тошкентга бағишланган қисмида шаҳар топографияси (сувлари, кўрғони, дарвозалари, тўрт даҳаси, маҳаллалари, Мадраса, масжид, мақбаралар, ҳаммом ва б.), Россия империяси томонидан Тошкентнинг босиб олинishi (1865), шунингдек, Тошкент вилоятига оид қисмида эса вилоятдаги мевали дарахтлар, полиз экинлари, Туркистоннинг қатта қисмида тарқалган доривор гиёҳлар, фойдали қазилмалар, ўсимлик ва ҳайво-нот олами ва турли касалликлар (безгак, зотилжам, кўзапушт, вабо, сарсом, истискр, куланж ва б.) ҳақида маълумотлар бор. Тошкентнинг шарқ-идаги тоғлар тавсифи айниқса муфассалдир. Шаҳарнинг муаллиф давридаги тарихи ҳам батафсил ва аниқ ёритилган.

Ад.: Ўринбоев А., Бўриев О., Тошкент

Муҳаммад Солиҳ тавсифида, Т., 1983; Муниров К., Ирисов А., Носиров А., Тошкент тарихида баъзи сиймолар, 1983.

МУҲАММАД СУЛТОН Мирзо (1375-1403) — темурий шаҳзода; Амир Темурнинг набираси. Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг тўнғич ўғли. У Ўзбекхоннинг набираси Хонзода (Севин бека) бегимдан туғилган. Амир Темур суюкли ўғли Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг, ўзининг барча орзу-умидларини М.С.га боғлаб, уни ўзидан кейин тожу тахтнинг ягона вориси деб биларди. М.С. бобоси Амир Темурга ўхшаб жасоратли, қатъиятли, зукко, душманга нисбатан шафқатсиз, довюрак жангчи эди. 1397 й. қишида Амир Темур Хитойга қарши бўлажак юришга тайёргарлик кўриш чоғида М.С.га Етгисувда Ашпара истехкомини куришга ва у ерда дехқончиликни ривожлантиришга фармон берганди. Шу мақсадда М.С.га 40 минг қўшин берилган. 1399 й. М.С. мана шу чегара истехкомидан мўғулларга қарши курашда фойдаланмоқчи бўлган, бироқ Фарғона ҳокими Искандар мирзо ундан аввалроқ ўзбошимчалик б-н Шарқий Туркистонга зафарли юриш қилган. Шу туфайли шаҳзодалар ўртасида низо туғилиб, 1400 й. М.С. буйруғига кўра, Искандар Самарқандга келтирилиб, ҳибсга олинган, унинг отабеги ва 26 навқари қатл этилган. 1399 й. Амир Темур «Етти йиллик» юришга кетар экан, Самарқанд ҳукмронлигини 23 ёшли М.С.га топшириб кетади. 1401 й. март ойида Амир Темур Сурияда туриб М.С.га собиқ Ҳулагухон тасарруфида бўлган вилоятларни (Ироқ ёки Шим.-Ғарбий Эрон) бошқариш ҳақида фармон юборади. 1402 й.да Амир Темурнинг Боязид I Йилдиримга қарши юришида М.С. фаол қатна-шади. У Кичик Осиёнинг ғарбий чеккасигача боради. У ердан қайтаётиб, 1403 й. 12 мартда Қора Ҳисор мавзеида шамоллаб 27 ёшида вафот этади. М.С.ни у қурган мадрасага дафн қилишган.

Бобурнинг таъкидлашича, М.С. Самарқанд кальаси жан.да Тошқўрғон-

Чақарда Мадраса ва хонақоҳ курдирган. М.С. вафотидан сўнг Амир Темур унинг хотирасига атаб мақбара куриш ҳақида фармон берган. Мақбара Мадраса ҳовлисининг тўрига бунёд этилган.

Турғун Файзиев

МУҲАММАД ТЕМУР СУЛТОН (? - 1521, Самарқанд) — шайбонийларпан. Шайбонийхоннинг ўғли. Шайбонийлар Мовароуннахрни эгаллаганларида М.Т.с.га пойтахт Самарқанд ва унинг вилояти берилган (1501), унинг ўғли Пўлод султонга Хоразм теккан. Балх (1505)ни эгаллаган. 1505—07 й.ларда М.Т.с. Убайдулла султон б-н бирга те-мурийлардан Фаридун Ҳусайн мирзо ва унинг укаси Ибн Ҳусайн мирзони Работи Дудар мавзеида тормор этган. 1507 й. Шайбонийхон Ҳиротни олгач, М.Т.с. ва Убайдулла султонларни Абул-муҳсин мирзо ва Кепак мирзога қарши Машҳадга юборган, улар зафар қозонишган. Отаси Исмоил I Сафавий б-н Марв ёнида жанг қилганида (1510) ёрдамга кеч қолган. 1511 — 12 й.ларда Мовароуннахр ва Тошкент учун шайбонийларнинг Бобур б-н бўлган курашларида қатнашган. Туркистон, Сирдарё бўйидаги шаҳарларга эгалик қилиш учун қозоқ султонлари (Қосимхон ва б.) б-н курашган (1513 й.дан). 1511 й. мартда Суюнчхўжахон Бобурни қизил-бошлилар б-н иттифокликда Мовароуннахрга хужум қилишидан хавфсираб Чағониён мулкани Махдий султон ва Ҳамза султонлардан ажратиб олиб, у ерга М.Т.е.ни жўнатган. 1512 й. Қўли Малик жангица Убайдулла султон, Жонибек султон ва М.Т.с.ларнинг бирлашган қўшини Бобур устидан тўлиқ ғалабага эришган. 1513 й. 11 мартда Убайдулла султон б-н бирликда Марвни эгаллаган. М.Т.с. даврида Самарқандда ободончилик -қурилиш ишлари олиб борилган. Олия хония мадрасаси ва М.Т.с.нинг хотини Меҳр Султон хоним томонидан қурилган Хония мадрасаси ложувард ва зарҳал кошинлар б-н безатилган жуда катта пештоқ б-н бирлаштирилган эди. Мадраса су-пасида, аниқроғи, даҳмада самарқандлик шай-

бонийлар авлод-аждоди дафн этилган. Самарқанднинг шаркий қисмида янги маҳалла (Нав) пайдо бўлиб, бу ерда Самарқанд зодагонларининг боғлари жойлашган, улар орасида Дил-афрўз боғи ўзининг гўзаллиги б-н айникса шуҳрат қозонган эди. М.Т.с. даврида Самарқандда илм-фан, мадани-ят, санъат ривожланган, кўплаб машхур шоир, адиблар, тарихчилар ижод қилган (қ. Бухоро хонлиги).

Фахриддин Ҳасанов.

МУҲАММАД ТУҒЛОҚ (? - 1351)

-Дехли султонлиги ҳукмдори (1325—51). Ҳукмронлигининг дастлабки йилларида мамлакат ҳудудини кенгайтирган. М.Т. Дехли ш.да туриб Деканни бошқариш мумкин эмаслигини тушуниб, шим. пойтахт аҳолисини Девагири ш.га кўчириб, янги пойтахтни Давлатобод деб атаган. Лекин бу б-н мамлакатдаги сепаратик ҳаракатни тўхтата олмаган, Жан. Ҳиндистон, Декан, Бенгалия Дехли султонлигидан ажралиб чиққан. М.Т.нинг иктисодий тадбирлари: солиқларнинг кескин ошиши (деҳқонлар қишлоқларни ташлаб кетишган, натижада далалар ишловсиз қолган), давлат хазинасини тўлдириш учун киймати паст тангаларнинг жорий қилиниши ва б. мамлакат хўжалигининг барбод бўлишига олиб келган. М.Т. ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бўлиб, астрономия, фалсафа, математика ва б. фанлардан хабардор бўлган, форс тилида шеърлар ёзган.

МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН - қ. Шайбонийхон.

МУҲАММАД ШАРИФ

- самарқандлик меъмор, гумбаз барпо этиш бўйича мутахассис. Тожмаҳал макбарасини қуришда иштирок этган (1632—50).

МУҲАММАД ШАРИФ (16-а. охири -17-а. бошлари) — мусаввир, Ўрта Осиё миниатюра мактаби намояндаси. Муҳаммад Му род Самарқандий ва Муҳаммад Дарвиш Самарқандий б-н Саъдийнинг «Бўстон» асари қўлёзмасини (1570, Дублиндаги Честер Битти

кутубхонасида) безашда қатнашиб, 4 та раем ишлаган. Шунингдек, ҳамкорликда «Йигит расми» (Луврда) ва «Гўзал қиз» (шахсий мажмуада) каби алоҳида асарлар ҳам яратган.

МУҲАММАД ШАРИФ ибн Муҳаммад Нақий (19-а.) — бухоролик тарихчи олим. Ҳаётига оид маълумот сақланмаган. Бухоро хонлиги тарихига оид «Тож утгаворих» («Йил-номалар тожи») асарини ёзган (1800). Унда Чингизхон ва авлодлари, шайбонийлар ва аштархонийлар тарихи, манғитларнинг шажараси, амир Ҳайдар ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаги воқеалар хусусида сўз боради. Асарнинг 2 нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланади.

МУҲАММАД ШАРИФ БУХОРИЙ, ал-Алавий, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Бухорий (1609—1697) — бухоролик файласуф ва тарихчи. Фалсафа, тасаввуф, тарих, фикх., тилшунослик, шеърят, астрономия соҳасида 20 дан ортик асарлар ёзган. «Аррисола аддаврия» («Даврийлик ҳақида рисола») асари макон ва замон масалаларига бағишланган, Адудиддин ал-Иджийнинг «Адудийа акидалари шарҳига ҳошия» ва Саъдуддин Тафтазонийнинг «Мавлавий Шариф таҳзиб шарҳига ҳошия» асарларига шарҳлар ёзган. Файласуфнинг «Девони Шариф» ёки «Ғазалиёти Шариф» номи б-н танилган девони ҳам мавжуд бўлиб, турли котиблар томонидан кўчириб келинган. Унинг араб тилшунослигига оид «Ҳошия Мавлавий Шариф бар фавойиди Зиёиййа» («Мавлавий Шарифнинг Зиёий фойдаларига изоҳи») асари бўлиб, у «Ал-Қофия»га шарҳ сифатида ёзилган. Бундан ташқари, «Жомеъ улмасойил» («Масалалар мажмуи»), «Зубдат ул-афкор», «Ақоид асослари ҳақида рисола», «Мавлавий Шариф рисоласи», «Назм улмухтасар» ва б. асарлар муаллифи.

М.Ш.Б. Мир арабмадрасасия мударрислик қилган. Унинг «Китоби фавойиди ҳоконийа» («Ҳоконга фойдали

маслаҳатлар китоби») асари 25 боб ва 32 фаслдан иборат бўлиб, унда шарият қонунқоидалари, ижтимоий ҳаёт ва ахлоқий муаммоларга оид маълумотлар, ҳукмдорлар тўғрисида кизиқарли лавҳалар мавжуд.

Ад.: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, Т., 1995; Нуритдинов М., Из истории общественно-философской мысли Средней Азии в XVI—XVII веках, Т., 1996; Маънавийт юлдузлари, Т., 2001; Хошимхонов М., Машраби мўътабар ўзим, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

МУҲАММАД ЮНУС ТОИБ

Муҳаммад Амин ўғли (?), Тошкент — 1907, Қўқон) — шоир ва ҳаттот. Ёркенд ва Қўқонда яшаган. Шарқ классиклари асарларини ўрганган. Уларга назиралар боғлаган, қасидаларига жавоб ёзган (мас, Жомий қасидасига жавоб ва б.), таърих ва марсиялар яратган. Уларда ўз даврининг турли ижтимоий масалалари акс этган. Фарғона тарихи ҳақидаги «Ҳадоиқ ул-анвор» асари (1859) да Қўқон хонлигининг Муҳаммадалихон ҳукмронлиги даври тўлиқбаён этилган. 1905 й.да «Тухфаи Тоиб» асарини ёзган. М. асарлари қўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (инв. № 6696, 596).

МУҲАММАД ЮСУФ (тахаллуси; асл исм-шарифи Юсупов Муҳаммаджон) (1954.26.4, Марҳамат тумани — 2001.31.7, Элликқалъа тумани) — Ўзбекистон халқ шоири (1998), жамоат арбоби. Рус тили ва адабиёти ин-тининг рус тили ва адабиёти ф-тини тугатган (1978). Республика китобсеварлар жамияти (1978—80), «Тошкент окшоми» газ. (1980—86), Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти (1986—95) да турли лавозимларда ишлаган. 1995—97 й.лар «Тафаккур» жур.да бўлим мудири, 1997—2001 й.ларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раис ўринбосари. 2чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати.

М.Ю.нинг дастлабки шеърлари

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида босилган (1976). Шундан бошлаб республика матбуотида унинг шеър, очерк ва мақолалари мунтазам равишда чоп этила бошлаган. Илк шеърлар китоби — «Таниш тераклар» (1985). «Булбулга бир гапим бор» (1987), «Илтижо» (1988), «Уйкудаги киз», «Ҳалима энам аллалари» (1989), «Ишқ кемаси» (1990), «Кўнглимда бир ёр» (1991), «Бевафо кўп экан», «Ёлгончи ёр» (1993), «Эрка кийик» (1995) ва «Осмониьга олиб кетаман» (1998) шеърый китоблари нашр этилган. Мазкур китобларга кирган шеърларда М.Ю. мансуб бўлган авлоднинг энг олижа-ноб ва юксак инсоний фазилатлари б-н бирга ёшлик сурури, ишқ ва муҳаббатнинг нафис наволари, ўзбекона, содда, аини пайтда эзгу, бокира ва бетакроп 1%Ш -* туйғу ҳамда кечинмалари ўзининг ёркин ифодасини топган. Сўзнинг бадий имкониятларидан маҳорат б-н фойдаланиш, мусликий равонлик, туйғулар тиниклиги, самимийлик ва майинлик, руҳият манзараларини лўнда ва яйкрл ифодалай билиш М.Ю. шеърый услубининг етакчи хусусиятларидир. Унинг қяламига мансуб аксарият шеърлар таникли хонандалар томонидан ижро этилмоқда. М.Ю. ижоди аини гуллаб яшнаган пайтда, Элликқалъа туманида шеърыйт мухлислари б-н учрашиш мақсадидаги ижодий са-фариди вафот этган. Андижонда дафн этилган.

Тошкент шаҳри ва Марҳамат туманидаги кўчалардан бири, шунингдек, Андижон шаҳридаги болалар кутубхонаси ва Марҳамат туманидаги санъат мактаби М.Ю. номи б-н аталади.

Ас: Сайланма, Т., 2001.

МУҲАММАД ЮСУФ МУНШИЙ ибн Хўжа Бақо (17-а.) — балхлик тарихчи олим, аштархонишшраан. Субхонкулихон (ҳукмронлиги: 1680—1702; Балх ҳокими: 1651—80), шунингдек, Муҳаммад Муқимхон (Балх ҳокими: 1702—07) саройларида мунший бўлиб хизмат қилган. У Муҳаммад Муқимхонга бағишланган «Муқимхон тарихи» («Та-

рихи Муқимхоний», 1697—1704) асарида Балх ва қисман Бухоро хонли-гмнинг 17-а.даги ижтимоийсиёсий тарихини баён этади. Бу асар муқаддима ва 3 бобдан иборат бўлиб, 1-бобда шайбонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг умумий ахволи тасвирланади. Асарнинг 2—3-боблари оригинал бўлиб, унда Бухоро хонлиги ва Балхнинг Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Қашқар б-н бўлган сиёсий муносабатлари, Бухоро ва Балх ўртасидаги куруллой кураш (1702—04) хусусида сўз боради. Асарда суфийлик тариқатларининг раҳбарлари, нуфузли эшонлар, ҳукмдорлар (мас, Балх хоқимлари Солиҳ Хўжа, Маҳмудбий оталик, Бадахшон ҳукмдори Мирёрбек), хаттотлар, шоирлар, шунингдек, Қундуз (Қатағон), Термиз (Қўнғирот), Балх (Қурама), Лағмон (Олчин)да яшовчи ўзбек қавмлари ҳамда сарой мансаблари ва ҳарбий унвонлар тўғрисида маълумотлар мавжуд. Асарнинг 2қисми номаълум сабабларга кўра ёзилмай қолган.

Аштархонийлар тарихини ўрганишда муҳим манба саналган бу асар («Убайдуллонома» ва «Абулфайзхон тарихи» асарлари унинг манتيкий давоми ҳисобланади) 19-а. 20-й.ларида Россия орқали Европага тарқалди. Асардан парчалар француз тилида босилди (1824), тўла равишда эски ўзбек тилига таржима қилинди (1861). А. Семёнов томонидан рус тилида чоп этилган.

Ас: Муқимханская история, Т., 1956.

Ад.: Ахмедов Б., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985.

Қаҳрамон Ражабов.

МУҲАММАД ЮСУФ ТАБРИЗИЙ

- ўрта асрда яшаб ижод қилган табризлиқ меъмор ва наққош. Шаҳрисабздаги Оқ саройни қуришда иштирок этган (14-а.). Сарой пештоқини кошин б-н безаб нақшлар орасига ўз исмини ёзиб қолдирган.

МУҲАММАД ЯЪҚУБ БУХОРИЙ

Муҳаммад Яъқуб Кенжа ибн Али Мирзо Бухорий (тахм. 1771 — 1831) — бухо-

ролик тарихчи олим, манғитлар сулоласининг амалдаги 2ҳукмдори Дониёлбий оталиқ (1758—85) нинг ўғли. Унинг бизгача «Гулшан ул-мулук» («Подшоҳлар гулшани») номли тарихий асари етиб келган. Асар 1825—31 й.ларда ёзилган бўлиб, ўз мазмуни ҳамда ёзилиш услуби б-н 18-а. охири ва 19-а. 1-ярмида яратилган тарихий асарлардан фарқилади. Асарнинг 1қисмида Бухоронинг қад. тарихи, унинг ҳукмдорлари шажараси баён қилинган, 2қисми эса муаллиф яшаган давр тарихига бағишланган.

МУҲАММАД ҒУРИЙ, Муизиддин Муҳаммад (?—1206) — ғурийлар сулоласидан бўлган султон; Ҳиндистон фотиҳи. 1173 й. акаси Ғиёсиддин Муҳаммад Ғурий Ғазни вилоятини босиб олгач, М.Ғ. унга ҳоқим этиб тайинланган. 1175 й. Шарқий Афғонистон ва Шим. Ҳиндистонга босқинчилик юришлари қилишни бошлаган. 1186 й. сўнги ғазнавийлар пойтахти Лоҳурни босиб олиб, Ғазнавийлар давлатига хотима берган. 1192 й. Горани ёнида Шим. Ҳиндистоннинг ражпут ҳукмдорлари кўшинларини тормор келтирган ва бир неча йил ичида Ганг дарёси водийсидаги кўплаб ерларни эгаллаб олган. Ғиёсиддиннинг вафотидан сўнг (1203), Ғурийлар давлати султони бўлган. Бу давлат ҳудуди Афғонистоннинг катта қисми ва Шим. Ҳиндистондан таркиб топган. Ҳиндларнинг гақхар қабиласи томонидан ўлдирилган (1206). М.Ғ. салтанати харобаларида Дехли султонлиги барпо этилган.

МУҲАММАД ҲАЙДАР Дуғлот, Мирзо Ҳайдар (1499, Тошкент — 1551, Қашқар) — тарихчи, давлат ар-боби. Муҳаммад Хусайн кўрагоннинг ўғли, онаси Хуб Нигорхоним Юнусхоннинг кичик кизи, Бобурнинг онаси — Кутлуг Нигорхонимнинг синглиси эди. 1508—09 й.ларда Шайбонийхон буйруғи б-н отаси қатл қилинган, ёш М.Ҳ.нинг ҳаёти хавф остида қолади. Муҳаммад Хусайннинг ишончли кишиларидан бири Мавлоно Муҳаммад кўп қийинчиликлар б-н М.Ҳ.ни Бухородан Бадахшонга олиб

кочади. 1509 й. Кобулга — Бобур саройига олиб келади. Бобур унга юксак эҳтиром кўрсатади. Мирзо Ҳайдарнинг ёзишича, Бобур унга ота ўрнида оталик қилади. 3 йилдан сўнг Мирзо Ҳайдар Андижонга — Султон Саъидхон хузурига кетади ва хоннинг охириги кунигача у б-н бирга бўлади. 1514 й. Қашқарда Султон Саъидхон ҳокимияти ўрнатилгач, Мирзо Ҳайдар у б-н бирга Қашқарга келади. Хон барча кўшин салоҳияти ва салтанат ишларини унга ишониб топшириб, чекланмаган ҳуқуққа нойил қилади, шунингдек, Султон Саъидхоннинг ўғли — валиахд Абдурашиднинг тарбиясини ҳам унга топширади. Султон Саъидхон даврида Мирзо Ҳайдар Бадахшон, Кофиристон, Тибет, Лодак ва б. кўпгина ҳарбий экспедицияларга раҳбарлик қилади. 1533 й.да Султон Саъидхон вафот этгач, тахтга унинг ўғли Абдурашид ўтиради. Аммо, Дуғлотлар хонадонидида вужудга келган қарама-қаршиликлар М.Ҳ.ни мамлакатни ташлаб кетишга мажбур қиладди. М.Ҳ. аввал Бадахшонда саргардонликда юриб, сўнгра Лохурга — Бобурнинг ўғли Комрон Мирзо хузурига боради. 946/1539—40- й.ларда М.Ҳ. Аграда Ҳумоюнга қўшилади. 948/ 1541 й.да Қашқар забт этилгач, М.Ҳ. бобурийлар номидан Қашқарда ҳукмронлик қилади. Ҳақиқатда эса ўз-ўзига мустақил ҳукмрон эди. Тоғ қабилалари б-н бўлган тўқнашувда М.Ҳ. ҳалок бўлган.

М. Ҳ. машҳур «Тарихи Рашидий» номли асар ва «Жаҳоннома» номли географияга оид туркий шеърӣ рисола му-аллифи. «Тарихи Рашидий» Шарқий Туркистон, Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг 15— 16-а. 1-ярмидаги тарихига оид қимматли манбадир. М.Ҳ. бу асарини Кашмирда, бир неча йил мобайнида ёзган. Асар 2 қисм — «дафтарлар» (китоблар)дан иборат. 1қисмда Мўғулистон ва Қашқарда ҳукмронлик қилган чигатоийлар тарихи — Туғлуқ Темур давридан Абдурашидхон (Рашидхон) давригача изчил баён этилган бўлиб, у 1546 й., яъни 2қисмдан кейин ёзилган.

2қисм 1541—42 й.ларда тугатилган, у ҳажм жиҳатдан 1қисмдан тўрт марта катта бўлиб, муаллифнинг хотираларидан иборат. Бу асар «Бобурнома» каби мемуар адабиётнинг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Ас: Мирзо Мухаммад Ҳайдар, Тарихи Рашиди (Введение, пер. с перс. А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой), Т., 1996.

Тургун Файзиев

МУҲАММАД ҲАКИМБИЙ оталик Худоёрхон оталик ўғли(? — 1743) — нуфузли манғшп бийларидан, оталик., бош вазир. Бухоро хони Муҳаммад Ра-ҳимнпг отаси. Дастлаб мирохўр ва парвоначи бўлган. М.Ҳ. тез орада Бухородаги манғит қавмининг йўлбошчисига айланди ва аштархонийлараян Абулфайзхон даврида хонликда уларнинг таъсири ниҳоятда кучайган. Қагагон ва кенагас (хусусан, шахрисабзлик Иброҳим кенагас) қавмларига қарши марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун курашади. Саройда девонбеги лавозимини эгаллайди. М.Х- барча шахзодалар оталиқларининг бошлиғи деб тан олинган. Қаршида хркимлик даврида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқули бошчилигидаги кўшинларни бу ерда тўхтатиб қолди (1736). Нодиршоҳнинг Бухорога ҳужуми пайтида у б-н музокаралар олиб борди ва аҳолини Эрон кўшинларига қаршилик кўрсатмасликка чакирди (1740). Бу хизматлари учун уни Нодиршоҳ Бухоронинг туда ваколатли ҳокими, яъни Абулфайзхон саройининг кўшбеги — бош вазири қилиб тайинлаган. М.Ҳ.нинг укаси Дониёлбий (Бухоро амири Шохмуроднинг отаси) Кармана ҳокими, ўғли Муҳаммад Ра-ҳим эса Нодиршоҳнинг яқин кишиларидан бири бўлиб қолган. У манғитлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши учун етарли шарт-шароит яратиб берган. Марказий ҳокимиятга бўйсунитни хоҳдамаган амирлар ва турли қавмларнинг етакчиларига қарши мурасасиз курашган.

Ад.: Абдурахман -и Тали, История

Абулфейз-хана, Т., 1959; Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамияти таракқиёти, 1 қисм, Т., 2000.

МУҲАММАД ҲУСАЙН Мирзо (1476—1503) — теурий шахзода. Ҳусайн Бойқаронит 4-ўғли. Онаси — Минглибий Огача бегим. Султон Ҳусайн Бойқаро Бадиуззамон Мирзо исён кўтарган вақтда Астрободни М.Ҳ.га инъом қилган (1499). М. Ҳ. Астробод б-н чекланмай, янги-янги ерларни ўз тасаруфига киритиш хаёлига тушади. 1500 й. у Ис-фароинга ҳужум қилади. Исфароин ҳукмдори амир Бадриддин Ҳусайн Бойқаронинг энг яқин кишиларидан эди. Жангда амир Бадриддин кўшини енгилиб, ўзи ҳам қалок бўлади. Бу хабарни эшитган Музаффар Ҳусайн Мирзо укаси М.Ҳ.га қарши кўшин юборади, лекин жанг унинг мағлубияти б-н тугайди. М.Ҳ. кўшини Нишопургача ғорат қилиб боради. Жоҳил фарзандларини тинчлантириш учун Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни амир Алишер Навоий ва амир Муҳаммад Валибек ихтиёрига топшириб, ўзи Астрободга асқар тортади. М.Ҳ. отасининг катта кўшинига дош беролмаслигини сезиб, Астрободни ташлаб қочади. Ҳусайн Бойқаро Астрободга келиб, 3—4 кунда осойишталик ўрнатади. Шу аснода М.Ҳ. ўз отасига қилган хатти-ҳаракатларидан афсусланиб, шаҳаншоҳдан узр сўраб, элчи юборади. Ҳусайн Бойқаро ўғлининг гуноҳларини кечириб, Журжон мулкини инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтади. Аммо, кўп ўтмай (1503 й.) М.Ҳ. хасба (қора безгак) касалига учраб, 28 ёшида ва Турғун Файзиев

МУҲАММАДАЛИ ХАЛФА СОБИР ЎҒЛИ, Дукчи эшон, Мадали эшон (1856, Фарғона вилояти Чимён кишлоғи — 1898.12.6, Андижон) — Андижан кўзғолонинг раҳбари. Ўрта ҳол дехқон ва хунарманд Муҳаммад Собир халфа оиласида туғилган. Аждодлари асли қашкарлик бўлган. 10 ёшларида ота-онаси б-н Мингтепа (ҳоз. Андижон вилояти Мархамаш тумани ҳудуди) яқинидаги Тожик кишлоғига кўчиб келишган.

М.х.С.ў. мустақил ўқиб, ислом илмини, араб ва форс тилларини ўрганган.

1876 й.да акаси Муҳаммадсоқи б-н Пойтуғда яшовчи нуфузли уламо Султонхон тўра эшон хизматига кириб, унинг энг яқин шогирдига айланган. Пахсакашлик ва дук (йик)чилик б-н шугулланган, табиблик ҳам қилган.

1886—88 й.ларда у Маккага бориб, ҳаж амалини бажарган. Туркий тилда «Ибрат улғофилийн» («Ғофиллар учун ибрат китоби») асарини ёзган. Асар панднасихат тарзида бўлиб, тасаввуф ғоялари тарғиб қилинган.

М.х.С.ў. Асака, Шахрихон, Марғилон, Ўш аҳолиси, хусусан, чорвадор қавмлар ўртасида обрў-эътиборли бўлган. Бу вақтда унинг минглаб муридлари бор эди. 1879 й.да у турк султони Абдулҳамид II га мактуб ёзиб, Фарғона водийсида Россия империяси юритган мустамлакачилик сиёсатини қоралайди ва дипломатик йўллар орқали Россия императори Николай II га таъсир қилишини сўрайди.

Бу даврда улкадаги мустамлакачилик сиёсати туфайли кенг меҳнатқашлар оммаси ғоят қашшоқлашибгина қолмай, миллий ва диний қадриятлар ҳам оёқ ости қилина бошланган эди. Маҳаллий аҳоли ҳуқуқсизлик, зулм ва зўравонликдан азоб чекарди. Халқ норозилигининг жиловлаб бўлмайдиган даражада кучайиб кетганлигини кўрган М.х.С.ў. Фарғона вилоятининг турли бўлисларидан келган вакиллар б-н кенгаш ўтказиб, бир вақтда кўзғолон кўтаришга чақирди. Кўзғолон 1898 й. 17 майда Андижон ҳарбий лагерига ҳужум қилишдан бошланди. Лекин бошқа жойга унча ёйилмай, тезда мағлубиятга учради.

19 майда кечкурун М.х.С.ў. қўлга олиниб, 5 та яқин сафдоши б-н Андижонда дорга осилган. Унинг оила аъзолари (онаси, хотинлари, фарзандлари, жияни Мусулмонқул ва б.) Пензага сур-гун қилинган. Эшоннинг мол-мулки, жумладан 755 та нодир қўлёмза китоблари мусодара қилинган. Мингтепа кишлоғи тўплардан ўкка тутилиб, ўрнида рус му-

жиклари учун Русское село қасабаси (посёлкаси) қурилган.

Андижон қўзғолони мустамлакачилик зулмига қарши бўлса ҳам, М.х.С.ў. бошчилигидаги қўзғолончилар диний ғоялар (жиҳод ва ғазовот) б-н майдонга чиқишган эди.

МУҲАММАДВАЛИ ҒОРИ -Андижон вилояти Хўжаобод туманидаги ғор. Чилустун тоғининг шим. ён бағрида, 1085 м баландлиқда жойлашган. Девон даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғорни биринчи бўлиб акад. Д.И.Шчербаков текширган (1931). Ғор оғзи шим.-шарқ томон очилган (эни 1,6 м, бал. 2,5 м). Ғор шипи ва деворлари кальций минералидан ташкил топган ҳосилалар б-н қопланган гумбазсимон хонадан бошланади (уз. 3 м, бал. 2,7). Ундан ичкарига томон бир қанча йўлақлар (уз. 3,5 м гача, бал. 2 м гача, эни 2,5 м гача) давом этади ҳамда яна 4 та хона (уз. 3,5—22 м, эни 2,5—4 м, бал. 1,7—5 м) туташган. Ғор саҳни нотекис, охирида пасайиб тор ёриққа айланади. Бу қисмида сув йиғилиб қолган. Ғорнинг умумий уз. 57 м, майд. 92 м², ҳажми 276 м³.

МУҲАММАДДИНОВ Нажимаддин (1937.26.8, Қорақалпоғистон, Тахтақўпир тумани) — қорақалпоқ композитори. Қорақалпоғистон (1974) ва Ўзбекистон (1977)да хизмат кўрсатган санъат арбоби. Олмаота консерваториясини тугатган (1971). Бердақ номидаги Қорақалпоқ филармонияси бадиий раҳбари (1971—77), Қорақалпоғистон композиторлар уюшмаси раиси (1977—88), Қорақалпоғистон Республикаси маданият ишлари вазири (1986—99), Нукус санъат коллежи директори (1999 й.дан). «Биринчи қорақалпоқ симфони-яси», биринчи миллий опера («Ажиниёз», 1987) ва балети («Айжамал», 1997) ни яратган. Симфоник ва вокалсимфоник, камер-чолғу (фортепиано учун соната, вариациялар ва б.) ва ка-мервокал (мас, «Нэресте» балладаси) асарлари, «Кенг дала», «Қувноқ ўлкам», «Бўлмас», «Ер-ёр айтайин», «Мустақиллик гуллари»

қўшиқлари муаллифи.

МУҲАММАДЖОНОВ Абдулахад Рақимжонович (1928.26.12, Тошкент) — шарқшунос ва археолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Тарих фанларидри (1973), проф. (1989). Ўрта Осиё унтини тугатган (1951). 1956-70 й.ларда Ўзбекистон ФА Тарих ва археология интида катта илмий ходим, сектор мудир ва 1970 й.дан Археология ин-тининг сектор мудир, 1980—83 й.ларда директори. Ўзбекистон ФА вице президенти (1996—98), Ўзбекистон ФА Тарих ин-ти директори (1996—98). 1998—2003 й.ларда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида бош илмий ходим. 1998 й.дан Ўзбекистон миллий унтида проф. Айни вақтда 1997 й.дан «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» жур.ининг бош муҳаррири. Унинг илмий ишлари Урта Осиёда суғорма деҳқончилиқ, ирригация, гидротехника ҳамда деҳқончилик воҳаларини вужудга келиши ва таракқиёти тарихига бағишланган. М. Бухоро, Тошкент ш.лари қад. тарихи, айниқса, уларнинг ёшини илмий асослашга муайян хисса қўшган.-Ватанимиз тарихий топонимияси бўйича илмий асарлар ва мақолалар нашр этиб, тарихий манбашунослик бўйича янги илмий йўналишга асос солди.

Ас: Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997; Населённые пункты Бухарского эмирата, Т., 1999; Ўзбекистон тарихи, Т., 2003; Қадимги Тошкент, Т., 2002.

МУҲАММАДЖОНОВ Ато Самиғиддинович (1940.2.9, Душанба) — Тожикистон халқ артисти (1981). 1958 й.дан Лохутий номидаги театрда ишлайди. Тожикистоннинг машхур фильмлари М. номи б-н боғлиқ. Энг яхши роллари: Атҳам («Олим Атҳам»), Чол («Чолнинг хикояси»), Клаудио («Ҳамлет»), Бобожон Ғофуров («Миллат драмаси»), Қирол Лир («Қирол Лир») ва б. М. ўзбек киноси ривожига ҳам ўз хиссасини қўшган. Ота («Алвидо, ғўр ёшлигим»), Қози («Майсаранинг иши»), Амир ибн Мансур («Дах,онинг ёшлиги»), Раис («Ка-

рахтлик»), Сайидали ота («Буюк Амир Темур») ва б. роллари машхур. Рудакий номидаги Тожикистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

МУҲАММАДЖОНОВ Зикир (Зокир) (1921.1.1, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1962). Ўзбекистон Қахрамони (2003). Тошкент театр ва расомлик санъати ин-тини тугатган (1949). 1938 й.дан Ҳамза театри (ҳоз. Ўзбек миллий академик драма театри)да актёр. 1977—82 й.лар Ўзбекистон Театр арбоблари уюшмасининг раиси. М. кенг камровли актёр бўлиб, спектаклда, кино ва телевиденида жаҳон драматургиясининг мумтоз намуналарида, ўзбек адабларининг умуминсоний мавзуларидаги асарларида образларни махррат б-н яратган. Фердинанд («Макр ва мухаббат»), Жалолиддин («Жалолиддин Мангуберди»), Абдуллатиф («Мирзо Улуғбек»), Навоий («Алишер Навоий»), Горацио («Ҳамлет»), Кассио («Отелло»), Фурқат («Фурқат»), Еди-гей («Асрга татигулик кун»), Самандар («Самандар»), Синтаро («Ўғирланган умр»), Октавия Цезарь («Юлий Цезарь»), Дехқонбой (Шоки сўзана), Жабборов («Парвоз»), Юсуфбек хожи («Ўтган кунлар»), Беруний («Абу Райхрн Беруний») каби ролларида М.нинг ўзига хос ижод нафаси овоздаги жўшқин эхтирос, фикран теранлик ва вазминлик б-н тўлдирилиб, имконият кучи намоён бўлган. М. бир қанча фильмларда (Максуд, «Фидойи»; проф. Каримов, «Кониют ғорининг сири»; Шоҳ Баҳром, «Дилором»; Жунаидхон, «Узоқ-якин йиллар»; Юсуф, «Алибобо ва қирқ қароқчи») ва б.) ҳам суратга тушган. Айниқса, «Генерал Раҳимов» фильмидаги Собир Раҳимов роли алоҳдада ўрин тутди. Генералга хос жўшқинлик, шижоат, жасурлик, бағри кенглик М. ижросида ўз аксини тўла топа олган. Актёр видеофильм ва телеспектаклларда ҳам бир қанча образлар яратган: Улуғбек («Улуғбек хазинаси»), Ҳусайн Бойқаро («Алишер Навоий»), Исомиддин ака («Ер фарзанди»), проф. Комилов («Имон») ва б. шулар

жумласидан. Бир қанча чет эл фильмларида ҳам суратга тушган. М. яратган образлар кучли психологик драматизми, романтик кўтаринкилиги б-н ажралиб туради. «Шухрат» медали (1994), «Дўстлик» (1996), «Буюк хизматлари учун» (1998) орденлари б-н тақдирланган.

Ас: Таъзим, Т., 1996; Ўзим кўрган ва билганларим, Т., 1998; Улуғлар орасида, Т., 2003.

Тошпўлат Турсунов.

МУҲАММАДЖОНОВ Мирзаали Валиевич (1914.1.12 — Бағдод тумани, Конизар қишлоғи — 2000.18.3) — агроном олим, давлат арбоби, Ўзбекистон ФА акад. (1952), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), к.х. фанлари д-ри (1962), проф. (1964). Самарқанддаги Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1936). Бухоро вилояти Шофиркон МТСида бош агроном (1936-37), СоюзНИХИда аспирант, бўлим мудири (1937—41), ЎзССР Давлат контроли халқ комиссарининг биринчи ўринбосари (1941—45), Дехқончилик халқ комиссари, вазири, ЎзССР с-злар вазири (1946—50), Ўзбекистон ФА Қишлоқ хўжалиги ин-ти (Ўсимликлар экспериментал биологияси ин-ти) директори (1948—50), Ўзбекистон ФА Президиумининг бош илмий котиби (1952), Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги вазири (1953—57), УзССР Министрлар Совети раиси ўринбосари (1957—60), Ўзбекистон ФА Усимликлар экспериментал биологияси ин-тида бўлим мудири (1960-62), ин-т директори (1963—66). Афғонистон (1967-70) ва Ҳиндистон (1972—76)да СССР элчихонасида маслаҳатчи бўлиб ишлади. Бутуниттифоқ Усимликшунослик ин-ти Урта Осиё тажриба ст-яси директори (1970—72), ВАСХНИЛ Урта Осиё бўлими Президиуми раиси ўринбосари (1977—78). 1979 й.дан Ўзбекистон ФА Усимликлар экспериментал биологияси ин-тида лаб. мудири, 1981 й.дан ЮНЕСКОнинг «Инсон ва биосфера» Ўзбекистон миллий кўмитаси раиси. Республика Агросаноат комплекси олий мактаби-

да кафедра мудири (1987-92).

М.нинг илмий ишлари гўза, маккажўхори, беда ва қ.х. экинлари биологияси, агротехникаси, алмашлаб экиш, суғориладиган тупроклар унумдорлигини ошириш, суғорма интенсив деҳқончилик, шунингдек, қ.х. иқтисодийети масалаларига бағишланган. «Шухрат» медали б-н мукофотланган (1994).

Ас: Агротехника хлопчатника, Т., 1953; Севообороты и углубление пахотного слоя почвы в районах хлопководства, Т., 1962; Новая система земледелия по коренному повышению плодородия орошаемых почв, Т., 1978.

Ад.: Академик Мирзаали Валиевич Мухаммаджоновнинг ҳаёт йўли, Т., 1995.

МУҲАММАДЖОНОВ Мўминжон (тахаллуси Тошқин; 1883 — Тошкент 1964) — ёзувчи, маърифатпарвар, жадидчилик ҳаракатининг намояндаси. Шарофбой, Беклар беги (Тошкент), Олия (Уфа) каби мадрасаларда таҳсил олган. Айни пайтда эски мактабларда даре берган. Тошкент, Наманган, Қўқон, Андижон, Уш, Жалоло-бод, Хўжанд, Шахрисабз ва б. шаҳарларда янги усулдаги мактаблар очган. «Садойи Туркистон», кейинчалик «Иштирокиюн» газ.лари ва «Маориф», «Муштум» жур.ларида ишлаган. Андижонда Чўлпон ва Тошкентда Ҳамза б-н ҳамкорлик қилган. ХХСР маориф нозирлигида хизмат қилган (1920—21). Кейинчалик Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида ишлаган (1944—50). М. «Қонли тун» (1926; Зиё Сайд б-н ҳамкорликда) пьесали, «Турмуш уринишлари» (1926) хотиралар китоби ва турли ҳажвий шеърлар муаллифи.

Ас: Турмуш уринишлари [4нашр], Т., 1969.

МУҲАММАДЖОНОВ Шомаҳмуд Шоходиевич (1954.27.4, Тошкент) — миниатюрachi рассом, китобат санъати устаси. Ўзбекистон БААкад. (1997). Ўзбекистон халқ рассоми (2001). Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртини тугатган (1974). Ўзбекистон ФА

Шарқшунослик инутида рассом. 1970-й. ларда Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида проф. Ч.Аҳмаров ва Ҳ. Сулаймонлардан рассомлик ва миниатюра санъатини ўрганди. Шарқмини-атюраси ва китобат санъати соҳасида чуқур изланишлари натижасида қад. қоғоз тайёрлаш усули ва саҳифа безагининг абри баҳор турини қайта тиклади, миниатюра соҳасида самарали ижод қилмоқда. Ўрта аср Шарқ миниатюрасига оид чуқур билим ва академик дастгоҳли рангтасвир малакалари М.нинг ўзига хос бадий услубининг шаклланишини таъминлади: киёфа, вази-ят, имо-ишоралар, рангларнинг рамзий маънолари орқали қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини акс эттиради, миниатюра санъатининг анъанавий тизимига замонавий муаллифнинг ўзига хос бадий тафаккурини ҳам сингдиради. А.Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» асарига расмлар (1974, Тошкентдаги Адабиёт музейида), Шарқадабиёти (Фирдавсий, Низомий ва б. асарлари) мавзуида локли миниатюра намуналарини яратди (1983—84, Амалий санъат музейида). Китобат санъати усулида «Навоий лирикаси» тўплами (1983, Японияда), «Калила ва Димна» асари боблари бўйича 2 та (1985, 1991; Метрополитен музейида), М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари (1985, Ўзбекистон тарихи музейида), «Темур ту-зуклари» (1991) қўлёзма нусхаларини тайёрлади. «Ипак йўли ҳикоялари» асарлар туркуми (1999) ва б. асарлари машҳур.

М. асарлари республика ва чет мамлакатлардаги (жумладан, Эрон, 1998, 2000; Туркия, 1999) кўргазмаларда намоийш этилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989). «Шухрат» медали б-н мукофотланган (1996).

МУҲАММАДИЕВ Авлиёхон (1906.16.8, Марғилон — 1988.21.10, Фарғона) — гидробиолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1968), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1966), биология фанлари д-ри (1959), проф. (1960). Урта Осиё унтининг тайёрлов бўлимини

(1931), Фарғона педагогика ин-тини (1934) тугатган. Шу ин-т кимё ва биол. кафедраларида ассистент (1935—36), катта ўқитувчи (1937—39), зоология кафедраси

муdiri (1939—1979), Ўзбекистон ФА Зоология ин-ти гидробиология ва ихтиология лаб. муdiri (1979—1981), Фарғона педагогика ин-ти зоология ва умумий биол. кафедраси проф. (1981—88). Ўзбекистон гидробиология жамияти раиси (1969—84). М.нинг илмий ишлари Урта Осиё сув хавзалари типологи-яси, қисқичбақасимонлар экологи-яси, систематикаси ва зоогеографиясини ўрганишга бағишланган. Сув хавзаларидан унумли фойдаланишга оид амалий тавсиялар ишлаб чиққан. Фарғона ва Марғилон шаҳарларидаги кўчалардан бирига, Фарғона давлат унти табиёт ф-тига унинг номи берилган

Ас: Материалы к гидробиологии рисовых полей Ферганской долины, Т., 1969; Гидробиология водоёмов Ферганской долины, Т., 1967; Умуртқасиз ҳайвонлар зоологияси, Т., 1964; 1976; Ракообразные водоёмов Ферганской долины, Т., 1986; Табиат муҳофазаси ва экология, Т., 1986 (хамкорликда).

МУҲАММАДИЕВ Раҳмон Омонович (1946.14.5, Денов тумани, Чағон қишлоғи) — кўз касалликлари мутахассиси, Ўзбекистон Қахрамони (2001). Тиббиёт фанлари номзоди (1974). СамТИни тугатган (1969), шу ин-т кўз касалликлари клиникасида ординатор (1969—71), Бурденко номидаги нейрохирургия ин-тида аспирант (1971-74). Самарқанд ш., ке-йинчалик Сурхондарё вилоят кўз касалликлари клиникасида турли лавозимларда ишлаган (1974—81). Афғонистонда хизмат қилган (1981-83). 1984-85 й.лар Денов тумани, 1986 й.дан Сурхондарё вило-яти кўз касалликлари касалхонаси бош врач. Илмий ишлари кўз касалликлари хирургиясига оид. 2чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси депутати.

МУҲАММАДИЕВ

Тоштемир

(1968.1.5, Бойсун тумани) — кураш бўйича оғир вазнда жаҳоннинг мутлақ чемпиони (1999, Тошкент), халқаро микёсдаги спорт устаси (1999). М. алҳаким ат-Термизий хотирасига бағишланган халқаро мусобақа ғолиби (1995, 1999, Термиз), Ўзбекистон чемпиони (1998). Тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланади. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

МУҲАММАДИЕВ Қарши (1932.20.7, Шўрчи тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Бухоро пед. ин-тини тугатган (1962). 1954—97 й.ларда Шўрчи туманидаги 10 мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчиси.

МУҲАММАДИЙ, Устод Муҳаммадий (16-а.) — мусаввир. Султон Муҳаммаднинг ўғли. Нафис санъатни отасидан ўрганган; Камолиддин Бехзод анъаналарини давом эттириб ўзига хос бадиий услуб яратди. Инсон, ҳайвонотни ҳаётӣй, манзарани батафсил тасвирлаган: «Шаҳзода тасвири» (Бостондаги Голобо мажмуасида, АҚШ), «Шарафнома» (асар кўлёмзмасидаги «Шаҳзода» расми), Низомийнинг «Хамса»сига ишланган миниатюралар, «Дарвиш ва дехконлар» асари (Луврда) ва б. Замондош мутахассисларнинг таъкидлашича, М. асарларида демократик анъаналар, дунёвий ва ҳаётӣй лавҳалар, оддий кишилар ҳаётининг реал тасвири ўз аксини топган.

МУҲАММАДРАСУЛ РАСУЛИЙ (1884 — Тошкент — 1935) — ўзбек маъри-фатпарвари, педагог. Тошкентдаги Бекларбеги мадрасасида ўқиган. 1907 й.дан рус-тузем мактабларида дарс берган. 1917 й.дан кейин мактабларда ўқитувчилик қилган, саводсизликни тугатишда фаол иштирок этган. Рус-тузем ва янги усулдаги мактаблар учун дарсликлар («Раҳбари форсий», «Қироати форсий ёхуд мунтахаби гулистон», «Болалар боғчаси») ёзган. «Раҳбари форсий» китоби (1911, 1914, 1917 й.ларда нашр этилган)да форс тили қоидалари ўзбек тилида баён қилинган. «Қироати форсий ёхуд мунтахаби гулистон» (1916) хре-

стоматия китобида қисқақиска форсча матнлар 56 дарсга бўлиб берилган, баъзи форсча сўзларга ўзбекча изоҳ ёзилган. «Болалар боғчаси» алифбе китоби бўлиб, товуш усулида тузилган. Унинг 2нашри 1917 й. Тошкентда чикқан. Бу дарсликда К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой, СМ. Граменицкийнинг ўқув китобларидан таржималар берилган.

МУҲАММЕДОВ

Амин Муҳаммедович (1916.14.4 - Тошкент - 2000.16.5) гидротехник олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби, техника фанлари д-ри (1966), проф. (1968), ВАСХНИЛ мухбир аъзоси (1970). Ленинград индустриал ин-тини тугатган(1937). Октепа ва Фарҳод ГЭС, Шим. Тошкент канали қурилишларида ишлаган. Ўзбекистон ФА Иншоотлар, Сув муаммолари ва гидротехника интларида илмий ходим, гидравлика ва лаб. бошлиғи (1950—61), Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-тида даре ўзанларини бо-шқариш бўлими бошлиғи (1961—86), етакчи илмий ходим (1986—2000). М. айна пайтда Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари ин-тида катта ўқитувчи, доцент, проф. (1956—2000).

М. илмий ишлари даре ўзанлари, уларнинг чўкинди-оқизикларини тўғонлардан ўтказиб юбориш, Амударёнинг куйи қисмида учрайдиган дейгиш ҳодисаси ва унинг олдини олиш муаммоларига бағишланган. Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга оқизиш лойиҳасида бош каналнинг гидравлик ўлчамларини аниқлаш, сув манбаларидан оқилона фойдаланиш, Орол денгизининг экологик муаммолари масалалари ҳам унинг илмий изланишларида муҳим ўринда турлади.

МУҲАНДИС (араб), инженер — техниканинг муайян бир соҳасига ихтисослашган мутахассис; техника соҳаларидан бири бўйича олий маълумотли касб эгаси. Илгари Шарқда бинокор, ер ўлчовчи, бино ва иншоотларни лойиҳаловчи, хандаса (геометрия) б-н шуғулланувчи

кишилар М. деб аталган. Бағдод, Дамашқ, Бухоро, Хива, Самарқанд, Тошкент, Қўқон ва б. ша-харларда ҳозиргача сақланиб қолган қад. бино ва иншоотлар қурилишида фойдаланилган мураккаб хандасавий (геометрик) шакллар, арклар, гумбазлар, куббалар; суғориш ва сув чиқариш иншоотлари (кориз, сардоба), чархпалак (чигир) М.лик қадимдан тараққий этганлигини билдиради. Хусусан, Ашад ал-Фарғонийнинг Нил дарёсига қурилган сув микдорини ўлчаш иншооти ҳам М.лик намунаси ҳисобланади.

Европада, дастлаб, ҳарбий машиналарни бошқарган кишилар инженер (лот. ingenium — қобилят) деб номланган. Бу тушунча 16-а.да Голландияда кўприк ва йўл қурувчиларга нисбатан ишлатилган, сўнгра Англия ва б. Европа мамлакатларига тарқалган.

М.нингҳозир механик-М., гидротехник -М., кон М.си, ҳарбий М., лойиҳаловчи М., физик-М., технолог-М., қурувчи- М., ирригатор-М. ва б. турлари бор. М. лар саноат, транспорт, қурилиш ва халқ хўжалигининг турли тармоқларида, и.т. муассасаларида ишлайди, муҳандислик академияларида, техника ин-тлари ва ун-тларида, олий техника билим юртлари ва б. муассасалардатайёрланади. Ўзбекистонда М.лар Тошкент техника унти, Тошкент информациялар технологияси унти, республика вилоятларидаги олий техника ўқув юртлари, Тошкент архитектура-қурилиш ин-ти, Тошкент кимётехнология ин-ти, Тошкент давлат авиация ин-ти, Тошкент автомобиль-йўллар ин-ти, Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалиғи ин-ти, Тошкент т. й. транспорта муҳандислари ин-ти, Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат ин-ти ва б. муассасаларда тайёрланади.

МУҲАНДИСЛИК ГЕОЛОГИ-ЯСИ -геологиянинг Ер пусти юқори қатламларининг ҳоз. геологик шароитлари ва динамикасини муҳандислик-қурилиш ва б. хўжалик тадбирлари нуктаи назаридан ўрганадиган соҳаси.

М.г.нинг асосий вазифаси — геоло-

гиянинг турли иншоотларни лойиҳалаш, қуриш ва ундан фойдаланиш б-н боғлиқ амалий масалаларни ечиш. Шунингдек, М.г. географик муҳитдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда муҳим роль ўйнайди. М.г.нинг илмий йўналишлари: муҳандислик-грунтшунослик — тоғ жин-сларининг таркиби ва муҳандислик-геологик хоссаларини табиий жойлашган ерида ва лаб. да ўрганади. Регионал грунтшунослик яхши ривожланган бўлиб, алоҳида тоғ жинслари ва тупроқнинг М.г. хусусиятлари ва тарқалиш қонуниятларини тадқиқ этади; м у хандислик геодинамикаси — табиат ҳодисалари ва одамларнинг муҳандислик ва хўжалик фаолияти б-н боғлиқ ўзгариш ва жараёнлар (сурилмалар, сел, карст, чўкиш ва ҳ.к.)ни ўрганади ва уларнинг олдини олиш, бартараф этиш ҳақида тавсиялар ишлаб чиқади; регионал М.г. — Ер пусти турли қисмларида муҳандислик-геологик шароитларининг ўзгариш қонуниятлари характери ни ўрганади. Шунингдек, муҳандислик геологикаси, сейсмология, шаҳарлар, денгиз М.г. ва б. ривожланмоқда. М.г. хариталарида барча геологик омиллар кўрсатилади.

Иншоотларнинг замини ҳақидаги билимлар қадим замонлардан тўплаб келинган. Қадимда маҳобатли саройлар, макбара ва миноралар, гидротехника иншоотлари, ибодатхоналар қуришдан олдин муҳандислар амалий тажрибалари ва устоз-шоғирд ворислиги асосида қурилиш бўладиган ерни пухта ўрганиб, иншоотларга салбий таъсир кўрса-тувчи чўкиш, ер қимирлаш, сув босиш каби жараёнлар ҳисобга олинган, уларни олдини олиш учун зарурий чоралар кўрилган. М.г. амалиётига риоя қилиб тикланган ёдгорликлардан Миср эҳромлари, Ҳиндистон ва Ҳиндихитойдаги ибодатхоналар, Хива, Бухоро, Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз ва б. қадимги шаҳарлардаги Мадраса, минора ва б. меъморий иншоотларнинг аксарияти ҳозиргача сақланган. М.г.нинг Европа-

да пайдо бўлиши ва ривожланиши 19-а. нинг 2-ярмида, т. й., туннель, кўприк, метрополитенлар қурилиши б-н боғлиқ бўлган.

Ўзбекистонда М.г.нинг ривожланиши ирригация иншоотлари (Катта Фарғона, «Дўстлик» ва б. каналлар), гидротехника иншоотлари (Чирчиқ — Бўзсув ГЭСлар каскади, Чорвоқ сув омбори ва ГЭС), Мирзачўл, Далварзин, Қарши чўллари ни ўзлаштириш, эски шаҳарларни қайта қуриш, янги шаҳарлар бунёд этиш б-н боғлиқ бўлди. М.г. 20-а. 30-йилларидан тез ривожлана бориб, алоҳида фанга айланди. Тошкентда 1927 й.дан турли лойиҳалаш ташкилотлари таркибида М.г. бўлимлари, геология муассасаларида отрядлар ва ҳ.к. бўлган. 1952 й. «Ўзбекгидрогеология» трести ва унинг таркибида М.г.экспедицияси, 1960 й.да Тошкентда Гидрогеология ва муҳандислик геологияси илмий тадқиқот ин-ти («Гидроингео») ташкил этилди. Ўзбекистонда М.г. соҳасидаги тадқиқотлар ва илмий ишланмалар жаҳон андозасидан кам эмас. М.г. ривожига К. Тердаги (АҚШ), М. Арнольд (Франция), Д. Смит (Англия), Р. Вольтер (Германия), Ф. П. Саваренский, В. А. Приклонский (РФ), Ўзбекистонда О. К. Ланге, Ф. О. Мавлонов, К. П. Пўлатов, Э. В. Мавлонов ва б. ҳисса қўшганлар.

Ад.: Қодиров Э. В., Шерматов М. Ш., Акбаров Х. А., Мавлонов Э. В., Одилов А. А., Табиий муҳитни муҳофазалашнинг геологик асослари, Т., 1999; Назаров М. З., Инженерлик геологияси, Т., 1985; Эргашев И., Инженерлик геологияси ва гидрогеология, Т., 1990.

МУҲАНДИСЛИК ГЕОЛОГИЯСИ ХАРИТАСИ — қурилиш мўлжалланган ер майдонига тегишли хар хил муҳандислик-геологик омиллар (тектоник, геоморфологик, гидрогеологик, гидрологик, геологик ва муҳандислик-геологик жараёнларнинг тарқалиш даражаси ва б.) акс этирилган харита. М.г.х.да тоғ жинсларининг таркиби, физик-механик хоссалари эътиборга олинади. Хариталар мазмунига

қараб бир неча гуруҳга — муҳандислик-геологик шароитлар (ер усти иншоотлари қурилиши мўлжалланган ҳудудлар учун энг муҳим маълумотлар кўрсатилади), муҳандислик-геологик районлаштириш (регион, область, район ва айрим майдонлар муҳандислик-геологик шароити ҳисобга олинади), махсус муҳандислик (алоҳида қурилиш объекти учун тузилиб, лёссларнинг намлик таъсирида чўкиши, сурилмалар ўрни мукамал тасвирланади ва башоратланади) ва б. хариталарга бўлинади.

Ҳар бир харитага тушунтириш матни, муҳандислик-геологик кесим ва шартли белгилар илова қилинади. Хариталар турли масштабларда тузилади. Ўзбекистон ва Ўрта Осиё ҳудудларининг М.ғ.х. тузилган.

МУҲАНДИСЛИК ПСИХОЛОГИЯСИ — психология соҳаси; инсон б-н машина (техника) ўртасидаги муносабатни, инсонга машинанинг психологик таъсири, инсоннинг техника б-н муносабат жараёни психологик қонуниятларини ўрганади. М.п. фантехника тараққиёти натижасида вужудга келган. У қуйидаги муаммоларни текширади: инсоннинг бошқ.-арув тизимларидаги, автоматик қурилмалар, хусусан, ЭҲМ б-н муносабатдаги вазифалари; ЭҲМ операторларининг фаолиятида мулоқот жараёни ва уларнинг ўзаро таъсири; оператор фаолиятининг психологик тузилиши; оператор ишининг сифати, тезлиги, самардорлигига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш; операторлар учун психодиагностика ва касбга йўллаш методларини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.

МУҲАНДИСЛИК ҚЎШИНЛАРИ барча қўшин турларининг жанговар ҳаракатларига ёрдам берадиган муҳандислик иншоотлари ва воситаларини барпо этувчи махсус қўшинлар. Дастлаб Францияда 17-а.да, Россияда 18-а. бошида пайдо бўлган. Замонавий қўшинларда М.қ. муҳандислик сапёрлик (сапёр), муҳандислик-йўл, понтон-кўприк қурувчи, муҳандис-

қурувчилик, кечиб ўтувчидесант ва б. бирлашма, қисм ва бўлинмалардан таркиб топган. Ҳозирда М.қ. қуруқликдаги қўшинларнинг жанговар ҳаракатларини осонлаштиради, мудофаа иншоотлари қуради, ҳужум операцияларини таъминлайди ва кечув воситалари тайёрлайди. Душман истехкомларини аниқлаб, уларни яқсон қилишга ёрдам беради. Мудофаа жойларининг ихотасини, душман авиаци-яси ва артиллерияси ўтидан яширинадиган жойларни мустаҳкамлаш, команда ва кузатув пунктлари учун иншоотлар қуриш, армияни сув ва энергия б-н таъминлаш, миналар қўйиш ва жойларни минадан тозалаш ишларини бажаради; ҳарбий аэродромлар қуради ва ҳ.к. М.қ. томонидан қўриладиган муҳандислик тадбирлари қўшинларнинг жанг майдонида кенг масштаб бўйлаб ҳаракат қилишини таъминлашга ва уларни оммавий қирғин қуролларида химоя қилишга қаратилган. Ўзбекистон Қуроли Кучларида ҳам бор.

МУҲАНДИСЛИК-ГЕОЛОГИК РАЙОНЛАШТИРИШ — муҳандислик ва геологик шароитлари ўхшаш бўлган ер майдонларини районларга бўлиш. М-ғ.р.да қуриладиган иншоотларнинг турлари, улардан фойдаланишга салбий ва ижобий таъсир қилувчи геологик, геоморфологик, гидрогеологик маълумотлар ҳамда табиий ва инсон фаолияти б-н боғлиқ жараёнлар асос қилиб олинади. Районлаштирилаётган ҳудудлар тектоник структураларидан келиб чиқиб регионларга, геоморфологик тузилишига кўра вилоятларга, тоғ жинсларининг мажмуига қараб р-нларга ва ер ости сувларининг таркиби, тоғ жинсларининг хоссалари, геологик жараёнлар фаоллиги ҳисобга олиниб кичикроқ майдонларга бўлиб чиқилади.

М.-ғ.р. умумий ва махсус районлаштиришга бўлинади. Умумий районлаштириш хариталари лойихалаштиришнинг дастлабки босқичида катта майдонларга (республика, вилоят миқёсида) барча турдаги қурилишлар ва ўзлаштириладиган

р-лар учун тузилади. Мас, Ўзбекистон ва унинг ўзлаштирилган айрим қисмлари (Мирзачўл, Қарши чўли, Кўкорол, Далварзин, Сурхондарё водийси ҳудудлари) умумий районлаштирилган.

Махсус районлаштириш эса айрим типдаги қурилишлар — шаҳар ва қишлоқларни жойлаштириш ва қуриш, автомобиль, т.й. ва юқори воль-тли электр узатиш симларини ўтказиш, гидроэнергетика иншоотларини қуриш бўйича, ер ости фойдала қазилмаларни қазиб олиш шароитларига кўра амалга оширилади. Булардан ташқари, М.-г.р. ҳудудларининг ўзига хос табиий шароитлари бўйича ҳам бажарилади. Лёсс ва лёссимон жинсларнинг чўкиш даражаси, карст ва суффозион ғовакларнинг тарқалиши ва ривожланиши, кўчкиларнинг турлари ва тарқалиши, сейсмик ва микросейсмик ҳолатлари ҳисобга олинади.

Ўзбекистондаги чўл ва тоғ олди зоналарини ўзлаштиришда М.-г.р. ишларига олимлардан Ғ. О.Мавлонов, А. И. Исломов, Р.А.Ниёзов, С.М.Қосимов ва б. салмоқли ҳисса кўшган.

Ад.: Ломтадзе В. Д., Инженерная геология, Л., 1988.

МУҲАРРАМ (араб. — тақиқланган, муқаддас) — қад. арабларнинг Ой тақвимида, шунингдек, мусулмонларнинг ҳижрий йил ҳисобит биринчи ой. М. исломдан илгари ҳам арабларда муқаддас ой ҳисобланган, бу ойда қабилалар ўртасидаги урушжанжаллар ва қон тўқишлар тақиқланган. Бу М. ойининг номидан ҳам кўриниб туради. М. ойининг биринчи ўн кунда шиалар имом Ҳусайнни ёдлаб мотам тутади, турли диний маросимлар ўтказилади (қ. Ашуро).

МУҲАРРИР (араб), редактор — 1) нашриёт ва б. масъул нашрларда муайян матнни турли жиҳатдан таҳрир қилиб, босмага тайёрловчи ходим; 2) айрим матбуот органлари (мас, газета)га раҳбарлик қилувчи шахс.

МУҲАҚҚАҚ (араб.) — хаттотлик услуги, араб ёзувидаги мумтоз олти хат

услубидан бири. Қуфий хаги асосида Ибн Муқлаъ ихтиро қилган дейилади. Ҳарфларнинг 1—2 қисмлари доирасимон, 4—5 қисмлари тўғри чизиклардан иборат. М.да «алиф», «лом», «дол» ва «каф» ҳарфлари асосан юқорига қараб ҳаддан ташқари чўзиқ қилиб ёзилади. Қад. маъқалий ёзувига ўхшаб кетади. 7—17-а.ларда кенг қўлланган. Ўрта аср хаттотлари М.ни энг муқаммал ва аниқ ёзув деб ҳисоблаганлар; бу хатда аниқ (табиий) фанларга оид рисолалар, Қуръон, ҳадислар битилган, бинолар китобаларида ҳам қўлланган. Ибн Баввоб, Ёкут Мустаъсимий, Жалол Жаъфар Ҳиравийлар бу хат устасидир.

МУҲИДДИН ҚИЗИҚ Дарवेशов (1938.26.2 — Бувайда тумани — 1995.25.9) — қизиқчи. Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1959). Теша қизиқ Комилов ва Охунжон қизиқ Хузуржоновларга эргашиб, «Сартарош», «Самолёт», «Ичкиликнинг оқибати»; «Ашуланининг калтак ёйиши» кулки-хикояларни ижро этган. Ҳаётий воқеалар асосида ўзи мустақил кулки-хикоя, латифа ва хангомалар тўқиб ижро этган. М.к. репертуари ни-ҳоятда бой бўлиб, у гарчи асосан кулки-хикоя, латифа ва хангома жанрларида ижод қилган бўлсада, ўз чиқишларида уларни бирига боғлаб намоён этиши туфайли куйидаги дастур-туркумлар яратган: 1) ўз ҳаёти ҳамда устоз қизиклар ҳаётидан олинган хангомаларни хикоя қилиш; 2) устоз қизиклар ҳаётидан олинган кулки-хикоя ва латифаларни ижро этиш; 3) Абдурайим довдир ва Мамарайим эркак саргузаштлари; 4) ҳаётий воқеалардан сўзлаш, латифалар айтиш. Ҳар бир туркум қахрамони киёфасига бир зумда қира олиш, сўзларни салмоқлаб, чертиб-чертиб айтиш, кўзлари, қошларини ўйнатиб, қўлларни ҳаракатга келтириш, лаҳзаларда бўлсада, хикояда сўз бораётган турли киёфаларда гавдаланиш, ҳар сафар ажиб бир томоша яратиш М.к. ижодига хос. «Телефон», «Футбол», «Шахмат», «Бедана» пайровларида тортиш-

ган. Аскияни воқеабанд қилиб қуришга уста бўлган («Келинкуёв», «Шифокор ва бемор» пайровлари). 1986 й.да Бувайда тумани маданият уйи қошида «Қаҳқаҳа» гуруҳини ташкил этган. 1967 й. халқ ижодиёти кўриги, 1984, 1986, 1988 й.ларда аскиячи ва кизикчиларнинг республика кўриктанловининг ғолиби. Қизикчилардан Рустам Ҳамроқулов, Ҳожибой Тожибоев, Баҳодир Шокиров, Абдулла Акбаров, Абдурахмон Сиддиқовлар М.к.нинг шоғирдларидир.

Мухир Қодиров.

МУҲИДДИНБЕК, Мўйдинбек, Мухиддинбек Каттабек Усмон Алиев (тахм. 1877, Олай воҳасидаги Навқат қишлоғи —1922.26.8, Ўш) — Фарғона водийсида совет режлмига қарши ҳаракат раҳбарларидан бири. Туркистон мухторияти ҳукумати фаол қўллаб-қувватлаб, большевикларга қарши курашнинг сарчашмасида турган. Катта Эргаш, Мадаминбек ва Шермуҳаммадбекнинг ўринбосарларидан бири (1918—22). Мингтепада Йўлчи, Усмон Понсод, Булоқбошида Янгибой, Аҳмад Полвон, Аравонда Шермат қирғиз, Ўзганда Жонибек қози қаби қўрбошилар М.нинг энг нуфузли сардорлари эди, ихтиёрида 4500 йигит бўлган. Унинг йигитлари 1918—21 й.ларда қизил аскарларга зарбалар бериб, Ўш уездини душмандан муҳофаза қилишган. 1922 й. фев.да унга қарши большевиклар фаол жанг ҳаракатларини бошлади. Ўш уезди атрофида бир ой давом этган шиддатли жангларда М. лашқари мағлубиятга учради. М. ва унинг 7 та сафдоши Ўш ш.даги Азрет масжидида бўлган Инқилобий ҳарбий трибунал мажлисининг ҳукми б-н отиб ўлдирилди.

Ад.: Туркестан в начале XX века; к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет муштамлақачилик даврида], Т., 2000; Ражабов К., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917-1924), Т., 2002; История Узбекистана (1917—1991), Т., 2002.

МУҲИДДИНОВ Аҳмадҷон (1951,

Хўжаобод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тининг мат. ф-тини тугатган (1974). 1974 й.дан Хўжаобод туманидаги 1мактабда мат. ва чизмачилик ўқитувчиси, 1995 й.дан шу мактаб ўқув бўлими мудири.

МУҲИДДИНОВ Маҳмудали (1926.1.3, Фарғона тумани)— Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1992). Фарғона пед. ин-тини тугатган (1951). 1943— 56 й.ларда Фарғона ва Кува туманидаги мактабларда она тили ва адабиёт ўқитувчиси, мактаб ўқув бўлими мудири. 1956 й.дан Фарғона вилояти педагог ходимлар малакасини ошириш ин-тида она тили ва адабиёт бўлими бошлиғи. 10—11синфлар учун «Ўзбек тили» дарелигини тайёрлашда иштирок этган; «7—8синфларда она тили дарслари» қўлланмаси ва «Тажрибалар кўзгуси» тўплами муаллифи.

МУҲИДДИНОВ Қўркмас (1946.20.3, Янгийўл ш.) — опера хонандаси (бас). Ўзбекистон халқартисти (1986). Москва консерваториясини тугатган (1975). 1975 й.дан1 Навоий номидаги опера ва балет театрида яккахон хонанда. Ўзбекистон давлат консерваториясида кафедра мудири, доцент (2002 й.дан). М. ўзбек театрида Европа мумтоз операларидаги асосий партияларни ижро этувчи етакчи опера солисти. Чет эл операларида рус, инглиз ва итальян тилларида асосий партияларни маҳорат б-н ижро этган. Галицкий («Князь Игорь»), Хон Бобохон («Тоҳир ва Зухра»), Генерал-губернатор («Бўрон»), Мефистофель («Фауст»), Борис Годунов, Пимен («Борис Годунов»), Дон Базилио («Севилья сартароши»), Ара-сту («Сугд элининг қоплони»), Монтероне («Риголетто»), Рамфис («Аида»), Қирол Рене («Йоланта»), Пётр («Пётр I»), Қози («Майсаранинг иши»), Мухаммад Сайд («Зебуннисо»), Юнон элчиси («Буюк Темур») ва б. М. сахнада яратган асосий образларидан. Концерт-ижрочилик соҳасида ҳам фаол қатнашмоқда. Замонамизнинг энг кучли опера ижрочи-

ларидан бўлиб, кенг диапазондаги овози, мусикада сўзларнинг донadona ифода этилиши, ижрода ҳисҳаяжон, юкори бас, ёқимли тембри б-н ажралиб туради. Германия, Финляндия, Чехословакия, Россия ва б. мамлакатлар сахналарида ўзбек ва жаҳон операсини намоиш этган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981).

МУҲИДДИНХЎЖА ҚОЗИ (1841 -Тошкент —1902 й. март) — ўзбек маърифатпарвари. Сўнги Тошкент козиқалони — Ҳакимхўжа ўғли. Тошкент, Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Тошкентнинг Себзор даҳасидаги Исахонхўжа мадрасасида мударрислик қилган. Тошкент рус аскарлари томонидан қамал қилиниб аҳоли қирилиб кетиш арафасида турган. 1865 й. июнида М.қ. Абулқосим эшон, Солихбек охунд ва ўз отасининг топшириғига кўра, ғоят хавфли вазиятда МХ. Черняев қарорго-ҳига борган, унга махсус мактуб топшириб, шаҳарни нисбатан енгил шартлар б-н таслим бўлиши тadbирларини кўрган. Отаси вафотидан сўнг, 60-й.лар охиридан — Себзор даҳаси қозиси. 80-й.лар бошида Сатторхон, кейинроқ Фуркат б-н янги ўзбек маърифатпар-варлигига асос солишда қатнашган, замонавий илм-фан, техника ва илғор маданият тарғиботи б-н шуғулланган. М.қ. 1884 й.дан «Туркистон вилоятининг газети» б-н ҳамкорлик қилиб, илк ўзбек публицистларидан бири си-фатида танилган. М.қ. ўтмиш маданий обидаларини авайлаб сақлашга жиддий эътибор қаратган. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарининг жаҳонда ягона мукаммал нусхаси М.қ. ва авлодлари саъйҳаракати б-н бизгача етиб келган ва республикамиз мустақилликка эришгач, тўлалигича нашр этилган.

М.қ. 1886 й. Себзор даҳасидаги Зсон рус-тузем мактабини курдирган ва умрининг охиригача унга фахрий нозир бўлган. Маърифатпарварлик фаолияти, шунингдек, 1892 й. «вабо кўзғолони»га хайрихоҳдиги учун М.қ. чор маъмурларининг кўшлаб таъкиб ва тазйикла-

рига учраган, шунга қарамай ўз илғор гояларига содиқ қолган.

Ад.: Юсупов Ш., Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ва Фуркат, Т., 1992; Тарих ва адаб бўстони, Т., 2003.

Шариф Юсупов.

МУҲИТДИНОВ Абдулқодир (1892, Бухоро — 1934.1.6, Тошкент) — Бухородаги жадидчилик ҳаракати намояндаси, сиёсат арбоби. Бошланғич таълимни Бухорода олгач, Истанбул мадрасасида ўқиди. Отаси йирик савдогар Мирза Мухитдин Мансуров илк жадид газ. «Бухоройи шариф»ни моддий жиҳатдан таъминлаб турган, янги усул мактабларига ҳомийлик қилган. М.нинг илк мақолалари Оренбургдаги «Вақт» газ.да эълон қилинган (1910).

Бухорода 1917 й. апрель намоиши-аяя кейин ё'ш бухороликлар партияси МКга аъзо бўлди. Колесов воқеаси-хш кейин Самарқанд, Тошкент, Москвада мухожирликда яшаган. Туркистон му-сулмонлари бюроси аъзоси (1919—20). «Қу-гулиш» газ. муҳаррири (1920). Бухоро инқилобий кўмитаси раиси, БХСР деққончилик нозир (1920—21). БХСР нинг дастлабки Конституциясини иш-лаб чиқишда қатнашган, Бухорода ереув ислохоти ўтказилиши ташкилотчилари-дан бири. М. БХСР нинг хорижий мам-лакатлар б-н Россия воситачилигисиз мустақил алоқа ўрнатиш, босқинчи қизил армияни олиб чиқиб кетиш, халқ мили-цияси сингари миллий армия тузишни катъий талаб қилган. 1921— 24 й.ларда БХСР савдо ва саноат вазири, Бухоро Халқ хўжалиги Олий кенгаши раиси, Бухоро Иқтисодий кенгаши раиси, БХСР нозирлар шўроси раисининг 2-муовини лавозимларида ишлаган. Ўрта Осиёда миллий худудий чегараланиш ўтказилиб, Ўзбекистон ССР таркибида Тожикистон АССР ташкил қилингач, М. Тожикистон АССР Халқ Комиссарлари Совета раиси қилиб тайинланди (1925—29). Тожики-стон ССР тузилгач, у Ўзбекистон ССР таъминот Халқ Комиссарлигида ишлади. 1933 й. 21 авг.да совет режими томони-

дан М. қамокқа олиниб, унга «буржуа миллатчиси» там-ғаси ёпиштирилди ва 1934 й. 1 июнда отиб ташланди.

Ад.: Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Ражабов К., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

МУҲИТДИНОВ Мамажон (1927.5.5, Наманган — 2002.8.2, Тошкент) — шахмат бўйича Марказий Осиёдаги биринчи спорт устаси (1956), 4 марта Ўзбекистон^ (1952, 1954, 1957, 1965) чемпиони, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган мураббий (1965), халқаро тои-фадаги ҳакам (1986). Тошкент т.й. транспорта муҳандислари ин-тини тугатгач (1949), т.й. бошқармасида муҳандис (1949—60), республика ўқувчилар саройи ва мамлакат шахмат терма жамо-асида катта мураббий (1960—71).

Ўзбекистон ФА Тарих ин-тида илмий ходим (1971—81). Ўзбекистонда шахмат маданияти тарихи мавзусида тадқиқотлар олиб борган. Шахмат назарияси ва услубиятга бағишланган дарслик, оммабоп китоблар езди, таржима қилди. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

Асарлари: «Шарқ — шахмат ватани», «Ўзбекистонда шахматчилик», «Аъзамовлар сулоласи», «От ўйнатиб, фил суриб», «Катакларга яширинган олам», «Ақл мўъжизаси», «Соҳибкирон дона сурганда» ва б.

МУҲИТДИНОВ Нуриддин Акрамович (1917.19.11, Тошкент) — давлат ва сиёсат арбоби, дипломат. Москвадаги савдо-кооператив ин-тини тугатиб (1938), турли лавозимларда ишлади. 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1946й.дан унинг сиёсий фаолияти бошланди. Наманган вилоят партия қўмитаси котиби ва 1-котиби (1947— 50), Ўзбекистон Компартияси МК котиби (1950—51), Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси (1951—53, 1954-55), Ўзбекистон Ташқи ишлар вазири (1953— 54), Ўзбекистон Компартияси МК 1-котиби (1955—57), КПСС МК

котиби (1957—61). КПСС МК Президиуми аъзолигига номзод (1956—57), аъзо (1957—61). Центросоюз бошқаруви раиси ўринбосари (1962—66), СССР Министрлар Совети Хорижий мамлакатлар б-н маданий алоқдлар комитети ра-исининг 1-ўринбосари (1966—68), СССРнинг Суриядаги элчиси (1968— 77), СССР савдо-саноат палатаси раисининг ўринбосари (1977—85), Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг маслаҳатчиси (1986—87), «Ёдгорлик» тарихий маданий мерос жамяти раиси (1987—96), «Олтин мерос» Халқаро хайрия жамғармаси бош маслаҳатчиси (1996 й.дан).

Ас: Кремлда ўтган йилларим, 1 китоб, Т., 1995; Река времени, М., 1995.

МУҲИТДИНОВ Қутбиддин (1906.19.11 — Самарқанд вилояти Ургут тумани — 1983.17.12) — матншунос, манбашу-нос, луғатшунос олим. Филол. фанлари номзоди (4972). 1956—61 й.ларда Тожикистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида, 1961 — 1982 й.ларда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ҳамда Шарқшунослик ин-тида катта илмий ходим бўлиб ишлаган. Қутб, С. Саройи, Хўжандий асарларининг замонавий имлода нашр этилишига, Алишер Навоий асарлари тилининг изохли лу-ғатини тузиш, изохлаш ва ундаги арабча,форсча сўзларни, мураккаб байтларни шархлашга катта ҳисса кўшган. Махдийхонниит туркийча-форсча «Санглох» луғати устида иш олиб борган.

МУҲИТИ КАБИР - Океаннинг ўрта аср Шарқ тарихи ва адабиётидаги номи. «Мухит» термини ўша даврда денгиз, океан маъносида кенг қўлланилган. Айниқса, Бериунийнинг «Ҳиндистон», «Ат-Тафқим» асарларида Атлантика океани — Ўқйёнус, Мухити Мағрибий (Ғарбий океан), Шимолий Муз океани — Дарёи Мухити Шимолий, Тинч океан — Дарёи мухити Машриқий (Шарқий Океан) тарзида келтирилган. МУҲИИ (тахаллуси; асл исм-шарифи Муҳаммад Ризо Охунд ўғли) (1835, Қандаҳор, Афғонистон — 1911, Анди-жон) — шоир.

Туркий ва форсий тилларда ижод қилган. Хирот ва Бухоро мадрасаларида тахсил олган. М. 19-а.нинг 60-й.лари ўрталарида Андижон ш.да яшаган. Андижон ҳокими — Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбек (1865 — 75) М.га «Тож уш-шуаро» («Шоирлар тожи», 1869) фахрий унвонини берган. 1871 й. ҳаж зиёратидан сўнг у «Ҳожи Муҳйи» тахаллусини олган. 1876 й.да Қўқон хонлиги тугатилгач, М. Қўқонда, Соибзода ҳазрат мадрасасида яшаган.

М.дан салмоқли ижодий мерос қолган. Булар жумласига шоир девонининг турли котиблар томонидан кўчирилган 6 қўлёзма нусхасини, М.нинг ўзи тузган 1 шеърӣ тўпламини киритиш мумкин. Форсий ва туркий девонлари 1 муковада 1912 й.да Тошкентда, Пор-цев матбаасида чоп этилган. Форсий девонида 242 ғазал, 6 қасида, 4 маснавий, 91 китъа, 19 фард ва 3 рубоӣ бор (230 саҳифа), туркий девони эса 148 ғазал, 1 мусаддас, 1 мураббаъ, 74 китъа, 1 қасида ва 11 муфрадат (130 саҳифа)дан ташкил топган.

М., асосан, лирик шеърлар ёзган. Ғазалиётида Навоӣ, Лутфӣ, Сўфи Оллоёр ижодининг таъсири сезилади. Сатирик асарларида, хусусан, машҳур Виктор воқеаси ҳақидаги мухаммасида ўлкага кириб келаётган рус сармоядорларининг кирдикорлари, уларга ишониб алданган маҳаллий бойлар қажв остига олинган.

Ад.: Қайюмов П., Тазкираи Қайюмӣ [Зкитоб], Т., 1998.

Ақром Дехқонов.

МУҲЛАҒ (ҳуқуқда) — қонун б-н белгиланган ва ўтиб кетиши ҳуқуқий оқибатларга олиб келадиган муддат; мас, М.га амал қилмаслик даъво қилиш ҳуқуқининг йўқолишига (даъво М.и), суд, арбитраж ва б.нинг қарорларини мажбурий ижро этиш ҳуқуқи йўқолишига (ижро М.и), жиноӣ жавобгарликнинг ёхуд айблов ҳукмини ижро этиш имконининг истисно этилишига сабаб бўлади.

МУҲОЖИРЛАР — ўзи фуқаро бўлиб турган ёки доимий яшаётган мамлақати-

ни ташлаб бошқа давлатга доимий яшаш учун жўнаб кетувчи кишилар. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги 1966 й.ги халқаро пактнинг 12-модда 2-банди ҳар бир кишининг ҳар қандай мамлақатни (жумладан, ўз мамлақатини) ташлаб кетиш ҳуқуқи, яъни муҳожир бўлиш ҳуқуқини назарда тутди. Бирок бу ҳуқуқда давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳолининг соғлиғи, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш мақсадида қонун б-н белгиланган айрим чеклашлар ҳам бўлиши мумкин.

«МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН» («Икки тил муҳокамаси», 1499) — Алишер Навоӣнинг тилшуносликка оид асарларидан бири. Навоӣ «М.ул-л.»да ўзбек тилининг бойлигини, қудратини, ўша замоннинг адабий тиллари қаторидан ўрин олишга қодир ва ҳақли эканлигини илмий томондан исботлади. Асарда ўзбек (туркий) ва форс тиллари унли товушлар, лексика ва морфология доирасида ўзаро қиёсланади. Дастлаб ҳар икки тилдаги унлилар қиёсланганда, шоир форс тилида унлилар сони чекланганлиги, ўзбек тилида эса унлилар бир қанча маъно фарқловчи вариантларга эга эканлиги ва улар узаро узунқисқалиги б-н ажралиб туришини далиллар орқали кўрсатиб берган.

Алишер Навоӣ ўзбек ва форс тиллари лексикасини қиёслаш учун табиат манзаралари, уй-рўзғор буюмлари, ов жараёни, ҳайвон ва қушларнинг турлари каби жуда кўп соҳага оид юзлаб сўзларни келтириб, бу сўзларнинг муробаласи форсада йўқлигини, форслар кўпинча ўша ўзбекча сўзларнинг ўзини ишлатишларини таъкидлаб, ўзбек тилининг бой имкониятларини ҳар томонлама кўрсатган. Мана шундай фикрларидан айримлари: «...хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, қабоғ дерлар, форсийда бу узвнинг оти йўқтур...».

Алишер Навоӣ сўзларнинг кўп маънолилиги, синонимлар жиҳатидан ҳам ўзбек тилининг имконияти кенгли-

гини, уларнинг шеърятда турли нозик маъноларни ифодалашдаги аҳамиятини (от, ит, туш, ён, ёк, бор, соғин, туз, кўк каби сўзлар талқинида) кўрсатади. Навоий грамматик жиҳатдан ҳам ўзбек тили форс тилига нисбатан баъзи имкониятларга эга эканлигини таҳлил этади. Маълумки, қайси тил маъ-нони қисқа йўл б-н ифодалай олса, шу тил ривожланган тил ҳисобланади. Ўзбек тилининг ривожланган тил эканлигини шоир зарурий мисоллар б-н кўрсатиб беради. Мас, ўзбек тилида биргалик нисбат қисқагина -ш аффикси орқали ясалади: «ва масдарға бир шин харфи илҳақ қилмоқ била ул мақсудни топибдурлар. Андоқки чопишмоқ ва топишмоқ ва кучушмоқ ва ўпушмоқ ва бу шое лафздур». Форслар бу маънони сўз бирикмаси орқали ифодалайдилар. Навоий шахс оти ясовчи қўшимчанинг хусусиятини 30 га яқин сўз мисолида исботлаб (кўрчи, сувчи, найзачи, юртчи, кушчи, барсчи, қўйчи, турначи, кийикчи ва ҳ.к.), ўзбек тилининг сўз яшаш ва фикр ифодалаш жиҳатидан ҳам ўзига хос имконияти мавжудлигини кўрсатган.

Навоий ўзбек тилининг бойлиги ва қудратини, ифодавий имкониятини асосли таҳлил этиб, қуйидаги хулосага келади: ўзбек тилида бу хилдаги нозик маъноли суз ва иборалар кўп, аммо «бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмоғон жиҳатидан бу яшурун қолибдур... ҳунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонликқа бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар». Шунинг учун Навоий ўзбек шоирларини уз тилида ижод қилишга даъват этади.

Нашри: Навоий, Асарлар [15 жли], 14- ж., Т., 1967; Навоий, Мукамал асарлар тўплами [20 жли], 16-ж., Т., 2000.

Эргаш Умаров.

МУҲР — юридик ёки жисмоний шахснинг номи тўлиқ ёзилган матннинг (матн ва расмнинг) қабарик ёки ботик тасвири бўлган босма шакл (асбоб). Крғоз, сурғуч, мум ва б. материалларга нусха туширишга хизмат қилади. М. нус-

хасига штамп нухасидан фаркли ўлароқ тузатишлар ва қўшимчалар қилиш мумкин эмас. Айрим хиллари герб муҳри деб аталган кўриниш хосил қилиб, давлат герби тасвири бўлган юмалоқ шаклда бўлади. Ўтмишда М.нинг сопол, мис, пўлат, бронза, қумуш, олтидан қилинган хиллари ҳам бўлган. Шақли тўртбурчак, дойра, эллипссимон ва ҳ.к. Қадимда Ўрта Осиёдаги ҳар бир эътиборли одам, эшон, муфтий, қози, амир, хонларнинг ўз М.и бўлган. М. юзасига эгасининг номи, мансаби ва ясалган йили қайд этилган.

МУҲР — китобга эгалик белгиси (к. Экслибрис).

МУҲСИНИЙ (тахаллуси; асл исми-шарифи Ҳусайнқул Сулаймонқул ўғли) (1860—Қўқон)—1917) — шоир, таржимон ва хаттот. Ўзбек ва форс тилларида ижод қилган. Мирзо Ёдгор ва Ҳокимойим мадрасаларида таҳсил кўрган. Мадрасада ўқиб юрган йилларида Муқимий ва Фурқат б-н танишади. М.нинг 4 та шеърӣ девони бор. У Шарқ мумтоз адабиётининг ғазал, мустазод, му-хаммас, қасида, таърих, рубоӣй, маснавий, мусаддас, таржеъбанд каби жанрларида қалам тебратган. Унинг «Риёз ул-аном фи мусобиҳ уззалом» номли фалсафӣй, ахлоқӣй достонида инсоний ва илоҳӣй муҳаббат, илммаърифат, ҳунар ва фазл аҳлини улуғлаш ўз аксини топган. Кўпгина шеърларида Туркистоннинг чоризм томонидан асоратга солинаётгани, халқнинг кадрқиммати, дини, диёнати поймол қилинаётганидан норозилиги ифодаланган. Халқ ва мамлакатнинг жаҳолат, розолатдан чиқишида илммаърифат асосий нажот эканлигини тушунган ва тарғиб қилган.

М. Бедилнпт «Девон»и ва Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» асарларини кўчирган. «Лайли ва Мажнун» достонига миниатюралар ишлаган. Машҳур файласуф олим Мавлоно Юсуф К.орабоғӣйнинг «Ҳафт беҳишт» ва тарихчи Ҳакимхон Тўранинг «Мунтахаб уттаворих» асарларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Девонларининг қўлёзма

нухаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. №7392), Қўкон адабиёт музейида (инв. №1135), қўқонлик Тўхтасин Нуридди-нов (шоирнинг набираси)нинг шахсий кутубхонасида сақланади.

Ад.: Холиқов Р., Серкира ижод соҳиби, Т., 1972; Неъматов У., Муҳсинийнинг Муқимийга бағишланган қасидаси, Т., 1977.

Усмонжон Неъматов.

МУХТАРАМ, Ҳожи Неъматулло, Нозик (тахаллуслари; асл исм-шарифи Мулла Мухаммад Неъматулла қози Шарафиддин ўғли) (1880—Бухоро — 1920) — шоир ва тазкиранавис. Бухорода таҳсил кўрган. Бухоро амири Аб-дулахадхон саройида хизмат қилган. Асосан, форсийда ёзган, кўпроқ тазкираси б-н танилган. «Тазкират уш-шу-аро» (1908)си 2 қисм — «Тазкират уш-шуаро» ва «Латойиф ул-афкор фи радиоф ул-ашъор»дан иборат. Тазкиранинг фақат биринчи қисмининг муаллиф дастхати ва Садр Зиё томонидан кўчирилиб, 59 шоир ҳақида маълумот илова қилинган нухаси сақланган. Унда 19-а. охири —20-а. бошларида яшаб ижод этган 133 шоир ҳдқида маълумот берилган. Шоирлар араб алифбоси тартибида жойлаштирилган бўлиб, номлари «алиф»дан «қоф»гача бўлган ҳарфлар б-н бошланадиган шоирлар зикр қилинган, қолганларини Садр Зиё тўлдирган. Асар 19—20-а. адабий муҳитини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

МУХТАСИБ (араб. — назорат қилувчи) — ўрта аср мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф-одатлари ва шариат қонунларининг бажарилиши, одамларнинг жамоат жойларида юриштириши устидан назорат қилувчи амалдор. Шариат тизимига хос мансабдор шахслар тоифасига кирган. Ўрта Осиёда улар раис деб аталган. М.лар бозорлардаги нархнаво ва ўлчов асбобларининг тўғрилиги устидан назорат қилиш, урф-одатларнинг бажарилишини кузатиш, диний вазифаларини бажармаган кишиларни жазолашга ҳукм чиқариш қабилар б-н шуғулланган. Бухоро амирлигида

М.шайх ул-ислом ва муфтийдан кейин учинчи мансаб ҳисобланган.

МЦХЕТА — Грузиядаги шаҳар. Арағви дарёси Кура дарёсига қуйиладиган жойда. Грузия ҳарбий йўли ёқасида, Т.й. стан-цияси. Аҳолиси 9,9 минг киши (1990-й.лар ўрталари), «Промсвязь», тахта тилиш, керамика з-длари, трикотаж ф-каси, озиқ-овқат, маҳаллий саноат корхоналари, Мцхета музей-қўриқхонаси, театр бор. М. Грузиянинг қад, шаҳри. Мил.ав. 1минг йилликнинг 2-ярмида вужудга келган. М. 5-а.нинг охиригача Шарқий Грузия давлати — Картли (Иберия)нинг пойтахти бўлган. Ўрта асрларда М.муҳим шаҳар, савдохонамандчилик ва, айниқса, диний марказ бўлиб қолди. Археологик ёдгорликлардан Светицховели ва Самтавро соборлари (11-а.) мавжуд. Жвари ибодатхонаси (6-а охири —7 а. бошлари) сақланган.

МШАНКАЛАР (Bryozoa) — пайпаслагичлилар типига мансуб колония бўлиб яшайдиган умуртқасиз хайвонлар синфи. Танаси дарахтсимон, пўстлоқсимон, бир неча см катталиқда. Уларнинг айрим индивидлари зооидлар (уз. 1 мм гача) дейилади. Ҳар бир индивиднинг колониядан бир оз қўтарилиб турадиган олдинги қисми — полипидлари безовта қилинганида кутикула б-н қопланган кейинги қисми — цистид ичига тортилиб қиради. Полипидда пайпаслагичлар б-н ўралган оғзи ва орқа чиқариш тешиги бор. Иккиламчи тана бўшлиғи (целом) юпка тўсиқ орқали олдинги пайпаслагичли ва кейинги тана бўлимларига бўлинган. Ичаги қалқасимон. Нафас олиш ва айириш системаси бўлмайти. Қрн айланиш системаси йўқ бўлиб кетган. Нерв системаси битта нерв ганглийсидан ва ундан кетадиган нервлардан иборат. Гермафродит. Тухумлари сувда, тана бўшлиғида еки махсус чиқариш камерасида ривожланади. Личинкаси ҳар хил тузилган, баъзан 2 палла чиғанокли. Личинкаси сув тубига ёпишгач, куртакланиб колонияни ҳосил қилади. Денгиз М. колониясидаги индивидлар ҳар хил

тузилган (полиморф), 4 туркум ва 4000 га яқин тури маълум. Кўпчилик турлари денгизларда, айрим турлари чучук сувларда яшайди.

МБЕЙ, Мергуи — Андаман денгизидаги ороллар гуруҳи, Мьянма қирғоқлари яқинида. Ҳиндихитой я.о. марказий қисмидаги тоғ тизмаларининг сув остидаги давоми. Жами 800 дан ортиқ орол ва гранит қоялардан иборат бўлиб, майд. 3,5 минг км² чамасида. Ер юзаси тепалик ва паст тоғлардан иборат, энг баланд жойи 767 м. Тропик ўрмонлар б-н қопланган, соҳил қисмида мангра ўрмонлари учрайди. Балиқ овланади, марварид йиғилади.

МБЯНМА (ўзларини мран деб аташади) — халқ, Мьянманинг асосий аҳолиси (33 млн. киши). Ҳиндистон, Камбоджа, Лаос ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони 33,4 млн. киши (1990-й. лар ўрталари), Бирма тилипя сўзлашади. Диндорлари — асосан, буддавийлар.

МБЯНМА, Мьянма Иттифоқи Республикаси (Republic of the Union of Myanmar) — Жан. -Шарқий Осиёда, Ҳиндихитой я.о.нинг шим. -ғарбий қисмида жойлашган давлат. Майд. 678,5 минг км². Аҳолиси 42 млн. киши (2002). Пойтахти — Янгон ш. Маъмурий жиҳатдан 7 миллион вилоят ва 7 маъмурий вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. М. — республика. 1994 й. 9 апр.даги М. Иттифоқи Республикаси конституцияси амал қилади. Консти-туцияга биноан, давлат бошлиғи — президент, кунун чиқарувчи ҳокимият — Миллат мажлиси; ижрочи ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади. Парламент сайловигача давлат ва кунун чиқарувчи ҳокимиятнинг олий органи Тинчлик ва тараққиёт давлат кенгашидир.

Табиати. М. — асосан, тоғли мамлакат. Энг баланд жойи 5881м (Кхакаборази тоғи). Шарқида Шан тоғлиги ва унинг денгиз бўйигача чўзилган тизмалари, ғарбида Ракхайн (Аракан-Йома), Паткай ва б. тизмалар бор. Тоғларнинг замини кембрийгача пайдо бўлган кристалли ва чўкинди жинслардан таркиб топган. Ира-

вади текислиги қуруқлик, дарё, кўл ва денгиз ётқизик^лари қоплаган депрессиядан иборат. Муҳим қазилма бойликлари: нефть, қалай, вольфрам, қумуш, мис, қимматбаҳо тошлар, кўрғошин ва рух, табиий газ ва б.

Иклими иссиқ, ўзгарувчан нам иқлим. Энг иссиқ ой — апр.нинг ўртача т-раси 30—32°, янв. ники 13—15° дан (шим. да) 20—25° гача (жан.да); тоғларнинг шамолга рўпара ён бағирларига 6000—6500 мм гача ёғин тушади. Серёғин ойлари июнь—окт. Март ва апр. энг қуруқчил ва иссиқоқлардир. Дарёлари муссон ёмғирлари мавсумида тўлиб оқади. Ҳар йили тошқинлар бўлиб туради. Энг катта дарёлари — Иравади, Салуин. Кўл кам, энг йирик кўли — Инле. Тоғли жойларда таркибида озиқ моддалари кам ўрмон тупроқлари, сариқ-кўнғир ва кизил тупроқлар тарқалган. Қуруқчил марказий вилоятларда ювилган қизғиш-кўнғир тупроқлар, саванна тупроқлари, шунингдек, жигарранг тупроқлар кўпрок учрайди.

Ҳудудининг 60% ўрмон. Тоғларнинг серёғин қуйи минтақаларида доим яшил тропик ўрмонлар (пальма, бамбук, каштан, сарв, қарағай ва б.), юқорирокда дуб, 1200 м дан бошлаб игна баргли ўрмонлар, бутазорлар, ўтлоқлар, текисликларда барг ташлайдиган тропик ўрмонлар, айрим жойларда тик дарахти ўрмонлари, саванналар, дарё дельталари ҳамда соҳилларида мангра чакалакзорлари бор. Ҳайвонлардан маймун, буғу, тапир, жайра, пантера, мангуста, йўлбарс, бўрсик, фил ва айиқлар яшайди. Ҳар хил парранда, судралиб юрувчилар ва балик кўп.

Аҳолиси. М. — кўп миллатли давлат. У ерда 76 га яқин миллат ва элат бор. Мьянма (бирмаликлар), карен, шан, чин, качин, мон ва б. халқлар яшайди. Ҳиндлар, хитойлар, европаликлар (асосан, инглизлар) ҳам бор. Аҳоли нотекис жойлашган. Расмий тили — мьянма тили. Диндорлари, асосан, буддавийлар (70%), мусулмон, хинду ва христиан жамоалари

хам бор. Йирик шаҳарлари: Янгон, Мандалай, Моламыан.

Тарихи. М.даги энг қад. археология ёдгорликлари куйи палеолит даврига оиддир. Неолит даврида ҳоз. мон халқ-ининг аجدодлари — монкхмерлар қабиласи яшаган. Мил. ав. 2-минг йилликда шим.дан тибетбирма қабилалари келиб ўрнашган. Мил. бошларидан бу ерда шаҳардавлатлар пайдо бўла бошладди (Аракан, Шрикшетра, Раманадас ва б.). 7—9-а.ларда Иравади водийсига

Хитойнинг шим.-ғарби ва жан.-ғарбидан ҳоз. мьянмаликларнинг аждодлари кўчиб келган. Мьянмалар 9—12-а.лардан бир бутун халқ сифатида ташкил топа бошладилар. 11—13-а.ларда М. худудида Паган давлати мавжуд бўлиб, будда дини қарор топди. Археология қазилмалари ва тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Паган давлатида деҳқончилик, хунармандчилик, диний адабиёт, мусика, шеърят, наққошлик санъати, меъморлик ривож топган. 13-а. охирига келиб, Паган давлати таназ-зулга учрай бошлади. Ички зиддиятлар, ўзаро низо ва жанглар, мўғуллар босқини Паган инқирозини тезлаштирди. М. яна майда давлатларга бўлиниб кетди. 14—17-а.ларда тарқоқ давлатлар ўртасида кураш кучайиб, натижада Ава давлати бошқа давлатлар устидан ғолиб чиқди. 16-а.дан М.да европалик (пор-тугал, голланд, инглиз) савдогарлар ва истилочилар пайдо бўлди.

18-а. 2-ярмида юқори М.да Конбаунлар давлати пайдо бўлди. У кўшни майда давлатларни ўзига бўйсундирди. Конбаунлар давлатида тарқоқлик тугатилди. Барча ернинг давлат мулкига айланиши марказлашган ҳокимиятнинг асосий моддий негизи бўлиб қолди. Конбаунлар давлати Ҳиндихитойдаги энг кучли давлатга айланди. 1785 й.да Аракан, 19-а. 1-ярмида Манипур ва Ассам М.га кўшиб олинди. Бу даврда маданият, санъат ва адабиёт ривожланди. Ҳашаматли қаср ва саройлар, ма-хобатли будда ибодатхоналари қурилди, биринчи театр, бос-

махона ташкил этилди. 19-а. дан инглиз мустамлакачилари М.ни босиб олишга киришдилар. 1824 й. 5 мартда Англиянинг Ост-Индия компанияси М.га қарши уруш бошлади. Аракан, Тенсарим вилоятларини босиб олди. Пекин инглизлар каттик, қаршиликка дуч келиб, урушни давом эттиролмадилар. 1852 й. мамлакатда мон, шан ва карен халқлари ғалаён кўтарди. Шу вақтда Ост-Индия компанияси М.нинг Пегу музолятини эгаллади. 1885 й. инглизлар мустақил Ава давлатини энгиб, бутун М.ни ўз мустамлакасига айлантирди ва уни Британия Ҳиндистони таркибига қўшиб олди. Мустамлакачилар барча ҳосилдор ерларни тортиб олиб, миллий бойликларни талади. Бунга жавобан миллий озодлик ҳаракати авж олди. 1920 й. талабаларнинг Янгондаги биринчи ғалаёни мьянмаларнинг миллий озодлик қаракати ривожланишига туртки бўлди. 1930—32 й.ларда мустамлакачилар ва маҳаллий ҳукмдорларга қарши катта ғалаёнлар бўлиб ўтди. Миллий озодлик ҳаракати 30-й.ларнинг 2-ярмида бутун мамлакатга ёйилди.

Мустамлакачилар халқ ғалаёнларини тўхтатиш мақсадида М.ни Британия Ҳиндистони таркибидан ажратдилар (1937). Лекин бу тадбир миллий озодлик ҳаракатининг ривожланишига тўсқинлик қилолмади. 1942 й.да М.ни Япония босиб олди. М. халқи япон бо-сқинчиларига қарши курашди. 1944 й.да М. халқининг миллий қахрамони Аун Сан Халқ озодлиги антифашист лигасини тузди. Аун Сан ва Не Вин бошчилигидаги Миллий армия ва халқ лашкарлари босқинчиларга қарши қуроли кўзғолон кўтардилар. Японлар мамлакатдан қувиб чиқарилди (1945). Англиялик мустамлакачилар М. ҳукумати раҳбарларига қарши суиқасд уюштириб, Аун Сан ва унинг бир неча сафдошини ўлдирдилар (1947). Шунга қарамай, ватанпарварлар ички ва ташқи реакцияга қарши курашни янада кучайтирдилар. Ниҳоят, Англия М. миллий мустақиллигини тан олишга мажбур бўлди ва таъсис мажлиси ўтказишга ро-

зилик берди (1947 й. янв.). 12 фев.да М.даги турли халқлар вакиллари Панлоне кон-ференциясида мустақил давлат — Бирма Иттифоқини тузиш тўғрисида келишиб олдилар (1989 й.гача мамлакат шу ном б-н аталди). 1947 й. 24 сент.да бўлиб ўтган таъсис мажлиси М. конституциясини қабул қилди. 17 окт.да имзоланган шартномага биноан, М. Британия империясидан чиқди. 1948 й. 4 янв.да расмий равишда мустақил давлат деб эълон қилинди. У Ну раҳбарлигида ҳукумат тузилди. 1962 й.да бир гуруҳ зобитлар давлат тўнтариши ўтказди. Ҳукумат генерал Не Вин бошчилигидаги Инқилобий кенгаш қўлига ўтди. 1988 й. март— авг. ойларидаги оммавий халқ ғалаёнлари натижасида Не Вин ва унинг тарафдорлари истеъфога чиқди. Ўша йил 18 сент.да ҳарбий тўнтариш бўлиб, ҳокимият Қонунийлик ва тартибни тиклаш Давлат кенгаши қўлига ўтди. 1992 й.дан кенгашга раҳбарлик қилиб келаётган генерал Тан Шве мамлакатда парламент сайлови ўтказилгандан кейин ҳокимиятни фуқаро ҳукумати қўлига топширишини билдирган.

М. — 1948 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатлари 2001 й. фев.да ўрнатилган. Миллий байрами — 4 янв. — Мустақиллик куни (1948).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Халқозодлиги антифашист лигаси, 1945—47 й.ларда мустамлакачиларга қарши халқ курашига бошчилик қилган, 1988 й. да қайтадан тузилган; Демократик партия, 1988 й.да ташкил этилган; Халқ демократик партияси, 1988 й.да асос солинган; Демократия учун миллий лига, 1988 й.да тузилган; Миллий бирлик партияси, 1962 й.да ташкил этилган, 1988 й.гача Бирма со-циалистик дастури партияси деб аталган. Дехқонлар бирлиги ташкилоти касаба уюшмаси, 1969 й.да тузилган Марказий халқдеҳқонлар кенгаши негизида 1977 й.да ташкил этилган; Ишчилар бирлиги ташкилоти касаба бирлашмаси, 1977 й.да тузилган; М. касаба уюшмалари федерацияси, 1988 й.да асос

солинган. Хўжалиги. М. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда к.х.нинг улуши ЭБ,Б7с, саноатнинг улуши — 8,7%. Кддидан шоли етиштириш б-н машхур (йилига 13 млн. тонна). Аҳолининг 2/3 қисмидан кўпроғи к.х.да банд.

Қишлоқ хўжалиги М. иктисодиётининг негизидир. Шоликорлик, асосан, М. жан.да ривожланган. Буғдой, тарик, маккажўхори, ер ёнғоқ, кунжут, дуккакли экинлар ҳам етиштирилади. Боғлар (цитрус мевалар, банан, ананас, манго), полиз экинлари, чой плантациялари, шакарқамиш, тамаки, ғўза ҳам анчагина майдонни эгаллайди. Айрим к.х. экинларидан 2—3 марта ҳосил олинади. Чорвачилигида корамол, чўчка, парранда боқилади. Корамол ва филлардан ўрмонларда ёғоч ташишда фойдаланилади. Ички сув ҳавзалари ва денгизда балиқ овланади. Ўрмонларда қимматбаҳо (айникса, тик ва каучук) дарахтлар кўп.

Саноатида конруда, нефть казиб олиш, энергетика, озиқ-овқат ва тўқимачилик тармоқлари асосий ўрин олади. Қўрғоширux к-ти, нефтни қайта ишлаш ва металлургия з-длари бор. Йилига ўртача 3 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Иравади дарёсининг юқори оқими, Ракхайн (Аракан) тизмаси, Пегу тоғлари, Шан платосининг ғарбий ва жан. қисмларида ёғоч тайёрланади. Денгиз портлари ва ёғоч оқизиладиган дарё бўйларида тахта тилиш ва ёғочсозлик корхоналари қурилган. Нефть, табиий газ, кумуш, қалай, рух, мис, қўрғошин ва қимматбаҳо тош казиб олинади. Асосий шоли оқлаш маркалари: Янгон, Бассейн, Пегу, Хинтада, Моламыан. Тўқимачилик саноати Янгон, Инсейн ва Мейт-хиладаги давлат ва хусусий корхоналардан иборат бўлиб, уларда шойи ва ип газлама, қопқанор, нейлон газламалар ишлаб чиқарилади. Кемасозлик, автомобиль ва трактор йиғиш, цемент ва совунгарлик з-длари бор. Ҳунармандчилик ривожланган.

Транспорти. Темир йўллар уз. 3,1 миңг

км, автомобиль йўллари уз. 23,5 минг км. Дарё ва денгизларда кема қатнайди. Энг кўп юк Иравади дарёсида ташилади. Янгон—Туанте, Пегу—Сита-ун каналларида ҳам кема қатнайди. Асосий портлари: Янгон, Бассейн, Моламыян, Ситуэ. Пойтахтида халқаро аэропорт бор.

Мамлакатга четдан машина ва асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, хом ашё ва материаллар, ўғит, озик-овқат келтирилади. Денгиз ва қ.х. маҳсулотлари, ёғочтахта, рангли металллар, кимматбаҳо тошлар экспорт қилинади. Ташки савдодаги асосий мижозлари: Хитой, Таиланд, Сингапур, Ҳиндистон, Япония, Гонконг, Малайзия ва Европа ҳамжамяти мамлакатлари. Пул бирлиги — кыят (маҳаллий номи — чжа).

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. М.да бир канча газ. ва журнал нашр этилади. Асосийлари: «Ботатаун» («Йлғор», мянма тилида чиқадиган кундалик газ., 1958 й.дан), «Гардиан» («Посбон», англиз тилида чиқадиган ойлик газ., 1953 й.дан), «Мьянма Алин» («Янги Мьянма нури», англиз ва мянма тилларида чиқадиган кундалик газ., 1963 й.дан), «Дочаунда» («Бизнинг талаба», мянма тилида чиқадиган ёшлар ойлик жур.), «Мьявади» (жой номи, мянма тилида чиқадиган адабийбадий жур., 1952 й.дан), «Пати-ейя» («Партия турмуши», мянма тилида чиқадиган ойлик жур., 1964 й.дан). М. ахборот агентлиги (МНА) ҳукумат хизмати бўлиб, 1963 й.да тузилган. М. радио ва телевизион хизмат 1946 й.да ташкил этилган. Телевидение (рангли) 1980 й.дан ишлай бошлаган.

Адабиёти. Мил. бошларига оид пальма япроқдари, тошларга битилган шеърий ва насрий ёзувлар М.нинг кад. адабий аъналаридан дарак беради. М. адабиётининг пайдо бўлиши ва шаклланиши 9—13-а.ларгача келади. 14—16-а.ларда М. мумтоз шеърияти ривожланди. Шин Махатилавунта, Шин Ма-харататара, Шин Оун Ньонинг диний дostonларида ўша давр ҳаёти, табиат гўзаллиги акс этирилган. Навадейжа,

Натшиннаун, Таунбила Схядо (16—17-а.лар) шеърий шаклларни (могун, пьюу, эчхин ва х.к.) такомиллаштирдилар. 18-а.нинг 2-ярми ва 19-а.да мумтоз шеърият аъналарини давом эттирган У Тоу, Леветоундара кабилар шеъриятда самарали ижод қилдилар. 18-а.да пали, санскрит, ҳинди тилларидан таржималар қилинди. 18-а. охирида миллий драмалар шухрат қозонди. Шоир, ҳарбий бошлик У. Са Таиланд эпоси ва халқ ривоятлари асосида драмалар ёзди. 19-а. охири ва 20-а. бошларида М. адабиётида Жеймс Хла Жо, У Жи, У Лат каби адиблар янги роман жанрини ривожлантирдилар. Ҳоз. замон романларининг пайдо бўлиши Пи Моу Нин номи б-н боғлиқ («Кечки кўёш»). Мах Схвей романларида («Онамиз») ижтимоий мавзулар акс этирилган. 20-а.нинг 1-ярми адабиётида халқнинг мустамлакачилик зулмига қарши озодлик кураши ифодаланган. Ватанпарварлик ҳаракати ташкилотчиларидан бири ёзувчи Такин Кодо Хмайдир. У Ба Чхоу, У Ян Аун каби адиблар ижодида жамият ҳаётининг турли томонлари очиб берилган. Кўп ёзувчилар буддизмни ташвиқ қилди. М. мустақилликка эришгач (1948), ёзувчилар адабиётни янги ғоя ва мавзу б-н бойитдилар (Да-гоун Тая, Тин Моу). Турли авлодга мансуб адиблар (Ма Ма Ле, Аун Лин ва х.к.) жаҳон адабиёти тажрибаси ва М. насрчилигининг энг яхши аъналарини негизда бадий шаклларни та-комиллаштирди, муҳим ижтимоий, ахлоқиймаиший муаммоларни кўтариб чикди. Адабиётда ватанпарварлик, тинчлик учун кураш, янги жамият қуриш каби етакчи мавзулар кенг ўрин олган. Меъморлиги ва тасвирий санъати. Татон, Пьи каби кад. шаҳарлардаги археологик казишлар натижасида то-пилган Будда ибодатхоналарининг харобалари ва бронза буюмларида ҳинд меъморлиги ҳамда санъатининг таъсири кўзга ташланади. Паган ва б. шаҳарларда ўрта асрларга оид кўпгина санъ-ат ва меъморлик ёдгорликлари сақланган. Ананда (1090), Дхамаянд (1160), Табинью (1144) ибодатхона-

лари қурилган. Ёдгорликлар маҳобатли бўлиб, мураккаб жимжимадор безакларга бой, серхашам. Пагандаги ибодатхоналар ёнида қад. китоблар сақланадиган кутубхона (тайк)лар бўлган. Булардан энг машқури Питайкаттейқдир (1508). Кейинги даврда қурилган биноларнинг меъморий тузилишида ўрта аср биноларига нисбатан янгилик йўқ, фақат ҳажмининг катталиги б-н фарқланади. Улар қад. ступалар ёнига қурилган. Мас, Янгондаги Шуэдагуи ступаси ўзининг зийнатли безаклари, катталиги б-н машқур. Бу Осиёдаги энг баланд (107 м) ва катта (70000 м²) бинолардан бири. У қанотли шерлар, кўп бошли илонлар тасвири б-н безатилган. Ёғоч безаклар устига тилла суви югуртирилган. Кейинги йилларда миллий ва чет эллик меъморларнинг лойиҳалари асосида замонавий бинолар қуришди. М. ҳайкалтарошлиги (асосан, Будда ҳайкаллари)да нафислик ва нозиклик кўзга ташланади. Ҳоз. замон тасвирий санъати, айниқса, рассомчилигида миллийликка аҳамият берилган (рассом У. Кин Маун, ҳайкалтарош У Хан Тин ва б.). М. халқ амалий санъатида уймақорлик, каштачилик ва б. машқур.

Муסיқаси театр ва рақслар б-н боғлиқ. Унинг манбаи қад. диний маросимларга бориб такалади. Буддавийликдан анча олдин (9-а.) чолғу муסיқа шаклланган. Паган давлати (11 — 13-а.лар) даврида юксак ривожли диний пагода (қаср) деворларидаги суратларда раққослар б-н машқоклар ифодасида тасвирланган. Хитой йилномаларида эса кўшиқ ва рақслар б-н муסיқа асбобларининг тасвири ва тавсифи берилган. Оммалашган М. оркестри — сайнвайи 1538 й.да пайдо булган; то-вушқатори бўйича дойра уртасига териб осилган 21 барабан (патсайи), та-ёқча б-н уриб чалинадиган 18 гонг, сурнайсимон хне, каттакичлик зиллар (лингвин ва кхеквин), 13 эшма ипак тор урнатилган қайиқ шаклидаги арфа — саун, тимсоҳ шаклидаги 3 торли чертма — тоунлоунсаун, буғ шаклидаги потауку, чанг шаклидаги паттала, хилма-хил

қунғирокчалар, таргарак каби асбоблар. Қўшиқчи раққослар қадимда кўпроқ жанговар тароналар ижро қилишган. Кейинги вақтда замонавий профессионал муסיқа санъати ривожлана бошлади. Янгон ва Мандалай ш.ларида давлат муסיқа ва драма мактаблари очилган. Бу ерда мумтоз мянма ва европача муסיқий анъаналар урганилиб, ижодий ривожлантирилади.

Театри. М.да театр томошалари азалдан диний маросим ва халқ байрамларининг таркибий қисми булган. Халқ сайиллари ва интермедия шакллари диний удумлар ва меҳнат жараёнларидан келиб чиққан. Театр ҳақидаги дастлабки маълумот 11-а.га оид. Ўша даврда кўшиқ ва раке иштирокидаги муסיқий интермедия, пантомима урф булган. Дабдабали диний томошаларга аста-секин ҳажвий саҳналар киритила бошлаган. 15-а.да эртақ ва диний ривоятларни жонлантирувчи «нибаткин» (мистерия), 16-а.да кўғирчок театри, 18-а. охирида сарой театри пайдо будди, янги жанр — «пьяза» шаклланди. Халқ театрида сақна, парда ва декорациялар булмас, томошабинлар бордон устида ёки ерда утиришар, зодагонлар томошани тепалиқдан қуришар эди. Актёрларнинг либосларига алоҳида эътибор берилар: қирол, мулозим, роҳиб ва б.ларнинг кийими рисоладагидек булиши шарт эди. Театрга Хитой ва Хиндистон санъатининг таъсири кучли булган. 19-а. охирида Янгонда биринчи доимий театр биноси қурилди. М. мустақилликка эришгач, барча йирик шаҳарларда кўчма театрлар, қишлоқ жойларда ҳаваскор халқ театрлари ташкил этилди. Актёрлар давлат муסיқа ва драма мактабларида тайёрланади.

Киноси. 1918 й.да суратхона эгаси У Он Маун «Бёрма филм компания» фирмасини ташкил этиб, «Муҳаббат ва шароб» фильмини суратга олди (1920). 20-й.ларда Янгонда бир неча киноком-паниялар вужудга келди, улар Будда ривоятлари мавзuidaги картиналар, мелодрама ва комедиялар, саргузашт фильмлар чикар-

дилар. 1932 й.да биринчи овозли фильм — «Пул сотилмайди» (реж. Д. Натшин) суратга олинди. 2жа-хон урушидан олдинги фильмларда ин-глиз мустамлакачиларига қарши кураш руҳи яққол акс этди. 2-жаҳон уруши ва япон оккупацияси давридаги вайронагарчилик, мустақилликнинг дастлабки йилларидаги ички қуролли можаролар оқибатида кино и.ч. яхши ривож топмади. 60-й.ларда хусусий киностудиялар маҳсулотида кўнгилочар фильмлар ус-тунлик қилди. 1966 й.да давлат кино-компанияси «Севикли диёр» бадиий фильмини яратди. Кейинги йилларда экранга чиқарилган ленталар орасида «Замонанинг зайли» (реж. Маун Мо Мьин), «Юрак тилга кирди» (реж. Ту Кха), «Муҳаббат чаманзори» (реж. Ей Ван Маун Жи), «Сен б-н фахрланаман» (реж. У Пхо Хан), «Башорат» (реж. Пан Та Тин) каби бадиий фильмлар эъти-борга сазовор. М.да йилига 30 дан зиёд бадиий фильм ишлаб чиқарилади.

МЭЙДЗИ ИСИН (японча — янгилиниш, Мэйдзи реставрацияси — Япониядаги инқилоб (1867—68). Токугава хонадонига мансуб сёгунарлар ҳокимиятини ағдариб ташлаган ва императорлар ҳокимиятини тиклаган. Ҳокими-ят тепасига ижтимоий-иктисодий исло-хотлар ўтказиш йўлини тутган Муцухито бошчилигидаги ҳукумат келган.

МЭН — АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги штат, Атлантика океани соҳили шим.да. Янги Англияда, Канада чегарасига яқин. Майд. 86,1 минг км². Аҳолиси 1,3 млн. киши (2002), шунинг 45% дан ортиғи шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Огаста ш.; энг йирик шаҳри ва порти — Портленд. М. худудининг аксари қисми Аппалачи тоғлари б-н банд (энг баланд жойи 1291 м). Иклими сернам, муътадил иқлим. Январнинг ўртача т-раси —9°, июлники 19°. Йиллик ёғин 1000 мм. Штат худудининг ярмидан купи ўрмон б-н қопланган. Гидроэнергияга бой даре ва қўл қўп. Қ.х. ривожланган. Қ.х.нинг етакчи тармоғи

— чорвачилик. М. картошка етиштириш-да АҚШда олдинги ўринларда. Ёғоч тайёрлаш, ёғочсозлик, целлюлозақоғоз саноати муҳим аҳамиятга эга. Кўн-пойабзал, тикувчилик, тўқимачилик, кемасозлик ривожланган. Тўқимачилик ва пойабзал тикиш машиналари ишлаб чиқарилади. Соҳил қисмида балиқ консервалаш корхоналари бор.

МЭН ҚЎЛТИҒИ - Атлантика океанидаги қўлтиқ, АҚШ ва Канаданинг шарқий қирғоқларида- Шим.-шарқда Янги Шотландия ва жан.-ғарбда Кейп-Код я.о.лари б-н чегараланган. Майд. 95 минг км². Чук. 227 м. Шим.-шарқда Фанди қўлтиғи бўлиб, бу ерда сув кўтарилиши 18 м гача (дунёда энг юқори). Асосий портлари: Бостон ва Портленд (АҚШ), Сент-Жон (Канада). МЭР (франц. *maire* — катта, бошлик) — АҚШ, Буюк Британия, Франция ва бошқа бир неча давлатлар муниципалитетларида олий мансабдор шахс. Одатда, М.ни муниципалитетнинг ўзи, баъзи ҳолларда — бевосита аҳоли сайлайди, айрим мамлакатларда М. марказий ҳукумат томонидан лавозимга тайинланади ёки тасдиқланади. М. муниципалитет вакили бўлади, унинг мажлисларида раислик қилади. М. маҳаллий бюджет тайёрланиши ва ижроси учун жавоб беради, бир қанча муниципал лавозимларга одамларни тайинлайди, девон ишини йўналтириб туради. Буюк Британияда ва АҚШнинг айрим шаҳарларида М., асосан, вакилик ва раислик вазифаларини бажаради. Россия Федерациясида М лавозими 1991 й.да Москва ва б. айрим шаҳарларда жорий қилинган.

МЭРИЛЕНД — АҚШнинг Атлантика океани соҳилидаги штат. Майд. 27,1 минг км². Аҳолиси 5,4 млн. киши (2002), шундан шаҳар аҳолиси 81%. Маъмурий маркази — Аннаполис ш., энг йирик шаҳри ва порти — М. Чесапик қўлтиғининг ҳар икки со-ҳилида. Шарқий қисмида соҳилбўйи пасттекислиги, марказида Пидмонт платоси (энг баланд жойи 400 м), ғарбий қисмида

Аппалачи тоғлари (энг баланд жойи 1024 м) бор. Иклими мўътадил юмшоқ, сернам иқлим. Январнинг ўртача т-раси 2—3°, июлниги 25—27°. Йиллик ёғин 1000 мм. Тоғ ён бағирлари ўрмонлар б-н қопланган. Хўжалигининг етакчи тармоғи — саноат. Хом ашёнинг аксари қисми четдан келтирилади. К°Ра металлургия саноати ривожланган. Машина-созлик (жумладан, кемасозлик), радио-электроника, авиаракета, кимё, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат, тикувчилик саноати корхоналари бор. Йирик металл конструкция-лар ишлаб чиқарилади. Қ.х. товар маҳсулотининг ярмидан ортигини чорвачилик беради. Қорамол, чўчка, парранда боқилади. Штатнинг ғарбий қисмида тамаки етиштирилади. Денгиздан балиқ овланади. М. орқали Атлантика океани соҳилини Вашингтон шаҳри б-н боғловчи муҳим йўллар ўтган.

МЮЗИКЛ (инг. musical — мусикали) — асосан, комедия характеридаги мусикали сахна асари. Замонавий эстрада, маиший мусика, ракс, драма ва операнинг айрим ифода воситаларидан фойдаланилади. 19-а.нинг 2-ярмида АҚШда юзага келган (Бикнелнинг «Ғамгин муттаҳам» спектакли, 1866). Айниқса, 20-а.да кенг ривож топди. Рожерснинг «Оклахома» (1943), Лоунинг «Менинг гўзал маликам» (1956), Бернстайннинг «Вестсайд вокеаси» (1957), Германнинг «Хелло, Долли!» (1964) М.лари бутун дунёга машҳур бўлди. Улар жаз мусика хусусиятлари, ривожланган хореография саҳналар, кескин драматик ривож б-н ажралиб туради. М.лар Ўзбекистон театрларида ҳам қўйилган («Ламанчлик киши», М.Ли; «Сердаромад жой», А. Берлин; «Менинг гўзал маликам», Ф.Лоу ва б.). Ўзбекистонда М., асосан, Болалар те-атри саҳнасида ривожланган. В. Милов («Мусика мамлақатидаги саргузаштлар», «Али бобо ва 40 карокчи», «Бўғирсоқ», «Аждаҳо ва най»), А. Эргашев («Тегиримон устида офтоб ярқилайди», «Илонкиролича», «Қор маликаси»), А. Икромов («Морозко», «Ан-

дерсен эртақлари» ва б.), А. Мансуров («Синдбаднинг саргузаштлари») кабилар М. яратганлар.

МЮЗИК-ХОЛЛ (инг. music-hall — мусикали зал, концерт зали) — эстрада театри тури. 19-а. Англияда Лондон таверна (ошхона)ларида юзага келган. Дастлаб ҳаваскор мусикачилар томонидан ижро этилган эски халқ қўшиқларидан таркиб топиб, кейинроқ М.-х.га профессионал санъаткорлар жалб этилган (1848 й. Ч. Моргон ташкил этган Canterbury Hall). Унда қисқа пьеса, кўшиқ, ракслар ижро этилган, кўзбўямачи, муқаллидлар томоша кўрсатган. Кейинчалик Европа ва Америка мамлақатларида, 1880-й.лардан фақат томоша муассасаси сифатида кенг ривож топган. М.-х. дастурлари турли жанрларга оид кичик томошалардан иборат бўлиб, мусикали-эстрада концерти ёки муай-ян сюжетта асосланган мусикали эстрада спектаклларини ташкил қилади.

Ўзбекистонда илк М.-х. дастури «Бандунг руҳи» номи б-н 1958 й.да Тошкентда бўлиб ўтган 1-Осиё, Африка ва Лотин Америкаси ёзувчилари анжуманида кўрсатилган (реж.лар А. Қобулов ва А. Иконников, дирижёр — А. Двоскин, солистлар — Ботир ва Луиза Зокировлар, К. Жалилова ва б.). 1973—78 й.ларда Тошкент М.-х.и фаолият кўрсатган (бадий раҳбари ва бош ре-ж.и — Ботир Зокиров).

МЮЛЛЕР Карл Александер (1927) -швейцариялик физик. Илмий ишлари фазавий ўтишларга оид. Юкрри т-рали ўта ўтказувчанлик ҳодисасини тажрибада аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1987; Й. Г. Беднорц б-н ҳамкорликда).

МЮЛЛЕР Пауль (1899-1965) -швейцариялик кимёгар. Асосий илмий ишлари ўсимликларни кимёвий воситалар б-н химоя қилишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1948).

МЮНХЕН — Германиядаги шаҳар, Альп тоғлари этагида, Изар дарёси бўйида. Бавария ерининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,2 млн. киши (1999).

Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим саноат, савдомолия, илмий ва маданий марказларидан. Электротехника, радиоэлектроника, оптика-механика, умумий ва транспорт машинасозлиги (жумладан, автомобилсозлик, локомотивсозлик ва само-лётсозлик), ҳарбий, кимё, трикотаж, полиграфия, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Метрополитен қурилган. Максимилиан номидаги ун-т, ФА, Нафис санъат академияси, Бавария миллий музейи, этнография музейи, картиналар галереяси, глипготека (ҳайкалтарошлик санъати музейи) ва б. бор. М. ўрнида 8-а.да қишлоқ бўлган. 1158 й.дан шаҳар ҳуқуқини олган. 13-а.дан 1871 й.гача Бавария пойтахти. Германия империяси тузилгач (1871), шаҳар Бавария б-н биргаликда унинг таркибига кирган. Меъморий ёдгорликлардан 13—19-а.ларда қурилган бинолар сақланган. М. да мунтазам равишда халқаро ярмаркалар ўтказилиб турилади. 1972 й.да М.да 20-Олимпия ўйинлари бўлиб ўтган.

МЮНХЕН БИТИМИ - Буюк Британия бош вазири Н. Чемберлен, Франция бош вазири Э. Даладье, Германиянинг фашист диктатори А. Гитлер ва Италиянинг фашист диктатори Б. Муссолини томонидан 1938 й. 29—30 сент. да имзоланган битим. Судет вилоятини Чехословакиядан ажратиб олиб Германияга беришни, шунингдек, Венгрия ва Польша ҳукуматларининг Чехословакияга нисбатан бўлган ҳудудий даъволарини қондиришни назарда тутган. Бу битим 2-жаҳон урушининг очилишига имкониёт ярадди.

МЮНХЕН УНИВЕРСИТЕТИ, Людвиг Максимилиан номидаги Мюнхен университети — Германиянинг қад. ва йирик ун-тларидан бири. 1472 й.да Ингольштадт ш.да ташкил этилган. 19-а. бошларида Ландсхут ш.га кўчирилган. 1826 й.дан Мюнхен ш.да. Ҳуқуқ, сиёсий иқтисод, мат., физика, кимё, фармацевтика, биол., геол., тиббиёт, ветеринария, ўрмон хўжалиги, фалсафа ва б. соҳалар

бўйича мутахассислар тайёрлайди. 60 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонаси (1472 й.ташқил этилган)да 1 млн.дан ортиқ асар сақланади.

МЮНЦ Марионелла Владиславовна (1922.4.6 - Тошкент - 1995.13.2) санъатшунос, бадиий танқидчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат ар-боби (1970). Ўрта Осиё унтининг санъат-атшунослик бўлимини тугатган (1948). М.нинг илмий ишлари Ўзбекистон бадиий ҳаётини ёритишга, ўзбек миллий санъатининг шаклланиши ва ривожига бағишланган. Унинг асарларида Р. Аҳмедов, М. Содиқов, Н. Карахан ва б. рассомлар ижоди атрофлича ёритилган. Ас: Раҳим Аҳмедов, М., 1976; Николай Карахан, Т., 1978; Марат Садықов, Т., 1988.

МЮНЦЕР (Munzer, Muntzer) Томас (тахм. 1490, Штольберг, Гарц — 1525.27.5, Мюльхаузен яқинида, Тюрингия) — Реформация даврида дехқон-плебейлар оммаси етакчиси ва Германияда 1524—26 й.лардаги Дехқонлар уруши раҳбари. Ҳокимиятни зўрлик б-н ағдариб ташлаш, уни халқ кўлига топшириш ва одил жамият ўрнатиш ғояларини диний шаклда тарғиб қилган. Тюрингия — Саксонияда Дехқонлар урушининг ягона марказини тузишга уринган, лекин 1525 й. 15 майда унинг отряди Франкенхаузен ш. ёнида тормор этилиб, М. асир тушган ва қатл этилган.

МЮОНИЙ — мусбат заряди муон t^+ ва электрон e^- дан ташкил топган зарра. Қисқача $t^+ e^-$ ёки Ми б-н белгиланади. 1957 й.да Л. Д. Ландау ва А. Салом М. мавжудлигини фараз тарзида айтишган. М. тузилиши водород атоми тузилишига ўхшаш, бунда протон ўрнида t^+ бўлади. М. t^+ нинг моддада тормозланишидан ҳосил бўлади, бу вақтда m^+ атом электрон қобиғидаги электронлар б-н қўшилиб, мусбат ион ҳрсил қилади. Мас, $c^{++} + He \rightarrow |x + e^- + He^+$. Яшаш даври $\tau = 2,2 \cdot 10^{-6}$ с; (i^+ ва e^- лар хусусий магнит моментларига эга. Уларнинг спинлари бир-бирига параллел ёки антипараллел бўлиб, энергиялари $\sim 2 \cdot 10^{-5}$ эВ га

фарк қилади ва шу ту-файли қўшилишда 4463,16 Мгц частотали электромагнит тўлқин чиқаради. М.ни водороднинг енгил изотопи деб қараб, атомар водороднинг ҳар хил моддалар б-н кимёвий реакцияси тезлигини аниқлаш мумкин.

МЮОНЛАР (π^+ — мезонлар) — спини $-j$ га тенг бўлган тургунмас элементар зарралар; яшаш даври 2,2-10»6с, массаси электрон массасидан тахм. 207 марта ортик. Мусбат зарядланган π^+ ва манфий зарядланган π^- М. мавжуд. Улар бир-бирига нисбатан зарра ва антизарра хисобланади. М. лептонлар синфига киради, яъни электромагнит ва кучез ўзаро таъсирларда қатнашади, кучли ўзаро таъсирларда эса қатнашмайди. М. биринчи марта космик нурларда америка физиклари К. Андерсон ва С. Неддермейерлар томонидан кузатилган (1936).

Космик нурларда ва зарядланган зарралар тезлаткичларида (юқори энергияли) М., асосан я-мезон (пионлар) ҳамда К-мезонларнинг парчаланишидан ҳрсил бўлади, п ва К-мезонлар эса ўзаро кучли таъсирлашувчи зарралар (адронлар) тўқнашганида, мас, протонлар р ядро б-н таъсирлашганида юзага келади. Шунингдек, М. мезонларнинг электромагнит парчаланишида ҳам ҳосил бўлади.

М.нинг бирор муҳитдан ўтувчанлик қобиляти адронлар, электронлар у-квантларга нисбатан анча юқори. Шунинг учун улар Ер атмосферасидан ўтибгина қолмай, Ернинг ўзига ҳам анчагина киради. Тажрибалар 1012—1013 эВ энергияли космик нурларнинг бир неча км чуқурликкача ўтишини кўрсатди.

МЮРАТ (Murat) Иохим (1767.25.3, Лабастид — Фортгюньер, хоз. Лабастид — Мюра, Ло — 1815.13.10, Пиццо, Калабрия) — Наполеон / нинг сафдоши ва куёви (1800 й.дан), Франция маршали (1804), Неаполь кироли (1808 й.дан). Наполеон урушларининг барчасида иштирок этган.

МЮРДАЛЬ (Myrdal) Гуннар (1898.6.12, Густафс, -1987.17.5, Стокгольм) — швед иқтисодчиси, сиёсатчи

ва халқаро арбоб. Жаҳон иқтисодиёти тадқиқоти ин-тининг асосчиси ва директори, БМТ нинг Европа учун Иқтисодий комиссияси Бош қотиби (1947— 57). Стокгольм унтида халқаро иқтисодий муносабатлар проф. (1961 й.дан).

Иқтисодий тахдилга қутиладиган ва амалдаги ўзгарувчанликлар атамаларини киритди ҳамда уларнинг иқтисодий мувозанатнинг вужудга келишига таъсирини кўрсатди. «Америка дилеммаси: негрлар муаммоси ва замонавий демократия» (1944), «Урушдан кейинги оптимизмга қарши огоҳлантириш» (1944), «Иқтисодий назария ва паст ривожланган минтақалар» (1956), «Осиё драмаси: халқлар қашшоклигининг тадқиқоти» (1968), «Оқимга қарши: иқтисодиёт бўйича танқидий очерклар» (1973) асарларида мураккаб математик-иқтисодий назарияларнинг яратилишини танқид қилди, иқтисодий мувозанатлар муаммоларини, паст ривожланган мамлакатларга иқтисодий ёрдам кўрсатишнинг шу мамлакатлар учун салбий оқибатларини тадқиқ этди. М. пул назарияси, иқтисодий тебранишлар, иқтисодий, ижтимоий ва ин-ституционал ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорликларини тахлилига бағишланган асарлар ёзган. Нобель мукофоти лауреата (1974; Ф. Хайек б-н биргаликда).

Ас: Мировая экономика. Проблемы и перспективы. Пер. с англ. М., 1958; Современные проблемы «третьего мира». М., 1972.

МЮССЕ (Musset) Альфред де (1810.11.12 - Париж - 1857.2.5) -француз ёзувчиси. Франция академияси аъзоси (1852 й.дан). Илк шеърый тўплами «Испан ва итальян кассалари» (1830) да романтик мактаб дастури — адабиётни ҳаётга яқинлаштириш, ёрқин манзара ва сюжетлар, кучли эҳтирослар б-н йўғрилган қахрамонлар образини яратиш ўз ифодасини топган. Севги ва рашк, хиёнат ва жазо бу тўпламга кирган дostonлар мундарижасини ташкил этади. «Дудок ва жом» драматик досто-

нида у озодликни куйлаб, ўзининг диний хурфикрлилигини намойиш этган. М.нинг ёлғизлик ғам-аламлари акс этган «Тунлар» туркум дostonлари (1835—37) жаҳон романтик лирикасининг шоҳ намуналаридан ҳисобланади.

М.нинг илк пьесалари насрий йўл б-н ёзилган («Венеция туни», 1830; «Андреа дель Сарто», 1833; «Ишқ б-н ҳазиллашиб бўлмади», 1834). Машҳур пьесаларидан бири «Лоренчаччо» (1834)да муҳим ижтимоийсиёсий ғоялар олға сурилган.

М. ижодининг чўққиси «Аср фарзандининг тазарруси» (1836) романидир. Асарда Июль инкилобидан кейин тарих саҳнасига келган ёш авлоднинг умумлашма образи тасвир этилган. Ушбу роман жиддий муаммоларнинг кўтарганлиги ва руҳий таҳлилнинг теранлиги б-н М.нинг бошқа асарларидан кескин ажралади.

М. ижодида Шарқ шеърляти таъсири ва Шарқ халқлари ҳаётидан олинган воқеалар тасвири муҳим ўрин эгаллайди.

МЯО (мео, ўзларини хмонг деб аташади) — Жан. Хитой, Шим. Вьетнам, Лаос, Мьянма ва Таиланддаги халқ. Умумий сони 8,53 млн. киши, жумладан, Хитойда 7,65 млн. киши (1990-й. лар ўрталари). Мяо-яо тил гуруҳига мансуб тилда сўзлашади. Анъанавий диний эътиқодларга риоя қиладилар. Деҳқончилик (шоли), тўқувчилик б-н шуғулланади.

МЯО-ЯО ТИЛЛАРИ - Шарқий Осиёдаги қариндош тилларнинг кам ўрганилган гуруҳи; бошқа тил гуруҳлари ёки оилалари б-н муносабатлари аниқ эмас. Эҳтимол, М.-я.т. алоҳида тил оиласини ташкил қилади. Сўзлашувчилар миқдори Хитойда 7 млн.дан, Вьетнамда 1 млн.дан ортиқ кишини ташкил этади. Асосий тарқалиш минтақаси — Хитойнинг маркази ва жануби; қисман Вьетнам, Лаос, Таиланд ва Мьянма (кейинги давлатдаги сўзлашувчиларни асосан кўчиб келган аҳоли ташкил этади). М.-я.т.да мяо, яо, шэ, гэлао халқлари сўзлашади, деб ҳисоблансада, бу исботини топмаган.

М.-я.т. бўғинли (силлабик) тилларга

мансуб; морфемалар ва содда сўзлар бир бўғинлидир. Сўзларнинг гапдаги грамматик муносабатлари сўз тартиби ва ёрдамчи сўзлар орқали ифодаланади. Баъзи ҳолларда мяо ва яо тилларидаги сўз тартиби ўзаро фарқланади.

М.-я.т. яқингача ҳам ўз ёзувига эга бўлмаган. 20-а. бошларида миссионер С. Поллард мяо тилининг бир лаҳжаси учун белгилари биронбир алифбога асосланмаган, оддий геометрик шаклларга ўхшаш махсус ёзув яратган. Ҳоз. пайтда Хитойдаги мяо ва яо ҳамда Вьетнамдаги мяо тиллари лотин алифбоси асосидаги ёзувга эга.

МЎЙДИНОВ

Аҳмаджон Раззоқович (1955.15.4, Учқўрғон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Наманган пед. ин-тини тугатган (1977). 1977 й.дан Учқўрғон туманидаги 38гимназияда мат. ўқитувчиси. Педагогик фаоляти давомида замон талабига мос мат. хонасини жи-ҳозлаган.

МЎЙИНҚУМ

— Қозоғистон жан. даги Чуй ва Талас дарёлари куйи окимидаги қумли чўл. Унинг жан.-ғарбида Қирғизистон ва Қоратоғ тизмалари кўтарилган. Шарқдан ғарбга 540 км, шим.дан жан.га 150 км.га чўзилган. Умумий майд. 4 млн.га. Ер юзаси жан.-шарқдан (700 м) шим.-ғарб томон (110 м) пасайиб боради. Тектоник жиҳатдан Чуй синеклизасида жойлашган. Қумнинг қалинлиги 20—40 м, остида бўр ва палеогеннинг денгиз ётқизиклари мавжуд. Қумлар эоцен даври қумтошларининг емирилиши ва Чуй дарёси олиб келган аллювий ётқизикларнинг шамоллар таъсирида уйилиши ва қайта ётқизилиши натижасида таркиб топган ва ҳоз. рельеф шакллари (марзали, дўнг ва б.) вулжудга келган. Марзали қум шакллари (бал. 10 м гача) кўпроқ тарқалган, улар орасида кичик қўллар учрайди. Иқлими мўътадил-континентал. Январнинг ўртача т-раси —8°, минимал т-ра —49° га етади. Июлники 22—30°. Энг юқори т-ра 38—40°. Ёғин миқдори ғарбий ва мар-

казий қисмларида 250 мм, шаркида 300 мм. Грунт сувлари сатхи 5—25 м пастда, баъзи жойларда булоқ сифатида ер юзасига чиқади. Ўсимликлардан, кум рельефининг мураккаблиги ва грунт сувларининг жойлашишига қараб, оқ ва қора саксовуллар, жуз-ғун, куёнсуяк, астрагал, чалов, терес-кен, шувоқ, юлғун, чингил, ранг, шўра, камиш, буғдойиқ ўсади. Чўл ўсимликларининг турли-туманлиги сабабли яйловларнинг маҳсулдорлиги юқори. М. яйлов сифатида фойдаланилади, саксовул тайёрланади. Грунт сувлари ер юзасига яқин ерларда қисман деҳқончилик қилинади.

МЎЙЛОВЛИ БАЛИҚЛАР (*Barbus*) карпсимонлар оиласига мансуб балиқлар уруғи. Дарё ва кўлларда яшайди ёки ўткинчи балиқлар. Оғзи ёнида икки жуфт мўйлови, орқа сузгичида тишчалари, баъзан силлиқ тикани бўлади. Кўпчилик турлари Африка ва Осиёнинг тропик, Европанинг илиқ сувларида яшайди. Орол мўйловли балиғи (*B.brachycephalus*)нинг уз. 1 м гача, вазни 20 кг гача. 5—6 йда вояга етади. Увилдирик ташлаш учун май—июль ойларида Амударё ва Сирдарёга ўтади. 540,7 минг тагача тухум кўяди. Увилдириқлари йирик, пелагик (сувда калқиб туради). Орол денгизида, асосан, моллюскалар б-н озикданади. М.б. овланади. Ҳозир сони кескин камайиб кетган.

МЎЙЛОВЛИ КИТЛАР - қ. Тишсиз китлар.

МЎЙЛОВОЁҚЛИЛАР (*Cirri pedia*) қисқичбақасимонлар синфига мансуб туркум (бошқа система бўйича кенжа синф). Сув остидаги турли нарсалар, кўпинча ҳаракатланувчи ҳайвонлар танасига ёпишиб яшайди. Юмшоқ танаси алоҳида япроқлардан иборат чиғанокб-н қопланган. Бундай «уйча» ичидаги М. қорин қисми тепага қараган бўлади. Мўйловга ўхшаш кўкрак оёқлар уйчанинг очиладиган «томча»сидан чиқарилиб, елпигич сингари ёйилади. М. мўйловоёқлари ёрдамида сувдан майда фильтратларни тутиб озикданади. Ай-

рим турлари (мас, саккулина) текинхўр бўлиб, ўноёкли қисқичбақасимонлар танасида паразитлик қилади. Ўртоқ ҳаёт кечириш таъсирида М.нинг кўп органлари (кўзлари, антенналари, бош ва қорин бўлимлари) ўзгарган ёки редуқцияга учраган. Кўпчилик М. гермафродит. 1000 дан ортиқтури маълум. Денгизларда ҳар хил чуқурликда ҳаёт кечиради. М.дан денгиз ёнғоқчалари (балануслар) ва денгиз ўрдақчалари (*Lepas*) деярли барча денгизларда учрайди. Денгиз ёнғоқчалари кемаларнинг сув остки қисмларига ёпишиб олиб, йил сайин кўпайиб бориши туфайли кема оғирлигини ошириб, унинг тезлигининг пасайишига сабаб бўлади.

МЎЙНА — мўйнали ҳайвонлар териси. Сувсар, оқ сичқон, сассикқўзан, ти-йин, тулки, товушқон, норка, кундуз, ондатра, нутрия, суғур, юмронқозик ва б. М.си кадрланади. М.нинг қишки ва бақорги хиллари бўлади. Сифати жуни ва терисига қараб белгиланади. Жунининг асосий хоссалари: узунлиги, қалинлиги, йўғонлиги, эластиклиги (майинлиги), ранги, ялтироқлиги, пишиқлиги; терисининг қалинлиги, пухталиги, тигизлиги, ўлчами, вазни, иссиқ ўтказувчанлиги ва б. М. териси ҳамда жунининг хоссалари ҳайвон тирик вақтида, шунингдек, шилиб олинганидан кейин ҳам ўзгариши мумкин. Ҳайвоннинг тирик вақтидаги ўзгаришлар икдим, йил фасли, яшаш муҳити, озикдар ва организмнинг физиологик қолатига боғлиқ. Мавсумий ўзгаришларга қараб, I, II, III, баъзан IV навларига бўлинади. Қишки М. I, кеч кузгиси II, эрта кузгиси ва баҳоргиси III қамда IV навларга ўтади.

Терини дастлабки ишлаш ёғидан тозалаш, эни-бўйини тортиб тўғрилаш ва қуритиш, ошлаш ёки махсус реактивлар б-н ишлаб консервалашдан иборат. Кўп қўлланиладиган консервалаш усули ҳеч қандай кимёвий модда ишлатмай, терини қуритишдир. Бунда терилар рама-ларга ёки ёғочларга тортиб қуритилади. Қуриган тери намлиги 16—18% бўлиши керак. Қалин терилар ошланади, кей-

ин қуритилади. Терини ҳашарот (қуя ва терихўр)лардан саклаш учун тери ҳамда бинога хлорофоснинг 1% ли эритмаси (1 м2 га 60—100 мл) сепилади. М. сифати ҳайвонни сўйиш, терини шилиш, дастлабки ишлов бериш ва уни саклаш режими га ҳам боғлиқ. **МЎЙНА САНОАТИ** — енгил саноатнинг мўйнали ҳайвонлар ва қўй терисини қайта ишлайдиган ва турли мўйна ҳамда пўстин маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган тармоғи. Ўзбекистонда қадимдан мўйнадўзлик б-н шуғулланадиган яққа хунармандлар тулки, бўри, бўрсик, куён, сувсар терилари ва ошланган қўй терисидан пўстин, телпак ва б. буюмлар тикканлар. 19-а.нинг охирига қадар Ўзбекистонда мўйна териларига оддий, хонаки усулда, асосан, кимёвий моддалар қўлланилмай, ўсимлик бўёқлари, маҳаллий ошловчи моддалар б-н ишлов берилган. 20-а.нинг 20-й. лар бошидан хунармандлар артелларга бирлаштирилди. Тошкент кўн-мўйна ва Бухоро қорақўл тери з-длари М. с. дағи йирик қорхоналардир. Тошкент кўн-мўйна з-ди 1956 й. чармгалантерия буюмлари к-ти номи б-н ташкил қилинган. Аёллар ва болалар пальтоси, бош кийимлар, астари мўйна, авраси газлама бўлган буюмлар ишлаб чиқаради. Бу з-д Самарқанд тери хом ашёси з-дидан қамда республика гўшт к-тларидан келтирилдиган хом ашёдан фойдаланади. Бухоро қорақўл з-дида қорақўл териларига ишлов берилади. 1996 й.дан Наманганда сунъий мўйна фабрикаси (Ўзбекистон-Германия қўшма қорхонаси) ишга туширилди. Кейинчалик мўйнали кийим-кечак маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган кўплаб цехлар ва қўшма, кичик қорхоналар ишга туширилди. Ўзбекистон қорақўл териларининг кўпгина навлари жаҳон андозаларига мос ва халқаро бозорда юқори баҳоланади. «Ўзбек қорақўли» компанияси таркибидаги хўжаликлар ва қорхоналар қорақўл тери етиштириш, уни ошлаш, қорақўлдан тикилган турли кийим-бошлар и.ч. ва сотиш б-н шуғулланади. Ўзбекистонда 2002 й.да 685 минг (2000

й.да 743,5 минг) дона қорақўл тери тайёрланди. Ҳар йили 50 мингдан ортиқ тери экспорт қилинади.

Республикада мўйнали ҳайвонлар — ондатра, нутрия, қундуз каби мўйнали ҳайвонларни саноат усулида боқиш — даррандачилик йўлга қўйилган. Улардан олинган мўйналардан устки ва бош кийимлар тикилади.

МЎЙНАЛИ ҲАЙВОНЛАР - териси дан мўйна олинадиган ёввойи ва қўлда боқиладиган сут эмизувчи ҳайвонлар. М.х.нинг ҳар хил туркумга мансуб 100 дан ортиқ тури бор. Йирткичлар туркумидан сувсарлар оиласига мансуб ҳайвонлар: сувсар Сибирь, Узоқ Шарқ ва Шим. Уралда, денгиз қундузи Камчатка, Курил, Командар о.лари ва Шимолий Калифорния қирғоқларида тарқалган. Айрим ноёб М.х. (йўлбарс, коплон, ок айиқ, барс, кизил бўри ва б.) кизил китобга киритилгани сабабли уларни овлаш тақиқланади. Сифатли мўйна олиш учун М.х. куз ёки қишда овланади. Кўпчилик М.х. (тулки, америка норкаси, сувсар, нутрия ва б.) турлари катакларда кўпайтириб боқилади (қ. Даррандачилик).

МЎЙНАЧИЛИК — чорвачиликнинг мўпнали ҳайвонлар етиштириш б-н шуғулланувчи соҳаси (қ. Даррандачилик).

МЎЙНОҚ — Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқтуманидаги шаҳар (1963 й. 27 июлдан). Туман маркази. Қорақалпоғистоннинг энг шим. шаҳри. Орол денгизининг суви чекинмасдан аввал денгизнинг жан.-ғарбий соқилида жойлашган эди. Нукус ш.дан 180 км шим.-да, яқин т.й. станцияси — Кўнғирот (100 км). Январнинг ўртача т-раси —7,4°, июлники 26,3°. Кучли шамоллар бўлиб туради. Аҳолиси 13,6 минг киши (2000). Ўтмишда шаҳар саноатида хунармандчилик асосий ўрин тутган. Консерва к-ти, пахта тозалаш, нон з-длари, босмахона, маданий ва маиший хизмат шохобчалари, умумий таълим мактаблари, саноат транспорт касб-хунар коллежи, бизнес мактаби, кутуб-

хона, клуб, маданият ва истироҳат боғи, стадион, чўмилиш хавзаси, касалхона бор. Орол денгизининг М.дан узоклашиши, мураккаб экологик ҳолат шахар қурилишига, саноатнинг ривожини ва маданий ҳаётига ўз таъсирини ўтказди.

МЎЙНОҚ ТУМАНИ -

Қорақалпоғистон Республикасининг шим.даги туман. 1931 й. 19 сент.да ташкил этилган. Амударё дельтаси, Орол денгизининг жан.даги худудларни эгаллайди. Қораўзақ, Чимбой, Бўзатов туманлари, Қрзоғистон Республикасининг Оқтўба, Қизилўрда вилоятлари б-н чегарадош. Майд. 37,94 минг км². Аҳолиси 28,8 минг киши (2003). Туманда 5 овул фуқаролари йиғини (Бўзатов, Мадали, Тикўзақ, Учсой, Қозоқдарё), 1 шахар (Мўйноқ) бор. Маркази — Мўйноқ ш. Табиати . Туман худудининг аксари қисми Орол денгизининг қуриган туби (Оролқум) ва Амударё дельтасидаги қуллардан иборат. Туманнинг хўжалик ва маданий маркази — Мўйноқ ш. Кейинги йилларда дельтадаги илгари сув босиб ётган айрим ерлар ўзлаштирилиб, экинлар экилмоқда. Қурилиш материалларидан тош, кум, гил бор. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —7,4°, июлники эса 26,3°. Вегетация даври 213 кун. Йиллик ўртача ёгин 105 мм, асосан, баҳор ва қишда ёғади. Туманда Судочье, Кавсир, Зокиркўл, Сарикўл, Шегекда ва бир қанча майда кўллар бор. Амударёнинг Оролга қуйилиш қисми ҳам шу туман худудиди. Тупроқлари ботқоқ-ўтлоқи, аллювиал қайир тупроғи. 148,3 минг га ер ўтлоқ ва яйлов (асосан, қамишзор). Ёввойи ўсимликлардан қамиш, кўға, чий, турангил, терак, жийда, юлғун, бугдойик, янтоқ ва б. ўсади. М. т. Ўзбекистондаги ҳайвонот дунёсига бой туманлардан. Балиқнинг 30 дан ортиқ тури бор (зоғорабалиқ, оқмарқа, чўртан, лакқа, таран, олабуга, судак, тўрта, бурге, бакра, пилмай, амур балиғи, ялпоқбурун, чавок, илонбош ва б.) Ондатра айниқса, қатта аҳамиятга эга. Қушларнинг 80 дан зиёд тури (ўрдак, ғоз,

қирғовул, оққушлар, бирқозон, қўтон, қоравой, чағалай, чуралай ва б.), сут эмизувчилардан қобон, бўри, чиябўри, бўрсик, қуёнлар бор.

Аҳолиси кўп миллатли. Қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, рус, украин, татар, қорейс, ва б. миллат вакиллари яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиғи 1 км² га 1 кишидан кўпроқ.

Хўжалиғи. Туманда балиқчилик ва қорвачилик хўжалиқлари мавжуд. Саноат қорхоналари Амударё дельтасидаги Мўйноқ, Учсой, Қозоқдарё, Пўрлитов, қисман Қўнғиротда жойлашган. Умумий экин майд. 1323 га. Шундан 938 га ғалла (асосан, бугдой, шоли), 80 га картошка, сабзавот ва полиз, 305 га майдонни ем-хашак экинлари б-н банд (2003). Туман жамоа ва шахсий хўжалиқларида 9,6 минг қорамол, 750 га яқин от бор (2003). Даррандчилик (ондатра, тулки, сувсар) б-н ҳам шуғулланилади. Туманнинг асосий транспорта сув транспортидир. Ҳаво ва автомобиль транспортдан фойдаланилади. Қўнғирот — Бейнов т.й. тумани Қозоғистон ва РФ б-н боғлайди. Тумандаги 13 дан зиёд умумий таълим мактабида 5770 ўқувчи таълим олади, Мўйноқ саноат транспорт касб-хунара коллежи (507 ўқувчи), Мўйноқ бизнес мактаби (145 ўқувчи) фаолият кўрсатади (2003). 40 га яқин кутубхона, 20 га яқин клуб бор. 20 дан зиёд тиббий муассасада 40 врач ишламоқда.

МЎЙНОҚТОВ —

Қорақалпоғистоннинг шим.даги баландлик. Бал. 86 м. Орол денгизи қуриб бораётганлиғи туфайли Мўйноқ я.о. ўз қиёфасини йўқотиб қуруқликка айланган денгиз туби б-н тутшиб кетди. М. атрофидаги текисликдан кескин кўтарилиб туради. Ён бағирлари жуда тик, чинксимон жарликдан иборат. Баландликнинг юзаси бирмунча текис, кам парчаланган, дўнг, кўчиб юрувчи ва жан.-шарқида фитоген (бута олди) қумликлар мавжуд. Барханлар денгизнинг қуриган қисмидан шамол олиб чиққан қум эвазига вужудга келган. Баландликнинг асосида палеоген

гиллари, плиоценнинг мергелли гиллари, ҳамда кумтош қатлами ётади. Чўл кумли тупроқларда қандим, оқсақсовул, ўтлардан ранг, кўнғирбош ва б. эфемерлар ўсади. Ареал тарзда тарқалган бўз кўнғир тупроқларда кейреук, боялич, бурган устувор. Яйлов сифатида фойдаланилади. Ўртача маҳсулдорлиги гектарига 2—3 ц.

МЎЙТАН, мўйтин — ўзбек, бошқирд ва қорақалпоқ халқари таркибидаги қабил, уруғ номи. Қадимдан Орол денгизи бўйларида яшаб, деҳқончилик ва балиқчилик б-н шуғулланган. 19-а. ўрталарида қорақалпоқ М.лари 276 хўжалик бўлиб, Хива хонлигига 265 тилла солиқтўлаган, 54 навқар, 162 қазувчи берганлар. Ўзбек М.ларининг кўпчилиги 19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошларида Зарафшоннинг ўрта оқимида яшаган. 1920 й.да Самарқанд вилоятида М.лардан 7 мингга яқин киши рўйхатга олинган. Иштихон, Нурота, Булунғур туманларида, озроқ қисми Кармана атрофларида ҳамда Қашқадарёнинг қуйи оқимларида яшаган. Зарафшон водийсида яшовчи М.ларнинг бир қисми ўтроқ ўзбекларга аралашиб, ўз уруғ номларини унутганлар. Ад.: Материалы Всероссийской переписи, вып. 5, ч. 1, Т., 1923; Материалы по районированию Средней Азии, кн. 1. ч. 1. Бухара — Т., 1926.

МЎЙҚАЛАМ, қилқалам — ранг-тасвир ва графикада, шунингдек, каллиграфияда бўёқни мато, қоғоз ва б. асосга суртишда ишлатиладиган асбоб. Рассомнинг асосий иш қуроли. Ҳайвонларнинг жунидан думалоқ, ясси, ўткир учли қилиб тайёрланади. Мойбўёқ рассомлигида дағалроқ жундан (думалоқ ёки ясси шаклли), елим рассомлигида узунроқ қилдан, акварель, темпера ва графикада майин (олмахон, бўрсик, кумсичкон) жундан (думалоқ, ўткир учли) тайёрланган М.лар ишлатилади. Ўта майин ва эгилувчан хусусиятли (колонок тукидан тайёрланган) М.ни барча бўёқлар б-н ишлаганда қўллаш мумкин.

МЎЛА — қад. ва ўрта аср шаҳар,

қалъа, кўшк ва кўрғонларнинг деворлари-га қурилган таянч иншоот. М.лар, асосан, деворларни мустаҳкамлаш учун бино қилиниб, улардан мудофаа мақсадида ҳам фойдаланилган (яна қ. Бурж).

МЎЛАЛИ БОТИҒИ - Қизилқумдаги ботик. Навоий вилоятининг Томди туманида, Тахтатов ва Етимтоғ тизмаларининг жан. этакларида жойлашган. Жан.ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Уз. 38—42 км, эни 10—150 км. Энг чуқур жойининг мутлақбал. 150 м. Ўртача чуқ. 35—40 м. Қадимда бир неча марта денгиз босган, неоген давридан бошлаб М.б. қоз. шаклини ола бошлаган. Учламчи ва тўртламчи давр чўқинди жинслари кум, гил ва кумтошлардан иборат. Ботикнинг жан. қисмида текис, кўзанақли дўнг, марзали кум шакллари таркиб топган. Илгари М.б.дан туз қазиб олинган. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —2,5°, июлники 27—29°. Йиллик ёғин 100—150 мм. М.б.да шўрхок, шўртоб, тақир, кумли, тоғларга яқин жойларда эса шағалли тупроқлар учрайди. Қумли ерларда илок, оқ сақсовул, қандим, астрагал, шувок, эфемерлар, шўрхок кумликларда қора сақсовул, қорабароқ, сарсазан, баъзан, юлғун, шоҳилак тарқалган. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, калтакесак, илон, юмронқозик, кўшоёқ, кумсичқон ва б. яшайди. М.б.да қишда ва ёзда қоракўл қўйлар, йилқи боқилади. Яйловларнинг маҳсулдорлиги гектарига 0,5—1 ц. **МЎЛДАТОВ** — Ички Тяньшандаги тоғ тизмаси. Қирғизистонда, Сўнқўлдан жан.да. Ғарбдан шарққа чўзилган. Кўкўмерен, Сўнқўл ва Норин дарёлари оралиғида. Уз. 150 км. Энг баланд жойи 4100 м. Асосан, оҳақтошдан тузилган. Ён бағирларининг қуйи қисми тоғ дашт ўсимликлари б-н қопланган, ундан юқорида қорақарағай, арча ва б. ўсади.

МЎЛЖАР (мўғулча бўлжар — учра-шув жойи ва вақти) — 1) ҳарбий қисмларнинг қелишувига биноан учрашув жойи, манзили ва вақти; 2) жанговар ҳаракатлар вақтида аскарлар томо-

нидан қазиладиган чуқур, окоп. Мерганлар М. ичида жойлашиб, душманни камондан ёки ўт очиш қуролларидан нишонга олган; 3) қалъа, қўрғон сингари истехкомларнинг гирд-атрофида қазиладиган хандақ (яна қ. Бўлжар). **МЎЛТОН** — Покистондаги шаҳар. Панжоб вилоятида, Чиноб дарёси яқинида. Аҳолиси 1,2 млн. киши (1998). Мамлакатнинг муҳим саноат маркази ва транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик (асосан, ип газлама) саноати ривожланган. Кимё, ойнашиша, озик-овқат саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. М.га Сун газ конидан кувур орқали газ келтирилади.

М. — бадий хунармандчилик (кошин ва керамика, гилам, чарм буюмлари тайёрлаш)нинг қад. маркази. Меъморий ёдгорликлардан Шох Юсуф Гардизи (1150-52), Рукни Аълам (1320-24), Шамси Табризи (1780) мақбаралари сақланган. Шаҳар мил. ав. 4-а.да барпо этилган. Мил. ав. 326 й.да Александр Македониялик босиб олган. 713 й.да араблар эгаллаган. 8-а.да мустақил ҳокимлик маркази. 10-а.да Қарматлар давлатининг энг катта шаҳри бўлган. 11-а.да Маҳмуд Ғазнавий қўл остига ўтган. 12-а.да Ғурийлар давлатига қўшилган, 1228 й.дан Дехли султонлиги таркибида. 1398 й.дан Амир Темур, 1527 й.да Бобур қўшинлари эгаллаган ва 1752 й.гача Бобурийлар салтанати таркибида бўлган. 1818 й.да секхдар давлатига қўшилган. 1947 й.дан Покистон таркибида.

МЎЛТОНИ — қ. Лўлилар.

МЎМАТАЛОҚ, цианоз, кўкариш — шикастланиш натижасида тери ва шилликпарданинг кўкариши. Веналарда қон димланиши сабабли қон айланиши бузилганда қондаги кислороднинг камайиб кетишидан юзага келади. Бадан лат еганда ҳам терида М. кузатилади, бунда латта ҳўллаб босиш яхши наф беради.

МЎМИН (араб. — эътиқод килувчи, динга ишонувчи) — илк ислом даврида Мадина жамоси (қ. Умма) аъзоси. Шаръий амалларни тўқис бажарувчи шахс

эса муслим деб аталган. М. ва муслим луғавий жиҳатдан бир-биридан тафовут килинган. Кейинчалик улар бир мазмунда тушуниладиган бўлган. Қуръ-онда М. сўзи Аллохнинг сифати ва диндор эътиқодининг ички, ахлокий томонини акс эттирувчи алоҳида тушунча сифатида қўлланилган. М. — оддий халқ тилида ювош, мулойим одам деган маънони ҳам билдиради.

МЎМИН МИРЗО, Муҳаммад Мўмин Мирзо (1486—1497) — те-мурий шаҳзода. Бадиуззамонтт ўғли. Ҳусайн Бойқаро невараси. Ақлли, зийрак ва жасоратли бўлган. 11 ёшида Ас-трободда отаси ўрнида ҳоким. М. М. амакиси Музаффар Ҳусайн Мирзо Ас-трободни ундан тортиб олмоқ ниятида қўшин б-н келаётганини отаси юборган мактуб орқали билгач, шошилич равишда жангга ҳозирланиб, шаҳар ташқарисига чикиб жанг қилган. Лекин, кучлар тенг бўлмагани туфайли М.М. асирга олиниб, Ҳиротгажўнатилган ва Ихтиёриддин қалъасига қамаб

қўйилган. Ҳусайн Бойқаронинг хотини Хадича бегим ўғли Музаффар Мирзонинг тахтни эгаллашида асосий ғов деб М.М.ни биларди. У вазир Низомулмулк б-н келишиб, Ҳусайн Бойқаронинг қаттиқ мастлигидан фойдаланиб, М.М.ни зудлик б-н қатл қилиш ҳақидаги фармонга муҳр бостириб олган.

МЎМИНА ХОТУН МАҚБАРАСИ -Нахичеван (Озарбайжон)даги меъморий ёдгорлик (1186). Осиё давлатидаги ильдегизлар отабеги Муҳаммад Жаҳон Паҳлавон рафикасига атаб қурдирган. Меъмори Ажамип. Тарҳи айлана, 10 қиррали, минора шаклида, диаметри 14 м га яқин, бал. 25 м. Ташқи қулоҳий гумбази (10 қиррали) сақланмаган. Фахриддин Розий мақбараси, Қалдирғочбий мақбараси гумбазларига хос услубда қурилган. Махрбатли шакл мутаносиблиги ва меъморий беази серҳашамлиги б-н ажралиб туради. Девор қирралари ва шарафаси, ясси равоқлари ҳандасий ва ислимий нақшлар, қуфий ёзуви, фе-

руза кошин ва сирланмаган ғишглр б-н безатилган. Равоқлар тепасидаги айлана ёзувда қурилган йили ва меъмор номи сақланган. Ер-тўла марказига таянч устуни ўрнатилган бўлиб, равоқлари ўзаро бир-бири б-н боғланган. 2 сағана биринкетин жойлашган. М.х.м.нинг безак ва нисбат гўзаллиги, маҳобатли шакли Нахичеван меъморлик мактабида яратилган ўзига хос хусусиятдир.

МЎМИНОБОД — жез даври мозоркўрғони (мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярми). Самарқанд вилояти Ургут тумани Мўминобод қишлоғи яқинида жойлашган. 1964 й. археолог Д.Н.Лев, 1966 й. Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти отряди (А.А.Аскарлов) тадқиқот ишлари олиб борган. Аёллар кўмилган 5 кабр очилган. Қабрда майитлар ўнг ёни б-н, боши ғарбга қараб эгилган ҳолда кўмилган. Мозордан бой дафн ашёлари — геометрик нақшлар ўйилган ганчкор хум идиш, тилла ва жез сирғалар, усти тилла ва кумуш б-н копланган биллагузук, жун ип колдиқлари сақланган мунчоқлар, узук, ойналар ва б. топилган.

МЎМИНОВ Абдурахмон Абдуқодирович (Тошкент) - МеТОтон Республикаси халқ ўқитувчиси (2001). Ўзбекистон жисмоний тарбия ин-тини тугатган (1971). 1968—2001 й.ларда Миробод туманидаги 328 мактабда жисмоний тарбия ўқитувчиси.

МЎМИНОВ Акбар Нишонович (1935.5.12, Андижон) — раккос, балетмейстер реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974). Тошкент хореография билим юртини (1955), Москва театр санъати ин-тини (1965) тугатган. Ўзбекистон ашула ва ракс ансамблида (1965—68), Ўзбек давлат филармонияси ва эстрадасида (1968—69), Самарқанд опера ва балет театрида (1969—75), «Шодлик» ансамблида бош балетмейстер (1976—78). 1978—97 й.лар Тошкент маданият ин-тида педагог, 1997 й.дан Тошкент миллий раке ва хореография олий мактабида ўқитувчи,

2001 й.дан «Ўзбек ракси» кафедраси мудири. «Франческо да Римини» (П. Чайковский), «Самарқанд афсонаси» (Г. Мушель), «Гулсанам» (М. Юсупов), «Севги таронаси» (Ф. Баҳор) каби балетларни, «Зафар» (Х. Раҳимов), «Ойжамол» (И. Ҳамроев), «Тоҳир ва Зухра» (Т. Жалилов, Б. Бровцин), «Нодирабегим» (Х. Султонов) сингари мусиқали драма спектаклларнинг раксларини сахналаштирган. М. йирик сахна асарларидан ташқари оммавий ва яқка ракс сахналарини яратган («Жон Ўзбекистон» ракс-сюита, «Йигитлар ракси», «Наврўз», «Дугонажомин», «Муножот», «Келдим», «Чўпонлар», «Теримчи қиз», «Ҳилола» ва б.).

МЎМИНОВ Ақром Иброҳимович (1937.20.5, Самарқанд—2001.1.11, Тошкент) — оториноларинголог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Тиббиёт фанлари д-ри (1972), проф. (1973). И. М. Мўминовнинг ўғли. ТошТИни тугатгач (1960), СамТИ оториноларингология клиникасида ординатор (1960—62), ассистент (1965—67). 1967 й.дан СамТИ, 1970 й. дан ТошТИ кулоқ, томоқ, ва бурун касалликлари кафедрасида доцент, проф. (1975). СамТИ даволаш ф-тида декан ўринбосари (1967—70), ТошТИда интернатура ишлари бўйича декан (1971), даволаш ва санитариягигиена ф-ти кулоқ, томоқ, бурун касалликлари кафедраси мудири (1975—90), Бухоро тиббиёт ин-ти ректори (1990—95) ва кафедра мудири, СамТИ ректори (1995—2000). М. кулоқ, томоқ аъзолари экопатологияси, карлик ва эшитиш қобили-ятининг сусайиши муаммолари устида тадқиқот олиб борди, шу аъзолар касалликларида магнитотерапия қўллашни тавсия этади.

МЎМИНОВ Вафо Арабович (1927.12.12, Шофиркон тумани — 1989.11.9, Бухоро) — физик олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977), физикамаг, фанлари д-ри (1979), проф. (1981). СамДУни тугатган (1948). СамДУда (1948—50), Фарғона педагогика ин-тида (1951—57) педагог. Ўзбекистон

ФА Ядро физикаси ин-тида илмий ходим (1957—69), директор ўринбосари (1969—79), Бухоро педагогика ин-ти ректори (1979—86) ва умумий физика кафедраси мудири (1986—89). Илмий ишлари, асосан, ядро физикасига оид. Унинг раҳбарлигида Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тидаги У-150 циклотрон базасида тезлаштирилган зарядли зарралар дастаси ёрдамида моддаларнинг элемент таркибини таҳлил қилиш учун ноёб илмий ускуналар ва услублар комплекси яратилди ва катта ҳажмдаги таҳлилий тадқиқотлар олиб борилди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981).

МЎМИНОВ Иброҳим Мўминович (1908.7.9, ҳоз. Шофиркон тумани Тезгузар қишлоғи — 1974.22.7, Тошкент) — файласуф олим, жамоат арбоби, Ўзбекистон ФА акад. (1956), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1959), фалсафа фанлари д-ри (1950), проф. (1950). Бухоро билим юртида ўқиган (1925—27). Самарқанд Педакадемиясининг ижтимоий-иктисодий ф-тини тугатган (1931), шу ерда ўқи-тувчи бўлиб ишлади. Педакадемия Ўзбекистон ун-тига айлантирилгач, филол., кейинчалик тарих ф-ти декани, кафедра мудири (1933—55). 1955—56 й.ларда Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти директори. 1956 й.дан академиянинг вице-президенти. Аи ни вақтда Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти директори (1958—59), Ўзбекистон «Билим» жамияти бошқаруви раиси (1958 й.дан), Ўзбек совет энциклопедиясининг биринчи бош муҳаррири (1968 й.дан).

М.нинг илмий фаолиятига шўролар мустабид тузуми ўз таъсирини кўрсатган бўлсада, бироқ, унинг тадқиқотлари марказида Шарқ, хусусан, Марказий Осиё халқларининг ижтимоий-фалсафий қамда илмийтабiiй фикрлари муаммолари турганлиги нагжасида, аллома фалсафанинг ўта сиёсийлашувини, уни ҳукмрон мафкура хизматиға тамомила бўйсундириш хуружларини четлаб

ўшш имкониятиға эға бўлди. У Навоийдан тортиб, Аҳмад Донишгача бўлган йирик мутафаккирлар ижодини таҳлил қилди. Айниқса, Бедил ижодини чуқур ўрганиб, унинг меросини тушунишни анча енгиллаштирди. М.нинг «АмирТемурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» асари (1968), умуман Амир Темур шахсини илмий ўрганиш ташаббуси б-н чиқиши олимнинг илмий жасорат ва юксак ватанпарварлик фазилатининг ёрқин ифодаси бўлди. М. Ғарб фалсафасини, рус мутафаккирлари ижодини ҳам ўрганди. Гегель диалектикасининг рационал мағзини кўрсатиб берди.

М. Ўзбекистонда илм-фаннинг йирик ташкилотчиси. У, айниқса, ижтимоий фанларни ривожлантиришға — янги тадқиқот муассасаларини ташкил этиш, илмий кадрлар тайёрлашға катта ҳисса қўшди, унинг раҳбарлигида турли фан соҳалари бўйича йирик асарлар нашр этилди. М. Ўзбекистонда фалсафа мактабига асос солди.

Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

Тошкентдаги кўчалардан бириға, Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тиға, Бухоро ва Шофиркон ш.ларидаги кўчалар, мактаблар, Шофиркон туманидаги ширкат хўжалигиға М. номи берилган. М. вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2003).

Ас: Танланган асарлар, 3 ж.ли, Т., 1969—72; Выдающиеся мыслители Средней Азии, М., 1963; Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли, Т., 1968; Мирзо Бедил, Т., 1974; Ўзбекистондаги табiiй-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тари-хидан лавхалар, Т., 1999.

Ад.: Садыков А.С., И.М. Мўминов [библиография], Т., 1968; Воспоминания о И. М. Муминове, Т., 1978; Академик Иброҳим Мўминов [мақолалар ва хотиралар], Т., 1993; Шермухаммедов С, Крмусий олим, Т., 1998.

МЎМИНОВ Рамизулла Абдуллаевич

(1941.24.10, Тошкент вилояти Қибрай тумани) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физикамат, фанлари д-ри (1979), проф. (1990). ТошДУ ни тугатган (1963). Ўзбекистон ФА Физикатехника итида илмий ходим (1970—71), директор ўринбосари (1971—76), махсус конструкторлик бюроси директори (1984—88), етакчи илмий ходим (2002 й.дан). Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасида бўлим бошлиғи (1991—92), Ўзбекистон Республикаси фан ва техника давлат қўмитасининг Давлат илмийтехника ах-борот фонди директори (1996-2002).

Илмий ишлари қаттиқ жисмлар физикаси, яримўтказгичлар ва диэлектриklar физикаси ва шулар асосида асбоб-ускуналар яратишга оид. У қаттиқжисмларда ташки таъсирлар — кучли импульс магнит майдони, ультратовуш тўлқинлари каби таъсирлар ёрдамида бутунлай янги-ча физик жараёнлар келтириб чиқариш усулларини биринчи бўлиб ривожлантирди. Унинг изланишлари натижалари асосида ядро нурларини ўлчовчи — яримўтказгич детекторлари, лазерлар, қуёш нурини электр энергиясига айлантирувчи асбоб-ускуналарни ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бу асбоб-ускуналар, фазо ва сув ости кемаларида, термоядро синтези қурилмалари ва б.да кенг қўлланиляпти. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат му-кофоти лауреати (1992).

МЎМИНОВ Теша Хусаинович (1949.25.11, Бухоро) — Ўзбекистон халқ артисти (1992). Тошкент театр ва расомлик санъати ин-тини тугатган (1970). 1968 й.дан ҳоз. Ўзбек миллий академик драма театри актёри. 1993—96 й.лар Маданият ишлари вазирининг ўринбосари. «Ажал минораси» (А. Дюмадаги Орсиний М.нинг сахнада яратган илк йирик образидир. Театр сахнасида Девона (М. Карим, «Ой тугилган тунда»), Ғофир (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Йўлчи (Ойбек, «Қутлуғ қон»), Кориолон (У. Шекспир, «Кориолон»), Қор одам (Т.Ю-

нус, «Қор одам»), Шайтон (С.Имомов, «Шайтон ва фаришта»), Шох Маъмур (Ҳ.Расул, «Пири Коинот»), Шпигелберг, Гримм (Ф. Шиллер, «Кароқчилар»), Пири зиндоний (М. Шайхзода, «Мирзо Улуғбек»), Турдивой (Уйғун, И.Султон, «Алишер Навоий»), Сохибқирон (А.Орипов, «Сохибқирон Амир Темур»), Жўра Азим («Бир қадам йўл») каби роллари б-н танилди. Улкан эҳтирос, пурвиқор ҳаракатлар, баланд ва сержило нутқ М. ижрочилик санъатининг етакчи хусусиятларидан. М. ки-нода (Комил, «Келинлар қўзғалони» да; Нурмухаммад, Қушбеги «Ўтган кунлар»да; раис, «Ёлғиз ёдгорим»да ва б.), видео ва телевизион фильмларда (Йўлчи, «Қутлуғ қон»да; Салтабадил, «Қиролнинг дилхуши»да; Шерзод Самандаров, «Нур борки, соя бор»да ва б.) ҳам кўплаб образлар яратган. Бир қанча фильм дубляжида қатнашган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат му-кофоти лауреати (1989).

МЎМИНОВ Толиб Мусаевич (1943.11.1, Самарқанд ш.) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физикаматемат. фанлари д-ри (1979), проф. (1981). СамДУ ни тугатган (1965), СамДУ ва Бирлашган ядро тадқиқотлари ин-ти (Дубна ш.) да илмий ходим (1965—79). ТошДУдалаб. мудири (1979—81), Амалий физика и.т. ин-ти директори (1981 — 87; 1995 й.дан), СамДУ ректори (1992—95). Илмий ишлари фундаментал ва амалий ядро физикасига оид. Унинг бевосита раҳбарлигида экспериментал ядро физикаси учун бир неча ноёб илмий қурилмалар (СБ—50 бетатрони, МТ—22С микротрони, ЭГ—2 ионлар тезлаткичи, ИБМ кучли ион дастаси инжектори ва б.) яратилди. Яратилган қурилмалар ёрдамида атом ядросининг хоссалари, тезлаштирилган электронлар дастасининг газ муҳитидан ўтиши, юқори энергияли гамма-квантлар дастасининг ўта кичик бурчакларга сочилиши ва радиоэкологияга оид изланишлар ўтказди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

МЎМИНОВ Турди Муродович (1948.5.3, Қарши тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Қарши пед. ин-тининг ўзбек тили ва адабиёти ф-тини тугатган (1971). 1971 й.дан Касби тумани халқ таълими хузурида ташкил этилган етакчилар тайёрлаш курсида ўқитувчи, 1979 й.дан Қарши туманидаги 12мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. М. дарсда ёшларга ватан туйғусини, миллий кадри-ятлар ва мафкурали сингдиришда янги услубларни қўлайди.

МЎМИНОВ Қобул (1952.10.2, Косон тумани Сарик кишлоғи) — уста чилангар, Ўзбекистон Кахрамони (2001). Меҳнат фаолиятини 1968 й.да «Муборак» давлат наслчилиқ з-дида тракторчи ёрдамчиси бўлиб ишлашдан бошлаган. 1969 й.дан Муборак — Тошкент газ қувурлари бошқармасида қувур ётқизувчи, 1972 й.дан Муборак газни қайта ишлаш заводида технологик қурилмаларни таъмирлаш бўйича чилангар, тажриба, таъмирлаш ва механика цехида темирчи уста, темирчилик устахонаси бошлиғи. И. ч. учун зарур бўлган, хориждан валютага олиб келинадиган айрим деталларни корхонанинг ўзида тайёрлаш, муддатини ўтаган деталларга ишлов бериш йўли б-н улардан қайта фойдаланиш муддатини бир неча баробарга узайтириш, шу йўл б-н нодир ва рангли металларни тежаш усули ташаб-бускори. 1чакриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1994).

МЎМИНОВ Кодир (1947.14.10, Тошкент) — раққос, балетмейстер. Ўзбекистон халқ артисти (1997). Ўзбек хореография билим юртини (1969), Москва театр санъати ин-тини (1979) тугатган. 1969—70 й.лар Навоий театрида раққосбалерон, 1971—75 й.лар «Шодлик» ансамблида яккахонраққос, 1979—89 й.лар бадий раҳбар, бош балетмейстер, 1994 й.дан Ўзбекистон давлат ашула ва раққ ансамблида бадий раҳбар, бош балетмейстер. М. раке усули ва тасвирий воситалари-

нинг аниқлиги, ижро этилаётган раққ маз-мунини томошабинга осонлик б-н етказа билиш қобилияти б-н ажралиб туради. Раққос сифатида «Чўпон», «Андижонча», «Лаган», «Сўнмас довюррак», «Хоразмча», «Дашнобод», «Балиқчи ва балиқча», «Дўстлик», «Тоҳир ва Зухра» (Д. Жабборова б-н) каби раққсларни ижро этган. «Сайил», «Қатта ўйин», «Соқийномаи савти калон», «Қашқарчаи мўғулчаи дугоҳ», «Ўзбекистон ватаним менинг», «Зарафшон воҳаси раққлари», «Бухоро нақшлари» каби раққ-суйиталар, «Дилхирож», «Гулла-яшна хур Ўзбекистон», «Зилола», «Норим-норим», «Андижон полкаси», «Бахтиёр ёшлигим» ва б. раққсларни сахналаштирган. М. ҳақида «Мардимайдон» (1990) фильми суратга олинган.

МЎМИНОВА Шаҳноза (1949.21.8, Тошкент) — кулол, замонавий кулоллик санъатининг таниқли намояндаси. Ўзбекистон БА акад. (1990). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1974). Тошкент политехника ин-ти (1974—95) ва Республика рассомлик билим юрти (1995—98) да даре берган, айни вақтда, Тошкент керамика з-ди ижодий гуруҳида ишлаган; 1996 й.дан Республика болалар ижодиёти марказида студия раҳбари. М. ижоди композиция ва нафис ранг колоритини нозик ҳис эта олиши б-н диққатга сазовор; чинни композициялари, мўъжаз шаклли асарлари миллий оҳангларни замонавий талқин этиш маҳорати б-н ажралиб туради: «Кўза» (1975), «Воҳа» (1995), «Шарқ аёллари», «Учрашув» (1997), «Тонг» (1999) ва б. 1974 й.дан республика ва хорижий мамлакатлардаги йирик кўргазмаларда фаол иширок этади (жумладан, АҚД], Туркия, Германия ва б.да шахсий кўргазмалари муваққиятли ўтказилган).

МЎМИНОВА Ҳалима Абдуллаевна (1950.20.12, Бўстонликтумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1974). 1972—77 й.ларда Чирчиқ ш.даги 2мактабда, 1977—82

й.ларда 16мактабда, 1982 й.дан 21мактабда бошланғич синф ўқитувчиси.

МУНДИ — сопол кўза тури; оғзи тор, қорни кенг шаклда, дастасиз булади. Суюклик солиб қўйишда фойдаланилган.

МЎЪЖИЗА (араб. — ожиз қолдирувчи) — диний таълимотга кўра, оддий инсонлар қилишдан ожиз, пайғамбарларгагина худо тарафидан берилиши мумкин бўлган хислат, худонинг хохиши б-нгина амалга ошадиган ҳодиса. Кучма маънода — умуман ҳар хил одатдан ташқари, кишини ҳайрон қолдирувчи ҳодиса, иш ёки нарса.

МУЪТАДИЛ ИҚЛИМ - Куёш зенит-гача кўтарилмайдиган мўътадил минтақа иқлими. М. и. 3 тоифа: мўътадил денгиз, мўътадил континентал ва мўътадил муссон иқлимларига булинади. Мўътадил денгиз иқлимида йил давомида ҳаво серёгин, киши нисбатан илиқ бўлади. Ёзи эса жазирама, ҳаво т-расининг йиллик амплитудаси унчалик катта бўлмайди (10° — 15° атрофида). Бунга Ғарбий Европа иқлими мисол бўлиши мумкин. Мўътадил континентал иқлимида қишлари совуқ, ёзлари иссиқ, тренинг йиллик амплитудаси 40° атрофида, ёгин микдори жуда кам бўлади. Бунга денгиздан йироқ ерларнинг иқлими киради. Мўътадил муссон иқлимида қишлари совуқ, қор кам ёғади ва ёзлари у қадар жазирама иссиқ бўлмасдан, ёгин микдори нисбатан кўп бўлади. Тренинг йиллик амплитудаси етарлича катта ($t < 30^{\circ}$). Бунга Шим. Хитой ва Узоқ Шарқ иқлими мисол бўла олади.

МУЪТАДИЛ МИНТАҚА - географик қобикнинг энг катта зонал бўлинишларидан бири. Ернинг 40° ва 65° шим. кенгликлари б-н 42° ва 58° жан. кенгликлари орасида жойлашган географик минтақалар. Иқлими аниқ мавсумий, континенталлиги катта, қиши қаттиқ совуқ. М.м.да қуруқ.пикда тайга, аралаш ўрмонлар, кенг баргли ўрмонлар, мўътадил минтақа ўрмонли даштлари, даштлари, чала чўллари ва чўллари ландшафт зоналари мавжуд.

МЎҒУЛ ЁЗУВИ — уйғур алифбоси асосида яратилган ёзув (қ. Уйғур ёзуви). М.ё.нинг дастлабки ёдгорликлари 13-а. га мансуб: Чингизхон тошидаги ёзув (1225), элхон Арғуннинг мактуби (1289). Ёзувнинг йўналиши юқоридан пастга, қаторлар чапдан ўнгга қараб ўқилган. Белгилари полифоник хусуси-ягга эга, яъни бир белги бир неча то-вушни ифодалаган. Баъзи белгилар, сўздаги ўрнига қараб, 2 ёки 3 хил шаклга эга бўлган. Алифбо 20 та асосий ва 8 та қўшимча ҳарфлардан иборат. Уларнинг ҳаммаси уйғур алифбосидаги 14 та асосий белгининг ҳосилалари ҳисобланади. М.ё. ўзининг пайдо бўлган даврдан бошлаб, ундаги белгиларнинг полифоник хусусияти туфайли, барча мўғул қабиалари учун умумий ёзувга айланиб, 16—17-а. лар ораллиғида унга айрим ўзгаришлар киритилган. М.ё. Бурятия (Россия Федерацияси)да 1931 й.гача, Монголияда 1945 й.гача (рус алифбосига ўтилгунча) қўлланган.

МЎҒУЛ ОТИ — жайдари от зоти. Унинг келиб чиқиши қадим замонларга бориб тақалади. Айниқса, 12-а. охирига келиб, мўғуллар давлатининг пайдо бўлиши ва мўғуллар истилоси даврларида йилқичиликка эътибор кучайган, М.о. зоти кўплаб урчитиладиган ва отлик қўшиннинг асосий ҳаракат воситаси бўлган. Улар чўл ва чала чўл шароитига мослашган.

М.о. бўйи паст, жуссаси кичик бўлишига қарамай, ишчанлик қобилияти юқори (пойга синовида 25 км масофани 42 минутда босиб ўтган). М.о. нинг қарчиғай бал. 127—130 см, танасининг уз. 134—135 см, кўкракайланаси 154—160 см, почасининг айланаси 17—18 см, бўйни қисқа, ёли ва дум и қалин ва узун. М.о. дан салт минишда, юк ташишда, сут ва гўшт етиштиришда фойдаланилади. М. о. йил давомида яйловда уюр-уюр ҳолда боқилади. Улар бошқа от зотларидан танасида қатламқатлам ёғ тўплаши, терисининг жунли бўлиши, шу боис совуққа, қишда ва ёзги қурғоқчиликда

бўладиган ем-хашак танқислигига чидамли бўлиши б-н ажралиб туради.

13-а. бошларида мўғулларнинг Ўрта Осиёга қилган bosқинларида бу худудда қадимдан мавжуд маданий от зотларига М.оларининг қисман таъсири ўтган.

МЎҒУЛ ТИЛЛАРИ — мўғул халқлари тиллари гуруҳи. Умумий сўзлашувчилар сони тахм. 7 млн. кишидан иборат. Ушбу тиллар гуруҳини олтой тилларинтэ. қўшиш мумкинлиги ҳақида фаразлар ҳам бор. М.т. қачонлардир (16—17-а.ларгача) ягона тил бўлган мўғул тили лаҳжаларининг ривожланиши натижасидир. Улар қуйидагича таснифланади: асосий М.т. — ҳоз. монгол тили, бурят тили, қалмох, тили; маргинал (чекка) М.т. — Афғонистондаги моғол, Хитойнинг шим.-шарқидаги дағур, Гансу ва Цинхай вилоятларидаги монғор, дунсян, баоан тиллари. Асосий М.т. учун 13-а.дан 20-а. бошларигача (қалмоқтили учун — 17-а. ўртасигача) ягона қад. ёзувли мўғул тили қўлланиб келган. Маргинал М.т.га эроний тил ва лаҳжалар, хитой ва тибет тиллари кучли таъсир кўрсатган. Асосий М.т. фонологик жиҳатдан сингармонизмга асосланган, грамматик қурилишига кўра эса суффиксал-агглютинатив тил ҳисобланади.

МЎҒУЛ ЧОЙИ - қ. Бадан.

МЎҒУЛИСТОН — Чигатой улуситт парчаланиши (1348) натижасида ташкил топган давлат. Унга Қашқар, Етгисув ўлкаси ва Или воҳаси қараган. Мўғул ҳукмдорлари ва мулкдорлари ўртасида босиб олинган мамлакатларнинг халқларига 2 хил қараш мавжуд бўлиб, уларнинг бир хили маҳаллий зодагонлар, савдогарлар б-н яқинлашиш, хунармандчилик, деҳқончиликни ривожлантириш, ислом ва мусулмон маданиятига ҳомийлик қилиш тарафдори бўлса (Ўқтой коон, Мункэ коон, Чигатой улуси ҳукмдорларидан Муборакшоҳ, Бароқхон, Кепакхон ва б.), яна бир бошқа гуруҳ ўтроқлик ва шаҳар ҳаётига тамоман қарши бўлиб, кўчманчилик анъаналарига содиқ эдилар. Улар шаҳарларни

тамоман бузиб ташлаш (чунки, шаҳарлар мустақкам қалъаларга таяниб, мўғулларга қарши кураш марказига айланиб қолади, деб ҳисоблардилар), экинзорлар ва боғроғларни ўтловларга айлантириш тарафдорлари (Хайду, Дурра Темур, Бузан ва б.) эдилар.

Чигатой хонларидан Муборакшоҳ ва Бароқхон қўл остидаги қабилалар б-н Етгисувдан Мовароуннаҳрга кўчиб келадилар. Муборакшоҳ Оҳангарон воҳасига, Бароқхон эса Чағонийенга келиб ўрнашади. Бу ҳол Чигатой улусининг иккига бўлиниб кетишига сабаб бўлди. Шу вақтдан бошлаб, улуснинг шарқий ва шим.-шарқий қисмида қолган турк ва мўғул қабилалари ўзларини мўғуллар, мамлакатни эса М. деб атай бошладилар. Мовароуннаҳрга кўчиб кетган қабилалар эса чигатойлар номи б-н машҳур бўлди. Мўғуллар Мовароуннаҳрга кўчиб кетган қабилаларни қораунас (дурагай), улар эса мўғулларни жете (қароқчи, талончи) деб атардилар. 1348 й.да чигатой наслидан бўлган Туғлуқ Темур М. хони қилиб кўтарилди. Туғлуқ Темур вафотидан (1363) сўнг, Амир Қамариддин ҳокимиятни қўлга олди. Қамариддиннинг ҳукмронлик йилларида М.га Чигатой улусининг ғарбий қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатган Амир Темур 7 марта (1371, 1375, 1376, 1377, 1383, 1388, 1389) кўшин тортган. Қамариддин Темур кўшинларининг таъкиби остида бир қисм навқари б-н шим.га қочиб кетди. Тахтга Хизрхўжа ўтирди. Хизрхўжа Темурнинг Эрон ва Ироқ юришларида банд бўлганлигидан фойдаланиб, М.да тартиб ўрнатиш ва марказий ҳукуматни мустақкамлашга муваф-фақ бўлди, кейинчалик (1397) у б-н қариндош бўлиб (Темурга қизи Туман оғани берган), ўз мамлакатининг мустақиллигини сақлаб қолди. Хизрхўжа вафотидан сўнг унинг ўғли Шамъи Жақон ҳокимиятни қўлга олди (1399).

1408 й. Шамъи Жақон вафот этгач, тахтга укаси Муҳаммадхон кўтарилди. Муҳаммадхон даврида Мовароуннаҳр

қўшинлари Қашқарни эгаллаганлар (1416). Мухаммадхондан кейин тахтга ўтирган Шамъи Жаҳоннинг ўғли Нақши Жаҳон Хитой ва Темурийлар салтанати ўртасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш йўли б-н М. бирлигини сақлаб қолмоқчи бўлди. Лекин, у 1418 й. бошларида Шералининг ўғли Вайсхон томонидан ўлдирилди. Вайсхон ҳукмронлиги йилларида мулкдорлар орасида кураш янада кучайди. Мулкдорларнинг бир гуруҳи Вайсхон, яна бир гуруҳи Мухаммадхоннинг ўғли Шермухаммадхон атрофида уюшган эди. Бу курашда Вайсхон ва унинг тарафдорларининг қўли баланд келди. Шермухаммадхон Самарқандга қочиб кетди ва 1421 й. Унинг ёрдами б-н ҳокимиятни Вайсхондан тортиб олди. Лекин орадан 3—4 й. ўтгач, у Улуғбек ҳукуматига бўйсунмай қўйди. Натижада 1425 й. Улуғбек катта қўшин б-н М.га юриш қилиб, ҳокимиятни Вайсхонга топширди. Ана шу йили Қашқар М.дан ажратилиб, Самарқандга бўйсундирилди. Вайсхон вафотидан сўнг унинг 2 ўғли: Юнусхон ва Эсонбуко ўртасидаги тожтахт учун курашда Эсонбуко ғолиб чиқди. Юнусхон Самарқандга қочиб кетди. Эсонбуко М.даги тарқоқликка барҳам берди, унинг чегараларини мустаҳкамлади. Эсонбуко вафот этгач, Юнусхон темурий Абу Саъид ёрдами б-н тахтга ўтирди. Абу Саъид вафотидан сўнг, Темурийлар салтанатида бошланиб кетган ички низолардан фойдаланиб, ҳатто Мовароуннахрнинг ички ишларига ҳам аралашиб турди ва Андижон ҳокими Умаршайх Мирзони (Бобурнинг отаси) куёв қилиб Сайрам, Тошкент ва Ўш вилоятини ўзига бўйсундириб олди. Юнусхон вафотидан сўнг, хон қилиб кўтарилган Султон Маҳмудхон фақат номигагина М.нинг олий ҳукмдори ҳисобланарди. Аслида эса бу вақтда мамлакат майдамайда қисмларга бўлиниб кетган эди. Мас: Оксув, Қорашаҳар ва Турфонда Султон Аҳмадхон, Чу ва Қўзибошида козоқ султонлари, Етгисувда Мухаммад қирғиз мустақил ҳукмдор

эдилар. М. хонлари: Туғлуқ Темур (1348—63), Қамариддин (1363—90), Хизрхўжа (1390—99), Шамъи Жаҳон (1399—1408), Муқаммадхон (1408—16), Нақши Жаҳон (1416—18), Вайсхон (1418—21, 1425—28), Шермухаммадхон (1421—25), Эсонбуко (1428—62), Юнусхон (1462—87), Маҳмудхон (1487—1508), Сайидхон (1504—32).

МЎҒУЛЛАР ДАВЛАТИ - 13-а. нинг 1-ярмида Чингизхон ва унинг ворисларининг истилочилик урушлари натижасида барпо этилган давлат. 1206 й. баҳорда Мўғулистондаги турли тоифа қабилалар сардорларининг курултойида Темучин хон этиб тайинланган ва унга «Чингизхон» («Улуғ хон») деб ном берилган, ташкил этилган давлат «Якка монгол улус» деб аталган. Чингизхон ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида бир қанча ислохотлар ўтказган. Жумладан, минг оилани бир маъмурий бирликка бўлишга асосланган ва ҳарбий тус берилган янги маъмурий тузум жорий этилган. Унга кўра, Чингизхонга тобе бўлганлар жами 95 та «минг оила» бирлигига бўлиб чиқилган ва буларнинг ҳар бирига уруш даврида Чингизхонга садокат б-н хизмат кўрсатган кишилар бошлиқ қилиб тайинланган. Лекин амалда айрим мингликлар бир неча минг оиладан иборат ҳам бўлган. Мингликларни ташкил этишда имкон борича бир тоифадаги қардош авлодларни ва қабилаларни бир-биридан ажратмасликка эътибор берилган. Мазкур «минг оила»лар, ўз навбатида, ғарбий «ўнг қанот» ва шарқий «сўл қанот», марказий ва тоғликлар каби 4 қисмга бўлинган. ҳар бир минг оила юзликка ва ўнликка бўлинган. Аҳолини рўйхатга олиш ишлари амалга оширилган. 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган эркаклар ҳарбий хизматга яроқли деб топилган. Қўшинда қаттиқ тартиб ўрнатилган, қонунбузарлар учун қаттиқ жазо, қонун устуворлигини ҳимоя қилганларга эса хурмат билдирилиб, мукофот белгиланган. Савдо йўллари, авваламбор Буюқ ипак йўлининг хавфсизлигини таъмин-

лаб, ундан тўла фойдаланишга эътибор берилган. Бу тадбирлар Чингизхон хокимиятини мустахкамлашда ижобий самара берган.

Чингизхон мўғуллардан кўп сонли яхши қуролланган, қаттиқ ин-тизомга асосланган ва уюшган кўшин тузади. 13-а. муаллифи Жувайнийнинг ёзишича, осойишталик даврида чорвачилик б-н машғул бўлган барча мўғул аҳолиси мукораба эълон қилиниши б-н тезда ўн, юз, минг, ўн минг жангчи — туман бўлинмаларидан иборат мунтазам кўшинга айлантирилари-ди. Ҳар бир жангчи ҳарбий юриш вақтида ўзита зарур бўладиган қурол-яроғ, турли ан-жомлар ва от-уловларини олдиндан тайёрлаб қўйишга мажбур бўлган. Кўшин юзбоши, мингбоши, туманбошилар томонидан бошқарилган. Туман бўлинмаларига, одатда, шахзодалар кўмондонлик қилган. Асосий кўшиндан ташқари, Чингизхон ихтиёрида ҳарбий зодагонлардан тузилган махсус гвардия («кешик») ҳам ташкил этилади. Бу гвардия фақат фавқулодда содир бўладиган хавф-хатарга қарши ташланади. Давлат маъмуриятини марказлаштириш мақсадида Чингизхон Қорақурум қалъасини ўз империясининг пойтахтига айлантиради. Хатсаводга мутлақо эга бўлмаган, маданияти ни-ҳоятда тубан мўғуллар давлат бошқарув ишларида уйғурлардан ҳамда мусулмон савдогарларидан фойдаландилар. Чингизхон ва нўёнларининг маслаҳатчилари, мирзолари ва баъзи бир мулк маъмурлари, асосан, уйғурлардан бўлган. Мас, Шарқий уйғурлар хони Идикут (Саодатбек) хонинг яқин дўсти ва маслаҳатчиси эди. Ташатун исмли уйғур эса давлат муҳрдори лавозимини ҳамда шахзодаларни хатсаводга ўргатувчи устод вазифасини бажарган. Чингизхон тарқоқ жангари мўғул уруғларини бирлаштиргач, тажо-вузкорликсизсатини юргизди (қ. Мўғуллар истилоси). Забт этилган ўлка ва вилоятларни Чингизхон 1224 й.да ўғиллари ва набираларига тақсимлаб берди. Жан. Сибирь, Дашти Қипчок, Волга бўйи, Хоразм

ва Дарбандгача бўлган ўлка Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўжиги (унинг вафотидан кейин эса, набираси Ботуга мерос бўлган) топширилди, Шарқий Туркистон, Еттисув ва Мо-вароуннахрга унинг 2-ўғли Чигатой эга бўлди. Чингизхон ўз ватани Мўғулистонни, шунингдек, Хитойни 3-ўғли ва вориси Ўқтойга берди. Кенжа ўғли Тулуға эса Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон тегди. Шундай қилиб, мўғуллар босиб олинган вилоятларни улусларга тақсимлаб бошқаришга киришади.

Чингизхоннинг набираси Мункэ хукмронлиги даврида (1251—59) М.д. таркибига Мўғулистон, Шим. Хитой, Корея, тангутларнинг Си-Ся подшолиги, Марказий ва Ўрта Осиё, Закавказье, Эрон, Афғонистон ва Русь ерларининг аксарияти кирган. Бирок, М.д.да ички бирлик йўқ эди, у турли тилларда сўзлашувчи кўплаб халқларни зўрлик б-н бирлаштирган эди, бу халқлар турли ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт босқичида бўлиб, уларнинг кўпчилиги тараққиёт даражасига кўра мўғуллардан анча устун эдилар. Мункэ ўлиmidан сўнг М.д. парчала-ниб кета бошлаган. Ундан дастлаб Боту (1236—55 й.лар хукмронлик қилган) ва Хулоку (1256—65 й.лар хукмронлик қилган) улуслари ажралиб чиқиб, мўғуллар сулоласи хукмронлиги остида мустақил давлатлар тузганлар (Олтин Ўрда, Хулокуийлар давлати). Бу давлатлар М.д. ишларига аралашмаган-

лар ва ўз навбатида, бошқаларнинг ҳам уларнинг ишларига аралашшига йўл қўймаганлар. Мункэнинг ўрнига тахтга чиққан укаси Хубилай (1260—94 й.лар хукмронлик қилган) даврида мўғуллар Хитойнинг бутун худудини босиб олишган. Хубилай ва унинг ворислари салтанати Юань деб атала бошлаган. 1368 й. Хитойдаги халқ кўзғолони натижасида мўғуллар у ердан қувилганлар. Куликово жангиц&ч сўнг мўғулларнинг Русдаги хукмронлигига дарз кетган. 14-а.нинг 2-ярмида Эрон, Закавказье ва Ўрта Осиёда мўғуллар хукмронлиги ту-

гатилган. 14-а.нинг сўнги чорагида М.д. барҳам топган. 15-а.да Эсенхон (1440—55 й.ларда хонлик қилган) ва Даянхон (1479—1543 й.ларда хонлик қилган) каби ҳукмдорлар бирлашиб М.д.ни тиклашга ҳаракат қилдилар. Аммо бу ҳаракатлар натижа бермади. Даянхоннинг ўлиmidан кейин мамлакат Жан. Монголия ва Шим. Монголияга бўлиниб кетди. Шим. Монголия ҳам, ўз навбатида, Ғарбий ва Шарқий қисмларга ажралди. 16-а.да Монголиянинг 3 қисмида жами 200 ҳокимлик (князлик) мавжуд эди.

Абдулаҳад Хўжаев, Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ - Чингизхон бошчилигидаги мўғулларнинг Осиё ва Шарқий Европага қилган босқинчилик юришлари (13-а.). Мўғул нўёнлари ҳарбий ташкилот тузиб, кўп халқларни босқинчилик урушига тортдилар. Улар кўшинининг асосий кучи — кўчманчилардан иборат кўп сонли ва жуда ҳаракатчан отлиқ аскарлар эди. Улар босқ-инчилик урушларида босиб олган мамлакатларининг ҳарбий кучи ва техника ютуқларидан ҳам фойдаланганлар. Кўшин бирлашган қўмондонликка эга бўлиб, қаттиқ ин-тизом ва яхши қуролланганлиги ҳамда ўзининг жанговар си-фатлари б-н кўшни мамлакат кўшинларида, н устун турар эди. Осиё ва Шарқий Европанинг жуда кўп мамлакатларидаги ички низолар ва раҳбар табаканинг хоинлиги мўғулларнинг осонлик б-н ғалабага эришишига қўл келди.

М.и. Чингизхон Ўошшқмўғуллар давлатининг ташкил топишидан бошланиб, 13-а. охирига қадар давом этган. 1207—11 й.ларда Сибирь ва Шарқий Туркистон халқлари (бурят, ёкут, ойрот, қирғиз ва уйғурлар) бўйсундирилди. Тангут давлати (Си-Ся)га қарши бир қанча юришлар қилинди (1227 й. бутунлай вайрон қилинди). 1211 й. Чжурчжэн давлати (Шим. Хитой)га ҳужум бошланди, 90 га яқин шаҳарни вайрон қилиб, 1215 й. Пекинни босиб олдилар. 1217 й. Хуанхе да-

рёсининг шим. даги ерларнинг ҳаммаси мўғуллар кўлига ўтди.

Мўғулларнинг Мовароуннахрни истило қилиши. Ўтрор воқеаси ва ундан кейин Чингизхон элчиси Ибн Кафрж Бугронинг ўлдирилиши, Мовароуннахрга Чингизхоннинг бостириб кириши учун баҳона бўлди. Бу юришда Чингизхон дастлаб Шарқий Туркистон ва Еттисувни забт этди. Чингизхоннинг

Мовароуннахрга босқини аввалдан пухта тайёргарлик кўриб режалаштирилган эди. Чингизхон Ғарбга ҳарбий юришини бошламасданок ўз душманининг куч-қудрати ва урушга тайёргарлиги тўғрисида савдогарлар оркали тўплаган маълумотларини синчиклаб ўрганиб, Хоразмшоҳлар давлатининг ички аҳволидан тўла воқиф эди. Хоразмшоҳлар давлати кўп сонли туркий кўшин ва яхши қуролланган кўнгиллилар лашкари камда етарли озик-овқат захирасига эга эди. Афсуски, хоразмшоҳ б-н саркардалар ўртасида мавжуд ихтилофлар аввал бошданоқ бундай устунликдан фойдаланишга имкон бермади. Кенгашда фикрлар бўлиниб кетди. Хоразмнинг машхур фақиҳи, муфтий Шаҳобиддин Хивакий барча кўшин (400 минг аскар)ни Сирдарё бўйига тўплаб, узок йўл сафарида толиқиб келаётган мўғулларни қарши олиш, душманга ҳали ўзини ўнглаб олмасидан туриб, бор куч б-н катта жангда тўсатдан зарба бериш тўғрисида бирдан-бир тўғри фикр баён қилади. Бирок. Муҳаммад хоразмшоҳга бундай фикр маъқул бўлмайди. Чунки, у ўзининг олий лашкарбошиларидан бўлган қипчоқ лашкарбошиларга тамоман ишончсизлик б-н қарар эди. Шунинг учун ҳам у катта кўшинни бир жойга тўплашдан ва улар фурсатдан фойдаланиб уни тахтдан ағдариб ташлашларидан қўрқар эди. Аскарый кучини қалъа ва истехкомларга бўлиб юбориб, айрим шаҳарларни мўғулларга қарши кўйиш б-н душманга зарба бермоқчи бўлди. Хоразмшоҳ мўғулларнинг асосий зарбаси Мовароуннахрнинг Зарафшон водийсига

қаратилса керак деган фикр б-н Самарқанд ва Бухоро ш.ларини мустаҳкамлашни буюрди. Самарқанднинг ташки деворини қайта куриш мақсадида шаҳар аҳолисидан ҳатто бир йил ичида 3 марта хирож ҳам йиғиб олинади. Барча кўрилган чоратад-бирларга қарамасдан хоразмшоҳ хужумга тайёр эмас эди. 1219 й.нинг кузида Чингизхон хоразмшоҳ салтанатига қарши юриш бошлади. Жами аскар 200 мингга яқин бўлган мўғулларга уйғур хони Идикут ва Олмалик ҳукмдори Сигноқ тегинлар ҳам ўзларининг ҳарбий кучлари б-н кўшилган эди. Чингизхон Ўтрор ш. яқинида, Мовароуннаҳр ва Хоразмни қисқа муддат ичида забт этиш учун кўшинини 4 қисмга бўлади. Унинг бир қисмини ўғиллари Чигатой ва Ўқтой бошчилигида Ўтрорни қамал қилиш ва уни эгаллаш учун қолдирди. Иккинчи қисмга Жўжи бошлиқ этилиб, Сирдарё этаги томон юборилади ва унга Сигноқ, Ўзган, Барчинлиқкент, Жанд, Янгикент ва б. шаҳарларни босиб олишни буюради. 5 минг кишилик учинчи кўшинни Олоқ нўён ҳамда Сукету-чэрби кўмондонлигида Банокат ва Хўжанд ш.лари томон юборади. Чингизхоннинг ўзи асосий кучлари б-н Қизилқум орқали Бухоро томон лашкар тортади. Инолчиқ раҳбарлигида ўтрорликлар шаҳарни мудофаа қилиб 5 ой давомида ўз кўлларида ушлаб турадилар. Нихоят мўғуллар шаҳарни эгаллашга муваффақ бўлади. Аҳолини шаҳардан ташқарига ҳайдаб чиқарадилар ва қатл этадилар, шаҳарни эса талайдилар (яна қ. Ўтрор мудофааси). Шу аснода Бухорога йўналган Чингизхоннинг асосий кучлари йўлда Зарнук ва Нур қалъаларини ишғол қиладилар. 1220 й. фев.да Чингизхон Бухорога етиб боради (қ. Бухоро мудофааси). Мўғуллар Бухорони вайрон қилгандан кейин Самарқандга йўл олди. Чингизхон Бухордан хайдаб келтирган асирлардан ташқари ўғиллари Чигатой ва Ўқтойларнинг Ўтрордан олиб келган бандиларини ҳам Самарқанд қамалига

сафарбар этади (қ. Самарқанд мудофааси), Муҳаммад хоразмшоҳ Субутой баҳодир ва Жебе нўён бош бўлган мўғул кўшинининг таъқибидан қочиб, Каспий денгизининг жан.даги ороллардан бирини да паноқ топади ва сал вақт ўтмай ғариблиқда зотилжам касали б-н ва-фот этади. Бу даврда мўғулларнинг Жўжи бошлиқ аскар ый қисмлари Сирдарё этақларида босқинчилик қилмоқда эди. Жўжи шаҳарни жангсиз таслим бўлишини талаб қилиб, Сигноққа элчи сифатида юборган Ҳасанхожа исмли савдогарни сигноқликлар ўлдирдилар. Бундан дарғазаб бўлган Жўжи шаҳарга хужум бошлайди. Босқинчилар шаҳарни талаб, аҳолисини битта қолдирмай қиради. Бу воқеадан даҳшатга тушган Ўзган ш. аҳолиси мўғулларга жангсиз таслим бўлади, аммо, Барчинлиқкентни олишда яна куч ишлатадилар. 1220 й. Жандга хужум бошлайдилар. Жанд ноиб Кутлуғхон шаҳарни ташлаб Хоразмга қочади. Босқинчилар Жандни қаршиликсиз эгаллаб, уни талайдилар. Аҳолисининг қуролланган қисми қатл этилиб, шаҳар вайрон қилинади. Бу вақтда Олоқ нўён, Сукету чэрби ва Тўғай каби мўғул сарҳанглари 5 минг кўшин б-н Банокат ва Хўжанд ш.лари устига юради. Банокат ҳимоячилари қиличдан ўтказилиб, қолганлари куллиққа маҳкум этилади. Шақар забт этилгач, навбат Хўжандга келади. Асли насаби турк бўлган Темур Маликнинг шахсий қахрамонлиги б-н хўжандликлар мўғулларга қутилмаган қаршилик кўрсатадилар. Жувайний ва Рашидуддинларнинг асарларида Хўжанд қамалида 20 минг мўғул ва 50 минг асир қатнашганлиги айтилган. Бироқ, ҳимоячиларнинг кучи тенг бўлмаганлигидан Темур Малик шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. 1220 й.нинг ёзида Мовароуннаҳр жан.да шу вақтгача босиб олинмаган шаҳарларни забт этишга Чингизхоннинг шахсан ўзи киришади. Аввал у Насафга бостириб қиради. Шаҳарликлар даҳшатга тушиб шаҳар дарвозаларини очиб бера-

дилар. У Термизга аскар торгади. Термизнинг ноиб Фахриддин Хабаш қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. Термиз ш. ва аҳолиси ҳам мўғулларга қаршилиқ кўрсатган бошқа шаҳарлар фожиасини бошидан кечирди. Сирдарё ҳавзаси, Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари, Амударё ўрта оқимининг ўнг соҳили вилоятлари забт этилгач, Чингизхон асосий кучни хоразмшоҳлар давлатининг маркази Гурганжга ташлайди. Бу ҳарбий кучни Чингизхоннинг ўғиллари Жўжи, Чиғатой ва Ўқтойлар бошқаради (қ. Урганч мудофааси). Хоразмшоҳлар давлати босиб олингач, мўғул жангарилари ўз кучини йирик савдо ва маданият марказлари бўлмиш Балх, Ҳирот, Марв ва Ғазна каби шаҳарларга йўналтиради. Аммо бу ерда улар Жалолиддин Мангубердиннинг қаттиқ қаршилигига учрайди. Мўғул қўшинининг атоқли жангчилари Жалолиддинга қарши тура олмайдилар. Мўғулларнинг Парвон даштидаги мағлубиятидан кейин (қ. Парвон жанги) Чингизхон ҳарбий ҳаракатларни шахсан ўзи бошқаради. Чингизхон Ғазнага лашкар торгади. Жалолиддин эса урушсиз Синд (Ҳинд) дарёси соҳилларига чекинади. Дарё бўйида 1221 й.нинг нояб.да икки ўртада қаттиқ жанг бўлади. Мўғулларнинг пистирмага қўйган 10 минг нафарли сараланган лашкари жанг оқибатини ҳал қилади (қ. Синд дарёси бўйидаги жанг). Рақибининг жасоратига қойил қолган Чингизхон уни таъқиб қилиш фикридан қайтади. 1225 й.га келиб, мўғул қўшинларининг асосий қисми Мўғулистонга қайтиб кетди. Жебе нўён ва Су-бутой баҳодир кўмондонлигидаги мўғул қўшини Ғарбда урушни давом эттиради ва Шим. Эрон орқали Закавказьега бостириб кирди. Грузия ва Озарбайжоннинг бир қисмини вайрон қилди. Каспий денгизи соҳили бўйлаб ҳаракат қилиб, аланлар ерига бостириб кирди ва уларни тормор келтирди (1222). 1223 й. 31 майда Калка жангида мўғуллар бирлашган рускипчоқ қўшинини енгиб, уни Днепр дарёси этагигача қувиб, кейин

Ўрта Волгага чекинди. Бироқ, Волгакама Булғориясида мағлубиятга учраб, Мўғулистонга қайтиб кетди (1224). Бу мўғул отлиқ аскарларининг келгусида Ғарбга қилинадиган юришлари олдида олиб борган разведкаси эди. Чингизхон вафот этгач (1227), Ўқтойни Улуғ хон (қоон) деб кўтарган курултой (1229) дан сўнг М.и. 2 йўналишда олиб борилди. Шарқца Шим. Хитой тўла босиб олинди (1231—34) ва Корея б-н уруш бошланди (1231—32). Мўғуллар бир қанча йирик юришлар (1236, 1254, 1255, 1259) дан сўнг 1273 й. Кореянинг қаттагина қисмини босиб олишга муваффақ бўлган. 1229 й. Субутой баҳодир 30 минг кишилиқ қўшини б-н Ёйиқ дарёси бўйига чиқди. Жўжи улусининг ҳукмдори Ботухон қўшини б-н биргаликда Каспий бўйи даштларидан саксин ва кипчоқларни сиқиб чиқаришга эришди. 1232 й. мўғул қўшинларининг Волгакама Булғориясига ёриб киришга уринишлари бекор кетди. Жўжи улусининг кучлари б-н Ғарбга қилинган ҳужум қам натижа бермади. 1235 й. курултой қақрилиб, унда бошқа улуслар ҳарбий кучларини Ботуга ёрдамга юборишга қарор қилинди. 14 мўғул хони иштирок этиб қўшиннинг умумий сони 150 мингга етди. 1236 й. кузида мўғул қўшинлари яна Волгакама Булғориясига ҳужум қилиб, уни вайрон қилди. Улар 1237 й.нинг баҳори ва ёзида аланлар, кипчоқлар ва Ўрта Волгабўйи халқлари б-н урушни давом эттириб, кузда Шим.-Шарқий Русга юриш қилиш мақсадида ҳоз. Воронеж атрофида тўпланди. 1237 й. қишнинг бошларида Боту Рязань князлигига ҳужум қилди, 6 кунлик қамалдан сўнг Рязань тақлим бўлди. 1238 й. Коломна остонасида Владимир князлиги аскарларини тор-мор қилди. Мўғул қўшинлари Коломна ва Москвани вайрон қилиш б-н бирга 1238 й. фев. ойи мобайнида 14 рус шахрини (Ростов, Углич, Ярославль, Кострома, Кашин, Кснятин, Городец, Галич-Мерский, Переяславльзалесский, Юрьев, Дмитров, Волоклянский, Тверь, Тор-жок)ни босиб

олди. 1240 й. кузида Жан. Русга юриш бошланди. Декабрнинг охирларида Киев, Владимирволинский, Галич ва б. шаҳарлар босиб олинди.

1241 й. баҳорида мўғул қўшинлари рус ҳамда Шарқий Европанинг бошқа халқлари кўрсатган қахрамонона қаршилигига қарамай, Ғарбга томон илгарилади. Боту қўшинининг асосий қисми Карпат доволари орқали Венгрияга кириб борди ва қирол Бела IV нинг 60 минглик қўшинини тормор келтирди. Венгрия пойтахти — Пешт ш. ишғол этилиб, вайрон қилинди, мамлакатнинг кўп қисми харобага айлангирилди. Баъзи мўғул отрядлари Шарқий Чехиягача кириб борди, Бирок қирол Вацлав I томонидан қаттиқ қаршиликка учраб орқага қайтди. 1241 й. охирларида Боту ўз қўшинининг Австрия ва Хорватия орқали Адриатика денгизи томон бошлади. 1242 й. соҳилда жойлашган қалъаларни забт эта олмаган Боту Босния, Сербия ва Болгария бўйлаб орқага қайтган. Шундай қилиб мўғулларнинг Марказий Евро-пага қилган ҳужуми тугади.

М.и. Ғарбда — Кичик Осиё ва Яқин Шарқда узоқ муддатга чўзидди. Мўғуллар Закавказьени босиб олгач, Кўния султонлигини тормор келтирди. 1256 й.да Хулоку Эрон ва Месопотамияни, 1258 й. эса Араб халифалигининг пойтахти — Бағдодни бўйсундирди. Мўғуллар Сурияни ишғол қилиб, Мисрга қарши ҳужумга тайёрлана бошладилар. Бироқ, 1260 й. Миср султони қўшинлари б-н бўлган жангда мағлубиятга учраганлар. М.и. Ғарбда шунинг б-н тугади.

13-а.нинг 2-ярмида мўғуллар Шарқ ва Жан.-Шарқ мамлакатларини забт қилишга киришди. Мўғул қўшинлари Жан. Сун империясига чегарадош Дали давлати (1252—53) ва Тибет (1253)ни босиб олди. 1258 й. мўғул қўшинлари ҳар томондан Жан. Хитойга бостириб кирди, бироқ Мун/сўнинг тўсатдан вафот этганлиги туфайли Жан. Сун им-периясини забт этиш кечикди. 1267— 79 й.дагина

Жан. Хитой янги Улуғ хон — Хубилай томонидан ишғол қилинди. 1281 й. Японияни босиб олиш мақсадида 1000 кема, 100 минг кишилик Кўшин жўнатилган. Аммо, мазкур флот тўфонда қолиб ғарқ бўлган. Мўғуллар ўзларининг Жан.-Шарқий Осиёга қилган юришларида Хитой армияси ва флотидан фойдаланган бўлсаларда, муваф-фақиятга эриша олмаганлар. Мўғул-хитой қўшинлари бир неча юришлар (1277 и. 2 марта ва 1282, 1287 й.ларда) дан сўнг Бирмани ишғол қилди, бироқ тезда (1291) у ердан ҳайдаб чиқарилди. Мўғул-хитой қўшинлари ва флоти бир неча марта Вьетнамга ҳужум қилиб (1257, 1258, 1284, 1285, 1287-88), уни бўйсундира олмади. Тьямпу давлати (Ҳиндихитойнинг жан.-шарқида) ҳам ўз мустақиллигини мўғуллардан ҳимоя қила олди. М.и. 1300 й. Бирмага қилинган янги юришдан сўнг тугади.

М.и. даврида тарихий ва маданий ёдгорликлар ваҳшийларча яқсон қилинди. М.и. ва ҳукмронлиги даврида мағлуб ва мазлум бўлган халқларнинг ягона ҳалокати шу бўлдики, улар душманга қарши барча ички низоларни четга суриб, биргаликда курашнинг зарурлигини англаб етмадилар.

Манба: Рашидаддин , Сборник летописей, т. 1-3, М.-Л., 1952-1956.

Ад.: Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. 1, М., 1963; Владимирцов Б. Я., Общественный строй монголов, Л., 1934; История Монгольской Народной Республики, М., 1954; Чулууны Далай, Монголия в XIII—XIV веках, перевод с монгольского, М., 1983; Семёнов В. Ф., Ўрта асрлар тарихи, [русчадан таржима], Т., 1973.

Абдулахад Мухаммаджонов, Шодмонкул Пиримкулов.

МЎҒУЛТОҒ — Курама тизмасининг жан.-ғарбидаги тоғ. Ўзбекистон ва Тожикистон чегарасида жойлашган. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Курама тизмасининг ғарбий тармоқлари бўлмиш Олтинтопан ва Қорамозор тизмаларидан Мирзаработ бели б-н ажрал-

ган. Жан.-ғарбий этаклари Сирдарё водийсига туташади. Уз. 85 км чамасида. Энг баланд жойи 1624 м (Мўзбек тоғи), жан.-ғарбда Катта Супа тоғи (бал. 1277 м гача) мавжуд. Тоғ кучли парчаланган, яланғоч, қояли ён бағирларида ёзда куриб қоладиган чуқур сой кўп. Улар нураган жинс парчалари б-н қопланган. Этаклари кенг пролювиал шлейфлар б-н банд. Геологик тузилишида қуйи силур даврининг гранитли, филитли сланецлари, кумтошлари, шунингдек, юқори девон қуйи карбон даврларининг охактошлари ва мрамор тошлари иштирок этган.

М.да Мозорбел, Чингилди, Дахчал доволари бор. Йилига 200—250 мм ёғин тушади. 1200 м баландликкача бўз тупрокларда эфемерлар (ранг, қўнғир-бош), ундан юқорида ювилган жигарранг тупрокларда турли ўтли буғдой-икзорлар сийрак ҳолда учрайди. Тоғ этагида Каттаайри, Чорухдайра кишлоклари жойлашган.

МЎҒУЛЧА — Шашмақомяғи ҳар бир мақомнинг ашула бўлимида 2-гуруҳни ташкил этувчи асосий шўъбалардан бири. Улар савт шўъбалари каби 5 чорак такт ўлчовидаги доира усулида ижро этилади: М.лар жами 4 та бўлиб, Бузрук мақомида — М.и Бузрук, Навода — М.и Наво, Дугоҳда — М.и Дугоҳ, Сегоада — М.и Сегоҳдеб аталади. М.лар, асосан, Шашмақомдаги 1-гуруҳ шўъбаларининг бош мавзуи — Сарахборларга ҳамоҳанг бўлиб, уларнинг М. доира усулига туширилган вариантларидир. М. шўъбаси Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфардан иборат ўз шохобчаларига эга. Улар бир-биридан, асосан, усул ва суръати б-н фаркланади ҳамда М. шўъбалари номи б-н қўшиб аталади (мас, Талқинчаи М.и Бузрук, Қашқарчаи М.и Наво, Соқийномаи М.и Дугоҳ ва ҳ.к.). М.ларнинг Қашқарча, Соқийнома ва Уфар қисмлари рақс б-н ҳам ижро этилиши мумкин. М.и Дугоҳ ва унинг туркумланиш хусусиятларидан композитор М. Тожиев ўзининг 9симфонияси (1979) да унумли фойдаланган.